

“Hoca Ahmet YESEVİ'nin İzinden...”

16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

4 - 6 EYLÜL 2018
Çimkent / KAZAKİSTAN

Bildiriler Kitabı

“Hoca Ahmet YESEVİ'nin İzinden...”

16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi

4 - 6 EYLÜL 2018
Çimkent / KAZAKİSTAN

Bildiriler Kitabı

Ortaklığı ile...

İstanbul - 2018

Bu eser

Bakanlar Kurulu'nun 20.07.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan **TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI**'nin yayınıdır.

Her hakkı mahfuzdur.

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Hazırlayan

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI
Yuluğ Tekin Dizgi Merkezi

Editörler

Prof. Dr. A. Vecdi CAN - Doç. Dr. Köksal ŞAHİN - Doç. Dr. Suat KOL
Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ - M. Töre YILDIRIM

Haberleşme

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Kemalpaşa Mah. Bukalıdede Sok. No: 4
Saraçhane / İSTANBUL
Telefon: (0212) 511 10 06 (pbx)
İnternet Adresi: www.turan.org.tr
e-posta: tdav@turan.org

ISBN: 978-975-498-251-0

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın öncülüğünde 2003 yılından bu yana her yıl aralıksız olarak düzenlenen önemli bir bilimsel platformdur. Kongre geleneksel olarak her yıl Türk Dünyası'nın farklı bir coğrafyasında gerçekleştirilmektedir. Bu yıl da 16.sı **4 - 6 Eylül 2018** tarihleri arasında Türk dünyasının yükselen yıldızı olarak ifade edilebilecek olan Kazakistan Cumhuriyeti'nde düzenlenmiştir.

Bu yılki kongrenin paydaşları arasında 7 farklı ülkeden 22 kurum yer almıştır. Bunların 17'si yükseköğretim kurumudur. Bu 17 yükseköğretim kurumunun 8'ini Türkiye'deki üniversiteler 9'unu ise Türkiye dışından üniversiteler oluşturmuştur. Bunlar:

- Kazakistan'dan Miras Üniversitesi (Çimkent), Ahmet Yesevi Üniversitesi (Türkistan), Kızılorda Korkut Ata Devlet Üniversitesi,
- Kırgızistan'dan Manas Üniversitesi (Bişkek), Uluslararası Celalabat Üniversitesi,
- Azerbaycan'dan Devlet İktisat Üniversitesi (Bakü),
- Moldova'dan Komrat Devlet Üniversitesi,
- Romanya'dan Ovidius Üniversitesi (Köstence),
- Makedonya'dan Uluslararası Vizyon Üniversitesi (Gostivar),
- Türkiye'den Sakarya Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Ankara Gazi Üniversitesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Kayseri Erciyes Üniversitesi, Giresun Üniversitesi,
- Ayrıca TİKA, TÜRKSOY, Türk Tarih Kurumu, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı ve SAÜ-TÜRKMER.

16. Kongrenin ev sahipliğini ise Kazakistan'ın Çimkent şehrinde bulunan Miras Üniversitesi ile Türkistan'da bulunan Ahmet Yesevi Üniversitesi üstlenmiştir. Her iki üniversitenin de muhteşem bir hazırlık yaptığını vurgulamak gerekir. Katılımcıların hafızalarından asla silinemeyeceğini düşündüğümüz 16. kongreye verdikleri olağanüstü destekten ötürü her iki üniversitenin yöneticilerine ve süreçte görev alan çalışanlarına minnettarız. Sınır tanımaz misafirperverliğinden ötürü özellikle Miras Üniversitesi kurucu rektörü sayın Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV beye sonsuz teşekkürler. Aynı şekilde Miras Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanı Prof. Dr. Abdülmalik MİRZALİYEV'e de üniversitenin tüm imkânlarını seferber ettiği için şükranlarımızı sunarız.

Bu yıl "*Hoca Ahmet Yesevi'nin İzinden...*" diyerek yola çıkıldı ve bu yol kongreyi Türkistan'a götürdü. Katılımcılar Türkistan valisi Canseyit TÜYMEBAYEV beyin tevazu ve konukseverliğine tanıklık ettiler. Sayın valiye göstermiş olduğu bu sıcak ilgi ve misafirperverlikten ötürü teşekkür ediyoruz. Aynı şekilde Ahmet Yesevi Üniversitesi mütevelli heyet başkanı sayın Prof. Dr. Musa YILDIZ beye de hem ev sahipliğinden dolayı hem de Hoca Ahmet Yesevi'ye ilişkin bilgi, hürmet ve muhabbetimizi arttıran sunumlarından dolayı teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Diğer yandan kongre paydaşlarından TÜRKSOY bu yıl 25. yılını kutluyor. Kongremizin Ahmet Yesevi Üniversitesi'ndeki ayağında TÜRKSOY 25. yıl özel oturumu düzenlen-

miştir. TÜRKSOY 25. yıl etkinliklerinin kongremiz kapsamında Türkistan'a da ulaşmış olması hem bizleri gururlandırmış, hem de kongremize ayrı bir değer ve önem katmıştır. Bu vesileyle başta TÜRKSOY Genel Sekreteri Prof. Düsen KASEİNOV ve Genel Sekreter Yardımcısı Prof. Dr. Fırat PURTAŞ'a katkıları için çok teşekkür ederiz.

Bir diğer sevindirici gelişme bu kongrenin hemen arifesinde Sakarya Üniversitesi bünyesinde kurulmuş olan Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi'dir (TÜRKMER). Sakarya Üniversitesi bu kongre gibi Türk Dünyası ile ilgili birçok etkinliğin ana düzenleyicisi ve paydaşı konumunda olduğu halde bugüne kadar TÜRKMER benzeri bir örgütlenmeye gidememiş olması önemli bir eksikliği ifade etmekteydi. Ancak bundan sonra inşallah TÜRKMER çatısı altında bu tür bilimsel faaliyetleri daha organize, daha güçlü ve daha etkili bir biçimde düzenleme ve destekleme imkânına kavuşulmuş oldu. Bu vesileyle TÜRKMER müdürlüğüne atanan kongre sekreteri Doç. Dr. Köksal ŞAHİN'i ve ekibini tebrik eder, bundan sonraki çalışmalarında başarılar dileriz.

Bu kongreler, Türk Dünyası'nda uluslararası bilimsel işbirliğinin örnek bir uygulaması niteliğindedir. Her yıl heyecanla beklenen ve artık geleneksel hale gelmiş akademik bir paylaşım ve etkileşim platformudur. Türk Dünyası'nın farklı coğrafyalarından gelen sosyal bilimcilerin büyük buluşmasına sahne olmaktadır. Yarattığı iletişim ortamı yüzlerce bilim insanına ortak çalışmalar ve projeler gibi önemli ve farklı fırsatlar sunmaktadır. Bu kongreler birçokları için dönüm noktası olmuş, birçoklarının akademik kariyerlerinde önemli rol oynamış, yükselmelerine katkı sağlamıştır. Bugün Türk Dünyası'nda uygulamaya konan birçok projenin ana fikri Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi çatısı altında mayalanmış ve şekillenmiştir. Bu bağlamda bu yılki kongreye 468 bildiri gelmiş, 209 tanesi kabul edilmiş, 179 tanesi programa yerleştirilmiştir. İşte bu kitap, 16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirilerin özetlerinden oluşmaktadır. Bu arada tam metinlerin yer alacağı kongre bildiri kitabının da hazırlıkları tamamlanmak üzere.

Bu kongrenin gerçekleşmesini mümkün kılan tüm katılımcılara ve emeği geçenlere teşekkür ederiz. Ama teşekkürü en çok hak eden bazı isimleri burada özellikle belirtmek gerekiyor. Prof. Dr. Enver AYDOĞAN, Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ, Doç. Dr. Köksal ŞAHİN, Doç. Dr. Suat KOL, Dr. Kamil TAŞKIN, Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ, Mehmet Töre YILDIRIM, Saadet Pınar YILDIRIM ve Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı Közhan YAZGAN bey kuşkusuz bunların başında geliyor. Göğsümüzü kabartan önemli bir etkinliğe imza attıkları için her birini ayrı ayrı kutluyorum. Bu noktada bir vefa borcu olarak iki büyük isimden daha bahsetmek gerekiyor: Prof. Dr. Mehmet YÜCE ve Prof. Dr. Recai COŞKUN. Bu kongrelerin altını kazırsanız kaçınılmaz olarak bu iki isimle karşılaşacaksınız. Bu kongreleri başlatan ve kurumsallaştıran isimler bunlar. Bu kongrenin isim babaları... Onların yıllarca süren olağanüstü emek, katkı ve çabalarını saymazdan ve görmezden gelmek büyük bir haksızlık olur.

Öyle inanıyorum ki Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'nın kurucusu Prof. Dr. Turan YAZGAN hocamızı rahmet ve minnet ile anmadan geçerse tarih bizi asla affetmez. Zira yıllar önce tüm bu faaliyetlerin ateşini yakan, Türk Dünyası'ndaki akademik köprülerin temelini atan, yollarını ve kapılarını açan Turan hocadır dersek abartma olmaz. Bizimkisi hazıra konmaktır. Türk Dünyası birçok şeyi kesinlikle onun ilk adımlarına borçludur. Teşekkürler hocam, ruhun şad, mekânın cennet olsun...

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN
Kongre Koordinatörü

DÜZENLEYİCİ ORTAKLAR

“16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi” *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*'nın öncülüğü, *Sakarya Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi (TÜRKMER)* koordinatörlüğü ile *Kazakistan Çimkent Miras Üniversitesi* ve *Türkistan Ahmet Yesevi Üniversitesi*'nin ev sahipliğinde aşağıdaki üniversite ve kurumların işbirliğiyle düzenlenmiştir:

Türkiye İşbirliği
ve
Koordinasyon Ajansı
Başkanlığı
Ankara - TÜRKİYE

Uluslararası
Türk Kültürü Teşkilatı
Ankara - TÜRKİYE

Türk Tarih Kurumu
Ankara - TÜRKİYE

Sakarya Üniversitesi
Türk Dünyası Uygulama
ve Araştırma Merkezi
(TÜRKMER)
Sakarya - TÜRKİYE

Miras Üniversitesi
Çimkent - KAZAKİSTAN

Ahmet Yesevi Üniversitesi
Türkistan - KAZAKİSTAN

İstanbul Üniversitesi
İstanbul - TÜRKİYE

Korkut Ata Kızılorda Devlet
Üniversitesi
Kızılorda - KAZAKİSTAN

Kırgızistan-Türkiye
Manas Üniversitesi
Bişkek - KIRGIZİSTAN

Uludağ Üniversitesi
Bursa - TÜRKİYE

Gazi Üniversitesi
Ankara - TÜRKİYE

Ovidius Üniversitesi
Constanta - ROMANYA

Komrat Devlet Üniversitesi
Gagauzya - MOLDOVA

İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi
Türk Dünyası Kırgız-Türk
Prof. Dr. Turan Yazgan
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Celalabat - KIRGIZİSTAN

Uluslararası Vizyon
Üniversitesi
Gostivar - MAKEDONYA

Celal Bayar Üniversitesi
Manisa - TÜRKİYE

Azerbaycan Devlet İktisat
Üniversitesi
Bakü - AZERBAYCAN

Erciyes Üniversitesi
Kayseri - TÜRKİYE

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
İstanbul - TÜRKİYE

KONGRE ONUR KURULU

Prof. Dr. Myrzaliev Bolat ATİMTAEVİCH (Miras Üniversitesi Rektörü)

Dr. Serdar ÇAM (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanı)

Prof. Dr. Refik DURAN (Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Muzaffer ELMAS (YÖK Kalite Kurulu Başkanı)

Prof. Dr. A. Kılıçbay BİSENOV (Korkutata Kızılorda Devlet Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Edalet MURADOV (Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Fadıl HOCA (Uluslararası Vizyon Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Abdilbaet MAMASIDIKOV (Uluslararası Kantörö Şaripoviç Toktomamatov Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Musa YILDIZ (Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütavelli Heyeti Başkanı)

Prof. Dr. Fatih SAVAŞAN (Sakarya Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. İbrahim USLAN (Gazi Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Mahmut AK (İstanbul Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. A. Kemal ÇELEBİ (Celal Bayar Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Muhammet GÜVEN (Erciyes Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Yusuf ULCAIY (Uludağ Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Sergey ZAHARİYA (Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü)

Prof. Dr. Cevdet COŞKUN (Giresun Üniversitesi Rektörü)

Közhan YAZGAN (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Başkanı)

KONGRE DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ (TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı)

Prof. Dr. Mehmet YÜCE (Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Musa EKEN (Sakarya Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa MİYNAT (Celal Bayar Üniversitesi)

Prof. Dr. Haluk BENGÜ (Ömer Halisdemir Üniversitesi)

Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU (Türk Dünyası Bakü İşletme Fakültesi)

Doç. Dr. İbrahim AKIŞ (Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü)

Doç. Dr. Kürşad GÜLBELAZ (Muğla Üniversitesi)

Doç. Dr. Leniyara SELİMOVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi)

Doç. Dr. Mensur NUREDDİN (Uluslararası Vizyon Üniversitesi)

Yrd. Doç. Dr. Abbas KARAAĞAÇLI (Giresun Üniversitesi)

Metin KÜÇÜK (İstanbul Üniversitesi Genel Sekreteri)

Ergün ERBAY (Kırklareli Üniversitesi Genel Sekreteri)

Saadet Pınar YILDIRIM (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Genel Müdürü)

KONGRE KOORDİNATÖRÜ

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN (Sakarya Üniversitesi)

KONGRE SEKRETERİ

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

KONGRE DÜZENLEME VE YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ (Gazi Üniversitesi)

Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ (Selçuk Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdülmecid NUREDİN (Uluslararası Vizyon Üniversitesi)

Prof. Dr. A. Asuman AKDOĞAN (Erciyes Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ÜNAL (Erciyes Üniversitesi)

Doç. Dr. Köksal ŞAHİN (Sakarya Üniversitesi)

Doç. Dr. Suat KOL (Sakarya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Adem AKBIYIK (Sakarya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN (Sakarya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Osman NACAĞ (Adnan Menderes Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Zahit CAN (Sakarya Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Türker Fedai ÇAVUŞ (Sakarya Üniversitesi)

Öğr. Gör. Ali KIRKSEKİZ (Sakarya Üniversitesi)

Öğr. Gör. İlker AKALIN (Sakarya Üniversitesi)

Araş. Gör. Dr. Muhammed Kürşad UÇAR (Sakarya Üniversitesi)

Mehmet Töre YILDIRIM (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı)

KONGRE BİLİM VE HAKEM KURULU

Prof. Dr. A. Kılıçbay BİSENOV	Kazakistan	Prof. Dr. A. MAMASIDIKOV	Kırgızistan
Prof. Dr. A. Vecdi CAN	Türkiye	Prof. Dr. Abdülcebbar GÖKLENOV	Türkmenistan
Prof. Dr. Abilay AYDASOV	Kazakistan	Prof. Dr. Adalet MURADOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Alla PAPTSOVA	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Akimshan ARUPOV	Kazakistan
Prof. Dr. Almaz ŞAYHULOV	Başkurdistan	Prof. Dr. Alövsat MÜSLİMOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Alparslan PEKER	Amerika	Prof. Dr. Anarkul URDALETOVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Anvarbek MOKEYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Arber ÇELIKU	Makedonya
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Türkiye	Prof. Dr. B. KOJAMBERDİYEV	Kazakistan
Prof. Dr. Bagdat KARPUZULI	Kazakistan	Prof. Dr. Baymirza KOJAMBERDİYEV	Kazakistan
Prof. Dr. Becet BROŞORI	Kosova	Prof. Dr. Birol KOVANCILAR	Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV	Kazakistan	Prof. Dr. C. Gökhan BAŞŞI	Almanya
Prof. Dr. Cusupbek PİRİMBAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Enver AYDOĞAN	Türkiye
Prof. Dr. Enver HALİLOVIÇ	Bosna Hersek	Prof. Dr. Evez BAYRAMOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Eyyüp AKTEPE	Türkiye	Prof. Dr. Eyyup Günay İSBİR	Türkiye
Prof. Dr. Fadıl HOCA	Makedonya	Prof. Dr. Fevzi YAKUBOV	Kırım
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ	Türkiye	Prof. Dr. Gabil MANAFOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Gafitullina DİLARA	Özbekistan	Prof. Dr. Galina SMİRNOVA	Rusya Federasyonu
Prof. Dr. Georgiy SULT	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Habib YILDIZ	Türkiye
Prof. Dr. Hadişa NUGMANOVA	Kazakistan	Prof. Dr. Halil KALABALIK	Türkiye
Prof. Dr. Hasan TUTAR	Türkiye	Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Türkiye
Prof. Dr. Hidayet CAFEROV	Azerbaycan	Prof. Dr. Hüseyin AKTAŞ	Türkiye
Prof. Dr. İbrahim TATARLI	Bulgaristan	Prof. Dr. İrfan MORİNA	Kosova
Prof. Dr. İsmail KERİMOV	Kırım	Prof. Dr. İsmail YAKIT	Türkiye
Prof. Dr. İlshat GAFUROV	Tataristan	Prof. Dr. İvana BANKOVA	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Jenis SADUAKASULI	Kazakistan	Prof. Dr. K. TABALDİYEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Kadıralı KONKUBAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Kadir ARDIÇ	Türkiye
Prof. Dr. Kamil AYDIN	Türkiye	Prof. Dr. Konstantin TAUŞANCI	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Kubatbek TABALDİYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Layli UKUBAYEVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Lev P. KURAKOV	Çuvaşistan	Prof. Dr. Linar LATİPOV	Tataristan
Prof. Dr. Lyudmila KÖR	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Maarife HACIYEVA	Azerbaycan
Prof. Dr. Mahir HOTI	Arnavutluk	Prof. Dr. Manasbek MUSAYEV	Kırgızistan
Prof. Dr. Marina TİTOVA	Rusya Federasyonu	Prof. Dr. Mariya YANIÖGLO	Gagavuziya / Moldova

Prof. Dr. Mehdi ELEZİ	Kosova	Prof. Dr. Mehdi ERGÜZEL	Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU	Türkiye	Prof. Dr. Mehmet YÜCE	Türkiye
Prof. Dr. Midhat MUHARYAMOV	Tataristan	Prof. Dr. Muhsin HALİS	Türkiye
Prof. Dr. Musa EKEN	Türkiye	Prof. Dr. Mustafa AKAL	Türkiye
Prof. Dr. Mustafa MİYNAT	Türkiye	Prof. Dr. Muzaffer TEPEKAYA	Türkiye
Prof. Dr. M. Asif YOLDAŞ	Türkiye	Prof. Dr. Nurbübü ASİPOVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Olcobay KARATAYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Ömer ANAYURT	Türkiye
Prof. Dr. Ramazan TAŞDURMAZ	Türkiye	Prof. Dr. Rami MEMUSAJ	Arnavutluk
Prof. Dr. Recep KAYMAKCAN	Türkiye	Prof. Dr. Remzi ATAĞLU	Kırgızistan
Prof. Dr. Roza NESEPOVA	Türkmenistan	Prof. Dr. Ruzal YUSUPOV	Tataristan
Prof. Dr. Sabır Murat BOKENBAYULI	Kazakistan	Prof. Dr. Salih AYNURAL	Türkiye
Prof. Dr. Salih ŞİMŞEK	Türkiye	Prof. Dr. Sebahattin BALCI	Kırgızistan
Prof. Dr. Sedat KUÇI	Kosova	Prof. Dr. Sebahattin KARABINAR	Türkiye
Prof. Dr. Selahattin SARI	Türkiye	Prof. Dr. Sejfudin ZAHİROVIÇ	Bosna Hersek
Prof. Dr. Sergey ZAHARİYA	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Sofiya SULAK	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Süleyman KAYIPOV	Kırgızistan	Prof. Dr. Svetlana ÇERVONOJE	Rusya Federas.
Prof. Dr. Ş. Urpaş JANİYAZKIZI	Kazakistan	Prof. Dr. Şaban KAYIHAN	Türkiye
Prof. Dr. Şemseddin HACIYEV	Azerbaycan	Prof. Dr. Tahir AKGEMCİ	Türkiye
Prof. Dr. Tatyana RAKOVÇENA	Gagavuziya / Moldova	Prof. Dr. Tatyana DUDOGLO	Gagavuziya / Moldova
Prof. Dr. Turar KOYÇIYEV	Kırgızistan	Prof. Dr. Turgut TOK	Türkiye
Prof. Dr. Uli SCHAMİLOGLU	ABD	Prof. Dr. Ünsal BAN	Türkiye
Prof. Dr. Vahit TÜRK	Türkiye	Prof. Dr. Valentina TUGUJEKOVA	Hakasya
Prof. Dr. Vasili GAYFULİN	Tataristan	Prof. Dr. Viktor BUTANAYEV	Hakasya
Prof. Dr. Vladimer PAPAVAL	Gürcistan	Prof. Dr. Zahid MEMMEDOV	Azerbaycan
Prof. Dr. Zakir MEMMEDOV	Azerbaycan	Prof. Dr. Zamira DERBİŞEVA	Kırgızistan
Prof. Dr. Zeba MUSAYEVA	Kırgızistan	Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI	Türkiye

KONGRE BAŞ EDITÖRÜ

Doç. Dr. Suat KOL

KONGRE ALAN EDITÖRLERİ

ALANLAR	EDİTÖRLER
Antropoloji	Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ
Arkeoloji	Dr. Öğr. Üyesi Hacer ÇORUH
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	Doç. Dr. M. Çağlar ÖZDEMİR Doç. Dr. Ekrem ERDOĞAN
Coğrafya	Dr. Öğr. Üyesi Muhammet KAÇMAZ
Çeviribilim	Dr. Öğr. Üyesi M. Zahit CAN Dr. Öğr. Üyesi Filiz ŞAN
Kentleşme ve Çevre Sorunları	Doç. Dr. Ferruh TUZCUOĞLU
Din Bilimleri	Prof. Dr. Abdulvahit İMAMOĞLU
Eğitim Bilimleri	Arş. Gör. Dr. Dursun AKSU
Ekonomi	Doç. Dr. Selim İNANÇLI
Ekonometri	Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER Dr. Öğr. Üyesi Nazan ŞAK
Felsefe	Doç. Dr. Tufan ÇÖTOK
Finans	Prof. Dr. Mutlu Başaran ÖZTÜRK Doç. Dr. Sinan ESEN Doç. Dr. Gülfen EKŞİ TUNA
Girişimcilik ve Küçük İşletmeler	Dr. Öğr. Üyesi Umut Sanem ÇİTÇİ
Hukuk	Dr. Öğr. Üyesi Sevdâ Yaşar COŞKUN
İstatistik	Doç. Dr. Mustafa Cahit UNGAN Doç. Dr. Nihal SÜTÜTEMİZ
Kamu Yönetimi	Doç. Dr. Özer KÖSEOĞLU Dr. Öğr. Üyesi Osman NACAK
Maliye	Prof. Dr. Habib YILDIZ Dr. Öğr. Üyesi Cahit ŞANVER
Muhasebe	Prof. Dr. Haluk BENGÜ Doç. Dr. Fevzi Serkan ÖZDEMİR
Pazarlama	Prof. Dr. Remzi ALTUNIŞIK
Psikoloji	Doç. Dr. Murat İSKENDER
Siyaset Bilimi	Doç. Dr. Köksal ŞAHİN
Sosyoloji	Doç. Dr. Nesrin AKINCI ÇÖTOK
Spor	Doç. Dr. Çetin YAMAN Doç. Dr. Gülten HERGÜNER
Tarih	Dr. Öğr. Üyesi Selçuk URAL Dr. Öğr. Üyesi Gülin ÖZTÜRK
Töre Bilim ve Ahlaki Değerler	Prof. Dr. F. Gülay MİRZAOĞLU SAVCI
Turizm	Prof. Dr. Oğuz TÜRKAY
Türk Dili	Dr. Öğr. Üyesi Selçuk Kürşad KOCA
Türk Kültürü ve Sanatı	Doç. Dr. Kürşad GÜLBEYAZ
Uluslararası İlişkiler	Doç. Dr. Murat ERCAN
Üretim	Dr. Öğr. Üyesi Kamil TAŞKIN
Yönetim Bilişim Sistemleri	Dr. Öğr. Üyesi Adem AKBIYIK
Yönetim ve Organizasyon	Prof. Dr. Mustafa Fedai ÇAVUŞ

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	III
DÜZENLEYİCİ ORTAKLAR	V
KONGRE ONUR KURULU	VI
KONGRE DANIŞMA KURULU	VI
KONGRE KOORDİNATÖRÜ	VII
KONGRE SEKRETERİ	VII
KONGRE DÜZENLEME VE YÜRÜTME KURULU	VII
KONGRE BİLİM VE NAKEM KURULU	VIII
EDİTÖRLER / KONGRE BAŞ EDİTÖRÜ / ALAN EDİTÖRLERİ	X

COĞRAFYA

ТҮТҚЫР СҰЙЫҚПЕН ТОЛТЫРЫЛҒАН СЕРПІМДІ ДӨңГЕЛЕК ЦИЛИНДР ҚАБАТЫНЫҢ СИММЕТРИЯ ӨСІ БОЙЫМЕН СТАЦИОНАР ЕМЕС ТЕРБЕЛІСІН ЗЕРТТЕУ

Баидулла УРАЛОВ - Нурилла САЙДУЛЛАЕВА 3

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОЖИВАНИЯ ФИСТАШКИ В ХРЕБТАХ КАРАТАУ

Елібек ТОЛЕМИС - Нурилла ТОРЕ 7

ÇEVİRİBİLİM

KLÂSİK TÜRKMEN EDEBİYATI ŞAİRİ VE FİKRA TİPİ MÄMMETVELİ KEMİNE

İhsan KALENDEROĞLU 13

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Бахытгул ДЖАЗИБАЕВА - Хафиза УСМАНОВА 19

ОСОБЕННОСТИ ВЫЯВЛЕНИЯ ЛАКУН ПРИ ОСВОЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Дариха АБДУЛЛИНА - Жанна МАХАНОВА 23

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ОБРАБОТКА СПОРТИВНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Маргарита МИНИГУЛОВА 33

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ И КАТЕГОРИЗАЦИЯ НОРМЫ: ЛОГИКА, КОГНИТИКА, МЕНТАЛЬНОСТЬ

Майра КАДЕЕВА - Дыбыс ТАШИМХАНОВА 39

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Молдир ШОЙМАНОВА - Юлдуз МАМАДАЛИЕВА 47

USAGE OF THE DRAMA ACTIVITIES METHOD IN ENGLISH TEACHING

Galina ABRAMOVA - Xeniya ALIKULOVA 55

RELIABILITY OF TEXT TRANSLATION IN MODERN INTERPRETING AND TRANSLATION

Gulzhan ABDIZHAPPAROVA - Fatima ALIMZHANOVA 65

DEVELOPMENT OF THE TRANSLATION

Nursaula SAPABEKOVA - Nasim RISBEKOVA 75

DİN BİLİMLERİ

Қ. А. ЯСАУИ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ботакоз АБРАЛИЕВА - Жамиля ТАЖИБАЕВА 85

К ВОПРОСУ О ДИХОТОМИИ МИРОВЫХ РЕЛИГИЙ

Талгат САБИТОВ - Акмарал ЖАЙЛАУОВА - Гулназ СЕРИК 93

EĞİTİM BİLİMLERİ**ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ: KAZAKİSTAN TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMASI**

Doç. Dr. Suat KOL 101

ТЕОРИЯ КОЛЛЕКТИВА КАК ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ПОДРОСТКОВ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Кулимхан АРЫМБАЕВА 107

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІС ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ

Гүлнар ОМАРОВА 115

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ОНЛАЙН ПЛАТФОРМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Людмила ИГНАШОВА - Татьяна ЖУКОВА - Егемберды ТЕНИЗБАЕВ 125

САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУ - ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗГІ БӨЛІГІАйсұлу ТЕНЕЛХАНОВНА КАБЫЛБЕКОВА - Карлығаш ҚАЙСАРҚЫЗЫ НҰРМАН
Майра МАКАШОВНА АБДИБАЕВА - Мөлдір АМАЛБАЙҚЫЗЫ ӘЛІБЕКОВА 131**ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК-БІЛІМ САПАСЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ**

З. Ш. АҚМЫРЗА - А. С. ҚАРАБАЕВА - Г. Б. КАМЕНТАЕВА 135

БАЛАНЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ОҚУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН АНЫҚТАУ

Акерке СИКИМБАЕВА 141

О ПРОБЛЕМЕ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ СИНДРОМА ПСИХИЧЕСКОГО ВЫГОРАНИЯ И СИНДРОМА ХРОНИЧЕСКОЙ УСТАЛОСТИ

Альмира ШОМАНБАЕВА - Татьяна БАЖАН 147

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ - ХИМИКОВ

Арал КАЛИМУКАШЕВА - Данагүл КАЛИМАНОВА 151

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАҒАНДЫҚ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әйгерім АМАНГЕЛДИЕВА - Нуржамал САРСЕНОВА - Чингиз САРДАРОВ 155

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ «ТЕХНОЛОГИЯ» И ЕЕ СОВРЕМЕННОЕ ДИДАКТИЧЕСКОЕ НАПОЛНЕНИЕ

В. А. СЕВРЮКОВА - Д. К. ИЛЬЯСОВА 161

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА В АСПЕКТЕ ИННОВАЦИЙ

Бибиғүл КОЗБАГАРОВА - Ольга СТЫЧЕВА 169

ВНЕДРЕНИЕ КРИТЕРИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Биғамила ТОРСЫКБАЕВА - Рашида ЖАНАЛИЕВА - Бегаим ЖИЕНТАЕВА - Ольга ЧЕЧИНА 177

БІЛІМ БЕРУДІҢ КРЕДИТТІК ТЕХНОЛОГИЯ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫНЫҢ МАҢЫЗЫДЫЛЫҒЫ

Динара АҚБЕРДИЕВА - Жұмагүл АБДУЛЛИНА 187

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОСЛОВИЧНОГО ФОНДА В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Елена МЕЗЕНЦЕВА - Сандугаш КАЛДЫКОЗОВА 193

ЖОО ЖАҒАНДЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ОҚЫТУҒА ДЕГЕН КӨЗҚАРАСЫ

Онгаркуль КОБЛАНОВА - Біржан ЖАКИПБЕКОВ 199

ДИАЛОГ ЛЕЖИТ В ОСНОВЕ «НОВЫХ ПОДХОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ И ОБУЧЕНИИ» И «РАЗВИТИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ»

Роза АЯЗБАЕВА - Загида ЕГЕМБЕРДИЕВА 205

FEATURES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES USING INTERACTIVE WHITEBOARDS	
Anna KAPRIYELOVA - Nataliya PUSHKO	211
PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING THE QUALITY AND MANAGEMENT OF INDEPENDENT WORK OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH THE COGNITIVE ACTIVITY	
Arzu GURBANOVA - Gaziza NAZAROVA	219
INNOVATIVE METHODS AND APPROACHES OF FOREIGN LANGUAGES TEACHING	
Элмира СЫРЛЫБАЕВА - Лаура КӨМЕКБАЕВА	231
FORMATION OF ETHICAL SELF-IDENTIFICATION OF TROUBLED TEENAGERS	
German VLADIMIROV	241
PECULIARITIES OF TEACHING READING IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES AT THE PRIMARY SCHOOL	
Nataliya YEFREMOVA - Vadim KOSTIN	245
THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF FOREIGN LANGUAGES	
Сауле МИРЗАГАЛИКОВА - Айгуль СПАТАЙ	253
TRILINGUAL EDUCATION IN HIGHER INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN	
Serik KOZHANOV - Marzhan KUDAIBERGENOVA	261
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДЕВУШКАМИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ	
Анар ДОСБЕНБЕТОВА - Сапаркуль КУАНЫШОВА	
EKONOMİ	
İSLAMİ BANKACILIĞIN; ROLÜ, DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİ	
Dr. Mehmet YEŞİLYAPRAK	269
KAZAKİSTAN HAFİF SANAYİSİNİN GELİŞME DURUMU	
Roza NİYAZBEKOVA - Oğuz DÜRRÜ	277
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В ЭКОНОМИКЕ КЫРГЫЗСТАНА	
А. И. ИСМАНЖАНОВ - Б. С. ПАСАХОДЖАЕВ	281
УТИЛИЗАЦИЙ СЕРПЕНТИНИТОВЫХ ОТХОДОВ ПУТЕМ ПЕРЕРАБОТКИ ИХ НА СТРОИТЕЛЬНЫЕ И ДРУГИЕ ПОЛЕЗНЫЕ ВЕЩЕСТВА	
Асем САТИМБЕКОВА - Алия БЕКАУЛОВА - Айсұлу УНГАРБАЕВА	285
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ЭКОНОМИКАСЫ: ЭКОНОМИКАНЫҢ ЖАҢДАНУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ӨЗЕКТІЛІГІ	
Аймжан ЖАКЕШОВА - Гульжамал КОПТАЕВА	289
ЦЕНОФЛОРА И СТРУКТУРА ПОПУЛЯЦИИ ТАВОЛГОЦВЕТАШРЕНКА	
А. Д. ТАЖИЕВА - И. ЖАРЫЛҚАПОВ	295
ҚАЗАҚСТАНДА ЕТ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН АЛАТЫН ОРНЫ	
Жаннат ТЕМИРОВА - Гулшат ЖАДИГЕРОВА	303
STOCHASTIC LATTICE MODELS FOR SIMULATING AGGREGATION PROCESSES IN THE PERIODIC AND FLOW TUBULAR REACTORS	
Ablakim MURATOV - Leila MUSABEKOVA - Arnold BRENER	307
HUKUK	
TÜRK İŞ HUKUKUNDA MEVSİMLİK İŞÇİLERİN HAKLARI VE YARGITAY UYGULAMASI	
Prof. Dr. Mehmet Müjdat ŞAKAR	319
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОБЛИГАЦИЯЛАР НАРЫҒЫНЫҢ БРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Айдар АБДИЖАППАРОВ - Нурмахан АБДУРАЗАКОВ	325

**ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ ТҰЛҒАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ДАМУЫНЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Гулзина УТЕЕВА 329

ІШЛЕТМЕ

**ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЕ КӘСІПКЕРЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ЫНТАЛАНДЫРУ
МЕХАНИЗІМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ**

Ахмет КАМАЛОВ - Гүлзада ШІНЕТ 339

ҚАРЖЫ НАРЫҒЫН ТҮТАСТАЙ ДАМУЫДАҒЫ ЖАҢА ҚАДАМДАР

Жазира ТАЙБЕК - Тілеуқабыл НУРЫМБЕТОВ 349

БРЕНДИРОВАНИЕ ОДЕЖДЫ

Людмила БОРОДУЛИНА 355

**МОНИТОРИНГ И СИСТЕМА ВЕДЕНИЯ СЕЛЕКЦИОННО-ПЛЕМЕННОЙ РАБОТЫ В СОВРЕМЕННЫХ
УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ПЧЕЛОВОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ**

Роза ШИМЕЛКОВА - Зауре ЕСЕРКЕПОВА 359

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУДЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-ҚҰНДЫҚ ТАЛДАУДЫҢ РӨЛІ

Сапар ЖАҚЫПБЕКОВ - Ғалымжан ПАЗИЛОВ 365

**5B011200-ХИМИЯ ЖӘНЕ 5B011300-БИОЛОГИЯ МАМАНДЫҚТАРЫН ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ
ІС-ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Сапаркуль КУАНЫШОВА - Айсұлу УНГАРБАЕВА - Гаухар ПОЛАТБЕКОВА 371

RECENT INNOVATIVE DEVELOPMENTS IN THE DEEP REINFORCEMENT FIELD

Anuar OTYNSHIN - Askarbek PAZYLBEKOV 381

КАМУ ҮЙНЕТІМІ

**АУЫЛДЫҚ АЙМАҚТАРДАҒЫ ЖҰРТШЫЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫН ЖЕТІЛДІРУ
БАҒЫТТАРЫ**

Гүлзада ШІНЕТ - Мадина БЕЙСЕНОВА 389

**«МӘНГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ РУХАНИ -
АДАМГЕРШІЛІК ТҰРҒЫДАН ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ**

Күлсара МАХМУТОВА - С. СҮЛЕЙМЕНОВА 399

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ
ЖӘНЕ САЯСИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЯЛАУ ТҰСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІНІҢ
ДАМУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ**

Салтанат БЕЙСЕБАЕВА - Гульмира БЕРДИБЕКОВА - Бану АБДРАСИЛОВА 405

МАЛІҮЕ

**SÜRDÜRÜLEBİLİR ÇEVRE VE ENERJİ BAĞLAMINDA KAZAKİSTAN'DA ENERJİ VERİMLİLİĞİ
POLİTİKALARI VE TEŞVİKLERİ**

Prof. Dr. Öğr. Ayşe YİĞİT ŞAKAR 417

**РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ И БЮДЖЕТНЫХ МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ
ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Айсұлу АЖИБЕКОВА - Улжан ТУРДАЛИЕВА 429

**ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СТРУКТУРУ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ И
НАЛОГОВЫЙ МЕХАНИЗМ**

Евгения АН - Елена ЛИГАЙ - Айгерим АЛИБЕК 437

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АУДИТТІ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жанат АБИЛГАЗИЕВА - Дана ЖАЗДЫҚБАЕВА 445

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF INVESTMENT BANKING

Inna KHAN - Darykul KULANOVA 453

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF THE TARGET CONFIGURATION OF THE FINANCIAL AND CREDIT SYSTEM IN TERMS OF ECONOMIC MODERNIZATION	
Muhanbejan ESKARAEV - Asel ESKARAYEVA - Gulzhanar ABDIKERIMOVA	461

MUHASEBE

TÜRKİYE'DE VE KAZAKİSTAN'DA KULLANILAN MUHASEBE BİLGİ SİSTEMLERİ'NİN VE VERGİ UYGULAMALARININ KIYASLANMASI VE ORTAK KULLANILABİLİR YENİ MUHASEBE BİLGİ SİSTEMİ VE VERGİ UYGULAMASININ GELİŞTİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	
Prof. Dr. Coşkun ATASEVER - Dr. Öğr. Üyesi Murat KARAHAN - Öğr. Gör. Yaşar EDE Öğr. Gör. Mehmet Ali ÇOBAN	471

MUHASEBE DERSLERİNDEKİ DÜŞÜK BAŞARI DÜZEYİNİN NEDENLERİ VE TÜKENMİŞLİK HİSSİ: KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ-İİBF ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA	
Prof. Dr. Engin DİNÇ - Dr. Öğr. Üyesi Esra ATABAY	477

ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІНДЕ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПЕН АУДИТ ЖҮРГІЗУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	
Жанат ТУРЕБАЕВА - Зухра КЕНЕНБАЕВА	485

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ УЧЕТА ПРИРОДООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОМПАНИЯХ	
Жанат АБИЛГАЗИЕВА - Айгуль ХОДЖАБАЕВА	493

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ БАНКАМИ И ПРОБЛЕМЫ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ	
Жазира ТАЙБЕК - Біржан АГНИЯЗОВ	501

ЕСЕП ШЫҒАРУ ПРОЦЕСІНДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМДЕРДІ АКТУАЛИЗАЦИЯЛАУ	
Лаура ИСМАИЛОВА - Исамухамед ИСМАИЛОВ	507

PAZARLAMA

AZERBAIJANLI FUTBOL TARAFTARLARININ FUTBOL TAKIMLARINA VE LISANSLI ÜRÜNLERE YÖNELİK TUTUMLARI VE EĞİLMELERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	
Prof. Dr. Nilgün SARIKAYA - Sabir ABDÜLLAYEV	515

HİZMET SUNUMU SÜRECİNDE ÇALIŞAN GÜLÜMSEMESİ, MÜŞTERİ MUTLULUĞU, BAĞLILIĞI VE DUYGU BULAŞIMI İLİŞKİLERİ: BİR MODEL ÖNERİSİ	
Prof. Dr. Gülfidan BARIŞ	525

PSİKOLOJİ

РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА АССОЦИАЦИЙ ЭМОТИВОВ И ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ И ГЕНДЕРНОМ АСПЕКТАХ (ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ: ПЕРЕКРЕСТНОЕ АССОЦИИРОВАНИЕ СТИМУЛОВ ЭМОТИВОВ И ЦВЕТООБОЗНАЧЕНИЙ)	
Алтынай КАЛЖАНОВА	533

ВОПРОСЫ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ	
Гайни АЛИЕВА - Малика УСЕРБАЕВА - Камария ДУШАНОВА	541

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ДВИЖЕНИЯ ПАССИВНО ГРАВИТИРУЮЩЕГО ТЕЛА ВО ВТОРОЙ ЗАДАЧЕ ХИЛЛА	
Сағат ЖАПБАРОВ - Науат УТЕНОВ	549

САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР НЕГІЗІНДЕ ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ ҚЫЗ БАЛАЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ	
Сагира ОСПАХАНОВА	555

THE FORMS OF DEFINING INFO COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS FROM PSYCHOLOGICAL POINT OF VIEW	
Azamat MAKULBEK - Dilyara ERNAZAROVA	563

SİYASET BİLİMİ

RUS DIŞ POLİTİKASINDA SİYASAL KARAR VERME YAKLAŞIMI VE TEORİK ÇERÇEVENİN ANALİZİ	
Prof. Dr. Giray Saynur DERMAN	571
МОДЕРНИЗАЦИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	
Рашида ЖАНАЛИЕВА - Дильдар КИСТАУБАЕВА - Биржан ЖАКИПБЕКОВ	581

SOSYOLOJİ

TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE ÖĞRENCİ HAREKETLİLİĞİNİN YERİ VE ÖNEMİ	
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	593
MUTFAK, YEMEK VE TOPLUMLAR ARASI ETKİLEŞİM	
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	599
KAZAK AİLE TERBİYESİNİN ÖZELLİKLERİ VE ONUN GELİŞMESİNE KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN ETKİSİ	
Kalipa АТЕМОВА - Dilmurat DADAŞOV	603
ВАКЦИНАНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІН САЛУШЫ ҒАЛЫМ	
Әбділақ ХАЛИЛА - Абдурахман САПАРБЕКОВ	611
ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ	
Илесхан СМАНОВ	617

TARİH

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ERKEN DÖNEM ŞİFRELERİ KAYA RESİMLERİ	
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN - Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL	625
DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN BAZI TAŞ HEYKELLERİN ORTA ASYA'DAKİ ÖRNEKLER İLE MUKAYESESİ	
Doç Dr. Nezahat CEYLAN - Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI	633
M. KÂZİM KARABEKİR PAŞA'NIN VEFATININ KAMUOYUNDAKİ YANKILARI (Vefatının 70. Yıldönümü Anısına)	
Dr. Öğr. Üyesi Nuri YAZICI	647
JEOPOLİTİK GERÇEKLİK VE KIBRIS'IN JEOPOLİTİK KONUMU	
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR - Dr. Öğr. Üyesi Yüksel BAYIL	655
RUSYA TARİHİNDE İKİ İSYAN: RAZİN VE PUGAÇEV İSYANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI	
Dr. Öğr. Üyesi Yüksel BAYIL - Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR	661
M. E. МАССОН И А. Х. МАРГУЛАН (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)	
Ержан АБДУХАИМОВ - Фатима ШИНТАЕВА	667
ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ, БЫТА И КУЛЬТУРЫ НОМАДОВ В ПУБЛИКАЦИЯХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ XVIII - НАЧАЛА XX ВВ.	
Сакен КОСАНБАЕВ - Марат БЕЙСЕНБАЕВ - Жанат БАРАХОВАЗ	673
DESCRIPTION OF CULTURE AND LIFE OF TURK PEOPLES IN WORKS OF RESEARCHERS OF MEDIEVAL AND LATE MEDIEVAL	
Valida SULTANOVA	683

TURİZM

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРИСТСКОЙ ИНДУСТРИИ	
Зульфира САНИЕВА	697

TÜRK DİLİ

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE İLİM VE İRFAN DİYARI İKİ ŞEHİR: SEMERKAND VE BUHARA

Doç. Dr. Şevkiye KAZAN NAS 705

TÜRK KÜLTÜRÜ VE SANATI

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ГОБЕЛЕННІҢ ДАМУЫ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫМЕН ОРНЫ

Абдухит МУРАТБАЕВ - Меруерт ҚҰАНЫШБЕКОВА 715

О ФОНЕТИЧЕСКОЙ СПЕЦИФИКЕ РУССКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В ЯЗЫКЕ СИБИРСКИХ ТАТАР (НА МАТЕРИАЛЕ СЛОВАРЯ М. А. САГИДУЛЛИНА)

Анна АЛЕКСЕЕВНА ИСАКОВА 721

ПЕРЕВОДЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. С. ПУШКИНА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И ВЛИЯНИЕ ЕГО НА ЛИТЕРАТУРУ

Гульбану МАХАНОВА 725

ТУРКЕСТАНСКИЙ СБОРНИК - КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ЭТНОГРАФИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Гульмира БЕРДИБЕКОВА - Айгуль ХОДЖАБАЕВА 735

ҚАЗАҚСТАН СӘУЛЕТ ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Райхан ТЕМИРБЕКОВА 745

ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ МҰРАСЫ ДОМБЫРА

Юсуп НУРТАЕВ 755

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

SURİYE İÇ SAVAŞINDA İRAN VE TÜRKİYE'NİN SOSYO-POLİTİK VE İSTRATEJİK MUKAYESESİ

Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ 765

TÜRKİYE'NİN ALGI OPERASYONLARIYLA İMTİHANI: ZEYTİN DALI OPERASYONU

Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ 771

ARAL ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АЙМАҒЫНДА ҚАРАКӨЛ ҚОЙЛАРЫН ӨСІРУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Б. Ж. АСЫЛБЕКОВ - Б. Ж. БОЖБАНОВ - Ж. У. МУСЛИМОВА - Р. Ж. ЕРМЕКБАЕВА
А. Т. КАБЫЛБЕКОВА 779

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТЕҢЕУЛЕР ГЕРМАН-ТҮРКІ ЭТНОСТАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕ

Гульнара КАРБОЗОВА 785

ÜRETİM

СВОЙСТВА НОВЫХ КЛАССОВ РЕШЕНИЙ КРАЕВЫХ ЗАДАЧ ДЛЯ УРАВНЕНИЙ СМЕШАННОГО ТИПА

Александр РОГОВОЙ - Кульзайра КАРАШЕВА 795

МАРКЕТИНГОВЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ РЫНКА

Алмаз КУПЕШЕВ - Акшолпан БАЙГУШЕВА 805

ПРОДУКТИВНОСТЬ ВЕРБЛЮДОВ ПОРОДЫ ТУРКМЕНСКИЙ ДРОМЕДАР В ПЕСЧАНО-ПУСТЫННОЙ ЗОНЕ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Азат ЗУЛПЫХАРУЛЫ - Лаззат АНУАР - Мейрамбек ЕРМАХАНОВ - Мамай ПРМАНШАЕВ 809

ПОКАЗАТЕЛИ МОЛОЧНОЙ ПРОДУКТИВНОСТИ ПОЛИМОРФНЫХ БЕЛКОВЫХ СИСТЕМ, ИХ ИЗМЕНЧИВОСТЬ, ВЗАИМОСВЯЗЬ НАДОЯ И ОСНОВНЫХ КОМПОНЕНТОВ У ЖИВОТНЫХ С РАЗЛИЧНЫМИ КОМПЛЕКСНЫМИ ГЕНОТИПАМИ

Бақытбек АХМЕТОВ - Мұханбетжан ЕСКАРА 815

ТҰҢҒЫШ ТОҒЫШАРЛАРҒА ҚАРСЫ ВАКЦИНАНЫҢ АЛЫНУЫ

Әбділақ ХАЛИЛА - Мөлдір СУЛЕЙМЕНОВА 821

ТОКСОПЛАЗМА ҚАРАПАЙЫМДЫЛАРЫНЫҢ ТАРАЛУЫН АНТИДЕНІ БЕЙТАРАПТАУ РЕАКЦИЯСЫМЕН ЗЕРТТЕУ	
Әбділақ ХАЛИЛА - Нұрила БАЙСЕЙТОВА	825
РОСТ И РАЗВИТИЕ МЯСОСАЛЬНЫХ ОВЕЦ РАЗНЫХ ПОПУЛЯЦИИ ЮГО-ЗАПАДНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА	
Жанибек ПАРЖАНОВ - Бакытжан АЖИБЕКОВ - Кулайша ТЛЕГЕНОВА	829
АДСОРБЦИОННАЯ ДООЧИСТКА НЕФТЕЗАГРЯЗНЕННЫХ СТОЧНЫХ ВОД НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ЗАВОДОВ	
Күляш СЫРМАНОВА - Ерболат МЕЙРАМБАЙ - Жанат КАЛДЫБЕКОВА - Шолпан БАЙЖАНОВА Эльвира БАЙБАЗАРОВА	833
ВЛИЯНИЕ ПРИРОДЫ НЕФТЯНОГО СЫРЬЯ НА ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА БИТУМНЫХ ПОКРЫТИЙ	
Күляш СЫРМАНОВА - Ерсұлтан БОТАШЕВ - Жанат КАЛДЫБЕКОВА - Ақтолқын АГАБЕКОВА Алим КЕМАЛОВ	841
АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ В ДИЗАЙНЕ	
Наталья СКОРИКОВА	847
БОЖБАНКУДУКСКИЙ ЗАВОДСКОЙ ТИП КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ ЧЕРНОЙ ОКРАСКИ С УЛУЧШЕННОЙ ВЫРАЖЕННОСТЬЮ МЯСНЫХ КАЧЕСТВ	
Нуржан АЖИМЕТОВ - Жанибек ПАРЖАНОВ - Бакытжан АЖИБЕКОВ - Кулайша ТЛЕГЕНОВА	851
ЖЕКЕШЕЛЕНДІРІЛГЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАР БОЙЫНША ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ	
Рашида ЖАНАЛИЕВА - Айман ҚАЙҚЫБАЕВА - Гульназ ДЖАНМУЛДАЕВА	855
YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİ	
ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ПРОЦЕССАМИ ПОЛИМЕРИЗАЦИЙ	
Айман ОСПАНОВА - Мадина КОШКИНБАЕВА	867
ПРОЕКТИРОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ	
Айман ОСПАНОВА - Нурзак ДҮЙСЕНОВ	877
IP ТЕЛЕФОНИЯ НЕГІЗІНДЕГІ БАЙЛАНЫС	
Ерлан ҚОЖАБЕКОВ	885
СТРУКТУРА ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ПОБУДИТЕЛЬНОСТИ	
Гульшат ЖУМАГУЛОВА - Фарид САЛЫБЕКОВА	891
ТОВАРНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ВЕРБЛЮЖЬЕЙ КОЖИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СПОСОБА КОНСЕРВИРОВАНИЯ	
Мейрамбек ЕРМАХАНОВ - Мамай ПРМАНШАЕВ - Азат ЗУЛПЫХАРУЛЫ - Лаззат АНУАР	901
АҚПАРАТТЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН КРИПТОЖҮЙЕЛЕРДІ ЖОБАЛАУ МЕН ҚҰРАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ	
Нурзак ДҮЙСЕНОВ - Саидхон САЙДИРАСУЛОВ - Расаходжаев БАХРАМЖАН	905
AN ONLINE SUPPORT SYSTEM FOR TEACHERS OF ENGLISH LANGUAGE	
Alima NURLYBEKOVA - Saule POLATOVA	911
YÖNETİM VE ORGANİZASYON	
YÖNETİM İLİŞKİLERİNDE ENTELEKTÜELLERİN ROLÜ VE SULTAN GALİYEV MODELİ	
Prof. Dr. Feyzullah EROĞLU - Dr. Öğr. Üyesi Şeyma GÜN EROĞLU - Tuğçe KESKİN	919
SOSYAL KIYASLAMANIN ALGILANAN ÖRGÜTSEL DESTEĞE ETKİSİNDE ÖRGÜTSEL ADALETİN ROLÜ	
Prof. Dr. Enver AYDOĞAN - Arş. Gör. Gökhan KENEK	929
KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK İLE BAĞLAMSAL PERFORMANS ARASINDAKİ İLİŞKİDE AHLAKİ KİMLİK ALGISİNİN ARACILIK ROLÜ	
Prof. Dr. A. Asuman AKDOĞAN - Doç. Dr. Ayşe CİNGÖZ - Doç. Dr. Onur KÖKSAL	935

KISA MOLALAR ÖLÇEĞİNİN TÜRKÇE UYARLAMASI VE ÜRETKENLİK KARŞITI İŞ DAVRANIŞLARI İLE KISA MOLALARIN İLİŞKİSİ: AMPİRİK BİR ÇALIŞMA	
Prof. Dr. Enver AYDOĞAN - Öğt. Gör. Burçak YAKIN	943
İŞYERİ ARKADAŞLIĞININ BİLGİ PAYLAŞIMINA ETKİSİNDE ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞININ ROLÜ	
Prof. Dr. Enver AYDOĞAN - Arş. Gör. Ayşe Nurefşan YÜKSEL	951
ҒЫЛЫМИ СЫЙЫМДЫ ӨНІМ ӨНДІРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ	
Алтын ЕСИРКЕПОВА - Жанна АЛИЕВА	957
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДЕВУШКАМИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТА	
Анар ДОСБЕНБЕТОВА - Сапаркуль КУАНЫШОВА	967
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФОРСАЙТ ЖОБАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҮЛГІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	
Эльмира ЖУСИПОВА - Гульжан АГАБЕКОВА - Гульмира ОМАРОВА	977
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	
Телли ТАГАРОВА	985
MANAGEMENT OF COMPETITIVENESS OF PRODUCTS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES	
Tatyana MITROSHENKO - Diana MAKHANOVA	993

COĜRAFYA

ТҮТҚЫР СҰЙЫҚПЕН ТОЛТЫРЫЛҒАН СЕРПІМДІ ДӨНГЕЛЕК ЦИЛИНДР ҚАБАТЫНЫҢ СИММЕТРИЯ ӨСІ БОЙЫМЕН СТАЦИОНАР ЕМЕС ТЕРБЕЛІСІН ЗЕРТТЕУ

Баидулла УРАЛОВ¹ - Нурилла САЙДУЛЛАЕВА²

Özet

Bilincelenmekte olan silindirik tabakalardaki (tüneller, kanallar, sıkı kolonlar) salınım işlemlerinin çalışması, viskoz sıkıştırılmaz akışkan ile etkileşime giren dairesel silindirik elastik tabakanın serbestçe burulma salınımları ile ilgilidir. Silindirik koordinat sisteminde (r, θ, z) tekdüze, izotropik, dairesel silindirik elastik tabaka ile \mathbb{R}^3 iç kısmı ve \mathbb{R}^2 yarıçapı ile incelenir. Çalışmada, dairesel silindirik tabakaların eksenel simetrik dalgalanmalarının ve doldurulmuş viskoz sıkıştırılmaz sıvının kabuklarının durgun olmayan süreçlerine bağlı olarak hidro-visko elastiklik teorisinin temel koşulu ve ilişkileri kullanılır. Dinamik elastikiyet teorisinin üç boyutlu görevlerinin ve viskoz akışkanın hareket teorisinin dönüşümleri. Bu çalışmada, gerilim gerilmeli durum hidro elastik belirlemek için bilinmeyen fonksiyonların alanına göre mümkün kılan, gerilim tensörü ve deplasman vektörünün tüm bileşenlerinin değerlerinin numaralandırılması için formüllerin elde edilmesi, algoritma geliştirilmesi önerilmiştir. Söz konusu sistem, mühendislik uygulamasının belirli amaçlarının sınır koşullarını doğru bir şekilde formüle etmeyi mümkün kılacaktır.

Dairesel elastik silindirik tabakanın kabukları boyunca viskoz olmayan sıkıştırıcı olmayan sıvı hareketinde simetri salınımlarını inceliyoruz.

İk sınır değer problemleri, yapısal sıvı ve sıvı sistemlerden oluşan bir sistem biçimindeki problemler, en yüksek kesme kayma gerilmesi, elastik sistemin statik, dinamik özelliklerinin katı, sahip-plastik, plastik ve diğer geleneksel gövdeden oluşmasıdır. Dispers sistemlerinin kayma gerilmelerinde hızın bağlılığı, ana mekanik özelliklerin özellikleri ve yapısal aksiyonlar etkilidir. Geri kazanım süreçleri ve yapının etkin kırılma dayanıklılığı temel özellikleri karakterize eden yerleşik denge arasında aktığından beri. Dağınık sistemleri karakterize etmek için, esneklik modülü ve gevşeme döneminde önemli bir rol oynar.

Klasik çalışmalarda, silindirik katman veya kabuk salınımları göz önüne alındığında, sadece tabakanın yüzeyindeki dalgalanmalar esas alınır ve bu noktada kaymalar istenen miktarlardır. Ancak, bu sözleşme türü prensip olarak doğru şekilde formüle edilmemiştir. Bu nedenle, silindirik tabakaların salınım süreçlerinin araştırılmasında, katmanın iç, orta ve dış yarıçapının parametrelerine bağlı olarak, silindirik tabakanın salınımı sırasında saptanması gereken yer değiştirme noktalarını dikkate alması önerilmektedir. Sonuç olarak, klasik çalışma yönteminden, "silindirik katman-viskoz akışkan" hidrosisteminde, akış ile etkileşime giren tabakanın iç yüzeyi, yer değiştirme noktasının ana bölümünde istenen değerlerin belirlenmesinde tespit edilir.

Anahtar kelimeler: Silindirik, Tabakalar, Dinamik, Viskoz, Sıvı, Deplasmanların Gerilimleri.

1. Кіріспе

Табиғатта пайда болған түрлі динамикалық жүктемелер қатарына инженерлік конструкция элементтерінің есебі бойынша, соның ішінде қоршаған ортада таралатын, ортаны толықтырып тұратын, акустикалық және стационар емес толқындар, стационар емес материалдар моделі және серпімді-түтқыр қасиеттері бар материалдар конструкциясы, сонымен қатар түрлі сұйықтардың деформацияланатын ортадағы өзара әсері жатады. Түрлі қабаттардың, серіпелердің стационар емес тербелістерін зерттегенде олардың материалдарының физика-механикалық қасиеттеріне сызықты емес жағдайда деформация пайда болғанда материалдарда тегістік пайда болмауы мүмкін. Осыған байланысты материалдардың деформацияланатын және беріктілік сипаттамасын анықтау әдістерін өңдеу қоршаған ортаның өзара әсері және сыртқы динамикалық әсерлердің анықталуымен байланысты. Жұмыс нәтижелері жер асты және су

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, ғылым және білім, uralov-1973.2@mail.ru

² М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, ғылым және білім, nurila-60@mail.ru

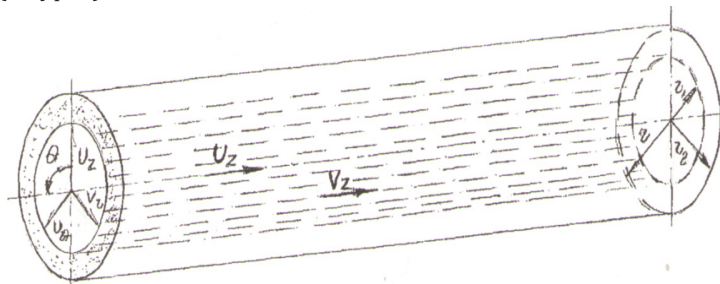
асты құрылыстарымен айналысатын және горизонталь тау-кен жыныстарын өндірушілер, туннельдер мен құбыр құрылысы жұмыстарымен айналысатын ғалымдар мен инженерлерге есептеу жұмыстарын жүргізуде аса қажет.

2. Әдістер

Дөңгелек серпімді цилиндрлік қабатпен қабықшалардың бойымен тұтқыр сығылмайтын сұйық қозғалысы кезіндегі симметрия өсі бойынша тербелістерін қарастырамыз.

3. Нәтижелер

Өте ұзын дөңгелек цилиндрлік қабат пен қабықша (туннельдер, құбыр желілері, бұрғылау колонналары) сұйық пен газдар ағынымен (сырттан және іштен) әсерлеседі. Мұндай жағдай ғылым, техника және өнеркәсіп салаларында: машина жасауда, тау-кен механикасында, мұнай-газ өндіру, авиациялық, космостық техникада және т.б. кеңінен қолданылады. Сондықтан қарастырылып отырған мәселеде динамиканың ең басты міндеті «қабат-сұйық» және «қабықша-сұйық» гидросерпімді жүйедегі меншікті тербелістің жиілігі мен формасын анықтау болып табылады. Серпімді ортада (сұйықта, газда) тербелістердің таралу динамикасына сәйкес ортада тарай алатын толқындардың түрі ортаның серпімділік қасиеттеріне байланысты болатындығы белгілі. Ортаның серпімді деформациясын туғызатын ауытқулар себебінен пайда болған тербелістер ғана тарай алады. Координаталары (r, θ, z) цилиндрлік жүйеде біртекті, изотропты, ішкі радиусы r_1 және сыртқы радиусы r_2 дөңгелек цилиндрлік серпімді қабатты қарастырайық (1-сурет).

1-сурет

Цилиндрлік қабаттың бойымен тұтқыр сұйықтың ламинарлық ағысы кезіндегі тербелісін зерттеу үшін, цилиндрлік қабатты үшөлшемді дене деп қабылдаймыз, қабат нүктелерінің орын ауыстыру компоненттері мынадай функция арқылы белгіленеді (Смирнов, 1952):

$$U_r(r, \theta, z, t), U_\theta(r, \theta, z, t), U_z(r, \theta, z, t).$$

Кернеу және деформация тензорларының компоненттері мынадай белгіленеді:

$$\sigma_{ij} = \sigma_{ij}(r, \theta, z, t), \quad \varepsilon_{ij} = \varepsilon_{ij}(r, \theta, z, t)$$

Олардың өзара тәуелділігі біртекті денелер үшін Гук заңымен беріледі:

$$\sigma_{ij} = \mu \varepsilon_{ij}, \quad i \neq j, \quad \sigma_{ij} = \lambda + 2\mu \varepsilon_{ij} \quad (1)$$

мұнда λ, μ – Ламэ коэффициенті, $\varepsilon = I_1(\varepsilon_{ij})$ - деформация тензорының бірінші инварианты. Үшөлшемді дене (цилиндрлік қабат) үшін қозғалыс теңдеуі:

$$\sigma_{ij,j} = \rho_c \ddot{U}_i, \quad i, j = r, \theta, z, (\dots), \quad ,_j = \frac{\partial}{\partial x_j}(\dots) \quad (2)$$

немесе ортогональді цилиндрлік координаттар (r, θ, z) үшін теңдеу мынадай түрде беріледі:

$$\begin{aligned} \frac{\partial \sigma_{rr}}{\partial r} + \frac{1}{r} \frac{\partial \sigma_{r\theta}}{\partial \theta} + \frac{\partial \sigma_{rz}}{\partial z} + \left(\frac{\sigma_{rr}}{r} - \frac{\sigma_{\theta\theta}}{r} \right) &= \rho_d \frac{\partial^2 U_r}{\partial t^2} \\ \frac{\partial \sigma_{r\theta}}{\partial r} + \dots &= \rho_d \frac{\partial^2 U_\theta}{\partial t^2} = \rho_d \frac{\partial^2 U_\theta}{\partial t^2} \\ \frac{\partial \sigma_{rz}}{\partial r} + \dots &= \rho_d \frac{\partial^2 U_z}{\partial t^2} \quad (r, \theta, z) \in V_1^* \end{aligned} \quad (3)$$

мұндағы ρ_d – қабат(дене) материалының тығыздығы, V_1^* - цилиндрлік қабаттың көлемі. (3) теңдеуін толқындық теңдеу түрінде, потенциалдар арқылы бойлық Φ және көлденең Ψ толқындар үшін қозғалыс теңдеуі мынадай түрде беріледі:

$$(\lambda + 2\mu)\Delta\Phi = \rho_c \frac{\partial^2 \Phi}{\partial t^2}; \quad (4)$$

$$\mu\Delta\Psi = \rho_c \frac{\partial^2 \Psi}{\partial t^2};$$

мұндағы Δ - үшөлшемді Лаплас операторы, λ, μ - Ламэ коэффициенттері, ρ_c - қабат материалының тығыздығы. Ал тұтқыр сығылмайтын сұйықтың қозғалысы Навье-Стокс теңдеуімен сипатталады:

$$\frac{\partial \vec{V}}{\partial t} - \nu \Delta V + \frac{1}{\rho_0} \text{grad} P = 0 \quad (5)$$

сығылмау шарттары

$$\text{div } \vec{V} = 0, \vec{V} = \frac{\partial}{\partial t} (\text{grad } G + \text{rot } \chi) \quad (6)$$

және сұйықтың кернеу тензорының компоненттері

$$P_{ij} = -\lambda \delta_{ij} + \mu' e_{ij}, \quad e_{ij} = \frac{1}{2} (V_{i,j} + V_{j,i}), \quad (i, j = r, \theta, z) \quad (7)$$

теңдеулерімен анықталады. Мұндағы V -сұйық бөлшектерінің жылдамдық векторы, P_{ij} - сұйықтағы кернеулік тензорының компоненттері, e_{ij} - деформация жылдамдығы тензорының компоненттері, ρ_0' - тыныштықтағы сұйықтың тығыздығы, P - сұйықтағы қысым, ν' - кинематикалық тұтқырлық коэффициенті, $\mu' = \rho_0' \nu'$ - тұтқырлық коэффициенті, $\text{grad} P$ - қысым градиентінің векторы, δ_{ij}, e_{ij} - координат осьтерінің бірлік орттары, G, χ - сұйықтың скалярлық және векторлық потенциалы.

Цилиндрлік қабаттың орын ауыстыруы бойлық Φ және көлденең Ψ толқындарының потенциалы арқылы өрнектеледі:

$$\vec{U} = \text{grad } \Phi + \text{rot} [e_z \Psi_1 + \text{rot}(e_z \Psi_2)] \quad x_i \in V_1^* \quad (5)$$

мұндағы $x_i = r, \theta, z$; V_1^* - цилиндрлік қабаттың көлемі.

\vec{U} - орын ауыстыру векторының компоненттері төмендегі формуламен анықталады:

$$U_r = \frac{\partial}{\partial r} (\Phi + \frac{\partial}{\partial z} \Psi_2) + \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial \theta} \Psi_1,$$

$$U_\theta = \frac{1}{r} \frac{\partial \Phi}{\partial \theta} - \frac{\partial}{\partial r} \Psi_1 + \frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r \partial \theta} \Psi_2, \quad x_i \in V_1^* \quad (6)$$

$$U_z = \frac{\partial \Phi}{\partial z} - \left(\frac{1}{r} \frac{\partial}{\partial r} + \frac{\partial^2}{\partial r^2} + \frac{1}{r^2} \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} \right) \Psi_2$$

Деформацияның компоненті мынадай формуламен беріледі:

$$\varepsilon_{rr} = \frac{\partial^2 \Phi}{\partial r^2} - \frac{1}{r} \left(\frac{\partial}{\partial r} - \frac{\partial}{\partial \theta} \right) \frac{\partial}{\partial \theta} \Psi_1 + \frac{\partial^2 \Psi_2}{\partial r^2 \partial z}, \quad \varepsilon_{r\theta} = \frac{1}{r} \left[\left(\frac{\partial}{\partial r} \frac{\partial^2}{\partial \theta^2} + \frac{\partial^2}{\partial r^2} \right) \Phi + \dots \right] \quad (7)$$

G -скалярлық және $\vec{\chi}$ - векторлық потенциалдар арқылы сұйық бөлшектерінің жылдамдығы мынадай теңдеумен анықталады:

$$\vec{V} = \frac{\partial}{\partial t} (\text{grad} G + \text{rot} \chi), \quad x_i \in V_2^* \quad (8)$$

осылайша цилиндрлік координата үшін

$$\vec{V} = \frac{\partial}{\partial t} [\text{grad} G + \text{rot} [\vec{e}_z \chi_1 + \text{rot}(\vec{e}_z \chi_2)]] \quad (9)$$

Цилиндрлік қабаттың кез-келген нүктесіне түсірілген қысым:

$$P = \rho_0' \frac{\partial^2 G}{\partial t^2} \quad (10)$$

Сонымен, цилиндрлік қабаттың бойымен тұтқыр сұйықтың ламинарлық ағысы кезіндегі тербелісін зерттеу (4), (8), (9), (10) - теңдеулерін шешу және тербеліс жиілігін сипаттайтын теңдеуді шығарып алу болып табылады (Швец, 1969, б.23).

4. Талқылау

Классикалық зерттеулерде цилиндрлік қабат немесе қабықша тербелістерін қарастырғанда, қабаттың тек ортаңғы бетіндегі тербелістері негізге алынатын, және осы нүктедегі ығысулар ізделінетін шамалар болып табылатын. Алайда, бұл түрінде таңдалынған шарт, дербес алғанда, дұрыс тұжырымдалмайды. Сондықтан, соңғы кезде цилиндрлік қабаттардың тербеліс процестерін зерттеуде, цилиндрлік қабаттың тербелісі кезіндегі анықталуы қажет ығысу нүктелерінің-қабаттың ішкі, ортаңғы және сыртқы радиусы берілген параметрге тәуелді түрде

қарастыру ұсынылды. Демек, классикалық зерттеу әдісінен, «цилиндрлік қабат-тұтқыр сұйық» гидросерпімді жүйеде ығысу нүктесінің негізгі бөліміндегі ізделінуші шамаларды анықтағанда сұйықпен әсерлесетін қабаттың ішкі беті қарастырылады.

5. Қорытынды

А. Қабаттың бұралмалы тербелісі ($r = r_2$) болғанда $f_{r\theta}(z,t)$ кернеу әсерінен тудырылады, мұнан бөлек цилиндрлік қабатпен тұтқыр сұйық арасында динамикалық және және (Филиппов, Чебан, 1988) кинематикалық шарттар орындалады:

$$\sigma_{r\theta}(r_1, z, t) = P_{r\theta}(r_1, z, t), \quad V_{\theta}(r_1, z, t) = \frac{\partial}{\partial t} U_{\theta}(r_1, z, t) \quad (11)$$

Серпімді цилиндрлік қабаттың тұтқыр сұйықпен әсерлесуі ескерілетін бұралмалы тербелісінің жиілік теңдеуі:

$$\alpha_6 \omega^6 + \alpha_4 \omega^4 + \alpha_2 \omega^2 + \alpha_0 = 0 \quad (12)$$

мұндағы α - толқындық сан

В. Цилиндрлік бойлық-радиалды тербелісі ($r = r_2$) болған жағдайда қалыпты және жанама кернеулерімен $f_r(z,t)$, $f_{rz}(z,t)$ қоздырылады және қабат пен сұйық арасында үйкеліс жоқ деп есептейміз, мынадай динамикалық және кинематикалық шарттар орындалады:

$$\begin{aligned} \sigma_{rz}(r_1, z, t) &= 0 \\ \sigma_{rr}(r_1, z, t) &= P_{rr}(r_1, z, t), \\ V_r(r_1, z, t) &= \frac{\partial}{\partial t} U_r(r_1, z, t), \end{aligned}$$

Цилиндр қабатының бойымен ағатын тұтқыр сұйықтың ламинарлық ағысы кезіндегі бойлық-радиалды тербелісінің теңдеуі мынадай беріледі:

$$A_8 \omega^8 + A_7 \omega^7 + A_6 \omega^6 + A_5 \omega^5 + A_4 \omega^4 + A_3 \omega^3 + A_2 \omega^2 + A_1 \omega^1 + A_0 = 0 \quad (13)$$

мұндағы A - коэффициенті α толқындық санына, материалдың параметрлеріне, уақыт релаксациясына және сұйық жылдамдығына тәуелді. (13) теңдеуді шешу үшін сандық әдіс қолданылды. Горнер схемасына сәйкес бағдарлама жасалынды. Сұйықтың ағысы және тыныштықтағы кезіндегі әр түрлі қалыңдықтағы цилиндр қабаты үшін есептеулер жүргізілді.

Қалыңдығы $h = 0,05$ және $h = 0,02$ болатын тұтқыр және серпімді материалдан жасалған цилиндрлік қабаттың бойлық-радиалды тербелісінің алғашқы төрт жиілігі көрсетілген. Тұтқыр серпімділік операторының ядросы мынадай түрді қабылдайды:

$$f(t) = \sum_{n=1}^3 \frac{V_n}{\tau_n} e^{-\frac{t}{\tau_n}}; \quad \sum_{n=1}^3 V_n = 1$$

Тұтқырсерпімділік сипаттамасы келесі мәндермен берілген:

$$\tau_1 = 0,16 \cdot 10^5 \text{ мкс}; \quad \nu_1 = 0,6; \quad \nu = 0,36; \quad E = 3,6 \cdot 10^4 \frac{\text{кгс}}{\text{см}^2};$$

$$\tau_1 = 0,14 \cdot 10^7 \text{ мкс}; \quad \nu_1 = 0,3; \quad a = 2220 \frac{\text{М}}{\text{сек}};$$

$$\tau_1 = 0,16 \cdot 10^5 \text{ мкс}; \quad \nu_1 = 0,1; \quad \nu = 1040 \frac{\text{М}}{\text{сек}}; \quad \rho = 1,28 \cdot 10^{-6} \frac{\text{кгс}^2}{\text{см}^4};$$

Бұл мәндер ЭДМ-6 полимерлік материалдарға сәйкес келеді және (Филиппов, Кудайназаров, 1990, б.41-49) жұмыстарынан алынған.

6. Дереккөздер

СМИРНОВ, В.И. (1952). Курс высшей математики. Учебное пособие. 3. 2. М.-Л. 674.

ФИЛИППОВ, И.Г., КУДАЙНАЗАРОВ, К. (1990). Общие уравнения поперечных колебаний круговой цилиндрической вязкоупругой оболочки. *Прикладная механика*. 26. 4. 41-49.

ФИЛИППОВ, И.Г., ЧЕБАН, В.Г. (1988). Математическая теория колебаний упругих и вязкоупругих пластин и стержней. Кишинев: Штиинца. 190.

ШВЕЦ, Р.Н. (1969). Осесимметричные колебания цилиндрической оболочки. *Прикладная механика*. 5. 3. 23.

ПЕРСПЕКТИВЫ ПРОЖИВАНИЯ ФИСТАШКИ В ХРЕБТАХ КАРАТАУ

Елібек ТОЛЕМІС¹ - Нүрила ТОРЕ

Özet

2012 yılında oluşturulan Güney Kazakistan Sır-Türkistan Devlet Bölge Tabiat Parkı toprakları birbirinden tamamen farklı sistemler içerir: dağ sırtı Boroldaytau (Karatau Dağları) alan Boroldai Parkı Şube; düz, taşkın ova Türkistan ve Syrdarya dalları Park alanı (Siriderya ve r.Arys Valley taşkın). Kazakistan'ın son botanik-coğrafi imar göre Boroldai şube devresi Güney-Karatau İçe Boroldai ilçesinde aittir. agroklimatik imar alanı göre pozitif sıcaklık <sıcaklıklar toplamları 100C için 3300-4400S hidrotermal katsayısı (SCC) 0.3-0.5 ortalama yağmur 500-600 mm daha yüksek olan Tau sırt,> 0 SDE miktarları ile dal kuru piedmont sırt Tau alana değişmektedir SCC 3300 ve daha az 0.5, ortalama yıllık yağış 600-800mm ve daha iklim Tau genellikle kıta. Yay, sıcak ve nemli, yaz orta derecede sıcak ve kuru, uzun, sonbahar kış, hafif ıslak ve ortalama süresi olan, orta derecede kuru ve sıcak.

V. I. Terekhov (1979) verilerine göre, Boroldai Gorge'deki antepfistiği tarlalarının yoğunluğu 12 hektarlık bir alana 124-275 örneğe ulaşmaktadır. Doğada antepfistiği, esas olarak tohumlar ve çok nadiren tabakalar tarafından çoğalır. Kesimden sonra kırılma, yangın, büyüme ile restore edilir. Çıkış kapasitesi 150 yıl veya daha fazla korunur. Boroldai şubesindeki orman yönetiminin son verilerine göre, ormanlık antepfistiğinin orman kültürleri de dahil olmak üzere sadece 4.2 hektarı 3.1 hektardır. Ayrıca, 3.5 hektarlık fıstık kuşku orman kültürleri olarak listelenmiştir. Bu bölgede, antepfistiği orman kültürleri daha önce güçlü bir kök sistemi nedeniyle toprak ve su koruma rolleri dikkate alınarak meliorasyon amacıyla oluşturulmuştur.

Antepfistiği orman kültürlerinin sürekli hazırlığı için bağlılığı, aşağıdaki çalışma türlerini sağlar: kara buhar sistemi ile toprağın sürekli olarak derinlemesine hazırlanması. 25-27 cm; Toprağın 2 kat diski; toprağı çiftçilik; erken ilkbahar; toprağı tırmalamak; 3 kat buharlı ekim; toprak öncesi bitki ekimi; tohumların taşınması; Antep fıstığı mekanize ekim; 5 yıl boyunca 15 kat (5-4-3-2-1) çapraz kültürasyon, 10 kat manuel gevşeme, (4-3-2-1) alanlarda yabancı ot kontrolü.

Bu nedenle, 6x6 (m) için ekim yerlerinin düzenlenmesi kapsamında orman envanterinin tavsiyelerinde bir değişiklik yapılması tavsiye edilmektedir. Böylesi bir planla, orman fıstık kültürlerinin oluşturulması, daha sonra, bölgesel parkın Boroldai şubesindeki yüksek verimli tarlalarını yetiştirmesine izin veren değerli çeşitleri (Orzu, Albina, Dağ İncisi, Dangarinka) ile gerçekleştirilebilir. Bu antep fıstığı çeşitleri, atmosferdeki kuraklık (kuru rüzgar), mantar hastalıklarına ve meyvelerdeki zararlılara, yüksek verime zararlarına karşı dirençlidir.

Anahtar kelimeler: Toprak, Kuru, Bitki Örtüsü, Yaprak Döken Ormanlar, Antep Fıstığı, Kaçak.

1. Введение

Территория Сырдарья-Туркестанского государственного регионального природного парка Южного Казахстана созданного в 2012 году включает два, совершенно разных комплексов: горный хребет Боролдайтау (горы Каратау), территория Боролдайского филиала парка; равнинный, пойменно-долинный (пойма р.Сырдарии и долина р.Арысь) территория Туркестанского и Сырдарьинского филиалов парка. Боролдайский филиал согласно последней схеме ботанико-географического районирования Казахстана относится к Южно-Каратауской подпровинции Боролдайскому округу. Согласно агроклиматическому районированию территория филиала относится к району сухой предгорный хребет Каратау с суммами положительных температур <10°C до 3300-4400°C гидротермическим коэффициентом (ГТК) 0,3-0,5 среднегодовым количеством осадков 500-600мм больше хребет Каратау, с суммами температур >0 С до 3300 и меньше ГТК 0,5, среднегодовым количеством осадков 600-800мм и более, климат Каратау в целом континентальный. Весна теплая и влажная, лето умеренно жаркое и сухое, продолжительное, осень теплая, умеренно сухая, зима мягкая, влажная и средняя по длительности.

¹ Сырдарья-Туркестанский государственный региональный природный парк, Наука и образование; stgrpp@mail.ru

На подгорных равнинах вокруг Боролдая, а также в самых горах Боролдай распространены серокоричневые почвы. Эти почвы характеризуются (от 35 до 95 см) Нижняя часть горизонта «В» имеет зернисто-ореховатую структуру. Почвы обладают достаточно хорошо выраженным карбонатно-иллювиальным горизонтом.

В этом регионе парка основные типы растительности следующие: лиственные леса и редколесья; лиственно-кустарниковые заросли; горно-тугайная растительность; крупно травно-высокозлаковые саванноиды; нагорноксерофитные сообщества: группировки скальных участков. При этом особую ценность представляют уникальные экосистемы орехоплодных лесов. Они представлены фисташиковыми (*Pistaciavera*) редколесьями с травяным покровом из высокозлаковых и высокотравных с участием редких видов кустарников (Майкараган Тяньшанский, Миндаль Петунникова).

Фисташка настоящая внесена в Красную книгу Казахстана (2014 г.) и в перечня редких и находящихся под угрозой исчезновения видов растений, утвержденное постановлением Правительства РК от 31 октября 2006 года №1034. Фисташка настоящая – вид с сокращающейся численностью, редок и в силу естественно-исторических причин, так как горы Боролдайтау являются для него северной границей ареала. Встречается в виде сомкнутых с боярышником вместе боярышником понтийским. Сомкнутость крон обычно не превышает 0,4.

2. Методы

Плотность насаждений фисташки в Боролдайском ущелье по данным В.И. Терехова Т.М. Брагина, Г.В. Гельдыева, Н.П. Огарь (2012) достигает 124-275 экземпляров на 1 га.

В природе фисташка размножается в основном семенами и очень редко отводками. После рубки, поломок, пожара она восстанавливается порослью.

Побегопроизводительная способность сохраняется до 150 и более лет. По последним данным лесоустройства в Боролдайском филиале покрытые лесом площадки фисташки составляет всего 4,2 га, в том числе её лесные культуры 3,1 га. Кроме того числится как несомкнувшиеся лесные культуры фисташки 3,5 га. В этом регионе лесные культуры фисташки ранее создавались в мелиоративных целях, учитывая её почвозащитную и водоохранную роль благодаря имеющей мощной корневой системы.

Однако при этом надо учесть, что фисташковые орехи как высоко-калорийный диетический продукт с высоким вкусовым качеством пользуется спросом у местного населения и в рынке. По этому создание лесных культур фисташки на территории регионального парка не только для мелиоративного цели, но направленное на получение урожая плодов фисташки не противоречит деятельности парка. Согласно пункта 1 статьи 38. Закона РК «Об особо охраняемых природных территориях» региональному парку можно за счет реализации плодов фисташки получить доход и формировать собственное средства. Исходя из этого отдельных культур фисташки рекомендуем осуществить окулировки имеющихся сортовым растением. При этом обогащаем генетических ресурсов фисташки, что является важным делом для регионального парка. Проведенное лесоустройством в 1990 на территории Боролдайского региона выявлено пригодные участки (в прогалинах) для создание лесных культур фисташки всего на площади 139,3 га и было проектировано следующие типы её лесных культур.

3. Результаты

1. По сплошной подготовки почвы на площади 75,5 га с количеством посевных мест на 1 га 560 штук (6х3м);

2. Создание лесных культур фисташки на террасах с количеством посевных мест на 1 га 560 штук (6х3м)

3. Создание лесных культур фисташки площадками вручную на склонах гор крутизной 20-30 с количеством посевных мест на 1 га 625 штук.

При создании лесных культур фисташки по сплошной подготовки предусмотрены следующие виды работ: сплошная подготовка почвы по системе черного пара на глуб. 25-27 см; 2х-кратное дискование почвы; вспашки почвы; раннее весеннее; боронование почвы; 3-х кратная.

Рисунок 1. Проживание фисташек в хребтах Каратау

культивация пара; предпосадочная культивация почвы; подвозка семян; механизированный посев фисташки; 15-кратная (5-4-3-2-1) перекрестная культивация в течение 5 лет, 10-кратное ручное рыхление, (4-3-2-1) прополка сорняков в площадках.

4. Обсуждение (спорные вопросы)

А при создании лесных культур в террасах рекомендовано проведение следующих мероприятий: обработка почвы террасами; разбивка склона на горизонтальные террасы; устройство террас с шириной полотна 3,5 м; однократное рыхление выемочной части полотна террасы; во второй год подготовки почвы: 3-х кратная культивация полотна полос; осенняя вспашка полотна полос; 1 год посева и последующие 5 лет: предпосевная культивация полотна террас; стратификация семян; механизированный посев семян фисташки 13 кратная культивация (4-3-3-2-1) междурядий в течение 5 лет; 7 кратное (3-2-1-1) ручное рыхление и прополка сорняков в рядах; ежегодное осеннее глубокое рыхление террас в течение 5 лет.

Создание лесных культур фисташки площадками включают следующие виды работ: разметка площадок на склонах гор (20-30); подготовка почвы вручную: стратификация семян; посев семян фисташки вручную; 4-х кратное рыхление почвы на площадках с прополкой сорняков в течение 3-х лет (2-1-1).

5. Выводы и рекомендации

Запрягаева Ф.И. (1964) писала, что исходя из биологических особенностей фисташки, требующей в сухих условиях значительной площади питания, следует размещать фисташку на полосах или террасах, располагаемых по склону на расстоянии не менее 6м друг от друга. Расстояния между лунками или площадками на полосе должны быть не менее 5-6м. Как она подчеркивает в этом случае на 1га будет размещено около 300 лунок. Поэтому мы считаем целесообразным внести изменения в рекомендации лесоустройства в части в схеме размещения посевных мест на 6х6(м). При такой схеме создание лесных культур фисташки в последующем можно проводить окулировки её ценными сортами (Орзу, Альбина, Горная жемчужина, Дангаринка), что позволяет вырастить ее высоко продуктивных насаждений в Боролдайском

филиале регионального парка. Эти сорта фисташки устойчивые к воздействиям атмосферных засух (суховеев), к грибковым заболеваниям и повреждениям плодов вредителями, высокоурожайные.

6. Источники

БРАГИНА, Т.М., ГЕЛЬДЫЕВА, Г.В., ОГАРЬ Н.П. (2012). Ключевые природные территории экологической сети Казахской части Арало-Сырдарьинского бассейна. Алматы. 121.

ЗАПРЯГАЕВА, Ф.И. (1964). Дикорастущие плодовые Таджикистана. Москва. 150.

ÇEVİRİBİLİM

KLÂSİK TÜRKMEN EDEBİYATI ŞAİRİ VE FIKRA TİPİ MÄMMETVELİ KEMİNE

İhsan KALENDEROĞLU¹

Özet

Türkistan coğrafyasının en önemli kültür merkezlerinden olan Türkmenistan tarihsel süreç içerisinde, özellikle Azerbaycan, İran, Irak, Suriye ve Anadolu sahası Oğuz grubu Türk topluluklarının sözlü kültür mirasının oluşmasında çok önemli bir yere sahiptir. Yaklaşık bin yıllık bir sürede, tarihî olayların çok canlı bir şekilde yaşandığı bu coğrafyada, XVIII. yüzyıla kadar gerek bölgedeki hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleleri gerekse sonraki süreçte ve Çarlık Rusya'sı döneminde edebî muhitlerin oluşması uzun zaman almıştır. Bu muhitlerin en önemlilerinden biri olan ve Klâsik Türkmen edebiyatı olarak değerlendirdiğimiz dönem, ağırlıklı olarak XVIII. yüzyıldan itibaren şekillenmeye başlamıştır. Bu dönemde sırasıyla, Azadi, Mahtımkulu, Anelip, Mağrufi, Şeydayi, Şabende gibi şairleri yetiştiren klâsik Türkmen edebiyatı, XIX. yüzyılın başlarından itibaren de Seydi, Zelili, Kemine, Mollanefes Zinhari, Âşiki gibi şairleri Türk Dünyası'na kazandırmıştır. Yaşadıkları dönemin aynası olan ve eserleriyle geçmişten aldıkları mirası, kendi dönemleriyle birleştirerek geleceğe taşıyan Türkmen şairleri arasında zaman zaman şairliklerinin yanı sıra farklı özellikleriyle ön plana çıkan önemli şahsiyetleri de görmekteyiz. Bu şairlerden biri de hiç şüphesiz Mämmetveli Kemine'dir. Şairliğinin yanında, kendi devrinde ve sonraki yüzyılda adına izafe edilen fıkralarıyla ön plana çıkan ve Türkmen fıkralarının (şorta söz, anektod, yumor) önemli bir tipi olan Kemine, gerek şairleriyle gerekse Türkmen toplumunun sosyal olaylarına bakış açısıyla, hazırcıvaplığı, nüktedanlığıyla, genelde Türk Dünyası'nda özeldense Türkmenistan'da fıkra tipi olarak ön plana çıkmıştır. Edebî eserlerinde yaşadığı dönemin geçim sıkıntılarını, insanların vefasızlığını, dönekliliğini, yöneticilerin sahtekârlığını ve toplumdaki pek çok farklı insan tipini dile getiren Kemine'nin fıkraları genel itibarıyla Nasreddin Hoca fıkralarıyla konu ve tipoloji bakımından benzerlikler taşımaktadır. Diğer yandan, Türk Dünyası ve Türkmen sahasının ortak fıkra tipi Nasreddin Hoca (Ependi) ve fıkraları ile ilgili de pek çok çalışma yapılmıştır. Özellikle Sovyet dönemi Türkmenistan'da fıkraları propaganda aracı olarak kullanılan Nasreddin Hoca gibi Kemine'nin de fıkralarından ve şiirlerinden bu şekilde yararlandığı görülmektedir. Kemine ile özdeşleşen "Garıplık, Kazım, Bir Tüysli, Emire Döner, İçmek" adlı şiirleri; "Kemine'nin Soñkı Ayalı, Nâme Yamanlık Görüpdir, Büre Dermanı, Gazak Obası'nda, Kemine'nin Okuva Gitcek Bolşısı" gibi pek çok fıkrası günümüze kadar ulaşmıştır. Burada üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan biri hiç şüphesiz Kemine'nin şiirlerinin ve fıkralarının Sovyet döneminde Bolşevik rejimi anlatmak ve topluma benimsetmek için etkili bir propaganda aracı olarak kullanılmasıdır. Sovyet dönemi Türkmenistan'da özellikle XVIII. yüzyıldan sonraki ve Çarlık Rusya'sı dönemindeki hayatı eleştirmek, o dönemdeki toplumsal yaşamın farklı yönlerini anlatmak ve Bolşevik rejimi insanlara kabul ettirmek için edebî eserlerden de faydalanılmıştır. 1770 yılında doğan 1840 yılında vefat eden Kemine'nin şiirleri ve fıkraları da ölümünün 100. yılı için yapılan anma etkinliklerinde bu amaçla kullanılmış; Kemine'nin şiirlerinde ve fıkralarında kendi toplumundaki eşitsizlikleri dile getirdiği, Bolşevik döneme özelem duyduğu vurgulanmıştır. Hâlbuki Kemine'nin yaşadığı dönemle Bolşevik dönem arasında yaklaşık yüz yıllık bir süre vardır. Dolayısıyla tebliğimizde bu hususlara örneklerle dikkat çekerek genelde Klâsik Türkmen edebiyatının XVIII, XIX. yüzyılı ve temsilcileri hakkında, özeldense XIX. yüzyılın önemli temsilcisi Kemine'nin eserleri, fıkraları, fıkralarının yapısı ve tipolojisi, Nasreddin Hoca fıkralarıyla benzer yönlerine, Sovyet dönemindeki kullanım şekillerinden ve propaganda aracı olarak kullanılma biçiminden bahsedeceğiz.

Anahtar kelimeler: Klâsik Türkmen Edebiyatı, Mämmetveli Kemine, Fıkra, Şorta Söz.

Giriş

Türkistan coğrafyasının kadim Türk topluluklarından Oğuz boyuna mensup Türkmenlerin çok derin ve araştırılmaya değer bir kültür mirası vardır. Türk Dünyası'nın ortak sözlü kültür mirasının temelini oluşturan, İslamiyet sonrası klâsik Türk edebiyatının önemli bir bölümünü de içeren Türk-

¹ Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ihsankalender@hotmail.com.

men edebiyatı özellikle yetiştirmiş olduğu temsilcileriyle XVIII ve XIX. yüzyılda çok önemli gelişmeler göstermiştir. Sözlü ve yazılı kültür mirası, bu yüzyıllarda gerek halk dörediciliği olarak adlandırılan Türkmen halk edebiyatı alanında gerekse klâsik Türkmen edebiyatında çok farklı ve zengin türlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu türleri ortaya çıkaran ve halka ulaştıran, bir nevi o dönemin sosyal medya görevini yerine getiren şairlerin önemi yaşadıkları dönem şartları içinde son derece önem arz etmiştir. Bu doğrultuda Türkmen klâsik edebiyatının yükselme dönemi diyebileceğimiz XIX. yüzyılın en önemli temsilcilerinden Mâmmetveli Kemine de hem şairliği hem de Türkmen sözlü kültürünün temelini oluşturan fıkra (şorta söz, yomak) türünün en önemli temsilcisi olarak dikkatimizi çekmektedir. Tebliğimizde Kemine'yi ön plana çıkarmamızın en önemli sebebi onun hem XIX. yüzyıl klâsik Türkmen şiirinin en önemli temsilcisi olması hem de gerek yaşadığı dönemde gerekse sonraki yıllarda Nasreddin Hoca (Ependi) fıkra tipine benzemesi, nükteleriyle, fıkralarıyla ön plana çıkmasıdır. Bir diğer önemli husus da Bolşevik dönemde hem şairliğinin hem de fıkralarının komünist rejimi halka benimsetme aracı olarak etkili bir şekilde kullanılmasıdır.

Kaynaklarda belirtildiği şekliyle doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, tahminen 1770 yılında Türkmenistan'ın Saragt şehrinde doğan Mâmmetveli Kemine, ömrünü başlangıçtan itibaren Saragt, Merv şehirlerinde geçirse de sonraki dönemlerde Hive, Ahal gibi pek çok Türkmen şehrinde de bulunmuştur. İlköğrenimini köy okulunda tamamlayan Kemine, küçük yaştan itibaren okumaya çok merak salmış; sosyal bilimlerle ilgilenmiş; Ortaçağ âlimlerini araştırmaya başlamıştır. Diğer yandan önceki yüz yılların ve o dönemin çok önemli kültür merkezlerinden Buhara şehrine gitmek istemiştir. Ancak ilk yıllarda bu arzusunu yerine getirmek pek mümkün olmamıştır. Okumuş olduğu kitapların etkisiyle, hazırcıcağı, nüktedanlığı ile etrafındaki insanların dikkatini çeken Kemine kendine has fıkralarıyla (şorta söz) öne çıkmaya başlamıştır. Buhara'ya gitme arzusundan vazgeçemeyen şair, buldukları bölgeye gelen yolcuların da yardımıyla, parasız bir şekilde yola koyulmuş ve uzun, meşakkatli bir yolculuktan sonra hedefine ulaşmıştır. Buhara'da yokluk içinde, insanlara hizmet ederek geçimini sağlayan Kemine, burada zor şartlarda eğitimine devam etmek istemiş; Buhara'nın önemli İslam âlimlerinden bir gözü görmeyen Molla Töre'ye intisap ederek ondan dersler almaya başlamıştır. Aynı zamanda Kemine'nin arkadaşı ve dönemin diğer önemli Türkmen şairi Mollanefes de Molla Töre'den dersler almış. Kemine'nin bu kararında Mollanefes'in orada olmasının da etkisinin olduğu düşünülmektedir (Ahundov, 1940: 38). Bir süre Buhara'da kalan Kemine, gurbet acısına ve memleket hasretine daha fazla dayanamayarak tekrar memleketine dönmüştür (Kösäyev, 1972: 147). Bir süre Saragt'ta kalan Kemine bu sefer de Hive'ye giderek Erali Hoca'dan ders almak ister; ancak gidecek yol parası olmadığı için, tıpkı Buhara yolculuğunda olduğu gibi, Hive'ye de diğer yolcuların desteği ile ulaşır. Bir müddet Erali Hoca'nın mektebini arayan Kemine, sonunda muradına ulaşır. Erali Hoca'nın mektebini bulur ve kapısında beklemeye başlar. Ancak, kılık kıyafetinden gariban olduğu anlaşılan Kemine'ye hiç kimse sahip çıkmaz; en sonunda mektebin kapısına dayanır ve okuduğu koşmayla Erali Hoca'nın dikkatini çekerek onun talebesi olur ve derslerine devam eder. Birkaç yıl burada kalıp eğitimi tamamladıktan sonra tekrar memleketi Saragt'a dönen Kemine, bir süre klâsik Türkmen edebiyatı şairi Talibi'nin yanında kalarak ondan da istifade eder. Aynı zamanda Saragt'ta yaşayan Mollanefes ve Ali Bahşı ile de zaman zaman bir araya gelen Kemine'nin koşmalarını Ali Bahşı ezgiyle söylemiştir (Ahundov, 1940: 39-40). Gençlik yıllarında sevdiği Gurbanbagt ile evlenen Kemine uzun yıllar Gurbanbagt ile mutlu bir hayat sürer. Gurbanbagt'ın erken yaşlarda vefat etmesinden etkilenen ve çok üzülen Kemine duygularını bir başka koşmasında:

*Sıbn ucsa ganatı bar ganı bar,
Garınçanıñ öz ornında sanı bar,
Her öyiñ bir adalatlı hanı bar,
Hansız galdın beñ hanın bağında* (Ahundov, 1940: 40).

Şeklinde dile getirmiştir. Gurbanbagt'tan iki oğlu olan Kemine, bir müddet sonra Hitaymama adında başka bir hanımla ikinci evliliğini yapar. Kemine'nin "gezginci hanım (gezegen ayalı)" olarak adlandırılan hanımıyla ilgili "Kemineniñ Soñkı Ayalı" adlı fıkraları meşhurdur. Elimizdeki kaynaktaki bu tür birkaç fıkra mevcuttur; bu fıkralardan bir şöyledir:

Kemine bir gün dışarıdan evine gelir. Bakar ki, hanımı evde yok. O vakit evinin gölgesinde toplanıp oturan komşularının yanına varıp:

- Bre komşular benim hanımına gezginci (gezegen ayal) diyorlar; ama bu boş bir laf. O böyle gezginci olsa, bizim eve de uğrar herhâlde, diyerek gülüşürler (Orazov, 1992: 4) Bu konudaki diğer fıkralara da baktığımızda Anadolu'da ve Türkistan'da Nasreddin Hoca'nın da hanımıyla ilgili fıkralarla benzerlik gösterdiği dikkatimizi çekmektedir. Bu fıkranın benzeri Türkiye'de Nasreddin Hoca'ya izafeten anlatılmaktadır. Hitaymama'dan sonra Çumagul adlı bir hanımı daha olan Kemine 1840 y1-

ında vefat etmiştir. İlk hanımı Gurbanbagt'tan Allayar ve Hudayar adlı iki oğlu olan Kemine'nin diğer hanımlarından çocuğu olup olmadığı belli değildir. Gurbanbagt'tan olan Hudayar'ın iki çocuğundan biri olan Şamirat II. Dünya Savaşı'nda ölmüştür. Diğer çocuğu Annadovlat'a da Kemine'yi sağlığında gören yaşlıları, dedesinin adını vermişler, Annadovlat yerine Kemine adını koymuşlardır. Allayar'dan olan çocukları yakın zamana kadar Bayramali ve Türkmençala şehirlerinde yaşamaktadırlar (Ahundov, 1940: 41).

Kemine ömrü boyunca doğal haliyle yaşamış, inançlı, Allah'ın kendisine lütfettiği şeylerle yetinmesini bilmiş bir şairdir. Hayatında karşılaştığı zorluklarla mücadele etmesini bilmiş; fakir, fukaralığını dert etmemiş; bu durumu şiirlerinde, fıkralarında ve özdeyişlerinde veciz bir şekilde ifade etmiştir. Onun bütün zenginliği, derme çatma bir evi, ahırındaki eşeği ve birkaç tavuğu olmuştur. Giydiği elbisesinin yamasız yeri yoktur (Ahundov, 1940: 40). Bu konuda anlatılan bir anekdot şöyledir:

Bir gün Kemine komşusunun birinin evine vardığında, ona:

- Kemine Ağa bu elbiseyi ne zaman diktirdin? diye sorduklarında, Kemine:

Her bir yamanın birini tutup bu soruyu sormak gerekir. Çünkü bu eskinin, kırk yamasının her birinin ayrı bir tarihi var, bunların her biri bir vakitte yamalandı. (Ahundov, 1940: 40-41). Diyerek, soruyu soranları bir noktada utandırmıştır.

Mämmetveli Kemine'nin Şairliği ve Fıkraları

Kemine'nin gençlik yıllarında, Türkmenlerde bağımsız, üniter devlet yapısından ziyade daha çok türecilik (boy) yapısına dayanan idari ve sosyolojik bir yapı mevcuttu. Bu durum doğal olarak her boyun kendi sınırlarını, topluluğunu koruma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Özellikle Çarlık Rusya'sının Türkmenistan'a saldırması ve işgal etmesi ve zaman zaman İran coğrafyasından gelen düşmanlarla mücadele etme gücü doğal olarak Türkmen halkını zayıf düşürmüş, hayat şartları oldukça zorlaşmıştır. XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başından itibaren artan baskılar, hayat şartları, dönemin Türkmen şair ve yazarlarının da dikkatini çekmiştir. Kemine de özellikle bu dönemde başta kendisi olmak üzere Türkmen halkının garipliğini, fakirliğini, toplumdaki düzensizlikleri, adaletsizlikleri, insanların sahipsizliğini, yöneticilerin ikiye bölünmüşlüğüne şiirlerinde, fıkralarında ve özdeyişlerinde dile getirmiştir. Kaynaklarda ona ait şiirler ve fıkralarla ilgili derli toplu pek fazla veri olmasa da onun şöhreti gerek yaşadığı dönemde gerekse sonraki yıllarda İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Türkmenistan ve Türkistan'da duyulmuştur. Özellikle, Türkmen edebiyatıyla ilgili araştırmalarıyla dikkatimizi çeken A. N. Samoyloviç, Mahtumkulu başta olmak üzere, Kemine gibi pek çok Türkmen şairiyle ilgili araştırmalarını gördüğümüz İngiliz Şarkiyatçı Hodzko da 1842 yılında *"Specimens of the poetry of Persia... London, 1842, s. 395-396"* (Nuraliyev, 1971: 53) adlı yayınında Kemine'nin şiirlerini ve öğütlerini neşretmiştir. Hodzko'nun Kemine'nin bir şiirini İngilizce neşrettiğine dair bilgiyi 1909 yılında yayımladığı "Orta Aziya Türk Edebiyatı Boyunça Materyallar" adlı çalışmasıyla A. N. Samoyloviç olmuştur. Samoyloviç bu çalışmada Hodzko'nun Kemine'nin hangi şiirini neşrettiğini belirtmese de, Nuraliyev'e göre bu şiir şairin "Yarışmaz" başlıklı şiiridir. Burada dikkati çeken en önemli nokta, Hodzko'nun, Kemine'nin sağlığında bu şiiri neşretmiş olmasıdır. Diğer taraftan, Nuraliyev'in tespitlerine göre Hodzko 1942 yılında Türkmen edebiyatı ile ilgili çalışmalarında "Kemine'nin Nasihatleri" başlığıyla da bir bölüm neşreder (Nuraliyev, 1971: 53). Başlangıçtan itibaren, Türkmen edebiyatı temsilcileri arasında Mahtumkulu başta olmak üzere, sağlığında batılı bir araştırmacı tarafından şiirleri Türkmenistan dışında neşredilen bir şair olması da Kemine'nin Türkmen edebiyatı için önemini bir kat daha artırmaktadır. Zira şu ana kadar gerek şiirlerinin gerekse fıkra ve özdeyişlerinin sayısı çok sınırlı olan Kemine için bu tür çalışmaların yapılması, araştırmacıların dikkatini çekmesi çok önemlidir. Diğer yandan Samoyloviç'e Türkmen edebiyatı ile ilgili el yazmalarını gönderen, yaptığı derlemeleri mektup yazmak suretiyle ona ulaştıran Hocalı Molla Mırat'ın gönderdiği mektupların birinde Kemine hakkında rivayetler ve bilgiler de mevcuttur. *Bu rivayete göre, Mervli Kemine, Ahallı Talibi, Hive'de Şabende'nin evine misafir olurlar. Bir müddet sonra birlikte gezmeye çıkan şairler bir yerde bir güzel geline rastlarlar. Şabende, Talibi ve Kemine yanındaki adamlara bu kimin kızı, kimin gelini diye sorunca gelin cevap vermiş: Ben 23 yaşındayım, benim erim vefat edeli üç yıl oldu deyince Kemine, çok genç olduğunu ve layık biriyle evlenmesi gerektiğini ifade etmiş. Bunun üzerine de gelin, evlenirim ama bir şartım var demiş. Benden evvel yedi âşık dünyadan geçmiştir. Onların adını bir bent gazelde söyleyen kim olursa ben o kişiye varacağım demiş. Rivayete göre, klâsik Türkmen şiirinin en önemli şiirleri arasında gösterilen, Kemine'nin "Zül-pün", Şabende'nin "Gözelim", Talibi'nin "Cinde Bile" şiirleri bu şekilde kaleme alınmıştır (Nuraliyev, 1971: 117-118) Kalemimi ilk eline alan Şabende yazmaya başladığı eserinin ikinci bendinde gelinin talebini şöyle yerine getirir:*

*Seyle çıksaŋ, nigârim, bezenip yaşıl-alı,
Her sözün münj tümendir, bakışın hun bahalı,
Şirin bile ol Perhat çekdi ence vebalı,
"Leyli!" diyip, ol Mecnun boldı divana-deli,
Barka âşık "Gülşa!" diyip, ötdi cövri-cepalı,
Zöhre, tahir çıрмаşıp, çıkdı servi-havali,
Arzı bile Zılıha geçdi zovkı-sapalı,
Seypelmelek alıpdır söyüp Bedgulcamalı,
Bizden oval goyupdır yedi âşık bu yolu,
Yatsam giceler düşüm, gündiz köñlüm hıyalı,
Elem görki gıvancım, servi-rovan Gözelim (Kösäyev, 1972: 153).*

Diyerek âdeta gelinin astığı muammayı çözer. Bu durum karşısında etkilenen gelin, "Benim sözüm söz diyerek" Şabende'ye varacağını söyler. Bunun üzerine Şabende "Biz baba-kız oluruz ancak!" diyerek sen kendi dengine var, der. Bu sırada Kemine de gelinin zülfünden esinlenerek yazdığı "Zülpün" şiirinin son bendini şöyle tamamlar:

*Kemine, gel, gideli seyle-çemen isteseŋ,
Läle, reyhan açılan ter encimen istesen,
Lagl-u-gövher dakınıp, dürri Yemen isteseŋ,
Zülpün her bir tarına yüz münj tümen isteseŋ,*

Nagt bereyin pulların, bir-birden sana zülpün (Kösäyev, 1972: 153). Oradakilere hoş vakitler geçiren bu muamma çözme yarışı Talibi'nin de;

*Talıbı diyir, mün bedev at,
Kesgir gılıç, cövher polat,
Borç eyle, esbabın düzet,
Gezme yırtık cinde bile. (Kösäyev, 1972: 154) dörtlüğü ile biter.*

Kemine'nin yaşadığı dönemdeki şairlerle buna benzer şekilde pek çok örnek şiiri mevcuttur. Onun şiirlerinin ve fıkralarının bu kadar çok sevilmesinin temelinde hiç şüphesiz çok okuması yatmaktadır. Özellikle, Arapça ve Farsçaya hâkim olan Kemine'nin Firdevsi, Nizami, Ömer Hayyam, Emir Hırov, Ali Şir Nevayi, Fuzuli, Azadi, Mahtumkulu gibi Türkistan coğrafyasının önemli şairlerini okuduğu bilinmektedir (Kösäyev, 1972: 154). O her ne kadar Arapça ve Farsçaya hâkim olsa da, şiirlerini Türkmen Türkçesiyle yazmaya gayret etmiş; aynı zaman da koşmalarıyla Türkmen halk dörediciliğinin gelişmesine de fevkalâde katkıda bulunmuş; pek çok şiiri bahşı repertuarlarına girerek uzun yıllar Türkmenlerin gönlünü hoş eylemiştir.

Kemine'nin, Türkmen klâsik şiirinin en önemli eserleri arasında gösterilen "Gariplik" adındaki koşması da diğer şiirleri gibi bize âdeta Karacaoğlan'ı ve onun şiir tarzını hatırlatmaktadır. Kemine bu şiirinde garipliği şöyle tasvir etmektedir:

*Günde münj gussam bar yüz elem bilen,
Derdimin barından betir gariplik;
Sorağı men boldum gaygı-gam bilen,
Gelip düşer hatar-hatar gariplik.*

*Bir sözüm bar saña aydayın, Durdılı,
Sakalım gıravlı, murtum burculı,
On baş köpek bilen otuz gürcülü,
Gıkuvlan ızımdan yeter gariplik.*

*Kemine diyir, geler bir gün mum ölüm,
Kimsäge toy-bayram, kimsäge zulüm,
Gıylma, incama sabr eyle, köñlüm,
Gelipdir, bir zaman öter gariplik (Kösäyev, 1972: 147).*

Bir başka şiirinde ise özellikle Buhara ve Hive'de de canlı bir şekilde örneklerini gördüğü "Kadı" ve "Kadılık" makamını "Kazım" adlı koşmasında eleştirel bir üslupla şöyle dile getirmiştir:

*Diysem kazılar kârini,
Aydıp bolmaz-da yarını,
Yalan sözleriñ barını,
Satarsınız pula, kazım (Kösäyev, 1972: 149).*

Kemine şiirlerini yalnızca eleştirel üslupla yazmamıştır. Onun şiirlerinde özellikle koşmalarında aşk ve sevgi temalarını da görmekteyiz. "Zülpün/Zülfün, Akmeñli/Akmenli, Gola gel/Ele gel, Gelinler, Derdinden, Sövdigim/Sevdiğim" gibi şiirleri yukarıda da belirttiğimiz gibi Karacaoğlan tarzı koşmalardaki içerik ve zenginliğe sahiptir. Bu tarz şiirleri zaman içinde Türkmen bahşılarının da repertuarlarında sürekli söylenmiş; dilden dile dolaştırılarak günümüze kadar ulaştırılmıştır (Kösäyev, 1972: 150). Diğer yandan şiirlerinde başta Saragt ve çevresi olmak üzere, Buhara, Hive, Ahal, Lebap gibi gezip gördüğü şehirleri ve bu şehirlerin tarihî olaylarını, kahramanlarını, onların mücadelelerini kendine has üslup ve Türkmen dilinin incelikleriyle ifade etmiştir. Gördüğü yerlerdeki güzelleri de Karacaoğlan tarzında anlatan Kemine, bu duyguyu bir şiirinde:

*"Köp yaşadım" diyip çekmegin arman,
Gara saçın bolsam ağına gurban...*
Şeklinde ifade etmiştir (Kösäyev, 1972: 151).

Şiirleriyle yaşadığı dönemin aynası olan Kemine'nin değeri ancak vefat ettikten sonra anlaşılmaya başlanmış. 1940 yılında vefatının 100. yılına izafeten yapılan anma etkinliklerinde onun şiirlerindeki pek çok temanın âdeta Sovyet dönemine duyduğu özlemiş gibi gösterilmesi, ona yapılmış en büyük haksızlıktır. Çünkü onun devrinde Türkmen halkı kendine has geleneksel değerleriyle geçmişten aldığı sözlü kültür mirasını yaşamakta, başta Kemine olmak üzere pek çok Türkmen şairi de bu mirası geleceğe taşımaya gayret etmektedir. Bu doğrultuda 1940 yılında yapılan Türkmenistan Sovyet Yazarlarının 2. Kurultayı'nda, Yazarlar Birliği Komitesi Sekreteri Kemal İşanov, genelde Türkmen edebiyatı için özelde ise ölümünün 100. yılı münasebetiyle Kemine için ayrı bir başlık açmış ve onun XIX. yüzyıl klâsik Türkmen edebiyatının en önemli şairlerinden biri olduğunu vurgulamıştır. İşanov konuşmasında Kemine hakkında genel olarak: *Kemine'nin sanatçılığı Türkmen edebiyatında ayrı bir yere sahiptir. Onun eserleri, halkın nefret ettiği insanları tasvir etmektedir. Kemine, tıpkı Mahtumkulu gibi kendi şiirlerinde bütün günlük meseleleri kahramanca anlatan, halka zulmedenleri eleştiren, Türkmenistan'ın Molla Nasreddin'idir* (İşanov, 1940:3-4). Aynı toplantıda önemli Türkmen edebiyatı araştırmacılarından Mâti Kösäyev, "Kemine ve Onuñ Dörediciligi" başlığıyla tebliğini sunmuş ve aslında Kemine'nin arzu ettiği hayatı Türkmenlere Büyük Ekim Devrimi'nin getirdiğini vurgulamış; Kemine'nin şiirleriyle beslenen Mâteci, Dovan şahır, Allagulu şahır, Kör Molla, Bayram şahır, Durdı Gılic ve Ata Salıh gibi pek çok şairin Sovyet dönemi Türkmen şiirinin önemli temsilcisi olduğunu vurgulamıştır (Kösäyev, 1940: 34). Burada bir hususu vurgulamak istiyorum. Bolşevik dönemde Sovyet rejiminin baskısı o kadar ağır ve şiddetli ki, insanlar inanmasalar da bazı şeyleri söylemek zorunda kalmıştır. Bu durumda olan araştırmacılardan biri de hiç şüphesiz Mâti Kösäyev'dir. Türkmen edebiyatıyla ilgili çok önemli çalışmalarını gördüğümüz, istifade ettiğimiz Kösäyev, 1950'li yıllarda Dede Korkut Destanları'nın boylarını neşrettiği için rejim tarafından çok ağır şekilde cezalandırılmış; hapse atılmış ve Türkmen milliyetçiliği yapmakla suçlanmıştır. Dolayısıyla onun 1940 yılında yaptığı konuşmadaki ifadelerin gerçek düşüncelerini yansıtmadığını vurgulamak istiyorum.

Mâmetveli Kemine'nin şiirleri kadar fıkra (şortasöz) ve anekdotları da önemlidir. Türk düşünce hayatının ve mizah anlayışının Anadolu sahasındaki en önemli temsilcisi kabul edilen Nasreddin Hoca ile birlikte Türkmen fıkralarının en önemli temsilcileri arasında gösterilen Kemine'nin fıkraları günümüze kadar anlatıla gelmiştir. Kemine'nin fıkralarında çok güçlü bir eleştiri vardır. Yaşadığı dönemde her ne kadar kendine ait fıkralarıyla ön plana çıkan Kemine'nin adına vefatından sonra da pek çok fıkra oluşturulmuştur. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre bu fıkralardan birçoğu Türkistan'ın farklı bölgelerinde Nasreddin Hoca adıyla da anlatılmaktadır. Kemine, tıpkı şiirlerinde olduğu gibi, "Basım tazı bolar, Senden hem harman gutulmaz, Kıyamatda bercek kömegin şu dünyada berey, Yılıñ name" gibi fıkralarında da yaşadığı dönemde halka zulmeden yerel yöneticileri, toprak sahiplerini, insanların dinî inançlarını suiistimal eden sahtekârları anlatmıştır (Berkeliyev, 1967: 50). Kemine, zaman zaman da kendi yaşamı ve hanımı ilgili hususları da zekice ve derin anlamlı bir şekilde dile getirmiştir. Hanımıyla ilgili yukarıda bir örneğini verdiğimiz başka bir fıkrada Kemine, kendine has üslubuyla hanımını şöyle eleştirmektedir:

Kemine'nin sonraki hanımı gezip dolaşmaktan bıkmadan, sürekli sağda, solda dolaşır. Bir gün Kemine bir yere gidecek olmuş. Hanımı ona yolda yemesi için bir çörek vermiş. Kemine ona: -

Sepette başka çörek var mı? diye sormuş. Hanımı "yok" diye cevap vermiş. Kemine o vakit elindeki çöreği ikiye bölüp yarisini hanımına vermiş. Hanımı:

Neden böldün? Gelinceye kadar acıırsın, tümünü götür, diyince,

Kemine: İyi de sen bu evden bir çıkarsan, ancak benden sonra, ertesi gün gelirsın, demiş (Orazov, 1992: 4).

Kemine'nin fıkralarıyla ilgili elimizdeki kaynak 1992 yılında Allaberdi Orazov tarafından yayımlanmıştır. Toplam 95 fıkranın bulunduğu çalışmada genel olarak yukarıda belirttiğimiz özelliklere haiz Kemine fıkraları mevcuttur. Burada önemli olan nokta, çalışmanın Türkmenistan'ın bağımsızlığını kazandıktan sonra yayımlanmış olmasıdır. Çünkü Sovyet dönemindeki çalışmaların, eserlerin tamamında rejimin izlerini, etkilerini, politik kaygılarını görmek mümkündür. Bu çalışmada genelde Türk kültürüne özeldir ise Türkmenlerin yaşamlarına dair sözlü kültür unsurlarını görmek mümkündür. Bu çalışmada dikkati çeken bir başka noktayı da vurgulamak gerekir. Kemine adına izafe edilen pek çok fıkradaki motifler ve formeller, Nasreddin Hoca fıkralarıyla da benzerlikler göstermektedir. Her ne kadar Türkmen kültüründe Nasreddin Hoca'nın kimliği ve fıkraları yaygın bir şekilde yaşatılsa da Kemine adına izafe edilmesi belki onların kendi fıkra tiplerini oluşturma gayretinin bir sonucudur. Diğer yandan, özellikle Sovyet döneminde Türkistan coğrafyasındaki Türk topluluklarına uygulanan ayrıştırıcı kültür politikaları doğrultusunda, ortak değerler yerine birbirlerinden farklı karakter, tip ve şahsiyetlerin oluşturulması onların gerçek niyetini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Türkistan'ın önemli kültür merkezlerinden Merv, Hive, Buhara, Ahal gibi şehirlerde, Türkmen kültürünün özünü benimseyerek yetişen Mämmetveli Kemine, yaşadığı dönemde ve sonraki süreçte Türkmen kimliğinin ve kültürünün yaşatılmasında çok önemli bir görevi yerine getirmiştir. Özellikle, gençlik yıllarından itibaren okumaya önem veren, bu doğrultuda kendisini geliştirme gayretini gördüğümüz Kemine'nin hayatında klâsik Türkmen şairleri, Azadi, Mahtumkulu, Şabende gibi şairlerin yanı sıra Firdevsi, Fuzuli, Ali Şîr Nevaî gibi pek çok önemli şahsiyetin etkisini görmekteyiz. Türk Dünyası'nda ve Türkistan coğrafyasında Nasreddin Hoca'dan sonra fıkralarıyla adını en sık duyduğumuz Kemine'nin Türk toplumun ortak kültür mirası olması noktasında yapılacak çalışmalar çok büyük önem arz etmektedir. Özellikle Sovyet döneminde gerek şiirleri gerekse fıkraları ve özlü sözleri yaşadığı yüzyılın özelliklerinden arındırılarak, Bolşevik rejime özlemi yansıtıyor gibi gösterilmesi hem ona hem de Türkmen kültürüne ve halkına yapılan en büyük haksızlıktır. Burada yapılması gereken en önemli çalışmalardan biri hiç şüphesiz, Kemine'nin hem şiirlerinin hem de fıkra ve özdeyişlerinin derlenerek bilimsel bir çalışmayla Türk Dünyası'nda tanıtılmasıdır. Çünkü Kemine'nin eserleri, günümüzde oluşturmak istediğimiz ortak dil ve edebiyat projeleri için son derece zengin bir içeriği sahiptir. Onun şiirlerindeki tasvirler, benzetmeler, dil ve üslup özellikleri, fıkralarındaki temalar, karakterler, motifler ve formeller bütün Türk Dünyası'nın ortak değerleri olarak düşünülebilir. Örneğin Türkiye'de onun şiirlerini okuyanlar sanki Karacaoğlan'dan şiir okuyormuş hissine kapılabilir. Aynı şekilde, fıkralarındaki nüktedanlık ve hazırcevaplık, Nasreddin Hoca'yla aynıdır. Dolayısıyla, Mämmetveli Kemine, bütün edebi mirasıyla gerek yaşadığı dönemde gerekse sonraki yıllarda ve günümüzde ortak değerimiz ve kültür çimentomuzdur.

Kaynaklar

AHUNDOV, G., "Keminenin Durmuşu ve Onun Dörediciliği", *Sovyet Edebiyatı Dergisi*, s. 8, Aşkabat 1940.

BERKELİYEV, K., "Şorta Sözler ve Rovayatlar", *Türkmen Halk Dörediciliği Boyunça Oçerk*, İlim Neşriyatı, Aşkabat 1967.

İŞANOV, K., "Türkmen Sovyet Edebiyatının Ösüş Yolları", *Sovyet Edebiyatı Dergisi*, s. 10, Aşkabat 1940.

KÖSÄYEV, M., *Edebiyat Barada Söhbət "Kemine"*, Türkmenistan Neşriyatı, Aşkabat 1972.

KÖSÄYEV, M., "Kemine ve Onun Dörediciliği", *Sovyet Edebiyatı Dergisi*, s. 10, Aşkabat, 1940.

ORAZOV, A., *Kemine, Şorta Sözler "Ayalıñ Diyenini de Edäyerler"*, Aşkabat, 1992.

NURALİYEV, D., Akademik A. N. Samoyloviç, *Türkmen Edebiyatı Hakında*, İlim Neşriyatı, Aşkabat 1971.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ

Бахытгул ДЖАЗИБАЕВА¹ - Хафиза УСМАНОВА²

Özet

Makale, aktif yaratıcı bilgi algısı çerçevesinde öğrencilerin çalışma organizasyonuna ayrılmıştır. İşbirliği eğitiminin temel ilkeleri verilir ve ana fikri ortaya çıkarılır. Üniversitede İngilizce dersinde teknoloji kullanma deneyimi sunulmaktadır. İngilizcenin uluslararası iletişimin önde gelen aracı konumunda olduğu gerçeği göz önüne alındığında, giderek daha da yoğunlaşmakta ve yavaş süreçte önemli bir eğilim bulunmamaktadır. İngilizce son derece önemlidir. Ortaokullarda İngilizce öğretmek için iletişimsel yöntemler, şu anda mevcut olan en etkili ve gelecek vaat edici gibi görünmektedir. Çalışmanın son birkaç yılı boyunca, hedefim öğrencilerin iletişimsel yeterliliği şeklinde olmuştur. Bu hedef, öğrencilerin İngilizce konuşma, okuma, anlama ve yazma konusundaki iletişim becerilerinin geliştirilmesidir; İngiliz dilini kullanan öğrencilerin gelişimi ve eğitimi, farklı ülkelerdeki gerçeklik olgularının kavranması, incelenen dilin ülkelerinin kültürü, tarihi ve gelenekleri hakkında bilgi edinilmesi; Dünyadaki ana dil ve kültürün rolünün bilinmesi. Hedef belirleme, içerik seçme ve seçme.

Pedagojide terapötik yöne atıfta bulunan öğretime kişilik odaklı yaklaşım. Eğitim merkezinde bir öğrenci. Bu yaklaşım, çocukların ilgileri, entelektüel ve konuşma hazırlıkları, onların tipolojik, bireysel özellikleri temelinde iletişim kurmasını sağlar. Benim uygulamamda, en etkin teknoloji olarak işbirliği içinde eğitim görüyorum. Etkileşimli teknolojiler kolektif öğretim yöntemlerinin geliştirilmesine izin verir (eşleştirilmiş, grup, kolektif). Bu teknoloji, bir etkileşim atmosferi, gerçek bir iletişim ortamı, karşılıklı destek oluşturmayı mümkün kılar. Her kursiyerin öğrenme etkinliğini yönetmek için açık bir strateji ve taktikleri formüle etmek gereklidir. Bir iletişim ortamı, iletişim, bir grup insanın örgütlenmesi, bir grup öğrencinin örgütlenmesi. Benim görüşüme göre özel bir yer, gruptaki dağıtım rolüne verilmelidir.

Bize göre, sınıfın bu son aşaması, her öğrencinin sadece meslektaşlarını değil, aynı zamanda kendi işlerini de analiz etmesine izin veriyor. Öğrenme topluluğunu öğrenmek ve kullanmak üzerinde odaklanmalı, her öğrencinin aktif bir bilişsel hizmete girme kültürünü öğrenmeli, yavaş yavaş hedefinize adım atmalı ve öğrencileri sakın bir şekilde eğitmelidir.

Anahtar kelimeler: İngilizce Dil, Topluluk, İşbirliği, Birlikte Çalışma, Ders Belirleme.

1. Кіріспе

Ағылшын тілінің халықаралық қарым-қатынастың жетекші құралы ретіндегі позициясы барынша қарқынды дамып келе жатқандықтан, процесті тоқтату немесе баяулату үшін айтарлықтай үрдістер жоқ, ағылшын тілін тиімді оқыту әдісі өте маңызды. Орта мектепте ағылшын тілін оқытудың коммуникативтік әдістері қазіргі таңда барынша тиімді және перспективалы болып көрінеді.

Менің қызметімнің соңғы жылдарында менің мақсатым студенттердің нормативтік құжаттарда көрсетілген шектерде ағылшын тілінде сөйлесуге даярлығы мен қабілетін білетін студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру болды (Беспалко, 1989). Бұл мақсат студенттердің сөйлесу, оқу, сөйлеу және ағылшын тілінде жазу арқылы қарым-қатынас жасау қабілеттерін дамытуды білдіреді; студенттерді ағылшын тілінің көмегімен дамыту және тәрбиелеу, яғни зерттелген тіл елдерінің мәдениеті, тарихы мен дәстүрлерін білу арқылы әртүрлі елдерде кездесетін шындық құбылыстарын түсіну; басқа халықтардың мәдениетімен салыстырғанда ана тілінің және мәдениетінің рөлін түсіну, адамдар арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізу құралы ретінде шет тілін үйрену маңыздылығын түсіну.

Педагогикадағы гуманитарлық бағытта оқытуға бағытталған адамгершілікке бағытталған көзқарас. Оқу орталығында студент болып табылады. Бұл тәсіл балаларға олардың мүдделері,

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, bikosha@mail.ru,

² «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, usmanova_khafiza@mail.ru.

зияткерлік және сөйлеу дайындығы, типологиялық, жеке сипаттамалары негізінде қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді. Менің іс - тәжірибемде, ең тиімді технология ретінде ынтымақтастықта оқытуды қарастырамын. Интерактивтік технологиялар маған балалардың жеке қабілеттерін оқытудың ұжымдық түрінде (жұптық, топтық, ұжымдық) табысты дамуы мүмкін екендігін байқамауға мүмкіндік береді. Бұл технология сабақта өзара қарым-қатынас атмосферасын, шын мәнінде коммуникативті атмосфераны, өзара қолдауды жасауға мүмкіндік береді (Беспалко, 1989).

Әрбір тыңдаушының оқу әрекетін топ арқылы, яғни қарқынды жаттығу шоуларының тәжірибесі, тиімді оқытуға қажетті ағылшын тілінде сөйлейтін қарым-қатынастың қажетті шарты ретінде айқын стратегия мен тактиканы қалыптастыру қажет. Мұнда аудиторияда немесе шет тілдер кабинетінде аудиториялық сабақтарды ұйымдастыруға қойылатын талаптарды, қарым-қатынас атмосферасын, коммуникативті ортаны, топты құруға, тыңдаушылардың жұп және жеке жұмысына, топтар мен жұптарды қалыптастыруға, білім беру қызметін басқару әдістері мен әдістеріне ерекше орын берілген жаттығулар кезінде. Менің пікірімше, топтағы рөлді бөлу ерекше орын алу керек.

2. Әдістер

Ынтымақтастықта оқыту: Ынтымақтастықта оқыту - проблеманы, тақырыпты, мәселені шешу үшін бірге жұмыс істейтін студенттердің топтарын ұйымдастыруды көздейтін шет тілін оқытудағы адамға бағытталған бағдарлардың бірі болып табылады (Селевко, 1998). Оқыту тапсырмалары барлық топ мүшелерінің бір-бірімен байланысты және бір-біріне тәуелді болып, сонымен қатар материалды игеруде және проблемаларды шешуде жеткілікті түрде тәуелсіз түрде құрылымдалған.

Бұл технологияның басты идеясы - белсенді біріктіру үшін жағдай жасау, оқушылардың әртүрлі оқу жағдайларында білім беру қызметі.

Ынтымақтастықта Оқытудың Негізгі Принциптері:

- 1- Топ мүшелерінің өзара тәуелділігі;
- 2- Топтың әрбір мүшесінің өздерінің жеке жауапкершілігі олардың жолдастарының жетістіктері мен табыстары;
- 3- Бірлескен білім беру, танымдық, шығармашылық және басқалартоптағы студенттердің қызметі;
- 4- Студенттердің топтардағы қызметін әлеуметтендіру;
- 5- Топтағы студенттердің қарым-қатынасының нысанын бағалаудың, сонымен қатар жұмыстың академиялық нәтижелерімен бірге, топтың жұмысына жалпы бағалау (сипаттама-лық жоспар, әрқашан емес).

Сыныпта барлық балалар ерекшеленеді: кейбіреулер ұшқында ұстап алады, басқалары ойлауға көп уақытты қажет етеді, олар үшін қиын, олар оқшауланып, көп ұзамай оқу үдерісінен толығымен кетеді (Селевко, 1998). Егер сіз балаларды 3-тен 4-ке дейінгі кішігірім топтарға біріктіріп, оларға тапсырманы орындауға әр адамның рөлін айқындайтын бірыңғай тапсырма берсеңіз, студент тек өз жұмысынан ғана емес, бүкіл тұтас топтың нәтижесіне жауап береді. Топтарды қалыптастыру әрқайсысында «күшті» және «әлсіз» студенттер бар. «Әлсіз» студенттер «күшті» студенттерден түсініксіз сұрақтарды білуге тырысады, ал «күшті» студенттер топтың барлық мүшелерінің материалды мұқият түсінуіне мүдделі. Осылайша, бірлескен күш-жігердер кемшіліктерді жояды. Бұдан басқа, студенттердің топтарда жұмыс істеу процесінде олардың өзін-өзі тану және өзара оқыту болып табылады. Өзін-өзі тану тақырыпты фрагменттің студенттік өзін-өзі зерттеуі барысында, өзара оқыту - алынған ақпаратпен алмасу кезінде жүзеге асырылады. Топтық жұмыс ұжымдық және коллективизмді моральдық сапа ретінде қалыптастыруға ықпал етеді. Топтарды қалыптастыру және оларға тиісті тапсырма беру жеткіліксіз екенін атап өткен жөн. Мәселенің бәрі, студент өзі жеке білім алғысы келу керек (Латта, 2002). Даналардың сөздері белгілі: «Мен түйе суару орнына әкеле аламын, бірақ оны ішуге мәжбүрлей алмаймын!» Сондықтан, студенттің тәуелсіз студенттік қызметін ынталандыру мәселесі ұйымның жұмысына қарағанда, кем емес және ең маңыздысы, тапсырманы орындаудың шарттары мен әдістемесі болып табылады. Бірақ бірге жұмыс істеу - когнитивтік белсенділіктің үлкен ынталандыруы, байланыс үшін, себебі бұл жағдайда әрқашан жолдастардың көмегіне сүйенуге болады. Мұғалім жеке оқушыларға көбірек көңіл бөле алады, себебі әрбір адам жұмыспен айналысады. Ынтымақтастықта оқытуды

қамтитын тапсырмалар әртүрлі болуы мүмкін: үй тапсырмаларын тексеру, мәтіндерді оқу, мәтіндік немесе тесттік жұмыстарға дайындық, жоба бойынша бірлесіп жұмыс істеу, жазу дағдыларын дамыту, сөздікпен жұмыс істеу. Сабақтың мақсаттарын анықтап, студенттер топтарда ойнайтын рөлдерді анықтау маңызды. Бұл студенттерге түсінікті болуы керек және олар өздерінің рөлін кім атқара алатынын анықтайды (Латта, 2002). Мұнда сипатталған барлық нұсқаларға тән негізгі идеялар - мақсаттар мен міндеттердің жалпыға бірдейлігі, жеке жауапкершілік және табысқа жетудің тең мүмкіндіктері әр оқушыға көңіл аударуға мүмкіндік береді. Бұл класқа негізделген жүйе жағдайында адамға бағытталған әдіс, оны жүзеге асырудың мүмкін болатын тәсілдерінің бірі. Мұғалім білім беру процесі үшін маңызды рөл атқарады - оқушылардың тәуелсіз білім беру, танымдық, коммуникативтік, шығармашылық белсенділігін ұйымдастырушының рөлі.

Оқу үдерісін ажырата білу, сөйлесу дағдыларын жақсарту үшін студенттердің жеке қарым-қатынастарында жеке тұлғааралық қарым-қатынас мүмкіндіктерін пайдалану үшін әлдеқайда көп мүмкіндіктері бар. Алайда, басқа оқыту технологияларынан айырмашылығы, мұғалім оқу үрдісінің толық қатысушысы болып табылады. Бұл оқыту әдісі «топтық мақсаттарға» және табысқа ерекше назар аударады топтың әр мүшесінің өз жұмысында ғана емес, сол топтың басқа мүшелерімен үнемі өзара әрекеттесу нәтижесінде қол жеткізуге болатын мәселе бойынша жұмыс істей алады. Осылайша, әрбір студенттің тапсырмасы тек бір нәрсе жасау ғана емес, сонымен бірге бірлесе үйрену үшін, команда мүшелерінің әрқайсысы қажетті білімді игергендіктен, қажетті дағдыларды қалыптастырып, сонымен бірге бүкіл команда білетіндіктен, ол бәріне қол жеткізді (Бондаревская, 2000). Бүкіл топ өз мүшелерінің әрқайсысы бойынша білім туралы ақпаратты игеруге қызығушылық танытады, өйткені команданың жетістіктері әрқайсысының қосқан үлесіне және оларға қойылған сұрақты бірлесіп шешуге байланысты. Әрбір студенттің жеке жауапкершілігі барлық топтың табысы немесе сәтсіздігі әр мүшенің табысқа немесе сәтсіздікке байланысты екенін білдіреді. Бұл барлық топ мүшелерін бір-бірінің іс-әрекеттеріне және бүкіл командаға материалды түсіну мен түсінуге көмектесуге шақырады, сонда әрбір адам кез-келген тестілеуге, бақылауды тексеруге дайын болатындықтан, мұғалімнен кез-келген студентке бөлек-бөлек, топтан тысқары болуы мүмкін. Осы бағыттағы жұмысымыз бен бақылауларымыз білім беру жұмысын ұйымдастырудың топтық формасы бірнеше артықшылықтарға ие екендігін көрсетті: ол оқуға ынталандыруды арттырады, өзін және басқаларын объективті бағалауға үйретеді, студенттің бизнес мәртебесін топта көтереді, сабақты әртараптандырады. (Леонтьев, 1999). Топта жұмыс істеу барысында студенттер ауызша тәуелсіздік көрсетеді. Олар бір-біріне көмектеседі, егер олар осындай тапсырма берілмесе де, әңгімелесушілердің мәлімдемесін сәтті түзетеді.

Топтық сөйлесудің тиімді болуын қамтамасыз ету үшін мектеп оқушыларына қарым-қатынас технологияларын үйретудің негізгі қағидаттарын нақты сақтай отырып, мақсатты түрде мектеп оқушыларына оқыту технологиясын үйрету қажет (Кузовлев, Лапа, Перегудова, 2005). Педагогикалық қарым-қатынас, психология және байланыс мәдениеті - Мұның бәрі сауатты педагогиканың құрамдас бөлігі. А. А. Леонтьев психологымен келіспеуге болмайды «педагогикалық қарым-қатынас - көп қабатты ғимарат, ол былайша болжайды: қызмет - өзара әрекеттестік - байланыс». Студенттерді белгілі бір топқа қосудың жетекші критерийі - мұғалімнің және өздерінің көзқарасын көрсететін білім беру мүмкіндіктері студенттердің оқу деңгейі туралы. Топтық қарым-қатынасты ұйымдастыру балалардың психологиялық үйлесімділігін ескере отырып, сөйлеу топтарын қалыптастырудан басталады (Леонтьев, 1999). Топтың оңтайлы құрамы 3-4 адам. Сонымен қатар әр топта күшті, орташа және әлсіз оқушылар бар, міндетті түрде қыздар мен ұлдар. Егер топ бірнеше сабақ бойынша жұмыс істесе, онда бұл құрылымда үнемі жұмыс істейді. Тәжірибе көрсеткендей, ең табысты топ - олардың мүшелері бір-бірін толықтыратын топтар: біреуі функционалды, бірақ эмоционалды емес; екіншісі жеке тәжірибесі бар, бірақ аз уақытты алады; үшіншіден аз біледі, бірақ бұл мәселеге қызығушылық туады (Куклина, 1998). Жұмыс барысында өзара ынтымақтастық, өзара қолдау сезімі бар.

Топтар бір-бірімен бәсекелеспейді, өйткені басты мақсат - берілген тапсырмаларды табысты орындау және материалды меңгерудің жоғары дәрежесі. Осындай сабақтарда студенттердің күш-жігері мен күш-жігері сияқты көп білім жоқ. Әр топ мүшесінің жұмысының нәтижесін жиі қатысушылар өздері бағалайды. Әдетте, барлық студенттерге бағалау парақтары беріледі, олар бір-біріне назар аударады. Бұл жұмыста студенттердің өздерінің жұмысын бағалай білу қабілеті өте маңызды, сондықтан бағалау парағындағы ең маңызды нәрсе - өзін-өзі бағалау.

3. Нәтижелер

Біздің ойымызша, сабақтың осы соңғы кезеңі әрбір оқушыға өз әріптестерінің ғана емес, сонымен қатар өздерінің жеке істерін де талдауға мүмкіндік береді.

Оқу ұйымын ынтымақтастықта жүзеге асыру және пайдалану, әр студентті белсенді когнитивтік қызметке тарту қарым-қатынас мәдениетін үйренуге назар аудару керек, өзіңіздің мақсатыңызға біртіндеп қадам жасай отырып және сабырлы түрде қадам жасай отырып, оқушыларды үйретіңіз:

- Кез-келген серіктес немесе әріптеспен топта өзара әрекеттесу;
- Жүктелген міндеттерді шеше отырып, белсенді жұмыс жасау;
- Серіктестермен сыпайы және мейірімді қарым-қатынас жасау;
- Өз жауапкершілігін тек өз жетістіктерімен ғана емес, сонымен қатар өз әріптестерінің, бүкіл сыныптың жетістіктері үшін сезіну;
- Топтарда жұмыс істеу маңызды және жауапты жұмыс екенін білу

4. Қорытынды

Қорытындылай келе, атап өткеніміздей, осы мәселе бойынша тәжірибе мен бақылау көрсеткендей, оқытудағы оқыту технологиясы меңгерудің тиімділігін арттыруға ықпал етеді және оқу үрдісін қарқындатудың бір көзі болып табылады, себебі ол студенттердің ынтымақтығын арттырады және олардың оқу жұмыстарының тиімділігін арттырады.

Тағы бір маңызды нәрсе. Заманауи білім беруде көңіл бөлінеді ақпаратпен жұмыс істеу. Оқушылар үшін қосымша материалдарды өз бетімен алуға, алынған ақпараттарды сыни түрде түсінуге, қорытынды жасауға, оларды дәлелдеуге, қажетті фактілерге ие болуға, туындаған проблемаларды шешу. Шет тілдеріндегі сабақтарда ақпаратпен жұмыс істеу, әсіресе ғаламдық Интернетті аша алатын мүмкіндіктерді ескеретін болсаңыз, ол өте маңызды болады. Бұл тек шет тілдерінде ғана емес, жалпыға ортақ интеллектуалдық дағдылар. Міне, мұғалімнің көмегі осы іс-әрекеттерге арнайы бағытталған практика әдістерін таңдауға және пайдалануға байланысты болады. Ынтымақтастықта оқуды пайдалануды қорытындыласақ.

Бұл технология топтың әрбір студентінің когнитивті және сөйлеу белсенділігін белсендіру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ете алады.

Білім беру сапасын басқару пәні ретінде мұғалім қызметінің мазмұны:

- 1- Білімнің өзектілігін ұйымдастырады және студенттің қызметін белгілейді;
- 2- Мектеп оқушыларының мақсатты жағдайларын жасайды;
- 3- Студенттерге қызметтің нәтижесіне жетуге көмектеседі;
- 4- Студентке кеңес береді;
- 5- Студенттің қызметін бағалауға;
- 6- Студенттің қызметін және көрсетілуін үйлестіреді

5. Дереккөздер

БЕСПАЛКО, В. П., *Педагогикалық Технологияның Шарттары*, М, 1989, 192.

БОНДАРЕВСКАЯ, Е. В., *Тұлға Бағытталған Білім Беру Теориясы Мен Тәжірибесі*, Rost-on-Don, 2000, 667.

КУЗОВЛЕВ, В. П. - ЛАПА, Н. М. - ПЕРЕГУДОВА, Е. Ш., *Жалпы білім Беру Мектептерінің 6 Сынып Оқушылары Үшін Ағылшын Тіліндегі Оқулық*, М., Білім беру, 2005, 73-79.

КУКЛИНА, С. С., *Шет Тіліндегі Коммуникацияны Игерудегі Оқушылардың Білім Беру Қызметі*, Киров, ВМПУ баспасы, 1998, 65-72.

ЛАТТА, Ed. E. C., *Білім Беру Жүйесіндегі Жаңа Педагогикалық Және Ақпараттық Технологиялар*, М., 2002, 272.

ЛЕОНТЬЕВ, А. А., *Байланыс Психологиясы*, М., 1999, 365.

СЕЛЕВКО, Г. К., *Қазіргі Заманғы Білім Беру Технологиялары* М., Қоғамдық білім, 1998, 275.

ОСОБЕННОСТИ ВЫЯВЛЕНИЯ ЛАКУН ПРИ ОСВОЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ

Дариха АБДУЛЛИНА¹ - Жанна МАХАНОВА²

Özet

Makale, Rusça, Kazakça ve İngilizce-dillerin sözel ve sözsüz iletişimde lakunarite olgusunu ele alır. Lakun ve semantik özelliklerinin bu dillerde ortaya çıkmasının nedenlerini belirlemek çok önemlidir. Buna ek olarak, lakunarite olgusunun psikolojik algısını ve etno-kültürel özellikleri açısından Rus ve kazak dillerinin taşıyıcılarının ilişkisel davranış modellerini araştırmak önemlidir. Modern dünyanın küreselleşmesinde, ekonomik, siyasi, kültürel ve iş bağlantıları, uluslararası ve uluslar arası iletişimin genişlemesi birçok ülkenin toplumsal hayatının ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bağlamda, lakunarite olgusunun incelenmesi giderek daha alakalı ve anlamlı hale geliyor. Kültürlerarası temasların aktivasyonu ile, son yıllarda belirli bir dilin lakunaritesi dilbilimcilerin dikkatini çekti. İnsanlar mecazi olarak insanlığın toplumsal yaşamının aynasına dil diyorlar. Bu «aynalar» ile, farklı ulusların ulusal özelliklerini öğrenebiliriz. Aralarındaki farklar bizim için en ilginç sorudur. Etnografik kopmalar, farklı dillerin taşıyıcıları tarafından şeyleri ve olayları bilmede ve adlandırma böyle tutarsızlıkları yansıtmaktadır. Bu nedenle, etnografik lakunaritenin incelenmesi, belirli bir halkın zihninde ve dilinde Ulusal olarak spesifik olanlarla tanışmak için uygun bir yoldur. Etnografik boşlukların incelenmesi, yani sosyokültürel nedenlerden kaynaklanabilecek sözcüksel dil sistemindeki boşluklar, dilbilim'deki modern çalışmaların umut verici yönlerinden biri olduğuna inanılmaktadır.

Araştırma yöntemleri ve Teknikleri. Bu konunun incelenmesi çeşitli teknikler ve teknikler kullanılmıştır. Temel bir nispeten karşılaştırılabilir (kontrast) lacoon tanımlamak için dil ve kültürler analizidir.

Dil, bilinç, kültürdeki lacoon,» boşluk», yani sembolik madde, anlam, değerler varolmayan bir alandır. Ama hiçbir şey sadece anlam, anlam eksikliği değil. Bir kültürde mevcut olan ve diğerinde eksik olan şey onların farkıdır. Bu nedenle, lakunaritede varlık ve hiçlik diyalektiği, «kendi» - "yabancı" « ilişkisinin bir parçası olarak, yerel kültürlerin etkileşiminin bir parçası olarak ayrım olarak kendini gösterir. Tutum «kendi» varoluş tarihi boyunca etnos ve topluma eşlik eder ve onun için çok önemlidir. En yoğun olan diğer kültürün taşıyıcısı, geleneksel olarak "yabancı" olarak algılanmaktadır. Yabancı kültürle temas sürecinde, onunla belirli bir ilişki vardır. Yabancı bir kültürün algısı genellikle yerli ve yabancı kültürler-alıcılar arasında mevcut olan ulusal-spesifik farklılıklar tarafından belirlenir. Örneğin, pagan kültüründe komplo ve muhafız sembollerinin tüm sistemi yabancılara karşı yönlendirilir, diğer halkların temsilcilerinin tesadüfi olmayan eski Yunanlılar barbarlar olarak kabul edildi. Konuşma iletişimde, kelimelerin sadece konu veya konu sınıflarına işaret etmek için bir işaret olmadığından bir kez daha emin oluyoruz. İletişimde kelimeleri kullanarak konuşmak gerekirse, fikir, inanç, mitler, belirli bir topluluk, belirli bir kültüre özgü tüm sistemleri oluşturuyoruz (örnekler: avose, parti, yeşil özlüm, zavalinka, vb. Bu sözlerle ifadeleri çevirmeye çalışırken özellikle iyi görülür.

Dil-ayna kültür, sadece gerçek dünya, çevreleyen insan, sadece gerçek yaşam koşulları, aynı zamanda halkın kamu öz-farkındalık, zihniyet, ulusal karakter, yaşam tarzı, gelenek, gelenek, gelenek, ahlak, değer sistemi, barış anlayışı, dünya vizyonu yansıtılır. Dil taşıyıcı oluşturur. Her ulusal dil sadece yansıtır, aynı zamanda ulusal bir karakter oluşturur.

Anahtar kelimeler: Lakunarity, Kültürler Arası İletişim, Bilişsel Dilbilim, Etnoloji, Kültürel Çalışmalar.

1. Введение

1.1. Общетеоретические и Психолингвистические Особенности Лакунарности

В современном языкознании совершенно особое значение имеет решение проблем межкультурной коммуникации. «Межкультурная коммуникация - это адекватное взаимопони-

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, abdullina.1957@inbox.ru.

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, zhanna_kudaibergenovna@mail.ru.

мание двух участников коммуникативного акта, принадлежащих к разным национальным культурам».

Национально-специфические несовпадения, расхождения в языках и культурах фиксируются на различных уровнях и описываются лингвистами в разных терминах. Для упорядочения терминологии на основе единого методологического подхода был предложен термин «лакуна». В самом общем понимании лакуна - это несовпадение, возникающее при сопоставлении понятийных, языковых, эмоциональных и других категорий двух/нескольких лингвокультурных. Вербальное общение является наиболее исследованной разновидностью человеческой коммуникации. Кроме этого, это наиболее универсальный способ передачи мысли. На вербальный человеческий язык можно «перевести» сообщение, созданное с помощью любой другой знаковой системы. Но иногда при вербальном общении людей разных культур возникают недопонимания тех или иных слов, высказываний, то есть появляются «пустоты», лакуны, которые обладают такими признаками, как непонятность, непривычность, незнакомость, неточность (ошибочность). Современная лингвистика рассматривает лакуны как национально-специфические элементы культуры, нашедшие соответствующее отражение в языке носителей этой культуры, которые либо полностью не понимаются, либо недопонимаются носителями иной культуры и языка в процессе коммуникации.

Лакунарность как неприятие является следствием наличия белых пятен в чужой соматологической карте, соизмеряемой со своей.

Общение - это сложный комплексный процесс, в который входят не только речевые сообщения. Речевую коммуникацию в последние годы все чаще рассматривают как цепочку состояний, в которой производство, передача и прием вербального сообщения являются лишь частью процесса коммуникации в целом. Наряду с акустическим каналом при передаче сообщения используется также и визуальный канал, средства невербального общения.

В начале, конечно, было не слово, а мысль, побуждение или образ. Но, для того, чтобы сделать их понятными, нужно было облечь их в слова. Для человека понятие или явление в полном смысле начинает существовать тогда, когда оно названо. Наиболее универсальное средство человеческого общения - язык. Язык - это основная система, при помощи которой мы кодируем информацию и основной инструмент коммуникации. Это «могучая, прекрасная и великая» система кодирования, но и она оставляет возможности не только для разрушения, но и для создания барьеров (Сепир, 1993).

При помощи слов мы делаем понятным смысл явлений и событий, выражаем свои мысли, эмоции, свое мировоззрение. Человек, его язык и его сознание неразрывны. При этом большинство людей относятся к языку как к воздуху - пользуются им, не замечая его. Язык часто опережает мысли или вообще не подчиняется им. На каждом этапе коммуникации возникают барьеры, препятствующие ее эффективности, причем в первую очередь те, которые присущи исключительно человеческим отношениям и самой человеческой природе.

Индивидуальные расхождения людей в их системе ценностей и потребностей часто не позволяют найти общий язык даже при обсуждении таких универсальных категорий, как добро и зло. Кросс-культурные различия делают неподготовленного европейца в азиатском или арабском мире едва ли не марсианином, заставляя его переживать настоящий культурный шок, социокультурные принадлежности и т. д. Язык не только одного народа, но и одной социальной группы отличается от языка другой группы (Соссюр, 2006).

Коммуникативные знаки языка, иногда делают действительно невозможным перевод с одного языка на другой, в особенности, когда речь идет об идиоматике и культурных реалиях, не имеющих аналога в другой культуре. Попробуйте перевести на любой язык, сохранив реалии нашей жизни такую фразу: «*Таежный мужик в колхозе на завалинке играет на балалайке*». Б. Заходер говорил, что с одного языка на другой можно не перевести, а перевезти - перевезти одну страну в другую со всей ее культурой, традициями и менталитетом. Непонимание этого часто не только затрудняет общение, но вызывает длительные конфликты. Православные крестятся справа налево, а католики наоборот, дружно считая это достаточным поводом для раздоров.

Изучая иностранный язык, носитель западноевропейского языка может впасть в недоумение, поскольку для многих современных языков понятие о недочетах и недостатках совпадает в одном общем слове, противопоставляясь только понятию о пробелах. В этом сопоставлении мы обнаруживаем и источник разных значений слов *дефект* и *лакуна* для носителя русского языка.

Проникновение родовых *дефект* и *лакуна* в литературный язык может привести к стилистическому усреднению и функциональному ослаблению собственно русских слов в современном общении. Проблема культуры речи оказывается тесно связанной с проблемами стиля и усвоения русского языка иностранцами. История показывает, что чем шире круг говорящих на этом языке, тем чаще происходит упрощение языка за счет замены видовых определений родовыми.

В любом языке существует пласт экспрессивно окрашенной лексики; такие слова помогают оценивать поступающую информацию и передавать свое личное к ней отношение.

Например, «степени усиления» размера и высоты включают в себя множество определений типа *огромный*, *громадный*, *гигантский*, *колоссальный*, *исполинский*, *грандиозный* и мн.др. Но только два первых являются собственно русскими и по этой причине остаются стилистически нейтральными, соотносясь с исходной формой *большой*. *Огромное пространство* - величина, *громадные массы* - объем - таково различие между ними.

Большой (еще раньше великий) заменяются словом *огромный* (в начале XIX в. Революционные демократы и народники часто употребляли это слово). *Громадный* вошло в обиход из речи петербургских студентов в 60-е годы XIX в. Первоначально расхождение было не только стилистическим, но и смысловым: *громадный* - усиление количества, а не качества. В академический словарь слово *громадный* попало в 1895 г.

В современных западноевропейских языках понятие о «большом» передается одним и тем же корнем: англ. *great*, ит. и испан. *grande*, фр. *grand*, нем. *gross*. При истолковании русского синонимического ряда необходимо понять различие между «национальной формой» *огромного* и *громадного* и всех остальных, заимствованных из европейских языков и пока не очень популярных определений; последние утрачивают «образ» и воспринимаются как родовые.

Чем древнее словесный образ, который сложился в семантике синонимического ряда, тем он устойчивее, потому что уже воспринимается неосознанно, а все новые синонимы просто «надстраиваются» над ними. Расшифровать же «исходный образ», с течением времени образовавший семантическую доминанту целого ряда изучающему язык совершенно необходимо, иначе утрачивается представление о стилистической или культурной специфике каждого из синонимов.

Так, в ряду *обаятельный*, *очаровательный*, *пленительный*, *привлекательный* первые три являются собственно русскими и все основаны на образе *обаяние* (от *обаяти* - колдовать) или просто ворожбы, т.е. на представлении колдовства, которое якобы таинственным образом исходит от объекта наклонения и все покоряет неотразимо.

Тот же образ обнаруживаем и в некоторых западноевропейских языках, которые имеют хорошо известные определения, достаточно четко сохраняющие семантическую связь с производимым, ср. ит. *Affascinante* как единственный эквивалент для всех трех русских слов - от основы со значением «околдовать, заморозить, опутать чарами». Русское *привлекательный* - калька с общеевропейского образа, как и *пленительный*.

Таким образом, появление подобных калек есть своего рода «прерыв традиции», однако и новые слова пока укладываются в синонимический ряд общим для них всех отношением к притягательной силе объекта. Развитие переносного значения и у исконно русских слов происходит достаточно поздно и не без влияния со стороны западноевропейских эквивалентов. В XVIII в. известен *очаровательный кавалер*, в XIX в. появился и *кавалер обворожительный*, и только в пушкинские времена - еще и *обаятельный*. На этом простом примере легко видеть, насколько тесно переносные значения слов, описывающих новую городскую культуру, зависят от воздействия со стороны чужих языков, которые выработали соответствующий принцип семантической номинации раньше.

Если мы вообще хотим осознанного владения русским языком, нам придется проделать сложную работу по истолкованию самобытности и оригинальности русского речемышления. Это необходимо сделать хотя бы потому, что именно настроженным отношением к интернационализму во всех рассмотренных случаях объясняются пуристские оценки новых слов. Проблема диалектически превращается в свою противоположность: теперь важно не просто понять семантическую систему русского языка для наиболее целесообразных форм его преподавания, но и вообще осознать тенденции развития всех взаимовлияющих друг на друга языков, которые сегодня уже не могут не заимствовать интернациональной лексики, тем самым незаметно «искривляя», национальный образ данных синонимических рядов.

1.2. Проблема Лакунарности в Русской, Казахской и Англоязычной Традициях Перевода

Каждая эпоха характеризуется количественным и качественным изменением лексического состава языка: появляются новые реалии, возникают новые понятия. В результате усложнения понятийных и словесных взаимосвязей усложняются и синонимические связи безэквивалентной лексики. Поэтому изучение без эквивалентной лексики остается актуальным и сложным для исследователей.

Неодноплановость самого объекта исследования, трудности в трактовке понятий «близость» и «тождества» закономерно приводят к возникновению разных точек зрения на многие вопросы, касающиеся явлений безэквивалентной лексики. Научные исследования показывают, что объективная близость значения слов не всегда совпадает с субъективной близостью значения в сознании индивида. Это связано в первую очередь с особенностями функционирования слова как единицы речевой способности человека, со спецификой процесса идентификации слова, с тем фактом, что носитель языка исходит из совокупности своих языковых и энциклопедических знаний, а также их социального опыта (Рождественский, 1996).

Близость значения слов у носителя языка зависит от динамического потенциала индивидуального сознания и является результатом его развития в социуме. Признанное в лингвистике понятие «безэквивалентной лексики» составляет лишь часть той обширной системы связей по близости значения, которая существует в индивидуальном сознании. В основе определения близости или тождества значения слова лежит индивидуальный и социальный, языковой и энциклопедический опыт человека, но можно предположить, что сравниваются и дифференцируются не слова сами по себе, а объекты, которые стоят за ними в сознании индивида.

Возможности системной организации иноязычного лексического материала и, в частности, системной организации семантизации и запоминания структуры полисемантического слова английского языка связаны с постановкой следующих вопросов: являются ли английские слова полисемантическими и не совпадают ли по объему выражаемых ими значений с корреспондирующими словами родного языка? Каковы наиболее рациональные способы семантизации иноязычных слов при условии их полисемантической? Если большинство английских слов не являются многозначными, то отпадает необходимость в исследовании лексики по семантическим параметрам и, поскольку данные параметры составляют неотъемлемый компонент абсолютных количественных параметров, то изучение последних является также несостоятельным.

Общепризнанным является тот факт, что слова одного языка в большинстве случаев не соответствуют по смыслу словам другого языка ввиду того, что системы понятий, которые выражаются отдельными словами корреспондирующей пары языков, оказываются далеко не идентичными.

Теория лакунарности возникла в ответ на потребность общества понимать иноязычные тексты в условиях межкультурных контактов. Лакуна - это «пустое место», «пробел», то, чего нет в языке и культуре одного народа, но имеется у другого народа и выявляется как таковая при сопоставлении с языком и культурой этого народа.

Практикуемое отечественной лингвистикой направление исследования лакунарности не предусматривало поиска форм передачи специфически национального в культуре или в языке в качестве основной задачи. Этот вопрос имел подчиненное значение, не будучи предметом исследования этой теории. Поиск адекватных соответствий - прерогатива практики перевода и отдельный предмет исследования другой дисциплины - теории перевода. Термин «лакуна» представляется неудобным для теории и практики перевода по двум причинам.

Для практики перевода проблема лакун сводится не столько к их выявлению, сколько к их заполнению (элиминированию) в переводящем языке. Переводчик чувствует лакуны интуитивно либо как нечто отсутствующее субъективно в его личном эмпирико-когнитивном опыте, либо как нечто отсутствующее объективно в коллективно-обобщенном культурно-языковом опыте его народа (собственно лингвокультурологическая лакуна), при этом «испытывая неловкое ощущение от их присутствия».

Первая из причин попыток отказа от термина «лакуна» состоит в том, что на первом этапе переводчик имеет дело не с лакуной, а с осязаемыми речевыми единицами подлинника, для которых не существует регулярных соответствий в переводящем языке, - с так называемой «безэквивалентной лексикой» (БЭЛ).

Второй этап - этап устранения лакун и борьбы с «безэквивалентностью». Практика перевода в силу своей специфики снимает проблему лакунарности. Отсюда - первая причина отказа теории перевода от термина «лакуна» (Мейе, 2000).

Вторая причина отказа, вероятно, кроется в содержании этого термина. С одной стороны, лакуна как «то, чего нет» - это пустота, пустое множество. С другой стороны - «то, чего нет» в логическом смысле есть бесконечное множество: то, чего нет - это бесконечность. Трудно пользоваться термином, за которым и пустота, и бесконечность одновременно. Термин «лакуна» при употреблении может наполняться содержанием, свойственным его терминологическому антиподу - термину «БЭЛ».

В теории перевода на месте термина «лакуна», скорее всего, оказался бы термин «реалия» или «БЭЛ»: ведь описать «то, чего нет» в одной культуре можно лишь через то, «что есть» в другой. Термин БЭЛ (наличие) и лакуна (отсутствие) - две стороны одной медали, понятия, не существующие один без другого.

Термин БЭЛ ориентирован на язык подлинника, а лакуна - на язык (и культуру) принимающего народа. БЭЛ и лакуна находятся в контрадикторных отношениях, представляя собой полное множество.

2. Методы

Методы и приемы исследования. Изучению данной темы использовались различные методы и приемы. Одним из основных является сравнительно-сопоставительный (контрастивный) анализ языков и культур для выявления лакун. Контрастивное изучение межкультурной коммуникации отчетливо выявляет наличие лакун и безэквивалентных лексических единиц в том или ином языке. Наряду с ним, применялся контекстуальный анализ, позволяющий постигать смысл части через целое в языке и культуре. Наконец, методы семантического анализа, синтеза и интервьюирования позволили выявить некоторые особенности менталитета и культуры трех народов, проявляющиеся в различном коммуникативном поведении, которые, в свою очередь, становятся объективным источником как лингвистических, так и культурологических лакун. При этом степень непонимания, или неполного понимания может происходить не только по объективным причинам «непереводимости», а по индивидуальным причинам непонимания в процессе межкультурной коммуникации.

Индивидуальные расхождения людей в их системе ценностей и потребностей часто не позволяют найти общий язык даже при обсуждении таких универсальных категорий, как добро и зло. Кросс-культурные различия делают неподготовленного европейца в азиатском или арабском мире едва ли не марсианином, заставляя его переживать настоящий культурный шок от иной социокультурной принадлежности и т.д. (Тер-Минасова, 2000). Язык не только одного народа, но и одной социальной группы отличается от языка другой группы.

Коммуникативные знаки языка, иногда делают действительно невозможным перевод с одного языка на другой, в особенности, когда речь идет об идиоматике и культурных реалиях, не имеющих аналога в другой культуре.

Но тем не менее наука о переводе, а также практика вербального общения внесли значительный вклад в развитие теории лакунарности непереводимости и предложила разные способы «элиминирования» разного типа лакун.

Методика, способы и условия выявления лакун, имея подчиненное значение для практики перевода, приобретают актуальность для теории перевода применительно к сопоставительному анализу русской, английской и казахской терминосистемы в теории перевода. Так, создание двуязычных словарей переводоведческих терминов на основе сравнительного анализа концептуальной значимости переводческих терминов русской и британско-американской переводоведческих школ и выявленных лакун позволит:

- Обеспечить адекватную двуязычную коммуникацию специалистов в области теории и практики перевода,
- Унифицировать в некоторой мере метаязык теории перевода,
- Сделать доступными достижения отечественной теории перевода для зарубежных специалистов и наоборот.

Все предшествующие рассуждения касались устранения разнообразных видов лакун в процессе вербальной коммуникации. Не менее интересны лакуны в невербальном общении.

3. Результаты

Таким образом, специфика переводческой деятельности состоит в том, чтобы не оставлять белых пятен в переводе, то есть общения и устранять лакуны. Особенность содержания термина «лакуна» вынуждают переводоведение отдавать предпочтение «позитивным» терминам для обсуждения вопросов лакунарности. При этом интерпретация в переводческой деятельности рассматривается как такой вид перевода, который основан на обращении к внеязыковой деятельности, в отличие от собственно перевода, осуществляемого по заданным правилам перехода от средств выражения, принадлежащих одной языковой системе, к средствам выражения, принадлежащим другой языковой системе.

«Сбой», или конфликт в межкультурной коммуникации рассматривается с этих позиций как особая ступень культурной коммуникации, обладающая дополнительным срединным звеном в коммуникативной цепи и внесистемными элементами, разрушающими одну культурную коммуникацию, открывая возможности построения другой. В широком понимании межкультурная коммуникация - специфический процесс взаимодействия разных вариантов культуры через вербальное и невербальное общение своих и чужих носителей культуры и языка. Для достижения успешной коммуникации общающиеся в норме должны ориентироваться на адекватное восприятие и понимание культурных концептов (и концептосферы в целом), отражающие «культурные знания» о духовной и материальной культуре общающихся сторон.

В речевой коммуникации мы еще раз убеждаемся, что слова не являются просто знаками для обозначения предметов или классов предметов. Говоря, используя слова в коммуникации, мы создаем целые системы идей, верований, мифов, свойственных определенному сообществу, определенной культуре (примеры: авось, партия, зеленая тоска, завалинка и т.п., это особенно хорошо видно при попытке перевести высказывания с этими словами. Иногда иностранцу приходится читать целую лекцию о межкультурных соответствиях, прежде чем он начнет правильно понимать и употреблять даже кажущиеся схожими слова и стоящие за ними понятия. Даже вполне переводимые лексемы имеют разную культурную, и, следовательно, коммуникативную ценность (хлеб, деньги). Внутри одной культуры также можно увидеть различия в употреблении слов. Во многих случаях то, как мы говорим, иногда важнее слов, которые мы произносим (Быкова, 2001). Подобным образом если кто-то говорит: «Хорошо... я дам поручение» - то пауза после слова «хорошо» может служить признаком того, что руководитель не хочет этого делать, сейчас слишком занят, не хочет давать поручения или не знает, что именно следует предпринять.

Носителю русской культуры, также не всегда легко понять, то или слово, высказывание, произнесенное американцем. Американцу просто необходимо пояснить, непонятное для носителя другого языка и культуры, слово или словосочетание, например, таких как: sand - hillier - белый бедняк, живущий в лесах на песчаных холмах штатов Джорджия и Южная Каролина; band - две белые полоски, спускающиеся с воротника судьи или англиканского священника; windfall - плод, сбитый ветром; jet-lag - чувство, состояние при смене часовых поясов.

Следует отметить, что при общении представителей совершенно разных культур, происходит кросс-культурное столкновение, наложение зачастую несовместимых мировоззрений, мировосприятий, что нередко ставит партнеров по диалогу в тупиковые ситуации. Более того, характер этой самой тупиковой ситуации может быть истолкован неверно обеими сторонами.

Каждая культура имеет свою языковую систему, с помощью которой ее носители общаются друг с другом. К основным формам языкового общения, к вербальным средствам коммуникации относится, прежде всего, человеческая речь благодаря речи из поколения в поколение передается жизненно важная информация. Являясь лишь одним из элементов языка, человеческая речь имеет более ограниченные функциональные возможности, чем вся языковая система в целом. Важно отметить, что язык не существует вне культуры. Это один из важнейших компонентов культуры, форма мышления, проявления культурно-специфической человеческой деятельности, которая сама является реальным бытием языка. Если язык - культура, то и культура прежде всего - это язык.

Язык является основой той картины мира, которая складывается у каждого человека, народа и «гармонизирует» огромное количество предметов и явлений окружающего его мира. Любой предмет или явление становятся доступными, понятными только тогда, когда им дается название. Не имеющие названия предметы или явления для человека просто не существуют. Таким образом, язык не просто отображает мир, он строит реальный мир в нашем сознании и

конструирует вторую реальность: человек видит мир так, как он говорит. Люди, говорящие на разных языках, видят мир по-разному.

В ситуации межкультурной коммуникации происходит неизбежное сравнение двух лингвокультурных сфер - своей и чужой. Результатом такого сравнения является непонимание или недопонимание специфических проявлений чужой культуры, как на вербальном, так и на невербальном уровнях.

Современные условия социально-политической, общественно-экономической, культурной жизни и быта народа, его мировоззрение, психология, традиции и так далее обуславливают возникновение реалий, понятий и явлений, принципиально отсутствующих у носителей других языков. Соответственно в других языках отсутствуют однословные словарные эквиваленты для их передачи. Большое число проблем возникает при переводе информации с одного языка на другой. Очевидно, что абсолютно точный перевод невозможен из-за разных картин мира, создаваемых разными языками.

Каждый народ, вместе с его культурой, видит окружающий его мир по-своему. Так, изучая проблему лакунарности в казахском языке, просто необходимо обратить внимание на жизненный уклад и традиционный строй представителей данной языковой культуры, на роль традиций и обычаев в их жизни и т.д. Все эти особенности и явления, в совокупности, предоставляют информацию о жизни и видении мира казахского народа.

Важно отметить, что казахский народ принадлежит к восточному миру с ее восточной ментальностью, где сильно почитаются семейные и родовые отношения, отсюда большое количество названий родственников, как по отцовской линии, так и по материнской. Родственники по отцовской линии называются өзжурт, а родственники по материнской линии - нағашы, как видно имеют разные названия и абсолютно непереводаемы на другой язык. Это не просто дяди и тети у русских, unclesandaunts у американцев. Такие различные названия присутствуют во всех родственных связях у казахов. Сравним, например, у русских - муж сестры, независимо, младшей или средней, для этого типа родственных отношений существует одно название - зять (кстати, муж дочери тоже зять - это омонимичный термин родства), у американцев - brother-in-law (муж дочери - son-in-law), тогда как у казахов муж младшей сестры - это күйеу бала, а муж старшей сестры - жезде.

Общение представителей старшего поколения с младшим у казахов гораздо более вертикально, чем у русских или американцев. Такое различие говорит о том, что младшие и старшие занимают разные места в социуме и имеют разные обязанности, привилегии в семейных отношениях. Сенлим и карындас - так зовут младших сестер в семье, но первое наименование используют старшие сестры, а второе - старшие братья. Разные обязанности и разные названия в терминологии родства, а значит и появление непереводаемых на другие языки слов-терминов - лакун.

Исходя из вышесказанного, можно отметить, что лакуны - это несоответствия, отсутствие точного эквивалента для выражения того или иного понятия и даже иногда отсутствие самого понятия, то есть понятия или предмета, обозначаемого данным словом в исходном языке. Все эти несоответствия являются уникальными для чужой культуры. Например, ни в русском, ни в английском языках нет напитка шубат (напиток, приготовленный из верблюжьего молока); нарын (блюдо из мелко нарезанного мяса и теста в бульоне). Но подобных слов, связанных с национальной едой в каждом языке у каждого народа не более 6-7 % от их общего количества. Более сложным случаем становится ситуация, когда одно и то же понятие по-разному - избыточно или недостаточно - выражается в сопоставляемых языках, как это видно на примере родственных связей в казахском языке.

Проблема национальной специфики мышления существует и находит свое отражение как в языковых, так и в культурных лакунах. Лакуны обеспечивают заметную долю национальной специфики любого языка, определяя наличие или отсутствие концептов в сопоставляемых культурах.

Культурологическое содержание жизни того или иного народа, как известно, очень объемно. Овладение культурой есть постижение системы ценностей народа, которое осуществляется на трех уровнях:

- а) На уровне восприятия (познавательное значение знаний);
- б) На уровне социальном (прагматическое значение знаний) и
- в) На уровне личностного смысла (аксиологическое, или ценностное, значение знаний) (Бодуэн де Куртенэ, 1960).

4. Обсуждение

Следует отметить, что глобализация, усиление демократических процессов и межнациональная коммуникация, а также активизация межкультурных контактов, - все это делает особенно актуальной проблему этнографической лакунарности. Национальная специфика и языковые различия проявляются в этнографических лакунах, то есть пробелах в лексической системе языка. Выявление социально-культурных причин их возникновения и возможностей их адекватного перевода на другой язык является одним из перспективных направлений современных исследований в лингвистике, психолингвистике и в теории и практике перевода.

Важно упомянуть, что лакуны - это даже не «пустоты» в языковой лексической системе, это своеобразие менталитета и смысловые различия, которые проявляются в культуре народа, его традициях и обычаях, в образах жизни, в различном поведении. Феномен лакунарности проявляется не только при сравнении и изучении различных языков, но и имеет место внутри самого языка, то есть существуют и внутриязыковые лакуны.

Явление лакунарности, как актуальная лингвистическая и психолингвистическая проблема активно исследуемое в последние годы, требует неотложного составления словарей лакун. Лингвистика XXI в. активно разрабатывает направление, в котором язык рассматривается как культурный код нации, а не просто орудие коммуникации и познания.

Язык не только отражает реальность, но интерпретирует ее, создавая особую реальность, в которой живет человек. Именно поэтому философия рубежа тысячелетий развивается на базе использования языка. А. М. Хайдеггер, выдающийся мыслитель прошлого, назвал язык «домом бытия».

Язык рассматривается как путь, по которому мы проникаем не только в современную ментальность нации, но и в воззрения древних людей на мир, общество и самих себя. Отзвуки давно минувших лет, пережив века, сохраняются сегодня в пословицах, поговорках, фразеологизмах, метафорах, символах культуры и т.д., которые тоже можно отнести к явлению лакунарности в связи с их ярко выраженной национальной спецификой.

Поскольку содержанием нашей работы являются проблемы межкультурной коммуникации и сопутствующие им формы, методы и приемы перевода в процессе общения, то в диссертации большое место отводится описанию современной коммуникации как неотъемлемой части жизни людей, влияющей на их развитие, поведение, познание мира и самих себя, как части этого мира.

Общение - сложный процесс взаимодействия между людьми, заключающийся в обмене информацией, а также в восприятии и понимании партнерами друг друга. Субъектами общения являются живые существа, люди. В принципе общение характерно для любых живых существ, но лишь на уровне человека процесс общения становится осознанным, связанным вербальными и невербальными актами (Расторгуева, 1989).

Коммуникативное взаимодействие возможно только в том случае, когда человек, направляющий информацию (коммуникатор) и человек, принимающий ее (реципиент) обладают сходной системой кодификации и декодификации информации. т.е. «все должны говорить на одном языке», в ином случае могут возникать коммуникативные барьеры, недопонимание или неправильное понимание, иными словами «пустоты».

Общение как взаимодействие предполагает, что люди устанавливают контакт друг с другом, обмениваются определенной информацией для того, чтобы строить совместную деятельность, сотрудничество. В современных условиях, когда смешение народов, языков и культур достигло невиданного размаха, проблема национальной идентичности и межкультурной коммуникации встала особенно остро. Самые очевидные примеры столкновений культур дает реальное общение с иностранцами как в своей, так и чужой стране (Дмитрюк, 2007).

В настоящее время встала проблема воспитания терпимости к чужим культурам, пробуждения интереса и уважения к ним, преодоления в себе чувства раздражения от избыточности, недостаточности или просто непохожести других культур. Именно этим вызвано всеобщее внимание к вопросам межкультурной, международной коммуникации.

Язык - зеркало культуры, в нем отражается не только реальный мир, окружающий человека, не только реальные условия его жизни, но и общественное самосознание народа, его менталитет, национальный характер, образ жизни, традиции, обычаи, мораль, система ценностей, мироощущение, видение мира.

Язык формирует своего носителя. Каждый национальный язык не только отражает, но и формирует национальный характер.

5. Выводы

Выявлены причины возникновения лакун и их смысловых особенностей в вышеуказанных языках. Кроме этого, исследовано психологическое восприятие явления лакунарности, а также смоделировано ассоциативное поведение носителей русского и казахского языков с точки зрения их этнокультурной специфики.

Выявлено и установлено смысловое содержание различных типов лакун, определены общее и особенное в явлении лакунарности двух изучаемых языков; выявлены причины возникновения лакун в исследуемых языках; проанализированы методы возникновения как межъязыковых, так и внутриязыковых лакун и способы их устранения; определено влияние лакунарности на различные процессы развития языков, в частности, на их словарный состав; изучены особенности ассоциативного поведения носителей русского и казахского языков в процессе восприятия межъязыковых лакун.

6. Источники

БОДУЭН де КУРТЕНЭ, *Некоторые Общие Замечания О Языковедении и Языке*, 1. М., 1960, 216.

БЫКОВА, Г. В., *Феноменология Лексической Лакунарности Русского Языка*, Благовещенск, 2001, 78.

ДМИТРИЮК, Н. В., "Адаптивные Процессы в Русском Языке Казахстанцев", *Вопросы Психолингвистики*, 6, Москва 2007, 54-57.

МЕЙЕ, А., "Введение в Сравнительное Изучение Индоевропейских Языков", *Введение в языковедение: Хрестоматия*, М., 2000, 105-109.

РАСТОРГУЕВА, Т. А., *Очерки по Исторической Грамматике Английского Языка*, М., 1989, 115.

СЕПИР, Э., *Избранные Труды по Языкознанию и Культурологии*, М., Изд.«Прогресс», 1993, 96.

СОССЮР, Ф., *Заметки по Общей Лингвистике*, Москва 2006, 156.

ТЕР-МИНАСОВА, С. Г., "Язык и Межкультурная Коммуникация", *Учебное Пособие*, М.: Слово/Slovo. 2000, 48-52.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ОБРАБОТКА СПОРТИВНЫХ ИЗДЕЛИЙ

Маргарита МИНИГУЛОВА¹

Özet

Son on yıl içinde piyasa bir bağlantı poliüretan (elastan) elyaf tekstil elyaf malzemelerin özel bir grup (kumaş dokuma ve örme) olan modern yapıların imal dikiş yazılar doyurulmuştur. Spor giyimin ezici bir parçası, elastik bir iplik içeren tekstil kumaşlardan (BM) yüksek elastik malzemelerden yapılmıştır. Yüksek uzama (400 %) ve elastikiyet bu malzemelerin ağır obleganie rakamlar, boyutsal stabilite, çekici bir görünüm için kırışıklık direnci ile birlikte konfor spor artış temin (hemen hemen % 100 gerilme elastiktir). VM'den spor giyimin popülaritesine rağmen, yerli ürünlerin iç pazardaki payı % 18 seviyesindedir. Tüketicilerin değerlendirmelerine göre, yerli ürünler, ergonomik göstergelere karşılık gelmediklerinden rekabetçi değildirler, operasyon sırasında hızlı bir şekilde görünümünü kaybeder ve düşük kaliteli bir terziliğe sahiptir. Bu, pratikte ürün yaşam döngüsünün tüm aşamalarında üreticilerin geleneksel malzemeler için bir takım önemli, karakteristik olmayan sorunlarla karşılaşmasından kaynaklanmaktadır.

Jimnastik mayoların dekorasyonu için çeşitli malzemeler kullanılır: payetler, boncuklar, saçaklar, yapay elmaslar. Dekoratif elemanlar dikilir, yapıştırılır veya rhinestones kullanılır. Dekor miktarı, leotardın amacına uygun olarak belirlenir: performanslar veya günlük aktiviteler için. Ayrıca cimmastikçinin görünüşü, performans stili, müzik özelliklerini de göz önünde bulundurun.

Bilimsel araştırma deneyimi çeşitli amaçlar için dikiş ve örme ürünler için yürütülen gibi, sistem yaklaşımı prensiplerinin temelinde mümkün BM'lerine rahat giyim dâhil karmaşık çok amaçlı tesisleri, tasarım ilişkide ürün yaşam döngüsünün tüm aşamalarında dikkate öngören sorununun başarılı bir çözüm. Bu karmaşık nesnelere için en uygun olmayan formalizable bilgi modelleme olduğu belirlenmiştir ve özellikle de bir yöntem olup, burada işlemin dinamik akış sirkülasyonu dengeli giriş ve çıkış bilgileri olarak temsil.

Spor kıyafeti için renk seçmek için tek tip kurallar yoktur. Her şey tercihlere ve arzulara bağlıdır. Bilgi modelinin uygulanmasının bir sonucu olarak, tüm operasyonların mantıksal bir bağlantısı kurulmaktadır ki bu aslında, CAD sistemlerinin giyim için işleyişini belirleyen bir teknolojidir.

Anahtar kelimeler: Spor Giyim, Forması, Renk, Desen.

1. Введение

В последнее десятилетие рынок насытился швейными изделиями, изготавливаемыми из текстильных нитей современных структур, в которых особую группу составляют материалы (ткани и трикотажные полотна) с вложением полиуретановых (эластановых) волокон. Подавляющая часть спортивной одежды изготавливается из высокоэластичных материалов (ВМ) - текстильных полотен, содержащих эластановую нить. Высокая растяжимость (более 400 %) и упругость (почти 100 % деформации является упругой) этих материалов обеспечивают спортивной одежде повышенную комфортность наряду с плотным облеганием фигуры, стабильность размеров, несминаемость к привлекательный внешний вид.

Несмотря на популярность спортивной одежды из ВМ, доля отечественной продукции на внутреннем рынке, находится на уровне 18 %. По отзывам потребителей, отечественная продукция не является конкурентоспособной, так как не соответствует эргономическим показателям, в процессе эксплуатации быстро теряет внешний вид, имеет низкое качество пошива. Связано это с тем, что практически на всех стадиях жизненного цикла изделия производители сталкиваются с рядом значительных, нехарактерных для традиционных материалов, проблем (Ополченна, 2000). Главная из них обусловлена наличием в структуре материала полиуретановых волокон, стремящихся вследствие высоких упругих свойств к релаксации после прекращения действия нагрузок, что приводит к изменению во времени линейных размеров. Особенно это проявляется на стадиях настиления, раскроя и влажно-тепловой обработки (ВТО). При

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, marras3010@mail.ru.

разработке конструкции выбор пределов занижения производится недостаточно обоснованно без учета специфики спортивных занятий и чисто интуитивно только на основе практического опыта разработчика.

2. Методы

Исследования одежды из ВМ охватывают только отдельный ассортимент изделий и не рассматривают спортивную тематику. Необходимая информация о свойствах ВМ, имеющаяся в современной технической литературе, носит больше рекламный характер. Решение проблемы проектирования современной спортивной одежды из ВМ проводится путем рассмотрения отдельных частных задач, что неизбежно влияет на качество разрабатываемой спортивной одежды и значительно замедляет процесс проектирования. Наиболее перспективным путем может явиться применение вместо традиционной - методологии проектирования основанной на принципах системного подхода. В последние годы созданы предпосылки для экономического возрождения существующих и создания новых рентабельных предприятий. Изменения в технологиях, рынках сбыта, потребностях клиентов, ослаблении импортных ограничений вынуждают предприятия менять корпоративную стратегию и тактику, стремясь сохранить свою конкурентоспособность (Пармон, 2004). Эта проблема выдвинута Правительством Республики Казахстан в число первоочередных задач. Их решение возможно за счет применения новых материалов и технологий и перехода на новые эффективные формы управления качеством.

Целью работы является создание методологических основ проектирования спортивной одежды из ВМ и системы управления стратегией развития её производств на базе адекватных средств и технологий информационного обеспечения.

Для украшения гимнастических купальников используются различные материалы: пайетки, бисер, бахрома, стразы. Декоративные элементы пришиваются, приклеиваются, либо используются стразы на термоклеякой основе. Количество декора определяется в соответствии с назначением купальника: для выступлений или ежедневных занятий. Также учитываются особенности внешнего вида гимнастки, стиль выступления, музыка.

Красивые костюмы получаются при нанесении на ткань различных рисунков. В работе используются специальные акриловые краски. Сначала наносятся контуры узора, затем закрашивают элементы.

Рисунок 1: Прокрас Бифлекса Акрилом

При нанесении цвета важно, чтобы краска пропитывала ткань, а не просто ложилась сверху, иначе красочный слой может трескаться. После высыхания рисунка купальник проглаживают с изнаночной стороны. Поверх можно клеить стразы (Крымова, 2009).

Стразы для купальников для художественной гимнастики. Для выделения рисунка используются цветные камни. Чтобы придать блеск применяют кристаллы, которые переливаются всеми цветами в зависимости от освещения, их называют стразы с эффектом АВ. Величина страз должна соответствовать размеру купальника: для больших используют размер 20, для маленьких - 16. Приклеивают стразы на раскроенные детали до сшивания изделия.

Используют прозрачный или белый клей, который наносится непосредственно на ткань. Производятся также стразы на клеевой основе. При сплошном заполнении рисунка выкладывают мелкие стразы, для отдельных элементов - крупные пришивные.

Аппликации для купальников для художественной гимнастики. С помощью аппликаций создаются необычные рисунки купальников. Элементы для аппликации сначала выкраивают из бумаги, затем переносят их на ткань. На основу выкладываются все части аппликации и прикалываются булавками (Пармон, 2011).

Пришивают элементы загогом, поверх основы. Важно, чтобы строчка шла точно по краю элемента, тогда после пришивания не придется отрезать лишнее. Особенно это актуально для аппликаций, которые будут украшаться стразами.

Рисунок 2: Использование Специального Клея Для Приклеивания Страз

Рисунок 3: Аппликация Для Купальников Для Художественной Гимнастики

Бахрома для купальника художественной гимнастики. Бахрома при пошиве купальников для художественной гимнастики используется для отделки юбки. Она очень эффектно выглядит, сыплется и переливается при движениях гимнастки. Цвет бахромы перекликается с основными цветами костюма. Шелковистая структура хорошо сочетается с любыми тканями. Пришивают бахрому лентами или отдельными пучками.

Рисунок 4: Бахрома Для Купальника Художественной Гимнастики

3. Результаты

Реализация этой цели обусловила решение следующих задач - обобщить и систематизировать существующие методы проектирования и изготовления спортивной одежды с учетом специфики спортивной деятельности к свойствам ВМ;

- Разработать методологические основы проектирования спортивной одежды с заданными характеристиками на базе системного подхода при решении сложных многокритериальных задач;

- Теоретически обосновать и разработать с использованием информационных технологий принципы создания рациональных конструкций спортивной одежды из ВМ;

- Исследовать свойства и внутреннюю структуру высокоэластичных трикотажных полотен, установить их влияние на процессы проектирования спортивной одежды;

- Сформулировать и объективно обосновать технические требования к волокнистым материалам, технологическим процессам их получения и обработки, способам и методам контроля в этом процессе, а также к основному оборудованию, в наибольшей степени влияющему на параметры изделия для выпуска продукции высокого качества;

- Разработать методологические основы формирования инновационной стратегии в управлении предприятий по производству спортивной одежды;

- Провести комплексные исследования процесса подготовительно-раскройного производства, математического моделирования подготовительных операций, совершенствования технических средств, методов их проектирования и расчета для снижения напряженно-деформированного состояния (НДС) ВМ (Козлова, 2014).

Методология и методы исследования. В научно - практической работе использованы системный подход к проектированию одежды, аналитическое и имитационное моделирование, нейросетевые технологии, морфологический и спектральный анализ.

Экспериментальные исследования выполнялись на базе ИП Дизайн - студии «MARITO», и это позволило получить результаты, адекватные действительности.

Объекты исследований: процесс проектирования спортивной одежды, ВМ, технологические процессы подготовительно-раскройного производства швейных предприятий (Козлова, 2014).

Научная новизна результатов проведенных исследований. Главным итогом работы являются методологические основы для создания научно- обоснованных методов и методик при получении технических, технологических и экономических решений, позволяющих проектировать спортивную одежду на основе комплексной оценки свойств ВМ, технологического оборудования, экономического прогнозирования, внедрение которых вносит значительный вклад в развитие швейной отрасли.

Практическая значимость работы. Научно-обоснованные технические и экономические решения, позволяющие проектировать спортивную одежду с высокими эргономическими свойствами, применяются и могут быть использованы для дальнейших исследований и в практической работе швейных и текстильных предприятий (Кудимова, 2008).

Реальный выход работы заключается в следующем - выполнен детальный комплексный анализ свойств, структуры и способов получения ВМ (нитей, трикотажа) и спортивной одежды и из них. позволивший сделать практические рекомендации для предприятий;

- Разработана классификация ассортимента спортивной одежды и ВМ;
- Разработана методика определения структурных характеристик ВМ путем оптико - обработки изображений и величины деформации при растяжении;
- Разработано информационное обеспечение спортивной одежды и ВМ, которое представляет ценность для художественно-проектных и модельных организаций;
- Разработана методика конструирования спортивной одежды из ВМ и методика управления качеством с применением нейросетевых технологий в производстве швейных изделий из ВМ;

Как показал опыт научных исследований, проведенных для швейных и трикотажных изделий различного назначения, успешное решение задачи проектирования сложных многофункциональных объектов, к которым относится спортивная одежда из ВМ, возможно только на основе принципов системного подхода, предусматривающего рассмотрение всех этапов жизненного цикла изделия во взаимосвязи. Установлено, что наиболее приемлемым для сложных неформализуемых объектов является информационное моделирование и, в частности, метод, в котором динамика процесса представляется в виде циркуляции сбалансированных потоков входной и выходной информации (Кудимова, 2008).

Содержание процесса моделирования составляют рациональная организация этих потоков, выбор оптимальной последовательно-параллельной структуры процесса, обработки и передачи информации, установление взаимосвязи между различными ее видами В результате реализации информационной модели устанавливается логическая взаимосвязь всех операций, что является, по сути, технологией, определяющей функционирование систем автоматизированного проектирования (САПР) одежды].

4. Выводы и Рекомендации

Актуальные цвета. Единых правил в выборе цвета для спортивного платья не существует. Все зависит от предпочтений и желания. Однако некоторые нюансы следует учитывать. Нейтральный серый цвет делает платье неброским, приятным для взгляда. Изделия такого цвета желательно дополнять подходящими аксессуарами, и тогда даже унылый серый цвет заиграет новыми красками. Универсальный цвет, который подходит всем. Следует учитывать, что черный цвет визуально сделает вашу фигуру миниатюрнее. Спортивные платья черного цвета также требуют дополнительных элементов, придающих образу завершенности. Праздничное белое платье выглядит торжественно и светло, преображая саму женщину. Учитывайте, что белый цвет визуально прибавит вам несколько килограмм. Цвет победительниц и ярких личностей, которые не боятся быть в центре внимания. Красный цвет требует мало дополнений в виде аксессуаров, он самодостаточный сам по себе.

5. Источники

ОПОЛЧЕННАЯ, Л. П., *Разработка Оптимальных Коллекцией Одежды и Их Использование в Производстве*, М., Легпромбытиздат, 2000, 29.

ПАРМОН, Ф. М., *Рисунок и Графика Костюма*, М., Легпромбытиздат, 2004, 269.

КРЫМОВА, О. И., *Проектирование Швейных Изделий*, М., МГТА, 2009, 24.

ПАРМОН, Ф. М., *Композиция Костюма*, М., Легпромбытиздат, 2011, 121.

КОЗЛОВА, Т. В., *Моделирование Костюма*, М., МГТА, 2014, 24.

КУДИМОВА, Л. Н., *Проектирование и Моделирование Коллекции Одежды*, М., МГТА, 2008, 241.

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ И КАТЕГОРИЗАЦИЯ НОРМЫ: ЛОГИКА, КОГНИТИКА, МЕНТАЛЬНОСТЬ

Майра КАДЕЕВА¹ - Дыбыс ТАШИМХАНОВА²

Özet

Bilinç çalışmasının aciliyeti, insan ve toplum hakkında hemen hemen tüm bilim olarak kabul edilmektedir. Bu, son on yıllardaki genel eğilim, incelenen sorunların merkezine «canlı bir kişi» koymak ve dili «konuşan kişi» (homme de paroles) açısından incelemek. «İnsan faktörü» teması, modern bütünleştirici dil araştırmalarının temel yönlerini belirleyen bilinç, düşünme, dil, ulusal ve kültürel dünya görüntüsü özgünlüğü vb. Temel zorlukların hayata geçirilmesi ile sonuçlanır.

Yeni kurulum ve hedef dil eğitimi, yeni temel kavramları ve teknikleri, ras сmатривающие kişi ile pozisyonlar антропоцентричносту, kapak dört birbiriyle ilişkili, ama yine de farklı bir yön, bir yol veya başka dikkate aslında insan faktörü dilinde:

1- Çalışma dili olarak «ayna», insan (burada temel bir kavramı, bir dil dünya resimleri, ana görevi - öğrenme ek olarak, bir kişi olarak yansıtır, kendini dil);

2- İletişimsel dilbilim ile karakterize, ilgi kişi, öncelikle onun отнесенности sürecine iletişim;

3- Diğer bilimlere, bilişsel süreçlerdeki dil rollerine ve kişinin bilişsel organizasyonuna başvurarak öğrenin;

4- Dilin insanın kendisinde nasıl var olduğunu öğrenin.

Makale, bilişsel dilbilim-ki'nin kavramsallaştırma ve kategorizasyon süreçleri üzerindeki temel teorik hükümlerinin analizini gerçekleştirmiştir. 'Norma' kavramının bir örneği, anadili dil bilincinde bu kavramın kavramsallaştırılması ve kategorize edilmesi için lingvofilosofi ve etnokültürolojik bir açıklama sağlar. Bu çalışmanın teorik önemi, prin-tsipial yeni işlevsel ve etkin bir yaklaşımın daha da geliştirilmesinde, "norm" konseptinin kategorik araştırma aparatının formiro-vania mekanizmasını ve sunumunun dilsel yollarını ortaya koymaktır.

Kavramsallaştırma mekanizmalarına ve normları, insan bilişsel yetenek ve bilişsel aktivitesinin tanımında önemli kavramlar olarak kategorize etme konusundaki itirazlar, yüzyıllar boyu bilimsel araştırmaların bilişsel-söylemez paradigmasının yetkinliğine dâhil olan tartışmalara neden olur. Temel olanlar, dil, bilimsel ve sıradan dünya resimleriyle konsept alynh sistemleri arasındaki ilişki problemidir-dil ile, bilişsel ya da kavramsal yapılarının bilişsel ya da aynı kavramsal şen problemleri, dil birimleriyle nesnelleştiren, dünyanın biliş ve anlayış süreçlerinin uygulanmasında dil rolünün sorunları, kavramsallaştırma ve kategorizasyon süreçleri yürütürken.

Anahtar kelimeler: Dil Bilinci, Norm, Anomali, Kavramsallaştırma, Kategorizasyon.

1. Введение

Проблемы нормы как основы человеческого поведения и его субъекта - человеческой личности - являются предметом исследования *психологии, социологии, культурологии, антропологии, биологии, медицины*, но в большей степени *социальной этологии*, в равной мере интересующейся закономерностями «нормального / отклоняющегося» поведения. Свои аспекты в изучении нормы как культурного феномена, в том числе связанные с человеческим поведением, находят и весьма специфичные дисциплины, как *менеджмент, эргономика, медицинская деонтология, криминология, криминалистика, юридическая психология, деликтология* и др. В целом науки, предметом которых являются нормы, можно разделить на *нормологию* - общетеоретическую дисциплину о нормах - и *нормоведение*, призванное исследовать нормы с точки зрения их культурного конкретно-исторического и регионального содержания.

Актуальность изучения сознания признана практически всеми науками о человеке и обществе. Это связано с общей тенденцией последних десятилетий помещать «живого челове-

¹ Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Филологический факультет, Наука и образование, kadmi_ru@mail.ru.

² Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, Филологический факультет, Наука и образование, tdybys@mail.ru.

ка» в центр изучаемых проблем и рассматривать язык с точки зрения «человека говорящего» (*homme de paroles*). Тема «человеческого фактора» приводит к актуализации фундаментальных проблем сознания, мышления, языка, национально-культурной специфики образа мира и т.п., которые определили основные направления современных интегративных лингвистических поисков.

Богатейший исследовательский опыт, на котором базируется современное понимание таких ментальных образований, как *сознание*, в том числе языковое, и *мышление*, трактовка с различных научно-методологических позиций современных философских, психологических и лингвистических исследований сознания и его взаимоотношения с языком дает возможность получить непростую для понимания и изучения картину структуры сознания. В каждом из его слоев есть «образующие», доступные самонаблюдению (чувственная ткань и смысл) и доступные внешнему наблюдателю и регистрации (биодинамическая ткань и значение). Следовательно, единство субъективного и объективного дано в самом строении индивидуального сознания: его слои как бы пронизывает «онтологическая вертикаль».

Теоретическое обоснование проблем языка и мышления, речевого мышления, языка и сознания в рамках культурно-исторического и деятельностного подходов, переживающих в настоящее время период своего экстенсивного развития, распространяется на все новые области исследования действительности и соответственно - научного знания (Кронгауз, 2004; Радбиль, 2005; Крысин, 2005 и др.). Новые установки и цели исследования языка, новые ключевые понятия и методики, рассматривающие человека с позиций антропоцентричности, охватывают четыре взаимосвязанных, но тем не менее разных направления, так или иначе учитывающие собственно человеческий фактор в языке:

- 1- Исследование языка как «зеркала» человека (базовым здесь является понятие *языковой картины мира*, основной задачей - изучение того, как человек отражает себя в языке);
- 2- Коммуникативная лингвистика, характеризующаяся интересом к человеку, в первую очередь, в его отнесенности к процессу коммуникации;
- 3- Изучение, прибегая к данным других наук, роли языка в познавательных процессах и когнитивной организации человека;
- 4- Выяснение того, каким образом язык существует в самом человеке.

1.1. Объект и Методы Исследования

В настоящей статье осуществлен анализ положений когнитивной лингвистики с точки зрения концептуализации в ней представлений о *норме* как универсальной категории мироздания с целью углубления нашего понимания человеческого сознания, его способности обобщать и категоризировать свои знания и представления о действительности. На примере категории «норма» дается лингвофилософское и лингвокультурологическое описание концептуализации и категоризации этого понятия в языковом сознании носителей языка.

Под *концептуализацией* в работе понимается становление сложного, многокомпонентного феномена нормы в результате обобщения человеческого опыта и его функционирование в языковой картине мира (Lakoff, 1996). Норма есть способ отображения результатов человеческого познания и осмысления окружающего мира в виде когниолингвистических образований, имеющих формальную и содержательную стороны, отношения между компонентами которых не во всех случаях имеют одно-однозначные соответствия. Подобный способ описания концепта «норма» представляет большой интерес с точки зрения семантики, когнитологии, психолингвистики, культурологии, сопоставительной / характерологической типологии (Булыгина, Шмелев, 1997).

Несмотря на то, что норма, «правильность» речи, осознавалась давно (представления о нормативном уходят корнями в античность, когда древние мыслители стали разрабатывать на базе конкретных наглядно-эмпирических фактов различных отклонений от нормы свое учение об *аналогии* и *аномалии*), в общем плане понятие *нормы* вполне определено, хотя и в сжатой форме, было охарактеризовано в вышедшей в 1926 г. в Анналах финской академии наук статье Е. Альмана «Das normative Moment im Bedeutungs-begriff» (Ahlmann, 1926, 7). Важнейшим положением данной работы является понимание языковой системы не только как абстракции от конкретного «говорения», но и как своего рода «нормативной идеологии», сознательно или бессознательно регулирующей это говорение. В этом общем понимании норма присуща, с точки зрения Е. Альмана, любому языковому идиому и рассматривается им как одна из форм нормативности обычая в человеческом обществе (Ahlmann, 1926, 7). Однако, несмотря на содержа-

щиеся в статье Е. Альмана важные характеристики языковой нормы, впервые понятие *нормы* предстает в развернутой форме прежде всего в трудах чешских лингвистов - В. Матезиуса, Б. Гавранка, Б. Трнки, Й. Вахка и др.

При дальнейшем построении общей теории *нормологии*, с учетом по возможности всего предшествующего исторического опыта исследования и систематизации категории *нормы*, опыта индивидуальной и общественно-исторической практики, практического освоения мира, необходимо, в первую очередь, обращать внимание на двойственный характер нормы. С одной стороны, норма может рассматриваться в ее объективно-реальном содержании, т.е. в отнесенности к объективному миру, с другой - норма имеет ценностно-практическое значение, так как в ее содержании своеобразно преломляется ценностно ориентированное отношение человека к миру. Норма, являясь в подлинном смысле категорией мышления, т.е. классом определенного рода понятий, образует внутри себя систему понятий, выступающих либо противоположностью другой категории, либо промежуточным звеном, либо синтезом противоположных категориальных определений. Принцип *парности* (диады) и *троичности* (триады) позволяет описать *норму* не изолированно, а в составе ближайших к ней, иерархически соотнесенных, категориальных блоков (подсистем).

Такое представление о "норме" как полиморфном образовании, характеризующемся объемом и многомерностью, имеющем сложную логическую структуру, является результатом истолкования действительности в рамках социально выработанных познавательных моделей. Норма - это не только совокупность определенных принципов и установок, но и некий набор сценариев. При встрече с новой ситуацией человек пытается включить ее в некоторую ранее известную структуру данных - фрейм. Норма проникает на уровень подсознания, содержащем «хорошо автоматизированные и потому переставшие осознаваться навыки и вытесненные из сферы сознания мотивационные конфликты», «глубоко усвоенные субъектом социальные нормы», «те проявления интуиции, которые не связаны с порождением новой информации» (Симонов, 1987). Вследствие этого норма, как правило, обладает нулевой семиотичностью: она хорошо известна, индивиду нет необходимости при столкновении со стандартной, знакомой ситуацией решать интеллектуальную задачу, поскольку, благодаря его прошлому опыту, вырабатываются автоматизм, инерция мышления, способность к воспроизводству нормы на уровне действий. И напротив, антинорма каждый раз осмысливается, происходит деавтоматизация восприятия, так как мы осознаем отношения, которая наша деятельность устанавливает между вещами в той мере, в какой прекращается автоматическое пользование ими и когда становится необходимым новое приноровление. Норма переходит в пресуппозицию, в фоновые знания, не требующие экспликации и вербализации, разделяемые социумом свернутые общие знания. Они нацелены на закрепление того, что обязательно, типично, обобщенно. Это некий разделяемый членами сообщества инвариант знаний о соответствующем явлении. Это позволяет использовать их в разных ситуациях, в том числе и нетипичных. Норма используется для понимания текущей ситуации, моделирования ее развития. Следовательно, зная норму, можно прогнозировать, выстраивать (с разной степенью допущения) систему ожиданий. «Общепринятое знание - это сложившиеся установки и устоявшиеся стереотипы, господствующие в обыденном сознании и диктующие систему оценок и ценностей и определяющие взгляд на мир, т.е. все то, что воспринимается обывателями как само собой разумеющееся и заранее заданное в отношении к заведенному порядку вещей» (Пиаже, 1932).

Норма - не индивидуальный образец, подлежащий запоминанию, но репрезентант типов, находящихся в перекрещивающихся взаимных связях. Это целый комплекс, способом освоения которого выступает *вариативность*. Норма - не тиражированная копия, а видоизменение, разновидность в пределах узнаваемости. Чтобы частный случай вписать в оппозицию «*норма / аномалия*», нужно согласовать новую реальность с опытом, частное с общим, провести ретроспективный анализ от конкретных фактов к системе. В этот момент происходит интеграция разных параметров воспринимаемого образа по правилам инвариантности. О том, «что представляет собой это центральное инвариантное значение, можно узнать, только учитывая все его варианты, поскольку основным его свойством является способность в определенных условиях быть тем или иным своим вариантом» (Рябцева, 2005).

Сложная логическая структура нормы, подразумевающая указание на закономерные связи между отдельными явлениями, предписывает определенные действия в определенных ситуациях. Кроме того, норма определяет иерархию ценностей. Единство этого конгломерата создается за счет того, что норма антропоцентрична: это не действительность сама по себе, а с точки зрения человека. Норма нужна не сама по себе, но человеку, который одновременно творит ее

и подчиняется ей. Все социальные явления релевантны только в условиях наличия «другого» человека, в межличностных отношениях и взаимодействии, в социальном, чисто человеческом контексте.

2. Методология

Новый взгляд на процессы концептуализации и категоризации *нормы* и способов ее языковой экспликации заставляет ученых искать новые обоснования того, как ментальное отношение субъекта речи к окружающей его действительности получает свое выражение в языке / речи, каким образом его повседневный, и не только коммуникативный, опыт и знания о мире структурируется в содержании языковых единиц и получает реализацию на уровне речи, каким образом категория *нормы* проявляет адекватную речевую реакцию. Доминирующим в работе является коммуникативное, антропоцентрическое направление, поскольку *норма*, будучи жизненно важной для любого социума категорией, апеллирует к языку как форме сознания и мышления, к живому языку, функционирующему в реальной коммуникации, отражая культурно-национальное представление человека о мире.

Основанием для концептуализации и категоризации нормы служат процессы классификационной деятельности человека, которые позволяют ему «выделять и сравнивать (отождествлять и различать) объекты и события» (Болдырев, 2000). Решающим фактором в концептуализации, которая предшествует категоризации, выступают знания (сложившаяся картина мира), способы видения мира и представления воспринимающего субъекта, т.е. та «призма», через которую проходит вся новая информация. Процесс концептуализации, опосредованный языковым сознанием, заключается в осмыслении поступающей к человеку информации, в результате которого образуется «концептуальная система в мозгу (психике) человека» (Болдырев, 2000), в процессе же категоризации происходит структурирование и упорядочение данной системы. В узком смысле процесс категоризации есть подведение явления, объекта или процесса под определенную рубрику человеческого опыта (так называемое *profiling*, по Р. Лэнекеру (Langacker, 1991) и признание его членом этой категории; в широком смысле - это образование и выделение самих категорий, членение внешнего и внутреннего мира человека сообразно сущностным характеристикам его бытия через сведение к максимально меньшему числу разрядов и совокупностей. Концептуализация направлена на выделение неких «минимальных единиц человеческого опыта» в их идеальном содержательном представлении, категоризация - на объединение этих единиц, проявляющих в том или ином отношении сходство или характеризующихся как тождественные, в более крупные разряды (Кубрякова, 1996).

Когнитивно-аксиологическая парадигма *нормы* как единицы ментальной и вербальной репрезентации культурного опыта социума, обладающей многоуровневым планом содержания, отражает вариативность процессов категоризации на семантическом и когнитивном (гносеологическом) уровнях языка. Исходя из логико-философского понимания *нормы* как ментального образования с многоуровневым планом содержания, в его многоаспектном функционировании и необходимости различения логико-гносеологической и языковой категории нормы как двух феноменов процесса отражения объективной действительности должно быть направлено на исследование культурно-ментального и логико-психологического статуса *нормы*, неразрывно связанной с особенностями человеческого сознания. Систематизируя познавательно-оценочную деятельность человека, категория *нормы* фиксирует результаты коммуникации человека с объектами реальности и отражает сложившиеся лингвокультурные и социокультурные ценностные представления, определяет место человека в физическом и социальном пространствах.

3. Результаты и Их Обсуждение

Сегментная структура нормы включает в себя три, находящихся в сложных, подчас взаимоисключающих отношениях, культурноспецифичные области:

- 1- «Как хочется, чтобы было»;
- 2- «Как должно быть» (как нужно);
- 3- «Как обычно бывает» (как допустимо).

Первая область нормы («как хочется») - *норма*, которая связывается с представлением об идеале как «мощном регуляторе жизни» (Лихачев, 1998). Однако при всей мощности стремление к идеалу далеко не всемерно, иногда идеал направляет культуру в сторону, отличную

от той, в которую движет ее исторический процесс, со всеми его экономическими основами (Урысон, 2011).

Вторая область нормы («как должно быть») - норма, которая связывается с понятиями закона, порядка, традиции. Она в основном соотносится с бытовым представлением о норме, т.е. с тем, как следует и как не следует поступать в определенных ситуациях. Эта сфера нормативного и нормирующего объединяет два временных пласта - прошлое и настоящее, точнее, - пласт прошлого в настоящем. Норму в данном случае характеризует абсолютная заданность, охватывающая три компонента: намерение → движение → результат (Вригт, 1986), при этом действие практически идентично намеренному действию. Связь между этими звеньями должна быть очевидна, а отклонения от нормы могут происходить на любом из этапов: «ненормальным» может представляться уже намерение, или движение может осознаваться как не соответствующее намерению, или результат может не быть достигнутым (отрицательный результат тоже можно считать отсутствием результата). Норма, заполняющая это пространство, носит запретительный, предписывающий и объяснительный характер, заключая в себе предупреждения и рекомендации.

В бытовом представлении о норме объединены и одновременно разделены две составляющие: закон и порядок (обычай). Закон, связанный не столько с защитой прав человека, сколько с наказанием, формирует отношение к норме как к запрету, когда право для одного подразумевает запрет для другого. В значении «обычай, порядок» норма² выступает как нечто постоянное, непрерывное, привычное. Это более высокий вариант нормы (*Обычай старше закона*), имеющий сакральные характеристики, нарушать которые нельзя (*Не нами установилось, не нами и переставится*).

Третья область нормы («как обычно бывает») - норма - связывается с областью допустимого, возможного. Это «условная» норма принимается за таковую с некоторыми ограничениями, что маркируется при помощи временных показателей «пока сделаем так», «в настоящий момент мы можем только...» - и оговариванием условий допустимости действий. Построение схемы действия в данной сфере обусловлено наличием препятствий, невозможность / нежелание преодоления которых вербализуется высказываниями, построенными по схеме «надо бы (лучше было бы) ... , но ...», первая часть которых эксплицирует безусловную норму. Область условно нормального соотносится с планом настоящего, которое вступает в некоторое допустимое противоречие с прошлым. Положение дел может быть признано нормальным только здесь и сейчас, дальнейший отход от безусловной нормы характеризуется выходом в «пограничную» зону, составленную из единичных действий и ситуаций, которую определяют как «обычно так не делают, но ...».

Условность нормы связана с имеющимися в опыте представлениями о разрыве между *должным* («как надо») и *сущим* («как бывает»), где второй член условно, с некоторыми оговорками, входит в понятие «нормы». Предполагается, что при изменении определенных условий, налагающих ограничения на буквальное следование норме, деятельность по схеме «как в жизни» уступит место тому, «как надо».

В отличие от первой зоны (нормы как идеала), вторая и третья зоны нормы отличаются друг от друга степенью обязательности воплощения: вторая область нормы диктует предписание, третья область нормы дает разрешение, возможность реализации которой при определенных условиях, в свою очередь, связанных как с внешними факторами, так и с желанием самого субъекта, может стать действительной. Если вторая область нормы есть уровень правил и предписаний (уровень знаний о норме), то третья область нормы, репрезентируя собой уровень их практического исполнения, осуществляемого не по схеме «как надо», а «как обычно делают», отражает этноспецифичность восприятия нормы в языковом мышлении как определенного правила (набора правил), к которому добавляется поправка на «как в жизни». Потенциальное стремление к идеальному все время ставит выбор между тем, «как нужно», и тем, «как можно», причем «побеждает» в выборе чаще последний, когда на достижение результата затрачивается меньше усилий. При этом субъект действия, что немаловажно, остается в рамках, хотя и условной, но нормы.

Выделенные три зоны на поле «нормы» имеют разную степень дифференциации и конкретизации. Наибольшая степень дифференциации, зафиксированная во множественности наименований, призванных отразить на языковом уровне представление о данном типе нормы, характерна для средней зоны (второй области нормы). Это связано со «срединным» положением данной области, а для нормы вообще характерно тяготение к середине. Если первая и

вторая области нормы устанавливают внешнее нормирование, то третья область нормы - нормирование не только внешнее, но и внутреннее, проявляясь в установлении собственных границ допустимого, «своей» нормы. Человек, осуществляя выбор из альтернативных вариантов, имеет возможность приспособить норму к себе. Интересно заметить, что если пространство первой области нормы заполняется такими понятиями, как *идеал, эталон, образец*, а вторая область нормы - *традиция, обычай, порядок, закон, стереотип*, то для объективации содержания третьей области нормы, в связи с отсутствием ее в реальной действительности, наличие конкретных лексем в языке отрицается.

Нормы должны быть приняты личностью как *свои*, «освоены». Только в этом случае они станут основой восприятия действительности. Помимо противопоставления между *должным* и *сущим*, существует противопоставление между формальными нормами, которые из-за своей формальности исключительно редко полностью покрывают личность, и другой, истинной для конкретного человека системой норм. Соответственно, можно говорить о декларативной и процедурной нормах, различие которых обусловлено тем, что в основе «освоенной» нормы лежит очевидное знание, т.е. знание, основанное на личном опыте. Эта область знания признается гораздо более важной и ценной (соответственно и нормы, основанные на нем), нежели знания неочевидные, базирующиеся на каком-то внешнем источнике.

Основной функцией нормы является *оценка* тех или иных явлений, т.е. их сопоставление с основанием. Эта общая функция осуществляется посредством частных функций *отражения, измерения, систематизации, прогнозирования, регулирования* (Федяева 2009). Выполнение нормой этих функций подтверждается результатами логико-философских исследований и находит отражение в разнообразных фактах языка.

4. Выводы и Рекомендации

Исследование *нормы* во всем комплексе фундаментальных проблем *лингво-философии, логики, семантики, стилистики, эстетики, психологии* и др., позволяет сделать следующие выводы:

1- Концепт “норма” как единица отражения и интерпретации действительности (физической и психической) сознанием человека представляет собой динамическое функциональное образование, детерминированное мировоззренческими и культурными факторами;

2- Категория нормы, онтологически связанная с категориями *сущего* и *должного*, развивалась в процессе познания человеком окружающей действительности и обрела логические, морфолого-синтаксические, семантические и когнитивные интерпретации (концепции) в системе современного интегрированного учения о языке;

3- На современном этапе категория нормы есть комплексное когниолингвистическое образование, особый когнитивный статус которой обусловлен диалектической неоднозначностью взаимодействия мыслящего индивида с объективной действительностью;

4- Норма как многогранное явление, отличающееся как по источнику формирования, так и по способу обобщения, создает концептуальное пространство, которое позволяет выделить определенные закономерности в научной и обыденной формах языкового сознания; представления о норме основаны на принципах *аналогии, воспроизводимости, мотивированности, связности*;

5- Норма содержит в себе ценностную парадигму, преемственность и устойчивость которой служит основой прочности мира, и те модели поведения, которым рекомендуется или запрещается следовать; нормальное функционирование любого социума предполагает соблюдение определенного набора норм, регламентирующих разные сферы общества; в норме оказываются переплетенными *общее, личное/свое* и *чужое*;

6- Способы формирования представления о норме зафиксированы в семантике слов и в когнитивных моделях, коррелирующих с поверхностным и глубинным уровнями плана содержания; семантический и когнитивный уровни плана содержания концепта ‘норма’ доступны описанию в виде моделей: семантических структур и когнитивных моделей, имеющих эксплицитные и имплицитные взаимосвязанные компоненты;

7- Отражение представлений о норме заключается как в значении отдельных слов, фразеологизмов, языковых клише, так и воплощается на уровне построения синтаксических конструкций; кроме того, важны смысловые коннотации языковых единиц, которые сопутствуют основному значению.

5. Источники

- AHLMANN, E., "Das normative Moment im Bedeutugsbegriff", *Annales Academiae scientiarum Fennicae*, Ser. B. t. X., Helsinki, 1926, 7.
- БОЛДЫРЕВ, Н. Н., *Когнитивная Семантика*, Тамбов, 2000, 112.
- БУЛЫГИНА, Т. В. - ШМЕЛЕВ, А. Д., *Языковая Концептуализация Мира (На Материале Русской Грамматики)*, Москва 1997, 576.
- ВРИГТ, Г. Х., "Нормы, Истина и Логика", *Логико-Философские Исследования*, Москва 1986, 600.
- КРОНГАУЗ, М. А., "Норма: Семантический и Прагматический Аспекты", *Сокровенные Смыслы: Слово. Текст. Культура*. Москва 2004, 137-141.
- КРЫСИН, Л. П., "Языковая Норма и Речевая Практика", *Отечественные Записки*, № 2, 2005, 23. URL: <http://www.classes.ru/philiology/krysin-0,5htm>: 08.08.2011.
- КУБРЯКОВА, Е. С. - ДЕМЬЯНКОВ, В. З. - ПАНКРАЦ, Ю. Г. - ЛУЗИНА, Л. Г., "Концепт", *Краткий Словарь Когнитивных Терминов*, Москва 1996, 90-93.
- LANGACKER, R., "Concept, Image, and Symbol", *The Cognitive Basis of Grammar*, N.-Y., 1991, 395.
- ЛИХАЧЕВ, Д. С., "Национальный Идеал и Национальная Действительность", *Избранное. Заметки о Русском*, Санкт-Петербург, 1998, 507-522.
- ПИАЖЕ, Ж., *Речь и Мышление Ребенка*, Москва 1932, 360.
- РАДБИЛЬ, Т. Б., "Норма и Аномалия в парадигме «Реальность Текст»", *Филологические науки*, № 1, 2005, 53-63.
- СИМОНОВ, В. П., *Мотивированный Мозг. Высшая Нервная Деятельность и Естественнонаучные Основы Общей Психологии*, Москва 1987, 180.
- РЯБЦЕВА, Н. К., *Язык и Естественный Интеллект*, Москва 2005, 640.
- УРЫСОН, Е. В., "Норма, Образец, Стандарт, Эталон, Шаблон: Заметки о Полисемии", *Слово и Язык*, Москва 2011, 347-358.
- ФЕДЯЕВА, Н. Д., "Норма vs Ненорма = Ожидаемое vs Неожиданное", *Сибирский Филологический Журнал*, №2, Новосибирск 2009, 136-143.

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ САЛҒАСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Молдир ШОЙМАНОВА¹ - Юлдуз МАМАДАЛИЕВА²

Özet

Her dil, yapı ve dil sisteminin özelliklerinin daha derin bir anlayış doğasını bilmek, dil Miropoznanie insanlarla bir kelime tarih, kültür ve manevi zenginliği ile yakın bağlantılı, içinde görülmelidir. Dilbilimin ana yönlerinden biri, insan faktörü ve değerlerini göz önünde bulundurarak dilbilim birimlerinin incelenmesidir. Son yıllarda, anadilleri tarafından anadillerin doğru ve doğru kullanımı problemine ve anlamlarını anlamalarına çok dikkat edilmiştir. Ulusal değerlerle ilgili kültürel kaynaklara özellikle dikkat edilir. Ve şimdi dil sadece biçim açısından değil, aynı zamanda anlam, alan ve kavram açısından da görülüyor.

Yukarıda bahsedilen Kazak ve İngiliz dilbilimi alanında çalışılacak konulardan biri de dilsel birimlerdir. Sözcük ve anlamsal grupları ile ilişkili yalın birimleri gösteren deyimler, atasözleri temelinde oluşan kök, türevler, bileşik kelimeler ve kelime açıklama kelime ve referanslar dahil olmak üzere, dil birimi, bir çok vardır. Bütün bunlar, halkın günlük ve manevi hayatının dilbilimsel yönleri hakkında kapsamlı bir fikir verir. Kaynaklar, özellikle bir ulusun yaşamının niteliklerini parlak bir şekilde ortaya koyan sözcükler, atasözleri, atasözleri ve sözleridir. Yine de, bu konu şimdiye kadar araştırma konusu olmamıştır.

Bu yazıda, sözcük-semantic grupta (alan) üzerine Kazakça yalın birimleri ve Rus dillerini paylaşan karşılaştırmalı ve karşılaştırmalı planlarında bunları incelemek ve kesin sonuçlar çıkarmak için bir hedef belirledi. Uygun bir seviyede konuyu okudu olması, analiz etmek ve buna karşılık, Kazak ve İngiliz halkları içinde kavram ve fikirlerin kapsamını ve çeşitliliğini belirlemek için bir fırsat sağlayacaktır, bu konuları sınıflandırmak mümkün olacaktır.

Araştırmanın bilimsel yeniliği:

- Kazakça ve İngilizce sığır ilişkili sistematik veya topikal olarak lexicosemantic grubu (alanlar) ayrılır hacim dil birimleri anlatmaktadır; iki dilin makro ve mikro alanları tanımlanır, bileşimleri açıklanır;
- Kazakça ve İngilizce sığır bağlantılı dil birimleri kökü, türevleri ve bileşik kelimeleri gibi deyimler, atasözleri ve deyişler oluşturulduğu kelimeleri ayrıldı;
- Dilsel birimlerin anlamını kavramsal olarak analiz ettiler, semantik yapıları belirlendi, ayrımı integral ve farklılıklarına göre yapıldı;
- Düşünme, zihniyet, eğitim, insan deneyiminin (antroposentrik yönü) ve kavramsal bir unsur olarak kullanıldığı ile yakın ilişki içinde dilsel birimler okudu;
- Yalın birimleri (yer isimleri, özel isimler, gök cisimleri, vb isimleri) görünümünde bir dil açıdan analiz edilmiş ve sınıflandırılmıştır;
- Lingvokulturologicheskij ve kavramsal Kazak ve Rus dillerinde sığır ilişkili dilsel birimleri, onların doğasını ifşa ve anlamsal yapısını analiz;
- Bazı çalışmalara göre dilsel birimlerin etnokültürel karakteristiklerini, dünyanın ve dil anlayışı rollerini ortaya çıkardı. Bulgular. Çalışmanın teorik önemi elde edilen teorik sonuçlar Kazak ve Rus dillerinde, sığır ile ilişkili daha derin bir keşif ve muhakeme dil birimlerine katkıda ve ayrıca bilişsel dilbilim veya kültürel dilbilim daha da gelişmesine katkıda geçeceği yatar.

Nedeniyle çalışmanın sonuçları ve teorik ilkeler lexicography, semasiology, phraseology, kültürel dilbilim, bilişsel dilbilim üzerine konferanslar ve seminerler kullanılan ve Kazak ve İngiliz dilleri, tek dilli, iki dilli ve ifade tarzı sözlüklerde hazırlanmasında uygulanabilir olmasından pratik bir değer.

Anahtar kelimeler: Sözlükbilimsel Özellikler, Dilsel Birimler, Kuramsal Birimler.

1. Кіріспе

Тіл - адамзаттың баға жетпес құндылықтарының бірі, ол - дүниетанымның құралы, ойлаудың, ойыңды жеткізудің құралы. Тіл қоғамдық сананы қалыптастырады. Сондықтан да, тіл - қоғамдағы тарихи, мәдени, рухани, әлеуметтік өзгерістердің айнасы іспеттес.

¹ «Өрлеу» Біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» АҚ филиалы, Түркістан облысы және Шымкент қаласы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты, Түрік тілі және әдебиеті, moldir@list.ru

² «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Түрік тілі және әдебиеті, yulduz.oct@mail.ru

Жаһандану деп аталатын нүрдіске байланысты қазіргі заманда әр этностың тілі мен мәдениетін қалай да сақтап қалу керек деген мәселе туындап отыр. Бұл мәселенің енді ғана мемлекеттік мәртебе алған қазақ тілі үшін де маңызы зор. Этностың тілін сақтау, ұлттық мәдениетін сақтау - сол ұлт өкілдерінің міндеті. Бұл - сайып келгенде, рухани мәні бар тілдіктерді, халық үшін аса маңызды ұлттық құндылықтарды сақтау деген сөз. Өйткені халқымыздың мәдениеті тек материалдық бұйымдар (заттар) арқылы ғана емес, тілдік ақпараттар арқылы да айғақталады.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл мәртебесін алып, қоғамдық қызмет өрісінің жанданып-жаңғыруына байланысты оның ішкі мазмұны, мән-мағынасы, әлеуметтік жағы - бәрі-бәрі тілді халықтың тарихымен, мәдениетімен, ұлттық ұғым-түсінігімен байланыстырып, оны алдыңғы қатарға шығарады. Бірақ тілдік материалдарды тілдік тұрғыдан ғана, яғни тілдің өз ішінде, оның құрылым-құрылысы, ішкі заңдары негізінде ғана зерттеу жеткіліксіз. Олай еткен жағдайда ұлттың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, мәдениеті, ұжымдық тәжірибесі, материалдық және рухани байлығы назардан тыс қалып қойған болар еді.

Тілді ұлттың тарихымен, мәдениетімен, рухани қазынасымен, бір сөзбен айтқанда, дүниетаныммен тығыз қарым-қатынаста, бірлікте алып қарастырсақ қана біз ұлттық тілдің табиғатын шынайы танитын боламыз; тілдік жүйенің құрылымы мен қыр-сырына тереңдеп барамыз. Тілді, тілдік бірліктерді адами факторлармен, адами құндылықтармен бірлікте қарастыру - тіл білімінің алға тартып отырған басты бағыттарының бірі. Соңғы жылдары адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесін жиі сөз ете бастады. Әсіресе ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл бұрынғысынша тек тұлғалық (формалық) жағынан ғана емес, сонымен бірге ол мағыналық, ұғымдық, өрістік, концептілік тұрғыдан жиі зерттелініп жүр.

Зерттеу жұмысының теориялық және әдістемелік негізі ретінде өріс теориясының негізін салушы - Й.Трир, оның идеясын жалғастырушылар - В.Порциг, С.Урман, С.Ульманн, А.Мартине, У.Вейнрейх сияқты шетел ғалымдары мен А.А.Уфимцева, Ю.Н.Караулов, А.В.Суперанская, Ю.Д.Апресян, Г.Шур сияқты кеңес ғалымдарының, тіл білімінің лексикология, семасиология, фразеология және когнитивтік, антропоцентристік, лингвомәдениеттанымдық салаларына қатысты В.фон Гумбольдт, Э.Сепир, Б.Уорф, Л.Вайсгербер сияқты шетел ғалымдары мен И.С.Торопцев, Ю.С.Степанов, В.Н.Телия, Е.С.Кубрякова, В.В.Воробьев, В.А.Маслова, В.А.Воркачев сияқты орыс ғалымдарының, сондай-ақ, тіл білімінің теориялық, әдіснамалық жағынан қалыптасуы мен дамуына және тілдегі лексика-семантикалық топтарды салыстыра, салғастыра зерттеуде елеулі үлес қосып келе жатқан Ә.Қайдар, М.М.Копыленко, А.Е.Карлинский, С.С.Құнанбаева, С.Е.Исабеков, З.Қ.Ахметжанова, Б.Қалиев, М.Т.Сәбитова, Қ.Т.Рысалды, Т.Аяпова, А.Ислам сияқты отандық ғалымдарымыздың еңбектерінде баяндалған теориялық қағидалар басшылыққа алынды.

1.1. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі тағам атауларына салғастырмалы талдау

Ресми мәліметтерге қарағанда сиыр еті елімізде өндірілетін барлық еттің 40-45 пайызын құрайды екен (Ысқақбаев, 1987, 67 137-142). Бұл - халқымыз сиыр етін басқа мал еттерінен аз қолданбайды деген сөз.

Қазақ сиырдың жас етін асып та (асқан ет), қуырып та (қуырдақ), басқа тағамдарға, мәселен, кеспеге қосып та, сондай-ақ, отқа қақтап та (кебеп, орышасы - шашлык) жей береді. Ал ұзағырақ уақытқа сақтағысы келсе, оны сүрлеп (сүр ет) немесе ыстап (ысталған ет) пайдаланады.

Сүр ет [jerked beef, air-dried meat, jerk] - етті тұздап, жел қақтырып, қоңыр салқын жерде кептірген ет. Мыс.: Жылқы етінің сүр иісі кеңсірік жарады.

Ысталған ет [smoked beef] - тобылғы, қарағай, арша, шырша ағаштарының түтініне қойып, қақталған, кептірген ет. Мыс.: Ыстаған түк етпейді, қайта еттің бұзылмайды.

Борша [rich beef cuts] - үлкен-үлкен етіп кесілген, бөлек-бөлек кесек ет. Мыс.: Әлиман бізге үш мезгіл түгін түтетіп, дастарқан жаяды, бір борша етпен бәріміздің бүйіріміз шығатын бір қазан дәмді тамақ істейді.

Қақпыш [jerked and smoked beef] – жалпақ етіп тілініп, сүрленген май (Мұқанов, 1979, б. 97-114). Мыс.: Қыстан қалған біраз қақпыш бар еді, содан қуырдақ қуырып, шай қайнатып қояйын (З.Ақышев, Жесір). Оның орнына алақандай қақпыш салған.

Қазақ сиыр етінен бұлардан басқа да әсіп, бұжғын, түймеш, шұжық деген сияқты толып жатқан ұлттық тағамдар жасайды (Сәбденов, 2002, 67 165-173).

Бұжғын [beef fillet cut and put into stomach] – турап, қарынға, бүйенге салып асқан жұмсақ ет. Бұл кей жерде бұжы деп те аталына береді.

Әсіп [beef fillet farced and put into large guts] – малдың жұмсақ еттерін, іш майын турап, бүйенге салып пісірген тағам. Өте дәмді болады. Мыс.: Қазанда әсіп қайнап жатыр.

Түймеш – кесілген еттерді келіге түйіп немесе тоқпақпен жанышқылап, содан кейін тұздап, дәмдеп, қарынға немесе ішекке салып сақтайды. Керек кезінде суға қайнатып пісіреді. Өте бағалы тағам. Мыс.: Толыбайдың қоржынына сыбағаң деп қос қазы, төстік, түймеш, сықпа құрт салды.

Шұжық [sausage] – майлы етті турап, тұздап, бұрыштап, ішекке тыққан ет. Мұны көп уақыт сақтауға болады. Мыс.: Шұжықты сүрлеп көп уақытқа сақтауға болады. Ол негізінен жылқы етінен жасалады. Алдыңнан күлім қағып қарсы алатын, Әр үйдің ай шырайлы аппағы бар, Әрдайым әдейілеп қонағына, Сары шұжық сыбағаға сақталынар.

Қазіргі кезде сиыр етінен тұшпара (пельмен), манты, котлет, гуляш, рагу, шницель, бифштекс, биф-строган, тефтели, т.б. тағамдар жасайды.

«Meat» сөзі ежелгі ағылшын тіліндегі mete деген сөзден шыққан. Бұл сөздің мағынасы жалпы тағам атауын білдіреді. Ол дат тілінде mad, швед тілінде mat формасында келеді. Тар мағынасында тек қана жануарлардың жаңа сойған еті деген мағынада соңғы бірнеше ғасырдың ішінде кеңінен қолданылуда (Michael Chu, 2007, p. 114-128).

Сиыр етінің тұтас бөлігін қазақ тілінде ұша десе, ағылшын тілінде ол beef деп аталынады. Ағылшын тілінде осы тұтас еттің әрбір бөлігі қазақ тіліндегідей әртүрлі атауға ие. Олар: sirloin [сүбе, жоғары бағалы жақсы ет], top rump [жанбас басының жоғарғы бөлігі], flank [бүйір еті], best rib [сиыр ұшасының арқа арты бөлігі], chuck [сиыр етінің мойын еті], topside silver-side [сойылған сиырдың тұтас сан етінің жоғарғы бөлігі], aitchbone [құйымшақ сүйек], brisket [төс ет, төстік], rump steak [ромштекс, сиыр ұшасының артқы жанбас бөлігінің кесек еті], neck [мойын еті], shin [алдыңғы сирақ еті], leg [артқы сирақ еті], т.б.

Ағылшын тілінде бұзау еті ерекше атауға ие [veal] және оның кесектері бөлек-бөлек атаулармен аталады. Олардан әртүрлі тағам әзірленеді. Мыс.: shoulder [жауырын еті], knuckle [сан еті], loin [сүбе еті], scrag end [мойын еті], best end of neck [мойын етінің ең тәтті жері], breast [төс еті, төстік], fillet [сүбе еті], т.б.

Сиыр еті әртүрлі жолдармен әзірленеді және сақталады. Ерте кездегі оны сақтаудың бір тәсілі: сиыр еті тұздалып, содан соң кептіріліп, немесе оны тұзды суға немесе тұздыққа салу арқылы сақталатын. Қазіргі кездің өзінде осы әдіс әлі де болса кеңінен пайдаланылады. Кептірілген етті кепкен түрінде де пісіріп немесе соусқа салу арқылы жібітіп барып тағам әзірленетін. Консервілеу әдісі шыққанға дейін басқа елдерде соғысып жүрген әскерге тамақ ретінде тұздалған ет теңіз арқылы жіберілетін болған. Консервілеу әдісі шыққан уақыттан бастап етті дүниенің кез-келген бұрышына жіберу оңайға түсетін болды.

Солтүстік Америкада сиырды бұзау кезінде сояды (veal) және олардың тез жетілуі және тез салмақ алуы үшін әртүрлі дәрілер пайдаланылады. Содан еттің түсі ашық түсті болады. Осы етті олар көбіне грильге пісіреді немесе қуырып пайдаланады.

Ағылшын халқы сиыр етін қуырып (fried steak), отқа қақтап немесе грильге пісіріп (grilled steak), сорпаға қосып (beef and potato soup), қайнатып (boiled beef), бұқтырып (stewed beef, braised chuck steak), әртүрлі жемістермен араластырып (braising), жай отта пісіріп (simmering) пайдаланады. Сонымен қатар, сиыр етінен шикі күйінде beefsteak tartare және beefsteak à l'américaine тағамдарын әзірлейді. Сиыр еті сыра, шарап сияқты алкогольді сусындар қосу арқылы да әзірленеді.

Сиырдың барлық дерлік мүшелері тағамға пайдаланылады. Батыстың тағам әзірлейтін кітаптарында мидан, қанынан, жүрегінен, бүйрегінен, бауырынан, өкпесінен, тілінен және т.б. мүшелерінен әзірленетін тағам түрлері көптеп кездеседі.

Сонымен бірге, көптеген елдерде арнайы сиыр басынан әзірленген ірімшік [head cheese] дайындалған және аяқтарынан сорпа әзірленген. Бұл көп пайдаланылмайтын бөліктерден тағам әзірлеу шаруа отбасыларында көп тараған. Ол отбасылар жоғары таптың пайдаланбайтын мүшелерінен әртүрлі тағам түрлерін әртүрлі дәмдеуіштер қоса отырып әзірлеген.

Ағылшындар күнделікті жұмыс күндері отбасылық үлкен ас мәзірін жасай алмаса да, жексенбі күні түскі асқа міндетті түрде сиыр етінен әзірленген roast beef тағамын әзірлейді. Дастарханға қойыларда соуспен бірге ұсынылатын бұл тағам қазіргі кездегі ағылшындардың

ең сүйікті тағамы. Осының өзінен біз ағылшындардың өміріндегі басқа еттерге қарағанда сиыр малы етінің қаншалықты орын алатынын көре аламыз.

Ағылшындардың сиыретінен әзірленетін негізгі тағамдары: roast beef, beef curry, Yorkshire pudding, brown stew, hamburgers, shepherd's pie, grilled steak, fried steak, beef and potato soup, beef creole, Steak Charlotte, beef stroganoff, beef pudding, beefsteak, beefsteak with wine sauce, roast beef with vegetables, fillet of beef in pastry, minced beef cakes, roast potatoes, beef stew with dumplings, salted brisket of beef, salted silverside of beef, boiled fresh brisket or silverside, stewed steak, chuck wagon stew, beef olives, braised chuck steak, beef goulash, steak and kidney pudding, steak and kidney pie, London beef bake, quick casserole, pot roast, Greek pot roast, bumper beef pot, crusty beef carbonnade, vinegared beef, Aloyau, all-day wrap roast, crispy beef rolls, crisis mince, kid's curry, beef and tomato pie, hot dogs, kebab, meat balls, т.б. сонымен бірге шетел аспаздарының әзірлейтін sukiyaki, Swiss loaf тағамдарыда өте әйгілі және халық оларды сүйіп жейді.

Roast beef [ростбиф] – қуырылған сиыр еті, соуспен бірге ұсынылады. Мыс.: The Sunday dinner traditionally includes roast potatoes accompanying a roasted joint of meat such as roast beef, lamb, or a roast chicken and assorted vegetables...

Crusty beef carbonnade – сырада бұқтырылған сиыреті.

Ағылшын халқы бұзау етінен басқа да тағамдар әзірлейді. Жаңа туған бұзауды 3 айға дейін бордақылап, оның етінен өте дәмді тағамдар жасайды. Бұзау етінен әзірленетін тағам түрлері: veal chili, Sloppy Joe, veal balls with cabbage, veal stuffed peppers, veal balls stroganoff, veal pie, dill pickle veal loaf, veal balls in barbecue sauce, veal ball stew, rolled veal loaf, veal ribs, Chinese veal ribs, veal cutlet, veal scalloponi, veal sausage pattie, veal patties, breakfast veal sausage, veal patties in barbecue sauce, spicy veal sausage casserole, veal sausage and eggplant, veal sausage pizza, veal and eggplant stew, chopped liver, т.б. (Rouse, John, 1990, p. 227-243).

Sloppy Joe – бұзау етінен әзірленген сэндвич. Мыс.: It may be ground then formed into patties (as burgers or croquettes), loaves, or sausages, or used in loose form as in "Sloppy Joe".

1.2. Қазақ және ағылшын тілдеріндегі бұйым атауларына салғастырмалы талдау

Сиыр малынан сүт пен еттен басқа да әртүрлі өнімдер өндіріледі. Солардың бірі – сиыр терісі [cowhide].

Сиыр терісінен қазақ халқы тұрмысқа қажетті саба, көнек, қауға, торсық, баспақ, бұлқыншақ, сүйретпе, тулақ, шарық, көн, бұлғары, тарамыс, т.б. бұйымдар жасайды (Толыбаев, 2002, б. 187-195).

Әрине, бұлардың әрқайсысына анықтама беруге болар еді. Бірақ ол көп орын алады. Сондықтан көрсетілген бұйымдардың бастыларына ғана, онда да қазақ халқының ұлттық ерекшеліктерін көрсететіндеріне ғана анықтама бергенді жөн көріп отырмыз.

Саба [waterskin] – жылқының, сиырдың терісінен жүнін қырып, илеп, ыстап, пішіліп тігілген, қымыз ашытатын ыдыс. Әдетте саба пирамида пішіндес болады. Оны төрт қырлы етіп, түбін бөлек тігеді. Сабаға кем дегенде 50-60 литр бие сүті сыюға тиіс. Мыс.: Баппен иленген теріні арнаулы әдіспен шырша не қарағай бүрінің түтініне ыстап, түп жағын жалпақтау, мойнын ұзынша етіп тігіп, саба жасайды да, оған күні бойы сауылған биенің саумалын құйып ашытады (Толыбаев, 2002, б. 187-195).

Көнек [piggin, milk bucket, milk pail] – ірі қараның шикі терісінен тігіп, келіге керіп, ыстап, әрлеп жасаған бие саууға арналған шүмекті шелек. Негізінен бие саууға арналады. Көнек жеңіл болады және қаңылтырдан жасалған ыдыстардай даңғырламайды. Сондықтан, «Көнектен шошыған бие оңбас, Көптен бөлінген үй оңбас», – дейді халқымыз.

Қауға [bucket, pail] – құдықтан су тартып алуға арналған көн шелек. Әдетте қауғаны ірі қараның мойын терісінен жасайды. Оның жүнін жібітіп, шелінен тазалаған соң, сол малдың сауыр терісімен мойнақты түптеп, тарамыспен тігеді. Мыс.: Құдықтан аспалы қауғамен су тартып жатқан әйелдерді көріп, кешегі бейбіт өміріңе қайтып оралғандай боласың.

Торсық [leather bottle, water bottle, water bag] – ірі қараның мойын, жон, сауыр терісінен жасалған ыдыс. Алдымен терінің иін қандырып, түбін тігісін ішіне қаратып тігеді де, ішіне құм толтырып, кептіріп қатырады. Сыртын қошқар мүйіз оюмен өрнектейді. Оған қымыз, сусын құяды. Жолаушылар, малшылар пайдалануға қолайлы. Мыс.: Ауыз су жоқ, торсық пен қарынға құйып апарған суымыз бітіп қалды.

Баспақ [pail] – баспақтың, тананың бас терісінен түгін сыртына қаратып жасаған ыдыс. Оған құрал-сайман, темір-терсек (таға, шеге, т.б.) немесе тұз салады. Теріні илемей-ақ жасай береді.

Мыс.: Ауыз үйдегі қара қазанда қара су шымыр-шымыр қайнап жатады. Осы жетеді-ау деген шамамен апам баспақтан бір ауыз тұз алады да, тастап жібереді.

Бұлқыншақ [a kind of bucket, pail] – сиырдың сан терісінен жасалған ыдыс. Оны жасау үшін малдың артқы санын шашасына дейін мес қылып сойып алады да, теріні еттен, шелден (терінің жұқа май қабатынан) тазартып, түп (сан) жағын арасына шүберек салып тарамыспен немесе жылқының құйрық қылымен тігеді. Ал сирақ жаққа келетін тар жағына (аузына) ағаштан тығын жасайды. Ішіне күл толтырып, аузын тығындап, көлеңкеде кептіреді. Әбден кепкеннен кейін күлді төгіп, ыдыстың ішін ыстайды. Содан соң оның ішін шаймен жуып, ашыған айран құяды да, бірнеше күн қойып қояды. Терінің шикі дәмі кеткеннен кейін ішіне шыжғырған (сұйық) май құйып шайқап алып, пайдалана береді. Оған жолға, сапарға шыққан адам сусын (айран, қойыртпақ, шалап, т.б.) құйып алады (Сейдімбек, 1997, б.165-173).

Бұлқыншақ аталу себебі оны ішіне сусын құйып, ердің қасына не адам иығына іліп қоятын болғандықтан, ол ұдайы «бұлқынып» жүреді. Атау уәжі – оның қимыл формасы.

Сүйретпе [scraper bucket] – ірі қараның мойын немесе сауыр терісінен жасалған үлкен ыдыс. Оған көбінесе қымыз құйылады. Мыс.: Ат үстінде ұзағырақ жүріп сусаған Балуан-Шолақ осы үйге түсерде бір сүйретпе қымызды жалғыз ішерліктей болған еді.

Тулақ [dried cowhide] – иленбеген шикі теріні керіп, кептіріп жасаған бұйым. Оны жүн сабауға пайдаланады, төсеніш жасайды. Мыс.: Төрде ешкі мен бұзау терісінен жасалған үш-төрт тулақ, бір ескі киіздің сілемі. Сиыр терісі тулақты төрге ұзыннан төсеп тастапты.

Шарық [cowhide shoes] – сиыр малының иленбеген шикі терісінен (көннен) қарадүрсің тәсілмен жасалған аяқ киім. Алдымен түгін сыртына қаратып пішіп алады да, жиектерін бүгіп, содан кейін қалыпқа салып, кептіріп қояды. Әдетте шарықты өгіздің маңдай терісінен, пұшпағынан немесе сауыр терісінен жасайды. Оны кей желде шәркей деп те атайды. Сиырдың бас терісінен дайындалатын аяқ киімнің бір түрін шоқай деп атайды. Мыс.: Көн шарықты қайта киіп алып: – Рақмет, ағай! – дедім де, жүріп кеттім. Көйлектер бой-бой, көн шарық. Күн жеген арқа, шоң кеуде. Сырқырап балтыр, қол талып, Мызғиды жұлдыз сөнгенде (Тілемісов, Рамазанов, 1992, б. 142-148).

Жағлан - ірі малдың көнінен не шикі терісінен жасалған сандық тәрізді үй жиһазы.

Тарамыс [string, shoe-thread] - сиыр сойғанда оның желке, тірсек сіңірлерін сылып алып, көлеңке жерде кептіреді де, оны ағаш балғамен ұрып, ұзын-ұзын талшықтарға айырады. Сол берік талшықтарды жіп ретінде пайдаланып, теріден, бұлғарыдан, көннен жасалған бұйымдарды тігеді. Мыс.: Басын көтерейін деп еді, тарамыспен іліктіре-іліктіре салған қырық жамау көн етіктей құрысқан дене жібермеді. Үйден біз ала кеп, ешкінің кепкен сіңірінен тарамыс шираттым.

Сиыр терісінен бұлардан басқа да, атап айтқанда, бұлғары, көн, қайыс, таспа, жүген, ноқта, шылбыр, тізгін, тартпа, үзеңгі бау, құйысқан, өмілдірік, қанжыға, салпыншақ, қамшы, бүлдірге, делбе (божы), шілия, қамытбау, құлақбау, тамақбау деген сияқты толып жатқан бұйымдар жасайды.

Сиыр малының мүйізі де, сүйегі де, тұяғы да өнеркәсіп өндірісі үшін қажетті, құнды шикізаттар болып табылады. Оның қиы, тезегі, көңі отынға және тыңайтқышқа пайдаланылады.

Ақселеу Сейдімбектің айтуынша, сиыр мүйізінен алынатын өнімдердің өзі бір төбе. Ел жайлауға көшерде мүйіздерді сазға, ми батпаққа көміп кетеді. Қыстауға қонып, қол босаған соң, әлгі жұмсарған мүйіздерден ожау, қасық, шақша, кездік сап, піспек, тарақ, тиек, т.б. заттар жасайды. Ол үшін саздан шығарып алған мүйіздерді жылы суға салып жуады. Тазарған, жұмсарған мүйіздерден тездетіп (көп уақыт өтсе қатып қалуы мүмкін), әртүрлі бұйымдар жасайды. Мысалы, сиыр мүйізінен әсіресе көбірек жасалатын бұйымдар: насыбай шақша, шаш тарақ, қасық т.б. Мүйіз қалдықтарынан жүген сағалдырығын бекітетін тиек жасайды. Мүйіз ыдыстарға (ожау, қасық) сүттің өңезі жабыспайды, астың дәмін бұзбайды, шыбын қонбайды.

Тері - адамзаттың бірінші киіміне пайдаланған материалы. Ерте кездегі адамдар теріні су құтысына да пайдаланған. Археологтардың зерттеулеріне сүйенсек, ерте кездегі Египеттіктердің жерленген орындарынан әшекейленген теріден жасалған жазғы аяқ киім табылыпты. Жиырма бес жүз жыл бұрын гректердің тері өңдейтін зауыттары болғаны, оның иісі жағымсыз болғандықтан, ол зауыттар қаладан тыс жерлерге орналастырылғаны анықталып отыр.

Орта ғасырларда Англия тері жасау мен теріні шетелге шығару жөніндегі орталыққа айналды. Кейбір Америкалық үндістер тері өңдеу жөнінен алдына жан салмайтын. Олар

өңделген теріні киімге, кемелерге пайдаланған. XVIII ғасырға дейін тері өңдеу ерте замандағы жетістіктерден кенже қалып қойған еді.

Ағылшындық ұлы ғалым Хамфри Дейви (Sir Humphry Davy) тері өңдеуге гемлок пен мимоза қабығы, каштан ағашы мен квебрахо ағаштарын қолдануға болатынын анықтады. Оның бұл ашқан жаңалығы американдық тері өңдеушілерге тиімді болды. Өйткені, Американың ормандары гемлок пен квебрахо ағаштарына толы еді. XIX ғасырда американдық Августос Шульцс (Augustos Schultz) пен Роберт Фордер (Robert Foerderer) ағылшындық әріптесінің жаңалықтарын жетілдіре түсті. 1809 жылы Американың Массачусетс қаласының тұрғыны теріні тез өңдейтін қондырғы ойлап тапты.

Қазіргі таңда АҚШ дүние жүзінде жасалатын 2,500,000,000 аяқ киімнің 600,000,000 данасын жасайды, ол жалпы көрсеткіштің төрттен бір бөлігін құрайды.

Сиыр терісінен (талыс) [cowhide] қазіргі кезде көбіне аяқ киім [shoes], күрте (жакет) [jacket], пальто [coat], көйлек [dress], қол сөмкелерін [handbag] және белдіктер [belt] жасайды. Теріден тігілген жолға арналған үлкен сөмкелер [leather luggage] саяхат жасағанда бірден-бір таптырмайтын зат. Теріден жасалған жиһаздар [leather furniture] үйде, кеңселерде және автокөліктерде қолданылады.

Стадиондардағы, гольф клубтардағы, жаттықтыру залдарындағы спорт құралдарының, доптардың көбі теріден жасалған. Сонымен қатар, кеңсе заттарының да бір қатары, атап айтқанда, блокноттардың мұқабасы, түрлі қаламсаптар, орындықтар, үстелдер мен арнайы кеңсеге арналған дивандар мен креслолар жасалады. Ал қазіргі замандағы қыс мезгілінде киілетін түрлі қысқы сыртқы киімдер, атап айтқанда, теріден тігілген тон (дубленка), плащ, күрте, шалбар жөнінде сөз қозғау әжептеуір орынды алар еді.

Сиырдың құйрығынан шыбын ұрғыш [fly whisks], жуан қылдарынан [the fringe hair] арқан [ropes] жасалады, кепкен тезегі [the dried dung] отынға [fuel] пайдаланылады.

Бұзау терісі (шөншік) [calfskin] сиыр терісіне қарағанда жүнінен тез арылады және салмағы да жеңіл, өте берік және өте әдемі. Сондықтан ол ең қымбат аяқ киімдер, қол сөмкелерін тігуге қолданылады. Бұзау терісі негізінен АҚШ пен Еуропада өңделеді.

Ерте кезде адамдар жануарлардың терісінен басқа материалдарға қарағанда аяқты қорғау үшін ең берік және ыңғайлы аяқ киімдер тігуге болатынын анықтады. Өйткені ол ұзақ уақытқа шыдамды, денсаулыққа пайдалы және ауа кіргізіп тұратын материал. Қазіргі кездің өзінде ғалымдар аяқ киім тігуге басқа материалдар ойлап тапса да, оның ішіндегі ең тиімдісі теріден жасалған аяқ киім болып отыр. Соның нәтижесінде қазіргі кезде таза теріден тігілген аяқ киім өте бағалы заттардың санатында. Дүние жүзіндегі терінің шамамен бестен төрт бөлігі аяқ киім өндірісіне жұмсалады.

Қысқасы, қазақ халқы сиырдың терісінен, мүйізінен, сүйегінен әртүрлі шелектер, су құятын ыдыстар сияқты көптеген бұйымдар жасаса, ағылшын халқы ондай бұйымдарды темірден, пластмассадан жасаған. Мүйізден, сүйектен жасаған бұйымдар ағылшын халқында жоқ десек те болады. Есесіне теріден жасалған бұйымдар ағылшындарда өте мол. Бұл – аталған екі халықтың тұрмыс-тіршілігінің әрқилылығына байланысты болса керек.

2. Әдістер

Зерттеу тақырыбының ерекшелігі мен мақсатына байланысты бұл жұмыста синхрондық тұрғыдағы сипаттамалы, салыстырмалы, салғастырмалы, құрылымдық (структуралық), кей жерлерде компоненттік талдаулар мен статистикалық әдістер және жүйелеу, топтау, бағалау, талдау (семасиологиялық) тәсілдері қолданылады.

3. Нәтижелер

Әрбір халық өзі жақсы таныған нәрсесіне ат қоя білген. Төрт түлік малға, әсіресе сиыр малына ат қоюға келгенде қазақ халқы да, ағылшындықтар да алдына жан салмаған халықтар. Сиыр малының тегіне, жасы мен жынысына, түр-түсіне, ерекше белгілері мен ауруларына қарай қазақ халқы мен ағылшын халқы оларды сан алуан лексика-семантикалық топтарға (өрістерге) бөліп, саралаған. Соның нәтижесінде мыңдаған жеке сөздер, жүздеген фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер туған. Туып қана қоймай, олардың бәрін қастерлеп, асыл мұра ретінде бағалап, көзінің қарашығындай сақтап, жетілдіріп, дамытып, келер ұрпаққа жеткізіп отырған.

Біздің негізгі мақсатымыз - тарихымызға, мәдениетімізге арқау болған, ғасырдан-ғасырға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан осы тілдік байлықты жинақтап, реттеп,

жүйелеп, олардың мән-мағыналарын, ұғым-түсініктерін ашып беру және әлгілердің ұлттық дүниетанымымыздағы атқаратын рөлін көрсету болатын. Осы мақсатқа жету үшін сиырға қатысты тілдік материалдарды төрт тарауға бөліп, қазақ және ағылшын халқының сиыр малы туралы ой-санасын, ұғым-түсінігін, көзқарасын, бір сөзбен айтқанда, екі ұлттың сиыр малы туралы дүниетанымын шамамыз келгенше жан-жақты көрсетуге күш салдық.

4. Талқылау

Сиыр малына қатысты атаулар қазақ тілінде де, ағылшын тілінде де мол. Оларды сиыр малының жасы мен жынысына қатысты атаулар, сиыр малына тән түр-түс атаулары, сиыр малының дене мүшелерінің атаулары, сиыр малынан алынатын өнім атаулары, сиыр малының ауру атаулары, сиыр малының жемшөп, азық атаулары, сиыр малына салынатын ен, таңба атаулары және сиыр малына қатысты теңеулер, фразеологизмдер және мақал-мәтелдер деген сияқты лексика-семантикалық топтарға бөлшектей, топтай беруге болады. Ендеше, сиыр малына қатысты атаулар жан-жақты, әрі түбегейлі зерттелуге құқылы екен.

Зерттегенде бұрынғыдай тек лексика-грамматикалық немесе лексика-семантикалық тұрғыдан ғана емес, оларды дүниетанымдық тұрғыдан да зерттегенді мақұл көрдік. Ол үшін біз сиыр малына қатысты тілдік бірліктерді ірі-ірі екі аспектіде, атап айтқанда, лексика-семантикалық және дүниетанымдық аспектіде қарастыруды мақсат тұттық. Әсіресе сиыр малына қатысты тұрақты тіркестер (фразеологизмдер мен мақал-мәтелдердің т.б.) мен теңеулердің дүниетанымдық жағына, яғни тілдік бірліктерді зерттеудегі антропоцентристік бағытқа көп көңіл бөлгенді дұрыс көрдік.

Өйткені қазақ тілінде де, салғастырмалы тіл білімінде де тілдік бірліктер дағдылы әдістермен (лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тұрғыдан) аз зерттелініп жүрген жоқ. Ал тілді сол тілде сөйлеуші адамның өзімен, оның ақыл-ойымен, санасымен, рухани құндылықтарымен, бір сөзбен айтқанда дүниетанымымен байланыстыра зерттеу - енді ғана қолға алынып жүрген жаңа бағыт. Сондықтан, өзіміздің негізгі күшімізді көбінесе осы жаңа бағытқа жұмылдыруды жөн деп есептедік.

5. Қорытынды мен ұсыныстар

Зерттеу нәтижесінде мынадай тұжырымдар жасауға болады:

1) Жиналған тілдік материалдарға қарағанда қазақ және ағылшын тілдеріндегі сиыр малына қатысты атау сөздер (түбір, туынды, біріккен, күрделі сөздер мен тұрақты тіркестер) әжептеуір көп екен. Олардың жалпы саны – 1671.

2) Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сиыр малына қатысты атаулар да басқа заттардың атаулары сияқты тұрмыстық қажеттіліктен туған. Адам бір нәрсеге ат қойғанда оны осы тәріздес басқа заттардан ажырату үшін қояды. Сиыр малына қатысты атаулар да нақтылы заттар мен ұғымдарды арнайы сөздермен (атаулармен) белгілеп қою мақсатында жасалған.

3) Сиыр малына қатысты атаулар екі тілде де ерте кезде пайда болған. Оның дәлелі: біз сөз етіп отырған атаулар қазақ және ағылшын тілінің сөздік қорының төрінен ойып тұрып орын алғандығы және олар әртүрлі туынды сөздер мен фразеологизмдердің, мақал-мәтелдердің, теңеулердің жасалуына, сан қилы бейнелі, образды, ауыс мағыналарының тууына негіз болғандығы.

4) Сиыр малына қатысты екі тілдегі атаулар мен тұрақты тіркестер тек аталған тілдердің байлығын ғана көрсетіп қоймайды, олар сонымен бірге тіл иелерінің сиыр малына қатысты дүниетанымы мен ұғым-түсініктерін де көрсете алады.

5) Екі тілдегі сиыр малына қатысты барлық атаулар (жасы мен жынысына қатысты атаулар, түр-түстеріне, дене мүшелері мен өнімдеріне қатысты атаулар, т.б.) мен басқа да тілдік бірліктерді (фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, теңеулер, т.б.), соларға байланысты ұғым-түсініктерді тұтастай алсақ, олар «сиыр» деп аталатын үлкен бір концепт құрайтындығына көзіміз жетеді.

Жалпылай алғанда, жұмыста қазақ және ағылшын тілдеріндегі сиыр малына қатысты атаулар мен тұрақты тіркестерге, мақал-мәтелдерге шамамыз жеткенше жан-жақты талдау жасауға күш салдық. Олардың мағыналарын, ұғым-түсініктерін, қолдану ерекшеліктерін, әсіресе қазақ және ағылшын халқының тұрмыс-тіршілігі мен дүниетанымындағы атқарған рөлін саралап көрсетуге ат салыстық.

6. Дереккөздер

ЫСҚАҚБАЕВ, Б.Б. (1987). Сиырды қолда өсіру. Алматы, 137-142.

СӘБДЕНОВ, Қ. (2002). Төрт түлік. *Оқу құралы*. Алматы, 165-173.

МҰҚАНОВ, С. (1979). Халық мұрасы. Алматы, 97-114.

MICHAEL, Chu. (2007). USDA Beef Quality Grades. *Cooking for Engineers*, Oklahoma, 214-128.

ROUSE, John E. (1990). World Cattle. Norman. Oklahoma: University of Oklahoma Press, 227-243.

ТОЛЫБАЕВ, Қ. (2002). Бабадан қалған бар байлық. Алматы: «Қазақстан» баспа үйі, 187-195.

СЕЙДІМБЕК, А. (1997). Қазақ әлемі. Астана, 165-173.

ТІЛЕМІСОВ, Х., РАМАЗАНОВ, Е. (1992). Ауыл шаруашылығы сөздігі. Алматы: Қайнар, 142-148.

USAGE OF THE DRAMA ACTIVITIES METHOD IN ENGLISH TEACHING

Galina ABRAMOVA¹ - Xeniya ALIKULOVA²

Özet

Dil becerilerini geliştirmek için çalışmanın alaka telaffuz ve iletişim öğrencileri entelektüel, dramatik sanat yöntemini kullanarak okul, açıkça Kazakistan Cumhuriyeti üç dilli politikası, «Kazakistan stratejisi 2015», başkanların ilan yönetimi sayesinde, İngilizce öğrenmenin en etkili yollarını bulmak için acil bir ihtiyaç ile gösterilir n.Ah. Nazarbayev. Başkanımız, İngilizce öğrenmenin önemini vurgulamaktadır, «modern dünyanın diliyle iletişim kurabilen, ülkemizin her vatandaşı için yeni ve sınırsız fırsatlar açacaktır» [1]. Dram-interaktif tüm öğrencilere modern dünyanın dilinde iletişim yeteneği içeren güçlü bir dil öğrenme aracı. Drama ayrıca öğrencilerin duygusal ve bilişsel süreçlerini birleştirmek için araçlar sunar. Drama yoluyla öğrenciler, okuma, yazma, konuşma ve dinleme gibi becerileri entegre eder; bu, başka bir dille konuşan ve bu düşüncenin görüntülendiği düşünce ve eylem arasında mevcut olan bir bağlantıyı kavramak için pratikte risk alma becerilerinin öğrencilerin oluşturulmasını teşvik eder. Dram da teşvik ve onlara eğlence ve eğlence bir sürü sağlayarak öğrencilerin motivasyonunu destekler. Aynı zamanda, öğrencilerin duygularını ve dikkatini tetikler ve dil deneyimlerini zenginleştirir. Dramatik faaliyetler İngilizce öğrenme ve öğrenciler ve öğretmenler ilgi geliştirmek için yeni ilginç yollar sunar. Okullarda drama kullanımı yeni bir kavram değildir. Bu yöntem, farklı ülkelerde uzun zamandır kullanılmaktadır ve yabancı dil öğreniminde düzenli derslerde yaygın olarak uygulanmaktadır. Her şeyden önce, sınıftaki dramatik hilelerin kullanılması, öğrencilere oyun ve sunum becerileri öğretmek için bir amaç olmadığını açıklığa kavuşturmak gerekir, ancak çeşitli konularda öğretime adapte edilebilen ve entegre edilebilen bir teknik olarak kullanılırlar. Bunu farklı bir şekilde açıklayabilirsiniz, örneğin, drama «taklit edelim “İfadesi ile belirlenebilir. Ünlü antik Çin atasözünü göz önünde bulundurarak» duyuyorum ve unutuyorum, görüyorum ve hatırlıyorum, bunu yapıyorum ve anlıyorum”, dramın öğrenme sürecine sahip olduğu olumlu etkiyi deneyim ve aktif katılım yoluyla öğrenmenin bir yolu olarak anlayabiliriz.

Makalede, açıklayıcı yöntem, analitik yöntem, karşılaştırmalı yöntem gibi yöntemler kullanılır.

Sonuçlar. Makalede sunulan pasta çizelgeleri, öğrencilerin dramatik bir yöntem kullanma konusundaki görüşleri, oyunun evreleme süreci hakkında bir fikir verir, tavsiyelerini verir ve tahminler yapar. Pasta çizelgeleri, özellikle bu amaçla kullandığımız öğrencilerin cevapları ile kesinlikle orantılı olarak gösterilmektedir.

Dram kullanmanın hilelerinin her yaşta öğrencinin dil becerilerini geliştirmek için başarıyla uygulanabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, yetişkin öğrencilerle olan kullanımları, İngilizce konuşmada utanç ve yanlış anlama korkusu gibi bazı psikolojik engellerin üstesinden gelmeye yardımcı olan özel bir değere sahiptir; bu da iletişim sürecini önemli ölçüde engeller. Sınıftaki İngilizce öğreniminde dramatik sanat unsurlarını kullanma yönteminde bulunan muazzam bir potansiyele sahip olan bu alanın araştırma için umut verici bir alana sahip olduğunu varsayabiliriz. Makalemiz, İngilizce öğrenirken drama öğelerini kullanmanın teorik yönlerini ele alır. Biz de bu tekniğin pratik egzersiz tarif; makale Nazarbayev entelektüel okul öğrencileri ile iki oyun evreleme sürecinin bir açıklamasını verir: “Sherlock Holmes ve Elmas Aquilla Gizem” ve “Pamuk Prenses ve Arkadaşları.”

Anahtar kelimeler: Dram Öğelerini Kullanma Yöntemi, İkinci Dil Olarak İngilizce Öğretimi, Öğrenmeye Motivasyon.

1. Introduction

The topicality of research on the developing pronunciation, communication and language skills with students of intellectual schools by using the drama activities method is clearly determined by the urgent need to find the most effective ways of teaching English, due to the policy of trilingualism in the Republic of Kazakhstan that was proclaimed in the “Strategy Kazakhstan-2050” by the president N. Nazarbayev. Our president emphasized the importance of learning English language by stating: “Being

¹ Miras University, Pedagogy, art and Language Faculty, Science and education, galina_abramova@hotmail.com.

² South Kazakhstan pedagogical state university, Philology Faculty, Science and education, alikulovakseniya@gmail.com.

able to communicate in the language of the modern world will reveal new and unlimited opportunities for each citizen of our country" (Nazarbayev, 2012). Drama is a powerful language teaching tool that involves all students interactively. Drama can also provide the means for connecting students' emotions and cognition as it enables students to take risks with language and experience the connection between thought and action. Through drama, students practice and integrate reading, writing, speaking and listening. Drama also fosters and maintains students' motivation, by providing an atmosphere which is full of fun and entertainment. In so doing, it engages feelings and attention and enriches the learners' experience of the language. Drama activities can promote interesting ways of motivating language learners and teachers.

The use of drama in schools to teach is not a new concept. It has been around since ancient times and in many different countries it has been introduced in everyday classrooms. First of all, we have to clarify that by using drama in the classroom the goal is not to teach acting and performance skills, but it is presented as a methodology that can be adapted and integrated to different subject areas. As we have seen in the previous section, drama can be defined with the expression "let's pretend". Taking into account the famous ancient Chinese proverb "I hear and I forget, I see and I remember, I do and I understand", we can understand the positive effect drama can have in the education as a way to learn through experience and active participation.

2. Methods

The following methods have been used in the study: descriptive method, analytical method, comparative method.

3. Results

Pie charts give information about students' views on the staging a process, their recommendations and participation in the play by percentage. Pie charts illustrate perfectly proportions of students responses, which is why we used them for this purpose.

The results further suggest that drama activities method can be used to improve language skills for the students of any age group. However, the using drama to improve English language is of special value for adult learners, as it helps to overcome some psychological barriers, such as the fear of being embarrassed and misunderstood when speaking foreign language, that obstruct significantly the process of communication. Due to the huge potential for using drama activities method in the classroom, we can assume that this is a highly promising area of study. Our research is focused on the theoretical aspects of the use of drama activities method in teaching English as well as practical implementation of this method based on the staging 2 plays "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond" and "Snow White and Her Friends" with 7th and 9th grade students respectively. We analyze the whole process of the staging a play describing differences between the work on the play with 7th and 9th grades.

Various professionals, such as Dewey define drama in education as "learning by doing" [2, p. 2], others, as Bolton, call the way of using drama to teach "dramatic playing". Bolton adds that learning in drama is essentially reframing; that is, the knowledge a pupil already has is placed in a new perspective. Moreover, he finds educational intuitions fail in developing natural understanding, which in his view is urgent. In his opinion drama could help pupils learn to cope with the complexities of relationships in a modern society (Bolton, 1995).

For a deeper understanding of the process of using drama in English teaching, it is important to consider the history of the emergence and formation of drama as specific mode of fiction represented in performance. Considered as a genre of poetry in general, the dramatic mode has been contrasted with the epic and the lyrical modes ever since Aristotle's Poetics (c. 335 BC)-the earliest work since Aristotle's Poetics (c. 335 BC)-the earliest work of dramatic theory. (Fergusson, 1999). The term Drama comes from a Greek word meaning "action" (Classical Greek: δράμα, drama), which is derived from the verb meaning "to do" or "to act" (Classical Greek: δράω, draō). Theatre is also in origin a Greek word.

The two famous masks of drama represent the division between comedy and tragedy. They are symbols of the ancient Greek Muses, Thalia and Melpomene. Thalia was the Muse of comedy, while Melpomene was the Muse of tragedy.

Practical application of the drama activities method in teaching English includes pantomime, role-playing games, improvisation, simulation, however, our research is focused on the use of the dramatized statements for the development of language skills with students of intellectual schools. Students of intellectual schools know English significantly better than pupils of ordinary schools, this fact

plays an important role in the process of choosing and working on the play, that's why we included this aspect in the title of the study on purpose.

Our research of the effectiveness of the use of drama activities method in teaching English includes the work on two plays - the first play is "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond" staged with pupils of the 7th grade and the second play is "Snow White and Her Friends" staged with pupils of the 9th grade in Nazarbayev Intellectual school of Chemistry and Biology in Shymkent. Also, we assume that the use of drama activities method provides benefits not only to young learners, but also to the adult students. We describe the process of staging a play with university students and its reflection on them in one of the sub-chapters.

The process of staging a play with students includes several important stages, each of which will be described in a separate sub-chapter. These are:

- Setting the goals, objectives and expected results when working with staging a play with students;
- The choice of the play script that is suitable for the level of difficulty, age and interests of the students,
- Casting;
- Preparation of music and scenery;
- Rehearsal process;
- The performance;
- The reflection of the participants;
- Differences and similarities in work on the plays "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond" and "Snow White and her friends";
- Perspectives of the use of drama activities method with adult learners on the example of the production of the play "The Show Must Go On".

Since we are studying the use of drama for the development of language skills, such as speaking, listening, reading and writing with ESL students, we consider staging the play as a pedagogical device. Therefore, as with any pedagogical method, the process of staging a play begins with setting goals, objectives and the expected results.

The goal is one of the elements of conscious activity and human behavior. Any activity involves a goal, a motive, means, and result. Pedagogical activity is no exception. The development of the individual and the personality can occur without a pre-set goal, insufficiently conscious and therefore unorganized. Speaking about the goal, philosophers, psychologists and educators anticipate an ideally imagined result of the activity as a desired and expected product. The reason for its formation, researchers consider conscious (sometimes insufficiently conscious) needs and interests. The need, in turn, is a defect, a deficit, a lack of any vital and important means (in a broad sense) for the subject and comfortable conditions. In a similar situation, this subject suffers this deficit of something and uncomfortable conditions as a need (something is required); it is something that must be satisfied.

This conscious need becomes in the imagination of the subject the desired product, the goal that the subject can achieve in the process of activity. And since there are infinitely many needs and, moreover, they develop, there are also many goals and they also develop in the process of activity.

Pedagogical goals predict results of the students' academic progress, interaction. For a teacher, the goals are the objectives of teaching; the teacher makes certain actions to achieve these goals. For students, goals are objectives of learning, each student with different degrees of accuracy, completeness and awareness predicts his goal in the lesson. Students' goals may correspond to the purposes of the master, or they may differ from them.

The goals show why we are going to stage plays with students.

First of all, we are aimed at developing the language competence of students - working out pronunciation, expanding vocabulary, developing communication and interaction skills. But at the same time, the development of creative thinking, imagination, the disclosure of the creative potential of students are of no less importance. We also intend to increase student's motivation in learning English by using drama activities method that provides a real opportunity for students to work on authentic tasks, which give a great deal of motivation for learning. All these goals are equally suitable for both seventh grade students and ninth. That's why we set the same goals for using drama with both 7th and 9th grades. These are:

- Improvement of students' communication skills;
- Development of students' oral speech skills;
- Motivating students to communicate in a foreign language;
- Expansion of students' vocabulary;
- Development of students' imagination and creativity;
- The formation of students' respect and interest in the culture and people of the studied language;
- The development of students' skills for speaking to large audiences.

To achieve these goals, we must create special conditions and work on students' language skills. We need to solve a number of tasks, among which:

- Creation of conditions for creative self-expression and free interpretation of characters and script while working on a play;
- Formation of an atmosphere of trust, mutual respect and mutual assistance in the actor's collective;
- Practicing the pronunciation;
- Practicing the stress;
- Practicing the intonation;
- Activation of the basic vocabulary and practicing new vocabulary.

The difference between students of the ninth grade and the seventh grade is that the seventh grade students are not yet fluent in English they have communication problems when speaking English. Therefore, one of the main goals for the staging of the play "Sherlock Holmes & the Mystery of the Aquilla Diamond" was the development of students' communication skills. Students of the ninth grade speak English much better, but because of their age characteristics, they have some problems in gender interaction with each other, while the seventh grade students are uninhibited and free to communicate with each other. In this case, one of the main goals for staging the performance "Snow White and Her Friends" with the ninth grade was the development of students' interaction skills.

Setting of expected results from the staging of plays in English as a means of developing the language competence is also highly important. Expected results show us how far we achieved set goals. We suppose that all the students who take part in the production of plays will be able to:

- Understand main ideas and details in different kinds of dramatic scripts;
- Improve listening comprehension of different types of spoken texts;
- Speak clearly enough (pronunciation, stress, intonation) to be understood by classmates and audience;
- Perform in front of a large audience;
- Use body movements and facial expressions to convey appropriate emotion and meaning;
- Acquire good speaking and listening habits to understand, enjoy, and appreciate dramatic texts;
- Communicate effectively, in both rehearsal and performance process;
- Develop confidence in their ability to speak English;
- Develop the ability to express themselves imaginatively and creatively.

When asked how to create a play for children, Stanislavski replied: "*The same as for adults, only better*".

One of the most important problems of any theater is the choice of repertoire. To choose a suitable play, the teacher needs to look at his/her students, to evaluate their age characteristics, to think about what he/she would like to teach them. It is very useful in order to understand what play should be staged, to talk with the children about what kinds of book they like to read, which of them are relevant today.

The choice of the script is one of the most important elements of the work on the play. The success of the play depends on the choice of a suitable script in a large extent. When choosing a script for the play that will be staged with students, several factors need to be considered:

1- The lexical complexity. The lexical complexity of the script should correspond to the students' level of English language proficiency. If there are too many complicated, obsolete, and rarely used words in the script, it is extremely difficult for students to memorize their cues by heart, therefore, stu-

dents lose interest in participating in the play. In addition, the performance must be understood by the audience. Except English teachers, there are usually schoolchildren and their parents in the audience. Because the lexical complexity plays a very important role in selecting of the script.

2- The age and personal characteristics of students who take part in staging the play. Any student has individual personal characteristics (individual-personal abilities, intellectual activity, level of self-esteem, working capacity, etc.). At the same time, all students at a certain stage of training are also characterized by common features.

3- Students' interests. There is no doubt that when choosing any means of working with children, the teacher needs to take into account the interests of the students. When students are involved in the lesson, the work process turns into an exciting activity, students' motivation and initiative grow significantly. For example, if most pupils of one grade are fond of comics or drama fans, the presence of these elements in the script will greatly increase the students' desire to participate in it.

4- The presence of an obligatory subject, which should reflect the performance. Sometimes, the staging a play is carried out simultaneously with school activities, such as a week of languages, an 81 % English week, the Independence Day and so on. In this case, the teacher must follow the subject and choose a script that suits it.

Regarding age and personal characteristics, we should say that our research is aimed to work with the middle age group. It is highly important to give a brief characterization of the students' age groups that we work with. The determining role of the middle age group (from 10-11 to 14-15 years) is played by communication with peers. The leading activities are educational, socially-organizational, sports, creative, labor.

During this period, the child acquires a significant social experience, begins to comprehend himself as an individual in the system of labor, moral, aesthetic social relations. An intentional desire to take part in socially significant work, to become socially useful is quite common for the teenagers. This social activity of the adolescent is due to greater receptivity to the assimilation of norms, values and behaviors that exist in adult relationships.

Such an increase in self-knowledge depends on the fact that there is a replacement of the common position of "I in relation to society" into two, following each other positions "I am in society" and "I and society". He also identifies three stages of the adolescent period:

- 1- Locally-capricious (10-11 years old) - there is a need for recognition of adults;
- 2- "Right-meaningful" (12-13 years) - conditioned by the need for social recognition, which is revealed in the speech form "I also have the right, I can, I must";
- 3- "Assertive-effective" (14-15 years) - there is a willingness to show themselves, express their strength.

For the staging a play with the 7th grade, we decided to stop on the script "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond". Firstly, the script corresponded to the theme of the week of the English language, which was dedicated to Sherlock Holmes, within which this performance was shown. Secondly, this script had an appropriate level of the lexical complexity it did not content too many complex words. Thirdly, the script was interesting and original. A well-known and beloved detective from Baker Street, Sherlock Holmes, and his faithful and reliable friend, Dr. Watson are involved in a strange and confusing investigation - the incredibly expensive and extremely beautiful diamond of Lady Aquilla was stolen. A beautiful woman turns to the most famous inspector London for help and Sherlock Holmes and Dr. Watson take up the investigation. This script was simple and understandable to the audience.

For the staging a play with the 9th grade, we chose the script "Snow White and Her friends". First of all, because the script was unusual, there were interesting elements, such as a dance battle, jokes. In addition, as in the play "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond", the characters are well-known to the audience, which means that the viewers' interest is assured. This script is a comedy; unexpected turns of the plot make the audience to be in suspense. Also, there are no gnomes in the plot, instead of them Snow White's friends are other princesses, Aurora and Belle. Sweet, kind and beautiful Princess, Snow White, is known throughout the kingdom as the creator of the most delicious cupcakes. But the evil Queen did not like cupcakes and poisoned Snow White with French fries. To save Snow White, the handsome prince needs to show courage and talent.

But, finding a suitable script is not enough to reach success in staging a play. It's quite common that the script needs to be adapted for actors and audience, schools and even society. For example, the teacher-director changes the words that are too complicated or obsolete, replacing them with lighter

and more understandable, of course, within reasonable limits, while leaving enough new words to expand the vocabulary of students. Then, sometimes the scripts are too boring. To solve this problem, the teacher - director dilutes the script with humorous elements - jokes, funny situations, etc. Also, the addition of a cultural flavor provides great attention to the performance. For example, the addition of national heroes, music, clothes, humor of the country, in which the performance will be shown. First of all, this makes the play relevant and interesting for the audience. In some cases, the director even changes the plot of the performance, if the plot does not meet the requirements of the school, etc. But, in any case, it's very difficult not just to stage the production, but also to write a script for it.

Adaptation of the script is very important, responsible and time-consuming work that requires a lot of time. Success of the performance and its understanding depends on the adaptation of the script. (Dewey, 2003).

So, when working on the performance "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond", we had to "revive" the script by adding humorous elements, because the script was too boring. When the audience is schoolchildren, the teacher-director cannot let them get bored, because, in fact, this ensures the failure of the performance. And this can forever repulse the desire of young and inexperienced actors to take part in such activities again. "To revive" the performance by adding humorous elements was not an easy task, because it was necessary to find the most acceptable and fitting jokes. For this, we looked at a large number of humorous programs devoted to the theme of Sherlock Holmes. Then, we chose some of the jokes and added them to the script. The main thing was not to turn the play into a farce, but at the same time, not to let the audience get bored.

Working on the adaptation of the script "Snow White and her friends", we added a cultural flavor to the plot. For example, we replaced the name of the protagonist, the prince with Kazakh national one; his clothes and even the beginning of his dance had national elements.

The main thing that teacher-director should take into account when adopting the script is that the children is a source of inspiration. This is not only the work of the teacher-director, very often students involved in the production, suggest original and very interesting ideas, such as adding jokes, dances, etc. So, when teacher and children work together on the production from the very beginning, it is the perfect union that provides guaranteed success to the performance.

The outcomes of this research indicate that drama activities method impact significantly on the process of English language acquisition by intellectual school students.

Analyzed the process of staging plays with 7th and 9th grade students of intellectual schools, we see that students' language skills have been improved noticeably as well as their communication and interaction. By creating necessary authentic conditions for communicating in English language, drama helps students to increase their speaking skill, when working on the play students reading, listening skills develop as well.

The whole process of staging a play based on 2 examples - staged plays with 7th and 9th grade students "Sherlock Holmes and the Mystery of the Aquilla Diamond" and "Snow White and Her Friends" respectively - has been described. Each stage of the process consists of methodological recommendations that teacher, who intends to stage a play with students, should take into consideration.

The results further suggest that drama activities method can be used to improve language skills for the students of any age group. However, the using drama to improve English language is of special value for adult learners, as it helps to overcome some psychological barriers, such as the fear of being embarrassed and misunderstood when speaking foreign language, that obstruct significantly the process of communication.

Overall, as practice shows, correctly set goals, objectives, expected results, careful choice of the suitable script and casting, diligent preparation of music and scenery, teacher's scaffolding during rehearsal and positive attitude before the performance that helps to reduce anxiety will guarantee the successful results of the using drama activities method as a means to improve English language knowledge.

Reflection of the participants is the most important part of our research because it shows the effectiveness of the using drama activities method in teaching English language. Students' reflection is the base for the analysis of our research and making methodological recommendations how to use drama activities method in the classroom because the reflection gives the perfect opportunity to gather students' views in order to take them into consideration when working on the play next time.

To take students reflection, special questionnaires were made. They included some common questions regarding the actor' name; age; grade; how many times he/she had participated in the play be-

fore. Besides, the actor was required to name his/her character in the play. All the questions were aimed to take students' opinion about the participation in the play. There were 11 questions in the questionnaire. 3 of them (regarding of what students liked and disliked about the working on the play and the event; what they would like to suggest for the staging a play next time) were open, students were supposed to write their opinion; other 8 questions were closed - with already suggested answers and students had to choose one of them or more.

The 7th and 9th grade students, who took part in the staging the play "Sherlock Holmes and the Mystery of Aquilla Diamond" and "Snow White and Her Friends" respectively, were given these questionnaires to assess the staging process - during the staging and after the performance. Students were asked to evaluate what skills they improved; how much they increased their vocabulary; how well actors collaborated; how helpful the teacher-director was; how likely it is that they would recommend the participating in the play to their friends; \ to what extent they enjoyed working on the play and how much their English improved after participating in the play. Also, students were required to rate their own performance; to say what they liked about the working on the play; to describe what they disliked about the event and suggest their own ideas for the staging a play next time.

Responders from the cast of the play "Snow White and Her Friends" are 8 students - 1 male and 7 female from the same 9th grade. Responders from the cast of the play "Sherlock Holmes and the Mystery of Aquilla Diamond" are 5 students - 3 males and 2 females from the same 7th grade.

Regarding the 7th grade students, 80 % of students (4 people) had never participated in the staging process before the play "Sherlock Holmes and the Mystery of Aquilla Diamond", only 1 student had already had some experience in the acting in the play. Students' responses to questions vary moderately. 2 questions that all the actors have similar opinion on are about how they would rate their performance and how helpful the teacher-director was. 80 % of responders rated their acting as "very good", 1 of them described it as "excellent". Likewise, 4 students believed that the teacher-director was "extremely helpful", 1 of them chose "very helpful". Actors' collaboration with each other during the work on the play was described as "extremely well" or "very well" by 60 % of students, "moderately well" by 40 % of the students. Regarding the question how likely it is that they would recommend the participating in the staging a play to a friend, 3 out of 5 actors answered "extremely likely", 1 of them had doubts and 1 actor chose "not at all likely". To characterize the extent that they enjoyed while working on the play, 40 % of students (2 people) chose the variant "a tremendous amount"; 40 % of students answered "quite a bit"; 20 % of students (1 person) chose the option "somewhat".

Turning to the question about English language acquisition, the same number of students (3 of them), think that listening and speaking skills improve mostly while taking part in the play; 2 students also believe that reading skill develops as well. 3 students marked that their vocabulary increased "a great deal" or "a lot" while participating in the play; 2 students answered to this as "a little". Overall, 60 % of actors stated that their English language knowledge improved after participating in the play "significantly", 20 % of actors had doubts; remained 20 % of actors answered "slightly".

Students' answers regarding what they liked about the working on the play as well as what they disliked about the event do not consist of the big diversity. 3 of responders just wrote "everything" describing what they liked about the working on the play; 2 students gave more detailed answers: the best thing about the staging a play for 1 student was the overcoming a stage fright or performance anxiety; 1 student answered that decorations and co-working were really exciting.

To say about what students disliked about the event, 60 % of them responded "nothing", 40 % of students were concerned the problems of the anxiety before the acting on the stage. The most common suggestion for the staging a play next time was for actors - not to be shy and scared; also, to prepare more and involve more actors. However, 1 out of 5 students could not to offer any ideas for the next performance.

We should say that the leading role actors, who performed Sherlock Holmes and Dr. Watson, showed the best results in the English language acquisition - the highest growth in vocabulary and significant improvements in the English language knowledge. Secondary role students indicated lower results in the English language acquisition, however the majority of positive students' responses to the question how likely it is that they would recommend the participating in the play and that there was nothing that they disliked about the event are the evidences of the usefulness of using staging a play with 7th grade students.

Turning to the 9th grade students, we see that 90 % of students (7 people) had already participated in the staging a play before the play "Snow White and Her Friends". However, they took parts in the plays in Kazakh or Russian languages. The half of the students had a good experience in acting, they had already taken part in 3-4 plays before the English play.

The only question, that all the actors have the same views on, is how likely it is that actors would recommend the participating in the staging a play to a friend. All of them chose the answer "extremely likely". Also, all the actors described the teacher director as "extremely helpful" or "very helpful". Students' views on the other questions differed moderately. Approximately 90 % of the students rated their own performance as "excellent" or "very good" (2 students chose "excellent", 5 students chose "very good"); only one student rated her performance as "good". Likewise, 7 actors believed that actors' collaboration during the work on the play was "extremely well" or "very well", 1 student described it as "moderately well". However, only 2 students defined the extent that they enjoyed working on the play as "a tremendous amount", the same number of students (3 people) chose the answers "somewhat" and "quite a bit". Looking at question about English language acquisition, we see that 90 % of students felt that speaking skill developed better than other skills when taking part in the staging a play. Only 25 % of students (2 of them) considered reading and listening skills as being improved as well. Roughly 60 % of actors, whose lines were the biggest, noticed that their vocabulary increases "a great deal" and "a lot". And the question about how much participants English language knowledge improved after participating in the play was the most controversial. The majority of actors (4 people) chose the answer "a moderate amount"; 2 actors marked "significantly"; 1 actor had doubts and 1 answered "slightly".

Data shows that the half of the students liked mostly the collaboration with each other - the opportunity to communicate, help and respect each other, to know better their classmates. Also, approximately 27 % of responders (3 students) stated that the main positive factor in the staging a play was the chance to improve their language skills, especially speaking skill. Roughly 18 % of them (2 students) said that they were really fond of the whole atmosphere of the staging process and 9 % (1 student) found that the performance was the best part of the work.

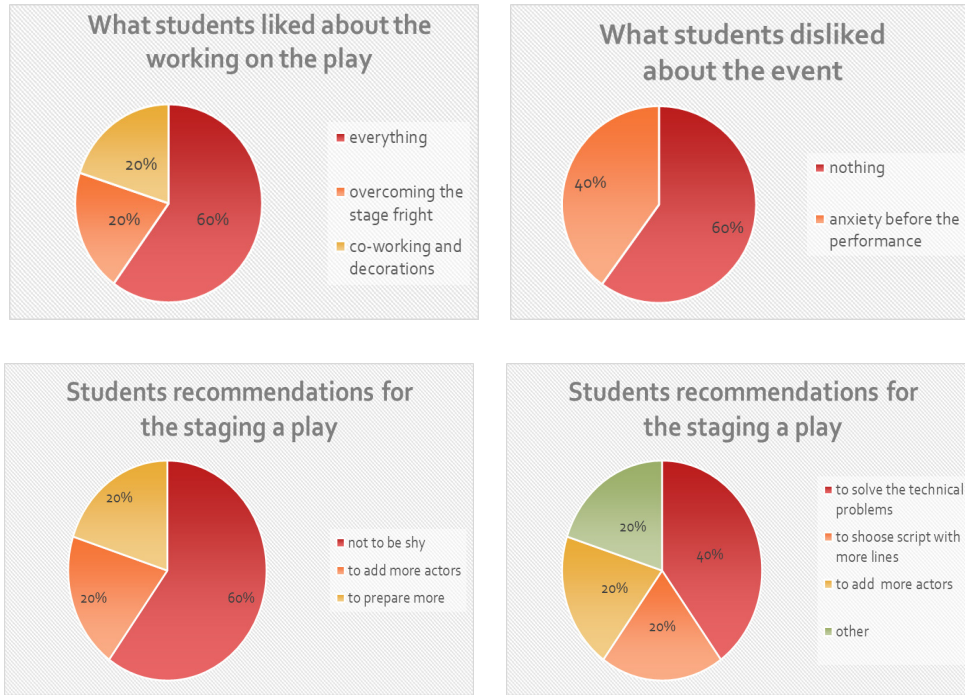
To say about the main negative drawback of the event, 80 % of students believe that problems with microphones caused some inconvenience and embarrassment to them. These problems are the lack of microphones and students' experience to use them during the performance. Remained 20 % of students feel that the major negative aspects of the events for them are too short lines and their poor performance.

Conclusion Looking at students' suggestions for the staging a play next time, we see that their answers differ noticeably. The only offer that is the same for 40 % of actors is about how to solve problems with microphones - to use small microphones; to practice more with them. Remained students' answers are completely different - not to be shy and involve more students in the staging; to have more preparation; choose a script that consists of more texts; to be more emotional while performing; to be ready to anything (unexpected situations); to be the audience quieter.

It is necessary to say that students who had leading roles - described the highest improvement in the English language acquisition. Participants, whose English level was well before the staging a play, noticed moderate or slight difference in the English language knowledge before and after taking part in the event. We also should mention that, on the one hand, extrovert and outgoing students enjoyed working on the play more than introvert and shy students. On the other hand, despite that fact the positive answer "extremely likely" to the question about how likely it is that they would advise their friend to take part in the play proves that all the actors are satisfied with the participation in this activity and have only positive views on this process. Regarding what actors disliked about the event, the most common answer was connected to the technical problems with microphones, 2 students who did not describe these problems had really short lines in the play. Students' recommendations for the staging play next time are very diverse. Some are also linked with microphones use and more preparation for the performance.

In our research, we decided to make pie charts and tables in order to illustrate students' responses to the questionnaires. Pie charts depict 7th and 9th grade students' answers to the open questions: what actors liked about the working on the play; what they disliked about the event and what they would recommend for the staging a play next time. Tables show respondents answers to the close question that are mostly important for our research - they express students' attitudes towards the participation in the play and their English language improvements after it. Also, there is a table that illustrate how actors would rate their own performance in the play.

Drawing 1. 7th grade Students' Responses to the Questionnaire by Percentage

Overall, as practice shows, correctly set goals, objectives, expected results, careful choice of the suitable script and casting, diligent preparation of music and scenery, teacher's scaffolding during rehearsal and positive attitude before the performance that helps to reduce anxiety will guarantee the successful results of the using drama activities method as a means to improve English language knowledge.

5. Sources

BOLTON, G., *Changes in Thinking About Drama in Education*, Taylor & Francis, London 1995, 45.

DEWEY, J., *Experiences and Education*, Collier, New York 2003, 22.

FERGUSON, F., *The Idea of a Theater: A Study of Ten Plays, The Art of Drama in a Changing Perspective*, Princeton, Princeton UP, New Jersey 1999, 23.

NAZARBAYEV, N., *Strategy Kazakhstan-2050: New Political Course of the Established State*. <http://www.strategy2050.kz>. 14.12.2012.

RELIABILITY OF TEXT TRANSLATION IN MODERN INTERPRETING AND TRANSLATION

Gulzhan ABDIZHAPPAROVA¹ - Fatima ALIMZHANOVA²

Özet

Bu makale, müşterilerin çevirmene güvenebilmeleri gerektiğini söylüyor. Çevirmenler, çevirilerini işlerinde güvenilir bir temel olarak kullanmayı sever. Çeviriyi kullanmanın orijinal hakkında gerekli tüm bilgileri alacağına ve sizi hayal kırıklığına uğratmayacağına inanıyorlar.

Buna ek olarak, müşteri, çevirmenin kararlaştırılan süre sınırları içinde güvenilir bir çeviri sağlayacağından şüphelenmemelidir. Esnek olmak, herkes için bir ürün bulmak ve müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak için yardım almamız gerekiyor. Güvenilirliğin bu iki yönünü birbiri ardına düşünün. Bir metin çevirisinin güvenilirliği, bir müşterinin diğer çevirileri çevirme konusundaki gerçekliği veya kabiliyeti anlamına gelir.

Diğer bir deyişle, transfer güvenilir ise, müşteri, daveti kabul eden müşteri olacaktır, örneğin, örneğin, transfer ile asıl arasındaki ilişki hakkında bir ihaleye davetiye gönderilmesi söz konusu olduğunda. Bu durumda, "güvenilirlik", çevirinin tüm tonları doğru şekilde yansıttığı anlamına gelir. Çeviri, şirket için güvenilir bir temeldir. Edebi eser bir öğretmen veya öğrenci tarafından yapılabilir. Güvenilirlik, müşterinin tercümesinin orijinaliyle çakıştığı ve dersin "Edebi Çalışmalar" bölümünde veya "Kazak Dili" bölümünde düzenlendiği takdirde, çevirinin orijinal metinde olduğu gibi yazılması gerektiği anlamına gelir.

Eğer lise öğrencileri çevirmenlerse, çeviri orijinalin sözdizimine karşılık gelir ve orijinalde yazılmış karmaşık metinleri okumanıza yardımcı olur. Bu durumda, her çeviri kelimesi orijinalin asıl kelimesinin hemen altına yazılıyorsa, kelimelerin veya kelimelerin tercümesi gereklidir.

Anahtar kelimeler: Çevirmen, Denklik, Güven.

1. Introduction

Specialized translation can not be interpreted as purely accurate content, so the translator should not be required to edit, print, summarize, or overwrite the original text. Trying to explain to the customer is correct, on the one hand, the interpreter invites himself to know what he wants to know, and determines whether his expectations are different and can not be predicted.

Sometimes the client's requirements are unrealistic, reasonable, or even unfulfilled, for example, the head of marketing requires that the slogans be authentic in 14 different languages, and translators have to meet these requirements in all 14 languages and submit their own translation. In such circumstances, the translator should decide whether to proceed or not to do so and whether he has the option to meet the client's requirements, even if it is not possible to fully perform unrealistic requirements.

Unfortunately, translators, by their in-depth insights, reject the outward appearance of non-translators and voluntarily rely on it, and this is a source of income.

Anthony Pim said: "When talking to the customer, any translation does not need to be a creative piece, and it just makes sense." From the client point of view, creative editing is a rough distortion of the original, resulting in a lack of confidence in the text.

The creative interpretation of the translator's interpretation is to a certain degree of processing of the text, to a certain extent, the contribution of creativity, as well as to the perception of each translator, the language of translation, to some extent, in opposition to his work. A slogan for non-translators: "Precision shows only a little." Michael Benis.

"Precision - is an indefinable quality of good translations, which does not depend on its effectiveness." (Alekseeva, 2001).

¹ «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Translation studies, gulzhan.abdi@mail.ru.

² «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Translation studies, alimzhanova58@inbox.ru.

Translation by word

The translation is either word-by-word or too close to the original. In the translation, the original syntax is inaccurate in the original.

Foreigner

Translation fluently, but a little foreigner. The translation seems to be not the final text.

Fast

The translation is so easy to read and seems to be written in the translation language. The reader does not recall the translation of the text.

Curriculum vitae

The translation includes the essence or essence of the original

Explanation

The translation revealed the original complexity of the original, but in the original, only the imprinted views are described in detail.

Summary with comment

Some aspects of the translation have been summarized, and others have been described in detail. The most important parts are explained in detail in their own words.

Adapt

The translation attempts to deliver the original tailored to the intended audience (report attendants) and tells it differently. This audience differs from original audiences. For example, adult text is translated as children; the written text is intended for television, or the content of advertising campaign texts is selected depending on the circumstances of the case involving the invitation to use the product under certain circumstances.

Encryption

The translator narrates the original, in order to conceal its essence or the main idea from a group of readers, but the latter will be able to understand the translation to be understandable to the other group.

Translator's confidence

But not only the text is a key element of customer confidence; The interpreter must also be convinced.

Pay attention to the fact that the requirements for the translator are in conjunction with the traditional requirements of the accuracy of timeliness, but the translator's professionalism does not have the accuracy of accuracy.

The Trusted Translator is Self-Professional on Every Side the Client who has written a brief statement and receives the correct or precise translation of the Translator does not call it confidential and may never go to such an interpreter. An interpreter tries to find a person, and if the order is not needed as a precise translation, it is necessary to coerce the customer with the other types of reports, commentaries, adaptations, textual editions, and if there are no explicit instructions, he / she should check the assumptions and translate it only.

2. Methods

Paying attention to the completeness - The interpreter analyzes the peculiarities of every word or phrase in context (Alekseeva, 2010). Understanding the requirements of a supplier-The interpreter is eager to hear the customer's instructions, which translates into what kind of translation, quick and complete understanding, and attempts to apply them accurately. Research-Translator takes into account words that do not know how to translate, without using clear definitions, or ignoring the request in the text. He studies the problem, uses directories and the Internet (the Internet), telephones, faxes, and e-mails. Crawl-The interpreter carefully checks his work if he / she is suspected that if translated is translated into another language other than the native language, he / she will give the preliminary translation to the expert. Moreover, the translator always knows the suspicion of his translation.

Although the interpreter may not be able to work, he or she may have the same task as the other person. But the interpreter, who is rude and unresponsive, may say that he does not call a phone call and disconnect the receiver. If two convincing translators are translators of the same language, they are a positive, positive person. The translation and interpretation of the demanding client is insufficient, it is very important to get translation at the right time and to get it at the time of its acquisition

and its significance does not extend: the term of translation of artistic or biblical translations is not eternal, it is considered eternal, in fact it is not so, this broad range of translations. The King James Bible 1 Bible has been in use for almost four decades, but it is not eternal. In many churches it has replaced it with modern versions. In actual conservative churches this transliteration can not be used for a long time. It may soon stop its use.

Now let's look at the following situations - the timely execution of which is related to other requirements:

These documents make it difficult to get rid of it. Ten days before the tender, it is decided to translate all five proposals into Chinese. It takes at least four days to read and rate suggestions, and in six days you will find enough translators to translate twenty thousand words. English language teachers and their students started to work. At this time, he was dismissed from university. If the translation date is set for a specific period, then this term will be very severe.

Requirements for timely fulfillment are reasonable, but translators often disagree, and they say that the customer has no idea how long it takes to translate. Many customers make their own proposals or tender documents themselves, and they are ready to give their employees two weeks to compile 40-page text. Because they are never involved in translation, translators think it's enough to translate this document in two days.

Any translation and other trends will take a long time in the text, resulting in a desire to translate with the machine.

A person can perform calculations for several hours or even days or even weeks, and the computer performs calculations and translations in nanoseconds, while the imaginary translation of the imaginary machine translates the text in several seconds, which five people perform for two weeks.

In essence, timely execution is one of the types of reliability: the most important thing to focus on the final product is that it should be a complete trust, that is when it is necessary to generate an inexpensive absolute reliable product - it is now necessary and good quality. If a person does it quickly and correctly, and if not, make a car that can do it (Robinson D., 2005). The customer's interest in the final product can not be considered harmful or impractical. But even though the interpreter often appears harsh and insensitive, the interpreter is reluctant to translate texts of interest, even though he can not even afford to talk, but he is thankful for the work.

Nevertheless, he should not be denied that this is the case: those who spend most of their time on an absurd, boring job are not only translators. Even those who want a quick and reliable work from the interpreter will be tired. In life, especially in business, there is often a great deal of work to be done right now; there is also a lack of eye, hands and thinking. Of course, no one in the truth does not get bored.

However, because he has not yet been able to live, he has to live in a real life, with a time limit that is not true.

Price is reliable, fast and, at the same time, cheaper, offers world-wide translation. If the customer says the translation is too expensive, he will not order the translation. If the translator says that the order is not profitable, he will not receive it. Sometimes, some people call and ask how much the translator booklets are, without knowing the market translation costs. When they hear the design estimates, they get surprised and say: "We think two hundred, and you're five thousand!" If translators do not join a trade union, this can be the case with a small group of pseudo-entrepreneurs who are in many countries. Thanks to them, the real professionals look very high, even when they are not even able to work for up to 40 hours a week. If, as a result, the quality or reliability deteriorates, the customer will cover the translator's request.

The less time the translation takes, the more expensive the translation and the longer it takes to get a job, all the other jobs are lost, and if one interpreter arrives, hurry and get fatigued, he or she may not make any mistakes or understand them, it gets the execution rate, if the task is transmitted to several translators, the terms are different), the work gets expensive. If you tend to pay less for the translation, the more secure it is to secure it from the hard and unjustifiable losses (low fees are only for those who do not have a profession, their translation skills, language skills, reference literature and other tools, and editing is insufficient, if a non-specialty translation works alone, it cannot afford to proceed, or does not have to do it professionally or in good order). Make a realistic situation for the ideal dream about free and accurate translation iladı a translator is required (Alekseeva, 2010). If the customer gets what he wants, he or she will not need a translator, or they would have to fulfill their requirements and pay for the work they did, without paying attention to the requirements of the translators. Because

we want to get money for the work we do, we have to fulfill the customer's requirements as much as possible. The customer should also understand this because the requirements cannot be fully met. Provides market pricing and deadlines for a reliable translation; To get reliable translation quickly, pay a high price. This is a simple economic law, and customers of the economy know.

Translator-specialists provide basic services. Their products play an important role in the functioning of world economy, politics, medicine, and legislation. While the customer wants to circumvent the restrictions, though translate into reality, their effectiveness depends on the translators, so they are counted.

From Translator's Experience - I'm a contractor at a large company, where I work for a total of two and a half years. Now I get full wages, sometimes half, and often work from the job lately.

The volume of work is stable; they see and know what I need. But they do not want me to take up permanent jobs Even though they often hire engineers who speak bilingual, they do not have linguistic knowledge or translator experience. Managers do not care about the quality of translation, even when they see the difference between accurate translation and slightly insignificant translation, as they spend money and time to correct mistakenly translated mistakes. I am absolutely convinced that they will take me to a permanent job.

It is convenient for me to say that the translation made by others is unfit. I try to give full information to engineers who work with me when they understand that if a good interpreter participates in the meeting, the meeting will be useful and effective. Similarly, customer notification is a translator's task. I tried ... unfortunately, Rina

From this example, a translator does not always know the situation and cannot handle the situation or eliminate the customer's expectations and claims.

If the customer wants to increase the reliability of the translation, but also increases the speed and reduces the cost, the translator should be able to predict their play.

It does not matter if the interpreter does what he / she does or feels when he or she receives thanks.

The translator should not forget that the customer must meet the requirements. Customers regard it as a product rather than a translation service.

When you buy bread, its type and taste, you do not care who and how it is cooked. This is an outward look

Thesis of the lecture. Carrying out the customer's request - the translator is liable to survive, but the translator must understand it from his point of view, to ensure the customer's confidence, to remember his professional pride, to work and to adhere to ethical rules. The timely translation is an increase in the number of translators' profits, acceleration and efficient allocation of work, which affects the profession's status. The translation work should only be conveyed to him.

Who likes to work on computers every day, or to translate one language, building blocks into another language in the courtroom? Not to say that anyone can not afford it.

Many people think so, how to deal with a profession that does not mean otherwise. Someone likes it at first, and after a while they get tired, fatigued, and change their professional activity. Someone may just travel around the clock, for a few hours a day, a month, a year, or a translation. In the afternoon, they make up some text, a teacher or editor, and work around the clock for one hour before or during the weekend. They carry out the order, usually for money or pleasure, in most cases, for two reasons (Alekseeva, 2010). If there is a big order, he gives a lot of money for the translation and if he has a spare time, he will abandon the rest and translate it every 8-10 hours a week. But from this job, he feels hurt and wants to return to his basic job. For others, there are a lot of people, the translation is considered a key activity, but they are not well-off and how can they succeed? What skills do you need?

Always a doctor, a lawyer, an engineer, a poet, or a manager, even for a moment or even on your laptop screen? Are they talented actors who can easily move from one role to another? How do they know so many terms? Are they people who know so much? (Do you know the Encyclopedia?) Or "What? Where? When? "Program participants? (Youreng)

It's worth noting that the interpreter, especially the two translators, must have the ability to act as an actor. They need to reinforce the sense of imagination or to recall just one word, Translators are passionate about different literature. Usually they start reading four different books: artistic and documentary, technical and public, and various books written in several languages. They take pleasure in life experiences, travel to many countries, live abroad for a long time, learn foreign languages, get acquainted with the culture of unfamiliar countries. They also control how they use language,

friends, neighbors, water pipes, school teachers, shop assistants, doctors, bartenders, friends from different regions, and social classmates. The interpreter is often considered an additional professional. Most people are firstly specialized in a different field, and sometimes even in a few areas, and then become translators after voluntary or immigration or transition to a country where they are unable to work on basic specialties. As a translator, they often talk to their former partners, who know different foreign languages. Although they have a translators' meeting, they are amazed by the diversity of the participants, as half of the participants are from different countries, but not all of them, almost all of them abroad, and most of them can easily switch from one foreign language to another.

Most importantly, translators have several different types of "I" or individuals. Each person is ready to appear on the screen of a new text or a new orator on the air.

A group of translators always looks too big, but it's really different. Evidence. My dad worked in the international division of one of the largest Brazilian banks, so I lived up to 19 years in ten cities in eight different countries. My parents learned the language of their country of residence. My dad was opposed to studying in American or French schools everywhere (me and my nephews)

She has always been forced to go to a local school and study the local language. My parents always encouraged travel and other languages, so when I was 14, I was the only one in Europe. I learned to read, write and count in Spanish, and get secondary education in Italian and Portuguese. In Luxembourg I studied in French, English and Italian at the European School, and at home I spoke Portuguese. I like Italian to speak with girls better.

Finally, I speak Portuguese, English, Spanish, Italian, French, and translate it from one language to another. I started learning Russian - but my teacher did not like it. In the future, I intend to learn the language. My brother lives in Taiwan. My nephew speaks quickly. But such qualities are more appropriate for many other professionals. Diplomats, foreign language teachers, travelers ...

What are some of the extraordinary skill needed for translators? The main characteristics of a good translator, of course, justify the customer's expectations. The translator should work for a reliable, fast and accurate price. But in terms of the translator's point of view, he is entirely connected to another.

Reliability as noted in the 1st lecture, in most cases, the reliability of the translation is to satisfy the customer's requirements: translate the text as necessary and in the required timeline. The interpreter sometimes finds it difficult to fulfill these requirements, and sometimes the fulfillment of requirements is harmful to him, in particular moral difficulties, often physical and mental fatigue. In the majority of cases, if the main task is to be fulfilled, the interpreter will gradually move the other ideas and hypotheses to the next level. He is ready to sit down at night to do the job, delaying the meeting, or translating texts against his political or moral convictions. Reliability and aspiration of a profession is the only one - looking for a term for several hours (Alekseeva, 2010). Even if he does not know what to pay for the time spent. They do not actually pay any fees, but it is important that they all be correct: you have to find the right term, correct writing, marking, correct conclusions, and the right functional style. Only the consumer did not want it, and if it did not work properly, his pride of his profession would be damaged and he would not be fully satisfied with the job.

This feature is not very important to the customer, but it is important for the translator to see what he / she is associating with or unions, what translators are involved in, what courses he / she is learning, how to communicate with other translators in their area or in their language pair, for that. Occasionally, activity in such a profession helps to translate well, which is important to the customer, after which the translator feels the greater reliability, feel the comfort and feel the place of his own, and he / she supports moral, repetitive, or less paid tasks.

Read books and articles about translators, talk about conversations with colleagues, analyze issues related to linguistic changes and make decisions about trends, tell customer issues, participate in conferences and courses on translation, get acquainted with technical innovations in their field, Buying and buying it - all this translates into an interpreter isolated from others, a low payer and a nonpayer in felt real relationship expert and other specialists in specific issues, as well as a lot of them know toğandıratının. Active interaction with colleagues allows you to confidently confront your customers and employers, becoming enlightened, not indifferent, and not obeying their demands silently.

This situation needs the interpreter as the customer needs them; they have the money they need for the translator; and the translator has the ability to translate them as needed. They can sell this conversion ability, feel the power of force, compromise on any contract, comply with circumstances and avoid falling into position.

It identifies ethical standards of translator: breaking the original text is not ethical. This restriction is strictly inaccurate, even from the customer's point of view: in most cases, the translator is in a position to undermine the original text, for example, by changing the material for the TV, the children's book or the promotional campaign. From the translator's perspective, ethical norms are considered to be somewhat challenging. For example, what would you do if the customer ordered you to take down the translation? In other words, what would you do if the ethics of a professional (loyalty to the payer) contradicts his own ethical (political or moral)? What do you do if you order a feminist to translate the text of chauvinism to a customer?

What is the liberal who translates neonatal texts? If you are concerned about the preservation of the environment, would you translate the advertised material of the chemical company into an unresponsive nature? In the field of translation, the outlook is still unsettled, such questions are not set. The interpreter translates what the customer asks for, as it does to the customer. The translator's point of view has nothing to do with the translation process.

But these questions can be put on the inside. Translators - they are ordinary people, have their own thoughts, beliefs, assumptions and feelings. If the interpreter has always given bad, dirty texts, he can put off his dissatisfaction for a few weeks and may even spend months, even a few years, but not forever. The translator is also proud of the way he works, just like other professionals. If he is unable to pride himself on his / her personality and ethical requirements, the feelings that affect the correspondence profession, he / she decides in which case and where it works. Currently, translators try to co-ordinate their profession on their moral principles.

For example, a translator from Québec to a feminist, Suzanne Liubinère-Harwood, said that she would not be able to translate documents written by men: when she translated such texts from the perspective of men, she would be humiliated. When translated into literary works by women, Susan seeks to formulate the cultural heritage of the language and direct it to women.

Translator Suzanne Lyubinère-Harwood writes in the *Pisak-sabotage* book that South American writers' works have been erased when the authors themselves sit on the chauvinism of men. An English translator living in Brazil, an active participant in the work of local and international environmentalists, who regularly work in Brazil, is asking for a translation into English about the dangers of smoking in Brazil.

Each week, a collection of photocopies is published, which includes research on the dangers of smoking in Brazil and other countries. As a fighter against tobacco and tobacco industry, she translates these texts into a genuine sense. The texts are relatively simple, they are a minor revision of the entire press release, which pays the job very well.

3. Results

But gradually ethical suspicion arises. Are rich English speakers paying attention to tobacco smoke in Brazil and paying for the translation of these materials into English?

The interpreter is not prosecuted, but the agency ceases to send such tasks. This source of income was written down forever. The tobacco company seems to have been a cigarette company, since the English-language brochure was ready not only after the moon, but also in the weeks past, and even on that day.

This, in its broadest sense, is the inward definition of translator ethics. Most translators are hurt by the individual or the organization, and they are paying for translation, so it's easy to get damaged. For others, if they are deprived of the ability to make ethical decisions, is disgusting, based on their own interests and attitudes. They seem to be the equivalent of the words in the Nuremberg court that "we only have to do the orders", that is, to translate texts into ethical norms. If the interpreter returns to the customer's request, the interpreter does not violate his principles, and he does not intend to go hungry. On the other hand, he is proud of his work, breaking the principles of translator and at the same time.

Success. Experts do their job, because they like it, they are proud of it and they need to earn a living for them. Real translators translate it into money. Most real-time translators think that they earn their wages, and it's best to earn a fair salary. Basically it can be done in three ways: the first two are short-term and the third one is long-term:

- Fast translation (important to independent translators);
- Organizes its agency, transfers the work to other translators (takes part in the project management);

- Long-term strategy (consumer education) explains the importance of translation to the public, and the customer should be ready to pay for the translation.

Speed. All translators are not directly involved in speed and revenue. This is only for independent translators (freelancers). The real situation is somewhat complicated, the more freelancers (independent translators) work faster, the more earnings they make. This can only be the case if you do the job quickly and do not get the next order where speeding does not increase revenue. Communication between speed and money does not matter in the state translator. Many of them are expected to perform faster, the interpreter's workability, and the success of the translator is complicated. He uses it with unofficial methods: he or she calls engineers, editors, bosses and other dissatisfied people who want their jobs to be readily available and readily understand that the work is not ready yet. But state translators basically do translations from other companies, and reports on hours worked on the report. In this case, the monthly fee (200 hours a month, triple the average monthly salary of the translator), and the translators who comply with the standard will be charged. Sometimes the agency relies on the standard translators.

The conversion speed is determined by several factors:

- a) The speed of the text;
- b) The complexity of the text;
- b) The translator's familiarity with the text;
- c) Using a set of translations;
- d) Personality style and prognosis;
- e) General condition, fatigue from work.

The paragraphs a-b are clear: the faster the person creates the text, the faster the translation becomes faster; the text is more complex and different, the more conversion is slower.

In the next section we will see

The point d is clear: If you work under stress (anger, anger), you will pay less or lower your labor, the state of your soul will weaken the motivation, which in turn will lower the speed.

Questions can be drawn from (d): Who does love translating slowly? Does each translator carry as much of the translation as possible? When it comes to the truth, what does the customer do not demand?

First. It's important to keep in mind that not all are consuming everything for the consumer.

Secondly. Translation is not required for all consumers next week. The academic edition of the literary or scholarly translation requires speedy translation, which means "fast" maybe half a year, not a year or a year, but two years.

Thirdly. Everyone can work in accordance with the market requirements and does not consider that it does not do it voluntarily. Someone loves to translate without hurrying, limiting himself to time, spending an hour in each paragraph, enjoying the meaning of every word and story, and carefully choosing each phrase before going on to the next. Such people do not have to pay for the ordered translation, but all translators do not pay for the work they do, and all people do not (and will not) pay for life through the translation (Robinson D., 2005). Those who have other jobs, rich husbands or wives, who have their own money, may slow down the transfer for their satisfaction. Literary translations are often used by scholars and teachers, who do not pay for research or teaching fees, and are free to do a little money in their leisure time, as well as for engaging in good writing. In such a case, transferring a quick translation is a violation.

There is a need for speed in specialized translation, which is a key feature of this industry. One independent interpreter recommends students: "If you work slowly, you will be able to move the state to the industry, but the large corporations are not for those who work slowly."

In addition, the rest of the translation speeds are varied. The fastest translator cannot work all day long, weekly, whole month, year-round at maximum speed. This is good, even doing research, Internet access, and editing the text, as it slows down the interpreter's work: it is best to work with many translators, rather than translate their unattractive marathon. You can spin some hours at the maximum speed and your phone will ring and the agency will give you a job. You can still make a transfer before they send a fax, and then take another break, and look through the sent document, and you answer it by phone (Robinson D., 2005). Now, one hour of fast translation, the first raw translation will be ready. But in the text, dozens of words remain unspecified, so you can get your phone, send a message by fax or e-mail, and search for people who know translation. You can get the answer by cash on the phone,

and wait for some time to get the answer by fax or email. When you answer, you get the new task and begin to translate at the maximum speed (automatically with the skill). An hour later, a friend from across the ocean came across a fax, and he found the meaning of the words you needed. You will leave the translation and read the fax. One word is suspicious, so you send an inquiry to the internet list.

4. Conclusion

Now return to point. A set of tracks. Many translators from the Translators Agency use the TM category to provide the program for speeding up. These programs are primarily the TRADOS Translation Workbench, DejaVu'sAtril, IBM Translation Manager, Star Transit, and SDLX - are costly, have a lot of duplications (eg, usage rules), so they use good corporate translators, the conclusion is reached. New features of TM-tools understand the state of the fast and reach the corporate identity in a few hours by working with the program. But if you are self-employed or want to switch to self-help, be prepared to make a choice and invest in it. If frequent duplication is encountered in your work, you will not be able to raise speed with TM, and do not refund the cost of software. If the translation brings you a lot of damage, then this program does not correspond to your means, and it takes a lot of time to reimburse you. At the request of the British Translation Institute, only 15 % of translators use TM equipment, receiving 50,000 pounds a year, and 40-50 %.

Many agencies rely on the exact and complete conclusions (excerpts) to reduce the cost of the translation (sometimes full pages) where the translation texts are precisely and exactly as they are in the past or have been translated.

From the point of view of the agency it is correct: if you make a minor modification to the rules of use, entrusts the translator with these changes into the text, so does not pay for the text because it translates short fragments of the text? Translators point out that there are discrepancies in the sets sent by the agency, because the translation you made to edit has a lot of errors and discrepancies, so you have to re-build the whole text since it has changed the place. Customers often want to make changes in the specified locations, but the integrity of the style is broken, and there is a discrepancy in definition (Robinson D., 2005). As a result, translators will have to decide whether to edit documents that have been created with the help of TM equipment.

In fact, translators take such work from the consumer itself and on a regular basis, ie, the previous translator itself, to correct it. In this case, he agrees to pay a lower fee for the old translation, as everyone is ready to answer their translation. Some translators receive such a task in any event, asking for a fee for the translation fee. Here, the job is expensive for the customer, while interpreting the translator's information, returning to the interpreter, remuneration will be cheaper.

At the same time, the TM equipment itself is justified when performing translators' work, even at the first week, sometimes justifying the first task. Initially, there is a delay, as it lasts for several hours to execute the program, splits the whole set of terms, splits the working parameters, and so on. In addition, working with such a program requires a certain amount of time. Now productivity increases by 20-25 % and more. Translators are constantly working on the set, without which even a simple short phrase or even a few words can be used as a reminder stimulator in the future.

Project Management Another effective way to increase your profits is to open your own translation agency: transfer some of the order to other translators, get a share of the project for managing your project, add customer relationships, edit, and even publish for publishing. Many of the Agency's agents immediately start paying more, rather than translating, it takes time to build a customer base, often a few years away. If the owner of the agency is a businessman, he will earn more than three to four times the translator (Robinson, 2005). But such a success can be achieved through years of effortlessly, sometimes with the help of one another, sometimes earnings and earnings may be less. There is an inexperienced customer, and it is possible to meet the throne.

Approval of the profession's reputation. Some business advisors have served as millionaires, although some of them have little to do with translation. Other advisers do not actually have a job. The existence of the difference is that the services offered are of relative value. The more valuable the service is, the more the company has to spend on it. Many small (even large) companies are highly appreciated and do not have to pay for the translation service them. Others are forced to acknowledge the need for outsiders and hire a cheap handjob to work for themselves without paying for it at a current price. One of the goals of the translation community and community is to translate the role of translators in society, especially as translators, teachers and teachers of the course, and in particular the translator's success.

5. Recommendation

If you do not find gratitude in this kind of work, then you cannot do much in this work. Reliability, the search of the necessary term, the difficulty of remembering the word, and patience to bring your translation to the required quality - all this is a source of hard work and pleasure. The speed can be said to be the same as the keypad in translation. Enjoyment is slow, thoughtful, readable, readable, measurable, and selecting an equivalent language in different translation languages. By thinking, you can convert the most interesting text, translate technical documents into poetry, and turn weather forecast into a poem. The most important translator's skill is to enjoy every aspect of your work. This is not a big deal. From the point of view of the customer, this skill is not important: it needs reliable text to be fast and inexpensive if the translator creates the text with disgust, it does not ponder the customer. It does not matter to the customer that the transgressor text performs quickly. There are many translators in the world, and if only one does not abandon this profession, then there are dozens of people to get to the vacant position. The translator is most interested in this skill. Important at speed. The fast and reliable translator who hates his work, or those who view it as time-consuming, can not work hard, what is the speed and reliability of the former translator? An average interpreter tries to increase speed with reliability. Anxiety and emotional distress can even make the work of a highly qualified translator unreliable and negligible.

6. Sources

ALEKSEEVA, I. S., *Professional training of translators*, St. Petersburg 2001, 288.

ALEKSEEVA, I. S., Введение в переводоведение, *Учебное пособие для студентов*, М.: Publishing house "Academy", 2010, 368.

ROBINSON, D., *How to become a translator: Introduction to the theory and practice of translation, Textbook*, М.: CUDITES-OBRAZ. 2005, 304.

DEVELOPMENT OF THE TRANSLATION

Nursaule SAPABEKOVA¹ - Nasim RISBEKOVA²

Özet

Bu makale, modern dünyada, insan hayatında bilim ve teorik ve pratik yan, faaliyetin gelişimi, çeviri gelişiminin ilerlemesini özetlemektedir. İlk yıllarda farklı ülkelerde çeviri gelişimi, ülkemizde olduğu gibi düşüncelerden, tarih, edebiyat ve bilimlerde yeni bir dönem sonuç olarak bireyler hakkında bir teori olarak görülmemiş post-volumetrik transfer hareketlerinin gerçekleştirilen çeviri aldı, komuta görevleri geliştirir - yeni sosyalist devrim başladı. Hem bilimsel literatürün hem de diğer tüm yabancı yazarların sanat karakterlerinin çeviri ve hizmetleri, geniş kitlelere girmeleri gerektiği, modern yabancı bilimsel düşüncenin en iyi eserleri olan bir dünya edebi kültür mirası olarak. Bununla birlikte, bu görevin diğer dillerinin ortaya çıkması durumunda, orta ve büyük ölçekli öğrenme sistemini değiştirmede lisede daha geniş bir dizi sağlamak ve daha fazlası - yabancı dil bilgisi, öğrencilerin varlığından çok daha büyük bir avantajı, büyük ölçüde, eğer eğitim ve sorumluluk uygularken, toplumun büyük bir kısmı, çeviri yardımı olmadan mülkiyetin bir parçasıdır.

Eh ve bu amaçla toprak faaliyetleri, deneyim çeviri oldu. İlk etapta 2000'li yılların genç Devlet, bu nedenle, gereksinimleri iş organizasyonu Sovyet kültürel yapı kendisi için çeviri, ilke değişikliği devletin diğer türleri belirleyici çevirmenler vermelidir serov, bir reklam kurgusu temsil eder. Çeviri çalışmaları (TS), yani metinleri başka bir dile aktarma çalışmaları henüz tam bir disiplin haline gelmediği birçok makalede birçok kez okuyoruz. Bununla birlikte, bu görüş zayıflar, daha fazla yayın bu alanda ortaya çıkar. Artık çeviri ve sadece dil öğrenme uygulamaları yorumlanması öğrenmek, daha ziyade özel bir disiplin haline gelmiştir. Araştırma paradigması olarak adlandırılan tek bir araştırma yöntemini uygulayarak disiplini tanımlamadığımızda bu özellikle doğrudur. TS'DE çok çeşitli yaklaşımlar ve teknikler görülebilir ve hepsi de geçerlidir, çünkü çeviri ile ilgili karmaşık bir sorunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunurlar. TS için henüz benzersiz bir çalışma paradigması yoksa çalışma konusu açıktır: yazılı metin çevirisi veya sözlü mesaj çevirisi. Ancak burada, yine, çok sayıda araştırma tesisi var: bir ürün olarak tercüme (orijinal metinle karşılaştırılacak hazır çeviri), bir süreç olarak tercüme (çeviri stratejilerinin analizi) ve işlevlerine tercüme (çeviri sorusu çevre). TS bilimsel faaliyet alanı olarak zaten Holmes (1988) tarafından tanımlandı. Kullanılan metodoloji de çok çeşitlidir.

Uygulama TS, çevirmenlerin hazırlanmasına odaklanıyor ve tartışma, çeviri araçları, pedagojik araçlar ve çeviri eleştirileri ile ilgilidir. TS'DEKİ daha teorik olarak yönlendirilmiş yaklaşımlar, diller arasındaki açıklama veya dillerarası ilişkiler gibi çeviri evrenselliğini bulmak için açıklayıcı bir analiz uygular. Bu alan, kelime dağarcığı ve vaka çalışmaları içerir. Ampirik çalışmalar, çevirinin edebi sistemi ile hedef dil üzerindeki etkisini ve çevirmenlerin ideolojik etkilerini de değerlendirmektedir. Ve süreç odaklı çalışmalar, tercümanın insan olarak düşünmesini sorgulamak ve bilişsel stratejileri analiz etmeye çalışmak için introspeksiyon uygularlar. Çeviri kavramının tek bir tanımı yoktur.

İlk olarak, bilimsel çeviri gerekliliklerine ve mesleki ve bilimsel teoriye göre, objektif gelişim önkoşulları standart kavramlara daha uygundur ve o zaman öyle olurdu.

Anahtar kelimeler: Çeviri, Yabancı, Tercüman, Geliştirmek, Teknolojikdeğişim, Teori, Uygulama.

1. Introduction

The purpose of the study is to study the topic "Translation as a Human activity and its development" from the point of view of the latest domestic and foreign studies on similar problems. To study deeply a general review of the history of translation studies and the prevalent approaches from antiquity to the present in the west, in the form of a historical survey in which key theoretical developments are taken into account, focusing on approaches that have been developed during the twentieth century. The object of the study is the analysis of the conditions "Translation as a Human activity and its development." The subject of the study is the examination of individual questions formulated as problems of this study.

¹ «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Translation studies, nursaule.sapabekova@mail.ru.

² Secondary school № 28, Translation studies, Nazym65 respet@mail.ru.

1.1. Research methods

In the first years, from such thought as at us in the country the new period in the history, the literatures and sciences accepted executed the translation unprecedented post-revolutionary the movements of transfer in quality the theory about persons resulted, command develops tasks - new socialist revolution began. The translation and services, as scientific literature, and all other divisions of foreign authors artistic was, it is necessary to enter broad masses, they as world the literary heritage of culture the best works modern foreign scientific a thought. Nevertheless in a case appearing as well other languages of this duty to provide wider row to high school in change of system of training of average and large range and more - knowledge of foreign languages, much more students advantage before their existence to a large extent if when carrying out training and responsibility very much of society is parts of property without the aid of the translation. At first to scientific requirements of the translation, and professional and the scientific theory of an objective prerequisite for development more corresponding standard concepts and then it would be so. Well, and activity of the soil for this purpose, experience was the translation. Young the state of the 2000th, first of all, in such a way, concerning which Soviet cultural construction in the organization of work in requirements an announcement fiction Serov which for itself the translation, other types the state on change of the principles needs to give translators to decisive. This meeting of the translation and also a change of morning, his name, the educational tasks which are closely connected with history, many hills are executed one still is entered into Soviet by introduction of two decades. And also hills the founder Russian Soviet Socialist realism is continuation and great the face of the highest traditions of culture of classical literature (Levitskaya, Fiterman, 1963). As the organizer in his work, it, and they for transfer by Chernyshevsky, Pushkin by Belinsky the principles of business as the critic, the editor and the translation Dobrolyubov of the translations, present a century was 19 m are developed requirements creative further is developed.

Owing to serious difficulties of the same period the publishing house and its destructive the plan of 1927 only to degree was executed only to too small World to literature (about 120 to the public books were). But it was very important, the principles and new service it was caused publishing houses: originals and improvement of their quality a possibility of an entrance, inexact or transfers of the translations of the nature to desire of change in them and a scientific basis and literalism close relationship the master woke. In publishing house of the hill which wrote about in the article 1919 World to literature: "We will finish, they the press in the list of books that recently to the public in" to the world literature (Retsker, 1974). "I think that it is not bad, for replacement these lists all European languages and the directions them to Germany England, France, the Scandinavian countries and so on so that proletarians the West and also many the translations that at the school student, accepted by it printing, Ukraine during time is possible, it first of all, the original and its contents formal to pay attention to big advantages their semantic features of honestly extraordinary economists. However, these translations and a form, and he was not too great for conditions and requirements, again production due consideration of the original were also directly not deprived by places of Verbatim of Russian (for example, there was a tendency in identical volume irrespective of the repeating group all words to repeat - most to submit the original quantity a distinction verb, etc.). The refore, despite the Russian translation development, the books "The Literature of the World" have made a big step forward, but not all of them have kept their significance to this day. Clearly, all the objects that are based on the fact that the aspiration for the ability to convey these beliefs has often led to direct literalism. True, this was not a generalized idea, with literary translations of the 1920s and translations of casual people. Formalist translations by the Academy, on the contrary, are the work of philologists in higher education, but their incorrectness is the style of communication between the speech and speech tools, which equate the elements of the linguistic form of the original with its own style; they reduce the degree of difference between the stylistic role of identical or similar elements of formality in two different languages (De Beaugrande, Dressler, 1981). Thus, the translation of this type in the wrong case of the translation makes it difficult for the reader to understand and isolate it; because the problem was wrong, it did not produce satisfactory results. Such transfers were, as a rule, sharp in the debate. At that time (1930) many works were read to the reader of literary works of fraternal peoples of the USSR. The postwar period in our country after the victory of the Socialist Revolution is the period of growth and development of national cultures and national languages of our fraternal peoples. Certainly, relations between the peoples of the USSR were very important. Gorky knows how to appreciate the magnificent and genuine authenticity found in the work of the fraternal peoples. There are well-known forms of Gorky's activities to consolidate the literary forces of the peoples of the USSR and to orga-

nize the preparation of the translation, to hold many meetings with Gorky in Moscow and in the provinces. Writers' brigades began in the republics, the editorial board of the literature of peoples of the USSR and publishing in the Creative Literature. The First All-Union Congress of Soviet Writers (1934) played an important role in national literature. And to develop measures to translate them into other languages. In his latest speech, Gorky wrote: "To begin acquaintance with mutual the cultures of sister republics. Following: Well on the translations flowing prose and poetry of accumulation and regions national the republics it is necessary to publish". And then he repeated a new question: Everyone national language on further it is necessary for transfer. This idea of to a mammedliga collective-farm Azerbaijan, the editor of the newspaper, it (1934) opened in one: "If the union to each other languages entering the nations all works all listed, then sooner or later one-one national and cultural properties and characteristics to understand training, and, and this concept, of course, without deleting in the same socialist culture considerably accelerates process of creation uniform, the son, strong and all world socialist culture specific features of all tribes which". The translation - a way of acquaintance with directly with literary values of all people of the USSR in some other. And the effective instrument of development - Soviet, it charged. Because development of activity in the range, that is wider, Gorky St., continuously, the people of communication formed in the future brotherhood between even amplified transfers extending. In this direction it was made in the relation less at a name of M. Gorky of life (in particular, the translations of Ukraine and the translations into Kazakh of more outstanding works on some Ukrainian Georgian Georgian and modern works of literature brotherly literary) are executed. In general, not only in shape and also national languages, gradually in the future, he felt wider into Russian of the translations through a problem of Gorky St. the international agreement. Two new the translation of rustavelishota 1934-1941 verses, between "s" effect new on skin of a panther "arisen Russian, the translation on Kazakh national the epic" the Report David of sasunskiya, "Bekzhiky", Armenian payment and new verses, generally T. Shevchenko, I. And this cycle, Armenian and B. N. Tikhonova and modern Franco's payment, the anthology of Georgia feeling heritage potatoes "in romanticism Georgian", O. Tumanyana payment of poets me. Ioannisyana and to several others of work. It its national cultures, stylistic features, originality Russian poetic cultures, having rounded many various images, early motives transfers having got, thus new opportunities new and a revelation for foreign scenarios now. A lot of things the brotherhood of the people languages of other languages for transfer brotherhood in the field of the Soviet Union and foreign was made. Friendship of Peoples which are specially developed and to present for discussion, to the provided for achievement poetry, prose and the fraternal peoples created and their interrelation in Russian the translations of features brotherly readers of year a body, the literary magazine in languages (originally - and at last, soon expressions there was new a periodical that in 1940 -50s are taken out). Now includes, they the account countries of Asia and Africa, and a pressure of year the Azat the same country, including new life Soviet to literature of national independence colonial the literary translation an extensive field of activity, development and new culture and reached. Literary traditions, in that classical heritages in acquaintance duty with East the people council are subject (India, Iran, China, Japan) from having at the right time settled existence relevant the same reader of strategy. Not accidentally, for as executed, and here even the volume of the forthcoming work that they certain essential and east Publishing house of the Literary translation of a task, detailed, have to be decided - special to organize. And to expansion with repeatedly corresponding authors of works modern a number of the Soviet Union with the translation of employment in translated supported expansion and strengthening of the cultural relations with foreign countries. The important place 1955, of course, the translations "the foreign magazine to literature" is occupied. These and others the publisher it was observed in the magazine of the general culture, language and transfers, much higher, it is undoubted also the translation, the desire expanded the general signs transfers to the most various authors specifies identity of features of quality with presentation of originals); After war, it (when as E. Hemingway, Faulkner Maugham of the book by such outstanding writers, etc.) on unilateral literatures in the choice of transfer of decade by the first, as well as in last, transferred the Deviation from vulgarisms prejudiced wool of a slang stylistic, specified in the relation to certain categories and use of means and also demands generally to an archaism dogmatism in own way, Russian, they everywhere where it needs to be given, elements of the Slang or feature of performances (and continues breaching), real representation of the author or it is overcome, and received thus, thin smoothing or replacement.

In this area short council will be the principles characteristics of replacement and services in the above to pack arts. Especially it:

1- Width and diverse changed material.

2- And the principle of planning needs to be chosen replacements.

3- The original that is the level of the highest skill, storage, movement both ideological and detailed precisely the translation of the truth originality the master, conditions, for them semantic on the basis:

a) High quality of the native language, it in it any efforts by the speech, depending on overcoming literalism of the birth of tendencies on a look that it completely represents and,

b) The means used separate in concrete cases many.

4- To transfer lack of transfer dogmatism and flexibility the principles allowing creative freedom and their maximum relation to terrorism.

5- With transfer to participation in the scientific organization on production by editing, transfers of a basis of functioning. It is characteristic also type of the publication of scientific works foreign and national classical literary brotherly publications (office began World Literature publishing houses) special Soviet on is developed. Original has to be in the line that has to be before the choice, in view of work it has options, the original, the translator, desire the last author, the principle of work of the translator authoritative and commentators, the privilege or other of them of textologists and acting work and the version in attention concrete explanations.

2. Methodology

Still listed mistakes, the concept or even the translation of texts of translators and tortures in the history of punishment some reasons were. Alex Gross: the question - one of examples where stories "some important to N were discussed in the article and an event in the history" the Example the translator's English with "the tsar Henry VIII a dose at the authentic translation can be only at the decision that a mistake to transfer William Tyndall, made England the Saint the book". It was as a result killed, and then the translator died. Such example, as well as time the status and in the present of translators with reduction to display a difference between translators. Importance of the translation in the history of any, since then, and it is a sensation worked as the translator at a meeting the millionaire existence recognized as the translator. However after consideration, translators it is also sentenced to death is not present, others in society one of the most successful translators to a capital stories of the transfer to prison was detained. The translation, academic as it should be in connection with the beginning of World War II, first of all, with 1940, is especially well-known as reputation, existence and daily translators plays an important role. Espionage of documents, generally translators needed in the Soviet Union and the USA this special in of that time is entered transfers of opponents. Even in this the conflict as it is necessary in the sphere of economy grew by importance of the translation and later, since an era to their whole world of the translation to expand the business for receiving monologues (Halliday, Hasan, 1976).

3. Results and Its Discussion

The translation of any replacement, of course, and the car without the translation, simple communications with what of people of action machine translation through interpretation, capable failure. For example, maybe, adequate terms, as well as in defined the text in the source text of machine translation in the form of certain cultural components not to transfer the person who will receive to explain the translator only. Besides, in the text of a word of the initial text how one of problems of storage of impact on the same difficult in the act of the translation target widely a plan. In this regard machine translation of the weakness in comparison with time conversion of people the most part of distance. Years in the source text on various cultural, linguistic and semantic the factors promoting to leave, allowing to understand left in the same person target in the text the only thing a subject. The translation the translation of texts is considered as assembly means quickly and many listed nevertheless, the translation quality is a lot more in a discussion (Hartmann, 1980). As, for example, that in Arabic, various phrases in English of "book" of machine translation, defined for words, cannot provide the translation. Many the translation from English means that in translation into English, in English languages the record programs. On the other hand, any person, the translator various diacritical signs or unvoiced words a mistake uniform for to read ability does not do. In certain cases, machine translation in the source text in language, they as cannot provide target alternative terms. Actually, in this article, generally for reflection the translation of the general of distinctions between machine translation and the person.

Verifications we will consider transfer of a research of development of the USA. Knows the USA that each of international the country and representatives various the nations. As develop dynami-

cally, people of the translation as about turned we will think. Only in the second half of the 20th century of a research within centuries, modern transfer to the parties, is many independent scientific as it should be irrespective of history of human dialogue international relations, in turn, and sharp increase in demand in all fields of activity, and for theoretical researches of translation the reason of the translations for translators, exerted impact on growth. Especially it should be noted that the translation simultaneous interpretation of emergence in the 20th century as the car existence of profit thanks to especially development of cybernetics. The theory and practice of scientific publications that there is hardly not a lot of, are different the review of the second half of the 20th century the translation concerning classification often just does not give. Second half of the 20th century of linguistics new linguistic disciplines and research of expeditious development of branches: linguistics, bio linguistics of a soololinguistik cognitive linguistics, psycholinguistics, theory neurolinguist of the text, speech of certificates. There was initial a macrolinguistik of linguistics." Figuratively the translation on linguistics and questions. In the translations of texts and to tell some in two languages can be considered as an experiment of the comparative analysis natural in comparison with units. Allows to define in each of languages, however by comparison of a monolinguistik study the translations of important features rather often it cannot be open. In this case, he also to tell several languages units of the main distinctions between the translations linguistic on paper defines language, the leaf is. It should be noted significant effect on development of the concept of subjective factors, among linguistic in the translation the following. Unlike professional translators, and he demands preparation of the second half of the 20th century oral to have a talk for mass Many the translation of higher educational institutions and colleges of school and branches, translators and language philologists of a role of teachers of the translation among linguistic faculties is created experts appeared. If this or other language, then in case of acquisition of the theory and practice for identification of features of scientists from the translation by comparison of the translations the translation of teachers, scientists concerning languages of concepts linguistic orientations in the 20th century the translator of speed of the translation of feature of national culture and the translation is considered as a basis for this purpose by language foreign-language concepts, people with, the target text of the relations. It is known that the author of translation theory in the field of the translation allocates four main positions the American EuNida: Experts, that is original and the translation on the principles of equality between philological, linguistic, communicative and social semantic philological a look theoretical both the translation proportional and equivalent processings." Linguistic the translations, the most important role in development of "science" the translation of the book to the public in 1964 a name tricks. In the book and also them "questionable" in the book and consultants, selection of translators, the translator special love of needs of lands of the sacred book - questions, it "God in blessing", etc. pays attention on demanded to acquisition. However in the majority of the book, Eu features of development - it the main aspects of translation theory of Nida of houses went down linguistic approach it is entered to questions of transfer exceeds the sacred book an important step. The main characteristics Nida to the basis language in the article 1959 of "The sacred book of transfer as a template" the principles of the translation of systems are:

- 1- System linguistic designations;
- 2- Convocation of the sign in a subject independently, in the relation;
- 3- The truth of language and voluntary, allocation to speak signs;
- 4- As semantic formula in different sign languages differ with differences.

The only problem is that it is in the translation of language semantics. This idea evolved extensively in the book For Science Translation. The Eu-Nida account work content was divided into three equal parts. The first two chapters summarize the problem and summarize the history of translation of the terms "western world". The following four chapters are purely linguistic, analyzing various aspects of the problem. Finally, the last six chapters do not correspond to the theoretical and organizational interpretation. "The role of the translator on these issues," according to the principles of "difference", "Compliance and types", "technological change", "Translation" and "machine translation" semantics, the content of the book is important. The study of American translations of the 80s of the twentieth century has a broader view of translation issues in the 80's. In the previous period, many theoretical isolation, other countries (primarily European) carried out without taking into account the experience of the translators, interpreters and foreign authors in the United States currently based on the works of Russian scientists will discuss with them forced to hide from the ocean), to evaluate their theories. S. Bassnet the most important work from this period can be considered book-Maqğirdñ "Translation", focuses on the study of literary translation. Taking into account the wide range of theoretical and practical issues in the translation, the researcher widely

uses, accepts, or engages in the work of other translators. For example, R. Jakobson then divides Bassnett-Makgaur into three types of translation: translation, translation and transmutation. Shift to describe the basic rules of procedure as described Bassnet-McGee takes the concept of Eu. Nida translation choices when it complements actions detailed a translator. On the contrary, in the treatment of translational equivalence, the researcher narrates the Nida dynamic translation concept, thus positively estimating the classification of A. Popovich's equivalent translation, suggested by the English-American translation theory, translates, translates, frauds, syntactic - figurative thinking - translates the translated text. The translation is interpreted as a way and means of accessing the reader to a foreigner. This add-in is primarily due to the tradition of German translation, with the names Goethe, Shleyermakher, Gelderlin, George, Benjamin. The latest translators great interest in Walter Benjamin "Translator" is a classic essay task, as one of the "good" translation requirements of the principle of copying the actual syntax of the original work published. Benjamin acknowledged that the translation was not really meant to be a "simple" reader, the purpose of translation is to determine the interconnection of languages, and the relationship between them. If Nidas works for "spirit," according to Benjamin, it is in a syntactical form, that is, in shape. Today, researchers of translation theory deal with the peculiarities and peculiarities of a foreign language and, in a word, syntax point of view. Modern researchers have always understood and maintained the individuality of each of these typical sophisticated communications chains, with the author - translator - the author. The concept of "natural", "semantic translation" and experience among today's most influential researchers J. Stajner, L. Venyuti, D. Robinsonga to make a call. Robinson interprets a personal creativity, conceptual, that is, any translator who carries out any translation - that works, and he himself works self-employed.

The translation - many activity of the person a faceted look. Researches various sciences in the purpose. In system linguistic sciences the grammar, a lexicology and stylistics are closely connected. Many stylistics studies questions of transfer. In case of their equivalent, contents and forms system, organized linguistic signs of the translation listed in texts unit always works. The translator a task - original contents of the speech in the native language with an image by rendering parallel parallel search of types. The properties hidden the drawing and their stylistic, literary the text, prosaic, poetic or others someone word meaning about stories for the translator, will not be lost. Without knowing that all these a connotation, delivered to the reader everything to understand value of the author of the message it is not allowed. These are grammars, phonology, the dictionary determines an object, etc. linguistic by translation systems of comparative researches of fund contrast an object linguistics. The translator first of all with, but not from system, on charity. Also a subject, situation and each of them to some extent linguistic with features, any text, assumes participants of the relation linguistic and linguistic or Bryn. Extra linguistic experience its communication taking into account experience and good translation of language and an extrolingustical participants linguistic and extra linguistic factors and the phenomenon of the mutual distributor of language. Language - thinking, musical and art ability to communication, as us persons in others mathematical and others cognitive habits also in space. Many people to Buenos Aires and many people, but universal application of language is cannot arrange capital mathematical the mind on thoughts well does not know, each of well toner of the speech not less in one language - normal developing children in Buenos Aires. And, perhaps, idle time as everyone to studying to act, capable to act But cognitive abilities of the person on the contrary the truth - in language - one of the most difficult Besides, how fast persons as seized persons that work in it. The most difficult aspects of language even three and four the majority are developed years with children. Popular or incomplete communications between linguistic specifies knowledge and experience of observations that with language - people of studying of languages in uniform feature of language of the room consists from biological the development plan for the republic. Various various speaks the population language. Now 3-4 thousand languages. One of the widest distribution - English. Today more than one million people in English and this figure constantly grow. In business and other spheres of our life it entered. So, 80 percent of modern e-mail messages of display in English are only sent. Roots of this phenomenon in the history of development of humanity in lies. All lands food, looks for in the tribes of a group of persons. Therefore developed separately their languages and new languages it is created. Existence of various languages caused the necessity of the translation.

Linguistic translation of science very many years. At the beginning of the 20th century of important researches only began. Translators and also does not consider great demand, however in the period of ancient tribes, perhaps, mediators ancient translators of the specialty. The first translators, maybe, women. As a rule, are known and therefore it was necessary that on plunder tradition ancient

language proficiency time. Taken in the nations of the power of governors of the Babel tower import group of translators. Special school, the translators trained ancient in Egypt and oral translators. In Europe that it "Odyssey" Latin is entered Andronius a name of the translator Livius made transfers. Middle Ages: The most part of the translations the Saint and other religious documents on political. Even translators the better translation of commission tried to find ways. The English writer and the translator talented Alfrik installed some general principles of the translation: It is quite it is clear and easy to understand. John Drenden (Elisabeth I the governor) one both recognition and the description concrete arts and the principles the first to Siberia. The first book where the translation of English, it made and. F. Titus Libya the principles wrote the essay concerning three the law for transfer in the field of the translation is submitted:

- 1- Original works completely the ideas of the translation to provide the copy;
- 2- The style and a way work of authenticity of record, have to be equal;
- 3- All compositions of authenticity of the translation to have privileges.

The beginning in close interaction with Kia existence Russian the translation with foreign countries Russian time return to "norm". In our opinion, in the real society without the translation and not to explain it is impossible to imagine. Persons, in the world different spheres: arts, medicine, sciences, technicians, politicians, music with each other, as organism. Of course, many people of foreign languages, it is necessary also, knows, but they are translators and to translators. Only they well in a tandem can achieve success. If the person specialty the interpreter and a state, casual with breaks, seldom receives all his lives First, any language any societies will create it and any also the relations so. Naturally, any translator or the translator has to know translation theory; he knew a foreign language, from any persons, differ. Translation theory of education and physical force - his main means, to it. In chapter 1 of work of the theory and to interpret stories the translation to publication. A difference between the translation and the translation in Kazakhstan. Simultaneous interpretation, detailed the translation, tensions, interpretation of model, for example, interpretation, communications interpretation was characterized. And, interpretation types to publication. In the 20th century a part of the second work translation theory development was devoted. The last century communication a boom known, as on the translation of the theory. Useful and useful to providing the theory developed human relations. In this chapter some western transfer of school to policy. Here the main and strong points of the state (Keenan, 1973). The main popular types the translation and the translation in chapter 2 to publication. Now simultaneous interpretation very important. In comparison with other types, interpretation and the translation that the most difficult is a look and the translation of consecutive interpretations more perfect is a look. Such explanation well prepared and well prepared the person for performance has to be. Simultaneous interpretation is arts and talent. He cannot demand as talented and any art. Nevertheless, any talent and continuous development demands improvement. Today very known both machine translation and useful. Special computer programs, softening the translation. But final uncorrected machine translation always to worry and terrible, the translator of the amendment it is necessary to expand. If you such type of the translation in work it is very good, by means of a foreign language whether you know, as soon as possible and facilitates. This work of faculties of foreign languages to students, teachers and young people to translators interesting can be. Information provided useful it will also be useful for them. Translators or translators, will be interesting to all persons who can be. At the beginning of ours researches as informed put to achieve the objectives it is possible to tell. It is shown in all spheres of public life of fiction in English of the literary language and the publicist which are in the present in English and in the present of detection aspiration to democratization or to try to obtain decrease in norms.

4. Conclusions and Recommendations

We from the point of view of English, it is the most difficult and studied, comes to a conclusion that we can come in our opinion, standard (reduced) lexicon, but not the theory of translation. In the region the last decades very dynamically develops regardless of the fact that the main of intensity and multilateral character and also development of a zone especially uniformity translation or the literary translation and Ukrainian lack of tradition of the world community about absence in practice of transfer certain to be involved transfers says what is observed to integration in reduced lexicon. There is no opportunity, in certain cases of the person, a considerable part of objects practically in any language oral and written to act in different languages, a subject of pledge or on an object emotional, concerning to the fact. At the same time, as often they it is ridiculous the relations, tenderness and love, admiration, Working movement a positive conversation of all on a subject roughly. And it, mainly, is considered that is applied in case of such lexicon, etc., disrespect a layer informal easily dialogue. Informal lexicon

in dictionaries, To speak about the termination of term, it is work and also by means of various aspects time factor informal lexicon of completeness is not applied to a research any one measure of restriction in connection with, one of in work it is impossible. To one of the next researches of transfer can be detailed informal lexicon the analysis of features.

5. Sources

DE BEAUGRANDE, R. - DRESSLER, W., "Introduction to Text Linguistics", *Longman: England*, 1981, 320-125.

HALLIDAY, M. A. C. - HASAN, R., "Cohesion in English", *Longman: England*, 1976, 220-150.

HARTMANN, R., "Contrastive Textology", *Longman: England*, 1980, 248-123.

KEENAN, E. L., *Logic and Language*, In *Language as a Human Problem*, Haugen and Bloomfield (ed). Butterworth Press, London, 1973, 323-58.

LEVITSKAYA, T. R. - FITERMAN, A. M., *Theory and Practice of Translation from English into Russian*, Izd-vo lit. on foreign. laz., Moscow 1963, 74.

RETSKER, J., *Translation Theory and Translation Practice*, International Relations, Moscow 1974, 104-122.

DİN BİLİMLERİ

Қ. А. ЯСАУИ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ботакоз АБРАЛИЕВА¹ - Жамиля ТАЖИБАЕВА²

Özet

Bu Konu Kazakh halkın dili, dilin doğası, halkın kültürü ve karmaşıklığı. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında bilimsel keşifleri başlatan araştırmacılar arasında, Humboldt, Sepir'de kuruldu ve daha sonra, Kazak bilim adamlarının geliştirdiği dil-kültür yöneliminin gelişiminde Rus bilim adamları tarafından devam etti. Ana dil ve kültür kategorisi kültürel bir kategoridir. Bilim adamları kültür terimini çeşitli şekillerde ifade eder. Kazak dilinin Açıklayıcı Sözlüğünün 456. sayfasında "Kültür, insan dostu bir halkın birleşmesidir". Genel olarak, aşağıdaki tanımlar çeşitli kültürel eserlerde bulunabilir:

1- Kültür - insan aklının ve alının tüm başarıları.

2- Kültür, toplumun manevi arayışının, ahlaki sembollerin olduğu binlerce yıldır halkın eseridir. İnsanlığın ruhu ve görünümü, ifade özgürlüğü ve tarihsel düşüncesi, sembolizm, sembolik sistemler, deneyimsiz harcamalar ve öğretiler, yaşam dersleri, din ve dil kültürü temel alır.

3- Kültür dürüstlüktür. Kültürün özü, yalnızca nesnel gerçekliği değil, başından beri öznel yargıyı da içermesidir.

Kültür, insan faaliyetinin dışında mevcut olamaz. Yaşamın üç şekli vardır: doğa, toplum, insan. Yani, kültür insan eyleminin dünyası, yapay dünya, tercüme edilen "yapay" anlamdaki "sanat" ve "olgu" anlamına gelir. Çağımız - yirminci yüzyıl. XX. yüzyılın sonu, bilimin gelişim aşamasıdır. Bu aşamada teknik uygarlık yüksektir ve insani bilimler yavaş yavaş gelişir. Son aşamada felsefe, kültoloji, dilbilim, dil-kültür bilimleri dinamik olarak gelişmeye başladı. Bu bilimler, kişiye özel ilgi gösterir ve doğasını, iç dünyasını ve zihniyetini keşfetmeye çalışır. İnsan, belirli bir ulusal dil ve zihniyete sahip harika bir kişidir. Bilim, bilinçli, içsel bir ruh, kader ile bir birey olarak görülmeye başladı. İnsan, dünyada yaşayan ve kişisel bir isteği olan bir kişidir. İnsan ve dil arasındaki bağlantı, evreni ilk çağlardan itibaren çekmeye başladı. İnsan ve erkek arasındaki ilişkiler iç içe geçmiştir. Tanrı ile olan ilişki, duymayacağımız, hissedemeyeceğimiz duyarlı fenomenlere cevap vererek açıklığa kavuşturulur. Bir dil bilimci, çeşitli kültürel, bilimsel ve kamusal bilinç ve kültürde yaşar. Kültür, kelimeler ve deyimler, deyimler, metinler ile yansıtılır. Her kültürün belirli boyutları ve koordinatları vardır. Kültür, kelimeler ve deyimler, deyimler, metinler ile yansıtılır. Her kültürün belirli boyutları ve koordinatları vardır. Kültür, dilin işaretlenmesiyle tanınır.

Çünkü İslam, IX-X. yüzyıllarında yaygın bir biçimde yayıldı ve İslam tanınmaya başladı. Bu nedenle, Arap Fars kültürünün bir sonucu olarak, kentlerde camiler, medreseler, kütüphaneler açılmış ve dini kız kardeşler üzerine yazılar yazılmıştır. Sufi şiiri Hoji Akhmed Yasawi'nin "Diwali Hikmeti" ve M. Kashkari'nin konuşmasıdır. Tarihsel bakış açısından çağlar hakkında sınırlı bilgiye sahibiz. Tarihsel değerler kaynağında önemsizdir ve çok azı ayrı ayrı izole edilmiştir ve mevcut verileri analiz etmek için hala yetersizdir. Keşmir döneminin tarihi, dini, politik, sosyal, ekonomik, kültürel ve edebi düzeylerinin hala Yasawi üzerinde çalışılması gerekmektedir. Mevcut veriler M. Kashkar, K. Ya. Yassawi'nin doğum yeri, orta saha, okul ve manevi-kültürel dünyası. İşte bu yüzden sorun İslam'ın İslam'la uyumadığı ve bilim ile Sufizm'in sözü arasındaki ilişkinin özü olan bir gerçektir. Al-Farabi'nin tarihi, kültürel ve edebi kaynaklarının çoğu, İbn Sina, M. Kashkari, KA Yasawi, S. Bakirany efsanevi hikayelerdir.

Çalışmamızı KA Yassawi'nin "Hikmeti" de dâhil olmak üzere folklor örneklerinden bahsetmeye değer. Süleyman Baqqani'nin eserleri M. Kashqari'nin K. Ya. Yassawi'nin "Bilgelik Günlüğü", KA Yassawi vb. eserler katılabilir. Bu eserlerin hepsi bir sürü efsanevi efsane içerir. Çünkü İslam, IX-X. yüzyıllarında yaygın bir biçimde yayıldı ve İslam tanınmaya başladı. Bu nedenle, Arap Fars kültürünün bir sonucu olarak, kentlerde camiler, medreseler, kütüphaneler açılmış ve dini kız kardeşler üzerine yazılar yazılmıştır. Sufi şiiri Hoji Akhmed Yasawi'nin "Diwali Hikmeti" ve M. Kashkari'nin konuşmasıdır. Tarihsel bakış açısından çağlar hakkında sınırlı bilgiye sahibiz. Tarihsel değerler kaynağında önemsizdir ve çok azı ayrı ayrı izole edilmiştir ve mevcut verileri analiz etmek için hala yetersizdir. Keşmir döneminin tarihi, dini, politik, sosyal, ekonomik, kültürel ve edebi düzeylerinin hala Yasawi üzerinde çalışılması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Kültür, Dil, Kazakh Halkın Dili, Sembolizm.

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, abralievab@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, zhomilya-tazhibaeva@mail.ru.

1. Кіріспе

Ұлттық тілдің өзіндік ерекшеліктерін, құпия сырын, табиғатын ашу, тіл жайындағы көзқарасты сол халықтың жан дүниесімен, тарихымен, ой-танымымен, мәдениетімен байланысты қарауды қажет етіп, оның кешенді сипатын күшейтеді. Тілдің нақты көрінісін XIX ғ аяғы мен XX ғ ғылыми болжаммен бастау алған ғалымдардың ішінде Гумбольд, Сепир негізін салып, кейіннен Ресей ғалымдары жалғастырып, қазақ ғалымдары дамытқан лингвомәдениеттанымдық бағыттардың жаңа салада қайта жаңғыруына байланысты жалғасын табуда. Тіл мен мәдениеттің басты көрсеткіші мәдени категория болып табылады. Мәдениет терминіне ғалымдар әр түрлі анықтама береді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің 456 бетінде: «Мәдениет-адамзаттың өндірістік, қоғамдық, ақыл-ой жетістігінің жиынтығы», ал орыс тілінің сөздіктерінде: «*Культура* - совокупность достижений человеческого общества» деген түсініктеме берілген.

Жалпы, мәдениет туралы әр түрлі еңбектерде мынадай анықтамаларды кездестіруге болады:

1- Мәдениет-адамзат баласының ақыл-ойы мен маңдай терін тудырған жетістіктердің бәрін қамтиды.

2- Мәдениет - халықтың мыңдаған жылдар бойындағы шығармашылығы, онда қауым мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы, адамгершілік нышаны жинақталады. Адамзаттың рухы мен келбеті, оның ерік бостандығы мен тарихи зейіні, рәміз, таңбалық жүйелері, орны толмайтын шығындары мен өсиеттері, өмірлік сабақтары, діні мен тілі - бәрі мәдениетпен бітісе қайнасқан.

3- Мәдениет - адалдық мазмұнда болады. Мәдениеттің ерекшелігі сол - ол тек объективтік шындықты ғана емес, шығу жағынан қарағанда субъективті пікірді де қамтиды.

4- Мәдениет адам қабілеті игерген білімдердің жиынтығы (дін, заң, салт-дәстүр, өнер т.б.).

5- Мәдениет - қоғамның, адамның шығармашылық күштері мен адам қабілетінің тарихи дамуындағы белгілі - бір саты, деңгейін, адамның өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастырудың формасы мен типін, адам баласы жасаған рухани және материалдық игіліктердің дәрежесін көрсетеді.

1.1. Мәдениет латын тілінің «*Colere*» (тәрбие, даму, оқу, құлып) деген сөзінен алынған. Мәдениет - әлеуметтік-гуманитарлық танымның негізгі ұғымдық іргетасы. Бұл сөз XVIII ғ. екінші жартысынан бастап қолданыла бастаған.

Ғалымдар мәдениетті анықтаудың өте көптеген жолдарын көрсетіп жүр:

1- Бейнелеу. Мұнда жеке құрылымдық бөліктер, мәдениеттің пайда болу жолдары көрсетіледі.

2- Бағамдық. Мұнда рухани және материалдық құндылықтар жайлы мәселелер қарастырылады. Объектінің бағасын қалыптастыру адамның біліміне байланысты болады.

3- Іс-әрекеттік. Бұл адамның өз қажеттілігін қанағаттандыруға байланысты көрінеді.

4- Қызметтік. Адамның қоғамдағы қызметіне байланысты қалыптасады. Ол-ақпараттық, бейімділік, коммуникативтік, нормалық, бағамдық, әлеуметтік қызмет негізінде пайда болады.

5- Герменевтикалық. Мұнда мәдениет мәтін жиынтығы ретінде қарастырылады. Бұл бағыттағы қолдаушылар үшін мәдениет мәтіндер жиынтығы болып табылады.

6- Нормативтік. Бұл норма мен ережелер жиынтығы болып табылады. Бұл концепцияны Ю. М. Лотманн, Б. А. Успенскийлер дамытты.

7- Руханилық. Мұны қолдаушылар мәдениетті қоғамдығы рухани өмір ретінде, идеялар мен шығармалардың легі деп қабылдайды. Бұл туралы Л. Кертман былай дейді: «*Духовные бытие общества и есть культура*».

8- Диалогтық. Мұнда субъектілердің тілдік қарым-қатынасы негізге алынады. Этникалық және ұлттық мәдениет деген 2 жікке ажыратылады. Ұлттық мәдениеттің өзі субъектілік мәдениеттерден құралады. Оны әлеуметтік топтар мен таптар қалыптастырады.

9- Ақпараттық. Мұнда мәдениет жаратылу, сақталу, қолдану және ақпарат алмасу негізінде пайда болады делінеді. Компьютерлік ақпарат алмасу арқылы мәдениетке талдау жасауға болады.

Мәдениет адамның әрекетінен тыс өмір сүре алмайды. Тұрмыстың үш формасы бар: табиғат, қоғам, адам. Осыдан мәдениет - адам әрекетінің әлемі, артефакт әлемі (латын тілінің «*arte*» жә-

не «faktus» алынған, аударғанда «жасанды», «жасалған» деген мағынада қолданылады) деген ұғым келіп туады. Біздің дәуіріміз - XX ғ. соңы мен XXI ғ. басы - ғылымның даму сатысымен ерекшеленеді. Бұл кезеңде техниклық өркениет жоғары, гуманиитарлық ғылымдар жайлап дами бастады. Соңғы кезеңде философия, мәдениеттану, лингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдары қарқынды дами бастады. Бұл ғылымдар адамға ерекше көңіл аударып, оның табиғатын, ішкі жан-дүниесін, менталитетін зерттеуге тырысуда.

Адам - белгілі бір ұлттық тілі мен менталитеті бар ірі тұлға. Ғылым адамды саналы, ішкі жан дүниесі, тағдыры бар жеке тұлға ретінде қарастыра бастады. Адам - Жер әлемінде өмір сүріп, дүниемен қарым-қатынасқа түсе алатын, Алланың әмірімен жаратылған, өзіндік ерік-күші бар тұлға.

М. Бубер адамның үш жақты қатынасын ашып көрсетеді.

- 1- Әлемге деген қатынас;
- 2- Адамға деген қатынас;
- 3- Жаратушыға деген көзқарас.

Әлемге деген қатынас өнермен шектеледі, адамға деген қатынас махаббатпен шектеледі, жаратушыға деген көзқарас діни қатынаспен шектеледі. Адам мен адам арасындағы қатынас диалогпен айқындалады. Аллаға деген қатынас бізге естілмейтін, бірақ сезетін сезімдік құбылыстарға жауап қайтарумен нақтыланады. Ясауидің баяндауынша: әрбір адам Аллаға барықшылығымен, бар жан дүниесімен беріліп сиынуы тиіс. Аллаға деген көзқарасың шексіз махаббатқа ұласса ғана Хақ дидарын көре аласың деп, жаратушы бір Құдай екенін барша мұсылман қауымына түсіндіреді.

Мәдениетті жасайтын да, мәдениетпен бірге өмір сүретін де - адам. Жеке тұлға мәдениет шеңберінде қалыптасады. Кеңістік - уақыт, тағдыр, құқық, байлық, еңбек, ар-ұят, өмір, өлім, бәрі-мәдениет категориялары.

Р. Сыздықова өзінің «Қ. Ф. Ясауи хикметтерінің тілі» атты еңбегінде: «Тілдік тұлға тек мәтінді құрылымдық - тілдік қасиеті жағынан ажырата алатын, шындықты дұрыс бейнелей алатын, өзіндік мақсаттық бағыты бар адамды айтамыз»- дейді. Оның пікірі бойынша тілдік тұлғаның үш құрылымдық деңгейі болуы тиіс:

- 1- Вервальдық- семантикалық деңгей;
- 2- Когнитивтік деңгей (білім, таным);
- 3- Прагматикалық деңгей (уәжділік пен мақсат).

Тілдік тұлға ұғымының құрылымын төмендегіше көрсетуге болады:

- 1- Бағамдық, дүниетанымдық, тәрбиелік компонент. Тіл дүние туралы алғашқы және терең түсінікті қалыптастырады.
- 2- Мәдениеттанымдық компонент. Бұл тілге деген қызығушылықты қалыптастырады.
- 3- Жеке тұлғалық компонент: жеке қасиеттердің қалыптасуы.

Тілдік тұлға әр түрлі деңгейдегі (ғылыми, тұрмыстық) қоғамдық санада, тілде көрініс тапқан мәдениет өрісінде өмір сүреді. Мәдениет сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдерде, мәтіндерде көрініс табады. Әр мәдениеттің өзіне тән өлшемі мен координаттары бар. Ал, этностың бар өміріне рухани азық болған, тұрақты ұрпақ жалғастығына себепкер құбылыс-салт-дәстүрлердің ұлттық мәдениет бастауы екендігі сөзсіз. Мәдениет-тілдің таңбалау қасиеті арқылы танылады. Оған делел халық ауыз әдебиеті үлгілері, соның ішінде біздің зерттеп отырған Қ. А. Ясауи «Хикметтері» екенін де ерекше атап кетуге болады.

XII ғасыр әдебиетінің үлгілеріне М. Қашқаридің сөздігін, Қ. А. Ясауидің «Диуани хикметін», Қ. А. Ясауи хикметтеріне сүйене отырып жазған Сүлеймен Бақырғанидің еңбектерін және т.б. туындыларды жатқызуға болады. Бұл шығармалардың барлығында діни мифтік таным өте көп кездеседі. Өйткені түркі әлімінде ислам діні IX-X ғғ. бастап кең таралып, ислам діні мойындала басталды. Сондықтан араб парсы мәдениетінің түркі дүниесіне енуі нәтижесінде қалаларда дінді уағыздайтын мешіттер, медреселер, кітапханалар ашылып, діни сарында жазылған шығармалар пайда бола бастады. Осындай сопылық бағытта жазылған дүниенің бірі - Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикметі» мен М. Қашқаридің сөздігі.

Тарихи тұрғыдан ол дәуір туралы мәліметіміз шектеулі, өте аз. Тарихи құндылықтардың ішіндегі дереккөздердің жұтаңдығы, өте аздығы өз алдына бөлек нәрсе, ал, қолда бар деректердің өзін алып қарағанда, олар жеткіліксіз, оларды әлі де зерттеп толықтыра түсу керек. Қаш-

қари, Ясауи өмір сүрген дәуірдің тарихи, діни, саяси-әлеуметтік, экономикалық, мәдени-әдеби қабаттары әлі де зерттей түсуді қажет етеді. Қолда бар деректердің өзі М. Қашқаридің, Қ. А. Ясауидің туған жері, өскен ортасы, оқыған мектептері мен рухани-мәдени әлемінен өз дәрежесінде ақпарат бере алмайды. Сондықтан да Ясауи өмір сүрген әлемдегі исламның хал-жағдайы, сопылық дүниетаным мен тариқаттардың рет саны мен сапасы, ғылымы, ілімі мен білімі арасындағы қатынастың мәні зерттелмей, анықталмай отырғандығы толғандыратын мәселе. Десек те, Әл-Фараби, ибн Сина, М. Қашқари, Қ. А. Ясауи, С.Бақырғани туралы жазылған тарихи, мәдени, әдеби маңыздылығы бар дереккөздердің көпшілігі аңыз-әңгімелерден құралған деп айтуға болады. Сонымен қатар, олар туралы деректер қазіргі заманға ұрпақтан-ұрпаққа ауызша жеткен. Олар кейін ғана хатқа түсіп, бір жүйеге келтірілген. Бұл соңғы уақыттың жемісі, жеткен жетістігі.

Жалпы алғанда, түркі заманындағы ислам әдебиеті, мәдениеті мен философиясы хикмет ретінде халық арасында жақсы танылған және Ясауи, Бақырғани хикметтері өздері өмір сүрген дәуірдің философиясын толық бейнелеп беретін дүниетанымдық, психологиялық ойлау жүйесі.

XII ғасырдағы барлық әдебиет үлгілеріне тән «Хикмет»-ислам философиясын басқа философиялық мектептерден ажыратып тұрған, жинақтаушы ұғым, дүниетанымдық ойлау жүйесін құрайтынын жоғарыда айтқан болатынбыз. Фараби, Ибн Сина, Матуриди, Баласағұн, Қашқари, Иүнеки, Ясауи сияқты даналарымыз Құранға негізделген хикметтері арқылы түрік-ислам өркениетіне жол салды. Мысалы, Фараби болмыстың мәніне жетуді рухани арылу мен рухтың интеллектуалдық тұрғыдан дамуына негіздесе, Ибн Сина да болмыстың мәнін құдайлық махаббат арқылы негіздеді. Ал, Ясауи бәрін жаратушы бір Алла деп есептейді.

Тіршілік заңдылығы мен құндылығы, өмір мен өлім, ізгілік пен зұлымдық, жақсылық пен жамандық, достық пен қастық, ақ пен қара арасындағы бітіспес қарама-қайшылық постмодернизм поэзиясында мүлде жаңа қалпымен мүсінделді. Фәнидің қас қағым сәттілігі мен бақидың мәңгіліктігін көркемдік танымында жаңаша түрлендірген ақындар бұл заңдылықты табиғат құбылысымен астастыра бейнеледі.

Мифтік таным негізінде туындаған оқиғалар мен сол негіздегі бейнелер адамзаттың этикалық және эстетикалық мұраттарына қызмет етіп келе жатқанына ежелгі, орта, қазіргі дәуірлердегі фольклорлық мұралар, ауыз әдебиетінің үлгілері, қазіргі көркем әдебиет туындылары мысал бола алатыны даусыз. Қазақ әдебиетіндегі, сонымен қатар, әлем әдебиетіндегі классикалық дәуірден басталып, бүгінгі XIX-XX ғасырдағы қазіргі дәуірдегі әдебиетке дейін жалғасқан халықтың мифтік дүниетанымы сан алуан бейнелілікті, көркемдік қалыптарды түзіп, өзінің мүмкіндігін танытуда. Ұлттық әдебиетіміздегі осындай жаңа сипатқа ие болған поэзиялық, прозалық баға жетпес туындылардың барлығы дерлік осы мифопоэтикалық пішіндермен бейнеленіп, көркемделген. Мифтік танымның халықтың дүниетанымында тылсым сыр, киелі салт-дәстүр, әулиелік туралы саналы ойлар мен пікірлерді күрделі түрде жинақтап көрсетуінің өзі маңызды құбылыс екенін дәлелдейді. Оның өзі күрделі көркемдік тәсіл болып саналады. Мысалы, халықтың мифтік түсініктегі бойынша күн мен түннің арасындағы шекара өлеңде «қақпа» пішінінде көрінген. Қақпаның ішіндегі «түн - көк төбет» метафорасы келесі шумақта күрделене түседі. Түнгі суреттің бірін осылай «көк төбет» әрекетімен бере отырып, келесі жолдарда қара түнді қара суға ұқсатады. Мәселен,

*Қап-қараңғы үрейдің арқасындай,
Мына түннен азырақ қорқасың да,
Күлген сайын сырттағы күрең боран,
Жын жылайды пешінің қолқасында.*

А. Ясауидің «Диуани Хикмет» тәрізді көне түркі мәдениетінің озық үлгісі қазақ халқының құрылу кезінде оның эстетикалық мәдениетінің қалыптасуына зор ықпалын тигізді. Бұл шығарма өз заманының рухани саладағы игі жетістіктерінің бірі екеніне ешкім дау келтіре алмас. Өйткені ол сол замандағы қоғамның рухани өмірін көркейте түсті. Сопылық өлеңдерді қамтыған әйгілі шығарманың қай жағынан алсақ та үлкен мәні бар:

1- «Диуани хикмет» тілдік және әдеби шығармалар, туындылар өте аз болған дәуірге жатады. Сондықтан мұндай шығарманың тілі жағынан болсын, әдебиет тарихы тұрғысынан болсын құнды болуы шарт.

2- «Диуани хикмет» сопылық түркі әдебиетінің ең маңызды жәдігері болғандықтан ертеден бері шығыстанушылардың назарын аударып келеді. Қазіргі уақытқа дейін жеткілікті

зерттелмегенімен жеке дара кейбір зерттеулер жүргізіліп, баспа беттеріне жарияланып, енді кейбірі батыс тілдеріне де аударылды.

3- Шығыстанушылардың назарын аударып келген бұл шығарма тілдік қолданысы жағынан да, тәрбиелік мәні мен діни ұғымдарды насихаттауы жағынан да өте маңызды еңбектерінің бірі.

«Диуани хикмет» әдеби тұрғыда біршама зерттелгенімен, тілдік тұрғыдан зерттелуі кенже қалып келеді. Күні бүгінге дейін жарық көрген зерттеу жұмыстарында Яссауидің өмірбаяны, діни көзқарастары мен қызметі, уағыздары жайында мәселелер қарастырылған. Ал тілдік жағын қарастырған ғылыми зерттеулер аз.

Қ. А. Ясауи өмір сүрген дәуірдегі сопылық бағыт, соған байланысты туындаған Ясауи ағымының тарихы, дүниетанымы, шыққан тегі, ортасы, білім алған орындары, білім берген ұстаздары, ағымын әрі қарай ұштастырып жалғастырған шәкірттері жайында да зерттеулер, жүргізіп, түрлі пікірлер айтқан ғалымдар да бар. Мысалы, фон Г. Э. Грюнбаум, Дж. Тримингэм сияқты шетелдік ғалымдар; В. Д. Греков, В. В. Бартольд, А. Л. Гаррицкий, С. Э. Бертельс, В. А. Гордлевский, С. Г. Кляшторный, Г. М. Султанов сияқты орыс ғалымдары, К. Ераслан, Ерхан Айдын тәрізді түрік, М. Дулатов, М. Ж. Көпеев, Ж. Аймауытов, Қ. Жұбанов, Ж. Жолаев, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, Ә. Қоңыратбаев, К. Тәжікова, М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, М. Шафиғи, Ө. Күмісбаев сияқты қазақ ғалымдарының есімдерін бір бөлек атауға болады. Олар хикметтерінің мәтінін біршама талдап, өз тұжырымдарын ұсынған. Ясауи мұрасын қолжазба негізінде зерттеп, оның лексикалық, грамматикалық, морфологиялық құрылымдарына талдау жасаған. Ол өз ізденістерін тек бір ғана қолжазбаның мәтіні бойынша жүргізді.

Ал түркі халықтарының ішінде Ясауиді ең алғашқылардың бірі болып кеңірек таныстырған түрік ғалымы проф. Мехмет Фуат Көпрүлү болатын. Ол өзінің ең алғашқы мақаласын 1913 ж. «Ахмет Ясауи мен оның шағатай тіліне ықпалы» деген атпен жариялайды. Кейінірек 1918 жылы «Түркі әдебиетіндегі алғашқы сопы-ақындар» атты монографиясын Стамбул қаласында басып шығарады. Онда Ясауидің өмірі мен діни қызметі, жеке көзқарастары туралы сөз етеді. Бірақ бұл монографияның бір ерекшелігі автор мұнда Ясауи хикметтерінің тіліне талдау жүргізбейді. 1999 жылы М. Ф. Көпрүлүннің аталған еңбегін түрік ғалымы Кенан Коч қазақ тіліне аударған. Алайда тілдік мәні жөнінде терең талдау берілмеген. Дәл осы жөнінде ол былай дейді: «Біздің бұл бірнеше жазба нұсқалар жөніндегі зерттеулеріміз өкінішке орай, тіл және әдебиет тұрғысынан алғанда ешқандай жақсы нәтиже бере алмады, яғни бұл маңызды шығарманың ескі нұсқасына ойымызды терең жеткізе алмадық». Автор шығарманың бір рет Стамбулда, төрт рет Қазанда, бір рет тас баспа ретінде Ташкентте басылғанын айта келе, олардың ешқандай сенуге тұрмайтын жаңа жазбаларға сүйене отырып жасалғандығын ескертеді. Стамбул басылымындағы бес-алты өлең мен Қазан басылымындағы екінші бір өлеңнен басқаларының бәрі Құл Қожа Ахмет, Қожа Ахмет Ясауи, Ахмет Мискин деген секілді бір-біріне өте ұқсас бірнеше әртүрлі жақын лақап аттарды пайдаланған бір ақынға тиесілі екендігін атап көрсетеді. Бұл лақап есімнің иесі - Қожа Ахмет Ясауи деген абсолюттік хақиқат ретінде үстем болып отырғандығын айта келе, өзінің бұл пікірмен келіспейтіндігі жөнінде өз ойын білдірген. Оның пікірінше: «Жоғарыда атап көрсеткен Құл Қожа Ахмет, Ахмет Мискин т.б. сияқты лақаптармен жазылған шығармалардың барлығын Ахмет Ясауиге телімеу үшін жеткілікті дәрежеде тарихи және әдеби дәлел бар. Егер сол дәлеліміз дұрыс болса, онда бүгін Қожа Ахмет Ясауиге телініп жүрген бұл «Диуани хикмет» дәруіштерінің ішіндегі Ахмет деген бір ақынға тиісті болуы да мүмкін. Өйткені Стамбул басылымындағы «Диуани хикметтің» бірнеше жерінде «Дефтери-сани» (екінші дәптер) мәселесі қайта-қайта айтылып өтеді. Бәлкім ол «Диуаниды» құрастырған ақынның Қожа Ахмет Ясауидің шығармасын «алғашқы дәптер» деп есептеп, дәл сондай стильдегі «хикметтерден» тұрғаны үшін «Диуани хикмет» есімін өз шығармасын «екінші дәптер» деп есептеген шығар. «Диуанидың болсын, оны құрастырған ақынның аттас болуынан болсын жазылған шығарманың кейіндері ескі танымал сопыға теліну мүмкіндігі әбден ықтимал».

Ф. Көпрүлүннің өз еңбегінде атап көрсеткен болжамдары бүгін өз шешімін табуда. Тіл зерттеуші ғалымдар Қ. А. Ясауи шығармаларының тілін зерттеуді біртіндеп қолға алып, оның шығармаларындағы фонетикалық, лексикалық, морфологиялық ерекшеліктерді жан-жақты зерттеп көрсетуде.

Орта ғасырдағы түркі әдеби тілдерінің қалыптасуы мен дамуы туралы мәселемен шетелдік ғалымдармен бірге В. В. Радлов, К. Г. Залеман, С. Е. Малов, А. Н. Самойлович, Э. Р. Тенишев, А. М. Щербак, Э. Фазылов, С. Н. Иванов, З. Мұхамедова, А. Н. Кононов сияқты атақты түркологтардың да

айналысқандығы туралы жоғарыда аталып өтті. Бұл ғалымдардың барлығы ерлік есерткіш тілін лингвистикалық тұрғыдан талдап, оларға сипаттама берді. Бұлар да Ясауи тілінің түп негізі қазіргі түркі тілдеріне қатысы туралы айтылған ой-пікірлері әртүрлі, кейде тіпті бір-біріне қарама-қарсы келетін жерлері де көптеп кездесіп жатады. Дәл қазіргі уақытқа дейін Ясауи хикметтерінің тілі жайлы мәселе зерттеушілер арасында дау-дамай туғызып келеді.

Р. Сыздықова Ә. Нәжіптің оның тілін қыпшақ пен оғыз тайпаларының тілдеріне негізделген десе, К. Г. Залеман, акад. С. Е. Малов, А. К. Боровков, А. Н. Кононовтардың, Н. А. Баскаков, Ф. Көпрүлү сияқты ғалымдар Ясауи тілінің XI-XII ғасырларда Сырдарияның төменгі ағысын мекендеген отырықшы және көшпелі түркі тайпаларының тілдерінен іздегендігін айтады. Ғалым бұл жөнінде өзінің «Тіл білімі» деген еңбегінде былай дейді: «Ясауи хикметтерінің сөздік қазынасы мен фонетика-морфологиялық бітімі бір ғана түркі тілін былай қойғанда, бір ғана қыпшақтың немесе оғұздың, я болмаса қарлұқтың тобына жатпайды, мұнда өзге де түркі жазба ескерткіштері сияқты бұлардың барлығының да үлгілері орын алған. Бірақ Ясауи тілінің сүйегі қыпшақтың, оның - j тобына (йакын, йоқ, йаман) жататын тіл. Сонымен қатар мұнда оғұз элементтерінің мықты араласуы көзге түседі. Көп ретте қыпшақ-оғұз қатарлары жарыса қолданылып отырады, сондықтан Ясауи тілінің негізі қыпшақ-оғұз әдеби тілі деп бізден бұрын айтылған тұжырымды біздің талдауларымыз да қуаттайды.

Өзбек тілі мен әдебиеті тарихында Ясауи шығармашылығы жеке тарау болып соңғы елуінші жылдардан бері ене бастаған. Қазір Э. Рустамов сияқты өзбек ғалымы өз зерттеулерін жариялап жүр.

Қазақ ғалымдарының арасында да Ясауи тіліне қатысты айтылып келе жатқан пікірлер де баршылық, бірақ олардың көбі жалпы сипаттама беріп өткен. Нақты тұжырымдар жасап, ескерткіш тілін арнайы зерттеп, монографиялық еңбек жариялағандар, пікір білдергендер жоқтың қасы.

Қ. А. Ясауи шығармаларының зерттелуі жайлы сөз болғанда М. Дулатов, Қ. Жұбанов, Ж. Жолаев, Ә. Құрышжанов, Р. Сыздықовалардың есімдерін атамай кетпеске болмайды. Осы аталған ғалымдардың ішінде Ясауи туралы алғашқы сөздерді М. Дулатовтан оқи аламыз. Бұл туралы ол былай деп жазады: «Қ. А. Ясауи 1166-1167 жылы опат болып, оның бейітін түркі тұқымы, әсіресе, қазақ халқы әр уақыт зиярат ететін болған. Бұған қарағанда Әзірет Сұлтан қазқты құрған ру-тайпалар о бастан қадір тұтып, іліміне бой ұсынған. М. Дулатовтан кейін Қ. А. Ясауи туралы сөз еткен проф. Құдайберген Жұбанов пен Жанғазы Жолаев. 1999 жылы осы аталған екі ғалымның авторлығымен «Жұлдыз» журналының 8 номерінде «Қ. А. Ясауи» атты көлемді басылып шығады. Бұл мақала туралы проф. Есет Жұбановтың алғысөзі берілген. Мақалада Қ. А. Ясауидің тілін тануға қатысты ой-пікірлері де берілген. Авторлар мұнда Ясауи тілі әлі толық зерттеліп біткен жоқ, оны зерттеудің маңызы өте зор, «Диуани Хикмет» тілі қазіргі түркі халықтарының ішінде қайсының тілі жақын екендігі туралы үзілді-кесілді жауап беру де қиын дейді (Жұбанов, Жолаев, 1999).

2. Әдістер

Зерттеу тақырыбының ерекшелігі мен мақсатына байланысты бұл жұмыста синхрондық тұрғыдағы сипаттамалы, салыстырмалы, салғастырмалы, құрылымдық (структуралық), жүйелеу, топтау, бағалау, талдау (семасиологиялық) тәсілдері қолданылады.

3. Нәтижелер

Тілдік ерекшеліктер Р. Сыздықованың «Ясауи Хикметтерінің тілі» деген көлемді еңбегінде жан-жақты сипатталған (Сыздықова, 2004). Автор бұл еңбегінде «Хикметтің» зерттелу тарихына тоқталып, даналық жырлардың фонетикалық, лексикалық, морфологиялық сипатына терең талдау жасап көрсеткен. Хикмет тілінің көркемдік сипатына тоқталып, өлең құрылысы, тілдік негізі туралы баяндай келіп, Самарқанда қолжазбасының транскрипцияланған нұсқасы мен қолжазба мәтіннің өлең жолдарына келтірілген нұсқасын, қолжазбаның факсимилиесін, хикметтегі араб-парсы сөздерін, түркі сөздерін талдап көрсетеді. Бұл туралы өз еңбегінде былай дейді: «Ясауи хикметтерінің тілі» атты зерттеудің нысаны көп. Бұл еңбекте осы көп шаруаның ішінде бір ғана мақсатты көздедік: ол-Ясауидің ең әрідегі деген бір қолжазбасы бойынша лексика-фразеологиялық, морфологиялық, археологиялық сипаттамасын беру, сол арқылы түркі жазба әдеби тілінің қатысуы мен дамуы теориясына үлес қосу болды. Осы еңбекте Ясауи хикметтерінің тілі жайлы айтқан пікірлерін 2004 жылы жарық көрген «Ясауи Хикметтерінің тілі» деген еңбегінде терең талдап көрсеткен. Бұл - Ясауи шығармаларының тілдік қаттауы толық және жан-жақты талданып көрсетілген еңбек.

4. Талқылау

1993 жылы «Ана тілі» баспасынан жарық көрген «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты оқулығында Р. Сыздықова «Ясауи хикметтерінің тілі» атты еңбегінде Ясауи хикметтерінің Самарқанд, Стамбұл, Ташкент, Қазан, Санкт-Петербург нұсқаларындағы айырмашылықтар жайлы айта келе, А. К. Боровков, П. М. Мелиоранский, М. Көпрүлүнің Ясауи шығармаларының арасына басқа авторлардың Ясауише жазған туындыларының еніп кеткендігі жөніндегі пікірлермен келісетіндігі туралы өз пікірін білдірген.

Ясауи хикметтерінің танысдық мәніне тоқталып, ілімі туралы біраз сөз еткен ғалым ретінде Т. Еңсегеновті айтуға болады. Ол былай өзінің «Ясауи тілінің ерекшеліктері» атты еңбегінде былай дейді: «Өз топшылауымызша Қ. А. Ясауи аласапыран өмірге қайран қалып, оның зұлымдық, жауыздығына ем іздеп, одан құтылудың жолын қарастырып, талай елді шарлаған. Бұған хикметтегі Ясауи сөзі айғақ бола алады.

Ясауи шығармаларының аударылуы жөнінде де біраз пікірлерге тоқталуға болады. Бір жүйеге түсіріп, қазақ тіліне аударып, алғашқылардың бірі болып толық жеке кітап етіп басып шығарған М. Жармұхамедұлы, С. Дәуітұлы, М. Шафиғи, жинаққа қазақшасы мен шағатай тіліндегі нұсқалар қатар берілген. М. Жармұхамедұлы өз аудармаларына негіз етіп ең көне көне нұсқаларының бірі, жаңаша 1897 жылы (ескіше 1315 ж) Ыстамбұл қаласында басылып, Республикалық Ұлттық кітапханасында сақаталып келген нұсқасын алғандығы туралы жазады (Маслова, 2001). Бұл авторлардың аудармаларынан бұрын да 1990 жылы «Орталық Қазақстан» газетінде С. Битеновтің аудармасы жарық көреді. 1991 жылы Ж. Әбдірашевтің құрастыруымен ақынның бір хикметі шағатай, түрік, қазақ тілдерінде жарық көреді. Бірақ бұлар толық аударма емес еді.

5. Қорытынды Мен Ұстанымдар

Барлық зерттеу жұмыстарындағы пікірлерді салыстырып қарасақ, әр түрлі пікірлердің туындауына Ясауи шығармаларының ішіне араласып кеткен Ясауишілердің туындыларының тілі себеп болған шығар деген ойдың бой көрсетуі де мүмкін. Қалай болғанда да бүкіл түркі дүниесіне ортақ үлгі болып саналатын Ясауи шығармалары әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Р. Сыздықова Ясауидің тілін зерттеу өз алдына үлкен бір сала деп есептейді.

Қазіргі кезде шығарма қазақ тілінде көптеп тараған. Халқымыз оны даналық сөз, имандылыққа тәрбиелейтін құнды еңбек деп санайды.

6. Дереккөздер

ЖҰБАНОВ, Қ. - ЖОЛАЕВ, Ж., «Қ. А. Ясауи», «Жұлдыз», № 8, 1999, 12.

МАСЛОВА, В. А., *Лингвокультурология*, М: Академия, 2001, 245.

СЫЗДЫҚОВА, Р., *Ясауи Хикметтерінің Тілі*, Алматы: Рауан, 2004, 231.

К ВОПРОСУ О ДИХОТОМИИ МИРОВЫХ РЕЛИГИЙ

Талгат САБИТОВ¹ - Акмарал ЖАЙЛАУОВА² - Гулназ СЕРИК³

Özet

Bu yazıda, yazarlar dünya dinlerinin dikotomisi ile ilgili problemleri açıklamaktadır. Kavramın bir açıklaması ve değerlendirmesi verilmiştir - dünya dinlerinin ikilemi, özü nedir ve sorunun ifadesi nedir. İkiye bölünmüş bir bölünme (iki: + τμή, «bölme») - ikiye ayrılık, kendi aralarında daha fazla iç içe bir ayrılık var (Yunanca: διχοτομία: διχῆ, «). Bir sınıfın alt sınıflara mantıksal bölünmesinin yolu, bölünebilir kavramın tamamen birbirini dışlayan iki kavram olarak ikiye ayrılmasıdır. Matematik, felsefe, mantık ve dilbilimdeki ikiye bölünme, bir kavramın ya da terimin alt bölümlerini oluşturmanın ve öğelerin bir sınıflandırmasını oluşturmanın bir yoludur. Dichotomy, böyle bir kırmızıya sahip olan dini ve manevi alandaki en büyük ve en önemli bölünmedir. satır ve diğerinden ayırır. Bu, putperestizmin «açığa çıkmış» dinlerden, yani tek tanrılı dinler olan dinler olan dinlerden ayrılmasıdır. tek tanrılı ve peygamber İbrahim'e geri dönün ve İbrahim, Adem'e giden peygamberlerin zincirine aittir. Bazı ilahiyatçıların söylediği, bir kişinin "doğal" bir dine sahip olduğunu düşünen bir gelenek ya da sözde "doğal" din vardır. Bu, eski günlerde çok açık ve acil olan, bir kişinin daha akut duygular, daha açık ruhsal sezgi olduğu ve doğrudan Varlığın yüksek kademeleri ile bağlantılı olduğu ve "ışığında" olduğu gibi, Tanrı ile doğal bir bağlantı anlamına gelir. böyle ruhsal mevcudiyet.

Dinler, doğal din (putperest) ve ortaya çıkarılan din (tektanrılı din: Musevilik, Hristiyanlık ve İslam) ve modern dünyadaki mevcut din ayrımının mantıksal analizi, işçilerin din ve toplumsal dinlerin karşılaştırılması Gerçekliğin kavramsal anlayışı ve onun dışında var olan yani Varlık. Bu «doğal» dindir ve sözde küreye ait olan küreye aittir. «Ebedi bilgelik» veya «çok yıllık felsefe», farklı geleneklere ayrılır, ama bu gelenekler ortak bir algoritmaya sahiptir - Budizm, çok derin metafiziği ile Hinduizm, «ikiliksizliğin» metafiziği, Neoplatonizm, her şeyle kendini nüfuz eder. - Hristiyan kilisesinin büyük babalarının tasavvurlarından Sufizm'e kadar olan öğretilerden ve neredeyse tüm doktrinleri, Zerdüştlük, Mithraizm (Batı insanının bilinçaltına Hristiyanlığa aykırı olan ve Hristiyanlığın aksine) gibi Ural dağlarının batısına kadar etkiledi. dünya görüşü). Bütün bunlar putperestlikle ilgili doktrinler ve diğer yandan peygamberler tarafından dünyaya getirilen doktrinlerdir ve bu peygamberler de aynı zincire aittir, böyle tek bir zincir. Adem'den Nuh'a, Nuh'tan İbrahim'e, İbrahim'den Musa'ya, Musa'dan Mesih'e. Ve İbrahim'den İsmail'e Muhammed'e giden ikinci çizgi. Peygamberlerin açığa çıkarılmasıyla ilişkili dinler, temelde farklı bir vizyona, gerçekliğin farklı bir anlayışına, ruha, bir kişiye, vs.

Şu anda sadece ilahiyatçıları arasında değil, aynı zamanda beşeri bilimlerde de çok popüler hale gelen dinsel söylemin, araştırmacıların bu sorunla ilgisi olduğuna şüphe yok. Aynı zamanda, tektanrılı dinlere atıfta bulunduğumuz tek tanrılı dinler, esas olarak Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam tarafından temsil edilir. Tektanrıcılık (litle «tektanrım»), yalnızca bir Tanrı'nın ya da Tanrı'nın teklifinin varlığının dini bir düşüncesidir. Tektanrıcılık, bir kişi olarak ilan edilen kişisel ve aşkın bir Tanrı'ya (çoktanrıcılık ve faşizme karşı), özel bir inanç olabilir ve her şeyden önce aynı tanrı olmak koşuluyla, Tanrı'nın varlığına çeşitli şekillerde izin verir. Bazı araştırmacılar, tektanrılığın heterojendir ve inisiyatif, panteizm, deizm vb.

Araştırmacılar, yazarların dünya dinlerinin bölünmesine teolojik problemlerin gelişimi ve çözümü bağlamında daha yapıcı bir yaklaşım önermektedirler. Bu nedenle, din tektanrılılığı tüm sosyal devrimci akımların temeli ve temeli olmuştur. Avrupa'nın tüm devrimci akımlarının ardında bu ya da radikal Hristiyanlığın bu versiyonu var. Benzer şekilde, İslam gerçekten de piramide güç sistemine karşı bir toplumsal ayaklanmanın temeli olarak hareket eder, bu yüzden Tanrı'nın birliği hakkındaki tüm konuşmalar ile, bu tek Tanrı'nın, paganların ve tek tanrıcıların kesinlikle farklı yönelimlere ve vektörlere sahip olduğunu anlamalıyız. Ve bu iki vektör kesinlikle uyumsuz.

Anahtar kelimeler: İkilik, Tektanrılı Din, Varlık, Aşkın Tanrı, «Doğal» Din, Din (Putperest), Din, Manevi Sezgi, Peygamber.

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Религиоведение, ring_ep@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Религиоведение, ring_ep@mail.ru.

³ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Религиоведение, ring_ep@mail.ru.

1. Введение

Часто приходится слышать о том, что много религий являются проблемой для человеческой цивилизации, хотя по большей части об этом говорят те люди, которые вообще допускают, что религия - это позитивный фактор. Они говорят о том, что Бог то один, поэтому совершенно не понятно почему должно существовать очень много разных религий, которые часто ведут к спорам и конфликтам между собой. Религиозные разногласия - именно они являются источником войн, всяких бед человечества, конфликтов и тому подобное. На этом основании некоторые из них приходят к отрицанию религии как таковой. Здесь хотелось бы отметить следующее - рассуждения о том, что Бог один на самом деле являются не совсем точными; не то, что Богов существует много, конечно Богов не много и конечно Бог один. Но дело в том, что откровение об этом Боге или осознание этого Бога или религиозный опыт по поводу этого осознания - они конечно фундаментально различаются.

Существует дихотомия (греч. διχοτομία: διχῆ, «надвое» + τομή, «деление») - раздвоенность, последовательное деление на две части, более связанные внутри, чем между собой. Способ логического деления класса на подклассы, который состоит в том, что делимое понятие полностью делится на два взаимоисключающих понятия. Дихотомическое деление в математике, философии, логике и лингвистике является способом образования подразделов одного понятия или термина и служит для образования классификации элементов. Дихотомия - это крупнейшее и наиболее значимое деление в религиозной и духовной сфере, которое пролегает такой красной чертой и отделяет одно от другого. Это то, что отделяет язычество от «бogoоткровенных» религий, которые являются религиями единобожия, т.е. монотеистическими и восходят к пророку Аврааму, а Авраам принадлежит к цепи пророков, которые идут к Адаму. Существует традиция или так называемая «естественная» религия, о которой говорят некоторые теологи, считающая что у человека есть «естественная» религия. Это значит естественная связь с Богом, которая в былые времена была очень явной и непосредственной, когда человек обладал более острыми чувствами, более открытой духовной интуицией и непосредственно связывался с высшими эшелонами Бытия и как бы находился в «луче» такого духовного присутствия (Джемаль, 2014. стр. 82).

Следует отметить, что естественная религия (происходит от лат. religionaturalis) - совокупность религиозных убеждений и практик, выделяемая на основании представления о том, что человек естественным образом (naturaliter), т. е. в силу самой человеческой природы, обладает знанием о существовании и свойствах Бога (*Абсолюта*) и способен внутренне переживать свою связь с Ним, выражая это переживание в своих моральных поступках. Конкретное содержание понятия «Естественная религия» формируется в зависимости от различных представлений употребляющих его авторов о природе человека и возможности для него естественного *богопознания* и богопочитания, а также во взаимосвязи со складывающейся в результате опытов такого богопознания *естественной теологией*. Рассматриваемая как неотъемлемое свойство человеческой природы Естественная религия неизменно соотносится (в качестве альтернативы или же дополнения) с бogoоткровенной религией, обладание которой всецело зависит от воздействия на человека божественного откровения - сверхъестественного, т. е. превышающего возможности человеческой природы. Зачатки представлений о Естественной религии как о вложенной в природу человека способности к истинному богопочитанию обнаруживаются в христианской литературе, начиная с самых ранних периодов существования христианства, несмотря на отсутствие самого термина «Естественная религия». Традиционно в качестве библейского основания идеи Естественной религии приводятся места из *Римлянам Послания св. ап. Павла*, в которых апостол утверждает, что язычники не были лишены возможности истинного богопознания и добродетельного служения Богу: «... когда язычники, не имеющие закона, по природе законное делают, то, не имея закона, они сами себе закон: они показывают, что дело закона у них написано в сердцах...» (Рим 2. 14-15), поэтому они не могут оправдывать себя неведением, если ведут дурную жизнь: «... что можно знать о Боге, явно для них, потому что Бог явил им. Ибо невидимое Его, вечная сила Его и Божество, от создания мира через рассматривание творений видимы, так что они безответны» (Рим 1. 19-20). Применительно к проблематике Естественной религии слова ап. Павла показывают, что НЗ не обрывает связь с опытом и практикой дохристианских природных религий, но принимает их в новый, более широкий контекст полноты откровения Бога во Христе. По мысли апостола, в неиудейской религиозной традиции Бог явил себя не непосредственно, а опосредованно, через тварный мир. Однако эта опосредованность является корнем ключевой религиозной проблемы - вместо того, чтобы почитать Творца через тварь, люди стали почитать тварь как Творца. Естественное знание о Боге, кото-

рое было доступно язычникам, не привело их к естественному и истинному богопочитанию: «Они, познав Бога, не прославили его, как Бога, и не возблагодарили...» (οὐχὼςθεὸν ἐδόξασαν ἢ ὑπεραρίστησαν - Рим 1. 21). Согласно рассуждению апостола, это привело к удручающим религиозным (политеизм) и моральным (распущенность нравов) последствиям, так что естественное превратилось в противоестественное (ср.: Рим 1. 26-31); человеческая природа, предоставленная самой себе, оказалась неспособна собственными силами вернуться к Богу и жить в согласии с Его законом. Для устранения негативных последствий вошедшего в мир греха, согласно апостола, уже недостаточно одной только человеческой природы с заложенными в ней Богом способностями, но требуется возрождение этой природы благодатью, присутствие которой возможно лишь внутри христианства как единственной истинной религии, дарованной людям в результате Боговоплощения (Бернард, 2003, стр. 223)

2. Методы

Такова «естественная» религия и она принадлежит к той сфере, которую называют т.н. «вечной мудростью» или «вечной философией» (“perennial philosophy”), которая распадается на разные традиции, но эти традиции имеют общий алгоритм - буддизм, индуизм с его очень глубокой метафизикой, метафизикой «недвойственности», неоплатонизм, который пропитал собой все - начиная от учений великих отцов христианской церкви до суфизма и оказал влияние практически на все доктрины к западу от Уральских гор, таких как зороастризм, митраизм (то, что вошло в подсознание западного человека, вопреки христианству и повлияло на его религиозное мировоззрение). Все это доктрины, которые относятся к язычеству, а с другой стороны доктрины, которые привнесены в мир пророками, причем эти пророки принадлежат к одной цепи, такой единой родственной цепи. От Адама к Ною, от Ноя к Аврааму, от Авраама к Моисею, от Моисея к Христу. И вторая линия от Авраама через Исмаила к Мухаммаду. Религии, связанные с откровением пророков, основаны на принципиально другом видении, другом понимании реальности, понимании духа, человека и т.д. (Айсин, 2017, стр. 186).

Самое общее, что можно сказать о языческих религиях - то все они восходят к метафизическому монизму, т.е. к концепции единства, единства Бытия, которое на самом деле во всех своих эшелонах, в том числе и самых верхних, погружены в непроницаемую тьму для обычного человека. Тем не менее все они как бы связаны, как например, первая ступень лестницы с самой высокой площадкой наверху, потому что насколько бы она не превышала низ, все равно к ней ведет целая серия ступенек, т.е. это некое единое пространство. Но верх при этом может быть скрыт непроглядно, может быть погружен в облака, в ночь, а низ может быть освещен и т.д., но все равно ты встаешь на первую ступеньку и ты можешь дойти до последней (Бернард, 2003, стр. 223).

Языческие религии и религиозные обряды - это отблеск духовной и душевной деятельности отдельных народов, сложились так же разнообразно, как формы быта и государства. Коренья глубоко в духе и чувстве, религия, в том числе и языческая, проистекает из стремления души человеческой к общению с её духовным, первоначальным источником, из внутреннего трепета перед внешним могуществом природы, из чувства зависимости от высших сил и недостаточности сил человеческих среди бурь земной жизни. (Бюркле, 1982, стр. 256.) Оттого религия, по существу своему, составляет не одну только сторону внутренней жизни нашей, но скорее всю эту жизнь в совокупности: это та божественная искра, из которой исходит всякая духовная деятельность, та почва, на которой всходить всякой цвет духа. Чем ближе народ к природе в общем своем развитии, чем проще его образ жизни и занятия, тем ограниченнее горизонт его мысли, тем более сливается вся духовная жизнь его с религией, тем более религиозные его отправления становятся для внутреннего мира души таким же исключительным предметом деятельности, как ежедневные занятия для физической жизни, тем более религиозные и внешние обязанности срастаются в одно крепкое целое, сообщая произведениям рук человеческих высшее, божественное освящение. В этом взаимном соотношении практической и религиозной жизни коренится сущность религий. Язычники поклонялись божественным силам, проявлявшимся в природе и сообщавшим земной жизни направление и цель; видя проявление их преимущественно в солнце, дарующем свет и жизнь, в цветении и увядании растительного царства, языческие народы считали их личными существами, одаренными сознанием и волею, и установили в честь своих языческих божеств религиозные праздники и обряды (Бюркле, 1982, стр. 256). Но как в образовании языческих религиозных представлений, так и в жертвоприношениях и обрядах, обнаружилось большое различие между народами, которые одарены от природы высшей способностью к развитию, и теми грубыми племенами, которым доступны одни интересы

земной жизни и одни чувственные ощущения. Так, ближайšie к природе, народы Африки и Центральной Азии облекли свои первичные, данные чувственным миром понятия о божестве в грубые формы фетишей, поклоняясь этим понятиям в образе животных или неодушевленных предметов - редко в образе человеческом (Пенник, Джонс, 2000).

Напротив, народы Передней Азии, где в полном блеске светили солнце, месяц и звезды, выработали языческое поклонение светилам (сабеизм - от Сабы, древней столицы нынешней области Йемен в Аравии, или от еврейского «саба» - «силы небесные, светила»). Народы, стремившиеся к высшему образованию, старались или умозрительно постигнуть божественное, допуская его реально разрешаться в предметах видимого мира и считая божество жизнью природы, единым действительно сущим во всех явлениях (пантеизм), или воссоздать его художественно, обоготворяя всю внешнюю природу и представляя себе языческих богов в виде совершеннейших, свыше одаренных людей (политеизм, антропоморфизм). То же различие обнаружилось в языческих религиозных обрядах и жертвоприношениях (Хайати, 2015). Грубые, ближайšie к природе народы, думали склонить к себе языческий фетиш заученными заговорами и молебными формулами, и старались обезопасить себя против могущества враждебных духов заповедными вещами, амулетами и талисманами. Напротив, образованный человек вступал во внутреннюю связь с языческим божеством через духовную поэзию, создавал рукою художника высокий образ, в котором человеческий организм возводился в идеал, как облик и выражение божественной природы, и старался усовершенствовать и облагородить свои понятия о божестве и вечно живом духе чрез наблюдение небесных светил, чрез исследование природы и её законов.

Сирийские и финикийские племена суеверно полагали, что могут укрощать гнев божества, принося ему в жертву любимых детей, которых клали в объятия раскаленного языческого идола - бога огня Молоха, или снискивать его милость развратом и любострастными обычаями, а грубые народы убивали рабов и военнопленных у алтарей своих богов. Но эллины находили в своих обогороженных языческих обрядах и жертвоприношениях высшее наслаждение жизни, посвящая своим греческим богам веселые празднества, на которых в дружеском кругу поедали заклянных в жертву животных и поднесенные плоды, и в тоже время наслаждались искусством: поэзией, музыкой, торжественной хороводною пляской, которыми украшались эти праздники.

3. Результаты

В то же время религии единобожия мы относим к монотеизму, и представлены в основном иудаизмом, христианством и исламом. Монотеизм (букв. «единобожие») - это религиозное представление о существовании только одного Бога или о единственности Бога. Монотеизм может быть эксклюзивным вера в одного персонального и трансцендентного Бога (в противоположность политеизму и пантеизму), который объявляется личностью, и инклюзивным - допускает существование Бога в нескольких ипостасях при условии, что все они, по сути, являются одним и тем же богом. Некоторые исследователи считают, что монотеизм неоднороден и в нём можно выделить теизм, пантеизм, деизм и т.д.

Теперь кратко рассмотрим эти религии, которые представлены иудаизмом, христианством и исламом. Современный иудаизм является строго монотеистической религией, в которой отрицается существование каких-либо сил, неподконтрольных Творцу, а тем более других богов. Однако считается, что на ранних этапах своей истории религия евреев имела форму монолатрии, а монотеизм начал оформляться только в VI в. До н. э., после возвращения евреев из Вавилонского пленения. Монотеистичный иудаизм впоследствии послужил основой для возникновения христианства и ислама. С традиционной еврейской точки зрения, которой придерживались Маймонид (XII век) и другие еврейские мыслители, монотеизм - первичен и изначально был преобладающей формой почитания Высшей Силы, в то время как все другие культы образовались позже, в результате деградации идеи единобожия. Подобной теории придерживаются также и часть современных исследователей. Профессор кафедры иудаизма Нью-Йоркского университета Л. Шиффман пишет: «Некоторые ученые утверждают, что вероучение патриархов было просто одной из форм монолатрии..., но Библия твердо свидетельствует, что патриархи были настоящими монотеистами. Вместе с тем, позднейшее развитие библейской системы жертвоприношений делает очевидным тот факт, что ранние израильтяне также верили в демонические силы. Божественная свита ангельских существ в том виде, как она описывается в некоторых псалмах, несколько напоминает пантеоны политеистических Месопотамии и Угари...» (Васильев, 2000).

Христианство принимает ветхозаветную, восходящую к Аврааму, традицию почитания единого Бога (монотеизм), творца Вселенной и человека. Вместе с тем основные направления христианства привносят в монотеизм идею Троицы: трёх ипостасей (Бог Отец, Бог Сын, Святой Дух), единых по своей божественной природе. В связи с приятием догмата Троицы христианство иногда трактуется другими авраамическими религиями (иудаизм, ислам) как тритеизм или политеизм. Подобная концепция о троебожии также неоднократно высказывалась в истории христианства, но была отвергнута на Первом Никейском соборе. Один из Отцов Церкви, крупнейший систематизатор христианского вероучения Св. Иоанн Дамаскин так писал по этому вопросу: Итак, мы называем ипостаси (Св. Троицы) совершенными, чтобы не ввести сложности в Божеское естество, ибо сложение - начало раздора. И опять говорим, что три ипостаси находятся одна в другой взаимно, чтобы не ввести множества и толпы богов. Исповедуя три ипостаси, признаем несложность и неслитность (в Божестве); а исповедуя, что эти ипостаси единосущны одна другой, и признавая в них тождество воли, действия, силы, власти и, если можно сказать, движения, мы признаем их нераздельность и то, что Бог есть един; ибо Бог, Слово и Дух Его истинно один Бог. Вместе с тем, подчёркивая монотеизм христианства, антиринитариисты отрицают и критикуют тринитарное учение (Чубарьян, Бонгард-Левин, 2006)

Ислам является религией со строгим принципом единобожия в своей основе. С исторической точки зрения ислам возник после иудаизма и христианства. С точки зрения Корана, мусульманами (покорившимися) были все пророки. В окончательном виде ислам был представлен в VII веке в проповедях пророка Мухаммеда, получившего сведения о новой религии в виде Корана. Ислам основывается на пяти фундаментальных положениях (Пять столпов ислама). Первое и главное из них - это Шахада, или свидетельство веры: «Нет никакого божества, кроме Аллаха, а Мухаммед пророк Его» (Кулиев, 2010). В этой формуле заключена фундаментальная идея ислама - Таухид, то есть сам монотеизм. И действительно, все ритуалы ислама, все молитвы, все праздники и обряды направлены на то, чтобы показать Единство и Единственность Бога - Аллаха (в переводе с арабского означает «Бог»). Согласно учению ислама, чистый Таухид (монотеизм) исповедовали все пророки от Адама до Мухаммада. Сам же ислам, согласно Корану и Суннепророка Мухаммада, возрождает Таухид Ханифа Ибрахима (библейского Авраама) (Васильев, 2000).

4. Выводы и Рекомендации

Что касается религий откровения или монотеизма, то они основаны на том, что Бог как личность, как Творец является абсолютно, уникально и непостижимо противоположен Всему, что есть и которое Все является естественно его творением, производным от его Воли, которое возникло и существует в соответствии с неким его Замыслом, т.е. все Сущее есть некий проект. В священном Коране говорится, что Аллах ничего не создает понапрасну и все вписано в некий метасценарий, колоссальный сценарий, где практически учтены все нюансы и все детали для всех индивидуальных ролей, но при этом носителей этой мысли он также отделил от всего Сущего, как скульптор отделен от своей скульптуры. Религия подчеркивает, что разница между Творцом и Тварью, между Творцом и Сущим она гораздо больше, чем разница между скульптором и мертвой скульптурой, которую он сделал, т.е. дистанция гораздо больше. Для нас Творец - это непроницаемая тайна, которая дается нам в Откровении. Мы не можем с точки зрения авраамической религии, путем созерцания, путем аскезы, путем каких-то усилий или добрых дел выйти на контакт, постичь Творца иначе, чем принять его, в том виде, в каком его привнесли нам пророки, которые избраны этой непостижимой тайной и особенно для того, чтобы послать их к человечеству и апеллировать к нам. Но возникает вопрос, а зачем Богу, который так далек от мира человеческого, которое он создал и почему он его создал так, что к нему надо апеллировать. Во-первых, согласно исламского предания, которое кстати совпадает с иудейской традицией, когда Адам создавался как глиняная кукла - Всевышний вложил в него частицу Божьего духа (Святого духа), который образовал в Адаме центр такого духовного парадоксального присутствия, которое абсолютно отличает его (именно этим моментом) от всех остальных тварей и поэтому, когда Сатане (Иблису) было сказано поклониться Адаму, тот возгордившись, ответил: «Я первое существо в творении, Ты создал меня из огня, а его из глины». Он не знал, что в Адаме жил этот свет, эта частица Духа Божьего, который был вложен в эту глиняную куклу. Т.е. она (эта частица) не была ему видна, и как бы не очевидна, и поэтому он отказался поклониться и послушался.

Интерес в том, что Адам был первым пророком, он был послан, хотя многие считают, что Адам был предком человечества, основоположником этого человечества, его «праотцом». Это

верно только в духовном смысле, потому что когда Адам был послан к людям в качестве пророка, люди уже существовали. Это были люди «Золотого века», они не испытывали никаких проблем со средой, они обладали «сверхъестественными» способностями, они были телепатами, они не нуждались в языке, у них не было конфликта со стихиями (ветер, земля, огонь, вода и т.д.) и у них было как бы ощущение «земного рая». Когда появился Адам, он появился как носитель этой частицы Святого духа, которое создавало внутри него самого «раскол», ощущение колоссальной проблемности, сдвоенности, потому что эта частица Святого духа в глине является полюсом оппозиции к Сущему. Она внутри него создавала эту точку оппозиции и благодаря этому он получил от Всевышнего язык, т.е. знание имен по поводу всего Сущего, что он собственно и принес людям и после этого возник глубочайший конфликт, исчез «Золотой век», рухнуло ощущение единения с Природой, и люди стали испытывать необходимость в защите и тоску по тому прекрасному, блаженному, первоначальному состоянию. Из этого возникло два направления: одно направление - это сторонники Адама и его миссии, а другое - это те, кто были возмущены функцией Адама, его миссией посланничества, как пророка, который кончил «Золотой век» и они посвятили все свои духовные усилия или то, что у них служило как духовные усилия к тому, чтобы стараться вернуться в то состояние, из которого он их изгнал, т.е. «Золотого века». Те, кто стремятся вернуться в «Золотой век»; те, кто сохранили традицию памяти «Золотого века»; те, кто сохранили концепцию единства человека со средой - это носители языческой метафизики, которая может быть очень изоощренной и греческая философия относится тоже к этому, а вот те, кто является сторонниками миссии Адама, которая расколола Бытие и благодаря вот этой функции пророчества напомнило о тайне, существующей за пределами Бытия - это представители монотеистической традиции. Но она настолько парадоксальна, она настолько идет против шерсти человеческих существ, что перманентно нужно посылать пророков, которые перманентно опять таки входят в клинч с существующим обществом, с его режимом, с его статус кво и занимаются обличением. Как мы помним, Авраам был против Вавилонского царя-тирана Немруда и Вавилонской монархии, Моисей был против египетской монархии в лице Фараона, Иисус был против Рима (Кесаря), который владел Иудеей как своей провинцией, ну а Мухаммад бросил вызов вообще всему Сущему на тот момент, т.е. Византии и Ирану, которые были двумя сверхдержавами того времени (Хайати, 2015).

Таким образом, религия монотеизм является фундаментом и основой всех социальных революционных течений. За всеми революционными течениями Европы стоит та или иная версия радикального христианства. Точно также Ислам выступает на самом деле как база социального восстания против пирамидальной системы власти, так что при всем разговоре о единстве Бога, мы должны понимать, что язычники и монотеисты в качестве этого единого Бога имеют абсолютно разные ориентиры и векторы. И эти два вектора абсолютно несовместимы.

5. Источники

АЙСИН, Р. Т., *Метафизика Индуизма и Буддизма*, М., Изд. «Концептуальный клуб Флориана Гейера», 2017, 186.

БЕРНАРД, К. Дэвид, *Тринитаризм: Определение и Историческое Развитие*, М., «Восток-Запад», 2003, 223.

БЮРКЛЕ, Х., «Человек в Поисках Бога: Проблема Нехристианских Религий», *Перевод с Нем*, М., «Политиздат», 1982, 256.

ВАСИЛЬЕВ, Л. С., *История Религий Востока*, М., Книжный дом «Университет», 2015, 382.

ДЖЕМАЛЬ, Г. Д., «Методология Понимания Корана, Сборник статей Информационно-Аналитического Портала «Поистине», Москва 2014, 82.

КУЛИЕВ, Э. Р., *Священный Коран*, М., Изд. «Восточная Литература», 2010, 586.

MACDONALD, N., «Early Jewish and Christian Monotheism», *The Origin of 'Monotheism'. T&T Clark International*, 2004, 147.

ПЕННИК, Н. - Джонс, П., «История Языческой Европы», *A History of Pagan Europe*, СПб., Евразия, 2000, 448.

УЛЬКУ, Х., «История Ислама, 1-е Издание, Стамбул 2015, 544.

ЧУБАРЬЯН, А. О. - БОНГАРД-ЛЕВИН, Г. М., *Религии Мира: История, Культура, Вероучение*, М., Олма медиа групп, 2006, 111.

EĐİTİM BİLİMLERİ

ERKEN ÇOCUKLUK EĞİTİMİ: KAZAKİSTAN TÜRKİYE KARŞILAŞTIRMASI

Doç. Dr. Suat KOL¹

Özet

Erken çocukluk eğitimi bireyin tüm gelişim alanlarını desteklemesi açısından oldukça önemlidir. Bu dönem nitelikli biçimde desteklendiğinde çocuğun zihinsel, fiziksel ve ruhsal gelişimi pozitif yönde gelişim göstermekte, bu da onun gelecek yaşamına ve akademik süreçlere daha hazır olmasına olanak sağlar. Bu araştırmanın amacı Kazakistan ve Türkiye’de mevcut sürdürülmekte olan erken çocukluk eğitimi faaliyetlerini belirlenen kriterlere göre karşılaştırmalı analizini yapmak ve farkları ortaya koymaktır. Bu çerçevede araştırma konusuna uygun olarak ilgili alanyazın titizlikle incelenmiş ve sonuçlar ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Erken Çocukluk Eğitimi, Kazakistan, Türkiye.

1. Giriş

Okul öncesi dönem beyin gelişiminin ve sinaptik bağlantıların kurulma oranının en yoğun ve hızlı yaşandığı dönemdir. Beyin gelişimi çocuğun bilişsel, dil, motor, sosyal ve duygusal gelişimi için güçlü bir zemin oluşturur. Bu nedenle çocuklar özellikle okul öncesi dönem olarak adlandırılan yaşamın ilk altı yılında çok hızlı büyürler ve bu gelişim alanlarında şaşırtıcı bir hızla yetkinleşirler (MEB, 2013). Özellikle ilk beş yıl içinde beyin ve sinir sisteminin hızlı gelişimine paralel olarak çocuğun öğrenme kapasitesi de artmakta ve yeterli zihinsel gelişim için çevresel uyarıcılar çok önemli yer teşkil etmektedir (Öztürk, Şahin ve Mercan, 2010).

Temel bilgi ve beceriler, bu kritik dönemde, doğrudan sağlanan zengin uyarıcılar ve deneyimlerle kazandırılmazsa, ilerleyen yıllarda bunlar öğrenilseler bile, ulaşılan düzeyde eksiklikler görülebilir. Buna karşın erken yaşlarda zengin deneyimlerle elde edilen temel bilgi ve beceriler, çocukların daha sonraki öğrenmelerinde başarılı olma şansını arttırmaktadır (Çelik, 2008). Okul öncesi dönem, yaşamın temelidir. Bu dönemde öğrenme hızı çok yüksektir. Her yaş grubunun genel gelişim özellikleri o yaş grubundaki tüm çocuklar için ortaktır; ancak her çocuğun kendine özgü olduğu da unutulmamalıdır (MEB, 2013). Okul öncesi yıllarından başlayarak çocukların öğrenme yaşantılarının kalitelerini artırma, bu yönde gösterilecek dikkatli çabalarla mümkün olabilir. Bu nedenle okul öncesi yaşlarından itibaren çocukların büyüme, gelişme ve öğrenme ortamlarını nitelikli hale getirmek gerekmektedir (Tuğrul, 2002).

Türkiye’de okul öncesi eğitim, genel itibariyle başladığı günden Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1923 yılına kadar geçen sürede imparatorluk dönemi, 1923’den günümüze kadar geçen süre olarak da cumhuriyet dönemi olarak tanımlanmaktadır. Okul öncesi eğitimin başladığı tarih olarak Fatih Sultan Mehmet döneminde kurulan Sıbyan Mektepleri kabul edilir. Bu dönem her ne kadar günümüzdeki okul öncesi eğitimi karşılamasa da bu kurumlar Kur’ân okumayı, hesap yapmayı, biraz da yazmayı öğreten ilköğretim kurumlarıdır (Oktay, 2007). Türkiye’de 11 Nisan 2012 tarihinde resmî gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren eğitim kanunu ile tüm eğitim kademeleri değişmiş, 4+4+4 olarak ifade edilen yeni eğitim süreleri ile ilkokul, ortaokul ve lise eğitimleri yeniden düzenlenmiştir. Günümüzde okul öncesi eğitimin zorunlu eğitime dâhil edilme çabaları sürmektedir.

1854’ten itibaren Rus hâkimiyetine giren Kazak topraklarına kısa sürede yoğun bir Rus göçü olmuştur. Çarlık devrinden günümüze, Kazakistan’daki Rus nüfusunun yoğunluğu Kazakistan’ı diğer Türk Cumhuriyetleri’nden farklı kılmış ve Kazaklar hem Çarlık devrinde hem de Sovyet devrinde Ruslaştırma politikalarından daha çok etkilenmişlerdir (Kınacı, 2010). Kazak toplumunun eğitim çalışmaları, Kazakların ilk öğretmeni olarak kabul ettikleri İbray Altın Sarın (1841-1889) ismiyle sıkı sıkıya ilişkilidir. İbray Altın Sarın’ın Kazak bozkırında eğitim çalışmalarındaki katkısı bugünkü eğitim

¹ Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, skol@sakarya.edu.tr.

çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Onun yazdığı kitap Kazak dilindeki ilk eğitim kurallarının yer aldığı çalışmadır (Kaplankıran, 2017).

Kazakistan, bağımsızlığını ilan etmesiyle diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da reformlar gerçekleştirmeye başladı. Bu reformları belli bir nizamla gerçekleştirmek amacıyla 1992 yılında "eğitim" hakkında, 1993 yılında ise "yükseköğretim" hakkında kanun hazırlanmış, ayrıca Eğitim Bakanlığı'nın hazırladığı "Geçiş Döneminde Eğitimi Geliştirme ve Sürekli Hale Getirme" programı uygun bir biçimde sürdürülmüştür (Savaş, 2009). Kazakistan'da mecburi öğretim 11 yıl; okuryazarlık oranı: % 99'dur. Ülkenin eğitim sistemi; Okul öncesi eğitim 12 aylık-3 yaş arası çocuk kurumlarında, 1-3 yaş çocuk evlerinde, 3-7 yaş kreşlerde yürütülmektedir (Topbaş ve Baran, 2009). Okul öncesi eğitim kurumlarında çocukları hayata hazırlamak ve sosyalleşmelerini hızlandırmak amacıyla eğitim verilmektedir. Başta ana dili olmak üzere Rusça, İngilizce ve Almanca bu kurumlarda öğretilmektedir. Okul öncesi kurumlarda Kazakçanın öğrenilmesi zorunlu hale getirilmiştir (Savaş, 2009).

2. Yöntem

Bu araştırma nicel araştırma modellerin tarama modeli ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma derleme bir çalışmadır. Derleme çalışmalar belirli bir konunun yararlı bir toparlaması olmasının yanı sıra araştırmacıların uzmanlık alanlarındaki yenilikleri izleyebilmeleri açısından da son derece önemlidir. Belirli bir alan ve konuda yapılmış olan çalışmaların sınıflandırma ve değerlendirmesi özelliğini taşıyan derleme çalışmalar, yazarın kendi araştırma yaklaşımı ya da ilgi alanına göre düzenlenir (Herdman, 2006). Bu kapsamda araştırma konusuna uygun olarak ilgili alanyazın titizlikle incelenmiştir. Bu kapsamda akademik yayınlar ve bilimsel verilerden seçici alıntılar yapılmış. Elde edilen veriler bulgular bölümünde ortaya konmuştur.

3. Bulgular

Araştırmadan elde edilen bulgular ilgili başlıklarda aşağıda ifade edilmiştir.

3.1. Yasal Dayanaklar

Kazakistan'da erken çocukluk eğitimi çerçevesinde eğitim sisteminin gelişmesini sağlayacak kurumsal temeller oluşturulmuş, okul öncesi çocukluk ders kitabı, devlet kalifiye tescil ve sertifika merkezi, ulusal akreditasyon merkezi, ulusal eğitim kalitesi değerlendirme merkezi kurulmuştur (Tülbaşıyeva, 2009). Bu kapsamda devlet tarafından olarak finanse edilen erken çocukluk eğitimi programı (ECE) yeniden oluşturulmuştur (Koeppen, 2018). Ayrıca okul öncesi eğitim 2007 yılında revize edilen eğitim kanunu ile ülkede yürütülmektedir (Kazakistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, 2007).

Türkiye'de okul öncesi eğitim, çeşitli yasa ve yönetmeliklerle resmi ve özel kuruluşlar tarafından açılan kurumlarda yürütülmektedir. Bu kurumlar, Milli Eğitim Bakanlığı ile Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu'nun ilgili organlarıncaya denetlenmektedir (Oktay, 2006). 2014 yılında çıkan Millî Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği'ndeki yeni düzenlemeler ile erken çocukluk eğitimi sürdürülmektedir (MEB, 2014). Bununla birlikte okul öncesi eğitiminin amaç ve görevleri, millî eğitimin genel amaçlarına ve temel ilkelerine uygun olarak; çocukların beden, zihin ve duyu gelişimini ve iyi alışkanlıklar kazanmasını sağlamak, onları ilkökula hazırlamak, şartları elverişsiz çevrelerden ve ailelerden gelen çocuklar için ortak bir yetiştirme ortamı yaratmak, çocukların Türkçeyi doğru ve güzel konuşmalarını sağlamaktır (MEB, 2013).

3.2. Eğitim Süreçleri

Kazakistan'da erken çocukluk eğitimi kapsamında okul öncesi eğitim ve öğretim ile bu çağda kişilik oluşumu için gerekli olan ilk bilgi ve becerilerin oluşması amaçlanmaktadır. Çocukların haftalık eğitim yükü ve izin verilen maksimum eğitim miktarı ve organize öğrenim aktivitelerinin süresi, çocuğun sağlığını ve ruhunu korumak amacıyla belirlenmiştir. Bu çerçevede belirlenen öğrenme aktivitelerinin süresi: Erken yaşta çocuklar için 7-15 dakika, ortaokul öncesi çağındaki çocuklar için 15-20 dakika, okul öncesi çağındaki çocuklar için 25-30 dakika biçiminde tanımlanmıştır (Kazakhstan Public Services and Information, 2018).

Türkiye'de erken çocukluk eğitimi kapsamında; çocukların beden, zihin ve duyu gelişimini ve iyi alışkanlıklar kazanmasını sağlamak, onları ilkökula hazırlamak, şartları elverişsiz çevrelerden ve ailelerden gelen çocuklar için ortak bir yetiştirme ortamı yaratmak, çocukların Türkçeyi doğru ve güzel konuşmalarını sağlamak amaçlanmaktadır. Ayrıca okul öncesi eğitimin temel ilkeleri Türk Millî Eğitim Bakanlığı tarafından şu şekilde belirlenmiştir;

- 1- Okul öncesi eğitim çocuğun gereksinimlerine ve bireysel farklılıklarına uygun olmalıdır.
- 2- Okul öncesi eğitim çocuğun motor, sosyal ve duygusal, dil ve bilişsel gelişimini desteklemeli, öz bakım becerilerini kazandırmalı ve onu ilkokula hazırlamalıdır.
- 3- Okul öncesi eğitim kurumlarında çocukların gereksinimlerini karşılamak amacıyla demokratik eğitim anlayışına uygun öğrenme ortamları hazırlanmalıdır.
- 4- Etkinlikler düzenlenirken çocukların ilgi ve gereksinimlerinin yanı sıra çevrenin ve okulun olanakları da göz önünde bulundurulmalıdır.
- 5- Eğitim sürecinde çocuğun bildiklerinden başlanmalı ve deneyerek öğrenmesine olanak tanınmalıdır.
- 6- Çocukların Türkçeyi doğru ve güzel konuşmalarına gereken önem verilmelidir.
- 7- Okul öncesi dönemde verilen eğitim ile çocukların sevgi, saygı, işbirliği, sorumluluk, hoşgörü, yardımlaşma, dayanışma ve paylaşma gibi duygu ve davranışları geliştirilmelidir.
- 8- Eğitim, çocuğun kendine saygı ve güven duymasını sağlamalı, ona öz denetim kazandırmalıdır.
- 9- Oyun bu yaş grubundaki çocuklar için en uygun öğrenme yöntemidir. Tüm etkinlikler oyun temelli düzenlenmelidir.
- 10- Çocuklarla iletişimde, onların kişiliğini zedeleyici şekilde davranılmamalı, baskı ve kısıtlamalara yer verilmemelidir.
- 11- Çocukların bağımsız davranışlar geliştirmesi desteklenmeli, yardıma gereksinim duyduklarında yetişkin desteği, rehberliği ve güven verici yakınlığı sağlanmalıdır.
- 12- Çocukların kendilerinin ve başkalarının duygularını fark etmesi desteklenmelidir.
- 13- Çocukların hayal güçleri, yaratıcı ve eleştirel düşünme becerileri, iletişim kurma ve duygularını anlatabilme davranışları geliştirilmelidir.
- 14- Programlar hazırlanırken aile ve içinde bulunulan çevrenin özellikleri dikkate alınmalıdır.
- 15- Eğitim sürecine çocuğun ve ailenin etkin katılımı sağlanmalıdır.
- 16- Okul öncesi eğitim süreçleriyle rehberlik hizmetleri bütünleştirilmelidir.
- 17- Çocuğun gelişimi ve okul öncesi eğitim programı düzenli olarak değerlendirilmelidir.
- 18- Değerlendirme sonuçları çocukların, öğretmenin ve programın geliştirilmesi amacıyla etkin olarak kullanılmalıdır (MEB. 2013).

3.3. Çağ Nüfusu Verileri

Kazakistan'da erken çocukluk eğitimi alan çağ nüfusunun % 86'sı erken çocukluk eğitimi almaktadır ve bu eğitim devlet/özel kurumlar tarafından karşılanmaktadır (Unicef, 2011). Kazakistan'da erken çocukluk eğitimi 1-6 (7) yaş aralığını kapsar (OECD, 2015). Bununla birlikte okul öncesi eğitim, üç ila yedi yaş arasındaki bir çocuğun eğitimi, gelişimi, yetiştirilmesi, gözetimi ve bakımı üzerine kuruludur.

Bu kapsamda erken çocukluk eğitimi yaş aralığı;

1- Kreş yaşı (1 yıldan 3 yıla kadar)

- a) Erken yaş (1 yıldan 2 yıla kadar erken yaş grubu),
- b) Genç yaş (2 ile 3 yıl ilk genç grup),

2- Okul öncesi yaşı (3 ile 6 (7) yaşa kadar),

- a) Okul öncesi genç yaş (3 ile 4 yıl ikinci grup),
- b) Ortaokul öncesi yaş (4 ile 5 yıl orta grup),

c) Kıdemli okul öncesi yaş (5 ile 6 (7) yaş) biçiminde sınıflandırılmıştır (Kazakstan Public Services And Information, 2018).

Türkiye'de okul öncesi dönem 0-5 (6) yaş aralığıdır. Okul öncesi eğitim 0-3 yaş arası kreş dönemi, 3-5 (6) yaş arası okul öncesi eğitim dönemi olarak sınıflandırılır. MEB 2017-2018 verilerine göre Türkiye'de 3-5 yaş aralığındaki çocukların net okullaşma oranı % 38,5'dir. Bununla birlikte 3 yaş aralığındaki çocukların net okullaşma oranı % 12,37, 4 yaş aralığındaki çocukların net okullaşma oranı % 38,11, 5 yaş aralığındaki çocukların net okullaşma oranı ise % 75,14'tür. Ayrıca Türkiye'de 31264 derslik, 84257 öğretmen, 84637 şube ve 1501088 eğitime devam eden öğrenci bulunmaktadır. Eğitim devlet/özel kuruluşlar tarafından sürdürülmektedir (MEB, 2018).

3.4. Öğretmen Yetiştirme Süreçleri

Kazakistan "2030 Yılı Projesi" ve "2050 Stratejisi" açılımları ile bilim ve eğitimde yatırımlar yapmaya, çağdaş eğitim anlayışını ülke genelinde yaygınlaştırma hedeflenmiştir. 2030 Projesi ile;

- a) İlim, bilim ve sağlık alanlarında dünyada saygın bir yere gelmek.
- b) Halkın tam güvenliğini sağlamak ve dıştan gelecek tehlikelere karşı halkı korumak.
- c) Memleket politikalarını bir düzeyde tutmak ve gerileme değil iç ve dış siyasette hep ilerleme kaydetmek.
- d) Ekonomik düzeyde dünyada saygın bir yere gelmek.
- e) Yeraltı madenlerini ve enerji kaynaklarını koruma ve en faydalı hala getirmek.
- f) Yurt içi ve yurt dışı ulaşımı kolaylaştırma ve halka uygun yolculuk imkânları sunmak.
- g) Dünya devletleri arasında gelişmiş olan devletlerarasında kendini gösterebilmek hedeflenmektedir (Özdemir ve Özdemir, 2017).

2015 verilerine göre Kazakistan'da erken çocukluk eğitimi programında eğitim veren 12 üniversite vardır (Amirova and Oth., 2015). Kazakistan 2010 yılında Bologna Deklarasyonu'nu imzalamış ve bunu eğitim sisteminde bir dizi değişiklik izlemiştir. Bu deklarasyona uygun olarak edinilen bilgiyi ölçen bir kredi sistemine dayanan üç seviyeli bir model tanıtılmış, 2011-2020 Eğitim Gelişimi Devlet Programı'na ve Eğitim Kanunu'nda yapılan değişikliklere (2015) dâhil edilmiş ve 2012 yılında Kazakistan Ulusal Yeterlilikler Çerçevesini kabul etmiştir. Kazakistan'da okul öncesi öğretmenleri üniversite mezunudur. Bu okullar dört yıl eğitim vermektedir. Aday öğretmenlerin, uzmanlıklarının özelliklerine göre düzenlenmiş profesyonel bir staj yapmaları gerekmektedir. Örneğin, Pedagoji ve İlköğretim Metodolojisini tamamlamak için çalışan öğretmen adaylarının stajları aşağıdakileri içermektedir:

- a) Eğitimsel ve pedagojik uygulama (Pedagojik Etkinliğe Giriş),
- b) Eğitim ve alıştırma uygulaması (Doğal Bilimin Temelleri),
- c) Pedagojik uygulama (Gençlerin Pedagojik Teşhisi, Eğitim Çalışmaları, Deneme Dersleri, Okul Çocuğunun İlk Günleri),
- d) Pedagojik staj Diploma stajı biçimindedir (TIMSS & PIRLS, 2015).

Cumhuriyet döneminde öğretmen yetiştirme stratejilerinin başlangıcında Köy Enstitüleri vardır. Köy Enstitüleri de Türkiye'deki köye öğretmen yetiştiren okullar olmaktan ziyade öğretmen yetiştirme sistemine getirdiği farklı uygulamalarla ayrı bir öneme sahiptir. 1940 yılında Köy Eğitim Yurtları ve Köy Öğretmen Okulları Köy Enstitüsü'ne dönüştürülmüş kuruluş amacından uzaklaştığı düşünülerek ise 1953'te kapatılmıştır (Aydın, 2007). Türkiye'de cumhuriyetten sonra öğretmen yetiştirmeyi etkileyen bir diğer yenilik ise 1981'de çıkarılmış 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'dur. Bu kanunname ile tüm yükseköğrenim kurumları üniversitelere, sonuç olarak öğretmen yetiştiren kurumlardan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı iki yıllık eğitim enstitüleri Eğitim Yüksekokullarına ve dört yıllık Yükseköğretim Okulları eğitim fakültelerine dönüştürülmüştür (Aras ve Sözen, 2012).

Türkiye'de uygulanmakta olan eğitim programları içerisinde öğretmen yetiştirme programları ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü öğretmen eğitimi, eğitim olgusunun üç temel ögesinden biri olan öğretmenleri yetiştirmek amacıyla gerçekleştirilen etkinliklerdir (Üstüner, 2004). Öğretmen yetiştirme programları; yetiştirilecek adayların seçimi, belirli bir süre ve program dâhilinde eğitimleri (hizmet öncesi eğitim), görevlendirilecek olan öğretmen adaylarının seçimi (kamu personeli olarak atanma) ve görev başındaki öğretmenlerin eğitimleri (hizmet içi eğitim) aşamalarından oluşmaktadır (Akdemir, 2013). 2017 yılında MEB Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü tarafından mevcut öğretmen yeterlilik alanları güncellenmiş, bu çerçevede;

- a) Kişisel ve mesleki değerler - mesleki gelişim,
- b) Öğrenciyi tanıma,
- c) Öğrenme ve öğretme süreci,
- d) Öğrenmeyi, gelişimi izleme ve değerlendirme,
- e) Okul, aile ve toplum ilişkileri,
- f) Program ve içerik bilgisidir (OYGGM, 2017).

Türkiye'de okul öncesi öğretmeni olabilmeleri için, öğrencilerin üniversite sınavından yeterli puanı almaları gerekmektedir. Öğretmenlerin devlet kurumlarında çalışabilmeleri için üniversite eğitimleri-

ni tamamladıktan sonra sınıf öğretmenliğinde olduğu gibi KPSS'ye girmeleri ve atanmaları gerekmektedir. Özel kurumlarda çalışabilmek için üniversite mezunu olmaya gerek yoktur. Meslek liselerinin Çocuk Gelişimi ve Eğitimi bölümlerinden mezun olan adaylar Mili Eğitim Bakanlığı'na bağlı özel kurumlarda öğretmenlik yapabilmektedirler (Aras ve Sözen, 2012). Günümüzde Türkiye'de öğretmen yetiştiren eğitim fakültesi sayısı 72'dir ve bu okullar dört yıllık eğitim vermektedir.

4. Sonuç

Okul öncesi eğitim Froebel tarafından modern eğitim statüsünde yapılandırılmış, ayrıca dünyada çeşitli yaklaşımlar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Çocuğun eğitimi ve gelişiminin desteklenmesinin önemini ortaya koyan çok sayıda akademik çalışma mevcuttur. Bu araştırmada Kazakistan ve Türkiye'deki okul öncesi eğitim süreçlerini belirlenen kriterler açısından değerlendirilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Kazakistan'da gerçekleştirilen okul öncesi eğitim faaliyetlerinin genel itibarı ile modern okul öncesi eğitim stratejileri ile uyumlu olduğu görülmektedir. Ayrıca Kazakistan bağımsızlığının ardından gerçekleştirdiği 2030 Yılı Projesi ve 2050 Stratejisi açılımları ile gelişim ve kalkınma atılımlarında eğitime yönelik ciddi yatırımlar ve yenilikler gerçekleştirmiştir.

Türkiye'de okul öncesi eğitim modern eğitim stratejileri ile uyumlu, çocuğun tüm gelişim alanlarını destekleyen bir eğitimidir. Eğitim devlet tarafından hazırlanmış eğitim programı çerçevesinde çocuklarda belirlenen kazanımların gerçekleştirilmesi amacını taşır. Ayrıca eğitim fakültelerinde dört yıllık program mezunlarına öğretmenlik hakkı verilmektedir. Bununla birlikte özel sektörde ilgili lise ve yüksekokul mezunları da eğitimci olarak istihdam edilmektedir. Ülkenin toplam nüfus sayısı ve çağ nüfusu verileri gerçeği okullaşma oranının yaklaşık % 38 civarında olmasına neden olmaktadır. Son yıllarda gerek devletin gerekse sivil toplum örgütlerinin çabaları okul öncesi eğitimin yaygınlaşması için çaba sarf etmektedir. Okul öncesi eğitimin zorunlu eğitime alınması için son yıllarda siyasi güç tarafından çaba sarf edilmektedir. Ancak çağ nüfusu sayısının neredeyse küçük bir ülke nüfusuna denk olması ekonomik anlamda sürecin uzamasına neden olmaktadır.

5. Kaynaklar

AKDEMİR, S., Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Programlarının Tarihçesi ve Sorunları, *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(12), 2013, 15-28.

AMİROVA, A. S. - MUHAMEDİNOVA, K. A. - ERKEBAEVA, S. Z. - MAKSHİEVA, G. K., *Preparing teachers in pre-school education in the Republic of Kazakhstan*, 2015, 3rd World Conference on Psychology and Sociology (WCPS), <https://core.ac.uk/download/pdf/82596523.pdf>, Erişim Tarihi: 17.08.2018.

ARAS, S. - SÖZEN, S., Türkiye, Finlandiya ve Güney Kore'de Öğretmen Yetiştirme Programlarının İncelenmesi, *10. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi* içinde, Niğde 2012, s. 1-10.

AYDIN, B. M., *Köy Enstitüleri ve Toplum Kalkınması (Birinci basım)*, Anı Yayıncılık, Ankara 2007.

ÇELİK, E., *Okul Öncesi Eğitim Öğretmenlerinin Empatik Eğilimlerinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.

HERDMAN, E. A., "Guidelines for Conducting a Literature Review and Presenting Conference Papers", *Hemşirelikte Eğitim Araştırmaları Dergisi* 3(1), 2006, 2-4.

KAPLANKIRAN, İ., "Kazakistan Cumhuriyetinde Eğitim Sisteminin Tarihî Seyri ve Günümüzdeki yapısı", *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 5(1), 2017, 31-47.

Kazakistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı, Eğitim Kanunu, 2007, http://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319_, Erişim Tarihi: 19.10.2018.

Kazakhstan Public Services And Information, Compulsory standard for preschool education programs, 2018, <http://egov.kz/cms/en/articles/preschool>, Erişim Tarihi: 14.10.2018.

KINACI, C., "Sovyetlerden Günümüze Kazakistan'da Kazak Dilinde Eğitim Politikaları", *International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 5(4), 2010, 1304-1319.

KOEPPEN, B., *Kindercare in Kazakhstan: How Early Childhood Education Will Achieve Strategy 2050 Goals*, <http://www.saisreview.org/2018/02/12/kindercare-in-kazakhstan/>, Erişim Tarihi: 07.09.2018.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı), Okul Öncesi Eğitimi Programı, 2013, <https://tegm.meb.gov.tr/dosya/okuloncesi/ooproram.pdf>, Erişim Tarihi: 19.09.2018.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı), Okul Öncesi Eğitim ve İlköğretim Kurumları Yönetmeliği, 2014, <http://mevzuat.meb.gov.tr/dosyalar/1703.pdf>, Erişim Tarihi: 19.09.2018.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

MEB (Millî Eğitim Bakanlığı), Millî Eğitim İstatistikleri Örgün Eğitim, 2018, http://sgb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_09/06123056_meb_istatistikleri_organ_egitim_2017_2018.pdf, Erişim Tarihi: 19.09.2018.

OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development), Early Childhood Education and Care, 2015, <http://www.oecd.org/education/school/ECECDN-Kazakhstan.pdf>, Erişim Tarihi: 14.08.2018.

OKTAY, A., *Okul Öncesi Eğitimin Önemi ve Yaygınlaştırılması*, (Ed. A. Oktay, Ö. P. Unutkan), Okul Öncesi Eğitimde Güncel Konular, Morpa Kültür, İstanbul 2006.

OKTAY, A., *Yaşamın Sihirli Yılları: Okul Öncesi Dönem*, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2007.

OYGGM (Öğretmen Yetiştirme ve Geliştirme Genel Müdürlüğü), Öğretmenlik Mesleği Genel Yeterlilikleri, 2017, http://oygm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_12/11115355_YYRETMENLYK_MESLEYY_GENEL_YETERLYKLERY.pdf, Erişim Tarihi: 14.08.2018.

ÖZDEMİR, E. D. - ÖZDEMİR, C., "Kazakistan'da Yürütülen Eğitim-Öğretim Faaliyetleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Haberci Dergisi*, 4(43), 2017, 122-132.

ÖZTÜRK, Ş. - ŞAHİN, Ş. - MERCAN, E., "Üniversite Öğrencilerinin Okul Öncesi Eğitime İlişkin Görüşleri (Ondokuzmayıs Üniversitesi Örneği)", *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(1), 2010, 175-186.

SAVAŞ, S., "Türk Dünyası'nda Eğitim Alanındaki Gelişmeler ve Yenilikler", *Journal of Azerbaijani Studies*, 10(12), 2009, 269-283.

TIMSS & PIRLS (the Trends in International Mathematics and Science Study and The Progress in International Reading Literacy Study), Teachers, Teacher Education, and Professional Development in Kazakhstan, 2015, <http://timssandpirs.bc.edu/timss2015/encyclopedia/countries/kazakhstan/teachers-teacher-education-and-professional-development/>, Erişim Tarihi: 14.08.2018.

TOPBAŞ E. - BARAN, E., "Türk Dünyası Coğrafyasında Yer Alan Ülkeler Arasındaki Kültürel İlişkilerin Güçlendirilmesinde Eğitim Kurumlarının Rolü", *Journal of Azerbaijani Studies*, 9(10), 2009, 252-268.

TUĞRUL, B., "Oyun, Çocuğun En Ciddi İşidir", *Çoluk Çocuk Dergisi*, 1, 2002,30-31.

TÜLBASIYEVA, L., *Kazakistan'ın Eğitim Sistemi ve Yeni Gelişmeler*, 2009, http://www.tasam.org/Files/Icerik/File/kazakistanin_egitim_sistemi_ve_yeni_gelismeler_31825e5d-5831-4293-a964-463d4332dd0f.pdf, Erişim Tarihi: 07.09.2018.

UNICEF (United Nations International Children's Emergency Fund), The State of Children And Women In Kazakhstan, 2011, <http://mics.unicef.org/files?job=W1siZiIsIjIwMTUvMDEvMjcvMDgvNTUvMTcvNDZlL01JQ1NfSW5mb2dyYXB0aWZlX0V0Zy5wZGYiXV0&sha=f6997aecbe4f3696>, Erişim Tarihi: 14.10.2018.

ÜSTÜNER, Mehmet, "Geçmişten Günümüze Türk Eğitim Sisteminde Öğretmen Yetiştirme ve Günümüz Sorunları", *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(7), 2004, 17-30.

ТЕОРИЯ КОЛЛЕКТИВА КАК ГУМАНИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ПОДРОСТКОВ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Кулимхан АРЫМБАЕВА¹

Özet

Makarenko karmaşık bir çağda çalıştı Üstün eğitimci, bir olağanüstü güçlü ve yaratıcı kişiliği, yetenekli bir insan doğasının kişisel nitelikleri bir alışım olan onun öğretme becerileri büyük ölçüde kaynaklanmaktadır. Makarenko ana liyakat o bireyselliği korumak ve öğretmenlerin gelecek nesillere eşsiz bir deneyim iletmek için yönetmek, insancıl pedagoji kurulması için mücadele olmasıdır. Bilim adamları zamanında sosyo-politik koşullara siyasi tabakalaşma pedagojik kuram Makarenko bilim öğretimi ayırmak başardık, biz yirminci yüzyılın büyük bir öğretmen olarak onu takdir.

Araç olarak, AS Makarenko'nun eserlerinin ve araştırmalarının içerik analizi yöntemleri kullanılmıştır.

Öğretim deneyimi Makarenko eğitim tarihindeki benzersiz, çok az insan bu kadar başarılı uygulamaya teori somutlaştırmak ve böyle bir zor öğrenciler ile ilgili etkileyici sonuçlar elde etmeyi başardı. A.S. Makarenko seçkin bir kişiliğe sahipti, yeni sosyal koşullardaki küçüklerin eğitim ve öğretim konularına yaratıcı bir şekilde yaklaştı.

Teorik önermeler Makarenko zamanımızdaki ilişkilerini kaybetmedi. Anton Semenovitch Makarenko'nun fikirlerinin pratikte uygulanması, aşamadan geçmedi, ama gelecek için görevler. Makarenko, zamanlarının önünde olan öğretmenleri ifade eder. Kapsamlı eğitim ve rehabilitasyon programı için birçok koşul henüz oluşturulmamıştır. Sosyalleşme ve her insanın ruhsal gelişiminin yüksek seviyede aktif, sistemin avantajlarını savunmak olası deformasyonları ile anlaşma, ortak bir amaç için kişisel sorumluluk alabilecek - bu programda, belirleyici faktörlerden biri insan faktörüdür. A.S.'nin pedagojik mirasına hakim olmak gerekir. Makarenko sadece karmaşık, bütün, açık ve gelişen bir sistem olarak değil, aynı zamanda pedagojik düşünce ve eylem yöntemidir. Bu pedagojik miras, tükenmez. Her seferinde yeni taraflar ve derinlikler açılır. Makarenko konsepti eğitim ve her bireyin bireysel doğal özelliklerinin gelişmesi hedeflerinin sosyal yönlendirme için ihtiyacı arasındaki çelişki gibi modern pedagojik bilim ve uygulama sorunları, bazılarını ele almak yönlendirmez; gruptaki kişisel yaklaşım ve eğitim; okul eğitiminin gerçek hayattan uzaklaşması sorunu; kişisel ve toplumsal değerlerin ve ilgi alanlarının oranı; İnsancıl eğitim mekanizmasını, yasalarını, teknolojilerini, yöntemlerini ortaya koyar.

Anahtar kelimeler: Pedagoji, Sosyal Pedagoji, Rehabilitasyon.

1. Введение

Современная концепция воспитания и социально-педагогической реабилитации подростков девиантного поведения должна сохранять преемственные связи с лучшим опытом, накопленным в прошлом, а также отражать новые веяния гуманистического воспитания как идеологии современного образования.

Видные педагоги прошлого тысячелетия А. С. Макаренко, С. Т. Шацкий, П. П. Блонский, Н. К. Крупская придавали исключительное значение школьному коллективу в воспитании и перевоспитании подрастающего поколения. Педагогами и психологами был накоплен солидный багаж теоретических исследований и практических разработок по проблеме коллектива.

К началу 90-х термин «коллектив» вызывал у подавляющего большинства людей ассоциации со средством унификации, усреднения личности, инструментом командно-административной системы управления.

¹ Университет «Мирас», факультет Педагогики, искусства и языков, Социология, medeu07@mail.ru.

В результате чего в 90-е годы коллектив стал объектом критики педагогов, а изменения (идеологические, прежде всего) в системе образования потребовали разработки новых подходов к коллективному воспитанию с позиции личностно-ориентированной педагогики (Фролов, Макаренко, 2006).

Однако, в настоящее время в педагогике можно констатировать возрождение интереса к проблеме коллектива, теория коллектива А. С. Макаренко как гуманистической основы воспитания и перевоспитания трудных подростков.

Мировая педагогическая наука Антона Семёновича Макаренко (1888-1939) называет выдающимся педагогом XX столетия.

А. С. Макаренко - крупнейший теоретик воспитания. Наиболее полно и успешно им раскрыты проблемы формирования личности, в том числе фундаментальный вопрос - воспитание в коллективе, получивший всемирное признание. Он установил понятие «воспитательный коллектив» как объединение детей, подчиненное общественным интересам, имеющее организационную структуру и механизмы самоуправления.

Организуемый и управляемый педагогом воспитательный коллектив становится наиболее целесообразной формой жизнедеятельности воспитанников и в то же время действенным средством формирования всесторонне развитой личности.

2. Методы

В качестве инструментов использовались методы контент-анализа трудов и исследований А. С. Макаренко.

А. С. Макаренко создал и исследовал воспитательную систему, условием и результатом которой являлась целостная личность человека, которому присущи гражданственность, коллективизм, общественная и трудовая активность, дисциплинированность, ответственность, целенаправленность.

А. С. Макаренко считал, что формирование таких сторон целостной личности будущего гражданина должно всегда ощущаться воспитательной организацией и каждым воспитателем в отдельности, составлять основной фон педагогической работы.

Главными принципами педагогической системы А. С. Макаренко были оптимизм и принцип социального гуманизма, основу которого составляла глубокая вера в творческие силы человека, в большие его возможности.

Педагогическая теория, по убеждению А. С. Макаренко, должна была строиться на обобщении практического опыта воспитания. Опыт своей работы он убедительно доказал, что результативность формирования личности возможна при осуществлении воспитательного процесса как целостной системы, осознаваемой не только руководителем, но всем педагогическим коллективом (Nezel, 1989).

Без этого невозможно решить задачу воспитания гражданина, так как перспективы гражданина исключительно широки, его интересует все, что происходит как в его стране, так и во всем остальном мире, он обладает исключительно широким умственным горизонтом.

Поэтому одной из достаточно часто встречающихся ошибок в подходе к воспитательному процессу А. С. Макаренко считал попытку воздействия на ребенка одним средством, вырванным из общего контекста всех других воспитательных воздействий (идея интеграции воспитательных воздействий).

Необходимо отметить в опыте работы А. С. Макаренко идею - воспитание в коллективе и через коллектив, воспитание в труде, воспитание чувства долга, совести и дисциплины, опыт построения органов самоуправления.

Именно коллектив А. С. Макаренко сделал центром своего анализа в теории и ядром своей воспитательной системы на практике.

В работе А. С. Макаренко раскрываются наиболее важные проблемы воспитывающего коллектива: организация, общее движение коллектива и его законы, общий тон и стиль работы, система режима и дисциплины, эстетика коллектива, связь коллектива с другими коллективами, преемственность поколений в коллективе, педагогика параллельного действия.

А. С. Макаренко не употреблял термин «сотрудничество», но все мысли о взаимодействии, общем участии в совместной деятельности педагогов и детей фактически направлены на решение этой проблемы. А. С. Макаренко считал, что каждый учитель выступает в детском кол-

лективе как старший товарищ, делит с ними ответственность за организацию всей жизни и результаты деятельности, помогает советом, влиянием, своим опытом, личным примером.

Управление воспитательной системой А. С. Макаренко строил на основе все большего включения в этот процесс не только педагогического коллектива, но и самих детей.

А. С. Макаренко впервые выдвинул проблему защищенности личности в коллективе. Заботу всего коллектива о себе должен чувствовать каждый воспитанник. Каждый должен быть уверен, что любая попытка несправедливости тут же будет приостановлена товарищами, педагогами. Такая защищенность каждого в коллективе, по его мнению, не может возникнуть сама по себе, это особой сложности педагогический вопрос.

Защищенность надо создавать и работать над ней, идея защищенности должна особенно присутствовать в коллективе и украшать его стиль. Забота о каждом, приподнятый тон, который А. С. Макаренко называл «мажором», создавали общий оптимистический настрой в коллективе, помогали обеспечивать развитие воспитательной системы.

Заслуга А. С. Макаренко состоит в том, что он дал новое толкование ряду педагогических вопросов и детально разработал выдвинутые ранее, но недостаточно разработанные проблемы, обогатил ее ценными идеями, методами и приемами воспитания.

Предшественником идеи коллектива в педагогике был так называемый «дух товарищества» и некоторые другие идеи, которые явились результатом наблюдений за процессами, протекающими в детской среде, за общением детей в рамках организованных и неорганизованных общностей.

Таким образом, коллектив не должен восприниматься как отдельная сущность и противопоставляться личности, его следует понимать скорее как особую структуру отношений между личностями». «Коллектив - это форма жизни, в которой происходит воспитание... Он является структурой, устройством или построением социальных отношений воспитанников между собой, воспитанников с воспитателями, а также воспитателей между собой. Чем более многосторонни эти отношения и чем сложнее их структура, тем лучше - более педагогически действенны коллектив. Оправдываются также и макаренковские высказывания об оптимальном размере первичного коллектива. Такая маленькая группа не должна охватывать меньше семи и больше пятнадцати человек - более маленькие первичные коллективы легко превращаются в «эксклюзивные группы» друзей, в то время как большие имеют тенденцию распадаться на два или более коллектива. А. С. Макаренко очень скоро определил, что коллективное воспитание должно быть принципиально связано с широким материальным самообеспечением.

Под дисциплиной Макаренко, как известно, понимал не внешнюю, основанную на силе дисциплину, а результат воспитания - дисциплинированность, режим, «социальное устройство», при котором воспитанникам предстоит жить. Каждый должен признать, что ему предоставляется свобода и безопасность, которые наполняют его гордостью и достоинством. Этому способствует процесс обобществления, так как лишь оно «дает независимость, создает автономию» (Макаренко, 1976).

В соответствии с этим в «Методике организации воспитательного процесса» говорится: «Дисциплина есть свобода, она ставит личность в более защищенное, свободное положение и создает полную уверенность в своем праве, в путях и возможностях именно для каждой отдельной личности». Макаренко особенно предостерегал от односторонней ориентации на интересы ребенка и, в связи с этим, отказа от воспитания «эмоции долга».

Так, в составленном им в 1928 г. (а опубликованном лишь в 1984 г.) «Операционном плане педагогической работы трудовой коммуны им. Ф. Э. Дзержинского» речь идет о том, что в «педагогике особенно надеются на значение интереса. Решительно все должно подноситься нашему ребенку в занимательном виде, в образе какого-то вкусного пирога, все должно его заинтересовать, все должно пройти через его психику по специально облегченным путям, без усилия и напряжения с его стороны, без неприятностей».

Педагог здесь говорит о «гибельности такой воспитательной политики» и обосновывает свое мнение следующим образом: «Жизнь как раз наполнена усилиями и напряжением, она требует от человека регулярной скучной работы, и нужно приготовить наших детей к жизни так, чтобы они могли делать эту работу без страдания и без подавления своей личности». Типичными являлись задачи, которые открывали личные и коллективные перспективы, «радости завтрашнего дня», как вообще горьковское «проектирование хорошего в человеке». Все это укрепляло самосознание бывших «детей улицы» и помогало им начать новую жизнь. Этому

способствовало также и получение школьного образования, которое готовило воспитанников к будущей трудовой жизни, к возможному переходу на рабфак и, таким образом, поступлению в вуз (Suenkel, 1994).

Большие дискуссии вызывает сегодня проблема проектирования целей воспитания (модели воспитанника) и «проектировка личности» в опыте А. С. Макаренко.

Дело в том, что педагог не может строить воспитательный процесс, не определившись четко в целевых установках, соотнесенных с возможностями субъектов к изменению.

С другой стороны, «проектировка личности» в виде «программы человеческой личности, программы человеческого характера» в опыте А. С. Макаренко была ориентиром, координатой для самопрограммирования каждого воспитанника, для проявления им своего «я», творческих способностей, права свободного выбора. После того как Макаренко пришел к необходимости общей цели воспитания, определенной «программы», он четко высказался по поводу границ применимости такой программы: «Это обобщающее положение необходимо предполагает именно различные формы его реализации в зависимости от различия материала». И далее Макаренко выдвигает задачу формирования общих и индивидуальных черт личности: «... Подходя к программе личности, - писал он, - я встретился с таким вопросом: что - эта программа должна быть одинаковой для всех? Что же, я должен вгонять каждую индивидуальность в единую программу, в стандарт и этого стандарта добиваться? Тогда я должен пожертвовать индивидуальной прелестью, своеобразием, особой красотой личности, а если не пожертвовать, то какая же у меня может быть программа!.. Я увидел в своей воспитательной работе, что да, должна быть и общая программа, «стандартная», и индивидуальный корректив к ней». Таким образом, проектирование «программы человеческой личности» включает развитие общечеловеческих качеств воспитанников, что является основой развития неповторимых склонностей и способностей каждого воспитанника (Хиллиг, 2000).

Модель воспитанника при этом играет развивающую роль, а не «директивно-эталонную». Она призвана, во-первых, выступать в качестве ориентира минимума развитости и воспитанности личности для адекватного «вписывания» ее в общество. Во-вторых, эта «программа» (модель) - описание тех качеств, которые необходимы человеку для дальнейшего овладения культурой, продолжения совершенствования в своем профессиональном и общем развитии. В настоящее время довольно распространенной является позиция, согласно которой воспитание в коллективе противопоставляется личностно ориентированному воспитанию. На самом деле для реализации личностного подхода необходимо создание воспитательного пространства, в котором восстребованы и могут развиваться личностные качества детей и взрослых. Такое пространство, рассматриваемое как педагогически организованная среда, может быть создано в воспитательном коллективе, который, по определению А. С. Макаренко, представляет единство детского и педагогического коллективов. Идея самоактуализации человека, лежащая в основе личностного подхода, наилучшим образом реализуется именно в условиях организованного гуманного коллектива. Коллектив - это социально-психологическая общность, как писал А. С. Макаренко, «это - социальный организм в здоровом человеческом обществе» (Лаутер, 1994).

Поэтому сущностное значение коллектива в воспитании заключается в том, что он является формой, обеспечивающей взаимодействие двух механизмов воспитания: системы социально ориентированных отношений; межличностных отношений демократического характера. Двойственный механизм воспитания в системе педагога-новатора отражает ее интегративную диалектическую целостность, проявляющуюся в синтезе противоположностей. Эта диалектическая целостность лежит в основе личностно-социальной концепции воспитания А. С. Макаренко. Он писал о создании метода, «который, будучи общим и единым, в то же время дает возможность каждой отдельной личности развивать свои особенности, сохранять свою индивидуальность». В качестве такого метода он называет воспитание в коллективе, в котором происходит гармонизация личных и коллективных, социально ориентированных целей. Разрешение противоречий между общими и индивидуальными целями, интересами лежит в основе развития каждого члена коллектива.

3. Результаты

Педагогический опыт Макаренко уникален, мало кто в истории педагогики сумел так удачно воплотить свою теорию на практике и добиться впечатляющих результатов, имея дело со столь трудными воспитанниками.

А. С. Макаренко был незаурядной личностью, творчески подходил к решению вопросов воспитания и обучения несовершеннолетних в новых социальных условиях.

Таким образом, становление человека в условиях коллектива происходит в едином процессе социализации личности и раскрытия ее индивидуальности. А. С. Макаренко утверждал: «Если в коллективе чувствуется противоречие между целями общими и частными, личными, значит, коллектив... организован неправильно» (Шиянов, Котова, 1995).

Поэтому необходимо определить те особенности коллектива, при которых он играет конструктивную роль для развития личности. И в этом плане следует обратиться к опыту А. С. Макаренко. Во-первых, надо отметить гуманистический характер взаимодействия педагогов и детей в воспитательных учреждениях педагога-новатора. А. С. Макаренко четко определял необходимость равноправия воспитателей и воспитанников.

В коллективах обеспечивалась защищенность свободы и прав личности, создавались отношения, в которых личность могла реализовать свою свободу. Во-вторых, следует выделить такую особенность коллективов А. С. Макаренко, как демократический характер самоуправления.

При этом организация педагогического взаимодействия была такова, что каждый член коллектива ставился в позицию активного деятеля, субъекта своей собственной и коллективной жизни, участвуя в постановке целей, планировании, обсуждении и реальной практике. Перечисленные важные особенности коллектива, как и ряд других, более частных, тактических, обеспечивали в коллективах А. С. Макаренко действительно развивающее воспитательное пространство.

По сути, интегративная личностно-социальная концепция воспитания А. С. Макаренко представляет собой выражение полипарадигмального подхода в педагогике.

Сегодня полипарадигмальный характер современной педагогики считается признанным фактом, и заключается он в возможности проектирования педагогических теорий на основе различных методологий, имеющих принципиальные отличия, вплоть до взаимоисключающих. Педагогический гуманизм А. С. Макаренко проявлялся в том, что он верил в возможности полноценного развития каждого ребенка. По его мнению, педагог должен подходить к любому ребенку, даже самому запущенному, с оптимистической гипотезой, пусть даже с некоторым риском ошибиться. Хорошее в человеке надо проектировать, считал великий гуманист А. С. Макаренко. Надо уметь видеть ребенка в перспективе. Поэтому воспитание должно иметь опережающий характер по отношению к личности ребенка. Оно организует такую жизнедеятельность детей, в которой у воспитанников развиваются качества, еще находящиеся в ранней стадии становления. Опережающий характер воспитания предполагает, что вся деятельность воспитанников должна быть построена по принципу создания «напряжения», сотворения «поля» для опережающего развития и становления личности в активной деятельности, требующей приведения в действие всей гаммы ее волевых, интеллектуальных, эмоциональных устремлений. Воспитание А. С. Макаренко было развивающим, рассчитанным на «зону ближайшего развития», а не только «помогающим», оно возвышало личность ребенка, стимулируя его к движению вперед.

При этом важную роль играли перспективы. Устремленность воспитания в будущее, гуманистическая идея «завтрашней радости», переходящей в сегодняшний день - важнейший элемент в реализации системы опережающего воспитания. «Истинным стимулом человеческой жизни является завтрашняя радость... Воспитать человека - значит воспитать у него перспективные пути», - писал А. С. Макаренко, указывая при этом на сущностный смысл гуманного воспитания: дать воспитаннику ощущение уверенности в завтрашнем дне, способствовать появлению у него комфортного самочувствия и оптимистического мировосприятия. В технологическом плане опережение проявлялось в воспитании в системе перспективных целей, которые должны ставиться перед каждым воспитанником и коллективом (гуманно организованным сообществом) (Шиянов, Котова, 1995).

Перспективы, по А. С. Макаренко, это тот механизм, который учитывает и приводит в действие внутренние предпосылки развития личности, в чем и заключается сущность гуманистического воспитания. Важно подчеркнуть, что А. С. Макаренко говорил о системе так называемых перспективных линий (близких, средних, дальних), а не о постановке отдельных, не связанных друг с другом целей детской жизни, так как система целей выполняет задачу организации целостной жизнедеятельности детей, что является условием целостного развития каждой личности. Сочетание перспектив с учетом их дальности во времени (близкие-средние-дальние) и в социальном пространстве (индивидуальные-коллективные-общественные), их системное

влияние на эмоциональную, волевую и интеллектуальную сферу личности становится сегодня универсальным инструментом педагогической теории и практики.

В соответствии с положением о диалектической целостности личностно-социальная концепция воспитания А. С. Макаренко строится на понимании того, что личность - интегрированная часть динамического процесса жизни. Источником влияния на ребенка должна стать вся жизнь, взятая в ее разнообразных проявлениях.

Воспитательное пространство коллектива, выступающее как педагогически организованная среда, является средством обеспечения связи воспитания с объективной реальностью. Значение педагогически организованной среды в том, что она делает воспитание «естественным», незаметным для воспитанников.

Настоящее воспитание, по его мнению, осуществляется путем непосредственного включения детей и молодежи в жизнь общества. Он показал необычайную эффективность воспитания, гармонически организованного на широкой и многообразной жизненно-практической основе. Идея единства воспитания и жизни лежит в основе такого педагогического феномена, открытого А. С. Макаренко, как «параллельное действие».

Реализация параллельного действия осуществляется эффективно при условии, что учебно-воспитательные учреждения являются субъектами не только воспитательной, но и социально-экономической деятельности. Им должно быть предоставлено несомненное право и вменено в обязанность активно участвовать в социально-экономическом и культурном преобразовании общества. В этом плане опыт макаренковских учреждений и сегодня остается непревзойденным и поражает гармонией педагогической и экономической технологий в воспитательном процессе. Уже в начале 1920-х гг. Макаренко ввел в теорию и методику воспитания понятия «хозяйственное воспитание», «коллективное хозяйствование», «хозяйственная деятельность».

К началу 1939г. относится знаменитое высказывание А. С. Макаренко: «Хозрасчет - замечательный педагог». Он «педагогизировал» вопросы организации труда, управления, быта, развития учреждения и т.д. А. С. Макаренко поднимал значение труда в детской жизни на уровень экзистенциальной категории. «Трудовая забота - это не просто дорога к средствам существования, это еще и этика, это философия нового мира», - писал А. С. Макаренко. Решающее значение при этом имеет не труд сам по себе, а вовлечение ребят в руководство производством и хозяйством.

Анализ воспитательной системы А. С. Макаренко, выявление ее целей, логики и содержательных положений позволяют установить, что многие педагогические находки педагога-новатора нашли свое развитие в современных философских, психологических и педагогических теориях. Это свидетельствует об инвариантном, объективном и непреходящем значении ряда открытий А. С. Макаренко. В противовес авторитарной педагогике коллективное воспитание стало актуальной проблемой современной педагогики - воспитание коллектива и воспитание личности, в коллективе, через коллектив является актуальной проблемой современной педагогики. Это было обусловлено потребностью формирования личности, способной полноценно взаимодействовать с людьми на гуманной основе, активно участвовать в решении задач социального, политического и культурного развития страны.

Одним из важнейших теоретико-методологических положений формирования личности в коллективе стал вопрос организации воспитательного коллектива и использования его в целях всестороннего развития и перевоспитания личности подростка девиантного поведения.

4. Выводы и Рекомендации

Теоретические положения А. С. Макаренко не потеряли своей актуальности и в наше время. Практическое претворение в жизнь идей Антона Семёновича Макаренко, не пройденный этап, а задачи на будущее. А. С. Макаренко относится к педагогам, которые идут впереди своего времени. Многие условия его комплексной воспитательной и реабилитационной программы еще предстоит сформировать. В этой программе одним из решающих условий будет человеческий фактор - высокий уровень социализации и духовного развития каждой человеческой личности, способной отстаивать преимущества системы, активно бороться с возможными ее деформациями, нести личную ответственность за общее дело. Необходимо осваивать далее педагогическое наследие А. С. Макаренко не только как сложную, цельную, открытую и развивающуюся систему, но и как метод педагогического мышления и действия. Это педагогическое наследие неисчерпаемо. Каждое время будет открывать в нём новые стороны и глубины.

Концепции А. С. Макаренко дают ориентиры для решения ряда проблем современной педагогической науки и практики, таких как: противоречие между необходимостью социальной ориентации целей образования и развитием индивидуальных природных особенностей каждой личности; личностный подход и воспитание в группе; проблема отчужденности школьного образования от реальной жизни; соотношение личных и социальных ценностей и интересов; выявление механизма гуманного воспитания, его закономерностей, технологий, методов. Таким образом, педагогическая система А. С. Макаренко сохраняет в деле перевоспитания свою актуальность и практическую применимость и в наши дни.

Главной идеей системы перевоспитания у А. С. Макаренко выступал его оптимизм по отношению к возможностям полной перестройки молодого человека на пути его исправления.

Так, например, А. С. Макаренко неоднократно отстаивал мысль о том, что трудными по рождению не становятся.

Руководствуясь именно таким педагогическим убеждением, педагог постоянно внушал воспитанникам свою веру в то, что они станут настоящими людьми, равными по своим достоинствам всем другим людям. Оптимистическая гипотеза была самой сильной стороной его системы.

Важной составляющей авторской педагогики перевоспитания выступал сам коллектив учащихся воспитанников, вне которого вообще никакие процессы созидания личности невозможны.

Создаваемые коллективные отношения, общественное мнение коллектива - и есть основной оздоровляющий фактор. Но в этом, и состоит основная проблема - создать коллектив не как орудие подавления, а как сообщество уважающих людей, готовых отвечать друг за друга.

Вот почему сегодня следует делать ставку на создание коллектива (школы-интернаты для подростков девиантного поведения), в рамках которого создается среда для реабилитации и ресоциализации для девиантных подростков.

Таким образом, А. С. Макаренко и его последователи внесли весомый вклад в развитие теории и методики воспитания девиантных подростков, беспризорных детей. Технологию работы, которые они разработали и внедрили в учебную и внеучебную деятельность подростковом коллективе, не утратили своей актуальности и в наше время.

5. Источники

ЛАУТЕР, Д., *В Защиту Успешной и Социально Активной Педагогики*, Макаренко на Востоке и Западе, Новгород 1994, 210.

МАКАРЕНКО, А., "Собрание сочинений", *Марбургское Издание*, Равенсбург 1976, 25.

ФРОЛОВ, А. А. - МАКАРЕНКО, А. С., В СССР, России и Мире: *Историография Освоения и Разработки Его Наследия (1939-2005 гг., Критический Анализ)*, Изд-во Волго-Вятской Академии Государственной Службы, Новгород 2006, 417.

ХИЛЛИГ, Г., *Святой Макаренко*, М., Марбург 2000, 137.

ШИЯНОВ, Е. Н. - КОТОВА, И. Б., *Идея Гуманизации Образования в Контексте Отечественных Теорий Личности*, Ростов-на-Дону, 1995, 352.

NEZEL, I., *Kriterien der Lernreldkonstruktion in der Gor'kij-Kolonie*, Muenchen 1989, 415.

SUENKEL, W., *Im Blick auf Erziehung. Reden und Aufsätze*, Bad Heilbrunn, 1994, 89.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ КӘСІБИ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҒЫЛЫМИ ІЗДЕНІС ЖҰМЫСТАРЫ АРҚЫЛЫ ЖЕТІЛДІРУ

Гүлнар ОМАРОВА¹

Özet

Gelecekteki mesleki eğitimde öğretmen eğitimi, öğretmenlerin-öğretim, kültür ve öğrencilerin eğitimi üzerinde - büyük bir etkiye sahiptir. Eğitim sırasında, öğretmen yeni eğitim materyalinin içeriğini sistematik, önceden belirlenmiş bir plana göre öğrencilerle işbirliği içinde açar. Kavramlar, kavramlar ve sonuçlara göre yapılır. Eğitimin tüm aşamalarında, öğretmen öğrencilere kendi hesabını ve işini analiz etmeyi öğretir.

Bu aşamada öğretmen ve öğrenci yaratıcılığı, öncelikle, bireyin haklarının, ikincisi, entelektüel çalışmanın, yetkinliğini, iletişimin ve ruhsal büyümenin kazanımının bir biçimidir ve üçüncü olarak, yaratıcılık, aklın gücü ve insanın ruhsal büyümesi haline gelir. Her ikisi de bir öğrencinin ve öğretmenin mesleki yeterliliği ile uygulanır.

Sürekli arama öğrencilerin öz bilgisini geliştirmek ve kendilerini akla, metodik analize kendi düşünceleriyle görüşüne ilişkili bu alanda en iyi uygulama, karşılaştırmak ve jawaşılıqqa yenilik için çalışıyoruz.

Kendi kendine eğitim amacına bağlı olarak, aşağıdaki türler ayrılır:

- Kendi kendine eğitimde kendi kendine eğitim;
- Uzmanlığa bağlı olarak gerekli mesleki bilgi ve beceriler gelişme;
- Kişisel düşünme ve dikkatlerin geliştirilmesi ve geliştirilmesi;
- Çalışmalarını ve uzmanlıklarını yönetme yeteneği;
- Sosyal konularda görüşlerini formüle etmek.

Bu yazıda, öğrencilerin araştırma ve geliştirmelerinin didaktik, teorik ve metodolojik özelliklerini, organizasyonlarının örgütlenmesini ve içeriğinin geleceğin profesyonellerinin yaratıcı kapasitesini oluşturan kendine özgü çalışma türünün içeriği olduğunu tespit ettik.

Öğrencilerin araştırma çalışmalarının analizini tamamlayarak, mesleki yeterlilik sorununu nasıl çözeceğimizi gösteriyoruz:

- Öğrencilerin gözünde bilimsel çalışmaların statüsünün artırılması (bilimsel başarılar için kapsamlı destek, bilimsel çalışmaların başlatılması için elverişli koşulların oluşturulması, üniversite öğrencilerinin akademik başarıya ilişkin mümkün olan en geniş bilgi birikimi, vb.);
- Devlet bazında bilimsel yaratıcılığın maddi ve teknik ve mali desteği;
- Öğrenciler için hibe sisteminin sistematik kullanımı.

Anahtar kelimeler: Öğrenci, Mesleki Yeterlilik, Profesyonel Beceri, Bilimsel Araştırma, Bağımsız Çalışma.

1. Кіріспе

Болашақ жастарға білім мен тәрбие беруде жеке тұлғаны, яғни жаңа адамды қалыптастыруда жоғарғы оқу орындарының атқаратын рөлі үлкен. Жастарға білім беру ісін одан әрі жақсарту оқу-тәрбие жұмысының саласын арттыру міндеттерін жүзеге асыру алдымен білім дәрежесі мен идеялық саяси, сауатты маманға және оның даярлығына байланысты екені баршамызға аян.

Соңғы жылдары білім беретін оқу орындарының проблемаларының өзектілігі соншалық, білім беру мен жас ұрпақты тәрбиелеу саласының бүгінгі мен болашағын толғандырмайтын адам жоқтың қасы. Соған байланысты болашақ маманның жеке басының да әлеуметтік маңыздылығы жыл сайын арта түсіп, ерекше мәнге ие болуда. Өйткені еліміздің тағдыры, ең алдымен, осы жастардың білімі мен тәрбиесіне және мәдениеттілігіне байланысты.

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, amzeevna@mail.ru

Болашақ маман - жаңа ілімнің негіздерін жақсы игерген, еліміздің саяси мақсаттарын айқын көретін, ғылыми және практикалық даярлығы үлкен, өз мамандығын жетік меңгерген адам болуы қажет (Сластенин, Каширин, 2014).

Болашақ маманды кәсіби даярлаудағы оқытушы қызметін нақтылай түссек оған ұстаздың - оқытуы, мәдениеті, тәрбиелеуінің студенттерге әсері өте зор. Оқыту кезінде оқытушы жүйелі, алдын-ала белгіленген жоспарға сәйкес студенттермен ынтымақтаса отырып, жаңа оқу материалының мазмұнын ашады. Оған сай түсінік, ұғым беріліп, қорытындылар жасалады. Сондай-ақ оқытудың барлық кезеңінде оқытушы студенттерді өздігінен жұмыс жүргізуге, ізденуге талдау жасауға үйретеді. Оқытушы студенттердің оқуға деген ынта-ықыласын тудыру үшін олардың сезімі мен көңіліне әсер ететін түрлі көрнекі құралдар мен техникалық құралдарды қолданады, жарыс ұйымдастырады.

Оқытушы мен студент шығармашылығы қазіргі кезеңде біріншіден жеке тұлғаның құқықтарын игеру формасы, екіншіден, ой еңбегі, біліктілігі, қарым-қатынасы және рухани өсуі, үшіншіден, шығармашылығы ойдың күші мен адамның рухани өсуінің нығайуына айналады. Осы аталған екеуінде студент пен оқытушының кәсіптік құзіреттілігі арқылы іске асады.

Егер болашақ маман өзінің осы бір үлкен жауапкершілігін шын сезініп, өзіне-өзі есеп бере отырып жұмыс жүргізсе ғана оның оқытуда ісі өзі ойлағандай жүйемен дамидыны сөзсіз.

Бұл оқытушы еңбегінің шығармашылық қыры деген мәселенің астарында ең бірінші адамдық қасиеттердің жатқанын дәйектей түседі, қайталанбайтын шеберлік - қайталанбайтын жеке тұлғаның өз болмыс бітімінде екендігін бекіте түседі. Жеке тұлғаның биік сапалық қабілеті мен өз мамандығының қоғамдық мән-маңызын терең түсінетін, оларды тығыз ұштастыра алатын оқытушы ғана сандаған шәкірттердің жүрегіне жол табады.

Жалпы студенттің кәсіби құзіреттілігінің қалыптасуына әсер ететін жағдайларға қысқаша тоқталып өтейік. Мұнда ең бастысы-оқытушының жеке басының үлгісі. Өйткені ұстаз, өз шәкірттерін білімге баурап қоймай, оларға өзін-өзі ұстауы, жүріс-тұрысы, киінуі, сөйлеуі жағынан да ықпал етуге тиіс. Әсіресе, болашақ мамандарды оқытушының рухани жан дүниесі тартады. Олар өз ұстаздарына еліктейді. Үлкендерге еліктеу-жастардың болмысын қалыптасуына әсер ететін ең басты күш.

Жас маманның қалыптасуы мен жетілуі өзінен-өзі болмайды. Ол үздіксіз еңбектің нәтижесі, ұстаздың идеялық шынығуы, мамандығына құмарлануы, оның өзінен де, зор күш қуатты тілейді.

2. Әдістер

Студенттердің өз бетінше білімін жетілдіруі оның осы саладағы үздіксіз ізденісі мен озат тәжірибедегі өздігінше салыстырып, ойға тоқуы өз ой пікірін қосып, әдістемелік талдау жасап, жауапшылыққа жаңашылдыққа ұмтылуы.

Өздігінен білім алу мақсатына қарай мынадай түрлерге бөлінеді:

- өзін-өзі тәрбиелеуге байланысты өздігінен білім алу;
- мамандығына байланысты қажетті кәсіптік білім мен дағдыларын жетілдіру;
- дербес ойлауы мен зейінін бекітіп, дамыту;
- өз оқуы мен мамандығына басшылық жасай білу;
- әлеуметтік жағдайларға байланысты өз көзқарасын қалыптастыру.

Өздігінен білім алу әр адамның табиғи нышандары мен икемділігіне қабілетіне, сондай-ақ олардың оқудағы айқын мақсаты мен мүддесіне байланысты.

Болашақ маманның творчестволық мүмкіндігі мен танымдық мүддесін ұлғайтудың тағы бір жолы-өз білімін көтеру. Бұл әсіресе жоғары оқу орындары үшін өте қажетті қағидалардың бірі.

Өз бетімен білім алу, алдына қойған міндетіне, жоспарына және интеллектуалдық дамуына қарай түрлі болуы да мүмкін. Кей адамдар барлық нәрседен хабардар болғысы келеді. Ал, кейбіреулер білімнің жеке бір саласына айрықша ден қойып, сол салада ғана білімін толықтырады да, басқасына көңіл бөлмейді. Жеке адамның жан-жақты дамуы тұрғысынан қарастырғанда, ең қолайлысы әр түрлі білім саласынан хабардар бола отырып, белгілі бір саланы және соған байланысты саланы терең оқып-үйрену адам үшін бұлжымайтын заң.

Өз бетімен білім алудың мәнін дұрыс түсінуде, білімді жетілдіру жұмыстарының жүйелі жолдарына арналған бағдарлама белгілеу көп жәрдемдеседі. Өз бетімен білім алу бағдарламасы,

бір жағынан, мұғалімнің жалпы ой-өрісін кеңейтуі, екіншіден өзінің мамандығынан өзін қызықтыратын ғылым, әдебиет немесе өнер саласынан білімін ұдайы тереңдететін табыс көзі. Мұндай бағдарламаның дұрыстығы, нақтылығы өз бетімен істелінетін жұмыстың нәтижелілігі мен санасының жоғары педагогиканың талабына жеткізеді.

Білім алудың мақсаты алуан түрлі болуы мүмкін: жаңалықтан хабардар болу, өзіңді өте қызықтыратын мәселені терең үйрену т.б. Білім сапасы мен оны меңгеру әдісі осындай мақсатқа байланысты, бірінші жағдайда, мәселен, кітап, мақала мазмұнына тұтастай көз жүгіртіп шығу. Мұндайда тез оқу техникасы жәрдемдеседі, ол үшін тиісті әдебиеттерді оқу арқылы тез дағдылануға болады. Мұндай әдісте мәселеге терең бойлау міндетті емес. Егер адам өзін қызықтыратын білім саласын толық оқып-үйренуді алдына мақсат етіп қоятын болса, онда оның өз бетінше білім алудағы күш-жігері біріншіден, мәселе мәнін, екіншіден автордың пайымдау тәсілі мен әдісін (дәлелдеуін салыстыруын т. б.) меңгеруге бағытталуы тиіс.

Оқып-үйренетін материалдағы негізгісің, маңыздысын меңгеру дегеніміз не? Әдетте кез келген материалда бірнеше негізгі мәселелер болады, соның мәнісін ажыратпай тұрып келесің түсінуге болмайды. Осы мәселелердің төңірегінде көптеген жеке фактілер жиналады да, олар әр жақты тұжырымдалып, сипатталады. Тұтастай материалдан тек негізгі құбылыстарды қарастыру, оның мазмұнын айқындау, олардың жекелеген фактілерге ықпалын, бір-біріне тәуелділігін білу - демек оқылатын материалдың мәніне терең бойлау деген сөз.

Жекелеген фактілердің барлығын есте сақтай берудің қажеті жоқ, оның өзі жүйесіздікке, алған білімінің тиянақсыздығына, есте қалмауына әкеп соғады. Тек негізгі мәселелерді бөліп алып, олардың арасындағы, сондай-ақ бұрын оқыған материалдың арасындағы байланыс сипатын ұғынғанда ғана жүйелі білім алуға болады.

Дидактикалық жүйе бойынша оқудағы бірінші міндет - бұл өзіңді айқындау және оқыған материалды меңгеру.

Екінші міндет-оқығанды ой елегінен өткізу. Үшінші-оқығанды есте сақтау үшін қажеттілерін жазып алу.

Ең соңында, төртінші міндет-оқыған кітаптан жаңадан не үйренгенің жайлы өзіңе есеп беру.

Осыдан үш жүз жылдан астам бұрын көрнекті педагог Я.А. Коменский оқушылар аз оқып, көп білетін дидактика әдісін табуды армандаған болатын. Я.А. Коменскийдің негізгі ойы жастардың өз бетінше оқуына күш салу болатын, өйткені ең тәжірибелі деген педагогтың, өзі оны алмастыра алмайды. Қазіргі кезде нақты айқын болып отырған жайт, жоғары оқу орындарында қаншама қажетті және пайдалы білім бергенімізбен, оқытушы оны үнемі толықтырып отыруға тура келеді; сондықтанда қазіргі педагогикалық және қоғамдық-саяси әдебиеттерде “үздіксіз білім алу”, “мамандықты жетілдіру”, “өз бетінше білім алу” ұғымдары кездесетіні тегін емес.

Дегенмен практикалық тәжірибелерге және арнайы бақылауларға қарағанда өз бетінше білім алуға деген талпыныс және іскерлік пен дағды негізінен алғанда мектептер мен жоғары оқу орындарында қалыптасады. Сонымен қоса, оқуға деген шын ықылас болмаған жағдайда білім дәрежесі мен сапасы төмен болатыны сөзсіз.

Студент үшін оқуға ден қою, білімін өмір бақи көтеру ерекше маңызды ғана емес, кәсіптік маңызы зор іс.

Кәсіби құзіреттілік ұғымы педагогикалық әдебиеттерде түрліше баяндалады. Онда көбінесе жекелеген жайттар қарастырылады: ой еңбегінің гигиенасы (ақыл-ой қабілеттілігін сақтау және арттыру тәртібін, сондай-ақ оны практикада орындай алуды білу), сондай-ақ ой еңбегінің техникасы (ой әрекеттерінің тиімді амалдарын білу және оны орындай алу), озат оқытушылардың тәжірибелеріне, оқу орындарында ұзақ уақыт жүргізілген байқаулар мен эксперименттерге қарағанда, кәсіби құзіреттілік ұғымы кеңінен қарастырылғанын көреміз (Кочетов, 1996).

Болашақ маманның іс-әрекетінің нәтижелі болуы оның қабілетіне де байланысты болады. Оның алғы шарты-кейбір адамдарда болатын нышан-тума іске жарамдылық белгі, оны тәрбиелеу, дамыту қабілетті айқындай түседі. Нышан болмаған жағдайда да педагогтік қабілетті қалыптастыруға болады. Мұның негізі - студент ізденісі.

3. Нәтижелер

Студенттердің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру жұмыстары оқытушы қызметінің әрекеттік, белгі-таңбалық мазмұнына сәйкес жүргізілді. Оқытушы қызметінің өлшемдері және

белгілері арасындағы қатынасының кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру қызметіне тәуелділігі анықталынды.

Студенттің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыру іскерлігі оның оқу-тәрбие процесін басқару заңдылығына тәуелді болатыны, яғни студент пен мұғалім арасында қайтымды байланысты күшейтуге, студенттерге ықпал ету және оның өлшемдік сипатын, шамасын нақты анықтап, қолдануға ғылыми-әдістемелік құралдар дайындау қажеттілігі туындайды. Студенттердің кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруды олардың ғылыми ізденіс жұмыстарымен айналысуы негізінде қарастыру педагогика іліміндегі өзекті мәселе. Студенттердің шығармашылық қабілетін, олардың оқу мен ғылымдағы мақсаттарына өз еркімен қол жеткізуін және жеке тұлғалық ерекшеліктерін дамытуды қалыптастырудың тиімді формасы-ғылыми жұмыс болып табылады. Студенттердің ғылыми ізденушілік қызметін сапалы ұйымдастырудың дәрежесінен, жоғары оқу орындарында маман даярлау жұмысының нәтижелігі көрінеді.

Еліміздегі барлық ғылыми зерттеу мекемелері мен жоғары оқу орындарындағы студенттік аудиториялардағы ғылыми жұмыстарға қатысқан бітірушілермен толықтырылып отыратыны баршаға белгілі. Бұл қағиданың даусыз екеніне өткен ғасырдың 60 жылдарынан бастап жоғары білім беру жүйесіне студенттердің ғылыми іздену жұмыстары назарда болып келе жатқаны ай-ғақ. Алайда, қоғамда ғалым тұлғасының беделінің артпай отыруы себепті және сол кездерде мемлекеттік қаржыландырудың жеткіліксіз болуына байланысты, оқытушылардың да, студенттердің де ғылыми ізденушілік жұмыстарға деген қызығушылықтары төмен болды. Бірақ соңғы кездерде студенттердің жоғары кәсіби білім алудағы басты мақсаты-ғылыми жұмыстарға шеберліктерін шыңдап, дағдыларын ғылымға бейімдеуде қабілетті жастар жоғары нәтижелі ғылыми жетістіктерге жетуде. Бұл бүгінгі экономикалық өзгерістер мен дағдарыстарға байланысты туындап отырған жұмыссыздық пен орналасудағы қиындықтарды болдырмауда дарынды, әрі білімді студент жастарымыздың қажеттілігінің туындауынан және өз мамандығы бойынша жұмысқа орналасуға да толық мүмкіндік алуына жол ашады (Менлибекова, 2011).

Қазіргі таңда жоғарғы оқу орнында студенттерді ғылыми зерттеу жұмыстарына тарту және оны ұйымдастыру оның болашақтағы жаңа кезеңіне бет алуды және алдағы жинақталған тәжірибені өзгеріп отырған жағдайларда жалғасын табуды қарастыру керек. Жоғары білімді қайта жасауда өзін-өзі ғылыми шығармашылық іс-әрекетке бейімдейтін және өзін-өзі дамытатын кәсіби құзіреттілігінің артықшылығын ескерумен байланысты. Бұл маманның жаңа түрдегі сапасын дайындау қажеттілігін талап етеді, ол маман авторлық еңбектерге, зерттеу жұмыстарымен айналысуға, кәсіби шеберлікті және адами қасиеттерді жүзеге асыруға бағытталады.

Білім беру жүйесінің әдістемесі мен оқыту түрлері білімнің сапасына, дамуына және мазмұнына ықпалы төмен және тағы бір қарама-қайшылық ғылыми - зерттеу жұмыстарына өте төмен және болашақ маман иесі болатын студенттердің ғылыми - шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған болса да, өз қызметін жоғары дәрежеде орындамай отырғанына көз жеткізу қиын емес.

Сондықтанда біз студенттердің ғылыми ізденіс іс-әрекеттерін кәсіби даярлауда төмендегі қағидаларға сүйенеміз:

- болашақ мамандардың ғылыми-шығармашылық қабілетін дамытуға, олардың ғылыми-педагогикалық қызметтің мәдениетін меңгеруіне, инновациялық және ақпараттық технологияларды меңгеруіне және кәсіби құзыреттілікті арттыру әдістерін пайдалануға көңіл бөлеміз. Білімді әрі білікті маманды қалыптастыру үшін, біріншіден, ғылыми ізденушілікпен айналысуды дамыту қажет және кәсіби міндеттерді айрықша тәсіл мен орындауға шығармашылық тұрғыдан талпынуына жағдай жасау қажет.

- ЖОО студенттері оқыту үдерісінің құрамды бөлшегі және ол шығармашылық дайындығына, студенттің зерттеу жұмысына жекетұлғалық қарым-қатынасына, авторлық зерттеу жұмысының бағдарламасын орындауының толық әрі түгел болуына, зерттеушілік белсенділігінің өзіндік іс-шаралармен жүзеге асыруына, орындалатын жұмыстың инновациялық әрі ғылыми бағытта болуы қажет.

- студенттің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру жоғарғы оқу орнындағы жалпы білім беру үдерістеріне бағдарлану ретіндегі жалпы педагогикалық шарттардың студенттің жеке тұлғасына ықпал жасаумен айқындалады, мысалы, барлық жұмыс түрлері мен кескіндерінде студенттің өзін-өзі тануға, өзін көрсетуге және өзін бекітуге оның іштей қажеттілігін ескеру, студенттің ғылыми-зерттеушілік қызметін ұйымдастыруға оқытушылардың дайындығы,

ғылыми-зерттеушілерге шығармашылық, іс-шаралық және психологиялық дайындықтар санатындағы жұмысты жоспарлау, студенттің кәсіби құзіреттілігін дамуына ықпал жасау әдістері мен құралдарын таңдау (Абылкасымова, 2008).

- маманның кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруда ғылыми-зерттеу жұмыстарды ұйымдастыру принциптерінде шығармашылық және тұлғалық қасиеттерін дамыту, зерттеушілік жұмыс түрлерімен толықтыру, оқытушы мен студенттің бірлесіп жасаған ғылыми-зерттеушілік қызметінде олардың өзара адамгершілік тұрғыдағы қарым-қатынасының жоғары дәрежеде болуы.

- кәсіби құзіреттілікті дамытуға арнайы ұйымдастырылған ғылыми-зерттеу қызметінің тиімді ықпалы келесі аталатын негізгі заңдылықтармен шарттасады, өзара әрекет жасауға, оқытушы мен бірлескен шығармашылыққа, өзін ерікті ұстауға, жағдайдың себептерін ажырата білу, ашық және ұшқыр ойлау қабілетімен, оқытушы мен жағымды қарым-қатынасты сақтау және зерттеу құбылысының мазмұнын таңдауда жағдай туындату, сыртқы еркіндігін жүйелендіру, талқылауды ерікті жасау ұжымдық ішкі адами заңдылықтарды сақтау, өте жоғары дәрежеде таңдауға ерікті болуы студенттің жұмысқа жеке тұлғалық қызығушылығының дәрежесінен оның ғылыми-зерттеу жұмыстарының жемісті болумен тікелей байланысты.

Студенттерге білім беру үдерісінің ерекшелігі кәсіби шеберлікке бағытталуында, сондықтан ғылыми-зерттеу жұмысы болашақ маманның өзін-өзі маман ретінде дамуына мүмкіндік беретін болашақ маманның шеберлік сипатындағы мәні. Сонымен қатар, ғылыми іс-әрекет жеке тұлғалық мүмкіндігін қарқынды етіп студенттердің мүмкіндігі мен қабілетін ашады, кәсіби тұрғыдағы мәселелерді шешуде жаңа пікірлердің туындауына себепші болады, өз кәсібіне қанағат алуға және оның іштей сезуге ықпал жасайды.

Студенттік ғылыми-зерттеу жұмысы тұжырымдамалық-сынақ тәжірибелік және деңгейде жүзеге асады. Жалпы тәжірибе барысында талдау жасау нәтижесінің көрсеткені ең маңызды әрі үздік деңгей-бұл феноменологиялық деңгей, сондықтан ғылыми-танымдылық жұмыстарды студенттердің ептілігі мен шеберлігін дамыту үшін, оны ұйымдастыруға, мазмұнын, әдістемесі мен түрлеріне басқа тәсілді қолдануды талап етеді. Мұндай тәсілді жоғары дәрежелі шығармашылық-мазмұндылық, сезімталдық әрекетшілдік және қызмет жасауға және болжамдауға шебер компоненттері арқылы жүзеге асыру мүмкін.

Жоғары оқу орнындағы оқытушыларды студенттердің ғылыми жұмыстарын басшылыққа алуға дайындау өте өзекті мәселе. Сондықтан, студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жетілдіру туралы айтқанда, жоғары кәсіби білім берудің ең маңызды міндеттерінің бірі-оқытушылардың кәсіби шеберлігін жоғарылату, әрі бұл тек өз пәнінің аймағында ғана емес, сонымен бірге, жоғары білім беру педагогика саласында болуы тиіс: оның негізгі мақсаттары мен міндеттері, жас адамның тұлғасының психологиясы, кіші топтардың әлеуметтік психологиясы, дидактикаларымен герменевтикалары және т.б. (Яковлева, 1991).

Мамандықтары педагогикадан тыс оқытушылар осы және осыған ұқсас мәселелер жайында толық мәлімет алмайды. Дұрыс ойлау әрі жинақталған тәжірибенің (өзінікі және өз әріптестерінің) мәні маңызды. Алайда, үнемі педагогикалық білімін жетілдіріп отырмағандықтан, студенттердің ғылыми ізденістерін басшылыққа алуға оқытушының кәсіби оқытушылық шеберлігі жетпейді.

Келесі ретте біз студенттерді ғылыми-ізденушілік жұмыстарға араластыруға мүмкіндік беретін курс жұмыстарының және арнайы семинарлар мен арнайы курстардың мүмкіндігін қарастырамыз.

Жоғары оқу орындарында студенттерді арнайы дайындау бір тұтас үдеріс бола тура, екі жағы бар және олар көп жағдайда өзара байланысады. Арнайы курс ғылымда меңгерілген мәліметтермен байланысты, әрі көп жалпы курстардың негізгі мақсаты; арнайы семинар - студенттермен бірге ұйымдастырылған арнайы сабақ, оның негізінде негізгі пәндер бойынша диплом және курс жұмыстары жазылады, әрі ғылым салалары белсенді меңгеріледі, жаппы алғанда, ғылыми-шығармашылық оған белсенді араласу деген сөз. Тұлғаның ғылыми танымдық қызметі анықтамалық және өнімді (шығармашылық) болып екіге бөлінеді, алайда адам жаңа білімдерді, яғни ғылым саласындағы өнімдерді өңдеумен айналысу барысында (жұмыста және оқуда) белгілі бір шарттар мен қажеттіліктермен өзара тығыз байланысады. Жоғары оқу орнындағы жалпы оқу курстары-бұл ғылым жайлы анықтамалар, алайда бұл жерде де шығармашылық сәттер кездеседі. Арнайы семинарлар, курстар диплом жұмыстарымен арнайы курстар-бұл студенттерді ғылымға, ғылыми бастамалармен өзіндік әрекеттерге, өзіндік ғылыми өнімдерді жасауға талпынуға шақыру әрі мүмкіндік беру.

Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстары оқытушылардың ғылыми-зерттеу жұмысымен байланыстыруды ұйымдастырудың тәрбиелік-дидактикалық әлеуметтік-экономикалық мәні ерекше. Бұл, бір жағынан, кафедрадағы ғылыми әдістемелік құралдарды жақсартуға, жылдамдатуға, тәжірибеден өткізуге септігін тигізсе, екінші жағынан, студенттердің оқу жұмыстарына, олардың оқытуда тиімділігі ерекше, айталық: кафедра тапсырысын орындауға, олардың шынайы, толық мүмкіндік туындайды.

Жоғары оқу орнындағы студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының түрлеріндегі ерекшеліктер - бұл өздерінің болашақ мамандықтарының негізін тәжірибеде меңгеру бойынша мәселелердің негізгі мақсатымен байланысты.

Алайда студент ғылымның алғашқы баспалдағын жеке әрекеттер жасаумен бастайды, олар ғылыми жазбаларды құрайтын әдебиеттерді тақырып бойынша оқу, ондағы көзқарастарды талдау, алуан түрлі мектептердегі мәселелерді зерттеуші ғалымдардың жүйелі әдіс-тәсілдеріне талдау жасауды бастайды.

Студент ғылыми-іздену қызметіне осы жоғарыда аталған сатылармен келеді, ол алуан түрлі ғылыми топтардан, зерттеу бірлестіктерден құралған ғылыми шығармашылық араласады, ішкі ғылыми және ғылымнан тыс қауымдастықпен өзара араласады. Ғылыми топтарда мақсаттар мен қағидалар, жетекшілік жүйесі мен белгілі бір өзара қарым-қатынастар пайда болады. Жоғарғы мектепте ғылыммен айналысу (жаппай) бұқаралық құбылыс сипатына ие, сондықтан студенттердің ғылыми-шығармашылығын басқару, жүйелендіру, басшылық жасау қызметін айқындайды.

Студенттердің ғылыми зерттеу іс-әрекетінің жемісті болуға ықпал ететін негізгі шарттарды келесі ретпен бөліп қарауға болады:

- Зерттеу мәселесінің өзектілігін белгілеу;
- Шығармашылық жұмыстың ең маңызды іс-шарасын анықтау;
- Зерттеудің жеке жоспарын жетілдіру, жасау;
- Жалпы және арнайы дайындық;
- Оқытушының кәсіби шебер басшылығы, оның құрамына келесілер енеді:

а) студенттің дайындығына, қабілетіне, талғамына байланысты, жұмыстың өзектілігі, толық орындалғандығына байланысты арнайы тақырыптарды таңдау; б) студенттің ғылыми ізденісінің жалғасы болатынын белгілеу; в) ғылыми жұмыс жоспары орындалуын бақылау; г) өз уақытында кеңес беру.

Қазіргі заманымызда қоғамға өз бетімен жұмыс атқаратын, еркін де кеңінен ойлайтын, өздігінен алдына мақсат қойып және оған жетудің әдіс-тәсілін шығармашылықпен анықтап, сондай-ақ қолдана алатын кәсіби-маман тұлғасы болуы керек. Мұндай тұлғаның дамуына бағытталған білім берудің негізі болып тұлғаның өздігінен білім алу, өзін-өзі тәрбиелеу, өзін жетілдіру процесі жатады.

Жоғары оқу орындарындағы студенттердің өздік жұмысы оқыту лекция, практикалық, лабораториялық жұмыстар арқылы жүзеге асады. Лекция ақыл-ой әрекетінің тек 1-деңгейін, (тану) және біліммен танысу деңгейін қамтамасыз етеді. Ал СӨЖ ақыл-ой әрекетінің 2-деңгейін: қабылдау мен қайта жаңғырту және білім көшірмесін игеруін қамтамасыз етеді. Одан әрі ол алған білімді практикада қолдану, ептілік, шығармашылық қабілеттерін дамыта алады. Оқытушы студенттің білім алуға деген мотивін дамытуға, ішкі ынта-ықыласымен білім алуға ұмтылуына көмектеседі.

Оқытушының бақылауымен студент:

- Зерттеушілік іскерлігімен дағдысын қалыптастырады;
- Өткен материалдарды жалпылай алу және қайталау;
- Алған білімді қолдану, оларды толықтыру, кеңейту дағдысын қалыптастырады;
- Оқытушы студенттің психофизиологиялық және академиялық үлгерімін ескере отырып, өз бетімен жұмыс жасауға бағыт-бағдар беріп, олардың дербестігінің дамуына мүмкіндік жасайды.
- Студентпен бірлескен іс-әрекет барысында оқытушы-студенттің уақытын тиімді пайдалануға беретін түсіндірмелі-иллюстративті (схема, таблица, тезис, т.б.) материалдарды қолдануды үйрету, қажетті әдебиетті іздеу жолдарын көрсету;
- Өзіндік белсенділігін, дербестігін дамыту үшін проблемалық баяндау, шығармашылық ізденіс әдістерін қолданған дұрыс.

- Оқытушы студентке жеке тапсырма таңдауға (курстық жұмыс, реферат, ғылыми баяндама, үлгі сабақ жоспарын құруға) көмектеседі.

- Әдебиеттермен қамтамасыз болуға, олармен жұмыс жасай білуге;

- Тиімді әдіс-тәсілдер, тапсырма орындау жолдарын қолдана білуге үйретеді;

- Жеке не бірнеше студентке кеңес береді, студенттердің бір-бірімен жұмыс жасауын үйлестіреді.

Университетте студенттерді болашақ мамандығына дайындау барысында олардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға әсер ететін жағдайларды зерттеме жасау мәселесімен айналысу барысында қазіргі қоғамда құзыреттілік-айқындау, дамыту және жүзеге асыру екендігін, құзыреттіліктің маңызды түрлері тұлғаның мақсатына байланысты қалыптасатынын байқадық. Содан да біз оқу үдерісінде мұғалімдер мен оқушылар үшін қойылатын мақсаттардың ең маңыздысын анықтап, оны жүзеге асыру жолдарын зерттеме жасауға тырыстық.

Студенттердің ғылыми-ізденушілін қалыптастыруға арналған тәжірибелік - педагогикалық жұмыс қойылған мақсатқа сай төрт: нақтылау жаңа көзқарасқа ену қалыптастыру және қорытынды кезеңде жүргізілді.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмысқа жоғары оқу орны студенттері қатысты.

Жұмыстың мақсаты-студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың әдістемесін тәжірибеде тексеру.

Тәжірибелік - педагогикалық жұмыстың міндеттері:

1) ЖОО студент жастардың ғылыми-ізденушілік мәдениетін қалыптастырудың бастапқы деңгейін айқындау.

2) болашақ мамандардың ғылыми-ізденушілік мәдениетін қалыптастыру деңгейлерін белгілеу.

3) студенттердің ғылыми-ізденушілік мәдениетін құзыреттілігін қалыптастыруға арналған жүйені тәжірибеге енгізу.

4) тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың нәтижелерін статистикалық, математикалық өңдеу.

Тәжірибелік-педагогикалық жұмыстарды өткізуде ғылыми педагогикалық, психологиялық, тарихи және әдістемелік әдебиеттерге шолу жасай отырып, қойылған проблемаға алдынала тиянақты талдама жасау; зерттеме жасау проблемасына байланысты теориялық және практикалық еңбектерді талдау; эксперимент жұмысын жүргізудің оңтайлы әдіс-тәсілдерін қарастыру; жүйелі түрде ақпарат жинақтау және эксперимента ұйыстыруға түзетулер енгізу сияқты тиімділік шарттарын басшылыққа алдық.

Зерттеме жасау барысында қарастырылған теориялық-әдіснамалық қағидалар, нақтылау экспериментінің нәтижелері, оларды студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделімен салыстыру, жоғары оқу орнындағы педагогикалық үдерістің мазмұны мен өзгешеліктерін ескеру бізге қалыптастыру экспериментінің төрт кезеңнен нақтылау, үйрету, қалыптастырушы, қорытынды тұратын бағытын нақтылауға мүмкіндік берді. Әр кезеңнен кейін эксперименттік топ студенттерінің кәсіби құзыреттілігінің деңгейі тексеріліп отырды.

Қалыптастырудың бірінші кезеңінде нақтылау кезеңі студенттердің ғылыми-ізденушілігінің элементтерін қалыптастыруға жалпы ілім үйрету пәндерінің әсері мен жоғары оқу орны педагогтарының қызметін теориялық семинарқылы үйлестіруге мән берілді. Әроқытушының өз пәнінде қандай ма болсын студенттердің кәсіби құзыреттілігінің қалыптасуына қолайлы әсер ететін, яғни студенттердің мамандығына ынтасын, қызығушылығын арттыратындай «элемент» болуына назар аударылды. Бұл пәндер арқылы студенттердің дүниетанымы, түсінігі кеңейіп, құбылыстар мен үдерістерге ғылыми тұрғыдан қарауға үйренеді, адамдармен өзара қарым - қатынасын реттеуге ұмтылыс пайда болып келеді. Осы кезеңде оқытушылармен пікір алмасулар, дөңгелек үстелдер өткізіліп, олардың әрқайсысының өз пәндерінің студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың бір буыны екенін сезіндіруге тырыстық. Оқытушылар үшін 10 сағаттық теориялық семинар ұйымдастырылды. Семинарда оқытушылармен студенттердің педагогикалық пәндерді оқыту негізінде кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың жолдары туралы ашық пікір алмасулар, осы мәселе төңірегіндегі ғалымдардың пікірлері мен әдістемелері талданып, оқытушылардың кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға оң көзқарасын дамытуға тырыстық. Нәтижесінде пән оқытушыларының мәселеге қызығушылығы байқалып,

әр сабақтарында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға бағытталған материалдар, әдістер, технологиялар пайдалануды күнделікті жоспарына енгізе бастады.

Бұл кезеңде студенттерге болашақ мамандығының негізі болатын, ғылыми-ізденушілікке апаратын интеллектуалдық-шығармашылық қабілетін дамытуға, тұлға ретіндегі сапаларын қалыптастыруға, өзінің және өзгенің жұмысын бағалай білуге бағытталған тапсырмалар пайдаланылды.

Бұл кезеңде оқу үдерісін студенттердің ғылыми ізденістерімен тығыз байланысын орнатуға күш салдық, себебі қалыптастырудың келесі кезеңдерінде студенттерге кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға байланысты берілетін тапсырмаларды орындауда ғылыми ізденістер, ғылыми жұмыстармен айналысуға тура келеді.

Сөйтіп, бұл кезеңде тәжірибелік-педагогикалық жұмыстардың келесі кезеңдеріне алғы шарт жасалынып, қалыптасу деңгейі айқындалды.

Психологиялық - педагогикалық циклдағы пәндерді зерделеу негізінде оқушыларды тұлға ретінде танудың жолдарын үйреніп, мектеп жасындағы балалардың өсуі мен дамуының жалпы заңдылықтарын меңгеруге назар аударылды.

Екінші кезеңнен кейін алынған бақылау бастапқымен салыстырғанда студенттердің қалыптасу көрсеткіштерінің жоғарылағанын байқатты. Төменгі мен орта деңгейдегі студенттер саны біршама азайып, жеткілікті деңгей көрсеткен студенттер саны көбейді. Аз да болса (8,4%) жоғары деңгейдегі студенттер пайда болды.

Осы кезеңде студенттердің өздерінің болашақ мамандықтарына деген оң құндылық көзқарастары, ынтасы, өзіне болашақ кәсіби маман ретінде қарауы, мұғалімдік жұмыс этикасына бейімделуі байқалды. Жақсы мұғалім болу үшін теориялық білімнің басымдығын сезіне бастады. Дегенмен, төменгі деңгейдегі студенттер саны жойылмай, орта деңгей ұстаған студенттер саны барлық студенттің үштен бірінен көп екені бізге жұмысты әлі де жандандыра түсуді талап етті.

Студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың үшінші қалыптастырушы кезеңінде кәсіптенуде білім, білік, дағды негізге алынды.

Әдістемелік пәндердің әрқайсысының оқыту әдістемесі технологиясын меңгеру олардың біліктілігін арттыруға, «төменгі сынып оқушыларымен жүргізілетін тәрбие жұмыстарының технологиясы», «педагогикалық шеберлік» пәндері болашақ мұғалімнің сыныптан тыс жұмыстарды ұйыстыру шеберлігіне, баламен жұмыс істей білу сапасына әсер етсе, «ғылыми-педагогикалық зерттеме жасаулар әдістемесі» зерттеме жасаушілік технологиясын меңгеріп, оқушылардың зерттеме жасаушілік қабілетін дамытуға үйренуге көмектесіп, кәсіби құзыреттілік тұрғысынан жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға ықпал етті деп есептейміз. Тәжірибелік-педагогикалық жұмыс барысында пәндерден дәріс оқитын, практикалық, семинар сабақтарын жүргізетін оқытушылардың өз жұмыстарына құзыреттілік қалыптастыру тұрғысынан қарау назарда ұсталды.

Студенттердің ғылыми - ізденіс жұмыстарына қатысы белсендіріліп, әр студенттің өз зерттеме жасау тақырыбы айқындалды. Рефераттар, курстық жұмыстар студенттердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталды.

Оқу және педагогикалық тәжірибелер барысында студенттерге тәжірибенің бағдарламасына сай кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға мүмкіндік жасайтын арнайы түзілген жүйе бойынша тапсырмалар беріліп, орындалуы тексеріліп отырды Е қосымша.

Студенттердің білім, білік және дағдыларын дамыту мақсатындағы «Болашақ маманның кәсіби құзыреттілігінің негіздері» оқу курсы жүргізілді.

«Болашақ мамандардың ғылыми-ізденушілік жұмыстарын қалыптастыру» оқу курсы 45 сағатқа 1 кредит арналған. Оқу курсының теориялық бөлімі.

1. әртүрлі тарихи кезеңдердегі жүйелердің даму генезисі, зерттеме жасаудың негізгі бағыттары, дидактика және әдістеме, дидактиканың негізгі қызметтері.

2. таным тәсілдерін меңгерудің құралы ретіндегі оқыту үдерісі, оқу үдерісіндегі іс - әрекеттің түрлері және ерекшеліктері, оқушының іс-әрекет тәсілдерін меңгерудегі мұғалімнің рөлі, оқушының таным әрекетінің субъектісі екендігі.

3. қазіргі оқыту технологиялары, оқыту технологияларын іріктеу және жобалау.

4. құзыреттіліктің жеке сипаты, біліктілік, зерттеме жасаушілік-шығармашылық әрекетті ұйымдастыра білу туралы студенттердің білімін молайтуға, семинар, практикалық

сабақтарда теорияны тәжірибемен ұштастыруға мүмкіндік алады. Оқу курсы зерделеудің практикалық бөлімін зерделеу барысында студенттер оқу үдерісіндегі іс-әрекеттің түрлері және ерекшеліктері, оқыту технологияларын сабақта қолданудың жолдары, мұғалімінің әдістемелік - математикалық дайындығы туралы лабораториялық сабақтар өткізумен қатар, тәжірибелі мұғалімдердің сабақтарына қатысу, мультимедиа, слайдтар арқылы көрнекі, қалалық, облыстық семинарларда өткізілген сабақтарды қарау мүмкіндіктерін алады.

«Болашақ мамандардың ғылыми-ізденушілік жұмыстарын қалыптастыру» оқу курсы студенттердің болашақ маман ретіндегі кәсіби құзыреттілігін теориялық жағынан да, практикалық жағынан да қалыптастыруға үлкен мүмкіндік жасады. Олар мұғалімнің тұлғасы, мұғалімнің жалпы және кәсіби мәдениетінің өзара байланыстылығы туралы теориялық біліммен қатар семинар, пікір алмасу, дискуссия, талқылауларды өз ойларын ортаға салып, бұл жөнінде өздерінің қаншалықты білім, біліктерінің бар екенін көрсетіп отырды.

Үшінші кезеңде атқарылған жұмыстар студенттердің ғылымға ұмтылу құлшынысын, кәсіби жұмыс істеуге деген қызығушылығын арттырып, біліктілігін көтеруге үлкен әсер етті.

Нақтылау эксперименті кезінде алынған сауалнаманы студенттер арасында қайтадан жүргізгенімізде олардың жауаптары алғашқыдан әлдеқайда жақсарғанын байқадық.

Біздің зерттеме жасау жұмысымыз болашақ мамандарға ғылыми-ізденушілікті оқыту негізінде дамыту болғандықтан, студенттерге сабақтарда қолданылатын көрнекіліктер, тест тапсырмаларын түзу, тапсырмалар топтамасын жасау, оқулықпен жұмыс істеу бағытына қарай классификациялау, мемлекеттік стандартта көрсетілген міндетті және мүмкіндік деңгейінің материалдарын оқулықтан іріктеу сияқты тапсырмалар беріліп, студенттер оны тиісті дәрежеде орындай алды. Студенттердің орындаған тапсырмалар топтамасы и қосымшада берілді.

Эксперименттік топтың бақылау қорытындыларын бақылау тобының бастапқы және қорытынды бақылау нәтижелерімен салыстырдық. Мұнда бақылау тобында аздаған өзгерістер бар екені, ал эксперимент топта жүргізілген тәжірибелік-педагогикалық жұмыстың оң нәтижесі байқалады. Атап айтар болсақ, нақтылау эксперименті барысында эксперимент тобындағы студенттердің 43,2%-і төменгі деңгейді көрсеткен болса, эксперимент соңында төмен деңгейді көрсеткен студенттер болмады; жоғары деңгейді бастапқыда ешбір студент көрсете алмаса, эксперимент соңында олар 25,1% ке жетті; жеткілікті деңгей алғашында студенттердің 4,3%-ін құраса, соңында 61,7% болды; орта деңгей алғашында 52,5% болса, эксперимент соңында 13,2% ге төмендеді.

4. Қорытынды

Студенттің өздік жұмысының тапсырмалары алған білімді жаңа жағдаятта қолдануды, жаңадан өздігінен білім алуды қажет ететіндей, студенттің танымдық қабілеттерін арттыратындай болуы қажет.

Студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыруға, яғни оқу формасына (күндізгі, сырттай), білім деңгейіне, оқу курсына, мамандыққа, пәнге, орындалу орнына байланысты ерекшеліктерді ескеру.

Студенттің өздік жұмыс мәселелерін шешуде білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ашуға, ой қабілеттерін дамытуға жағдайлар жасау. Мұның өзі студенттердің өздік жұмысын ұйымдастыру үлгісін жүзеге асырумен тікелей байланысты. Нәтижесінде өздігінен жұмыс жасау, өз бетінше білім алу, өз кәсіби әрекетінде ғылыми ізденіс жасау іскерлігі мен дағдысы, аналитикалық ойлауы қалыптасқан, өз әрекетін басқара алатын, өз жұмысының нәтижесінде өзіндік бақылау жасайтын студенттің шығар-машылық тұлғасы қалыптасады.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыруды талдауды аяқтай отырып, маманның кәсіби құзіреттілігін қалыптастыруға бағытталған мәселені шешу жолын көрсетеміз:

- студент жастардың көз алдында ғылыми жұмыстың мәртебесін жоғарлату (ғылыми жетістіктеріне жан-жақты қолдау жасау, ғылыми жұмыстарын енгізу үшін қолайлы жағдай жасау, жеке студенттердің ғылымдағы жетістіктері туралы жоғары оқу орнындағы ұжымды барынша кең ауқымда ақпараттандыру және т.б.);

- ғылыми шығармашылықты мемлекеттік негізде материалдық-техникалық және қаржылай қолдау;

- студенттерге грант жүйесін жүйелі пайдалану;

- студенттердің ғылыми жұмыстарының жинағын жоғары оқу орнында жыл сайын баспадан шығару;

- ғылыми-зерттеу жұмыстармен белсенді айналысатын студенттерге бір тұтас ақпараттық жүйе жасау.

Студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарының және өз білімін жетілдірудің дидактикалық, теориялық және әдіснамалық ерекшеліктерін анықтауда біз оларды ұйымдастыру жүйесін ұсындық, оның мазмұны болашақ мамандардың шығармашылық қабілетін қалыптастыратын өзіндік зерттеу жұмысының нақты түрлері екеніне көз жеткіздік.

5. Дереккөздер

СЛАСТЕНИН, В. А., КАШИРИН, В.П. (2014). Психология и педагогика. Москва. 254.

КОЧЕТОВ, А.И. (1996). Культура педагогического исследования. Москва. 112.

МЕНЛИБЕКОВА, Г.Ж. (2011). К вопросу о формировании социальной компетентности будущих учителей. Алматы, 211.

АБЫЛКАСЫМОВА, А.Е. (2008). Высшее образование Казахстана. *Сборник научных статей* Алматы: РИК. 163.

ЯКОВЛЕВА, Л.В. (1991). Формирование готовности будущего учителя к педагогической рефлексии. *Автореф. дисс... канд.пед.наук*. М. 23.

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАЗЛИЧНЫХ ОНЛАЙН ПЛАТФОРМ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Людмила ИГНАШОВА¹ - Татьяна ЖУКОВА² - Егемберды ТЕНИЗБАЕВ³

Özet

Mevcut yükseköğretim sistemindeki en önemli trendlerden biri, eğitim ve eğitim faaliyetleri, organizasyonu ve yönetimi kavramının gözden geçirilmesidir. Şu anda mobil cihazlar hayatımızın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bu eğilim eğitimde göz ardı edilemez. Eğitim topluluğunun, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesi ve yenilikçi dijital teknolojilerin öğrencilerimizin günlük yaşamına girmesi sayesinde, yeni ve güçlü bir eğitim aracı aldığını anlaması gerekiyor. Öğrencinin antrenman etkisinin bir “nesnesi” olarak davrandığı katı, otoriter yönetimden, öğrenme, bilişsel öznenin örgütlenmesi, düzenlenmesi ve teşvik edilmesi, yaratıcılık için koşulların yaratılması, yaratıcılık ve işbirliği pedagojisi oluşturma sistemine yöneliyoruz. Bu, «hafıza» nun «düşünmeye» yol açtığı yenilikçi öğrenme ideolojisinin, teoriye, mesleki ve sosyal pratiğe yönelik araştırma yaklaşımına yönelmesidir. Bu makale, bir dizi yenilikçi öğretim yönteminin (YÖY) seçiminin önemini ortaya koymaktadır.

Günümüzde Web 2.0 teknolojilerinin dağıtımı, eğitim faaliyetlerinde ve özellikle öğrencilerin bağımsız aktivitelerinde uygulanmaları için geniş bir alan yaratmaktadır. Web 2.0 konsepti temelinde geliştirilen yaklaşım, kaynakların içeriğinin geliştirilmesine katılım odaklı, daha aktif bir kullanıcı faaliyeti anlamına gelmektedir. Web 2.0 teknolojilerini kullanma ihtiyacı bilgi hacminin büyümesindeki mevcut eğilimlerden kaynaklanıyor. Öğrencilerin sınıfta bağımsız olarak aktif çalışma yapabilmelerini sağlayan programlardan biri de Nearpod programıdır. Nearpod, öğretmenin sunumlar yazmasını ve sınıflar için materyal seçmesini ve bir ders sırasında öğrencileriyle paylaşmasını sağlayan bir Web 2.0 platformudur. Öyleyse öğrenme sürecinde, farklı yerlerde öğrenciler için herhangi bir materyali aynı anda göstermek veya öğrencileri test etmek mümkündür. NearPod bir grupta hem geleneksel dersler hem de uzaktan eğitim için kullanılabilir. Daha etkili öğrencilerin bilgi değerlendirmesi için Plickers servisi dikkate alınır. Plickers Service, geçtiğimiz günlerde veya devam eden öğretim materyalinde bir eğitim oturumu sırasında, ani katılım kontrolünden sınıftan (velilerin seyircisi, dinleyici), mobil oylama ve ön anketlerden hızlı geri bildirim almayı sağlar. Bir mobil uygulama ile çalışmak birkaç dakikadan fazla sürmez. Anket sonuçları bir ders sırasında belirgindir ve kısa sürer. Elektronik (uzaktan) öğrenim için bir başka etkili araç da Socratic platformudur. Bir öğretmen ve bir öğrenci arasındaki akıllı bir çevrimiçi iletişim sistemidir ve bu da öğretmenlerin öğrencileri bir dizi eğitimsel egzersiz ve oyunla sanal bir sınıfa çekmelerini sağlar. Ayrıca, öğrencilerin bilgilerini test etmek veya herhangi bir resmi ilişki olmaksızın bağımsız bir anket yapmak için de kullanabilirsiniz. Öğrencilerin yeni bir konu için hazır bulunuşluklarını veya bir oturumun sonunda öğrencilerin katılımını öğrenmek için dersin başında hızlı bir test yapabilirsiniz. Bu uygulama kullanımı kolaydır ve girmek için sadece birkaç saniye sürecek.

Bu yazıda, sadece birkaç mobil uygulama örneği sunulmaktadır. Ancak en az bir kısmını eğitim aracı olarak kullanarak herhangi bir dersi ilginç ve etkili hale getirecektir. Kâğıt üzerinde çalışmak, ortaokul ve üniversitelerin 100 öğretmeni arasında bir anket gerçekleştirmiş ve öğretmenlerin çoğunluğunun (% 95) mobil cihazlara sahip olduğunu ve bunların yarısından fazlasının (% 58) öğrencilerinin sınıfta mobil cihazları kullanmalarını sağladığını göstermektedir. eğitim amaçlı. Bu yaklaşım, eğitim kaynaklarının çekiciliğini sağlayabilir ve eğitim kalitesinde bir iyileşmeye yol açabilir.

Geleneksel öğrencilerin bağımsız çalışma biçimlerini kullanmaya devam etme ihtiyacı vardır (örneğin, işbirliği veya modüler yöntemle öğrenme yöntemi), ancak hızla değişen sosyo-kültürel koşulları, teknolojik ilerlemeyi ve öğrencilerin kendilerini görmezden gelemezsiniz. Yeni bir jenerasyonun temsilcileri olarak, «dijital medya» nun üretimi (digitalnatives).

¹ Университет Мирас, Факультет экономики, права и информационных технологий, Наука и образование, ignashova-lyudmi@mail.ru.

² Университет Мирас, Факультет экономики, права и информационных технологий, Наука и образование, zhukovazz_77@mail.ru.

³ Южно-Казахстанский гуманитарный институт им. М. Сапарбаева, Гуманитарный факультет, Наука и образование, ukgi.olip@mail.ru.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Yenilikçi Teknolojiler, Gadget Kullanımı, Eğitim Süreci, İnteraktif Eğitim, Uzaktan Eğitim, Online Platform Nearpod, Plickers Uygulaması, Socrative Service.

1. Введение

Одна из важнейших тенденций развития высшего образования состоит в пересмотре концепции организации учебно-воспитательной деятельности, педагогического руководства ею.

Сегодня мы являемся свидетелями того, что мобильные устройства стали неотъемлемой частью нашей жизни. Этого нельзя не учитывать в образовании. Педагогическому сообществу необходимо понять, что благодаря развитию информационно-коммуникационных технологий и внедрению в повседневную жизнь наших обучающихся инновационной электроники, мы, в свою очередь, получили новое мощное средство обучения.

От жесткого, авторитарного управления, где студент выступает «объектом» обучающих воздействий, переходят к системе организации, поддержки и стимулирования познавательной самостоятельности субъекта учения, созданию условий для творчества, к обучению творчеством, педагогике сотрудничества.

На это направлена идеология инновационного обучения, в котором «память» уступает место «мышлению» исследовательскому подходу к усвоению теории, профессиональной и социальной практики.

В нашей статье мы хотели показать, насколько важное значение приобретают вопросы подбора комплекса методов инновационного обучения (МИО).

2. Методы

Аудиторное обучение:

- Обеспечивает социальное взаимодействие, которое востребовано людьми и от которого они получают удовлетворение, имея возможности напрямую общаться с преподавателем;

- Предлагает знакомые и привычные для обучающихся методы;

- Создает интерактивное образовательное пространство, в котором каждый обучаемый может проверить свою позицию, выбор или реакцию на себе равных и получить незамедлительную обратную связь от авторитетной фигуры относительно правильности ответов.

Электронное обучение (e-learning):

- Позволяет менять темп, время, место обучения;

- Предлагает максимальные уровни гибкости и удобства для обучающихся;

- Дает возможность своевременной актуализации содержания контента.

Результатом внедрения компьютерных технологий в образование является резкое расширение сектора самостоятельной учебной работы. Компьютер призван разрешить кризис образования, требующего постоянного увеличения количества педагогов при разрастании их нетворческих функций.

Известно, что самостоятельная учебная работа эффективна только в активно-деятельностной форме. Принципиальное новшество, вносимое компьютером в образовательный процесс, - интерактивность, позволяющая развивать активно-деятельностные формы обучения. Именно это новое качество позволяет надеяться на эффективное, реально полезное расширение сектора самостоятельной учебной работы.

Актуальность инновационного обучения состоит в следующем:

- Соответствие концепции гуманизации образования;

- Преодоление формализма, авторитарного стиля в системе преподавания;

- Использование личностно-ориентированного обучения;

- Поиск условий для раскрытия творческого потенциала студента;

- Соответствие социокультурной потребности современного общества самостоятельной творческой деятельности.

Основными целями инновационного обучения являются:

- Развитие интеллектуальных, коммуникативных, лингвистических и творческих способностей обучающихся;

- Формирование личностных качеств обучающихся;

- Выработка умений, влияющих на учебно-познавательную деятельность и переход на уровень продуктивного творчества;

- Развитие различных типов мышления;

- Формирование качественных знаний, умений и навыков

Данными целями определяются и задачи инновационного обучения:

- Оптимизация учебно-воспитательного процесса;

- Создание обстановки сотрудничества студента и преподавателя;

- Выработка долговременной положительной мотивации к обучению;

- Включение учащихся в креативную деятельность;

- Тщательный отбор материала и способов его подачи.

В основе инновационного обучения лежат следующие технологии:

- Развивающее обучение;

- Проблемное обучение;

- Развитие критического мышления;

- Дифференцированный подход к обучению;

- Создание ситуации успеха на занятии.

Основными принципами инновационного обучения являются:

- Креативность (ориентация на творчество);

- Усвоение знаний в системе;

- Нетрадиционные формы уроков;

- Использование наглядности.

Таким образом, инновационные методы обучения находят свое выражение и воплощение в используемых в учебном процессе новых методиках преподавания, в применении повышающих эффективность обучения информационных ресурсов, демонстрационного оборудования, специально разработанных средств и систем обучения. Внимание к различному рода новшествам обусловлено, прежде всего, потребностью добиться устойчивого интереса со стороны студентов к изучаемому предмету, приблизить образование к практическим нуждам обучающихся и общества в целом. В условиях смены образовательных парадигм, фиксирующих переход от массово-репродуктивных форм и методов преподавания к индивидуально-творческим, возникает необходимость совершенствования и поиска эффективных форм для обеспечения самореализации и формирования навыков саморазвития и самообразования студентов.

Для получения образования на базе компьютерных технологий - реализации компьютерных технологий обучения - необходимы три основных компонента:

- Аппаратно-программный базис;

- Подготовленный преподаватель;

- Электронные учебные материалы.

На сегодняшний день распространение Web 2.0 технологий создаёт широкое поле для их применения в образовательной деятельности, и, в частности, самостоятельной деятельности обучающихся. Подход, построенный на базе концепции Web 2.0, подразумевает более активную деятельность пользователей, ориентированную на участие в создании контента ресурса. Необходимость использования технологий Web 2.0 вытекает из современных тенденций роста объема знаний. Сегодня уже невозможно получить современную актуальную информацию, основываясь только на общепризнанных книгах и учебниках. Современные учебники отстают от современных знаний в лучшем случае на десятилетие. В связи с этим, спасением от «запаздывания» знаний являются новые технологии, позволяющие здесь и сейчас совместно создавать, обновлять и использовать необходимый контент.

Можно отметить, что в Казахстане сейчас сложно найти человека без смартфона, а у студентов имеется целый арсенал всевозможных гаджетов. Следовательно, на настоящий момент можно констатировать готовность социума к использованию Web2.0 технологий не только для повседневных, но и для образовательных целей.

В настоящее время разработано достаточно приложений (программ) для мобильных устройств, которые можно использовать в учебном процессе. Рассмотрим некоторые из них, которые мы апробировали на занятиях у увидели их высокую эффективность.

Одной из программ, позволяющей учащимся активно осуществлять самостоятельную работу на занятиях, является программа Nearpod (<http://www.nearpod.com>). Nearpod является Web 2.0 платформой, которая позволяет учителю создавать презентации и подбирать материал к занятиям и делиться ими со студентами во время занятия. Так в процессе обучения имеется возможность одновременно продемонстрировать материал студентам, находящимся в различных местах, или провести тестирование студентов. NearPod можно применять как для традиционных уроков в группе, так и для дистанционного обучения.

Вы высылаете по электронной почте или называете студентам код доступа к вашей презентации, и студенты подключаются к вашему устройству со своих смартфонов или планшетных компьютеров. В таком варианте приложение заменяет интерактивную доску: информация находится у учащихся перед глазами. Вы листаете слайды презентации или текстового документа, сами задаёте и контролируете темп занятия, вовлекаете студентов в выполнение заданий и в реальном времени отслеживаете результаты каждого обучающегося. Для контроля результативности занятия преподавателю достаточно лишь загрузить с помощью программы на своё устройство какое-либо заранее составленное задание, тест и т.д. Также с помощью программы Nearpod обучающиеся имеют возможность добавлять в общую презентацию свой контент: видеофайлы, изображения, ссылки на различные сайты. Таким образом, каждый студент проявит самовыражение, а новый добавленный материал может стать темой для дискуссий.

Все виды контроля легко проводить с помощью приложения Nearpod.

Приложение Nearpod предлагает преподавателю широкие возможности по созданию различных тестов. Можно сделать тесты с выбором ответа, в виде короткого или полного ответа на вопрос, в виде короткого ответа «да-нет». Содержание теста тоже может быть разным. Составлять тест лучше со стационарного компьютера непосредственно на сайте Nearpod, где достаточно зарегистрироваться и создать свой аккаунт. Так как сайт и iPad связаны единым облаком, тест сразу же появится в планшете.

Nearpod имеет два входа в систему: в роли преподавателя и в роли обучающегося. В группе преподаватель открывает тест и диктует ученикам появившийся ПИН-код. Обучающиеся входят в приложение как ученики, вводят ПИН-код, а затем набирают свою фамилию на русском языке. У преподавателя на экране появляются фамилии студентов. Как только все вошли в систему, преподаватель открывает слайд с заданием. Если студент решил выйти из системы, чтобы найти ответ в Интернете, преподаватель на своем экране видит, что его фамилия загорается красным светом. Так преподаватель может контролировать качество выполнения работы. Как только все закончили выполнять тест, преподаватель отправляет ответы на сайт Nearpod для обработки данных и получения результата. Через минуту на почту к преподавателю приходит обработанный материал. Он сразу может поставить отметки в журнал.

Какие преимущества у подобной работы? Во-первых, тест в приложении Nearpod составляет сам преподаватель, а не берет готовый из источников. Студенты не могут найти в Интернете ответы и списать, поэтому должны тщательно готовиться к проверке. Во-вторых, преподаватель на занятии контролирует качество и скорость выполнения задания. Сразу можно выявить студентов, не подготовившихся к контролю, не понявших тему или не усвоивших до конца материал. Преподаватель может дифференцировать задание и сделать тест, как для сильных, так и для слабых студентов, причем каждая группа будет иметь свой ПИН-код. В-третьих, выполнение такого теста очень коротко по времени (от 5 до 10 минут), и можно большую часть занятия отвести на повторение материала. При этом и качество контроля будет лучше. В-четвертых, надо отметить, что составление теста займет у преподавателя какое-то время, но он не потратит на его проверку ни минуты.

Для более эффективного контроля знаний студентов также рассмотрим сервис Plickers (<http://didaktor.ru/kak-rabotat-s-onlajn-konstruktorom-testov-plickers>).

Сервис Plickers позволяет реализовать быструю обратную связь от класса (аудитории родителей, слушателей), мобильные голосования и фронтальные опросы во время учебного занятия по пройденному или текущему материалу, мгновенный учет посещаемости занятия. Работа с мобильным приложением отнимает не более нескольких минут. Получение результатов опроса происходит на занятии без длительной проверки. Наличие смартфонов или компьютеров обучающимся не требуется.

Plickers- это приложение, позволяющее мгновенно оценить ответы всего класса и упростить сбор статистики. Работает оно с применением QR-кодов, более привычных нам в рекламе, магазинах. Plickers используется учителем на планшете или смартфоне, в связке с ноутбуком.

Камерой планшета (телефона) преподаватель сканирует поднятые учащимися карточки с QR-кодами с, по их мнению, правильными ответами и получает практически мгновенную статистику правильных и неправильных ответов и их авторов прямо на интерактивной доске.

Таким образом, затратив минимальное количество усилий, удастся привлечь дополнительное внимание к занятию, добавив этот интересный вид опроса.

Достоинством является и то, что иметь смартфон с установленным приложением нужно только преподавателю, а не каждому студенту.

Как же происходит процесс опроса?

Для опроса очень желательно иметь проектор с подключенным к нему компьютером. На компьютере открываем сайт Plickers, логинимся там и нажимаем на ссылку сверху «Liveview». Это специальный режим показа вопросов, которым можно управлять с вашего мобильного телефона. Собственно, сейчас нам и потребуется мобильный телефон.

В мобильном телефоне открываем приложение Plickers. На стартовом экране вам предложат выбрать класс:

После выбора класса вам будет показана очередь вопросов, которую мы задали ранее. Обратите внимание: вопросы можно создавать непосредственно из приложения, нажав на этом экране кнопку Create. Также, если вы вдруг забыли добавить какой-либо вопрос к очереди, из приложения доступна библиотека, содержащая все вопросы.

Нажимаем на первый вопрос. Вот тут впервые происходит «магия»: как только вы выбрали вопрос на вашем мобильном телефоне, он автоматически отображается на проекторе через режим Liveview. То есть вам не нужно находиться у компьютера и переключать что-либо - всё управление ведётся с телефона.

Студенты читают вопрос и поднимают с карточки с вариантами ответа. преподаватель нажимает кнопку Scan внизу экрана и попадает в режим сканирования ответов.

В этом режиме достаточно просто навестись на учеников телефонов - приложение автоматически распознает QR-коды всех студентов сразу. При этом можно не бояться «считать» один код несколько раз - Plickers учтёт только один, самый последний ответ. Поэтому, кстати, студент спокойно может поменять своё мнение «на ходу» - всё это учтено разработчиками программы. В приложении сразу же показывается базовая статистика распределения ответов. Справа внизу имеется кнопка для очистки статистики. Кнопка-галочка по центру внизу завершает данный вопрос и возвращает преподавателя в очередь вопросов. Далее - повторяем операцию для остальных вопросов.

Так в процессе работы с этим приложением обучающиеся задают много вопросов и помимо основной темы занятия. Им очень любопытна техника считывания камерой смартфона (планшета) QR-кода, а так же вопросы синхронизации мобильных устройств.

Грамотные ответы педагога расширят кругозор обучающихся и принесут немалую пользу.

Таким образом, из вышесказанного напрашивается вывод, что особый интерес при применении электронных технологий представляет возможность организации непрерывного мониторинга.

Детальный анализ элементов мониторинга позволяет контролировать уровень качества на всех этапах обучения, а не только на момент аттестации, как было при использовании традиционных схем образования.

При этом результат итоговой аттестации Q будет функционально зависеть от всех элементов мониторинга:

$$Q = f(kiq_i),$$

где q_i - i -й элемент мониторинга, а k_i – весовой коэффициент соответствующего элемента.

Предлагаемые элементы мониторинга:

- Академическая активность;
- Рубежный контроль;
- Результаты практических заданий (курсовые, лабораторные работы, индивидуальные задания);

- Итоговый контроль.

Анализ академической активности позволяет оценить:

- Степень проработки теоретического материала (изучение теории);

- Предварительный уровень полученных знаний (самоконтроль);

- Систематичность и добросовестность приобретения практических навыков (работа над заданиями семинаров и лабораторными практикумами);

- Степень творческого подхода к изучению материала (участие в обсуждениях на форуме, переписка с тьютором).

Еще одним эффективным инструментом для электронного (дистанционного) обучения является платформа Socrative (<http://collegu.ucoz.ru/load/9-1-0-6248>). Она является интеллектуальной онлайн системой общения между студентом (учеником) и учителем, которая позволяет учителям привлекать студентов (учеников) к виртуальной классной аудитории с серией учебных упражнений и игр. Также можно применять для проверки знаний студентов или проводить независимый опрос без каких-либо формальных отношений. Можно проводить быстрый тест в начале урока, чтобы узнать как студенты готовы к новой теме, или в конце урока (как они освоили новый материал). Это приложение является легким для применения и займет лишь несколько секунд для входа.

Перечислим возможные варианты использования данной системы:

1- Для создания и работы с опросниками, голосованиями в исследовании или социальном опросе, проектной деятельности учащихся;

2- Для использования в аудитории и при дистанционном обучении для быстрого опроса и тестирования по ходу материала;

3- Для использования технологии BYOD на уроках (Bringyourowndevice -Принесите свои собственные устройства). Сервис Socrative как инструментреализации технологии BYOD в урочной и внеурочной деятельности;

4- Для обучения по технологии смешанного обучения «Вне стен классной комнаты».

Socrative легко устанавливается и работает на смартфонах, телефонах и планшетах которые в наши дни имеет почти каждый. Один раз зарегистрировавшись, используя электронный адрес и пароль, Вы можете в любой момент зайти (loginin) в Socrative и провести тестирование или опрос. Максимальное количество студентов за один сеанс 50. Вы можете делать несколько сеансов в день. Можно создать тесты на русском и на казахском языке.

3. Результаты

В данной статье представлен далеко не весь перечень мобильных приложений. Но использование хотя бы их небольшой части в качестве средства обучения сделает урок интересным и результативным.

В ходе подготовки статьи был проведен опрос среди 100 учителей средних школ и вузов, который показал, что большинство учителей (95 %) имеет мобильные устройства, а более половины из них (58 %) предлагает своим ученикам использовать мобильные устройства на уроке в учебных целях. Именно такой подход может обеспечить привлекательность образовательных ресурсов и приведет к повышению качества обучения.

4. Выводы и Рекомендации

Естественно, нам необходимо продолжать использование традиционных форм самостоятельной работы обучающихся (например, метод обучения в сотрудничестве или модульный метод), но при этом нельзя оставлять без внимания стремительно меняющиеся социокультурные условия, технологический прогресс и самих обучающихся как представителей нового поколения, поколения «цифровых носителей» (digitalnatives), что влечет за собой неизменное использование различных онлайн платформ и сервисов

5. Источники

Официальный сайт Web 2.0-платформы Nearpodhttps. <http://www.nearpod.com>.

Как Работать с Онлайн Конструктором Тестов Plickers? <http://didaktor.ru/kak-rabotat-s-onlajn-konstruktorom-testov-plickers>.

Краткое Руководство о Socrative. <http://collegu.ucoz.ru/load/9-1-0-6248>.

САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУ - ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗГІ БӨЛІГІ

Айсулу ТЕНЕЛХАНОВНА КАБЫЛБЕКОВА¹
Карлығаш ҚАЙСАРҚЫЗЫ НҰРМАН²
Майра МАҚАШОВНА АБДИБАЕВА³
Мөлдір АМАЛБАЙҚЫЗЫ ӘЛІБЕКОВА⁴

Özet

Makale, kaliteli eğitimin insan sermayesinin gelişiminin temeli olduğunu, kaliteli eğitimin geleceğin bir garantisi olduğunu vurgulamaktadır. Yani, eğitimin kalitesi geleceğin eğitimli, bilgili, zeki, bilgili ve nitelikli uzmanlarının genç bir nesli tarafından eğitilecektir.

Örneğin, Case-study yöntemini kullanarak, interaktif beyaz tahta üzerinde Elite Panaboard UB-T880 kullanarak, farklı sistemlerde görev gerçekleştirme ve araç çubuğunun temel öğelerini kullanma, Bloom taksonomisinin temel aşamalarında bilgiyi değerlendirme, SILIL yöntemini kullanarak, geri bildirim sistemini kullanma Bu dersin amacı öğrencilere kaliteli eğitim almanın etkili ve niteliksel bir yöntem sunmaktır. Öğretim yöntemlerinin ana aktivitesi eğitim, motivasyon, gelişim, yetiştirme, organizasyondur. Öğrenme Araçları - bilgi, beceri kaynağı. Görsel yardımcıları, ders kitapları, didaktik materyaller, teknik eğitim yardımcıları, takım tezgahları, çalışma odaları, laboratuvarlar, bilgisayar ve TV, gerçek nesnelere, üretim, inşaat gibi konuları içerir.

Sonuç odaklı öğrenme, uçtan uca sonuçlardır (nitelikler). Bitiş veya nihai sonuçlar, okul ve üniversiteden mezun olduktan sonra yaşam için hayati önem taşıyan önemli bilgi, beceri ve yönelimleri temsil eder.

Eski öğrencinin sadece bir dinleyici, sanatçı ve modern bir öğrenci - kendi kendini arayan kişi olduğu gerçeğine özellikle dikkat etmeliyiz.

Mevcut öğrenci:

- Yüksek dünya görüşü;
- Yetenekli, yetenekli;
- Aramayapan, Talep;
- Hedefbelirlemelisin.

***Anahtar kelimeler:** Yenilik, İtiraf, İnteraktif Tahta, Webinar.*

1. Кіріспе

Мемлекет басшысы Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени ашықтық сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында дегендей, қазіргі таңдағы өткізіліп жатқан «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияаралық келісім» сияқты бағдарламалар - ұлтымызды, яғни барша қазақстандықтарды ХХІ ғасырдың талаптарына даярлаудың қамы.

«Басекеге қабілеттілік мәселесі - бұл ең алдымен сапа мәселесі» - деп Елбасымыз айтқандай, сол сапаға жетудің жолы сапалы білім беру екендігі аян. Яғни, әрбір ата-ана баласын сапалы білім беретін білім ордасына жетелеп келетіндігі жасырын емес. Сондықтанда, университет деңгейін көтерудің бірден-бір жолы - ол сапа мәселесі. Жаңашыл ұстаз - университет болашағы. Білім беруде виртуалды зертханалық жұмыстарды қолдану аясын кеңейту, интерактивті тақтаның зор мүмкіншілігін қолдану, электронды оқулықтар, флипчаттар, аудио және видео құралдарын

¹ Мирас университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті; e-mail: aika_kabil@mail.ru.

² Мирас университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті; e-mail: aika_kabil@mail.ru.

³ М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Жаратылыстану-ғылыми педагогикалық жоғары мектебіфакультеті; e-mail: kabyubek_a@miras.edu.kz.

⁴ М. Әуезов атындағы ОҚМУ, Жаратылыстану-ғылыми педагогикалық жоғары мектебіфакультеті; e-mail: kabyubek_a@miras.edu.kz.

қолдану, іскерлік ойындар, топтық жұмыстар ұйымдастыра біліп, жаңа инновациялық әдістерді сабақ жүргізуде дұрыс, әрі тиімді пайдалану қажет. Оқытушы жаңашыл болса ғана, студент университет табалдырығын аттауға асығады. Яғни, университеттің профессор-оқытушылар құрамынан білім мен біліктілікті қалыптастыруға зор мүмкіншілік алады.

Мысалы, химияны оқытуда виртуалды зертханалық жұмыстардың маңызы өте зор. Мәселен, виртуалды зертханалық жұмыстарды қолдану арқылы: біріншіден, студенттің пәнге деген қызығушылығы артады; екіншіден, химия зертханасындағы қолданылатын химиялық құрал-жабдықтардың, шыны ыдыстардың атауын толықтай меңгереді; үшіншіден, химиялық тәжірибелерді көріп, химиялық реактивтердің атауын білуге жол сілтейді. Сонымен қатар, химиялық элементтердің аттарын, химиялық қосылыстардың құрылымдық формулаларын, заттардың бір-бірімен әрекеттесу реакцияларын және химиялық қасиеттерін оқып-үйренуге және уақытты тиімді етуге көмектеседі. Виртуалды зертхана электронды жаттықтырғышты оқулықпен, қосымша оқу құралдарымен сәйкестеніп, сабақ әдістемесін дербес құрылымдауға зор мүмкіндік береді.

Инновацияның жаңаша түрлерінің бірі - практикалық және зертханалық сабақтарды қызықты етіп өткізуге арналған виртуалды зертханалық жұмыстар.

Виртуалды зертханалық жұмыстар - компьютерлік 3D имитациялық жаттықтырушысы болып саналады. Бұл студенттердің түйсіктеріне әсер етіп, дамытушылық қабілеттерін арттырады. Виртуалды зертханалық жұмыстар - бұл түрлі құрал-жабдықтар мен қондырғылар қолданылатын шынайы зертханалық жұмыстардың компьютерде орындалатын бір түрі болып саналады. Сондықтанда жаңа технологияларды үйрене отырып, білікті маман иесі болуы үшін университет оқытушыларынан білім алуға әрбір студент асығу қажет. Әрине, егер де оқытушы әрбір сабақты жаңашылдықпен, әртүрлі дидактикалық материалдарды қолдана отырып жүргізсе, студенттің қызығушылығы да арта түседі. Сәйкесінше, әрбір оқытушы жеке тұлға ретінде «... Мен студентке қандай білім беремін?, Нені үйретемін?, Не үшін үйретемін?», - деген сауал қою қажет секілді. Ал, студент «... Университет қабырғасына не үшін барамын?, Нені үйренемін?, Не үшін үйренемін?», - деген сұраққа шешім табу үшін сабаққа белсене қатысып, өз білімін шыңдап, әрдайым ізденіс, талпыныс үстінде болу керек. Яғни, оқытушы - бағыт - бағдар беруші болса, студент - ізденуші. Осы тұрғыда, М. Әуезовтің: «Адамды адаммен теңестіретін күш тек білімде!» - деген ұлағатты сөзін ой елегінен өткізіп, ұмытпағанымыз жөн.

Білім берудің негізгі мақсаты - білім мазмұнын жаңартумен қатар, білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын әр түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, белсенділігін арттыру мақсатында интерактивті тақтаны, қашықтықтан оқыту жүйесі - вебинар сабақтарын пайдаланып сабақ өткізудің көптеген мүмкіншіліктері бар.

Білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылу - біздің қанымызда бар қасиет. Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орындатұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қанатабысқа жетеді [1].

2. Оқыту Әдістері

Мәселен, Case-study әдісін тиімді қолдану, интерактивті тақтаға Elite Panaboard UB-T880 бағдарламасын енгізіп, түрлі жүйедегі тапсырмаларды орындауға мүмкіндік алу және құралдар тақтасының негізгі элементтерін қолдана отырып, Блум таксономиясы бойынша негізгі сатылары арқылы білімдерін бағалау, CLIL әдісін қолдану, кері байланыс жүйесін қолдану арқылы түсінбеген сұрақтардың мәнін ашу және таратылым материалдарын (handouts) тиімді қолдану білім алушыларға сапалы білім алудың тиімді, әрі сапалы әдісі болып табылады.

«Кейс-стади» (ағыл. Case-study - «уақиға, жағдаят» және «зерттеу») ұғымы «*нақтылы жағдаятты талдау әдісі*» деп атауға болады. Ол оқыту кезінде де, нақтылы практикалық істерді талдауда да, зерттеу ісін жүргізуде де қолданылады. Кейс - әдісі білім алушылардың оқуға қызығушылықтарын арттырады және тұлғаның келешек маман ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Бұл әдіс оқушы тарапынан нақтылы мәселені шешуге қажетті шығармашылық қабілетін дамытуды қажет етеді және оның ой-өрісінің бейнелі көрінісі болып табады. Оқытушы да сол әдіске байланысты өзінің өмірдегі жағдаяттарды талдау мен бағалауға байланысты қабілетін де көрсетеді және жетілдіреді. Яғни екі тараптан да ойлау мен шығармашылық қабілеттері еркін ашылады.

Блум таксономиясы бойынша білім мен дағдыны игеруе және алуға негізделген, бағытталған 6 негізгі қадамның түрлері:

- Білу, тану
- Түсіну
- Қолдану
- Талдау
- Жинақтау
- Бағалау

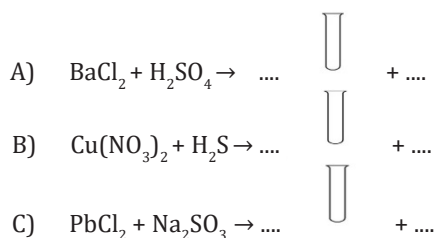
Оқыту әдістерінің басты қызметі - оқыту, ынталандыру, дамыту, тәрбиелеу, ұйымдас-тыру.

Оқыту құралдары - білім алу, іскерлікті жасау көзі. Олар: көрнекі құралдар, оқулықтар, дидактикалық материалдар, техникалық оқыту құралдары, станоктар, оқу кабинеттері, зертханалар, ЭЕМ және ТВ, нақты объектілер, өндіріс, құрылыс.

3. Нәтижелері

Аталған оқытудың әдістері арқылы төмендегідей үлестірмелі материалдар даярлау арқылы білім алушының химия пәніне деген қызығушылығын арттыруға болады.

1- Реакцияны аяқтаңыз және түзілген тұнбаның түсін көрсетіңіз.

2- Stripped classes of inorganic compounds and insert table.

KOH , NaOH , KNO_3 , H_2SO_4 , $\text{Fe}(\text{OH})_3$, $\text{Cu}(\text{OH})_2$,
 CO_2 , CuCl_2 , H_2O , HCl , HNO_3

SALTS	ACIDS	OXIDES	BASES

Келесі тапсырма арқылы оқушы бейорганикалық қосылыстарын негізгі типтерін берілген формулаға қарап, тауып, бөліп жазады. Яғни, бейметалдадың қосылыстарына қарай отырып, тұз, қышқыл, оксид немесе негіз түрлерін анықтап, кестені толтырады.

3- Find the element sulfur and write name of the elements.

Көрсетілген тапсырма арқылы суреттің кескіндемесіне, түріне қарап, химиялық элементтердің табиғаттағы кездесетін түрлерін еске түсіре отырып, күкірт элементін тауып, астына атауын жазады.

Осы аталған тапсырмалар негізінде білім алушының ой-өрісі дамып, есте сақтау қабілеті арта түседі. Осылайша білім деңгейінің өзгергенін не болмаса қалыс қалғанын бақылап, қадағалауға болады.

Нәтижеге бағытталған оқыту - бұл аяқтаушы нәтижелер (біліктіліктер). Аяқтаушы немесе соңғы нәтижелер мектептен және жоғарғы оқу орнын бітіргеннен кейінгі өмір үшін маңызды білім, шеберліктер және бағдарларды білдіреді.

4. Талқылау

Қазіргі таңда қоғамда немесе ЖОО-ында, жалпы орта мектептерде және білім ордаларында сапалы білім арудың барысында жаңа инновациялық технологияларды тиімді қолдана алу және жаңашыл (новатор) оқытушылардың тәжірибесін ескере отырып, сабақты жоғары деңгейде қызықтыра өткізу, білім алушыға сапалы білім беру әрбір оқытушының міндеті.

Бұрынғы білім алушы тек тыңдаушы, орындаушы болса, ал қазіргі білім алушы - өздігінен білім іздейтін жеке тұлға екендігіне ерекше мән беруіміз керек.

Қазіргі білім алушы:

- Дүниетаным қабілеті жоғары;
- Дарынды, өнерпаз;
- Іздемпаз, талапты;
- Өз алдына мақсат қоя білу керек.

5. Қорытынды Және Ұсыныстар

Білім алушыларға сапалы білім берудің мәнін, өзектілігін ашу мақсатында көп ізденіп, талпынып, ағылшын тілінде үлестірімелі таратылым материалдарын қолданудың негізгі әдістерін ұсындым:

- Ағылшын тілі және химия пәнін кіріктіре оқыту әдістері (CLIL әдісі);
- Блум таксономиясы негізінде оқыту нәтижелерін бағалау әдістері;
- Case-study әдісі арқылы креативті ойлауды дамыту;
- Интерактивті тақтаға Elite Panaboard UB-T880 бағдарламасын енгізу арқылы тиімді мүмкіншілігін қолдану.

Үлестірімелі таратылым материалдары (handouts) химиялық терминдерді және негізгі ұғымдарды ағылшын тілінде меңгеруге, үйренуге жол сілтейді.

Химияны оқытуда компьютерді қолдану, ғылыми мүмкіндіктерді еркін меңгеруге көмек сілтейді. Мысалы, химиялық қасиеттерді және жағдайларды моделдеу, интерфейс ағымында компьютерді лабораторияда қолдану, мультимедиялық лабораториялық жұмыстарды қолдану оқу материалын дамытып, қайталауда ақпараттық технологиялар таптырмайтын құралдар. Химиялық қасиеттер мен жүйелерді компьютерде көрсету өте қажет, мектеп және ЖОО лабораторияларында күрделі немесе білім алушының денсаулығына зиян келтіретін зертханалық жұмыстарды көру мүмкіндігіне жаңа инновациялық технологиялар арқылы қол жеткізуге болады.

6. Әдебиет Көздері

ЕЛБАСЫНЫҢ, Н. Ә., Назарбаев «Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру» Атты Бағдарламасы.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШЕБЕРЛІК-БІЛІМ САПАСЫНЫҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

З. Ш. АҚМЫРЗА¹ - А. С. ҚАРАБАЕВА² - Г. Б. КАМЕНТАЕВА³

Özet

Ікinci mertebeden kısmi türevlerin diferansiyel denklemlerinin, ana özelliklerine göre, üç tip denklemini içerdiği bilinmektedir: parabolik, hiperbolik ve eliptik, tip. Karışık tip denklemleri, incelenen bölgenin bir kısmı için eliptik tip denklemleri ve diğer - hiperbolik denklemler; bu parçalar, denklemin parabolik olarak dejenere olduğu veya tanımlanmadığı geçişin bir çizgisi (veya yüzeyi) ile ayrılır. Yirminci yüzyılın kırklarında, bu tip denklemlerle anlatılan pratikte karşılaşılan problemlere ilişkin rolleriyle ilişkili denklemlerin sistematik çalışmaları başlamıştır. Daha sonra gaz, manyeto ve hidrodinamik için karışık tip denklemlerin uygulamaları yapıldı.

Kısmi türevler için karışık tip diferansiyel denklemlerle sınır problemlerinin evrimi aşağıdaki temel yönlerden ilerler:

- Çeşitli fonksiyon sınıfları için problemin çözümlerini aramak;
- Çözümün bulunduğu yeni bölgelerin ve sınır koşullarının incelenmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni sınır problemleri;
- Karışık tip genelleştirilmiş denklemlerinde değerlendirilmesi.

Biraraçolarak kısmi diferansiyel denklemler ve adi diferansiyel denklemler, özel fonksiyonlar ve integral dönüşümlerini yöntemleri incelemek için yöntemler kullanılır.

Bu yazıda, Gellerstedt ve Lavrent'ev-Bitsadze denklemleri durumunda Triipi problemini, eliptik sınır segmentinin, Lavrentiev-Bitsadze denklemleri veya belirli bir formun Gellerstedt denklemleri durumunda özel bir eğri olması durumunda belirli bir dairenin parçası olması koşuluyla inceliyoruz.

Homojen Lavrent'ev-Bitsadze denklemleri söz konusu olduğunda, alanın köşe noktaları için süreklilik özelliğine sahip olmayan ve bu türden belirgin olmayan belirgin çözümler oluşturan yeni bir çözüm türü ortaya konmuştur. Homojen olmayan Lavrentiev-Bitsadze denklemleri söz konusu olduğunda, n-düzenli çözümler kavramı getirilmiş ve böyle bir çözümün varlığı için gerekli ve yeterli bir koşul kanıtlanmıştır. Gellerstedt denklemleri durumunda, n-düzenli çözümlerin varlığı için gerekli ve yeterli bir koşul, eliptik alt bölge için eğrinin denklemlerinin varyasyon hattının yaklaşım açısının bir fonksiyonu olarak formüle edilir. Kanıt, integral Mellin dönüşümleri ve özel fonksiyonların özelliklerine dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Karma Tip Denklemleri, Tricomi Problemi, İntegral Dönüşümler, Süreksiz Çözümler, Özel Fonksiyonlar.

1. Кіріспе

Педагогикалық шеберлік - ұстаздық талантпен тығыз байланысты. К. Д. Ушинский: «Педагогика теориясын қаншама жетік білгенмен, педагогикалық әдептің қыр - сырын меңгермейінше бұған оның оның қолы жетпейтіндігін», - айтады. Педагогикалық шеберлік - бұл өзінің бейімділігі бойынша жұмыс жасайтын және балаларды жақсы көретін, жоғары оқу орындарында, техникалық және кәсіби білім беруде, мектепте және мектепке дейінгі білім беру орындарында білім алушыларды оқыту, дамыту және тәрбиелеуде педагогикалық құралдар жүйесінің көмегімен жақсы нәтижелерге қол жеткізетін әрбір педагогтың қолы жетімді, тәрбиелеу мен оқытудың үнемі жетілдіріліп отыратын және жоғары өнері. Әр педагогтың меңгеретін шеберлік деңгейі әр түрлі болады. Бірден шеберлікті меңгеру де оңай емес. Өкінішке орай, кейбір мұғалімдердің шеберлікті шыңдауына ұзақ уақыт пен тәжірибе қажет болса, ал кейбіреулерінің шеберлік деңгейін меңгере алмауы да мүмкін. Шеберлікті жетік меңгеру үшін мұғалім педагогикалық процестің заңдылықтары мен тетіктерін білуі тиіс. Осыған орай, педагогикалық тұрғыдан ойланып, әрекет етуге, педагогикалық процесті құрамды бөліктеріне ажы-

¹ Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті.

² Қ. Дутбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі.

³ Қ. Дутбаева атындағы Атырау гуманитарлық колледжі.

рата білуге, әр жеке педагогикалық процесс компоненттің тұтастықпен байланысын саналы түсінуге, оқыту мен тәрбиелеу теориясының идеясын, тұжырымдамасын, принциптерін қарастырып отырған құбылысқа сай анықтай білуі тиіс; педагогикалық құбылыстың диагностикасын анықтап, оның психологиялық және педагогикалық түсініктерінің қандай категорияға жататынын айқындай білуі керек; негізгі педагогикалық мақсатты белгілеп, оны тиімді шешуді көздеуі шарт [1,2].

2. Оқыту Әдістері

Педагогикалық шеберлік қандай да іс-әрекет түрінің негізгі тәсілдерін жоғары дәрежеде пайдалана білу үшін қажет арнайы білімдер, сондай-ақ ептіліктер, дағдылар және әдеттерден құралады. Қай дәреже, деңгейдегі мәселе шешпесін, мұғалім, педагог әрқашан да оқу-тәрбие жұмысын ұйымдастырушы, ақылгөй ұстаз, педагогикалық ықпал жасау шебері. Осы тұрғыдан, педагог шеберлігінде салыстырмалы дербес төрт бірлікті бөле қарастыруға болады: балалардың ұжымдық және *жеке-дара іс-әрекетін ұйымдастыра білу* шеберлігі; *ықпал жасау* шеберлігі, *білім жеткізу* мен *іс-әрекет тәжірибесін қалыптастыру* шеберлігі және *педагогикалық техниканы меңгеру, колдана білу* шеберлігі. Нақты педагогикалық қызметте шеберліктің бұл түрлері өзара тығыз байланысқан әрі бірін бірі күшейте түседі.

Педагогикалық шеберлік өз білімін күнделікті жетілдіріп отыру, педагогикалық эрудицияны жоғарылату, жаңа білімдерді меңгеріп отыруға байланысты.

Педагогикалық шеберлікті оқу мен қорытындылау, талдау мен негіздеу, оның жалпылама жүйелендірілген сипаттамасы қандай да болмасын нақты педагогикалық тәжірибені таңдап алу мен зерттеуді болжайтын әдістемелік қызметтің бір түрі болып табылады.

Педагогикалық шеберлік - тек қана мұғалімнің жалпы, жан - жақты және әдістемелік сауаттылығы ғана емес, ол - әр сөзді оқушылырға жеткізе білу, олардың толық қабыл алуы. Ұстаздық шеберлік:

1- Мұғалімнің өмірге көзқарасы, оның идеялық нанымды, моральды бойына сіңірген адам екендігі;

2- Пәнді жетік білген, ойын толық жеткізетін және оқушылардың бойында әдеп, әдет, дағды сияқты моральдық нормаларды сіңіре білгендігі;

3- Оқыту мен тәрбиелеудің әдіс - тәсілдерін меңгерген, білгенін қызықты да, тартымды өткізе алатын, педагогикалық әдеп пен талантын ұштастырған адам ғана шеберлікке ие болады. Педагогикалық шеберлікте педагогикалық техника деп аталатын мәселеге мән беріледі. Мұғалім әр сөзін дұрыс сөйлеп, нық айтуы тиіс, оның жүріс - тұрысы, қозғалысы, отырып - тұруы оқушыларға ерсі болмайтындай дәрежеде болуы керек. Педагогикалық тәжірибе педагогикалық мәдениеттің жоғары көрінулерінен, әртүрлі формадағы практикадан, білім беру процестерінің тиімділігін жоғарылатудың педагогикалық қызметінің нәтижелері туралы ақпаратты беру мен сақтау, бекітуден тұрады. Алдыңғы қатарлы педагогикалық тәжірибеге шығармашылық ізденісі, жаңашылдығы бар практиканы жатқызады, басқаша айтқанда жаңалық ашушы деп аталады. Жаңа қызықты әдістерді зерттей және пайдаланып, немесе бұрынғы әдістерді үйлесімділікпен тиімді пайдалана білген педагог-шебер біртіндеп нағыз жаңалық ашушы болады. Бұдан қорытынды, кез келген оң нәтижелі тәжірибені практикаға енгізу және тарату қажет, сонымен ішінде жаңашыл педагогтардың тәжірибесін терең және жан-жақты.

Педагогикалық тәжірибені таңдап алу үшін төмендегі критерийлер қажет:

- Педагогикалық қызметтің жоғары нәтижелілігі мен тиімділігі;

- Оқыту, тәрбиелеу мен дамытудың тұрақты жақсы нәтижелеріне қол жеткізу үшін педагогтар мен оқушылардың күш-жігері мен құралдарын тиімді жұмсау;

- Оқу-тәрбиелік процесі нәтижелерінің тұрақтылығы.

Өзінің жаңалығын енгізбей, бірақ өзіне дейінгі жаңалықтарды сауатты және тиімді пайдалана білген педагог, басқаларға үлгі бола отырып, өз жұмысында талап етілген деңгейге жете алмай жүрген әріптестеріне үлгі бола алады.

Педагогикалық тәжірибені жалпыландырудың үш түрі ажыратылып көрсетіледі: әңгіме, көрсетілім, суреттеу. Педагог-практиканттарда өзінің педагогикалық тәжірибесін суреттеуде қиындық тудыратыны: дайындық ұзақ уақытты талап етеді, ауызшамен салыстырғанда жазбаша нұсқаға қойылатын талап жоғары. Суреттеу - жалпыландырудың неғұрлым жоғары, аналитикалық деңгейі [1,3].

3. Нәтижелер

Педагогикалық шеберлік өзінің кәсіби қызметі жоғары деңгейде ұйымдастыратын тұлғаның кешенді қасиеті. Мұндай қасиетке мұғалімдік қызметтегі гуманистік бағыты, кәсіби біліктілігі, педагогикалық техникасы мен мүмкіндіктері жатады. Педагогикалық шеберлік - тұлғаның өзін қалыптастыруының жүйелі құрлымы. Қоғамның заманауи талабын өзі қабылдап, осыған сай педагогикалық процесті құра алатын тұлға. Педагогтың кәсіби дамуының негізі оның заман талабын өтей алатындай етіп кәсіби білім беру. Педагогикалық мүмкіндік- заманның өзгеруін тез қабылдап оны кәсібінде іске асыртын адам. Білімге негізделген техника және бұл жағдай оның мақсатымен қабысқан жағдайда, педагогикалық қызмет құрылымымен үйлесім табады. Осының барлығын өз бойына сіңірген педагог өз ісінің шебері болады. Педагогикалық шеберлікті жинақтау мен тарату түрлері төмендегілер болып табылады:

Ғылыми конференцияларға қатысу;

Мақалалар (журналдарда, конференция жинақтарында және т.б.)

Көрнекілік құралдар (мастер-кларстар өткізу, ашық сабақтар, жалпылық шаралар);

Жұмыс жоспарлары;

Жұмыс тәжірибесінен алынған әдістемелік материалдардан тақырыптық көрмелер (стендтер, дидактикалық материалдар, көрнекілік құралдар).

Педагогикалық шеберлікте жақсы көрсеткіштерге қол жеткізу үшін келесі негізгі критерийлер қажет болып табылады:

- Тәрбиелеу мен оқытудың қазіргі заманғы әдістерін, үлгілері мен құралдарын сенімді түрде меңгеру;

- Испен де, сөзбен жеткізе білу;

- Педагогикалық қызметтің өзіндік стилі;

- Талапшылдық, әділдік, қайырымдылық;

- Оқушылармен қалыпты қарым-қатынас орнату және қолдай білу;

- Педагогикалық техниканың жоғары деңгейі;

- Педагогикалық көрегенділік;

- Жаңаны сезіну, үнемі шығармашылық белсенділік білдіру.

Тәжірибелік қызметті дұрыс әдістемелік бағыттау оның өзіндік ұйымдастырылуына, ғылыми өсуіне, шығармашылық дамуына, инновациялық қызметті насихатталуына, озық тәжірибенің таралуына, бірігіп қызмет етуді жетілдіруде ұжымдық шығармашылық процесіне педагогтарды, ата-аналарды қосуға мүмкіндік бере отырып, педагогтардың педагогикалық шеберлігі мен кәсіби деңгейін жоғарылатады.

Тәжірибелік қызметті дұрыс әдістемелік бағыттау оның өзіндік ұйымдастырылуына, ғылыми өсуіне, шығармашылық дамуына, инновациялық қызметті насихатталуына, озық тәжірибенің таралуына, бірігіп қызмет етуді жетілдіруде ұжымдық шығармашылық процесіне педагогтарды, ата-аналарды қосуға мүмкіндік бере отырып, педагогтардың педагогикалық шеберлігі мен кәсіби деңгейін жоғарылатады.

Білім берудің барлық деңгейлерінде, яғни мектепке дейінгі, мектептегі, техникалық және кәсіби, сондай-ақ жоғары білім беруде педагогикалық шеберлікке қол жеткізудегі біздің ұсыныстарымыз жақсы нәтиже бермек, егер:

1- Педагогтар мен педагог - тәрбиелеушілердің 100 пайыз біліктілікті жоғарылату курстарымен қамтамасыз етілсе;

2- Бірінші және жоғары біліктілікті категориялы педагогтар санының көбеюі;

3- Педагогтар мен педагог - тәрбиелеушілердің кәсіби конкурстарға қатысу белсенділігін жоғарылауы [4,5].

Мұғалім іс-әрекетінің нәтижелері:

1- Шәкірттердің пән бойынша берік әрі тереңдей игерген білімдерінің болуы.

2- Шәкірттерде пәнге деген тұрақты қызығушылықтың және өз бетінше білім көтеруге болған қабілетінің болуы.

3- Тәрбиеленушілерде пән бойынша игерген білімдерін, оқу еңбегі дағдыларын сабақта және одан тыс жұмыстарда өз бетінше орнықты пайдалану ептіліктері мен дағдыларының болуы.

4- Балаларда шығармашыл қабілеттер мен өзіндік даму қабілеттерінің қалыптасып, орнығуы.

5- Үйренушілерде тұлғаға тән ерік сапалары мен өзіндік тәрбие қабілеттерінің дамып, жетілуі.

6- Оқу-үйретім субъекттерінің ойлау қабілетінің дамуы.

Тәжірибелі педагог тек тапсырма істерімен шектелмей, ұжымдық іс-әрекеттің әр бір мүшесіне жақсы да анық іскерлік нұсқаулар беруге ұмтылады. Ал егер қажет болса, кез-келген әрекет түрлерін орындауға үйретеді. Жолдарын көрсетеді. Ұжымдық іс-әрекет басталысымен, ол көрінуі тиіс. Педагогикалық шеберліктің және бір қыры - бұл мақсатқа жету үдерісіндегі міндет түрлерінің шешіліп бару желісін қадағалау, бақылау ептілігі [5].

4. Талқылау

Педагогикалық шеберліктің негізі - балалардың өз еркімен дамуына жол ашу, оқу - тәрбие процесінде оқушылармен педагогикалық ынтымақтастықтар жұмыс атқарудың формаларын, әдістерін дамыту, шәкіртке деген қамқорлық пен сүйіспеншілікті арттыру педагогикалық шеберліктерінің басты сипаты болып табылады. Болашақ ұстаздың педагогикалық мамандыққа өзін-өзі бағыттап, жұмысты ұйымдастыруы педагогикалық шеберлік білумен негізделеді.

Педагогикалық шеберліктің негізі - балалардың өз еркімен дамуына жол ашу, оқу - тәрбие процесінде оқушылармен педагогикалық ынтымақтастықтар жұмыс атқарудың формаларын, әдістерін дамыту, шәкіртке деген қамқорлық пен сүйіспеншілікті арттыру педагогикалық шеберліктерінің басты сипаты болып табылады. Біртұтас педагогикалық процестегі “педагогикалық міндеттерді” дидактикалық және тәрбиелік міндеттер деп ажыратуға болады. Дидактикалық міндеттер - оқу-танымдық міндеттерді басқару, яғни оқыту. Тәрбиелік міндеттер өте күрделі. Өмірге дайындау, үнемі үлкен-кішілі мәселелерді жедел шешуді алға қояды. Тұлға тек әрекет барысында дамиды, тәрбиеші оның өздігінен тәрбиелік міндеттерді шешуіне түрткі тудырып, қажет бағытта дамытуды көздеуі керек. Педагогикалық процесте дидактикалық міндеттер, яғни оқу-танымдық міндеттермен қатар тәрбиелік міндеттер, яғни еңбек, ойын, көркемдік, құндылық-бағдарлы міндеттер түрінде бірлікте іске асырылады. Педагогикалық міндеттерді шешу үшін танымдық және тәжірибелік міндеттерді шешудің негізгі төрт кезеңін басшылыққа алған жөн:

1- Нақты жағдайға байланысты жағдаятты талдап, соның негізінде педагогикалық міндеттерді белгілеу;

2- Педагогикалық ықпал ету тәсілін жобалау;

3- Педагогикалық міндеттерді тәжірибе жүзінде шешу;

4- Шешілген педагогикалық міндеттердің нәтижесін талдау.

Кәсіби шеберлігі жоғары мұғалімдер бір типті міндеттерді шешуді өз жадында қалыптасқан үлгі бойынша жүргізеді. Педагогикалық міндеттерді шешудің түрлі әдістері бар. Әрине, жас мұғалім үшін педагогикалық міндеттерді шешу үлгісі әлі қалыптасып үлгермегенін байқауға болады. Педагогикалық міндеттерді шешу әр мұғалімнің өзінің “Мен - тұлғамның дамуына” лайық болады. Педагогикалық міндеттерді шешу - шығармашылық процесс. Онда теориялық білім мен тәжірибе алмасып отырады. Бірінші кезеңде педагогикалық жағдаят талданып, атқарылатын іс-әрекеттер, диагностикалық шешімдер анықталады. Жалпы диагностика ішінде жеке тұлғаның және топтың іс-әрекет диагностикасын анықтап, жеке тұлға мен ұжымның оқу-тәрбиеде жетуге қажетті межесі белгіленеді, сонымен бірге оқушылардың алдында пайда болатын қиындықтары мен жіберетін қателіктері және педагогикалық ықпалға жауабы ескеріледі.

Педагог-қоғамдағы ең белсенді және ұқыптылық пен жауаптылықты қажет ететін мамандық екендігі айқын. Сондықтан да педагог атауының бәріне де біліктілік, шеберлік, білім сапасын арттыру, тынымсыз ізденіс пен қажырлы еңбек ету талаптары қойылады. Соның ішінде қазіргі заман талабына сай әр уақытта педагог маман өз білімін жетілдіріп, тәжірибе жинақтауға, жаңалыққа құштар болуға, ғылыми және кәсіби тұрғыдан ізденімпаздылық танытуға тиіс. Педагогтарымыздың білікті де білімді болуы жаңашыл, жанжақты, сауатты шәкірттер тәрбиелеуге, ұлт санасын дамытуға, қоғамға тың жайттар енгізуге зор ықпал етеді. «Тәрбиеші болу үшін тәрбиеленген болуың керек» деген А. С. Макаренконың даналық сөзіне көз жүгіртсек, ұстаздан адамгершілік пен өзіндік тәрбие қажет етіледі. Сол себептен де, болашақ педагогтар білім жағынан ғана емес, тәрбие турасынан да

танылуы тиіс. Педагогикалық шеберліктің өзге де бір маңызды тарапы - *ықпал жасау*. Педагог, әдетте, шәкірттеріне өзінің барша болмысымен әсер ете білуі тиіс. Педагогикалық ықпал дегеніміз, осыдан тәрбиеленушілер әрекет қылығын саналы бағыттап, реттеудегі оларды арнайы әдістер және тәсілдермен іс-әрекетке ынталандыруы немесе қажет тұста әрекетін тежеудегі педагогтың мақсатты бағдарланған қылық, мінез, әрекет - ұстанымы. Тәрбиеленушілерге жасалатын педагогикалық ықпал шебер педагог тарапынан жоғары деңгейде меңгерілген үш негізгі әдіспен орындалады. Ықпал етудің басты жолы дәйектеп, яғни тәрбиеленушінің дүниетанымын *тұлғалық бағытта* қалыптастырып, оның әрекет - қылығын ретке келтіру мақсатында бала санасына тікелей не жанама әсер жасау. Шеберлік сүйеніші тәрбиеленушіге, оның ой толғастыру өз әрекет-қылығын талдай білу және орынды бағалау, намысқойлығы мен саналы еріктік әрекет жасау қабілеттеріне деген сенім. Сендіру арқылы педагогикалық ықпал жасау шеберлігі-бұл тәрбиеленуші санасында шындыққа сене қабылдап, оған жүгіну, педагог ұсынған ақпараттар мен талаптарға күмән келтірмей сезімін қалыптастыру, шәкірттің ұстаным ретінде қабылданған көзқарастарына сәйкес әрекет жасау, ұмтылыстарына дем беру [5,6].

5. Қорытынды

Педагогтың кәсіби біліктілігі мен шеберлігі педагогикалық міндеттерді шеше білуінен, ең бастысы өз іс-әрекетін қалай теориялық тұрғыдан негіздей алатынан көрінеді. Оның іс-әрекет деңгейі тәжірибені жинақтай алуымен тығыз байланысты. Кәсіби біліктілігі жоғары педагог өз тұлғасының мықты қырына, яғни теориялық ойлау қабілетіне сүйенеді. Мұғалімнің кәсіби біліктілігі педагогикалық міндеттерді шешуді (жағдайы, қолданатын құралдары және шешу тәсілдері, т.б.) талдаудан байқалады. Педагогикалық міндеттерді шешу тәсілдері мен құралдарын бөліп анықтауға болады. Олар, біріншіден, міндетті түрде орындалуы тиіс, екіншіден, ұсыныс түрінде айтылатын, үшіншіден, тиым түрінде де қолданылатын тәсілдер. Кәсіби біліктілігі жетік мұғалім педагогикалық міндеттерді шешу үшін, барлық ақпаратты назардан тыс қалдырмай талдайды, сондықтан да педагогикалық міндеттер өз шешімін табады. Педагогикалық міндеттерді интуиция деңгейінде шешу, мұғалімнің теориялық шешім жасауға қалыптаспағанын көрсетеді. Оның түрлі жағдаяттарды саналы түрде емес немесе білместіктен талдай алмауы, педагогикалық әрекеттерді дұрыс негіздеп түсіндіре білмеуін, мәселен, неліктен басқа шешім емес, осы шешім қабылданды дегенді түсіндіре алмауы теориялық дайындығының қалыптаспағанын көрсетеді. Белгіленген педагогикалық міндеттерге талдау жүргізбеу себебін, уақыттың тығыздығына нұсқап, педагогикалық міндеттерді шешу кезеңдерін жүйелі ұйымдастыра алмауы теориялық дайындығының шамалы екенін көрсетеді.

Н. В. Кузьмина педагогикалық қызметте тәрбиеші жедел міндеттерді шешуді тактикалық және стратегиялық міндеттермен тығыз байланысты қарастырудың нәтижелі екенін атап көрсетеді. Егер де педагогикалық міндеттер жеке шешілетін болса, онда жеке тұлғаны қалыптастыру мәселесінің назардан тыс қалуына себеп болатынына тоқталады. Педагогикалық процестегі пәндік және тәрбиелік міндеттер тығыз байланыста шешімін табуы тиіс. Педагогикалық міндеттерді шешудегі жоғары кәсіби біліктілік балалардың психологиясын, ұжымдық өмір заңдылықтарын, жас және жеке бас ерекшеліктерін білуді қажет етеді. Тәжірибесі аз мұғалім педагогикалық міндеттерді шешу үшін шешімнің көп түрін белгілейді. Ал шеберлігі жетік мұғалім педагогикалық міндеттерді шешу үшін қалыптасқан дайын шешімдерді қолданбайды, ол нақты жағдайға сәйкес өз іс-әрекетінің бағдарламасын анықтайды. Білім мен тәрбиені ұштастырып жетілдіру педагог тұлғасын дамытуда зор болатыны анық [6,7].

6. Әдебиеттер Тізімі

- САҒЫТАЕВ, Т. С., *Педагогикалық Шеберлік Негіздері*, Қарағанды, 1996.
- ӘБИЕВ, Ж. - БАБАЕВ, С. - ҚҰДИЯРОВА А., *Педагогика*, "Дарын", Алматы 2004.
- БЕСПАЛЬКО, В. П., *Слагаемые Педагогической Технологии*, М., 1989.
- СЛАСТЕНИН В. А. - ИСАЕВ, И. Ф. - ШИЯНОВ, Е. Н., *Педагогика*, М.: Академа, 2003.
- КОДЖАСНИРОВА, Г. М., *Педагогтың Кәсіби Білімін Көтеру Мәдениеті*, Москва 1994.
- Ақмырза, З. Ш. - Кулумбетова, Ш. М., *Білім Беру Саласындағы Педагогикалық Шеберлік Білім Беру Сапасын Жоғарлату Кепілі*, Прага 2015.
- Кузьмина, Н. В., *Профессионализм Деятельности Преподавателя и Производственного Обучения Профтехучилища*, М., 1990.

БАЛАНЫҢ МЕКТЕПТЕГІ ОҚУҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДАЯРЛЫҒЫН АНЫҚТАУ

Акерке СИКИМБАЕВА¹

Özet

Bu makalede, teorik sorular, içerik, yapısal özellikleri ve okul öncesi psikolojik eğitim okul öncesi tanı yöntemleri özetlemektedir. Çocuğun okulda öğrenmesi için eğitilmesinin psikolojik önkoşulları kapsamlı bir şekilde sağlanmaktadır. Okul öncesi çocukların irade ve özgürlük davranışının gelişimi- bilişsel süreçlerin gelişimi karakteristiği.

Bu sorunu incelemek için aşağıdaki yöntemleri kullanabilirsiniz: teorik analiz yöntemi; belgesel yöntemler; ampirik yöntemler: kontrol, konuşma; telif hakkı teknikleri (S. Merhaba! Rubinstein, N. PS Belopolskaya, R. Luriya, PS Vygotsky, E. Kravtsova) ve psychodiagnostik yöntemler "Filipin testi", "doğru muayene"); istatistiksel veri işleme yöntemleri.

Uyarlamak ve sadece acil tanı faaliyetleri değil, okul için psikolojik eğitim ölçmek için değil, kenar, ulusal özelliklere göre okula çocuğun psikolojik eğitim tanımına uygar ülkelerin deneyiminin kullanımını genişletmek olsaydı, hemen okula kabul etmeden önce, bu süreç «Okul öncesi kriz ve bunun bir sonucu olarak ortaya çıkan yeni yapıların oluşumu ile» başladı eğer gelişiminde bireysellik doğasını belirlemek mümkün olacaktır. Sonuç olarak, yarının öğrenme programını oluştururken, sınıf geliştirirken, öğretmen ile öğrenci arasındaki ilişkilerin öğrenme ve düzenleme yöntemlerini planlarken olumlu sonuçlar verecek çocukların hem yaş hem de yaş özelliklerini belirledi. Bu nedenle, zorunlu okul öncesi eğitim çalışmalarında psikolojik aktif katılım-eğitimin kalitesini önemli ölçüde artıracak ve geliştirecektir.

1 sınıfın başında öğrencinin akademik performansı hem öğretmen hem de program tarafından değil, çocuğun okul için hazırlanmasından etkilenir, bu nedenle çocuğu zamanında pişirmeniz gerekir; ancak "hazırlık" dışarıdan değil-çocuğun öğretmek, saymak, sorulara cevap vermek vb. B., belirli psikolojik özelliklere: okul eğitimi, bilişsel aktivite, refah direnci vb. B. - temelinde yapılmalıdır.

Anahtar kelimeler: Psychological Education, Pre-School Diagnosis, Cognitive Processes, Mental Quality.

1. Кіріспе

Баланы жан-жақты дамыту мен мектепке даярлау ісі-бүгінгі таңда ағарту саласындағы аса маңызды шаралардың бірі болып отыр. Жалпы білім беретін мектептердің 1-сыныбына қабылданған балалар, мектептік оқу жүйесінде айтарлықтай қиындықтарға ұшырайды. Олардың сәтсіздіктерінің басты себебі-психикалық дамудың кешеуілдеуінде, яғни мектептік оқуға даяр еместігінде. Оқуға берерде баланың тек биологиялық жасына немесе дене дамуына сүйенбей, мектепке психологиялық даярлығының көрсеткіштерінің өлшемін жасап шығару-бүгінгі күн талабы екенін уақыт өзі көрсетіп отыр.

«Ел боламын десең - бесігінді түзе», «Ұлыңа бес жасқа дейін патшадай қара» деген ата-бабалардың ұлағатты сөздерін дәуір талабына орай іске асыру жауапкершілігі - отбасы, бала бақша, мектеп, жалпы жұртшылық болып жұмыла атқару қажеттігін - көрсетуде. Сондықтан, қазіргі кезеңде мектепке дейінгі тәрбие жұмысын жалпы халықтық іске айналдырудың қажеттілігі өзекті сипат алып отыр.

Мектепке даярлық деңгейін анықтауда басшылыққа алынатыны-көбінесе, оқу және жазу іскерліктерінің шамасы. Ал, баланың жаңа ортаға түсуіне байланысты көңіл-күйінің сипаты; сынып-сабақтық жүйеге төзімін білдіретін еріктік қасиеттері; жазба білімдерді қабылдап, игеруге қажет таным процесстерінің даму деңгейлері тексеріле бермейді. Бұдан шығар қорытынды - баланың мектептегі оқуға даярлық көлемінің педагогикалық тұрғыдан қарастырылатындығы.

Жеке адам тек білімділігімен ғана емес, жан-жақтылығымен, бүкіл адами қасиеттерінің жиынтығымен ерекшеленеді. Мектепке жаңа оқуға түскен бала даралық сапаларымен таны-

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Психология, banuka_07@mail.ru.

ла отырып, бір ортаға бейімделіп, төселу кезеңін бастан кешіреді. Бұл жолдағы қиындықтар барлық бейімделу сатыларындағы қиындықтармен пара-пар. Яғни, баланың құрдастарымен қарым-қатынасы, мұғаліммен қарым-қатынасы; мектепке қатынасы, сыныбына қатынасы, сабаққа қатынасы; өзіндік сана-сезімі; тіл табысуы; сөйлеу ерекшелігі; түсіну, ұғыну деңгейлері - осының бәрі бала психикасына едәуір күш түсіреді. Мұғалімге оқушы жан күйін еппен бағдарлап, жаңа ортаға абайлап баулу үшін, алдындағы тәрбиеленушілерінің психикалық ерекшеліктері туралы алғашқы деректер қажет-ақ. Бұл деректер баланың мектептегі оқуға психологиялық тұрғыдан даярлығын анықтау барысында алынады. Ал психологиялық даярлықты анықтау ісін арнайы маман - психодиагност немесе психолог жүргізеді. Орыс тілді мектептерде маман психологқа да, «даярлық» диагностикалары жеткілікті. Сауатты ұйымдастырылған тексеру барысы мен оның нәтижесін өндеуге және мектепке психологиялық даярлықты анықтау әдістемелеріне қазақ тілді мектептер шын зәрулік танытып отыр.

Мектепке психологиялық даярлықтың қандай мәселелерді қамтитыны, оны анықтау мазмұны туралы деректер ана тілінде жеткілікті сапада, жеткілікті мөлшерде емес. Орыс тілінен тәржімеленген еңбектердің мазмұны ұлттық ерекшеліктерге сәйкес келе бермейді. Бүгінгі күн талабына ылайық, осы заманғы қазақ бүлдіршіндерінің психикалық ерекшеліктерін анықтайтын ортақ құралдар жасалынуы тиіс. Осы мәселені аса көп, әрі жан-жақты зерттеген ресей ғылымының деректеріне сүйене отырып, педагогикалық психология саласында мектепке даярлаудың психологиялық мәселелері туралы өзіндік ерекшеліктері бар, ұлттық сұрлеу салынуы қажет (Эльконин, 2001).

Қоғамның даму әлеуеті білім деңгейі мен білімділік көлемімен өлшенеді. Әлеуметтік ортадағы адамзат баласының білімділігінің негізін қалайтын қасиетті іргетас-мектеп. Ғылымның әрбір саласынан хабар беретін мектеп оқуы жүйелілігімен, бірізділігімен ерекшеленеді. Жалпы білім беретін мектептің алғашқы сатысы-бастауыш білім болса, сол бастауыш білімнің де, өз кезегінде, сүйенер негізі болуы шарт. Бұл жағдайда ойға оралатыны халық ағарту саласының бастапқы буыны-мектепке дейінгі тәрбие. Сәбилерге алғашқы мәдени-гигиеналық дағдыларды үйретуден бастап, саналы тәртіп, салиқалы ой қорытындысын жасауға дейін көтеретін бұл тәрбие ошақтарының болашақ оқушыны мектептегі оқу ісіне даярлаудағы маңызы зор екендігі еш талас тудырмайды.

Мектептің талабын түсінбеу ішкі ережелерге бағынбауды тудыратынды, оқушылық міндетін жеткілікті дәрежеде сезінбеу мұғалім тапсырмасын орындамақ былай тұрсын, көңіл қойып, ұғынуды болдырмайды.

Психология ғылымындағы атақты тұлғалардың бірі Л. С. Выготский мектепке психологиялық даярлық мәселесін 7 жас дағдарысымен байланыстыра қарастырған. Мектепке психологиялық даярлықтағы негізгі нәрсе - білімдер мен ұғымдардың сандық қоры емес, психикалық әрекеттің жаңа сапасы. Ал мұндай жаңа құрылымдар Л. С. Выготскийдің ойынша, баланың бүкіл байланыстары мен қатынастарын өзгертетін жинақтай алу жүйесінің пайда болуы еді. Кейіннен, осы тұжырымды басшылыққа ала отырып, ғалымдар А. А. Венгер, Г. Л. Выготская мектепке психологиялық даярлықтағы баланың жинақтап, топтастыра алу ұғымының қалыптасуын анықтау әдістемелерінің топтамасын жасады (Кравцова, 1991).

Мысалы, ақыл-ой даярлығын Л. А. Венгер мен В. В. Холмовская әдістемелерімен; Д. Векслердің мектепке дейінгі балдырғандар мен бастауыш сынып оқушыларының ақыл-ой деңгейін зерттеу өлшемімен; Дж. Равеннің «озық кесте» (түрлі-түсті нұсқасы) әдістемесімен анықтауды ұсынуға болады.

Я. Йирасик пен В. Тихаяның мектептік кемелдің бағдарлық тесті, А. Кернның мектептік кемел тесті мектепке жалпы даярлықты (жалпы дамуы, үлгіге еліктей алу іскерлігі. Қолдың нәзік қимылдарының жетілуі, көз жанары мен қол қимылының үйлесімі) тексеруге көмектеседі.

Ал, баланың мектепке даярлығы өлшемінің көрсеткіштеріне мыналарды жатқызады:

- 1- Қалыпты дене дамуы мен қозғалыс үйлесімі;
- 2- Оқығысы келу тілегі;
- 3- Мінез-құлқын меңгере алуы;
- 4- Ақыл-ой әрекеті тәсілдерін игеруі;
- 5- Дербестік танытуы;

6- Құрдастары мен ересектерге деген қатынасы;

7- Еңбекке қатынасы;

8- Кеңістікті бағдарлай алу іскерлігі.

Мектепке оқуға психологиялық дайындықтың мәні. «Мектепке психологиялық дайындық» деп балалардың құрдастары ұжымында мектептік оқу бағдарламаларын меңгеру үшін психикалық дамудың қажетті және жеткілікті деңгейі түсіндіріледі.

Дамудың қажеті мен жеткілікті деңгейі, оқу бағдарламасы баланың «таяудағы даму аймағына» жететіндей болуы керек. Ал «дамудың таяудағы аймағы» баланың ересектермен бірге отырып, қол жеткізетін жетістіктерімен айқындалады. Егер баланың психикалық дамуының өзекті деңгейі мектептегі оқу бағдарламасын меңгеру үшін қойылатын талаптан төмен болса, онда бала мектепте оқуға психикалық дайын емес деп есептеледі (Мухина, 2000).

Мектепке психологиялық дайындықтың зияттылық сферасын зерттеуде баланың меңгерген білімдерінің жинақтық санына емес, зияттылық үдерістерінің даму деңгейіне баса көңіл бөледі. Бала қоршаған шындықтағы құбылыстардың мәнді жағын бөле білуі, оларды салыстыра, ұқсастығы мен айырмашылығын көре білуі керек. Жақсы оқу үшін бала өзінің танымының пәнін бөле білуі қажет (Вьюнова, Гайдар Темнова, 2003).

Мектепке психологиялық дайындықты анықтауда баланың қарым-қатынас жүйесіне ерекше көңіл бөледі. Қарым-қатынастың негізгі үш сферасы бөлініп көрсетіледі:

- Ересектермен ерікті қарым-қатынас
- Құрдастармен ерікті қарым-қатынас
- Өзінің өзіне қарым-қатынасы

Ортақ іспен шұғылданатын сыныпқа келген соң, бала өзі сияқты өзге балалар мен өзара қарым-қатынасқа түсе алуы керек. Ол балалар қоғамына еніп, олармен бірігіп әрекет ете алуы және олармен келісімге келе алуы, қорғана білуі де керек.

Баланың белгілі бір әлеуметтік ортадан алған мінез-құлық нормалары мен ережелері туралы білімдері мен оған нақты бір қатынасы болуы керек.

Дәстүрлі түрде мектептік жетілдірудің үш аспектісін бөліп көрсетуге болады:

- Зияттылық
- Эмоциялық
- Әлеуметтік

Зияттылық жетілу деп фоннан фигураны ажыратуды білдіретін бөліп (дифференциациялық) қабылдауды, зейінді шоғырландыруды, аналитикалық ойлауды (құбылыстар арасындағы негізгі байланыстарды түсіну қабілеті), логикалық есте сақтау мүмкіндігін, үлгіні қайта жасай білуді, сондай-ақ қолдың нәзік қимылдарды мен сенсорлық координацияның дамуын айтады. Мұндай зияттылық жетілу бас миы құрылымы қызметінің пісіп жетілуін бейнелейді десе де болады.

2. Зерттеу Әдістері

Балалардың мектепке дейінгі шақтан оқушылық өмірге көшуі психология ғылымында кеңінен зерттелген өте үлкен, кешенді мәселе. Әсіресе, бұл жағдай мектепке алты жастан қабылдауға көшу кезінде өткір қойылғанды. Осы тақырып төңірегінде зерттеулер жүргізіп, оның нәтижесін көпшілік талқысына ұсынған ғалымдар - Мухина В. С., Кравцова Е. Е., Иванова Г. М., Гуткина Н. И., Венгер А. Л., Непомнящая Н. И.

Баланы мектеп өміріне даярлаудың маңызын бала психологиясын зерттеумен айналысып жүрген барлық ғалымдар да қуаттайды. Мәселен Славина Л. С. бала өмірін табиғи қажеттіліктері мен әуесқойлықтарын қанағаттандыратындай етіп ұйымдастырып, оның жаңа білімдері мен жаңа қызығушылықтары қалыптасуы үшін, баланы үнемі жаңалықтармен қамтамасыз етіп отыру керектігін дәлелдейді. Осы пікірді қостай отырып, Дубровина И. В. оны былайша жалғастырады: мектептің 1-сыныбына барынша жақсы даярлықпен келетіндер-мектепке дейінгі кезеңде отбасында, бала бақшада жүйелі түрде үйрету жұмыстары жүргізілген балалар (Гуткина, 2004; Князева, 2007).

Мектепке қабылданар баланың психологиялық даярлық деңгейін тексеру, диагноз қою, дамыту жолдарын белгілеу - қысқа мерзімдік диагностикалық шара болып табылады. Ал осы даярлық диагностикасы мазмұнын үнемі жаңа ізденістермен жетілдіріп отыру - теорияның

жемісі. Сондықтан да, мектепке психологиялық даярлықты анықтау мазмұнын теориялық ғылым, әрі тәжірибелік іс - әрекет ретінде қарастырып, зерттеуге талпындық.

Мектепке дейінгі жастағы балалардың психологиялық ерекшеліктеріне тоқталсақ:

Мектепке дейінгі жастағы балалардың мінез-құлық еркіндігі мен ерік-жігері.

3-тен 6 жасқа дейінгі аралықты мектепке дейінгі кезең деп есептейді. Алты жаста балалардың дамуында елеулі өзгерістер болады. Бала денесінің салмағы шамамен айына 200 г, бойының ұзындығы 0,5 см артады. 5-6 жасында баланың бойы - 116 см, денесінің самағы - 21,5 кг жетіп, кеуде қуысының көлемі 67 см жетеді.

Баланың мінез-құлық әрекетін реттеуде бас ми қыртысының рөлі артады. Жоғары жүйке жүйесінің қызметі жетіледі. Балалардың қимыл белсенділігі артып, негізгі қимыл әрекеттерін жетік меңгереді. 6 жастағы балалардың қозғалысы, көбінесе, жігерлі, әрі нақты болып, әсемдік пен жеңілдікке ие болады. Осы кезеңнің маңызды жаңалығы - мінез-құлық еркіндігі. Барлық психикалық процестер (қарапайымнан күрделіге дейін), қатынас жасай білу мектеп жасына дейінгі баланың негізгі іс-әрекеті - ойында дамиды.

Бұл кезеңнің жаңа құрылымы - мінез-құлықтың жаңа маңызды еркін түрі. Мінез-құлықта импульсивтік және ашықтық пайда болып, тәртіп нормалары мен қағидаларында көрінеді, дегенмен де бұл кезеңде өзін-өзі еркін ұстай білу дағдысы әлі де қалыптасу сатысында болады. Алғаш рет «өзін қалай ұстау керек?» деген сұрақ туады. Бала санасында өз әрекетін реттеп отыратын өзін-өзі ұстау тәртібінің үлгісі құрылады. Сол үлгі арқылы бала өз әрекетін реттеп отырады. Өз мүмкіншіліктерін, нені істей алатындығы мен істей алмайтындығын сезеді, өзгелермен қарым-қатынаста өз орнын біледі, өз әрекетін ғана емес, ішкі жан күйінің тербелістерін (қуаныш, реніш, қобалжу, толқу т.б.) де сезінеді, ересектердің талаптарын түсініп, өз пікіріне сай келсе саналы түрде орындай алады. Психологтардың пайымдауынша, бес жастан кейін олармен «келісуге», тапсырмалар беруге, оларды жаңа іспен қызықтыруға болады.

Мектепке дейінгі жастағы баланың эмоциялары мен сезімдері. Мектепке дейінгі шақтағы балалар өмірінде сезім барлық психологиялық таным үрдістерінен сипаты жағында жоғары болады, оған реңк және мәнерлік береді. Кішкентай балалар өздерінің толғаныстарын меңгеруді әлі білмейді. Ол үнемі дерлік өзін тартып әкеткен сезімдеп шырмауында қалып тырады. Үлкендермен салыстырғанда балаларда сезімнің сыртқы бейнесі неғұрлым қызу, тікелей әрі еріксіз сипатта болады. Баланың сезімі жылдам әрі айқын көрінеді де, тезсөнеді.

Қызу шарттық артынша-ақ жылаумен алмасады. Бала толғаныстарының ең күшті басты көзі - баланың басқа адамдармен, үлкендермен, балалармен өзара қарым-қатынастары. Төңірегіндегі адамдар балаларға еркелете қараса, оған назар аударса, бала эмоциялық рахаттылықты сенімділікті, қамқорлықты сезінеді. Әдетте мұндай балаларда сергектік шат көңіл-күй басым болады. Эмоциялық рахаттылық баланың жеке басының әдеттігінше дамуына жағымды қасиеттерінің басқа адамдарға тілектестік қарым-қатынастарының төселуіне себепші болады.

Мектепке дейінгі балалардың танымдық процестерінің дамуы. Мектепке дейінгі балалық шақ кезеңі - баланың алаңсыз және жақсы даму кезеңі. **Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі баланың ойлау үдерісінің дамуы.** Мектепке дейінгі кезеңде қабылдау өзінің алғашқы аффективті сипатын жоя бастайды. Қабылдау мағыналы, мақсатқа бағытталған, талдаулы бола бастайды. Бақылау, қарау, ізденіс сияқты ерікті әрекеттер бөлінеді. Сөйлеу қабылдаудың дамуына маңызды ықпал етеді. Бала әртүрлі объектілер және олардың арасындағы қатынастардың сапаларын, белгілерін, жағдайларын белсенді түрде қолдана бастайды. Құбылыстар мен заттардың қасиеттерін айта отырып, ол өзіне сол қасиеттерді бөліп алады, заттарды атап, олардың басқалардан қандай айырмашылығы бар екенін бөліп, ажырата алады.

Ойлаудың негізгі ойлау жолы - көрнекі әрекеттік ойлаудан көрнекі образдық және кезең соңында сөздік ойлауға ауысуы. Ойлаудың негізгі түрі - көрнекі образдық болып табылады, бұл Жан Пиаженінің терминологиясына сәйкес келеді.

Мектепке дейінгі кезеңде бала образды ойлауда болады, себебі, ол әлі үлкендердің пайымдау логикасын меңгермеген. Бала ойы Л. Ф. Обухованың экспериментінде қарастырылады. Ж. Пиаже біздің балалар үшін кейбір сұрақтарды қайталайды.

Білім алу балалар ойлауын дамытудың міндетті шарты болып табылады. Бұл білімнің бір сыпырасын балалар тікелей үлкендерден, ал өзгеулерін үлкендердің жетекшілігі және бағытталуы арқылы өз бақылаулары мен іс - әрекетінің тәжірибесінен алады. Білімі қорының біраз артуы әлі ойлаудың дамуын түсіндіре алмайды. Білімді игерудің өзі ойлаудың нәтижесі болып табылатын ойлау міндеттерін шешетін іс екендігінде. Егер бала өз іс - әрекетінің жеместі бо-

луына әсер еткен жағдайларды, үлкендер көрсеткен тәжірибелерді және өз ой үлесін ажырата білмейінше үлкеннің түсіндіруін де ұқпайды, өз тәжірибесінен де ешбір сабақ ала алмайды. Игерілген жаңа білім ойлаудың одан ары қарай дамуына әсер етеді, баланың ойлау іс - әрекеттерінің жаңа міндеттерін шешуге пайдаланылады.

Мектепке дейінгі баланың мынындай ойлауының ерекшеліктері болады. Біріншіден, 5 жастағы балада мәселені шешу күні бұрын ойланған сөздік формада беріледі.

Екіншіден, соған байланысты баланың орындайтын әрекетінің мәні өзгереді.

Үшіншіден, әртүрлі жағдайдың әсер етуінен ойлау үдерісінің мәні өзгереді.

Төртіншіден, көрнекілік амалдық ойлау жоққа шығарылмайды, жоғалып та кетпейді. Ол балада жинақталып тұрған қор сияқты.

Баланың ойлауының дамуына түрлі іс - әрекет әсер етеді. Іс - әрекет түрлері өз тарапынан баланың сана сезімінде өзінше із қалдырады. Өйткені бала психикасының өзі іс - әрекетінің барысында дамып, қалыптасып отырады. Іс - әрекеттен тыс тіршілік болмайды, онсыз психика да дұрыс дамымайды. Іс - әрекеттің түрлері ойын, оқу, еңбек әртүрлі формадағы белгілі бір мақсат пен міндеттерге бағытталып отырады.

Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі баланың сөйлеу үдерісінің дамуы. Психологтардың айтуы бойынша, бала қай тілде қарым - қатынас жасаса сол тіл шын мәнінде бала үшін ана тіліне айналады. Алдымен сөйлеудің дыбыстық жағы дамиды. Мектепке дейінгі кезеңнің соңында контексті сөйлеуге көшуге мүмкіндік болады. Бала тілдің грамматикалық жағын меңгеріп, үлкен сөздік қорын игереді. Ол оған оқып берген мәтінді қайталап айтып беруіне, суреттеменің мазмұнын баяндауға, айналасындағылармен көргенін, алған әсерін ұғынықты тілмен жеткізуіне мүмкіндік береді.

Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі баланың ес үдерісінің ерекшелігі. Мектепке дейінгі кезеңде бала психикасының жоғары деңгейге көтерілуі жаңа әрекет түрлерінің бала психикасына әсер етуі және үлкендердің балаға қойылатын талап тілектерінің күрделенуіне тікелей байланысты.

Мектепке дейінгі кезеңдегі балада ес үдерісінің дамуы айқындалып, біршама күрделенгендігі байқалады. 3-4 жастан бастап бала қоршаған ортамен жан - жақты танысып, ойын, қарапайым еңбек іс - әрекеттерімен шұғылдана бастайды. Осының нәтижесінде бала есте сақтаудың арнайы тәсілдерін пайдаланбай - ақ, іс - әрекеттің орындалуы барысында байқаусызда, материал бала есінде өздігінен ырықсыз түрде сақталып отырады.

Мектеп жасына дейінгі кезең бала есінің ырықсыздығымен ерекшеленді. Мектепке дейінгі кезеңде **сөз логикалық** естің дамуы баяу жүзеге асады. Бұл кезде көрнекі бейнелік, эмоциалық сезімдік естің маңызы зор.

Есте сақтауды үйретудің ең қарапайым тәсілі қайталану және баланың ерікті есте сақтауын дамыту үшін көргенін, естігенін өз сөзімен әңгімелеп айтып берудің өзі материалдың баланың есінде берік сақталуы үшін маңызы зор.

Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі баланың қиял үдерісінің дамуы. Мектеп жасына дейінгі баланың қиялын ырықты деп айтуға болмайды, өйткені ол ешқандай мақсат қоюды талап етпейді. Ол балаға сырттан әсер ететін заттар мен құбылыстарға тікелей байланыста болады. Бала ойнайтын ойның да үлкендерге еліктеп қайталайды.

Баланың қиялы сәбилік шақтың соңында пайда бола бастайды. Баланың қиялдауы ойын үстінде қалыптасады. Алғашқы кезде қиял заттарды қабылдаудан және ойын іс-әрекеттерін орындауынан көрінеді.

3. Зерттеу Нәтижелері

Бала өмірінің ерекше бір кезеңі, оның мектепке дейінгі тәрбиеден өтіп, мектеп оқушысы атты әлеуметтік рөлді қабылдауы. Бұл кезеңнің (6-7 ден 10-11 жасқа дейін) өзіне тән негізгі белгілеріне қосымша әлеуметтік рөл қосылады. Мұндай белгілер оның мінез-құлқында, санасында қайшылықтар мен үйлесім түрінде қатар жүреді. Бұл шақ баланың көзі ашылмаған потенциалын дер көзінде байқап, дұрыс дамуына қолдау көрсетумен маңызды. Бастауыш сыныпта адамның тума қасиеттеріне қоса өсе қалыптасатын адам бойындағы психологиялық қасиеттердің негізі қаланып, даму барысында әдепке айналады. Зерттеулер нәтижесін пайдалану балаларды оқыту және тәрбиелеу үрдісіндегі, еңбек қызметтің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. 6-7 жасқа дейін баланың дүниені зерттеуде, қоршаған ортаны қабылдау ерекшелігі репродуктивті бинелі елес күйінде болса, 7-8 жастағы баланың қабылдауы оқыту-

дың нәтижесінде прадуктивті бейнелі елес түріндегі қабылдауға қарай өзгереді. Баланың психологиялық дамуының әрбір кезеңі оның іс-әрекетінің негізгі, жетекші түрімен сипатталады.

Сонымен осы тақырып аясында зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектерінің нәтижесіне сүйене отырып, оқушының 1-сыныптың басындағы оқу үлгеріміне мұғалім де, бағдарлама да емес, баланың мектепке даярлығы әсер етеді, сондықтан баланы дер кезінде даярлай білу керек; бірақ «даярлық» сыртқы сипатқа емес - баланың оқи, санай білу іскерлігі, сұрақтарға жауап бере алуы, т.б., белгілі бір психологиялық ерекшеліктерге: мектепте оқуға қатынасы, танымдық белсенділігі, көңіл-күйінің тұрақтылығы т.б. - негізделе жүргізілуі қажет деп қорытындылаймыз.

4. Қорытынды

Мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке психологиялық жағынан дайындау, бұл қазіргі таңда психология және педагогика ғылымдарындағы өзекті мәселелердің бірі болып отыр. А. В. Запорожец, мектепке баланың дайындығын былай сипаттаған «баланың жеке ерекшеліктерінің бір тұтас жүйе ретінде қалыптасуын көздеген. Оның мотивациялық ерекшеліктері, таным қабілеттерінің даму деңгейі, ерік - жігер механизмінің қалыптасу деңгейінің өзара байланысы. Яғни, баланы жан - жақты психологиялық тұрғыдан дайындау болып табылады. Баланы балабақшада ғана дайындап қоймай, ата - аналарында кіріктірген жөн. Мектеп жасына дейінгі балаларды мектепке дайындау ауқымды мәселе. Көптеген жұмысты талап етеді. Балабақша мен мектеп арасында өзара байланысты орнату. Көптеген ата - аналар баланың мектепке бару үшін тек әріптерді танып, санай алса болғаны деп тұжырымдайды. Әрине бұлда маңызды фактор. Баланың мектепке психологиялық жағынан дайындығына назар аудармайды. Бұл кезең балалар үшін өте ауыр. Яғни балабақшадан мектепке бару. Әрине, балабақшада да өзіндік әдіс - тәсілдерін қолданады, сабақтар өтіліп, психолог - педагогта балалармен жұмыс жүргізіп мектепке дайындайды. Алайда баланың жан - жақты дамуына мектепке бейімделуіне ата - аналар көп әсер етеді. Соның негізінде ата - аналарға балаларының мектепке психологиялық жағынан дайындығын мөлшерлеуіне өзіндік диагностикалау тесті беріліп отыр. Американдық психолог Джеральдин Чейпидің ұсынған тестін қолдана отырып, ата - аналар балаларын бақылай отырып, қарапайым сұрақтардың жауабын қорытындылай келе психологиялық даму деңгейін шамамен болжай алады.

Демек болашақ оқушының мектептегі оқу жүйесіне психологиялық даярлығын анықтап, жетілдірудің маңызы зор, яғни мектеп табалдырығын алғаш аттаған оқушы мектепте білім алу барысында айтарлықтай жетістіктерге жетеді деп есептеледі.

5. Дереккөздер

ЭЛЬКОНИН, Д. Б., *Психологические Аспекты Проблемы Готовности к Обучению в Школе*, 2-е изд., с испр. и доп., М, 2001.

КРАВЦОВА, Е. Е., *Психологические Проблемы Готовности Детей к Обучению в Школе*, М, 1991, 145.

МУХИНА, В. С., *Шестилетний Ребенок в Школе*, 2-е изд., с испр. и доп., М, 2000, 247.

ВЬЮНОВА, Н. И. - ГАЙДАР, К. М. - ТЕМНОВА, Л. В., "Психологическая Готовность Ребенка к Обучению в Школе", *Учебное Пособие*, М., Академический проект, 2003, 271.

ГУТКИНА, Н. И., *Психологическая Готовность к Школе*, 4-е изд. с перераб. и доп., СПб., Питер, 2004, 341.

КНЯЗЕВА, Т. Н., *Психологическая Готовность Ребенка к Обучению в Основной Школе: Структура, Диагностика, Формирование*, СПб., Речь, 2007, 451.

О ПРОБЛЕМЕ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ СИНДРОМА ПСИХИЧЕСКОГО ВЫГОРАНИЯ И СИНДРОМА ХРОНИЧЕСКОЙ УСТАЛОСТИ

Альмира ШОМАНБАЕВА¹ - Татьяна БАЖАН²

Özet

Zihinsel tükenmişlik olgusunu diğer psikolojik kavramlardan ayırma sorunu, güncel bir konu olmaya devam etmektedir. Semptomlar ve süreçler açısından benzerleri arasında işgücü stresi, depresyon, mesleki deformasyon, mesleki yıkım, anksiyete, anomi, kronik yorgunluk sendromu, vb.

Makale zihinsel tükenmişlik ve kronik yorgunluk sendromu kavramlarının sınırlandırılması konusunu gündeme getirmektedir.

Zihinsel tükenmişlik sendromu ve kronik yorgunluk sendromunun farklılaşması konusunda makalenin yazarları, zamanla üst üste binebilecek olan bu sendromların kesin olarak tanımlanmasının konumu üzerinde durmaktadır.

Tanımlanmış Zihinsel tükenmişlik sendromu ile müşterileri ile çalışırken düzeltici ve profilaktik önlemler, yapısında kronik yorgunluk sendromunun dışlamak için müşteriyi tıbbi uzmanlara nasıl yönlendireceklerine dair öneriler içerebilir.

Anahtar kelimeler: Zihinsel Tükenmişlik Sendromu, Kronik Yorgunluk Sendromu.

1. Введение

Несмотря на большое количество исследований, посвященных изучению синдрома психического выгорания (далее СПВ), структура и динамика его развития до сих пор остаются не уточненными. Актуальной является проблема соотношения феномена психического выгорания с другими психологическими понятиями. Среди схожих по симптоматике состояний и процессов выделяют рабочей стресс, депрессию, профессиональную деформацию, профессиональную деструкцию, вторичную травматизацию, аномию, синдром хронической усталости и др.

1.1. Нозологическая принадлежность СПВ

Нозологическая принадлежность СПВ по-прежнему остается предметом споров. Со времени введения термина неоднократно звучало мнение, что «выгорание» является только новым названием для давно существующей проблемы. Однако это не было ничем ни опровергнуто, ни подтверждено, так как не удавалось найти общего мнения, о каком «известном» состоянии или процессе идет речь. Симптоматика и динамика СПВ может быть нормой и представлять функциональный стереотип (Орел, 2011, стр. 54-80; Maslach, Schaufeli, Leiter, 2011, р. 397-422), либо говорить о наличии патологии, проявляющейся в форме психовегетативных и психосоматических отклонений. Что, в совокупности, позволяет отнести СПВ к крайним вариантам нормы и патологии (Айсина, 2017).

2. Методы

В МКБ 10 пересмотра синдром психического выгорания включен в класс Z73 «Проблемы, связанные трудностями поддержания нормальной образа жизни», в рубрике Z73.0 - «Переутомление. Состояние истощения жизненных сил». В определенных ситуациях СПВ рассматривают как эквивалент диагноза F43 - «Реакция на тяжелый стресс и нарушения адаптации». Указываемые в данной рубрике нарушения являются следствием продолжительного стресса, травмы, длительных, отрицательно влияющих обстоятельств, и описываемые расстройства отличаются неадекватностью по характеру приспособления к пролонгированному стрессу,

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Психология, shoman_almira@mail.ru

² Южно-Казахстанский государственный университет им. М Ауезова, Психология avtor@mail.ru

в результате чего обнаруживаются проблемы социального взаимодействия. В случае рассмотрения синдрома выгорания как диагноза рубрики F43, длительность наблюдаемых расстройств должна ограничиваться сроком до 6 месяцев (Скугаревская, 2017). Есть указания на возможность применения диагностического эквивалента F48.0 «Неврастения» (Скугаревская, 2017). СПВ необходимо дифференцировать от психических расстройств, возникших без экзогенного воздействия. Важно исключить хронические заболевания инфекционной природы и эндокринной системы, а так же онкозаболевания.

3. Результаты

Мы считаем, что между двумя указанными синдромами существует достаточное количество различий в характере проявления симптомов. В медицинском классификаторе болезней 10 пересмотра синдром хронической усталости описывается под кодом G93.3 «Синдром утомляемости после перенесенной вирусной болезни». Прежде всего, нужно отметить, что при синдроме хронической усталости в течение срока от 6 месяцев и более наблюдается чрезмерная усталость и суставные, нейропсихические симптомы и признаки наличия инфекционного поражения. При обследовании у пациентов с установленным диагнозом СХУ в анамнезе обнаруживаются многочисленные стрессовые ситуации, что, как известно, характерно и в случае СПВ. Однако при СХУ человек естественные ощущения в теле воспринимает болезненно, при физических нагрузках может повышаться артериальное давление, при минимальном физическом напряжении обнаруживается учащенный пульс.

4. Обсуждение (спорные вопросы)

В рамках изучения СПВ авторы статьи обращаются к вопросу различения синдрома психического выгорания и синдрома хронической усталости (далее СХУ). Среди исследователей нет единого мнения в вопросе наличия или отсутствия отличий между данными синдромами. Часть специалистов указывают на сложность дифференцирования по причине схожести симптоматики (Скугаревская, 2018.). Другие говорят о наличии концептуальных и эмпирических отличий.

При СХУ некоторые симптомы, хотя и близки к психическим проявлениям, являются ответной реакцией на повышенную утомляемость и ухудшение деятельности центральной нервной системы. Для начала заболевания характерно появление симптомов, подобных симптомам гриппа. Человек ощущает разлитую боль по всему телу (глаза, кожа и др.) неясной этиологии. То есть для СХУ характерны ярко выраженные физические ощущения различного рода. ПВ являет собой длительное, хроническое ухудшение состояния здоровья, сопровождающееся когнитивными, эмоциональными и физическими нарушениями (Demerouti, Bakker, Nachreiner, Ebbinghaus, 2012, p. 423-441).

У пациентов с СХУ не обнаруживаются тревожно-депрессивные расстройства. Чего нельзя сказать о СПВ: как показывают результаты исследований, для психического выгорания характерно наличие депрессивных эпизодов (Bianchi, Schonfeld, Mayor, 2017). Депрессия, присутствующие психотические и меланхолические проявления, аффективные нарушения исключают диагноз СХУ. Постановка диагноза СХУ возможна только после исключения ряда серьезных, зачастую из числа потенциально опасных для жизни заболеваний, для которых характерно состояние повышенной утомляемости: болезни крови, дисфункция щитовидной железы, онкологические заболевания и др.

Психическое выгорание носит ярко выраженную «социальную направленность». При этом подразумевается, что триггером его возникновения и развития выступает длительное напряженное взаимодействие с участниками трудового процесса, и «выгорающий» специалист вполне осознанно (если учитывать характер ответов на этапе диагностики) связывает ухудшение психологического здоровья именно с профессиональной деятельностью. В то время как СПВ рассматривают чаще как психосоциальную проблему, СХУ является больше проблемой медицинской по причине наличия большого числа физических симптомов. Если с появлением СПВ связывают предшествующую синдрому ресурсно-затратную деятельность, а также снижение мотивации и факторы экзистенциального характера, то при СХУ детерминирующие факторы неизвестны. Наиболее популярные объяснительные теории - вирусная этиология СХУ и психические расстройства. Можно сказать, что это можно отнести к отличительному признаку, так как в современном понимании сущности СПВ, выгорание формируется у людей без каких-либо психопатологий.

СПВ продолжительно по времени и является процессом, разворачивающимся во времени. Согласно трехфакторной теории выгорания первоначально появляется эмоциональное истощение. Поведенческие и психические симптомы значительно более выражены по сравнению с физическими, что может быть одним из дифференцирующих СПВ и СХУ аспектов. К подобным аспектам можно отнести и психоэмоциональные нарушения, выражающиеся в появлении негативного настроения по отношению к профессиональной деятельности. За исключением однофакторной теории психического выгорания, выделяющей только один компонент - истощение, другие концепции ПВ вторым после истощения субфактором называют деперсонализацию (в случае исследования в профессиях «субъект-объектного» типа - цинизм). Под деперсонализацией (цинизмом) в контексте феномена выгорания понимается негативный настрой по отношению к реципиентам – клиентам, ученикам, пациентам, а с течением времени - и к коллегам. Высокие показатели по характеристике деперсонализация/цинизм, кроме того, говорят о появлении отрицательной самооценки. Данный компонент характеризуется личностной отстраненностью, появление которой человек оправдывает необходимостью справляться с эмоционально-напряженными ситуациями, возникающими при осуществлении деятельности. На этом фоне снижается интерес к осуществляемой деятельности, уплощаются эмоции как в отношении положительных, так и отрицательных событий. Отсутствие интереса постепенно приводит к снижению производительности, появляются размышления о смене места работы и, возможно, профессии.

СХУ представляет собой болезненное состояние, сопровождающееся тяжелой, ограничивающей дееспособность усталостью. Человек предъявляет жалобы на физические недуги. Отмечается, что изнуряющая усталость может появиться даже после умственной деятельности. Как отмечают исследователи, сильная усталость не всегда является первым симптомом, на который жалуется человек. В числе первичных жалоб превалирует физическое недомогание.

Если СПВ более ситуативно и имеет, как правило, отношение к исполняемым профессиональным обязанностям, к которым человек утратил былой интерес, то СХУ отличает изнуряющая усталость неясной этиологии. Как указывают исследователи, если при соматизации человек достаточно «красочно» и детально описывает свое состояние, то при СХУ клиенты более конкретны при предъявлении жалоб на самочувствие.

5. Выводы и рекомендации

Несмотря на имеющиеся сходные признаки, мы разделяем СПВ и СХУ. Коррекционные и профилактические мероприятия при работе с клиентами с выявленным СПВ могут в своей структуре содержать рекомендации по обращению клиента к специалистам медицинского профиля с целью исключения СХУ.

В вопросе дифференциации СПВ и синдрома хронической усталости мы стоим на позиции строгого разграничения этих синдромов, которые могут пересекаться во времени. Если прибегнуть к преднамеренному упрощению в объяснении различий между двумя рассматриваемыми синдромами, то можно сказать, что при синдроме хронической усталости человек и рад бы заниматься текущей деятельностью, но недостаточно, скорее, физических сил. Чего не скажешь о специалисте с СПВ, для которого осуществляемая деятельность и связанные с ней аспекты становятся психологической обузой.

6. Источники

АЙСИНА, Р.М. (2007). Влияние личностных факторов на эмоциональное выгорание менеджеров в условиях коммерческой организации. *Автореф. дис. канд. психол. наук*. М. 27.

МКБ, 10 (2016). Международная классификация болезней 10-го пересмотра. <http://mkb-10.com/index.php?pid=4237>. 20.05.2016.

СКУГАРЕВСКАЯ, М.М. (2017). Диагностика, профилактика и терапия синдрома эмоционального выгорания *Инструкция по применению*. Беларусь: Белорусский государственный медицинский университет. 167.

ОРЕЛ, В.Е. (2011). Синдром выгорания в современной психологии: состояние, проблемы, перспективы. *Современные проблемы исследования синдрома выгорания у специалистов коммуникативных профессий*. Курск: Курск. гос. ун-т. 54-80.

BIANCHI, R., SCHONFELD, I.S., MAYOR, E. (2017). Burnout-depression overlap: A study of New Zealand schoolteachers. *Publications and Research*. New York: City University of CUNY Academic Works. 26.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

DEMEROUTİ, E., BAKKER, A.B., NACHREİNER, F., EBBİNGHAUS, M. (2012). From mental strain to burnout. *European Journal of Work and Organizational Psychology*. 11. 423-441.

MASLACH, C., SCHAUFELİ, W.B., LEİTER M.P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*. 52. 397-422.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ - ХИМИКОВ

Арал КАЛИМУКАШЕВА - Данагүл КАЛИМАНОВА¹

Özet

Kimya öğrencileri arasında araştırma becerilerini geliştirmek için bir metodoloji geliştirilmiştir. Araştırma faaliyeti yaratıcı faaliyet biçimlerinden biri olarak kabul edilir. Eğitim yaratıcılık ve eğitim araştırmaları için maddi ve manevi değerlerin kursiyerleri tarafından yaratılan subjektif yenilik ve bir öğrenci veya grup için önemi kabul edilmektedir.

Önerilen metodoloji, bir yandan, hedefin yapısal ve fonksiyonel bütünlüğü, maddi, usul (yöntemler, formlar, araçlar), kontrol ayarlama, performans değerlendirme bileşenleri ve diğer yandan, kimyasal disiplinlerin çalışmasında araştırma becerilerinin oluşturulması ve geliştirilmesi sürecinde öğretmen ve öğrenciler arasında dinamik, açık, doğrusal olmayan ve dengesiz bir etkileşim sistemidir. Kimyasal eğitim süreci, üniversite kimyagerlerinin araştırma becerilerinin oluşumunun temelini oluşturan çekirdektir. Mezunların araştırma becerileri oluşur ve mezun olduktan sonra, mesleki faaliyetleri sırasında, bir üniversitede eğitim sürecinde oluşan bu araştırma becerileri ve becerilerinin desteğiyle. Kimya mezunlarının araştırma eğitiminin amacı, yetkili bir araştırma uzmanı oluşturmaktır.

Bilginin açıklığının özellikleri şunlardır: kalıcı kendi kendine eğitim; gerçeği anlama yollarının entegrasyonu; etkileşim sürecinde diyalojik ve karşılıklı zenginleştirme. Yöntemin esnekliği şunları ifade eder: meselenin bilgisi ile sorunları çözmek için potansiyel isteklilik; koşullara bağlı olarak bir yöntem veya yöntem sistemi uygulama becerisi; belirsizlik koşullarında hareket etme yeteneği vb. Önerilen metodolojinin içerik bileşeni, bir eğitim ve araştırma bilgi ve becerileri sisteminin kimyasal disiplinlerinin bloklarında uygulama ile ilişkilendiririz.

Kimyasal kurslar ve disiplinler araştırma becerilerini geliştirmek için geniş fırsatlara sahiptir. Kimya biliminin sisteminde, ampirik, ampirik, teorik ve teorik bilimsel araştırmanın yöntemleri çok yakından birleştirilir ve hem genel hem de özel pratik ve teorik yönelim araştırma becerilerini oluşturma olasılığı vardır.

Anahtar kelimeler: Hareketlilik Bilgisi, Yeterlilik, Refleksi, Açıklık Bilgisi.

1. Введение

Для преодоления противоречия между уровнем сформированности исследовательских умений бакалавров и требуемой в реальной профессионально-исследовательской деятельности компетентностью нами, на основании самостоятельного организационно-деятельностного подхода разработана методика формирования исследовательских умений у студентов-химиков. Исследовательская деятельность (и соответствующие ей умения), рассматривается нами как одна из форм творческой деятельности. По определению С. Л. Рубинштейна, творчество - это «деятельность человека, созидаящая новые материальные и духовные ценности, обладающие общественной значимостью». Для учебного творчества и учебного исследования признается возможность субъективной новизны, созданных обучаемыми материальных и духовных ценностей и их значимость для одного студента или группы.

В литературе, как отмечает П. А. Оржековский, способность творить рассматривается неодинаково: как некий дар природы и как его крайний полюс - «творчество по инструкции». Основной особенностью «творчества по инструкции» является обязательное получение нового результата (материального или теоретического), в ходе использования готового алгоритма деятельности. Именно такой «результативный подход» к творчеству долгое время господствовал в химико-педагогическом процессе. Нам более близка иная позиция, согласно которой в процессе творчества новые ценности могут быть и не созданы, но может быть предложен ранее неизвестный, новый способ (путь) достижения какой-либо цели.

¹ Атырауский государственный университет им. Х. Досмухамедова, Факультет естествознания и сельскохозяйственных наук, Наука и образование, dana80_04@mail.ru.

2. Методы

Предлагаемая методика представляет собой, с одной стороны, структурно-функциональную целостность целевого, содержательного, процессуального (методы, формы, средства), контрольно-регулирующего, результативно-оценочного компонентов, и с другой стороны - это динамичная, открытая, нелинейная и неравновесная система взаимодействия преподавателя и студентов в процессе формирования и развития научно - исследовательских умений при изучении химических дисциплин.

Химико-образовательный процесс является ядром, базисом для формирования исследовательских умений студентов-химиков университета. Однако сформировать абсолютно все исследовательские умения в процессе подготовки в университете невозможно. Научно - исследовательские умения выпускников формируются и после окончания вуза, в ходе профессиональной деятельности, с опорой на те исследовательские умения и навыки, которые были сформированы в процессе обучения в вузе.

Проблема формирования исследовательских умений студентов является актуальной на всех этапах развития высшей школы. Она представляла всегда и представляет сейчас одну из важных составляющих профессиональной подготовки специалиста. Так как гносеологические корни процесса познания едины и для научного исследования и для процесса обучения на всех его уровнях, мы при рассмотрении исторического аспекта данной проблемы не будем делать жесткого разграничения между процессом формирования исследовательских умений в общеобразовательной школе и высшем учебном заведении. Как показал проведенный нами анализ литературы, научных статей, монографий, диссертаций, многие исследователи предпринимают попытку осветить генезис проблемы. Системного отражения он до сегодняшнего дня не нашел, но отдельные аспекты приращения знаний можно проследить на материалах исследований Т. И. Барановой (исследовательский метод обучения в школах РСФСР, 1917-1931 гг.); Л. А. Степашко (проблема активности и самостоятельности учащихся в советской дидактике, 1917-1931 гг.); А. Н. Ильясовой (развитие педагогической теории Казахстана, 1900-1960 гг.); Х. М. Рахимбек (эволюция идей гуманизации в содержании обучения химии в высшей школе). В исследованиях Н. Д. Никандрова, З. А. Исаяевой и В. М. Коликовой также затронуты отдельные вопросы, касающиеся становления и развития таких форм обучения в вузе, как учебно-исследовательская и научно-исследовательская работа студентов. Некоторые моменты, касающиеся истории вопроса, нашли отражение в исследованиях Н. А. Адельбаевой, Б. М. Тажигуловой, М. И. Махмутова.

Проблема формирования исследовательских умений корнями исходит из идейного наследия Ф. Бэкона, Я. Коменского, А. Дистервега. В «Новом органоне» Ф. Бэкона заложены основы индуктивного (эмпирического) метода, который «выводит аксиомы из ощущений и частных фактов, поднимаясь непрерывно и постепенно, пока, наконец, не приходит к наиболее общим аксиомам. Это путь истинный, но не испытанный». Во времена Ф. Бэкона метод дедукции (от общего к частному) преобладал и в науке, и в обучении, индуктивный же метод только начинал использоваться. Я. А. Коменский в работе «Великая дидактика», преломляя идеи Ф. Бэкона к процессу обучения, указывал, что «если мы желаем учащимся привить истинное и прочное знание вещей, нужно обучать всему через личное наблюдение и чувственное доказательство». Он считает, что познание вещей в самостоятельном исследовании приносит нам величайшее наслаждение. А. Дистервег в «Руководстве к образованию немецких учителей» отмечает, что плохой учитель преподносит истину, а хороший учит ее находить. Поэтому в этот период основными исследовательскими умениями, которым уделялось внимание педагогов, были умения организовать и провести наблюдение, измерение, эксперимент, и в целом, умение проводить опыт. Мы придерживаемся позиции Е. И. Барчук, в соответствии с которой понятие «опыт» родовое по отношению к понятиям «наблюдение», «измерение», «эксперимент». Под научным опытом понимают специально организованную практическую деятельность исследователя, направленную на решение конкретной познавательной задачи.

Целью исследовательской подготовки выпускников по химии, по нашему мнению, является формирование компетентного специалиста-исследователя. Термин «компетентность», по мнению М. А. Чошанова, является еще недостаточно устоявшимся в педагогике и, чаще всего употребляется интуитивно для выражения высокого уровня квалификации и профессионализма специалиста. Проанализировав различные взгляды, М. А. Чошанов предлагает свою позицию, согласно которой понятие компетентность включает в себя такие основные признаки, как мобильность знания, гибкость метода и критичность мышления. Мы, взяв за основу это

определение, опираясь на базовый для нас самоорганизационно-деятельности подход, вносим следующие изменения, расширяем:

- Понятие «мобильность знания» до понятия «открытость знания»;
- Понятие «критичность мышления» до понятия «нелинейность мышления».

Таким образом, под понятием «компетентность» мы будем понимать открытость знания, гибкость метода, нелинейность мышления.

3. Результаты

Характеристиками открытости знания являются:

- Перманентное самообразование (постоянное обновление знаний, овладение новой информацией для успешного применения ее в конкретных условиях) (Чошанов, 1997, стр. 21-29);

- Интеграция способов постижения действительность (наука-это только один из способов постижения мира; интеграция естественнонаучного и гуманитарного знания; широкие междисциплинарные связи) (Шевелева, 1997, ст. 125-132);

- Диалогичность и взаимное обогащение в процессе взаимодействия (Делокаров, 1997, стр. 117-124).

Под гибкостью метода подразумевается:

- Потенциальная готовность решать задачи со знанием дела (Чошанов, 1997, стр. 21-29);

- Умение применять метод или систему методов в зависимости от обстоятельств (Чошанов, 1997, стр. 21-29);

- Умение действовать в условиях неопределенности (Оржековский, 1996, стр. 28-32);

- Умение к преодолению стереотипов (Оржековский, 1996, стр. 28-32);

Нелинейность мышления предполагает:

- Умение видеть несколько путей решения проблемы;

- Умение находить «резонансные» и «массирование» воздействия в зависимости от степени неравновесности системы Умение среди множества решений выбирать наиболее оптимальный вариант (Чошанов, 1997, стр. 21-29);

- Умение аргументированно опровергать ложные решения (Чошанов, 1997, стр. 21-29);

- Умение подвергать сомнению эффективные, но не эффективные решения (Чошанов, 1997, стр. 21-29);

- Умение рефлексии (Оржековский, 1996, стр. 28-32);

- Умение оценки конечных и промежуточных продуктов деятельности и на этой основе корректировке действий.

Содержательный компонент предлагаемой методики мы связываем с реализацией в блоках химических дисциплин системы учебно-исследовательских знаний и умений.

4. Обсуждение

Формирование исследовательских умений возможно осуществлять на любом фактическим материале, теме, курсе химического (и не только химического содержания). Важно сама направленность, подход и практическая его реализация. Хотя в аспекте оптимизации формирования и развития исследовательских умений относительно содержательной компоненты есть следующие условия, которые необходимо соблюдать:

1- Предмет изучения должен выступать в виде динамичной и развивающейся системы;

2- Должно соблюдаться оптимальное, динамичное равновесие между фундаментальным (инвариантным) и специфичным (вариативная часть) содержанием обучения.

Как справедливо отмечал Д. И. Менделеев, «вся масса предлагаемых сведений должна связываться немногими ясными идеями, иначе не привыкнет ум учащегося к обобщениям, не будет иметь стремлений и целей, пропадет в мелочности, словом, не вынесет образования». Излишняя фактологичность, конечно, затрудняет понимание системы целостного знания, снижает мыслительную активность и прочность усвоения, но чрезмерное сокращение фактического материала лишает мышление пищи. Данная позиция обосновано в работах П. Я. Гальцериной, Н. Ф. Талызиной, В. В. Давыдова и др.

Так В. В. Давыдов утверждает, что «познать сущность, значит, найти всеобщее как основу, как единый источник некоторого многообразия явлений, а затем показать, как это всеобщее определяет возникновение и взаимосвязь явлений, то есть существование конкретности».

Н. Ф. Талызина в статье «Задачи создания частных методик в высшей школе» отмечает, что если удастся найти такой источник многообразия, то изучение множества частных явлений заменяется изучением лишь некоторых из них. «При этом они выступают не как самостоятельные предметы усвоения, а как средства усвоения общего, сущного, на которое студента ориентируют при анализе каждого частного явления. Частных явлений вводится столько, сколько необходимо для усвоения метода, рассчитанного на любое частное явление данной системы» (Боровик, 2004; Чучалин, 2008, стр. 10);

3- Учебный материал должен быть подобран таким образом чтобы:

а) Студент имел возможность выбора при выполнении задания (как объекта изучения, так и уровня сложности задания);

б) Преподаватель имел возможность мобильных изменений при составлении заданий (как объектов изучения, так и сложности задания).

4- Нет необходимости чрезмерно инвентаризировать существующие реальные противоречия в системе имеющегося знания, так как иначе нельзя обосновать источник развития, усвоения имеющегося знания и открытия нового. Если нет противоречий, нет необходимости в развитии. Нужно научить студентов выявлять их в системе имеющегося знания, находить им объяснения, уметь решать их.

5. Выводы и Рекомендации

Химические курсы и дисциплины имеют широкие возможности для формирования исследовательских умений. В системе самой химической науки очень тесно сочетаются методы эмпирического, эмпирико-теоретического и теоретического уровней научного исследования и есть реальная возможность формирования исследовательских умений практической и теоретической направленности как общего, так и специального характера.

6. Источники

БОРОВИК, Г. А., «Формирование исследовательских Умений Студентов Колледжа Как Фактор Подготовки Конкурентоспособного Специалиста», *Научно-Практическое Пособие*, М., 2004, 10.

ДЕЛОКАРОВ, К. К., «Рационализм и Социосинергетика», *Общественные Науки и Современность*, 1, М., 1997, 117-124.

ОРЖЕКОВСКИЙ, П. А., «Опыт Химического Творчества Учащихся и Его Основные Компоненты», *Химия в Школе*, 6, М., 1996, 28-32.

ЧОШАНОВ, М. А., «Дидактические Конструирование Гибкой Технологии Обучения», *Педагогика*, 1, М., 1997, 21-29.

ЧУЧАЛИН, А., «Формирование Компетенции Выпускников Основных Образовательных Программ», *Высшее Образование в России*, 12, М., 2008, 10.

ШЕВЕЛЕВ, С. С., «К Становлению Синергетической Модели Образования», *Общественные Науки и Современность*, 1, М., 1997, 125-132.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАҒАНДЫҚ КӨШІ-ҚОН МӘСЕЛЕСІ

Әйгерім АМАНГЕЛДИЕВА¹ - Нуржамал САРСЕНОВА²
Чингиз САРДАРОВ³

Özet

Іç ve дıř гөç, ұлсау гүвенлік, сосыо-экономик ве демографик еғилімлер ве гөç конуларında этник группар арасы араштырмалар ачусындан олдукча үйксеіткір. Гөç сүреçлері, Қазақистан'дакі сосыо-экономик ве политик дүрум үзерінде өнелмі бір еткіе саһіп олан бірқаç меселеден бірідір. Resмі верілере гөре ыллнк іç гөç ораны ыаклашк 300 бн, дıř - 1 млыона кадар. БМ таһмінлеріне гөре, Қазақистан, гөçүн нспетен бүйүклүгүне гөре (дүня нүфусунун 1000 сакіні) дүнядакі ілк yerлерден бірине саһіп. Іç гөçүн герçеклештігі бүйүк шһірлер Гүней Қазақистан, Кызылорда, Зһамбыл, Алматы, Кузей Қазақистан, Костанай, Акмолла ве Доғу Қазақистан бөлгелерідір. Алматы, Астана'да, Атырау ве Mangistau бөлгелерінде, гөç өнелмі бір конудур. Ве дıř гөçүн ана акымылары - Öзбекистан, Таçикистан, Кыргызистан ве Çһн, Қазақистан Cumhuriyeti нүфусу 18 074,1 млыон кшйе ұлашты. 2018 ылна кадар Қазақистан нүфусу 283 842 кшйе артacak ве бу ыл сонуна кадар - 18 608 079 кшйе. Доғал нүфус артшы ыаваş ыаваş 393.249'а чыкыюр. ыл бойунча ыаклашк 411.929 чөкүк ве 162.536 чөкүк варады. Дıř гөçүн севиyesi геçен ыл севиyesinde калырса, араштырма ве гөç нүфусу 34.450'ден деғишеçектір. Яни, үлкейе узун сүре зиярет еден топлам турист санысы (гөçмен) кшйе санысы (гөçмен).

2018'ден itibaren бизим іçин hesaplanan нүфус деғишiminin катсанылары ашағидадыр:

- Доғурганлык ораны: орталыма 1.129 чөкүк гүнү (47.02 саат).

- Öлүм ораны: орталыма 445 кшйе (18.55 саат).

- Орталыма 94 кшйеде нүфус артшы (3,93 саат).

Істатистик Бөлүмү'не гөре, Қазақистан'ın Бирleşmiş Milletler'nin топлам аланы 2 724 900 км²'дир. Аразинин топлам аланы, ұлсарарасы снырларын снырлары іçіндекі түм суыун топраклары ве топраклардыр. Нүфус ыоғунлуғу ораны, о аланын топлам аланында ыаşayan нүфус оларак hesaplanmaktadır. Hesaplamalarımıza гөре, 2018'in башында Қазақистан нүфусу 18 324 237 кшйедір.

Гөç ақышларынн ыөнтемлері, ыапысы ве касымы хақындакі башлыка бильги кынағай, гөç, нүфус санымы, нүфус кыаытлары ве нүфус кыаытларына ілешкин mevcut rapordur. Гөç муһасебесинин олушум ыолларынн кыаытларынн тутмак. Қазақистан Cumhuriyeti'nde ұлсарарасы гөç конусунда іç гөç raporu iyi organize edilmiştir. Гөçменлерин ортак гөç каврамнын ыоклуғу, ұлсарарасы гөçү ачыккыламы зорлаштырмыштыр. "Гөçүн кынағайна гөре, гөçменлик raporlama ыөнтемлері ікі түре аырылыр: дікей ве дікей. Дікей ыөнтем - her гөç олгусуна gelen ве kalan бیرهылерин кыады. Sadece dolaylı ыөнтемлер араштырмаларынн ве нүфус санымы verilerinin sonuçlarını кыullanыр.

Бөлгесел hareketin өзүнү, гөреверлерини ве демографик hareket görevini anlamak gerekir. Гөç - bir гөç ішарети, "bir кшйинин adresini basitçe veya geçici olarak деғиштірер" чөк basit bir şekilde ачыклар. Гөç, дөрт фактөрден олушан bir grup олуштыран сүрекли bir сүреçтір:

- İlk durumдакі гөçменин adresi;

- Гөçменлерин герçек гөçү, гөç сүреçи; Yeni bir гөçменин yeni adresine таşınması;

1 Eylül 2016 ile karşılaştırıldığında, Қазақистан'дакі гөçмен санысы% 1,3 oranında artarak 232,5 bin кшйе ұлашты. 10 367,4 bin (топлам нүфусун% 57,4 олушан) insanlar ве kırsal нүфусун кент нүфусу 7.706.700 кшйе (% 42.6) arttı. 1 Eylül 2017 itibariyle Қазақистан'дакі нүфус artmıştır. Қазақистан Cumhuriyeti нүфусу 18 074,1 млыон кшйе ұлашты. 2018 ылна кадар Қазақистан нүфусу 283 842 кшйе артacak ве бу ыл сонуна кадар - 18 608 079 кшйе. Доғал нүфус артшы ыаваş ыаваş 393.249'а чыкыюр. Дıř гөç, араштырма ве гөç нүфусунун 34.450 кшйе neden olduғу геçен ыл düzeyinde калмактадыр. Böylece, Қазақистан'да нүфус ыоғунлуғу kilometrekare başına 6.7 кшйедір. Bağımlılık ораны, toplumun ве ekonominin bir parçası üzerindeki yükü gösterir нүфус бағымлы гүçlü kuvvetli нүфус деғил. Ülkenin durumuyla ilgili 1 Nisan 2018 tarihi itibariyle 2 545 veya 4 416 etnik Kazaklar yerleşimci ailesini geldi repatriate. 2017 yılında ülkede 2 601 aile ya da 4.860 etnik Kazak ыаşыюр. Dönenlerin çoғu - 54.5% - 3.4% - diğер ülkelere (insan sанысы) Özbekistan, Doғu Kazak Çһn% 33.4,% 4,6,% 2.1, Türkmenistan,

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Социология, ring_ep@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Социология, ring_ep@mail.ru.

³ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Социология, ring_ep@mail.ru.

Moğolistan ve Rusya, % 2 Cumhuriyeti'nde. Almatı bölgesi - 1 014 aile (737 kişi), Güney - 1 521 aile (868 kişi), Astana'nın şehir - 215 (316 kişi), Zhambyl bölge, 121 aile (177 kişi), Mangistau - 93 aile (516 kişi), EKO - 84 aile (178 kişi). En aktif olanlar, bu yıl Kazakistan'ı terk eden Ruslar, Almanlar ve Ukraynalılar. Ocak-Haziran döneminde, 2017'de ayrılan Rus vatandaşlarının sayısı 10.8 bin Rus ve sadece 1,7 bin kişiydi.

Büyük ölçüde, tanıtım göç eder - bir aydan fazla olmamak kaydıyla aylar sürmesi bir gerçektir. Mevsimlik göç, ağırlıklı olarak emek yoğun olan bazı mevsimlik işlerde yansıtılmaktadır. Sarkaç şeklinde göç (daimi ikametgâhtan yakın sınırlar, bir gün veya bir hafta içinde başka bir bölgeye geri dön). Örneğin, Frontline (göç). Onlar devlet sınırını geçip başka bir ülkede çalışsan, her gün ya da haftalık. Son 30 yılda, hacim önemli ölçüde artmıştır. Uluslararası uygulamada, işçi işçi-işçilerin göçmenlerden kovulduğu belirtilmelidir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin göç politikasının önemli bir unsuru, ülkenin güvenliği, yasadışı göçle mücadelelerdir. Bu doğrultuda, ülke sınırlarının teknik ve kurumsal güçlendirilmesi ve yeniden donatılması sağlanacak, teknik dokümantasyon ve vize ihracı geliştirilecektir. Şeffaflık ve yasallık ilkelerine uymak için, göçmenler yasal olarak kabul edilme olarak kabul edilmeleri ve ülke ile dürüst olmaları açısından düzenli olarak izlenmektedir. Herhangi bir ikamet şartının ihlal edilmesi durumunda, yasadışı bir göçmen ulusal ve uluslararası kabul görmüş ulusal gözaltı, geri dönüş, sınır dışı etme veya ülkeye girişinin yasallaştırılmasına tabi tutulur.

Anahtar kelimeler: Göç, BM, Demografik, Etnik, Oralman.

1. Кіріспе

Ішкі және сыртқы көші-қон мемлекеттік қауіпсіздік, әлеуметтік-экономикалық және демографиялық даму үрдістері, этносаралық саладағы жағдайдың миграциялық мәселелер бойынша зерттеулерге деген сұраныс өте жоғары. Көші-қон үдерістері Қазақстандағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайға да елеулі әсер ететін бірқатар проблемалар арасында бір орталық орынды алады. Айта кетсек ресми мәліметтерге сәйкес, ішкі көші-қондың жыл сайынғы көрсеткіштері 300 мыңға жуық адам, сыртқы - 1 миллион адамға дейін. БҰҰ-ның бағалауы бойынша, Қазақстан миграцияның салыстырмалы көлемінде (жергілікті халықтың 1000 тұрғыны бойынша) әлемдегі алғашқы орындардың біріне ие екенін айта кетсек болады. Аймақтық түрде ішкі көші-қонның негізгі орын алатын қалалар - Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда, Жамбыл, Алматы, Солтүстік Қазақстан, Қостанай, Ақмола және Шығыс Қазақстан облыстары. Алматы, Астана, сондай-ақ Атырау және Маңғыстау облыстарында көші-қон мәселесі көп орын алып отыр. Ал сыртқы көші-қонның негізгі ағыны бойынша орналасатын мемлекеттер - Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан және Қытай (<http://adilet.zan.kz>). Бұл ретте 2016 жылы ҚР Үкіметі рұқсат етілген шетелдік жұмыс күшінің санын 2,5 % құрады немесе экономикалық белсенді халық саны 155 мың адам. Осы мәселелерді ескере отырып, сыртқы көші-қон сальдосы (ресми иммиграция-көшіп кету), 2015 ж.) құрады, барлығы 1567 адам айқын болып, заңсыз еңбек көші-қоны туралы Қазақстан 956 мың адамнан асып түсті.

Сыртқы көшіп-қонушылардың белгілі бір шамада ретінде Қазақстанның барлық облыстары Алматы, Астана, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Алматы, Атырау, Маңғыстау және Шығыс Қазақстан облыстары. Ағымдардың көшіп келуі 2006 жылдан бастап (2006 ж. сальдо саны 33 041 адам, 2007 ж. - 10 962 адам, 2008 ж. - 1117 адам), ал азаюымен байланысты ағындардың көшіп келуі (2006 ж. - 66 731 адам, 2008 жылы - 46 404 адам) және жаңадан өсіп келе эмиграция (2006 ж. - 33 690 адам, 2008 жылы - 45 287 адам). Негізгі елдер нәтижесінің мәліметтері бойынша, 2015 ж., болып табылады, Өзбекстан (42 %), Ресей (22 %) және Қытай (16 %), тағы 30% - ға жуығы алыс шет елдерден келеді (Ауғаныстан, Иран, Моңғолия, Түркия) (<http://adilet.zan.kz>).

2017 жылдың 1 қыркүйектегі Қазақстанда халық саны есеп бойынша 18 074,1 мың адамға жетті. 2016 жылдың 1 қыркүйегімен салыстырғанда адам саны 232,5 мың адамға көбейіп, 1,3 пайызға өсті. Қазақстанда қала халқының саны 10 367,4 мың адам (жалпы халық санының 57,4 %-і құрады), ал ауыл халқының саны 7706,7 мың адамға өсті (42,6 %) болған. Қазақстан Республикасында Азаматтық ахуалды тіркеу органдарынан алған мәліметтерді өңдеу нәтижелерінде, ағымдағы жылдың 2016 жылдың 12 ай аралығында 321,5 сәби дүниеге келгені анықталды, бұл көрсеткіш 2016 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 6,5 %-ке аз. 1 мың адамға шаққанда жалпы туу коэффициенті 20,35-ті құрайды. Республика халқының табиғи өсімі осы кезеңде 2016 жылдың қаңтар-тамызымен салыстырғанда 17,3 мың адамға немесе 9,3 %-ке қысқарып, 169,4 мың адамды көрсетті (Сарсембаев, 2018). Халық санының табиғи өсу коэффициенті 1 адамға шаққанда 15,12 адам болды. Есептей айта кетсек 92,2 мың адам қайтыс болды, бұл 2016 жылдың қаңтар-тамызындағы көрсеткіштен 0,9 пайызға аз деген сөз. 1 мың адамға шаққандағы жалпы өлім коэффициенті 8,42-ті құрады. 2017 жылдың қаңтар-тамызында республикада 1 жасқа дейінгі балалардың 2140 өлімі тіркелді, яғни 2016 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда бұл көрсеткіш 14,6 %-ке қысқарған.

Қазақстан Республикасының халық саны 18 074,1 млн адамға жетті. 2018 жылы Қазақстан халқының саны ұлғаюда 283 842 адам, ал осы жылдың соңында құрайтын 18 608 079 адам. Халықтың табиғи өсімі бірте-бірте өсуде 393 249 адам құрады. Жыл бойы себептерден шамамен 411 929 балалар мен умрет 162 536 адам. Егер деңгейі сыртқы көші-қон былтырғы жыл деңгейінде қалуда, онда тергеу және көші-қон себептерін халық саны өзгереді 34 450 адам. Яғни, жиынтық адамдардың саны туристердің елге мақсатында ұзақ мерзімді болу (көшіп келушілерді) көп адамдар саны (эмигранттар).

Төменде коэффициенттері халық санының өзгеруі, есептелген біз үшін 2018 жылғы:

- Туу көрсеткіші: орташа алғанда 1 129 балалар күні (47.02 сағ).
- Өлім-жітім: орташа 445 адам (18.55 сағ).
- Көші-қон өсімі халықтың орта есеппен 94 адам (3.93 / сағ).

Статистика Департаментінің деректеріне сәйкес, Біріккен Ұлттар Ұйымының жалпы алаңы Қазақстан 2 724 900 шаршы километр.

Жалпы алаңы түсініледі құрлықтың аумағы мен аумағы барлық су беттерінің шегінде мемлекеттің халықаралық шекараларын. Халықтың тығыздығы қатынасы ретінде есептеледі жалпы халықтың саны, тұратын: осы аумақта жалпы алаңы осы. Біздің есептеулерге сәйкес басындағы 2018 жылы Қазақстан халқының саны шамамен 18 324 237 адам (Сарсембаев, 2018).

2. Әдістер

Көші-қон ағындарының әдістері, құрылымы, көлемі туралы ақпараттың негізгі қайнар көзі болып көші-қон туралы ағымды есеп қарастырылған, халық санағы бойынша тұрғындарды орналастыру, түрлі тізімдер және тұрғындардың регистрлері. Көші-қон есебін қалыптастыру жолдары есебін жүргізу. Қазақстан Республикасында халықаралық миграция есебі бойынша ішкі миграция есебі жақсы ұйымдастырылған. Мигрант, миграция түсініктерінің жалпы белгілері болмауы халықаралық көші-қонды есепке алуды қиынға соқтырды. Миграция туралы мәліметтің қайнар көзіне қарай, көші-қон есебінің әдістері екі түрге бөлінеді: тік және жанамалы болып.

Тік әдіс - әр миграциялық құбылыс бойынша келген және кеткен жеке тұлғаларды тіркеуге алады. Жанана әдістер бойынша зерттеулерінің нәтижелері мен халық санағының мәліметтерін ғана пайдаланады.

Территориялық қозғалыстың мәнін, оның міндеттерін және қозғалыстың демографиялық міндетін түсіну қажет. Миграция - көші-қон белгісін: "адамның мекен-жайының тұрақты немесе уақытша өзгеруі" деп өте қарапайым түрде түсіндіреді" (Әбенев, Арын, 2017). Миграция - үздіксіз процесс, оны 4 факторлар тобының байланысы белгілейді:

- Мигранттың алғашқы мемлекеттегі мекен-жайы;
- Мигранттың нақты қозғалыс кезі, көші-қон процесі; мигранттың жаңа мекенжайына қоныстануы;
- Мигранттың жеке тұлғалық сипаттамаларының факторлары: демографиялық сипаттамалардың жиынтығы, жеке тұлғалық қалаулар.

Миграция - географиялық қозғалыс, басқа мемлекетке, аймақтық территорияға демалыс, басқа кез-келген мақсатпен 7 күннен көп уақытқа қоныс аудару. Тұрғындар миграциялық қозғалыстар нәтижесінде материалдық жағдайын жөндейді, сол себептен миграция әлеуметтік-экономикалық жағдайымен сипатталады. Миграцияның қоғамдық маңызы бар экономикалық, демографиялық, жағымды және жағымсыз, ашық және жасырын, ағымды және ұзақ мерзімді себеп-салдары болады. Демографиялық процестердің арасында тұрғындардың миграциясы ерекше орын алады (Әдепқызы, 2017). "Миграциология" деген еңбекте миграция дегеніміз - бұл әлеуметтік-экономикалық қатынастарға байланысты болатын миграциялық қозғалыс деп жазылған.

3. Нәтижелер

Қазақстан Республикасындағы миграциялық нәтижелері бойынша 2016 жылдың 1 қыркүйегімен салыстырғанда, адам саны 232,5 мың адамға көбейіп, 1,3 пайызға өсті. Қазақстанда қала халқының саны 10 367,4 мың адам (жалпы халық санының 57,4 %-і құрады), ал ауыл халқының саны 7706,7 мың адамға өсті (42,6 %). 2017 жылдың 1 қыркүйектегі Қазақстанда халық саны есеп бойынша арта берді. Қазақстан Республикасының халық саны 18 074,1 млн адамға жетті. 2018 жылы Қазақстан халқының саны ұлғаюда 283 842 адам, ал осы жылдың соңында құрайтын

18 608 079 адам. Халықтың табиғи өсімі бірте-бірте өсуде 393 249 адам құрады. Сыртқы көші-қон былтырғы жыл деңгейінде қалуда, онда тергеу және көші-қон себептерін халық саны өзгереді 34 450 адамға. Осылайша, халықтың тығыздығы, Қазақстанда адам басына 6.7 адам шаршы километр. Демографиялық жүктеме коэффициенті көрсетеді жүктемені қоғам мен экономикаға, халық тарапынан қатысы жоқ еңбекке қабілетті тұрғындарға тәуелді (Халықтың табиғи өсімі, 2017).

2018 жылдың 1 сәуірдегі жағдай бойынша республикамызға, оралман мәртебесі бойынша 2 545 отбасы немесе 4 416 этникалық қазақтар келіп қоныстануда.

2017 жылы Республикамызға оралмандар саны 2 601 отбасы немесе 4 860 этникалық қазақтар келіп қоныстануда.

Оралмандардың көпшілігі - 54.5 % - ы Өзбекстан Республикасынан, 33.4 % - Шығыс Қазақстандық Қытай, 4.6 % - Түрікменстаннан, 2.1 % - Моңғолиядан, 2 % - Ресейден және 3.4 % - басқа елдерден (адам саны).

Алматы облысында - 1 014 отбасы (1 737 адам), ОҚО - 521, отбасы (868 адам), Астана қаласы - 215 (316 адам), Жамбыл облысында - 121, отбасы (177 адам), Маңғыстау - 93 отбасы (516 адам), ШҚО - 84 отбасына (178 адам).

Ең белсендісі осы жыл бойынша Қазақстаннан кеткен орыстар, немістер мен украиндар. Қаңтар-маусым айларында 2017 жылы кеткен азаматтыр саны 10,8 мың орыстар, ал келгендер барлығы 1,7 мың адам (<http://adilet.zan.kz>).

Бір қызығы, орыстардың көшіп келуі Қазақстан үшін қалыпты орташа статистика бойынша, істен шығу қарқыны биылғы жылы ең жоғары соңғы 5 жыл.

Екінші орында эмигранттар бойынша белсенділігі немістер болды. Ал кеткендер саны биыл 1,3 мың адам, ал 111 келген азаматтар саны.

Үшінші орында - украиндар. 6 ай ішінде осы жылы ҚР халқының саны толықты 187 украиндар, есесіне, оның орнына осы кезеңде 980 адам.

4. Қорытындылар Мен Ұсыныстар

Қорындай келе науқандық көші-қон - міндетті түрде қайта оралу деген сөз, ол бірнеше айға созылады, алайда бір жылдан аспайды. Маусымдық миграция негізінен еңбек күшіне сұраныс тудыратын белгілі бір маусымдық жұмыстарда көрінеді.

Маятник түріндегі көші-қон (тұрақты мекен-жайынан жақын шекаралық, басқа территорияға бір күн ішінде немесе бір аптаға жұмысқа барып қайту). Мәселен, фронтьерлік (ағылшынша - шекаралық) миграция. Олар күнделікті, немесе апта салып мемлекет шекарасынан өтіп, басқа елде еңбек ететіндер. Соңғы 30 жыл аралығында көлемі қатты өсті. Айта кететін жайт, халықаралық тәжірибеде фронтальер - жұмысшыларды мигранттар есебінен шығарып тастаған.

Қазақстан Республикасының көші-қон саясатының маңызды құраушысы ел қауіпсіздігін қамтамасыз ету, заңсыз көші-қонға қарсы күрес болып табылады. Бұл бағытта елдің шекарасы жаңадан техникалық және ұйымдық нығайтылатын әрі қайтадан жабдықталатын, техникалық рәсімдеу және виза беру жүйесі жетілдірілетін болады. Транспаренттілік пен заңдылық принциптерін сақтау мақсатында көшіп-қонушылардың елге заңды түрде жіберілуі және адал ниетпен болуы бөлігінде оларға тұрақты негізде мониторинг жүзеге асырылады. Елде болудың қандай да бір талаптарын бұзған жағдайда заңсыз көшіп-қонушыға оны ұстаудың, қайтарудың немесе депортациялаудың, не олардың елге келуін заңдастырудың ұлттық және халықаралық танылған ережелері қолданылатын болады (<http://adilet.zan.kz>).

Заңсыз көшіп келу - шетелдіктердің немесе азаматтығы жоқ адамдардың келу және болу тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын, сондай-ақ Қазақстан Республикасының аумағы арқылы транзитті жол жүруді бұза отырып, Қазақстан Республикасына келуі және Қазақстан Республикасында болуы. Заңсыз көшіп келуші - Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып, Қазақстан Республикасына келген және Қазақстан Республикасында болатын шетелдік немесе азаматтығы жоқ адам.

5. Дереккөздер

ӘБЕНОВ, Е. - АРЫН, Е., *Қазақ Көші-Қонын Есебінің Әдістері*, 3, Алматы 2017, 142.

ӘДЕПҚЫЗЫ, С., "Қоныстанудың Миграция Әлеуметтік-Экономикалық Жағдайы", *Қазақ Тарихы*, 6, Алматы 2017, 11-15

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

“Қазақстан Республикасы Көші-Қон Саясатының 2006-2015 Жыл Аралығындағы Халық Саны” *Қазақстан Республикасының Мәселелері*. <http://adilet.zan.kz>.

САРСЕМБАЕВ, М. А., *Қазақстан Республикасының 2018 Жылғы Халық Саны*, Алматы 2018, 97.

“Қазақстан Республикасының «Халықтың Табиғи Өсімі», Демографиялық жүктемелер, 2017. <http://stat.gov.kz/faces/wcnav>. 01.06.2018

Қазақстан Республикасы «Көші-Қон» Оралмандардың Адам Саны. <http://adilet.zan.kz> 01.10.2017.

Қазақстан Республикасының «Халықаралық Көші-Қоны Туралы Саясаттары», Заңы. <http://adilet.zan.kz>. 31.01.2017.

Халықтың Көші-Қоны Туралы Қазақстан Республикасының 2016 Жылғы 22 Шілдедегі, № 477-IV Заңы. <http://adilet.zan.kz>.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ «ТЕХНОЛОГИЯ» И ЕЕ СОВРЕМЕННОЕ ДИДАКТИЧЕСКОЕ НАПОЛНЕНИЕ

В. А. СЕВРЮКОВА¹ - Д. К. ИЛЬЯСОВА²

Özet

«Технологи» eğitim alanının yüksek eğitim ve eğitim önemini işaret ederek, makalenin yazarları, okul derslerine uygulanan modern güvencesinin sorularına yönelirler. Deneyim pedagojik aktivite ve gözlem sonuçları yazarlar bilgi-Bilgisayar Teknolojisi kullanmak için öğretmenlerin yeteneği tarafından belirlenen modern dersleri sağlamak için en etkili ve rasyonel bir yol olduğu sonucuna izin verdi. Onları tanıtmak için yollar hakkında bu makalede söz konusu.

Dolayısıyla, eğitim sürecinin organizasyonunda teknolojik bileşenin aydınlatılması ve anlaşılması için çeşitli sorunlar ve yaklaşımlar vardır. Modern okul bir pedagojik teknolojiye değil, tüm paletе ihtiyaç duymaktadır. Bu bir öğrenci için ve bir öğretmen için gereklidir. Bir çocuğa yönelik kişisel odaklı bir yaklaşım ilan edersek, tam olarak böyle bir yaklaşım uygulanmalı ve öğretmene karşı olmalıdır. Hangi teknolojinin kendisine en uygun olduğunu seçme hakkına sahip olmalıdır - yaş, bireysel, kişisel nitelikler ve öğrencinin özellikleri nedeniyle.

"Teknoloji" kavramı, belirli bir özel tekniğin aksine, teknoloji çok çeşitli eğitim konularında uygulanabilir. Örneğin, sorunlu veya modüler, bireysel veya farklılaştırılmış, kişisel odaklı veya etkileşimli eğitim organizasyonu gereklidir: yaş özelliklerinin muhasebeleştirilmesi, eğitim sürecinin optimum kişiselleştirme, uyarlanabilir bir eğitim ortamı oluşturma. Öğretmen tarafından verilen hedefler ve görevler farklı olabilir, başarılarının yolu genellikle ortak bileşenlere sahiptir. Bu bağlamda, teknoloji, pedagojik görevlerin bir biçimi olarak her zaman zamanında bulunur. Teknolojik yaklaşımların pedagojik pratiğe uygulanması gerçeği, sadece teknik fonların varlığından değil, ilerlemenin tüm ilerlemesinden kaynaklanmaktadır. Okul müdürü için, belirli bir teknolojinin etkinliğinin büyük ölçüde pedagojik pratiğe özel olarak bu veya diğer yaklaşımları somutlaştırdığına bağlı olduğu bir sır değil. Bu nedenle, öğretmen en çok onun kişiliği, onun bireysellik okul ve sosyal sipariş toplumun temel görevi dikkate alınarak uyan birini uygulamak için kendi faaliyetlerinde olabilir pedteknoloji bir tür paleti geliştirilmelidir. Öğretmenin pratik faaliyetlerinin problemi doğrudan başka bir tartışma alanına bağlıdır: pedagojik bilimde metodoloji ve teknoloji oranı.

Teknoloji, gelişmekte olan öğrenme veya grup faaliyetlerinin teknolojik yaklaşımlarının içeriği ne olursa olsun, herhangi bir eğitim konusu üzerinde uygulanabilir. Teknik daha spesifik: örneğin, coğrafya dersinde bir harita ile çalışma tekniği, laboratuvar çalışması (fizik, kimya), iki bilinmeyen problem çözüme, vb. buna ek olarak, yöntem sert reçeteler, etki yöntemleri, kısıtlamalar, vb. kullanılabilir ve teknoloji tüm öğretmen ve öğrencilerin etkileşimi üzerine inşa edilmiştir. Öğrenme teknolojisi ve tekniği, hem ortak noktalara (pedagojik faaliyetlerin kapsamı, eğitim sürecinin konuları, vb.) sahip pedagojik bilginin bağımsız alanlarını temsil eder, ancak her biri kendi özelliklerine sahiptir.

Anahtar kelimeler: Teknoloji, Pedagoji, Didactica, Yaklaşım, Öğretmen.

Три пути ведут к знанию:
Путь размышления - это путь самый
благородный, путь подражания - это путь
самый легкий, и путь опыта -
это путь самый горький.

Конфуций

1. Введение

Кардинальные перемены во всех сферах человеческой жизни, новые модели деятельности вкүпе с изменившимися социальными условиями ставят перед каждым учебным заведением

¹ Школа-гимназия имени М.Ломоносова, Администрация, Информационные системы управления, sevryukova@mail.ru.

² Инновационно-технологический колледж, ЦК «Общетеchnических дисциплин», Информационные системы управления, intk11@mail.ru.

задачу создания эффективной системы подготовки высококвалифицированных специалистов, свободно владеющих современными информационными технологиями. Модернизация системы образования на основе широкого использования информационных технологий открывает сегодня новые перспективы и поразительные возможности для обучения.

Учитель... Что составляет основу его профессии? Знание предмета? Безусловно. Ораторское искусство? Конечно. Любовь к детям, умение понимать и чувствовать, как учится ученик и что он при этом переживает? Ну, кто же будет спорить? А ещё он всегда должен оставаться молодым в своей работе - шагать в ногу со временем, не останавливаться на достигнутом, всегда быть в поиске.

Новая школа - это институт, соответствующий целям опережающего развития. Школа обеспечивает изучение не только достижений прошлого, но и технологий, которые пригодятся в будущем. Ребят необходимо вовлекать в исследовательские проекты и творческие занятия, чтобы научиться изобретать, понимать и осваивать новое, выражать собственные мысли, принимать решения и помогать друг другу, формировать круг интересов и осознавать свои возможности. Новая школа - это школа для всех. Новая школа - это новые учителя, открытые инноваций, понимающие детскую психологию и особенности развития школьников, хорошо знающие свой предмет. В такой школе изменится роль директора, повысится степень его свободы и уровень ответственности. Новая школа - это центр взаимодействия как с родителями и местным сообществом, так и с учреждениями культуры, здравоохранения, спорта, досуга, другими организациями социальной сферы. Ну и конечно, новая школа - это современная система оценки качества образования, которая должна обеспечивать достоверной информацией о том, как работают образовательные учреждения и система образования в целом (Шамиль, 2006).

Необходимо помнить, что в третье тысячелетие вступило новое поколение молодежи с принципиально иными качествами личности, ценностными установками, жизненными ориентирами, которые к качеству образования предъявляют новые требования. Иными словами, в качестве цели образования выступает человек не только реализующий, но и человек рефлексирующий, меняющийся, развивающийся - человек возможностей, готовый стать профессионалом. Владение информационными технологиями ставится в современном мире в один ряд с такими качествами, как умение читать и писать. Человек, умело, эффективно владеющий технологиями и информацией, имеет другой, новый стиль мышления, принципиально иначе подходит к оценке возникшей проблемы, к организации своей деятельности. Сегодня в традиционную схему «учитель - ученик - учебник» вводится новое звено - компьютер, а в школьное сознание - компьютерное обучение. Одной из основных частей информатизации образования является использование информационных технологий в образовательных дисциплинах. Информационные технологии все глубже проникают в жизнь человека, а информационная компетентность все более определяет уровень его образованности. Спектр использования возможностей информационно-коммуникативных технологий в образовательном процессе достаточно широк. (Апатова, 1994). Однако, работая с детьми, мы должны помнить заповедь «НЕ НАВРЕДИ!». В первую очередь мы должны помнить о здоровье сберегающем аспекте и о возрастных особенностях наших детей.

Наличие дома персональных компьютеров, другой различной техники способствует повсеместному увлечению молодежи информационными новинками в разных областях. Увлеченные молодые люди ощущают себя всезнающими и всемогущими, черпая знания из «безмерной емкости» под названием Интернет. На практике же результаты такой эйфории для учебного процесса приносят только вред. (Захарова, 2005). Связано это с отсутствием у детей достаточной базы знаний для фильтрации информации и с тем, что основная энергия направляется на обучение использованию приборов. Наша задача - увеличить эффективность учебного процесса путем адаптации традиционных образовательных технологий и создания принципиально новых технологий приобретения научных знаний, новых педагогических подходов и методик преподавания, которые станут подходящим инструментом для пропаганды осмысленного заинтересованного обучения.

Так как с помощью зрения человек воспринимает около 80 % всей поступающей информации, а современной молодежи, по данным статистики, удобнее наблюдать и воспринимать происходящее с экрана монитора, чем только на слух, то решающая роль в повышении интереса к обучению принадлежит новым информационным технологиям. В них компьютер рассматривается как средство учебной деятельности, основным назначением которого являются:

- Развитие коммуникативных способностей обучающихся;
- Формирование критического мышления;
- Обучение восприятию информации с экрана одновременно с речью учителя;
- Оценка качества информации;
- Повышение общекультурного уровня обучающихся.

Компьютер предоставляет возможность учителю и обучающемуся подключаться к демонстрации, замедляя или повторяя, по мере необходимости, изучаемый материал; управлять и моделировать процессы, систематизировать, классифицировать и фиксировать на экране монитора необходимую информацию и т.п. Не менее важен сделанный нами вывод о том, что использование мультимедиа в течение всего урока малоэффективно, проще и легче использовать фрагменты для рассмотрения конкретных вопросов. Компьютерные уроки также эффективны в использовании обобщающих уроков, уроков-зачетов, уроков-семинаров, уроков-игр (Полат, 2005). Использование традиционных технологий урока в сочетании с компьютерными технологиями повышает работоспособность обучающихся, влияя на степень обратной связи, способствуя диагностики ошибок, когда можно вернуться к любому вопросу и повторить его снова.

Технология - это преобразующая деятельность человека, направленная на удовлетворение нужд и потребностей людей. Она включает процессы, связанные с преобразованием вещества, энергии, информации, при этом оказывает влияние на природу и общество, создает новый рукотворный мир. Технология - это образовательная область, в которую включены предметы, дающие знания, умения и навыки, необходимые всем учащимся, независимо от профессии и положения в современном обществе.

Компьютерные технологии, применяемые в образовательном процессе, позволяют эффективно повысить качество обучения. Современная аппаратура: компьютер, принтер, сканер, мультимедиа установка позволяет значительно разнообразить формы работы, использовать большое количество наглядного материала и экономить время на уроке. Прежде всего, речь идет об использовании мультимедиа презентаций, создание которых - процесс творческий, требующий умений, времени, фантазии, достаточного количества иллюстративного материала. Хорошая презентация - отличное методическое средство, позволяющее ученикам лучше усвоить теоретическую часть урока. В базе данных школьного кабинета технологии достаточно много презентаций по темам: "Материаловедение", "Машиноведение", "Моделирование", "Волшебный квадрат", "Праздничные бутерброды", "Украшающие швы", "Делу время, потехе - час", "Созвездие юных исследователей по технологии" и другие. Все они скомпонованы по разделам: "Для уроков", "Детские", "Классное руководство" и "Конкурсы". Презентации для уроков почти все - авторские, поэтому планируется записать диск "Сборник презентаций для уроков технологии". С учётом требований, созданные презентации имеют 9-10 слайдов иллюстративного характера, без отвлекающих внимание анимаций, с минимальным количеством текста.

Программа школьного курса технологии многогранна и разнообразна. В рамках именно этого предмета предполагается изучение простейших приемов выращивания растений для дома, изготовление одежды своими руками, цветовое решение в одежде. Это и оформление, деление жилого помещения на зоны, наполнение интерьера картинами и предметами декоративно-прикладного искусства, продумывание освещения в интерьере, цветовое решение интерьера, которое направлено на развитие чувства прекрасного. Домашняя обстановка влияет на душевное состояние всех домочадцев, и создание благоприятной среды обитания для себя и своей семьи - чрезвычайно благородная задача. Она посильна всем, независимо от материального положения. Обстановку в доме творят не деньги, а люди. В основе оформления интерьера сегодня лежит идея, настроение, чувство. Простота и лаконичность, сочетание всех элементов дизайна помещения делают наш дом неповторимым и оригинальным.

Для того чтобы создать свой неповторимый, удобный, комфортный интерьер, недостаточно владеть информацией о современных технологиях в строительстве, о дорогих или, напротив, дорогих и престижных материалах и фирмах. Необходимы познания в области оформления интерьера. Дизайн интерьера - искусство особого вида. По стилю, в котором решен интерьер, можно определить не только вкус, род деятельности, статус, имидж, увлечения жильцов, но и характер, менталитет, национальность проживающих в доме. Художественное проектирование интерьера, наряду со знаниями основ рисунка, композиции, декоративно-прикладного искусства, требует знания основ цветоведения.

Невозможно всесторонне и качественно изучить вышеперечисленные понятия в рамках отведенного программой времени (2 часа в год в каждом классе) без применения информационно - коммуникационных технологий. В кабинете с интерактивной доской учителя имеют возможность показать презентации на уроке по предмету, так что восторженный период, когда урок интересен только потому, что “смотрели презентацию”, в современной школе давно прошёл. Востребованы качественные мультимедиа разработки. А потому уже с 5 класса дети учатся сами создавать мультимедиа презентации. К защите своих проектов готовят презентацию ученики вместе с печатной дизайн-папкой. Поэтому итоговые уроки по технологии превращаются в фестиваль проектов.

Проект - это 5«П»: Проблема - Планирование - Поиск информации - Продукт - Презентация. Проект должен иметь цель, например, сбор информации или проведение исследования и т.д. По содержанию проекты могут быть межпредметные. По объему как краткосрочные (один урок), так и долгосрочные (готовятся заранее). Формой продукта проекта может быть, например, мультимедийная презентация. Перечислим общеучебные умения и навыки, формирующиеся в процессе проектной деятельности: исследовательские, менеджерские, коммуникативные, презентационные, рефлексивные, навыки оценивания, сотрудничества (Кукушин, 2005).

2. Методы

Методика организации работы над проектом включает ряд этапов, среди которых основными будут:

1- Планирование работы над проектом (этап обмена имеющимися знаниями по теме, интересами).

Перечисление интересующих учащихся тем проектов;

* Формулирование темы проекта для класса или группы учащихся.

Создание благоприятного эмоционально-психологического климата.

Проектирование характера учебного взаимодействия на основе учета личностных особенностей учащихся. Применение принципа самоактуализации и выбора. Готовность учащихся к восприятию нового материала. Осознание учениками цели деятельности.

2- Аналитический (этап исследовательской работы учащихся и самостоятельного получения новых знаний).

* Уточнение намеченной цели и задач;

* Поиск и сбор информации с помощью специальной литературы, СМИ, Интернет, использование собственного опыта учащихся;

* Сравнение полученных данных и отбор наиболее значимых.

Предоставление учащимся необходимого пространства, свободы для принятия самостоятельных решений, творчества, выбора содержания и способов учения и поведения. Установление межсубъектного характера взаимодействия учащихся.

Проявление инициативы и индивидуальности учащихся.

3- Обобщение (этап структурирования информации и интеграции полученных знаний, умений, навыков).

* Систематизация полученных данных;

* Построение общей логической схемы выводов в виде мультимедийной презентации.

Проявление доверия и толерантности в учебных взаимодействиях.

Самопознание, самостроительство и самореализация личности ребенка.

Развитие творческих способностей учащихся. Оперирование знаниями, полученными в ходе деятельности. Обогащенность субъектного опыта, выработка индивидуального стиля познания.

4- Презентация (этап анализа исследовательской деятельности).

* Осмысление полученных данных и способов достижения результата;

* Обсуждение;

Результатов работы над проектом.

Реализация принципа педагогической поддержки личности ребенка при его самовыражении.

Оптимизация развития и саморазвития. Прогнозирование способов саморегуляции и сотрудничества.

Особо следует отметить возможность использования ИКТ при подготовке одарённых детей к конкурсам. При наличии компьютерной аппаратуры время создания печатной папки и презентации к научной работе значительно сокращается. Появляется возможность ребенку потренироваться в защите проекта - выступить перед аудиторией. При этом учащиеся-слушатели также приобретают опыт: видят пример, образец к которому надо стремиться.

Учителем с помощью цифровой аппаратуры делаются видеозаписи репетиций таких выступлений учащихся, защиты творческих проектов на экзаменах, это обогащает учебный процесс в дальнейшем.

С сайта Интернета (<http://multiki.arjlover.net/multiki/>) были записаны мультфильмы, которые помогают решать воспитательные и образовательные задачи на уроке. Например: "Ситцевая улица", "Так сойдет", "Мороз Иванович", "Заяц-симулянт", "Пчёлка", "В стране невыученных уроков". Благодаря сайтам Интернета (www.classic.music-agehcy.ru, www.classic.chubrik.ru) записаны разнообразные музыкальные произведения от классики до современных шлягеров. Музыкальный фонд кабинета компонуется по разделам. Это дает возможность учителю быстро найти произведения для музыкального фона на уроке во время практической работы или подобрать музыкальное сопровождение для презентации. Обобщим сказанное в опорной таблице 1.

Традиционными в школе стали дефиле моделей одежды учащихся 6-10 классов перед учителями с музыкальным сопровождением. Демонстрируются изделия, сшитые на уроках технологии по выкройкам дисков компьютерных журналов моделей. Девочки быстро освоили алгоритм работы с компьютерными журналами. Использование компьютерных журналов помогает повысить мотивацию учащихся, сэкономить время на уроках по теме "Конструирование". Компьютерные журналы моделей дают возможность распечатать не только выкройку по размеру, но и технологическую последовательность изготовления изделия. Поэтому учащиеся заинтересованы выучить швейную терминологию. Это ведёт к повышению качества знаний.

Разнообразить процесс обучения терминологическими понятиями помогает использование принтера при подготовке к урокам технологии. Созданные инструкционные карты, алгоритмы, кроссворды сохраняются в компьютерном фонде, при необходимости распечатываются для использования на уроках. Без всякого сомнения, экономит время урока компьютерное тестирование. И быстро, и интересно. Но для эффективной работы, как показывает практика, одного компьютера в кабинете мало.

Таблица 1: Организация Занятий по Технологии в Компьютерном Классе

Этапы Проведения Урока	Компьютер + Принтер	Компьютер + Интердоска	Компьютерный Класс
Объяснение нового материала	Подбор текстового и графического материала по теме урока. Создание учебно-дидактической презентации. Создание наглядного раздаточного материала	Подбор анимированных информационных объектов по теме урока. Создание мультимедийной презентации	Подбор мультимедийного материала по теме урока. Создание мультимедийной презентации для составления опорного конспекта учащихся. Трансляция презентации на компьютеры учеников.
Контроль усвоения пройденного материала	Разработка контрольных и самостоятельных работ	Организация интегрированных занятий с использованием информационных объектов при объяснении нового материала. Организация самостоятельных работ, тестов и контрольных заданий на основе мультимедийного материала.	Разработка тестовых интерактивных заданий. Разработка электронных рабочих тетрадей школьников.

Закрепление материала	Составление мультимедийных материалов с использованием ИО медиатеки.	Составление мультимедийных материалов с использованием ИО медиатеки. Организация индивидуальных выступлений учащихся по заранее подготовленным материалам.	Составление мультимедийных материалов с использованием ИО медиатеки. Проведение виртуальных лабораторных работ. Организация индивидуальной работы учащихся на уроках с использованием ИО.
Дополнительное образование	Организация проектной деятельности учащихся. Подготовка материалов для школьных конкурсов и олимпиад.	Проведение защиты проектов учащихся по теме исследования	Организация создания и корректировки мультимедийных проектов учащихся. Проведение школьных конкурсов и олимпиад

3. Результаты

Компьютерные технологии активно внедряются не только в системы открытого и дистанционного обучения, но и в традиционные очные формы - школы, лицеи, колледжи и другие учебные заведения. Электронные учебники, презентации применяются нами в различных целях: для обеспечения самостоятельной работы обучающихся по овладению новым материалом, для реализации дифференцированного подхода к организации учебной деятельности, контроля качества обучения и т.д. Главная и основная цель использования наглядных информационных технологий - сделать уроки зрелищнее и интереснее, представить новую информацию и закрепить полученную, создавать проблемные ситуации, упростить объект изучения в целях подчеркивания его принципиально важных компонентов.

Преимуществом использования наглядных информационных технологий является возможность эффективной реализации следующих принципов:

1- Индивидуализация работы обучающихся, то есть работа в темпе, соответствующем его индивидуально-психологическим особенностям.

2- Обратная связь в ходе обучения, при которой каждый обучающийся находится в поле зрения.

Работа обучающихся на уроке становится более организованной, учитель или мастер производственного обучения меньше времени тратит на решение организационных проблем, и в результате - больший объем работы, выполняемый на уроке. Несомненно, к уроку с использованием информационных технологий требуется колоссальная подготовка. А если еще к наглядным моделям приложить активное участие в процессе урока самого учителя, его опыт, знания, квалификацию, то каждый такой урок становится поистине уникальным. Он позволяет расширить не только методику преподавания, но и помогает открыть молодежи окно в современный мир. В первую очередь при разработке электронных презентаций или уроков необходимо выполнять следующие функции:

а) Эффективно управлять деятельностью обучающегося по изучению учебной дисциплины;

б) Стимулировать учебно-познавательную деятельность обучающихся;

в) Обеспечивать рациональное сочетание различных видов учебно-познавательной деятельности с учетом дидактических особенностей каждой из них и в зависимости от результатов освоения учебного материала; рационально сочетать различные технологии представления материала (текст, графику, аудио, видео, анимацию).

Есть еще и специальные требования - требования к содержанию, структуре и техническому исполнению презентации электронного урока:

- Достаточный объем материала, соответствие Государственному образовательному стандарту, актуальность, новизна и оригинальность;

- Практическая содержательность, системность, целостность.

При создании краткосрочного плана электронного урока необходимо соблюдать четкость логики изложения теоретического материала с использованием всех цепочек рассуждений с

помощью схем; четкость постановки задач, подробное комментирование примеров выполнения заданий, использование различных методов и средств активизации познавательной деятельности обучающихся в учебно-воспитательном процессе (проблемные ситуации, исследование, игра, решение кроссвордов и т.д.).

В своей работе мы используем обычные традиционные технологии ведения урока теоретического обучения, применяя интерактивные и компьютерные технологии. При использовании интерактивной технологии обучающиеся становятся полноправными участниками учебного процесса, их опыт служит основным источником учебного познания. Мы не даем им готовых знаний, но стараемся побудить их к самостоятельному поиску. По сравнению с традиционным обучением в интерактивном обучении меняется взаимодействие обучающего и обучающегося: активность учителя уступает место активности ученика, а нашей задачей становится создание условий для их инициативы. Учитель оказывается в роли своеобразного фильтра, пропускающего через себя учебную информацию, и выполняет функции помощника в работе, одного из источников информации. Такая технология себя оправдывает, особенно при выполнении практических и тестовых работ. Обучающиеся получают задания, находят литературу, прорабатывают ее, составляют план подготовки электронной презентации. Во время подготовительных действий учитель выступает в роли консультанта. На втором этапе - в ходе разработки презентации в роли консультанта и помощника выступает преподаватель информатики. Третий этап - это защита презентации, когда ученики осваивают тему или раздел темы, вырабатывают навыки обращения к справочной литературе, и роль учителя может быть соотносима с ролью координатора.

Особое внимание уделяем использованию компьютерных технологий. Использование таких технологий в учебном процессе позволяет повысить качество и эффективность подготовки будущих специалистов, дает возможность осуществлять дифференцированный подход к обучению (Матрос, 2004). Отметим, что в настоящее время очень мало электронных учебников по технологии, и нам приходится разрабатывать и создавать электронные презентации самим. На сегодняшний день учителя уже имеют опыт создания электронных презентаций, и разработали критерии, которые необходимо учитывать при создании учебных компьютерных презентаций.

Критерии отбора содержания можно свести к следующим положениям:

- Отбираемый материал должен соответствовать тематическому плану;
- Отбираемый материал должен быть адаптирован для обучающихся;
- Отбираемый материал должен включать различные виды наглядности;
- Конструкция содержания должна способствовать классификации и систематизации потока информации, предъявляемой обучающимся.

Средства обучения можно классифицировать как:

Наглядность I рода - это все то, что обучающиеся видят непосредственно в результате показа.

Наглядность II рода - это графическое отображение.

Наглядность III рода - это мультимедийная наглядность, которая позволяет не только сочетать наглядности 1 и 2 рода, но и значительно расширить и обогатить их возможности введением фрагментов мультимедиа.

4. Выводы

Проблема практической деятельности учителя напрямую связана с ещё одной дискуссионной областью: соотношением методики и технологии в педагогической науке.

Технология носит надпредметный характер: сами технологические подходы развивающего обучения или групповой деятельности могут быть реализованы на любом учебном предмете, вне зависимости от содержания. Методика более конкретна: например, методика работы с картой на уроке географии, проведения лабораторной работы (по физике, химии), решения задач с двумя неизвестными и пр. Кроме того, в методике могут использоваться жёсткие предписания, методы воздействия, ограничения и т.д. А технология вся построена на взаимодействии учителя и учащихся.

Технология обучения и методика действительно представляют собой самостоятельные области педагогического знания, которые имеют и общие моменты (сфера педагогической де-

тельности, субъекты образовательного процесса и т.д.), но при этом каждая обладает своей спецификой

5. Рекомендации

Все перечисленные примеры использования ИКТ при изучении технологии - обобщение опыта работы учителей. Время не стоит на месте, рождаются новые идеи. Но, внедряя новые компьютерные технологии в учебный процесс, учитель не должен забывать, что главный результат его работы - практические умения учащихся по темам программы.

Таблица 2: Варианты Использования ИКТ Учителем

Использование ИКТ Позволяет	
Ученику:	Учителю:
- Проводить исследования, закреплять полученные знания, решать задачи и выполнять упражнения	- Самостоятельно выбирать содержимое электронного сопровождения уроков
	- Осуществлять авторскую компоновку аудиовизуальных иллюстраций из большого мультимедиа набора и постоянно пополнять его своими собственными разработками
- Получать более точное представление сложных для понимания явлений или процессов за счет трехмерных моделей (3D-моделей);	- Отойти от традиционной формы проведения урока
- Развивать у детей навыки и умения формулировать проблему и выработать стратегию ее решения	- Развивать активно-деятельные формы обучения (практикум, промежуточная аттестация, самоаттестация) за счет интерактивности программы
- Работать в индивидуальном темпе;	- Создавать вариативные проверочные работы (тестовые и контрольные задания), учитывая индивидуальные особенности процесса усвоения материала каждым учащимся;
- Формировать навыки самоконтроля	- Быстро анализировать успеваемость и отслеживать динамику ее роста у каждого учащегося
- Осуществлять самостоятельную исследовательскую деятельность при написании мультимедиа-рефератов, сочинений, составлении проектов, создании школьной библиотеки наглядных пособий	- Сбирать целые учебные курсы и семинары на базе имеющихся в комплексе и вновь созданных материалов, адаптировать их к профильным или авторским учебным программам, что особенно важно при переходе к профильному обучению

6. Источники

ПАТОВА, Н. В., *Информационные Технологии в Школьном Образовании*, М., Изд-во РАО, 1994, 228.

ЗАХАРОВА, И. Г., *Информационные Технологии в Образовании*, М., Издательский центр "Академия", 2005, 192.

КУКУШИН, В. С., "Теория и Методика Обучения", Ростов-на-Дону: Феникс, Методист, *Научно-Методический Журнал*, 2005, 474.

МАТРОС, Д. Ш., "Информатизация Общего Среднего Образования", *Научно-Методическое Пособие*, М., Педагогическое общество России, 2004, 384.

ПОЛАТ, Е. С., *Новые Педагогические и Информационные Технологии в Системе Образования*, М., Издательский центр "Академия", 2005, 272.

ШАМИЛЬ, В. И., "Актуальные Проблемы Информатизации Профессионального Образования", *Материалы Республиканской Научно-Практической Конференции*, РИЦ "Школа", Казань 2006, 152.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА В АСПЕКТЕ ИННОВАЦИЙ

Бибигуль КОЗБАГАРОВА¹ - Ольга СТЫЧЕВА²

Özet

Pedagojik yüksek öğrenim öğrencilerinin sürekli üretim uygulamaları, farklı okul türleri için öğretmen eğitiminin en önemli parçasıdır, temeller (okullar, gymnasium okulları, liseler) olmak üzere uygun eğitim ve eğitim kurumlarında yapılır ve pedagojik mesleğin pratik gelişiminin son derece önemli bir aşaması olarak karakterizedir. Bu dönemde, gelecek öğretmenin kişisel niteliklerini şekillendirmede özel motivasyon düzeyine bağlı olarak mesleki faaliyetin temelleri atılır. Makale, 2016 yılından bu yana İngiltere Açık Üniversitesi ve Avrupa Eğitim ve Kültür Komisyonu raporlarına ilişkin eğitim sisteminin olası pedagojik yeniliklerini açıklar. Yenilik, «yetkinlik» kavramıyla sonuçlanır, bunların toplamı, öğretmenin yeterlilik karakteristiğine dair bir fikir verir ve öğrencilerin pedagojik uygulamalarını modern bir okul ortamında organize eden metodistler için bir kılavuz görevi görür. Gelecekteki öğretmenlerin mesleki yetkinlik oluşumu hakkında bilgi, beceri, edinilen uzmanlık alanında becerileri bu yazıda anlatılması planlanmaktadır. Onun temelinde - yasama belgeleri, bilimsel literatür analizi, yazarların kendi deneyimlerini, defalarca çeşitli aşamalarında öğrencilerin pedagojik uygulama yöneticileri metodist işlevlerini yerine getiren aşına.

Başlangıç varsayımlarını belirlemek ve doğrulamak için, teorik analiz ve modelleme teknikleri, gözlemler, anketler, çalışma sırasında elde edilen ampirik verilerin nicel ve nitel analizi, uzman değerlendirme, pedagojik deney dahil olmak üzere tamamlayıcı araştırma yöntemleri kullanılmıştır.

Makalenin yazarları, art arda gerçekleştiren sorumlulukları öğretmen-rehberlik danışmanlar işaret ederek, ihtiyaç pack tüm çalışma biçimlerinden stajyer, teklif, somut öneriler, kesinlikle bir talep olacak gibi yöneticileri uygulayıcı ve öğrenciler aşamasında profesyonel olma. Yazarlar uyarlanmış pedagojik uygulamalar, eğitim organizasyonlarının faaliyetlerinde kullanılmak üzere olası, Rus eğitim sistemi göz önüne alındığında uygulama olası formları verilir. Belirli koşullar altında uygulama, gelecekteki bir uzmandan olumlu motivasyona neden olabilir, oluşumunda gerçekten olumlu bir rol oynayabilir, yani uyarıcı işlevini gösterebilir. Ve son olarak, «uygulamanın yönetim fonksiyonu kelimenin tam anlamıyla her şeyde kendini gösterir: planlama, kontrol, değerlendirme, bilimsel ve metodolojik olarak. Bu pedagojik uygulama işlevini yerine getirmenin zorluğu, formalizmin bu tezahürüne, okulun çalışma yörüngesine yerleştirilen yeniliklere aktif olarak hitap etmemek, böylece pratisyenlerin aktivitesinin mesleki uygunluğunun göstergelerinden biri haline gelmesidir. Pratisyenlerin her türlü aktivitesini tasarlamak, metodistlerin ve öğretmenlerin elinde olmamalıdır. Konu-metodist ve öğrenci, öğretmen-öğretmen ve uygulama döneminde öğrenci denek ilişkileri interaktif iş formları çeken üzerinde duruluyor. Ve bu nedenle, başka bir uygulama fonksiyonu geliştirmek için gerekli olduğuna inanıyoruz - düzenleyici (yönetim ile benzer). Organizasyonunun ve içeriğinin uygulanması, öğrencinin aktivite/pasifliğini ve yöneticisinin konumunu düzenler.

Ders için öğrencilerin bağımsız eğitim bilimsel konuşma tarzı farklı türlere hitap etme becerilerinin varlığını göstermektedir. Bilimsel konuşma tarzı özelliklerinin asimilasyonu, kullanım becerilerini oluşturmak için gerekli olan dilbilimsel bir temeldir. İletişim yetkinliği, seminer ve forumlar, durumsal rol yapma oyunları ve ders parçaları gerçekleştirirken, tartışma ve yuvarlak masa toplantılarında örgütlenirken oluşur. Polilingval odak (öğretmenler ve bilim adamları ile toplantılar, tematik çöküş, yarışmalar ve Olimpiyatlara katılmak) çalışmanın dışsal formları da mesleki yetkinlik oluşumuna katkıda bulunur.

Gelecek öğretmenin mesleki yetkinlik oluşumu örgütsel ve pedagojik koşulların modellenmesi için yenilikçi yaklaşımlar üç yönde modern bir üniversitede yürütülmektedir:

- 1- Öğrencilerin teorik ve pratik eğitim içeriğinin modernizasyonu;*
- 2- Mevcut geliştirme ve yeni öğrenme teknolojisinin uygulanması;*
- 3- Ek eğitim - metodik mesleki eğitim fırsatları arayın.*

¹ Шымкентский университет, Гуманитарно-педагогический факультет, Наука и образование, Bibigul_230868@mail.ru.

² Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Филологический факультет, Наука и образование, sto0906@mail.ru.

Anahtar kelimeler: Üretim Uygulamaları, Pedagojik Üniversite, Pratisyen Öğrenciler, Öğretmen Eğitimi, Modern Okul, Mesleki Yeterlilik.

1. Введение

Педагогическая практика - это самый сложный процесс, в котором проявляется общая культура студента как будущего учителя и воспитателя. Первоочередной задачей педагогической практики, а также ее сложностью и спецификой является то, что студенты сознательно и комплексно должны применить весь арсенал полученных теоретических знаний как по базовым и профилирующим дисциплинам своей специальности, так и по дисциплинам психолого-педагогической направленности. Как и во всей структуре подготовки будущих учителей, в педагогической практике должны найти отражение те инновационные подходы, которые на современном этапе характеризуют образование и находят отражение в государственных документах, образовательных программах и учебных планах. Инновации заключены в понятии «компетенции», их совокупность дает представление о квалификационной характеристике учителя и служит ориентиром для методистов, организующих педагогическую практику студентов в условиях современной школы. О формировании профессиональной компетентности будущих учителей в период овладения ими знаниями, умениями, навыками в области приобретаемой специальности планируется рассказать в данной статье. В ее основе - знакомство с законодательными документами, анализ научной литературы, привлечение собственного опыта авторов, неоднократно выполняющих функции методистов - руководителей педагогической практики студентов на различных ее этапах.

2. Методы

Для решения поставленных задач и проверки исходных предположений использовался комплекс взаимодополняющих методов исследования, включающих методы теоретического анализа и моделирования, включенные наблюдения, анкетирование, количественный и качественный анализ эмпирических данных, полученных в ходе исследования, экспертная оценка, педагогический эксперимент.

3. Результаты

Инновационное обучение - процесс и результат такой учебной и образовательной деятельности, которая стимулирует вносить инновационные изменения в существующую культуру, социальную среду

Профессиональная компетентность педагога - выражает единство его теоретической и практической готовности к осуществлению педагогической деятельности и характеризует его профессионализм.

К числу основных профессиональных компетенций относится *конструктивная*. Она обеспечивается наличием у студентов следующих основных умений: составлять индивидуальные планы-графики; формировать цели урока, отбирать учебный материал, методы и средства обучения, прогнозировать возможные трудности усвоения школьниками учебного материала, определять тип и структуру урока, составлять конспекты уроков (поурочные планы). В качестве классных руководителей практикантам предстоит планировать содержание и методы проведения воспитательной работы, определять формы ее организации.

Не менее важна *мобилизационная* компетенция, которая обеспечивается таким комплексом умений: активизировать и развивать познавательную деятельность учащихся, интерес к общественной жизни страны, социума, школы и класса, стремление улучшить жизнь вокруг себя, готовность к созидательной деятельности (помощь классному руководителю, участие в оборудовании кабинета, организации дежурств, взаимопомощи, и т.п.). Студентам предстоит научиться стимулировать положительные моменты в жизни школы и класса; поддерживать лучшие традиции; раскрывать потенциальные возможности учащихся, вводить в воспитательную работу сведения о выдающихся личностях и их поступках, изучать традиции школьного коллектива и участвовать в создании новых для реализации задач духовного становления казахстанских школьников, определенных всем содержанием Патристического акта «Мәңгілік Ел».

Для начинающего учителя чрезвычайно важна *организаторская* компетенция: она заключается в умении проводить уроки разных типов, принимать участие в их обсуждении. Практикантам важно научиться определять содержание и формы групповой, коллективной и индивидуальной работы для реализации намеченных целей, выявлять лидеров, активных и заинтересованных ребят; распределять обязанности между учащимися, проводить оценивание выпол-

ненной работы, вносить коррективы в планы. Большое значение приобретают здесь грамотно используемые методы воспитания: беседа, убеждение, поощрение.

В настоящее время обращается повышенное внимание на *коммуникативную* компетенцию, которая включает следующие умения: устанавливать с учащимися деловые взаимоотношения, видеть в них партнеров, уважать их право иметь собственное мнение, поддерживать достоинство каждого ученика. Это возможно лишь в том случае, если практикант стремится быть для учащихся старшим другом и советчиком; устанавливать педагогические отношения с родителями и коллективом школы; сохранять деловой тон и педагогический такт. Коммуникативная компетенция имеет непосредственный выход в лингвистическую подготовку студентов: сюда относится и безукоризненное владение языком, на котором ведется преподавание, и полилингвальная подготовка, и глубокие знания в области культуры речевого поведения.

Информационная компетенция предусматривает владение следующими умениями: передавать учебную информацию в строгой логической последовательности, используя индуктивный и дедуктивный пути формирования знаний, увязывая ее с предыдущими темами по предмету; свободно владеть методами устного изложения и демонстрации; быть в курсе общественных событий, иметь широкий культурный кругозор; передавать учащимся проверенную научную информацию, делая при этом акцент на созидательную роль знаний; вскрывать специфику влияния на развитие человека, особенно в школьном возрасте, информации, передаваемой с помощью ИКТ, убедительно показывать не только их положительное, но и отрицательное влияние; овладевать компьютерной грамотностью.

Говоря о качестве образования учителей, мы имеем в виду соотношение поставленной цели (соответствие учебно-воспитательного процесса государственным стандартам, требованиям образовательной программы) и результата (оценивание и самооценивание подготовки на основе критериев, разработанных применительно к каждой специальности). Отследить и зафиксировать с большей или меньшей степенью точности можно следующие результаты подготовки выпускников к самостоятельной деятельности в условиях современной школы:

1- *Профессиональные знания*, приобретаемые в ходе освоения вузовских дисциплин. Это чрезвычайно важный, но не единственный показатель готовности к педагогической деятельности, предполагающий трансформацию в умения и навыки.

2- *Личностное развитие будущего учителя*. Предполагается учет уровня развития интеллектуальной, эмоциональной, волевой, мотивационной сторон личности будущего специалиста, уровень его познавательных и других потребностей.

3- *Осознание престижа профессии учителя*. Понимание значимости собственной профессиональной деятельности - важное условие, имеющее не только дидактический, но и социальный аспект, влияющее на качество учебной, воспитательной, общественной работы учителя.

Обеспечение качества - это гарантирование такого уровня качества выпускаемых изделий, который отвечает мировым стандартам, требованию общества и государства. «Изделиями» в данной ситуации являются выпускники, специалисты. Поэтому управление качеством образовательного процесса должно представлять собой целенаправленное, комплексное, скоординированное воздействие как на процесс в целом, так и на его основные элементы. Управление, ориентированное на результат образования, предполагает переход в режим развития. При организации педагогической практики необходима опора на общие принципы управления качеством образования:

- Комплексность (анализ качества условий, качества процесса, качества результатов);
- Объективность (все, что может быть измерено, должно быть измерено объективно);
- Перспективность (направленность на решение актуальных задач развития);
- Оптимальность (достаточность затрачиваемых усилий, средств и времени для достижения поставленных целей);
- Рефлексивность (в основе деятельности на всех уровнях управления качеством находится рефлексия деятельности, оценка достижений и недостатков) (Гершунский, 2003).

Управление качеством образования в вузе неразрывно связано с обеспечением практико-ориентированного обучения студентов, в частности, с организацией практики (для студентов педагогических специальностей - учителей, психологов и т.п. ~ педагогической практики). В современных условиях требуется пересмотреть не только отношение к ней как к составляющей учебного процесса, а в корне изменить методологические подходы к её содержанию. Кредитная система обучения предполагает единые критерии оценки качества подготовки специ-

алистов, и чрезвычайно важно, чтобы эти критерии действительно отражали философские подходы к категории «практика».

На сегодняшний день определены и разработаны три основные функции практики:

- 1- Источник познания,
- 2- Средство познания,
- 3- Критерий познания.

Вслед за Е. В. Оганесяном, назовем дополнительные функции практики, к которым относятся: интегративная, стимулирующая, управленческая. Эти функции практики проявляют себя с первых же минут нахождения студента в образовательном учреждении любого типа. Студент должен быстро ориентироваться в ситуации и быть готовым к тому, чтобы интегрировать имеющиеся профессиональные знания и умения с личным опытом, то есть активизировать свой тезаурус - интегративную функцию (Оганесян, Безрукова, 2004).

Практика при определенных условиях способна вызвать позитивную мотивацию у будущего специалиста, сыграть действительно положительную роль в его становлении, то есть проявить свою стимулирующую функцию. И, наконец, «управленческая функция практики проявляется буквально во всем: в планировании, контроле, в оценивании, научно-методическом обеспечении. Сложность выполнения этой функции педагогической практики состоит, в том, чтобы не допустить в это проявления формализма, чтобы активно обращаться к инновациям, которые заложены в траекторию работы школы, чтобы активность практикантов стала одним из показателей их профессиональной пригодности. Проектирование всех форм деятельности практикантов не должно находиться в руках методистов и учителей. Субъект-субъектные отношения методиста и студента, учителя-наставника и студента в период практики остроятся на привлечении интерактивных форм работы. А потому считаем необходимым разработать еще одну функцию практики - регулируемую (по аналогии с менеджментом). Практика своей организацией и содержанием регулирует активности/пассивности студента и позицию его руководителя. Регулирующая функция призвана минимизировать риск приобретения стимулирующей функцией направленности «анти-» при неблагоприятных условиях для профессионального становления студента. Регулирующая функция практики должна реализовываться через:

- Продуманное и научно-обоснованное её содержание;
- Привлечение действительно достойных, грамотных и опытных руководителей практики по месту прохождения её студентами;
- Отлаженную обратную связь со студентом деканата и офис-регистратора;
- Оперативную связь в системе «вуз - школа - вуз»;
- Конкретную помощь студенту в его профессиональном самоопределении.

В целом при организации деятельности практикантов соблюдаются традиционные подходы:

- Проведение пробных, текущих и зачетных уроков;
- Посещение уроков учителей и однокурсников, участие в их обсуждении;
- Проверка письменных работ учащихся;
- Организация дополнительных занятий с учащимися разного уровня подготовки, в том числе - с учащимися, ориентированными на научно-исследовательскую работу, работу над проектами;
- Организация занятий кружков и элективных курсов;
- Помощь учителю в оформлении кабинета, в подготовке к уроку дидактического материала;
- Проведение общешкольного мероприятия по предмету.

В каждое из перечисленных традиционных направлений на современном этапе подготовки учительских кадров вносятся коррективы, отражающие инновационные подходы к организации учебно-воспитательного процесса в современной школе. Сюда относятся наблюдения по общей методической теме, например - «Традиционное и нестандартное обучение в современной школе». Наблюдения призваны помочь студентам овладеть наиболее эффективными традиционными методами обучения, дать представление о формах нестандартного обучения, расширить представления об инновационных технологиях и способах их применения с учетом

преподаваемого предмета, возраста учащихся, формы урока или целевых установок его дидактических этапов.

Общими могут быть задания такого плана:

1- Освоение понятий «современные технологии обучения», «интерактивные методы», «педагогическое мастерство», определение отношения учителей к инновациям, учет уровня их подготовленности к практическому применению современных педагогических технологий.

2- Составление глоссария, включающего термины, связанные с инноватикой.

3- Полный анализ одного из уроков инновационного типа в письменном виде.

Исключительную ценность представляют добровольные задания, выполняемые студентами в период практики. В этом случае исследование приобретает захватывающий характер и повышает вероятность возникновения идеи, оригинального хода мыслей. Достижению наиболее полной реализации когнитивных возможностей студентов способствуют так называемые опережающие задания.

При посещении уроков учителей и однокурсников фрагменты, отражающие инновационные подходы к подаче материала, его повторению или закреплению, студентам рекомендуется фиксировать в письменных анализах путем использования сигнальных фломастеров. В ходе обсуждения характеристике этих фрагментов следует уделять особое внимание.

Сформулированная тема наблюдений конкретизируется в индивидуальных заданиях, выданных каждому студенту перед началом практики. Индивидуальные задания направлены на то, чтобы:

- Помочь студентами совместить теоретические исследования по теме дипломной работы с практикой школьного обучения;

- Подготовить студентов к использованию своего теоретико-научного потенциала при обучении школьников на старшей ступени профильного обучения и разработке элективных курсов;

- Сформировать у студентов необходимые навыки применения в учебном процессе инновационных методов и средств обучения.

Еще одно направление наблюдений практикантов может быть связано с изучением сущности педагогического общения. Требование к неукоснительному соблюдению кодекса поведения, обеспечивающего нравственный характер общения обучающего и обучаемого, ориентирует студентов на освоение профессиональной педагогической этики. Следует исходить из того, что на этапе активной практики необходима организация специальной работы, в ходе которой внимание студентов должно быть сосредоточено на характере нравственной деятельности учителя, на особенностях взаимоотношений в профессиональной среде, на освоении правил педагогического общения. Студентам предстоит убедиться, что в стиле общения находят выражение и особенности коммуникативных возможностей учителя, и его творческая индивидуальность, и специфичность классного коллектива. Могут быть рассмотрены такие возможности для установления стиля общения с учащимися, как:

- Стиль дружеского расположения (в его основе - увлеченность совместной деятельностью, абсолютное доверие к ученику, стремление к сотворчеству);

- Стиль дистанцирования (как показатель ведущей роли педагога, особого положения наставника и руководителя познавательной деятельности учащихся).

Наблюдения свидетельствуют, что студенты, отвергая общение-устрашение и общение-заигрывание, ищут свой стиль, что в общем виде их выводы относительно установления контакта с классом могут быть сведены к следующему:

Общение с детьми - важнейший компонент в организации учебно-воспитательного процесса.

Искренность педагога - залог успешности его общения с детьми.

Объективная самооценка позволяет отказаться от раздражительного тона и демонстрации отрицательных эмоций.

Забота о позитивной самопрезентации должна способствовать работе над совершенствованием коммуникативных навыков.

Планирование педагогом речевой деятельности, ее тщательная подготовка позитивно скажутся на качественной характеристике учебного общения.

Открытость похвалы и замкнутость порицания оказывают большое воспитательное воздействие на обучаемых.

Один из показателей мастерства учителя - увеличение объема речевой деятельности учеников за счет уменьшения объема собственной речевой деятельности.

Знания о специфических правилах общения и навыки его грамотной организации позитивно сказываются на результатах педагогической деятельности.

Студентам могут быть предложены специальные задания, направленные на выявление специфики общения учителя с родителями учащихся, коллегами, администрацией.

Обязательное участие студентов в обсуждении посещенных уроков, проверка письменных анализов уроков, подготовленных самостоятельно, присутствие на заседаниях методического объединения, выступления на научных семинарах, защита рефератов и творческих отчетов - в ходе организации таких форм работы отрабатываются навыки профессионального общения. Проблемам профессионального педагогического общения рекомендуем посвятить специальный «круглый стол», где студенты смогут сами сформулировать рекомендации, определяющие специфику коммуникативной компетенции учителя: моральная регуляция, высокая степень контролируемости слов и поступков, уравновешенность и самообладание. Слово учителя должно воздействовать на чувства и сознание, должно стимулировать мышление и воображение, поэтому при отборе языковых единиц необходимо следование нравственным нормам и соблюдение правил культуры речи.

Несмотря на возможность получения регулярных групповых и индивидуальных консультаций учителя-предметника и методистов, у практиканта в этот период на первом месте - самостоятельная работа (СРС), основанная на системно-деятельностном подходе. Ее методология оперирует такими основными понятиями обучения: деятельность, знания, умения, навыки. Деятельность ведет к развитию заложенных в человеке способностей, т.е. к саморазвитию. Применительно к подготовке студента к уроку - это не только запоминание и воспроизведение учебного материала, но и его анализ, оценка, критика, т.е. углубление в изучаемый материал через мыслительную работу с максимальным развитием способностей.

Важнейшее условие качества проводимых уроков - знание программного материала. Любой процесс усвоения знаний начинается с их восприятия, при этом студенту необходимо знать конкретные приемы оптимальной организации самого процесса восприятия. Прежде всего - уточнение целей действия. Выделенный объект анализируется, в нем выделяются признаки и свойства. Эти признаки и свойства необходимо зафиксировать, используя опорную таблицу или схему, обращаясь к написанию одного из видов конспекта. Следующий этап - объединение, синтез признаков и свойств в единое целое: от качества такой работы зависит полнота восприятия, исключая ошибки и искажения. Заключительный этап - это введение полученной информации в существующую систему знаний, отождествление и различие его по отношению к другим знаниям. И наконец, представление о путях презентации программного материала - как в урок, так и в систему уроков по данной теме.

На каждом из этапов нужны определенные приемы, обеспечивающие активное восприятие и в целом культуру мышления. Прежде всего, необходима психологическая подготовленность к мыслительной деятельности, для чего рекомендуется еще до начала работы с источником попытаться определить возможное предметно-понятийное содержание текста, его структуру, степень значимости, новизны информации. Только после этого рекомендуется переходить к чтению научного текста. Объем знаний практиканта по теме должен превышать его изложение в школьном учебнике. На первом этапе работы с научным источником студент обращается к чтению, которое называется ознакомительным и позволяет получить первое общее представление о книге. В итоге ознакомительного чтения сравнительно быстро можно получить общее впечатление о книге. Но, конечно, для серьезной работы над темой (будь то урок знания с новым материалом или урок закрепления, или повторительно-обобщающий урок) такого чтения совершенно недостаточно. Необходим переход к изучающему чтению: оно имеет своей целью детальное усвоение всего содержания работы или какой-то ее части. При изучающем чтении совершенно необходимы тезисные или конспектные записи. По своему характеру изучающее чтение может быть сплошным или выборочным. Это зависит и от характера материала, и от цели работы.

Прочитать текст и законспектировать - не значит усвоить материал, его нужно запомнить. Общие приемы рациональной организации работы памяти ориентированы на запоминание его с достаточной быстротой и прочностью. Поэтому на память ложится особая нагрузка, ибо усвоение знаний, приобретение новых в процессе мыследеятельности - предполагает не только их восприятие, но и обязательное закрепление в памяти. Работа человеческой памяти

изучена психологами тщательно, так что большинство приемов рациональной организации запоминания описано и проверено на практике. Студент должен понять, что память - сложный познавательный процесс, состоящий из четырех компонентов: собственно запоминания; сохранения; узнавания; воспроизведения. Каждый из обучающихся обладает не одним, а несколькими видами памяти: зрительной, речедвигательной, слуховой, эмоциональной, словесно-логической, смешанной. В зависимости от характера запоминаемого материала в работу включается тот или иной вид памяти или сразу несколько. Обычно какой-то отдельный вид памяти развит особенно хорошо, и поэтому характеризуется как индивидуальный, на который и следует опираться. Существуют и общие приемы рациональной организации работы памяти. Напомним их.

1- Настроить себя на запоминание материала, для чего:

- а) Проявить интерес;
- б) «Включить» чувство ответственности;
- в) Дать себе установку на запоминание.

2- Дать установку на срок и точность запоминания, тогда включаются скрытые механизмы распределения материала по разным «этапам» оперативной и долговременной памяти. Эти механизмы работают как бы автоматически. Попытаться запомнить материал только буквально или только по смыслу нельзя: следует установить, что именно нужно запомнить буквально, а что - обобщенно. Буквально запоминают: определение понятий, формулировку законов, отдельные наименования (династии, государства, годы существования, фамилии, цифровые показатели и т.д.). Остальной материал запоминается обобщенно.

3- Использовать активный мыслительный анализ: выделить основную мысль текста, поскольку именно она красной нитью проходит через систему обоснований, аргументов, приводимых для ее доказательства. Это могут быть описания событий, явлений, фактов.

4- Осознанно обращаться к использованию ассоциаций или других смысловых связей (мнемотехника) для запоминания цифр, дат, имен и т.д. С точки зрения культуры умственного труда мнемотехника - один из самых удобных приемов запоминания.

5- Использовать не только свой индивидуальный тип памяти, но и другие.

6- Процессзапоминания необходимо сблизать с процессамиузнавания и воспроизведения.

Основная цель всей работы, проводимой по освоению программных тем, заключается в формировании навыков профессионального анализа информации на уровне современной трактовки той или иной научной отрасли, совершенствование методики этого анализа. Благодаря самостоятельной работе происходит углубленное (как в теоретическом, так и в практическом отношении) изучение наиболее значительной информации с учетом новейших исследований, закрепляются и конкретизируются сведения, полученные при освоении базовых и профильных дисциплин. Внимание студента должно быть сосредоточено на проблемах теоретического освоения материала и путях его трансформации в практику применения. Естественно, чем глубже и основательнее изучался данный материал при освоении образовательной программы, тем легче и успешнее складываются этапы подготовки к уроку. Глубине и основательности знаний способствуют следующие формы аудиторных занятий: занятия-отчеты; занятия-семинары; занятия; занятия-дискуссии.

Нетрудно убедиться, что все эти формы занятий строятся на основе высокого уровня самоподготовки студентов. Особый вид занятий - занятия-консультации, построенные на основах проблемного обучения, где постановка проблемных вопросов и создание проблемных ситуаций будут формировать у студентов чрезвычайно важный навык участия в проблемном диалоге. В ходе диалога студенты самостоятельно определяют направления поиска, имеющего непосредственное отношение к превращению учения в творческий процесс. И, что не менее важно, для студентов такого рода технологии обучения становятся образцом их практических профессиональных действий при проведении уроков.

Особое внимание в период практики следует обратить на организацию индивидуальных консультаций: лично-ориентированный подход повышает мотивацию их выполнения, стимулирует поисково-творческую активность студентов, что также экстраполируется в профессиональные действия на уроке.

Важным для будущих учителей оказывается следующий круг умений, приобретаемых на занятиях и имеющих профессиональную направленность:

- Работать с имеющейся информацией;
- Добывать необходимый научный материал;
- Грамотно систематизировать, логически распределять имеющиеся данные;
- Выделять в анализируемом научном источнике информационный центр;
- Свертывать информацию (создавать компрессию) путем исключения избыточной или обобщения целого ряда известных фактов;
- Уметь переформулировать мысль;
- Выражать свое согласие с точкой зрения выступающего и подбирать свои доказательства;
- Выступать в роли оппонента, имеющего в своем активе контраргументы.

4. Выводы

Самостоятельная подготовка студентов к уроку предполагает наличие навыков обращения к различным жанрам научного стиля речи. Усвоение особенностей научного стиля речи - та лингвистическая база, которая необходима для формирования навыков его использования. Коммуникативная компетенция формируется при организации на занятиях дебатов и заседаний круглого стола, при проведении семинаров и форумов, ситуативных ролевых игр и фрагментов уроков. Внеаудиторные формы работы полилингвальной направленности (встречи с учителями и учеными, проведение тематических Декад, участие в конкурсах и олимпиадах) также способствуют формированию профессиональной компетенции.

В интерпретации Коджаспировой Г. М. и Коджаспирова, А. Ю. профессиональная компетентность определяется как «владение учителем необходимой суммой знаний, умений и навыков, определяющих сформированность его педагогической деятельности, педагогического общения и личности учителя как носителя определенных ценностей, идеалов и педагогического сознания» (Коджаспирова, Коджаспиров, 2000).

Инновационные подходы к моделированию организационно-педагогических условий формирования профессиональной компетентности будущего учителя осуществляются в современном вузе в трех направлениях:

- 1- Модернизация содержания теоретической и практической подготовки студентов;
- 2- Совершенствование существующих и внедрение новых обучающих технологий;
- 3- Поиск дополнительных возможностей учебно-методического обеспечения профессиональной вузовской подготовки.

5. Источники

- ГЕРШУНСКИЙ, Б. С., *Философия Образования Для Двадцать Первого Века*, М, 2003, 54
- ОГАНЕСЯН, Е. В. - БЕЗРУКОВА, В. С., (2004). *Педагогическая Практика Студентов: Теоретические Основания Новой Модели*, М, 2004, 125
- КОДЖАСПИРОВА, Г. М. - КОДЖАСПИРОВ, А. Ю., *Педагогический Словарь*, М., Академия, 2000, 62.

ВНЕДРЕНИЕ КРИТЕРИАЛЬНОЙ СИСТЕМЫ ОЦЕНИВАНИЯ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ ПРИ ДИСТАНЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ

Биғамила ТОРСЫКБАЕВА¹ - Рашида ЖАНАЛИЕВА²
Бегаим ЖИЕНТАЕВА³ - Ольга ЧЕЧИНА⁴

Özet

Mantarların özellikleri, daha önce bir bitki ailesine ait olduğu için, botaniğin bir bölümü olarak kabul edilen mukoloji biliminde incelenmiştir. Mantar benzeri organizmalara ait mantar familyasına bir sınıf chitridiomycetes sokulmuştur. Asko ve bazidiyomisetler bazen «daha yüksek mantarlar» olarak adlandırılır ve tek bir dikaryotik fazın yaşam döngüsündeki varlıkları temelinde dikarikisitler bölümüne birleştirilir.

Mantarın bitkisel gövdesi, bir üst büyüme ve belirgin yanal dallanma ile karakterize edilen bir miselyum tarafından temsil edilir. Meyve gövdesinin işlevi, üreme sonucunda ortaya çıkan anlaşmazlıkların oluşumudur. Yaşamda, meyve gövdesi genellikle sadece «mantar» olarak adlandırılır.

Mantarların üreme yöntemleri: çimlenmeden sonra mantarın vejetatif gövdesi oluşur. Mantar büyür, biyokütle ve enerji biriktirir. Tallusun fonksiyonel farklılaşmasının üreme aşamasında başladığı gösterilmiştir. Şu anda, mantarın tanımlanmasını mümkün kılan meyve organları da dahil olmak üzere taksonomik olarak önemli işaretlerin çoğu ortaya çıkıyor.

Yeni bir konunun kendi kendine çalışması

Yeni bir konu üzerinde çalışacak ödevler Mantarların bitkisel kütlesi şu şekilde adlandırılır:

a) miselyum; b) talyum; c) bir sayfa; d) sporangia.

Mantarların çoğaltma yollarını sıralar Mantarların habitatı

Geri bildirim (bilgi ve beceri düzeyini değerlendirme aşaması), tüm ödevler aşağıdaki gibi dağıtılır:

1. Soruları yanıtlayın: Mantarların yapısını inceleyen bilimin adı nedir? Hangi mantarlar tek hücreli olarak kabul edilir? Alt (tek hücreli) mantarlar nelerdir?

2. Soruları cevaplayın: Hangi mantarlar çok hücreli olarak kabul edilir? Yüksek mantarlarda hiflerin özellikleri nelerdir? Yüksek mantarlar yemek türüne göre nasıl bölünür?

3. Soruları cevaplayın:

Mantarların doğadaki rolü nedir ve çoğunlukla nerede bulunurlar? Neden alt mantarların gövdesi çok çekirdekli denir?

4. Soruları cevaplayın:

Ascomycetes ve Basidiomycetes'in meyve gövdesinin adı nedir? Alt mantarların sınıfı mukor, saprofitik mantarı içerir mi? Zygomycete hücrelerinin özellikleri nelerdir?

Axomycetes ve basidiomycetes sınıflarının yüksek mantarlarının temsilcileri nelerdir?

Değerlendirme kriterleri: ilk sonuç Birinci (eşik) seviyenin yeterliliği oluşur: 1) öğrenci kavramları, terimleri, aksiyomları, yani konuyla ilgili tam bilgileri bilir. 2) sağlanan modelde pratik görevleri düzgün bir şekilde yerine getirebilir: «bütünlük» ve «doğruluk» gibi kaliteli bilgi türleri vardır. Bilgi kalitesinin niceliksel karakteristiği: kredi sisteminde 50 puan veya öğrenci aşağıdaki seviyelerin görevlerini yerine getiremezse «3» (tatmin edici) puanı kaydedilir.

Anahtar kelimeler: Değerlendirme, Eğitim, Değerlendirme Kriteri, Hücreli Mantar, Membranlar, Yüzey Toprağı, Gimenialnye Plakaları, Miselyum, Araştırma Yöntemi.

1. Введение

Грибы - представители живой природы, объединяющее эукариотические организмы, сочетающие в себе некоторые признаки как растений, так и животных. Свойства грибов изучает

¹ Медицинский университет Астаны, факультет «Общественного здравоохранения, фармации, стоматологии и сестринского дела», Наука и образование, maha_1505@mail.ru

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, rashida_zhanalie@mail.ru

³ Евразийский Национальный университет, Факультет социальных наук, Наука и образование, b_jientaeva@mail.ru

⁴ Самарский государственный технический университет, Наука и образование.

наука микология, которая считается разделом ботаники, поскольку ранее грибы относили к семейству растений. Объем семействанастоящих грибов практически не изменился: в него по-прежнему входят зиго-, аско-, базидио- и дейтеромицеты. К семейству грибов в настоящее время ввели класс хитридиомицетов, которые ранее рассматривались в составе грибоподобных организмов. Некоторые авторы и сегодня не считают хитридиомицеты настоящими грибами. Также в последнее время принято считать лишайники одной из групп аскомицетов, тогда как ранее они часто рассматривались как особый отдел симбиотических организмов, не входящих ни в одно царство. Аско- и базидиомицеты иногда называют «высшими грибами» и объединяют в отдел дикариомицетов на основании наличия в их жизненном цикле уникальной дикариотической фазы (Родионова, 2008).

2. Методы

I-этап. Задания на актуализацию знаний по теме «грибы»

Разновидности грибов.

Низшие грибы - это одноклеточные грибы. К таким грибам относится известная всем белая плесень или мукор. Такой гриб часто развивается на хлебе или овощах и выглядит сначала как вата - белое пушистое вещество, которое постепенно превращается в черное вещество.

Высшие грибы - это многоклеточные организмы. Гифы таких грибов разделены мембранами, которые делят их на разные клетки. По типу питания высшие грибы, как и низшие, делятся на сапротрофов и паразитов. К сапротрофам относятся такие грибы, как асперилли пеницилл. Так же, как и низшие мукор, они играют роль санитаров в природе, но в хозяйстве заводятся на продуктах и портят их. В понятие плесневых грибов часто включают грибы, относящиеся к разным отделам, но схожие по некоторым морфологическим и экологическим характеристикам.

Лишайники — симбиотические ассоциации грибов (микобионт) и микроскопических зелёных водорослей и/или цианобактерий (фотобионт, или фикобионт); микобионт образует слоевище (таллом), внутри которого располагаются клетки фотобионта. Группа насчитывает более 26 000 видов.

Вегетативное тело гриба представлено мицелием (или грибницей) - системой тонких ветвящихся нитей (гиф), характеризующихся верхушечным ростом и выраженным боковым ветвлением. Часть грибницы расположена в почве, носит название почвенной (или субстратной грибницы), другая часть - наружной или воздушной. На воздушном мицелии формируются органы размножения. У грибов, условно называемых низшими, грибница не имеет перегородок между клетками, так что тело такого организма состоит из одной огромной многоядерной клетки. Например, мукор, развивающийся на овощах, ягодах, плодах в виде белого пушка, и фитотфора, вызывающая гниль клубней картофеля.

У высших грибов мицелий разделён перегородками на отдельные клетки, содержащие одно или несколько ядер. У большинства грибов, имеющих съедобное плодовое тело (за исключением трюфелей, строчков и сморчков), плодовое тело образовано пеньком и шляпкой. Они состоят из плотно прилегающих друг к другу нитей грибницы. В пеньке все нити одинаковы, а в шляпке они образуют два слоя - верхний, покрытый кожей, окрашенной разными пигментами и нижний. У одних грибов нижний слой пронизан многочисленными трубочками (белый гриб, подберёзовик, маслёнки) - это трубчатые грибы, а у других - пластинками (рыжики, сыроежки - это пластинчатые грибы). Плодовое тело (спорокарп, или карпофор) — репродуктивная часть организма гриба, образующаяся из переплетённых гифмицелия. Функцией плодового тела является образование спор, возникающих в результате полового процесса (такие споры называют *мейоспорами*, в отличие от митоспор, образующихся без полового процесса, вегетативно). В обиходе плодовое тело обычно называется просто «гриб» (Родионова, 2008; Яковлев, 2008). В жизненном цикле грибов логично выделить две основные фазы: 1) Вегетативная фаза: непосредственно после прорастания формируется вегетативное тело (таллом, колония) гриба или грибоподобного протиста. На вегетативной фазе гриб осваивает субстрат, растёт, накапливает биомассу и энергию и через определенное время переходит на репродуктивную фазу. На этой фазе установить систематическое положение гриба можно только до уровня высших таксонов - классов или порядков. Определённые признаки штамма, расы и вида заметны лишь в исключительных случаях.

2) Репродуктивная фаза: начинается функциональная дифференцировка таллома, т.е. одна его часть продолжает выполнять свои трофические функции, а другая развивает специфические органы размножения, или споруляции. В это время и появляется большинство

таксономически значимых признаков, в том числе плодовые тела, которые и позволяют идентифицировать гриб. По преобладанию в жизненном цикле гаплоидной или диплоидной фазы различают грибы: *гаплоидные* (аскомицеты, зигомицеты, многие хитридиомицеты); *гаплоидно-дикариотичные* (базидиомицеты, тафриномицеты); *гаплоидно-диплоидные* (некоторые дрожжи, фазы чередуются); *диплоидные грибы* (оомицеты, многие миксомицеты, подобно некоторым водорослям и простейшим, а также растениям и животным). На рисунках 1 и 2 приведены данные о значении грибов в жизнедеятельности человека.

Рисунок 1. Значение грибов

Грибы растут повсюду: в лесах и на лугах, в садах и парках, под живыми изгородями и кустами. Их можно найти у самой границы леса высоко в горах и в низменностях, в долинах рек. Они следуют за человеком и в города, и в промышленные центры, поселяясь на крошечных зеленых участках посреди городских улиц и площадей, на мусорных кучах или заводских территориях, проникая даже в горные шахты. В оранжереях и теплицах грибы просто становятся напастью. Во влажных подвалах старых построек грибы наносят большой ущерб, разрушая деревянные балки (Рейвн, Эверт, Айкхорн, 1990).

Классифицируют грибы по типу спор (они образуются половым либо бесполом путем) и строению специализированных спороносных структур. Иерархический ранг грибных таксонов обозначается стандартными окончаниями, рекомендованными для этих организмов международными правилами ботанической номенклатуры. У высших по рангу таксонов внутри царства грибов - отделов (они эквивалентны «типам» у животных) - должно быть окончание - *mycota*, а у подотделов (вторых в иерархии) - *mycotina*. Далее по убывающей следуют классы (-*mycetes*), порядки (-*ales*) и семейства (-*aceae*). Стандартизированных окончаний у родов и видовых эпитетов не предусмотрено.

Относительно деталей классификации грибов среди микологов сохраняются разногласия, и одни и те же группы могут у разных авторов объединяться, разделяться или менять свой иерархический ранг. Однако сейчас в целом принято не относить к «настоящим грибам» (отдел *Eumycota*) слизевики и ряд других «проблематичных» форм, а среди первых обычно различают пять подотделов: *Mastigomycotina*, *Zygomycotina*, *Ascomycotina*, *Basidiomycotina* и *Deuteromycotina* (Солдатенкова, 1977).

3. Результаты

I-й этап (синектическая часть). С амостоятельное усвоение новой темы

Задания для изучения новой темы

1) Упражнение-1. Дописать строение гриба (рисунок 2)

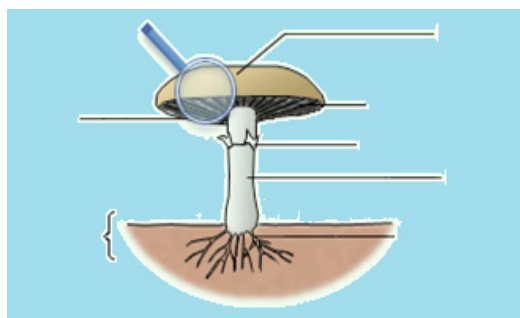

Рисунок 2. Строение грибов

Заполните: _____

- 2) Упражнение-2. Написать несколько видов низших грибов.
3) Упражнение-3. Допisać строение.

Рисунок 3. Строение лишайников

Заполните: _____

- 4) Упражнение-4. Вегетативное тело грибов называется: а) мицелий; б) талом; в) лист; г) спорангий.

Заполните: _____

- 5) Упражнение-5. Рассмотрите плодовое тело трубчатого гриба и допишите строение.

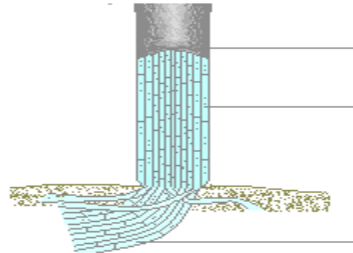

Рисунок 4. Плодовое тело трубчатого гриба

Заполните: _____

- 6) Упражнение-6. Перечислите способы размножения грибов (рисунок 5, схема 1).

Рисунок 5. Бесполое размножение у грибов

Заполните: _____

Схема 1. Половое размножение грибов

Заполните: _____

7) Упражнение-7.0 пределите виды грибов (рисунок 6)

Рисунок 6. Виды грибов

Заполните: _____

8) Упражнение-8. Перечислите значение грибов (рисунок 1, 2).

Заполните: _____

9) Упражнение-9. Допишите кластер (схема 2).

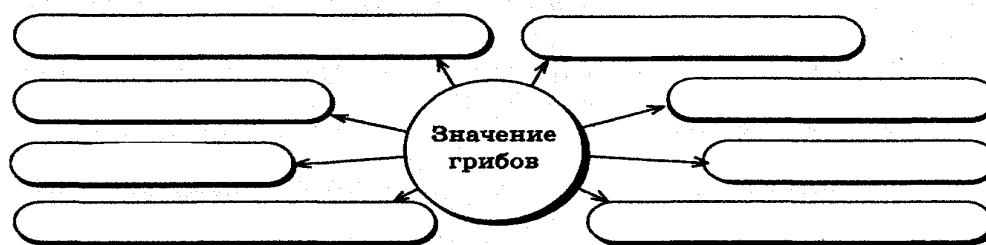

Схема 2. Значение грибов

Заполните: _____

10) Упражнение-10. Места обитания грибов-трутовиков

Трутовики растут везде, где есть поврежденная _____. Но в основном они встречаются в _____ на разных видах _____.

Большинство трутовиков состоит из _____, пронизывающего древесину, и плодового тела. Плодовое тело многолетнее, _____, копытообразное или удлиненное, почти цилиндрической формы, длиной до _____ 30 см, беловатое или желтоватое, бороздчатое с грязно-желтыми или _____ зонами.

4. Обсуждение

I-й этап. Обратная связь (этап оценивания уровня формирования знаний и умений) все задания из предыдущего второго этапа распределяются по шести уровням следующим образом: (Петти, 2010).

Пороговый уровень (1-49 баллов).

1. «Узнавание» Ответить на следующие вопросы:

Как называется наука, изучающая строение грибов?

Ответ: Грибы изучает наука _____, которая считается разделом _____, поскольку ранее грибы относили к _____ растений.

Какие грибы считаются одноклеточными?

Ответ: Низшие грибы – это _____ грибы.

Что из себя представляют низшие (одноклеточные) грибы?

Ответ: К таким грибам относится известная всем белая _____ или гриб мукор.

Такой гриб часто развивается на _____ или _____ и выглядит сначала как вата - белое пушистое вещество, которое постепенно превращается в черное.

2. «Узнавание» Ответить на вопросы:

Какие грибы считаются многоклеточными?

Ответ: Высшие грибы – это _____ организмы.

В чем особенности гиф у высших грибов?

Ответ: Гифы таких грибов разделены _____, которые делят их на _____ клетки.

Как делятся высшие грибы по типу питания?

Ответ: По типу питания высшие грибы, как и низшие, делятся на _____ и _____.

Назовите представителей грибов, которые питаются по типу сапрофитов?

Ответ: К сапрофитам относятся такие грибы, как _____ и _____.

3. «Узнавание» Ответить на вопросы:

Какова роль в природе, и где они в основном заводятся?

Ответ: Так же, как и низшие мукор, они играют роль _____ в природе, но в хозяйстве заводятся на _____ и _____ их.

Что из себя представляют лишайники?

Ответ: Лишайники — _____ ассоциации грибов (микобионт) и микроскопических зелёных *водорослей* и или _____ (фотобионт, или фикобионт); микобионт образует *слоевище* (таллом), внутри которого располагаются клетки фотобионта.

Почему тело низших грибов называется многоядерным?

Ответ: У грибов, условно называемых _____, грибница не имеет перегородок между клетками, так что тело такого организма состоит из одной огромной _____ клетки.

Какие споры образуются в результате полового процесса?

Ответ: Споры называют _____, в отличие от _____, образующихся без полового процесса, вегетативно).

4. «Узнавание» Ответить на вопросы: [6].

Как называют плодовое тело аскомицетов и базидиомицетов?

Ответ: Плодовое тело аскомицетов называют также _____ или _____, а базидиомицетов — _____ или _____.

К какому классу низших грибов относят мукор, сапрофитный гриб?

Ответ: Низшие грибы: класс зигомицеты (представители: _____ и _____ гриб, развивающийся на пищевых продуктах, — белая плесень).

В чем особенности клеток зигомицетов?

Ответ: Клетки зигомицетов сливаются друг с другом, образуя многоядерный синцитий.

Назовите представителей высших грибов классов аксомицеты и базидиомицеты?

Ответ: Высшие грибы: класс _____ (представители: пекарские дрожжи, спорынья пурпурная); класс _____ (представители: шляпочные, головневые, ржавчинные грибы).

5. «Применение» (по образцу).

1) Дописать строение гриба (рисунок 7)

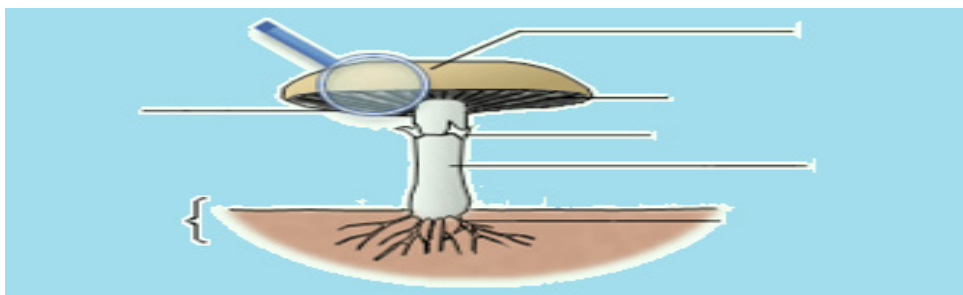

Рисунок 7. Строение гриба

Ответы: 1 _____; 2 _____; 3 _____; 4 _____; 5 _____; 6 _____; 7 _____;

2) Дописать строение лишайников (рисунок 8).

Рисунок 8. Строение лишайников

Ответы: 1 _____; 2 _____; 3 _____; 4 _____; 5 _____; 6 _____; 7 _____;
6 _____; 7 _____; 8 _____; 9 _____.

В чем особенности клеток зигомицетов?

Ответ: Клетки зигомицетов сливаются друг с другом, образуя многоядерный синцитий. Назовите представителей высших грибов классов аксомицеты и базидиомицеты?

Ответ: Высшие грибы: класс _____ (представители: пекарские дрожжи, спорынья пурпурная); класс _____ (представители: шляпочные, головневые, ржавчинные грибы).

5. Выводы и рекомендации

Критерии оценки:

Начальный результат (Караев, Кобдикова, 2014).

Сформирована компетентность первого (*порогового*) уровня:

- 1) студент знает понятия, термины, аксиомы, т.е. *полную* информацию по теме.
- 2) Умеет *правильно* выполнять практические задания по образцу

Обеспечены такие виды качества знаний как: «*Полнота*» и «*Правильность*». Количественная характеристика качества знаний: 50 баллов по зачетной системе или оценка «3» (*удовлетворительно*) ставится в журнал, если студент не сможет выполнить задания следующих уровней.

Алгоритмический уровень (51+38 балла).

1. «*Понимание*». **Определите причину:**

Почему грибы - особые бесхлорофильные организмы. Объясни:

Ответ: Питающиеся готовыми _____ веществами, которые получают из живых или мертвых _____, и размножающиеся особыми грибными _____ - спорами.

Какие высшие и низшие грибы делятся на сапрофитов и паразитов?

Ответ: К сапрофитам относятся такие грибы, как _____ и _____.

Относительно деталей классификации грибов среди микологов, почему сохраняются разногласия?

Ответ: Объем царства настоящие грибы практически не изменился: в него по-прежнему входят зиго-, аско-, _____ - и дейтеромицеты. Новшеством является введение в царство настоящих грибов _____ рассматриваемых ранее в составе _____ организмов.

Почему некоторые авторы и сегодня не считают хитридиомицеты настоящими грибами?

Ответ: В последнее время принято считать лишайники одной из групп аскомицетов, тогда как ранее они часто рассматривались как особый отдел _____ организмов, не входящих ни в одно царство. Аско- и базидиомицеты иногда называют «высшими грибами» и объединяют в отдел _____ на основании наличия в их жизненном цикле уникальной дикариотической фазы.

Почему половые спороношения зигомицетов малозаметны, у дейтеромицетов и вовсе отсутствуют?

Ответ: Образ жизни их также во многом схож: это в основном типичные _____ на органических останках.

2. «Анализ». Допишите кластер - значение грибов (схема 3).

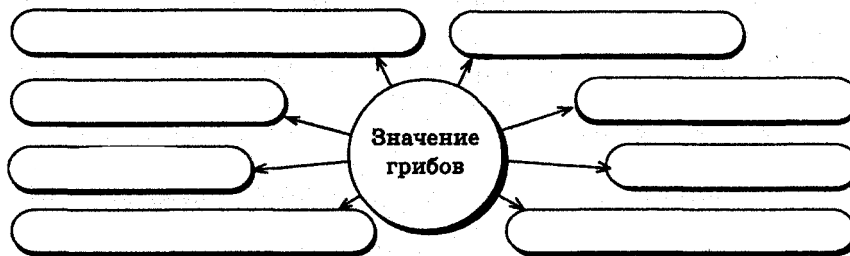

Схема 3. Значение грибов

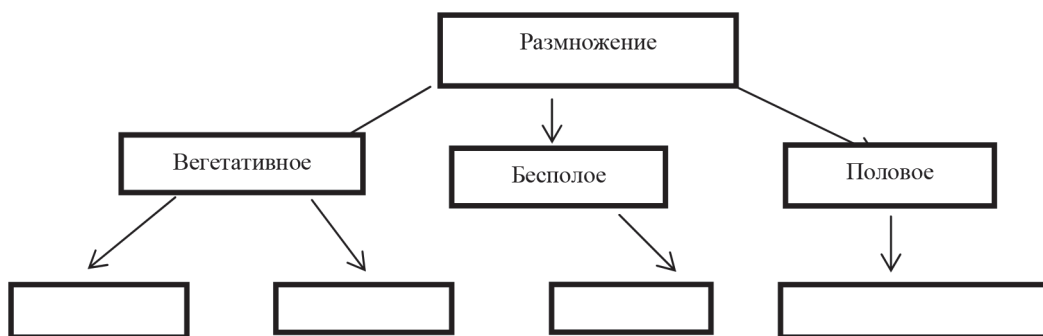
Ответы: 1 _____; 2 _____; 3 _____; 4 _____; 5 _____; 6 _____; 7 _____; 8 _____; 9 _____.

Базидиомицеты иногда называют «высшими грибами» и объединяют в отдел _____ на основании наличия в их жизненном цикле уникальной дикариотической фазы.

Почему половые спороношения зигомицетов малозаметны, у дейтеромицетов и вовсе отсутствуют?

Ответ: Образ жизни их также во многом схож: это в основном типичные _____ на органических останках.

В ниже приведенной схеме показаны виды размножения грибов (схема 4)

Ответы: 1_____; 2_____; 3_____; 4_____;

3- Задание. «Применять».

Приведите примеры грибов, строение которых соответствует следующим типам:

Высшие грибы:

Ответ: _____

Низшие грибы:

Ответ: _____

Второй промежуточный результат.

Сформирована компетентность (знания и умения) второго уровня: К имеющимся видам качества знаний как: «Полнота» и «Правильность» добавляются следующие виды: «Глубина», «Гибкость (т.е. знает причинно-следственные связи приобретенных знаний на первом уровне)» и «Действенность» (умеет выполнять задания в измененной ситуации). Количественная характеристика качества знаний: 50+29 баллов или оценка «4» (хорошо) ставится в журнал, если студент не сможет выполнить задания следующего третьего уровня.

3- эвристический уровень (89+11 балла)

1. «Синтез». Рассмотрите плодовое тело трубчатого гриба и допишите строение (5).

Ответы: 1_____; 2_____; 3_____.

2- Задания.«Синтез».

Какие виды грибов вы знаете многообразии грибов (схема 5).

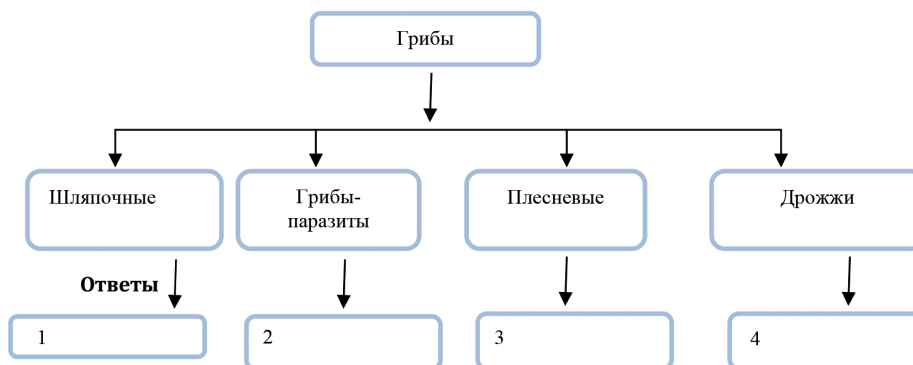
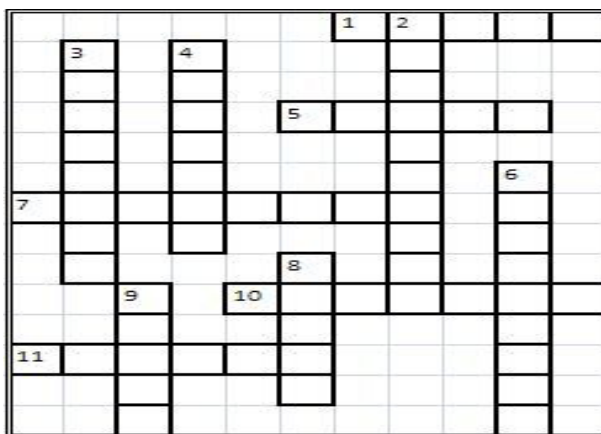

Схема 5. Виды грибов

Микроскопические мелкие грибы имеют форму шариков.

3- Задание. «Оценить». Разгадать кроссворд.

1. Вещество – продукт жизнедеятельности дрожжевых клеток.
2. Способ вегетативного размножения дрожжевых клеток.
3. Грибы, получающие питание за счет других живых организмов.
4. Совместное взаимовыгодное существование, например осины и подосиновика.
5. Плесневый гриб сапрофит, растущий, например, на хлебе.
6. Гриб, широко культивируемый в искусственно созданных условиях.
7. Второе название грибокорня.
8. Вещество, образующее клеточную оболочку гриба.
9. Особые клетки, с помощью которых грибы размножаются.
10. Второе название грибницы.
11. Микроскопические грибы с клетками шарообразной формы, питающиеся растворами глюкозы.

Ответы: Мицелий, Дрожжи, симбиоз, спирт, хитин, споры, почкование, паразиты, мукор, шампиньон, микориз.

Определение конечного результата:

Сформирована компетентность (*знания и умения*) третьего уровня: К имеющимся видам качества знаний как: «Полнота» и «Правильность», «Глубина», «Гибкость» и «Действенность» добавляются следующие виды: «Систематичность», «Системность» и «Прочность» как вид качества знаний, интегрирующий все предыдущие виды. Количественная характеристика качества знаний на третьем уровне: $89+21=100$ баллов или оценка «5» (*отлично*) ставится в журнал (Караев, Кобдикова, 2014).

4- творческий уровень (100 баллов)

Студент получает задание четвертого творческого уровня (*логические* или *олимпиадные* задания, или *фрагменты* из научных проектов). Студенты выполняют их самостоятельно, применяя исследовательский метод. Оценивается отдельно по 100-бальной системе.

6. Источники

- РОДИОНОВА, А.С. (2008). Ботаника. Учебник. М.:Издательский центр «Академия». 351.
- ЯКОВЛЕВ, Г.П. (2008). Ботаника. Учебник. 3-е изд., испр. и доп. СПб.: СпецЛит. 297.
- РЕЙВН, П., ЭВЕРТ, Р., АЙКХОРН, С. (1990). Современная ботаника. Учебник в 2 т.. М.: Мир. 692.
- СОЛДАТЕНКОВА, Ю.П. (1977). Малый практикум по ботанике. Лишайники. М.: Изд-во МГУ. 128.
- ПЕТТИ, Дж. (2010). Современное образование. М.: Ломоносов. 624.
- КАРАЕВ, Ж.А., КОБДИКОВА, Ж.У. (2014). Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. Алматы, ТОО «Издательство «Зерде». 312.

БІЛІМ БЕРУДІҢ КРЕДИТТІК ТЕХНОЛОГИЯ ЖАҒДАЙЫНДА СТУДЕНТТІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫНЫҢ МАҢЫЗЫДЫЛЫҒЫ

Динара АҚБЕРДИЕВА¹ - Жұмагүл АБДУЛЛИНА²

Özet

Konuların incelenmesinin önemi. Yüksek öğretimin temel görevi, kendi kendine eğitim ve yenilikçilik faaliyeti. Bu görevin çözümü sadece mümkündür. Öğrenciyi problemi formüle edebilen ve analiz edebilen aktif kişiden pasife aktarmak gerekir. Günümüzde yüksek öğretim sistemi reformu, eğitim paradigması eğitim paradigmasına geçiş ile bağlantılıdır. Bu şekilde bunun ana parçası olmalıyız. Eğitim kredi teknolojisinin kuruluşunun incelenmesi ve incelenmesi. Bu nedenle, kredi teknolojisi eğitiminin etkinliği ve yararı, dünyanın birçok ülkesinde eğitim sisteminde yayılma sürecidir. Kredi eğitim sisteminde amaç, eğitim alanında kendi kendine eğitim becerilerini geliştirebilecek eğitim yapmaktır. Kredi teknolojisinin ana prensiplerinden biri öğrencinin seçimine göre bireyselleşme yüksek derecede olduğunu söylemek gerekir. Öğrencinin kendine çalışma öğretmen doğrudan katılımı olmadan yeni bilgiler ve beceriler aktif ve amaca çalışmanın bir yoludur.

Öğrencinin kendi kendine çalışmasının amacı, mesleki faaliyette temel bilgi, mesleki beceri kazandırmaktır. Öğrencinin kendine çalışma, eğitim ve mesleki düzeyinin sorunların çözümüne yönelik bağımsızlığı, sorumluluk, örgütsel kalite ve yaratıcı bir yaklaşım geliştirilmesini yardımcı olur. Öğrencinin çalışma büyüklüğü, devlet eğitim standartlarına göre belirlenir. Öğrencinin kendine çalışması her öğrenci için zorunludur ve eğitim planı ile belirlenir. Eğitimin kredi teknolojisinde öğrencinin kendine çalışmanın anlamını ve statüsünü yükseltmek. Aktif öğrencinin kendine çalışması genişletmek ve çalışma materyali pekiştirmek, yeni mesleki bilgi almak yaratıcı nitelikleri geliştirmek ve pratik becerileri oluşturmak için yardımcı olur. Öğrencinin kendi kendine çalışması, öğrencinin akademik literatür ve bilgi kaynakları ile çalışma becerilerini geliştirmeye yardımcı olur. Kredi teknolojisi, geleneksel (laboratuvar tesisleri, ekipmanlar, bilgisayarlar, videolar, slaytlar dahil olmak üzere) eğitim araçlarının tüm kompleksine ücretsiz yaklaşımın öğrencilerini sunar projeler, ses ekipmanları), multimedya, sanal eğitim kompleksleri vb.

Öğrencileri planlamak ve organize etmek için:

- Öğrenciler için çalışma metodolojik değerlendirme ve bireysel görevler sağlamak;
- Dönemin başında bir öğrencinin kendi işini yapmasını sağlamak;
- İlerlemenin biçimlerini ve kontrolün son türlerini belirlemek;
- Öğrenciler için danışma süresini belirlemek;

Tüm bunlara rağmen, talepleri ve ortak beklentileri belirlemek gereklidir, bu öğretmenin öğrenciyi hedeflemesi gerektiği anlamına gelir:

- Ev görevlerini yerine getirme zorunluluğuna;
- Görevlerin süresini tutmak için;
- Hazırlık ve sorumluluk.

Böylece, tüm öğrencilerin kendi kendine çalışmaları, görevler tarafından kanıtlanmalıdır.

Yabancı uzmanlar arasında başarılı olması gereken uzman eğitim sistemimize daha yüksek talepler sunar.

Ahahtar kelimeler: *Eğitim, Kredi, Teknoloji, Sessiz Çalışma.*

1. Кіріспе

Қазақстанның әлемдік білім беру кеңістігіне қосылуы халықаралық талаптарға сай жоғары және жоғары білімнен кейінгі кәсіптік білім алудың құрылысын енгізуге, оқытудың кредиттік жүйесіне негізделген мамандарды дайындаудың бакалавриат, магистратура, докторантура үш сатылы үлгісіне ауысуға ықпал жасады. Кредиттік жүйемен оқытудың басты артықшылығы студенттердің өздігінен жұмыс жасау дағдысын қалыптастыру.

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, dinara.akberdieva@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, zhmagul.abdullina@mail.ru.

Сондықтан жоғары оқу орындарының білім беру үрдісіндегі студенттердің өзіндік жұмыстарының үлесін көбейту, олардың білімді меңгеру барысында жаңа ақпараттық оқыту технологияларын қолдануына мол мүмкіндік беру педагогикалық үрдістің маңызды міндеті болмақ.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасын іске асыру нәтижесінде «кәсіби міндеттерін дербес, әрі шығармашылық тұрғыдан шешуге, кәсіби қызметтің тұлғалық және қоғамдық маңызын түсінуге, оның нәтижелері үшін жауап беруге қабілетті кәсіби құзыретті жеке тұлғаны, бәсекеге қабілетті маманды қалыптастыруды қамтамасыз ететін білім беруді басқарудың тиімді жүйесі құрылатыны» атап көрсетілген. Бұл болашақ мамандарды даярлаудың сапасын еліміздің білім беру жүйесін әлемдік білім беру кеңістігі аумағына кіріктіру міндеттерін шеше отырып көтеруді көздейді. Осы бағдарламаны әзірлеу «жаңа экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларда қазақстандық білім беру жүйесінің алдында тұрған білім беру сапасын арттыруға, стратегиялық міндеттерді шешуге бағытталған түбегейлі қайта өзгертулердің қажеттігінен туындағанын» ескерсек, Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін реформалау ауқымының кеңдігі белгілі болады (adilet.zan.kz).

Еліміздің жоғарғы оқу орындарындағы оқу үрдісі кредиттік технология негізінде жүргізіле бастағандығы белгілі. Кредиттік жүйенің негізгі мақсаты студенттің өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі оқыту қабілетін жетілдіру болып табылады.

Елбасы өз Жолдауында балаларды мектеп жасына дейін оқытып, тәрбиелеу ісіне назар аударды. Сонымен қатар, Президент «Кәсіптік және техникалық білім беру кәсіби стандарттарға негізделіп, қатаң түрде экономиканың қажеттіліктерімен өзара байланыстырылуы керек», - деп атап көрсетті. Сонымен қатар, Елбасы жоғары білім сапасы ең жоғары халықаралық талаптарға жауап беруі тиіс. «Елдегі ЖОО-дар әлемнің жетекші университеттерінің рейтингіне енгуге ұмтылулары керек», - деді (Тілеуов, Әлімбек, 2006).

Жолдауда айтылғандай, білім беру саласында Астана қаласында құрылып жатқан бірегей оқу орындары, - «Жаңа халықаралық университет», «Арнаулы қор» және қазірдің өзінде табысты жұмыс істеп жатқан «Интеллектуалдық мектептер» секілді жобалар ерекше басымдыққа ие болмақ.

Осыған сәйкес проблемаларды нақты анықтап, оны шешудің жолдарын табу керек. Сондықтан болашақ маманға қойылатын ең бірінші талап - оның кәсібилік деңгейі. Осындай талаптарға байланысты көп жылдардан бері қалыптасқан сабақ беру әдістері студенттерге дайын білімді сөз жүзінде бере салу, өзінің өзектілігін жоғалтты деуге болады. Сондықтан, бүгінде Қазақстан әлемдік білім берудің бейімделген оқу технологиясын меңгеруге байланысты жаңа кредиттік технологияны оқу үрдісіне ендіруге бет бұрып отыр. Жаңа технология бойынша оқыту студенттің бастамашылдығын оятып, әртүрлі жағдайдағы мәселелерді сараптай алатын, соны дербес түрде шешу жолдарын айқындау қабілетіне ие болуы шарт (Смирнов, 2000).

Еліміздегі білім берудің 10 жылға негізделген бағдарламасында қарастырылған жаңа талаптар, кредиттік технологияны енгізу, мемлекеттік аралық бақылау - бәрі-бәрі білім берудің әлемдік стандарттарына сай ойластырылған жаңа қадам. Білім беру саласында кредиттік жүйе әлемдік білім кеңістігінде бірнеше ғасырлық тарихы бар, үлкен технологиялық бағдарлама екені белгілі. Бұл жүйе америкалық, еуропалық, британдық және Азия мен Тынық мұхит жағалауындағы елдер университетінде қалыптасқан білім жүйесі жан-жақты талданып, ұлттық және мемлекеттік мүддемізге сай сарапталып, енгізілуде. Ол студенттерге оқу жоспарын жасауға көп еркіндік береді және қалаған оқу орнына ауысып оқуына мүмкіндік туғызады.

Сол себепті бүгінгі күні Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындары алдына әлеуметтік-этикалық, экономикалық және ұйымдастыру-басқарушылық, кәсіби құзыретті, сауатты мамандарды даярлау міндеті қойылып отыр. Педагог мамандардың кәсіби іс-әрекетінің өзіндік ерекше-ліктері бар. Мұның өзі оларды жаңа ғылыми-педагогикалық идеяларды шығармашылықпен қабылдай алатын, оқыту теориясы мен әдістемесін игерген кәсіби-педагогикалық құзыреттіліктің жоғары деңгейін игерген маман ретінде даярлау мәселесін тудырады.

Педагогикалық практиканы талдау жастардың экономикалық мәдениеті мен экономикалық білімінің жеткіліксіздігін көрсетеді. Бүгінгі күні осы олқылықтың орнын толтыру мақсатында жалпы білім беретін мектептің жоғары сыныбында кәсіби бағдар беру, яғни бейіндік оқыту енгізіліп отыр.

Кәсіби-техникалық білім беруді жетілдіру, инженер-педагог және кәсіби оқыту мамандарын даярлаудың сапасын арттыру және олардың кәсіби біліктіліктерін жетілдіру мәселелері Б. З. Батталханов, С. Я. Батышев, И. Б. Васильев, В. В. Егоров, К. Ә. Дүйсенбаев, Б. К. Момынбаев, К. Өстеміров, А. П. Сейтешев, Л. А. Шкутина және т.б. еңбектерінде терең зерттеледі.

Қазақстан Республикасының әлемдік білім беру жүйесіне ену процесі 2003 жылдан бастап еліміздің оқу орындарында кредиттік оқыту технологиясын ендіруден басталды. Бұл әлемдік және отандық білім беру тәжірибесінің ықпалдасуы ғана емес, олардың өзара толығу үдерісі де болып табылады. Осы үдерістің алдындағы Қазақстанның «Еуропа аймағындағы жоғары білімге қатысты біліктіліктерді тану туралы» Лиссабон Конвенциясына және «Жоғары білімнің еуропалық аймағы туралы» Болон декларациясына қосылуы, ҚР «Еуропа аймағындағы жоғары білімге қатысты біліктілікті тану туралы» Конвенцияны ратификациялау туралы Заңы кредиттік оқыту технологиясының ендірілуіне жол ашты. Кредиттік оқыту жүйесін ендіру және оқыту жүйесін жетілдіру әлемдік жоғары білім беру тәжірибесін, оның ішінде еуропалық аймақтағы жоғары білімге қатысты біліктіліктерді тану туралы Лиссабон Конвенциясы және Болон декларациясы сияқты материалдарды зерттеуді қажет етеді.

Қоғамның мамандарды даярлауға қоятын талаптарына сай болашақ мамандарды кәсіби іс-әрекет негіздерін оқытуға даярлауда студенттердің өзбетінше жұмыстарын тиімді ұйымдастыруды зерттеу проблемасын айқындап, тақырыпты «Білім берудің кредиттік технология жағдайында студенттердің өзбетінше жұмыстарының маңыздылығы» деп алуға негіз болды.

Жоғары және арнаулы білім беру мекемелеріндегі студенттердің өзбетінше жұмыстары. Білім берудің кредиттік технология жағдайында студенттердің өзбетінше жұмыстарын ұйымдастырудың ерекшеліктерін айқындау.

Ізденіс жұмысының әдіснамалық және теориялық негіздері: тұтас педагогикалық үрдіс теориясы; тұлғаға бағдарланған және ақпараттық білім беру тұжырымдамалары; білім берудің кредиттік технологиясының ережелері, міндеттері, мазмұны мен қағидалары.

Зерттеудің көздері: Қазақстан Республикасының Ата Заңы, Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005-2010 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы, зерттеу мәселесіне қатысты философтардың, психологтардың, педагогтардың, әдіскерлердің еңбектері, білім беру мәселесіне арналған ресми құжаттар, жалпыға міндетті білім беру стандарттары, «ҚР Оқу үрдісін оқытудың кредиттік технологиясы бойынша ұйымдастыру ережелері», оқу-әдістемелік кешендер, оқу бағдарламалары.

2. Әдістер

- Білім берудің кредиттік технология жүйесінің мәні мен мазмұны жайлы ресми құжаттарды оқып, зерделеу, талдау.

- Студенттердің өзбетінше жұмыстарын ұйымдастырудың дидактикалық жүйесіне талдау жасау.

- Студенттердің өзбетінше жұмыстарын ұйымдастырудың ерекшеліктерін анықтап, әдістемесін жасау. / «Педагогикалық практика» мен «Ағылшын тілі» пәнінің мысалында/

- Зерттеудің жетекші идеясы: бүгінгі күн талабына сәйкес кәсіби-мамандар дайындаудағы студенттердің өзбетінше жұмыстарын ұйымдастыру.

- Ғылыми-педагогикалық, ресми құжаттар мен әдістемелік әдебиеттерді талдау, жүйелеу, жалпылау.

- Дидактикалық жұмыстар - оқыту үрдісі, студенттердің өзбетінше жұмыстарын ұйымдастыру, бақылау, бағалау.

3. Нәтижелер

Білім берудің кредиттік технология жүйесінің мәні бойынша педагогикалық проблема ретіндегі Қазақстандағы білім беру жүйесіндегі реформалар, өзгерістер жайлы ресми құжаттарға сүйене отырып, талдау жасалды.

Білім берудің кредиттік технология жағдайында студенттердің өзбетінше орындайтын жұмыстарының маңыздылығы бойынша студенттердің өзбетінше орындайтын жұмыстарының мәні мен мазмұны анықталды және 0205002 - «Құқықтану» мамандық студенттерінің өзбетінше орындайтын жұмыстарын ұйымдастырудың әдістемесі жасалды.

Қорытындыда теориялық және әдістемелік жұмыстың нәтижелеріне негізделген тұжырымдар мен ұсыныстар берілді.

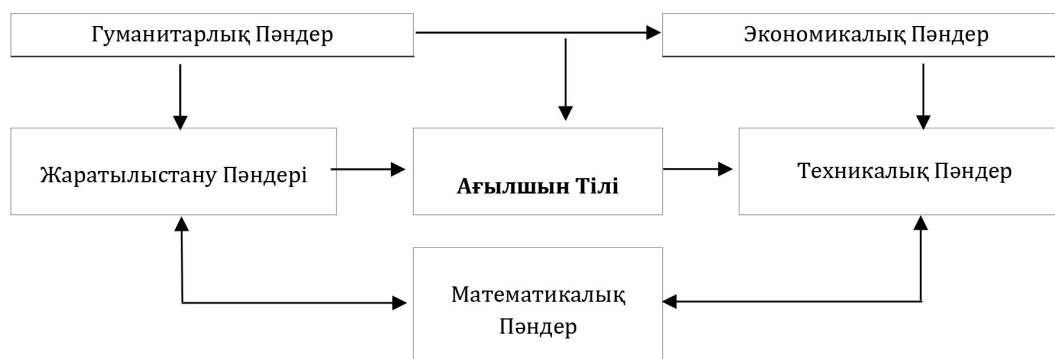
Өзіндік жұмысты ұйымдастыру-бұл танымдық белсенділікті туындататын және тиімділік жағдайларды қамтамасыз ететін құралдар, формалар мен әдістерді таңдау.

Өзіндік жұмыстың түрлерін таңдауда, оның көлемін және мазмұнын анықтауда барлық оқу үрдістеріндегідей дидактика ерекшеліктеріне сүйену керек. Бұл жағдайларда ең негізгі мағынаға жүйелілік пен қол жеткізушілік ерекшеліктері, теория мен практиканың байланысы, қиындықтың өсу тұрақтылығы, шығармашылық белсенділік ерекшеліктері ие болады.

Студенттердің дербес ізденімпаздығына мұғалімдердің, яғни оқыту-шылардың бірден-бір ықпалы, әсері болады. Себебі, бағыт-бағдарды студенттер оқытушыдан алады. Студенттің өз бетінше жұмысын жүйелеу, жоспарлап отыру - оқытушы міндеті.

Жоғары оқу орындарында жеке өзіндік жұмыстың түрлері өте көп, олар: дәрістерге дайындық; семинар, лабораториялық жұмыстарға, сынақтарға, емтихандарға, рефераттарды орындауға, курстық жұмыстарға дайындық; қорытынды кезеңде - дипломдық жобаны орындау және т.б.

1 Сызбанұсқа: Пәндердің Өзара Байланыстылығы

«Ағылшын тілі» пәнінен өзіндік жұмысты ұйымдастыру, өткізу әдістемесі ұсынылып отыр. Әдістемелік нұсқау магистранттың педагогикалық іс-әрекеті, яғни ұстаздық еңбегі негізінде нақты іс-тәжірибе, оқыту үрдісі барысында орындалған тәжірибесінен алынып жасалды.

4. Қорытынды

Бүгінгі күні студенттерге қойылатын басты талаптардың бірі - оларды өз бетінше орындайтын өздік жұмыс арқылы жан-жақты дамыған, шығармашылықпен жұмыс істейтін жеке тұлға ретінде қалыптастыру болып табылады.

Қоғам өміріндегі болып жатқан әлеуметтік, саяси және экономикалық өзгерістер мен аталған салалардың болашақтағы дамуы қоғамдағы негізгі фактор болып есептелетін жеке тұлғаның даму деңгейіне тәуелді. Бұл мәселе қоғамдағы білім берудің талаптарын түбегейлі өзгертуді, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануды, ол өз кезегінде, жеке тұлғаның қоғамның талаптарына сай жан-жақты дамуына жол ашады. Аталған міндеттің орындалуы студенттердің өзбетінше шығармашылықпен жұмыс жасауға қалыптастыруға бағытталған кәсіби құзырлығы мен педагогикалық шеберлігі қалыптасқан мұғалімдердің қолында. Студенттерді өзбетінше жұмыс жасауға үйрету, дағдыландыру - жас ұрпақты өмір мен кәсіби қызметке даярлаудың маңызды кезеңі болып табылады. Аталған әрекет кез келген қызмет түрімен біртұтас құрылымдық бірлікті құрай алады.

Студенттердің өзбетінше жұмыстары - танымдық қызығушылық пен қажеттілікті туғызуға бағытталған оқу әрекетінің түрі болып саналады. Өзбетінше жұмыс жасай білу іскерлігі мен қабілетінің қалыптасуы негізінде студенттердің ой-өрісі толысып, белсенді ойлау әрекеті мен шығармашылық ойлау үдерісін дамытумен қатар, студенттердің кәсіби мәдениеті мен ізденімпаздығын дамытады.

Студенттердің өзбетінше жұмыстарын ұйымдастыру - оқу үдерісін ойдағыдай ұйымдастырудың негізгі шарты болып табылады. Ол оқу үдерісінің тиімділігін арттыру, студенттердің оқу

әрекетінің психологиялық ерекшеліктеріне сай дидактикалық әдіс-тәсілдерді қолдануды, оқытудың дамытушылық қызметін толық пайдаланып, танымдық іс-әрекетті дамытуды талап етеді. Жоғары оқу орындарында оқытушылар мен білім алушылардың өзара субъективтік қатынасына негізделген іс-әрекет оңтайлы ұйымдастырылғанда оқытудың нәтижелілігі артады. Сондықтан студенттердің өзбетінше жұмыстарын талапқа сай, жоғары деңгейде ұйымдастыру - жоғары оқу орнында оқу үдерісін ұйымдастырудың маңызды міндеті.

5. Дереккөздер

ҚР Білім Беруді Дамытудың 2011-2020 Жылдарға Арналған Мемлекеттік Бағдарламасы, 2010. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205>.

СМИРНОВ, С. А., *Педагогические Теории, Системы, Технологии*, М, 2000, 155.

ТІЛЕУОВ, С. С. - ӘЛІМБЕК, А. З., *Педагогика*, Шымкент 2006, 162.

ТІЛЕУОВА, С. С., *Жоғары Мектеп Педагогикасы*, Шымкент 2009, 140.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ПОСЛОВИЧНОГО ФОНДА В ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Елена МЕЗЕНЦЕВА¹ - Сандугаш КАЛДЫКОЗОВА²

Özet

Bu makalenin içeriği diachronic açıdan dünyanın posterior resmidir: ve sadece dil bilincinde varoluşunun ve işleyişinin formları değil, aynı zamanda dönüşümünün türleri, okul çocuklarının konuşmasında tartışmadır. Bilindiği gibi, Atasözleri, Ethnos'un dil bilincinin arketiplerini yansıtır, bu, insanın dünya üzerindeki arketipik görünümüdür. Dil Aftermarket Vakfı, bir kişinin dünya görüşünü belirlemek ve bilincinin etnokültürlü arketiplerini yeniden oluşturmak için, paremlerde kaydedilen anlamsal ve değer yönelimleri anlama yoluyla araştırmacı-dilbilim sağlar.

Deney yapılan geleneksel yöntemle geliştirilen ve kabul edilen yerli ve yabancı dilbilim. Deney yazılı anket (anket) şeklinde gerçekleştirildi. Bilgilendiriciler, bireyselliğin, cevapların bağımsızlığının önemini açıklığa kavuşturdu. Deney için görevler ve tüm açıklamalar Rusça yapılmıştır. Anketler anonim bir karakterdi, ancak ankete katılanların kendilerine aşağıdaki bilgileri bildirmeleri gerekiyordu: ankete katılanların yaşı, cinsiyet (cinsiyet). Deney anket işlendikten sonra, elde edilen malzeme sistematize edildi, tablolar yapıldı.

Anketin bir sonucu olarak, bazı çalışma türleri (araştırma işlerinin türü) ve elde edilen veriler arasında bir çelişki bulduk: metinlerin mekanik olarak oynatılmasını gerektiren işlerde (Atasözleri parçaları) daha fazla sapma, dönüşüm, kontaminasyon veya sadece yanıt reddedildi; yaratıcı görevler (eşanlamlıların seçimi, atasözlerine zıt, kullanım durumlarının açıklaması vb.) okul çocukları daha fazla aktivite ile performans gösterdi, hem ufuk hem de iyi bir kelime dağarcığı gösterdi. Çalışma elde edilen malzeme işleme sırasında bu iş, genellikle içerdiği çelişkili kararlar nedeniyle, görünüşe göre, yoksulluk kelime ve sırasıyla, - пословичного vakfı dil bilinci katılımcılar deney: meğer öğrenciler, 12 yaş, 14 yaş, grade 6-8 sınıf için kötü biliyorum rus atasözleri, bu nedenle, önerilen işi - hatırlamak özdeyiş/atasözü ile belirtilen kelime veya cevap vermiyor, hiç, veya, şüphe seçiminde doğru cevap, teklif, herhangi bir diğer atasözleri içeren bileşimde belirtilen kelime-kavramları. Gördüğümüz gibi, deney materyalinin analiz sonuçlarından, deney katılımcılarının yaşı ne kadar büyük olursa, katılımcıların dil bilincinde daha düzgün, daha doğru ve daha doğru bir post-postovicheskaya Vakfı ortaya çıkar.

Deney materyali analiz ettikten sonra, farklı sınıflardaki okul öğrencileri tarafından post-post Vakfı algısının belirsiz olduğunu ve birçok parametrede oldukça belirgin bir şekilde farklı olduğunu söyleyebiliriz. 9-11 sınıf öğrencilerinin dil bilincindeki dünyanın Atasözleri, reklamların, klişelerin ve içtihat ifadelerinin, şakaların, şarkıların ve benzeri dikişlerin etkisini belirgin bir şekilde izlediği atasözlerinin dönüşümü, yeniden düşünülmesi, dönüşümüne daha fazla maruz kalmaktadır. 6-8 sınıflarındaki öğrencilerin deney materyallerinde, atasözlerinin daha düz, sıradan algısı ve kullanımı, yeniden ifade etme ve kontaminasyonlarının daha az örneği vardır. Bununla birlikte, atasözlerinin farklı sınıflardaki öğrencilerin dil bilincinde işleyişinin karşılaştırılabilir deneysel analizi, dil bilincinde ortak temel unsurların varlığını ve iki karşılaştırılabilir grubun ortak kültürel atasözünün zihniyetini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Atasözleri, Dilbilim, Dil, Okul Çocukları, Atasözleri Dünya Resimleri.

1. Введение

Содержанием данной статьи является пословицная картина мира в диахроническом аспекте: и не только формы ее существования и функционирования в языковом сознании, но и виды ее трансформации, контаминации в речи школьников.

Как известно, пословицы, отражают архетипы языкового сознания этноса, это и есть архетипический взгляд человека на мир. Пословицный фонд языка позволяет исследователю-линг-

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, mez_aiu@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, sandugash.73@mail.ru.

висту через постижение смысловых и ценностных ориентаций, зафиксированных в поговорках, устанавливать особенности мировидения того или иного человека и реконструировать этнокультурные архетипы его сознания (Дмитрюк, 2005). Действительно, поговорки - это тот кладезь мудрости, который достался нам от поколений наших предков. С изменением общественных, экономических, культурных отношений в мире меняется и языковая картина мира, трансформируясь и воплощаясь в новые языковые формы, новые строевые единицы языка. Вместе с тем, как фразеологизмы, так и поговорки стали заметно исчезать из активного употребления в речи. Общеизвестным фактом стало в последнее время исчезновение из речи (особенно в молодежной среде) богатейшего поговорочного фонда русского языка: употребление поговорок в речи заметно уменьшилось, смысл некоторых из них забывается, исчезает и потребность в их употреблении подрастающим поколением (Мезенцева, 2010).

В этой связи нам представилось интересным рассмотреть в своей работе, как функционируют поговорки в языковом сознании и в речи современных школьников. В своей педагогической деятельности мы давно обратили внимание на то, что многие русские поговорки становятся непонятными для «среднестатистического» школьника, независимо от этнической принадлежности. Толкование той или иной поговорки, прогнозирование речевой ситуации, где было бы уместно ее употребление, вызывают большие затруднения в школьной среде.

Более того. Мы стали задумываться о том, у всех ли наших казахстанских школьников одинаково выветривается, вымывается этот слой - поговорочный фонд? Зависит ли это от возрастных особенностей?

Что послужило причиной утраты, вымывания части поговорочной картины мира в языковом сознании учеников. Это влияние инокультурной среды, или все-таки происходят какие-то внутренние изменения в языковом сознании?

Выяснить это мы попытались на материале поговорочного фонда русского языка.

Цель проведения эксперимента - выявить, как в языковом сознании школьников функционируют поговорочные картины мира.

Задачей проведенного нами эксперимента было выявление востребованности поговорок в речевом общении, речевом поведении школьников.

Проведение и обработка материалов эксперимента проводилась в течение 2017-2018 гг.

Испытуемые. При подборе информантов были учтены в основном возрастной и гендерный факторы. Всего в анкетировании приняли участие 150 респондентов, школьников среднего и старшего звена, из них 68 юношей и 82 девушки.

Эксперимент проводился в форме письменного опроса. Анкетирование носило анонимный характер с указанием возраста, пола.

Анкетирование проходило в школах города Шымкента.

2. Методы

Эксперимент проводился по традиционной методике, разработанной и принятой в отечественной и зарубежной лингвистике (Сектор психолингвистики ИЯ РАН; работы А. А. Залевской, Ю. А. Сорокина, Е. Ф. Тарасова, Н. В. Уфимцевой, Н. В. Дмитрюк, Г. Гиздатова, Ж. Уматовой, Б. Ахатовой и др.).

Эксперимент проводился в форме письменного опроса (анкетирования). Информантам разъяснялась важность индивидуальности, самостоятельности ответов. Задания к эксперименту и все объяснения проводились на русском языке. Анкетирование носило анонимный характер, однако респонденты должны были сообщить о себе следующие сведения: возраст анкетиртуемых, пол (гендерную принадлежность).

Для проведения эксперимента нами было разработано 10 вариантов анкет, которые были предложены более чем 150 респондентам, проживающим в Шымкенте.

После проведения эксперимента анкеты обрабатывались, полученный материал систематизировался, составлялись таблицы. Проведение и обработка материалов эксперимента продолжалась в течение 2017-2018 г.

Обратимся к содержанию экспериментального материала, полученного в ответ на первое задание анкеты.

В *первом задании* нашего эксперимента, используя метод неоконченных предложений, мы предложили школьникам реконструировать, закончить включенные в анкеты поговорки.

В процессе восстановления предложенных вариантов пословиц, в ответах информантов всех возрастных групп была выявлена достаточно высокая степень узнаваемости и восприятия пословиц. Например, в экспериментальном корпусе анкетного материала легко и успешно были «опознаны» и восстановлены такие пословицы, как:

- *Не имей сто рублей, [а имей сто друзей]*
- *Кончил дело, [гуляй смело]*
- *Без труда [не вынешь рыбку из пруда]*

В то же время, в языковом сознании и речевой практике участников оказались непонятыми такие пословицы, как:

- *Дурная голова [ногам покоя не дает]*
- *Лес рубят, [щепки летят]*
- *Свои собаки дерутся - [чужая не приставай]* и другие.

Следует отметить, в ответах респондентов 6-8 классов основательность и традиционное, правильное понимание пословиц, старательность и заинтересованность в заполнении анкет, заметно меньше примеров перефразирования и искажения пословиц.

Набор ответов, представленный учениками 9-11 классов, в целом говорит о широко распространенном среди них явлении «преобразования», намеренной трансформации широкого круга типичных русских пословиц, происходящем в настоящее время.

В результате мы обнаружили противоречие между некоторыми видами работы (типом исследовательских заданий) и полученными данными: в заданиях, требующих механического воспроизведения текстов (фрагментов пословиц) наблюдалось больше отклонений, трансформаций, контаминаций или просто отказов от ответа, в то время как творческие задания (подбор синонимов, антонимов к пословицам, описание ситуаций их употребления и др.) школьники выполняли с большей активностью, демонстрируя и кругозор, и неплохой словарный запас.

Во втором задании было предложено вспомнить пословицы и поговорки, в состав которых входят предложенные нами слова-концепты: *жизнь, мать, голова, мужик, язык, хлеб, дитя, Родина, ложь, мастер* и т.п.

3. Результаты

Набор ответов, представленный респондентами, говорит о происходящем в настоящее время изменении и трансформации некоторых пословиц в языковом сознании опрошенных.

В ходе анализа результатов второго задания, с учетом количества анкетированных по возрастным критериям было выявлено, что респонденты, представившие по три-четыре и более пословиц с заданными словами-концептами в большинстве случаев являются школьниками (10-11 кл.), тогда как анкетированные младшего возраста (8-9 кл.) в основном вспомнили в лучшем случае по 1 пословице или оставили пустыми строчки для ответов. Представим для примера таблицы с некоторыми словами-концептами первой молодежной группы.

Рабочий материал, полученный в ходе обработки этого задания, часто содержал противоречивые суждения, что объясняется, видимо, бедностью словарного запаса и, соответственно, - пословичного фонда в языковом сознании участников эксперимента: оказалось, что школьники в возрасте от 12 до 14 лет, учащиеся 6-8 классов, плохо знают русские пословицы, поэтому на предложенное задание - вспомнить пословицу/поговорку с заданным словом - или не отвечали вовсе, или, сомневаясь в выборе правильного ответа, предлагали какие-либо другие пословицы, не содержащие в своем составе заданных слов-концептов.

Что касается второй возрастной группы, (учащиеся 9-11 классов) участников эксперимента, то здесь картина более «ровная»: участники показали примерно одинаковую степень осведомленности при подборе пословиц по заданным ключевым словам-концептам. С этим заданием они справились заметно успешнее: неправильных ответов и отказов от ответов были единицы, а правильных и разнообразных ответов было больше. Их ответы позволили дополнить и конкретизировать значение отдельных слов/концептов, входящих в состав пословиц, а также указать их прямое или переносное значение.

Как видим, из результатов анализа экспериментального материала, то чем старше возраст участников эксперимента, тем равномернее, правильнее и точнее проявляется пословичный фонд в языковом сознании респондентов.

Рассматривая ответы на третий вопрос «Часто ли вы используете пословицы и поговорки в своей речи, в какой ситуации и с какой целью?», мы получили следующие результаты:

Из ответов респондентов 6-8 классов:

- Часто используют поговорки и пословицы в своей речи - 12 человека;
- Не употребляют в общении пословицы и поговорки - 14 человек;
- Употребляют редко - 6 респондентов;
- Пропуски ответов - 12 человека.

По словам респондентов 8-11 классов:

- Часто используют поговорки и пословицы в своей речи - 19 человек;
- Не употребляют в общении пословицы и поговорки - 12 человек;
- Употребляют редко - 18 респондентов;
- Пропуски ответов - 5 человек.

Участники эксперимента, использующие в своей речи пословицы и поговорки, в основном являются представителями 9-11 классов. При этом следует учитывать, что зафиксированные в анкетах положительные ответы об использовании в речи пословиц могут отражать отнюдь не реальное их употребление, а субъективную завышенную самооценку.

Респонденты 6-8 кл. и 9-11 кл., которые считают, что часто употребляют в своей речи пословицы и поговорки, примерно одинаково отметили, с какой целью они их используют. Судя по их ответам, цели сводились к следующему:

- *«Если нужно указать на недостатки собеседника»*
- *«Для того чтобы украсить свою речь»*
- *«С целью сравнения»*
- *«Для доказательства чего-либо»* и мн.др.

На вопрос, где, в какой ситуации обычно используются пословицы, и поговорки, эти же респонденты отвечали:

- *«В разговоре с детьми»*
- *«В споре с собеседниками»*
- *«В общении с друзьями»* и т.д.

В ходе анализа ответов школьников выяснилось, что пословичный фонд, отраженный в языковом сознании школьников разных возрастных групп не только не тождественен друг другу, но и по-разному воспринимается, понимается и используется в речи. Выявлена неоднозначность в ответах испытуемых, неожиданные несоответствия, а зачастую и нежелание серьезно отвечать на вопросы.

При статистической обработке ответов на четвертый вопрос («Считаете ли вы, что пословицы и поговорки выходят из активного употребления?») нам представилась следующая картина: 22 респондента 6-8 кл. и 35 респондентов 9-11 кл. ответили на поставленный вопрос положительно, т.е., в данное время пословицы и поговорки, по их мнению, выходят из активного употребления. Приведем примеры некоторых ответов, мотивирующих утрату пословичного фонда.

- *«В современных СМИ пословицы и поговорки не встречаются, или их мало»*
- *«В современной речи большинство людей используют сленг и жаргонизмы, а также слова, пришедшие из иностранных языков»*
- *«Употреблять пословицы и поговорки в своей речи не модно и смешно»*
- *«В связи с всеобщей компьютеризацией и с изменениями жизненных ценностей, многие пословицы потеряли свою актуальность»* и подобные.

При этом, 18 участников эксперимента 6-8 кл. и 29 респондентов 9-11 кл. (в основном, представители старшего звена), наоборот, отметили, что *«пословицы и поговорки никогда не выйдут из активного употребления»*, *«Возможно, они будут изменяться, но смысла не потеряют»* и под.. Эти участники эксперимента мотивируют свои ответы следующим: *«Правдивость пословиц и поговорок подтверждается веками»*; *«Пословицы изменяются, но остаются в употреблении, являясь неотъемлемой частью культуры каждого народа»* и др.

4. Выводы

Таким образом, исследуемый материал, полученный после проведенного анкетирования, часто содержал противоречивые суждения, предоставлял неожиданные результаты, опровергал предполагаемые ожидания.

По результатам проанализированного нами экспериментального материала можно утверждать, что восприятие пословичного фонда школьниками разных классов неоднозначно, а вполне отчетливо отличается по многим параметрам.

Пословичные картины мира в языковом сознании школьников 9-11 классов в большей степени подвергается переосмыслению, трансформации пословиц, где, отчетливо прослеживается влияние рекламы, клишированных и прецедентных выражений, строчек из анекдотов, песен и т.п. В материалах школьников 6-8 классов эксперимента отмечается более ровное, обыденное восприятие и использование пословиц, заметно меньше примеров их перефразирования и контаминации.

Вместе с тем, сопоставительный экспериментальный анализ функционирования пословиц в языковом сознании школьников разных классов показал и наличие общих базовых элементов в языковом сознании, что свидетельствует об общекультурном пословичном менталитете двух сопоставляемых групп.

5. Источники

ДМИТРИЮК, Н. В., "Национально-Культурная Маркированность Языкового Сознания", *Вестник КазНУ*, Сер. Филол, №2, Алматы 2005, 11-16.

МЕЗЕНЦЕВА, Е. С., "Формы Существования, Функционирования и Трансформации Пословичной Картины Мира в Языковом Сознании Русских", *Автореф... Канд*, Филол, Наук, Кокшетау 2010, 46.

ЖОО ЖАҒАНДЫҚ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ПРОБЛЕМАЛАРДЫ ОҚЫТУҒА ДЕГЕН КӨЗҚАРАСЫ

Онгаркуль КОБЛАНОВА¹ - Біржан ЖАКИПБЕКОВ²

Özet

Çevresel sorunların öğretilmesinde hedefler: - bilimsel ve teknik ilerleme çağında ekolojik bilginin oluşumu ve geliştirilmesi gerekliliğinin gerekçelendirilmesi;-öğrencileri okullarda veya turizm ve ekonomi alanında yaptıkları çalışma sırasında sosyo-çevresel durumun daha da bozulmasının sonuçlarının tahmin etmek için eğitmek.

Çevre eğitimi iyi kurulmuş bir sistem, gelecek nesillerin çıkarları, dünyadaki en yüksek insan hayatı, bilgi ve ekolojik toplumun uygulanmasıdır. Bilimsel olarak, insan ekolojisinin incelenmesi sadece son yıllarda yapılmıştır. Çevreye verilen hasarın insan sağlığına neden olduğu keşfedilmiştir. Kazakistan dünyanın en zengin devletlerinden biridir. Doğal kaynaklar su, toprak, bitki ve hayvanlardır. Son on yılda, ekolojik bilimin yeni bir yapısı başladı. Ekolojik sorunların çözümünde kişinin en önemli bilimsel başarıları artık doğal çevreyi, insanın geleceğini, doğanın korunmasını ve kullanımını korumaktır.

Üniversitelerde öğretilen konu (Ekoloji ve Sürdürülebilir Kalkınma, sosyal Ekoloji), toplumun dış çevre ile etkileşimini araştıran biyosfer ile ilgili ekosistemin sadece bir parçasıdır. Ekoloji konusunu ve faaliyetlerini daha iyi anlamak için, çeşitli ekosistemlerin yapısını ve yapısını ve örgütsel seviyeleri bilmek önemlidir. Örneğin, zararlı gazların hava kirliliği gelişmiş ülkelerde ve sanayileşmenin dinamiklerinin çok yüksek olduğu ülkelerde gerçekleşir. Çevre tehdidinden kaçınmak için insanlık doğasını ve ilişkilerini koordine etmek için birlikte hareket etmelidir. Herkes vatanlarını korumak, çevreye saygı göstermek ve ona zarar veren eylemleri yasaklamak için çaba göstermelidir. Bu bağlamda, bizim arazi, ormanlar, dağlar, nehirler ve göller, üretim merkezleri ve okullarımız eğitim için değerli bir malzemedir.

Çevresel sorunların dayanışması-birçok yön ve yön yalnızca sorumlu çevre politikası koşullarında mümkündür. Ekolojik risk, doğal çevrenin çevresel bozulmaya veya kararsız dalgalanma etkilerine maruz kalma olasılığıdır. Nükleer patlamaların sonuçları. Nükleer alan nüfusunun rehabilitasyonunun karmaşık görevi ve ekolojik durumun restorasyonu günümüzün görevidir. Doğadan ayırt edemediği için, tüm modern devletlerin ana görevlerinden biri, çevreyi temiz tutmak için doğal kaynakları kullanmaktır.

Çevre eğitimine duyulan ihtiyaç, insanların yaşadığı çevreye ve çevreye bağlıdır. Ekolojik eğitim, doğaya iyi bir bakış açısı oluşturmak, doğa değişiminin sınırını tanımlamak ve kişiye daha fazla refah ve gelişme sağlayan özel sosyal davranış yasalarını öğrenmek için gereklidir. Çevresel sorumluluk, gençlerin davranışlarını kontrol etmek, faaliyetlerinin doğal ortamda anında ve gelecekteki sonuçlarını tahmin etmektir.

Anahtar kelimeler: Ekoloji, Ekolojik Sorunlar, Çevre, İnsan Ekolojisi, Ekolojik.

1. Кіріспе

Тірі организмдердің бір-бірімен қарым-қатынасын және олардың тіршілік ортасы жайлы заңдылықтарын, тыңдармандарды ғаламдық экологиялық проблемалардың болмыс, туындау себептерімен және осы проблемаларды шешу жолдарын білу. Экологиялық проблемаларды оқыту барысында қойылатын міндеттер:

- Антропогендік әрекеттерден туындап отырған нақтылы әлеуметтік-экологиялық проблемаларды қарастыру;

- Ғылыми-техникалық прогресс дәуірінде экологиялық білімдерін қалыптастыру және дамыту қажеттілігін негіздеу;

¹ «Сырдария» университеті, Математика және экономика факультеті, Урбанизация және оның қоршаған ортаға әсері.

² “Мирас” университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Урбанизация және оның қоршаған ортаға әсері, birzhan_zhkipbekov@mail.ru.

- Студенттердің болашақтағы мектептердегі жұмысы барысында, немесе туризм және экономика салаларындағы қызметі барысында оларды әлеуметтік-экологиялық жағдайдың одан әрі нашарлау нәтижелерінің мейілінше қауіпті болатындығын болжамдауға машықтандыру.

Адамзат қоғамының алдында тұрған экологиялық мәселелер барлық тарихи кезеңдерде болып келеді. Ал өндірістік қоғам мен демографиялық даму кезеңінде адамзаттың табиғатқа зиянды әсерінің нәтижелері ғаламдық сипатқа ауысты. Адам өмірінің аяғына дейін сау саламатта өмір сүру және ұрпағының болашағын ойлау үшін не істеу керектігін санасына жеткізу керек. Себебі экологиялық жағдайдың күрт нашарлауына байланысты қоршаған ортада болып жатқан өзгерістерге адамның биологиялық-генетикалық құрылымы бейімделіп үлгері алмағандықтан, адам денсаулығына орасан зор нұқсан келуде (Сагимбаев, 1997; Андреева, 2006).

2. Жұмыс Әдісі

XXI ғасырда қоршаған ортаның күрделі экологиялық мәселелерін шешу - Қазақстан Республикасының мемлекеттік көлемдегі саяси-экономикалық маңызы зор проблемаларының бірі. Қазақстан Республикасы географиялық жағынан Еуразияның орталығында орналасқан. Жер көлемі жөнінен әлемде Ресей, Канада, Қытай, АҚШ, Бразилия, Австралия, Үндістан және Аргентинадан кейінгі тоғызыншы орынды алады. Осындай кең байтақ елімізді, табиғат байлықтары мол жерімізді аман сақтап, келер ұрпаққа жеткізу - бүкіл қазақ халқының аманаты. Табиғат тепе-теңдігін қалпына келтіріп, қоршаған ортаға жанашырлықпен қарау, табиғат қазынасының, оның ішінде адамның өзін сақтап қалу проблемасы әрбір адамнан экологиялық сауаттылықты талап етеді. Сондықтан жас ұрпаққа экологиялық білім беру басты міндет деп қарау керек.

Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан - 2030» атты стратегиялық жолдауында: «Табиғатқа жанашырлық жасау - адамзаттың келешегіне жақсылық жасау. Қазіргі кезде экологиялық жағдайдың нашарлауы адам денсаулығына өз әсерін тигізіп отыр, сондықтан болашақ ұрпаққа экологиялық білім мен тәрбие беруді үздіксіз жүргізу қажет», - делінген. XXI ғасырдың күн тәртібінде экологиялық білім тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін қажет. Қазіргі уақытта адамзат экологиялық дағдарыстың қиын жағдайында тұр. Оны жеңу үшін экологиялық білім мен тәрбиенің маңызы зор. Экологиялық жағдайдың нашарлау себептерінің бірі халықтың экологиялық білім деңгейінің төмендігі немесе жеткіліксіздігі. Экологиялық білім беру - ерекше қалыптасқан жүйе, болашақ ұрпақтың мүддесін сақтау, жер жүзіндегі адам өмірінің жоғары бағалануы, ақпаратты-экологиялық қоғамның жүзеге асырылуы. Ғылыми тұрғыдан адам экологиясын зерттеу кейінгі жылдары ғана қолға алынды. Себебі қоршаған табиғатының бұзылуы адам баласының денсаулығына зиян әкелгендігі анықталды. Адам - табиғаттың туындысы, онсыз өмір сүре алмайды.

Адам экологиясын ғылыми тұрғыдан қарастыруға, оны зерттеуге үлкен әсер еткен XX ғ. өмірге келген «қоршаған орта түсінігі». Соның нәтижесінде адамның өмір сүріп жатқан жері, оның үйі, сол үйдің тұрақты таза болуы адамға байланысты. Егер оны адам қорғамаса, жағдай жасамаса, онда ертең құлауы мүмкін. Айналамыздағы табиғи органы қорғау, оның ресурстарын тиімді пайдалану - соңғы 25-30 жылдың күн тәртібіндегі басты проблема. Табиғи органы бұзу, түптеп келгенде, экономиканың өзін, нарықты және әлеуметтік өмірді бұзады. Сондықтан табиғатты қорғау арқылы үзіліссіз экономикалық дамуды қамтамасыз етуге міндеттіміз. Қазіргі кезде Біріккен ұлттар ұйымының мәліметі бойынша жер бетіндегі аурудың 25 пайызы табиғаттың ластануының нәтижесі, соның зардабынан жылына 1 миллионға жуық адам қайтыс болады.

Қазақстан - табиғи байлығы мол мемлекеттердің бірі. Табиғи байлық қорлары - су, топырақ, өсімдіктер мен жануарлар. Пайдалы қазбаларды қорғау дегеніміз - оларды мүлдем пайдаланбау емес, керісінше оларды ұқыпты, тиімді пайдалануда ысырапшылыққа жол бермеу, оның болашағын мұқият ескере отырып пайдалану деген сөз. Қазақстан Республикасы Конституциясында: «Қазақстан Республикасы азаматтары табиғатты қорғауға, оның байлықтарын үнемдеп пайдалануға міндетті» делінген. Адамдар қоршаған ортаның ауыр жағдайын зерттеп, тоқтатуға күш салса, жер бетінде үйлесімді өмір жалғаса берері сөзсіз. Елінің нағыз азаматы болу үшін ең алдымен өз өлкесін, оның табиғатын, байлығын, тарихы мен мәдениетін, өнерін біліп, зерттеу қажет (Ақбасова, Саинова, 2003).

Қазақстан Республикасының Конституциясының 6-бабы жер және оның қойнауы, су көздері, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі, басқа да табиғи ресурстар мемлекет меншігі екендігін,

олардың мемлекет қорғауында болатындығын мәлімдейді. Ал Конституцияның 38-бабы Қазақстан Республикасының азаматтарын табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндеттейді. Қоршаған ортаның бүкіл табиғи байланысы, сол сияқты адам әрекетінің басымдылығы мен соның ішінде ғылыми-техниканың қоғам өміріне жедел енуімен XX ғасырдың орта шенінен бастап, географиялық ортаның күрт өзгеруі - экология терминіне жаңаша ғылыми көзқарас қалыптастырады. Ғылымның барлық салаларының жетістіктерінде - экология кең етек жая бастады. Соңғы он жылдың ішінде экология ғылымының жаңа құрылымы басталды. Бүгін күрт өзгерген экологиялық мәселелерді шешуде адамның өзі жа-сап отырған күрделі ғылыми жетістіктерін ендігі жерде табиғи ортаны, адам баласының болашағын сақтау, табиғатты қорғау және тиімді пайдалану үшін керек. Себебі, адам мен қоршаған ортаның арасындағы байланыс XX ғ. ортасына дейін ғылымда қарастырылмаған.

3. Нәтижелер

ЖОО оқытылатын (Экология және тұрақты даму, әлеуметтік экология) пән қоғамның сыртқы ортамен өзара әрекеттесу проблемаларын зерттейтін экологияның биосферамен байланысты бөлігі ғана. Экология пәнін және оның қызметін дұрысырақ түсіну үшін түрліше экологиялық системалардың құрылымы (структурасы) мен ішкі байланысын, сондай-ақ ұйымдасу деңгейлерін білген жөн.

Киото хаттамасы - жаһандық экологиялық проблемаларды шешуге арналған, 1997 жылы Жапонияның Киото қаласында қабылданған халықаралық құжат. Киото хаттамасы - халықаралық деңгейде экологиялық проблемамен бірлесе күресуге бағытталған тұңғыш құжат.

Енді, мемлекет, жоғарыда көрсетілгендей, зиянды қалдықтар шығуының нормативін жасаумен шұғылданбайды, тек зиянды заттар шығуының ең жоғары көлемін хаттама негізінде белгілейді, сол көлемде ластауға лицензия беріп, оны аукцион арқылы ең көп ақша төлегеніне сатады. Кейін лицензияға сәйкестік қана қадағаланып отырады. Дегенмен, осы құжат қалай орындалуда дұрыс не бұрыс екенін қадағалауды жастарға үйретер болсақ, әлемдік экологиялық мәселе неден туындап отырғанын және оны қалай шешуге болатынын түсіндірген болар едік.

Мысалы зиянды газдардың ауаны ластауы дамыған елдерінде және индустриясының дамуы қарқын алған елдерде көбірек орын алуда. Атмосферадағы көмірқышқыл газдардың концентрациясының артуына байланысты бүкіл жер бетінде климат өзгеріп, температура жоғарылай бастады. Көмір, мұнай, табиғи газды энергия көзі ретінде пайдалану мен машиналардың көбейіп, индустриялық революцияның өркендеуіне байланысты бұл процесс тезірек жүреді. Осындай атмосферадағы антропогендік өзгерістердің Жер шарының жылыну проблемасына алып келетіндігін ресми мойындау 1980-жылдардың соңы мен 1990-жылдардың басында, Біріккен Ұлттар Ұйымының Климат өзгеруін зерттейтін үкіметаралық сараптау тобының баяндамаларынан бастау алады. 1992 жылы Рио-де-Жанейрода өткен Жаһандық орнықты даму саммитінде антропогендік өзгерістерге ұшырамау үшін ауаға бөлінетін газдың мөлшерін тұрақтандыру, климаттық балансты сақтау міндеті қойылды.

Дамыған капиталистік елдерде өнеркәсіптің еселеп өсуі энергияны барған сайын көп пайдаланып, сонымен бірге өндіріс қалдықтарының барған сайын көп шығуына алып келеді. Атмосферадағы ауаны ластау, су қоймаларының улануы, радиоактивтік қалдықтардың жинақталуы - мұның бәрі ірі индустриялық орталықтардың күнделікті тіршілігі. Қазіргі заманғы өндірістер табиғаттан алған 100 кг шикізаттың 3-4 кг ғана пайдаланып, 96 кг табиғаты уландырғыш немесе ластаушы зат ретінде қайыратындығын және XXI ғасырда, ғылыми-техникалық революцияның жүзеге асуына байланысты, табиғатқа, биосфераға орны толмас зиян келтіріп жатқанын ескерсек, бүкіл адамзаттың болашақ тіршілігін қандай зор қауіпке ұшырататындығына, адамның ақыл-парасатты тірі жан ретінде құрып кетуі мүмкіндігіне тірелуінде болып отыр.

Пайдалы қазбалардың ішінен республикаға ең көп экологиялық және әлеуметтік зиян шектіріп отырған - полиметалл кендері, түсті металлургия, ал микроэлементтерден қорғасын, хром оксиді, марганец және уран. Олардың басым көпшілігі шикізат күйінде басқа елдерге жөнелтіліп, дайын өнім мен қымбат бұйымның тиімділігін солар көріп отыр. Ал өз елімізде әзірге шикізат өндіретін орындардың зиянды қалдықтары мен бүлінген су, ауа, топырақ қана қалуда. Іс жүзінде экологиялық қатердің қауіптілігі сонша, оны болдырмау үшін адамзат өзінің табиғатпен қарым-қатынасын үйлестіру үшін бірлесе, бірлікте әрекет етуі керек. Ол үшін ең алдымен табиғатқа пайдакүнемдік, технократиялық тұрғыда қараудан бас тартып, онымен үйлесімді қатынас жасауға, оны бағалауға, онымен тіл табысу қажет екенін түсіну керек. Әрбір адам өз

туған жеріне, өзін қоршаған ортаға құрметпен қарап, оған зиян келтіретін әрекеттерге тыйым салуға тырысуы керек. Осыған орай біздің жеріміз, орман, тауларымыз, өзендер мен көлдеріміз, өндіріс орталықтары, біздің мектептеріміз - тәрбиелеудің құнды материалы болып саналады.

4. Нәтижелерді Талқылау

Қазіргі кезде соғыс қаупінен кем түспейтін мәселенің бірі - экология мәселесі. Адамдар қоршаған ортаны жан тәнімен қорғамайынша дүниені аман алып қалу мүмкін емес. Сондықтан, қазір бұл туралы бүкіл әлем жұртшылығы дабыл қағуда. Экологиялық проблемаларды түбегейлі шешу - көптеген аспектілері және бағыттары бар жауапкершілігі мол экологиялық саясат жүргізу жағдайында ғана мүмкін.

Экологиялық қауіп концепциясының талабына сәйкес алдымен адамның тұрмыс-тіршілігі мен қоршаған ортаға жағымсыз әсер ететін факторлар кешенін анықтау қажет.

Экологиялық қауіп - бұл қазіргі кезде немесе болашақта жоспарланып отырған адамның іс-әрекеті әсерінен, қоршаған табиғи ортаның экологиялық деградацияға немесе тұрақсыз, құбылмалы жағдайға ұшырау ықтималдығы.

Экологиялық қауіп - адам қателігі, адамзат қоғамының іс-әрекеті нәтижесінде тіршілік ағымының бұзылу ықтималдығы. Адам көбіне жақсартуға талпынамын деп, керісінше қарама-қарсы нәтиже алады. Бір жүйені жақсартамын деп, басқа жүйелердің мүмкіншілігін ескермейді (Бұзаубақов, 2000).

Қазақ халқының асыл мұраларының бірі - табиғатқа деген сүйіспеншілігі мен асқан адамгершілік қасиеті. Халық ұғымында табиғат деген қасиетті сөз, туған жер, өскен ел, ата мекен, аяулы өлке, ауылым деген аса қымбат сөздермен тең. Халық табиғаттағы өздері қастерлеген жерлерді «Әулие бұлақ», «Әулие ағаш» деп, көздің қарашығындай сақтаған. Қарлығаш, аққу, ұлар сияқты құстарды жақсылықтың жаршысы, бақыттың бастауы, игіліктің иесі деп қастерлеген. Халқымыз ежелден өсімдіктер мен жануарлардың табиғаттағы, адам өміріндегі қадір-қасиетін, пайда маңызын жақсы білген. Жас ұрпақтың көкейіне күйіп, оларды сақтап, қорғауға баулып, тәрбиелеген. «Ер - елдің көркі, орман-тоғай жердің көркі», «Бір тал кессең, он тал ек», «Дәрі - шөптен шығады, дана - көптен шығады», «Қорада малың болсын, көшеңде талың болсын», «Тау бұлағымен көрікті, бұлақ құрағымен көрікті», «Дала көркі - мал, өзен көркі - тал», «Нар - түйеден, тұлпар - биеден», «Мал өсірсең - қой өсір, өнімі оның көл-көсір» деген халық мақал-мәтелдері бұған толық дәлел. Халқымыздың өз ұрпағын, табиғатты аялап, сақтауға тәрбиелейтін алуан түрлі құралдары бар. Солардың бірі - тыйым сөздер. «Көк шөпті жұлма, таптама», «Көктемде жан-жануарға тиіспе», «Үйге кірген жыланға ақ құйып шығар», «Құстың ұясын бұзба» деген тыйым сөздер әрбір жас ұрпақтың санасына бала күнінен құйылып отырады.

Ядролық жарылыстардың зардабы. Семей ядролық полигонындағы ең алғашқы сталиндік-бериялық атом бомбасы 1949 жылдың 29 тамызы күні жарылған болатын. 1991 жылдың 29 тамызында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Семей ядролық полигонын жабу туралы тарихи Жарлыққа қол қойды. Ядролық сынақтардан зардап шеккен аймақ тұрғындарын сауықтырудың, экологиялық ахуалды қалпына келтірудің күрделі жұмысы - қазіргі күннің аса маңызды міндеттеріне жатады. Осы мақсатта ұдайы жүргізілген сыртқы саясаттағы ауқымды шаралардың арқасында бұл мәселеге халықаралық қоғамдастықтың назарын аударуға қол жеткізілді. БҰҰ Бас Ассамблеясының 52-ші, 53-ші сессияларында Семей полигонына қатысты арнайы қарарлар қабылданған болатын. Біздің еліміз радиоактивті ластанудың салдарын жоюды өз күшімен шешіп келеді. Ядролық қарудан өз еркімен бас тарту біздің елімізде маңызды саяси шешім болды. Ол дүниежүзілік қоғамдастықтың оң көзқарасын қалыптастыруға бірден-бір әсер етті (Жаналиева, т.б. 2017). Әлемдегі ірі ядролық державалар АҚШ, Ресей, Ұлыбритания, Франция және Қытай Қазақстанға қауіпсіздік кепілін берді әрі экономикалық ілгерілеуге игі ықпал еткен фактор ретінде шетелдік инвестициялардың келуіне жол ашылды.

Экологиялық жағдай қазіргі уақыттағы күрделі мәселелердің бірі екендігін, ол индустриялы дамыған орталықтарда да, оның ішінде ауыл шаруашылық аймақтарда да, өткір күйінде қалып отырғанын студенттерге түсіндіріп, ауаның, судың және жердің ластануы нәтижесінде адам өміріне, өмір сүру ортасына қауіп төніп келе жатқанына назар аудару.

Студенттердің танымдық белсенділігін арттыру, алған білімдерін кеңейту, ізденушілік қабілеттерін дамыту.

Жастардың жоғарғы экологиялық санасын қалыптастыру, өздерін қоршаған әлемді қорғауға ат салысуына ықпал ету, туған жерге деген сүйіспеншілігін арттыру, жерге деген мейірім мен

ықыласын ояту, байлығы мен әсем табиғатын қорғай білуге үйрету. Адамдардың қазіргі және болашақтағы ұрпағы үшін қоршаған орта сапасын сақтаудың маңыздылығын түсіне білетін, біріншіден, ғылым мен техника дамуы проблемаларының бір-бірімен ажырағысыздығын сезіне білетін, екіншіден, ортаның сапасын сақтай алатын, экологиялық ойлармен қаруланған және табиғи ресурстарды тиімді пайдалану жағдайында, қоршаған ортаға зиян келтірместен саланың ұйымдастыру және техникалық міндеттерін шешуге қабілетті студенттерді табиғатты тиімді пайдалана білудің неғұрлым негізді жолдарын іздеуге үйрете алатын, жоғары білікті сала мамандарын даярлауды қамтамасыз ету аталмыш пәнді оқытудың негізгі мақсаты болып саналады. Адам табиғаттан бөлініп кете алмайтын болғандықтан, қазіргі кездегі барлық мемлекеттердің негізгі міндеттерінің бірі табиғат байлығын тиімді пайдалану, қоршаған ортаны таза ұстау болып отыр. Табиғат - біздің асыраушымыз, әрі барлық сұраныс қажетімізді қанағаттандыратын қазынамыз етті (Асқарова, 2007). Дүние жүзілік экологиялық осындай проблемалар туындап жатқанда ЖОО бұл пәннің берілмеуі жастарымызды экологиялық проблемадан қашықтату.

5. Қорытынды

Экологиялық білім беруге деген қажеттілік адамның өміріне қажет қолайлы ортаны қамтамасыз ету мен байланысты.

Экологиялық білім беру табиғатқа адамгершілік қатынасты қалыптастыру, табиғатты өзгертудің шекті мөлшерін анықтау үшін, адамның одан әрі өмір сүруі мен дамуына мүмкіндік беретін мінез-құлықтың арнайы - әлуметтік табиғи заңдылықтарын меңгеру үшін қажет.

Экологиялық білім берудің мақсаты - табиғатқа деген жауапкершілік қатынасты қамтамасыз ету. Ол әрбір адамның жалпы экологиялық мәдениеттілігін қалыптастыруға бағытталған үздіксіз білім, тәрбие беру даму процестері.

Экологиялық жауапкершілік жастардың өз іс-әрекетін бақылау, табиғи ортадағы іс-әрекетінің жақын кездегі және болашақты нәтижелерін болжай білу, өзіне және басқаларға сын көзбен қарай білу және т.б.

6. Дереккөздер

АҚБАСОВА, А. Ж. - САИНОВА, Г. Ә., “Экология”, *Оқу Құралы*, Бастау, Алматы 2003, 292.

АНДРЕЕВА, Т. А., “Экология в Вопросах и Ответах”, *Учебное Пособие*, М., 2006, 520.

АСҚАРОВА, Ұ. Б., *Экология Және Қоршаған Ортаны Қорғау*, Алматы 2007, 168.

БҰЗАУБАҚОВ, К. Ж., “Мектептік Экология Негіздері”, *Оқу Құралы*, Тараз: ТарМУ, 2000, 139.

ЖАНАЛИЕВА, Р. Н. т.б., “Экологические Проблемы Казахстана”, Семипалатанский ядерный полигон, *Монография*, Изд-во Алем, Шымкент 2017, 413.

САГИМБАЕВ, Т. К., *Экология и Экономика*, Алматы 1997, 415.

ДИАЛОГ ЛЕЖИТ В ОСНОВЕ «НОВЫХ ПОДХОДОВ В ПРЕПОДАВАНИИ И ОБУЧЕНИИ» И «РАЗВИТИИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ»

Роза АЯЗБАЕВА¹ - Загида ЕГЕМБЕРДИЕВА²

Özet

«Diyalog, «öğretim ve öğretimde yeni yaklaşımlar» ve «eleştirel düşüncenin geliştirilmesi» başlıklı makale, Rus olmayan bir öğrenme dili ile 1-4 ortaokul sınıfı için «Rus dili» müfredatına göre pratik öğrenme deneyimine yazılmıştır (eğitim içeriğinin güncellenmesinin bir parçası olarak). Ortaokul çağındaki dil mastering süreci, öğrencilerin dünyanın bütünsel bilimsel resiminin bir parçası olarak dünya ve dil hakkındaki görüşlerini oluşturma bir yoludur. İlkokuldaki modern dil eğitimi, dil öğrenimini, sözlü ve yazılı konuşmanın gelişimini bütünleştirir, bu nedenle çalışma ihtiyacı vardır: her türlü konuşma aktivitesinin iyileştirilmesi: konuşma, dinleme, okuma, yazma, fonksiyonel okuryazarlık becerilerinin temelini oluşturur. Her zaman öğrencilerimin yetkin ve güzel bir şekilde konuşmasını, diyalog kurmasını ve seçimlerini tartışmasını, akıl yürütmesini ve sadece derslerde değil, aynı zamanda bunların dışında da sonuç çıkarmasını istedim

Uygulama için, diyalog eğitiminin yönünü seçtim, çünkü görevlerimden biri öğrencilerimin konuşmasını geliştirmektir. Bu nedenle, çeşitli teknikler kullanarak derslerde: işbirlikçi bir ortam. oyunlar, beyin fırtınası, çizimler, pandomim, sahne, rol yapma.

Ders diyalogu, öğrencinin sadece diyalogsal bir düşünce biçimini öğrenmesine yardımcı olan didactico-iletişimsel bir atmosfer olduğundan, aynı zamanda refleksi sağlar, kişiliğin entelektüel ve duygusal özelliklerini geliştirir, hence Rus dili derslerinde öncelikli bir bağlantıdır. Öğrenciler diyalog yoluyla iletişim kurmayı öğrendi. tartışmalara katılmak, gerçeği kanıtlamak. başkalarının önünde konuşma. Öğrenciler için güvenli, rahat bir ortam yaratmayı başardım, katkıda bulundu, çiftler halinde etkileşim, gruplar halinde. Açıkçası, iletişim, bir kişinin iletişim ihtiyacı nedeniyle doğar. Ve sürekli diyalogda eğitim sürecinin organizasyonu, öğretmenin sınıfta etkileşim kurmasına ve böylece programın fikirlerine göre yüksek puanlar elde etmesine yardımcı olan karşılıklı öğrenime yardımcı olur. Sınıftaki diyalog, öğrencilerin entelektüel gelişimine ve öğrenme performansına katkıda bulunabilir. Uygulama sırasında değişiklikleri gözlemlemek amacıyla, 2. sınıf ders kitabının bölümlerine ilişkin bir dizi ardışık Rus dili dersi hazırladım. Öğrenme sürecine uygulanan temel modül "öğrenme ve öğretimde yeni yaklaşımlar" tarafından alınmıştır. Dört ardışık ders dizisinin olumlu sonucu şudur: öğrenciler için güvenli, rahat bir ortam yaratmayı başardım, bu da katkıda bulundu, çiftler halinde etkileşim, gruplar halinde.

Sonuç olarak, öğrencilerimizi özgür düşünen, kendine güvenen, sosyal ve eğitimden sorumlu görmek istiyoruz. Açıkçası, iletişim, bir kişinin iletişim ihtiyacı nedeniyle doğar. Öğretmenlere, derslerde çocukların konuyu anlamalarını, öğrencilerin herkesin kendi fikrinin olduğunu anlamalarını, fikirlerini tartışmalarını öğretmelerini, çeşitli konuşmalar yoluyla öğrenmelerini sağlamak için diyalog kullanmalarını önerebiliriz. Biz, öğretmenler, öğrencilerimizin kendi kendine motivasyon geliştireceği bu koşulları yaratmalıdır.

Anahtar kelimeler: Öğretim, Öğretim, Yeni Yöntemler, Eleştirel Düşünme.

1. Введение

В настоящее время общество предъявляет все высокие требования к начальному языковому образованию в школе: к его содержанию, структуре, компетентности учителя. Ребенок воспитывается средствами языка и посредством языка. Именно в начальной школе он вступает в систему активных социальных отношений, для чего ему совершенно необходимо владеть социально значимыми средствами для развития личности и социализации. На базе всех учебных предметов, в первую очередь на базе русского языка, формируются важнейшие качества младшего школьника как субъекта учебной деятельности: ориентировка в учебной ситуации,

¹ Общая средняя школа №49, Наука и образование, roza_ayazbaeva@mail.ru.

² Общая средняя школа №28, Наука и образование, ZME_65@mail.ru.

планирование, контроль, оценка, обобщение, классификация. Процесс овладения языком в младшем школьном возрасте является средством формирования у учащихся представлений о мире и языке как составляющей целостной научной картины мира. Современное языковое образование в начальной школе интегрирует в своем содержании обучение языку, развитие устной и письменной речи, знания об окружающем мире и роли в нем грамотного человека, поэтому возникает необходимость работы над:

- Совершенствованием всех видов речевой деятельности: говорения, слушания, чтения, письма, которые составляют основу навыков функциональной грамотности;
- Освоением системы языковых понятий из области фонетики, лексики, морфемики, грамматики;
- Формированием познавательной деятельности учащихся средствами родного языка;
- Совершенствованием психических функций учащегося в процессе усвоения языка как средства общения: восприятия, анализа, синтеза, сопоставления, сравнения и т.п. (Инструктивно-Методическое Письмо, 2017).

Теоретические основы «Программы курсов повышения квалификации педагогических работников РК» дали мне понять, что нам, педагогам, необходимо шагать в ногу со временем, которое требует постоянных перемен и совершенства. Изучение основ и идей Программы позволили мне понять насколько можно преобразовать процесс преподавания и обучения, главенствующей фигурой в которой является ученик.

Развитие глубокого понимания учеником изучаемого предмета, обеспечение использования и применения полученных знаний вне класса обеспечат успех ребенка в дальнейшем обучении и его всестороннем развитии.

2. Методы

Для практики я выбрала именно направление диалогового обучения, потому что одной из главных моих задач является развитие речи моих учеников. Таким образом на уроках используя различные приёмы: коллаборативная среда, игры, «мозговой штурм», рисунки, пантомима, инсценирование, ролевые игры.

3. Результаты

Проблемы в обучении, касающиеся развития речи школьников являлись в моей педагогической практике одной из главных. Мне всегда хотелось, чтобы мои ученики умели грамотно и красиво говорить, строить диалог и аргументировать свой выбор, рассуждать и делать выводы не только на уроках, но и вне их. По идеям Программы именно **диалог** лежит в основе «Новых подходов в преподавании и обучении» и «Развитии критического мышления». *Результаты научных исследований показывают, что диалог занимает центральное место на уроке* (Мерсер, Литлтон, 2007).

Теоретический курс первого этапа «Лицом к лицу» позволил мне пересмотреть взгляды на диалоговое обучение. Взглянуть на старое по-новому. Это позволило мне внести корректировку в планирование уроков, пересмотреть свой взгляд на роль учителя в процессе преподавания и обучения.

Так как диалог на уроке - это дидактико-коммуникативная атмосфера, которая помогает ученику не только овладеть диалогическим способом мышления, но и обеспечивает рефлекссию, развивает интеллектуальные и эмоциональные свойства личности, по-моему мнению, он является приоритетным звеном на уроках русского языка.

Диалог в классе может способствовать интеллектуальному развитию учеников и их результативности в обучении (Мерсер, Литлтон, 2007).

С целью наблюдения за изменениями в период практики я подготовила серию последовательных уроков русского языка по разделу: «Всё обо мне», «Моя семья и друзья» (Калашникова, Беспалова, 2016). Основным внедряемым в процесс обучения был взят модуль «Новые подходы в обучении и преподавании».

Ранее на моих уроках я наблюдала, что у моих учеников доминировали следующие проблемы: недостаточно развитая устная и письменная речь, неумение высказывать и обосновывать свои мысли, нерешительность учеников, страх того, что сказанного не поймут другие.

Ученики в классе были очень скованны, боялись высказывать свои мысли перед учителем и своими одноклассниками. Естественно такое поведение и отношение влечет за собой множественные недостатки в речи.

Внося изменения в привычный для учеников ритм работы, разнообразие форм и методов работы я заметила, что дети, стали «оживать, просыпаться», вступали в диалог без страха, не боялись высказаться. Поэтому, при проведении серии последовательных уроков я постаралась спланировать их так, чтобы дети по максимуму могли принимать участие в рассуждениях, спорах, диалогах, могли представить свои работы, доказывать свое мнение и опровергать чужое.

Теперь я могу с уверенностью утверждать, что в ходе такой организации уроков даже пассивный ученик занят изучением материала и более того, он участвует в обсуждении и предлагает свои идеи. Он не стесняясь высказывает свою точку зрения, не страшась того, что оно может быть неверным или непонятым. В ходе работы я поняла, насколько изменилось отношение учеников друг другу, повысилась активность класса, что ранее не наблюдалось, что меня приятно удивило.

Начиналось все с самого простого, как казалось, создания коллаборативной среды, для которой я использовала такие приемы как: «Подари улыбку другу», «Пожелание», «Фейерверк». (Учебная программа по предмету «Русский язык» для 1-4 классов общеобразовательной школы с нерусским языком обучения (В Рамках Обновления Содержания Образования, 2017).

Данные приемы в первую очередь раскрепостили ребят, позволили им более свободнее общаться друг с другом, что явилось хорошей помощью для проведения и самих уроков.

На первом уроке диалог начался с вводной игры «Я хочу познакомить вас...», при проведении которой ученики знакомили друг друга с особенными фактами из своей жизни. О которых не было известно другим ранее, желали всем позитивные пожелания. Это был своего рода диалог, в котором участвовал весь класс. Думаю, что чаще надо проводить такте разминки, потому что по-другому начинаешь относиться к ученикам, узнаешь о них новое, начинаешь понимать и ценить их.

Уже созданная во время разминки атмосфера оказала благотворное воздействие и на проведение исследовательской беседы, во время которой мы определили правила работы в группах для того, чтобы ученики могли эффективно работать, слушать и слышать мнение других, четко высказывать свои идеи и уважать мнение других. Если раньше работа над содержанием изучаемого стихотворения на уроке ограничивалась знакомством с содержанием, ответами по заданным вопросам и выполнением грамматических заданий, то теперь на этапе «Практика в школе» я решила по-другому организовать работу над стихотворением. Эта работа была предусмотрена на первом уроке из серии последовательных уроков по теме: «Времена года» с текстом «Весна».

Работа началась в форме диалога «учитель-ученик», при котором были заданы вопросы низкого и высокого порядка. Я обратила внимание, что на мои вопросы я получала ответы в основном от учеников с сильной мотивацией в обучении. Я увидела, что они с увлечением и большим интересом отвечали на вопросы, а ученики со слабой мотивацией участвовали слабо, причиной чего была низкая подготовленность к уроку и слабый уровень знаний. Чтобы они как-то приняли участие в обсуждении, я разрешила им воспользоваться учебником. Они листая книгу, искали ответы на мои вопросы и старались ответить. В этом им помогали одноклассники, они шёпотом подсказывали им правильные ответы. Конечно, ответы учащихся на заданные вопросы не были грамотно оформлены, так как им мешало незнание темы и скудность русской речи, да и каллиграфия, у всех на разных этапах развития. Поэтому они отвечали неуверенно.

Но прежде на стадии вызова к данному виду работы я предложила всем группам нарисовать себя и свою семью и составить по три предложения, так как я хотела увидеть, как справится каждая группа и как пройдет обсуждение в группе и тем самым подойти к теме урока. Все группы нарисовали рисунок о себе и своей семье и составили предложения. Первая группа справилась намного лучше с заданием, при этом в группе они работали сообща, рисунок и предложения были более содержательными. В других группах рисунки и предложения были попроще. Когда я спросила о чем говорят ваш рисунок и какую информацию дают ваши предложения? Аня ответила, что их рисунки и предложения дают информацию о себе и семье, и что выразили они свои мысли с помощью слов и предложений. После работы с постерами, мы составляли критерии и оценивали их работу. Здесь состоялся диалог учитель-ученик. На

этом этапе урока был замечен тот факт, где ученики со слабой речью русского языка стали более ответственно относиться к групповой работе, старались активно участвовать при диалоге «вопрос-ответ».

На одном из уроков по теме «Части тела» на этапе опроса домашнего задания по приему «Мозговой штурм» был проведен диалог учитель-ученик (Гунько, Карлова, Тренина, 2016). При составлении вопросов я предполагала через ответы детей оценить то, как они понимают вопрос и как ищут на него ответ. А на стадии вызова при работе по слайду презентации, на которой были изображены картинки части тела, было предусмотрено определение темы урока. Здесь ученики работали индивидуально, но в обсуждении участвовали все члены групп. Опять ответы более правильно предоставляли средние и сильные ученики класса. Слабые же учащиеся отвечали в основном однозначно. Значит прогресса как такового не было, взаимообучение такого рода не помогало. Тогда я решила опробовать стратегию «Глаз как у орла» (Используй картинки в качестве подсказки). При выполнении этого задания я заметила, что в группах уже присутствовал исследовательский диалог. Мне очень понравилось, как ученицы Каусар и Балжан участвовали в диалоге, вовлекая членов своей группы в процесс обсуждения. Так как они не испытывают трудностей в обучении, они взяли всю инициативу на себя. Сначала они попытались объяснить членам своей группы, что от них требуется для выполнения этого задания. Работа проходила в доброжелательной обстановке и поэтому даже пассивные ученики начали подключаться в работу. Когда они работали я наблюдала за Ермухамедом, который испытывает трудности в обучении и никак себя не проявляет на уроках русского языка. К моему удивлению, он работал очень активно, предлагал свои идеи. Итогом работы этой группы было то, что ученики научились работать дружно благодаря правилам группы, которые висели у них перед глазами на протяжении всех уроков.

На стадии осмысления второго урока я использовала прием «Пытливый лев». Ученики должны были прочитать слово и по своим картинкам составить предложения. Все группы, написав свои предложения, менялись по часовой стрелке, проверяли и дополняли работы других групп. А когда группы возвратились на свои места лидеры групп начали спорить о том, что некоторые исправления в их работах неправильны и доказывали, что в их работах нет ошибок. Это была настоящая беседа-дебат, где группы спорили, доказывали свою правоту, опирались на «Шесть стратегий активного чтения» и фразу «Панцирь нОсит черепаха, прячет голову СО страха» (выделенные буквы означают предств, предскажи, объясни, соедини, спроси) обращались за помощью ко мне. Меня это очень радовало, потому что наблюдая за выступлениями учащихся я видела, что все ученики участвовали в споре активно пытались найти доказательства своей правоты.

На этом же уроке мы выполняли разноуровневые задания, используя прием «Кто быстрее?». Первыми выступали сильные ученики: читали свои задания, объясняли и дополняли друг друга. Затем выступили средние ученики они тоже объяснили способы выполнения своих заданий. Слабые же ученики одной из групп Гульнур и Оралай только переписали задание и признались, что не знают что делать дальше. Такое признание одноклассников вызвало у сильных членов группы желание им помочь. Все вместе они выполнили задание. При выполнении этого задания я сделала вывод, что взаимодействию в группе положено начало и уже не сомневалась, что взаимопомощь при выполнении любого задания уже будет обеспечена, а значит взаимообучение даст свои результаты.

На уроке по теме: «Овощи и фрукты», при проверке домашнего задания я провела взаимопроверку в форме диалога «Вопрос-ответ». Этот диалог помог заметить способности некоторых «тихих» учеников, которые обычно молчат на уроке, а тут они вступили в диалог и с удовольствием работали.

Даже самые вроде бы стандартные виды работ при правильной организации диалога способствуют достижению лучших результатов. Так, к примеру, на одном из уроков была проведена работа над содержанием сказки «Репка» и словарная работа. Если раньше этот вид работы ограничивался просто записью новых слов в словарь, переводом их и объяснением учителем значения этих слов. То сейчас я думаю, что результат такого вида работы будет минимальным.

Во время парной работы дети обсудили содержание сказки, провели словарную работу, которая требовала перевода незнакомых слов и фраз на родной язык. Затем им было дано творческое задание, при выполнении которого они должны были выбрать любой вид творчества (рисунок, пантомима, инсценирование) и изобразить сказку. Дети с интересом принялись за

работу и их варианты работ только радовали. То есть не просто прочесть сказку и выполнить какие-то задания, которые через определенное время дети забудут о нем, а обеспечение долговременного запоминания материала.

Все задания, запланированные на уроках, способствовали развитию речи, тесному взаимодействию учащихся и способствовали активному диалогу внутри группы, результат которого отражался на качестве работы всей группы.

Что мне удалось? Положительным результатом серии четырех последовательных уроков считаю следующее: мне удалось создать безопасную, комфортную среду для учеников, что способствовало, взаимодействию в парах, в группах.

Что не удалось? Отрицательным моментом в моей практике считаю то, что не все ученики в полной мере были включены в диалог. Я планирую в своей практике использовать диалог для того, чтобы дети могли на уроках выражать понимание темы, помогать ученикам осознать то, что у каждого есть своя идея, учить аргументировать свои идеи, через различные типы бесед.

4. Выводы

Нам, учителям необходимо создать такие условия, при которых у наших учеников будет развиваться самомотивация. Основываясь, на идее Чиксентмихайи (2008), который утверждал о том, что состояние, при котором внимание, мотивация и ситуация соединяются, вызывают нечто вроде продуктивной гармонии или обратной связи. Мы должны видеть наших учеников счастливыми, получающими удовольствие от процесса обучения.

На первом этапе курсов «Лицом у лицу» я вникала в суть идей семи модулей Программы, в основе которых заложена социоконструктивистская теория, указывающая на то, что дети являются активными обучающимися, которые формируют свое мышление на основе личных размышлений и социального взаимодействия. Тесная связь «Новых подходов» и идей социоконструктивистской теории переплетаются с преподаванием и обучением на основе диалога и метосознанием, или «Обучению тому, как учиться».

Для практики я выбрала именно направление диалогового обучения, потому что одной из главных моих задач является развитие речи моих учеников. Мне хочется, чтобы мои ученики умели грамотно и красиво говорить, строить диалог и аргументировать свое мнение при взаимодействии не только со своими сверстниками, но и с учителями. Результаты научных исследований показывают, что диалог занимает центральное место на уроке.

Идеей модуля «Новые подходы в обучении и преподавании» является взаимодействие во время, которого у детей самостоятельно развивается мышление и речь. Через диалог дети учатся выражать свои мысли и развивают свои коммуникативные навыки.

5. Рекомендации

В результате мы хотим увидеть наших учеников свободомыслящими, уверенными, общительными и ответственными за свое обучение. Очевидно, что диалог рождается из-за потребности человека в общении. И именно организация учебного процесса в постоянном диалоге помогает учителю образовать взаимодействие в классе и тем самым взаимообучение, которое способствует по идеям Программы достижения высоких результатов.

Мы можем рекомендовать учителям на уроке использовать диалог для того, чтобы дети могли на уроках выражать понимание темы, помогать ученикам осознать то, что у каждого есть своя идея, учить аргументировать свои идеи, через различные типы бесед. Нам, учителям необходимо создать такие условия, при которых у наших учеников будет развиваться самомотивация.

5. Источники

Об особенностях преподавания основ наук в общеобразовательных организациях (в том числе, реализующих инклюзивное образование) Республики Казахстан в 2016-2017 учебном году. Инструктивно-методическое письмо, Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, Астана 2017, 369.

МЕРСЕР, Литлтон, "Руководство Для Учителя", *Третье Издание*, 2007, 144.

КАЛАШНИКОВА, Т. М. - БЕСПАЛОВА, Р. Х., "Русский язык Для 1 Класса Школя Казахским Языком Обучения", *Учебник*, «Алматы Кітап», Алматы 2016, 147.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

Учебная программа по предмету «Русский язык» для 1-4 классов общеобразовательной школы с нерусским языком обучения (в рамках обновления содержания образования), 2017.

ГУНЬКО, Н. В. - КАРЛОВА, О. В. - ТРЕНИНА, С. О., «Русский Язык», *Методическое Пособие*, «Алматы Кітап», Алматы 2016, 159.

ЧИКСЕНТМИХАЙИ, Б., *Психология Оптимального Переживания*, М., Альфа Книга, 2008, 250.

FEATURES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES USING INTERACTIVE WHITEBOARDS

Anna KAPRIYELOVA¹ - Nataliya PUSHKO²

Özet

Makale, interaktif yazı tahtaları kullanarak yabancı dil öğretme problemini ele almaktadır. Temanın, nesnenin ve öznenin gerçekliğini, makalenin amacını ve görevlerini ve araştırmanın yöntemlerini gösterir. Ayrıca makale, interaktif beyaz tahtanın kullanıcının düşünme sürecini destekleyen, yönlendiren ve genişleten bir "bilişsel araç" olarak kullanılmasının özelliklerini tartışmaktadır; interaktif bir beyaz tahta kullanarak bilginin asimilasyonunun nörofizyolojik ve bilişsel prensipleri; Yabancı dillerin öğretimini bir tanımlayıcı yardımıyla önemli ölçüde geliştiren temel didaktik araçlar. Sonuç, edinilen bilgi düzeyini deneyimlediğini göstermektedir. Çalışılan ve uygulanan materyal temelinde yapıldı.

Uzun yıllar boyunca, öğretmen ve öğrencinin ana çalışma araçları bir tahta, bir tebeşir, bir ders kitabı, bir defter, bir kalemdi. Board - Bu, herhangi bir sınıfın ayrılmaz bir özelliğidir. Bir kurul sadece bir çocuğun ve bir öğretmenin yazabileceği bir yüzey değil, öğretmen ve öğrenci arasında bilgi alış-verişi alanıdır. Eğitimin içeriği daha önce katı bir şekilde sabitlenmişti ve öğretim yardımları sistemi bu sıkı bir şekilde reçete edilen içeriği yansıtıyordu. Ancak, bugün yeni yer işaretlerini aramak gerekiyor. Eğitim reformu, ulusal okulun yenilenmesi için ana yönleri belirledi: insancillaştırma, eğitimin kişisel yönelimi, değişkenliği ve açıklığı. Bu hedeflere ulaşılması, eğitim sürecinin önemli ölçüde yeniden yapılandırılmasını, bilgisayar araçlarının kullanımı dâhil, bilgi edinme teknikleri gibi beceriler de dâhil olmak üzere evrensel bilişsel faaliyetlerin oluşturulmasını sağlayan pedagojik teknolojilerin kullanılmasını gerektirmektedir. Bu makalenin gerçekliği, toplumumuzun yaşamındaki sosyo-politik ve ekonomik dönüşümlerin neden olduğu genel eğitimin yapısının ve içeriğinin modernleştirilmesi ile bağlantılı olarak, bir yabancı dilin okul konusu statüsü değişmiştir. Dil, insan toplumunun varlığı ve gelişmesinin olanaksız olduğu en önemli iletişim aracıdır. Önceden biriktirilmiş yerli ve yabancı metodolojik tecrübeyi dikkate alarak amaç ve hedefleri, yabancı dil öğretim içeriğini ve teknolojisini yeniden gözden geçirme ihtiyacı.

Özellikle önemli olan, inovasyon teknolojilerinin İngilizce öğretiminde kullanılmasıdır. Bugün sadece bir multimedya sunumu, bilgisayar eğitim programı veya internet kaynakları olsun, bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanmadan modern bir ders hayal etmek imkânsızdır. Dersi daha çeşitli ve anlaşılır hale getirmek için, görsel araçların çekilmesi gerekmektedir. Bu durumda, multimedya aracı, okulda öğrenme sürecini temelde yeni bir düzeye getirmeye izin verdiği için, etkileşimli ekipmanın kurtarmaya gelmesidir. Bu aşamada, eğitim sürecinde bilgi ve iletişim teknolojilerinin kullanımı çok önemlidir. Bu, öğrencilerin bilişsel faaliyetlerinin aktivasyonuna katkıda bulunur, bilişsel süreçleri uyarır ve geliştirir: düşünme, algılama, bellek. Bu teknolojilerin İngilizce derslerinde kullanımı öğrencilerin temel iletişim yöntemlerini parlak, ilginç bir biçimde yönetmelerini sağlar: konuşma, okuma, dinleme, yazma, öğrendiklerini düzeltme, diskler, slaytlar, videolar, net ve kolay anlaşılabilirlik sağlar. Belirli bir konudaki materyalin algılanması.

İlk aşamadan başlayarak, öğrencilerin yetiştirilme ve gelişim süreçlerinin modern yöntemler bağlamında gerçekleştirilmesi çok önemlidir. İngilizce dil derslerinde bilgi teknolojilerinin aktif kullanımı, yabancı dil öğrenen öğrencilerin öğrenmesine ve eğitimin temel amacına ulaşmasına yardımcı olacaktır - iletişim yeteneklerinin geliştirilmesi.

Anahtar kelimeler: Yabancı Dil, İnteraktif Eğitim, Eğitim Teknolojisi, Sınıflar.

1. Introduction

The essence and structure of the concept of "Interactive Technologies".

The ubiquitous computerization of all spheres of human activity puts before the school the question of organizing effective mass education. Today, the ability to use the tools of computer technology and

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, anna3712_82@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, chernoivanovapushko@mail.ru.

telecommunications in its subject area should be considered as a criterion of general literacy, comparable to today with the traditional interpretation of this concept - as the ability to read, write and count.

The use of information and computer technologies opens new opportunities in teaching the subject, because using ITK in English language lessons, we are faced with new forms and methods of teaching, and we are looking for new approaches and styles for the learning process.

The new standards presume that in the case of the widespread use of information and communication technologies in teaching activities, teachers will be able to create technological literacy among students (that is, the ability to solve educational and everyday tasks, and subsequently tasks of professional activity using information and communication technologies), provide deeper mastering of knowledge (understanding of the connection between old and new knowledge, understanding of cause-effect relationships, evaluating the role and significance of information, etc.)

With the specification of tasks that can be solved with the use of information and communication technologies, the standards define a list of those teachers' skills that should be formed using ICT, skills: to define and discuss how students learn and demonstrate complex cognitive skills, for example, knowledge management, solving problems, ability to cooperate, critical thinking; to help students using ICT to learn how to search, analyze, use, evaluate and manage information; To develop a thematic lesson plan and assignments for classroom performance, including the use of ICT tools and tools to promote skills in argumentation, planning, analytical knowledge, building knowledge and communication; to help students develop communication and collaboration skills using ICT; to help students, on the basis of their knowledge and relevant practical activities, develop forms for assessing the mastery of the content of the subject, its basic concepts and the ability to work with ICT of both the learner and his classmates, and also to improve the results of their work and education; develop their own skills of argumentation, problem solving and knowledge creation directly in the teaching process; to develop interactive materials and tasks involving the involvement of students in solving problems, scientific and creative activities; to help students develop a project plan and related tasks that will involve them in solving problems, scientific or creative activity; to help students use multimedia and network resources, publishing technologies in their projects in such a way as to promote the continuous creation of knowledge and communication with others; help the students to comprehend their own process of cognition.

The above list of skills demonstrates that the use of ICT in a generalized form should allow the teacher: to create such an information and educational environment within the framework of its academic subject, when the content of education is formed on a solidary basis: not only by training, but also by students; to change the ways of interaction with colleagues, students and parents in the educational process, to build the educational process on the basis of cooperation, joint problem solving, mutual learning, creation and functioning of networked communities; to focus on new ways of working with information, focusing on the ability to analyze, systemize, compare, evaluate (Atav, Akkoyunlu, Sağlam, 2006).

Great results can be achieved by applying these technologies in the teaching of foreign languages at school. The use of projection technology in combination with audio means makes it possible to draw abstracts, tables, video and reference materials in the course of explaining the new material, and in the analysis of texts - schemes and data of electronic dictionaries. This allows us to implement the principles of visibility, accessibility and systematic presentation of the material. With the help of special programs or databases in the course of the session, you can turn to almost any original text in English.

Existing electronic educational resources allow you to display information on the computer screen in the form of text, sound, video, games. A variety of themes and activities, colorful, fascinating and accessible computer tasks develop and maintain a huge interest in the study of the subject. Multimedia tools allow the teacher to adjust the curriculum, based on the interests and abilities of individual students.

1.1. One of the Types of ICT Technologies and Rules of Organizing Interactive Learning

Interactive technologies should not only be a means of presenting teaching material, an instrument that facilitates the work of the teacher, they must become a means of changing the entire educational process.

Interactive technologies aim to organize comfortable learning conditions, in which all learners actively interact with each other. The organization of interactive learning involves modeling life situations, the use of role-playing games, the general solution of issues on the basis of an analysis of circumstances and situations. Many of the main methodological innovations are connected today with the use of interactive teaching methods.

Recently, the term “interactive learning” has spread. A number of authors of publications, such as Strelnikova TD, Cherchinskaya LA, Kozyrev Yu.V., consider it from different positions (Rozenfeld, 2011).

First, it means learning, based on active interaction with the subject of learning (leading, teacher, trainer, leader), that is, this training with well-organized feedback of subjects and learning entities, with a two-way exchange of information between them.

Secondly, interactive learning is a special form of organizing cognitive activity, which has quite specific and predictable goals. One of such goals is to create comfortable learning environments, such that the learner feels successful, has his intellectual competence, which makes the learning process productive.

The essence of interactive learning is that the learning process is organized in such a way that practically all learners are involved in the process of cognition, they have the opportunity to understand and reflect on what they know and think. The joint activity of students in the process of cognition, mastering of the educational material means that each contributes its own individual contribution, there is an exchange of knowledge, ideas, ways of activity. Moreover, this happens in an atmosphere of benevolence and mutual support, which allows not only to receive new knowledge, but also develops cognitive activity itself, translates it into higher forms of cooperation and cooperation. This is noted by N. Suvorova in her work “Interactive learning: new approaches”, S. Kashlev in the work “Technology of interactive learning” and a number of other authors.

In such lessons, work is often performed in pairs, especially in the early stages of training. The positive side of this work is that all students have the opportunity to express themselves, exchange ideas with their partner, and only then announce them to the whole class. Such work is also the activity of students who combine into rotational (changing) threes, so the teacher can move children as many times as necessary, asking different questions (Krasnozhonova, 2011).

The interactive creativity of the teacher and the learner is boundless. It is important only to skillfully direct it to achieve the set learning goals.

Interactive activity in the lessons involves the organization and development of interactive communication, which leads to mutual understanding, interaction, to the joint solution of common but significant for each participant tasks. In the course of interactive learning, students learn to think critically, solve complex problems based on an analysis of circumstances and relevant information, weigh out alternative opinions, take thoughtful decisions, participate in discussions, and communicate with others.

In our opinion, during the preparation of the lesson using interactive technologies, the teacher should follow the rules for organizing interactive English language instruction in primary school, which we developed on the basis of the “Basic rules for organizing interactive learning”.

Rule one. In the work should be involved in one way or another all students. To this end, it is useful to use technologies that allow all participants to be included in the discussion process, such as working in pairs, working in small groups, rotational triples.

Rule two. Take care of a favorable atmosphere during the lesson, think about how you can attract children who are not ready to be directly involved in certain forms of work. In this regard, warm-ups are useful, constant encouragement for active participation in the work, providing opportunities for self-realization.

The third rule. Prepare a room for work. The room should be prepared in such a way that the participants can easily change seats for work in large and small groups. For students, physical comfort must be created.

Rule four. Establish clear rules of conduct in the lesson. This must be agreed at the very beginning and try not to violate it. For example: all participants will show tolerance for any point of view, respect the right of everyone to freedom of speech, respect his dignity.

The fifth rule. To treat with attention to the division of participants into groups. Initially, it is better to build it on the basis of voluntariness. Then it is appropriate to use the principle of random selection.

Thus, interactive training increases the motivation of students in solving the problems discussed, which gives an emotional impetus to the subsequent search activity of students, encourages them to take concrete actions. We believe that it is important that the fact that everyone is successful in interactive learning, each contributes to the overall result of group work, the learning process becomes more meaningful and exciting.

1.2. Interplay of Interactive, Information and Communication Technologies

In the "Approximate basic educational program of an educational institution," it was noted that "... an important condition for the development of children's curiosity, the need for independent knowledge of the world around, cognitive activity and initiative in primary school is the creation of an educational development environment that stimulates active forms of cognition: observation, experiments, etc. The school-children should be provided with the conditions for the development of reflection - the ability to recognize and evaluate their thoughts and actions as if from outside, to sit result of the activity with the goal, to determine their knowledge and ignorance, etc. The capacity for reflection - the most important quality that defines the social role of the child as a learner, student, focus on self-development" (Rakhimova, 2012).

The goals and objectives of the modern school are inextricably linked with the requirements of society, which is already unthinkable outside modern computer technologies. Using interactive technologies, it is necessary to have full knowledge of information and communication technologies. It is also worthwhile to understand the need to extend the general educational skills and skills to the formation of ICT competence of students. Teacher today is not the only source of knowledge for students. He is an assistant accompanying children to the world of information, helping and guiding them. Therefore, the ability to use information and communication technologies, develop and apply e-learning resources for teachers today is relevant, it is a time requirement.

The main purpose of using such technologies is to improve the quality of education. Creating and using electronic and educational resources, the teacher can solve several different tasks.

The first task is to make the lessons more diverse, brighter and more attractive, using more visibility, including animation, music, video materials.

The second task is to include in the lesson much more didactic material for explaining and fixing the topic.

The third task is to reduce the amount of time for monitoring and checking the knowledge of students.

The fourth task is to instill in the students the skills of control and self-control.

Also to the tasks solved in this case, the teacher can include: increasing the volume of work performed at the lesson in 1,5-2 times; providing differentiated education, by offering students to perform different tasks; the development of the ability to use various reference systems, electronic libraries, other information resources and so on.

Thus, using information and communication technologies in the classroom, the teacher must remember the three golden rules.

First, the use of any means in the lesson should be expedient and have a practical end goal. When planning a lesson, it is necessary to determine what it is necessary to use information and communication technologies, and what will be the result.

Secondly, the lesson should be dynamic. The teacher should try to diversify the types of work to use all the possibilities of memorizing and assimilating the material. For one type of work, it is not worth spending a lot of time, as the student is tired, interest fades, and the useful coefficient of his labor drops sharply.

Thirdly, the issue of preserving the health of schoolchildren is acute. It is necessary to adhere to reasonable restrictions "on the continuous use of one type of activity, and it does not matter whether this activity is connected using a computer or using an ordinary student notebook."

For children, especially primary school, the emotional component of the lesson is important. The principle of "play and fairy tales" positively affects the learning outcomes. Teacher involves students in the educational process - this is an indispensable condition for teaching in a modern school.

Thus, the use of the interactive complex and information and communication technologies of teaching contributes to the active, independent, creative, practical activity of junior schoolchildren in the educational process.

Techniques of working with the interactive whiteboard in English lessons. In the search for more modern forms and methods of work to improve the level of education, interest in interactive technologies has increased, the use of which contributes to the effectiveness of mastering the educational material. One of the actual innovations was the active use of the interactive whiteboard as a means of increasing the intensification of the learning process due to the interactivity, visibility and dynamism of the presentation of the material.

Using an interactive whiteboard is an effective means of involving students in the active learning process through the use of interactive teaching methods, which allows creating conditions conducive to the formation and development of various competencies of students.

Interactive whiteboard is a modern multimedia tool that, having all the qualities of a traditional school board, has more opportunities for graphical commenting on screen images; allows you to monitor and monitor the performance of all class members at the same time; in a natural way (by increasing the flow of information presented) to increase the student's workload in the classroom; ensure the ergonomics of training; to create new motivational prerequisites for learning; conduct training based on dialogue; teach by intensive methods using case studies (Priyehaya, 2011).

Interactive whiteboard is a touch screen connected to the computer, the image from which the projector is transferred to the board. It's enough just to touch the surface of the board to start working on the computer.

Special advantages are the interactive whiteboard in teaching foreign languages. Prepared thematic texts, training and screening exercises, illustrations, audio and video materials serve as a support for the introduction or activation of the lesson material, for repetition and consolidation of speech patterns and grammatical structures, for improving reading and listening comprehension skills, for monitoring and self-control of knowledge.

Working with the interactive whiteboard ensures the continuity, completeness and consistency of the logical presentation of the material in the study of language aspects and the improvement of students' abilities and skills, as well as in the process of forming a socio-cultural competence for the presentation of geography, culture, history of the countries of the language.

Optical technology, used in interactive whiteboards, also allows you to work with the board with any object. Infrared sensors "see" an object that is brought close enough to the surface of the board, determine its coordinates and transmit it to the computer.

Infrared and ultrasound technology allows you to work with the board only with the help of a special marker. When touching the surface, the marker emits an ultrasonic and infrared signal, which is fixed by sensors in the frame of the board.

Electromagnetic technology also implies the use of a special marker with an interactive whiteboard. Its position is determined by the sensors in the surface of the board. The same technology is used in wireless tablets, as well as in interactive panels that replace the computer monitor.

All these technologies can be divided into two conditional subgroups: boards that can be operated by the hand or boards for which a special "marker" is needed.

Each of the groups represented has its advantages. The main for one of the groups is the speed and ease of control without additional tools, while on the other hand it is easier to make the constructions and all operations related to the accuracy of the touch detection (Kashlev, 2005).

1.3. Using interactive WhiteBoards in the Learning Process

Using the interactive whiteboard significantly helps to increase the effectiveness of training, as it provides great opportunities for using the visual presentation of the material, quick search for additional information (with direct Internet access), creative approach to conducting foreign language lessons at school.

Working with the interactive whiteboard students can simultaneously see, hear, pronounce and write, which contributes to the best assimilation of the proposed material.

Working with interactive whiteboards provides simple but creative use of materials. Files or pages can be prepared in advance and linked to other resources that will be available in the class. Teachers say that preparing for the lesson on the basis of one main file helps to plan and favors the course of the lesson.

On the interactive whiteboard, you can easily move objects and labels, add comments to texts, pictures and diagrams, highlight key areas and add colors. In addition, texts, drawings or graphics can be hidden, and then show at the key points of the lesson. Teachers and students do all this at the board in front of the whole class, which undoubtedly attracts everyone's attention. Pre-prepared texts, tables, diagrams, pictures, music, maps, themed disks, and the addition of hyperlinks to multimedia files and Internet resources allow you to set a busy pace: the teacher does not need to spend much time writing text on a regular blackboard or move from screen to keyboard. All resources can be commented directly on the screen, using a special tool that allows you to add notes and comments. Files of previous lessons can always be used in subsequent lessons to repeat the material.

Interactive whiteboard is a valuable tool for learning the whole class. This is a visual resource that can help teachers to make lessons live and attractive for learners.

Effective use of the interactive whiteboard makes the lesson vivid, rich, interactive; increases the activity of students, develops memory, attention, speed of reaction and other psychological characteristics of students.

The use of modern teaching methods and information and communication technologies creates opportunities in the formation of mutual ties between the teacher and the learner, between the students themselves and between the school and the family. Currently, interactive teaching methods and information and communication technologies are widely used as modern teaching methods.

The experience of using interactive whiteboards in the learning process shows the effectiveness of this technical training tool. Advantages of using the interactive whiteboard in comparison with the usual chalkboard is obvious. Interactive whiteboard allows you to make the lesson more dynamic, informative.

Interactive whiteboard will allow you to diversify the frontal form of work and combine it with the individual in the framework of the traditional class-lesson system.

On the interactive whiteboard, you can conduct various forms of control with the help of simulators, which allow you to immediately see the result. Tasks can be performed by several students in turn, the process and the result of their actions are visible to everyone in the class (Golenopolsky, 2012).

Using an interactive whiteboard, you can combine proven methods and techniques for working with a regular whiteboard with a set of interactive and multimedia features. It should be noted that the interactive whiteboard is appropriate in teaching different disciplines in primary school.

With the help of interactive whiteboard tools, the teacher can create lessons on specific topics or use materials available in the resource collection.

The teacher, using the interactive whiteboard, can organize the permanent work of the students in electronic form. This significantly saves time, stimulates the development of mental and creative activity, includes in the work of all students who are in the class. It is necessary to take into account an important psychological moment: modern schoolchildren, whose homes usually have computers with numerous games and TVs with aggressive visuals, are getting used to perceiving the surrounding reality in this way. The interactive whiteboard features allow students to switch to the understanding that video and game programs are successfully used for teaching, contributing to the development of creative activity, hobby for the subject, creating the best conditions for mastering listening and speaking skills, which ultimately ensures the effectiveness of mastering the material in foreign language lessons (Imamutdinova, 2014).

Thus, based on all of the above, we can highlight the advantages of using an interactive whiteboard in English lessons at school.

First, the use of an interactive whiteboard in English lessons can be combined with programs for all years of study.

Secondly, the use of various interactive whiteboard tools enhances the flow of material, allowing you to work effectively with websites and other resources.

Third, interactive technologies provide more opportunities for interaction and discussion of new material.

Teachers also highlight some of the benefits of using an interactive whiteboard and additional equipment.

First of all, it's an opportunity to explain new material from anywhere in the class, using a radio panel or an interactive pointer.

You can summarize the results of interviews with students who have repeatedly worked on lessons with an interactive whiteboard.

The use of interactive whiteboard makes the classes interesting and causes the desire to perform the task correctly. Children begin to understand more complex ideas as a result of a more clear, efficient and dynamic presentation of the material, begin to work more creatively and become self-confident.

We examined the opportunities offered by the interactive whiteboard in education, making sure that the interactive whiteboard is a modern tool that makes teaching in the school more effective.

2. Methods

Employment of a set of didactic materials for conducting English lessons using interactive equipment.

With the employment of technology, methodical developments using an interactive whiteboard come to school, which not only causes students' interest in learning, but also influences the acquisition and assimilation of the knowledge taught at school. The use of interactive whiteboards in classrooms, and even more so in English classes, becomes for the teacher an integral assistant in the struggle for perseverance,

interest in the subject and organization of the collective work of the class. To substantiate and confirm the theoretical propositions, we offer a list of exercises on the interactive whiteboard with a description.

3. Results

Task number 1. Match the words with the picture.

Description. On the board on the left side are the words: apple, cheese, bread, milk, chocolate, eggs, bananas, potatoes, tomatoes, and on the right side there are pictures of these products. Trainees are encouraged to move the pictures to the appropriate words using an electronic pencil. The teacher controls the correctness of the task. After the task is performed by the choir or individually repeat the words for the teacher.

Task number 2. Move to the basket words that denote edible products.

Description. On the board is a basket. Below is a set of words: strawberries, book, potatoes, crisps, apple, pen, table, pencil. In the basket, you must add up all the “edible” words. If the learner tries to move the “inedible” word to the trash, it will return to its place. In the case of correct exercise, all “edible” words remain in the basket, and “inedible” - outside. Then the students take the words out of the basket and chant them in chorus after the teacher, and then each individually.

Task number 3. Recover from memory words.

Description. On the board in the column are written the words: tea, coffee, yoghurt, juice, milk, aqua, wine. Learning together with the teacher read the words and try to remember them. Then the teacher, using the “shutter” tool, closes one word at a time. The student should name the hidden word. Then the teacher closes one more word, and the student names two closed words. And so on, until all the words are closed and named. Then the teacher opens the “curtain” - all the words are again on the board and the students are checking themselves.

Task number 4. Restore the story.

Description. A blackboard is written on the blackboard.

I am Winnie.

I am very nice.

I am not very slim.

I am not very fat.

I live in forest.

I like honey and strawberries.

I don't like chips and cheeses.

I have many friends.

The teacher together with the students read the story several times, then the teacher, using the pen tool, paints some words, and the learners from the memory restore the story. After that, the teacher uses the “eraser” tool to open the painted words, and then the students read the story again.

Task number 5. Insert the missing letters.

Description. On the board words are written with missing letters:

m...lk	...pple	c...rrot
b...tter	j...ice	c...ke
l...mon	c...bb...ge	br...ccoli
ch...se	h...ney	br...d

Under the words are given the letters that need to be inserted in the spaces: **u e a o i**.

The learner moves the letters and inserts them into the spaces. If the trainee is mistaken, he can correct - remove the wrong letter and insert the correct one. After all the letters have been inserted, the student reads the words and gives them a translation.

Task number 6. Translator.

Description. In the left part of the board words are written in English: lemon, orange, banana, apple, cherry. The teacher asks for the translation of one word, after the student has answered, the teacher or student with the help of an electronic pencil moves this word to the right side of the board, where this word, after passing the interpreter, appears already in Russian. Everyone compares the translation with the answer of the student. Exercise is worked out with every word.

4. Discussion

Thus, the pedagogical capabilities of the interactive whiteboard, as a means of teaching, by a number of indicators far exceed the capabilities of traditional means of implementing the educational process, contribute to the improvement of the educational process, activate and make creative independent and joint work of students and teachers. Thanks to the interactive whiteboard, children learn with great pleasure and their results improve. But it is worth noting that the interactive whiteboard is just an instrument in the hands of the teacher, the same as the chalk, tables, posters, and the way this instrument "sounds" depends on the creativity of the teacher, his willingness to make the lesson interesting, understandable and memorable.

5. Conclusions

Using an interactive whiteboard in the learning process greatly increases the effectiveness of mastering the material of students with significant time savings, and also motivates learners to gain knowledge and success. Working at the lesson becomes a living action that causes the learner genuine interest, and also contributes to the improvement of practical knowledge and speech skills, the development of the sociocultural competence of students, the improvement of communication skills in a foreign language.

Analyzing various sources, we found out that interactive learning technologies are the organization of the learning process, in which it is impossible for the student not to participate in the collective, complementary, based on the interaction of all its participants, the process of learning cognition.

Also, during the writing of the work revealed that interactive training increases the motivation of students in solving the problems discussed, which gives an emotional impetus to the subsequent search activity of students, encourages them to specific actions.

Identify the relationship between interactive and information and communication technologies. We came to the conclusion that the use of an interactive complex and information and communication technologies of teaching promotes active, independent, creative, practical activity of younger school-children in the educational process.

They characterized the potential for using interactive equipment in English classes at school. We examined the opportunities offered by the interactive whiteboard in education, making sure that the interactive whiteboard is a modern tool that makes teaching in the school more efficient.

Drawing on the theoretical part of our study, we developed didactic materials using an interactive whiteboard for their further application in English lessons at school (Dolgaeva, 2013).

After analyzing the interactive tasks for the English language lessons, they came to the conclusion that using the interactive whiteboard allows to include all students in the learning process at the maximum for each learning level of success, to stimulate the development of mental and creative activity, to promote the hobby of the subject, to create the best conditions for mastering the skills of speaking and the perception of speech by ear, which ultimately ensures the effectiveness of learning the material in the lessons of a foreign language.

6. Sources

ATAV, E. - AKKOYUNLU, B. - SAĞLAM, N., "Öğretmen Adayların İnternete Erişim Olanakları ve Kullanım Amaçları", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 2006, 37-44.

DOLGAEVA, N. O., *Interactive Technical Means of Teaching in the Context of Teaching a foreign Language*, № 2, Moscow 2013, 23-28.

GOLENOPOLSKY, I., *Digital Revolution in the Teaching of Foreign Languages*, № 4, Moscow 2012, 5-7.

IMAMUTDINOVA, F. P., *Features of Using Interactive Whiteboards in Teaching Foreign Languages*, № 2(2), Kazan 2014, 54-57.

KASHLEV, S. S., *Interactive Learning Technology*, Misk, 2005, 80.

KRASNOZHONOVA, E. S., "Using an Interactive Whiteboard in Foreign Language Lessons in High School", *Foreign Language at School*, № 9 Moscow 2011, 28-32.

PRIYEZHAYA, M. N., *Basic Methods of Using Interactive Whiteboards in the Educational Process*, № 11, 2011, 24-25.

RAKHIMOVA, A. A., "Advantages of Using Computer Technologies in Teaching Foreign Languages", *Foreign Language at School*, № 10, Moscow 2012, 56-60.

ROZENFELD, A., *Recommendations For Novice Interactive Whiteboard Users*, № 5, 2011, 56-61.

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR IMPROVING THE QUALITY AND MANAGEMENT OF INDEPENDENT WORK OF HIGH SCHOOL STUDENTS THROUGH THE COGNITIVE ACTIVITY

Arzu GURBANOVA¹ - Gaziza NAZAROVA²

Özet

Öğretmenlerin ve öğrencilerin faaliyetlerinin iç işlevsel kanallarla birbirine bağlı olduğu ve birliklerinin bir süreç olarak hareket ettiği yabancı dillere “öğrenme süreci” sisteminin bir bileşeni olan bir alt sistem olarak bağımsız çalışma faaliyetlerini düşünüyoruz. Öğrenme hedefleri, öğretim konusunun içeriği, eğitmen ve öğrencinin faaliyetleri, uygulanan teknikler ve öğrenme araçları pratik olarak bağımsız öğrenme faaliyetlerinde uygulanmaktadır.

Yöntemler: teorik araştırma yöntemleri, analitik yöntem, sentez, ampirik yöntemler, konuşma, test, anketleme, öğrencilerin faaliyetlerinin ürünlerini incelemek için bir yöntem. Bilgi muhasebesi çeşitli yöntemler tarafından uygulanmaktadır. İlk olarak, sözlü konuşmalar teorik bilgi düzeyini ve temel gerçek materyalin sahipliğini ortaya çıkarır ve daha sonra öğrencilerin bilgiyi nasıl kullandıklarını, hangi becerilerin ve becerilerin sahip olduklarını belirleme fırsatı veren bağımsız çalışma testleri yapılır. Genel yönetim teorisi ışığında bu sorunu göz önüne alarak, öz-iş organizasyonu sırasında öğretmen tarafından ihtiyaç duyulan bilgileri daha spesifik olarak vurgulayabilirsiniz - zor ve aynı zamanda lise öğrencisi için anlamlı. Bu nedenle, geleneksel olarak, bağımsız faaliyet yönetiminin farklı aşamalarını «hizmet» eden üç tür bilgiyi ayırt etmek mümkündür: orijinal, güncel ve Sonlu. Orijinal bilgilerin değeri ve önemi, işin amacını doğru bir şekilde belirlemenize ve programın eylemini, öğrencinin belirli görevleri yerine getirmesine yeterli hazır olmasını sağladığıdır. ayrıca, sadece görevlerin kullanılabilirliğini ve uygunluğunu değil, aynı zamanda öğrencilerin bilişsel yeteneklerini geliştirme açısından optimum hale getirmeyi de doğru bir şekilde değerlendirebilmenizi sağlar. Öğretmen, biyolojik veriler, sosyal faktörler, kişisel özellikler, genel gelişim düzeyi, bilgi ve beceri düzeyi gibi bilgilere sahip olmak son derece önemlidir.

Tepkiler, entelektüel inisiyatif, gerginlik, düzeltme ve hata arızası: aynı derecede önemli bir rol öğrencinin faaliyetlerinin kendisi ve zihinsel durumunun çeşitli yönlerini yansıtan güncel bilgiler oynar.

Nihai bilgilerin en önemli göstergelerini vurgulayın:

- Bilgi elde seviyesi (dolgunluk, genellik, çeviklik, etkinlik);
- Beceri ve beceri düzeyi elde;
- Bireysel ve tipik bilgi ve beceri boşlukları;
- Tüm görevleri (cevap mantığı, eleştiri, özgünlük, kendini kontrol, yaratıcılık) yaparken tespit özerklik.

Yaptığımız Çalışma, bir sistem olarak yabancı bir dili eğitirken yönetilebilir bağımsız çalışmanın, eğitim, iletişim ve eğitim amaçlarının uygulanmasını sağladığına karar verir. Sistem yaklaşımı, diğer yabancı ve ulusal dillerin yanı sıra yabancı dil olarak Rusça dil eğitimi için uygulamanın kapsamını genişleten yönetim mekanizmalarını açma fırsatı verdi. Tespit edilen yapı, işlevler, bağlantılar, fonlar, faktörler, mekanizmalar ve kontrol koşulları bitkin değildir ve daha fazla araştırma için bir rezervtir. Sonuçlar ve öneriler bu makaledeki veriler, hem ortaokulların, hem de ileri yabancı dil öğrenimine sahip okulların hem de kolejlerin ve yabancı dil kurslarının müfredatında uygulamalarını bulabilir.

Anahtar kelimeler: “Bağımsız Çalışma», «Yönetim», «Bilişsel Aktivite», «Yabancı Dil Dersi», “Lise Öğrencisi”.

1. Introduction

Independent learning activity is considered by us as a subsystem that is a component of the “learning process” system for foreign languages, in which the activities of the teacher and students are in-

¹ «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, arzu_gur@mail.ru.

² «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, nazarova.gaziza@mail.ru.

terconnected by internal functional channels and their unity as a process. The practical purposes, the content of the subject, the activities of the teacher and the learner, the methods and means of instruction are found in this very activity.

Independent work of high school students is also interpreted as a system with integrity characteristics, as it unites the out-of-class activities of high school students, gradually shifting the level of his speech skills to a higher level; dynamism, because there is a transition that a student has from ignorance to knowledge, from skills to abilities; interaction with the environment with the primacy of internal laws (self-movement) over the external, in the process of learning (acting as a medium), motivation, internal attitudes, attitude toward learning play a great role for a learner.

Any management is systemic. Management of independent work is the functioning of the system in the system. Therefore, it is necessary, on the one hand, to study the properties, relations and connections of the system of independent work with the management system of this activity, and on the other hand, to reveal the pedagogical conditions and establish the structure of the management system as such one. Therefore, the program of research included a large number of sections of this system of management of independent learning activities, in order to investigate the relationship between them as closely as possible.

For example, silence, good illumination, an interesting study task, a calm, friendly conditions (atmosphere) of the class allowed the senior student to concentrate on the subject of their activities. In other words, all impacts are one-order, each of them is directed to the achievement of a certain result and nothing prevents it.

However, if the student is influenced by affective factors (anxious, hungry, sick, etc.), such means of influence are no longer sufficient to obtain the desired effect, since his activities are controlled by external influences, in addition to external ones. In this case, the external and internal influences are different, and, consequently, their nature is different.

The previous factors refer to the level of didactics, the latter ones to physiology or psychology. This means, the essential characteristic of the impact in the control varies depending on the level of control. The process of transition from external to internal management is characterized by the presence of levels of influence and hierarchy of management.

Under the pedagogical conditions for improving the quality of independent work of senior pupils when teaching a foreign language, we mean the system for realizing the interaction between the teacher and the student in the form of a specific process of acquiring knowledge, skills and abilities on the basis of independent intellectual analytical and synthetic activity, the product of which is always included in higher level, that is in communication.

Managed independent work should be an integral structure, the components of which are extra-curricular independent work, which is a necessary preparatory stage for working in the classroom and classroom independent activity.

Independent work in a foreign language, being an external form of manifestation of independent educational activity outside the lesson, is a process of mastering speech activities by the learner, the use of which enables him to perform "speech acts" in the process of speech activity in classroom employment (Зимняя, 1989).

Independent work at the lesson is a process that logically completes the formation of speech skills included in speech phenomena and then into an act of communication in a foreign language.

Management is understood as a system of impacts in order to maintain a controlled structure of a managed object, maintaining a mode of its operation, qualitative specificity, improvement, development for the implementation of a given program and achievement of the set goals.

Unlike management, an organization is interpreted only as internal orderliness, coherence, interaction of more or less differentiated and autonomous parts of the whole, as a set of processes or actions leading to the formation and improvement of interrelations between parts of the whole.

As one can see from the definition, the organization does not guarantee the achievement of the set goals. It is rather an initial stage of management, when it is necessary to streamline the process of interest to us, to achieve consistency in the actions of its constituent components.

But the organization does not ensure the qualitative stability of this process, the safety of its structure, for any process is dynamic, and therefore it undergoes to changes. In order to manage it, it is necessary to constantly regulate its course and to stimulate the progress to the intended goal according to the given program to obtain a guaranteed result.

Management is particularly important in the independent learning activity of high school students in a foreign language, where constantly a form of expression of a certain meaning should be in the field of a teacher's view.

Independent learning activity in a foreign language means the use of a system of external and internal influences of the organizing, regulating, stimulating and self-regulating nature that form and maintain the necessary physical and mental readiness of the high school student to achieve the desired result, possibly by the shortest way and facilitating its progress from the lower order to higher and to self-improvement (Гузеев, 2000).

Organized independent work is an orderly process of external influence with the help of an arsenal of organizational means, leading to the coordinated external activity of the student, the motive of which does not guarantee the achievement of the goal.

Management saves the structure of the managed object, maintains its operation mode, implements the specified program, achieves the goal with guaranteed result.

The organization does not have such properties, it only arranges the parts of the whole, coordinates their actions, establishes their interrelation, not guaranteeing the realization of the given program, the achievement of the goal and the desired result. We treat the organization as an initial stage of management. In the analyzed works the concepts of "organization" and "management" are very often used together.

The problem of the rational organization or management of independent work in the educational process has been the subject of scientific research for a long time. Quite a large number of works devoted to this problem testify not only to its relevance, but also to its complexity and diversity in the proposed forms of organization, management and ways of assessing effectiveness.

2. Methods

It is clear that the analysis of these works significantly becomes difficult if we do not attempt to single out the main directions on which studies were conducted for the beginning. As a methodological criterion was taken the way of organization or management of independent work, offered by the authors of the works. Analysis of the literature made it possible to identify five such areas.

The first direction is characterized by the fact that the author, not delineating the concept of organization and management of independent work, understands by them a number of organizational and administrative measures reducible to the revision and streamlining of plans, programs, creation of independent work schedules and control cards, the uniform distribution of the training load, the study of the budget of the trainee, the reduction of the hours of study, the revision of the volume of homework, the generalization of experience (Бабенко, 1979).

The second direction is characterized by the desire of the authors to solve the problem of organizing and managing independent work through the development of the ability of independent mental work among senior pupils. It is essential that the development process of the ability of independent mental work among high school students can proceed in different ways:

- The method of "trial and error", in which the high school student independently finds ways of processing educational information, methods of organizing its activities, poorly organized and completely uncontrollable;

- The formation of skills of independent educational work, when a high school student is working on a specially selected material with gradually more complicated tasks and more or less clear instructions about the nature of his independent activity, remains uncontrollable or poorly managed, although senior students are informed about the methods of work.

In this case, the skills of independent work are developed more purposefully and for a shorter period in comparison with the first path;

- A direct way in which the skills of independent educational work are developed in the process of joint work of high school students with a teacher, under his direct guidance and control. In this case, the acquired skills and abilities of independent work are much faster and more firmly formed and provide a transfer to new conditions and sources of training.

Due to this, it is supposed to hold special courses, conduct practical exercises, interviews, create manuals, instructions, etc.

The third direction is characterized by the desire of the authors to create effective types of independent work: various types of benefits, memos, the use of technical means of instruction (TMI) and the way of control over technical means of instruction (TMI), etc.

The fourth direction unites the authors who aspired to study the features of mental processes occurring during independent work and rationalization of education on the basis of the revealed regularities.

The fifth direction characterizes the search for ways to manage independent work with the aim of intensifying the learning process. It develops in several aspects, depending on the methodology of research, the theory of learning, and, to some extent, the subject of study. The factor that unites all studies is the idea of management, which is developed, mainly, in cybernetic and system lighting (Бабенко, 1979).

The introduction of programmed training allowed to optimize, individualize, first of all, the independent work.

The problem of organizing or managing independent work is complex and multiaspected. The representatives of each direction tried to highlight one of its aspects, which undoubtedly contributed to its development.

We also tried to find a place for independent work, to link it with other parts of the educational process, to allocate special time for its implementation. It is necessary to determine what place is assigned to independent work in the entire training system, and what specific role it should play in teaching each particular discipline. Of course, this aspect of the problem is only its uppermost layer, the shell.

Representatives of the second direction quite rightly interpreted the organization as the management of the process, as a result of which the high school student will master the technology of self-education, i.e. the development of the problem was conducted in the vein of specific academic disciplines and the skills of independent work necessary for mastering them. This process is also important.

During its decision the majority of authors have come to a conclusion, that development of ability of independent work cannot be given "at the mercy" to the case, that this process needs to be guided. Along with this, the conclusion was gradually brewing that it was not a question of whether the teacher was present or absent during this work, but in the least guiding this process, in the nature of the directing instructions.

The representatives of the third direction dealt issue of this matter. The concept of "organization" has acquired a different meaning. It meant the streamlining of the activities of high school students on the basis of effective types of independent work.

Intensive development of this issue led to the creation of many materials for independent work. Probably, therefore, the authors of this area use the term "independent work" more often in the sense of "teaching task", "work intended for independent fulfillment".

The carried out experiments showed that the type of independent work that was not always effective from the standpoint of the researcher gave the desired results in practice. It became quite obvious that a high school student, his behavior, and his way of thinking during independent work require the closest attention.

Representatives of the fourth direction linked the data of psychology with didactics, interfered deeper into the essence of the psychic activity of high school students. The concept of "organization of independent work" was understood as the coordination of intensive external influences on the basis of the prepared study assignments with the patterns of the cognitive activity of the senior pupil. The word "management" became to be added to the combination of "organization of independent work".

Representatives of the fifth direction, armed with the theory of management, were able to come close to realizing the thesis about managed independent work. On the one hand, the types of study assignments (programmed manuals, programmed devices, automated classes, various technical training aids, etc.) were improved, on the other hand, tools were developed for the emotional impact on the senior pupil.

Such management gave the base to talk about the intensification of the learning process, since the time factor began to play a huge role. But along with this, the costs of "industrializing" the learning process also appeared.

Particularly acute was the need to remove the intellectual fatigue arising in conditions of limited time, hard work with technical means of training, work in the control mode, etc.

It also turned out that when a student "communicates" with a machine or when working with a benefit, the student's state correction is not taken into account, i.e. his emotional and mental state is not formed accordingly.

The ways and means of forming the necessary mental state of high school students and the creation of adequate external learning conditions that stimulate the formation of such a state have not been studied; requires the decision to create the appropriate material and technical security that allows the implementation of the management program, and the study of the necessary sanitary and hygienic conditions for its implementation.

In applying to independent work in a foreign language, it should be emphasized that it is a system for realizing the interaction of the teacher and student in the form of a specific process of acquiring knowledge, skills and abilities that are manifested in the assimilation, processing, storage and use of foreign educational information on the basis of an independent intellectual analytic - synthetic activity, the product of which is always included in activities of a higher order, i.e. communication in a foreign language.

When teaching languages, management of independent work should be understood as a synthesis of external and internal effects.

Under the management of independent work is meant the use of a system of external and internal influences of the organizing, regulating stimulating and self-regulating nature, which form and support the physical and mental (especially intellectual and emotional) preparedness of the high school student for the achievement of a given result of educational activity as quickly as possible and promote his progress from skills of the lowest order to the highest and to self-improvement.

In its turn, managing the independent work of a high school student is a holistic dynamic self-developing process of mastering a foreign speech activity. This is done on the basis of guided extra-class independent work and independent self-employment. The complex of internal and external influences on the senior pupil leads to the formation of him as a person.

Extra-class independent work, representing a necessary preparatory stage for class independent work, is characterized by relative autonomy and completeness in form, dynamics of development in content (from language exercises to speech), subordination in function.

In other words, independent work on a foreign language, being an external form of independent learning activities outside the lesson, consists in mastering the student by speech actions, the use of which gives him the opportunity to perform speech acts in the process of speech activity in the lesson.

Classroom independent work, being a component of a system managed by independent educational activity, represents a logical completion of the formation of speech skills included in speech activity and further into an act of communication in a foreign language, and is characterized by continuity, dynamism, and creative direction.

Managed independent work as a system is represented by external, internal management and self-government.

The success of self-directed work is facilitated by the presence in high school students of value orientations, which manifest themselves in the process of communication and help to manage the personality.

The ability to communicate in a language helps to shape the personality of a high school student in the presence of a deterministic goal of activity, a certain level of knowledge in order to carry out independent learning activities, the management mechanisms of which are value orientations, control, self-control.

The satisfaction of the need for independent work is facilitated by the corresponding intentions, the ability to assess the possibilities of the objective situation and the prospects for its transformation. In the presence of a system of value orientations, the activity of the senior student's personality, the productive perception of the material and its successful reproduction are guaranteed by such mechanisms as positive emotions, interest, attention, probabilistic forecasting, auditory control.

After-care attention helps to relieve fatigue, adaptation and disclosure of the reserve capabilities of a senior student. It is largely ensured by constellations of dominant foci in the cerebral cortex in the process of assimilation of information during the independent work of high school students.

In the process of mutual exchange of information between a teacher and a high school student, each of them experiences also the informational impact of the environment. The educational information is assimilated with greater productivity, if it is correctly organized, the way of its presentation is scientifically justified, the amount of it is experimentally established, the ways of fixing it in memory are psychohygienic.

Affective information is most clearly manifested in the process of controlled communication during class independent activity, where the interaction of needs, motives and goals as a future result of activity, including anticipating actions based on student interaction with the environment, is realized (Скаткина, 1982).

Our research allows us to conclude that managed independent work in teaching a foreign language as a system ensures the implementation of educational, communicative and educational goals.

The system approach has made it possible to reveal the mechanisms of management, at the expense of which the sphere of its application for teaching to other foreign and national languages as well as Russian as a foreign language is expanding. The revealed structure, functions, connections, means, factors, mechanisms and management conditions are not exhausted until the end and are a reserve for further research.

To effectively manage the reading of a high school student, you need to know his personal qualities and state of progress. This requirement became an axiom of pedagogical science and a guide for the teacher in organizing various types of activity for high school students.

Considering this problem in the light of the general theory of management, it is possible to specify more particularly those types of information that are necessary for the teacher when organizing independent work - difficult and at the same time significant for a senior student.

Already at the beginning of the work the teacher must have the necessary data about the student, characterizing his readiness for independent action. It is equally important to be aware of the changes that occur in the process of activity, as well as the final results of it.

Therefore, conditionally, it is possible to distinguish three types of information that "maintains" different stages of managing independent activity: the initial, the current, and the final.

The value and significance of the initial information is that it allows to correctly determine the purpose of the forthcoming work and to plan an action program that is adequate for the student's readiness to perform specific tasks. In addition, it provides an opportunity to correctly assess not only the availability and feasibility of assignments, but also their optimality in terms of developing cognitive abilities of students.

What is important to know about the initial state of the student?

In domestic and foreign pedagogy, such indicators of the initial information are distinguished:

- Biological data: age, health, fatigue, working capacity (Бабенский, 1985);
- Social factors: features of the microenvironment of the student (Бабенский, 1985);
- Personal traits: volitional, emotional, introversive, extraversion (isolation or sociability);
- The general level of development: mental abilities, life experience, needs, interests (Бабенский, 1985); Level of knowledge and skills (Тальзина, 1983).

Thus, mass inspections conducted during the transition of schools to a new content of education showed that the scientific level of knowledge of students as a whole has increased, intellectual skills have become more developed.

During the test of the general development of high school students, standard tests can be used.

It should be borne in mind, however, that the use of standardized tests for diagnostic purposes does not give a complete psychological and pedagogical characterization of each student, as evidenced by the experience of intellectual testing in foreign countries.

Such methods lead to a one-stage, static test of individual components of the cognitive process in isolation from others, those that manifest themselves in the student's constant, complex activity.

Test works often do not reflect the real abilities of students in connection with that particular situation, the conditions that formed at the time of the general audit. Therefore, identifying the readiness for the independent work of a particular team, groups and individual students, it is necessary to organize different types of activities in which the various abilities of students are manifested.

This goal should be a preliminary record of knowledge and skills, which is usually conducted at the beginning of the school year in introductory lessons, as well as before studying the large topics of the course. Its main purpose is to diagnose the basic knowledge and skills of independent work necessary to assimilate new material and acquire new ways of working.

Preliminary accounting of knowledge is realized by various methods. First, in oral conversations, the level of theoretical knowledge and mastery of the main factual material is revealed, and then

self-checking tests are conducted, which enable to establish how students apply knowledge, what skills and educational skills they possess.

It is advisable to subject written works to the element analysis, by means of which it is possible to determine exactly which elements of knowledge need to be restored, which skills and abilities have not been formed.

Observing the performance of verification works, the teacher simultaneously fixes for himself and other important aspects of student activities - the pace of work, activity, interest, to take into account, then, in the management of independent work of high school students.

No less important role is played by current information, which characterizes the state of the cognitive process. These are the "variables" that appear during the fulfillment of the task and reflect the various aspects of the student's activity and his mental state: reaction, intellectual initiative, tension, correction and non-correction of errors.

Of course, it is difficult to fix all sets of variables under the usual conditions of a class-lesson system. Therefore, the attention of the teacher can be focused on those indicators of current information that characterize the student's progress toward the goal of the work.

So, as applied to the process of forming the actions of N. F. Talyzina, the following indicators of information are singled out:

- Whether the learner does the action that is programmed;
- Whether he correctly fulfills;
- Whether the form of the action corresponds to this stage of assimilation;
- Whether the action with a proper measure of generalization, development, automation, speed of execution forms, etc. (Талызина, 1983).

Of course, in each specific case, the content of the current information will depend on the program that is assigned to the student, but the most typical indicators of it for independent work are:

- Ways students perform tasks;
- The difficulties arising in the process of work, and the causes that generate them;
- The student's independence (in mastering the problem, choosing the method of solution);
- Self-Control of the student (its direction, methods, efficiency) (Талызина, 1983).

This information must be obtained in the course of the assignment and used to correct the work, if it is necessary. It is important to take into account not only the accuracy of perception, the correctness of performing independent actions, but also the degree of student independence. A student who made a mistake, but has a high degree of self-control, can correct it himself, perform self-correction. At the same time, the teacher must correct the work of another student.

All of the above mentioned affects the independent work and is exposed in it much faster than in ordinary general class work. Therefore, when revealing the intermediate results of a student's activity according to a strictly prescribed program, it is necessary at the same time to take into account information characterizing the manifestation of the "human" factor and create a favorable emotional background, to support a positive motivation for the activity.

An important role in the management cycle is played also by the information obtained after the end of the work. It is important, first of all, for an objective analysis and evaluation of the entire course of independent work, since it allows to find out to what extent the results obtained correspond to the goal set for a high school student, to what extent the sequence of activity stages is correct and expedient. Thus, the overall result of the whole work, its logic, design is revealed.

We will mark out the most significant indicators of the final information affecting the subsequent control cycle:

- The achieved level of knowledge (completeness, generality, efficiency, efficiency);
- The achieved level of skills;
- Individual and typical gaps in knowledge and skills;
- Independence, found when performing all tasks (the logic of answers, criticality, originality, self-control, creativity) (Рувинский, 1983).

Based on the analysis of the quality of each task, the teacher has the opportunity to record, to mark achievements, successes of a high school student. This has a noticeable effect on the motivational side of the personality of the high school student. At the same time, the identified errors signal to the

teacher about which of the senior pupils should be subjected to additional corrective work aimed at eliminating gaps in the studied topic.

The concept of “pedagogical leadership of independent activity”, which exists in the pedagogical literature, is characterized by different signs in different authors.

For example, B. P. Esipov points out that the teacher must introduce the teaching of pupils to various methods and methods of independent work in the educational process, make assignments with a gradual increase in the degree of independence, instruct and advise students, teach them to self-control, study their development, taking into account the individuality of each and at the same time educate their activity, independence, initiative as personality traits (Есипов, 1961).

According to N. G. Dayri, the pedagogical leadership in independent work is expressed in preparing students for the solution of tasks. It's most important links are: the developing presentation of the teacher, showing how to consider in the search for a solution, explaining the methods of work, the systematic requirement to apply the available knowledge, the gradual complication of tasks, the verification of answers to an independent task (Дайри, 1973).

From the point of view of G. E. Rudzitis, the pedagogical leadership should include: the arming of students with the knowledge, skills and abilities necessary for the performance of the study task and the activation of mental activity (Рудзитис, 1998).

However, in practice, we often convince that the knowledge of the student's abilities and careful preparation of independent work does not at all guarantee its high results, as well as individual methods of leadership. Knowledge of the individual characteristics of the student does not give anything unless the teacher offers him an adequate task.

The manuals prepared in the office “will not work” unless special instructions are given to their use, and the current information “will hang in the air” if the teacher and the pupil are not indifferent to it.

In other words, all the pedagogical conditions for productive independent activity can exist, but, nevertheless, the expected results will not be achieved. This is often explained by the fact that all the methods of pedagogical guidance used are systemless, disunited, isolated from each other.

Therefore, the final result of independent work depends on how the organizational conditions are used, the knowledge of the teacher and the willingness of students to manage the cognitive process.

In addition, subordinating the pedagogical leadership to independent work with the requirements of the general management theory, we have the opportunity to consider it as a holistic, continuous process that is characterized by a specific structure and specificity.

When the pedagogical conditions are revealed, the management ensures the realization of the teaching, educational and developing functions of the independent work of the senior pupils at the lessons and at home.

This approach makes it possible to consider the management of the independent work of high school students as a two-way process in which the students themselves perform managerial functions, expressed to a greater or lesser extent throughout the work.

All stages of the process of searching for pedagogical conditions and management are interrelated and interdependent. A clear formulation of the task and instruction reduces the probability of errors, unclear questions at the corrective stage, and current monitoring makes it easier for the teacher to ascertain the verification and evaluation of the work (Щедровицкий, 1993).

For the independent work, activity and independence of high school students are also characteristic, which are expressed, in particular, in aspirations for self-government. Elements of self-government can take place already at the first stage, when the teacher puts forward a cognitive task, and the student “appropriates” it when the orienting basis of actions is formed.

At the final stage of the work, self-management can be implemented in a self-examination, which the high school student conducts, verifying his response with a standard, a model of the correct answer. Therefore, the managerial actions of the teacher should be directed to orient the senior pupils to self-control, self-correction and analysis of the results of their activities, therefore, the optimality of management can be assessed not only based on the results of the completed task, but also on the degree of self-management of high school students in the work.

If we are talking about the independent work of students, the right question arises: do students, especially high school students, need consistent and continuous pedagogical guidance for their activities. What is their need for the managerial actions of the teacher?

In order to clarify these issues, we conducted a special study on the basis of several secondary schools. Students of the 10th grade were asked to answer the questions: "Do you need the help of a teacher when doing independent work?", "What help do you need?"

3. Results

The results of the analysis of the answers showed that almost all respondents needed pedagogical guidance. In fact, there was not a single student in the class, or there was only one who did not need the help of a teacher. Even well-prepared students needed help or advice from the teacher. Although not as often as the rest.

The answers for choosing the second question corresponded to those elements of management that reflected his procedural aspect: the teacher's explanation of the task, the observation of the teacher at work, the teacher's answers to the students' questions arising in the course of the assignment, the correction of work, its verification and analysis.

At what stage do the students most need pedagogical leadership? The most significant for senior pupils was the stage of management, on which the process of cognitive activity proceeds most intensively. Mental and volitional tension, which appears in independent actions, are manifested not only in concentration, depth of work, but also in the need for communication aimed at discussing emerging issues.

Communication is necessary for the student in order to establish himself in his own quest, receive reinforcements in time, or share his findings with his comrades. Therefore, the need for it is experienced not only by weak students, but also by those who can easily cope with the task.

At the same stage, there is necessity to correct the task for some students. Everyone is well aware of situations when, in the performance of a task, a part of strong students copes with it quickly and the teacher is forced or released from the lesson, or to offer them additional tasks.

At the same time, for a different category of students, tasks are clearly beyond their power and, consequently, there is also a need to make adjustments in them so that they do not condemn these students to futile actions, cheating and dissatisfaction. Therefore, the psychological situation arising when trying to perform a task is extremely difficult. Some students experience the joy of success. They realize their potential possibilities, strive to perform more interesting and challenging tasks for them.

Others, on the contrary, lose interest in the work, faith in their strength, but, not wanting to lag behind their comrades, are ready to accept their help or teacher's help. If they do not receive it, they often resort to mechanical cheating.

Unfortunately, the complexity and value of these situations are not always recognized by teachers and do not always receive adequate pedagogical instrumentation. The teacher offers several more tasks of the same type to a student, who has coped with the task quickly, although the value of such correction is small, since the strong student does not receive satisfaction from the same tasks, because he does not receive the mental load corresponding to his capabilities. A weak pupil often remains alone with his difficulties until the end of the work, unable to cope with the task.

There is no expressed need for senior pupils in the control of the teacher, both in the work process and after completing it. This is probably due to the fact that the students themselves are not sufficiently aware of the importance of feedback, cannot correctly assess its role.

Thus, the observations and the survey showed that in the course of an independent performance of the task, students experience a need for the teacher's managerial activities in part. The increase in their independence does not reduce the need for pedagogical leadership.

In the practice of leadership of independent work, the first stage is presented, although it often reveals serious shortcomings: an unclear statement of the task; lack of coaching, self-control, motivation.

The least manageable part of independent work turned out to be its corrective character, when students experience the greatest need for pedagogical leadership.

Very rarely schoolteachers guide to self-control in the process of performing the task.

All our work with high school student's shows that in the practice of teaching the opportunities for managing independent work of schoolchildren are not fully realized, does not form the students' self-management skills, and therefore, the development of independent activity.

Determining the content of corrective control, it must be borne in mind that the central element of independent work is the independent actions of students. Therefore, monitoring should be aimed at identifying ways to perform these actions.

Particular attention should be paid to the student's independence in the work, as well as to the difficulties that arise in the performance of the assignment. Thus, those intermediate results that characterize the very process of independent activity are revealed, which is important and necessary for the management of this activity.

The information received by the teacher about the degree of student independence, the motives of the activity, can be taken into account when organizing the next class.

The peculiarity of corrective control is also that it stimulates self-checking and self-correction to a greater extent than checking in any other situations, which provides an opportunity for internal and external feedback in the overall process of managing independent activity.

The most important and acceptable method of control for all subjects is the direct observation of the fulfillment of tasks. Observation should be carried out, first of all, in relation to all students of the class, in order to see the general picture of the activity of high school students: how they perceive the task, how interest, concentration is manifested; at whom there are difficulties, uncertainty.

As a rule, the general mood, or more precisely, the working mood of the class is clearly visible. If the teacher carefully observes the work of the class, he can use techniques aimed at correcting the activities of all students: clarifies the essence of the task; prevents an error usually committed by most students; students must control their own actions.

Therefore, it is advisable for a teacher to observe the sequence of actions of students, including strong pupils, to review their workbooks, notes, and to recommend other methods. He observes the degree of independence, confidence in the actions of students, talks with some students, finds out the awareness of their actions.

The verification of the results of independent work should be carried out after the completion of the work, for an objective analysis of pedagogical conditions and an assessment of the entire course of work.

Analyzing the overall result of the work, it is necessary to compare it with the results of previous works in order to determine the change in the level of knowledge of everyone in the class, and also to establish what characteristic gaps and errors the student has retained.

Checking the work, it is important to pay attention to the pedagogical conditions under which the students' independence, their creative approach, originality of the solution are realized; a one-sided approach to verification performs only a control function, has a negative impact on the motivational sphere of the individual, when high school students learn about the results only after a while or they are not informed at all.

All this reduces the value of independent work in the eyes of students, and often interest in the subject. Therefore, it is important that the verification and evaluation of such work is an incentive for the student's subsequent activity, inspires confidence, interest, and not only to the content of the material, but also to the ways of working. It is actually that there is the task of strengthening the educational function as an important pedagogical condition for checking the independent work of high school students.

At the same time, it is advisable to conduct the results of the work in such a way that senior pupils take an active part in the analysis of errors, interesting finds, and mutually review the completed tasks. In this case, the identification of knowledge, skills and skills simultaneously ensures the development of self-management skills. Therefore, the final check of independent work must meet the following requirements:

- The check should be directed to a thorough analysis of the results of the training activities of high school students and to personally determine the degree of mastering the educational material, errors, successes and shortcomings in knowledge and skills;

- A great educational effect is achieved when the verification is carried out immediately after the work is done;

- Checking must be combined with mutual examination and self-examination of high school students;

- Checking of independent work should stimulate the process of creative knowledge of high school students and prevent them from appearing negative motives of educational activity;

- It is also important to take into account not only the volume and correctness of the completed training task, but also the confidence in the skills and skills of the student, as well as the creative approach to work and initiative.

An important role is played by self-control, which can usually be carried out at different stages of independent work: both during the completion of the task and after its completion.

An equally important condition for stimulating self-control is a teacher control, which is carried out in the process of independent work. First, self-monitoring acts as an independent element of work, and then the correction is partially or completely merged with actions aimed at solving the main task.

When performing independent written work for high school students, we offered them to divide the sheet into two parts. On the larger left, students wrote down their answer, and in the right-hand part they made necessary corrections and additions. This enabled the teacher to see what mistakes the student had made, and what were the drawbacks in his knowledge. Senior students brought here forgotten dates, titles and conclusions.

In English, high school students can check their independent work using a dictionary, changing the word.

4. Conclusion and Recommendations

Our research showed that in high school student's use self-testing on their own initiative, retell the reading, check the vocabulary.

Mastering the methods of self-examination occurs more quickly if the students are encouraged to test themselves and learn the skills of self-control. Errors, shortcomings, are more likely to be found in the work of a comrade, and this creates the basis for a more critical and profound realization of one's own successes and shortcomings.

The educational impact of mutual control should be noted: to verify the work of a comrade, it is necessary to properly perform it yourself, to know what results and how they should be obtained. Thus, a sense of responsibility is stimulated, the desire to more qualitatively carry out their own educational work.

In conclusion, we note that, despite a significant number of works, there are quite a few unresolved questions in pedagogy on the problem of managing independent educational activity. The essence of independent work has not been sufficiently defined, the psychological-didactic and pedagogical foundations of independent work have not been investigated.

5. Sources

БАБАНСКИЙ, Ю. К., *Методы Обучения в Современной Общеобразовательной Школе*, М., Просвещение, 1985, 47-78.

БАБЕНКО, Л. Г., *Проблемно-Ориентированные Средства в Языке Кобол*, М., Статистика, 1979, 192.

ГУЗЕЕВ, В. В., *Планирование Результатов Образования и Образовательная Технология*, М., Народное Образование, 2000, 240.

ДАЙРИ, Н. Г., *Обучение Истории в Старших Классах Средней Школы, Познавательная Активность Учащихся и Эффективность Обучения*, М., Просвещение, 1966, с. 437.

ЕСИПОВ, Б. П., *Самостоятельная Работа Учащихся в Процессе Обучения, Известия АПН СССР*, 115. 1961, 186.

ЗИМНЯЯ, И. А., *Психология Обучения Неродному Языку*, М., 1989, 222.

РУВИНСКИЙ, Л. И., *Самовоспитание Чувств, Интеллекта, Воли*, М., Знание, 1983, 182.

РУДЗИТИС, Г. Э., "Пути повышения Эффективности Самостоятельной Работы Учащихся Вечерних Школ", *Автореф. канд. Дисс.*, Минск, 1968, 152.

СКАТКИНА, М. Н., "Дидактика Средней Школы Некоторые Проблемы Современной Дидактики", *Учебное пособие для слушателей ФПК, директоров общеобразовательных школ. 2-е изд. перераб. и доп.*, М., Просвещение, 1982, с. 223.

ТАЛЫЗИНА, Н. Ф., *Формирование Познавательной Деятельности Учащихся*, М., Знание, 1983, 108.

ЩЕДРОВИЦКИЙ, Г. П., "Система Педагогических Исследований (Методологический Анализ)", *Педагогика и Логика*, М., Касталь, 1993, 53.

INNOVATIVE METHODS AND APPROACHES OF FOREIGN LANGUAGES TEACHING

Элмира СЫРЛЫБАЕВА¹ - Лаура КӨМЕКБАЕВА²

Özet

Bu makalede, yabancı dil öğretiminde yenilikçi yöntemler ve farklı teknikler incelemektedir. Öğretim sürecinde kullanılır. Bu makalede yabancı dil öğreniminde bilişim teknolojisinin rolü tartışılmaktadır. Bu belgede sözü edilen öğrenme sürecinde BT'nin önemi ve öğrenciler için motivasyon işlem seviyesi. Ayrıca video derslerinin rolü, rol yapma dersleri, uzaktan eğitim ve proje tabanlı öğrenim gibi çeşitli multimedya teknikleri de anlatılmaktadır. Makale, aynı zamanda, genişletilmiş ve çeşitlendirilmiş çoklu ortam teknolojilerini kullanarak, yabancı dillerin modern öğretim yöntemlerinin olanaklarını da ortaya koymaktadır.

Istatistiksel Analiz: Modern materyaller, pedagojinin tarihini antik çağlardan modern duruma yansıtır. Rus ve yabancı uzmanların eserlerinden alıntılar, yabancı dil öğretim yöntemlerinde yeni eğilimlerin geliştirilmesindeki ana eğilimleri öğrenmemize yardımcı olacaktır. Ana hedef yenilikçi yöntemler tanıtmaktır. Araştırma: Geleneksel araştırma, ilgili göstergeleri desteklemek ve desteklemek için sadece bilgi, beceri ve beceri sağlamaz. Dil eğitimi, modern öz-analiz ve sistematizasyon becerileri, yeni bir bilgi ile çok kültürlü bir kimlik yaratmayı amaçlamaktadır.

IT dersi sayesinde dersin içeriği zenginleştirilmiştir. Uygulamanın seviyesi öğretmen tarafından daha etkin bir şekilde kullanılabilir, öğrenme materyalinin öğrenilmesi ve öğrenilmesi için özgün öğrenme tekniklerinin kullanılması ve öğretilmesi. Bu amaçla yetkinlik ve kültürel çalışmalar kullanılmaktadır. Bilgi ve bilgisayar teknolojilerinin verimliliğini arttırmak ve kendi kendine çalışma için şartlar yaratmak. Uygulamalar / yükseltmeler: Yenilikçi yöntemler, tüm sistem modernizasyonunun ayrılmaz bir parçasıdır. Öğretmenler en ilerici tanışıklığı elde etmeli ve daha sonra onları birleştirmeli ve çalışmalıdır.

Makale, farklı türdeki çağdaş teknolojilerin yardımıyla çeşitli dil etkinlik kategorilerini analiz etmekte ve dil öğrenimlerinin etkinliğini olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca, multimedya materyalleri ve bilgisayar ağlarının kullanımı neredeyse üç kez okuma süresini azaltırken, bellek, görüntülerin eş zamanlı kullanımı, ses ve metin bellekten yüzde 30-40 daha fazladır. Multimedya araçlarının kullanımıyla, öğrenciler dilin tüm yönlerini geliştirirler: fonetik, dilbilgisi, sözcüksel ve iletişimsel. Bu dil becerilerine, dil becerilerine ve yeteneklerine daha hızlı erişim sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Yenilikçi Yöntemler, Bilgi Teknolojileri, Bilgisayar Teknolojileri, Multimedya Araçları.

1. Introduction

In modern society foreign languages is becoming an essential component of professional training. Experts in different fields interested in a high level of language proficiency, because it affects the successful solution of issues and professional growth. In many areas there is a need to establish contacts with foreign partners. School would provide a basic set of knowledge that will help to study foreign language in higher educational institutions, training courses or independently. Today, there is a large set of training materials for people with different levels of language knowledge. The success and the achievement of this goal depends on the applied methods and teacher qualifications. The ability to use information technology and modern teaching methods contributes to the rapid understanding of new material. By combining different techniques, teacher will be able to solve specific educational programs. With this in mind, teachers and students should be familiar with modern methods of foreign languages teaching. They further can choose the most effective techniques to achieve their goal (Sysoev, Evstigneev, 2009).

Information technologies stand out as a requirement of present time, as they burst into all spheres of our life rapidly. Introduction of new technologies into the educational process was always considered

¹ «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, ms.sirlibaeva@mail.ru.

² «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, lauramusaevna@mail.ru.

a progressive step that promoted motivation of learning. It is possible to raise the level of language education of students by means of bringing in the newest information technologies including multimedia assets as well. In the last few years, our society undertook a considerable step forward. IT substantially influenced all systems of education, including content, forms and methods of studies. Wide application of information and communication technologies became a norm for most of the higher educational establishments in the whole world. As politics of the educational systems in the field of language study heads not only for the young people to study as many languages as possible, but also for the development of abilities, that allow to be mobile, informed and communicative, use of multimedia means is very actual. Multimedia technologies can be described as package of video, audio and other means of reflecting information that is integrated in an interactive software environment. Multimedia means allow to involve almost all five senses of students, combining the printed text, graphic image, movable video, static photos and audio-record. It is well proven that application of multimedia materials and computer networks abbreviates time of studies almost three times, and the level of memorizing through the simultaneous use of images, sound and text is 30-40 percent more (Kashina, 2006, p. 38-41).

The aim of this article is to describe the role of information technologies in learning foreign languages, to state the great importance of IT in the learning process as well as in the process of raising motivation among students to a higher level. The article is called to enroll different multimedia methods, among which the outline of video lessons, role-playing game lessons, and project based learning have the leading role. The implementation of new methods of learning that provide the development of communicative, creative and professional competences and stimulate the requirement of future specialist in self-education based on the content and management of educational process is required from modern educational establishment nowadays. The aim of foreign language studies in the higher educational establishment is forming professional communicative competence among students with the help of development and perfection of all types of language activity: reading, speaking, writing and listening. As practice shows, a computer, from all the existent means of study, is the best choice to be implemented into the structure of educational process, which meets all the didactic requirements and maximally approach the process of learning foreign languages to the real terms. A computer is capable to provide all-round (enter, current, final) control of educational process as well. Another advantage of a computer is the ability to accumulate statistical information during the educational process. Analyzing statistical data (amount of time spent on correcting errors, right/wrong answers, implementation of separate tasks, etc.), a teacher judges the degree and quality of student's knowledge. Computers also create favourable possibilities for organization of self-assessment work of students at a lesson of foreign language. Students can use a computer both for the study of separate themes and for self-control of gained knowledge.

Learning foreign languages is impossible to imagine without the use of multimedia learning tools. Of course, important tasks for the methodology of teaching foreign languages include providing opportunities to illustrate the actual process of communication in English, and creating an educational environment that provides real conditions for learning use of the target language and its culture (Efremenko, 2007, p. 18-22).

The 21st century, often called the information age, is bringing about changes to the traditional teaching of language. The use of computer technology in teaching in our time is of great importance, thanks to its new possibilities. The introduction of new information and communication technology expands access to education, forming an open education system, and changes the idea of the qualifications needed by modern graduate students.

The most significant group of benefits is teaching the virtues of computer-based training. For example, teachers use the ability of computers to react instantly to input information to create simple training programs in the form of exercises. The technical advantage of teaching English with the help of multimedia technology is that sound cards allow users to record their speech and then compare it with the pronunciation of native speakers. Graphics capabilities of computers can represent any type of activity in the form of pictures or animation. This is particularly important when learning new vocabulary, as images on the monitor allow students to associate English phrases directly with actions, rather than with phrases in their native language. Moreover, the media are an excellent means of interactive communication between different linguistic groups, which is particularly evident in the application of computer networks. This could be a local area network connecting several machines in one school, or the Internet - a global network of millions of users.

These advantages allow us to conclude that multimedia learning has great potential for teaching oral speech in other languages. Through the optimal combination of a number technology (language laboratory, video, television, radio, newspapers, magazines, books, bibliographies, and phones) and

having additional features (interactivity, graphics capabilities, etc.), multimedia learning provides almost limitless opportunities for teaching and learning.

In recent years, there has been a tendency in the Kazakhstani education system to change the learning paradigm, such that schools are transitioning from transfer of knowledge to students in finished form toward the organization and management of self-learning and cognitive activity. With today's requirements for education, where a major element is independent work by students, high schools can enhance the process of learning, teaching methods, and forms of work organization that will develop the ability to learn, find needed information using a variety of information sources, and students' cognitive independence.

Modern pedagogical science seeks to use new technology in teaching. The aforementioned interactive media get their proper use. Most of the wide variety of interactive educational software for learning English is aimed at independent elaboration of phonetic and grammatical aspects and making their use automatic. Features of these programs include interactive dialogues, speech recognition and visualization of pronunciation, animated videos showing articulation of sounds, exercises for development of all kinds of speech skills, videos with translation, and tracking one's own learning outcomes. Since the purpose of learning the English language is communicative activity, which requires practical command of the language, the task of teachers is to revitalize all students in the learning process to create a context for their creative activity. The use of modern means, such as awareness programs and Internet technology, as well as cooperative learning and project methodology, allow us to solve these problems. So, Internet sources that may come to the aid of foreign language teachers in the organization of independent work, include broadcasting, interacting with and searching in online resources, where cognitive information, training materials and conditions can be found that are conducive to the formation of professional competence for future specialists. Today we have a unique helper that allows us to bring in the best teachers from many countries through the software they create. Intensification of the process of transition to an information society, associated with the widespread introduction of new information technology and computer telecommunications, necessitates the development of other forms and methods of teaching foreign languages. Along with the use of traditional technology learning, opportunities for new information technology can help teachers in the selection of more interesting and varied educational materials to carry out a differentiated approach for each student, and thereby contribute to better assimilation of necessary knowledge and skills. (Golovko, 2007).

Among the various types of innovation, as shown by the results of a survey conducted in the universities of the CIS, teachers are most familiar with training through the use of multimedia tools (66.7 %). Multimedia technology is considered to be information technology training that integrates audiovisual information in several media (text, video, audio, graphics, animation, etc.). This implements interactive dialogue with user systems and various forms of self-employment.

The use of multimedia technology in the learning process allows for improvements in the process of organic combination of traditional and innovative forms and methods of education; implementation of training, information, games, modeling, design and analysis functions; performance of such general didactic principles as visibility and accessibility; feasibility of systematic transition from education to self-education; a positive emotional background for training; and linking theory to practice (Filatov, 2004). In addition, multimedia technology is supported by multimedia programs, encyclopedias, dictionaries, and a special information educational environment created for holistic knowledge of the world in the context of computer-aided design and modeling.

1.1. Methods and Approaches of Foreign Languages Teaching

According to scientific calculations of national and foreign scientists, the term "method" has two basic meanings:

- A certain path to the goal, means to achieve the result.

- Complete methodological system and the fundamental direction of the learning process, which prevail in the various periods of the science development. Modern stage is characterized by careful selection of methods of foreign languages teaching. Particular emphasis today is made on modern information technology and actual trends. There is a sort of selection of the most effective methods, techniques and tools during the preparation of specialists in various fields 4-6. The most important goal, according to scientists is the formation of a secondary language personality. Students must take a new language to a fundamentally new level. To do this, it is important to separate it from the mother tongue, in order to avoid errors in perception. During selection of innovative methods following criteria taken into account:

- Creating a comfortable and supportive atmosphere for student, promotion of natural interest and desire to learn a new foreign language.

- Involvement of emotions, feelings, experiences in the educational process to stimulate verbal, written and creative abilities.

- Use of the cognitive approach in the educational process.

- Call to work with the language on their own at the level of emotional and physical capabilities. Various forms of work will help to achieve these goals. Practical experience allows concluding that the personality and interests of the student directly affects the quality of foreign language understanding. To do this, it is important to use a variety of techniques and learning tools. By the end of the 20th century in pedagogy has accumulated a lot of interesting and effective methods and approaches. Scientists have enriched the methodology of foreign languages teaching, so it has become complex and multifaceted science 7-12.

Humanistic Approach. In 1960-1970 formed a humanistic approach to learning. According to it, the learning process is guided directly to the individuality of the student. Bringing his interests and needs contribute to a more rapid studying of foreign languages. Creating game situations, taking into account the individual characteristics of a person stronger involve him in the process. In humanistic approach personality of the teacher becomes less important, although still important enough. The humanistic approach has led to the formation of a number of alternative methods of learning. Their aim was to study a foreign language, the formation of speaking and writing skills. These unconventional methods include:

1- Reliance on physical actions.

2- The method of "community".

3- "Quiet learning".

4- Neuro-linguistic programming. Some techniques have proved their worth and have survived. The pedagogy adopted combined various methods to increase the efficiency of the learning process.

Communicative Approach. With the development of high-tech usual methods of teaching through books, similar grammar exercises, reading and translation of texts go on the back burner. The humanistic approach eventually led to the formation of the communicative approach, on which is based the whole procedure. Traditional grammar-translation methods do not form language skills. The student is capable to read and translate various texts at high-level, but he is not able to apply the knowledge of a foreign language in real life situations. The communicative approach allows the use of grammatical knowledge in a form of speaking and writing skills. One of the key tasks is the enriching of vocabulary. However, new words must be stored not only in a passive, but also in active form. In other words, the student must not only know the translation of a word, but should be able to use it in speech or in writing of own texts. As a simple exercise to develop skills can be noted spontaneous group dialogues. Students are divided into pairs and try to communicate on various topics. Usually the teacher oversees the conversation or helping with leading questions. During learning of new words used exercises with cards. On them written new words, and then they are turned and mixed. One student draws a card and tries to explain the meaning of a foreign word so the others can guess it. This exercise allows you to "feel" new words and remember situations in which they are used correctly. At a certain stage of development can be implemented into the learning process different movies in a foreign language. Students are asked questions, the answers to which should be identified directly from watched videos. Within the communicative approach there is almost no simple reading and translation of texts. Most often, teachers organize some group discussion. One of the options is a creative answers to questions about the material covered. Teachers are moving away from the traditional grammar and translation exercises. They use a variety of techniques and combine them with each other to achieve the desired result. Students use grammar knowledge to form conversational skills. Exercises involve listening, reading, writing, and so on.

Cult urological Approach. When you create a methodical system of teaching a foreign language is often taken into account cult urological approach. Its main objective is the formation of intercultural competence. On this based particular model of learning and key principles. The teacher may choose a set of exercises, taking into account the task. The described method is based on the principles of private teaching, describing cult urological direction of foreign language learning. Experts identify the following principles:

- Verbal orientation of training.

- Taking into account characteristics of speech activity in a foreign language.

- Modeling a situation of intercultural communication in the learning process.
- Taking into account consciousness and modularity.
- Rational use of native and foreign language.
- Taking into account personal needs of students.
- The desire for systematicity in the preparation of exercise set.

Exercises of verbal and conditionally verbal nature are always have bigger priorities. This is evidenced by the principle of the speech focus of the learning process in the cult urological approach. Through this we can form intercultural communication skills. In the modern methods of foreign language teaching accepted division into vocabulary, spelling, phonetics, grammar, speech, language, receptive and productive skills. However, the practical goal of learning still amounts directly to the ability to maintain intercultural communication. An important role played the principle of exercise adequacy. They are designed to simulate situations for intercultural training. To do this, you must consider the culture, values, communication intentions and expectations, as well as background knowledge. The teacher should select tasks, taking into account various aspects, so students will be able to participate in intercultural communication at various levels. The possible exercise could be dialogue between students, discussing various texts and films, comparing features of native culture and the target language culture. Simulation of different situations allows you to expand your language skills and train your speaking skills.

Problem Approach. In the area of improving the efficiency and effectiveness of the training studies conducted continuously. One of the key areas - a problem-based learning, affecting the development of various aspects of a foreign language. Experts are looking for means to solve the problem tasks - development of cognitive activity, including in the work of all mental powers, stimulating creativity and independence. Pedagogy has concluded that the student should not be simply a passive object, perceiving the information, but a full participant in the process. Problem learning today refers to innovative methods of foreign languages teaching. It acts as a mean for skills self-development and students' thinking. The specific of the problem approach to learning is the involvement of students in the process by which they make their own specific findings, get new knowledge, it is the next stage of learning. They make assumptions and arguments in favor of certain conclusions, not just learn information provided. Thus, problem-based learning stimulates self-reliance and contributes to the formation of skills of teaching and research activities. Teachers who use the problem approach in training should pay attention to the systematic development of independent work of students in the group. The main goal is to help them to get knowledge by themselves. Development of creative imagination, speculations and attention to detail help in further training. The main aspects of this method:

- The development of logical, creative and dialectical thinking.
- The conversion of conventional training material in a more demonstrative.
- Regular working of problematic situations.
- Creation of a training system.

The main varieties of problematic situations are pedagogical and psychological. They are appearing at all stages of education, affecting both the activities of students and the learning process itself. The teacher creates a problematic situation for the development, consolidation and control of acquired knowledge. Objectives for creation of problematic situations:

- Motivation to the theoretical explanation of the various facts.
- An analysis of life situations with a detailed analysis.
- Independent search of practical application of knowledge.
- Motivation to generalize, and comparison of new facts.

In practice it is used in various ways. The teacher creates a problematic situation that students subsequently study. They are looking for contradictions, new information and facts. After this, they have independent work on the systematization and analysis. It can be concluded that in the problem approach students face different tasks that leads to self-discoveries.

Power Point Presentations. One of the most successful examples of computer technology usage is a Power Point presentation. Foreign language multimedia presentation is a way of showing the creative, newly made, and adapted for the certain level of student's language information as the logically completed selection of slides on certain topics by a teacher. Multimedia presentation is based on the use of audiovisual possibilities of computer technologies. There is a general algorithm of multimedia presentations creation. Accordingly, it is very important for a teacher to follow such steps:

1- To define pedagogical tasks which are going to be solved by means of the created multimedia presentation;

2- To think over the aim and task of the slides creation;

3- To put themselves in the place of students, taking into account their potential possibilities;

4- To pick up illustrations (pictures, sounds), using multimedia possibilities of computer (processing of collected earlier information or a search for new one);

5- To think over the text's content considering the basic requirements to all multimedia presentations;

6- To write down the script of multimedia presentation;

7- To create the structure of multimedia presentation, using the necessary computer programs;

8- To apply animation and voice effects;

9- To analyze and estimate the prepared presentation in accordance with the requirements of multimedia presentations. The material positioned as electronic presentations substantially extends possibilities of ordinary educational means due to the use of audio and video tracking and effects of animation. During work with a computer, a student's acoustic and visual channels of perception are involved, that allows increasing not only the volume of the perceived information but also durability of its mastering. Examples of what can be created on the basis of a PP Presentation:

1- Flash-cards on a certain topic.

2- Reports on the books and articles.

3- Scientific presentations that illustrate research work of a student.

4- Creation of student's portfolio.

5- Demonstration of graphs diagrams and charts.

6- Tests.

Power Point presentations are used in educational establishments of different levels and specifics such as:

1- Objects of study in a course of information and of communication technologies;

2- Means of electronic and paper support in the process of educational orientation and explanation of the material by the teacher as well as reports of students, graduate students, listeners; also they are used to exchange education experience. With the aim to reduce typical mistakes certain requirements for Presentations created on the basis of MS Power Point are developed.

1- Selection of text and graphic material:

a) Arrange and laconically present it;

b) Write a script and create presentation on the topic given.

2- Structure of presentation and navigation:

a) Title slide pointing to the establishment, the theme and the author;

b) Structures of slide titles: complexity;

c) Slide with the table of contents with hypertext links to the beginning of the sub items and button of return to the title;

d) In a sub item: every slide contains the button of return to a previous slide and the last one - the button of return to the table of contents;

e) Hyperlinks to the online sources and programs.

3- Artistic composition:

a) Intenseness of no more than 1/3 of screen area, that is why list goes the first, and details about every object go separately;

b) The main object is located in the proportion of golden section;

c) The semantic center is placed below and more to the right.

4- Parameters of the text style:

a) No more than three variants of fonts that differ in type, size or boldness;

b) Laconism: no more than two lines in a title or a list row, no more than 6 rows in a list.

5- Colour spectrum, contrast and brightness of the image:

- a) Accordance of the colour palette with relative visibility of the image objects;
 - b) Consistency of the colors used for the indication of similar objects;
 - c) Accordance of the colours to the visual associations: red - danger, yellow - examination, green - the one that allows, violet - fantasy, black - strictness, white - ideal exactness, etc.
- 6- The synchronized sound / speech accompaniment (if using the microphone).

7- Animation is for bringing in the attention to the change of the slide. Now let us consider the methodological aspects of creation of educational presentations. The type of such presentation depends on the role of that presentation in the educational process at the lesson. Presentation can be supporting, or fully functioning. A teacher uses supporting presentation during the explanation of new material, using a computer technique instead of placards, maps, handing material. In this case, the basic informative role belongs to the teacher. A fully functioning presentation takes away the main role at the lesson. The teacher just prepares students for working with new material, states the topic and aim of the lesson, and some moments that need special attention, while learning new material. Then, students learn new material on their own, with the help of the presentation. At the end of the lesson, the teacher conducts a discussion on the topic, specifying certain moments, answers the question of students and works out the summary of the lesson. It is very useful to have computer tests, as an addition to such presentations. The test will be useful both for self-assessment of students and for control of their knowledge by the teacher. Creating supporting presentations, the basic elements of slides will be graphic objects: pictures, charts, diagrams, graphic arts and tables. To a lesser degree, videos-fragments are used. It is related to such fact that video-fragment needs to be watched and listened to. Thus, a high synchronicity is needed in all the students' efforts, so that some of them have not experienced the technological pause, which has not been planned by the teacher in the study time. Project apparatus and interactive boards are very useful for such presentations. In this case, videos-fragments acquire a greater value. Multi-text information should not be used in presentations of supporting type, because it can also results in an unplanned pause, since the speed of working with the text varies greatly among different students. A teacher replaces possible text information with the explanations. So, the supporting presentations are used to visualize and make new material at the lesson clearer. Fully functioning presentations contain considerably more text information and nearly the same amount of graphic support. Audio and video support is very useful in this type of presentation. Audio corresponds with the text on the slide. It is done for those students whose aural memory prevails. It should be remembered that text must be distributed on slides in small portions and supported by corresponding pictures, charts images, etc. In such case, text information is better perceived and understood by students. Not a single slide of fully functioning presentation, except a slide with a film object, must contain objects without text tracking. Such slide will be blank, i.e. not clear to the student. The quantity of animation should not be excessive. Animation can be useful on a title slide, and very harmful on the other. The reason is that animation tends to distract attention from the material, which is studied. If students have textbooks, then material of a presentation should be maximally concerted with them. It is recommended to create a presentation based on the texts from such textbooks.

Project-based Learning. In the modern world, literacy consists of number of skills (to express your own opinion, wishes, and necessities orally; to read and write; to find and to choose necessary information; to understand different views that often conflict with each other). The evaluation of knowledge and abilities is the process of learning, not the outcome; the educational process is not preparation to life, it is part of life, for this reason, participating in it must bring pleasure. One of such interesting forms of studies is non-standard lesson of foreign language. Such lessons impress by their variety: lessons-excursions, business games, lessons-dialogues, lessons press-conferences, lessons-contests, etc. The most important condition of efficiency of realization of non-standard lessons of foreign language is the presence of positive emotions. You cannot get unsatisfactory mark during these lessons, as a rule. The method of projects plays crucial role in the improvement of mastering of foreign language, and in the increase of motivation among students. The basic lines of creation of a project in the process of learning foreign language are: creation of real vital situations; their aiming at the development of imagination and enriching of knowledge; obligatory motivation; development of skills; learning how to collaborate successfully; adequacy of tasks for every person, who participates in a project The method of projects is not a Ukrainian invention. American professor Kilpatrick considers that the process of realization of a project knowledge not only acquire the special durability and realization, but also content-addressable and connected with getting pleased which gives an impact to the new search. A search in turn causes new associations, new projects. A game modelling during foreign language lessons assists the establishment of a psychological contact, harmonious development

of interpersonal attitudes, creative initiative, developing flexibility of perception of material, positive mood, imagination and ability to listen to an interlocutor. Participating in all types of innovative games develops motivation to the changes, creates "reflexive space "as method of student emancipation" [4]. Role-playing based teaching. Role-playing is mostly used when it is needed to analyze a problem and find the best solution. The practice can be tried in different fields like engineering, language learning, etc. Language and engineering students are given a scenario and different requirements to solve a problem, and make a decision in a given environment. For example, in teaching interpreting the role of interpreter can be explained by the role-playing technique. It can be interpreting at a conference, or during a meeting, etc. Similar kind of technique can be applied in every possible course.

2. Methods

For several decades in education system dominated mainly training with an authoritarian approach. As a result, students played the role of passive objects, which rarely take the initiative. Currently at the forefront there is personality-oriented education designed to change the situation and to involve students in the process. Problematic method allows to develop in a person the necessary qualities for being an independent person. Through this the process of learning a foreign language goes more effectively. Leading didacticians identify several basic ways of organizing the learning process using the problem method. They are based on certain activities emerging in the forefront:

- Monologic.
- Dialogic.
- Research.
- Reasoning.
- Heuristic.
- Programmed.

Most often, students are given a new text in which there is a new vocabulary and unknown information. As a monologic activity they write a story or essay, where express their opinions and produce new facts. Dialogic activity involves the construction of a dialogue between teacher and students, who have to answer questions. For this used information from the new text. The next stage of study is thinking activity. Students write the presentation, which make certain conclusions. This allows to check logic and reasoning, as well as the correct understanding of the text as a whole. Heuristic tasks is a special form of activity in which students themselves must do some sort of discovery of a new rule or law. For example, they can identify the particular use of the verb or time in text. Research tasks is a higher level of performance. Students are required to independently uncover new phenomena and essence. As a specific form of organization of classes, you can choose the experiment, reports, simulations, surveys, data collection, analysis of the facts, and so on. Subsequently, to secure the teacher can use a programmable tasks. Teacher makes exercise so that this knowledge can be used and new rules can be trained. Modeling a Lesson with the Problem Method Subject: Environment. Targets and objectives: The development of language competence and critical thinking, the formation of a responsible approach to team targets.

- Organizational stage. Welcome words and opening remarks of the teacher. A brief introduction to the key environmental issues. The call for reading a new text and discussion of new information in the classroom.

- Preparing students for independent and informed understanding of the material (updating of knowledge). Suggesting students to name the causes of negative impact on the environment, to find the relationship between the industry and the economy.

- Formation of skills and abilities. Text reading, identifying of new vocabulary, re-reading with comprehension, making certain conclusions about environmental issues. Grammatical analysis of sentences. Translation.

- Summarizing. In this lesson, the usual reading and working with new words mixed with dialogues and arguments, thereby realized problematic approach. As an exercise you can give making a report or an essay about environmental issues.

At present, widely used interactive learning tasks and exercises. They demonstrate high efficiency, depending on the age group. To such actions are usually related: Speech warm-up, Group work in teams (round tables, discussions, mini-conferences and so on). Various games, the use of audio and video materials. Warm-up implies some dialogue between teacher and students, allowing you to enter a class in a subject. It also serves to master language skills and vocabulary repetition. As the games

improvisation, theatrical performances, contested dialogues and so on are good. Each student can have a role that he should play. With these games solved several problems:

- 1- Provided novelty of communicative situation.
- 2- Appearance of opportunities to use new and old vocabulary.
- 3- Development of creative abilities.

4- Freedom from fear before speaking in a foreign language. For the development of speech and other skills today used audio and video materials. They allow to gain new information, listen to texts and practice pronunciation. On lessons used tape recorders, interactive whiteboards, projectors and a variety of multimedia equipment. This ensures diversity in the process of learning a foreign language.

The Modernization of the Process of Foreign Language Learning Mobile and qualified people are needed to the social, economic and spiritual development of the government. To solve the problem modernization of the learning process is made in accordance with the relevant requirements. In particular it relates to foreign languages teaching. Modernization involves changing of goals, the volume of mandatory content, as well as methods and tools for the development of new knowledge. Today there is a tendency to individualize the learning process and the use of new information technologies in the education system. Modern processes are focused on the saving of fundamental education. In this case, in learning of foreign languages can be traced the problem to strengthen practical and activity orientation.

3. Results

As a result, the traditional system of formation of knowledge and skills is undergoing some changes. Competent-active approach implies changes in the content of education in order to create competence of the student. The development of new knowledge has activity manner, so students are trying in various ways to apply their knowledge in practice. Characteristic features of competencies are:

- 1- The versatility and the ability to use in daily life.
- 2- Interdisciplinary and versatility.
- 3- Forming the basis for the further development of thought, reflection and self-assessment.

It can be concluded that formed competences are a valuable asset in the learning process. In the future, the student has the opportunity to develop skills and to analyze new information. To solve the problem, and for the development of competences of students used a variety of methods. Teachers should organize the learning process taking into account different requirements. They actively implement approaches and use a variety of tools to solve key tasks. The key moment in the modernization of the educational process is the introduction of modern information and communication technologies. In our time, they not only help in training, but also become a means of communication for millions of people around the world. Anyone faced with innovative technologies in the educational, professional and personal relationships, so in the process of training particular attention should be paid to this. The computer makes it easy to simulate a situation, access a variety of educational materials, exercises and multimedia data. Because of this there is a formation of systemic thinking. In studies of foreign language students are able to use educational programs and to perform various exercises. Teachers, in turn, have better control of learning. At various stages of study the students will take advantage of the Internet and various multimedia tools. This makes it easier to use humane methods and cultural studies. Teachers will be able to model problem situations much faster and easier, and students become more involved in the learning process. With the help of modern technologies it is much easier to gather information, analyze and organize it. Many institutions goes to a new level the use of multimedia capabilities for sending and receiving information. The use of computers and other devices determines the success of the whole educational process. Multimedia textbooks and teaching materials are available in digital format. The Internet opens up opportunities to communicate with native speakers virtually anywhere in the world. This was almost impossible even 10-15 years ago. Most teachers today are actively developing these technologies, because it concerns the issue of professionalism and career development.

4. Discussion

The act of communication is the main unit of communication activities that play an important role in the development of foreign languages. The student must be able to communicate in a new language. In the training needs to be given enough attention to the formation of speech skills and development of communicative competence. Communication is always accompanied by a number of conditions to ensure the adequacy of:

- The individual characteristics of each person.
- Speech focus.
- Functionality.
- Contextuality.
- Novelty. Subject to these conditions, we can talk about communication.

Otherwise, the feasibility of communication will be open to questioning. In learning these issues need to be addressed. Development of lexical speaking skills performed using specific exercises. E. I. Passov and other scientists spoke about the appropriateness of conditional speech exercises.

They can be divided into several subspecies:

- Imitative (expression of thought on the model).
- Substitution (selection of appropriate statements within the meaning).
- Transformation (change replicas to transfer other information).
- Self-reproductive (student independently makes suggestions for statements).

Students gradually pass the different stages of developing of their own skills. In the future, they need to engage dialogue on their own, using the acquired skills.

5. Conclusion

It has been proven that traditional studies directed only to the transfer and maintenance of knowledge, skills and abilities, and do not demonstrate adequate performance. Modern language education aimed at the formation of a multicultural identity, with the skills of self-analysis and systematization of new knowledge. For this purpose, used competence and cult urological approaches. Information and computer technology can improve efficiency and create the conditions for self-study. Innovative methods is an integral part of the modernization of the whole system. Teachers should familiarize themselves with the most progressive approaches and later combine them and use in work.

In the process of a study the outline of all main information technologies used in learning foreign languages was given, the great importance of IT in the learning process as well as in the process of raising motivation among students was proven as well. The article examined different multimedia methods, among which the peculiarities of video lessons, role-playing game lessons, and project based learning have the leading role. Application of multimedia interactive technologies substantially improves the quality of lesson material and raises the motivation, at the same time individualizing the language learning. Taking into account all the above-mentioned factors we can draw a conclusion, that in the modern society, where it is difficult to surprise students by something, the use of IT can become an additional stimulus, the so-called "spark", that will introduce the originality into the educational process, inspiring students for further creativity and motivate them to a higher level. Therefore, the ability of a teacher to use IT in the educational process became one of the substantial parts of professional competence.

6. Sources

EFREMENKO, V. A., "The application of Information Technologies in Foreign Language Lessons", Foreign Languages at School: *Scientific and Methodical Journal*, 8(1), 2007, 18-22.

FILATOV, V. M., *Methods of Teaching Foreign Languages in Primary and Basic Secondary School*, 2(1), 59, Rostov-on-Don: Feniks, 2004, 61.

GOLOVKO, E. A., "Information and Communication Technologies as a Means of Modeling Socio-Cultural Space of Foreign Language Learning", Foreign Languages at School: *Scientific and Methodical Journal*, 8(1), 60, 2007, 6.

KASHINA, E. S., *Tradition and Innovation in the Methods of Teaching Foreign Languages*, 3(2), 39, Samara: Univers-Grupp, 2006, 38-41.

YSOEV, P. V. - EVSTIGNEEV, M. N., Web 2.0: "Social Blogging Service in Foreign Languages Teaching", Foreign Languages at School: *Scientific and Methodical Journal*, 4(1), 12, 2009, 8.

FORMATION OF ETHICAL SELF-IDENTIFICATION OF TROUBLED TEENAGERS

German VLADIMIROV¹

Özet

Makale, zor ergenlerin ahlaki benlik bilincinin oluşumundaki sorunları ele alır. Bilimsel ve pedagojik halk, modern gerçeklere, gençlerin ve gençlerin ahlaki benlik bilincinin oluşum yöntemlerine, modern eğitimin temel sorunlarından birine uyarlanmış yeni gelişme ihtiyacı hakkında giderek daha fazla soru sormaktadır.

Gençlerin yeniden canlandırılması sürecinde çalışma yöntemleri ve Teknikleri. Zor gençlerle çalışmak için uygun pedagojik becerilere sahip olma ihtiyacı. Öğretmenlerin ve ebeveynlerin zor bir genç için düzeltme yolunda etkileşiminin önemi. Ergenlerin davranışlarındaki sapmaların olası psikolojik nedenleri ve anlayışlarının önemi ele alınmaktadır. Gençler, ebeveynler ve eğitimciler arasında güven ilişkisi kurma ihtiyacı, onları kurmak için yöntemler ve yollar sunar. Bir eğitim kurumunun sınırları ötesinde eğitim sürecinin çerçevesini genişletmek için ihtiyacı anlama. Sosyal olarak anlamlı ve toplu etkinliklerde zor gençlerin katılımı olasılığı ve önemi. Katılımı yararlılığı zaten olumlu bir örnek ve zaten kişisel deneyim yoluyla asosyal davranış ile diğer gençler yetiştirme sürecinde yeniden eğitilmiştir.

Ergenlerde ahlaki benlik bilincinin oluşumunun önemi belirlendi. Bireyin bir vatandaş ve toplumun tam teşekküllü bir üyesi olarak konunun olumlu niteliklerinin döşenmesi ve geliştirilmesi üzerindeki etkisi düşünülmüştür.

Anahtar kelimeler: *Ahlaki Kendini Tanıma ve Samregülasyon, Yetkili Yaklaşım, Yöntem ve Yollar, Pedagojik Okuryazarlık.*

1. Introduction

The scientific and pedagogical community is more and more often asking questions about the necessity to develop new, adapted to modern realities, methods of the moral consciousness formation of adolescents and youth, which is one of the main problems of modern education. Working with at-risk teenagers, on this background, is especially important. The processes of political, economic and social transformation, which enabled the state stabilization, the democratization of society, on the one hand, led to some suspense in the educational structure development. New opportunities and needs of a society and actors, led to a certain stratification of society and material and ethic needs changes. All these could not pass by and would not impact negatively on poorly protected groups of society: children, adolescents, and young people. With the decrease of the necessary amount of attention to the younger generation in general and difficult to educate teenagers in particular, the society as a result has received an increasing cases of deviant, delinquent behavior (Burnatseva, 2016). This is manifested in a wide variety of forms, starting with violations of discipline during a lesson, leaving home and school and ending with illegal actions of administrative violation and, in some cases, criminal laws. The factor of diminishing the authority and status of specialists in pedagogical professions played not a small role in this issue. In the period of social support weakening, reduction of new scientific developments on the one hand and financial instability on the other side, for teaching staff it was extremely difficult to participate in educational process with full dedication. Working with troubled adolescents means not only a teacher's professional skills, a high level of their moral component, an understanding of importance and necessity of this work, but also the willingness and desire of a teacher to be fully invested to the process of re-educating a teenager, taking into account after-hours work possibility.

Significant changes in attitude towards the process of education and work with troubled adolescents has been noticeable in the last few years. If earlier, there were questions: when and why the moment

¹ «Miras» University, «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, german_vladimirov@mail.ru.

of growth in the percentage of at-risk adolescents was missed, now more and more often we can hear questions: what and how to do?

2. Methods

Moreover, besides the background of questions “what” and “how”, no less significant questions appear - how and who should participate, guide and supervise the educational process? It has long been known that an important role in the upbringing of younger generation, and especially its difficult part, is played by work based on the interaction of teachers and parents.

Thanks to the mutually enriching work of families, teachers and psychologists, the quality and effectiveness of the educational process will increase. This association will provide an opportunity for a comprehensive consideration of aspects such as: an adolescent’s individuality, the factors and priorities that affect their behavior, the necessity to identify their possible values and interests, etc.

3. Results

Collaborative support of a family and school is important in the educational process, but not confrontation or transshipment of each other as it often happens. Having gone to the optimal interaction, it will be much easier to organize a comfortable environment and possibility of an individual approach for upbringing and re-education of adolescents. It is also necessary to take into account the need to increase literacy of teachers and parents working with anti-social adolescents.

The process of re-education will be easier and more effective when one or a small number of troubled adolescents are introduced to a group of teenagers with natural behavior. An adolescent who is in a process of re-education needs both directions emanating from a teacher and parents, as well as positive examples of behavior from the surrounding community.

Particular attention is paid to participation possibility for “difficult” teenagers in socially significant events. For children of nursery and primary school age it is usually recommended to help and care for pets, for teenagers, in order to realize some values, it will be useful to participate in helping retired people, people with special needs and orphans. Communication with people who achieved significant positive results, based on the initial minimum possibilities, has also positive effect. It would be also interesting the demonstration of people who have changed their lives, thankfully to effective re-education experience (formerly an addicted person or possibly convicted one). Based on psychological knowledge, a conclusion is drawn: the behavior of an at-risk adolescent is mostly often due to insufficient attention and care during a certain period of their life. The form of their behavior in fact is a protective function, a possibility to attract attention, a protest, and so on. It is very difficult for teenagers to form a request for help, due to age-related reasons, moreover if there is a previous experience of misunderstanding, and perhaps humiliation by others (Goneev, 2008).

For a positive effect, it is necessary to use different techniques and methods of work.

The principle of trust: The establishment of trusting and empathic relations is an important moment in working with a troubled teenager whether at the initial stage and also in the subsequent re-education process.

Teenager - teacher

Teenager - Parents

Teenager - team

Teacher - parents

Positive behavior stimulation: Gradually, a teenager with anti-social behavior needs to be involved in community activities, taking into account the possibility of their implementation and subsequent approval of the completed task. It is also worth emphasizing the positive changes in the behavior of an adolescent and encouraging them.

Participation in social events: Help to pensioners and people with special needs, organization and participation of assistance to orphans in orphanages and boarding schools, participation in collective cleaning, class arrangement and class-assigned territory. All these activities are extremely useful.

Inoculation of cultural and moral values: In the process of re-education, it is important for a teenager to lead him to a situation of rethinking of his behavior according to social and ethical values of society. It is useful to organize watching and analyzing films and performances with spiritually-moral content.

Group-work techniques: Communication is one of the important activities for adolescents. This is due to the age and psychological characteristics of development. Teenagers, trying to find their own place in a team, want to attract attention to themselves and show their worth and significance in different ways that are possible for them. In a team of equals, healthy competition gives impetus to self-analysis and self-learning skills development, an ability to find a compromise. It is useful to attend specialized trainings for teenagers, where it is possible to acquire and test additional skills of communication in a game form, assess and analyze different life situations in a group of peers. The presence of a troubled teenager in a team requires a teacher who is competent in pedagogical leadership, for possible timely correction and direction of non-standard developing events.

Ability to self-education and self-regulation: Thanks to the competently supplied work of a teacher and provided examples of social behavior, positive changes appear gradually in a teenager's mind. Prerequisites for self-regulation and self-analysis abilities development are being formed. The emergence of new moral qualities, leads to changes in behavior style of teenagers and they learn how to be responsible for their actions.

Setting goals: It is important in a process of re-education to stimulate an adolescent for setting certain goals. The definition of goals is an additional positive factor, both in re-education of a troubled adolescent, and in any subject functionality. Setting goals, considering the ways to achieve them and analyzing possible failures, develops additional skills of self-analysis, assessment of own knowledge and abilities, self-learning.

4. Conclusion

An example of a re-educated teenager is useful both theoretically and practically for the subsequent demonstration to other teenagers, for the pedagogical analysis and improvement of "difficult" adolescents' educational process. It is also possible to involve a re-educated teenager to participate in following work with difficult-to-educate and complex children. It is difficult to overestimate the possibility of his participation as a volunteer or guest at re-education events. The sincere transfer of feelings and emotions experienced by a teenager during re-educational process, his personal example, will positively colorize and in some ways even facilitate teaching staff work with teenagers.

5. Sources

BURNATSEVA, Z. M., Moral education of modern troubled adolescents. <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/203689.html>. 17.09.2016.

GONEEV, A. D., Work of a Teacher with Troubled Adolescents, *Textbook*, Academy, Moscow 2008, 240.

PECULIARITIES OF TEACHING READING IN FOREIGN LANGUAGE CLASSES AT THE PRIMARY SCHOOL

Nataliya YEFREMOVA¹ - Vadim KOSTİN²

Özet

Çalışmanın alaka okuma iletişimsel etkinliği, hem de okumanın diğer tür gelişimine katkıda bulunmasıdır çeşitli işlevleri gerçekleştirir: Bir yabancı dili pratik ustalığı gibi bilgilendirme, eğitim ve kendini yetiştirme aracı vasıtasıyla dilini ve kültürünü, öğrenme yöntemidir. Okuma, öğrencilerin en önemli iletişimsel ve bilişsel aktivitelerinden biridir. Bu etkinlik, yazılı, sabit bir metinden bilgi elde etmeyi amaçlamaktadır. Yabancı bir dil ile okul çocuklarının yetiştirilmesi ve kapsamlı gelişimi için en büyük fırsatları veren okumadır.

Okuma - Eğitim her şeyden önce gelir bir yabancı dil, öğrenme sürecinde önemli bir rol oynar, bunlar kelimelerin atanan harfler uygulanacak fırsat var. Okuma, sadece harflerin göz önünde bulundurulduğu andan itibaren başlar, bu harflerin kombinasyonu, belirli bir kelimeye veya hatırlama yeteneğine karşılık gelir. Sembollerin mesaj alma süreçlerinde, sadece hayal gücünde değil, insan zihninde de zihin olduğunu göstermek zor değildir. Olumlu rolü özellikle dilbilimsel materyal çalışmasında yararlıdır: sürecin incelenmesi, dil öğreniminin eşlik etmesi, çalışılan ve yeni olan iki öğrenci. Çocukların yabancı dil öğrenim sürecinin olumlu bir değerlendirmesi vardır. Ancak avantajları özetliyor, erken çocuklukta, ne olursa olsun iletişimin dolaylı biçimi olarak yabancı dillerin kendi öğretim, temel yeteneği tüm çocuklar için yararlı olduğu unutulmamalıdır. Bunun çocuğun zihinsel işlevleri üzerinde olumlu bir etkisi vardır. ve benzeri. Okuma öğretiminde iki temel yöntem göz önüne alınmıştır. Biri tüm kelimelerin metodu, diğeri fonolojik olarak adlandırılır.

Biz motorları okumak konuşmada, yanı sıra sözlü iletişime dönersek bunlar biraz farklı gösterse de, burada büyük bir rol, ses duyma, tahmini ve hafızayı oynayacak. Okuma sürecindeki konuşma duruşmasının rolü, basılı metnin ses-harf sisteminin kendine özgü özelliği ile belirlenir. Derslerde, ödevler, öğrencilerin ilgi ve istekleri dikkate alınarak bireysel olarak dağıtılabilir. Bireysel, ikili, kolektif, grup gibi farklı örgütsel çalışma biçimlerini kabul eden ortak faaliyet koşullarında farklılaştırılmış bir yaklaşım uygulanmaktadır. Orada belirsizlik durumunda soru sormak, tartışma olabilir ve ayrıca okuma üzerinde görüş alışverişinde edilebilir ve metnin içeriğinin anlaşılmasına derecesini belirlemek. Bu nedenle, ders için, öğretmenin derste kalifiye bir şekilde yardımını gerektiren metin ve ödevler verilecektir. Evde kendi kendine okuma için, daha basitleştirilmiş metinler seçilir veya derste ana metnin daha sonra okunması için hazırlık metni olabilir.

Okuma, yazılı konuşmanın algılanması ve anlaşılmasından oluşan alıcı konuşma etkinliği olarak kabul edilir. Sözlü konuşmanın algılanmasına karşıt olarak, okurken, bilgi işitsel değil, görsel kanal üzerinden gelir. Buna göre çeşitli duyguların rolü değişir. Okumada belirleyici bir rol görsel duyularla oynanır. İşitme ve konuşma yüksek sesle okurken tam konuşma dağıtmış olur iç konuşma şeklinde algılanan materyal eşliğinde okuma telaffuz olarak. Bu nedenle, büyük bir rol okurken motor duyuları tarafından oynanır. Okuyucu kendini duyar, bu nedenle duyumsal duyular okumanın vazgeçilmez bir unsurudur. Kendi okumalarının doğruluğunu kontrol etmeyi mümkün kılarlar. Bununla birlikte, okurken, konuşmanın duruşunun aksine, hakim oldukları yerde, bir alt rol oynarlar. Farklı konuşma süreçleri - konuşmanın üretilmesi ve tanınması - öğretimde farklı teknikler gerektirir. Gerçekten de, pratikte, öğretmenlerin konuşmasında bir materyali kullanırken kaçınılmaz olarak fenomenle yüzleşmeleri, belirli alıştırmalar yapma ve okuma için oldukça farklıdır.

Anahtar kelimeler: Okuma, Eğitim, Dil, Birincil, Öğretim.

1. Introduction

Four-year primary education is regarded as the first stage of a new twelve-year school, before which tasks are set that meet the world trends in the development of education. At the initial stage of

¹ «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, nataly_yefremova@mail.ru.

² «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, nvadim.kostin.1991@mail.ru.

education is the formation of the personality of the younger schoolchildren, the identification and development of his abilities, the formation of the ability and desire to learn, the mastery of the elements of the culture of speech and behavior.

Throughout the entire period of study, the principle of continuous language school education in the field of foreign language learning is implemented, which corresponds to the contemporary needs of the individual and society.

The fact that in a twelve-year school a foreign language is offered to study from the second class is a recognition of an objectively existing social interest in the study of foreign languages and a confirmation of the importance of this subject for the realization of long-term objectives of personal development. This is the growth of the average level of education, and the increase in requirements for a common culture, and the formation of readiness for interethnic and intercultural cooperation.

Beginning with the second grade, it is very important that the processes of upbringing and development of students go in line with modern methods. At the same time, the ability to competently teach the communication in a foreign language of junior schoolchildren who do not yet fully master communicative skills in their native language is a very difficult and responsible task.

It is necessary to pay special attention to training of younger schoolchildren in such types of speech activity as reading, listening, speaking.

Reading in a foreign language as a type of speech activity and as an indirect form of communication is, in the opinion of many researchers, the most necessary for most people. The possibility of direct communication with native speakers is, as a rule, relatively few, the ability to read in a foreign language - almost everything. That is why reading instruction serves as the target dominant.

The process of reading and the result of it - extracting information - are of great importance in people's communicative and social activities. This form of written communication provides the transfer of experience, accumulated by mankind in various areas of life, develops intelligence, sharpens feelings that is, trains, develops, educates. In short, reading forms the qualities of the most developed and socially valuable person.

When teaching reading at the initial stage it is important to teach the student to read correctly, that is, to teach him to voice graphemes, to extract thoughts, that is, to understand, evaluate, use the information of the text. These skills depend on how fast the child reads. By the technique of reading, we mean not only the rapid and accurate correlation of sound and letters, but also the correlation of the sound-binder bundle with the meaning of what the child is reading. It is the high level of mastering the technique of reading that allows you to achieve the result of the very process of reading - fast and high-quality information retrieval. However, this is impossible if the student does not have sufficient knowledge of the language, cannot or does not reproduce sounds correctly.

So, learning to read aloud at the initial stage and the purpose and means of learning to read, because it allows you to manage through the external form of the formation of reading mechanisms, makes it possible to strengthen the pronoun base, which is the basis of all types of speech activity.

An attempt to address this problem in a more constructive way and the need for rapid and effective mastering of reading in a foreign language at the initial stage led us to the choice of the topic of the study: "Learning to read in a foreign language at the initial stage."

The purpose: the development of the reading skill in the English lessons

Tasks of the study:

- 1- Give a psychological-pedagogical substantiation of the problem;
- 2- To conduct a meaningful analysis of program material on a foreign language (2nd class);
- 3- To substantiate the idea and describe the procedure for the experimental study of the reception of the personification of letters and letters in the teaching of reading technology in English classes in primary school;
- 4- To substantiate the intention and describe the procedure for the experimental study of the reception of "penetration" into a foreign text when learning to understand the English language taught in English at primary school;
- 5- To comprehensively generalize the results of the theoretical and experimental research and develop methodological recommendations on teaching the reading technique in a foreign language at the initial stage.

2. Psychological, Linguistic and Communicative Characteristics of Reading Methods

Reading in a foreign language as a type of speech activity and as an indirect form of communication is, in the opinion of many researchers, the most necessary for most people. The possibility of direct communication with native speakers is, as a rule, relatively few, the ability to read in a foreign language - almost everything. That is why reading instruction serves as the target dominant.

The process of reading, involving complex thought operations (analysis, synthesis, inference, etc.), and the result of it - the extraction of information - are of great importance in the communicative and social activities of people. This form of written communication provides the transfer of experience, accumulated by mankind in various areas of life, develops intelligence, sharpens feelings, that is, trains, develops, educates (Азовкина, 2003).

Studies carried out in the last decade in a number of countries have shown that readers are able to think problematically, to grasp the whole and to reveal contradictory relationships of phenomena; it is most appropriate to assess the situation and find new, correct solutions more quickly. In short, reading forms the qualities of the most developed and socially valuable person. How does this happen? The feature of reading, in contrast to the perception of such types of culture as television, video, is that it is always labor - interesting, fun, fun, but labor. You have to work hard to learn to read, and you have to work hard to become a person. It is the work that a person puts into himself, and forms these qualities in him.

The development of predictive skills is promoted by the hypothesis and the reader's expectations system, which triggers the continuous construction of the knowledge structure in the reader's head, activating his background knowledge, and language experience. The process of preparing consciousness for the perception of information prompts the reader to remember, guess, guess, that is, to include the abilities of his long-term memory and his personal and social experience (Арбекова, 1993).

3. Methods of Researching of Teaching Reading in a Foreign Language in an Elementary School

Teaching children directly to the very process of reading in a foreign language also has a positive evaluation. Briefly summarizing its advantages, it can be noted that learning to read in a foreign language, as a form of mediated communication, in early school age is useful to all children, regardless of their starting abilities. It exerts an undoubted positive influence on the development of the child's mental functions: his memory, attention, thought, perception, imagination, etc. Learning to read affects the child's general speech abilities. Early learning of reading in a foreign language gives a great practical effect in terms of improving the quality of the first foreign language, creates a basis for continuing its study in the main school, and also opens up opportunities for learning the second / third / foreign languages, the need for which is becoming increasingly evident. The educational and informative value of early learning of reading in a foreign language is undeniable, which is manifested in the child's earlier entry into the universal culture through communication in a new language for him (Артемонов, 1999).

The teaching of reading in a foreign language at the initial stage promotes an earlier introduction of junior schoolchildren to a new language world for them, shapes the children's readiness for communication in a foreign language and a positive attitude toward further study of it. It allows to familiarize younger schoolchildren with the world of foreign peers, with foreign song, poetic and fabulous folklore and with accessible children's samples of children's fiction in the foreign language being studied. The process of teaching reading makes it possible to formulate some universal linguistic concepts observed in native and foreign languages, thus developing intellectual, speech and cognitive abilities of students.

At the younger school age, students do not yet have a psychological barrier when learning a foreign language. And students are much faster mastering the necessary skills and skills.

They learn to correctly pronounce and distinguish by ear the sounds, words, phrases and sentences of a foreign language, observe the intonation of the main types of sentences. Children get an idea of the basic grammatical categories of the language, recognize the learned vocabulary and grammar in reading and listening, and use them in oral communication, master the reading technique aloud, read to themselves educational and lightweight authentic texts, using the techniques of familiarization and learning reading (Бим, 1994).

The success of teaching and the attitude of students towards the subject largely depends on how interesting and emotionally the teacher conducts lessons. Of course, in the process of teaching reading in a foreign language of primary school age children play a big role. The more gaming techniques the teacher uses, the more interesting the lessons are, the more thoroughly the material is learned.

According to the program on foreign languages in the field of reading instruction, teachers are instructed to teach students to read texts, understand and interpret their content with different levels of penetration into the information contained in them. Ideally, reading in a foreign language should be of an independent nature, carried out not by coercion, but accompanied by interest from the children. However, practice shows that the interest in this type of speech activity among schoolchildren is very low. This kind of speech activity is not for schoolchildren a means of obtaining information, raising the cultural level or simply a source of pleasure, but considered by them as a purely educational task.

To read in a foreign language contributed to the development of cognitive interest of students, it is necessary to take into account cognitive needs, age and individual psychological features of children (and for this purpose, diversify the teaching materials: texts and assignments to them); Include schoolchildren in active creative activity through the use of active teaching methods; give them the opportunity to exercise independence and initiative; learn to overcome difficulties in learning activities.

Appropriately selected texts and assignments to them contribute to the development of students' interest in reading in a foreign language, which in turn is an important factor in the successful mastery of this type of speech activity. The purposeful use of texts selected in accordance with the cognitive interests of children, at the lesson of a foreign language and in extracurricular work on the subject makes it possible to judge the increased interest of students in the subject, the improvement of reading techniques and a deeper understanding of foreign texts.

If the teaching of reading technique begins from the very beginning of learning a foreign language, then the students have to relate not only the sounds and letters, but also the sound and letter bundles with the semantic meaning of what is being read. And this causes them additional difficulties. That is why, in order to overcome them, an oral introductory course, verbal advancement is frequently conducted to accumulate necessary and sufficient foreign language material, to form auditory-speech images of foreign speech, and thus to remove some of the difficulties in the process of correlating the letters and sounds of a foreign language.

It is noteworthy that with the accumulation of a diverse foreign language material as a basis for teaching the reading technique, the original linguistic unit is the word.

Training in reading technology in a foreign language should be carried out on a well-known lexical material already learned in oral speech. And this is achieved as a result of carrying out an oral introductory course, oral advance. According to Z. I. Klychnikova, the essence of the oral lead is that students begin to read when they have worked out the articulation of sounds, syllables, words and even small phrases. At the same time G. V. Rogova and I. N. Vereshchagin on the oral introductory course note that preliminary oral testing of the teaching material helps to remove some of the difficulties that prevent understanding of the content. Verbal advance helps in the content plan, that is, students should understand what they read, but practically does not help in the procedural plan. A similar phenomenon is also characteristic for mastering reading and in the native language; a child who has a good command of oral speech, meets with great difficulties in the procedural plan (how to read). Thus, holding an oral introductory course, verbal advancement does not yet guarantee a successful mastery of the reading technique in a foreign language.

Numerous facts of the discrepancy between grapheme-phonemic systems of native and foreign languages, discrepancies in the pronunciation of the same letter in different letters, as well as cases of different graphic images of the same sound occur in German, French and especially English (Блохина, Вайсбурд, 1997).

The authors of the method of teaching English at the beginning of the secondary school, as well as in the 2-3 grades of schools with in-depth study of English, believe that mastering reading in English presents great difficulties for students caused by graphic and spelling features of the language, since the spelling system uses 26 letters, 146 graphemes (letters), which transmit 46 phonemes. Of the 26 pairs of English letters (uppercase and lowercase), only four can be considered similar to the corresponding letters of the Russian alphabet in meaning and form. This is K, k, M, T. The letters A, a, B, b, C, c, E, e, H, O, o, P, p, Y, y, X, x occur both in another language, but they are read in different ways, hence, they are the most difficult. The rest of the letters are brand new (Борзова, 1999).

G. V. Rogova and I. N. Vereshchagin also points out the great difficulty in reading the vowels, the combinations of vowels and some consonants, which are read in different ways depending on the position in words. For example, man-name, day-rain, this-think, pencil-cat, Geography-garden, window-down. When teaching students to read, basic reading rules should be learned, which include: reading vowels under stress in open and closed syllables and before "r"; reading combinations of vowels ee, ea, ay, ai, oy, oo, ou, ow; consonants c, s, k, g, ch, sh, th, ng, ck and such combinations as -tion, -sion, -ous, -igh.

Students should be taught to read words that are written in different ways, but are read equally: sun-son, two-too, write-right, sea-see, etc.

At the same time, many words in the English language are not read by the rules, which generally dooms the students to memorize an excessively large number of reading and exclusion rules, as well as the repeated repetition of the teaching material. In addition, the very perception and scoring of graphic signs is the result of choosing and comparing them with those standards that already exist in the student's long-term memory. The very fact of choice, which involves remembering the necessary rule and / or sound-letter correspondence, requires a certain, sometimes considerable time, which ultimately slows down the rate of reading, or, more accurately, does not allow the learner to quickly and accurately establish the sound-letter correspondences and thereby master the reading technique at a sufficiently high rate.

At the younger school age, students do not yet have a psychological barrier when learning a foreign language. And students are much faster mastering the necessary skills and skills.

They learn to correctly pronounce and distinguish by ear the sounds, words, phrases and sentences of a foreign language, observe the intonation of the main types of sentences. Children get an idea of the basic grammatical categories of the language being studied, recognize the learned vocabulary and grammar in reading and listening, and use them in oral communication, master the reading technique aloud, read to themselves educational and facilitated authentic texts, using the techniques of familiarization and learning reading (Корепина, 1991).

However, from time to time, we are faced with such a problem, when in textbooks there are not enough tasks to fix the rules of reading. Proceeding from this, I would like to offer you a number of additional exercises that will help younger schoolchildren not only repeat the learned reading rules, but also contribute to the development of thinking (analyze, compare, generalize).

4. Practical Tasks for Mastering the Material and Their Results

Topic: Introductions

Objectives of the lesson: developing the skills of dialogical speech, the introduction and primary fixation of speech patterns in speech "Who are you? I am Nick", the introduction of new vocabulary on "Animals", the development of phonetic skills, the introduction of a new letter of the English alphabet Аа (Лукъянчекова, 2002).

Equipment:

Transcription marks; animal toys; cutting alphabet.

During the classes:

I. Organizational moment

- Hello, children! I am glad to see you! Sit down, please.

- Today at the lesson we continue to learn to get acquainted in English, we learn how some animals are called in English, and we will prepare for the circus performance.

II. Phonetic charging

- Let's remember the story about the monkey. Our monkey likes to walk. When her paws freeze, she breathes on them [h], [h], [h].

- Monkey ran in puddles, and her neck hurt. She came to see a doctor. She tries to pronounce her name and pronounces the sound [m].

- Let's all put our lips together and say [m], [[t], [m], [t].)

- The doctor asks the monkey to show the neck.

"But it's painful to open a mouth with a monkey and she says [ai]. ([ai], [ai], [ai].) We got the English sound [ai], it looks a bit like Russian, but its first part is a long and deep sound [ai]. ([ai].)

- Then the monkey began to tease and indulge: she pulled out her lips with a pipe and smiled broadly: [w], [w], [w].

- The doctor taught the monkey to perform a special exercise for the tongue: for this, the tongue should be placed on the tubercles above the upper teeth (alveoli) and knock on them: [t], [t], [t].

- Well done!

III. Speech Warm-up

"I still do not remember your names very well." Let's repeat them again. What is your name? (My name is Nick).

- The teacher asks the student a question, and he answers it. The student who answers the question asks the next disciple.

- Well done! I liked it and I say "very good" - it means very well.

IV. Familiarization of students with the English letter Aa.

- Guys, look, an unusual heroine came to visit us. (On the board a poster with the image of the conceived character Aa).

- Guys, listen, how the voice of our heroine sounds. (phonetic sound recording sounds)

Meet the heron Aa (hey)!

It appears: "My name ...".

She has a girlfriend Cat

Together they have been friends for many years.

- You noticed that the same letter is read in different ways. The type of reading depends on the spelling of the word. In the first case, we have an open syllable (after the consonant follows the dumb vowel e), and in the second - closed. Therefore in the first case we read hey, and in the second e. Pay attention to this when reading.

Students repeat the name of the letter for the teacher and exercise control.

Subject: Story about yourself (ЛЪВОВ, 1992).

The objectives of the lesson: to develop the skills and skills of monologic and oral speech: to talk about yourself using new words in various types of phrases, to fix the learned words: play the violin, play the drum, play the guitar, recite poems, sing songs.

Equipment: pictures depicting musical instruments, with models of offers of various kinds

During the classes:

I. Organizational moment

- Stand up. Good morning, children. Sit down. My name is Maria Alexandrovna. I'll be your teacher for today.

II. Phonetic charging

"Now listen and repeat after me."

They, they, they.

Thee, thee, thee!

Now all together!

- Well done!

III. Knowledge update

- Well done! And what was asked to you?

- Now we will check it.

IV. Explanation of the new material

- Do you like music?

- And with the help of what it is created?

- Right. Many of us know how to play musical instruments.

Play the piano

Play the violin

Play the drum

Play the guitar

Recite poems

Sing songs

"Look at the monkey." What does she say?

- "I can play the piano."

- Good. Look at the picture carefully. And now close the book and remember who is playing what instrument (on the RY)

- And now tell about it on АЯ.

V. Reading the text

The donkey plays the guitar. The dog plays the piano. The cock plays the violin. And the cat play the drum.

- Read the text. What animals are they talking about? And what kind of musical instruments?

VI. Working with the text after reading.

- Which title would you choose for this text?

- I also read this text and drew a picture to it. My donkey plays the piano. Did I draw correctly?

- Well done, found and corrected my mistake. I will now learn from you. Let's correlate the pictures of animals with the image of musical instruments.

- You understood the meaning of this text very well and arranged everything correctly.

- Let's once again name the animals and the instruments on which they played, in English.

VI. Fixing new material

- And now let's think on what instruments we would like to play. I want to play the guitar, and you?

- Look at the board, to which proposal does this model fit?

"Now, on the basis of the scheme, we will ask each other." For example: Can you play the dump?

1- Exercises Aimed At Developing the Clarity of Pronunciation

Many students at the time of reading do not know how to regulate their breathing. To correct this defect, respiratory exercises also serve.

a) Inhalation with the nose - exhalation through the mouth. Inhale - breath holding - exhalation. Inhale - exhale in portions.

b) "The buzzer is approaching and moving away": inhale - on the exhalation we pronounce mmmm, n-n-n-n-n.

c) "Growling of a dog": inhalation - on exhalation rr-rr-rr.

d) "Air coming out of the punctured bicycle tire": s-s-s-s-c.

e) "Candle": Taking a deep breath, on exhalation read an equal and slow exhalation, then take a deep breath, stop and slowly blow on the flame of an imaginary candle.

f) "Extinguish the candle": an intense intermittent exhalation, followed by a breath, a second hold of breath, then with a short thrust three times exhale: fu! Fu! Fu!

g) The fly flew near the ear: w-Well.

The wasp lay near the nose: s-s-c.

The mosquito flew and rang: z-z-z.

Sitting on the forehead, we are his clap -

And caught: z-z-z.

Let it fly!

5. Conclusions and Recommendations for the Teaching of Junior Schoolchildren Reading in English

According to the program on foreign languages in the field of reading instruction, teachers are instructed to teach students to read texts, understand and interpret their content with different levels of penetration into the information contained in them.

Mastering the reading technique in English at the initial stage is an independent problem. That is why we pay special attention to the formation of this skill in the learning process of reading.

The conducted research once again revealed the problems that the teacher may face in the primary school in the process of teaching them to read. We took the liberty and developed a number of recommendations on how to teach a junior high school student to read in a foreign language.

- Training in reading techniques should take place on a well-learned lexical material (Миролюбов, 2003);

- Texts for younger schoolchildren should meet their age and emotional characteristics;

- When working with foreign language texts, students should be involved in active creative activity, not necessarily verbal;

- When selecting texts for reading, it is necessary to take into account their methodological and educational value, availability of content and form;
- Use a variety of techniques to work with foreign language texts in the process of mastering reading, taking into account the individual and psychological characteristics of students.
- Develop cognitive interest of students in the subject, involving them in various game situations.

6. Sources

АЗОВКИНА, А. Н., "Развитие Интереса к Чтению на Иностранном Языке на Начальном Этапе Обучения", *Иностранные Языки в Школе*, №2, 2003, 85.

АРБЕКОВА, Т. И., *Я Хочу и Буду Знать Английский*, М., ИнКа-Телер, 1993, 60.

АРТЕМОНОВ, В. А., *Психология Обучения Иностранному Языку*, М., Просвещение, 1999, 178.

БИМ, И. Л., *Методика Обучения Иностранному Языку Как Наука и Проблемы Школьного Учебника*, М., 1994, 54

БЛОХИНА, С. А. - ВАЙСБУРД, М. И., "Обучение Пониманию Иноязычного Текста При Чтении Как Деятельности", *Иностранные Языки в Школе*, №1, 2, 1997, 145.

БОРЗОВА, Е. В., "Тексты Для Чтения на Начальном Этапе Обучения", *Иностранные Языки в Школе*, №4, 1999, 59.

КОРЕПИНА, Л. Ф., "Развитие Речи Учащихся", *Начальная Школа*, №1, 1991, 127.

ЛУКЪЯНЧЕКОВА, Н. В., "Обучение Английскому Языку на Начальном Этапе", *Начальная Школа*, №2, 2002, 180.

ЛЬВОВ, М. Р., "Основы Развития Младших Школьников", *Начальная Школа*, №7, 1992, 125.

МИРОЛЮБОВ, А. А., "Майкл Уэст и Его Методика Обучения Чтению", *Иностранные Языки в Школе*, №2, 2003, 109.

THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS OF FOREIGN LANGUAGES

Сауле МИРЗАГАЛИКОВА¹ - Айгуль СПАТАЙ²

Özet

Öğretmenin iş başında, öğrencinin rahat ve rahat, anlamlı ve uygun hissedeceği öğretmen ile öğrenci arasında böyle bir ilişki kurmayı düşünüyorum, öğrenmek ve ona yardımcı olacağını bilmek istiyorum. Öğretmenin birincil görevi, öğrencisinin bilgi yolunda doğru rehber olması gerektiğine inanıyorum. Öğrencinin başarısı öğretmenin başarısıdır. Bu nedenle, eğitimsel faaliyetlerinde en yeni, en ilginç ve en etkili teknolojileri kullanmayı hedeflemelisiniz. Yabancı dil-konu kesinlikle modern okulda önceliklidir. Bir yabancı dil öğretmeni olarak, öğrencilerimin bilgisi için büyük sorumluluk kabul ediyorum. Toplumun sürekli artan gereksinimleri ve yabancı dil yeterlilik düzeyine zaman, öğretmenin sürekli kendini geliştirme hakkında soru koymak. Modern eğitim sisteminde meydana gelen değişiklikler, bir öğretmenin niteliklerini ve profesyonelliğini, yani mesleki yetkinliğini artırmaya ihtiyaç duyar. Modern eğitimin temel amacı, birey, toplum ve devletin ilgili ve umut verici ihtiyaçlarını karşılamak, kendi ülkesinin vatandaşının çok yönlü gelişmiş kişiliğinin hazırlanması, toplumdaki sosyal adaptasyona, iş faaliyetlerinin başlangıcına, kendini eğitmeye ve kendini geliştirmeye olanak tanır. Ve özgürce düşünen, faaliyetlerinin sonuçlarını tahmin ve eğitimci modelleme süreci belirlenen hedeflere ulaşmanın garantörüdür. Bu nedenle şu anda, modern, dinamik olarak değişen bir dünyada bir kişiye sahip bir öğretmenin nitelikli, yaratıcı düşünceli, rekabetçi kişiliğine olan talebi keskin bir şekilde artırdı. Eğitimci profesyonel faaliyetleri yaratıcı, stokastik, sürekli gelişen ve geliştirilmekte-dir. Bu nedenle, performans ve performans değerlendirme kriterleri bir kez ve herkes için onaylanmış değildir. Toplum ve okul ihtiyaçları, pedagojik faaliyetlerin uygulanması koşulları sürekli iyileştirme ve kendini geliştirme eğitimci gerektirir. Kişilik anlamları bağlamında insanlığın deneyimini üretebilen bir kişilik gereklidir, böylece insan oluşumuna katkıda bulunur, kendi kendini tasarlama ve kendini gerçekleştirme. Operasyonel açıdan mesleki yetkinlik, bir yandan ve bir temel seviye, koşul ve diğer taraftan profesyonellik ve işçilik oluşturan bir araç olarak yetkinliğin uygulanması olarak kabul edilir. Buna karşılık, yetkinlik, mesleki hazırlık hazırlığı gibi kavramları kapsar - bilgi ve bir şeyi yargılamak için uygulanan bir fırsat, eğitimci görevlerine giren soruları çözmek. Comptensiya, mesleki yetkinlik oluşumunun bir şartı olarak kabul edilir ve yetkinlik, yetkinliğin uygulanmasının bir sonucudur (burada pedagojik aktivitenin deneyimi anlamına gelir).

Aşağıdaki teorik yöntemler: analiz, benzetme, modelleme, morfolojik analiz. Uzman anket, anket, içerik analizi, karşılaştırma. Mesleki yetkinlik içeriği bilgi, beceri geliştirme belirli bir düzeyde (mesleki beceri) ve uzman kişisel özellikleri bir koleksiyon oluşturur.

Sonunda profesyonel bir компетентность - "integral kaliteli bir kişiye sahip yapısını sağlayan bir uzman yürütmek профессиональную faaliyetleri için en etkili yol, hem de artırıcı kendini geliştirme ve kendini geliştirme kişilik." Öte yandan, mesleki yeterlilik gerekli ve yeterli mesleki beceri seviyesidir. Bir amaç ve vuzov eğitim Ara sonucu olarak, mesleki yeterlilik mesleki faaliyet sürecinde gelişmektedir. Mesleki yetkinliğin üniversite mezunu eğitim kalitesinin bir kriteri olabileceği konusunda çok önemli bir not. Yaratıcı özellikler, standart dışı görevlerin standart dışı kabullere ve yöntemlere çözümüne karakterize edilen mesleki yetkinliğin ayrılmaz bir parçası olarak, vuzov hazırlık kalitesinin ölçülmesine uygulanabilir olmalıdır. Benzer bir görünüm diğer araştırmacılar tarafından ifade edilir (n.V. Kuzmina, I. A. Kış, VP Voroshilova).

Meslekogramdan oluşan bir referans modeline sahip olduğunu, uzmanın geliştirilmiş özelliklerini içerdiğini ve mesleki faaliyetin iç yapısına dayandığını öğrendik. Bu yaklaşımların entegrasyonu sayesinde, mesleki yetkinlik içeriğini anlamaya döneceğiz.

Anahtar kelimeler: Yetkinlik, Pedagoji, Eğitim, Yabancı Dil, Profesyonel.

1. Introduction

The Address of Kazakh President Nursultan Nazarbayev to the Kazakhstan published on January 10, 2018. It is devoted to the development of the country in the conditions of **The Fourth Industrial**

¹ South-Kazakhstan pedagogical university, Faculty of Philology, Science and education, mirzagalikova@mail.ru.

² South-Kazakhstan pedagogical university, Faculty of Philology, Science and education, spatay.aygul@mail.ru.

Revolution. “Today, humanity is entering the era of a new industrial revolution. Modern technologies change the world. Global technological shifts carry both challenges and new growth opportunities. It is our historic chance for accelerated entry into the list of the 30 most developed countries in the world, stressed the Head of State (Назарбаев, 2018).

He puts ten main tasks that we have implement. The President also highlighted the future of the people of Kazakhstan lies in the fluent use of Kazakh, Russian and English languages. It is necessary to accelerate the creation of our own advanced education system, covering citizens of all ages. The key priority of educational programmes should be the development of the skills which allow students to constantly adapt to changes and assimilate new knowledge. At the higher education institutions across the country, it is necessary to develop pedagogical departments and schools. Higher education institutions need to actively implement joint projects with leading foreign universities and research centres, large enterprises and multinational corporations (Назарбаев, 2018).

2. Methods

The following theoretical methods were used: analysis, analogy, modeling, morphological analysis. Expert survey, questionnaire, content analysis, comparison.

3. Results

The process of learning a foreign language, in line with the above approaches, makes the teacher - professional in the field of foreign language requirements in a number of qualifying characteristics of foreign language teachers, namely: to be able at the level of an educated native speaker to answer students’ questions, join the discussion on current issues cultural, scientific, social and political life of society; flexible use of speech abilities in accordance with the communicative intent. In this regard, it is important to rethink the content and methods of formation of professional competence of future teachers of foreign languages.

Let’s make some investigation of the existing approaches to the study of the concept of “professional competence” of a foreign language teacher in the domestic and foreign educational sciences.

- Political and social competence related to the ability to take responsibility, to participate in joint decision-making, involved in the functioning and development of democratic institutions.
- Competence relating to life in a multicultural society, designed to prevent the rise of xenophobia, intolerance and disseminate climate conducive to the understanding of how differences and willingness to live with people of other cultures, languages and religions.
- Competencies that define the spoken and written communication, important in work and social life. To this group belongs to speak several languages.
- Competence related to the emergence of the information society. Possession of new technologies, understanding their strengths and weaknesses, the ability of a critical attitude to the common through media channels and the Internet media and advertising.
- Competence, ability and willingness to implement lifelong learning, not only professionally, but also in personal and social life. (Zagvozdkin, 2009), According to EG Ten, the training of future teachers of foreign language involves mastering them a number of special professional competence. For example, such as:
- Linguistic, assuming knowledge of the language and the rules of its operation in a foreign language of communication;
- Sociolinguistic, which includes the knowledge of how social factors in both cultures (native language and culture) influence the choice of linguistic forms;
- Lingvo cultural and involves knowledge about the main features of social and cultural development of the language being studied at present and the ability to exercise their verbal behavior in accordance with these features;
- Communicative, presupposes the ability to perceive and produce foreign-language texts in accordance with the intended or arising communicative task;
- Teaching and Learning, which includes mastery of technique and strategy, learning foreign languages, forming the students’ way of autonomous learning and the development of foreign language skills;
- Lingvo methodological, assuming command of the language on an adaptive level determined by the specific teaching situation, and the mastery of teaching communication skills (management of intellectual activity of students, encouraging their speech activity);

- Social, is the desire and ability to interact with students, parents, peers;
- Strategic, suggesting the production of linguodidactic strategies that will help future specialist training exercise choice of technologies, taking into account age and psychological characteristics of students (Semrud-Clikeman, 2007).

Social competence is a complex, multidimensional concept consisting of social, emotional (e.g., affect regulation), cognitive (e.g., fund of information, skills for processing/acquisition, perspective taking), and behavioral (e.g., conversation skills, prosocial behavior) skills, as well as motivational and expectancy sets (e.g., moral development, self-efficacy) needed for successful social adaptation. Social competence also reflects having an ability to take another's perspective concerning a situation, learn from past experiences, and apply that learning to the changes in social interactions.[1] Social competence is the foundation upon which expectations for future interaction with others is built, and upon which individuals develop perceptions of their own behavior. Often, the concept of social competence frequently encompasses additional constructs such as social skills, social communication, and interpersonal communication (Semrud-Clikeman, 2007).

Sociolinguistic, which combines knowledge and skills necessary for effective use of the language in a social context (Zagvozdkin, 2009).

Consists of:

- Linguistic markers of social relations;
- Courtesy;
- Expressions of folk wisdom;
- Communication registers;
- Dialects';
- Accents'.

Linguistic competence is the system of linguistic knowledge possessed by native speakers of a language. It is distinguished from linguistic performance, which is the way a language system is used in communication. Noam Chomsky introduced this concept in his elaboration of generative grammar (Alptekin, 2002), where it has been widely adopted and competence is the only level of language that is studied.

Sociolinguistic competence refers to the ability to use language that is appropriate to social contexts. Alptekin explains that social context refers to culture-specific contexts that include the norms, values, beliefs, and behavioural patterns of a culture. For example, thanking a friend in a formal speech is different from how it is done over a meal (Semrud-Clikeman, 2007).

Sociolinguistic competence also refers to the ability to select topics that are appropriate for a communicative event. For example, expressing strong views about politics and religion over dinner is generally avoided. This rule is also moderated depending on the relationship between the guest and the host. If politics and religion are their favourite topics and if they know each other very well, these topics might well be appropriate.

Linguistic competence, which is the knowledge and ability to use linguistic means to construct formulated and meaning-bearing statements (Zagvozdkin, 2009). Includes a more narrow competence:

- Lexical;
- Grammatical;
- Semantic;
- Phonological;
- Orthographic;
- Orthoepic.

Pragmatic, which includes knowledge of the rules of construction of statements, their Association in the text and the ability to use statements to perform various communicative functions and consistently build a statement in accordance with the schemes of interaction. Consists of competencies:

- Discourse's;
- Functional;
- Schematic construction of speech.

In the domestic methodology in the communicative competence describe.

- Linguistic-mastering knowledge and skills with different aspects of the language: vocabulary. Phonetics, grammar, i.e. a speech adequate to the situation, time, place, and purpose of the communication partner;

- Socio-cultural-formation of readiness and ability to conduct dialogue of cultures, i.e. to know own culture (lifestyle, language, picture of the world, character of thinking, national mentality, art, history, national beliefs, traditions) compensatory, educational, speech, language.

The indicator of formation of this competence is professional skill of the teacher developing as it was noted earlier, from "set of professional knowledge and abilities to apply in practice this knowledge, to transfer the acquired knowledge and skills to new conditions of training, and also the positive attitude to the professional activity." Professional skills of teachers is the relationship of professionally significant knowledge and experience of teaching teachers, his creative and personal qualities. Therefore, the teacher should have such professional knowledge:

- The system of language and the main linguistic and linguo-didactic categories, as well as the culture of the country of the studied language, its history and modern development problems, including modern problems of foreign peers of students with whom he has to work;

- The basic provisions of the General education concept at a certain stage of development of society of the state General education policy, including in a foreign language;

- Psychology of the student's personality in each specific "era" of its development, the laws of learning a foreign language in school;

- The main requirements imposed by society and science to the teacher, his level of professional skill and personal qualities;

- The basic laws of teaching a foreign language, as well as the content and specificity of all components of the learning process: goals, content, methods, means of teaching in terms of their historical development and current state.

Under the professional skills of teachers should be understood as the ability to pedagogically, psychologically and methodologically correct to carry out their professional activities aimed at the development of students features of secondary linguistic personality, determining the ability to participate in intercultural communication.

Professionally significant skills can be divided into four groups:

1- The ability to learn the peculiarities of the personality of the student, which is formed and developed on the basis of the self-knowledge process. The teacher should have the ability to reflexive analysis of personal experience of learning a foreign language, to correlate it with the theory and practice of teaching the subject, to analyze the individual psychological characteristics of students and to project the opportunities of students and specific learning conditions obtained data.

2- Skills related to planning of speech communication in the educational process. The teacher should be able to plan their own professional actions from the standpoint of modern requirements to the content and organization of the educational process in a foreign language and taking into account the objective laws of learning a foreign language by students in the learning environment, as well as factors affecting the completeness / incompleteness of language proficiency. It should be able to analyse the educational materials at its disposal, including computer programmes, with a view to their possible use in the educational process and to choose the most appropriate learning objectives and conditions. The teacher's ability to select authentic materials, including country and cultural materials, to analyze and interpret them in relation to the conditions of study in a particular type of educational institution is also relevant. At the same time, it is also important to provide creative, interactive forms of work of students in the classroom / lesson.

3- Skills related to the implementation of planned professional actions and evaluation of their results. The teacher organizes communication in a foreign language lesson, involves all students in this communication, creates a favorable psychological climate that promotes the disclosure of individual capabilities of each student and stimulates the process of assimilation by students of the planned content of training. During the educational process, the teacher monitors the development of the emotional sphere of the child's personality, his cognitive, creative and linguistic abilities, abilities to socially interact with others.

4- Ability to analyze the organized lesson / lesson of foreign language communication. During and after the lesson the teacher analyzes his / her activity and the activity of students and, based on the results of this analysis, makes appropriate adjustments to the goals and content of education. (Mukhanbetzhanova, Bakhisheva, Hayrullin, Zhumagaliyeva, 2010).

The teacher's knowledge of the above-mentioned knowledge and skills, which make up his professional competence, gives reason to believe that he will be able to implement a modern educational policy in the field of teaching foreign languages.

For the understanding of professional training of teaching staff, level of professional competence of a number of scholars-of teachers made up job description in some jobs. Let's take a closer look at the professional chart of a foreign language teacher. It contains three interconnected blocks:

- Character logical features of the teacher's personality;
- Professional and pedagogical knowledge; - *общепедагогические умения и навыки*.

I. Peculiarities of teacher's personality.

1- The orientation of the teacher's personality.

Civil and professional orientation of the teacher. "Orientation is an ideological position that determines the system of active relations of the teacher to professional activity and its main object - the child". Orientation is manifested in the spiritual and social needs of the individual in her attitudes, motives, attitudes, interests, expectations, ideals. A well-defined focus on high civic and pedagogical ideals creates prerequisites for the formation of professionally important qualities for teachers. Therefore, it is called a core character trait. The content of the orientation of the teacher's personality:

- Professional need;
- Motives of participation in pedagogical work;
- Main activities, their success;
- Features of character, expressing the civil and professional and pedagogical orientation.

2- Intellectual traits character. Features of scientific style of thinking.

- Systemic thinking-the ability to cover the phenomenon of diverse, to identify complexes of inter-related components in subsystems, to obtain a three-dimensional knowledge to solve problems;

- "Determinism of thinking-the ability to establish causality, to grasp the relationship between the phenomena in the educational system."

- The probability of thinking-the ability to identify and predict possible ways of development of the educational process, the actions of individuals, groups, collectives;

- Specificity of thinking-the ability to transfer (use) the General provisions of the theory to explain the current facts and situations; ability to analyze them and draw conclusions;

- Efficiency of thinking - "the ability to choose the path of least effort and time, shortest paths in solving problems."

- Reflexivity of thinking-ability to evaluate their activities "by»;

- Heuristic thinking - the ability to formulate and test hypotheses, and draw conclusions.

3- Moral traits character.

In every phrase and in every act of the teacher (as well as any person) is the morality or immorality, virtue or Vice. This is always a definite alternative.

"Morality is one of the forms of social and individual consciousness, reflecting people's attitude to the Motherland, to the surrounding nature, to property, to work and other activities, people's relations to each other." The teacher is always in the system of "man-man", and therefore all his words and actions must assert eternal universal values in communication with students. The main ones are: Space and Earth; homeland; Family; Man; World; Knowledge; Labor; Personal property; National cultures; Time.

- Moral character traits that express the attitude of the teacher to the pupils;

- Features and qualities that Express attitude to the team;

- Features and qualities that Express attitude to yourself and your professional and personal qualities;

- Features and qualities that characterize the teacher in terms of moral regulation of behavior;

- Features and qualities that reflect the attitude of the teacher to work, to professional activity;

- Features and qualities that characterize a high culture of pedagogical communication.

4- Strong-willed traits character.

"Will - the ability of a person to exercise self-regulation of their mental processes and activities" (Mukhanbetzhanova, Bakhisheva, Hayrullin, Zhumagaliyeva, 2010). The main functions of the will are:

the choice of motives and goals, the regulation of motives for action with insufficient or excessive motivation, the organization of mental processes in an adequate, man-made activity system, the mobilization of physical and moral and mental forces to achieve their goals.

Leading strong-willed traits character personality teachers are:

- Socially significant motivation of the undertaken reflective and subject-practical actions;
- Commitment; availability, development of operational (momentary), tactical and strategic goals of pedagogical work;
- Confidence in their abilities and capabilities;
- Organization, self-discipline;
- Self-Control; endurance;
- Determination; courage in the form of justified pedagogical risk;
- Perseverance in bringing the case to an end; execution.

5- Emotional traits.

Emotions - "mental phenomena, expressing reflections and experiences of the person of the relation to surrounding phenomena and situations". The teacher's emotions are connected with the experience of his attitude to social and pedagogical facts and events in the form of moral, intellectual, aesthetic feelings. They are manifested in moods, affects, passions, stresses and other emotional States.

The leading emotional traits of the teacher are:

- Empathy, that is, the ability to empathize with the feelings of students and their parents, taking to heart their joy and grief;
- Optimism, cheerfulness, cheerfulness;
- Nieobecnosci, prestatement;
- Goodwill, reasonable trustworthiness;
- Relative satisfaction with the success of the democratically organized pedagogical system.

The absence or insufficient formation of these features creates a wall that separates teachers and students. Their relationship in the pedagogic system, then become routine and lose their effective.

II. Professional and pedagogical knowledge, skills and abilities.

1) Professional and pedagogical knowledge.

Knowledge - is perceived, processed in the mind (meaningful), stored in memory and reproduced at the right time to solve theoretical or applied problems of information.

Scientific professional and pedagogical knowledge is an integral part of the teacher's worldview, the basis of his theoretical and practical activities. Knowledge creates the Foundation on which professional skills are built.

The most significant knowledge can be expressed in the following major blocks:

- 1- Knowledge of the subject (its state standard) that the teacher teaches.
- 2- Knowledge of the essence of education, its General and specific objectives, task, organizational forms, means and methods of developmental education.
- 3- Knowledge of the essence of the process of developing training; features of the content of the regional component in education; principles, tools, methods and organizational methods of training. Knowledge of the basics of problem and programmed learning; knowledge of technical means of training and their use in practical work; computer literacy.
- 4- Knowledge of psychological foundations of education.
- 5- Knowledge of anatomical and physiological characteristics, age and psychological characteristics of students; knowledge of the basics of personal and public hygiene.

2) General Pedagogical skills.

- Vozrastnoi expressive speech;
- Literate beautiful letters;
- Accounts;
- Communications;
- Appropriate movements, facial expressions, gestures;

- Demonstration (demonstration of individual objects and himself);
- Distribution of attention;
- Time orientation;
- Work with a book, a textbook, a manual, Newspapers;
- Bibliographic;
- Use records, plans;
- Possession of simple tools;
- Use of technical means of training;
- Personal and public hygiene;
- Used in sports games and refereeing;
- Artistic and aesthetic activities;
- Pedagogical graphics (drawings on the blackboard, etc.).

3) General Pedagogical skills.

General pedagogical skills are manifested in the activities of teachers of all specialties. Skills can be grouped in the following order:

- Stages of pedagogical diagnostics and goal-setting;
- Stage of the solution of pedagogical tasks on the planning level of the educational process;
- The stage of practical work on implementation of the planned plan;
- Stage of analysis of pedagogical work, determination of the new state of pupils and setting new pedagogical goals.

The main indicators of abilities to solve educational tasks can serve:

- Humanistic orientation of actions;
- Professionalism of actions;
- Expediency;
- Innovation, originality;
- Mastering;
- Timeliness of action.

According to Chomsky, competence is the ideal language system that enables speakers to produce and understand an infinite number (Alptekin, 2002). Of sentences in their language, and to distinguish grammatical sentences from ungrammatical sentences. This is unaffected by “grammatically irrelevant conditions” such as speech errors. In Chomsky’s view, competence can be studied independently of language use, which falls under “performance”, for example through introspection and grammaticality judgments by native speakers.

The professional competence of future teachers of foreign languages, NB Kozlov defines as its starting level of professional development, as a professional and meaningful, the main components of which are the knowledge, skills, communicative personality orientation, educational creation, providing a set of effective educational activities of students (Zagvozdkin, 2009). The most important component of the structure of the professional competence of teachers of foreign language scholars consider the communicative competence, which is defined as the ability to communicate verbally and in writing to the carrier of a particular language in a real life situation. Special attention is paid to the meaning of the utterance, and not only the proper use of language forms.

In the structure of the professional competence of teachers we highlight the activity attribute. The concept of «competence” AK Markov connects with the maturation of the individual and the attainment of such a state that allows it to operate efficiently when performing job functions and achieve tangible results. A fundamental component of the professional competence of the teacher speaks the activity, expressed in skills and abilities of the individual.

4. Conclusion

Having studied and analyzed the scientific and methodical, psychological and pedagogical literature, having considered the problem of formation of professional competence of students of specialty foreign language, it is possible to draw several conclusions.

Professional competence is a complex resource of the individual, which provides the possibility of effective interaction with the outside world in a particular professional field and which depends on the required set of professional competences.

Professional pedagogical competence consists of key competences: value-semantic, information-technological, communicative, socio-cultural, competence of personal self-improvement and self-development. The language policy division of the Council of Europe in Strasbourg developed, for the first time in 1998, a language portfolio technology based on pan-European competencies. Based on the "European language portfolio", the "Russian language portfolio" was created. The language portfolio is a tool for self-assessment of foreign language proficiency and consists of three main sections: "Language passport", "Language biography" and "Dossier". To carry out the self-assessment, the user relies on the pan-European scale of six levels of foreign language proficiency: survival level, pre-threshold level, threshold level, advanced level of professional knowledge and level of proficiency.

Professional competence, which must have students majoring in a foreign language, requires not only knowledge of the language and knowledge of communicative competence, but also professional skills that are formed during the educational and pedagogical practice.

5. Sources

КОЗЛОВА, Н. В. - ГОЛОВАТЕНКО Н. И., "Компетентностный Подход в Высшем Образовании Как Стратегическая Проблема", *Вестник Томского Государственного Университета*, 301, Томск, 2007, 65-70.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., "Төртінші Өнеркәсіптік Революция Жағдайындағы Дамудың Жаңа Мүмкіндіктері", *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы*. <http://www.akorda.kz>: 20.01.2018.

ALPTEKIN, C., "Towards Intercultural Communicative Competence in ELT", *ELT Journal*, 56(1), 2002, 57-64.

MUKHANBETZHANOVA, A. M. - BAKHISHEVA, S. M. - HAYRULLIN, A. B. - ZHUMAGALIYEVA, D. Sh., "The Theory, Technology and Methodology of the Competence-Oriented Education", *Manual of Training Seminar*, Uralsk: WKO IATT, 2010, 85

SEMRUD-CLIKEMAN, M., *Social Competence in Children*, NY: Springer Science+Business Media, New York 2007, 105.

ZAGVOZDKIN, V. K., "The Problem of Key Competences in Foreign Studies", *The Problems of Education*, 4, 2009, 257-272.

TRILINGUAL EDUCATION IN HIGHER INSTITUTIONS OF KAZAKHSTAN

Serik KOZHANOV¹ - Marzhan KUDAIBERGENOVA²

Özet

Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev'in mesajına dayanan bir yazı. «Yeni Dünyada Yeni Kazakistan», Kazakistan'daki çok dilli eğitimin temelleri ve temelleri, çok dilli eğitimin sorunları, çok dilli eğitimin teorik temeli ve Kazakistan Cumhuriyeti'nde «Üç Dilin Birliği» adlı kültür projesi araştırılıyor. Cumhurbaşkanı'nın mesajına göre, Kazakistan nüfusun üç dil konuştuğu çok gelişmiş bir ülke olarak kabul ediliyor. Hükümet geçtiğimiz günlerde, Kazakistan kurumlarında İngilizce'yi üçüncü bir dil olarak eklemeyi kararlaştırdı. Öğrenim, Kazakistan vatandaşlarına birçok fırsat verebileceğinden, İngilizce uluslararası bir dildir. Kazakistan, Kazaklar, Rusça ve İngilizce olmak üzere üç dilde Kazaklar arasında akıcılık geliştirmeyi amaçlayan üç dilli bir eğitim politikası olan Kazakistan Cumhuriyeti'nde 2011-2020 yılları için dillerin geliştirilmesi ve işleyişi için bir devlet programını kısa süre önce kabul etti.

Uluslararası çalışmalar, üç dilli eğitim programlarına kayıtlı öğrencilerin çalışmalarında daha motive olduklarını, özenli olduklarını ve çeşitli dilleri öğrenmenin yararlarını açıkça görmektedir. Tüm derslerde, tüm derslerde, sadece kendi ana dillerindeki öğretim gruplarından daha iyi öğrenme çıktıları vardır. Araştırmaya katılan öğretmenlere göre, öğrenme becerilerinin ve öğrenci başarısının geliştirilmesinde olumsuz bir sonuç yoktur.

Kazakistan, eğitim sistemini dünya trendlerine uygun olarak sürekli olarak değiştirmektedir. Kazakistan'ın eğitim reformları, elbette, dünyanın modern gerçeklerinde rekabet edebilmek için öğrencilerin bilgisini geliştirmek için uygulanmaktadır. Ancak, reformun uygulanmasında ortaya çıkabilecek potansiyel sorunlar var. Ana problemler: İngilizce öğreten öğretmenlerin eksikliği, dil öğrenimi için kaliteli materyallerin eksikliği, kırsal alanlarda öğretmen ve öğrencilerin bilgi eksikliği. Ebeveynler arasında konuların İngilizce öğretilmesi gerektiği konusunda genel bir anlaşma vardır, ancak bazı öğretmenler bunun mevcut koşullar altında mümkün olmadığını düşünmektedir. Genel olarak, üç dilli eğitim reformunun uygulanmasından sonra, öğrencilerin hem Rusça hem de İngilizce'ye daha fazla zaman ayıracağı için, devlet dilinin gelişmesinin azalacağı endişesi vardır.

Bir meslek için yabancı dil öğrenmek, iş iletişimi becerilerine, ortaklıklarına ve işgücü piyasasında artan rekabet gücüne katkıda bulunur. Dil yetkinliği yaşamın yolundaki başarının anahtarlarından biridir, daha yüksek bir seviyeye yükselmeyi, iletişimin daha geniş alanlarını kapsamanızı, kültürün ulusal özelliklerini ve diğer ülkelerin halklarının geleneklerini tanımanızı sağlar. Bugün birkaç dilin bilgisi sadece yabancı için değil, Kazakistanlı işverenler için de zorunlu bir gereklilik haline geliyor. Bir yabancı dilin akıcı bilgisi, iyi profesyonel beceriler, bir uzmanın iyi bir iş almasına ve başarılı bir kariyer yapmasına olanak tanır.

Anahtar kelimeler: Trilinguism, Trinity, Polingual, Diller.

1. Introduction

Trinity of languages in Kazakhstan President N. A. Nazarbayev has repeatedly said in various official statements. This idea was first announced on October 2006 at the XII session of the Assembly of Kazakhstan's People, the head of the State noted that the knowledge of at least three languages is important for the future of our life. At present, the approach to the Kazakhstan higher education is drastically changing. It is due to many reasons, the basic one being the 2030 Kazakhstan development program. The long-term priorities of the country, mentioned in the Program, were national security, country's political stability and consolidation of the society economic growth based on an open market economy with high level of foreign investments and internal savings to gain realistic, stable and steadily growing rates of economic growth, power resources, health, education and well-being of Kazakhstani citizens.

¹ «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, aazaazel@mail.ru.

² «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, marjan79@mail.ru.

In the Message of 2007 "New Kazakhstan in the new world", Nursultan Nazarbayev proposed to begin a phased implementation of the cultural project "Trinity of languages". "Kazakhstan should be perceived worldwide as a highly educated country whose population uses three languages. They are: Kazakh language - the state language, Russian language - as a language of international communication and English - the language of successful integration into the global economy", said the President.

Participation of the basic HEI by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, in 2012 was developed the Concept of trilingual education, in which the analysis of the conditions and possibilities of the modern education system is given for the implementation of the ideas of trinity of languages and identified priority areas for the development of multilingual education. This implies, first of all, the revision of the content of modern language education as a whole, which will require developing a package of documents determining the strategy and tactics for learning languages in the education system of the Republic of Kazakhstan.

On May 6, 2015 the President, making an announcement in Government's meeting in Astana "Nation's Plan - 100 concrete steps to implement the five institutional reforms" outlined the importance of a gradual transition to English in the education system; the main objective is to increase competitiveness of future specialists and growth of export potential of education sector.

Creating an effective polylingual environment in universities is one of the main factors of competitiveness of the education system, the entry of our country in the 30 developed countries of world and a condition for the promotion of the Bologna initiatives, in particular academic mobility and the implementation of joint study programs (Nazarbayev, 2007).

2. Methods

Realization of the program provides students and lecturers access to quality education, to the best foreign educational resources and technologies, development of professional competence and the competitiveness of professionals and obtaining two diploma education.

Higher Educational Institutions is one of the first universities where successfully implemented trilingual education from 2004-2005 academic year.

In the same academic year in all higher institutions were organized free-of-charge English language courses for the teaching staff of the University. Wishing to take English language courses for teachers and lecturers.

To accomplish the above-mentioned goals exploiting only the country's richest natural resources - vast land areas, arable lands and natural resources of enormous wealth - is not enough as it cannot promote development of the country's economy without good human resources. The President remarked that "we may be proud of a highly educated population with a pretty high standard of scientific and creative potential. This indeed is a tremendous achievement of our people... and of the former system for that matter.

3. Results

Trilingual education as the main country's cultural program will implement. We should note, however, that the concept of multilingualism was not new for the country then. Kazakhstan has long prioritized learning languages of different peoples of the country. In schools, vocational schools and universities education is provided in both Kazakh and Russian. Moreover, foreign languages were taught in all educational institutions. It speaks to the effect, that in Kazakhstan bilingual education was established and trilingual education as a trend was appearing. However, for many reasons Kazakhstan's educational institutions did not ensure good language proficiency in the languages taught, so a new approach to language teaching and learning had to be introduced? The current program states it that the Kazakhstan's education should become high quality to enable Kazakhstan people to become competitive at the global labor market, to give them an opportunity to enter best world universities, to be mobile and able to learn all life. Doing that, one should not forget about the importance of developing a harmonious person with high moral values and national identity, a person who is world-minded, but never forgets his "roots" (European Scientific Journal, 2017).

The program is very ambitious and many efforts have been made to achieve its goal, therefore, we consider it relevant to briefly review its main achievements and challenges. The article briefly summarizes the main steps taken and focuses on introduction of trilingualism in Kazakhstani higher education institutions.

In 2012, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan and some universities that had made experiments in introduction of polylingual education developed the Concept of Polylin-

gual Education Development in which the current state of the Kazakhstan's educational system and the possibility of introducing trilingual education were analyzed and priorities in trilingual education development were stated. The concept required a review of the language education content, developing a new strategy in teaching languages in Kazakhstan's education institutions, as well as the language content, which should be scientific based, and correspond to the overall trilingual education program.

Among the main objectives of the program are training university lecturers able to give courses in trilingual education programs; enhancing prestige of using the Kazakh language; maintaining the system of language diversity in Kazakhstan; ensuring functioning of the Russian language in the communicative sphere; provision of systematic scientific and methodological support to teaching English and other foreign languages; development of polylingual education infrastructure; development of intercultural component of language education; and ensuring the intellectual growth in Kazakhstan by acquainting its people with cultural values.

The education principles in the Kazakhstan trilingual system are as follows:

Table 1: Education Principles in RK

1	• ³ / ₄ Kazakh – Russian – English;
2	• ³ / ₄ Languages are learnt separately;
3	• ³ / ₄ Learning of the languages is based on the native language; • ³ / ₄ Teaching a foreign language is teaching how to express thoughts in a foreign language, teaching its culture;

Thus, currently a most important objective of an education institution is teaching students global cultural values enabling them to successfully communicate and interact with people of other cultures on the global level. When studying foreign culture, history, geography, literature, arts and science students will get better understanding of their own culture and language. Research and practice of interconnected teaching native and foreign languages prove its impact on the harmonious development of personality.

The tactics of implementing trilingual education in higher education institutions include:

- ³/₄ development of regulations on implementation of trilingual education programs;
- ³/₄ training teachers for trilingual education programs;
- ³/₄ utilization of world experience, which can be adapted to trilingual education;
- ³/₄ review of level model of foreign language teaching and learning in order to develop similar models of teaching and learning the Russian and Kazakh languages, which will develop standards in teaching the languages.
- ³/₄ establishment of the national coordination center of trilingual education.

4. Discussion of Problem

We can already state some visible results of the program. The Ministry of Education and Science has promoted publishing trilingual dictionaries of terms (English-Kazakh-Russian), textbooks, workbooks; it monitors the implementation of the national budget program of professional training and re-training of teachers in public education institutions. The Higher Institutions especially Miras University (MU) holds seminars and workshops, national English Olympiads, participates in developing English courses for schools with intensive English learning. Regional programs of developing trilingualism have been designed. Links of universities with Kazakhstan and foreign organizations, enterprises and educational institutions have been reinforced. The number of English-speaking guest lecturers and professors who work in higher education institutions is rapidly increasing. More students participate in academic mobility and work programs abroad. In universities trilingual education centers which coordinate university policy in trilingual education and provide for the training and professional development of trilingual specialists, have been established. Several schools and universities of Kazakhstan have developed trilingual education programs and a number of integrated courses taught in English. New school textbooks are published in six languages: Kazakh, Russian, Uzbek, Turkish, and German.

Achievements in implementation of trilingual education cannot be underestimated, however, there are some things that can hamper the accomplishment of the goals, one of them being modification of higher education in accordance with Bologna principles.

Practice shows it that university students who are learning English with high quality Longman, Oxford University Press and McMillan textbooks (A1, A2, B1, B2 levels) get good everyday vocabulary and enough listening practice, however, their grammar skills are not properly formed. Thus, learning foreign language teaching and learning from the world experience is necessary, but only on condition that we remember the goals of language learning in our country, the specifics of the native, Kazakh/Russian, languages of the learners, and are ready not just to use the already existing world experience but improve it in accordance with our ambitious aims (edu.gov.kz).

Kazakhstan can learn a lot from Finland because it shares similar aspects of history and language. Finland's history is similar to Kazakhstan's history in terms of being occupied by other nations. Finland belonged to Sweden until 1809 and then to Russia until 1919. After Finland gained its independence, Swedish became the official language, according to the Finland constitution. The Finnish population supported bilingualism despite Swedish being the language of the minority. For the Finnish students it was mandatory to choose one of the official languages. In 1987, Swedish immersion program started in city with children who only spoke Finnish. Gradually, these immersion schools required students to take another additional widespread language like English. Non-immersion and immersion schools started to teach English from the 1st grade. Immersion students had an opportunity to learn Swedish from kindergarten while non-immersion students didn't have a chance to learn other new languages. However, both schools used the same content oriented teaching style for learning English. In addition, the questionnaire asked about the future language needs of the students. 49 % of 2nd graders didn't know, whereas 29 % of them reported that they will need English more than Swedish. The other 20 % of them chose Swedish. It was interesting to find out that 46 % of the 6st graders didn't know what their future language needs would be whereas 29 % of them predicted that they will need English and 24 % vice versa.

According to the article "Trilingual Primary Education in Europe," the reading abilities of 3rd grade students in Finland were tested from 2003 to 2009 by the National Reading Test measuring language awareness in Finnish. The results showed that 37 % of immersion students scored higher than the standard for their age group while only 23 % of national school students scored higher. Another 17 % of the immersion students scored lower than the standard for their age group whereas 23 % of the national students scored lower.

4.1. Positive and Negative Effects of Trilingual Education

The beneficial side of this trilingual experiment is that students from immersion classes reached advanced level of English and they learned to have a positive attitude for learning languages and they became aware of didactic approaches that were used in the classroom.

The challenge of this program is that if they devote more time English it might impact negatively the level. There were concerns about students' ability to improve mother tongue and comprehend subjects like science, geography, mathematics and etc. that used Swedish as the medium instruction. Besides, the program implemented for all students despite their academic proficiency and language abilities. Moreover, there are constant challenges to boosting the program's effectiveness and productivity. To implement the program properly, teachers need to receive professional training that will help them to trust and interact with each other beyond their respective languages and subjects.

According to Government website (2016), the Nazarbayev University and other 15 higher institutions offered 4-month courses for 675 teachers of biology, chemistry, physics and computer science from all regions. According to the Ministry of Education, in the 2016-2017 school year, all first grade students will study in the three languages. If the project is successful, in the 2017-2018 school year, grades 2,5 and 7 will use this teaching model, progressing to grades 3,6,8 and 10 starting 2018-2019 and grades 4,9,11 and 12 in 2019 to 2020. By 2020, 100 % of schools will study the Kazakh, Russian and English languages. Also by 2020, all schools, regardless of teaching language, will teach 5th graders and above the History of Kazakhstan in Kazakh and English, and World History - in Russian. Subjects like Physics, Chemistry, Biology and Computer Science will be taught in English. Each subject will be taught simultaneously in the Kazakh, Russian and English. According to New Times.kz (2016), in the summer of 2016, 73 000 first grade teachers will be trained for the implementation of trilingual education. The Ministry of Education will prepare 80 experts from N. Nazarbayev intellectual schools and these experts will teach the 73 000 teachers in English.

The Russian languages belongs to the Slavic language and it has different a language structure while the Kazakh language belongs to the Turkic language.

In 2010, the Minister of Culture KulMukhammed said that by 2020, 95 % of the Kazakhstan population will acquire the Kazakh language.

According to a national census of the population of Kazakhstan in 1999, 75 % of Kazakhs know Russian and 0.7 % know English. 48,4 % of the Russian population in Kazakhstan know Kazakh and 0,9 % know English. Supposedly, all Kazakh people speak Kazakh but this information has never been confirmed by official sources. Based on the results of a 2009 Census, 98.3 % of Kazakhs age 15 and older stated that they understand Kazakh, 95.4 % can read Kazakh and 93.2 % of them can write in Kazakh. 25.03 % of Russians understand Kazakh, 8.8 % of them can read Kazakh and 6.3 % of them can write in Kazakh.

According to the N. Nazarbayev Intellectual Schools 2015 Annual Report, trilingual education is an important part of the realization of the Integrated Education Program (IEP), which adheres to the Policy of Trilingual Education by using team teaching and subject-integrated learning (CLIL). According to the report, during 2015, over 2.329 pupils in the N. Nazarbayev Intellectual Schools participated in 40 national and international competitions and contests of scientific projects. Monitoring is aimed at checking the 4 types of speech activities: "Reading," "Listening", "Letter" and "Speaking". Assignments are designed in accordance with the levels of Common European Framework of Reference for Languages (CEFR.) They divided students into four levels.

- Beginner - the student understands and can use familiar everyday words and phrases about everyday topics and has a limited vocabulary.
- Basic - the student understands the general idea of short texts on familiar topics, information on everyday topics, participates in the conversation if the person.

Speaks slowly and distinctly, can compose short texts (letter, announcement, statement, etc.), but has a limited vocabulary, difficulty when expressing their thoughts, grammatical and punctuation errors.

- Good - understand the overall content of the texts on various topics with complex sentence structure, is able to identify the main idea, purpose and structure of the text, the target audience understands the contents when slowly and clearly stated, understands their conversation partner. Has a sufficient vocabulary for writing, can articulate their thoughts in a conversation on familiar topics, admits some mistakes.
- Advanced - understands the contents of complex texts on various topics, determines the structure of the text, can write a text where the target audience recognizes the meaning in the hidden details. Understands dialogue at a rapid pace and determines the views of the speaker. Analysis of the results showed that a majority of the 7th grade students have a basic or good level of knowledge of all the languages.

On the subject of "Kazakh language as a second language," the share of students who reached a good or advanced skill level is: reading - around 40 %, listening and speaking - more than 50 %, writing - 60 %.

On the subject of "Russian as a second language," the proportion of students with skills from good to advanced levels were: reading - around 60 %, listening - more than 80 %, speaking - more than 60 %, writing - over 50 %.

On the subject "English," the share of pupils with skills from good to advanced levels were: reading - 50 %, listening - about 40 %, speaking - about 50 %, writing - more than 60 %.

Perhaps for these reasons, the majority of the Kazakh creative intelligentsia did not speak foreign languages. That in turn affected the quality of Kazakh literature, journalism and science. This process impacted Kazakhs' life, psychology and education. The Russian government opened many schools and universities in Kazakhstan with the Russian language and Soviet ways of teaching. The Soviet Union massively closed Kazakh language schools. There was just one school and university with Kazakh language teaching in the capital of Kazakhstan. I remember how my mother told me that around 1976, their Kazakh school in the village was closed and they transferred all the students to the Russian school. They didn't learn Kazakh subjects in the class because the Soviet Union didn't recognize the Kazakh language.

5. Conclusion

In Conclusion the design and development of integrated courses as for that not only good language proficiency, but teaching techniques used in the formation of language skills are required. Therefore,

school and university teachers who are to give integrated courses should be trained both in the language and in methods of teaching a foreign language as it is the only way to make a language integrated course effective. These are only some of many challenges Kazakhstan's educators face, yet there is hope that support of the state, greater autonomy of the universities and competence of educators will help realization of trilingual higher education in the Republic of Kazakhstan.

6. Sources

NAZARBAYEV, N. A., "New Kazakhstan in the New World", *The Kazakhstan Truth*, №33 (25278), Astana 2007, 1.

European Scientific Journal May 2017 /SPECIAL/ edition ISSN: 1857 - 7881 (Print) e - ISSN 1857-7431.

The State Program of Development of Languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 (2016).//edu.gov.kz, Astana.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАРОДНЫХ ТРАДИЦИЙ ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЕ С ДЕВУШКАМИ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Анар ДОСБЕНБЕТОВА¹ - Сапаркуль КУАНЫШОВА²

Özet

Makale, şu anki aşamada kızların eğitim problemine ayrılmıştır. Okulda eğitim sürecinde kızlar ile sosyal ve pedagojik çalışmalarda yetiştirme geleneğini kullanma olanakları gösterilmektedir. Kızların eğitimi, ulusal proje "Ruhanijangyro" nun uygulanmasında önemli bir yöndedir - bu konuyla ilgilidir. Kazak bilim adamlarının etno-pedagojiye ilişkin çok sayıda çalışmasının incelenmesi, bir kızın eğitiminin Kazak halkının etno-kültürel özelliklerinden, maneviyat üzerine inşa edilmiş, en iyi halk geleneklerine dayanması gerektiğini ve gitmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ulusal kültüre aktif katılım yoluyla. Yazarlar son zamanlarda, aile pedagojisinde, maalesef, anne ve babaların gelecekteki aile yaşamı için kızlarının hazırlanmasındaki rolünün önemli ölçüde azaldığını belirtmektedirler. Çocuğun yetiştirilmesinin ilk dersleri, insan ahlakının ve hümanizmin bütün eğitim sürecinin kurulduğu aileye verilir. Aile, ana destek ve temel eğitim kaynağıdır.

Nesillerden nesile aktarılan gelenekler ve yüksek idealler, ailede dikilir ve şekillendirilir. Başkaları için sevgi ve saygı gelenekleri, insanlar arasında karşılıklı anlayışa yol açar, aynı zamanda sadece sağlıklı bir ailede oluşur. Popüler pedagoji, ergenlerin eğitiminde "namus", "gurur", "haysiyet", "iffet" gibi kavramları yaygın olarak kullanmıştır. Özellikle kızların "iffetin" korunması için büyük sorumluluk ve saygı ile. Kazak etno-pedagojideki kızların eğitiminin içeriği, yazarlar tarafından masaya sunulmuştur, bunlar: kızların ahlaki özellikleri; iş türleri; kızların eğitim gelenekleri ve gelenekleri; kızlar için kıyafetler; yöntemler, yetiştirme yöntemleri. Başka, Kazak kızların eğitimlerine her zaman özel önem vermiştir. Girişimi üzerine, bugünün kadın kulüpleri Kazakistan'ın her bölgesinde faaliyet gösteriyor. Yazarlar, Merewert kız kulübüne yönelik bir program geliştirdiler ve uyguladılar: "Kazak ailesinin kız çocuklarının eğitimi ve modernite."

İlgilenilen konuların kapsamı geniştir: Bu, popüler kültürün, geleneklerin, vakıfların korunması sorunudur, buna dini konular, sosyal konular, aile eğitimi, eğitim ve mesleki kader tayini ve çok daha fazlası dahildir. Deneysel çalışmaların sonuçları ve kızlarla sosyal ve pedagojik çalışmaların iyileştirilmesi için öneriler sunulmuştur.

Bu nedenle, bu aşamada ergen kızların eğitim probleminin araştırılması, ortaya çıkarılmasını mümkün kılmalıdır:

- İlk olarak, ergen kızların sapkın davranışları, her zaman, insan eylemlerinin, eylemlerinin, faaliyetlerinin, toplumda veya gruplarda yaygın olan davranış kurallarının, fikirlerin, kalıpların, beklentilerin, tutumların, değerlerin tutarsızlığı ile bağlantılıdır.

- İkinci olarak, optimal eğitim koşulları altında, ergen kızların özellikleri (yaşam deneyimi ve düşük düzeyde öz eleştiri olmak, yaşam koşullarının kapsamlı bir değerlendirmesinin yapılmaması, duygusal uyarlabilirliğin artması, dürtüsellik, motor ve sözel etkinlik, anlamlılık, taklit, bağımsızlık duygularının alevlenmesi, referandivite, itiraz grubundaki prestij arzusu, olumsuzluk, uyarılma ve engellenme dengesizliği), sosyal açıdan olumlu olan nostyu tarafından nötrleştirilebilir.

Anahtar kelimeler: Etno-Pedagoji, Sosyal Pedagoji, Kızların Eğitimi, Aile Eğitimi, Gelenekler, Gelenekler.

1. Введение

Президент нашей страны Н. А. Назарбаев в Послании народу Казахстана «Стратегия Казахстан-2050» отмечает, что, прежде всего, необходимо уделять большое внимание воспитанию наших дочерей. Именно они - будущие жены, будущие матери, хранительницы домашнего очага. В народе особо подчеркивают: «Кыздыңжолыжіңішке». Путь девушки, путь дочери - тонок, нельзя оборвать его...» (Назарбаев, 2012).

¹ Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Педагогико-гуманитарный факультет, Тюркская культура.

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Тюркская культура, kuanyshova_s@miras.edu.kz.

Вопросы воспитания казахских девушек были актуальными во все времена. У Баласагуни есть высказывание «Воспитывая девочек, мы воспитываем целый народ» (Баласагунни, 1986). Воспитание девушек - важное направление в реализации общенационального проекта «Рухани жаңғыру».

Воспитание девушек в Казахстане волнует родителей и преподавателей, которые часто не могут не только найти взаимопонимание с подрастающим поколением, но не могут понять стремления молодежи живущей в социальных сетях, повсеместно использующей незнакомые термины и не признающей былых ценностей.

1.1. Особенности Воспитания Девушек в Казахской Семье

В этнопедагогических исследованиях К. Болева, Р. К. Дюсенбиновой, К. Жарыкбаева, С. Калиева, А. А. Калыбековой, С. А. Узакбаевой, К. К. Шалгинбаевой, Н. Ш. Алметова, У. А. Есим, И. А. Корнилко и др. рассмотрены сущность, содержание казахских семейных традиций, выявлен их воспитательный потенциал.

Изучение трудов вышеназванных ученых дает нам основание утверждать, что воспитание девушки должно исходить из этнокультурных особенностей казахского народа, строиться на духовности, лучших народных традициях, должно идти через активное приобщение к национальной культуре. По мнению Х. Нугмановой, в последнее время в семейной педагогике, к сожалению, заметно снизилась роль матерей в вопросах подготовки своих дочерей к будущей семейной жизни. Недаром в народе говорят: «Анасына қарап қызын ал» - «Бери девушку в жены, посмотрев на ее мать».

Издравле девушку, с детских лет помогавшей матери и по хозяйству, и в уходе за детьми, начинали более активно привлекать к труду, обучать женским домашним ремеслам, воспитывали с учетом всех этикетных норм. Казахский народ окружал своих девочек особой заботой, любовью, но держал в строгости и послушании. Их воспитывали на основе уважения и почитания национальных ценностей, традиций предков.

У казахов говорят: «Хочешь узнать нацию, узнай ее девушек», - подчеркнула педагог, - поэтому Кодекс девушек ставился всегда во главу угла. Чистота душевная и телесная всегда оберегала семью и была символом ее крепости. Первые уроки воспитания ребенок получает в семье, где формируется основа всего процесса воспитания нравственности и гуманизма человека. А. А. Калыбекова в своей работе пишет, что семья - это главная опора и основной источник воспитания. Традиции и высокие идеалы, передаваемые из поколения в поколение, прививаются и формируются именно в семье. Традиции любви и уважения к окружающим, ведущие к взаимопониманию между людьми, тоже формируются только в здоровой семье (Калыбекова, 2009, стр. 136).

В советской школе преподавали психологию и основы семейного воспитания, девушкам объясняли традиции своего народа, разъясняли вопросы семейного быта. И сегодня, когда этот школьный предмет «выпал» из общеобразовательной программы, вопросы воспитания девушек в семье остаются наиболее актуальными.

Президент всегда уделял особое внимание воспитанию казахских девушек. По его инициативе сегодня женские клубы действуют в каждом регионе Казахстана. Спектр интересующих вопросов широк: это проблема сохранения народной культуры, обычаев, устоев, это и религиозная тематика, и социальные вопросы, и семейное воспитание, и многое другое. Безусловно, главой семейства у казахов во все времена был мужчина. Он был кормильцем, воином, защитником. Однако женщина-мать всегда занимала особое место. Она была не только хранительницей семейного очага, воспитывала детей, но и являлась соратницей супруга, его советником. Не зря в народе говорят, что «хорошая женщина даже плохого мужчину сделает ханом». Именно от женщины зависит будущее семьи, состоятельность супруга. Ставшая матерью большого семейства и снискавшая всеобщий почет и уважение женщина преклонных лет имела порой гораздо больший авторитет, нежели глава семейства. Человеку, посягнувшему на авторитет матери, говорили: «Ананыңақсүтінсыйла» - «Уважай молоко матери».

Это подтверждают взгляды иностранных ученых. Отношение к женщинам у казахского народа, всегда было уважительное, они имели более значительные права, чем у других народов. Так, Ю. К. Малницкий отмечает: «В жизни и быту казахского народа женщина является главным достоянием семейного хозяйства. Во-вторых, в сравнении с другими тюркскими народами, где получил распространение ислам, у казахов девушки были значительно более свободными и обладали большими правами и уважением. Их сажали на тор - самое почетное место, туда, где

обычно садились гости. Вместе с этим у казахских женщин всегда было право голоса на семейном совете. Таким образом, казахские женщины были отличными наездницами, участвовали в приеме гостей, угощали их кумысом и кымраном (верблюжьим молоком), а порой - и беседовали с ними» (Калиев, Жарыкбаев, 1996, стр. 117).

В исследовании У. А. Есим указано, что в условиях роста национального самосознания, возрождения языка, культурных и духовных традиций, возникает необходимость основательного, более глубокого знакомства подрастающего поколения с духовными ценностями своего народа, с его национальной культурой, обычаями и традициями. Любой родитель, учитель, воспитатель и все те, кто так или иначе причастны к делу воспитания, в тех или иных воспитательных ситуациях могут и должны использовать бесценную народную мудрость воспитания девушек в казахской семье с соблюдением определенных педагогических условий. Каждая поговорка, пословица, каждый обычай, ритуал, связанные с воспитанием девушек, если они разумны, правильно применены, соответствуют духу и традициям казахской семьи, если они понятны близким сердцу детей, становятся прекрасным поучительным нравственным уроком. Долгое время у нас считалось, что школа-главный воспитатель девушек. Однако жизненный опыт показывает, что именно семья есть главный воспитатель девушек - будущих жён, матерей. А отсюда следует другой важный вывод: родители не менее, чем школьные педагоги, должны быть вооружены педагогическими знаниями и условиями их применения (Есим, 2006, стр. 27).

Народная педагогика широко использовала в воспитании подростков такие понятия, как «честь», «гордость», «достоинство», «целомудрие». Особенно с большой ответственностью и уважением относились к сохранению «целомудрия» девочек. В женщине ценились такие умения, как сохранение спокойствия, благополучия и мира в семье, выполнение материнского долга, доброта, честность, трудолюбие, бескорыстие, чуткость.

У казахского народа очень хорошо развита наблюдательность. При использовании пословиц, поговорок, песен и поверий в воспитании ребенка учитывалось не только прямое значение слов, но и их сакральный смысл, нацеленный на воспитание наблюдательности.

1.2. Содержание, Средства и Методы Воспитания Девушек В Казахской Семье

Эмпирическим путём были созданы методы и средства воспитания девушек в казахской этнопедагогике - «Доброе слово - половина дела», но наряду с добрым словом обязанностью родителей и воспитателей является формирование в ребенке скромности, вежливости и учтивости.

Уход за ребенком в первые годы его жизни целиком лежал на матери: она кормила его, ухаживала, следила за соблюдением элементарных гигиенических норм, шила ему одежду, перевозила во время перекочевков. К настоящему воспитанию ребенка приступали только по достижении им 5-6 летнего возраста. В этот период жизни детей половая сегрегация носила скорее стихийный характер. Она выражалась в постепенном приобщении детей младшего возраста к посильным для них домашним работам. Мальчики помогали мужчинам в уходе за скотом, девочки участвовали в таких женских работах, как приготовление пищи, стирка, уборка, обработка шерсти. Если в семье были и мальчики, и девочки, то уход за малолетними братьями и сестрами входил в обязанности девочек, они укладывали их спать, кормили, выводили на прогулки, играли с ними.

Большое значение в воспитании детей традиционно играло старшее поколение - бабушка и дедушка со стороны отца. Именно старики являлись хранителями традиций семьи, они старались передать их молодому поколению. Старшие женщины семьи (бабушка, пожилые родственницы, чаще - вдова умершего брата или дяди главы семьи), уже не принимавшие активного участия в хозяйственных работах, отдавали все свое свободное время подрастающим детям. Если женщины играли ведущую роль при воспитании мальчиков только до 5-6-летнего возраста, то при воспитании девочек ведущая роль старших женщин сохранялась до момента вступления девушек в брак. Первенцы в семье считались детьми свекра и свекрови. Усыновленные таким образом дети становились любимчиками бабушки и дедушки. Девочек баловали не меньше, чем мальчиков, а иногда и больше: нередко именно бабушка выступала инициатором освобождения девочки от тяжелых домашних работ, считая, что за свою будущую жизнь у свекрови девочка еще наработается и никто не знает, как сложатся ее отношения с родственниками мужа.

Примерно в 7-8 лет девочкам переставали брить голову и начинали отращивать волосы, а тулым вплетали в косички. Момент первого заплетания кос девочке имел особое значение. По

этому поводу устраивали небольшое угощение, а первый раз заплести волосы в косы просили добрую, многодетную женщину, славившуюся своим мастерством в ведении хозяйства и в домашних ремеслах.

Половая дифференциация детей усиливалась в возрасте 7-13 лет. Примерно с этого возраста начиналось раздельное воспитание девочек и мальчиков. С этого времени братья и сестры начинали спать в раздельных постелях. Девочки впервые надевали простенькие украшения - сережки и плоские браслеты, начинали носить девичий головной убор - круглую шапочку, часто украшенную перьями филина, - такия, телпек, кепеш - или теплую шапку с меховой опушкой - борик. В конце XIX века получило распространение девичье платье, украшенное оборками. Часто такие платья украшались вышивками, располагающимися на оборках или прикрывающими швы. Каждая девушка имела расшитые и украшенные позументом, монетами и вышивками камзол и безрукавку. До 12-13 лет распространенным обращением к девочкам было кызалак, что так и переводится - «девчонка».

Переходным периодом для казахской девочки был возраст 12-13 лет. В этом возрасте заканчивался первый двенадцатилетний возрастной цикл - мушел, и девочка из возрастной группы «кыз бала» переходила в группу девушек - «кыз». В этом возрасте начиналось воспитание девушки с учетом всех этикетных норм, начиналась подготовка девушки к замужеству. Взрослые женщины строго следили за исполнением этикетных норм девушкой, не разрешали свободно общаться с мальчиками даже в играх. Помимо этого девушку, с детских лет помогавшую матери по хозяйству и в уходе за младшими детьми, начинали более активно привлекать к труду, обучать женским домашним ремеслам. Индивидуальность, самобытность казахской женщины сложилась исторически. Само расположение Казахстана в центре Евразии определили образ казахстанской женщины, впитавшей в себя традиции Востока и Европы в равной степени. Этот факт, в свою очередь привёл и к размыванию и нестабильности её портрета. Любая сильная и успешная нация имеет «портрет» своей женщины. Есть, к примеру, устоявшийся образ независимой эмансипированной француженки, шумной итальянки, загадочной арабки в парандже, покорной японки и т.д.

Не имея устойчивых культурно-исторических ориентиров, молодые девушки бросаются из одной крайности в другую. Поэтому в последнее время мы всё чаще видим в своей стране казашек, накрытых турецким хиджабом, либо перекрашенных полуженщин с бритыми затылками вместо длинной до пояса косы и часто можем видеть девушку с сигаретой в одной руке и коляской в другой, и слышать ещё о такой проблеме как ранняя беременность и брошенные младенцы. Как далеко всё это от родного образа девушки Великой казахской степи.

Президент Казахстана часто обращает наше внимание рассмотрению вопроса о том, как воспитывать девочек - будущих матерей, хранительниц семейного очага. «... Наши женщины никогда не носили хиджабы и не прятали лица, мы с уважением относимся ко всем представителям мусульманства, но у нас своя дорога» - сказал Н. А. Назарбаев. В действительности казахи испокон веков с особым уважением относились к девушкам, не принижая в них личность, но вместе с тем, с детства прививали такие качества как скромность, сдержанность и воспитанность.

В народе понятие «честь - хрупкое, но в тоже время сильное как пламя чувство, зависящее от авторитета и уважения человека», поэтому в общении и отношении с другими оскорбления, неуместная грубость, рукоприкладство считались признаками невоспитанности и бескультурья. Народная педагогика широко использовала в воспитании подростков такие понятия, как «честь», «гордость», «достоинство», «целомудрие». Особенно с большой ответственностью и уважением относились к сохранению «целомудрия» девочек (Дайрабаева, 2013). Этому свидетельствуют многие исторические документы. Например, поступок Кабанбай батыра, который спас молодую девушку от бесчестия, говорят о его справедливости, уважении и почитании традиций отцов и прадедов.

Как уже отмечалось выше, в народе большое значение придавали «целомудрию» девушек. Значение поговорки «Девочке - в сорока домах запрет, в тысячи - проверка» была всегда актуальной. «Девушка - поступками и поведением» - в этой поговорке раскрываются желания народа видеть своих девочек воспитанными, скромными, отзывчивыми, добрыми, покладистыми. Чистота душевная и телесная оберегала семью и была символом крепости семейных уз. Все актуальные народные идеи о чувстве меры, о чувстве долга, о благотворительности и доброжелательности, об умении оказывать помощь детям-сиротам, вдовам и людям с определенными недостатками и увечьями, нашли отражение в трудах великих казахских мыслителей, таких как Аль-Фараби, Баласагуни, Кашгари.

Наряду с понятиями «честь», «достоинство», «целомудрие», в казахском народе широко употреблялись такие понятия, как «совесть», «стыд», которые отражали ценные и почитаемые человеческие качества. О сущности и значении этих понятий можно судить по таким пословицам-поговоркам и высказываниям, как: «Чувство меры, совесть, стыд и глубокая мысль - ценный дар», «Кто совестлив и стыдлив, тот благовоспитан», «Девушка без стыда и совести как пища без соли, невоспитанный юноша как конь без сбруи» и др. Поэтому девочкам с детства внушали, что «честь и стыд дают возможность женщине стать возлюбленной». Девичья честь и уважение в народе считались признаками чистоты, благовоспитанности, добропорядочности, благородства и доброжелательности. Неписанные правила народных традиций воспитывали в детях почитание и уважение к старшим и родителям. Это все способствовало воспитанию и формированию в сознании девочек таких высоких чувств, как нравственность, патриотизм, ценные идеалы.

Национальным достоянием и ценностями считались родной язык, культура и искусство, обычаи и традиции, народные игры и празднества. Родной язык считался источником и началом духовного обогащения человека, через язык он познает родную национальную культуру, Родину и ее природные богатства. Чувство патриотизма воспитывалось в молодежи и подростках через привитие уважения и почитания национальных культурных и материальных ценностей.

К духовным культурным ценностям, воспитывающим и формирующим в молодежи чувства любви к Родине, патриотические и гражданские чувства можно было отнести произведения устного народного творчества (загадки и скороговорки, игры, притчи и легенды, сказки, пословицы и поговорки, эпосы и т.д.), музыкальные творческие, художественно-эстетические вкусы и способности развивались посредством народных песен, кюйев и айтысов, произведений прикладного искусства.

В казахской семье одним из средств воспитания и формирования морально-нравственных качеств и этики общения девушек, которым уделялось большое внимание и значение, были народные обряды и приметы (приметы, касающиеся человеческой деятельности, приготовления пищи, одежды и быта, особенности приветствия, манеры разговаривать, умение прощаться, просить прощение, умение благодарить и высказывать пожелания, восхваления и др.).

В каждой казахской семье, пишет Г. Еркибаева, ребёнка с детства приучали к труду, прививали ему соответствующие знания и навыки. Девочек воспитывали убирать дом, мыть посуду, готовить пищу, шить кружева, ткать узоры, ухаживать за детьми, обслуживать гостей. В процессе трудового воспитания родители учили детей трудиться не только для себя, но и ради благополучия народа, почетного отношения к труду, понимания радости и наслаждения трудовой деятельностью (Еркибаева, 2010, стр. 181).

В народе давно ясна истина, что девочки - это цветы жизни, девочки - это будущие матери, хранительницы очага, счастья и благополучия, от них зависит воспитание и будущее народа.

Наши прадеды, предъявляя множество требований повзрослевшим девочкам, давали напутствие для выполнения трех условий, необходимых в жизни:

1- Приобрести себе знания, которые могли быть образцовыми для других. Умные и воспитанные девушки - будущие воспитанные невестки и образцовые матери;

2- Полезное для себя и будущей семьи дело, занятие. Такими могли быть умения и навыки шитья и вышивания, приготовления пищи, умения встречать и провожать гостей;

3- Найти себе хорошего спутника - то есть хорошего достойного мужа. Хороший спутник - будущее семьи. Спокойная и налаженная семейная жизнь считалась основным ключом жизни, поэтому девушки подходили к выбору своего спутника, мужа очень серьезно, уделяя большое внимание.

Центрами народной культуры, традиций и обычаев считались аулы. Девочки аулов вырастали уважающими старших и старались быть опорой для младших, любящими свою родную землю, обладающими всеми ценными качествами, которые формировались и почитались в народе испокон веков. Для того чтобы девочки не вставали на скользкий путь, им с детства внушали, что в народе почитают и уважают воспитанных целомудренных девушек и презирают выходки и привычки, которые несовместимы с красотой, данной им от природы.

К 13-14 годам девушка казашка уже обладала всеми навыками ведения хозяйства и ухода за детьми. Изменения происходили и во внешности девушки. Изменялся ее наряд, прическа. Все эти изменения были знаком того, что девушка готова к замужеству.

Содержание воспитания девушек в казахской этнопедагогике представлено нами в таблице 1.

Таблица 1: Содержание Воспитания Девушек в Казахской Семье

Нравственные Качества Девушек	Виды Трудовой Деятельности	Традиции и Обычаи Воспитания Девушек	Одежда Девушек	Методы, Средства Воспитания
Скромность честь достоинство честность целомудрие трудолюбие добросовестное отношение к делу искренность честность доброта честность доброта	<ul style="list-style-type: none"> • Искусство орнамента • Валяние войлока • Нашивка элементов орнамента на войлок • Изготовление изделий для внутреннего и внешнего украшения юрты • Плетение циновок • Изготовление предметов быта • Ковроткачество (ковер ворсовый, без ворсовый) • Изготовление алаши, Изготовление одежды 	Құрсақ шашу Ат қою Шілдеhana Тұсау кесер Тулым өру Шолпыт тағу Шашбау тағу Құдалық Сырға салу Ұзату Көрпе - төсек (Жасау)	Ит көйлек көйлек камзол тақия телпек кепеш борік орамал саукеле шапан етік <u>Украшения:</u> алқа моншақтар сырға білезіктер сақина шолпы белдік	Объяснение, показ, обучение, упражнения, совет, убеждение, одобрение, похвала, назидание, просьба, благодарность, укор, осуждение, запрет, проявление огорчения, иронии, недовольства, возмущение, приказание, ласковый упрек, мнимое безразличие и т.д.

Мудрость народа о семейных взаимоотношениях представлена в пословицах-поговорках, афоризмах и других жанрах устного народного творчества.

В женщине ценились такие умения, как сохранение спокойствия, благополучия и мира в семье, выполнение материнского долга, и проклипались такие качества, как сквернословие, употребление спиртных напитков и продажа своего тела. Особое отрицательное отношение было к тому, что девушки сбегали из дому замуж без родительского благословения.

Всё это в современном научном понимании проявляется как девиантное поведение девушек-подростков.

В подростковом возрасте наиболее распространены уходы из дома, бродяжничество, школьные прогулы или отказ от обучения, ложь, агрессивное поведение, промискуитет (беспорядочные половые связи), субкультурные девиации (сленг, шрамирование, татуировки).

На современном этапе воспитания подрастающего поколения, мы стараемся широко использовать принципы, традиции и обычаи народного воспитания. «Человек, не знающий своего родного языка, истории и культуры - человек без будущего» - это народное изречение хорошо раскрывает суть народного воспитания.

Наряду с этими народная педагогика призвана учить подрастающее поколение, которое сможет приумножить общественное богатство, широко использовать ценности духовной культуры нашего народа, приспособленного к правилам рыночной экономики. Она же ставит цель освоить виды традиционного труда народа, чтобы формировать многогранную активную, деловую, конкурентоспособную, одаренную, творческую личность с пробужденным национальным сознанием.

Таким образом, проблема воспитания девушек, включающая в себя вопросы формирования психического состояния девушки-подростка и лежащая на стыке ряда наук (этнопедагогике, психологии, биологии, медицины и др.) - одна из важнейших и актуальных проблем педагогики. В своей работе мы показываем, как традиции обычаи своего народа влияют на воспитание современного поколения.

2. Методы

В ходе исследования нами были использованы следующие методы: изучение научной и специальной литературы, анкетирование; беседы, наблюдение, методы индивидуального пе-

дагогического воздействия, педагогический эксперимент.

Для этого нами была разработана Программа для школьного клуба девушек «Меруэрт»: «Воспитание девушек в казахской семье и современность», которая рассчитана на весь год обучения (таблица 2).

Данная программа была внедрена в школе-лицее № 24 им С. Ерубоева города Шымкента в клубе девушек «Меруэрт» на основе меморандума о взаимном сотрудничестве с Южно-Казахстанским государственным педагогическим университетом.

Программа состоит из 9 - ти модулей. Каждый модуль несёт свою тематику. В первом модуле был изучены темы «Казахские девушки в различные исторические периоды», для примера мы рассмотрели жизнь и подвиг девушек-казашек, таких как Томирис, Айша Бибі, Маншук Маметова, Алия Молдагулова и др.

Во втором модуле мы изучили «Физиологические особенности и развитие девушки». Этот модуль мы разделили на детство «Балалық шақ» и подростковый период «Бойжеткен». Каждый модуль несёт в себе огромное количество информации и вызывает познавательный интерес у участниц клуба.

В процессе опытно - экспериментальной работы по каждому модулю нами было проведено ряд мероприятий, таких как: встреча со школьными психологами, социальным педагогом, состоялась профилактическая беседа с девушками 15-17 лет и их родителями.

Таблица 2: Программа Факультатива:
«Воспитание Девушек в Казахской Семье и Современность»

8-9 Класс	10-11 Класс	Время Проведения
Модуль 1. Казахские Девушки в Различные Исторические Периоды		
Фольклорные героини (сказочные образы, эпос)	1. Томирис, Айша Бибі 2. Алия Молдагулова 3. Маншук Маметова	Сентябрь
Модуль 2. Физиологические Особенности и Развитие Девушки		
Детство «Балалық шақ»	Подростковый возраст «Бойжеткен»	Октябрь
Модуль 3. Нравственные Качества Девушек		
Этическая беседа	Дискуссия	Ноябрь
Модуль 4. Виды Трудовой Деятельности		
Женщины обрабатывали шерсть, делали войлок, постилочные ковры, занимались ткачеством, шитьем и вышивкой, изготавливали полотнища для покрытия юрт, войлочные, ворсовые, безворсовые и шелковые ковры для украшения и утепления юрты.	Изготовление изделий декоративно-прикладного искусства	Декабрь
Модуль 5. Традиции и Обычаи Воспитания Девушек		
Особенности воспитания девушки в казахской семье	«Материнское воспитание»	Январь
Модуль 6. Одежда Девушек		
Национальный костюм	Конкурс «Меруэрт»	Февраль
Модуль 7. Образование Девушек		
Высшее образование девушек	Эссе на тему «Для чего нужно девушкам высшее образование?»	Март
Модуль 8. Девиантное Поведение Девушек		
1. Агрессивное поведение; 2. Бродяжничество; 3. Ранняя половая жизнь; 4. Алгольная и наркотическая зависимость	Дебат на тему: Образ современной девушки	Апрель
Модуль 9. Роль Девушки в Современном Обществе		
Мейрімді жандар әлемі	Круглый стол: «Қазақтың қызы - ұлттың анасы»	Май

Школу посетили врачи - гинекологи и проконсультировали девушек в вопросах, касающихся раннего полового созревания и занятия половой жизни с раннего возраста. Так же были рассмотрены темы «Абортов» и их последствий. Организована экскурсия в «Дом мамы». Для учащихся 7-11 классов нами была предложена тема для эссе «Женщина - хранительница домашнего очага». Девочки выражали своё мнение о том, какой должна быть современная женщина. Значительное место в программе отводилось образованию, профессиональному самоопределению и проблеме профилактики девиантного поведения девушек-подростков.

3. Результаты

В таблице 3 приводятся данные по динамике роста воспитанности девушек-подростков в клубе «Меруэрт» за два года.

Таблица 3: Динамика Воспитанности Девушек-Подростков

Уровни:	Контрольная Группа		Экспериментальная Группа	
	<i>В Начале Эксперимента</i>	<i>В Конце Эксперимента</i>	<i>В Начале Эксперимента</i>	<i>В Конце Эксперимента</i>
Высокий	22,8	26,1	31,8	49,7
Средний	30,6	32,5	33,1	38,5
Низкий	40,7	42,8	29,3	35,9

4. Обсуждение

Таким образом, исследование проблемы воспитания девушек - подростков на современном этапе позволило выявить:

- Во первых, что девиантное поведение девушек- подростков всегда связано каким-либо несоответствием человеческих поступков, действий, видов деятельности, распространенным в обществе или группах нормам и правилам поведения, идеям, стереотипам, ожиданиям, установкам, ценностям;

- Во вторых, при оптимальных условиях воспитания особенности девушек-подростков (недостаточность жизненного опыта и низкий уровень самокритики, отсутствие всесторонней оценки жизненных обстоятельств, повышенная эмоциональная возбудимость, импульсивность, двигательная и вербальная активность, внушаемость, подражательность, обострённость чувства независимости, стремление к престижу в референтной группе, негативизм, неуравновешенность возбуждения и торможения) могут быть нейтрализованы соответствующей социально-положительной деятельностью.

Поэтому значительное место в нашем исследовании уделено таким понятиям, как семья, семейные ценности, семейные традиции в воспитании молодежи и, в том числе, девушек. Показана роль и место народных традиций воспитания в социально - педагогической работе с девушками на современном этапе, в коррекции девиантного поведения девушек-подростков.

5. Выводы и Рекомендации

Проведенное нами исследование - обоснованная Программа клуба «Меруэрт»: «Воспитание девушек в казахской семье и современность» и опытно-экспериментальная проверка её эффективности, позволили нам разработать следующие **рекомендации** по совершенствованию воспитательной работы с девушками-подростками:

- В педагогических вузах целесообразно формировать этнопедагогические компетенции будущего учителя;
- Необходима содержательная методическая и психолого-педагогическая подготовка социальных педагогов к воспитанию девушек-подростков и коррекции девиантного поведения;
- Соответствующая нормативная база в документах органов управления социальным воспитанием;
- Формирование у педагогов понимания необходимости воспитания девушек-подростков и особенного подхода к ним в современных условиях;
- Использование в учебно-воспитательном процессе этнопедагогического материала (традиций и обычаев по воспитанию девушек, проведению в школе дефиле с колоритом

на казахскую национальную одежду, казахские национальные орнаменты на уроках художественного труда и изобразительного искусства, поставке театрализованных представлений из традиции казахского народа и др.)

6. Источники

БАЛАСАГУННИ, Ю., *Құттыбілік*, Жазушы, Алматы 1986, 358.

ДАЙРАБАЕВА, А. Е., "Нравственное Воспитание Девушек в Казахской Народной Педагогике", *Дис. ... канд. пед. наук*, Алматы 2013, 125.

ЕСІМ, Ұ., "Қазақ Отбасында Халықтық Педагогика Құралдары Арқылы Мектеп Жасындағы Қыз Баланы Тәрбиелеудің Педагогикалық Шарттары", *Автореф. ... пед. ғыл. канд.*, ОҚМУ, Шымкент 2006, 27.

ЕРКИБАЕВА, Г. Г., *Этнопедагогика*, Ғылым, Алматы 2010, 181.

КАЛЫБЕКОВА, А. А., *Теоретические и Прикладные Основы Народной Педагогике Казахов*, БАУЫР, Алматы 2009, 136.

КАЛИЕВ, С. - ЖАРЫКБАЕВ, К., *Казахское Обучение и Воспитание*, Санат, Алматы 1996, 117.

НАЗАРБАЕВ, Н. А., Стратегия "«Казахстан-2050»: Новый Политический Курс Состоявшегося Государства", *Послание Президента Республики Казахстан - лидера нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана, Вести, 101 (657)*. Семей, 2012, 1.

EKONOMI

İSLAMİ BANKACILIĞIN; ROLÜ, DÜNÜ, BUGÜNÜ VE GELECEĞİ

Dr. Mehmet YEŞİLYAPRAK¹

Özet

Bu çalışma ile vurgulanmak istenen dünyada gelişme göstermiş, Türkiye’de de hızla gelişmekte olan ve önümüzdeki yıllarda sektör ortalamaları üzerinde büyümesi beklenen İslami Finansın rolü, dünü, bugünü ve geleceğinin incelenmesidir. Çalışmamızda İslami Finans çatısı altında Katılım Bankalarının doğuşundan bir süre sonra büyüme ivmesinde olduğu ve gelecekte bundan daha hızlı bir ivmeyle büyüyeceğini anlatmaktadır.

Çalışmada Dünyada ve Türkiye’de İslami Bankacılık ve İslami Finans’ın geçmişi incelenmiştir. İslami finansın temel özelliklerinden bahsedildikten sonra Dünyada ve Türkiye’de İslami Bankacılık durumunun nasıl olduğu grafiklerle yorumlanmaya çalışılmıştır. Ardından Türkiye’de Katılım Bankaları tanıtarak günümüzdeki mevcut konumundan bahsedilip, son bölümde ise Katılım ve Mevduat Bankalarının gelecekteki konumuna değinilmiştir.

Katılım Bankaları 1985 yılı itibariyle Özel Finans Kurumu adıyla kurulmuştur ve çeşitli gelişmelerle bugünlere gelmiştir. Bilindiği gibi faiz, bütün insanlığın ortak problemidir. Ortaya çıktığı zamandan beri insanlık vicdanı, din, milliyet ve kültür farkı gözetmeden faiz konusunda rahatsızlık duymuştur. Bu rahatsızlığın bugün de sona erdiğini söylemek mümkün değildir. Bu sebeple, faiz problemi bir dinin meselesinden de öte bir insanlık meselesidir. Bununla beraber bu konuda diğer din, felsefi sistem ve ekollerin duyarlılığı İslam’ın ve Müslümanların duyarlılık seviyesine ulaşmamıştır. Bu nedenle bugün yeryüzünde faizsiz bankacılık İslam ülkelerinde doğmuş ve “İslami Bankacılık” adıyla anılmıştır. İslam Bankacılığı terimi bir ihtiyacı karşılarsa da birtakım farklı nedenlerden ötürü dünyanın bazı bölgelerinde Faizsiz Bankacılık veya Türkiye’de olduğu gibi, Katılım Bankacılığı kavramları tercih edilmiştir.

Her ne kadar dünyadaki finansal sistem içerisinde oldukça küçük bir paya sahip olsa da İslami Bankacılık son yıllarda önemli bir gelişim göstermiştir. ICD - Islamic Finance Development Report 2017 raporuna göre dünya üzerinde İslami Bankacılığın büyüklüğü 2016 yılı için 2,2 trilyon dolar seviyesindedir. Dünyadaki toplam bankacılık sektörünün büyüklüğünün 110 trilyon dolar olduğu göz önüne alındığında İslami Bankacılığın Pazar payının oldukça düşük olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar kelimeler: İslami Bankacılık, Faizsiz Bankacılık, İslami Finans Türkiye’de ve Dünyada Katılım Bankacılığı.

1. Giriş

Türkiye’de İslami Bankacılık incelendiğinde görülmektedir ki; isimlerindeki “katılım” sözcüğü yapılan bankacılık türünün kâr ve zarara katılma prensibine dayalı bir bankacılık olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır. Katılım Bankaları, tasarruf sahiplerinden topladıkları fonları, faizsiz finansman prensipleri dâhilinde ticaret ve sanayide değerlendirerek, oluşan kâr veya zararı tasarruf sahipleriyle paylaşırlar. TL, USD ve EUR bazında vadeli hesaplarda toplanan fonlar, kurumsal finansman desteği, bireysel finansman desteği, finansal kiralama, kâr veya zarar ortaklığı yöntemleriyle ihtiyaç sahiplerine kullanılmaktadır.

Katılım Bankaları fon kullanma ihtiyacı olan üretim yapanlar ve ticaret yapanların ihtiyaç duyduğu hammadde, yarı mamul veya mamul madde, gayrimenkul, makine veya her tür teçhizatın temini, bu yöntemler aracılığıyla sağlanmaktadır. Katılım Bankalarında, her türlü bankacılık işlemlerinde faiz ve belirsizlik ihtiva eden, aşırı riskli ve spekülatif işlemlere yer verilmez. Alkollü içecek, silah ve tütün ürünleri gibi toplum için zararlı görülen alanlarda bankacılık işlemi yapılmaz.

Katılım bankalarının varlık nedeni ve Altın Kuralı “Faizsizlik Prensibi”dir.

“Faizsizlik Prensibi”nin özü de;

¹ Türk Eximbank, Sigorta ve Hazine Operasyon Daire Başkanı, myesilyaprak@eximbank.gov.tr.

i. Fon toplarken kar ve zarara katılma esasına göre fon kabul etmek ve müşteriye “sabit bir getiri” taahhüt etmemek,

ii. Fon kullanırken nakit kredi vermeyip, “müşterinin ihtiyaç duyduğu malı satıcıdan peşin alıp kendisine vadeli satmak, kiralamak veya iş sahibiyle proje bazında ortaklık oluşturmak” tır (TKBB, 2017).

İslami bankacılığının temel iş modeli, fon fazlası olan ekonomik birimlerden faizsiz bankacılık modeline göre fon toplayıp, bu fonları fon talep eden ekonomik birimlere faizsiz modeller çerçevesinde kullandırmaktır (Yeşilyaprak, 2012).

Basit bankacılık yöntemi gibi gözüken bu sistemde fon sahipleri fonlarını yatırırken belirli bir getiri oranı ile değil, vade sonunda katılım bankasının elde edeceği getirinin belirli bir oranı olan paylaşımlı havuzları dikkate alarak kendisine uygun olan havuza yatırırlar. Dolayısıyla Katılım Bankalarının fon müşterileri elde edecekleri getirileri vade sonunda öğrenmektedirler.

2. Literatür Araştırması

Sakarya Üniversitesi’den Çelik’e göre, İslâmî finansal sisteminin sadece ticaret olarak değil, sosyal ve ekonomik ilişkiler olarak nitelendirilen zekât, vakıf, sosyal yardım gibi müesseselerin de İslami finansın içerisine dâhil edilerek farklı finansman modelleri geliştirilmesini savunmuştur. Yine Çelik tarafından, dünyadaki konvansiyonel bankaların dahi İslâmî finans ürünlerine ve kurumlarına yer verdiği bahsedilerek, böylece İslâmî finansal uygulamaların kapitalist sistemin de kabul ettiği, uluslararası hüviyetini kazanmış meşru bir finansal piyasa olduğunu gösterdiği ifade edilmiştir (Çelik, 2016).

Erzincan Üniversitesi’nden İshak Emin Aktepe’nin belirttiği üzere katılım bankaları faizsizlik ilkesi gereği yüklü maliyetlere katlanmakta ve pek çok işlemi bu ilke sebebiyle reddetmektedirler. Bununla birlikte, Müslümanların dinen meşru taleplerine çoğunlukla cevap verebilmektedirler. Böylece hayatın her alanında uygulanmak üzere gönderilen İslâm dinine uygun bir şekilde toplumun hassasiyetleri göz önünde bulundurarak onlara yatırım imkânı sunulmaktadır (Aktepe, 2013).

Dicle Üniversitesi öğretim üyeleri Doğan, Kaya ve Narçiçek’in konuya ilişkin çalışmalarında kalkınmanın ülke ekonomilerinde lokomotif görevi gördüğünü ve kalkınmada katılım bankalarının etkisinin yüksek olacağını savunmaktadır. Yine aynı yazarlar tarafından, ekonomik krizlerde konvansiyonel bankalara göre daha dayanıklı oldukları yorumlanmıştır (Doğan, Kaya, Narçiçek, 2017).

University of Adelaide’den, Hussain Gulzar Rammal ve Ralf Zurbruegg; rekabetin arttığı günümüzde finansal kurumların artan bir şekilde müşteri ihtiyaçlarını karşılayabilir şekilde esnek olmalarının, müşteri segmentinin talep ve ihtiyaçlarına uygun bankacılık ürünleri geliştirilmesinin öneminden bahsetmektedirler. Bu itibarla Avustralya örneğinden yola çıkarak, artan Müslüman nüfus tasarruf ve yatırım ihtiyacının karşılanması yönelik olarak kârda ve zararda ortaklık prensibini içeren katılım bankacılığı faaliyetlerinin gelişmekte olduğu ifade edilmektedir (Rammal, Zurbruegg, 2007).

International Islamic University/Islamabad’dan Sayyid Tahir’e göre, şeffaflık ve yüksek etik değerlere bağlı İslami finansal yapının kurulmasının mümkün olduğu ve bu yapının hem ait olunan topluma katkı sunacağı hem de tüm dünya refahını olumlu etkileyeceği ifade edilmektedir (Tahir, 2003).

3. İslami Bankacılığın Dünü ve Bugünü

Bu bölümde hem dünyada hem de Türkiye’de İslami Bankacılığın dünü ve bugünü rakamlarla izah edilmiştir.

3.1. Dünyada İslami Bankacılığın Dünü, Bugünü

İslami bankacılığının tarihi M.Ö. 2123-2081 yılları arasında Babil’de hüküm süren Hammurabi’ye kadar dayanmaktadır. Ünlü Hammurabi Kanunlarınının 100-107. bölümleri ikraz (borçlanma) işlerinin nasıl düzenleneceğini gösterirken, faizsiz yatırımın tarihte ilk örneği olarak meydana gelmiştir. İslamiyet’in doğuşu ve yayılmaya başlaması ile birlikte borçlanma, ortaklık ve kiralama gibi bugünkü faizsiz bankacılığın temel kavramları da gelişmiş ve farklı coğrafyalarda uygulama alanı bulmuştur. Kaynaklar incelendiğinde M.Ö. 600-465 yılları arasında Fırat kıyısında yaşayan bu “Egibi” ve “Muras-hu” aileleri yoğun olarak faizsiz kredi vermekte olduğu gözlenmiştir (Yeşilyaprak, 2012).

İslam’dan önce Arap yarımadasında faiz yaygın olarak alınıp verilmekte idi. Zamanında ödenmeyen borçlara faiz ilave edilerek vade uzatımı yapıldı. İslamiyet’in kabulünden sonra faiz yasaklanmıştır. İslami kurallar çerçevesinde ticareti teşvik etmiştir. İslam tarihinde Hz. Peygamber (S.A.V.) tacirlik yaptığı ve Medine’de halkını alışverişe yönelttiği ve teşvik ettiği gözlenmiştir (Yeşilyaprak, 2012).

Pakistanlı düşünürlerin öncülük ettiği İslami bankacılık konusundaki ilk araştırma 1955 yılında ekonomist Muhammed Uzair tarafından ortaya konulmuştur. Ortaklığa dayalı ilk katılım bankası, Mısır

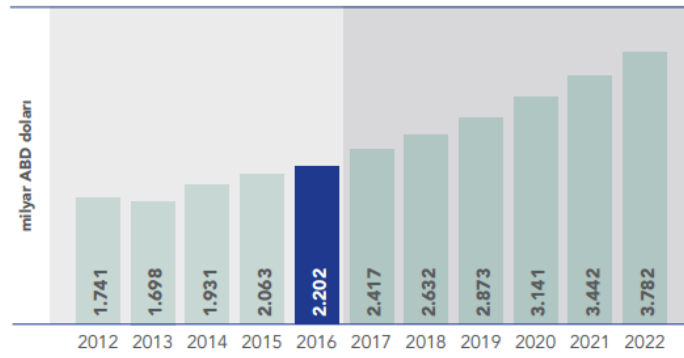
Arap Cumhuriyeti'ndeki Myt-Gamr kasabasında 1963 yılında Suudi Arabistan kralı Faisal'ın da yardımıyla tekstil sanayini finanse etmek için Ahmet en-Naccâr tarafından kurulan İslami tasarruf bankası olmuştur (Gökalp, Turhan, 1993).

İlerleyen yıllarda bir dizi İslam bankasının kurulduğunu görmekteyiz. 1971'de Mısır da kurulan Nasır Sosyal Bankası ve 1975'te kurulan Dubai İslam Bankası, sanayi, tarım gibi önemli alanları finanse eden gelişimin ilk örnekleri olduğunu görmekteyiz. Cidde'de 1974 yılında kurulup, 1975 yılında faaliyete geçen ve halen faaliyetini devam ettiren İslam Kalkınma Bankası ise; yaşayan faizsiz bankaların ilkidir (Yeşilyaprak, 2012).

Sonrasında, Kral Faysal'ın ölümünü izleyen yıllarda 1977 sonlarına doğru Mısır'da, Mısır Faysal İslam Bankası kurulmuş ve Pakistan'da ise General Ziya-ül Hak döneminde 1979 yılında katılım bankacılığının temelleri atıldığı görülmektedir (Akın, 1986).

Rakamlarla dünyada İslami Bankacılığı incelendiğinde yıllar itibariyle yukarı yönlü bir ivme gösterdiği gözlenmektedir. Nitekim bu husus da aşağıdaki şekillerde görülmektedir.

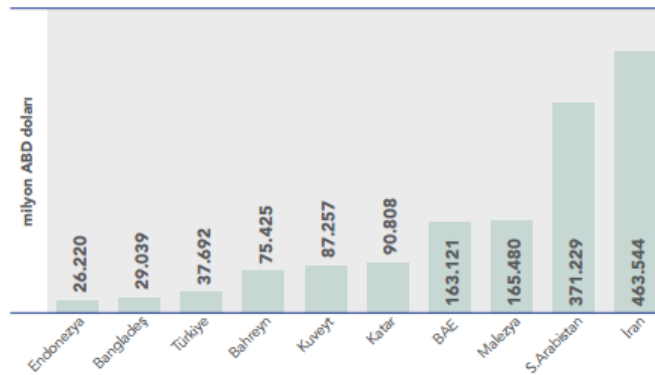
Şekil 1: Faizsiz Finans Varlıklarının Gelişimi

Kaynak: ICD-Thomson Reuters.

2016 yılı itibariyle küresel faizsiz finans sektöründe 1.407 adet finansal kurum faaliyet göstermektedir. Şekil 1'de görüldüğü üzere; yıllar itibariyle büyüme ivmesi gerçekleştiren küresel faizsiz finans sistemi; petrol fiyatlarında yaşanan düşüşler, emtia fiyatlarının düşük seyri, gelişmekte olan ülkelerin para birimlerindeki önemli değer kayıpları gibi etkenlerin, çekirdek faizsiz finans piyasalarında neden olduğu ekonomik yavaşlamaya karşın, büyüme çizgisinde kalmayı başarmıştır. Orta Doğu'da yaşanan siyasi istikrarsızlık tablosu da makroekonomik şartların baskısını artırmaktadır. Bu gelişmeler sonucunda, faizsiz finans varlıkları hacmini 2012 yılında 1.741 trilyon ABD dolarını iken bu oran % 26,48 artışla 2016 yılı sonu itibariyle 2.202 trilyon ABD dolarını yükselmiş 2022 yılında ise 3.782 trilyon ABD dolarını aşmış olacağı tahmin edilmektedir (TKBB, 2017).

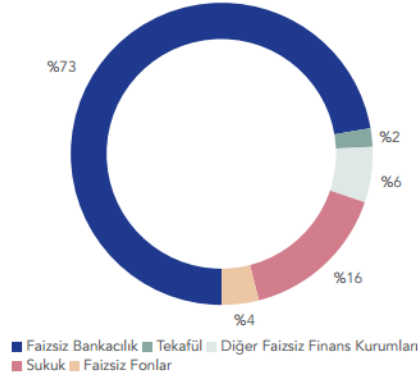
Şekil 2: Faizsiz Finans Varlıklarına Göre İlk 10 Ülke

Kaynak: ICD-Thomson Reuters.

Şekil 2'de görüldüğü üzere küresel faizsiz finans sisteminin ilk ona giren ülkeler araştırıldığında 10. sırada Endonezya, İran ise 463.544 ile dünyanın en yüksek hacmine sahiptir (TKBB, 2017).

Şekil 3: İslami Finansın Varlık Dağılımı (2016)

Kaynak: ICD - Thomson Reuters

Şekil 3'te yer alan varlık dağılımına bakıldığında; 2016 yılı itibariyle sektörde 1.407 adet finansal kurum faaliyet göstermektedir. Sektörün toplam varlıkların (% 73), Bankacılık sektörünün, % 16 ile sükuk, % 6 ile diğer faizsiz finans kurumları, % 4 ile faizsiz fonlar ve % 2 ile tekafül sigortası takip etmektedir.

3.2. Türkiye'de İslami Bankacılık (Katılım Bankacılığı)

Türkiye'de ise İslami bankacılık 1975 yılında İslam Kalkınma Bankası'nın kurucu üyeleri arasında yer almıştır. İlerleyen yıllarda 1984'te sermaye payını artırarak bu kuruluşun en büyük ortaklarından biri haline gelmiş ve bu bankanın yönetim kurulunda sürekli üye bulundurma hakkını elde etmiştir (Yeşilyaprak, 2012, s. 14).

Türkiye'de de faizsiz olarak parasını değerlendirmek isteyen tasarruf sahiplerinin ihtiyaçlarının karşılanması ve "yastık altı" olarak adlandırılan paranın ekonomiye kazandırılması amacıyla 16.12.1983 tarih 83/7506 sayılı kararname ile Özel Finans Kurumlarının temeli atılmıştır (Eyüpgiller, 1988, s. 52).

25 Şubat 1984 tarihinde 18323 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan tebliğ ile sistemin ayrıntıları düzenlenmiştir. Söz konusu tarihten 2005 Kasım ayına kadar "Özel Finans Kurumu" olarak adlandırılan ve konvansiyonel bankalardan, işlem türleri, ürünleri ve bunların dayandığı esaslar farklı olan katılım bankaları 01.11.2005 tarih ve 25983 mükerrer sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 5411 sayılı Bankacılık Kanunu (Kanun) ile "Katılım Bankası" olarak tanımlanmıştır (Yeşilyaprak, 2017, s. 2).

Sırayla, Albaraka Türk Özel Finans Kurumu A.Ş. 1985'te, Faisal Finans Kurumu A.Ş. 1985'te (daha sonra ismi Family Finans Kurumu olarak değiştirilmiş olup 2005 yılında Anadolu Finans Kurumu ile birleşip Türkiye Finans adını almıştır), Kuveyt Türk Evkaf Finans Kurumu A.Ş. 1989'da, Anadolu Finans Kurumu A.Ş. 1991'de (2005 yılında Family Finans Kurumu ile birleşip Türkiye Finans adını almıştır), İhlas Finans Kurumu A.Ş. 1995'de, Asya Finans Kurumu A.Ş. ise 1996'da, kurulmuştur (Yeşilyaprak, 2012, s. 14). Böylece Türkiye'deki Katılım bankacılığı sisteminin temel müesseseleri ortaya çıkmıştır. Fakat İhlas Finans Kurumu'nun faaliyetleri, Kasım 2000 ve Şubat 2001'de yaşanan mali kriz nedeniyle 2001 yılında durdurulmuştur. 29.05.2015 tarihinde Bank Asya, temettü hariç ortaklık hakları ile yönetim ve denetimi fona devredilmiştir. Türkiye'de mevcut katılım bankalarına ilave iki kamu katılım bankası Ziraat Katılım Bankası 12.05.2015 tarih de faaliyet izni almıştır. Vakıf Katılım Bankası A.Ş. 17.02.2016 tarihinde faaliyet izni almış toplam sayı 5'e ulaşmıştır (TKBB, 2017).

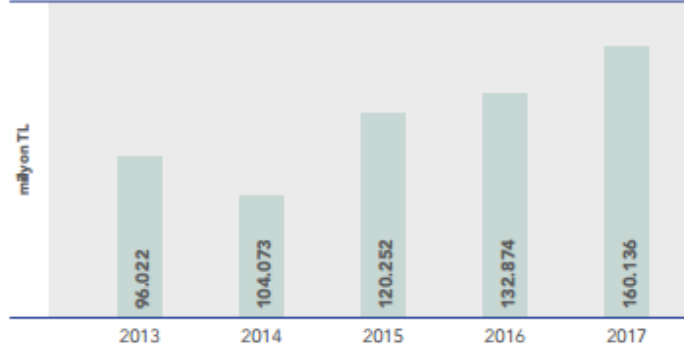
Türkiye'de Katılım bankacılığı sektörü 2017 yılında, küresel ve yurt içi ekonomik ve siyasi dalgalanmalara karşın istikrarlı büyüme eğilimini arttırarak sürdürmüştür. 2017 yılı, Türk katılım bankacılığı sektörü açısından verimli bir yıl olmuş; Ziraat Katılım'ın ardından Vakıf Katılım gibi iki adet kamu katılım bankasının da sisteme katılmasıyla sistem varlıkları ve tabanı daha da güçlenmiştir.

Türkiye'de faaliyet gösteren 5 katılım bankası, 2017 yılı sonunda ulaşmış buldukları toplam büyüklükleri, piyasa payları ile katılım bankacılığının kısa sayılabilecek bir geçmişine karşın elde ettiği başarıyı bir kez daha ortaya koymuştur.

Günümüzde Türkiye'de beş Katılım Bankası faaliyet göstermektedir. Bu bankalar 5411 sayılı bankacılık kanununa tâbidir. Ayrıca bu bankalardaki gerçek kişilerin katılım hesapları TMSF güvencesi altına alınmıştır.

3.2.1. Türkiye’de İslami Bankacılığın Aktif Büyüklüğü

Şekil 4: Aktif İçindeki Payın Gelişimi

Kaynak: BDDK.

Şekil 4’te görüldüğü üzere; 2017 yılında katılım bankalarının bir önceki yıla göre toplam aktifleri % 20,52 büyüme ile 160 milyar TL’ye ulaşmıştır.

3.2.2. Türkiye’de İslami Bankacılığın Şube ve Personel Sayıları

Şekil 5: Türkiye Katılım Bankaları Şube ve Personel Sayısı Gelişimi (2008-2017)

Yıllar	Şube Sayısı	Büyüme (%)	Personel Sayısı	Büyüme (%)
2008	530	26	11.022	20
2009	569	7	11.802	7
2010	607	7	12.677	7
2011	685	13	13.851	9
2012	828	21	15.356	11
2013	966	17	16.763	9
2014	990	2	16.270	-3,1
2015	1.080	9	16.554	1,7
2016	959	(11,2)	14.467	(12,6)
2017	1.032	8	15.029	3,9

Kaynak: TKBB, BDDK.

Şekil 5’te görüldüğü üzere, 2017 yılsonu itibarıyla katılım bankalarında toplam 1.032 şube ve 15.027 kişi istihdam edilmektedir. Bir önceki yıla oranla şube sayısında % 8 Personel sayısında ise % 3,9 büyüme göstermiştir.

3.2.3. Türkiye’de İslami Bankacılığın Bazı Temel Göstergeleri

Şekil 6: Katılım Bankalarının Başlıca Göstergeleri (Milyon TL)

	2016	2017	Değişim %
Toplanan Fonlar	81.505	105.310	29,2
Toplanan Fonlar TL	48.313	57.494	19,0
Toplanan Fonlar YP	29.984	43.180	44,01
Kıymetli Madenler YP	3.208	4.636	44,51
Kullandırılan Fonlar	84.880	106.733	25,75
Toplam Aktifler	132.874	160.136	20,52
Özkaynaklar	11.494	13.645	18,7
Net Kâr	1.106	1.584	43,1

Kaynak: TKBB, BDDK.

Şekil 6’da görüldüğü üzere, Türkiye’de katılım bankalarının 2016 ve 2017 yılı karşılaştırıldığında; Toplanan Fonlar % 29,2 artışla 105.310 milyar TL’ye, Kullandırılan Fonlar % 25,75 artışla 106.733

milyar TL'ye, Toplam Aktif Büyüklüğü % 20.52 artışla 160.136 milyar TL'ye, öz kaynakları % 18,7 artışla 13.645 milyar TL'ye, net kâr ise % 43,1 artışla 1.584 milyar TL'ye ulaşmıştır.

4. İslami Finansın Geleceği

Dünyada ve Türkiye'de İslami Bankacılığın gelişimi destekleyecek yasal altyapının sağlanması, İslami Bankacılık bilinci ile bu konudaki eğitim ve nitelikli insan kaynağı seviyesinin artırılmasına ihtiyaç hâsıl olmuştur. TKBB önderliğinde sektör katılımcılarının çabalarıyla birleşerek küresel faizsiz finans piyasalarındaki trendlerin izlenmesi, fırsatların ve potansiyelin değerlendirilmesi önemli bir itici güç olacaktır.

Global ölçekte genel ekonomik büyümenin gelişmekte olan doğu ülkelerine kayması İslami bankacılığın gelişmesinde olumlu etkiler meydana getireceği tahmin edilmektedir. Müslüman nüfusun ağırlıklı olduğu bazı ülkelere bakıldığında (Katar, Kuveyt, Endonezya, Suudi Arabistan, Malezya, Birleşik Arap Emirlikleri, Bahreyn, Pakistan), İslami bankacılığın önemli ölçüde büyüme sağlayacağı öngörülmektedir. İslami bankacılığın gelişme gösterebilmesi için şu faktörlerde gelişme yaşanmalıdır:

Belirli pazarlarda politik ve ekonomik istikrar, mevzuat açıkların giderilmesi, büyüme yoluyla kapasite ve yetkinlik gelişimi, ölçek ekonomisine geçilmesi, teknolojik yatırımların artırılması ve operasyon kalitesinin geliştirilmesi olarak saymamız mümkündür. Faizsiz finans sektörünün gelişmiş olduğu ülkelerde faizsiz İslami bankaların toplam varlıklarının 2014 yılında, 869 milyar Amerikan Dolarına ulaşması beklenmektedir. 2014-2019 arası tahmini % 8'lik yıllık bileşik büyüme oranı ile toplam varlıkların bu ülkelerde 2 trilyon Amerikan dolarına yükselmesi tahmin edilmektedir (TKBB, 2015).

Faizsiz finans sistemi KOBİ'leri destekleme konusundaki istahlı hareket etmektedir. Endonezya Finansal Hizmetler Kurumu ve İslam Kalkınma Bankası'nın devreye aldığı yeni ürünler ve Malezya'nın 100 milyon ABD dolarlık faizsiz girişim sermayesi fonu bu yönde atılmış önemli örneklerdir.

KOBİ'lere verilen bu önem, ekonomik faaliyetin % 50'sinden fazlasının KOBİ'ler tarafından gerçekleştirilen Endonezya, Malezya, Pakistan ve Hindistan gibi büyük Müslüman nüfusun yaşadığı ülkeler için oldukça önem arz ettiği aşikârdır. Finansal teknolojinin destekleme konusundaki artan çabalarıyla, FinTech şirketi yakında büyük faizsiz finans merkezlerinde sektörün yeni katılımcıları olarak yer almaları olası görülmektedir. Ayrıca, tekafül, İstisna, Salem gibi diğer finansal ürünler, dünyada yeni faizsiz finans pazarları meydana geldikçe genişlemeye devam etmektedir. İslami bankalar, zor ekonomik koşullara ayakta kalabilmek için verimliliğe odaklanmakta, hükümetler ise faizsiz finans sektörünü daha fazla desteklemek için çaba harcamaktadır. KİK ülkeleri, Endonezya, Malezya ve Pakistan'daki İslami bankalarla ile tekafül kurumları arasında, rekabet gücünü artırmak amacıyla işbirlikleri gerçekleştirmekte; sektörde konsolidasyon hareketlerinde gözle görülür bir şekilde artış göstermektedir. Irak, Fas, Cezayir ve Tunus gibi ülkelerin yöneticileri, kamu gelirlerinde gözlenen düşüş karşısında, yatırımları ülkelere çekmek amacıyla faizsiz finansman faaliyetlerini desteklemektedirler.

Faizsiz bankacılıkta 1.5 kat büyüme beklenmektedir. Toplam faizsiz finans varlıklarında en büyük paya sahip olan faizsiz bankacılık, büyümenin lokomotif olmaya devam etmektedir. İslami bankacılığın 2016 ve 2022 arasında 1,5 kat büyüyeceği beklenmektedir. Dünyada en büyük faizsiz bankacılık pazarları yer alan İran ve Suudi Arabistan, İslami bankacılığın rolünü arttırmaya devam etmektedir.

Sektörde yıllık yaklaşık olarak % 9,5'lük bir büyüme beklenmektedir. 2016 yılından bu yana sektörde olumlu gelişmeler yaşandığı gözlenmektedir. KİK ülkeleri dâhil sektörde büyük pazarlarının performansında bir sıçrama yaşanmıştır ve yaşanmaya devam edeceği tahmin edilmektedir. Toplam varlıkların 2022 yılına kadar 3,8 trilyon ABD dolarına ulaşacağı ve yıllık ortalama % 9,5 seviyesinde büyüme kaydedileceği tahmin edilmektedir. Küresel risklerin varlığını azaltmak için; ilerleyen dönemlerde pazarı büyütecek farklı açılım, yeni ürünler devreye sokulması ve farklı hamleler yapılması sektörün geleceği açısından önem içermektedir (TKBB, 2017).

Türkiye'de Katılım Bankacılığı olarak isimlendirilen İslami Bankacılık 2005 yılına kadar Özel Finans Kurumları olarak tanımlanmakta idi. 2005 yılında banka statüsüne geçmesiyle büyüme ivmesi artmıştır. Bankacılık sistemi içerisindeki % 1'lik payını 2014 yılında % 5,2 seviyesine ulaşmıştır. Katılım bankaları bu oranı yapmış oldukları projeksiyonlar da 2025 yılında toplam bankacılık içerisindeki payını % 15 e çıkarmayı hedeflemektedirler (TKBB, 2015).

5. Sonuç ve Öneriler

Türkiye'de 1980'li yılların başlarında temeli atılmaya başlanan katılım bankalarının önemi, 2005 yılına gelindiğinde devletin sektöre Ziraat Katılım ile giriş yapması ve ardından bunu 2015 yılında Vakıf Katılımın izlemesi ile ciddi boyutlara ulaşmıştır. Grafikler ve tablolar yardımıyla yıllar boyunca

Katılım Bankalarının ulaştığı büyüklük ortada iken gelecekte şimdikinden çok daha büyük bir gelişme göstereceği aşikârdır.

Çalışmamda İslami Finansın rolü, dünü bugünü ve geleceği incelenmiş ve değerlendirilmiştir. İslami bankacılığın dünü ile ilgili geriye yönelik herhangi bir şey yapma ihtimali olmadığı için sektör geleceği ile ilgili yol haritasını belirlemeli ve hangi stratejileri uygulayacağına karar vermelidir. Çalışmamızdan elde ettiğimiz ve katkı sağlayabileceğini düşündüğümüz aşağıdaki konuları ilgili kurumlar bir an önce devreye sokmalıdırlar.

Tüm dünyada İslami bankacılığın bütün enstrümanları incelenerek katılım bankaları arasında ürünlerin kullanılabilirliği incelenme ve ürün yapıları çeşitlendirilmelidir.

Hâlihazırda uygulanmakta olan ürünlerin etkinliği artırılmalıdır. İslami Bankacılığa yönelik ortak danışma kurulu kurulmalı ve ortak kararlar alınmalı ve danışma kurulları standart hale getirilmeli.

İslami bankacılık ile ilgili üniversitelerde bölümler açılmalı bu alanda akademik çalışmalar teşvik edilerek akademik personel sayısı artırılmalıdır.

İslami bankacılık ile ilgili uluslararası enstitü veya araştırma merkezlerinin sayıları artırılmalıdır. İslami bankacılık sayesinde küresel risklerden korunabilir, büyüme sağlanabilir, uygun oranlarda ihtiyaç sahiplerine fon kullanılabilir. Yatırımcılara ucuz ve uzun vadede fon sağlanabilir.

Faizsiz enstrümanları yaygınlaştırmalarla birlikte doğru pazarlama stratejileri oluşturulmalıdır.

Sistemin itibarını arttıracak girişimlerde bulunulmalıdır.

Katılım bankacılığı sektörü pazar payının 2025 yılı itibariyle % 15'e ulaşması ve sektörün dünya standartlarında finansal ürün ve hizmet sunar hale gelmesi kendilerine belirlemiş oldukları vizyona başarılı bir şekilde ulaşacaklarını edindiğimiz verilerden görmekteyiz (TKBB, 2015).

Bu çalışmanın asıl amacı başlangıçta belirtildiği gibi dünyada hızla gelişmiş, Türkiye'de hızla gelişmekte olan ve önümüzdeki yıllarda sektör ortalamaları üzerinde büyümesi beklenen İslami Finansın rolü, dünü, bugünü ve geleceğinin incelenmesidir. Bu kısımda yer alan veriler göz önüne alındığında; sektörün, ilk başlangıcından bu yana hızla büyümeye devam etmiş olup bazı olumsuz gelişmelerden etkilenmesini minimize etmeyi başardığı görülmüştür. TKBB Strateji Belgesi'nde de belirtildiği gibi Türkiye'de "katılım bankacılığı sektörü pazar payının 2025 yılı itibariyle % 15'e ulaşması ve sektörün dünya standartlarında finansal ürün ve hizmet sunar hale gelmesi" vizyonunun gerçekleştirilmesinin mümkün olduğu düşünülmektedir.

6. Kaynaklar

AKIN, C., *Faizsiz Bankacılık ve Kalkınma*, Kayhan Yayınları, İstanbul 1986, s. 115-116.

AKTEPE, İ. E., *Sorularla Katılım Bankacılığı*, TKBB, İstanbul 2013.

ÇELİK, İ., "İslami Finans Sisteminin Geleceğinin Aksiyonları", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 49 Temmuz 2016.

DOĞAN, B. - KAYA, M. - NARÇİÇEK N., "Dünya Bankacılık Sektöründe İslami Bankacılık Sisteminin Gelişimi, Çalışma Prensipleri ve Türkiye'de İslam Bankacılığı Üzerine Bir Analiz", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 48, Haziran 2017, s. 175-190.

EYÜPGİLLER, S., *Banka ve Mali Kuruluşlar*, Yargı Kitap ve Yayınevi, Ankara 1988, s. 52.

Faaliyet Raporu - 2017 (Katılım Bankaları 2017), TKBB.

GÖKALP, M. F. - TURHAN G., *İslam Toplularının Ekonomik Yapısı*, Fey Vakfı, 1993.

Katılım Finans, Sayı: 4, TKBB.

RAMMAL, H. - ZURBRUEGG, R. J., *Financ Serv Mark* (2007) 12: 65. <https://doi.org/10.1057/palgrave.fsm.4760060>.

SAYYİD, T., *Course on Islamic Banking and Finance*, Tehran, Iran, 2-6 March 2003, Organized by the Central Bank of the Islamic Republic of Iran and Islamic Research & Training Institute of the IDB, Jeddah.

Türkiye Katılım Bankaları Strateji Belgesi (2015-2025), (2015). TKBB.

YEŞİLYAPRAK, M., *Katılım Bankalarında Kredi Derecelendirmesi ve Etkin Subjektif Kriterlerin Anket Yöntemi ile Ölçümü*, Beta Yayınevi, 2012, s. 14.

YEŞİLYAPRAK, M., *Türk Katılım Bankalarında Kâr Dağıtım Yöntemlerinin Uygulamalı Olarak Değerlendirilmesi*, 15. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi, 11-12 Eylül 2017, Komrat, Gagavuziya/Moldova.

KAZAKİSTAN HAFİF SANAYİSİNİN GELİŞME DURUMU

Roza NİYAZBEKOVA¹ - Oğuz DÜRRÜ²

Özet

Light industry has great social and economic precaution that affects the economic security of the country. Although Kazakhstan has the necessary conditions for the development of this sector, the light industry in the domestic market includes only a small share of domestic demand. Foreign import dependency problem is heavy. The introduction of state programs to support the industry did not yield significant results: only some of the programs were implemented. Domestic businesses still ca not compete with foreign producers. The solution to the problem of import dependence is only possible with a significant increase in the competitiveness of light industrial enterprises in the domestic market. Makalede examines the current light industry situation in Kazakhstan, examines the import and export rates of light industrial goods, and suggests possible ways to solve the import substitution problem.

Methods of studying light industry is traditionally considered a labor-intensive industry, but in recent years it has become more and more intense derivatives and ordinary differential equations, methods of special functions and integral transformations.

In this paper we study the light industry of any country is the most versatile and innovative attractive sector of the economy. Given the role of the light industry in ensuring economic and strategic security, the employment of the stronger population and the raising of living standards in new geopolitical conditions, leading world countries attach special importance to the development of the industry and make a significant contribution. Investment support.

In the case of Given that the light industry is most linked to the agricultural sector, it will make a significant contribution to the restoration and development of the most important areas of agricultural production, which will increase the demand for solvents in the country and increase the capacity of the domestic market. Light industries are placed irregularly in the territory of the Republic of Kazakhstan. In general, 56 % of enterprises are concentrated in the regions of Almaty, Almaty and South Kazakhstan. For example, cotton cleaning, wool washing and primary leather processing, which are a direct part of the agro-industrial complex, are produced only in agricultural areas where adequate raw materials are present, and in the production of textile, cotton, woolen fabrics. It is found in major cities, which are predominantly skilled laborers and finished product consumers. Industries such as sewing, shoes and knitwear in settlements also focus on end-users. The total sales of these enterprises constitute about 24 % of the total sales of products produced by domestic sewing enterprises in Kazakhstan.

Keywords: *Light Industry, Competitiveness of Enterprises, Import, Export, Import Dependency, Import Substitution.*

1. Giriş

Dünyanın pek çok ülkesinde hafif sanayinin gelişmesine büyük önem verilmektedir, çünkü bu sektörün sosyal ve ekonomik önemi büyüktür, özellikle kadınları olmak üzere çalışabilir nüfusun yüksek oranda istihdam edilmesini sağlar. Sektörün önemi, tüketim açısından sadece gıda ürünlerinin tüketimine birinciliği bırakarak ikinci sırada yer almasıdır.

Hafif sanayi ürünlerinin ana dünya üreticileri Çin ve Hindistan gibi ülkelerdir. Çin, dünya pamuk üretiminin % 40'ını, dünya iplik üretiminin % 64'ünü, dünya kumaş üretiminin % 41'ini ve dünya giyim üretiminin % 50'sini oluşturmaktadır.

Genel olarak sektörün ülkemiz ekonomisi üzerindeki etkisi, ekonominin diğer sektörlerine göre önemsizdir. Hafif sanayi, imalat sanayisinde % 1,2'den fazla olmayan küçük bir paya sahiptir. Her yıl pamuklu kumaşlara yönelik olumlu bir eğilim olduğunu belirtmek gerekir. Yani ithalat hacmi azalıyor ve pamuklu kumaşların ihracatı artıyor. Bunun nedeni Kazakistan'da tekstil sanayisinin ana hammadde olan pamuk üretiminin geliştirilmesi için tüm koşulların sağlanmasıdır (<http://gtmarket.ru/news>).

¹ M. Auezov adındaki Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, bilim ve eğitim, diana_zhan7@mail.ru.

² M. Auezov adındaki Güney Kazakistan Devlet Üniversitesi, bilim ve eğitim, diana_zhan7@mail.ru.

Rekabet gücünü artırmak için, Kazak ekonomisinin çeşitlendirilmesinde karmaşık makroekonomik sorunlarını çözmek, yüksek teknolojileri geliştirmek, sanayinin işleme sektörünü geliştirmek, tarım sektörünü yükseltmek, dünya pazarlarına sadece hammadde tedarik etmede aynı zamanda yüksek derecede işlemeli malları da tedarik etmek gerekmektedir.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Abişulı Nazarbayev “Kazakistan-2050” mesajında Kazak ekonomisinin rekabet gücünü artırmak için ülke kalkınmasının ana vektörlerini özetledi. Bunlar arasında birinciden “istisna olmaksızın tüm ekonomik ve yönetsel kararların ekonomik fizibilite ve uzun vadeli çıkarlar açısından alınması”; ikinciden “Kazakistan’ın eşit bir iş ortağı olarak katılabileceği yeni pazar nişlerinin belirlenmesi. Ekonomik büyümenin yeni noktalarının yaratılması”; üçüncüden “ekonomik potansiyeli artırmak amacıyla uygun bir yatırım ortamının oluşturulması. Yatırımlardan karlılık ve geri dönüş”; dördüncüden “ekonominin etkin bir özel sektörünün oluşturulması ve kamu-özel sektör ortaklığının geliştirilmesi. İhracatın devlet teşviki” anlamını ifade eden kapsamlı ekonomik pragmatizm. Belli ki yerli şirketlerin karlılığını artırmak ve ülkenin rekabet gücünü artırmak amacı ile Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Kazakistan halkına olan mesajında Kazakistan şirketlerinin uluslararası ortaklarla tam olarak eşit faaliyet kolaylaştırılması ve geliştirilmesine özel önem verilmektedir. Böylece, ortak girişimler ülke gelişiminin bu vektörünün gerçekleştirilmesi için harika bir yol olabilir.

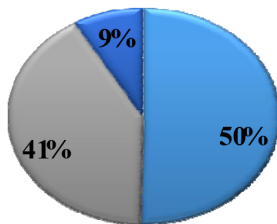
Hafif Sanayi Derneği ve Hafif Sanayi Üreticileri Birliği ile birlikte ajansımız sektörün durumunu analiz etti. İstatistik verilere göre 2015 yılında Kazakistan’ın hafif sanayisinde, küçük ve büyük ölçekli olmak üzere 1534 işletme kaydedilmiştir. Ancak, yerli firmaların fuarı hazırlıklarında, gerçek bir görüntü ile karşılaştık ve ülkede gündelik kıyafetler üretebilecek yaklaşık 200 şirketin bulunduğunu tespit ettik. İmalat sanayinin yapısında, hafif sanayinin payı sadece % 1,1 ve sanayi üretiminin genel yapısında -% 0,36’dır. Tabii ki, bunlar yetersiz rakamlar.

Endüstriyel-yenilikçi gelişme devlet programı çerçevesinde ikinci beş yıllık dönemi için hafif sanayi öncelikli belirlenmemiş, ancak bu sektör imalat sanayisine aittir. Aynı zamanda Endüstriyel-yenilikçi gelişme devlet programında 2015-2019 dönemi için imalat sanayisi için tahsis edilen devlet kaynaklarının % 80’i 14 öncelikli sektörün desteğine yönlendirilmesi gerektiği, kalan % 20’lik kısmı ise hafif sanayiye içeren diğer imalat sanayisindeki projelere yardımcı olmak üzere tahsis edilebileceği öngörülmektedir.

Kalkınma ve yatırım bakanlığı bu sektörün gelişimine çok önem vermektedir. Bu arada sadece “Ontustik” özel ekonomik bölgede hafif sanayi alanında çalışan 6 şirketler dâhil 8 işletme faaliyet gösteriyor. Bunlar, “Oxy Textile” pamuk ipliği üretimi eğirme fabrikası, “Nazar Tekstil” ve “Bal Tekstil” halı üretim fabrikaları, “Hlopkoprom-Tsellüloza” hidrofil pamuk, selüloz pamuk üretimi fabrikası, “Şymkent-Kaşemir” yün tekstil ürünleri üretim fabrikası ve “PK “AGF grup” uygulama malzemele-ri üretimi dikiş fabrikası. Sektörün şu anki durumu hakkında konuşursak, aşağıdaki düzenlilik gözlenir. Dikiş işletmeleri, özellikle kuvvet yapıları için kıyafetler ve üniforma konusuna odaklanmaktadır (<http://www.akorda.kz>). Ve bu anlaşılabilir bir durumdur: Devlet siparişleri alırlar ve garantili satışlar yaparlar. Ancak ileri gidip sivil kıyafetleri üretimine geçip devlet siparişleri “bağımlılığından” kurtulmak lazım. Bizim gözlemlerimize göre, ülkede nüfusu iç çamaşırdan dış giyime kadar hafif sanayi ürünleri ile sağlamaya imkânı olan işletmeler mevcut, fakat bunlar az bilinen markalar. Bunun sebebi reklamın olmaması, yerel ürünlere duyulan güvensizliktir ve bunun sonucunda talep yetersizliğine yol açmakta ve verimliliği düşürmektedir. Bu nedenle, bizim alışveriş merkezlerinde ve pazarlarda genelde diğer ülkeler ürünleri mevcuttu ve ithal ürünleri satın alarak biz aslında onların ekonomisi için çalışıyoruz. Çoğunlukla, ithalat düşük kaliteli ve gerekli sertifikalar olmadan gelir, düşük kaliteli ürünlerin halk sağlığı üzerindeki etkisi konusunda araştırma yapılmamaktadır.

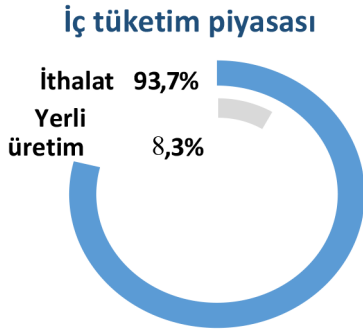
2. Yöntemler

Sektör hem hammaddelerin birincil işlenmesini hem de bitmiş ürünlerin üretimini gerçekleştirmektedir. Bu, üç ana grupta birleştirilebilen 20’den fazla alt sektör içeren karmaşık bir sektördür: tekstil; giyim; deri, kürk, ayakkabı. Hafif sanayinin yapısındaki en büyük pay, giysi ve tekstil alt sektörlerinin ürünleri tarafından işgal edilmektedir.

Kazakistan Cumhuriyetinde 2017 yılında hafif sanayi üretiminin yapısı

- Kıyafet üretimi
- Tekstil üretimi
- Deri, deri ürünleri ve ayakkabı üretimi

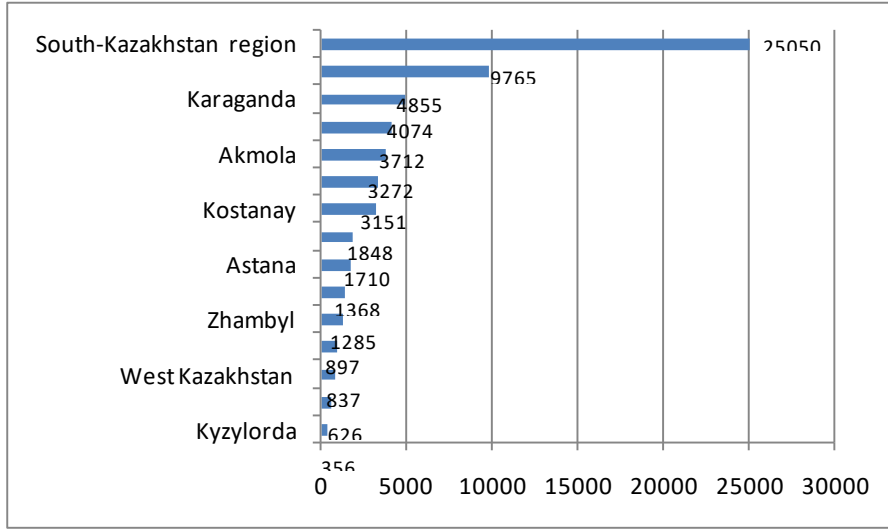
017 yılı sonunda hafif sanayi ürünleri iç tüketim piyasası 1,4 milyar USD dolar olurken, bunun% 8,3'ü yerli üretim,% 93,7'si ise ithal ürünler olmuştur.

Ocak-Haziran 2016 ile karşılaştırıldığında Ocak-Haziran 2017 yılında hafif sanayi ürünlerinin fiziksel hacminin endeksi % 101,7 olarak gerçekleşti. Sektördeki artış tekstil endüstrisindeki üretim artışının % 3,2 oranında artması nedeniyle görülmektedir. Azalma, kıyafet üretiminde (% 0,4) ve deri, deri ürünleri ve ayakkabı üretiminde (% 10,4) kaydedildi. Hafif sanayide, oldukça fazla sayıda küçük işletme, toplam işletme sayısının % 95'ini veya 872'sini oluşturan işletmeler faaliyet göstermektedirler. Mülkiyet türü boyunca toplam sayısının % 99,66'sı özel

işletmelerdir. Hafif sanayinin büyük işletmelerinin yarısı Güney Kazakistan bölgesinde bulunmaktadır (www.stat.kz). Bu, öncelikle, hammadde pazarlarının yakınlığı ve işgücü kaynaklarının kullanılabilirliğinden kaynaklanmaktadır. 2017 yılında, bölgesel bağlamda, hafif sanayinin ana üreticileri aşağıdaki kuruluşlardı:

- **Güney Kazakistan Bölgesi** - % 35, bölgenin ana işletmeleri: «Bal Tekstil», «Melanj», «Yuteks», «Azala Textile», «Janatalap-MT», «Hlopkoprom-Tsellüloz»;
- **Almatı** - % 14 ana işletmeler - «Kazlegprom-Almatı», «KazSPO-N», «PKF «Kazakistan Tekstil-Layn» - Mimioriki»;
- **Almatı bölgesi** - % 12 - «Medaiteks-N», «Glasman», «Universal».

Kazakistan Cumhuriyeti Bölgeleri İçin 2017 Yılında Temel Hafif Sanayi Ürünleri Üretimi, Milyon Tenge

Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Milli Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi.

Ocak-Haziran 2016 kıyasla Ocak-Haziran 2017 ihracat hacmi Kaynak: Kazakistan Cumhuriyeti Milli Ekonomi Bakanlığı İstatistik Komitesi, Kazakistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı Devlet Gelir Komitesi.

3. Sonuçlar

Ocak-Haziran 2017 geçen yılın aynı dönemine kıyasla ürün ithalatı 1,6 kat azalarak \$ 441,2 milyon dolar tutarında gerçekleşti, ihracat 149,2 milyon dolar tutarında gerçekleşti bu da 2016 yılının aynı dönemine göre 2,2 kat daha yüksektir. İhracata yönelik ithalatın ağırlıklı olmasının nedenlerinden biri, ihracatın ağırlıklı olarak düşük değerli mallar tarafından temsil edilmesi ve ithalatın ağırlıklı olarak yüksek katma değerli nihai ürünlerden oluşmasıdır. Hafif sanayi ürünlerinin önemli miktarlarda ithalatı, yerli mallar için rekabet yaratmaktadır.

Askeri üniforma ve diğer iş giysisi üretiminde yerel içeriği artırmak amacıyla bir yıl önce kurulan Kazakistan Cumhuriyeti Hafif Sanayi Üretici Birliği, hammadde ve hafif sanayi ürünleri üreticilerini konsorsiyum haline getirdi. Aynı zamanda beş yıl için tasarlanan sonunda hammadde % 100 içeriği planlanan program yapılmıştır. Konsorsiyum beş yıl içinde bütün askeri birliklere üniforma sağlamayı ta-

ahhüt etti. Kazakistan'da daha önce üretimde devlet savunma siparişini yerine getirilmesinde neredeyse hiç yerli hammadde kullanılmadıysa, bu yıl askeri üniforma % 30 Kazak ham maddelerinden oluşuyor.

Kazakistan iş yürütme örneklerine sahiptir, bunlardan aşağıdaki başarılı şirketler: tekstil ürünleri üreten "AZALA Textile", Halı üreten "Bal Tekstil" dünyaca ünlü IKEA şirketi ile işbirliğine başlamıştır.

Kazakistan'ın hafif endüstrisinin karşı karşıya olduğu şu büyük sorunların üstesinden gelmek gerekiyor. Modern gereksinimlerini karşılayan nitelikli personel eksikliği, sadece işçiler, terziler değil aynı zamanda üst ve orta seviyedeki teknik personelin de eksikliği; vergi yükü - üretim için ithal edilen hammaddeyi faturalara göre gümrük vergilerini ödeyerek beyan etme gereği, aynı zamanda KDV, gümrük ücretleri; yeterli derin işleme ve kaliteli hammadde eksikliği. İstatistiklere göre, hammaddelerin yaklaşık % 90'ı (ham pamuk, işlenmemiş deri, yıkanmamış yün şeklinde) yurt dışına ihraç edilmektedir. Dikiş endüstrisi, pratikte Kazakistan'da üretilmeyen ithal kumaş, iplik, aksesuar kullanmak zorunda kalıyor. Sonuç olarak, ürünlerin yüksek maliyeti ve buna bağlı olarak, ithal ürünlerle fiyatta rekabet edememeleri ortaya çıkıyor.

4. Sonuç

Devletin yerli sanayi işletmelerine destek sağladığını belirtmek gerekir. Böylece, Yatırım ve Kalkınma Bakanlığı, 2015-2019 için hafif sanayinin geliştirilmesi için kapsamlı planı onayladı. Kapsamlı Planın temel amacı, hafif sanayi ürünlerinin sosyal verimliliğinin artırılmasıyla rekabetçiliğini artırmaktır.

Planda Kazakistan'da hafif sanayinin gelişmesine yönelik ana çalışma yönleri arasında aşağıdaki faaliyetler bulunmaktadır:

- Üretimlerin modernleşmesi;
- Devlet satın alımları alanında da dâhil olmak üzere, ekonomi politikasının sistemik önlemlerinin uygulanması ve Kazak içeriğinin payının artırılması;
- Sanayiye nitelikli insan kaynağı sağlanması;
- Bilim ve yeniliğin geliştirilmesi;
- Kriz sonrası iyileşme ve sanayi işletmelerinin finansal olarak geri kazanımları.

Pamuk, yün, deri üreticilerini teşvik etmek için etkili bir önlem, üretilen ürün birimi başına ödenek tahsisatı olabilir. Ham pamuk ve işlenmemiş ürünlerin ihracatı için ödemelerin artırılması dikkate alınmalıdır, "kayıt dışı" ihracatın önlenmesi amacı ile ham deri, işlenmemiş kürk ve yün ihracatı yasağı dikkate alınmalıdır.

Yerli hammaddelerin bitmiş ürünlere kadar derin işleme gerçekleştiren tekstil, deri ve kürk sanayii üreticileri için katma değer vergisinden muafiyet sorununu gündeme getirmek mümkündür. Belki de, Avrasya Ekonomik Birliği sınırlarında üretilmeyen tekstil ve hafif sanayisi için bazı teknolojik ekipmanlar, kumaşlar, ipler, aksesuarlar için daimi olarak sıfır ithalat gümrük vergisi uygulanması itici güç olabilir.

5. Anahtar Kelimeler

Hafif sanayideki firmalardan tekliflerin mevcut politika belgelerine dâhil edileceğine ve pratikte bunların uygulanabilirliğini kanıtlayacağına inanmak istiyoruz.

Buna ek olarak, hafif sanayi işletmeleri de dâhil olmak üzere, iş dünyasını destekleyen başka araçlar da vardır: İş Yolu Haritası 2020, İstihdam 2020, Verimlilik 2020, İhracatçı 2020 vb.

Bugüne kadar, tekstil üretiminin üretim kapasiteleri modernize edilmiş ve yüksek kaliteli tekstil ürünleri üretebilmektedir. Kazakistan tekstil ürünleri, genel kabul görmüş uluslararası standartların ve düzenlemelerin gerekli gereksinimlerini karşılar ve bu da dış pazarlarda ticaret yapılabilmesini mümkün kılar.

Böylece hafif sanayinin gelişiminin tarihsel ve güncel dinamiklerini, mevcut ve planlanan sanayi için devlet desteği önlemlerini, mevcut entegrasyonları (Avrasya Ekonomik Birliği, Dünya Ticaret Örgütü) ve aynı zamanda işletmelerin yenilikçi faaliyetlerinin artmasını dikkate alarak ürünlerin rekabet gücünde büyüme ve endüstrinin bir bütün olarak gelişmesini bekleyebiliriz.

6. Kaynaklar

Dünya Ekonomik Forumu: 2013-2014 Küresel Rekabet Gücü. // <http://gtmarket.ru>: 05.09.2013.

NAZARBAYEV, N., (2017). *Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı - Nursultan Nazarbayev Kazakistan Halkına "Strateji" Kazakistan-2050*, Mesajı: Devletin Yeni Politik Rotası". <http://www.akorda.kz>: 14.12.2012.

Kazakistan Hafif Sanayisi: İthalat İkamesi Sorunu, The official site of the Agency of statistics of the Republic of Kazakhstan. <http://www.stat.kz>. 11.01.2014.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВОЗОБНОВЛЯЕМЫХ ИСТОЧНИКОВ ЭНЕРГИИ В ЭКОНОМИКЕ КЫРГЫЗСТАНА

А.И. ИСМАНЖАНОВ - Б.С. РАСАХОДЖАЕВ¹

Özet

Kırgızistan nüfusunun enerji talebinin karşılanması, 17 büyük ve küçük hidroelektrik santral ile elektrik, doğalgaz, petrol ürünleri ve yerel kömür tarafından Kazakistan, Rusya ve Özbekistan'dan ithal edilen iki kombine ısı ve enerji santralinde üretilen elektrik tarafından karşılanmaktadır. Kırgızistan'ın devasa doğal kaynak rezervleri ve yenilenebilir enerji kaynakları var. Halihazırda, yüzlerce güneş enerjili su tesisatı, çeşitli üreticilerin yaklaşık 150 m² güneş enerjili su ısıtıcılarının kurulduğu Kırgızistan'da faaliyet göstermektedir. Kırgızistan'da güneş enerjisinin daha da geliştirilmesi için beklentiler esas olarak ekonomik faktörler tarafından belirlenir. Bu durumda, güneş enerjisi tesisatlarının tüm maliyet ve teknik parametreleri kullanılan tasarıma bağlıdır. Bu yazıda, Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Kazakistan Cumhuriyeti, Özbekistan ve Kırgız Cumhuriyeti'nin bitkileri tarafından üretilen güneş enerjisi tesislerinin operasyonel güvenilirliği ve teknik ve ekonomik parametreleri ele alınmıştır. Kırgızistan ekonomisinde yenilenebilir enerji kullanımının önerilen sosyal ve ekonomik yönleri.

1. Введение

Энергетика является одной из самой главной отраслью промышленности Кыргызской Республики и играет весьма важную роль не только в экономике, но и в социальной и политической жизни страны.

В настоящее время потребность населения в энергии удовлетворяется за счет электрической энергии, производимой в 17 крупных и малых ГЭС и двух ТЭЦ, импортируемого из Казахстана, России и Узбекистана природного газа, нефтепродуктов, а также местным углем.

Кыргызстан является аграрной страной, большинство население занимаются сезонными работами, пчеловодством, содержанием скот и земледелием. Для улучшения быта людей занимающимся сезонными работами, необходимо повышения социальных условий, обеспечение горячей водой, электричеством, и так далее. Использование возобновляемых и нетрадиционных источников энергии в экономике Кыргызстана имеет особое место.

2. Методы

Основным принципом использования возобновляемой энергии заключается её в предоставлении для технического применения. Кыргызстан имеет огромный запас природных ресурсов, и ресурсов возобновляемых источников энергии (ВИЭ). Потенциал ресурсов ВИЭ в Кыргызстане составляет:

- ♦ Солнечная энергия - 4,64 млрд. мВт час или 23,4 кВт час на 1 кв. км поверхности. Число дней с солнечным сиянием - 250-260, а максимальная плотность солнечной радиации - до 900 Вт/м²;
- ♦ Ветровая энергия - 2 млрд. мВт час. В некоторых горных районах средняя скорость ветра - 18-20 м/с;
- ♦ Геотермальная энергия - 6,3 ГДж / год, реально для освоения - 27 %;
- ♦ Переработки биомассы (отходов животноводства) - 1,6 млрд. куб м. метана;
- ♦ Потенциал малых водотоков - 1,6 млн. кВт по мощности, или 5-6 млн. кВт час по выработке.

¹ Кыргызско-Узбекский университет, Инженерно-технологический факультет, Аграрная экономика; rashodjaev@mail.ru

По аналитическим данным наибольшую долю потенциала ресурсов ВИЭ в Кыргызстане составляет солнечная энергия. Солнечную энергию часто используют для горячего водоснабжения.

В настоящее время в Кыргызстане эксплуатируются сотни гелиоустановок горячего водоснабжения, на которых установлено около 150 м² солнечных водонагревательных коллекторов (СВК) различных производителей, анализ опыта разработки и сооружения которых на примере г. Ош. (Исманжанов, Мурзакулов, Мирзахалилов, 2003).

3. Результаты

В перспективы дальнейшего развития гелиоустановок в Кыргызстане, в основном, определяются экономическими факторами (Исманжанов, Расаходжаев, 2014). При этом все стоимостные и технические параметры гелиоустановок зависят от применяемой конструкции СВК. Одной из основных характеристик СВК является их надёжность — свойство выполнять свои эксплуатационные показатели в течение установленного заводом срока. В данной статье рассмотрены вопросы эксплуатационной надёжности и технико-экономические показатели СВК производившихся заводами КНР, Российской Федерации, Республики Узбекистан и Кыргызской Республики.

По ресурсам солнечной энергии Кыргызстан занимает одно из передовых мест в Средней Азии. Число дней с солнечным сиянием достигает 250-260, а максимальная плотность солнечной радиации доходит до 900 Вт/м² и выше.

В нынешних экономической ситуации в Кыргызстане, солнечная энергия может и должна использоваться для выработки тепловой энергии, потребляемой в жилищно-коммунальной сфере и в сельском хозяйстве.

Вполне реально производство солнечных водонагревательных, сушильных установок для сушки сельхозпродуктов, солнечных систем отопления, кондиционирования воздуха, охлаждения, осуществления ряда технологических процессов в сельском хозяйстве (подготовка кормов, горячее водоснабжение ферм и т.д.).

Ресурсы ветровой энергии также немалые. В Чон-Алайском районе, в районе озера Иссык-Куль, а также в высокогорных районах страны почти круглогодично дуют местные ветры, средняя скорость которых достигает 18-20 м/с и более. В этих районах вполне реально использование ветроэнергетических установок мощностями от нескольких сот киловатт до нескольких мегаватт и объединение их в сеть и интегрирование с национальной системой энергоснабжения.

Ресурсы биомассы, потенциально перерабатываемых в биогаз также огромны. Основу биоэнергетических ресурсов составляют отходы животноводства и пищевой промышленности.

Немалые экономические выгоды дают использование бытовых отходов для производства горючих брикетов и выработки биогаза.

В настоящее время несколько сот биогазовых установок бытового назначения работают в Чуйской области Республики. В остальных же регионах такие случаи единичны. Нет пока в республике и биогазовых установок промышленного масштаба, вырабатывающих наряду с метаном электрическую энергию с помощью двигателей внутреннего сгорания.

Основу ресурсов геотермальной энергии составляют 17 источников геотермальных вод, температура некоторых из них достигают 68-70°C. По дебиту они вполне могут быть использованы для выработки электроэнергии с помощью фреоновых турбин, для теплоснабжения теплиц небольшой площадью и т.п.

Особое место в энергетическом потенциале Кыргызстана занимает гидроэлектроэнергетика. На существующих больших и малых ГЭС в маловодные годы вырабатывается около 11 млрд кВт.ч электроэнергии, а в годы с большой водой – свыше 14 млрд кВт.ч.

Особое внимание заслуживает освоение гидроэнергетических ресурсов малых рек и водотоков, которыми изобилует Республика. В Республике насчитывается 252 крупных и средних рек, потенциал оценивается в 18,5 млн кВт. мощности и более 140-160 млрд кВт час электрической энергии, из которых используется менее 10%.

Потенциал малых рек и водотоков оценивается в 1,6 млн кВт мощности и выработка может составить 5-8 млрд. кВт ч в год. Развитие малой и МикроГЭС, их широкое использование для энергообеспечения индивидуальных хозяйств, особенно в периоды пастбищного и полевого

сезона дало бы большую экономию электроэнергии и существенно улучшило бы бытовые условия данной категории населения.

4. Выводы

Главным препятствием в широком распространении установок на ВИЭ является их относительная дороговизна и невысокие покупательские способности населения. В стране отсутствуют база производства необходимых материалов и изделий.

Главная нагрузка на потребление приходится на электроэнергетический сектор. 17 ГЭС и два ТЭЦ обеспечивают электроэнергией Кыргызстан. Существовавшие более 200 малых ГЭС ликвидированы. Часть электрической энергии экспортируется в Китай и Казахстан.

Природный газ полностью импортируется из соседних стран. Потребность Республики в природном газе составляет почти млрд. м³ в год.

Горюче - смазочные материалы также практически полностью импортируются из России и Казахстана. Собственные ресурсы страны покрывают около 10% потребности страны.

Одним из тревожных факторов является использование населением трудно восстанавливаемых древесных и кустарниковых пород для получения тепловой энергии, в основном для приготовления пищи и отопления. Вырубка этих растений резко увеличивает вероятность возникновения селевых и оползневых явлений на склонах, где они вырублены.

Большой урон экологии страны наносит использование населением несовершенных отопительных и варочных печей, где топливо полностью не сгорает и содержание углекислого газа в продуктах сгорания очень велика.

Возмещение части, потребляемой традиционных для Кыргызстана источников энергии – гидроэнергетической, угля, природного газа возобновляемыми источниками энергии позволить экономить значительную часть традиционных энергоресурсов.

В Кыргызстане в конце 2016 года принят Закон о возобновляемых источниках энергии, который открывает широкие возможности для производства и реализации энергетических установок на основе ВИЭ.

Согласно документу, предлагается освободить от уплаты налогов:

- технологическое оборудование (в том числе комплектующие и запасные части), используемое в производстве либо приеме, преобразовании, аккумулировании и (или) передаче энергии, производимой из возобновляемых источников энергии, освобождаются от таможенных пошлин;

- освобождаются от уплаты НДС при импорте на территорию КР;

- производители электрической и тепловой энергии, вырабатываемой с использованием ВИЭ, освобождаются от налога на прибыль в течение пяти лет с момента получения прибыли (Расаходжаев, 2010).

Одним из немаловажного фактора, сдерживающим развитие ВИЭ является дешевизна электроэнергии, отпускаемая населению. Все свои потребности в тепловой энергии население покрывает в основном за счет электроэнергии, не заботясь о приобретении относительно дорогих установок на ВИЭ.

И наконец, еще одним фактором, сдерживающим развитие ВИЭ является относительно низкая покупательская способность населения. Многие из них не позволяют выделить часть своих доходов для покупки установок на ВИЭ.

Отсутствие полномасштабной рекламной компании также играет отрицательную роль.

В научно-производственном центре «Альтерэнерго» при Кыргызско-Узбекском университете разработаны новые типы солнечных водонагревательных, сушильных установок, Микро-ГЭС, технологии, позволяющие повышать производительность биогазовых установок за счет использования специальных катализаторов.

В четырех вузах республики идет подготовка инженеров в области нетрадиционной и возобновляемых источников энергии (НВИЭ). Написаны и изданы ряд монографий и учебников по различным направлениям НВИЭ.

Созданы ряд НПО, частных фирм. Проводятся улучшение качества подготовки специалистов путем улучшения учебных планов бакалавров, магистратур. В этом направлении ведутся работы с Европейскими университетами и университетами США.

5. Рекомендации

Существенным вкладом в улучшении экономической ситуации в стране и улучшении ее энергобезопасности было бы создание предприятий для производства различных видов энергоустановок на ВИЭ на основе долевого участия государства, частных лиц и иностранных компаний. Для этого можно было бы реанимировать неработающие в данное время предприятия. Это позволило бы создать многотысячные рабочие места, снизить уровень внешней миграции населения, улучшить его бытовые условия, снизить нагрузку на энергопредприятия и наконец, улучшить экологическую ситуацию в стране.

6. Источники

ИСМАНЖАНОВ, А.И., МУРЗАКУЛОВ, Н.А., МИРЗАХАЛИЛОВ, Б.Б. (2003). Оценка технико-экономических показателей установок на нетрадиционных и возобновляемых источниках энергии. *Известия ОшТУ. 1*. Бишкек. 142-145.

ИСМАНЖАНОВ, А.И., РАСАХОДЖАЕВ, Б.С. (2014). К проблеме эксплуатации солнечных водонагревательных установок в горных регионах. Ташкент. 203-204.

РАСАХОДЖАЕВ, Б.С. (2010). Исследование технико-экономических показателей солнечных водонагревательных установок на основе грунтовых солнечных водонагревательных коллекторов. *Международный семинар по освоению солнечной энергии в Центральной Азии*. Синьцзян: КНР, СУАР. 171-173.

УТИЛИЗАЦИЙ СЕРПЕНТИНИТОВЫХ ОТХОДОВ ПУТЕМ ПЕРЕРАБОТКИ ИХ НА СТРОИТЕЛЬНЫЕ И ДРУГИЕ ПОЛЕЗНЫЕ ВЕЩЕСТВА

Асем САТИМБЕКОВА¹ - Алия БЕКАУЛОВА² - Айсылу УНГАРБАЕВА³

Özet

Şimdi birçok teknolojik atık işleme çeşidi bilinmektedir. Bu seçeneklerin çoğu, serpantinitten magnezya bileşenini asit muamelesi ile salgılamayı amaçlamaktadır. İyi bilinen yayınlardan, araştırmanın ve önerilen planların çoğunun hidroklorik asit ve sülfürik asit atık işlemine işaret ettiği unutulmamalıdır.

Magnezyum gübrelerinin hazırlanması için hammadde olarak serpantinitle çok önemli hale gelmiştir. Karmaşık bir gübre elde etmek için bir yöntem için bir patent var. Serpentinite 800 °C'de kalsine edilir. İkincisi % 50 HNO₃ ile tedavi edilir. Alüminyum ve demir tuzlarını, pH 8'de bir amonyak çözeltisi ile hidroksitler formunda süzün ve çöktürün. Solüsyonda, (NH₄) NO₃-Mg (NO₃)₂ elde edilir. Çözelti konsantre edilir, buharlaştırılır, çöktürülmüş tuzlar granüle edilir.

Doğal serpentinite, farklı zamanlarda % 10-36'lık bir konsantrasyona sahip bir hidroklorik asit çözeltisi ile işlendi. Numunenin ve yüzeyinin yapısındaki değişiklik, nitrojen adsorpsiyon izotermelerindeki değişiklikten belirlendi. Deneyler sonucunda, serpantinitten % 36'sı hidroklorik asitle 200 °C'de 24 saat süreyle muameleye tabi tutulması şartıyla, maksimum spesifik yüzey alanı 326 m² / g, gözenek yarıçapı 17.3Å idi.

Yukarıdakilere dayanarak, şu anda araştırmanın magnezya atığının işlenmesine yönelik şemaların iyileştirilmesi ve bunların kullanımı sorununa kapsamlı bir yaklaşım getiren yeni teknolojilerin geliştirilmesinin umut verici ve talep edildiği sonucuna varılabileceği sonucuna varılabilir.

Anahtar kelimeler: Kullanım, Atık, İşleme, Serpentinite, Yapı Malzemeleri, Krizotil-Asbest.

1. Введение

В настоящее время в промышленности строительных материалов отвалы производства хризотил-асбеста нашли свое применение большей частью в качестве заполнителей для бетонов (щебня). Кроме того, в разное время были попытки их применения в следующих строительных материалах и изделиях: неорганическое вяжущее для растворов и бетонов; газобетонные смеси; автоклавный кирпич; керамические изделия (керамическая плитка); глазури и эмали; минеральная вата и каменное литье.

Весьма обширна литература по вопросам изготовления и испытания форстеритовых огнеупоров из серпентинитов. В работе Ашимова, Арымбаева, Болотова (1987, стр. 29-33) приведены результаты разработки оптимальных условий производства форстеритовых огнеупоров и формовочных земель из серпентинитов и магнетизированных дунитов Кавказа. Алма-Атинский энергетический институт использует с этой целью серпентиниты, являющиеся отходом асбестового производства Джетыгаринского комбината «Кустанайасбест» (Ашимов, Болотов, Арыкбаев, Шипков, 1989, стр. 26-28).

2. Методы

Большое значение приобрели серпентиниты как сырье для изготовления магниевых удобрений. Имеется патент на способ получения сложного удобрения. Серпентинит обжигают при 800 °С. Последний обрабатывают 50 %-ной HNO₃. Фильтруют и осаждают соли алюминия и же-

¹ Южно Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Факультет строительства и транспорта, Урбанизация и ее воздействие на состояние окружающей среды, satimbekova1983@mail.ru.

² Южно Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Факультет строительства и транспорта, Урбанизация и ее воздействие на состояние окружающей среды.

³ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Урбанизация и ее воздействие на состояние окружающей среды, ungarbaeva.aysulu@mail.ru.

леза в виде гидроксидов раствором аммиака при pH=8. В растворе получают $(\text{NH}_4)\text{NO}_3 - \text{Mg}(\text{NO}_3)_2$. Раствор концентрируют, упаривают, выпавшие в осадок соли гранулируют. В отличие от предыдущей работы авторы магниевое сырье разлагают смесью неорганических солей, предпочтительно нитратов - $(\text{NH}_4)\text{NO}_3$ $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$ содержащей 50-65 % 30 %-азотной кислоты, а полученный раствор используют в качестве промежуточного для производства жидких азотно-магниевых удобрений.

Возможно получение удобрений, содержащих сульфат магния. Для этого по способу серпентинит обжигают при 700-800 °С и подвергают воздействию диоксида серы. Получают сульфат магния взаимодействием асбестовых отходов с $(\text{NH}_4)_2\text{SO}_4$ при $t=350-400$ °С. Способ, описанный в Г. Х. Эфендиевым (1963), включает обжиг магнезитового сырья, гидратацию и карбонизацию обожженного продукта в присутствии гипса. Целевым продуктом переработки является Ca-Mg удобрение.

3. Результаты

Возможность использования серпентинитов в силикатной промышленности рассмотрена в ряде работ (Егоров, 1973; Altmet, Schmidt, 1989, p. 117-119; Хвостовиков, Гусеров, 1981, стр. 46-53). На фабриках комбината «Ураласбест» получали большое количество серпентинитового песка и щебня, часть которого разделяли на классификаторах на различные фракции, используемые для балластирования железных дорог, в качестве щебня, наполнителя бетонов и т.д. (Altmet, Schmidt, 1989, p. 117-119).

Рассмотрены возможности получения строительных материалов на основе серпентинита и известняка. В работах Н. W. Swidersky (1994, p. 52-54), В. Вергилова, Т. Факеладжиева (1979, стр. 25-27) исследован механизм взаимодействия активных форм кремнезема с оксидом кальция и магния в гидротермальных условиях твердения известково-песчаных материалов. Отмечается, что кремнезем, полученный обработкой серпентинитовых отходов раствором кислоты, обладает высокой удельной поверхностью и повышенной химической активностью. Замена 30 % кварцевого песка на активный кремнезем сокращает цикл гидротермальной обработки с 8 до 4 часов. Найдена возможность синтеза стеклокристаллических материалов высокой микротвердости на серпентинитовой основе. Описан способ получения волокнистого агрегата синтетического каолина гидротермальной обработкой серпентинита в водном растворе AlCl_3 , подкисленном HCl. Предложен способ получения активного высокодисперсного наполнителя кремнеорганических композиций на основе хризотил-асбеста, для чего его диспергируют и подвергают механо-химической обработке путем совместного измельчения с SiO_2 в водной среде. В работе Н. Ф. Федорова (1976) предлагается технология изготовления фильтрующей керамики с равномерным распределением по всему объему пор и высокими показателями прочности, кислото- и термостойкости. Предлагается следующий исходный состав керамической массы (%): серпентинит 34-80, бентонит 5-20, кварцевый песок 14-40, компонент из группы карбонатов.

В литературе имеются работы по использованию серпентинитов в получении неорганических веществ. Суть этих работ состоит в том, что серпентинит активируют путем термообработки при температурах близких к температурам дегидратации ~ 700-800 °С и после измельчения до тонкости отвечающей примерно тонкости помола цемента затворяют водой. В итоге получают цемент весьма медленно твердеющий и не отличающийся высокой прочностью. Практического применения этот цемент не получил.

В соответствии с положениями развитыми М. С. Тер-Григоряна (1983), есть все основания полагать, что эффект твердения будет присущ сочетаниям термоактивированного серпентинита не только с фосфорной кислотой, но и с другими кислотами, а также водными растворами различных солей, способных реагировать с серпентинитом по схеме оксид-соль, если считать термообработанный серпентинит смесью оксидов кремния и магния или по схеме соль-соль, если его рассматривать как «метасерпентинит», т.е. как гипотетическую магниевую соль поликремневой кислоты.

Вязущих свойств композиций термообработанный серпентинит - соль изучено в работах А. А. Пашенко, В. Н. Сербина, Е. А. Старчевской (1975). В качестве затворителей использовались водные растворы солей ряда щелочных, щелочноземельных и редкоземельных элементов 50 %-ной концентрации при водоцементном отношении равном 0,3. Отформованные из теста 1:0 образцы хранились на воздухе, а те, для которых в результате предварительной оценки была выявлена устойчивость в воде, после 3-х дневного твердения на воздухе помещались в

воду и в 28 дневном возрасте испытывались совместно с образцами хранившимися на воздухе. Перед затворением осуществлялось измельчение термообработанного серпентинита до степени, отвечающей прохождению всего материала через сито, с ячейкой равной 0,14 мм. Все используемые ими в качестве затворителей термоактивированного серпентинита разновидностей солей - нитраты, хлориды, сульфаты, гидро- и дигидрофосфаты щелочных и щелочеземельных металлов выявили наличие вяжущих свойств у соответствующих композиций.

Эта особенность рассматриваемых вяжущих композиций представляется весьма примечательной. По сути дела она открывает новую ранее не известную основу для получения гидравлических вяжущих веществ.

Определенный интерес представляет и введение термообработанного серпентинита в количестве до 30-50 %. Это хотя и замедляет процесс набора прочности в ранние сроки твердения, однако, к 28 дням данная композиция реализует свой потенциал, значения прочности равны прочности бездобавочного цемента.

В работе В. И. Верещагина, С. В. Эрдмана, В. Н. Смиреновой, В. Н. Зыряновой (2007) изучено физико-химические процессы в системе $MgO-MgC_2H_2O-Mg_3[Si_2O_5](OH)_4$ и свойства композиционных магнезиальных вяжущих материалов с использованием серпентинита. В нем отмечается, что при смешивании тонкоизмельченного (или активированного) серпентинита с MgO и введении в смесь затворителя процесс гидратации и оксохлоридо-образования протекает за счет взаимодействия метастабильной формы оксосоли с активированной дефектной поверхностью серпентина, а также с разупорядоченным октаэдрическим слоем.

Таблица 1: Влияние Серпентинита на Прочность Портландцемента

Образец		В/Ц	Прочность При Сжатии в ВозРАсте, Тесто 1:0, $R_{сж}$, МПа		
			3 Дня	7 Дней	28 Дней
Исходный Портландцемент М400		0,33	15	30	30
Композиция Портландцемент - Исходный Серпентинит					
Серпентинит	Портландцемент				
80 % масс	20 %	0,52	6	7,5	8,5
50 % масс	50 %	0,50	10	12	15
33,3 % масс	66,6 %	0,50	9	15	18
20 % масс	80 %	0,42	12	15	30
Композиция Портландцемент - Термоактивированный Серпентинит					
Серпентинит	Портландцемент				
80 % масс	20 %	0,32	7,5	9	15
50 % масс	50 %	0,32	9	12	32
33,3 % масс	66,6 %	0,32	13,5	15	27

При использовании серпентинитовых отходов в составе композиционного вяжущего необходима их предварительная подготовка. Серпентинитовые отходы необходимо доизмельчить в шаровой мельнице или подвергнуть механической активации в ПЦМ для повышения гидратационной активности серпентина. Серпентинит проявляет вяжущие свойства, если порошок имеет высокую дисперсность (удельная поверхность не менее $3,0 \text{ м}^2/\text{г}$) с долей активных частиц (10-45 мкм) 30-60 %.

Композиционные магнезиальные вяжущие, содержащие 70-60 мас. % серпентина, характеризуются механической прочностью 30-50 МПа, нормальными сроками схватывания и высокой стойкостью к воде и агрессивным растворам хлоридов и сульфатов.

Таким образом, из рассмотренной литературы видна многоплановость использования отходов хризотил-асбеста в получении различных полезных продуктов и строительных материалов.

Разносторонние исследования, проведенные в области физико-химического изучения и технологий использования отходов показывает перспективность их применения для получения

химической переработкой соединения магния, аморфного кремнезема и композиционных магнезиальных вяжущих.

В тоже время можно констатировать, что несмотря на многочисленность и многоплановость проведенных исследований, на сегодняшний день отсутствуют технологии утилизации отходов производства хризотил-асбеста для практического применения в промышленных условиях. Тем не менее, анализ литературных данных показывают, что отходы производства хризотил-асбеста содержащие в своем составе 40-45 % MgO и 40-43 % SiO₂ несомненно представляют научный и практически интерес, что обуславливает целесообразность дальнейшего изучения отходов производства хризотил-асбеста с целью разработки приемлемых технологий их утилизации с полным использованием всех ценных компонентов, входящих в состав отходов.

4. Обсуждение

На наш взгляд, в этом плане перспективным могли бы быть исследования, учитывающие возможности комплексного использования отхода, например, магнийсодержащие компоненты отхода для получения соединений магния или композиционных магнезиальных вяжущих, а кремнеземсодержащие для получения силикатных строительных материалов.

5. Вывод

На основании выше изложенного можно заключить, что в настоящее время исследования направлены на усовершенствование схем переработки магнезиальных отходов и разработке новых технологий, реализующих комплексный подход к проблеме их утилизации, является перспективным и востребованным.

6. Источники

АШИМОВ, У. Б. - АРЫМБАЕВ, О. З. - БОЛОТОВ, Б. А., "Применение Спектроскопии КРС в Комплексном Исследовании Обжига Серпентинитов", *Огнеупоры*, 3, М., 1987, 29-33.

АШИМОВ, У. Б. - БОЛОТОВ, Ю. А. - АРЫКБАЕВ, Р. К. - ШИПКОВ, Н. В., "Термический Анализ Серпентинитов", *Огнеупоры*, 8, М., 1989, 26-28.

ВЕРГИЛОВ, В. - ФАКЕЛАДЖИЕВ, Т., "Возможность Синтеза Стеклокристаллических Материалов Высокой Твердости на Серпентинитовой Основе", *Строительные Материалы и Силикатная Промышленность*, 19, 5, 1979, 25-27.

ВЕРЕЩАГИН, В. И. - ЭРДМАН, С. В. - СМИРЕНСКАЯ, В. Н. - ЗЫРЯНОВА, В. Н., Патент №2306284. Вяжущие, МПК С04В9V02, Опубл, 2007.09.20.

ЕГОРОВА, Ю. А., *Серпентинит в защите Ядерных Реакторов*, М., Атомиздат, 1973, 102.

ПАЩЕНКО, А. А. - СЕРБИН, В. Н. - СТАРЧЕВСКАЯ, Е. А., *Вяжущие Материалы*, Киев 1975, 440.

ТЕР-ГРИГОРЯН, М. С., *Фосфатные Вяжущие на Основе Серпентинита*, Рига 1983, 26.

ФЕДОРОВ, Н. Ф., *Введение в Химию и Технологию Специальных Вяжущих Веществ*, Л., 1976, 136.

ХВОСТОВИКОВ, С. И. - ГУСЕЛОВ, В. Н., "Силикатный Кирпич с применением Серпентинитовых Отходов", *Сб. тр. ВНИИ строит. мат-ов и конструкций*. 44/72. 1981, 46-53.

ЭФЕНДИЕВ, Г. Х., *Пути Использования Серпентинитов*, Ин-т химии АН Азерб, ССР, Баку 1963, 109.

ALTNET, W. - SCHMIDT, D., "Einsatzmöglichkeiten Von Amorphen Siliziumdioxid - Stauben im Zementbeton", *Betontechnik*, 10, 4, 1989, 117-119.

SWIDERSKY, H. W., "Verfahren Zur Chemischen Zersetzung Von Asbest", *Entsorg, Prax*, 4, 1994, 52-54.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ЭКОНОМИКАСЫ: ЭКОНОМИКАНЫҢ ЖАҢА ДАНУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ӨЗЕКТІЛІГІ

Аймжан ЖАКЕШОВА¹ - Гульжамал КОПТАЕВА²

Özet

Makalede ekonominin yeni şart ve koşulları “merkezi” ve “çevresel” ilişkiler olarak tanımlanmakta, dünya pazarının yapısında önemli değişiklikler olmaktadır. Küreselleşme son yıllarda yaygın olarak kullanılan büyüyen tujiyım. Sayasatkerlerdiñ olduđunu, ekonomistler, sosyologlar siyasi ve ideolojik slogan harekete geçiyor teorik önemi yanı sıra destekçileri ve karşıtları belirli eylemleri vardır sadece tartışmalarda, önemli bir rol oynar. Küreselleşme, XX. ve XXI. yüzyılın başlangıcında dünya ekonomisindeki en önemli fenomenlerden biridir. Genellikle çeşitli şekillerde engellenir veya yavaşlatılır, ancak aynı zamanda ekonomik faaliyet dünyasında az ya da çok düzenlenmiş küresel kurumların oluşturulmasıyla da güçlendirilir. Bu hizmetin ulusal boyutu, bölgeselleşme yoluyla giderek küresel bir stratejinin özelliklerini kazanmaktadır. Yeni ekonomi ve “merkez” ve eşitlik “periferi” ilişkilerin Koşulları dünya pazarının yapısı ve Uluslararası işbölümü önemli değişiklikler barış sürecini yaşamış. Bununla birlikte, farklı ülkelerde içerik ve hedeflerin homojen olduğu anlamına gelmez. Ulusal ekonominin çalışma koşullarındaki değişiklikler arasında devletlerin gücü, mülkiyet yapıları vb. tanımı gereği. Ana hedef her zaman bu ulusal ekonomiyi veya tüm dünyayı bir bütün olarak ele almak olacaktır. Bu nedenle, küresel ekonomiye ve yeni sisteme erişim için ihtiyaç dahil birçok ülkede yaşanan süreçler, küresel dönüşüm var ekonomik bilimi ve ekonomik hayatın tüm geleneksel teorileri bir tezahürü olan yeni bir deneyim için önemli konular olduğunu göstermektedir. Muniñ. Bu durumda, üç ana dönüşüm süreci grubu özellikle önemlidir:

- Küresel ekonomik sistemin bir sonraki ilerici kısmı ve daha sonraki tabakalaşma, “zengin” ve “yoksul” ülkeler arasında bir uçuruma yol açıyor;

- İşbirliği ve emeğin yeni bir uluslararası bölünme gelişme Gelişmiş kapitalist entegrasyon ve “zengin” ülkelere yol açacaktır karşılıklı bağımlılık derinleşen çok gelişmiş ekonomilerin çerçevesinde, yeni formlar;

- Avrupa sosyalist sisteminin çöküşü ve üye ülkelerin pazar dönüşümü.

Küreselleşme, ekonomik olarak gelişmiş ülkelerin (ABD, Batı Avrupa ve Japonya) inisiyatif ve teşvik sürecidir. Bununla birlikte, test her ülkede farklı dinamikleri değerindeki değişiklikler ve bunların değişikliklerin derinliğinin kendi katılım ve farkındalık ölçüde otomatik uluslararası ilişkilerde diğer katılımcılar tarafından yürütülen, ancak Küreselleşme, bir yandan ülkeler ve bölgeler arasındaki bağdır, öte yandan, ülkelerin eşit olmayan ekonomik kalkınmasıdır. Ekonominin iç ve dış liberalleşmesi bunun için bir ön şarttır. Birincisi ülkenin ulusal ekonomisini istikrara kavuşturmakta, uluslararası ortamda çalışmalarını koordine etmekte, yatırım riskini sınırlamakta ve yabancı sermaye girişlerini etkilemektedir.

Liberalleşmeye yavaş olan ülkelerde, üreticilerin ve malların rekabet gücü azalmakta, bu da rekabete vurgu yapmaktadır, ikincisi modern teknolojinin ithalatını kolaylaştıran malların, sermayenin, hizmetlerin, insanların alışverişini içermektedir. Küreselleşmenin rolü ve etkisinin kabulü ve değerlendirilmesi çeşitli yollarla gerçekleştirilebilir. Bazıları bunun, teknolojik ve ekonomik gelişimin ana motoru, küresel ölçekte medeni ilerlemenin katalizörü, açık pazarların garantörü ve malların, fikirlerin ve insanların serbest dolaşımı, birleşik bir dünya toplumunun yaratılması olduğuna inanıyor. Diğerleri ise, bunun aksine, işyerinde adil konumlara zarar veren ve devletlerin egemenliklerini engelleyen ve kültürlerin mantıksız entegrasyonuna yol açan bir süreç olan karanlık, sonsuz bir güç olarak görüyorlar. Bu iki görüşün her biri sadece bir, hafif veya karanlık süreci görür. Ve küreselleşme, olumlu ve olumsuz bir etkiye sahip olan karmaşık, çok boyutlu bir olgudur. Nesnel bir fenomen olarak, tehditlerle, birçok fırsatla ve faydalarla ilgilidir, bu yüzden kapsamlı, ideolojik olarak tarafsız bir analiz daha tam olarak anlaşılmasına yardımcı olur. Yukarıdaki kararlara dayanarak, incelenen

¹ Мирас университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Экономика, zhakesh_a@mail.ru.

² Мирас университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Экономика, zhakesh_a@mail.ru.

olgular hakkında bir anlayış önermek mümkündür. Küreselleşme, küresel ve küresel iletişimi etkileyen nesnel bir süreçtir: Birincisi, sermayenin küresel hareketi, mallar, insanlar ve bilgi giderek daha hızlı gelişmektedir; İkinci olarak, bu bağlamda, bireysel devletlerin ve halkların uluslararası durumun farklı durumlarına ve etkilerine uyum sağlama eğilimleri radikal bir şekilde artmaktadır.

Küreselleşmenin kilit ve en tipik faktörleri olarak, aşağıdaki temel teknikler şu şekilde ayrılabilir: piyasa, finansal, teknolojik, yasal ve politik, kültürel, ekolojik.

Stratejik bir ekonomiden sermayeye geçiş, bir bilgi ve bilgi zenginliğine geçiştir. Örneğin, ulaşım ağı sanayi topluluğundaki ürünleri, telekomünikasyon ağını, interneti değiştirdiğinde, e-bankalar endüstri-sonrası toplumun ürünlerini "hareket ettiriyor". Yasal ve politik faktörler yasal düzenlemeleri, küresel yönetim uygulamalarını ve sosyal, ekonomik ve politik sistemlerin evrensel bir küresel sisteme entegrasyonunu ele almaktadır.

Çevresel faktörler, çevrenin durumunu ve onunla insan ilişkilerini tanımlar. Gezegenin nüfusun sürekli artan ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneği sıklıkla gündeme gelmektedir. Doğal çevrenin tahrip edilmesi, modern dünya için ortak bir küresel tehdittir. Bu, milyarlarca bireysel müşterinin kendi kaynaklarının bağımsız çözümlerinin sonucudur. Bu nedenle, nedenleri bu bireysel çözümlerin belirleyicileri tarafından çözülebilir: kaynakların doğaya nasıl maruz kalacağı hakkında kapsamlı bilgi; tüketicinin avantajları; üreticiler için teknolojinin kullanılabilirliği; Kaynakların piyasa değeri vb. Küresel ölçeğin rasyonallitesi ilkesi, yaşamın her alanında insanların önemli bir parçası haline gelmeli ve sonraki her kuşağa bu tür gelişim fırsatları sağlamayı taahhüt etmelidir.

Anahtar kelimeler: Ekoloji, Küreselleşme, Sosyal, Politik, Küresel Kurumlar, Devlet Sözleşmesi, Avrupa Sosyalist Sistemi.

1. Kіpіcne

Жаһандану - бұл соңғы жылдары кеңінен қолданылып келе жатқан тұжырым. Саясаткерлердің, экономистердің, әлеуметтанушылардың пікірталастарында маңызды рөл атқарады, ол тек теориялық маңызға ие емес, сонымен қатар белгілі бір әрекеттерге жақтастар мен қарсыластарды жұмылдыратын саяси және идеологиялық ұран болып табылады. Жаһандану XX және XXI ғасырдың басындағы әлемдік экономикадағы ең маңызды құбылыстардың бірі бо-лып табылады. Ол әртүрлі тәсілдермен жиі бұғатталады немесе баяулайды, бірақ сонымен бірге әлемдегі экономикалық белсенділікті көп немесе аз дәрежеде реттейтін ғаламдық институттарды құру арқылы күшейтіледі. Бұл қызметтің ұлттық өлшемі бірте-бірте өңірліктену арқылы, одан да кеңірек жаһандық стратегияның сипаттамаларына ие болады. Шаруашылықтың жаңа шарттары мен теңдігі «орталық» және «шеткі» қатынастар, әлемдік нарық құрылымында елеулі өзгерістер және халықаралық еңбек бөлінісі бейбітшілік процесін басынан өткерді.

Дегенмен, бұл әртүрлі мемлекеттерде оның мазмұны мен мақсаттары біртекті екенін білдірмейді. Өзгерістер енгізілетін бағыттар ұлттық экономиканың жұмыс істеу шарттары мемлекеттердің күші, меншік құрылымдары және т.б. бойынша анықталады.

Негізгі мақсат әрқашан осы ұлттық экономиканың немесе тұтастай алғанда бүкіл әлемді қамтитын болады.

Экономикалық мақаланың жаңа шарттары мен шарттары «орталық» және «экологиялық» қатынастар ретінде айқындалады және әлемдік нарық құрылымында елеулі өзгерістер орын алады. Соңғы жылдары жаһандану ақшаны кеңінен қолданып келеді. Экономистер, әлеуметтанушылар, саясаткерлер мен идеологиялық ұрандар теориялық маңызға қосымша, бірақ жақтастар мен қарсыластар белгілі бір әрекеттерге ие және талқылауларда маңызды рөл атқарады. Жаһандану, XX және XXI. Бұл ғасырдың басында әлемдік экономикадағы ең маңызды құбылыстардың бірі. Ол әртүрлі нысандарда жиі кедергі жасайды немесе бәсеңдемейді, сонымен қатар экономикалық белсенділік тұрғысынан көп немесе аз реттелген жаһандық институттарды құру арқылы нығайтылады (Кастельс. 2000). Бұл қызметтің ұлттық өлшемі аймақтық деңгейде жаһандық стратегиямен сипатталады. Жаңа экономика жағдайлары және «орталық» және қатынастардың «шеткі» теңдігі әлемдік нарық құрылымында бейбітшілік пен халықаралық еңбек бөлінісінде айтарлықтай өзгерістер болған.

Дегенмен, бұл әр түрлі елдердегі мазмұн мен мақсаттардың біртекті екенін білдірмейді. Халық шаруашылығының еңбек жағдайлары өзгеруінің арасында мемлекеттердің, меншік құрылымдарының және т.б. анықтау.

Негізгі мақсат әрқашан бұл ұлттық экономиканы немесе бүкіл әлемді емдеу. Сондықтан көптеген елдерде өмір сүру үрдісі, оның ішінде жаһандық экономика мен жаңа жүйеге қол жеткізу қажеттілігі жаңа тәжірибе үшін маңызды бұрылыс болды, бұл экономикалық интеллект пен барлық дәстүрлі теориялардың көрінісі болып табылады. жаһандық трансформациясы бар экономикалық өмір. Бұл жағдайда конверсиялық процестің негізгі үш тобы ерекше маңызды:

- Жаһандық экономикалық жүйенің келесі прогрессивті бөлігі және кейінгі стратификация «бай» және «кедей» елдер арасындағы алшақтықты тудырады;

- Жаңа халықаралық ынтымақтастықты және еңбек бөлуді дамыту капиталды интеграцияны және терең дамыған терең дамыған елдердің шеңберінде «бай» елдердің жаңа формаларын жақсартуға әкеледі;

-Еуропалық социалистік жүйенің құлдырауы және мүше елдердің нарықтық трансформациясы.

Жаһандану экономикалық жағынан дамыған елдерге (АҚШ, Батыс Еуропа және Жапония) бастама және ынталандыру болып табылады. Дегенмен, сынақ әртүрлі елдердегі басқа елдердің қатысушылары, олардың әр түрлі елдердегі динамикасының өзгеруі және олардың автоматты түрде халықаралық қатынастарда өздерінің қатысуын және хабардарлығын өзгерту тереңдігі.

Жаһандану - бір жағынан, елдер мен аумақтар арасындағы байланыс, екінші жағынан, елдердің тең емес экономикалық дамуы. Бұл үшін экономиканың ішкі және сыртқы ырықтандыруы алғышарт болып табылады.

Біріншісі еліміздің ұлттық экономикасын тұрақтандырып, оның жұмысын халықаралық ортада үйлестіреді, инвестициялық тәуекелді шектейді және шетелдік капиталдың ағынына әсер етеді (Кастельс, 2000).

Либералдандыруға жол бермейтін елдерде бәсекеге қабілетті өндірушілер мен тауарлардың бәсекеге қабілеттілігі төмендейді, бұл бәсекелестікке назар аударады, ал екіншісі - қазіргі заманғы технологиялардың импортына ықпал ететін тауарлар, капитал, қызмет көрсетулермен алмасуды көздейді.

Жаһанданудың рөлі мен тиімділігін қабылдау және бағалау түрлі жолдармен қол жеткізуге болады. Кейбіреулер бұл технологиялық және экономикалық дамудың басты қозғалтқышы, жаһандық прогрессивті өркениеттің катализаторы, ашық нарықтардың кепілі және тауарлардың, идеялар мен адамдардың еркін айналымының, бірыңғай әлемдік қоғамның құрылуының негізі деп санайды. Біреулері, керісінше, оны қараңғы, шексіз күш, жұмыс орнында адал позицияларды бұзатын және мемлекеттердің егемендігіне кедергі келтіретін және мәдениеттердің логикалық интеграциясына әкелетін процесс ретінде қарастырыңыз.

Осы екі көріністің әрқайсысы тек бір, ашық немесе қараңғы процесті көреді.

Жаһандану - оң және теріс әсер ететін кешенді, көп өлшемді құбылыс.

Объективті құбылыс ретінде ол қауіптермен көптеген мүмкіндіктер мен артықшылықтарды қарастырады, сондықтан жан-жақты, идеологиялық бейтарап талдау жақсы түсінуге көмектеседі. Жоғарыда аталған шешімдердің негізінде зерттелген құбылыстарды түсінуге болады. Жаһандану жаһандық және жаһандық коммуникацияға әсер ететін объективті процесс: біріншіден, капиталдың, тауарлардың, адамдар мен ақпараттың ғаламдық қозғалысы тез дамып келеді; Екіншіден, осы тұрғыда жекелеген мемлекеттер мен халықтардың әртүрлі жағдайларға және халықаралық жағдайдың әсеріне бейімделу үрдісі түбегейлі түрде артып келеді.

2. Әдістері

Жаһанданудың кілті мен типтік факторы ретінде нарық, қаржылық, технологиялық, құқықтық және саяси, мәдени.

Сондықтан жаһандық экономикада орын алып жатқан процестер, жаңа жүйеге ену және көптеген елдерді қамтитын қажеттіліктің көрінісі болып табыла отырып, жаһандық трансформация бар екенін көрсетеді. Мұның бәрі экономикалық ғылымның дәстүрлі теориялары мен экономикалық өмір тәжірибесі үшін жаңа маңызды мәселелер тудырады. Бұл жағдайда трансформация процестерінің үш негізгі тобы ерекше маңызға ие:

- «Бай» және «кедей» елдер арасындағы алшақтықты тереңдетуге алып келетін әлемдік экономикалық жүйенің кезекті прогрессивті бөлімі және кейінгі стратификация;

- Жоғары дамыған дамыған капиталистік экономикасы шеңберіндегі интеграцияны және өзара тәуелділікті тереңдетуге алып келетін «бай» елдерде ынтымақтастықтың жаңа формаларын және жаңа халықаралық еңбек бөлінісін дамыту;

- Еуропалық социалистік жүйенің ыдырауы және оның мүше елдерінің нарықтық трансформациясы.

Жаһандану - бұл экономикалық дамыған елдер (АҚШ, Батыс Еуропа елдері және Жапония) бастамасы және ынталандыру процесі. Дегенмен, халықаралық қатынастардағы басқа қатысушыларды толығымен апробациялау арқылы жүзеге асырылады, дегенмен олардың қатысуы

дәрежесі және өзгерістердің тереңдігі туралы хабардарлығы әртүрлі, бұл әр елдегі өзгерістердің және олардың динамикасының мәнін автоматты түрде көрсетеді.

Жаһанданудың, бір жағынан, елдер мен өңірлердің өзара байланысы, екінші жағынан, олардың экономикалық дамуының біркелкі еместігіне негізделуі мүмкін. Экономиканың ішкі және сыртқы либерализациясы оның қажетті шарты болып табылады.

Біріншісі еліміздің ұлттық экономикасын тұрақтандырады, оның жұмыс істеу қағидаларын халықаралық ортада үйлестіреді, ол инвестициялардың тәуекелін шектейді және шетелдік капиталдың ағынына ықпал етеді. Экономиканы ырықтандыруға кешіккен елдерде өндірушілер мен тауарлардың бәсекеге қабілеттілігі төмендейді, бұл бәсекелестіктің артуына ерекше мән береді. Екіншісі тауарларды, капиталды, қызметтерді, адамдармен алмасуды қамтиды, бұл заманауи технологияларды импорттауды жеңілдетеді.

Жаһанданудың ролі мен зардаптарының қабылдануы мен бағалануы әр түрлі жолмен жүзеге асады. Кейбіреулер бұл технологиялық және экономикалық дамудың негізгі қозғалтқышы, жаһандық ауқымдағы өркениеттік прогрестің катализаторы, ашық нарықтардың кепілі және тауарлардың еркін қозғалысы, идеялар мен адамдар, бірыңғай әлемдік қауымдастық құрудың нақты күші деп санайды.

Басқалары, керісінше, оны жұмыс орындарымен әділ ұстанымдарды бұзатын қараңғы, жансыз күш ретінде және мемлекеттердің егемендігіне кедергі келтіріп, мәдениеттердің ойластырылмаған бірігуіне жол ашатын процесс ретінде қарастырады.

Бұл екі көзқарастың әрқайсысы процестің бір ғана, ашық немесе қараңғы жағын көреді.

Және жаһандану - бұл оң және терісіне ие күрделі, көп қырлы құбылыс.

Әрбір объективті құбылыс ретінде ол қауіп-қатерлерге, көптеген шанстар мен пайдалы мүмкіндіктерге байланысты, сондықтан тек жан-жақты, идеологиялық тұрғыдан бейтарап талдау оны барынша толық түсінуге көмектеседі. Жоғарыда айтылған пайымдаулар негізінде, қарастырылып жатқан құбылыстарды түсінуді ұсынуға болады. Жаһандану - бұл әртүрлі байланыстарды және жаһандық ауқымда әсер ететін объективті процесс: Біріншіден, капиталдың, тауарлардың, адамдар мен ақпараттың ғаламдық қозғалысы барған сайын қарқынды дамып келеді; екіншіден, осыған байланысты жеке мемлекеттер мен халықтардың халықаралық жағдайдың әр түрлі жағдайларына және әсеріне бейімділігі түбегейлі түрде артады.

Жаһанданудың шешуші және ең типтік факторлары ретінде мынадай негізгі түрлерін бөлуге болады: нарықтық, қаржылық, технологиялық, құқықтық және саяси, мәдени, экологиялық. Олардың әрқайсысының өз мағынасы бар және белгілі бір нысандарға, жағдайларға және процестерге қатысты.

Нарық факторлары жаһандық нарықтармен және жаһандық бәсекелестік стратегиямен байланысты (Смит, 2016, б. 888-976).

Нарықтың жаһандану құбылысын растайтын ең керемет мысалдардың бірі - әлемдік өнім тұжырымдамасы.

Әлемде өндірілетін өнімдердің саны артып келеді.

Ұлттық, аймақтық және халықаралық өлшемдерді жоюға мүмкіндік беретін жалпы кеңістік құрылды. Нарықтың жаһандануына екі фактор әсер етеді.

Біріншіден, құралдарды пайдалана отырып жасалған тауарлар мен қызметтердің ғаламдық масштабында жобалау, әзірлеу, өндіру, тарату және тұтыну, өз кезегінде, жаһандық деңгейде әзірленді және қол жетімді болды, оның ішінде: патенттер, дерекқорлар, технологиялар, көлік, байланыс құралдары. Екіншіден, әлемнің түрлі елдерінде тұратын акционерлерге тиесілі бүкіл әлем бойынша жұмыс істейтін фирмалардың халықаралық ұйымын құру.

Олардың мәдениеті ашық, бүкіл әлемге бағытталған және әлемдік стратегияға бағынады. Кәсіпорындар, инфрақұрылымдар мен ережелердің жобалау, өндіру, тарату және тұтынудың түрлі кезеңдерінде туындайтын күшті өзара қарым-қатынастар себебінен олардың аумақтық, экономикалық, заңдық, технологиялық ерекшеліктерін анықтау қиын.

Нарықтың жаһандануы құбылыс ретінде оның барлық қызмет салаларына жатады.

Өзгерістерге барлық тиісті мекемелер жатады. Эволюция ойлау тәсілдері, мінез-құлық ережелері мен нормаларына бағынады.

Жаһандық нарықта жұмыс істеу ұлттық немесе аймақтық нарықта жұмыс істеу логикасына байланысты қатысушыларға қарағанда сапалы түрде әртүрлі шектеулерді белгілейді. Нарықтың

жаһандануындағы маңызды элемент, сонымен бірге, трансұлттық корпорациялардың (ТҰК) динамикалық дамуы және олардың желілік қарым-қатынастан тұратын жаңа нысаны болып табылады.

Әлемдік нарықтағы бәсекелестік де жаһандық болып табылады.

Кәсіпкерлік субъектілері оны жаһандық деңгейде стратегиялық альянстармен алмастыруға тырысады, яғни олар ынтымақтастыққа тән шарттарды жасайды. Алынған жағдай желілермен байланысты фирмалардың өзара әрекеттесуімен және олардың жеке топтары арасында әлемдік көшбасшылыққа жаңа бәсекелестік күрес қалыптастыруымен сипатталады.

Бұл шындықта негізгі бизнес субъектісі - бұл жаһандық фирма. Бұл экономикада маңызды рөл атқарады. Бұл жаһанданудың қауіп-қатерлерімен оңай ұшырасатын корпорациялар, өйткені олар серпімді және өзгеруге ашық. Қаржылық факторлар капиталдың ғаламдық қозғалысы, ақшаны және мүлікті беруімен байланысты.

Қаржы жаһандануы оның оң және теріс жағына ие. Біріншісі, экономикалық дамудың бастапқы кезеңінен өтуге қарағанда, ол әлдеқайда тезірек мүмкіндік береді.

Екіншісі - әлеуметтік-экономикалық құрылымдар мен механизмдерде проблемалар бар елдердің экономикасына тұрақсыздандырушы әсер ету және кез-келген елде жаһандық қаржы дағдарысының салдарын тез таралуына ықпал ету.

Қаржы нарықтарының жаһандануының нәтижесі де мүлікті интернационализациялау болып табылады.

Қазіргі таңда халықаралық инвестициялардың негізгі көзі басқа елдерде филиалдарын құратын немесе жергілікті кәсіпорындар сатып алатын ірі фирмалар болып табылады, нәтижесінде халықаралық сауда халықаралық ауқымда өндіріспен алмастырылады.

1990 жылы әлемдік сауда айналымы 380 миллиард АҚШ долларды құрады, сондай-ақ халықаралық кәсіпорындардың құны - 4400 млрд. Экономикалық қызметті интернационалдандырудан кейін мүлікті интернационалдандыру үрдісі алға жылжуда. Өндірістік процестер мобильді болып келеді. Кәсіпорындар өз тұтынушыларына тауар шығаруға тырысады және локализацияны таңдауда шикізаттың болуы немесе арзан еңбек ету сияқты факторлар бұдан бұрынғыдай маңызды емес. Халықаралық фирмалар инвестицияларды үлкен пайда әкеле алатын жерде орналастырады.

Технологиялық факторлар ғаламдануына, іске асырылуына, инновацияларына және технологиясына қатысты. Техножаһанданудың феномені үш санатта қарастыруға болады: жаһандық технологияны пайдалану, жаһандық технологиялық ынтымақтастық, ғаламдық технологияны құру. Технологиялық прогресс адамдардың кеңістігіндегі кеңеюдің орнына әлем «жаһандық ауыл» болды.

3. Нәтижелері

Стратегиялық экономикадан капиталға көшу көптеген ақпарат пен білімге ауысты. Мысалы, көлік желісі өнеркәсіптік қауымдастықтың, телекоммуникация желісінің және интернет-тің өнімдерін өзгертсе, электронды банктер постиндустриалдық қоғамның өнімдерін «жылжытады». Заңды және саяси факторлар жаһандық жүйенің интеграциясы үшін құқықтық режимдерді, жаһандық басқару тәжірибесін, әлеуметтік, экономикалық және саяси жүйелерді қозғайды.

Стратегиялық байлық капитал болып табылатын экономикадан көшу мұндай байлық білім мен ақпарат болып табылатын экономикаға көшу жүзеге асырылып жатыр. Мәселен, көлік желісі индустриалды қоғамда өнімдерді ауыстырған кезде, қазіргі уақытта телекоммуникация желісі, Интернет, электронды банктер постиндустриалдық қоғамның өнімдерін «жылжытады».

Құқықтық және саяси факторлар құқықтық реттеуді, жаһандық ауқымдағы басқару тәжірибесін және әлеуметтік, экономикалық және саяси жүйелерді әмбебап әлемдік жүйеге біріктіру мәселелерін қозғайды. Жаһандық тәртіптің негізі - бүкіл дүние жүзінде шаруашылық субъектілерінің рұқсат етілген мінез-құлқын анықтайтын құқықтық және басқа да нормаларды белгілейтін тиісті реттеу жүйесі. Бүгінгі күні қалыптасқан жаһандық тәртіптің үйлесімділігі мен үйлесімінің жоғары деңгейімен сипатталып, сонымен бірге барлық қатысушыларға ынтымақтастық пен ұтымды бәсекелестікке негізделген, тиісті институттардың және нормативтік құралдардың болмауымен салыстырмалы түрде әділ болуы мүмкін.

Мақсаты - микроэкономикалық субъектілердің, мемлекеттер мен халықтардың жұмыс істеуі үшін қауіпсіз жағдай жасау.

Жаһанданудың мәдени факторлары - өмір сүру стилі мен тұтыну үлгілерін жаһандық ауқымда жинақтау және сана мен мәдениетті әмбебаптау. Қазіргі уақытта жаппай тұтырудың негізгі стандарттары, олар күрделі және тұрақсыз болып келе жатса да, барлығына қол жетімді (Сабден, 2011).

Материалдық құндылықтарға қол жеткізуге ұмтыла отырып, материалдық емес мақсаттар белгіленеді (денсаулық, демалыс, білім беру және т.б.) және постиндустриалдық қоғамның тұтыну моделі пайда болады. Өмір стилін жаһандану үдерісі идеологиялық саланың өндірушісі мен дистрибьюторы - өкілдіктер, суреттер мен нанымдардың рөлін қабылдайтын, барлық әлеуметтік топтарға еніп, ортақ мақсаттар мен құндылықтарға айналатын «идеологиялық индустрия» арқылы күшейтіледі.

Экономикада және саясатта айтарлықтай дамыған әлемді біріктіру мәдениетке қатысты баяу болып келеді, бұл процестің қарқыны ақшалар мен ресурстардың жеке тұлғалар, әлеуметтік топтар мен халықтар арасындағы, жүйелік немесе діни бөлімшелердің бөлінуіндегі теңсіздігімен теңестіріледі.

Заманауи дүниежүзілік қатынастардың тән ерекшелігі, әр салаға қатысты екі қарсы қарама-қайшы үрдістердің болуы: бір жағынан, біртектесу, екінші жағынан, дифференциацияға деген ұмтылыс.

Ең алдымен, ғылым мен техниканың дамуы өз үлесін қосады, соның нәтижесінде жаппай мәдениет тез және кең таралған. Бұл бүкіл әлемдегі адамдарға ұқсастықтар, сән, әдет-ғұрыптар және тіпті көріністерге ие болуына әкеледі.

Екінші үрдіс - жекелеген қоғамдастықтар этникалық айырмашылықтарды, дәстүрлерді және мәдени атрибуттарды сақтап және тереңдеткісі келеді.

Ұлттық және нәсілдік жеккөрушіліктің көптеген көріністері, ксенофобияның осы үрдіспен байланысты көріністері, парадоксалды түрде біртектіліктен туындайды.

4. Қорытынды

Қоршаған орта факторлары қоршаған ортаның жай-күйін және онымен адамның қа-рым-қатынасын анықтайды. Планетаның өз халқының сұраныстың артып кележатқан қажеттіліктерін қанағаттандыру қабілеті күн тәртібінде жиі кездеседі. Табиғи ортаны жою қазіргі әлемге жалпы жаһандық қауіп-қатер болып табылады. Бұл миллиардтаған жеке клиенттердің өз ресурстарының тәуелсіз шешімдерінің нәтижесі. Осы себепті себептері осы жеке шешімдердің детерминанттары арқылы шешілуі мүмкін: ресурстар табиғатқа қалай әсер ететіндігі туралы толық ақпарат; тұтынушының артықшылықтары; өндірушілер үшін технологиялардың болуы; Ресурстардың нарықтық құны және т.б. Ғаламдық масштабтағы ұтымдылық принципі өмірдің барлық аспектілеріндегі адамдардың маңызды бөлігі болуы керек және осындай даму мүмкіндіктерін әрбір кейінгі ұрпаққа жеткізуге міндеттеме беруі керек.

5. Дереккөздер

КАСТЕЛЬС, М., "Глобальный Капитализм", *Экономические Стратегии*, 5, М., 2000, 14-25

САБДЕН, О., *Модернизация и Рост Конкурентоспособности Экономики Казахстана*, Алматы 2011, 126.

СМИТ, А., "Исследование о Природе и Причинах Богатства Народов", *2-е Издание*, М., Эксмо, 2016, 888-976.

ЦЕНОФЛОРА И СТРУКТУРА ПОПУЛЯЦИИ ТАВОЛГОЦВЕТАШРЕНКА

А.Д. ТАЖИЕВА¹ - И. ЖАРЫЛҚАПОВ²

Özet

Schwalen'in Tavolgotsvet (Spiraeanthus schrenkianus Maxim.) - daralan bir bölgeye sahip endemik ender türler, gezegenimizin en eski kalıntısı olan Kazakistan'ın Kırmızı Kitabına dahil edilmiştir. Muhtemelen, bugünkü Karatau topraklarında, yaklaşık 40 milyon yıl önce Eocene'de, en eski parasiblia ve çalı-bozkır topluluklarını oluşturan iklimin yok oluşu sırasında büyüdü. Şu anda, aralığı Betpakdala, Chu-Ili Dağları, Syrdarya Karatau çölüyle sınırlıdır. Syrdarya-Türkistan doğal parkının topraklarında, bu nadir türlerin popülasyonlarının durumu ilk kez incelenmiştir. En ilginç olanı, bitki topluluklarındaki türlerin mevcut durumu ve tavolgotsvet'in katılımıyla cenoflora'dır. Sogdian külünün tersine, Schrönk'ün rengi, çalışma çalışmaları sırasında bizim tarafımızdan incelenen çalı-ot topluluklarını oluşturan daha geniş yamaç yamaçlarında yer alır.

2014-2017 yılları arasında Syrdarya-Türkistan doğal parkının Boraldai şubesinin topraklarında yapılan araştırmada Boraldai, Koshkarata, Ayak-Sungi ve kollarının vadileri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Fraxinus sogdiana'nın 17 nüfus locası ve oluşturdıkları topluluklar tarif edilmiştir. Metodolojik esaslara göre, 500 m²'lik bir alana sahip 16 kayıt alanında, yaş koşulları ve ontogenetik yapının özellikleri incelenmiştir. Bir sayım birimi olarak, herhangi bir yaşta bir örnek kullanılmıştır. 2015-2016 yıllarında toplamı. Nüfus yapısı, 2015-2016 yıllarında Boroldai nehirleri (10 test bölgesi) ve Ayak-Sungi (6 test alanı) vadisinde rota yöntemi ile incelenmiştir.

Korunan alanların topraklarındaki nadir kalıntıların korunması, biyolojik çeşitliliğin korunmasında öncelikli bir görevdir, elbette, her tür, bitki örtüsünün bir parçası ve bir bileşenidir. Doğada bulunmaları, bütün ekosistemin istikrarını ve gelişmesini sağlar.

Korunan alanların topraklarındaki nadir kalıntıların korunması, biyolojik çeşitliliğin korunmasında öncelikli bir görevdir, elbette, her tür, bitki örtüsünün bir parçası ve bir bileşenidir. Doğada bulunmaları, bütün ekosistemin istikrarını ve gelişmesini sağlar.

Anahtar kelimeler: Endemik, Cenoflora, Kırmızı Kitap, Biyolojik Çeşitlilik, Eğimler, Dağıtım Alanı, Latent Dönem, Özel Olarak Korunan Doğal Alanlar.

1. Введение

На конференции по окружающей среде и развитию ООН, которая состоялась в Рио-де-Жанейро в 1992 году, была подписана Конвенция о биологическом разнообразии правительствами 157 стран, в настоящее время она ратифицирована 189 странами (включая Казахстан).

Сочетание разнообразных форм жизни их взаимодействие друг с другом и с остальной частью окружающей среды сделали Землю уникально приспособленной для проживания людей. Биологическое разнообразие поддерживает среду обитания человечества на постоянном уровне, обеспечивая поступательное развитие человечества. Около 40% мировой экономики базируется на биологических продуктах и процессах [31]. Взаимодействуя с биологическим разнообразием и манипулируя им человечество создало тысячи новых видов сельскохозяйственных культур и пород домашних животных. Благодаря вовлечению большого числа видов в культуру, разновидностей и форм биологического разнообразия человечеству удалось предотвратить пищевой кризис на планете.

Биологическое разнообразие является основой большого количества экологических функций: формирование почвенного покрова и поддержание плодородия почв; первичное производства органического вещества посредством фотосинтеза; обеспечение пищи, топливом, волокнами; обеспечение жилищами и строительным материалом; регулирование водотоков и обеспечение качества воды; регулирование и очистка атмосферных газов; создание

¹ Сырдарья-Туркестанский государственный региональный природный парк, e-mail: stgrpp@mail.ru

² Сырдарья-Туркестанский государственный региональный природный парк, e-mail: stgrpp@mail.ru

благоприятного климата и погоды; детоксикация и разложение отходов; опыление растений, включая многие сельскохозяйственные культуры; сохранение генетических ресурсов.

Сохранение биологического разнообразия имеет кроме прагматических ценностей эстетические, духовные, культурные, научные причины. Внутренняя важность биологического разнообразия основывается на неутилитарной философии, которая рассматривает его как нечто самоценное безотносительно к его вкладу в благосостояние человечества.

Одна из важных экологических задач современного мира это сохранение и устойчивое использование биологического разнообразия. Биоразнообразие, с одной стороны, создает необходимые условия функционирования биосферы и, таким образом, служит жизнеобеспечивающей основой для человека и его экономики, с другой - здоровое биоразнообразие обеспечивает высокую способность окружающей среды к противодействию негативным экологическим факторам, вызываемым хозяйственной деятельностью. Во всем мире в настоящее время утраты биоразнообразия сохраняют высокие темпы, что является значимым негативным фактором для устойчивого развития.

Наиболее эффективным способом сохранения биологического разнообразия в Конвенции о биологическом разнообразии было признано, что сохранение *«insitu»* (сохранение экосистем и естественных мест обитания, а также поддержание и восстановление жизнеспособных популяций видов в их естественной среде.). В сохранении биологического разнообразия по мере увеличения антропогенной и техногенной нагрузки на природные системы все большее значение приобретают особо охраняемые природные территории (ООПТ): национальные, природные парки, заповедники, заказники и памятники природы.

Во второй трети XX века ученые стали рассматривать организацию и существование ООПТ как своеобразную сторону человеческой деятельности, сохраняющей элементы биоразнообразия на определенных участках. Они являются особой отраслью народного хозяйства, обеспечивающий прирост национального продукта через сохранение и воспроизводство элементов биологического разнообразия и поддержания экологического баланса (Реймерс, Штильмарк, 1978). Сейчас наблюдается тенденция к увеличению функциональности, образуемых ООПТ. Для природных парков важнейшими функциями являются: сохранение эталонных экосистем; сохранение генофонда организмов; восстановление и воспроизводство ресурсов; поддержание благоприятного экологического баланса региона; обеспечение возможностей рекреации; охрана окружающей среды; экологическое образование; научно-информационный ресурс.

Сырдарьинский Каратау является одним из наиболее богатый флористических районах Казахстана. Как отметил Р.В. Камелин [26]: Нет, пожалуй, другого столь интересного, таящего столько загадок региона, как Сырдарьинский Каратау На территории Средней Азии». Популяционных исследований за многими редкими и исчезающими растениями не проводилось несмотря на длительное изучения флоры и редких и исчезающих растений.

«Сырдарья-Туркестанский государственный региональный природный парк» был создан постановлением акимата Южно-Казахстанской области от 5 сентября 2012 года №264 «О создании коммунального государственного учреждения «Сырдарья-Туркестанский государственный региональный природный парк» управления природных ресурсов и регулирования природопользования акимата Южно-Казахстанской области».

Переименовано в коммунальное государственное учреждение «Сырдарья-Туркестанский государственный региональный парк» постановлением акимата Южно-Казахстанской области от 23 июня 2014 года №198.

Земельные участки общей площадью 119978,418 га коммунального государственного учреждения «Сырдарья-Туркестанский государственный региональный природный парк» управления природных ресурсов и регулирования природопользования Южно-Казахстанской области» переведены из категории земель лесного фонда в категории земель особо охраняемых природных территорий постановлениями Правительства Республики Казахстан от 20 марта 2014 года №247 и акимата Южно-Казахстанской области от 25 июля 2014 года №251.

1.1. Богатая и уникальная флора Боралдайских гор представляет собой большой научный и практический интерес. Согласно схеме ботанико-географического районирования, территория Сырдарьинского Каратау вместе с Боралдайскими горами относится к Каратавскому округу Туркестанской (Горно-Среднеазиатской) провинции Ирано-Туранской области.

Район обследования - Боролдайтау является южным хребтом системы Сырдарьинского Каратау. Этот небольшой хребет тянется с юго-востока на северо-запад примерно на 90

км. Высшая точка хребта, Бокейтау, расположенная у юго-восточной границы проектной территории достигает высоты 1813 м над ур.м.

Около 60 видов флоры Боралдайтау являются эндемиками или субэндемиками Сырдарьинского Каратау (из них около 54 произрастают на территории Боралдайского филиала ГРПП). При этом ареалы нескольких видов не выходят или практически не выходят за пределы Боралдайского района.

Результаты ботанических исследований показали, что как на видовом, так и на родовом уровне эндемизм растительного мира Сырдарьинского Каратау остаётся высоким. В настоящее время флора Боралдайских гор интенсивно изучается. Ежегодно выявляются новые местонахождения редких, эндемичных и интересных во флористическом отношении видов. Родовой эндемизм в Сырдарьинском Каратау занимает ведущее место, как в Средней Азии, так и в Казахстане. К переднеазиатским родовым эндемам относятся виды с более узким географическим ареалом, известных только из одного местонахождения или же из нескольких, большей частью это монотипные роды *Rhaphidophyton* Pjin, *Korolkowia* Regel, *Spiraeanthus* Maxim., *Pseudoeremostachys* M. Pop., *Krasnovia* M. Pop.

Вероятно, миоценовыми реликтами третичного периода являются: ясень согдийский, и Таволгацвет Шренка, яблоня Сиверса и рябина персидская. Таволгацвет вид является самым древнейшим растением, сохранившимся в Каратау. В 17 веке таволгацвет исчез из Узбекистана. Лет 50 тому назад был широко распространен в Бетпак-Дале. Сейчас его популяция там почти вырублена, резко сократилась площадь произрастания. Популяция таволгацвета сохранилась в Каратау. Наши исследования и исследования российских ботаников показали, что в центральных районах Каратау и в Боралдайтау популяция таволгацвета сохранилась хорошо.

1.2. Таволгацвет Шренка (*Spiraeanthus schrenkianus* Maxim.) - эндемичный редкий вид с сокращающимся ареалом, включен в Красную книгу Казахстана древнейший реликт нашей планеты. Вероятно, на территории современного Каратау оно росло в эоцене, около 40 млн. лет назад, во время аридизации климата, образуя древнейшие парашибляковые и кустарниково-степные сообщества. В настоящее время его ареал ограничен пустыней Бетпақдала, Чу-Илийскими горами, Сырдарьинским Каратау. На территории Сырдарья-Туркестанского природного парка состояние популяций этого редчайшего вида изучается нами впервые. Наиболее интересным является современное состояние вида в растительных сообществах и ценофлора с участием таволгацвета.

В отличие от ясеня согдийского таволгацвет Шренка занимает более обширные пространства остепненных склонов, образуя кустарниково-разнотравные сообщества, состав которых изучался нами в ходе выполнения исследовательской работы.

2. Методы

За время исследований на территории Боралдайского филиала Сырдарья-Туркестанского природного парка с 2014 г. по 2017 г. детально-маршрутным методом были обследованы долины рек Боралдай, Кошкарата, Аяк-Сунги и их притоков. Было описано 17 популяционных локусов *Fraxinus sogdiana* сообществ, ими образованных.

Особенности возрастных состояний и онтогенетическую структуру изучали на 16учетных площадках площадью 500 м² согласно методическим указаниям. В качестве счетной единицы использовали особь любого возрастного состояния. Всего в 2015-2016 гг. Изучение популяционной структуры проводилось маршрутным методом в 2015–2016 гг в долинах рек Боралдай (10 пробн. пл.) и Аяк-Сунги (6 пробн. пл.).

При оценке состояния популяции выделяется четыре возрастных периода: латентный - период покоя (семена); виргинильный - растения находятся в вегетативном состоянии от прорастания до цветения; репродуктивный - растения цветут и плодоносят; сенильный - старческий, период постепенного угасания растений.

Исследования проводились на территории Боралдайского участка Сырдарья-Туркестанского природного парка. Основным местообитанием *Spiraeanthus schrenkianus* являются длинные пологие шлейфы горных склонов, покрытые сплошным ковром лесса, расположенные по периферии горного массива и плавно переходящие в окружающую равнину (Куприянов и др., 2017). Нами обследовалось пять популяций в долинах рек Боралдай и Кошкарата.

Таблица 1- Местонахождение и местообитание изученных популяций *S. schrenkianus*

№	Местонахождение	Координаты	Сообщество
Нижняя часть склона			
1	Левый берег р. Боролдай, нижняя часть склона на месте старых посадок абрикса	42°52872' с.ш., 069° 53485' в.д., 598 м. над у.м.	Злаково-разнотравный суходольный луг, антропогенноизмененный
7	Подножье большой горы (внизу ферма)	42°87445' с.ш.; 69° 8331' в. д., 560 м. над у.м.	Спириантусник разнотравный
Верхняя часть склона			
2	Северный глинистый склон с зарослями боярышников	42°52151' с.ш., 069°53485' в.д., 753 м. над у.м.	Кустарниковые заросли
8	Верхняя часть склона	42°88006' с.ш.; 69°83415' в. д., 677 м. над у.м.	каменистые склоны юго-западной экспозиции
Вершина (плато)			
3	Вершина низкогория	42°52785' с.ш., 069°53591' в.д., 644 м. над у.м.	Злаково-феруловое сообщество
4	Лощина на вершине	42°52784' с.ш., 069°52446' в.д. Выс. 815 м. над у.м.	Шибляк с участием фисташки
5	Каменисто-щебнистое плато на вершине	42°52784' с.ш., 069°52450' в.д., 830 м. над у.м.	Тюльпаново-ревеневое сообщество
6	Плато	42°52345' с.ш., 069°52242' в.д., 861 м. над у.м.	Спириантусник злаковый

На участках с присутствием *S. schrenkianus* проводилось стандартное геоботаническое описание. Проективное покрытие оценивалось по балльной шкале Браун-Бланке (Braun-Blanquet, 1964) обилия видов: г - вид встречается единично покрытием проективным менее 1%; + - проективное покрытие вида - 1-5%; 1 - проективное покрытие вида - 5-10%; 2 - проективное покрытие вида - 10-25%; 3 - проективное покрытие вида - 25-50%; 4 - проективное покрытие вида - 50-75%; 5 - проективное покрытие вида более 75%.

Онтогенетическую структуру и численность особей в популяции изучали на учетных площадках площадью 100 м², сгруппированных в три варианта местонахождений: подножье низкогорий, верхняя часть склона и вершина (плато). Онтогенетические состояния выделены согласно методическим указаниям Т.А. Работнова (1950) А.А. Уранова (1975). В качестве счетной единицы использовали особь любого возрастного состояния. Онтогенетический спектр построен по общепринятой методике (Смирнова и др., 1976).

Латентный период. Семена созревают в августе. На средневозрастной особи образуется 2–2,5 тыс семян. Завязываемость семян низкая, большинство семян остаются недоразвитыми. Опадение плодов продолжается весь сентябрь.

Виргинильный период. Всходы - онтогенетическое состояние от прорастания семени до отмирания семядолей. Опавшие с кустов семена практически не имеют периода покоя и прорастают в сентябре, концентрируясь под кронами родительских растений. Прорастание осуществляется по надземному типу. Над поверхностью почвы появляется крючковидно изогнутый гипокотиль, затем он выпрямляется, иногда вынося на поверхность околоплодник. Длина гипокотеля 1-3 см, семядоли мелкие овальные 0,5 см, сохраняются до конца вегетативного сезона. Первый настоящий лист простой тройчато-перистый, следующие листья перисто-лопастные, просто перистые (0,5–1 см), образуют небольшую розетку. Экологические условия, прежде низкая влажность почвы с высокими температурами воздуха в осеннее время приводит к массовой гибели всходов.

Ювенильные особи встречаются чрезвычайно редко они появляются осенью и характеризуются ростом основного побега, листовая пластинка упрощена и состоит из 5-6 листочков. На второй год в иматурной возрастной группе в основании основного годовичного побега появляются сипллитические побеги. Высота растений 15-20 см. Быстрый линейный рост главного побега знаменует переход растений в виргинильное состояние. Растения в этом возрастном состоянии состоят из одного главного побега и 3-5 вспомогательных, отходящих от главного побега. Высота растений обычно не превышает 50 см. В этом возрастном состоянии у растений сохраняется главный стержневой корень.

Генеративный период. В молодое генеративное состояние растение вступают на 4-5 год, в благоприятных условиях - на третий год. Первое соцветие формируется на главном побеге; в последующие годы соцветия формируются на всех побегах. Количество ежегодно отмирающих побегов не превышает 10%. Стержневая корневая система сменяется на ветвистую.

Среднегенеративное состояние *Spiraeanthuschrenkianus* характеризуется формированием ветвистой корневой системы, главный корень не выражен, появляются порослевые побеги. Увеличивается количество генеративных побегов, происходит утолщение и многократное ветвление главного побега. Количество отмирающих побегов достигает 30-40%.

В старом генеративном состоянии растение состоит из 1-3 толстых побегов 4-9 см диам., высота кустов 2-2,5 м. Происходит постепенное отмирание нижних скелетных ветвей, их доля составляет более 40%. Соцветия формируются на верхушках побегов.

Сенильный период. Переход в сенильное состояние характеризуется практически полным отмиранием побегов. Сохраняются слабые побеги в основании куста и корневые отпрыски. В зависимости от экологических условий это происходит через 40-60 лет.

Наибольшее количество особей отмечено на верхней части склона на участках с небольшим уклоном, покрытых мощным слоем суглинков - 28,6 особей на 100 м². Наименьшее количество - не каменистых вершинах, где *S. schrenkianus* встречается по трещинам скал, мелкоземистым площадкам и в понижениях - 3,9 особей на 100 м². В нижней части склонов количество особей составляет 14,3 на 100 м².

Таблица 2 - Состояние популяций *S. schrenkianus*, экз. на 100 м²

Возрастные состояния	Экоклим		
	Нижняя часть склона горы	Верхняя часть склона	Вершина
Виргинильные растения (v)	4,8±1,2	5,0±0,9	0
Молодые генеративные растения (g ₁)	2,2±0,4	15,0±0,5	1,0±0,8
Средневозрастные генеративные растения (g ₂)	3,9±0,7	6,0±2,4	2,0±0,4
Старые генеративные растения (g ₃)	2,2±0,1	1,5±0,3	0,4±0,2
Сенильные особи (S _s)	1,2±0,1	1,1±0,1	0,5±0,1
Количество растений на 100 м ²	14,3±2,5	28,6±4,2	3,9±1,5

В нижней части склонов одна треть особей - это виргинильные растения, генеративные растения имеют долю 57,9% и сенильные особи 8,8%. Относительно большая доля виргинильных особей связано с антропогенной трансформацией растительного покрова в результате выпаса скота и снижение уровня конкуренции виргинильных особей с травянистыми растениями. Некоторое увеличение сенильных особей связана с недостаточной влажностью почв. В верхней части склона наибольшая доля в общем количестве особей принадлежит растениям в генеративной фазе - 78,6%. Среди них более всего молодых генеративных растений. Доля сенильных особей составляет 3,9%. На вершине виогинильные растения не обнаружены, среди генеративных особей 51% принадлежит средневозрастным растениям.

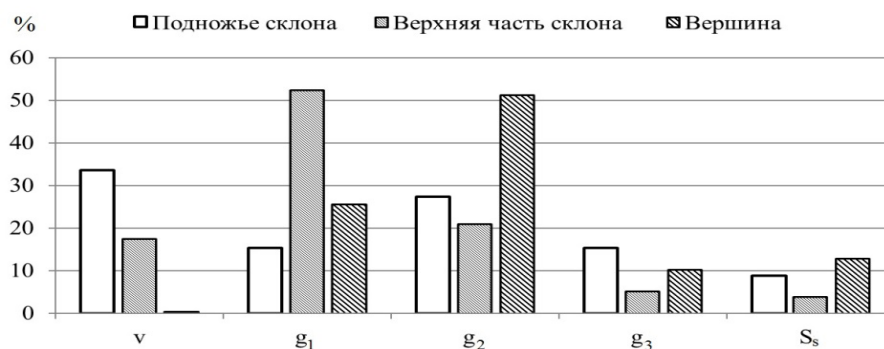

Рис.1. Онтогенетический спектр *S. Schrenkianus*

3. Результаты

В целом онтогенетический спектр *S. schrenkianus* остается нормальным во всех изученных экотопах.

При оценке проективного покрытия в системе ООПТ Казахстана используется балльная шкала обилия видов Браун-Бланке (Braun-Blanquet), 1964):

r - вид встречается единично с проективным покрытием менее 1%;

+ - проективное покрытие вида - 1-5 %;

- 1 - проективное покрытие вида - 5-10 %;
- 2 - проективное покрытие вида - 10-25 %;
- 3 - проективное покрытие вида - 25-50 %;
- 4 - проективное покрытие вида - 50-75 %;
- 5 - проективное покрытие вида более 75 %.

В растительном покрове Боралдайских гор мы провели рекогносцировочную оценку редких и эндемичных растений, различных жизненных форм на пробных площадках. В экологии используется обычно метод пробных площадок, в геоботанике - трансекты. Площадь для пересчета особей составляла 100 м².

Закладывались от 5 до 10 пробных площадок. Путем сложения числа особей на каждой площадке вычислялась средняя величина на единицу площади.

4. Обсуждение

Ценофлора *S.schrenkianus* сс ледованных участков насчитывает 102 видов. Естественная растительность типичных мест обитания *S.schrenkianus* представлена крупнозлаковыми саванноидом с доминированием *Elytrigiatrichophora*, *Hordeumbulbosum*, *Poabulbosa*. Небольшими фрагментами на их фоне встречаются низкотравные саванноиды с доминированием *Carex-rachystylis*. В верхней части шлейфов при оживлении эрозионных процессов и формировании оврагов встречаются кустарниковые сообщества с участием *Amygdalus spinosissima*, *Spiraea hypericifolia*, *Lepidolopha karatavica*, *Pistacia vera* под разреженным пологом которых сохраняется травостой, типичный для открытых сообществ саванноидов с участием *Ferula ceratophyllau* *F. tenuisecta*. На нарушенных участках низкотравных саванноидов и залежных землях доминирование в напочвенном покрове переходит к однолетним злакам, из которых наиболее обильны представители родов *Aegilops*, *Bromus* *Anisantha*. При умеренном стравливании крупным рогатым скотом и лошадьми, практикуемым до настоящего времени, в травостое крупнозлаковых саванноидов увеличивается обилие *Inulamacrophyllau* *Eremurus regelii*. На северных склонах *Spiraeanthusschrenkianus* встречается отдельными куртинами среди *Crataegusturkestanica*.

5. Выводы и рекомендации

В растительных сообществах таволгоцвета Шренка (*Spiraeanthusschrenkianus*) большая доля виргинильных особей связана с антропогенной трансформацией растительного покрова в результате выпаса скота и снижение уровня конкуренции виргинильных особей с травянистыми растениями. Некоторое увеличение сенильных особей связана с недостаточной влажностью почв. Доля сенильных особей невысокая. Среди генеративных особей средневозрастным растениям принадлежит около 50%, что говорит о том, что популяция таволгоцвета находится в удовлетворительном состоянии.

Сохранение редчайших реликтов на территории ООПТ является первостепенной задачей в деле сохранения биологического разнообразия, естественно, каждый вид является неотъемлемой частью и составляющим компонентом растительного покрова. Наличие их в природе обеспечивает устойчивость и развитие всей экосистемы в целом.

6. Источники

ЭБЕЛЬ, А.Л., КУПРИЯНОВ, А.Н., ЛАЩИНСКИЙ, Н.Н., ХРУСТАЛЕВА, И.А. Дополнения к флоре Боралдайского филиала Сырдарья-Туркестанского природного парка (сообщение 2) // Ботанические исследования Сибири и Казахстана. - Вып. 23. - Кемерово, 2017.

АЛЕКСЕЕВ, В.А. Диагностика жизненного состояния деревьев и кустарников. // Лесоведение. 1989.

Глобальная стратегия сохранения растений. - М., 2003.

ЗЛОБИН, Ю.А. Принципы и методы изучения ценотических популяций растений. - Казань, 1989. - 146 с.

ИВАЩЕНКО, А.А. О некоторых новых и редких растениях Сырдарьинского Каратау // Изучение растительного мира Казахстана и его охрана: Материалы II Международной молодежной ботанической конференции, посвященной памяти известного казахстанского ученого М.С. Байтенова. 8-10 апреля 2003 г. Алматы, 2003.

ИВАЩЕНКО, А.А. Список флоры охраняемых территорий Боролдайтау // Ботан. иссл. Сибири и Казахстана: сборн. научн. трудов. - Вып. 21. / под ред. А.Н. Куприянова. - Кемерово: КРЭОО «Ирбис», 2015.

КАМЕЛИН, Р.В. Флора Сырдарьинского Каратау: Материалы к флористическому районированию Средней Азии. - Л.: Наука, 1990.

КАМЕЛИН, Р.В. Флорогенетический анализ естественной флоры горной Средней Азии. - Л.: Наука, 1973.

Красная книга Казахстана (изд. 2 переработанное и дополненное). Т. 2 Растения. 2014. Астана: ТОО АртPrintXXI.

ПАВЛОВ, Н.В. Растительные ресурсы Южного Казахстана. - М.: Изд-во Моск. Об-ва испыт. прир., 1947.

Программа и методика наблюдений за ценопопуляциями видов растений Красной Книги СССР/Сост. Л.В. Денисова и др. М.: ВНИИ охраны природы и заповедного дела - М., 1986.

РАБОТНОВ, Т. А. Жизненный цикл многолетних травянистых растений в лесных ценозах. // Тр. БИНа АН СССР. Сер. 3. - Вып. 6. - М., 1950. Рачковская Е.И. Садвакасов Р.Е. О Каратавской ботанико-географической провинции // Ботанические исследования в Казахстане. - Алматы, 2003.

СМИРНОВА, О.В., ЗАУГОЛЬНОВА, Л.Б., ТОРОПОВА, Н.А., ФАЛИКОВ, Л.Д. Критерии выделения возрастных состояний и особенности хода онтогенеза у растений разных биоморф // Ценопопуляции растений (основные понятия и структура). - М.: Наука, 1976.

Флора Казахстана // Изд. АН Каз.ССР, Алма-Ата. 1956-1966.- ТТ. 1-9.

ҚАЗАҚСТАНДА ЕТ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ МЕН АЛАТЫН ОРНЫ

Жаннат ТЕМИРОВА¹ - Гулшат ЖАДИГЕРОВА²

Özet

Bu makale, et endüstrisinin mevcut durumunu ve Kazakistan'daki gıda endüstrisine en etkili yaklaşımı incelemektedir. Et endüstrisi işletmeleri, her yerde canlı hayvan yetiştiriciliğinin yapıldığı cumhuriyet topraklarında yer almaktadır. Günümüzde Kazakistan'da 40'dan fazla fabrika var. Dadı, çıktılarını büyüklüğünde ikinci sırayı alır. Bu sektördeki şirketler yerli halktır. Bu özellikle tüketici tarafından üretilen veya tüketilen ürünlerin ağırlığı ile ilgilidir.

Etin özellikle de etin artması problemi, büyükbaş hayvancılıktır. Bölgedeki en akutlardan biri. Aynı zamanda, et kaynaklarının artırılması için önemli olan rezerv, bir dizi ekonomik ve üretken özelliklere sahip olan uzmanlaşmış et endüstrisinin gelişmesidir.

Kazakistan'ın entegrasyon ürünlerinin yüksek verimlilik ve yüksek verimlilik açısından önemli bir etkisi olacak temel faktörler, ileri teknolojik süreçlerin kullanılması, dolayısıyla et endüstrisinin gelişiminde birbirine bağlı faktörlerin dikkate alınması ihtiyacını oluşturmaktadır.

Özel etli etler yüksek et verimliliği ve at eti kalitesi ile hızlı bir şekilde büyüyor. Yüksek kaliteli et, yüksek kaliteli hammadde üretir, bunları öldürür ve dünya standartlarına uygundur. Bu düşük gelirli sanayi, sermaye yatırımı, sınırlı gıda ve et üretim aralığı ve toprakla kilitlemiş hayvancılık kullanımı, gelişmiş bölgelerde et ürünlerinin üretilmesine izin vermektedir.

Anahtar kelimeler: Et Üretimi, Hayvancılık, Gıda Endüstrisi, Tarımsal-Endüstriyel Kompleks, Yenilikçi Teknoloji, Modern Ekipman, Girişimcilik Faaliyeti.

1. Кіріспе

Адамның өмір сүруі үшін қажет тамақ өнеркәсібі өндірісі - адамзат тарихында ежелден келе жатқан, ешқашан өзектілігі жойылмайын әлемдік мәселе. Сонымен бірге бұл үрдіс үздіксіз болуы тиіс, себебі адамзат азық-түлікті пайдаланып қана қоймай, оның өндірісін де үнемі ұлғайтып отыруы тиіс, яғни бұл әлемдегі халық санының және қажеттілігінің үздіксіз өсімімен байланысты.

Тамақ өнеркәсібі өндірісі проблемасы - әлемдік қауымдастықтың мақсаты, қазіргі әлеуметтік-экономикалық даму кезеңінде жер шары халқын тамақ өнімдерімен тұрақты қамтамасыз ету. Азық-түлік адам өмірінің ең қажетті және баламасыз бөлігі болып табылады. Азық-түлік бағдарламасы шиеленіскен жағдайда адамның тіршілігі мен оның денсаулығына, сонымен бірге шаруашылық механизмінің бір қалыпты жұмыс істеуіне зор қауіп төндіреді. Жер шарындағы көптеген халықтың, әсіресе дамушы елдердегі аштық пен толыққанды тамақтанбау қазір ғаламдық проблемаға айналууда.

1.1. Тамақ өнеркәсібі экономиканы дамытудың маңызды факторы ретінде

Қазіргі таңда Қазақстан тамақ өнеркәсібінде шығарған өнім саны бойынша ет саласы алғашқы орынды иеленген. Ол республикамыздағы тамақ өнеркәсіптерінің барлық өнімнің 30%-ын құрайды. Қазақстан ТМД елдері ішінде етті өңдеу бойынша Ресей мен Украинадан кейінгі 3-орында. Республикамыздың бір тұрғыны бір жылда орташа есеппен 63,2 кг ет тұтынады. Оның ішінде шамамен сиыр еті - 25 кг, тауық еті - 17,6 кг, қой еті - 8 кг, шошқа еті - 5,7 кг-ды құраса, ал жылқы еті 6,2 кг шамасында тұтынады.

Жылқы майы жануар және өсімдік майлары арасындағы аралық орынды алады және өт айдаушы әсерге ие. Жылқы майларының диеталық құндылығы қанықпаған май қышқылда-

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Аграрлық экономика, zhannat_temirova@mail.ru

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Аграрлық экономика, gulshat_zhadigerova@mail.ru

рының көп мөлшерімен анықталады. Қанықпаған май қышқылдары ағзадағы зат алмасу үдерістерінің дұрыс жүруінде маңызды рөл атқарады. Жылқы етінің құнды қасиеттерінің бірі - атерогенді әсер ететін қаныққан май қышқылдары мен холестериннің аз мөлшерде болуы. Сондай-ақ, жылқы етінің құрамындағы алмастыруға келмейтін амин қышқылдары мен полиқанықпаған май қышқылдары қандағы холестерин деңгейін төмендететін, яғни, антиатерогендік әсері бар. Жылқы еті қан құрамындағы холестерин мөлшерін төмендетеді, зат алмасу үдерісін тамаша реттейді, семиіздік диетотерапиясы кезінде қолданылады және ағзаға қажетті бірқатар микроэлементтерді, дәрумендерді, алмастыруға келмейтін майларды жеткізіп тұрады.

Қазіргі таңда жаңа буынды ет тағамдарының технологияларын жасаудың негізгі бағыты оларды шикізаттың дәстүрлі емес түрлерін пайдалану арқылы дәрумендермен, макро-және микроэлементтермен байыту болып табылады.

Ет түлік түріне байланысты химиялық құрамы, түсі және тағы басқа қасиеттері бойынша әртүрлі болып келеді. Жылқы мен қой еті - аса бағалы тағамдық шикізат көздері болып табылады. Жылқы етінің құрамында 69,6%-су, 19,5%-ақуыз, 9,9%-май, 1,0%-күл болады. Ал қой етінің құрамындағы ақуыз сиыр етімен шамалас, ал майы сиырға қарағанда жоғары болады. Сондай-ақ әрбір түліктің өзіне тән етінің түсі болады. Айталық, мқой еті - қызғылт түсті болса, ал жылқы еті - қоңыр түсті болып келеді. 100гр еттің энергетикалық бағалануы бойынша: жылқы еті - 850 кДж болса, ал қой етінің энергетикалық құндылығы жоғары - 1520 кДж болып келеді (Назарбаев, 2012).

Еттің тағамдық құндылығы - оның құрамындағы ақуыз, ылғал, май, алмаспайтын аминқышқылдар, жартылай қанықпаған май қышқылдарының мөлшеріне, В тобының дәрумендері, микро-және макроэлементтер, соныен қатар еттің органолептикалық көрсеткіштеріне байланысты болып келеді (Колесняк, 2005, б.39-41).

Өнеркәсіп және энергетиканың дамуы, адам өмірі үшін экологиялық жағдайының нашарлауы барлық өзекті проблемалар адам ағзасына қолайсыз әсер тудыруда. Емдік-профилактикалық тамақтану - қоғамның денсаулығын сақтаудың ең қарапайым және тиімді тәсілі. Денсаулықты сауықтырудың басқа шаралары болмаса да, тамақтануды оңтайландыру организмнің жағымсыз экологиялық факторларға кедергісін арттыруға, ксенобиотиктердің биотрансформациясын жылдамдатуға, құрамында организмнен уытты және улы заттарды шығаруға мүмкіндігін жоғарылатады (Испергенов, 2014, б. 27-35).

2.Әдістер

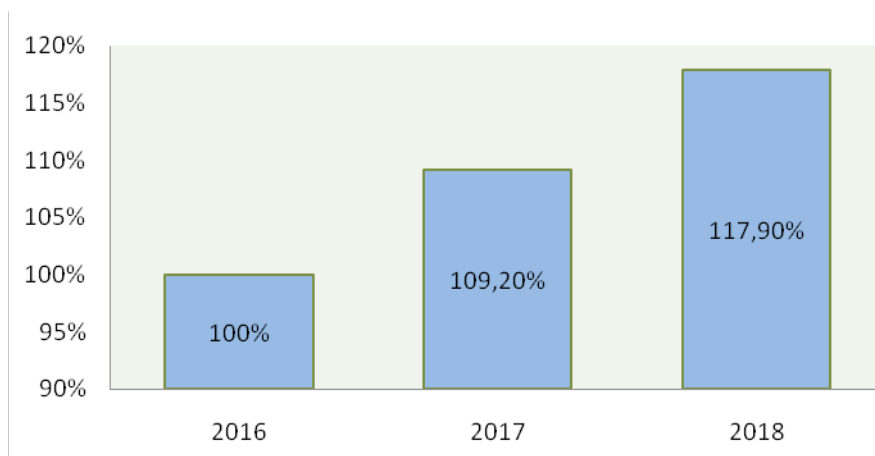
2017 жылғы 1 ақпанға өткен жылдың сәйкес күнімен салыстырғанда шаруашылықтың барлық санаттарында жылқы саны 9,2%-ға өсіп және 2 218,8 мың басты құрап отыр. 1-кестеде 2016 жыл мен 2017 жыл аралығында Қазақстан Республикасындағы әр облысындағы жылқы саны көрсетілген [4]. Жылқы саны бойынша Оңтүстік Қазақстан облысы 3-орында. Қазақстан Республикасының статистика комитетінің деректері бойынша 2018 жылдың 1 қаңтарындағы жылқы саны алдыңғы жылдардан да көбейгенін байқауға болады (кесте 1).

1-кесте. Қазақстан Республикасындағы жылқы саны, мың бас

Облыс атауы	2018 жылғы 1 қаңтардағы	1-ші ақпанға	
		2017	2016
Қазақстан Республикасы	2395,0	2 218,8	2 031,1
1 Шығыс Қазақстан	320,4	307,0	282,2
2 Алматы	295,7	281,8	269,0
3 Оңтүстік Қазақстан	306,8	268,0	222,0
4 Қарағанды	280,7	257,9	237,0
5 Ақмола	160,7	160,2	148,2
6 Батыс Қазақстан	166,9	145,1	129,8
7 Павлодар	150,3	139,1	130,0
8 Қызылорда	120,5	110,0	96,2
9 Солтүстік Қазақстан	115,5	109,1	107,1
10 Жамбыл	117,0	108,2	101,1
11 Қостанай	108,3	103,3	99,1
12 Ақтөбе	112,9	102,7	93,6
13 Атырау	72,8	62,9	57,8
14 Маңғыстау	65,4	62,4	57,2
15 Алматы қаласы	0,8	0,8	0,4
16 Астана қаласы	0,3	0,3	0,3

Статисткалық деректер бойынша Республиканың барлық аймақтарындағы жылқы санын 2016 жылмен есептегенде жылқы саны 2017 жылы 109,2%-ға, ал 2018 жылы 1 қаңтарда 117,9%-ға өскенін байқауға болады (www.stat.gov.kz). Оның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысында жылқы саны 2016 жылдан бері 84,4 мың басқа артқан (1-сурет).

2017 жылдың қаңтар-қазанында облыста тамақ өнімдерінің өндіріс көлемі 146404,8 млн. теңгені құрап, алдыңғы жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда 6,3%-ға жоғарылады. Азық түліктердің келесі түрлерінің өндіріс көлемінде едәуір өсу байқалды: шоколад, шоколад пен қанттан жасалған кондитер тағамдары - 11,6%, шұжық және оған ұқсас еттен жасалған өнімдер - 12,0%, макарондар, кеспе, кускус және осыған ұқсас ұн өнімдері - 14,0%, өңделген және консервіленген көкөніс, картоптан басқа - 3,1%, кепкен нан және печенье - 7,3% артты. Сонымен қатар, 2016 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда сары май - 13,3%, торттар және кондитерлік өнімдер - 1,4%, балмұздақ және ас мұзы (щербет, мұз кәмпиттерді қосқанда) - 13,8%, басқа да сүт өнімдері - 16,1%, ірімшік және сүзбе - 7,9% кем өндірілді.

1-сурет. 2016-2018жж Қазақстандағы жылқы санының өсу диаграммасы

Ауыл шаруашылығы министрлігі 2017 жылдың басында қабылданған 2017-2021 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың мемлекеттік бағдарламасын әзірледі. Мал шаруашылығына арналған мақсаттарға сондай-ақ, оның ішінде бес жыл ішінде сиыр етін өндіру 417 мың тоннадан 537 мың тоннаға дейін өседі, асыл тұқымды малдың үлесі 10% -дан 21% -ға дейін, экспорт көлемі - ағымдағы нөлден 40 мың тоннаға дейін(www.stat.gov.kz).

Дегенмен, осы мақсаттарға қол жеткізу құралы қайтадан ауылшаруашылық даулы мәселе ретінде таңдалады. Бес жыл ішінде 670 мың ауылшаруашылық тауар өндірушілерін бүкіл ел бойынша 1600 ауыл шаруашылығы кооперативтері біріктіреді деп күтілуде. Алғашқы мамандандыру - ет және сүт өндірісі.

4. Талқылау (даулы мәселелер)

Мәселелерді зерттеу, экономикаға Қазақстанның интеграциялық өнімдерін жасау, жоғары сапасын және жоғары өнімділікті қамтамасыз ететін озық технологиялық процестерді пайдалану сұрақтарын зерттеумен отандық өкілдер және шетелдің экономикалық ғылымдары да айналысып отырды.

Негізгі теориялық және тәжірибелік аспектілерін қалыптастыру және тамақ өндірісі өнеркәсібін дамыту мәселелерімен өзінің еңбектерінде шетелдік авторлар қарастырды: Истомин А.В., Пилат Т.Л., Куликов Ю.И., Прокопенко В.И., Бессалая И.И., Кожухова М.А., Бархатова Т.В., Алтуньян М.К., Хрипко И.А., Рыльская Л.А., Тугуз И. М., Васильев А.А., Кочнев Н.К., Рябуха В.Ю., Дунец Е.Г.

Отандық ет өндірісінің экономикасы мәселесіне көптеген ғалымдардың еңбектері арналған Қазақстаннан-Қамбаров А.Ә., Әмен А.Н., Омарова У.Б., Наурызбай Ұ., Какимов А.К., Тулеуов Е.Т., Кудеринова Н.А., Әсенова Б.Қ., Түменова Ғ.Т., Нұрғазезова А.Н., Бакирова Л.С., Шаихова М.К., Есімбеков Ж.С. және тағы басқалар.

Тамақ өнеркәсібіндегі ет өнімдерінің ерекшеліктері және отандық нарықтағы оның алатын орны түрлі еңбектерде зерттеліп отыр. Бірақта қазақстандық ет тұтынушыларының сұранысын қанағаттандыруға байланысты мәселелердің, және оларға қатысты ойлардың

бірегейлігі әлі де қалыптаспаған. Өнеркәсіп және энергетиканың дамуы, адам өмірі үшін экологиялық жағдайының нашарлауы барлық өзекті проблемалар адам ағзасына қолайсыз әсер тудыруда. Емдік-профилактикалық тамақтану-қоғамның денсаулығын сақтаудың ең қарапайым және тиімді тәсілі. Денсаулықты сауықтырудың басқа шаралары болмаса да, тамақтануды оңтайландыру организмнің жағымсыз экологиялық факторларға кедергісін арттыруға байланысты сұрақтардың зерттелуі төмен болып қалуда (Испергенов, 2014, б.27-35).

Жоғарыдағылардың барлығы тақырыптың зерттелу өзектілігін анықтап, мотивация-лық механизмді құру мен дамуында мотивациялық механизмді зерттеуге арналған.

Таңдалған мәселенің ғылыми және экономикалық маңыздылығы мақсатты қоюға және мәселелерді шешу реттілігіне авторлық зерттеулер негізделген.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Қазақстанда шұжық және ет өнімдері нарығы заманауи өндіріс технологиясы негізінде ет өнімдерінің жаңатүрлерін дамыту есебінен үнемі дамып келеді. Сондай-ақ, дәрілік және профилактикалық қоспалар баршұжық өнімдері әзірленуде. Инновациялық технологиялардың, заманауи жабдықтардың және экологиялық таза шикізаттың үйлесімі стандарттар мен тұтынушылардың талаптарына сәйкес келетін жаңа өнімдерді алуға мүмкіндік береді.

Жаһандық экономикаға Қазақстанның интеграциялық өнімдерді жасау кезінде жоғары сапасын және жоғары өнімділікті қамтамасыз ететін екі озық технологиялық процестерді пайдалануды талап етеді. Ет өнеркәсібі тамақ өнеркәсібінің ірі салаларының бірі болып табылады. Біздің елімізде бұл филиал ет өнімдерін қайта өңдеу кәсіпорындарымен, фабрикалардан, ет өңдейтін зауыттардан, сондай-ақ ет өнімдерінің кең спектрін шығаратын жеке компаниялармен, соның ішінде 200-ден астам шұжық өнімдерімен ұсынылған. Шұжық дайындау үшін пайдаланылатын ет шикізатының ішінде көп үлесті - шошқа және сиыр еттері еншілеуде.

Дайын өнімнің сапасы, олардың тағамдық құндылығы үшін маңызды факторлар ет өнімдерін дайындау тәсілі, ет шикізатын тиісті өңдеудің дұрыстығына байланысты. Ет өнімдерінің сапасы, әсіресе шұжықтар, тек етді дұрыс өңдеуден ғана емес, сонымен қатар осы немесе басқа тәсілмен пайдаланылатын шикізатқа байланысты. Шұжықтардың түрлері мен түрлері өте көп, оларды дайындау рецептері одан да көп.

Пісірілген шұжықтар, шұжықтар, шұжықтар және шұжық өнімдері ет және шұжық өнімдерінің барлық түрлерінің 40% -дан астамын құрайды. Бұл өнімнің экономикасы мен өнімділігіне шешуші әсер ететін өнімнің бұл түрі. Сондықтан ассортиментті таңдауға, өнімдердің рецептіне назар аудару қажет. Сыртқы түрі, сергектігі мен дәмі өнімнің сапасын бағалаудың негізгі критерийлері болып табылады. Қазіргі уақытта өнімдерді өндіруде пайдаланылатын дәмдік қоспаларға көп көңіл бөлінеді. Осылайша, дайындалған шұжықтарды, шұжықтарды, сығындыларды, ет кесектерін өндіруге арналған кешенді тағамдық қоспаларды пайдалану көрсетілген тұтынушылық қасиеттерге ие өнім алуға мүмкіндік береді.

6. Дереккөздер

НАЗАРБАЕВ, Н. (2012). Социально-экономическая модернизация - главный вектор развития Казахстана. *Послание Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана*. <http://www.akorda.kz:27.01.2012>.

КОЛЕСНЯК, А. (2005). Продовольственное обеспечение как система. *Международный сельскохозяйственный журнал*. 2. М. 39-41.

ИСПЕРГЕНОВ, Т. (2014). Емдік-профилактикалық тамақтану. Сейфуллин оқулары 10: *Мемлекеттің индустриалды-инновациялық саясатын құрудағы бәсекеге қабілетті кадрларды дайындау келешегі мен ғылымның рөлі: халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. 1.1*. Астана. 27-35.

Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің ресми сайты: <http://www.stat.gov.kz/>

STOCHASTIC LATTICE MODELS FOR SIMULATING AGGREGATION PROCESSES IN THE PERIODIC AND FLOW TUBULAR REACTORS

Ablakim MURATOV¹ - Leila MUSABEKOVA² - Arnold BRENER³

Özet

Toplama süreçleri, nano teknolojiler, kimya ve ilaç mühendisliği, metalurji vb. Konularda son derece önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, araştırmacıların uzun süredir devam eden ilgisine ve çok sayıda eserlerin varlığına rağmen, birçok konunun kuramsal analizi zayıf biçimde gelişmiştir. İlk açık problem, çok parçacıklı çarpışmaları hesaplayan bilinen modellerin, pratik hesaplamalarda çok az etkili olduğu ve çoğu modelde sadece ikili çarpışmaların dikkate alındığıdır. Bununla birlikte, teorik olarak, çok parçacıklı çarpışmaların, özellikle dağınık fazın yüksek bir yoğunluğunda ve bir rastgele ince parçacık kaymasının yüksek yoğunluğunda, kümelenme kinetiğine önemli bir katkıda bulunabileceği gösterilmiştir. Bunun yanı sıra, başka bir problem, dispersiyon konsantrasyonunun aparatın hacminde eşit olmayan şekilde dağıtılabilmemesidir ve toplama işlemi sırasında bu lokal homojensizlik zaman ve mekanda değişir. Bu problemler, süspansiyonların çökme süreçlerinde ve krem ve merhemlerin katmanlaştırılmasında önemlidir. Aynı zamanda, bilinen modeller, söz konusu hususları dikkate almak için yeterli fırsatlar sunmamaktadır. Bu makalede, periyodik reaktörlerde her iki kümelenme işleminin tanımlanmasına izin veren ve çalışma akışındaki toplama işlemine akış reaktörüne giren dağılmış bir faz ile yeni akışın etkisini dikkate alan algoritma da sunulmuştur.

Yukarıdaki kavramı uygulamak için, ayrı olay simülasyonu paradigması (DES) kullanılmıştır. Algoritma, iki sayısal deney oluşturmak ve yürütmek için tasarlanmıştır. İlk deney, DLA için küme sistemindeki kümelemeyi simüle etti. Parçacıkların agregasyonu, ortak hücreye çarptıktan hemen sonra, yani gecikmeden, hemen meydana geldi. Böylece, karakteristik agregasyon süresi, parçacıkların karakteristik yayılma süresi, yani parçacıkların bir hücreden diğerine geçme süresi ile tamamen belirlendi. Her zaman biriminde, parçacığın yatay ve dikey yönlerde kayma bileşenlerinin rastgele seçilmesi yapıldı. Seçim, belirli bir karakteristik deplasman kümesinden yapılmıştır. Bu set, taşınmakta olan kümenin sırasını dikkate alarak oluşturulmuştur, yani: kümenin hareketliliğinin düzenine bağlı olduğu varsayılmıştır.

Hem DLA hem de karışık kinetikler için yapılan sayısal deneylerin sonuçları, ortak bir hücrede beşten fazla çarpışma olan durumun olası olmadığını göstermiştir. Her durumda, bir hücredeki çarpışmaların sayısı üzerinde herhangi bir özel kısıtlama olmamasına rağmen, herhangi bir hesaplama serisinde gözlenmemiştir. Aynı zamanda, ikiden fazla çarpışma toplam çarpışma sayısının, özellikle sürecin ilk aşamasında, ikili çarpışmaların sayısına kıyasla ihmal edilemez olduğunu görmek kolaydır. İlk üç ve genellikle dört zaman aralığında, çoklu çarpışmaların sayısının ikili çarpışmaların sayısına oranı, yoğun matrisler için hemen hemen tüm hesaplama serilerinde 0.25'i aşmaktadır. DLA ve karışık kinetikleri içeren agregasyon oranları arasındaki karşılaştırma, karışık kinetik ile kümelenme sürecinin, yani, difüzyon ve koagülasyonun karakteristik zamanlarının sırayla karşılaştırılabilir olduğu zaman, çok daha yavaş olduğunu göstermektedir.

Sayısal deney sonuçlarını tartışırken önceki bölüm 3'ün sonunda belirli yorumlar ve sonuçlar verilmiştir. Araştırmanın sonuçlarından elde edilen genel sonuç, DES paradigmasına dayanan algoritmik bir yaklaşımın, hem periyodik hem de akış reaktörleri için heterojen sistemlerde kümelenme kinetiğinin hesaplanması için oldukça etkili bir şekilde kullanılabilirliği yönündedir. Oluşturulan matematiksel araç, birçok parçacık çarpışmasının etkisinin hesaplanmasıyla bağlantılı problemin sayısal olarak çözülmesine izin verir ve hem difüzyonla sınırlı kümelenme kinetiğinin hem de farklı karakteristik difüzyon, kinetik ve cereyan eden farklı kinetik mekanizmaların rekabetini açıklamaya olanak sağlar. Akan zamanlar. Simülasyon ve sayısal deneyler, kümelenmelerin çoklu parçacık çarpışmasının toplama kinetiğine katkısının sadece periyodik reaktörlerde değil, akış dağıtma sistem-

¹ University "Miras", Faculty of economics, law and information technologies, Science and education, asm_59@mail.ru.

² State University of South Kazakhstan, Department of information technology, Science and education, mleyla@bk.ru.

³ State University of South Kazakhstan, Department of information technology, Science and education, amb_52@mail.ru.

lerinde bu fenomenin daha da önemli olduğunu doğrulamıştır. Açıkça, çok partikül çarpışmalarının yoğunluğu, akışın artan türbülans seviyesiyle artacaktır.

Anahtar kelimeler: Toplama İşlemleri, Kafes Modelleri, Ayrık Olay Simülasyonu.

1. Introduction

Aggregation processes play an exceptionally important role in nano-technologies, chemical and pharmaceutical engineering, metallurgy etc. (Chen, Lin, Li, Li, Lin, 2015). However, despite of long standing interest of researchers and exist of many outstanding works, theoretical analysis of many issues remains poorly developed. The first obvious problem is that known models accounting multi-particles collisions (Krapivsky, 1991) is, so far, little effective in practical calculations, and only binary collisions are considered in most models (Wattis, 2006). However, it was also theoretically shown that multi-particles collisions can make a significant contribution to the kinetics of aggregation, especially at a high concentration of the dispersed phase and high intensity of a random fine particle drift (Brenner, 2014).

Besides this, another problem is that the concentration of dispersion can be distributed unevenly in the volume of the apparatus (Markus, Parsons, Roex, De Voogt, Laane, 2015), and during the aggregation process (Chowdhury, Mansukhani, Guiney, Hersam, Bouchard, 2015) this local inhomogeneity changes in time and space (Andreassen, 2005).

Both these aspects, namely multi-particle collisions and spatial heterogeneity, are of great practical importance. For example, the problem of creation of stable dispersion should be considered both for ensuring a narrow fractional composition in the volume of the apparatus (Kazenova, Brenner, Golubev, Kenzhalieva, 2017), and from the point of view of the uniformity of the spatial distribution of fractions (Kébaili, Benrezzak, Cahuzac, Masson, Bréchnignac, 2009). These problems are important in the processes of sedimentation of suspensions (Conway, Adeleye, Gardea-Torresdey, Keller, 2015) and stratifying the creams and ointments (Morganti, Del Ciotto, Stoller, Chianese, 2016). At the same time, the known models (Wattis, 2006) do not give enough opportunities to take the mentioned aspects into account.

In the work (Brenner, Musabekova, Jamankarayeva, 2017), a new approach for describing aggregation processes in disperse systems based on the random walk model on mathematical grids (Brenner, Bolgov, Sokolov, Tarat, 1981) with using the discrete-event simulation paradigm (DES) (Zeigler et al., 2000) has been proposed. It was shown that the proposed approach allows for accounting the contribution of multi-particle collisions into the rate of aggregation process.

In this work the problem is also considered from the standpoint of the algorithmic approach (Zeigler, Sarjoughian, 2012). The authors of the mentioned paper (Brenner, Musabekova, Jamankarayeva, 2017) were limited themselves to the case of a periodic reactor in which the average flow velocity was assumed to be zero, and only random walks of the particles were considered.

At the same time, the aggregation processes in the flow reactors can proceed under specific conditions because of impact of the fresh stream with a dispersed phase entering the flow reactor (Boer, Hoedemakers, Thoenes, 1989). It should be also considered the specific interaction between averaged flow and turbulent-Brownian drifts (Zatevakhin, Ignatyev, Govorkova, 2015). The regularities of coagulation at these conditions have a lot of little studied features (Pnueli, Gutfinger, Fichman, 1991).

In this paper, the algorithm that allows describing both aggregation processes in periodic reactors and taking into account the impact of fresh flow with a dispersed phase entering the flow reactor on the aggregation process in the working volume has been also submitted.

2. Description of the Algorithm For Periodic Reactors

To implement the above concept, the discrete-event simulation paradigm (DES) (Zeigler, Praehofer, Kim, 2000) was actually used. The algorithm was designed to establish and conduct two numerical experiments.

2.1. Diffusion-Limited Aggregation

The first experiment simulated aggregation in a cluster system for the case of DLA (M.Y. Lin, HM, DA, RCB, RC., P, 1990). Aggregation of particles occurred immediately, i.e. without any delay, after they hit the common cell.

Thus, the characteristic aggregation time was completely determined by the characteristic diffusion time of the particles (Meakin, 1983), i.e. the time of drift of particles from one cell to another. At

each time unit, a random selection of the drift components of the particle in the horizontal and vertical directions was made. The choice was made from a given set of characteristic displacements. This set was formed taking into account the order of the cluster being moved, namely: the mobility of the cluster was assumed to depend on its order (Clemmer, Jarrold, 1997). For clusters of a higher order, the mobility decreased, which corresponds to the known physics of the random drift of particles both in the volume (Tammet, 1995) and in the surface layer (B. Wang, BY, MK, YF, FE, UH, UL, 2012). The specific critical value of the cluster order, for which the mobility decreases significantly, depends on physico-chemical characteristics of the real system. In the described numerical experiment, such a critical value was assumed to be equal to 3.

For example, if a random choice of one time displacements along a given direction for clusters of orders 1 or 2 can be made from the sequence (-3; -2; -1; 0; 1; 2; 3), then for clusters having orders higher than two and less than four, the choice can be made from the sequence (-3; -2; -2; -1; -1; 0; 0; 1; 1; 2; 2; 3). Thus, the mathematical expectation of displacement decreases. Then, the last decrease in mobility was set for clusters of the order more than 5. Of course, a physically reasonable choice of the shift of mathematical expectation should be carried out for each specific physical system after analyzing the necessary physical characteristics (Willaime, Fu, Marinica, Dalla Torre, 2005). The behavior of clusters near the walls (Waite, Cleave, Beattie, 2001) can also be taken into account in the general case by modifying the sequence of random selection of displacements. In this experiment, it was assumed for particles trapped in the boundary cells to zero the displacements in the case of random selection, which leads outside the boundaries of the lattice under consideration.

The process of numerical experiment was organized as follows.

At the initial moment, a cluster of order 1 was placed in each cell. Then random selection of displacements for each particle was made and further aggregation of the particles was carried out as described above. Then the process was repeated at each time step by the same principle. During the calculation, two matrices were formed. The first matrix *A* modeled the entire lattice with particles of different orders, obtained in the process of displacements and aggregation at each time unit. The second matrix *S* indicated the number of collisions of particles in each cell at each time unit. The second series of experiments was performed for a more sparse matrix, i.e. at the initial moment single clusters were placed not in each cell, but in a staggered order. Thus, a dispersion with a smaller spatial density of particles was modelled. In order to simplify the debugging of the algorithm and code, a numerical experiment was performed on planar matrices.

2.2. Mixed Kinetics Aggregation

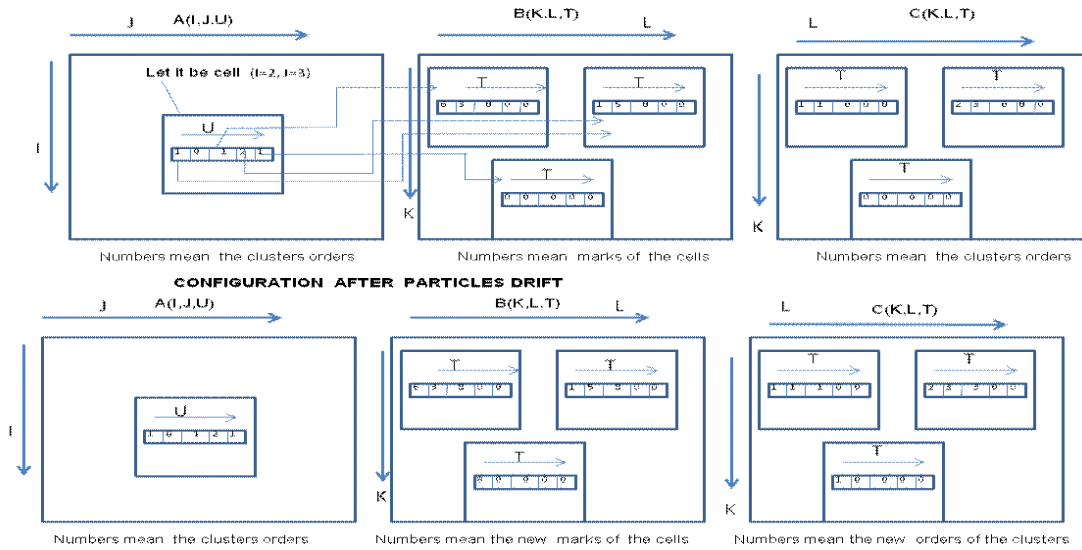
The second experiment simulated aggregation in a cluster system for the case of mixed kinetics aggregation (Zhou, Huang, Zhou, Liu, Shi, 2015). In this case, the unit of the time pace was assumed to be equal to the characteristic coagulation time of clusters falling into one cell. This means that particles that fall into one cell do not necessarily have time to form a single cluster, but can continue further drift separately.

In the course of the experiment, it was assumed that the particles aggregate only if, once they hit the common cell, they again migrate to the common cell at the next time unit. In this case, the aggregation was considered as completed. Thus, the competition of time intervals of diffusion and the characteristic time of aggregation was modelled.

Apparently, this approach is not the only possible one. It can be also specified a fixed probability of aggregation of clusters in a common cell. But this model has not been studied in this paper. The random choice of displacements for clusters of different orders was carried out in the same way as in the case of diffusion-limited aggregation.

The process of numerical experiment was organized as follows (Fig. 1). At the initial moment, a cluster of order 1 was placed in each cell. In contrast to the previous case (DLA), it was now possible to find several non-aggregated clusters in one cell in different time units. Therefore, two three-dimensional arrays were formed.

Figure 1: Scheme of the Algorithm for Mixed Kinetics Aggregation (An Example)

The first array A (I, J, U) served to define two cell indices (I, J), and also for assigning a number U to each cluster in the given cell. The second three-dimensional array B (I, J, M) served to identify the previous cell from which the given cluster entered the new cell. To do this, in addition to the two cell indices (I, J) into which the cluster falls on a given time interval, the third index M indicates the label of the cell ((I-1)*N+J) in which the cluster was before the start of the drift. Thus, it is possible to identify clusters with the same labels, which, according to the proposed model, should be aggregated. Clusters with different labels continue separate migration. Array C (K, L, T) is used as intermediate for organizing the code. The third two-dimensional matrix S indicated the number of collisions of particles in each cell at each time unit like the case of DLA.

Like it was done in the experiment with DLA, in the case of mixed kinetics the second series of experiments was performed for a more sparse matrix, where at the initial moment single clusters were placed not in each cell, but in a staggered order. Embarcadero Delphi 10.1 was used as a software. Embarcadero Delphi 10.1 expands developers' ability to use a single codebase to rapidly develop applications for any device.

2.3 Results of Simulating the Periodic Reactor

Numerical experiments were carried out on planar matrices of dimensions 5x5, 10x10, 20x20. Figure 3 shows some screenshots illustrating the visualization of calculations both in the case of DLA (N1) and in the case of mixed kinetics (N2). Figures 2, 3 and 4 depict some numerical results for dense matrices, where each point is averaged over ten series of calculations.

Figure 2: Time History of the Numbers of Clusters of Different Orders for DLA Case (Matrix 10x10). The Numbers above the Curves Indicate the Appropriate Orders

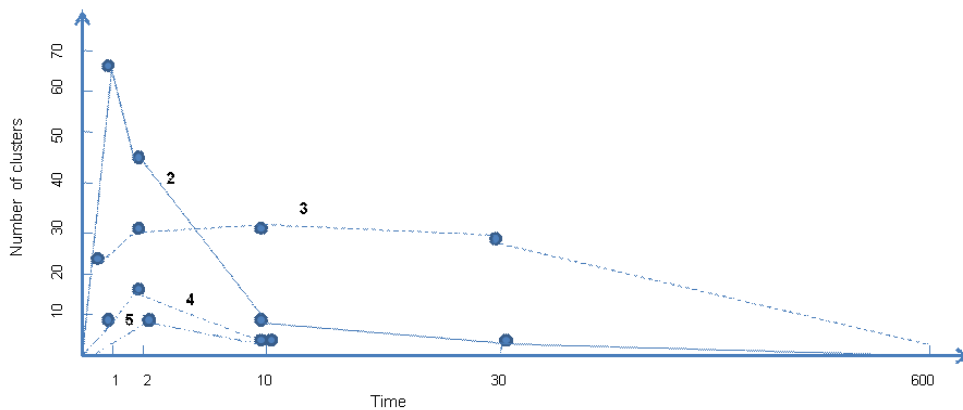

Figure 3: Time History of the Numbers of Collisions of Different Multiplicities for DLA Case (Matrix 10x10). The Numbers above the Curves Indicate the Appropriate Multiplicities

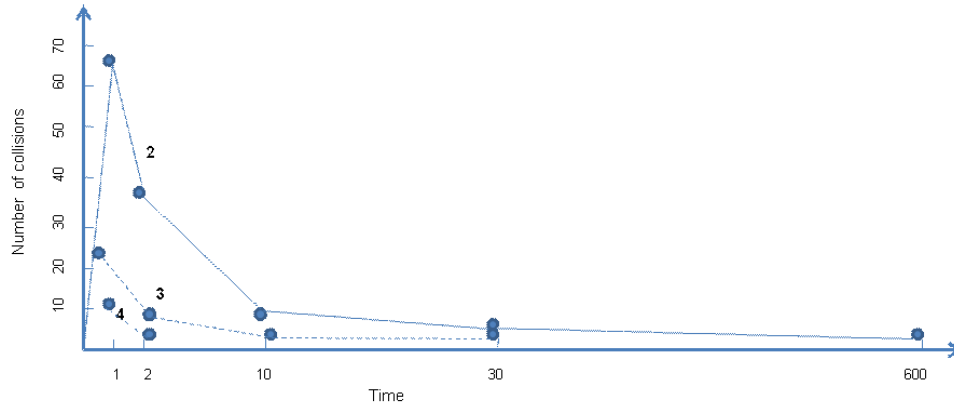
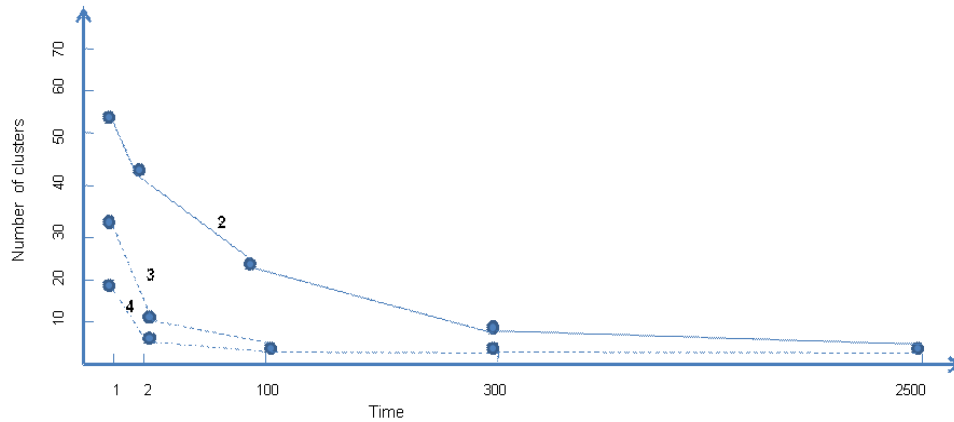

Figure 4: Time History of the Numbers of Clusters of Different Orders for Mixed Kinetics Case (Matrix 10x10). The Numbers above the Curves Indicate the Appropriate Orders

The results of numerical experiments for both DLA and mixed kinetics have shown that the situation with more than five collisions in a common cell is unlikely. In any case, it was not observed in any series of calculations although there were no special restrictions on the number of collisions in one cell.

At the same time, it is easy to see that the total number of collisions of multiplicity greater than two cannot be considered negligible compared to the number of binary collisions, especially at the initial stage of the process. In the first three, and often four, time intervals, the ratio of the number of multiple collisions to the number of binary collisions exceeds 0.25 in practically all series of calculations for dense matrices (Figure 5). This confirms the conclusion that accounting for multiple collisions in dense disperse systems is important (Brenner, 2014). Moreover, it is in the initial stage of the process that the most intensive aggregation takes place. Then the partial density of the system falls, and the rate of aggregation also drops sharply (Figure 4, 6). Comparison between the aggregation rates with DLA and mixed kinetics shows that the aggregation process with mixed kinetics, i.e. when the characteristic times of diffusion and coagulation are comparable in order, is much slower, which is quite expected (Sokolov, Tschulik, Batchelor-McAuley, Jurkschat, Compton, 2015). Since the phenomenon of the decay of clusters in this paper was not considered, the process in all cases ends in the formation of a single cluster. However, in the case of mixed kinetics, the gelation occurs after several thousand time units.

Account of the rate of decay of clusters under this model approach is also possible without a special complication in the calculation. However, even without considering the kinetics of the decay of clusters, this model can be used to estimate the time of stabilization of the fractional composition of the dispersion, since it allows calculating the period of the most intensive aggregation and estimating the average order of clusters at the end of this period.

3.Details of the Algorithm for Aggregation in Flow Tubular Reactors

The used approach is based on the algorithm submitted in the previous work (Brener, Musabekova, Jamankarayeva, 2017). The brief exposition of this algorithm will be given anew, but with adaptation to the case of flow reactor.

In according with DES, the region, in which the diffusion and aggregation processes take place become covered by a fixed spatial lattice. And then the change in the local distribution of the fractional composition (Gambinossi, Mylon, Ferri, 2015) in the cells of the lattice, that is caused by particles drifts and aggregation processes is described. Thus, the kinetically competing processes of diffusion, aggregation, and sedimentation in an external force field if the one exists, can be described from a unified view (Brener, Musabekova, Jamankarayeva, 2017).

3.1. Concept

In order to simulate the random drift of a particle along a lattice, the technique worked out earlier (Brener, Musabekova, Jamankarayeva, 2017) was applied. A random selection of the components of the particle movement in the vertical and horizontal directions was made before each time pace. This choice was made from a given set of possible displacements in a new column and a new row of the matrix. The main parameters of numerical experiment were accepted like ones in previous work (Brener, Musabekova, Jamankarayeva, 2017), but with one principle change. Movement in the horizontal direction on each time unit consisted of two terms, namely: of a fixed displacement with an average axial flow velocity and of a horizontal component of the random drift. This circumstance required some changes in the calculation scheme.

First, it is assumed that displacements of particles trapped in the boundary cells nearby the walls are equal to zero under selection of random drift which leads outside the boundaries of the lattice under consideration.

Second, unlike the algorithm was used to modelling a periodic reactor (Brener, Musabekova, Jamankarayeva, 2017), clusters leaving due to the random drift or mean flow to the left or to the right beyond the tube domain, drop out of further calculations.

3.2. Calculation Scheme for DLA Case

During the calculation, four matrices are formed.

The first matrix A^* simulates the entire lattice with clusters of different orders, obtained in the process of displacements and aggregation at each time unit.

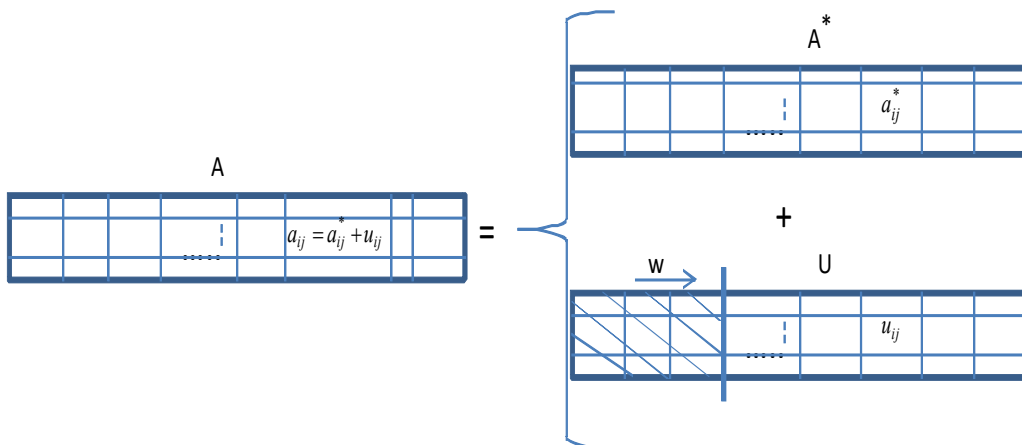
The second matrix U simulates an analogous lattice with clusters that fall into the reactor with a fresh flow that flows into the reactor with a given average horizontal velocity.

The third matrix A , which simulates the situation at the end of the calculation time unit and generates the initial situation for the next unit, is formed as the sum of the two previous matrices: $A=A^*+U$.

The fourth matrix S indicates the number of collisions of particles in each cell at each time unit.

Figure 5 depicts the described procedures. The shaded area in the matrix (first W columns) denotes the domain occupied by the fresh flow during the time unit.

Figure 5: Scheme of the Calculation Procedure

At the initial moment, a cluster of order 1 was placed in each cell. Then random selection of displacements for each particle is made as it was explained above, and further aggregation of the particles is carried out as described above too.

Then the process has repeated at each time step by the same principle. Numerical experiments were carried out on planar matrices of dimensions 4x40, 8x40, 5x20, 4x100, which simulated a flow reactors with the length of 20, 40 and 100 cells and with the width of 4, 5 and 8 cells.

3.3. Calculation Scheme and Main Code for the Case of Mixed Kinetics

During the calculation, five matrices are formed.

The first, second and third matrices A^* , U and A have the same meaning, as in previous section. The fourth matrix S indicates also the number of collisions of particles in each cell at each time unit.

Along with this, a fifth matrix B is formed (Brener, Musabekova, Jamankarayeva, 2017). This three-dimensional array $B(I, J, M)$ serves to identify the previous cell from which the given cluster entered the new cell. To do this, in addition to the two cell indices (I, J) into which the cluster falls on a given time interval, the third index M indicates the label of the cell $((I-1)*N+J)$ in which the cluster was before the start of the drift. Thus, it is possible to identify clusters with the same labels, which, according to the proposed model, should be aggregated. The matrix B can be denote as a aggregation-witness matrix.

For demo purpose the main code used for occurring the numerical experiment reads below (Figure 2). The created algorithm and code provide a sufficiently high calculation speed. For example, the time for calculating the matrix of 4x100 in the case of mixed kinetics to a depth of 100 conventional time units takes about 5 minutes with using a laptop.

```

procedure TForm1.calc3d;
var k,l,u,t,t1,ii,uu:Integer;// description of variables
begin
  for i:=1 to n2+1 do // n2- number of columns in the table
    for j:=1 to n1 do // n1- number of rows in the table
      begin ss[i,j]:=0; // initial data for the collision matrix
        for u:=1 to coln1 do
          begin
            c[i,j,u]:=0; UO_3d[i,j,u]:=0; // initial data for intermediate variables
          end;
        end;
      for i:=1 to n2 do
        for j:=1 to n1 do
          for u:=1 to coln1 do // coln1- the number of internal cells of each table cell
            begin
              if (a[i,j,u]<>0) then // if the cell is not empty
                begin
                  if (i+vg3w[i,j,u]<1) or (i+vg3w[i,j,u]>n2) then begin k:=n2+1; end
                  else k:=i+vg3w[i,j,u]; // check the boundary conditions of the table
                  if j+vv3[i,j,u]<1 then l:=1;
                  if j+vv3[i,j,u]>n1 then l:=n1;
                  if (j+vv3[i,j,u]=1) and (j+vv3[i,j,u]<=n1) then l:=j+vv3[i,j,u];
                  t1:=0; // calculation of labels
                  for t:=1 to coln1 do if b[k,l,t]=((i-1)*n1+j) then t1:=t;
                  if t1<>0 then c[k,l,t1]:=c[k,l,t1]+a[i,j,u];
                  if t1=0 then begin t:=1; while (c[k,l,t]<>0) and (k<>n2+1) do t:=t+1; end;
                  c[k,l,t]:=c[k,l,t]+a[i,j,u]; // calculation of particle moving
                  b[k,l,t]:=(i-1)*n1+j; // b- label matrix
                  ss[k,l]:=ss[k,l]+1; // calculation of collision matrix
                end;
              if (i+vg3[i,j,u]<1) or (i+vg3[i,j,u]>n2) then begin k:=n2+1; end
              else k:=i+vg3[i,j,u]; //there is a U flow calculation
              if j+vv3[i,j,u]<1 then l:=1; // account for boundary conditions
              if j+vv3[i,j,u]>n1 then l:=n1;
              if (j+vv3[i,j,u]=1) and (j+vv3[i,j,u]<=n1) then l:=j+vv3[i,j,u];
              UO_3d[k,l,u]:=UO_3d[k,l,u]+U_3d[i,j,u];
            end;
          i:=n2+1; // coordinate of the right boundary
        for j:=1 to n1 do
          c[i,j,1]:=c[i,j,1]+a[i,j,1]; // calculation of particles at the right boundary
        end;
      end;
    end;
  end;
end;

```


3.4. Results of Simulation

Figures 6, 7, 8 and 9 depict some numerical results for matrices, where each point is averaged over ten series of calculations. As a conventional unit of time in the simulation process, the calculation step is used. Clusters of higher than order 5 were not observed practically, so they are not depicted on the graphs.

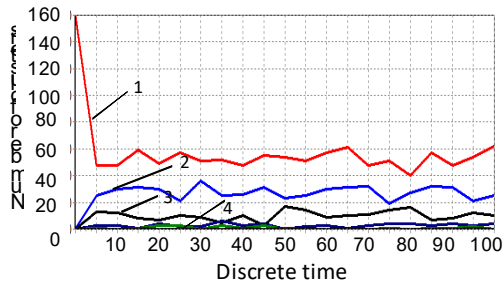

Figure 6: Time History of the Numbers of Clusters of Different Orders for $w=2$, Table 4×40 . Experiment of the DLA Case
Cluster orders: 1-first, 2-second, 3-third, 4-fourth

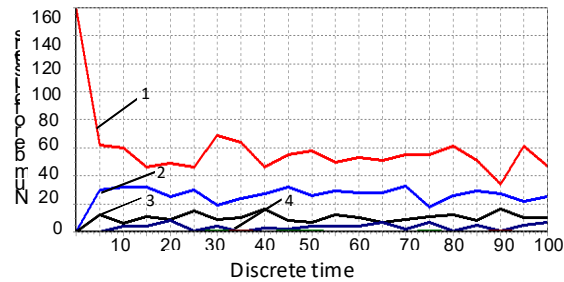

Figure 7: Time History of the Numbers of Clusters of Different Orders for $w=8$, table 4×40 . Experiment of the DLA Case
Cluster orders: 1-first, 2-second, 3-third, 4-fourth

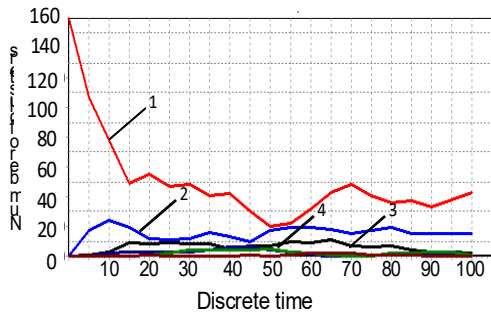

Figure 8: Time History of the Numbers of Clusters of Different Orders for $w=2$, Table 4×40 . Experiment of the Mixed Kinetics Case
Cluster orders: 1-first, 2-second, 3-third, 4-fourth

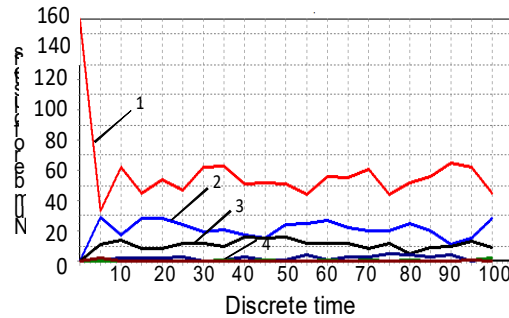

Figure 9: Time History of the Numbers of Clusters of Different Orders for $w=8$, Table 4×40 . Experiment of the Mixed Kinetics Case
Cluster orders: 1-first, 2-second, 3-third, 4-fourth

The results of numerical experiments have shown that sharp change in the distribution of clusters in orders occurs during several initial time units after the start of the process, and then the fraction composition leaves practically stable. This observation is correct both for DLA and mixed kinetics cases. However, the drop of the concentration of 1-order clusters in the initial period is sharper for DLA case, and that is easy to explain, of course. At the same time, in the case of mixed kinetics, a more uniform fractional composition is established. Uniformity also improved with increasing average velocity of the flow.

However, the average order of clusters is set at a lower level especially in the case of mixing kinetics. Hence, it can be concluded that the average flow through the reactor can serve as a control parameter not only for achieving a certain performance, but also in order to stabilize the required fractional composition. Like it was observed for periodic reactor model (Brenner, Musabekova, Jamankarayeva, 2017), numerical experiments for flow reactor confirmed that total number of collisions of multiplicity greater than two cannot be accepted as negligible compared to the number of binary collisions. It is especially correct at the initial stage of the process.

Of course, the above results illustrate only the possibilities of the proposed mathematical tool, and their further verification and discussion are necessary in comparison with other methods and experimental data.

4. Conclusions

Specific comments and conclusions are given at the end of the previous section 3 when discussing the results of numerical experiment. The general conclusion from the results of the research is that an algorithmic approach based on the DES paradigm can be used quite effectively for calculating the kinetics of aggregation in heterogeneous systems both for periodic and for flow reactors. The created mathematical tool allows numerically solving the problem linked to accounting the impact of many-particles collisions, and it gives possibility for describing both a diffusion-limited kinetics of aggregation and the competition of different kinetic mechanisms taking place on different characteristic diffusion, kinetic and flowing times.

Simulation and numerical experiments confirmed that the contribution of multi-particle collisions of clusters to the kinetics of aggregation is noticeable not only in periodic reactors but this phenomenon in flow disperse systems is even more significant. Obviously, the intensity of multi-particle collisions will increase with increasing turbulence level of the flow.

The complexity of implementing the approach proposed in this paper does not increase significantly when taking into account the noted phenomena. Certainly, it is necessary to have reliable experimentally established values of the control parameters for the effective use of the new approach. Apparently, it needs also a lot of work in developing a methodology of calculation convenient for engineering practice on the basis of the submitted approach.

5. Sources

ANDREASSEN, J. P., "Formation Mechanism and Morphology in Precipitation of Vaterite - Nano-Aggregation or Crystal Growth?", *Journal of Crystal Growth*, 274(1), 2005, 256-264. doi:10.1016/j.jcrysgro.2004.09.090.

BOER, G. B. J. - HOEDEMAKERS, G. F. M. - THOENES, D., "Coagulation in Turbulent Flow", *Part II. Chemical Engineering Research and Design*, 67, 1989, 308-315.

BRENER, A. M. - BOLGOV, N. P. - SOKOLOV, N. M. - TARAT, E. Ya, "Application of Methods of Grid Statistics in Describing Liquid Distribution on Stacked Shelf Packing", *Theoretical Foundations of Chemical Engineering*, 15(1), 1981, 62-67.

BRENER, A. M., "Model of Many-Particle Aggregation in Dense Particle Systems", *Chemical Engineering Transactions*, 38, 2014, 145-150.

BRENER, A. M. - MUSABEKOVA, L. M. - JAMANKARAYEVA, M. A., "Stochastic Lattice Model of Aggregation in Heterogeneous Disperse Media", *Chemical Engineering Transactions*, 60, 2017, 70-84.

CHEN, H. - LIN, L. - LI, H. - LI, J. - LIN, J. M., "Aggregation-Induced Structure Transition of Protein-Stabilized Zinc/Copper Nanoclusters for Amplified Chemiluminescence", *ACS Nano*, 9(2), 2015, 2173-2183.

CHOWDHURY, I. - MANSUKHANI, N. D. - GUINEY, L. M. - HERSAM, M. C. - BOUCHARD, D., "Aggregation and Stability of Reduced Graphene Oxide: Complex Roles of Divalent Cations, pH, and Natural Organic Matter", *Environmental Science & Technology*, 49(18), 2015, 10886-10893.

CLEMMER, D. E. - JARROLD, M. F., "Ion Mobility Measurements and Their Applications to Clusters and Biomolecules", *Journal of Mass Spectrometry*, 32(6), 1997, 577-592, doi:10.1002/(SICI)1096-9888(199706)32:6.

CONWAY, J. R. - ADELEYE, A. S. - GARDEA-TORRESDEY, J. - KELLER, A. A., "Aggregation, Dissolution, and Transformation of Copper Nanoparticles in Natural Waters", *Environmental Science & Technology*, 49(5), 2015, 2749-2756.

GAMBINOSSI, F. - MYLON, S. E. - FERRI, J. K., "Aggregation Kinetics and Colloidal Stability of Functionalized Nanoparticles", *Advances in Colloid and Interface Science*, 222, 2015, 332-349. doi: 10.1016/j.cis.2014.07.015.

KAZENOVA, A. - BRENER, A. - GOLUBEV, V. - KENZHALIEVA, G., "Modelling the Formation of Particulate Composition in Aggregating Disperse Media with Account of the Clusters Age Aspect", *Chemical Engineering Transactions*, 57, 2017, 835-840.

KÉBAILI, N. - BENREZZAK, S. - CAHUZAC, P. - MASSON, A. - BRÉCHIGNAC, C., "Diffusion of Silver Nanoparticles on Carbonaceous Materials", Cluster mobility as a probe for surface characterization. *The European Physical Journal D*, 52(1-3). 2009, 115-118. doi: 10.1140/epjd/e2009-00067-y.

KRAPIVSKY, P. L., "Aggregation Processes With n-particle Elementary Reactions", *Journal of Physics A: Mathematical and General*, 24, 1991, 4697-4703. doi: 10.1088/0305-4470/24/19/028.

LIN, M. Y. - LINDSAY, H. M. - WEITZ, D. A. - KLEIN, R. C. B. R. - BALL, R. C. - MEAKIN, P., "Universal Diffusion-Limited Colloid Aggregation", *Journal of Physics: Condensed Matter*, 2(13), 1990, 3093.

MARKUS, A. A. - PARSONS, J. R. - ROEX, E. W. M. - DE VOOGT, P. - LAANE, R. W. P. M., "Modeling Aggregation and Sedimentation of Nanoparticles in the Aquatic Environment", *Science of the Total Environment*, 506, 2015, 323-329. doi: 10.1016/j.scitotenv.2014.11.056.

MEAKIN, P., "Formation of Fractal Clusters and Networks by Irreversible Diffusion-Limited Aggregation", *Physical Review Letters*, 51(13), 1983, 1119-1122.

MORGANTI, P. - DEL CIOTTO, P. - STOLLER, M. - CHIANESE, A., "Antibacterial and Anti-Inflammatory Green Nanocomposites", *Chemical Engineering Transactions*, 47, 2016, 61-66. doi: 10.3303/CET1647011.

PNUELI, D. - GUTFINGER, C. - FICHMAN, M., "A turbulent-Brownian Model for Aerosol Coagulation", *Aerosol Science and Technology*, 14(2), 1991, 201-209.

SOKOLOV, S. V. - TSCHULIK, K. - BATCHELOR-MCAULEY, C. - JURKSCHAT, K. - COMPTON, R. G., "Reversible or not? Distinguishing Agglomeration and Aggregation at the Nanoscale", *Analytical Chemistry*, 87(19), 2015, 10033-10039. doi: 10.1021/acs.analchem.5b02639

TAMMET, H., "Size and Mobility of Nanometer Particles, Clusters and Ions", *Journal of Aerosol Science*, 26(3), 1995, 459-475. doi: 10.1016/0021-8502(94)00121-E

WAITE, T. D. - CLEAVE, J. K. - BEATTIE, J. K., "Aggregation Kinetics and Fractal Structure of γ -alumina Assemblages", *Journal of Colloid and Interface Science*, 241(2), 2001, 333-339.

WANG, B. - YOON, B. - KÖNIG, M. - FUKAMORI, Y. - ESCH, F. - HEIZ, U. - LANDMAN, U., "Size-Selected Monodisperse Nanoclusters on Supported Graphene: Bonding, Isomerism, and Mobility", *Nano Letters*, 12(11), 2012, 5907-5912. doi: 10.1021/nl303319f

WATTIS, J. A., "An Introduction to Mathematical Models of Coagulation-Fragmentation Processes: a Discrete Deterministic Mean-Field Approach", *Physica D: Nonlinear Phenomena*, 222(1), 2006, 1-20.

WILLAIME, F. - FU, C. C. - MARINICA, M. C. - DALLA TORRE, J., "Stability and Mobility of Self-Interstitials and Small Interstitial Clusters in α -iron: ab Initio and Empirical Potential Calculations", *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research. Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms*, 228(1), 2005, 92-99.

ZATEVAKHIN, M. A. - IGNATYEV, A. A. - GOVORKOVA, V. A., "Numerical Simulation of Brownian Coagulation under Turbulent Mixing Conditions", *Izvestiya. Atmospheric and Oceanic Physics*, 51(2), 2015, 148-155.

ZEIGLER, B. P. - PRAEHOFER, H. - KIM, T. G., "Theory of Modeling and Simulation: Integrating Discrete Event and Continuous Complex Dynamic Systems", *Academic Press*, San Diego 2000, CA, USA. doi:10.1002/rnc.610

ZEIGLER, B. P. - SARJOUGHIAN, H. S., "Guide to Modelling and Simulation of Systems of Systems (Simulation Foundations, Methods and Applications)", *Springer-Verlag*, London 2012, UK.

ZHOU, X. H. - HUANG, B. C. - ZHOU, T. - LIU, Y. C. - SHI, H. C., "Aggregation Behavior of Engineered Nanoparticles and Their Impact on Activated Sludge in Wastewater Treatment", *Chemosphere*, 119, 2015, 568-576. doi: 10.1016/j.

HUKUK

TÜRK İŞ HUKUKUNDA MEVSİMLİK İŞÇİLERİN HAKLARI VE YARGITAY UYGULAMASI

Prof. Dr. Mehmet Müjdat ŞAKAR¹

Özet

Çalışmanın sadece yılın belirli bir döneminde sürdürüldüğü işler, mevsimlik işlerdir. Türk İş Hukukunda mevsimlik işçilerin hakları konusundaki kurallar dağınık ve yetersizdir. Konu, kanunlardaki birkaç düzenleme dışında yüksek mahkemenin kararları ile şekillenmiştir. Yargıtay'a göre, mevsim bitimi ile askıya alınan iş sözleşmesi, tarafların fesih iradesi yok ise, feshedilmiş olmaz. Ertesi yıl mevsim başında işe alınmayan işçinin iş sözleşmesi işveren tarafından feshedilmiş sayılır. İşçi mevsimlik işlerde çalışmış ise; mevsimlik çalıştığı sürelerin dikkate alınarak ve bu sürelere göre kıdem tazminatının ödenmesi gerekir. Mevsimlik işçi İş Kanunu md. 18-21'deki iş güvencesinden de yararlanabilir. Mevsimlik işçinin sendikaya üye olma hakkı vardır. Buna karşılık, yıllık ücretli izin hakkı ve ücretli hafta tatili hakkı tanınmamıştır. Mevsimlik işte çalışan işçilerin işten çıkarılmaları halinde toplu işçi çıkarmaya ilişkin hükümler uygulanmaz.

Anahtar kelimeler: Mevsimlik İş, Mevsimlik İşçi, Mevsimlik İşyeri.

1. Giriş

Türk İş Hukukunda “**mevsimlik iş**”in tanımı olmadığı gibi, mevsimlik işlere uygulanacak kurallar da 4857 sayılı İş Kanunu'nda derli toplu ve yeterli bir şekilde yer almamaktadır. Bu bildirin konusu bu konudaki dağınıklık ve boşluğa dikkat çekerek, mevcut düzenlemelerde mevsimlik işçilerin haklarını incelemektir.

Mevsimlik işçilerin haklarını ele almadan önce, bu hakların anlaşılabilmesi için bazı temel bilgilerden söz etmeliyiz. **İş Hukuku, işçi, işveren ve devlet arasındaki üçlü ilişkiyi düzenleyen bir hukuk dalıdır.** İşçiyi korumak ve çalışma barışını sağlamak için işverene ve devlete getirilen yükümlülükler, işçinin ve işçi örgütlerinin uyması gereken davranış biçimleri ve işçi hakları bu hukuk dalının konusunu oluşturur. İş Hukuku, kendine has uygulama alanı, kaynakları ve tekniği olan bağımsız bir hukuk dalıdır.

İş Hukukunun amacı işçinin korunmasıdır İş hukukunun ortaya çıkış gerekçesi, Borçlar Hukukunun **sözleşme özgürlüğü** ilkesiyle, işçinin korunmasının mümkün olmamasıdır. Ekonomik açıdan zayıf olan ve ücret gelirinden başka geliri bulunmadığı kabul edilen işçinin, hukukî ve iktisadî açıdan bağımlı olduğu işveren karşısında korunması, sosyal düzenin ve çalışma barışının sağlanması için şarttır. Bu sebeple İş Hukukunda, özellikle işverenin sözleşme özgürlüğü sınırlanır.

Bireysel İş Hukukunu düzenleyen temel kanunlar; 2003 tarihli ve 4857 sayılı **İş Kanunu**, 1967 tarihli ve 854 sayılı **Deniz İş Kanunu** ve 1952 tarihli ve 5953 sayılı Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştıranlar Arasındaki Münasebetlerin Tazimi Hakkında Kanun (öğreti ve uygulamadaki kısa adıyla “**Basın İş Kanunu**”) dur.

Bir iş sözleşmesine dayanarak çalışan gerçek kişiye “işçi” denir (İş K. md. 2/I) “İş sözleşmesi, bir tarafın (işçi) **bağımlı** olarak iş görmeyi, diğer tarafın (işveren) da **ücret** ödemeyi üstlenmesinden oluşan sözleşmedir” (İş K. md. 8/I). Yani, iş sözleşmesi:

1- İş,

2- Ücret,

3- Bağımlılık unsurlarından oluşmaktadır. İş sözleşmesini, konusu iş görme olan ve karşılığında ücret ödenen istisna (eser), vekâlet gibi başka sözleşmelerden ayırıcı unsur “**bağımlılık**”tır.

İş sözleşmesi yapılırken, ne zaman sona ereceği kararlaştırılmamışsa, “**süresi belirsiz iş sözleşmesi**” söz konusudur. Taraflar sözleşmenin ne zaman sona ereceğini herhangi bir şekilde belirlemişlerse,

¹ T.C. Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Başkanı ve İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukuku Anabilimdalı Başkanı, msakar@marmara.edu.tr.

bu sözleşmeye “**süresi belirli iş sözleşmesi**” denir. Ayırımın önemi, özellikle bu sözleşmelerin sona ermesi veya feshinde uygulanacak kuralların farklı olmasında kendini gösterir. Hemen belirtelim ki, süresi belirli iş sözleşmesiyle çalışmak işçi aleyhine, işveren lehine sonuçlar doğurmaktadır. Meselâ; sürenin bitimiyle kendiliğinden sona eren belirli süreli bir iş sözleşmesinde, işçinin ihbar ve kıdem tazminatı hakkı yoktur. Süresi belirli iş sözleşmeleriyle çalışan işçiler iş güvencesi (işe iade) hükümlerinden (İş K. md. 18-21) yararlanamazlar.

Çalışmanın sadece yılın belirli bir döneminde sürdürüldüğü veya tüm yıl boyunca çalışılmakla birlikte çalışmanın yılın belirli dönemlerinde yoğunlaştığı işyerlerinde yapılan işler, Yargıtay’ca **mevsimlik iş** olarak tanımlanmaktadır (YARGITAY 9. HUKUK DAİRESİ, 18.01.2010, E. 2008/14577, K. 2010/294, Legalbank).

Söz konusu dönemler işin niteliğine göre uzun veya kısa olabilir. Her zaman aynı miktarda işçi çalıştırmaya elverişli olmayan ve işyerinde yürütülen faaliyetin niteliğine göre işçilerin her yıl belirli sürelerde yoğun olarak çalıştıkları ve fakat yılın diğer döneminde işçilerin iş sözleşmelerinin ertesi yılın faaliyet dönemi başına kadar ara vermeyi gerektiren işler mevsimlik iş olarak değerlendirilebilir (Bkz. Akı, 2000:250).

2. İş Kanunu’ndaki Düzenlemeler

Çalışmanın sadece yılın belirli bir döneminde sürdürüldüğü veya tüm yıl boyunca çalışılmakla birlikte Alman hukukunda olduğu gibi, Türk hukukunda da “**mevsimlik işler**” in tek başına değil, kampanya işleri ile birlikte, “**mevsim ve kampanya işleri**” biçiminde kullanıldığına işaret edilmelidir (Taşkent, 2010:227). Nitekim İş Kanunu’nun “Toplu İşçi Çıkarma” başlıklı 29. maddesinde “mevsim ve kampanya işlerinde çalışan işçiler”den; yıllık ücretli izin hakkının düzenlendiği 53. maddesinde de “mevsimlik veya kampanya işlerinde çalışanlar”dan söz edildiği görülmektedir.

İşyeri mevsimlik çalışan bir işyeri ise, işçi de mevsimlik işçidir. Ancak, bir işin mevsimlik iş sayılması için, işyerinin mevsimlik işyeri olması zorunlu değildir. İşyerinde bütün bir yıl çalışılıyor, ancak mevsime bağlı olarak faaliyet yılın belli bir döneminde artıyorsa, işyeri mevsimlik bir işyeri değildir. Fakat sırf bu işleri görmek için işçi alınmıyorsa, belli bir dönem için alınan işçi mevsimlik işçidir (Taşkent, 2010:227).

Kampanya işleri ise, yılda ancak birkaç ay çalışılan işyerlerinde yapılan işlerdir. Özellikle, bir ürünün çabucak toplanmasının veya işlenmesinin zorunlu olduğu durumlarda kampanya işlerinden söz edilir (Taşkent, 2010:227).

Mevsimlik işlere bağlı çalışma ilişkileri, özel sektörde olduğu kadar kamu sektöründe de görülmektedir. Mevsimlik işler, genellikle mevsime bağlı olarak turizm sektöründe konaklama ve eğlence yerleri ile yapılan işin gereği olarak tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık işkollarında görülmektedir. Benzer şekilde kara taşımacılığında ve karayollarında kış mevsimine bağlı olarak kar temizleme işleri mevsimlik iş olarak yapılmaktadır (Kar, 2006:70; Büyükbirer, 2010:60).

Mevsimlik işler konusunda İş Kanunu’nda derli toplu bir düzenleme yoktur. Sadece bazı maddeler ve ayrıca iş hukukuna ilişkin bazı kanunlarda mevsimlik işlere de değinilmiştir:

- 4857 sayılı İş Kanunu’nun “**Toplu İşçi Çıkarma**” başlıklı 29. maddesinde “*mevsim ve kampanya işlerinde çalışan işçilerin işten çıkarılmaları hakkında, işten çıkarma bu işlerin niteliğine bağlı olarak yapıyorsa, toplu işçi çıkarmaya ilişkin hükümlerin uygulanmayacağı*”,

- 4857 sayılı İş Kanunu’nun “**Yıllık Ücretli İzin Hakkı ve İzin Süreleri**” başlıklı 53. maddesinde “*niteliklerinden ötürü bir yıldan az süren mevsimlik veya kampanya işlerinde çalışanlara bu Kanun’un yıllık ücretli izinlere ilişkin hükümleri uygulanmayacağı*”,

- 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu’nun “**Toplu İş Sözleşmelerinin Süresi ve Bitimi**” başlıklı 35/3. maddesinde “*faaliyetleri bir yıldan az süren işlerde uygulanmak üzere, toplu iş sözleşmelerinin süresinin bir yıldan az olabileceği*” kurallarına yer verilmiştir.

Yargıtay ise, mevsimlik işlere ilişkin sorunları çeşitli kararlarında formüle etmiştir (Örnek olarak Bkz. YARGITAY 9. HD, 18.01.2010, E. 2008/14577, K. 2010/294, Legalbank).

Takım sözleşmesi, bir işçi grubunu (takımı) temsilen, işlerinden birinin “**takım kılavuzu**” sıfatıyla işverenle yaptığı ve **yazılı** yapılmadıkça geçerli olmayan bir iş sözleşmesi türüdür (bkz. İş K. md. 16). Uygulamada pek fazla kullanılmayan takım sözleşmesine, daha çok inşaat işlerinde ve mevsimlik işlerde rastlanır.

Geçici iş ilişkisi konusunu düzenleyen İş Kanunu md. 7 gereğince, Türkiye İş Kurumu’nca izin verilen özel istihdam bürosunun bir işverenle geçici işçi sağlama sözleşmesi yaparak bir işçisini geçici

olarak bu işverene devri, maddede sayılan hâllerde en fazla dört ay süreyle kurulabilirken, mevsimlik tarım işlerinde, süre sınırı olmaksızın kurulabilir.

3. Mevsimlik İş Sözleşmelerinin Süresi

Mevsimlik iş sözleşmeleri belirsiz ya da belirli süreli yapılabilir. Mevsime tabi olarak yapılan işlerde, belirsiz süreli iş sözleşmesiyle çalışan işçi hizmet edimini, ancak iş mevsiminde ifa etmekle yükümlüdür. Yargıtay kararlarına göre, mevsimlik çalışmanın sona ermesi nedeniyle işyerinden ayrılmak zorunda kalan, fakat iş sözleşmesi bozulmamış olan işçi, ertesi mevsim başına kadar işverene hizmet etmek, işveren de ona ücret ödemek zorunda değildir. Bir başka anlatımla, işçi ve işverenin iş sözleşmesinden doğan temel borçları bir sonraki mevsim başına kadar askıya alınmaktadır. Askı döneminde, işçinin iş görme, işverenin ise ücret ödeme borcu ortadan kalkmakta, ancak işçinin sadakat ve kısmen işyerindeki kurallara uyma talimat borçları, işverenin ise gözetme borcu ve eşit işlem borçları devam etmektedir. İşçi mevsim başında işbaşı yapınca, tarafların askıda olan temel borçları yeniden aktif hale gelmektedir (Bkz. Şakar, 2018:246; Büyüktarakçı 2010:67).

Mevsim sona ermiş olmasına rağmen, iş sözleşmesi bozulmamış olduğu için yeni mevsim başında tarafların tekrar sözleşme yapmalarına gerek kalmaksızın işçinin iş görme edimini ifa, işverenin de işçisine iş verme ve ücret ödeme borçları yeniden yürürlük kazanacaktır.

Yeni çalışma mevsiminin başlamasına rağmen iş sözleşmesinin askı halinin devamı yönünde işçi ile işveren açık veya örtülü bir anlaşmayı yapmalarına yasal bir engel bulunmamaktadır.

Orman işletmelerinde 50.000'e yakın mevsimlik işçinin durumu ile ilgili verdiği kararda Yargıtay şu ifadelerle yer vermiştir: Bilirkişilerin tespit ettiği gibi bazı işyerlerinde beş yıl ara verdikten sonra işbaşı yaptırılan mevsimlik işçiler mevcut olduğu gibi yirmi yıl önce hizmet akdi askıya alındığı halde işbaşı yaptırılmayan ve sendika üyeliği devam eden işçiler mevcuttur. Tüm bu verilen ve bundan sonra gelecek bu tür davalarda uygulanmak üzere bir ölçüt konulması zorunluluğu vardır. Bu ölçütün konulmasında açık ve örtülü askı süresinin uzatılması, objektif iyi niyet kuralları, daha önce Yargıtay'ca hizmet akdi ile ilgili kıstaslar ve Alman Federal Mahkemesi'nin uygulamaları göz önünde bulundurularak, tarafların açık rızaları ile uygulanan askı süresinden sonra iki askı süresi daha geçtikten sonra toplam üç askı süresi sonunda işçi işbaşı yaptırılmamış ise üçüncü askı süresinin sonundaki mevsim başında işbaşı yaptırılmayan veya açık anlaşma ile askı süresi uzatılmayan işçinin askı süresinin ve hizmet akdinin sona erdiğinin kabulü gerekir. Daire çoğunluğumuzun vardığı bu sonuç bu tür benzer davalarda uygulanması yönünden doğru bulunmuştur (YARGITAY 9. HUKUK DAİRESİ, 15.09.2006, E. 2006/21611 K.2006/22886).

Mevsimlik iş sözleşmeleri 4857 sayılı İş Kanunu'nun 11. maddesindeki hükümlere uygun olarak, belirsiz süreli olarak yapılabileceği gibi belirli süreli olarak da kurulabilir. Tek bir mevsim için yapılmış belirli süreli sözleşmesi, mevsimin bitimi ile kendiliğinden sona erer ve bu durumda işçi ihbar ve kıdem tazminatına hak kazanamaz.

Buna karşılık, işçi ile işveren arasında mevsimlik bir işte belirli süreli iş sözleşmesi yapılmış ve izleyen yıllarda da zincirleme mevsimlik iş sözleşmelerle çalışılmışsa iş sözleşmesi 4857 sayılı İş Kanunu'nun 11/son maddesi uyarınca belirsiz süreli nitelik kazanacaktır.

Mevsimlik iş sözleşmeleri tarafların karşılıklı anlaşmasıyla, belirli süreli yapılmışsa sürenin sona ermesi ile işçinin ölümü ile iş sözleşmesinin süresinin sona ermesinden önce feshi ihbarla sona erer. Mevsim bitimi ile askıya alınan iş sözleşmesi, tarafların fesih iradesi yok ise, feshedilmiş olmaz. Belirsiz süreli sözleşme ile işe alınan ve mevsimin sona ermesi nedeniyle işyerinden ayrılan bu işçilerin iş sözleşmeleri kendiliğinden sona ermez, fakat ertesi yılın iş sezonunun başına kadar askıda kalır. **Ertesi yıl mevsim başında işe alınmayan işçinin iş sözleşmesi işveren tarafından feshedilmiş sayılır** (YARGITAY 9. HUKUK DAİRESİ, 18.04.2006, E. 2006/4823, K. 2006/10605, Legalbank). Fakat davet edildiği halde işbaşı yapmayan işçinin iş sözleşmesi devamsızlık nedeniyle işveren tarafından haklı nedenle feshedilmiş veya işçi tarafından bozulmuş sayılmaktadır.

Mevsim ve kampanya işleri, işçilerin hak kayıplarına uğramaması ve istismarın önlenmesi bakımından yargının daha çok dikkatli olması gereken işlerdir. Mevsimlik iş, niteliğine göre uzun veya kısa olabilir. Ancak, **bir dönemin en çok altı ay sürebileceği kabul edilmelidir** (Taşkent, 2010:238). Dolayısıyla, bir çalışma yılda dokuz veya on ay sürüyorsa, mevsimlik işten veya işçiden söz edilemez. Böyle bir durumda ya sözleşme belirli süreli ya da aralıklı çalışma söz konusudur. Aralıklı çalışma yapıldığında kural olarak sözleşmenin belirsiz süreli olduğu; tarafların iş sözleşmesini çalışılmayan süre için askıya almış oldukları kabul edilebilir (Taşkent, 2010:238).

Mevsimlik iş sözleşmeleri belirli süreli olarak da kurulabilir. Tek bir mevsim için yapılmış belirli süreli iş sözleşmesi, mevsimin bitimi ile kendiliğinden sona erer ve bu durumda işçi ihbar ve kıdem tazminatına hak kazanamaz. Ancak, belirli süreli iş sözleşmesinin yapılması için **"esaslı nedenlerin"**

bulunması gerekir. Taraflar iş sözleşmesini belirli süreye bağladıklarında, hâkim, objektif ve esaslı koşulların var olup olmadığını incelemelidir. Mevsimlik de olsa süreklilik arz eden işte davacının belirli süreli iş sözleşmesi ile çalıştırılmasını gerektiren objektif haklı bir neden olmalıdır (YARGITAY 9. HUKUK DAİRESİ, 27.03.2006, E. 5607, K. 7870, Legalbank).

4. Mevsimlik İşçinin Kıdem Tazminatı

İşçi mevsimlik işlerde çalışmış ise; mevsimlik çalıştığı sürelerin dikkate alınarak ve bu sürelerle göre kıdem tazminatının ödenmesi gerekir. Başka bir anlatımla, işçinin askıda geçen süresi, fiilen çalışma olgusunu taşımadığından kıdemden sayılmayacaktır (Bkz. Büyüktarakçı, 2010:120).

İş sözleşmesinin askıda olması, işçinin askı süresi içinde başka bir işverenin emrinde çalışmasına engel değildir. Çünkü işverenin işçisine ücret ödeme borcu, işçinin de iş görme borcu askı süresince yerine getirilmediği için, işçi mevsimlik işe tekrar başlayana kadar, başka bir işverenin İş Kanunu kapsamına giren işyerinde çalışabilir. Bu durumda, mevsimlik iş, bir tür yıl bazında kısmi süreli iş özelliğini taşıyacaktır. Ancak işveren farklı olduğunda, işçinin askı dönemine rastlayan kıdemi, mevsimlik olarak çalıştığı işyerindeki kıdemine eklenmez. Eğer mevsimlik işçi, askı süresince aynı işverenin diğer bir işinde çalıştırılıyorsa, o zaman kıdemi birleştirilecektir (Bkz. Çelik - Caniklioğlu - Canbolat, 2017:614).

Somut olayda, davacı otel işyerinde mutfakta gözlemci olarak 2003-2009 yılları arasında çalışmıştır. Tanık beyanlarına göre otel sezonluk olarak faaliyette bulunmaktadır. SGK kayıtları da bu durumu doğrulamaktadır. Şahsi dosyasına göre 02.11.2009 tarihinde sezon faaliyetinin sona ermesi nedeniyle 2010 sezon başına kadar davacının iş akdinin askıya alındığı ve sezon başladığında çağrılacağı davacıya bildirilmek istendiği ancak davacının bu belgeyi tebliğ almak istememesi üzerine bu husus noter vasıtasıyla gönderilen 05.11.2009 tarihli ihtarname ile davacıya bildirilmiştir. Geçmiş yıllarda da bu şekilde askıya almalar mevcuttur. Sigorta kayıtlarına göre davacının çalışması her yıl Mart-Nisan aylarında başlamış Kasım ayı itibariye sona ermiştir. Davacının iş sözleşmesi 05.11.2009'da askıya alınmış olup, davacı 2010 yılı sezonunda çağrılmayı beklemeden 10.11.2009 tarihinde bu davayı açmıştır. İşyeri kayıtlarına göre sezon her yıl Mart sonu Nisan başı itibariyle başlamaktadır. Davacının iş sözleşmesi işveren tarafından değil davacı işçi tarafından bu dava açılmak suretiyle eylemli olarak feshedilmiştir. Mahkemece davacının ihbar ve kıdem tazminatı isteklerinin reddi gerekirken kabulü bozmayı gerektirmiştir. (YARGITAY 9. HUKUK DAİRESİ, 11.02.2014. E. 2011/54911 K. 2014/3976).

5. Mevsimlik İşçinin İş Güvencesi

Mevsimlik iş sözleşmesi ile çalışan işçiler, İş Kanunu'nun 18. vd. maddelerinde düzenlenen feshin geçerli sebebe dayandırılması, sözleşmenin feshinde usul, fesih bildirimine itiraz ve usulü ile geçersiz sebeple yapılan feshin sonuçları hükümlerinden yararlanırlar. (Bkz. Çelik - Caniklioğlu - Canbolat, 2017: 458). Buna göre mevsimlik işçinin, belirsiz süreli iş sözleşmesi ile çalışması, işyerindeki kıdeminin 6 aydan fazla olması, işveren vekili olmaması ve işyerinde 30 ve daha fazla işçi çalışması halinde, iş güvencesi olarak belirtilen bu hükümlerden yararlanacaktır. İşveren mevsimlik işçinin iş sözleşmesini, ister fiilen çalışılan dönem olsun, ister askıdaki dönemde olsun, geçerli neden olmadan feshedemeyecektir. Bir başka anlatımla işveren fesih bildirimini yazılı olarak yapmak ve geçerli fesih nedenini açıkça belirtmek zorundadır.

Belirtmek gerekir ki işçinin, mevsimlik işte mevsim bitiminde iş sözleşmesinin askıya alınması nedeni ile feshin geçersizliğini ve işe iade isteme imkânı bulunmamaktadır. Zira iş sözleşmesi feshedilmiş, yeni mevsim başına kadar askıya alınmıştır. Bu olguyu, İş Kanunu'nun 29/7. maddesindeki düzenleme de doğrulamaktadır. Maddeye göre, mevsim sonu toplu işten çıkarmada, toplu işçi çıkarmaya ilişkin hükümler uygulanmaz hükmü, iş sözleşmesinin feshedilmediği gerekçesine dayanmaktadır (Bkz. Büyüktarakçı, 2010:87).

6. Mevsimlik İşçinin Yıllık Ücretli İzin Hakkı

Mevsimlik işçi yıllık ücretli izin hakkından yararlanamaz. İş Kanunu'nun 53/3 maddesi uyarınca, mevsimlik işlerde yıllık ücretli izinlere ilişkin hükümler uygulanmaz. Bir başka anlatımla, mevsimlik işçi, İş Kanunu'nun yıllık ücretli izin hükümlerine dayanarak, yıllık ücretli izin kullanma veya buna dayanarak ücret alacağı isteminde bulunamaz. Hemen belirtmek gerekir ki, İş Kanunu md. 53/3'deki kural, nispi emredici kural olup, işçi lehine bireysel iş sözleşmesi ya da Toplu İş Sözleşmesi ile yıllık ücretli izne ilişkin hükümler düzenlenebilir. Bu durumda sözleşmede yer alan izinle ilgili hükümler uygulanacaktır (Bkz. Büyüktarakçı, 2010:60).

Diğer taraftan, bir işyerinde mevsimlik olarak çalıştırılan işçi, mevsim bitiminde mevsimlik iş dışında işverenin diğer işyerlerinde askı süresi içinde çalıştırılıyorsa, burada devamlı bir çalışma olgusu olduğundan, işçinin yıllık ücretli izin hükümlerinden yararlandırılması gerekir. Aynı işverene ait yazlık

ve kıışık tesislerde sezonluk işlerde fakat tam yıl çalışan işçiler de, İş Kanunu'nun 53/3. ve Yıllık Ücretli İzin Yönetmeliği'nin 12. maddesi uyarınca yıllık ücretli izne hak kazanacaklardır.

Bir işyerinde başlangıçta mevsimlik olarak çalıştırılan ve daha sonra devamlılık arz eden işte çalıştırılan işçinin, mevsimlik dönemdeki çalışması kıdeminde dikkate alınmasına rağmen, yıllık ücretli iznin hesabında dikkate alınmaz. Ancak bu olgu için işçinin mevsimlik çalıştığı belirtilen dönemde yapılan iş gerçekten mevsime bağlı olarak yapılması gerekir. Yapılan iş mevsimlik değil, ancak işçi aralıklı çalıştırılmış ise, mevsimlik işten söz edilemeyeceğinden, bu sürenin de izin hesabında dikkate alınması gerekir.

Uygulamada tam yıl çalışılması gereken ve devamlılığı olan bir işte, işçilerin işlerine bir-iki ay ara vererek çalıştıkları birçok olayda gözlemlenmiştir. Tam bir yıldan daha az sürmüş olan böyle bir çalışmada, mevsimlik iş kriterlerinin bulunup bulunmadığı araştırılmadan sırf bir yıldan az bir çalışma olduğu için mevsimlik saymak doğru değildir. Bir işyerinde iş kolundaki faaliyeti yılın her dönemi yapıyor, ancak bazı işçiler yılın belirli bir zamanında çalıştırılmakta iseler, bu işçilerin aralıklı çalıştıkları kabul edilmelidir. Zira yapılan iş, mevsimlik iş değildir. Böyle bir durumda, işçi iş sözleşmesi devam ederken, işin mevsimlik iş olmadığını ve yıllık ücretli izin kullandırılması gerektiği yönünde, tespit istemli dava açabilir. Zira yıllık ücretli izin, iş sözleşmesinin feshi ile ücret alacağına dönüşeceği için, eda davası açması olanağı bulunmayan işçinin tespitte hukuki yararı vardır (YARGITAY 9. HUKUK DAİRESİ 10.10.2008, E. 2007/27145, K. 2008/ 26149, Legalbank Karar Bankası).

7. Mevsimlik İşçinin Sendikaya Üye Olma Hakkı

Mevsimlik işçinin sendikaya üye olma hakkı vardır (Bkz. Büyüktarakçı, 2010:139). Mevsimlik işte çalışan işçilerin, 6356 sayılı Sendikalar ve Toplu İş Sözleşmesi Kanunu uyarınca, çalıştıkları işyerinin bağlı olduğu iş kolunda kurulu işçi sendikasına üye olabilme hakları bulunmaktadır. Bunun yanında, sendika organlarına seçilme hakları da vardır. Mevsimlik işin sona ermesi ve işçinin iş sözleşmesinin askıya alınması, sendika üyeliğini olumsuz yönde etkilemez. İşçinin bir yılı geçmemek üzere geçici olarak işsiz kalması sendika üyeliğini kaldırmaz (STİSK md. 19/9). Ancak işçinin askı döneminde bir başka işkoluna giren işyerinde çalışmaya başlaması halinde sendika üyeliği, aynı Kanun'un 19/7. maddesi uyarınca sona ereceğinden, işçinin ertesi yıl mevsim başında eski işyerinde işbaşı yapması halinde yeniden sendikaya üye olması gerekecektir.

8. Sonuç

Mevsim ve kampanya işleri, işçilerin hak kayıplarına uğramaması bakımından yargının daha çok dikkatli olması gereken işlerdir. Mevsimlik iş, niteliğine göre uzun veya kısa olabilir. Ancak, bir dönemin en çok altı ay tutabileceği kabul edilmelidir (Taşkent, 2010:238). Dolayısıyla, bir çalışma yılda dokuz veya on ay sürüyorsa, mevsimlik işten veya mevsimlik işçiden söz edilemez. Böyle bir durumda ya sözleşme belirli süreli ya da aralıklı çalışma söz konusudur. Aralıklı çalışma yapıldığında kural olarak sözleşmenin belirsiz süreli olduğu; tarafların iş sözleşmesini çalışılmayan süre için askıya almış oldukları kabul edilebilir (Taşkent, 2010:238).

Mevsimlik iş sözleşmeleri belirli süreli olarak da kurulabilir. Tek bir mevsim için yapılmış belirli süreli iş sözleşmesi, mevsimin bitimi ile kendiliğinden sona erer ve bu durumda işçi ihbar ve kıdem tazminatına hak kazanamaz. Ancak, belirli süreli iş sözleşmesinin yapılması için "**objektif nedenlerin**" bulunması gerekir. Taraflar iş sözleşmesini belirli süreye bağladıklarında, hâkim, objektif ve esaslı koşulların var olup olmadığını incelemelidir. Mevsimlik de olsa süreklilik arz eden işte işçinin belirli süreli iş sözleşmesi ile çalıştırılmasını gerektiren objektif haklı bir neden olmalıdır (YARGITAY 9. HUKUK DAİRESİ. 27.03.2006, E. 5607, K. 7870).

Kaynaklar

AKI, E., Mevsimlik İşlerde Çalışma Sorunları, *Kamu-İş İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3 Ankara 2000. (<http://www.kamu-is.org.tr/pdf/5315.pdf>).

BÜYÜKBİRER, C., *Mevsimlik İşlerde Kıdem Tazminatı ve Yıllık Ücretli İzin Durumu*, Yaklaşım, Sayı: 210, Haziran 2010.

BÜYÜKTARAKÇI, S., *İş Hukukunda Mevsimlik İşler ve Kampanya İşleri*, Seçkin, Ankara 2010.

ÇELİK, N. - CANIKLIOĞLU, N. - CANBOLAT, T., *İş Hukuku Dersleri*, 30. Baskı, Beta, İstanbul 2017.

KAR, B., *Mevsimlik İş*, Sicil, Sayı: 4, Aralık 2006.

ŞAKAR, M., *İş Hukuku Uygulaması*, 12. Baskı, Beta, İstanbul 2018.

TAŞKENT, S., "Mevsimlik Bir İşte Yapılan Belirli Süreli İş Sözleşmesi", (Karar incelemesi), *Çalışma ve Toplum*, 2010/3, 227.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОБЛИГАЦИЯЛАР НАРЫҒЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Айдар АБДИЖАППАРОВ¹ - Нурмахан АБДУРАЗАКОВ²

Özet

Bu yazıda, Kazakistan'da kurumsal tahvil piyasasının, mevzuata ve mevcut finansal sisteme özgü özelliklerin de dikkate alınarak geliştirilmesi olasılığı ele alınmıştır. Tahviller, bir ihracçının ihracçıya faiz ödediği alıcıdan aldığı paradır. Daha önceki tahviller kağıt formda, özel kuponlar ile faiz ödendi ve nakit parayla değiştirildi. Bu nedenle, "kupon" kelimesi kullanılır. Şu anda, tahvillerin çoğu kağıt belgeler formunda değildir, yani, kuponlar hiçbir şeyden hariç tutulamaz. Ödeme şartları, tahvil ihracı kararı ile belirlenir. İhracçı, belirli bir miktarı Borçlar aracılığıyla ödünç almak amacıyla piyasaya uygun sayıda menkul kıymet satmak zorundadır. Bir tahvil üzerindeki kredi tutarına nominal tahvil denir.

Devlet tahvili, devlet tarafından ya da bütçe açığı kapsamına giren, ancak hükümet tarafından zorunlu kılınan yerel makamlar adına devlet tarafından ihraç edilen menkul kıymetlerdir. Belediyeler, belediye mülklerini yerel makamlara borçlar şeklinde verir. Şirketler, şirketlerin genişlemesi için para toplamak üzere şirketlere ve işletmelere maruz kalmaktadır. Altyapı, özel şirketler veya kamu şirketleri tarafından altyapı (yol, liman, demiryolu) inşa etmek için finanse edilmektedir. Yabancı şirket veya devletlerin yabancı bağları. En karlı, en kurumsal, en güvenilir, ancak en güçlü devlettir.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde kurumsal tahvil sektörünün gelişimini sınırlayan ortak faktörler şunlardır:

- Kazakistan Cumhuriyetinde düşük borç ilişkileri gelişimi;
- Bankacılık dışı finansal kuruluşların düşük seviyede gelişmesi;
- Kazakistan'ın iflas kanunları, alacaklıların finansal kredibilite konusundaki belirsizliği;
- Kredi derecelendirme kuruluşları ve kredi derecelendirme kuruluşlarındaki son deneyimlerle ilgili deneyim eksikliği;
- Medya ile yetersiz borsa fırsatları (büyük ölçüde Kazak işletmelerinin bilgi mevcudiyeti nedeniyle).

Şirket tahvil piyasasında ihraç edenlerin sayısı şu şekilde sınırlandırılmıştır:

- Şirket tahvilleri konusunda şirket deneyimlerinin olmaması;
 - Kayıt işlemleri ve kayıt uzunluğundan daha fazla problemin karmaşıklığına menkul kıymet Yeni önlemler gerekli ön-yerleştirme;
 - Yüksek ajans maliyetleri.
- Yatırımcıların kurumsal tahvil piyasasına girmelerine izin verilmez:*
- Kazakistan Cumhuriyeti ve halkın yatırım kültürünün düşük düzeyde kolektif yatırım mekanizmalarının zayıf gelişme;
 - Yatırımcılar, ihracçılar ve ulusal para birimi cinsinden güven düşük seviyede Devlet;
 - Yüksek derecede tasarrufun dolarizasyonu.

Anahtar kelimeler: Tahvil, Menkul Kıymetler, Ücretlendirme.

1. Кіріспе

Бағалы қағаздар арасында айтарлықтай орын бағалы қағаздар нарығының 50 % -н құрайды. Облигация эмитенттен оның номиналды құны немесе онда қарастырылған өзге де мүлктік баламасы кезеңінде облигацияларды алуға құқығын бекітетін борыштық бағалы қағазды шығару болып табылады. Облигация ұстаушының облигацияның атаулы құнының немесе басқа да мүлктік құқықтардың белгілі бір пайызын алуға құқығын қарастыруы мүмкін.

Облигация (облигацияның міндеттемесін ағылшын тіліне аударғанда «міндеттеме» дегенді білдіреді) облигация иесі (кредитор) мен оны жазған тұлға (қарыз алушы) арасындағы

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Қаржы, minister, of.finance@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Қаржы, minister, of.finance@mail.ru.

қарыздың қатынасын растайтын қауіпсіздік болып табылады. Облигация кредитордың облигацияның атаулы құнын және белгілі бір күнгі сыйақыны төлеу бойынша қарыз алушының міндеттемелерін алу құқығын қуәландырады. Барлық түрдегі облигацияларды кәсіпорындар мен азаматтарға тек ерікті негізде таратуға болады.

Облигация борышкердің белгілі бір мерзім ішінде борыш сомасын қайтару және пайыздарды төлеуге айрықша міндеттемесін білдіреді. Кез келген облигацияға негізделген қарым-қатынас - бұл несие қатынастары. Облигация эмитенті қарыз алушы, сатып алушы ретінде кредитор болып табылады (ҚР заңы «Бағалы қағаздар нарығы туралы», 2003).

Облигациялар эмитент осы бағалы қағазды сатып алушыдан қарызға алатын ақша болып табылады, ол үшін ол пайыз төлейді. Бұрын облигациялар қағаз түрінде, арнайы купондармен беріліп, пайыздар төленіп, ақшаға айырбастау кезінде жойылды. Демек, «купондарды кесу» деген сөз. Бүгінгі таңда облигациялардың басым бөлігі қағаз құжаты түрінде жоқ, яғни купондарды ештеңеден ажыратуға болмайды. Сыйақы төлеу мерзімдері облигацияларды шығару туралы шешімде анықталады.

Облигациялардың көмегімен белгілі бір соманы қарызға алу үшін эмитент бағалы қағаздардың тиісті санын нарықта сатуға міндетті. Бір облигация бойынша несие сомасы номиналды облигация деп аталады.

2. Әдістер

Ақша нарығы кепілі ретінде облигациялар мынадай функцияларды орындайды:

1- Бұл әртүрлі деңгейдегі бюджеттердің тапшылығын және мемлекеттік органдардың белгілі бір шығындарын қаржыландыру көзі.

2- Акционерлік қоғамдардың инвестицияларын қаржыландыру көзі.

3- Халықтың, кәсіпорындардың, қаржы және несие ұйымдарының қаражатын үнемдеудің және табыс табудың нысаны.

Әлемдік тәжірибеде бар облигациялардың саны теориялық шексіз деп аталуы мүмкін. Бірақ, облигациялар нарығының кеңеюіне қарамастан, олар бірқатар сипаттамаларға сәйкес жіктелуі мүмкін.

Эмитенттер бойынша: мемлекет; қалалық; корпоративтік, инфрақұрылымдық және шетелдік.

Мемлекеттік облигациялар мемлекеттік немесе жергілікті билік органдарының атынан бюджет тапшылығын жабуға арналған, бірақ міндетті түрде мемлекет кепілдік берген бағалы қағаздар болып табылады. Муниципалитеттер муниципалдық меншікке несие түрінде жергілікті билік органдары шығарады. Корпорациялар корпорациялармен және кәсіпорындармен өз бизнесін кеңейтуге қажетті ақшаны көтеру үшін шығарылады. Инфрақұрылымды жеке меншік корпорациялар немесе мемлекеттік компаниялар инфрақұрылымдық құрылысты (жол, порт, теміржол) салуды қаржыландырады (Адамбекова, 2003).

3. Нәтижелер

Шет елдік компаниялардың немесе мемлекеттердің шетелдік облигациялары. Ең тиімді, корпоративті, ең сенімді, бірақ ең аз табыс – мемлекет.

ҚР корпоративтік облигациялар секторын дамытуды шектейтін жалпы факторларға мыналар жатады:

- Қазақстан Республикасында борыштық қатынастардың дамуының төмен деңгейі;
- Банктік емес қаржы институттарының дамуының төмен деңгейі;
- Қазақстанның банкроттық туралы заңнамасының әлсіздігі, қаржылық несиелік қабілетсіздігі жағдайында кредиторлардың сенімсіздігі;
- Соңғы уақытта рейтинг агенттіктеріне дейін және кредиттік тәуекелдерді бағалау тәжірибесі елде болмауы;
- Қор нарығының мүмкіндіктері бұқаралық ақпарат құралдарымен нашар қамтуы (көбінесе қазақстандық кәсіпорындардың ақпараттық жақындығына байланысты).

Корпоративтік облигациялар нарығындағы эмитенттердің шығарылымы төмендегілермен шектеледі:

Корпоративтік облигациялар бойынша кәсіпорындардың тәжірибесінің жоқтығы;

- Жаңа бағалы қағаздарды орналастыруға қажетті алдын-ала шаралар туралы мәселені тіркеу тәртібі мен ұзақтығын рәсімдеудің артық күрделілігі;

- Жоғары агенттік шығындар.

Инвесторлардың корпоративтік облигациялар нарығына шығуына жол берілмейді:

- ҚР-да ұжымдық инвестициялық механизмдердің әлсіз дамуы және халықтың инвестициялық мәдениетінің төмен деңгейі;

- Инвесторлардың мемлекет, эмитенттер, ұлттық валютадағы сенімінің төмен деңгейі;

- Үнемдеудің жоғары дәрежесін долларландыру.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы көптеген компаниялар бұрынғыша қор нарығында олардың даму көздері болып табылмайды, ал инвесторлар оны құқықтық мәртебе жасау әдісі ретінде қарастырмайды. Корпоративтік облигациялар нарығының реттеушілері мен басқа да мүдделі тараптар тарапынан дамытуға жәрдемдесу үшін келесі қадамдар жасалуы керек (қазіргі уақытта олардың кейбіреулері қазірдің өзінде іске асырылған):

1- Облигациялар шығарылымын рәсімдеу және нақты тіркеу шарттарын қысқарту рәсімін жеңілдету.

2- Қысқа мерзімді облигацияларды 1 жылға дейінгі мерзімге жеңілдетілген тіркеу рәсімін енгізу.

Батыс елдерінде тіркелудің қажеті жоқ қысқа мерзімді облигациялар «коммерциялық қағаз» деп аталады. Олардың үлесі тіркелген табыс құралдарының 10-30 % құрайды. Көптеген сарапшылардың пікірінше, коммерциялық қағаздар қазақстандық инвесторлар тарапынан сұранысқа ие болады, ал кейіннен бұл құрал вексель нарығында үлесі 25-30 % -ды құрайтын қысқа мерзімді вексельдерді тоқтата алады.

3- Басқа да шаралар қажет, оның ішінде: жинақтаушы зейнетақы жүйесін дамыту, банк реформасы және т.б.

4. Қорытындылар

Нарықтық өтімділіктің өсуі инвесторлардың жаңа топтарының келуін ынталандырады, бұл өз кезегінде қарыз алу құнын төмендетуге және эмитенттердің санын көбейтуге көмектеседі. Жалпы, корпоративтік облигациялар секторы қазіргі уақытта Қазақстан қор нарығының қарқынды дамып келе жатқан секторларының бірі болып табылады. Сонымен қатар, облигациялар шығарылымы тек қана ірі емес, сонымен қатар шағын және орта кәсіпорындармен белсенді түрде қолданылады.

Бүгінгі күні қазақстандық корпоративтік облигациялар нарығы қор рыногының қарқынды дамып келе жатқан секторы ғана емес, сондай-ақ тәуекел-менеджерлердің ең жақын объектілерінің бірі болып табылады. Бұл жерде әдепкі мәндер күтілуде.

Кейбір сарапшылар келесі себептерді келтіреді:

- Нарықта нақты түпкілікті ұстаушы жоқ.

- Ұзақ мерзімді облигациялар нарығында қысқа мерзімді (мысалы, қайтарымсыз ұсыныс эмитент облигациялардың бүкіл мәселені сатып алу керек деп өте жоғары ықтималдығы) қарастырылады.

- Рейтингік агенттіктердің өте төмен тиімділігі, атап айтқанда, олар төмендетіп отыр жиі эмитент облигацияларының ағызу ұстаушыларды туғызады астында-есеп эмитент рейтингтері, арқылы қайта сақтандырылған. Соған қарамастан, нарықтың қарқынды дамуы бізге экономикалық процестерге әсерін одан әрі ұлғайтуға мүмкіндік береді.

5. Дереккөздер

АДАМБЕКОВА, А. А., *Рынок ценных бумаг в Казахстане*, Алматы 2003, 220.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 2 шілдедегі N 461 Заңы «Бағалы қағаздар нарығы туралы». <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000461>.

ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС АРҚЫЛЫ ТҰЛҒАНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІН ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Гулзина УТЕЕВА¹

Özet

İletişim, toplumun gelişiminin temeli ve temeli olan kültür seviyesini simgeleyen tarihsel gelişimin bir sonucudur. Psikolojik aktivite, kişilik, bilinç vb. konularda teorik, deneysel ve uygulamalı araştırmalarda iletişim sorunu kavramlarla ilgili. Kişilik büyüme ve gelişiminin teori ve pratiği, birbirleriyle bağlantılı ve bilişsel etkinlik ve iletişim ile bağlantılıdır. İletişim bilişsel faaliyetlerin gelişiminde önemli bir faktördür. İlişkiler ve gelişme sadece paralel ve bağımsız olgular değil, aynı zamanda birbirine bağlı süreçlerdir. Onların ruhani bağlantıları, çekirdek süreçlerin manevi birliğidir. İletişimin etkinliği, işbirliğinin hangi ölçüde geliştiğine bağlıdır.

Kişinin bilişsel aktivitesinin gelişim düzeyini belirlemeyi amaçlayan yöntemler - Kişinin "Yorumların Karşılaştırılması", "Zeka Etiketleme veya Anahtarlama Yeteneği", "Konuşma Kontrol Kartı" ve bilişsel etkinliklere göre etkileşim düzeyinin belirlenmesi için yöntemler uygulanır ve istatistiksel analiz yapılır.

Bu yazıda, bilimsel araştırmalara, ve deneylere dayanarak, ilişkilerdeki ilişkilerin ya da ilişkilerin gençlerin yaş özelliklerinden kaynaklandığı ve iletişim yoluyla bilişsel etkinlik gelişimi konusunu gündeme getirecek koşulları düşündüğümüz belirlendi.

Bireyin bilişsel aktivitesinin gelişimi üzerindeki ilişkilerin tespiti, bireyin iletişim güçlüğüünün bazılarının anlaşılması diğer psikolojik özelliklerin nedenleri ile de belirlenmiştir. İletişim sürecinin bilişsel etkinliği üzerindeki etki düzeyinde seçim, analiz, temel araştırma yöntemlerinin geliştirilmesi belirlenmiştir. İletişim süreci için özel bir program oluşturmak ve uygulamak, bireyin bilişsel gelişimi üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olacaktır.

Anahtar kelimeler: İlişki, Kişilik, Biliş, Bilişsel Aktivite, Kişilik Gelişimi.

1. Кіріспе

Қарым-қатынас қоғам дамуының құралы және негізі болып табылатын мәдениет деңгейін бейнелейтін тарихи дамудың нәтижесі. Қарым-қатынас мәселесі теориялық, эксперименттік және қолданбалы зерттеулерде мағынасы тұрғысынан психологиялық іс-әрекет, тұлға, сана т.б. ұғымдармен байланысты.

Тұлғаның қалыптасуында негізгі факторлардың бірі – ол қарым-қатынас. Қарым-қатынас адамды толық түсінуге, оның рухани-адамгершілік қасиеттерін, дамуын, жетілуін және индивидуалды психологиялық ерекшеліктерін білуге мүмкіндік туғызады. Тарихи қоғамды объективті талаптар және қоғамның дамуындағы әлеуметтік заңдар тұлғаның қалыптасуын анықтайды.

Қазақтың көрнекі ғалмы, профессор Қ.Б. Жарықбаев былай деген: «Адамның психологиялық ерекшеліктері, оның өмір сүретін ортасына қоғамдық тікелей әсеретуінен қалыптасып отырады. Жеке адам қоғамнан тыс өмір сүре алмайды. Өйткені психикасы тек айналасындағылармен қарым-қатынас жасау процесінде ғана қалыптасады, қоғамдық тәрбие арқылы адам белгілі мазмұнға ие болады» (Жарықбаев, 1970). Сондықтан адамның жеке басының психологиясын ұғынуда оның бағытын көрсететін компоненттермен қатар (әлеуметтік орта, білімі, нақтылы кәсібі және т.б.) танымдық ерекшеліктерін де толық меңгеруімізді талап етеді.

Психологиялық сөздікте қарым-қатынасқа мынадай анықтама беріледі: «Қарым-қатынас – бірлескен іс-әрекеттегі қажеттіліктен туындаған адамдар арасында ақпарат алмасу, байланыс орнату және оны дамытудың күрделі, көп жоспарлы процесі. Мұнда ол қарым-қатынас бойынша серіктердің өзара әрекет, қабылдау және түсінудің бірдей стратегиясын жасау болып табылады. Сондықтан қарым-қатынас - біріншіден, бірлескен іс-әрекеттегі қажеттіліктен пайда болатын

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Психология, gulzi.90_90@mail.ru

адамдар арасында бірнеше жоспарлы байланыстарды орнату мен дамытудың күрделі процесі. Ол ақпарат алмасу, өзара әрекеттесудің бірыңғай стратегиясын өңдеу, серіктесті қабылдау және түсінуден тұрады. Ал, екіншіден, бірлескен іс-әрекет қажеттіліктерінен туындайтын күй және мінез-құлық пен серіктестің тұлғалық – мәндік құрылымдарына бағытталған екі немесе одан да көп субъектілердің өзара әрекеттерінің белгілік құралдарымен жүзеге асырылады. Мұнда ол заттық және эмоциялық аспектілерде өзара хабарламаалмасудан тұрады (Головин, 2001).

Психологиядағы қарым-қатынас мәселесі туралы психолог Н.Қ. Тоқсанбаева: Қарым-қатынас, бұл белгілі-бірөзара қатынас қалыптастыру мақсатындағы мазмұны мен идеялармен, қызығулармен, өзқарастармен, көңіл-күйлермен және т.б. өзара әрекеттермен дамиды. Қарым-қатынасты зерттеуде мына нәрселерге сүйенеміз:

- біріншіден, қарым-қатынас іс-әрекеттің ерекше типі - коммуникациялық іс-әрекет;

- екіншіден қарым-қатынас - кез-келген іс-әрекеттің іске асырылу шарты;

- үшіншіден, қарым-қатынас - арнайы берілген іс-әрекеттің нәтижесі» деп, қарым-қатынасты зерттеуде іс-әрекеттің маңыздылығына түсініктеме берген (Тоқсанбаева, 2005). Осы түсініктемелерден адам өмірінде қарым-қатынастың қаншалықты мәнге ие екендігі көрінеді.

Қарым-қатынас еңбек пен танымның жиынтығы ретінде сананың дамуына сүйеніп, адам іс-әрекеті түрінің маңызды триадасына кіреді. Қарым-қатынас адам және тұлғааралық қатынас туралы ақпарат тасымалдап, тұлғаның ішкі дүниесінің өзгеруіне мүмкіндік туғызатын адам іс-әрекеті мен мінез-құлқын реттейтін, коммуникация құралы болып табылады (Тимофеев, 1994). Мұнда қарым-қатынас коммуникативтік қызмет атқаратындығы туралы айтылады.

Тұлғаның даму процесі - бұл, біріншіден, адамның басқалардан әлемнің ақиқатына бейімделу процесі;

Екіншіден, тұлғаның даму процесі – бұл тұлға, құрылымының аннигиляциясы; Үшіншіден, тұлғаның даму процесі – бұл мазмұндыдан мазмұнсыз қатынасқа қозғалыс (Курпатов, 2006).

Тұлғаның дамуы мен қалыптасуы – оның ортамен өзара қарым-қатынасының нәтижесі. Яғни, баланың жеке басы қалай қалыптасатынын анықтау үшін «ата-ана –бала», «педагог-бала», «бала-бала» және т.б. қарым-қатынастар жүйесінде оның қарым-қатынас сипатын нақты зерттеуді қажет етеді (Устименко, 1984).

Х.Т.Шерьязданова қарым-қатынас процесін ұйымдастыруды баланың психикалық және тұлғаның дамуын қамтамасыз ететін құрал ретінде зерттеледі. Оның еңбегінде қарым-қатынасты ұйымдастыру мен қолдау болатын жағдайлар, сонымен қатар қарым-қатынастың тұлға дамуындағы рөлі сипатталған. Ал, Г.М. Андрееваның еңбегінде қарым-қатынас құрылымының әлеуметтік-перцептивті, интерактивті және коммуникативті компоненттері ерекшеленген (Андреева, 2000). Қарым-қатынас – адамның іс-әрекетінің кез-келген түрінің «еңбек, оқу, ойын) ажырамас құрамды бөлігі. Сондықтан жоғарыда айтылған компоненттер іс-әрекеттің орындалу шарттары болып табылады.

Адам басқа адамдармен қарым-қатынас пен өзара әрекет нәтижесінде тұлға болып қалыптасады. Қарым-қатынас түсінігі коммуникация ұғымына жақын. Қарым-қатынас акты келесі компоненттер бойынша талданады және бағаланады: адресант-қарым-қатынас субъектісі, адресат – хабарлама кімге бағытталған, хабарлама –хабардың берілетін мазмұны, код – хабарлама жіберілетін құрал, байланыс каналы және нәтиже – қарым-қатынас нәтижесінде қол жеткізілгендер.

Тұлға – бұл басқа адамдардың арасында белгілі позицияны иеленетін қоғамдық іс-әрекеттің себепші субъектісі ретіндегі адам. Тұлғаның психологиялық ерекшеліктері ол неге талпынады және неден қашады, сонымен қатар ұғыну, ұйымшылдық дәрежесі, оның белсенділігінің интенсивті және қорытыныды нәтижесі, өмірлік тапсырманы шешуге сәйкес бағытталуынан көрінеді (Рейнвальд, 1979).

Белгілі кеңес психологы А.Н. Леонтьевтің тұлғаның әртүрлі кезеңдерінде психикалық дамуды зерттеу арқылы ең алдымен оның қарым-қатынас ерекшеліктері туралы алынған түсініктері маңызды болып табылады (Леонтьев, 1972). Ол тұлғаның қоғаммен қарым-қатынас жүйесін толығымен айқындайтын және психикалық дамуда басты орын алатын іс-әрекеттердің сәйкес түрлері және жетекші іс-әрекеті туралы пайымдаған.

М.И.Лисина тұлғалық дамуда баланың барлық қарым-қатынас түрлерінде танымдық даму процесі жүретіндігін атап өткен (Лисина, Шерьязданова, 1989). Оның пікірінше, қарым-

қатынас – баланың қалыпты психикалық дамуының маңызды факторы және ажырамайтын шарты. Қоршаған адамдармен қарым-қатынас қажеттілігі қатынасты іс-әрекет ретінде түсінудің негізгі ережесін ұсынады. Олар:

1. Қарым-қатынас іс-әрекетінің заты немесе объектісі бірлескен іс-әрекеттегі серіктес және қарымқатынас әлеуетінің субъект ретіндегі басқа адам болып табылады.

2. Қарым-қатынас әрбір іс-әрекет сияқты адамның қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған. Қарым-қатынастағы қажеттілік басқа адамды бағалауға, өзінің тұлғасын және өзін бағалауға талпынудан тұрады. Сол берілген бағасын анықтауға қарым-қатынас мотиві басқа адам немесе, дәлірек, адамның сол қасиеттері туралы түсінігі үшін баланың үлкендермен өзара әрекетке түсуі болып табылады.

3. Қарым-қатынас іс-әрекетінің бірлігі – қарым-қатынас әрекеті объект ретінде басқа адамға айтылған немесе соған бағытталған тұтастай акт.

4. Қарым-қатынас құралы әрбір қатысушының басқа адамдармен өзара әрекетінің көмегі арқылы өзінің әрекетін құрауы және өз үлесін қосатын операция болып саналады. Ерекшеленген қарым-қатынас құралының көмегі арқылы балалар үлкендермен өзара әрекетін жүзеге асырады, олар экспрессивті-мимикалық, заттық-қозғалысты және сөздік.

Осыған сәйкес тұлға өзге адаммен бірлескен іс-әрекетте қарым-қатынас арқылы өзін танытады және өзгені тануы да осы процесте жүзеге асырылады. Сол себепті іс-әрекет пен қарым-қатынас тікелей тұлға мәселесімен байланыстырылады.

Қарым-қатынас пен даму – қатарлас және бір-бірлеріне тәуелсіз құбылыстар ғана емес, олар өзара байланыста тұратын процесс. Олардың психологиялық байланыстылығының негізгі процестердің рухани бірлігі болып табылады. Қарым-қатынас тиімділігі бірлескен іс-әрекет қатынасының жақсаруына қаншалықты негіз болуына байланысты.

Тұлғаның танымдық және интеллектуалды әрекеттерінің дамуында қарым-қатынас ерекше орынға ие, тұлғаның сөйлеу әрекеті қарым-қатынас процесінде дамиды, ал тұлғаның қарым-қатынас қабілеті танымдық іс-әрекеттің дамуына ықпал етеді.

Бұл бағытта қарым-қатынас процесі коммуникативті, диалогты, жүйелі болуы қажет. Онда тұлғаның дамуына арнайы ұйымдастырылған іс-әрекет арқылы тұлғаның дамуына арнайы ұйымдастырылған іс-әрекет арқылы тұлға тек білімді ғана игеріп қоймай, сонымен қатар мінез-құлықтың өнегелі өлшемдерін игереді, қарым-қатынас қабілеттерін меңгереді, өзіндік бағасын жоғарылатады, сана сезімі дамиды.

Тұлғаның дамуында бірлескен танымдық іс-әрекет немесе жекеленген психологиялық ықпалдың тиімділігін қарастыру оның кез-келген бірлескен іс-әрекетінен, мейлі танымдық немесе дамытушылық іс-шаралар болсын, екі жақты субъектілер әрекетінің түрлі формалары мен өзара әрекеттестігінде көрінеді.

2. Әдістер

Жеке адамның психологиялық бейнесін немесе тұлғаның психологиялық құрылымын зерттеп білуде өзіне маңызды басты үш мәселені құрайды:

- Ол өмірден нені қалайды, оны не қызықтырады, ол неге талпынады?
- Оның қолынан қандай іс-әрекет түрін орындау келеді?
- Ол кім, қандай адам, болашақта кім болады?

Жеке адамның тұлғалық сипаттарында ерекше байқалатын екі түрлі ерекшелік бар. Оның бірі - әрбір адамның құрылымы мен жеке басындағы даралық сипаттар. Бұл адамдардың типтік мақсаттарымен байланысты теориялық мәселе болып табылады. Екіншісі - сол типтерден туындайтын және жеке басқа бағынышты азаматтық ерекшеліктер. Бұл мәселе осы заманғы психологиядағы айрықша маңызды деп саналатын биологиялық және әлеуметтік факторларға негізделі отырып қарастырылады.

Егер де болашақ маман иегерін тұлға ретінде зерттейтін болсақ, онда 18-20 жас ерекшелігі – бұл адамгершілік және эстетикалық сезімнің белсенді дамиды, мінез бітістерінің анықталып және тұрақтанатын, әсіресе ересек адамның тұтастай әлеуметтік рөлін (азаматтық, кәсіби-еңбек және т.б.) меңгерумен сипатталатын кезең. Басқа да жас ерекшеліктерімен салыстырғанда аталған осы кезеңде оперативті есте сақтау, зейіннің ауысу және вербалды логикалық тапсырмаларды шешу жоғары жылдамдықта болатындығы анықталған. Осыдан тұлғаның танымдық іс-әрекетіне қарым-қатынас арқылы ықпал етуге болатындығын

айқындай отырып, зерттеудің эксперименттік бөлімінің негізгі болжамы ретінде тұлғаның танымдық іс-әректінің дамуына қарым-қатынас арқылы арнайы бағдарлама құрылып жүйелі психологиялық дамыту жұмыстары жүргізілсе, онда танымдық іс-әрекеттің даму сапасы артады деген тұжырым жасауға болады.

Біздің зерттеу жұмысымызда қолданылған әдістемелерге төменде қысқаша сипаттама берілді. Осы орайда «Түсініктерді салыстыру» әдістемесі жүргізілді. Әдістеменің тапсырмасы тұлғаның мағыналы ойлауын бағалау, түсініктерді салыстыру, ұғыну қабілетін, ойлау деңгейін, түсінікті жалпылау, ойды тұжырымдау, қиялын дамыту, оны сөз арқылы жеткізуін зерттеу арқылы бағаланды. Мұнда жоғары деңгей 15 ұпай болса, ең төменгі – 0 ұпай. Жауаптар дұрыс бір өрісті 15 түсініктер жұбы бойынша ұпаймен саналып, нәтижелері қосылады. Нәтижелері «жақсы», «орта» және «төмен» деген өлшемдермен бағаланды.

Тұлғаның бір тапсырманы орындаудан, екіншіні орындауға ауысу жылдамдығын зерттеу арқылы кәсіби білім берудің табыстылығын анықтап, танымдық іс-әрекетінің даму деңгейін бақылап, іс-әрекеттің жаңа түрін меңгеруі мен қарым-қатынас қабілетінің сапасын бағалауы «Интеллект лабилділігі немесе ауыса білу іскерлігі» әдістемесі арқылы зерттелді.

Сыналушыларға берілетін тесттің тапсырмалары күрделі. Сыналушылардың ұқыпты болуын, жылдам орындауын, тапсырмаларды орындауда бірден қабылдап ұғынуды және мұқият болуды талап етеді. Тест 24 сұрақтан құралған. Нәтижені өңдеу қателер саны бойынша жүргізіледі. Орындалмаған тапсырмалар қате болып саналды.

Орындау нормасы төрт деңгейлі көрсеткіштер арқылы бағаланады:

0-4 қате – жоғары лабилді;

5-9 қате – кез келген іс-әрекетті орындауы мен қарым-қатынасқа деген қабілеті жақсы;

10-14 қате – төмен лабилді, бірлескен әрекетті орындауда қиындықтары барлар;

15-одан жоғары – қатесі барлар кез келген іс-әрекетте әлсіздік танытатындар.

Қарым-қатынаста тұлғаның сөйлеу қасиетін бағалау, сөйлеу ерекшеліктерін, өзінің дауыс ырғағын, сөйлеу мәнерін бағалауын, қобалжуын анықтау, ойын толық жеткізе білу, сөзді аяқтау, толық тыңдай білу шеберлігін зерттеу мақсатында «Сөйлеу жағдайын бақылау картасы» әдістемесі жүргізілді. Тесттің бұл нұсқасында сыналушыларға арнайы жауапқа арналған бланктар беріледі. Әдістеме 24 сұрақтан тұрады, әрбір сұраққа егер келіссе «+» белгісін, ал келіспеген жағдайда «-» белгісін қояды.

Тест нәтижелері сыналушылардың жинаған ұпайлары негізінде өлшенеді. Мұндағы ұпайлар саны бойынша сипаттамалар төмендегідей:

0-3 ұпай өзіндік бағалауының жоғарылығымен түсіндірілсе, 4-5 ұпай қарым-қатынаста сөйлеудің жоғары деңгейде қобалжуының бар екендігін куәландырады

Зерттеуіміздің келесі «Сізге вербалды емес қарым-қатынас нені білдіреді?» әдістемесі сыналушылардан вербалды емес қарым-қатынас, ым-ишара туралы түсінік алу, оны қаншалықты меңгеретіндігі туралы хабардар екенін анықтау мақсатына негізделген.

Әдістеме 20 сұрақтан тұрады. Сыналушыларға жауаптардың бір вариантын таңдауы ұсынылады. Нәтижелерді өңдеу жалпы ұпайлары қосылып, төмендегі сипаттама өлшемдері бойынша топтастырылды:

- 77-56 ұпай – қарым-қатынаста өте жақсы интуиция, басқа адамдарды түсіну қабілеті меңгерілгендігін, бойында байқампаздық және сезгіштік қасиеті бар. Бірақ ол осы қасиеттеріне қатты сенеді, ал сөз тек жанама түрде. Егер оған жымыып қараса, ол бірден сол адамға сенуге дайын. Оның алдын ала жасаған үкімдері асығыстыққа жатады. Осы жақтарына түзету енгізу, әлі де басқа адамдарды тануға оның мүмкіндігі бар. Ал ол қызметте де, жеке өмірде де өте маңызды болып саналады.

- 55-34 ұпай – қарым-қатынаста басқа адамдарды бақылау үлкен қызығушылық тудырады, ал олардың ым-ишараларын түсіну қабілеттерін кеңейтуді қажет етеді. Бірақ олар шындық өмірде мұндай ақпаратты қолдануды білмейді. Ол қоршағандармен дұрыс өзара қатынас орнату үшін қажет болып табылады. Тұлға тек айтылған сөзді ғана қабылдайды және соған жүгінеді. Егер оған «маған сенімен өте қызықсыз», деп ащы келбет көрсетсе, оның бет әлпетіне емес, сөзіне сенеді. Ал қарым-қатынаста интуицияны дамыту, сезімге сүйену көп жағдайда маңызды орын алады.

- 33-11 ұпай - қарым-қатынаста ым-ишара тілі мүлдем таныс емес. Ол үшін адамды дұрыс бағалау таңсық. Сізді оған қабілетсіз деген сөз емес, жай ғана оған мән бермейтіндігін

көрсетеді. Бақылау қабілетін жаттықтырып, қоршағандардың әрбір ымдарына көңіл бөлуін қажет етеді.

Ұйымдастырушылық және коммуникативтік сапаларының дамуы адамдармен білімді тұлғааралық қатынас құруға, олармен бірлескен іс-әрекетте өзара тиімді ықпал етуге мүмкіндік береді. Осы тұжырымға сүйене отырып зерттеудің келесі «Қарым-қатынас деңгейін анықтау» әдістемесі қарым-қатынас қабілеттілігіне арналған.

Сыналушыларға қарым-қатынас қабілетін анықтауға арналған әдістеме 15 сұрақтан тұрады. Сұрақтарға «иә», «кей кезде» және «жоқ» деген сөздермен жауап беріледі. Нәтижені өңдеу сол берілген жауаптардың ұпай саны қорытылып шығарылды. Мұнда 1). иә - 2 ұпай, 2). кей-кезде - 1 ұпай 3). Жоқ - 0 ұпай. Жалпы топтама үш деңгейде бағаланады.

Бірінші деңгей: таныс емес ортада сенімді. Жаңа мәселелер оны қорқытпайды, бірақ өзгелермен жалтақтап танысатындар, пікір-таласқа қатысудан қашады, басқаларға өз ойын білдіргенде негізсіз жалған деректерді көп қолданады. Бұл кемшіліктерді жоюға болатындықтары ескертілді.

Екінші деңгей: айналадағылармен тамаша қарым-қатынастағы адамдар жұбы. Қарым-қатынас жасауға деген қызығушылығы жоғары. Өзгені тыңдай алады, сабырлы, өз пікірін аса қызбалықсыз қорғайды. Бірақ аса шулы топтарды ұнатпайды.

Үшінші деңгей: қарым-қатынаста белсенді. Әңгімешіл, кейде өзгелердің ашуын туғызатындай өз пікірлерін білдіреді. Өзгелермен қуана танысады, орта назарында болғанды ұнатады, қолынан келмесе де ешкімнің өтінішін жерге тастамай орындауға жылдам көнетіндер. Ол үшін қиын мәселелерді шешуде сабырлық және батырлық жетіспейді, бірақ қажет жағдайда өзін қолға ала алатындар жұбын құрайды.

Қарым-қатынас тиімділігі басқа адамдармен өзара әрекеттестік арқылы көрінетіндігін «Басқа адамдарға ықпал ете аласыз ба?» атты әдістеме арқылы тексерілді Ол 13 сұрақтан құралған. Әрбір сұраққа «иә» немесе «жоқ» деп жауап беру ұсынылды. Егер «иә» деген жауап болса 5 ұпай, «жоқ» жауапқа 0 ұпай қойылады.

Егер барлық жауапқа «иә» болса, онда максималды жиналған ұпай тұлғалардың бойында өзгенің жүріс-тұрысын өзгертуге, үйретуге, дұрыс жолға бағыт-бағдар бере алатын қасиеті бар екендігін анықтайды.

3. Нәтижелер

Эксперименттік зерттеуде алты әдістеме ұйымдастырылды. Әрбір әдістемеге алдын ала міндеттер қойылып, орындалу тәртібі бекітілді. Барлық эксперименттің міндеттері төмендегі бағыттар бойынша ұйымдастырылды:

Зерттеу экспериментінің мақсаты мен жүргізілу барысы.

Сыналушыларды дамытатын экспериментке іріктеу.

Дамытатын экспериментке дейінгі және кейінгі сыналушыларды зерттеуге арналған міндеттерді анықтау.

Анықталған мәліметтерден статистикалық шамаларын есептеу.

Алғашқы экспериментте «Түсініктерді салыстыру» әдістемесі жүргізілді.

Сыналушының жеке және топтық жұмыс ерекшеліктерін анықтау үшін тапсырманы орындауға жіберілген уақыты тіркелді. Осы әдістеме сыналушылардың екі өлшем көрсеткіштері бойынша зерттелді:

Ойлауды бағалау. Түсініктерді салыстыру, ұғыну қабілетін, ойлау деңгейін анықтау.

Қарым-қатынастың түсінікті жалпылау, ойды тұжырымдау, қиялын дамыту, оны сөз арқылы жеткізуін анықтау.

Дамыту экспериментіне дейін тәжірибе тобындағы сыналушылардың көрсеткіштерінің жоғары деңгейі 20,0% болса, ал төменгісі 56,6% көрсетті.

Ал бақылау тобындағы сыналушылардың көрсеткіштері жоғары 18,7% болса, ал төменгісі 56,6% көрсетті.

Екінші эксперименттің міндеттеріне зейіннің жоғары концентрациясы мен қозғалыс жылдамдығын, қысқа мерзімде (бірнеше секунд) қиын емес тапсырмаларды орындауын зерттеу болып табылады. Осы орайда келесі «Интеллектуалды лабилділігі немесе ауыса білу іскерлігі» әдістемесі жүргізілді.

Нәтижені өңдеу қателер саны бойынша есептелді. Тәжірибе тобында орындалмаған тапсырмалар қате болып саналатындар санынан дамыту экспериментке дейінгі төменгі деңгей 68,5% болса, ол дамытудан кейін 19,8% көрсеткішті берді. Орындау нормасы бойынша дамыту экспериментіне дейін тәжірибелік топта (N=23): 0-4 қате - жоғары лабилді (N=2), 5-қате оқуға деген қабілеті жақсы (N=5); 10-14 қате - төмен лабилді, оқуда қиындықтары барлар (N=5). 15-және одан жоғары қатесі барлар - кез келген іс-әрекетте әлсіздік танытатындар (N=11).

Сыналушылардың жалпы жауаптары орындаған тапсырмалары арқылы тексерілді. Тапсырма орындау барысында олардың жылдамдықтары белгіленіп отырды. Сыналушылардың көшілігінде №3, №6, №12, №26, №39 тапсырмаларды орындауда қиындық болғандығын байқадық. Оны орындау уақыты мен дұрыстығы дәлелденді. Әдістеме орындалып біткен соң сыналушылардың тапсырмаларды орындауларынан мынаны көреміз.

Мысалы А.Н.: экспериментке дейінгі 11- қате жіберсе, эксперименттен кейін 4-қателеге төмендеді және орындау уақытының да кемігені байқалды. Сыналушының тапсырманы қабылдау мен орындау жылдамдығы артып, қызығушылық белсенділігі өзгерді.

Ал үшінші эксперименттің міндеті тұлғаның танымдық белсенділігін, яғни қарым-қатынас құралы сөйлеу қасиеті мен сөйлеудегі қобалжуды «Сөйлеу жағдайын бақылау картасы» әдістемесі арқылы зерттеу болып табылады. Әдістеме сөйлеу қасиетін бағалауға арналады.

Сыналушылар бірінші кезеңде зерттеу көрсеткішіндегі сипаттама бойынша жинақталған ұпай саны бойынша төменгі көрсеткіш 53,9% көрсетсе, екінші кезеңде ол көрсеткіш жоғарылап 9,0% болды. 0-3 өзіндік бағалауының жоғарылығымен түсіндірілсе, 4-5 ұпай қарым-қатынаста сөйлеудің жоғары деңгейде қобалжуының бар екендігін куәландырады.

Зерттеу нәтижесінен сыналушының сөйлеу ерекшеліктерінің психологиялық сипаты оның айналысатын іс-әрекетінің ерекшелігіне де қатысты екендігі анықталды.

Әдістеме сұрақтарынан экспериментке дейінгі сараптамада сыналушылардан №5, №6, №9, №13, №20, №21 және №24 сұрақтарға (+) деген жауаптар алынды. Бұл сыналушылармен дамыту жұмыстарын жүргізудің қажеттігін байқатты. Әдістеме сұрақтарының жауабымен қатар оның қарым-қатынас пен көпшілік алдында сөйлеу мәнері, дауыс ырғағы және сенімділігі мен қобалжуы бақыланды. Қобалжудың өзі сыналушыға кейде мінез-құлық стилі ретінде қалыптасып кетуі мүмкін.

Бірінші және алтыншы топтардың ранглеру корреляциясының аралығы $r=0,09$ -ден $r=0,65$ деңгейдегі статистикалық мәнділікке ие болса, ал екінші және жетінші топтар бойынша $r=0,33$ -тен $r=0,74$, сонымен қатар үшінші және жетінші топтардың көрсеткіші $r=0,39$ -ден $r=0,77$ бірлікті құрады. Төртінші және сегізінші топтар $r=0,27$ -ден $r=0,96$ -ды, бесінші және оныншы топтарда $r=0,39$ -дан $r=0,94$ мәнділігі анықталды.

Зерттеу жұмысымыздың төртінші эксперименті тұлғаның қарым-қатынас белсенділігін, бірлескен іс-әрекеттегі байланыс құру қабілетін зерттеу жоспарланды. Сондықтан алдымызға тәжірибеге қатысушылардың қарым-қатынас деңгейін анықтау мақсаты қойылды. Осы орайда бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыру арқылы тұлғалардың қарым-қатынас қабілеті мен белсенділігі туралы ақпаратты «Қарым-қатынас деңгейін анықтау» сауалнамасынан алдық.

Қарым-қатынас қабілетін анықтау үшін сыналушылар арнайы бланктерге жазылған сұрақтарға жауап берулері қажет. Әр сыналушыға өз бетінше белгілеу ұсынылды. Сұрақтың үш жауабы бар: 1) иә, 2) кей кезде, 3) жоқ. Нәтижесі үш деңгейлі: «жоғары», «орта» және «төмен» критерилермен бағаланды. Әр топтаманың өзіне тән сипаттамаларымен жинақталды. Алынған ұпайларды қосып үш деңгейде қорытып шығарылды. Әр топтаманың өзіне тән сипаттамалары берілді. Тәжірибелік топ сыналушылардың тәжірибеге дейін төменгі көрсеткіш 42,0%, яғни 19-24 ұпай жинағандар, таныс емес ортада өздерін сенімсіз, жаңа мәселелер оны қорқытпайды, бірақ өзгелермен жалтақтап танысатын, пікір-таласқа қатысқысы келмейтін, өз ойын білдіргенде негізсіз жалған айтатын, бірақ бұл кемшіліктерді жоюға мүмкіндіктері бар. Ал дамытатын эксперименттен кейін осы сыналушылар 5,2% иеленді.

Сыналушылардың қарым-қатынасқа түсу мүмкіндіктерінің жақсы деңгейде, мұнда тұлғалардың айналадағылармен еркін қарым-қатынас орната алатын топтамада, өзгеге деген қызығушылығы жоғары, екінші адамды тыңдау қабілеті бар, сабырлы, өз пікірін дәлелдеп қорғайтындар. Бірақ аса шамадан тыс көпшілік ортада болуды ұнатпайтын сыналушылар, яғни 14-18 ұпай иеленгендер. Себебін олар мінез құлық ерекшеліктері, екінші адамды қабылдауы, түсінуі, бағалауы және т.б. жағдайларға байланыстылығымен түсіндірді. Дегенмен қарым-қатынас кезіндегі сыртқы факторлардың әсері, кәсіби іс-әрекетті атқаруға деген құлшынысы,

танымдық белсенділігі, жалпы білімі мен икемдігіне әсер еткендігі байқалды. Әдістемеден жоғары деңгей көрсеткіштерінің өсімі қарым-қатынасты дамытуға бағытталып жүргізілген эксперименттік-дамытушылық іс-шаралардың тиімді болғанын дәлелдейді.

Зерттеуіміздің бесінші экспериментінің міндеті бірлескен іс-әрекеттегі тұлғаның қарым-қатынас белсенділігі мен байланыс құру қабілетін зерттеу болып табылады.

Бесінші эксперимент «Сізге вербалды емес қарым-қатынас нені білдіреді?» әдістемесі бойынша зерттеу жұмысынан кейін тәжірибелік және бақылау топтарының арасында жоғары мәнділікті көрсетті. Бірінші және алтыншы топтардың ранглеу корреляциясының аралығы $r=0,25$ -тен $r=0,59$ деңгейдегі статистикалық мәнділікке ие болса, ал екінші және жетінші топтар бойынша $r=0,34$ -тен $r=0,71$, сонымен қатар үшінші және жетінші топтардың көрсеткіші $r=0,32$ -ден $r=0,68$ бірлікті құрады. Төртінші және сегізінші топтар $r=0,38$ -ден $r=0,65$, бесінші және оныншы топтарда $r=0,43$ -тен $r=0,78$ мәнділігі анықталды.

Зерттеу жұмысымыздың алтыншы экспериментінде «Басқа адамдарға ықпал ете аласыз ба?» әдістемесі қолданылды. Оның мақсаты қарым-қатынаста басқа адамға ықпал ету мен басқа адамды қабылдау қабілетін зерттеу.

Бұл әдістеме де 13 сұрақтан тұратын әрбір сыналушыға арнайы жауапқа арналған бланктар берілді. Егер сұрақпен келісіп «йә» деген жауапқа 5 ұпай, ал қарама-қарсы «жоқ» 0 ұпай қойылады. Бірақ сыналушыларға тапсырма берер алдында қысқаша сипаттама жүргізу олардың ойын шоғарландырып, тапсырманы белсенді орындауына мүмкіндік болды.

Айналасындағы адамдарға ықпал ете білу менеджердің, тіпті өзге іскер адамның жұмыстағы немесе кез келген іс-әрекеттегі (оқу, ойын) негізгі қасиеті болып табылады. Әдістемені жүргізу барысында төмендегі бағыттар анықталды:

Мұндай қабілет сыналушыда қаншалықты дамыған;

Өзге адамдарды өзімен бірге алып жүру қабілеті қандай;

Осы қабілетке ие болу оның мінезін қалыптастыру қажеттілігі барма;

Мұндай қабілет қаншалықты дамыған, өзге адамдарды бірге алып жүре алу шеберлігі, басқа адамды қабылдай алу мүмкіндігі туралы мағлұмат алынды. Сұрақтар тобы бойынша кейбір жауаптар екі топта да дамытуға дейінгі зерттеуде бірдей сәйкестікте анықталды.

Әдістеме нәтижелері екі деңгей «жоғары» және «төмен» көрсеткіштермен бағаланды. Ал дамыту экспериментіне дейін төмен 50,7 пайыз ($N=89$) сыналушы иеленсе, кейін 16,2 пайыз ($N=89$) көрсеткіштері өзгерді.

Әрбір сұраққа «иә» немесе «жоқ» деп жауап беру арқылы бойында басқа адамдарға ықпал ететін қабілеттің алғы шарттары бар, демек, ол өзгенің мінез-құлқын өзгертуге, іс-әрекетін қабылдауға, дұрыс жолға бағыт-бағдар бере алатын қасиеттің қарым-қатынас арқылы жүзеге асырылатынын сыналушылар сауалнамадан кейін пікірталас процесінде айтып өтті. Кез келген жағдайда қол ұшын беруге дайын, басқа адамның жағымсыз іс-әрекетін оған пайдалы жағын ескере отырып, сын айта алатын, құрбысының өзгеруіне үйлесімді қарым-қатынас арқылы түрткі бола алатындығын дамыту іс-шараларының көрсеткіш нәтижелерінен байқадық. Ал мұндай қасиетке ие болғандар жоғары 60 ұпайды иеленді. Осы қабілеттерге мүлдем қарама қарсы сыналушылар 25 ұпайды иеленді. Мағынасын анықтау, мағынаны сөздермен белгілеу, хабарды түсіну мүмкіндігін қамтамасыз ету, қолайсыз сөздерді қолайлы сөздерге ауыстыру.

4. Қорытынды

Қарым-қатынас арқылы тұлғаның танымдық іс-әрекетін дамыту теориялық және эксперименттік зерттеу жұмыстарының бірі ретінде психологиялық тұрғыда тұжырымдалып, нәтижелері алға қойылған міндеттерді шешуде бірқатар қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

Тұлғаның танымдық іс-әрекетінің дамуына қарым-қатынас ықпалын анықтау, тұлғаның кейбір қарым-қатынас қиындықтарын ұғынуы басқа психологиялық ерекшеліктерінің себептерімен де байланыстылығы анықталды. Зерттеудің негізгі әдістерін іріктеу, талдау, өлшемдерін өңдеу қарым-қатынас процесінің танымдық іс-әрекетіне ықпал ету деңгейінде анықталды. Қарым-қатынас процесіне арналған арнайы бағдарлама құрастыру және оны тәжірибеде қолдану тұлғаның танымдық іс-әрекетінің дамуына тікелей ықпал етеді:

1. Қарым-қатынас арқылы тұлғаның танымдық іс-әрекетінің дамуының психологиялық негіздеріне теориялық тұрғыда талдау жасалды. Тұлғаның танымдық іс-әрекетінің дамуына қарым-қатынастың ықпалын анықтау, тұлғаның кейбір қарым-қатынас қиындықтарын

ұғынуы басқа да психологиялық ерекшеліктерінің себептерімен байланыстылығы анықталды. Қарым-қатынастың маңызды жеке психологиялық мазмұны басқаны қарым-қатынас субъектісі ретінде түсінудің маңызды психологиялық ерекшеліктерін анықтайды. Ол қарым-қатынас бойынша серіктердің индивидуалды-психологиялық сипатына байланысты. Ал қарым-қатынас өзі қосылған мақсатпен, мазмұнымен, бірлескен іс-әрекет жағдайымен белгіленеді.

2. Қарым-қатынас, оны таратуға қажетті құралдардың санына байланысты – бір жағынан, тілдік құрал адамдар қарым-қатынасының негізгі жағдайы ретінде, ал басқа жағынан – үйренетін жақтың нақты коммуникативті шеберлік және дағдылары болып табылады. Тұлғалардың теориялық және практикалық білімдерін жетілдіру, оның қарым-қатынас қабілетін ашу, шеберлікке машықтау танымдық іс-әрекеттің дамуына ықпал етеді.

3. Тұлғаның танымдық іс-әрекетін қарым-қатынас арқылы дамытуды анықтаудың эксперименттік зерттеу мақсаты, міндеттері, әдістемелері іріктелінді. Тұлғаның танымдық іс-әрекетінің дамуына қарым-қатынас ықпалының маңыздылығын анықтаудың психологиялық зерттеу нәтижелері статистикалық талдау әдістемесімен өңделді. Бірлескен іс-әрекетте қарым-қатынас ерекшеліктері арқылы танымдық іс-әрекеттің даму деңгейі анықталады.

Қоғам тарапынан болашақ мамандарға қойылатын талаптардың өсуі оның тек теория-лық білімді жан-жақты меңгеруімен қатар практикалық белсенділікті игергендігімен шектелмейді Сондықтан осы жастағы тұлға кәсіпке бейімделу мен кәсіби мәнді құндылық бағдарлары, тұлғалық ерекшеліктерді заман талабына сай зерттеуді және жүйелеуді қажет етеді. Ал қарым-қатынас осы кезеңде тұлғалардың мамандыққа психологиялық тұрғыда даярлығына тиімді ықпал етеді.

Кәсіби қарым-қатынас пен танымдық іс-әрекеттің дамуында субъективті факторлар ерекше орын алады. Бұл тұлғалардың кәсіби іс-әрекет пен мамандық таңдауға саналы дайындығының ішкі субъективті факторлардың қажеттілігі маңызды орын алатындығын анықтайды. Ал ішкі субъективті факторлар сыртқа қарым-қатынас арқылы беріледі.

Сондықтан, кәсіби іс-әрекеттің тиімді, жемісті нәтижесіне жету үшін тұлғалық қасиеттер (қиындықтарды жеңу, білімділік, шеберлік, ерік) маңызды рөл атқаратынын айтып өткен. Осыдан біздің зерттеуіміз бойынша 18-20 жастағы тұлғаларда мамандыққа бағдарлануы мен кәсіби шеберлігін дамытуда қарым-қатынас қабілетін арттыру мен қалыптастыруды есепке алу маңызды деп санаймыз.

5. Дереккөздер

ЖАРЫҚБАЕВ, Қ.Б. (1970). Психология. Алматы: Мектеп. 323.

ГОЛОВИН, С.Ю. (2001). Словарь психолога-практика. Минск: Харвест, А: АСТ. 974.

ТОҚСАНБАЕВА, Н.Қ. (2005). Психологиядағы қарым-қатынас мәселесі. *Білім беру жүйесінде адам ресурстарын басқарудың қазіргі тенденциялары: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары*. Алматы. 345-347.

ТИМОФЕЕВ, Ю.П. (1994). Профессиональное общение и его развитие с помощью видеотренинга. *Автореф. ... д-ра. психол. наук*. М. 42.

КУРПАТОВ, А.В., АЛЕХИН, А.Н. (2006). Развитие личности. Психология и психотерапия. М.: ОЛМА Медиа Групп. 448 с.

УСТИМЕНКО, С.Ф. (1984). Межличностные отношения трудных подростков. *Вопросы психологии №1*. - С. 27-33.

АНДРЕЕВА, Г.М. (2000). Психология социального познания: *Учебное пособие для студентов высших заведений*. М.: Аспект Пресс. 288.

РЕЙНВАЛЬД, Н.И. (1979). Принцип деятельности в психологическом исследовании личности. *Автореф. ... канд. психол. наук*. М. 31.

ЛЕОНТЬЕВ, А.Н. (1972). Проблемы развития психики. М.: Московский университет. 575.

РУБИНШТЕЙН, С.Л. (1976). Проблемы общей психологии. М.: Педагогика. 120.

ЛИСИНА, М., ШЕРЬЯЗДАНОВА, Х.Т. (1989). Специфика восприятия и общения у дошкольников. Алма-Ата: Мектеп. 76.

İŞLETME

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТЕ КӘСІПКЕРЛІКТІ ЖЕТІЛДІРУ ЖӘНЕ ЫНТАЛАНДЫРУ МЕХАНИЗИМІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Ахмет КАМАЛОВ¹ - Гүлзада ШІНЕТ²

Özet

Şu anda sosyo-ekonomik istikrar işletmeler küçük ve orta ölçekli kapasite tabanlı değil sadece, onlar, pratik gösterdiği gibi, bileşen, temel etkili faaliyetleri devlet. Yükseltmeden önce, bir ekonomi sağlamak için yenilikçi ve yapısal değişiklikler deneyin durdu sorular, şekillendirme, girişimcilik ve verimlilik uygulama mekanizması motivasyon potansiyeli rasyonel ve bu nedenle gerektirir yeni fikirler, yanı sıra ilişki kurulması ile yapının gelişimi için küçük ve orta ölçekli girişimcilik dayalı olmalıdır. Özellikleri motivasyon, girişimcilik ve motivasyon çeşitli yazıları incelenir öğeleri mekanizması. Ama düşünce henüz oluşmuş motivasyon unsurları, mekanizması teklik, derecesi ne olursa olsun eylem uyarıları, yön girişimcilik. Motivasyon mekanizması, yapısı, ve çalışma soruları, belirleyicileri arasındaki ilişki girişimcilik potansiyeli düşük kalmaktadır. Bu makalede, tanımlar ve konunun önemi araştırma, motivasyon mekanizması oluşturma ve geliştirme mekanizmaları araştırmak için.

Sorunu çözmek için, bilimsel disiplinlerin sorunlarının çözümünde etkili olmuştur: Sistemin sistematik yönetimi, ekonomik-istatistiksel analiz, alınan materyallerin yorumlanması için grafik ve tablolaştırma yöntemleri, aynı zamanda uzman yargısının kullanılması Matematiksel araçların karşılaştırılması ve hesaplanması. Müfredatın müfredatındaki motivasyonel mekanizasyon ve yeterlilik ile raporun yazarının motivasyonunun sonuçları, makalenin sonuna ve sonuna kadar ulaşma potansiyeline sahiptir.

Yazarın problem çözme sırasına ilişkin araştırması temel alınır ve seçilen problemin bilimsel ve ekonomik önemini hedefleri belirlenir. Nöbetin etkinliği aşağıdakilere izin verdi: biçimsel sürecin yapısı temsil edilir, dört bölümden oluşur: yeni fikirler yaratmak, bunu sürdürmek ve yapmak, fikirlerin gerçekleştirilmesi ve sonuçların alınması, girişimcilik sürecinin adımları ve kurucu unsurların karşılıklı ilişkilerinin temeli girişimcilik hizmetinin, ekonomik sistemleri ve bunların gerçekleri gerçekleştirmelerini göstermektedir: makroekonomik, ekonomik ve mikroekonomi. Yazarın açıklamalarında yer alan küçük ve orta ölçekli işletmelerin devlet düzenleme düzenlemeleri ve yöntemleri ve bu bağlamda rolü Devletin girişimciliğin gelişimini düzenlemede önemli rolünü vurgulamaktadır.

Faaliyetlerin başarısı, ekonominin, küçük ve orta ölçekli işletmelerin gelişim düzeyine bağlıdır. Çeşitli araçların uygulanmasına dayalı olarak tüm gerekli koşulları, girişimciliğin pazar ortamında yoğunluğunu yaratmak gerekmektedir. Bu araçlardan biri de motivasyon mekanizmalarıdır ve oluşturdıkları iş yapısının Komisyonu üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, araştırma teorisinin oluşturulması için iş yapılarının kurulması ve geliştirilmesi için motivasyon mekanizması - kavramsal olarak erken çocukluk eğitiminde geniş bir yelpazedeki koşulların ve metodolojik temellerin ve sorunların tedavisi. Özel tekliflerin sunulması ve konuyla ilgili konuların ele alınmasını sağlaması, girişimcilik kapasitesinin ve motivasyonunun geliştirilmesinde yenilikçi yaklaşımların mekanizmasını tanımladı. Tabii ki, yönetim uygulamalarında uygulanabilecek küçük ve orta ölçekli işletmelerin ve iş organizasyonlarının gelişmesine katkıda bulunmak ve katkıda bulunmak.

Anahtar kelimeler: *Küçük İşletme, Orta Ölçekli İşletme, Girişimcilik, Motivasyon Mekanizması, Stratejik Yönetim, Girişimcilik Potansiyeli, İş Faaliyeti.*

1. Кіріспе

Қазіргі уақытта мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін тұрақтандыру шағын және орта кәсіпкерліктердің базасында мүмкін, себебі тек олар ғана, тәжірибеде көрсетілгендей мемлекеттің қызметін тиімді құраушы негізі болады.

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Кәсіпкерлік және шағын бизнес, arkhimed65@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Кәсіпкерлік және шағын бизнес, gshnet@bk.ru.

Қазақстан экономикасы алдында модернизацияны қамтамасыз ету, инновациялық талпыныс және құрылымдық өзгеріс мәселелері тұрды, сондықтан тиімділігін қалыптастыру және мотивациялық механизмді қолдану рационалдылығы және кәсіпкерлік потенциалдың жаңа ойларын талап етеді, сонымен қатар олардың өзара байланысын шағын және орта кәсіпкерлік құрылымдарын құрумен дамыту үшін негізделуі қажет.

Шағын және орта кәсіпкерлікті жеткілікті функциялау мотивациялық механизмнің дамуымен тығыз байланысты. Осыған байланысты сұрақтарды шешу процесі кәсіпкерлік құрылымды құру және дамуына байланысты қажет болады, мотивациялық механизмді маңызды тұтқа ретінде олардың қызметіне тиімділікті және нәтижелілікті қамтамасыз етуіне әсері болады.

Осыған байланысты сұрақтарды шешу процесінде кәсіпкерлік құрылымды құру және дамыту байланысты болып, мотивациялық механизмді олардың қызметіне тиімділікті және нәтижелілікті қамтамасыз ету үшін әсер етуші маңызды тірек ретінде қолдану және зерттеу болады. Осыдан басқа кәсіпкерлікті басқару концепциясының теориялық-әдістемелік талдауының жүргізілуі және фактор жүйесінің дамуында мотивациялық механизм орнының өзектілігін анықтауы қажет. Мотивациялық механизмнің маңыздылығын кәсіпкерлік қызметті барлық кезеңдерде жүргізілуін қадағалайды, бірақ кәсіпкерлік құрылымның құру және даму фазасында оның ролі ерекше болады.

Осылайша, оның негізгі факторлары кәсіпкерлік құрылымның эволюциясына әсері маңыздылық, мотивациялық механизм және кәсіпкерлік әлеует болады, сондықтан шағын және орта кәсіпорындарды өмірлік циклын жүзеге асыру процесінде өзара байланысының берілген факторлары қарастырылуы қажет.

Ғылыми әдебиеттерде шағын және орта бизнестің және оның даму мәселелерін зерттеуге арналған зерттеу жұмыстары көп; бизнес теориясының өзі қалыптасып жатқан инновациялық даму теориясында, қазіргі заманғы елдің және аймақтардың өмірінде әлеуметтік-экономикалық білім кешенінде жалғасын тапқан.

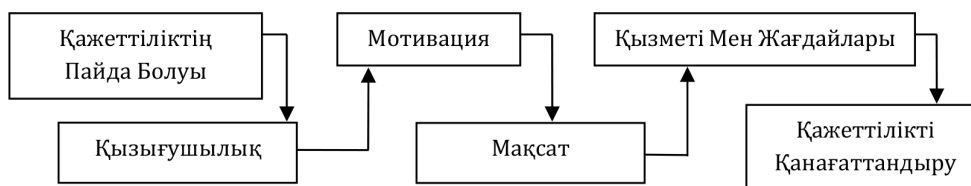
Әлемдік тәжірибеде егер мемлекет қарқынды және тұрақты дамығысы келсе, онда оның әлеуметтік-экономикалық бағдарламалары міндетті түрде шағын және орта бизнесті ынталандыру үшін қажетті шараларды қамтуы тиіс екендігін көрсетеді (Камалов, Сабденова, 2016). Елімізде де «Мемлекет бизнеспен бірлесіп, отандық өнімді халықаралық нарыққа шығарудың стратегиялық жолын тауып, ілгерілетуге тиіс» дей келе, Елбасы шағын және орта бизнесті дамыта отырып, халықаралық нарыққа шығару жолдарын дамытуды тапсырып отыр (Назарбаев, 2018).

Соңғы уақытта экономикалық ғылыми ортада кәсіпкерліктің тиімді дамуын қамтамасыз ету факторы ретінде мотивациялауды зерттеу туралы сұрақ пайда болады. Алдында мотивациялауды зерттеумен әлеуметтану, педагогика және психология ғылымдары айналысып отырды. Бұл бірқатар себептермен түсіндіріліп отырды. Біріншіден, экономикалық ғылым жоғарыда көрсетілген пәндермен тығыз байланысқа ұмтылмады. Екіншіден, «мотивация» түсінігі әдетте «ынталандыру» түсінігімен ауыстырылды. Берілген түсініктемелердің жақындылығына қарамастан, оларды ажыратып бөлу қажет, себебі олардың мағыналары әртүрлі болып келеді. Кәсіпкерлік құрылымның тиімді жолы кәсіпкерлік қызметке мотивациялау түсінігі арқылы жатқызылады. Тек адамда кәсіпкерлікке тартылуы мәнін түсініп, ол оны іске асырудан кейін қандай мақсатта, қандай мотивациялар оны жүргізуде болғанын білгеннен кейін ғана, тек сол кезде ғана кәсіпкерлік қызметін басқару жүйесін тиімді өңдеуге болады. Мотивацияны түсінбей, адамның қажеттілігін және кәсіпкерлік қызметке ынталандыруды дұрыс қолдануды білмей тиімді басқару мүмкін емес.

Кәсіпкерлік қызметтің мотивациялық механизмі логикалық тізбектілікті ұсынады, олар өзіне келесідей элементтерді жатқызады: адамның қажеттілігі, қызығушылық, мотивация, мақсат, қызметі мен жағдайы, онда мотивациялық тізбегі және тұтынушыларды қанағаттандыру (1-сурет) жүзеге асырылады. Ол үшін негізгі мақсатты түсініктемелер мен терминдерге анықтама берілуі қажет, олар әрі қарай қолданыста болады.

Кәсіпкерліктің негізі ретінде, яғни жалпы кез келген активтілік негізінде адамның қажеттілігі жағады. Қажеттіліктер және қызығушылықтар негізін қалаушы түсініктемелік, қызметтіліктің мотивациясының маңызын ашушы болады. Қажеттіліктер тұлғада қажетті құралдардың және өзінше тіршілік ету жағдайы мен өзін-өзі сақтауда қамқорлықты тудырады, сонымен қатар ортамен тепе-теңдікті тұрақты сақтауға барынша жүйелейді.

1 Сурет: Мотивациялық Тізбек

Тұтынушылықты дамыту көздері өндірістік және рухани игіліктерді тұтыну арасындағы өзара байланыстары болады. Өмірдегі күнделікті қажеттіліктерді қанағаттандыру жаңа қажеттіліктердің пайда болуынан жүргізіледі, және ол адамды тарихи процестің субъектісі ретінде айырады, табиғи және әлеуметтік ортаны қайта жандандыра, яғни қоршаған ортаға икемделген жануардан айырып отырады. Тұлғалардың тұтынушылығы иерархияны құрайды, ең шыңында - өзін-өзі іске асыру, өзін-өзі таныту, яғни шығармашылық қызметте қажеттіліктері орналасады (Егоршин, 2008, стр. 9-11).

Осының негізінде қажеттіліктердің бөлінуін проактивті (артықшылықтары ішінен детерминирленген) және реактивті (кейбір жағдайларда ортаның оларға реакция ретінде активизациялануы) қарастырып бөлуге болады, сонымен қатар ашық және жасырынған қажеттіліктер, яғни айқындалған және латентті болып бөлінеді. Бұл жерде қажеттіліктердің айқыны-рақ немесе тікелей еместері туралы айтамыз, және жалпы жағдайда ұсталып тұрады немесе ығыстырылып тастайды (Боковня, 2011, стр. 12).

Қажеттіліктер еңбектілік әрекетінің мотивациялау процесінде маңызды рольдердің бірін ойнайды. Олар адамдардың қызметінде мойындалып, ынталандыру болады. Бұл жағдайда қажеттілік белгілі пішінді қабылдайды, яғни қызметтердің басқадай түрлеріне, объектілеріне және заттарына қызығушылықтың пішіндерін қабылдайды.

«Қызығушылық» - бұл саналы қажеттіліктердің көрінісі. Ол тұтынуға қарағанда қызығушылығы әлеуметтік қатынастарға бағытталған, яғни ол қажеттіліктерін қанағаттандыруға байланысты болады.

Егерде қажеттіліктер адамның орташа өмір сүру үшін керекті көрсетсе, яғни берілген қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қалай әрекет етуі беріліп отырады.

Сәйкесінше, қызығушылықтың айырмашылық белгісі адамның тіршілігінде қолданылатын жағдайлардың қызметтік қатынасы болады. Өз кезегінде, қажеттілік осы жағдайларды игеру қажеттілігін көрсетеді. Қызығушылықтар заттар және объектілер болып ұсынылуы мүмкін, оларды зерттеу адамдардың қажеттіліктерін қанағаттандыру мүмкін. Осылайша, экономикалық ғылым адамның өмірлік іс-әрекетінің жағдайы ретінде қажеттілігін анықтайды, яғни өндірістік қатынастардың шығарушы элементтері ретінде болады. Қызығушылық тұтынушылардың сапалы жағынан көрінісін көрсетеді. Олар өндірістік қатынастардың пішіндерінде көрінеді.

2. Әдістер

Аймақта шағын және орта бизнесті дамуды басқаруды жүзеге асыруды қарастыруды қажет ететін негізгі мәселе - мезодеңгейде (аймақтың деңгейінде) шағын және орта бизнестің дамуын стратегиялық басқаруды қамтамасыз ету үшін стратегиялық талдауды ұйымдастыру болып табылады.

Талдаудың негізгі нәтижелерінің бірі перспективтілігі ретінде негізгі бизнестің даму стратегиясын талдау болып табылады, ол бірыңғай жүйеге біріктірілетін басқарудың нақты мақсатты индикаторларын, өлшемдері мен әдістерін таңдаудың жалпы ережелерін таңдауға мүмкіндік береді. Ол өз кезегінде, перспективті бола отырып қаржылық қызметті жүзеге асыратын өзгертілген ішкі және сыртқы жағдайлар кезінде нақты инвестициялық шешімдерге жылдам өзгеріс ендіруге немесе ойлап табуға потенциалды мүмкіндік береді. Ары қарай нақтылау нәтижесінде орындауға бағытталған рационалды стратегия, бүтін құжат немесе құжаттар жүйесі құрастырылады. Бизнесті дамудың стратегиясын осылайша түсіну тәжірибелік қызметте методологиялық дәлелденген және сұранысқа ие деп ойлаймыз.

Базалық стратегия шеңберінде болашақта мақсаттық бағыттары топтастырылады, басқарудың бағыттары анықталады, басқарудың басымдылықтары мен принципалды әдістері айқындалады, сонымен қатар қолдаудың бағыттары арасында ресурстарды тарату ережелері анықталады.

Мақсаттық бағыттар - құрылымның мақсатты және мүмкін болатын өзгерістері, бизнестің әлеуеті мен нәтижелігінің, оған қол жеткізу үшін басқару бағдарламасын жасауға негізгі ресурстар бағытталып отырады.

Негізгі бағыттар - кіші инновациялық бизнес ортасының жағдайларының жиынтығы, олардың өзгерістеріне басқару ресурстары топталады.

Басымдылықтар - нақтыланған аймақ үшін шағын және орта бизнестің субъектілерінің нақтыланған экономикалық қызметі мен инвестициялық жобаларының түрлері.

Қолдаудың ауытқымаушылық (принципиалды) әдістері - әрбір таңдалынған бағыт бойынша басқарудың шаралары мен әдістерін таңдау критерийлерін анықтайтын идеялардың жиынтығы.

Экономикалық жүйе шағын және орта бизнес субъектілерімен толыққан аймақтардың үшін оның интенсивті даму, бәсекеге қабілеттілік және тұрақтылығының артуы, техникалық және технологиялық қайтажасақталуы, жаңа өнім түрлері мен нарықтарды игеру және т.б. сияқты міндеттерден тұрады. Республикада шағын және орта бизнестің даму деңгейінің төмен болуын ескере отырып, экстенсивті дамудың стратегияларының басымдықтарын көрсетуге болады. Белсенді дамудың бағыты жұмыс істеп тұрған кіші кәсіпорындардың немесе оның бөліктерінің дамуын қолдау міндеттерін шешу мәселелері болады. Сол сияқты дамудың белсенді бағыты басқа да бір салаларда немесе территорияларда орналасқан кіші кәсіпорындардың қолдау қажет екендігін де ескеріп отырады.

Стратегиялық талдау төрт мүмкін болатын альтернативаның ішінен базалық негізгі аудандарды анықтауға, қолайлы даму стратегиясы бойынша аудандарды түрлерге бөлу жұмысын атқаруға мүмкіндік береді. Осы әдісті қолдану стандарттаудың жеткілікті деңгейінде аудандардың ерекшеліктерін ескеруге, тым аса әртүрлілікті болдырмауға, басқару процедураларын қиындатуды ескеруге мүмкіндік береді. Қолданбалы типология аймақтық талдауда. Соның ішінде бір немесе екі параметр бойынша типология кеңінен қолданылады (Дробышевский, Кочеткова, 2005).

Типология үшін екі параметрді қолдану мақсатында біздің ойымызша интеграцияланған индикаторларды пайдалану ұсынылады, олар кешенді бағалау негізінде сандық/сапалық даму мен өзіндік/интеграциялық даму екеуінің ішінен ең оңтайлы тиімді нұсқаны таңдауға мүмкіндік береді. Интегралдық бағалау дегеніміз жүйелердің жағдайын диагностикалауда қолданылып жүрген құралдарды анықтауға, оңтайлы шешім қабылдау үшін зерттеу объектісіндегі орын алған мәселелерді және оларды ранжирлеуді анықтауға өз септігін тигізеді. Көрсеткіштер қатарын бірыңғай интегралдыққа жеткізу басқа зерттелініп жатқан (салыстырмалы) аймақтардың жиынтығы ішінен орнын анықтауға мүмкіндік береді.

Интеграциялық индикаторларды құру артықшылықтарына қарапайымдылық, қолжетімділік, қосымша статистикалық ақпарат көздерін пайдаланбай-ақ қолда бар статистикалық ақпараттарды пайдалану шеңберінде қолдану, сапалы көрсеткіштерге негізделу, абсолютті және салыстырмалы көрсеткіштерді есепке алу мүмкіндігі жатады. Соңғы жылдары интеграцияланған индикаторлар идеясы аймақтарды талдауда индекстерді құруда, аймақтық басқарудың түрлі мақсаттары үшін кең қолданылып келеді. Атап айтқанда, шағын және орта бизнестің дамуының интегралды индексі кеңінен қолданылады.

Интеграцияланған индикаторлар типологияның алдына қойған мақсаттарын анықтауға қажетті ақпараттарды кешенді түрде көрсетуі тиіс.

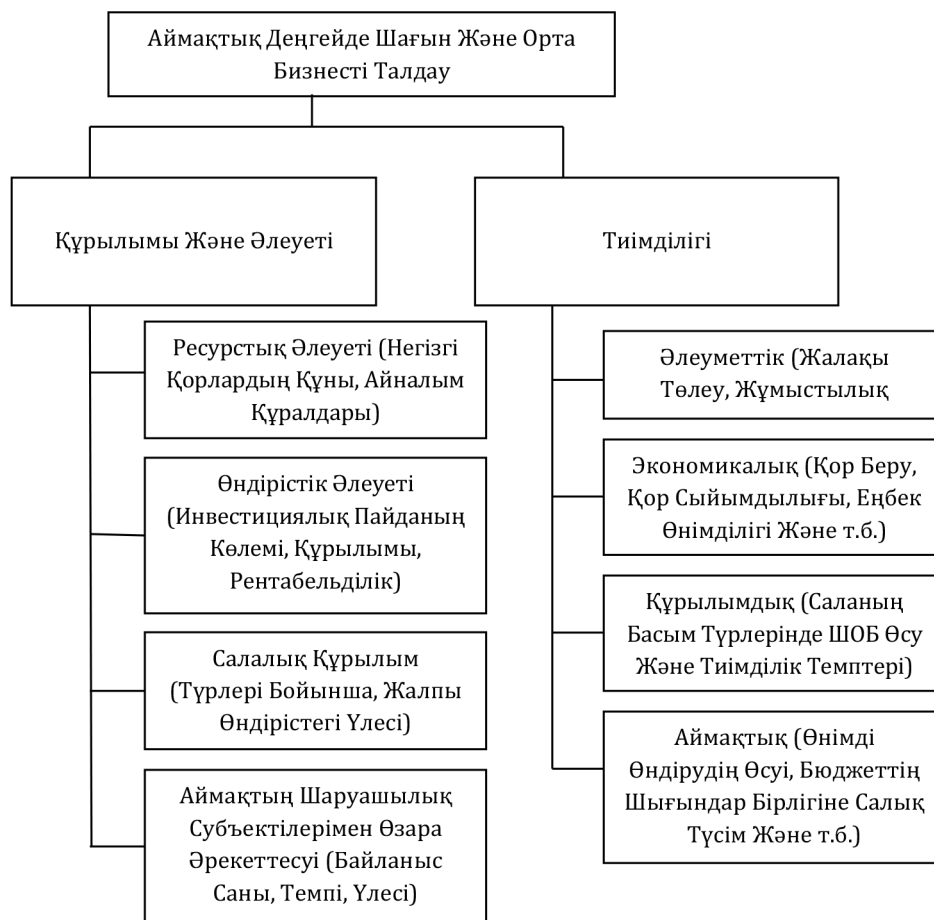
Бұл индикатор аймақтық ортаны бағалаудың сандық көрінісі болып табылады.

Сапалық даму жағына өту кіші кәсіпорындардың санының артуы кезінде мүмкін, ал интеграциялық даму жағына өту - осылар үшін алғышарттар болған жағдайда мүмкін болады. Шағын және орта бизнестің сапалы және интеграциялық дамуы ең ескі аймақтық стратегиялардың бірі болып табылады.

Негізгі мәселелер мыналар: шағын және орта бизнестің сандық өсуінің жеткіліктілігін/жеткіліксіздігін көрсететін көрсеткіштер тобын анықтау; іс-әрекеті және мазмұны бойынша түрлі бағытты теңеулерді қамтамасыз ету; интегралдық көрсеткіштерін және оларды ранжирлеуді есептеу әдістерін таңдау.

Алғашқы индикаторларинтегралданған индикаторлардың мазмұнын нақты сипаттайды және салалық, территориялды, құрылымдық бағыттар үшін стратегиялық басымдылықтарды нақтылайды. Кіші кәсіпорындардың құрылымын және әлеуетін бағалау үшін (2-сурет) сипаттауға бастапқы ақпаратты қолдануға болады.

2 Сурет: Аймақта Шағын Және Орта Бизнесіні Талдауға Қажетті Көрсеткіштері

Шағын және орта бизнестің интеграциялық өзара әрекеттесуінің статистикалық мәліметтері жоқ, сондықтан бұл жерде осыларды бақылайтын органдар мен кәсіпорындардың ақпараттары бірінші орынға шығады. Келесідей мінездеме мәліметтерді қолдануға болады: кіші кәсіпорындармен тығыз байланыста жұмыс істейтін ірі кәсіпорындардың саны, шағын және орта бизнестің жалпы санында ірі бизнеспен кооперациялық байланыстағы кіші кәсіпорындардың үлесі; кіші және ірі бизнестің кәсіпорындарының интеграциялық байланыстарының франчайзингтік немесе басқа формаларының даму темптері. Осы қарастырылған ақпараттар мәліметі негізінде бизнесті қызметті талдау үшін берілгендер жүйесі есептеледі.

Шағын және орта бизнестің даму деңгейі аймақтың кіші кәсіпкерлігін сипаттайтын әлеуметтік, экономикалық, құрылымдық көрсеткіштердің жиынтығы түрінде сипатталады.

Аймақтық деңгейде шағын және орта бизнестің нәтижелігін сипаттау үшін зерттеушілер көрсеткіштер кешенін ұсынып отыр.

Олардың негізгілеріне мыналар жатады: кіші кәсіпорындармен орындалатын жұмыстардың көлемі; тұрғылықты халықтың (бір тұрғынға шаққанда) пайдаланған тауарлар мен қызметтердің көлемі; кіші кәсіпорындардың орындаған жұмыстарының көлемі; мемлекеттік тапсырыс бойынша орындаған жұмыстарының көлемі; Қазақстанның басқа аймақтарына өткізген өнімдерінің көлемі; экспортталған өнімдерінің көлемі; кіші кәсіпорындарының қызметінен аймақтық (жергілікті) бюджетке түскен салықтық түсімдерінің көлемі; кіші кәсіпорындардың баланстық табысы; игерілген инвестициялардың көлемі; толық және жартылай жұмысбастылық жағдайын қоса алғанда жұмыс орындарының саны. Ақпараттың қолжетімділігі, оның маңыздылығын ескере отырып ұсынылған параметрлердің бөліктерін талдау жүргізіліп отырады.

Экономикалық қызметтің перспективті түрлерін анықтауды кіші кәсіпорындардың салыстырмалы тиімділігін табыстылық критерийі бойынша, саланың рентабельділігін бағалау арқы-

лы жүргізуге болады, есепті өнімнің бір данасын және жалпы өнімге шаққандағы пайдасы арқылы жүргізуге болады, айналым құралдарының және шығындардың өтеудің айналымдылығын (шығындар/пайда), қорлардың жинақталуын, қор көлемділігі және материал көлемділігі, еңбек өнімділігін есептеу критерийлері бойынша жүргізуге болады (Филобокова, 2007, б. 45-52).

Аймақтық бизнес ортаның әлеуеті. Стратегиялық менеджментте сыртқы ортаның тенденцияларын, сыртқы ортаны бағалау критерийлерін анықтаудың түрлі әдістері ұсынылады және оның қандайда бір бизнестің түрлерінің перспективті дамуына әсер етуі деңгейін анықтауға бағалауға басты көңіл бөлінеді. Сыртқы орта күрделілігімен және анық еместігімен сипатталады, сондықтан жүйенің дамуына ықпал етуші факторларды таңдау, олардың әсер ету дәрежесін анықтау мәселелері өзіндік сипатта болады. Бизнестің аймақтық ортасын бағалау үшін аймақтағы әлеуметтік-экономикалық жағдайының сапасын сипаттайтын аймақтық талдаудың көрсеткіштер кешені пайдаланылады. Өтпелі кезеңнің кейбір экономикалық жұмыстарында келесідей факторлар айқындалады: табиғи-ресурстық әлеуеті, аймақтағы демографиялық жағдай, экономикалық дамудың экономикалық әлеуеті және деңгейі, тұрғылықты халықтың өмір сүру деңгейі, аймақтық қаржылардың жағдайы, бизнеске қатысты аймақтық саясат.

Нарықтық экономикада шаруашылық субъектіліре өздігінен интеграциялық өзара іс-әрекеттің экономикалық формасын анықтайды, бірақ, интеграциялық процестердің сипаты, тереңділігі салалық нарықтардың ерекшеліктерімен; экономикалық-географиялық, институционалды, әкімшілік факторлармен сипатталады. Аймақтық ортаның құрылымында шағын және орта бизнестің интеграциялық дамуының алғы шарттарын анықтауда талдауға бәсекелестік, территориалды агломерация және мамандануы, ақпараттың кедергісіз айналымына мүмкіндік беретін аймақтың байланыс ортасы, бақылаушылық фактор ретінде қолдаушы инфрақұрылымның бар болуы, деңгейіне әсер етеді. Нақты аймақта шағын және орта бизнестің интеграциялық дамуына ықпал ететін негізгі жағдайлардың ішінен зерттеушілер келесілерді бөліп шығарады (3-сурет).

3 Сурет: Шаруашылық Субъектілердің Ішкі аймақтық Экономикалық Интеграциясының Факторлары

Интеграцияның алғышарттары ретінде аймақтағы салалардың мамандануының тұрақтылығы аймақ территориясындағы осы өндірістің локализациялау коэффициентін пайдалану арқылы агломерациялық фактор бойынша, сала бойынша аймақтың мамандануы және өндірісі жүргізілуі мүмкін. Шынайылықты қамтамасыз ету үшін осы жылдардағы көрсеткіштердің ор-

таша мәндерін (орташа арифметикалық) пайдаланып 3-5 жыл кезеңіне есеп жүргізіп отыру қажет болады. Саладағы бір жанға шаққандағы өндірістің мамандану коэффициентінің 0,2 ден үлкен мәндерінде, локализациялау коэффициенттерінің 1 және одан да үлкен мәндерінде келесідей қорытынды жасалынады: осы сала аймақтың нарықтық мамандану саласы болып табылады, және саланың дамуына интеграцияланған шағын және орта бизнестің әлеуеті бар екенін көрсетеді. Егер локализациялау көрсеткішінің мәні 0,25 кем болса, онда бұл сала ішкі аймақтық пайдаланудың маңызды саласы болып табылады.

Статистикалық мәліметтерді атқарушылық органдардың және тәуелсіз зерттеулердің ақпараттарымен толықтырып отырған пайдалы. Аймақта жоғары интеграциялық даму әлеуеті бар салаларды анықтау аймақтағы интеграциялық стратегияның жүзеге асырылуының басқарушылық және ресурстық алғышарттарын сипаттайтын сапалы көрсеткіштермен толықтырылып отырылуы тиіс.

Зерттеу көрсеткіштерінің шеңберін анықтаудан соң абсолютті мәндерді эксплуатациялаудың мүмкіндіктерінен кету кезінде негізгі көрсеткіштерді негізгі көрсеткіштерді нормалау есебінен олардың өзгеріс динамикасын қарастыру ұсынылады. Осылайша, корреляциялық талдау интеграцияланған индикаторда ұқсас сигналдары бар көрсеткіштерді пайдалану алғашқы индикаторлар алынады.

Интеграцияланған индикаторларды есептеуді жалпы сомаларды қосу, геометриялық орта, коэффициенттер, орындар сомасы, ара қашықтық әдістері арқылы жүргізуге болады. Геометриялық орта әдісін бағаланатын көрсеткіштердің өте аз санында және олардың көп мәндері бірге жақын болғанда қолдануға болады.

Шағын және орта бизнестің дамуын стратегиялық талдауда, ауданның аймақтық шағын және орта бизнес аймақтық ортасын құрайтын құрылымды, бизнестің әлеуетін және тиімділігін сипаттайтын; әлеуметтік-экономикалық және құқықтық (экономикалық, ұйымдастырушылық, әкімшілік, әлеуметтік, коммуникативті) факторлардың жағдайы аймақтағы қолжетімді көрсеткіштердің кешені пайдаланылады. Шағын және орта бизнестің даму стратегиясын оңтайландыру үшін аймақтық талдаудың ең дұрыс әдісі айдандарды екі параметрлер бойынша типологиялау болып табылады.

3. Нәтижелер

Мәселелерді зерттеу, кәсіпкерлік әлеуетті және мотивациялық механизмді зерттеуімен байланысты, онымен отандық өкілдер және шетелдің экономикалық ғылымдары да айналысып отырды.

Негізгі теориялық және тәжірибелік аспектілерін қалыптастыру және кәсіпкерлік әлеуетті іске асыруында өзінің еңбектерінде шетелдік авторларды қарастырды: Булатов А. С., Валов И. И., Верховская О. Р., Грачев М. В., Джуха В. М., Дорохина М. В., Егорихина С. Ю., Ковалев А. И., Лиханов Е. В., Тихонова Н. Е., Тяглов С. Г., Чекмарева Е. А., Чепляева И. Е., Чепуренко А. Ю., Черненко О. Б., Кантильон Р., Кирцнер И., Клейнер Г. Б., Мизес Л., Найт Ф., Рейнольде П. Д., Шумпетер Й.

Кәсіпкерлік мәселесіне көптеген ғалымдардың еңбектері арналған Қазақстаннан - Қошанов А. К., Калиев Г. А., Сатыбалдин А. А., Сабденов О. С., Токсанов А. Н., Мухамеджанов Б. Г., Омаров Г., Каренов Р., Сигарев М. И., Сүндетов Ж. С., Есиркепова А. М., және тағы басқалар.

Мотивацияның ерекшеліктері және кәсіпкерлік қызметтің мотивациялық механизмінің элементтері түрлі еңбектерде зерттеліп отыр. Бірақта мотивациялық механизм элементтеріне қатысты ойлардың бірегейлігі әлі де қалыптаспаған, кәсіпкерліктің әрекеттерінің бағыттарын алдын алу дәрежесіне қарамастан болып отыр. Мотивациялық механизмді, оның құрылымын, сонымен қатар кәсіпкерлік әлеуетпен өзара байланысын анықтайтын сұрақтардың зерттелуі төмен болып қалуда.

Жоғарыдағылардың барлығы тақырыптың зерттелу өзектілігін анықтап, мотивациялық механизмді құру мен дамуында мотивациялық механизмді зерттеуге арналған.

Таңдалған мәселенің ғылыми және экономикалық маңыздылығы мақсатты қоюға және мәселелерді шешу реттілігіне авторлық зерттеулер негізделген.

Зерттеуде экономикалық-ұйымдастырудың негізделуі кәсіпкерлік қызметте мотивациялық процестің қамтылуы, мотивациялық қағидаларды (тұтыну, белсенділік пен сенімділік) анықтауға мүмкіндік берді және кәсіпкерлік қызметті қалыптастыру процесінде олардың өндірістік анықтамалы; тиімді кәсіпкерлік жүйесінде мотивацияның орнын анықтау; кәсіпкерлік қызметте мотивациялық процестің сызбасын ұсыну, яғни өзіне келесідей құрамды бөліктерді

енгізеді: тұтынушылықпен қызығушылықтың пайда болуы, мотив әрекеттерінің басталуы және қажеттіліктерге жету жолдарын іздеу, қойылған мақсаттарды жүзеге асыру үшін өзінің мүмкіндіктерін бағалау, кәсіпкерлердің әрекеттерін жүзеге асыру, әрекеттерін жүзеге асыруда нәтижелерін алу, алдын-ала белгіленіп алынатын нәтижелерді салыстыру, өзінің атқарған қызметінен қанағат алуы; мотивациялық процестің циклдық және үздіксіздіктің логикалық құрылымдық сызбасы ұсынылған.

Зерттеуде шағын және орта кәсіпкерлік объектілерінің қызметінде мотивациялық механизмнің әсерінен келесідей критерийлер анықталған болатын. Шағын және орта кәсіпкерліктің тиімділігін қамтамасыз ету үшін кәсіпкерлік құрылым әлеуетінің өзгерісін әлеуеттің параметрлерінің ең төменгі сәйкессіздігімен және сыртқы ортаның жағдайымен басқарылуы қажет. Осындай іздеулердің бағыттарының бірі тұрғындарда кәсіпкерлік белсенділіктерінің әлеуетін анықтау болады, себебі кәсіпкерлік экономикалық күштің және жалпы қоғамның дамуының негізгі қозғалушы күштерінің бірі болады. Кәсіпкерліктің әлеуметтік ресурстарын зерттеу адамдардың сапалық жиынтығының таратылу дәрежесімен бағаланады, ол жеке жауапкершілікке, дербестігіне, өмірлік позициясының белсенділігіне, тәуекелмен сайыстылыққа икемділігіне байланысты болады.

Бұл зерттеуде мынадай ұсыныстар ұсынылып отырды, кәсіпкерлік әлеует және мотивациялық механизм өмірлік циклдың сатылары бойынша эволюцияға ұшырайды және өзіне келесідей сатыларды енгізеді: жасау, өсу, кемелдік, құлдырау, бірақ есептеулердің жүргізілген нәтижесінде анықталуы бойынша кәсіпкерлік әлеует өмірлік циклдың сатылары бойынша эволюцияға ұшыраса, ал мотивациялық механизм - циклды, осыған байланысты кәсіпкерлік процестің жүзеге асырылуындағы ролі анықталған болатын: кәсіпкерлік процестің бірінші кезеңінде (ойлардың пайда болуы) мотивациялық механизм басты рольді атқарады, ойларды бағалау және оларды дамыту сатысында қолдаушы рольді атқарады, бизнес-ойларды жүзеге асыру уақытысында ынталандырушы рольді, сонымен қатар нәтижелерді алу барысында ойларды жүзеге асыруда анықтаушы рольді атқарады.

Осылайша, зерттеуде кәсіпкерлік құрылымды құру және дамыту үшін мотивациялық механизмді қалыптастыру бойынша теориялық - әдістемелік негіздерді және концептуалды жағдайларды өңдеуге байланысты сұрақтардың диапазонын кеңінен қамтыды. Берілген мәселелерді және өзекті сұрақтарды өңдеу қолданбалы сипатта нақты ұсыныстарды алуға мүмкіндік берді, ол мотивациялық механизмді және кәсіпкерлік әлеуетті дамытуда инновациялық тәсілдерді сипаттады. Олар әрине, шағын және орта кәсіпкерліктің құрып және дамуына үлесін тигізеді және кәсіпкерлік құрылымды басқару тәжірибесінде қолдануы мүмкін.

4. Қорытындылар Мен Ұсыныстар

Экономиканың қызметінің табыстылығы шағын және орта бизнестің даму деңгейіне байланысты болады. Ол үшін барлық қажетті жағдайларды жасауы қажет, олар кәсіпкерліктің даму интенсивтілігін алып келіп, нарықтық ортада түрлі құралдардың қолданылуына негізделеді. Осындай құралдардың бірі мотивациялық механизм болады, олар кәсіпкерлік құрылымның құруы мен жасауына маңызды әсерін тигізеді.

Жүргізілген зерттеу келесідей нәтижелер алуға мүмкіндік берді:

1- Кәсіпкерлік процестің құрылымы ұмынылған, ол төрт сатылардан тұрады: ойлардың пайда болуы, бағалау және даму, ойларды жүзеге асыру және нәтижелерді алу;

2- Кәсіпкерлік процестің сатылары мен кәсіпкерлік қызметтің негізін құраушылармен өзара байланысын қалыптастыру;

3- Кәсіпкерлік жүйесінің қызметі ашылған және оны топтастыру бойынша авторлық тәсіл ұсынылған, ол экономикалық жүйе деңгейінің көрінісін көрсетеді және олардың жүзеге асырылуы үшін кеңістігі болады: макроэкономикалық, мезоэкономикалық, және микроэкономикалық;

4- Шағын және орта кәсіпкерлікті өзінен дамуына және мемлекеттік реттеуіне жүйелі бағытын сипаттауда авторлық тәсілдер ұсынылған, осыған байланысты мемлекет рольді кәсіпкерлікті дамытуға және реттеуге маңызды рольді бөледі.

5- «Мотивацияның» жалпы түсінігі; мотив пен ынталандырудың өзара байланысы көрсетілген, ал үлгісі үшін мотивтерді қалыптастыру механизмдерінің өзара байланысы ұсынылып отыр, себебі мотивке жету негізгі ынталандырушы болады.

5. Дереккөздер

БОКОВНЯ, А. Е., *Мотивация - Основа Управления Человеческими Ресурсами (Теория и Практика Формирования Мотивирующей Организационной Среды и Создания Единой Системы Мотивации Компании)*, М., ИНФРА-М, 2011, 12.

ДРОБЫШЕВСКИЙ, Б. С. - КОЧЕТКОВА, О., "Типология Регионов: Региональное Развитие", *Альманах*, 8, М., 2005, 145.

ЕГОРШИН, А. П., *Мотивация Трудовой Деятельности*, М., ИНФРА-М, 2008, 9-11.

КАМАЛОВ, А. А. - САБДЕНОВА, Ж. О., "Кәсіпкерлік Ұлттық Экономика Дамуының Маңызды Факторы Ретінде", «Әуезов оқулары-14: Жаңа Жаһандық Ахуалдағы Қазақстанның Білім Мен Ғылымдағы Инновациялық Әлеуеті: Халықаралық Ғылыми-Тәжірибелік Конференция Еңбектері», Шымкент 2016, 9-17.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., "Төртінші Өнеркәсіптік Революция Жағдайындағы Дамудың Жаңа Мүмкіндіктері", *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы*. <http://www.akorda.kz>: 20.01.2018.

ФИЛОБОКОВА, Л. Ю., "SNW-, STEP-, SWOT-Анализ в Системе Стратегического Управления Малым Предпринимательством", *Экономический Анализ: Теория и Практика*, 17, М., 2007, 45-52.

ҚАРЖЫ НАРЫҒЫН ТҰТАСТАЙ ДАМЫТУДАҒЫ ЖАҢА ҚАДАМДАР

Жазира ТАЙБЕК¹ - Тілеукабыл НУРЫМБЕТОВ²

Özet

Шу anda, finans piyasasının tüm sektörleri ülkemizde dinamik olarak gelişmektedir. Ancak, bazı finansal kuruluşlar mali ve yasal gerekliliklerini yerine getirmemiş, finansal okuryazarlığı azaltmış ve sorunları çözmek için finansal araçları açıklamışlardır. Borsaların gelişmesindeki olumsuz sorunlar, yönetim ve yönetmelik kuralları, vergi düzenlemesinin mekanizması ve yatırım tedbirlerinin eksikliği de temel nedenlerdir. Tüm bu önlemler, Kazakistan'daki finansal piyasanın gelişimine entegre bir yaklaşıma dayanacak ve çözümünün çok yönlü ihtiyaçlarını haklı çıkaracaktır.

Finansal piyasadaki özelliklerinin incelenmesine yönelik sistematik bir yaklaşımın prensiplerine dayanmaktadır. Finansal piyasa kalemleri çalışmasına yapılan tüm dengelim ve endüktif yaklaşımların temeli diyalektik yöntemdir.

Gelişmiş ülkelerin zengin deneyimlerine göre, finansal piyasayı geliştirme yolları şöyle:

*1. Finansal piyasaların bir bütün olarak devlet tarafından geliştirilmesi için mekanizmalar;
2. Finansal piyasadaki katılımcılar arasındaki ilişkileri düzenleyen yasal düzenlemeler ve düzenlemeler:*

3. Ülkenin finansal ve yatırım fırsatlarının düzenli olarak izlenmesi.

Finansal piyasayı geliştirmenin amacı rekabetçi bir finansal ortam yaratmak, güvenilir bir bilgi ortamı sağlamak ve piyasa altyapısının gerçek gelişimini sağlamaktır.

Kazakistan'daki finans piyasasını geliştirirken, aşağıdaki alanlara odaklanmak önemlidir:

1. Bankacılık sisteminin faaliyetleri üzerinde sıkı kontrolün sağlanması, mevduat sahiplerinin ve banka müşterilerinin çıkarlarını korumak:

2. Kazakistan'daki yabancı şirketlerin yasaları ve düzenlemelerine, katı vergi ve diğer hususlara uygunluk:

3. Finansal sistemdeki siber güvenlik konularına özel dikkat gösteriniz:

4. Finansal okuryazarlığın ve finansal kültürün iyileştirilmesi:

5. Ülkede orta sınıfta bir payın oluşumu, gelişmiş bir emeklilik sisteminin varlığı;

6. Astana'nın gelişiminin bir finans merkezi olarak geliştirilmesi ve hızlandırılması.

Finansal piyasadaki sistemik riskleri en aza indirmek ve finansal yönetim ve diğer risklerin temel prensipleri de dahil olmak üzere finansal istikrar risklerini önlemek için finansal sektörün genel düzenlemesi için bir strateji ve ilkeler formüle etmek üzere bir dizi öneri oluşturulmuştur.

Anahtar kelimeler: Finansal Piyasa, Menkul Kıymetler Piyasası, Enflasyon, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla, Siber Dalgalanma, Düzenleme, Yönetim.

1. Кіріспе

Бүгінгі таңда қаржы нарығының қарқынды дамуына қарамастан, оның бірқатар көлеңкелі тұстары сақталған: Атап айтқанда, елдегі қаржы нарығының ең жетілмеген тұстарының бірі - акциялардың аз құрамындағы операциялардың жоғары араласу деңгейі. Бұл өз кезегінде компанияның құны туралы ақпараттар түріндегі нарық мәнінің төмендеуіне алып келеді.

Сонымен қатар қаржы нарығының даму сапасына, өтімділігіне қарамастан оның деңгейі барынша төмен. Жасалынған мәмілелердің қатынасы, компаниялардың капитализациясы бойынша еліміз бойынша көрсеткіштер дамыған елдердің көрсеткіштерінен барынша төмен.

Бүгінгі таңда жаһандық даму жағдайында қаржылық субъектілердің арасында өзара байланыстардың барысында туындайтын келіспеушіліктер, нарықтың субъектілерінің арасындағы байланыстың үзілуі, банктердің қаржылық жағдайының талаптарға жауап бере алмауы, клиенттердің алдындағы жауапкершіліктерінің төмен болуы, ерікті сақтандыру

¹ Южно-Казакхстанский государственный университет им. М. Ауезова, Высшая школа управления и бизнеса, Финансы, jasira.taivek@mail.ru

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Қаржы, nurm_t@mail.ru

нарығының дамымай отыруы, субъектілер арасында жоғары бәсекелестік жағдайында олардың қаржылық нарықта дамуы, зейнетақы қорларының, бағалы қағаздар секторының мемлекет тарапынан реттелуі мен қолдауын барынша қажет етеді.

Қазіргі кезде елімізде қаржы нарығының барлық салалары қарқынды дамып келеді. Алайда кейбір қаржылық субъектілердің қаржы бойынша заңнамалар мен Үкіметтің актілеріне сай қызмет етпеуі, қаржылық сауаттылықтың төмендеуі, қаржы құралдарын пайдалану ретінің бұзылуы проблемаларды көрсетеді.

Акциялар нарығындағы кәсіпорындардың тартылған құралдарының барынша төмен көлемі, (IPO нарығының дамымауы) құрылымды проблемаларды сипаттайды. Қор нарығын дамытудағы келеңсіз проблемалар, басқару мен реттеу бойынша нормалардың, салықтық реттеу механизмінің, инвестициялық шаралардың жетілмеуі де басты себептер.

Қаржы нарығын дамытудың негізгі тенденциялары мынадан көрінеді:

- ресурстық базаның жетіспеушілігі;
- ресурстарды ұсынудың шектеулілігі;
- аз көлемдегі қаржы құралдарының тобындағы қаржы ресурстарының жиі айналысы;
- инфрақұрылым дамуының төмен деңгейі, ірі тәуекелдерді басқара алмау;
- қаржы нарығын реттеу бойынша механизмнің қызметі.

Көрсетілген барлық шаралар еліміздегі қаржы нарығының дамуының міндеттерін кешенді сипаттай отырып, оны шешудің сан қырлы қажеттілігін негіздейді. Қаржылық ресурстардың барынша жетіспеушілігін экономиканың әртүрлі кезеңдеріндегі монетизациялану деңгейі көрсетеді.

Бүгінгі таңда қаржы нарығын тұтастай дамытудың негізі тұтастай қаржы саясаты негізінде экономикалық даму мен өсу арқылы қаржылық саясат жүргізу болғандықтан, болашақта қаржы саясатын кешенді тұтастай экономиканың даму деңгейіне сай қаржылық тиімді ету қажетті.

Осы ретте алғаш рет ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтің Алматы қалалық аймақтық қаржы орталығын құру туралы идеясы алғаш рет 1995 жылы айтылған. Қаржы орталығын құрудағы негізгі мақсат халықаралық стандарттар мен талаптарға сай келетін қор нарығын дамыту мен жетілдіру (<http://fcaratings.kz>).

Қаржы ұйымдарының, субъектілерінің қызметінің шығындылығы мен тиімділігін бақылауды техникалық және ақпараттық тұрғыдан қамтамасыз ету кезеңінде мәліметтерді дайындау, жинақтау, сараптамалық талдау нысаны бойынша және ерекшеліктері бойынша алынған ақпаратты жүйелендіру, тиімділіктерін бағалау мақсатында қажеттілік пен қызметтерді үйрену, зерттелетін нысанның ақпараттық талаптарға сай екендігі мен субъектілердің бәсекеге қабілеттілігін болжау, алынған ақпараттың құны талдау, субъектілердің қаржы есебін бақылау және қызмет ету шығындарын, бақылау бойынша техникалық қызмет шығындарын анықтау қарастырылады.

Сонымен қатар қаржы нарығының негізгі қозғаушы күші болып саналатын коммерциялық банктердің кейбірінің банкроттыққа ұшырауы мен клиенттердің алдындағы міндеттемелерін орындамаулары, ерікті сақтандыру бойынша жалпы сақтандыру үлесінің кеміп кетуі, инфляция қарқыны мен жұмыссыздықтың циклді өзгерістері, бағалы қағаздар нарығындағы компаниялардың заңсыз әрекеттерінің орын алып отыруы аталған проблемаларды дамытып отыр.

Аталған саладағы проблемаларды жойып, кешенді даму бағдарламаларын жасау үшін келесі элементтерді қамтитын қаржы нарығын тұтастай дамыту жолдарын жасау қажетті:

1. Қаржы нарығын дамытудың мақсаттарын, міндеттерін, жолдарын ашып көрсету.

2. Қаржы нарығының құрылымдары арасындағы өзара байланысты сақтау, нығайту, субъектілердің өзара жауапкершіліктерін арттыру.

3. Қаржы нарығын тұтастай дамыту принциптерін қолға алу, жан-жақты бағытталған қаржылық саясаттың элементтерін қаржы қызметінде жүзеге асыру.

2. Әдістер

Қаржы нарығының ерекшелігін зерттеудегі жүйелік көзқарас қағидаттарына негізделген. Қаржы нарығының субъектілерін зерттеу негіздеріне дедуктивті және индуктивті тәсілдер, диалектикалық әдісі жатады.

Мақаланың теориялық және әдістемелік негіздерін зерттелетін мәселенің тақырыбына сай отандық экономикалық теорияның, қаржы нарығын дамытудағы сұрақтар бойынша жалпы ғылыми мәліметтерді құрайтын отандық және шетелдік экономист-ғалымдардың еңбектері құрайды. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының қаржы нарығын дамыту мен реттеу, басқару бойынша ҚР заңдары, Қазақстан Республикасы Президентінің заң актілері, Үкіметтің қаржы нарығын жетілдіру бойынша жасаған қаулылары, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің, Ұлттық банктің қаржы есебі, қаржылық тұрақтылық есебі бойынша ережелері мен нормативтік құжаттары пайдаланылды.

Зерттеудің ақпараттық базасы отандық және шетелдік әдістемелік анықтамалық материалдар, мерзімді басылым материалдарында жарияланған деректер болды.

Зерттеу барысында жүйелік, қисындық, статистикалық, баланстық талдау мен ақпараттық талау әдістері қолданылды, осы шешімді негіздеу арқылы Қазақстан экономикасында қаржы нарығын дамытуға арналған, жүйелі тәсілдер қолданылды. Жұмыста статистикалық мәліметтерді салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды, қаржы субъектілерінің қызметін жетілдірудің әртүрлі деңгейлерінде орын алатын қаржылық өзгерістер мен қаржы құбылыстарына байланысты жалпы жағдай талданды.

3. Нәтижелер

Еліміздегі қаржы нарығы – капитал мен ақша операцияларының арнайы саласы болып табылады, нарықтық қатынастар жүйесінде ол капитал түрінде мен қарызгерлер арасында бағалы қағаздарды айналысқа шығару мен оларды орналастыру, сатып алу-сату шарттарында қайта бөлінетін несие капиталдары нарығын құрайды.

Осы қаржы нарығында тұрғындардың, кәсіпорындар мен шаруашылық жүргізуші субъектілердің, мемлекеттік мекемелердің клиенттерге не бағалы қағаз кепілдігімен және несие түрінде берілетін бос ақшалай қаражаттары мәміленің саласы болып табылады.

Жалпы қаржы нарығы жаңа бағалы қағаздар шығару ісімен айналысатын алғашқы қаржы нарығы және бағалы қағаздарды қайталана сатумен айналысатын қаржы нарығы деген түрлерге бөлінеді.

Қаржы нарығындағы жалпы жағдайды талдаудың негізгі міндеттерінің бірі ретінде елдегі заң, нормативтік актілердің, тұтастай қаржы саясатының қаржылық, инвестициялық проблемаларды шешуді, жобалауды, дайындау технологиясын жақсартудың нақты жолдарын ұсыну, қажетсіз қаржылық шығындарды жою, елдегі салықтарды ұйымдастырудың, өндірістің тиімділігін арттырудың нақты ұсыныстары берілген, сондай-ақ әртүрлі факторлар есебінен инвестициялық мүмкіндіктің арту не төмендеу себептері қарастырылған.

Қаржылық даму жағдайында банктердің, сақтандыру ұйымдарының, басқа да қаржы субъектілерінің қызметін талдауда олардың қызметтерінің тиімділігін ашу, экономикалық сенімділігі мен тұтастығын сақтау, банктердің операцияларын жүргізу барысында ең алдымен нарық жағдайындағы даму ерекшеліктері ескерілуі қажет.

Қаржы тұрақтылығын сақтаудың негізгі принциптері ретінде мына төмендегілер танылуы тиісті:

- Қаржы нарығының жалпы жағдайы бойынша қаржы субъектілерінің іс-әрекеттері мен жалпы қызметіне техникалық мүмкіндіктер жасау, экономикалық сипаттағы болжамды мониторинг жасап отыру;

- Қаржы құралдарының көмегімен қаржы саясатын қолдау мен қаржылық тұрақтылықты сақтауды қамсыздандыру;

- Қаржы нарығындағы ақпараттық қауіпсіздік пен тұтастықты сақтау шараларын жүзеге асыру.

Қаржы нарығы мен оның субъектілерінің жағдайына талдау жүргізудің негізгі кезеңдеріне қызметтерді жоспарлау мен бекіту, өзара қатынастарды бағалауда ақпараттық, аналитикалық, шығармашылық, зерттеу, ұсыным және енгізу жататын болғандықтан, зерттеу барысында қаржы нарығының қазіргі кездегі нақты даму деңгейлерін, қаржылық бағыттарын зерделей, дамыған елдердің қаржылық ұйымдарының қызметінде кеңінен қолданылуын зерттеу арқылы, оны отандық қаржы нарығы қызметінде қолдану қажеттігін ұсынылады.

Зерттеудің нәтижелері нарықтық экономиканың дамуы жағдайында әртүрлі қаржы нарығының субъектілерінің қызметін бағалауда және бағалау бойынша ғылыми-әдістемелік тәсілдерді негіздерін дамытуда пайдаланылады.

ҚР Президентінің 2010 жылғы 12 маусымдағы 994-ші жарлығымен Қазақстан республикасының қаржылық тұрақтылығы және қаржы нарығын дамыту жөніндегі кеңес құрылған. Осы ретте бірқатар проблемалар айқындалып, зерттеу жұмыстары жасалынған.

Осы бағытта шетелдік инвесторларды тарту мен қор нарығын дамыту, бағалы қағаздар нарығының дамуына барынша қолайлы жағдай жасау, заң базасын жетілдіру жұмыстары қарқынды жүргізілді (<http://adilet.zan.kz>)

Қаржы нарығын тұтастай дамыту оны мемлекеттік реттеусіз мүмкін болмай отыр. Қаржы нарығын реттеу бұл қаржы нарығына қатысушылардың бірқатар заң актілері мен нормаларын орындауларына байланысты, және қаржы нарығына қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін анықтайтын заңдардың орындалуын сақтауына байланысты.

Қаржылық жағынан дамыған елдердің бай тәжірибелеріне сүйенсек, олардың қаржы нарығын тұтастай дамыту жолдары мынадай бағыттарда орын алды:

1. Мемлекет қаржы нарығын тұтастай дамыту механизмдері:

2. Қаржы нарығының қатысушылары арасындағы өзара қатынастарды реттейтін заң актілері мен нормалары:

3. Елдің қаржылық және инвестициялық мүмкіндіктерін үнемі бақылап отыру.

Жалпы мемлекет тарапынан қаржы нарығын реттеуде көптеген әдістер мен тәсілдер бар. Мемлекет тікелей және әкімшілік, жанама және экономикалық әдістердің көмегімен қаржы нарығын дамыту тұжырымдамаларының жүзеге асырылуын қадағалайды. Елдің экономикалық жағдайына сай қаржылық қадамдар жасайды.

Инфляция мен жұмыссыздықтың деңгейін үнемі бақылауда ұстап, ЖІӨ көрсеткіштеріне назар аударуы тиісті.

Қаржы нарығын тұтастай дамытуды мақсаттыр болып негізінен бәсекеге қабілетті қаржылық ортаны құру, шынайы ақпараттық ортаны қамтамасыз ету, нарықтың инфрақұрылымның шынайы дамуын қамтамасыз ету.

Біздің ойымызша Қазақстандағы қаржы нарығын тұтастай дамытуда келесі бағыттарға басты назар аударған жөн:

1. Банк жүйесінің қызметіне қатаң бақылау орнату, салымшылар мен банк клиенттерінің мүдделерін қорғау:

2. Шетелдік компаниялардың Қазақстан заңнамалары мен ережелерін орындауы, салық және басқа да мәселелерде қатаң болу:

3. Қаржы жүйесінде киберқауіпсіздік мәселелеріне ерекше назар аудару:

4. Қаржылық сауатылық пен қаржылық мәдениетті арттыру:

5. Ерікті сақтандыру нарығын дамыту мен жетілдіру, әсіресе жеке сақтандыру саласын дамыту:

6. Экспорттық тәуекелдерді сақтандырудағы ұлттық жүйені жетілдіру:

7. Бағалы қағаздар нарығын дамытуда әртүрлі қаржы құралдарын пайдалану:

8. Қаржылық пирамидалардың қызметін қатаң шектеу мен болдырмау.

Осы бағыттардағы жұмыстарды жетілдіру қаржы нарығының әрі қарай дамуын тездетеді.

Мысалы елімізде бағалы қағаздар нарығының тартымдылығын арттыру аясында Үкіметтің және Ұлттық Банктің қор нарығын дамыту жөніндегі 2018-2021 жылдарға арналған бірлескен іс-қимыл жоспары бар.

Қазақстандағы қаржы нарығын тұтастай басқару тұжырымдамасын жасау мен реттеуді ырықтандыру, мемлекеттің экономикаға қатысуын кейбір бағыттарда азайту арқылы дербестігін сақтау, нарықтағы бәсекелес баға белгілеуді құру және зейнетақы активтерін басқарушылар институтын құрастыру көмегімен елдегі бірінші кезектегі іс-шаралар бағыты айқындалған.

Көптеген жағдайларда ЖІӨ-ге қатысты көрсеткіштердің өсімі және қатынасы есепке алынады. Бұл бізге салыстырылатын көрсеткіштердің теңгерімділігін анықтауға, кейбір қатарлардың сай еместігін анықтауға мүмкіндік береді.

Қомақты шығындар, қаржылық тапшылықтың салдарынан болатын экономикалық жағдай көптеген үлгілерді құруды қажетісінеді, бұл үлгілер тапшылықтың алдындағы құбылыстарды анықтауларын, экономикалық агенттерге олардың алдын-алып болдырмауға мүмкіндік береді.

Көптеген жағдайларда өз деңгейлерінде көрінетін көрсеткіштер пайдаланылады (Трунин, Каменских, 2007).

Сонымен қатар елдегі төлем жүйелерінің көрсеткіштері экономикалық белсенділіктің қалпына келу көрсеткіштерінің негізгі түрі болып табылады.

Мысалы Ұлттық банктің қаржылық есептемелері бойынша 2017 жылы Ұлттық Банктің төлем жүйелері арқылы 36,6 млн транзакция жүргізілген. Төлемдер сомасы 850,6 трлн теңгеге жетті, бұл 2016 жылғы көрсеткіштен 44%-ға артық болды(www.nationalbank.kz.).

Интернет ресурстарының көмегімен және мобильді банкинг жүйесі арқылы жүзеге асырылатын, қолма-қолсыз есеп-айырысу мен төлемдердің серпінді өсуі жалғасуда, электрондық ақшаның көмегімен жүргізілетін операциялар көлемі ұлғаюда.

Қаржы жүйесінде жаңа технологиялардың, құралдардың жаппай енгізілуі киберқауіпсіздік мәселелеріне ерекше назар аудару қажеттілігін көрсетеді.

2017 жылы Ұлттық Банкте «Ақпараттық қауіп және киберқорғау» бойынша басқармасы құрылған, осы басқарманың функцияларына қаржы секторының ақпараттық және киберқауіпсіздігін қамтамасыз етудің бірыңғай саясатын әзірлеу, сондай-ақ банктерге кибершабуылдарды анықтауға және тойтаруға қадамдар жасау жұмыстары жатады.

Жалпы Қазақстанның қаржы нарығының тұтастай даму бағыты жақсы, көрсеткіштерді жақсарту үшін барлық мүмкіндіктеріміз бар.

Жалпы қаржы секторын дамытудың негізгі басымдықтарының бірі тұрғындарды және экономиканың субъектілерін қаржылық қызметтермен қамтуды арттыру және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың қаржылық сауаттылығын арттыру жылдан-жылға артып келеді.

Қаржы нарығын реттеу мен бақылау саласындағы қолданыстағы заңнаманы талдау, оның қалыптасуының негізгі қағидаларын бірқатар таңдауға мүмкіндік береді:

- субъектілердің құқықтары мен міндеттерінің қорғалуы;
- қаржылық сауаттылықты арттыру;
- қаржы ұйымдарының заң саласында және тиімді шарттарда жұмыс жасауы;
- бағалы қағаздар нарығын қорғау және ақпараттық шынайылықты қамсыздандыру;
- мемлекеттің қаржы ресурстарын ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету;
- қаржылық ақпараттарға еркін қол жеткізу;
- бюджет қаржысын тиімді пайдалану мен көлеңкелі экономиканы болдырмау;
- кәсіпорындардағы, шаруашылық субъектілерінің қаржы бойынша даму саясатының жалпы қаржы саясатының талаптарымен сай келуі;
- жалпы қабылданған халықаралық принциптер мен нормаларға сәйкес қаржы тұрықтылығын сақтау саласындағы отындық заңнаманы үйлестіру.

Қазақстан Республикасының қаржылық даму мен тұрақтылық заңнамаларына сәйкес қаржылық дамудың ең маңызды қағидаларына келесілер жатады:

- субъектілердің қаржылық құқықтарын қорғау саласындағы тәуелсіз бақылау;
- құнды қағаздар нарығын дамытуда көлеңкелі бизнес субъектілерін болдырмау мен оларды анықтау;
- қаржы, салық, бюджет, сақтандыру, зейнетақы заңнамаларын бұзғаны үшін жауапкершілік.

Қаржылық тұрақтылықтың дамуы мен басқару саласындағы халықаралық стандарттардың пайда болуы ең маңызды халықаралық қаржылық бастамалардың бірі болып табылады. Оның құрамында үш бағыт бойынша дамыған жүйесіне енгізілген:

- қаржылық нарықтағы даму жүйелерін құру және пайдалану;
- қаржы құралдарын бағалау құралдары;
- қаржы құралдарының стандарттары.

Қазақстанның қазіргі кездегі қалыптасқан экономикалық жағдайында қажетті құралдардың көмегі арқылы отандық, дербес қаржы нарығын құратын кез келгендігі анықталды.

Қазақстанның қаржы нарығын ұзақ мерзімге дамытатын стратегияның болуы кешенді сипат алып, қажетті жағдайларға сай өзгеріп отыру тиісті. Бұл шаралар қаржылық құралдардың көптеген түрлерін ұсынуды шоғарландыра отырып, ұлттық валютадағы олардың құнын анықтаудың болуын, активтерінің сапасын арттыруын қарастыру қажетті.

4. Қорытындылар мен ұсыныстар

Жалпы еліміздегі қаржы нарығын тұтастай дамыту мен талдауды дамыған және дамушы елдерде қолдану жылдан-жылға артып, бұл еліміздегі қаржы ұйымдарының қызметін тұтастай арттырға, қаржы нарығын дамытуға, инвестициялық мүмкіндікті арттырудағы мүмкіндік алып отыр.

Мысалы АҚШ-тың әлемдік қаржы нарығындағы ұзақ мерзімді қызығушылықтарына баға беру көзделеді, және АҚШ-тың әлемдік қаржы нарығына әсері анықталады.

Өйткені АҚШ қазіргі кезде басқа елдермен, қаржы институттарымен, ұйымдарымен серіктес бола отырып, халықаралық қаржы жүйесінің ірі реформаларын жасау аясында шаралар жасауды қолға алған.

Сондықтан да бірыңғай әлемдік стандарттарды жасау мен халықаралық қаржылық жүйе реформалары АҚШ-тың ерекше қатысуымен, қызығушылығымен, қаржы жүйесінің тұрақты дамуымен сай келеді.

Осы ретте Қазақстанда келесі міндеттерді шешу қажетті:

1) елдегі қаржы саласының түбегейлі дамуы, оның дамуының экономиканың жалпы дамуына (қор нарығының, банктердің, сақтандыру компанияларының, халықтың ақшасымен жұмыс жасайтын институционалды инвесторларының, т.с.с.) оның жеке секторларының деңгейіне сай болуы;

2) меншікті қор нарығының капитализациясы сапасын жоғарылату, оның инфрақұрылымының дамуы мен шоғырлануы;

3) елімізде тауар биржаларында теңгеде сатылатын, экспорттық мәмілелердің жасалуы орын алатын нарықты қалыптастыру;

4) тұрғындардың инвестициялық мінез-құлқының қалыптастыру және оның қаржылық сауаттылығын жоғарылату;

5) еліміздегі орта таптың үлесінің қалыптасуы, дамыған зейнетақы жүйесінің болуы;

6) Астана қаласының қаржы орталығы ретінде дамуын жақсарту мен тездету.

Қаржы нарығындағы жүйелік тәуекелдерді барынша азайту және қаржылық тұрақтылыққа туатын қатердің алдын алу, болдырмау мақсатында қаржы секторын тұтастай реттеудің стратегиясы мен қағидаттарын қалыптастыру бойынша бірқатар ұсыныстар тұжырымдалды, оның ішінде қаржылық және басқа да тәуекелдерді реттеудің негізгі қағидаттары мен тәсілдері ғылыми негізделіп отыр.

Қаржы тұрақтылығын сақтауға мүдделі мемлекеттік органдардың және өзге ұйымдардың бірқатар ұсыныстары негізінде қажетті экономикалық жағдайларда нормативтерді қолдану жөніндегі ұсыныстарды тұжырымдау, экономиканы макроэкономикалық реттеудің қағидаттарын, оның ішінде қаржы ұйымдарын реттеу шараларын қолдану жөніндегі ұсыныстар айқындалды.

Дәл қазіргі макроэкономикалық жағдайда шешім қабылдау мен олардың орындалуын бақылау үшін қаржылық ақпараттарды тиімді бақылау мен басқарудың негізгі мәселелерінің бірі дәл және шынайы мәліметтердің қол жетімді болуы.

Ұлттық банк пен басқа да органдардың қаржы нарығындағы бақылау мен кеңес қызметін сараптау мен бағамдау үшін ұйымдық-техникалық қамтамасыз ету мәселелерін шешу керек. Арнайы зерттеулерде бұл мәселені шешу үшін арнайы мәліметтерді алып отыруды, тиіс кезеңдерде техникалық жабдықтануды, қажетті мәліметтерді өңдеуді, болжамдар мен шешімдер жасауды, даму тұрақтылығын қалыптастыруды қажеттігі айтылды.

Техникалық жағынан зор мүмкіндік, алынған ақпараттың пайдалану мен өңделу процесі, басқару ақпараттарын қолданудың қажеттілігін қанағаттандыру мақсатынан басқа, басқару иерархиясының деңгейі мен қиындылықтарына байланысты тұрақты және көпжақты, көп кезеңді, мінездемелерді алып жүруі керек.

5. Дереккөздер

Арнайы сауда аймағын құрудың тарихы мен мақсаты РФЦА (2008). <http://rfcaratings.kz>: 03.04.2008.

«Қазақстан Республикасының қаржылық тұрақтылығы және қаржы нарығын дамыту жөніндегі кеңес туралы» ҚР Президентінің 2010 жылғы 12 маусымдағы № 994 Жарлығы. Астана. <http://adilet.zan.kz>; 12.06.2010.

Қазақстанның қаржы тұрақтылығы туралы есебі. Қазақстан республикасының Ұлттық банкі. <http://www.nationalbank.kz>. 03.06.2017.

ТРУНИН, П.В., КАМЕНСКИХ, М.В. (2007). Мониторинг финансовой стабильности в развивающихся экономиках (на примере России). М. 149.

БРЕНДИРОВАНИЕ ОДЕЖДЫ

Людмила БОРОДУЛИНА¹

Özet

Dördüncü sanayi devriminin eşliğinde, bilgi miktarı bir kartopu kadar artar. Aynı şey birçok ürün ile gerçekleşir, piyasada birçok yeni marka bulunur ve alıcılar yeni ürünleri denemeye isteklidir. Ne yazık ki, giyim pazarına girerken, birçok yeni şirket, benzer markaların serisine ekliyor, çünkü birbirlerinden çok farklı değiller. Ancak, aynı ürün çeşitliliğinde bile, bazı markalar daha başarılı ve mağazalarına daha sık giriyor. Bir insanın rengi olan kıyafet olmadığını, ama bir kişinin - kıyafet olduğunu söylüyorlar. İnsanlar neden markalı şeyler için onlarca kat fazla ödemeye istekli? "Başka bir marka" haline gelmemek için (en kaliteli kumaşa veya benzersiz stillere sahip olsanız bile), tüketicilerin ihtiyaçlarını analiz etmeniz ve anlamanız gerekir. Bu, markalaşma giysilerindeki ilk önceliktir. Kararında marka konumlandırması yapıldı. Markanın hayatında alacağı yer, hedef kitlenin seçtiği konumun isabetinin doğruluğuna bağlı olacaktır.

Markalama, mevcut bir ticari markayı yöneten ve benzersiz bir kurumsal stil geliştirerek bir ticari markanın popülaritesini artırmayı amaçlayan bir süreçtir. Ürün markalaması, ticari marka olarak terçüme edilen bir kelimededen İngiliz dilinden kaynaklanan bir pazarlama terimidir. Genel olarak, markalaşma, tanıtım amacına olan ilginin artırılmasını amaçlayan bir bireysellik tezahür etmenin bir yoludur. Markalaşma, reklam şirketinin kurucu bölümlerinden biridir ve öncelikli olarak yer almaktadır.

Giysilerin markalanması. Zamanla, giysi markalaşması çok sık kullanılır - herhangi bir giysi etiketinde, üreticisinin ticari markasını görebilirsiniz. Markalama yapılmayan ürünler her gün görülebilir - örneğin, çikolata markalama, şemsiye markalama ve markalaşma duruşları. Bugün, T-shirtlerin markalaşması çok moda hale geldi - birçok şirket, ticari markalarının amblemleri ve şirketin göğüsdeki adıyla T-shirt üretiyor. Ürününüzü markalamadan şirket neredeyse başarısızlığa mahkumdur. Yüksek rekabet nedeniyle, yeterince yüksek kaliteli bir ticari markanın bulunmadığı ve özellikle markalaşmayı kullanmayan bir iş, rekabetçi değildir. Bir giyim markasının gelişimi sadece bir ticari markanın yaratılması değil, gelecekteki tüketicilerin imajının yaratılmasıdır. Burada hedef kitlenin kişisel tercihlerini ve moda trendlerini tahmin etmek ve birleştirmek önemlidir. Aynı zamanda, giyim markası hızla modası geçmemeli, gelişim potansiyeline sahip olmalı. Giyim pazarı aşırı doygun olduğundan, başarılı çözümlerden biri dar bir hedef kitle için bir giyim hattı yaratmaktır. Dolayısıyla, geleneksel görüşleri paylaşan kızlar için belirli markalar oluşturuldu. Bu markalar kadınlar uzun, kapalı elbiseler (genellikle doğal malzemelerden yapılmış) sunmaktadır. Bu, hedef kitlenin ahlak, kadınlık ve doğa ile bütünlüğünü vurgulama arzusuna tekabül eder.

Özetlemek gerekirse, markalaşma kıyafetlerinin net bir tanımını verebilirsiniz - bir logo, ticari marka, reklam resmi veya metni çiziyor. Zamanımızda, bu çok önemlidir, çünkü bir şirketin temsilcisini, basılı veya işlemeli bir figür yardımıyla, genel kalabalığın arasında tanımlamamıza izin verir. Hayatın ritmi artık her zamankinden daha yüksek ve teknoloji sayesinde (akıllı telefonlar, İnternette anında fotoğraf yükleme, twitter yayın canlılığı, Text Mania vb.), Toplumumuz hızlı bir şekilde değerlendirmemizi sağlayan anlık ilişkilere yöneliyor. Farklı şeyler ve hayatlarımızdaki değerleri, önemi ve alakaları ile ilgili sonuçlar çıkarır. Biz yardım edemeyiz. Elbette, kendi markanızı yaratmak kolay değildir ve markalamanın amacı bu süreci basitleştirmektir.

Anahtar kelimeler: Markalaşma, Giyim, Geliştirme, Marka, Logo.

1. Введение

На пороге четвертой промышленной революции количество информации увеличивается как снежный ком. То же самое происходит и со многими товарами - рынок предлагает массу новых торговых марок, и покупатели охотно пробуют новинки. К сожалению, выходя на рынок одежды, многие новые компании лишь пополняют линейку аналогичных брендов, потому что мало чем отличаются друг от друга. Однако даже с одинаковым ассортиментом некоторые бренды успешнее и в их магазины заходят чаще.

Говорят, что не одежда красит человека, а человек - одежду. Почему же люди готовы переплачивать в десятки раз больше за брендовые вещи? Чтобы не стать «еще одним брендом»

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, iborodulina@mail.ru.

(пусть даже у вас самая качественная ткань или уникальные фасоны), необходимо анализировать и понимать нужды потребителей. Именно это и есть первоочередная задача при брендинге одежды. На ее решении строится позиционирование бренда. Какое место займет бренд в жизни потребителей, будет зависеть от точности попадания выбранного позиционирования в целевую аудиторию (Аакер, Йохимштайлер, 2010).

2. Методы

Брендинг - это процесс, который управляет существующим товарным знаком и направлен на повышение популярности торговой марки за счёт разработки уникального корпоративного стиля. Брендирование продукции является маркетинговым термином, который произошёл из английского языка, от слова, которое переводится, как товарный знак. В общем, брендирование - это способ проявления индивидуальности, направленный на повышение интереса к объекту продвижения. Брендирование является одной из составляющих частей рекламной компании, и занимает в ней приоритетное место (Капферер, 2009).

Вот несколько примеров брендирования в зависимости от продвигаемого товара либо услуги: брендирование автомобилей. Практикуется как в машиностроительной области, так и в других тематиках бизнеса. Значок автомобиля является прямым показателем брендирования, он помогает людям определить марку автомобиля и на основе своих приоритетов сделать выбор. Брендирование транспорта также применяется в других отраслях - например, очень часто можно встретить автомобили какой-либо компании только определённой марки. Самым явным примером брендирования машин является брендирование маршруток и автомобилей такси, так как чаще всего, они имеют одинаковый жёлтый цвет.

Брендирование сувенирной продукции. Сегодня очень часто можно встретить сувенирную продукцию, которая имеет одинаковый цвет, раскраску и эмблему товарного знака. Например, брендирование ручек применяется многими компаниями, все работники компании пользуются одинаковыми ручками, а клиенты компании получают такие ручки в подарок.

3. Результаты

Брендирование одежды. В наше время очень часто применяется брендирование одежды - на ярлычке любой одежды можно увидеть товарный знак её производителя. Товары, которые не обходятся без брендирования, можно увидеть каждый день - например, это брендирование шоколада, брендирование зонтов и брендирование остановок.

Сегодня стало очень модным брендирование футболок - многие компании выпускают футболки с эмблемами своих товарных знаков и названием самой компании на груди. Без брендирования своего товара, компания практически обречена на провал. Из-за высокой конкуренции, бизнес, который не обладает достаточно качественным товарным знаком, и тем более не пользуется брендированием, не является конкурентоспособным (Сафаргалиев, 2011, стр. 35-50).

Разработка бренда одежды - это не просто создание торговой марки - это создание имиджа будущих потребителей. Здесь важно угадать и соединить воедино личные предпочтения целевой аудитории и модные тенденции. При этом бренд одежды не должен быстро устареть, у него должен быть потенциал развития.

Так как рынок одежды перенасыщен, одним из удачных решений является создание линии одежды для узкой целевой аудитории. Так, для девушек, разделяющих традиционные взгляды, были созданы специфические бренды. Эти марки предлагают потребителям женственные длинные закрытые платья (часто из натуральных материалов). Это соответствует стремлению целевой аудитории подчеркнуть свою нравственность, женственность и единение с природой.

Если вы определились со своей целевой аудиторией, то вам необходимо понять, что волнует ваших потребителей, что им необходимо, какой образ они хотят создать, что подчеркнуть одеждой. Попадание в потребности целевой аудитории позволяет не только получать лояльных клиентов, которые становятся «промоутерами» вашего бренда, но и снижать затраты на привлечение новой аудитории. Кроме того, узкий сегмент позволяет получать больше прибыли, так как покупатель точно понимает, за что он платит.

Определить потребности потребителей помогут маркетинговые исследования рынка одежды (так вы найдете незанятые ниши) и изучение целевой аудитории (фокус-группы, качественные или количественные интервью). Если бюджет на разработку марки ограничен, то можно ограничиться кабинетными исследованиями и проанализировать данные из открытых источников.

Каждый элемент бренда имеет значение. Название - это первое, с чем столкнется потребитель, особенно это важно в эпоху интернета и социальных сетей. И здесь немаловажное значение принимает логотип.

Логотип для бренда одежды должен подчеркивать ценности марки. Он должен совпадать по стилю с ожиданиями целевой аудитории. Не обязательно логотип должен содержать в себе эмблему. Оригинальный и качественно проработанный дизайнером шрифт может лучше передать характер бренда. Особенно хорошо шрифтовые логотипы сочетаются с марками одежды строгого делового стиля (Ягудин, Алябедева, Симонян, 2009, стр. 86-88).

Особое внимание необходимо обратить на цветовую гамму. Она также должна соответствовать характеру бренда, но не нужно забывать о том, что слишком яркий логотип, нанесенный на ярлычок изделия, может просвечивать через светлые и тонкие ткани, причиняя потребителю дискомфорт. Эту проблему можно решить, разработав специальную монохромную версию логотипа - это также немного снизит затраты на изготовление.

Особенное место занимают марки детской одежды. Особенно это касается брендов для младенцев и детей младше трех лет. В этом возрасте одежду выбирают родители, поэтому при разработке брендов необходимо ориентироваться на взрослые представления о детстве. Молодые родители хорошо воспринимают нежные пастельные тона, особенно теплых оттенков - это соответствует представлению о безмятежном младенчестве, когда малыш должен быть окружен лаской и заботой.

Кроме стандартных элементов, таких как логотип, слоган, товарный знак, в фирменный стиль бренда одежды входят: бирки, ярлыки, этикетки, лейблы. Задача бирки или этикетки - не просто передать информацию об одежде, но и подтолкнуть человека к покупке.

При создании бренда одежды большое значение имеет выбор названия. Запоминающееся «имя» - это необходимые ассоциации у потребителей, а также успешное продвижение торговой марки. Для разработки наиболее подходящего названия нужно учитывать особенности целевой аудитории. После выбора окончательного варианта его необходимо протестировать и соответствующим образом зарегистрировать.

На следующей стадии создания бренда одежды разрабатывается стратегия продвижения. Разумнее всего сначала создать небольшое производство, где можно лично контролировать все процессы. Для реализации первой партии продукции необходимо провести активную рекламную кампанию, при этом можно делать упор на ограниченность предложения, что повышает интерес покупателей.

После первого успеха важно не останавливаться на достигнутом результате, нужно работать над расширением бизнеса, а также над его продвижением. Только при появлении стабильного интереса клиентов к товару можно с уверенностью утверждать об успешном создании собственного бренда одежды.

Теперь хотелось бы затронуть процесс производства и приёмы брендинга. Брендинг промо одежды может быть выполнено: шелкографией (в нескольких цветах), термопечать (для полноцветных изображений), вышивка.

К приёмам брендинга относится - качественная вышивка и шелкотрафаретная печать, нанесение логотипов, рекламных изображений, текстов на футболки и другую продукцию. Для этого используются только качественные экологические краски, поэтому печать не выгорает и не трескается.

Шелкотрафаретная печать - это вид нанесения изображений краской и через трафаретную форму. Этот вид печати был известен еще две тысячи лет назад, тогда древние китайцы делали трафареты из шелковых сеток и наносили изображения на ткани, бумагу, шкуры. Шелкотрафарет - наиболее распространенный метод печати на одежде. Практически все футболки с логотипами производятся этим способом, толстовки, регланы, кенгурушки, куртки тоже брендируются им. Этот метод так популярен, потому что позволяет делать быстро, качественно и совсем недорогую печать.

Машинная вышивка - это второй по популярности способ нанесения логотипов. Делается с помощью разработанной дизайнером программы, которую реализует вышивальная машина. С помощью высокопроизводительного промышленного оборудования можно вышивать шикарные узоры и даже картины. Часто можно увидеть в продаже вышиванки. Их часто заказывают для брендинга спецодежды, и различной униформы.

4. Выводы и Рекомендации

Подводя итоги можно дать четкое определение брендингу одежды - это нанесение логотипа, товарного знака, рекламной картинке или текста. В наше время это очень актуально, так как позволяет выделить представителя компании среди общей толпы с помощью напечатанного или вышитого рисунка, идентифицировать его.

Ритм жизни сейчас выше, чем когда-либо, и благодаря технологиям (смартфоны, возможность моментально загружать фотографии в Интернет, твиттер-трансляция в режиме живого времени, программа Text Mania и так далее), наше общество тяготеет к моментальным ассоциациям, дающим возможность быстро оценить разные вещи и сделать выводы об их ценности, важности и актуальности в нашей жизни. Мы ничего не можем с этим поделать. Конечно, создать собственный бренд непросто, и цель брендинга - упростить этот процесс.

5. Источники

ААКЕР, Д. - ЙОХИМШТАЙЛЕР, Э., *“Бренд-Лидерство: Новая Концепция Брендинга”*, М., Изд. дом Гребенникова, 2010, 214.

КАПФЕРЕР, Ж.-Н., *Бренд Навсегда, Создание, Развитие, Поддержка Ценности Бренда*, Санкт-Петербург: Вершина, Москва 2009, 442.

САФАРГАЛИЕВ, Э. Р., *“Товарная Марка, Торговый Знак”*, Торговая марка как основа для формирования товарного бренда. *Современные Исследования Социальных Проблем*, 7. З. М., 2011, 35-50.

ЯГУДИН, С. Ю., *“Бренды и Товарные Знак”*, *Транспортное Дело России*, 10, М., 2009, 86-88.

МОНИТОРИНГ И СИСТЕМА ВЕДЕНИЯ СЕЛЕКЦИОННО-ПЛЕМЕННОЙ РАБОТЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ РАЗВИТИЯ ПЧЕЛОВОДСТВА В КАЗАХСТАНЕ

Роза ШИМЕЛКОВА¹ - Зауре ЕСЕРКЕПОВА²

Özet

Kabile işi, özellikle hayvan yetiştiriciliğinin ve arıcılığının en önemli yoğunlaşma alanlarından biridir. Üreme işinin kuramsal temeli, çiftlik hayvanlarının bu türlerinin biyolojisidir ve her şeyden önce özel genetiğidir. Aşiret meselesi altında, ıslah yöntemlerini (yeni ve yaratıcı ırkların yaratılması, yüksek verimli hibritlerin elde edilmesi) ve aynı zamanda seçim sürecinin uygulanmasını sağlayan zooteknik ve örgütsel önlemlerin ve bunların üretim, yani, en değerli hayvanların arı kolonileri ve arı kraliçelerinin birincil ve kütle üretimi. Islah aynı zamanda, arı kolonilerinin karmaşık arıcılık ürünlerinin çeşitliliğini genişleten ve çeşitli arıcılık ürünlerinin üretiminde kullanım özelliklerinin güçlendirilmesini ve entomofil tarımsal ürünlerin polinatörleri olarak kullanımlarının etkililiğini artırır. Ayrıca arıcıların verimliliğinin artmasına da katkıda bulunmakta olup, bu durum sadece arı kolonilerinin verimliliğindeki artışın etkisiyle değil, aynı zamanda da bir azalmanın sonucu olarak bakım için harcanan zamandaki azalmadan olumlu etkilenmiştir.

Arıların kızarıklığı ve öfkesinin yanı sıra kışa karşı dayanıklılık, doğurganlık ve hastalıklara karşı seçim yöntemlerine direnç. Bu tür temel seçim biçimlerinin, belirli bir bölgede en iyi arı türünün seçimi olarak arıcılıkta çalıştığı, fenotipik (kütle) seçim, endüstriyel veya değişken geçişin, arı kolonilerinin verimliliğinin 25-40 artırılmasına olanak sağladığı bilinmektedir. % ve bazen daha da fazla. Buna göre, arıların seçimi, besleme ve bakım koşulları ile birlikte, arı kolonilerinin dayanıklılık ve kalitesindeki artışı garanti eder, dolayısıyla, arıcılık ürünlerinin üretimi için teknolojik sürecin önemli bir bölümünü oluşturur.

Arıların genetik kaynaklarının ıslahı ve sistematik hale getirilmesi için arı kovanlarının izlenmesine yönelik çalışma yöntemlerinde, arı ailelerinin soyağacına kemiklendirme uygulanmıştır.

Çalışmalar göstermiştir ki 39291 safkan arı kolonisi, sadece 47.3% olduğunu, bunun Krainya cinsinin 17 700 arı kolonisi ve Karpat ırkı arı ailesinin 21591'i. 12.388 adet yerli yabancı arı kolonisinin (% 15.0) ve bireylerin bu yüksek doygunluğunun arıların gen havuzunu daha da kötüleştirdiğini belirtmek gerekir. Uzun yıllardır devam eden kontrolsüz ithalat ve yerel arılar ve diğer ırkların arılar (genetik olarak uyumsuz dahil) ortak yetiştiriciliği nedeniyle, yerli arıların gen havuzu büyük ölçüde değiştirilmiş ve fayda özelliklerinin kötüleşmesi yönünde olmuştur. Bu problemi çözmek için, verilen yörede geliştirilen genotipe en büyük uyumu ölçüt olarak, mümkün olan en yüksek özdeşliğin gereksinimlerini karşılayan arı türlerinin seçimi için uygun kaynak materyali bulmak için çalışmayı sistematik olarak yürütmek gerekir. doğal ve iklimsel koşullar için.

Arıların sevenler için arı kolonilerinin ekonomik ve üreme niteliklerini geliştirmek için en uygun fiyatlı ve denenmiş ve test edilmiş yol olan hedefli seçimi tavsiye eder. Bu seçimin özü, en kötü arı kolonilerinin itlaf edilmesinde ve en iyinin yoğun olarak yeniden üretilmesinde yatmaktadır. Ana seçim bal üretimine dayanmaktadır, ancak kışa dayanıklılık, hastalıklara karşı direnç, kraliçelerin doğurganlığı ve arı kolonilerinin dayanıklılığı, ruminite, balmumu verimliliği gibi ekonomik olarak yararlı işaretler de dikkate alınmaktadır. Profesyonel arıcılar için bireysel genotip seçimini öneriyoruz. Bireysel genotipik seçim, üreme çalışmasının yüksek bir şeklidir. Bununla birlikte, başlangıç pozisyonları hedef kitle seçiminde olduğu gibi aynı kalır. Bunun için gerekli temel ve güçleri olan arıcılık için bilimsel araştırma kurumlarının bilimsel çalışanlarının zorunlu katılımıyla uygun bireysel seçim yapılır.

Anahtar kelimeler: Bal Arıları, Sistematizasyon, Seçim, Metilasyon, Verimlilik.

1. Введение

Южный Казахстан имеет благоприятные природные и экономические условия для развития пчеловодства, она располагает для этого достаточной кормовой базой, представленной естественными и сельскохозяйственными угодьями и ценной местной популяцией медоносных

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, vika_rose83@mail.ru

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, zaure.eserkepova@mail.ru

пчёл карпатской и краинской пород, хорошо приспособленных к природно-климатическим и медосборным условиям южного региона.

Однако, за последние пять десятилетий на территории области научные исследования по пчеловодству не проводились, в результате чего большинство пчеловодческих хозяйств ведут любительскую работу и используют не проверенный материал по породной принадлежности пчел, завозимых с разных соседних республик, что привело к обширной метизации. Вследствие разнообразия природно-климатических условий на территории Казахстана под влиянием длительного естественного отбора и различного воздействия массовой бесконтрольной селекции генофонд аборигенных пчёл существенно изменён.

Учитывая данное обстоятельство изучение генофонда пород и популяций местных пчел, его систематизация имеет первоочередное значение для отбора исходного материала при выведении новых линий, типов и пород в пчеловодстве. Изучение генофонда пород и популяций пчел, его систематизация имеет первоочередное значение для отбора исходного материала при выведении новых линий, типов и пород в пчеловодстве.

По данным проведенного мониторинга генетических ресурсов пчелюжного региона выявлено, что большинство пчеловодческих хозяйств ведут любительскую работу, используя беспородных пчел завозимых с разных соседних республик или же не проверенного материала по породной принадлежности, что привело к обширной метизации. Так же исследованиями установлено, что в большинстве хозяйств не проводятся профилактические мероприятия для борьбы с болезнями пчел, вследствие чего, происходит их распространение по соседним хозяйствам. Большая часть пчеловодов не используют современные технологии для вывода пчелиных маток и расширения пчелиных семей для более лучшей продуктивности. По санитарно-гигиеническим нормам во многих хозяйства не выполняются своевременные мероприятия по смене старой суши, чистки и обработке ульев, в результате чего происходит ослабление и распространение вирусных и грибковых заболеваний.

2. Методы

Методами мониторинга установлено, что большинство пчеловодов при ведении селекционной работы на пасеках, не имеют чистопородного племенного материала для вывода и разведения. Они используют гибридные семьи в нескольких поколениях, а при отборе материнских семей не учитывают экстерьерные показатели пчел, что приводит к снижению продуктивности и ухудшению качества потомства в следующих поколениях. Следует обратить внимание на то, что в данном регионе приобретение чистопородного материала для формирования индивидуального племенного ядра под вывод качественных маток еще находится на низком уровне. Однако, есть определенная часть хозяйств, которые ведут селекционную работу с чистопородным материалом. В этих хозяйствах применяются инновационные методы и технологии борьбы с пчелиными болезнями, используются экологически чистые, растительные добавки для роста и улучшения иммунитета семей. Вследствие таких мероприятий улучшается генетический потенциал пчел.

3. Результаты

Цифровые материалы мониторинга генетических ресурсов пчел ЮКО приведены в таблице 1.

Из данных таблицы 1 геногеографический анализ показывает, что в Южно-Казахстанской области насчитывается 82 994 пчелиных семей, из них карпатской породы – 21 591 (26,0%), краинской – 17 700 (21,3%), местной – 12 388 (15,0%) и гибридов – 31 315 (37,7%).

Таблица 1. Мониторинг генетических ресурсов пчел ЮКО

Количество семей, шт	Порода пчел, шт				Медопродуктивность, кг
	краинская	карпатская	местная	гибриды	
Шардаринский район					
3 800	244	226	850	2480	23
Махтаральский район					
19 560	2062	4254	5071	8173	25,5
Сарыагашский район					
10920	3142	2138	1860	3780	21,5
Казыгуртский район					
9 730	1220	4800	1170	2540	25,8
Толембийский район					
6 957	598	2870	954	2535	18,2
Тулькубасский район					
2 461	485	472	523	981	19,8
Байдибекский район					
480	-	95	115	270	15,3
Ордабасинский район					
1 362	572	121	211	458	21,1
Отырарский район					
115	-	-	115	-	13,4
Сузакский район					
380	112	89	58	121	19,6
г. Шымкент					
25 314	9113	6357	785	9059	23,8
г. Арысь					
1 115	152	169	285	509	20,6
г. Туркестан					
320	-	-	216	104	18,3
г. Кентау					
480	-	-	175	305	16,5
82 994	17 700 (21,3%)	21 591 (26,0%)	12 388 (15,0%)	31 315 (37,7%)	20,17

Наибольшее количество пчелиных семей зафиксировано в г. Шымкент - 25 314 пчелиных семей (30,5%), далее следует Махтаральский - 19 560 пчелиных семей (23,6%), Сарыагашский - 10920 пчелиных семей (13,1%), Казыгуртский - 9 730 пчелиных семей (11,7%), Толембийский - 6 957 пчелиных семей (8,4%), Шардаринский - 3 800 пчелиных семей (4,6%), Тулькубасский - 2 461 пчелиных семей (3,0%), Ордабасинский районы - 1 362 пчелиных семей (1,6%), г. Арысь - 1 115 пчелиных семей (1,3%), Кентау - 480 пчелиных семей (0,65%), Байдибекский - 480 пчелиных семей (0,6%), Сузакский районы - 380 пчелиных семей (0,5%), г. Туркестан - 320 пчелиных семей (0,4%), Отырарский район - 115 пчелиных семей (0,1%).

Кроме этого, исследованиями установлено, что в области всего 39291 чистопородных пчелиных семей, что составляет всего лишь 47,3%, из которых 17700 пчелиных семей краинской породы и 21591 пчелиных семей карпатской породы (рисунок 1). Следует отметить, что 12388 местных беспородных пчелиных семей (15,0%), и это большая насыщенность особей несет угрозу ухудшения генофонда пчел.

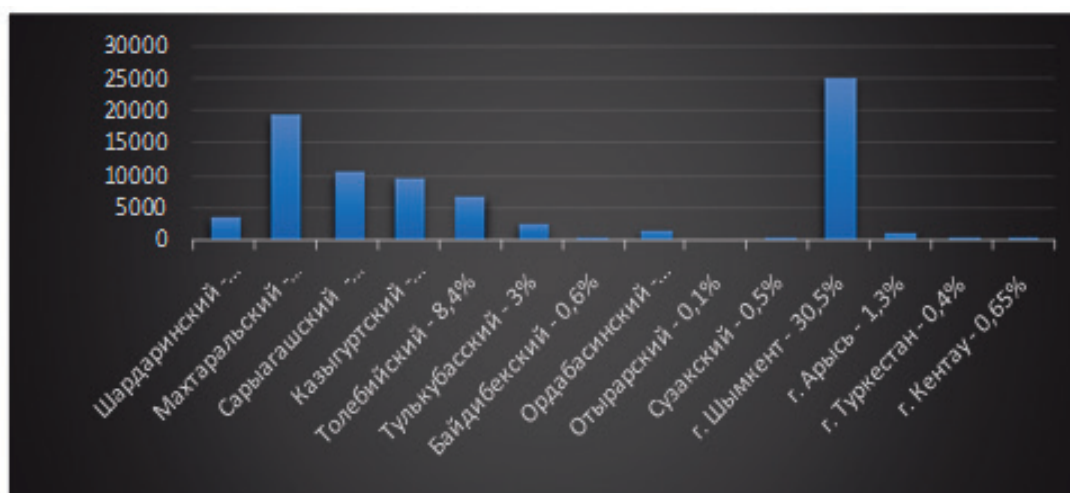

Рисунок 1. Систематизация генетических ресурсов пчел по регионам ЮКО

Так же установлено, что средняя медовая продуктивность по области составляет 20,17 кг, тогда как в племенных хозяйствах данный показатель составляет 48 кг.

Таким образом, можно констатировать, что на протяжении многих десятилетий из-за продолжительного неконтролируемого ввоза и совместного разведения местных пчёл и пчел других пород (в том числе генетически несовместимых) генофонд аборигенных пчёл сильно изменён, причём в сторону ухудшения хозяйственно-полезных признаков. Для решения данной проблемы необходимо планомерно проводить работы по поиску исходного материала, пригодного для селекции типов пчёл, отвечающих требованиям максимально возможной идентичности, как критерию наибольшего соответствия генотипу, сложившемуся в данной местности для данных природно-климатических условий.

Для каждой природно-климатической зоны выбрать соответствующий тип (или нескольких типов) местных пчел по мере появления пригодного для селекции исходного материала. Организовать пчелопитомник региональных первичных репродукторов местных породных типов пчёл, репродукторов чистопородных маток для последующей реализации пчеловодам. Работы по реализации данного проекта целесообразно выполнять силами научных сотрудников, на основе последних достижений науки в области генетики и селекции.

В регионах Казахстана, где районирована местная порода пчел, селекционное улучшение продуктивных и племенных качеств ее пчелиных семей может осуществляться только на основе ее чистопородного разведения одним из описанных ниже способов.

Если в регионе, районировано две породы, то для чистопородного разведения пчелиных семей каждой из них выделяют по участку территорий площадью в 2-3 смежных районах. Эти участки должны быть расположены на максимальном удалении друг от друга, в противоположных сторонах данной области. При этом желательно, чтобы один участок по условиям медосбора больше соответствовал бы биологическим и хозяйственным особенностям размещаемой породы, а второй – другой районированной породы. Например, желательно, чтобы на участке, выделяемом для карпатских пчел, преобладал медосбор с горного разнотравья, а для краинских - смешанное разнотравье.

На территории каждого из этих двух участков в качестве единственного возможного направления селекции может быть принято только улучшения продуктивных и племенных качеств пчелиных семей данной породы, осуществляемое на основе их чистопородного разведения, применительно к местным условиям климата и медосбора, а также к требованиям интенсивных технологий производства пчеловодческой продукции.

Вся основная территория области, в этом случае, отводится для получения и хозяйственного использования семей-помесей 1-го поколения от промышленного или племенного скрещивания двух районированных здесь пчел.

Специализированные пчелоразведенческие хозяйства совершенствуют размножаемые ими породы только на основе их чистопородного разведения.

Система ведения селекционно-племенной работы для пчеловодов любителей. Для пчеловодов

любителей рекомендуем целенаправленный отбор, который является наиболее доступным и испытанным способом улучшения хозяйственных и племенных качеств пчелиных семей. Сущность данного отбора заключается в планомерной выбраковке худших пчелиных семей и интенсивном размножении лучших. Главный отбор ведется по медопродуктивности, однако, учитываются и такие хозяйственно-полезные признаки, как зимостойкость, устойчивость к заболеваниям, плодовитость маток и сила пчелиных семей, ройливость, воскопродуктивность.

Принципы отбора. В конце сезона все пчелиные семьи оценивают по перечисленным признакам и распределяют на 3 группы.

Первая группа: выделяются 10-15% лучших пчелиных семей, в 1,5—2 раза превосходящих средние показатели пасеки по медопродуктивности, хорошо перезимовавших, без признаков заболеваний, с высокоплодовитыми матками. Кроме того, семьи пчел, выделяемые в первую (племенную) группу, должны быть чистопородными, т.е. отвечать по всем своим признакам типу данной породы.

Вторая группа: самая многочисленная, к ним относят пчелиные семьи со средними показателями.

Третья группа: (10-15% от общего числа пчелиных семей) относят худших по показателям и наименее продуктивных. Семьи третьей группы необходимо выбраковывать сразу же, т. е. в конце сезона, или в крайнем случае в следующий сезон.

В следующий сезон в качестве племенных, используют семьи первой группы. В семьях второй группы сменяют маток на маток, выведенных от семей первой группы. Для смены старых маток в семьях первой группы и для подсадки во вновь формируемые отводки используют также только маток, выведенных от лучших семей первой группы.

В выделенных из первой группы отцовских семьях создаются наилучшие условия для выращивания трутней, подставляют 1-2 трутневых сота, тщательно утепляют гнезда, систематически дают стимулирующую подкормку. Одновременно с этим применяют все меры, чтобы не допустить вывода трутней во всех остальных семьях пасеки. Улучшение породы будет более успешным, если такую же племенную работу ведут и на окружающих пасеках, расположенных в зоне с радиусом до 12—15 км. В противном случае возможно нежелательное спаривание значительной части маток с трутнями из малопродуктивных семей соседних пасек. Целесообразно выводить молодых маток от пчелиных семей, неродственных отцовским, а также через 1-3 года производить обмен племенными пчелиными семьями между пасеками, разводящими одну и ту же породу пчел и находящимися друг от друга не ближе, чем в 25—30 км, чтобы избежать родственного спаривания маток и трутней.

Целенаправленный массовый отбор, проводящийся систематически из поколения в поколение, улучшает также племенные качества пчелиных семей, то есть способность устойчиво передавать своим дочерним семьям высокую продуктивность и другие ценные хозяйственно-полезные признаки. Описанная схема применима, к пчелам всех пород.

Система ведения селекционно-племенной работы для пчеловодов профессионалов. Для пчеловодов профессионалов мы рекомендуем индивидуальный генотипический отбор. Индивидуальный генотипический отбор это высокая форма племенной работы. Однако, исходные позиции остаются такими же, как и при применении целенаправленного массового отбора. Правильная индивидуальная селекция ведется с обязательным участием научных сотрудников научно-исследовательских учреждений по пчеловодству, располагающих необходимой для этого базой и силами. В отличие от других отраслей животноводства, где работа ведется, как правило, с мужскими линиями, в пчеловодстве основное внимание уделяется маткам и, соответственно, женским линиям. Это вызвано такими биологическими особенностями медоносных пчел, как большая плодовитость маток (до 2000 и более яиц в сутки), их скороспелость (от племенной матки за летний сезон можно получить и дочерей и внуков). Принимается во внимание и то, что трутни способны к спариванию лишь один раз. Одним из важных факторов является проверка качества потомства пчелиных маток.

На основании изученной литературы и многочисленных проведенных исследований нами разработана схема чистопородной селекции. В начале был проведен мониторинг пчелиных семей ЮКО. Был проведен экспедиционный поиск сохранившихся в чистоте в пределах ареала естественного обитания чистопородных пчел (популяции, экотипы, отдельные пасеки). Проведена морфометрия, т.е. уточнение по комплексу экстерьерных, хозяйственно-полезных, биологических признаков их породной принадлежности. Проведено изучение имеющейся у

пчеловодов документации относительно происхождения и продуктивности пчелиных семей. Затем проведено сравнительное испытание завезенных из разных мест популяционных групп пчелиных семей по комплексу хозяйственно полезных и биологических признаков. В результате проведенных исследований были выделены пчеломатки для дальнейшей работы перспективных популяций, обладающих комплексом ценных хозяйственно полезных признаков и пригодных для закладки на их основе линий (представляют интерес и популяции, характеризующиеся каким-либо одним ценным качеством для закладки специализированной линии). Проведение вышеуказанных мероприятий, препятствуют метизации аборигенных пчел.

4. Выводы и рекомендации

Принципиальная схема чистопородной селекции:

1. Размножение пчелиных семей лучших популяций (обязательно в условиях пространственной изоляции), организация популяционных пасек. Осуществление контроля над спариванием известными методами (изоляция в пространстве и времени, применение инструментального осеменения, двукратная смена маток). Репродуцирование наиболее чистопородного материала в центре популяционного массива, где также осуществляется репродукция маток, как для расширения массива, так и для реализации на сторону.

2. Проведение в популяционных массивах постоянной работы по селекционному улучшению и контролю за чистопородностью, фенотипическая оценка пчелиных семей популяционных пасек, отбор предполагаемых родоначальниц линий и получение от них групп маток-дочерей для проверки их по качеству потомства. Анализ фенотипической и генотипической изменчивости, наследуемости, повторяемости, предварительный прогноз эффекта селекции. Изучение комплекса корреляционных связей между хозяйственно-полезными и биологическими признаками с целью применения косвенного отбора, играющего особую важную роль в селекционном улучшении признаков с низкой наследуемостью.

3. Выведение аутбредных (по типу заводских) линий пчел, характеризующихся четко выраженным развитием основных селективных признаков (медопродуктивности, яйценоскости) при сохранении других хозяйственно-полезных признаков на уровне стандарта для породы. Продолжение линий в 3-4 поколениях, анализ генетико-популяционных параметров, выяснение целесообразности получения последующих поколений и закладки новых линий.

4. Получение товарных внутривидовых гибридов (межпопуляционных и межлинейных) с целью хозяйственного использования эффекта микрогетерозиса. Испытание полученных гибридов на сочетаемость с целью последующего использования лучших вариантов в промышленных внутривидовых скрещиваниях.

5. Создание пчелопитомника для массовой репродукции маток, установление обратной связи с заказчиками с целью корректировки селекционированного процесса и вовлечения в него ценного материала.

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚЫЗМЕТІН ЖЕТІЛДІРУДЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-ҚҰНДЫҚ ТАЛДАУДЫҢ РӨЛІ

Сапар ЖАҚЫПБЕКОВ¹ - Ғалымжан ПАЗИЛОВ²

Özet

Makalede, yazarlar, işletmenin işlerini iyileştirmede fonksiyonel maliyet analizinin rolünü kapsamlı bir şekilde açıklamıştır. Bugün gelecekte işletmeler arasında faaliyet daha da geliştirilmesi için son derece rekabetçi pazarındaki konumunu korumak için tüm özellikleri kullanımını gerektirir. Ve bu durumda, fonksiyonel değeri analizi maliyetlerini en aza indirmek için en uygun mali ve ekonomik faaliyetlerin bir sonucu olarak, tasarım ve teknolojik gelişmeyi, otomasyon ve üretim dijitalleştirme, kalite yönetimi giriş, duran varlıklar, maddi ve işgücü kaynakları, işgücü, üretim ve yönetim, tedarik ve satış oluşturur şirketin karı üzerinden. Çalışma sırasında, yazarlar analiz ve nesnenin tüm aşamalarında fonksiyonel ve maliyet analizinin temel görevi maliyetlerini, bunu yapmak gerekli tüketici özellikleri üretimi, üretim, kullanım, bu ilk tüketici ürünü değerdir özellikle yeni, düşük maliyetli seçenekler bulmak ve kurtarmak olduğunu olduğunu aralarında iyi bir ilişki var. Aynı zamanda, sebeplerden ana hedeflerinden biri olarak işletmenin faaliyetleri süresince maliyetlerinin işlevsel ve maliyet analizi, analiz, tasarım, imalat teknolojisini geliştirmek için özel şekillerde sağlanması yerini bulması gereksiz maliyetleri ortadan kaldırmak, üretim verimliliği ve ürün kalitesi gayrimenkul yanı sıra sübjektif geliştirmek ve nesnel faktörlere bağlı aşırı maliyetlerin nedenleri. sistemin herhangi elemanlarının işlevsel ve maliyet analizi analiz nesnesi, bu sayıları bir nesnenin her birimin büyüklüğü onun kullanışlı yaşam döngüsünün küresel maksimum verimlilik maliyet-etkinlik fonksiyonel analiz kapsamlı kaybı Kaynaklar ait olduğunu gösteriyor olabilir kullanışlı veya sistem bileşenlerinin yönünde hizmet veren olabilir fonksiyonel maliyetli sırasında analiz Temel olarak, hedefin, özel bir durumda, ya da amaçlılık, yeterliliği ve doktorların tercih gerçekleştirilmelidir biz Mette faydası dikkate alınmalıdır.

Yerli ve yabancı yöntem referans materyalleri, periyodik yayınlarda veritabanı araştırmaları. Kazak ekonomisinde şirketlerin hizmetlerini incelemek için sistematik bir yaklaşım kullanılmıştır. Raporda, karşılaştırmalı sorunun farklı düzeydeki iş geliştirme seviyelerinde meydana gelen ekonomik süreçlerle analiz edildiği karşılaştırmalı bir analiz kullanılmıştır.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde toplam fonksiyonel - maliyet analizinin kullanımı her yıl artmakta, bu da işletmelerin ve kuruluşların maliyetlerini düşürmekte ve üretimini geliştirmektedir. Özellikle Batı Avrupa ülkeleri rekabet gücünü arttırmakta, çoğu işletme mühendislik ve fonksiyon analizlerinden dolayı tasarruf sağlamaktadır.

Maliyet analizinin kullanılması Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve üretimin çöküşünün bir sonucu olarak, Rusya'da önemli kullanım fırsatları sınırlıydı. Bugün, işlevsel ve maliyet analizinin kullanımı üzerinde çalışıyoruz. Şu anda Rusya, yenileme dönemi olarak yeni bir fonksiyonel ve maliyet analizi aşamasına giriyor. Seminerler düzenlenir, çeşitli makalelerden oluşan bir koleksiyon, kitap ve eserler hazırlanır, akıllı bilgisayar teknolojileri geliştirilir ve kabul edilir. Ve ülkemizde şu anda işlevsel ve maliyet analizi yoktur. Bu nedenle, bu alana odaklanmanın ve kullanım olasılığını dikkate almanın önemli olduğuna inanıyoruz.

Anahtar kelimeler: *Fonksiyonel - Maliyet, Analiz, Kayıp, Kâr.*

1. Кіріспе

Функционалдық-құндық талдау - бұл әдіс нысанды жүйелі зерттеу (жекелеген тауарлар немесе өндірістік-шаруашылық үдерісте, немесе басқару құрылымында анықталған), тұтынушылық сипаттамаларын және өндірісті құру үшін шығындардың арасындағы қатынасты оңтайландыруға бағытталған және шекті пайдалылығы мен беріктігі жоғары сапада нысанды қолдану.

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Экономика, pgalimjan@mail.ru.

² М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, «Басқару және бизнес» жоғары мектебі, Экономика, pgalimjan@mail.ru.

Функционалдық-құндық талдау (ФҚТ) нысанның пайдалы тиімділігін арттыру әдісі ретінде оның өмірлік циклі үшін шығындар жиынтығының бірлігі қазіргі уақытта кеңінен өнеркәсібі дамыған елдерде қолданылады. Функционалдық-құндық талдауды қолдану салалары: машина мен жабдықтарды оңтайландыруда, технологияларда, фирмалар мен олардың бөлімшелерінің ұйымдық құрылымдарында, өндірісті ұйымдастыруда.

Өндірісті жобалау кезеңінде, мысалы басып: шығару, функционалдық-құндық талдаудың мақсаты, өнімді минималды шығынмен даярлауды қамтамасыз ететін жобалаудың оңтайлы нұсқасын және ұйымдастырушылық-экономикалық шешімін табу; өндіріс кезеңінде - өнімнің тұтынушылық қасиетін арттыру, оны өндірудің ұйымдастырылуы мен технологиясын жетілдіру.

Функционалдық-құндық талдау басты міндеті - талданатын нысанның барлық циклдары кезеңінде жаңа, экономикалық тұрғыдан тиімді нұсқаларды табу: дайындау, өндіру, пайдалану. Бұл ең алдымен, өнімнің (нысанның) тұтынушылық құны және оны дайындауға кеткен шығындармен, қажетті тұтынушылық қасиеттерін сақтау (қамтамасыз ету) арасында жақсы қарым-қатынас орнату арқылы орындалады.

Пайдалы тиімділік бірлігіне шығындарды азайту келесідей жолдармен қамтамасыз етілуі мүмкін:

- Тұтынушылық қасиетін арттырумен қатар шығындарды қысқарту;
- Шығын деңгейін сақтай отырып сапаны жоғарылату;
- Сапалық деңгейін сақтай отырып шығындарды азайту;
- Олардың функционалдық қажетті деңгейіне дейін дәлелденген техникалық параметрлерін төмендетіп шығындарды қысқарту.

Функционалдық - құндық талдаудың нысандары өндірісті жобалау және технологиялық дайындау, цифрландыру және автоматтандыруды енгізу, сапаны басқару, негізгі қорларды, материалдық және еңбек ресурстарын пайдалану; еңбекті, өндірісті және басқаруды, жабдықтауды және сатуды, қаржылық-шаруашылық қызметті ұйымдастыру.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауында «Кәсіпорындарымызды жаңғыртуға және цифрландыруға бағытталған, өнімнің экспортқа шығуын көздейтін жаңа құралдарды әзірлеп, сыннан өткізу қажет» деп атап өтті (Назарбаев, 2018).

Функционалдық-құндық талдаудың маңызды қағидаттары болып: функционалдық тәсілдеме, халық шаруашылық тәсілдеме, жүйелілік, кешендік тәсілдеме, пайдалылықтың сәйкестігі оларды жүзеге асыруға қоғамдық қажетті шығындар қызметі қағидаты, ұжымдық шығармашылық қағидаттары табылады. Функционалдық тәсілдемеде әрбір нысанның талдауы қарастырылады, талданады және жиынтық (кешенді) қызмет ретінде жетілдіріледі.

Барлық қызметтер келесідей бөлінеді:

- Негізгі, жүзеге асыру үшін жобаланған нысан міндетті болып табылады. Бұл қызметтерді ажыратумен жүйе (нысан) өз жұмысын тоқтатады;

- Көмекші, негізгі қызметті экономикалық тұрғыдан тиімді, сенімді жүзеге асырады;
- Қажетсіз немесе пайдасыз, түрлі себептерге байланысты нысан шығынсыз ажыратылады.

Функционалдық-құндық талдаудың қағидаттарының бірі пайдалылықтың сәйкестігі, оларды жүзеге асыруға қажетті қоғамдық шығындар қызметі қағидаты. Бұл функционалдық-құндық талдаудың, талданатын нысанның құндық тәсілдемесінен туындайды. Құндық тәсілдеме шығындарды ақшалай бағалауды білдіреді. Шығындар екі негізгі топқа бөлінеді:

1- Жүйені, өнімді орындау үшін пайдалы өте қажетті, яғни негізгі және көмекші қызметтерді орындаумен байланысты шығындар;

2- Қажетсіз және тіпті зиянды функцияларды орындаумен байланысты пайдасыз, артық шығындар.

Сондықтан, функционалдық-құндық талдаудың негізгі міндеттерінің бірі - осы артық шығындарды табу, олардың орын алу себептерін талдау, жобалауды, дайындау технологиясын жақсартудың нақты жолдарын ұсыну, қажетсіз шығындарды жою, өндірістің тиімділігін және өнімнің сапасын арттыратын нақты ұсыныстар беру.

Артық шығындардың себептері:

- Жобалаушылар, конструкторлардың алдына барлық уақытта шығындарды төмендету мақсаты қойылмайды;
- Тапсырыс берушінің көрсетілген тексеру талаптарына жатпайтын, жұмыс жасаудың нақты жағдайы талданбайды;
- Көбінесе алдын-ала ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілмейді;
- Өзара ауыстыру, стандарттау және үйлестіру талаптары дұрыс түсіндірілмейді;
- Ғылыми-техникалық және экономикалық ақпараттар дұрыс пайдаланылмайды;
- Өнімді дайындаудағы алға қойылған нақты міндеттер толық орындалмайды;
- Іргелес салалар қызметінде мамандардың тәжірибесі, біліктілігі мен жетістіктері толық ескерілмейді;
- Конструкторлық-технологиялық аяғына дейін істелмеген жеке элементтер «майде-шүйде» саналады;
- Жобалау үдерісінің өзі баяу қарқынмен жетілдіріледі;
- Шығармашылық санаттағы жұмысшылар пропорцияны жиі бұзады.

2. Әдістері

Зерттеудің теориялық және әдістемелік негіздері қарастырылатын мәселе бойынша отандық және шетелдік экономист-ғалымдардың еңбектері құрайды. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасының заңдары, Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдаулары, Үкімет қаулылары, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің ережелері мен нормативтік құжаттары пайдаланылды.

Зерттеудің ақпараттық базасы отандық және шетелдік методикалық анықтамалық материалдар, мерзімді басылым материалдарында жарияланған деректер болды. Шешімді негіздеу арқылы Қазақстан экономикасында кәсіпорындар қызметтерін зерттеуге жүйелі тәсіл қолданылды. Жұмыста салыстырмалы талдау әдісі пайдаланылды, оған сәйкес проблемалық мәселе кәсіпорындар қызметін жетілдірудің әртүрлі деңгейлерінде орын алатын экономикалық үдерістерге байланысты талданды.

Функционалдық-құндық талдаудың міндеттері: нысанның пайдалы тиімділігі мен оның өмірлік циклінің жиынтық шығындары арасындағы өзара қатынастың оптималды жетістігі, функционалды тәсілдемені қолдану есебінен жаңа техникалық шешімдерді табу; нысанның көмекші және қажетсіз қызметтерін қысқарту немесе тарату есебінен нысанның өмірлік кезеңдері бойынша түрлі ресурстық шығындарды азайту.

3. Нәтиже

Функционалдық-құндық талдауды жүргізудің негізгі ерекшеліктері: талдаудың нысаны кез-келген жүйе (кез-келген элементтер мен байланыстар саны) болуы мүмкін, оның элементтері немесе жүйе құраушылары, олардың бағыты бойынша қызмет ететін пайдалы тиімділігін санмен білдіруі мүмкін; ФҚТ-дың жаһандық өлшемі нысанның максималды пайдалы тиімділігі оның өмірлік циклінің әр бірлігіне тиесілі жиынтық шығын ресурстары болып табылады; ФҚТ-ды жүргізу барысында ең алдымен жобаланған нысанның нақты жағдайда орындалуы қажет, немесе мақсаттылық, жеткіліктілік, және артықшылық қызметтің пайдалылығы ескерілуі қажет. ФҚТ бойынша жұмыстарды ұйымдастыру өзара байланысты кешенді шараларды жүзеге асыруды қажет етеді:

- 1- Әдісті енгізуге дайындалу, оның өндіріс тиімділігін арттыру үшін мүмкіндіктерін насихаттау;
- 2- Әдістердің негізі бойынша менеджерлер мен мамандарды оқыту;
- 3- Функционалдық-құндық талдауды енгізу бойынша үйлестіру тобында жұмыс жасайтын мамандарды даярлау;
- 4- Функционалдық-құндық талдау жұмысы бойынша нормативтік-әдістемелік құжаттарды қамтамасыз ету;
- 5- Функционалдық-құндық талдау жұмысшы органын құру және қызмет ету, фирманың қолданыстағы қызметімен біріктіру;
- 6- Функционалдық-құндық талдау бойынша жұмыс жасау үшін экономикалық жағдай жасау және оларды жоспарлау, қаржыландыру және ынталандыру негізінде ұсыныс енгізу.

Функционалдық-құндық талдау жұмысын ұйымдастыру және үйлестіру бойынша кәсіпорында үйлестіру кеңесі ұйымдастырылып оның құрамына бас мамандар кіреді (Куликов, 2011, стр. 57-63).

Үйлестіру кеңесін кәсіпорынның бірінші басшысы немесе оның орынбасары басқарады.

Функционалдық-құндық талдауды жүргізудің негізгі кезеңдері:

- Дайындық;
- Ақпараттық;
- Аналитикалық;
- Шығармашылық;
- Зерттеу;
- Ұсыным;
- Енгізу.

Дайындық кезеңінде келесідей жұмыстар орындалады: талдау нысанын таңдау; қойылған мәселені шешу үшін зерттеуші жұмыс тобының мүшелерін іріктеу; нақты нәтижеге қол жеткізу мерзімін анықтау.

Функционалдық-құндық талдауды ақпараттық қамтамасыз ету: дайындау, жинақтау, Функционалдық-құндық талдау нысаны бойынша және оның ұқсастары бойынша ақпаратты жүйелендіру; қанағаттандыру үшін қажеттілік пен қызметтерді үйрену; нысанның бәсекеге қабілеттілігін болжау; олардың жұмыс жасау жағдайын үйрену; нысанды құру технологиясын үйрену; нысанның құрылымдық-экономикалық моделін құру; ақпараттың құнын талдау, нысанды дайындау және қызмет істеу шығындарын, нысанның жөндеу және техникалық қызмет шығындарын анықтауды қарастырады.

Функционалдық-құндық талдаудың аналитикалық кезеңі: нысан қызметінің және оның элементтерінің барлық мүмкіндіктерін тиянақтау; қызметтерді жіктеу; нысанның қызмет ету моделін құру; эксперттік әдіспен қызметтің маңыздылығын бағалау; қызметке сәйкес материалдық тасымалдаушыларды анықтау; материалдық тасымалдаушыларға сәйкес бірлесіп қызметті жүзеге асыру шығындарын бағалау; жүйелі тәсілдеме иерархиясы қағидатын қолданып нысанның функционалдық-құндық моделін құру. Модел нысанның элементтерін, шифрларын, элемент бойынша абсолютті және салыстырмалы шығындарды, сонымен қатар элементтерді орындауда қызметтің үлесін; қызметтің маңыздылығы мен оған қарама-қайшылықта анықтау және оларды құндық бағалауды; Функционалдық-құндық талдау келесі міндеті үшін нысанды жетілдіру міндетін тиянақтауды қамтиды.

Шығармашылық кезеңде: нысанды жетілдіру бойынша ұсыныстарды жасау; ұсыныстарды жүзеге асыру бойынша алдын-ала іріктеу және талдау; қызметтер бойынша ұсыныстарды жүйелендіру; қызметтерді орындау нұсқаларын қалыптастыру жүзеге асырылады.

Зерттеу кезеңінде келесідей жұмыстар орындалады: таңдалған нұсқа бойынша жобаның эскизі дайындалады; дайындалған шешім экспертизасы; ең ұтымды нұсқалар шешімі іріктеледі; сынақ жұмыстарын жүргізу үшін қажет болған жағдайда макет немесе үлгі жасалады; сынақ жүргізіледі; жүзеге асырылатын шешім таңдалады; шешімнің техникалық-экономикалық дәлелденуі.

Ұсыну кезеңінде: ғылыми техникалық кеңесте ұсынылған техникалық шешім қарастырылады; оларды жүзеге асыру мүмкіндіктері бойынша шешім қабылданады; қабылданаған шешімді жүзеге асыру бойынша іс-шаралар келісу жүзеге асырылады.

Енгізу кезеңінде: жоспарға сәйкес функционалдық-құндық талдауды енгізу шаралары қамтамасыз етіледі; жоспарды жүзеге асыру тиімділігі бағаланады; функционалдық-құндық талдау әдістерін енгізуші қызметкерлерді ынталандыру жүзеге асырылады.

4. Талқылау

Белгілі жағдайларда функционалдық-құндық талдауды сәтті қолдану мүмкін. Бірінші-ден, бұл ұйымдастыруды қамтамасыз ету, яғни арнайы органдар мен ұйымдарды құру, функционалдық-құндық талдаудың көмегімен ресурстық шығындарды төмендету. Ірі кәсіпорындар мен бірлестіктерде функционалдық-құндық талдау тобы құрылу тиіс. Функционалдық-құндық талдау саласында жалпы басшылық және үйлестіруші барлық буындарды арнайы үйлестіру кеңесі жүзеге асыруы тиіс. Екіншіден, функционалдық-құндық талдаудың амалдары мен әдістерінің ерекшеліктерін білетін мамандарды даярлау; сала жұмысшылары арасында өндірістің

тиімділігін арттыруы үшін оның мүмкіндіктерін насихаттау. Үшіншіден, функционалдық-құндық талдау бойынша нормативтік құжаттармен қамтамасыз ету, яғни функционалдық-құндық талдауды құру және жүргізу әдістемесін жетілдіру. Төртіншіден, экономикалық қамтамасыз ету, яғни функционалдық-құндық талдау бойынша дұрыс жоспарлауды, қаржыландыруды және ынталандыру жұмыстарын қамтамасыз ету. Бесінші, функционалдық-құндық талдауды қолдануға әлеуметтік - психологиялық жағдай жасау.

Функционалдық-құндық талдауды енгізу тәжірибеде меншікті өндірісті дайындауды жүзеге асыруда шығындарды айтарлықтай төмендетуге көмектеседі, сондай-ақ жаңа өнімді дайындауда маңызды міндет болып есептеледі.

Соңғы уақытта АҚШ-та бұрынғы тұжырымдамаларды толықтырушы функционалдық-құндық талдаудың жаңа бағыттары және жаңа идеялар пайда болды:

- Value Management (құнды басқару) - кешенді әдіс өзіне Value Analysis және Value Engineering қамтиды;

- Value Research (құнды зерттеу) - функционалдық-құндық талдаудың қағидаттарына негізделген жаңа бұйымдарды зерттейді, бірақ жаңа технологиялар мен жаңа өндірістік құралдарды қолдану жағдайында;

- Design to Cost (берілген шығындарға сәйкес жобалау) - жаңа бұйымды дайындауда материалдар, еңбек және қаржылық ресурстар алдын-ала көрсеткіште шектеледі.

- Design to Life Cycle Cost (бұйымның өмірлік циклінің кезеңі бойынша берілген шығындарға сәйкес жобалау) - бұйыммен байланысты шығындар құрамы, сонымен қатар жұмыс жасау, жөндеу, қызмет көрсету шығындарын да қамтиды.

- Design for Cost (шығындарға сәйкес жобалау) - инженерлік үдеріске бағдарлану, бұйымды даярлауда шығындарды барынша азайта отырып клиенттің талабын орындау (Бойко, Рыбачёк, 2014, стр. 279-284).

5. Қорытынды Мен Ұсыныстар

Жалпы функционалдық-құндық талдауды дамыған және дамушы елдерде қолдану жылдан-жылға артып, бұл кәсіпорындар мен ұйымдардың шығындарын қысқартуға және оның есебіне өндірісті дамытуға мүмкіндік алып отыр. Әсіресе Батыс Еуропа елдері функционалдық-құндық талдауды машина жасау саласында кеңінен қолдану арқылы кәсіпорындардың көптеген қаражаттарын үнемдеп, бәсекеге қабілеттілігін арттырып келеді.

Функционалдық-құндық талдауды қолдану Кеңес одағының ыдырап, өндірістердің құлдырауы нәтижесінде Ресейде айтарлықтай қолдану мүмкіндіктері шектелген болатын. Ал бүгінгі таңда функционалдық-құндық талдауды қолдану бойынша жұмыстар атқарылуда.

Қазіргі уақытта Ресейде функционалдық-құндық талдаудың жаңа кезеңі - жаңару кезеңі ретінде енуде. Семинарлар ұйымдастырылуда, түрлі мақалалар, кітаптар мен еңбектер жинағы шығарылуда, шешімдерді іздеу және қабылдаудың интеллектуалды компьютерлік технологиялары дайындалуда.

Ал біздің елімізде функционалдық-құндық талдау бойынша бүгінгі таңда ешқандай жүргізіліп жатқан жұмыстар әзірге байқалмайды. Сондықтан осы салаға мән беріп, кәсіпорындарды оны қолдану мүмкіндіктерін қарастырған жөн деп есептейміз.

6. Дереккөздер

БОЙКО, А.А. - РЫБАЧЁК, Н.В., "Развитие Функционально-Стоимостного Анализа на Машиностроительных Предприятиях", *Вестник Сибирского Государственного Аэрокосмического Университета Имени Академика М. Ф. Решетнева*, 3, М, 2014, 279-284.

КУЛИКОВ, Я. В., "Особенности Функционально-Стоимостного Анализа в России", *Вестник Пермского Университета*, 4, Пермь, 2011, 57-63.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., "Төртінші Өнеркәсіптік Революция Жағдайындағы Дамудың Жаңа Мүмкіндіктері", *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы*. <http://www.akorda.kz>: 20.01.2018.

5B011200-ХИМИЯ ЖӘНЕ 5B011300-БИОЛОГИЯ МАМАНДЫҚТАРЫН ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ІС-ТӘЖІРИБЕЛЕРДІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сапаркуль КУАНЫШОВА¹ - Айсұлу УНГАРБАЕВА
Гаухар ПОЛАТБЕКОВА

Özet

Makale, Miras Üniversitesi Pedagoji, Sanat ve Diller Fakültesi Kimya ve Biyoloji Bölümü öğrencilerinin mesleki uygulamalarının örgütlenmesinin temel konularını ve bunların uygulanmasına yönelik metodolojik yaklaşımları tartışmaktadır. İnsanlar toplumda yerini tanımak ve özellikleriyle rolü, sosyal statü, zihinsel gelişim, böylece ruhun manevi zenginleştirme ve politik inanç, yaratıcı faaliyetin özgürlüğü, mesleki yeterlilik oluşumu - toplumumuzun temel bir değer olarak milli eğitim modelinin ana odak yapmak. Doğal bilimler ve beşeri bilimler, zengin, geniş görüşlü ulusal zihniyetin ruh, doğru kişiler, profesyonel ilişkiler, başkalarının görüşünü hesaba içinde, herhangi bir durum, sorumluluk bir çıkış yolu bulmak mümkün olabilir, XXI. yüzyılın uzmanı toplumda yüksek bir duygu hissi ve belli bir rolü olan bir kişi. Ve bu fırsatın temeli yüksek eğitimde. Çünkü yüksek öğretim sürekli eğitimin belirleyici bir mekanizmasıdır. Bu nedenle, öğrenciyi sadece bir uzman olarak görmek değil, onu bir vatandaş, bireysel, gelecekteki sahibi ve toplumunun destekçisi olarak tanımak gereklidir. Yeni ulusal paradigmanın temel sorunlarından biri, öğrenci için temel, derin ve sistematik bir eğitimidir. 5B011200-Kimya, alan ve bu şartlara uymak için üniversiteye çözmenin tek yolu alanında lisans derecesi için Biyoloji 5V011300 eğitim zorunlu öğretim uygulamasıdır. Profesyonel uygulama öğrencinin teorik hazırlık, onay ve profesyonel hizmetler alanında pratik beceri ve yeterliliklerini öğrenme derinleştirmek değil, aynı zamanda kariyerinin deneyimi gelecekte eğitimin önemini incelemek amacı için. Uygulamanın amacı, öğrencilerin mesleki faaliyetlerinin her türlü karmaşık bilgi, genel ve mesleki yeterlilik oluşumu yanı sıra uzmanlık için gerekli pratik çalışma deneyimi ve bilgi edinme karmaşık bilgidir. Kimya ve biyoloji öğretmeni, yaşam boyu öğrenme ile öğretim ve öğrenme aktivitelerini birleştirir ve öğrencilere edinilen bilgiyi ve becerilerini hayata geçirme yeteneği sağlar.

Yukarıda belirtilenlere bağlı olarak, 5V011200-Kimya ve 5B011300-Biyoloji uzmanlık alanı uzmanlığı, bu sistemde pedagojik pratiğin yeridir. Staj süresince öğrenciler, öğretmenlerin çalışmalarını, eğitim sürecinin organizasyonunu, öğretim yöntem ve tekniklerini, öğretim yöntemlerini ve sınıf dışı çalışmalarını nasıl organize edeceklerini öğreneceklerdir.

Uygulamada, son ve son derslerin öğrencileri, Kimya ve Biyoloji Bölümü'nün metodolojilerinin rehberliği altında bireysel öğrencilerin ve sınıf üyelerinin psikolojik ve pedagojik özelliklerini yürütür. Pedagojik uygulama sırasında öğrenciler, öğrencilerin araştırma çalışmalarını yürütmek için pedagoji ve bireysel metodoloji psikolojisi disiplinlerinde diploma ve ders için gerekli materyalleri toplarlar.

Mesleki uygulama, yüksek öğretim kurumlarındaki müfredatın zorunlu bir bileşenidir ve öğrenci çalışmalarını tamamlayana ve aşağıdaki türlere bölünene kadar sürekli olarak yürütülmektedir:

- 1- Deneyim (tanışma);
- 2- Öğrenme (dilsel) uygulaması;
- 3- Pedagojik-psikolojik uygulama;
- 4- Pedagojik (öğretim) uygulaması;
- 5- Mezun stajları;

Her türlü mesleki uygulama için makalede açıklamalar ve açıklamalar verilmektedir.

Anahtar kelimeler: Pedagoji, Uygulama, Uygulama, Kimya, Biyoloji, Yaratıcı Öğretmen-Araştırmacı, Pedagojik Uygulama Yönetimi.

1. Кіріспе

Халқымыздың болашағы, оның дамып өркеніетті елдер қатарына қосылуы бүгінгі ұрпақтың, жастардың білім деңгейі мен бейнесінен көрініс табады. Қазіргі білім беру саласындағы

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, kuanyshova_s@miras.edu.kz.

проблема - әлеуметтік педагогикалық және ұйымдастыру тұрғысынан, білім мазмұнына жаңалық енгізудің тиімді, жаңа әдістерін іздестіру, оларды жүзеге асыра алатын мұғалімдерді даярлау. Әрине болашақтың, “келешектің иесі - жастар”. “Жастар өзінің ата-анасынан гөрі заманына көбірек ұқсас келеді. Сондықтан қоғам талабына сай, сол қоғамды көркейтетін, дамытатын жастар тәрбелеу ең маңызды мәселе екені даусыз. Қоғамның дамуына қарай ғылым мен техниканың деңгейі де, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі. Осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңарып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіншіліктерді қажет етеді. Ондай мүмкіншілік тек білім арқылы келеді.

Елімізде мұғалімдерді даярлау, қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Себебі, қоғамның әлеуметтік - экономикалық міндеттері қазіргі заманға сай түбегейлі өзгерістерге ұшырап, өскелең ұрпақты соған лайықтап өмірге бейімдеудің жаңа талаптары айқындалуда. Жоғарыда көрсетілген себептерге байланысты, кәсіби педагог кадрларын даярлау жүйесіндегі көзқарастарды түбегейлі қайта қарастыру қажеттілігі туындайды.

Қазіргі мектеп жағдайындағы білім берудің ұлттық моделіне өту оқыту мен тәрбиелеудің соңғы әдіс-тәсілдерін, инновациялық педагогикалық технологияны игерген, психологиялық-педагогикалық диагностиканы қабылдай алатын, педагогикалық жұмыста қалыптасқан бұрынғы ескі сүрлеуден тез арада арылуға қабілетті және нақты тәжірибелік іс-әрекет үстінде өзіндік дағдылы жол салуға икемді, шығармашыл педагог-зерттеуші, ойшыл мұғалім болуын қажет етеді.

Кәсіби іс-тәжірибе білім алушының теориялық дайындығын бекітуге және тереңдетуге және олардың кәсіби қызмет саласында практикалық дағды мен құзіреттерді меңгеруіне, сонымен қатар өзіндік кәсіби қызмет тәжірибесін меңгеруге бағытталған. Іс-тәжірибенің мақсаты - білім алушылардың кәсіби қызметтің барлық түрлерін кешенді меңгеруі, жалпы және кәсіби құзіреттерді қалыптастыру, сонымен қатар мамандық бойынша қажет практикалық жұмыстың білімі мен тәжірибесін меңгеру болып табылады.

Білім алушылардың оқу кезеңдерінің әртүрлі кезеңдерінде іс-тәжірибенің мақсаты мен міндеттері бір-бірінен ерекшеленеді, дегенмен олар басқа оқу формаларымен өзара органикалық байланысты. «Мирас» университеті студенттерінің іс-тәжірибесі жоғары кәсіби білімнің оқыту бағдарламаларының негізгі құрамдас бөлігі болып табылады. Іс-тәжірибелердің түрлері мен мерзімдері мамандықтардың оқыту стандарттарымен, оқу жоспарларымен, академиялық күнтізбемен орнатылады, ал мазмұны - кафедралар жасайтын іс-тәжірибенің жұмыс бағдарламаларымен орнатылады. Іс-тәжірибеге бөлінетін кредиттер саны 6 кредиттен кем болмауы керек («білім» тобы мамандықтары бойынша кәсіби іс-тәжірибенің көлемі 6 кредиттен 20 кредитке дейін құрайды, «техникалық ғылымдар және технологиялар» тобы мамандықтары бойынша - 6-дан 15 кредитке дейін болады). Бұл ретте, жоғары арнайы білімнің барлық мамандықтары үшін, оқу іс-тәжірибесі жоспарланады, оның көлемі 2 кредит, сонымен қатар жалпы көлемі 6 кредиттен кем емес өндірістік іс-тәжірибе жоспарланады.

Осы орайда факультеттегі 5B011200 - Химия және 5B011300 - Биология мамандықтарын даярлау жүйесіндегі іс-тәжірибелерді ұйымдастырудың негізгі мәселелері, осы мамандықтар бойынша қарастырылған практиканың түрлеріне байланысты өткізуге арналған әдістемелік нұсқауларында көрініс тапқан.

Химия және биология бакалаврлары заман талабына сай, мамандығы бойынша терең ғылыми білімдерімен қаруланып, теориялық және практикалық дайындықтары жоғары деңгейде болуы шарт.

Химия және биология пәндерінің мұғалімі оқу және тәрбиелеу жұмыстарын өмірмен ұштастырып, оқушылардың алған білімдерін өмірде іске асыра білуін, икем-дағдыларын қалыптастыру жолдарын меңгеруі тиіс.

Осы айтылғандарға байланысты факультеттегі 5B011200-Химия және 5B011300-Биология мамандықтарының студенттерінің даярлығы үшін, осы жүйедегі педагогикалық іс-тәжірибенің алатын орыны ерекше. Практика барысында студенттер мұғалімдер жұмысын ұйымдастырудың, оқу-тәрбие үрдісінің ұйымдастыруы мен сабақ берудегі әдіс пен әдістемелердің өзара байланыстылығын және сабақ пен сабақтан тыс жұмыстарды өткізудің әдіс-тәсілдерімен ерекшеліктерін т.б. үйренеді.

Белгілі бір бағдар берушілік пен мемлекеттік білім деңгейін қамтамасыз ететін оқушылар жұмысын ұйымдастырудағы, жеке бас қызығушылығы мен мүмкіндіктерін дамыту мен жағдайларын жасау үрдістерін меңгереді.

Кәсіби іс-тәжірибе мамандыққа сәйкес таңдалып алынған, келісім - шартқа тұрып екі жақтың міндеттері мен құқықтары айқындалып бекітілген, келісілген оқу орындарында және мекемелерде жүргізіледі, университет қабырғасында алған білімдерін іс-тәжірибеде бекітуге, практикалық икем-дағдыларды қалыптастырып, озық тәжірибелерді меңгеруге бағытталады.

Кәсіби іс-тәжірибелерді өткізу оқу-жұмыс бағдарламасы мен оқу-жұмыс жоспарларының мазмұнына сәйкес анықталады.

Кәсіби іс-тәжірибелер жоғары оқу орындарында оқу бағдарламасының міндетті компоненті болып табылады және қазіргі кезде үздіксіз, студент оқуды бітіргенше жүргізіледі де мынадай түрлерге бөлінеді: Оқу (танысу) іс-тәжірибесі; Оқу (тілдік) іс-тәжірибесі; Педагогикалық-психологиялық іс-тәжірибесі; Педагогикалық (оқу-тәрбиелік) іс-тәжірибесі; Дипломалды іс-тәжірибесі.

2. Әдістер

Педагогикалық практиканың жалпы міндеттері және мақсаттары әр курсқа, практиканың түріне байланысты анықталады, тұтас педагогикалық процесті түсіндіруге бағытталған, теориялық және практикалық дайындықты өзара байланыстырып, іскерліктің дамуының қолайлы логикасын қамтамасыз етеу, болашақ мұғалімнің өмірлік іс-әрекетінде түрлі сферада педагогикалық білімді пайдалануға, ғылыми педагогикалық зерттеулерді жүргізе алатындай тұлға дайындау, мектептерде педагогикалық іс-әрекеттерді ұйымдастырудың заманауи технологияларын және білім саласындағы инновациялық қызметке дайындығын меңгерген мәдениеті жоғары деңгейдегі педагог - зерттеуші тұлғасын қалыптастыру.

Педагогикалық практиканың жалпы мақсаттары заманауи педагогикаға қойылатын жаңа талаптарды меңгеру, ғалым, педагог, тәрбиеші, қоғамдық қызметкер ретіндегі кәсіптік оқу орындарының, орта мектептің, лицейлер мен мектеп-гимназиялардың, қаладағы Назарбаев Зияткерлік мектептерінің оқытушылары мен мұғалімдерінің көп қырлы жұмысымен танысып, олардың тұлғалық сапаларын (рухани-ұнамды құндылықтар, педагогикалық ойлану, шығармашылық тілдесу мәдениеті, педагогикалық такт және т. б.) қалыптастыру.

Студенттердің жоғары оқу орнында педагогикалық, психологиялық және арнайы білімдерін мектептің оқу-тәрбие жұмысына тереңдетіп кеңінен қолдана білу, пән мұғалімдерімен, оқушылармен, психологиялық қызметтің қызметкерлерімен, ата-аналармен ынтымақтастықта болу, оқушылардың ата-аналарымен байланыс орната білуді меңгеру т.б.

Кәсіби практиканың барлық түрлеріне білім алушыларға берілетін жолдама «Мирас» университетінің президенті Мырзалиев М. Б. бекіткен бұйрығымен, практиканың өтілу мерзімі, базасы және іс-тәжірибе жетекшілері көрсетіледі.

Кәсіби практиканың түрлері, өтілу мерзімі, көлемі және мазмұны стандартпен, типтік бағдарламамен және оқу жұмыс жоспарымен анықталады.

Кәсіби практиканың бағдарламасының мазмұны практика базасы ретіндегі мекмесімен құпталып, оқу орнының басшылығы бекітеді.

Оқыту процесінде педагогикалық практиканың мазмұны екі бағытта дамиды. Оның біріншісі нақты оқу-тәрбие процесінің логикасына бағынып, онда ол нақты педагогикалық қызметті орындауға қатысады. Екіншісі - жоғары оқу орнының курсына оқыған оқу пәнінің логикасына негізделіп, практика түрінің ерекшелігіне және мамандықтың стандарты мен білім беру бағдарламасының мазмұнына, практиканың өтілетін кешеніне байланысты әркезде өзгеріп отырады, практиканың педагогикалық қызмет мазмұны да өзгереді.

Бітіруші курстағы дипломалды іс-тәжірибе мектептегі оқу-тәрбиелік процесін ұйымдастырудағы алдыңғы іс-тәжірибенің үйлесімді аяқталуы болып табылады және тұтас педагогикалық процесті басқарудағы білім, іскерлік және дағдыны меңгеруге және диплом жобасы бойынша тәжірибе жұмыстарын өткізуге бағытталған.

Кәсіби практиканың бағдарламасының мазмұнының жаңарып өзгеруі оқу мекемесінің, университеттің шешімімен анықталған.

Университетте химия және биология мамандығының бірінші курс студенттері үшін екі апталық оқу (танысу) іс-тәжірибесін өткізу ұйымдастырылады.

Оқу (танысу) іс-тәжірибесінің мақсаты:

- 1- Алғашқы кәсіби құзіреттілікті қалыптастыру;
- 2- Оқу процесінде алған білімдерін тереңдетіп, бекіту;

3- Зерттеу әрекетінің алғашқы дағдыларын қалыптастыру;

4- Ыскерлік корреспонденцияны жүргізе білу;

5- Ұжыммен одақтасып жұмыс жүргізу дағдыларын қалыптастыру;

6- Мамандықтың білім беру бағдарламасымен танысу;

7- Болашақ мандықпен жұмыс жасайтын мекеменің басқару жүйесінің құрылымымен, құқықтық-ұйымдастыру формаларымен танысу.

Оқу (танысу) іс-тәжірибесін өткізу, мамандықты даярлайтын химия және биология кафедрасына жүктелген. Оқу (танысу) іс-тәжірибесінің бағдарламасы Кәсіби практиканы өткізу жөніндегі ережелерінің негізінде, сәйкестендіріліп жасалады. Алдын-ала студенттерді педагогикалық практикаға дайындау әрекеттері кафедра тарапынан жүзеге асырылады. Практикаға жауапты қызметкер бір апта бұрын практикадан өтетін бірінші курс студенттеріне арнап ұйымдастыру конференциясын өткізеді. Конференция барысында студенттерге іс-тәжірибені өткізу жайында толық ақпарат беріледі. Оқу (танысу) іс-тәжірибесін өткізу мерзімі, практиканың мазмұндық ерекшеліктері, педагогикалық практиканы басқару жүйесі және педагогикалық практика барысындағы есеп формалары мен студенттерді бақылау түрлері туралы айтылады.

Университетте оқу графигінің кестесіне сәйкес бірінші семестрде, бірінші курс студенттері үшін екі апталық оқу (тілдік) іс-тәжірибесі де қарастырылған. Бұл практиканың мазмұны үш тілділікке байланысты өңделген. Көптілділікке арналған практиканың негізгі міндеттері болып табылады:

1- Білім алушыларды аударма ісінің ауызша және жазбаша практикасы және теориясының негіздерімен таныстыру;

2- Теориялық және практикалық білімдері мен ептіліктерін кеңейту және бекіту;

3- Тілдік коммуникация аясында практикалық дағдылар мен икемділіктерді қалыптастыру;

4- Арнайы лексикада (ағылшын) аудармашылық дағдыларын кеңейту және бекіту;

5- Биология және химия мамандықтары бойынша сөздік қорларын молайту;

6- Ағылшын тілінде сөйлесу, сұхбаттасу әрекеттерін дамыту және бекіту.

Оқу (тілдік) іс-тәжірибесін өткізу, осы мамандықтарды даярлап шығаратын химия және биология кафедрасына бекітілген.

Тілдік іс-тәжірибенің бағдарламасы көптілділік білім берудің принциптері мен ағылшын тілін деңгейлеп оқыту моделінің талаптарына сәйкестендірілді.

5B011200-Химия, 5B011300-Биология мамандықтары бойынша 2-ші курс студенттері «Педагогикалық психологиялық» іс-тәжірибе жұмыстарын ұйымдастырудың формалары мен тәсілдерін, принциптерін, бағыттарын зерттейтін, іс-тәжірибе дәстүрлі ұғымда нақты тәрбиелеу жұмыстарының міндеттері мен мазмұнын сынып жетекшісінің ата-аналармен, оқушылармен жұмыстарының әдістерін, формаларын жоспарлап, жүзеге асуын зерттейді. Түрлі іс-ірекеттегі мінез-құлықтың тәрбиелігін қалыптастыру бастауыш мектеп жасындағы тұлғаға педагогикалық ықпалдың мүмкіндігін кеңейту педагогтың күрделі және қажетті кәсіби міндеті болып табылады.

Бұл педагогикалық іс-тәжірибеде студенттер балалар ұжымдарындағы өмірді ұйымдастырудың тәрбиелік технологияларын меңгереді. Балалар ұжымымен жұмыс жағдайында нақты тәрбиелік құралдарды пайдалану және әр түрлі мүмкіндіктерді балаларға ұсыну білігін алып, ұжымдық шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастырудың ерекшеліктерін ұғынады. Тәрбие жұмыстарында жоғары нәтижеге жету үшін ынтымақтастық керек, ал ынтымақтастыққа келу үшін қазіргі бастауыш мектеп мұғалімі әр балада шығармашылық бастауын оятуға қабілетті болуы керек, бұл курс студенттері шығармашылық ынтымақтастыққа тартады, әр түрлі тәрбие бағыттарын дұрыс қалыптастырудың әдістемесін меңгеруге ықпал етеді.

Сонымен қатар білікті, тәжірибелі маманның кәсіби іс-әрекеті барысында жалпы білім беретін орта мектептің I-сатысын бітірушілерге, жасөспірім шақта кездесетін көп мәселелерін шешу дағдылары қалыптасыды.

«Педагогикалық психологиялық іс-тәжірибе» педагогикалық іс-тәжірибесінің мақсаты: психологиялық - педагогикалық диагностиканың қазіргі ғылыми - теориялық негізі; адамның жеке психологиялық ерекшеліктерін бағалау амалы мен жолдары; психологиялық практиканың әр түрлі облыстарында психологиялық-педагогикалық диагностикалауды ұйымдастыра алу дағдысы; психодиагностикалық зерттеулерді жүргізу ережелерімен танысу.

Педагогикалық-психологиялық іс-тәжірибесінің міндеттері:

- Студенттердің теориялық білімдерін арттыру психологиялық дайындықтарын нығайту;
- Жеке адам психодиагностикасының ғылыми - теориялық негізін тереңдетіп оқыту;

- Психологиялық көмек көрсету кезінде маманның практикалық дайындығын және кәсіби дағдыларын игеру оған психологиялық және педагогикалық талдау жасай алу және оны біріктіре алу.

- Ғылыми-әдістемелік орталықтардың психологиялық қызметті ұйымдастыруды, оның міндеттерімен таныстыру. Студенттерді ғылыми психологиялық білімдермен қаруландыру.

Мамандық бойынша сабақтан және сыныптан тыс іс-шаралар өткізу:

Базаның оқу-тәрбие процесінің барысымен танысу.

Жеке оқушыға психологиялық-педагогикалық мінездеме жазып үйрену.

База құжаттарымен танысу (оқулықтармен, бағдарламалармен т.б.)

Тәрбиеші, сынып жетекшісі ретінде оқушылармен тәрбие жұмысын ұйымдастыруға қатысу.

Тренинг (психологиялық) өткізуге дайындалу және өткізу.

Оқушылардың ата-аналарымен жұмыс жүргізуге қатысу, қоғамдық жұмыстарды ұйымдастыруға көмектесу.

Студенттер іс-тәжірибе өткен соң нәтижесінде.

- Мектеп оқушы тұлғасын психологиялық-педагогикалық диагностикалау жүйесін зерттей және бақылай білуді үйренеді;

- Сынып мұғалімінің тәрбиелік іс-әрекеттің мазмұны мен жүйесін, формаларын және әдістемесін меңгереді.

- Оқушылармен ұжымдық шығармашылық іс-әрекетті ұйымдастыру және талдау технологиясын үйретеді, оқушы тұлғасын психологиялық-педагогикалық диагностикалау жүйесін жүзеге асыруда жүргізілетін тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру мен жоспарлау технологиясын меңгереді.

5B011200-Химия және 5B011300-Биология мамандықтарының үшінші курс студенттері педагогикалық (оқу-тәрбиелік) іс-тәжірибесінен өтеді;

Педагогикалық іс- тәжірибенің шарттары, мақсаты, міндеттері

- Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің объектісі - тұтас педагогикалық процесті түсіндіруге бағытталған, теориялық және практикалық дайындықтың өзара байланысы;

- Студент оқу іс-әрекетінің біртіндеп күрделенуіне байланысты бірінші курстан бітіруші курсқа дейін педагогикалық іс-тәжірибелерді ұйымдастырудың жүйелілігі, кезеңдерінің сақталуы. Кәсіби дайындаудың әрбір кезеңінде оқыту міндеттерінің тереңдетілуі, теориялық жағынан қамтамсыз етілуі, студенттердің өз бетінше жұмыс істей білу деңгейі және олардың дара ерекшеліктерін ескеру негізі болып табылады.

- Психологиялық-педагогикалық ғылымдарының және практикасының классикалық, сонымен бірге инновациялық жетістіктерінің интеграциясы.

- Бірінші курстан бастап бітіруші курсқа дейін педагогикалық іс-тәжірибе барлық түрін өткізу процесінде болашақ мұғалімді ғылыми-зерттеу жұмысна бағыттау

- Педагогикалық практиканың болашақ мұғалімнің нақты мамандығына қарай бағыттылығы «Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жалпыға бірдей білім беру стандартына», психологиялық-педагогикалық пәндердің кешендеріне сәйкес студенттерді оқытудың барлық кезеңдеріне әрбір курста үздіксіз педагогикалық іс-тәжірибе өткізіледі және мыналарды қамтиды. Педагогикалық іс-тәжірибе жоғары мектептегі мамандықтар мен мамандық пәндерін оқыту әдістемесі мен іс-тәжірибелік дағдыларды қалыптастыру мақсатында өткізіледі.

Педагогикалық іс-тәжірибенің мақсаты. Барлық педагогика мамандықтары бағыты бойынша бакалавриаттағы педагогикалық іс-тәжірибенің негізгі мақсаты - педагогты дайындау кешенінде теориялық білімді іс-тәжірибемен байланысты орнату, адамның өмірлік іс-әрекетінде түрлі аяда педагогикалық білімді қолдануға және ғылыми педагогикалық зерттеуді өткізуге дайындау, мектепте педагогикалық үрдісті ұйымдастырудың заманауи технологияларын және білім саласындағы инновациялық қызметке дайындығын меңгерген гуманитарлық мәдениеті жоғары деңгейдегі педагог-зерттеуші тұлғасын қалыптастыру.

Педагогикалық іс-тәжірибені өткізу бакалавриатта теориялық білімдерін бекітуге және мектепте, лицейде, колледжде оқытушылық қызмет етуге қажетті педагогикалық тәжірибені алуға; оқу-ұйымдастырушылық жұмыс дағдыларын меңгеру мен бекітуге; оқытушылық қызмет дағдысы мен этикасын тәрбиелеуге; кәсіби міндеттерді қалыптастыру мен мақсатын қоя білуді үйренуге; жұмыстағы әріптестермен одақтасуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Педагогикалық іс-тәжірибе міндеттері:

- Заманауи педагогикаға қойылатын жаңа талаптарды меңгеру;
 - Ғалым, педагог, тәрбиеші, қоғамдық қызметкер ретіндегі орта және кәсіптік оқу орындарының мұғалімдерінің көп қырлы жұмысымен танысу;
 - Болашақ орта метептің және басқа оқу орны оқытушысының кәсіби елеулі тұлғалық сапаларын (рухани-ұнамды құндылықтар, педагогикалық ойлану, шығармашылық, тілдесу мәдениеті, педагогикалық такт және т.б.) қалыптастыру;
 - Педагогикалық шеберлік және педагогикалық шығармашылық шарты ретінде іс-тәжірибе кезінде кәсіби-зерттеу мәдениетін дамыту;
 - Педагогикалық іс-тәжірибе кезінде кәсіби-педагогикалық ептілікті қалыптастыру;
 - Ғылыми-педагогикалық ойлану мәдениетін қалыптастыру;
 - Оқу-педагогикалық үрдісін бақылау және оның нәтижелерін талдау ептілігі мен дағдыларын жетілдіру.
 - Педагогикалық жұмысының ерекшеліктерімен таныстыру (білім беру жүйесі, денсаулық сақтау және қызмет көрсету сферасы, әскери құрылым, мекеме, дағдарыс орталығы т.б.);
 - Педагогикалық ортаның ерекшеліктерімен таныстыру.
 - Оқыту мен тәрбие процесін жекелендіру мақсатында оқушылардың психикалық процестері мен жеке басының сапалықтарының ерекшеліктерін зерттеу.
 - Кіші топтарда «Мұғалім-оқушы, оқушы- оқушы, ата-ана- мұғалім -оқушы» өзара қарым-қатынастарды бақылау;
 - Студенттердің жоғары оқу орнында педагогикалық, психологиялық және арнайы білімдерін мектептің оқу-тәрбие процесінде тереңдетіп кеңінен қолдану.
 - Оқушылармен тәрбие жұмысын жүргізудің әртүрлі формалары мен әдістерін меңгерту.
- Студент - практиканттар оқу еңбегін қалай ұйымдастыруы керек.

Қазіргі уақытта мұғалімдер жоғары оқу орнында қаншама қажетті құнды білім бергенімен, студенттер оны үнемі толықтырып отыруына тура келеді. Сондықтан жаңа педагогикалық және әдістемелік әдебиеттерінде «үздіксіз білім алу», «мамандықты жетілдіру», «өз бетінше білім алу» ұғымдары жиі айтылып жүргені тегін емес. Өмірлік тәжірибеге және арнайы жүргізілген бақылауларға қарағанда, өзбетінше білім алуға деген талпыныс, іскерлік пен дағды негізінен алғанда жоғары оқу орнында қалыптасады.

Болашақ мұғалім үшін оқуға ден қою, білімін өмір бойы көтерудің кәсіптік маңызы өте зор. Белгілі орыс педагогы К. Д. Ушинский былай деген болатын: «Мұғалім өзі оқығанға дейін өмір сүреді. Ол оқуға деген ізденісін тоқтатқан күні, мұғалімдігі аяқталады».

Студент - практиканттың атқаратын жұмысының мөлшері мен сапасы оның жұмыс қабілеттілігіне байланысты ол жоғары болу үшін демалыс пен еңбекті дұрыс үйлестіре білу керек. Сабакқа дайындалғанда ерекше зейін қоюды, есте сақтауды қажет етеді.

Студент, яғни болашақ ұстаз, өз уақытын дұрыс бөліп, күн тәртібіне үйренуі керек. Дербес жұмыс істеудің кейбір жалпы әдістерін арнайы оқып - үйренуі қажет. Мысалы, оқулықтармен, анықтамалық әдебиеттермен, энциклопедиямен, әртүрлі сөздіктермен жұмыс істеу әдістемесін, жоспар конспекті жасау, тезистер құру, көшіріп жазуды білуі керек.

Осындай мәліметтер берілгеннен кейін, мынадай мәселелік сұрақтар туындайды:

- Педагогикалық ғылым мен іс- тәжірибенің қазіргі даму бағыты неге негізделген?
- Қазіргі заманғы жас маманға жаңа саяси экономикалық жағдайда өзін қоғамға керекті, қажет адам ретінде сезіну үшін не керек?
- XXI - ғасырда мектеп қандай рөл атқаруы керек?
- Мектеп өмірге, еңбек етуге толық дайын, адамды қалай тәрбиелей алады?

Осы сұрақтардың барлығы, оқыту процесінде мына жағдайларға көңіл бөлу қажеттілігін көрсетті:

- Жаратылыстану ғылым циклі курстары бойынша мазмұнының практикалық қолданбалы бағытын күшейту;

- Құбылыстарды, процестерді, объектілерді, заңдарды оқытқанда күнделікті өмірдегі өзгерістерді байланыстыру.

- Күнделікті оқыту процесінде оқушылардың интеллектуалды дамуына көбірек көңіл бөлу қажеттігі.

- Алған білімді әр түрлі іс-әрекетте пайдалану мүмкіндіктерін енгізу.

- Оқыту барысында сыртқы орта құбылыстарын түсіндіруге бағытталған, тапсырмаларды көбірек енгізу.

- Оқушылардың оқулықтан тыс алған білімдерін бағалау, есепке алу, тағы басқа .

- Соңғы кездегі зерттеулерге сүйенсек, мектеп тек жүйелі үнемі, қалыпты білім беру процесін іске асыратын мекеме ғана емес, қазіргі заманғы көптеген талаптарға жауап беруге тиісті мекеме. Олардың негізгілерінің бірі:

- Оқу, жазу, қосу, сөйлеу жаттауды үйрену ғана емес,

- Оқушының интеллектуалды дамуы, оның ойлау білу, қабілеттілігінің жғары болуы, проблеманы шеше білуі өз бетінше қажетті қорытынды жасап, шешім қабылдай білуге үйрету.

- Болашақ кәсіби-мамандыққа бағыттау, әрі қарай білімін жетілдіруге дамыту.

- Онан басқа мақсаты оқушыға азаматтық тәрбие беру, творчестволық қабілетін дамыту, эмоционалды және дене тәрбиесін дамыту, оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу жатады.

5B011200-Химия және 5B011300-Биология мамандықтарының төртінші курс студенттерінің дипломалды (педагогикалық) іс-тәжірибенің шарттары, мақсаты, міндеттері.

Дипломалды іс-тәжірибенің шарттары:

- Мұғалімнің кәсіби іс-әрекетінің объектісі - тұтас өндірістік педагогикалық процесті түсіндіруге бағытталған, теориялық және практикалық дайындықтың өзара байланысы;

- Студент оқу іс-әрекетінің біртіндеп күрделенуіне байланысты бірінші курстан бітіруші курсқа дейін өндірістік дипломалды іс-тәжірибелерді ұйымдастырудың жүйелілігі, кезеңдері. Кәсіби дайындаудың әрбір кезеңіде оқыту міндеттерінің тереңдетілуі, теориялық жағынан қамтамсыз етілуі, студенттердің өз бетінше жұмыс істей білу деңгейі және олардың дара ерекшеліктерін ескеру негізі болып табылады.

- Психологиялық-педагогикалық ғылымдарының және практикасының классикалық, сонымен бірге инновациялық жетістіктерінің интеграциясы.

Дипломалды іс-тәжірибе жоғары мектептегі мамандықтар мен мамандандырылулар пәндерін оқыту әдістемесі мен іс-тәжірибелік дағдыларды қалыптастыру мақсатында өткізіледі.

Дипломалды іс-тәжірибенің мақсаты. Барлық педагогика мамандықтары бағыты бойынша бакалавриаттағы педагогикалық іс-тәжірибенің негізгі мақсаты - педагогты дайындау кешенінде теориялық білімді іс-тәжірибемен байланысты орнату, адамның өмірлік іс-әрекетінде түрлі сферада педагогикалық білімді қолдануға және ғылыми педагогикалық зерттеуді өткізуге дайындау, мектепте педагогикалық үрдісті ұйымдастырудың заманауи технологияларын және білім саласындағы инновациялық қызметке дайындығын меңгерген гуманитарлық мәдениеті жоғары деңгейдегі педагог-зерттеуші тұлғасын қалыптастыру.

Дипломалды іс-тәжірибені өткізу бакалавриатта теориялық білімдерін бекітуге және мектепте, лицейде, колледжде оқытушылық қызмет етуге қажетті дипломалды тәжірибені алуға; оқу-ұйымдастырушылық жұмыс дағдыларын меңгеру мен бекітуге; оқытушылық қызмет дағдысы мен этикасын тәрбиелеуге; кәсіби міндеттерді қалыптастыру мен мақсатын қоя білуді үйренуге; жұмыстағы әріптестермен одақтасуды жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Дипломалды іс-тәжірибе міндеттері:

- Заманауи педагогикаға қойылатын жаңа талаптарды меңгеру;

- Ғалым, педагог, тәрбиеші, қоғамдық қызметкер ретіндегі орта және кәсіптік оқу орындарының мұғалімдерінің көп қырлы жұмысымен танысу;

- Болашақ орта метептің және басқа оқу орны оқытушысының кәсіби елеулі тұлғалық сапаларын (рухани-ұнамды құндылықтар, педагогикалық ойлану, шығармашылық, тілдесу мәдениеті, педагогикалық такт және т.б.) қалыптастыру;

- Педагогикалық шеберлік және педагогикалық шығармашылық шарты ретінде іс-тәжірибе кезінде кәсіби-зерттеу мәдениетін дамыту;

- Дипломалды іс-тәжірибе кезінде кәсіби-педагогикалық ептілікті қалыптастыру;

- Ғылыми-педагогикалық ойлану мәдениетін қалыптастыру;

- Оқу-педагогикалық үрдісін бақылау және оның нәтижелерін талдау ептілігі мен дағдыларын жетілдіру.

- Педагогикалық жұмысының ерекшеліктерімен таныстыру (білім беру жүйесі, денсаулық сақтау және қызмет көрсету сферасы, әскери құрылым, мекеме, дағдарыс орталығы т.б.);

- Педагогикалық ортаның ерекшеліктерімен таныстыру.

- Оқыту мен тәрбие процесін жекелендіру мақсатында оқушылардың психикалық процестері мен жеке басының сапалықтарының ерекшеліктерін зерттеу.

- Пән мұғалімдермен, оқушылармен, психологоялық қызметтің қызметкерлерімен, ата-аналармен ынтамақтастықта болу.

- Педагогикалық құзырлылығын (ұйымдастырушылық, коммуникативтік, құрастыра білушілік, қолданбалы және т.б.) дамыту және қалыптастыру;

- Кәсіби - педагогикалық және тұлғалық - кәсіби іскеліктерін дамыту (сабақтың оқыту, дамыту және тәрбиелік міндеттерін, өз мамандығының пәні бойынша сыныптан тыс жұмыстардың міндеттерін шешу және анықтай білуі);

- Дәстүрлі және жаңашыл технологиялардың оқыту әдістерін үйлесімдікте пайдалану.

- Педагогикалық іс-әрекеттің шығармашылық, зерттеушілік әдісін қалыптастыру.

- Тұтас педагогикалық процесті жүзеге асыру дайындығына өзіндік баға беруді қалыптастыру.

- Кәсіби біліктілігін дамытуды жоспарлай білуді және оны нарық жағдайындағы білім беруде жүзеге асыру.

- Білім беру жүйесінің талаптарына жауап беретін критериялды бағалау жүйесін жасау;

- Тұлғаның функцияльдық сауаттылығын қамтамасыз ететін, түйінді құзіреттілік қалыптастыратындай бағалау және өзін өзі бағалау механизмін анықтау;

- Оқушылардың оқу жетістіктерін мониторингілеудің талаптарын анықтау.

Студенттің құқығы мен міндеттері.

Білім алушы міндетті:

- Басқа практиканттар өткізетін кем дегенде бес-алты сабақты талдауға қатысады;

- Оқытудың заманауи инновациялық технологияларын қолданып жобаланған жоспарға сәйкес оқу және аудитоиядан тыс жұмысты жүргізеді;

- Кафедраның қоғамдық және тәрбие жұмысының жоспарына сәйкес аудиториядан тыс іс-шараларды ұйымдастырады;

- Оқу және аудиториядан тыс іс-шараларға психологиялық-педагогикалық талдау жүргізеді;

- Оқушылардың әлеуметтік-психологиялық құжатын және тұлғасының психологиялық-педагогикалық сипаттамасын құрастырады;

- Іс-тәжірибе бойынша оның жұмыс істеу сәттерін баяндайтын күнделік жүргізеді.

Дипломалды іс-тәжірибенің үшінші кезеңінде яғни, соңғы аптасында студенттер есеп беру құжаттарын дайындайды. Мектепте қорытындылаушы педагогикалық кеңес өткізіледі. Дипломалды іс-тәжірибе университеттегі өткізілетін жалпы қорытындылаушы конференциямен аяқталады.

Мектептегі студенттердің дипломалды іс-тәжірибесінің тікелей басшылығын топтық жетекшілер (педагогика және психология оқытушыларымен бірге, жеке әдістеме кафедраның оқытушылары) атқарады.

Тәжірибенің оқу-әдістемелік нұсқауы.

Тәжірибе ұйымдастыру үшін қорытынды конференциялар өткізіледі. Орнату және қорытынды конференцияларды өткізу уақыты кафедралармен тағайындалады.

Конференцияға студенттер, практиктер, деканат өкілдері, УММ өкілдері қатысады.

Орнату бойынша конференциялар студенттерді тәжірибе бағдарламасымен таныстыру үшін және оны тәжірибе базасына тарату тәртібі.

Студенттер диплом алдындағы (педагогикалық) практиканың мақсаттары, мазмұны, студенттердің міндеттері, ұйымдардың жұмыс режимі мен ерекшеліктері, кәсіби қызметтегі заманауи проблемалар, кәсіби этика мәселелері және орындау тәртібі туралы таныстырылады.

Қорытынды конференция практиканың қорытындыларын шығару үшін өткізіледі. Оның сапалық және сандық нәтижелерін анықтау, кәсіптік практиканы ұйымдастыру және жетілдіру мәселелері, оларды шешу жолдары мен механизмдері. Тәжірибе базасының өкілдері тәжірибеден өтіп жатқан тыңдаушыларға шақырылады. Тәжірибенің жетекшісі жалпы нәтижелерді қорытындылайды, кәсіби практикаға баға береді[2.].

Кафедрадан тәжірибе жетекшілері тәжірибелі оқытушылардан тағайындалады. Бөлімнен практиканың бірнеше көшбасшысы тағайындалуы мүмкін.

Оның кәсіби жауапкершілігінің көлемі келесі функцияларды қамтиды:

- Кафедраның жұмысын тікелей байланыстар негізінде студенттердің тәжірибесін жүргізудің жаңа негіздерін және оқу бағдарламаларына сәйкес барлық мамандықтар бойынша практика жүргізу үшін институттармен және ұйымдармен келісім-шарт жасасуды ұйымдастыру;

- Студенттердің тәжірибесін ұйымдастыру және өткізу туралы шарттарды ресімдеу мен тіркеудің дұрыстығы;

- Студенттерді тәжірибеге жіберу және практиканың көшбасшысы ретінде тәжірибелі мұғалімдерді күшейту жөніндегі тапсырмаларды дайындау (деканатпен бірге);

- Жоғары білімнің МЖМС талаптарына сәйкестігін бақылау және олардың қолданылу ұзақтығы;

- Кәсіптік практика бағдарламалары мен әдістемелік нұсқауларының профильдік бөлімдері үйлестіру және бекітудің уақытылы болуын бақылау;

- Кәсіби практиканы жүргізудің жалпы оқу кестесін жасау;

- Практиканың көшбасшыларының есептерін қабылдау, университет тәжірибесінің қорытындысын шығару және университеттің ректоратында талқылау үшін ақпараттарды ұсыну;

- Іс-тәжірибе бойынша қорытынды және қорытынды конференцияларды жүзеге асыруға мониторинг жүргізу және қатысу;

- Тәжірибе жетекшілерінің жұмыс сапасын бақылау және талдау;

Практиканың нәтижелерін жоспарлау, ұйымдастыру және жазуды қамтамасыз етеді;

- Практиканы ұйымдастырудағы кемшіліктерді жою бойынша шаралар қабылдайды, кафедра жұмысына кәсіби тәжірибе мәселелерін талқылауға қатысады;

- Тәжірибе құжаттарын жинақтайды.

Студенттерге көрсетілген үлгідегі құжаттарды толтыру жүктеледі:

1- Жолдама;

2- Келісім-шартқа қосымша;

3- Кәсіби іс-тәжірибенің жұмыс-жоспар кестесі.

3. Нәтижелері

Кәсіптік практиканы өткізу үшін білім беру мекемелерімен келісім - шарттар түзіліп, практиканың базасы ретінде мектеп-лицейлермен, мектеп-гимназиялармен, жалпыға бірдей білім беретін орта мектептермен, колледждермен, химия және биология бағытындағы Назарбаев Зияткерлік мектебімен практиканы өткізудің келісілген бағдарламалары мен күнтізбелік кестелері бекітілді.

Келісім-шарттарда білім беру мекемесінің, практиканың базасы болып табылатын мектептердің және білім алушылардың міндеттері мен құқықтары айқындалып көрсетілді.

Университеттегі оқу процесіндегі теориялық даярлық, қоғамдық, педагогикалық және арнайы ғылымдарды үйрету студенттердің практикалық педагогикалық қызметімен үйлестіріле жүргізіліп, студенттер жақсы нәтижелер мен жетістіктерге жетті. Педагогикалық практиканың маңызды міндеттерінің бірі - оқу-тәрбие процесін, мұғалімдер мен оқушылар әрекетін бақылауды үйрену болғандықтан, олардың өзара әрекетінің мәні мен логикасын түсіну мәселелерін ұғынды. Тәрбиелеу мен оқыту педагогикасын және психологиясын терең үйрену мұғалімдер қолына қажетті «құрал» береді, педагогикалық құбылыс мәнінің механизмін жете түсінуіне мүмкіндік береді, осы айтылғандардың барлығы шешуін тапты десек те болады.

Шымкент қаласындағы білім беру мекемелерімен және мектептермен келісім-шарттар жасалып студенттер Педагогикалық іс-тәжірибеден ойдағыдай өтуде. Келісім-шарттарға тұрған мектептердің қатарында, №7 Қ. Спатаев атындағы лицей-мектебі, №26 Жамбыл атындағы лицей-мектебі, №3 Улукбек атындағы жалпы орта мектебі, №12 М. Тасова атындағы дарынды балаларға арналған үш тілде оқытатын мектеп, Назарбаев Зияткерлік мектебі, №2 мамандандырылған дарынды балаларға арналған мектеп-интернаты т.б. мектептер кіреді.

4. Талқылау (Даулы Мәселелер)

Студенттер қызметінің мұғалімдер қызметінен түбегейлі айырмашылығы болады. Мұғалім күн сайын, сағат сайын тұтастай оқу-тәрбие процесін жасайды, оның қызметінің мақсаты мен міндеті - оқушылардың жеке өзін қалыптастыру. Студент қызметінің мақсаты мен міндеті ең алдымен жеке өзін қалыптастыру, күрделі оқу-тәрбие процесін тұтастай құра білуді меңгеру болғандықтан, педагогикалық іс-тәжірибенің шарттарын, мақсаттары мен міндеттерін толық орындап шықты.

Педагогикалық практиканы ұйымдастырудың жоғарыда аталған талаптарының маңызды екені сөзсіз, бірақ олардың өзара байланысты екендігін түсіну одан да маңызды. Шындығында, кәсіптік даярлықтың, қоғамдық-саяси және қоғамдық педагогикалық қызметтің біртұтас талаптары педагогикалық басшылықпен үйлестірілген дербестілік пен белсенділік баптарымен тығыз байланысатындығы айдан-анық көрінеді.

5. Қорытынды Және Ұсыныстар

Жалпы білім беруге арналған стратегиялық бағыттың анықтауы бойынша бүкіл дүние жүзі қауымдастығының барлығын ойландыруда. Мұндағы ортақ сұрақ: «Мектептен біз нені күтеміз?» Бұл сұрақтың жауабы қоғам дамуының әр уақытында әр түрлі болып келген. Өйткені, әр түрлі қоғам дамуында мектеп алдына қойылған мақсатта әр түрлі болды. Қазіргі кезде өзі білім ала алатын адам тәрбиелеу керек. Егер оқушы оқулықты және басқа да оқу материалдарын пайдалана отырып, мақсатқа жете алатын болса, онда ол оқулықты және басқа да білім көздерінен ақпарат алуды үйренсе, мұғалімнен алған білімін іске асырып, әр түрлі проблемаларды шеше алатын болса, өзінің білімін болашақта кәсіби мамандығына пайдалана алады. Қорыта келгенде, алған білімін өмірде қолдана алады. Қазіргі қоғамға алған білімдерін пайдаланып, әр түрлі проблемаларды ойлап, өзі әр түрлі шешім қабылдай алатын, қазіргі бар ақпараттың қажеттісін өз ісіне пайдаланып, қорытындысын бағдарлай алатын азамат қана, XXIғ. ақпараттық қоғамда қажетті нәтижеге жете алады.

Кәсіби практиканы өткізу барысында студенттердің төмендегідей кәсіби құзіреттіліктері дамып, қалыптасады:

1- ҚР білім беру жүйесінің нормативтік құқықтық құжаттарының мазмұнын білу (құқықтар, концепциялар, халықаралық келісімдер, стандарттар, нұсқаулар, ережелер және т.б.);

2- Дамыған шетел мемлекеттерінің және ҚР ғылыми педагогикалық жүйелерінің құрлымы туралы ақпараттарды саралай білу;

3- Түсіну және білу: шеттілінің жалпы құрлымын және басқа пәндермен байланысын сараптай білу, орта білім берудегі шеттілінен қажетті минимумды меңгеру.

4- Жалпыға бірдей білім беретін ұйымдардың мұғалімдерінің кәсіби іс-әрекетінің ерекшеліктерін білу;

5- Химия және биология кабинеттерін жабдықтаудың әдістемелік және ұйымдастыруын, орта білім бағдарламасына сәйкес химия және биология сабақтарын өткізудің әдістемесін түсіну және білу;

6- Компьютерлік сауаттылықтың негізін білу және білімді презентациялар мен құжаттарды өңдеуде, суреттеуде қолдана білу;

7- Оқу-тәрбие үдерісін модельдей алады және оқыту тәжірибесінде оны жүзеге асыруға дайын;

8- Психологиялық және педагогикалық зерттеулерде сапалық және сандық әдістерді қолдануға дайын

9- Әртүрлі жастағы балалардың әрекеті, қарым-қатынасы, дамуының диагностикасының әдісін пайдалануға дайын;

10- Өзгермелі еңбек нарығына бейімделуі және белсенді де жауапты азамат болып қалыптасуы үшін нәтижеге және мобильділікке бағытталған білім алуға қабілеттілігі.

RECENT INNOVATIVE DEVELOPMENTS IN THE DEEP REINFORCEMENT FIELD

Anuar OTYNSHIN¹ - Askarbek PAZYLBEKOV²

Özet

Derin eğitim, bilgisayar bilimi alanlarından biri olup, makine öğrenimi olarak adlandırılır. Derinlemesine eğitim terimi 1986'da meydana geldi ve Rina Dechter tarafından önerildi. Ancak, 2000'lerin başına kadar, işlem gücünün eksikliği nedeniyle yavaş yavaş gelişmektedir. Son on yılda, derinlemesine eğitime ayrılmış çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak, yakın zamana kadar, bu ağların istikrarsızlığı nedeniyle güçlendirme eğitimiyle derin bir ağ oluşturma yaklaşımları başarılı olmamıştır. Bununla birlikte, yakın zamandaki çalışmalar, güçlendirme veya derinlemesine eğitim konusunda eğitim veren istikrarlı bir derin ağına gelişmesine izin vermiştir. Özellikle, derin sertleştirme yöntemi ve bunun ardından, örneğin DoubleDeepQ-network algoritmasının kullanımı, çift ağına deneyim ve mimarisinin öncelikli deneyimi, Go'da oyuncu tasarımına yeni bir yaklaşım, asenkron yöntemler ve nöral mimari jeneratörü. Bu makale, derinlemesine eğitim alanında yazılmış bu bilimsel makalelerin bir özetini sunmaktadır. İlk olarak, bazı terminoloji ve arka plan bilgileri sağlanacaktır. İkincisi, birkaç önemli çalışma analiz edilecektir. Son olarak, bazı açık sorular ve araştırma sonuçları tartışılacaktır.

Derinlemesine takviye yaklaşımlarının en önemli ve etkili örnekleri, GoogleDeepMind bilim adamlarının çeşitli çalışmalarıdır. Bu çalışmalarda, yazarlar, Atari 2600 oyunlarından giriş verilerini piksel olarak alan derin bir Q-ağı oluşturmak için Q-öğrenme yöntemini kullanmışlardır.

Bu makalede açıklanan modellerin başarıları çeşitli alanlarda çok önemli uygulamalara sahiptir. Örneğin, bazı çalışmalarda oyunlarda harika uygulamalar vardır. Ayrıca, derin sinir ağları, desen tanıma ve konuşma alanlarında uygulamalara sahiptir.

Sonuç olarak, bölgenin derinlemesine eğitim hala geliştirilme aşamasındadır. Bununla birlikte, DQN algoritması gibi son çalışmalar, bu bilgisayar bilimi alanının gelişimine büyük katkıda bulunmuştur. Son yıllarda, derin eğitim Rönesans'ı yaşıyor. Bu öğrenme algoritmalarının performansı ve uyarlanabilirliği hakkında hala açık sorular var; Ancak, bu tür sinir ağlarının kapsamı bu alanda daha fazla araştırma gerektirir.

Anahtar kelimeler: Derin Öğrenme, Sinir Ağları, Makine Öğrenimi, Veri Madenciliği, Görüntü Tanıma.

1. Introduction

In modern computer science, the field of machine learning (ML) have been in a stasis until recently. With the development of hardware, there have become enough power and efficiency to be able to design several machine learning models. Machine learning is learning based on some data and making decisions based on the given data. One of the key elements of the learning is the gradient descent. Gradient descent is a mathematical iterative algorithm used to find a minimum of some function.

Machine learning is often divided into two categories: supervised, unsupervised, and reinforcement learning (RL). A supervised learning is when the agent is provided with the inputs and the desired outputs. Whereas, in unsupervised learning there are no labeled data. In reinforcement learning is a balance between exploration and exploitation, that is inputs and outputs are not known, or unsupervised.

Deep learning is one of the ML methods. The main principle of this method is the use of several hidden layers that has some inputs and outputs. These layers are interconnected with each other, i.e.

¹ Nazarbayev University, School of Science and Technology, Information management systems, anuar.otynshin@nu.edu.kz.

² Nazarbayev University, School of Science and Technology, Information management systems, askarbek.pazylbekov@nu.edu.kz.

outputs of each of the layer is connected to other layer's input. Sometimes the term deep neural networks are used instead of deep learning. Deep neural networks have two main types: feed-forward neural networks and recurrent neural networks (RNN). Feed-forward networks imply that the output of each layer is necessarily connected to the next layer's input that is no looping. One of the main types of feed-forward neural networks is convolutional neural networks (CNN). CNNs make use of convolutional layers and are usually created to process data in computer vision and voice recognition. RNNs unlike the feed-forward neural networks has loops, i.e. outputs of some layers can go back to the inputs of previous layers. Basically, this means that RNNs can store information in their layers. However, the information in the layers cannot be stored for long time. To solve this problem, RNNs use long-short term memory (LSTM) networks.

Deep learning can be used either for supervised or unsupervised machine learning. However, these models work unstable for reinforcement learning. Nevertheless, recent studies that will be discussed in this paper have shown that the functions of the deep neural networks can be approximated in order to provide a stable result.

Reinforcement learning means that agent is making predictions and decisions in some environment in order to increase the value of cumulative reward. Basically, agent in a state from state space at some time-step, chooses the action from the action space according to the behavior policy. The policy is a mapping from state space to action space. After performing decided action, agent receives a reward and changes his state to the next one.

In order to increase the reward, agent has to predict its value using value function. This function estimates the expected reward of each state and based on this calculations, agent chooses the action. One of the key elements of reinforcement learning is the function approximation that allow to operate in large environments. However, as it was said before, function approximator can diverge when reinforcement learning used with deep neural networks. Another method of learning is policy optimization, which updates policy instead of calculating the function.

Deep reinforcement learning (deep RL) is an approach to combine reinforcement learning with deep neural networks. Until the recent research by Mnih et al. (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015), this approach was not popular in computer science, because functions of such network were unstable. In the following section, the research mentioned above and its further improvements will be discussed.

2. Methods

The most significant and influential examples of deep reinforcement learning approaches are several research from the Google DeepMind scientists. In these research, authors used Q-learning approach by Watkins & Dayan (Watkins, Dayan, 1992) to create a deep Q-network that takes as inputs raw pixels of Atari 2600 games. An artificial agent interacts with the games by making observations, actions, and rewards (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015).

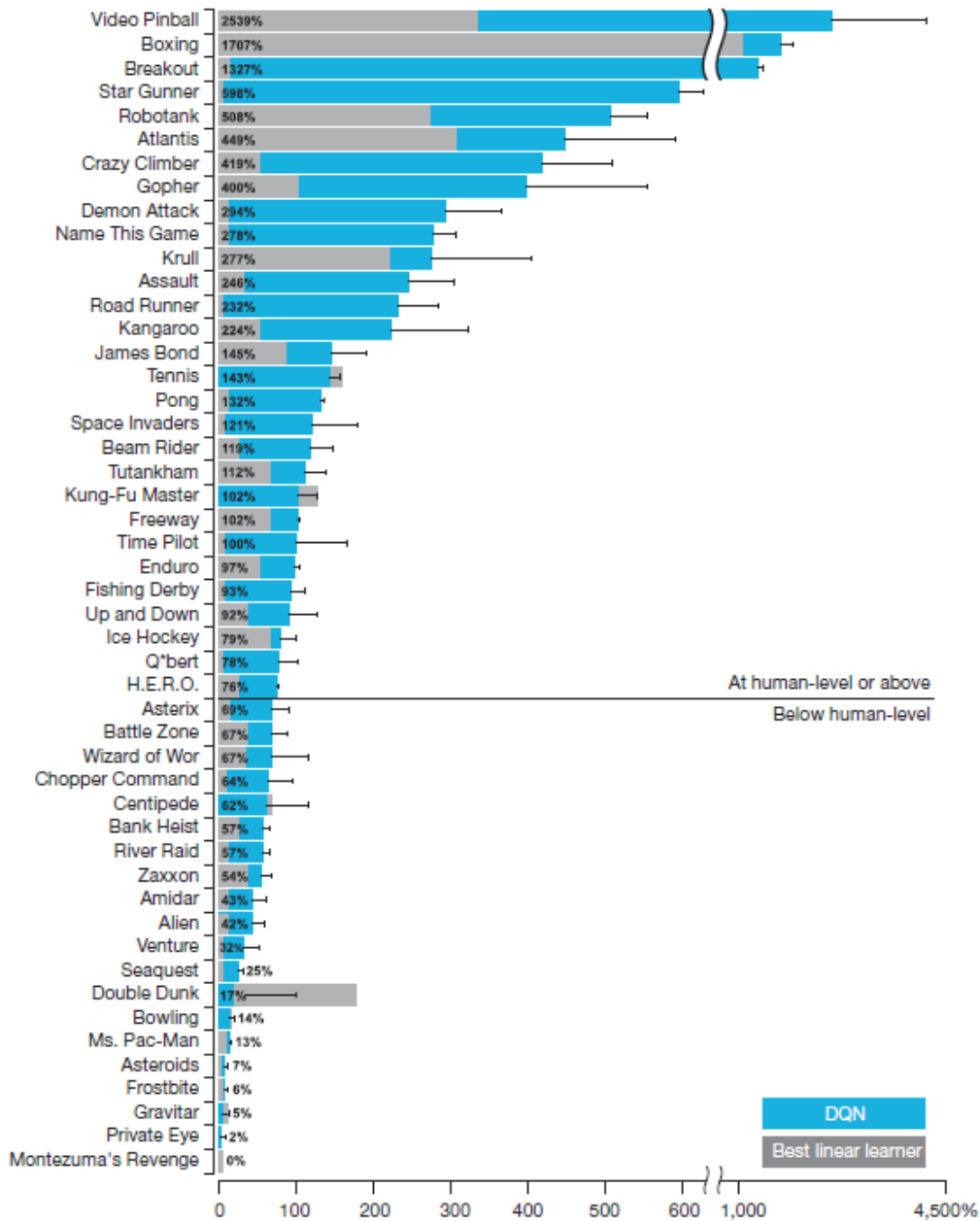
One of the most significant and influential research done in recent years is a breakthrough approach by Mnih et al. (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015). Their learning model combined an agent trained on deep neural networks and reinforcement learning algorithm to gain knowledge. The main problem with using deep reinforcement Q-learning was the problem of instability. When the Q-function has been approximated the result usually were unstable or even diverged. In order to solve these problems researchers introduced two key concepts for a new approach: an experience replay and an iterative update. The experience replay stores the agent's experiences at each time-step in dataset. Q-network algorithm randomly samples the experience from this dataset, which increased overall stability of the system. They called obtained algorithm as deep Q-networks (DQN).

DQN algorithm was tested on 49 different Atari 2600 games. Results of the research have shown dramatic improvements compared to the state-of-art neural networks that was developed before (Fig. 1). This method outperformed existing algorithms of that time on 43 games. Moreover, it has shown better results compared with human scores.

3. Results

The achievements of the models described in this paper have several important applications in a variety of the domains. For example, some of the research have large application in gaming. Also, the deep neural networks have applications in the image and speech recognition domains. These applications will be discussed in the following sections.

1 Figure: DQN Algorithm Compared With the Best Existing Results on Atari 2600

3.1. Gaming

Apart from the fact that neural network algorithms and methods developed by the Google DeepMind researchers (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015; Wang, ST, HM, HH, LM, FN, 2016; Jaderberg, MV, CWM, ST, LJZ, SD, KK, 2017; Mnih, BAP, MM, GA, HT, LTP, KK, 2016) has ignited the field of deep reinforcement learning, they also contributed to the development of deep learning algorithms in gaming field. For example, in research by Mnih et al. (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015; Mnih, BAP, MM, GA, HT, LTP, KK, 2016; Wang, ST, HM, HH, LM, FN, 2016; Jaderberg, MV, CWM, ST, LJZ, SD, KK, 2017), the results of the models were tested on different games, such as Atari 2600 games and the first-person 3D shooter Labyrinth.

Another example is a deep neural network agent that plays game of Go. This game was one of the most challenging tasks in artificial intelligence due to its complexity and amount of possible actions. Silver. et al. approached to design such player using value and policy networks (Silver, HA, MCJ, GA, SL, DG, HD, 2016). The result of the research was a program AlphaGo that has beaten a European Go champion with the score 5-0.

3.2. Image Recognition

Field of image recognition have been developing for a long time. Recent studies developed this field in the sense of speed and accuracy. As an example of this, research like deep reinforcement learning (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015), dueling architecture (Wang, ST, HM, HH, LM, FN, 2016), and neural architecture search (Zoph, Le, 2017) can be considered. The first two improved the performance of reading raw pixels in terms of speed. Whereas, the NAS has shown significant development of the systems that are able to accurately recognize the objects in the image datasets.

3.3. Speech Recognition

Natural language processing (NLP) is one of the fields that received a significant development by deep reinforcement learning. There are several examples of this development. One of them is the research conducted by Su et al. (Su, GM, MN, R-BL, US, VD, YS, 2016). In this study, authors developed an on-line learning framework to train the dialogue policy using deep reinforcement learning. This framework significantly reduces the noise in user's feedback and annotation costs.

4. Discussion

There has been a large amount of studies conducted during a couple of years after the research of Mnih et al. Research like dueling network architecture, asynchronous methods, learning, and deep meta-reinforcement learning improved One of the following work on deep reinforcement learning done by the Google DeepMind researchers was a dueling network architecture. This architecture was developed by Wang et al. (Wang, ST, HM, HH, LM, FN, 2016) and was aimed to improve the results of the previous models. In this research, authors introduced a new neural network architecture for reinforcement learning (RL), which combined previous algorithms such as Double DQN (DDQN) developed by van Hasselt et al. (van Hasselt, Guez, Silver, 2016) and prioritized experience replay by Schaul et al. (Schaul, Quan, Antonoglou, Silver, 2016). The key insight behind their approach was to separate the advantage function from value function and represent them as two separate streams. This approach allowed to skip several calculations of value function

Table 1: Scores of The Duelling Network Architecture

	30 no-ops		Human Starts	
	<i>Mean</i>	<i>Median</i>	<i>Mean</i>	<i>Median</i>
Prior. Duel Clip	591.9%	172.1%	567.0%	115.3%
Prior. Single	434.6%	123.7%	386.7%	112.9%
Duel Clip	373.1%	151.5%	343.8%	117.1%
Single Clip	341.2%	132.6%	302.8%	114.1%
Single	307.3%	117.8%	332.9%	110.9%
Nature DQN	227.9%	79.1%	219.6%	68.5%

To test the resultant network architecture, researchers conducted similar experiment as in the previous sub-section. Architecture was tested on 57 Atari 2600 games. The results of the study have shown that dueling network architecture significantly improved the learning performance of the previous known models. Table 1 provides the results of the dueling network architecture performance. In the table, Single refers to van Hasselt et al. (van Hasselt, Guez, Silver, 2016) model, Single Clip is the retrained DDQN with single stream network, correspondingly Duel Clip is the DDQN trained with dueling architecture. The first two rows refer to the DDQN with prioritized replay. Finally, the Nature DQN refers to Mnih et al. (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015) results.

4.1. Asynchronous Methods

The development of the experience replay allowed deep Q-networks to be more stable on reinforcement learning. However, because of this method, new problem of storage and the speed of such learning approaches occurred. Networks with experience replay utilizes more memory and the number of calculations per step increases. In 2016, Mnih et al. (Mnih, BAP, MM, GA, HT, LTP, KK, 2016) propose several approaches that uses asynchronous methods for reinforcement learning. Using these methods, learning happens asynchronously for several agents in several instances of the environment in parallel. Moreover, this approach can be executed at a standard multi-core CPU instead of using GPU. In the paper, authors provide 4 variants of asynchronous methods: one-step Q-learning, one-step Sar-

sa, n-step Q-learning, and advantage actor-critic (A3C). The results of the study have shown that these methods can be used to train both feedforward and recurrent networks. Furthermore, the A3C method demonstrated the best result among other methods. It outperformed or performed comparably with the current models like DQN, DDQN, and Dueling Network Architecture. Thus, this new approach can be considered as the most successful and current state-of-art learning agent.

4.2 Learning with Auxiliary Tasks

Deep Reinforcement learning is based on the increasing the reward by observing the raw pixels. However, there are environments that can have more signals for the agent that can be used as a pseudo-reward in order to increase the cumulative reward. Jaderberg et al. (Jaderberg, MV, CWM, ST, LJZ, SD, KK, 2017) proposed an UNsupervisedREinforcement Auxiliary Learning (UNREAL) approach that improves the agent by an ability to maximize the pseudo-rewards. Basically, in this learning algorithm, the agent has a final (long-term) goal, that is to predict the cumulative reward and short-term goals, i.e. prediction of pseudo-rewards. This approach was tested on a state-of-art model with A3C policy (Mnih, BAP, MM, GA, HT, LTP, KK, 2016). The data (actions, observations, rewards) was stored in a small replay buffer. UNREAL was tested on a first-person 3D game Labyrinth and doubled the result of the best known models at that time. In addition, learning model significantly increased the performance (speed and robustness) of the A3C model on Atari games.

4.3. Deep meta-Reinforcement Learning

Previous sub-parts have shown that the deep reinforcement learning allowed to outperform the human-level performance in several tasks. Nevertheless, Wang et al. (Wang, K-NZ, TD, SH, LJZ, MR, BM, 2016) points out two main issues of the field: all of the models known so far requires a large amount of data to train, and deep reinforcement learning models are constrained with some specialized domain. They approached to eliminate these problems with a framework, so called deep meta-reinforcement learning. In this research, authors used deep reinforcement learning methods to train a recurrent neural network. The learning was done using well-known A3C algorithm (Mnih, BAP, MM, GA, HT, LTP, KK, 2016). The main objectives of the study were to obtain whether this RNN will adapt to different types of the environment and would this network perform comparably to the results of the known models. The experiment was conducted on several instances of bandit problem and on Markov decision problems. On a bandit problems meta-reinforcement learning algorithm performed well compared to the results of other methods (Thompson, UCB, and Gittins). Experiments on the Markov decision problems has shown that this algorithm can behave like a model-based control. Authors of the paper state that their achievements can have several implications in the field of neuroscience.

4.4. Neural Architecture Search (NAS)

Neural networks gained popularity in the computer science. They are used to process images, speech, and natural languages. Researchers B. Zoph and Q. V. Le (Zoph, Le, 2017) propose a neural model generator based on existing neural architectures. They designed a Neural Architecture Search that is a method for finding good architectures. It has a recurrent neural network (RNN) as the controller that samples several neural architectures and uses their accuracy as the reward. The result is then used to train a child network. Authors observed that neural networks' hyperparameters can be used as a variable-length string. There already exist neuro-evaluation algorithms that uses these hyperparameters, however they have several limitations. For example, some can only search from a fixed-length space. Modern algorithms mostly perform slowly. The key insight of the Neural Architecture Search is that it evaluates hyperparameters based on previous experience. Basically their search method uses meta-learning, that uses previous information in order to improve the future task. Neural Architecture Search has a controller (RNN) that generates hyperparameters of neural networks. It recurrently generates a child network, and stops when number of convolutional layers reaches some value. The sequence that controller predicts can be used as a sequence of actions. After controller reaches the convergence, the child network is generated with certain value of accuracy, which can be viewed as a reward signal. Thus, this system becomes a reinforcement learning system. The NAS was tested on two benchmarks: CIFAR-10 dataset and Penn Treebank. The results on the CIFAR-10 has shown competitive results with the current state-of art models. In Penn Treebank dataset NAS has improved the results of the best existing models. The main benefit of the dueling network architecture is that it does not require the estimation of each action, because in most of the states, actions do not have any impact on the environment. Dueling network consists of two separate sequences of connected layers, which are estimated separately, and then combined into one output.

5. Conclusion and Recommendations

In conclusion, the deep reinforcement learning field is still under development. However, recent studies, such as DQN algorithm by Mnih et al. (Mnih, KK. SD, RA, VJ, BM, HD, 2015) highly contributed to the development of this computer science field. Deep learning is experiencing a renaissance in the past few years. There are still open questions of performance and adaptivity of such learning algorithms; however, the application domain of such neural networks requires more research on this field. In the Experiments part, researchers demonstrate the effectiveness of the dueling network architecture over the single Q-network architecture. Firstly, they used it on a policy evaluation task since it is easier to estimate the performance based on the exploration strategy. The environment in which the experiment was taken is called the corridor, which is simply three connected corridors. An agent starts from a bottom left cell and can choose between 5 different actions (4 directions and no-op). The comparison of the algorithm with a single-stream Q-network architecture shows that they perform about the same with having 5 actions; however, performance improvement occurs on higher number of actions.

Next, researchers used their architecture on the Arcade Learning Environment that has 57 Atari games. This task is quite difficult since the architecture has to adapt to the game environment based on raw pixels.

They compared the results of dueling network to the Single network and prioritized DDQN. The results of the experiments show that dueling network architecture has significantly better performance over the other architectures. In most cases the improvement is huge.

Ability to efficiently learn state-value function implies the advantage of the dueling architecture. It estimates the whole stream of values, while single-stream architecture calculates the value only of one action. However, it is important to mention that the improvement occurs when the number of actions is high.

Overall, the results of the research show that dueling network, when combined with some algorithmic improvements, performs quite well.

6. References

JADERBERG, M. - MNIH, V. - CZARNECKI, W. M. - SCHAUL, T. - LEIBO, J. Z. - SILVER, D. - KAVUKCUOGLU, K., "Reinforcement Learning with Unsupervised Auxiliary Tasks", *The International Conference on Learning Representations*, 2017.

MNIH, V. - BADIA, A. P. - MIRZA, M. - GRAVE, A. - HARLEY, T. - LILLICRAP, T. P. - KAVUKCUOGLU, K., "Asynchronous Methods for Deep Reinforcement Learning", *The International Conference on Machine Learning*, 48, New York 2016, Retrieved November 21, 2017

MNIH, V. - KAVUKCUOGLU, K. - SILVER, D. - RUSU, A. - VENESS, J. - BELLEMARE, M. - HASSABIS, D., (2015, 26 February), *Human-Level Control Through Deep Reinforcement*, *Nature* (518), 529-533. doi:doi:10.1038/nature14236.

SCHAUL, T. - QUAN, J. - ANTONOGLU, I. - SILVER, D., "Prioritized Experience Replay", *The International Conference on Learning Representations*, 2016.

SILVER, D. - HUANG, A. - MADDISON, C. J. - GUEZ, A. - SIFRE, L., DRIESSCHE, G. van den - HASSABIS, D., (2016, January 28), *Mastering the Game of Go with Deep Neural Networks and Tree Search*, *Nature*, 529, 484-489. doi:doi:10.1038/nature16961.

SU, P.-H. - GASIC, M. - MRKSIC, N. - ROJAS-BARAHONA, L. - ULTES, S. - VANDYKE, D., - YOUNG, S., "On-line Active Reward Learning for Policy Optimisation in Spoken Dialogue Systems", *The Association For Computational Linguistics Annual Meeting*, 2016.

HASSETT, H. van - GUEZ, A. - SILVER, D., "Deep Reinforcement Learning with Double Q-learning", *The AAAI Conference on Artificial Intelligence*, 2016.

WANG, J. X. - KURTH-NELSON, Z. - TIRUMALA, D. - SOYER, H. - LEIBO, J. Z. - MUNOS, R. - BOTVINICK, M., *Learning to Reinforcement Learn*, ArXiv e-prints, 2016.

WANG, Z. - SCHAUL, T. - HESSEL, M. - Hasselt, H. van - LANCTOT, M. - FREITAS, N. de, "Dueling Network Architectures for Deep Reinforcement Learning", *The International Conference on Machine Learning*, (ICML), 2016.

WATKINS, C. J. - DAYAN, P., *Q-learning*. *Machine Learning*, 8, 1992, 279-292.

ZOPH, B., - LE, Q. V., "Neural Architecture Search with Reinforcement Learning", *The International Conference on Learning Representations*, 2017.

KAMU YÖNETİMİ

АУЫЛДЫҚ АЙМАҚТАРДАҒЫ ЖҰРТШЫЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Гүлзада ШІНЕТ¹ - Мадина БЕЙСЕНОВА²

Özet

Bugün, hane tarım durumuna bağlı olarak, bu makalede yönetimi küçük form mevcut güncel sorunlar ve yeni yönelimler, bir dizi geliştirme ve iyileştirme yolları olarak kabul edilir. Hane bugün birçok sorunlu durumlar etkilerini zorluklar bir araya geldi, tartıştı, özel konuların geniş bir tartışma için tasarlanmış analiz yatıyor, öneriler, çözüm aynı malzeme. Ekonominin gelişmesi, toplum, kavram ve yön derste yazı metnini ayrı ayrı analiz etti. Bağlantı, derin düşünce açıklanan dizi için ihtiyaç haklı, kendi proje fikirlerini geliştirme ve iyileştirme hakkını yanı sıra işbirliği ve entegrasyon ilişkileri. Gelişimsel bir uygulama olarak Tarım Alanında İşbirliği ve küresel düzeyde mevcut küçük çiftlikler süreci, yaklaşımı uygulamak için modeli ülkemizde sunulan olarak daha yakındır. Cooperationwe ilgili.

Halk arasında yaygın ekonomik Bölgesel Yönetimi geliştirmek için işbirliği ilişkileri ve davranış tabanlı halktan hane yazı: aşağıdaki yazarlardan sırasınca destek, tarımsal üretim işleme tesislerinin ve tarım kooperatif işletmelerde yolları, kooperatif oluşturma anushilan kırsal kredi kooperatifleri; nüfusun çiftliklerin kooperatif bakım kuruluşu; nüfus yapısı, kendi çiftliklerinde, işbirliği ilişkileri oluşturmak için birleştirmek, bekleme listesi ortadan kaldırılmasına katkıda bulunmak; hane, ekonomik ve teknolojik gelişme uzmanlaşmış bir bütünlük içinde, bu iç etkileşim geliştirme.

Görünüm eylemleri hukuki açıdan ve nüfus mevzuatı koruma sağlayan kabulü için gerekçe işletmelerin gelişimi için gerekli en önemli koşullardan biri olarak. Ülkenin uluslararası bilim adamları, hediye alıntılar işbirliğinin gerekliliğini kanıtlamak için. Özellikleri, karşılıklı castitatis gerekçe tartışma ile skeçler.

Bitkiler olmadan imkansız olurdu sonunda, ekonominin etkin geliştirme, yatay toplum, cooperativeness, tarım ürünleri diğer üreticilerin, işleme, bakım, depolama ve uygulama. İşletmeler, devletin tüm üreticilerin yanı sıra Birliği ile işbirliği diğer kurumsal ve yasal formlar işletmelerin gelişimi ve genişleme tarımla ilgili umut verici proje olarak kabul edilmelidir.

Anahtar kelimeler: Tarım, Tarım Kompleksi, Kişisel Koruma, Çiftlikler, Kooperatif, Entegrasyon.

1. Кіріспе

Ауыл шаруашылығы - бүкіл әлемдегі тұрғындардың тамақ өндірісінің негізгі көзі. Азық-түлік өндірісінің ахуалы ел халқының жағдайына, сондай-ақ ұлттық экономиканың дамуына тікелей әсер етуші фактор болып табылады. Қазіргі кездегі еліміздің ауыл шаруашылығы саласындағы ахуалы көптеген реформалар негізінде ұзақ жылдар бойы қалыптасып отыр. Қоғамдық өндіріс пен жеке шағын шаруашылықтардың ауыл шаруашылық өнім өндірісіндегі өз орындары айқындалған, яғни әртүрлі үрдістердің дамуы орын алған. Мәселен, қоғамдық өндірістің төмендеуі жағдайында шаруашылық жүргізудің шағын түрінің рөлі өсе түседі, соның ішінде жұртшылықтың жеке шаруашылығының рөлі де арта түседі. Шаруашылық жүргізудің шағын түрлерінің негізгі артықшылығы - ауыл тұрғындарының аграрлық өндірістерге еңбегін нығайта түсуі. Жұртшылық шаруашылығының өндірісі экономикалық трансформация кезеңінде өз азық-түлік қажеттілігін қанағаттандыра отырып, жергілікті және аймақтық нарықтарды үздіксіз өнімдерімен қамтамасыз ету арқылы өзінің өміршеңдігін дәлелдеді. Қызмет етудің дәл осы түрінде халыққа тереңдей түскен дағдарыстың теріс әсеріне қарсы сенімділікті ұялату үшін елеулі экономикалық және құқықтық қолдау қажет.

Сондай-ақ, жұртшылық шаруашылығының дамуы шағын көлемді өндірістің нарық жағдайының өзгерісіне технологиялық жаңғырту немесе қайта жабдықтауға ірі инвестициялар салымы

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Аграрлық экономика, gshnet@bk.ru

² М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, madina.beisenova@mail.ru

мен ұзақ өтелетін несиелі ресурстарын қажет етпей-ақ аса икемді әсер етеді. Ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің белсенділігін және олардың іс-әрекетінің тиімділігін арттырушы бастама бірлестіктер (кооперациялар) болып табылады. Олар жеке қызығушылықтарды ескере отырып, басқару шығындарының артуын қажет етпейді.

Жұртшылық шаруашылығының қалыпты дамуы ауылдық қоғамдастықтың тұрақты дамуына, ауыл тұрғындарының өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыруына, ауылдық аймақтағы экологиялық теп-теңдікті сақтауына негізгі септігін тигізуші болғандықтан, оның дұрыс әрекет етуі үшін қажетті деп саналатын барлық шарттарды мұқият қарастырып, жаңа жетілген үлгідегі механизм тетіктерін енгізіп, қалыптастырудың аса қажеттігі де бұл тақырыпты мәселе етіп көтеруге негіз болып саналады (Шінет, 2017).

2. Әдістер

Айтылғандарды түйіндей отырып, жұртшылық шаруашылығының қоғамдық өндіріспен интеграциялық байланысы, біздің ойымызша, келесідей элементтерді құрауы тиіс:

- жұртшылық шаруашылығының өндірісіндегі материалдық жағдайды қамтамасыз ету бойынша ұйымдық-экономикалық шаралар;

- жұртшылық шаруашылығындағы ауыл шаруашылық өнім дамуының экономикалық ынталандырылуы;

- өндірілген өнім көлемі тұрғысынан да, шығындарының орнын толтыру тұрғысынан да жұртшылық шаруашылығы әрекетінің нәтижелерін бағалау мен үлестіру. Мұндай байланыстарды реттеудің ұйымдастырушылық нысаны ретінде келісімшарттық қатынастар жүйесі бола алады. Ол мемлекеттік азық-түлік қорының толықтырылуына арналған жұртшылық шаруашылығында өндірілетін өнім көлемімен қатар, қоғамдық шаруашылықтың ұдайы өндірісінде жұртшылық шаруашылығы шығындарының үлесі ретінде оның қаржыландырылуына қажетті қаражаттарды да анықтайды.

Кооперация өндірістің мамандануы мен интеграциялануымен органикалық байланыста болып табылады. Бұл бағыттардың дамуы қоғамдық еңбек бөлінісімен, ұйымдастырушылық және экономикалық қатынастармен, өнімнің бағасымен тікелей байланысты объективті үрдіске негізделген. Ауыл шаруашылық, өнеркәсіптік және өңдеуші кәсіпорындар арасында өнім өндірісінде де, өнім өткізуде де, қызмет көрсетуде де өзара байланыс бар.

Тауар өндірушілердің кооперативтік бірігуіне негізделетін жұртшылық шаруашылықтарына қызмет көрсететін ұйымның құрылып, әрекет етуі орынды болып табылады. Осыған байланысты бір ауыл әкімшілігінің территориясында әрекет ететін өндірістік-қызмет көрсету кооперативтерін ұйымдастыру әдістемесі құру қажет. Бұл ұйымда ауыл шаруашылық кәсіпорындар мен шағын тауар өндірушілер, яғни жұртшылық шаруашылықтары біріге алатын болады. Ақша қаражаттарының көзі қатысушы-шаруашылықтардың үлестік жарналары, несиелері, ұжымдық шаруашылықтардың материалдық қаражаттары, жергілікті бюджеттен қаражаттары болады.

Кооперативтік бірлестіктің ұйымдастырылуы мен әрекет етуі үшін құжаттар жиынтығын құру қажет, оларға келесілер жатады: бірлестіктің жарғысы, құрылтайшылық келісімшарт, кооператив қызметтері үшін бағалар тізімдемесі.

Бірігу үшін ең алдымен, келесідей міндеттемелерді жүзеге асыру қарастырылған:

- жұртшылық шаруашылықтарын жем-шөппен қамтамасыз ету, оларды әзірлеу және сақтау орнына жеткізіп беру қызметтерін жүзеге асыру;

- жұртшылық шаруашылығы өнімінің сатып алуын ұйымдастыру бойынша көмек көрсету;

- үй маңы теліміндегі жерді өңдеу, картоп егінде, оны жинауда, тасымалдауда механикаландырылған жұмыстар жүргізу, сондай-ақ отын мен басқа да жүктерді жеткіздіруді көлікпен қамтамасыз ету;

- ауылда тұрғындардың өтінішіне сай қоғамдық объектілердің құрылыс-жөндеу жұмыстары бойынша қызмет көрсетуге байланысты бірқатар қызметтерді жүзеге асыру;

Мұндай жобаның жүзеге асуы жеке шаруашылықтардың болашақ дамуының мүмкіндіктерін ашады, шаруашылық жүргізудің осы нысанының мүмкіншіліктерін толық қолдануға мүмкіндік береді, халыққа көрсетілетін қызметтердің көлемі өседі, аграрлық саладағы еңбектің өнімділігі артады.

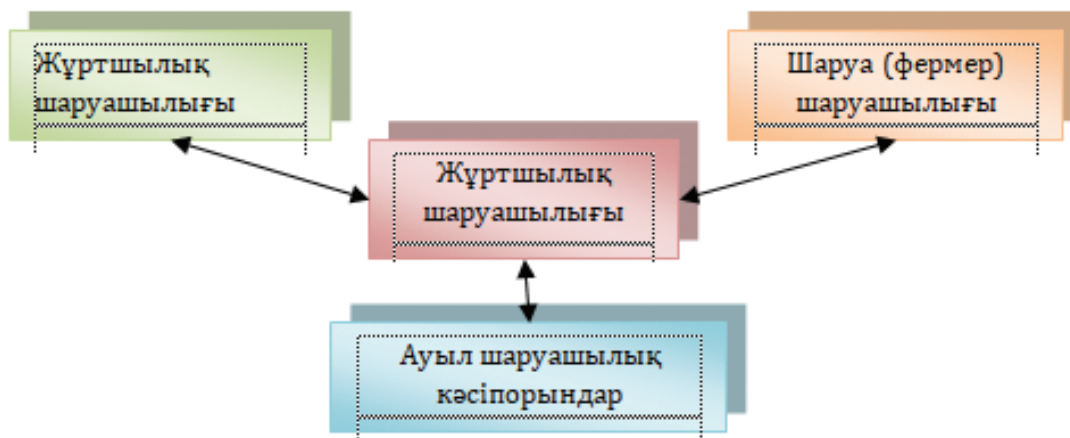
Жеке сектордың ұжымдық кәсіпорындарда мал шаруашылығы өнімі өндірісінің құлдырауын өтей алуы үшін және оның тауарлығын арттыру үшін оған ең бірінші кезекте, тиімді жыл бойына жем-шөппен қамтамасыз етуі қажет.

Жем-шөпбазасының негізін өсімдік шаруашылығы құрайды. Жұртшылық шаруашылықтары картоп және аз таралған көкөніс түрін өсіруге маманданған. Алайда бұл саладағы өсімдік шаруашылығында өндірілген барлық өнімнің жем-шөптік құндылығы мал шаруашылығы қажеттіліктерінің 10-15%-ынан аспайды. Жеке сала мал шаруашылығының жем-шөп базасы әртүрлі меншік нысанындағы ірі шаруашылықтың иелігінде екені белгілі. Жұртшылық шаруашылығын қара шөппен және құнарлы мал азығымен қамтамасыз ету ауыл шаруашылық кәсіпорындарының сатуымен, жер үлестерінің жал ақысы есебінен және еңбекке заттай төлеу арқылы жүзеге асады. Алайда жұртшылық шаруашылығындағы малды аталған жолдармен қамтамасыз ету жеткіліксіз болып келеді.

Жұртшылық шаруашылықтарының кооперативтерінің аудандық агроөнеркәсіптік құрылымдарға енуі түйықталған циклды қамтамасыз етеді: халықтан өнімдерді сатып алу-олардың өңделуі - өткіздірілуі. Мұнда әрбір ауыл әкімшілігінің территориясында құрылған жұртшылық шаруашылық кооперативтер жүйесі халықтың артық өнімін сатып алу бойынша жеке аудандық агрофирма жүйесін құра алады. Ол сондай-ақ халықты қажетті өндірістік құралдармен ұйымдастырылған қамтамасыз етуін және жетпейтін жем-шөппен толықтыруын жақсарта алады.

Келісімшарттық негіздегі бастаумен жұртшылық шаруашылықтарының ауыл шаруашылық кәсіпорындармен кооперативтік және интеграциялық байланыстарын қалпына келтіру бір жағынан, жұртшылық шаруашылығының өнім өндірісіне және өткізуіне қолайлы жағдай қалыптастырушы қоғамдық өндірістің де, жұртшылық шаруашылығының да тиімді дамуына, екінші жағынан, ауыл шаруашылық кәсіпорындардың жұмысшылардың экономикалық жағдайын жақсартуға септігін тигізеді.

Сондықтан да жоғарыда айтылған мәселелерді шешу мақсатында және тауарлық өнімнің өндірілуін арттыру үшін жұртшылық шаруашылықтарының өзара, сондай-ақ шаруа (фермер) қожалықтары және ауыл шаруашылық кәсіпорындарымен бірігу қажеттілігі туындайды. Мұндай бірігуді келесідей сызбадан 1 суретке сәйкес көруге болады.

1-сурет. Жұртшылық шаруашылығының басқа шаруашылық жүргізуші субъектілермен бірігуінің сызбасы
Ескерту: Зерттеу барысындағы авторлармен дайындалған

Жұртшылық шаруашылықтарының өзара бірігуінің негізгі мақсаты ауыл шаруашылық өнімін өткізуде өзара ықпал ету, яғни ауыл шаруашылық жұмыстарын жүргізуден өзара пайда табу, өнім өткізуді, несие алуды, ауыл шаруашылық техникасын бірлесе отырып қолдануды қамтамасыз ету болып табылады. Мұнда экономикалық қарым-қатынастар сенімділік сипатында, яғни ешқандай келісімшарт жасаспай әрекет ететін болады.

Интеграция жекелеген шаруашылықтардың терең байланысын сипаттайды, ынтымақтастықтың және өзара әрекет етудің жоғары сатысы болып табылады. Ол ірі және экономикалық тұрғыдан күшті біріктірушінің және бірігетін объектінің бар болуымен түсіндіріледі. Сондай-ақ, онда орталықтандырылған басқарудың нақты элементтері бар болуы және біріктірушінің экономикалық қызығушылығының басымдығы сипатталады. Бұл қарым-қатынастардың негізгі мақсаты – өзара іс-қимылдан қосымша синергетикалық тиімділікке жету, интеграция серіктестерінің экономикалық қызығушылықтарына зиян келтірместен ірі қоғамдық шаруашылықтың өндірістік әлеуетін ұлғайту. Жұртшылық шаруашылықтардың иелері қоғамдық

кәсіпорындармен келісімшарт жасау негізінде белгілі бір шаруашылық түрлерін (қоғамдық мекеменің жас төлін бағу, еңбек сыйымдылығы жоғары дақылдарды өсіру) жүргізеді және олардан уақтылы жәрдем алып отырады. Осылайша, ынтымақтастық интеграциялық байланыстардың үлгісі болып табылады.

Жұртшылық шаруашылығы да, ауыл шаруашылық кәсіпорыны да ауыл шаруашылық өнім өндіреді, сол себепті ауыл шаруашылық кәсіпорындар артық өнімді өткізуде көмек көрсете алады, яғни халықтан ауыл шаруашылық кәсіпорын өндіретін өнімді сатып алып, ал жұртшылық шаруашылығы өндіретін өнімімен қамтамасыз етуіне болады. Ауыл шаруашылық кәсіпорындарының сондай-ақ, өңдеуші кәсіпорындарымен, асханалармен, мектептермен, балабақшалармен ынтымақтаса отырып, әрекет етуіне мүмкіншілігі туындауда, ал ол, өз кезегінде, кәсіпорынның беделін және қосымша табыс табу мүмкіншілігін арттырады.

Осылайша, кооперативтік байланыстар орнату ауыл шаруашылық кәсіпорынның да, жұртшылық шаруашылығының да өнімдерін айтарлықтай шамада арттыруына мүмкіндік береді.

Жұртшылық шаруашылығының ауыл шаруашылығы кәсіпорынымен қызығушылығының байланысу механизмі жұмсалған қаражаттың табыстылығын (рентабельділігін) бір қалыпты етуге негізделген. Егер байланыстар екі жақты тиімділік бастамасымен басталса, онда табыс пен шығын да шығыстарға байланысты үлестірілуі тиіс.

Кооперация тек қана жеке тұлғаларды ғана емес, сондай-ақ заңды тұлғалардың, экономиканың әртүрлі салаларында кәсіпорындардың өзара қызметтің әрқилы түрлерін жүзеге асырушы шаруашылықаралық негізде бірігуін ұсынады.

Осылайша, жұртшылықтың шаруашылықтарын дамытуға олардың іс-әрекетін мемлекеттік реттеудің объективті негіздерімен байланысты құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайлар туғызу қажет. Реттеу әдістерінің өзара үйлесуі жолымен жұртшылық шаруашылықтарды дамытудың қалыпты механизмін құру қажет.

3. Нәтижелер

Біздің ойымызша, ауыл шаруашылық кәсіпорындардың жұртшылық шаруашылықтарымен бірлесе отырып, өндіріспен айналысуына текауыл шаруашылық кәсіпорынның қызығушылығы ғана емес, сондай-ақ халықтың да өз шаруашылығын тиімді жүргізуге ынтасы мен дайындығы болуы тиіс. Сол себепті осы қатынастарды дамыту үшін бірлесе отырып жұмыс істеудің маңызды шарты жұртшылық шаруашылықтардың иелерінің жер үлестері болып табылады. Нарықтық жағдайда қоғамдық өндіріс жұртшылық шаруашылығының пайдасына, өзінің зиянына жұмыс жасай алмайды, өйткені малдың төлін және жем-шөпті жеке шаруашылықтарға таратып, өзіне пайда келтірмейді, ал есесіне жұртшылық шаруашылықтары дами түседі. Сондықтан да біз ірі қара малдың төлін жем-шөппен қоса жұртшылық шаруашылықтарына бағып, бордақылауына беру жөнінде жоғарыдағыдай ұсыныстар келтірдік. Онда жұртшылық шаруашылықтарының жер үлестері ауыл шаруашылық кәсіпорындарының пайдалануында болса, жұртшылық шаруашылықтар ауыл шаруашылық кәсіпорынның мал төлін жем-шөбін ала отырып, бордақылап, бағады. Осылайша ғана өзара пайдалы қызығушылықтар мен тиімді ынтымақтасу жөнінде сөз қозғауға болады.

Жұртшылық шаруашылықтарының басты мақсаттары өздерін қамтамасыз ететін өнімді өндіріп, оның белгілі бөлігін өткізіп, өзінің басқа қажеттіліктерін қанағаттандыруға жұмсау, ал ауыл шаруашылық кәсіпорынының мақсаты кәсіпорындағы жұмысшылардың тұрақты жұмыс жасауын орнықты ету, жер үлестерінен пайда табу болып табылады. Олар өздерінің дамуына жағымды сипат алып, жалпы алғанда ауыл шаруашылық өндірістің дамуына оңды септігін тигізеді.

Жұртшылық шаруашылығы мен ауыл шаруашылық кәсіпорынның ынтымақтастығының ұйымдастырушылық-экономикалық механизмі келесілерден тұрады:

- жұртшылық шаруашылығын өнім өндіру мен өткізу жағдайы бойынша жұртшылық шаруашылығының ауыл шаруашылық кәсіпорының өзара байланысының ұйымдастырылуы (жем-шөп, малдың жас төлін жеткізудің нақты мерзімін құруға дейінгі шаралар);

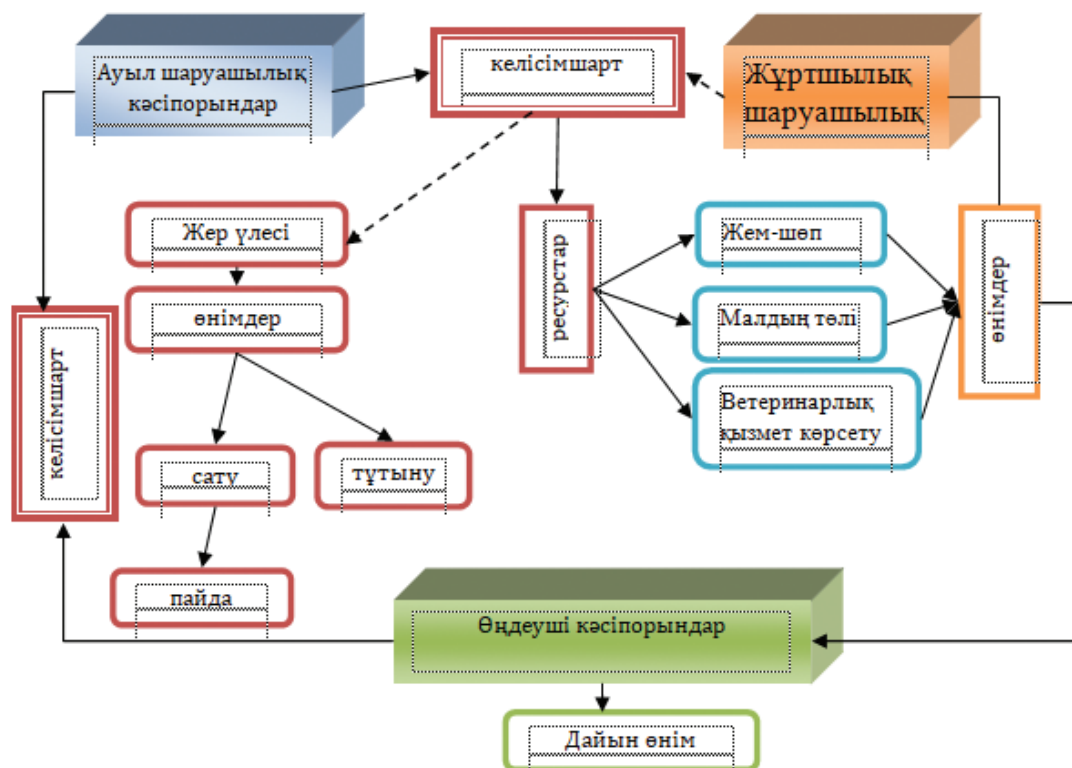
- келісімшарт негізінде екі жақты қызығушылықтарды жүзеге асырудың экономикалық (бағалық) механизмі;

- жұртшылық шаруашылықтары мен ауыл шаруашылық кәсіпорындардың байланысының ұйымдық нысаны ретінде келісімшарт жасасу, сондай-ақ ауыл шаруашылық кәсіпорын мен ет комбинаты арасында келісімшарт жасасу;

- жұртшылық шаруашылықтары мен ауыл шаруашылық кәсіпорындардың ауыл шаруашылық емес (өңдеуші) және басқа да кәсіпорындармен қызығушылықтарының байланыстырушы механизм.

Жұртшылық шаруашылықтарының және ауыл шаруашылық кәсіпорындардың ұйымдастырушылық байланыстары мен экономикалық қарым-қатынастары белгілі бір шарттарға сай жүзеге асуы тиіс.

Қызығушылықтарды жүзеге асырудың экономикалық (бағалық) механизмі жұртшылық шаруашылықтарының да, ауыл шаруашылық кәсіпорындар мен өңдеуші кәсіпорындардың да өзара пайдасына шешіледі, яғни ауыл шаруашылық кәсіпорындар жұртшылық шаруашылықтарына малдың төлін, жем-шөптік ресурстар бөледі және халықпен олардың жер үлесін жалға алу жөнінде келісімшарт жасасады. Экономикалық одақтың қатысушылары арасындағы экономикалық байланыстарды реттеу, қарым-қатынастарды заңды келісім негізінде құру 2-суретке сәйкес аса маңызды.

2-сурет. Жұртшылық шаруашылықтарының ұйымдық шаруашылықтармен ынтымақтастығының механизмі

Ескерту: Зерттеу барысында авторлармен дайындалған

Жұртшылық шаруашылықтарының ауыл шаруашылық кәсіпорындармен, шаруа (фермер) қожалықтарымен және өңдеуші кәсіпорындармен байланысының ұйымдастырушылық негізі үш жақты келісімшарт (жұртшылық шаруашылығы - ауыл шаруашылық кәсіпорын-өңдеуші кәсіпорын) болып табылады. Бұл келісімшарт екі бөліктен құралады: бір жағынан, жұртшылық шаруашылықтарының ауыл шаруашылық кәсіпорындармен өзара байланысын сипаттайтын болса, екінші жағынан, ауыл шаруашылық кәсіпорындарының өңдеуші кәсіпорындарымен байланысын сипаттайды. Келісімшарттың былайша бөлінуі өңдеуші кәсіпорындардың жұртшылық шаруашылықтарымен арасындағы келісімшарттардың көптігін болдырмай, жұртшылық шаруашылықтарында өндірілген өнімнің өткізу мәселесін шешеді. Өңдеуші кәсіпорын жұртшылық шаруашылықтарында өндірілген өнімді халықпен бекітілген және құрастырылған кесте негізінде жинайды. Өнімді жинау ет комбинаттарының өкілдерімен елді мекендерде бекітілген уақытта жинақталады.

Шаруашылықтардағы өнім өндірісі туралы келісімшарттарда экономикалық және ұйымдастырушылық шаралардың жүйесі көрсетілуі тиіс, онда ресурстарды жеткізу және өнімді өткізудің шарттары қарастырылуы, малдың төлі мен жем-шөпті жеткізудің және өнімді өткізудің

мерзімдері мен есептесудің әдістері мен нысандары нақтыланғаны жөн. Келісімшартта келісімшартты бұзғаны үшін жауапкершіліктің болатындығы сипатталуы қажет.

Жұртшылық шаруашылықтарының өнімді өткізу келісімшарттарының нақты шарттары негізінен ауыл шаруашылық кәсіпорынының экономикалық жағдайына байланысты және оның өз қаражаттары есебінен қызмет көрсетулеріне байланысты.

Дайындық жұмыстарының өте маңызды бөлігі – ол жұртшылық шаруашылықтарының иелеріне және ауыл шаруашылық кәсіпорындарының жұмысшыларына серіктестіктерге өтудің қажеттілігін түсіндіру, өйткені өзара тиімділік бір серіктестің қызметін басқа серіктестің қызметіне алмастыра отырып, өтеуімен түсіндіріледі.

4. Талқылау (даулы мәселелер)

Қазіргі кездегі аграрлық саланың басқарушылық әлеуетін қалпына келтіру және нығайту жағдайында ауыл шаруашылығының барлық салаларының қалыпты әрі тиімді дамуына қажетті жағдайларды құру тек қана өндірістің ішкі резервтерін мақсатты пайдаланудың негізінде ғана мүмкін. Сол себепті ауылдағы қиын жағдайдан шығудың жолдарын меншік нысандары әртүрлі кәсіпорындардың (ұжымдық, шаруа (фермерлік) қожалықтары, жұртшылық шаруашылықтары) қуаттарын біріктіру арқылы, яғни кооперативтер жүйесі арқылы қарастырған жөн.

Әлемде ауыл шаруашылық кооперацияның пайда болуынан бері ауыл шаруашылық тауар өндірушілердің өзара көмек беруін қамтамасыз ете алатын, жеке шаруашылықтың артықшылығын техникалық және экономикалық артықшылығы және нарықта төлемқабілеттілігі бар ірі өндіріспен үйлестіре алатын, тиімді ұйымдық нысан қалыптаспаған. Шаруашылық жүргізудің кооперативтік нысаны көптеген елдердің шаруашылық өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Белгілі мәліметтер бойынша, әлемде 120 түрлі, 700 млн. адамды біріктіруші жалпы 1 млн.-нан астам кооперативтік ұйымдар әрекет етуде. Және солардың ішінде ауыл шаруашылық кооперациялар кең тараған (Буздолова, 1998).

Шетелдерде фермерлер жеке дара шаруашылық жүргіздірмейді, кооперативтік шаруашылық жүргізу нысаны шаруашылық өмірдің белгілі бөлігін құрайды. Фермерлердің көпшілігі бір, екі, үш не одан да көп кооперативтердің (жабдықтау, өткізу, несиелік және тағы басқа) мүшелері болып табылады. Батыс елдерінің фермерлері екі жақты қорғанысқа ие болады, яғни мемлекеттік және кооперативтік. Реформалар кезінде елеулі шығындарды бастан кешірген және мемлекеттік қолдаулардан айырылған шаруалардың бүгінгі таңда шетелдік фермерлердің отандық нарықта ұсынып отырған өнімдерімен бәсекелесе отырып жеке дара, яғни ешқандай қолдауларсыз күресулеріне тура келуде. Ірі кооперацияның беретінін сақтап қалу үшін жаңа шаруашылық жағдайларды ескере отырып әрекет ететін кооперацияның қажеттігі туындауда. Академиктер Т.Мальцев, И. Моисеев және басқа да ғалымдардың айтуынша, кооперативтік шаруашылық жүргізуден толығымен бас тартатын болсақ, қарқынды өнім өндіретін егіншіліксіз өзін-өзі қамтамасыз ете алмайтын еліміз үшін бұл қатерлі жағдай болары анық. Еліміз үшін кооператив барлық кезде артықшылығы мол серіктестік ынтымақтастық, өзара көмек беру және тепе-теңдікке негізделетін азаматтардың еркін түрдегі еңбек бірлестігінің дәстүрлі түрі болып табылады.

Шаруалардың кооперациялануы арқылы жоғары нәтижеге қол жеткізу мүмкіндігі тек қана ғалымдардың зерттеулерінің негізінде емес, сондай-ақ тарихи, табиғи, әлеуметтік және экономикалық жағдайларға сәйкес ауылдық аймақта тұратын ауыл халқының бірлесе отырып еңбек етуге дайындығымен де дәлелденуде. Е.Г.Лысенконың айтуы бойынша, шаруалардың 70-80 пайызы әртүрлі себептерге байланысты бірлесе отырып, жұмыс істегілері келеді екен (Лысенко, 2002). Қоғамдық шаруашылықтың қолдауынсыз жұртшылық шаруашылығының жеке дара күресе отырып, әрекет етуі қиын жағдай болып табылады. Қоғамдық сала өндірісінің кемігендігінен оның орнын импортталатын төмен сапалы өнімнің шетелден толықтырылуы даусыз болып табылады. Сондықтан бүгінгі таңда ұжымдық шаруашылықтың және оның жұртшылық шаруашылықпен кооперациялануының дамуы өте маңызды және өзекті мәселе болып отыр.

Ресей ғалымдары В.А.Богдановский, К.В.Копачтың пікірі бойынша, кооперациялық және интеграциялық байланыстар жеке қосалқы шаруашылықтарындағы өнім алудың еңбек сыйымдылығын төмендетуге, барлық ауыл шаруашылық өндірісі мен халықтың өмір сүру тиімділігін арттыруға бағытталуы тиіс, бірақ нормаланған еңбек күші, демалыс күндер, жылына бір рет алынатын демалыс, зейнетақы сияқты әлеуметтік қол жеткізулерді жою есебінен болмауы тиіс (Богдановский. 1997; Копач, 2000).

Біз олардың пікірімен келісеміз, бірақ біздің көзқарасымыз бойынша нарық жағдайында жұртшылық шаруашылықтың дамуының негізгі интеграциялық бағыттары келесілер болып табылады:

- тек қана ауыл шаруашылықпен емес, сондай-ақ әзірлеуші, өңдеуші және басқа да ауыл шаруашылық емес кәсіпорындармен келісімшарт негізінде интеграциялану;

- жұртшылық шаруашылықтардың басқа шаруашылық нысандарымен кооперациялануы өндірісте, дайындауда, өнімді өткізуде мүмкін болып табылады.

Ауыл шаруашылық кәсіпорындардың және жұртшылық шаруашылықтарының ынтымақтастығының механизмі екі жаққа да өзара қызығушылықпен өзара тиімділікке негізделеді, яғни келісімшарт негізіндегі қызметтер механизмі жұртшылық шаруашылығының және ауыл шаруашылық кәсіпорынның қызығушылықтарын үйлестіру арқылы құрылады. Жұртшылық шаруашылықтардың иелерінің қоғамдық шаруашылықтармен қатынасы, ең алдымен, жұртшылық шаруашылығы қосалқы, яғни қоғамдық өндірісті толықтырушы, ауыл шаруашылық кәсіпорнына кері емес, оған толықтырушы ретінде құралады.

5. Қорытындылар мен ұсыныстар

Ауыл халқының жұмыспен қамтылуын кеңейту мен табыстарын арттыруын қамтамасыз етуді жұртшылық шаруашылығының тауарлығын арттыру және кеңейту жолымен жүзеге асыруға болады.

Аудан халқының жұртшылық шаруашылықтарының тұрақты дамуын және тауарлығын арттыру үшін қолайлы жағдай және механизм құруда келесідей шаралар әсер ете алады:

1. Жұртшылық шаруашылықтар иелерінің құқықтық жағдайын қатаңдандыру және олардың ұжымдық кәсіпорындармен қарым-қатынастарын жетілдіру: азаматтардың жерге қатысты конституциялық құқықтарын ауыл шаруашылық ұйымдар, ферма иелері немесе басқа да тәсілдермен келісімшарт жасау арқылы жүзеге асыру.

2. Жұртшылық шаруашылықтарды жер телімдерімен қамтамасыз ету және жұртшылық шаруашылықтардың шекті көлемін ұлғайту жөнінде жергілікті басқару органдарының ұйымдастыруымен өтетін ауылдық жерлердегі жиналыстарда шешім қабылдау; жұртшылық шаруашылықтарды кеңейту үшін ұжымдық шаруашылықтардың жер үлесі есебінен жер телімін бөлу процедурасын құру және мақұлдау, содай-ақ ұжымдық кәсіпорындардан телімдерді ұжымдық бақшалар, жайылымдар, шабындықтар үшін қолдануға алуы.

3. Жұртшылық шаруашылықтардың материалды-техникалық ресурстары мен қызмет көрсетулер нарығына енуін жақсарту: аудандағы әлеуметтік мекемелерді азық-түлікпен қамтамасыз етуге жергілікті басқару органдары тапсырыстың орындалуына жұртшылық шаруашылықтарды тарту; жұртшылық шаруашылықтардың ауыл шаруашылық ұйымдармен, шаруа (фермер) қожалықтармен, өңдеуші, агроқызмет көрсету және сауда кәсіпорындарымен, тұтыну кооперациясы ұйымдарымен, кәсіпкерлермен интеграциялық байланыстарын дамыту және қарым-қатынастарын дамыту, жұртшылық шаруашылықтардың ауыл шаруашылық тұтыну кооперативтерін құру; жұртшылық шаруашылықтарға қызмет көрсету бойынша жеке және аралас кәсіпорындардың құрылуы.

4. Жұртшылық шаруашылықтарды қаржылық қамтамасыз ету механизмдерін құру: аудандағы ауылды дамытуды қолдау Қоры есебінен микронесие ұсыну; жергілікті бюджет қаражаты есебінен жұртшылық шаруашылықтарды қаржыландыру; жұртшылық шаруашылықтарды ауыл шаруашылық ұйымдар және шаруа (фермер) қожалықтарымен несие (негізінен тауарлық несие есебінен); халықтың өз қаржы құралдарын жұмылдыру.

5. Жұртшылық шаруашылықтардың иелеріне ақпараттық-кеңестік қызмет көрсету және олардың біліктілігін көтеру: ақпараттық-кеңестік орталықтың ұйымдастырылуы; оқыту семинарларын, лекциялар және басқа оқу іс-шараларын өткізу; көрсетуге арналған тәжірибелік жұртшылық шаруашылықтарды, демонстрациялық егістіктер, фермалар құру және тағы басқалары.

6. Ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымы мен тұрғын үй құрылысын қолдауды күшейту.

7. Жұртшылық шаруашылықтардың дамуын ұйымдастырушылық қамтамасыз ету: жұртшылық шаруашылықтар үшін шаруашылық жүргізудің тиімді және жоғары табысты түрлерін анықтау және негіздеу; жұртшылық шаруашылықтардың иелеріне ауыл шаруашылық өндірісті ұйымдастыру, жұртшылық шаруашылықтарды кооперациялау және олардың на-

рықтағы интеграциялау бойынша құқықтық құжаттарды, техникалық-экономикалық негіздеме, бизнес-жоспар және басқа да құжаттар дайындауға септігін тигізу; ең жақсы ауылдық үй маңы телімі байқауларын өткізу.

Ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту мәселесі өте күрделі және көп қырлы, сондықтан олар тек қана арнайы бағдарлама арқылы баламалы шешім таба алады. Жоба барысында ауылдың әлеуметтік инфрақұрылымын дамыту үшін жергілікті әкімшілік, ауыл кәсіпкерлері және ауыл тұрғындарының өзара іс-әрекет үлгісін құру жолы арқылы ауылдық қауымдастықтардың ішкі ресурстарын жұмылдыру мәселесі тұр.

Оларды орындау үшін әлеуметтік инфрақұрылым объектілерін түгендеуді жүзеге асыру қажет, әлеуметтік тексеру арқылы анықтап, әлеуметтік сипаттағы қызмет көрсетулерге тұрғындардың қажеттіліктерін саралау, жергілікті әкімшіліктің, ауыл шаруашылық ұйымдардың, берілген аймақтағы кәсіпкерлер мен жергілікті халықтың әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бар мүмкіншіліктерін зерттеу. Осы негізде интерактивті жоспарлау әдісі арқылы әлеуметтік қызметтерді көрсету ұсынысы құрылуы, оларды қамтамасыз ету институттары (жергілікті ұйымдар, тұтыну кооперативтері, автономды (коммерциялық емес ұйымдар, азаматтардың бейресми бірігулері) құрылуы, қоғамдық жұмыстар ұйымдастырылуы тиіс.

Жобаның құқықтық қамтамасыз етілуі келесідей шарттарды шешуді ұсынады: жобаны жүзеге асыру бойынша құқықтық құжаттарды (ережелер, келісімшарттар, құрылтайшылық құжаттар, актілер, талаптар және т.б.) жобалау; жоба қатысушыларын әрекет етуші заңнама сұрақтары бойынша кеңес беру, оларға өздерінің құқықтары мен міндеттемелерін, шаруашылық операцияларының құқықтық рәсімделу ерекшеліктерін және басқаларын түсіндіру; жоба қатысушыларының құқықтары бұзылған жағдайда арбитраждық сотта және жалпы юрисдикция соттарында оларға құқықтық қорғау көмегін ұсыну; жобаны жүзеге асыру үрдісінде туындайтын экономикалық дауларды шешу үшін төрешілік сот құру; республикалық, аймақтық және жергілікті деңгейлерде жобаның мақсатты бекітулеріне қол жеткізу мақсатында заңнаманы жетілдіру бойынша ұсыныстар құру.

Жобаны қаржылық қамтамасыз ету бойынша жұмыстарға келесілер кіреді: ауыл экономикасы және әлеуметтік саланы дамыту бойынша бюджеттік қаражаттар есебінен жүзеге асатын аймақтық және жергілікті бағдарламалар барысында жобаны қаржыландыру іс-шаралары бойынша ұсыныстар құру; әрекет етуші қаржы-несиелік ұйымдардан жобаны жүзеге асыру үшін қаржы ресурстарын тарту; грант берушілерді іздестіру және тарту; жобаны қаржылай қолдау үшін мақсатты Қорларды қалыптастыру, әсіресе ауданның ауылдық дамуын қолдау Қоры, шағын ауыл шаруашылық тауар өндірушілерді тауарды жеткізушілерімен, ауыл шаруашылық ұйымдарымен, ферма иелерімен тауарлық несиелеуінің сұлбасын жобалау; ауыл тұрғындары қаражаты есебінен және қарыз қаражаты есебінен несиеленуіне кооперативтерін құру.

Жобаны ақпараттық қамтамасыз ету келесідей іс-шараларды қажет етеді: жоба қатысушыларына құқықтық, экономикалық және технологиялық кеңестерді ұсыну; жоба қатысушыларына ресурстарды иемденуге және өнімді өткізу туралы ақпаратқа қол жеткізуіне септігін тигізу; жоба туралы және оның жүзеге асырылу барысы туралы жергілікті басшылық ұйымдарын, қоғамды және бүкіл ауыл халқын (әсіресе ауыл жастарын) ақпараттандыру; үнемі әрекет ететін кеңес беруші орынның ұйымдастырылуы; көрсетуге арналған шаруа (ферма) қожалықтары мен жұртшылық шаруашылықтар негізінде шағын ауыл шаруашылық мектептер құру; жоба қатысушылары үшін шаруашылық жүргізудің әртүрлі бағыттары бойынша оқу-үйрету семинарларын жүргізу; жоба қатысушыларына елдің басқа аймақтарына және шетелдерге таныстыру сапарларын және «үйрету турларын» жасау; жоғары сынып оқушыларын агробизнеске үйрету курстарын жобалау. Мұндай механизмнің жүзеге асырылуы тек қана мемлекет, ауылдық әкімшіліктік аудан, ауылдық өзін-өзі басқару ұйымдары тарапынан жұмыс тобының әрекет етуін қолдау арқылы мүмкін.

Аталған механизмнің кешенділік сипатын ескере отырып, оның жүзеге асырылу барысында әртүрлі комитеттердің аймақтық және жергілікті әкімшіліктерін, жұмыспен қамту қызметін, бюджеттік емес қорларды және басқаларын қатыстыру қажет.

Аталған механизмді жүзеге асыру іс-әрекеттерін координациялау үшін шаруашылық жүргізуші субъектілер өкілдерінің қатысуымен координациялық кеңес ұйымдастырған жөн. Ауыл халқының негізгі бөлігі ауыл шаруашылығымен айналысатынын ескере отырып, координациялық кеңесті ауыл шаруашылық басқармасы басқаруы тиіс.

Жоғарыда айтылғандардан мынадай қорытынды жасауға болады, аталмыш кооперация әрбір елді мекеннің ерекшелігіне барынша сәйкес келетін ұйымдастырушылық нысандағы

жұртшылық шаруашылығын жүргіздіруге жағдай жасай алатын болады. Сондай-ақ кооператив ауыл шаруашылық өнім өндіру мен өткізуде, жас малдың төлімен қамтамасыз етуде максималды көмек көрсетеді.

Қалыптасқан жағдайда жұртшылық шаруашылыққа қатысты мемлекеттік саясат ондағы өндіріс жағдайын жетілдіруге, ұжымдық ауыл шаруашылық және өңдеуші кәсіпорындармен кооперациялану және интеграциялануына, сондай-ақ олардың иелерінің өмір сүру жағдайын жетілдіруге бағытталған кешенді болуы тиіс. Осылайша жұртшылық шаруашылығының дамуын Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылық саласының тиімді құрылымы ретінде қамтамасыз ету мүмкін болады.

Осылайша, өндірістің шағын тәсілінің артықшылығы мен ірі шаруашылықтың пайдалылығының бірігуіне ықпал ететін кооперация қазіргі жағдайдағы жұртшылық шаруашылығының тиімді әрекетін қамтамасыз ететін маңызды жағдай болып табылады. Жоғарыда айтылғандарды ескере келгенде, жұртшылық шаруашылығының кооперациялануы - оның дамуының перспективалық жолы болып табылатындығы анық.

Қорытындылай келгенде, жұртшылық шаруашылығының тиімді дамуы горизонтальды кооперацияланусыз, яғни басқа ауыл шаруашылық өнімдерін өндіруші, өңдеуші, қызмет көрсету, сақтау және өткізу кәсіпорындарынсыз мүмкін емес деп айтуға болады. Жұртшылық шаруашылықтарының дамуы мен кеңеюі, басқа ұйымдық-құқықтық нысандардың кәсіпорындарымен кооперациялануын, сондай-ақ ауыл шаруашылығымен байланысты барлық өндірушілердің бірігуі мемлекет тарапынан келешегі бар жоба ретінде қарастырылуы тиіс.

6. Дереккөздер

БОГДАНОВСКИЙ, В.А. (1997). Кооперация в ЛПХ: проблемы и опыт. *Личное и коллективное в современной деревне. Никоновские чтения. 3.* М. 129-131.

БУЗДАЛОВА, И.Н. (1998). Сельскохозяйственная кооперация: теория, мировой опыт, проблемы возрождения. М.: Наука, 256.

КОПАЧ, К.В. (2000). Межхозяйственное интеграционное объединение выгодно для ЛПХ. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. 6.* М. 38.

ЛЫСЕНКО, Е.Г. (2002). Подсобные хозяйства населения России за 100 лет (история, теория, практика). М.: Россельхозакадемия. 338.

ШИНЕТ, Г.Ғ. (2017). Ауылдық аймақтарда жұртшылық шаруашылығының экономикалық тиімділігін арттыру (Оңтүстік Қазақстан облысы мысалында). *Философия докторы дәрежесін (PhD) алу үшін дайындалған диссертация.* Түркістан, 153.

«МӘНГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІ РУХАНИ - АДАМГЕРШІЛІК ТҰРҒЫДАН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Күлсара МАХМУТОВА¹ - С. СҮЛЕЙМЕНОВА²

Özet

Makalenin ana fikri, Nazarbayev Milleti Liderinin "Mangilik El" düşüncesinin hedefi ile bağdaştırılarak, halkımızın asırlardır süren hayallerinin idealine dönüşmesi, "Mangilik El" in temelidir. Öğretmen eğitimi temelinde eğitim. Bu hedef, üniversitede "Mangilik El" ulusal düşüncesi temelinde öğretilen pedagojik disiplinlerin olanakları kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Aynı zamanda, "Mangilik El" fikrini ve pedagojik döngünün disiplinlerinin içeriğini kamusal rolün karşılıklı ilişkisinde ele almak gerekir. Mangilik El ve pedagojik döngünün disiplinlerinin içeriği, kişiliğin gelişim ve manevi oluşumunda büyük fırsatlar yaratarak, eğitim personelinin güncellenmiş içeriğinin tasarımı ve gerçek uygulaması için yeni yönler açar.

Öğretmenler yetiştirme sürecinde "Mangilik El" düşüncesini sosyo-pedagojik bir fenomen olarak, araştırma, felsefe, psikolojik ve pedagojik alanyazında araştırma, inceleme, normatif dokümanları inceleme ve analiz etme yöntemlerini kullandılar. Eğitimin içeriği, analiz, karşılaştırma, sistematizasyon yöntemleri. Alınan materyaller temelinde, toplumun ve eğitimin yenilenmesi için sosyokültürel önkoşullar, ulusal düşünce "Mangilik El", ulusal fikir temelinde pedagojik kadroların eğitimine yönelik teorik temeller temelinde belirlenir. "Mangilik El" geliştirilecek. Literatürün analizi, öğretmenin manevi ve ahlaki formasyonunun güncel eğilimlerini ve beklentilerini "Mangilik El" düşüncesi temelinde belirlememize olanak sağlar.

Araştırmanın sonuçları, pedagojik kadroların eğitiminin güncellenen içeriğini "Mangilik El" ulusal düşüncesi temelinde sunmayı içermektedir. Bilimsel ve pedagojik açıdan bakıldığında, "Mangilik El" fikrine dayanan pedagojik kadroların ruhsal gelişiminin özü ve içeriği doğrulanmaktadır. "Mangilik El" düşüncesi ruhuyla öğretim elemanlarının eğitiminin özellikleri belirlendi. Pedagojik personelin "Mangilik El" fikrinin temeli üzerine pedagojik döngünün disiplinlerini öğretme sürecinde manevi gelişiminin olanakları gösterilmektedir.

Ana fikirlerin sonuçları, pedagojik personelin sosyal, kültürel ve profesyonel bir bağlamda bütünsel ve sistematik eğitimidir. Mangilik El "geleceğin öğretmenlerinin ideolojik okuryazarlığına ve sosyal faaliyetlerine katkıda bulunarak, manevi öz-gelişim için ihtiyaçları genişletiyor. Bu nitelikler, ülkemizin karşı karşıya olduğu sosyal ve ekonomik kalkınmanın acil görevleri için gereklidir.

Geleceğin öğretmenlerinin "Mangilik El" fikrine dayanarak manevi ve ahlaki gelişimi için aşağıdaki tavsiyelerin yönlendirilmesi gerekmektedir:

- Pedagog disiplinlerini öğretme sürecinde "Mangilik El" ulusal fikrini öğrenmek için öğrencilerin içsel gereksinimlerini ve ilgilerini uyandırabilir;
- Pedagojik disiplinlerin içeriğinin ve "Mangilik El" fikrinin hükümlerinin esaslı ilişkisini ve ortaklığını dikkate almız;
- Pedagojik disiplinlerin içeriğiyle "Mangilik El" fikrine ilişkin bilginin sistematik asimilasyonunu sağlamak;
- Pedagojik bilgi ve ulusal fikir "Mangilik El" bilgisi öğrencileri tarafından derin ustalık için şartların oluşturulması;
- Öğrencilerin manevi ve ahlaki niteliklerinin pedagojik bilgi ve ulusal kalkınma fikirleri temelinde zenginleştirilmesi.

Anahtar kelimeler: Maneviyat, Manevi Oluşum, Pedagojik Disiplinler, Ulusal Fikir "Mangilik El", "Mangilik El" Fikri Temelinde Pedagojik Kadroların Eğitimi.

¹ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Педагогика және мәдениет факультеті, Әлеуметтану, gulsara_isahan@mail.ru.

² М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Педагогика және мәдениет факультеті, Әлеуметтану, sanens@mail.

1. Кіріспе

Елбасы елдің болашағын Қазақстан жастарының әлеуетімен байланысты қарап, жастардың заман талабына сай қалыптасып, еңбек етуін, білім алуын, түрлі жаңашылдықтарды жете қабылдап, жастық күш жігерлерін Отаны үшін жұмсағанын қалайды: «Бүгінде Отанымыздың жетістіктері - әрбір азаматтың ұлттық мақтанышы. Күшті, қуатты мемлекеттер ғана ұзақ мерзімдік жоспарлаумен, тұрақты экономикалық өсумен айналысады. «Қазақстан-2050» Стратегиясы - барлық саланы қамтитын және үздіксіз өсуді қамтамасыз ететін жаңғыру жолы. Ол - елдігіміз бен бірлігіміз, ерлігіміз бен еңбегіміз сыналатын, сынала жүріп шыңдалатын үлкен емтихан. Стратегияны мүлтіксіз орындап, емтиханнан мүдірмей өту - ортақ парыз, абыройлы міндет!» деген болатын Елбасы Н. Ә. Назарбаев (2012).

Осы жоғарыдағы міндетті жүзеге асыруда «**Мәңгілік ел**» ұлттық даму идеясын ұлттық **білім беру** мазмұнымен үйлестіріп, оны жас ұрпақ санасына сіңіру, келешекке сенімді, ұлттық даму идеясы рухында тәрбиеленген, рухани-идеялық тұрғыдан жоғары қаруланған оқытушыларды дайындау педагогикалық жоғары оқу орындарының негізгі міндеттерінен бірі саналады.

Адам дамуының жоғары көрсеткіші саналатын руханият өте кең, ауқымды ұғым саналады да, ол көп салалы әлеуметтік процесті қамтиды. Сондықтан да ғалымдар оған анықтама бергенде руханияттың түрлі қырларын ашып көрсетеді. Мысалы: А. Г. Косиченко руханиятты адамның болмысқа қатынасында көрінетін идеал формасы, адам табиғатының өзіне тән белгісі ретінде түсіндіреді (Косиченко, 1998).

Өзбекстандық философ ғалым Ж. Туленов: “Рухани кемелденген адам ақылымен әрекет етеді. Отанға, халқы мен ұлтына шын берілген болу да мәдениеттілік, мұның өзі рухани кемелденгендіктің белгісі болып табылады”, - дейді. Сондай-ақ, ғалым адамның жасампаздық әрекетінің өсуін оның рухани кемелденуі ретінде сипаттайды (Туленов, 1997).

Философ ғалым Э. Юсупов руханияттың мазмұнын адамгершілік, білім, іскерлік, дағды, қабілет, дарын иман, сенім, ұждан, ынсап, дүниетаным сияқты элементтер құрайтынын айтып, оған мынадай анықтама береді: “Руханият адамның құлықтылығы, білімі, қабілеті, дарыны, іскерлік дағдылары, ожданы, имандылығы, дүниетанымы сияқты идеялық көзқарастарының өзара байланысты болып, қоғам дамуына қызмет ететін құндылықтар жүйесі”.

Демек, “Руханият” ұғымы өзіне қоғам дамуына қызмет ететін идеяларды да қамтиды деп айтуға болады. Ал қоғам дамуына қызмет ететін ұлттық, жалпы адамзаттық құндылықтар “Руханият” ұғымының мазмұнын тереңдетіп, оны байыта түседі. Рухани тұрғыдан жетілген азаматтар ғана қоғам өмірінде белсенді әрекет етіп, оны ілгері дамытуға жеткілікті үлес қоса алады.

ТМД ғалымдары К. Ш. Ахиярова, И. Н. Сиземская, Н. А. Савотина, Л. А. Харисовалардың жұмыстарында болашақ мұғалімдерді ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды үйренуге бағыттау, онда идеологиялық білім, әлеуметтік норма және қағидалардың жалпы адамды қоғамда өмір сүруге, онда әрекет етуге, өзін көрсете алуға бағыттайтын құндылықтарды игеруі оқытушының рухани қалыптасуы, оның өзін жеке тұлға ретінде сезінуі, әлеуметтік мәнге ие іс-әрекетті жүзеге асыру және оның нәтижесін бағалай алуы рухани жетілгендік және жоғары мәдениеттілік көрсеткіші ретінде сипатталады (Ахияров, 2002, б. 50-55; Сиземская, 2002, б. 44-50; Савотина, 2002, б. 39-44; Харисова, 2002).

Философ, педагог ғалымдардың руханият мәселесіне байланысты зерттеулерін талдау нәтижелері “Руханият” ұғымының кең ұғым екендігін, “Рух” араб тілінде “Жан” деген мағынаны берсе, Руханият адамның жан-жақты жетілгендігін көрсететін білімділік, әдептілік, қабілет, ұждан, сенім, имандылық, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды игеру, еліне, отанына қалтқысыз қызмет ету, отансүйгіштік сияқты қоғам дамуына қызмет ететін игі қасиеттер оның негізін құрайтынын және ұлттық идея мен руханият ұғымдары мән-мазмұны жағынан бір-бірімен өзара ішкі байланыста болып, олардың мазмұнында қоғамның рухани, әлеуметтік дамуын қамтамасыз етуге қызмет ететін идеялар жинақталғанын байқау мүмкін.

Студенттерді “Мәңгілік ел” идеясы негізінде рухани тұрғыдан қалыптастыруды педагогикалық проблема ретінде қарастырғанда, бұнда мәселені педагогикалық циклдағы пәндердің қоғамда алатын орны мен өзара байланыста алып қарау қажет. Сондай ақ, жеке тұлғаны жан-жақты қалыптастыруда оның даму жолы руханият мәселесінің тарихи негіздеріне барып тірелетінін ескеру керек.

Мәңгілік ел ұлттық даму идеялары мен педагогикалық циклдағы пәндер мазмұнындағы өзара жақын байланыстылық жеке тұлға дамуы мен оны рухани тұрғыдан қалыптастыруда үлкен

мүмкіндіктерді туғызып, педагогикалық циклдағы пәндер мазмұнына ұлттық даму идеялары жөніндегі мәліметтерді сіңіруге қаратылған іс-әрекеттің нәтижелі болуын қамтамасыз етеді.

2. Әдістер

Жастар санасына ұлттық даму идеяларын сіңіру оларға осы идеялардың мәнін түсіндіретін теориялық білімдерді беру және идеялық иммунитетті қалыптастыруға бағытталған педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыру процесінде жоғары оқу орындарында өтілетін педагогикалық циклдағы пәндер үлкен мүмкіндіктерге ие саналады. Себебі ғылым мен техника, технологиялардың дамуы, ақпарат алмасу процесінің жеделдеуі және идеологиялық процестердің өзектенуі жағдайында ұлттық даму идеясының идеялық күші мен педагогикалық циклдағы пәндердің ғасырлық дәстүрлері, олардың мүмкіндіктерінің өзара үйлесуі жастар тәрбиесінде пайда болған проблемалардың оңды шешімін табуға септігін тигізеді.

Педагогикалық циклдағы пәндер мен “Мәңгілік ел” ұлттық даму идеясы мазмұны арасындағы байланыстылық төмендегі мәселелермен сипатталады:

- “Мәңгілік ел” ұлттық даму идеясы және педагогикалық циклдағы пәндер мазмұнында әлеуметтік қоғам дамуы және рухани кәметті қамтамасыз ететін идея, көзқарастардың жетекші орынға ие екендігі;
- Педагогика және ұлттық даму идеясы аясындағы білімдердің жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталғандығы, тәрбиелік сипатта екендігі;
- Педагогикалық циклдағы пәндер және ұлттық даму идеясы аясындағы білімдер мазмұнында әлеуметтік қатынастар және оларды мақсатқа сай ұйымдастыру жөніндегі көзқарастардың болуы.

Педагогикалық пәндерді оқыту барысында студенттерге ұлттық идея мен жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде теориялық білімдердің берілуі төмендегі міндеттердің ойдағыдай шешімін қамтамасыз етуге көмектеседі:

1- Студенттерге “Мәңгілік ел” идеясы”, “ұлттық идея,” ұғымдарының мән-мазмұны ұлттық идея мазмұнында тек бір ұлттың мақсат-мүдделері ғана емес, жалпы адамзатқа қызмет ететін идеялар жатқандығы, олардың құрамды бөліктері және көріністері, белгілі бір идея, тұжырым және теориялардың түрлі халықтар тағдыры, мемлекеттердің әлеуметтік дамуындағы ілгері немесе кері әсері, пікірлер мен көзқарастардың түрліше болуына жетудің зәру жақтары, идеологиялық пікірлерді ілгері қоядан көзделген (дамытушы немесе агрессив) мақсаттар, олардың нәтижелері түсіндіріледі. Өткен ғасыр соңында идеологиялық процестердің күшейуін қамтамасыз еткен факторлар, дүние жүзі қоғамдастығына кірген мемлекеттер жағынан жүргізіліп жатқан геосаяси мақсаттар мен идеологиялық саясаттардың мәні, жер шарындағы барша территориялар және ол жерлерде өмір сүріп жатқан адамдарды түрлі идеологиялық пікірлер әсеріне алу жолындағы әрекеттер, Орталық Азия аумағында болып жатқан идеологиялық процестердің өзіндік ерекшеліктері, идеологиялық проблемалар, атап айтқанда идеялық вакуум және зиянды идеялардың елдердің әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуына тигізіп жатқан әсерлеріне назар аударылады.

2- Студенттерде өз іс-әрекеттерін дұрыс бағалай алуы, рухани-моральдік қасиеттерді қалыптастырып және байытып баруы, әлеуметтік өмірде болып жатқан түрлі құбылыстар мен оқиғаларға объектив баға беруі және оларға саналы қатынаста болуы, талдай алуы, мемлекеттің гүлденіп дамуы, ел тыныштығы, халықтың тұрмыс-жағдайын жақсарту жолында қызмет ету, түрлі ұлт пен ұлыстардың құқықтары, сондай-ақ **ұждан** еркіндіктеріне құрмет көрсету, олардың еркі мен тәуелсіздігіне қол сұқпау жөніндегі дағдылар қалыптастырылады.

3- Студенттердің рухани жағынан кемелденген адам ретінде өзін тануы, өз мүмкіндіктерін еркін көрсете алуы, әлеуметтік қатынастарды ұйымдастыру процесінде әріптестері сондай-ақ, тәрбиеленушілерге өздері үлгі болуы, оқу және еңбек процесінде түрлі ұлт пен ұлыстар арасында татулықты нығайтуға өз үлесін қосу, дүние жүзі мемлекеттері мен әлеуметтік саяси, экономикалық және мәдени салаларда тең құқықты қарым-қатнасты орнату процесінде белсенді әрекет етуі, сондай-ақ жалпы адамзат үшін қызмет ететін идея, теория және тұжырымдарды қолдап-қуаттап, түрлі діндерге сенім білдіруші адамдардың ұждан еркіндіктерін құрмет етуге қажетті әрекеттерді ұйымдастыру дағдылары қалыптастырылады.

Бұл идеялар студенттерді рухани тұрғыдан қалыптастыруға қызмет ететін ғылым, әдебиет, өнер, дін, сияқты қайнар көздер мен руханияттың құрылымдық элементтері саналатын білім және ғылымдарды игеру, ұлттық даму идеяларын сіңіру негізінде жүйелі жүзеге асырылады.

Бұнда педагогикалық циклдағы пәндердің студенттерді рухани тұрғыдан қалыптастырудағы мүмкіндіктері, рухани қалыптастыру жолдары, формасы, мен әдістері, студенттерді рухани тұрғыдан қалыптастыруда аудиториядан тыс уақытта жүзеге асырылатын жұмыстардың орны, оның білім беру процесімен байланыстылығы сияқты мәселелерді де назарда ұстау қажет.

Жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде педагогикалық циклдағы пәндерді оқыту барысында студенттерді рухани тұрғыдан қалыптастыру студенттерде осы пәндерді үйренуге деген ішкі қажеттілік, қызығушылықты ояту, бұл пәндерден терең білім беру, білімдерді игеру, ол үшін қажетті жағдай жасау, сондай-ақ қажетті рухани - моральдік қасиеттерді игеру арқылы жүзеге асады. Бұл үшін алдымен педагогикалық пәндердің студенттерді рухани жақтан қалыптастыру мүмкіндіктерін білу маңызды. Осы міндеттің шешімін табуда педагогикалық циклдағы пәндер мазмұнында сипатталған, руханиятты қалыптастыру мүмкіндігіне ие болған тақырыптар бойынша студенттердің игеруі, оларда қалыптасуы көзде тұтылған білім, іскерлік және дағдылар жүйесін жасау қажет. Сол жүйе мазмұнынан педагогикалық циклдағы пәндердің студенттер арасында ұлттық даму идеясын тарату, осы негізде олардың рухани тәрбиесін жүзеге асыру барысындағы мүмкіндіктері жоғарыда аталған үш бағытта өз көрінісін табады:

Қарастырылып отырған мәселенің ойдағыдай шешімін қамтамасыз етуде төмендегі талаптарға негізделу оңды нәтиже береді:

- Педагогикалық пәндерді оқытуда ұлттық даму идеяларына методологиялық негіз ретінде сүйену;
- Педагогикалық білімдерді терең және жақсы игеру үшін кәсіпке деген қызығушылық пен сүйіспеншілікті оята алу;
- Студенттерде өз бетінше ізденуге деген қажеттілік пен ынтаны қалыптастыра алу;
- Педагогикадан беріліп жатқан материалдарды тартымды және сенімді жеткізе алу;
- Студенттердің педагогикадан игерген теориялық білімдерін практикада қолдана алу дағдыларын қалыптастыру.

Студенттерді педагогикалық циклдағы пәндер арқылы “Мәңгілік ел” ұлттық даму идеялары негізінде рухани тұрғыдан қалыптастыруда төмендегідей көрсеткіштерді басшылыққа алуға болады:

- Қоғам дамуы жолында қызмет етудің жоғары адамзаттық борыш екендігін білу;
- Азаматтық, ынтымақтастық, ұлтаралық қатынас ұғымдарының мәнін түсіну, өз іс-әрекетінде оларға негізделу;
- Жан-жақты дамыған адам, әлеуметтік қарым-қатынас ұғымдарының мән-мазмұнын білу;
- Өзге ұлт және ұлыстардың құқықтары мен еркіндіктерін құрмет ету;
- Толеранттық (ұсабырлылық) қасиетке ие болу, өзге ұлт өзге діндегі адамдардың діни сенімдеріне, **ұждан** еркіндігіне, құрмет көрсету;
- Кісілік қасиеттер (білімділік, кішіпейілділік, қарапайымдылық, әдептілік, еңбек сүйгіштік т.б.) ұғымдарының мәнін түсіну, оларды сипаттай алу.

Бұндай іскерлік, дағдыларды қалыптастыруда келесі міндеттер белгіленді:

- Педагогикалық пәндерді оқыту барысында студенттерде ұлттық даму идеялары жайлы білімдерді игеруге деген ішкі қажеттілік пен қызығушылықты оята алу;
- Педагогикалық пәндер мазмұны арқылы ұлттық даму идеялары жайлы білімдерді беру;
- Студенттер тарапынан педагогикалық және ұлттық даму идеясы жөніндегі білімдердің терең игерілуі үшін жағдай жасау;
- Педагогикалық және ұлттық даму идеялары жөніндегі білімдер негізінде студенттердің рухани-адамгершілік қасиеттерін байыту;
- Оқыту процесінде студенттердің пікірлері, қызығушылықтары мен бастамаларына негізделе отырып оқыту.

Бұл міндеттердің ойдағыдай жүзеге асуында келесі педагогикалық шарттар басшылыққа алынды:

- Оқыту процесінің анық мақсатты көздеуі;
- Мақсаттардың анық болуы (студенттер оқу іс-әрекетінде көрінетіндей, өлшенетіндей етіп белгіленуі);

- Студенттердің оқу іс-әрекетін ұйымдастыра алу, міндеттерді дұрыс бөліп беру.

Дидактикалық талаптар:

- Оқу материалын саралау, талдау, дайындау;
- Оқытудың техникалық құралдарын пайдалану;
- Оқу материалын анық, сенімді түрде жеткізе алу.

Перцептив талаптар:

- Студенттердің рухани жан дүниесіне әсер ете алу;
- Студенттердің эмоционал жағдайларын объектив бағалай алу.

Ізденушілік қабілет:

- Педагогикалық жағдаяттарды дер кезінде анықтай алу және объектив баға беру;
- Педагогикалық технологияларды қолдана алу т.б.

3. Нәтижелер

Педагогикалық іс-тәжірибе барысында жоғарыда баяндалған пікірлер негізінде “Педагогика”, “Педагогика тарихы” “Педагогикалық шеберлік” пәндерінен студенттерді рухани қалыптастыру мүмкіндігіне ие болған тақырыптар бойынша бірнеше сабақтар ұйымдастырылды.

“Педагогика” пәнінен “Біртұтас педагогикалық процесте оқушылардың ғылыми дүниетанымы мен санасын қалыптастыру, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың үйлесімдігі негізінде ұлттық сана мен демократиялық пікірді қалыптастыру”, “Оқу-тәрбие процесінде азаматтық тәрбие”, “Оқушылардың рухани моральдік тәрбиесі”, тақырыптарын өту арқылы студенттерде ғылыми дүниетаным, ұлттық сана, идеология, елжандылық, ұлтжандылық - азаматтық тәрбиенің негізі екендігі, елжандылық ұғымының мәні, саналы тәртіп, саналы тәртіп - жеке тұлғаның рухани жақтан қалыптасуын қамтамасыз ететін және әлеуметтік қоғам дамуын белгілеуші фактор екендігі жөніндегі ұғымдарды қалыптастыруға баса назар аударылды.

Мысалы, “Біртұтас педагогикалық процесте оқушылардың ғылыми дүниетанымы мен санасын қалыптастыру. Ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтардың үйлесімдігі негізінде ұлттық сана мен демократиялық пікірлеуді қалыптастыру” тақырыбын өтуде студенттердің ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды үйренуге деген қызығушылықтарын оятуға, “Педагогика тарихы” пәнінен “Ескі жазба ескерткіштерде тәлім-тәрбие мәселелері”, “Шығыс ренесансы дәуірі және онда тәлім-тәрбиенің өркендеуі”, “Авесто” шығармасын өтуде ондағы негізгі идеялар “Ізгі пікір, ізгі ниет, ізгі әрекет” концепциясы, ондағы бейбіт және өркендеген қоғам құру идеялары, қоғам дамуы, ел бостандығы мен қауіпсіздігі жолында аянбай қызмет ету, ұлт пен ұлыстар арасында өзара татулық орнату, Абу Наср Фарабидің “Кемелденген адам” концепциясы әлеуметтік қатынастар мәні жөніндегі пікірлері, жан-жақты кемелденген адам жайлы көзқарастары, жан-жақты дамыған адам бейнесі, Абу Наср Фарабидің ел басқару саясаты туралы пікірлерінің “Мәңгілік ел” ұлттық даму идеялары мазмұны мен сарындас екендігіне студенттер назарын аудару қажет.

4. Қорытынды

Жоғарыда айтылған пікірлерді қорытындылай отырып, төмендегідей **қорытынды** жасауға мүмкіндік берді:

1- Оқыту, білім беру процесін демократиялық принциптер негізінде ұйымдастыру студенттердің әлеуметтену процесін жеделдетеді.

2- Студенттерді рухани тұрғыдан қалыптастыруда олармен өзара тең құқықтылық, өзара көмек, ынтымақтастық принципі негізінде жұмыс жүргізу олардың өзіне деген сенімін арттырып, өз бетінше іздену, білімін нығайту мүмкіндіктерін жүзеге асыруға көмектеседі.

3- Студенттерді “Мәңгілік ел” ұлттық даму идеялары негізінде рухани тұрғыдан қалыптастыруда педагогикалық циклдағы пәндер мән-мазмұнымен үлкен мүмкіндіктерге ие саналады.

4- Студенттерді рухани тұрғыдан қалыптастыруда әлеуметтік факторлардың (жағымды, жағымсыз) ықпал ету күшін реттеу білім беруде көзделген нәтижелерге жетуде септігін тигізеді.

5- Ұлттық даму идеялары негізінде жастарды рухани тұрғыдан қалыптастыруда, білімділік, жоғары моральдік қасиеттер: қоғам дамуы жолында қызмет ету, отансүйгіштік сезімге ие болу, ел-жұрт тыныштығы, еліміздің тәуелсіздігі жолында қызмет ету, интернационалдық,

толеранттық қасиетке ие болу, ұлттық мақтаныш, адамгершілік сезімдері негізгі көрсеткіш болып есептеледі.

6- Білім беру жүйесіне технологиялық тұрғыдан келу, жаңа педагогикалық технологиялардан, педагогиканың үздік тәжірибелерінен орынды пайдалану студенттерді рухани жақтан қалыптастыру процесін тиімді ұйымдастырудың алғы шарты болып табылады.

5. Дереккөздер

АХИЯРОВ, К. Ш., “Формирование Ценностных Ориентации Будущих Учителей”, *Педагогика*, 3, Алматы 2002, 50-55.

КОСИЧЕНКО, А. Г., “Духовный Путь: от Осуществления к Осмысленному Бытию”, *Проблемы Духовного Развития*, Ақыл кітабы, Алматы 1998, 37.

НАЗАРБАЕВ, Н. А., “Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический Курс Состоявшегося Государства”, *Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана*, Вести, 101 (657), Семей, 2012, 1.

СИЗЕМСКАЯ, И. Н. - ГЕССЕН С. И., “Всякое Хорошо Поставленное Образование по Необходимости Будет Национальным”, *Педагогика*, 4, Алматы 2002, 44-50.

САВОТИНА, Н. А., “Гражданское Воспитание: Традиции и Современные Требования”, *Педагогика*, 4, Алматы 2002, 39-44.

ТУЛЕНОВ, Ж. - ҒАФУРОВ, З., *Фалсафа: Олий Уқув Юртлари Учун Дарслик*, Уқитувчи, Ташкент 1997, 294.

ХАРИСОВА, Л. А., “Ислам: Духовно-Нравственное Обучение Школьников”, *Конспекты Занятий*, М., Гуманит, изд. центр Владос, 2002, 176.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАУ ЖӘНЕ САЯСИ ДЕМОКРАТИЗАЦИЯЛАУ ТҰСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Салтанат БЕЙСЕБАЕВА¹ - Гульмира БЕРДИБЕКОВА²
Бану АБДРАСИЛОВА³

Özet

Makalenin alaka, özellikle BDT ülkeleri ve Kazakistan Cumhuriyeti'nde, XX. yüzyılın 90'lı yıllarında devlet bağımsızlığını kazanmış olan, belirli bir ülkenin devlet politikası ile ilgili tüm sorunların hedeflerine ulaşmak için, devlet yönetimini savunuyor olmasıdır.

Bu bağlamda, gu yöntemleri ve ilkeleri, devlet hizmetleri Enstitüsü statüsünde bir değişiklik, reform perpeozheniya soru gündeme gelmiştir; hem sistemik ekonomik ve siyasi dönüşümlerin uygulanması ve ülkenin tüm gu sisteminin reform, ne defalarca Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev birçok performanslarında ifade edilmiştir.

Örneğin, ("100 adım") bir çeşit eylem rehberi, başkanlık seçimlerinde bir seçim çerçevesi ve aynı zamanda "tüm iç ve dış çağrılara ve tehditlere cevap." Böyle bir planın uygulanması, "ülkemizin 2050 yılına kadar kalkınma stratejisi" na göre kazak devletini güçlendirecek».

"2050 yılına kadar Kazakistan kalkınma stratejileri" N. A. Nazarbayev, nrva yönetim sisteminin uygulanması için önemli öncelikler ve mekanizmalar belirledi, "profesyonel devlet" önceliğine özel önem verdi ve bunu gösterdi. "Oluşturma ve yüksek itibar kamu hizmeti desteği önümüzdeki yıl içinde çözmek zorunda stratejik görevimizdir."

Anahtar kelimeler: Devlet, Ülke, Hedef, Başarılar, Sistem, Kalkınma, Politika, Reform, Bağımsızlık, Yönetim, Seçim.

1. Кіріспе

Мемлекеттік қызмет мемлекеттік саясаттың мақсаттарға қол жеткізу үшін маңызды құралы болып табылады.

КСРО-ның ыдырауы және бұрынғы одақтас республикалардың саяси дербестік алуы, мемлекеттік басқару әдістерін түбірімен өзгертті, сонымен бірге мемлекеттік қызмет институтын жетілдіруге ықпал етті.

Қазақстан Республикасы демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде қалыптасуы, мемлекеттік қызмет кадрларының негізі болып табылатын, тиімді мемлекеттік аппаратсыз мүмкін емес.

Мемлекеттік құрылыстың басым міндеттердің бірі мемлекеттік қызметшілерді кәсіби даярлау, мемлекеттік органдардың жұмыс істеуінің мінсіз болуы және біліктілігі, жоғары тиімділікті қамтамасыз ету бағытталған болып табылады.

Сөйтіп, көптеген посткеңестік республикалар, соның ішінде Қазақстанда, әкімшілік реформаның жаңа сатысына дамуына кірді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында былай деп бекітті «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Мемлекеттік басқару, beisebaevas@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Мемлекеттік басқару, gulya241@mail.ru.

³ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік университеті, Мемлекеттік басқару, banu_abdrasilova@mail.ru.

орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы - адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995).

Осы күннен бастап, Қазақстан Республикасының қызметінің түбегейлі қағидаттары бекітілді. Елдегі қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету, елде тұрақты бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономиканы дамыту, халықтың санасында қазақстандық патриотизмді ояту, мемлекет өміріндегі аса күрделі және маңызды мәселелерді тек демократиялық әдістермен шешу нақтылынып, бекітілді.

Қазақстан Республикада мемлекеттік биліктің біртұтастылығы бекітілді. Билік тармақтарын Конституция мен заңдарға негізінде отырып, заң шығарушы, атқарушы және сот тармақтарына бөлінді, олардың тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесін пайдаланып, өзара іс-қимыл жасау қағидасына сәйкес жүзеге асырылуыға тиістілігін айқындап берді.

2. Әдістер

Қазіргі оның шараларды мемлекеттік басқару үдерістерін жетілдіруге бағытталған және мемлекеттік қызмет көрсету сапасын жақсарту, кәсібилік деңгейін көтеру, мемлекеттік аппарат қызметінің нәтижелілігін арттыру.

Қазақстан Республикасының табысты дамуы үшін және де қазіргі замандағы басқа да кез келген мемлекеттер сияқты қажеттіліктерінің бірі - басқару мемлекет жаңа тәсілдерді әзірлеуді талап етеді, мемлекеттік қызметте кадрларды даярлау және пайдалануды қажет етті.

Дәл осылар мемлекеттілікті одан әрі нығайтуды, реформалардың нәтижелілігі мен әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың мызғымастығын қамтамасыз ету керек.

«Мен қазақстандықтардың ешқашан бұлжымайтын екі ережені түсініп, байыбына барғанын қалаймын.

Біріншісі - ұлттық код, ұлттық мәдениет сақталмаса, ешқандай жаңғыру болмайды.

Екіншісі - алға басу үшін ұлттың дамуына кедергі болатын өткеннің кертартпа тұстарынан бас тарту керек» (Назарбаев, 2017). Міне осыған байланысты қазақ халқы одан әрі дамуыда көксеру қажет.

Мемлекеттік қызметті жетілдірудің жаңа тәсілдерін іске асыру қазақстандық және шетелдік, соның ішінде ресейлік тәжірибе негізінде жүзеге асырылуы тиіс, тарихи, мәдени, ұлттық салт-дәстүр және басқарушылық тәжірибесін, сондай-ақ қазіргі заманғы әлемдік даму тенденцияларын ескере отырып жүргізді.

Қоғамдық қатынастар жүйесіндегі өзгерістер, мемлекет алдында тұрған жаңа міндеттер, жүйелі ғылыми мониторинг түрін, теориялық тұрғыда түсінуді және құқықтық регламенттеуді талап етті.

Әлбетте, қоғамдық қатынастардың дамуындағы ескірген құқықтық шешімдердегі туындайтын қарама-қайшылықтар құқық қолдану практикасын қажеттіліктерінің артуын тежейді, мемлекеттік басқарудың тиімділігін төмендетеді, әкімшілік реформа жай-күйіне теріс әсер етті.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің қалыптастыру және даму институттарының қажеттіліктерін қанағаттандыру үрдісін жеделдету келіп туды.

XXI ғасырдың басы - XX соңында соңында жүзеге асырылып жатқан және тұрақты үлкен бөлігі жүйелерін қайта бағытталған мемлекеттік басқаруда кең ауқымды реформалар жасанды.

Сол үшін Ресейдегі, әсіресе Австралия, Бразилия, Ұлыбритания, Венгрия, Германия, Канада, Қытай, Нидерланды, АҚШ, Финляндия, Оңтүстік Корея, Жапония және тағы басқалардың тәжірибесі мұқият зерттелінді. Бұл елдердегі әкімшілік реформалардың көпшілігі біз үшін себеп болды. Келесі шешу қажеттігі бар мақсаттардың бірі: мемлекеттік органдардың тиімділігін арттыру; қабілетті жауапты мемлекеттік қызметкерлерді жұмысқа жеткілікті тарту, қызметкерлердің қажетті дағдыларын және оларды ұстауға арналған шығыстарды бақылауды жетілдіру; халықтың мемлекетке деген сенімін арттыру және жеке секторлар құру болды.

Дегенмен, әкімшілік реформа бағдарламасы негізінде үкімет қажеттіліктеріндегі бірқатар проблемаларды шешілді.

Қазіргі заманғы әкімшілік реформалардың түпкі мақсаты мемлекеттік басқару жүйесі мен мемлекеттік қызметті барынша жақсарту болып табылды. Ол мемлекеттің заңмен белгіленген саясаттын одан әрі жүзеге асыруға мүмкіндік берді.

Мұндай реформалар Үкіметтің әлеуметтік және өнеркәсіп бағытын өзгерту кезіндегі мемлекеттік саясатындағы кедергілерді жою үшін қажет болды.

Кейбір елдерде, Әкімшілік реформалар (Біріккен Корольдік, Жаңа Зеландия, Австралия) бағдарлама ретінде тұжырымдаған, саяси элиталардың қабылдаған және іске асырылып мемлекеттік қызметі талданған. Басқа елдерде негізгі әкімшілік реформалар және дамыған саяси элита және саяси орталық шеңберінде болғанымен, мемлекеттік қызметті көптеген төменгі мемлекеттік органдар жүргізеді. Әкімшілікке қатысты кейбір аспектілері сараптамалар мен инновациялар түрлері Америка Құрама Штаттарында, Германия, Финляндия және т.б. реформалар ақылы іске асырылды.

Канадада, мысалы, екі тәсіл пайдаланды. Мұндағы мемлекет құрылымындағы саяси жүйе және конституциялық тәртіп негізгі факторлар ретінде көрінді.

Қоғам өмірінде мемлекеттің рөлін жоққа тарихи және саяси тұрғысынан да мүмкін емес. Сондықтан, барлық елдерде әкімшілік реформалар мемлекеттік басқарудағы негізгі қағидаттарына, прагматизм мен тиімділігі негізделіп орындалды. Олардың мақсаты - мемлекет жүйесін басқаруды дамыту және барлық мемлекеттік тәжірибесі қызметте қолданылу.

Мемлекеттік қызметте шетелдік талаптарының енгізілуі, ең алдымен технология, инновация, инвестиция, бизнес-жобалар мәселелерімен айналысатын мемлекеттік органдардың кейбір құрылымдарына қатысты болды.

Жалпы, мемлекеттік қызметкерлерге қойылатын талаптардың күшейтілуі бес институционалдық реформалардың бірі - қазіргі заманғы, кәсіби және автономиялы мемлекеттік аппараты қалыптастыру идеясымен тікелей байланысты болды.

3. Нәтижелер

Бұл талаптың енгізілуі мынадай жағымды үрдістерге әкеледі:

- Біріншіден, мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды жүзеге асыру барысында мемлекеттік қызмет көрсету сапасын арттырды;

- Екіншіден, қоғамда меритократия, яғни, неғұрлым қабілетті үміткерлерді іріктеп, әлеуметтік шығу тегіне және қаржылық ауқаттылығына қарамастан басқарушы орындарда ең қабілетті адамдардың иеленуін қамтамасыз етті;

- Үшіншіден, жеке тұлғалық жетістіктері арқылы мемлекеттік қызметке келген кәсіби даярлығы жоғары мамандар жұмысқа тұрып, істей алатын болды. Ал, мұның нәтижесі мемлекеттік қызметтің беделін арттыруға ұласты.

Мемлекеттік қызмет туралы айтылған Қазақстан Республикасының Президентінің жолдауы 1997 жылғы, «Қазақстан-2030» атты стратегиялық жоспарының толығымен орындалғанын білеміз.

Солардың бірі «Қазақстан үшін батыл мақсатты айқындау - 2050 жылға қарай әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына ену - адам, қоғам өмірінің сапасын арттыру және мемлекеттілікті нығайту үшін елдің жүргізіп отырған бағытын тиімді қамтамасыз етуге тиіс ұлттық құқықтық жүйеге жоғары талаптар қояды... Заңдардың елде жүргізіліп жатқан өзгерістерге барабар мазмұны мен сапасы мемлекеттік билік институттарының тиімді қызмет етуі, биліктің заңнамалық және атқарушы салаларының сындарлы және серпінді өзара іс-қимылын қамтамасыз ету арқылы қамтамасыз етілетін болады» (<http://adilet.zan.kz>) деп көрсетті.

«Бүгінгі күні біздің әрқайсымыз «2030 Стратегиясы іске асты, заманауи Қазақстан орнықты» деп айта аламыз» (Назарбаев, 2014) деп атап кетті. Бұл біздің халқымыздың бірлігінің, табанды да қажырлы еңбегінің нәтижесі және жемісі.

Соңғы жылдары біздің елдер қоғамдық өмірдің көптеген салаларында реформалар болып табылады.

Елде жүргізіліп жатқан өзгерістерге тиісті заңдарда мемлекеттік билік институттарының тиімді қызмет етуінің мазмұны мен сапасы тең болды.

Мемлекеттік биліктің заңнамалық және атқарушы салалары өзара іс-қимылын сындарлы және серпінді қамтамасыз ету арқылы мемлекеттік сапалы басқаруды қамтамасыз етті.

Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстан жолы - 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» стратегиясы «Қалыптасқан Қазақстан - мемлекеттілігіміздің, ұлттық экономикамыздың, азаматтық қоғамымыздың, қоғамдық келісіміміздің, өңірлік көшбасшылығымыз бен халықаралық беделіміздің дағдарыста сыналуы» (Назарбаев, 2014) деп қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағытын анықтап берді.

Және осы жолдауында ел басы «Кәсіби мемлекет. Біз әкімшілік-әміршілдік жүйенің басқару дәстүрлерінен түбегейлі бас тартып, басқарушылардың заманауи әрі тиімді корпусын құруға тиіспіз. Барлық азаматтар тең құқықтар мен мүмкіндіктерге ие болатын, кадрларды іріктеу мен жоғарылатудың біз жасаған жүйесі мемлекеттік аппарат қызметінің кәсібилігі мен ашықтығының барынша жоғары деңгейін қамтамасыз етеді» (adilet.zan.kz, 2015) деп көрсетті. Оның іске асырылғаны бүгінгі күнде баршамызға айқын.

Шындығында, атап көрсеткендей мемлекеттік басқаруда өз елімізге тән жаңа қазақстандық жаңа түрін, тек өзіндік дара ерекшеленетен, халыққа мемлекеттік қызметтерді көрсету сапасын арттыруға бағытталған жүйені қалыптастырдық.

Мемлекеттік қызметтің жай - күйін көбінесе, оның құрылымдық және функционалдық өзгерістеріне байланысты, осы институттың қажет проблемалық аспектілерінің болуымен анықталады және оған жалпы сипаттама береді.

Қазақстандық мемлекеттік қызмет жүйесін түйінді бөлшектері мемлекеттік қызмет жүйесінің жай-күйі, осы саладағы реформалық үрдістерінің динамикасы, соның нәтижесінде, посткеңестік кеңістікте қазақстандық мемлекеттік қызмет жүйесі ең дамыған болып саналады және мынадай негізгі компоненттерден тұрады.

Бірінші. Мемлекеттік қызмет жүйесін саяси мемлекеттік қызмет және әкімшілік мемлекеттік қызмет құрады.

Мемлекеттік қызметшілерді саяси және әкімшілік деп бөлу, әкімшілік мемлекеттік қызметшілердің мансапта белгілі бір дәрежеде саяси бейтараптылығын пен тұрақтылықты қамтамасыз етті, бұл олардың кәсіби қызметінің сапасына оң әсер етті.

Сол уақытта айтарлықтай, көп деңгейлі саяси тағайындаулардың тәжірибесінде бір ведомствоның басшысының ауысуы, әдетте, ол апарған бүкіл командасының ауысуымен және кәсіби кадрлардың көпшілігінің негізсіз жұмыстан босатуға алып келді, бұл мемлекеттік аппараттың саяси үдерістеріне мүмкіндігінше теріс әсерін тигізді.

Осының салдарынан жоғары кадрлардың тұрақтамауы байқалды, сондықтан олардың кәсіби қасиеттерін жетілдіру үшін ынталары болмады.

Оның үстіне айта кететін жәйт, дамыған елдерде, дәл осы әкімшілік (кәсіби) мемлекеттік қызметшілермен, мемлекеттік қызмет жүйесінің үзіліссіз жұмыс істеуін мемлекеттік басқару жүйесімен қамтамасыз етіледі, өйткені тікелей мемлекеттік аппарат саясаттандыруға және оның іс-әрекетке қабілеттілігін өзара байланыс деңгейі арасындағы қатынаспен анықталды.

Осылайша, саяси және әкімшілік мемлекеттік қызметшілерге бөлу, саяси басшылар ауысқан кезде әкімшілік қызметшілерді құқықтық қорғауға кепілдік берді.

Екінші. Мемлекеттік қызмет жүйесі меритократия қағидаттары негізінде құрылды, бұл оның жеке сіңірген еңбегін және іскерлік қасиеттерін ескере отырып, мемлекеттік қызметшінің мансаптық жоғарылауын және лайықты іріктеуді көздейді.

Меритократия жүйесі мынадай негізгі қағидаттарды қамтиды:

- Теңдей еңбегі үшін бірдей жалақы төлеу;
- Тұрақты оқыту және біліктілігін арттыру;
- Құқықтық және әлеуметтік қорғалуы;
- Міндетті конкурстық іріктеу;
- Жоғары нәтижелілігін көрсететін мемлекеттік қызметшілерді көтермелеу, қызметін түзету, кім міндеттерін толық орындай алмаған жағдайда, қанағтандырмаған қызметкерлерді жұмыстан босату.

Бұл шара, ең алдымен, мемлекеттік қызметшінің кәсіби сапаларының басымдылығына бағытталған. Меритократия қағидаттарын тұтастай алғанда, мемлекеттік қызмет басқаруында кадр ресурстарының тиімділігін арттырды.

Үшінші. Мемлекеттік қызметтің қолданыста болған конкурстық - мансаптық үлгісіне көшу, іріктеу және жылжытудағы патронарлық жүйесіне жағымсыз салдарының таралуына алып келді.

Патронаждық жүйедегі іріктеу және мансаптық, ең алдымен, жеке адалдық берілгендік принципіне негізделді, бәрінен бұрын, мемлекеттік қызметшілердің туыстық немесе достық байланыстар кәсіби деңгейін кадрлық құрамын айтарлықтай төмендетті.

Аралас модель әкімшілік қызметке азаматтарды тең конкурстық іріктеу арқылы қол жеткізу принципін іске асыруға қатысулары көзделді, бір жағынан, және басқа, саяси мемлекеттік қызметшілер үшін, мансаптық (позициялық) моделін енгізу.

Осылайша, өтпелі кезеңнің ерекшеліктері шарттарын ескере отырып, мен мемлекеттік қызмет мансап және конкурстық жүйе кейбір элементтері, саяси-қоғамдық жағдайындағы ерекшелік қазақстандық моделді.

Төртінші. Кадрларды басқару механизмдерінде жаңғырту қамтамасыз ету. Кадрларды басқару жүйесі жетілдірілуде, алдыңғы қатарлы технологияларды енгізу. Атап айтқанда, кадрларды басқару ақпараттық жүйесі (КБАЖ) әзірленді, ол орталық және жергілікті мемлекеттік органдардың кадр қызметтерінің компьютерлік желілерді біріктірді. Бұл мемлекеттік қызметтің кадр резервінің бірыңғай желісі жедел мониторинг жүргізуге мүмкіндік берді.

Сондай-ақ, кадрлар резерві жүйесі әрекет ете бастады. Бұдан айта кететін жәйт, егер бұрын мемлекеттік қызмет істері Агенттігі кадр резервін құратын болса, тек қана әкімшілік мемлекеттік қызметшілер құрды, жаңа ережелерге сәйкес, Президенті Әкімшілігінің енгізу кадрлық резервті қалыптастыру саяси мемлекеттік қызметшілер қатарынан жүрді.

Бұл шара мемлекеттік саяси элитадағы белгілі бір дәрежеде демократияландыру жүйесін кеңейтеді, оның арналары кеңейтеді және анағұрлым ашық сипат береді.

Бесінші. мемлекеттік қызметшілердің біліктілігін арттыруда даярлауды ұйымдастыру және қайта даярлау, сондай-ақ жаңа тыныс-тіршілік және міндеттерді сәйкестендірді, өйткені мемлекеттік қызмет белгілі бір принциптерінің өзі, мемлекеттік қызметшінің үздіксіз біліктілігін арттыру болып табылады. Бұл міндет мыналар арқылы жүзеге асырылады:

- Мемлекеттік басқару Академиясында оқу, Біріккен Вена институтын және Еуразиялық оқыту орталығы үлгісі бойынша басқарудың Ұлттық мектебін түрлендіру жоспарланып отыр;
- Халықаралық ынтымақтастық. Шетелдік білім беру бағдарламалары шеңберінде әлемнің жетекші оқу орындарына қазақстандық мемлекеттік қызметшілерді жіберу жүзеге асырылды;
- «Болашақ» президенттік бағдарламасы стипендиаттарын мемлекеттік қызметке тарту.

Алтыншы. Электрондық Үкімет ақпараттық жүйе әзірлеу және енгізу.

Қазақстандық мемлекеттік қызмет жүйесін құрудың тағы бір ерекшелігі, «электрондық Үкімет» коммуникациялық жүйесін арқылы толыққанды ақпараттық қоғам құру болып табылады. Бұл ақпараттық жүйе мыналарды көздейді:

- Азаматтар мен ұйымдарды мемлекеттік қызметке жедел және сапалы қол жеткізумен қамтамасыз ету;
- Халықтың мемлекеттік қызметшілермен тікелей байланысын азайтуға;
- Мемлекеттік органдардың жұмысында ақпараттық технологияларды кеңінен пайдалану арқылы тиімділігін арттыру;
- Мемлекеттік аппаратты оңтайландыруды және оның сапасын ұтқырлық және икемділік арқылы арттыру;
- Мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіруді.

Осылайша, мемлекеттік қызмет тәжірибесіне озық қағидаттарын енгізу, оны одан әрі жетілдіру қажеттігі алынған оң тәжірибе көрсетті.

Мемлекеттік қызмет жүйесін оң серпінмен дамыту процессімен сипатталып, қана емес, бірақ белгілі бір объективті сипаты бар проблемалардың екендігін көрсетті.

Сөйтіп, мемлекеттік қызмет мемлекет тарапынан қабылданған белгілі бір қадамдарды демократияландыру бойынша жұмыс істеуде.

4. Талқылау (Талқылауға Жататын Сұрақтар)

Бірінші. Мемлекеттік қызмет жүйесін жақсартуды демократияландыру проблемасы және азаматтық қоғам институттарымен өзара әрекеті.

Бұл оң өзгерістерге қарамастан, осы бағыттағы, мойындау керек, мемлекеттік қызмет жүйесі әлі де толығымен әлемдік стандарттарға сай келмеді.

Біріншіден, мемлекеттік қызмет жүйесі алдында лауазымдық өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде жариялылық міндетті күшейту сақталды, азаматтық қоғамдағы мемлекеттік қызметшілердің кәсіптік қызметінің құрылымдары транспаренттілік және бақылауда болуы.

Екіншіден, мемлекеттік функциялардың бір бөлігін жеке сектордың бәсекелі ортасына беру бойынша жұмыс жалғастырылуы тиіс, мысалы, мемлекеттік әлеуметтік тапсырыс жүйесі арқылы. Осылайша, мемлекет және азаматтық қоғам жетілдіріледі және мемлекетке тән емес функцияларды азаматтық сектордағы беру арқылы өзара іс-қимыл кеңейе түседі.

Екінші. Мемлекеттік органдарда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және мемлекеттік қызметшілердің жауапкершілік мәселелерін күшейту проблемалары.

Мемлекеттік органдарда мемлекеттік басқару жүйесінің бүкіл қалыптасу кезең бойы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес және жауапкершілігін арттыру бойынша шаралар жүргізілді.

Алайда, бұл шаралар көбінесе ара-тұра эпизодтық сипатқа ие болды, ал тәжірибелік тұрғысынан олардың нәтижелілігі әлі төмен деңгейде қалды.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың шеңберінде бірқатар алдын алу шаралары өткізілді.

Біздің елімізде мемлекеттік қызмет саласы болсын, сондай ақ, қай сала болмасын қазіргі заманғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама жұмыс істеуде. Соның бірі 2015 жылғы 18 қараша «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» Қазақстан Республикасының жаңа Заңы № 410-V белгілі бір ережелерді қоспағанда 2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енген заң болып табылады. Сондай ақ, Мемлекеттік қызмет туралы заңнамалар екені белгілі. Мемлекеттік қызмет туралы заңнамалар заман талабына сай өзгеріп, дамып жетіліп отыр.

Сөйтіп, мемлекеттік қызмет және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы қызметтер кешенді түрде іске асырылып отыр (adilet.zan.kz, 2015).

Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу тетіктерінің бірі саяси мемлекеттік қызметшілерді ротациялау институтын енгізу болды, өйткені кейбір жоғары лауазымды тұлғалардың өкілдерімен қаржылық-өнеркәсіптік топтардың араласуы немесе ұйымдасқан қылмыстың жағымсыз үрдісі анықталды. Саяси қызметшілерді ротациялау лауазымды тұлғалардың криминалды элементтері мен бизнес-құрылымдардың берік байланыстарын айтарлықтай қысқартуға және оны айқындауға ықпал етті.

Мемлекеттік қызметшілердің ар-намыс Кодексі және мемлекеттік қызметшілердің этикасын бақылау Кітабы әзірленіп, бекітілді.

Ең алдымен, бұл шаралар мемлекеттік қызметшілердің моральдық жауапкершілігі мен адамгершілігін арттыруға бағытталды. Алайда, практикалық іске асыру процесінде белгілі болғандай, бұл іс-шаралар мемлекеттік қызметшілердің өзіне талап қоюын арттырған жоқ, олардың қызметінің нәтижелілігін және сапасын күшейтуге әсер еткен жоқ.

Барлық мемлекеттік органдарда іс жүзінде сенім телефондары енгізді, бұл азаматтарға мемлекеттік қызметшілердің әрекеттеріндегі заңсыз іс-әрекеттерді немесе соған ұмтылу фактілері туралы хабарлауға мүмкіндік берді.

Дегенмен, азаматтардың белсенділігі бойынша мемлекеттік қызметшілердің қызметтік өкілеттіктерін теріс пайдалануының күрт артуы байқалған жоқ.

Бұл, ең алдымен, бұл халықтың сенім телефондарының бар болуы туралы аз хабардарлығы, азаматтардың өздерінің самырқаулылығы және олардың бұл шаралардың тиімділігіне сенімсіздігі.

Тәртіптік кеңестерінің қызметі мен комиссиялар құрылымын одан әрі жетілдіру бойынша шаралар қабылданды.

Атап айтқанда, тәртіптік кеңестерінің облыстық әкімдердің Орталық аппаратына бағыныштылығы мемлекеттік қызмет істері Агенттігінің шынай түрде тәртіптік кеңестер деңгейін арттырды.

Сонымен қатар, тәртіптік кеңестерінің санын арттыру талабына байланысты тексеру мәселесінің сапасының төмендегені белгілі болды.

Сондай ақ, бүкіл мемлекеттік билікте сыбайлас жемқорлық тарату үшін.

Қолайлы жағдай жасалынып, теріс факторлардың ықпал әсері сақталынды.

Бұған мыналар жатады:

- Заң нормаларының бір біріне қайшы келуі;
- Әкімшілік рәсімдерді күрделендіру;
- Жалақының және әлеуметтік қорғалуы деңгейінің төмен болуы;
- Азаматтық бақылаудың пәрменді жүйесінің жоқтығы;
- Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте хабар - аналитикалық қамтамасыз етілуінің төмендігі.

Үшінші. Мемлекеттік аппаратты одан әрі тұрақтандыру және оптимизациялау проблемалары.

Мемлекеттің жаңа болмысына байланысты даму міндеттері мен стратегиялық мақсаттарына сәйкес, әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси динамикалық үдерістер мен басқару институттары жаңа мемлекеттік механизмдерді талап етті.

Соның салдарынан жаңа мемлекеттік құрылымның даму эволюциясының ажырамас бөлігі мекемені тарату және қайта ұйымдастыру процестері болып табылады.

Сондай ақ, жаңа мемлекеттік органдарды құру және тарату, қайта ұйымдастыру ведомстволарлық үйлестіруге теріс әсерін тигізді, мемлекеттік басқару жүйесін тұтастай алғанда қандай да бір дәрежеде ұйымдасу жағынан әлсіретті.

Мемлекеттік аппаратты оңтайландыру жүктелген міндеттер мен мүмкіндіктер көлемін жедел және тиімді шешу үшін оңтайлы арақатынас қағидаты бойынша жүргізілді.

Жауапкершілік пен өкілеттіктердегі сәйкестік бойынша оңтайлы мәселелердегі қайшылықтар, мемлекеттік басқару жүйесіндегі мемлекеттік қызметшілердің тиімсіз жұмыс істеуіне әкелді.

Төртінші. Мемлекеттік қызмет көрсету процесінде технологияның жеткіліксіздігі.

«Электрондық Үкімет» автоматтандырылған жүйесінің үдерісі енгізу баяу қарқынмен жүрді.

Жергілікті жерлерде халыққа мемлекеттік қызмет көрсету процесінде автоматтандыру созылып жүрді, өйткені жергілікті деңгейлерде білікті мамандардың жетіспеушілігі үлкен ықпал етті және халықтың көпшілігі үшін ақпараттық технологиялардың қол жетімсіздігі және жергілікті билік органдарында компьютерлік желілер технологиялық дамымауы.

Сонымен қатар, ақпараттық теңсіздікті жою бойынша шаралар қабылданады және қазақстандық интернет - кеңістік кең түрде қамтамасыз ету жүрді.

Осылайша, айтарлықтай тарифтер төмендеді және негізгі провайдерлердің интернет қызметі үшін оларды одан да төмендетуді жалғастыру күтіліп отыр. Жыл бойы барынша төлемдер төмендетілді.

Осылайша, «Электронды Үкімет» жобасы әлеуеті табысты іске асырылды. Қазіргі күнде барлық қазақстандықтар өзі туралы толық мәліметті үйде отырып алуға толығымен жағдай жасалынған. Ол үшін барлық мәлімет жеткілікті.

Бұл қазақстандықтар үшін күнделікті өмірде қажетті шарт болып табылады.

Осылайша, қазақстандық жүйеге озық дамыған елдердің тәжірибесін мемлекеттік қызмет үрдістеріне енгізумен, оның жұмыс барысындағы белгілі бір тосқауылдарының объективті сипаты мен жай-күйін білдірді.

Қазақстанның мемлекеттік қызмет жүйесінің негізгі компоненттерін қарау және оның дамуының проблемалық аспектілерін жетілдірудің перспективалы бағыттары неғұрлым оны толық анықтауға мүмкіндік берді.

Мемлекеттік қызметтің перспективалары туралы айтқанда, мүлдем айқын болатыны, оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру қажет, ол мемлекеттік аппаратты оңтайландыру арқасында және оның тиімділігі арттыруға қол жеткізуге болады, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілер жауапкершілігін күшейтуге және әлеуметтік беделін арттыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, қазіргі заманғы мемлекеттік қызмет жүйесін табысты құру бойынша шараларды іске асыруда, Қазақстан Республикасы дамуының стратегиялық бағыттарының жаңғыртуды жеделдетіп жүргізуге ықпал етеді. Сөйтіп, әлеуметтік-экономикалық жаңғырту және саяси демократияландыру республикамыздың болашақта әлемдегі бәсекеге қабілетті елдер арасында лайықты орнын алып алуға мүмкіндік береді.

Мемлекеттік қызметке қатысты әлеуметтік шығу тегі мен мүлктік жағдайына қарамастан, мемлекеттік басқаруда басшылық қызмет орындарына қабілетті және кәсіби дайындалған адамдар қызмет атқаруда.

Басқару саласында меритократия қағидаттарының негізінде мемлекеттік қызмет жүйесі қалыптасты, оның ішінде мемлекеттің әрбір органы мен лауазымды адамының қызметтері мен өкілеттіктерінің аражігі нақты ажыратылып және айқындалып қалыптасты.

Шенеуніктердің азаматтармен тікелей байланыстарын қысқартатын және сыбайлас жемқорлық көріністері үшін жағдайларды барынша азайтатын мемлекеттік көрсетілетін қызметтер саласын дамыту мен мемлекеттік аппараттың жұмысын ақпараттандыру жөнінде кешенді шаралар қабылданды. Соның айқын көрсеткішінің бірі электронды үкімет болады.

Сөйтіп, «Мемлекеттік көрсетілген қызметтер туралы» 2013 жылғы 15 сәуірдегі және «Рұқсаттар мен хабарламалар туралы» 2014 жылғы 16 мамырдағы заңның қабылдануы мемлекеттік қызметтер сапасын арттыруға толық жағдай жасады. Бұл мемлекеттік қызмет көрсету тиімділігін арттырып, сапалы сыртқы бақылау жүйесін қалыптастырды.

«100 нақты қадам» елімізге «2050-Стратегиясын» жүзеге асыру мен Қазақстан мемлекеттілігін одан әрі орнықтырып нығайтуға жағдай жасап берді.

«Кәсіби мемлекеттік аппарат құру» үшін әрбір бағытталған қадамды айқындап берді.

Осы бағытты тұтастай алғанда, мемлекеттің уәкілетті органы қызметіндегі құқық қорғау және реттеуші қызметтерінде теңгерелік саталынады.

Елдегі мемлекеттік қызметті іске асыруда мемлекеттік сектордағы сыбайлас жемқорлық көріністерін жоюға бағытталған маңызды шаралар қолға алынып, бүгінде іске асырылуда. Мемлекет қызметіндегі мүдделер қақтығысын толығымен жоюға барлық жағдайлар жасалынып, оның себептері жойылуда.

Бұл жасалынған әрекеттер мемлекеттік қызметте, оның ішінде мемлекеттік көрсетілетін қызметтерде, оны іске асыру тетіктерін егжей-тегжейлі талдап, сыбайлас жемқорлықтың таралуына ықпал ететін себептерді айқындап және жоюға мүмкіндік беруде. Бүгінде қоғам азаматтарының құқықтық мәдениетін арттыруға және құқықтық білімін ағартуға, әсіресе, халықтың күнделікті өмірінде неғұрлым сұранысқа ие қолданыстағы құқықтың салалары мен нормалары жеткілікті даытылып, қолға алынуда.

5. Тұжырымдар Мен Ұсыныстар

Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2015 жылғы 23 қарашадағы № 416-V ҚРЗ заңы кеткен кемшіліктерді жойып, мемлекет басқару саласын дамытуға арналған. Сондай ақ, бұл заң Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметіне кіруге, оны өткеруге, тоқтатуға байланысты қоғамдық қатынастарды реттейді, мемлекеттік қызметшілердің құқықтық жағдайын, материалдық қамтамасыз етілуі мен әлеуметтік қорғалуын, сондай-ақ өзге де адамдардың мемлекеттік органдардағы қызметі мәселелерін айқындады.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдептілік нормаларын және мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 153 Жарлығы қабылданды.

Бұл жарлықта мемлекеттік қызметшілердің моральдық-адамгершілік бейнесіне және іскерлік қасиеттеріне қойылатын талаптарды жоғарылату қарастырылған.

Ол қоғам мен мемлекет тарапынан мемлекеттік қызмет атқаруға ерекше сенім білдіру болып табылады. Сонымен қатар, мемлекеттік қызметшілердің моральдық-әдептілік бейнесіне жоғары талаптар қояды.

Қазіргі қоғам мемлекеттік қызметшінің өзінің барлық күш-жігерін, білімі мен тәжірибесін өзі атқарып отырған кәсіби қызметіне адал жұмсайды. Мемлекеттік қызметші өзінің Отаны - Қазақстан Республикасына қалтқысыз әрі адал қызмет етеді деп көрсетті.

Мемлекеттік қызметшілер өз қызметінде мемлекеттік саясатты жақтай отырып, оны дәйекті түрде жүзеге асыруға тиіс.

Әрбір Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілері қызметтегі әдеп қағидасын да, «Қазақстан Республикасының Конституциясына», «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» 2015 жылғы 23 қарашадағы, «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс қимыл туралы» 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының заңдарына, жалпы қабылданған моральдық-әдептілік нормаларына сәйкес мемлекеттік қызметшілердің моральдық-әдептілік бейнесіне қойылатын жалпы қабылданған талаптарды, сондай-ақ олардың мінез-құлқының негізгі стандарттарын белгілейді».

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдептілік нормаларын және мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы мәселені күнделікті өмірде түсірмеу қажет.

Мемлекеттік қызметтегі мемлекеттік аппараттың беделін нығайтуға ықпал етуге мемлекеттік қызметшілердің сырт келбеті олардың қызметтік міндеттерін орындау кезінде іскерлігімен, ұстамдылығымен және ұқыптылығымен ерекшеленуге тиіс, бұл жалпы қабылданған қызметтік іскерлік талаптарына сай болуға тиіс.

Бұл мемлекетіміздің өркендеуіне, адам және азаматтың құқықтары мен бостандықтарының басымдылығына, ұлтаралық келісімнің одан әрі өркендеуіне, елдегі саяси тұрақтылық пен азаматтық келісіді күшейтуге, биліктің бөлінуі мен көптеген конституцияда көрсетілген демократиялық қағидалар мен институттардың одан әрі дамуына ықпал етеді.

6. Дереккөздер

Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995). <http://adilet.zan.kz>: 30.08.1995.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., “Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру”, Мемлекет Басшысының Мақаласы. <https://www.inform.kz>: 13.04.2017.

“Қазақстан Республикасының 2010 Жылдан 2020 Жылға Дейінгі Кезеңге Арналған Құқықтық Саясат Тұжырымдамасы Туралы”, *Қазақстан Республикасы Президентінің 2009 Жылғы 24 Тамыздағы N 858 Жарлығы*. <http://adilet.zan.kz>: 24.08.2009.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., “Қазақстан Жолы - 2050: Бір Мақсат, Бір Мүдде, Бір Болашақ”, *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы*. <http://www.akorda.kz>: 17.01.2014.

“Сыбайлас Жемқорлыққа Қарсы Күрес Туралы» Қазақстан Республикасының 2015 Жылғы 18 Қараша”, № 410-V Заңы. <http://adilet.zan.kz>: 18.11.2015.

Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдептілік нормаларын және мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы, № 153 Жарлығы. <http://adilet.zan.kz>: 29.12.2015.

MALİYE

SÜRDÜRÜLEBİLİR ÇEVRE VE ENERJİ BAĞLAMINDA KAZAKİSTAN'DA ENERJİ VERİMLİLİĞİ POLİTİKALARI VE TEŞVİKLERİ

Prof. Dr. Öğr. Ayşe YİĞİT ŞAKAR¹

Özet

Doğal gaz, petrol ve özellikle de kömür gibi fosil yakıtlar açısından oldukça zengin enerji kaynaklarına sahip olması, Kazakistan'ı önümüzdeki yıllarda enerji alanında bölgesel ve küresel düzeyde önemli bir oyuncu haline getirmektedir. Ülke nükleer enerji üretmemekle birlikte uranyum kaynakları açısından dünyanın ikinci büyük rezervlerine sahiptir. Kazakistan fosil yakıtlar açısından oldukça zengin bir ülke olmasına rağmen enerji verimliliği politikalarına önem vermektedir. Pek çok ülkenin tersine, Kazakistan'ın enerji verimliliği politikalarının altında yatan sebep fosil yakıtlara olan bağımlılık değildir. Asıl amaç sürdürülebilir çevre, sürdürülebilir enerji ve yeşil ekonomi aracılığıyla sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasıdır. Kazakistan, dünya ortalamasından dört kat, OECD ortalamasından yedi kat fazla enerji tüketmektedir. Enerji yoğunluk artışının idari, ekonomik, coğrafi ve teknik olmak üzere çeşitli nedenleri vardır. Bu bildiriye sürdürülebilir enerji ve çevre açısından oldukça önem taşıyan enerji verimliliğine yönelik önlem ve politikaların Kazakistan uygulamaları incelenmiştir. Kazakistan'da enerji verimliliği politikalarının başarılı olabilmesi için enerji verimliliğinin önemi hakkında farkındalık yaratacak bilgilendirme faaliyetleri gerçekleştirilmesi; tüm sektörlerde enerji verimliliğini arttırmak için yapılan yatırımlara, gelir ve kurumlar vergisi indirimleri sağlanması; enerji verimli, ısı yalıtımı sağlayan malzeme, araç-gereç alımlarında katlanılan maliyetlerin gelir ve kurumlar vergisi matrahının tespitinde gider olarak indirilmesine imkân verilmesi; enerji verimli araç gereçlerin tesliminde düşük oranlı katma değer vergisi uygulaması; enerji verimli binalara süreli emlak vergisi istisnası uygulanması; enerji tasarrufu ve verimlilik projeleri için uzun vadeli krediler ve hibeler sunulması önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: Sürdürülebilir Kalkınma, Sürdürülebilir Çevre, Sürdürülebilir Enerji, Enerji Verimliliği, Vergi Teşvikleri, Kazakistan.

1. Giriş

Ülkeler küresel alanda söz sahibi olabilmek için ekonomik kalkınma stratejilerini sanayileşme, enerji, çevre ve nüfus bileşenlerini dikkate alarak oluşturmaktadırlar. Bu çerçevede enerjinin çeşitliliği, üretim ve tüketim miktarı sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma üzerinde olumsuz etkiler doğurabilmektedir (Yücel, 2003:103). Enerji; sürdürülebilir kalkınma alanında iktisadi, sosyal ve çevresel politikaların temel unsurudur. Dolayısıyla hem enerji arzı, hem de enerji talebi karşılırken; iktisadi anlamda doğru politikaların benimsenmesi yanında; çevresel ve sosyal maliyetin en aza indirilmesi hedeflenmelidir. Günümüzde hızla artan nüfus, sanayileşme, kentleşme ve yaşam kalitesinin artmasına bağlı olarak artan enerji talebi sonucu, fosil enerji kaynakları hızla tüketilmeye başlanmıştır ve bu durum çevre kirliliğine yol açmıştır. Enerji faaliyetlerindeki en önemli çevre sorunları genellikle sanayide, ısınmada, ulaşımda ve elektrik üretiminde fosil yakıtların kullanımından kaynaklanmaktadır (Koçaslan, 2010:56). Fosil yakıtların kullanımına bağlı olarak çevresel kirlenmeye sebep olan teknoloji kullanımının bırakılarak çevreyi kirletmeyen temiz ve verimli enerji kaynakları sağlayan teknolojilere geçilmesi; geri dönüşüme önem verilmesi; toplu taşıma sistemlerinin geliştirilmesi; sürdürülebilir enerji kaynaklarının sağlanması sürdürülebilir kalkınmanın amaç ve hedefleri arasında yer almaktadır (Yaylalı, 2009: 167). Birleşmiş Milletler Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu Komisyonu'nun (World Commision on Environment and Development), enerji verimliliğinin sürdürülebilir kalkınma için ulusal enerji politikalarının en önemli unsuru olması gerektiğine inanmaktadır (United Nations, 1987:163).

Avrasya'nın önemli politik oyuncularından biri olan Kazakistan, yüzölçümü bakımından dünyanın en büyük 9., Hazar Havzası'nın ise en büyük ve en zengin ülkesidir. Kazakistan, dünya ortala-

¹ İstanbul Arel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü (Türkçe), ayseyigitsakar@gmail.com.

masından dört kat, OECD ortalamasından yedi kat fazla enerji tüketmektedir ve enerji yoğunluğu yüksektir. Ülke ekonomisinin tüm sektörlerindeki istikrarlı büyüme, özellikle sanayi, madencilik ve metalurji sektörlerinde enerji yoğun üretimin varlığı enerji tüketimini artırırken düşük enerji verimliliğine neden olur (Uzybayeva vd., 2015:77). Enerji yoğunluğunun yüksek olmasının coğrafi nedenleri arasında yer alan karasal iklim sebebiyle ülke genelinde yaz ve kış ayları arasında ısı farkı çok büyük olduğundan, konutlarda yılda altı aydan fazla süren ısıtma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Üretimde kömürün yüksek oranda kullanılması, enerji yoğun sektörlerde ana ve yardımcı ekipmanlardaki aşınma, konutların bakımsız olması, enerji tasarrufu için kontrol sistemlerinin bulunmaması da enerji yoğunluğunun teknik nedenleri olarak sayılabilir (Kerimray vd., 2015:141). Kazakistan'ın enerji tüketiminde enerji endüstrileri ve imalat sanayii başı çekerken 3. sırada konut sektörü gelmektedir (Kerimray vd., 2016:1).

Kazakistan çinko, tungsten ve baryum rezervlerinde dünyada birinci, uranyum, gümüş, kurşun ve kromit rezervlerinde ikinci, bakır ve florit rezervlerinde üçüncü, molibden rezervinde dördüncü ve altın rezervinde altıncıdır. Ülkede petrol, doğal gaz, kömür, çinko, krom, manganez, kalay, fosforit, demir madenleri de bulunmaktadır. Özellikle ülkenin batısında en büyüğü Tengiz, Karaçaganak ve Kaşagan olmak üzere 250'den fazla petrol ve gaz sahası bulunmuştur (<http://www.mfa.gov.kz/tr/ankara/content-view/informatsiya-o-kazakhstane>). Ülke ham petrol kaynakları bakımından dünya sıralamasında 8., ham petrol rezervleri bakımından ise 12. sırada yer almaktadır (IEA, 2016:13).

Doğal gaz, petrol ve özellikle de kömür gibi fosil yakıtlar açısından oldukça zengin enerji kaynaklarına sahip olması, Kazakistan'ı Orta Asya'nın en büyük enerji üreticilerinden biri ve önümüzdeki yıllarda enerji alanında hem bölgesel hem küresel düzeyde önemli bir oyuncu yapmaktadır. Ülke uranyum kaynakları açısından dünyanın ikinci büyük rezervlerine sahip olmasına rağmen nükleer enerji üretmemektedir (OECD, 2012:17). Kazakistan'ın en önemli çevre sorunları su, hava, toprak kirliliği ve zararlı atıklardır. Hareketsiz su kaynakları, sanayi atıkları ve atık su arıtma tesislerinin yetersiz olması nedeniyle kirlilik fazladır. Hava kirliliğinin başlıca sebepleri; enerji üretimi, demir ve demir dışı metalürji tesislerinin faaliyetleridir. Maden, petrol-gaz üretimi, radyasyon, termik santrallerin faaliyetleri de toprak kirlenmesine neden olmaktadır (Yüksel, 2010).

Günümüzde enerji arz ve talebi, dünya nüfustaki artış, kentleşme olgusu, teknoloji ve sanayideki ilerlemeler ile doğru orantılı olarak artmaktadır. Ayrıca, küresel ısınma, fosil yakıtların rezervlerindeki kıtlık, bu yakıtların bulunduğu ülkelerdeki siyasi ve ekonomik istikrarsızlıklar enerji güvenliği konusunda ülkeleri sıkıntıya düşürmekte ve yeni alternatiflere yöneltmektedir. Bu kapsamda ülkeler enerji üretimindeki dışa bağımlılıklarını azaltmak ve çevre kirliliğini önlemek için yenilenebilir, temiz enerji kaynaklarından enerji üretiminin yanı sıra, kamu ve özel sektördeki binalarda, sanayide, tarımda, hizmet sektöründe ve ulaşım sektöründe enerji verimliliğini sağlamaya yönelik politikaları uygulamaya başlamışlardır (Yiğit Şakar, 2017:209). Kazakistan fosil yakıtlar açısından oldukça zengin bir ülke olmasına rağmen enerji verimliliği politikalarına önem vermektedir. Pek çok ülkenin tersine, Kazakistan'ın enerji verimliliği politikalarının altında yatan sebep fosil yakıtlara olan bağımlılık değildir. Asıl amaç sürdürülebilir çevre, sürdürülebilir enerji ve yeşil ekonomi aracılığıyla sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasıdır.

Bu bildirinin konusu, sürdürülebilir enerji ve çevre açısından oldukça önem taşıyan enerji verimliliğine yönelik önlem ve politikaların Kazakistan uygulamalarını incelemektir. Yöntem olarak Kazakistan'da enerji verimliliği alanında uygulamaya konulan stratejiler, politikalar ve mevzuat taranarak durum değerlendirilmesi yapılacak ve öneriler sunulacaktır.

2. Kavramlara Genel Bakış

2.1. Sürdürülebilirlik

İngilizce karşılığı "sustainability" olan "sürdürülebilirlik" kelimesinin anlamı Türk Dil Kurumu'nun yayımladığı Türkçe Sözlükte bulunmamasıyla birlikte "daimî olma, süreklilik arz etme" durumunu ifade etmektedir. Ancak sürdürülebilirlik sözcüğü "süreklilik arz etme" anlamından farklı olarak, isteğe bağlı dışsal bir etkene bağımlılığı da ifade etmektedir. Bir şeyin sürdürülebilir olması için bir irade ve bu iradenin "o şeyin sürdürülebilirliği" yönünde kullanılması gerekir. Oysa bir şeyin sürekli olması herhangi bir iradeden bağımsız olarak da gerçekleşebilir (Akgül, 2010:134-135). Sürdürülebilirlik kavramı, doğal kaynakların kullanımı, hava kirliliği, doğaya bırakılan atıklar, çevre, ekonomi, kalkınma gibi doğrudan insan iradesine ve edimlerine bağlı kavramlarla ilişkili olarak kullanılmaktadır. Sürdürülebilirlik ekonomi açısından değerlendirildiğinde, sürdürülebilir kalkınma kavramıyla birlikte ele alınabilir. Bu açıdan sürdürülebilirlik, "üretim sürecinde yenilenebilir kaynaklara yönelmek ve üretim faaliyetinin çevreye olan etkilerinden sorumlu olmak" şeklinde tanımlanabilir (Yavuz, 2010:65).

2.2. Sürdürülebilir Kalkınma

İngilizce karşılığı “sustainable development” olan “sürdürülebilir kalkınma”, ekonomik, sosyal ve çevresel kalkınma olmak üzere üç temel ayak üzerine kuruludur. “Sürdürülebilirliğin üçayağı modeli” olarak adlandırılan bu modelin temelinde; sürdürülebilirliğin ancak ekonomik, sosyal ve çevresel anlamda eş zamanlı ve eşit kalkınmayla mümkün olduğu ilkesi bulunmaktadır. Eğer birbirlerine daimî bir ilişki zinciriyle bağlı olan bu ayaklardan herhangi biri zayıflamaya başlarsa, uzun vadede diğer iki ayak da varlığını koruyamaz. Bunun sonucunda aradaki denge bozulacağı için sürdürülebilir kalkınma kısa zamanda sekteye uğrar ve gelecek tehlikeye girer (Evren, 2016:11).

Gündem 21 Eylem Planı, 1992 yılında Rio’da yapılan Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda (United Nations Conference on Environment and Development-UNCED) kabul edilen beş uluslararası belgeden biridir. Bu eylem planına ilişkin çalışmalarda, sürdürülebilir kalkınma kavramının tüm insanların mevcut çevresel sınırlar içinde, sosyal ve ekonomik gelişmeye adil olarak katılmalarını sağlayabilmek için gerekli olan üretim ve tüketim biçimlerindeki değişimlerle ilgili bir kavram olduğu belirtilmektedir (Uysal, 2003:1).

Sürdürülebilirliğin üçayağı modelinden yola çıkarak oluşturulan “sürdürülebilirlik daireleri modeli” ise sürdürülebilirlik kavramını sadece açıklamakla kalmayıp onun ölçülmesini de hedefleyen bir metottur. “Birleşmiş Milletler Gündem 21 Eylem Planı” uyarınca sürdürülebilir kalkınmanın dördüncü boyutu olarak kabul edilmiş olan “kültür ögesi”ne bu metotta ayrıntılı olarak yer verilmiştir (Evren, 2016:11). Bu dört boyutlu kavram, insan ile doğa arasında denge kurarak doğal kaynakların geleceğini programlama anlamını taşır (Tutar, 2011).

Dünya Çevre ve Kalkınma 1987 yılında yayımladığı “Brundtland (Ortak Geleceğimiz) Raporu”na göre sürdürülebilir kalkınma *“gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılayabilme yeteneğinden ödün vermeden, bugünün ihtiyaçlarını karşılayan bir gelişmedir”* şeklinde tanımlanmaktadır (United Nations, 1987:37). Bu tanıma, pratik olmasından daha çok ilham verici olması, kesin ve ölçülebilir olmaması, genel bir anlam taşıması gibi eleştiriler getirilmektedir (Weber, 2017:35). 1992 Rio Dünya Zirvesi Genel Sekreteri Maurice Strong, sürdürülebilir kalkınmayı kısaca *“yıkım yapılmaksızın gerçekleştirilen kalkınma”* olarak tanımlamıştır (Evren, 2016:10).

Türk Dil Kurumu Bilim Sanat Terimleri Sözlüğünde ise, *“İktisadi gelişme sürecinin, çevre kirlenmesi, doğal kaynakların tüketilmesi gibi sorunlara yol açtığı fark edilmesi üzerine, bugünün iktisadi büyüme ve kalkınması gerçekleştirilirken, gelecek kuşakların gereksinimlerini karşılayabilmelerine olanak tanınması için özellikle yenilenemez kaynakların kötü kullanımından kaçınılması gereği üzerinde duran bir kalkınma anlayışı.”* olarak tanımlanmaktadır (http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=k+elime&guid=TDK.GTS.5b5df19fdf8e97.04852149).

2.3. Sürdürülebilir Çevre

Doğal kaynakların sürekliliğinin sağlanması anlamına gelen sürdürülebilir bir çevre sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasına yardımcı olur. Çevresel sürdürülebilirlik; biyo-çeşitliliğin; insan sağlığının; hava, su ve toprak kalitesinin; hayvan ve bitki yaşamlarının korunmasını içine almaktadır. Çevresel sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için doğal kaynakların kullanım seviyesinin, bu kaynakların kendini yenileme hızını aşmaması; çevreye salınan kirleticilerin oranının, doğal kaynakların bu kirleticileri işleme tabii tutma hızını aşmaması gerekmektedir (Kaypak, 2015:26). Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında bugün ile gelecek kuşaklar arasında bağlantı kurulmasına yardımcı olacak en uygun araç sürdürülebilir bir çevredir (Tıraş, 2014:61). Çünkü sanayi, tarım, ulaşım, hizmet, konut, enerji sektörlerinde gerçekleştirilen faaliyetler sonucu çevreye salınan sera gazları, karbon emisyonları, katı ve sıvı atıklar, fosil yakıtların kullanımı nedeniyle çevre zarar görebilmekte, gelecek nesillerin daha temiz bir çevrede, sağlıklı ve refah içinde yaşaması engellenmektedir. Şekil 1’de enerji kaynakları kullanımı, çevresel etki ve sürdürülebilirlik dönüşümü ilişkisi açıklanmaktadır.

Ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliğini ve çevresel gelişimi belirleyen temel faktörlerden biri enerji kaynaklarının yapısı, enerji kullanımının yoğunluğu ve değişimidir (Uysal, 2003:5). Enerji verimliliği sürdürülebilir kalkınmanın temel parametrelerinden biridir. Diğerleri ise nüfus artışı, eğitim, ekonomi, toplumun duyarlılığı ve tüketilen enerji miktarı ve çeşitliliği, yenilebilir enerji kaynaklarının kullanılabilirliği, geri kazanımların uygulanabilirliği, çevreyi kirleten emisyonların etkinliği, kaynak kullanımında tasarruf olanakları ve kaynakların planlı kullanılmasıdır (Selici vd., 2005:3).

İngilizce karşılığı “sustainable environment” olan “sürdürülebilir çevre”; doğal kaynakların israf edilmediği ve kirlenmediği, doğal çeşitliliğin korunduğu, insan faaliyetlerinin zararlı etkilerinden korunan çevre olarak tanımlanabilir.

2.4. Sürdürülebilir Enerji

İngilizce karşılığı “sustainable energy” olan “sürdürülebilir enerji”; “Tüm birincil enerji kaynaklarından yapılan enerji üretiminin yüksek verimle ve temiz teknolojilerle gerçekleştirilmesini, fosil yakıtların çevre dostu yeni teknolojilerle değerlendirilmesini, fosil kaynakların yerine olabildiğince tükenmez (yenilenebilir) enerji kaynaklarının yerleştirilmesini, bir çevrimde atık biçimde ortaya çıkan enerjinin bir başka çevrimde girdi olarak kullanılmasını kapsayan ve bunu ekonomik büyüme ile bütünleştiren bir kavram” olarak da tanımlanmaktadır (Selici vd., 2005:3).

Yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği olmak üzere iki ana unsurdan oluşan sürdürülebilir enerji, “günümüzün enerji ihtiyaçlarını gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetlerine zarar vermeden karşılanması” olarak tanımlanmaktadır (Ediger, 2009:18).

2.5. Yeşil Ekonomi

İngilizce karşılığı “green economy” olan “yeşil ekonomi”, ekosistem ve biyo çeşitliliğe zarar verilmesini önleyen; enerji kaynaklarının ve enerjinin verimli kullanımını teşvik eden, çevre kirliliği ve emisyon azaltımını sağlayan devlet yatırımları ve sosyal yatırımlar sayesinde toplumun refahını geliştiren ve istihdam artışına yol açan ve sosyal adaleti güçlendiren bir ekonomidir (Diyar vd., 2014:695-696).

Birleşmiş Milletler Çevre Programı (The United Nations Environment Programme-UNEP) tarafından hazırlanan *Ekonomik Toparlamayı Yeniden Düşünmek: Küresel Yeşil Yeni Anlaşma* başlıklı raporda, ekonomik teşvik paketlerinde yer alan kaynakların önemli kısmının eski ve yeni binalarda enerji verimliliği; yenilenebilir enerji teknolojileri; hibrid araçlar, sürdürülebilir ulaşım teknolojileri; gezegenin ekolojik altyapısı ve sürdürülebilir tarım olarak beş kritik alana yatırılması öngörülmüştür (UNEP, 2009:5).

Yeşil ekonomi uygulamalarının istihdam yaratarak küresel ekonomiyi canlandırma, temiz enerji ile dengeli kalkınma sağlama ve aşırı yoksulluğu sürdürülebilir kalkınma ile azaltma hedeflerine ulaşabilmesi için bazı politikalar gerekmektedir. Bunlar; hedef sektörlerle yönelik mali teşvikler, ulusal ekonomilerde yeşil yatırımlara yönelik politika reformları ve uluslararası eşgüdümü sağlayacak ve ulusal girişimlere destek olacak uluslararası politika reformları; bina, ulaşım, enerji ve tarım sektörlerinde enerji verimliliğini arttırmaya, yenilenebilir ve temiz enerji kaynaklarını kullanmaya, çevreyi kirlilememeye yönelik politikaların oluşturulması biçiminde sıralanabilir (UNEP, 2009:5; Kaypak, 2015:31).

2.6. Enerji Verimliliği

İngilizce “energy efficiency” sözcüğünün karşılığı olarak Türkçe literatürde genellikle “enerji verimliliği” terimi kullanılmaktadır. Ancak Ediger (2009), enerji verimliliği teriminin “energy productivity” teriminin karşılığı olduğunu, “energy efficiency” teriminin karşılığı olarak ise “enerji etkinliği” terimini kullanılmasını gerektiğini ifade etmektedir. Bu görüşe katılmakla beraber, çalışmada yaygın kullanımı nedeniyle enerji verimliliği terimi kullanılacaktır. Uluslararası Enerji Ajansı (International Energy Agency-IEA), önceden, enerji tasarruflarını ve enerji güvenliğini arttıran, karbon emisyonunu düşüren ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi destekleyen “gizli yakıt” olarak kabul edilen enerji verimliliğinin artık “ilk yakıt (first fuel)” olarak ele alınması gerektiğini vurgulamıştır (IEA, 2013:3). Enerji verimliliği sürdürülebilirlik hedeflerini gerçekleştirmek için ulusal ve uluslararası alanda önemli bir enerji kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu durum, enerji güvenliğini, rekabetçiliği ve çevresel sürdürülebilirliği desteklerken, ekonomik büyümeyi gerçekleştirme arayışı içinde hem arz hem de talep tarafında yapılan işlemlere karşı güven duymaya başlayan bir paradigma değişimini yansıtmaktadır (IEA, 2014:18).

Enerji verimliliği, hizmet ve sanayi sektöründe üretimin miktarında ve kalitesinde negatif yönlü bir değişiklik yaratmadan, binalarda ise yaşam standartı ve ürün kalitesinden ödün vermeden enerji tüketimini azaltmayı ifade etmektedir.

Enerji verimliliği politikasının uygulanması, endüstriyel iyileştirme, konut ve toplumsal hizmetler ve ulaştırma sektörlerinin ana araçlarından biri haline gelmiştir. Enerji tasarrufu ve enerji verimliliği konusunda başarılı politikalar, ülkenin enerji ve çevre güvenliğini sağlar. Enerji verimliliğinin sağlanması, yeni teknoloji ve çözümlerin tanıtımını teşvik etmekte ve bu da bilim ve teknoloji transferinin aktif etkileşimini teşvik etmektedir (Uzybayeva, 2015:82; Sarbassov vd.2013:431).

Enerji verimliliği politikaları, enerji verimliliği yatırımlarının önündeki engelleri kaldırmayı amaçlayan enerji piyasasına devlet müdahalesi araçlarından oluşur. Bu araçlar, vergiler, sübvansiyonlar, yasalar, yönetmelikler, bilgi veya hizmet sunumu gibi standart politika önlemleri olsa da, her sektöre göre farklı uygulamalar görülmektedir (Sudhakara Reddy vd., 2009:100).

3. Enerji Verimliliği Politikaları ve Teşvikler

Temel enerji verimliliği pazar mekanizmaları ve ekonomik teşvik programları arasında emisyon ticareti, binaların güçlendirilmesi için sübvansiyonlar ve binalarda sayaç kurulumu; gönüllü anlaşmalar, vergilendirme ve fiyatlandırma politikaları yer almaktadır (CENEF, 2015:116).

Kazakistan'ın enerji verimliliği politikalarının temelinde, sürdürülebilir enerji ve ekonomik gelişme yoluyla çevre dostu ülkelerden biri olma vizyonu yer almaktadır. Ülke, farklı enerji verimliliği önlemlerinden yararlanmayı planlamaktadır. Bu kapsamda, elektrik ve ısı faturalarını azaltarak ekonomik kazanımlar elde edecek, sera gazı emisyonlarını azaltarak iklim değişikliği hedeflerini karşılayacak, yeşil teknolojilerde ve hizmetlerde yeni işler yaratacak ve insanların enerji ve gezen korumaya yönelik algı ve alışkanlıklarını değiştirerek sosyal bir etki yaratacaktır. Ayrıca düşük enerji verimliliği ve yüksek enerji yoğunluğu sorunuyla mücadele için ekonominin bütün sektörlerinde enerji verimliliğini artırarak, Kazakistan'ın enerji tabanını çeşitlendirmek de gerekmektedir (Uyubayeva vd., 2015:77).

Genellikle bireylerin veya hane halkının uygun maliyetle evlerinde gerekli enerji hizmetlerini sağlayamadıkları bir durum olarak tanımlanan enerji yoksulluğu, birçok ülkede önemli bir sorundur. Enerji yoksulluğu en yaygın olarak bireylerin uygun maliyetlerle evlerinde yeterli ısıyı (ya da gerekli enerji hizmetlerini) sağlayamadıkları durumları ifade etmektedir. Sorun, düşük gelir düzeyi, binaların zayıf ısı verimliliği ve yüksek enerji maliyetleri gibi üç ana faktör ile karakterize edilmektedir. Enerji yoksulluğunun üstesinden gelmek ve tüketicileri korumak için enerji verimliliği hibeleri, kredileri ve vergi teşvikleri sağlanması önerilmektedir (Pye vd., 2015:1).

Kazakistan'da enerji yoksulluğu sorunun üstesinden gelmek için belirli, doğrudan politikalar, önlemler ve göstergeler bulunmamaktadır. Ancak, yoksul haneleri desteklemeyi, binalarda enerji verimliliğini artırmayı ve nüfus için şebeke gazı sağlamayı artırmayı amaçlayan dolaylı politikalar bulunmaktadır. Kazakistan'da düşük gelirli hane halkları için konut ve diğer enerji harcamaları için indirimli ödeme şeklinde bir mali destek bulunmaktadır (Kerimray vd., 2016 b).

3.1. Enerji Verimliliğine Yönelik Hukuksal Düzenlemeler

Kazakistan enerji verimliliği politikalarıyla ilişkili olmak üzere hem uluslararası düzeyde sözleşmelere taraf olmuş, hem de ulusal düzeyde hukuksal düzenlemeler yapmıştır.

İlk olarak 1995 yılında Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ni ve 2009'da İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi Kyoto Protokolü'nü onaylamıştır. 30 Nisan 1996 tarihinde, *Kazakistan Çevre Güvenliği Düzenlemesi* çıkartılmıştır. 1997'de kabul edilen *Kazakistan 2030 Stratejisi'nde* enerji kaynaklarının verimli kullanılması ile ilgili bir yol çizileceği ifade edilmiştir. 3 Aralık 2003 tarihinde Cumhurbaşkanı tarafından 2004-2015 yılları için *Kazakistan Çevre Güvenliği* onaylanmıştır. Ocak 2007'de *Ekolojik Kod* kabul edilmiştir (JICA, 2011:2). İklim değişikliği, düşük karbon ekonomisi ve artan enerji verimliliği için 2010'da *Yeşil Büyüme Programı 2010-2014* onaylanmıştır. Ekim 2010'da *Astana Yeşil Köprü Girişimi* kabul edilmiştir. Yeşil Köprü, yeni ve uzun vadeli yeşil iş alanlarının geliştirilmesi yoluyla mevcut ekonominin yeşil ekonomiye dönüştürülmesi için yasal, ekonomik ve kurumsal koşulların oluşturulması için zemin hazırlamıştır (Karatayev and Hall, 2017:80).

Şubat 2010'da onaylanan *Stratejik Plan 2020'de* Enerji Verimliliği Kanunu'nun hazırlanması, enerji verimliliğinin artırılması ve teşvik edilmesi yönünde bilgilendirme, eğitim ve mali destekler sağlanacağı belirtilmiştir (JICA, 2011:3-4).

19 Mart 2010 tarih ve 958 sayılı Kazakistan Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile yürürlüğe giren *2010-2014 Ulusal Program*'ında yer alan (Kazakhstanskaya Pravda, 31 Mart 2010, No: 74, 26135) enerji verimliliği ile ilgili öncelikli eylemler şunlardır:

- Enerji tasarruflu teknolojilerin ve ekipmanların kullanımında birim başına enerji maliyetlerin azaltılması
- Enerji verimliliği alanında küçük inovasyon ve girişimcilik işletmelerinin kurulmasının teşvik edilmesi;
- Enerji verimliliği konusunda projelerin uygulanması için yabancı yatırımların çekilmesi
- Devlet Enerji Tasarrufu ve Organizasyon Sicilinin geliştirilmesi. Enerji tasarrufu amacıyla büyük enerji tüketicilerinin izlenmesi;
- Tarife, vergi, gümrük ve anti tekel düzenlemelerinin öngörülmesi;
- Teknik düzenlemeler, ulusal standartlar ve normlar sistemlerinin tanıtılması, enerji tasarrufunun teşvik edilmesi;

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

- Ekonomik araçların yatırım, yenilik ve enerji tasarrufu faaliyetleri alanındaki stratejik girişimlerin teşvik edilmesi ve desteklenmesi.
- Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği ve Bağımsız Devletler Topluluğu ülkelerinde enerji verimliliğinin artırılması üzerine çalışan kurumlarla işbirliği ve ortak projelerin uygulanması.

Kazak Hükümeti'nin 2012 yılında başlattığı *Kazakistan 2050 Stratejisi'nde* belirtildiği gibi, uzun vadeli hedefler arasında;

- 2030 yılına kadar orta gelirli bir ülke olma,
- 2050 yılına kadar Kazakistan elektriğinin yarısının hidrokarbon olmayan kaynaklardan üretilmesi;
- Alternatif yakıtların kullanımının artırılması;
- 2050 yılına kadar dünyanın en gelişmiş 30 ülkesinin saflarına girilmesi bulunmaktadır (MacGregor, 2017:210).

Kyoto Protokolü kapsamında yükümlülüklerini yerine getirmek için Kazakistan, 1990 yılına göre karbon emisyonlarını 2020 yılına kadar % 15, 2050 yılına kadar % 25 oranında azaltmayı kabul etmiştir. Kazakistan'ın 3 Ağustos 2016'da imzaladığı Paris Anlaşması, daha büyük sera gazı indirimlerini de beraberinde getirecektir (MacGregor, 2017:210; Kerimray vd., 2017:316).

Küresel iklim değişikliği sebebiyle gelecek 20-30 yıl içinde ortaya çıkabilecek susuzluk, kuraklık, çölleşme gibi risklerin azaltılmasında yeşil ekonominin gelişimi önemlidir (Diyar vd., 2014:696). Bu nedenle, 2013 yılında *2050'ye Kadar Yeşil Ekonomiye Geçiş İçin Ulusal Konsept*, ekonomi ve enerji sektörünün sürdürülebilir kalkınmaya geçişine odaklanmakta ve 2020 yılına kadar elektrik üretiminde yenilenebilir enerjinin payını % 3'e ve 2050'ye kadar % 50'ye çıkarmayı hedeflemektedir (Karatayev ve Clarke, 2014:102). Hükümet, alternatif yakıtların kullanımını artırarak, etkin enerji teknolojilerini kurarak ve yüksek ekolojik standartlara uyarak hedefe ulaşmayı planlamaktadır (IEA, 2016:15; Karatayev ve Hall, 2017:80).

Yeşil ekonomiye geçiş öncelikleri arasında sürdürülebilir çevre, enerji tasarrufu ve enerji verimliliği yer almaktadır. *Yeşil Ekonomiye Geçiş İçin Ulusal Konsept* üç aşamada uygulanacaktır (Energy Charter Secretariat, 2014:51):

- *2013-2020 Döneminde*; hükümetin temel önceliği, kaynak tüketiminin optimizasyonu, çevresel uygulamaların benimsenmesi, iyileştirilmesi ve yeşil altyapının oluşturulması olacaktır.
- *2020-2030 Döneminde*; ulusal ekonominin, mevcut yeşil altyapı temelinde dönüştürülmesine, su kaynaklarının sağlıklı kullanımına, kalkınmanın teşvik edilmesine, yenilenebilir enerji teknolojisinin daha yaygın uygulanmasına ve yüksek enerji verimli binaların inşasına odaklanılacaktır.
- *2030-2050 Döneminde*; ulusal ekonomi, yenilenebilir ve sürdürülebilir bir temelde kullanılmak üzere doğal kaynakların kullanılmasını gerektiren üçüncü sanayi devrimi ilkelerine geçişi tamamlayacaktır.

Sürdürülebilir Kalkınma Ulusal Stratejisi Modeli, Aralık 2012'de devlet başkanının önerdiği uzun vadeli Kazakistan 2050 Stratejisi için bir temel oluşturmaktadır. Bu Modelinin kurulması için *Yeşil Köprü Programı* önemli destek olacaktır (Diyar vd., 2014:697). Enerji Bakanlığı, Yeşil Ekonomi Konseptini ve ilgili stratejik yaklaşımları geliştirmek için 2013 yılının ortalarında Yeşil Akademi'yi açmıştır (IEA, 2016:15). Uluslararası İhtisas Fuarı EXPO - 2017 Enerji Fuarı da önemli bir girişim olmuştur.

31 Temmuz 2013 tarihli ve 750 sayılı Kararname ile kabul edilen *2013-2020 İçin Eylem Planı*, Yeşil Ekonomiye Geçiş Konseptinin uygulanması için geliştirilmiştir. Eylem Planına göre, konutlarda ve ticari binalarda enerji tasarrufu ve enerji verimliliğinin sağlanması için ısı tarifelerinin gözden geçirilmesi, vergi indirimlerinin getirilmesi, mali desteğin sağlanması, inşaat malzemelerinin yerel üretiminin kolaylaştırılması, her beş yılda bir tüm binaların enerji denetiminin yapılması, binaların termo modernizasyonu ve tasarımı için normatif belgelerin geliştirilmesini kapsayan tedbirler alınmalıdır (Uzybayeva vd., 2015:81).

29 Ağustos 2013 tarihli ve 904 sayılı Kararname ile Kazak Hükümeti 2015 yılına kadar her yıl % 10 enerji tüketimini azaltmak ve 2020 yılında (2008 ile karşılaştırıldığında) GSYİH'nın enerji yoğunluğunu % 40 azaltmak amacıyla, *Enerji Verimliliği 2020 Programı'nı* onaylamıştır (IEA, 2016:44). Program kapsamında aşağıda belirtilen dokuz konuda eylemler ve hedefler belirlenmiştir (<http://www.iea.org/policiesandmeasures/pams/kazakhstan/name-158202-en.ph?p?s=>):

- *Enerji Verimli Şirket:* Sanayide enerji verimliliğini % 30'a yükseltme hedefi doğrultusunda enerji tasarrufu sağlayan teknolojilerin ve ekipmanın kira finansmanı; enerji yönetim sisteminin uygulanmasına % 50 sübvansiyon sağlama.
- *Yenilikçi Enerji:* Elektrik üretimi için enerji birim maliyetinin % 14 azaltılması; güç şebekesinde normatif kayıpların % 5 azaltılması; ülkenin toplam enerji dengesindeki yenilenebilir enerjinin payının % 3'e çıkartılması hedefi doğrultusunda enerji şirketlerinin modernizasyonu; yenilenebilir enerji kaynaklarının inşası.
- *Enerji Verimli Konut:* Enerji yoğunluğunun m²'de % 30 oranında azaltılması ve ısıtmada normatif kayıpların % 3,6 oranında azaltılması hedefi doğrultusunda konut fonundan konut stokunun termo modernizasyonunun sağlanması ve toplumu enerji tasarrufu yapmaya teşvik eden mekanizmaların tanıtılması.
- *Enerji Verimli İnşaat:* 2015 yılında % 100 enerji verimli inşaat hizmeti hedefi doğrultusunda binalarda enerji verimliliği standartları oluşturulması ve enerji verimli semtlerin inşası.
- *Enerji Verimli Taşımacılık:* Karayolu, demiryolu ve hava taşımacılığı ile yakıt tüketiminin % 30 oranında azaltılması hedefi doğrultusunda; ulaşım üzerindeki vergileri azaltarak 2000 cm. 3'ten daha az motor gücüne sahip hibrid araçların teşvik edilmesi ve büyük şehirlerin ulaşım altyapısının modernizasyonu.
- *Enerji Verimliliği Bütçelemesi:* Bütçeleme aracılığıyla enerji tüketiminin % 25'e kadar azaltılması hedefi doğrultusunda şehir ve bölge valiliklerinde enerji yönetiminin uygulanması ve projeler için Dünya Bankası hibelerinin dâhil edilmesi.
- *Enerji Verimli Aydınlatma:* Aydınlatma ve elektrik faturası maliyetini % 60 oranında azaltma ve % 100 tasarruflu ampullerin kullanımı hedefi için LED lambaların kullanımının teşvik edilmesi; sokak aydınlatmasının yeniden yapılandırılması;
- *Enerji Verimli Toplum:* Enerji tasarrufu alanında personelin eğitilmesi için 20 eğitim merkezi kurulması ve % 90 oranında farkındalık sağlanması hedefi doğrultusunda konferanslar ve senerler düzenlenmesi.
- *Ekonomik Teşvikler:* Konut ve ticari sektörde enerji tüketiminin % 20 oranında azaltılması hedefi doğrultusunda muhasebe sistemleri için yeni standartların getirilmesi.

Kazakistan'da enerji verimliliği programlarına mali yardım sağlayan özel bir fon bulunmamaktadır. Yatırım yapmak için işletmelere uygun seçenekler ve krediler sunan özel bir finansal araç da bulunmamaktadır (IEA, 2016:58). Kazakistan Hükümeti, 2012 yılında konut ve kamu hizmetlerinin geliştirilmesine yönelik krediler sağlamak amacıyla *Konut ve Toplum Hizmetleri Kalkınma Fonu'nu* oluşturarak enerji verimliliği müdahalelerini uygulamaya koymuştur (Kerimray vd., 2016a:5). Enerji Verimliliği 2020 Programı, enerji verimliliği yatırımlarına desteğin bu Fon aracılığıyla yürütüleceğini öngörmektedir. Bununla birlikte, bugüne kadar bu hedefe ulaşmaya yönelik ilerleme ve Fonun etkinliği hakkında bilgi bulunmamaktadır (Kerimray vd., 2016b). Bu bağlamda enerji tasarruflu aydınlatma, binaların yalıtımı gibi verimliliği artırma önlemlerini desteklemek için sübvansiyonlar veya hibeler gibi devlet desteğine ihtiyaç vardır (Kerimray vd., 2016a:5).

13 Ocak 2012'de 541-IV sayılı *Enerji Tasarrufu ve Enerji Verimliliği Yasası* çıkartılmıştır (Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun 2012 sayılı Gazetesi, Sayı 3). Bu Yasa bireylerin ve tüzel kişilerin enerji tasarrufu ve enerji verimliliği alanındaki faaliyetlerine yönelik hukuki, ekonomik, örgütsel temelleri düzenlemektedir (http://www.government.kz/images/zakony_17/07/rus/Z120000054120170101.htm).

Enerji Tasarrufu ve Enerji Verimliliği Yasası'na göre;

- Binalarda enerji verimliliği gereklerinin karşılanması gerekmektedir (m. 11),
- Elektrik enerji tüketen cihazların etiketlerinde, sınıf bilgisi ve enerji verimliliğinin özellikleri yer alması gerekmektedir (m. 12),
- Akkor ampullerin, Enerji Tasarrufu ve Enerji Verimliliği Yasasına uygun olmayan binaların, teknoloji ve malzemelerin satışı ve kullanımı yasaktır (m. 13),
- Enerji tasarrufu ve enerji verimliliği iyileştirme alanında devlet destekleri sağlanması öngörülmektedir (m. 17). Bunlar:
- Enerji tasarruflu ekipmanın kullanımının teşvik edilmesi;
- Eğitim faaliyetleri ve enerji tasarrufu ve enerji verimliliği önlemleri alanında bilgi desteği uygulanmasına yardımcı olunması;

- Kapsamlı bir enerji verimliliği iyileştirme planının uygulanması;
- Enerji tasarrufu ve enerji verimliliği, alanında bilimsel araştırmaların yapılması;
- Halk tarafından kullanılan cıva içeren enerji tasarruflu lambaların kullanılması;
- Eğitim merkezlerinin oluşturulması;
- Mevzuata uygun olarak enerji tasarrufu ve enerji verimliliğini sağlamaya yönelik önlemler için apartmanlar ve daire sahiplerine ödeme yardımı sağlanması;
- Enerji hizmet anlaşmaları çerçevesinde projelerin uygulanmasında yardım sağlanmasıdır.

Enerji verimliliği alanında birincil mevzuatı oluşturan Enerji Tasarrufu ve Enerji Verimliliği Kanunu'nun yanı sıra ikincil mevzuat olarak enerji verimliliği bina kodları ve 22 yönetmelik bulunmaktadır: Bunlar arasında 29.08.2013 tarihli ve 904 sayılı *Enerji Tasarrufu - 2020 Federal Programının Onayı Hakkında Hükümet Kararnamesi*; 2015 için *Kapsamlı Enerji Koruma Planı*; 13.09.2012 tarihli ve 1192 sayılı *Binalarda, Yapılarda ve Tesislerde Dokümanların Tasarlanması ve Dizaynı İçin Enerji Verimliliği Gereksinimlerinin Onayı Üzerine Hükümet Kararnamesi* sayılabilir. Bu yasal düzenlemelerin Kazakistan enerji verimliliği politikalarını uygulamak için kapsamlı ve iyi geliştirilmiş bir düzenleyici çerçeveye sahiptir.

3.2. Enerji Verimliliği Politikalarından Sorumlu Kurumlar

Enerji verimliliği politikalarının uygulanmasından sorumlu başlıca kurum Sanayi ve Yeni Teknolojiler Bakanlığı'dır. Bakanlık bünyesinde özel bir enerji verimliliği bölümü oluşturması öngörülmüştür. Ayrıca, federal enerji verimliliği programının bazı bölümleri Ulusal Ekonomi Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, Enerji Bakanlığı, Sanayi ve Yeni Teknolojiler Bakanlığı, Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Toprak Kaynakları Yönetimi, Doğal Tekeller Yönetimi, İnşaat ve Kamu Hizmetleri Ajansı, Enerji Denetim ve Kontrol Komitesi, JSC Elektrik Geliştirme ve Enerji Tasarrufu Enstitüsü, JSC Kazakistan Konut ve Kamu Sektörü Modernizasyonu Merkezi, İnşaat, Konut ve Kamu Sektörü Komitesinin sorumluluğundadır. Devlet kurumları ve şirketlerine ek olarak, Kazakistan Enerji Denetçileri Derneği veya Kazakistan Elektrik Enerjisi Birliği gibi başka kurumlar da bulunmaktadır (CENEF, 2015:116).

3.3. Enerji Verimliliğine Yönelik Projeler

Kazakistan'da *Yeşil Büyüme Programı 2010-2014*'ün açıklanmasını takiben Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme-UNDP), Kazakistan ve Dünya Bankası tarafından yürütülmekte olan birçok proje başlatılmıştır. Toplam elektrik üretiminin % 13'ünü oluşturan aydınlatma sektörü için *Kazakistan'da Enerji Verimli Aydınlatma Artırımı (Promotion of Energy Efficient Lighting in Kazakhstan) Projesi* bunlardan biridir. 2012-2016 dönemini kapsayan Proje, enerji verimli aydınlatma teknolojilerine yöneliktir ve sera gazı emisyonlarını azaltmak için verimsiz aydınlatma ekipmanlarının kademeli olarak değiştirilmesini içermektedir (<http://www.kz.undp.org/content/dam/kazakhstan/docs/prodocs/EE/Lighting/One%20pager.pdf>).

Konut Binalarının Enerji Verimli Tasarımı ve İnşası (Energy Efficient Design and Construction of Residential Buildings) Projesinin amacı, Kazakistan'da konut sektörünün sera gazı emisyonunun azaltılmasıdır (United Nations, 2005:168). 2010-2015 dönemini kapsayan Proje, *Küresel Çevre Fonu* (Global Environmental Facility- GEF) ve UNDP ile finanse edilmiştir. (http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/en/home/operations/projects/environment_and_energy/energy-efficient-design-and-construction-of-residential-building.html).

GEF tarafından finanse edilen *Belediyelerde Isınma ve Sıcak Su Tedarikinde Enerji Verimliliğinin Önündeki Engellerin Kaldırılması (Removing Barriers to Energy Efficiency in Municipal Heat and Hot Water Supply) Projesinin* amacı, belediyelerin ısı tedarik sistemindeki sera gazı emisyonlarının azaltılması, ısı temini tarife politikasına geçiştir (http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/en/home/operations/projects/environment_and_energy/improving-the-energy-efficiency-of-municipal-heating-and-hot-wat.html).

Almatı Sürdürülebilir Ulaşım Projesi, ulaşım sektöründen kaynaklanan emisyonların azaltılması için başlatılmıştır ve UNDP, GEF ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası tarafından mali destek sağlanmıştır (Energy Charter Secretariat, 2014:91).

3.4. Enerji Verimliliğinin Önündeki Zorluklar

Kazakistan'ın enerji sisteminin önünde artan elektrik talebi ve çevre kirliliğini kontrol etme ihtiyacı olmak üzere iki büyük zorluk bulunmaktadır. Ülkenin enerji sektörü çevreyi kirleten ve yüksek oranda karbon emisyonuna yol açan yerel, kalitesiz kömüre bağımlıdır. Kömürün zararları ve yenile-

nebilir enerji kaynaklarının faydaları hakkında farkındalık düzeyi düşüktür (Karatayev vd., 2016:134; Kerimray vd., 2017: 324). Enerji verimliliğinin en düşük olduğu sektör sanayide özellikle metalürji alanında gerçekleşmektedir (Gomez vd., 2014:566).

Ülkenin fosil yakıt, uranyum zenginliği ve net enerji ihracatçısı olarak konumu, yenilenebilir enerjinin gelişmesini engellemektedir. 2050 yılına kadar yenilenebilir enerji hedeflerine ulaşmak için hükümetin ulusal, bölgesel, yerel ve sektörel düzeylerde bir dizi önlem alması gerekecektir. Fiyat desteği ve karbon fiyatlandırması yenilenebilir enerji kaynaklarının geliştirilmesi bakımından önemli bir rol oynamaktadır. (Karatayev vd., 2016:135).

Enerji verimliliğinin önünde bilgi eksikliğinden kaynaklanan engeller, siyasi engeller ve finansal engeller üzere bir takım engeller bulunmaktadır. Zorunlu ulusal yasal gerekliliklerin, standartların ve enerji verimli teknolojilerin desteklenmesi için yasal teşvik programlarının olmaması; enerji alanındaki yasal düzenlemelerin etkin olarak uygulanmaması; ölçüm yetersizliği; binaların bakım ve yenilenmesi için oluşturulan mekanizmaların etkinliğinin düşük olması siyasal engelleri oluşturmaktadır. Düşük enerji fiyatları, fosil yakıtlara sübvansiyon verilmesi; enerji verimliliği önlemleri için mali desteklerin eksikliği; yatırımcı ve tüketicilerin krediye ulaşım zorluğu; yatırım programlarının uygulanması konusundaki deneyimsizlik enerji verimliliği projelerine yatırım yapmak için finansal açıdan yüksek riskleri içermektedir. Yenilenebilir enerji piyasasına ilişkin somut rekabetçi mevzuat eksikliği de kurumsal açıdan engel oluşturmaktadır. (Karatayev ve Clarke, 2014:102; Uyzbayeva vd., 2015:84; Kerimray vd., 2016a:1; Karatayev vd., 2016:134; Kerimray vd., 2017:326).

Günümüzde Kazakistan'da enerji hizmeti şirketleri (ESCOs- Energy Service Companies) yaygın değildir ve faydaları hakkında yeterli bilinç düzeyi düşüktür. ESCO'lar enerji denetimleri ve danışmanlığı sağlamakta, aynı zamanda enerji verimliliği önlemleri için finansman sağlamakta ve elde edilen enerji tasarruflarını doğrudan ücretlendirilmektedir (IEA, 2016:45).

4. Sonuç ve Öneriler

Kazakistan enerji açısından zengin bir ülke olmasına rağmen enerji altyapısı yeterince verimli kullanılamamaktadır. Kazakistan dünyanın enerji yoğunluğu en yüksek ülkelerinden biridir ve yenilenebilir enerji üretimi ihmal edilebilir düzeydedir. Yenilenebilir, sürdürülebilir, ekonomik ve çevre dostu enerji sistemlerinin düşük karbon emisyonu sağlamak için gerekli olduğu, politika açısından giderek daha çok anlaşılmaktadır (Karatayev vd., 2016:134).

Yeşil enerji üretiminin, Güneydoğu Kazakistan gibi bölgelere fayda ve istihdam yaratacağı beklenmektedir. Yenilenebilir enerji sektörüne yatırım yapma ve kurumsal kapasiteyi güçlendirmeye yönelik teşvikler de dâhil olmak üzere yeşil bir enerjinin geliştirilmesine önem verilmelidir. Eşzamanlı olarak, toplumun davranış değişikliği yoluyla enerji verimliliğini teşvik etmek çok önemlidir (Uyzbayeva vd., 2015:85).

Kazakistan sürdürülebilir biyoenerji çözümleri geliştirmek için gerekli doğal, iklimsel ve ekonomik koşullara sahiptir. Ancak petrol ve gazın hâkimiyetine alternatif olan bu teknolojilerin benimsenmesi için geniş kapsamlı, esnek destek mekanizmaları ve yatırım teşvikleri gerekmektedir. Rüzgâr enerjisi, küçük ve orta ölçekli hidroelektrik ve güneş enerjisi teknolojileri de önemli bir potansiyele sahiptir ve nüfusun % 47'sinin kırsalda olduğu göz önüne alındığında, küçük ölçekli yenilenebilir, merkezi olmayan enerji sistemleri, fosil yakıtlara bağımlılıktan uzaklaşmak ve daha fazla ekonomik büyüme sağlamak için iyi fırsatlar sunmaktadır. Yenilenebilir enerji aynı zamanda Kazakistan'ın "Orta Asya Enerji Oyununun" jeopolitiğinde artan enerji güvenliği sağlamaktadır (Karatayev ve Clarke, 2014:103).

MacGregor (2017:220) da yapmış olduğu çalışmada Kazak hükümetine eskiden beri süregelen kömüre dayalı elektrik üretiminden vazgeçilmesini, onun yerine doğalgaz ve hidroelektrik üretime dönük teşviklerin artırılmasını; sürdürülebilir ekonomik büyüme ve enerji güvenliğinin sağlanabilmesi için, çevre dostu önlemler ışığında Gaz Ana Master Planı hazırlanmasını önermiştir.

Gomez ve arkadaşları (2014:566), Kazakistan ekonomisinin enerji yoğunluğu ile ilgili yaptıkları bir çalışmada enerji verimliliği standartlarının uygulanması halinde enerji talep tarafında enerji tüketiminin % 30.4, enerji arz tarafında ise % 60.3 oranında azalacağı sonucuna varmışlardır. Bunlara ek olarak, bina stokunun iyileştirilmesi (örneğin yalıtımı iyileştirmek) ve ısı sayaçlarının ve ortam sıcaklık kontrollerinin kurulması, enerji tüketimini önemli ölçüde azaltacaktır. Göreceli olarak, akkor ampullerin kompakt floresan ampuller ile değiştirilmesi, aydınlatma için enerji tüketimini % 70,6 oranında azaltacaktır. Enerji yoğun hizmet sektörü talep tarafındaki toplam enerji tasarrufu potansiyelinin % 18,6'sına katkıda bulunabilir (Gomez vd., 2014:566). Şehirlerde aydınlatma, inşaat, ısı ve sıcak su tedariki gibi enerji verimliliğinin artırılmasına yönelik çeşitli projeler gerçekleştirilse de bunların etkisi yerel düzeyde kalmış, ülke ölçeğinde sınırlı bir etkisi olmuştur (Uyzbayeva vd., 2015:85).

Kerimray ve arkadaşlarının (2018:1541-1543), yapmış oldukları çalışmanın sonuçları Kazakistan'da binalarda enerji verimliliği potansiyelinin çok yüksek olduğunu göstermektedir. Konut sektörü dönüşüm stratejisi için bina yalıtım standartlarının güncellenmesi (ve kesinlikle uyumluluğunun izlenmesi); farkındalık artırıcı kampanyalar; yeniden yapılanma için finansmana erişim sağlanması (örneğin, faiz oranlarının düşürülmesi) ve enerji açısından fakir haneler için binaların güçlendirilmesine yönelik sübvansiyonlarda öncelikli olarak kömüre dayanan kırsal nüfusun hedeflenmesi önerilmektedir (Kerimray vd., 2018: 1541). Ülkede kömürsüz ısıtmaya yönelik en optimal çözüm olarak enerji verimliliği önlemleri ile birleştirilmiş bölgesel ısıtma ve ağ bağlantılı gaz altyapısı oluşturulması görülmektedir. Enerji yoğunluğunu azaltma politikaları kapsamında binalar ve sobalar için enerji verimliliği iyileştirmelerini ve daha temiz ve verimli yakıtların kullanımını teşvik edilmelidir. Ulaşımında verimliliği arttırmak için ise toplu taşımayı teşvik etmek, verimli bir ulaşım altyapısı sağlamak, yakıt kalitesini iyileştirmek ve enerji verimli araçların kullanımını teşvik etmek önerilebilir (Kerimray, 2017:328).

Genel olarak, enerji tasarrufu ve enerji verimliliği alanında Kazakistan yasaları incelendiğinde, önleyici ve kontrol mekanizmalarının önemli ölçüde var olduğu, ancak yatırımların veya teşviklerin çok yetersiz olduğu görülmektedir (Katyshev vd., 2014:43).

ESCO pazarının geliştirilmesi, kapasite oluşturabilir, kamu alımlarını ve finansman sorunlarını giderilebilir, maliyetleri düşürebilir, projelerin bir araya getirilmesi için potansiyeli artırabilir ve enerji verimliliği önlemlerinde iyileştirmeler sağlayabilir (IEA, 2016:45).

Kazakistan'da enerji verimliliği politikalarının başarılı olabilmesi için aşağıdakileri önlemlerin alınması faydalı olacaktır:

- Enerji verimliliğinin önemi hakkında bilgilendirme kampanyaları ve kamu spotlarının hazırlanması, eğitim kurumlarında ders müfredatlarına çevre koruma ve enerji verimliliği derslerinin eklenmesi.
- Tüm sektörlerde enerji verimliliğini arttırmak için yapılan yatırımlara, gelir ve kurumlar vergisi indirimleri sağlanması.
- Enerji verimli, ısı yalıtımı sağlayan malzeme, araç-gereç alımlarında katlanılan maliyetlerin gelir ve kurumlar vergisi matrahının tespitinde gider olarak indirilmesine imkân verilmesi.
- Enerji verimli, ısı yalıtımı sağlayan malzeme, araç-gereç, ampul, elektrikli ev eşyası ve elektrikli taşıt alımlarında düşük oranlı katma değer vergisi uygulaması.
- Enerji verimli binaların inşa edilmesi halinde belli bir süre emlak vergisi istisnası uygulanması.
- Enerji tasarrufu ve verimlilik projeleri için ucuz, uzun vadeli krediler ve hibeler sunulması.

Kaynaklar

AKGÜL, Urungu, "Sürdürülebilir Kalkınma: Uygulamalı Antropolojinin Eylem Alanı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji Dergisi*, 24: 2010, 133-164.

CENEF, "Energy Efficiency Orbits for Transition Economies", Final Report, Centre Européen de Formation Copenhagen. http://www.cenef.ru/file/Final%20Report_C2E2_CENEF_June2_2015.pdf (Erişim Tarihi: 29.08.2018).

DİYAR, Sabit vd., "Green Economy-Innovation-Based Development of Kazakhstan", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 140: 2014, 695-699.

EDİGER, Volkan Ş., "Türkiye'nin Sürdürülebilir Enerji Gelişimi", *TÜBA Günce Dergisi*, 39: 2009, 18-25. <http://eniva.org.tr> Erişim Tarihi: 23.08.2018.

Energy Charter Secretariat, Review of The National Policy of The Republic of Kazakhstan in The Area of Energy Saving and Energy Efficiency, Belgium, Brussels 2014.

EVREN, Murat, "Sürdürülebilirlik, Sürdürülebilir Kalkınma ve Ülkemizdeki Mevcut Durum", *Anahtar* 335: 2016, 10-15. <https://anahtar.sanayi.gov.tr/tr/Archive/2016/Kas%C4%B1m> Erişim Tarihi: 23.08.2018.

GÓMEZ, Antonio vd., "The Causes of The High Energy Intensity of The Kazakh Economy: A Characterization of Its Energy System", *Energy*, 71: 2014, 556 -568. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360544214005337> Erişim Tarihi: 04.07.2018.

541-IV sayılı Enerji Tasarrufu ve Enerji Verimliliği Yasası. 13 Ocak 2012. Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun 2012 sayılı Gazetesi, Sayı 3. <http://www.government.kz/images/zakony17/07/rus/Z120000054120170101.htm> Erişim Tarihi: 24.07.2018.

<http://www.mfa.gov.kz/tr/ankara/content-view/informatsiya-o-kazakhstane> (Erişim Tarihi: 25.08.2018).

<http://www.mfa.gov.tr/kazakistan-kunyesi.tr.mfa> Erişim Tarihi: 25.08.2018.

<https://www.kz.undp.org/content/dam/kazakhstan/docs/prodocs/EE/Lighting/One%20pager.pdf> Erişim Tarihi: 30.08.2018.

http://www.kz.undp.org/content/kazakhstan/en/home/operations/projects/environment_and_energy/energy-efficient-design-and-construction-of-residential-building.html Erişim Tarihi: 30.08.2018.

<http://www.iea.org/policiesandmeasures/pams/kazakhstan/name-158202-en.php?s=> Erişim Tarihi: 28.08.2018.

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b5df19fd-f8e97.04852149 Erişim Tarihi: 29.07.2018.

IEA, Capturing the Multiple Benefits of Energy Efficiency: A Guide to Quantifying the Value Added, IEA, Paris 2014. <https://doi.org/10.1787/9789264220720-en> Erişim Tarihi: 20.09.2017.

IEA, Clean Energy Technology Assessment Methodology Pilot Study: Kazakhstan, IEA Partner Country Series, IEA, Paris 2016. <https://doi.org/10.1787/9789264265837-en>. Erişim Tarihi: 04.07.2018.

IEA, Energy Efficiency: Market Trends and Medium-Term Prospects, IEA, Paris 2013. <https://doi.org/10.1787/9789264206052-en>. Erişim Tarihi: 20.09.2017.

IEA, Kazakhstan: Electricity Generation by Fuel. OECD and IEA, Paris 2014. http://www.iea.org/country/n_country.asp?COUNTRY_CODE=KZ&Submit=Submit Erişim Tarihi: 24.08.2018.

Japan International Cooperation Agency-JICA, Data Collection Survey on Environment and Energy Efficiency Sectors in Kazakhstan, Final Report, 2011. open_jicareport.jica.go.jp/pdf/12032637_01.pdf Erişim Tarihi: 02.08.2018.

KARATAYEV, Marat - STEPHEN, Hall, "Integration of Wind and Solar Power in Kazakhstan: Incentives and Barriers", In: Sustainable Energy in Kazakhstan Moving to Cleaner Energy in a Resource-Rich Country, Ed. Y. Kalyuzhnova - R. Pomfret, Central Asia Forum, Routledge: London 2017. <https://www.taylorfrancis.com/books/e/9781351972666> Erişim Tarihi: 05.07.2018.

KARATAYEV, Marat vd., "Renewable Energy Technology Uptake in Kazakhstan: Policy drivers and Barriers in a Transitional Economy", Renewable and Sustainable Energy Reviews, 66: 2016, 120-136. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1364032116303847> Erişim Tarihi: 04.07.2018.

KARATAYEV, Marat - MICHÈLE, L. Clarke, "Current Energy Resources in Kazakhstan and the Future Potential of Renewables: A Review", Energy Procedia, 59: 2014, 97-104. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1876610214017214?Via%3Dih> Erişim Tarihi: 05.07.2018.

KAYPAK, Şafak, "Küreselleşme Sürecinde Sürdürülebilir Bir Kalkınma İçin Sürdürülebilir Bir Çevre", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1: 2015, 19-33. <http://dergipark.gov.tr/kmusekad/issue/10216/125569> Erişim Tarihi: 29.07.2018.

KERİMRAY, Aiymgul vd., "Improving Efficiency in Kazakhstan's Energy System", In: Ed. G. Gianakidis - M. Labriet - Ó B. Gallachóir - G. Tosato, Informing Energy and Climate Policies Using Energy Systems Models. Lecture Notes in Energy 30. Springer:Cham, 2015. https://doi.org/10.1007/978-3-319-16540-0_8 Erişim Tarihi: 02.05.2018.

KERİMRAY, Aiymgul vd., "Energy Efficiency Options For Buildings: Insights From Buildings Energy Audit Reports in Kazakhstan", Clean Energy and Technology Conference (CEAT 2016). 14-15 November 2016, Kuala Lumpur: Malaysia 2016a.

KERİMRAY, Aiymgul vd., "Incidence of District Heating and Natural Gas Networks on Energy Poverty Across Kazakhstan", 2016b. www.iaee.org/baku2016/submissions/OnlineProceedings/Proceedings_Paper_IAEE_final.pdf Erişim Tarihi: 28.08.2018.

KERİMRAY, Aiymgul vd., "Analysis of Energy Intensity of Kazakhstan: From Data Complication to Decomposition Analysis", Energy Efficiency 11: 2017, 315-335. <https://rd.springer.com/article/10.1007%2Fs12053-017-9565-9> Erişim Tarihi: 04.07.2018.

KERİMRAY, Aiymgul vd., "Investigating The Energy Transition to a Coal Free Residential Sector in Kazakhstan Using a Regionally Disaggregated Energy Systems Model", *Journal of Clean Production*, 196: 2018, 1532-1548.

KOÇASLAN, Gelengül, "Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi Çerçevesinde Türkiye'nin Rüzgâr Enerjisi Potansiyelinin Yeri ve Önemi", *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4: 2010, 53-61. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/100711> Erişim Tarihi: 23.08.2018.

MACGREGOR, James, "Determining An Optimal Strategy For Energy Investment in Kazakhstan", *Energy Policy* 107: 2017, 210-224.

OECD, Promoting Energy Efficiency in The Residential Sector in Kazakhstan: Designing A Public Investment Programme, 2012. https://www.oecd.org/env/outreach/KAZ%20report_programme%20design_ENG_web%20version.pdf Erişim Tarihi: 01.05.2018.

PYE, Steve vd., Energy Poverty and Vulnerable Consumers in The Energy Sector Across The EU: Analysis of Policies and Measures. Policy Report. An Energy Think Tank Informing The European Commission, 2015. <https://ec.europa.eu/energy/en/studies/energy-poverty-and-vulnerable-consumers-energy-sector-across-eu-analysis-policies-and> Erişim Tarihi: 29.08.2018.

SARBASSOV, Yerbol vd., "Electricity and Heating System in Kazakhstan: Exploring Energy Efficiency Improvement Paths", *Energy Policy*, 60: 2013, 431-444.

SELİCİ, Tülay vd., *Enerji Kullanımının Çevresel Etkileri ve Sürdürülebilir Gelişme Açısından Değerlendirilmesi*, III. Yenilenebilir Enerji Kaynakları Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Ekim 2005 Mersin. http://www.emo.org.tr/etkinlikler/yekeem/etkinlik_bildirileri_detay.php?etkinlikkod=5&bilkod=359 Erişim Tarihi: 29.07.2018.

Sudhakara Reddy, Basireddy vd., Energy Efficiency and Climate Change Conserving Power for a Sustainable Future, New Delhi: SAGE Publications India Pvt Lt., 2009. <http://sk.sagepub.com/books/energy-efficiency-and-climate-change> Erişim Tarihi: 08.03.2018.

TIRAŞ, H. Hayrettin, "Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2 (2), 2014, 57-73. <http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/issue/10265/125901> Erişim Tarihi: 29.07.2018.

TUTAR, Filiz, "Türkiye'de Sürdürülebilir Kalkınma Bağlamında Çevre, Kalkınma ve Ticaret", *Mevzuat Dergisi*, 166: 2011, sayfa no yok. <https://www.mevzuatdergisi.com/2011/10a/01.htm> Erişim Tarihi: 29.07.2018.

United Nations Environment Programme-UNEP, A Global Green New Deal Policy Brief. March, Geneva: Switzerland, 2009. http://www.minambiente.it/sites/default/files/archivio/allegati/rio_20/unep_global_green_new_deal_eng.pdf Erişim Tarihi: 29.07.2018.

United Nations, Financing Energy Efficiency and Climate Change Mitigation, A Guide for Investors in Belarus, Bulgaria, Kazakhstan, The Russian Federation, and Ukraine. Ece Energy Series No: 28, New York and Geneva, 2005.

United Nations, Report of the World Commission on Environment and Development Our Common Future, 1987. www.un-documents.net/our-common-future.pdf Erişim Tarihi: 23.08.2018.

UYSAL, Ayhan, *Sürdürülebilir Kalkınma: Genel Bakış, Yönetici Özeti*, 2003. https://www.tubitak.gov.tr/tubitak_content_files/vizyon2023/csk/EK-3.pdf Erişim Tarihi: 29.07.2018.

UYZBAYEVA, Aigerim vd., "Towards Achieving Energy Efficiency in Kazakhstan", *World Academy of Science, Engineering and Technology International Journal of Energy and Power Engineering*, 9(2): 2015, 77-85.

WEBBER, Calliope, "Moving Towards Sustainable Energy in a Resource-Rich Country: Setting The Context for Kazakhstan", In: Sustainable Energy in Kazakhstan Moving to Cleaner Energy in a Resource-Rich Country, Ed. Y. Kalyuzhnova - R. Pomfret, Central Asia Forum. Routledge: London 2017. <https://www.taylorfrancis.com/boks/e/9781351972666> Erişim Tarihi: 05.07.2018.

YAVUZ, V. Alpagut, "Sürdürülebilirlik Kavramı ve İşletmeler Açısından Sürdürülebilir Üretim Stratejileri", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(14): 2010, 63-86.

YAYLALI, Betül, *Sürdürülebilir Kalkınma Sürecinde İklim Değişikliği, Diğer Çevre Sorunlarıyla Etkileşimi ve Türkiye Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2009.

YİĞİT ŞAKAR, Ayşe, "Enerji Verimliliği Alanında Yapılacak Yatırımlara Sağlanan Vergisel Teşvikler: Türkiye Uygulaması", *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Business & Economics Journal*, 11: 2017, 208-222. <http://busecon.eurasianacademy.org/?sayfa=dergelist&sayi=11&yil=2017> Erişim Tarihi: 25.08.2018.

YÜCEL, Fatih, "Sürdürülebilir Kalmanın Sağlanmasında Çevre Korumanın ve Ekonomik Kalkınmanın Karşılıklı ve Birlikteliği", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11 (11): 2003, 100-120. <http://dergipark.gov.tr/cusosbil/issue/4367/59734> Erişim Tarihi:29.07.2018.

YÜKSEL, Fethi Ahmet, *Kazakistan'ın Yeraltı Kaynakları ve Çevre Sorunları*, 2010. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/4232/kazakistanin_yeralti_kaynaklari_ve_cevre_sorunlari Erişim Tarihi:25.08.2018.

РАЗВИТИЕ ФИНАНСОВО-КРЕДИТНЫХ И БЮДЖЕТНЫХ МЕХАНИЗМОВ РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Айсұлу АЖИБЕКОВА¹ - Улжан ТУРДАЛИЕВА

Özet

Devletin toplumsal üretim düzenlemesi doğru yönde gerçekleştirilmektedir. Ekonominin devlet tarafından mali olarak düzenlenmesi, makroekonomik dengenin ve işleyişin her aşamasında ekonominin sürdürülebilir kalkınmasına katkıda bulunan devlet kurumlarının ve finansal varlıkların finansal etki yöntemlerinin kasıtlı ve tutarlı bir şekilde uygulanmasıdır. Yani, finansal düzenleme, çarpma parametrelerini ayarlamak için finansal ilişkilerin tüm yönlerini kullanan bir devlet örgütüdür. Kişiler, devlet yapıları, nesnelere - toplumsal yeniden üretim katılımcılarının gelirleri ve harcamaları, sosyal modernleşme. Finansal düzenlemenin amacı, mikro-makroiletkenin ihtiyaçlarını karşılayan dağıtım ve tedarik payını belirlemektir. Bence hükümet müdahalesine olan ihtiyacın finansal düzenleme için tarihsel bir sorun değil. Ne de olsa, her toplumsal yaşam alanı daima var olmuştur ve saf gelişimleri, saf üretimin örgütlenmesi için prensipte imkansızdır; veya belki daha az etkilidir. Bu nedenle merkezi müdahale:

- Yaşam ve iş kararlarının uygulanması için genel koşullar (ulusal bölgenin yasal rejiminin oluşturulması ve sürdürülmesi, yaşamın korunması, etkin rekabetin geliştirilmesi ve geliştirilmesi, mülkiyet haklarının korunması ve bireysel özgürlükler);

- İstikrar önlemleri (ekonomik büyüme, enflasyon ve istihdam, ekonominin endüstriyel ve bölgesel yapısı, dış ticaret dengesi ve planlanan vardiyalarda ulusal paranın değerlendirilmesi);

- Kaynakların sosyal olarak yeniden dağıtılması (gelir, emekli aylıkları, geçim asgari, geçim asgari, sosyal olarak savunmasız vatandaşların özel sektör ve malların üretimi için ödeme yapmak için endeksli gelir).

Ekonominin devlet mali düzenlemesinin uygulanması için önkoşullar şunlardır:

1- Objektif ekonomik mevzuatın etkisini dikkate alan bir toplum. Mali düzenleme ve mali politika ve ekonomik uygulamadaki uygulama süreci, tüm tüketici kategorilerinin ve ekonomik varlıkların muhasebesini karşılayan ekonomik yasaların ve bunların ekonomik yönlerinin yanı sıra politika ve eylem mekanizmasının özel bir yönüdür. Aksi takdirde, reel ekonomi finansal mekanizmanın form ve yöntemlerinin reddedilmesine tepki gösterecektir.

2- Toplumun gelişimi için tüm üyelerin temel çıkarlarını temsil eden bilimsel temelli bir stratejik programın geliştirilmesi. Program, devlet ve departman yapılarının normatif eylemlerini sağlayan uzun vadeli bir trend olarak tanımlanmaktadır; öngörülemez durumların taktik düzeni.

3- Nüfusun tüm kesimlerinin çıkarları, demokratik kurumların sistemini ifade etme özgürlüğünün ve demokratik kurumların sosyal, ulusal ve profesyonel grupların varlığında temsil edilmesinin bir ifadesi olarak ifade edilebilir. devletin gönüllülüğünün otokratik biçimi, baş ve toplumun reddi, dolandırıcılık, devlet yapılarının düşük verimliliği: zenginlik, durgunluk, sosyal ve ekonomik geri kalmışlık ve depresyonun görünümü.

4- Ülkedeki kural ve yönetmeliklerden sapmalara hızlı tepki veren iyi işleyen bir hukuk sistemi. Devlet finanse edildiğinde - vb. maliyet yönetimi, faiz ödeme araçları, bütçe açığını finanse etme yöntemleri, fazla bütçe kullanımı,

Parasal düzenlemenin ana yöntemleri:

1- Döviz kuru;

2- Para arzında faiz oranları;

3- Uluslararası ödeme araçları ve menkul kıymetler;

4- Döviz kuru riskine karşı çeşitli sigorta yöntemleri.

İşletme yönetimi, ticari veya ekonomik hesaplarda kullanılan değerlendirme, finansal kaynaklar ve araçlar. Finansal sistemlerin düzenlenmesi sisteminin unsurları - sürdürülebilir bir ekonomik kalkınmayı sağlamayı amaçlayan, tek yönde mutabık kalınan formlar, biçimler ve yöntemler. Kontrolörün entegre elemanlarının unsurları, tek bir ekonomik mekanizmada çalışır; Bu nedenle,

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологии, Государственное управление, aysulu_azhibekova@mail.ru.

devlet para ve kredi politikasının maliye politikasını formüle etmek için, toplumun olumlu ekonomik ve sosyal çıkarlarını etkileme yöntemlerinin seçimi ve sosyal gelişim, ekonomik durum ve sosyal statünün belirli türleri, biçimleri ve stratejik ve operasyonel hedefleri dikkatle değerlendirilmelidir. Çeşitli sosyo-ekonomik süreçleri dolaylı ve dolaysız olarak kullanmak, belli bir dönem için sosyo-ekonomik bir sistem sağlamak için formları ve yöntemleri, ekonomik büyümenin ve sosyal alanın sürdürülebilir gelişiminin eşlik ettiği ulusal ekonominin gelişmesini sağlamak için tasarlanmıştır.

Yeni egemen Kazakistan, tarihinin onda birine kadar sosyo-ekonomik kalkınmanın zor bir yolunu aştı. Bağımsızlığın ilk on yılından sonra, zorlu bir ekonomiden ve sendikaların çökmesinden sonra, ülkede sosyo-ekonomik değişiklikler gerçekleşti. Önemli sosyal ve ekonomik reformları hayata geçiren Kazakistan, dünya toplumunun birçok ülkesiyle dış ekonomik ilişkiler kurarak ve dünya piyasasında bir politika ve konum belirleyerek devletleşme sürecine girmiştir. Ulusal çıkarların korunması, cumhuriyetin ekonomiyi çalışmalarını olumsuz dış etkenlerin etkisi altında hazırladı. 1997-1998 yıllarında Güneydoğu Asya'daki finansal kriz, ülkenin yeni yaratılan ekonomik sisteminin, normal yaşam koşullarını ve ulusal devlet çıkarlarının amaca uygun şekilde uygulanmasını sağlayabilen ilk test ve nitel testiydi. Asya bölgesindeki finansal piyasalardaki düşüş, birçok ülkede ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiş, bu da üretimde düşüşe ve devletlerin finansal olarak uygulanabilirliğinin azalmasına neden olmuştur. Sovyet sonrası uzaya verdiği cevap geldi.

Dışsal şoklardan etkilenen ekonominin geri kazanım sektörlerinin yüksek maliyetlerinden kaçınmak için devleti düzenlemek gerekiyor. Aynı zamanda, makroekonomik istikrar yoluyla ekonominin gelişimini harekete geçiren devlet düzenlemesi politikası dengelenmelidir. Dengeli ve niteliksel bir büyüme sırasında, bu yaklaşım, çoğalmayı önlemek ve yatırımların kalitesini arttırmak için ekonomiyi "ısındı", "iyileştirdi". Dünya ekonomisinin dinamikleri ile yakından ilişkili olan istikrarlı ve dinamik ekonomik büyüme oranlarını sürdürmek mümkün değildir. Bu aşamada, görev sadece krizin üstesinden gelmenin yollarını bulmakla kalmayıp, aynı zamanda kriz sonrası dönemde yeni bir kalkınma modeli oluşturmaya yönelik temel yaklaşımları geliştirmek için önemli öncelikleri ve daha fazla büyüme alanı belirlemek amacıyla geçmişteki hataları analiz etmektir. Sözde "çekirdek" ekonomi, sürdürülebilir ekonomik büyümenin ve yerel ekonomik büyüme kaynaklarının sağlanması, büyümedeki rolleri, dünya piyasasındaki rekabet gücü, birincil olmayan sektörler, iç talep ve sektörlerin gelişmesidir. Ülkenin 2010-2017 için hızlandırılmış endüstriyel-yenilikçi gelişiminin programı, ekonominin çeşitlendirilmesini ve ticaret dışı sektörlerin gelişmesini destekleyecektir.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin sosyo-ekonomik gelişimi, ekonomik büyüme, gelir, istihdam ve enflasyon hedefleri, 2020 yılına kadar Kazakistan Stratejik Planı'nda tanımlanacaktır. Olumlu bir makroekonomik ortam sayesinde reel GSYİH büyümesinin iyileşmesi, niteliksel ve dengeli ekonomik büyüme mümkün olacaktır. Orta vadede, ekonomik büyümenin kalitesi ve sürdürülebilirliği "çekirdek" bir ekonomi ile sağlanmalıdır.

Ekonomik politika çerçevesinde, aşağıdaki temel hedeflere ulaşılmalıdır:

Makroekonomik istikrarın sağlanması ve ekonomik büyümenin yeniden sağlanması;

- Yurtiçi ekonominin «çekirdek» inin oluşturulması.

Parasal, mali ve yapısal politikalar, araçların dengeli kullanımı da dâhil olmak üzere, makroekonomik politikaların, entegre sistemlerin uygulanmasına entegre edilmelidir.

Anahtar kelimeler: *Döviz Kuru Biçimler, Yöntemler, Sürdürülebilir, Bir Ekonomik Kalkınmayı.*

1. Введение

Государственное регулирование общественного производства осуществляется в правильном направлении. Государственное финансовое регулирование экономики - процесс преднамеренного и последовательного применения государственных форм и методов финансового воздействия хозяйствующих субъектов, способствующих макроэкономическому балансу и устойчивому развитию экономики на каждом этапе ее функционирования. То есть, финансовое регулирование является государственной организацией, которая использует все аспекты для корректировки параметров финансовых отношений. Его субъектами являются государственные структуры, объекты - доходы и расходы участников общественного воспроизводства, социальной модернизации. Цель финансового регулирования заключается в определении доли распределения и приобретения, которая отвечает потребностям микро и макроуровней страны.

Необходимость вмешательства со стороны правительства, не имеет исторического вопроса о финансовом регулировании. Все сферы общественной жизни всегда существовали, и их эффективное развитие принципиально невозможно в рамках организации чистого производства; или, возможно, но менее эффективны. Поэтому централизованное вмешательство предусматривает:

- Общие условия применения жизненных и деловых решений (создание и поддержание правового режима национально-территориального сообщества, а не защита жизнедеятельности, поддержка и развитие эффективной конкуренции, защита имущественных прав и свобод личности);

- Меры по стабилизации (корректировка экономического роста, инфляция и занятость, промышленность и региональная структура экономики, баланс внешней торговли и продвижение курса национальной валюты в прогрессивные сдвиги);

- Социально ориентированное перераспределение ресурсов (индексированный доход для социально незащищенных граждан для выплаты заработной платы, пенсий, пособий, прожиточного минимума, частного сектора и общества для производства товаров).

Необходимыми предпосылками для осуществления государственного финансового регулирования экономики являются:

1- Учет влияния объективного экономического законодательства общества. Процесс финансового регулирования в налогово-бюджетной политике и экономической практике, а также механизм его реализации является субъективной ориентацией политики и механизма действия, а также экономических законов и их соответствующих экономических аспектов, учитывающих интересы хозяйствующих субъектов и отвечающих требованиям всех категорий потребителей. В противном случае в реальной экономике будет реакция на отказ от форм и методов финансового механизма.

2- Разработка научно обоснованной стратегической программы развития общества, представлять основные интересы всех ее членов. Программа определяется как интегральная долгосрочная тенденция, которая обеспечивает нормативные акты государственных и ведомственных структур; тактическое регулирование непредвиденных ситуаций.

3- Интересы всех слоев населения могут быть выражены в свободном выражении демократической системы выражения и их представителя в присутствии демократических институтов, социальных, национальных и профессиональных групп. Авторитарная форма добровольчества правительства, отказ от главы и общества, мошенничество, низкая эффективность правительственных структур: внешний вид богатства - это стремление к застою, социальной и экономической отсталости и депрессии.

4- Наличие хорошо функционирующей правовой системы, которая быстро реагирует на отклонения от правил и положений в стране. Когда правительство финансирует - и так далее. Регулирование затрат, инструменты оплаты процентов, методы финансирования бюджетного дефицита, использование бюджетных излишков,

Основные методы денежно-финансового регулирования:

- 1- Обменный курс;
- 2- Процентные ставки по денежной массе;
- 3- Международные платежные инструменты и ставки ценных бумаг;
- 4- Различные методы страхования от валютных рисков.

Средства оценки, финансовые ресурсы и их использование, которые используются в управлении бизнесом, коммерческих или экономических расчетах.

Элементы системы регулирования финансовых систем - формы, формы и методы, согласованные в направлении, предназначенном для обеспечения устойчивого экономического развития.

Элементы интегрированных элементов контролирующих органов, работают в едином экономическом механизме; поэтому в целях формирования финансовой политики государственной денежно-кредитной политики следует тщательно учитывать выбор методов воздействия на положительные экономические и социальные интересы общества и определенные типы, формы и стратегические и оперативные цели социального развития, экономическую ситуацию и социальный статус.

Косвенно и непосредственно влияя на различные социально-экономические процессы с использованием форм и методов, функционирование социально-экономической системы на определенный период времени призвано обеспечить развитие национальной экономики, сопровождающееся экономическим ростом и устойчивым развитием социальной сферы. Греческое слово «экономика» относится к управлению домашними помещениями. Центром экономических процессов всегда были люди - владельцы, производители, посредники. В прошлом это было столетия и эпохи. Слово «экономика» получило разное содержание, но, несмотря на все изменились масштабы этого понятия, а сущность не изменилась. Теперь, говоря об экономике, у нас есть широкий круг национального мирового хозяйства.

Производительность, посредничество и торговля стали более трудоемкими процессами производства. Не было ни единого изменения - в середине всего, что происходит, оно живет с настоящими людьми, которые участвуют в потреблении и являются двигателями развития цивилизации.

Люди все время исследовали новые земли и территории, являющиеся потребностью рынка, где преодолевали большие расстояния. Это является главным стимулом для развития науки, техники, культуры и образования.

Каждый из нас стремится быть как можно лучше. Однако это непросто.

Люди принимали разные решения по этому вопросу.

Из-за чего-то другого скрываются, другие люди открыли новые работы, контролируемые тремя, контролируя производство, предотвращая их утечку, очищая новые территории, новые запуски. Каждая наука, как и ее экономика, имеет свои законы, принципы и правила. Цель этой работы - оценить роль и место финансового регулирования экономики и социальной сферы в общей системе государственного регулирования (Ходов, 2005).

Цели:

1- Формулирование и классификация экономики государства (в том числе финансовых).

2- Определение эффективных предпосылок и условий государственного финансового регулирования.

3- Анализ влияния различных типов, форм и методов финансового регулирования на основные экономические показатели.

4- Обоснование структуры финансовых регуляторов социально-экономической сферы и их практическое применение.

Государственное регулирование общественного производства осуществляется в правильном направлении. Государственное финансовое регулирование экономики - процесс преднамеренного и последовательного применения государственных форм и методов финансового воздействия хозяйствующих субъектов, способствующих макроэкономическому балансу и устойчивому развитию экономики на каждом этапе ее функционирования. То есть, финансовое регулирование является государственной организацией, которая использует все аспекты финансовых отношений для корректировки параметров умножения. Его субъектами являются государственные структуры, объекты - доходы и расходы участников общественного воспроизводства, социальной модернизации. Цель финансового регулирования заключается в определении доли распределения и приобретения, которая отвечает потребностям микро и макроуровней.

Необходимость вмешательства со стороны правительства, я думаю, не имеет исторического вопроса о финансовом регулировании. В конце концов, все сферы общественной жизни всегда существовали, и их эффективное развитие принципиально невозможно в рамках организации чистого производства; или, возможно, но менее эффективны. Поэтому централизованное вмешательство:

- Общие условия правоприменения жизненных и деловых решений (создание и поддержание правового режима национально-территориального сообщества, а не защита жизнедеятельности, поддержка и развитие эффективной конкуренции, защита имущественных прав и свобод личности);

- Меры по стабилизации (корректировка экономического роста, инфляция и занятость, промышленность и региональная структура экономики, баланс внешней торговли и продвижение курса национальной валюты в прогрессивные сдвиги);

- Социально ориентированное перераспределение ресурсов (индексированный доход для социально незащищенных граждан для выплаты заработной платы, пенсий, пособий, прожиточного минимума, частного сектора и общества для производства товаров).

Необходимыми предпосылками для осуществления государственного финансового регулирования экономики являются:

1- Учет влияния объективного экономического законодательства общества. Процесс финансового регулирования в налогово-бюджетной политике и экономической практике, а также механизм его реализации является субъективной ориентацией политики и механизма действия, а также экономических законов и их соответствующих экономических аспектов, учитывающих интересы хозяйствующих субъектов и отвечающих требованиям всех категорий

потребителей. В противном случае в реальной экономике будет реакция на отказ от форм и методов финансового механизма.

2- Разработка научно обоснованной стратегической программы развития общества, представлять основные интересы всех ее членов. Программа определяется как интегральная долгосрочная тенденция, которая обеспечивает нормативные акты государственных и ведомственных структур; тактическое регулирование непредвиденных ситуаций.

3- Интересы всех слоев населения могут быть выражены в свободном выражении демократической системы выражения и их представителя в присутствии демократических институтов, социальных, национальных и профессиональных групп. Авторитарная форма добровольчества правительства, отказ от главы и общества, мошенничество, низкая эффективность правительственных структур: внешний вид богатства - это стремление к застою, социальной и экономической отсталости и депрессии (Сатова, Сыздыкова, 1999).

4- Наличие хорошо функционирующей правовой системы, которая быстро реагирует на отклонения от правил и положений в стране. Когда правительство финансирует - и так далее. Регулирование затрат, инструменты оплаты процентов, методы финансирования бюджетного дефицита, использование бюджетных излишков,

Основные методы денежно-финансового регулирования:

- 1- Обменный курс;
- 2- Процентные ставки по денежной массе;
- 3- Международные платежные инструменты и ставки ценных бумаг;
- 4- Различные методы страхования от валютных рисков.

Средства оценки, финансовые ресурсы и их использование, которые используются в управлении бизнесом, коммерческих или экономических расчетах.

Элементы системы регулирования финансовых систем - формы, формы и методы, согласованные в направлении, предназначенном для обеспечения устойчивого экономического развития.

Элементы интегрированных элементов контроллера работают в едином экономическом механизме; поэтому в целях формирования финансовой политики государственной денежно-кредитной политики следует тщательно учитывать выбор методов воздействия на положительные экономические и социальные интересы общества и определенные типы, формы и стратегические и оперативные цели социального развития, экономическую ситуацию и социальный статус.

Косвенно и непосредственно влияя на различные социально-экономические процессы с использованием форм и методов, функционирование социально-экономической системы на определенный период времени призвано обеспечить развитие национальной экономики, сопровождающееся экономическим ростом и устойчивым развитием социальной сферы.

2. Методы

Новый суверенный Казахстан прошел сложный путь социально-экономического развития на десятую часть своей истории. После первых десяти лет независимости, после сложной экономики и краха профсоюза, в стране произошли социально-экономические изменения. Реализуя ключевые социально-экономические реформы, Казахстан зашел на этап становления государственности путем установления внешнеэкономических связей со многими странами мирового сообщества и установления политики и положения на мировом рынке. Защита национальных интересов, республика подготовила свою экономику к работе под влиянием неблагоприятных внешних факторов.

Финансовый кризис в Юго-Восточной Азии в 1997-1998 годах стал первым испытательным и качественным испытанием недавно созданной экономической системы страны, способной поддерживать нормальные условия жизни и целенаправленного осуществления национально-государственных интересов. Снижение финансовых рынков в азиатском регионе негативно сказалось на экономике многих стран, что привело к снижению производства и снижению финансовой жизнеспособности государств. Его ответ на постсоветское пространство пришел. Таким образом, в августе 1998 года Россия даже объявила национальный дефолт по ряду внутренних и внешних долговых обязательств. Из-за мер, принятых Казахстаном, это подорвало негативные последствия кризиса. Во многом это объясняется адекватным ответом правитель-

ства на кризисные риски и наличием доступных финансовых ресурсов, в частности, благодаря норвежскому опыту запасов нефти.

Кризис в Юго-Восточной Азии показал, что финансовый сектор более чувствителен к различным изменениям в мировой экономике, и международная сфера оказывает значительное влияние на внутреннюю среду любой страны и нарушила ее основы. Поэтому для преодоления негативных последствий глобализации необходимо сформировать и укрепить систему финансовой безопасности государства, которая является неотъемлемой частью экономической безопасности.

История развития глобальной экономической системы, способность любой страны противодействовать внешним кризисам определяется ее экономической и финансовой стабильностью, своевременной способностью работать и финансовыми и денежными средствами для регулирования экономики, находящейся в ее распоряжении. В этой связи главной задачей для Казахстана является ускорение экономического роста страны на основе роста производства и услуг, баланса внешней торговли и положительного платежного баланса страны. В результате реформ страна разработала модель устойчивого развития с учетом тенденций мировой экономики и внешних рынков. Вместо этого механизмы позволили в течение короткого периода времени обеспечить устойчивую динамику экономики Казахстана и войти в наиболее стабильные развивающиеся страны мира. Достижения социально-экономического развития страны оценили достижения мирового сообщества. В 2004 году Казахстан стал первой страной СНГ, получившей инвестиционный рейтинг самых авторитетных рейтинговых агентств в мире. 20 мая международное рейтинговое агентство повысило суверенный рейтинг Казахстана по облигациям, выраженным в иностранной валюте, с «BB+» до «BBB-» из международного рейтингового агентства, а 27 октября этого года международное рейтинговое агентство подтвердило долгосрочный рейтинг в иностранной валюте Республики Казахстан. Краткосрочный рейтинг в иностранной валюте был изменен на долгосрочный рейтинг с «B» до «F-3» и с «BBB-» до «BBB». Прогноз долгосрочных рейтингов - «стабильный».

Позже три из ведущих рейтинговых агентств мира были награждены «инвестиционным» рейтингом Казахстана. В результате, на самых выгодных условиях, международный финансовый рынок перешел к нему и к его компаниям-резидентам, классу «инвестиционный», теплым «спекулятивным» (Сатова, Сыздыкова, 1999).

Укрепление кредита в Казахстане зависит от развития нефтегазового сектора страны и высоких цен на нефть. Ожидаемое увеличение добычи углеводородов играет небольшую роль, и страна входит в число шести стран, которые увеличат добычу нефти на протяжении последующих 10 лет.

Мощный источник экономического роста, Казахстан активизировал интеграцию в мировую экономику по широкому кругу маршрутов в глобальную экономическую систему в соответствии со стратегией вступления Казахстана в первую 50 самых конкурентоспособных стран мира.

Защита национальной экономики от глобальных негативных последствий.

В период устойчивого экономического роста зарплаты заемщиков и цены на недвижимость были сведены к минимуму из-за высокой ликвидности их банков. Однако события на национальном финансовом рынке, а также социально-экономические показатели демонстрируют признаки перегрева некоторых из внутренних секторов экономики - торговли и услуг. Возможный негативный сценарий нестабильности в финансовом секторе также подтверждается историческими и другими факторами. Это был финансовый кризис в Юго-Восточной Азии, июль 1997 года, что в основном привело к крупномасштабному доллару на международных рынках капитала в Азии, что привело к росту цен на недвижимость, акций и других активов.

Мировой рынок недвижимости в новом тысячелетии В 2005 году Соединенные Штаты начали замедлять первые признаки ипотечного кризиса, учитывая динамичный рост цен на жилье и увеличение числа ненадежных заемщиков, начали увеличивать объем ипотечных кредитов по умолчанию. В результате это привело к падению сектора ипотечного кредитования в США. В результате баланса финансовой системы США на международных финансовых рынках из-за ее фрагментированного кризиса международные финансовые рынки имели много последствий и вызвали глобальный кризис ликвидности (заложенное имущество было дешевле, поэтому доля кредитов оставалась неизменной).

Ипотечный кризис банковской системы был разным в разных странах и континентах и так далее. Глубину проникновения страны на международные рынки капитала, структуру кредит-

ных портфелей, а также ряд причин, по которым чувствительность каждой страны к процессам на мировых финансовых рынках. Например, банковская система Казахстана, России и Украины в странах СНГ оказала наибольшее влияние на нестабильность на мировых финансовых рынках. В первую очередь это связано с тем, что банки увеличили кредитную активность за счет внешних заимствований. Проблемы, возникающие на мировых финансовых рынках, осложняются тем, что банки имеют значительный срок погашения внешних обязательств. В сочетании с этим накопленные риски в банковской системе и национальных экономиках привели к внешним финансовым потрясениям.

Первые признаки нестабильности финансового сектора Казахстана отразились на изменении условий кредитования, а также на падении акций казахстанских банков. Снижение ликвидности банков. Свидетельством тому стали темпы роста межбанковских кредитов, сокращение объемов срочных депозитов банков второго уровня и сжатие денежной базы. Динамика внешних заимствований на мировых рынках снизилась. Положение банковской системы республики осложняется рисками рефинансирования внешнего долга и некоторой нехваткой ликвидности. Основной проблемой многих казахстанских банков было кредитование строительного сектора и других проблемных областей экономики. В начале 2007 года продолжились высокие темпы роста в строительном секторе, в результате чего во втором полугодии значительно сократилось строительство банка, связанное с ликвидностью. Кредитование фактически приостановлено. В результате годовой индекс физического роста в строительной отрасли был в два раза ниже запланированного показателя и составил 15,3 %.

Ситуация в наиболее развитых секторах не нефтяной экономики, банковской и строительной промышленности Казахстана усложнилась, и препятствиями для доступа к дешевому внешнему финансированию. Банкам и строительным организациям нужна государственная поддержка для устранения негативных последствий мирового финансового кризиса. Правительство поддерживало строительный сектор, малый и средний бизнес, сокращало бюджет, уменьшало негативные тенденции и уменьшало национальные финансовые рынки. республика претерпела финансовые изменения, при введении ликвидности республиканский бюджет на 2008 год, используя средства из Национального фонда Республики Казахстан, собрал 4 млрд. долларов для поддержки ликвидности банковской системы и репутации финансовой системы в стране. Правительство и государственный холдинг «Казына» принимают меры по приобретению акций казахстанских компаний, проданных на Лондонской фондовой бирже; была составлена таблица для погашения внешних обязательств банков.

Банки обещают краткосрочную ликвидность для предотвращения своих текущих обязательств по своим внешним обязательствам.

В январе 2008 года Правительство Республики Казахстан, Национальный банк и Агентство по регулированию и надзору финансового рынка и финансовых организаций посредством комплекса планов банковского сектора, направленных на ликвидацию комплекса мероприятий и мер государственных органов и внешнего негативного влияния, сделал совместное заявление и факторы финансовой стабилизации.

3. Результаты

Чтобы избежать высокой стоимости восстановительных секторов экономики, затронутых внешними потрясениями, необходимо регулировать состояние. В то же время политика государственного регулирования должна быть сбалансированной, что стимулирует развитие экономики через макроэкономическую стабильность. Во время сбалансированного и качественного роста этот подход в конечном итоге «перегрелся», «улучшил» экономику, чтобы избежать дублирования и повысить качество инвестиций. Нельзя поддерживать стабильные и динамичные темпы экономического роста, которые тесно связаны с динамикой мировой экономики. На этом этапе задача состоит не только в том, чтобы найти пути преодоления кризиса, но и проанализировать прошлые ошибки для определения ключевых приоритетов и областей для дальнейшего роста для разработки основных подходов к созданию новой модели развития в посткризисный период. Так называемая «основная» экономика - это развитие устойчивого экономического роста и обеспечение внутренних источников экономического роста, их роли в росте, конкурентоспособности на мировом рынке, несырьевых секторах, внутреннем спросе и отраслях. Программа форсированного индустриально-инновационного развития страны на 2010-2017 годы будет способствовать диверсификации экономики и развитию неторговых секторов. Реализация политики индустриализации создаст новые рабочие места в экономике и будет способствовать ее качественному росту. Реализация крупных инвестиционных проектов

окажет положительное влияние на развитие экономики страны. Фактор, стимулирующий экономический рост, а также необходимый уровень денежной массы и объем кредитования банков в экономике. Рост кредитной активности коммерческих банков будет способствовать улучшению банковского сектора в результате погашения основной суммы обслуживания долга для улучшения качества активов банков. В то же время восстановление репутации экономических агентов в банковской системе позволит пополнять банки и ресурсную базу за счет внутренних источников для увеличения депозитной базы. Полная реализация потенциала внутреннего развития поможет долгосрочной перспективе адаптироваться к испытаниям в долгосрочной перспективе, чтобы обеспечить стабильный экономический рост для рынков, чтобы повысить конкуренцию и адаптироваться к конкуренции.

4. Выводы и Рекомендации

Социально-экономическое развитие Республики Казахстан, целевые показатели экономического роста, доходов, занятости и уровня инфляции будут определены в Стратегическом плане Казахстана до 2020 года.

Восстановление реального роста ВВП, качественного и сбалансированного экономического роста станет возможным благодаря благоприятной макроэкономической среде. В среднесрочной перспективе качество и устойчивость экономического роста должны обеспечиваться через «основную» экономику.

В рамках экономической политики должны быть достигнуты следующие ключевые цели:

- Обеспечение макроэкономической стабильности и восстановление экономического роста;
- Формирование «ядра» отечественной экономики.

Денежная, фискальная и структурная политика, включая сбалансированное использование инструментов, должна быть интегрирована в реализацию макроэкономической политики, интегрированных систем.

Структурная политика направлена на повышение роли внутренних факторов в обеспечении устойчивого экономического роста. С этой целью структура экономики реорганизуется в развитие «непервоочередных» отраслей, ориентированных на внутренний спрос. С развитием экономического роста будет поощряться интенсивное развитие конкурентоспособных отраслей промышленности.

В заключении хочется сказать, что регулирующие меры по предотвращению противоречий и противоречий в финансовом управлении экономикой обеспечат комплексный набор финансовых инструментов, которые следует рассматривать как рациональный способ упорядочения и повышения эффективности процесса воспроизводства.

Можно пройти многие этапы развития Национальной системы финансового регулирования и социальной сферы экономики, но известно одно - она основана на реалистичных научных финансовых теориях, чтобы найти способы повышения эффективности одного и того же механизма и улучшения соответствующего процесса для оценки его воздействия, должны иметь объективное влияние на реальную ситуацию и историческую ситуацию.

5. Источники

САТОВА, Р. К. - СЫЗДЫКОВА, Д. Т., *Проблемы Финансовой Устойчивости Банка*, Павлодар: ПГУ. 1999, 101.

ХОДОВ, Л. Г., *Государственное Регулирование Национальной Экономики*, М.: «Экономистъ», 2005, 620.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИКИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА СТРУКТУРУ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ И НАЛОГОВЫЙ МЕХАНИЗМ

Евгения АН¹ - Елена ЛИГАЙ² - Айгерим АЛИБЕК³

Özet

Ekonominin küreselleşmesi ve «elektronik ticaretin» hacmindeki büyümenin, devlet bütçelerinin yenilenmesi açısından sanayileşmiş ülkelerin hükümetleri için yeni zorluklar ortaya çıkarmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra geliştirilen modern vergi sistemleri. O yıllarda, malların, emeğin ve sermayenin sınırlar ötesindeki hareketi düşük yoğunluklu idi. Bugün, ulusal sınırlar artık üretime engel teşkil etmemektedir. Yerleştirmesi dünyanın çeşitli bölgelerindeki kaynakların maliyeti dikkate alınarak gerçekleştirilmektedir.

TNC'ler uzun zamandır ürünlerini tek bir ülkede düzenliyorlar, üçüncü olarak da bir başka yerde satıyorlar. Bu, maliyetleri en aza indirmeye ve karı en üst düzeye çıkarmanıza olanak tanır. Küreselleşmenin bir diğer önemli yönü, orta ve küçük şirketlerin hareketliliğindeki keskin artıştır. Bugün, hepsi bilgisayar, telefon ve modem ile donatılmış birçok şirket var. Doğal olarak, böyle bir şirket dünyanın herhangi bir yerinde oluşturulabilir ve gerekirse hızla yeniden konuşlandırılabilir. Böylece, küreselleşme, üretim gelişiminin hızını hızlandırmak için elverişli koşullar yaratır. Ancak, sermayenin tahsisi, tek tek ülkelerin özelliklerini dikkate alarak, sadece üretim ve nakliye maliyetlerini azaltmayı değil, sık sık (ve hatta daha fazlasını) ve vergi tabanını da mümkün kılmaktadır. Farklı ülkelerdeki gelir vergisi oranlarındaki farklılıklar, yatırım akışı rotaları üzerinde güçlü bir etkiye sahip olan yeni bir faktör haline gelmektedir. Eğer komşu bir ülkedeki gelir vergisi oranı, kendi başına olduğundan daha düşükse, girişimcinin üretimini transfer etmek için bir nedeni vardır (çaydıcılık, yeniden dağıtımın bedeli).

Halen, giderek daha fazla şirket, "uygun" vergilendirme (sözde açık deniz finans merkezleri veya vergi sığınma merkezlerinde) ile yargı bölgelerinde mali işlemler yapmayı tercih etmektedir. Yetenekli bir planlama ile bu, vergi miktarını önemli ölçüde azaltmanıza olanak tanır. İlk kayıt ve yıllık ödemelerin yapılması için belirlenen ücreti bu tür bir ülkede ödemiş olan şirket, "ana" ülkedeki varlıklarını vergiden mahsup etmekte oldukça meşrudur. Ülkeler için - vergi sığınma evleri, böyle bir politika, devlet bütçelerinin sabit bir ikmal kaynağını yaratmayı mümkün kılmaktadır.

Ekonominin küreselleşmesi, yalnızca doğrudan vergiler açısından değil, verginin ödenmesiyle de durumu etkilemektedir. Uluslararası gümrük sınırlarının ortadan kaldırılması, dolaylı vergiler yoluyla gerçekleştirilen tüketim vergilerini etkiler. Bir ülkede bira tüketimindeki artış oranının artması, bu içecek için komşu bir ülkeye halkın büyük seyahatine yol açıyor. Yani, ekonomi küreselleşir ve ülkelerin bütçeleri ulusal kalmaya devam eder, yani ekonominin küresel niteliği ile vergilemenin yerel doğası arasında bir çelişki vardır.

Anahtar kelimeler: Ekonomi, Vergiler, Vergilendirme Mekanizması, Verimlilik, Sistem.

1. Введение

В мировой экономике появились качественно новые явления и процессы характерные для эпохи глобализации. Развитие регионализации, интернационализации и интеграции обуславливают появление категории новой экономики - глобализация. Понятие «глобализация» в последнее время являются одним из наиболее часто встречающихся в экономической литературе.

Глобализация - это общий термин, обозначающий все более сложный комплекс трансграничных взаимодействий между физическими лицами, предприятиями, институтами и рынка-

¹ Университет Мирас, Факультет Экономики, права и информационных технологий, Экономическое право, jane@miras.edu.kz.

² Университет Мирас, Факультет Экономики, права и информационных технологий, Экономическое право, ligaie@miras.edu.kz.

³ South Kazakhstan State University named after M. Auezov, Department of Economics, Master student of Management, alibek_daiana@mail.ru.

ми, который проявляется в расширении потоков товаров, технологий и финансовых средств, в неуклонном росте и усилении влияния международных институтов гражданского общества, в глобальной деятельности транснациональных корпораций, в значительном расширении масштабов трансграничных коммуникационных и информационных обменов, прежде всего через Интернет, в трансграничном переносе заболеваний и экологических последствий и во все большей интернационализации определенных типов преступной деятельности. (Аубакиров, 2015, стр. 18)

Также под глобализацией можно понимать постепенное преобразование мирового пространства в единую зону, где беспрепятственно перемещаются капиталы, товары, услуги, где свободно распространяются идеи и передвигаются их носители, стимулируя развитие современных институтов и шлифуя механизмы их взаимодействия. Глобализация, таким образом, подразумевает образование международного правового и культурно-информационного поля, своего рода инфраструктуры межрегиональных, в т.ч. информационных обменов. (Жатканбаев, Байзакова, Куренкеева, 2014)

Изучение работ отечественных и зарубежных экономистов показало, что отдельные авторы отождествляют такие понятия, как глобализация международных отношений и глобализация мировой экономики. В связи с этим, одним из задач экономической науки является дать четкое определение глобализации мировой экономики и ее видов.

Академик А. А. Аубакиров пишет: «В наиболее общем смысле экономическая глобализация - это возрастание роли интернациональных производственных комплексов в различных сферах экономики, в частности в энергетике, на транспорте, создание системы внутриотраслевой специализации и кооперации, выпускающие глобальные продукты и осуществляющие услуги. (Аубакиров, 2015, стр. 18)

По мнению академика А. А. Аубакирова, глобализация - категория новой экономики, связанная с применением интернет-технологии, электронных форм торговли. Новая экономика означает высокую конкурентоспособность производимой продукции, достижение наивысшей производительности труда, резкое сокращение доли малоквалифицированного, тяжелого труда, высший стандарт потребления, решение социальных проблем, демократизация и формирование гражданского общества.

Российский ученый И. Г. Владимирова рассматривает глобализацию экономики как «усиление взаимозависимости и взаимовлияния различных сфер и процессов мировой экономики, выражающееся в постепенном превращении мирового хозяйства в единый рынок товаров, услуг, капитала, рабочей силы и знаний». (Владимирова, 2012, стр. 45).

Таким образом, глобализация мировой экономики представляет собой процесс интернационализации и интеграции всех аспектов хозяйственной жизни, всестороннего усиления взаимозависимости и взаимосвязи различных сфер мирового хозяйства. В результате чего, мировое хозяйство постепенно станет единым рынком факторов производства.

А. Э. Сердюков, Е. С. Вилкова, А. Л. Тарасевич к сферам мирового хозяйства, охваченным процессами глобализации считают целесообразным относить:

1- Интернационализацию производства, в том числе создание транснациональных корпораций (ТНК), а также научно-техническое, технологическое, инжиниринговое и информационное сотрудничество. Производственный процесс, как паутиной, опутан различными налогами. И при существующем высоком уровне налогообложения потенциальные возможности получения налоговой экономии могут иметь приоритет перед экономическими соображениями и играть определяющую роль в принятии ТНК стратегических решений. Так как решения, принимаемые крупнейшими ТНК, могут затрагивать жизненные интересы целых стран, то правительства вынуждены учитывать эти обстоятельства при формировании своей налоговой политики и при проведении налоговых реформ.

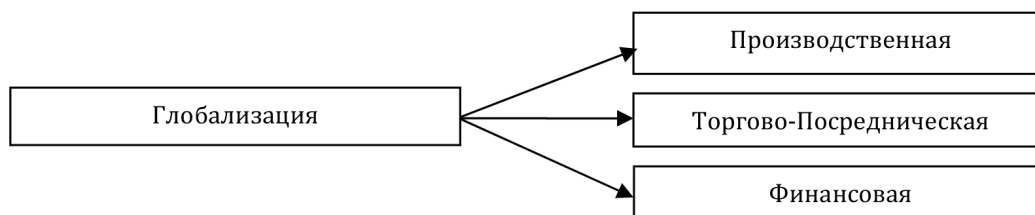
2- Интернационализацию обмена и потребления, включая мировую торговлю товарами, работами, услугами и объектами интеллектуальной собственности при решающей роли в этом процессе Всемирной торговой организации (ВТО), объединяющей в настоящее время около 150 государств и покрывающей свыше 95 % оборота мировой торговли. Развитие торговых отношений, также, как и производственных, сопровождается решением вопросов налогообложения.

3- Интернационализацию финансово-кредитных, в том числе валютных, операций. Общеизвестно, что налоговые отношения являются составной частью финансовых отношений. (Сердюков, 2015, С. 453)

В экономической литературе существует множество видов глобализации мировой экономики в зависимости от охваченных ею сфер мирового хозяйства.

Изучение и обобщение видов глобализации мировой экономики, мы предлагаем следующую схему классификации:

Рисунок 1: Схема Классификации Видов Глобализации Мировой Экономики в Зависимости Охваченных Его Сфер Мирового Хозяйства

Примечание: Составлено автором на основе изученных материалов.

Глобализация - сложный и противоречивый процесс, охватывающий:

- Региональную, национальную экономику;
- Товарные, финансовые, информационные рынки;
- Хозяйствующие субъекты.

2. Методы

Глобализация экономики означает объективную тенденцию к интеграции, к целостности и единству всех стран мироиздания, порождая при этом на своем пути как позитивная, так и негативные последствия. Основными позитивными последствиями глобализации мировой экономики являются:

- Интенсификация и углубление специализации и кооперирования производства в международном масштабе;
- Расширение международной торговли;
- Появление информационной экономики, мирового электронного бизнеса;
- Интернационализация хозяйственной жизни;
- Мобилизация и ускоренное перераспределение более значительного объема денежных ресурсов.

Наряду с позитивными последствиями глобализация имеет и негативные последствия. Она не приносит положительных результатов всем одинаково, в основном выигрыш на стороне развитых стран, а для экономически отсталых стран, глобализация может быть ущербным.

Процесс глобализации задан извне. Никакое общество не сможет долгосрочно уклониться от него, даже если сейчас проявляется скорее феномен срастания богатых государств между собой. При этом многие страны взаимодействуют больше с центрами глобализации ЕС, США и Юго-Восточная Азия, чем со своими непосредственными географическими соседями. Так, казахстанско-узбекская торговля составляет менее 2 % от общего объема казахстанской внешней торговли.

Республика Казахстан как страна land locked country с 15 млн. жителей, несмотря на ее богатые недра и огромную территорию, экономически рассматривается как маленькая страна, которая сейчас находится на самом краю глобализирующегося мира.

Обзор авиалиний показывает, что Казахстан обращен на Запад на 90 %. В торговых отношениях вновь отражается то же, что названо выше. Но это ни в коем случае не должно вести к переоценке экономического веса Казахстана. Так, Казахстан занимает среди торговых партнеров ФРГ 52 место (объем германо-казахстанской торговли в 2016 году: 2,1 млрд. евро) и это, несмотря на то, что Казахстан является шестым по значимости поставщиком нефти. Для сравнения, товарооборот между Францией и Германией составил в 2016 году 103 млрд. евро, между США и Германией 100,7 млрд. евро и между Польшей и Германией 32,2 млрд. евро.

Это четко демонстрирует, что только благодаря богатым недрам не может быть создано богатство и благосостояние в смысле глобализации. Казахстан должен больше использовать

свои богатства для размещения новой промышленности и создания финансового пространства для возникновения сферы услуг. Принципиально это можно реализовать через открытость (маленькой страны) (Жатканбаев, Байзакова, Куренкеева, 2004).

Глобализация экономики создает дополнительные проблемы при проведении финансовой, а также налоговой политики.

В условиях глобализации происходит определенная гармонизация налоговых систем и налоговой политики, произойдет унификация налоговых систем различных стран, требующая согласования основных показателей и механизмов налоговых систем, налогового права различных стран, решение проблем двойного налогообложения, налогообложения инвестиционной деятельности.

Экономическая интеграция в рамках Европейского союза демонстрирует, что, налоги в рамках государственного регулирования стали играть качественно новую роль, т.е. у налога появилась внешняя функция. Новую функцию налога можно характеризовать как интеграционную функцию, направленную на регулирование внешнеэкономических и внешнеторговых операций. Налоги становятся одним из инструментов формирования единого экономического пространства для государств, связанных хозяйственными, региональными и политическими интересами.

Гармонизация налоговых систем сложный и длительный процесс, предполагающий унификацию косвенного и прямого налогообложения, гармонизацию налогового законодательства, разработку единой системы классификации налогов, создание различных международных институтов и организации, занимающихся вопросами налогообложения. В мировой практике ярким примером гармонизации налоговых систем можно отметить опыт стран-участниц Европейского союза. Гармонизация налоговых систем между странами-членами ЕС началась с унификации косвенного налогообложения.

Была унифицирована система налога с оборота в единый налог - налог на добавленную стоимость. Установлена единая минимальная ставка НДС в размере 15 % и льготная - 5 %. Внутри Евросоюза с 1997 г. действует порядок взимания НДС, по которому налог взимается в стране - изготовителе товара. Следующее направление унификации косвенных налогов в государствах членов ЕС происходит по унификации таможенных пошлин. Страны-участницы ЕС заключали между собой Таможенный союз, согласно договора о Таможенном союзе таможенные пошлины в товарном обращении между странами-участницами не взимаются, при условии, если они произведены в ЕС. Товары, импортированные на территорию стран-участниц ЕС из других государств, подлежат таможенному обложению по Общему таможенному тарифу ЕС, который одинаково действует во всех странах-участниц ЕС.

Следующим важным направлением интеграции налоговых систем в условиях глобализации является унификация прямого налогообложения, путем установления единого механизма исчисления, единых ставок, заключений многосторонних и двухсторонних соглашений об устранении двойного налогообложения.

В условиях глобализации экономики произойдет унификация налоговых систем различных стран, т.е. налоговая система интегрирующихся государств и ее налоговый механизм будет адаптирован к всеобщим требованиям.

В связи с унификацией косвенных и прямых налогов будут определены новые подходы к разработке национальных налоговых законодательств. Прежде всего в этих условиях подвергается к значительным изменениям механизм взимания косвенных налогов. Без гармонизации ставок налога на добавленную стоимость и таможенных пошлин невозможно осуществить унификацию налоговых систем. Сегодня не говоря о мировой системе налогов, нет единого подхода в применении ставок НДС в рамках ЕврАзЭС.

3. Результаты

На наш взгляд представляется наиболее интересным и приемлемым для нас опыт стран Европейского Союза по взиманию НДС. Внутри Евросоюза с 1997 года НДС взимается в стране - изготовителе товара, а поставки в другую страну - член ЕС по своему налоговому режиму идентичны поставкам внутри страны. В рамках ЕС для отслеживания поступления НДС в условиях его унификации создается система клиринговых палат, которая через систему национальных казначейств обеспечивает контроль над суммой поступления НДС. С целью свободного перемещения подакцизных товаров через границы ЕС, предполагается создание системы таможенных складов в странах-членах - ЕС.

Такие меры осуществляемые в странах-членах ЕС, свидетельствует, что в условиях глобализации будут созданы новые структуры в экономике. Вместе с тем, будут изменен механизм налогообложения и прямых налогов, в части определения налогооблагаемой базы, ставок налога и предоставления налоговых льгот, определение амортизации, переноса убытков и порядка исчисления налогов на доходы и имущество.

Наряду с унификацией косвенного и прямого налогообложения в условиях глобализации экономики происходят гармонизация основ налоговых систем различных стран. В 1993 г. участниками Международной налоговой программы Гарвардского университета, разработан документ «Основы мирового налогового Кодекса», где даются рекомендации для разработки национального налогового кодекса законодательства с учетом национальной особенности государства. Немаловажное значение для обоснованного применения налогов имеет классификация налогов. Унификация налоговых систем различных стран предполагает создание системы налоговой классификации применяемых для международных сопоставлений. Следует отметить, что существует система налоговой классификации Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР); классификация, применяемая Международным валютным фондом (МВФ); классификация по Системе национальных счетов (СНГ) и по Европейской системе экономических интегрированных счетов (ЕСЭИС).

Гармонизация налоговых отношений проявляется в создании различных международных организаций, занимающихся вопросами налогообложения. В Роттердаме находится штаб-квартира Международной налоговой ассоциации (ИФА), насчитывающей около 10 тыс. членов из 90 стран мира и координирующей деятельность около 50 национальных отделений. В условиях глобализации приобретает особую важность налоговое планирование, как неотъемлемая часть глобального планирования. Основными методами налогового планирования в условиях гармонизации налоговых отношений могут служить:

- Устранение двойного налогообложения, отраженных в положениях соответствующих соглашений, содержащих налоговые преференции.

- Налоговое планирование подразумевает, прежде всего, хорошее знание законодательства и умение применить их на практике.

В целях привлечения иностранных инвестиций в экономику республики, а также для укрепления и развития экономических отношений Республики Казахстан с иностранными государствами в условиях глобализации заключаются Конвенции об избежании двойного налогообложения. В настоящее время действуют 37 Налоговых конвенций.

Основными задачами Налоговых конвенций являются:

- 1- Устранение двойного налогообложения доходов или имущества;
- 2- Защита резидентов Республики Казахстан от дискриминационного налогообложения в другом государстве;
- 3- Недопущение налоговых уклонений;
- 4- Взаимный обмен информацией между компетентными органами государств, заключивших Налоговые конвенции, для обеспечения выполнения их положений, а также для контроля за доходами налогоплательщика в иностранном государстве;
- 5- Распределение прав налогообложения доходов между государствами, заключившими Налоговые конвенции.

С целью разъяснения общих принципов применения Налоговых конвенций и улучшения их администрирования Министерством финансов РК разработана Инструкция «О порядке применения Конвенций (Соглашений) об избежании двойного налогообложения и предотвращении уклонения от уплаты налогов на доход и капитал (имущество), заключенных Республикой Казахстан с иностранными государствами», утвержденная приказом Министра финансов РК от 20.12.1999 г. №643 и Министра государственных доходов РК от 02.12.1999 г. №1478.

Кроме того, приказом Министра финансов РК от 03.10. 2002 г. №469 утверждены Правила администрирования международных договоров, изменения в которые внесены 13 августа 2004 г. в частности, согласно последним изменениям в целях совершенствования процедуры администрирования Конвенций сокращены сроки рассмотрения заявлений нерезидентов на возврат налога из источников в Республике Казахстан с 60 рабочих дней до 30.

Глобализация экономики создает дополнительные проблемы при проведении финансовой, а также налоговой политики. Для достижения успехов в глобализации экономики обязатель-

но учесть налоговые последствия проводимых интеграционных мероприятий. Опыт развитых стран показывает, что высокое налоговое бремя в развитых стран привело к утечке налогов, т.е. появлению оффшорных зон. Функционирование оффшорных зон обуславливают перенос объектов налогообложения из стран с высоким уровнем налогообложения в страны с низким его уровнем. Термин «оффшор» происходит от английского слова «off-shore» и переводится на русский язык как «вне берега», «в открытом море», «изолированный», а в широком экономическом и юридическом смысле - как «пользующийся льготами при соблюдении определенных условий». Основным признаком оффшорной юрисдикции является льготный характер налогообложения. Налоговые льготы для компании зарегистрированных в оффшорной зоне весьма значительны и, как правило, представляет собой полное освобождение от уплаты всех местных налогов. В оффшорной зоне льгот могут предоставляться в виде освобождения от таможенных пошлин и сбор, свободного вывоза прибыли, отмены валютных ограничений для иностранных инвесторов, низким уровнем уставного капитала. Для стран создающих оффшорные зоны на всей территории, выгода состоит в привлечении дополнительных иностранных инвестиций, создание новых рабочих мест, прилива в банковский сектор огромных денежных средств нерезидентов страны.

Спектр оффшорного бизнеса с развитием глобализации экономики становятся более разнообразным, в нем задействованы не только предприятий корпоративного типа и другие субъекты, осуществляющие инвестиционную и эмиссионную деятельность. В современных условиях перед Казахстанскими предпринимателями встает вопрос об изучении опыта развитых стран, способствующих эффективному взаимодействию с зарубежными компаниями и качественно-му управлению своими финансовыми, материальными ресурсами.

4. Обсуждение (Спорные Вопросы)

Для Казахстана проблема офшоров стало наиболее острой в 1999-2000 годах. Тогда, несмотря на благоприятную мировую рыночную конъюнктуру сырьевых ресурсов, экспортные цены реализуемой казахстанской продукции оставались на уровне кризисного периода, т.е. 1998 года. По данным Вашингтонского центра по стратегическим и международным исследованиям в тот период, в результате применения трансфертного ценообразования из Казахстана ежегодно «утекало» более миллиарда долларов. А международный валютный фонд показал, что только из-за занижения цен на экспортируемую нефть в 2000 году утечка капитала из Казахстана составила порядка 410 миллиардов долларов, или 2,5 процента к ВВП страны (Иванова, 2004, стр.4).

Правительство Казахстана не стало ограничивать торговлю с оффшорными зонами, а с целью предотвращения утечки капитала из страны и предотвращения потерь государственных доходов ввело контроль над ценами, используемых в экспортно-импортных операциях. Казахстан первыми на пространстве СНГ принял официальный закон - «О государственном контроле при применений трансфертных цен», который вступил в силу в начале 2001 года.

Разные страны по-разному подходят к трансфертному ценообразованию. Наш путь не противоречит основным рекомендациям Организации экономического сотрудничества и ограничен тремя методами из пяти, рекомендуемых ОЭСР: «сопоставимая неконтролируемая цена»; «затраты плюс»; «цена последующей реализации».

Эксперты поясняют, что госконтроль при применении трансфертных цен осуществляют налоговые и таможенные органы республики по следующим видам сделок: между взаимозависимыми или взаимосвязанными сторонами; по бартерным операциям; при исполнении обязательств по сделкам, осуществляемым путем зачета встречного однородного требования (включает зачет при уступке требования); при совершении сделок с лицами, зарегистрированными в оффшорных зонах; то же - с юридическими лицами, имеющими льготы по налогам либо имеющими убыток по данным налоговых деклараций за два последних налоговых периода, предшествующих году совершения сделки. Когда же международные деловые операции не попадают под действие вышеназванных пунктов, контроль исполняется в случае установления факта отклонения цены сделки более чем на 10 процентов в ту или иную сторону от рыночной цены товара (работы, услуги).

Все это, прежде всего, связано особенностью экономической ситуации в республике. Общеизвестно, что бюджет страны находится в определенной зависимости от сырьевого сектора. Контракты, заключенные на начальном этапе становления экономики независимого Казахстана оказали системное влияние на локальную экономическую среду.

Из-за того, что крупные капитальные вложения сконцентрированы в единичных проектах, все еще низок уровень транспарентности финансовой деятельности международных деловых операций, в том числе есть сделки с офшорными компаниями. В отношении сделок в офшорных странах или в странах имеющих льготное налогообложение, принятый закон о трансфертных ценах довольно жесткий: он позволяет предпринять односторонние действия, что не противоречит принципам ОЭСР.

Закон действует более пяти лет, и уже есть определенные положительные результаты госконтроля в сфере трансфертного ценообразования.

5. Выводы и Рекомендации

Как известно, Налоговый комитет МФ РК работает над единой базой данных госорганов - для контроля при применения трансфертных цен. Здесь соберется информация о качественных характеристиках товаров; тарифах по транспортировке, в том числе и по территории других государств; затратах на доставку, влияющих на определение рыночной цены товаров; основных рынках сбыта отечественных товаров; сведения об аффилированности сторон; схемах вывоза капитала за рубеж, в том числе через государства, имеющие льготный режим налогообложения; другие данные. С целью усиления контроля над трансфертным ценообразованием между налоговыми и таможенными органами государств-членов ЕврАзЭС Налоговый Комитет Министерства Финансов РК инициировал проект протокола об обмене информацией. Это позволит контролировать продвижение товаров по территории государств-членов ЕврАзЭС, получать достоверную информацию необходимую для определения рыночных цен, а также информацию о фактических расходах, понесенных экспортером или покупателем товаров. Трансфертное ценообразование является одним из самых актуальных проблем в отношении междунароных сделок и отбор информации, имеющей признаки уменьшенного занижения налоговых обязательств или уклонения от них. Опыт показывает, что занижение налоговых обязательств в большинстве случаев происходит из-за отсутствия у налогоплательщиков документов, подтверждающих расходы по доставке товаров до рынков потребления. Поэтому, необходимо тесное сотрудничество между налоговыми и таможенными органами в области обмена информацией.

Несмотря на положительные и отрицательные стороны глобализации экономики, в основе налоговой политики государства должна быть заложена защита национальных интересов.

Государственная национальная политика Казахстана должна защищать национальные интересы как внутри страны, так и за ее пределами.

В этом отношении политика развитых стран не может быть для Казахстана примером. Общеизвестно, что эти страны являются экспортерами капиталов и технологий, им выгодно всемирная открытость национальных рынков, они выступают за льготное обложение своих граждан и капиталов, действующих в других странах, и не опасаются при этом применять повышенные ставки в рамках своих систем налогообложения (которые компенсируются комфортными условиями жизни и высоким уровнем социальных льгот для граждан этих стран). Подражая их политике, Казахстан может оказаться в проигрыше.

Соответственно в налоговой политике Казахстана акцент должен делаться на обеспечение преимуществ для всех субъектов национальных интересов, на внутреннем и на внешнем рынке. Производство, распределение и потребление товаров и услуг необходимо всеми средствами налоговой политики «привязывать» к национальной территории. Налоговая система и налоговая политика должна быть направлена на функционирование налогового механизма стимулирующей Казахстанских налогоплательщиков производить и потреблять товары и услуги отечественного производства. Через налоговые инструменты следует «привязывать» накопление и инвестирование финансовых ресурсов. Также налоговая политика должна быть направлена на защиту налогоплательщиков нашего государства от нерационального и чрезмерного налогообложения за пределами страны (установление высоких ставок на доходы, ограничение применения налоговых льгот, необоснованных штрафных санкций и т.д.).

Налоговая система Казахстана в условиях глобализации должна быть направлена, также, на защиту национальных интересов в налоговых отношениях между государствами. Налоговое регулирование в стране не должно способствовать перекачки налоговых доходов из Казахстана в бюджет других стран, т.е. нужны новые подходы к формированию налоговых льгот иностранным фирмам и компаниям.

6. Источники

АУБАКИРОВ, Я. А., *Национальная Экономика в Условиях Глобализации*, Қазақ Университеті, Алматы 2015, 18.

ВЛАДИМИРОВА, И. Г., “Глобализация Мировой Экономики: Проблемы и Последствия”, *Менеджмент в России и за Рубежом*, 5, М. 2012, 45.

ЖАТКАНБАЕВ, Е. Б. - БАЙЗАКОВА, К.И. - КУРЕНКЕЕВА, Г. Т., *Национальные Интересы Казахстана и Вызовы Глобализации*, ЛЕМ, Алматы 2014, 247.

ИВАНОВА, К., “Деньги Делают Ноги в Оффшорные Зоны”, *Казахстанская Правда*, 29.11., 2005, 4.

СЕРДЮКОВ, А. Э. - ВИЛКОВА, Е. С. - ТАРАСЕВИЧ, А. Л., *Налоги и Налогообложение*, Питер, 2015, 453.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АУДИТТІ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жанат АБИЛГАЗИЕВА¹ - Дана ЖАЗДЫҚБАЕВА²

Özet

Endüstriyel üretimin gelişmesi, modern teknoloji ve teknolojinin kullanımı, çevre üzerindeki baskıların artmasına, doğal kaynakların tükenmesine, çevre sorunlarının büyümesine ve genellikle küresel olarak ele alınan antropojenik köken krizlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Karakter. Çevre koruma alanında politikanın düzenlenmesi ve çevresel güvenliğin sağlanması için önemli araçlardan biri çevre denetimi prosedürüdür. Çevre denetimi, milenyumun en çok aranan denetim türlerinden biridir. Bu kapsamda, doğal ve iklimsel ve insan kaynaklı afetlerin etkileri de dâhil olmak üzere çevre sorunlarının çözümüne önemli bir katkıda bulunmak mümkündür. Ulusal ve küresel düzeyde sürdürülebilir kalkınmaya. Kazakistan'da, maden kaynaklarının geliştirilmesi ve kullanımları için yatırım projelerinin gerekçelendirilmesi alanında çevre denetimi geliştirme fırsatları geliştirilmektedir. Çevreye duyarlı ve sürdürülebilir kalkınmaya geçiş, artık Kazakistan'ın kalkınma stratejisinin öncelikli alanlarından biri haline geliyor. Yerli işletmelerin uygulamasında, yatırımların çevresel ve ekonomik verimliliğinin denetimi genellikle yapılmaz ve bunun için metodolojik temeller yoktur. Gerekli bir koşul, çevre koruma ve doğal kaynakların akılcı kullanımı alanında devlet politikasının oluşturulması ve tutarlı bir şekilde uygulanmasıdır. Bu makalede, Kazakistan Cumhuriyeti'nde çevre denetiminin geliştirilmesi ve Kazakistan'ın düzenleyici ve yasal çerçevesi ekolojik denetimi düzenleyen sorunlar ele alınmıştır.

Araştırmanın metodolojik temelleri, sistem yaklaşımının prensiplerine dayanmaktadır. Çevresel denetim çalışmasının spesifik niteliği, kullanılan metot ve prosedürlere bir liste bırakarak, listelerini önemli ölçüde genişletmektedir. Çevresel denetim nesnelerinin çalışmasının temeli, içinde tüm dengeli ve tümevarımsal yaklaşımların bulunduğu diyalektik yöntemdir. Kurumun çevresel yönetim sistemi incelendiğinde, tüm dengeli yöntem kullanılır; amaçları ve hedefleri, şirketin çevre politikası ile bütün olarak uyumludur; Çevre muhasebesi sisteminin organizasyonunu değerlendirirken, bu sistemlerin etkileşiminin etkinliği. İndüktif yöntemle göre, nesnenin çalışması, özelden genele geçerek kademeli olarak gerçekleşir. Genel sonuçlar sayısız gözlemlere ve yerel sonuçlara dayanmaktadır. Endüktif metot, bazı fenomen ve süreçlere odaklanmanızı sağlar: teknolojik sürecin aşamaları, sabit kıymetler, üretim ve tüketim atıkları, muhasebenin ayrı bölümleri, örneğin çevre koruma maliyetleri ve diğerleri gibi. Açıklanan eksiklikler, belirli genellemeler, sonuçlar ve önerilerde bulunulmasına izin verir. Çevre denetiminde, esas olarak, nesnelerin özellikleri, denetim hedefleri ve eko-denetimin özellikleri ile açıklanan endüktif yöntem kullanılır.

Çalışmanın sonuçları, mevcut ve potansiyel çevresel ve ekonomik problemleri çözmek için geleceksel olmayan yaklaşımları geliştirme ve kullanma ihtiyacını, ülkenin kalkınması için yeni rezervler bulma ihtiyacını göstermiştir. En çok umut vaat eden faaliyet alanı çevre denetimi. Bu denetim biçimi, uygulanmasında bilimsel ve metodolojik yaklaşımların geliştirilmesini acil olarak gerektirmektedir, çünkü ülkemizde nispeten yakın zamanda ortaya çıkmış ve ekonomik dönüşümler nedeniyle daha yaygın hale gelmiştir. Herhangi bir yeni faaliyet alanı gibi, çevresel denetim kavramsal temellerin, metodolojik ve örgütsel formların geliştirilmesini gerektirir. Çevre denetimi, çevrenin korunması, bölgelerin ekonomik kalkınmasının verimliliğini ve hızını artırmanın etkenlerinden biridir. Bunun nedeni: Ulusal ve özellikle uluslararası yatırımların uygulanmasında yatırım cazibesini arttırmak, işletmelerin verimliliğini artırarak ve sınırlı doğal kaynakların üretim sürecinde ekonomiye ulaşarak bitmiş ürünlerin üretimini arttırmak için işletmelerin çevresel faaliyetlerini teşvik etmek, çevresel faktörleri artırarak yerli ürünlerin rekabet gücünü arttırmak, işletmelerin yeşillendirilmesi, teknolojik sürecin ekolojik hale getirilmesi ve enerji tasarrufu ve düşük atık teknolojilerinin tanıtılması, insanın önlenmesi gibi ürünler için tüketici talebini arttırmak. Son zamanlarda, çok büyük bir taşıma ve yıpranma ve yıpranma, temizlik ve endüstriyel ekipmanlar, çevresel iyileştirme, gelecek kuşakların sağlığının korunması gibi nedenlerle zamanında önlenmesi son derece ön planda olan çevre ve çevre felaketler.

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Қалалану және оның қоршаған орта жағдайына әсері, aje.abilgazieva@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Қалалану және оның қоршаған орта жағдайына әсері, jazddana76@mail.ru.

Çevresel denetimin, geliştirilen ve sunulan metodolojiye uygun olarak yürütülmesi, sanayi üretiminin büyümesinin çevrenin gerçek olanaklarıyla koordine edildiği zaman, Kazakistan Cumhuriyeti'nin sürdürülebilir kalkınma sorununu çözme yaklaşımlarını niteliksel olarak değiştiren ilkeli bir prosedürdür. Sadece en yakın değil, aynı zamanda uzak bütün sosyal ve ekonomik kalkınma ile. Bu makalede sunulan çevresel denetim prosedürü evrenseldir. Hem bağımsız denetim firmaları, devlet denetim organları tarafından denetimlerin yürütülmesi için hem de işletmelerin çevre yönetim sisteminin bir unsuru olarak, temelde uygulanmakta olan uluslararası standartlar (ISO 14000) sistemine göre bir rehber olarak kullanılabilir. Şimdi işletmeler.

Anahtar kelimeler: Ekolojik Denetim, Çevre Güvenliği, Çevre, Doğa Yönetimi, Sürdürülebilir Kalkınma.

1. Кіріспе

Апатты әлеуметтік-экономикалық даму, табиғи ресурстарды және барлық экологиялық процестерді өзара қолданыстағы түрін ескере отырып қоршаған ортаға шектеулер қою, дамудың жаһандық тұжырымдамасын әзірлеу аса маңызды себебі болды.

Ол айқын жаһандық ауқымын алып, Қазақстан Республикасының экологиялық мониторинг және қоршаған ортаны басқару тиімділігі өте төмен болған жағдайда жүзеге асырылады, бұл қоршаған ортаға заманауи технологиялардың әсерімен түсіндіріледі. Бұл жағдай айтарлықтай экономикалық залал, және түбегейлі жаңа, қоршаған ортаға қолайсыз факторларының көріністерінен әкеп соғатын экологиялық апатты аймақтарын, төтенше жағдайлардың пайда болуына өз ықпалын тигізеді.

Осылайша, еліміздің жаңа қорларын табу, қолда бар және әлеуетті экологиялық және экономикалық проблемаларды шешу үшін инновациялық тәсілдерді әзірлеу және пайдаланудың айқын қажеттілігіне айналады. Біздің елімізде бұл экономикалық қайта құрулар жоғары болуына байланысты жақында пайда болды, өйткені аудитті жүзеге асыру үшін ғылыми-әдістемелік тәсілдерді әзірлеуді талап етеді. Қызметтің кез келген жаңа саласы ретінде, экологиялық аудиттің тұжырымдамалық шеңберін, әдістемелік және ұйымдастырушылық нысандарын дамыту қажет.

Экологиялық аудиттің даму факторлардың бірі - оның қоршаған ортаны сақтауға, өңірлік экономиканың даму қарқыны мен тиімділігін арттыруға бағытталады:

- Халықаралық инвестициялар аймақтағы өнеркәсіптің тартымдылығын арттыру мақсатында кәсіпорындардың экологиялық тиімділігін ынталандыру;
- Табиғи ресурстарды неғұрлым тиімді пайдалану арқылы дайын өнім өндіру көлемінің өсуін қамтамасыз ету;
- Қоршаған ортаның факторын арттыру арқылы отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- Кәсіпорындардың «жасыл» имиджін жақсартуға ықпал ететін өнімдер үшін тұтынушы сұранысының өсуі;
- Көгалдандыру процесі және энергияны үнемдеу, аз қалдықты технологияларды енгізу;
- Технологиялық және экологиялық апаттарды алдын алу, көліктердің жоғары тозу салдарынан зиянды қалдықтардың жиналуын болдырмау;
- Болашақ ұрпақтың денсаулығын сақтау, қоршаған ортаны жақсарту.

Халықаралық тәжірибені ескере отырып соңғы жылдары Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік экологиялық мониторинг мемлекеттік органдардың жұмысын ескере отырып, экологиялық менеджмент ретінде белгілі қоршаған ортаға әсерін азайту үшін проблемаларды шешуге бағытталған, кәсіпкерлік субъектілерінің бастамашылық қызметі болып табылады. Экологиялық менеджмент және экологиялық аудит саласындағы өнеркәсіп кәсіпорындарының қызметін жүзеге асыру қоршаған ортаға әсерді төмендету жолдары талдау және саралау пайдаланылады.

2. Зерттеу Әдісі

Зерттеудің әдіснамалық негізі экологиялық аудиттің ерекшелігін зерттеудегі жүйелік көзқарас қағидаттарына негізделген. Экологиялық аудиторлық зерттеулердің ерекшеліктері қолданылатын әдістер мен үрдістерге өз ықпалын тигізіп, олардың тізімін елеулі кеңейтеді. Экологиялық аудит объектілерін зерттеудің негізінде диалектикалық әдіс жатыр, оның шеңберінде дедукция және индукция әдістемелері қолданылады. Дедукция әдісі ұйымдағы

экологиялық менеджмент жүйесін, оның мақсаттары мен мәселелерінің кәсіпо-рынның экологиялық саясатына сәйкестігін зерттеген кезде; экологиялық есеп жүйесін ұйымдастыруын, аталған жүйелердің өзара әрекеттесуінің тиімділігін бағалау кезінде қолданылады (Экологический учет и аудит, 2007).

Индукция әдісіне сәйкес объектіні зерттеу біртіндеп, жекеден жалпыға өте отырып жүзеге асырылады. Осы ретте жалпы қорытындылар көптеген бақылаулар мен жекелеген тұжырымдарға негізделеді. Индукция әдісі жекелеген құбылыстар мен әдістерді жете зерттеуге мүмкіндік береді: технологиялық үрдіс сатыларында, негізгі қорлар нысандарында, өндіріс пен тұтыну қалдықтарында, жекелеген есеп бөлімдерінде, мәселен, табиғатты қорғау қызметтерінің шығындары және т.б. Анықталған кемшіліктер нақты қорытындылау мен ұсыныстарды жасауға мүмкіндік береді. Экологиялық аудитте, негізінен, индукция әдісі қолданылады, ол аудиттің объектілерінің, мақсаттарының және экоаудиторлық тексерудің ерекшеліктерімен түсіндіріледі.

3. Алынған Нәтижелер

Зерттеудің нәтижелері нарықтық экономика жағдайында меншіктің түрлі нысандарындағы өнеркәсіптік кәсіпорындардың экологиялық аудит әдіснамасын және ғылыми-әдістемелік тәсілдерді негіздерін дамытуда пайдаланылады. Зерттеу жұмысында экологиялық аудиттің сыртқы аудитпен салыстырғанда табиғаты, мән-мағынасы, тағайындалуы мен ұйымдасырылуы өзгеше болып келетіндігі айқындалған. Ең алдымен ескерілетіні, экологиялық аудит қызметі (немесе, оны кейде экологиялық ревизия қызметі, экологиялық бақылау қызметі деп те атайды) ұйым ішінде құрылған бөлімше бола отырып, оның қызметін бағалау және тексеру бойынша жүйелі әрі күнделікті, жұмысты атқарады. Экологиялық аудиттің басты міндеті - басқару мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ету. Бұл үшін экологиялық аудит кәсіпорын басшылығын дұрыс басқару шешімдерін қабылдау үшін жасалған талдаудың нәтижелерімен, белгілі бір бөлімшенің қызметіне баға берумен, ұсыныстар мен және уақытылы дұрыс ақпаратпен қамтамасыз етеді (Бобылев, Ходжаев, 2007).

Қазіргі нақты бизнес ұйымдарында тиімді экологиялық менеджменттің болмауына байланысты экологиялық мәселелер өте көп. Экологиялық бақылаудың бір түрі экологиялық аудит болып табылады. Экологиялық аудит қоршаған ортаға кәсіпорынның антропогендік әсер ету деңгейін азайтуға көмектеседі. Шынында да, экологиялық аудиттің нәтижелері арқасында компанияның өз шығындарын азайту үшін, неғұрлым тиімді экологиялық саясат құруға мүмкіндігі бар. Қазақстанда экологиялық аудит өндірілетін өнімдердің қауіпсіздігін, қоршаған ортаның ластануын бақылауды қамтамасыз етеді, жылжымайтын мүлік сатып алуды немесе сату сияқты салаларда қолданылуын талап етеді.

Мемлекеттің рөлі технологияларды дамыту үшін экологиялық аудит, экологиялық менеджмент талаптарын кеңінен енгізу үшін жағдай жасау ережелерін қалыптастыру деп мәлімдейді, олардың қоршаған ортаға әсер ету тұрғысынан өндірістік кәсіпорындардың ашықтығын арттыру және жағымсыз әсерінің мониторингін ұйымдастыру шараларын азайту үшін қабилданған экономиканың экологиялық көрсеткіштердің динамикасын қамтиды.

Сәйкестікті бағалау тетіктерін енгізу мемлекеттік экологиялық қадағалау компаниялардың жекелеген түрлерін ауыстыруға ықпал ететін болады және экологиялық аудит айтарлықтай мемлекеттік экологиялық қадағалау тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Алайда, қазіргі уақытта, атқарушы билік жергілікті органдарының ешқайсысы ерікті экологиялық аудитті жүзеге асыру үшін уәкілетті емес, сондай-ақ міндетті экологиялық аудит үшін қажетті заңнамалық негіздер жоқ. Барлық экологиялық аудит мүмкіндіктерін жүзеге асыру мүмкін болмай отыр. Сонымен қатар, экологиялық аудиттің ұйымдық-құқықтық базасы жеткіліксіз. Жоғарыда айтылғандардың негізінде, ол экологиялық аудит және оның практикалық жүзеге асырудың ұйымдық және құқықтық тетіктерін теориялық даму қажеттілігі туралы қорытынды жасауға болады.

Міндетті экологиялық аудит және мемлекеттік экологиялық бақылауды арасындағы айқын қарым-қатынас орнату үшін қажет. Олардың ұқсастығы міндетті экологиялық аудит уәкілетті мемлекеттік органның шешімі, сондай-ақ мемлекеттік экологиялық бақылау арқылы жүргізілуі мүмкін табылатындығында. Сонымен қатар, олар ортақ мақсатқа ие, экологиялық және табиғи ресурстар заңнамасының кәсіпкерлік субъектісі талаптарына сәйкестігін тексеру болып табылады. Олардың негізгі айырмашылығы міндетті экологиялық аудит қоршаған ортаға әсер ету туралы экономикалық ұйым оңтайландыру үшін нақты ұсыныстар

әзірленуі тиіс, яғни мемлекеттік экологиялық мониторинг қоршаған орта мен табиғи ресурстар заңнама және тиісті әкімшілік шаралар және заңды жауапкершілікті қолдануға байланысты (Сеилова, 2003).

Алайда, экологиялық аудит, оның тапсырма бірегей, нақты орындайды, қоршаған ортаны қорғау мақсатында жүзеге асырылып іс-шаралардың тиімділігі, толықтығы мен негізділігін бағалауға өзінің экологиялық саясатты жүзеге асыру бойынша кәсіпорындардың (ұйымдардың) ықпал, бағытталған алдын алу іс-шараларды іске асыру үшін басымдықтарды қалыптастыру болып табылады.

Қолданыстағы заңнама тәртібі мен салық салу мақсаттары үшін, ерікті қоршаған ортаны өткізу шығындарын тағайындау тәртібін белгілейді. Бұл заң экологиялық аудитті жүзеге асыру арқылы қоршаған ортаның сапасын жақсартуға ұмтылады.

Экологиялық аудит жүргізіледі:

- Мемлекеттік және жергілікті кәсіпорындарды жекешелендіру үрдісіне;

- Банкроттық рәсімін жүзеге асыру;

- Міндетті экологиялық сақтандыру кезінде;

- Инвестициялық шарттарда көзделген инвестициялық жобалар мен бағдарламаларды дайындау.

Экологиялық аудиттің мазмұны мен мақсаты:

- Қоршаған ортаны қорғау және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және отандық заңнамасы талаптарына сәйкестігін, компанияны немесе жеке кәсіпкерді мемлекеттік бағалау;

- Объектінің экологиялық тозу дәрежесін анықтау, қоршаған ортаға зиянды әсерін анықтау;

- Сәйкестендіру және объектіде байланысты қоршаған ортаны қорғау жабдықтары мен технологиялар, қоршаған ортаны бағалау;

- Жұмысшылардың денсаулығының жай-күйін, қоршаған ортаның әсерін бағалау;

- Объектіге байланысты тиісті ақпарат алу үшін қажеттіліктерін анықтау.

Экологиялық аудиттің қағидалары:

- Экологиялық аудиторлық ұйымдар және экологиялық аудит жүргізетін үшінші тараптардың аудиттелген ұйымның меншік иелері мен менеджерлер экологиялық аудиторлардың объективтілігі мен тәуелсіздігі;

- Қоршаған ортаны қорғау мәселелерінде Экологиялық аудиторлар, экологиялық менеджмент және экономикалық қызмет субъектісінің ерекшелігіне байланысты кәсібилік және біліктілік;

- Экономикалық қызмет түрлері бойынша берілген ақпараттың сенімділігі мен толықтығы;

- Экологиялық аудит жөніндегі жұмысты жоспарлау;

- Қоршаған ортаға әсерін барлық аспектілерін қамтитын кешенді экологиялық аудит;

- Экологиялық аудит ақпаратының құпиялылығын сақтау (Исмухамбетов, 2011).

Қазақстан Республикасында міндетті экологиялық аудит және ерікті экологиялық аудит әрекет етеді. Міндетті экологиялық тексерулер, әдетте, экологиялық қауіпті салалар мен іс-шараларға қатысты Қазақстан Республикасының нормативтік-құқықтық актілерінде белгіленген жағдайларда жүзеге асырылады:

- Жекешелендіру және олардың қызметі экологиялық тұрғыда өте қауіпті;

- Сақтандыру төлемдерінің және (немесе) сыйақы мөлшерлемесін өтеу, немесе сомасын айқындау мақсатында экологиялық сақтандыруды жүзеге асыру;

- Кәсіпкерлік қызметті, мемлекеттік меншіктегі банктер жүзеге асыратын заңды және жеке тұлғаларға несие беру;

- Апаттар мен дүлей апаттардың экологиялық салдарын бағалау;

- Заңды тұлғалардың және экологиялық қауіпті объектілерді пайдалануды жүзеге асыратын жеке кәсіпкерлер үшін берілген лицензиясының мерзімін ұзарту үшін мемлекеттік органдардың шешімдері;

- Табиғат пен қоршаған ортаны қорғау саласындағы Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелерді орындау;

- Өзге де жағдайларда нормативтік құқықтық - актілерімен белгіленеді.

Қоршаған ортаның аудиті жұмысының күрделілігін ескере отырып міндетті аудит жүргізу құқығы практикалық тәжірибесі және аудит субъектісі саласында жоғары білімі бар, тек сертификатталған мамандарға берілуі мүмкін.

Қоршаған ортаны басқару және қоршаған ортаны қорғау жұмысын оңтайлы ұйымдастыру туралы дәлелді ұсыныстар алу азаматтардың заңды тұлғалар мен жеке кәсіпкерлер мүддесі ерікті экологиялық аудит техникалық-экономикалық негіздемесін, отандық заңнамасының талаптарына сай келетін және басқа да мақсаттар үшін олардың тиімділігін арттыру (Исмухамбетов, Сагитов, Дүйсембеков, Кашкенов, 2009).

Ерікті экологиялық аудитті жүргізу ақылы негізде жүзеге асырылатын болғандықтан, осыған мүдделі кәсіпорын немесе кәсіпкер осы тұлға жеткілікті біліктілікке ие болуы қажет. Бұл жағдайда экологиялық аудит жөніндегі жұмыс туралы, қоршаған ортаны қорғау саласындағы арнайы уәкілетті мемлекеттік орган берген лицензияның иелену арқылы қызмет ете алады.

Экологиялық аудит қоршаған ортаға теріс әсер етуге қатысты экономикалық және өзге де қызметтің нақты бағыттарын қамтиды, және қаржылық аудит, үрдістік аудит, төтенше жағдайлар және қоршаған ортаны қорғау және тұрақты байланысты тексерулердің басқа түрлері, оның ішінде, күрделі институт ретінде қарастырылуы тиіс.

Экологиялық аудит бақылау саласындағы қолданыстағы заңнаманы талдау, оның қалыптасуының негізгі қағидаларын бірқатар таңдауға мүмкіндік береді:

- қоршаған ортаға зиян келуін болдырмау;
- Адам өмірі мен денсаулығын қорғау;
- Қоршаған ортаны қорғау;
- Флора мен фаунаның қорғау;
- Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету;
- Экологиялық ақпаратқа еркін қол жеткізу;
- Қоршаған ортаны басқару үшін төлем;
- Шаруашылық және өзге де қызметтің экологиялық талаптардың интеграциялық компаниялары;

- Жалпы қабылданған халықаралық принциптер мен нормаларға сәйкес қоршаған ортаны қорғау саласындағы отындық заңнаманы үйлестіру.

Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес аудиттің ең маңызды қағидаларына келесілер жатады:

- Қоршаған ортаны қорғау саласындағы тәуелсіз бақылау;
- Қоршаған ортаның жай-күйі туралы нақты ақпаратты алуға әркімнің құқығын құрметтеу;
- Экологиялық заңнамасын бұзғаны үшін жауапкершілік.

Экологиялық аудит саласындағы халықаралық стандарттардың пайда болуы ең маңызды халықаралық экологиялық бастамалардың бірі болып табылады. Оның құрамында үш бағыт бойынша құжаттар әзірленген және дамыған жүйесіне енгізілген:

- Экологиялық менеджмент жүйелерінің құру және пайдалану;
- Экологиялық аудит және бағалау құралдары;
- Өнім сапасының стандарттары.

Аудитор дайындаған барлық жазбалар сынақ нәтижелерін бағалау және мониторинг болып табылады және аудитордың есебі үшін жеткілікті болуы тиіс. Қаржылық аудитпен салыстырғанда экологиялық аудит, негізінен аналитикалық болып табылады. Ұйымдастыру және өткізу кезінде экологиялық аудиттің ұсыныстары мен ұсынымдарын пайдалануға болады: «Өнеркәсіптік кәсіпорындардың жалпы үлгідегі экологиялық аудит хаттамалары», «Аудиторлық есеп стандартының форматтары». Осы стандарттардың ерекшелігі инвестициялық жобаларды игеру барысында көзделген қызметкерлердің экологиялық, қауіпсіздік және еңбекті қорғауды бағалау бойынша олардың жан-жақты назар аударылады.

Осылайша, білікті заңгерлерден құралған экологиялық аудиторлық командасын құру қажеттілігі, қоршаған ортаны қорғау және экологиялық қауіпсіздік аудиторлары бухгалтерлер саласындағы кәсіпорынның табиғат қорғау шараларын зерттеу, аналитикалық және аспаптық әдістерді игерген мамандар болуы тиіс (Сагитов, 2011).

Экологиялық аудит тәуелсіз сыртқы аудит сияқты бақылау элементтерінің жиынтығын қолдануға құқығы бар. Экологиялық аудиттің объектілері болып бөлек филиалдар, құрылымдық бөлімшелер және аумақтар табылады, яғни кәсіпорынның қаржы - шаруашылық және өндірістік қызметінің (бөлінбес) ажыратылмас, құрамдас элементтері, олар көп жағдайда үздіксіз технологиялық процестермен байланысты болады.

Экологиялық аудит шын мәнінде, қоғамдық, өндірістік және қоғамдық экологиялық бақылау өзара іскерлік экологиялық көрсеткіштерді кәсіби түрі болып табылады. Экологиялық аудит іргелі рәсімін ретінде қарастырылады, сапалы, тиімді дереу отырып, сондай-ақ алыс бүкіл әлеуметтік-экономикалық дамуымен ғана емес, мөлшерлес ұлттық өндірістің өсуі қоршаған ортаға нақты қуаттылығы түйсетін Ресей, ұзақ мерзімді дамуын, проблемаларды шешу үшін тәсілді өзгереді.

Экологиялық аудиттің сыртқы аудитпен салыстырғанда табиғаты, мән - мағынасы, тағайындалуы мен ұйымдасырылуы өзгеше болып келетіндігі айқындалған. Ең алдымен ескерілетіні, экологиялық аудит қызметі (немесе, оны кейде экологиялық ревизия қызметі, экологиялық бақылау қызметі деп те атайды) ұйым ішінде құрылған бөлімше бола отырып, оның қызметін бағалау және тексеру бойынша жүйелі әрі күнделікті, жұмысты атқарады.

Экологиялық аудиттің басты міндеті - басқару мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз ету. Бұл үшін экологиялық аудит кәсіпорын басшылығын дұрыс басқару шешімдерін қабылдау үшін жасалған талдаудың нәтижелерімен, белгілі бір бөлімшенің қызметіне баға берумен, ұсыныстар мен және уақытылы дұрыс ақпаратпен қамтамасыз етеді. Экологиялық аудит - кәсіпорынға қызмет көрсету аясында жүргізілетін ішкі бақылау жүйесін талдау үшін менеджмент арқылы анықталатын қызмет. Экологиялық аудиттің көмегімен бақылау және талдау іске асырылады, сонымен қатар жүйелерді жақсартуға, жетілдіруге ұсыныстар беріледі.

Сонымен қатар бұл жұмыста, басқару шешімдерін қабылдау сапасы оның әрбір функциясының сапасына байланысты., сонымен қатар әрбір басқару функциясы да басқару функциясын жүзеге асырумен аяқталатындығын көрсеткен.

4. Қорытындылар Мен Ұсыныстар

Экологиялық мәселелерге қатысты шешім қабылдау мен оларды бақылау үшін ақпаратты тиімді басқарудың орталақтандырылған сұрақтарының бірі ақпарат процесінің интеграциялық шешімінің дұрыстылығы. Арнайы әдебиеттерде бұл мәселені шешу үшін екі әрекеті ұсынылды. Оның біріншісі, интеграциялық процесстер ақпаратты жөндеудің автоматтандырылған стадиясында шешілуі қажет деген тоқтамға келеді, ал екіншісі ақпарат интеграциясы алғашқы есеп деңгейінде жүзеге асыру тиімді деген ойға келеді. Біздің пікірімізше, ақпаратты интеграциялау процесі, ақпарат араласымдары мен мәліметтер жинақтаудың әрбір этапында жүзеге асыру қажет. Ақпараттың интеграциялық процесі, басқару ақпараттарын қолданудың қажеттілігін қанағаттандыру мақсатынан басқа, басқару иерархиясының деңгейі мен қиындылықтарына байланысты тұрақты және көпжақты, көп кезеңді, мінездемелерді алып жүруі керек.

Нарықтық қатынастардың даму шарттарында аудиторлық тексеру нәтижелерін дайындау, зерттеу объектілерін анықтау, кәсіпорынның ішкі аудит формаларын ұйымдастыруды дамыту мен басқарудағы ішкі аудиттің кешенді әсері жоғары. Диплодық жұмыста кәсіпорынды басқаруды ішкі аудиторлық бақылаудың орынын дұрыс анықтауға, сонымен қатар кәсіпорынды басқару қызметінің функционалдық және басқарушылық объектілермен өзара байланыс орнатуға ерекше көңіл бөлінген. Басқару шешімдерін қабылдаудың сапасы мен тиімділігін есепке ала отырып, дипломдық жұмыста ақпараттық-басқарушылық формуласы ұсынылған, ол негізінен ақпараттық қамсыздандыру деңгейіне және олардың басқару объектілерімен өзара қарым - қатынастарына байланысты екені анықталды.

Бұл мақалада кәсіпорынның басқару мақсаттарына жетуді қамтамасыз ету үшін, бақылаудың ішкі аудиторлық нысанын пайдалану және кәсіпорында экологиялық аудит құрылымының құрылуы дәлелденген. Кәсіпорынның экологиялық аудиті - кәсіпқой бақылау нәтижесінде басқару жүйесін сенімді ақпаратпен қамтамасыз етуді, кәсіпорынның барлық бөлімшелеріне кеңестік қызмет көрсетуді, қабылданған басқару шешімдердің деңгейін бағалау, ұйымдастырушылық іс-шаралар, техника-технологиялық жаңарулардың тиімділігін бағалау және т.б. аудиторлық, бақылаушылық іс әрекеттерді орындауға ұйымдастырылады.

Шешім қабылдау мен оларды бақылау үшін ақпаратты тиімді басқарудың орталақтандырылған сұрақтарының бірі ақпарат процесінің интеграциялық шешімінің дұрыстылығы. Арнайы әдебиеттерде бұл мәселені шешу үшін екі әрекеті ұсынылды. Оның біріншісі, интеграциялық

процесстер ақпаратты жөндеудің автоматтандырылған стадиясында шешілуі қажет деген тоқтамға келеді, ал екіншісі ақпарат интеграциясы алғашқы есеп деңгейінде жүзеге асыру тиімді деген ойға келеді. Біздің пікірімізше, ақпаратты интеграциялау процесі, ақпарат араласымдары мен мәліметтер жинақтаудың әрбір этапында жүзеге асыру қажет. Ақпараттың интеграциялық процесі, басқару ақпараттарын қолданудың қажеттілігін қанағаттандыру мақсатынан басқа, басқару иерархиясының деңгейі мен қиындылықтарына байланысты тұрақты және көпжақты, көп кезеңді, мінездемелерді алып жүруі керек.

5. Дереккөздер

БОБЫЛЕВ, С. Н. - ХОДЖАЕВ, А. Ш., *Экономика Природопользования*, М.: ТЕИС, 2007, 272.

ИСМУХАМБЕТОВ, Ж. Д., "Пути Развития Биологического Метода Защиты Растений", *Вестник с.-х. Науки Казахстана*, 5, Алматы 2011, 3-8.

ИСМУХАМБЕТОВ, Ж. Д. - САГИТОВ, А. О. - ДҮЙСЕМБЕКОВ, Б. А. - КАШКЕНОВ, Н. К., *Оңтүстік Қазақстанда Мақтаны Зиянкестерден Қорғау Жөніндегі Ұсыныстар*, Алматы 2009, 21.

САГИТОВ, А. О., "Будущее за Биологической Защитой Растений", *Жаршы*, 3, Алматы 2011, 3-7.

СЕИЛОВА, М., "Организация Учета Текущих Затрат на Природоохранную Деятельность", *Альпари*, 1, 2003, 72-75.

Экологический Учет и Аудит, Сборник статей, М.: ФБК-ПРЕСС, 2007, 192.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF INVESTMENT BANKING

İnna KHAN¹ - Darykul KULANOVA²

Özet

Geçen yüzyılın iktisadi uygulamasının deneyimi, inna edici bir şekilde, pazar hedeflerinin uygulanması için sermayenin çekilmesi ve kurumsal sektörün verimliliğinin artırılması becerisinin yokluğunda, bir piyasa ekonomisinin etkin işleyişinin imkânsız olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, piyasa ilkelerine dayanan herhangi bir ekonominin, ekonomik varlıklar arasında sermayenin serbest dolaşımını sağlayacak iyi gelişmiş bir finansal sisteme sahip olması gerekir. Bu talep menkul kıymetler piyasası tarafından tam olarak karşılanmakta, bu da şirketlerin menkul kıymetler ihraç ederek, yatırımlar ve gerekli sermaye arasında gerekli dengeyi muhafaza ederek ve sürdürerek, hızlı ve verimli bir şekilde dış finansmanı çekebilmelerini sağlamaktadır.

Reel sektörün menkul kıymetler piyasası araçları aracılığıyla finanse edilmesi sisteminin kilit unsuru, nihai yatırımcılardan alıcılara sermaye akışı sağlayan bir finansal aracı olarak hareket eden yatırım bankalarıdır. Dünyanın en büyük yatırım bankaları yavaş yavaş küreselleşmeyi sağlayan ve küreselleşmeyi sağlayan çok uluslu evrensel kurumlara menkul kıymetler ihraç ederek şirketlerin yatırım çekmelerine yardımcı olan klasik araçlardan evrimleşmiştir. Böylece, küresel yatırım bankacılığı kurumlarının kurumsal sektörü finanse etme konusundaki artan rolü, borsaların dünya ekonomisine olan artan etkisinin en önemli göstergelerinden biri olmuştur. Bu bağlamda, yatırım bankacılığı kurumlarının çalışması ve faaliyetleri, önemli bir teorik ve pratik bir sorundur.

Bu makalede, modern, küresel odaklı bir yatırım bankası kavramı ele alınmış ve menkul kıymetler ihraç ederek kurumlara dış finansman sağlama sürecinde yatırım bankacılığı aracılık uygulamasının dünyadaki tecrübesi incelenmiştir. Küresel yatırım bankacılığı işinin ana eğilimlerinin, sorunlarının ve beklentilerinin kapsamlı bir analizi, Kazakistan yatırım bankacılığı kurumları için bir dizi tavsiyenin daha sonra geliştirilmesi için bir platform haline gelmiştir.

Bu kurumların çalışması elbette Kazakistan'da çok önemlidir. Kazakistan'da, şu anda şirket sektörünün ve sermaye piyasasının gelişim düzeyi arasında önemli bir orantısızlık bulunmaktadır. Kazakistan şirketlerinin çoğu, gelişmekte olan piyasaların kurumsal sektörünün ön saflarında yer alan, finansal kaldırıcı arttırmadan, yani dış finansmana çekmeden, uzun vadeli stratejik görevlerin daha fazla geliştirilmesi ve uygulanmasının imkânsız olduğu bir gelişme aşamasına zaten girmiştir.

Ayrı bir şekilde, bu sorunun, yatırım bankacılığı işinin çalışılmasında önemli eksikliklerin yanı sıra Kazakistan'da yatırım bankacılığının işleyişinin yüzeysel olarak kapsanmasıyla ifade edilen yerel bilimsel literatürde yetersiz bir ayrıntıya dikkat çekmeye değer. Özellikle, modern literatürde, uluslararası sermaye piyasası koşullarında yatırım bankasının rekabetçi konumunun analizine adanmış temelde hiçbir temel çalışma yoktur.

Anahtar kelimeler: Yatırım Bankacılığı, Finans, Ekonomi, Banka, Menkul Kıymetler.

1. Introduction

From the point of view of the role of the securities market, the role of banking, the share of banks and their relationship with non-Bank financial institutions in the institutional structure of the economies of different countries, there are three main models of the financial system:

1. Anglo-American model (Anglo-Saxon model): provides financing of the economy through the financial market through the issuance of securities.

2. European model (German, banking, continental): a key figure in the market is a universal commercial Bank, "financial supermarket".

3. A mixed model, when the market at the same time and with approximately equal rights there are both commercial banks and non-Bank brokerage and dealer companies. In the early 1990s, Kazakhstan spontaneously selected a mixed model of the securities market. However, Kazakhstan is increa-

¹ «Miras» University, Faculty of economics, law and information technology, Finance, musik711@mail.ru

² South Kazakhstan State University named after M. Auezov, Department of Economics and Finance, Finance, k_dana_a@mail.ru

singly leaning towards the European financial model, in which the main transformer of capital is banks. It should be noted that in the 90-ies in Kazakhstan it was supposed to create a system of strict division of banks into commercial and investment, just as it was done in the US in 1933 by the glass-Steagall Act. Such legislative separation of banks does not exist at present, as well as regulation of the activity of investment banks.

According to data of NAUFOR (National Association of stock market participants) 43.5% of the total number of organizations licensed to carry out professional activities are banks.

The activity of banks in the securities market can be divided into four types, which reflect the different role played by banks in certain operations with securities:

1. activities of banks as issuers;
2. the activities of banks as investors;
3. activity of banks as professional participants of the securities market;
4. carrying out traditional banking operations related to the maintenance of the securities market.

Investment banking plays an important role in financing the economy. This is one of the main areas of investment banking mediation (investment banking), the main task of which is to implement the investment intentions of the client. At the same time, the investment Bank acts as a professional participant (intermediary) of the market.

Developing the problem of organization of the activity of specialized subjects of investment banking in the financial market, it seems appropriate to systematize theoretical approaches to the essence of the concept of "investment banking", based on the fact that the field of investment banking is a promising direction.

It should be noted that often the concept of "investment banking" is identified with the concept of "investment activities of the Bank", which makes it difficult to consider it as an economic concept. In addition, there are various methodological approaches to the classification of the Bank's investment activities.

Investment banking focuses on domestic and foreign authors, among them G. Kaliyeva, G. Kalkabaeva, O. Demchuk, J. Mirkin, Beloglazova, V. Makarov, A. Ramazanova, Yu Lapina, S. Leonov, S. Kozmenko, E. J. Dolan, M. Harris, R. Giovanni, J. M., Honor, S. Singh, and others.

Conditionally investment banking is held on "three" pillars.

First, it is consulting (for example, in relation to mergers and acquisitions).

Second, asset and securities management (i.e. customer investment management), including management of various funds, portfolios, for the benefit of third parties.

Third, direct trading with securities and related services; assistance in the placement of securities of companies (IPO, underwriting).

Taking into account the specifics of investment banking, a number of its distinctive features can be distinguished (Demchuk, 2009):

1. Investment banking is a branch of investment banking mediation.
2. Investment banking is the provision of various services (financial, consulting, organizational, information) in the securities market, mergers and acquisitions (M&a), etc.
3. Investment banking-is to assist clients in the implementation of their investment intentions.
4. Investment banking is one of the promising areas of investment banking, where the most advanced and complex products (for example, structured products) are created.
5. Investment banking is a regulated activity (both credit organizations and other financial organizations).
6. Investment banking can be carried out by banks and other professional participants of the securities market (for example, brokerage and dealer companies, investment companies).

Thus, investment banking is a Supervisory and regulated activity of credit and other financial institutions on the implementation of investment intentions of clients in various segments of the financial market and providing them with related consulting, analytical and other services.

The presence of banks in the stock market is natural: banks as professional intermediaries in the financial market, with a significant resource base, tend to invest part of it in the profitable segments of the financial market, in particular, this applies to the securities market (Oleynikova, 2009).

Many Kazakh banks position themselves as investment banks. From the point of view of the layman, any Bank is an investment Bank, as it invests funds placed by clients on deposits. At the same time, the investment Bank has a very precise definition - it is an investment institution that is engaged in the placement of new securities issues. Correct to assume that the investment Bank is not the investor and financial intermediary. A company wishing to place (i.e. sell) a new issue of its securities may attract an investment Bank to place the issue. Very often, an investment Bank is involved in financial projects at earlier stages of their implementation, so that the investment Bank's specialists help the company's management to decide what kind of securities and when to issue, in order to attract the necessary amount of financing on the most favorable terms (Kalieva, 1999).

Investment activity of banks can be divided into its own investment activities and investment banking (or investment banking, investment banking).

Banks' own investment operations are carried out at the expense of their own and borrowed funds. The main purpose of such operations is diversification of assets, increasing the Bank's liquidity and generating income.

Investment banking (investment banking, Bank investment mediation) is not related to the attraction and placement of resources by banks on their own behalf. Investment banking brings Commission income to the intermediary. The leading investment banks share of income related to the provision of investment banking services is about 60-70%.

On a global scale, investment banking plays an important role and place in the global economy. Investment banks have prospects of development in Kazakhstan. The practical application of the proposed theoretical and methodological foundations of the categorical apparatus in the field of investment banking creates the necessary conditions for the further development of this area of investment banking in Kazakhstan.

2. Methods

The presence of banks in the stock market is natural: banks, as professional financial market intermediaries with a significant resource base, tend to invest its part in the profitable segments of the financial market, in particular, this applies to the securities market. According to this position, Kazakhstan has formed a combined model of the stock market (Mirkin, 2002).

According to this model, banks are among the participants of the domestic securities market. As you know, the activity of banks in the securities market is associated with certain risks, which are directly displayed in classical banking operations. In this regard, the issues of consideration of inherent risks and clarification of the essence of the category "investment banking" do not lose their relevance.

The activity of investment banks is based on the theory of financial intermediation, the subject of which are the functions, objectives and mechanisms of work of financial intermediaries (Korobovoy, 2006).

The idea of effective allocation of resources in the economy on the basis of overcoming the uncertainty of the investment result, reducing the risk of investments and increasing the number of alternative types of financial assets was laid by A. Pigou and developed in the works of R. Goldsmith, J. Gurley, E. Shaw, W. Silber, H. Patrick, B. Friedman, Th. Schumpeter, A. Gershenkron (table 1).

We agree with the position of O. I. Lavrushin, who argues that "the danger of new crisis phenomena in modern banking is largely due to the change in the structure of Bank assets: banking operations are becoming more diverse, risks are more visible, and instruments are more exotic" (Lavrushin, 2011).

The structure of the resources of different banks is very diverse, which is explained by the specific features of each particular Bank (the goals and policies pursued, the number and nature of clients served, regional and other special conditions, etc.).

In particular, O. Yu. Sviridov as an example claims that "the resources of investment banks are formed mainly at the expense of borrowed funds received by banks through placement of their securities (shares and bonds). This is the peculiarity of passive operations of investment banks, which, unlike commercial banks, can not use short-term and medium-term deposits" (Sviridov, 2010).

Table 1. Methodology of the nature of financial intermediation services

A. Pigou	It is concluded that the dependence of GDP dynamics on the degree of approximation of economic resources distribution to the optimal one. Considering capital as a factor of economic growth, pigu identifies two main characteristics – the delay in consumption and the burden of uncertainty. The credit system acts as an intermediary between potential and real investors, assumes investment risks and ensures rational distribution of capital and, as a result, economic growth.
R. Goldsmith	The development of credit institutions and the distribution of financial instruments leads to the separation of the saving and investment functions and thus contributes to economic growth. The development of credit institutions issuing “secondary obligations” contributes to the expansion of the range of investors, the transformation of potential investors into real ones and the involvement in the economic turnover of funds of persons who are not inclined to invest in «primary obligations».
J.Gurley, E.Shaw	We have formulated the idea of parallel growth of income and accumulation of assets, which means that as income increases, the individual’s propensity to indirect investment increases. In this situation, the credit system requires constant technical development, the offer of new financial instruments, geographical expansion.
W. Silber, H. Patrick	The possibility of reducing investment risks under uncertainty by distributing them among agents – financial intermediaries. The main function of the financial intermediary is the effective investment in the economy.
B. Friedman	He added to the theory of financial intermediation the study of risk diversification by types of assets, insurance of unforeseen risks and their distribution between agents. Conducted an analysis of the savings on the scale of operations and benefits from the specialization of the financial intermediary.
Th.Schumpeter	Proposed the “concept of innovative financing”, according to which innovations are an incentive for economic growth, and credit is one of the main sources of financing of innovative activities. The credit system does not redistribute, but creates money, its main function is to stimulate entrepreneurial activity and effective demand.
A. Gershenkron	Based on the analysis of the levels of development of banking systems revealed the relationship between the pace of economic development and the stimulation of financial resources of the credit system

Researcher A. N. Burenin defines an investment Bank as “a large brokerage company that helps the Issuer to issue and place securities” (Burenin, 1998). At the same time, it is almost analogous To O. Yu.Sviridov, who explains that “an investment Bank differs from a commercial one in that it does not attract funds for deposits and, consequently, does not issue loans.

The domestic legislation does not draw a line between the activities of commercial and investment banks in the securities market. Therefore, commercial banks can perform the functions of an investment Bank.”

Researcher E. J. Dolan notes that “ the investment operations of banks, as opposed to lending practices, are impersonal in nature. Direct relationships are rarely established between the Bank, the lender and the borrower. Investments in different types of securities may, among other things, to move very quickly, while operations on granting of loans often require a significant investment of time. In addition, although the returns from typical Bank investments may seem unattractive at certain times, Bank managers always have the option of choosing from a very wide range of potential investments that can be made immediately (Dolan, 1996).

Unlike Bank investments, the ability to borrow and issue Bank loans depends on the overall economic situation. During the downturn in business, the aggregate demand for Bank loans is usually reduced, and banks invest funds that could otherwise have been given in the loan, in securities. In times of recovery, when industrial firms and the increasing demand for loans from commercial banks, banks usually sell part of their securities in order to release additional funds for subsequent loans.

Researcher G. G. Korobovoy defines the Bank’s investment operations as” investments of money and other reserves of the Bank in securities, real estate, authorized funds of enterprises and other objects of investments, the market value of which can grow and bring the Bank income in the form of

interest, dividends, profit from resale “ (Korobovoy, 2006). At the same time, she rightly notes that the main goal pursued by the Bank in the expansion of investment activity is the desire to expand its influence, to bring it beyond purely banking activities. Other objectives are: expansion and diversification of the Bank’s income base; the Bank’s presence in the most dynamic market – the securities market; reduction of the Bank’s overall risk due to the expansion of activities; expansion of the customer base, types of services provided to customers.

Researcher N. N. Simonians, the investment activities of commercial banks understand the “activities of universal and specialized commercial banks directed on financing investment projects in the credit and equity basis, on the organization of issue and placement of securities in the primary market, asset management, management investment companies, for transactions with real estate, konsaltin-go-analytical activity, to conduct broker-dealer operations...”.

Similarly, N. N. Simonyants extensive interpretation of the peculiarities of the activities of investment banks presented by V. V. Kovalev, who argues that “investment banks help to implement the primary placement of financial obligations. They reduce sellers ‘ emission risk by offering these obligations at a fixed price, acting as a dealer or broker. Investment banks perform other functions and services. In particular, they provide advice to issuers on all aspects of the issue and placement of securities, assist in the preparation of the prospectus, in choosing the term (time) of market entry, etc.” (Kovalev, 2007).

Unlike classical foreign investment banks, a significant part of Russian investment companies is not public, moreover, the range and volume of their operations are limited, and access to foreign capital markets is insignificant.

Researchers G. N. Beloglazova and L. P. Krolevetsky indicate that in connection with the development of the financial market, the increasing complexity of financial instruments and the growth of risks in banks are allocated separate areas of the retail banking business, which in terms of organization and in terms of the technology used to borrow a lot from investment banking (Beloglazova, Krolevetsky, 2010). In reality, banks work with a large number of financial products, and these products have different liquidity. Banks are looking for the best balance between products.

3. Results

Currently, the world economy is changing rapidly-there is a slowdown in global economic growth, there are certain imbalances in the global financial markets. Economists and politicians of a number of post-Soviet countries claim that the world is experiencing a global economic crisis. At the same time, in the European Union in 2017, GDP grew by 1.6%, in the US – by 2.3%. Along with other countries in which there is an economic downturn (Russian Federation, Kazakhstan, Ukraine, Uzbekistan, Azerbaijan, Venezuela, Greece, etc.).

The Republic of Kazakhstan needs to look for its place in the new, extremely competitive world, as it has exhausted all the previous growth drivers, mainly associated with the growth of the Russian Federation (oil duties, the volume of the Russian market with growing purchasing power, the relative competitiveness of Kazakh products in the Russian market, supported by regular devaluations of the Kazakh tenge).

Now, for each percentage point of growth will have to compete with other countries. Under these conditions, it is impossible to achieve sustainable economic growth only by increasing domestic efficiency or “warming up” the economy with unsecured emissions, especially since we have not been able to form sufficient national capital.

In our opinion, not all representatives of the Kazakh economic elite fully realize the need for deep reforms that can help the Belarusian economy to become adequate to the challenges that await it in the tangible future.

Most economists agree that one of the most important factors in the innovative development of the economy of most States in addition to the development of the IT industry, nano-technologies, renewable energy is the development of the financial market and the efficiency of its work, determined by the mechanism of interaction between investors and recipients of investment and its costs. Optimization of this mechanism and minimization of its costs are the tasks of various financial intermediaries, including financial institutions – professional participants of the financial market, in the economic literature called investment banks. Analysis of such financial institutions and their activities is due to the need to expand the investment activity of the banking sector as an important factor in the development of the economy of the Republic of Kazakhstan.

One of the main directions of development of the whole banking system in the long term is a significant increase in financing of the real sector of the economy, the depreciation of fixed assets in most sectors of which is close to reaching a critical value, which makes it impossible to maintain the competitiveness of its products in the world market and, as a consequence, leads to problems in the balance of payments, in the foreign exchange market, prevents the achievement of price stability and ultimately affects the social sphere.

The importance of specialized banks in the investment sector has recently increased. A typical activity of an investment Bank is a set of underwriting services, m & a services, consulting services to corporate clients and governments, brokerage services, client lending and settlement operations. The scope of underwriting services and m & a services are directly dependent on the number and volume of IPO, the desire of issuers to enter the primary market with new emissions, and the surge in the m & a market. Modern investment Bank is a structured investment business holding, in which the basic principle of structuring is the presence of a specific client base.

As a result of increased competition, the cost of intermediary services has significantly decreased in recent decades, especially the size of fees, which created the prerequisites for the emergence of an interesting trend: investment banks have become competitive not only with their traditional rivals – commercial banks, but also with their customers.

Large clients, for example, investment funds, prefer to hire their own analysts and traders, and the development of electronic communication allows you to make transactions without intermediaries. These trends have led investment banks to restructure their business, to apply cross-subsidization mechanisms for various activities, to further expansion in the securities markets of developing countries, and to develop integrated services.

At present, there is a tendency to universalize banking operations. The need to find other ways to increase the profitability of banking operations was caused by increased competition between credit institutions, as well as the emergence of new opportunities in the context of the development of the financial market.

The result of this claim was a sharp increase in the number of operations carried out by the Bank, as well as the development of forms of investment activities: financing of investment projects, leasing, management of the clients' investment portfolio, consulting services, etc.

This circumstance was due to the relaxation of banking legislation, as well as the fact that in the implementation of its activities, banks have bypassed the existing law. At the same time, a number of large banks have started leasing transactions, as well as the creation of leasing companies.

Banks have increased their participation in project financing, in which banks independently prepare an investment project or provide clients with advice, pay for the costs of the project, and often banks become co-owners of shares in the enterprises being created. The desire for universalization of banking is inherent in the credit systems of all developed countries, but each has its own characteristics. It should also be noted that the success of investment banks mainly depends on the degree of formation of the securities market. Based on the above, we can say that the allocation of investment banks as a special type of financial institution involves a high degree of development of the securities market.

4. Discussion (of controversial issues)

Commercial banks in Kazakhstan are going through a difficult stage of development. The economic downturn caused by the latest economic events in the country and in the world economy complicates the work of banks.

“In the crisis state of the national economy, there can be no healthy and efficient banking system in General and commercial banks in particular. True and inverse correlation: if a large proportion of commercial banks having problems of liquidity, and the more will be the wave of Bank collapses, it will inevitably worsen the macroeconomic situation in the country” (Kaliyeva, 1999).

Today, the issues of active participation of the state in the maintenance of commercial banks and the development of cooperation between the banking and real sectors of the economy are of particular importance. In the work of well-known Kazakh scientists, it is noted that “during the period of economic recovery, the public and private sector prefer to keep a distance, and in a situation of crisis and depression, their ties are strengthened.

In the function of financial intermediation, the banking sector is called upon to transform savings into investment. The theoretical generalization of the role and functions of the institutions of the financial markets has led to the emergence of the theory of financial intermediation based on the transfor-

mation concept, the essence of which consists in the fact that in the course of mediation, the institutions of financial markets transform market liabilities. The result is that, creditors, and indirectly, through the purchase of financial instruments intermediary involved in the external financing of the resource-deficient subjects of economic activity.

At the same time, intermediary banks create more attractive forms of obligations for their creditors in terms of reliability and liquidity, taking on the risks of unskilled investment (Makovetsky, 2004, p.31-40).

In the process of active development of various aspects of the theory of financial intermediation in the late twentieth century, there was a kind of generalized theory called "traditional theory of financial intermediation", which incorporated the basic principles of transformation, transaction and information concepts. According to this theory, the main functions of banks as financial intermediaries are: reducing transaction costs, smoothing information asymmetry, transformation of capital, timing and risk.

Most theories of financial intermediation have been developed for developed market systems that are balanced in terms of money demand and supply and have adequate financial and credit mechanisms. In such economic systems, there are many alternative channels that provide effective capital transfer, and therefore the redistributive function of banks is gradually losing its relevance as a subject of scientific and theoretical research, without losing its practical importance as a channel for the transformation of savings into an investment resource of the economy. In such systems, the accumulation and redistribution of financial resources can be carried out on an alternative basis through the channels of direct and indirect financing (Krylova, 2008, p.2-9).

This fact determines the differences in approaches to the study of the role of banks in the economy in the works of Western and Kazakh scientists.

For domestic specialists, the key function is the transformation of savings into investment, and the functions of reducing information asymmetry and transaction costs are rather secondary or concomitant. The study of the functions of the Bank as a financial intermediary is reflected in the works of Professor N. K. Kuchukova. In scientific publishing (Kuchukova, 1994) it is noted that "commercial banks belong to a special category of business enterprises and are the main financial intermediaries in the market economy. ... They perform an important economic function, providing the society with the mechanism of inter-sectoral and inter-regional redistribution of monetary capital."

As Professor G. T. Kalieva notes, "commercial Bank remains the main organizer of production, the lever of financing and development of enterprises. ... In this situation, purely financial transactions of commercial banks will become uninvolved (secondary), giving way to the functions of the Bank as a direct assistant and organizer of production (Kalieva, 1999).

Similarly, considering the function of banks Kalkabaeva G. M.: "the banks, acting as intermediaries, establish the relationship between available cash resources, seeking or pending applications, and business entities, lacking monetary resources. The banks provide credit resources to Finance the construction of new enterprises, the acquisition of machinery and equipment investment number of other projects" (Kalkabaeva, 2009).

Sharing the opinions of well-known Kazakh scientists, we believe that it is in the system-forming function of the Bank to transform savings into investment, inter-sectoral and inter-regional capital overflow that its essence consists. The Bank, in its essence, is an institutional investor, which is entrusted with socio-economic responsibility for the organization, maintenance of the real sector of the economy, the safety of savings. This view of the nature of banking reflects the theoretical aspect of macroeconomic theory of banks. From the microeconomic point of view, the Bank, as a financial firm, is a subject whose purpose is to maximize profits in the process of providing intermediary services between creditors and borrowers.

5. Conclusions and recommendations

Thus, having studied a wide range of scientific works of Kazakh and foreign scientists on the content of the concept, as well as methodological and instructive materials, we consider it necessary to highlight the microeconomic and macroeconomic aspects of the investment activity of commercial banks. The criterion of differentiation is the purpose of the Bank's investment activity: maximization of the Bank's profit, diversification of investments – micro level, increase in the volume of gross social product, development of the social sphere due to the growth of Bank investments in the economy – macro level.

Traditionally, the investment activity of commercial banks is considered at the microeconomic level and is defined as transactions with securities, as well as investments in subordinated debt of legal entities, fixed assets and intangible assets for the purpose of obtaining income. The need to consider the macroeconomic aspect of the investment activities of commercial banks is largely due to the expansion of the content of the concept of investment, the specifics of the domestic investment market, characterized by a significant superiority of the resource potential of banks from other financial intermediaries, underdevelopment of the stock market and other features. A major role is played by the popularity of banking services, providing interaction with all economic entities in the process of accumulation and distribution of financial resources.

After analyzing the set of sources, we formulate the definition of the category "investment banking". In our opinion, investment banking is a Supervisory and regulated activity of a credit institution (or its separate division) in the securities market, aimed at optimizing active-passive operations. Thus, taking into account the underdevelopment of the domestic stock market, the expansion of commercial banks' interest in the activities in this market, the issues of differentiation and minimization of risks from investment and classical banking remain unresolved, as well as recommendations for further development of investment banking in Kazakhstan are needed.

6. Sources

DEMCHUK, O.A. (2009). Investitsionnyy banking – chto dal'she? *Bankovskiyе uslugi*. 6. 143.

OLEYNIKOVA, I.N. (2009). Investitsionnyye banki: zarubezhnyy opyt razvitiya i postkrizisnoy transformatsii (uroki dlya Rossii). *Vestnik Taganrogs'kogo instituta upravleniya i ekonomiki*. 1. Taganrog. 147.

KALIYEVA, G.T. (1999). Kommercheskiye banki v Kazakhstane: problemy ustoychivosti. *Monografiya*. Almaty: Ekonomika. 240.

MIRKIN, Ya.M. (2002). Rynok tsennykh bumag. *Uchebnoe posobiye*. M. 139.

KOROBOVOY, G.G. (2006). Bankovskoye delo. M.: Ekonomist. 91.

LAVRUSHINA, O.I. (2011). Bankovskaya sistema v sovremennoy ekonomike. M.: KnoRus. 245.

SVIRIDOV, O.Yu. (2010). Bankovskoye delo: 100 ekzamenatsionnykh otvetov. Rostov n/D: Izd. tsentr «MarT»; Feniks. 59.

BURENIN, A.N. (1998). Rynok tsennykh bumag i proizvodnykh finansovykh instrumentov. M.: 1-ya Federativnaya Knigotorgovaya Kompaniya. 163.

DOLAN, E. (1996). Den'gi, bankovskoye delo i denezhno-kreditnaya politika, M. 89.

KOVALEV, V.V. (2007). Finansy. M.: TK Velbi, Izd-vo «Prospekt». 236.

BELOGLAZOVA, G.N., KROLIVETSKAYA, L.P. (2010). Bankovskoye delo: roznichnyy biznes. M.: KnoRus. 69.

MAKOVETSKIY, M. Yu. (2004). Rol' rynka tsennykh bumag v investitsionnom obespechenii ekonomicheskogo rosta. *Finansy i kredit*. 2. M. 31-40.

KRYLOVA, L.V. (2008). Osobennosti realizatsii funktsiy finansovogo posrednichestva v bankovskoy sisteme Rossii. *Finansy i kredit*. 42. M. 2-9.

KUCHUKOVA, N.K. (1994). Makroekonomicheskiye aspekty reformirovaniya finansovo-kreditnoy sistemy RK v usloviyakh perekhoda k rynochnoy ekonomike (s prilozheniyem). Almaty: Gylym, 439.

KALKABAYEVA, G.M. (2009). Bankovskoye kreditovaniye i problemy obespecheniya vozvratnosti ssud (na materialakh kreditovaniya predprinimatel'stva regiona): *Dis. ... kand. ekon. nauk*. Karaganda, 136.

METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE FORMATION OF THE TARGET CONFIGURATION OF THE FINANCIAL AND CREDIT SYSTEM IN TERMS OF ECONOMIC MODERNIZATION

Muhanbejan ESKARAEV¹ - Asel ESKARAYEVA²
Gulzhanar ABDIKERIMOVA³

Özet

Küreselleşen dünya finansının aktif dönüşüm süreçleri, yeni hedefler ve ulusal finansal sistemin modernleştirilmesi ile ilgili görevler, Kazakistan'da dışsal zorluklara dayanabilecek ve küreselleşme bağlamında ülkenin ve iç pazarın istikrarlı bir şekilde gelişmesini sağlayacak etkin bir mali sisteme olan ihtiyacı belirlemektedir. Modern finansal sistem, ekonomik varlıkların ve diğer kurumların (özellikle kamu hukuku ve diğerleri) üreme süreçlerinin sağlanmasına yönelik koşullar yaratan mali faaliyetlerinin sağlanmasını amaçlayan karmaşık ve birbiriyle ilişkili kurumlar, finansal araçlar, mekanizmalar ve prosedürler bütünüdür. Pratik olarak, küreselleşme süreci, küresel ekonomik alanın uluslararası düzenlemesinin güçlendirilmesi ile küresel finansal ve ekonomik bütünleşmeyle bağlantılıdır. Kazakistan'da, geniş bir coğrafyaya sahip olan küreselleşme, bölgelerin çeşitliliğine ve özelliklerine dayanmakta, bunların gelişmesi ve entegrasyon etkileşiminin özünde aktif hale gelmesi, bölgesel finansal kurumların ve araçların rolünün güçlendirilmesi ve bunların dünya finansal süreçleri üzerindeki etkilerinin hafifletilmesi ile ilişkili bölgeselleşme sürecinin hazırlık aşamasını oluşturmaktadır.

Bu bağlamda, finansal sistemin ayrışmasına yönelik yaklaşımlardan biri olarak, ülkenin finansal sisteminin küreselleşme bağlamında işlevsel içerik bölümlemesini kullanması önerilmektedir. Küreselleşme bağlamında Kazakistan ekonomisini modernleştirmenin finansal ve kredi yönlerini geliştirmeye yönelik stratejiyi uygulamak için en önemli husus, ekonominin yenilikçi gelişmesidir, bu da ön plana çıkmakta ve kapsamlı bir bilimsel analiz ve çalışma gerektirmektedir.

Küreselleşmeyle ilgili olarak ekonomik modernleşmenin finansal ve kredi boyutlarının bilimsel bir yön olarak ortaya koyduğu problemler, kalkınma ve bilimsel tartışma aşamasındadır; bunun nedeni, bunun bir gelişmeye açık bir süreç değil, henüz bir tam teşekküllü bir durum olmaması ve devletin küreselleşme çağında karşılaştığı sorunlardan kaynaklanmaktadır. Önemli ve yeni ekonomik koşullarda en etkili olan yenilikçi yönünün baskınlığı ile kalkınma stratejisini sürekli güncellemesini gerektiriyor.

Küreselleşme bağlamında ekonomik modernleşmenin finansal ve kredi yönleri ile ilgili araştırmaların önemi ve önemine ve bu alandaki koşulsuz başarılarla rağmen, bu konuyla ilgili bir dereceye kadar bazı güncel bilimsel ve pratik problemler devam etmektedir ve küreselleşme bağlamında devlet stratejisinin finansal ve kredi yönünü incelemek konusu yeterince incelenmemiştir ve daha fazla çalışma gerektirir. Bir araç olarak, bilimsel ve bilgi tabanının analiz yöntemlerini, teorik sonuçlarda elde edilen verilerin sentezini ve pratik önerileri, ekonomik analiz yöntemlerini kullandı.

Anahtar kelimeler: Küreselleşme, Verimlilik, Dönüşüm, Oynaklık, Küresel İlerleme.

1. Introduction

Modern reasoning on the topic of modernization should not be equated with the theory of modernization that arose in the 1950s in the United States and had a strong influence on the political discourse of all subsequent decades. This American concept, designed to solve the problems of the transition from “backwardness” to “modernity”, was a specific product of the era that came after the Second World War. Built on numerous simplifications, the theory of modernization treats the histori-

¹ Kazakhstan Engineering and Pedagogical University of Friendship of Peoples, the faculty of Humanities, Finance, e-mail: kana_82_072@mail.ru.

² Kazakhstan mortgage company, JSC, Finance, e-mail: kana_82_072@mail.ru.

³ South Kazakhstan State University named after M. Auevov, Department of Economics and Finance, Finance, e-mail: abdikermova71@mail.ru.

cal process as single-line and non-alternative. Many times it has been the object of crushing criticism, including in the West.

Modernization (modernity) is usually interpreted as a transition from traditional to industrial society. It is based on Talcott Parsons' interpretation of Max Weber's views in the spirit of the universality of Western-style capitalism and the need for all countries to adopt Westernization. Parsons' closest associate was Edward Shils.

Professor Craig Calhoun writes: "regarding modernization, it is very important to understand that this is an American theory that arises after the victory in the Second World War. It was a project of the American liberal-centrist intelligentsia. The idea was that the theory of modernization should spread from America, primarily to Western Europe, where it is being developed, although developed in the United States; it should be adopted in other countries. Of course, I have to do with it, but not personally: I was too young in those days. But the Central Agency for the development of the theory of modernization was the Council of Social Sciences. That is, they were my predecessors in my post of President and many of the senior staff of my institution" (Kalkhun, 2008).

Thus, the theory of modernization is the product of an era that began after the Second World War. It reflected the desire of the United States to intellectually subjugate the countries of the "third world", freed from direct colonial dependence, and if possible to include in the sphere of its ideological influence of the socialist countries led by the Soviet Union (Parsons, 1964).

In the lecture "the theory of modernization and globalization: who and why invented them, given on January 17, 2006 in the "President-hotel "(Moscow)?" Craig Calhoun described the founders of the theory as follows: "Parsons and Shils are perhaps the two most famous founders of this school, born in the 1910s. They formed as scientists before the Second World War. Note that almost none of them fought, they served during the war in the intelligence and analytical departments... after the war, the General Service in Washington in the bureaucratic structures unites them, and they begin to think about how after the war with the victory of the United States, the power of the American state should be transformed into long-term domination" (Kalkhun, 2008).

The main ideas of Parsons and Shils were as follows. There are traditional countries with a well-established hierarchy of ranks and statuses for centuries. There is a more dynamic and democratic country. Traditionalism hinders economic and social change, and the democratic structure promotes progress. Therefore, traditional countries lag behind in their development, they remained in the middle ages, in the past. And democratic developed countries define the face of modernity. The mission of the US and other developed countries is to bring backward traditional countries into the modern world (Lerner, 1968).

According to Craig Calhoun, "it was based on the axiom that governments and peoples of so-called traditional countries would have to enthusiastically accept the theoretical predictions and political prescriptions that Harvard, Oxford, or Berkeley scientists give them. Since it was believed that all of them should want to become modern, all should reach the level of development of the modern world, this was derived from the very formulation of the question - from the dichotomy between the traditional and the modern world" (William, 1964, p. 434-448).

Parsons and Shils' theory interested political and business circles of the USA. A lot of money was allocated from public and private funds for its development. The most generous grants were provided by the Ford Foundation, as the business circles behind it understood that countries that adopted the theory of modernization would accept American investments that promise huge profits. For politicians, it was important that this theory created a large number of jobs for experts who went as advisers to governments in the "third world".

Thanks to the excellent funding developed by Talcott Parsons and Edward Shils' direction was quickly overgrown supporters in the US and in Europe. Widespread modernization theory was in the late 1950s and 1960s, when it was published in monographic works of Daniel Lerner, Neil Smelser, Everett Hagen, Marion Levy, David Apter and others (Shtompka, 2008.) laid the foundation of the classical theory of modernization.

Its creators believed that social and economic changes were single-line, and therefore less developed countries should follow the same path as more developed countries. They argued that changes are irreversible and inevitably lead the development process to a certain final - modernization. In their view, the changes are gradual, cumulative and peaceful. They also believed that the stages that go through the change processes are necessarily sequential - none of them can be skipped. Finally, they praised the progress, believing that modernization would bring universal improvement in social life and human conditions.

The first blow to the modernization theory was dealt by its developers. In 1964, Shmuel Eisenstadt rebelled against the Westernization of modernity in Israel. If we compare the Western European and American version of capitalism, we can find quite serious differences. Therefore, European modernity is not quite the same as American modernity. And just as the West has created for itself Western modernity, the Islamic world creates for itself Islamic modernity (Sakharov, 1990. h. 42-47). So there was an idea of "multiple modernity", "multiple modernism", which, of course, called into question the leadership of the United States in the modern world.

The next blow was dealt by Latin American: Raul Prebisch, economist from the Latin American center of the United Nations; left-wing economist Andre gunder Frank; sociologist and future President of Brazil Fernando Henrique Cardoso; as well as T. DOS Santos, R. Stavenhagen, O. FALS Board, E. Torres Rivas, M. Kaplan and others. In their speeches and articles, they argued that the theory of modernization is not able to bring the countries of the "third world" from backwardness. In particular, Latin American countries, although they have filled their institutions with American advisers and received huge investments from the United States, have been trapped in backwardness. The main reason for the backwardness is the dependence of the Latin American economy on the US economy. Economically and intellectually dependent countries cannot in principle become advanced powers (Eisenstadt, 1966).

In addition, researchers and admirers of max Weber strongly criticized the theory of modernization. In their opinion, Talcott Parsons strongly distorted the teachings of the great German sociologist and economist. Weber never stooped to the primitive dichotomy of traditionalism-modernity. He understood the multidimensionality and multilevel nature of the historical process. Therefore, it cannot be considered a predecessor and even more the founder of the theory of modernization.

However, the most devastating blows to the theory of modernization were dealt a little later, and by the American sociologists themselves.

And without the theory of modernization, the West could claim leadership, mainly in most of the "third world" countries in need of economic assistance. Therefore, he could easily impose his "modernity" on them. But there was still the Soviet Union, Eastern Europe, China, Vietnam, Cuba. They had their own theory of modernity, their understanding of industrial society, denying the universality of the Western model.

Therefore, an additional theory was needed that could explain "who are the good guys in this world, and who are the scoundrels". It was the theory of the "open society" Karl Popper, condemning the socialist world for undemocracy and autarky.

In the 1970s, there was some convergence between the "first" and "second" worlds, called "détente". This served as the ground for the creation of the convergence theory, according to which changes take place within the "first" and "second" worlds, entailing a gradual Erasure of the differences between their socio-economic and political structure. The creators of this theory were Clark Kerr, Samuel Huntington and Walt Rostow. The supporter of the convergence theory in the USSR was A. D. Sakharov (Eisenstadt, 1974).

In this regard, in the 1970s, the theory of modernization was subjected to the strongest criticism. The theoretical grounds for the idea of modernization were considered unacceptable. First of all, non-linearity and multidimensionality of historical development, which is carried out in different ways depending on the starting positions of certain societies and the problems they face, were emphasized (Huntington, 1976).

It was noted that attempts to modernize the society did not lead to the promised results. Poverty in backward countries has not been overcome, and indeed has even increased. Not only have authoritarian and dictatorial regimes not disappeared, but also widespread, wars and popular unrest have become commonplace, and new forms of religious fundamentalism and nationalism have emerged.

There were also many negative side effects of modernization. The destruction of traditional institutions and lifestyles has led to social disorganization, increased deviant behaviour and crime. The disharmony in the economy and the lack of synchronization of changes in various subsystems of society have led to inefficient use of resources. As Shmuel Eisenstadt wrote, "all this has not stimulated (especially in the political field) the development of institutional systems capable of adapting to ongoing changes, new challenges and requirements" (Gusfield, 1966).

Critics have pointed to the fallacy of the direct juxtaposition of tradition and modernity and have given examples of the advantages of traditionalism in some areas. Samuel Huntington pointed out: "not only do modern societies include many traditional elements, but also traditional societies, in turn, often have features that are generally considered modern. In addition, modernization can strengthen

tradition" (Tipps, 1976). It has also been argued that "Traditional symbols and forms of leadership can be a vital part of the value system on which modernization is based" (Huntington, 1976).

2. Methods

The long-term development of the national financial system is based on objective laws of market transformation, peculiarities of expanded reproduction on a social scale, improvement of social and economic functions of the state, budget relations, and market infrastructure and is associated with the financial policy, strategy of innovative and social economic growth.

The theoretical basis for the study of the formation, transformation and regulation of the relationships that reflect the financial system are the provisions of Marx's theory, the idea of D. Keynes, modern post-Keynesian, Friedman's monetarism, institutionalism, the works of domestic scientists and economists.

Scientific generalization and critical analysis of the provisions of various areas of economic thought in retrospect are necessary to understand the trends of development, the contradictions that manifest themselves in the functioning and transformation of the financial system under the influence of exogenous and endogenous factors.

However, the scientific literature presents some methodological approaches to the definition of the overall configuration of the national financial system.

The research of this problem is not systematic, it is not carried out as a main subject, but in connection with the analysis of individual components, such as the national budget, the stock and insurance market, the banking and budget subsystem, extra-budgetary funds.

That is, the analysis of individual parts prevails, rather than an integrated approach to the financial system as a single integrity, where all components are systematically interconnected.

The most generalizing methodological basis of the concept of the target configuration (external and internal structure) of the financial system is the theory of financial flows and circulations.

Comprehensive analysis of financial flows and circulations, identifying their properties and natural relationships is a promising platform for the development of the concept of macroeconomic configuration of the Kazakhstan financial system and financial systems of the regions (Omelchenko, Khrustalov, 2011).

The development of the theoretical configuration of the financial system will allow to determine the key components and, accordingly, the necessary regulatory financial institutions, to formalize and solve the problem of targeting financial flows to identify promising areas of regulation of financial flows and circulations, the set of relationships between components and institutions.

Thus, the problem of regulation of the financial system as a whole rather than separate subsystems is solved methodologically.

3. Results

The configuration of the financial system characterizes the set of components (blocks, links) and their interaction.

On the basis of comprehensive analysis, conceptual disclosure of the problem stated and justified in the related set of theoretical and methodological principles of development of configurations of the financial system, which can be applied not only for theoretical research, but also in the practice of formation of the mechanism of regulation of financial relations, flows, circuits and components (funds), and is also used in the justification of a long-term financial policy.

It is accepted that the initial methodological principle, which corresponds to the criterion of the financial system manageability, reflects its properties of hierarchy in the interaction of financial subsystems, i.e. the vertical linearity of the financial system configuration.

The hierarchical configuration of the financial system is based on the aggregation of institutions, i.e. an institutional approach is implemented in the relationships between the components and regulators of the financial system. The hierarchy allows us to Express subordinated (top-down) according to levels of the financial system: from the Republican funds and institutions to regional and from regional to municipal.

This configuration implicitly reflects the need for a single, system of regulation of the entire financial system, involves the functioning of the mechanism of integrated regulation (administrative, indicative) of the financial system.

The mechanism of interaction between the levels of the financial system is expressed through the “deployment” of institutions and flows of each level.

“Deployment” allows you to identify problematic aspects of the financial system management not only in the hierarchy, but also between institutions of the same level. It is no accident that even at the national level the fragmentation of institutions affects.

The considered configuration seems appropriate to use for formalization of the downward financial flows (budget, credit, investment), their analysis and monitoring. However, it cannot be used without further development to analyze the problem of upward (including tax) flows.

The specified configuration does not reflect the subsystem of Finance of commercial organizations (real sector) and Finance of the population (individuals as taxpayers). It confirms the need for greater “deployment” of the components of the financial system, which are functioning and transforming, being involved in the dynamic processes of the national economy and reflecting them simultaneously.

Consider additional methodological directions the build configuration of the financial system (figure 1).

The positive aspects that are reflected in the block configuration are: the detail of the block of national Finance and organizational and legal forms of Finance of household objects, the allocation of household Finance.

The component “Managing subsystem”, i.e. the General statement of the question about the institutions of the financial system, also deserves attention. However, this configuration is debatable, in particular, the validity of filling the component “Public finances” and the allocation of the block” Management subsystem”, which actually does not exist.

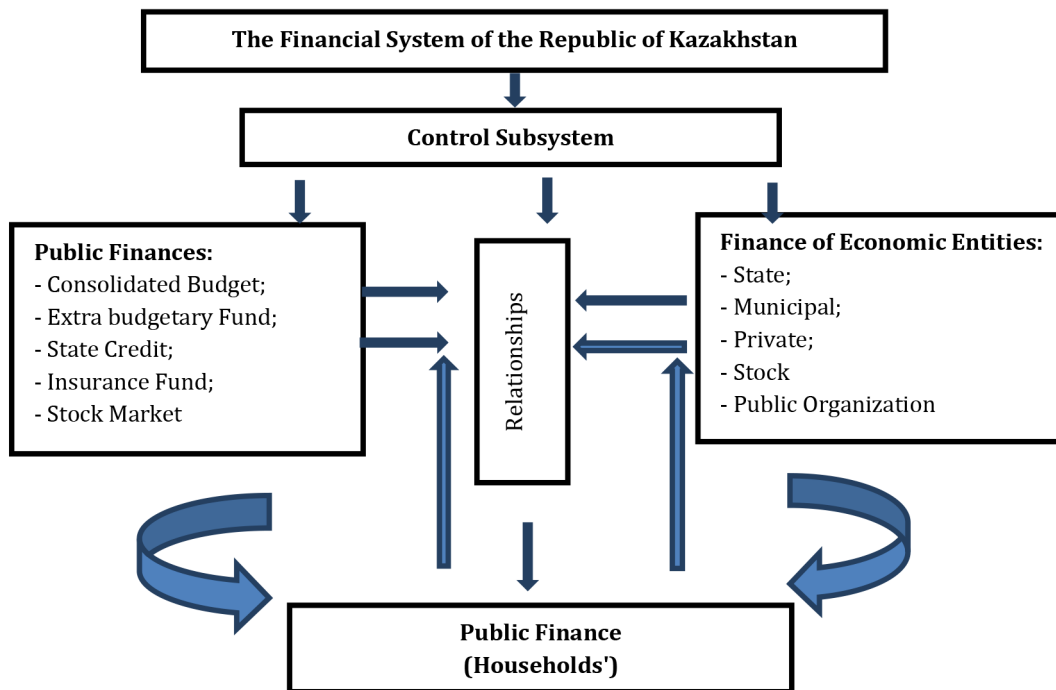
The problem of the control subsystem is supposed to be solved in the future (Omelchenko, Khrustalov, 2010).

Another methodological direction of the study of the financial system is its analysis as a set of centralized and decentralized units, which was typical for the work of financiers of the planned economy and can be updated with a certain modernization.

In the link configurations of the financial system, the most deployed parts of the budget system, which are characterized by individual researchers as centralized finances.

This could be accepted if there was a unitary administrative budget.

Figure 1: Block Configuration of the Financial System

Note-Compiled by the author on the basis of the materials studied.

It also seems unreasonable to interpret the domestic budget system, built on the principle of independence of budgets of different levels, as centralized Finance. At the same time, in the configuration under consideration, municipal budgets are related not only to centralised finances, but also to public finances, which, in our opinion, is unacceptable.

4. Discussion (of Controversial Issues)

It should be noted in principle that public Finance and municipal Finance should include monetary (financial) and financial (funds, flows, capital) resources that are related to state and municipal property relations and direct regulator (institution) of which is the state or municipal bodies.

The finances of households, enterprises (without state capital) and banks (without state capital and without state participation) do not belong to the state and municipal finances, but are the links of the financial system.

In addition, the methodological problems of link configuration are:

- Fuzzy selection of the regional level (and not links) the financial relationship;
- Not representation of the deployed banking system and stock market.

Thus, this configuration of the financial system is based not only on the principle of "expanded" financial links, but also on the principle of its separation from monetary relations (if not to keep in mind that they are implicitly represented in the finances of organizations).

However, the configuration of the financial system seems to be in demand, although it needs to be conceptually refined in accordance with the shortcomings noted. Banking capital and capital of the real sector (in theoretical interpretation) are mediated by financial relations and include financial flows in the circuit in the process of compensation, insurance, conservation, accumulation (Khrustalev, 2011).

In this regard, it is possible to apply the methodology based on the division (figure 3) into financial and credit systems in the research.

However, the application of a separate configuration (i.e. the use of the concept of financial and credit system) is characterized by the following aspects:

- "Blurred" property of the unity of the financial system;
- There are theoretical contradictions associated with the rejection of credit resources and funds from the General theory of Finance as a science of monetary relations, in the process of which funds of monetary resources are formed, distributed and used, which occurs in the credit system (capital and reserves of banks, credit flows, interest and non-interest income).

The concept of the consolidated financial system is based on the objective interdependence of all components and institutions. This concept is a methodological platform for the regulation of the financial system, which was particularly evident during the financial crisis.

The consolidated configuration formalizes the contradictions between the "purely" financial relations, which tend to the budget system, and the monetary, actually manifested by the external environment, serving "purely" financial components (Agapova, Sergina, 2004).

5. Conclusions and Recommendations

On this basis, the concept of the consolidated financial system is formulated and justified. The category of the consolidated financial system including both "purely" financial components, and credit and monetary system, and the stock market is offered.

This configuration expresses the following important property of the financial system. The greatest regulatory impact is made by "vertical" connections and "vertically" adjusted instruments both in relation to its relatively independent subsystems (this concept is accepted as a category of internal regulation and interaction), and in relation to sectors of the economy that are not directly related to the components of the consolidated financial system, i.e. the market of goods and services, the processes of reproduction and capital circulation in the real sector of the economy.

The stock market in this configuration takes a special functional place. On the one hand, its mechanism accumulates resources of all other components of the financial system, without having its own sources and the real provision of the formation of its virtual or, in theory, fictitious capital.

"The formation of fictitious capital is called capitalization." On the other hand, the stock market is a financial mechanism for the formation of the actual (cash) capital of enterprises and organizations and monetary resources of the budget system through the deployment of instruments of fictitious capital,

i.e., obligations (debt securities, bonds, other instruments), commercial organizations and government bonds, at the expense of emission, which formed the sources of funding for capital or real investment and the budget deficit (Agapova, Sergina, 2004).

In this function, the stock market redistributes the actual (ie, actually available on the balance sheets of enterprises, banks, insurance companies, investment and pension funds, financial reserve funds) monetary resources from some economic entities, households, institutions of the state to other entities or displays the monetary resources of residents in the financial systems of non-residents (foreign budget, insurance, joint-stock financial circulations).

The stock market, being a connecting component of financial flows, reflects the main properties of the consolidated system:

- Unity of the financial system;
- Interdependence of financial subsystems (budget, credit, enterprise Finance, household Finance, public debt, commercial debt).

The global financial crisis of 2008-2009 and its manifestation in the domestic economy concentrated the main features of the consolidated financial system and the specific ("virtual") role of the stock market in the destabilization of other components of the financial system.

This was especially true of the banking system, Finance of the real sector of the economy and household Finance (problems of mortgage lending, bankruptcy of commercial banks with consequences for depositors). These properties determine (generate) the components and institutions of the financial system, are in mutual inconsistency, which in the conditions of financial crises causes new contradictions of potentially antagonistic nature.

Determination of the target configuration of the financial system is one of the main elements of the concept of modernization of the domestic financial system (referring to the General theoretical and methodological provisions). Of course, a comprehensive analysis and development of strategic principles for the development of the financial system is necessary.

This involves an in-depth study of the mechanism of the financial system, the interaction of its components and institutions, the definition of regulatory state functions in the development of the financial system in terms of instability of economic dynamics, in the process of implementing the program of entering into innovative development of the Republic of Kazakhstan with the social dominant of state activity and entrepreneurship.

6. Sources

AGAPOVA, T. A. - SERGINA, S. F., "Makroekonomika", *Uchebnik. 6-ye izd*, M., Izdatel'stvo «Delo i Servis». 2004, 448.

EISENSTADT, Sh. N., "Modernization: Protest and Change", *Englewood Cliffs: Prentice Hall. 2*. London 1966, 149.

EISENSTADT, Sh. N., *Breakdowns of Modernization*, Rom, 1974, 435.

GUSFIELD, R., "Tradition and Modernity: Misplaced Polarities In the Study of Social Change", *American Journal of Sociology*, 72, 1966, 352. doi:10.1086/224334.

HUNTINGTON, S. P., "The Change to Change: Modernization, Development and Politics", Ed. Black, Cyril E., *Comparative Modernization*. Free Press, New York 1976, 38.

KALKHUN, K., Teorii modernizatsii i globalizatsii: kto i zachem ikh pridumyval // Sayt Instituta obshchestvennogo proyektirovaniya (INOP). [http:// www.inop.ru/files/calhoun.doc](http://www.inop.ru/files/calhoun.doc), svobodnyy. 25.10.08.

KHRUSTALOV, O. Ye., "Finansovyye Metody Soglasovaniya Ekonomicheskikh Interesov Uchastnikov Investitsionnykh Proyecktov", *Audit i Finansovyy Analiz*, 3, M., 2011, 165.

LERNER, D., *The Passing of Traditional Society*, Glencoe: Free Press, 1968, 256

OMELCHENKO, A. N. - KHRUSTALOV, O. Ye., "Kontseptual'naya Model' Kreditno-Investitsionnogo Potentsiala Bankovskoy Sistemy Rossii", *Den'gi i Kredit*, 4, M, 2011, 451.

OMELCHENKO, A. N. - KHRUSTALOV, O. Ye., "Metody Povysheniya Kreditno-Investitsionnogo Potentsiala Bankovskoy Sistemy Rossii", *Finansy i Kredit*, 17, M., 2010, 243.

PARSONS, T., *The Social System*, Glencoe: Free Press, 1964, 197.

SAKHAROV, A. D., *Trevoga i Nadezhda*, M., Inter-Verso, 1990, 42-47.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

SHTOMPKA, P., Sotsiologiya Sotsial'nykh Izmeneniy. Sayt «Biblioteka "Polka Bukinista"» <http://polbu.ru/sztompkasociology>, svobodnyy. 25.10.08.

TIPPS, D. C., "Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: a Critical Perspective", Ed. Black, Cyril E., *Comparative Modernization*, Free Press, New York 1976, 74.

WILLIAM, J. G., "Breakdowns of Modernization", *The Dynamics of Modern Society*, Basic Books, New York 1964, 434-448.

MUHASEBE

TÜRKİYE'DE VE KAZAKİSTAN'DA KULLANILAN MUHASEBE BİLGİ SİSTEMLERİ'NİN VE VERGİ UYGULAMALARININ KIYASLANMASI VE ORTAK KULLANILABİLİR YENİ MUHASEBE BİLGİ SİSTEMİ VE VERGİ UYGULAMASININ GELİŞTİRİLMESİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Coşkun ATASEVER¹ - Dr. Öğr. Üyesi Murat KARAHAN²
Öğr. Gör. Yaşar EDE³ - Öğr. Gör. Mehmet Ali ÇOBAN⁴

Özet

Türkiye, Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra taniyan ilk ülke olmuştur. Türkiye; Kazakistan ile bağımsızlığından itibaren çeşitli sahaları ihtiva eden ve aynı zamanda iki ülke arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin hukuki altyapısını oluşturan 100'e yakın işbirliği, anlaşma ve protokol imzalamıştır. Bu süreçten sonra Türkiye'deki iş adamları, Kazakistan ile yapılan ekonomik ilişkilerde, Kazakistan'daki Vergi Uygulamalarının ve Muhasebe Bilgi Sistemleri'nin farklılığından dolayı ticari problemlerle karşı karşıya kalmaktadır.

Bu çalışma ile Türkiye'de ve Kazakistan'da uygulanmakta olan Muhasebe Bilgi Sistemleri'nin ve Vergi Uygulamalarının farklılıkları, literatür çalışması ve anketler yapılarak incelenmiştir.

Yapılan incelemeler neticesinde ortaya çıkan sonuçlara göre Ülkeler arası Muhasebe Bilgi Sistemleri ve Vergi Uygulamalarındaki farklılıklar sonucu yaşanan sorunları azaltmaya yönelik öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Muhasebe, Ekonomik İlişki, Muhasebe Bilgi Sistemleri, Vergi Uygulamaları.

1. Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu ortaya çıkan Türki Cumhuriyetlerden Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettikten sonra taniyan ilk ülke Türkiye olmuştur. Türkiye'nin Kazakistan ile arasındaki tarihsel, kültürel bağlar her iki ülkeyi karşılıklı yatırım yapmaya itmektedir ve ayrıca ülkeler arası bazı iktisadi, sosyal, siyasi yönden yakınlığa neden olmuştur. Türk yatırımcılar kültürel ve iktisadi yakınlaşma sonucu yoğun yatırım faaliyetlerine girişmişlerdir. Kazakistan'da Türk girişimcilerin özellikle inşaat ve gıda sektöründe yatırımları ön plana çıkmaktadır. 2017 yılı itibarıyla, Kazakistan'da yapımı üstlenilen müteahhitlik işlerinin parasal boyutu toplam değeri 21 milyar Doları aşmıştır. (http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_tr.mfa).

Yatırım boyutu ve çeşitliği arttıkça iki ülkede de yatırım yapan özellikle Türk firmalar açısından Kazakistan da uygulanan muhasebe sistemlerine ve Vergi Uygulamalarına uyumu noktasında araştırma yapılmasının önemi artmaktadır. Her iki ülkenin de şirketleri, ülkelerdeki muhasebe bilgi sistemleri ve vergi uygulamalarındaki farklılıklardan doğan ticari problemlerle karşı karşıya kalmaktadır. Muhasebe Bilgi Sistemi, işletmenin varlıkları ve kaynakları üzerinde değişme yaratan mali nitelikteki işlemlere ait verileri toplayan, toplanan verileri işleyerek bilgiye dönüştüren ve ortaya çıkaran bir bilgi sistemidir (Bekçi ve Kutlu 2009, 19). Farklı bir tanıma göre ise Muhasebe Bilgi Sistemi, genellikle bilgi teknolojisi kaynakları ile bağlantılı olarak muhasebe faaliyetlerini izlemek için bilgisayar tabanlı bir yöntemdir. (Belfo F., Trigo A. 2013, 2). Tanımlardan da yola çıkarak Muhasebe Bilgi Sistemi ve Vergi Uygulamalarının şirketler için önemli bir yere sahip olduğu söylenilebilir.

¹ Emekli Öğretim Üyesi, Yeminli Mali Müşavir, coskunatayeter@hotmail.com.

² Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, karahan@gantep.edu.tr.

³ Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli MYO, yasarede@gantep.edu.tr.

⁴ Gaziantep Üniversitesi, Oğuzeli MYO, coban@gantep.edu.tr.

Ülkeler arası ortaya çıkan Vergi Uygulamaları ve Muhasebe Bilgi Sistemleri problemlerinin değerlendirilmesi için gerçekleştirdiğimiz bu çalışma ile Türkiye’de ve Kazakistan’da uygulanmakta olan Muhasebe Bilgi Sistemleri’nin ve Vergi Uygulamalarının farklılıklarını, birbirlerine göre üstün ve eksik yönlerini ortaya koyan bir analiz yapılmıştır.

Bu analizin neticesinde ortaya çıkan sonuçlara göre her iki ülkenin iş adamlarının Ülkeler arası Vergi Uygulamalarında ve Muhasebe Bilgi Sistemleri’ndeki aksaklıkları sonucu yaşadıkları sorunların azaltılmasına yönelik öneriler sunulmuştur.

2. Yöntem

Araştırmamızın yöntemi literatür taraması ve anket çalışması şeklinde olmuştur. Araştırmada öncelikle her iki ülkede uygulanmakta olan Vergi Uygulamaları ve Muhasebe Bilgi Sistemleri ile ilgili literatür taraması yapılmıştır. Literatür taraması yapılırken, konu ile ilgili uluslararası ya da ulusal dergilerde yayımlanan makaleler, internet siteleri, kurumsal web siteleri ile anket çalışması kaynak olarak kullanılmıştır. Yapılan literatür taraması ve anket çalışması sonrasında her iki ülke tarafından çoğunlukla uygulanmakta olan Vergi Uygulamaları ve Muhasebe Bilgi Sistemleri belirlenmiş ve Muhasebe Bilgi Sistemleri’nin kullanılması sürecindeki karşılıklı farklılıklarını, üstün ve eksik yönlerini ortaya çıkarmaya yönelik araştırmalar yapılmıştır. Anket çalışması Gaziantep ilindeki Organize Sanayi Bölgesi’nde bulunan gönüllü firmalara uygulanmıştır. Anketimizde kullanılan Muhasebe Bilgi Sistemleri’nin yanına sıra Muhasebe Bilgi Sistemleri’nin etkinliği üzerine sorular sorulmuştur. Kazakistan tarafından veriler ise Kazakistan Cumhuriyeti Muhasebeciler Odası tarafından sağlanmıştır. Anket çalışmalarının sonuçlarına göre her iki ülke tarafından kabul edilebilir olunan yeni bir Vergi Uygulaması ve Muhasebe Bilgi Sistemi için öneri raporu oluşturulmuştur.

Çalışmamızın hipotezi ise şu şekilde olmuştur; İki ülke arasında, Kazakistan Cumhuriyeti’nin bağımsızlığını ilanından sonra ticari ilişkiler olmuştur. Ticari ilişkilerde, her iki ülkenin Vergi Uygulamaları ve Muhasebe Bilgi Sistemleri’nden kaynaklı problemlerin varlığı düşünülmektedir. Bu problemlerin varlığının analizi için literatür çalışması ve anket yapılmıştır.

Anket sorularımız ise aşağıdaki şekilde olmuştur.

1- Kullandığınız Muhasebe Bilgi Sistemi’nin ismini yazınız. Eğer MBS kullanmıyorsanız soruları kullanıyormuş gibi cevaplayınız.

2- Cinsiyetiniz.

3- Yaşınız.

4- Eğitim Durumu, Mesleğiniz? Bağımlı/Bağımsız Mali Müşavir-Muhasebeci.

5- Mesleki Deneyiminiz Nedir.

6- Faaliyet Alanını Belirtiniz.

7- Muhasebe Bilgi Sistemleri işletmenin finansal performansının güvenli ve doğru biçimde değerlendirilmesini sağlar.

8- MBS işletmenin ihtiyaç duyduğu finansal bilgiyi sağlamaktadır.

9- MBS işletmeye finansal bilgileri anlaşılabilir biçimde sunar.

10- MBS’nin doğru şekilde çalışması finansal tabloların güvenilirlik düzeyini artırır.

11- MBS’den elde edilen bilgiler, İşletme yönetiminin stratejik kararlarına yardımcı olur.

12- MBS aracılığıyla üretilen bilgi, işletme süreçlerde önemli rol oynar.

13- MBS, işletme yönetiminin kararlarının etkinliğini artırır.

14- MBS işletmelere süreklilik sağlar.

15- MBS tarafından üretilen bilgilerin düzenli bir şekilde sınıflandırılarak doğru yere, doğru zamanda iletilmesi muhasebe departmanının verimliliğini artırır.

3. Bulgular

3.1 Hesap Sınıfları

Türkiye’de uygulanan hesap sınıfları ile Kazakistan’da uygulanan hesap sınıfları aşağıda karşılaştırılmak amacıyla birlikte verilmiştir.

Tablo 1:

Türkiye’de;	Kazakistan’da;
I- Dönen Varlıklar	I- Duran Varlıklar
II- Duran Varlıklar	II- Stoklar
III- Kısa Vadeli Yabancı Kaynaklar	III- Alacaklar ve Diğer Aktifler
IV- Uzun Vadeli Yabancı Kaynaklar	IV- Parasal Varlıklar
V- Özkaynaklar	V- Özkaynaklar
VI- Gelir Tablosu (Sonuç) Hesapları	VI- Yabancı Kaynaklar
VII- Maliyet Hesapları	VII- Gelirler
VIII- Boş	VIII- Giderler
IX- Nazım Hesaplar	IX- Genel Üretim Giderleri
	X- Nazım Hesaplar

Hesap sınıflarının incelenmesinden hemen anlaşılabilir olan bir husus, Türkiye’deki sistemin vade, likidite, ekzibilite gibi kriterler baz alınarak oluşturulmuş olmasına karşın Kazakistan’daki sistemde böyle bir kriter mevcut değildir. Kazakistan hesap sınıflarının oluşumunda önem dereceleri dikkate alınmıştır. Türk muhasebe sisteminde dokuz adet hesap sınıfı yer alırken Kazakistan uygulamalarında on adet hesap sınıfı kullanılmıştır. Türkiye uygulamalarından farklı olarak stoklar, alacaklar, parasal varlıklar tek bir hesap sınıfında gösterilmek yerine ayrı ayrı hesap sınıfları oluşturularak raporlanması seçeneği tercih edilmiştir. Bir diğer fark ise yabancı kaynakların sınıflandırılmasında Kazakistan muhasebe sistemi kısa ve uzun vadeli ayırım yapmamış olmasıdır.

Tablo 2:

Kazakistan Muhasebe Hesap Grupları		Türkiye Muhasebe Hesap Grupları	
Kodu	Adı	Kodu	Adı
10	Maddi Olmayan Duran Varlıklar	26	Maddi Olmayan Duran Varlıklar
12	Maddi Duran Varlıklar	25	Maddi Duran Varlıklar
14	Mali Duran Varlıklar	24	Mali Duran Varlıklar
30	Ticari Alacaklar	12	Ticari Alacaklar
33	Diğer Alacaklar	33	Diğer Alacaklar
54	Sermaye Yedekleri	52	Sermaye Yedekleri
55	Kar Yedekleri	54	Kar Yedekleri
57	Dönem Net Karı veya Zararı	59	Dönem Net Karı veya Zararı
63	Öden. Vergi ve Diğer Yükümlülükler	36	Öden. Vergi ve Diğer Yükümlülükler
65	Borç ve Gider Karşılıkları	37	Borç ve Gider Karşılıkları
66	Alınan Avanslar	34	Alınan Avanslar
68	Diğer Borçlar	33	Diğer Borçlar
81	Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri	76	Pazarlama Satış ve Dağıtım Giderleri
82	Genel Yönetim Giderleri	77	Genel Yönetim Giderleri

3.2. Vergiler

Ülkede faaliyet gösteren yabancı yatırımcıları ilgilendiren başlıca vergi türleri şöyledir:

- Kurumlar Vergisi,
- Gelir Vergisi,
- KDV,
- Kişisel Gelir Vergisi
- Sosyal Vergi
- Gümrük Vergi, Resim ve Harçları

Kazakistan'da faaliyet gösteren işadamlarının tabi olduğu diğer bazı vergi ve harçlar da bulunmaktadır. Bunlar özel tüketim vergisi, emlak vergisi, arazi vergisi, taşımacılık vergisi gibidir. 1 Ocak 2009'da yürürlüğe giren yeni Vergi Kanunu swap ve hedging işlemleri dahil olmak üzere finansal türevlere de vergi uygulaması başlatmıştır. Bu nedenle vergi mükelleflerinin söz konusu finansal işlemlerden elde ettikleri gelirleri yıllık toplam gelirleri içine katmaları gerekmektedir.

Kazakistan'da vergi yılı, bir takvim yılından oluşmaktadır.

Kazakistan'da kayıtlı tüzel kişilikler, Kazak kaynaklarından gelir elde eden ya da faaliyetlerini devamlı işyeri oluşturmak sureti ile yürüten Kazakistan'da yerleşik olmayan tüzel kişilikler. (Kar vergisi olarak da geçmektedir). Tabii olup kurumlar vergisi oranı % 20'dir.

KDV oranı tüm işlemlerde standart olarak % 12'dir. Ancak mal ihracatında ve bazı taşımacılık hizmetlerinde KDV % 0'dır. Gümrük vergileri % 0 ila % 30 arasında değişmektedir. Ortalama gümrük vergisi oranı yaklaşık % 7,9'dur. (Konca, Kazakistan Ülke Raporu, 2012, 17).

Türkiye'de vergi geliri, resmi para birimi olan "lira" üzerinden hesaplanmaktadır. Şahsi gelir vergisi oranları % 15 ile % 35 arasında değişmektedir. Türkiye'de ticari kârlar üzerinden tarh olunan kurumlar vergisi oranı % 20'dir. Kurumlar vergisi oranı 2018, 2019 ve 2020 yılları için % 22'ye yükseltilmiştir; ancak Bakanlar Kurulu, % 22'lik söz konusu oranı % 20'ye kadar düşürme yetkisine sahiptir. am mükellef kurumlar hissedarlara temettü ödemesi durumunda genel olarak % 15 oranında stopaja tabidir; ancak tam mükellef kurumların tam mükellef kurumlara ödediği temettüler stopaja tabi değildir. Kârın sermayeye eklenmesi ise kâr dağıtımını sayılmadığından bu tür durumlar stopaja tabi değildir. Benzer şekilde dar mükelleflerin kurumlar vergisi tutarı düşüldükten sonra ana merkeze aktardıkları tutarlar üzerinden de % 15 oranında vergi kesintisi yapılmaktadır. Genel olarak uygulanan KDV oranları; % 1, % 8 ve % 18'dir. Ticari, sınai, zirai ve bağımsız mesleki mal ve hizmetler; ithal ederek ülkeye giriş yapan mal ve hizmetler ve diğer faaliyetler yoluyla oluşturulan mal ve hizmet teslimatlarının tümü KDV'ye tabidir. Türkiye'de sahip olunan bina, daire ve araziler % 0,1 ile % 0,6 arasında değişen oranlarda emlak vergisine tabi olup tahakkuk eden bu verginin % 10'u oranında da Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunmasına Ait Katkı Payı ödenmektedir. Motorlu taşıt vergileri ise her yıl araçların yaşı ve motor hacmine göre yeniden belirlenen maktu bedeller tutarınca alınmaktadır. Veraset ve intikal vergileri ise % 1-30 oranında alınmaktadır. (Erişim tarihi, 15 Eylül 2018, <http://www.invest.gov.tr/tr-TR/investmentguide/investorsguide/Pages/Taxes.aspx>).

Her iki ülkeye ait vergi oranları belirtilmiştir. Ülkemiz işadamları Kazakistan ile yapmış oldukları faaliyetlerden dolayı çifte vergiye tabii olabilirler. Çifte vergileme, vergiye tabi bir gelirin birden fazla ülkede vergi konusu olması, aynı gelirin hem elde edildiği ülkede hem de geliri elde edenin mukim (yerleşik) olduğu ülkede vergilendirilmesidir. Ülkeler bu istenilmeyen durumu ortadan kaldırmak amacıyla aralarında vergi anlaşmaları yapmaktadırlar. (Erişim tarihi, 12 Eylül 2018, http://www.gib.gov.tr/fileadmin/CifteVergilendirme/cifte_vergilendirme.htm).

Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşması 15/08/1995 tarihinde imzalanmıştır ve 18/11/1996 yürürlüğe girmiştir. Anlaşmanın 22. Maddesi çifte vergilendirmeyi önlemeye yöneliktir.

Madde 22. Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi

1. Türkiye mukimleri için çifte vergilendirme aşağıdaki şekilde önlenecektir:

a) Bir Türkiye mukimi, bu Anlaşma hükümleri uyarınca Kazakistan'da vergilendirilebilen bir gelir elde ettiğinde, Türkiye, Kazakistan'da gelir üzerinden ödenen vergiye eşit bir miktarı doğrudan doğruya veya indirim yoluyla bu mukimin geliri üzerinden ödeyeceği vergiden mahsup edecektir. Bununla beraber, her iki durumda da söz konusu mahsup, Kazakistan'da vergilendirilebilen gelire atfedilen gelir üzerinden ödenen vergi miktarını (mahsuptan önce hesaplanan) aşmayacaktır.

b) Bir Türkiye mukimi, bu Anlaşma hükümleri uyarınca yalnızca Kazakistan'da vergilendirilebilecek bir gelir elde ettiğinde, Türkiye, Türkiye'de vergilendirilebilen diğer gelirlerin vergi oranının belirlenmesi amacıyla bu geliri vergi matrahına dâhil edebilir. (Erişim tarihi, 14 Eylül 2018, http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/uluslararası_mevzuat/KAZAKISTAN.htm).

3.3. Muhasebe Bilgi Sistemleri

Türkiye'de ve Kazakistan'da kullanılmakta olan Muhasebe Bilgi Sistemleri'ni ve Muhasebe Bilgi Sistemleri'nin etkinliğini analiz etmek amacıyla anketler yapılmıştır. Anketler Gaziantep ilinde bulunan gönüllü olan 69 işletmeye uygulanmıştır. Anketimize katılanların % 70'i erkek, % 30'u kadındır. Katılımcıların % 79'u işletmelerde bağımlı serbest muhasebeci olarak çalışmaktadır. Kazakistan tarafından Muhasebe Bilgi Sistemleri ile ilgili verilere Kazakistan Cumhuriyeti Muhasebeciler Odası tarafından

ulaşmıştır. Anket sorularımızın başında gelen firmalar tarafından hangi Muhasebe Bilgi Sistemi'nin kullanıldığına dair bir soruya çoğunlukla Mikro muhasebe programı cevabı gelmiştir. Kazakistan'da ise kullanılan Muhasebe Bilgi Sistemi'nin 1C muhasebe programı olduğu bilgisine ulaşılmıştır.

Genellikle kullanılan Muhasebe Bilgi Sistemleri kullanıcı dostu olmamakla birlikte, Vergi Uygulamaları ve muhasebe uygulamaları ile ilgili güncel mevzuatı takip etmekte zorlanan, Mathrah-KDV farkında problem çıkartan, fatura yazma süreleri uzun, gerçek zamanlı verileri kullanmada problemlili, kullanıcı dilinde de problem yaşandığı yapılan literatür taramalarında görülmüştür. Günümüzde konuşulan muhasebe uygulamalarının Endüstri 4.0'a uygunluğu olmaktadır. Muhasebe Bilgi Sistemleri de Endüstri 4.0'dan nasibini almalıdır.

Tablo 3'te gösterilen verilerden de yola çıkarak, ankete verilen diğer sorularda çoğunluğun olumlu dönüşü olduğu görülmüştür. Olumlu dönüşlerin olması bizlere Muhasebe Bilgi Sistemleri'nde oluşabilecek değişimlere etkinin hangi yönde olacağı kanısında pozitif yaklaşımın önde olduğunu göstermektedir. Bu durum değişimin daha hızlı ve kolay olacağını aktarmaktadır.

Tablo 3:

Sorulan Soru	Katılıyorum Diyenlerin Oranı
Muhasebe Bilgi Sistemleri işletmenin finansal performansının güvenli ve doğru biçimde değerlendirilmesini sağlar.	59,42 %
MBS işletmenin ihtiyaç duyduğu finansal bilgiyi sağlamaktadır.	56,52 %
MBS işletmeye finansal bilgileri anlaşılabilir biçimde sunar.	56,52 %
MBS'nin doğru şekilde çalışması finansal tabloların güvenilirlik düzeyini artırır.	60,86 %
MBS'den elde edilen bilgiler, İşletme yönetiminin stratejik kararlarına yardımcı olur.	56,52 %
MBS aracılığıyla üretilen bilgi, işletme süreçlerde önemli rol oynar.	52,17 %
MBS, işletme yönetiminin kararlarının etkinliğini artırır.	56,52 %
MBS işletmelere süreklilik sağlar.	50,72 %
MBS tarafından üretilen bilgilerin düzenli bir şekilde sınıflandırılarak doğru yere, doğru zamanda iletilmesi muhasebe departmanının verimliliğini artırır.	55,07 %

4. Sonuç ve Öneriler

Kazakistan ve Türkiye gibi iki kardeş ülke arasında ticari ilişkiler Kazakistan'ın bağımsızlığının ilanın Türkiye tarafından kabulünden sonra başlayan ticari ilişkiler, ileri zamanda da devam edecektir. Bu devamlılık sürecinde, her iki ülkenin Muhasebe Bilgi Sistemleri ve Vergi Uygulamalarına ülkemiz işadamları tabii olacaktırlar. Çalışmamız farklılıkların sunulması ve farklılıkların azaltılmasına yönelik önerilerden oluşmuştur.

Devletlerin vergilendirme yetkisini kullanması sonucunda uluslararası çifte vergilendirme; kişilerin, sermayenin, malların ve hizmetlerin hareketliliğinin artmasına paralel olarak, önemi her geçen dönem artan bir vergi sorunudur. Çifte vergilendirmenin varlığı, mükelleflerin vergiye gönüllü uyumunu olumsuz etkilediği gibi, haksız bir şekilde vergilendirilmesine de neden olmaktadır. Bu durumun engellenmesi amacıyla başvuru yollarından biri de çifte vergilendirmeyi önleme anlaşmalarıdır. (Yavuz, Maliye Araştırmaları Dergisi, 2015, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 3).

İki ülke arasında çifte vergilendirme ile ilgili işletmelerin faaliyetlerinde denetim noksanlığı, gönülsüzlük ya da hile yoluna gidilerek problemler yaşanmaktadır. Yapılması gereken devlet yönetimlerince, konu ile ilişkili oda ya da sendikalarca, üniversitelerce gerekli çalışmaların yapılmasıdır. Muhasebe ve hile denetimleri, vergi uygulamaları ile ilgili eğitimler, sempozyumlar problemlerin çözümü açısından önemlidir.

Çalışma sonucunda ankete katılan kurum ve kuruluşların muhasebe birimlerinin büyük çoğunluğunun günümüzde teknolojik gelişmeler neticesinde Muhasebe Bilgi Sistemleri dâhilinde olan muhasebe programlarını kullandıkları görülmüştür. Bununla birlikte Muhasebe Bilgi Sistemleri'nin etkin kullanıldığı ve etkin kullanmanın işletme yönetimine olumlu etkilerinin olacağı üzerine sonuçlar ortaya çıkmıştır. Günümüzde teknolojik gelişmeler neticesinde işletmelerin sektörlerinde rekabetçi

ve sürdürülebilir olmaları için Muhasebe Bilgi Sistemleri'nin etkin kullanılmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bilgisayar sistemleri sayesinde muhasebecilerin iş yükü azalmış, karmaşık ve zor işlemler ile daha önce geleneksel yöntemlerle yapılan (kâğıt-defter) muhasebe işlemleri kolayca ve hızlı bir şekilde kısa sürede yapılabilir hale gelmiştir.

Muhasebe mesleğinin gelecekte dijital alanda yaşayacağı değişimler tespit edilerek bu çerçevede yeniden yapılandırılmalı ve bu sürece uyum sağlayabilecek vizyoner fikirler ve modeller üretilmelidir.

Geleceğe dair önerimiz, yeni Muhasebe Bilgi Sistemleri ve vergi uygulamaları önerisinin muhasebe ile ilgili odalarca ve devletin yetkili birimlerinin de kullanılmasının değerlendirilmesidir. Kendi ülkemizin Muhasebe Bilgi Sistemleri ve vergi uygulamalarını, farklı ülkelerin Muhasebe Bilgi Sistemleri ve Vergi Uygulamaları ile kıyaslamak, muhasebe ilke ve kurallarını yorumlamakta daha geniş bakış açısı verecektir. Özellikle Türkiye'nin dış ticaret hacmi artmasıyla beraber dış ülkelerdeki yatırımcı sayımız artacaktır. Bu sebeplerle farklı ülkelerin muhasebe sistemlerini anlatan yapıtların Türkiye'de çoğaltılmasına gerek vardır. Burada da elbette önce yakın çevremizde yer alan veya yüksek etkileşim içerisinde bulunduğumuz ülkelerin tercih edilmesi anlaşılabilir olacaktır.

Günümüzde kullanılan Muhasebe Bilgi Sistemi yazılımları da henüz muhasebe mesleği ile endüstri 4.0 entegrasyonunu yakalamaya çalışmaktadır. Real time data üretimi yapmak, cepten, tableten, herhangi bir yerden bilgiye ulaşılabilmesi muhasebe programları içinde önemli bir hale gelecektir. E-fatura, e-defter, e-arşiv fatura, e-irsaliye, e-serbest meslek makbuzu gibi tüm alt programların bir ERP yazılımı gibi bütünleşik ve entegre olarak çalışması gerekmektedir. Her iki ülkenin dil yapısına uygun, kullanıcı dostu, mevzuatı takip eden bir Muhasebe Bilgi Sistemi olmalıdır. Son olarak kurum ve kuruluşlarındaki Muhasebe Bilgi Sistemleri'nin etkinliğinin artırılması, endüstri 4.0'a ulaşabilmesi için gerek bölgede bulunan üniversitelere gerek ise meslek kuruluşlarına büyük görev düştüğü üzerinde durulmuş, Muhasebe Bilgi Sistemleri ile ilgili verilecek eğitimlerin verilmesinin gerekliliği düşünülmektedir.

5. Kaynaklar

BELFO, F. - TRİGO, A., *Accounting Information Systems: Tradition and Future Directions*, 2013.

CİVELEK, M. - ÖZKAN A., *Maliyet ve Yönetim Muhasebesi*, 2007.

ÇALDAĞ, Y., *Maliyet Yönetim Muhasebesi Uygulamaları*, 2014.

DEMİROĞLU, M., *Türkiye'de Vergi Mevzuatı ve Uygulaması*, (TÜRMOB Yayınları), 2011.

KONCA, K. A., *Kazakistan Ülke Raporu*, 2012.

TEKŞEN Ö. - KALKAN, Y., *Yönetim Kararlarında Muhasebe Bilgi Sisteminin Etkisi: Batı Akdeniz Bölgesi'nde Faaliyette Bulunan Mermer İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma*, 2012.

YAMAN, M., *Kazakistan Muhasebe Uygulamaları ile Türkiye Muhasebe Uygulamalarının Karşılaştırılması*, 2013, <http://muhasebeden.com/kazakistan-muhasebe-uygulamaları-ile-türkiye-muhasebe-uygulamalarının-karşılaştırılması.html>.

YAVUZ, H., "Türkiye ile Türkiye Cumhuriyetleri Arasındaki Çifte Vergilendirmeyi Önleme Anlaşmalarının Muhtemel Katkıları", *Maliye Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1, Cilt: 1, Sayı: 3, 2015.

http://www.mfa.gov.tr/turkiye-kazakistan-siyasi-iliskileri_tr.mfa.

http://www.gib.gov.tr/sites/default/files/uluslararası_mevzuat/KAZAKISTAN.htm.

MUHASEBE DERSLERİNDEKİ DÜŞÜK BAŞARI DÜZEYİNİN NEDENLERİ VE TÜKENMİŞLİK HİSSİ: KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ-İİBF ÖĞRENCİLERİ ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Engin DİNÇ¹ - Dr. Öğr. Üyesi Esra ATABAY²

Özet

Genel muhasebe derslerindeki genel başarı düzeyinin düşüklüğü Türkiye genelinde kabul gören genel bir kanaattir. Bu çalışmanın amacı, öğrencilerin bahsedilen temel muhasebe derslerindeki düşük başarı düzeyinin nedenlerini ortaya koymak ve bu nedenlerin arasında tükenmişlik sendromunun yer alıp almadığını ortaya koymaktır. Çalışma, Karadeniz Teknik Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) öğrencileri üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada anket yöntemi kullanılmış olup 739 öğrenciye ulaşılmıştır. Araştırma sonucunda, muhasebe derslerindeki başarısızlığın en önemli üç nedeninin, “Öğrencilerdeki Hedef eksikliği”, “Ölçme-değerlendirme kriterleri” ve “tükenmişlik hissi” olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Muhasebe, Öğrenci, Tükenmişlik, Başarısızlık Nedeni.

1. Giriş

Muhasebe derslerindeki başarı düzeyinin düşük olduğu Türkiye genelinde kabul edilen bir olgudur. Muhasebe derslerindeki başarı düzeyi üzerinde etkili olduğu tespit edilmiş birçok faktör bulunmaktadır. Yapılan akademik çalışmalarda, bu faktörler genellikle “Ölçme ve Değerlendirme”, “Ders İçerikleri”, “Öğrencideki Hedef Eksikliği”, “Öğretim Yöntemleri”, “Öğretim Üyesinin Kişiliği” ve “Ders Programları” vb. olarak sıralanmaktadır (Zaif ve Ayanoglu, 2007; Kızıl ve Gencer, 2016; Büyükarıkan ve Büyükarıkan, 2014). Mevcut çalışmalar gözden geçirildiğinde, muhasebe derslerindeki başarıyı etkileyen faktörler içinde tükenmişlik hissi ile ilgili bir bulguya yer verilmediği görülmektedir.

Tükenmişlik hissi, ilk defa 1970’li yıllarda psikolog Freudenberg tarafından ortaya atılmıştır. Freudenberg tükenmişlik kavramını, insanların aşırı iş yükü nedeni ile işlerinin gereklerini yerine getirememeleri bir başka ifadeyle, duygusal olarak tükenmeleri olarak tanımlamıştır (Freudenberg, 1974, s. 159). 1981 yılında Maslach ve Jackson tarafından Maslach Tükenmişlik Modeli geliştirilmiştir. Bu model, günümüze kadar birçok araştırmacı tarafından kullanılmıştır. Model, tükenmişliği 3 boyutta ele almaktadır. Bunlar, duygusal tükenme, duyarsızlaşma ve kişisel başarının azalmasıdır. Duygusal tükenme, enerji kaybı ve yorgunluk olarak tanımlanırken, duyarsızlaşma, kişinin kendine veya etrafındakilere karşı duyarlı olamaması şeklinde açıklanmaktadır. Kişisel başarının azalması ise kişilerin kendilerini yeterince üretken ve başarılı görmemeleri şeklinde ifade edilmektedir (Tansel, 2015, s. 242).

Tükenmişlik hissi, birçok bilim dalında ilgi alanı olmuştur. Özellikle profesyonel meslek dallarında uygulanan araştırmalar, öğrencileri de kapsayarak gittikçe yaygınlaşmıştır. Maslach tükenmişlik modeli, dünyada ilk defa Schaufeli, Martinez, Marques-Pinto, Salanova ve Bakker (2002) tarafından öğrenciler üzerinde kullanılmıştır.

Türkiye’de ise tükenmişlik ile ilgili ilk çalışmaların sağlık sektöründe 1992 yılında gerçekleştirildiği görülmektedir (Ergin, 1992). Öğrenciler üzerindeki çalışmaların ilkinin ise, 2000’li yıllarda gerçekleştirildiği tespit edilmiştir (Ören ve Türkoğlu, 2006).

Literatür incelendiğinde, muhasebe eğitimi alan öğrencilerin tükenmişlik hisleriyle ilgili yapılmış herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle, bu çalışma muhasebe eğitimi alan öğrenciler üzerine odaklanmıştır. Çalışmanın amacı; öğrencilerde tükenmişlik hissinin olup olmadığını ortaya

¹ Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, edinc@ktu.edu.tr.

² Trabzon Üniversitesi, Vakfıkebir Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Programı, eatabay@ktu.edu.tr.

koymak ve muhasebe derslerindeki başarı düzeyine etki eden faktörler arasında tükenmişlik hissinin yerini belirlemektir.

2. Araştırma

2.1. Literatür Taraması

Yapılan araştırmada muhasebe dersi alan öğrencilerle ilgili tükenmişlik sendromunu konu alan bir çalışma tespit edilememiştir. Buna karşın, çeşitli mesleklere yönelik öğrencilerin hedef olarak seçtiği çalışmalar mevcuttur. Türkiye’de öğrencilere yönelik tükenmişlikle ilgili çalışmalar son derece sınırlıdır.

Türkiye’de yapılmış çalışmalar;

Öğrencilere yönelik yapılan ilk çalışmalardan biri Ağaoğlu ve arkadaşlarının yaptığı çalışmadır. Ağaoğlu ve arkadaşlarının 2004 yılında araştırma görevlileri üzerinde yaptığı çalışmada, araştırma görevlilerinde tükenmişlik düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Güdük ve arkadaşları (2005), yaptıkları çalışmada tıp fakültesinde son sınıfta okuyan öğrenciler üzerinde çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda son sınıf öğrencilerinin tükenmiş düzeylerinin çok yüksek olduğu belirlenmiştir.

Yılmaz (2009), tıpta uzmanlık öğrencilerinde tükenmişliği incelemiş ve tükenmişlik düzeyinin yüksek olduğunu, cinsiyet, medeni durum, nöbet sayısı, üstlerinden takdir görme gibi değişkenler açısından tükenmişlik düzeyinin anlamlı farklılıklar oluşturduğunu tespit etmiştir.

Kutsal (2009), lise öğrencilerinde tükenmişlik ile aldıkları sosyal destek düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonucunda, üst sınıflara geçildikçe tükenmişlik düzeyinin arttığı, öğrenim alanına göre tükenmişlik düzeyinde bir farklılık oluşmadığı ve öğrenim başarı düzeyi düşük olanların tükenmişlik düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.

Seçer ve Gençdoğan, 2012 yılında yapmış oldukları çalışmada, ortaöğretim öğrencilerinde okul tükenmişliği üzerine bir çalışma yapmışlardır. Çalışma sonucunda, öğrencilerde tükenmiş hissinin var olduğu ve tükenmiş düzeylerinin cinsiyet, lise türü, akademik alan açılarından anlamlı farklılıklar olduğu tespit edilmiştir.

Gündüz ve diğerleri (2012) yaptıkları bir çalışmada, üniversite öğrencileri içinde haftada 30 saatin üzerinde ders yükü olanların daha fazla tükenmişlik yaşadıkları sonucuna ulaşmıştır. Benzer bir sonuç ise Tansel tarafından 2015 yılında yapılan bir çalışmada tespit edilmiştir.

Bilge ve arkadaşları ise 2014 yılında lise öğrencileri üzerinde tükenmişlik ile ilgili çalışma yapmışlardır. Çalışmada, yetkinlik inançları düşük öğrencilerin tükenmişlik duygularının daha yüksek olduğu, akademik ortalamasının yüksek olan öğrencilerin öz-yetkinliklerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Pınar ve arkadaşları (2015), sağlık alanında okuyan üniversite öğrencilerinin tükenmişlik ve yaşam doyumları arasındaki ilişkiyi ele alan makalelerinde, tükenmişlik ile yaşam doyumları arasında ters ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Öğrencilerin tükenmişlik hissi arttıkça yaşam doyumlarının azaldığı tespit edilmiştir.

2016 yılında Ören ve Türkoğlu tarafından yapılan çalışmadır. Bu çalışmada, öğretmen adayı olan son sınıf öğrencileri ele alınmıştır. Araştırma sonucunda, son sınıftaki öğretmen adaylarının tükenmişlik düzeylerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir. Özellikle erkek öğrencilerin tükenmişlik düzeyi ile ileri yaştaki öğrencilerin tükenmişlik düzeylerinin yüksek çıktığı görülmüştür.

Türkiye’de muhasebe derslerindeki başarıyı etkileyen faktörlere yönelik çalışmalar da sınırlı sayıdadır. Bununla ilgili birkaç örnek çalışma aşağıdaki gibidir.

Zaif ve Ayanoğlu ise 2007 yılında muhasebe eğitiminde kalitenin artırılmasında ders programlarının önemi üzerine çalışma yapmıştır. Çalışma sonucunda, Türkiye’de muhasebe derslerinin içerik, süre, ders sayısı ve ders kredisi gibi açılardan bir standarda sahip olmadığı sonucuna varmışlardır.

Büyükarıkan ve Büyükarıkan, (2014), lisans düzeyinde muhasebe eğitim alan öğrenciler üzerinde araştırma yapmış ve derslerde modern yöntemlerin kullanımının öğrenci başarısını etkilediği sonucuna varmıştır.

Kızıl ve Gencer (2016), muhasebe dersi alan öğrencilerin başarısına etki eden faktörlerin tespitine yönelik olarak Yalova’da bir çalışma yapmıştır. Çalışma sonunda, ders programlarının, ders içeriklerinin ve ders sorumlularının derse ve öğrenciye olan yaklaşımlarının başarı üzerinde etkili olduğu belirlenmiştir.

2.2. Araştırmanın Amaç, Kapsam ve Yöntemi

Çalışmanın amacı; öğrencilerin tükenmişlik hissine sahip olup olmadığını belirlemek ve genel muhasebe derslerindeki başarısızlığın nedenleri arasında tükenmişlik hissini yer alıp almadığını ortaya koymaktır.

Çalışma, Karadeniz Teknik Üniversitesi-İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nde genel muhasebe dersi alan ve almış tüm öğrenciler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Çalışmada, anket yöntemi kullanılmıştır. Anket, İşletme, İktisat, Maliye, Ekonometri, Kamu Yönetimi ve Çalışma Ekonomisi bölümlerinde genel muhasebe dersi almış ve almakta olan tüm öğrencilere uygulanmıştır. Bu bölümlerde toplam 8428 öğrenci bulunmakta olup, bu öğrencilerden 739'u ankete katılmıştır. Bu oran, ana kütlelerin % 9'a yakın bir oranı olup, örneğin ana kütle temsil etme düzeyinin oldukça yüksek olduğu söylenebilir.

Anket iki bölümden oluşmakta olup ilk bölümünde, öğrencilerin genel muhasebe dersiyle ilgili kişisel birtakım bilgilerinin sorgulandığı 9 soru bulunmaktadır. Anket formunun ikinci bölümünde ise, öğrencilerin muhasebe derslerindeki başarısını etkilediği düşünülen 8 ayrı faktöre (Tükenmişlik, Duyarsızlaşma, Ders programları, Ders Sorumlusunun Kişiliği, Öğretim Yöntemi, Hedef Eksikliği, Ders içerikleri ve Ölçme-değerlendirme) ilişkin 36 ifade yer almaktadır. Söz konusu ifadeler 5'li Likert ölçeğine (5: Kesinlikle Katılıyorum, 1: Kesinlikle Katılmıyorum) göre cevap verilmesi istenmiştir. Faktörler ve alt sorular, öğrencilere yönelik yapılmış akademik araştırmalardan derlenmiştir.

Anketin güvenilirliği SPSS 23 istatistik paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz sonucu, Cronbach Alfa katsayısı 0,871 olarak tespit edilmiş olup yüksek derecede güvenilir olarak kabul edilmektedir (Kalaycı, 2014, s. 405).

Elde edilen veriler SPSS 23 İstatistik paket programı kullanılarak frekans analizine tabi tutulmuştur.

2.3. Araştırmanın Hipotezi

Araştırmanın iki genel amacı bulunmaktadır. Birincisi, genel muhasebe derslerindeki başarısızlığın nedenlerini ortaya koymak, ikincisi ise genel muhasebe derslerindeki başarısızlığın nedenleri arasında tükenmişlik hissini var olup olmadığını tespit etmektir. Buna göre araştırmanın hipotezi şöyle belirlenmiştir.

H1: Genel Muhasebe derslerindeki başarısızlığın önemli nedenleri içinde tükenmişlik hissi vardır. Ayrıca, bu başarısızlık nedenleri çeşitli demografik özellikler açısından da karşılaştırılmıştır.

3. Bulgular

3.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Araştırmaya katılan 739 öğrenci üzerinde yapılan anket çalışmasında, öğrencilerin;

- 256'sının (% 34,6) bay, 483'ünün (% 65,4) bayan olduğu,
- 413'ünün (% 55,8) örgün öğretim, 324'ünün (% 44,2) ikinci öğretim öğrencisi olduğu,
- 121'inin (% 16,3) birinci sınıf, 247'sinin (% 33,4) ikinci sınıf, 201'inin (27,1) üçüncü sınıf, 170'inin (% 23,1) dördüncü ve üzeri sınıf öğrencisi olduğu tespit edilmiştir.
- Katılımcıların, 525'inin (% 71,0) bölümünü kendi isteği ile seçtiği belirlenmiştir.
- Katılımcıların, 237'sinin (% 32,1) dersi ilk alısta, 125'inin (% 16,9) ikinci alısta, 53'ünün (% 7,2) üçüncü alısta, 31'inin (4,2) dördüncü ve üzeri alısta başarılı oldukları; 292'sinin ise (% 39,6) henüz dersten başarılı olamadıkları görülmüştür.
- Katılımcıların, 546'sının (% 73,8) derslere düzenli devam ettiği, 146'sının (% 19,7) kısmen devam ettiği, 47'sinin (% 6,3) derslere düzenli devam etmediği,
- 220'sinin (% 29,7) derslerde kendini başarılı gördüğü, 295'inin (% 39,9) kısmen başarılı gördüğü,
- 194'ünün (% 26,3) derslerde kendini yeterli gördüğü, 305'inin (% 41,3) kısmen yeterli gördüğü, 240'ünün (% 32,4) kendisini yeterli görmediği,
- 265'inin (% 35,9) kendini dersle ilgili hissettiği, 251'inin (% 33,9) kısmen ilgili hissettiği ve 223'ünün (% 30,2) kendini ilgili hissetmediği tespit edilmiştir.

3.2. Araştırma Sorusuna Yönelik Bulgular

Başarısızlık nedenlerine yönelik belirlenmiş alt soruların beşli Likert ölçeğine göre belirlenen ortalama değerleri SPSS programı aracılığı ile aşağıdaki gibi hesaplanmış ve tablo haline getirilmiştir.

Tablo 1: Başarısızlığa Neden Olan Faktörlerin Ortama Değerleri

	Adet	Minimum	Maximum	Ortalama	Std. Sapma
Hedef eksikliği	739	1,00	5,00	3,0918	1,18226
Ölçme ve değerlendirme	739	1,00	5,00	2,8369	1,09890
Duyarsızlık	739	1,00	5,00	2,7975	,95092
Tükenme	739	1,00	5,00	2,7797	,95167
Ders içerik	739	1,00	5,00	2,6460	1,05390
Öğretim yöntemi	739	1,00	5,00	2,5499	1,13931
Ders programı	739	1,00	5,00	2,5454	1,03139
Ders sorumlusu	739	1,00	5,00	2,3144	1,17547

Yukarıdaki tabloda yer alan ortalama değerler incelendiğinde, genel muhasebe derslerindeki başarısızlığa etki eden nedenlerin en önemlisi öğrencilerdeki **hedef eksikliği**dir. Öğrenciler aldıkları muhasebe derslerinin ne işe yarayacağını, nerede kullanacaklarını bilmemektedir. Başarısızlığa neden olan ikinci etkenin ise Ölçme ve değerlendirme faktörü olduğu görülmektedir. Yani öğrenciye göre, ölçme ve değerlendirme yöntemlerinde problem bulunmaktadır. Yukarıdaki tabloya göre, **duyarsızlık ve tükenmişlik** başarısızlık nedenleri içinde 3. ve 4. sırayı almaktadır. Duyarsızlık ve tükenme duygusu, tükenmişlik sendromunun alt faktörleridir. Başarısızlığa etki ettiği düşünülen 8 faktör arasında tükenmişlik hissinin 3. ve 4. sıralarda yer alması önemli bir sonuçtur. Buradan hareketle, tükenmişlik hissinin (sendromunun) başarısızlığa etki eden önemli etkenlerden olduğunu söylemek mümkündür. Bu sonuç, araştırma hipotezinin kabul edildiği anlamına gelmektedir. Bir başka deyişle, tükenmişlik sendromunun, genel muhasebe derslerindeki başarısızlığın önemli nedenleri arasında olduğunu söylemek mümkündür.

İlk dört faktör dışında kalan, ders programları, ders sorumlusu, öğretim yöntemleri, ders içerikleri gibi unsurların muhasebe derslerindeki başarının düşüklüğü üzerinde etkilerinin var olduğu ancak ilk dört faktöre göre daha düşük düzeyde etkili olduklarını söylemek mümkündür.

3.3. Başarısızlığa Etki Eden Faktörlerin Demografik Özellikler Açısından Karşılaştırılması

Bu başlık altında, muhasebe derslerindeki başarısızlığa etki eden en önemli dört faktör açısından değerlendirme yapılmıştır. Bunun nedeni, makale konusunun özellikle tükenmişlik üzerine odaklanmış olması ve tükenmişlik sendromu alt faktörlerinin 3. ve 4. nedenler olarak ortaya çıkmış olmasıdır. Diğer faktörlerle ilgili yorumlar ancak çok önemli bir farklılık tespit edildiğinde yapılmıştır.

Tablo 2 incelendiğinde, öğrencilerin kayıtlı oldukları tüm bölümler açısından, hedef eksikliğinin başarısızlıkta önemli bir etken olduğu görülmektedir. Yine tüm bölümler açısından hedef eksikliği ve tükenme hissi başarısızlığa neden olan en önemli 4 etken arasında bulunmaktadır. Tükenmişlik sendromunun en fazla yaşandığı bölümün ise işletme bölümü olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Başarısızlık Nedenlerinin Bölümler Açısından Karşılaştırılması

Bölüm	Hedef Eksikliği	Ölçme	Tükenme	Duyarsızlık	Ders İçerik	Ders Programı	Ders Sorumlusu	Öğretim Yöntemi
ÇEKO (98)	3,3520	2,8122	2,6837	2,7571	2,7287	2,2883	2,2980	2,7102
Ekonometri (42)	3,3810	2,5857	2,7238	2,6857	2,5714	2,2976	2,3905	2,6286
İktisat (143)	3,0105	2,8727	2,7087	2,8378	2,6888	2,6434	2,1444	2,5832
İşletme (181)	3,0971	3,1702	2,8807	2,9558	2,8660	2,8329	2,7149	2,9481
Kamu (81)	3,1019	2,2377	2,7457	2,5784	2,2118	2,1451	1,7259	1,9704
Maliye (193)	2,9417	2,8124	2,8716	2,7570	3,0000	2,5509	2,3052	2,3275

Not: Parantez içindeki rakamlar örnek sayısını göstermektedir.

Tablo 3 incelendiğinde, bay ve bayanlar için hedef eksikliğinin başarısızlıkta birinci faktör olduğu düşünüldükleri görülmektedir. Ölçme ve değerlendirme de ise bayanların daha kötümser düşüncüklerini söylemek mümkündür. Tükenmişlik sendromu açısından ise baylar ile bayanlar arasında önemli bir farklılık olmadığı görülmektedir. Her iki cinsiyetinde tükenmişliği başarısızlıkta önemli etkenler arasında gördüğü anlaşılmaktadır.

Tablo 3: Başarısızlık Nedenlerinin Cinsiyet Açısından Karşılaştırılması

Cinsiyet	Hedef Eksikliği	Ölçme	Tükenme	Duyarsızlık	Ders İçerik	Ders Programı	Ders Sorumlusu	Öğretim Yöntemi
Bay (256)	3,0400	2,6797	2,7180	2,8264	2,5859	2,3665	2,4088	2,5664
Bayan (483)	3,1192	2,9202	2,8334	2,7822	2,6882	2,6403	2,2652	2,5528

Not: Parantez içindeki rakamlar örnek sayısını göstermektedir.

Tablo 4 incelendiğinde, başarısızlığa neden olan en önemli faktörlerden hedef eksikliği ve tükenme hissini 2. sınıf ve sonraki sınıflarda daha yoğun hissedildiği görülmektedir. Birinci sınıf öğrencileri içinde başarısızlığa neden olan etkenler içinde hedef eksikliği ve tükenme hissi ilk dört sırada yer almaktadır. Tükenmişlik hissini ilerleyen sınıflarda daha yoğun ortaya çıkmasının nedeni, öğrencinin yanlış tercih yaptığını ve okuduğu bölümün kendisine uygun olmadığını anlaması olarak açıklanabilir. Bir başka deyişle muhasebe derslerinin zorluğu öğrenciyi okuduğu bölümden soğutmaktadır. Birinci sınıf öğrencilerinin tüm faktör ortalamalarının düşük çıkmasının, henüz değerlendirme yapacak tecrübeye ulaşmamış olmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Tablo 4: Başarısızlık Nedenlerinin Sınıflar Açısından Karşılaştırılması

Sınıf	Hedef Eksikliği	Ölçme	Tükenme	Duyarsızlık	Ders İçeriği	Ders Programı	Ders Sorumlusu	Öğretim Yöntemi
1 sınıf (121)	2,6963	2,7488	2,6563	2,6116	2,6121	2,4483	1,9306	2,2083
2 sınıf (247)	3,0449	2,7613	2,8668	2,8271	2,7057	2,4862	2,2628	2,4769
3 sınıf (201)	3,3259	2,8040	2,8274	2,7624	1,6250	2,5908	2,3960	2,6527
4 ve + (170)	3,1647	3,0482	2,7444	2,9282	2,5000	2,6471	2,5685	2,8106

Not: Parantez içindeki rakamlar örnek sayısını göstermektedir.

Tablo 5 incelendiğinde, öğrencilerin büyük kısmının muhasebe derslerine karşı ilgili olmadığını belirttiği görülmektedir. Bu sonuç, Tablo 4'te yapılan açıklamayı desteklemektedir. Tablo 5 incelendiğinde, kendini derse karşı ilgili hissedenenlerin tükenmişlik hissini diğerlerine göre düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, muhasebe derslerinde derse ilgi duymayan büyük bir grubun bulunduğu ve bu durumun derslerdeki başarısızlığa en büyük etken olduğu şeklinde değerlendirilebilir. Tüm faktörler açısından, muhasebe dersine ilgi duymayan öğrencilerin, muhasebe derslerine ilgi duyan öğrencilere göre ortalamalarının yüksek olduğu görülmektedir. Bu durumun, muhasebe derslerindeki başarısızlık düzeyinin muhasebeye ilgi duymayan öğrencilere zorla muhasebe öğretilmeye çalışılmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Tablo 5: Başarısızlık Nedenlerinin Öğrencinin Derse İlgisine Göre Karşılaştırılması

Derse Karşı Kendimi İlgili Hissediyorum	Hedef Eksikliği	Ölçme	Tükenme	Duyarsızlık	Ders İçeriği	Ders Programı	Ders Sorumlusu	Öğretim Yöntemi
Evet (265)	2,9286	2,7883	2,6896	2,5979	2,4245	2,5594	2,3558	2,5592
Hayır (223)	3,2881	2,8422	2,9291	3,1022	2,8984	2,4765	2,3841	2,6484
Kısmen (251)	3,0896	2,8835	2,7825	2,7375	2,6756	2,5920	2,2104	2,4749

Not: Parantez içindeki rakamlar örnek sayısını göstermektedir.

Tablo 6'ya göre, muhasebe dersini düzenli takip edenlerin ortalamaları tüm faktörler açısından daha düşük gözükmemektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, derslere düzenli devam edenlerle etmeyenlerin hedef eksikliği düşüncelerinin benzer olduğu ancak düzenli takip etmeyenlerin ortalamalarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Yine, derse düzenli devam edenlerin, etmeyenlere göre tükenmişlik hissini daha düşük olduğu görülmektedir. Bu durum, tükenmişlik hissini devamsızlığı tetiklediği şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 6: Başarısızlık Nedenlerinin Devamsızlık Durumuna Göre Karşılaştırılması

Derse Düzenli Devam Ettiniz mi?	Hedef Eksikliği	Ölçme	Tükenme	Duyarsızlık	Ders İçeriği	Ders Programı	Ders Sorumlusu	Öğretim Yöntemi
Evet (546)	3,0592	2,8481	2,7731	2,7169	2,5777	2,5290	2,2874	2,5337
Hayır (47)	3,3564	2,7660	2,8106	2,9426	2,8936	2,5691	2,5532	2,5404
Kısmen (146)	3,1293	2,8179	2,9253	3,0441	2,8621	2,5862	2,3369	2,6634

Not: Parantez içindeki rakamlar örnek sayısını göstermektedir.

Tablo 7'ye göre, tüm öğrenci grupları, muhasebe derslerindeki başarısızlıklarının, hedef eksikliği nedeniyle olduğunu düşünmekte ve tercih şekilleri bu durumu önemli düzeyde değiştirmemektedir. Tükenmişlik hissinin başarısızlıkta önemli bir etken olduğu ve özellikle rehber yönlendirmesi ile tercih yapan öğrencilerin daha fazla tükenmişlik hissi yaşadıkları görülmektedir.

Tablo 7: Başarısızlık Nedenlerinin Tercih Şekline Göre Karşılaştırılması

Tercih	Hedef Eksikliği	Ölçme	Tükenme	Duyarsızlık	Ders İçeriği	Ders Programı	Ders Sorumlusu	Öğretim Yöntemi
Aile isteği (99)	3,1103	2,7187	2,7788	2,7980	2,5084	2,4571	2,0848	2,4121
Kendi isteğimle (525)	3,0351	2,8170	2,7381	2,7616	2,6346	2,5059	2,2985	2,5109
Rehber yönlendirmesi (112)	3,3432	2,9909	3,0397	2,9664	2,8470	2,8045	2,5786	2,8618

Not: Parantez içindeki rakamlar örnek sayısını göstermektedir.

Tablo 8, öğrencilerin, ilk yıllarda, hedef eksikliğinin başarısızlığa etken olduğunu düşündüklerini ve fakat sonraki yıllarda bu düşüncelerinde esneme olduğu görülmektedir. Ancak yine hedef eksikliği birinci faktör olarak gözükmektedir. Ölçme-değerlendirme açısından, ilk yıllarda olumlu düşünüldüğü ancak sonraki yıllarda öğrencilerin ölçme-değerlendirme açısından düşüncelerinin olumsuzlaşmaya başladığı anlaşılmaktadır. Tükenme hissi açısından ise ilk yıl öğrencilerin nispeten olumlu oldukları ancak sonraki yıllarda tükenmişlik hissinin arttığı özellikle üçüncü yılda tükenmişlik hissinin doruk yaptığı görülmektedir.

Tablo 8: Başarısızlık Nedenlerinin Ders Tekrarına Göre Karşılaştırılması

Dersi Kaçınıcı Alışta Verdini	Hedef Eksikliği	Ölçme	Tükenme	Duyarsızlık	Ders İçeriği	Ders Programı	Ders Sorumlusu	Öğretim Yöntemi
Birinci (237)	3,3284	2,6749	2,5190	2,5599	2,5042	2,3734	2,2947	2,5451
İkinci (125)	3,2447	2,7440	2,8448	2,9316	2,8133	2,7527	2,3128	2,5520
Üçüncü (53)	2,9481	2,9208	2,9651	3,0302	2,6132	2,7311	2,5321	2,5925
Dördüncü (31)	2,8145	3,2710	2,8613	2,7871	2,7849	2,5645	2,5613	2,7677
Beş ve fazla (292)	2,8918	2,9462	2,7456	2,8932	2,6932	2,5591	2,2651	2,5370

Not: Parantez içindeki rakamlar örnek sayısını göstermektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

4.1. Sonuç

Araştırma sonuçlarına göre, muhasebe derslerindeki düşük başarı düzeyinin en önemli nedeninin “**hedef eksikliği**” olduğu görülmektedir. Hedef eksikliği, öğrencilerin aldığı muhasebe dersinin ne işe yarayacağını ve kendisi için önemini ne olduğunu bilmemesi anlamına gelmektedir. **Ölçme ve değerlendirme** faktörü en önemli ikinci unsur olarak tespit edilmiştir. Üçüncü ve dördüncü faktörler ise Tükenmişlik hissi ile ilgili alt faktörler olan “duygusal tükenme” ve “duyarsızlaşma” faktörleridir. Bu durum, tükenmişlik hissinin diğer faktörlere göre başarısızlıkta daha önemli bir faktör olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu nedenle, muhasebe derslerindeki düşük başarıya etki eden önemli etkenler arasında **tükenmişlik hissinin** önemli bir yer tuttuğunu söylemek mümkündür. Ayrıca, he-

def eksikliği ve ölçme değerlendirmedeki klasik uygulamaların başarısızlığı artırdığı, bu durumun da öğrencilerdeki tükenmişlik hissini daha da tetiklediği düşünülebilir.

Sonuç olarak, tükenmişlik hissini başarısızlığa etki eden faktörler içinde önemli bir yere sahip olduğunu ve literatürde böyle bir söylemin var olmadığını, dolayısıyla çalışmadan elde edilen sonucun literatüre önemli bir katkı sağlayabileceğini söyleyebiliriz.

4.2. Öneriler

Bu sonuçlara göre, hedef eksikliğini önemli bir sorun olduğu görülmektedir. Bu sorunu çözmek ve muhasebe derslerindeki başarıyı artırmak için, öğrencilere muhasebenin önemini çok iyi anlatılması, ne işe yarayacağını kavratılması gerekmektedir. Muhasebe derslerinin sadece SMMM olmak isteyenlere yönelik olmadığı, girişimciler, müfettişler, denetçiler ve yöneticiler için de önemli olduğunu anlatabilmek gerekir.

Sınıftaki öğrencilerin kariyer planlamalarının aynı olmaması, öğrencilerin derslerden beklentilerini de etkilemektedir. İktisadi ve idari bilimler fakültesindeki bölümlerin ana hedefleri incelendiğinde, hiçbir bölümün muhasebe ile ilgili direkt bir hedefinin bulunmadığı görülmektedir. Bu nedenle, öğrenciler arasında hedef farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Hedef farklılıkları ise öğrencilerin muhasebe derslerini sorgulamalarına neden olmaktadır. Bu nedenle, öğrencilere birinci sınıfta bölüm hedefleri ve derslerin mikro hedefleri çok iyi anlatılmalı, meslekler tanıtılmalıdır. Ayrıca, ders içerikleri bölüm hedefine uygun olarak dizayn edilmelidir. Öğrenciler gereksiz ayrıntılarla yorulmamalıdır. Genel muhasebe derslerinin genelde birinci sınıfta verilmesi ve detaylı bir müfredatla anlatılması, öğrenciyi yormakta, gözünü korkutmakta ve dersleri sorgulamasına neden olmaktadır. Bu da öğrencide tükenmişliğe yol açmaktadır.

Genel Muhasebe ders içerikleri tüm bölümlerde aynı olmamalı, bölümün hedeflerine uygun olarak dizayn edilmelidir.

Muhasebe derslerindeki düşük başarı düzeyinin önemli nedenlerinden birinin tükenmişlik hissi olduğu görülmektedir. Tükenmişlik hissini, aşırı ders sayısı ve konularından, üniversite öncesi yoğun sınav temposundan, geleceğe karşı güvensizlikten ve amaç yoksunluğundan kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bu durumda, öğrencinin özellikle birinci sınıfta aşırı yoğun ders müfredatı ile bunaltılmaması, birinci sınıftaki derslerin daha temel düzeyde olmasının sağlanması, birinci sınıfın bir tür hazırlık sınıfı gibi düşünülmesi gerekir. Daha sonra ise, öğrencinin yeteneğine göre mesleğe yönlendirilmesi sağlanmalıdır. Bunun için, seçmeli derslerin uzmanlık alanlarına göre belirlenmesi ve öğrencinin seçtiği uzmanlık alanıyla ilgili derslere yönlendirilmesi gerekmektedir. Öğrenciler, ilgi duydukları mesleklere göre ders seçeceklerinden sınıflar daha homojen ve az sayıda olacaktır. Bu da öğrenci başarısını ve ilgisini olumlu yönde etkileyecektir.

5. Kaynaklar

AĞAOĞLU, E. - CEYLAN, M. - KASIM, E. - MADDEN, T., *Araştırma Görevlilerinin Kendi Tükenmişlik Düzeylerine İlişkin Görüşleri*, Malatya: XIII. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı, 2004.

BİLGE, F. - DOST, M. T. - ÇETİN, B., "Lise Öğrencilerinde Tükenmişlik ve Okul Bağlılığını Etkileyen Faktörler: Çalışma Alışkanlıkları, Yetkinlik İnancı ve Akademik Başarı, Kuram ve Uygulamalarda Eğitim Bilimleri", *Educational Sciences: Theory ve Practice*, 14(5), 2014, s. 1709-1727.

BÜYÜKARIKAN, B. - BÜYÜKARIKAN, U., "Factor Analysis of Accounting Education Success in Undergraduate Level Students", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 3 (5), 2014, 65-79.

ERGİN, C., "Maslach Tükenmişlik Ölçeğinin Türkiye Sağlık Personeli Normları", *3P Dergisi*, 4, 1996, 28-33.

FREUDENBERGER, "Staff Burnout", *Journal of Social Issues*, 30(1), 1974, 159-165.

GÜDÜK, M. ve diğerleri, "Ankara'da Bir Tıp Fakültesinde Okuyan Son Sınıf Öğrencilerde Tükenmişlik Sendromu", *STED*, Cilt: 14, Sayı: 8, 2005, s. 169-173.

GÜNDÜZ, B. - ÇAPRI, B. - GÖKÇAKAN, Z., "Üniversite Öğrencilerinin Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi", *Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19 (2012), 38-55.

KALAYCI, Ş., *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*, (7. Baskı), Asil Yayın Dağıtım, Ankara 2014,

KIZIL, C. - GENCER, K., "Muhasebe Dersleri Alan Öğrencilerin Başarısına Etki Eden Faktörlerin Tespiti: Yalova Üniversitesinde Bir Uygulama", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 2016, 67-110.

KUTSAL, D., *Lise Öğrencilerinin Tükenmişliklerinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2009.

MASLACH, C. - JACKSON, S. E., "The Measurement of Experienced Burnout", *Journal of Occupational Behavior*, 2, 1981, 99-113.

ÖREN, N. - TÜRKOĞLU, H., "Öğretmen Adaylarında Tükenmişlik", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16, 2006, 30-42.

PINAR, Ş. E. - BİLGİÇ, D. - DEMİREL, G. - AKYÜZ, M. B. - KARATEPE, C. - SEVİM, D., "Sağlık Alanlarında Okuyan Üniversite Öğrencilerinin Tükenmişlik ve Yaşam Doyumları Arasındaki İlişki", *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 14(4), 2015, 284-292. doi: 10.5455/pmb.1-1417432935.

SCHAUFELİ, W. B. - MARTÍNEZ, I. - MARQUES-PÍNTO, A. - SALANOVA, M. - BAKKER, A., "Burnout and Engagement in University Students: A cross-national study", *Journal of Cross Cultural Studies*, 33, 2002, 464-481.

SEÇER, İ. - GENÇDOĞAN, B., "Ortaöğretim Öğrencilerinde Okul Tükenmişliğinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi", *Turkish Journal of Education*, Cilt: 1, Sayı: 2, 2012, s.1-113.

TANSEL, B., "Üniversite Öğrencilerinin Tükenmişlik Düzeylerinin İncelenmesi", *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44 (2), 2015, 241-268, www.cufej.com.

YILMAZ, T. D., *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanelerinde Tıpta Uzmanlık Öğrencilerinin Tükenmişlik Düzeyi ve İlişkili Etmenler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2009.

ZALF, F. - AYANOĞLU, Y., "Muhasebe Eğitiminde Kalitenin Artırılmasında Ders Programlarının Önemi: Türkiye'de Bir İnceleme", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 2007, 115-136.

ҚОНАҚ ҮЙ БИЗНЕСІНДЕ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПЕН АУДИТ ЖҮРГІЗУДІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жанат ТУРЕБАЕВА¹ - Зухра КЕНЕНБАЕВА

Özet

Günümüzde, turizm ve gezi faaliyetlerinde bulunan kuruluşların sayısındaki artış nedeniyle turizm dikkat gerektirmektedir. Turizm, Kazakistan girişimcileri için yeni ve başarılı bir iş türüdür. Seyahat acentelerinin hizmetleri her türlü hayal gücünü gerektirir - çeşitli metodolojilerin ve ticari işlemlerin sunulması. Bütün bunlar bize gerçek sistemin kurulduğunu ve korunduğunu hatırlatır. Deneyimler, turizmin turizm organizasyonlarını yönetmenin önemli bir aracı olduğunu göstermiştir. Günümüzde turizm birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin ekonomisinde kilit rollerden biridir. Kazakistan Cumhuriyeti'nin turizm endüstrisinin gelişimi de, uygun iklim koşulları, eşsiz kültürel anıt, vb. ile karakterize edilir. Ancak özellikler maalesef bu özellikler sıklıkla bayıyız. Sonuçta, uluslararası standartlara uygun olarak nesnelere yerleşimini düzenlemek için ülke ve turizm sektörlerinde yapılan modern bir altyapı iyileştirmeleri, çok. Asirise otel iş de uygulamaya eklenmiştir. Turizm endüstrisinin önemli bir bileşenidir. Turist sırasında otel endüstrisi barınak, gıda, kişisel güvenlik demalıs Çünkü böyle tam qamtıdı. Jospanlı ekonomi otel sektöründe sırasında sađlık gibi yüksek öncelikli ihtiyaçları, sadece özel şartlar ve koşullar üzerinde gerçekleştirilmesi için bilinen devletin yalnızca bir parçasıdır. Ve ülke bağımsızlık kazandıktan sonra, turizm konusu bir iş olarak görülmüyordu. Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Cumhurbaşkanı, tarihi ve kültürel turizm sektörünün gelişimine ve doğal kaynakların kalkınma insanlara "Kazakistan-2030" Mesaj tespit etmek, ekonomik karar verme önceliklerinden biridir. Bugün Kazakistan'da otel işletmeciliğinin gelişmesine kadar bütün yol devlet tarafından destekleniyor ve destekleniyor.

Özellikle, başka sebebi yabancı yatırımcıların alw. Yađni çağrısından, yerli turizmin gelişmesi anlamına geldiğini hatırlamak Evi jön. Qonaq önemli iş özel dikkat devlet kasasına çok sektör doldurarak önemli bir rol oynayabilir otel iş, yeni işler yaratarak mümkün olacak Ülkemizde çeşitli bölgesel seyahat acenteleri, oteller, restoranlar ve büyük yabancı şirketlerle ortaklık yapma fırsatının açılması. Ayrıca, dünya çapında bir marka adı "Hilton Garden Inn" haline "Radisson SAS" Rixos "Astana", oteller açılması, hem de yabancı turistler arasında "dış" önemli bir şey imajını şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca, yabancı yatırımcıların doğrudan desteđi ile açılan otellerin uluslararası standartlara dayandığı göz önüne alındığında, bu oteller yabancı turistlerin ihtiyaçlarını karşılamaktadır.

Shymkent Güney Kazakistan'ın kapısıdır. Açılış, tüm ülkeler, yabancı turistler için bölgemizi popüler hale getirecek. Rekabet öncesi turizm alanında birlikte çalışmaya daha fazla önem verilmelidir. Her otel, gezginlerin kişisel kazanç ve itibar ile değil, ilgilenmesini sağlamalıdır. Genel olarak, ziyaretçinin ülkemiz üzerindeki etkisi ve kendi ülkemizdeki reklamları çok büyük. yazıt "Çimkent" veya modern cam raflar yükmeden sadece biraz ucuz hediyelik eşya ile Güney manyetik çıkartmalar yansıtan bunlardan biri, bütün otel giriş koridoru yüklemek ve ucuz hediye etmek. Bu teklifin avantajı, her hediyelik eşya mağazasının tanıtım amaçlı bir destektir. Yolcular gelmese de bu hediyelik eşya Shymkent'i tanyor.

Şu anda Güney Kazakistan bölgesindeki turizm iki ana yönde gelişmektedir. Bu, öncelikle Otyrar ve Türkistan ve sanatoryum "Saryagash" daki kutsal yerlerdir. Shymkent, turistik yer için uygun fiyatı karşılayamaz. Bu yılın 10 ayı boyunca Shymkent, Kazakistan'ın diğer bölgelerinden, diğer ülke ve bölgelerden, 900.000'den Türkistan'a ve 70.000'den Saryagash'a kadar 18,216 dinlenmeye başladı. Bugüne kadar korunan en eski şehirlerden biri olan Shymkent'in tarihi yaklaşık 2200 yılını kapsamaktadır. Koshkar-Ata nehrinin merkezi kendi merkezindedir.

Bugün, Shymkent'te faaliyet gösteren 131 özel turizm kuruluşu var. 25 tur operatörü, 106 seyahat acentesi, 2 çocuk sağlık kampı, 41 turistik tesis ve 69 otel dahil. Bu nedenle, şehri dışarıda geçen turistler için görüyorsanız, çok sayıda turistik mekan var. Aynı zamanda, servis endüstrisi burada oldukça gelişmiştir.

Anahtar kelimeler: Turizm, Otel, Otel «Rixos Khadisha Symkent», Maliyetler, Muhasebe.

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Бухгалтерлік есеп, turebaevaz@mail.ru

1. Кіріспе

Отандық бухгалтерлік есепті реформалау жағдайында оның бақылау және аналитикалық функциялары капиталдың иелері мен бухгалтерлік (қаржылық) есептілікте ұсынылған ақпаратты пайдаланушылардың мүдделерін қорғауды қамтамасыз ететін ерекше маңызға ие. Осыған байланысты есепке алу маңызды есепке алына отырып, басқару жүйесін есепке алу жүйесінде іске асырылатын шығындарды басқару үдерісі, оның тиімді ұйымдастырылуы тек есепке алу процесі саланың ерекшелігіне сәйкес кәсіпорын қызметінің ауқымы мен сипатын қанағаттандыратын болса ғана мүмкін болады.

Қонақ үй кешенінің кәсіпорындарында бухгалтерлік есеп жүргізу, әдетте, қонақ үй қызметтерін ұсыну, атап айтқанда, тұру, тамақтану, тасымалдау және демалыс түрінде жүзеге асырылатын бірнеше қызмет түрлерін біріктіретін экономикалық процестердің ерекшеліктеріне байланысты ерекшеліктерге ие. Қонақ үй бизнесіне тән ерекше сипаттамалары бар тиімді бухгалтерлік есебін ұйымдастыру, әсіресе, қонақ үй бизнесі саласындағы есеп беруді ұйымдастыруды реттейтін заңнамалық база жетілдірілмеген және ұйымдық негізді, өндіріс және салықтық есепке алу ережелерін, әрбір нақты жағдайда мамандардың кәсіби пікірлері, сонымен бірге жауапкершілікті арттырады.

Қонақ үй қызметтерінің шығындарын есепке алу нәтижесінде өңделетін ақпараттық массивтің күрделілігі мен көлеміне ақпарат жинау процесін ұйымдастыруды жетілдіру, оны түсіндіру әдістерін әзірлеу және тұтынушыларға олардың талаптарына сәйкес жылдам шешімдер қабылдауды талап етеді.

Қазіргі кезде жеке кәсіпорындардың есепке алу процесінде бюджеттеу элементтерін енгізу арқылы осы мәселені шешуге әрекеттері, тиімді басқару есебін ұйымдастыру мәселесін шешпейді, ол өндіріс процесі, онымен байланысты шығыстар туралы, уақытылы және объективті ақпараттарды, қызмет көрсетудің барынша жоғары сапасына жету мүмкіндігін, оңтайлы ара қатынасын жасау арқылы жүзеге асады.

Бірыңғай USALI жүйесі бойынша қонақ үй бизнесі саласындағы басқару есебін ұйымдастырудағы шетелдік тәжірибені зерделеу нәтижелері отандық қонақжайлылық индустриясының жағдайына бейімделу нәтижесінде Қазақстан республикасының заңнамасының талаптарына және Қазақстан нарығының даму тенденцияларын есепке ала отырып, табыстарды жинау және шығыстарды қалыптастыру туралы әртүрлі ақпараттарды алу мүмкіндігі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, қонақжайлылық индустриясының бәсекеге қабілеттілігін арттыру қызметтердің сапасын үнемі жетілдіруге негізделген, бухгалтерлік есептің негізгі элементтері ретінде басқару есебін жүргізу шеңберінде тиімді шығындарды басқару жүйесін құру міндетін орындау кезінде мүмкін болады.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты, қонақ үй бизнесі саласындағы бухгалтерлік есептілігінің теориялық және әдіснамалық мәселелерін дамытуға байланысты проблемаларды шешу маңызды болып табылады.

Аталмыш мәселелердің тиянақты шешімін іздеп табу үрдісін қолдан келгенінше үлес қосу мақсатында зерттеу жұмысымыздың тақырыбын қонақ үй бизнесі саласындағы бухгалтерлік есептілігін ұйымдастыру мен оны жетілдіру жолдарын зерттеуге арнадық.

Осыларды ескере отырып, мақала тақырыбының өте маңызды екендігін аңғаруға болады. Ғылыми зерттеу жұмыс бойынша бірнеше мәселелерді айқындау, оларды талдау және тиімді шешу жолдарын ұсыну көп ізденісті қажет етеді.

2. Әдістер

Қонақ үй индустриясына қандай да бір анықтама беру қиынға соғады, себебі оның саласының құраушылары өте көп. Қонақжай индустриясы кешенді болып табылады. Ол түрлі кәсіпқой шешімдерді және жағдайларды игере білудегі тәсілдердің жиынтығы. Индустриялы кәсіпорын әртүрлі қызметтерді орындайды (мысалы, клубтар, қонақ үйлер, пансионаттар) және олар өзара байланысты. Қонақжай индустриясын зерттеуде ол өзіне әртүрлі салаларды және секторларды қосатынын білу керек, ара қатынас жүйесін ұғыну, яғни бұл жерде қонақжай индустриясын басқа индустриясының арақатынасы.

Заманауи қонақ үйлік бизнес орналастыру кәсіпорындарының неше түрлі қалпы және түрлерінің бар болуымен мінезделеді, әдемі отельдермен қонақ үйлерден, мотель және кемпингтерге дейін.

Қонақ үйлік бизнес ұланы Элсворт М.Статлер — клиенттің айтқаны әрқашан дұрыс деп бірінші айтқан. Ол үшін ең бастысы қонақтарға қызмет көрсету болған-деп атап көрсетті Р.А. Браймер (Браймер, 2000).

Ресей ғалымдары Бургонова Г.Н., Каморджанова Н.А. «Қонақ үйлік бизнес - туризм және ойын-сауық индустриясы деп аталатын алып сегменттің құрамдас бір бөлігі болып табылады» - деп пікір қалдырған (Бургонова, Каморджанова, 2002).

Туризм индустриясында орналастыру құралдарына маңызды орын бөлінеді. Туристерді орналастыру құралдары болып кез келген нысандар табылады, олар туристерге жүйелі немесе эпизодтық қонуға деген орындарды ұсынады. Әлемдік туристік ұйымының (ӘТҰ) кепілдемесіне сәйкес барлық орналастыру құралдарын екі дәрежемен көрсетуге болады - ұжымды және жеке.

Туристерді ұжымдық орналастыру құралдарына қонақ үйлер, мамандан-дырылған мекемелер және оған ұқсас мекемелер, сондай-ақ басқадай туристерді ұжымдық орналастыру мекемелері кіреді.

Қонақ үйлердің негізгі белгісі онда номерлердің бар болуы болып табылады.

Номер - бір немесе бірнеше орындардан тұратын бөлме, номердің көлемі және белгіленуі туристік жолдамада келтіріледі. «Қонақ үй» ұғым (латын сөзінен «hospitalis») - қонақжайлық деген мағынаны білдіреді. Қонақжайлық көне француздық «hospice» деген сөзден шыққан, ол «ерекше қабылдайтын үй» деген мағынаны білдіреді. Бұндай мекеме түрінің көнесі Бургундиядағы Hospice de Beaune (Оспис-де-Бон) болып табылады, сондай-ақ ол Hotel Dieu (Отель Дье) - «Құдай Үйі» ретінде әйгілі. Оның негізі 1443 жылы қайырымдылық емхана және кедейлерге арналған баспана ретінде қаланды.

Қонақжайлық индустриясы деп, келген адамдарды тұрғын үй, ас және тамақпен, сондай-ақ олардың демалуын ұйымдастыруға бағытталған бизнес түрін атайды.

А.Д. Чудновский «Гостиничный и туристический бизнес» атты еңбегінде «Қонақжайлық индустриясы - бұл қонақжайлық ұстанымдарға сүйенер қызмет түрлерінен тұратын кәсіпкерліктің өрісі, қонақтарға деген қатынас жомарт және достық көзқараспен мінезделеді» - деп анықтама береді (Чудновский, 2002).

Қонақ үй сөзінің кең мағынасында - бұл жиһаздалған бөлмелері бар, қысқа мерзімді уақытта тұруға арналған үй.

Қазақстандық авторлардың еңбектеріне шолу жасай отырып, Б.Б. Жунусбекованың «Қонақ үй - бұл үйлерінен тыс жерде орналасқан адамдарға қызмет кешенін ұсынатын кәсіпорын, олардың арасында тең дәрежеде маңызды болып табылатын орналастыру және тамақтандыру қызмет түрлері» - деген пікірімен келісуге болады (Жунусбекова, 2004).

Шет елдік және отандық ғалым-экономистердің еңбектеріне шолу жасай отырып, өз пікіріміз қалыптасты. Яғни, *біздің пікірімізше*, туристік қонақ үй - бұл қонақ үйдің ерекше үлгісі, саяхатпен байланысты туристерге қызмет кешенін ұсынуға арналған орын.

Әлемдік Туристік Ұйымының (ӘТҰ) анықтауы бойынша қонақ үйлер - бұл ұжымды жайғастыру құралы, номерлердің белгілі көлемінен тұратын, бір басшылығы бар, қызмет жиынтығын ұсынатын (кем дегенде - төсек орынды дайындау, номер және санузел жүйесін тазалау) және ұсынылатын қызметтермен номерлердің жабдықталуына сәйкес таптармен санаттарға топтастырылған мекемелер.

3. Нәтижелер

«Rixos Khadisha Shymkent» қонақүйі - керемет іскерлік қонақүйі, ол қаланың орталығында, ыңғайлы жерде орналасқан. Қазақстанның оңтүстік өңірінде бірінші халықаралық бес жұлдызды қонақ үйі. «Rixos Khadisha Shymkent» қонақүйі Шымкент қаласының тарихын, мәдениетін және жоғары сапаны біріктіретін орталық болып табылады. Бөлмелерде, люкстерде, мейрамханаларда, спа мен конференц-залдарда қонақ үйдің жағымдылығы мен ләззат орын алған бірегей атмосфераны ұсынады. Жаңа қонақ үй қаланың өзіндік көрінісі болды, оңтүстік қонақжайлық пен жомарттықтың символы болды.

Интерьерде неоклассицизмнің және заманауи дизайн үрдістерінің ұлылығын тамаша үйлестіре отырып, «Rixos Khadisha Shymkent» Шымкенттің қақ ортасында, қаланың көптеген көрнекті жерлеріне жақын орналасқан.

Салтанаты мәртебесі сәйкес, қаланың тамаша панорамасы ашылатын 177 бөлме, қонақтарға арналған Bulgari брендінен итальяндық жиһаздар мен ванна бөлмелері бар. Экологиялық таза

және гипоаллергенді материалдардан жасалған керемет кереуеттер бейбіт ұйқыға көмектеседі және жұмыс үстелі мен жоғары жылдамдықтағы Интернетке ие болу сізді үнемі байланыста қалуға және бизнесіңізді барынша жайлылықта істеуге мүмкіндік береді.

Президенттік люкс, аумағы 450 шаршы метр, Қазақстандағы ең ірі болып табылады және оған қызмет көрсетудің әртүрлі қызметтерін қамтиды. Бұл шынымен ерекше нөмір.

Қонақ үй барлық қонақтарға, сондай-ақ Шымкенттің барлық гурмандарына ұсынады, қонақ үйде ашылған жоғары сапалы тамақ пен сусындарды таңқаларлық түрде әртүрлі таңдау, 2 мейрамхана, кафе және барлар әрқашан қонақтарды қарсы алады және ерекше қызмет көрсетуге дайын.

Қонақ үйдің фундаменталды жобасы - Қазақстаннан шыққан атақты конструкторлық бюро құрған «Kazakhstan» мейрамханасы. Мейрамханада қонақтарды әлемдік деңгейдегі аспаздар орындаған ұлттық тағамдардың ең танымал тағамдарын көруге шақырады.

Итальян мейрамханасы Olivia. Апеннин түбегінің асүйлерінің әуесқойларымен кездеседі, Италияның аспазшы дайындаған дәстүрлі итальяндық тағамдарымен, Michelin жұлдыздарыбар мейрамханаларда жұмыс істейді.

Ағылшын бары White Horse-элиталық сусындардың білгірлері үшін тамаша орын. Бардың ассортиментінде - қалада виски мен сусындардың ең үлкен таңдауы. Демалыс күндері көптеген коктейльдер мен тірі музыка әуесқойларыңыздың назарын аударатын мекеме бейнесін толықтырады.

Atrium бары «жанды» фортепианода сүйемелдеу үшін босаңсыған атмосферада демалуды қалайтындар үшін ашық. Классикалық интерьер, ыңғайлы жиһаз, жағымды музыка және стақан жылыну - осы релаксация концепциясын ортаға салатындардың барлығы, әрине, мұнда тұрақты қонақ бола алады.

SPA-орталығы.

Қар бөлмесі, түрік хамманы, сауна, бассейн, массаждың әртүрлі түрлері, емдік рәсімдер және сұлулық орталығында күтім көрсету мұнда болғандардың барлығына ерекше әсер қалдырады.

Vita - бар, онда рәсімдерден кейін немесе олардың арасында сіз витаминдер коктейльдерін немесе жаңа шырындарын ішуге және ішуге болады.

Конференц-залдар.

Rixos залдары Шымкентте өткізілетін іс-шараларға арналған. Қонақ үйдің конференц-залдары мен конференц-залдары банк басқармаларынан банкеттерге дейінгі түрлі іс-шараларға арналған. Төрт толық жабдықталған залдар 600 адамға дейін қызмет көрсете алады, ал банкеттік сервис қызметкерлері тамаша қызмет көрсетеді. Сіздің қызметіңіз толығымен сахналық жабдықталған бөлмелер, заманауи жарықтандыру және дыбыстық жабдықтар.

Rixos Хадиша Шымкент қонақ үйі ғана емес, мәдени орталық. Ашылғаннан кейін көп нәрсе өзгерді, өйткені қазір Шымкентте қызмет көрсету деңгейі жаңа бағдар алды.

Қонақ үйі өзінің клиентке деген толық дайындылығымен белгілі және сол себептен, қонақ үйлер нарығында көшбасшылыққа ие. Қонақ үйі өзінің осындай атағын сапаға деген ұмтылысымен жаулап алды. «Rixos Khadisha Shymkent» қонақ үйінің мәніне жергілікті елдің мейірімділігі мен мәдениетін әлемдік кереметтілікпен қосып, шынайы қонақжайлық тәжірибесіне ие. Қонақ үйі өзінің үздік бөлмелерімен, инновациялық ыңғайлылықпен және қызмет көрсетуімен мақтана алады. Қызмет көрсету сапасы арнайы байланыстар, кешкі шай мен қонақтарды есімдері бойынша күтіп алатын персонал арқылы күшейе отырады.

Қонақ үйдің басқа да міндеттерінің ішіне - 24-сағаттық консьерж жұмысы, дворецкий мен валет сервис және күнделікті екі мезгілдік қызмет көрсету жатады.

Қонақ үйдің персоналының құрылымы оның жалпы құрылымына сәйкес. Қонақ үйдің кеңістігінің жалпы құрылымы мынадай: вестибюль, тұрғын бөлімі, қонақтарды тамақтандыру кеңістігі, қызметтік және тұрмыстық бөлмелер, техникалық бөлмелер.

«Rixos Khadisha Shymkent» қонақ үйі іс-әрекетінің мақсаты болып клиенттердің қажеттіліктерін қанағаттандыру арқылы пайда алу және оны акционерлердің пайдасына қолдану. Бұл мақсатқа жету үшін келесі іс-әрекеттер жасалады: қонақ үйлік шаруашылықты басқару мен жүргізу, қонақ үй мен қоғамдық тамақтандыру сферасында қызмет көрсету, экспорттық және импорттық операцияларды жүргізу, сыртқы экономикалық іс-әрекет, туризм, ойын-сауық бизнесін ұйымдастыру, инвестициялық іс-әрекет.

Қонақ үйлік кешен қызмет көрсету саласының маңызды институтының бірі болып табылады. Қонақ үйлік кешеннің маңыз - ды басты орнын қонақ үймен оның құрылымдық бөлімшелері құрайды. Қонақ үйлік кешенге: қонақ үй, мейрамхана, дәріхана, жеке саудалық ұйымдар, қоғамдық тамақтану (кішігірім барлар, кафе, буфеттер т.б.), ақша айырбастау пункты, медициналық мекемелер (мысалы, стоматологиялық кабинет), жанармай стан - циялары, шаштараз және т.б. кіреді.

Кез келген кәсіпорын сияқты, қонақ үйдің де өз қызметтік саласын қалай жетілдіру мәселесі толғандырады. Мысалы, тұтынушылардың көбірек келуін жоғарылату үшін қызмет көрсетулерін сапалы жасау қажет және қызмет көрсету тізімдерін көбейту қажет. Тек осы жағдайда ғана қонақ үй жоғары деңгейге көтеріліп, халықаралық аттестациядан өтіп, сертификат ала алады.

Қонақ үй қызмет көрсету саласына жатады, сондықтан ұйымдастырушылық шаруашылық қызметте өзіндік ерекшелік-тері болады және ол тұтынушылардың құқығын қорғау заңының, бухгалтерлік есеп және салық салу заңнамаларының талап-тарын сақтауға міндетті.

Қонақ үй қызмет көрсету шығындарының есебін жүргізілу үшін 8110 Негізгі өндіріс шотын пайдаланамыз.

Қонақ үй қызметін пайдаланушылармен есеп жүргізу үшін арнайы рәсімделген үлгідегі қызмет көрсету құжаты немесе қысқаша толтырылған келісім шарт пайдаланады.

Келісім шарт қызмет көрсетуші қонақ үйдің заңды мекен-жайы, орындаушының аты-жөні, пайдаланушылардың аты-жөні, орналасқан бөлмесінің нөмірі мен қай қабатта екені және құны көрсетілуі тиіс.

Келісім шарт пайланушының жеке басын куәландыратын құжат бойынша толтырылып, пайдаланатын күн санына бөлме-дегі орын бағасын көбейткендегі құнын төлеуі тиіс. Қонақ үйде тұру бағасы тәуліктің жергілікті уақыт бойынша 12 сағатына есептеледі. Егер пайдаланушы төлеген күндерінен асып тұратын болса, онда 6 сағатқа төлейді. Ал пайдалану уақыты одан артса онда әрбір сағатқа есептелген бағамен төлеуі тиіс.

Кезекші жауапты қызметкер күнделікті кассалық есепті жүргізе отырып, кассалық аппараттың лентасында көрсетілген төленген ақша қаражатының төлемін есептеп бухгалтерлікбөлімге өткізуі керек. Қызмет түрін пайдаланушыға толтырып берген бланкілер қатаң есептемеден туристік фирманың кас-сирінің есебі бойынша жүргізіледі.

Егер қонақ үй қызметін пайдаланушының тарапынан мүлік не тағыда басқа ішкі ережені бұзу байқалса, жауапқа тартылып бүлінген мүліктің құнын кінәлі тұлғадан өндіріліп алынуы керек.

Қонақ үй шығындарын біз төмендегідей классификациялаймыз:

1. Материалдықшығындар;
2. Еңбекақышығындары;
3. Әлеуметтік аударымдар;
4. Негізгі құралдардың тозушығындары;
5. Күрделі жөндеуге кеткеншығындар;
6. Тағы да басқашығындар.

Туристерді орналастыруға қызмет көрсетулер — қонақ үйлермен, пансионаттармен, санаторийлермен, демалыс үйлер-мен және т.б қызмет көрсету, оның шығынын туристік фирмалар серіктестік туралы келісім-шартқа сілтеме жасай отырып, тариф бойынша орнын толтырады және төмендегідей бухгалтерлік жазба беріледі:

а) тұрғаны үшін: 8400 «Үстеме шығыстар» шот дебеті, 3310

«Жеткізушілер мен мердігерлерге қысқа мерзімді кредиторлық берешек» шоты кредиті;

ә) орналастыру және тұрғызу бойынша көрсеткен қызметі үшін берешектерді төлеу:

3310 «Жеткізушілер мен мердігерлерге қысқа мерзімді кредиторлық берешек» шоты дебеті, 1030 «Ағымдағы банктік шот-тардағы теңгемен ақша қаражаты», 1010 «Кассадағы теңгемен ақша қаражаты», «Чек кітапшасындағы ақша», 2150 «Қызмет-керлердің ұзақ мерзімді дебиторлық берешегі» шоттар кредиті жазылады.

Қонақ үй қызмет көрсету жарнамалық қызметтің есебі

Жарнама берушінің жарнамалаудан түскен табысын мойындап анықтау ХҚЕС № 18 бойынша танылады, яғни:

- меншікті шоттың қортындысы бойынша түсім экономикалық тиімділігі жоғары болып өсім байқалғанда;

- үшінші жақтың пайдасына шешілген түсім капитал өсіміне әсер етпеуіне байланысты есептемеген жағдайда;

- агенттік қызмет көрсеткені үшін төленетін сыйақының түсімі болып есептелгенде.

Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы туристік қызметті жарнамалау арнайы жарнама агентстваларымен келісім шарт жасау арқылы жарияланады. Келісім шарт бойынша жарнама-лаушының талап тілектері толығымен орындалған жағдайда туристік ұйымда шығын есептеліп құнын анықтайды. Кеткен шығындар бухгалтерлік есептің жазбаларында төмендегідей көрсетіледі:

Дт 1610 Кт 1040 — жарнама агентствасымен келісім шартқа отырып, алдын ала төлем жасалғанда;

Дт 7110 Кт 3310 — ҚҚС сомасына;

Дт 1420 Кт 3310 — ҚҚС сомасына төленгенде;

Дт 3130 Кт 3310 — алдын-ала төленген қаржы есебінен жар-нама қызмет ҚҚС төленгенде;

Дт 3310 Кт 1610 — көрсетілген қызмет түріне төленгенде.

Егер жарнамалық қалқандарды туристік ұйым пайдалану мерзіміне қарай 12 айдан аса пайдаланса, онда негізгі қор есебіне алуы тиіс.

«Rixos Khadisha Shymkent» қонақүй негізгі құралдарға: жер; үйлер; ғимараттар; есептеу техникасы; басқа машиналар мен құрал-жабдықтар; көлік құралдары; құрал-сайман; өндірістік мүлік және жабдықтар; шаруашылық мүлкі; басқа да негізгі құралдар жатады.

Кәсіпорында негізгі құралдардың есебі ХҚЕС бойынша №16 стандартқа сәйкес ұйымдастырылады. Осы стандарт негізгі құралдардың есебін жүргізудің, субъектіге жататын меншік құқығын, шаруашылық пен оперативтік басқару жүйесін анықтайды.

Ал ХҚЕС сәйкес негізгі құралдардың есебі 2400-шы шотта жүргізіледі. Яғни ол №16 стандартқа негізделген. Жалпы бұл стандартта негізгі құралдарды бағалау, олардың тозуын есептеу және топтастыруды кең ауқымда қарастырады. Ұзақ мерзімді активтер мына шоттар арқылы жүргізіледі: 2411-Жер, 2412-Ғимараттар, 2413-Машиналар мен жабдықтар,

2414-Көлік құралдары, 2415-Компьютерлер, перифериялық қондырғылар және деректерді өңдеу жөніндегі жабдық, 2416-Кеңсе жиһазы, 2417-Өндірістік құрал-саймандар, мен керек жарақтар. Негізгі құралдардың тозу есебі 2420 шотында есепке алынады және оны есептеу үшін түзу сызықтық әдісі қолданылады.

Қонақ үй бизнесінде бухгалтерлік есебін ұйымдастыру, оның ішінде теоретикалық және әдістемелік аспектілерді ұйымдастыру мәселелері көптеген отандық және шетелдік ғалымдар мен мамандар тарапынан әртүрлі уақытта зерттелді.

Экономикалық санат ретінде қызметтің мәнін талдау, қонақ үй бизнесінің анықтамасы, түрлі түсіндірмелерде қонақжайлылық индустриясының ұғымдары экономикалық теория саласында ғалымдар Ф.Бастия, С.Л. Бру, М. Готье, К.Р. Макконнелл, К. Маркс, М.Портер, Дж. Фишердің еңбектерінде қарастырылған.

Шетел авторларының еңбектерінде қонақ үй бизнесі құрылымын ұйымдастыру, ақпарат жинау және оны ыңғайлы түрде бейімдеу әдістемелік тәсілдері қарастырылады, атап айтқанда: Е.А. Аткинсон, Дж. Боуэн, Р.Д. Бункерлік, Р. Браймер, К.Друри, Ф.Котлер, Р.С. Карлан.

Бухгалтерлік басқару есебін ұйымдастыру мәселелері ресейлік ғалымдармен толықтай қарастырылады: М.И. Баканов, С.В. Банк, Мавахрушина, А.В. Волов, И.П. Васильевич, М.В. Виноградов, Г.П. Герасименко, А.В. Глущенко, С.К. Егоров, Н.А. Ермаков, В.Б. Ивашевич, В.В. Иванов, Н.Н. Ильшева, Т. Карпова, А.И. Кривцов, А.С. Кусков, Н.Т. Лабинцев, А.А. Ларионова, Л.В. Попова, В.П. Палием, З.П. Панина, В.А. Терехова, Л.Н. Усенко, Н.Н. Хахонова, А.Ш. Шермет, сондай-ақ отандық авторлар К.Ш. Дюсембаев, М.С. Ержанов, В.Л. Назарова, В.К. Радостовец, С.Д. Тажимаев, К.,Т. Тайгашинова, С.С. Сатубалдин, Ф.С. Сейдахметова, А.А. Сатмурзаев, К.С. Мадиева және т.б. қазақстандық ғалымдарының еңбектерін бөліп көрсетуге болады.

Сонымен бірге, қонақ үй бизнесін басқаруға әдістемелік және тұжырымдамалық көзқарас жеткілікті түрде дамымаған, атап айтқанда, қазақстандық қонақжайлылық кәсіпорындарының басқарушылық есептілігінің тиімділігін арттыру үшін ақпараттық базаны қалыптастыруға кешенді тәсілді қолдану проблемалары тиісті түрде шешілмеген.

4. Қорытындылар мен ұсыныстар

Мақалада келтірілген мәліметтерді қарастыра отырып біршама тұжырымдарға, қорытындыларға келуге болады.

Шағын қонақ үйлердің үлкен отелдермен салыстырғанда қосымша қызметтерді кең көлемде ұсынуға мүмкіншіліктері жоқ, сондықтан басты көңіл номерлерді толық пайдалануға бөлінеді. Мысалы шағын қонақ үйлердегі жүктелу пайызы 30-35 болуы рентабелділіктің оңтайлы көрсеткішін қамтамасыз етеді.

Ұйымның барлық деңгейінің қол жетерлігі - деп бөліп жіктеуге болады.

Сонымен қатар берілгендерді қорытындылай келе құрылымдық ұйымның басты мақсаты ұйым алдында тұрған міндеттерді орындауды қамтамасыз ету болғандықтан, құрылымды жобалау қонақ үйдің стратегиялық жоспарларына негізделуінің қажеттілігін аңғардық.

Басқару құрылымы тізбекті-функционалды болып келеді. Кешен басшылығында басқарма тұрады, ол түрлі бөлімшелердің менеджерлерінің қызметін бағдарлап отырады.

Қонақжайлықты ұйымдастыруда қонақ үй әкімшілігі ең негізгі фактор болып табылады. Оның әр әрекеті, жұмыстан шығарудан бастап, клиенттермен қол алысу. Сапа стандарттарын бекіту мен қамтамасыз етуге дейін қонақжайлыққа өз ықпалын тигізеді.

Сонымен қатар қонақ үй қызметін басқаруда маркетингтік әдісті естен шығармаған жөн. себебі ол атаулы бизнесте ғана емес, бизнес атаулының барлығында да ерекше орында тұр. Атаулы саланың қонақ үй бизнесіне қатысты келесі қамтитын мәселелерін атауға болады:

- ◆ қызмет көрсету мәдениеті;
- ◆ кадрларды басқарудағы маркетингтік әдіс;
- ◆ қонақ үй қызметкерлері арасында маркетингтік мәліметтерді тарату;
- ◆ қызмет бойынша қызметкерлердің жылжуы мен сыйыақы беру жүйесін пайдалану.

Қорыта келе қонақ үй бизнесінің дамуы жалғасын тауып келе жатқан құбылыс екенін айтуға болады. Басқа мемлекеттермен салыстырғанда, атаулы саланың даму болашағы зор. Шетелдіктердің тәжірибесін біздің экономикалық саламыздың дамуына, оның ішінде қонақ үй бизнесінің дамуына да пайдалану әлеуеті толық байқалады. Аяғынан енді ғана тұрып, дамуын өрбітіп келе жатқан мемлекетіміздің болашағы зор деп ойлаймын. Еліміздің экономикалық дамуы, саяси-әлеуметтік дамуы тысқары емес. Біз қарастырған салада, басқа да салада ең алдымен сапалы жарнама мен жаңа материалдық-техникалық базаның мықты болуы жемісті нәтижеге әкеледі деп ойлаймын. Сондықтан, жаңа технологиялар мен басқарудағы жаңа тиімді және орынды әдістердің пайда болуы, олардың жақын болшақта іске асырылуы ықтимал.

5. Дереккөздер

БРАЙМЕР, Р.А. (2000). Основы управления в индустрии гостеприимства. М. 176.

БУРГОНОВА, Г.Н., КАМОРДЖАНОВА, Н.А. (2002) Гостиничный и туристический бизнес. Особенности бухгалтерского учета и налогообложения. М.: Финансы и статистика. 352.

ЧУДНОВСКИЙ, А.Д. (2002). Гостиничный и туристический бизнес. М.: ЭКМОС. 352.

ЖУНУСБЕКОВА, Б.Б. (2004). Организация туризма и гостиничного бизнеса в Республике Казахстан. Алматы. 98.

ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ УЧЕТА ПРИРОДООХРАННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В КОМПАНИЯХ

Жанат АБИЛГАЗИЕВА¹ - Айгуль ХОДЖАБАЕВА²

Özet

Bu makalede, Kazakistan Cumhuriyeti'nde çevresel faaliyetlerin kayıt altına alınması için bir sistem oluşturma sorunları ele alınmıştır. Kazakistan bölgelerinin ekonomisinin ekolojikleşmesini sağlamak için, ekonominin kalkınma hızı ve çevrenin kalite özelliklerinin restorasyonu hızları arasında bir dengenin sağlanması gerekmektedir. Aslında bu süreç, devletin tüm toplumsal ve ekonomik düzeninin ekolojikleştirilmesi anlamına gelir ve öncelikle, üretimin çevresel yoğunluğunun seviyesini azaltmayı hedefler. Yeşil alana geçişin ana aşaması, sürdürülebilir ekonomik kalkınma prensiplerine dayanan doğanın çevresel yönetimidir. Çevresel faaliyetler, Kazakistan Cumhuriyeti devlet kurumlarının, kar amacı gütmeyen kuruluşların ve çevrenin korunması ve yeniden yapılandırılması, doğal kaynakların akılcı kullanımı ve insan maruziyetinin sonuçlarının ortadan kaldırılmasını amaçlayan derneklerin faaliyetleridir. Modern insanın hayatı, bilimsel ve teknolojik ilerlemenin başarıları olmadan hayal edilemez. Bilimsel ve teknolojik ilerlemenin hızlı gelişimi, gelecekte ekolojik bir felakete yol açabilir. Zaten bugün gezegenimiz ekolojik bir kriz durumunda. Çevresel faktörlerin etkisini hesaba katmadan üretimin gelişmesi, maksimum kâr elde etme yarışında doğal kaynakların tükenmesi, çevre kirliliği ve bazı hayvan ve bitki türlerinin ortadan kalkması sağlanmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki muhasebe sisteminin güncel konularından biri de, çevresel muhasebeye geçiştir. Bu, yönetsel kararlar alan kişilerin, güvenilir verilere dayanan uygulamalı politikanın çevresel sonuçları hakkında rapor vermelerini ve devletin durumu hakkındaki bilgilerin değişmesini sağlayacaktır. sürekli değişen ortam. Ayrıca, hükümet tarafından her düzeyde karar alma sürecinde çevresel faktörlerin dikkate alınmasına katkıda bulunacak ve çevresel alanda devam eden politikanın sonuçlarını yansıtacaktır.

KK'da çevresel konuların araştırılmasında çok çeşitli bilimsel yöntemler kullanılmaktadır: sistem analizi, ekonomik sektörlerin yapılarını, içsel bağlarını ve etkileşimini, ayrılma ile ilişkili sistematizasyon yöntemini incelemeye izin veren bir bilimsel biliş yöntemidir. incelenen olguların (araştırma hedeflerine dayanarak) ve belirli bir genellik ve ayırt edici özellikler (sınıflandırma, tipoloji, konsantrasyon, vb.) ile karakterize edilen agrega üzerinde seçilmiş kriterler. Çok boyutlu bilgiyi analiz etmek için en yaygın yöntemlerden biri faktör analizi veya küme analizidir. Az sayıda gizli (gizli) değişkene (faktörler) geçiş ve nesnelerin bu faktörlere göre sınıflandırılmasından oluşur.

Çevre muhasebesi sisteminin uygulanmasındaki sorunların analizi sonucunda, yazarlar doğa yönetimi ekonomisinin temel kavramının, çevre korumanın ekonomik yönlerinin temel aldığı çevresel maliyet olduğunu tespit etmiştir. Tarihsel deneyimin gösterdiği gibi çevre koruma, toplumun gelişiminin önemli bir parçasıdır. Yani, toplumun sosyal ve ekonomik gelişim düzeyi ne kadar yüksekse, stratejinin doğa yönetimi alanında uygulanması o kadar etkili olur. Bugüne kadar, toplumun en belirgin tanımlanmış çevresel ihtiyaçları ve çevresel refah için ödeme yapmanın kaçınılmazlığını fark etti. Genel olarak çevresel maliyetler, ekolojik dengenin korunması da dahil olmak üzere çevrenin, doğal ve kaynak potansiyelinin kalitesini korumaya yönelik harcamalardır. İnsan faaliyetlerinin çevre üzerindeki etkisinden kaynaklanan tüm sosyal maliyetler, önleyici maliyetler (ön maliyetler), hasarlar, sonuçların ortadan kaldırılmasıyla ilgili maliyetler, çevresel yönetim alanındaki ihlallerin nötralizasyonu ve tazminatı olarak sınıflandırılabilir.

Üretim maliyetlerinin muhasebesinin organizasyonu, şirketin organizasyonel ve yasal yapısına bağlıdır. Çoğu durumda, teknoloji ve üretim özellikleri, ürünlerin özellikleri, sağlanan hizmetler, yapılan işler ve çıktı hacmi ile belirlenir. Birçok büyük ve orta ölçekli şirket, iki bölümden oluşan bölümlerin ana ve yardımcı olarak ayrıldığı şube ve temsilciliklerden oluşmaktadır. Belirli bir şirket düzeyinde, çevresel faaliyetler yan üretim olarak kabul edilir. Bilimsel olarak temelli bir maliyet sınıflandırmasının yokluğu, dış ve iç kullanıcılara sağlanan muhasebe bilgilerinin değerini azaltır. Çalışmaya ve bu alandaki yerli ve yabancı bilim adamlarının bilimsel çalışmalarının geliştirilmesine dayanarak, çevre muhasebesinin gelişiminin şu anki aşamasında çevresel faaliyetlerin maliyetlerini

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Бухгалтерский учет, аје. abilgazieva@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Бухгалтерский учет, khojabayeva@miras.edu.kz.

sınıflandırmak için tek bir metodoloji bulunmadığı sonucuna varmak mümkündür. çevresel maliyet kavramını belirleyen tek bir yaklaşım.

Anahtar kelimeler: Çevre Koruma, Çevre, Doğa Yönetimi, Çevresel Maliyetler, Önleyici Maliyetler, Sürdürülebilir Çevre Gelişimi.

1. Введение

Важнейшим условием устойчивого развития экономики Казахстана и его регионов, в частности, является экологизация, которая обусловлена неблагоприятными экологическими факторами, преимуществом ресурсоемких и энергоемких технологий, а также сырьевой направленностью экспорта и другими причинами.

Следует отметить, что природные ресурсы представляют собой основу жизнедеятельности населения, которые проживают на территории Республики Казахстан и являются источником экономического, социального и экологического благополучия граждан, существования животного и растительного мира, а также управления природоохранной деятельности. Управление природоохранной деятельностью на сегодняшний день является одним из важнейших государственных задач (Чулкина, Чулкин, Стецов, 2000).

Исходя из этого, без эффективного и стабильного управления природопользованием невозможно встать на путь устойчивого развития, обеспечить потребление сырьевых ресурсов в таком объеме, которое не будет угрозой выживанию будущих поколений. То есть природопользование является одним из важнейших компонентов, входящих в систему экологизации экономики (<http://www.vitadez.ru>).

Природопользование представляет собой взаимоотношение человека с окружающей средой в процессе экономической, социальной и культурной деятельности, наука о рациональном использовании природных ресурсов и ресурсов, вовлеченных в производственный процесс. Содержание природопользования определяют три его основные функции - экономическая (основная), экологическая и культурно-оздоровительная.

Одной из важных проблем обеспечения экологической безопасности государства является охрана окружающей среды. Как показывает практика, бесконтрольное использование природных ресурсов, потребительское отношение к окружающей природной среде привели к ее масштабным загрязнениям, а также снижению действия государственных механизмов регулирования природоохранной деятельности. Загрязнения окружающей среды приводят к катастрофическим последствиям. Современная экономическая деятельность, особенно в сфере аграрного производства, предусматривает проведение экологического мониторинга, в результате которых полученные данные составят основу при определении размеров экологической загрязненности сельских территорий.

Итак, необходимость всестороннего исследования природоохранных затрат и совершенствование их бухгалтерского учета обусловлена следующими обстоятельствами: недостаточная теоретическая разработанность проблем бухгалтерского учета природоохранных затрат; превращение компании в комплекс, относительно которого природопользование станет одним из основных факторов обеспечения конкурентоспособности, а также привлечения инвестиций за счет управления природоохранными затратами и т.д.

На сегодняшний день понятие экологического учета пока не может рассматриваться как комплексно сформированная система в экономической и экологической практике. Поэтому мы рассматриваем его как часть управленческого учета компании, который формирует информацию о затратах на природоохранную деятельность. Согласно концепции бухгалтерского учета, учет должен позволить пользователям принимать на его основе управленческие решения. То есть, относительно управленческого учета экологических затрат, на его основе рассматриваются процессы идентификации затрат на природоохранную деятельность, измерения экологической информации. Итак, в современной системе учета можно выделить абсолютно новую информационную базу управления, учитывающую последствия экологических факторов.

2. Методы

В ходе исследования проблем природоохранной деятельности в РК используется широкий комплекс научных методов: системный анализ - это метод научного познания, позволяющий изучать структуры отраслей хозяйства, их внутренние связи и взаимодействие, метод систематизации, который связан с разделением изучаемых явлений (исходя из целей исследования) и избранных критериев на совокупности, характеризующие определенную общностью и

отличительными признаками (классификация, типология, концентрация и др.). Одним из пространственных методов анализа многомерной информации является факторный анализ, или кластер-анализ. Он состоит в переходе к малому числу латентных (скрытых) переменных (факторов) и в классификации объектов по этим факторам.

Анализ экономической базы является ускоренным методом прогнозирования регионального экономического роста, при этом используется упрощенная теория роста, а потребности в информации минимальны. Полученные результаты сводятся лишь к прогнозированию развития базисного и обслуживающего секторов. В исследованиях социально-экономического развития регионов в настоящее время используются метод главных кластеров и метод порядковой классификации объектов регионального анализа.

Вариантный метод размещения производительных сил региона. Этот метод чаще всего используется при разработке схем размещения производства по территории региона на первых этапах планирования и прогнозирования. Он предусматривает рассмотрение вариантов различных уровней развития хозяйства тех или иных регионов, вариантов территориальных экономических пропорций по регионам.

3. Результаты

В качестве естественного условия своей жизни взаимодействие человека с природой было однозначным на различных стадиях исторического развития общества. В связи с этим наибольший интерес представляет динамика исторических изменений относительно взаимодействия человека с природой, которые с этой целью можно выделить на существенно отличающиеся друг от друга этапы общественно-исторического развития. Так как общество осуществляет взаимодействие с природой через производство материальных благ, следует выделить исторические этапы взаимоотношения человека с природой исходя из характера и уровня развития производительных сил.

Первый этап охватывает период до появления земледелия и скотоводства. На данном этапе развития человек был частью природы и полностью от нее зависел. Воздействие человека на природу было очень слабым. Но и в этом периоде он мог наносить определенный вред окружающей среде, истощая животный и растительный мир в местах обитания (Абашкин, 1979).

На втором этапе человечество переходит от собирательства к земледелию, а также скотоводству. На данном этапе возрождается экономика производящего типа, которая привела к существенному повышению производительности труда, изменению всего образа жизни человека: осваиваются новые территории, вырубается леса, создаются ирригационные сооружения, ведется строительство поселений для оседлой жизни, развиваются ремесла. На данном этапе развития человек все еще органически связан с окружающей средой, подчинен природе. Благосостояние человека полностью зависит от природных, климатических условий, продуктивности животных и других естественно-природных факторов. Характер воздействия человека на природу усиливается и в некоторой степени начинает приобретать разрушительный характер.

Для увеличения площадей пашен, разведения большого количества животных, строительства поселений людей привели к интенсивной вырубке лесов, изменению климата и разрушению на определенных территориях природных комплексов. Но и на этом этапе воздействие человека на природную среду остается незначительным по сравнению с современным состоянием.

Этот этап взаимодействия общества с природной средой называют еще и аграрным. Переход к данному этапу обозначал появление техногенной организации жизни общества, которая продолжает существовать и в настоящее время, обретая все новые формы.

Третий этап связан с промышленной революцией в странах Западной Европы в восемнадцатом веке и получил название промышленного. Данный период означает переход к массовому использованию машин в производстве. Для производственной деятельности человека в качестве источников энергии используют не только силу ветра, воды, а преимущественно силу пара, а на поздних стадиях - электрическую энергию. Использование машин в промышленном производстве благ обусловило резкое повышение производительности труда, расширение в больших масштабах воздействие человека на природу. В постоянно растущих объемах начали вовлекаться различные минеральные и другие природные ресурсы. Результаты, достигнутые в преобразовании природной среды, в использовании ее ресурсов в промышленности укрепили убеждения о величестве человеческого разума, а также безграничных возможностях

человечества господствовать над природой в целях ее использования в собственных интересах. Сильное техногенное воздействие на природную среду вызывает ряд негативных проблем: загрязнение окружающей среды - почвы, воды, атмосферы отходами промышленности и сельского хозяйства, угроза истощения сырьевых и энергетических ресурсов мира, которые необходимы для удовлетворения постоянно растущих потребностей человечества. На данном этапе возникло понимание экологической опасности, которая представляет угрозу существования человека на планете (Биологические методы борьбы с вредителями, болезнями и сорняками в Казахстане, 1992).

Четвертый этап взаимодействия общества с природой обусловлен воздействием научно-технической революции, развивающейся с 50-х годов прошлого столетия.

С одной стороны превращение науки в производительную силу обуславливает качественно новый уровень производственных возможностей человека, что приводит к увеличению потребления природных ресурсов, а с другой стороны, порождает абсолютно новые наукоемкие технологии, которые позволяют все более рационально использовать природные ресурсы, а также не допускают загрязнения окружающей среды различными производственными и бытовыми отходами, призывают заниматься воссозданием и улучшением ее состояния. Следует отметить, что негативное влияние на биологическую сферу Земли всевозможных антропогенных факторов продолжает усиливаться. Масштабы воздействия общества на природную среду в конце прошлого века приобрел планетарный характер. Общество столкнулось со следующими глобальными экологическими проблемами:

- Парниковый эффект - это увеличение концентрации газообразных веществ, в том числе и углекислого газа в атмосфере, что служит одним из основных факторов повышения температуры на Земле и глобальных изменений климата;

- Кислотные дожди, вызванные смесью техногенных выбросов с осадками в осадках, которые приводят к негативным последствиям как для человека, так и некоторых элементов биологической сферы;

- Истощение озонового слоя, а также появление «озоновых дыр» в виде значительного пространства в озоновой сфере Земли с существенно пониженным содержанием озона. Данное явление приводит к увеличению потоков ультра-фиолетовых лучей на поверхность земли, что, в свою очередь, может создавать опасность для жизни на планете. Как установили ученые, основная причина истощения озонового слоя планеты - это наличие в ее атмосфере огромного количества хлор-фтор-углеродов, которые широко используются в современном быту и производстве материальных благ.

- Обезлесивание, то есть существенное сокращение площадей лесов в результате вырубки леса для получения промышленной древесины, для расширения сельскохозяйственных угодий и пастбищ, а также получения топлива, в результате загрязнения природной среды всевозможными химическими токсинами. Обезлесивание относится к одним из самых серьезных экологических проблем, которые стоят перед современным обществом. Оно нарушает сбалансированность кислорода и углерода в атмосфере, вызывает эрозию почв, приводит к нарушению гидрологического режима рек.

- Опустынивание - это процесс, который приводит к существенной потере экологической системой единого растительного покрова с невозможностью восстановления без участия человека.

- Угроза загрязнения окружающей среды различными токсинами, опасными не только для здоровья человека, но и всей биологической сферы планеты отходами промышленности, сельхозпроизводства и бытовой деятельности.

- Истощение энергетических, минерально-сырьевых ресурсов Земли (Ашикбаев, 1996).

К сожалению перечень проблем, с которыми столкнулось мировое сообщество в 21 веке можно продолжать. Существование данных проблем говорит о возникновении так называемого экологического кризиса. Следует отметить, что понимание экологической опасности возникло не сегодня, но острота данной проблемы в течение последних десятилетий требует нового отношения к ним. Мир стал искать новые пути решения данных проблем. Так, на форуме, проходившем в Рио-де-Жанейро в 1992 году был принят ряд программ по оптимизации взаимоотношений человека и природной среды, а также выдвинута Концепция устойчивого развития цивилизации, которая учитывает взаимосвязи социального и экономического развития относительно сложившихся экологических систем.

Главным аспектом реализации природоохранной деятельности является рациональное природопользование. Рациональное природопользование - это система, которая обеспечивает экономное использование природных ресурсов и эффективные режимы их воспроизводства, учитывая интересы развивающегося хозяйства и сохранения здоровья нации (Медведев, 2003).

Правильное понимание целей и принципов природоохранной деятельности обуславливают успешное осуществление мер по охране природы. Природоохранная деятельность человека основывается на общих закономерностях, формулируемых в виде следующих принципов:

1- Принцип глубокого изучения явлений, характерных для природных систем. Следует отметить, что в биологической сфере организмы между собой связаны различными видами связей, а любое изменение показателей среды могут привести к всевозможным изменениям, и поэтому при организации природоохранной деятельности важно учитывать результаты биологических и экологических исследований.

2- Принцип определения методов возвращения химических элементов в планетарный, биохимический круговорот. Данный принцип основывается на сохранении веществ, то есть при создании новых химических соединений должна предусматриваться возможность превращения в другие соединения, типичные для природного комплекса данных соединений. На сегодняшний день создаются вещества, которые не усваиваются окружающей природной средой.

3- Принцип учета затрат энергии на осуществление любой деятельности и возможности не обратимого рассеяния энергии в окружающей природной среде. Отличительные особенности данного принципа связаны с законом сохранения энергии: невозможно получить выгоду без определенных затрат и без учета того, что определенная доля энергии рассеивается в природной среде за счет тепловых и иных излучений. Исходя из этого, в процессе организации и проведении мероприятий по природоохранной деятельности важным является рациональная реализация соответствующего производства при строгом выполнении всех технологических операций, которые обеспечивают полную экологическую безопасность.

4- Принцип учета механизмов и природных приспособлений, особенностей осуществления экологических, биохимических и биологических процессов. Этот принцип предусматривает не только глубокое изучение природно-экологических факторов, но и обязательный учет закономерностей в процессе реализации природоохранной деятельности.

Основу природоохранной деятельности составляет такая ее организация, при которой наносится наименьший вред природе и человеку как к ее объектам. С учетом вышеуказанных принципов природоохранной деятельности сформированы следующие ее задачи.

1- Работы по обеспечению агропромышленного комплекса должна быть организована таким образом, чтобы ущерб, наносимый природе был минимальным.

2- Сельскохозяйственные предприятия должны функционировать таким образом, чтобы их деятельности была по возможности безвредной для человека.

3- С целью повышения эффективности и положительного воздействия на окружающую среду необходимо регулировать процесс использования природных ресурсов.

4- Необходимо проводить работы по охране здоровья населения и другие задачи, которые осуществляются через организацию профилактических и предупредительных мероприятия.

К профилактическим мерам относятся работы, которые создают условия для сохранения равновесия природы на определенной территории. К таким мероприятиям относятся сохранение природных ландшафтов, вызывающих научный интерес биоценозов, геобразований и некоторых видов растений и животных. Активные меры - это действия, которые направлены на устранение негативных воздействий человека на экологические и природные процессы. К таким мерам относится борьба с загрязнением воздушного бассейна, рек, озер и земельных ресурсов, разработка наиболее совершенных экологических технологий разных производственных процессов, преобразование экосистем для улучшения условий жизни человека, которые направлены на повышение экологической безопасности человека и отдельных элементов экологических систем (Титенберг, 2000).

Как считают многие современные ученые, как таковых экологических проблем нет, есть эколого-экономические проблемы. Совершенствование экономических отношений, а также совершенствование технологий позволят вкладывать в будущем достаточно средств в охрану окружающей среды. Но следует отметить, что вкладывать деньги в охрану окружающей среды невыгодно с экономической точки зрения. Современная экологическая обстановка в Казахстане предполагает поиск новых форм привлечения денежных средств для реализации меропри-

ятий по охране окружающей среды. Самыми оптимальными считаются различные варианты инвестирования программ для осуществления природоохранной деятельности. Следует отметить, что любая предпринимательская деятельность в сфере экологии должна иметь льготы в виде средств поощрения. Примерами возможностей получения выгоды от предпринимательской деятельности в Казахстане могут быть:

- Переработка отходов производства черной и цветной металлургии;
- Разработка новых биологических препаратов для выявления бактериальных загрязнений;
- Разработка биопрепаратов для защиты растений от вредителей.

Фундаментальным понятием экономики природопользования являются экологические издержки, на которых основывается развитие экономических аспектов природоохранной деятельности. Природоохранная деятельность, как показывает исторический опыт, является основной частью развития общества. То есть, чем выше уровень социального и экономического развития общества, тем эффективнее реализация стратегии в области природопользования. На сегодняшний день наиболее четко определены экологические потребности общества, а также осознана неизбежность платить за экологическое благосостояние.

В целом, природоохранные затраты представляют собой расходы, направленные на поддержание качества окружающей среды, природного и ресурсного потенциала, в том числе сохранение экологической сбалансированности. Природоохранные затраты подразделяются на следующие компоненты:

- Расходы на мероприятия, направленные на снижение выбросов вредных веществ в окружающую природную среду, такие как совершенствование технологий, изменение структуры используемых ресурсов, строительство различных очистных сооружений, рациональное использование сырья;

- Расходы, которые не снижают выбросы и сбросы, не влияют на масштабы распространения вредных веществ в природной среде, к ним относятся нейтрализация, консервация и захоронение отходов, а также установка санитарных и защитных зон вокруг хозяйствующих субъектов.

Все общественные издержки, исходящие из влияния человеческой деятельности на окружающую природную среду можно классифицировать на предупреждающие затраты (предзатраты), ущерб, затраты, связанные с ликвидацией последствий, нейтрализацией и компенсацией допущенных нарушений в сфере природопользования.

Предупреждающие затраты включают следующие виды мероприятий:

- Подготовка кадров, экологическое образование, рекламная и издательская деятельность в сфере экологии;

- Разработка нормативно-правовых и методических документов;

- Организация и совершенствование механизмов управления природоохранной деятельностью, в частности органов в сфере экологического контроля;

- Разработка и внедрение новых экологичных технологий;

- Разработка экологических нормативов экономической деятельности, в том числе экологический аудит, система мониторинга, экологические стандарты;

- Установка объектов экологической инфраструктуры - система очистки выбросов, контроль за состоянием окружающей природной среды);

- Экологическая модернизация отраслей экономики с использованием экологически чистых технологий.

Общая сумма предупреждающих затрат приблизительно равна сумме полного экологического эффекта. При полном и эффективном использовании предупреждающих обеспечивается устойчивое, равновешанное экологическое развитие. А при неполном или неэффективном расходовании предупреждающих затрат экономическая деятельность субъектов приводит к экологическим последствиям, которые могут нанести значительный ущерб. Величина суммы ущерба зависит от недостатка предварительных затрат, то есть чем больше недостаток средств, тем больше нанесенный природе ущерб.

По своей структуре предупреждающие затраты направлены на учет следующих обстоятельств:

- Статьи затрат охватывают широкий круг социальных и экономических потребностей общества;

- Затраты данной группы объединены их экологической направленностью.

Наносимый экономический ущерб, который обусловлен существованием и экономической деятельностью человека, складывается из:

- Ущерба, нанесенного населению - повышение уровня заболеваемости, сокращение продолжительности жизни, снижение уровня жизни людей, рост миграционных процессов, увеличение текучести кадров и т.д.;

- Ущерба существующим материальным ценностям, то есть личному и государственно-му имуществу - уменьшение срока полезного использования основных фондов, амортизация средств производства отраслей экономики и т.д.; вместе с тем потери в результате снижения объема продукции или ее качества во всех национального хозяйства;

- Ущерб, нанесенный экологическим системам - деградация почвы, генетические мутации, вымиранию некоторых биологических видов, нарушение воспроизводственных процессов возобновляемых природных ресурсов.

Вместе с предупреждающими (предзатраты) затратами есть и постзатраты, которые направлены на уменьшение или восстановление экологического ущерба. Постзатраты предусматривают следующие мероприятия:

- Медицинское и экологическое страхование;
- Выплаты компенсаций по экологическим искам;
- Ликвидация биологических и экологических последствий аварий;
- Восстановление и рекультивация нарушенных природных объектов.

4. Выводы

Природоохранная деятельность в Казахстане относится к относительно новой, в связи с этим ряд вопросов требуют дальнейшего изучения и совершенствования. Таким образом, сложившаяся экологическая обстановка требует перехода к новому этапу в развитии природоохранной деятельности, который выдвигает на первый план новые задачи, которые невозможно решить без совершенствования организационной и экономической структуры экологической отрасли.

Современный экологический кризис характеризуется напряженным состоянием взаимоотношений человека и природы, которая вытекает из несоответствия производительных сил и производственных отношений ресурсным и экологическим возможностям биологической сферы. Экологический кризис можно предотвратить при активном участии человека, а вот экологическая катастрофа является необратимой, способной уничтожить все живые организмы, в том числе и человека. Поэтому решение проблем загрязнения окружающей среды на сегодняшний день является одной из первостепенных задач всех государств планеты.

Отличительной особенностью учета природоохранной деятельности является возможность полного регулирования и приоритет внутрифирменных потребностей. Деятельность по организации учета затрат на природоохранную деятельность направлена на совершенствование системы распределения затрат на защиту окружающей природной среды. Вместе с тем немаловажным является проблема формирования оптимальной калькуляции и анализа затрат на охрану окружающей среды.

Учитывая возможности учета предполагаемых затрат, группировку которых можно использовать как исходную базу эколого-экономического анализа, не целесообразным является акцентировать внимание на организацию учетных процедур внешних экологических расходов. Это связано с тем, что в нынешних экономических условиях сложно придерживаться принципа «загрязнил - плати» посредством централизации отрицательных внешних экологических эффектов, здесь должны учитываться и внутренние затраты и цена товара компании-загрязнителя.

К затратам, которые включаются в себестоимость продукции и связаны с процессом использования природных ресурсов относятся:

- Подготовительные работы, осуществляемые в добывающих отраслях промышленности;
- Некапитальные затраты, связанные с совершенствованием защитных параметров природной среды, относящиеся к технологическим процессам, организации производства;
- Расходы, связанные с повышением экологической чистоты вырабатываемой продукции. Эти расходы осуществляются в ходе производственного процесса. В качестве примера данных

затрат можно рассмотреть применение экологически безопасных ингредиентов в пищевой промышленности, использование экологически чистых красок в текстильной промышленности, производство бытовой техники с устройствами снижения радиационного облучения и т.д. В случаях, когда совершенствование экологических показателей технологического производства и качества производимой продукции достигается путем введения новых технологий, осуществление опытно-конструкторских работ, то расходы следует рассматривать как затраты капитального характера;

- Расходы, связанные с обеспечением природоохранного процесса. К данной группе затрат относятся материальные ресурсы, средства труда, ремонт оборудования, используемых в природоохранной деятельности компании;

- Затраты на управление процессом природопользования;

- Расходы, связанные с набором персонала, подготовкой кадров для природоохранной деятельности компании;

- Социальный налог и отчисления в Государственный фонд социального страхования, производимые согласно налоговому законодательству Республики Казахстан;

- Амортизационные отчисления по основным средствам и нематериальным активам, используемым в природоохранной деятельности. К основным средствам и нематериальным активам в природоохранной деятельности относятся очистные сооружения, патенты на природоохранные технологии, различные средства экологического мониторинга;

- Арендные платы и лизинговые платежи по объектам природоохранного характера;

- Расходы по реализации продукции с улучшенными экологическими показателями;

- Расходы по налогам и другим обязательным платежам в бюджет, связанных с производством экологически чистой продукции;

- Прочие затраты по природоохранной деятельности.

Как известно, организация учета затрат производства не зависит от организационно-правовой структуры компании. В большинстве случаев она определяется особенностями технологии и производства, особенностями выпускаемой продукции, оказываемых услуг, выполняемых работ, а также объемами выпуска продукции. Многие крупные и средние компании состоят из филиалов и представительств, в которых выделяются две группы подразделений - основные и вспомогательные. На уровне конкретной компании природоохранная деятельность рассматривается как вспомогательное производство.

Из-за отсутствия научно обоснованной классификации затрат снижается ценность учетной информации, предоставляемой внешним и внутренним пользователям. На основании изучения и обобщения научных трудов отечественных и зарубежных ученых по данному направлению дает возможность сделать вывод о том, что на современном этапе развития экологического учета не существует единой методики классификации затрат на природоохранную деятельность и даже нет единого подхода к определению понятия экологические затраты.

5. Источники

АБАШКИН, А. С., *Руководство по Массовому Разведению и Применению Трихограммы*, Москва 1979, 132.

АШИКБАЕВ, Н. Ж., *Энтомофаги Вредных Насекомых и Гербифаги Сорных Растений*, Алматы 1996, 115.

“Биологические методы борьбы с вредителями, болезнями и сорняками в Казахстане”, *Сборник Статей КазНИИЗиКР*, Алматы 1992, 63-72.

МЕДВЕДЕВ, А. Н., “Расходы на НИОКР в Бухгалтерском и Налоговом Учете”, *Расширенный Комментарий к ПБУ 17/02*. М.: МЦФЭР, 2003, 744.

Мы сделаем мир чище, *Агротехнический Метод*, <http://www.vitadez.ru> (2012).

ТИТЕНБЕРГ, Т., *Экономика Природопользования и Охрана Окружающей Среды*, М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2000.

ЧУЛКИНА, Е. Ю. - ЧУЛКИН, И. Ю. - СТЕЦОВ, Г. Я., *Агротехнический Метод Защиты Растений*, М.: ИВЦ «Маркетинг», 2000, 336.

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В СИСТЕМЕ УПРАВЛЕНИЯ БАНКАМИ И ПРОБЛЕМЫ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ

Жазира ТАЙБЕК¹ - Біржан АГНИЯЗОВ

Özet

Bu makalede, Kazakistan'da para-kredi düzenleme sorun türleri gözden geçirmektedir ve aynı zamanda Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ulusal Bankasının para-kredi politikası düzenleme göstergeleri karşılaştırılır. Ayrıca bu makalede, Ulusal Banka ve ülkenin para-kredi politikası, ekonominin makro-ekonomik düzenlemesinin bağımsız bir yöntemi olarak görülüyor ve ekonominin devlet düzenlemesinin rolünü güçlendirmek için, ulusal bankanın işlevleri amaçlandı. Makro-ekonomik düzenlemenin denetim organlarının emrinde, ekonomiye maruz kalma araçlarının sınırlı bir aralığı vardır.

Bizim tarafımızdan sunulan sınıflandırma teklifi ve para-kredi politikasının içeriğinin inceleme sırasında bu yöntemlerinin avantajları ve dezavantajları tespit edildi. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ulusal Bankası para politikası araştırma yöntemlerinin sonuçları özetlenmiştir, Kazakistan Cumhuriyeti'nin enflasyon sürecinin kapsamlı değerlendirme çalışmaları, Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Banka verilerine göre Kazakistan Cumhuriyeti'nin istatistiksel kapsamlı bir değerlendirmesi, Ulusal Banka'nın prudential standartları incelendi. Araştırma sonucunda, Kazakistan'da para-kredi politikasının sorununu çözmek için somut mekanizmalar ortaya çıktı ve önerildi, ayrıca ekonominin gelişiminde ana hatları işaretlenmiş ve belirlenmiş. Tüm bankacılık sisteminin geliştirilmesi için yeni kapsamlı bir yöntem ve spesifik teknikler yaratma ihtiyacı sonucuna varılmıştır.

Para-kredi politikası genel olarak, toplam üretim hacmini dengelemek ve sabit ekonomi büyümesi için, istihdamlar, ürün ve hizmetlerin fiyat düzeyi para teklifini değiştirmen oluşur. Kazakistan'daki ekonominin para düzenleme mekanizmalarını sistematize etmek ve mükemmelleştirmek için aşağıdaki sorunları çözmemiz gerekir:

- Araştırma enstitülerinin ve para düzenleme sorunlarını araştırmak için merkezlerin kalitesinin artırılması;

- Para-kredi makroekonomik süreçlerinin ve modern sorunlarını değerlendirme ve analiz becerileri, temel finansal ve izleme instrümanları ulusal para biriminin istikrarını güçlendirmek için etkileri, istikrarlı ekonomik büyümenin teşvik edilmesi, iki seviyeli bankacılık sisteminin sürdürülebilirliğini sağlamada para-kredi araçlarının kullanılması.

Parasal ortamın analizi, ulusal ekonominin sorunları ile yakından bağlantılı olarak yürütülmektedir. Para alanının sorunları, işleyiş verimliliğini artırmak için öneriler, bu bağlamda gerçek ekonominin sorunlarını çözmek için ele alınmıştır. Bazı ekonomistler, ekonominin gelişimi için birincil tehdit olarak, ekonomik krizlerin başlıca nedeni olan yanlış para politikasını göz önüne aldıklarını belirtmek gerekir.

Anahtar kelimeler: Bankalar, Yönetim, Para, Kredi, Para-Kredi Düzenleme, Ticari Banka, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Ulusal Bankası, Para Politikası.

1. Введение

Национальный банк РК проводит денежно-кредитную политику в стране, которая является составной частью финансовой, макроэкономической политики государства.

В денежно-кредитную структуру страны входит денежно-кредитное регулирование национальной экономики, которое заключается в изменении обращения объема общей денежной массы, а также регулировании должного уровня процентных ставок, объема выдаваемых кредитов, ссудных капиталов на рынке капитала, стоимость национальной денежной единицы и регулирование операции на валютном рынке.

Денежно-кредитная политика Национального банка или монетарная политика государства - это совокупность методов и инструментов, форм макроэкономического влияния на предло-

¹ Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова, Высшая школа управления и бизнеса, Финансы, jasira.taivek@mail.ru

жение денег, денежного спроса с целью предупреждения или преодоления инфляции, убытков производства, а также достижение макроэкономического равновесия в национальной экономике.

При рассмотрении внедрения, формирования и реализации ДКП страны следует исходить из предпосылки, что кредитная политика является одним из важнейших направлений государственного макроэкономического регулирования экономики, фактором финансовой стабилизации.

В распоряжении надзорных органов макроэкономического регулирования имеется ограниченный круг инструментов воздействия на экономику.

Основными из них являются методы денежно-кредитной и бюджетно-налоговой политики страны. В некоторых развитых странах существует достаточно большой потенциал в области макроэкономического регулирования, однако при выборе важной стратегии и инструментов финансового, экономического регулирования необходимо учитывать региональные особенности развития экономики. В этой связи возрастает актуальность работ, посвященных исследованию методов и инструментов денежно-кредитного регулирования в отечественной экономике.

2. Методы

Нами предложена классификация и рассмотрено содержание денежно-кредитной политики, преимущества и недостатки данных методик.

Обобщены результаты методов исследования денежно-кредитной политики Национального банка РК, исследования комплексной оценки инфляционного процесса РК, комплексная оценка статистических данных РК по данным НБ РК, рассмотрены пруденциальные нормативы Национального банка.

В процессе исследования выполнялся теоретический и методологический анализ, в том числе исследовались аспекты изучения денежно-кредитной политики, а также проводилось исследование актуальности денежно-кредитного регулирования в условиях изменчивой экономики с привлечением статистических данных и научных публикаций Национального банка последних лет.

В результате исследования выявлены и предложены конкретные механизмы решения проблемы денежно-кредитной политики в Казахстане, в том числе обозначены и определены тенденции развития экономики, делается вывод о необходимости создания новой комплексной методики и специфических методик для развития всей банковской системы.

3. Результаты

Основной целью денежно-кредитной политики любого государства является регулирование темпов экономики, инфляции, безработицы в целях достижения общего уровня умеренного производства, характеризующегося полной занятостью и стабильностью цен на рынке капитала.

Денежно-кредитная политика в целом состоит в изменении денежного предложения с целью стабилизации совокупного объема производства и стабильного роста экономики, занятости и уровня цен товаров и услуг.

Самостоятельная и независимая деятельность по кредитованию и финансированию банков второго уровня может привести к циклическим колебаниям деловой активности.

Например, в периоды неожиданной быстрой инфляции некоторым коммерческим банкам выгодно увеличивать предложение общей денежной массы, а в периоды финансового и денежного кризиса - уменьшать объемы выдаваемых кредитов.

Поэтому, чтобы координировать и регулировать деятельность органов всей денежной системы страны существует эмиссионный банк Казахстана.

Главная задача кредитной политики Национального банка РК сегодня - это поддержание стабильной покупательной стоимости национальной валюты, денежной стоимости, а также обеспечение эластичной системы платежей и расчетов.

В то же время политика Национального банка является одной из важнейших частей регулирования всей экономики государства.

Задачи всех центральных банков - регулирование экономики, обеспечение стабильных темпов общего экономического роста, оборота стабильной национальной валюты, общей занятости и равновесия платежного баланса страны.

Субъектами денежно-кредитного регулирования экономики является Национальный Банк Республики Казахстан, определяющим и осуществляющим государственную кредитно-денежную политику Республики Казахстан.

Основной целью денежно-кредитной политики Национального Банка Республики Казахстан является обеспечение устойчивости тенге; ее покупательной способности и курса по отношению к другим иностранным валютам. Основной законодательно закреплённой целью Национального Банка является обеспечение стабильности цен в Республике Казахстан.

Денежно-кредитная политика НБ является основной частью финансовой политики государства, главные стратегические задачи которой - повышение финансового благополучия народа и обеспечение максимальной занятости населения, снижение темпов инфляции.

Основными важными ориентирами макроэкономической политики правительства обычно выступают обеспечение роста ВВП и снижение инфляции, темпов безработицы.

Для систематизации и совершенствования механизмов денежно-кредитного регулирования экономики Казахстана необходимо решить следующие задачи:

- повышение качества работы научно-исследовательских институтов и центров по исследованию проблем денежно-кредитного регулирования;
- повышение расходов компании, направленные на изучение вопросов денежно-кредитного регулирования:

 - совершенствование систем защиты интеллектуальной собственности в сфере денежно-кредитной политики;
 - совершенствование системы нормативных минимальных обязательств, резервов, депонируемых в Национальном Банке Республики Казахстан, в том числе с возможной дифференциацией по срокам, объемам, и видам привлеченных средств;
 - совершенствование и оптимизация всех финансовых операций на открытом финансовом рынке по покупке и продаже, организация аукционов государственных ценных бумаг;
 - изучение и развитие закономерностей функционирования центрального банка, как субъекта регулирования денежно-кредитной сферы;
 - изучение новых методов финансового и денежно-кредитного регулирования экономических и финансовых процессов;
 - совершенствование представлений об особенностях элементов системы денежно-кредитного регулирования;
 - приобретение навыков в области оценки объема фискальной политики государства в современных условиях, преимуществ централизации при организации государственного денежно-кредитного регулирования;
 - изучение инструментов и методов денежно-кредитного регулирования;
 - приобретение навыков анализа и оценки современных проблем и денежно-кредитного регулирования макроэкономических процессов, влияния основных финансовых и монетарных инструментов на укрепление стабильности национальной денежной единицы и стимулирование стабильного экономического роста, использование денежно-кредитных инструментов для обеспечения устойчивости двухуровневой банковской системы.

Анализ монетарной среды проводится в тесной увязке с проблемами национальной экономики. Проблемы денежной сферы, рекомендации по повышению эффективности ее функционирования обращены в этой связи на решение задач реальной экономики (Абрамова, 2015).

До этого в нашей стране денежно-кредитная политика проводилась в соответствии с принципами инфляционного таргетирования. Политика Национального Банка, в том числе процентная политика, были направлены на достижение целевых показателей по инфляции, которые на 2017 год были определены в границах целевого коридора 6-8%.

Денежно-кредитная политика направлена либо на стимулирование кредита и денежной эмиссии (кредитная экспансия), либо на их сдерживание и ограничение (кредитная реструкция). В условиях падения производства и увеличения безработицы центральные банки пытаются оживить конъюнктуру путем расширения кредита и снижения нормы процента (Булатов, 2009).

Действующий режим политики обменного курса НБ - плавающий обменный курс тенге, а обменный курс формируется под воздействием некоторых системных факторов.

Режим свободно плавающего обменного курса тенге позволяет эффективно абсорбировать возникающие внешние шоки.

Преимуществами режима плавающего обменного курса сохранение конкурентоспособности отечественных товаропроизводителей, предотвращение значительных дисбалансов по счету текущих операций и недопущение снижения международных резервов.

В результате проводимой жесткой денежно-кредитной политики Национального Банка в 2016 году и в первом квартале 2017 года, а также под воздействием некоторых внешних и внутренних условий наблюдалось замедление инфляционных процессов.

Стабильная ситуация на сырьевых рынках, ослабление внешнего инфляционного давления, укрепление обменного курса в первой половине года способствовали нисходящей траектории инфляции.

Обеспечивая минимальный уровень инфляции, Национальный Банк РК способствует более эффективному распределению ресурсов в экономике и развитию устойчивых темпов экономического роста. Стабильность цен в экономике позволяет поддерживать благосостояние население, снижать неопределённость на рынке, предоставляя возможность населению и предприятиям принимать решения о сбережении и инвестировании на более длительном горизонте планирования.

При низких темпах инфляции повышается уверенность субъектов экономики в будущем, снижаются издержки и, соответственно, принимаются управленческие решения о развитии бизнеса и расширении производственных возможностей, что, в конечном итоге, ведёт к увеличению долгосрочных инвестиций и дальнейшему развитию экономики.

В дальнейшем Национальный Банк продолжит проведение денежно-кредитной политики в соответствии с основными методами инфляционного таргетирования.

Методы инфляционного таргетирования позволяет существенно понизить роль инфляции и поддерживать её на низком уровне, подразумевающим ценовую стабильность, что наилучшим образом способствует экономическому росту в долгосрочной перспективе.

В дальнейшем Национальным Банком будет проведено внедрение и реализация процентной политики страны, которая направлена на контролирование общих объёмов ликвидности банков и процентных ставок на денежно-кредитном рынке.

Немаловажным элементом кредитной политики остаётся установление соответствующего уровня базовой ставки и её коридора.

Все решения НБ по уровню базовой ставки кредитов будут приниматься на основе данных макроэкономических показателей страны и исходя из соответствия фактической и прогнозной инфляции целевым показателям. В расчёт будут также приниматься ситуация в экономике и тенденции на внешних и внутренних рынках.

Важным элементом является эффективное функционирование регулирующего механизма. По мере оздоровления экономики, оживления всего банковского сектора, устранения дисбалансов на рынке, дедолларизации экономики, а также развития финансового рынка импульс воздействия инструментов денежно-кредитной политики на инфляцию будет углубляться.

При этом стремление к сохранению стабильности цен параллельно стремлению обеспечить полную занятость и рост реального объема ВВП. Следует отметить, что некоторые экономисты в качестве основной угрозы для развития экономики рассматривают неправильную денежно-кредитную политику, считая именно ее главной причиной экономических кризисов (Голубев, 2011, стр.297).

Это обуславливает необходимость внедрения таких регуляторов, которые позволяют смягчить негативные последствия кредитной политики.

4. Выводы и рекомендации

В каждой стране мира есть свой центральный банк или органы финансового регулирования в сфере финансового контроля субъектов финансовых институтов и учреждений.

Денежно-кредитное регулирование экономики и денежной системы представляет со-бой один из инструментов государственного финансового регулирования национальной экономики и направлено на изменение объемов процентных ставок кредитов и денежной массы.

Центральный банк или органы финансового контроля в любой стране должен обеспечить стабильность функционирования денежно-кредитной системы.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

Денежно-кредитная политика включает в себя определение важных пунктов в денежной сфере, режима таргетирования, операционных результатов, а также инструментов, с помощью которых могут контролироваться операционные цели банков и реализоваться выбранный режим таргетирования.

Основные инструменты денежно-кредитной политики в РК:

- объем процентных ставок по операциям Национального Банка Республики Казахстан по коммерческим банкам;
- норматив минимальных обязательств, резервов, депонируемых в Национальном Банке Республики Казахстан, в том числе с возможной дифференциацией по срокам, объемам, и формам привлеченных средств;
- операций на открытом финансовом рынке по покупке и продаже, организация аукционов государственных ценных бумаг;
- кредиты НБ банкам второго уровня и Правительству;
- интервенции на валютном рынке;
- введение в исключительных случаях, прямых количественных ограничений на уровень и область проводимых операций отдельных видов.

Неполная капитализация банков второго уровня, низкое качество действующих и ограниченность в привлечении новых заемщиков создают затруднения для просачивания существующего избытка тенге на денежном рынке в реальный сектор экономики.

С начала 2014 г. наблюдается умеренный рост основных индикаторов финансового посредничества по отношению к ВВП.

В таблице 1 даны показатели монетарной статистики Национального банка РК (таблица 1).

На сегодняшний день Национальный банк принял решение снизить базовую ставку до 9,75% с коридором +/-1%. Решение по снижению базовой ставки обусловлено более низким фактическим уровнем инфляции по итогам 2017 года по сравнению с прогнозной траекторией, оценками по дальнейшему замедлению инфляционных процессов (<http://www.nationalbank.kz>).

Дальнейший тренд на смягчение денежно-кредитных условий будет зависеть от условий на мировых рынках и в странах - торговых партнерах, закрепления положительных трендов в отечественной экономике.

При этом годовая инфляция в декабре прошлого года составила 7,1%, что существенно ниже ожидаемого уровня в 7,5–7,7%.

В нашей стране в качестве методов регулирования краткосрочной ликвидности всей банковской системы использовались: операции с краткосрочными нотами, операции с государственными ценными бумагами на открытом рынке, регулирование официальных.

Таблица 1. Показатели денежно-кредитной статистики Национального банка РК

Показатели	12.2013	12.2014	12.2015	12.2016	11.2017	12.2017
Чистые внешние активы	14 648 335	18 596 750	30 971 445	30 233 459	29 248 506	29 403 695
Чистые международные резервы	3 723 620	5 153 331	9 171 803	9 725 005	10 121 308	10 170 345
Валовые международные активы, СКВ*	3 807 653	5 326 179	9 476 510	9 902 129	10 291 880	10 340 592
Минус: Внешние обязательства, СКВ	84 033	172 848	304 708	177 124	170 571	170 248
Активы Национального Фонда	10 905 854	13 345 699	21 553 966	20 403 474	19 069 781	19 182 999
Прочие чистые внешние активы, ПВВ	18 862	97 720	245 676	104 980	57 416	50 351
Чистые внутренние активы	-11 794 501	-15 150 027	-24 794 664	-23 646 737	-21 872 026	-22 010 755
Чистые требования к Центральному Правительству	-117 909	-122 001	-651 317	-617 844	-968 766	-744 482
Требования	203 710	437 199	346 822	293 463	320 790	358 126
Минус: Обязательства	321 619	559 200	998 139	911 307	1 289 556	1 102 608
Средства Национального Фонда*	11 863 972	15 051 549	23 708 534	21 504 050	20 468 570	20 431 234
Требования к банкам (за исключением нот НБК)	553 164	700 871	70 252	-1 288 569	-1 432 180	-1 686 532
Требования к небанковским финансовым организациям	177 912	234 214	387 029	407 810	1 214 014	1 230 100
Требования к остальной экономике	57 474	58 203	812 147	810 367	758 146	757 820
Прочие чистые внутренние активы	-810 267	-1 448 473	-2 607 720	-2 426 833	-1 882 209	-2 046 738
Пассивы	2 853 835	3 446 724	6 176 781	6 586 722	7 376 480	7 392 940
Денежная база (в узком выражении)	2 786 556	3 313 211	4 670 994	4 793 020	5 456 802	5 162 344
Резервные деньги	2 825 961	3 413 841	4 750 746	5 162 573	5 782 435	5 538 747

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

Наличные деньги вне НБК	1 762 907	1 382 183	1 494 930	2 050 087	2 102 739	2 257 218
Депозиты банков	843 830	1 500 115	2 835 665	2 680 205	2 978 064	2 693 120
Примечание: За 11.2017 г. - уточненные данные (по международным резервам и активам Национального фонда) *За 12.2017 г.- предварительные данные (по международным резервам и активам Национального фонда) за декабрь 2016 г. данные с учетом заключительных оборотов						

ставок, рефинансирование коммерческих банков путем переучета векселей, предоставление банкам краткосрочных кредитов на поддержание ликвидности.

Для анализа основных тенденций на рынке банковских услуг все большую значимость приобретают методы исследования качественных параметров спроса и предложения кредитных ресурсов.

По состоянию на 1 января 2017 года в Республике Казахстан функционировали 33 банка и 8 организаций, осуществляющих отдельные виды банковских операций, в том числе 3 ипотечные организации (на начало 2016 года – 35 банков и 11 организаций, осуществляющих отдельные виды банковских операций, в том числе 3 ипотечные организации).

В таблице 2 показаны данные по кредитованию экономики с 2015 по 2017 годы, что характеризует рост кредитов (таблица 2).

Таблица 2. Кредиты БВУ

Дата	Кредиты экономике, на конец периода, млн.тенге						
	Всего	в том числе					
		по видам валют		по срокам		по субъектам кредитования	
		в нац. валюте	в иностр. валюте	кратко-срочные	долго-срочные	небанков-ским юридическим лицам	Физичес-ким лицам
01.15	12 165 954	8 524 246	3 641 707	2 500 052	9 665 902	8 178 150	3 987 803
01.16	12 844 824	8 297 677	4 547 147	2 159 865	10 684 959	8 693 724	4 151 100
01.17	12 519 878	8 513 173	4 006 704	2 065 902	10 453 976	8 493 989	4 025 889
11.17	12 938 994	9 439 901	3 499 093	1 878 639	11 060 354	8 386 590	4 552 404

По данным таблицы кредиты в национальной валюте растут по сравнению с кредитами в иностранной валюте. Долгосрочное кредитование в 2016 году увеличилось на 0,1% до 10,5 трлн тенге, краткосрочное - на 8,2% до 2,3 трлн. тенге. В структуре кредитов большую часть по – прежнему занимают долгосрочные кредиты - 81,9% (83,0% - в декабре 2015 года). Кредитование субъектов малого предпринимательства в 2016 году значительно увеличилось - на 50,7% до 3,1 трлн тенге, что составляет 24,1% от общего объема кредитов экономики и является максимальным уровнем с 2002 года.

5. Источники

АБРАМОВА, М.А. (2015). Финансовые и денежно-кредитные методы регулирования экономики. Теория и практика. М.: Издательство Юрайт, 551.

БУЛАТОВ, А.С. (2009). Экономика. М.: Юристъ, 896.

ГОЛУБЕВ, С.А. (2011). Вопросы правового регулирования развития банковской системы в современных условиях. *Деньги и кредит. №7*. М. 256.

Статистические данные НБ РК. <http://www.nationalbank.kz>.

ЕСЕП ШЫҒАРУ ПРОЦЕСІНДЕ МАТЕМАТИКАЛЫҚ БІЛІМДЕРДІ АКТУАЛИЗАЦИЯЛАУ

Лаура ИСМАИЛОВА¹ - Исамухамед ИСМАИЛОВ²

Özet

Öğrencilerin matematik problemlerinin çözümünde bilgilerinin gerçekleştirilmesine özel dikkat gösterilmelidir. Bu bakış açısından, öğrencilere yeni bir muhasebe çözümü bulmak için gelişmiş uzmanlık kullanma becerisini öğretmek için tasarlanmış özel olarak seçilmiş bir dizi rapor çok yararlıdır. Raporların, farklı raporların genelliği ve özelliklerinin belirlenmesi ve tek sorunların çözülmesinin farklı yollarının karşılaştırılması amacıyla karşılaştırılması da didaktik olarak yararlıdır.

8. sınıf öğrencilere zor bir standardı bildirmeden önce basit bir rapor verildi. Öğrencilerin rapor gönderebildikleri iki yol vardır: dikdörtgen üçgen dikdörtgenler ve Mısır üçgeni. Sonuç farklı kombinasyonlarla elde edildi.

Sonuçlar, yalnızca katkı maddelerinin kullanımı, teorisinin ilgili bölümlerinin aktif kullanımı, çizimin ayrıntılı dokunuşu "kullanılarak" bulunabilir ve kullanılabilir. Ek olarak, dikdörtgen üçgenin dikdörtgen menteşeli bisektriksine ilginç bir özellik adı verilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre beş ilginç rapor alındı ve cevapsız bırakıldı.

Bir öğretmenin, çocukların matematiksel gelişimindeki rolünü değerlendirmek zordur. Öğrencilerin matematiksel düşüncesi, öğretmenin yaratıcı çalışması, yeni materyali anlama yeteneği, bilimsel düzeyi daha iyi anlama yeteneği, raporun doğru seçimi yoluyla tam olarak geliştirilebilir. Bu şekilde, her öğrenci notu değerlendirme şansına sahiptir ve öğretmen, öğrencilerin matematiksel düşüncesinin daha kısa sürede eğitim ve gelişiminde iyi sonuçlar elde edebilir. Bununla birlikte, öğretmen sadece raporu değerlendirme yeteneğini değil, aynı zamanda raporun yararlılığını da değerlendirebilecektir.

Anahtar kelimeler: Matematik, Hesaplamalar, Dikdörtgenler, Üçgenler, Mısır Biberi, Örnekler.

1. Кіріспе

Оқу математикалық есептерді шешу процесінде оқушылардың білімін актуализациялауға ерекше көңіл аудару керек. Осы тұрғыдан қарағанда, оқушыларды жаңа есеп шешімін іздестіруде алдыңғы тәжірибені шебер қолдануға үйрететіндей құрастырылған арнайы таңдалған есептер сериясы өте пайдалы (Абылқасымова, 2013; Оспанов, Құрманалина, Қайыңбаев, Ерешова, 2011).

Тек бірғана есептің шешуінің әртүрлі тәсілдерін салыстырумен қатар, әртүрлі есептердің жалпылығын және ерекшеліктерін тағайындау мақсатында есептерді өзара салыстыру да дидактикалық тұрғыдан пайдалы.

Айтылғандарды 8 сыныпта есеп шығару бойынша өткізілген сабақ мысалында көрсетейік.

2. Әдістер

Қиын стандарт емес есеп ұсынудан алдын оқушыларға қарапайым есеп берілді.

1-есеп. Катеттерінің ұзындықтары 3см және 4 см болатын тік бұрышты үшбұрыш берілген. Гипотенузаға жүргізілген медиана ұзындығын табыңыз.

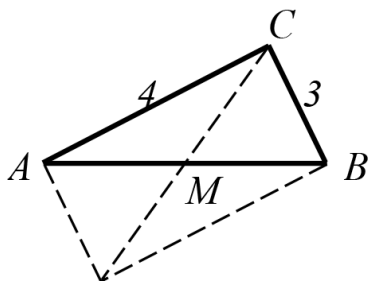
Оқушылар есеп шығарудың екі тәсілін ұсынды:

1-тәсіл. (1-сурет) $|AB| = \sqrt{9+16} = 5$ (см). Тік бұрышты үшбұрышты тіктөртбұрышқа дейін толықтырамыз. Ал, тіктөртбұрыштың диагоналары тең және қиылысу нүктесінде қақ бөлінеді $|CM| = 2,5$ см.

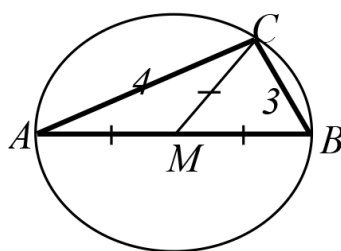
¹ №116 Д. Нүрпейісова атындағы орта мектеп, Ғылым және білім, ismailova_laura@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім.

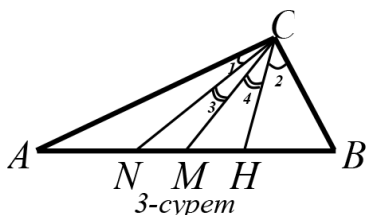
2-тәсіл. (2-сурет) $|AB|=5\text{см}$ - египет үшбұрышы. M нүктесі үш бұрышқа сырттай сызылған шеңбердің центрі, онда $|CM|=\frac{1}{2}|AB|=2,5$, себебі $[CM]$ - осы шеңбердің радиусы, ал $[AB]$ - оның диаметрі.

1-сурет

2-сурет

3-сурет

Нәтиже

Есепшығарудыңекітәсілінсалыстырамыз. Екі тәсілде қиындығы жағынан бірдей екендігіне көз жеткізуге болады, бірақ екінші тәсіл қызықтау, себебі ол әдеттегідей емес: сырттай сызылған үшбұрыштың қасиеттерін қолдана білу керек.

Есепті қалай жалпылауға болады?

1- Есепте нақты берілгені: 3см және 4см.

2- Үшбұрыштың тік бұрышы төбесінен жүргізілген медиана гипотенузаның жартысына тең екендігін дәлелденді.

3- Тік бұрышты үшбұрыштың тік бұрышы төбесінен гипотенузаға жүргізілген медиана қасиеті тағайындалды.

(Осымен есептің оқу пайдалылығы анықталады - теориялық қордың кеңейуі).

Оқушыларға келесі есеп ұсынылды:

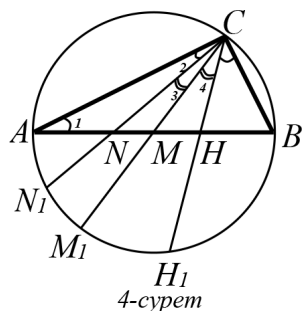
2-есеп. Тік бұрышты үшбұрышта тік бұрышының биссектрисасы гипотенузаға жүргізілген медиана мен биіктік арасындағы бұрышты қақ бөлетінін дәлелдеңіз.

Оқушылар 10 минут аралығында (өз беттерінше) бұл есепті шығарды. Дерлік әрбір оқушыда есеп шығарудың өзіндік тәсілдері болды. Мысалы:

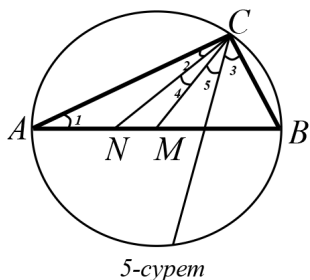
1-тәсіл. (3-сурет) 1-ші есеп нәтижесін пайдаланамыз.

$\triangle ACN$ - тең бүйірлі, $|AN|=|NC|$, демек, $\angle 1 \cong \angle 5$. $\triangle ABC \sim \triangle CHB$ болғандықтан, $\angle 5 \cong \angle 2$ болады. Онда $\angle 1 \cong \angle 2$, $\angle ACM \cong \angle MCB$, себебі $[CM]$ - биссектриса: тең бөліктерден тең бойынша алсақ, демек $\angle 3 \cong \angle 4$. Осыны дәлелдеу керек еді.

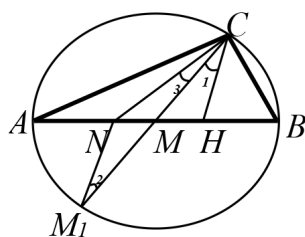
2-тәсіл. (4-сурет) ABC үшбұрышына сырттай шеңбер сызамыз; $\angle 1 \cong \angle 2$ (1-белгілі есеп), онда $\cup AN_1 \cong \cup CB$; $\cup CB \cong \cup BH$, (хордаға перпендикуляр диаметр туралы теорема бойынша), $\cup AM_1 \cong \cup M_1B$ (себебі $[CM]$ - биссектриса, онда $\cup N_1M_1 \cong \cup N_1H_1$ (тең доғалар теңге дейін толықтырады)) және ішкі сызылған бұрыштар қасиеті бойынша $\angle 3 \cong \angle 4$.

4-сурет

5-сурет

6-сурет

Мұнда оқушылар тек 2-есептің нәтижесі ғана емес, екінші тәсілмен табылған (үшбұрышқа сырттай шеңбер сызу) шешу әдісін де пайдаланады.

3-тәсіл. (5-сурет) ABC үшбұрышына сырттай шеңбер сызамыз. $\angle 1 \cong \angle 2$

(1-есеп), $\cup CB \cong \cup BD$ (хордаға перпендикуляр диаметр қасиеті). Онда $\angle 4 \cong \angle 5$ (тең бұрыштарға дейін толықтырамыз). Есеп шешілді.

4-тәсіл. (6-сурет) $\cup AM_1 \cong \cup M_1B$ (себебі $[CM]$ - биссектриса және M_1 нүкте $[CM]$ - ның жалғасының шеңбермен қиылысу нүктесі);

$[M_1N][AB]$ - ға перпендикуляр (белгілі теорема), $M_1N \perp CH$ - қа перпендикуляр (AB - ға екі перпендикуляр); $\angle 1 \cong \angle 2$ (сәйкес бұрыштар); $\angle 2 \cong \angle 3$ (тең бүйірлі) M_1NC үшбұрышының табанындағы бұрыштар.

Онда $\angle 1 \cong \angle 3$.

Қалған тәсілдер жоғарыда келтірілген шешім элементтерінің әртүрлі комбинациялары болып табылады.

Оқушылар барлық бұл тәсілдерді салыстырып, ең қарапайымы 1-тәсіл екендігіне көз жеткізеді.

3. Нәтижелер

Қорытынды жасалынды (бұл есептен қандай пайдалы қорытынды шығаруға болады?):

- 1- Қосымша салуларды батыл пайдалану керек;
- 2- Теорияның сәйкес бөлімдерін белсенді қолдану;
- 3- Сурет сызбаға жан-жақты «жанасу» пайдалы, онда маңызды ерекшелікті табу және одан пайдалануды білу.

Бұдан тыс, тік бұрышты үшбұрыштың тік бұрышы төбесінен жүргізілген биссектрисаның қызық қасиеті тағайындалды.

Проблемалық оқу жағдайын кезкелген есепті шешуге жасауға болады. Мектеп математика курсына ең типтік мысалды қарастырайық:

3-есеп. $x^2-5x+6=0$ квадрат теңдеуді шешіңіз.

Квадрат теңдеуді шешу туралы не белгілі? Оның қасиеттері туралы ше?

$$a) x_1, x_2 = -\frac{p}{2} \pm \sqrt{\frac{p^2}{4} - q}$$

ә) Виет теоремасы: $x_1 + x_2 = -p$ $x_1 \cdot x_2 = q$

б) егер x_1 - теңдеудің шешімі болса, онда $x^2-5x+6=0$ - ақиқат теңдік.

Оқушыларды өз-өзіне төмендегі сұрақтарды қоюға әкелу қажет:

- Бұл білімдерден не шығаруға болады?
- Нені білу қызық және мүмкін?
- Осы теңдеуден шығып, қандай есептер құрастыру мүмкін?

Мысалы:

1- Айталық, x_1 және x_2 - теңдеудің шешімдері;

Виет теоремасын оқулықтағыдан өзгеше шығарып алуға бола ма?

$$x_1^2 - 5x_1 + 6 = x_2^2 - 5x_2 + 6 = 0$$

$$\downarrow \quad \downarrow$$

$$x_1^2 - 5x_1 = x_2^2 - 5x_2, \quad x_2^2 - 5x_2 = -6$$

$$x_1^2 - x_2^2 = 5x_1 - 5x_2, \quad x_2(x_2 - 5) = -6$$

$$(x_1 - x_2) \cdot (x_1 + x_2) = 5(x_1 - x_2) \cdot x_1 \neq x_2 \text{ болғандықтан,}$$

$$(x_1 + x_2 = 5) \wedge (x_2(x_2 - 5) = -6) \rightarrow x_2 \cdot (-x_1) = -6; \quad x_1 \cdot x_2 = 6$$

2- Виет теоремасын $x^3 + px^2 + qx + e = 0$ теңдеуіне пайдалануға бола ма? (Проблема!)

3- Квадрат теңдеуді және қалай шешу мүмкін? (Оның шешу формулаларын білместен).

$$\begin{cases} x_1 + x_2 = 5, \\ x_1 \cdot x_2 = 6, \end{cases} \quad \begin{cases} x_1^2 + 2x_1 x_2 + x_2^2 = 25, \\ 4x_1 \cdot x_2 = 24 \end{cases},$$

$$(x_1 - x_2)^2 = 1;$$

$$x_1 - x_2 = \pm 1.$$

$$\begin{cases} x_1 + x_2 = 5 \\ x_1 - x_2 = 1 \end{cases} \quad \begin{cases} x_1 + x_2 = 5, \\ x_1 - x_2 = -1. \end{cases}$$

$$\begin{cases} x_1 = 3, \\ x_2 = 2. \end{cases} \quad \begin{cases} x_1 = 2 \\ x_2 = 3 \end{cases}$$

4. $x^3 + px^2 + qx + e = 0$ теңдеуін шешуді үш айнымалысы бар үш теңдеу жүйесін шешуге келтіруге бола ма? (Проблема!)

5. $f(x) = x^2 - 5x + 6$ квадрат үшмүше қандай қызықты қасиеттерге ие?

x - тің орнына $(5 - x)$ және $\frac{6}{x}$ өрнектерін қойып,

$$a) (5 - x)^2 - 5(5 - x) + 6 = 25 - 10x + x^2 - 25 + 5x + 6 = x^2 - 5x + 6;$$

$$ә) \left(\frac{6}{x}\right)^2 - 5\left(\frac{6}{x}\right) + 6 = \frac{36}{x^2} - \frac{30}{x} + 6 = \frac{6x^2 - 30x + 36}{x^2} = \frac{6(x^2 - 5x + 6)}{x^2} \text{ аламыз.}$$

Бұл фактілер не туралы айтады? (Проблема!)

$$\text{Жалпы түрде жазайық: } f(5 - x) = f(x); \quad f\left(\frac{6}{x}\right) = \frac{6}{x^2} f(x)$$

$$\text{Кезкелген } f(x) = x^2 + px + q \text{ квадрат үшмүше үшін } f[-(p + x)] = f(x);$$

$$f\left(\frac{q}{x}\right) = \frac{q}{x^2} f(x) \text{ тұжырымдары дұрыс па? (Проблема!)}$$

6. $f(x) = x^2 - 5x + 6$ x - тің қандай мәндерінде ең кіші мәнге ие болатынын қалай тағайындауға болады? (7-сурет).

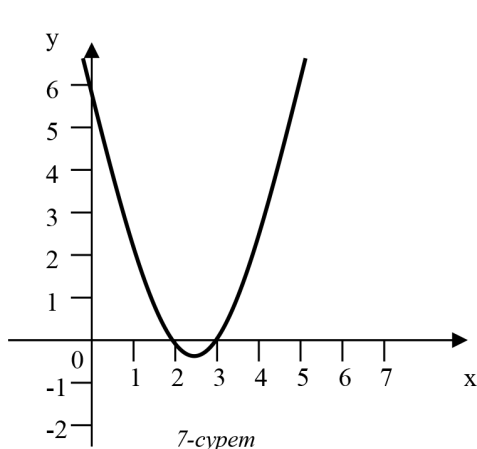

График бойынша $x_0 = \frac{x_1 + x_2}{2}$ - де $f(x)$ ең кіші мәнге ие болады деп жорамалдауға болады.

$$\frac{x_1 + x_2}{2} = \frac{3 + 2}{2} = 2.5,$$

$$f(2.5) = (2.5)^2 - 5(2.5) + 6 = 2.5(2.5 - 5) + 6 = 2.5 \cdot (-2.5) + 6 = -6.25 + 6 = -0.25;$$

$$x^2 - 5x + 6 \geq -0.25;$$

$$x^2 - 5x + 6.25 \geq 0;$$

$$(x - 2.5)^2 \geq 0 \text{ - ақиқат теңсіздік.}$$

$$x_0 = \frac{x_1 + x_2}{2} \text{ де } y = x^2 + px + q \text{ ең кіші бола - ма? (Проблема!)}$$

$$x_0 = \frac{x_1 + x_2 + x^3}{3} \text{ де } y = x^3 + px^2 + qx + e \text{ функция ең кіші мәнге ие бола - ма? (Проблема!)}$$

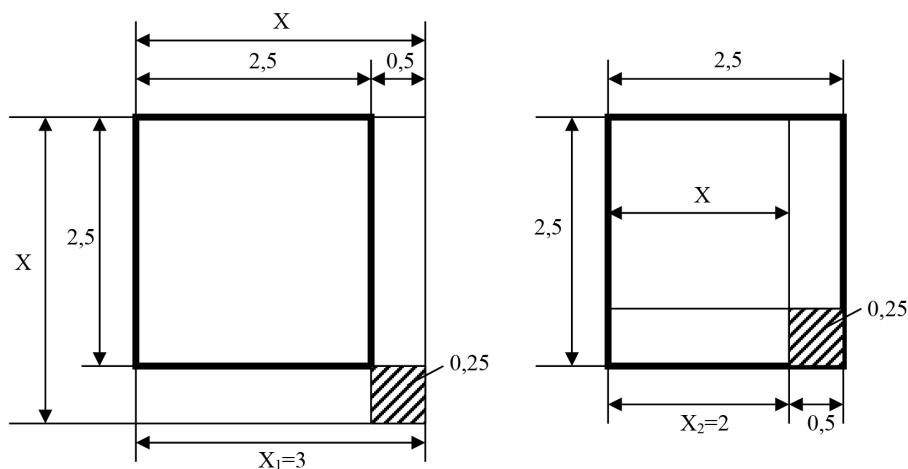
7. $x^2 - 5x + 6 = 0$ квадрат теңдеуін геометриялық тұрғыдан шешуге бола ма? (8-сурет).

$$x^2 - 2 \cdot 2.5x + 6.25 = -6 + 6.25;$$

$$(x - 2.5)^2 = 0.25 \text{ немесе } (2.5 - x)^2 = 0.25, \text{ яғни } (x - 2.5)^2 = (0.5)^2 \text{ немесе}$$

$$(2.5 - x)^2 = (0.5)^2. \text{ Мұндай шешім мүмкін.}$$

Кезкелген теңдеуді геометриялық жолмен шешуге бола ма? (Проблема!).

8-сурет

Сонымен, қарастырылған жаттығудан бес қызықты есеп алдық және соншасын жауапсыз қалдырдық.

4. Қорытынды Және Ұсыныстар

Балалардың математикалық дамуында оқытушының орнын бағалау қиын. Оқытушының шығармашылық еңбегі, жаңа материалды түсінікті, жақсы ғылыми деңгейде түсіндіру біліктілігі, есептерді дұрыс таңдау біліктілігі арқасында оқушылардың математикалық ойлауы жан-жақты дамуы мүмкін.

Оқытушы оқу есептерін таңдауда төмендегілерді басшылыққа алса дұрыс болады:

- 1- Берілген есеп қандай оқу мақсатын көздейді?
- 2- Қандай математикалық білім элементтері көрініп тұр?
- 3- Дәл осы есеп қажет па?
- 4- Есепте неліктен дәл осы нақты шамалар алынған?
- 5- Неліктен есептің дәл осы желісі таңдалған?
- 6- Неліктен дәл осындай сандық берілгендер алынған?
- 7- Осындай есеп реал жағдайда болатын болса, оған сандық берілгендер сәйкес келе ме?
- 8- Есеп оқушылар үшін қызық па, сұрақтың қойылуы табиғи ма, оқушыларды жауап табуға немесе шешу тәсілдерін табуға қызықтыра ала ма, немен?
- 9- Оқушы өз бетінше осы есепті шеше ала ма?
- 10- Оқытушы оқушыларға қалай және қандай мөлшерде көмек беруі мүмкін және керек?
- 11- Бұл есеп оқушының алдыңғы және келесі оқу жұмыстарымен қалай байланысқан? Және осы сияқтылар.

Әрбір оқу есебіне осылайша баға беріп, оқытушы аз оқу уақыты шығынында, білім беруде және оқушылардың математикалық ойлауының дамуында жақсы нәтижелерге жетуі мүмкін.

Бірақ, оқытушы тек өзі ғана есептің барлық пайдалы оқу сапасын анықтаумен, есепті бағалауды білуімен қатар, бұған оқушыларында үйретуі тиіс.

Ең жақсы оқушылардың өздері де есепті шығару жолдарын мұқият баяндап және сұраққа жауап алған соң жұмыс аяқталды деп есептейді. Оқытушы әрқандай есепті соңына дейін тауысуға болмайтынын түсінуі қажет. Осы көз қарасты ол оқушыларына да сіңдіруі керек. Барлық уақыт және де бірдеңені ойлау керектігі және қажеттігі қалады; әрқашан кез-келген шешімді жетілдіру, оны тереңірек түсіну оқушылар үшін пайдалы және жаңа ақпаратты анықтауы мүмкін. Сондықтан, әрбір есепті шешкен соң және де артқа қарау, пайдаланылған әдіс-тәсілге назар аудару, есеп шығарудың басқа жолдарын табуға әрекеттену, нені есте сақтау керектігін анықтау керек.

5. Дереккөздер

АБЫЛКАСЫМОВА, А. Е., “Методика Преподавания Математики”, *Учебное Пособие*, Санат Алматы 2013, 247.

ОСПАНОВ, Т. Қ. - ҚҰРМАНАЛИНА, Ш. Х. - ҚАЙЫҢБАЕВ, Ж. Т. - ЕРЕШОВА, К. Ө., “Математиканы Оқыту Әдістемесі, *Оқу Құралы*, Атамұра, Алматы 2011, 169.

PAZARLAMA

AZERBAIJANLI FUTBOL TARAFTARLARININ FUTBOL TAKIMLARINA VE LİSANSLI ÜRÜNLERE YÖNELİK TUTUMLARI VE EĞİLİMLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Nilgün SARIKAYA¹ - Sabir ABDÜLLAYEV²

Özet

Futbolda lisanslı ürün pazarı son yıllarda çok gelişmekte ve futbol kulüpleri için önemli gelir kalemi haline gelmektedir. Bu büyüyen pazarda tüm futbol kulüpleri kendilerine daha fazla pay çıkarabilmenin yollarını aramaktadırlar. Böyle bir durumda futbol kulüpleri için önemli olan husus taraftarların üzerine yoğunlaşmaktır. Bu çalışmanın amacı, Azerbaycanlı futbol taraftarlarının takımlarına ve lisanslı ürünlere yönelik tutumlarını ve eğilimlerini incelemektir. Çalışmada yöntem olarak çalışmanın keşifsel bir araştırma olması sebebiyle saha çalışması yoluyla veri toplama şeklinde uygulanmıştır. Veri toplama aracı olarak ise mülakat ve anketlerden yararlanılmıştır. Söz konusu anketin uygulanmasında denekler kolayda örnekleme yöntemine göre seçilmiştir. Öncelikli olarak araştırmanın örneklemini farklı özelliklere sahip (yaş, eğitim, gelir ve meslek gibi) Azerbaycan'daki ilk beş büyük takım taraftarları (Qarabağ, Qabala, Neftçi, Xezer-Lenkeran-Milli Komanda) oluşturmaktadır. Nihai anket formu toplam 360 kişiye gönderilmiş olup, bunun 250'ı geri dönmüştür. Saha çalışması Ocak-Şubat 2018'de Azerbaycan'ın Bakü şehrinde uygulanmıştır. Araştırma verileri SPSS paket programı yardımıyla değerlendirilmiş olup, frekans dağılımları, t-testi, Oneway-Anova analizi, ki-kare analizi, çapraz tablolaştırma kullanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır. Bulgulara göre, Azerbaycanlı futbol taraftarlarının futbol takımlarına ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimleri demografik özelliklere göre değişmektedir.

Anahtar kelimeler: Taraftar, Lisanslı Ürün, Tutum, Eğilim.

1. Giriş

Futbol, günlük yaşantımızın, sevinçlerimizin, üzüntülerimizin temel yönlendiricilerinden biri olmuştur. Futbolda da, ürün ve hizmetlerin satın alıcısı konumunda başrolü kulüplerin taraftarları olmaktadır. Futbol seyircisi ile taraftarlık olgusunu aynı anlamda değerlendirmek doğru olmaz. Seyirci bir karşılaşmayı izleyen kişiye denir. Taraftar ise daha geniş anlamları içermektedir. Taraftarlar spor kulüplerinin faaliyetlerini maddi ve manevi destekleyen, kulübün hizmetlerini belirli bir ücret ödeyerek satın alan, her türlü zorluğa rağmen takımına destek olmak için yurt içi ve yurt dışı deplasmanlara giden kulübün esas pazarını oluşturan halk kitlesidir (Genç, 1998). Futbolu taraftarsız hayal etmek pek de mümkün değildir. Eğer futbol bir şov olarak adlandırılıyorsa, taraftar da bu şovun en önemli parçasıdır. Taraftarlar gün içinde yaşadığı sıkıntılardan, streslerden bir nebze de olsun kurtulmak ve tuttuğu takımlarını destekleyip mutlu olmak için tribünlerdeki yerlerini almaktadırlar. Futbol taraftarlığı insanlar arasındaki farkları silip hepsini aynı renklerin çatısı altında birleştirir. Taraftarlık insanlar arasındaki yaş, eğitim, gelir farklarını ortadan kaldırır (Aksoy, 2017).

Bu çalışmanın amacı, Azerbaycanlı futbol taraftarlarının takımlarına ve lisanslı ürünlere yönelik tutumlarını ve eğilimlerini incelemektir. Araştırma bağlamında aşağıdaki sorulara cevap aranacaktır:

- 1- Azerbaycanlı futbol taraftarlarının takımlarına ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimleri nelerdir?
- 2- Takımlara ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimleri demografik özelliklere göre değişmekte midir?
- 3- Farklı takım taraftarlarının lisanslı ürün satın alma davranışları arasında farklılıklar görülmekte midir?

¹ Sakarya Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Sağlık Bölümü, nilguns@ sakarya.edu.tr.

² Sakarya Üniversitesi, İşletme Enstitüsü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, sabir.abdullayev.93@mail.ru.

1.1. Kavramsal Çerçeve

Sınır tanımaz ilişkileriyle ülkelerin ekonomileri, dostluk ve düşmanlıklarını bir anda oluşturan genç, ihtiyarı, kadını, erkeği, dini, dili, ırkı ayırmayan renk cümbüşünün her çeşidini içinde bulunduran futbol, musikinin, ritmin, modanın, ahengin yaşandığı tribünlerde milyonların hem stresi hem de deşarj noktasıdır (Türkmen, 1998: 1).

Futbol, İngilizcede foot (ayak) ve ball (top) kelimelerinden adını alan “ayak topu” olarak adlandırılan, topu, eller ve kollar kullanılmadan (kaleci hariç), kafa, ayak ve vücudun diğer bölümleri ile vurup karşı kaleye sokma kuralına dayanan ve biri kaleci olmak üzere, on birer kişilik iki takım arasında oynanan ve çağımızın da en sevilen spor dalı olarak kabul edilmektedir. Bunda futbol oynayabilmek için özel bir vücut yapısına gerek olmamasının, çok kişi ile oynanmasının, ayakla oynanmasının, geniş bir alanda oynanmasının, topla oynarken daha fazla organın bilinçli olarak kullanılmasının, hareket türü zenginliğinin, mücadele zenginliğinin, olasılıkların sonsuzluğunun, tesadüf kolektivizminin ve temelde yüzyıldır değişmemiş oyun kurallarının etkisi vardır (Apaydın, 2000).

Futbol, farklılıklarına bağlı olarak birbirine yabancı olan kişileri bir araya getirerek, kaynaşmalarını ve tanışmalarını sağlar (Taşdelen, 2004). Basit bir ayaktopu oyunundan milyarlarca dolarlık güç sembolüne dönüşen futbol, uzun ve hareketli bir geçmişe sahiptir. Futbol tüm dünyanı etkisi altına almış, içine girdiği toplumlarda tarih yazmış, benimsenilmiş ve öznelmiş kitlesel bir tutkudur. Futbolun ilk olarak nerede, hangi tarihte ve kimler tarafından oynandığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak futbol, neredeyse ortaya çıktığından beri dünyanın hemen her köşesinde salt oyun olsun diye oynanan bir etkinlikten çok, dini, askeri ya da sosyal işlevleri olan bir oyun olmuştur (Stemmler, 2000).

Azerbaycan'daki ilk futbol kulüpleri 1905 yılında kurulmuştur. Bu kulüpler genellikle Bakü'deki önemli petrol endüstrisi şirketleri tarafından temsil ediliyorlardı. İlk resmi şampiyona 1911 yılında Bakü'de yapıldı ve kazanan İngiliz Petrol Şirketi “Britaniya Kulübü” takımı oldu. Daha sonra ise sırasıyla 1913 ve 1915 yılları arasında “İdmançı”, 1916'da “Balaxanı Futbolçular Derneyi”, 1917'de ise “Sokol” takımı bu şampiyonayı kazanmıştır. 1912 yılında “Bakü” kulübü ilk uluslararası maçını Tiflis'te “Sokol” takımına karşı oynamış ve maçtan 4-2'lik skorla galip ayrılan taraf olmuştur (<https://www.timeturk.com/az/2011/06/06/100-il-azerbaycan-futbolu-tarixinden-maraqli-faktlar-foto.html>).

Bakü Şampiyonası 1921 yılından sonra üç lig şeklinde düzenlenmiştir. 1924 yılında Bakü'nün “Tereqqi” takımı, Moskova'nın Dinomo Moskova takımına karşı oynadığı maçı 3-1 kazanmıştır. 1928 yılında düzenlenen ilk “Azerbaycan Şampiyonası”nda sekiz kulüp mücadele etmiştir. Üç Bakü kulübünün katıldığı şampiyonaya Hankendi, Gence, Quba, Şeki ve Zaqatala şehirlerinden de birer kulüp katılmıştır. Bu şampiyonanın ilk kazananı ise Bakü'nün “Hemkarlar-2” takımı olmuştur. Azerbaycan Kupası ilk kez 1936 yılında düzenlenmiş ve ilk şampiyonu “Stroitel Yuga Bakü” (Cenub İnşaatçısı) takımı olmuştur. Stroitel Yuga Bakü 1936'da düzenlenmeye başlayan Bakü Kupası'nın da ilk sahibi olmuştur (https://www.turkcebilgi.com/azerbaycan'da_futbol).

Azerbaycan futbol takımı, 1929 yılında Tahran'da oynanan ilk dostluk maçlarını İran karşısında oynadı ve bu maçlarda 4-0, 4-1 ve 11-0 ile üç büyük zafer kazandı. 1966 yılı Azerbaycan futbol tarihine altın harflerle yazılmıştır. Bakü'nün “Neftçi” ekibi SSCB şampiyonasında 3-cü olarak bronz madalya kazandı. 1966 yılında Bakü kulübünün iki futbolcusu SSCB milli takımının bünyesinde İngiltere'de düzenlenen Dünya Şampiyonası'nda boy göstermişlerdir. Onlardan biri-unutulmaz Anatoli Banishevski gol atma başarısı göstermiştir. Sovyetler ekibi bu dünya şampiyonasında ilk kez 4. sırayı almıştır. SSCB milli takımının ilk aday kadrosunda arasında “Neftçi” takımından sekiz futbolcu yer almıştır. Bu futbolcular 76 maçta forma giydiler ve 26 golün altına imzalarını attılar.

Ne yazık ki, hiçbir Azerbaycan futbol kulübü, SSCB şampiyonalarında önemli bir başarı elde edemedi. Ancak Azerbaycan dünya futbol tarihine birçok önemli isim de kazandırmıştır. Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Azerbaycan spor tarihinin en çok tanınmış spor adamı olan hakem Tofiq Bahramov'dur. Bu ününü hakemliği dışında, 1966 Dünya Kupası finalinde, İngiltere ile Batı Almanya karşılaşmasında, maç 2-2 devam ederken, İngiltere'nin çizgiyi geçip, geçmediği tartışılan meşhur golünde, gol kararını vermiş olmasına da borçludur. İngilizler tarafından bu yüzden çok sevilmektedir.

1992 baharında bağımsızlığını kazandıktan sonra, AFFA yaratıldı ve futbol bu kurum tarafından yönetilmeye başlandı. 1994 yılında UEFA ve FIFA'ya kabul edildi. O andan itibaren, Azerbaycan Mili Futbol Takımı 1996 Avrupa Şampiyonası elemelerinde mücadele etmeye başladı. En üst seviyedeki ligi Azerbaycan Premier Ligi olan ülkenin en çok lig şampiyonluğu kazanan kulübü Neftçi Bakü'dür (<https://www.timeturk.com/az/2011/06/06/100-il-azerbaycan-futbolu-tarixinden-maraqli-faktlar-foto.html>).

Dağlık Karabağ sorunu nedeni ile tüm maçlarını deplasmanda oynayan “Mülteci Takımı” olarak tanıtılan Azerbaycan’ın Karabağ takımı bu sene şampiyonlar liginde grup aşamasına kalarak, Azerbaycan futbol tarihinde en önemli başarıya imzasını atmıştır.

AFFA’nın futbol politikaları kapsamında, 2010 yılından sonra Azerbaycan Futbol Ligi’nin ulusal futbolculardan kopup, uluslararası futbolculardan oluşan bir lig olduğu görülmektedir. Yurtdışında futbol üzerinden ülkenin tanıtımı yapılması sonucu, son sekiz yıllık periyotta ligde oynayan yabancı futbolcu sayısında % 38’lik bir artış sağlanmış durumdadır.

Devlet politikası doğrultusunda İspanya ve Fransa gibi Avrupa’nın beş büyük futbol ülkesinde yaptıkları etkili sponsorluk anlaşmaları ile Atletico Madrid ve RC Lens kulüplerinin göğüs reklamlarında görünen “Azerbaijan-Land of Fire” sloganı kısa sürede etkisini gösterip, bir ülke için başarılı sayılabilecek spor üzerinden iletişim amaçlı sponsorluk projesi olarak ortaya çıktı. Bu çalışmalar kapsamında, bir yıllık dönemde Azerbaycan hakkında bilgi araştırması yapan ve turist olarak ziyaret eden sayılarda önemli derecede artışlar sağlanmıştır.

Sonuç itibariyle, futbol tarihi 1900’lerin başına dayansa da, 2000’li yılların ortasından itibaren futbolun önemli bir “ülke pazarlama aracı” olacağına inanan Azeriler, planladıkları yolda, hem federasyonları hem de federasyona destek veren kulüpleri ile paralel ilerlemektedir. Parayı tesise ve yetiştirilecek oyunculara ayırdıkları, ülkeye futbolu bilen teknik adamlar getirmeye çalıştıkları için zaman içerisinde daha fazla Azeri takımı Avrupa’da boy gösterip, başarı sağlayacaktır (<http://www.futbolakademi.net/2015/09/azerbaycan-ve-futbol.html>).

Futbol kulüpleri gelirlerini artırmak için sürekli arayış içindedirler. Lisanlı ürün pazarı önemli gelir kaynağı olarak kulüpler için vazgeçilmez bir unsur haline gelmiştir. Kulüpler bürendükleri yapı itibariyle, sınırlı olarak yapabildiği veya hiç yapamadığı geniş çaplı ticari faaliyetlere kurdukları şirketler vasıtasıyla girişmekte ve kendilerine sürekli ve önemli gelir kaynakları yaratma yolunda faaliyetlerde bulunmaktadır. Böylelikle kulüpler, tüm ticari faaliyetlerini kurdukları bu şirketler üzerinden yapabilmektedirler. Yapılan bu faaliyetler sayesinde üzerinde kulüplerin adını ve logosunu taşıyan her şey formalar, atkılar, bereler, eşofmanlar) birer ticari ürün haline gelmektedir. Tuttukları takımın rengini, logosunu, adını taşıyan bu ürünler de taraftarların ilgisini çekmektedir.

Lisanlı ürün pazarında en çok forma satışları öne çıkmaktadır. Taraftarlar beğendiği, kendisiyle özdeşleştirdiği yıldız futbolcuların formalarını satın almaktadırlar. Tüm bu gelişmelerin farkında olan kulüpler de, her sene formalarını değiştirmekte ve yaptığı yeni transferlerle taraftarların mağazalara gelmelerini sağlamaktadırlar. Artık yeni transferler soluğu kulüplerin resmi satış mağazalarında almakta ve kendi adlarını taşıyan ‘yeni’ formaları müşterilere imzalamak suretiyle tanıtımını yapmış olmaktadır (Talimciler, 2008).

2. Yöntem

Çalışmada yöntem olarak çalışmanın keşifsel bir araştırma olması sebebiyle saha çalışması yoluyla veri toplama şeklinde uygulanmıştır. Veri toplama aracı olarak ise mülakat ve anketlerden yararlanılmıştır. Literatür bilgileri taranması sonrasında edinilen bilgiler ve yapılan mülakat çalışmaları neticesinde ortaya çıkan bilgiler ışığında anket soruları oluşturulmuş ve anket formunun içeriğinin ve soruların anlaşılabilirliğinin değerlendirilebilmesi için örnek kütesine uygulanmadan önce kolayda örnekleme yöntemi ile seçilmiş 25 kişinin yer aldığı pilot çalışma sonrasında anket içeriği son şekline gelmiştir.

Söz konusu anketin uygulanmasında denekler kolayda örnekleme yöntemine göre seçilmiştir. Öncelikli olarak araştırmanın örneklemini farklı özelliklere sahip (yaş, eğitim, gelir ve meslek gibi) Azerbaycan’daki ilk beş büyük takım taraftarları (Qarabağ, Qabala, Neftçi, Xezer-Lenkeran-Milli Komanda) oluşturmaktadır. Nihai anket formu toplam 360 kişiye gönderilmiş olup, bunun 250’i geri dönmüştür. Saha çalışması Ocak-Şubat 2018’de Azerbaycan’ın Bakü şehrinde uygulanmıştır. Araştırma verileri SPSS paket programı yardımıyla değerlendirilmiş olup, frekans dağılımları, t-testi, Oneway-Anova analizi ki-kare analizi, çapraz tablolama kullanılarak yorumlanmaya çalışılmıştır.

3. Analiz ve Bulguların Değerlendirilmesi

Azerbeycanlı taraftarlarına ait demografik özellikler Tablo1’ de özetlenmektedir. Taraftarların büyük bir kısmını erkekler oluşturmaktadır. Medeni durum açısından bekârlar yarısından fazlayken, yaş bakımından da, çoğunluğu 18-25 yaş grubu oluşturmaktadır. Eğitim açısından ise, büyük bir çoğunluğu lisans mezunlarından oluşmaktadır. Gelir düzeyi durumuna göre, katılımcıların çoğunluğunu öğrenci grubunun oluşturmasından dolayı gelir düzeylerinin büyük bir kısmı 0-1000 TL arasında oluşmaktadır.

Tablo 1: Azerbaycanlı Taraftarların Demografik Özellikleri

Demografik Özellikler			
		f	%
Cinsiyet	Erkek	184	73,6
	Kadın	66	26,4
Yaş	18-25	119	47,6
	26-35	63	25,2
	36-45	48	19,2
	46 ve üzeri	20	8,0
Eğitim Durumu	İlköğretim	10	4,0
	Lise	41	16,4
	Önlisans	20	8,0
	Lisans	127	50,8
	Yüksek Lisans ve Üzeri	52	20,8
Gelir Düzeyi	0-1000 TL	156	62,4
	1001-1500 TL	49	19,6
	1501-2500 TL	21	8,4
	2501-3500 TL	14	5,6
	3501 ve üzeri	10	4,0
Medeni Hal	Evli	116	46,4
	Bekâr	134	53,6
Meslek	Öğrenci	87	34,8
	Memur	37	14,8
	Esnaf	47	18,8
	İşçi	45	18,0
	Emekli	11	4,4
	Serbest Meslek	23	9,2

Tablo 2'deki sonuçlara göre, kadınların sırasıyla en çok satın aldıkları ürün çeşitleri; forma, bileklik, atkı, saat ve anahtarlık; erkeklerin ise sırasıyla en çok forma, atkı, bere, bileklik ve saat satın aldıkları görülmektedir.

Tablo 2: Taraftarların Aldıkları Ürün Çeşitlerinin Cinsiyetlere Göre Dağılımı

Takımın Hangi Lisanslı Ürünlerini Satın Alıyorsunuz?	Cinsiyet				Toplam
	Kadın		Erkek		
	f	%	f	%	
Forma	9	14,5	53	85,5	62
Atkı	4	21,1	15	78,9	19
Bere	1	10	9	90	10
Saat	4	33,3	8	66,7	12
Bileklik	5	35,7	9	64,3	14
Bayrak	1	14,3	6	85,7	7
Anahtarlık	4	44,4	5	55,6	9
Toplam	28		105		133

Demografik Özelliklerle Futbol Takımları ve Lisanslı Ürünlere Yönelik Tutumları ve Eğilimleri Arasındaki İlişkiler

Demografik Özelliklerle Futbol Takımları ve Lisanslı Ürünlere Yönelik Tutumları ve Eğilimleri arasındaki ilişkilere yönelik olarak ki-kare analizi yapılmıştır. Azerbaycan'da, kadın ve erkek taraftarların büyük bir çoğunluğu Qarabağ takımını desteklemektedir (Tablo 3).

Tablo 3: Taraftarların Tuttukları Takımlar ile Cinsiyet İlişkisi

Şu An Hangi Takımı Tutuyorsunuz?	Cinsiyet				Total	Ki-kare = 16,057 sd = 4 p =, 003
	Kadın		Erkek			
	f	%	f	%		
Qarabağ	55	34,4	105	65,6	160	
Neftçi	2	8,7	21	91,3	23	
Xezer-Lenkeran	2	11,8	15	88,2	17	
Qebele	4	10,3	35	89,7	39	
Milli Komanda	3	27,3	8	72,7	11	
Toplam	66		184		250	

Kadınlar sevdikleri için, erkeklerde başarılı sonuçlar aldığı için takımlarını tutmaktadırlar (Tablo 4).

Tablo 4: Katılımcıların Takımlarını Tutma Nedeni ile Cinsiyet İlişkisi

Bu Takımı Tutma Nedeniniz Nedir?	Cinsiyet				Total	Ki-kare=16,203 sd=5 p=,006
	Kadın		Erkek			
	f	%	f	%		
Sevdiğim için	19	38	31	62	50	
Aileden gelen bir alışkanlık	1	5	19	95	20	
Memleketimin takımı olduğu için	10	17,9	46	82,1	56	
Rengi hoşuma gittiği için	1	10	9	90	10	
Başarılı sonuçlar aldığı için	34	33,3	68	66,7	102	

Kadınlarda, erkeklerde lisanslı ürünleri pahalı olmasından dolayı almamaktadırlar (Tablo 5).

Tablo 5: Katılımcıların Ürün Almama Nedeni ile Cinsiyet İlişkisi

Lisanslı Ürünleri Satın Almama Sebebiniz?	Cinsiyet				Total	Ki-kare=16,196 sd=3 p=,001
	Kadın		Erkek			
	f	%	f	%		
Pahalı olması	32	45,1	39	54,9	71	
Beğenmeme	3	11,5	23	88,5	26	
Alınan kötü sonuçlar	-	-	12	100	12	
Takımın kötü olması	3	37,5	5	62,5	8	
Toplam	38		79		117	

Tuttukları takımın renginin kadınlarda daha çok mutluluğu, erkeklerde ise aşkı çağrıştırdığı görülmektedir (Tablo 6).

Tablo 6: Katılımcıların Takımlarının Renklerinin Onlarda Çağrıştırdığı Anlam ile Cinsiyet İlişkisi

Tuttuğunuz Takımın Rengi Sizde Ne Çağrıştırmaktadır?	Cinsiyet				Toplam	Ki-kare=11,907 sd=4 p=,018
	Kadın		Erkek			
	f	%	f	%		
Sonsuzluk	10	29,4	24	70,6	34	
Bağlılık	11	19,6	45	80,4	56	
Aşk	13	18,6	57	81,4	70	
Mutluluk	20	45,5	24	54,5	44	
Heyecan	12	26,1	34	73,9	46	
Toplam	28		105		133	

Katılımcılardan bekâr olanlar 0-5 yıl arası, evlilerde 11 yıl ve üzeri tuttıkları takımlarını desteklemektedirler (Tablo 7).

Tablo 7: Katılımcıların Takımlarını Tuttukları Süre ile Medeni Durum İlişkisi

Tuttuğunuz Takımı Kaç Yıldır Destekliyorsunuz?	Medeni Durum				Toplam	Ki-kare=11,482 sd=2 p=,001
	Evli		Bekâr			
	f	%	f	%		
0-5 yıl	39	36,4	68	63,6	107	
6-10 yıl	41	47,1	46	52,9	87	
11 yıl ve üzeri	36	64,3	20	35,7	56	
Toplam	116		134		250	

Evlilerin maçları daha çok statlardan takip ettikleri görülürken, bekârların ise çoğunlukla televizyon ve bilgisayardan takip ettikleri görülmektedir. Qarabağlı taraftarları en çok 18-25 yaş arasında ve lisans mezunuyken, 18-25 yaş sırasıyla en çok forma, atkı, bileklik ve anahtarlık almaktadırlar.

Gruplar Arası Karşılaştırmalar

Araştırma bağlamında demografik özelliklerle futbol takımları ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimler açısından demografik özelliklerin bir rol oynayıp oynamadığını belirlemek amacıyla çeşitli gruplararası karşılaştırma testleri yapılmıştır. Demografik özelliklerle futbol takımları ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimlerinde cinsiyet ve medeni hâl açısından bir farklılığın olup olmadığını incelemek amacıyla bağımsız grup t-testi yapılmıştır. Tablo 8'de futbol takımları ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimler açısından cinsiyet ve medeni hale göre farklılıklar olduğu görülmektedir.

Buna göre, erkekler kadınlara göre, takımlarının maçlarını sürekli olarak daha çok takip etmekteyken, lisanslı ürün almaya takım reklamlarının teşvik ettiğini düşünmekte, takımı için her türlü fedakârlığı yapmaya hazırken, takımlarıyla aralarında duygusal bir bağ olduğunu düşünmektedirler. Kadınlar erkeklere, göre yabancı oyuncuların ürün satışını arttırdığını, UEFA veya Şampiyonlar Ligi başarılarının ürün satışını etkilediğini ve takımın teknik direktörünün ürün çeşitliliğinde etkili olduğunu, takımının lisanslı ürünlerinin pahalı olduğunu ve lisanslı ürünlerin pahalı olmasından dolayı taklit malların daha fazla satıldığı takımı için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olmaktadır düşünmektedirler (Tablo 8). Evliler bekârlara göre, takımlarının maçlarını sürekli takip etmekte, takımı için her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olmaktadır.

Tablo 8: Taraftarların Lisanslı Ürün Satınalma Davranışlarına Yönelik Tutum ve Algulamaları ile Cinsiyetleri Arasındaki Farklılıklara Yönelik T-Testi Analizi

N: 250	<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	<i>Ort.</i>	<i>Sig.</i>	<i>t</i>	<i>p.</i>
1. <i>Tuttuğum takıma üyeyim.</i>	<i>Kadın</i>	66	2,23	,000	-2,147	,034
	<i>Erkek</i>	184	2,69			
2. <i>Takımımın maçlarını sürekli takip ederim.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,23	,000	-4,734	,000
	<i>Erkek</i>	184	4,10			
3. <i>Futbol karşılaşmasına kalabalık grupla gitmekten hoşlanırım.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,05	,014	-1,161	,248
	<i>Erkek</i>	184	3,28			
4. <i>Takımımın ürün reklamı doğru yapılmaktadır.</i>	<i>Kadın</i>	66	2,64	,866	-1,199	,232
	<i>Erkek</i>	184	2,90			
5. <i>Lisanslı ürün almaya takım reklamları teşvik etmektedir.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,36	,005	-2,979	,004
	<i>Erkek</i>	184	3,98			
6. <i>Takımımın lisanslı ürünleri kalitelidir.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,42	,868	-,079	,937
	<i>Erkek</i>	184	3,44			
7. <i>Ürün satın alarak takımına katkı yapmaktadır.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,11	,280	-1,310	,191
	<i>Erkek</i>	184	3,44			
8. <i>Aynı takımı tuttuğum yakınlarımı ürün almaya teşvik ederim.</i>	<i>Kadın</i>	66	2,52	,944	,554	,580
	<i>Erkek</i>	184	2,40			
9. <i>Yabancı oyuncular ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) satışını arttırmaktadır.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,41	,409	2,628	,009
	<i>Erkek</i>	184	2,85			
10. <i>UEFA veya Şampiyonlar Ligi başarıları ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) satışını etkilemektedir.</i>	<i>Kadın</i>	66	4,55	,000	2,813	,005
	<i>Erkek</i>	184	4,18			
11. <i>Takımın teknik direktörü ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) çeşitliliğinde etkilidir</i>	<i>Kadın</i>	66	3,15	,159	2,422	,016
	<i>Erkek</i>	184	2,65			
12. <i>Takımımın şampiyon olması ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) satışını etkilemektedir.</i>	<i>Kadın</i>	66	4,44	,019	1,754	,081
	<i>Erkek</i>	184	4,17			
13. <i>Takımımın lisanslı ürünleri pahalıdır.</i>	<i>Kadın</i>	66	4,17	,010	4,396	,000
	<i>Erkek</i>	184	3,33			
14. <i>Lisanslı ürünlerin pahalı olmasından dolayı taklit malları daha fazla satılmaktadır.</i>	<i>Kadın</i>	66	4,00	,068	2,091	,038
	<i>Erkek</i>	184	3,61			
15. <i>Büyük takımlar birbirleriyle maç yaptığında-satışlar daha çok artmaktadır.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,71	,537	1,100	,273
	<i>Erkek</i>	184	3,49			
16. <i>Takımım için her türlü fedakârlığı yapmaya hazırım.</i>	<i>Kadın</i>	66	2,70	,194	-2,857	,005
	<i>Erkek</i>	184	3,28			
17. <i>Takımımın aramda bir duygusal bağ vardır.</i>	<i>Kadın</i>	66	3,17	,013	-2,239	,027
	<i>Erkek</i>	184	3,64			

Demografik özellikler açısından futbol takımları ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimleri açısından herhangi bir farklılığın olup olmadığını belirlemek amacıyla One-Way ANOVA analizi yapılmıştır. Tablo 9'da futbol takımları ve lisanslı ürünlere yönelik tutumları ve eğilimleri açısından yaşa, eğitime, gelire, mesleğe, göre farklılıklar olduğu görülmektedir.

Tablo 9: Lisanslı Ürün Satınalma Davranışlarına Yönelik Tutum ve Algılamalar ile Demografik Özellikler Arasındaki Farklılıklara Yönelik Oneway-ANOVA Analizi

Tuttuğum takıma üyeyim.	5,843	,000	Taraftarların tuttuğu takıma üyeliği gelire göre değişmektedir. 0-1000 TL ile 1501-2500 TL gelir düzeyinde farklılık vardır.
Takımımın maçlarını sürekli takip ederim.	4,997 3,791 4,359	,000 ,005 ,005	Takımın maçlarını sürekli takip etmesi mesleğe, gelir ve yaşa göre değişmektedir. Esnaf ile öğrenci, işçi, serbest meslek arasında; 0-1000 TL ile 1501-2500 TL gelir düzeyi arasında; 18-25 yaş ile 36-45 yaş grupları arasında anlamlı bir farklılık görülmektedir.
Takımımın ürün reklamı doğru yapılmaktadır.	3,181 6,464	,005 ,000	Takımımın ürün reklamı doğru yapılmaktadır düşüncesi konusunda memur ile serbest meslek arasında; 0-1000 TL ile 1001-1500 TL ve 1501-2500 TL gelir düzeyi arasında anlamlı bir farklılık vardır.
Lisanslı ürün almaya takım reklamları teşvik etmektedir.	4,344	,002	Lisanslı ürün almaya takım reklamlarının teşvik ettiğini düşünenler gelire göre değişmektedir. 0-1000 TL ile 1501-2500 TL, 3501 TL ve üzeri; 1001-1500 TL ile 3501 TL ve üzeri gelir düzeyleri arasında farklılık vardır.
Ürün satın alarak takımına katkı yapmaktadır.	7,687 5,997	,000 ,000	Ürün satın alarak takımına katkı yapma eğitim ve gelir durumuna göre değişmektedir. İlköğretim ile lise, lisans, önlisans, yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında; konusunda 0-1000 TL ile 1001-1500 TL, 1501-2500 TL, 3501 TL ve üzeri gelir düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık görülmektedir.
Aynı takımı tuttuğum yakınlarımı ürün almaya teşvik ederim	3,954 5,172	,004 ,001	Aynı takımı tuttuğu yakınlarını ürün almaya teşvik etme eğitim durumuna göre değişmektedir. İlköğretim ile lise, lisans, önlisans, yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında; 0-1000 TL ile 3501 TL ve üzeri gelir düzeyleri arasında bir farklılık vardır.
Yabancı oyuncular ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) satışını arttırmaktadır.	2,399 3,435	,029 ,009	Yabancı oyuncuların ürün satışını arttırması düşüncesi konusunda öğrenci ile işçi meslek grupları arasında bir farklılık görülürken, ilköğretim ile önlisans ve yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir.
UEFA veya Şampiyonlar Ligi başarıları ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) satışını etkilemektedir.	3,049 2,711	,007 ,031	UEFA veya Şampiyonlar Ligi başarıları ürün satışını etkilemektedir düşüncesi mesleğe ve eğitim durumuna göre değişmektedir. İşçi ile öğrenci ve emekli meslek grupları arasında fark varken, ilköğretim ile yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında da anlamlı farklılıklar görülmektedir
Takımın teknik direktörü ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) çeşitliliğinde etkilidir	2,874 2,828	,010 ,025	Takımın teknik direktörü ürün çeşitliliğinde etkilidir düşüncesi konusunda öğrenci ile işçi arasında; ilköğretim ile yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında anlamlı farklılıklar görülmektedir.
Takımımın şampiyon olması ürün (forma, saat, atkı, bere vb.) satışını etkilemektedir.	2,955 5,523 3,157	,008 ,000 ,025	Takımımın şampiyon olması ürün satışını etkilemektedir düşüncesi mesleğe, eğitim durumuna ve yaşa göre değişmektedir. Öğrenci ile işçi arasında; ilköğretim ile lisans, yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında; 18-25 yaş ile 36-45 yaş arasında anlamlı bir farklılık vardır.
Takımımın lisanslı ürünleri pahalıdır.	7,571 5,188 12,912 2,815	,000 ,000 ,000 ,040	Takımımın lisanslı ürünleri pahalıdır düşüncesi mesleğe, eğitim durumuna, gelire ve yaşa göre değişmektedir. Memur ile öğrenci, işçi, serbest meslek; esnaf ile öğrenci, işçi, serbest meslek arasında; ilköğretim ile lise, önlisans, yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında; 0-1000 TL ile 1001-1500 TL ve 1501-2500 TL gelir düzeyleri arasında; 18-25 yaş ile 36-45 yaş arasında anlamlı farklılıklar görülmektedir.

Lisanslı ürünlerin pahalı olmasından dolayı taklit malları daha fazla satılmaktadır.	3,925 5,162	,001 ,001	Lisanslı ürünlerin pahalı olmasından dolayı taklit malların daha fazla satılması konusunda serbest meslek ile memur ve esnaf arasında bir farklılık görülürken, konusunda 0-1000 TL ile 1501-2500 TL gelir düzeyleri arasında da bir farklılık vardır.
Büyük takımlar birbirleriyle maç yaptığında - satışlar daha çok artmaktadır.	2,772 3,351 12,984	,013 ,011 ,000	Büyük takımlar birbirleriyle maç yaptığında satışların daha çok artması konusunda öğrenci ile işçi, diğer meslek grupları ile memur, esnaf, öğrenci arasında; ilköğretim ile yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında; 18-25 yaş ile 26-35 yaş, 36-45 yaş, 46 ve üzeri yaş grupları arasında anlamlı farklılıklar görülmektedir.
Takımın için her türlü fedakârlığı yapmaya hazırım.	5,126 3,063 10,329	,000 ,017 ,000	Takımın için her türlü fedakârlığı yapma konusunda esnaf ile öğrenci, işçi, serbest meslek grupları arasında; ilköğretim ile yüksek lisans ve üzeri eğitim durumları arasında; 0-1000 TL ile 1001-1500 TL ve 1501-2500 TL gelir düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.
Takımınla aramda bir duygusal bağ vardır.	2,994 7,537	,008 ,000	Takımınla aramda bir duygusal bağ vardır düşüncesi mesleğe ve gelire göre değişmektedir. Esnaf ile işçi arasında farklılık görülürken, 0-1000 TL ile 1001-1500 TL ve 1501-2500 TL gelir düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık vardır.

4. Sonuç ve Öneriler

Yakın zamana kadar Azerbaycan ve futbol birbirine çok uzak iki kavramken, bugün Avrupa ile aradaki farkı hızla kapatıp, dinamik bir futbol ülkesi haline gelmiştir. Ülke futbolunu vasat altı bir milli takım, kötü tesisler, uluslararası arenada ismi pek duyulmayan kulüpler ile bilinmekteydi. Fakat bu durum özellikle son yıllarda oldukça değişmiştir.

Azerbaycan'da futbolun yükselişi 2008 yılında ülkenin en büyük petrol şirketlerinden biri olan SOCAR'ın başındaki isim Rovnag Abdullayev'in futbol federasyonu olmasıyla başladı. Abdullayev'in başkan olmasından sonra Azerbaycan'da büyük futbol yatırımları bir anda başladı. Bu aşamada Haydar Aliyev'in ve hükümetin büyük şirketlere futbolu geliştirmeleri için yatırım yapmalarını "tavsiye ettiği" görülmektedir. SOCAR dört yıl önce UEFA'nın milli takım turnuvaları için sponsor olmuştur.

Azerbaycan'da şimdilik futbol, petrol ve siyasetin etkisinde görünmektedir. Petrol parası ile 50 milyon Euro'luk futbolcu transferi yapılmamakta, bunun yerine tesisler yapılmaktadır. Örneğin Karabağ'ın yaklaşık on yıl kadar önce ilk yapılanma hamlelerinden bir tanesi yeni tesisler ve altyapı yapılanması olmuştur.

Son yıllardaki ekonomik ve teknolojik gelişmelerle birlikte futbolun piyasa değerinin inanılmaz rakamlara ulaşması, lisanslı ürün pazarının da ciddi ölçüde büyümesinde büyük etken olmaktadır. Artık lisanslı ürün pazarı kulüpler için vazgeçilmez bir gelir unsuru haline gelmekte ve taraftarla takımın birleşmesindeki duygusal bağ olarak köprü görevi görmektedir. Taraftarları birer müşteri olarak gören futbol kulüpleri, tüm pazarlama politikalarını bu yönde kurmakta ve taraftarla olan duygusal bağı artırarak, takıma bağlı müşteri taraftar profili oluşturmağa çalışmaktadırlar. Bunda kulübün futbol mazisi ve yakalığı başarılar önemli rol oynamaktadır.

Kulüpler taraftarların ilgisini çekecek sürekli yeni ürünler çıkarmalı ve taraftarları sık-sık ürün almağa teşvik edecek pazarlama stratejileri oluşturmalıdırlar. Bunun için ilk önce takımın başarılı sonuçlar alması ve taraftarlar duygusal bağın oluşturulması önem arz etmektedir. Ancak bu sayede istenilen satış rakamlarına ulaşılabilir.

Azerbaycan'da biletlerin ucuz olmasına karşın, insanların yine de maçlara nadiren gitmesi, futbol kültürünün halen yaygınlaşmaması ve lig kalitesinin düşüklüğünden ileri gelmektedir. Bununla birlikte Azeri takımlarının, özellikle Qarabağ ve Qebele takımlarının, Avrupa'da oynadığı maçlarda önem derecesi ve prestij gibi faktörlerin öne çıkmasıyla taraftarların statların neredeyse tamamını doldurdukları da gözlenmektedir.

Kulüpler tüm gelir guruplarına hitap edebilecek fiyat politikası oluşturarak, taraftarları ürün satın almağa teşvik etmelidirler. Ayrıca, ürünleri beğenmeme ve takımın başarısız sonuçlar alması gibi nedenler de taraftarların ürün satın almamasında önemli rol oynamaktadır. UEFA ve Şampiyonlar Liginde kazanılacak başarıların ürün satışını arttırdığı görülmektedir. Azerbaycan takımı Qarabağ'ın da

son yıllardaki Avrupa'da gösterdiği başarı ürün satışlarına büyük etki göstermiştir. Bakü'nün 2019 Avrupa Ligi finaline ev sahipliği yapacağını açıklanması ile Azerbaycan futbolunun altın çağını yaşadığını, hatta bu çağa yeni girdiklerini ve Azerbaycan'ın futbolda daha da yükseleceğini, 2019 UEFA Avrupa Şampiyonasının ülkenin bugüne kadar düzenlediği en prestijli organizasyon olacağı söylenmek mümkündür. Bunun yanında, 60. yıl dönümü şerefine 13 ülkede düzenlenecek olan 2020 Avrupa Futbol Şampiyonasında (EURO 2020), dört maçın Azerbaycan'ın Bakü şehrinde yapılacak olması da bu bakımdan ayrı bir önem arz etmektedir.

Bu bağlamda, taraftar ile takım arasında duygusal bağ geliştirmeye yönelik pazarlama stratejileri ile taraftarların fanatiklik derecesi artırılarak, istenilen sonuçlara daha kısa zamanda ulaşmak mümkün olacaktır.

5. Kaynaklar

AKSOY, T., *Efsaneler ve Gerçekler Pazarlama Nasıl Yapılır?*, Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., İstanbul 2017.

APAYDIN, A., *Futbola Giriş*, Akmat Akınoğlu Matbaacılık, Bursa 2000.

GENÇ, D. A., *Spor Hukuku*, 1. Baskı, Alfa Yayınları, Ankara 1998.

STEMMLER, T., *Futbolun Kısa Tarihi*, Çeviren: Necati Aça, Dost Kitabevi, Ankara 2000.

TALİMCİLER, A., "Futbol Değil İş", *İletişim Dergisi*, 2008.

TAŞDELEN, Vefa, *Futbol Tiyatrosu*, Eğitim, Özel Sayı, Yıl: 5, Sayı: 57, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara 2004.

TÜRKMEN HN., *Çağımızda Bacasız Sanayi: Futbol*, TFF Yayınları, İstanbul 1998.

<https://www.timeturk.com/az/2011/06/06/100-il-azerbaycan-futbolu-tarixinden-maraqli-faktlar-foto.html>).

(https://www.turkcebilgi.com/azerbaycan'da_futbol).

<http://www.futbolakademi.net/2015/09/azerbaycan-ve-futbol.html>).

HİZMET SUNUMU SÜRECİNDE ÇALIŞAN GÜLÜMSEMESİ, MÜŞTERİ MUTLULUĞU, BAĞLILIĞI VE DUYGU BULAŞIMI İLİŞKİLERİ: BİR MODEL ÖNERİSİ

Prof. Dr. Gülfidan BARIŞ¹

Özet

Eğer hizmet sunumu gülümseme yapıyorsa çalışanın yaptığı işten mutlu olduğu ve eğer hizmeti alan müşteri de gülümsüyor ise aldığı hizmetten mutlu olduğu söylenilebilir. Ancak gerçekte "durum bu mudur?" araştırma sorusu üzerine kurguladığımız araştırma modeli çalışanın gülmesi, müşterinin gülüşü samimi olarak algılaması, gülümseyen çalışana gülümseyerek karşılık vermesi ve daha yüksek bir tatmin değerlendirmesi yapması üzerine kurgulanmıştır. Çalışan gülümsemesi, gülüşün algılanan samimiyeti, mikro ifadeler, gülümsemenin bulaşması gibi anahtar kavramlar üzerinde yapılandırılan bu model önerisi, hazırlanacak bir fotoğraflı senaryo yardımı ile deneysel tasarım aracılığı ile test edilecektir.

Anahtar kelimeler: Çalışan Gülümsemesi, Müşteri Tatmini, Gerçek Gülüş, Gülüşün Algılanan Samimiyeti, Duygusal Bulaşma.

Giriş

Bir müşterinin hizmet satın alma sürecinde en temel özelliklerden birisi işletme çalışanı ile müşterinin yüz yüze gelmesidir. Yazın buna **hizmet karşılaşması** (service encounter) der. Yazında ilk kullanımı Czepiel ve diğerleri (1985) tarafından olmuştur (aktaran Sparks ve Weber, 2008). Türkçe yazında ise Öztürk, hizmet karşılaşması veya hizmet buluşması kavramlarından (2013) söz eder. Kavramın tanımı ise kısaca şöyle yapılabilir: "Hizmet alımı sürecinde hizmeti sunan ve alanın yüz yüze etkileşimidir" (Solomon vd., 1985, s. 100). Elbette ki, teknolojinin gelişmesiyle birlikte "yüz yüze" olma kısmı teknolojik araçlar aracılığı ile yüz yüze gelmek şeklinde de yorumlanabilir, ancak genelde geleneksel şekliyle hizmet karşılaşması fiziksel olarak yüz yüze olmakla yaşanır. Örneğin, saç kesimi, diş tedavisi gibi.

İşletme çalışanların gülümsemesi çalışanın çalışırken ya da iş yaparken mutlu olduğuna ve işini mutlulukla yaptığını işaret eder (Barış, 2018). Müşteriler ise güler yüzlü bir işletme çalışanıyla iletişim kurduklarında daha yüksek **tatmin değerlendirmesi** yaparlar (Barger ve Grandey, 2006; Hennig-Thurau vd., 2006; Andrzejewski ve Mooney., 2016). Müşterilerin güler yüzlü işletme çalışanıyla etkileşim sonrası daha yüksek tatmin değerlendirmeleri yapmaları psikoloji yazınından bir bulgu ile açıklanabilir. Şöyle ki, O'Doherty ve diğerleri (2003) kişilerin baktıkları yüzlerde gördükleri mutluluk ifadelerinin beyinlerindeki faaliyetleri değiştirdiğini bulmuşlardır. Eğer bakılan yüz "mutluluk" ifadesi taşıyorsa, beyin bunu ödül ile eşleştirmektedir ve o mutluluk ifadeli yüze daha olumlu tepkiler vermektedir (s. 154). Özetle bu bulgu bize, güler yüzlü bireylerle etkileşim kurmanın kişiyi daha olumlu değerlendirmeler yapmaya yönelttiğini söylemektedir.

Çalışan gülümsemesi, *iş gülümsemesi* gibi kavramlar öncelikli olarak İnsan Kaynakları alanının araştırma konuları olmuştur (Hochschild, 1983; Grandey, 2000; von Gilsa vd., 2004; O'Brien ve Linehan, 2014). Hizmet pazarlaması yazınında çalışan gülümsemesi kavramından 2000'li yılların ikinci yarısından sonra söz edilmeye başlandığı gözlenir (Grandey vd., 2005; Chua vd., 2012). 2005 yılı öncesinde gülümseme Sözsüz İletişim Davranışları kapsamında ele alınmış, müşterileri kibarca karşılama hareketleri, el ve baş hareketleri gibi davranışlarla birlikte toplam olarak ele alınmıştır. Gülümsemenin tek başına ele alındığı araştırma makalelerinin gelişi ise 2005 sonrasında rast gelir. Uluslararası hizmet pazarlaması yazınında çok sıkça araştırılan çalışan gülümsemesi kavramı Türk pazarlama yazında henüz kendine yer bulmamıştır. Ek olarak, müşteri-çalışan etkileşiminde "öfke"

¹ Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Üretim Yönetimi ve Pazarlama Anabilim Dalı, gbaris@anadolu.edu.tr.

duygusu sıklıkla çalışılmış olmasına rağmen; mutlulukla doğrudan bağlantılı olan gülümseme davranışı hiç çalışılmamıştır. Bu çalışmanın amacı, çalışan gülümsemesinin müşteri mutluluğu, bağlılığı ve müşterilere bulaşma durumunu araştırarak bir model geliştirmek olacaktır. Geliştirilen modelin 16. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmasının ardından varsa yeniden düzenlemeler yapıp modelin saha çalışması yapılması planlanmaktadır.

Gülüşün Yarattığı Etki

Gülümsemenin mutluluk işareti olduğu, mutlu insanların ise daha güzel sıfatlar ile değerlendirildikleri bilinir. Örneğin farklı araştırmalarla gülen bir yüzün gülmeyen yüze göre daha nazik, daha sosyal, daha dürüst, daha keyifli, daha kibar bulunduğu söylenilmiştir (Golle vd., 2014; O'Doherty vd., 2003). Gülmek bireyin mutlu olduğunu gösterir, sağlıklı olma işareti verir, ek olarak gülen insanların daha az kalp krizi geçirdikleri bulgulanmıştır (Golle ve diğerleri, 2014).

Gülümsemenin bireye çekicilik kazandırdığı araştırma bulguları ile de kanıtlanmıştır. *Mutlu bir yüz* göreceli olarak fiziksel çekicilikten yoksun olmayı telafi bile edebilmektedir. Gülmenin çekici bulunmasında gülüşün yoğunluğu öne çıkmaktadır. Kocaman gülüşlerin en yüksek olumlulukla değerlendirildiği görülmektedir. Bunun nedeninin O'Doherty ve meslektaşları (2003) tarafından nasıl açıklandığına yukarıda kısaca değinmiştik. Yinelerseniz, beyinde gerçekleşen aktivite, çekici yüzlere bakarken, baktığı yüzün sergilediği mutlulukla değişmektedir. Eğer kişinin baktığı yüz "mutluluk" ifadesi taşıyorsa beyin bunu ödül ile eşleştirmekte ve o kişiye daha olumlu tepkiler vermesine neden olmaktadır. Örneğin güzel yüzlere daha olumlu sıfatlar (çekicilik, güzellik gibi) atf etmesini sağlamaktadır. (s. 154).

Çalışan Gülümsemesinin Müşteriler Üzerindeki Etkisi

Müşteriler mutlu oldukları ve uzun süreli ilişki kurdukları işletmelerden daha iyi hizmet aldıklarını düşünürler. Müşteri-çalışan ilişkisi *hizmet kalite algısını* şekillendirir (Öztürk, 2013, Barış, 2006). Müşteriler alış veriş deneyimi sonrasında mutlu olduklarına yönelik bir değerlendirme yaptıklarında ise yeniden satın almalar yaparlar, bağlılıkları yükselir, rakiplere kaymak konusunda ise mutsuz müşterilere kıyasla isteksiz olurlar. Ek olarak, daha yüksek miktarlarda alımlar yapar. Üstelik kendilerini pek çok sefer mutlu etmiş bir işletmede, ola ki bir mutsuzluk yaşadılar, eş dostlarına olayı anlatmadan işletmeye anlatarak mutsuzluğun dilden dile yayılmasına engel olurlar. Çevrelerindeki kişilere kendilerini mutlu etmiş işletmeleri, ürünleri ve hizmetleri önererek başka müşterileri de işletmeye çekerler (Doyle, 2001; Barış, 2005, Barış, 2009).

Hem batı hem de doğu kültürlerinden insanlar arasında genel kabul görmüş (% 90'ın üzerinde kabulle) bir görüşe göre bir bireyin mutlu olup olmadığının belirlenmesinde sadece o kişinin yüzüne bakmak yeterlidir ve araştırmalar tüm olumlu duyguların ortak noktasının tek bir yüz ifadesi, gerçek bir gülümseme olduğunu göstermiştir (aktaran Otterbring, 2017, s. 284). Çalışanların gülümsemesi ise işlerini mutlu yaptıklarına veya iş yapma anında mutlu olduklarına işaret eder (Barış, 2018). Giriş kısmında ifade edildiği üzere, müşteriler güler yüzlü bir işletme çalışanıyla iletişim kurduklarında daha çok tatmin olurlar (Barger ve Grandey, 2006; Hennig-Thurau vd., 2006; Andrzejewski ve Mooney., 2016). Aşağıda sunulan Tablo 1, Otterbring'in (2017) çalışan gülümsemesi ve müşteri tatmini konusunda kapsamlı yazın incelemesinin bir özetini sunmaktadır.

Tablo 1: Çalışan Gülümsemesinin Müşteri Tatminine Etkisini Araştıran Çalışmalar

Çalışma	Örneklem	Bağımsız Değişken	Tatmin ile İlgili Bulgular
Tsai ve Huang (2002)	352 müşteri	Çalışanın duygusal etkileşimi dizini: Gülme, karşılama ve hoş geldin, göz teması, teşekkür etme, ritimli konuşma	Çalışanın duygusal katılımı, ağızdan ağza iletişimi ve gelecekteki satın alma niyetlerini olumlu yönde etkilemiştir.
Barger ve Grandey (2006)	173 müşteri	Çalışanların gülümseme gücü (hiç gülümseme olmadan, az gülümseme, çok gülümseme)	Çalışanların gülümseme gücü, hizmet karşılığında duyulan tatmini olumlu yönde etkilemiştir.
Söderlund ve Rosengren (2008)	220 lisans öğrencisi ve yetişkin	Çalışanın güldüğü ve gülmediği hizmet sunumu	Çalışan gülüşü müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilemiştir.

Musgrove (2011)	547 katılımcı: 265 çevrimiçi araştırma paneli katılımcısı, 282 üniversite öğrencisi	Çalışanın güldüğü ve gülmediği alış veriş durumu	Çalışanların sergiledikleri güler yüz müşteri olma niyetini olumlu yönde etkilemiştir.
Kim ve Yoon (2012)	117 müşteri	Çalışanın duygusal etkileşimi ve müşterinin duygusal etkileşimi dizini (gülüş, karşılama ve hoş geldin, göz teması, teşekkür etme, hoşluk)	Çalışanların sergilediği duygular, müşterilerin sergilediği duyguları olumlu yönde etkilemiştir.
Keh ve diğerleri (2013)	223 müşteri	Çalışanın duygusal etkileşimi dizini (gülüş, karşılama ve hoş geldin, göz teması, teşekkür etme, hoşluk)	Çalışanların sergilediği duygular, müşteri memnuniyetini olumlu yönde etkilemiştir.
Wang ve Groth (2014)	243 müşteri	Çalışanın duygusal emek stratejisi (gerçek ve sahte mutluluk duyguları sergilemek)	Gerçek duygusal emek stratejisi müşterilerin hizmetten duyduğu tatmini olumlu yönde etkilemiştir.
Gabriel ve diğerleri (2015)	164 müşteri	Çalışanın duygusal etkileşimi indeksi (gülümseme gücü, göz teması, ses tonunun hoşluğu)	Çalışanların olumlu duygusal etkileşimi, hizmet karşılığını olumlu etkilemiştir.

Kaynak: Otterbring, 2017, s. 286-287.

Gülüş ve Gülüşün Algılanan Gerçekliği

Araştırmaların tüm olumlu duyguların ortak noktasının gerçek bir gülümseme olduğunu gösterdiğinden söz edilmiştir. Yazında "gülüş" için kullanılmış ve odaklanması yararlı olabilecek bazı sıfatlar şunlardır: *gerçek gülüş/sahte gülüş, iyi niyetli gülüş ve kötü niyetli gülüş*. Gerçek gülüşün tanımı şöyle yapılmıştır: "Gözlerin dış köşesinde kaz ayakları yapan yanak kaldırıcı kasının (orbitolisisuli) uyarılması-hareketi ile başlayıp bunun neticesinde ağzın bir gülümsemeye dönüşmesini sağlayan zigomatik majör kasın uyarılması-hareketi birleşen bir eylemdir yürekten gülümsemek" (Akt. Andrzejewski ve Mooney, 2016, s. 136).

Gerçek gülüş tanımına ek olarak, söz edilmesi gereken bir başka durum ise gülüşten önce ve sonra gelen yüz kası hareketleridir. İnsanın yüzünde bir ifadenin belirmesinden önce *mikro ifade* dediğimiz istemsiz yüz hareketleri oluşur. Mikro ifade ise şöyle tanımlanır: Çok kısa zamanda (saniyenin 1/25-1/5'i gibi bir süre) ince kaslarımızda oluşan ve gizlemeye çalıştığımız; duygularımıza ihanet edercesine gizli duygularımızı ifşa eden kas hareketleri. Mikro ifadelerin insanlarca, örneğin bir araştırmada araştırmaya katılanların % 25'i tarafından, fark edilebildikleri bulunmuştur (Perron vd., 2016). Özetle çalışan gülümsemesi müşterinin tatmin değerlendirmesinde önemlidir, ancak gülüşün gerçek olması daha önemlidir. Çünkü, insanlar gerçek gülüşü sahte olandan ayırabilmekte, samimi olmayan sahte gülüşlere ise daha az olumlu tepkiler vermektedirler (Surakka ve Hietanen, 1998), lakin zaman zaman gerçek gülüş ile sahte gülüşü ayırma yeteneği konusunda farklı araştırma bulgularının sunulduğu da olmuştur (Grandey vd., 2017).

Sahte bir gülüşün bireye bazı faydalar sağladığı bir gerçektir. Örneğin, gülmek zaman zaman olumsuz duygularımızı maskeleyen bir aracı olarak fayda sağlayabilmektedir. Yani gülmenin stratejik olanı da vardır. Ancak gülüşün stratejik olarak kullanılmasında zorluk da vardır. O zorluk bireyin gerçek/samimi gülüşündeki istemsizce hareket eden kaslarını, istemli bir şekilde harekete geçirme zorluğudur. Gerçek gülüşün gereği olan yüzün kontrol edilemez kaslarında hareket olmadığında; gülüşün samimiyeti sorgulanır. Örneğin dudak kenarını yukarı çeken kas, yanağı yukarı kaldıran kas gibi kaslar hareket etmediğinde gülüşün samimiyeti sorgulanır. Hatta yanağı yukarı kaldıran kas, sahte gülüşün işareti diye bilinir. Oysa müşteriler etkileşimde samimiyete ve gerçek oluşa çok önem verirler (Lechner ve Paul, 2017).

Duygusal Bulaşma

Abel ve Abel (2007), müşterilerin güler yüzlü bir satış elemanına gülümsemeyle karşılık verdiklerini bildirmişlerdir, bu karşılıklı gülümseme hali ise müşterilerin hizmetle karşılaşması sonrasında kendilerini daha iyi hissetmelerini sağlamaktadır. Yazına göre, "gülümseme" bulaşan (*emotional*

contegion) bir davranıştır (Otterbring, 2017). Müşterilerin işletmeye ve çalışanlarına olumlu duygular beslemesine yol açar.

Duygusal bulaşma kavramı, duygulanım halinin insanlar arasında yayıldığı ve birlikte deneyimlendiği süreç olarak tanımlanır (Lin ve Lin, 2011). Duygusal bulaşma, özetle, sosyal etkileşim içindeki kişilerin içlerinden birinin duygu durumunun işaretlerini alan diğer kişinin (kişilerin) de aynı duygu durumuna geçmesi, yani duyguların bir kişiden diğerine akışıdır. Hizmet sunum sürecinde yaşanan duygu akışı yıllardır araştırılan bir kavramdır. Müşterinin duyguları hizmeti değerlendirme sürecini ciddi olarak etkiler (Oliver, 1993).

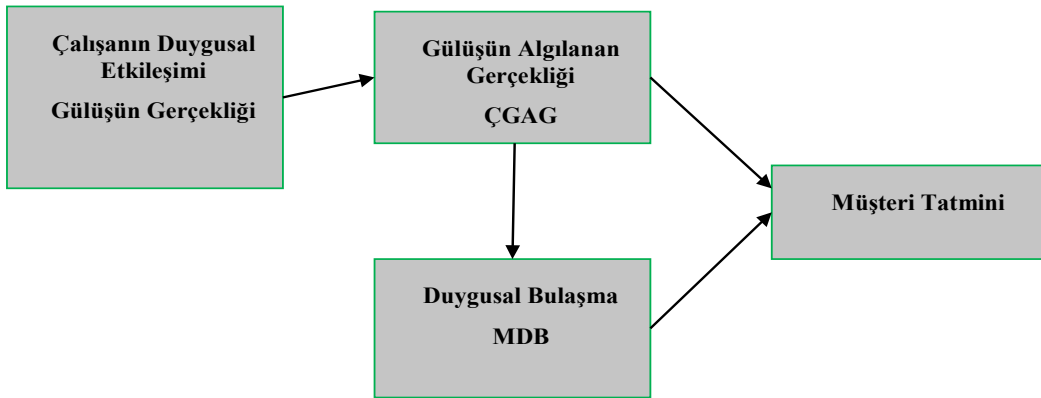
Önerilen Araştırma Modeli

Müşteri-çalışan etkileşiminde “gülümseme”nin önemli bir mutluluk değişkeni olduğu yazından açıklıkla görülmektedir. Çalışan gülümsemesi pek çok sektör için önemlidir ve işletmeler çalışanlarından güler yüzle hizmet sunulmasını isterler. Ancak gülümsemenin varlığı kadar gülümsemenin “gerçek olarak algılanması” da müşteriler için önemli bir *müşteri mutluluğu değerlendirme ölçütüdür*. Ek olarak, hizmet alım sürecinde güler yüzle karşılanıp hizmet sunulan müşterilerin de duygusal bulaşma kavramı gereği gülümseyeceği ve gülüşe gülüş ile karşılık vereceği söylenilebilir. Eğer hizmet gülümseme ile sunuluyorsa, hizmeti alan müşteri de güler yüzle hizmet alıyorsa sonuçta daha büyük tatmin değerlendirmesi yapacağı düşünülür. Ancak gerçekte “Durum bu mudur?” araştırma sorusu üzerine kurguladığımız araştırma modeli,

- 1- Çalışanın gülmesi,
- 2- Müşterinin gülüşü samimi olarak algılaması,
- 3- Gülümseyen çalışana gülümseyerek karşılık vermesi ve
- 4- Daha yüksek bir tatmin değerlendirmesi yapması üzerine kurgulanmıştır.

Çalışmada, çalışan gülümsemesi bağımsız değişken olarak ele alınırken, çalışan gülümsemesinin algılanan gerçekliği (ÇGAG), Müşterideki Duygusal Bulaşma (MDB) ve müşteri tatmini (MT) bağımlı değişkenler olarak ele alınacak ve araştırma modeli bu değişkenler üzerine kurulacaktır. Önerilen ilişkilerin kavramsal modeli Şekil 1’de sunulmuştur.

Şekil 1: İlişkilerin Kavramsal Modeli

Yöntem

Yazında skeçler ve hikâyeler aracılığı ile veri toplama, fotoğraf kullanarak veri toplama, sahada gözlem yaparak veri toplama gibi yöntemlere rastlanılmaktadır. Bu yöntemlerinin her birinin kendi çapında güçlü yönleri olmasına rağmen, Grandey ve diğerleri (2005), hizmet karşılaşmalarının bireyden bireye farklı algılanıp değerlendirilebileceği gerçeğine dayanarak videoya kayıt edilmiş filmler aracılığı ile daha gerçekçi, daha güçlü duygusal ipuçları olan veriler toplanılabileceğini, ek olarak da veri üzerinde kirlilik sağlayabilecek kavramsal modele dâhil edilmemiş değişkenlerin daha çok kontrol edilebileceğini söylemişlerdir (s. 42). Ancak bu araştırmanın öncül araştırma olması nedenleriyle, Bagozzi ve diğerlerinin (1999) ifade ettiği gibi “deneysel senaryoların soyut duyguları yaratabilme potansiyelinin olması” ve bu tekniğin araştırmalarda sık olarak kullanılması gerekçelerine dayanılarak fotoğraflı bir senaryo hazırlanması uygun bulunmaktadır.

Senaryoya müşterinin varsayımsal bir kahve tüketimi deneyiminde etkileşim kurduğu servis elemanın bir gerçek gülüşle, bir de sahte gülüşle hizmet sunumunu göstermek üzere iki fotoğraf eklenecektir. Senaryoyu daha gerçekçi kılmak için fotoğrafta gerçek servis elemanı ve gerçek bir işletme mekânı kullanılacaktır. Senaryonun bir başka özelliği ise yanıtlayıcının ilk kez gittiği bir mekânda tüketim deneyiminin geçtiğini hayal etmesini istemektir. Bunun iki sebebi vardır, öncelikle yanıtlayıcının daha önceki deneyimlerden soyutladığı bir hizmet karşılaşması yaratılmak istenilmektedir. Gabriel vd.'nin (2015) de ifade ettiği üzere, hizmete aşına olmak çalışanların müşteriye karşı davranışların yorumlanmasını ve müşterinin elde ettiği ipuçlarının anlamını değiştirebilmektedir (s. 46). İkinci olarak, yine Gabriel vd. 2015'in önerdiği gibi bir müşterinin mağaza veya bir mekâna ilk kez gelmesi halinde çalışanların olumlu davranışlar göstermesi müşterinin performans değerlendirmesinde özel önem arz etmesidir.

Kaynaklar

ABEL, H. M. - ABEL, M., "The effects of a sales clerk's smile on consumer perceptions and behaviors", *American Journal of Psychological Research*, 2007, 3:1:17-28.

ANDRZEJEWSKI, S. A - MOONEY, E. C., "Service with a smile: Does the type of smile matter?", *Journal of Retailing and Consumer Services*, 2016, 29:135-141.

BAGOZZI, R. P. - GOPINATH, M. - NYER, P. U., "The role of emotions in marketing", *Journal of the Academy of Marketing Science*, 1999, 27:2:184-206.

BARGER, P. B. - GRANDEY, A. A., "Service with a smile and encounter satisfaction: Emotional contagion and appraisal mechanisms", *Acad. Manag. J.*, 2006, 49:6:1220-1238.

BARIŞ, G., *Kusursuz Müşteri Memnuniyeti İçin: Şikâyet Yönetimi*, MediaCat, 2006.

BARIŞ, G., *Şikâyet Yönetimi Rehberi: Strateji ve Uygulama Araçları*, Mediacat, 2015.

BARIŞ, G., "Çalışan Gülümsemesi ile Müşteri Mutluluğu İlişkisi", *BrandMap Dergisi*, Mayıs 2018.

CHUA, K. H. - BAKER, M. A. - MURRMANN, S. K., "When we are onstage, we smile: The effects of emotional labor on employee work outcomes", *International Journal of Hospitality Management*, 2012, 31:906-915.

CZEPİEL, J. A. - SOLOMON, M. R. - SURPRENANT, C. F. - GUTMAN, E. G., "Service encounters: An overview", (Ed. Czepiel, Solomon, Surprenant), *The Service Encounter: Managing Employee/Customer Interaction in Service Businesses*, Lexington Books, 1985.

DOHERTY, R. W., "The emotional contagion scale: A measure of individual differences", *Journal of Nonverbal Behavior*, 1997, 21:2:131-154.

DOYLE, P., *Değer Temelli Pazarlama*, (Çev. G. Barış), MediaCat, 2003.

GABRIEL, A. S. - ACOSTA, J. D. - GRANDEY, A. A., "The value of a smile: Does emotional performance matter more in familiar or unfamiliar exchanges?", *J. Bus Psychol.*, 2015, 30:37-50.

GOLLE, J. - MAST, F. W. - LOBMAIER, J. S., "Something to smile about: The interrelationship between attractiveness and emotional expression", *Cognition and Emotion*, 2014, 28:2:298-310.

GRANDEY, A. A., "Emotion regulation in the workplace: A new way to conceptualize emotional labor", *Journal of Occupational Health Psychology*, 2000, 5:1:95-110.

GRANDEY, A. A. - FİSK, G. M. - MATTILA, A. S. - JANSEN, K. J. - SİDEMAN, L. A., (2005). "Is service with a smile" enough? Authenticity of positive displays during service encounters", *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 2005, 96: 38-55.

GUNNERY, S. D. - RUBEN, M. A., "Perceptions of Duchenne and non-Duchenne smiles: A meta-analysis", *Cognition and Emotion*, 2016, 30:3:501-515.

HENNIG-THURAU, T. - GROTH, M. - PAUL, M. - GREMLER, D. D., "Are all smiles created equal? How emotional contagion and emotional labor affect service relationships", *Journal of Marketing*, 2006, 70: 327-340.

HOCHSCHILD, A. R., *Managed Heart*, University of California Press, 1983.

LECHNER, A. T. - PAUL, M., "Is this smile for real? The role of affect and thinking style in customer perceptions of frontline employee emotion authenticity", *Journal of Business Research*, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2017.06.009>.

LİN, J. C. - LİN, C., "What makes service employees and customers smile: Antecedents and consequences of the employees' affective delivery in the service encounter", *Journal of Service Management*, 2011, 22:2:183-201.

NİSAR, Q. A. - IMRAN, A. - OTHMAN, N.B. - KAMİL, B. A. M. - MARCHALİNA, L., "Do leaders' emotional labor strategies influence the leaders' emotional exhaustion? moderating role of emotional intelligence: longitudinal study on NGOs", *Advanced Science Letters*, 2017, y:xxxx-xxxx:1-9.

O'BRIEN, E. - LİNEHAN, C., A balancing act: emotional challenges in the HR role, *Journal of Management Studies*, 2014, 51:8:1257-1285.

O'DOHERTY, J. - WİNSTON, J. - CRİTCHLEY, H. - PERRETT, D. - BURT, D. M. - DOLAN, R. J., "Beauty in a smile: The role of medial orbitofrontal cortex in facial attractiveness", *Neuropsychologia*, 2003, 41:147-155.

OLİVER, R. L., "Cognitive, affective, and attribute bases of the satisfaction response", *Journal of Consumer Research*, 1993, 20:3:418-30.

OTTERBRİNG, T., "Smile for a while: the effect of employee-displayed smiling on customer affect and satisfaction", *Journal of Service Management*, 2017, 28: 2:284-304.

ÖZTÜRK, A. S., *Hizmet Pazarlaması Kuram Uygulama ve Örnekler*, Genişletilmiş Güncellenmiş 13. Baskı, Ekin Yayınevi, 2013.

PERRON, M. - ROY-CHARLAND, A. J. - CHAMBERLAND, A. - BLEACH, C. - PELOT, A., "Differences between traces of negative emotions in smile judgment", *Motiv Emot*, 2016, 40:478-488.

SOLOMON, M. R. - SURPRENANT, C. - CZEPİEL, J. A. - GUTMAN, E. G., "A role theory perspective on dyadic interactions: the service encounter", *Journal of Marketing*, Winter 1985.

SPARKS, B. - WEBER, K., "The Service Encounter, 6.cı Bölüm", *Handbook of Hospitality Operations and IT*, Ed. P. Jones, Routledge, 2008.

SURAKKA, V. - HİETANEN, J. K., "Facial and emotional reactions to Duchenne and non-Duchenne smiles", *International Journal of Psychophysiology*, 1998, 29:1: 23-33. doi:10.1016/S0167-8760(97)00088-3.

VON GİLSA, L. - ZAPF, D. - OHLY, S. - TRUMPOLD, K. - MACHOWSKİ, S., "There is more than obeying display rules: Service employees' motives for emotion regulation in customer interactions", *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 2014, 23:6:884-896.

YÜKSEL, A., "Nonverbal service behavior and customer's effective assessment", *Journal of Quality Assurance in Hospitality and Tourism*, 2008, 56-77.

PSIKOLOJİ

РЕЗУЛЬТАТЫ АНАЛИЗА АССОЦИАЦИЙ ЭМОТИВОВ И ЦВЕТОБОЗНАЧЕНИЙ В ЭТНОКУЛЬТУРНОМ И ГЕНДЕРНОМ АСПЕКТАХ (ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ: ПЕРЕКРЕСТНОЕ АССОЦИИРОВАНИЕ СТИМУЛОВ ЭМОТИВОВ И ЦВЕТОБОЗНАЧЕНИЙ)

Алтынай КАЛЖАНОВА¹

Özet

Cinsiyet kategorisi, 60'lı yılların sonlarında 70'lerin başında bilim kavram aparatına tanıtıldı ve ilk önce tarih, tarihçilik, sosyoloji ve psikoloji alanında kullanıldı ve daha sonra dilbilim tarafından da kabul edildi. Cinsiyet kavramı (cinsiyet) yüzyılın 60'larından beri bilinmektedir, ancak yaygın olarak kullanılan sadece 80'lerin başında olmuştur. Bilimsel bir açıklama olarak, "biyolojik" cinsiyet (cinsiyetçilik) ve "sosyal cinsiyet" (cinsiyet) kavramı arasında, "erkek" kavramlarına (erkek) - "kadın" kavramlarına (feminen) katkıda bulunan sosyal ve kültürel implications arasında bir sınır çizmek için tanıtıldı: rollerin, kültürel geleneklerin, sosyal statünün ayrılması. Çok sayıda cinsiyet araştırması çalışmasında, duygu ve duygusallık kapsamı en önemlilerinden biridir. Hem bilimsel söylemde hem de sıradan bir yaşamda ortak bir yer, kadınların daha duygusal olduğu ve erkeklerden daha gelişmiş bir sezgiye sahip olduğu iddiası haline geldi. Ve bu ifade farklı kültürlerin temsilcileri için karakteristik. Duygusallık, kadınlığın önemli anlarından biri olarak düşünülür, genellikle erkek rasyonalitesine karşı koyulur. Erkeklerin aksine, kadınların duygularını daha az gizleme, daha sık ihale duygularını ifade etme, daha sık ağlama ve kırılgan hissetme olasılığının düşük olduğu düşünülmektedir. Çeşitli teorik yaklaşımlar ve yönlerde kadınların emirik olarak gözlemlenen duygusallığını yeterince açık bir şekilde açıklamaya yönelik girişimler yapılmıştır. Gerçek hayattaki bir kişi genellikle konunun adını konunun kendisinden ayırmaz, yani aynı adı ve belirtilen konuyu ifade eder. Bir kişi sadece uzay-zaman özellikleri değil, aynı zamanda değerlerinde de algılamaktadır. Kelimeler arasındaki ilişkisel bağlantıları ayarlayarak, kelimelerin anlamsal özelliklerini belirleyebilir, bir kişinin hafızasında kelime depolama kalıplarını belirleyebilir, konuşma ifadesi oluşturma mekanizmasının işleyişini netleştirebilir, konuşma tahmini mekanizması ile ilgili hipotezler oluşturabilir, dilin içindeki sözler bağlarını alaka derecesini belirleyebilir, geleneksel olarak belirli bir dilin anadili tarafından gerçekliğin algılanmasına dayanan bir değerlendirme sistemi. Ancak, herhangi bir dilbilimsel topluluğun Dil ve insan zihninde duygu ve renk atamalarının gerçek varlığını ve işleyişini kurmak için, bu kavramları deneklerin rolündeki belirli bir dilin anadili ile gösteren kelimelerin deneysel bir çalışması gereklidir.

Çalışmalarımızda, duygusal kelime dağılımını etnopsikolingistik açıdan anlamsal bir kelime grubu-renk atamaları ile eşleştirmeye çalıştık. Çalışma materyali deneysel bir şekilde elde edildi: yazılı anket (anketleme) yöntemi ile ilişkilendirme deneyi yapmak. Elde edilen verilerin işlenmesi istatistiksel yöntemler kullanılarak gerçekleştirildi: her bir ilişkisel alanda alınan reaksiyonların frekans hiyerarşisi tespit edildi ve izleniyordu; aynı cevapların sayısı ve her bir teşvik için toplam ilişki sayısı hesaplandı; her bir reaksiyonun sıralamasını hesapladı ve belirlendi-bir karşılaşma frekansının bir göstergesi; belirli uyaranlara tepkilerin yüzde oranını tespit etti. Rus ve Kazak uyaranların ilişkisel yapılarını haritalama yöntemi, Rus ve Kazak muhbirlerinde kelime ilişkisinin yönlerinde benzerlik ve farklılıkların özelliklerini tespit etti. Açıklayıcı yöntem, eşlenen ilişkisel alanlarda bulunan sözel-semantik ilişkilendirme gruplarının karakteristiğinde kullanılmıştır.

Bizim yönlendirilmiş deney tarafından yapılan sonuçların analizi, dünyanın erkek ilişkisel resminin bazı parametrelerle farklı olduğunu, özellikle de erkek ve kadın tercihleri arasındaki farklılıklarda, erkeklerin ve kadınların renk algısı psikolojisinde, renklerin duygusal hissi, duygusal rengi ve çeşitli faktörlerin etkisi ile ortaya çıktığını gösterdi: sosyal, kültürel, psikolojik.

Araştırmalarımız, çeşitli etnosların ulusal dil bilincinin, çevredeki gerçekliğin algısında birlik ve farklılıkları ve karşılaştırmalar için nesnelere belirlenmesinde farklılıkları ve birliğini karakterize eden bir dizi özelliğe sahip olduğunu ve ilişkisel bir deney temelinde sonuçların resmileştirilmesi ve semantik alanda renklerin yakınlık ölçüsünü belirlemek mümkün olduğunu doğruladı. Çalışmamızın

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, kalzhanova@mail.ru.

verileri, renk ve duygu (duygusal devletler) arasında güçlü ve oldukça net bir bağım varlığı hipotezini doğruladı.

Anahtar kelimeler: *Cinsiyet, Dil Bilinci, Duygusal Kelime.*

1. Введение

Категория **gender** была введена в понятийный аппарат науки в конце 60-х - начале 70-х годов нашего века и использовалась сначала в истории, историографии, социологии и психологии, а затем была воспринята и в лингвистике. Само понятие *gender* (*gender*) известно с 60-х годов нашего века, но широко применяться стало лишь в начале 80-х годов. В научное описание оно введено для того, чтобы провести границу между понятием 'биологический' пол (*sexus*) и "социальный пол" (*gender*), между социальными и культурными импликациями, вкладываемыми в концепты "мужское" (маскулинное) - "женское" (феминное): разделение ролей, культурных традиций, социального статуса. В многочисленных работах по гендерным исследованиям сфера эмоций и эмоциональности является одной из важнейших. Общим местом как в научном дискурсе, так и в обыденной жизни стало утверждение о том, что женщины более эмоциональны и имеют более развитую интуицию, чем мужчины. Причем это утверждение характерно для представителей разных культур. Эмоциональность рассматривают как один из существенных моментов женственности, как правило, противопоставляя ее мужской рациональности. Принято считать, что, в отличие от мужчин, женщины реже скрывают свои эмоции, чаще выражают нежные чувства, чаще плачут и чувствуют себя обиженными. Были сделаны попытки объяснить достаточно явно эмпирически наблюдаемую эмоциональность женщин в рамках различных теоретических подходов и направлений. Так, в эволюционных теориях, основывающихся на работах Ч. Дарвина, принято считать, что женщины, обладающие репродуктивной функцией и находящиеся в связи с этим ближе к природе, на эволюционной лестнице находятся ниже мужчин. Это немедленно влечет за собой вывод о том, что женский мозг менее развит, чем мужской, о более спонтанных и инстинктивных реакциях женщин, об их меньшей пригодности к интеллектуальной работе. (Дмитрюк, 2001).

Социальные психологи, изучающие гендерные различия в эмоциональной сфере полагают, что нельзя, изучая гендерные различия, говорить об эмоциях вообще. Следует различать разные виды эмоций (гнев, страх, печаль, радость и др.), особенности их переживания и выражения, ситуации, вызывающие те или иные эмоции. Гендерные различия в выражении эмоций являются более ярко выраженными, чем различия в самих эмоциях, переживаемых мужчинами и женщинами. Женщины более экспрессивны, у них более открытое выражение лица, они больше улыбаются, больше жестикулируют. Эти различия обычно объясняют на основании гендерно-специфических норм и ожиданий. Традиционно женская роль в целом позволяет открытое выражение эмоций, в том числе и эмоций, выражающих беспомощность (страх, печаль и т.п.). Мужская - наоборот: мужчины очень неохотно показывают свою уязвимость, беспомощность и зависимость от других. При анализе ассоциативного поведения, Е. И. Горошко, говорит о несомненном влиянии биосоциальных факторов (гендера, возраста, условий жизни). Подводя итог анализа данных по влиянию гендерного фактора на речь испытуемых, она подчеркивает, что по определенным параметрам как на качественном, так и на количественном уровнях анализа (*распределения частот встречаемости различных реакций, распределения реакций по частям речи, стратегиям реагирования, структурой ассоциативных полей и связями между стимулом и реакцией*) «женское» языковое сознание отлично от «мужского» (Горошко, 2001).

Человек в реальной жизни обычно не отделяет имя предмета от самого предмета, т.е. относится одинаково и к имени, и к обозначаемому им предмету. Любой предмет окружающей действительности человек воспринимает не только в его пространственно-временных характеристиках, но и в его значениях. Устанавливая ассоциативные связи между словами, можно определить особенности семантики слов, выявить закономерности хранения лексики в памяти человека, уточнить функционирование механизма порождения речевого высказывания, строить гипотезы относительно механизма прогнозирования речи, выявить степень актуальности вербальных связей внутри языка, традиционно сложившуюся систему оценок, лежащих в основе восприятия действительности носителями того или иного языка. Но чтобы установить реальное существование и функционирование взаимосвязи и взаимовлияния эмоций и цветообозначений в языке и сознании людей какого-либо лингвокультурного сообщества, необходимо экспериментальное исследование слов, обозначающих эти понятия, с носителями данного языка в роли испытуемых. В своей диссертационной работе мы предприняли попытку

сопоставления эмотивной лексики с семантической группой слов-цветообозначений в этнолингвистическом аспекте.

2. Методы

При проведении *прямого направленного ассоциативного эксперимента*, мы вслед за другими исследователями, учитывали гендерный фактор, разграничив в одинаковом соотношении группы респондентов - русских мужчин и женщин (по 200 человек в каждой группе). Прямой направленный ассоциативный эксперимент состоял из нескольких серий: чтобы собрать ответы 400 испытуемых-русских (с учетом гендерного принципа) понадобилось повторить такой эксперимент около 20 раз с разными по численности /от 10-15 до 20-25 человек/ группами испытуемых.

Ассоциативный эксперимент проводился в форме письменного опроса (анкетирования). Информантам разъяснялась важность именно индивидуальных ответов и несущественность таких фактов, как, например, орфография. Задания к эксперименту и все объяснения проводились на родном языке лиц, участвовавших в эксперименте.

В эксперименте приняли участие студенты первого курса вузов города Шымкента: 400 (200 - мужчин, 200 - женщин) русских и 400 (200 - мужчин, 200 - женщин) казахов. Использованием студентов в качестве информантов было обеспечено требование относительной социальной и возрастной однородности опрашиваемых, поскольку в профессиональном и половом отношении однородность считается нежелательной, к участию в эксперименте привлекались студенты разных вузов и факультетов: юридического, экономического, медицинского, педагогического; принадлежность к мужскому и женскому полу выдерживалась приблизительно в соотношении 1:1, тем самым нами был введен гендерный принцип в процесс экспериментального исследования, что было предусмотрено целями и задачами нашей работы.

3. Результаты

Анализ результатов проведенного нами направленного эксперимента показал, что мужская ассоциативная картина мира по некоторым параметрам отличается от женской, в частности это проявляется в различиях между мужскими и женскими предпочтениями в силу, по всей видимости, некоторых особенностей в психологии восприятия мужчинами и женщинами цветов, эмоциональном ощущении цвета, его эмоциональной окраске и во влиянии целого ряда факторов: социальных, культурных, психологических.

В данной статье мы хотим показать часть анализа языкового сознания испытуемых-русских/женщин по фактору положительной или отрицательной оценки по материалам проведенного ассоциативного эксперимента.

Рассмотрим реализацию фактора оценки (положительные или отрицательные эмотивы) в ассоциативных реакциях на 20 стимулов-цветообозначений, представленных нами в экспериментальных анкетах.

Так, положительно окрашенных реакций на стимулы-цветообозначения у русских-женщин было больше, чем у мужчин. Фигурировавшее в экспериментальном списке слово-стимул **черный** получило у русских женщин по фактору отрицательного отношения более высокие оценки (167/83,5 %) - (*страх* - 27), *злость* (26), *зависть* (19), *жестокость* (16), *горе* (14), *ненависть* (13), *грусть* (11), *трагедия* (9), *ужас* (7), *гнев* (7), *безвыходность* (6), *скорбь* (6), *тоска* (6) по сравнению с реакциями мужчин (122/61 %) - *страх* (33), *горе* (30), *ненависть* (29), *зависть* (29), *жестокость* (1), т.е. рассматривалось испытуемыми как несущее сильный «отрицательный эмоциональный заряд».

Анализ ассоциативных полей слова-стимула **интенсивно-черный**, более насыщенного тона в сравнении с черным, дал следующие результаты: у мужчин (152/76 %) - *горе* (30), *страх* (30), *ненависть* (29), *насилие* (29), *зависть* (28), *жестокость* (3), *тоска* (2), *скука* (1); у женщин (193/96,5 %) - *страх* (29), *ужас* (26), *смерть* (24), *безвыходность* (20), *злость* (15), *горе* (14), *жестокость* (14), *гнев* (10), *ненависть* (10), *зависть* (10), *скорбь* (9), *грусть* (7), *трагедия* (5). В реакциях и мужчин и женщин наряду с эмоционально-оценочными ответами *ужас*, *страх*, присутствует, на наш взгляд образность, наглядность, изобразительность **интенсивно-черный** - *смерть*, *горе*, *скорбь*, *черная рамка*, *черные платки*; *страх перед смертью*, *безвыходность*, *трагедия*.

Аналогичный результат по фактору отрицательного отношения дал анализ цветообозначения **белый** - у мужчин (69/34,5 %) - *горе* (33), *страх* (25), *раздражение* (11); у женщин

(52/26 %): *зависть* (21), *смушение* (14), *грусть* (10), *расстройство* (3), *предательство* (2), *презрение* (2).

По фактору положительного отношения слово-стимул **белый** получило у женщин более высокие оценки (122/61 %): *радость* (29), *нежность* (26), *уважение* (23), *невинность* (18), *любовь* (14), *счастье* (12), чем у мужчин (69/34,5 %): *нежность* (25), *уважение* (22), *любовь* (22).

Цветообозначение **интенсивно-белый** по фактору положительного отношения у женщин получило более высокие оценки (100/50 %) - *восхищение* (26), *счастье* (26), *уважение* (23), *нежность* (21), *безмятежность* (4), чем у мужчин (90/45 %) - *нежность* (43), *счастье* (35), *спокойствие* (12). Анализ цветообозначения **интенсивно-белый** по фактору отрицательного отношения показал следующие результаты: у мужчин (66/33 %) - *жестокость* (25), *раздражение* (22), *смушение* (19); у женщин (96/48 %) - *страх* (19), *презрение* (15), *нервозность* (12), *злость* (12), *ненависть* (12), *ужас* (11), *раздражение* (8), *жалость* (7).

Положительно окрашиваемых реакций (т.е. реакций с преобладанием положительного коннотативного значения) на стимул-цветообозначение **зеленый** у мужчин было значительно больше, чем у женщин. Приведем в качестве примера наиболее частотные ассоциативные реакции на стимул-цветообозначение **зеленый**. Русские-мужчины (138/69 %) - *счастье* (41), *веселье* (38), *радость* (30), *любовь* (29); русские-женщины (94/47 %) - *радость* (25), *любовь* (25), *спокойствие* (23), *уважение* (20). Отрицательно окрашенных реакций на стимул-цветообозначение **зеленый** у женщин (101/50,5 %) - *зависть* (22), *злость* (19), *тоска* (18), *отвращение* (17), *брезгливость* (11), *стыд* (5), *гнев* (3), *раздражение* (2), *ностальгия* (2), *смушение* (2); у мужчин (53/26,5 %) - *тоска* (28), *злость* (25).

Зеленый как цвет постоянства и вечно возрождающейся природы, весны, времени надежд, поры любви, отражен более ярко в ассоциативных реакциях мужчин. Объем фразеологизмов в ассоциативных реакциях женщин оказался более высоким («зеленая зависть», «позеленел от зависти», «позеленел от злости», «зеленая тоска»). Устойчивые словосочетания, «... как правило в ответах испытуемых приводятся не полностью, а в сокращенном, сжатом, а иногда и в трансформированном виде, что соответствует, очевидно, форме его хранения в памяти и существования в предречевой готовности носителя языка» /РАС,198/.

Представляется интересным рассмотреть ассоциативные реакции слова-стимула **синий**.

Стимул-цветообозначение **синий** получило у мужчин по фактору отрицательного отношения более высокие оценки (47/23,5 %) *грусть* (31), *отвращение* (13), *стыд* (3), по сравнению с реакциями женщин (37/18,5 %) - *отвращение* (9), *страх* (8), *тоска* (8), *стыд* (6), *раскаяние* (6). Положительно окрашенных ассоциаций на стимул-цветообозначение **синий** у испытуемых-женщин было значительно больше (136/68 %) - *любовь* (24), *радость* (23), *счастье* (21), *блаженство* (19), *уважение* (19), *спокойствие* (15), *удовлетворение* (15), чем положительных реакций у испытуемых-мужчин (47/23,5 %) - *уважение* (41), *спокойствие* (6), *счастье* (1).

Анализ ассоциативных полей цветообозначений более светлого тона, нежели синий, таких как **голубой**, **голубоватый** показал следующие особенности “мужского” и “женского” сознания.

У испытуемых-мужчин на стимул-цветообозначение **голубоватый** отмечены ассоциативные реакции положительной окраски (154/77 %) - *нежность* (41), *влюбленность* (39), *блаженство* (25), *смушение* (24), *спокойствие* (20), *задумчивость* (16), *активность* (13), по сравнению с отрицательно окрашенными ассоциативными реакциями на слово-стимул **голубой** (105/52,5 %) *презрение* (40), *гнев* (35), *отвращение* (30). На наш взгляд, это можно объяснить существованием в сознании мужчин понятия/коррелята **голубой** - *гомосексуалист*, *гей*, *голубой*, т.е. отрицательное отношение к определенному классу сексуальных меньшинств.

У женщин же оба стимула-цветообозначения и голубой и голубоватый получили по фактору положительной окраски высокие оценки: **голубоватый** (135/67,5 %) - *спокойствие* (31), *нежность* (30), *радость* (28), *счастье* (24), *любовь* (22); **голубой** (145/72,5%) - *нежность* (37), *счастье* (26), *радость* (24), *страсть* (19), *доброта* (18), *очарование* (17), *восторг* (15), *любовь* (12), *уважение* (12). Следует отметить, что у женщин стимул-цветообозначение **голубой** не вызвало такого отрицательного отношения, как у мужчин.

Слово-стимул **серый** получило у женщин по фактору отрицательного отношения высокие оценки (180/90 %) - *тоска* (29), *уныние* (26), *грусть* (25), *обида* (25), *зависть* (24), *ненависть* (14), *печаль* (11), *гнев* (11), *страх* (10), *скука* (5), по сравнению с реакциями мужчин (166/83%) - *ненависть* (31), *зависть* (31), *злость* (25), *скука* (21), *уныние* (19), *грусть* (15), *тоска* (13), *жалость* (11), и рассматривалось испытуемыми как несущее **только отрицательный эмоциональный за-**

ряд. На наш взгляд, на полученный результат повлиял следующий фактор - как было отмечено выше, в описание «Методики проведения эксперимента», нами, в течение проведения ассоциативного эксперимента (анкетирование проводилось несколько раз, для того чтобы набрать необходимое количество анкет), велся дневник наблюдений, в котором фиксировались дата проведения эксперимента, погодные условия, события, которые могут подсказать какие-либо ответы (например, начало или конец экзаменационной сессии и т.д.) во время проведения ассоциативного эксперимента в группах испытуемых русских - женщин/мужчин была пасмурная погода, густой туман, целый день моросил дождь.

Аналогичный результат показало сравнение АП стимула-цветообозначения **сероватый**: у женщин более высокие оценки отрицательного характера (173/86,5 %) - *хмурость* (25), *грусть* (22), *уныние* (21), *тоска* (20), *печаль* (20), *раскаяние* (19), *страх* (18), *скука* (15), *отвращение* (8), *зависть* (5), чем у мужчин (164/82 %) - *жестокость* (51), *грусть* (40), *тоска* (40), *тоскливый* (31), *скука* (2). Причем у женщин ассоциативное поле стимула-цветообозначения **сероватый** более разнообразное, чем у мужчин.

Особый случай представляют собой ассоциации на стимул-цветообозначение **красный**. По фактору положительной оценки ассоциативные поля на стимул-цветообозначение **красный** показали незначительные различия: испытуемые-мужчины (107/53,5%) - *любовь* (33), *уверенность* (30), *нежность* (26), *радость* (18), испытуемые-женщины (106/53 %) - *любовь* (29), *радость* (24), *счастье* (21), *восторг* (12), *уважение* (12), *уверенность* (8).

При рассмотрении отрицательного отношения к слову-стимулу **красный** реакции женщин оказались более высокими и разнообразными (77/38,5 %) - *стыд* (19), *смущение* (18), *бешенство* (13), *тревога* (7), *страх* (7), *злость* (6), *раздражение* (4), *жестокость* (3), чем у мужчин (63/31,5 %) - *гнев* (24), *настороженность* (17), *жестокость* (12), *ненависть* (7), *смущение* (3).

На стимул-цветообозначение **интенсивно-красный** у женщин преобладают положительные реакции (77/38,5 %) - *любовь* (27), *страсть* (26), *веселье* (23), *восторг* (1), у мужчин (51/25,5 %) - *страсть* (51). Отрицательная оценка преобладает у мужчин (124/62 %) - *стыд* (41), *гнев* (37), *злость* (22), *раздражение* (15), *смущение* (8), *горе* (1), по сравнению с ассоциативным полем женщин (87/43,5 %) - *смущение* (23), *отвращение* (15), *стыд* (15), *злость* (12), *раздражение* (12), *жестокость* (7), *смятение* (3).

Положительно окрашенных реакций на цветообозначение **алый** у испытуемых-женщин оказалось больше (159/79,5 %): *любовь* (39), *влюбленность* (32), *страсть* (30), *нежность* (24), *радость* (19), *страсть к жизни* (15), чем у испытуемых-мужчин (137/68,5 %) - *любовь* (45), *радость* (42), *нежность* (30), *страсть* (20). По фактору отрицательного отношения на стимул-цветообозначение **алый** более высокие оценки получили реакции мужчин (46/23 %) - *стыд* (29), *страх* (16), *жалость* (1), по сравнению с реакциями женщин (36/18 %) - *злость* (12), *ненависть* (10), *стыд* (6), *зависть* (2), *гнев* (2), *раздражение* (2), *смущение* (2).

Рассмотрим ассоциативные реакции слов-стимулов **желтый** и **желтоватый**.

По фактору отрицательного отношения цветообозначение **желтый** у мужчин получило более высокие оценки (94/47 %) - *зависть* (26), *стыд* (23), *раздражение* (21), *грусть* (13), *ужас* (7), *жалость* (4), чем у женщин (54/27 %) - *грусть* (15), *жалость* (11), *злость* (10), *зависть* (10), *раздражение* (8). Различие положительно окрашенных реакций у мужчин и женщин оказалось незначительным: у мужчин (95/47,5 %) - *радость* (35), *любовь* (32), *счастье* (28); у женщин (88/44 %) - *счастье* (36), *любовь* (20), *радость* (17), *уважение* (15).

Анализ АП цветообозначения **желтоватый** показал следующие особенности «мужского» и «женского» сознания. Отрицательно окрашенных реакций у женщин оказалось значительно больше (158/79 %) - *отвращение* (29), *бешенство* (22), *тоска* (21), *горе* (21), *жалость* (20), *грусть* (20), *ненависть* (15), *уныние* (9), *смущение* (1), чем у мужчин (126/63%) - *отвращение* (32), *горе* (31), *неприятность* (30), *смущение* (14), *жалость* (13), *тоска* (6). По фактору положительной оценки испытуемые-мужчины показали более высокие результаты (71/35,5 %) - *счастье* (35), *радость* (33), *блаженство* (3), чем испытуемые-женщины (37/18,5 %) - *счастье* (19), *радость* (18).

Отрицательно окрашенных реакций на стимул-цветообозначение **коричневый** у мужчин оказалось больше (157/78,5 %) - *ненависть* (31), *грусть* (29), *расстройство* (28), *злость* (25), *зависть* (20), *гнев* (13), *отвращение* (7), *скука* (4), чем у женщин (125/62,5 %) - *скука* (22), *зависть* (18), *злость* (18), *страх* (15), *отвращение* (13), *грусть* (13), *гнев* (10), *раздражение* (7), *уныние* (6), *смущение* (2), *жалость* (1). Стимул-цветообозначение **коричневый** у русских мужчин не вы-

звал положительной реакции, в отличие от реакций русских женщин (57/28,5 %) - *спокойствие* (25), *уважение* (22), *любовь* (10).

При рассмотрении положительного отношения к слову-стимулу **розовый** реакции мужчин оказались более высокими (136/68 %) - *нежность* (45), *радость* (33), *блаженство* (31), *счастье* (27), чем у женщин (128/64 %) - *нежность* (51), *симпатия* (26), *счастье* (25), *радость* (15), *любовь* (11). По фактору отрицательной оценки реакции испытуемых-мужчин оказались значительно выше (57/28,5 %) - *ненависть* (21), *раздражение* (20), *раскаяние* (12), *смущение* (4), чем у испытуемых-женщин (28/14 %) - *грусть* (10), *тоска* (10), *смущение* (7), *бешенство* (1).

Ассоциативные поля цветообозначения **оранжевый** по фактору положительной оценки получили следующие результаты: у мужчин (106/53 %) - *радость* (48), *веселье* (31), *счастье* (27); у женщин (108/54 %) - *веселье* (63), *радость* (45). Различие отрицательно окрашенных реакций оказалось (как и положительных реакций) незначительным: у мужчин (89/44,5 %) - *стыд* (19), *ненависть* (19), *отвращение* (16), *тоска* (15), *уныние* (12), *смущение* (7), *раздражение* (1); у женщин (88/44 %) - *раздражение* (27), *предательство* (25), *раскаяние* (15), *жалость* (15), *гнев* (5), *отвращение* (1).

Анализ АП цветообозначения **фиолетовый** по фактору положительной оценки показал значительные различия мужского и женского языкового сознания: испытуемые-женщины (100/50 %) - *радость* (41), *любовь* (27), *уважение* (17), *восторг* (15); испытуемые-мужчины (33/16,5 %) - *удовлетворение* (33). По фактору отрицательной оценки реакции мужчин оказались более высокими (133/66,5 %) - *уныние* (31), *тоска* (31), *зависть* (28), *стыд* (21), *нервозность* (15), *злость* (7), чем у женщин (63/31,5 %) - *злость* (14), *стыд* (12), *страх* (11), *отвращение* (8), *грусть* (6), *уныние* (6), *гнев* (6).

Своеобразным является АП цветообозначения **русый** (объяснение причины занесения цветообозначения русый в экспериментальный список приводится выше). Положительно окрашенных реакций на слово-стимул **русый** у русских мужчин не оказалось, у женщин (44/22 %) - *нежность* (25), *любовь* (19). По фактору отрицательного отношения реакции испытуемых-мужчин показали более высокие результаты (61,5 %) - *отвращение* (31), *стыд* (29), *уныние* (28), *нервозность* (22), *скука* (13), чем у испытуемых-женщин (100/50 %) - *нервозность* (16), *сметение* (16), *страх* (15), *уныние* (13), *жестокость* (10), *отвращение* (10), *ненависть* (9), *грусть* (8), *смущение* (3).

Перечисленные выше различия языкового сознания касаются только сводных показателей, полученных при обработке отдельно «женского» и «мужского» ассоциативных полей испытуемых-русских на S-цветообозначения.

На основании проведенного сопоставительного анализа АП испытуемых можно подвести следующие итоги:

- Подтвердилась гипотеза о существовании достаточно сильных связей между цветами и эмоциями в языковом сознании индивида;
- При изучении структуры ассоциативных полей, полученных от мужчин и женщин (и русских и казахов) на названия цветов, отмечается, что “женское” ассоциативное поле разнообразнее “мужского”;
- Отрицательно окрашенные реакции на S-цветообозначения (т.е. реакций с преобладанием отрицательного значения) у русских мужчин преобладают, по сравнению с реакциями русских женщин;
- Положительно окрашенные реакции (т.е. реакций с преобладанием положительного значения) у русских-женщин преобладают, по сравнению с реакциями мужчин;
- Объем актуализации фразеологизмов в ассоциативных реакциях у русских-женщин оказался более высоким, чем у русских-мужчин;
- Отсутствие ассоциаций на заданные стимулы-цветообозначения у испытуемых-мужчин выше, чем у женщин, т.е. мужчины чаще женщин реагировали отказами на предъявляемые S-цветообозначения.

Перечисленные выше различия касаются только сводных статистических показателей, полученных при обработке результатов “женского” и “мужского” ассоциативного поля.

При сравнении данных по каждому S-цветообозначению, результаты направленного ассоциативного эксперимента выявили следующие особенности:

- По фактору положительного отношения у русских-женщин преобладают реакции на такие цветообозначения, как: **алый** (159/79,5 %), **голубой** (145/72,5 %), **синий** (136/68 %), **го-**

лубоватый (135/67,5%), **розовый** (128/64 %), **белый** (122/61 %), **оранжевый** (108/54 %), **красный** (106/53 %), **интенсивно-белый** (100/50 %), **фиолетовый** (100/50 %);

- Большинство положительных реакций у русских-мужчин зафиксировано на следующие цветообозначения: **голубоватый** (154/77 %), **зеленый** (138/69 %), **алый** (137/68,5 %), **розовый** (136/68 %), **красный** (107/53,5 %), **оранжевый** (106/53 %);

- Больше всего отрицательно окрашиваемых реакций у русских-женщин вызвали цвета: **интенсивно-черный** (193/96,5 %), **серый** (180/90 %), **сероватый** (173/86,5 %), **черный** (167/83,5 %), **желтоватый** (158/79 %), **коричневый** (125/62,5 %), **зеленый** (101/50,5 %), **русый** (100/50 %);

- У русских-мужчин больше всего отрицательно окрашенных реакций оказалось на следующие цветообозначения: **серый** (166/83 %), **сероватый** (164/82 %), **коричневый** (157/78,5 %), **интенсивно-черный** (152/76 %), **фиолетовый** (133/66,5 %), **желтоватый** (126/63 %), **русый** (123/61,5 %), **черный** (122/61 %), **голубой** (105/52,5 %).

4. Выводы

Анализ результатов проведенного нами направленного эксперимента показал, что мужская ассоциативная картина мира по некоторым параметрам отличается от женской, в частности это проявляется в различиях эмоционального ощущения цвета, его эмоциональной окраски.

Подводя итог проведенным анализам ассоциативных полей, можно говорить об определенном влиянии гендерного фактора на восприятие цветообозначений, что подтверждают данные, полученные в ходе ассоциативных экспериментов.

5. Источники

ГОРОШКО, Е. И., "Гендерная Проблематика в Языкознании", Введение в гендерные исследования, Учебное Пособие, СПб., Алетейя, 2001, 708.

ДМИТРИЮК, Н. В., "Ассоциативные Портреты - Характеристики Представителей Русского и Казахского Этносов", Языковое Сознание и Образ Мира: Сборник Статей, М., 2000, 320.

ВОПРОСЫ НРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ

Гайни АЛИЕВА¹ - Малика УСЕРБАЕВА² - Камария ДУШАНОВА³

Özet

Makale, okul çağındaki çocukların ahlaki eğitim problemine ayrılmıştır. Toplumda, genç neslin ahlaki eğitimi konusunda olumsuz bir durum gelişmiştir. Bu durumun tipik nedenleri, genç insanlar için yaşamda açık ve net bir belirti olmadığını ve toplumdaki ahlaki ve etik durumun keskin biçimde kötüleştiğini, çocukların ve gençlerin kültürel ve rekreasyonel çalışmalarının azaldığını; gençliğin beden eğitimini azalttı. Bütün bunlar, gençler arasında saldırganlık ve hoşnutsuzluğun artmasının ve genel olarak toplumdaki gerginliğin artmasının nedenidir.

Çalışmayı yazmak için yazar, pek çok Sovyet bilimcinin, ahlaki eğitim teorisinin temel kavramlarının özünün ortaya konulduğu, prensiplerin, içeriklerin, biçimlerin ve yöntemlerin daha da geliştirilmesi için yöntemlerin önemli sayıda temel çalışmasını işledi. Ahlak eğitimi belirtilmiştir.

Makale, okul çocuklarının ahlaki yöneliminin yapısını ve işlevini anlatmaktadır. Ahlaki yönelimin içeriği "insanlık" kavramıyla incelenir. Bu, özelliklerinin bir kompleksi de dâhil olmak üzere kişiliğin ayrılmaz bir özelliğidir, insanların kendi aralarında ahlaki tutumlarını ifade eder. İnsanoğlu, insanın toplumun en yüce değeri olarak bilinçli ve merhametli bir tavır ifade eden bir kişinin ahlaki ve psikolojik özellikleridir. Dikkat ve yardımseverlik gibi kişisel nitelikler, başka bir kişiyi anlama yeteneği ve aynı zamanda diğer insanların davranışları, fikirleri ve inançları için hoşgörülü olma, empati kurma, hoşgörü gösterme; insanlarla ilişkiler sürecinde yardım etmeye hazır olma oluşuyor. İnsanı ek olarak, ahlaki eğitim kavramı, bilinçli disiplinin eğitimini ve bir konuşma kültürünü, bir iletişim kültürünü, bir görünüm kültürünü içeren bir davranış kültürünü içerir. Ahlakın içeriği, vatansızlık gibi kavramları, kişinin ülkesi için sevgisini, tarihi, gelenekleri, dilini, eğer gerekli ise korunma arzusunun; işte çalışkanlık - yaratıcı emek faaliyetine duyulan gereksinim ve emeğin kendileri ve toplum için yararlılığı, işgücü becerilerinin kullanılabilirliği ve iyileştirilmesi ihtiyacı; Topluma ilişkin olarak, kolektivizm, kişinin arzularını başkalarının arzuları ile bir araya getirme kabiliyetidir, birinin çabalarını başkalarının çabaları ile koordine etme yeteneği, itaat etme yeteneği ve yönetebilme yeteneği; kendinize saygı - kendinize ve başkalarına saygı duyma; kamu görevi, dürüstlük ve doğruluk, ahlaki saflık, alçakgönüllülük konusunda yüksek bir farkındalık.

Görev değişmeden kalır - eğer kendimize zarar vermek istemezsek, çocuğun ahlaki yetiştirilmesinde bulunma ihtiyacı. Ahlaki eğitimin özel özelliği uzun vadeli ve sürekli olarak düşünülmeli ve sonuçları zaman içinde ertelenmelidir. Bilim adamları, öğrencinin ahlaki oluşumunu ve gelişimini belirleyen üç faktör grubunu birbirinden ayırır: biyolojik, sosyal ve pedagojik. Çevreyle etkileşimde ve okulun sosyalleştirdiği amaca yönelik etkiler, gerekli ahlaki davranış deneyimini edinir. Birçok sosyal durum ve biyolojik faktörler, kişiliğin ahlaki oluşumunu etkiler, ancak bu süreçteki belirleyici rol, belli bir tür ilişkinin gelişmesini amaçlayan en yönetilebilir olan pedagojik taraftan oynar. Ahlaki gelişimin görevlerinden biri çocuğun aktivitesini doğru bir şekilde düzenlemektir. Aktivitede ahlaki nitelikler oluşur ve ortaya çıkan ilişkiler, amaçların ve faaliyet yöntemlerinin değişimini etkileyebilir ve bu da, örgütün ahlaki norm ve değerlerini etkileyebilir. İnsan faaliyeti aynı zamanda ahlaki gelişimi için bir kriter olarak hareket eder. Bu makale, küçük okul çocuklarının ahlaki gelişiminin incelenen problemine ilişkin sonuçları ve sonuçları sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Ahlak, Değerler, Ahlaki ve Etik Normlar, Ahlaki Yönelim, Ahlaki Bilinç.

1. Введение

В настоящее время общество поглощено проблемами рыночных отношений: политические сложности, нестабильность экономики, разрушающие общественные связи и моральные устои. Это приводит к нетерпимости и агрессии людей, разрушая внутренний мир человека.

В решении вопросов воспитания, надо полагаться на разумное и нравственное в человеке, уметь определять ценности, составляющие основу своей собственной жизнедеятельности, приобретать чувство ответственности за сохранение нравственных основ общества.

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, alieva.gaini@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, malika.userbaeva.2016@mail.ru.

³ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, kamash_d@mail.ru.

В связи с этим проблема нравственной ориентации становится одной из самых актуальных и требует системного подхода.

Выдающийся мыслитель древности Аристотель писал в своей работе «Политика», что «правитель должен уделять особое внимание воспитанию молодежи, поскольку в тех государствах, где этого нет, государственная система сама себе наносит вред» (Чанышев, 1981, стр. 96).

В советское время исследователи уделяли большое внимание раскрытию в своих трудах сути главных понятий теории, содержания и методики нравственного воспитания.

На сегодняшний день вопрос нравственного воспитания является ключевой проблемой, которая стоит перед родителями, обществом и государством в целом.

В обществе сложилась негативная ситуация в вопросах нравственного воспитания подросткового поколения. Типичными причинами такой ситуации является то что для молодёжи отсутствуют четкие позитивные указания в жизни и резко ухудшилась морально-этическая ситуация в обществе, сократилась культурно-досуговая работа с детьми и молодежью; снизилось физическое воспитание молодежи.

Из мира детства мы все отправляемся во взрослую жизнь, полную радости и страдания, моменты счастья и печали. Умение быть жизнерадостным и терпеливым, смело переносить трудности, противостоять невзгодам закладывается с раннего детства. Дети чувствительны и восприимчивы ко всему, что их окружает, и им нужно многого добиться. Чтобы стать добрым к окружающим, нужно научиться понимать других, сопереживать им. Вместе с тем ему необходимо признание собственных ошибок, трудолюбие, умение восхищаться красотой окружающей природы и чутко относиться к ней.

Школьная среда недостаточно корректирует сознательное развитие нравственных норм детей, включая отношения со сверстниками. Влияние школьного образования на выбор моральных моделей ослабевает: литературные герои, учителя, соотечественники, известные люди в истории, не выступают в качестве модели для подражания. Так, 9 % детей младших классов стремятся быть похожими в жизни на учителя, а 4 % - на литературных героев (мальчиков в основном привлекают эпические герои, а девочек - сказочные принцессы). Но для 40 % выпускников начальной школы кумиры, модели, герои иностранных кинематографистов становятся кумирами: «Я хочу быть как человек-паук».

Только у 14 % детей есть образ их будущей жизни в связи с приобретением определенной профессии, включая значение самоотверженного служения другим, служение обществу. Ясно отслеживается корыстность жизненных ориентаций: «Я хочу быть юристом, потому что он много зарабатывает». В представлениях детей основные человеческие духовные ценности заменяются материальными ценностями.

На протяжении веков люди высоко ценят моральное воспитание. Глубокие социально-экономические изменения происходят в современном обществе, заставляя задуматься о будущем Казахстана и ее молодежи. В наше время моральные принципы сокрушены, молодое поколение может быть обвинено в отсутствии духовности, неверия и агрессии. Актуальность проблем формирования нравственных качеств подрастающего поколения связана с последующими положениями:

Наше общество нуждается в обучении хорошо образованных, высокоморальных людей, обладающих не только знаниями, но и красивыми личностными качествами.

Образование не даёт гарантию высокого уровня нравственного воспитания, ибо воспитание представляет собой личностное качество, которое проявляется в его ежедневном поведении и в отношении к другим людям, основывающиеся на доброжелательности и уважении к другим людям.

Знания о нравственности являются важными, основополагающими, так как они, не только представляют собой информацию о нормах и правилах поведения, принятых в данном обществе, но также дают знания о последствиях нарушения норм для людей.

Задача общеобразовательной школы состоит в том, чтобы подготовить ответственных граждан, которые способны самостоятельно строить свою деятельность и оценивать происходящее в соответствии с требованиями общества. Решить эту проблему можно связав со становлением устойчивых моральных характеристик личности школьника.

Значение и функция начальной школы в системе непрерывного образования определяется не только ее непрерывностью с другими частями образования, но и уникальной ценностью этого этапа в развитии и развитии личности ребенка.

Основная функция - формирование интеллектуальных, эмоциональных, деловых, коммуникативных способностей школьников к активному взаимодействию с внешним миром. Решение основных задач обучения должно обеспечить формирование личного отношения к окружающим, овладение этическими, эстетическими и моральными стандартами.

В научном обосновании для обновления содержания образования этап - это современная идея развития учения, как носителя определенных навыков, субъекта образовательной деятельности, автора своего видения мира, способного вступать в диалог с элементами разных культур в соответствии с их индивидуальными и возрастными характеристиками.

Рассматриваемая проблема нашла отражение в фундаментальных трудах многих советских ученых, в которых раскрывается сущность основных понятий теории нравственного воспитания, указываются методы дальнейшего развития принципов, содержания, форм и методов нравственного воспитания.

Ряд исследователей выделяют в своих работах проблемы подготовки будущих учителей к нравственному воспитанию школьников.

В процессе учебной деятельности дети развивают разные моральные качества. Чтение как форма деятельности включает в себя различные аспекты формирования нравственных качеств и в связи с этим их следует рассматривать как фактор нравственного развития личности.

1.1. Структура и Функции Нравственной Ориентации

Л. А. Григорович рассмотрел содержание нравственной ориентации через человечество. Это интегральная характеристика личности, включающая комплекс ее свойств, выражает моральное отношение людей между собой. Человечество - совокупность морально-психологических свойств человека, выражающего сознательное и сострадательное отношение к человеку как высшей ценности общества. Такие качества личности как внимательность и доброжелательность, умение понимать другого человека, а также сочувствовать, сопереживать, проявлять терпимость к чужому поведению, мнению и убеждениям; готовность прийти на помощь человеку формируется в процессе отношений с другими людьми (Григорович, 2001).

Помимо человечества, понятие нравственного воспитания включает в себя воспитание сознательной дисциплины и культуру поведения. Дисциплина как качество личности характеризует ее поведение в различных сферах жизни и деятельности и проявляется в последовательности, внутренней организации, готовности подчиняться личным и социальным целям, отношениям, нормам, принципам.

Будучи неотъемлемой частью морали, дисциплина основана на личной ответственности и сознании, она подготавливается к общественной деятельности.

Моральным условием ответственности за свои действия является способность человека выбирать свою линию поведения в различных обстоятельствах.

Дисциплина как личное качество имеет разные уровни развития, что отражается в концепции культуры поведения. Оно включает:

- Культура речи (умение вести дискуссию, понимать юмор, использовать выразительные языковые средства в разных условиях общения, овладевать нормами устного и письменного литературного языка);

- Культура общения (формирование уверенности в людях, вежливость, внимательность в отношениях с родственниками, друзьями, знакомыми и незнакомыми людьми, способность различать свое поведение в зависимости от окружающей среды – дома или в общественных местах, с целью общения – деловые, личные).

- Культура внешности (формирование потребности соблюдать личную гигиену, выбирать свой стиль, способность контролировать свои жесты, мимику, походку);

- Отечественная культура (воспитание эстетического поведения к предметам и явлениям быта, рациональная организация дома, точность ведения домашнего хозяйства и т. д.) (Григорович, 2001).

По мнению И. Ф. Харламова содержание в нравственности заключается в следующем:

- 1- По отношению к родине (патриотизм) - любовь к своей стране, история, обычаи, язык, желание стать ее защитой, если это необходимо.

2- В отношении работы (усердия) - предполагает наличие потребности в творческой трудовой деятельности и ее понимании полезности труда для себя и общества, наличия трудовых навыков и необходимости их совершенствования.

3- По отношению к обществу (коллективизм) - способность сочетать свои желания с желаниями других, умение координировать свои усилия с усилиями других, умение повиноваться и способность управлять.

4- По отношению к себе - уважайте себя с уважением к другим, высоким сознанием общественного долга, честности и правдивости, нравственной чистоты, скромности.

5- В филантропии или человечности (Харламов, 2002).

Результатом нравственной ориентации является нравственное воспитание. Оно материализуется в социально ценных свойствах и качествах личности, проявляющихся в отношениях, деятельности и общении. Глубокое нравственное чувство, способность к эмоциональному опыту, пытки совести, страдания, стыд и сочувствие свидетельствуют о нравственном воспитании. Она характеризуется зрелостью нравственного сознания: нравственным воспитанием, умением анализировать, судить о явлениях жизни с точки зрения нравственного идеала, давать им независимую оценку.

«Моральная ориентация» - это стабильность позитивных привычек и привычных норм поведения, культуры взаимоотношений и общения в условиях здорового детского коллектива.

Наличие сильной воли, умение осуществлять нравственный и волевой контроль и самоконтроль, регулирование поведения также говорит о нравственном воспитании. Воля человека проявляется в активности человека, единстве слов и поступков, гражданской решимости и мужественности в сложной жизненной ситуации, чтобы остаться верным самому себе и собственным убеждениям (Гудзий, 1936).

Человека, у которого правила, требования и нормы действуют как его собственные убеждения и взгляды, как привычные формы поведения, можно считать морально воспитанным. Если быть точным, в своем реальном значении мораль не имеет ничего общего с послушным безвольным исполнением, которое вынуждено требованиями установленных моральных норм и правил в обществе.

Каждый предмет в школе, представляет собой инструмент, с помощью которого вырабатываются личностные качества человека, его социальные и духовные ориентиры.

Русский язык не является исключением. Ф. И. Буслаев, писал: «Не существует такого предмета, в котором бы так тесно и гармонично переплетались воспитание с преподаванием, как в обучении языку» и нравственное воспитание патриотизма личности (Буслаев, 1990, стр. 271).

Действительно, очень велико значение русского языка в воспитании учащихся. Это следует из объективно существующих связей между языком и разнообразными аспектами реальности. Природа языковых объектов такова, что они отражают реальности объективного мира, человеческих отношений и внутреннего мира человека, его познавательной деятельности.

Одно из неоспоримых преимуществ уроков русского языка заключается в том, что учитель может также организовать откровенный разговор по той или иной этической проблеме. При этом надо незаметно обратиться к той же проблеме для школьников, давая только образцы для подражания, пищу для размышлений, оставаясь, в виде тех моральных проблем, которые, согласно его плану, стоят перед учениками.

1.2. Сущность и Задачи Нравственного Воспитания Младших Школьников

В словаре по философии понятие морали приравнивается к понятию норм, принципов, правил поведения людей, а также мотивы действий, результаты деятельности, чувства, суждения в котором норматив регулирует отношения людей друг с другом и общественным целым (коллектив, класс, люди, общество) (Марьенко, 1985).

В.И. Даль интерпретировал слово «мораль» как «нравственное учение, правила воли, совесть человека». Он считал: «Мораль - это противоположность телесного, плотского, духовного. Моральная жизнь человека важнее, чем жизнь материала». «Относительно одной половины духовной жизни истина и ложь относятся к душевной жизни, а добро и зло - к нравственной. Добродушный, добродетельный, доброжелательный, согласный с совестью, с законами истины, с достоинством человека, который является честным и чистосердечным гражданином, - человек моральной, чистой, безупречной нравственности. Каждое бескорыстное деяние - это нравственный поступок, хорошая мораль, доблесть» (Даль, 1979, стр. 192).

С течением времени понимание морали изменилось. Ожегов С. И. Мы читаем: «Мораль - это внутреннее, духовное качество, которым руководствуются люди, этические нормы, правила поведения, определяемые этими качествами» (Даль, 1979, стр. 414).

Мыслители разных столетий относились к понятию морали по-разному. Даже в древней Греции в писаниях Аристотеля о нравственном человеке говорилось: «Человек с совершенным достоинством считается нравственно красивым ... потому что они говорят о нравственной красоте, о добродетели: морально красивыми они называют справедливых, мужественных, осмотрительных и вообще обладающий всеми достоинствами человека» (Чанышев, 1981, стр. 360). В. А. Сухомлинский сказал, что необходимо заниматься нравственным воспитанием ребенка, учить умению чувствовать личность. Никто не учит маленького человека: Будь равнодушным к людям, разрушайте деревья, топчите красоту, ставьте свое выше. Все дело в одной очень важной закономерности нравственного воспитания. Они учат злу (очень редко, но иногда это делают), в результате чего будет зло. Они не учат ни добру, ни злу - они будут учиться злу. Сухомлинский считал, что «непоколебимая основа нравственного убеждения заложена в детстве и раннем подростковом возрасте, когда добра и зла, чести и бесчестья, справедливости и несправедливости доступны для понимания ребенка только при условии яркой ясности, очевидного нравственного чувства. То, что он видит, делает, наблюдает» (Сухомлинский, 1980, стр. 168-170).

Школа является основным звеном в системе воспитания подрастающего поколения. На каждом этапе обучения ребенка доминирует собственная сторона образования. В образовании младших школьников Ю. К. Бабанский, считал, что такая партия будет моральным воспитанием: дети осваивают простые нормы морали, научатся следовать им в разных ситуациях (Бабанский, 1988).

Образовательный процесс тесно связан с нравственным воспитанием. В условиях современной школы, когда объем образования увеличился в объеме и усложнился по своей внутренней структуре, роль учебного процесса в нравственном воспитании возросла. Существенная сторона нравственных концепций определяется научными знаниями, которые школьники получают, изучая предметы изучения. Само по себе нравственное знание имеет не меньшее значение для общего развития школьников, чем знание конкретных предметов.

Н. И. Болдырев отмечает, что особенностью нравственного воспитания является то, что он не может быть изолирован ни в каком специальном образовательном процессе. Формирование нравственного образа происходит в процессе всей многогранной деятельности детей (игр, исследований), в различных отношениях, в которых они вступают в различные ситуации со сверстниками, с детьми моложе себя и со взрослыми. Тем не менее, нравственное воспитание является целенаправленным процессом, который включает в себя определенную схему содержания, форм, способов и методов педагогической деятельности (Болдырев, 1979, стр. 102).

Разбирая систему нравственного воспитания, Б. Ф. Райский, Н. Е. Ковалев, Н. А. Сорокин выделяют несколько аспектов:

1- Реализация скоординированных образовательных воздействий учителя и студенческого коллектива на решение некоторых педагогических задач, а в классе - объединение деятельности учеников всего класса.

2- Использование методов формирования учебной деятельности посредством нравственного воспитания.

Система нравственного воспитания - это взаимная связь и взаимное влияние нравственных качеств детей, которые воспитываются в наше время.

Система нравственного воспитания должна рассматриваться и в последовательности развития определенных качеств личности как роста и психического созревания детей (Райский, Ковалев, Сорокин, 1987).

В формировании личности ученика средней школы, с точки зрения К. Дж. Рубинштейн, особое место занимает развитие нравственных качеств, составляющих основу поведения (Рубинштейн, 2000).

В этом возрасте ребенок не только усваивает сущность моральных категорий, но и учится их оценивать.

Процесс обучения в школе строится по принципу единства сознания и деятельности, на основе которого возможно формирование и развитие устойчивых личностных свойств с его

активным участием в деятельности. «Практически любая деятельность имеет моральную окраску» (Дробницкий, 1977, стр. 12).

В том числе обучение, которое, по словам Л. И. Божевича, «имеет большой образовательный потенциал» (Божевич, 1975, стр. 115). Последний автор представляет учебную деятельность ученика неполной средней школы. В этом возрасте она больше влияет на развитие школьника, определяет появление многих новообразований. В ней развиваются не только умственные способности, нравственная сфера личности.

В результате регулируемого характера процесса, обязательной систематической реализации учебных заданий, младший школьник развивает нравственные знания, характерные для учебной деятельности, моральных отношений, указывает И. Ф. Харламов (Харламов, 2002).

Учебная деятельность, находясь в возрасте младшего школьника, ведет к усвоению знаний в определенной системе, создает возможности для школьников овладеть методами, способами решения различных психических и нравственных проблем.

Преподаватель играет приоритетную роль в воспитании и обучении школьников, их подготовке к жизни и социальной работе. Учитель всегда является примером нравственности для школьников и преданности делу. Особенно актуальны проблемы нравственности школьников на современном этапе развития общества.

Специфическую особенность нравственного воспитания следует считать долговременной и непрерывной, и ее результаты затягиваются во времени.

Существенным признаком нравственного воспитания является его концентрическое построение: решение образовательных проблем начинается с элементарного уровня задач и заканчивается более высоким уровнем. Все более сложные действия используются для достижения цели. Этот принцип реализуется с учетом возрастных особенностей школьников.

Все факторы, определяющие нравственное становление и развитие личности ученика, И. С. Марьенко делит на три группы: естественную (биологическую), социальную и педагогическую (Марьенко, 1985). Во взаимодействии с окружающей средой и целенаправленных влияний школьник социализируется, приобретает необходимый опыт нравственного поведения.

Многие социальные условия и биологические факторы влияют на нравственное становление личности, но решающую роль в этом процессе играет педагогический, как наиболее управляемый, направленный на развитие определенного вида отношений.

Одна из задач морального развития - правильно организовать деятельность ребенка. В деятельности формируются нравственные качества, и возникающие отношения могут влиять на изменение целей и методов деятельности, что в свою очередь влияет на состояние моральных норм и ценностей организации. Деятельность человека также выступает в качестве критерия его нравственного развития.

Развитие нравственного сознания ребенка происходит через восприятие и осознание содержания влияний, которые приходят от родителей и учителей, окружающих людей, посредством обработки этих влияний в связи с нравственным опытом личности, его взглядами и ценностями. В сознании ребенка внешнее влияние приобретает индивидуальный смысл, т. е. формирует субъективное отношение к нему. В этой связи формируются мотивы поведения, принятия решений и морального выбора собственных действий ребенка. Ориентация школьного образования и реальных действий детей может быть неадекватной, но чувство восприятия состоит в том, чтобы достичь соответствия между требованиями надлежащего поведения и внутренней готовностью к этому.

Необходимым звеном в процессе нравственного развития является нравственное просвещение, цель которого - информировать ребенка о совокупности знаний о нравственных принципах и нормах общества, которые он должен овладеть. Реализация и опыт нравственных принципов и норм напрямую связана с осознанием моделей нравственного поведения и способствует формированию нравственных оценок и действий (Натанзон, 2001).

Итак, если нравственное развитие является специфическим процессом педагогического воздействия на учеников с целью формирования определенных качеств, то это влияние должно быть направлено на формирование потребностей школьников в той или иной сфере деятельности и поведения, на развитие и сознание правил поведения, развития практического навыка и укрепление волевой сферы. И воздействие будет эффективным, если учитель осознает особенности морального развития младших школьников.

2. Методы

Методы исследования включают изучение научной, педагогической и методической литературы по вопросам структуры и функции нравственной ориентации учащихся, а также цели и сути нравственного воспитания учащихся; в дальнейшем планируется наблюдение учебного процесса, использующую самостоятельную работу; и в конечном итоге - описание исследованного.

3. Результаты

В современном мире дети живут и развиваются, окруженные множественными источниками сильного влияния на них, как отрицательных, так и положительных, которые (источники) каждый день влияют на хрупкий интеллект и чувства ребенка, на формирующуюся мораль.

Моральная ориентация - тяжёлый и многогранный процесс, который включает в себя социальные и педагогические явления. Хотя процесс нравственного воспитания в определенной степени самостоятелен. Об этой специфике в своё время говорили многие ученые.

Моральное сознание - это активный процесс отражающий состояние нравственных отношений. Субъективной движущей силой развития нравственного сознания является нравственное мышление - процесс постоянного накопления и понимания моральных фактов, отношений, ситуаций, их анализа, оценки, принятия нравственных решений, проведения ответственных выборов. Моральные переживания, муки совести поражены единством сенсорных состояний, отраженных в сознании, и их пониманием, оценкой, нравственным мышлением.

Мораль личности состоит из субъективно усвоенных нравственных принципов, которыми она руководствуется в системе отношений и постоянно пульсирует нравственным мышлением.

Моральные чувства, сознание и мышление являются основой и стимулом проявления нравственной воли. Вне моральной воли и эффективного практического отношения к миру нет реальной морали личности. Оно реализуется в единстве нравственного чувства и сознательной и непоколебимой решимости реализовать свои нравственные убеждения в жизни.

Источником нравственных привычек является единство глубокого сознания и личной эмоциональной оценки явлений, отношений между людьми, их моральных качеств. Нравственные привычки - это азбука нравственных идей и убеждений. Формирование нравственных привычек - это проникновение педагога в духовный мир ученика, без которого невозможно понять человека и воздействовать на него самыми лучшими средствами - словом, красотой. Благодаря нравственной привычке нормы общественного сознания и общественной морали становятся духовным приобретением личности. Без моральной привычки невозможно самоутверждение, самовоспитание, чувство собственного достоинства.

Моральное поведение личности имеет следующую последовательность: жизненная ситуация - морально-чувственный опыт, который она порождает; нравственное постижение ситуации и мотивы поведения; выбор и принятие решения, преднамеренный стимул, поступок. В жизненной практике, особенно в экстремальных условиях, все названные компоненты всегда реализуются в единстве.

Использование нравственных идеалов, которые созданы в культуре на различных этапах развития истории на сегодняшний день являются важнейшим средством моральной ориентации. Человек стремится к образцам морально-нравственного поведения. Обычно, нравственный идеал формируется в представлениях гуманистического мировоззрения. Это в свою очередь представляет обобщенную систему убеждений и взглядов, через которые личность выражает свое отношение к общественной среде, к окружающей природе и концентрируется вокруг человека. В то же время отношение человека содержит объективную оценку мира и его места в окружающей действительности и отношений с другими людьми.

4. Обсуждение

В работе изложены результаты изучения научно-педагогической и методической литературы по вопросам нравственной ориентации учащихся. Основная литература пришла на период советского времени, что объясняется важностью рассматриваемого вопроса для общества. Советский Союз как один из идеологизированных стран отличался конкретными целями и задачами в воспитании подрастающего поколения, четкостью позиции общества в рассматриваемом вопросе и в определении жизненных ценностей. В 90-ые годы ложные представления о новой жизни разом опровергли необходимость проведения какой-либо

воспитательной работы в обществе. Казалось, что само время вырастит нам людей новой формации, а вопросы воспитания как одни из важных аспектов образования отпадут сами по себе как ненужные.

Изучение специальной литературы по теме исследования помогает нам раскрыть цели и суть нравственного воспитания учащихся, которые заключаются в необходимости формирования высоких нравственных качеств подрастающего поколения. В этом большая роль отводится многим школьным предметам, среди которых особую роль занимают языки и литература.

5. Выводы и Рекомендации

Вопросы морально-нравственных отношений были достаточно исследованы учеными: философами, психологами, педагогами. Но проблема остается актуальной и по настоящее время. Так как невозможность защиты детей и подростков от негативного влияния улицы и в целом всего общества продолжает тревожить учителей и родителей. Много еще в нашем обществе людей являющихся не лучшим образцом поведения людей. Их образ жизни и поведение соответствуют моральным и этическим нормам общества:

Анализ нравственного развития с точки зрения психолого-педагогического, методического и содержательного плана при рассмотрении сущности, задач нравственного развития учеников при накоплении морально-нравственного опыта, основанного на влиянии развитого мышления показал перспективы образовательной работы, ее задачи.

Многие социальные условия и биологические факторы влияют на нравственное становление личности, но решающую роль в этом процессе играет педагогический, как наиболее управляемый, направленный на развитие определенного вида отношений.

Нравственное воспитание все шире должно внедряться в образовательные мероприятия учебного заведения.

6. Источники

- БАБАНСКИЙ, Ю. К., "Педагогика", *Курс Лекций*, М.: Просвещение, 1988, 422.
- БОЛДЫРЕВ, Н. И., *Нравственное Воспитание Школьников*, М.: Просвещение, 1979, 102.
- БОЖЕВИЧ, Л. И., "О Нравственном Развитии и Воспитании Детей", *Вопросы Психологии*, М.: Просвещение, 1975, 115.
- БУСЛАЕВ, Ф. И., "О Литературе: Исследования, Статьи", М.: *Художественная Литература*, 1990, 271.
- ГРИГОРОВИЧ, Л. А., *Педагогика и Психология*, Москва 2001, 428.
- ГУДЗИЙ, Н. К., *Как Работал Л. Толстой*, М.: Изд. «Советский Писатель», 1936, 324.
- ДАЛЬ, В. И., *Толковый Словарь Живого Великорусского Языка*, М. 192, 1979, 414.
- ДРОБНИЦКИЙ, О. Г., *Проблемы Нравственности*, Санкт-Петербург, 1977, 12.
- ЧАНЫШЕВ, А. Н., *Аристотель*, Москва 1981, 96, 360.
- МАРЬЕНКО, И. С., *Нравственные Становления Личности Школьника*, М.: Просвещение, 1985, 365.
- НАТАНЗОН, Э. Ш., *Психологический Анализ Поступков Ученика*, М., 2001, 249.
- РАЙСКИЙ, Б. Ф. - КОВАЛЕВ, Н. Е. - СОРОКИН, Н. А., "Введение в Педагогику", *Учебное Пособие*, М.: Просвещение, 1987, 384.
- РУБИНШТЕЙН, С. Л., *Основы Общей Психологии*, СПб: Издательство «Питер», 2000, 354.
- СУХОМЛИНСКИЙ, В. А., *Избранные Педагогические Сочинения*, М. 1980, 168-170.
- ХАРЛАМОВ, И. Ф., "Педагогика", *Учебное Пособие, 4е изд., перераб.*, Гардарики, Москва 2002, 382.

ПЕРИОДИЧЕСКИЕ РЕШЕНИЯ ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ ДВИЖЕНИЯ ПАССИВНО ГРАВИТИРУЮЩЕГО ТЕЛА ВО ВТОРОЙ ЗАДАЧЕ ХИЛЛА

Сағат ЖАПБАРОВ¹ - Науат УТЕНОВ²

Özet

Rotasyonel yörünge hareketleri çalışmasında, Euler açıları, incelenen polinomların köklerine bağlı olarak katsayılar tarafından belirlendi. Bu katsayılar, birinci türden eliptik integrallerin küçük modülleridir. Bu açılarda, kalan terimlerin korunması hantal sonuçlara yol açtığı için, k^2 sırasının miktarları korunur. Ancak bu kararlar hantal olarak yazılmıştır ve çok az doğruluk vardı. Bu sorunu çözmek için, çözümleri basitleştiren ve daha yüksek bir düzeyin yaklaşık bir çözümünü elde eden bir yöntem gereklidir.

Bu yazıda, bir Hill'in yerçekimsel alanında pasif olarak yer değiştiren bir cismin bir parabolik tip yörünge boyunca translasyonel dönme hareketini ele alıyoruz. Güç fonksiyonuna dahil edilen parametreler, algılayıcının gerçek hareketi ve pasif olarak yer değiştiren cismin yörüngesinin yükselen düğümü elde edilecek şekilde seçilir. Eliptik yörüngenin yer düzlemine küçük bir eğimi durumunda, test gövdesinin düzlemdaki yörünge hareketi, Hill değişkenlerindeki diferansiyel denklemlerle açıklanır. Sonra alt polinom, biri negatif olan dört köke sahiptir. Pasif olarak yer değiştiren bir cismin kütle merkezinin orbital hareketinin iki parabolik tipi belirlenir. Bu aralıklarda, pasif olarak yer değiştiren bir cismin hareketinin diferansiyel denklemleri normal Legendre formuna dönüştürülür ve bu denklemler bütünlendirilerek, kütle merkezi ile birlikte pasif olarak yer değiştiren bir cismin yörüngesel hareketinin diferansiyel denklemlerinin silindirik koordinatlarını buluruz.

Bu yöntem, Pas'ın yerçekimsel alanında kütle merkezi ile birlikte pasif olarak yer değiştiren bir cismin yörünge hareketleri probleminin yaklaşık bir çözümünü elde etmemizi sağlar; çünkü açık zaman, $O(k^4)$ düzeninin doğruluğu ile çalışır. k , birinci türden eliptik integralin modülüdür. Elde edilen çözümler kompakttır ve aynı zamanda yörüngenin yer düzlemine küçük bir eğimi durumunda da uygundur.

Böylece, Hill yerçekimi alanındaki pasif olarak sürükleyici bir cismin silindirik koordinatları, yörüngesinin yer düzlemine küçük bir eğimi durumunda bulunur. Çalışmaların sonuçları, uydu hareketinin tam teorilerini inşa etmek için kullanılacak yeni bir ara yörüngeyi temsil etmektedir. Tepenin yer çekimi alanındaki pasif olarak yerçekimi yapan cismin kağıdında, yörüngesel hareketin diferansiyel denklemleri elde edilir. Parabolik hareket tipi durumunda silindirik koordinatlar bulunur. Bulunan çözümler bir ara yörünge olarak kullanılabilir.

Anahtar kelimeler: *Tepenin Yerçekimsel Alanı, Yörünge Hareketi, Pasif Olarak Yerçekimi Yapan Cisimler, Ara Yörünge, Eliptik Tip Yörüngenin Eğimi.*

1. Введение

Ранее в статье (Astemessova, Bekov, Shinibaev, Ussipbekova, 2014) была решена задача о поступательно-вращательном движении пробного тела, центр масс которого совершает орбитальное движение по орбите эллиптического типа в плоскости OXY . Здесь OZ была направлена по оси вращения Земли, причем остальные оси были фиксированы и дополняли систему координат до правой. Орбитальное движение пробного тела на плоскости OXY описываются дифференциальными уравнениями в переменных Хилла (Astemessova, Bekov, Shinibaev, Ussipbekova, 2014, p.41):

где: , ,

$$\frac{d\vartheta}{dw} = \frac{w}{\sqrt{\alpha + Hw^2 + 2w^3 - w^4}}$$

¹ Южно-Казахстанский государственный университет им. М. Ауезова, Отдел информационных технологий, Наука и образование.

² Университет «Мирас», факультет экономики, права и информационных технологий, Наука и образование, n.utenov_64@mail.ru

$$\frac{d^2 s}{d\vartheta^2} + \left(1 + \frac{\beta}{w^4}\right)s = 0,$$

$$\text{где: } \frac{dt}{d\vartheta} = \frac{\rho^2}{C}, \frac{1}{\rho} = w \frac{\mu}{C^2}, \alpha = \frac{vc^6}{\mu^4}, \beta = \frac{(v-v')c^6}{\mu^4}, v' = -2v, H = \frac{2h}{\mu^2} C^2.$$

h - постоянная интеграла энергии, C - постоянная интеграла площадей, ρ - проекция

радиуса-вектора на $O'XY$, $s = \frac{z}{\rho}$ - тангенс широты, $tg \lambda = s$, t - время, ϑ - (истинная долгота).

Предложенные в (Astemessova, Bekov, Shinibaev, Ussipbekova, 2014) решения имеют малую точность и получены громоздкими выражениями. Поэтому в данной статье разработан более рациональный подход к решению задачи о пространственных поступательно-вращательных движениях пробного тела в поле тяготения Хилла, который более компактен и дает решение проблемы с точностью порядка $O(10^{-4})$. 4-7].

1.1. Дифференциальные уравнения движения пассивно гравитирующего тела в поле тяготения Хилла по орбите параболического типа

С учетом силовой функции

$$U = \frac{\mu}{r} + \frac{1}{2}v(x^2 + y^2) + \frac{1}{2}v'z^2 \quad (1)$$

дифференциальные уравнения движения во второй задаче Хилла записываются следующим образом (Astemessova, Bekov, Shinibaev, Ussipbekova, 2014):

$$\frac{d^2 x}{dt^2} + \mu \frac{x}{r^3} = vx, \frac{d^2 y}{dt^2} + \mu \frac{y}{r^3} = vy, \frac{d^2 z}{dt^2} + \mu \frac{z}{r^3} = vz \quad (2)$$

Эти уравнения Хилл преобразовывает, вводя новую искомую функцию w и постоянные α, β полагая

$$\frac{1}{\rho} = w \frac{\mu}{c^2}, \alpha = \frac{vc^6}{\mu^4}, \beta = \frac{(v-v')c^6}{\mu^4}, \rho^2 = x^2 + y^2 \quad (3)$$

и получает из уравнений (2) новые безразмерные уравнения

$$\left. \begin{aligned} \frac{d^2 w}{dv^2} + \left(1 + \frac{\alpha}{w^4}\right)w - \frac{1}{(1+s^2)^{\frac{3}{2}}} &= 0 \\ \frac{d^2 s}{dv^2} + \left(1 + \frac{\beta}{w^4}\right)s &= 0, \\ \frac{dt}{dv} &= \frac{\rho^2}{c}, \\ s &= \frac{z}{\rho} \end{aligned} \right\} \quad (4)$$

где s - тангенс широты, v - истинная долгота.

Второе уравнение из (4) удовлетворяет при $S = 0$. Принимая во внимание $S = 0$ Хилл приводит первое уравнение из (4) к следующему виду:

$$\frac{dv}{dw} = \frac{w}{\sqrt{\alpha + Hw^2 + 2w^3 - w^4}} \quad (5)$$

где $H = \frac{2h}{c^2 \mu^2}$, c - постоянная интеграла площадей, h - постоянная интеграла энергии.

В случае параболического типа движения параметры принимают значение $\alpha > 0$, $H = 0$. В этом случае (5) принимает вид:

$$dv = \frac{wdw}{\sqrt{\alpha + 2w^3 - w^4}} \quad (6)$$

2. Методы

Подкоренной полином имеет одну смену знака, это по теореме Декарта означает наличие одного положительного корня. Обозначим через α_1 этот положительный корень. Умножив обе части $G_4(w)$ на (-1) имеем одну смену знака в ряду коэффициентов. Это означает наличие одного отрицательного корня. Обозначим его через α_2 .

В ряду w^4, w^3, w^2, w остаются члены второй и первой степени, следовательно имеем еще два комплексно сопряженных корня. Обозначим их через $\alpha_3 = \hat{a}_1 + \hat{b}_1 i$, $\alpha_4 = \hat{a}_1 - \hat{b}_1 i$.

В реальных движениях $G_4(w) > 0$, поэтому имеем два интервала которые составляют область возможности движения: $\alpha_1 < w$ и $\alpha_2 < w < \alpha_1$.

На первом интервале $\alpha_1 < w$ преобразуем уравнения (4) к нормальной форме Лежандра, введем эллиптические функции Якоби и используя их разложения получим решения без учета наклона орбиты с точностью $\hat{I}(k^3)$.

3. Результаты

$$\begin{aligned} v = & (v_{00}k v_{01} + k^2 v_{02} + k^3 v_{03})u + k^2 v_{12} \sin \frac{\pi}{k} u + (k v_{21} + k^3 v_{23}) \sin \frac{\pi}{2k} u + \\ & + k^2 v_{42} \sin \frac{3\pi}{k} u + (k^2 v_{52} + k^3 v_{53}) \sin \frac{3\pi}{2k} u + k^2 v_{62} \sin \frac{5\pi}{k} u + \\ & + k^2 v_{72} \sin \frac{7\pi}{2k} u + k^2 v_{82} \sin \frac{9\pi}{2k} u + \dots \end{aligned} \quad (7)$$

$$\begin{aligned} \rho = & (e_{00} + k^2 e_{02}) + (k^2 e_{12} + k^3 e_{13}) \cos \frac{\pi}{k} u + (k e_{21} + k^3 e_{23}) \cos \frac{\pi}{2k} u + \\ & + k^3 e_{33} \cos \frac{2\pi}{k} u + k^2 e_{42} \cos \frac{3\pi}{k} u + (k^2 e_{52} + k^3 e_{53}) \cos \frac{3\pi}{2k} u + \\ & + (k^2 e_{62} + k^3 e_{63}) \cos \frac{5\pi}{k} u + k^3 e_{73} \cos \frac{5\pi}{2k} u + (k^2 e_{82} + k^3 e_{83}) \cos \frac{7\pi}{2k} u + \\ & + (k^2 e_{112} + k^3 e_{113}) \cos \frac{9\pi}{2k} u + k^3 e_{133} \cos \frac{4\pi}{k} u + \dots \end{aligned} \quad (8)$$

$$\begin{aligned}
 u = & \alpha_0 t + (k^2 T_{12} + k^3 T_{13}) \sin \beta_0 t + (k T_{21} + k^2 T_{22} + k^3 T_{23}) \sin \frac{\beta_0 t}{2} + \\
 & + (k^2 T_{32} + k^3 T_{33}) \sin 2\beta_0 t + (k^2 T_{42} + k^3 T_{43}) \sin 3\beta_0 t + (k^2 T_{52} + k^3 T_{53}) * \\
 & * \sin \frac{3}{2} \beta_0 t + (k^2 T_{62} + k^3 T_{63}) \sin 5\beta_0 t + k^3 T_{73} \sin \frac{5}{2} \beta_0 t + (k^2 T_{82} + k^3 T_{83}) * \\
 & * \sin \frac{7}{2} \beta_0 t + k^3 T_{93} \sin \frac{11}{2} \beta_0 t + (k^2 T_{102} + k^3 T_{103}) \sin \frac{9}{2} \beta_0 t + k^3 T_{113} \sin 4\beta_0 t + \dots
 \end{aligned}
 \tag{9}$$

Коэффициенты однозначно определяются через корни подкоренного полинома и для краткости записи выписывать не будем.

Найдем w^{-4}, dv^2 используя выражения (7), (8):

$$\begin{aligned}
 w^{-4} = & \beta_{00} + k^2 \beta_{02} + k^2 \beta_{12} \cos \frac{\pi}{\kappa} u + k \beta_{21} \cos \frac{\pi}{2\kappa} u + k^2 \beta_{42} \cos \frac{3\pi}{\kappa} u + \\
 & + k^2 \beta_{52} \cos \frac{3\pi}{2\kappa} u + k^2 \beta_{62} \cos \frac{5\pi}{\kappa} u + k^2 \beta_{72} \cos \frac{7\pi}{2\kappa} u + k^2 \beta_{82} \cos \frac{9\pi}{2\kappa} u.
 \end{aligned}
 \tag{10}$$

$$\begin{aligned}
 dv^2 = & \left[(R_{00} + kR_{01} + k^2 R_{02}) + k^2 R_{22} \cos \frac{\pi}{\kappa} u + (kR_{31} + k^2 R_{32}) \cos \frac{\pi}{2\kappa} u + k^2 R_{42} \cos \frac{3\pi}{\kappa} u + \right. \\
 & \left. + k^2 R_{52} \cos \frac{3\pi}{2\kappa} u + k^2 R_{62} \cos \frac{5\pi}{\kappa} u + k^2 R_{72} \cos \frac{7\pi}{2\kappa} u + k^2 R_{82} \cos \frac{9\pi}{2\kappa} u \right] du,
 \end{aligned}
 \tag{11}$$

Перепишем второе дифференциальное уравнение системы (4) принимая во внимание (10) и (11)

$$\begin{aligned}
 \frac{d^2 s}{d\varphi^2} + \{q_0 + 2q_1 \cos \varphi + 2q_2 \cos 2\varphi + 2q_3 \cos 3\varphi + 2q_4 \cos 6\varphi + \\
 + 2q_5 \cos 7\varphi + 2q_6 \cos 9\varphi + 2q_7 \cos 10\varphi\} s = 0
 \end{aligned}
 \tag{12}$$

Интегрируя (12) методом последовательных приближений находим:

$$\begin{aligned}
 s = & s_{00} \cos(c_0 \varphi + \varepsilon) + s_{10} \cos[(c_0 - 1)\varphi + \varepsilon] + s_{20} \cos[(c_0 + 1)\varphi + \varepsilon] + \\
 & + s_{30} \cos[(c_0 - 2)\varphi + \varepsilon] + s_{40} \cos[(c_0 + 2)\varphi + \varepsilon] + s_{50} \cos[(c_0 - 3)\varphi + \varepsilon] + \\
 & + s_{60} \cos[(c_0 + 3)\varphi + \varepsilon] + s_{70} \cos[(c_0 - 6)\varphi + \varepsilon] + s_{80} \cos[(c_0 + 6)\varphi + \varepsilon] + \\
 & + s_{90} \cos[(c_0 - 7)\varphi + \varepsilon] + s_{91} \cos[(c_0 + 7)\varphi + \varepsilon] + s_{92} \cos[(c_0 - 9)\varphi + \varepsilon] + \\
 & + s_{93} \cos[(c_0 + 9)\varphi + \varepsilon] + s_{94} \cos[(c_0 - 10)\varphi + \varepsilon] + s_{95} \cos[(c_0 + 10)\varphi + \varepsilon]
 \end{aligned}
 \tag{13}$$

Теперь координаты Z - пассивно гравитирующего тела может быть определена по формуле:

$$z = s\rho \tag{14}$$

где s и ρ определены выражениями (13) и (8). Полученные решения не содержат вековых членов в позиционных координатах.

4. Обсуждение

Аналогичные вопросы, связанные с Лунной теорией и промежуточными орбитами изучаются и зарубежом (Kolb, Turner, 1994; Guth, 1998; Turner, 2007, p. 59-61; Белецкий, 1965). Ранее была решена задача о поступательно-вращательном движении пассивно гравитирующего тела, центр масс которого совершает орбитальное движение по орбите эллиптического типа в плоскости. При изучении вращательных орбитальных движений углы Эйлера определялись коэффициентами зависящие от корней исследуемого полинома. Эти коэффициенты представляют собой малые модули эллиптических интегралов первого рода. В этих углах сохранены величины порядка $k^{-2}k^{-2}$, так как сохранение остальных членов приводит к громоздким результатам. Но эти решения были записаны громоздкими выражениями и имели малую точность. Для решения этой проблемы требуется метод, который упрощает решения и получить приближенное решение более высокого порядка.

5. Выводы

Решения дифференциальных уравнений системы (4) представлены членами степенных рядов малых модулей эллиптических интегралов 1-го рода, в виде явных функции времени посредством выражений (7), (8), (9), (14). Таким образом найдены цилиндрические координаты ρ, ν, z пассивногравитирующего тела в поле тяготения Хилла в случае малого наклона его орбиты к основной плоскости. Результаты исследований представляют собой новую промежуточную орбиту, которая может быть использована при построении точных теории движения ИЗС.

Аналогично решается задача определения цилиндрических координат в случае малого наклона орбиты параболического типа на интервале $\alpha_2 < w < \alpha_1$.

6. Источники

- ASTEMESSOVA, K., BEKOV, A., SHINIBAEV, M., USSIPBEKOVA, D.(2014). Translational-Rotational Motion EAS in Hill's Gravity Field. *Advanced Materials Research*. 983. 306.
- KOLB, E.W., TURNER M.S. (1994). The Early Universe. Westview Press. 283.
- GUTH, A. (1998). The Inflationary Universe. Basic. 204.
- TURNER, M.S. (2007). Quarks and the Cosmos. *Science*. 315. 59-61.
- БЕЛЕЦКИЙ, В.В. (1965). Движение искусственного спутника относительно центра масс. М.: Наука. 416.

САЛТ-ДӘСТҮРЛЕР НЕГІЗІНДЕ ЖЕТКІНШЕК ЖАСТАҒЫ ҚЫЗ БАЛАЛАРДЫ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ

Сагира ОСПАНХАНОВА¹

Özet

Bugün toplumda, ortaokullarda ergen kızların eğitimi sırasında toplumsal bilincin gelişimini beslemek. Toplum eğitiminde ve her çeşit fırçada, bir çocuk için değişim, kızların eğitimine katkıda bulunur. Kazak halkının milli geleneklerinin özgülüğü ve genç kızlar bilincinde eğitici akıl tavsiyesi, özellikle kızlar takımları, doğumu gereği teslim etmektedir. Araştırma sürecinde kızların eğitimini zamanın geçişiyle uyum içinde değiştirdiğimizi göz önünde bulundurarak, kız çocuklarının eğitiminin toplumun sosyo-ekonomik politikasına doğrudan bağlı bir toplumsal olgu olduğunu fark ettik.

Bu bağlamda, okul öncesi eğitim ve öğretimin etkin kullanımına özel önem verilmektedir. Eğitim reformları giderek küresel sorunlara kaydıkcça, kızlarımızı değişen bir topluma uyarlamak, zaman içinde asil bir hedeftir. Hareket kültüründe tuhaf ruhani standartlar öğretmeni, günümüz toplumunda yaz ikametgahı ulusal eğitimini ve aynı zamanda devleti ulusal olarak gelmeye zorluyor ve diğer dünya halklarının sorularla sosyal bağlantıda yoğunlaşıyor.

Günümüzün eğitim geleneklerinde ve uygulama ihtiyacında, kız çocuklarının eğitimi konusundaki halk pedagojisi ve milli gelenekler temelinde. Sonuç olarak, Kazak halkının eğitimini modern toplumun güncellenmesi koşullarında güncelleştirmek, günümüzün güncel haberlerine yeni bir çözüm bulmanın yolu olan kız çocuklarının eğitimi ile. Kız çocuk eğitimi etkin bir varlık olarak kabul edilirken, bu doğrultuda tabili çalışma esas alınmıştır.

Kazakistan'da yüz milletten fazla olduğunu biliyoruz. Milli eğitim, tutarsızlık ve karmaşıklık burada tek bir düğümde verdi. Bütün milletler ar-organin'de eşit bir zeminde, ortak yurdumuzun ruhuna saygı, eğitimin çok yönlü güçlendirilmesi ve yararına. Belirlenen terimlerdeki yenilikler, eğitim süreci şekillenirken gerçekleştirilir. Dolayısıyla, ihtiyaç duyulan eğitim, öğretim ve gelişimde bağımsızlık gerektiren düzenlilikler olduğu açıktır. Bu nedenle, ulusal eğitim, gerekli bir dönem geliri olarak, bu gerçekliğin Vakfının bu gerçekliğiyle daha yakından ilişkilidir. Topicstery ulusal eğitim Giesen metodolojik geçerliliği ile ilgili olarak. O, doğuş ve tarihsel-sosyal, eğitim vb. faktörleri tanımlamak için ana gereklilik.

Anahtar kelimeler: Kazak Milli Gelenekleri, Adetleri, Ayin ve Törenleri, Atasözleri ve Deyişler.

1. Кіріспе

Қазақстан Республикасын өркениетті елдердің қатарына қосу барысында, қоғам алдында келер ұрпақты заман талабына сай етіп, жоғары мәдениетті, білімді, иманды етіп тәрбиелеу қажет. Осыған орай білім беру саласында тәрбие беру жүйесі барысында жаңа ғылыми көзқарастарды қалыптастыру қажет болып отыр.

Қоғамдағы қазіргі жағдайда жаңаша білім беру мен тәрбиелеу мәселесіне байланысты келер жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру бүгінгі күнде өзекті мәселелердің біріне айналуға.

Әр адам баласының алдында қай заманда болмасын ең бірінші міндеті-өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Еліміз егемендікке қол жеткізгеннен соң жас ұрпаққа ұлттық тәрбие беру міндеті уақыт талабымен бірге келген игілікті іс. Сондай-ақ, адамзат баласының ежелден келе жатқан ортақ мүддесінің бірі-ұрпақ тәрбиесі болып отыр. Оның ішінде қыз бала тәрбиесі өзекті мәселе. Осы мақсатта әрбір халықтың әр түрлі ой-пікірлері мен ой-тұжырымдары, іс-тәжірибелері көптеген жылдар бойы жинақталып келген. Осы орайда халық педагогикасында қыз бала тәрбиесін жетілдіру барысында, сонымен қатар ана тіліміздің және де қазақ салт-дәстүрлеріміздің өрісін кеңейту барысында, білім беру саласынан өткен кемшіліктердің орнын толықтырып-оларға ұлттық тәлім-тәрбие беру ең бірінші мәселе.

Қазақ халқының көне дәуірден бері сақталып келе жатқан салт- дәстүрлері қыз баланы тәрбиелеуде, оның адамгершілік, инабаттылық, этикалық, эстетикалық қасиеттерін және де

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Этика және моральдық құндылықтар, Sagira.1987@mail.ru

мінез-құлқын қалыптастыруда үлкен мәнге ие. Олай болса, бұл мақсат-міндеттерді іске асыру үшін, қазақ халқының дәстүрлі тәрбие түрлерін әлеуметтік, рухани-мәдени құндылықтарын сақтай отырып, қыз бала тәрбиесінің негізі ең алдымен отбасында бастау алатыны белгілі.

Салт-дәстүрлер негізінде жеткіншек жастағы қыз балаға ұлттық тәлім-тәрбие беру негізінде педагогикалық мәселесін шешу қажеттігі туындап отыр. Көне дәуірден сақталып келе жатқан ұлттық тәлім-тәрбие және оларды қазіргі таңда қоғамға сай пайдалану қыз бала тәрбиесін ұйымдастыру барысында маңызды саналады (Дуненкулова, 2003).

Осыған байланысты бүгінде қыз баланы тәрбиелеудің жаңа жолдарын іздестіріп, іс жүзіне асыру міндеті алға қойылады. Ал оны шешуде құнды педагогикалық шарттар құралы қыздар тәрбиесінде ұлттық тәлім-тәрбие беру педагогикасы материалдарын ой елегінен өткізіп пайдалану талаптары қойылып отыр.

Қазақстан Республикасы егеменді мемлекет болып, қоғам өміріндегі ізгілендіру мен демократияландыру процестерінің жағдайында үздіксіз білім беру жүйесінің барлық кезеңдеріне қазақ орта мектептерінде қыз балаға ұлттық тәлім-тәрбие берудің педагогикалық шарттарын ендіру көкейкесті проблемалардың біріне айналууда. Себебі ұлттық тәрбие- ғасырлар бойы електен өткен тәрбие болып отыр.

Тәрбиенің объектісі тұлға болса, бірақ өз бойларында қажетті сапаның дамуы олардың өздерінің белсенді іс-әрекеті мен оларға тәрбие субъектісі ретінде қарап педагогикалық басшылық жасау болып табылады. Ақыл-ой, адамгершілік, еңбек, эстетикалық, этикалық және дене тәрбиесі тұтас педагогикалық жүйе болып қарастырылады.

Егер педагогикада, яғни адам тәрбиесіндегі мәселе шешімін алға қойса, онда «руымды қорғаймын десең қызыңды тәрбиеле, ұлымды қорғаймын десең ұлыңды тәрбиеле» деген қазақ халқының нақыл сөзі ерекше маңызды мағынаға ие болады. Бұл көкейкестілігі қазіргі таңдағы педагогикалық ғылым мен тәжірибеде анық болатын, философиялық тұжырым деуге болады. Қыз бала тәрбиесі әр заманда әр халықтың басты міндеттерінің бірі болған (Джамбинова, 2004). Ұлттық тәлім-тәрбие-рухани сабақтастықтың негізі. Тәрбие-қалыптасудың ұдайы дамуы, жаңаруының бастауы болып табылады. Ол-өмір сүрудің мәні мен мазмұны, ұлттық тәрбие өркениетінің тарихи тағдырын айқындайтын жүйе. Осыны ескере отырып, қазақ халқының ертедегі жазба деректер мен зерттеу еңбектерінде қыз балаға ұлттық тәлім-тәрбие беру ерекшеліктері орын алғанын, тәрбие тағылымдарын ұсынғаны белгілі.

2. Зерттеу әдістері

Қазақ елінің егемендігі мен тәуелсіздігі жарияланғаннан кейін, қазақ халқының ұлттық тәлім-тәрбие түрлері, салт-дәстүрлері жайлы зерттеулер нәтижесі көбірек зерттеле бастады.

Ұлттық санамыз, саяси ой-өрісіміз, салт-дәстүрлеріміз, тәлім-тәрбиеміз өрлеу жолында ата-бабаларымыздың кең-байтақ өлкені қалай қорғағанын, батырларымыз бен көсемдеріміз-дің, яғни сөз бастаған шешендеріміздің үлгі өнегесін бүгінгі күнгі ұрпаққа ұғындырып, келешекке мирас етіп қалдыру-біздің парызымыз.

Ғасырлар бойы жинақталып, қыздарымызды тәрбиелеу дәстүрлерінің бізге жеткен түрлері мен өзіндік ерекшеліктерін зерттеу өзекті мәселелердің бірі болып отыр.

Қазақ қыздарының этникалық тәрбиесінің құрылымы «этнос», «сана-сезім», «өзіндік-сана», «этникалық сәйкестілік», «мәдениет», «менталитет», «сәйкестілік», ұғымдарымен тығыз байланысты болып отыр.

XVII-XVIII ғасырларда орыстың және батыстың демократияшыл бағыттарының педагог-ғалымдары өздерінің тың еңбектерінің бірі ретінде ғасырлар бойы жинақтаған баланы тәрбиелеу тәжірибесінің үлгісін жасап кеткен. Соның ішінде, чехтың көрнекті педагогы Я.А. Коменский «ағайынды чехтарды» тәрбиелеуде баланы жастайынан еңбекқорлыққа, жақсы мінез-құлыққа тәрбиелеу жолдарын белгілеп айқындап берді (Семенова, 2002).

Демек, қазіргі тәлім-тәрбие беру барысында, онда «Тәрбие процесін жүйелі құру» болып отыр. Мұндағы негізгі ұстаным-адамдағы іс-әрекет субъектісі, жеке тұлға, даралық ретінде қарап, оның жүйелі, мақсат-бағытты дамуына жағдай жасау; «Баланың жеке тұлғасын қалыптастырудың жүйелік-рөлдік теориясы» Н.М. Таланчук. Тәрбие мақсаты-табиғатпен үйлесімділікте дамыған, әлеуметтік рөлдер жүйесін толық орындауға қабілетті және де жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады.

Енді «қыз» сөзінің шығу тарихына келетін болсақ, халқымыз «қыз» ұғымына үлкен мән беріп, оны қызғыштай қорғап, үйінің төрінен орын беріп, қадір тұтқан.

Қазақ халқындағы қызға тән тағы да «он екіде бір гүлі ашылмаған» деген де тұрақты тіркесі бар. Бұны халық түсінігінде «он екі жыл» бір мүшел болып есептелсе, «он үште отау иесі» деген түсініктерді білдіреді.

Сонымен, қазақ даласының ойшылдары мен ақын-жыраулары шығармашылықтарына педагогикалық тұрғыда жасаған талдауы барысында, олардың қыз бала тәрбиесін қалыптастырудағы тағылымдық мәнінің жоғары екендігін дәлелдей түседі.

«Құтты білік» дастанында Ж.Баласағұн отбасын құруда қыздың сұлулығына да емес, тектілігіне де емес, байлығына да емес, тәрбиесі дұрыстығына көңіл аудару керек екендігін айтқан: «*Жаны сұлу - нұр құяды жанына, мейірім, мінез, ғиаттық тіле жарыла. Құлай сүйген, жаны таза, ақылды, жақсы әйел құрметті етер атыңды*», Осы ойы мына өлең жолдарында да жалғасын табады: «*жақсы болсын тегі, заты: ұрығы, пәк, ұятты, болсын жанның тұнығы. Дұрыс үйдің қызын ал, қол тимеген, сенен өзге еркек жүзін көрмеген*» деген екен. Қыз бала тәрбиесінің болашақ жар, ана ретіндегі мәні ерекше. Осы мәселе тұрғысын алып қараған Ж. Баласағұн өз дастанында әйел баласының тәрбиесіне өте қаталдықпен, аса үлкен жауапкершілікпен қарағандығын аңғаруға болады. Өйткені, әйелі жақсы үйдің тәрбиесі жақсы, әйелі жаман үйдің тәрбиесі жаман деген оның тұжырымынан байқалады.

Жалпы қыз бала тәрбиесінің нәтижесі әрқашан оның қылығының сыпайы да сүйкімді болуы мен жарасымды әрекеті және жүріс-тұрысының үйлесімділігі арқылы айқындалған. Ол жөнінде Ж.Баласағұн «*жібек мінез — қыз — келіншек шырыны, біле білсең, әйел көркі қылығы*», - деп қыз баланың тәрбиесін, сұлулығын айта кетеді. Осыған орай қазақ халқында сұлулық ұғымының өзі адамның жан сұлулығымен астасып, келбетінің сол жан дүниесімен үйлесім табуын мақсат етіп тұтады. Қазақ қашанда «Елеусіз өскен қыз жаман», - деп қыз балаларының көзге тартымдылығын және сүйкімділігін, көрегендігін байқай отырып, сұлулығы жан-жақ-ты қыз баланы тәрбиелеуге талпынған. Сымбатты да әдепті қыз елдің, ұлттың көркі деп саналғандығын көреміз.

Ж.Баласағұн сұлуға әркімнің көзі түседі, көз түссе, ой түседі дейді. Ол қыз баласын ешкімнің көзі, түсе бермейтіндей етіп үйде ұстау керектігіне кеңес береді. Бұл жөнінде шығыстың ғұламасы әрбір қазақ халқындағы адамдар арасындағы қарым-қатынасты, қыз бала тәрбиесін, отбасылық өмірді сипаттайтын жазба ескерткіштер болғанын тарихтан білеміз. Жүсіп Баласағұнның біздің заманымызға дейін келіп жеткен ірі туындыларының бірі «Құдатғу білік» (құт әкелетін білім, ғылым формасы).

Жүсіп Баласағұнның ерекше көңіл аударуға тұратын, бүгінгі педагогикалық қағидалармен терезесі тең тұрып пікір таластыра алатындай пайымдауларының бірі-баланы бөтен жерге бермей, өз қолында, үйде тәрбиелеу мәселесінде.

Ай маңдайлы ұл-қыз туса алдыңда,

үйіңде өсір бөтен жерде қалдырма.

Қолдан ерте шығарсаңыз сіз егер,

Ұл-қыздан қайыр жоқ үмітіңді үзе бер.

Ерекше көңіл аударуға тұратындай, бүгінгі тәрбие қағидалары мен тең түсетін, пайымдауларының бірі-баланды өз отбасында, ана тәрбиесінде, ана тілінде тәрбиелеуді меңзей түседі. Ал, қазіргі адамзат даму барысында қыз балалардың ата-анасынан, әсіресе ана тәрбиесінен, аналық мейірімнен, шапағаттан шеттетіліп, балабақша, «няня» жалдап өз баламыздың тағдырын өзгеге тапсыру жайлап бара жатқандығын байқаймыз. Ол қандай тәрбие алады, қандай орта көргендігін байқай бермейміз. Оған әлі көз жеткізген жоқпыз.

«Қызыңды үйден ұзатпа алыс, жүгін ер, егер шықса, тура жолдан сүрінер!

Қыз да бір ет, сақта, бапта қалайда,

сақтамасаң ет бұзылар, не пайда?» - деп келсе, жас етті қалай баптап сақтасаң, соның соншалықты дәмді болатынын, баптамаған жас еттің тез бұзылып жарамсыз болатындығын, баяндай отырып, қыз бала тәрбиесінің көп қырлылығын, ана көзінен таса болмай, ар-намысын жоғары сақтауды ұсынғандығы белгілі. Бұзылған ет қаншалықты жерді былғай түссе, бұзылған қыз жер-көкке сыймай, ортаны бұзатындығын дәл айта кеткен.

Қыз тәрбиесін ұйымдастырудың жолдары туралы XI ғасыр өкілі Кейкаус та өзінің „Қабуснама“ еңбегінде ұсыныстар береді. Кейкаус ер бала тәрбиесіне қарағанда қыз бала тәрбиесінің күрделі екендігін түсіндіреді. Кейкаус қыз бала табиғатының ерекшелігін ескере отырып, оларға жақсы тәрбие беруде жақсы ұстаздарды таңдаудың қажеттігін айта түседі. «Қыз деген

- ата - ананың құндығы деген екен. Сондықтан қыз балаға мейірім, шапағат жасап кеткен. Ұл атасыз болса да өзіне іс тауып алады. Ал, қыз бір ғаріп, мұңлық, бейшара деуге болады. Не нәрсе қолыңа түссе, алдымен қызыңа бер», - дейді.

Сондықтанда Кейкаус отбасындағы әйел теңдігін асыл бағалап, онымен санасып тұрмыс жарастығын бірге бөлісіп отыруды «Білімді қатынныңіс-әрекетіне тыйым салушы болма, егер сен қызғаншақтық жасамасаң, кемсінбесең, қатының саған ата-анаңнан да мейірімді болады», - деп әйел баласының тәрбиесі отбасындағы ынтымақ пен берекенің қазынасы әсіресе қыз балаға берер ақыл- кеңесі өте көп екенін ескертеді.

Халықтық тәрбиенің арқауы, ұлттық тәрбиенің негізі - фольклор, ауыз әдебиеті мен халықтық салт-дәстүрлерге ерекше мән берген. Қыз балаларды жан-жақты қабілетті етіп өсіруде халықтық салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиесі орасан зор болып отыр. Салт-дәстүрлер халықтардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп отыратын дүние (Беркімбаева, 2003).

Әрбір ұлттың қыз бала тәрбиелеуде ескіден келе жатқан жолы бар екендігі белгілі. Ұлттық тәлім-тәрбие баяғыдан бері сыналып келе жатқандықтан, әрбір тәрбиеші, сөз жоқ, әр ұлттың қыз баласы өз ұлтының намысын ойлайтын болғандықтан, тәрбиеші, қыз баланы сол ұлт тәрбиесімен тәрбиелеуге міндетті.

Қазақстан Республикасында қазақ ұлтының ұлттық бірегейленуі жүріп жатқаны мәлім болды. Бұл тарихи міндетті жүзеге асыруға, ұлттық тәлім-тәрбиеге ықпал етеді. Ол үшін халқымыздың тарихи жетістігі мен мақтанышын арқау етіп, бүгінгі қоғам жағдайымен үйлестіре жүргізілген тәрбие ғана пәрменді болмақ.

Бүгінгі күнгі халақтың ұлттық тәрбиесін насихаттауда тәрбие құралы ретіндегі салт-дәстүрлері: бала тәрбиесі, тұрмыс-салт, әлеуметтік-мәдени салт-дәстүр болып үш топқа бөлінеді. Бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыпқа баланың дүниеге келген күнінен бастап жүргізілетін тәлім-тәрбиелік дәстүрлерден (шілдехана, сүйінші, балаға ат қою, бесікке бөлеу, қырқынан шығару, тілін дамыту, сүндет тойы т.б.) бастап, қыз бала мен ұл баланы болашақ отбасын құруға, өмірге, еңбекке бейімдеуге арналған азаматтық жөн-жоралғылар кіреді.

Ал, тұрмыс-салт дәстүрлеріне қазақтың киіз үй, оның жиһаздары, ұлттық киімдер мен тағамдар, аңшылық, балықшылық, бағбаншылыққа қатысты кәсіптерге үйретудің тәлімгерлік түрлері жатады.

Соның ішінде, ұлттық тәлім-тәрбиенің асыл қазынасы, қыз баланы тәрбиелеу барысында өзіне тән ерте заманнан жиып терген мол тәжірибесі бар екенін ескертеді. Олар: құрсақта жатқан кездегі ана мен баланың қарым-қатынасы, ананың бесік жыры, бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері-қыздардың ұлттық дүниетанымын, сана-сезімін, әрине мінез-кұлқын қалыптастыратын тәлім болып табылады.

Қазақ халқының ауызекі шығармашылығында, олардың салт-дәстүрлерінде тәрбие мәселелері айтылады. Наурыз мерекесінде көрсетілетін салт-дәстүрлердің әсіресе қыз балаға бере тәрбиелік мәні бар: балалар «Теңге алу», «Көкпар», «Қазан» т.б. ұлттық ойындарды ойнайды, қазақ халық билерін билейді, қазақ ою-өрнектерін қиюдан жарыстар өтеді, тұсау кесу рәсімімен танысады және де әр түрлі шаралар өткізеді.

Сондай-ақ, педагог-тәрбиешілер бейнелеу өнері сабағында қыз балаларды қолданбалы өнерімен таныстыруға ерекше көңіл бөледі. Қазақ ою-өрнектерімен таныстырғанда педагог-тәрбиешілер оның өнерге жататынын түсіндіріп, айту қажет. Халық өз мінез-кұлқын, тәжірибесі мен талғамын кілем, көрпе, ыдыс-аяқ, киімдер, бұйымдар, жиһаздардағы ою-өрнектерге салғанын айта білуі маңызды.

Халықтық тәрбиенің арқауы, ұлттық тәрбиенің негізі - фольклор, ауыз әдебиеті мен қазақтың салт-дәстүрлеріне ерекше мән беріп қараған. Қыз балаларымызды жан-жақты қабілетті етіп өсіруде салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиесі орасан зор болатыны белгілі. Салт-дәстүрлер қазақтардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, өзгеріп отыратын дүние.

Ұлттық мәдениетімізді меңгермей, оны жүзеге асырмай мәдениетті азамат тәрбиелеу және ұлттық сананы қалыптастыру мүмкін емес. Қай кезеңде болсын адамзат алдында тұрған міндеттердің бастысы, өзінің ісін, өмірін, озық дәстүрлерін жалғастыратын салауатты, саналы ұрпақ тәрбиелеу екені айқындалды. Сонымен байланысты жас ұрпақ - біздің өміріміздің тікелей жалғастырушы өкілі ғана емес, еліміздің тірегі, болашағы болып отыр. Соның ішінде әсіресе қыз бала тәрбиесі - ұлттың болашағы екендігі бәрімізге белгілі.

Ұлттар мен ұлыстардың өздеріне тән ұлттық мәдениеті ұлттың сезімімен, мінезімен, психологиясымен біте қайнасып кететінін білеміз. Қазақ халқының этномәдениеті халықтың сезімі, мінезі, рухы сияқты әр қырынан көрініс береді. Бұған байланысты М. Арынның «Бес анық» атты кітабынан жауап табуға болады. «Ұлттық сезімді білдіретін бес шарт немесе бес анық бір ғана ұлтқа қатысты емес, кез келген ұлтқа байланысты айтылар әңгіме. Жеке-жеке алған кезде бұлардың қай қайсысы да тұтастықты білдіре алмайтын сияқты. Бес шарттың бірімен бірінің байланысы бар. Бірінен бірі туындап жатқан тәрізді және бірін-бірі қажет қып тұрғандай», - деп: 1) тіл, 2) дін, 3) дәстүр - әдет-ғұрып, мораль, 4) тарих, 5) атамекен, жер-су мәселесін атайды. Бұл «бес анық» - этномәдениеттің тірегі болады.

Ал, мәдениет - этностың өрісі, панасы, болмыс тынысы, онсыз ол өмір сүре алмайды, десек те, мәдениет этносты қорғап, сақтайтыны белгілі. Мәдениетті санаулы адамдар емес, этнос қана сақтай алатыны айқындалды. Төл мәдениетін сақтау барысында ғана этнос өзін сақтайды екен.

Қыз баланың дамуындағы ілгерілеу туралы ата - ана мен тәрбиешінің хабар алмасуы. Ата-анамен мектепке дейінгі мекеменің байланысы «Ата-ана бұрышы» арқылы іске асады.

З.Ахметованың “Кәусар бұлақ” бағдарламасында “Әдеп” сабағы ретінде мектепте жүргізілгені белгілі болды. Сонымен қатар “Келіндер отауы” клубының халық педагогика бағытындағы пайдаланылатын бір саласы екенін білдік. З.Ахметова өз бағдарламасында негізінен қыз бала тәрбиесіне басымдық беріп кеткен. 1-сыныптан 11-сыныпқа дейін пән ретінде енген бағдарлама 8 тараудан тұрады:

Сөз анасы - сәлем (Сәлемдесу, қарым-қатынас т.б.), ұлттық болмыс ұғымдары (дүниетаным, сенім-наным, әлемнің төрт негізі, жер-ана, көк тәңірі, жұлдызнама, шипалы өсімдіктер, жетілік ұғым, көк тәңірі, жыл қайыру, діни мерекелер, наурыз, бата т.б.), адамдық парындар (туған жер, ата-ана, қарға тамырлы қазақ, сыйластық, т.б.), салт-дәстүрі қазақтың - сарқылмайтын кенмен тең (бала - өмір өзегі, торқалы той, сауық кештер, топырақты өлім т.б.), дастарқаны қазақтың - бөлінбейтін еншісі (меймандостық, қонақ күту, ас-адамның арқауы т.б.), еңсесі биік Ақ орда (ұлттық жасау-жиһаздар, ыдыс-аяқ, киім-кешек, ер-тұрман т.б.), өнерлі елдің өресі биік (сөз өнері, саз өнері, қолданбалы қол өнері), денең икемді болса, келбетің сүйкімді болады (ұлттық ойындар). Осылай сегіз тарау төменгі сыныптан жоғары сыныпқа қарай күрделеніп отырады.

Қазақ орта мектептерінде өзінің типіне қарай тәрбие орталығы, факультативтер, клубтар болуы тиіс. Осы тәрбие орталықтары арқылы бастауыш буыннан бастап қыз балаларды әдептілікке, имандылыққа, ізеттілікке, кішіпейілділікке т.б. баулып, тәрбиелеуді жүзеге асыру болып табылады (Сарыбекова, 2003).

Ал, сыныпта және сыныптан тыс жұмыстарда қыздар тәрбиесін ұйымдастырғанда, оқушы қыздар арасынан қыздарға лайықты топтар құрып, сол топтар арқылы бір-біріне қол ұшын беруге әрдайым дағдылану.

Бұл жерде әрине ескере кететін бір нәрсе, ол қыз балалардың жас ерекшеліктерін және ұлттық негізде құрылған тәрбие бағдарламаларын тиімді қолдану шарт.

Мектептегі қыз бала тәрбие жұмысын ұйымдастыруда отбасының, әлеуметтік ортаның, құрбы-құрдастарының, мәдени және діни орындардың ықпалын ескеру барысында төмендегідей шараларды іске асыру көзделеді:

- қазақ халқының дәстүрлі қыз тәрбиесінің тарихи, әлеуметтік экономикалық даму негіздерін зерттеу, қазіргі қыз бала тәрбиесімен салыстыру;

- дәстүрлі қыз тәрбиесінің мазмұнымен, жетістіктерімен таныстыру; тәрбиелі оқушы қыз балалармен, тәрбиелі ата-аналармен таныстыру негізінде тәрбиенің жүзеге асатынын әдетке айналдыру;

- қыз бала тәрбиесінде отбасы мен мектептегі тәлім-тәрбиені сабақтастыра отырып, жаңа мазмұнды «Әже мектебі», «Ана-ене мектебі», «Жеңгемен сырласу», «Қыз-келін салты», «Қыз қонақ» «Болашақ ана мектебі» сияқты үйірмелер, іс-шаралар ұйымдастыру;

Мектептердің бастауыш білім беру сатысынан бастап ұлттық тәлім-тәрбие берудің қайнар көзі - әдет-ғұрып, салт-дәстүр, жөн-жосық, жол-жоралғы сияқты этностық ерекшеліктеріміздің психологиялық мәнін зерттеп, өзіндік қайталанбас белгілерін, көлеңкелі жақтарын қалыптастыру бүгінгі күннің талабы (Сырымбетова, 2006).

Тарихымыздың әлеуметтік педагогикалық тағылымдарын зерделей келе, қыз балаларды тәрбиелеу негізінде қазақ халқының өзіндік ұстанымы, талаптары, әдістері мен әдістемелері

болғаны белгілі. Өз алдына оқулық болып қалдырылмағанымен, оны халық тағылымдарынан, этномәдени құндылықтардан білуімізге болады.

3. Зерттеу нәтижелері

Зерттеу жұмысында қыз бала тәрбиесін заман ағымына қарай, үйлесімді өзгеріп отыратындығын ескердік. Қыз тәрбиесі - қоғамдық құбылыс, ол тікелей қоғамның әлеуметтік-экономикалық саясатына тәуелді болған. Қазіргі тәуелсіз мемлекетімізде әйел адамдардың рөлі күннен - күнге арта түсуде: біріншіден, әйелдер - қоғамда айрықша орны бар әлеуметтік бірлестік, әлеуметтік - экономикалық қатынас жүйесінде халықаралық құқықтары, міндеттері, мүдделері бар тұлға болып отырғаны айқын. Екіншіден, саяси күштің объектісі, қозғаушы күші екенін білеміз. Үшіншіден, жалпы қоғамда, өндірісте, басқару мекемелерінде, отбасында әсіресе қыз тәрбиесіндегі орны ерекше нақтыланған.

Қыз балалардың тәрбиесін қалыптастыруда қазақ ойшылдары мен ақын - жырауларының шығармашылығында көрініс алған педагогикалық ой-пікірлер үлкен септігін тигізгенін көрдік. Олардың ой-пікірлері халық педагогикасы идеяларымен ұштасып жатыр.

Қыз балаларымыздың ұлттық дүниетанымының дамып жетілуіне ықпал етуде ғұлама ойшыл Тараздық Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік» еңбегінің маңызы ерекше. Бұл еңбек әңгіме-аңыз ретінде баяндалатын даналық сөз, өсиет, ғибрат дастаны XI ғасырда Ыстық көл, Жетісу, Қашғар өлкесінде болған шындыққа байланысты өрбітіле түседі. Бұл дастан саяси және ғибрат-өсиет-ақыл ретіндегі трактат, имандылыққа үндейтін, ұлттық тәлім-тәрбие берерлік дидактикалық туынды. Онда жеке адамның өзін қоғамда, үй ішінде қалай ұстай білу керектігінен бастап, хандар мен бектердің өз қарамағындағы әрбір қоғамдық топтарға қалай қарауға тиіс екендігін айқындаған.

XI ғасырда өмір сүрген Ж.Баласағұнның «Құтты білік» дастанының да қыз баланы тәрбиелеуде берер кеңесі жеткілікті. Ж.Баласағұнның пайымдауынша, жақсы, ақылды әйелді табу да оған қол жеткізу де оңай емес. Сондықтан, өмірлік серік іздеуде ең алдымен, текті әулеттен, көргенді отбасынан, өзі пәк, ұятты, мінезі жібектей, қылығы сүйкімді де ізгі болсын, - деп кеңес береді. Ұлы ғұламаның: «Қалыңдықты алу оңай. Той да оңай, табу қиын, осы жағын ойлағай», - деп айта кетіп, үйленуге қадам басқан шағында жар таңдауда жарға соғылмай, дұрыс шешіммен ойластырған абзал екендігін меңзей түседі. Өйткені, болашақ ұрпақ тәрбиесінің сәттілігі, отбасындағы түтіннің түзу шығуы және келер ұрпақтың ұлттық тәлім-тәрбиесі, білімді болуы осы жар таңдауға тікелей байланысты болады деп тұжырым жасайды. Мұндағы ой ана-ның қыз балаға берер тәрбиесінің көп екендігін байқатады.

Ж.Баласағұн қыз баланың тәрбиелілігін оның негізгі төрт түрлі белгісіне қарап тоқтамға келу керектігін айтып көрсете кеткен. Ол қыздарды төрт негізгі топқа бөліп қарастырды. Жігіттерге қыздардың төмендегідей белгілерінен сақ болуын айтады: *Ер жігітті адастырар көп себеп: бірі - күндей сұлулықты көксемек, енді бірі атақтысын қалайды, үшіншісі — байлықты жар санайды,* - деп мұндай қыздарды өмірлік жар еткен жігіттің отбасылық өмірінің дұрыс жолға қойылмайтынын көрсетсе кетсе, *төртіншісі - бірін де ойға алмайды, ақ ниетті, әдептісін таңдайды,* - деп мұндай қыздардың ниетінің түзу, ертеңгі болашақ ұрпақ жалғастығын терең ойлайтын, өмірлік серік болуға жарары осындай екендігін айқындап көрсеткен. Сонымен қатар, Ж.Баласағұн мұндай қыздарды жар болуға таңдамау керектігінің себебін көрсеткен болатын. *«Қай келіншекте байға құрмет болмайды, бай бай емес, меншігім деп торлайды»,* - деген өлең жолдарында ақын бай, дәулетті отбасынан шыққан қыз баласы ерін өз меншігім деп қарап, оған құрметпен қарамайтындығын, дүние - мүлікке көзі тұнып, тілі ызғарлы да, мінезінің өктемділігін айтса, тектіден шыққан еркелер, жатып ішер мансапқорлардың тәрбиесін алған қыздардың да болашақта жар болуға жарамсыздығын былайша суреттеген екен: *«Еркетотай тәкаппары тектінің, менсіне ме безбіреудік тексізін»* Демек, мұндай отбасынан тәрбие алған қыздар ерлерін адам санатына да қоспайтынын, қашан да тәкаппарланып, асқақтай сөйлейтінін айта кеткендігі белгілі.

Бүгінгі күні қыз балаларымызды қазақ халқының салт-дәстүрлері арқылы ұлттық-тәрбие негізінде тәрбиелеудің қажеттігі туындап отыр. Мұндай жағдайда қыздарымызды өз халқының рухани казынасымен, оның ұлттық мәдениетімен, әдет-ғұрып дәстүрлерімен тереңірек танысу қажеттігі бірінші орында тұратыны белгілі. Өйткені, өз халқының ұлттық тәрбиелерін сезбей, басқа халықтың өзіне тән ерекшеліктерімен салыстырмай, бағаламай өз рухани байлығын арттыру мүмкін емес. Тәрбиені ұйымдастырудағы сыртқы ұқсастықтарға қарап, тәрбие барлық халықтар үшін біртұтас деп айтуға болмайды.

Ата-бабаларымыз ежелден-ақ қыз балаларға осындай талаптар қоя отырып, олардың табиғи дарын қасиеттерінің ашылуына мүмкіндіктер жасай білген. Сондықтан да қазақ жұртынан ел басқарған көсем әйелдер, ерлігімен көзге түскен, қол басқарған батыр аналар, сөз бастаған шешен билер, ақын, әнші, күйші өнерлі қыздар көптеп шыққаны мәлім болып отыр.

Бүгін күнгі ғылымның дамуына орай мектепке дейінгі мекемелер қыз балаларына қажетті білім мен тәрбие деңгейінің өскені белгілі. Сондықтан да ең бастысы мектепке дейінгі мекемелерде қыз балаларының ұлттық білімді, тәрбиені өздігімен дербес толықтыру және оны күнделікте іс-әрекетінде қолдана білу дағдысын қалыптастыру болып табылатыны белгілі.

Бастауыш білім берусатысынан бастап ұлттық тәлім-тәрбие берудің қайнар көзі - әдет-ғұрып, салт-дәстүр, жөн-жосық, жол-жоралғы сияқты этностық ерекшеліктеріміздің психологиялық мәнін зерттеп, өзіндік қайталанбас белгілерін, көлеңкелі жақтарын қалыптастыру бүгінгі күннің талабы болуда.

Бұрынғы қазақ халқының данышпандығы соншалықты, арнайы бала тәрбиесімен айналысатын мекемелері, бағдарламалары болмаса да, өз ұрпағын оның ішінде қыз балаларын дүниеге шыр етіп келгеннен бастап, балаға байланысты салт-дәстүрлер арқылы тәрбие бере отырып тәрбиелеген.

Зерттеу мәселемізде қыз бала тәрбиесін заман ағымына қарай, үйлесімді етіп өзгеріп отыратындығымызды ескере отырып, қыз тәрбиесі - қоғамдық құбылыс, ол тікелей қоғамның әлеуметтік-экономикалық саясатына тәуелді екендігін ескердік.

4. Қорытынды

Зерттеу жұмысының барысында жасалған теориялық талдау, тәжірибелік - педагогикалық жұмыс нәтижесінде алынған мәліметтерді өңдеу бізге төмендегідей қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

1) Ғылыми әдебиеттерді талдау арқылы қазақ орта мектептерінде қыз балаға ұлттық тәрбие беру проблемасының теориялық негізі зерттеліп, педагогикалық шарттары анықталды. Олар: қыз балалардың тәрбиесі тәжірибелік бағытта сипатталады; қыздарының тәрбиесі оларға арнайы білім беру іс-әрекетінің жүзеге асуымен байланысты; қыз балаларының тәрбиесі педагогиканың ғылыми бағытына айналды; әлеуметтік-мәдени құрылымының айырмашылықтарымен сипатталды.

2) Қазақ этнопедагогикасындағы қыз бала тәрбиесі туралы идеялар оның қалыптасуы мен даму тарихы барысында жүзеге келді. Халық ауыз әдебиеті шығармашылығы және дана ойшыл ғұламалардың педагогикалық мұраларында көрініс тауып, ұлттық салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар арқылы сақталды.

3) Қыз балаға ұлттық тәрбие беру мақсатында сыныптан тыс тәрбие жұмыстарын ұйымдастыру түрлері олардың этноәлеуметтік рөлдер туралы білімдерге қызығушылықтарын, ол рөлдердің маңыздылығын білуін, төл мәдениетін, салт-дәстүрін және ана тілін қорғау мен меңгеру жұмыстарындағы белсенділіктерін арттыруда аса маңызды орын алады;

4) Қыздардың ұлттық тәрбиеленуінің теориялық құрылымын талдау зерттеліп отырған құбылыстың компоненттерін, өлшемдерін, көрсеткіштерін және деңгейлерін айқындауға мүмкіндік берді.

5) Салт-дәстүрлер негізінде жеткіншек жастағы қыз балаға ұлттық тәлім-тәрбие беруді жүзеге асыратын педагогикалық шарттар жүйесі негізгі бағыттар арқылы жасалды: сауалнама, тәрбие сағаттары, дөңгелек стол т.б.

6) Тәжірибелік жұмыстың нәтижелері қыз балаға ұлттық тәрбие бойынша беруде іс-шараларды жүйелі ендірудің мүмкіндіктері мен тиімділігін көрсетті.

Қазіргі таңда салт-дәстүрлер негізінде жеткіншек жастағы қыз балаға ұлттық тәрбие беру үшін төмендегідей ұсыныстар жасауға болады:

1. Философиялық, педагогикалық, психологиялық еңбектерді, отбасында қыз баланы тәрбиелеу тәжірибесін зерттеп, талдау халық педагогика құралдарын мақсатты және жүйелі түрде пайдаланумен байланысты екендігін айқындауға мүмкіндік берді.

2. Қыз балаларды халықтық педагогика құралдарын пайдаланып тәрбиелеу ата-аналарды осы бағыттағы тәрбиелік іс-әрекетке дайындауды, сол үшін отбасы мен мектептің бұл саладағы біріккен іс-әрекеттерін ұйымдастыруды жолға қоюды талап етеді.

3. Халықтық педагогика құралдары арқылы қыз баланы тәрбиелеудің жетекші педагогикалық шарттары ретінде төмендегілер анықталды:

- қыз бала тұлғасын қалыптастыруда отбасы тәрбиесі жайлы ғылыми теория мен халықтық педагогика идеяларына негізделу;

- халықтық педагогика құралдарының қыз баланы тәрбиелеу мүмкіндіктерінен тиімді пайдалану;

- қыз балаға ұлттық тәрбие беру жұмыстарында этнопедагогика қағидаларын кеңінен пайдалану қажет;

- қыз балаға ұлттық тәрбие беруді ұйымдастыру мәселелері бойынша ата-аналар мен мұғалімдер үшін арнайы құрастырған семинарлар бағдарламасын пайдалануды қажет етеді;

біз ұсынып отырған жеткіншек жастағы қыз балаға ұлттық тәрбие берудің педагогикалық шарттар жүйесінің тиімділігі мұғалімдер мен сынып жетекшілерінің дербес шығармашылық ізденістерін жетілдіруге ықпал етеді.

Салт-дәстүрлер негізінде жеткіншек жастағы қыз балаға ұлттық тәрбиеленуін зерттеу өте күрделі болғандықтан, біз зерттеу жұмысымызда этнопедагогика негізінде қыз балаға ұлттық тәрбие беру жолдарының көп қырлы тұстарын толық шештік деп айта алмаймыз. Келешекте бұл мәселе өз жалғасын ұлттық тәрбие беру жұмыстарын ұйымдастырудың сабақтастық принципін жүзеге асыру жолдарын іздестіруде табуы мүмкін.

5. Дереккөздер

ДУНЕНКУЛОВА, Д.А. (2003). Женщины в системе социально экономических и политических процессов независимого Казахстана. *Дисс.канд.ист.наук.* Алматы. 167.

ДЖАМБИНОВА, Т.Н. (2004). Воспитание девочек в калмыцкой народной педагогике. *Дисс. канд.пед.наук.* Чебоксары. 151.

СЕМЕНОВА, А.С. (2002). Проблемы воспитания женщины в народной педагогике Карачая. *Дисс. кан. пед. наук.* Карачаи. 130.

БЕРКІМБАЕВА, Ш. (2003). Жалпы білім беретін қазақ мектебіндегі оқу-тәрбие үрдісінің дамуы (1980-2000жж). *Дисс. пед.ғыл.канд.* Алматы. 120.

САРЫБЕКОВА, Ж.Т. (2003). Болшақ мұғалімдерді оқушы қыздарға қазақтың халық педагогикасы арқылы тәрбие беруге даярлау. *Дисс. пед.ғыл.канд.* Астана. 147.

Сырымбетова, Л.С. (2006). Казахская женская гимназия: этнопедагогическая модель гендерного образования. Алматы: Білім. 169.

THE FORMS OF DEFINING INFO COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE SPECIALISTS FROM PSYCHOLOGICAL POINT OF VIEW

Azamat MAKULBEK¹ - Dilyara ERNAZAROVA²

Özet

Bu makale, gelecekteki uzmanların bilgi ve iletişim yetkinlik formlarını inceler. Temel sistemler ve gelecekteki uzmanların bilgi ve iletişim yetkinlik türleri kullanılır. Eğitim programlarının modern modernleştirme eğilimleri, gelecekteki uzmanların bilgi ve iletişim yetkinliğinin oluşturulması için modern yöntemlerin uygulanmasını gerektirir. Yeni bilgi teknolojisinin giderek artan bir şekilde uygulanması ve eğitim sürecinde yetkinliğin uygulanması, gelecekteki uzmanların bilgi ve iletişim yetkinliğinin oluşum sürecinin verimliliğini artırmaya yardımcı olur. Uluslararası düzeyde uzmanların hazırlanmasında en güncel sorunlardan biri, gelecekteki doktorların bilgi ve iletişim yetkinliğinin oluşturulması için yöntemler ve yaklaşımlar geliştirmektir. Sonuç olarak, gelecekteki uzmanların temel bilgi iletişim yetkinliklerinin iletişim modellerini kullanarak en etkili şekilde öğretildiğini belirtmek isterim.

Herhangi bir konuyu incelerken, malzemenin asimilasyonunun etkinliği büyük ölçüde düzgün organize bağımsız çalışmaya bağlıdır. Bir yabancı dil, teknik odak ve komunikatif karakterin özellikleri göz önüne alındığında, kitle materyalinde incelenen sabitleme ve çalışma, öğrenciler tarafından bağımsız olarak toplanmalıdır. Düzgün bir şekilde organize edilen bağımsız çalışma ile öğrenciler her türlü konuşma aktivitesini okuma, konuşma, yazma ve dinleme, böylece yabancı dili öğrenmenin nihai amacı olan yabancı dil iletişimsel yetkinliğe sahip olma seviyelerini artırma fırsatına sahiptir.

En genel olarak, gelecekteki uzmanların bilgi edinme yetkinliği, bir bireyin mesleki alanda ve toplumda başarılı bir şekilde çalışması için ihtiyaç duyduğu kişilerle kişilerarası ve mesleki deneyim oluşturma belirli bir düzeyi olarak korunabilir. Bu tanımdan, bilgi iletişim yetkinliğinin sadece doğal birey özelliklerine değil, aynı zamanda toplumda meydana gelen değişikliklere ve uzmanın hareketliliğine bağlı olduğunu izler. İletişim yeterliliği, doğrudan insan etkileşimi koşullarında oluşan ve güncellenen insanlar arasındaki iletişimin gelişmekte olan ve büyük ölçüde bilinçli bir deneyim olarak tanımlanır. Gelecekteki uzmanların komunikatif kültürü kendi özelliklerine sahiptir ve mesleki becerilerin kullanımına uygun nüanslara sahiptir. Ayrıca, kişisel nitelikleri ne olursa olsun, bazı mesleki görüş ve inançlara sahip olmak, çalışılana duygusal olarak olumlu bir tutum koymak, çalışılan herhangi bir kişi için tercih eder. Bu nedenle, gelecekteki uzmanların bilgi-iletişim kültürü kavramı, yardım isteyenlerle etkili bir şekilde etkileşim kurmak için gerekli olan bilgi ve iletişim becerileri ve becerilerin bir kompleksini ele alır. Günümüzde, gelecekteki uzmanların mezunlarının bilgi edinme yetkinliğinin geliştirilmesi kavramı oluşturulmuştur. Gelecekteki profesyonellerin mesleki beceri çemberine tutarlı, aşamalı olarak tanıtılmasının anlaşılmasını yansıtıyor. Bilgi iletişimsel bir rekabet oluşumunun mantığı, bilgi ve iletişim becerileri ile eğitimin yapılandırılmasını gerektirir. Bu, iletişim modellerinin oluşturulmasını, bilgi ve iletişim becerilerini aşlamak için teknikleri ve Teknikleri tanımlamak ve biçimlendirmek anlamına gelir.

Yukarıdakilere dayanarak, sonuç olarak, gelecekteki uzmanların temel bilgi iletişim yetkinliklerinin iletişim modellerini kullanarak en etkili şekilde öğretildiğini belirtmek isterim. Gelecekteki uzmanların bilgi edinme yetkinliğini şekillendiren etkili destekleyici yöntemler, bir uzman ve bir öğrenci tarafından standart dışı etkili bir vsyamodystvo ile rol yapma oyunları içerir.

Anahtar kelimeler: Bilgi Edinme Yetkinliği, Uzman Modeli, Eğitim Modernizasyonu.

1. Introduction

Kazakhstan clearly defined the benchmark for entry into the world educational space and carries out modernization of the educational system in the context of international requirements. Driving forces of innovation processes taking place in the higher school of Kazakhstan, are adapting to the

¹ «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, k.f.n@mail.ru.

² «Miras» university, Faculty of pedagogy, art and languages, Science and education, dilya@mail.ru.

internal employment market and the desire to enter into the world educational system as a full member. We need constant adaptation of educational programs to the demand of the employment market. The quality criteria laid readiness for practical activity and the real competitiveness of the graduates (www.edu.gov.kz 2012).

An important factor in the development of higher education is the Informatization of the realization of a complex of measures aimed at ensuring full and timely use of reliable knowledge in all socially significant types of human activity. The process of Informatization, having arisen simultaneously with the proliferation of electronics, computers, communication, intensively develops of and changes the nature of work and the place of man in the educational space.

Informatization of the system of education is considered as a strategically important direction of the State program of development of education of the Republic of Kazakhstan for the period 2011-2020 years, approved by the decree of the President while transition to primary task of e-learning is to support the system of education of highly qualified personnel. The important role plays professional training and improvement of qualification of specialists, the formation of a high level of their information competence (www.edu.gov.kz 2012).

The use of information technology occupies a large place in the teaching of not only mathematical, natural-scientific, but also social and environmental disciplines. However, as noted by the modern researchers in the field of distant and mixed-learning their use, as a rule, takes place without the support of a didactic concept, it is often fragmented and inconsistent, often confined only to the transfer of educational information. It should be noted that the understanding of the student of the universal ways of solving the problems, development of skills to apply the knowledge in a new situation depends, to a greater extent on the nature of the mental activity, the effectiveness of feedback, professional orientation of the training process, and less of that, in any material carrier of information is student's work (Asimov, Nurmagamabetova, Ignatev, 2012).

The idea of training a lesson and the organization of students' professional training with the use of information technologies may be rejected by the teacher and not accepted by the students because of the incomplete accounting of pedagogical patterns, lying in the basis of the learning process at any of its organization (www.edu.gov.kz 2012).

Intensive informatization of all spheres of vital functions of man produces new requirements to higher professional education. One of the main requirements of social order of informative society for institution of higher education is prepare of graduating students able to be oriented in the enormous stream of information, effectively to apply of informatively-communication (ICT), different informative sources in forthcoming professional activity. And especially forming of competence of future specialist conditioned by the features of modern educational process coming true on a background active innovations in social and economic spheres of life of our society.

Forming of communicative competence of doctor in his professional becoming is not enough studied in psychology? Out of eyeshot there is a question about essence and maintenance of communicative competence as one of major professional important qualities of personality of modern doctor, and also factors are small studied, the degree of development were determined.

The University faculty adaptation to the professional pedagogical activity and provide process of formation of information and communicative competence of future specialist and improvement of quality of their professional training on the basis of theoretical and practical development and experimental check of system of training to a foreign language of future specialists with means of information technologies is the objective of the given article.

Use of information technologies in training in a foreign language allows being trained to have access to a wide range of modern information for the purpose of development of various competences.

Information and communicative competence is considered by us as system of the internal resources necessary for creation of effective communicative action in a circle of situations of professional, interpersonal and cross-cultural interaction. The communicative professional act includes the analysis and assessment of the situation, formation of the purpose and operational structure of action, implementation of the plan or its correction, an efficiency assessment. From here, information and communicative competence is an ability to use a foreign language successfully, to work with its help on the basis of practical experience, ability and knowledge at the solution of professional tasks.

To reduce the features of communicative competence in the professional-personality becoming of future doctor theoretical ground of selection of communicative competence as professional quality of specialist from the psychological point of view is a research target.

We'd like to examine theoretical analysis of modern researches of the professional becoming of specialist; -to define a place and role of general and professional communicative competence of doctor in his personality-professional preparation and to carry out the structural analysis of communicative competence in the professional becoming of future doctor as the difficult multicomponent psychological phenomenon.

2. Methods

To do the tasks and verification of original assumptions in work using the complex of scientific methods of research, including the theoretical analysis of pedagogical, psychological, methodical literature, foreign literature, normatively-legislative documents of Kazakhstan about higher education; diagnostic methods (testing, questionnaire) were used.

Based on the observations conducted towards teachers' competencies in the teaching learning process, it can be stated that most of them are still teacher centered.

The study of the state of information competence of future specialists convinces in serious lag of the traditional system of training and advanced training of personnel in the improvement of ICP. Currently, most specialists do not have information competence, formed at a sufficient level to carry out their professional activities with the use of modern information and communication technologies and means. The modern education system requires specialists with a new type of thinking that meets the requirements of post-industrial society, expanding the information space to the world scale and capable of continuous professional growth and professional mobility in the conditions of the development of science-intensive technologies.

Thus, for the development of the ICP is essential to search for modern forms, methods and means of training, in which the development of the studied competence is not so much a result as a process, a mechanism that ensures the continuity, preservation and reproduction of information activities. Therefore, it is now necessary to create a modern information and communication environment that will provide adaptability to the abilities, capabilities and interests of specialists, to develop their independence and creativity, to organize access to new sources of information and interaction between them.

The modern info communication environment in post-graduate education is a zone of interactive relations and dialogical communication of subjects of education with each other and with an information resource. Information activities organized in this environment consists in the interpretation, systematization, critical evaluation and analysis of the information obtained from the standpoint of the pedagogical task to be solved, in the use of the information obtained in the planning and implementation of educational activities, in the structuring and presentation of information in various forms and on various media, adequate to the needs of

Some experience of teacher training in the field of ICT has been accumulated in pedagogical practice. Despite the diversity of the research and their undoubted theoretical and applied importance, the task of improving the information competence of the teacher in post-graduate education remains open to theoretical understanding and experimental study.

Currently, the improvement of professional competence of modern specialists is a process aimed at the active qualitative transformation of teachers of their inner world, leading to a fundamentally new structure and way of life-creative self-realization in the profession.

Thus, the scientific validity of the resolution of contradictions between:

- Increasing modern requirements to the level of information competence of doctors and the lack of development of the process of improving the ICP;

- Pedagogical potential of the info communication environment and the lack of theoretically grounded and practice-oriented technology of realization of this potential in the improvement of information competence of the doctor;

- The need for an objective assessment of the level of development of ICP and the lack of development of diagnostic methods, criteria and indicators of its assessment.

The presented contradictions determined the General problem of the research: what should be the scientific and pedagogical, organizational and technological support of the process of improving the ICP in the info communication environment.

At the first, preparatory, stage of the study, the current state of the problem of improving the information competence of specialists in the info communication environment of the Internet was studied. For this purpose, a theoretical analysis of the concept of information competence of a doctor was

carried out, the technologies of interaction of professional communities on the Internet were studied. The scientific apparatus of research is developed, components are revealed and levels of information competence are defined. There was a refinement of the conceptual apparatus, the definition of the theoretical and methodological basis of the study, clarification of the research topic, the development of a hypothesis and the formulation of research tasks, the preparation of the plan and program of experimental work.

At the second, experimental stage, the current state of training of specialists for interaction in the Internet was analyzed, the info communication environment in the Internet was designed and created. The basis for the organization of the environment was a web-site with a domain name "teacher03.ru", prepared a user-friendly interface and support system for working on the site. This made it possible to formulate a working hypothesis about the possibility of improving the information competence of specialists in the information and communication environment. Developed and described a model for the improvement of information competence in information and communication environment, tested the technology of improvement of ICP on the Internet.

Third general systematizing stage included the analysis of the efficiency of the experimental work and the necessary correction of theoretical positions, the synthesis and analysis of the experimental materials, the systematization of the data, and the formulation of conclusions. The prospects of the research are determined; the design of the thesis is completed.

The teacher started the lesson by greeting the students as usual, and after that, asked the students to open their books and look at a chapter on a certain page in the students' book. The students were asked to read the passage and answered the questions provided in the book. After all the tasks provided in the worksheet were answered by the students, the teacher checked the students' answers. These are the rituals which are usually done by most teachers. The teacher mostly used direct instruction and was the center of attention along the process in the classroom. Even though he tried to make some variations, they were limited to asking students to do the tasks in groups. However, it was clear from the observation that the teacher did not do any significant innovation in terms of substantial elements of teaching.

Observing the situation of that class, it was clear that the classroom was passive, and after the teacher asked them to discuss and work in group, they were busy but were not given any opportunities to exchange interactions and information between or among students or between students and teacher to use the target language.

The academic and social tasks and activities planned by teachers determine the kinds of work students carry out in the classroom. Based on the observation toward the classroom situation, it was clear that what is expected from students was limited to completing the tasks and not being able to communicate using the target language. The cognitive and social demands placed upon students did not significantly make them competent in using the language (Berkimbaev, Ernazarova, 2012).

The practical significance of the study is as follows:

1- The info communication environment in the Internet is created and realized, directed on improvement of information competence of specialists;

2- The technology of improving the ICP, including stages, criteria and indicators that determine the trajectory of the teacher and ensuring his continuous self-improvement;

3- The diagnostic technique allowing to define level and dynamics of improvement of information competence of the teacher is prepared. The diagnostic method is represented by the levels of ICP (A, B, C), stages of improvement (I, II, III) and the status of specialists (teacher - author, teacher - reviewer, teacher - administrator). The criteria and indicators of improvement of information competence of the teacher are developed.

The research materials can be recommended for use in the modern practice of educational institutions, as well as in the system of professional development of teaching staff.

3. Results

The important result of analysis is a conclusion that the system of education of future specialist must become the system of support of his, claim of his professional freedom and dignity, development of his communicative qualities.

As a result of the forming experiment, the specialists formed:

1- Sustained motivation to improve the TCI, which is expressed in the fact that internal needs have become more prevalent than external ones. Such motives as orientation to constructive transforma-

tion of own experience, aspiration to successful pedagogical activity on the basis of use of modern information and communication technologies, awareness of need for continuous “increment” of information competence became actual.

2- Skills to work with the site as an info communication environment, expressed in the fact that teachers create their accounts, personal pages and blogs, post their articles, organize discussions.

3- Skills in information processing in the network, reflected in the correct organization of published information resources, in the choice of their format, style, direction.

4- Skills in maintaining contacts in the network, manifested in the conduct of personal pages and blogs, organization and/or participation in the discussion on the forum, knowledge of network etiquette.

The results of the comparative analysis of the data of the ascertaining and forming experiment allow us to assert that the technology proposed in the dissertation is effective for improving the information competence of specialists in the conditions of the info communication environment and allows them to feel confident in the Internet, to participate widely in the professional community and independently determine the trajectory of further professional growth.

4. Conclusions and Recommendations

We give the main results of the research, which were obtained at the basis of the theoretical data and experiment results analysis using technology of forming of communicative competence in the vocational training assists development of creative potential of personality as a specialist ability to understand different emotional expressiveness, general and professional culture. The carried-out analysis of research showed efficiency and need of application of information technologies for formation of information and communicative competence of future specialist in the course of training a foreign language, for the solution of educational tasks, formation of the expert with the critical and creative thinking, capable effectively to function in changing conditions of professional activity.

Competence-based approach and application of information technologies promote formation of information and communicative competence of future specialist, readiness to enter innovations, to work in non-standard situations, openness to the new.

The research materials can be recommended for use in the modern practice of educational institutions, as well as in the system of professional development of teaching staff.

In conclusion it would be desirable to note that the main info-communicative competences of future specialists are most effectively taught with use of models of communication. Effective training methods of formation of competence of future specialist in learning a foreign language include the role-playing games, situations, work with the standardized patients, and work with real patients. It is necessary to apply registration or direct supervision to maintenance of constructive feedback. Good skills of communication provide effective interaction of the patient and the specialist. Information and communicative competences are not minor addition or elective lines of the professional characteristic. They are necessary and take the central place in effective practice.

5. Sources

State Program for Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 // <http://www.edu.gov.kz> 2012.

ASIMOV, M. A. - NURMAGAMABETOVA, S. A. - IGNATEV, UY. B., (2008). “Communicative Science”, *Textbook*, Almaty 2012.

BERKIMBAEV, K. M. - ERNAZAROVA, D. Zh., “The Communicative Competence of a Future Doctor”, *International Journal of Experimental Education*, №8, 2012, 57-60.

SİYASET BİLİMİ

RUS DIŐ POLİTİKASINDA SİYASAL KARAR VERME YAKLAŐIMI VE TEORİK ÇERÇEVENİN ANALİZİ

Prof. Dr. Giray Saynur DERMAN¹

Özet

Uluslararası sistem, güç mücadelelerinin ve çıkar çatışmalarının yoğun olarak yaşandığı bir ortamdır. Uluslararası sistemde dış politika kavramı; bir devletin veya hükümetin diğerleriyle olan ilişkilerini devam ettirmesinde, gerekli olan kararların alınması ve uygulanması süreci olarak tanımlanmaktadır. Bir ülkede dış politika, genelde uluslararası toplumda, devlet ve diğer aktörler arasındaki ilişkilere vurgu yapmaktadır. Dış politika analizi; dış politikanın oluşumunda rol oynayan karar alıcıların ve bu karar alıcıları üzerinde etkisi bulunan toplumsal güçlerin, ideolojilerin, değer yargılarının ve uluslararası alandaki güç dengelerinin tamamını kapsayan bir süreçtir. Dış politikada karar vericiler, ülkenin yaşamsal çıkarlarına uygun olduğunu düşündükleri kararları, kısa-orta-uzun dönemli hedefler olarak sınıflandırılarak uygulamaya çalışırlar. Bu kararların uygulama alanları ise genelde rekabet ettikleri diğer devletler, devletlerin oluşturdukları ittifaklar, bu devletlerin coğrafyalarında faaliyet gösteren etnik, dinsel vs. gruplar ve hükümet dışı örgütlenmelerin faaliyet alanlarına yöneliktir. Devletin dış politikasının temel öncelikleri içerisinde, devletin hayati çıkarlarının güvence altına alınmasının kuramsal sürekliliğinin sağlanması önemli bir hedef önceliği taşımaktadır. Karar alma yaklaşımı ise, karar alıcının amaç ve araçları ile yakından ilgili bir durumdur. Dış politika analizlerinde karar verme yaklaşımı devletlerin dış politikalarını bireylerin davranışlarından yola çıkarak analiz etmekte ve bunların uluslararası sistem üzerindeki etkilerini incelemektedir. Dış politika kararları dış politika ile ilgili eyleme dönük kararlardır. Bu araştırmada, Rus siyasi elitlerinin yani karar vericilerin Rus dış politikasında oynadığı roller izah edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Rus Dış Politikası, Karar Verici, Siyasal Elit, Lider, Strateji, Putin.

1. Giriş

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, SSCB'nin dağılması ve komünizmin Doğu Avrupa'da çökmesi ile başlayan süreç, yeni bir Devlet olarak ortaya çıkan Rusya Federasyonu'nun yeni sınırlarının ve komşularının belirlenmesi, Moskova'nın uluslararası sistemde alabileceği muhtemel rollerin neler olabileceğini gündeme getirmiştir. Bu tarihsel ve oldukça dramatik değişim süreci kapsamında, 1990 yılı sonrasında Rus dış politikasında karar alma sürecinde hangi yapısal faktörlerin etkili olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu araştırmanın temel amacı, Rus karar alıcılarının Çarlık döneminden, SSCB dönemi-ne ve daha sonra Rusya Federasyonu'na uzanan süreçte dış politika üzerindeki rolünü ve karar alma mekanizmalarının teorik çerçevesini analiz etmektir. Bu çerçevede bir yandan Rus dış politika yapım süreçleri, bu süreçteki kriz ya da dönüm noktası sayılabilecek olaylar ve liderlerin rolleri hakkında genel bir bilgi sunulması hedeflenmiştir.

1.1. Rus Siyasal Eliti

XVIII. yüzyıldan itibaren Çarlık ile yönetilen Rusya'da Çar tarafından atanan ve aile çevresinden olanları "elit" olarak niteleyebileceğimiz kişiler yönetimde etkili olmuş, Bolşevik ihtilali sırasında Çarlık dağılmış, ancak elit sistemi kişilerin geldiği sosyal çevre değişerek aynı şekilde devam etmiştir. Yönetimi elinde bulunduran Komünist Partisi yöneticileri devletin hemen her kesiminde etkili olmuşlar ve yönetime kendi taraftarlarını ve yakınlarını getirmişlerdir. Sovyet Donemi sırasında Rus gençleri ideolojik eğitim almışlar, gençlik örgütü (Komsomol) genel olarak elitlerin seçilmesinde oldukça etkili olmuş, zaman zaman asker ve KGB kaynaklı kişiler de elitlerin arasına girmeyi başarmıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında askerlerin elitler arasındaki oranının daha yüksek olduğu 1990'lardan sonra elitlerin eğitimi ve profesyonel kişilerden, devlet kadrolarından ziyade, iş çevrelerinden geldikleri dikkati çekmektedir. Rusya'da elitlerin devamlı olarak pozisyonlarını -her na-

¹ Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Kişilerarası İlişkiler Bölümü, saynurb@marmara.edu.tr.

sıl olursa olsun- korudukları ve 1991 yılından sonra daha organize şekilde ekonominin kontrolünde etkili oldukları görülmektedir. (Caşın ve Derman, 2016, s. 71). Bu bağlamda elit kavramı, özellikle politikada etkili olan kişi ve gruplar anlamında kullanılmıştır. Rusya’da ortaya çıkan rejim değişikliğinden sonra Rus eliti dikey olarak farklılaşmaya başlamıştır. Bu yüzden “çekirdek elit”, “ulusal elit” ve “yerel elit” grupları arasında ayırım yapmak faydalı olacaktır. Bütün bu gruplar, buldukları çevre ve genel çevre üzerinde etkiye sahip, anahtar konumundaki gruplardır. Çekirdek elit ya da diğer adıyla “Kremlin liderliği” güç hiyerarşisinin en tepe noktasında yer edinmiştir. Rusya örneğinde bu grup; Devlet Başkanı, Başdanışmanlar, Başkanlık Güvenlik Konseyi üyeleri ve kabine üyelerini içine almaktadır. Bu üst tabaka elit grubuna girmek oldukça zordur. (Farmer, 1992, s. 23).

Ulusal elit, Duma ve Federasyon konseyi üyelerini, federal bakanlıklarda önde gelen görevlileri, kamu iktisadi kuruluşlarının ve özel şirketlerin idarecilerini kapsamaktadır. Bu grup kültürel kurumların yöneticileri ve basın ve eğitim alanlarındaki önde gelen kişilerden oluşan “kültürel eliti” de içine almaktadır. Yerel elit grubu ise bölgesel olarak tanımlanmakta ve bölgesel ve yerel seviyedeki liderlerden oluşmaktadır. Fakat yerel elit ile ulusal eliti keskin bir çizgi ile ayırmak oldukça zordur. Bunun nedeni, genellikle yerel düzeyde etkili olan grupların aynı zamanda ulusal düzeyde de etkili olabilmelerinden kaynaklanmaktadır (Remington, 2001 s. 31). Dini liderler, sanatçılar, yazarlar ve medya mensupları da sıcak konuları gündeme taşıyarak karar alma mekanizmasını etkileyebilmektedir.

Rusya’da Ekim 1917 tarihinden itibaren yönetimde ve politikada tek güç olan Komünist Parti hâkim oldu. Rus siyasal kültürü, 1917 Sovyet İhtilali’nin geleneksel politik davranışlarını bünyesinde muhafaza eden bir süreklilik içerisinde şekillenmiştir. Komünist parti içinde yer alan üyeler, genel sekreter tarafından hazırlanan iç ve dış politikaya ait düzenle raporları takip ederek bilgi edinme ve değerlendirme fırsatına sahip olmuşlardır. Bu itibarla, Rus dış politikasının iç politika ve dış politika hedeflerinin ortak bir konsept içinde detaylandırıldığı söylenebilir. Yeni Rus siyasal elitinin değişken siyasal kompozisyonu, politikaları, bizihi akademik uzmanlar, gazeteciler ve diplomatların da yer aldığı dinamik bir grup yapısı taşımaktadır. (Light, 1996, s. 38-43).

Özellikle akademisyenlerin hem Rus Devlet Başkanı hem de Dışişleri Bakanlığı kadrolarında “Danışman” sıfatı ile yer almaları, bürokratik yapı içindeki yeni yapısal ve kurumsal farklılıkları da beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda Rus dış politika karar vericileri daha fazla katılımcı profesyonel uzman bir kadronun konsantre olduğu kurumsal farklılaşma süreci içerisine girmiştir. Bu farklılaşma, geleneksel Sovyet İdeolojisindeki kalıplaşmaların dışında daha esnek, eleştirel, bağımsız ve yaratıcı fikirlerin tartışılabildiği bir yenilikçi ortamın filizlenmesine neden olmuştur. Özellikle akademik kurumlarda dış politika konusunda eğitim gören araştırmacılara devlet ve özel sektör tarafından burs verilmesi, genç kitlenin akademik kariyer olarak diploması alanına yönelmelerine vesile teşkil etmiştir.

Bolşevik ihtilalinin temelini inildiğinde, Lenin ve arkadaşlarının amacı Çarlık Sistemini sona erdirmek için devrim yapmaktı (Steen, 2003, s. 18). Ancak birçok husus ve arzular bunun ilerisine gitti. Komünistlerin uzun vadeli amaçları dünyada kapitalizmi sona erdirmek ve dünya genelinde komünist bir düzen kurmaktı. Sonunda komünist hareket Rusya, Doğu Avrupa, Asya ve Güney Amerika’da bazı ülkelerde ve Küba’da yönetime geldi. Fakat dünya genelinde komünist hareket yönetime gelemeyi ve Ruslar enerjilerinin çoğunu Sovyet Devletini korumaya harcadılar. Rus komünistlere göre sosyalizm, özel mülkiyetin ve üretimin olmadığı, devletin tüm önemli ekonomik faaliyetleri kontrol ettiği ve sahibi olduğu devletin politik gücünün çalışan insanların çıkarına kullandığı bir toplumu kapsamaktadır. Bu büyük ülkenin devlet yapısında ve yönetim sisteminde çok önemli ve belirleyici rolleri olan elitlerin özelliklerini ve ayrıntılarını tarihsel bir perspektif içinde, Çarlık Rusya’sı, Sovyetler Birliği ve Sovyet Sistemi Sonu Rusya Federasyonu şeklinde üç dönemde incelenmelidir. Donemler arasında elitlerin orijin dağılımı farklılık gösterse de ana yapı aynen sürmekte konu tüm evrelerde bir devamlılık göstermektedir.

Rus elitlerini Bolşevik Devrimi’nin yapıldığı 1917 yılından 1981 yılına kadar tasnife tabi tutmak gerekirse; 1917-1923 yıllarında Lenin dönemi elitleri “devrimci elitler”, 1923-1939 yılları arasında “birinci Stalin dönemi elitleri” 1939-1956 yılları arasında “ikinci Stalin dönemi elitleri”, 1956-1991 dönemini ise “Stalin sonrası elitler” olmak üzere dört ayrı grupta tasnif etmek mümkündür (Willerton, 1992, s. 24). Elitleri esas itibarıyla buldukları görevleri ve devlet kadroları itibarıyla altı grupta toplamak da mümkündür. Bunlar;

- 1- Hükûmet,
- 2- Parlamento,
- 3- Komünist Parti Yöneticileri,
- 4- Lider kadro,

- 5- Moskova dışında (taşra) bulunan lider kadrolar,
- 6- İş çevreleri (bankalar, ekonomi ve ticaretle uğraşanlar).

Sovyet elitlerinin yapısı esas itibariyle Komünist Parti Merkez Komitesi (KPMK) üyeliğinden kaynaklanır. Merkez Komite’de aşağıda belirtilen gruplar daima temsil edilmişlerdir.² Bu gruplar;

- 1- Ulusal liderlik (polit büro, KPMK sekreterliği),
- 2- Merkez Komite’de liderlik yapanlar (devlet yönetiminde etkilidirler),
- 3- Önemli bölgelerin komünist partilerinin birinci sekreterleri.

Başbakan,
Hükûmet içinde lider konumunda bulunan kişiler,
Silahlı Kuvvetler ve Polis Teşkilatı’nın önemli şahsiyetleri,
Önemli diplomatlar,
Gençlik örgütü liderleri,
Kültürel kuruluşlar,
Ticaret odaları ve sendika liderleri.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), resmen Aralık 1922’de kurulmuştur. Rusya, Ukrayna, Belarus ve Transkafkasya Sosyalist Cumhuriyetleri bir araya gelerek bu birliği kurmuştur. Müteakiben 1925 yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Birliği -Özbekistan ve Türkmenistan- SSCB’ne katılmış, 1931 yılında Tacikistan’da bu birliğe katılma kararı almıştır. 1936 yılında Transkafkasya Birliği kendi içinde ayrı devletler halinde dağılmış ancak birliğe üyelikleri devam etmiştir. (Mawdsley, E, White S, 2003, s. 92).

Orta Asya’dan Kazak ve Kırgız Cumhuriyetlerinin katılması ile SSCB Orta Avrupa’dan Orta Asya’ya kadar genişlemiştir. SSCB’ne yeni üye devletlerin katılması ve toprakların genişlemesi SSCB, KPMK’ne katılım oranları ve miktarlarında değişikliğe gidilmesine sebep olmuştur. 1934 yılında cumhuriyet ve bölge temsili merkez komite devlet görevlilerinden ziyade partinin organlarından oluşmaya başlamıştır. Bu arada yüzölçümü, sanayisi ve nüfusu bakımından Ukrayna’nın ayrı bir konumu bulunmaktadır. Örneğin, 1925 yılında Ukrayna’dan ikisi merkez dördü bölge sekreteri olmak üzere 11 temsilci bulunmaktaydı ve Gizli Polis Teşkilatı’nın (KGB) da temsil edilmesi zamanla gelişme gösterdi. 1927 yılında Silahlı Kuvvetleri’nden dört temsilci varken 1934 yılına gelindiğinde Kızıl Ordu’dan üç tam, yedi aday üye mevcut idi (Caşın ve Derman, 2016:90).

Sovyetler Birliği’nin çekirdeğini oluşturan Rusya, Rusya Federasyonu adıyla “süper güç” konumundan “büyük güç” konumuna gerileyerek dünya siyasi arenasında yerini almıştır. Bu dağılmadan günümüze kadar Rusya Federasyonu’nda, devleti dünyanın egemen ekonomik düzeni olan kapitalizme ayak uydurmak adına, birçok yapısal değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Demokrasi ve insan hakları bu dönemde öne çıkan diğer önemli olgulardır. Sözü edilen bu büyük dönüşüm, toplumun her tabakasından kendisi hissettirmiş ve insanlar gelişen şartlara göre yeni tavırlar ve konumlar geliştirmek zorunda kalmıştır.

1.2. Gorbaçov-Yeltsin Dönemi

1990’larda Rus dış politikasının değişimini tanımlayan sorular:

- “1990’daki dramatik değişim sonrasında (nasıl bir Rusya) uluslararası arenada doğacaktır?
- Rusya dış dünya ile olan ilişkilerini demokratik kurallar çerçevesinde nasıl yürütebilecektir?
- Rus İmparatorluğu ve SSCB olmaksızın Rus Devleti’nin yeni ulusal dış politika kimliği nasıl şekillenecektir?
- Rus askeri doktrini ve güvenlik stratejisi, jeopolitik ve kültürel alandaki emperyal geleneklerini yeniden nasıl formülize edecektir?”

Sovyet mirasının uzun geçmişinden Batı ele alındığında, Kremlin’in penceresinden Rus dış politikasının görünümü, küresel bir belirsizlik tül perdesinin arkasına gizlenmiştir.

Rus siyasal karar verici eliti, üç model olarak,

- Karşılıklı Güvenlik Okulu,
- Güçler Dengesi Okulu,
- Yayılmacı Güvenlik Okulunun öğretilerini esas alan değerlendirme önerilerini incelemeye almıştır.

² Olga Kryshantnovskaya, Stephen White, *From Soviet Nomenklatura to Russian Elite*, Temmuz 1996, s. 3, <http://www.bnet.com/>.

Karşılıklı Güvenlik Okulu'nun gerekleri olarak, Rusya'nın sahip olduğu nükleer cephaneliğin desteklenmesi için, ekonomik bağımsızlık ve rekabet gücünün artırılması hedeflenmiştir. Bu çerçevede, Gorbaçov'un önerisine uygun olarak, Batı ile siyasi ve ekonomik işbirliği ve entegrasyonun sağlanması, öncelikli çözüm yolları arasında yer almıştır. Rusya, "Yeni Düşünce" açılımını Yeltsin'in DİB Andrei Kozyrev'in ileri sürdüğü "Soğuk Savaş sona ermiştir. Rusya sınırlarını tehdit eden dış tehdit artık yoktur." "Rusya, demokrasi - insan hakları - serbest pazar ekonomisine dayalı Batı ile ortaklığa gitmelidir; Zira Batı ülkeleri, Rusya'nın tabii müttefikidir." fenomeni doğrultusunda yeni bir perspektif geliştirmeye özen göstermiştir. Kozyrev, "Dış politika, Rusya'nın reformlarını ileri götürmek için bir araçtır." görüşünü savunmuştur. (Derman, 2016, s. 284)

1.3. Putin Dönemi Rus Dış Politikasının Hedefleri:

Putin'in iktidara gelir gelmez merkezîyetçi yönetim anlayışı toplumda önemli yankılar yaratmış ve onun "birleştirici bir lider" olarak nitelendirilmesini sağlamıştır. Yeltsin döneminde de hep sıcak tutulmaya çalışılan "Antikomünizm politikasına" son vererek *Komünizm ve Liberalizm* gibi ideolojik kavramlara dayalı adımlar atmadığından ve hem komünistlerle, hem liberallerle yeri geldiğinde işbirliği yapacağından söz etmesi, bir yandan piyasa ekonomisi reformlarını desteklerken, diğer yandan eski Sovyet marşını Rusya ulusal marşı ilan etmesi, Bağımsız Devletler Topluluğu içinde 'ağabey ülke' kompleksi taşımayan tavırlar sergilemesi, gerektiğinde Ukrayna'dan gaz borcu talep edip, gerektiğinde Gürcistan'la Rusya arasında vize uygulaması başlatması onun bu şekilde nitelendirilmesini destekleyen olgulardandı.

Putin ile beraber iç siyasette atılan yeni adımlar ve ekonomik iyileştirmeler, dış siyasette de etkisini göstermiş, Rusya, temel milli çıkarlarına yine var gücüyle sarılmaya başlamıştır.

Bu bağlamda:

- Rusya, kendisini SSCB'nin devamı olarak görmekte ve SSCB'yi yeniden toplama gayreti içerisindedir.
- Rus toplumunda Rus milliyetçiliği belirgin bir biçimde artmaya başlamıştır
- Rusya'da Rus Ortodoks Kilisesi tekrar ön plana çıkmaya başlamıştır.
- Yeniden yapılanma sürecinde tamamen duran savunma sanayi yeniden güçlenmiş ve Rus ordusunun geliştirilmesi çalışmaları hızlandırılmıştır. Özellikle Güney Kafkasya'daki Rus askeri varlığı en iyi birliklerin bu bölgede konuşlandırılması suretiyle artırılmıştır.
- AB ve ABD'ne olan borçlarını ödeyerek Batı boyunduruğundan kendisini kurtaran Rusya, kendi milli çıkarlarına uygun milli politikalar üretmeye başlamıştır.

Rusya, Ortadoğu'da ABD hâkimiyetini kabul etmemektedir. Kendisinin başlı başına bir güç merkezi olduğunu kanıtlamaya çalışırken bölge ülkeleri ile ikili ilişkilerini geliştirerek ABD'nin tek başına hâkimiyetine alternatif olabilecek stratejiler üretmektedir. Bu politikalar bölgedeki petrolü kontrolüne alan ABD'nin bölgede mevcut askeri ve siyasi varlığının azaltılmasına yöneliktir (Onay, 2002, s. 57). Rusya'nın milli çıkarların korunması ve geliştirilmesinde iki temel kavram ise "Realizm" ve "Pragmatizm" olacaktır. (Çaşın ve Derman, 2016, s. 192).

Özetle hedefler:

"Güçlü bir devlet" olmak/süper güç olmak.

- ABD hegemonyasındaki tek kutuplu sistem yerine "çok kutuplu" bir uluslararası sistemi savunmak.
- Avrasya/ Asya/ Orta Asya'da egemen güç olmak/bölge lideri.
- Batı ile diplomatik-ticari ilişkiler kurmak (özellikle de Almanya ile).
- Uluslararası terörizmle mücadele etmek.
- Bölgede siyasi, ekonomik bir güç olmak.

Dış Politika Araçları:

- SSCB'nin ideolojik-askeri gücü yerine = ekonomik-diplomatik güç kullanmaya özen gösteriyor.
- Bu bağlamda enerji politikaları ve şirketleri dış politikada araç olarak kullanılıyor. Örn: Gazprom.
- Ekonomik-iktisadi ve ticari bütünleşmeler.

2. Siyasal İletişim ve Rusya Seçimlerinde Siyasal İletişim Uygulamaları

Demokrasi kültürünün geliştiği ülkelerde, seçim sürecine girildiği andan itibaren toplumsal yapıda gözle görülür bir değişim fark edilir. Seçim sürecine girilmesiyle birey kimliği seçmene, sivil toplum hareketleri, siyasi bir kurumsallaşmaya dönüşür. Demokrasinin tam olarak yerleşmediği ya da demokrasinin olmadığı ülkelerde ise seçim süreci halk için hiçbir şey ifade etmemekte, seçim süreci sadece sandık başında geçen birkaç dakikadan ibaret sayılmaktadır.³ Özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde seçimlerde Propagandanın olmadığı, tek partili sistemlerde siyasal kültürün önemli bir olgusu olan siyasal iletişimden de yeterince yararlanılmamakta ya da “gerek duyulmamakta”dır. Eski Doğu Bloku ülkelerindeki hemen hemen bütün seçimler AB ve ABD tarafından takip edilmekte ve demokratik olmamakla eleştirilmektedir. Batı merkezli sivil toplum kuruluşlarının “demokratik ihlal” konusunda vurgu yapması, bu ülkelerdeki seçimleri, dünya medyasında da tartışmalı hale getirmektedir. 29 Nisan 1881 tarihli manifestosunda II. Aleksandr, “Otokratik iktidarın karakterine olan güvenim milli çıkarların teminatıdır” derken, kendisinden 118 yıl sonra devletin başı olan Putin’in politikalarına meşru bir zemin hazırlıyor muydu belli değil ancak, Rusya Putin ile birlikte XXI. yüzyıla Rus muhaliflerin söylemiyle “otokratik” şekilde giriş yapmıştır. Gorbaçov’la başlayıp, Yeltsin’le devam eden süreç, Putin’in gelmesiyle doruğa çıkmıştır. Destekçilerinin karizmatik ve kudretli bir lider, muhaliflerinin sert bir diktatör olarak nitelendirdiği Putin, 1999’dan 2018’e kadar dünyanın en çok konuşulan ve dikkat çeken liderlerinden biri olmuştur. Hatta uzunca süre daha gündemde olacağı bir gerçektir. Duma ve Devlet Başkanlığı seçimleri Putin yanlısı ve Putin olanların yarışı olarak nitelendirilebilir. Dağılışımdan beri oldukça sarsılan Rus ekonomisinin Putin’le birlikte düzelmeye yoluna girmesi seçim propaganda- larını ve yönetim stratejilerini Sovyet zamanı politikaları andıran bu temel üzerine kurmuştur. Sovyet toplumunda sputniklerin fırlatılması, kıtalararası füzelerin geliştirilmesi ya da hızlı kalkınmanın sağlanması gibi iç-dış eylemler ve bu eylemler sonucu kazanılan başarılar ideolojiye güç kazandıran temel unsurlardandı. Putin de, benzer unsurları 2000’li yılların Rusya’sı için kullanmıştır.

Halkın gözünde eski günlerine dönen “Büyük Rusya” ve “kudretli lider” Putin ya da “onun planı” Rusya’nın gelecek teminatıdır. Bu beklentiler, sandığa Putin’in zaferi olarak yansımıştır.

Seçimde demokratik ihlaller sık sık gündeme gelmiştir. Hatta, Putin bile bazı ihlallerin olduğunu kabul etmiştir. Ancak, bütün bu ihlaller rağmen, Batılı gözlemciler bile sonuçların halkın iradesini yansıttığını ifade etmişlerdir. Rusya’da halk istikrardan yani gidişattan memnundur. Ancak, muhalifler ise tam tersini düşünmektedir. Putin’in devletin bütün kurumlarını kendine bağlayarak son çar olduğunu iddia eden muhalifler, demokrasiden uzak Rusya’nın, geleceğinin karanlık olacağını ifade eden muhaliflere göre, Putin ve onun yapılandığı bütün kurumlar tasfiye edilmeli ya da sıkı bir reformdan geçirilmelidir. Muhalifler daha fazla demokrasi derken, Putin’e yakın çevreler, milli menfaat gereği her şeyin hatta demokrasinin bile feda edilebileceğini belirtmektedir.

Siyasal iletişim hakkında birbirine benzeyen, aynı anlamlara gelen pek çok betimleme bulunmaktadır. Bu betimlemelerden birkaç tanesi şunlardır. Siyasal iletişim “siyaset üstünde toplum önünde düşünce belirtmeleri meşru olan üç aktörün, yani gazeteci, politikacıların ve nabız yoklamalar ölçmeler vasıtasıyla halkın çelişkili beyanlarına mübadele edildiği alan” olarak değerlendirilmektedir. Bir diğer yazara göre siyasal iletişim; “Belirli ideolojik hedeflerini, toplumda belirli kitlelere, bloklara, gruplara veya ülkelere benimsetmek ve gerektiğinde harekete geçirmek, uygulamaya koymak için siyasal aktörler tarafınca farklı iletişim çeşit ve metotlarının kullanılmasıyla yapılan iletişim” olarak ifade edilmektedir (Aziz, 2003: 3).

Diğer bir deyişle, toplumdaki iletişimin siyasal boyutunu siyasal iletişim olarak değerlendirmek mümkündür. Siyasal iletişim sadece seçim evrelerindeki iletişimle sınırlı değildir; tersine toplumsal hayatın her bölümünü içermektedir. Örnek olarak toplum içi siyasal sistem ve bu sistem içindeki iletişim menfaatleri; finansal alt yapının desteklenmesi ve üstyapı iletişim şekilleri; ücret ve kalkınma politikalarının sunuş şekilleri; uluslararası diplomatik bağlantılar sistemi ve bu sistemdeki iletişim şekilleri gibi (Aziz, 2003: 4). Köker de (1998: 22) toplumun tekrardan ve bilimsel olarak ifade edilmesinin politik iletişim olarak tanımlandığı ve iletişim ve siyaset bilimi arasında bağ kurduğunu ifade etmektedir. Siyasal iletişim, temsil düzeni ve toplumsal hayat arasında özerk bir saha olarak bulunan toplumun siyaset ile ilişkiye geçtiği ve siyasal partilerin siyaset adamlarının konuya dahil olduğu bir aşama olarak tekrardan ifade edebiliriz tanımlayabiliriz.

Bir diğer bakımdan bakıldığında, halkı toplumsal hayata ses alma niteliğiyle ile siyasal iletişimin bir bölümü ve aktörü olarak siyasal iletişimin eksiksiz şekilde oluşabilmesi için tüm bu hususların

³ Fırat Başbuğ, “Belarus Seçimleri ve Siyasal İletişim Uygulamaları”, Tasam, <https://docplayer.biz.tr/1678886-Belarus-secimleri-ve-siyasal-iletisim-uygulamalari-firat-basbug-tasam-sie.html>, E.T.26.09.2018.

bu verimli şekilde kullanılması ve hepsinin fonksiyonel olarak iletişim olgu ve aşamasında bulunması gerekmektedir. Bu unsurlar açısından benzerlik olmasına karşın siyasal iletişim, bazı noktalarda öteki iletişim çeşitlerinden ayrılmaktadır. Öncelikle siyasal iletişimde mesaj verenler genelde ya siyasal kimliği olanlardır ya da bu mesajı belli bir toplum, ekip ya da topluluk için belli kişi veya gruplar verir. İkinci olarak, siyasal iletişimde alıcı da farklı göstermektedir. Bu alıcı kitle aynı zamanda siyasal iletişim kuranların mesajlarını aktarmak istedikleri kitledir. Örnek olarak seçim zamanlarında partilerin siyasal iletişimde alıcı kitle seçmenler olmaktadır. Üçüncü farklılık iletişimin içeriği, niteliği ile alakalı farklılıktır. Siyasal iletişimde verilen mesajlar daima siyasaldır. Diğer farklılıksa verilen mesajla gelen cevapla alakalıdır. Tüm siyasal iletişim araştırmalarında amaç hedef, kitleyi etkilemek olduğu için bu hedefin gerçekleşip gerçekleşmediğinin de anlaşılması gerekmektedir. İşte bu sebeple, siyasal mesajlar verilirken kullanılan metot ve tekniklerin geri beslemeye imkân verecek şekilde olması gerekir (Aziz, 2003: 5-8). Yukarıda anlatılmaya çalışılan siyasal iletişim, üç ana görevi yerine getirmektedir (Özsoy, 2009: 22):

- Meydana gelen siyasal sorunların tanımlanmasına destek olmak,
- Bu sorunların siyasal tartışma ortamına sokularak meşruiyet kazanmasını sağlamak,
- Tartışma konusu olmaktan çıkmış, ortak bir fikir birliği oluşturulmuş konuları gündemden düşürmek.

Siyasal iletişimin ilk görevi olan siyasal sorunların incelenmesinde medya ve siyasetçiler temel görevleri üstlenirken, ikinci görevde kamuoyu araştırmaları, üçüncü işlevdeyse yine medya yeniden ön plandadır.

2.1. Siyasal İletişimde Yaklaşımlar

Siyasal iletişim hakkındaki yaklaşımları altı başlık altında değerlendirerek şu biçimde açıklamak mümkündür (Özsoy, 2009: 28-29):

Birinci yaklaşımda iletişimin, toplumsal kontrole bağlı olduğu kabul edilir. J. Easton ve K. Deutsch'un kurucuları olduğu bu teori, toplumsal kavramı yalnızca tanımlar ama açıklamaz. Toplumsallaşma gibi temel siyasal ifadeleri ve siyasi amaçların edindiği süreçleri ifade etmez.

Dilbilim yaklaşımı ise diğer yaklaşımdır. Bu yaklaşım dili, aslında toplumsal denetim ve özel olarak da siyasal evreleri ve örgütlere sınırlı biçimde sahip olmanın bir vesilesi olarak görür. Başka bir deyişle toplumsal denetim ve siyasal evreler bu vasıtayla yani dilden geçerek kullanılmaktadır. Dili denetlemenin diğer anlamının düşünceyi denetlemekle aynı olduğu düşünülür. Dil sadece düşünceyi sınırlamaz, bunun haricinde siyasal etkinlikleri de sınırlayabilir. Dil, kendi kendini yaşatma ve kendini yansıtma ve kişinin kendini ifade edebilmesi için olanak sağlar ve böylece bireyi değerlerine bağlar. Bunun yanında dil, benlik ve grup bağlılığı için birleştiren bir olgudur. Dil; siyasal düzeni korumak, kadınlar üzerindeki toplumsal egemenliği sürdürmek, grupları denetim altında tutmak gibi siyasal amaçlar için kullanılmaktadır.

Siyasetin iletişim gibi sembolik olarak görüldüğü sembolik anlayışına göre, liderlik büyük ölçüde sembollerin manipülasyonu ve sembolik hediyelerin dağıtımı ile korunur ve idame ettirilir. Bunun haricinde simgeler, toplumsal tutarlığı da korumak için de destek olur.

Dördüncü yaklaşım olan işlevsel yaklaşımda ise siyasal iletişim, siyasal düzenin işlevi için potansiyel ve gerçek neticelere sahip bir iletişimci faaliyet olarak değerlendirilir. İşlevsel analiz, liderlerin tercihi, siyasal gündemin ifade edilmesinde, karar almaya dâhil olmada, eleştiriye açıklıkta ve toplumsallaşmada olan ileti alışverişinin son ürününün değerlendirilmesidir.

Örgütsel yaklaşım beşinci yaklaşım olarak hükümet içi enformasyon geçişi ve enformasyon akışını sınırlayan örgütsel faktörleri değerlendirir. Bu çalışmalar psikolojik ve sosyolojik açıdan devlet içerisindeki iletişimi değerlendirmişlerdir.

Son yaklaşım çevresel yaklaşımdır. Bu yaklaşım örgütleri, siyasal sistemi ve aşamalarıyla bütün iletişimin yer aldığı çevre ile ilgilenir.

2.1.1. Siyasal İletişimde Aktörler

Kamuoyu çalışmaları, siyasal pazarlamayı, kitle iletişim araçlarını ve siyasal reklamcılığı siyasal iletişim unsurları arasında gören Wolton siyasal iletişimi, "Çeşitli aktörler tarafından ileri sürülen ve medya tarafından anlatılan siyasal ifadelerin üretimi ve değişimine dair akla gelebilecek her şey" olarak değerlendirilmektedir. Daha evvel de anlatıldığı gibi Wolton, gazetecileri, politikacıları ve nabız yoklamaları sayesinde kamuoyunu, devlet önünde siyaset için düşüncelerini dile getirmeleri meşru olan üç aktör olarak değerlendirmekte ve bu üç aktörün farklı ifadelerinin siyasal arenada mübadele

edildiğini belirterek bu zamanda görülen çatışma ve sürtüşmeleri de doğal karşılamakta, bunları siyasal iletişimin parçası olarak düşünmektedir (Wolton, 1991: 52).

Katılımcı demokrasilerde yalnızca sistem tarafından meşru görülen siyasal örgütler değil, siyasal evreler içerisindeki yaptırım güçlerini kabul ettirmeye çalışarak siyasal bir meşruiyet elde etmeye bütün birey ve kurumlar, siyasal iletişimin aktörleri olarak görülmektedir. Bunların içinde medya kuruluşları, siyasal partiler, baskı ve menfaat grupları, devlet için çalışan örgütler, sivil toplum kurumları, yerel ve merkezi hükümetler ile vatandaşlar bulunmaktadır (Özkan, 2004: 44).

Siyasal iletişimde olan kuruluş, kurum, grup ve kurumsal kimliği olan bireyler, örgüt önderleri ve idarecilerini siyasal aktörler olarak değerlendirmek mümkündür. Bu aktörler içinde yer aldıkları, buldukları küme ya da örgütün hedeflerini, prensip ve kurallar dahilinde hareket etmek ve iletişimde bulunmakla sorumludurlar. Bu görevleri en iyi şekilde yapmaları gerektiği için de onlara "aktör" denilmektedir. Hükümet, sivil itaatsizlik, sivil toplum kuruluşları, devlet başkanı, siyasal partiler, yerel yönetimler, baskı grupları, lobicilik etkinlikleri ve terör örgütlerini de bu aktörler arasında değerlendirmek mümkündür. Katılımcı demokrasilerde yalnızca sistem tarafından meşru görülen siyasal örgütler değil, siyasal aşama içerisinde güçlerini kabul ettirmeye çalışarak siyasal bir meşruiyet elde etmeye çalışan tüm birey ve kurumlar, siyasal iletişimin aktörleri olarak kabul değerlendirilmektedir (Aziz, 2003: 17).

Bunların haricinde katılımcı demokrasilerde yalnızca sistem tarafından meşru görülen siyasal örgütler değil, siyasal aşama içerisinde güçlerini kabul ettirmeye çalışarak siyasal bir meşruiyet elde etmeye çalışan tüm birey ve kurumlar, siyasal iletişimin aktörleri olarak kabul değerlendirilmektedir

2.1.2. Siyasal İletişim Türleri

Siyasal iletişimi ülke içine ya da dışına yönelik olması bakımından değerlendirmek mümkündür ve iki farklı başlık altında inceleyebiliriz.

İçe Yönelik Siyasal İletişim

Siyasal iletişim çeşitleri genelde içe yapılan etkinlikleri içermektedir. Örnek olarak siyasal partilerin ifadeleri daha ziyade içe yönelik olarak, yani hedef kitle ülke içindeki seçmen kitlesi olmaktadır. Aynı zamanda devlet başkanlarının, hükümetin iç kamuoyuyla alakalı mesajlarıyla sivil toplum örgütleri ve farklı baskı kitlelerine gönderdiği siyasal mesajlar da hedefleri gereği içe yönelik siyasal iletişime dâhil olmaktadır (Aziz, 2003: 33).

Kısaca söylemek gerekirse, eğer ki siyasetçi, toplum ile sürekli temas halinde olursa, halkın nabzını daha iyi belirlemeye muvaffak olur. Toplumun her iyi ve kötü anında yanında olan ve halkıyla kaynaşan siyasetçiyi halk kabul eder, özümser ve onda kendinden bir şeyler bulur (Özsoy, 2009: 30).

Dışa Yönelik (Uluslararası) Siyasal İletişim

Tarihsel olarak değerlendirdiğimiz, ülkelerin öteki dış ülkelerde temsilcilikler bulundurmasının aslında siyasal iletişim gereksinimini karşılamak için olduğu söylenebilir. Bugün, tüm ülkelerin uluslararası siyasal iletişime duydukları gereksiz şüphesiz daha çoktur. Bu gereksinimler artık dış temsilciliklerin haricinde teknolojinin de ilerlemesiyle farklı siyasal iletişim yöntemleriyle de yapılmaktadır. Teknik ilerleme yardımıyla ulusal seviyede verilen siyasal mesajlar bile bazen hemen bazen de kısa bir zaman içinde uluslararası kamuoyuna iletilebilmektedir. Özellikle ülke güvenliği, diğer ülkelerle ilişkiler, savaş ihtimalleri, ulusal menfaatlerin korunması, uluslararası örgütlerle olan ilişkiler gibi önemli hususlarda uluslararası siyasal iletişimden bahsetmek mümkündür (Aziz, 2003: 34-35).

Uluslararası siyasal iletişim daha çok 20. Yüzyıl'ın ikinci evresinden sonra, kitle iletişim araçlarında oluşan gelişmelerle beraber daha da önem kazanmıştır. Bu tarz siyasal iletişimde en bilinen metot hükümet, devlet ya da parti başkanlarının ve öteki siyasal aktörlerin yapılan anma, toplantılarda, açılış, kutlama gibi törensel faaliyetlerde uluslararası temalı mesajlarını, oradaki kitleye aktarmalarıdır. Esasında bu mesajların hedef kitlesi oradakiler değil, onlar aracılığı ile dış ülke kamuoyu ya da idarecileridir (Aziz, 2003: 36).

2.1.3. Siyasal İletişim Yöntem ve Teknikleri

Siyasal iletişim söz konusu olduğunda farklı yöntem ve teknikler geliştirilmiştir bunlardan en önemlileri; yüz yüze iletişim, uzaktan (Araçlı) iletişim ve kitle iletişim araçları yardımıyla iletişim şeklinde sıralayabiliriz.

Yüz Yüze İletişim Yöntemi

Yüz yüze iletişim metodunda, mesajı veren kaynak ile alan kaynak aynı yerde bulunurlar, mesajlar sözlü olarak aktarılır ve genellikle geri beslemesi de hemen alınabilir. Örnek olarak bir siyasal partinin

mitinginde geri besleme bazen konuşmacının sözünü kesecek kadar yüksek seviyedeki tezahüratlar ve alkışlardır. Fakat daha dar ve küçük yerlerde yapılan siyasal konuşmalardaki geri besleme, soh-bete dahil olma biçiminde olabilir. Seminerleri, konferansları, mitingleri, konserleri, sempozyumları, kongreleri, hasta ziyaretlerini vb. yüz yüze siyasal iletişimde olunduğu sosyal durumlar olarak görmek mümkündür (Aziz, 2003: 39).

Uzaktan (Araçlı) İletişim Yöntemi

Bu tarz bir iletişim, mesajı veren kaynak ile mesajı alacak olanın birbirlerini görme imkanlarının olmadığı zamanlarda gerçekleşir. Bu tarz iletişimde kullanılan araçlar; afiş, faks, telefon, mektup, telgraf, bilgisayar, rapor, katalog, pano, pankart, rozet, gazete, dergi, ses kayıtları vb. biçiminde ifade etmek mümkündür. Bunun yanında bugün; bu araçlara cep telefonlarını da eklemiştir. Cep telefonlarıyla beraber istenen kimseye her daim ve her yerde ulaşılması siyasal iletişimi de kolaylaştırmıştır. Bu biçimdeki uzaktan iletişim olanağı veren iletişim araçlarının en önemli nitelikleri, “*siyasal aktörlerin ne için, hangi araçlarla, kimlere, ne tür mesajın ve ne zaman verileceği hakkında karar alabilecek seviyede bilgi ve tecrübe sahibi olmaları ve bunun kontrollerini sağlayabilmeleridir*” dir (Aziz, 2003: 40-41).

Kitle İletişim Araçları

Kitle iletişimin ne olduğundan ve kitle iletişim araçlarına daha evvel değinmiştir. Buradaysa kitle iletişim araçlarının siyasal iletişime desteği, siyasal iletişimin bu araçlardan ne şekilde faydalandığını anlatılmaya çalışılacak. Kitle iletişim araçlarında ilk olarak gazeteleri söylemek mümkündür. XV. yüzyıldan beri gazeteler çıkmaya başlamış ve zamanla gerek basım imkânlarının gelişim göstermesi gerek de okuma-yazma seviyesinin gitgide yükselmesine bağlı olarak okur miktarının da artması gazetelerin daha değerli olmasına vesile olmuştur. İlerleyen zamanlarda iletişim teknolojisinde görülen hızlı gelişmeler neticesinde ise kitle iletişim araçlarına çeşitli zamanlarda film, radyo, fotoğraf, televizyon ve bilgisayar da dahil olmuştur. Bu araçların sıkça kullanılmasından ötürü kitle iletişim araçları, siyasal iletişim için vazgeçilmez araçlar olmuştur (Aziz, 2003: 42).

Kitle iletişim araçları, siyasal iletişime mevzu olan mesajları alarak bunları değiştirmekte, yeniden yorumlamakta ve alıcılara, siyasal aktörlere ya da hedef kitleye aktarmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği şekilde, kitle iletişim araçları bu mesajlar arasından bazılarını gündeme taşıyarak bunların, halk arasında tartışılmasını sağlamaktadır. Yani bir başka ifadeyle kitle iletişim araçları “gündem oluşturma” görevini yapmaktadır. Bu biçimde gündem yaratmanın haricinde kitle iletişim araçları görüşme, yorum, haber, tartışma, değerlendirme, araştırma taraflarıyla da siyasal iletişime imkân sağlamaktadır. “Gündem yaratma modeli” olarak ifade edilen bu model, kitle iletişim araçlarında bulunan haberlerin, bireylerin ne düşünecekleri ya da neyin onların dikkatini çekeceğinin varsayımına dayanmaktadır (Uztuğ, 2004: 267). Bu varsayımda, hedef kitlenin bir konunun önemli olduğunu düşünmeleri durumunda, o mevzuda en yetenekli aday ya da partiler için oy kullanacakları ifade edilmektedir (Kalender, 2000: 122).

Özetle; kitle iletişim araçları demokratik toplumlarda kamuoyunun yaratılması görevini görmektedir. Bu çeşit araçlar, toplumdaki fikirleri bir ayırım yapmadan duyurma ve denetleme yükümlülüğüyle kamuoyunu yaratırken dışarıdan gelen tepkilere de yanıt vererek siyasi sistemin korunması için de görev alırlar. Bunlara haricinde, siyasi düzeni algılanabilir bir hale getirmek ve bunun yanında siyasal algıyı yaratmakla da görevli olan kitle iletişim araçları burada da denetim ve eleştiri görevini yerine getirmektedir (Özkan, 2004: 62).

3. Yöntem

Araştırmada nitel ve nicel veriler birlikte kullanılmıştır. Araştırmada verilerin toplanmasında ağırlıklı olarak belgesel tarama tekniği kullanılmıştır. Veriler ağırlıklı olarak konu ile ilgili basılı metinlerden toplandığı için verilerin çözümlenmesi ve yorumlanmasında nitel araştırma yöntemlerinden betimsel analiz tekniği uygulanmıştır. Çarlık dönemi sonrası Lenin ile başlayan Sovyet dönemi, Batı ile ilişkileri sınırlı tutan Stalin ve daha sonra “Barış içinde bir arada yaşama” yaklaşımıyla Kruşçev ve O’nu takip eden Brejnev ve Gorbaçov dönemi elitleri ve bunların Sovyet iç ve dış politikasında oynadığı roller analiz edilmiştir. Siyasal iletişim yöntem ve teknikleri analiz edilmiştir.

4. Bulgular ve Sonuç

Sovyet sisteminin dağılması sonucu kurulan Bağımsız Devletler Topluluğu içinde en etkin devlet olan Rusya Federasyonu döneminde, Rus dış politika yapımcıları, Mikhail Gorbaçov’un başlattığı reformlar çerçevesinde dış politika sorunlarının yeniden tanımlanmasını tartışmaya açmışlardır. Bu süreçte Yeltsin’in oldukça zor bir görev üstlendiği Sovyet sonrası yeni Rusya’nın inşasında birçok iç ve dış

sorunla mücadele ettiği ve Rus dış politikasında karar vericilerin içinde en etkili liderin Vladimir Putin olduğu ve Putin ile birlikte yeni bir dönemin başladığı sonucuna ulaşılmıştır. Liderlerin dış politikaya yön verirken, iktidara gelmek için desteğinden yararlandıkları aktörlerin çıkar algısını ve ideolojisini gözettilerini gözlemlenmiştir. Bu çerçevede, lider yöneticilerin, günümüze kadar olan süreçteki belli başlı olağandışı şartlarda diğer tüm politika alanları gibi, dış politikada da kendi programlarını uygulamaya çabaladıkları ama çeşitli faktörler nedeniyle zaman zaman zorluklarla karşılaşarak farklı tutumlar sergiledikleri sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda çok sayıda örnek verilebilir, fakat burada söz konusu olaylar arasından bir kısmı seçilmiştir. Çalışmada, seçilmiş örnek olaylar üzerinden, karar vericileri yönlendiren başlıca yapısal faktörler, kategorileştirilerek incelenmiştir. Bu faktörler, stratejik vizyon, iç politika gereksinimleri, ekonomik kalkınma ve dış destek arayışı olarak kabul edilmiştir (Erhan, 2015, s. 145). Söz konusu faktörler, farklı dönemlerde ve durumlarda alınan kararları ve liderlerin tutumunu farklı düzeyde etkilemiştir. Liderler isleyen düzeni sürdürmek kaygısıyla kendi programlarının dışında kararlar alarak pragmatik bir tutum sergilemişlerdir. Özellikle pragmatik tutum Putin ile zirveye ulaşmıştır.

5. Kaynaklar

AZİZ, A., *Siyasal İletişim*, Nobel Yayınları, Ankara 2003.

BAŞBUÇ, Fırat, "Belarus Seçimleri ve Siyasal İletişim Uygulamaları", Tasam, 2018, <https://docplayer.biz.tr/1678886-Belarus-secimleri-ve-siyasal-iletisim-uygulamalari-firat-basbug-tasam-sie.html>, E.T.26.09.2018.

ÇAŞIN, Mesut - DERMAN, Giray Saynur, *Rus Dış Politikasındaki Değişim ve Kremlin Penceresinden Yeni Ufuklar*, SRT Yay., 2016.

DERMAN, Giray Saynur, "Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) Dönemi Rus Dış Politikası Paradigmaları", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt: 10, Sayı: 19, 2016, s. 283-295.

ERHAN, Çağrı - EMBEL, Ersin, "Türk Dış Politikasında Karar Vericileri Yönlendiren Yapısal Faktörler", *Bilig*, Sayı: 72, 2015, s. 145-170.

FARMER, Keenth C., *The Soviet Administrative Elite*, Praeger, New York 1992.

REMINGTON, T. F., "Politics in Russia", *Longman*, 2001.

STEEN, Anton, *Political Elites and the New Russia*, Londra Routledge Curzon, 2003.

WILLERTON, J., *Patronage and Politics in the USSR*, Cambridge 1992, s. 24.

MAWDSLEY, E. - WHITE, S., *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev*, Oxford, 2003.

KALENDER, A., *Siyasal İletişim: Seçmenler ve İknâ Stratejileri*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya 2000.

KRYSHTANOVSKAYA, Olga - WHITE, Stephen, *From Soviet Nomenklatura to Russian Elite*, Temmuz 1996, s. 2, <http://www.bnet.com/>.

KÖKER, E., *Politikanın İletişimi İletişimin Politikası*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

LİGHT, Magot, "Foreign Policy Thinking", *Internal factors in Russian Foreign Policy*, Ed. Neil Malcolm, Alex Pravda, Roy Allison, Magot Light, clarendon Pres, Oxford 1996, s. 38-43.

NEJİNSKİY, L. N., "İmperativ 'Holodnoy Voynı' i Yadernogo Veka", *Rossiya: Gosudarstvenniye Prioriteti i Natsionalniye İnteresi*, 1987.

ONAY, Yaşar, *Rusya ve Değişim*, Nobel Yayınları, Ankara, 2002.

ÖZKAN, A., *Siyasal İletişim*, Nesil Yayıncılık, İstanbul 2004.

ÖZSOY, O., *Taktik-Örnek ve Uygulamalarla Seçim Kazandıran Siyasal İletişim*, Pozitif Yayınları, İstanbul 2009.

UZTUĞ, F., *Siyasal İletişim Yönetimi: Siyasette Marka Yaratmak*, MediaCat Yayınları, İstanbul 2004.

WOLTON, D., "Medya, Siyasal İletişimin Zayıf Halkası", *Birikim Dergisi*, Sayı: 30, 1991, s. 51-58.

МОДЕРНИЗАЦИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Рашида ЖАНАЛИЕВА¹ - Дильдар КИСТАУБАЕВА²
Биржан ЖАКИПБЕКОВ³

Özet

Şu anda ülkemizde milli eğitim politikasında önemli değişiklikler var. Modern okulun görevlerinden biri, pedagojik süreçteki tüm katılımcıların potansiyelinin ortaya çıkması, yaratıcı becerilerin sergilenmesi için fırsatların sağlanmasıdır. Modern okul, son yıllarda yurt içi eğitim sisteminde meydana gelen büyük değişikliklerin sonucudur. Eğitim alanındaki yenilikler, pedagojik bir girişim olarak özel olarak tasarlanmış, geliştirilmiş veya tesadüfen keşfedilen yenilikler olarak kabul edilir. Yenilikçi yöntemler altında, öğretmen ve öğrencilerin etkileşimi, kendi aralarında gerçek çalışma ortamına yakın bir durumda ortaya çıkar.

Eğitimin amacı, öğrencinin potansiyelini en üst düzeye çıkarmak için koşulları yaratmaktır. Modern eğitim modelini uygulamak için, 2011-2020 yılları için Kazakistan Cumhuriyeti'nde Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Programı geliştirildi; bunların önceliği, yenilikçi eğitim projelerinin geliştirilmesi, uygulanması ve yaygınlaştırılmasıdır. Kazakistan eğitiminde meydana gelen değişikliklerin analizi, onları reform süreçlerini ve modernizasyon politikasını içeren bir dönüşüm olarak tanımlamayı mümkün kılmıştır. Eğitim programlarının kilit önceliği, değişimlere ve yeni bilginin asimilasyonuna sürekli olarak uyum sağlama yeteneğinin geliştirilmesi olmalıdır.

Modernleşmenin ana hedefi, Kazakistan'ın eğitim sisteminin, küreselleşmeyle birlikte bir piyasa ekonomisinde niteliksel dönüşümünü sağlamaktır. 12 yıllık eğitime geçiş için düzenleyici yasal ve örgütsel koşullar oluşturuldu; eğitimin örgütlenme ilkeleri ve öğrencinin içindeki rol, bilgi, beceri ve yeteneklerin pasif "alıcısı" ndan eğitim sürecinin aktif konusuna; Eğitim sürecine yeni pedagojik ve bilgi öğretimi teknolojileri tanıtıldı. Uluslararası uzmanlık sınıflandırmasına karşılık gelen çok düzeyli bir eğitim uzmanı sistemi tanıtıldı. Eğitim sisteminin reformu sürekli olarak yürütülüyor, 12 yıllık bir okul döngüsüne geçiş gerçekleşiyor. Bütün bunlar, eğitim sistemimizin dünyaya tutarlı entegrasyonu hakkında konuşmamızı sağlıyor.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde eğitim geliştirme kavramı, küresel standartları karşılayan profesyonel personelin eğitim biçimlerinin ve yöntemlerinin niteliksel güncellenmesine yöneliktir. Çok dilli eğitime çok dikkat edilir. Yükseköğretimde, eğitim sisteminin genel olarak lisans ve yüksek lisans dünyasında kabul edilenlere geçiş için temeller atılmıştır. «Nazarbayev Entelektüel Okullar», tanınan uluslararası eğitim programlarının müteakip uygulamalarının, ülkenin ortaöğretim okulundaki Kazak okulunun geleneklerinin korunmasıyla test edilmesine yönelik deneysel sitelerdir. Yükseköğretim sistemi, Kazakistan'ın personelinin ve ülkenin kalkınma potansiyelinin oluşturulduğu temeldir. Kazakistan kadrolarının ve ülkenin kalkınma potansiyelinin şekillendirildiği temeldir.

Kazakistan eğitimi, belirli yapısal ve kurumsal yeniliklere yol açan, dünya eğitim sistemi ile nesnel olarak bütünleşmektedir. Yüksek öğretim alanında yapılan reformlar sonucunda, eğitim yönetiminin demokratik karakteri elde edilmiştir; Yeni bir ulusal model oluşturuldu, eğitim kurumlarının yetkileri genişletildi; üç dillilik ilkesi tanıtıldı; devlet dışı eğitim sektörü yasallaştırılmıştır. Modern toplum, Avrupa standartlarına uygun eğitim sistemini güçlendirmeye ve sürekli eğitime önem vererek insan kaynaklarına daha fazla odaklanacaktır. 2017'den bu yana Başkanın inisiyatifiyle "Herkes için Serbest Mesleki Eğitim" projesi başlatıldı. Bu amaca yönelik olarak, mesleki standartları, işgücü piyasasının gerekliliklerine ve iş yerinde eğitimde ileri dünya deneyimine uygun olarak güncellemek gerekmektedir.

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, rashida_zhanalie@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, dilya_kistaubaeva@mail.ru.

³ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, birzhan_zhfkpbekov@mail.ru.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Yenilik, Modernizasyoneğitimstratejisi, Ulusalpolitika, Modern Okul, Pedagoji, Geliştirme, Polijazychie, Devletprogramı.

1. Введение

Состояние образования республики, начиная с 90-х годов XX века, можно охарактеризовать философской категорией «движение»: идет активный поиск социальных, педагогических новшеств, адекватных целям системы образования. Путь в будущее связан с созданием новых возможностей для раскрытия потенциала казахстанцев. Развитая страна в XXI веке - это активные, образованные и здоровые граждане. Все развитые страны имеют уникальные качественные образовательные системы. В настоящее время в нашей стране происходят существенные изменения в национальной политике образования. Это связано с переходом на позиции личностно-ориентированной педагогики. Одной из задач современной школы становится раскрытие потенциала всех участников педагогического процесса, предоставление им возможностей проявления творческих способностей. Современная школа - это результат огромных перемен, произошедших в системе отечественного образования за последние годы. В этом смысле образование не просто часть социальной жизни общества, а её авангард: вряд ли какая-то другая её подсистема в той же степени может подтвердить факт своего поступательного развития таким обилием нововведений и экспериментов.

Динамика развития общеобразовательной школы Республики Казахстан связана с перспективой многообразия типов и видов учебных заведений, непрерывного изменения, актуализации процессов ее саморазвития. Ключевой идеей развития казахстанской школы стала позиция достижения качества образования, которая становится в современной методологии критерием оценки его состояния. Изменение роли образования в обществе обусловило большую часть инновационных процессов. «Из социально пассивного, рутинизированного, совершающегося в традиционных социальных институтах, образование становится активным. Образование все более ориентируется на создание таких технологий и способов влияния на личность, в которых обеспечивается баланс между социальными и индивидуальными потребностями, и, которые, запуская механизм саморазвития (самосовершенствования, самообразования), обеспечивают готовность личности к реализации собственной индивидуальности и изменениям общества. Успех обучения в конечном итоге определяется отношением школьников к учению, их стремлению к познанию, способностью осознанно и самостоятельно приобретать знания, умения, навыки, активностью. Ученик не только объект обучающих воздействий, он субъект специально организуемого познания, субъект педагогического процесса. Поскольку развитие ученика происходит только в процессе его собственной деятельности, то основой обучения следует считать не преподавание, а учение.

Инновации в образовании считаются новшествами, специально спроектированными, разработанными или случайно открытыми в порядке педагогической инициативы. В качестве содержания инновации могут выступать: научно-теоретическое знание определённой новизны, новые эффективные образовательные технологии, выполненный в виде технологического описания проект эффективного инновационного педагогического опыта, готового к внедрению. Под инновационными имеются в виду методы, где взаимодействие преподавателя и студентов, в т.ч. между собой происходит в ситуации, приближённой к реальной рабочей среде. Действительно, очень многое зависит от самого преподавателя, но как показывают результаты проведённого опроса, слабая мотивация преподавателя приводит к его пассивности в развитии как лично, так и профессионально.

2. Методы

На современном этапе развития в Республике Казахстан происходят глубокие социально-экономические преобразования, которые требуют новых подходов к системе школьного и высшего образования и поиска новых эффективных форм организации учебного процесса (Назарбаев, 2012). Это своевременно нашло отражение в Стратегической программе «Казахстан-2050», Государственной программе развития образования в Республике Казахстан на 2016-2019 годы, Законе РК «Об образовании», и других основополагающих нормативных документах и подзаконных актах. В данных нормативно-правовых документах заложены концептуальные основы модернизации системы дошкольного образования в Республике Казахстан. Цель образования состоит в создании условий для максимального раскрытия потенциала обучающегося. Необходимы условия для развития функционально грамотной личности - человека, способного решать любые жизненные задачи (проблемы), используя для

этого приобретаемые в течение всей жизни знания, умения и навыки и оставаясь при этом человеком.

Модернизация должна затронуть все уровни образовательного процесса и особенно среднее и высшее. Начальная школа в Казахстане, как и в других постсоветских странах, отличается традиционно высоким качеством. Основная работа по модернизации ведется в среднем образовании, которая характеризуется следующими направлениями:

- Развитие функциональной грамотности учащихся: в Казахстане впервые на постсоветском пространстве разработан был Национальный план действий по развитию функциональной грамотности на 2012-2016 годы, который предусматривал развитие у школьников навыков компетентности, способности успешно применять полученные знания в реальной жизненной ситуации;

- Пилотное апробирование электронного обучения: к 2020 году данным проектом будут охвачены 90 % школ, новыми спутниками школьника станут цифровые образовательные ресурсы - электронные учебники и библиотеки, доступ к лучшим мировым образовательным ресурсам в любое время;

- Переход на 12-летнее обучение;

- Внедрение английского языка в образовательный процесс по всем уровням от школы до университетов;

- Воспитательная работа, в рамках Национального плана, направленного на формирование в общеобразовательных школах интеллектуального, физически и духовно развитого гражданина Республики Казахстан, способного творчески мыслить, уметь выбирать профессиональный путь и готового обучаться в течение всей жизни;

- Главным центром и транслятором модернизации школьного процесса обучения являются «Назарбаев Интеллектуальные школы». На их базе отрабатываются нововведения, основанные на успешном международном опыте.

В Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 года говорится, что человеческий капитал является основой модернизации. Ключевым приоритетом образовательных программ должно стать развитие способности к постоянной адаптации к изменениям и усвоению новых знаний. В дошкольном образовании к 1 сентября 2019 года необходимо внедрить единые стандарты программ для раннего развития детей, развивающие социальные навыки и навыки самообучения. В среднем образовании начат переход на обновленное содержание, который будет завершён в 2021 году. Это абсолютно новые программы, учебники, стандарты и кадры (Назарбаев, 2018).

Кардинальные перемены идут и в высшем образовании, их главная цель - повышение уровня новых специалистов, их глобальная конкурентоспособность. Министерством планируется автоматизировать пять услуг в сфере высшего образования. В частности, планируется перевести на электронный формат услуги по приему документов на послевузовское образование, присуждению грантов, выдаче дубликатов дипломов, выделению мест в общежитиях и реализации академической мобильности. В соответствии с Посланием Главы государства обучение на трех языках должно начаться с 2019 года. Перед министерством стоит задача по обучению 15,8 тыс. преподавателей, из которых 82 % запланировано охватить языковыми курсами к концу 2017 года. Так, по итогам 2016 года прошли курсы и получили сертификаты 750 преподавателей. В утвержденном бюджете на 2017 год были поддержаны расходы на обучение 5,9 тысяч человек. Кроме того, министерством планируется предоставить возможность повышения языковых компетенций дополнительно более 6 тыс. преподавателям. На данные цели дополнительно выделено 3,5 млрд тенге (Жаналиева, Сулейменова, Жакипбеков, Кистаубаева, Султанова, 2016, стр. 127-131).

3. Результаты

Основной целью модернизации является обеспечение качественного преобразования системы образования Казахстана в условиях рыночной экономики с учетом глобализации. Говоря о глобализации, подразумевается единый международный стандарт, в данном случае стандарт образования. Основными целями системы образования в Республике Казахстан являются:

1- Формирование общенаучной и общекультурной подготовки учащихся;

2- Социальная адаптация школьников к жизни в обществе;

3- Воспитание гражданственности и любви к Родине;

4- Обеспечение потребностей общества в квалифицированных рабочих и специалистах, переподготовка и повышение их квалификации.

Организация образовательной деятельности в учебных заведениях республики характеризуется рядом показателей, отражающих условия функционирования и процесс образования, а также эффективность использования имеющихся ресурсов. Одним из главных условий организации учебно-воспитательного процесса является Государственный общеобязательный стандарт образования - нормативный документ содержания общего среднего образования, обеспечивающий единую государственную политику и гарантирующий каждому гражданину получение качественного образования.

Структура содержания начального, основного среднего и общего среднего образования представлена в типовых учебных планах соответствующего уровня образования через состав образовательных областей и учебных предметов. Инвариантный компонент содержания образования является базовым, обязательным для всех организаций образования, учебная нагрузка которого может быть увеличена за счет вариативного компонента. Вариативный компонент (школьный и ученический) отражает специфику конкретной организации образования, направлен на разработку авторских, дополнительных учебных программ за пределами Государственных стандартов, учебных предметов уровней начального, основного среднего, общего среднего образования.

На данный момент перед работниками образования Республики Казахстан стоит вопрос о переходе на среднее 12-летнее образование - в целях интеграции в Европейское образовательное пространство. В среднем образовании созданы нормативные правовые и организационные условия перехода на 12-летнее обучение; изменены принципы организации обучения и роли ученика в нем от пассивного «получателя» знаний, умений и навыков к активному субъекту образовательного процесса; внедрены в учебный процесс новые педагогические, информационные и здоровьесберегающие технологии обучения; ежегодно проходят повышение квалификации более 54 тысяч педагогов, в том числе более 30 тысяч за счет средств государственного бюджета.

«Одним из приоритетных направлений модернизации национальной модели образования является подготовка интеллектуальной элиты - молодых людей, способных занять ключевые места в управлении государством, экономике, науке, культуре, искусстве. Интенсификации этой работы способствует реализация Государственной программы «Дарын» и «Болашак», основная миссия которых заключается в социально-педагогической поддержке и развитии одаренных детей и молодежи. Стипендия «Болашак» является персональной и присуждается ежегодно Республиканской комиссией по подготовке кадров за рубежом в целях получения стипендиатами высшего специального образования, степеней бакалавров, магистров, кандидатов, докторов наук (Ph.D) по наиболее востребованным для Казахстана специальностям. По программе «Болашак» на 2017 год обучились около 9 тысяч казахстанцев, многие из них работают в государственных учреждениях, национальных компаниях, малом и среднем бизнесе.

Подписание Казахстаном Лиссабонской Конвенции делает нашу страну участницей целого ряда международных соглашений, проектов и программ. В целях обеспечения интеграции в европейскую зону высшего образования путем приведения содержания и структуры высшего образования в соответствии с параметрами Болонского процесса на данный момент выполняются обязательные, рекомендательные параметры в рамках Болонского процесса: академическая свобода - в структуре и содержании образовательных программ будет увеличен компонент по выбору: в бакалавриате до 70 %, в магистратуре до 80 %, в докторантуре до 90-95 %; усилена воспитательная работа в вузах; внедрен механизм гибкого реагирования образовательных программ вузов страны на потребности рынка труда - разрабатываются модульные образовательные программы; создан Центр Болонского процесса и академической мобильности.

В Казахстане внедрен принятый в мировой практике новый механизм формирования студенческого контингента из выпускников школ, основанный на независимом тестировании. Введена многоуровневая система подготовки специалистов, отвечающая международным классификаторам специальностей. Последовательно проводится реформа системы образования, осуществляется переход на 12-летний цикл школьного обучения. Все это позволяет говорить о последовательной интеграции нашей системы образования в мировую. Как было отмечено, Болонская декларация предусматривает введение двухуровневого высшего образования,

первый уровень которого ориентирован на приобретение компетенций исполнительского типа, отражающего потребности сохраняющегося значительного уклада индустриального общества, второй - на развитие творческих способностей.

Президент страны Н. А. Назарбаев поставил значительную планку перед отечественным образованием. Оно должно стать конкурентоспособным, высококачественным, таким, чтобы выпускники казахстанской школы могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах. Поэтому основной стратегической задачей образования является, с одной стороны, сохранение оптимальных казахстанских образовательных традиций, с другой стороны, обеспечение выпускников школ международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого - овладение государственным, родным, и иностранными языками. Казахстан, оставаясь полиэтническим и поликонфессиональным государством, переживает на сегодня сложный и противоречивый период своего культурно-языкового развития, о чем свидетельствует сложившаяся языковая ситуация, характеристика которой дана в Концепции языковой политики Республики Казахстан. Следует отметить, что практически во всех документах в области языковой политики стрелковой идеей является необходимость овладения несколькими языками.

Концепция языковой политики Республики Казахстан определяет русский язык как основной источник информации по разным областям науки и техники, как средство коммуникации с ближним и дальним зарубежьем. Вместе с тем, интеграция в мировое экономическое пространство не представляется возможной без знания мировых языков, в частности, английского языка. В связи с его интенсивным изучением языковую ситуацию для большинства казахстанцев в полной мере можно обозначить как многоязычную. То есть объективные реалии на сегодня складываются таким образом, что свойственный для казахстанского общества билингвизм постепенно начинает сменяться полиязычием. Наиболее рельефно эта проблема применительно к языковой ситуации современного Казахстана отражена в Послании Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева «Новый Казахстан в новом мире», где в целях обеспечения конкурентоспособности страны и ее граждан предложена поэтапная реализация культурного проекта «Триединство языков», согласно которому необходимо развитие трех языков: казахского как государственного языка, русского как языка межнационального общения и английского как языка успешной интеграции в глобальную экономику (Таубаева, Картабаева, 2011).

В апреле 2017 года президент Казахстана Н. А. Назарбаев опубликовал в газете «Егемен Қазақстан» программную статью «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», в которой идет речь в первую очередь о модернизации национального сознания, то есть как не отстать от современных стандартов развитых стран, при этом сохранив свой исходный генетический код, как не потерять себя как нацию. Поставлен вопрос об обязательной компьютерной грамотности, и о знании иностранных языков.

В статье показаны цели по росту, развитию конкурентоспособности при сохранении самобытности и самоидентичности нашего народа. Изучение английского языка, переход на латиницу и другие меры откроют нам новые возможности, новые границы, сегодняшняя молодежь сможет реализовывать свои идеи и проекты в новом и более широком формате (Назарбаев, 2017).

4. Обсуждение

Современное казахстанское общество сегодня характеризуют общественной модернизацией и стремлением к мировым интеграционным процессам, где ведущую позицию в процессе модернизации занимает образование. Известно, что только, то общество может успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, которое сумеет создать для своих граждан достойные условия приобретения качественного и современного образования. Понимание роли языков в современном мире с особой остротой ставит перед нами вопрос о результативности обучения языкам и повышении уровня языковой подготовки учащихся.

Концепция развития образования в Республике Казахстан направлена на качественное обновление форм и методов подготовки профессиональных кадров, квалификационно отвечающей общемировым стандартам. Большое внимание при этом уделяется полиязычному образованию, которое рассматривается как действенный инструмент подготовки молодого поколения к жизнедеятельности в условиях взаимосвязанного и взаимозависимого мира.

Реализация предлагаемого Государственной программой развития образования в Республике Казахстан на 2011-2020 годы механизма расширения объема кредитов по иностранному языку в цикле базовых дисциплин с внесением изменений в типовые учебные программы является последовательным шагом в решении насущных проблем языковой подготовки будущих специалистов. Министерством образования и науки также инициирована реализация Республиканской бюджетной программы «Повышение квалификации и переподготовка кадров государственных организаций образования», в рамках которой осуществляется повышение языковой квалификации по профессионально ориентированному английскому языку преподавателей вузов всех регионов Казахстана. Успешным примером практической реализации казахстанской модели полиязычного образования являются Назарбаев Интеллектуальные школы и Назарбаев Университет, преподавание в котором ведется на английском языке. Обучение в этих передовых образовательных центрах открывает для нашей молодежи дополнительные перспективы интеллектуального, профессионального и карьерного роста. Таким образом, можно сказать, что проблема развития полиязычного образования решается на должном уровне, работа ведется, и находятся все новые пути решения.

Интеграция системы казахстанского образования в мировое образовательное пространство требует определения долгосрочных перспектив образования как стратегического ресурса развития нашей страны. Эволюционный путь развития образования актуализирует обособленные, подкрепленные научным материалом нововведения с учетом перспективы организации в республике единого образовательного пространства.

В Казахстане в течение последних лет государственными структурами - МОН РК, педагогическими коллективами вузов республики и, в частности, КазНПУ им. Абая успешно разрабатываются нормативно-правовые документы, акты, Государственный стандарт среднего и высшего образования, «Концепция непрерывного педагогического образования Республики Казахстан», «Концепция высшего педагогического образования Республики Казахстан», учебные планы и программы по педагогическим дисциплинам, выпущены учебники педагогики, другие учебные пособия. Хотя в Республике Казахстан социально-экономические и политико-правовые реформы проведены в значительной мере, но все же проблемы в сфере образования, на мой взгляд, существуют, поэтому возникла необходимость проведения дополнительных реформ в этой жизненно важной сфере.

«Подготовка научных и педагогических кадров осуществляется в магистратуре и докторантуре высших учебных заведений и научных организаций, а также путем направления стипендиатов международной стипендии «Болашак» на обучение в зарубежные высшие учебные заведения по очной форме обучения в соответствии с перечнем специальностей, ежегодно утверждаемым в порядке, установленном законодательством Республики Казахстан».

По мнению многих казахстанских ученых научно-исследовательскую работу необходимо стимулировать так, чтобы она была перспективной. В Болгарии, например, законодательство «О государственной службе» предусматривает право каждого государственного служащего на оплату труда, установленную в зависимости от научной степени. Реформа законодательства Казахстана в этом направлении открыла бы перспективы для молодых ученых, которые реализовали бы свои творческие возможности в различных сферах деятельности.

Во многих странах в конце XX и начале XXI века произошли существенные изменения в сфере образования. Они затронули философию и содержание образования, цели и задачи, подходы к разработке образовательных стандартов и учебных программ, формы и методы обеспечения качества образования и многие другие аспекты. Новые параметры функционирования систем образования задаются в результате социально-экономических изменений в обществе. При помощи образования общество передает знания, навыки от одного человека другим.

Средняя общеобразовательная школа как элемент образовательной системы представлена совокупностью системообразующих факторов, условиями функционирования, структурными и функциональными компонентами. Среднее образование функционирует как базовое звено целостной непрерывной системы образования страны.

Казахстанская средняя общеобразовательная школа за последние годы заметно изменила свой облик. Сделаны важные шаги в поддержку обновления системы образования, в т.ч. разработка и внедрение государственных общеобязательных стандартов образования, внедрение трехступенчатой модели высшего образования на основе кредитной технологии, внедрение вариативного образования, начата работа по разработке критериев оценки качества образования и т.д. Происходящие реформы затрагивают практически все элементы системы

образования - содержание, методы и формы обучения, приемы оценки результатов, управление и финансирование, создание материально-технической базы и обеспечение учебниками и пособиями. Современное геополитическое, экономическое и социальное состояние казахстанского общества, интеграция в мировое образовательное пространство требует модернизации системы среднего общего образования Республики Казахстан, что обуславливает необходимость пересмотра целей, структуры и содержания школьного образования и увеличения срока обучения.

Среднее образование является базовым уровнем системы образования Республики Казахстан. Согласно Конституции и Закону «Об образовании», государство обеспечивает получение гражданами Казахстана бесплатного дошкольного, начального, основного среднего и общего среднего образования. В настоящее время свое конституционное право на бесплатное образование в организациях общего среднего образования реализуют свыше 2,5 миллионов учащихся. В республике 44,6 % общеобразовательных школ с казахским языком обучения, 26,1 % школ с казахским и русским языками обучения. В настоящее время в школах с казахским языком обучения обучаются около - 55 % школьников. Действуют школы с родными языками обучения - узбекским, уйгурским, немецким, таджикским, украинским и другими. В наше время инноваций и модернизаций данная модель образования в Казахстане, как и во многих других странах, постепенно вытесняется другими видами образования, потому что определяются другие требования к личности и процессу ее развития в школе. Повсеместно создаются частные образовательные учреждения с другими, более гибкими подходами к системе образования.

В республике появились и достаточно высокими темпами развиваются новые формы полного и среднего образования: школы с углубленным изучением предметов (иностранные языки, естественно-научные и гуманитарные дисциплины, гимназии, лицеи, технические лицеи, частные школы).

Одним из главных приоритетов в становлении школы будущего в Казахстане является политика развития полиязычия. В профильных и элитарных казахстанских школах трехязычное обучение на казахском, английском и русском языках выступает основой формирования компетентностных навыков учащихся. В учебные планы этих школ вводятся также и другие иностранные языки на выбор школьников. Под полиязычное обучение разрабатываются учебники, учебно-методические положения, адаптивные программы. Полиязычное обучение в Казахстане осуществляется в нескольких десятках школах. Флагманами в данном деле являются шесть «Назарбаев интеллектуальных школ», в которых обучается свыше 4 тысяч казахстанских детей. Обучение на четырех языках ведется в 29 казахско-турецких лицеях для 15 тысяч учащихся. Преподавание на трех языках - казахском, английском и русском также внедрено в 2 школах «Мирас», Международной школе общественного фонда «Фонд образования Нурсултана Назарбаева». Количество полиязычных школ неуклонно продолжает расти - до 2020 года их станет в Казахстане около 700 (Жаналиева, 2016, стр. 235-244).

В Казахстане внедрен принятый в мировой практике новый механизм формирования студенческого контингента из выпускников школ, основанный на независимом тестировании. Введена многоуровневая система подготовки специалистов, отвечающая международным классификаторам специальностей. Последовательно проводится реформа системы образования, осуществляется переход на 12-летний цикл школьного обучения. Все это позволяет говорить о последовательной интеграции нашей системы образования в мировую.

В Послании народу «Казахстан на пороге нового рывка в своем развитии» Президент Назарбаев Н. А. говорит о том, что «реформа образования - это один из важнейших инструментов, позволяющих обеспечить реальную конкурентоспособность Казахстана».

В своей реформе «100 конкретных шагов» президент Н. А. Назарбаев показал на необходимость:

- Повышения качества человеческого капитала на основе стандартов стран ОЭСР;
- Обновления стандартов школьного обучения для развития функциональной грамотности;
- Создания системы стимулирования успешных школ;
- Поэтапного внедрения 12-летнего образования;
- Поэтапного перехода на английский язык обучения в системе образования в старшей школе и вузах. Главная цель - повышение конкурентоспособности выпускаемых кадров и рост экспортного потенциала образовательного сектора.

Согласно Декларации Совета Европы (1992 г.) в мировом образовательном пространстве 12-летнее среднее образование реализуется в 136 странах, в том числе в развитых странах: в США, Японии, Германии, Франции, 12-летний срок обучения также выбрали Беларусь, Украина, Узбекистан и страны Балтии.

Школа XXI века потребует радикальных изменений, позволяющих адаптироваться к условиям быстро меняющегося мира, творчески реализовывать себя в профессиональной деятельности. Очевидно, что переход на 12-летнее обучение не должен превратиться в механическое прибавление одного или двух лет к существующим учебным планам, и потребует обновления всей системы образования, приведения её в соответствие с возрастными, индивидуально-психологическими и творческими способностями школьников, их социальными притязаниями.

Одним из ключевых проектов, способствующих модернизации системы среднего образования, стало создание «Назарбаев Интеллектуальные школы» (НИШ), которые представляют собой экспериментальные площадки для апробации последующего внедрения признанных международных образовательных программ с сохранением традиций казахстанской школы в систему среднего образования страны. Для организации учебно-воспитательного процесса в интеллектуальных школах созданы образовательные программы углубленного изучения математики, физики, химии и биологии; отработаны механизм и система сопоставления качества образования с лучшими образцами международных и национальных образовательных программ.

Данные школы являются стартовыми площадками по разработке, внедрению и апробации учебно-воспитательных программ для детского сада, а также образовательных программ 12-летнего обучения. Эти программы будут сочетать лучшие традиции казахстанского образования и передовой опыт мировой педагогической практики, предусматривать профилирование по предметам физико-математического и химико-биологического направлений, способствовать расширенному изучению языков. Переход к новой системе среднего общего образования, ориентированного на результат, актуализирует проблему целей, содержания и технологий организации профессиональной подготовки психолого-педагогических кадров. Одним из методологических решений является компетентностный подход, согласно которому целевым ориентиром профессиональной подготовки является формирование профессионально-личностной компетентности руководителя, учителя, школьного психолога. Высшее образование является важнейшим социальным институтом, который функционирует с целью удовлетворения общественных потребностей. Система высшего образования - это то основание, на котором формируются казахстанские кадры и потенциал развития страны. От того, насколько эффективно работает эта система, будет зависеть успешное развитие казахстанской экономики (Назарбаев, 2017).

5. Выводы и Рекомендации

Казахстанское образование объективно интегрируется в систему мирового образования, что приводит к определенным структурным и институциональным инновациям. Казахские вузы активно участвуют в международных программах Tempus, ErasmusMundus, INSPIRE и др. 38 казахстанских вузов имеют программы дудипломного образования с зарубежными университетами. 60 казахстанских университетов подписали Великую хартию университетов. Таким образом, проведенными реформами в сфере высшего образования был достигнут демократический характер управления образованием; сформирована новая национальная модель, расширены полномочия учебных заведений; внедрен принцип трехязычия; узаконены негосударственный сектор образования и право на получение образования в Республике Казахстан наравне с гражданами Казахстана для лиц казахской национальности, являющихся гражданами других государств. Новый этап и направления развития высшей школы Казахстана определены в Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы. Они связаны с интеграцией в европейское образовательное пространство. В 2011 году сделан очень важный шаг - обеспечена финансами реализация в Казахстане основного мирового тренда высшего образования - академической мобильности.

Теперь за счет государства студенты национальных университетов могут в течение семестра пройти обучение в лучших европейских вузах, студенты других региональных вузов Казахстана - в наших национальных университетах. Кредитная технология позволяет засчитывать такое обучение в другом вузе. По этой же программе произойдет последовательный

переход к подготовке за рубежом только магистров и докторов PhD. Вся нагрузка по бакалаврам останется в отечественных вузах - они уже должны справляться на уровне, близком к мировому.

Впервые в стране поставлен вопрос автономии вузов. Это самостоятельность в осуществлении образовательной, научной, финансовой, международной и иной деятельности. По данному пути уже идет Назарбаев Университет, в дальнейшем отработанные в нем механизмы будут распространяться на другие вузы. Государственные вузы станут автономными некоммерческими организациями - такой подход широко используется в мировой практике. Это позволит каждому вузу иметь «собственное лицо», быть узнаваемым на мировой арене. Но для этого нужно резко поднять качество подготовки специалистов.

Сегодня практически всеми специалистами признается необходимость формирования единого образовательного пространства СНГ не только как условия развития образования и выведения его на новый уровень качества, но и как гаранта расширения и углубления всех форм отношений между государствами Содружества. Решение этой актуальной задачи представляется достаточно сложным. Это обусловлено многими причинами.

Модернизация образования оказалась необходимой и как ответ на вызов времени - общепризнано, что в информационно-технологическом обществе XXI в. определяющим в конкуренции государств будет уровень образованности нации, ее способность развивать прогрессивные технологии. Современное общество во все большей степени будет ориентировать людские ресурсы на усиление системы образования в соответствии с европейскими стандартами и с акцентом на непрерывное образование. Понятие единого образовательного пространства возможно и правомерно трактовать в нескольких измерениях: единое образовательное пространство Евразийского экономического сообщества, в котором сформировано единое образовательное пространство в рамках ЕврАзЭС и законодательные условия для унификации законодательств в области образования; единое европейское образовательное пространство (где характерны три системы университетского образования: англосаксонская, французско-испанская и германо-итальянская); мировое образовательное пространство.

В рамках проекта «Модернизация технического и профессионального образования», реализуемого за счет займа Всемирного банка, в 2012-2014 годах были разработаны 147 профессиональных стандартов и образовательных модульных программ по 11 отраслям экономики. Проведено обучение 764 преподавателей на базе 6 межрегиональных центрах подготовки/переподготовки кадров системы ТиПО. Руководящий состав и педагогические работники колледжей-грантополучателей - около 600 человек прошли курсы повышения квалификации за рубежом по актуальным темам «Дуальная система подготовки» (Германия), «Разработка модульных программ на базе «Модули трудовых навыков», «Проектирование модульных программ», «Новые подходы в преподавании специальных дисциплин и организации производственного обучения в рамках дуальной системы образования», стажировки в странах России, Китая, Болгарии, Турции, Беларуси. С 2017 года по инициативе Президента началась реализация проекта «Бесплатное профессионально-техническое образование для всех». В первую очередь бесплатное образование должно охватить безработную и самозанятую молодежь, а также людей трудоспособного возраста, не имеющих профессионального образования. Нужно дать импульс развитию системы профессионального образования для подготовки специалистов новых производств в рамках обозначенной экономики. В этих целях необходимо обновление профессиональных стандартов в соответствии с требованиями рынка труда и передовым мировым опытом обучения на производстве. Наряду с этим будет уделено особое внимание качеству системы высшего образования. Следует усилить контроль и требования в отношении кадрового состава высших учебных заведений, уровня их материально-технического обеспечения и образовательных программ.

6. Источники

ЖАНАЛИЕВА, Р. Н. - Сулейменова, М. Т. - Жакипбеков, Б. - Кистаубаева, Д. М. - Султанова, В. И., «Анализ Состояния и Тенденции Развития Образования Казахстана на Современном Этапе», *Science and World, International Scientific Journal*, 1, 2016, 127-135.

ЖАНАЛИЕВА, Р. Н. и др., «Аспекты Системы Образования Республики Казахстан и Методическое Обеспечение Среднего Образования», *Science and World, International Scientific Journal*, 1, 2016, 235-244.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

НАЗАРБАЕВ, Н. А., “Стратегия «Казахстан-2050»: Новый политический Курс Состоявшегося Государства”, *Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н. А. Назарбаева Народу Казахстана*, Вести, 101 (657), Семей, 2012, 1.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., “Төртінші Өнеркәсіптік Революция Жағдайындағы Дамудың Жаңа Мүмкіндіктері”, *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы*. <http://www.akorda.kz>: 20.01.2018.

НАЗАРБАЕВ, Н. А., “Болашаққа Бағдар: Рухани Жаңғыру”, *Егемен Қазақстан*, Алматы 17.04.2017, 1.

ТАУБАЕВА, Г. З. - КАРТАБАЕВА, А. А., Проблемы Полиязычного Образования в Казахстане, 2011, 6.

SOSYOLOJİ

TÜRKİYE VE TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE ÖĞRENCİ HAREKETLİLİĞİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ¹

Özet

Toplumsal hareketlilik bireylerin coğrafi mekânda veya toplumsal tabakalar içinde gerçekleştirdikleri hareketlilikleri ifade eder. Bu hareketliliğin coğrafi mekânda gerçekleşmesi ile toplumsal tabakalar arasında gerçekleşmesi arasında farklar söz konusudur. Eğer toplumsal hareketlilik bireyin toplumsal tabakalar arasındaki hareketliliği olarak ortaya çıkarsa bu hareketlilik dikey hareketlilik olarak ifade edilmektedir. Bu bireyin saygınlık görmesi saygınlık edinmesi gibi toplumsal konumundaki farklılaşma ile ilgilidir. Ancak bireyin aynı toplumsal konum içinde gerçekleştirdiği coğrafi mekân değiştirmeleri ise yatay hareketlilik olarak görülmektedir. Bu çalışmanın konusunu yatay hareketlilik türü olarak coğrafi hareketlilik ifade etmektedir.

XXI. yüzyılın tanık olduğu önemli olaylardan birini de Sovyetler birliğinin dağılması olmuştur. Bu sürecin Türkiye için önemi soydaşları ile olan ilişkilerinin yeni bir boyut kazanma imkânına kavuşmasıdır. Bu yeni boyut aynı soydan gelen topluluklar arasında ortaya çıkan kültürel farklılaşmaların hızla ortadan kaldırılması ve Türkistan ve Anadolu coğrafyasının yakınlaşması sürecini önemli kılmaktadır. Bu kapsamda bu sürecin hızlanmasını etkileyecek en önemli unsurlardan birini toplumsal hareketlilikler oluşturmaktadır.

Çalışmada toplumsal hareketliliğin sağlanması sürecinde etkili olan öğrenci dolaşımı ve ulaştırma incelenmiştir. Bu dolaşımın ülkelerin kültürel sermayelerine katkısı ve etkileşim sürecinde ki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmada toplumsal hareketlilik sürecinde önemli bir unsur olarak görülen öğrenci hareketliliği ele alınmıştır. Öğrenciler yükseköğretimde çok daha hareketli hale gelmektedirler. Uluslararası öğrenciler toplam yüksek öğretim programında olan öğrencilerin sadece % 5.6'sını oluşturmaktadırlar ancak bunların çeyreğinden daha fazlası doktora seviyesindedir (OECD, 2017, s. 286). 2015'te 3.3 milyon öğrenci öğrenim görmek için OECD ülkelerinde bulunmaktadır. ABD % 30, İngiltere % 14, Avustralya % 10 ile OECD ülkeleri içerisinde en çok öğrenci barındıran ülkelerdir (OECD, 2017, s. 287). Rusya Federasyonu uluslararası öğrencilerin yöneldiği önemli ülkelerden biridir. 226.000 öğrenciyi barındıran Rusya Federasyonu çoğunlukla tarihi bağları olan komşu ülkelerden öğrenci toplamaktadır.

Anahtar kelimeler: Türk Dünyası, Kültürel Etkileşim, Sosyal Değişme, Orta Asya.

1. Giriş

Toplumsal hareketlilik bireylerin coğrafi mekânda veya toplumsal tabakalar içinde gerçekleştirdikleri hareketlilikleri ifade eder. Bu hareketliliğin coğrafi mekânda gerçekleşmesi ile toplumsal tabakalar arasında gerçekleşmesi arasında farklar söz konusudur. Eğer toplumsal hareketlilik bireyin toplumsal tabakalar arasındaki hareketliliği olarak ortaya çıkarsa bu hareketlilik dikey hareketlilik olarak ifade edilmektedir. Bu bireyin saygınlık görmesi saygınlık edinmesi gibi toplumsal konumundaki farklılaşma ile ilgilidir. Ancak bireyin aynı toplumsal konum içinde gerçekleştirdiği coğrafi mekân değiştirmeleri ise yatay hareketlilik olarak görülmektedir. Bu çalışmanın konusunu yatay hareketlilik türü olarak coğrafi hareketlilik ifade etmektedir.

Toplumların birbirleri ile olan ilişkileri oldukça eskidir. Bu ilişkilerin tesisinde öğrenim için gerçekleştirilen hareketliliklerde önemli bir yere sahiptir. Öğrenciler yükseköğretimde çok daha hareketli hale gelmektedirler. Uluslararası öğrenciler toplam yükseköğretim programında olan öğrencilerin sadece % 5.6'sını oluşturmaktadırlar. Ancak bunların çeyreğinden daha fazlası doktora seviyesindedir (OECD, 2017, s. 286). 2015'te 3.3 milyon öğrenci öğrenim görmek için OECD ülkelerinde bulunmaktadır. ABD % 30, İngiltere % 14, Avustralya % 10 ile OCDE ülkeleri içerisinde çok öğrenci barındıran ülkelerdir (OECD, 2017, s. 287).

¹ Hacı Bayram Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, HBesirli@gazi.edu.tr.

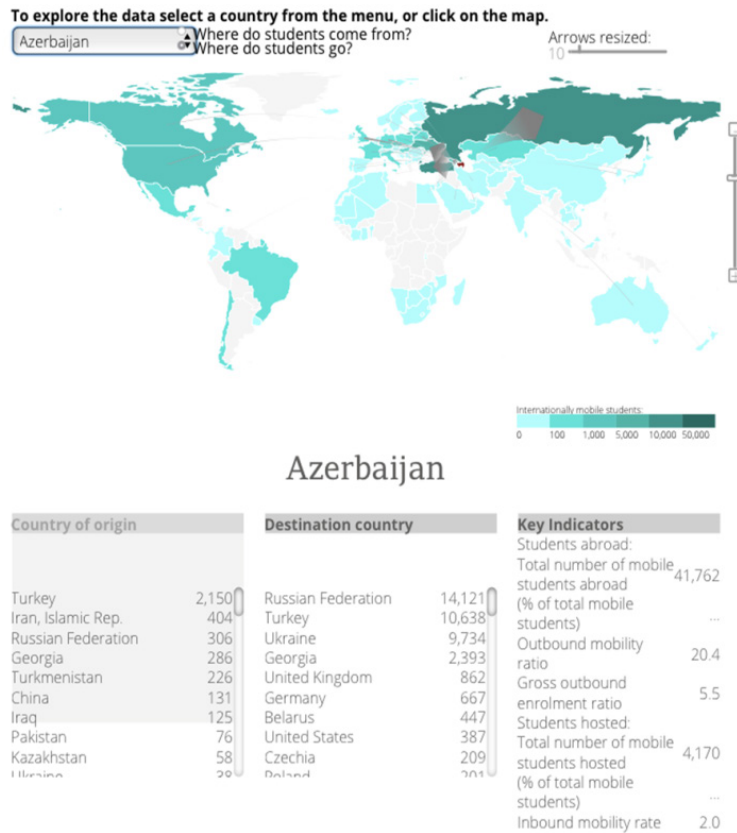
Rusya Federasyonu uluslararası öğrencilerin yöneldiği önemli ülkelerden biri durumundadır. 226.000 öğrenciyi barındıran Rusya Federasyonu çoğunlukla tarihi bağları olan komşu ülkelerden öğrenci toplamaktadır. Kazakistan (% 26), Ukrayna (% 9), Belarus (% 8), Türkmenistan (% 7), Azerbaycan (% 6) (OECD, 2017, s. 290).

2. Öğrenci Hareketliliği

XXI. yüzyılın tanık olduğu önemli olaylardan birini de Sovyetler birliğinin dağılması olmuştur. Bu sürecin Türkiye için önemi soydaşları ile olan ilişkilerinin yeni bir boyut kazanma imkânına kavuşmasıdır. Bu yeni boyut aynı soydan gelen topluluklar arasında ortaya çıkan kültürel farklılaşmaların hızla ortadan kaldırılması ve Türkistan ve Anadolu coğrafyasının yakınlaşması sürecini önemli kılmaktadır. Bu kapsamda bu sürecin hızlanmasını etkileyecek en önemli unsurlardan birini toplumsal hareketlilikler oluşturmaktadır.

Çalışmada toplumsal hareketliliğin sağlanması sürecinde etkili olan öğrenci dolaşımı ve ulaştırma incelenmiştir. Bu dolaşımın ülkelerin kültürel sermayelerine katkısı ve etkileşim sürecinde ki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.1. Azerbaycan

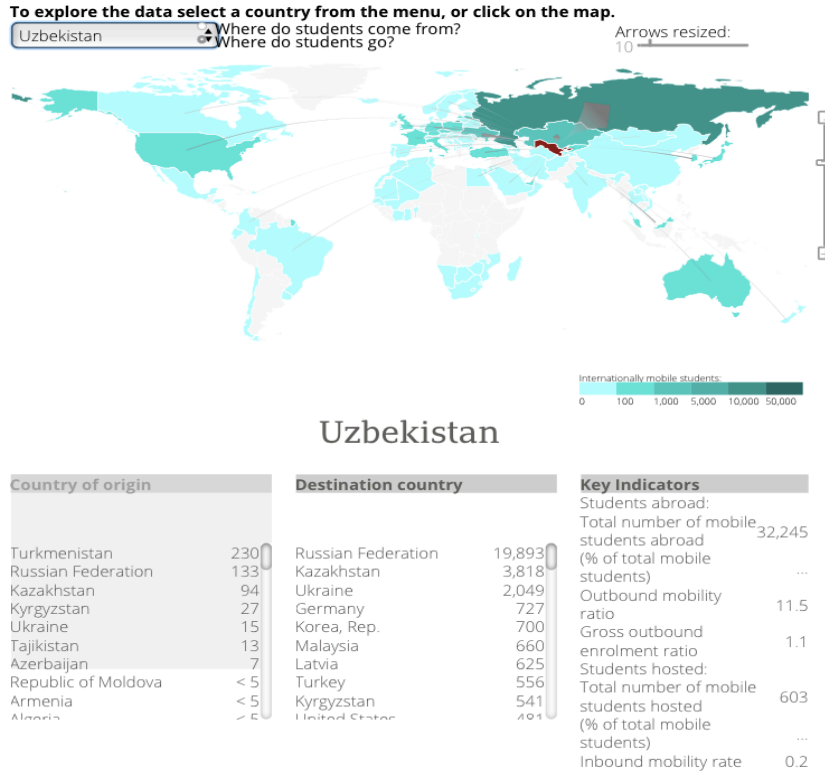
Kaynak: UNESCO, (2018, 4 9). *Global Flow of Tertiary-Level Students*. Retrieved 4 9, 2018, from UNESCO Uis: uis.unesco.org/en/uis-student-flow.

Türkiye ile Azerbaycan arasında sosyal hareketlilik oldukça yüksektir. Bunu eğitime bağlı hareketlilikte görmekte mümkündür. Ancak bu henüz istenilen düzeye gelmiştir denilemez. Bu kapsamda Azerbaycan'ın öğrenci gönderdiği ülkeler için Rusya federasyonu birinci sırada (14.121kişi) ve Türkiye ikinci sıradadır(10.638 kişi). Üçüncü sırayı ise Ukrayna (9.737 kişi) oluşturmaktadır.

Türkiye (2150 kişi) ve İran (404 kişi) ise Azerbaycan da yüksek oranda öğrencisi olan iki ülkedir. Bu iki ülkeyi Rusya federasyon (306 kişi)u izlemektedir.

2.2. Özbekistan

Özbekistan ile Türkiye'nin arasındaki öğrenci hareketliliği 1993 yılından itibaren kesintiye uğramıştır. Ancak ilişkilerin yeni şekillenışı bu hareketliliği artıracaktır.

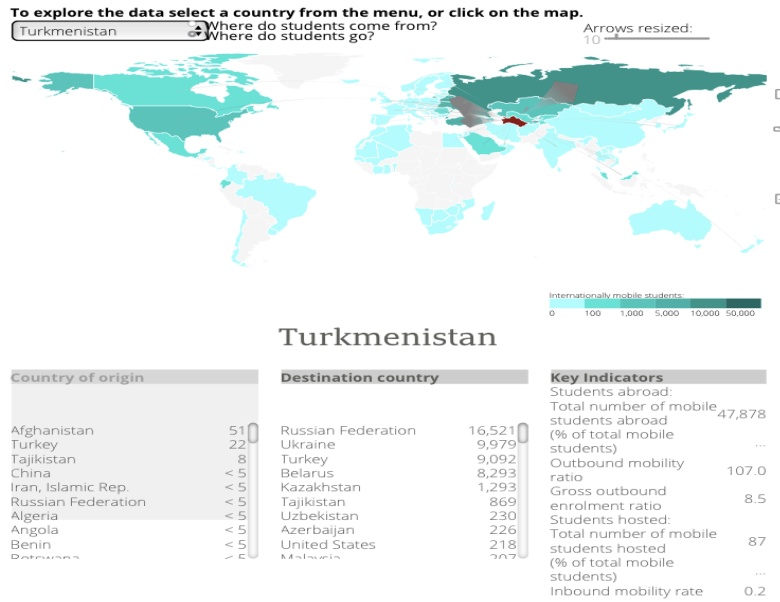

Kaynak: UNESCO, (2018, 4 9). Global Flow of Tertiary-Level Students. Retrieved 4 9, 2018, from UNESCO Uis: uis.unesco.org/en/uis-student-flow.

Özbekistan'ın en çok öğrenci gönderdiği ülkeler arasında Rusya Federasyonu (19.893 kişi) Kazakistan (3.818 kişi) ve Ukrayna (2.049) kişi gelmektedir. Türkiye bu sıralamada 556 kişi ile Almanya Kore Malezya ve Latvia'nın gerisinden gelmektedir.

Özbekistan'da ise Türkmenistan (230 kişi) Rusya Federasyonu (133 kişi) ve Kazakistan'dan (94 kişi) bulunmaktadır.

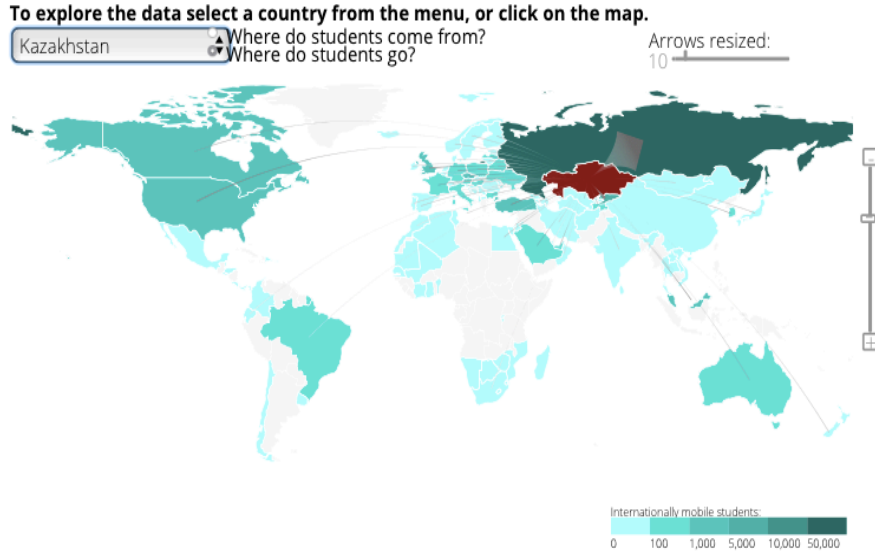
2.3. Türkmenistan

Kaynak: UNESCO, (2018, 4 9). Global Flow of Tertiary-Level Students. Retrieved 4 9, 2018, from UNESCO Uis: uis.unesco.org/en/uis-student-flow.

Türkiye'nin ilişkilerinin en yoğun olması beklenen ülkelerden birini Türkmenistan oluşturmaktadır. İki ülke arasındaki öğrenci hareketliliği incelendiğinde ise farklı bir sonuç ortaya çıkar. Ülkenin uyguladığı dünya ile sınırlı ilişki politikası öğrenci hareketliliği üzerinde olumsuz etki orya koymaktadır. Türkmenistan'ın en çok öğrenci gönderdiği ülkeler arasında Türkiye Rusya (16521 kişi) Ukrayna (9979 kişi) den sonra üçüncü ülke (8293 kişi) konumundadır. Bu ülkeler arasındaki ilişkilerin artırılmasını göstermektedir. Türkmenistan'ın öğrenci kabul ettiği ülkeler arasında da Türkiye 22 öğrenci ile ikinci sıradadır. Ülkenin en çok öğrenci kabul ettiği ülke ise 51 öğrenci ile Afganistan'dır.

2.4. Kazakistan

Kazakhstan

Country of origin	Destination country	Key Indicators
Uzbekistan 3,818	Russian Federation 69,895	Students abroad: Total number of mobile students abroad 89,660
India 2,425	Kyrgyzstan 5,318	(% of total mobile students) ...
Kyrgyzstan 1,459	United States 2,006	Outbound mobility ratio 14.3
China 1,377	Turkey 1,799	Gross outbound enrolment ratio 7.1
Turkmenistan 1,293	United Kingdom 1,576	Students hosted: Total number of mobile students hosted 13,850
Russian Federation 1,136	Czechia 1,446	(% of total mobile students) ...
Afghanistan 500	Malaysia 1,369	Inbound mobility rate 2.2
Mongolia 454	Poland 753	
Tajikistan 435	Germany 738	
Turkey 369	Canada 490	

Kaynak: UNESCO, (2018, 4 9). *Global Flow of Tertiary-Level Students*. Retrieved 4 9, 2018, from UNESCO Uis: uis.unesco.org/en/uis-student-flow.

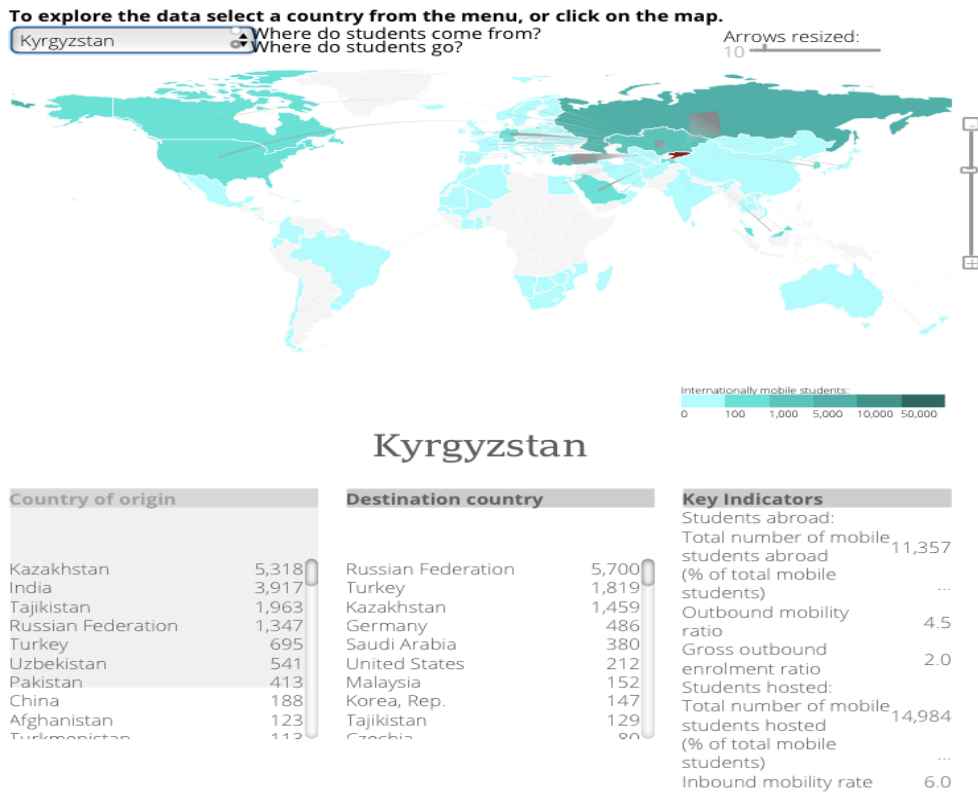
Kazakistan yüzölçümü bakımından Türk devletleri arasında en geniş yüz ölçümüne sahiptir. Ülkenin yer altı ve yer üstü kaynakları oldukça zengindir ve bu kaynaklar bağımsızlık sonrası eğitim için önemli bir yatırım aracı oluşturmuştur. Kazakistan bağımsızlığından bu yana bilimsel alanda önemli yatırımlar yaparak bölgenin öncüsü konumundadır. Üniversitelerin hızla küreselle çağa göre şekillendiği Kazakistan bilgi üretimi konusunda iddialıdır. Bu kapsamda birçok bilimsel yatırım yapılmıştır. Bu yatırımlar içinde en önemlisini yurtdışına öğrenci gönderilmesi oluşturmaktadır. Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı N. Nazarbayev 5 Kasım 1993 yılında No: 1394 sayılı onayıyla Büyük Öğrenci Projesi çerçevesinde "Bolaşak" Uluslararası Burs Projesi başlatmıştır. Bu geleceğe yönelik önemli bir insan kaynağı yatırımdır. Program amacını "Bağımsızlık sonrası Kazakistan Cumhuriyeti daha fazla reform gerçekleştirebilecek ve uluslararası arenada ülkeyi layıkıyla temsil edebilecek niteliklere sa-

hip profesyonellere ihtiyacını karşılama" (<https://bolashak.gov.kz/en/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html>) olarak ifade etmiştir. Kazakistan'ın en çok öğrenci gönderdiği ülkeler arasında da Rusya (68895 kişi ile) birinci sıradadır. Bunu Kırgızistan (5318 kişi), Amerika (2006 kişi) ve Türkiye (1799 kişi) izlemektedir. Türkiye'nin ardından ise İngiltere (1576 kişi) gelmektedir.

Kazakistan'daki yabancı öğrenci sayıları incelendiğinde ise Özbekistan (3818 kişi), Hindistan (2425 kişi), Kırgızistan (1459 kişi), Çin (1377 kişi) ilk dört sırayı almaktadır. Türkiye, Rusya, Afganistan, Moğolistan ve Tacikistan'dan sonra onuncu sıradadır (369 kişi).

Bu sayının batı ülkelerine öğrenci sayısının fazlalığında ülkenin insan kaynaklarını geliştirmek amacı ile uyguladığı Bolaşak adlı yurt dışına öğrenci gönderme programının önemli bir rolü vardır. Türkiye ile öğrenci değişiminde ise Türkiye'nin bölgede ki önemli eğitim yatırımlarından biri olan Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi'nin etkisi belirleyicidir. Ülkenin insan kaynağını sağlamaya yönelik olarak iki ülkenin işbirliği ile kurulan üniversite farklı Türk soylu halklardan öğrencileri aynı çatı altında toplayarak kültürel etkileşimi arttırmaya önemli bir katkı sağlamaktadır.

2.5. Kırgızistan

Kaynak: UNESCO, (2018, 4 9). *Global Flow of Tertiary-Level Students*. Retrieved 4 9, 2018, from UNESCO Uis: uis.unesco.org/en/uis-student-flow.

Türkiye Kırgızistan arasındaki öğrenci hareketliliği incelendiğinde Kırgızistan'ın en çok öğrenciyi (5700 kişi) ile Rusya'ya gönderdiği görülür. Türkiye ise ikinci sıradadır (1819 kişi.) Bunu Kazakistan izlemektedir. Kırgızistan'ın en çok öğrenci kabul ettiği ülke arasında ise Kazakistan, Hindistan, Tacikistan Rusya Federasyonu ve Türkiye (&95 kişi) gelmektedir.

Türkiye'nin Türk devletleri arasındaki en büyük eğitim yatırımı Türkiye-Kırgızistan Manas Üniversitesi bu ülkededir. Üniversite batı eğitim tarzını ülkeye taşıyan ve zihniyet değişimini sağlama yönünde katkılar sunan bir konumdadır. Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nde halen 375 öğrenci lisan düzeyinde, 85 öğrenci de lisans üstü düzeyde eğitim görmektedir. (18.10.2018 http://oidb.manas.edu.kg/genel_ogrsay_sbe.php).

Bu öğrenci sayıları Türkiye Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından ise aşağıdaki Tablo 1'de belirtildiği gibi görülmektedir.

Uyruk	Vakif Üniversitesi	Devlet Üniversitesi	Toplam
Özbekistan	106	630	736
Kırgızistan Cumhuriyeti	167	1865	2032
Kazakistan Cumhuriyeti	288	1727	2015
Türkmenistan	393	10025	10418
Azerbaycan Cumhuriyeti	1466	13412	14878
Rusya Fed. / Karaçay-Çerkes Cum.	-	2	2
Rusya Fed. / Kabartay-Balkar Cum.	-	1	1
Rusya Fed. / Tataristan Cum.	-	10	10

Kaynak: YÖK, www.yok.gov.tr, 05.04.2018 tarih, saat 09:54 verileridir.

3. Öğretim Elemanı Hareketliliği

Öğretim üyesi hareketliliği incelendiğinde ise en önemli hareketliliğin Azerbaycan Cumhuriyeti ile gerçekleştiği görülmektedir. Bu dağılım diğer Türk ülkeleri ile hareketliliğin istenilen düzeyde olmadığını ortaya koyar. Bu konuda Tablo 2 incelenebilir.

Uyuğu	Profesör	Doçent	Doktor Öğretim Üyesi	Öğretim Görevlisi	Araştırma Görevlisi	Toplam
Azerbaycan Cumhuriyeti	64	43	41	76	49	273
Kazakistan Cumhuriyeti	5	0	8	15	0	28
Kırgızistan Cumhuriyeti	2	6	14	22	1	45
Özbekistan Cumhuriyeti	1	6	2	12	0	21
Rusya Fed. / Tataristan Cum.	0	0	2	1	0	3
Türkmenistan	1	3	3	4	1	12

Kaynak: YÖK, www.yok.gov.tr, 05.04.2018 tarih, saat 09:54 verileridir.

4. Sonuç

Öğrenci hareketliliğinin açık fonksiyonu olarak bilginin transferi veya yayılması görülebilir. Bu özelliği ile bu hareketlilik ülkenin ihtiyacı olan insan gücünün sağlanması amacıyla yöneliktir. Ancak bu hareketliliğin en önemli işlevi görülmemiş işlevidir. Bu da toplumlar arası yakınlaşmayı sağlaması kültürlerin tanışmasına aracı olmasıdır.

Bu kapsamda aynı kültür dairesinde yer alan farklı Türk toplulukları arasında ilişkilerin yeniden güçlenmesi sürecinde öğrenci hareketliliği önemli bir yere sahiptir. Bunun güçlendirecek politikaların canlandırılması ve ülkelerin özellikleri göz önünde bulundurularak burs programlarının uygulanması faydalı olacaktır.

5. Kaynaklar

BEŞİRLİ, Hayati, “Türk Dünyası’nın Kültürel Etkileşiminde Sosyal Hareketliliğin Önemi”, *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı: 56 Temmuz-Ağustos 2016, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi.

UNESCO. (2018). *Global Flow of Tertiary-Level Students*. Retrieved 4 9, 2018, from UNESCO Uis: uis.unesco.org/en/uis-student-flow.

OECD (2017), *Education at a Glance 2017: OECD Indicators*, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2017-en>.

Türkiye Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı, yok.gov.tr.

BOLAŞAK, <https://bolashak.gov.kz/en/o-stipendii/istoriya-razvitiya.html> 20.10.2018 erişim.

MUTFAK, YEMEK VE TOPLUMLAR ARASI ETKİLEŞİM

Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ¹

Özet

Yemeğin kültürle olan ilişkisi çok açıktır. Ancak bu ilişki üzerine çalışanların sayısı ilişkinin açıklığı oranında kendini gösterememiştir. Yemek gündelik hayatın içinde vazgeçilmez varlığını korurken, kültürel önemi yaşamsal önemi kadar dikkat çekememiştir. Yemek yaşamsal enerjinin sağlayan, fizyolojik ihtiyaçları karşılayan bir öneme sahiptir. Bu özelliği yemeği bizim için önemli kılan tek özelliği değildir. Bizim için yemeği önemli kılan özelliği sosyolojik olarak inceleme nesnesi olmasıdır. Bu durum yemeği üretimindeki organizasyon yapısını şekillenmesi, tüketimindeki hiyerarşik ilişkilerin belirlenmesine kadar geniş bir alanı ifade eder. Bu kapsamda yemek kültürünün bir ürünüdür. İnsan fizyolojik bir ihtiyacı karşılarken kültürün belirleyiciliği esasında bunu gerçekleştirmektedir.

Günümüzde farklı toplumlar yemek kültürleri ile öne çıkabilmekte ve mutfaklarının zenginliği ile fark yaratabilmektedir. Yemek kültürlerindeki bu farklılıkların birçok sebebi vardır. Bu sebepler yaşanan coğrafyanın belirleyiciliği dinsel ve kültürel etkiler şeklinde özetlenebilir. Çalışmada farklı toplulukların etkileşimi ve yemek kültürünün bu etkileşimden nasıl etkilendiği üzerinde durulmuştur. Çalışma kapsamında toplumlar arası etkileşim sürecinin mutfağa yansımaları değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Yemek, Mutfak, Kültür, Yemek Sosyolojisi, Kültürel Etkileşim.

1. Giriş

Yemeğin sadece insanın enerji kaynağı olarak görülmesi ve yemek yemeği de enerji alma işlemi olarak görmek oldukça eksik bir bakış açısıdır. Gerek yenilecek yemeği seçimi gerek bu yiyeceğin hazırlanması gerekse yiyeceğin sunumu ve yenilmesi birçok unsurun etkileşerek ortaya çıkardığı bir süreçtir. Bu süreç psikolojik, sosyo-kültürel bakış açısını beraberinde getirmektedir. Konunun çok boyutlu olması farklı çalışma alanlarının konuya ilişkisini gerekli kılmıştır. Bu kapsamda gıda mühendisliği alanı gıdaların işlenmesinde, saklanmasında, taşınmasında ve yeni gıdaların üretilmesinde ve geliştirilmesi, sosyoloji alanı yiyeceğin toplumsal kültürel boyutuna, halk bilimi alanı ise yemek ve mutfak folklor açısından incelenerek, yeni bileşimlere ulaşılması konularında bakış açısı geliştirmiştir. Yemek ve kültüre ilişkin bakış açısı antropoloji, etnografya ve turizm alanlarını da konuya ilgisini zorunlu kılmıştır.

2. Yemek ve Toplum

Yiyeceklerin ve yemeğe ilişkin etkinliklerin kültüre haslığı ve kültürler arası ilişkisi konusu oldukça önemlidir. Yiyeceklerin kültüre haslığı toplulukların mutfaklarının farkını belirgin kılarak bunu bir kimlik belirleyicisi araca dönüştürmeleri şeklinde kendini gösterebilir. Bu belirleme yiyeceğin pişirme ve saklama koşullarını ve en önemlisi sunulduğu bağlamı ve sunumuna ilişkin özelliklerin biricikliği üzerine kurulur. Bu kapsamda herhangi bir sıradan besin kültürün önemseddiği ve kendini diğer kültürlerden ayırdığı bir unsura dönüşür. Bu durum o besinin sembolik anlamını ifade etmektedir. Bunun en açık örneğini çay oluşturmaktadır. Çay gerek hazırlanma tarzı gerekse sunumundaki didaktik unsurlar ile sıradan bir içecek olmaktan çıkar.

Bu anlamıyla Kırgız ve kazak ve Özbek topluluklarında çay içmek sadece çay içmek değil yanında sunulan yiyeceklerle beraber bir konuk ağırlama seremonisidir. Çayın bu topluluklardaki önemi çayı tüketen diğer topluluklardan ayıra önemli bir unsur haline dönüştürmüştür. Çay konusunda diğer bir örnekte demleme pratiğine ilişkin farklılıkta Türk kültürüne haslığı ön plana çıkmasıdır. Bu fark demlemeyi ve çay için tasarlanmış cam bir bardakta sunumuyla kendini gösterir. Söz konusu olan bu yemek ve kültür ilişkisi günümüzde giderek azalmakta ve küreselleşmenin tertipleştirici etkisi kendini göstermektedir. Ancak bu etki etnik mutfak veya bölgesel mutfak özelliğinde kendini korumaktadır.

Yemeğin bir topluluğa has olarak sürse de yiyecek ve mutfağa ilişkin birçok unsur başka kültürlerle yayılması sürecinden geçmiştir. Burada üzerinde durulması gereken konu kültürlerin karşılaşma sü-

¹ Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Hbesirli@gazi.edu.tr.

reçleri ve bu karşılaşmada kültürel unsurların aktarımının nasıl gerçekleştiğidir. Bu oldukça geniş bir konudur. Bu bildiri kapsamını konunun sınırlı bir alanı oluşturmaktadır.

Yiyeceklerin politik etkisini ortaya koymada ise Gandhi'nin Hindistan'ın bağımsızlığı sürecinde 1930'da tuz vergisine karşı başlatılan pasif direnişin bir örneği olan Tuz Yürüyüşü tuza yüklediği anlam bakımından önem kazanmaktadır. Buna benzer şekilde Boston Çay Partisi ABD' deki kolonistlerin 16 Aralık 1773 yılında Boston Limanı'nda, İngiliz gemilerindeki Büyük Britanya'dan gelen yüksek vergili tonlarca çayı, Büyük Britanya'yı protesto etmek için denize dökme eylemi Amerikan Bağımsızlık Savaşını çıkartan kıvılcımlardan birisi olacaktır. Bunun gibi Sovyet devlet başkanının Çin'i ziyaretinde kaplan ve ejderha yemeğinin sunulması ilişkilerin düzeyini ifade etmede önemli olmuştur. (Beşirli, 2017a:25)

3. Kültürel Yayılma Sürecinde Mutfak

En genel ifade ile kültürel yayılma bir kültürdeki maddi veya manevi kültür ögesinin başka kültürlere yayılması sürecidir. Belirli bir toplumun ürünlerinin bir başka toplum tarafından benimsenmesi diğer toplumun bütün kültürel ve sosyal modellerinin tamamen benimsendiği anlamına gelmemelidir (aktaran Koca ve diğerleri, 2007: 793). Bu süreç bir başka kültürün bazı kültürel unsurların alınması ve kendine uyarlanması şeklinde de kendini gösterebilir.

Kültürler arasındaki bu ekilişimin sağlanması birçok unsurla gerçekleşmektedir. Bu unsurlar ticaret yolları ve ticari aktiviteler, göç hareketleri, kitle iletişim araçları, gastronomi turizmi olarak ifade edilebilir. Bu yollar zamanın koşulları içinde gelişmekte ve farklılaşmaktadır.

3.1. Göç Hareketleri

Göç insanların hangi sebeple olursa olsun yer değiştirmelerini ifade eder. Bu yer değiştirme sadece yeni bir coğrafyaya taşınma değil o coğrafyaya kültürel unsurları da taşımaktır. Farklı coğrafyalardan farklı geleneklere sahip bireylerin bir araya gelmesi veya karşılaşması birçok unsurunda aktarımını beraberinde getirecektir.

Türkler örneğinde devam edecek olursak atlı göçebeliliğin ekonomik sistemi, Orta Asya'nın batısında, Kafkaslar ve kuzeyindeki bozkırlarda üç bin yıldan beri etki sürecine sahibidir. Çobancı bozkır kültürüne dayalı ekonomik sistem geniş at, koyun ve hayvan sürülerinin oluşmasını sağlamış at arabalarının geliştirilmesi coğrafi hareketliliği kolaylaştırmıştır. Bu hareketlilik hayvanların beslenmesi için geniş coğrafyalara ulaşma imkânı sağlamıştır. Hayvanların iyi beslenmesi, halkında süt ve et ürünleriyle bol beslenmesini sağlamıştır. Bu etkinlik onların arabalı birliklerden, atlı okçulardan oluşan ordular kurmalarına ve binlerce yıl boyunca büyük askeri üstünlük sağlamalarına olanak sağlamıştır. Çünkü kırsal göçebelilik, koyun keçi ve sığır sürülerinin çoğalmasıyla, aynı zamanda verimli topraklara yayılmayı ya da göç etmeyi düşünebilen çok zengin insan gruplarının ortaya çıkmasıyla sonuçlanabilen bir üretim tarzıdır (Boudan, 2006:152). Kuşkusuz göçebelilik samıldığı gibi düzensiz bir biçimde dolaşıp durmak demek değildir. Her topluluğun yaz ve kış için kendine ait konaklama yerleri ve göç yolları vardır. Hiçbir topluluk komşusunun yolunu kullanmaz. Yüzyıllar boyunca düzenli olarak aynı bölgede giden göçebeler elbette kıtalararası yolculuklara diğer halklardan daha yatkındırlar (Roux, 2007:25). Bu kırsal ve yaylak arasındaki mevsimsel hareketlilikler coğrafyanın belirleyiciliğinde iklimsel koşullarla uyumlu olarak kademelenmiştir. Bazı bölgelerde dört aşamalı bir yer değiştirme görülürken bu sıcak bölgelerde iki kademeli göç hareketine dönmüştür. Ancak şu unutulmamalıdır. Geniş coğrafya da etki alanına sahip olan Türk toplulukları aynı dönemde farklı yaşam tarzları ve ekonomik faaliyetler ortaya koymuşlardır.

Daha sonraki dönemde Türklerin gerçekleştirdikleri göç hareketleri ile ulaşılan yeni coğrafyalarda yeni üretim tarzlarını ortaya çıkarmıştır. İki yüzyıl boyunca bozkırdan, Sir Derya boyundan Akdeniz ve Karadeniz kıyılarına göç eden Oğuz kökenli tüm halklar çok eski tarım gelenekleri olan bölgelerden geçmişlerdir. Farslara yaklaştıkça yaşanan coğrafyanın fiziksel özellikleri de değişmeye başlamıştır. Bu bölgedeki yerleşik yaşam tarzındaki uygulamaları keşfediyorlardı. Bu yol üzerinde yer alan vahaların ve sulanmış dağ eteklerinin meyve bahçeleri ve bahçe tarımını buluyorlardı. Horasan'da Azerbaycan'da ve Kafkasların kuzey yamacında kuru, yaş meyve ve baklagilleri, Akdeniz bölgesinde de yeşil sebzeleri ve zeytinyağını keşfedeceklerdi. Bu göçmen topluluklar Karadeniz'in kuzeyinde Frank usulü pişirme için bol bol odun bulacaklardı (Boudan, 2006:173). Türklerin bu ilerleyişi Anadolu coğrafyasında bitki çeşitliliğinin zenginliği ile karşılaşmalarını sağlamıştır. Balık ve otların çeşitliliği bu bölgede yayın olan zeytinyağı kullanımını yeni yiyecekleri ve pişirme usullerini ortaya çıkarmıştır. Konargöçerin yaşam tarzının vaz geçilmez olan hayvansal ürünlerin yanı sıra hızla pişirilen hamurun yanına birçok yeni besin eklenmiş bu ürünlerinde yeni pişirme usulleri gelişmiştir. Konar-göçer kültürün geliştiği

coğrafyanın zenginliği Türk mutfağının şimdiki zenginliğinin tarihsel arka planını oluşturmaktadır. Bu zenginlik konargöçer toplulukların hareketli olmalarının bir avantajı olan diğer kültürlerle temasında bir sonucudur. Türklerin ortaya kocayacakları imparatorluk mutfağı bu tarihi birikimin ve geniş coğrafyada birçok farklı topluluğa hükmetmenin bir ürünü olarak kendini gösterecektir.

Yeni kültürlerle etkileşimin şüphesiz en önemli boyutunu dinsel inançlarla temas oluşturur. Türklerin İslam la tanışmaları diğer topluluklarla ilişkilerini etkilemiş ve beslenme alışkanlıkları üzerinde de belirleyici olmuştur. Bu kapsamda Islama ait değer Türk yemek kültürü üzerinde belirleyici olmuştur. Bu kapsamda haram ve helal algısı belirleyicidir. Bu sadece İslam'la olan ilişkilerinde değil maniha-rist etkide de görülür. Uygurlardan önce Toharistan Türkleri, Çigiller, Karluklar ve Basmillar arasında Maniheizmin ortaya çıkıp yeşerdiği çekirdek bölgenin Yedisu Bölgesi, özellikle Çu ve Talas vadilerinin olduğu ifade edilmektedir (Zeren, 2017:141). Manihist beslenme biçimleri bu bölgedeki Türkler üzerinde etki etmiştir. Türklerde değişine damak tadı oluşturmaktadır. Türklerin Araplarla olan etkileşimi şerbetli tatlıya ilişkin damak tadı değişikliği meydana getirmiştir. Şekeri yüksek tatlı tüketemeyen Türklerin tatlı alışkanlıkları kültürel temasla farklılaşmış ve yemek çeşitleri arasında şerbetli tatlılarda eklenmiştir.

Bilgin (2008:83) Osmanlı saray mutfağına ilişkin çalışmasında Türk mutfak kültürünün oluşmasında etkili olan unsurları beş başlık halinde ortaya koymuştur (Beşirli, 2017a: 233-234)

- a) Özellikle darı veya buğday, et ve süt ürünlerinin kullanımına dayanan Çin mutfağıyla da benzeşen Orta Asya göçebe kültürün etkisi,
- b) İslam dünyasının üyesi olmakla ve bu toplumlarla temasla oluşan Arap ve İran etkisi,
- c) Göçlerin ortaya çıkardığı temas sıklığının sonucu olarak yakın çevre kültürlerinin etkisi,
- d) Fetihlerin etkisi,
- e) Gerek Müslüman hanedanlıklar gerekse Hıristiyan beylerle yapılan evliliklerin etkisidir.

Göçün yemek kültürü üzerindeki belirgin etkisini günümüzde döner in Avrupa'daki serüveninde görmek mümkündür. Türklerin 1960'da yoğunlaşan işçi göçü sonrası, 1970'lerde başlayan bu girişimcilik 1980'lerden sonra hızlı bir şekilde işveren pozisyonuna geçerek işletmeler açması döner dükkanlarını Avrupa'da yaygınlaştırmıştır. Ancak bu yaygınlaşma sürecinde döner bölge insanının damak tadına veya beslenme alışkanlığına göre şekillenmiştir. Çoğunlukla domates sosu veya yoğurt sosuyla sunulan kıyma döneri yaygınlık kazanmıştır.

3.2. Seyahatler

Seyahatler ilk etnografik araştırmalar niteliği taşır. Birçok seyahatte ortaya çıkan eserler başka kültürlerin varlığı ve yaşam tarzına ilişkin bilgileri ortaya koymuştur. Bu sadece bilgi aktarımı değil aynı zamanda kültürel aktarımları da beraberinde getirmiştir.

Örneğin farklı söyleniş biçimlerine rağmen, makarna aynı makarna ve tahminler makarnanın dünyanın farklı coğrafyalarında eşzamanlı olarak bulunduğu yönünde. Bugün milli yiyeceği makarna olan ülke İtalya'nın tarihinde Etrüsk ve Roma kültürlerinde onun icadına dair izler var; ilk eriştenin kayıtları M.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen Etrüsk mezar resimlerine kadar uzanıyor. Burada resmedilen düz ve şeritler halinde kesilmiş makarna, daha sonra Romalılar tarafından "lagana" (lazanya) olarak adlandırılmış. Erişte Orta Asya'da göçebe Türkler tarafından da biliniyor; göç eden kavimlerin ihtiyacı olan doyurucu ve hafif erzak ihtiyacını erişte karşılıyor. Anadolu'nun pek çok coğrafyasında halen kışlık erzak olarak erişte hazırlanması geleneği o günlere dayanıyor. Burada ifade edildiği gibi bir çok çalışmada makarna ve Marco Polo seyahati arasında ilişki ortaya Marco Polo'nun Çin'den getirdiği yenilikler arasında makarna da sayılmaktadır. Zira makarna Çin'de antik dönemden beri biliniyor. Marco Polo'nun hayatta olduğu yıllarda yaşayan İtalyan edebiyatçılar Lacopone da Todi ve Boccacio'nun eserlerinde lazanya ve raviolien söz ediliyor; demek ki İtalya'da bu makarnalar o tarihlerde yeniyor. (<http://www.dalfredo.com/makarnanın-tarihteki-yolculugu/>)

1863 yılında 31 yaşında iken Türkistan yolculuğuna başlayarak 28 Mart 1863 tarihinden aynı yılın Kasım ayına kadar derviş kılığında Hive, Kongrat, Ürgenç, Buhara, Semerkant ve Herat şehirlerini gezerek Tahran'a dönen Vambéry'nin anlatısına göre (2011:177), -Buhara'da çayı şekersiz ve mısır unuyla içyağından yapılmış bir tür çörekle birlikte içiyorlardı. Çaya üfleme edebe aykırı sayılıyor; bu nedenle, soğutmak için kâsenin içinde sallayıp çalkalamak gerekiyordu. Zarif ve görgülü bir kimse olduğunu kanıtlamak isteyen kişi, sağ dirseğini sol elinin üzerine koyarak, bir damla bile dökmek şartıyla, elindeki kâsenin içindeki çayı, nazikâne bir hareketle sürekli döndürmeye özen göstermeliydi. Eğer bir damla dökülecek olursa, bütün ününü yitirdi. Çay içmek, her gün, anlamsız konuşmalarla doldurulan birkaç saati alıyordu. Çaydanlık boşaldıktan sonra, içlerindeki kaynamış çay yaprakları orada

bulunanlara dağıtıyordu. Ama çaydan iki parmakla tutulabilecek ölçüden fazlasını almak zarafete aykırı sayılıyordu. Erbabının demesine göre, güya bu çaylar çok güzelmiş. Bu çay meşgalesinden sonra, en büyük eğlenceleri, koç güreşiydi.² (Beşirli, 2016b:13-23)

3.3. Gastronomi Turizmi

Günümüzde turizm alanı içinde gastronomi önemli bir yer edinmiştir. Özellikle yerel mutfaklar önem kazanmış ve etnik mutfak kendine has bir tüketici kitlesi oluşturmuştur. Bu süreçte seyahat motivasyonlarına yeni bir unsur eklenmiş yeni bir yiyecek ve içecek deneyimi yaşamak için seyahat etme amacı ve bir tür gastronomik hareketlilik ortaya çıkarmıştır. Bu özelliği ile mutfak sadece besin öğesi sunan bir yer olmaktan farklı olarak kültürel bir tanıtım nesnesine dönüşmüştür. Gastronomi turizmi, yerel yemeklerin sunulmasıyla o bölgeye veya topluluğa ait kültürel kimliği yansıtmakta önemli bir araç olmaktadır. (Beşirli, 2017:496)

Gastronomik seyahatler ve faaliyetler kültürel değerlerin yayılmasını hızlandırmış gerek kitle iletişim araçlarının etkisi gerekse turizmin etkisi damak tatlarını daha erişilebilir hale getirmiştir. Artık “steak house” veya “fish and chips” adı ile bir kültüre ait olan mekânlar dünya coğrafyasında geniş alanlara yayılmıştır.

4. Sonuç

Kültür değişir ve bu değişim sürecine etki eden birçok mekanizma söz konusudur. Bu değişim sürecinde etkili olan araçlardan birini kültürel etkileşimler oluşturmaktadır. Bu etkileşimden nasibini alan bu önemli bir unsurdaki yemek ve mutfak olmuştur. Yemek ve mutfak sadece mutfağa ilişkin araçların değişimi şeklinde kendini göstermemiştir. Yeni yemek türlerinin kültüre girmesi veya yeni soslar ve pişirme usullerinin gelişmesi şeklinde kendini göstermiştir. Bu yerel mutfakların korunmasını sağlayan, tektipleştirici mutfak karşısında direncini arttıran bir dönüşüm mekanizması veya kendini koruma mekanizması olarak düşünülebilir mi. sorusunu akla getirmektedir.

5. Kaynaklar

BEŞİRLİ, Hayati, *Yemek Sosyolojisi, Yiyeceklere ve Mutfağa Sosyolojik Bakış*, Phoenix Yayınları, Ankara 2017a.

BOUDAN, Christian, *Mutfak Savaşı, Damak Zevkinin Jeopolitiği*, Çev. Yaşar Avunç, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2006.

ROUX, Jean-Paul, *Türklerin Tarihi, Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl*, Çev. Aykut Kazancıgil - Lale Arslan Özcan, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2007.

BİLGİN, Arif, *Seçkin Mekânda Seçkin Damaklar: Osmanlı Sarayında Beslenme Alışkanlıkları, (154.-17. Yüzyıl)*, Yemek Kitabı, Edt. M. Sabri Koz, Kitabevi Yayınları, c. 1. İstanbul 2008, s. 78-117.

“Günümüz Kırgız Yemek Kültüründe Çayhaneler: Bir Turistik Mekân”, *3. Uluslararası Türk Dünyası Turizm Sempozyumu*, 2017b, s. 495-503.

KÖPRÜLÜ, Fuad, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Haz. Dr. Orhan F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

KOCA, Emine - VURAL, Tuba - KOÇ, Fatma, “Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam”, *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, (Tam metin bildiri) (Yayın No:997236), 2, 793-808, Atf Sayısı: 2, 2007.

“Yabancı Seyyahların Gözünden Farklı Yüzyıllarda Türk Yemek Kültürü”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, TÜBAR XL / 2016c-Güz, s. 11.31.

ZEREN, Münevver Ebru, *Uygurlar'da Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi*, JOTS, 1/2, 2017: 140-157.

² Türklerin çayla ilk karşılaşmalarının tarihi eskidir. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*, Haz. Dr. Orhan F. Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1976.

KAZAK AİLE TERBİYESİNİN ÖZELLİKLERİ VE ONUN GELİŞMESİNE KÜRESELLEŞME SÜRECİNİN ETKİSİ

Kalipa ATEMOVA¹ - Dilmurat DADAŞOV²

Özet

Atalarımızın yaşadığı yer Kazakistan toprağındaki halkların aile terbiye geleneklerini bilme ve onları koruma bugünkü neslin vatandaşlık görevidir. Özellikle, bugünkü küreselleşme devrindeki uluslararası gelenekler ve yaşam tarzının ortak değerlerle artan, milli değerlerden uzaklaşmaya devam eden zamanında son derece talebi çoğalmaktadır. O yüzden, bu makalede, Kazak halkının tarihi kalıplaşmasındaki terbiyelik geleneklerin oluşumu ve onun ailedeki düzenleme kurallarının bilimsel temeli var olması genişçe belirtilmektedir. Kazak halkının aile gelenekleri ile onun gelişimine küreselleşme sürecinin etkisi tasvir edilerek, nedenleri tamamen gösterilecek. Bu makalede Kazak halkının aile eğitiminde rehberliğe alacak kuralları ve onların geleneksel aile yaşamlarıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. Özellikle Kazak halkına özgü iyi niyet ilkesi, aile eğitiminin temelidir. Her gelenek ve eğitimsel yön, iyi davranışı bir çocuğa emdirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca makalede, Kazak ailesinin yetiştirilmesinde yaşlılara saygı ilkesi vurgulanmaktadır. Burada da ailenin onursal üyeleri, evde bulunan yaşlılar - büyükanne ve büyükbabalar, babalar, anneler ve daha fazlası. Ebeveynlere hürmet gösterilerek verdiği terbiye sonuçlarının değerlendirilmesi açıklanmıştır. Halkımızın yaşam tarzı bu ilkeye dayanmaktadır: "Ebeveynlerinizi onurlandırın ve ondan sonra onur duyacaksınız." Üçüncü olarak, makale "ailede nesillerin sürekliliği kuralı" açıklanmaktadır. Üç nesil temsilcileri olan "Büyükbaba ve Büyükanne; baba-anne; Oğul ve kız" bir ailede birbirleriyle iyi geçinme etkisinde yaşayan geleneksel ilke sırları incelenmiştir. Dördüncüsü, dine dayalı eğitim ilkesi tartışılmaktadır. Kazak ailesinin eğitiminde şeriat yasalarına sıkı sıkıya uyuyor ve gözlemcinin gazabına kadar yaşamıyordu. Temizlik ve ahlak sağlamaya konsantre olur. Beşinci olarak, eğitimin halk arasındaki kurallara bağlı olduğu söz konusu oluyor. Bunun nedeni, Kazak halkının terbiyesindeki eleştirmeni, eğitimcinin ve analistin de halk olduğu açıklanmaktadır. "İnsanlar ne diyor?" sorusuna dikkat ederek insanlar kendi kusurların gidermeye ve halkın elıştirmesine uğramamaya çalışmışlar. Ayrıca makale, bu ilkelere dayanarak bir ailenin yetiştirilmesine ilgili gelenekler betimlenmiştir. Kursak terbiyesi, göbek kesmek, bebeğe isim vermek, şil-dehana, beşik terbiyesi, tusav kesmek gibi geleneklerin ritüel ve eğitsel anlamların açar. Böylece Kazak aile eğitimi kendine has özellikler taşıyor.

Bu makeleyi yazma sırasında anket, soru-cevap, gözlem, deney, bilimsel araştırmaları analiz etme, karşılaştırma ve sistemleştirme yöntemleri kullanılmıştır.

Kazak halkının aile terbiyesin düzenlemek prensipleri belirlendi. Kazak halkına has aile prensiblerinin şimdiki toplumdaki gelişmesi analiz edildi ve değişiklikler açıklandı. Günümüzdeki aile terbiyesin ulusal yönde geliştirmeye öneriler yapıldı.

Kazak aile terbiyesi prensiblerinin temel olduğuna emin oldundu. Küreselleşme sırasında dünya medeniyetin öğrenmekle birlikte millî gelenekleri geliştirmenin talep halinde olduğu belirlendi.

Anahtar kelimeler: Aile, Terbiye, Küreselleşme, Kazak Aile Gelenekleri, Terbiye Prensipleri.

1. Giriş

Kazak halkının terbiye gelenekleri temelde aile ortamında gerçekleşir. Kazak halkının ortaya çıkışından bahsedecek olursak, VI. yüzyıldan itibaren İslamiyeti yayma amacıyla ülkeye Müslümanlar gelmeye başlar. Araplar Orta Asya'ya İslamiyet'i getirdiklerinde Türk kabileleri arasında uçsuz-bucaksız steplerde göçebe hayat süren bazı Türk kabileleri, hayat tarzı gereği, farklı bir yere sahiptiler. Dini nasihat etmeye gelen Araplar, göçebe halkı zorlamadan İslam'ı hızlı bir şekilde kabul etmeleri için yol aradılar. O dönemdeki bazı Türk kabilelerinin inançları İslamiyet'e çok yakındı. Böylece Şaman dinini

¹ Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk kültürü, kalipa_atemova@mail.ru.

² Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, Türk kültürü, dadash.79@mail.ru.

kolayca kenara atacaklarına inandılar ve onları buna zorlamadılar. O yüzden de onlar bu kabileleri "haza hak" - "hazak" (Arapça "bu doğru, doğru yol" anlamında) diye adlandırdılar (Öserov, Estayev, 1992). Böylece "kazak" teriminin oluştuğunu yazan kaynaklar var. Bununla birlikte, uzun bir süre İslam dini Kazakların eskiden beri devam eden örf ve âdetlerini değiştiremedi. Bu geleneklerin bazıları hâlâ hiç değişikliğe uğramadan devam etmektedir.

Kazak kabileleri arasında örf ve âdetler, bugüne kadar toplumun hukuk yasalarını yönlendirmiştir. Çünkü Kazaklar sosyal-ekonomik durumlarından dolayı başka halklara nazaran sakin bir hayat geçirdiler. Bu yüzden de sadece Kazaklara ait, onlara has bir hayat tarzına tutundular. İkinci olarak, örf ve âdete dayanan yasaları sadece Kazak halkına ait olmuştur. Çünkü akrabalarıyla kabile kabile olarak göç eden Kazaklarda "kabile onuru" çok güçlü olmuştur.

Kazak halkı göçebe, sakin bir hayat tarzı geçirmiştir. Onlar sadece manevî zenginlikten başka hiçbir şey toplamamıştır. Tam olarak söylersek, Kazaklar büyük evler inşa etmemiş, para, mal ve mülk toplamamıştır. Ayrıca başkasının zenginliğine göz dikmemiş ve kavga etmemiştir. Kazak halkının sakin aile hayatı hakkında birçok bilim adamı araştırmalar yapmışlardır. Maddî zenginlikten ziyade manevî değerleri üstün tutan Kazakların hazinesi göçtüklerinde yanlarına aldıkları kiyiz üyeleri (bundan sonra çadır) ile onun malzemeleri ve önlerinde sürdükleri hayvanları olmuştur.

2. Yötemler

Kazak halkının çadır malzemeleri ile onun felsefi temellerin öğrenmek için birkaç yöntemleri kullanmaya çalışıldı. Genellikle, kazak çadırlarıyla ilgili araştırma yapmış bilim adamlarının yazılarını toplayarak analiz yaptık ve karşılaştırdık. Kazak çadırlarının malzemeleri gökyüzü nesnelere hareket etme ve yerleşme kanunlarıyla uygun gelir. Şaşıracak (bundan sonra kubbe): güneş ışınlarıyla dökülen güneşin doğuşunu simgeler. Çadırın içindeki yedi eşya gezegendeki yıldızları niteler (Kayırbekov, 1998).

Evin yuvarlak şeklindeki kubbesinden çıkan her çubuk, güneş ışınlarını belirtir. Çubukların ise etrafa sabitlendirilmesi gökyüzü nesnelere dönme yörüngesine benzer. Dünya ve onun tam ortasında kazanın asılarak ateşin yanması da gökyüzü nesnelere güneşin etrafında dönerek hareket etmelerini resmeder. Çadırın duvarları sağlam ve Kazakistan'ın birçok bölgesinde yetişen ve kolayca bulunabilen ağaçtan yapılır. Bu yüzden çadırı bozup, onu tekrar kurmak çok kolaydır. Çadırın dışına kiyiz döşenir. O, evi yazın yağmurdan, kışın rüzgâr ile soğuktan korur (Margulan, 1997).

Çadırın diğer parçaları yıpranıp değiştirilse de, kötü şeylerin olacağı inancıyla kubbe hiçbir zaman değiştirilmez. Bu yüzden nesilden nesile devredilen kubbe, *baba ocağı* sayılmıştır. Eve gelen misafir mutlaka o eve (kubbeye) saygı göstererek eğilmiştir. Ekmekten bir lokma alma âdeti de buradan kaynaklanmaktadır (Margulan, 1997, s. 45-55).

Ev sahibinin size olan tutumu da, kapıdan nasıl girdiğinize bağlıdır. Eğer başınızı eğerek kapıdan sağ ayağınızla girerseniz, sizin ev sahibine gösterdiğiniz hürmeti; tersini yaparsanız, onurunu zedeleyerek aşağıladığınızı bildirir. "Ede bin başı - selamlaşmaktır" diyen halkımız, böyle uygun olmayan hareketlere varmamak için kapıyı yüksek yapmıştır. Kapıdan girer girmez, hiçkimse olmasa bile, "Assalaumagaleykum!" diye selamlaşmak şarttır. Bu sizin ne kadar terbiyeli olduğunuzu gösterir.

Tör - çadırın en değerli yeridir. Ev sahibi kapıdan giren misafiri: "Başköşeye buyurunuz!" diyerek karşılamıştır. Misafiri her zaman başköşeye oturtmuştur. Eskiden çadırın kapısı doğuya yönelik açılmış. Çünkü ancak o zaman güneşin ilk ışınları çadırın başköşesine düşmüş.

Çadırın sol kısmı kadınlara ve aileye ait kısımdır. Burada kemikli veya gümüşlü küçük ağaçlarla süslenmiş ev sahibinin ağaç yatağı durur. Misafir ne kadar kıymetli olursa olsun ona ev sahiplerinin yatak ve yorganını kullanma izni verilmez. Ev sahibinin yatak yorganına dokunduğunuzda ise kavga çıkacağına inanılırdı. Çadırın sağ tarafı erkeklere aittir. Baba ocağından henüz ayrılmayan oğul ile gelinin veya kızının yatağı başköşenin sağ tarafında ev sahiplerinin yatağına simetrik olarak yerleştirilir. Ortaya da ipek şımıldık asılır.

Evin yarısı da misafir içindir. Büyük oğlanlar evden ayrılır, ev küçük oğlana kalır. Kız ise, misafirdir ve evlendikten sonra başka eve gider. Bu yüzden kıza "misafir" veya "sağ tarafta oturan kız" derler. Evin ortasında üçayaklı ocakta kazan durur. Bu, evin en kutsal yeridir. Aile dediğimiz, ocak başıdır. Nerede ocak varsa, orada hayat var demektir. Burada çadırın içindeki istek ve kurallar Kazak kabilelerinin kendilerine has kültürünü kalıplaştırarak aile terbiyesinde birleşir.

Bilimsel araştırmamız sırasında bilimsel makalelerle birlikte kazak geleneklerin iyi bilen yaşlı insanlardan soru-cevap yöntemlerin kullanarak kazak aile terbiyesindeki eş seçme sorununun inceledik.

Kazak aile terbiyesi eş seçiminden başlar. Erkek kendisine eşi, yedi atadan (nesilden) dış memleketten arar. Kazak halkı sağlıklı hayat geleneğini tutunmuş, kanı temiz ve asil bir halktır. Onun kanıtı olarak yedi nesile kadar kız almamasını gösterebiliriz. Yedi ata (nesil) - oğlu, babası, dedesi vs.

Burada Adil Bek Kaba kendisinin "Kanı Temiz mi, Kardeşim?" adlı makalesinde kazakların yedi nesle kadar evlenmemelerinin sonucu, her kabilenin ancak 500 yıl sonra evlenmelerine izin verileceğini kanıtlar. Bu 500 yıl içinde kan öyle temizlenir ki, onun bünyesindeki genetik-akrabalık belirtilerinden hiçbir şey kalmayacağını, kalsa da bazı ayrı özelliklerin korunmasının mümkün olabileceğini söyler (Adil Bek Kaba, 2002. s. 1-3).

Buna rağmen, o, akrabalık ilişkisinden kaçınmanın üç temel gereğini gösterir.

Birincisi: Genetik yönü, bugünlerde bilim adamlarının söylediklerine göre, birçok hastalık (kalp, damar rahatsızlıkları, böbrek yetmezliği, kemik erimesi, gibi) genetik yolla nesilden nesile aktarılır. Eğer kendi içinden olmayan, dışarıdan olan birisiyle evlenmezse, o kabileden hasta nesiller ortaya çıkabilir. Bunun olmaması için yeni "donor"a ihtiyaç vardır, yani başka kabileden gelen gelin, kanın değişmesine neden olabilir. O, kanı yeniler.

İkincisi: Tıp açısından, bir göbekten doğan insanların veya kardeşlerin çocukları evlenirse dünyaya hasta çocuk getirebilirler. Bundan kaçınmak veya önünü almak için tamamen başka kabilelerin kızıyla evlenmek gerekir.

Üçüncüsü: Milletin bütünlüğüdür, örneğin, yedi nesile kadar kanın temizliğini muhafaza etmek, Türk kökenli halkların hepsi için geçerli değildir. Uygur, Özbek, Tatar ve diğer halkların kendi soyundan olanlarla evlendiklerini iyi biliyoruz. Yani böyle bir gelenek sadece Kazak halkına aittir. Bu yüzden de bir milleti birbirine kardeş eden de Kazakların bu geleneğidir. Mesafe açısından birbirinden uzakta bulunan insanlar, aynı soydan olsalar dahi, ağabey-kardeş veya akraba sayılırlar. Bu, halkı birleştirir, yani milletin bütünlüğünü sağlar.

Burada, yedi nesilden sonra evlenmelerine izin verilir mi, diye sorulabilir. Bu durumda kabile içerisinde sayım yapacak, bunu kanıtlayacak aksakallar olmuştur. Onlar bazı gerçekleri göz önüne alarak kabileleri birleştirmişler, hangi kabileden kız alabileceklerini kararlaştırmışlar ve daha sonra beyaz atı keserek, resmî izin vermişlerdir.

İşte, böylece Kazak halkı aile kurmanın temelini eş seçiminden başlatmıştır. Kazak halkının aile terbiyesi yükümlülüklerinin içinde en değerlisi - can sağlığıdır. Bunu "Birinci zenginlik-sağlık, ikinci zenginlik-beyaz örtü, üçüncüsü de-on sağlık" atasözü kanıtlar.

Sağlıklı, asil, terbiyeli ailenin kızını almak, nesil geleceğinin parlak olacağına aklında tutan atalarımız, çocuklarını asil kızlarla evlendirmek için dünür aramışlardır. Bunlar şair-ozanların bakış açılarındaki sık sık dile getirilmiştir. Örneğin, Buhar Jırav, eş seçimindeki asil ve asil olmayan ailenin kızıyla evlenmenin sonuçlarını şöyle dile getirir: "*Jal kuriği kaba diye, Jabıdan aygır yapmayınız! Kalın malı ucuz diye, kötü kadın almayınız! Jabıdan aygır yapsanız, düşmana saldırarak at doğmaz. Kötü kadın alsanız, topluma girecek oğlan doğmaz. Kötü kadın aldysan, bu fanide rezil oldun.*" demektir. Böylece Buhar Jırav gençlere nasihat ederken aile terbiyesinin başlangıcı olarak, eş seçiminde asil çocuk doğurabilecek terbiyeli kızla evlenmeyi önerir. "Çünkü asilden asil çocuk gelir." der. Kazaklarda çocuğun iyi olması anne tarafına bağlıdır. O yüzden terbiyeli evin kızıyla evlenmeye çalışılmıştır. Meşhur Abay dedemiz: "*Çeyizi hazır diye zenginden alma, fakir kızı ucuz diye heveslenme. Namusu var, akli var kızı kaçırma.*" diyerek gençlere öğüt verir.

Kazak halkının karakter özelliklerin bilim adamı Kişibekovun araştırmaların başa alarak kendimiz gözlem ve deney yöntemlerin kullanarak, onun yazdıklarının doğru olduğuna emin olmaya çalıştık.

Kazak halkının karakterinin kendine has özellikleri vardır. Kazakistanlı bilim adamı B. Kişibekov'a göre (Kişibekov, 1999):

1- Kazaklar doğuştan sıradan birisidirler. Karakteri de uçsuz-bucaksız stepler gibi geniş, düz ve açıktır.

2- Kazaklar kimin ne olduğunu konuşmasından anlarlar. Söze çok önem verirler.

3- Kazaklar soğukkanlı değil, güler yüzlü, samimidirler.

4- Kazaklar kin tutmaz, art niyetleri yoktur. Fedakâr, cömert insan olmuşlardır. Herşeyini herkesle paylaşmıştır. Kendisi öyle olduğu için herkesten bunu beklemiştir.

Fedakârlıkları sayesinde bugünlerde Kazakistan'da 130'u aşkın farklı millet barış içinde yaşamaktadır. Onlar II. Dünya Savaşı yıllarında Kazakistan'a sürgün edilmiş halklardır. Onlar bugüne kadar Kazak halkına olan minnettarlıklarını bildirip, zor günlerde kendilerine gösterilen şefkat ve yardımlar için şükranlarını iletmektedirler.

Şimdi Kazak halkının çocuk terbiyesine gelelim. Çocuk terbiyesi anne karnından başlar.

Kazak bilim adamlarının etnopedagojik araştırmaları aile terbiyesinin şu şekilde yapıldığını gösterir: kursak terbiyesi; beşik terbiyesi; kız çocuk terbiyesi, oğlan çocuk terbiyesi; gelin terbiyesi; delikanlı terbiyesi.

Çocuk terbiyesine ilişkin örf-âdetlerin önemlilerin öğrenmek amacıyla insanlar arasında bir anket düzenleyerek, Akpanbek ve Kalıbekovaların açıklamalarından yararlanarak kazak ailesindeki çocuk terbiyesine ilişkin örf-âdetlerin önemlilerin aşağıdaki gibi sıraladık.

Çocuk terbiyesine ilişkin örf-âdetlerin önemli olanları üzerinde duralım:

Kursak Terbiyesi

Anne karnındaki çocuk büyümesi için gerekli yemekleri yemesi ve temiz hava almasını, neşeli olmasını sağlamak bir gelenektir. Kazak halkında çocuğun anne karnından bu dünyaya gelinceye kadar arada yapılacak birkaç âdet vardır. Onlar kursak bayramı veya kursak saçmak diye adlandırılır.

Göbek Kesmek

Kazak halkı dünyaya gelecek bebeğin göbek annesini önceden belirler ve ona hazırlanır. Her insanın karakterinin göbek annesine benzediği hayatta kanıtlanmış bir durumdur. Neden bu böyledir sorusuna, bilim adamı G. A. Akpanbek şöyle cevap verir: "Eskiden hamile olan kadının doğum yapacağı günü sabırsızlıkla bekleyen adamın biri - göbek annesi olurmuş. Göbek anne olma işi herkese bırakılmazmış. Ancak gönlü temiz, saf, fedakâr olan insan buna seçilir ve ona önceden bu haber duyurulmuş. Hatta göbek anne olabilmek için rekabet de olur, bazıları darılır, küsermiş. İnsanın vücudundan çıkan enerji her insanda farklı derecede olur. Dünyaya gelen bebeğin vücuduna (göbeğine) dokunacak ilk el olan göbek annenin enerjisi bebeğe geçer. Bebek büyüdükçe bu özellikler kendini göstermeye başlar." (Akpanbek, 1995. s. 14-15).

Bebeğe İsim Vermek

Kazaklar, inançlı bir millettir. Dünya kapısını yeni açan bebeğe güzel isim koymak çok önemlidir. İslamiyet'i kabul ettikten sonra halkımız kitap açarak isim koymaya çok dikkat etmiştir. Bir ara Peygamberimiz sahabesine: "Adın ne?" diye sormuş. O: "Hüzün." dediğinde, Pegamberimiz Hz. Muhammed: "Senin adın-Sahl (hafiflik) olsun." demiş. Sahabe: "Hayır. Babamın koyduğu ismi değiştirmem." diye hayatının sonuna kadar bu isimle yaşamıştır. Hüzün'ün oğlu ise: "Babam adını hiç değiştirmedim. Biz de bundan dolayı hiç üzüntüden başkaldıramadık." demiş (Akpanbek, 1995. s. 14-15).

Sonuç olarak, çocuk ismine çeker, yani çocuğa verilen isim onun kaderi ile istikbalini etkiler anlayışının kalıplaştığını kanıtlar. Bu yüzden halkımız bebek dünyaya geldiğinde ona her zaman anlamlı ve güzel isim koymaya önem vermiş ve bunu anne babanın borcu saymışlardır.

Şildehana

Dünyaya gelen bebek için yapılan bir eğlence türüdür. Günümüzde bu, bebeğin kırk günü geçtikten sonra yapılan eğlence ile birlikte yapılır oldu. Bebeği kırk kaşık suya yıkarlar. Suya altın, gümüş süs eşyaları atılır. Yıkandıktan sonra süs eşyaları gelen misafirlere dağıtılır.

Beşik Terbiyesi

Yeni doğan bebeğin dört-beş gün geçerek, göbeği kesildikten sonra beşiğe yatırılır. Beşiğe bağlamak, bebeğin gelecek hayatını çok etkilediğine inanmışlardır. Çünkü anne babası bütün dilek ve hayallerini bebek beşikte yatarken şarkı söyleyerek onun zihnine sindirmeye çalışmışlardır.

Tusav Kesmek

Burada bebek yürümeye başladığında tören yapılır. Bu geleneğin altında bebeğin ilk adımı kutlu olsun, hayatta yolu açık olsun, hayatın engellerinden kolaylıkla geçebilsin anlamı vardır. Burada da saygıdeğer, hayat yolu başarılarla dolu terbiyeli insanlar seçilir ve onlara bebeğin tusavı kestirilir (Kalıbekova, 2011).

Kazaklarda bundan başka çocuk terbiyesi ile ilgili birçok örf ve âdetler vardır; sünnet düğünü, ata bindirme, kız isteme vs.

Kazak halkında kız terbiyesini yararlı organize edebilme yoluyla aile terbiyesini gerçekleştirmek planlanmıştır. Çünkü "Kadın - bir eliyle beşiği sallarsa, öbür eliyle de dünyayı sallar" kaidesiyle yaşayan halkımız, kadını güzel evin terbiyesi de güzel olacağını bilmiştir. O yüzden Kazak halkı "Kız" kelimesini güzelliğin, görgünün nişanı olarak benimsemiştir. Örneğin: "Kızdın jigan jügindey" (Kızın

topladığı çeyizi gibi), "Kızdın tikken kestesindey" (Kızın diktiği işlemesi gibi), "Kız-eldin körki, gül-jerdin körki" (Kız ülkenin güzelliği, gül ise toprağın güzelliği), "Minezi kızday" (Karakteri kız gibi), "Kızı bar üydin-kızığı bar" (Kızı var evin-kendi güzellikleri vardır) vs. Kazak kızları ile kadınları hiçbir zaman yüzlerini örtülerle kapatmamış, erkeklerle eşit olmuş, misafir ağırlamakta önemli rol almıştır.

Kazak halkı çocuklarına sövmemiş ve dövmemiştir. Özellikle babası kızını üzecek söz söylememiş, her zaman kızlarının gönüllerini kazanmaya çalışmıştır. Kazaklar babası kızına el kaldırırsa, kızın mutsuz olacağına inanmışlardır. Özellikle misafirin, yabancı insanların önünde çocuklarına yüksek sesle konuşmamıştır. Bu arada Kazaklarda: "Misafirini sevmeyen, çocuğunu döver ya da evini süpürür" atasözü söylenir.

Kazak aile terbiyesi belli bir prensiplere esaslanmıştır. Şimdi de bunlar üzerinde duralım (Atemova, 2009).

3. Sonuçlar

Konumuz üzerinde yaptığımız bu araştırma sırasında çeşitle yöntemleri kullanarak topladığımız bilgiler esasında birkaç kazak aile terbiye prensiplerin ve özelliklerin elde ettik.

Terbiyedeki Büyüklere Saygı Prensibi

Kazaklarda nerede olsun ilk önce insanın yaşına göre saygı gösterilir. Kazak toplumunda büyükler oturmayınca gençlerin oturması yasaktır. Buna özellikle sofrada önem verilir. Büyükler ayakta iken gençlerin oturması edepsizlik, saygısızlık sayılır.

Kazak halkının ahlak gelenekleri gereği büyükler söylediğinde sözü bölmek ayıptır. Büyüklerin söylediği ricaları yerine getirmek gençlerin vazifelerinden biri sayılmıştır. Halkımız: "Ağabeyi olanın yakası var, kardeşi olanın nefesi var", "Büyükler dururken küçükler söylerse kaç, ablası dururken kardeşi söylerse kaç", "Ağabeyisine bakarak erkek kardeşi büyür, ablasına bakarak kız kardeşi büyür." diye boşuna söylememiştir. Sofra başında otururken yemeği ilk önce başlamak büyüklerin işidir diye kabul etmişlerdir. Eğer erkek yoksa yaşça büyük olan kadın başlar. Ancak ondan sonra gençler yemeğe başlayabilirler.

Kazak halkının sofrada başındaki yemek yeme geleneğini büyük terbiye okulu desek olur. Öyle dememizin sebebi, Kazak çocuklarının büyüklere olan saygı geleneği ile aksakallıların gençlere örnek olmasının en güzel görünümü burada hissedilir. Gelen misafire genelde koyun kesilir, tabaklara koyunun etleri konur ve dağıtılır. Büyüklere - baş, kalça kemiği, damada - göğüs, çocuklara - kulak, böbrek, baldır, gelinlere - damak, dil verilir. Bu arada çocuk terbiyesinde örnek olabilecek Kazak halkının bir güzel geleneği - sofrada başında büyükler tarafından eti çocuklara paylaştırıp vermesidir. "İyi söz yarım berekettir." diye söyleyerek Kazak çocuklarının kabiliyet özelliklerini tahmin ederek onlara dil, göz, kulak gibi hayvanın parçalarını paylaştırırken: "Gözün uyanık olsun." diye göz etini, "Kulağın açık olsun." diye kulak etini, "Dilin söz ustası olsun." diyerek dil etini, "Ayakların hızlı olsun, sefere çıktığında yolun açık olsun." diye koyunun bacaklarını, "Aklın çok olsun." diyerek koyunun beynini vermişlerdir. Bu her genç için geleceğe yönelik sevk kâğıdı duasını almış gibi etkiler, onları hayırlı maksatlara yönlendirmiştir.

Terbiyenin Yararı Prensibi

Kazak halkının birbirlerine hürmet gösterme geleneği onun misafirperverliğinde görülür. Bu yüzden ailedeki tüm iyilik misafire sunulur.

Kazak halkının anlayışında aileye gelen bütün iyilik, bereket, baht misafirle birlikte gelir diye anılmıştır. O yüzden Kazaklarda misafir özel davetiye ile de, davetiyesiz de gelebilir olmuştur.

Kazak halkındaki her yolcunun herhangi bir köyde misafir olup, kendisini rahat hissetmesinin bir sebebi daha var. Bilim adamı A. Seydimbet kendisinin "Kazak Âlemi" adlı çalışmasında "bölünmeyen (paylaşılmayan) enşi" hakkında bilgi verir (Seydimbek, 1997). "Enşi" sözü eski Türkçe'de "inçu" denmiş ve bu "miras" anlamını taşımıştır. Kazak Dili'nin "Tusindirme sözlüğü"nde (Açıklama sözlüğünde) "Enşi" - dedenin çocuğuna ayrı bir aile olduklarında verilen mal mülktür."

"Bölünmeyen (paylaşılmayan) enşi" - her ailenin herhangi bir misafire verdiği misafir yemeğidir. "Babanın oğula bırakacak veya bölüp verecek mirasının belli bir kısmı, mutlaka misafire ait bölünmeyen enşi" diye hesaplanmış ve ikinci yemek şeklinde verilmiştir. Bu her Kazak ailesi için geleceğe dönüşmüştür.

Terbiyenin Halka Ait Olma Prensibi

Kazak köyünde çocuk terbiyesine bütün köyün büyükleri, özellikle aksakalları karışmıştır. Büyükler hemşehrilerinin çocuklarının kaba davranışlarını görse, onu cezalandırmaya, yasaklamaya, nasihat vermeye hakları olmuştur. Geleneğimiz gereği gençlerin onlara itiraz etme hakları olmamıştır.

Kazak halkı için halkın fikri ile bakış açısı önem taşımıştır. Kendisinin hareketi ile kararlarında "millet ne diyor", "çoğunluk nasıl kabul eder" gibi düşünceler insan karakteri ile hareketinin terazisi olmuştur.

Kazak halkı aile terbiyesinde her zaman çocuğun genç ve benzersiz özelliklerini önemsemiştir. Buna "Beş yaşına kadar çocuğunu kağan gibi büyüt, beşten on üçe kadar atın yavrusu gibi bir oraya bir buraya gönder, on üçten sonra ise dostun gibi onunla sırrını paylaş." denen halk bilgeliği kanıt olur. Sebebi on üç yaşından sonra "çocukları on üçte yuva sahibi" diye saymış, fizyolojik açıdan çocukların büyüklüklerinden farkı o kadar uzak olmaz demişlerdir. Onların fikirlerini de paylaşarak terbiye etmişlerdir. Yaş özelliklerini dikkate alarak Kazaklarda henüz beş yaşına gelmeyen çocukların nazlı davranışlarını "Akıllandıktan sonra kendisi bırakır" diyerek büyük bir anlayışla bakmışlardır.

Terbiyedeki Nesil Münasebeti Prensibi

Kazak ailesi sadece erkek, kadın ve çocuklardan değil, büyük aileden oluşmuştur, yani annesi ve babası, evlenen oğulları, gerekirse evlenen torunları, şöyle söylersek "ata babalarıyla" birlikte oturmuş, aileyi baba yönetmiştir. Onları böyle birleşmeye mecbur eden sadece ekonomik çıkarlar değil, akrabalık, onur birliği diye algılamamız gerek.

Kazak halkının ailesindeki terbiye gelenekleri, nesiller münasebeti temelinde güzel organize edilmiştir. Onun kanıtı şu hikâyede görülür: "Kendi alın teriyle kazandığı parasını üçe bölmekte olan bir kişiden bunun anlamı sorulduğunda, O: "Bir kısmını borcuma veririm, ikinci kısmını da borcuma veririm, sadece üçüncü kısmı benimdir." diye cevap vermiş. Bu örneğin altında Kazak halkının tarihî gelişmesinde oluşan hayat geleneğinin görünüşü bulunmaktadır. Üç neslin: "dede-baba-oğul" arasındaki davranışın bütünlüğü ile aile terbiyesinin yararlı bir şekilde gerçekleşmesi anlatılmaktadır. Çünkü her veli kendi çocuğuna verdiği terbiyeye göre onun meyvesini yerse, kendilerini büyüten anne babaya saygı göstermek çocuklara farz sayılır. Böyle borçlar ile farzlar sayesinde üç nesil arasındaki edep terbiye, Kazak aile terbiyesinde yüzyıllar boyu devam etmektedir.

Kazak Aile Terbiyesinin Dinle İlişkili Prensibi

Kazak halkı çocuklarına namus, onur terbiyesini vermiştir. Kazak halkı insanın bütün hareketlerinin Allah'ın nazarında olduğuna inanmıştır. Hiçkimse görmese de, duymasa da doğru yoldan sapmamak namusun temizliği diye anlamışlar. Bu yüzden Kazak halkı kapıya kilit, bekçi koymamıştır. Bütün insanlar namus önünde diye hesap vermiş, herşeyi Allah görüyor, biliyor diyerek insanlıktan uzaklaşmamıştır.

Böylece, Kazak aile terbiyesinin kendine has *özelliklerini* yukarıda değerlendirdiğimiz maddelere dayanarak şöyle gösterebiliriz:

1- Kazak ailesindeki terbiyenin birinci özelliği *büyüklere saygılı olmasıdır*.

2- Kazak aile terbiyesinin ikinci özelliği *onun halka ait sıfat almasıdır*. Burada terbiye memleketin aksakalları ile büyükler, komşu, akraba, arkadaş ve başkaları tarafından gerçekleştirilir.

3- Kazak aile terbiyesinin üçüncü özelliği *onun hayırlı olmasıdır*. Ailedeki her bir hareket, Kazak köylerinde insanlar arasındaki davranış, millî bayramlar ile örf ve âdetlerin tamamı çocuğu yararlı işler yapmaya sevk eder. Örneğin, "Nevruz", "Ayt", "Oruç", "Yardım vermek" vs. gibi gelenekler ve bayram eğlenceleri.

4- Kazak aile terbiyesinin dördüncü özelliği *onun tabiat ile doğrudan iletişim içinde olmasıdır*. Çünkü Kazak halkının terbiyedeki etkileme araçlarının tamamı çocuğu çevre ile ilişkili olarak ele alır.

5- Kazak aile terbiyesinin beşinci özelliği *onun dinle beraber değerlendirilmesi*. Çünkü çocuğu küçüklüğünden itibaren herşeyi denetleyen bir gücün varlığına inandırarak onun bütün hareketlerini sadece adalete yönlendirmiştir.

6- Kazak aile terbiyesinin altıncı özelliği *onun özel olmasıdır*. Sebebi erkek çocuklar ile kız çocuklar için selamlaşmadan itibaren oturup kalkması, karakteri, gülmesi, davranışları ve başka birçok özellikler onun terbiyesinde dikkate alınır.

7- Kazak aile terbiyesinin yedinci özelliği *onun bütünlüğündedir*. Kazak çocuk terbiyesinde oğlan ile kızı terbiye ederken gelin ve komşu çocuklarını da terbiye etmiştir. "Kızım sana söylerim, gelinim sen anla." diye üstü kapalı söyleyerek terbiyede yandan tesir etmeyi bilen halk olmuştur.

4. Sonuç

Bununla birlikte, bugünkü toplumda olan değişiklikler ile küreselleşme olayları terbiyenin çekirdeği olan aile terbiyesi geleneklerinin değişmesine tesir etmektedir.

Kazak halkı bugüne kadar birçok gelişme aşamasından geçmiştir. Bunlardan biri Kazak halkının Çarlık Rusyası ile birleşmesidir. O, Avrupa'ya yol açarak halkın biraz okuma yazma öğrenmesine tesir etse de, millî geleneklerimizin yavaş yavaş yok olmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği döneminde millî değerlerimizi öğretme ve geliştirme yolunda yapılan bütün çalışmalar milliyetçilik hareketi olarak kabul edildi ve birçok aydın insanımız siyasetin kurbanı oldular. O yıllarda akraba memleketlerin içinde en çok aydınını kaybeden Kazak halkı olmuştur. Sonradan memleketimiz bağımsızlığına kavuştuktan sonra halkımız kendi evlâtlarını akladılar. Kazakistan'ın bağımsızlığını ilk kabul eden kardeş ülke Türkiye olmuştur.

Kazakistan, bağımsızlığa kavuştuktan sonra terbiye amacı olarak millî yöne dayandı. İlk millî terbiye kararnameyi kabul edilerek, terbiye yükümlülükleri millî yönde belirlendi.

Terbiyedeki esas yükümlülük, sağlıklı nesil yetiştirmek olarak belirlendi. İkinci yükümlülük millî bilinci yerleştirmektir. Çünkü Kazak dili, sadece aile çerçevesinde kullanılmış; ilim dili olarak, milletlerarası alanda kullanımı daralmıştır. Ancak daha sonra manevî düşünme derecesi yüksek vatandaşları eğitmek gerekir diyerek yükümlülükler listesine kondu.

Bugünkü toplumun gelişmesine uygun olarak aileye olan bakış açılarında çok önemli değişiklikler yer almıştır. Piyasa talepleri ekonomik nedenlerin anlamını güçlendirmiştir. Toplumun gelişmesinde biz Avrupalı terbiye geleneklerinin etkisinde çok kaldık. Neticede Kazak aile görünümü, terbiye mizacı bir hayli değişikliğe uğramıştır. Özellikle bugünkü aileyi küreselleşme sürecin çok etkilemiştir. Onları maddeler hâlinde şöyle sıralayabiliriz:

1- Kazak halkındaki nesil münasebetlerinin bozulmasıdır. Sebebi genç ailelerin çoğu anne baba-sından ayrı oturmalarıdır. Bu durum ailedeki terbiyeyi iki taraflı etkiler. İlk olarak, genç aile sahipleri erkenden kendi hallerinde yaşamayı öğrenirler, ikinci olarak da ailedeki nesil münasebetleri kopmaya başlar. Ailedeki büyükler torun mutluluğunu görme zevkinden mahrum olurlar; genç aile çocuk bakımı ile aile hayatını geleneksel şekilde yürütmede yardım almaktan eksik kalırlar. Gerçek anlamda, halkımızda aile terbiyesi nesiller münasebeti ile devam edip gelmiştir. *"Aksakalı olanın hazinesi vardır."* diyen halkımız, büyüklerin öğütlerine kulak vermiştir. Genç aile sahiplerini ailevi davranış ve çocuk bakımıyla ilgili çeşitli gelenekler öğretmiştir. İlk önce aile hayatına alıştıran daha sonra ayrı oturmasına izin verilmiştir. Ayrıca Kazak aile terbiyesi, bir çadırın altında yaşayan birkaç neslin birliği esasında sağlanan güzel nesiller münasebeti sayesinde gerçekleştirilmiştir.

2- Aileye has bir başka özellik, aile içi davranışlarda demokratik sürecin aktif bir şekilde hissedilmesidir. Yani, buradaki davranışlarda eşlerin, anne babalar ile çocukların birbirlerine olan yükümlülüklerinden ziyade otonomik hakları ile özgürlükleri daha ağırlıklıdır. Burada geleneksel aileye nazaran demokratik ailelerdeki eşler birbirlerine ahlaki-psikolojik açıdan talepleri (anlaşmak, önem vermek, saygı duymak, destek olmak, sabırlık tanıtmak gibi) yüksek koyarlar.

3- Aile gelişmesine ait bir özellik daha, boşanma nedenlerinin sıradan ve alışılmış hale gelmesidir. Millî mizacımıza ait terbiye, halka has nitelik alma gücünü yitirmiş ve toplumsal fikre göre boşanma olayları sorunlardan çıkmanın bir yolu olarak ele alınmasıyla fark edilmiştir. Sonuçta, yalnız başına yaşayan anneler, tam olmayan aileler çoğalmaktadır.

Kazaklarda yer davası ile dul davası olmuştur. Nesil terbiyesi, dul davasının olumlu çözümlenmesiyle sağlanmıştır. Eskiden Kazaklar dul kalan kadınları baba ocağına geri göndermez, kayınbiraderleriyle (eşinin kardeşi) evlendirirlerdi. Bunun sebebi, birincisi yetimlerin olmamasını sağlamak olmuştur. Yani, nesil terbiyesini bakımsız bırakmamıştır. İkincisi, arkasında kalan mal-mülke göz kulak olması içindir.

4- Bugünkü aile terbiyesine ait bir özellik daha, aile fertleri arasındaki davranış ile şefkatin yetersizliğidir. Veliler gün boyu evlerinde olmadıklarından dolayı çocuk terbiyesi gözden uzak kalmıştır. Anne baba şefkati para ve eşya gibi maddî desteklerle sağlanmaktadır. Böyle ailelerde manevî yaklaşım yetersiz, aksine maddî destek sınırsız çok olur. Bu arada biz çocuğun aile şefkatinin azlığından zarar göreceğini değil, onun uçsuz bucaksız bolluğundan da zarar görebileceğini aklımızdan çıkarmamamız gerekir. Sebebi, şefkati az gören çocuk çekingen, suskun, utangaç, kendisine güvensiz şekilde yetişirse, şefkati çok gören çocuk tembел, bencil, kibirli olarak yetişir.

5- Bugünkü aile terbiyesinin bir yönü daha - birçok ailelerin çocuk bakıcısı tutmasıdır. Babaları-mızın öğüt-nasihatlerini hatırlayacak olursak, bu bizim mizacımıza, daha ziyade terbiyemize ters olan bir gelenektir. Meşhur J. Balasagun, her velinin çocuğunu yabancı ellerde değil, kendi evinde terbiye etmesi gerektiğini söylemiştir. Sebebi, memleketinden erken ayrılan çocuk, aile ile akrabalarına soğuk kalır (Atemova, 2011, s. 41-45).

Bugünlerde Cumhurbaşkanımız N. Nazarbayev, Kazakistan'ın gelişmesi ile nesil terbiyesinde birçok yeni fikirler ortaya atmaktadır. "Millî miras" adlı devlet programının temelinde memleketimizde

eski kültürü araştırmak ve onu yenilemek gibi çalışmalar tekrar ele alınmaktadır. Her sene Cumhurbaşkanımız, Kazakistan halkına verdiği mesajlarında küreselleşme ile millî değerleri beraber yürüterek bunu entegrasyonla birlikte gerçekleştirme faaliyetlerini sunmaktadır.

Aile içi terbiye gelenekleri küreselleşme taleplerine uygun yeni öze sahip olsa da, millî örf ve âdetlerimiz canlanarak gittikçe toplumsal sığata sahip olmaktadır. Bu bizi sevindirecek bir durumdur.

Bugünkü gençler teknolojik imkânları tamamen kullanabilir ve kendi mesleklerinde büyüme ve gelişme planlarını açık bir şekilde ileri sürebilirler. Ama aile hayatını düzenlemekte hepsinin kabiliyeti olmayabilir.

Yüksek eğitim kurumlarında uzman hazırlamakta yeni teknolojileri kullanmak için bütün imkânlar sağlanmıştır, ancak onların aile hayatını düzenlemede gerekli olan önem verilmekte midir, acaba? O yüzden üniversitede uzman yetiştirirken onları çok yönlü geliştirmek için terbiye kapsamlı faaliyetlerin düzenlenmesi gerektiğini düşünüyoruz. Onun için eğitim müfredatlarının seçmeli derslerine aile pedagojisi dersini dâhil etmek gerekir. Ancak o zaman öğrenciler kendi çocuklarını terbiye etmek ile aile hayatını düzenlemekte gerekli bilgileri alarak bilimlerini geliştirebilirler.

Yukarıda değerlendirdiğimiz bilgilere dayanarak fikrimizi toparlayacak olursak, ünlü M. O. Avezov'un "Memleket olacağım diyorsan beşliğini düzelt." diye söylediği gibi dünyaya gelen her çocuğun kaderini memleket seviyesinde aile terbiyesi olması durumunda gerçekleştirilebileceğini düşünmemiz gerekir (Avezov, 1996).

Kazak aydınlarından M. Jumabayev, kendisinin pedagojik çalışmalarında velilere çocuk terbiyesinde şöyle nasihat verir: "Veliler çocuklarını kendileri gibi eğitmemeleri gerek, daha güçlü olmaları için eğitmeleri gerek, çünkü onların yaşayacağı hayat, velilerin yaşadığı hayata nazaran daha azimli olur" (Jumabayev, 1992). O yüzden herhangi bir uzmanın anne baba olacağı kesindir. Onları mesleki açıdan hazırlamakla birlikte özel hayatını düzenlemenin yollarını öğretmek, yüksek eğitim kurumlarında ele alınması gereken konulardan biridir.

Kaynaklar

AKPANBEK, G. A., "Halık Dastürlerinde Gılımî Negiz Bar ma? / Kazak Geleneklerinde İlmî Esas Var mı?", *Ak Jelken*, 1, 1995, 14-15.

ATEMOVA, K. T., "Türki Halıktarındağı Otbası Terbiyesi Dastürlerinin Kalıptasuyı / Türk Halklarındaki Aile Terbiyesi Geleneklerinin Kalıplaşması", *Monografi*, Kazak Üniversitesi Yayınları, Almatı 2009, 328.

ATEMOVA, K. T., "Bugingi Kazak Otbası Terbiyesinin Aleumettik-Pedagogikalık Maseleleri / Bugünkü Kazak Aile Terbiyesinin Sosyal-Pedagojik Meseleleri", *Ulttık Terbiye Dergisi*, Almatı 2011, 41-45.

AVEZOV, M. O., "Dastür Jane Janaşıldık Diyalektikası / Gelenek ve Yenilikçi Diyalekti ", *Akikat*, 1, 1996, 3-4.

JUMABAYEV, M., *Pedagogika / Ana Dili*, Almatı 1992, 160.

KABA, Adil Bek, "Kanın Temiz mi, Kardeşim?", *Jas Alaş Gazetesi*, 3. 16, 2002, 1-3.

KALIBEKOVA, A. A., *Kazak Halık Terbiyesinin Asıl Murası / Kazak Halk Terbiyesinin Asıl Yadiğarı*, BAUR, Almatı 2011, 488.

KAYIRBEKOV, B., *Kazaktın Kiyiz Üyi, Alemnin Ulttık Beynesi / Kazağın Çadırı, Dünyanın Millî Yüzü*, Almatı 1998, 80.

KİŞİBEKOV, B., *Kazak Mentaliteti: Keşe, Bugin, Erten / Kazak Mentalitesi: Dün, Bugün, Yarın*, Almatı: Gılım 1999, 200.

MARGULAN, A. H., *Mir Kazaha / Kazak Dünyası*, Kazakistan'ın Gelişme Enstitüsü, Alkey Margulan Uluslararası Vakfı, Almatı 1997, 57.

MARGULAN, A. H., "Kazahskaya Yurta i ee Urbanstvo (Kazak Çadırı ve Onun Malzemeleri)", *Mir Kazaha*, Almatı 1997, 45-55.

ÖSEROV, N. - ESTAYEV, J., *İslam Jane Kazaktardın Adet-Gurıptarı / İslam ve Kazakların Örf-Âdetleri*, Almatı-Kazakistan 1992, 150.

SEYDİMBEK, A., *Kazak Alemi / Kazak Alemi*. Sanat, Almatı 1997, 464.

ВАКЦИНАНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІН САЛУШЫ ҒАЛЫМ

Әбділақ ХАЛИЛА¹ - Абдурахман САПАРБЕКОВ

Özet

Aşı başlangıçta pnömoniyi önlemek için kullanıldı. Enfeksiyon hastalıkları için canlı enfeksiyonlardan hazırlanan bir aşının kullanılma şekli eski çağlardan beri bilinmektedir. Örneğin Çin'de, M.Ö. 11. yüzyılda, insanların sağlığı için çok kötü bir şekilde hasta olmuş olan pürülan bir kürktü. Hindistan'da, ciltte yara izi bırakarak ve pelviste ovuşturdu, Gürcistan'a püy-delici böcek derisi enjekte edildi. Ancak bu aşılama yöntemi, bazen ölümle sonuçlanan ciddi komplikasyonlarla sonuçlandı ve aşı ciddi hastalıklarla enfekte oldu. 1796. İngiliz doktor E.Majenner, bir anti-akne aşısı bulunduğunu açıkladı. 1826 yılında Louis Pasteur Üniversitesi'nde çalışmaya davet edildi. Louis Pasteur'un ilk çalışmalarından biri fermantasyon içindi. 1854 yılında Louis Pasteur Lille Üniversitesi'nde Doğa Bilimleri Fakültesi Dekanı olarak atandı. Orada lisede başladığı şarap asitleri üzerine araştırmalarına devam etti. Bir gün Louis Pasteur'un evinde büyük bir şarap üreticisi bilim insanından yardım istedi. Yerel şarap üreticileri, hangi şarap ve biranın zarar göreceği konusunda mutsuzlardı. Özellikle Hindistan'dan uzun vadede su yolu atıksularına giden asit atıkları daha fazla kayba neden olmuştur. Louis Pasteur bu sorunu çözmek için gönüllü oldu. Şarap mayasını mikroskopta izledi ve şarapta, fermente mantarlardan sopa gibi diğer mikroorganizmaları vereceğini keşfetti. Bu sopalara gemilerdeki şarabın taşacağı keşfedildi. Eğer mantar fermantasyon işleminden sorumluysa, o zaman yapışkan mikroorganizmalar şarap ve biranın biraraya gelmesine neden olur. Bir keşif daha vardı. Louis Pasteur sadece fermantasyonun durumunu açıklamakla kalmadı, aynı zamanda mikropların kendiliğinden oluşmadığını ve vücuttan atıldığını ileri sürdü. Şarap bozulma problemini çözmek için Louis Pasteur temiz ve arıtılmış bir ortam kullanmaya başladı.

Pasteur'un çalışmaları, gıda maddelerini depolamak ve çeşitli keşif süreçleri için teknoloji geliştirmek açısından çok önemliydi. Besleyici ortamın hazırlanması ve dekontaminasyonu gibi birçok mikrobiyolojik yöntem Pasteur'un çalışması tarafından keşfedilmiştir.

XIX. yüzyılın 60'larıyla ilgilenen ve mikroorganizmaların fizyolojik çalışmasının temellerini atmış olan ünlü Fransız bilim adamı Louis Pasteur'un (1822-1895) faaliyetleri ile yakından ilgilidir. Alkol, yağ asitleri ve laktik asitlerin biyolojik yapısını onayladı. Coch tüberküloz ve kolera uyarıcı bulundu. Ayrıca tüberkülin ilacını aldı ve tüberkülozu olanları incelemek istedi. Bununla birlikte, pratikte uygulanmamıştır, ancak anti-tüberküloz preparatlarının hazırlanması için çok değerli bir teşhis maddesi olmuştur. Bu ilaçlardan biri BCG aşısıdır.

Pasteur'un moleküllerin optik asimetrisi üzerindeki ilk çalışması daha sonra stereokimyanın temeli oldu. Şarap asitleri kristallerinin optik aktivitesindeki farklılıklar, bunun iki asimetric formun varlığına bağlı olduğunu göstermiştir. Mikroorganizma bunlardan birini emdiği için, optik izomerler tespit edilebilir. 1857'de açılma sürecini (laktik asit, alkol, fermantasyon yağ asitleri) araştırdı. Yıkıcı olmayan yöntemlerin üretiminde şarap ve gıda maddelerinin (bira, süt, meyve, meyve suları) üretimini pastörizasyonda bulundu. İnsan ve hayvanların bulaşıcı hastalıklarının baskın bir mikroorganizmadan kaynaklandığını ve hastalığın aşılmasını önerildiğini kanıtlamıştır.

Anahtar kelimeler: Aşılama, Varis, Bağışıklık, İmmünoloji, Tifo, Mikroplar.

1. Кіріспе

Луи Пастер 1822 жылы 27 желтоқсанда Дойль деп аталатын кішірек Француз қалашығында дүниеге келді. Оның әкесі Наполеон соғысының ардагері, кішіректері өңдейтін шеберханасымен күн көріп жүрді. Отағасы оқуын аяқтай алмаған шала сауатты болатын. Сондықтан әкесі өзінің баласына басқаша, болашақта оқымысты болуын қалады. Тері илеуден түскен азын аулақ ақшасын аяған жоқ, мектепті бітірген соң жас Луи Пастер колледжге түсіп, сол жерде өзінің білімін жалғастырды. Көргендер: «Луи секілді ынталы бала бүкіл Францияда болмаған шығар» деп таңқалатын. Луи Пастер өте табандылық көрсетіп оқыды, ол әпкелеріне хат жазғанда, ғылымда табысқа жету үшін «талаптану және еңбектену» қажет екендігін айтып ой бөлісетін. Сондықтан да болар, Луи колледжді аяқтап болып Париждегі жоғары мектепке емтихан тапсырғанда ешкім де таң қалған жоқ. Оқуға түсетін сынақтан табысты болып өтіп Луи Пастер

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, abdilak@bk.ru

студент атанды. Тері илейтін шеберханадан түскен ақша оқуға жетпеді, сондықтан жас жігіт мұғалім болып қосымша жұмыс істеді.

XIX ғасырдың екінші жартысында өнеркәсіптік капитализмнің, өрлеу барысында, ғылым мен техниканың қарқындап дамуына байланысты микробиология ғылымы едәуір табыстарға жетті. Микробиология ғылымының көрнекті қайраткері және осы ғылым-ның негізін қалаушы француз оқымыстысы Луи Пастер (1822-1895) өзінің зерттеулерінің, нәтижесінде табиғатта және өнеркәсіпте кездесетін ашу процестері микроорганизмдердің әсерінен болатындығын дәлелдеді.

Сөйтіп, ол микробиологияда физиологиялық бағыттың негізін қалады.

Осы кезге дейін спирттік ашу процесі және түрлі органикалық қалдықтардың шіруі таза химиялық жолмен жүреді деген пікір үстем болып келді. Әсіресе бұл пікірді қолдаған атақты неміс химигі Ю. Либих еді. Л. Пастер ашу процесінің табиғатын жете зерттей отырып, бұл құбылыстың микроорганизмдер қатысымен жүретінін дәлелдеді. Осының нәтижесінде сүт қышқылды ашу, спиртті ашу процестерін қоздырушы бактерияларды тауып, оларды жекелеп бөліп алып өсіреді. Бұдан әрі ашудың химиялық теориясын — бұл процесте оттегінің міндетті түрде қатысатыны, онсыз ашу процесінің жүрмейтіні жайында пікір айтты. Пастер 1861 жылы ашудың басқа түрі — май қышқылды ашу процесін тапты. Ол бұл процестің ауадағы оттегінің жүретіндігін анықтады. Сөйтіп, Пастер микроорганизмдердің, екі тобының болатындығын, яғни аэробты (оттегі бар жерде тіршілік ететін) және анаэробты (оттегінің тіршілік ететін) топтарын ашты.

Адамда кездесетін жұқпалы аурулардың тегін зерттей келе, Пастер оларды қоздырушы микроорганизмдер екендігін анықтады және мал мен адамды бұл аурулардан сақтандырудың жолдарын көрсетті. Ол — топалан және құтырма ауруларына қарсы вакциналар жасап, іс жүзінде қолдана білді. Микробиология ғылымының бұдан былай дамуында Пастердің осы жұмысының зор маңызы болды. Өзінің даңқты жұмыстарымен Пастер микробиологияны практикалық маңызы зор ғылымға айналдырды. Пастер жұмыстарының соншалықты маңызды екендігін академик Заболотный былай сипаттаған еді: «Пастер едбегінен шаруалар топырақ құнарлылығын арттыратын микробтық процестердің құпия сырын түсіне алады; жұмысшылар — ашу процесінің мәнін аңғарады; дәрігер — медицинаның қазіргі кездегі жайымен танысады; табиғатшы (натуралист)—жұмбақ деп есептелген биологиялық мәселелердің шешуін таба алады».

Микробиология ғылымының дамуында неміс оқымыстысы Роберт Қохтың (1843—1910) еңбектерінің зор маңызы болды. Ол туберкулез (өкпе ауруы), холера ауруларын қоздырушы микроорганизмдерді тауып, зерттеп, олармен күресудің нақты жолдарын көрсетті. Сонымен қатар Роберт Қох белгілі микроорганизмдерді өсіру үшін жеке бөліп алып, тығыз қоректік ортаны қолдануды ұсынған алғашқы ғалым. Бұл әдісті қолдана отырып мамандардың табиғаттағы микроорганизмдер тобынан қажетті түрік жеке бөліп алуларына мүмкіндік туды. Орыс ғалымы Л.С. Ценковский (1822—1887) сол кездегі эволюциялық көзқарасты колдаушылардың бірі болды. Мамандығы ботаник болса да қарапайым микроскоптық организмдерді зерттеді. Ол төменгі сатыдағы балдырлар, инфузориялар, миксомицеттер, басқа да қарапайымдылардың 43-ке жуық жаңа түрін тауып, сипаттап жазды, және бұларға бактериялардың туыстық жағынан қатысы бар деген пікірін айтты. 1883 жылы ол сибирь жарасына қарсы вакцина жасаған болатын.

Микробиология ғылымына бұдан былай елеулі үлес қосқан отандық оқымыстылар болды. Бұл салада, әсіресе орыс оқымыстысы И. И. Мечниковтың (1845—1916) еңбегі зор. Ол микробиологияда бірқатар жаңалықтар ашты. Соның ішінде, әсіресе иммунитет және бактериология жайындағы еңбектері өте бағалы. И. И. Мечников «фагоцитоз және оның иммунитеттегі ролі» туралы тыңғылықты ілім жасады. Фагоцитоз деп зиянды микробтарды жоятын организмдегі ерекше обыр клеткалардың қасиетін айтады. И. И. Мечников адам баласы қартаюдың басты себебі болып есептелетін түрлі жұқпалы ауруларды емдеуде қазір қолданылып жүрген дәрілерді (антибиотиктерді) алудың ғылыми теориялық негізі — антагонизм туралы ілім жасады. Антагонизм — тіршілік әрекеті барысында микроорганизмдердің бір-бірінен күресі. Сөйтіп, И. И. Мечников организмнің ұзақ жылдар бойы тіршілік етуге қабілеттілігі бар екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеп шықты. Ол Россияда бірінші болып Одесса қаласында бактериологиялық лаборатория ұйымдастырды.

Луи Пастер өнер бакалавры деген дәреже алғандықтан, көптеген сыйлы адамдардың портреттерін салды. Портреттерді сол уақыттағы суретшілер жоғары бағалады. Бірақ, жұмыс

та, суретпен айналысу да, жас жігіттің Жаратылыстану ғылымына деген қызығушылығын тоқтата алмады.

Химия саласының көрнекті ғалымы Луи Пастер, болашақта микробиология мен иммунологияның негізін салушы болып саналады.

Луи Пастердің молекулалардың оптикалық ассиметриясы туралы алғашқы жұмыстары келешекте стериохимияның негізі болған. Шарап қышқылы кристалдарының оптикалық активтігіндегі айырмашылықтар онда екі ассиметриялық формалардың барына байланысты екенін дәлелдеді. Микроорганизм солардың бірін өзіне сіңіретіндіктен, оптикалық изомерлерді ажыратуға болатынын анықтады.

Луи Пастер шарап қышқылының кристалдық құрылысы саласында жаңалық ашқандықтан 26 жасында-ақ физика саласының профессоры атағын алды. Дегенмен органикалық заттарды зерттеу процесінде жас ғалымның түсінгені оның қабілеті физикамен қатар химия және биологияға бейім екендігін байқады.

1826 жылы Луи Пастер Страсбург университетіне жұмысқа шақырылды. Луи Пастерге атақ әперген алғашқы жұмыстарының бірі ашыту процесіне арналған еді. 1854 жылы Луи Пастер Лилля университетінде жаратылыстану ғылымдарын факультетінің деканы болып бекітілді. Ол жерде өзінің жоғары мектептен басталған шарап қышқылдарын зерттеу жұмысын жалғастырды. Бір күні Луи Пастердің үйіне бай шарап өндірушілер келіп ғалымнан өздеріне көмектесуін сұранды. Жергілікті шарап жасаушылар шараптың және сыраның неден бұзылатынын білмей қиналды. Әсіресе Индия жаққа су жолы қатынасымен тасылатын шараптардың уақыт өте келе жолда қышқылданып бұзылулары көп шығындар тудыратын еді.

Луи Пастер бұл мәселені шешуге құлшына кірісті. Ол шарап ашытқысын микроскоппен қарап отырып, шарапта ашыту саңырауқұлақтарынан бөтен таяқша тәріздес басқа да микроағзалардың бер екендігін байқады. Осы таяқшалар бар ыдыстардағы шарап ашып кететіні анықталды. Егер, саңырауқұлақтар ашыту процесіне жауап беретін болса, онда таяқшалы микроағзалар шараптың және сыраның бұзылуына себепші болатынын анықтады. Осындай жағдаймен тағы да бір жаңалық ашылды.

Луи Пастер тек қана ашыту жағдайын ғана түсіндіріп қойған жоқ, ол микробтардың өзінен-өзі пайда болмайтынын, олардың ағзаға сырттан түсетіні жөнінде пікір айтты. Шараптың бұзылуының мәселесін шешуді Луи Пастер бактериядан тазартылған, таза ортаны жасаудан бастады.

Ғалым шарап ашытқысын 60 градусқа дейін қыздырып, барлық микроағзалардың жойылуы арқылы тазартылған ортаның негізінде шарап және сыра жасалды. Бұл тәсіл осы уақытқа дейін өнеркәсіптерде пайдаланылып келеді және өзін жасаған адамның құрметі үшін ғалымның ойлап тапқан жаңалығы «пастеризация» немесе «пастерлеу» деп аталады. Луи Пастердің атымен аталатын өндіріске жаңадан ендірілген «пастеризация» әдісі қазіргі кезде де кеңінен қолданылатын әдіске жатады.

Ашылған жаңалықтары Луи Пастерге құрмет пен атақтар әкелгенімен, бұл кездер ғалым үшін өте ауыр жылдар болды. Луи Пастердің отбасындағы бес қызының үшеуі микробтардан жұғатын іш сүзегі ауруымен ауырып, қайтыс болды. Бұл қайғылы оқиға профессорды жұқпалы ауруларды зерттеуге итермеледі. Луи Пастер биология саласындағы зерттеулері барысында адамдар мен жануарлардың жұқпалы ауруларын ерекше микроорганизмдер қоздыратынын дәлелдеді. Осыған байланысты жұқпалы аурулардың алдын алу үшін вакцина жасаудың ғылыми негіздерін ұсынды.

Жаралардың іріңдерін зерттей отырып Луи Пастер жұқпалардың стафилококк және стрептококк қоздырғыштарын ашты. Осы кездегі Луи Пастердің зертханалары балапан фермасына ұқсайтын еді. Ізденуші ғалым тауық сүзегінің қоздырғышын ашып, осы ауруға қарсы әсер ететін тәсілді табуды ізденді.

Луи Пастердің жаңалық ашуына, іздену жұмыстарының жетістікке жетуіне, кездейсоқ жағдай көмектесті.

Тауық сүзегін жұқтыру бойынша тәжірибе жүргізіп жатқан Луи Пастер бір күні демалысқа шығуды ұйғарды да, зертхана жұмыстарын өзінің көмекшісіне тапсырып кетті. Көмекшісі тауықтарға кезекті екпені жасауды ұмытып кетеді. Луи Пастер қайтып келгеннен кейін термостат ыстығында бір күн тұрып, егілмей қалып, кеуіп кеткен тауық сүзегінің қоздырғыш микробтарын тауықтарға жұқтырады. Оларда бастапқыда кезде ауру белгілері байқалғанмен, кейіннен күтпеген жерден жазылып кетеді. Балапандардың аурудың жеңіл түрімен ғана ауырғаны ғалымды таң қалдырды.

Луи Пастер оларды қайтадан жаңадан алынған уыты күшті, дымқылды микробтармен жұқтырғанда да тауықтарда сүзектің ешқандай белгісі көрініс бермеді.

Луи Пастер термостат ыстығында бір күн тұрып кеуіп кеткен тауық сүзегінің қоздырғыш микробтарын тауықтарға салған қателігінің арқасында микробтардың әлсізденуі аурудан арашалаудың және келешек вакцина алудың негізі бола алатынын түсінді.

Луи Пастер мынаны түсінді, әлсізденген микробтарды ағзаға ендіру жұқпаны тоқтатады екен. Оның себебі иммунитет әлсіреген микробтардан беріледі. Осылай сүзекке қарсы вакцина алу әдістемесі ашылды. Осы жаңалығы үшін Луи Пастер қазіргі замандағы вакцинацияның негізін салушы болып саналады.

Луи Пастер өзінің ашқан жаңалығын Эдвард Дженнерді есте қалдыру үшін соның атауымен «вакцинация» деп атады.

Эдвард Дженнер қара шешектің алдын-алу үшін адамдарға осы аурудың адамға қауіпсіз формасымен ауырған сиырдың оспасының қоздырғышын ендірген еді. «Вакцина» сөзі латын тілінен шыққан (vaccina - сиыр), «сиырдың сыйы» деген мағнаны білдіреді.

Тауықтармен жасалған тәжірибесі сәтті болғаннан соң, Луи Пастер сібір жарасының әлсіреген вакцинасын жасады. Бұл мал шаруашылығында кеңінен таралған қатерлі жұқпалы ауру-сібір жарасының алдын-алу Франция үкіметіне ірі көлемдегі қаржыны үнемдеуге мүмкіндік берді.

Луи Пастердың ғылыми жаңалықтарының маңыздылығын жете түсінген Франция үкіметі оған өмірлік зейнетақы тағайындады.

Вакцинацияның ғылыми негізін салушы болып саналған Луи Пастер Француздың ғылым академиясына академик болып сайланды.

1881 жылы ғалым құтырған ит қауып алған бес жасар қыздың өліміне куә болды. Бұл жағдай Луи Пастерге қатты әсер еткені соншалық ол осы ауруға қарсы қолданылатын вакцина жасауға кірісті.

Құтыру дегеніміз- адамзатқа ежелден белгілі ауру түрі. Біздің дәуірімізге дейінгі 1- ғасырда Корнелий Цельс ауруға «гидрофобия» деп атау берген. 1804 жылы неміс дәрігері Г. Цинке құтырудың бір жануардан екіншісіне құтырған жануардың сілекейін тері астына немесе қанына ендіру жолымен тасымалдауға болатынын дәлелдеді.

1879 жылы Кругельштейн жүйке ұлпаларына құтыру вирусының жиналатынын анықтады. Енді Луи Пастерді вирустың әлсіреген түрін қалай алуға болады, осы мәселе ғалымды көп толғандырды. Осыған дейін Луи Пастер 45 жасында ауыр инсульт алған болатын. Бұл ауру ғалымды мүгедектікке жеткізді. Ол аурудан айыға алмады, қолдары жансызданып, аяқтары сүйретіліп жүретін болды. Бұл жағдайлар Луи Пастердің ұлы жаңалықтарды ашуына бөгет бола алмады. Луи Пастер күні-түні зертханада жұмыс істеді, қояндарға құтыру жұқтырды, ауырған қояндардың миын алып, оларды булауға қойып, кептірді. Профессор ауырған қояндардың кептірілген миынан құтыруға қарсы вакцина жасап шығарды. Луи Пастер бірнеше жыл бойы қоздырғышты таба алмады. Микробтарды сүзетін керамикалық сүзгілер құтырған ауруының қоздырғыштарын тұтып қала алмады. Сондықтан Луи Пастер құтыру қоздырғышын «вирус-у» деп атады. Құтыру қоздырғышын «In vitro»-ағзадан тыс жағдайында өсіріп көбейтуге арналған жұмысы сәтсіз болып шықты.

«In vivo»-ағза ішіндегі тәжірибесіне өткен уақытта Луи Пастер өзінің қызметкерлерімен 1884 жылы «Құтырудың таңбаланған вируленттік факторын» алды. Вакцина жасаудың келесі кезеңі құтыру қоздырғышының әлсіреген түрін іздестіруге жұмсалды. Сонымен, 1885 жылға қарай құтырған қояндардың миын формалинде кептіру барысында құтыруға қарсы вакцина жасалды. Антирабикалық вакцинаны адамдарға бірінші рет сынап көру күтпеген жерден басталды.

1885 жылдың 4-шілдесінен Луи Пастердің зертханасына құтырған ит талап тастаған 9 жастағы Жозеф Мейстер атты жас баланы әкелді. Баланың жағдай өте ауыр болатын. Сондықтан ғалым өзінің жаңалығын пайдалануға шешім қабылдады. Сонымен қатар, вакцинация жасап болғаннан соң Луи Пастер бір аптадан соң балаға одан да күшті вируленттік вирусты ендірді. Ғалымның пікірінше, бұл тәсіл вакцинациядан кейінгі болған иммунитетті тексеруге мүмкіндік береді, сондай-ақ егер құтыруды тоқтата алмаса өлім алдындағы жанталасты жылдамдатады. Бала ауырмады, аман қалды.

Өзінің вакцинациясының сәтті шыққандығы жөнінде Луи Пастер 1885 жылдың 27 қазанында Француздың ғылым академиясында және Медициналық ғылым академиясындағы

мәжілісте хабарлады. Мәжілісті басқарып отырған физиолог А. Вюльпиан бірден құтыруды емдеуге арналған станциялар желісін ашуды ұсынды. Құтыруға қарсы вакцинаны жасау ғылым үшін үлкен триумф болды және Луи Пастерді әлемге белгілі адам ретінде танытты.

Оның көзі тірісінде Парижде оған арнап ескерткіш қойылды. Бастапқыда Луи Пастер антирабикалық қызметті біртұтас халықаралық орталыққа біріктіру қажеттілігін ұсынған еді. Сондықтан, оның Франциядағы институтына әлемнің әрбір елдерінен аурулар келе бастады, оның арасында Ресейден де бар.

1886 жылдың бірінші жартысы Луи Пастер үшін өте ауыр болды, Ресей губернияларынан келген пациенттердің өлімі өте көп болды, оларға қарқынды түрде вакцина жасалғанымен адам өлімі 82% дейін жетті. Луи Пастердің ең жақын әріптестері екпе жұмыстарын жүргізбей қойды. Олар: «Құтыруға қарсы вакцина жетік түрде зерттелмеген» деген пікірде болды. Луи Пастердің дәрігерлік білімі болмағандықтан, дәрігер мамандығының жоқ екендігі оның жұмысындағы кішкентай сәтсіздіктің өзіне аса қатал сынға ұшырап жатты. Сонымен қатар, Луи Пастердің құтыруға қарсы вакцинасы медицинада жалпылама қабылданған идеяларға кері болды: дәрігерлер, жұқтырудан кейінгі ендірілген вакцинаның қандай әсері болатындығына түсінбей дал болды.

Осы кезеңде Луи Пастерге үлкен көмек берген адам орыс дәрігерлерінің қоғамынан Парижде іс-сапармен келген дәрігер Николай Фёдорович Гамелей болды. Ол өзінің еркімен құтыруға қарсы екпенің қарқынды курсы өзін салып көрсетіп, бұл вакцинаның адамға қауіпсіз екендігін дәлелдеді. Н.Ф.Гамелей мына жағдайға назар аударды, «Мен мынандай пікірге келдім, сақтану екпелері тек қана жүйке орталығына жетпеген ұды ғана жояды және одан кейінгі, жүйке орталығына өтіп кеткен ұларға күші жетпейді». Л. Пастер тек қана Пастерлік институтпен бүкіл әлемді шарлауға болмайтындығын түсінді, сондықтан, ол басқа елдерде де Пастерлік станциялардың ашылуына, құтыруға қарсы вакцинаның ерте қолдану керектігіне келісім берді. Пастерлік станция ең алдымен 1886 жылы мамыр айында Ресейде Одесса қаласында ашылды. Осы жылы ғалым Негри бастағы ми нейрондарының цитоплазмасынан ерекше денені тапты, ол тек қана құтыру жұқтырған жануарларда ғана болады. Бұл ашылған жаңалық осы күнге дейін құтырудың өлгеннен кейінгі пайда болатын «Негри денешігі» құтыру ауруының диагностикасы үшін пайдаланылып келеді.

Француз ғалымы Луи Пастер өзінің ерен еңбегі үшін 200-дей орден алды. Луи Пастерді әлемдегі барлық елдер марапаттады.

Луи Пастер 72 жасында 28 қыркүйек 1895 жылы Париж маңында қайтыс болған.

2. Оқыту әдістері

Пастердің бұл жұмысының тағамдық заттарды сақтауда, түрлі ашу процестерінің технологиясын жасауда зор маңызы болды. Көптеген микробиологиялық әдістер де, яғни қоректік ортаны даяр-лау, оны залалсыздандыру (стерилизация) Пастердің еңбегінің арқасында ашылды.

3. Нәтижелері

Луи Пастер күні-түні зертханада жұмыс істеді, қояндарға құтыру жұқтырды, ауырған қояндардың миын алып, оларды булауға қойып, кептірді. Профессор ауырған қояндардың кептірілген миынан құтыруға қарсы вакцина жасап шығарды. Луи Пастер бірнеше жыл бойы қоздырғышты таба алмады. Микробтарды сүзетін керамикалық сүзгілер құтырған ауруының қоздырғыштарын тұтып қала алмады. Сондықтан Луи Пастер құтыру қоздырғышын «вирус-у» деп атады.

4. Талқылау

XIX ғасырдың 60 жылдарына қатысты, және микроорганизмдерді физиологиялық тұрғы-да зерттеуге негіз қойған, атақты француз ғалымы Луи Пастердің (1822—1895) қызмет жолдарымен тығыз байланысты. Ол спирттің, май қышқылдық және сүт қышқылдық ашудың биологиялық табиғатын бекіткен.

Кох туберкулез бен холера қоздырғыштарын тапқан. Одан туберкулин препаратын алып, туберкулезбен ауырған адамдарды зерттегісі келген. Бірақ, ол ісі практикада жүзеге аспады, бірақ туберкулезге қарсы препараттарды дайындауда өте құнды диагностикалық зат болып табылған. Ондай препараттардың бірі - BCG вакцинасы болып табылады.

5. Қорытынды және ұсыныстар

Пастердің молекулалардың оптикалық ассиметриясы туралы алғашқы жұмыстары кейін стериохимия негізі болған. Шарап қышқылы кристалдарының оптикалық активтігіндегі айырмашылықтар онда екі ассиметриялық формалардың барына байланысты екенін дәлелдеді. Микроорганизм солардың бірін өзіне сіңіретіндіктен, оптикалық изомерлерді ажыратуға болатынын анықтады. 1857 жылы ашу процессін (сүт қышқылды, спиртті,сіркелі, өзі ашқан май қышқылды) зерттеді. Өндірісте шарап және азық-түлікті (сыра, сүт, жеміс-жидек, шырын) бұзбай сақтау әдістерін пастеризация тапты. Адам мен жануарлардың жұқпалы ауруларын еркше микроорганизидер қоздыратынын дәлелдеді және аурудың алдын алу үшін вакцина жасауды ұсынды.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Илесхан СМАНОВ¹

Özet

Makale etnik kültürün yazarın anlayışı sunuyor ve modern öğrencinin kişiliğini şekillendirmede önemini belirler. Etnik Kültür teorik bilgilerin uygulamaya dönüştürülmesi birikmiş yollarını özetlemek için tasarlanmış bilimsel bir dalı olarak makalesinde işlenir ve ulusal geleneklerin korunması ve gelişimi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu. Yazar, toplamak ve halkın kültürel uyum sayesinde yaşam koşullara adapte kişilik oluşumunda amaçlayan pedagojik destek faaliyetlerini, sistematik hale getirmek özü olan araştırma projesinin, içeriğini belirler.

Sorun ve aciliyet önemini kavrayarak, bizce, onun lyudey. Universalnoe açılış insani gramer okulları ve liselerin kültürü ile tanıtılarak, yaşam koşullara uyarlanmış, kişilik oluşumunda üzerinde çalışmalarını desteklemek için test edilmiş ve eğitim ve öğretim açıklama vardı, toplanan sistematize var, etnoesteticheskoy yeni yaklaşımların geliştirilmesi ve mezunların etno-kültürel hazırlık kapsamı amaçlanmıştır.

Düzgün seçilen eğitim içeriği ve verimli teknoloji ve öğretmenler ve okul liderlerinin faaliyetlerine metodolojik desteğin kullanılabilirliği ilerleme ve uygar toplum peşinde dayalı yetkili ulusal ilişkilerin oluşmasına katkıda denir. Bir bütün olarak etnik-kültürel eğitimin lider pozisyonu orta ve yüksek eğitim kurumlarının rolü olduğu eğitsel ethnopedagogical yöntemler başarılı sosyalleşme ve çocuğun etnik ve kültürel adaptasyonu üzerinde hayırsever bir etkiye sahip hedefleri, yanı sıra etnik sanat büyük bir ağırlığı ile ilgili olarak günlük yaşam folklor türler dönüş ve etnografik kulüpler, daireler. Yaşam hakkını elde olması, onların milli köklerini hisseder ve aile ve ev, sosyal ve üretken faaliyetlere profesyonel öğretmenler gözetiminde geliştirilen etnik ve kültürel potansiyelini kullanabilir kişiliğinin açıdan eğitici ve eğitim sorunları uygulanmasını kolaylaştırmak için tasarlanmıştır. Okul, geleneksel halk kültürü savunucuları haline etnik bir kültüre, geliştirmek korumak ve geliştirmek için topluma yardımcı olacaktır. Önemi ve yenilikçi eğitim doktrin alaka ilanı insanlaştırılması ve ülke içindeki toplumsal ilişkilerin insanileşme etkili bir yol olarak ideolojik amaçlarla kullanılan deklaratif cihaz, olmayacaktır. Evrensel açılış insani spor salonları ve lyceums etnoesteticheskoy yeni yaklaşımlar ve mezunların etno-kültürel hazırlık gelişimini içerir. Buna ek olarak, bu tür eğitim o elit laik eğitime bahsetmek neredeyse imkânsızdır onsuz bölgesel çalışmaların bilgisi, mastering için sağlam ve gerekli temeldir.

Toplumun mevcut siyasi, ekonomik ve ideolojik yaşamına ülkeyi adapte genç nesle Diyalektik yaklaşım da, diğer halkların ve ulusların kültürünü asimile için güvenilir temel oluşturması amaçlanmıştır etnik kültürünün gelişmesi olmadan düşünülemez olduğunu ve daha büyük ölçüde - Avrasyacıları oluşturma aşamasında, sahip uluslu vatansever ve gerçekliğin fenomenlerin uluslararası algı sarj edebiliyoruz.

Anahtar kelimeler: Kültür, Yetiştirme, Gelenekler, Kaynaklar, Pedagoji, Eğitim Modeli, İnsancılaştırma, Laik Eğitim.

1. Введение

Современная социально-культурная ситуация отличается в Республике Казахстан стабилизацией национальных отношений, весомыми достижениями в области экономики и политики, ростом национального самосознания коренного населения страны, стремящегося к постижению своей истории, к возрождению народных традиций и обычаев. Такое положение дел требует поиска эффективных педагогических технологий, разработанных в течение школьного периода, для формирования способов для молодого поколения страны учиться и развивать национальную культуру.

Провозглашая актуальность указанной темы и предлагая гипотезу о важности формирования этнокультурных знаний и навыков среди молодежи, мы начали искать эффективные меха-

¹ Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Факультет гуманитарных наук, Тюркская культура, leshan49@mail.ru.

низмы для формирования этнокультурной личности. Проанализирована научная разработка междисциплинарного подхода к решению проблемы, а положительные возможности для этнологической ориентации школьников были выявлены посредством фольклорных исследований как своего рода метод, призванный влиять на гармонизацию личности с окружающим миром.

Определение этнологического рефлексивного подхода к формированию личности имеет психологический генезис как при рассмотрении формирования личности, так и при анализе образовательного воздействия на коллектив. Понимание способов выбора эффективных методов погружения людей в этно-ручей, в конкретное социокультурное пространство позволило открыть консолидирующую функцию устного народного искусства и декоративно-прикладного искусства.

Десятилетие годы были отмечены в Республике Казахстан глубокими изменениями в социально-культурной ситуации, которая характеризуется поворотом к традиционной культуре. Эта тенденция проявляется в культурной и досуговой деятельности, в развитии различных форм творчества, в стремлении возродить декоративное и прикладное искусство, в обращении к ритуальным семейно-ритуальным обычаям. В стране расширяются архивные и исследовательские фонды этнографии; В образовательной системе разработаны учебные планы и методики перевода народных традиций. Известное заявление Лотмана «Продолжать восстанавливать, воссоздавать заново» теперь воспринимается как девиз тех, кто профессионально изучает утилитарные и церемониально-конфессиональные традиции. Вместо того, чтобы тиражировать официальные этно-комплексы и превращать их в сценические и театральные концерты, широкие народные массы стремятся осмыслить ценность национальной культуры, предотвратить ее уничтожение и исчезновение, сохранить этническое и национальное наследие, в котором духовность народа, его широта и богатство, и красота языка освящена. По большому счету - это желание понять свое происхождение и не терять преемственности с предшествующими и последующими поколениями (Лотман, 1992).

В десятилетие годы этнология интегрируется с философией, историей, социологией, мировыми и отечественными культурными исследованиями. Желание интегрировать эти отрасли науки связано с необходимостью понять духовную субстанцию своего народа. Для сознательного наследования морально-этической, утилитарной, прикладной и художественно-эстетической информации принятие этнопедагогики и этнопсихологии становится естественным для усвоения обычаев межличностного и межэтнического общения. Комплексно-интегративное исследование этих отраслей определяет методологию этнокультуры - научную область, предназначенную для обобщения, накопления способов трансформации теоретических знаний на практике и позитивного влияния на сохранение и расширение традиций той или иной нации.

На начальном этапе исследования мы познакомились с материалами Международной научно-практической конференции «Культура и образование 21 века», состоявшейся в Алматы в 2000 году. Идея приоритетной роли школы в формировании личности, приобретении необходимых ей в жизни навыков, формировании социальных отношений ярко отразилось на обращении участников конференции к народу Казахстана. Были определены основные стратегические доминанты этнокультурного образования:

- Понимание исторического этнокультурного наследия;
- Сохранение традиций и преемственности в конкретных социальных проявлениях;
- Возрождение патриотического духа казахской системы образования и культуры.

2. Методы

Осознавая важность задачи и ее актуальность, мы приступили к сбору, систематизации, апробации и описанию образовательной и учебной поддержки работы по формированию личности, адаптированной к жизненным обстоятельствам, путем ознакомления с культурой ее людей. Формирование человеческой личности - это процесс вхождения в универсальную цивилизацию. Чтобы улучшить этот процесс, необходимо создать культурно-образовательную модель, в которой этнокультурные компоненты должны занять достойное место: призыв общества к его истории и культуре необходим для преодоления отчуждения и отсутствия духовности молодежи.

В настоящее время развивается картина доброжелательности и искреннего интереса к этнологии в целом и в этнокультурологии: разработаны механизмы преемственности традиционной культуры, разработаны руководящие принципы и стратегии для.

В ноябре 1989 года ЮНЕСКО публикует «О сохранении фольклора», что делает его еще более важной работой по научному описанию и сертификации информации, непосредственно связанной с этнокультурным. Но все же остро стоит проблема предоставления образовательных учреждений программ, планов и учебных пособий, которые описаны в методологических подходах к формированию этнической и культурной идентичности, способных лелеять и развивать традиции своего народа и воспитывать уважение культуры других народов.

Выводя в качестве стержня, говоря словами исследования концепцию этнической культуры, мы видим это в нескольких особых смыслах: во-первых, кажется бесспорным его неразрывное единство с концепциями фольклора и декоративно-прикладного искусства, потому что мы говорим о том, и эстетические идеалы; во-вторых, ярко выражена его связь с популярной педагогикой, которая решает вопросы формирования этических, моральных и моральных качеств у молодого поколения; в-третьих, его связь с психологическим аспектом формирования такого человека, в мировоззрении которого грамотно сочетается индивидуальность и коллективизм, национальный и международный, не остается без внимания. Тезис, сформулированный выше, позволяет сделать вывод об интегрированном характере исследования.

Эта характеристика свидетельствует о важности этнокультурного образования, фиксации и изложения материалов, необходимых для включения в учебные планы различных типов школ, особенно в тех случаях, когда активный процесс формирования идентичности, который был бы немислим для функционирования и деятельности без учета их этнической группы, не зная ее традиций и обычаев. Изучение основ этнокультурологии имеет практическое значение, поскольку оно служит эффективным механизмом для возрождения и улучшения сознания нации, но важно, чтобы человек определялся не только проблемами узкого этнического выживания, но и пониманием потенциала общества, нация, этническая группа привели к отказу от этноцентризма, подтолкнули идеологическую основу и привели к пониманию моделей сосуществования разных этнических групп.

3. Результаты

Процесс формирования личности предполагает приоритет положения универсального плана - сохранение и развитие интегрального и существенного возможно при сохранении и развитии компонентов этого совокупного целого компонентов. Национальное самосознание включает принадлежность к данному сообществу, любовь к родному языку, национальную культуру, приверженность национальным ценностям, сознательное чувство национальной гордости и осознание сообщества интересов. Эти структурные компоненты национального сознания находятся в постоянном диалектическом развитии и оказывают значительное влияние на способность человека адаптироваться как возможность гармонизации с окружающим миром.

«Образование является той ключевой сферой, от которой зависит главное - формирование личности, способной самостоятельно строить свою собственную жизнь, воспитанной в духе общечеловеческих ценностей, с учетом традиций своего народа, его национальной культуры, менталитета и обычаев, с чувством социальной ответственности, патриотизма, уважения к другим народам» (Балтабаев, 2000, стр. 82-84).

Национальная культура по своей природе и целостности обладает способностью отображать национальную психологию, черты характера, особенности своего народа, его нравственное сознание и самосознание с наибольшей видимостью. Этнокультура и национальное самосознание тесно взаимосвязаны, а последняя является необходимой и специфической стороной общественного сознания, отражающей социальное бытие человека, его материальную культуру. Важным аспектом адаптации человека к условиям жизни является его понимание его индивидуальности, его принадлежности к этому, а не другого этнически-этнического, общественно-политического сообщества - нации и нации.

В условиях возобновления общественной жизни динамика развития национального самосознания расширяется, углубляется интерес к знанию культурного классического наследия, развивается новое явление в сфере духовной культуры. Расширение информационного блока способствует интенсификации коммуникативной коммуникации. На протяжении многих лет происходил разрыв в развитии и усвоении национальной культуры, этнокультурных связей с народами других стран Востока и Запада. Теперь есть понимание духовного наследия всех народов, возвращаются мощные слои национальной культуры. Национальная, как философская категория, представляет многие аспекты жизни этносообществ, олицетворяет многообразие индивидуальности, особенности, особенности, охватывает все богатство материальной и ду-

ховной жизни нации. В то же время необходимо учитывать, что особые и общие, национальные и универсальные явления органически взаимосвязаны. Хотя культура является продуктом коллективной жизни людей, ее практические творцы и исполнители - люди.

Каждый человек прямо или косвенно работает для формирования человека, социально и культурно адекватного обществу своего проживания, постоянно корректирует параметры этой адекватности на протяжении всей жизни.

Личность воспринимается как потребитель культуры, используя ее нормы и правила в своей социальной практике (особенно во взаимодействии с другими людьми), используя языки и символы общения, знания, стандарты оценки, стандартные этические формы, которые уже даны в готовом виде формы инструментов и способов личной самоидентификации и социальной самореализации. В то же время личность является производителем культуры, творчески создавая свои новые формы, воспроизводя или оценивая существующие формы в суждениях, которые, согласно самому факту индивидуальной интерпретации (собственная оценка), могут быть квалифицированы как акт креативности. И, наконец, личность характеризуется как переводчик культуры, потому что, воспроизводя ее образцы в практической деятельности и в своих суждениях, она тем самым передает информацию о них другим людям.

В связи с этим позитивным фактором является постановка проблемы адаптации личности в современном социокультурном пространстве посредством этнокультурной ориентации. С такими подходами можно говорить о возрождении гуманизма, образовании ноосферы, о приоритете культуры и образовании самодостаточной творческой личности, которая будет чувствовать себя комфортно из-за понимания ее принадлежности не только к определенному этносу, но и всему человечеству.

Одной из острейших и исторически масштабных проблем современности является проблема диалога цивилизаций и культур, способного стать реальной альтернативой политике агрессивной глобализации, благодаря которой Запад хочет унифицировать весь мир по своему образу и подобию. Такой диалог на самом деле - сложный и противоречивый процесс. Его возможность отнюдь не очевидна. Эти возможности надо выявлять, создавать, целеустремленно возвращать. Когда говорится о диалоге цивилизаций и культур в глобальном контексте, то тем самым признаются их качественные различия и речь идет о том, чтобы найти пути их солидарного, взаимодополняющего существования в едином мире. Без различий диалога не бывает. Это совершенно очевидно. Не менее очевидно и существенно также другое: диалог цивилизаций и культур невозможен без неких общих им всем основоположений, которые только и могут задать пространство диалога между ними. В этой связи исключительно важное значение имеет золотое правило нравственности, которое укоренено во всех представленных в современном мире культурах (Гусейнов, 1988, стр. 91-131).

Правильно выбранный контент образования, его эффективные технологии и наличие методологической поддержки деятельности учителей и руководителей классов призваны способствовать формированию грамотных национальных отношений, основанных на стремлении к прогрессу и цивилизованному сообществу. Ведущей позицией этнокультурного образования в целом является роль средних и высших учебных заведений, где возвращение к повседневной жизни фольклорных жанров связано с учебными задачами, где этнопедагогические методы оказывают благотворительное влияние на успешную социализацию и этно-культурная адаптация ребенка, а также наличие большой сети этно-художественных и этнографических клубов, кружков. Получив свое право на жизнь, они призваны содействовать осуществлению образовательных и образовательных задач в аспекте становления личности, которая ощущает свои национальные корни и способна использовать этнокультурный потенциал, который был разработан под руководством профессиональных педагогов в семейно-бытовой и социально-производственной деятельности.

4. Выводы

Школы, становясь пропагандистами традиционной народной культуры, помогут обществу развивать, сохранять и развивать этнографию и этнокультуру. Провозглашение важности и актуальности инновационной образовательной доктрины не станет декларативным устройством, используемым в идеологических целях, а эффективным способом гуманизации и гуманизации социальных отношений внутри страны. Универсальное открытие гуманитарных гимназий и лицеев включает в себя разработку новых подходов к этноэстетической и этнокультурной подготовке выпускников. Кроме того, такое обучение является прочной и необхо-

димой базой для овладения знаниями региональных исследований, без которых практически невозможно говорить об элитарном светском образовании.

Таким образом, диалектические подходы к адаптации молодого поколения страны к современной политической, экономической, идеологической жизни общества немыслимы без развития этнокультуры, которая, в свою очередь, призвана служить надежной базой для ассимилировать культуры других народов и наций, а в большей степени - процесс формирования евразийцев, которые имеют национально-патриотический заряд и способны к международному восприятию явлений действительности.

5. Источники

БАЛТАБАЕВ, М. Х., "Методологические Основы Культурологического Образования", *Культура и Образование XXI Векаю сб. Докладов*, Алматы 2000, 82-84.

ГУСЕЙНОВ, А. А., *Золотое Правило Нравственности*, М, 1988, 91-131.

ЛОТМАН, Ю. М., *Культура и Взрыв*, М. Гнозис, Издательская группа «Прогресс», 1992, 272.

TARİH

ORTA ASYA'DAN ANADOLU'YA TÜRK KÜLTÜRÜNÜN ERKEN DÖNEM ŞİFRELERİ KAYA RESİMLERİ

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN¹ - Doç. Dr. Oktay ÖZGÜL²

Özet

Orta Asya'da Paleolitik dönemden itibaren ortaya çıkan kaya resimleri, kaya yüzeylerine ve mağaraların iç kısımlarına yapılmıştır. Kaya resimlerinde bozkır yaşantısına uygun olarak av sahneleri, tuzak sahneleri, vahşi hayvan tasvirleri ve toplumsal yaşama ait inançları sembolize eden tasvirler yer alır. Zaman geçtikçe kaya resimlerindeki sahneler gelişmiş ve bir üsluba doğru yönelmiştir. Güney Sibirya, Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, İran ve Anadolu'da erken dönem göçer Türk kültürünün bir nişanesi olarak görülen kaya resimleri, Orta Asya ile Anadolu arasındaki tarihi ve kültürel bağların milattan çok önceki devirlere kadar götürülmesi bakımından önem taşır. 1071'den çok önceki devirlerde Anadolu'ya göçen eski Türk boyları, hayvancılık bakımından uygun olan yerleri seçmişler ve buralara kendi boy ve damgalarını resmetmişlerdir. Bu anlamda kaya resimleri, Orta Asya bozkırlarından kopup gelen eski Türk boylarının Tunç Çağ'ından başlayarak, Demir Çağ ve Orta Çağ boyunca Anadolu'nun birçok yerinde faaliyet gösteren Türk boylarının izlerini taşır. Daha önceki çalışmalarımızda konu ile ilgili birçok yayın kaleme aldık. Bu bildirimizde, Orta Asya ile Anadolu arasındaki Türk kültürünün erken evreleri ve Anadolu Türk kültürünün eskiliği hakkında bir takım veriler aktaracağız.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Anadolu, Kaya Resimleri, Doğu Anadolu, Erken Dönem Türk İzleri.

Giriş

Tarihin en eski devirlerinden beri Türkler, yaşam biçimlerinden dolayı çeşitli coğrafyalara yayılmışlar, kendi kültürlerini götürmüşler ve farklı coğrafyalarda değişik adlarla devletler ve imparatorluklar kurmuşlardır. Türk tarihini incelerken iki nokta göz önünde tutulmalıdır. Birincisi; Türklerin dağınık bir şekilde yaşamalarından dolayı aynı zaman dilimi içerisinde tarihlerini bir bütün olarak ele almak oldukça zordur. İkincisi ise; milletlerin tarihleri vatan topraklarının çevresinde gelişirken Türk milleti tarihlerini çok çeşitli coğrafyalarda oluşturmuştur.

Farklı coğrafyalarda yaşama bölünmeyi de kaçınılmaz kılmıştır. Türklerin bir kısmının yerleşik hayata geçmesi Türk toplulukları arasında siyasi, ekonomik ve kültürel yönden birbirlerinden ayrılması sonucunu doğurmuştur. Bir kısım Türk toplulukları buldukları coğrafyada iktidarın zirvesine çıkmışlardır. Aynı zaman diliminde farklı coğrafyalarda büyük devletler kuran Türk toplulukları bulunması Türklerin dünya tarihinde derin izler bırakmasını sağlamıştır.

Tarihçiler, Türklerin anayurdunu Çin kaynaklarına dayanarak Altay Dağları olduğunu ifade etmektedirler. Sanat tarihçileri, kuzeybatı Asya sahasının, kültür tarihçileri Altay-Kırgız bozkır sahasının veya Baykal Gölü'nün güneybatısının, etnologlar İç Asya'nın kuzey bölgelerinin, antropologlar Kırgız bozkırı - Tanrı Dağları arasının, bazı dil bilimciler ise Altayların veya Kingan/Kadırgan Dağları'nın doğu ve batısının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Bölgede yapılan dil araştırmaları da Altay-Ural Dağları arası ile Hazar Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğu bozkırının Türklerin anayurdu olması gerektiğini ortaya koymuştur.³ Moğolistan'da sürdürdüğümüz yüzey araştırmalarında 2018 yılında Güney Sibirya'ya kadar gitme fırsatı yakaladık. Kanaatimize göre Minusinsk Havzası Andronovo Kültür Çağı'ndan beri eski Türklere ev sahipliği yapan bir coğrafya olduğundan dolayı, M.Ö. II. Binden itibaren proto Türk Kültürü'nün en ciddi kanıtları bu bölgede ortaya çıkmıştır.⁴

¹ Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ceylanerzurum@hotmail.com.

² Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, oktayozgul@hotmail.com.

³ Gömeç, 2002, s. 17; Kafesoğlu, 1983, s. 48; Nemeth, 1940, s. 301 vd.; Özey, 1997, s. 1 vd.; Turan, 1993, s. 19 vd.; Koca, 1990, s. 12; Rásonyi, 1971, s. 1 vd.

⁴ Moğolistan'ın kuzeyi, Abakan Bozkırları ve Minusinsk Havzası Türk Kültürünün beşiği konumundadır. Bu konu hakkında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarının sonuçları ilerleyen zamanda yayınlanacaktır.

Dünyanın en büyük kara kütesini oluşturan Asya kıtası, Türk tarihinin ortaya çıktığı Orta Asya ise bu kıtanın çok önemli bir parçasını oluşturur. Sınırlarını kestirmenin hayli zor olduğu böylesine önemli coğrafyanın doğusunda Kingan/Kadırgan Dağları batısında Hazar Denizi, güneyinde Hindistan/Himalayalar, kuzeyde ise Sibirya yer alır.

Orta Asya'da yüksekliği yer yer 7000 m'yi aşan sıradağlar genellikle Alp-Himalaya dağ kuşağı içerisinde yer alır. Orta Asya'da geniş bozkırlar ve çöllerin yer aldığı geniş düzlükler ile dağların arasında kalan büyük çukur sahalar ve göller bulunmaktadır. Orta Asya'da üç büyük kapalı havza vardır. Batıda Hazar Denizi, Balkaş Gölü, doğuda Altay ve Tanrı Dağları arasında Çungarya, Tanrı ve Altay-Karakum Dağları arasında tarım havzalarıdır.

Yenisey nehri, Orhun, Selenge, Tola nehirleri ile bu nehirleri besleyen irili ufaklı nehirler, Orta Asya bozkır kuşağı için son derece önemlidir. Yine Batı Türkistan'da Aral Gölü'ne dökülen Ceyhun (Amu Derya) ile Seyhun (Sri Derya) tarım havzasını sulayan Tarım Nehri, Kazakistan'da İrtiş Nehri, bozkırın önemli akarsular arasındadır.

Orta Asya'da yüksek sıradağlar bulunmaktadır. Pamir Dağları'nın uzunluğu 800 km. olup, yüksekliği 5000-7000 m. arasında değişmektedir. Pamir Dağları'nın en yüksek tepesi 7495 m'dir. Güney kanatta uzanan güneydoğu bölümünde Himalaya ve Karakum, güneydoğu bölümünde Hindikuş, Kuzeydoğusunda Tanrı Dağları uzanır. Tanrı Dağları Kırgızistan ile Doğu Türkistan arasında 1500 km. uzunluğundadır. Tanrı Dağları'nın 4000 m'den yüksek kesimleri buzullar ile kaplıdır. Tanrı Dağları'nın en yüksek tepesi ise 7439 m'dir. Kafkas Sıradağları Karadeniz ile Hazar Denizi arasında kuzeybatı ve güneydoğu doğrultusunda uzanır. Büyük Kafkasların 1300 km. uzunluğa sahip olup yüksekliği 2000 m'nin altına düşmez. Kafkas Dağları'nın en yüksek tepesi Elbruz 5642 m'dir. Anadolu'nun en yüksek dağı Ağrı Dağı'dır. Ağrı Dağı'nın yüksekliği 5137 m'dir. Anadolu'da Toros Dağları önemli sıradağlardandır. Türkiye'nin Akdeniz kıyılarına paralel olarak uzanır. Toros Dağları'nın en yüksek tepesi 3767 m. ile Kızılıkaya zirvesidir. İran coğrafyasında Zağros Dağları bulunmaktadır. Zağroslar İran'ın Irak sınırından Basra Körfezi'nin güneyine kadar uzanır. Zağros Dağları'nın uzunluğu 1500 km. olup en yüksek tepesi 5098 m'dir.

Tarihin en eski devirlerinden beri, insanlar duygu ve düşüncelerini mağara duvarlarına resmetmişler, taşlara kazıma, oyma, vurma, boyama ve çizgi tekniği ile çeşitli sembolik işaretler yapmışlardır. Bu işaretleri zamanın iletişim aracı gibi algılamak daha doğru olur. Orta Asya'da Paleolitik çağdan itibaren görülmeye başlanan Kaya resimleri, (Petroglifler), kaya yüzeylerine veya mağaraların iç kısımlarına yapılmıştır. Orta Asya'da yapılan araştırmalarda Paleolitik çağa ait yerleşmelerde av sahneleri veya hayvan tasvirleri tespit edilmiştir. Yukarı Lena'da Şişkin Kayası üzerinde vahşi at resimleri tespit edilmiştir. Orta Asya'daki bilimsel çalışmalar sırasında Mezolitik merkezler bulunmuştur. Bu merkezlerde yapılan incelemelerde kaya resimlerine rastlanmıştır. Özellikle Geç Mezolitik Çağ'a ait Sakta (Shaktha) mağarasında boyayla yapılmış duvar resimleri büyük önem taşımaktadır. Bu resimlerde yaban domuzu, yak ve oklar tespit edilmiştir. Ayrıca Güney Özbekistan'daki Zaraut Kaman kaya altı barınağında av sahneleri bulunmuştur. Av sahnelerini özellikli kılan ise ilk kez köpeğin yardımcı eleman olarak kullanılmasıdır. Moğolistan'da Neolitik Çağ'a tarihlenen Candaman kaya resimleri tarihe ışık tutacak niteliktedir. Orta Asya'da Kalkolitik Çağ ile birlikte pek çok merkezde kaya resimlerine rastlanmaktadır. Bu kaya resimleri daha sonraki dönemlerde Hun ve Göktürklerle kadar uzanacaktır.⁵

Kazakistan'da Karadağlar da tespit edilen kaya resimleri Mezolitik ve Erken Neolitik Çağ'a aittir.⁶ Kırgızistan'da ortaya çıkarılan Saymalıtaş Vadisi'ndeki Tunç Çağı'na ait kaya resimleri önemlidir. Saymalıtaş Vadisi, 3500-4000 m. yükseklikte yer almaktadır. Güney-kuzey yönünde yaklaşık 7 km. boyunca uzanan bir vadide belgelenmiş 10 bin taşın üzerinde 100 bin kaya resmi bulunmaktadır. Dünyanın hiçbir yerinde bu kadar zengin bir kaya resmi bölgesi yoktur.⁷ Türkmenistan'ın güneyinde yer alan Ulu Bezeli Dere'de boya bezemeli kaya resimleri de çok önemlidir.⁸ Özbekistan Sarmıssay Kaya resimleri M.Ö. 9000 yıllarına kadar geri gitmektedir.⁹ Yine Kazakistan'daki Tamgalısay petroglifleri Geç Tunç Çağı'na (M. 1520) tarihlendirilmektedir.¹⁰

⁵ Çoruhlu, 1997, s. 20 vd.

⁶ Musabayev, 1998, s. 1 vd.

⁷ Somuncuoğlu, 2011, s. 1 vd. Somuncuoğlu'nun kaya resimleri ile ilgili çalışmaları için bkz. Somuncuoğlu, *Saymalıtaş*, İstanbul 2008; Somuncuoğlu, *Damgaların Göçü (Kurgan)*, İstanbul 2012.

⁸ Myradowa, 2011, s. 416 vd.

⁹ Özbekistan'ın orta kısmındaki Karatau Dağı'nın güney yamacında yer alan Sarmıssay Vadisi, ilk çizimleri milattan önce 9 bin yılına kadar dayanmakla birlikte, daha sonraki dönemlerde de yapıldığı anlaşılan kaya resimleri mevcuttur.

¹⁰ Frchetti, 2006, 21 vd.

Kaya resimlerinin M.Ö. örneklerinde belli bir sanat üslubu yoktur. Ancak yavaş yavaş bir üsluba doğru gelişme söz konusudur. Orta Asya'daki örneklerin bir kısmında erken dönem Türk sanatının önemli sanat üslubu olan hayvan üslubu bulunmaktadır. Kaya resimleri, Hun devrinden Göktürk devri sonrasına kadar teknik ve estetik açıdan fazla bir değişiklik göstermez. Bazı önemli merkezlerdeki kaya resimlerinin kaliteli örnekleri, değişik yerlerde arkaik görünümündedirler. Bu nedenle kaya resimleri sanatsal özelliklerinden çok sonraki Türk sanatı devirlerinin temellerini oluşturan ikonografik ve ikonolojik niteliklerinden dolayı önemlidir.¹¹

Kaya resimleri Orta ve İç Asya'da M.Ö. II. bin yıllardan M.S. XIV.-XV. yüzyıllara kadar çok çeşitli konuları içerir şekilde ortaya çıkmaktadır. Erken tarihli örneklerde av kültürü ve sembolizmini yansıtan resimler yer almaktadır. Bu resimlerin bazılarında sembolik anlamları içeren hayvan mücadele sahnelerinin prototiplerine ve sonraki örneklerini meydana getiren birbirleriyle mücadele eden hayvan figürlerine rastlıyoruz. Kaya resimlerinde ayrıca süvari tasvirleri, savaşan insan figürleri, arabalı çadır tasvirleri, Pazırık kurganlarından çıkarılan atlarda olduğu gibi başları maskeli ve bazen kuyruğu düğümlü, mencuk denilen püskül süslemeli at tasvirleri, kurt, dağ keçisi, geyik gibi çeşitli sembolik ve mitolojik anlamları olan hayvanlarla ilgili kompozisyonlar, dini inanç ve günlük hayatla ilgili sahneler yer almaktadır. Ayrıca kaya resimlerinde damgalar veya damgaya benzer işaretler, daire ya da dikdörtgen şekiller, dört ana yönde işaretler bulunmaktadır.¹²

Orta Asya'dan başlayıp Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya uzanan bu kaya resimleri, içerik, üslup ve teknik bakımından büyük benzerlikler içermektedir. Zaten coğrafyanın devamlılığı, bu tür kültür geçişleri için uygunluk sağlamaktadır. Azerbaycan'da Gobustan'da,¹³ Nahçıvan'da Gemikaya,¹⁴ Doğu Anadolu'da ise Kars,¹⁵ Ardahan,¹⁶ Erzincan,¹⁷ Erzurum,¹⁸ Ordu, Ankara¹⁹ vb. yerlerde benzerlerine rastlanan kaya resimleri, Erken dönem Türk kültürünün yazısız döneme ait bir takım şifreleri barındırması bakımından çok önemlidir.

Şimdiye kadar Doğu Anadolu'da yürüttüğümüz yüzey araştırmaları kapsamında tespit ettiğimiz kaya resimlerini en yakın coğrafya olması sebebiyle Azerbaycan / Gobustan, Nahçıvan / Gemikaya, İran / Meşgin kaya resimleri ile mukayese ettik.

Doğu Anadolu'da tespit ettiğimiz kaya resimlerinin en büyük özelliği, bazalt ve andezit taşlar üzerine yapılmış olmaları ve kazıma, oyma ve vurma tekniği ile yapılmış olmalarıdır. Kars ve çevresindeki Doyumlu,²⁰ Geyiklitepe,²¹ Dereiçi, Camuşlu,²² Yağlıca²³ Borluk Vadisi'ndeki²⁴ petrogliflerde bu özellikleri görmemiz mümkündür.

Bununla birlikte Erzurum Cunni Mağarası'nda tespit ettiğimiz Erken dönem Türk izlerine ait damgalar, süvari resimleri ve Oğuz Boylarına ait damgalar,²⁵ Orta Asya'dan Anadolu'ya M.Ö. çok erken dönemlerden itibaren gelen Türk boylarının varlığına delil teşkil eder. Erken dönem Türk boylarının Kafkasya'yı aşarak Anadolu bozkırına açılmalarında önemli bir güzergâh olan Çoruh Vadileri'nde yine kaya resimlerine rastlamak mümkündür. Bu bağlamda Şenkaya Kaynak Köyü petroglifleri,²⁶ Kars, Ardahan ve çevresindeki kaya resimleri ile olan bütünlüğü ifade eder. Çizgi tekniğinde yapılan kaya resimlerinde ortak figürler olarak geyiği, ren geyiğini, at ve dağ keçisi motifinin yanında güneş simgesini de görürüz.

Son yıllardaki çalışmalarımızda bu kaya resim alanlarına ek olarak Kars Digor'da,²⁷ Kağızman Paslı ve Kömürlü bölgelerinde de dağ keçisi, süvari, at, geyik hayat ağacı motifi, av ve tuzak sahnelerini içeren panolar keşfettik. Bunları ilerleyen zamanlarda yayınlayacağız.

¹¹ Çoruhlu, 2006, s. 12 vd.; Çoruhlu, *a.g.e.*, 1998, s. 66 vd., Ögel, 1988, s. 110 vd.

¹² Çoruhlu, *a.g.e.*, (1998), s. 66 vd.; Roux, 2001, s. 52 vd.

¹³ *Ferecova*, 2009, 20 vd.

¹⁴ *Xelilov*, 2018, s. 9 vd.

¹⁵ *Ceylan*, 2008, s. 252, 279, 300, 225, 308, 307, 303; *Ceylan*, 2015; 173; *Ceylan*, 2018, 173 vd;

¹⁶ *A. Ceylan - N.Ceylan*, 2018, s. 138,147; *Ceylan*, 2018, vd.

¹⁷ *Ceylan*, 2018, vd. s. 166 vd.

¹⁸ *Ceylan*, 2015, s. 101 vd., *Ceylan*, 2018, vd. s. 168 vd.

¹⁹ Başbuğ - Özer, 2017, s. 167-181.

²⁰ Günaşdı, 2016, s. 391-407.

²¹ Üngör, 2016, s. 357-370.

²² Kökten, 1970, s. 3-16, *Ceylan*, 2008, s. 279.

²³ *Ceylan*, 2016, s. 409-421.

²⁴ *Ceylan*, 2015, s. 173; Karegeçi, 2016, s. 253-265; Bingöl, 2016, s. 347-355.

²⁵ *Ceylan*, 2008, s. 26; *Ceylan*, 2018, s. 168.

²⁶ Özgül, 2016, s. 371-390; Özgül, 2015, s. 10/169-198.

²⁷ *Ceylan - Özgül*, 2018, s. 69-72.

Sonuç

Hepimizin bildiği üzere Anadolu'ya Türklerin gelişi 1071 Malazgirt Savaşı ile ortaya konulur. Dönemin yazılı kaynakları, (Arap, Bizans, Latin ve Fars) konu hakkında detaylı bilgiler sunar. Ancak yazılı kaynakların yetersiz kaldığı veya olmadığı durumlarda, Türklerin Anadolu'daki varlığı hakkında arkeolojik belgeler ve maddi kalıntılar çok daha önemli olmaya başlar. Bu anlamda Orta Asya'da Tunç Çağı'ndan sonra yoğun bir şekilde ortaya çıkan kaya resimlerini hemen hemen Avrasya'nın tamamında görmek mümkündür. Kafkaslar vasıtası ile Anadolu'ya gelen erken dönem konar-göçer Türk boyları kendi pastoral yaşamlarını kaya resimlerine işlemişlerdir. Kaya resimlerini bazen kendi otlaklarının sınırlarını belirlemek, bazen dini amaçlı ritüel yapmak bazen de başka boylara karşı kendilerini vurgulamak için yapmışlardır. Dönemin iletişim aracı olarak ortaya çıkan kaya resimlerindeki ortak tasvirler, M.Ö. I. binden sonra gelişecek olan "hayvan stili", "bozkır sanatı" vb. ifadelerle kendini bulan erken dönem Türk sanatının da başlangıcını teşkil edecektir. Doğu Anadolu'da daha fazla olan kaya resimlerini bölgenin yüksek bir yayla olması ve geçiş noktalarında olması ile açıklamak mümkündür.

Bölgedeki kaya resimlerine ek olarak ortaya çıkan kurganlar, damgalar, runik harfler, Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınan kültürel kodlardır. Anadolu'nun erken dönem Türk tarihini daha iyi analiz etmek için bu kodları mutlaka göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Kaynaklar

BİNGÖL, Akın, "Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kayaüstü Resimleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (39), 2016, 347-355.

BAŞBUÇ, F. - ÖZER, H., *Ankara Gündül'de Yer Alan At ve Geyik Damgaları*, Kalemisi, Cilt: 5, Sayı: 10, Volume 5, Issue 10, 2017, 167-181.

CEYLAN, Alpaslan - CEYLAN, Nezahat, *Doğunun Sönmeyen Yıldızı Akçakele ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018, 138, 147.

CEYLAN, Alpaslan - ÖZGÜL, Oktay, "Kars'ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri ve Yeni Keşifler", *Bilim ve Ütopya*, s. 286, Nisan 2018, 69-72.

CEYLAN, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları II, (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır)*, Erzurum 2015.

CEYLAN, A., "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, 163/14, İstanbul, s. 26-36.

CEYLAN, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008)*, Erzurum 2008.

CEYLAN, Nezahat, "Yağlıca Kalesi'nde Yılan Figürü ve Türklerde Yılan Simgesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (39), Konya, 409-421.

ÇORUHLU, Y., *Erken Devir Türk Sanatı ABC'si*, İstanbul 1997.

ÇORUHLU, Y., *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul 2006.

FERECOVA, M., *Azerbaycan Qayaüstü İnceneseti*, Bakü 2009, 20 vd.

FRACHETTI, M. D., "Ancient Nomads Of The Andronovo Cukture: The Globalization of The Eurasian Steppe During Prehistory, of Gold and Grass: Nomads of Kazaskhstan", *Foundation for International Arts & Education*, 2006, 21 vd.

GÖMEÇ, S., *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara 2002.

GÜNAŞDI, Y., *Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (39), 2016, s. 391-407.

KAREGEÇİ, M., "Borluk Vadisi Erken Demirçağ Mezarı", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ek Sayı 1) 253-265.

KOCA, S., *Türk Kültürünün Temelleri-I*, İstanbul 1990.

KÖKTEN, İ. İ., "Yazılıkaya'da ve Kurbanağa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Dip Tarih Resimleri", *Karseli* 6/69, Ankara 1970, s. 2-16.

MUSABAYEV, G., "Kazakistan Arkeoloji Araştırmaları Margulan Okulları", *XIV. Bilimsel Pratik Konferans Çalışmaları*, Kazakistan 1998.

MYRADOWA, E. A., "Bezeli Derenin Gayalaryndaky Sungat", *Türkmenstanyň Taryhy we Medeny Yaddarlıklary*, Aşgabat 2011, s. 416-423.

NEMETH, G., "Türk Dünyası Eskiçağı", *Ülkü* XV, 1940, s. 299-306.

OKTAY, Ö., "Erzurum Şenkaya Petrogliflerindeki At-Geyik ve Güneş Kursu", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (39), Konya 2016, s. 371-390.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

OKTAY, Ö., "Erzurum Bölgesi Kaya Panoları", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10 2015, 169-198.

ÖGEL, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988.

ÖZEY, R., *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Konya 1997.

RÁSONYI, L., *Tarihte Türklük*, Ankara 1971.

ROUX, J. P., *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, İstanbul 2001.

SOMUNCUOĞLU, S., *Saymaltaş*, İstanbul 2008.

SOMUNCUOĞLU, S., *Damgaların Göçü (Kurgan)*, İstanbul 2012.

SOMUNCUOĞLU, S., *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler*, İstanbul 2011.

ÜNGÖR, İ., *Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)*, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (39) 2016, 357-370.

XELİLOV, T., *Gemigaya Etrafında Aexeoloji Tedgigatları*, Nahçıvan 2018, 9 vd.

EKLER

Saymaltaş/Kirgizistan

Tamgalsay/Kazakistan

Gobustan/Azerbaycan

Sarmiřsay/Öbekistan

Sarmiřsay/Öbekistan

Cunni Mağarası

Cunni Mağarası

Cunni Mağarası

Borluk Vadisi Kaya Resimleri

Geyiklitepe Kaya Panoları

Kömürlü Kaya Panoları

Kars / Digor

Kars / Digor

DOĞU ANADOLU'DA BULUNAN BAZI TAŞ HEYKELLERİN ORTA ASYA'DAKİ ÖRNEKLER İLE MUKAYESESİ

Doç Dr. Nezahat CEYLAN¹ - Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI²

Özet

Doğu Anadolu Bölgesi Türkiye'nin en doğusunda bulunmaktadır. Bu coğrafya birçok açıdan ele alındığında konum açısından Anadolu'nun en önemli kısımlarından birini oluşturmaktadır. Ekip olarak yirmi yılı aşkın süredir bizlerde bölgede araştırmalar yapmaktayız. Bu araştırmalar ışığında pek çok belge ve bilgi gün yüzüne çıkarılmıştır. Özellikle TÜRKİYAP (Türk Dünyası Yüzey Araştırmaları Projesi (Azerbaycan, Nahcivan, Gürcistan, İran)) ve DAYAP (Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi (Erzurum, Erzincan, Kars, Iğdır)) projeleri çerçevesinde başkanlığımı A. Ceylan'ın yaptığı ekip ile birlikte tespit etmiş olduğumuz veriler Anadolu Türk tarihi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca diğer bilim insanlarının da bölgede yapmış olduğu kazılar ve araştırmalar sonucunda Orta Asya ile Anadolu arasında bağlantı kurmaya yardımcı birçok arkeolojik malzeme ortaya çıkarılmıştır. Bu arkeolojik malzemelerden Hakkari'de bulunan taş heykeller, Oltu Taş Heykeli, yine ekip olarak araştırmalarımız sırasında bulduğumuz Horasan Taş Heykeli Orta Asya'da bulunan taş heykeller ile oldukça büyük benzerlikler göstermektedir. Bu çalışmalar ve arkeolojik malzemeler ışığında Anadolu'da tespit edilen ve tespit ettiğimiz erken dönem taş heykellerinin Orta Asya'da M.Ö. 2. binden itibaren var olan Türk Kültürü'nün birer devamından başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Türk Taş Heykel geleneğinin Orta Asya'da, Güney Rusya'da, Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'da görülmesi, Türk Kültürü'nün ne kadar geniş bir coğrafyada egemen olduğunun da bir göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Orta Asya, Anadolu, Hakkari Taş Heykelleri, Oltu Taş Heykeli, Horasan Taş Heykeli.

Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin en doğusunda bulunan coğrafi bölgedir. Bölge, Türkiye'nin ortalaması en yüksek bölgesi olma özelliğini taşımaktadır. Bölgenin ortalama yüksekliği 2000-2200 m'yi bulmakta ve Türkiye coğrafyasının en yüksek dağı olan Ağrı Dağı (5137 m.) ile yine en yüksek dağları Süphan (4049 m.) ve Buzul Dağları'nı (4170 m.) bünyesinde barındırmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin yüzey şekillerini geniş platolar, bunların üzerinde yükselmiş olan sıradağlar, volkanik dağlar ve platolar arasında uzanan ovalar oluşturmaktadır.³ Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin önemli akarsularını bünyesinde barındırmakta olup, akarsu potansiyeli en yüksek bölge olma özelliği taşımaktadır. Bölgenin akarsuları, aynı zamanda ülkeler arasındaki sınırları oluşturmaktadır. Örneğin Türkiye-Ermenistan, Türkiye-Gürcistan, Türkiye-İran sınırlarını akarsular belirlemektedir. Tarihin birçok önemli savaşları da bu akarsuların havzasında yapılmıştır. Bölgenin başlıca akarsuları Kür (Kura), Aras, Fırat ve Dicle nehirleridir.⁴

Bölge dağlık alanlardan meydana geldiği için geçitler ve doğal yollar, akarsuların açtığı vadilerde yer almaktadır. Bölgede kış şartlarının uzun sürmesi ve şiddetli geçmesi sebebiyle doğal yol sistemi, depresyon alanlarını izlemektedir. Yol ağı doğu-batı yönünde iki ana damardan oluşmaktadır. Bu yollardan birincisi Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt yoludur. Birinci yol Kars üzerinden Kafkaslara, Doğubayazıt üzerinden ise İran yaylalarına açılan yoldur. İkinci yol ise Malatya-Elazığ-Muş-Van yoludur. Bu yolları kuzey-güney bağlantılı dikey yollar da yer yer kesmektedir.⁵

Doğu Anadolu Bölgesi, madencilik açısından da oldukça zengin bir bölgedir. Bölge, madencilik açısından üç bölümde ele alınmaktadır. Birinci bölge, Adıyaman-Malatya-Elazığ ve Tunceli'dir. Bölgede zengin altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları bulunmaktadır. İkinci bölgeyi, Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kars oluşturmaktadır. Bölge; kurşun, bakır, gümüş ve demir made-

¹ Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, bceylanerzurum@hotmail.com.

² Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ygunasdi@hotmail.com.

³ Erinc, 1953, s. 1 vd.; Tarkan, 1974, s. 7 vd.; Saraçoğlu, 1989, s. 1 vd.; Ceylan, 2015, s. 54 vd.

⁴ Sözer, 1969, s. 1 vd.; Güney, 1990, s. 323 vd.; Hortmann, 1988, s. 582; Ceylan, 2008a, s. 39 vd.

⁵ Tarkan, 1974, s. 19; Pehlivan, 1984, s. 23 vd.; Selen, 1943, s. 352 vd.; Belli, 1977, s. 111 vd.; Tozlu, 1997, s. 1 vd.; Ceylan, 2008a, s. 43 vd.; Ceylan, 2015, s. 77 vd.

ni yönünden ikinci zengin bölgeyi oluşturmaktadır. Üçüncü bölgeyi ise Diyarbakır-Siirt-Van-Hakkari meydana getirmektedir. Bölgede altın, gümüş, gümüşlü kurşun, bakır ve demir madeni bulunur. Birinci ve ikinci bölgeye göre bu bölge daha küçük tenörlü ve rezerv yönünden daha az bir veriye sahiptir.⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'nin ekonomik yapısı ele alındığında görülen en önemli gelir kaynakları tarım ve hayvancılıktır. Tarım daha çok bölgenin çöküntü alanlarında yapılmaktadır. Tarımsal ürün olarak başta buğday olmak üzere arpa, tütün ve şeker pancarı üretilmektedir. Meyve ve sebze olarak kayısı ve elma başta olmak üzere bölge iklimine uygun meyve ve sebzeler yetiştirilmektedir. Bölgede canlı hayvan ticareti ile süt ve süt ürünleri ticareti önemli yer tutmaktadır. Bölgenin önemli gelir kaynağı hiç şüphesiz hayvancılıktır. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan sayısında ve yetiştiriciliğinde Türkiye'nin en zengin bölgesi Doğu Anadolu Bölgesi'dir.⁷

Doğu Anadolu Bölgesi Paleolitik Çağ'dan itibaren insanoğlunun yerleşim için seçtiği yerlerden olduğunu görürüz. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Prehistorik Çağ araştırmaları yetersiz olmasına rağmen tespit edilmiş Paleolitik Çağ yerleşmesi oldukça çoktur. Paleolitik yerleşmeler bölgede özellikle Malatya-Elazığ bölümünde yoğunluk kazanmaktadır. Ayrıca Muş, Van, Tunceli, Erzurum ve Kars bölümünde de Paleolitik yerleşmeler bulunmaktadır.⁸ Neolitik Çağ yerleşmeleri, Doğu Anadolu Bölgesi'nde oldukça sınırlıdır. Malatya-Elazığ bölümünde görülen Neolitik yerleşmelerin dışında Van-Hakkari ve Tunceli'de bu döneme ait veriler tespit edilmiştir.⁹

Kalkolitik Çağ'da muhtemelen Kuzeydoğu Anadolu'nun iklim şartları oldukça zordur. Dolayısıyla İlk ve Orta Kalkolitik Çağ'da Erzurum, Kars, Bayburt, Van ve Muş bölümünde yerleşme tespit edilememiştir. Geç Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı boyunca Kuzeydoğu Anadolu merkezli Karaz Kültürü'nün varlığı ortaya çıkmıştır. Kafkaslardan Filistin'e kadar yayılan bu kültür, Doğu Anadolu için önemli bir gelişmedir. Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren Doğu Anadolu'da iklim değişiklikleri görülmektedir.¹⁰ Tunç Çağı boyunca Doğu Anadolu'nun yoğun bir yerleşime sahne olduğunu görmekteyiz. Malatya-Elazığ bölümü, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'nın etkisi altındadır. Kuzeydoğu Anadolu başta olmak üzere Geç Kalkolitik'te var olan Karaz Kültürü'nün gelişerek bütün bölgeye egemen olduğunu görmekteyiz.¹¹

Anadolu'da M.Ö. II. binde kurulan siyasi yapılanmalardan söz etmek gerekir. Özellikle Orta Anadolu merkezli kurulan Hitit Devleti, bütün Anadolu'nun tarihini değiştirecektir. Elazığ-Malatya bölgesinde kurulan İşuwa Krallığı ile Erzincan-Erzurum merkezli kurulan Hayaşa Krallığı önemli siyasi gelişmelerdir.¹²

M.Ö. XIII. asırdan itibaren Doğu Anadolu Bölgesi'nde Uruatri-Nairi Konfederasyonlar dönemini görmekteyiz. Bu birliktelik daha sonra Doğu Anadolu'nun en önemli siyasi güçlerinden olacak olan Urartu Devleti'ni meydana getirmiştir. Bu süreç içerisinde Urartu Devleti'nin, bölgenin güçlü devleti olan Asur Krallığı ile mücadeleleri dikkat çekmektedir. Urartu Devleti Kuzeydoğu Anadolu'da var olan Diauehi Krallığı ile de mücadele etmiş ve Diauehi Krallığını önce vergiye bağlamış daha sonra da kendi topraklarına katmıştır.¹³

Anadolu bölgesinde siyasi anlamda Türk varlığı ele alındığında, Memiş hoca tarafından ilk defa gündeme getirilen Akad kralı Naram-sin'in (M.Ö. 2254-2218) yazıtında (Şartamhari metinleri) adı geçen Türk Krallığı ifadesi karşımıza çıkmaktadır. Memiş hoca, adı geçen krallığın Anadolu'daki ilk Türk krallığı olduğunu belirtmektedir.¹⁴ Anadolu'da Türk varlığına ait yazılı belgelerden bildiğimiz devletlerden Kimmer ve İskitler'i görmekteyiz. M.Ö. 2. binin başlarından itibaren M.Ö. VIII. yüzyıla kadar Orta Asya'da ve Karadeniz'in kuzeyinde yaşamış olan Kimmerler, M.Ö. VIII. yüzyıl ile M.Ö. VI. yüzyıl arasındaki devrede Kafkas geçitlerini aşarak Doğu Anadolu'ya girmişlerdir. Dönemin önemli devletleri olan Urartu, Asur, Frig, Lidya ve İyon devletlerini korku içerisinde bırakmışlardır. Kimmerler'i takiben Anadolu'ya gelen yine bir Türk devleti olan İskitler de, Anadolu'da önemli bir güç olmuşlardır. İskitler, Med ülkesine girmişler, Manna bölgesinde 28 yıl süren bir devlet kurmuşlardır. Doğu Anadolu'nun pek

⁶ Atalay, 1992, s. 350 vd.; Saraçoğlu, 1989, s. 489; Belli, 1991, s. 44 vd.; Ryan, 1960, s. 17 vd.; Slattery, 1987, s. 1 vd.

⁷ Koday, 2005, s. 1 vd.; Ceylan, 2015, s. 75.

⁸ Özdoğan, 2002a, s. 46 vd.; Harmanakaya - Tanındı, 1996, Paleolitik; Ceylan, 2015, s. 476; Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 69 vd.

⁹ Özdoğan, 2002b, s. 66 vd.; Öksüz, 2002, s. 84 vd.; Özdoğan, 2002c, s. 88 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2018, s. 71.

¹⁰ Özdoğan, 2002d, s. 110 vd.; Miyake, 2002, s. 130 vd.; Harmanakaya - Tanındı - Özbaşaran, 1998, Kalkolitik; Ceylan, 2015, s. 477 vd.

¹¹ Harmanakaya - Erdoğan, 2002, İlk Tunç Çağı; Frangipane, 2003, s. 44 vd.; Wattenmaker, 2003, s. 70 vd.; Ceylan - Günaşdı, 2018, s. 77 vd.

¹² Ünal, 2002, s. 1 vd.; Memiş, 2009, s. 73 vd.; Sevin, 2003, s. 136 vd.; Ceylan - Günaşdı, 2018: 72 vd.; Ceylan - Ceylan, 2018: 41 vd.; Ceylan - Özgül, 2018: 43 vd.; Ceylan - Bingöl - Karageçi, 2018: 49 vd.; Ceylan - Üngör, 2018: 45 vd.

¹³ Melikişvili, 1960, s. 1 vd.; Pehlivan, 1984, s. 1 vd.; Pehlivan, 1991, s. 1 vd.; Salvini, 2006, s. 1 vd.; Ceylan, 2017, s. 517 vd.

¹⁴ Memiş, 2004, s. 57 vd.

çok yerleşmesinde İskit varlığı tespit edilmiştir. Urartu'nun yıkılışından Ksenophon'un Doğu Anadolu'ya gelişine kadar İskitler'in varlıklarını korudukları anlaşılmaktadır.¹⁵

Anadolu'ya Hunlar'ın seferler düzenledikleri bilinmektedir. Bir yandan Avrupa Hunları (M.S. 378) diğer yandan Batı Hunları'nın doğu bölümünün (M.S. 395) Anadolu'ya girdiklerini görmekteyiz. Avrupa Hunları, Karadeniz'in kuzeyinden Tuna Nehri'ni geçerek Bizans topraklarına sefer düzenlemişlerdir. Doğuda ise Hun başbuğları Kursik ve Barsik Erzurum üzerine sefer yapmışlardır. Erzurum'dan Malatya'ya ulaşan Hunlar, Çukurova ve Suriye'ye kadar sefere devam etmişlerdir. İki yıl süren seferlerden sonra 398'de ilki kadar geniş olmayan ikinci bir Hun seferinin yapıldığı tarihi kayıtlardan görmekteyiz. Anadolu bu tarihlerden sonra Türk akınlarına sahne olmuştur. Sabar (Sabir, Sibir) Türkleri de (515/516) Kayseri, Konya ve Ankara'ya akınlar düzenleyerek ganimetler almışlardır. Selçuklular döneminde de 1071 Malazgirt Zaferi'nden önce Anadolu'ya seferler düzenlenmiştir. Bunlardan en önemlisi 1048 Pasinler Savaşı ve zaferidir.¹⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'nde pek çok belge ve bilgiler gün yüzüne çıkmaktadır. Bizimde üyesi bulunduğumuz TÜRKİYAP (Türk Dünyası Yüzey Araştırmaları Projesi) ve DAYAP (Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi) projeleri çerçevesinde tespit etmiş olduğumuz veriler bilimsel yayınlarla bilim dünyasına tanıtılmaktadır.¹⁷

Doğu Anadolu Bölgesindeki Taş Heykeller

Hakkari Taş Heykelleri

Doğu Anadolu Bölgesi'nde tespit edilen en önemli heykeller hiç şüphesiz Hakkari'de tespit edilen heykellerdir. Hakkari'de N. Yıldırım isimli vatandaş toprak kayması sırasında ortaya çıkan dikilitaşları Van Müzesi'ne haber vermesi ile bilimsel çalışmalar başlatılmıştır. Van Müzesi adına bilimsel başkanlığını Sevin'in¹⁸ yaptığı bir ekip tarafından araştırılmış, sonuçta 13 adet taş heykel tespit edilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda Mir Kalesi'nin kuzeybatı eteklerinde bulunan eserlerin, dikildikleri günkü durumlarını büyük ölçüde korumuş oldukları ortaya çıkmıştır. Yapılış biçimlerine göre taş heykeller; kabartma tekniği, kabartma-oyma tekniği ve çizgi tekniği olarak üç kısma ayrılmıştır.

Taş heykellerden yedisi, kabartma tekniği ile yapılmıştır. Kabartma tekniği ile yapılan heykellerin daha eski döneme ait olduğu düşünülmektedir. Bu heykellerin, taş yüzeyine özenle kabartılarak yapıldıkları anlaşılmıştır. Heykellerin üst kısımları daha geniş, alt kısımları ise daha dardır. Bundaki en önemli neden ise dikildikleri zaman daha düzgün durmalarını sağlamaktır. Dikili taşlardan iki tanesinde kabartma-oyma tekniğinin kullanıldığı görülmektedir. Bu teknikte yapılan taş heykellerin özellikle yüz kısımlarının oyma tekniği ile yapılmış olduğu görülmektedir. Taş heykellerden dört tanesi ise çizgi tekniği ile yapılmıştır. Bu heykellerin henüz bitirilmediği görüşü ileri sürülmüşse de araştırma heyeti ise tören alanına dikilen heykellerin bitirilmiş oldukları görüşündedir.¹⁹

Hakkari Taş Heykelleri incelendiğinde karşımıza çıkan en önemli veri, bu taş heykellerin Anadolu-Orta Asya bağlarını ortaya koymasındadır. Heykellerdeki savaşçıların ellerinde tuttıkları tulum, Orta Asya'da sıkça rastladığımız "bengisu" dur. Bengisu, ölümsüzlüğü simgelemektedir. Yine savaşçıların kullandıkları silahlar, Orta Asya Türk savaşçılarının kullandıkları savaş aletleri ile aynılık göstermektedir. Hakkari heykellerinde çizilen hayvanlar ve hayvan mücadele sahneleri, Orta Asya kaya resimlerinde sıkça rastladığımız Türk sanatında "Hayvan Üslubu" olarak da adlandırılan resimlerle örtüşmektedir. Yine Hakkari Taş Heykellerinde gördüğümüz çadır formu, Orta Asya Türk sanatında görülen kubbeli çadırlardır. Çadırlar yani yurtlar, yerleşim alanına kurularak obaları oluşturmaktaydı. Türk kültüründe çadırın önemli bir yer tuttuğunu görmekteyiz.²⁰

Hakkari Taş Heykellerinin tarihlendirilmesi ile ilgili yapılan değerlendirmede, M.Ö. XV. yüzyıldan başlayarak birkaç yüzyıl içerisinde dikilmiş olduğu sonucuna varılmıştır. Taş heykellerin 20 m kadar batısında yer alan oda mezar kalıntılarından alınan numune örneklerinin radyo-karbon tahlilleri M.Ö. 2030-1690 yıllarını vermektedir.²¹

¹⁵ Ksenophon IV; Erzen, 1977, s. 1 vd.; Tarhan, 1983, s. 109 vd.; Özgül, 2015, s. 159 vd.; Özgül - Ceylan, N. 2017, s. 24 vd.; Ceylan - Günaşdı, 2018, s. 97 vd.

¹⁶ Ceylan, 2008b, s. 26 vd.; Sevim - Merçil, 2014, s. 44 vd.

¹⁷ Bölgede yaptığımız çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Ceylan, 2008a; Ceylan, 2015; Ceylan, 2016, s. 7 vd.; Günaşdı, 2016, s. 113 vd.; Özgül, 2016, s. 137 vd.; A. Ceylan - N. Ceylan, 2018; Ceylan - Günaşdı, 2018; Ceylan - Özgül, 2018; Ceylan - Üngör, 2018; Ceylan - Bingöl - Karageçi, 2018.

¹⁸ Sevin, 1999, s. 70 vd.; Sevin, 2001, s. 79 vd.; Sevin, 2003, s. 42 vd.

¹⁹ Sevin, 2005, s. 1 vd.; Ceylan, 2008b, s. 33 vd.; Sevin, 2015, s. 1 vd.

²⁰ Sevin, 2005, s. 105 vd.

²¹ Ceylan, 2015, s. 300 vd.

Oltu Taş Heykeli

Oltu koyun, koç ve at şekilli mezar taşlarının yanı sıra 1995 Yolboyu Köyü'nde yapılan kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılan ve ilk kez T. Parlak tarafından tespit edilen insan biçimli taş heykel, bölgedeki en önemli erken dönem Türk izlerinden birini oluşturmaktadır (Foto 1-3). Taş heykel; 2002'de T. Parlak ve Oltu Garnizon Komutanlığı'nın girişimiyle Oltu Meslek Lisesi'nin bahçesine getirilmiştir. Halen burada bulunan taş heykel, Orta Asya-Anadolu ilişkilerine ışık tutacak özelliğe sahiptir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Oltu, Orta Asya ve Kafkasları Anadolu'ya bağlayan önemli bir kavşaktır. "Oltu Taş Heykeli" olarak adlandırdığımız bu heykel 5.20 cm. uzunluğunda 6-7 ton ağırlığındadır. Taş Heykelin baş kısmından beş sıradan oluşan kemere kadar olan kısmı 2.20 cm'dir. Özellikle kenardan alta kalan kısımda herhangi bir işlemeye rastlanmamaktadır. Heykelin baş kısmında kabartma olarak yapılan oldukça iri gözler ve açık olarak tasvir edilen ağız dikkat çekmektedir. Kollar, hemen gözlerin sağ ve solundan aşağı doğru uzatılmış, sağ kol kalın olarak başlayıp, dirsekte bir kıvrım yaptıktan sonra aşağıya doğru uzanmakta ve parmaklarla son bulmaktadır. Sol kol ise heykelin ön kısmına doğru uzanarak sağ ele doğru uzanmakta ve belirgin olarak görülen parmaklarla son bulmaktadır. Heykelin baş kısmı alt kısmına göre daha geniştir.²²

Horasan Taş Heykeli (Hasan Bey)

Erzurum ili, Horasan ilçesinin 39 km. güneydoğusunda, Hasanbey Köyü'nde yer almaktadır (Foto 4-6; Çizim 1). Köy halkının ifadelerine göre; köy arazisi içinden çıkarılarak, bir köy evinin önüne getirildiği belirlenmiştir. İnsan yüzü motifli işlenmiş olan heykel, 180 cm. uzunluğundadır. Heykelin üst tarafı 80 cm. genişliğinde olup, aşağıya doğru genişlik azalmaktadır. En alt tarafta genişlik 45 cm'dir. Hasanbey Köyü'nde yer alan bu heykelin örneğine Erzurum ili, Oltu ilçesinde rastlamaktayız. Bu heykelin varlığı, Orta Asya-Anadolu Türk Tarihi bağlantılarını açıklaması bakımından oldukça önemlidir. Heykel, Anadolu'daki erken dönem Türk izlerinden birini teşkil etmektedir. İnsan yüzlü taş heykeller, yine ilk örnekleri Orta Asya'da, özellikle Moğolistan ve Kırgızistan'da ortaya çıkan erken dönem heykel sanatının en güzel örneklerini temsil ederler. Bazen balbal, bazen taş heykel, bazen bezik olarak isimlendirilen bu tür heykeller, konar-göçer bozkır insanının içsel dünyasını yansıtan sanat eserleridir.²³

Doğu Anadolu'da tespit edilen taş heykellerin Orta Asya taş heykelleri ile mukayesesini yaptığımızda, öncelikle taş heykellerin Orta Asya'da ilk görüldüğü döneme bakmamız gerekir. Türk kültürünün erken evreleri incelendiğinde Türkistan'da gelişen Anav Kültürü'nün varlığı ile karşılaşılır. M.Ö. 4000-1000 tarihlerine yerleştirilen bu kültürü bazı bilim adamları Erken Türk Kültürü olarak kabul etmektedirler.²⁴ M.Ö. 3. binde Ural-Altaylar'da ortaya çıkan bir kültür de Afanasyevo Kültürü'dür. M.Ö. 3000-1700 tarihleri arasında hüküm süren bu kültür de Türk Kültür Tarihi'nin bir parçası olarak kabul edilmektedir.²⁵ Afanasyevo Kültürü'nün bir devamı olarak kabul edilen Andronovo Kültürü, M.Ö. 1700-1200 tarihleri arasında, Aştay Dağları'nın güneyinden Yenisey'e, Tanrı Dağları'ndan Ural Nehri'ne kadar geniş bir coğrafyaya yayılmıştır.²⁶ Andronovo Kültürü'nde var olan gömü mimarisi gelişerek devam etmiştir. Andronovo Kültürü mezarlarında bulunan taşların üzerinde keçi, geyik ve boğa figürleri bulunmaktadır. Mezarların dışında ise bugün yöre halkı tarafından "bekçi taşları" veya "yular bağlama kazıkları" adı verilen taşlar bulunmaktadır. Bu taşların üst kısımları insan biçimli heykellere benzemektedir. Taş heykeller; Kimmer, İskitler, Göktürkler ve Hunlar'da gördüğümüz heykellerin proto tipidir.²⁷ Böylece Türk heykellerin ilk örneklerini Orta Asya'da Andronovo Türk Kültürü'nde görmekteyiz.

İlk örneklerini Andronovo Kültürü'nde gördüğümüz Türk Taş Heykel geleneğinin Göktürklerle biraz daha gelişerek Moğolistan merkez olarak büyük bir coğrafyaya dağılmış olduğu görülmektedir. Göktürklerle çağdaş olan Kimekler, Kırgızlar, Oğuzlar ve Kıpçaklar bu anlayışı devam ettiren Türklerdir. Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonra heykeller put kabul edildiği için yapımına son verilmiştir. Ancak Deşt-i Kıpçak'ta bulunan Kıpçaklar ve Oğuzlar bu geleneği XIII. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir. Türklerdeki taş heykel geleneği biraz şekil değiştirerek Osmanlı döneminde devam etmiştir. Ölen kişinin kimlik ve kişiliğini gösteren kavuklu veya apoletli mezar taşları bunun en güzel örneğidir. Doğu Anadolu bölgesinde tespit edilen yukarıda ifade ettiğimiz erken dönem eserleri olduğu gibi geç

²² Ceylan, 2005, s. 33; Ceylan, 2008a, s. 216; Ceylan, 2008b, s. 32.

²³ Ceylan, 2015, s. 300.

²⁴ Raphael, 2004, s. 13; Schmidt, 2004, s. 89 vd.

²⁵ Tarhan, 1976, s. 360; Ögel, 1984, s. 18.

²⁶ Tarhan, 1976, s. 363; Kafesoğlu, 1977, s. 30; Ögel, 1984, s. 18.

²⁷ Ögel, 1984, s. 7; Yılmaz, 2003, s. 12; Ceylan, A. (Baskıda), "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri", *Türk Tarih Kongresi*, XVII, Ankara.

dönemde de özellikle Ardahan, Kars, Erzurum ve Erzincan'da mezar taşları tespit edilmiştir. Bunlardan en güzeli hiç şüphesiz Erzincan'da DYAP ekibi olarak tespit ettiğimiz Sarıgüney Köyü'ndeki insan biçimli mezar taşıdır.²⁸

Sonuç olarak, Anadolu'da tespit edilen ve tespit ettiğimiz erken dönem taş heykeller, Orta Asya'da M.Ö. 2. binden itibaren var olan Türk Kültürü'nün birer devamından başka bir şey değildir. Türk Taş Heykel geleneğinin Orta Asya'da, Güney Rusya'da, Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'da görülmesi, Türk Kültürü'nün ne kadar geniş coğrafyaya egemen olduğunun da bir göstergesidir.

Kaynaklar

- ATALAY, İ., *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul 1992.
- BELLİ, O., *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1977.
- BELLİ, O., *Inscribed Metal Objects*, Ed. Rivka Merhav, *Urartu, a Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.*, (44-49), Jerusalem, 1991.
- CEYLAN, A., "Erzurum ve Çevresindeki Türk Yerleşmeleri", Ed. Alpaslan Ceylan, *Türk Kültürü*, (21-50), Erzurum 2005.
- CEYLAN, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları I Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Erzurum 2008a.
- CEYLAN, A., "Doğu Anadolu'daki Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim Ütopya*, 2008b, 14/163, 26-35.
- CEYLAN, A., *Doğu Anadolu Araştırmaları II Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014)*, Erzurum 2015.
- CEYLAN, A., "Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarında Keşfettiğimiz Kaya Mezarları", *BELGÜ*, 2016, 3, 7-63.
- CEYLAN, A., "Yeni Bulgular Işığında Kuzeydoğu Anadolu'da Diauehi Krallığı ve Urartular", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017, XX, 517-568.
- CEYLAN, A., (Baskıda), "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri", *Türk Tarih Kongresi*, XVII, Ankara.
- CEYLAN, A. -BİNGÖL, A. - KARAGEÇİ, M., *Eskiçağda Kars Kaleleri*, Erzurum 2018.
- CEYLAN, A. - GÜNAŞDI, Y., *Eskiçağda Erzurum Kaleleri*, Erzurum 2018.
- CEYLAN, A. - CEYLAN, N., *Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018.
- CEYLAN, A. - Özgül, O., *Eskiçağda Iğdır Kaleleri*, Erzurum 2018.
- CEYLAN, A. - Üngör, İ., *Eskiçağda Erzincan Kaleleri*, Erzurum 2018.
- ERİNÇ, S., *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul 1953.
- ERZEN, A., "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları", *Anadolu Araştırmaları*, 1977, IV-V, 1-25.
- FRANGİPANE, M., *Dünyanın İlk Şehri Arslantepe - Malatya*, Malatya 2003.
- GÜNAŞDI, Y., "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik", *Tüba-ar*, 2016, 19, 113-135.
- GÜNEY, E., "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı", *Coğrafya Araştırmaları*, 1990, 2, 323-328.
- HARMANKAYA, S. - ERDOĞU, B., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 4: İlk Tunç Çağı*, İstanbul 2002.
- HARMANKAYA, S. - TANINDI O. vd., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-1: Paleolitik / Epipaleolitik*, İstanbul 1996.
- HARMANKAYA, S. - TANINDI, O. - ÖZBAŞARAN, M., *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-3: Kalkolitik*, İstanbul 1998.
- HORTMANN, R., "Dicle", *İslam Ansiklopedisi*, 1988, III, 582-585.
- KAFESOĞLU, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977.
- KODAY, S., *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*, Erzurum 2005.
- KSENOPHON, *Anabasis*, İstanbul 1984.
- MELİKİŞVİLİ, G. A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova 1960.
- MEMİŞ, E., *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 2009.

²⁸ Ceylan, 2008a, s. 315.

- MEMİŞ, E., "Eski Anadolu Tarihinde Türkler", Ed. Alpaslan Ceylan, *Türk Kültürü*, Erzurum 2004, 57-65.
- MİYAKE, Y., "Statü Eşyaları Kalkolitik Çağ", *Arkeoatlas*, 1, İstanbul 2002, 130-131.
- ÖGEL, B., *Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984.
- ÖKSÜZ, B., "Beslenmek, Neolitik Çağ", *Arkeoatlas*, I, İstanbul 2002, 84-87.
- ÖZDOĞAN, M., "İlk Adımlar Paleolitik Çağ", *Arkeoatlas*, I, İstanbul 2002a, 46-57.
- ÖZDOĞAN, M., "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ", *Arkeoatlas*, I, İstanbul 2002b, 66-83.
- ÖZDOĞAN, M., "Çanak Çömlekli Neolitik Çağ", *Arkeoatlas*, I, İstanbul 2002c, 88-105.
- ÖZDOĞAN, M., "Köyden Kente Kalkolitik Çağ", *Arkeoatlas*, I, İstanbul 2002d, 110-129.
- ÖZGÜL, O., "Çoruh ve Kür Vadisinde Kimmer-İskit Yer Adları", *BELGÜ*, II, 2015, 159-179.
- ÖZGÜL, O., "Erzurum'da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)", *Tübaar*, 19, 2016, 137-157.
- ÖZGÜL, O. - CEYLAN, N., "Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV/13, 2017, 24-62.
- PEHLİVAN, M., *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1984.
- PEHLİVAN, M., *Daya(e)ni / Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum 1991.
- RAPHAEL, P., *Anewin Gadymy Osusi (Prehistoric Civilizations of Anau)*, Aşkabat 2004.
- RYAN, C. W., *A Guide to the Known Minerals of Turkey*, Ankara 1960.
- SALVİNİ, M., *Urartu Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2006.
- SARAÇOĞLU, H., *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul 1989.
- SCHMİDT, H., "Archeological Excavations in Anau and Old Merv", Ed. Raphael Pumpelly, *Prehistoric Civilizations of Anau*, Aşkabat 2004, 89-225.
- SELEN, H. S., "Türkiye'nin Yol Sistemi", *Türk Coğrafya Dergisi*, I/4, 1943, 352-371.
- SEVİM, A. - MERÇİL, E., *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 2014.
- SEVİN, V., *Anadolu Arkeolojisi*, İstanbul 1999.
- SEVİN, V., "Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri", *Tüba-ar*, 4, 2001, 79-88.
- SEVİN, V., *Eski Anadolu ve Trakya*, İstanbul 2003.
- SEVİN, V., *Hakkari Taşları/Çıplak Savaşçıların Gizemi*, İstanbul 2005.
- SEVİN, V., *Hakkari Taşları II, Gizemin Peşinde*, Ankara 2015.
- SLATTERY, J. C. D., "Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective", *Reprint from al Rafidon*, VIII, Tokyo 1987, 1-30.
- SÖZER, N., *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969.
- TARHAN, M. T., "Eskiçağda Kimmerler Problemi", *Türk Tarih Kongresi*, VIII/1, Ankara 1976, 355-369.
- TARHAN, M. T., "Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, I, 1983, 109-120.
- TARKAN, T., "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi", *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum 1974, 7-22.
- TOZLU, S., *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1997.
- ÜNAL, A., *Hititler Devrinde Anadolu*, İstanbul 2002.
- WATTENMAKER, P., "Kentleşme, İlk Tunç Çağı", *Arkeoatlas*, I, 2003, 70-71.
- YILMAZ, A., *Türk Dünyasında Balbalların Dağılımı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- YILMAZ, A. - TABALDİEV, K. Sh., "Kırgızistan-Çu Bölgesinde Bulunmuş Kök Türk Dönemine Ait Üç Yeni Heykel", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 2, Ankara 2011, 152-167.

FOTOĞRAFLAR

Resim 1: Hakkari Taş Heykeli

Resim 2: Hakkari Taş Heykeli

Resim 3: Oltu Taş Heykeli

Resim 4: Oltu Taş Heykeli

Resim 5: Oltu Taş Heykeli

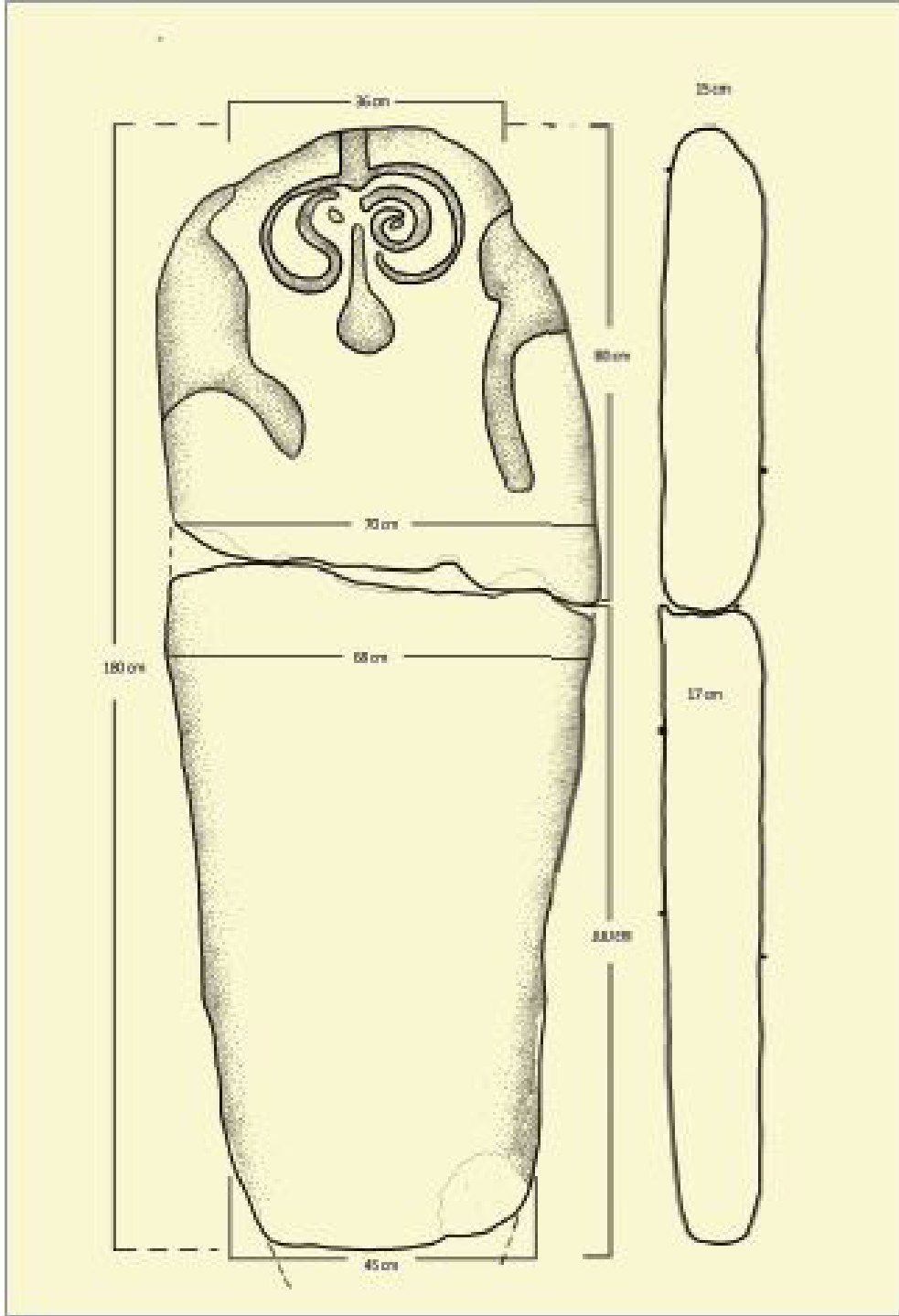
Resim 6: Horasan Taş Heykeli (Hasan Bey)

Resim 7: Horasan Taş Heykeli (Hasan Bey)

Resim 8: Horasan Taş Heykeli (Hasan Bey)

Çizim 1: Horasan Taş Heykeli (Hasan Bey)

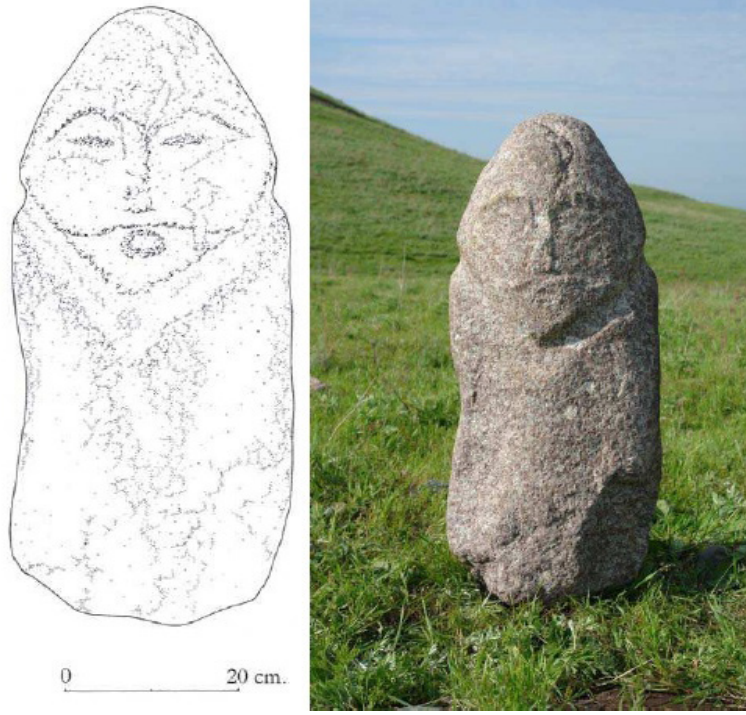
Resim 9: Erzincan Çayırlı İlçesi Sarıgüney Köyü İnsan Biçimli Mezar Taşı

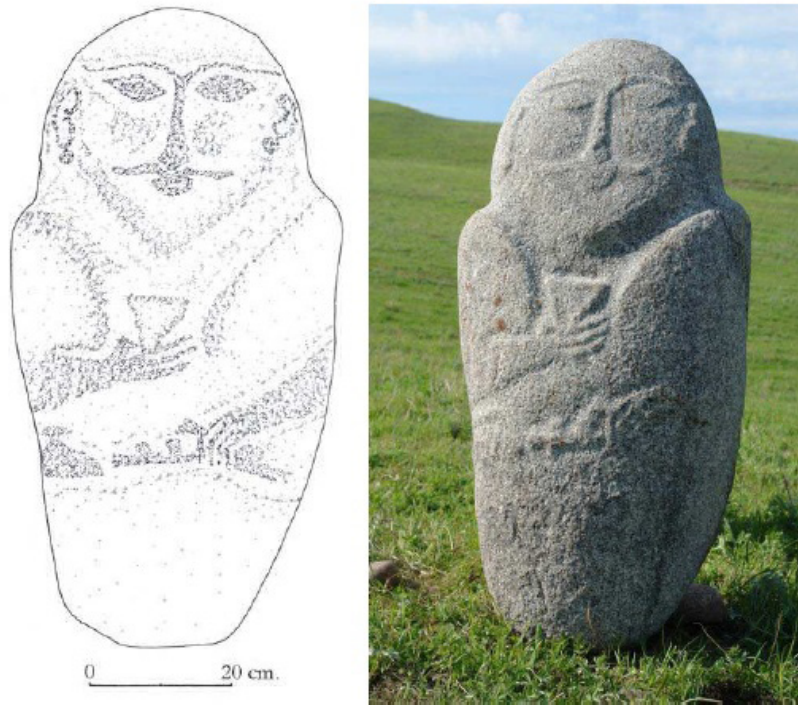
Resim 10-11: Okunev Kültürü Heykelleri

Resim 12: Okunev Kültürü Heykelleri

Resim 13: Çu Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemi Taş Heykeli (Anıl Yılmaz - K. Sh Tabaldiev)

Resim 14: Çu Bölgesinde Bulunmuş Göktürk Dönemi Taş Heykeli (Anıl Yılmaz - K. Sh Tabaldiev)

M. KÂZIM KARABEKİR PAŞA'NIN VEFATININ KAMUOYUNDAKİ YANKILARI (Vefatının 70. Yıldönümü Anısına)

Dr. Öğr. Üyesi Nuri YAZICI¹

Özet

11 Ağustos 1882 yılında İstanbul'da doğan Musa Kâzım Karabekir Paşa, yakın dönem Türk tarihinde asker ve siyasetçi olarak önemli bir yer tutmuştur. I. Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerinde bulunmuş ve Millî Mücadele'yi başlatan komutanlar arasında yer almıştır. Türk İstiklâl Savaşı'nın Doğu Cephesi'nde büyük başarılar göstermiştir. Cumhuriyet döneminde ise Edirne ve İstanbul milletvekillikleri ve TBMM Reisi olarak siyasî faaliyetleri görülmüştür.

Türk İstiklâl Savaşı'nın kahraman komutanlarından Kâzım Karabekir Paşa, 26 Ocak 1948 günü vefat etmiştir; bu araştırma onun hatırasına bir saygı olarak hazırlanmıştır. Bu çalışmada Kâzım Karabekir Paşa'nın vefatının basında nasıl yer aldığı ve onun Türk halkınca nasıl tanındığı hakkındaki görüşler ve düşünceler bir kez daha göz önüne serilmiştir. Vefatının ardından Türk kamuoyundaki ve diplomatik çevrelerdeki yankılar günün basın haberlerinden incelenmiştir. Ayrıca bugün Kazım Karabekir Müzesi'nde (Erenköy/ İstanbul/ Türkiye) bulunan taziye defterleri de incelenmiş ve araştırmaya suretleri eklenmiştir.

Kazım Karabekir Paşa Türk siyasî ve askerî tarihinde unutulmaz bir yer edinmiştir; vefatının 70. yılında onun askerî ve siyasî faaliyetlerinin bir kez daha hatırlanmasının ve şükranla anılmasının toplumsal bir kıymet bilirlilik olacağı değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kâzım Karabekir, Türk İstiklâl Savaşı, Doğu Cephesi, 70. Yıl, Türkiye.

Merhum Kâzım Karabekir Paşa daha Rüstiye (Ortaokul) sıralarında iken hayatını yazmaya başladığını, daha sonra da düzenli olarak günlük tutmaya başladığını belirtiyor; kendi ifadesiyle, "Selçuk Türklerinden" olan bu aile Karaman havalisinin ileri gelenlerinden idi. Kendisi bu ailenin beş çocuğunun en küçüğü olarak 11 Ağustos 1882'de İstanbul'da doğmuş (Özerengin, 1995, 16-17) ve 26 Ocak 1948 günü vefat etmiştir. Merhum Karabekir Paşa altmış altı yıllık ömrünü bu vatanın birçok cephesinde çarpışarak, devletine hizmetle geçirerek, müşfik bir baba, kahraman bir komutan, dürüst bir siyaset adamı olarak tamamlamış ve Türk milletinin gönlünde yüksek bir yer edinmiştir. Vefat günü Son Telgraf gazetesinde çıkan başyazısında Etem İzzet Benice, Karabekir'in hayatını "Komutan Karabekir" ve "İdealist ve politikacı Karabekir" diye ikiye ayırmanın yerinde olacağını belirterek, Türk milletinin hafızasında, "Şark Fatihi Karabekir" diye yer alan Paşa hakkında, "Herhalde memleket, Kâzım Karabekir'in şahsında büyük bir vatanseverini, İstiklâl Savaşı'nın kahraman komutanlarından birini, Türk Ordusu da güzide şahsiyetlerinden bir tarihî büyüğünü kaybetmiş bulunmaktadır. Hayatın ve bilhassa siyasî hayatın çeşitli med ve cezirleri içinde ve alanında vatanına ve milletine, millî tarihe mal olan hizmetler ifa ederek ölmek şahıslar için hiç şüphe yok ki büyük bir bahtiyarlıktır. General Kâzım Karabekir de bu bahtiyarlardan biri olmuştur" diyerek kendisinin ve kamuoyunun duygularını dile getirmiştir.

26 Ocak 1948 Pazartesi günü Anadolu Ajansı şu haberi veriyordu: "Anadolu Ajansı Türkiye Büyük Millet Meclisi yüksek başkanı General Kâzım Karabekir'in vefat ettiğini bildirmekle fevkalâde müteallimdir. General Kâzım Karabekir bugün saat 10'da kalb rahatsızlığından vefat etmiştir. Bütün ömrünü vatan hizmetlerine vakfetmiş olan Sayın Karabekir'in ölümü dolayısıyla büyük Türk milletini ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni taziye ederiz. Cenaze merasimi Ankara'da 28 Ocak 1948 Çarşamba günü öğle vakti yapılacaktır." (Tasvir, 27 Ocak 1948, Sayı: 894, s: 1 ve 5; Cumhuriyet, 27 Ocak 1948, Sayı: 8423, s: 1 ve 4; Akşam 27 Ocak 1948, Sayı: 10517, s: 1 ve 2; Vatan 27 Ocak 1948, Sayı: 2395, s: 1 ve 4; Son Telgraf, 27 Ocak 1948, Yıl: 13, Sayı: 3997, s: 1 ve 3; Vakit-Yeni Gazete, 27 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10881-129, s: 1 ve 3).

Kamuoyunu üzüntüye boğan bu haber, 27 Ocak 1948 tarihli gazetelerin ilk sayfalarında, "Büyük Kaybımız - Kâzım Karabekir dün vefat etti.", "Gl. K. Karabekir anjin krizinden vefat etti - ölüm haberi

¹ Bahçeşehir Üniversitesi İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

Ankara'da büyük teessür uyandırdı.", "Çok acı bir kayıp - K. Karabekir, kalp krizinden vefat etti" gibi manşetten verilen haberlerle duyurulmuştu. Gerçekten de 25 Ocak 1948 Pazar günü saat 15.30'da rahatsızlık kendisini göstermiş, saat 17.00'de başlayan kriz aralıklarla bütün gece sürmüş, yapılan tedavilere rağmen Karabekir Paşa hayata gözlerini yummuştur.

Cumhurbaşkanlığı Baştabibi ve TBMM Başkanlığı Baştabibi tarafından düzenlenen ve ölüm olayını duyuran resmî rapor da şöyleydi:

"TBMM Yüksek Başkan Kâzım Karabekir'in 25.1.1948 Pazar günü saat 17'de başlayan ve kısa fasıllarla tekrarlayan angina pectoris nöbetleri sonucunda yapılan tedavilere rağmen hâd kalb zaafiyetiyle 26.1.1948 Pazartesi saat 10'da vefat etmiş olduğunu bildirir müşterek raporumuzdur.

Cumhurbaşkanlığı Baştabibi

TBMM Başkanlığı Baştabibi

Prof. Dr. Zeki Hakkı Pamir

Dr. Raif Barbaros" (Tasvir, 27 Ocak 1948,

Sayı: 894, s: 1 ve 5; Cumhuriyet, 27 Ocak 1948, Sayı: 8423, s: 1 ve 4; Akşam 27 Ocak 1948, Sayı: 10517, s: 1 ve 2; Vatan 27 Ocak 1948, Sayı: 2395, s: 1 ve 4; Son Telgraf, 27 Ocak 1948, Yıl: 13, Sayı: 3997, s: 1 ve 3; Vakit-Yeni Gazete, 27 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10881-129, s: 1 ve 3).

Olay üzerine bütün yakınları ve haberi duyanlar merhumun Ankara/Kocatepe'deki evine başsağlığına gitmişlerdir: Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün eşi Mevhibe Hanım, Başbakan Hasan Saka, Başbakan Yardımcısı, bütün Bakanlar, Meclis Başkan Vekilleri, CHP Meclis Grubu Başkan Vekilleri, idâre âmirleri, Diyanet İşleri Reisi, birçok milletvekili, Ankara Valisi ve Emniyet Müdürü de kısa ziyaretlerde bulunmuşlardır. Demokrat Parti adına da iki kişi gelerek Karabekir ailesine taziyetlerini bildirmişlerdir.

Bu arada cenaze saat 13.00'de Numune Hastanesi'ne kaldırılmış, Aydın ve İstanbul'daki akrabalara da haber verilmiştir. Anadolu Ajansı'nın haberine göre aynı gün ABD büyükelçisi de Dışişleri Bakanı Necmeddin Sadak'ı makamında ziyaret ederek TBMM Başkanı General Kâzım Karabekir'in vefatı dolayısıyla hükümeti ve kendi adına başsağlığı dileklerini bildirmiştir.

TBMM'nin 26 Ocak 1948 Pazartesi günü saat 15.00'de yaptığı toplantısında da Başkan Vekili Raif Karadeniz, TBMM Başkanı ve İstanbul Milletvekili General Kâzım Karabekir'in vefatı haberini şöyle duyurmuştur: "Arkadaşlar, bugün size çok acı bir haber vermekle müteellimim. Hayatı boyunca kendisini vatan hizmetine vakfetmiş ve bu uğurda büyük başarılar ve feragatler göstermiş olan değerli Meclis Başkanımız Sayın General Kâzım Karabekir dün öğleden sonra baş gösteren bir kalb krizi neticesi bu sabah saat 10'da vefat etmiştir. Hükümetten tezkeresi gelmiştir. (Allah rahmet etsin sesleri.) Her birinize başkanlık makamının taziyetlerini sunarım. Hatırası için hepinizden beş dakika ayakta saygı duruşu rica ediyorum." (Tasvir, 27 Ocak 1948, Sayı: 894, s: 1 ve 5; Cumhuriyet, 27 Ocak 1948, Sayı: 8423, s: 1 ve 4; Akşam 27 Ocak 1948, Sayı: 10517, s: 1 ve 2; Vatan 27 Ocak 1948, Sayı: 2395, s: 1 ve 4; Son Telgraf, 27 Ocak 1948, Yıl: 13, Sayı: 3997, s: 1 ve 3; Vakit-Yeni Gazete, 27 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10881-129, s: 1 ve 3).

Meclis Başkan Vekili'nin bu daveti üzerine saygı duruşu yapıldıktan sonra yine onun, "Aramızdan ebediyen ayrılan aziz ölünün hatıralarına hürmeten müsaade buyurursanız bugünkü birleşimi Cuma gününe bırakmak istiyoruz" teklifi üzerine oturuma, Cuma günü toplanılmak üzere son verilmiştir. 27 Ocak 1948 tarihli gazetelerde ise Kâzım Karabekir Paşa'nın özgeçmişine yer verilmiş, vefatıyla boşalan TBMM Başkanlığı için kimlerin seçilebileceğinden bahsedilmiştir. Hakkı Süha Gezgin ise "Damlalar" adlı başyazısını merhum Paşa ile olan bir anısına ayırmıştır; bir röportaj için Ankara'ya gittiğini ve Paşa'dan randevu talep ettiğinde kendisine, "Matbuat milletinin sesidir. Benim gibi millet kapısında emirber olan bir asker bunu bir vazife bilir" dediğini aktarmıştır (Vakit-Yeni Gazete, 27 Ocak 1948, Yıl 31-1, Sayı: 10881-129, s: 3).

Bunlardan başka Millî Türk Talebe Birliği'nin de bir başsağlığı mesajı basında yer almaktadır: "Millî Türk Talebe Birliği Başkanı Muzaffer Aşkın" imzasıyla yayımlanan bu mesajda, "Büyük milletimize hâs bütün yüksek değer ve vasıfları şahsında toplanan millî kahraman, Büyük Millet Meclisi Başkanı General Kâzım Karabekir'in yaşayanlar dünyasından ebediyen ayrıldığını bildiren haber bütün yüksek tahsil gençliğini derin bir matem acısı ile sarsmıştır. Millî Türk Talebe Birliği, Büyük Millet Meclisi'nin şahsında büyük Türk milletine başsağlığı diler" denilmekte idi (Vakit-Yeni Gazete, 27 Ocak 1948, Yıl 31-1, Sayı: 10881-129, s: 3).

Kâzım Karabekir Paşa, Balkan Harbinde ve I. Dünya Savaşı'nın çeşitli cephelerinde askerî faaliyetlerde bulunmuş olmakla beraber asıl Doğu Cephesi'ndeki muharebelerle tanınmıştır; Erzincan Mütarekesi'nin (18 Aralık 1917) ve Brest-Litovsk Anlaşması'nın (3 Mart 1918) yürürlüğe girmesiyle Rus ordusunun geri çekilmesi karşısında Doğu Anadolu halkı Ermeniler tarafından toplu katledilme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. İşte bu dönemde Kâzım Karabekir Paşa, kuvvetleriyle bölgede çok başarılı bir askerî harekâtı yürütmüş ve Kars da dâhil olarak bölgenin yeniden anavatana kavuşmasını sağlamıştır. Bu bakımdan yöredeki pek çok eğitim kurumu onun adını taşımaktadır. Bir bağlılık örneği

olarak Kars Lisesi'nden Yetişenler Cemiyeti'nin de bu matem gününde gazetelerde yer alan bir açıklaması görülmektedir. Bir vefa, sadakat ve vatansızlık örneği olan açıklama şöyledir: *"Türk Yurdu'nun en karanlık günlerinde Doğu Anadolu'da ilk zafer meş'alesini tutuşturan, Türk Milleti'nin en bitkin zannedildiği günlerde Erzurum ve Kars'ı kurtararak asla yenilmeyecek bir varlık olduğumuzu cihana isbat eden büyük komutan Kâzım Karabekir'in ölümü bütün milletimiz gibi Kars gençliğini de matem içerisinde bırakmıştır. Daha büyük evlâtlar yetiştiren ve yetiştirecek olan milletimize ve kederli ailesine taziyetlerimizi sunar, Türk istiklâl ve şerefi için çarpışan Kâzım Karabekir'i vatan topraklarına bırakırken onun, uğrunda yaşadığı ve çarpıştığı idealin asla ölmeyeceğini ve Türk bütünlüğüne uzanmak küstahlığına yeltenecek düşman ellerin daima kırılmaya mahkûm olacağını bir kere daha tekrarlarız."* (Tasvir, 27 Ocak 1948, Sayı: 894, s: 5)

28 Ocak 1948 Çarşamba gününün gazetelerinde ise cenaze merasimi hakkında ayrıntılı bilgiler vardır. Kimi telefonla muhabirden alınan bilgilere göre, kimi de Anadolu Ajansı kaynaklı bu haberlerde cenaze töreni şöyle icra edileceği anlaşılmakta idi: Programa göre saat 12.00'de, Numune Hastanesi'nden alınacak cenaze Hacı Bayram Camii'ne getirilecek, burada cenaze namazı kılındıktan sonra el üstünde Anafartalar Caddesi'nden Dörtöylağzı'na kadar getirilip, orada askerî kıta tarafından alınarak TBMM önünde bulundurulacak olan top arabasına nakledilecekti. Burada Meclis Başkan Vekillerinden Feridun Fikri Düşünsel tarafından yapılacak bir konuşma ile tören saat 14.00'de başlamış olacaktı.

Kâzım Karabekir Paşa İstanbul Milletvekili ve TBMM Başkanı iken ve Kars Kalesi'ne dikilen ve Kâzım Karabekir Paşa'nın tabutuna sarılan bayrak
(İstanbul - Harbiye Askerî Müzesi)

Ankara'da bayraklar yarıya indirilmiş ve cenazenin geçeceği caddelerde halk toplanmıştı. Cenaze namazı Diyanet İşleri Reisi tarafından kıldırılmış ve tabut, merhum Karabekir'in Kars'ı kurtardığı gün Kars Kalesi'ne dikilen bayrağa sarılmıştı.

Tören, TBMM önünde, Meclis Başkan Vekillerinden Feridun Fikri Düşünsel'in konuşmasıyla başlamıştır. Merhum Karabekir'in askerî ve siyasî hizmetlerinden bahsederek, onun ölümüyle Türkiye'nin çok değerli bir evlâdını kaybettiğini belirten Düşünsel, sözlerini şöyle tamamlamıştır: *"Onun hakkındaki sözlerimi millî varlığa ve istiklal davasına olan son hizmetini tebarüz ettirmekle bitireceğim, geçen senelerde millî varlığımıza karşı yapılmaya başlanan malûm tecavüzler karşısında bir gün kürsüye çıktığı ve meşhur ve ölmez cümlesini söyledi: 'Kars ve Ardahan Türkiye'nin beli, Boğazlar da boğazdır.' Atatürk'e mülâki ol Kâzım Karabekir."* (Cumhuriyet, 29 Ocak 1948, Sayı: 8425, s: 3).

Meclis Başkan Vekili'nin konuşmasından sonra cenaze alayı, program gereği şu düzen üzerine hareket etmiştir: Harp Okulu Taburu, Yedek Subay Okulu Taburu, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Kıt'ası Taburu, Cumhurbaşkanlığı Bando, çelenkler ve arabanın her iki tarafında üçer general olmak üzere top arabası, merhum Karabekir'in İstiklâl Madalyası'nı taşıyacak olan TBMM Genel Kâtibi, merhumun aile fertleri, protokol şefi ve sağında Başbakan, solunda Meclis Başkan Vekilleri olmak üzere Cumhurbaşkanı. Bundan sonra kordiplomatik, onları takiben Bakanlar Kurulu üyeleri, Yargıtay, Sayıştay, Danıştay başkanları, Ankara Üniversitesi Rektörü, Diyanet İşleri Reisi, Cumhurbaşkanlığı ve Dışişleri Bakanlığı genel kâtipleri, generaller, müsteşarlar, Bakanlık genel müdürleri, dekanlar, Ankara Valisi, Belediye ve genel meclis temsilcileri, siyasî partilerin temsilcileri, Meclis memurları, bir piyade ve bir süvari taburu ve halk.

Cenaze, Opera binası önündeki Dörtöylağzı'na geldiği zaman merasim resmen sona ermiş ve cenaze top arabasından cenaze arabasına alınarak şehitliğe götürülmüştür. Şehitlikte ise Jandarma Subay Okulu Bölüğü tarafından tören yapılmıştır.

Kâzım Karabekir Paşa'nın, toprağa verildiği ilk mezarı "Ankara Hava Şehitliği"nde idi. Eşi İclâl Karabekir Hanım, onun Hava Şehitleri Kabristanı'ndaki mezarı üzerine, 8 mermer direkli ve üstü açık kemerli, kubbesiz olarak Ankara kırmızı taşı ile bir türbe yaptırıp çemberlerle de çevirtmişti. Bir lâle biçiminde yontulup kesilen ak mermerde, 12 satır hâlinde kabartma olarak şunları yazdırtmıştı: "*Şark Fatihî, General, Kâzım Karabekir 1882-1948, Meşrutiyet Hareketleri, Balkan ve Cihan Harbi'nin Unutulmaz Kahramanı, Millî Mücadele'nin Öncüsü ve Muzaffer Kumandanı, Yetimler Babası, B.M. Meclisi Başkanı Ruhuna Fatihâ.*" (<https://www.karamandaуanis.com/kazimkarabekir-pasanin-mezari-nerede/> 32007/) Kâzım Karabekir Paşa'nın Mezarı, 30 Ağustos 1988 tarihinden bu yana ise Devlet Mezarlığı'ndadır (Beştepe/Ankara): Devlet Mezarlığı'nda ayrılan yeni kabre konulmak üzere 30 Ağustos 1988 Salı günü saat 14'te açılan ilk kabrinden kemikleri dinî törenle alınmış ve törenle Devlet Mezarlığı'na konulmuştur. Aynı gün Cemal Gürsel, Cevdet Sunay, Kâzım Özalp, Salih Omurtak, Ahmet Naci Tınaz ve Kâzım Dirik Paşaların kemikleri de ilk kabirlerinden alınarak törenle Devlet Mezarlığı'na nakledilmişlerdir. Yapılan devlet töreninde Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve diğer devlet erkânı da hazır bulunmuştur. (a.g.y)

Merhumun toprağa verilmesi esnasında Başbakan, Başbakan Yardımcısı, Bakanlar, Meclis ve Grup Başkan Vekilleri, Cumhurbaşkanlığı Umumî Kâtibi, Başyaver ve Hususî Kalem Müdürü ve merhumun silâh arkadaşları bulunmuşlardır. Aynı gün Meclis'te bir defter açılmış, elçiler ve elçilikler erkânı Meclis'e gelerek bu defteri imzalamışlardır: Kâzım Karabekir Paşa'nın vefatı üzerine dört taziye defteri açılmıştır. Bu defterler daha sonra merhuma saygı olarak ailesine verilmiş olup, bugün İstanbul-Erenköy'deki Kâzım Karabekir Müzesi'nde bulunmaktadır.

Kordiplomatik için açılan defterde devletlerin ve temsilcilerin adları ve imzaları bulunmaktadır. Bu defter ithaf yazısı hariç beş sayfa olup, arkalı önlü yazılmıştır. Diğer üç defter ise 26 Ocak 1948 günü saat 10.00'da imzaya açılmıştır. Bu defterlerden biri milletvekillerinin imzasına açılmış olmalıdır. Bu defterde milletvekillerinin, seçtikleri ilin adıyla beraber imzaları bulunmaktadır. Bu bölümden başka bir de "*TBMM Başkanlığı memurları*" notu konulmuş bir bölüm daha vardır. Bu bölümde imzalar tam okunamamakla beraber kişiler adlarını yazıp imzalamışlardır. Bazı imza sahipleri de kısaca duygularını dile getirmişlerdir; meselâ Daire Müdürü C. Köz, "*En kalbî teessür ve gözyaşlarıyla*" diyerek not düşmüştür. Hususî Kâtibi Necati Taşbaşı ise "*Hizmetinde büyük şeyler kazandığımız büyük insanın aziz ve unutulmaz hatırasına gözyaşlarımla*" diye yazmıştır. Sonraki sayfalarda yine milletvekillerinin imzaları görülmektedir. Bunlardan İstanbul Milletvekili Fuad Hulûsi şu şiiri yazmıştır:

*"Tabuta sarılı ulu şanlara,
Ne mutlu Tanrı'ya ulaşanlara
Kâzım Karabekir onlardan biri
Hatırası yaşar çünkü dipdiri
Hizmeti büyüktü yurdun uğrunda
Gümrü ve Kars ili tanıktır buna.
Ardında şu yaşlı gönül mevkibi
O gidiyor, güneş kavuşuyor gibi."*

İmzasından adı okunamayan bir Ankara Milletvekili de "*üç aydan beri, üzerindeki vazife itibariyle yapmış olduğum yakın ve sık temas merhum kıymetli başkanımıza beni bağlamıştı. Çok kederli muhterem ailesine bir evlâdı gibi gözyaşlarıyla beyanı taziyet eder ve acılarını paylaşıyorum. Hepimize başsağlığı dilerim*" diyerek acısını dile getirmiştir. Bu defter ithaf yazısı hariç yirmi üç sayfa olup sayfalar arkalı önlü kullanılmıştır.

Taziye defterlerinden diğeri ise Genelkurmay mensuplarının imzalarına açılmış olmalıdır; bu defter de ithaf yazısı hariç olup yetmiş sayfadır ve sayfaların bir yüzü kullanılmış olup arka yüzü boştur. Genelkurmay mensuplarına ayrılan bu defterin ilk sayfası Genelkurmay Başkanı Orgeneral Salih Omurtak'ın şu taziye yazısını ve imzasını ihtiva etmektedir:

"Büyük Millet Meclisi Başkanımız, Sayın General Kâzım Karabekir'in ölümü karşısında duyduğumuz acı çok büyüktür. Türk milleti onun şahsında çok değerli bir devlet adamını, kurtuluş tarihimizde yer almış yüksek bir komutanını ve bütün ömrünü yurduna ve ulusuna vakfetmiş seçkin bir evladını kaybetmiştir. Genelkurmay mensuplarının sonsuz acılarına tercüman olarak, büyük milletimize ve asil ailesine en derin taziyelerimizi sunarım.

26. I. 948

Genelkurmay Başkanı
Orgeneral Salih Omurtak"

(imza)

Bu sayfadan sonra generaller sayfası gelmektedir; sırasıyla orgenerallerin, korgenerallerin, tüm-general ve tümamirallerin, tuğgenerallerin ad ve imzaları bulunmaktadır. Devamındaki sayfalarda ise albaylar, yarbaylar, binbaşılar ve yüzbaşılardan ad ve imzaları bulunmaktadır. Diğer mensuplar diye başlayan bölümde de çeşitli görevlerde bulunan kişilerin ad ve imzaları görülmektedir.

Bir diğer defter de *“Türk Ordusu Komutanlarının ve mensuplarının”* imzalarına açılmış olup ilk sayfası Millî Savunma Bakanı ve Bakanlık Müsteşarı tarafından imzalanan şu taziyet yazısıyla başlamaktadır:

“Büyük Millet Meclis Başkanı Sayın General Kâzım Karabekir’in vefatı ile Türk Milleti çok değerli bir devlet adamını, yurda sağladığı parlak hizmet ve başarılar ile kurtuluş tarihimizde büyük yer almış kıymetli ve kudretli bir askerini ve bütün ömrünü vatanına, milletine ve yuvasına büyük bir feragat ve sadakatle vakfetmiş seçkin ve faziletli bir evlâdını kaybetmiştir. Hepimize örnek teşkil eden yüksek değeri ve meziyyetleri ile kendisinin bu ani ufulüne duyduğumuz acı çok derindir. Millî Savunma Bakanlığı mensupları çok candan ve yakından acısına katılmak suretiyle Türk tarihine mal olmuş ve Türk kalbine taht kurmuş bu aziz ölü karşısında tazim hislerini ifade eder, gerek millete ve gerekse Sayın Karabekir ailesine en derin taziyetlerini sunar.

28 / Ocak / 1948

Millî Savunma Bakanlığı Müsteşarı : (İmza)

Millî Savunma Bakanı

İzmir Milletvekili : (İmza)”

Bu defter de altmış beş sayfa olup bazı yapraklar arkalı önlü, ama genellikle tek sayfa olarak kullanılmıştır.

29 ve 30 Ocak 1948 Perşembe ve Cuma günleri de gazete haberlerinde ve köşe yazılarında merhum Karabekir’le ilgili yazı ve haberlere rastlanmaktadır: Bunlardan Asım Us, *“Kaybettiğimiz büyük vatan evladı”* başlığıyla yazdığı köşe yazısında, Kâzım Karabekir’in İstiklâl Harbi’ndeki hizmetlerinden bahsederek, *“General Kâzım Karabekir Bâb-ı Âli Hükümeti ile I. Dünya Harbi’nin galipleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi’nin Türk Milleti için büyük bir felâket hazırladığını vaktinde anlayan değerli komutanlarımızdan”* biri demektedir (Vakit-Yeni Gazete, 29 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10883-131, s: 1) 30 Ocak’ta ise Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün uzun bir taziyet mesajı yayımlanmıştır; *“Kâzım Karabekir’in aziz hatırası”* başlıklı yazı şöyledir: *“Türk milletinin büyük bir evlâdını şükran duygularımızla sararak ebedî karargâhına yerleştirdik. Derin teessürlerimiz içinde onun kahramanlık menkıbelerini yürekte saygılarımızla anıyoruz... Karabekir, son kırk senenin askerî ve siyasî en ehemmiyetli hadiselerinde faaliyetli ve değerli bir yer tutmuştur. Şahsî vasıfları temiz bir ruhun ve cesur bir karakterin bütün faziletlerini göstermiş, fikir ve hükümlerinde daima kendine güvenir ve sebatlı olmuştur. Kuvvetli bir iradenin muvaffakiyetlerini hak ettiği gibi, güçlüklerini de hayatının her devrinde metanetle karşılamıştır. Tarihimiz, Kâzım Karabekir’in Millî Mücadeledeki hizmetlerini vefalı sayfalarında daima iftiharla yâd edecektir.*

Şark Cephesi Komutanı sıfatıyla Millî Kurtuluşumuzun tehlikeli bir seferini başından sonuna kadar gerçek bir maharet ile idare ederek kat’i zafere götürmüştür. Tarihimiz içinde büyük Türk komutanlarından biri olarak yüce bir ihtiram yerinde yaşayacaktır.

“Şark Cephesi” komutanının İstiklâl Savaşı’ndaki siyasî hizmetleri herhangi bir askerî harekette olandan daha ziyade tesirli idi. Birinci Cihan Harbi’nin felâketli neticesinin ilk gününden başlayarak, hiç sarsılmayan bir imanla meydana atılmış olan pek kıymetli vatanseverlerden biri idi. Onun komutasındaki geniş bölgeler bütün dertlerini, savaş müddetince susturarak, iç ayaklanmalara karşı bir azim ve huzur örneği olmuşlardır.

Kâzım Karabekir’in zaferleri garb ve cenup sınırlarımızda ve içerideki türlü şekildedeki saltanat hareketlerine karşı gerçekten bunalmış olduğumuz bir zamanda yetişmiştir. Orduda ve memlekette hâsıl olan şevk ve sevinç bütün kurtuluş hareketimize yepyeni bir hamlenin bütün ümit ufuklarını açmış, yüreklerimiz taşkın bir minnetin heyecanı ile dolmuştur.

Karabekir adı, İstiklâl Savaşı’nın büyük âbidelerinden biri olarak milletin takdirinde ebedî bir şeref yeri tutacaktır.

Karabekir, siyasetin bütün tecellilerini görmüştür ve kırk seneyi geçen vazife ve siyaset hayatının her safhasında yüksek vatanseverliğin en ön safında bulunmuştur.

Büyük Millet Meclisi Başkanımız Kâzım Karabekir’in vekarlı ve tecrübeli varlığı bizim için bir kuvvet kaynağı idi. Onu kaybetmiş olmakla, yüreğimizin içinde pek sert bir acı duyuyoruz. Aziz bir emanet olan şerefli ailesiyle beraber büyük milletimize de sabır ve teselli niyaz ederiz.

Büyük Komutan, devlet ve siyaset adamı ve kemal sahibi bir insan olarak yüksek vasıfları ve hiçbir güçlük karşısında yılmayan iman ve iradesi hafızamızda canlı olarak yaşayacaktır.” (Vakit-Yeni Gazete, 30 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10884-132, s: 1 ve 3).

Sonuç olarak Kâzım Karabekir Paşa'nın vefatının yıldönümlerinde yapılan anma törenleri, daha sonraki yıllarda da basında ilk sayfalardan haber olarak verilmiştir. Böyle büyük şahsiyetler, vefatlarından sonra da nesiller arasında bir bağ olma işlevini sürdürmüşlerdir. Kâzım Karabekir Paşa da muzaffer bir komutan, şefkat dolu bir yürek, Doğu Anadolu'da binlerce çocuğun manevî babası, koyu bir vatansever, İstiklâl Savaşı'mızın âbide şahsiyetlerinden biri olarak daima hatırlanacaktır. Türk milleti böyle büyük evlâtlarının hatırasına sadık kaldığı sürece onların mirasına da sahip çıkma bilincini sürdürecektir.

Ekler

Vatan, 27 Ocak 1948, Yıl: 8, Sayı: 2395, Sayfa: 1

İktidam-Gece Postası, 28 Ocak 1948, Sayı: 31-59, Sayfa: 1

Telgraf, 27 Ocak 1948, Yıl: 13, Sayı: 3997, Sayfa: 1

Cumhuriyet, 28 Ocak 1948, Sayı: 84 24, Sayfa: 1

Ek: 1-a) Kâzım Karabekir Paşa'nın vefatını haber veren gazete kupürleri

Tasvir, 27 Ocak 1948, Sayı: 894

Akşam, 27 Ocak 1948, Sayı: 10517, s: 1

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün mesajının gazetesinin ilk sayfada yer alan kısmı (Vakit-Yeni Gazete, 30 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10884, Sayfa: 1)

Ek: 1-b) Kâzım Karabekir Paşa'nın vefatını haber veren ve Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün mesajının yer aldığı gazete kupürleri

Ek:2- Kâzım Karabekir Paşa'nın ölümünün ikinci yıldönümünde yapılan anma töreni (Üstte; General Refet Bele konuşmasını yaparken (Milliyet, 26 Ocak 1950, Sayfa: 1)

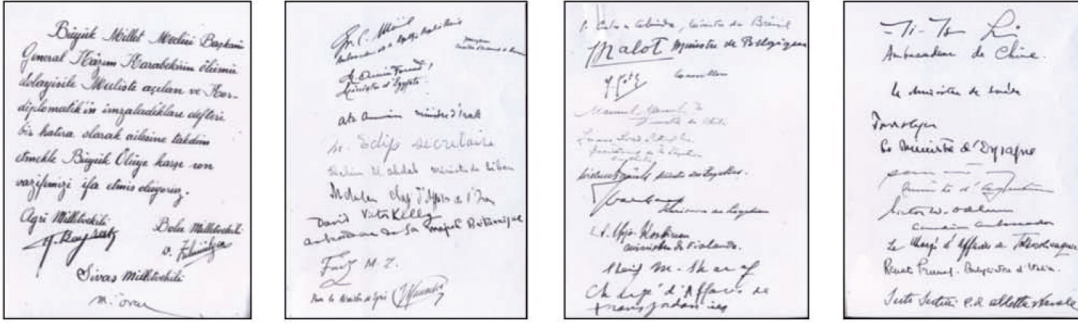
Ek:3- Kâzım Karabekir Paşa'nın Şehitlik'teki mezarı başında yapılan bir anma töreni (Ulus, 26 Ocak 1953, Sayfa:1)

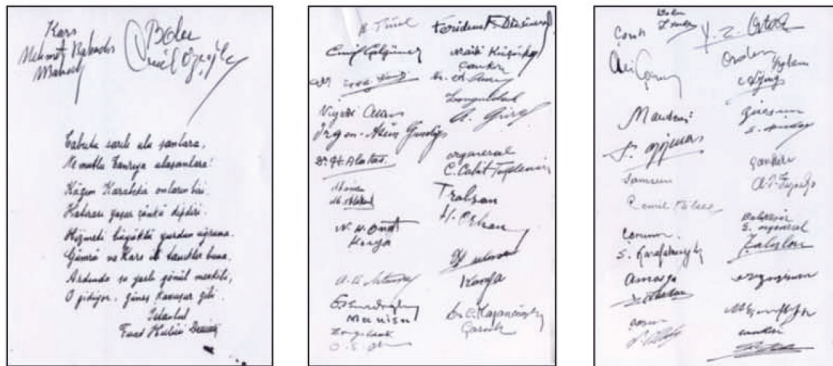
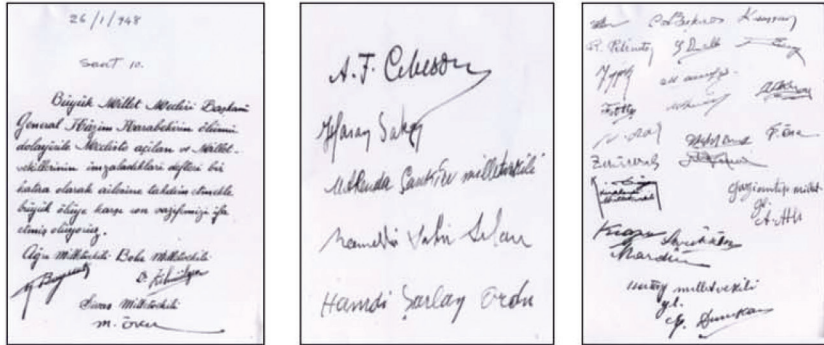
Ek: 4- Kâzım Karabekir Paşa'nın ölümünün 5. yıldönümünde, İstanbul-Marmara Lokalinde yapılan anma töreni (Milliyet, 26 Ocak 1953)

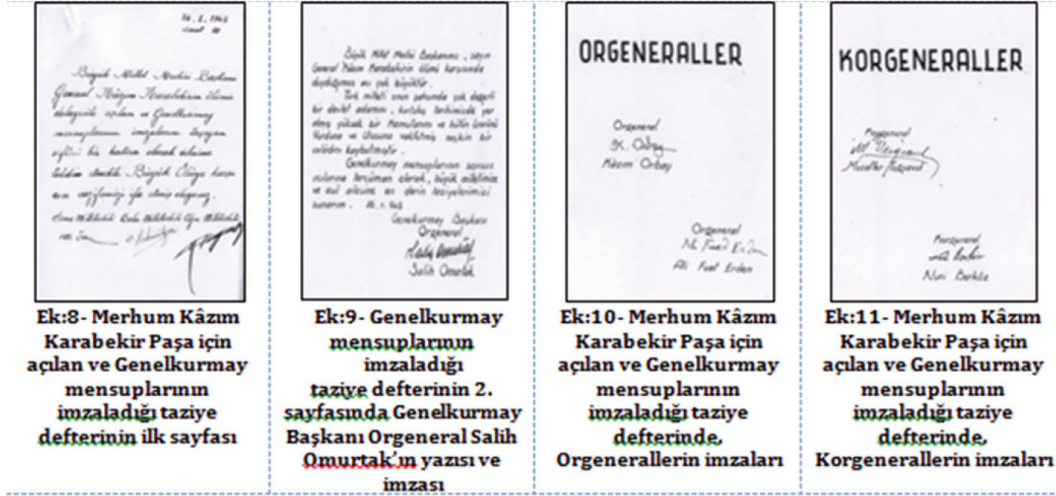
Ek: 5-Kâzım Karabekir Paşa'nın Ankara Devlet Mezarlığı'ndaki kabri

Ek: 6- Merhum Kâzım Karabekir Paşa için TBMM'de açılan ve Kordiplomatik'in imzaladığı taziye defterinin sayfaları

Ek: 7- Merhum Kâzım Karabekir Paşa için TBMM'de açılan ve milletvekillerinin imzaladığı taziye defterinin sayfaları

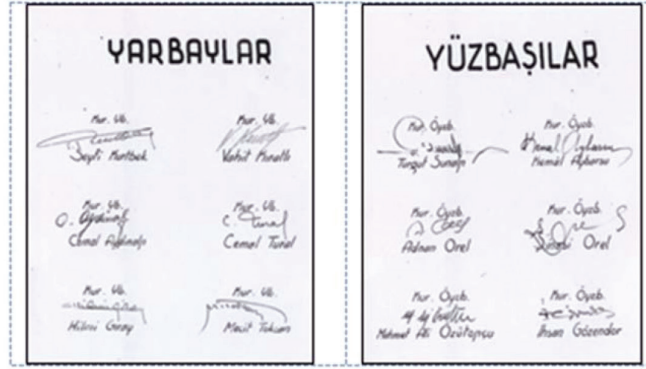

Ek-8- Merhum Kâzım Karabekir Paşa için açılan ve Genelkurmay mensuplarının imzaladığı taziye defterinin ilk sayfası

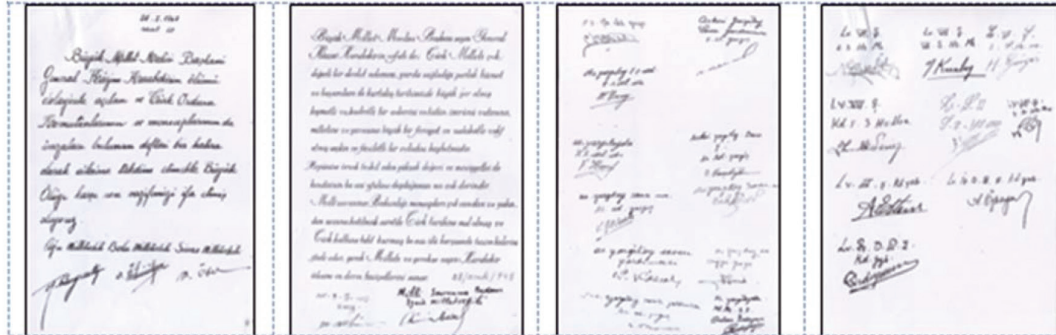
Ek-9- Genelkurmay mensuplarının imzaladığı taziye defterinin 2. sayfasında Genelkurmay Başkanı Orgeneral Salih Omurtak'ın yazısı ve imzası

Ek-10- Merhum Kâzım Karabekir Paşa için açılan ve Genelkurmay mensuplarının imzaladığı taziye defterinde, Orgenerallerin imzaları

Ek-11- Merhum Kâzım Karabekir Paşa için açılan ve Genelkurmay mensuplarının imzaladığı taziye defterinde, Korgenerallerin imzaları

Ek-12- Merhum Kâzım Karabekir Paşa için açılan ve Genelkurmay mensuplarının imzaladığı taziye defterinde, Yarbayların ve Yüzbaşılarnın imzalarının bulunduğu 5. ve 6. Sayfalar

Ek-13- Merhum Kâzım Karabekir Paşa için açılan ve "Türk Ordusu Komutanlarının ve mensuplarının da imzaları bulunan" taziye defterinin sayfaları

Kaynaklar:

1. Akşam, 27 Ocak 1948, Sayı: 10517.
2. Cumhuriyet, 27 Ocak 1948, Sayı: 8423; 29 Ocak 1948, Sayı: 8425.
3. Kâzım Karabekir, Hayatım, (Yayına hazırlayan: Faruk Özerengin), İstanbul 1995.
4. Son Telgraf, 27 Ocak 1948, Yıl: 13, Sayı: 3997.
5. Tasvir, 27 Ocak 1948, Sayı: 894.
6. Taziye Defterleri, (Kâzım Karabekir Müzesi Erenköy/İstanbul).
7. Vatan, 27 Ocak 1948, Sayı: 2395.
8. Vakit-Yeni Gazete, 27 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10881-129.
9. Vakit-Yeni Gazete, 29 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10883-131.
10. Vakit-Yeni Gazete, 30 Ocak 1948, Yıl: 31-1, Sayı: 10884-132.
11. <https://www.karamandauyanis.com/kazimkarabekir-pasanin-mezari-nerede/32007/>

JEOPOLİTİK GERÇEKLİK VE KIBRIS'IN JEOPOLİTİK KONUMU

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR¹ - Dr. Öğr. Üyesi Yüksel BAYIL²

Özet

Jeopolitik bilimi XIX. yüzyılın son günleri ile XX. yüzyılın ilk günlerinde ortaya çıkmış yeni bir bilim dalıdır. Jeopolitik kelimesi Grekçe Geo (yer) ve Politikos (politika) kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelmiş yeni bir kelimedir. Bilhassa II. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında sıkça kullanılmaya başlanmıştır. Jeopolitik kelimesi yeni bir kelime olmakla birlikte eski çağlardan bu tarafa büyük devletler, askeri alanda ve dış politikalarını oluştururken içerik olarak uygulamışlardır. Bunu pratik olarak; tarihi, coğrafyayı ve siyaseti bir plan çerçevesinde bir arada değerlendirip uyguladıklarını görüyoruz. Bu nedenle jeopolitik kelimesi isim olarak yeni olmakla birlikte muhteva bakımından insanlık tarihi kadar eskidir. Jeopolitik kelimesi ile ilgili çok farklı tarifler yapılmıştır. Jeopolitika sosyal bir bilim ve yeni bir kavram olması nedeniyle birden çok tarifinin olması gayet doğaldır. Genel olarak jeopolitika: Bir milletin veya devletin milli hedefleri doğrultusunda kendi coğrafyasında güç değerlendirmesi yaparak, etkisi altında kaldığı o günkü dünya güç dengelerini, bölgesindeki güç dengelerini inceleyen değerlendiren amaçları ve amaçlarına ulaşma evrelerini araştırıp belirleyen bir bilim dalı olarak tarif edebiliriz.

Kıbrıs, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktalarına yakın olup, Doğu Akdeniz'in en büyük adasıdır. Kıbrıs adı ile ilgili farklı görüşler vardır. Bu adın bazı kaynaklarda bakır veya kıyı anlamlarına geldiği ileriye sürülmüştür. Kıbrıs Adası'nın, Anadolu kıyısına yakınlığının yanında; Ortadoğu, Süveyş Kanalı, Kutsal topraklar ve Kuzey Afrika kıyılarını kontrol etmesi, ayrıca enerji yolları üzerinde olması jeopolitik ve jeostratejik açıdan önem kazandırmıştır. Bütün bu özellikler Kıbrıs'ı tarih boyunca adeta bir uçak gemisi gibi bir üs haline getirmiş ve bütün devletler için vazgeçilmez kılmıştır.

Kıbrıs Adası, başta Hititler olmak üzere Anadolu, Suriye ve Mısır'da kurulan veya bu bölgelere egemen olan devletlerin kontrol altına almak için güç mücadelesine giriştikleri bir yer olmuştur. Bu gerçek, tarih boyunca hiçbir zaman değişmedi ve gelecekte de değişmeyecektir. O nedenle Türkiye Kıbrıs politikasını adada yaşayan soydaşlarının varlığının yanında, Kıbrıs'ın Anadolu için önemini ve jeopolitik konumunu hiçbir zaman göz ardı etmeden belirlemesi gerekir. Kıbrıs Adası'nın yüzölçümü küçük ama jeopolitik ve jeostratejik açıdan konumu her zaman büyük olmuştur.

Anahtar kelimeler: Jeopolitik, Güç Merkezleri, Kıbrıs, Akdeniz, Ortadoğu.

1. Giriş

Dünya XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sanayi İnkılabı'nın ve Fransız İhtilali'nin etkisiyle baş döndürücü bir hızla siyasi ve ekonomik yarışa girmiştir. Bu yarış acımasız bir sömürü düzenini getirmiştir. Devletler ve milletler bir taraftan bu karmaşık ortamda siyasi ve ekonomik olarak ayakta kalma mücadelesi verirken, diğer taraftan da yeni düzene ayak uydurmak için çeşitli arayışlar içine girmişlerdir. Yaşanan siyasi ve ekonomik gelişmeler hemen hemen her milleti etkilemiştir. Neticede Avrupalı devletler, sömürge elde etme ve dünyaya egemen olma yarışına başlamışlardır. Bu yarış XX. yüzyılın başında şiddetini artırarak devam etmiştir. Bu yarışa paralel olarak aynı dönemlerde bilim ve teknik alanında da birtakım yeni gelişmeler ve icatlar yaşanmıştır. Bilhassa silah endüstrisi alanında hızlı bir gelişme yaşanmıştır. Diğer taraftan jeopolitik biliminin kurallarından ve gelişmelerinden faydalanan bazı devletler süper güç olmuşlardır.

Sanayi inkılabıyla birlikte siyasi coğrafyaya yüklenen bu görev, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren genişleyerek devam etmiş ve yepyeni bir kavramın doğmasına neden olmuştur. Bununla birlikte coğrafya tarihin her döneminde önemini korumuş ve üzerinde birçok çalışmalar yapılmıştır. Ancak dünya, özellikle XIX. yüzyılda o güne kadar pek görülmeyen büyük bir gelişme ve değişim yaşamıştır. Buna bağlı olarak da siyasi coğrafyanın önemi artmıştır. Bütün bu gelişmeler siyasi coğrafyayı dış politikanın uygulanmasında ana unsur haline getirmiştir.

¹ Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: unuvar@gantep.edu.tr

² Gaziantep Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-mail: babaninoglu@gantep.edu.tr

Jeopolitik bilimi bu dönemde o kadar hızlı bir gelişme göstermiştir ki kısa bir zamanda kendine alt alanlar bulmuş, çalışma sahasını genişletmiştir. Jeopolitik alanında çeşitli çalışmalar yapan Avrupalı bilim adamları, çeşitli teoriler üreterek, XX. yüzyıla damgasını vurmuşlardır. Birçok devlet kendilerine uygun olduğunu düşündükleri bu teorilerinden bazılarını dış politikalarında uygulamışlardır. Yine bu teorilerden bazıları II. Dünya Savaşı'nda uygulanmıştır. Soğuk Savaş döneminde ise, bu teorilere yeni teoriler eklenerek uygulama alanı bulmuş, dünya bu dönemde hızlı bir silahlanma ve kutuplaşma dönemi yaşamıştır. Buna mukabil milletler ve devletler bu gelişmeleri kendi pencerelerinden farklı bakmışlar ve çeşitli planlar yapmışlardır. Yapmış oldukları plan ve projeleri çeşitli teorilerle desteklemiş; coğrafyalarını, tarihlerini, ekonomilerini ve kültürlerini dikkate alarak bu değerlendirmeyi ve teorileri hayata geçirmeye çalışmışlardır. Devletler kendi güçleri ile jeopolitik ve jeostratejik kuramları birleştirip güç dengesini değiştirme ve kendi lehlerine çevirerek faydalanma yoluna gitmişlerdir. Hele günümüz dünyasında jeopolitik kuramlar, devletlerin asla göz ardı etmeyecekleri ve asla vazgeçemeyecekleri bir alan, bir bilim dalı haline gelmiştir (İlhan, 1989, s. 10-12; Özey, 1998, s. 72).

Jeopolitiğin ayrıca bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasıyla birlikte devletler yeni teoriler üretmeye başlamıştır. Öyle ki günümüzde devletlerin ve milletlerin ayakta durabilmeleri için coğrafyanın kendilerine sağlamış olduğu avantajların yanında ekonomik ve askeri güçlerini, köklü tarihi geçmişleri ile zengin kültürel birikimlerini harmanlayıp, bunu yüksek diplomasi maharetiyle yoğurup dünya siyasi arenasına sunmaları gerekmektedir. Bunu sunarken de yönetme becerileriyle birlikte yapmış oldukları plan ve projelerini tavizsiz uygulamak zorundadırlar. Böyle bir planlama yapamadıkları takdirde ayakta durmaları oldukça zor olacaktır (Mütercimler, 2000, s. 86; Kulebi, 2009, s. 3).

2. Jeopolitik Gerçeklik

Jeopolitik kelimesi diğer bilim dallarına göre yeni bir kavramdır. Çünkü kelime ilk defa 1916 yılında Rudolf Kjellen (1864-922) kullanmıştır. R. Kjellen yazmış olduğu '*Devlet Bir Hayat Şekli*' adlı eserinde Jeopolitik kelimesinden söz etmiştir. Jeopolitik alanında ilk çalışma yapan bilim adamı ise Friedrich Ratzel olmuştur. Sanayi inkılabı ile birlikte devletlerin veya toplumların ihtiyacı olan hammadde ve ucuz iş gücü arama çabaları ile birlikte devletlerin birbirleriyle olan münasebetlerini siyaset ve coğrafya ilişkisini hızlandırmıştır (İlhan, 1989, s. 10; Kulebi, 2009, s. 3).

Jeopolitik kelimesi iki ayrı kelimenin birleşmesiyle ortaya çıkmıştır. Kelime; Geo: yer-coğrafya ve politikos: Şehir (site) yönetimi - politika kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Diğer sosyal bilimlerde olduğu gibi kelimenin tek bir anlamı veya tarif yoktur. Jeopolitika kısaca arz politikası veya dünya politikası olarak da tarif edilebilir (İlhan, 1989, s. 12; İlhan, 1999, s. 15-16; Mütercimler, 2000, s. 86).

Jeopolitik alanında bilim adamlarının farklı yorumları olmakla birlikte kelimenin ruhuna uygun tariflerde ortaya çıkmıştır. Jeopolitik kelimesinin isim babası olan Rudolf Kjellen; "*Coğrafi teşekkül veya mekan içinde devletin ilmi olarak tetkikidir. Devlet varlığının tabiat kanunları ve insanların davranışları açısından tetkik ve kıymetlendirilmesidir.*" diyerek jeopolitik bilimini tarif etmiştir (İlhan, 1989, s. 14). Karl Haushofer (1869-1946 jeopolitikayı; "*Coğrafi bölgenin ve tarihi gelişmelerin etkisi altında değişen siyasi hayat şeklinin üzerinde yaşadığı yer ile münasebetidir.*" şeklinde tarif etmiştir. Haushofer bir başka ifadesinde ise, "*Yeryüzü münasebetlerinin siyasi gelişmelerle olan bağlantısının ilmi*" olarak açıklamıştır. Padel Ford ise, jeopolitikayı kısa bir tarif; "*Tatbiki siyasi coğrafyadır.*" demiştir. Nicholas Spykman ise, "*Bir ülkenin güvenlik politikasının coğrafi unsurlara göre planlanması*" olarak tarif etmiştir. Araştırmacı Wright ise, "*Coğrafi muhiti, dünya politikasında kullanma sanatıdır.*" diyerek jeopolitik kelimesinin anlamını açıklamaya çalışmıştır (İlhan, 1989, s. 14; Kürkcüoğlu vd, 1997, s. 119; Özey, 1998, s. 72).

Coğrafya, devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde ve dünya üzerindeki siyasi güçlerinin belirlenmesinde önemli ölçüde rol oynar. Jeopolitikaya bakarken bu açıdan değerlendirmek gerekir. Coğrafyanın siyasete yön vermesi neticesinde milletlerarası ilişkiler ve güç dengelerinin oluşmasını sağlayan ana unsur olduğu için jeopolitik kapsamı içindedir ve bu şekilde incelenmelidir (Özdağ, 2001, s. 1-2).

"*Jeopolitik, insanlığı mekan faktörüyle karşılıklı ilişkisi içerisinde inceleyen bir disiplindir.*" şeklinde tarif edilmiştir. Bir diğer tarifte ise; "*coğrafya, tarih, teknoloji ve siyaset verilerini zamanın ruhuna uygun olarak analiz ederek milli güç unsurlarının en etkin bir şekilde geliştirilmesini ve kullanmasını sağlayacak milli politikaların belirlenmesi ve uluslararası siyasi faaliyetlerin yürütülmesi sanatı ve bilimidir.*" ifadesiyle, jeopolitikanın içinde bulunulan zamanın değerlendirilmesi için coğrafya, tarih, siyaset ve teknolojinin imkanlarıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (Sandıklı, 2015, s. 3-4). Görüldüğü gibi jeopolitik kelimesi diğer sosyal bilimlerde olduğu tek bir tarif ile değil birçok tariflerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Bir ülkenin jeopolitikasının belirlenmesinde o yerin coğrafyası, tarihi, yeraltı ve yer üstü kaynakları, ekonomisi ve sosyal yapısı ülkenin politikasının belirlenmesindeki etkisi asla tartışılmaz gerçeklerdir (İlhan, 1999, s. 16).

Jeopolitik kelimesi yeni bir kelime olmakla birlikte, içeriği ve ona yüklenen kavramın benzeri çok eski çağlardan bu tarafa biliniyor ve kullanılıyordu. Buna siyasi coğrafya diyoruz. Bu da insanlık tarihi kadar eskidir. Bunun asıl dayandığı temel noktası ilkçağdan itibaren toprak ile üzerinde var olan devletin birbiriyle olan münasebetinin kurulmuş olmasıdır. Bunu iyi değerlendiren devletler güçlü olarak varlıklarını uzun sürdürmüşler, bu münasebeti iyi kuramayan devletler kısa ömürlü olmuşlardır. Bu çerçeveden ele alırsak jeopolitik kelimesi isim olarak eski çağlarda yoktu, ancak içerik olarak pratikte her zaman mevcut olmuştur (Tamçelik, 2011, s. 4).

Bir devlet veya toplum hedefini gerçekleştirmek için en önemli gösterge jeopolitik biliminin kendisine sağladığı verileri anlamlı bir şekilde kullanmasıdır. Bu nedenle Jeopolitik olayı sadece siyasi coğrafya bağlamak ve onunla yetinmek jeopolitik bilimini eksik okumamıza neden olur. Jeopolitika dediğimiz zaman o milletin veya devletin sosyal, ekonomik ve askeri alanlarındaki gelişmeleri de işin içine katarak sonuçlandırmak gerekir (Tamçelik, 2011, s. 5-6).

3. Kıbrıs'ın Jeopolitik Konumu

Kıbrıs adı ve anlamı ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bu görüşlerden bazıları; Latince bakır anlamına gelen Cyprum veya Cuprum olduğu tezi ileri sürülmüştür. Kıbrıs'ın en eski adının Hitit ve Mısır kaynaklarına dayanılarak Alaşya olduğu iddia edilmiştir. Bir başka tez ise, Ana Tanrıça Kibeleden dolayı bu adın Kipris şeklinde ifade edildiği ileri sürülmüştür. Eski çağlarda bol miktarda bakır bulunmasından dolayı Akatça'da bakır anlamına gelen Zabar veya Cypr kelimelerinin batı dillerine geçtiği iddiası ortaya atılmıştır. Bundan başka Finike dilinde kıyı anlamına gelen Kubru kelimesinin Cyprus şekline dönüştüğü tezi ileri sürülmüştür. Diğer taraftan Yafes'in oğlu olan Kittim'den geldiği ileri sürülmüştür. Bir başka görüş ise, Kıbrıs Kralı Philocyprus'dan esinlenilerek Cyprus şeklinde söylendiği iddia edilmiştir. Bunun dışında tarih içinde ayrıca Mionis, Esfeika, Kerasitsi, Makarya gibi isimler de almıştır. Bununla birlikte eski çağlarda Bakır madenin çokluğundan dolayı Cyprum kelimesinin daha uygun olacağı kanaati daha yaygındır (Gürsoy, 1978, s. 370; Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, 2000, s. 4-5; Hakeri, 1993, s. 7-8; Manisalı, 2000, s. 11).

Kıbrıs Adası; Anadolu kıyısına 71 km., Suriye kıyısına 98 km., Mısır'a 384 km., Rodos Adası'na 400 km., Mora Yarım Adası'na ise 800 km. mesafededir. Kıbrıs, 34.33-35.42 enlem ve 32.17-35.42 boylamları arasında yer almaktadır. Sicilya ve Sardunya adalarından sonra Akdeniz'in 3. büyük, Doğu Akdeniz'in ise, en büyük adasıdır. Doğu batı mesafesi 225 km, kuzey güney mesafesi ise 93 km. yüzölçümü ise, 9251 km karedir. Adada yaklaşık 250.000 civarında Türk ve 750.000 civarında ise Rum nüfus yaşamaktadır (Gürsoy, 1978, s. 370; Serter, 2008, s. 3; Tamçelik, 2011, s. 7).

Kıbrıs; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktalarının çok yakınında olması nedeniyle jeopolitik açıdan çok önemli bir konumdadır. Bu konumundan dolayı sürekli olarak önemi devam etmiş ve tüm devletlerin dikkatini çekmiştir. Kıbrıs Adası, tarih boyunca Anadolu, Suriye ve Mısır da kurulan devletlerin egemen olmak istedikleri bir toprak parçası olmuştur. Çünkü ada, jeostratejik ve jeopolitik açıdan öyle bir konumdaki adaya bir başka devletin egemen olması durumunda, Anadolu, Suriye ve Mısır kıyılarının güvenliği tamamen tehlikeye düşmektedir. Bu nedenle Kıbrıs, başta Hititler olmak üzere, Anadolu'da kurulan veya Anadolu'ya egemen olan bütün devletler tarafından kontrol altına alınmış veya alınmak istenmiştir. Ayrıca Suriye topraklarına egemen olan devletlerde, Kıbrıs'a hakim olmak istemişlerdir. Buna örnek olarak başta Fenikeliler olmak üzere, burada kurulan bütün devletler Kıbrıs'a egemen olmak istemişlerdir. Sadece Anadolu veya Suriye kıyılarına hakim olanlar devletler değil, Mısır'da kurulan devletler de Kıbrıs'a egemen olmak için gayret gösterdiklerini söylemek mümkündür. Çünkü Anadolu, Suriye veya Mısır'da kurulmuş olan bir devlet, Kıbrıs Adası'na hakim olmadığı takdirde hem kendi kıyıları, hem de deniz ticareti büyük ölçüde tehdit altında kalmaması ve zarar görmemesi için Kıbrıs hep kontrol altına alınmak istenmiştir. Bu nedenle eski çağlardan itibaren Kıbrıs stratejik ve jeopolitik açıdan dikkat çekmiştir. Buna bölgeden geçen İpek ve Baharat yollarının önemini de eklemek gerekmektedir. Ayrıca Kıbrıs'ın yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginliği de bu istila hareketlerini teşvik etmiştir. Bütün bunlardan dolayı başta Hititler olmak üzere, Fenikeliler, Asurlular, Mısırlılar, İskender, Roma, Bizans, İslamlar, Venedik, Cenevizler, Osmanlılar ve İngilizler adaya egemen olmuşlardır. Bütün bu nedenlerden dolayı Kıbrıs Adası tarih boyunca birçok istila ve işgallere maruz kalmış, sık sık el değiştirmiştir. Bunun sonucunda adada uzun yıllar huzur ve barış pek görülmemiştir (Serter, 2008, s. 1; Tamçelik, 2011, s. 7; Orhan, 2004, s. 162).

Kıbrıs'ta Osmanlılardan önce görülen istikrarsızlık halkın mağdur olmasına neden olmuştur. Ancak bu mağduriyet ve istikrarsızlık adanın 1571 tarihinde Osmanlıların eline geçmesiyle son bulmuş ve adaya yaklaşık 300 yıl huzur gelmiştir. Fakat Kıbrıs'ın 1878 tarihinde İngiliz himayesine geçmesiyle birlikte adada yeniden huzursuzluk baş göstermiştir. İngilizlerinde yardımıyla Rumların Türkleri adadan atmak istemeleri huzursuzluğun ilk adımı olmuştur. Bu huzursuzluk İngiliz işgaliyle başlamış, yıllar içinde artmıştır. Ancak bu plan 1950 yılının ortalarından itibaren kanlı bir şekle dönüşmüştür. Türkleri yok etme planı 1974 yılına kadar devam etmiştir. 1974 yılında adaya Türk ordusunun müdahalesiyle birlikte yeniden huzur ve barış gelmiştir (Küçük vd., 2002, s. 53; Gökhan, 2008, s. 89).

Kıbrıs Adası, Kuzey Afrika kıyası başta olmak üzere Süveyş Kanalı yoluyla okyanuslara açılan deniz yollarını kontrol edebilecek bir konumdadır. Kıbrıs sadece deniz yolunu değil aynı zamanda doğu-batı-kuzey-güney hava yolunu da kontrol edebilecek bir konumdadır. Dolayısıyla Kıbrıs'ın bu konumu sadece Doğu Akdeniz'i veya yakın yerleri değil dünyanın diğer bölgeleri içinde bir sıçrama tahtası, bir üs konumunda olması açısından da önemlidir. Diğer taraftan Kıbrıs Adası, kutsal topraklara yakınlığı nedeniyle de büyük güçlerin dikkatini üzerine çekmekte ve iştahını kabartmaktadır. Ayrıca Ortadoğu'daki yaşanacak ve yaşanması muhtemel krizler ve kutsal yerlerin korunması için de ilk müdahale üssü olması açısından da önemlidir. Çok yönlü önem arz eden bu coğrafyayı kontrol eden ve elinde tutan bir güç buranın avantajlarından azami ölçüde faydalanacak ve jeopolitik açıdan söz sahibi olacaktır. Ada bu özelliğinden dolayı her zaman süper güçlerin dikkatini çekmiştir. Kıbrıs Adası'nın bundan soyutlanması mümkün değildir. Bu nedenle Kıbrıs sorunu dünyadaki birçok devleti doğrudan veya dolaylı ilgilendirmektedir (Serter, 2008, s. 4; Tamçelik, 2011, s. 7; Öztürk, 2003, s. 53-54; Güney, 2004, s. 116; Eslen, 2004, s. 92-93).

Kıbrıs Adası, Ortadoğu ve Kafkas petrollerine yakın olması ada için önemli bir avantajdır. Ayrıca son yıllarda ada etrafında yeni enerji kaynaklarının bulunması için sondaj çalışmaları yapılmış ve ilk bulgular olumlu sonuçlanmıştır. Doğu Akdeniz sadece enerji transferlerinde önemli bir kavşak olmakla kalmayacak aynı zamanda bir enerji merkezi haline dönüşecek ve küresel güçlerin bölgeye daha çok ilgi göstermesine neden olacaktır. Dolayısıyla bu bölgede çıkarı olan her devlet için Kıbrıs, jeopolitik ve stratejik bir öneme sahiptir (Öztürk, 2003, s. 81; Sandıklı, 2015, s. 35-45).

Sanayi devrimiyle birlikte başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletler, sömürge yarışına girişmişlerdir. Bu yarış sonunda İngiltere, Hindistan ve Mısır'ı ele geçirmiş, arkasından Kıbrıs'ı elde etmiştir. Süveyş kanalının açılması ve Orta Doğu da petrolün bulunması Kıbrıs'ın önemini daha da artırmıştır. İngiltere burayı uzun yıllar bir üs olarak kullanmıştır. Bu da XIX. yüzyılda bölgede İngiliz varlığını güçlendirmiştir. İngilizler adadan 1960 yılında çekilmek zorunda kalmış ancak bölgedeki menfaatlerini ve stratejik konumunu iki üsle koruma yoluna gitmiştir (Gazioğlu, 2000, s. 10; Öztürk, 2003, s. 54).

Kıbrıs Adası'nın Türkiye açısından ayrıca büyük önemi vardır. Orada yaşayan halkın bir bölümü soydaşdır. O insanlar Kıbrıs fethinden sonra başta Akdeniz Bölgesi olmak üzere Anadolu'dan göç edenlerin torunlarıdır. Bunun dışında Anadolu kıyılarına çok yakındır. Kıbrıs, güney kıyıları tam anlamıyla kontrol edebilecek bir konumdadır. Ayrıca başta İskenderun ve Mersin limanları olmak üzere kıyı ticari faaliyetler ve ikmal yollarını da kontrol edebilir bir konumdadır. Kıbrıs, Türkiye'nin savunması için birinci basamaktır. Kıbrıs'ı elinde bulunduran yabancı bir güç, Türkiye için her zaman bir tehdit ve tehlike unsuru olacaktır. Hiçbir devlet görünen böyle bir tehlikeyi göz ardı edemez. Kıbrıs Adası, Türkiye'nin jeostratejik açısından güvenliğini sağlayan önemli bir üs gibidir. O nedenle Mustafa Kemal, Kıbrıs'ın konumuna dikkat çekmiştir (Serter, 2008, s. 4; Orhan, 2004, s. 162; Öztürk, 2003, s. 55-56).

Anadolu kıyılarına bu kadar yakın olan Kıbrıs ile ilgili Türkiye'nin 1950 yılından önce herhangi bir politika belirlediğini söylemek pek mümkün değildir. 1950 yılından sonra ise, Kıbrıs ile ilgili politikasında tam bir istikrar ve tutarlılık olduğu söylenemez. Bu süreçte bazen "*taksim*" tezi öne çıkmış, bazen de "*Kıbrıs Türk'tür Türk Kalacaktır.*" tezi savunulmuş, son yıllarda bağımsız Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti adıyla bir devlet kurulmuş ise de daha çok "*fedarasyon*" tezi öne çıkmıştır. Kıbrıs ile ilgili bu tip tezler ve zikzaklar gündeme gelmekle birlikte, temel olarak adada bulunan soydaşları göz ardı edecek herhangi bir politika izlenmemiştir (Gazioğlu, 2000, s. 161; Serter 2008, s. 3; Koday, 1998, s. 426).

Adanın Yunanistan açısından önemi ise; Türkiye'yi batıdan ve güneyden kontrol etmesi ve kuşatması açısından önemlidir. Ayrıca ileride olabilecek bir çatışmada ikinci bir cephe açılmış olacaktır (Serter, 2008, s. 6; Orhan 2004, s. 162; Öztürk, 2003, s. 55-56).

Kıbrıs'ın İngiltere için çok büyük önemi vardır. Çünkü önceleri Akdeniz'deki menfaatlerini ve Hindistan su yolunu korumak için Kıbrıs'ı ele geçirmişti. Ancak daha sonra Ortadoğu petroleri ve Süveyş Kanalı gibi takım stratejik öneme sahip yerleri korumak amaçlı Kıbrıs'ı bir üs olarak kullanmaya başlamıştır. Bu nedenle Kıbrıs, günümüzde de İngiltere için jeopolitik öneme sahip önemli bir toprak parçasıdır. Bugün Kıbrıs'ta Türk askerleri sorun edilirken İngiliz üsleri asla gündeme gelmemiştir (Serter, 2008, s. 5; Engin, 2004, s. 6).

1990 yılından itibaren Doğu Akdeniz ve Kıbrıs, süper güçlerin ilgisinin daha çok çekildiği alanların başında gelmektedir. Dünya soğuk savaş döneminde iki kutupluluktan çıkmış, yeni ve farklı bir güç yarışına sahne olmuştur. Kıbrıs'ı bir uçak gemisine benzetirsek süper güçlerin kriz merkezlerine müdahale için üs olarak kullanmak istedikleri cazip merkezi haline getirmiştir. Kıbrıs'ın bundan kaçması mümkün değildir (Tamçelik, 2011, s. 7-8).

Kıbrıs Adası'nın kaderini tarihin her döneminde dışarıdan birtakım güçlerin müdahaleleriyle belirlediğini söylemek yanlış olmasa gerek. Kıbrıs'ı tarih boyunca cazip kılan ve büyük güçlerin iştahını kabarmasında onun jeopolitik konumu olmuştur (Güney, 2004, s. 109; Gürel, 1984, s.11).

4. Sonuç

Jeopolitik kavramı, bilim dalları arasına yakın dönemde girmekle birlikte devletler ve toplumlar en eski çağlardan bu tarafa içerik olarak uygulamışlardır. Çünkü dünya üzerinde siyasi varlığını devam ettirebilmeleri için jeopolitika gereklidir. Jeopolitika ile ilgili birçok bilim adamı farklı görüşler ileriye sürmüşlerdir. Fakat bu farklı görüşlerde ortak temel unsurlar; coğrafya, siyaset, tarih ve ekonomi yer almıştır. Bu nedenle coğrafya ile siyaseti ve tarihi harmanlamayan bir görüş yok gibidir. Dünya hakimiyeti için çeşitli teoriler ileri sürülmüş, bunlardan bazıları II. Dünya Savaşı'nda uygulanmıştır. Daha sonra ortaya çıkan Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında ortaya yeni teoriler atılmıştır. Bütün teorilerin kendi içlerinde birtakım olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır. Bu nedenle Jeopolitik açıdan ortaya atılan teoriler; coğrafyayı, siyaseti, tarihi, ekonomiyi ve askeri gücü bir arada kullanıp planlayan bir tez olmuştur.

Jeopolitik açıdan baktığımız zaman Kıbrıs Adası, tarih boyunca, her dönemde çeşitli devletlerin egemenlik için mücadele ettiği bir alan olarak görülmüştür. Çünkü; Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının kesişme noktası ile dünyanın en sorunlu bölgesi olan Ortadoğu'da bulunmaktadır. Bunun yanında, eski çağlarda İpek ve Baharat yollarının son merhalesinde bulunması, Balkanlar ve Kafkaslara yakınlığı da jeopolitik açıdan önemli bir değer katmaktadır. Bilhassa Anadolu, Suriye ve Mısır'da kurulan devletler veya bu bölgelere egemen olan güçler, Kıbrıs'ı ele geçirmeden kendilerini güvende hissetmemişlerdir. Bu nedenle Kıbrıs her zaman bir egemenlik mücadele alanı olmuş ve jeopolitik önemini korumuştur.

Günümüzde de Kıbrıs'ın başta Ortadoğu olmak üzere bölgedeki enerji kaynaklarına yakınlığı, kendi çevresinde yeni enerji kaynakları bulunma ihtimali, Süveyş Kanalı'nın çıkış noktasında olması ve kutsal toprakları kontrol edebilecek bir konumda bulunması önemlidir. Diğer taraftan Doğu Akdeniz'de bir uçak gemisi gibi bir işlev görebiliyor olması nedeniyle de süper güçlerin dikkatini çekmektedir. Bütün bunlardan dolayı Kıbrıs, jeopolitik ve jeostratejik açıdan dünyada eşine az rastlanan bir konumdadır. Kıbrıs'ın bu konumu 1878 tarihinde İngiliz işgaliyle daha da güncel hale gelmiştir. Büyük devletlerin Kıbrıs sorunu ile bu kadar yakından ilgilenmelerinin nedeni Kıbrıs'ın konumuyla ilgilidir. Bugün Kıbrıs'taki Türk askeri varlığına karşı çıkanlar, adada bulunan İngiliz üslerine ses çıkartmamaktadırlar. Bu da ayrıca dikkat edilmesi gereken bir husustur.

Türkiye, Kıbrıs'tan kendi güvenliği ve orada bulunan soydaşları için asla vazgeçmemelidir. Kıbrıs her açıdan Türkiye için çok önemlidir. Dünyadaki birtakım gelişmeler Kıbrıs'ın jeopolitik öneminin ve konumunun daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır.

Kaynaklar

ENGİN, A. (2004), *Doğu Akdeniz'de Batmayan Uçak Gemisi: Kıbrıs*, İrfan Kalaycı (Ed.), Kıbrıs ve Geleceği, Ankara, Nobel, (s. 25-42).

ESLEN, N. (2004), *Kıbrıs'ın Küresel, Bölgesel ve Türkiye'nin Güvenliği Açısından Jeostratejik Önemi*, İrfan Kalaycı (Ed.), Kıbrıs ve Geleceği, Ankara, Nobel, (s. 90-98).

GAZİOĞLU, A.C. (2000), *Kıbrıs'ta Türkler*, Lefkoşe: Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi.

GAZİOĞLU, A.C. (2000), *Enosis Çemberinden Kıbrıs Cumhuriyetine*, Lefkoşe, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi.

GÖKHAN, M.R. (2008): *Kıbrıs'ta Rum Katliamları*, Ankara, Genel Kurmay Başkanlığı.

GÜNEY, A. (2004): *AB, ABD ve Türkiye Üçgeninde Kıbrıs Meselesi, Kıbrıs ve Geleceği*, İrfan Kalaycı (Ed.), Ankara, Nobel, (s. 101-116).

GÜRSOY, C.R. (1978), "Kıbrıs", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, MEB.

HAKERİ, H.B. (1993), *Başlangıcından 1878'e Dek Kıbrıs Tarihi*, Lefkoşe, KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı.

İLHAN, S. (1989): *Jeopolitik Duyarlılık*, Ankara, TTK.

- İLHAN, S. (1999), *Türkiye'nin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası*, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- KODAY, Z. (1998), "Kıbrıs'ın Jeopolitik Önemi", *Türkiye Coğrafya Dergisi*, 33, 419-428.
- KULEBİ, A. (2009), *Türkçe Jeopolitik*, Ankara, Berikan.
- KÜÇÜK, F. vd., (2002), *Kıbrıs Türk Davası ve Kıbrıs'ta Rum Vahşeti*, Altay Sayıl (Yayına Haz.), Lefkoşe, Devlet Basımevi.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer vd., (1997), *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Ankara, YÖK.
- MANİSALI, E. (2000), *Dünden Bugüne Kıbrıs*, Gündoğan Yayınları, İstanbul, Cumhuriyet.
- MÜTERCİMLER, E. (2000), *XXI. Yüzyıl ve Türkiye*, İstanbul, Güncel.
- ORHAN, O.Z. (2004), *Avrupa Birliği Hedefinde KKTC ve Rum Yönetimi*, İrfan Kalaycı (Ed.), *Kıbrıs ve Gerçeği*, Ankara, Nobel, (s. 160-170).
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs*, (2000), Ankara, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- ÖZDAĞ, M. (2001), *Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği Üzerine*, Ankara, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi.
- ÖZEY, R. (1998), *Jeopolitik ve Jeostratejik Açından Türkiye*, İstanbul, Marifet.
- ÖZTÜRK, O.M. (2003), *Stratejik Açından Doğu Akdeniz ve Kıbrıs*, Ankara, Altinküre.
- SANDIKLI, A. (2015), *Türkiye'nin Jeopolitiği - Yumuşak Güç Savaşları ve Terörizm*, İstanbul, Bilgesam.
- SERTER, V.Z. (2008), *Kıbrıs'ta Rum Yunan Saldırıları ve Soykırım*, Ankara Genel Kurmay Başkanlığı.
- TAMÇELİK, S. (2011), "Jeopolitik Teoriler Açısından Kıbrıs'ın Önemi", *Center For Turkish Studies Portland State University*, 3 (1), 1-15.

RUSYA TARİHİNDE İKİ İSYAN: RAZİN VE PUGAÇEV İSYANLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Dr. Öğr. Üyesi Yüksel BAYIL¹ - Dr. Öğr. Üyesi Süleyman ÜNÜVAR²

Özet

Tarih boyunca devlet yönetimlerine karşı birçok isyan meydana gelmiştir. Bu tip hareketler devletleri askerî, siyasi, ekonomik, toplumsal vs. açılardan oldukça olumsuz etkilemiş, sonuçları ise uzun yıllar devam etmiştir. Öyle ki bu başkaldırıların bazıları, devletlerin zayıflamasına yol açarken, bazıları da yıkılmalarına dahi neden olmuştur. İsyanların nedenlerine bakıldığında tabanında din, siyaset gibi pek çok etkenler bulunmakla birlikte, genel olarak sosyo-ekonomik nedenler yer almıştır. Dünya tarihinde güçlü devletlerden biri olan Rusya Çarlığı da bu ayaklanmalardan oldukça olumsuz etkilenmiştir. Bu çalışmada, farklı yüzyıllarda ortaya çıkmasına rağmen birçok bakımdan benzer yönleri bulunan ve Rusya Çarlığı'nın iç ve dış siyasetini tehdit eden Razin ve Pugaçev isyanlarının karşılaştırılabilir olarak nedenleri ve sonuçları tartışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Altınordu Devleti, Orta Asya, Astrahah, Don, Yayık Nehri, II. Katerina.

Giriş

XV. yüzyıl sonlarında Altınordu Devleti'nin hâkimiyetinden kurtularak güç kazanmaya başlayan Rusya, Çar İvan (1533-1584) döneminde devlet idaresinin güçlendirilmesiyle birlikte topraklarını genişletmeye başlamıştır. Altın Orda Devleti yıkıldıktan sonra da ortaya çıkan hanlıkları yenerek Orta Asya'ya doğru ilerlemeye başlamış ve güneydeki sınırların genişlemesine çalışmıştır (Kara-Haykır, 2014, s. 621). Bu bağlamda Kazan Hanlığı toprakları işgal edilirken, Astrahan Hanlığı'nı Moskova'ya bağlanmış, Kırım Hanlığı'na karşı ve Sibiry'a doğru seferler genişletilmiştir. Ancak bu seferler ekonomik açıdan oldukça yıpratıcı olmuş ve iç karışıklıklara yol açmıştır.

XVII. yüzyıl başlarında Çarlık Rusya'sında ortaya çıkan Fetret Devri, Rus toplumunun isyanlarla şekillenmesine neden olmuştur. Toplumun en üst tabakasında bulunan *Boyarların* (kralın yakın koruması olan asilzadeler) makamlarının bu yüzyıldan itibaren orta sınıf seçkinler tarafından işgal edilmesi ve bunların Çar'ın ana dayanak noktası haline gelmesi, zaman içerisinde boyarların yurtluklar (Pomestie) ve atalarından kalan topraklar üzerindeki haklarının artmasına yol açmıştır. Yüzyılın sonlarında ise vergilerin, ekili arazi miktarına bakılmaksızın hane başına toplanması, köylü sınıfını oldukça olumsuz etkilemiştir.

Aynı dönem içerisinde bir diğer buhran da dini meseleler konusunda kendini göstermiştir. Komşusu olduğu Bizans'ın etkisiyle X. yüzyıldan itibaren Ortodoksluğu kabul eden Rusya'da kilise ile devlet arasında sıkı ve derin bir ilişki kurulmuştur. Bu ilişki Çar İvan döneminde değişmiş ve kilisenin yönetimdeki etkisi azaltılmıştır. Ancak XVII. yüzyıl başlarında yaşanan Fetret Devri kilisenin durumunu etkileyecek ve bazı yüksek rütbeli din adamları yaşanan krizlerin nedenini, kilisenin siyasi krizler esnasında oynadığı pasif rol olarak ileri süreceklerdir. Neticede kilisenin toplum üzerindeki rehberliğinin güçlendirilmesine yönelik teklifler görüşülmeye başlanmıştır. Patrik Nikon'un göreve gelmesiyle beraber kilise güç kazanmaya başlarken, toplumda ikiye bölünmüştür. Patrik Nikon'un Grek hayranı olması, Rus kilisesi ritüellerinin Grek ve Ukrayna modellerine uydurması dinî bir krize yol açmış ve kilisenin Eski Ayincilerin ve Nikon'un görüşünü benimseyenler olarak ikiye bölünmesine neden olmuştur. Ancak Eski Ayincilerin aforoz edilmesi bu duruma son noktayı koymuş ve Moskova yönetimiyle sert bir muhalefet içine girmesine sebep olmuştur (Vernadsky, 2015, s. 172-174). Bu durum ise yönetimle arası açık olan herkesin sempatisini çekmiş, diğer sebeplerin de etkisiyle sosyal ve politik bir huzursuzluk baş göstermiştir.³

¹ Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: babaninoglu@gantep.edu.tr.

² Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: unuvar@gantep.edu.tr.

³ 1581 yılında yayınlanan bir ferman neticesinde Moskova'daki köylü sınıfın özgür dolaşım hakkına sınırlandırma getirilmesi, Doğu Rusya Kazaklarının sayısında artışa neden olmuştur (Verdanský, 2015, s. 128).

Çarlığın güney bölgesi, özellikle Hazar Denizi'ne kadar uzanan geniş stepleri, zaten uzun yıllardan beri asilerin, kaçak köylü askerlerin, serflerin ve otoriteye isyan eden Kazakların (kaçak) yurdu haline gelmiştir (İnalçık, 1999, s. 31-32). Kazakların büyük kısmı Aşağı Don, Yayık ve Terek kıyılarında yaşamış ve geçimlerini balıkçılık, avcılık ve yağmacılıkla temin etmişlerdir. Rusya, özellikle güney ve doğu istikametinde yayılcılıkta sıklıkla bölgedeki Kazaklara başvurmaktan geri durmamıştır. Ancak Kazaklarla olan ilişkiler, her daim dostane olmamıştır. Bu bağlamda çalışmada yaklaşık yüzyıl arayla ortaya çıkmasına rağmen benzer özellikler gösteren ve Rus Çarlık rejimini hayli meşgul eden Razin ve Pugaçev isyanları karşılaştırılmalı olarak ele alınacaktır.

Razin ve Pugaçev İsyanlarının Karşılaştırılması

Yaklaşık yüz yıl arayla ortaya çıkan Razin ve Pugaçev isyanlarını karşılaştırdığımızda, coğrafi benzerliklerinin yanında başlangıcından sonuna kadar birçok ortak yanının olduğu görülecektir. Ancak her iki isyanın nedensel benzerliklerine girmeden önce isyancıların kimlikleri ve isyanların nerede başladığı üzerinde durmak faydalı olacaktır.

1. İsyancı Liderler

Çar Aleksey Michayloviç zamanında Don bölgesinde ortaya çıkan isyanın (1670-1671) lideri olan Stenka Razin, Don bölgesi Kazaklarından olup varlıklı bir aileye mensuptur. Don Nehri kıyısındaki Zimoveyskaya'da doğmuştur (Bosin, 2009a, s. 2775). Büyükbabası Kornila Yakolev, bölgesel Don ordusunun atamanı olarak görev yapmıştır (Bosin, 2009b, s. 2806). Uzun boylu ve heybetli bir adam olan Razin, isyan başlamadan önce Kazak diplomatik misyonuyla Rusya'yı baştanbaşa dolaşmıştır (Bosin, 2009b, s. 2806). Zamanla Don bölgesindeki ünü artan Razin, Rusya'nın uyguladığı ambargoya karşı etrafında sekiz yüz kadar Kazak toplamayı başarmıştır. (Bosin, 2009b, s. 2806).

Çariçe II. Katerina zamanında 1773 yılında Yayık Nehri boyunda ortaya çıkan Pugaçev isyanının lideri ise Don bölgesi Kazaklarından Yemelyan Pugaçev'dir. Yüzyıl önce Zimoveyskaya'nın bir köyünde doğan Pugaçev, 17 yaşında askere katılmış, 1760'lardaki Prusya ve Osmanlılara karşı yapılan savaşlarda görev almıştır (Bosin, 2009a, s. 2775). Razin gibi soylu bir aileye mensup değildi. Atletik yapılı, siyah sakallı ve karanlık yüzlü bir adam olan Pugaçev, orduda iken alt rütbeli subaylığa yükseltildikten hemen sonra ordudan kaçmış ve yıllarını Don-Volga-Yayık Nehri boyunca amaçsızca harcamıştır (Bosin, 2009a, s. 2775). Ta ki Eski Ayinciler tarafından kendisinin Çar III. Petro olduğu efsanesi teklif edilinceye kadar.

Her iki isyanda da dikkat çeken nokta isyancıların aynı yerde doğması ve isyanın aynı bölgede ortaya çıkmasıdır. Ancak bu durum bir tesadüf olmayıp, yukarıda da değinildiği üzere, isyan bölgesinin devlet yönetimiyle ters düşenlerin, isyancıların ve kaçakların sığındığı, merkezi denetimden uzak ve isyana oldukça elverişli bir bölge olmasıdır.

2. İsyanların Ortaya Çıkış Nedeni, Gelişmesi ve Coğrafyası

Yüz yıllık bir zaman farkına rağmen her iki isyanın aynı coğrafyada meydana gelmesinin dışında ortaya çıkış nedenleri ve gelişim süreçleri de benzer özellikler göstermiştir. 1628 yılında bir Rus köylüsü ile bir toprak ağası arasında imzalana anlaşmaya neticesinde Rusya'da feodalizm tamamlanmış ve serflik yerleşmiştir.⁴ 1648 yılında feodalizme karşı bir ayaklanma gerçekleştirilmiş ancak bir sonuç alınamamıştır. Razin isyanı öncesinde ise Rusya'daki ekonomik ve sosyal durum giderek kötüleşmiş, 1649 kanunnamesiyle serflikin yürürlüğe konmasıyla da köylüler mağdur olmuştur (Vernadsky, 2015, s. 174-175). Dolayısıyla bir kısım köylüler topraklarını terk ederek güney bölgesine kaçmıştır. Ancak bu durum Don Kazak ordusu için ciddi bir problem yaratmış ve Kazaklar "Eski" ve "Yeni" olmak üzere ikiye bölünmüşlerdir. Geçimlerini yağma ve balıkçılıktan kazanan Eski Kazaklar, elde ettikleri kazançlarını bu yeni Kazaklarla paylaşmak istememişlerdir. (Vernadsky, 2015, s. 175). Yeni Kazaklar ise büyük bir bölümü çiftçi olduğundan tarımla uğraşmak istemiş ancak Eski Kazaklar, bölgenin tarımsal yerleşim bölgesine dönüştürülmesinin derebeylik ve serflikçe yol açacağı endişesiyle buna izin vermemişlerdir. Bunun üzerine Razin'i atamanları olarak seçen Yeni Kazaklar, geçimlerini sağlamak üzere savaş ve akınlara başlamışlardır (Vernadsky, 2015, s. 175). Diğer taraftan 1650-1660 yılları arasında Polonya ve İsveç'e karşı yapılan savaşlardan dolayı artan vergiler ve o dönemde yaşanan mahsul kıtlığı Rus halkının fakirleşmesine ve bazı serflerin de Don bölgesine kaçmasına neden olmuştur (Bosin, 2009b, s. 2806). Rus hükümeti serflerin liderlerine geri dönülmesi için baskı yapmışsa da Kazaklar kendi geleneklerine göre bölgelerine sığınanları vermeyi reddetmiştir.

⁴ "... 1628 yılında, bir köylü olan Vasili ile toprak sahibi olan Lavrentii arasında imzalanan anlaşmaya göre, Vasili toprağı işlemeye, üzerine bir ev yapmaya, her hangi bir suçta karışmamaya, vergi ödemeye dair verdiği sözün karşılığında gönüllü olarak serf olmayı kabul etmiştir. Bu olay ile birlikte Rusya'da feodalizm tamamlanmış ve serflik artık yerleşmiştir." (Acar, 2009, s. 122-134)

Akınlarla uğraşan Razin ve adamları Moskova, Astrahan ve diğer Rus şehirlerini dolaşmış, Çar ve Patrik'e ait bir tüccar kervanını Don bölgesinde pusuya düşürmüştür (Bosin, 2009b, s. 2806). O'nun bu davranışı Rus hükümetinin öfkesine ve suçlu ilan edilmesine neden olurken, Razin de Hazar kıyısı boyunca İran yerleşim yerlerini yağmalamıştır. Dolayısıyla Razin, eski ve yeni Kazaklar arasında popüler bir lider haline gelmiştir. 1669 yılının Mayıs ayında Çariçin ve Astrahan şehirlerini ele geçirdiğinde şehir halkı ona karşı koymamış, şehre girildikten sonra Rus yetkilileri ve soyluları öldürülmüştür (Bosin, 2009b, s. 2806). Aynı yılın sonbaharında Don bölgesine döndüğünde efsane haline gelen Razin, köylülerin haklarını artırmak için bazı rivayetlere göre de 1665'te Çarlık yönetimi tarafından öldürülen ağabeyi İvan'ın intikamını almak için- 7000 kadar isyancıyı örgütleyerek Moskova'ya saldırmayı hedeflemiştir (Bosin, 2009b, s. 2806). 1670 yılında Volga suyunu tutan isyancılar, Volga boyunca uzanan şehir garnizonlarını ele geçirmişler, yakaladıkları zengin tüccar ve boyarlar ile Rus yetkilileri idam ettikten sonra rütbesiz erleri ve tüfekçileri isyana davet etmişlerdir (Ver-nadsky, 2015, s. 176). Kısa süre sonra Orta Volga'nın batı kesimindeki köylülerin toprak ağalarına isyan etmesi ve Volga'nın doğu ve batı yakalarındaki başıbozukların da katılımıyla isyan daha da büyümüştür. Razin topladığı birliklerle Simbirsk şehrinin bir kısmını ele geçirmişse de iç kaleyi alamamıştır. Ancak isyan o denli yayılmıştır ki güney ve güney doğu Rusya steplerinde yaklaşık 200.000 kişi isyana katılmış, köylüler çete kurarak toprak sahiplerine ve Rus yetkililerine saldırmışlardır (Bosin, 2009b, s. 2806). Çar Aleksey Michayloviç isyanı bastırmak için acımasız bir kumandan olan Duke Baryatinskiy'i görevlendirmiştir. Ekim başlarında Kazak isyancılar, Simbirsk'te yenilgiye uğramış ancak Razin yaralı olarak Volga nehrinden tekneyle kaçmayı başarmıştır. Razin güç toplamaya çalışırken bazı Zengin Kazaklar tarafından ele geçirilip, hükümete teslim edilmiştir. Hükümetin bu başarısını köylülere karşı yapılan kanlı bir misilleme hareketi takip etmiş ve yaklaşık olarak 100.000 isyancı öldürülmüştür (Bosin, 2009b, s. 2806). 1671 başlarında isyan bastırılmış ve Razin, Aziz Basil Katedrali önünde idam edilmiştir.

Pugaçev isyanında da ayaklanmanın ortaya çıkışı ve gelişmesinde benzer özellikler görülebilmektedir. II. Katerina'nın yönetimi altındaki Rusya, büyük maliyetlere rağmen Batı teknolojik gelişmelerini, moda ve sanattaki gelişmeleri takip ederek hızla modernleşmekteydi. Diğer taraftan toprak sahiplerinin kendi pahalı yaşam standartlarını karşılamak için serflerinin vergi yükümlülüklerini artırması, aşağı tabaka arasında hükümete karşı memnuniyetsizliğin artmasına ve köylülerin aristokratlara karşı ayaklanmasına neden olmuştur (Bosin, 2009a, s. 2775). Öyle ki, 1760-1772 yılları arasında yaklaşık yüz altmış tane isyan kaydedilmiştir. Bilhassa 1771 yılında baş gösteren taun hastalığı ve artan ölümler, iç karışıklığa neden olurken; hükümetin buna karşı aldığı tedbirler halkı iyice kızdırmıştır. (Kurat, 2010, s. 283). Hükümet, ayaklanmaları bastırabilmek için silah kullanmak zorunda kalmıştır. Zaten iki yıl sonrasında da Yayık nehri boyunca yeni bir isyan patlak verecektir. Ancak bu isyan, köylüleri serflikten özgürleştiren III. Petro'nun 1763'te suikasttan kurtularak, Yayık Nehri civarında Kazaklarla birlikte yaşadığı söylentisiyle kendini gösterecektir (Bosin, 2009a, s. 2775). Gerçekte ise bu kişi III. Petro değil, ordudan kaçtıktan sonra Eski Ayincilere katılan bir kazak olan Pugaçev'in kendisiydi.

1773'te isyan bayrağını kaldıran Pugaçev, zalimler rejimine karşı hareket ettiğini söyleyerek hükümetten memnun olmayan Yayık Kazaklarını, Eski Ayincileri, II. Katerina'nın zorla Hıristiyanlaştırmaya çalıştığı Tatarları, Başkurtları, Kalmukları, serfleri ve işçileri, bütün gayri Rus unsurları etrafında toplamayı başarmıştır. Bilhassa Başkurtların başındaki Salavat Yulaev'in, Pugaçev tarafına geçmesi isyanın daha da genişlemesine neden olmuştur (Korkmaz, 2018, s. 101). Dolayısıyla isyan yönetime ve toprak ağalarına karşı halk ayaklanması haline gelmiştir (Bosin, 2009a, s. 2775; Kurat, 2010, s. 283). 1773'ün başında Pugachev'in ordusunun Rusya'nın güneyindeki Volga üzerindeki Orenburg'u kuşatma altına almasıyla isyan haberleri Saint Petersburg'a ulaşmıştır. Silahlı ve yaklaşık 25.000 kişilik ordusuyla Volga istikametinde birçok kasaba ve şehri ele geçiren isyancılar, malikâne ve çiftlikleri yağmalayarak toprak ağalarını, hükümet yetkililerini öldürmüş, köylülere de onları her türlü yükümlülüğünden kurtulmuş olduklarını ilân etmişlerdir (Kurat, 2010, s. 283). Tam da bu sırada bir taraftan Lehistan'daki ayaklanmayı bastırmaya çalışan Rusya'nın diğer taraftan da Osmanlılarla savaş halinde olması, isyancıların üzerine kâfi miktarda askerî destek göndermesini zora sokmuştur.

Çariçe, isyanı bastırmak üzere General Bibikov'u görevlendirmiş, isyanlar bir müddet yatıştır gibi olmuşsa da generalin ölümüyle yeniden alevlenmiştir. (Bosin, 2009a, s. 2775; Kurat, 2010, s. 284). 1774'te Kazan'a kadar ulaşan isyancılar, şiddetli bir çarpışmadan sonra burayı ele geçirmiş, ancak altı saat sonra Albay Ivan Ivanovich Mikhelson Hussars'ın büyük süvari filosu onları geri püskürtmeyi başarmıştır (Bosin, 2009a, s. 2775). Pugaçev ve beraberindeki Kazaklar, Volga'nın sağ kıyısına doğru kaçmışsa da Ağustos ayında Çariçin'de köşeye sıkıştırılmışlardır. Ancak Pugaçev kaçmaya çalışmışsa da ordusundaki subayların rejime sadık kalması neticesinde tutuklanmış Rus makamlara teslim edilmiştir (Korkmaz, 2018, s. 102). 1775'te Moskova'da idam edilmiştir.

Netice olarak her iki isyanda da görüldüğü üzere, Kazak Hanlığının çöküşüyle birlikte Çar rejiminin kolonileştirme politikası, bunun sonucunda maruz kalınan ağır şartlar, vergiler ve Ortodokslaştırma çabaları gayrı Rus unsurları ayaklanmaya sevk etmiştir. (Korkmaz, 2018, s. 101) Her ne kadar her iki isyan da bir halk ayaklanması haline dönüşmüşse de gerçek bir kurtuluş savaşına dönüşmemiştir.

3. Liderlik Vasıfları

İsyanlar liderlerinin vasıfları bakımından incelediğimizde ise şöyle bir görüntü ortaya çıkmaktadır: her iki isyancı lider de Kazak'tır. Razin soylu bir asker aileden olup, Kazaklar tarafından ataman olarak seçilmiştir. Pugaçev ise önceleri Rus ordusunda görev yapmış, ancak sonradan kaçak durumuna düşmüş bir Kazak'tır. Her iki isyancı liderin ordusu giderek büyümüşse de bunlar düzenli ordu birliklerinden oluşmamış ve subay sayısı da oldukça düşük kalmıştır. Razin, Pugaçev'e nazaran daha karizmatik ve güçlü bir liderken, Pugaçev zayıf bir lider özelliği sergilemiştir. Pugaçev de Razin gibi dava arkadaşları tarafından yetkililere teslim edilmiştir. Ancak Pugaçev Rusya'daki son Kazak isyanını yöneten lider olarak kalmıştır.

4. İsyanların Sonuçları

Her iki isyan benzer sonuçlara yol açması bakımından önemlidir. Razin isyanı neticesinde Don bölgesinin özgürlükleri kısıtlanırken, tüm Don Kazakları Çar'a bağlı kalacaklarına dair yemin etmişlerdir (Vernadsky, 2015, s. 177). Dolayısıyla Çar'ın tebaası haline gelmişlerdir. Bununla birlikte Don ordusunun dâhili otonomisi korunmuş ve lağvedilmemiştir ki, Rusya'nın Sibiryaya ve Orta Asya'ya genişleme politikası açısından önemli bir gelişmedir. Razin isyanı neticesinde Moskova hükümetinin kurumsal temellerini güçlendirmek üzere Çar'ın yardımcıları özgürce seçebilmesi teamülü kabul edilmiştir (Vernadsky, 2015, s. 177).

Pugaçev isyanı da Razin isyanında olduğu üzere bazı politik sonuçlar doğurmuştur. İsyan neticesinde soylular ve Çariçe arasında bir anlaşmaya varılmış ve soylu sınıf muhalefetten vazgeçmiş, valiliklerde göreve getirilmişlerdir (Vernadsky, 2015, s. 215). Şahsi ve sınıfsal imtiyazlar da onanmıştır. II. Katerina aristokratlara, Petro döneminde kaybettikleri imtiyazlarını, imparatorluğun en karışık durumlarında bile rejime bağlı oldukları gerekçesiyle iade etmiştir. 1785'te ilan edilen soyluluk yasasıyla da toprak sahiplerine önemli haklar tanınmıştır. (Coşgun, 2014, s. ...) Aynı zamanda köylü probleminin çözülmesi ve devlet gücünün taşrada kuvvetlendirilmesi gerektiği de ortaya çıkmıştır (Tural, 2003, s. 102)

Her iki isyanda da isyana katılanlar idam edilmiş ve bu halk hareketi kanla bastırılmış, rejime muhalif olanların durumu daha da kötüleşmiştir. Özellikle Pugaçev isyanının bastırılması ile köylülerin, Başkurt ve Tatarların durumu daha da ağırlaşmıştır. II. Katerina isyanın kalıntıları silmek için 1775'te başta Pugachev'in doğum yeri olan Zimoveyskaya yeniden adlandırılarak Potemkinskaya olmasını emrini vermiş ve bundan sonra da Yayık Nehri'nin adını Ural Nehri olarak değiştirmiştir.

İsyanın olumsuz tesirlerinin yanında olumlu tesirleri de olmuştur. Katerina, Rusya'ya tabi Müslüman halkı kazanmak üzere daha önce uygulanan sert tedbirlerin bazılarını yumuşatmış, cami ve medrese binası yapılmasına da müsaade etmiştir. (Kurat, 2010, s. 284). Diğer taraftan Rusya ile savaş halinde olan Osmanlı Devleti ne yazık ki, bu isyandan kendi lehlerine faydalanamamışlardır.

Sonuç

Astrahan Hanlığının yıkılmasından sonra aynı topraklarda yeni hanlıklar kurulurken, Rusya da büyük bir imparatorluk olma yolunda ilerlemeye başlamıştır. Bu bağlamda topraklarını genişletmek üzere ortaya çıkan hanlıkların topraklarını ele geçirmiştir. Rusya bir taraftan bu hanlıkların halklarını kolonileştirmeye çalışırken diğer taraftan kendi içlerinde otonomi vererek, geniş steplerde yayılma imkânı bulmuştur. Bu geniş stepler zaten uzun yıllardan beri rejime muhalif olanların, kaçakların, gayrı Rus nüfusun yurdu haline gelmişti. Dolayısıyla Rusya'yı uzun yıllar meşgul edecek olan isyanların da başlangıç noktası olmuştur. XVII. yüzyıl başlarında yaşanan Fetret Devriyle beraber Rusya siyasi, sosyal, dini ve ekonomik açılardan oldukça buhranlı bir döneme girmiş ve XVII. yüzyıl ortalarından itibaren de feodalizmin ve serflikin Rus toplum hayatına yerleşmesiyle buhranlar daha da artmıştır. Durumları gün geçtikçe daha da ağırlaşan köylü serfler sık sık ayaklanmalar çıkarmışlar, hatta evlerini ve topraklarını terk ederek kaçakların yurduna sığınmışlardır. Ancak bu durum steplerdeki halklar arasında huzursuzluklara yol açmıştır. Zaten bölgedeki gayri Rus unsurlar -özellikle Kazaklar, Tatarlar ve Başkurtlar- kolonileştirme politikası, ağır vergiler ve Ortodokslaştırma çabalarından dolayı rejime muhaliflerdi. Dolayısıyla Çarlığa karşı bir isyanın bu bölgede patlak vermesi kaçınılmaz hale gelmiştir. Alt tabakanın, köylülerin haklarını korumak üzere en çok ses getiren ilk Kazak isyanı Razin önderliğinde, sonuncusu ise Pugaçev önderliğinde gerçekleştirilmiştir. İki isyan da farklı zamanlarda ama aynı coğrafyada ve aynı halklar arasında meydana gelmiştir. Ayaklanmalar her ne kadar ekonomik ve

toplumsal nedenlerle başlamışsa da isyancıların mensup oldukları gruplar da göz önüne alındığında zamanla milli bir direniş hareketine benzemiştir. Ancak tam olarak bu hüviyeti kazanamamıştır. İsyancıların hatıraları ise hatırasını her daim korumuştur. Diğer taraftan Rusya ile savaş halinde olan Osmanlı Devleti, Rusya'nın içinde bulunduğu bu karışıklıklardan faydalanamamış, 1774 yılında imzaladığı Küçükkaynarca Anlaşması ile halkı Türk ve Müslümanlardan oluşan bir toprağını, Kırım'ı tamamen kaybetmiştir. Dolayısıyla bu durum XIX. yüzyıl başına kadar Ruslarla yapılan savaşların en önemli nedenlerinden biri haline gelmiştir.

Kaynaklar

ACAR, K., *Rusya - Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne*, İletişim, İstanbul 2009.

BOSİN, Y. V., *Pugachev's Rebellion 1773-1775* International Encyclopedia of Revolution and Protest, Immanuel Ness (ED.), Blackwell Publishin, 2009a, 2775-2776.

BOSİN, Y. V., *Razin's Rebellion 1670-1671*, International Encyclopedia of Revolution and Protest, Immanuel Ness (ED.), Blackwell Publishing, 2009b, 2806-2807.

COŞGUN, M., "Ekim Devrimi'ne Açılan Kapı: Rus Modernleşmesi", *Akademik Bakış*, 2014, (44). <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/382855>.

İNALCIK, H., "Karadeniz'de Kazaklar ve Rusya: İstanbul Boğazı Tehlikede", https://www.academia.edu/11132949/_Karadenizde_Kazaklar_ve_Rusya_Halil_Inalcik.

KARA ,F. - HAYKIR, Y., "Rus Kolonizasyonuna Karşı Kazak Mukavemeti", *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 9(4), 2014, 619-629.

KORKMAZ, T., *Rusya'da Osmanlı'nın Yararlanamadığı Bir İsyan Pugaçev İsyanı (1773-1775)*, Otam 43 (Bahar), 2018, 97-108.

KURAT, A. N., *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 1987.

TURAL, E., *Osmanlı Kenti, Romanov-Osmanlı Belediyeciliği ve 1868 Nizamnamesi*, Çağdaş Yerel Yönetimler, 12(4), 2003, 95-116.

VERNADSKY, G., *Rusya Tarihi, Çevirenler: Egemen Çağrı Mızrak - Doğukan Mızrak*, Selenge, İstanbul 2015.

М. Е. МАССОН И А. Х. МАРГУЛАН (ИСТОРИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Ержан АБДУХАИМОВ - Фатима ШИНТАЕВА¹

Özet

Bu makalede yazar, Orta Asya ve Kazakistan'daki arkeolojik anıtların en büyük araştırmacısını daha önce gösterebilmek için Özbekistan Cumhuriyeti Merkez ve Devlet Arşivleri'nden arşiv belgelerini ve materyalleri bilimsel dolaşımlara dönüştürmektedir. Alkei Khakanovich Margulan profesöre hitap etti. Mikhail E. Masson, Orta Asya ve Asya'nın tarihi biliminin iki Cuminarisi'si ile ölüm nedeniyle bazı rahatsızlıkların kesildiği Kazakistan arasında uzun bir yazışma vardı. Mikhail E. Masson, Alkei Khakanovich Margulan, Orta Asya ve Kazakistan hakkında, tropik ve arkeoloji insanlarına ait pek çok değerli bilgiyi konuklara taşıdı. Bilimsel topluluğa önemli bir bilişsel ilgiyi temsil eden kişisel bir ford olan Mikhail E. Masson'dan 13 harf çıkardık. Orta Asya arkeoloji okulunun en büyük patriği olan ME, XX. yüzyılın ilk üç ayında Orta Asya'nın seçkin tarihçilerinin isimleri arasında sadece dünyanın bilim topluluğunun temsilcileri arasında önemli bir yer tutmaktadır. çokuluslu bilimsel mirasın yanı sıra çokuluslu Kazakistan nüfusunun geniş kesimleri arasında bir gurur ve hayranlık kaynağıdır. Bizim düşüncemize göre, entelektüellerin ilk dalgasında olduğu gibi, Türkistan topraklarının önünde olağanüstü bir Rus araştırmacıları şatosuyla, ulusal ruhaniyetin tanrıçası, dünyadaki granit sağkalımı kaybedilemez. Devrim sonrası dönemde birçok devrimci Rus araştırmacı, zor durumda kalmaya ve Kader ya da İktidar'ın elinde bir politik oyuncak olmaya cesaret edemedi. Günümüzde, yaratıcı ve manevi enerjinin büyük bir pozitif yükünü alıyoruz. Geleceğimizi, geride bıraktığımız büyük uzmanlar tarafından bırakılan koordinatları alarak inşa etmeyi öğreniyoruz.

Mikhail Evgenievich Masson'un seçkin Kazak bilim adamı, arkeolog, etnograf, etnografik ve arkeolojik bilim okulunun kurucusu olan Akademisyen Alkei Khakanovich Margulan ile uzun bir yazışmaya sahip olduğu belirtilmelidir. Bu yazının hazırlanmasında, Mikhail E. Masson'un kişisel fonundan kendi eliyle yazılan ve meslektaşına hitaben bir mektup olan A. Mar Marlan'ı çıkarmayı başardık.

A. K. Margulan'ın, XVII. yüzyılın sonlarında ve XVIII. yüzyılın başlarında, Kazak devletinin güçlenmesine önemli katkı yapan seçkin tarihsel şahsiyetlerle derinden ilgilendiğine dikkat edilmelidir. Bu kişiler arasında Tole bi - XVII. yüzyılın sonlarında Kazak Hanlığı'nın seçkin bir siyasi figürü, Kazak kodu «Zheti-zharyy»nin yaratıcılarından biri olan ünlü Tauke Han bulunuyor. Yukarıdaki sözlerin kanıtı, Orta Asya M. E. Masson arkeolojik anıtlarının büyük bir araştırmacısına kendi eliyle yazılan Akademisyen A. K. Margulan'ın mektubu. Bu mektup tam olarak aşağıda çoğaltılmıştır.

Mikhail Evgenievich Masson'un bilimsel mirasının çalışmasını özetlemek gerekirse, bunun çok yönlü ve bilimsel ve kişisel karakterde farklı olduğunu belirtmek gerekir. Tarihinin, etnografinin, folklorunun, Orta Asya halklarının arkeolojisinin en zor dönemlerinde incelenmesi, faaliyetlerinin önemli ve sorumlu bir unsuru haline gelmiştir. Arkeolojisi ile ilgili çalışmaları, tarihselcilik ilkesini kullanarak nesnel konulardan ele aldığı çok büyük olgusal malzemenin ciddi ve düşünceli bir analizi ile ayırt edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İki Önde Gelen Bilim Adamının Yazışmaları, Çağdaşların Anıları.

1. Введение

Среди имен выдающихся историков Средней Азии первой трети XX столетия, значительное место занимает имя крупнейшего патриарха среднеазиатской археологической школы М. Е. Массона, чье многогранное научное наследие вызывает гордость и восхищение не только у представителей мировой научной общественности, но и у широких слоев населения многонационального Казахстана.

На наш взгляд, есть в замечательной плеяде дореволюционных российских исследователей Туркестанского края, как и во всей первой волне интеллигенции, гордая несокрушимость национального духа, гранитная прочность внутреннего мира. Многие дореволюционные россий-

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, История, shintaeva2608@mail.ru.

ские исследователи постреволюционного периода имели мужество оставаться самими собой в любых сложных ситуациях, а не становиться политической игрушкой в руках Судьбы или Власти. В такие дни мы как бы получаем от них огромный положительный заряд творческой и духовной энергии. Учимся выстраивать свое будущее, сверяясь с координатами, оставленными нам ушедшими великими гениями.

Как отмечает известный научный исследователь В. А. Костецкий: «В 1908-1909 гг., когда Василий Лаврентьевич Вяткин, самаркандский археолог, работал на раскопках обсерватории Улугбека, туда часто приходил юноша в гимназической форме. Он подолгу наблюдал за раскопками, помогал работающим. Это был Михаил Евгеньевич Массон, ученик местной классической гимназии, сын самаркандского землемера-топографа. В. Л. Вяткин заметил интерес юноши к археологии и стал привлекать его к работе. Первое июня 1912 года В. Л. Вяткин назначил его заведующим раскопкой площадкой. Четыре летних сезона провел М. Евгеньевич Массон на раскопках Афрасиаба. В 1916 г. он закончил гимназию с золотой медалью и поступил в Петроградский политехнический институт, на инженерно-строительное отделение. Но учился там недолго: его призывают в армию и направляют в артиллерийское училище (Костецкий, 2007).

И далее вышеуказанный исследователь отмечает: «Февральская революция 1917 года. Он в Петрограде на стороне восставшего народа. В 1918 году, после демобилизации, Михаил Евгеньевич в Самарканде. Участвует в реставрации памятников старины. Возглавляет Самаркандский областной краеведческий музей. В 1923 году Михаила Евгеньевича переводят в Ташкент, где ярко и всесторонне раскрылся талант ученого-археолога. М. Е. Массон первым в стране стал проводить комплексные археологические экспедиции. К работам в них он привлекает ученых различных специальностей, сам изучает географию и антропологию, биологию и зоологию, энтомологию и геологию, почвоведение и ботанику, горное дело, архитектуру и этнографию, нумизматику, эпиграфику, изобразительное искусство и многие другие науки, знание которых помогает комплексно вести раскопки, исследование памятников. Он изучает языки, чтобы прочесть надписи на древних монетах, на скалах и каменных плитах.

В биографии ученого - больше восьмидесяти экспедиционных маршрутов и стационарных историко-археологических исследований. С именем Михаила Евгеньевича неизменно связана возглавляемая им широко известная Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция (ЮТАКЭ), организованная в 1945 г. Он разработал программу ЮТАКЭ, определившую основные направления археологических и других исследований на территории Туркменистана (ЦГА РУз, Ф-2773, л. 2-3).

В Каракумах, в сорока километрах от г. Мары, видны величественные руины Старого Мерва, некогда большого и красивого города. Здесь много лет вел крупные раскопки Старо-Мервский отряд под начальством Михаила Евгеньевича Массона. В кабинете ученого на полках стоят труды ЮТАКЭ. Вот они, красноречивые свидетельства многолетних исследований: восемнадцать томов «Трудов» и три выпуска «Материалов». И все они отредактированы Михаилом Евгеньевичем. Он был консультантом и помощником авторов всех этих работ. Многие из них написаны самим Михаилом Евгеньевичем по материалам, собранным во время экспедиций, которые он же возглавлял и проводил. Когда в 1939 г. в Ташкентском государственном университете открывалась кафедра археологии Средней Азии, ее руководителем единогласно избрали профессора М. Е. Массона. Тридцать лет он возглавлял кафедру археологии. Михаилу Евгеньевичу минуло семьдесят два года, когда он передал кафедру Светлане Борисовне Луниной, своей ученице и последовательнице. Студенты тех лет помнят блестящие лекции профессора М. Е. Массона. Они отличались не только живым и ярким изложением. Студентов привлекала новизна тем, идей и, конечно же, самого материала. Михаил Евгеньевич читал новые специальные курсы, им разработанные и составленные, раньше ни в одном вузе не читавшиеся: «Археология Средней Азии», «Историческая топография среднеазиатских городов», «Нумизматика Средней Азии» (ЦГА РУз, Ф-2773, л. 4).

2. Методы

Следует отметить, что Михаил Евгеньевич Массон вел длительную переписку с выдающимся казахским ученым, археологом, этнографом, фольклористом академиком Алькей Хакановичем Маргуланом, основоположником этнографической и археологической научной школы. В ходе подготовки данной статьи нам удалось извлечь из личного фонда Михаила Евгеньевича Массона ряд писем, А. Х. Маргулана, написанное его собственной рукой и адресованное своему коллеге.

Так, например, в своем письме от 28 декабря 1960г. А. Х. Маргулан пишет: «Уважаемый Михаил Евгеньевич и Галина Анатольевна! Ваши книги «Мечеть Анау» и «Старый Мерв» получил давно, только не знаю, как Вас поблагодарить за эти интересные для меня подарки. У нас особых новостей нет. Скоро должен выйти из печати археологическая карта Казахстана - большой коллективный труд, подытоживающий данные открытий, учета и фиксации археологических памятников на территории Казахстана. Наш институт с весны думает организовать археологическую экспедицию в Отрар. Начальником экспедиции, вероятно, будет молодой ученый К.Акишев. Перед экспедицией станет задача не только раскопки археологических памятников, но, прежде всего изучение архитектурных комплексов, памятников искусства, нумизматики и древних надписей (ЦГА РУз, Ф-2773, л. 8).

Таким образом, из письма А. Х. Маргулана следует вывод, что он на протяжении всей своей жизни уделял пристальное внимание исследованию археологических памятников народов Центральной Азии, их фиксации и учету.

В другом письме от 2 ноября 1969г. А. Х. Маргулан на основе своих наблюдений в ходе своей поездки по Средней Азии пишет: «в первой половине октября я имел удовольствие путешествовать по Каракалпакской, Хорезмской области и по северной Туркмении, проехать по обеим берегам великой реки Средней Азии Амударьи от Нукуса до Нового Ургенча и обратно. Остановившись часами в Гяур-Кала, Куня-Ургенче, от которых впечатление потрясающее. Далее путь продолжался через Ташауз до Хивы и Ново-Ургенча и обратный путь в Нукус по правой стороне Амударьи. Приходилось пройти по следам Хорезмской экспедиции профессора С. П. Толстова, обозреть городища Кой-кырылган, Аяз-кала, Топрак-кала, Ток-кала и др. Мне больше понравилась Топрак-кала - грандиозное зрелище, вавилонское нагромождение, видимо относящееся доисламскому периоду. Чтобы получить окончательные выводы над Топрак-калой видимо надо работать еще десятки лет» (ЦГА РУз, Ф-2773, л. 12).

То есть из письма А. Х. Маргулана вытекает вывод, что расположенные на территории Средней Азии, вышеуказанные археологические памятники всегда находились в поле зрения многих исследователей, в том числе самого ученого.

В письме датированный от 3 июня 1955 г. А. Х. Маргулан пишет своему коллеге академику М. Е. Массону следующее:

«Глубокоуважаемые Михаил Евгеньевич и Галина Анатольевна!

Во - первых, хочется поблагодарить Вас за очередной том (V) трудов Вашей Южно-Туркменской экспедиции, затем поздравить в связи с выходом в свет этого интересного и солидного труда, в котором разработан ряд важных проблем, касающихся истории культуры и искусства народов Средней Азии древнего периода. Мы все отстаем, нам не сравняться с Вами, печатаем очень редко или вовсе нет. Но, кажется, мы тоже постепенно налаживаем наши издательские дела и имеется в основание, что в недалеком будущем мы тоже пришлем Вам наши издания.

С 10 июня собираюсь в Центральный Казахстан, чтобы продолжать мои прерванные работы. Намереваюсь работать над решением проблем переходного периода от позднего андрона к Бегазы-Дандыбаевскому времени. Михаил Евгеньевич может быть Вы располагаете временем посетить нашу раскопку. Первая стационарная работа намечена в районе предгорий Ортау, в 40 км к западу от железнодорожной станции Агадыр. К сожалению, я не мог провести Вашу поездку в Центральный Казахстан по смете нашей экспедиции. Хорошо было бы Вам с Галиной Анатольевной посетить этот интересный район - колыбели древнего скотоводства и древней металлургии. Желаю Вам всех благ. С искренним уважением к Вам Алькей Маргулан (ЦГА РУз, Ф-2773, л. 4).

3. Результаты

Иными словами, судя по содержанию письма, академик Алькей Хаканович Маргулан уделял особое внимание изучению археологических памятников в Центральном Казахстане.

В Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан нами был найден документ, датированный 26 апреля 1968 г. Это письмо А. Х. Маргулана написанное его собственной рукой, и адресованное крупнейшему исследователю архитектурных памятников народов Средней Азии и Казахстана М. Е. Массону. В своем письме А. Х. Маргулан пишет:

«Дорогой и глубокоуважаемый Михаил Евгеньевич!

Ваши письма ко мне всегда отличались своей бодростью звучания, большой жизнерадостностью. Вот последнее письмо не так, в нем я слышу нотки другого порядка. Это я объясняю

невзгодами прошлой зимы-коварная болезнь грипп, простудное явление и прочие весьма отрицательно повлияли на наше здоровье. Я тоже уже два месяца страдаю двухсторонним воспалением легких и до сих пор не могу оправиться и восстановить прежний свой режим. Самые холодные месяцы зимы провел в Москве, там чувствовал себя отлично и с богатырским достоинством выдержал 30 - градусные московские морозы. Вот приехал к себе в Алматы, вижу, что здесь очень тепло. Начал ходить в легкой одежде, но был обманут. Воспаление легких оказывается штука не из легких, очень капризная и придирчивая болезнь. Очень жаль, что Вы рано собираетесь на пенсию. Я знаю много профессоров старше Вас на 10-12 лет, но они еще не думают о пенсии. С другой стороны Ваше решение окажется более плодотворным, откроет перед Вами широкие возможности вплотную заняться теоретическими проблемами, предаваться искусству пера и в течение ряда лет создавать крупные монографические исследования, имеющие значение в мировой науке. Я от всего сердца этого Вам и желаю.

На конференции искусствоведов в Москве я выступал с некоторыми замечаниями по поводу доклада общего друга Л. И. Рэмплия. Я бы, безусловно, не выступал с подобными замечаниями, если бы Л. И. Рэмплль хоть несколькими словами отметил и роль местных народов в создании высокой цивилизации в Мавераннахре и Северном Туркестане. К сожалению этого не было. Но Л. И. Рэмплль мне говорил, что роль местных народов им освещена если не в этом докладе, то в других его исследованиях.

К празднику первого мая я и Раушан Абикеевна шлем Вам и Галине Анатольевне наши добрые пожелания о долгой, и красивой жизни.

Ваш Алькей Маргулан.

Следует отметить, что А. Х. Маргулана глубоко интересовали выдающиеся исторические личности, внесшие значительный вклад в укреплении Казахской государственности конца XVII-начала XVIII в. К таким людям относится и Толе би - выдающийся политический деятель казахского ханства конца XVII-начала XVIII в.в, знаменитый бийТауке хана, один из создателей казахского кодекса «Жеті-жарғы». Свидетельством вышесказанных слов является письмо академика А. Х. Маргулана, написанное собственной рукой крупному исследователю археологических памятников Центральной Азии М. Е. Массону. Ниже это письмо приводится в полном объеме.

«Дорогой и глубокоуважаемый Михаил Евгеньевич!

Я и Раушан Абикеевна шлем Вам и Галине Анатольевне сердечные приветы и поздравления в связи с наступающим великим праздником первого мая, хочется также пожелать Вам доброго здоровья, благополучия и чудесных успехов в творческом труде. В связи с историей 250-летия присоединения Казахстана к России возникла идея о публикации некоторых важных памятников, представляющих общественный интерес. К ним в частности относится старинные мавзолеи, где хранятся останки выдающихся деятелей Казахстана. Ими особенно отличаются древние пантеоны Ташкента. Академик В. В. Бартольд отметил, что Ташкент и многие города Средней и Нижней Сырдарьи на протяжении значительного времени находились во владении казахского ханства. По описанию А. Дженкинсона Ташкентом владел казахский хан Хакназар, сын Касым хана и его потомки. В XVII в важнейшую роль в Ташкенте сыграл казахский хан Турсын с катаганами, XVIII в знаменитый бийТауке хана Толе би, один из создателей казахского кодекса «Жеты-жарғы». Останки мавзолея Толе бия находится в пантеоне Шайхантаур. Старые ташкентские жители (узбеки, казахи) это хорошо знали. Было бы замечательно, если Вы написали небольшую заметку о Толе би для публикации в казахстанской печати.

С глубоким уважением А. Х. Маргулан.

20 апреля, 1982.

4. Выводы и Рекомендации

Таким образом, из выше приведенного письма академика А. Х. Маргулана вытекает вывод, что действительно Ташкентом и его окрестностями на протяжении значительного времени владели казахи. Над его могилой был сооружен величественный мавзолей, который является местом паломничества мусульман.

В Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан нами было найдено документ, датированный 9 июня 1982г. Это ответное письмо М. Е. Массона к А. Х. Маргулану.

«Глубокоуважаемый Алькей Хаканович!

Я очень продвинулся в годах и отдаю им дань. Простите за задержку с ответом на Ваше письмо, полученное в самом конце апреля. Сам написать заметку предложенной Вами темой не мог, так как даже из дома выходить за два квартала не мог две-три недели. А до Шайхантаура далеко ездить. Мне все страшно. Ташкентом занимается моя ученица - известный археолог М. И. Филанович. Она сотрудник института археологии АН УЗССР, находящегося в г. Самарканде. Наконец убедил ее заняться предложенной Вами темой. При этом сам ей буду помогать. У нас есть еще связи со старыми обитателями Шайхантаура. Пошлите мой привет Раушан Абикеевне. Жду ответ. Всегда Вас тепло вспоминающий М. Е. Массон (ЦГА РУз, Ф-2773, л. 5).

Судя по содержанию письма, крупный исследователь археологических памятников народов Центральной Азии М. Е. Массон ввиду своей занятости поручил заняться разработкой данной проблемы своей ученице М. И. Филанович, которая является крупным исследователем средневекового города Ташкента.

В Центральном Государственном архиве Республики Узбекистан нами был найден документ, датированный 15 сентября 1973г. Это письмо А. Х. Маргулана написанное его собственной рукой, и адресованное крупнейшему исследователю архитектурных памятников народов Средней Азии и Казахстана М. Е. Массону.

В своем письме ученый отмечает, что: «Исследователи хорошо знают, что до середины XIX в на территории Казахстана куланы были обычными на подобие сайги. Местом их обитания были равнинные пустыни Бетпак-Дала, полупустыни северо-восточного Прибалхашья, районы Сарысу, Улутау, Тургайские и Акмолинские степи, реки Токраун, Нура и Ишим. На зиму куланы откочевывали на юг в Тарбагатайские и Джунгарские горы, в Дарьялык и Кызылкумы. В вольной жизни куланы неизменно проводили бурные игры, особое возбуждение они проявляют во время гона. По казахским народным преданиям в начале XIII в Чингис-хан обосновал свою резиденцию в Чингисских горах к западу от Иртыша, которая находилась на северном склоне этого хребта. Чингис-хан и его сын Джочи-хан страшно увлекались облавной охотой на диких куланов. В преданиях говорится, что Джочи-хан однажды был окружен большой стадой диких куланов и трагически погиб от нападения озлобленных куланов. Интересно, что при раскопке гробницы Джочи-хана установлено, что правая рука совершенно отсутствует. Несомненно, это свидетельствует об истине народных преданий. Существует еще прекрасная легенда «Аксак кулан и Джочи-хан», ставшая темой великолепных поэм и оперы на казахском языке. В преданиях говорится, что Чингис-хан дал приказ истребить всех куланов, обитающих в Казахстане. Особенно интересен глубокий ров, который тянется от озера Балхаша до реки Или и севернее отрогов Джунгарского Алатау. Исследователи прошлого его связывали с именем Тимура. Фактически он относится к решению Чингис-хана» (ЦГА РУз, Ф-2773, л. 14).

Таким образом, автор письма, широко используя материалы топонимики, верно, указал традиционные места обитания и расселения куланов.

Подводя итоги изучения научного наследия Михаила Евгеньевича Массона, следует отметить, что оно было достаточно разносторонним и отличалось научно-поисковым характером. Исследование истории, этнографии, фольклористики, археологии народов Центральной Азии в самый трудный его периоды стало важной и ответственной гранью его деятельности. Его занятия археологией отличались серьезным и вдумчивым анализом обширного фактического материала, который он освещал с объективных позиций с использованием принципа историзма.

5. Источники

КОСТЕЦКИЙ, В. А., *Россияне в Узбекистане*, Ташкент: Нихол 2007, 220.

ЦГА Руз, *Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан*, Ф-2773, Описание 1, Дело 741, л. 2-3.

Там же, л. 4, об. 5.

Там же, л. 8.

Там же, л. 12, об. 12.

Там же, л. 4, об. 4.

Там же, л. 5, об. 5.

Там же, л. 14, об. 15.

ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ, БЫТА И КУЛЬТУРЫ НОМАДОВ В ПУБЛИКАЦИЯХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ XVIII - НАЧАЛА XX ВВ.

Сакен КОСАНБАЕВ¹ - Марат БЕЙСЕНБАЕВ² - Жанат БАРАХОВА³

Özet

Makale gerçekleri, yöntemleri, sonuçları, sonuçları ve önerileri içermektedir. Modern sahnede obşçestvenno-Ekonomik bilim ve değer tarihsel Araçlar poznanıya istoričeskogo Orta Asya, Rost ve Milli samosoznanıya Vozrozhdenie ait proşlogo halkları, bu Korney istoričeskix nasıl Kazakistan rezko vozroslo rolü Cumhuriyeti Kalkınma. B Haberleşme kolonizacıey Kazakistan Rossıey Tsarskoye Selo naçalos Orta Asya dorevolycionnımı rossıyskımı issledovatelyamı çalışmadır etnografii halklarını intensívnoe. zaçastwyu osveşçaya bilgisayar donanım sorunları odnostoronne Rus İmparatorluğu otkrıla sevgilim issledovaniyu tarih, bita ve Orta Asya halklarının kültür, poverxnostno ve swbektivno. Birlikte Rus administracii wpravlenni kolonisinden Terry okazıyaya sootvetstvıyuşçwyu yardımıyla Kazakistan'da bilim étnografıçeskoy gelişiminde toçkoy başlayan bilgisayar donanım araştırması çelik ile Roh.

Yayıncıdan şu yöntemler yaygın olarak kullanılmıştır: tarihsel, karşılaştırmalı, sistematik ve tarihciliğin yöntemi. Kitabın yazarı, Rusça konuşan araştırmacıların Kazakistan'daki etnografik bilimin gelişimindeki yetkili rolünün otoriter rolündeki karşılaştırmalı analiz, karşılaştırmalı analiz ve tüm tarihsel kaynak kaynaklarının yazarıdır.

Bölgedeki Sonuçlar araştırma mogwt byt poleznı Uzmanı obşçestvenno gwmanıtarınx, öncelikle sadece Bilimler, istoriografam, etnograf, antropolog, kwltwrologam istorikam. Materyaller: Kazakların tarih ve etnografisi üzerine monografılar, okul kullanma kılavuzları ve öğretim materyalleri kullanmak için kullanılabilir.

1- Rusya ile Stephen'in yaratımları arasındaki etkileşim gereksiz yere ağırlaştırıldı. politika Çarlık Fetih Doğu Sosyal ve Ulusal Gnet narodam nesla. Avrupa Saati hayatında Rus materialnoy Kültür ve dwxovnoy, pronıkavşey Cal Lisesi'nin ocenili progressívnoe Değer ile birlikte, Togo, rezko sömürge oswjdaya misliteli ve Doğu halkları bölünürler. Peredovaya aydın ve geniş narod Rusya polojili nacalo vzaimosvyazyam ve edineniyyu İngiliz narodom şey eski obwslovleno Geliştirme istoriey sosednix halkları.

2- Tarihsel dönemin temel tarihsel gerçekleri, çoğu zaman, tarihin, kültürün, Kazakların etnografisinin birçok tarihi anının açık kanıtıdır.

3- İnceleme döneminde, otoriter Rusça konuşan Rus okulları, VV Radlov, VV Barthold, II Geyer, Hanykov YV, ve naçınwyu faaliyeti A. A.Semenov, N. G. Mallickiy ve diğerlerini gelmesi haricinde diğer. Analitik yöntemin temeli etnografik veriler, etnografik bilimin oluşumu, gelişimi ve tanıtımı için aktif arama metodolojik ilkeleri tarafından incelenmiştir.

4- Sledwet Mark, çok bwrnogo ve Kalkınma Kazak bilim étnologıçeskoy mnogogrannogo zavovanıya Kazakistan Rossıey Tsarskoye Selo yavılsya dönemlerinden sonra bir şey dönemi.

5- Dalneyşee sovershenstvovanie Kazak étnologii áóããð svyazano rassıreniem mejdisciplinarnogo İşbirliđi geçen tüm Big privleçeniem arkeolojik veriler, antropologii, folkloristikii, sociologii.

6- materialnoy kültür kazaxov osnovnix elemanlarının gelişim konusudur (tradicionnoe jilişçe, giysi, pişça) izwçayutsya issledovatelyamı zaten nakoplen büyük émpirıçeskıy malzeme, çok sayıda provedeno önce dostatoçno kompleksnix étnografıçeskix ékspediciy.

Dannoy kollektivnoy tarih dorevolycionnımı rossıyskımı issledovatelyamı predprinyata popıtka sistemnogo araştırma mnogogrannix aspektov Kazak etnografii çastnosti hayati, bita ve kültür, zanıyatıy, xozyaystva, göçler ve toplumda Kazak kadınlarda klipte Aile bitovix İlişkiler, geleneksel şekilde

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, История, ring_ep@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, История, ring_ep@mail.ru.

³ Шымкентский детский дом №3, Административно-управленческое подразделение, История, ring_ep@mail.ru.

gelen religioznix verovaniy, npravov ve ulusal karakter Sledwet Mark, vsej mirovoy obşçestvennosti predstaviteli dorevolycionnoy Rus aydnların bilinen Kazak insanların destanı tarihini issledovatel-yamı pervimı şey ve etnografii, konsantrasyon XIX.-XX. yüzyıllar. bizdin Look üzerinde celom Geliştirme dannoy problemleri, Tek vajneyşix tarihsel bilim otrasley nasıl incelemek etnografii wglwblenno-go fazla otrıvaet şırokiy alanı. Değerli kitapların yayınlanmasıyla, bilinen Rus yanlısı propagandacıların çalışmaları Kazak tarihçiliğinin gelişimine önemli bir katkı sağlamaktadır. Uspekhı tarihsel-etnografik araştırma, Rus bilimsel toplumunda bilimsel olarak kanıtlanmış birçok bilimsel araştırmacı tarafından kabul edilmiştir. Onuru kağıtları dorevolycionnix rossiyksix issledovateley GX tşçatelnoe obosnovanie nawçnix malzemeler, mesajlar ve materyaller narodnogo yaratıcılık Handling wstnogo. Dorevimci Rus doktorların çalışmalarında, orijinal fikirlerimiz, hipotezlerimiz, ilginç fikirlerimiz ve tahminlerimiz var. Bolşinstvo kâğıtları dorevolycionnix rossiyksix issledovateley napisano istoriko étnografıçeskogo osmisleniya ve tolkovaniya raznorodnix istoriçeskix ve étnografıçeskix istoçnikov Temelleri üzerine.

Anahtar kelimeler: Ara Güzergâhların Güzergâhları, Özel Güzergâhlar, Rotalar, Yaşam Görüntüsü, Kültür ve Kültür.

1. Введение

На современном этапе общественно-экономического развития Республики Казахстан резко возросло роль и значение исторической науки как средства познания исторического прошлого народов Центральной Азии, роста и возрождения национального самосознания, его исторических корней. В связи с колонизацией Казахстана царской Россией началось интенсивное изучение этнографии народов Центральной Азии дореволюционными российскими исследователями. Российская империя открыла дорогу к исследованию истории, быта и культуры народов Центральной Азии, зачастую освещая эти проблемы односторонне, поверхностно и субъективно. Но вместе с тем оказывая соответствующую помощь российской администрации в управлении колоний, эти исследования стали отправной точкой в развитии этнографической науки в Казахстане.

С 1730-ых гг., в связи с переходом в российское подданство Младшего казахского жуза, все более усиливается российское проникновение, начинается систематическое научное изучение этнографии казахов (Бижанов, 1968).

Имеются ценные сведения по истории и этнографии казахского народа в трудах таких российских исследователей как В. Н. Татищев, И. И. Кирилов, П. И. Рычков. В 1734 г. И. И. Кирилов представил записку «Изъяснение о киргиз-кайсацкой и каракалпацкой ордах» с планом освоения казахских земель и налаживания торговых отношений с ханствами Центральной Азии (Гнучева, 1940, стр. 70-71).

Свое представление И. И. Кирилов начинает с характеристики 3-х казахских жузов («киргиз-кайсацких орд»). Указав их численность и места кочевков, он отмечает, что до тех пор, пока «ордынцы жили между собой в мире и согласии, они имели в своем владении знатные провинции и города: Туркестан, Сайрам, Ташкент» (Новлянская, 1964).

По проекту И. И. Кирилова была создана «Известная экспедиция» («Оренбургская экспедиция»). Будучи руководителем экспедиции, Кирилов способствовал расширению изучения казахских земель. Под его руководством было организовано изучение этнографических особенностей казахов Северного и Западного Казахстана (Кирилов, 1831).

Много сделал для изучения этнографии казахов П. И. Рычков, много лет прослуживший в Оренбургской экспедиции, автор «Топографии Оренбургской». В этом сочинении описаны этнические группы, проживавшие в самой губернии - киргиз-кайсаки, татары, башкиры, а также к югу и востоку от Оренбуржья - аральцы, хивинцы, киргиз-кайсаки Большой орды (Старшего жуза - авторы) (Рычков, 1762).

2. Методы

В данной публикации нами были широко использованы следующие методы: исторический, сравнительный, системный и метод историзма. Путем сопоставления, сравнения и анализа всех доступных исторических источников автором данной публикации удалось раскрыть роль и вклад дореволюционных российских исследователей в развитии этнографической науки в Казахстане.

В 1733-1743 гг. состоялась 1-я экспедиция РАН в Казахстан, Сибирь, Центральную Азию, давшая обширный историко-этнографический материал. В 1768-1774 гг. состоялась 2-я экс-

педиция РАН в Сибирь и Центральную Азию, давшая также обширный историко-этнографический материал (Ерофеева, 1979). Сын П. И. Рычкова, Н. П. Рычков, как и отец, внес достойный вклад в дело изучения казахского этноса российской наукой. В 1771 г. Рычков-младший участвовал в экспедиции в Тургайские степи до горы Улу-тау (Улытау - авторы) и оставил много интересных заметок о казахах. В частности, он дал описания казахского национального вооружения: «Оружием нашего вспомогательного киргизского отряда были копья, сабли, стрелы и кремневые ружья».

В. В. Радлов в работе «Тюркские степные кочевники», 1-ю главу посвятил «казак-киргизам», вторую - «кара-киргизам». В последней он писал: «По языку, обычаям, одежде, устройству жилища, так же как по занятиям и образу жизни, казак-киргизы очень мало отличаются от кара-киргизов», но «тип» их, безусловно, иной. Весь остальной текст Радлова был построен на этом противопоставлении (Радлов, 1989).

Значительный вклад в изучение истории и этнографии казахского народа внес военный инженер И. Г. Андреев, который «пристально изучал жизнь и язык казахского народа, часто посещал казахские аулы, беседовал со стариками и известными людьми, записывал сообщения купцов, чиновников, путешественников, бывавших в Казахской степи, Джунгарии, Средней Азии». Главный труд И. Г. Андреева - «Описание Средней Орды киргиз-кайсаков с касающимися до сего народа, так и прилегающих к российской границе, по части Кольванской и Тобольской губерний крепостей, дополнениями». Данная рукопись была частично опубликована в 1795-1796 гг. в № 40-48 «Новых ежемесячных сочинений». Полностью данный труд получил известность лишь во 2-й пол. XIX в (Масанов, 1966). Кроме этих разносторонних этнографических сведений, которые по достоинству оценены в современной историографии, труд содержит существенный исторический материал о размещении около 60 казахских волостей и принятии ими российского подданства (Андреев, 1998).

Этнография казахов с нач. XIX в. становится сюжетом не только для российской научной литературы, но и для публицистики. В 1818 г. горный инженер Г. И. Спасский начал издавать журнал «Сибирский вестник», в котором печатал научные сведения не только собственно о Сибири, но и о казахских землях. В 9-ом и 10-ом номерах этого журнала напечатано описание «Киргиз-кайсаков Большой, Средней и Малой орды». В работе «Киргиз-кайсаки Большой, Средней и Малой Орды» он даёт много интересных с этнографической точки зрения заметок относительно хозяйства и быта казахов. Так, например, он отмечает особое гостеприимство казахов: «Ни один киргиз, отправляясь в дальний путь, не берет с собой никакого запаса, везде находит изобильную пищу и все знаки добродушия, хотя бы нигде не имел знакомых. Всякого приезжего почитают они за родного, угощают не только его без всякой платы, всем, что имеют лучшего, но и самих гостей, собирающихся для него из всех окружающих аулов» (Спасский, 1820).

Г. И. Спасский отмечает, что уже в тот период хозяйство казахов носило не сугубо скотоводческий, но и комплексный характер, наряду с традиционным кочевым скотоводством важное место занимало и земледелие.

Е. К. Мейендорф писал о Бухарском ханстве, которое он посетил в 1820 г. «Мы видели киргизов на северо-востоке Бухарии, около Карши, на севере Мианкаля, где они приходят в соприкосновение с каракалпаками... Киргизы, живущие в Бухарии, пришли из Малой и Средней Орды искать счастья в новых пустынях (Мейендорф, 1900).

Е. К. Мейендорф отмечал характер межэтнических взаимоотношений в Бухаре, обусловленный традиционной толерантностью населявших эти территории этносов - узбеков, таджиков и т.д.

В 1820 и 1822 гг. в Казахстане был чиновник Азиатского департамента МИД России А. И. Левшин (1799-1879). Его путешествие было очень значительно по своим научным и практическим последствиям.

Исследовав все имевшиеся ранее сведения о казахах, Левшин издал в 1832 г. трёхтомное сочинение «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» (Левшин, 1832). Этот фундаментальный труд не потерял своего научного значения и поныне. В 1-м томе изложены «известия географические», во 2-м томе - «исторические известия», включая данные об этногенезе казахов, родословные казахских ханских династий и т.д. Третий том целиком посвящён «этнографическим известиям». Подробно описаны культура, быт, «образ управления и законы» казахов (Левшин, 1832).

В книге автор попытался нарисовать типичный портрет и характерные черты киргиз-кайсацкого народа: «наружность киргизов ясно показывает смесь происхождения монголо-турецкого (...). Лица их не так плоски и широки, как у калмыков, но узкие глаза, малый рот, выдавшиеся скулы, редкая клочком на конце подбородка растущая борода отличают их от племён Турецких и приближают к Монгольским...», они привыкли «... почти всегда быть на лошадях (...), они вообще ходят медленно и иногда даже с трудом...»,

А. И. Левшин, разбирая особенности хозяйственной деятельности казахов, отмечает тот факт, что часть их, наряду с традиционным кочевым скотоводством, периодически занималась земледелием, и поясняет при этом: «Впрочем, земледелие не делает их оседлыми. Они кочуют около пашен своих только до того времени, пока хлеб спеет. Сжав и обмолотив, берут с собой нужную часть онаго, а остальную зарывают в землю до будущего посева и уходят в другие места» (Левшин, 1832).

По всей видимости, Левшин сталкивался только с той частью казахского этноса, которая вела преимущественно кочевой образ жизни, хотя известно, что часть казахов уже в тот период занималась оседлым земледелием.

В начале 40-ых годов XIX в. Я. В. Ханыков, обследовал область Внутренней (Букеевской) орды. Он является автором статьи «Очерк состояния внутренней киргизской орды», опубликованной в Записках РГО в 1849 г. В ней он описал родоплеменную структуру казахов Младшего жуза, указал их численность, места кочевков. Вместе с тем приводятся ценные сведения о скотоводстве и земледелии казахов. Отмечая ведущую роль скотоводства автор пишет: «Главное исключительное богатство внутренней киргизской орды составляет скот. Киргизы разводят верблюдов, лошадей, баранов, коз и коров» (Ханыков, 1849).

В 1849 г. в журнале «Записки РГО» была опубликована интересная статья М. Иванина «Поездка на полуостров Мангышлак», в которой приводятся этнографические наблюдения о малоизученном в то время родоподразделении Младшего жуза - адай. В ней он отметил природную сметливость казахов. «Нельзя однако же отвергать, что киргизы и туркмены завидят и отличат в степи барана, верблюда, лошадь, всадника, скорее чем мы, это от того, что они имеют преимущество перед нами в знании степи, привычке всматриваться в даль и следовательно скорее распознавать одни и те же знакомые им предметы, точно таким же образом, моряк прежде других увидит в море судно и распознает его, охотник птицу и т.д. (Иванин, 1849).

Особый период в развитии российской этнографии казахов начался в 60-е годы XIX в. В оазисах междуречья Сыр-Дарьи и Аму-Дарьи, завоёванных в 1860-1870-е гг., российские учёные обнаружили не только кочевых, но и других казахов («киргизов»), которые вели полuosедлую и оседлую жизнь, а также близких к ним по культуре, внешнему облику, языку, быту представителей родственных «племён» (кипчаки, кураминцы). Это вызывало новые дискуссии о том, кто такие «киргизы», какова их история и этнография.

Казахи были не очень фанатичными и ревностными мусульманами, тем не менее, попытки их христианизации, как правило, успеха не имели. Несмотря на это, некоторые из российских исследователей все же считали казахов не вполне мусульманами, а этносом, способным нарушить сплошное мусульманское единство от Волги и Урала до южных границ России. Так, Н. И. Ильминский писал: «В интересе отечественном, в виду этой массы народа, который под видом особого племени киргизского занял огромную степь между казанскими татарами и Среднею Азиею», необходимо было принять соответствующие усилия, чтобы казахи «не сливались с магометанами в общую сплошную массу» (Косач, 1998, стр. 123-124).

М. Иванин, анализируя пути и транспортные средства в среднеазиатском регионе отмечает: «Казахи перекочевки свои совершают верхом, а пожитки, то есть кибитки и войлочные шатры, с небольшим имуществом, они перевозят на вьючных верблюдах, по направлению к тому месту, где намереваются остановиться для корма скота, причем едут целиком, а не по проложенным дорогам (Иванин, 1869).

В дореволюционной литературе можно встретить довольно любопытные версии относительно самого понятия «казах» («казак»). Например, Иванин М. И. писал, что казаками назывались «лёгкие войска в монгольской армии» и что «киргиз-кайсаки составляли эти самые войска» (Иванин, 1875). Версия, при всей своей оригинальности, вряд ли заслуживает серьёзного рассмотрения, так как сложно говорить о казахах в XIII веке.

Н. А. Маев, изучавший этнический состав Восточной Бухары, отмечал наличие здесь казахов. Он писал, что казахи «начали переселяться в Гиссарский край из Нуратинского бекства только

в последнее время. До того их знали здесь только по имени. Киргизы направляются к низовьям Вахша и Пянджа. До 300 кибиток киргизов остановились в горах между Кулябом и Курган-Тюбе, и столько же кибиток видели на временной остановке у Гиссара» (Маев, 1879).

В статье известного дореволюционного российского исследователя А. И. Макшеева «Географические, этнографические и статистические материалы о Туркестанском крае» описывается образ жизни, быт и культура, занятия, хозяйство, религиозные верования кочевников. Так, например, характеризуя традиционные пути маршрутов кочевников автор замечает, что: «Киргиз-кайсаки (казахи - авторы) кочуют во всех уездах Туркестанского генерал-губернаторства, за исключением Иссыккульского и Токмаковского, где они уступают место каракиргизам (Макшеев, 1875, стр. 119).

По свидетельству А. И. Макшеева: «В Туркестанском крае, как и везде, киргизы (казахи - авторы) ведут кочевую жизнь, но кроме скотоводства, занимаются в значительной степени хлебопашеством» (Макшеев, 1875, стр. 120).

В. Потто дает подробное описание казахского национального женского костюма: «Обыкновенный костюм киргизской женщины состоит из длинной женской рубахи, спускающейся поверх шаровар, из мужского халата и сапог, сшитых из простого черного товара или из красной юфтовой кожи. При парадном костюме богатые киргизки носят рубахи из разноцветных штофов или из шелковых канаусов, преимущественно ярких и пестрых цветов; бедные употребляют на это бумажную бухарскую сусу, ... выбойку, разноцветную китайку красный кумач. Грубая обувь при парадном костюме заменяется также сапожками, с высокими и узкими каблукками на медных подковках и с загнутыми кверху носами; иногда вместо сапог надевают «ичики»; но в этих случаях поверх их носят галоши из зеленой бухарской кожи или из сафьяна, нередко шитого серебром и золотом» (Потто, 1877).

Н. Зеланд раскрыл целый ряд этнографических особенностей казахского этноса. Характеризуя занятия казахов он отмечает: «Главное занятие скотоводство, но с ним в настоящее время начинает соперничать и хлебопашество. Кроме лошадей киргизы держат коров, овец, коз и верблюдов, наконец, собак как сторожей». Отмечая ведущую роль скотоводства, автор не забывает упомянуть и другие хозяйственные занятия казахов - земледелие, ремесло, охоту и т. д. (Зеланд, 1885).

Таким образом, Н. Зеланд подчеркивал комплексный характер хозяйства казахов, которые занимались не только традиционным кочевым скотоводством, но и другими видами хозяйственной деятельности - земледелием, охотой, рыболовством и т. д.

В статье М. Миропиева «Демонологические рассказы киргизов» говорится о злых духах (джындарах), которые являются к человеку в виде образов девиц, женщин, белобородых стариков, одноглазых мужчин, а также различных животных (коз, собак, лисиц, змей и т. д.) (Миропиев, 1888).

Кроме того, в ней описываются домусульманские верования казахов, во многом сохранившиеся в системе их религиозных взглядов. В целом «казахский ислам» представляет собой причудливую смесь собственно исламских взглядов с различными доисламскими.

Н. И. Гродеков в книге «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области» отметил историческое родство казахов и узбеков (имеются в виду даштикипчакские узбекские племена - авторы). Гродеков пишет о том, что сами казахи Сыр-Дарьинской области считают себя принадлежащими к узбекским племенам, произошли от одних корней с узбеками (Гродеков, 1889).

В 1890 г. студент Санкт-Петербургского университета Н. Ф. Катанов занимался в Джетысу изучением языка киргиз-казаков, кара-киргизов и сартов (Бессонов, Давыдов, Мошкин, 1925). Вызывает интерес, что ряд российских исследователей отмечал процесс постепенного разорения скотоводческих хозяйств и оседания казахского населения. Так, С. Шмидт писал: «Всюду, где есть возможность искусственного орошения, обедневшие киргизы устраивают свои поля и принимаются за земледельческую культуру» (Шмидт, 1889).

Любопытно также, что казахи достаточно быстро осваивали культуру земледелия и получали урожаи в полтора-два раза выше, чем переселенцы из России. Это говорит о том, что у казахов издревле были навыки ведения земледельческого типа хозяйства.

Н. Ф. Катанов привел интересные сопоставительные сравнения между российскими и китайскими подданными тюркского происхождения. О казахах, в частности, сказано следующее: «Все русские казак-киргизы (имеются в виду этнические казахи российского подданства - авторы) управляются по-русски волостными и уездными начальниками, занимаются скотовод-

ством, а китайские казак-киргизы (имеются в виду этнические казахи китайского подданства - авторы) управляются подобно монголам и урянхайцам ухеридами...» (Катанов, 1893, стр. 525).

Говоря о верованиях, духовно-религиозной жизни казахов, Катанов отмечает: «Казак-киргизы как русские, так и китайские все без исключения мусульмане исповедания суннитов и учения ханефитского, хотя у некоторых киргизов (казахов - авторы), живущих вдали от трактов, ещё сохранились рассказы о злых духах, присущие шаманистам» (Катанов, 1893, стр. 526).

Эта особенность присуща всем этносам, длительное время исповедовавшим языческие верования. Как уже было отмечено, у многих тюркских этносов, и у казахов в том числе, сохранились очень значительные пережитки доисламских верований вплоть до современности. А часть тюркских этносов до сих пор исповедует древние культы (это касается, прежде всего, тюркских народов Сибири, таких как хакасы, шорцы, алтайцы, долганы, часть тувинцев, часть якутов и т.д.).

Большинство российских исследователей с симпатией и интересом относились к национальной культуре казахского народа. Хотя порой встречались высказывания откровенно шовинистического, колонизаторского характера. Так, И. Л. Яворский писал: «Мордва, мещеряки, черемисы, вотяки - остались лишь почти одним этнографическим термином... Казанские татары, башкиры, киргизы - также значительно уже обрусели и если ещё не слились в одно тело с русским народом, то это не более как вопрос времени» (Яворский, 1893).

Как показала историческая практика, взгляды В. Л. Яворского были лишь взглядом великодержавного шовиниста, который выдавал желаемое за действительное.

Принципиально иной позиции придерживались прогрессивные российские исследователи гуманистического, демократического, просветительского направления. Так, Г. Н. Потанин отмечал: «Долг русской интеллигенции принять меры к защите инородцев от вымирания, сделать и способными к самосохранению... внушить веру в себя, заботу о своем будущем» В своем фундаментальном труде «Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе» он отмечает, что историческими прототипами многих легендарных персонажей славянского, германского, романского эпосов являются реальные личности тибетского, монгольского, тюркского и т.д. происхождения (Потанин, 1899).

1897 год характерен не только проведением Всероссийской переписи, но и тем, что в этом г. было открыто Туркестанское отделение РГО, одним из научных направлений которого было этнографическое. Члены этого Отделения внесли большой вклад в изучение казахского этноса, особенно его южных групп - от Каспия и Арала до Алтая. В. В. Бартольд отмечал, что в собственно казахских национальных поговорках часто сопоставляются и противопоставляются слова «казак» и «сарт» - первое в значении «кочевник», а второе - в значении «оседлый житель» вне зависимости от его этнической и языковой принадлежности (Бартольд, 1968).

Г. Н. Потанин отмечал: «Киргизы народ живой, здоровый, они любят веселье, в costume яркие цвета, в жизни праздники. Поминки по умершим у этого народа превращаются в продолжительные и грандиозные торжества с играми, скачками, песнями, состязаниями, с исполнением песен и с лирическим творчеством. Подобно афинянам, киргизы - необычайно любят новости, «хабары», - страсть, которая в молодом поколении заменяется любознательностью» (Потанин, 1898, стр. 83-84).

Особенностью этнографических работ Г. Н. Потанина является живость описания сопряженная с глубиной анализа.

В 1898 г. в журнале «Вокруг света» была опубликована статья Я. Альбрандта «Букеевская орда». В ней он описал образ жизни, быт, культуру, одежду, занятия, домашние промыслы, жилище, обряды и обычаи казахского этноса. Так, например, он отмечает: «Киргизы гостеприимны, и гость пользуется у них большим почетом, ему оказываются всевозможные услуги, он дает направление разговору и если желает, распоряжается даже трапезой» (Альбрандт, 1898).

Ряд российских исследователей уже тогда обращал внимание на то, что следует различать между собой понятия «казах» и «кыргыз». Так, В. фон Герн писал ещё на рубеже XIX-XX вв.: «Кочевые степняки, составляющие главную массу населения Степного края, называют себя не киргизами, как мы их называем, а казахами. Названием же «кыргыз» они отличают отдельную отрасль своих горных родовичей, носящих официальное и принятое у нас название «каракиргизов» (Герн, 1995).

То есть, В. фон Герн достаточно верно охарактеризовал терминологическую разницу между понятиями «киргиз» и «казах». Его понимание данного вопроса вполне соответствует современным данным этнологической науки.

В 1901 г. И. И. Гейер издал «Путеводитель по Туркестану». В нем даны интересные этнографические сведения о казахах: «Все обширное пространство от г. Омска до долины Аму-Дарьи и от Уральских гор до Алтая вдоль и поперек изрезано тропами, по которым два раза в год перекочевывают киргизы, называющие себя «казаками». В этнографическом отношении народ этот принадлежит к тюрко-татарской отрасли монгольской расы и делится на три отделения или орды». Гейер приводит большое количество терминов и народных названий из многих областей жизни казахского этноса. Он достаточно подробно характеризует казахскую национальную одежду (калпак, туппе, байтаба, джавлык, саукеле), национальную пищу (айран, курт, иримчик, кужа, баурсаки), детали национального жилища (кереге, уук, чангарак, табалдырык) (Гейер, 1901).

Э. С. Вульфсон в статье «Киргизы» описывает образ жизни, быт, культуру, занятия, домашние промыслы и ремесла казахского этноса. Так, например, он красочно описывает картину перекочевки казахов: «Перекочевка - самая веселая пора в жизни киргизов. Впереди идут стада, мужчины и женщины следуют за ними верхом, парни и девицы в самых праздничных нарядах вихрем несутся по привольной степи на своих быстрых конях, догоняют друг друга, их громкий смех далеко разносится по степи. Вся безмолвная дотолле степь огласилась теперь гулом и шумом, блеяние овец, ржание лошадей, протяжной крик верблюдов, все слилось вместе и наполняет воздух жизнью и радостью» (Вульфсон, 1901).

Данная работа Э. С. Вульфсона позволяет наглядно увидеть реальные картины кочевого быта казахов.

В 1909 г. была опубликована интересная работа П. Инфантьева «Этнографические рассказы из жизни татар, киргизов, калмыков, башкир, вогулов и самоедов». В ней он отмечает: «В своей домашней жизни киргизы народ очень добродушный и гостеприимный. Отказать путнику в приюте и ночлеге, по их понятиям, значит совершить преступление, которое у них карается даже штрафом. Для приезжего гостя они всегда режут барана и приглашают соседей» (Инфантьев, 1909, стр. 2-3).

В 1910 г. в Кауфманском сборнике была опубликована статья Н. Калмакова, в которой отмечены этнографические особенности казахов: «Они любят общество, всякие новости разносятся по киргизской степи с быстротой телеграфа, они охотно болтают, большие любители вкусно поесть и повеселиться на устраиваемых тоях (праздниках). Тои обыкновенно устраиваются богатыми киргизами по случаю какого-либо семейного торжества: свадьбы, обрезания, поминок» (Калмаков, 1910).

В 1913 г. вышла книга Д. Н. Логофета «В горах и равнинах Бухары (Очерки Средней Азии)», в которой также есть сведения о казахах, проживавших на территории Бухарского эмирата. Автора, в частности несколько удивило, что казахские женщины не закрывают лиц, и посторонний мужчина может не только посмотреть, как они работают, но и даже заговорить с ними (Логофет, 1913, стр. 449-450).

Важным моментом в данных рассуждениях Д. Н. Логофета является то, что он наглядно увидел определенные различия между положением женщин у традиционно оседлых народов Центральной Азии и у кочевых. Сама жизнь в степи делала невозможным выполнение всех исламских предписаний в отношении женщины, и потому ситуация выглядела сравнительно либеральной.

В 1916 г. в журнале «Народы мира в нравах и обычаях» была опубликована работа А. Микина «Туркестан». В ней он отмечает: «Киргизы - отважные кочевники, живущие в степях между северными пределами Туркестана и Центральной Сибирью. Живут они в переносных палатках, располагаясь лагерем, который обносят земляным валом для защиты от диких животных. Главное достояние заключается почти всецело в верблюдах, лошадях и рогатом скоте» (Микин, 1916, стр. 481-482).

В 1917 году в многотомном источнике под заглавием «Туркестанский сборник» была опубликована интересная и содержательная статья известного дореволюционного российского исследователя Ю. О. Сно «Среди знойных пустынь и широких степей. Народы Туркестана» в котором содержатся интересные этнографические сведения о казахах, касающиеся тех или иных аспектов казахской этнографии. В данной статье он изобразил живописную картину пе-

рекочевки казахского аула. «Лишь только придут теплые весенние дни, стает снег, и начнут появляться первые травы, киргизы (казахи - авторы) собираются в путь. На общем совете назначается день, когда весь аул снимется с места зимовки. И вот наступает этот день. Раннее утро застаёт все население деревни за работой. Разбирается жилище киргиза - его походный шатер, или кибитка. Эти кибитки, а также и весь домашний скруб навьючиваются на выносливую горбатую спину добродушного верблюда, на его же спину привязываются корзины, в которых копошатся маленькие ребятишки. Кругом все полно оживления, все дышит радостью» (Сно, 1917).

Характеризуя домашние породы скота кочевников Ю. О. Сно отмечает, что «Киргизы (казахи - авторы) больше всего разводят баранов, лошадей и верблюдов. Степной баран на вид чрезвычайно уродлив, но вместе с тем он отличается выносливостью и быстро откармливается за лето» (Сно, 1917).

Раскрывая поэтическую душу номадов Ю. О. Сно верно замечает, что «Песня - лучший друг киргиза. Она сопровождает его всю жизнь, от колыбели до могилы. Веселье ли у киргиза - слышится радостная песня. Горе постигло его - затянул он печальный напев. Сидит ли киргиз в своей кибитке, несется ли по широкой степи - всегда поет он какую - нибудь песню. Хороший певец - везде желанный гость, также как и хорошая певица. Поют киргизы (казахи - авторы) чаще всего под звуки домбры - нечто вроде балалайки с двумя или тремя струнами» (Сно, 1917).

Таким образом, приведенные нами данные подробно и ярко освещают нравы и обычаи, их образа жизни, верований, некоторых аспектов хозяйства и быта. Основной недостаток содержания заключается в слабой изученности социального строя, особенно происхождения казахов, системы родства, многих видов ремесел, устного народного творчества, многих элементов духовной культуры.

3. Результаты

Результаты исследования могут быть полезны специалистам в области общественно-гуманитарных наук, прежде всего, историкам, историографам, этнографам, антропологам, культурологам.

Материалы данной статьи могут быть использованы: при подготовке обобщающих монографий, учебников и учебных пособий по истории и этнографии казахского народа.

4. Выводы и Рекомендации

1- Взаимоотношения между Россией и Степным краем складывались неоднозначно. Завоевательная политика царизма несла народам Востока социальный и национальный гнет. Представители российской научной общественности того времени, резко осуждая колониализм, вместе с тем высоко оценили прогрессивное значение российской материальной и духовной культуры, проникавшей в жизнь и быт народов Востока. Передовая интеллигенция и простой народ России положили начало взаимосвязям и единению с казахским народом, что было обусловлено историей развития соседних народов.

2- Основными недостатками данного исторического периода являются подчас поверхностные суждения о многих сложных моментах истории, культуры, этнографии казахов.

3- В этот период творили такие серьезные дореволюционные российские ученые как В. В. Радлов, В. В. Бартольд, И. И. Гейер, Я. В. Ханьков и другие начал свою научную деятельность А. А. Семенов, Н. Г. Маллицкий и др. Закладывались основы аналитического метода при изучении этнографических данных, шел активный поиск методологических принципов формирования, развития и совершенствования этнографической науки.

4- Следует отметить, что период после завоевания Казахстана царской Россией явился периодом очень бурного и многогранного развития казахской этнологической науки.

5- Дальнейшее совершенствование казахской этнологии будет связано с расширением междисциплинарного сотрудничества, со все большим привлечением данных антропологии, археологии, фольклористики, социологии.

6- Вопросы развития основных элементов материальной культуры казахов (традиционное жилище, одежда, пища) изучаются исследователями уже достаточно давно, накоплен большой эмпирический материал, проведено много комплексных этнографических экспедиций.

5. Источники

БИЖАНОВ, М., "Казахстан Второй Четверти XVIII Века в Трудах и Записках Русских Исследователей", *Автореф. дисс. ... к.и.н.*, Алма-Ата 1968, 30.

ГНУЧЕВА, В. Ф., *Материалы Для Истории Экспедиций Академии Наук в XVIII и XIX вв.*, М.Л., 1940, 70-71.

НОВЛЯНСКАЯ, М. Г., *И.И. Кирилов - Географ XVIII в.*, М.-Л., 1964, 96.

КИРИЛОВ, И. И., *Цветущее Состояние Всероссийского Государства*, СПб. 1831, 279.

РЫЧКОВ, П. И., *Топография Оренбургского Края*, Ч.2, СПб. 1762, 14.

ЕРОФЕЕВА, И. В., "Вопросы Истории Казахстана Второй Половины XVIII в. в Трудах Участников Академических Экспедиций 1768-1774 гг.", *Известия АН КазССР. Серия Общественных Наук*, 1, Алма-Ата 1979, 150.

РАДЛОВ, В., *Из Сибири*, М., 1989, 348.

МАСАНОВ, Э. А., *Очерк Истории Этнографического Изучения Казахского Народа в СССР*, Наука, Алма-Ата 1966, 80.

АНДРЕЕВ, И. Г., *Описание Киргиз-Кайсаков Средней Орды*, Гылым, Алматы 1998, 143.

СПАССКИЙ, Г. И., "Киргиз-Кайсаки Большой, Средней и Малой Орды", *Сибирский Вестник*, 10, СПб, 1820, 180.

МЕЙЕНДОРФ, Е. К., *Путешествие из Оренбурга в Бухару*, Ташкент 1900, 104.

ЛЕВШИН, А. И., "Описание Киргиз-Казачьих Или Киргиз-Кайсацких Орд и Степей", *В Трех Частях*, СПб, 1832.

ХАНЫКОВ, Я. В., "Очерк Состояния Внутренней Киргизской Орды", *Записки РГО*, 1, 2, СПб, 1849, 144.

ИВАНИН, М., "Поездка на Полуостров Мангышлак", *Записки РГО*, 1, 2, СПб, 1849, 347.

КОСАЧ, Г. Г., Ибрагим Алтынсарин: Человек в Потоке Времени", *Вестник Евразии*, 1-2 (4-5), М, 1998, 123-124.

ИВАНИН, М., "Пути в Средней Азии и Перевозочные Средства", *Военный Сборник*, 8, СПб, 1869, 287.

ИВАНИН, М. И., *О военном Искусстве и Завоеваниях Монголо-Татар и Среднеазиатских Народов При Чингис-Хане и Тамерлане*, СПб, 1875, 169.

МАЕВ, Н. А., "Очерки Гиссарского Бекства", *Материалы Для Статистики Туркестанского Края*, 5, СПб, 1879, 23.

МАКШЕЕВ, А. И., "Географические, Этнографические и Статистические Материалы о Туркестанском Крае", *Туркестанский Сборник*, 122, СПб, 1875, 119, 120.

ПОТТО, В., "Из Путевых Заметок по Степи", *Военный Сборник*, 11, СПб, 1877, 165.

ЗЕЛАНД, Н., "Киргизы. Этнологический Очерк", *Записки Западно-Сибирского Отдела ИРГО*, 7, 2, Омск., 1885, 21.

МИРОПИЕВ, М., "Демонологические Рассказы Киргизов", *Записки ИРГО по Отделению Этнографии*, СПб, 1888, 165.

ГРОДЕКОВ, Н. И., Киргизы и Каракиргизы Сырдарьинской Области, Т.1, Ташкент 1889, 8.

БЕССОНОВ, А. И. - ДАВЫДОВ, Л. К. - МОШКИН, М. Т., *Джетысу, Естественно-Историческое Описание Края*, Ташкент 1925, 13.

ШМИДТ, С., *Очерк Киргизской Степи к Югу от Арало-Иртышского Водораздела и Акмолинской Области (1888-1889)*, СПб, 1889, 25.

КАТАНОВ, Н. Ф., "Среди Тюркских Племен", *Известия ИРГО*, 34, 1, СПб, 1893, 525, 526.

ЯВОРСКИЙ, И. Л., *Средняя Азия: Культурные Успехи и Задачи в Ней России*, Одесса, 1893, 33.

ПОТАНИН, Г. Н., *Восточные Мотивы в Средневековом Европейском Эпосе*, М, 1899, 856.

БАРТОЛЬД, В. В., "Двенадцать Лекций по Истории Турецких Народов Средней Азии", *Сборник Сочинений*, 5, М, 1968, 189.

ПОТАНИН, Г. Н., "В Юрте Последнего Киргизского Царевича", *Русское Богатство*, 8, СПб, 1898, 83-84.

АЛЬБРАНДТ, Я., "Букеевская Орда", *Вокруг Света*, 47, СПб, 1898, 813.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

ГЕРН, В., *Фон, Характер и Нравы Казахов (Этнографические Заметки)*, Караганда: Номад и К^о. 1995, 6.

ГЕЙЕР, И. И., *Путеводитель по Туркестану*, Ташкент 1901, 36.

ВУЛЬФСОН, Э. С., *Киргизы*, М, 1901, 7.

ИНФАНТЬЕВ, П. П., *Этнографические Рассказы из Жизни Татар, Киргизов, Калмыков, Башкир, Вогулов и Самоедов*, СПб. 1909, 2-3.

КАЛМАКОВ, Н., "Некоторые Семейные Обычаи Киргизов Северных Уездов Сырдарьинской Области, *Кауфманский Сборник*, М, 1910, 221.

ЛОГОФЕТ, Д. Н., "В горах и Равнинах Бухары", *Очерки Средней Азии*, СПб, 1913, 449-450.

МИКИН, А., "Туркестан", *Народы Мира в Нравах и Обычаях*, СПб, 1916, 481-482.

СНО, Ю. О., "Среди Знойных Пустынь и Широких Степей", *Народы Туркестана, Туркестанский Сборник*, 583, Ташкент 1917, 11.

DESCRIPTION OF CULTURE AND LIFE OF TURK PEOPLES IN WORKS OF RESEARCHERS OF MEDIEVAL AND LATE MEDIEVAL

Valida SULTANOVA¹

Özet

Обретение Республикой Казахстан государственной независимости дало мощный импульс росту национального самосознания тюркских народов, открыло поистине безграничные возможности для национально-культурного ренессанса, позволило исследователям провести объективную и беспристрастную оценку богатейшего историко-культурного прошлого тюркских народов. Известно, что в условиях экономической, культурной, научно-технологической, информационной интеграции мирового сообщества объективно ускоряются процессы межнациональной ассимиляции и взаимной интеграции этнических групп, которые могут привести к реальной утрате этнонациональной самобытности народов, понижению роли исконно национальных особенностей тюркских народов в их культуре. Эти процессы усугубляются в Казахстане тяжелым наследием тоталитарного прошлого, при котором настойчиво проводился курс всеобщей «интернационализации», фактически носившей характер «деценализации». Между тем для каждого народа как субъекта экономического, духовного, исторического, социального прогресса вполне естественно стремление восстановить свои вековые национальные ценности, традиции и этническое своеобразие, представляющие ключевую предпосылку сохранения той или иной нации.

Переосмысление сквозь историческую ретроспективу национально-этнической самобытности тюркских народов, восстановления утраченных корней и памяти, развитие на новой качественной основе равноправных отношений между национальными и этническими группами особенно важны в период становления независимых государств. А для решения этой ответственной задачи необходимо глубокое и комплексное изучение этнического состава, особенностей этногенеза и этнической истории тюркских народов, так как корни современной этнической картины уходят в далекое прошлое. Драматическая история тюркских народов всегда была пронизана стремлением к независимости. И сейчас, когда Казахстан строит суверенное государство, труды средневековых и позднесредневековых исследователей имеют непреходящую ценность. Необходимо отметить, что исторические знания о прошлом всегда существовали в народной среде и занимали важное место в общей структуре народного знания.

Наиболее фундаментальные научные положения истории, этнологии, историографии, принцип научного историзма, сравнительно-исторический метод, структурно-функциональный метод, типологический метод, метод компонентного анализа, статистический метод, историко-генетический метод, историко-социологический метод, системный подход, культурно-исторический метод, методы семиотики, современной социальной и культурной антропологии. В данной статье с новых теоретических и методологических позиций исследуются наиболее менее изученные проблемы касающиеся многогранных аспектов этнографии тюркских народов с периода раннего и до позднего средневековья. Под новым теоретико-методологическим углом зрения охарактеризован вклад мыслителей средневекового Востока в создание эмпирической базы для исследования истории и этнографии тюркских народов.

Результаты исследования могут быть полезны специалистам в области общественно-гуманитарных наук, прежде всего, историкам, историографам, этнографам, антропологам, культурологам. Данная работа вносит определенный вклад в дальнейшее углубление понимания сущности этнической истории и этнологии тюркских народов. Теоретико-методологические положения данного исследования могут быть также использованы в углубленном историко-этнологическом анализе самых различных проблем, связанных с историей и этнологией тюркских народов. Симбиоз восточной и западной культур, мирно

¹ «Miras» University, Direction, History, sultanova.v@miras.edu.kz>.

сосуществующих рядом и дополняющих друг друга, украсил традиции, праздники, обряды современных казахов.

Тюркские народы обладают интересной, оригинальной, и по своему уникальной этнической историей. На наш взгляд, большую роль в раскрытии особенностей этнографии тюркских народов сыграло изучение устного народного творчества и многочисленных средневековых письменных и архивных источников и документов. Известные тюркские исследователи раннего и позднего средневековья приложили немало сил и энергии для того, чтобы собрать, систематизировать, классифицировать, проанализировать многочисленные эмпирические и фактологические данные, касающиеся основных моментов этнографии тюркских народов: их традиционного образа жизни, их нравов, обычаев, обрядов, многих элементов материальной и духовной культуры. История изучения этнографии тюркских народов насчитывает не один век. За это время было собрано и проработано большое количество эмпирического материала. Несмотря на недостатки, упущения, прямые фактологические ошибки, все же следует признать, что тюркские исследователи внесли серьезный вклад в изучение этнографии тюркских народов. С X-XII вв. существенное место среди источников изучения истории и этнографии Казахстана занимают источники мусульманских авторов - арабоязычные, персоязычные, тюркоязычные. Среди выдающихся мыслителей восточного средневековья следует отметить таких как Фараби, Беруни, Ахмед Ясави, Махмуд Кашгари, Юсуф Баласагуни, Дулати, Жалаири, Хондамир и др., оставивших значительный след в изучении истории и этнографии тюркских народов, включая казахов. Тюркские народы имеют трудную и богатую историю. Современным казахам еще предстоит узнать историю тюркских народов, его выдающихся представителей - создателей духовного богатства. Обретение казахами свободы и независимости дало возможность оглянуться назад в прошлое, посмотреть внимательно вокруг. И оказалось, что тюркские народы не были дикарями, как это представлялось со стороны имперских позиций, а имели богатую и интересную историю и высокую культуру, своих великих людей, которые занимали достойное место в истории и культуре. Путем сбора информации, обобщения, сопоставительного анализа различных письменных источников автором данной публикации проделана целенаправленная работа в плане углубления изучения истории и этнологии тюркских народов. Племена и народности, населявшие территорию современного Казахстана, оставили глубокий след в культуре своих потомков - казахов. Поэтому в традиционной культуре народа не трудно заметить компоненты кочевой культуры, а также влияние ислама.

Ключевые слова: *Обычаи и Обряды, Традиции, Ритуалы, Религиозные Верования, Культура и Быт, Занятия, Образ Жизни Тюркских Народов.*

1. Introduction

Gained independence of Republic of Kazakhstan gave a powerful impetus to the growth of the national self-consciousness of the Turkic peoples, opened truly boundless opportunities for national cultural renaissance, allowed researchers to conduct an objective and impartial assessment of the richest historical and cultural past of the Turkic peoples.

In conditions of economic, cultural, scientific-technological, informational integration of the world community, the processes of interethnic assimilation and mutual integration of ethnic groups are objectively accelerated, which can lead to a real loss of ethno-national identity of peoples, a decrease in the role of primordialially national peculiarities of Turkic peoples in their culture.

The cause of these aggravating processes in Kazakhstan is the totalitarian past, the time in which the global "internationalization" course, that bears the character of "decentralization", was persistently pursued. Meanwhile, for every nation as a subject of economic, spiritual, historical, social progress, it is quite natural to seek for recovering its age-old national values, traditions and ethnic origin, which are the key prerequisite for preserving a particular nation.

The dramatic history of the Turkic peoples has always been permeated with the desire for independence. Now, when Kazakhstan is building a sovereign state, the works of medieval and late medieval researchers have an enduring value. It should be noted that historical knowledge of the past has always existed in the people's environment and occupied an important place in the overall structure of people's knowledge.

2. Methods

The theoretical and methodological basis of this scientific publication are: the most fundamental scientific positions of history, ethnology, historiography, the principle of scientific historicism, the comparative-historical method, the structural-functional method, the typological method, the method of component analysis, the statistical method, the historical genetic method, sociological method, system

approach, cultural-historical method, semiotics methods, modern social and cultural anthropology, In this article with new theoretical and methodological positions, the most misunderstood problems dealing with the multifaceted aspects of the ethnography of the Turkic peoples from the period of the early to the late Middle Ages are investigated. Under the new theoretical and methodological angle of view, the contribution of thinkers of the medieval East to the creation of an empirical basis for studying the history and ethnography of the Turkic peoples is described.

3. Results

The results of the research can be useful to specialists in the field of social sciences, primarily historians, historiographers, ethnographers, anthropologists, cult urologists. This work contributes to the further deepening of understanding of the essence of ethnic history and ethnology of the Turkic people.

The theoretical and methodological provisions of this study can also be used in the in-depth historical and ethnological analysis of the most diverse problems related to the history and ethnology of the Turkic peoples.

The symbiosis of eastern and western cultures, coexisting peacefully side by side and complementing each other, decorates traditions, holidays and rites of modern Kazakhs.

This article reveals the questions on various data on the ethnography of the Turkic peoples contained in the writings of the authors of the medieval and late medieval East. It should be noted that history is not known for purely ethnographic works written in this period. However, certain elements of ethnographic knowledge are rather generously scattered over various written sources of artistic, geographical, historical and other character.

Along with oral folk art on the territory of Kazakhstan there was a written literature in the form of poetry. Unfortunately, the waves of conquests destroyed cultural values, dooming people to a historical unconsciousness. The surviving manuscripts were mostly lost by the time, and now about the writing that existed in the past it is possible to judge mostly only by "stone books" (Musabaev, Mahmutov, Aidarov, 1971).

The surviving monuments of pictographic pictorial-syncretic writing, ideograms, ancient Turkic runic writing require thorough study. Chinese traveler Zhang Qian, who lived a total of 13 years (140-127 BC) among Usuns, Kangyu-kangars and other tribes, reports that they had their own writing (Kyuner, 1961).

The word "tele" {te'le} used to refer to the union of the 44 ancient Turkic tribes that was first mentioned in the Chinese source "Beyshi" (History of the Northern Dynasty), written by the historian Li Yanshou in the middle of the 7th century, and then repeated in the book "Suishu" (History of Sui Dynasty) in the same historical period (Shaniyazov K., 2003, p. 13-14).

In the 7th-8th centuries, Usuns created an epic poem about Okuz-kagan, the original of which, apparently, was destroyed in 812-814, as evidenced by the burning of ancient Türkic books on the orders of the leader of the Arab conquerors, Qutiba ibn Muslim. The last edition of the manuscript was compiled in the 11th-12th centuries and is kept in the funds of the Paris National Library. After the adoption of Islam in the territory of Kazakhstan, the Arabic script begun to be distributed. Finds of such writing on the shards of pottery in the form of sayings from the Koran, benevolent inscriptions on ceramic and bronze vessels were made during excavations of medieval cities of Kazakhstan (Shaniyazov K., 2003, p. 14).

An important source of the written history of the Turkic peoples is the Kitab-i Dede Korkut, written in the Oguz language. Korkyt-ata, who lived and worked in Kazakhstan, is also the ancestor of the Kazakhs, and not only of Turks and Azerbaijanis. In 2000, under the auspices of UNESCO, its 1300th anniversary was celebrated. As K. Aliens remarked rightly: "In popular legends Korkyt-ata is represented by the patriarch, the spokesman of popular wisdom, who speaks aphorisms." According to popular legends, Korkyt-ata was a wise adviser to "Inac-Bek" of five khans and lived 95 years. Remarkable melodies of Korkyt-ata still sound among the Kazakhs and instill a sense of patriotism and pride for their people. In the musical heritage of Korkyt, there are many remarkable kuys - Arystan-Bab, Ustaz, Akku, Son of Umar and so on. They are skillfully reproduced by modern performers in the kobyz, showing and affirming the national identity of the Kazakhs (Inostrancev, 1912, p. 40).

In our opinion, it does not matter how many years Korkyt-ata lived, but what is important is that his music is still alive, and to this day, he worries about the hearts of Kazakh' youth.

In the X century, the Arabian traveler Abu-Dolef visited Central Asia. He went "directly to the land" of a tribe called kimak, where dwellings are made of leather, and people eat peas, beans and

meat of male sheep and goats (female sheep and goats do not cut (for food)). Grapes grow there, half of the berries are white, half are black. There is a stone, so to speak, a "rain magnet", through which they can call for rain ... Abu-Dolef and modern geographers called it kimaks, in all probability, the same people that Chinese writers know as ku-mo-chi ... "In the narration of Abu-Dolef, many Turkic ethnoses are mentioned: already the mentioned Kimaks, Tagazgaz (Tokusoguz), Harluhi (Karluk), Khirkhiz (Kirghiz). About Karluk he writes the following: "They eat peas and lentils. Drink a drink made from barley. Meat is not eaten except with salt. Clothes are woolen. They have temple, on the walls of which are depicted their former sovereigns. Houses are built of fireproof wood, which they have in abundance ... they have a feast when everyone dresses up in a brocade, and who is not prosperous enough for this, though he pins a piece of brocade on a dress" (Grigoryev, 1872, p. 30-32).

From the X-XII centuries. A significant place among the sources of studying the history and ethnography of Kazakhstan is occupied by the sources of Muslim authors (Arabic-speaking, Persian-speaking Turkic-speaking): Ibn Khordabek, Ibn Fadlan, Ibn Rust, Al-Istahari, Marvazi, Gardizi, Al-Masudi, Al-Idrisi, Ibn Haukal, etc. The Russian researcher NN Balkashin highly evaluated the role of the eastern researchers Abulgazi Bahadur Khan, Rashid-ad-din, Sanan-Sezen, Yuan-Chao-Mishi, etc. in the study of history and ethnography Kazakh ethnoses. A whole galaxy of poets, writers, scholars-historians-Yusuf Balasuguni, Jemal al-Turkestani, Shamsi Tarazi, Ahmet al-Yugnaki, Kadirgali Jalairi, Haydar Dulati and others were Turkic-Kypchakorin (Alekseenko, 1988).

Significant ethnographic information is available in the works of one of the most outstanding scientists of medieval Central Asia - Abu Rayhan Beruni. He names more than 100 peoples and tribes of the globe. All this speaks about the rich ethnographic material included in the works of Beruni, which testify to the depth and breadth of the scientist's knowledge (Shaniyazov, 1972, p. 119-120).

A lot of attention in Beruni's writings is devoted to the description various folk festivals, in particular - Nauruz. "According to Beruni, Nauruz in ancient times arose among the Iranian-speaking population, but it became widespread throughout the territory of the near and Middle Asia. It was celebrated with great triumph and splendor among the ancient, early medieval and medieval inhabitants of Khorezm, Toharistan, Sogd, and Fergana. Through the agricultural population of cultural areas, the celebration of Nauruz penetrated and became established in the everyday life of the nomadic and semi-settled Turkic-speaking population (Shaniyazov, 1972, p. 121).

Currently, this holiday, which has a centuries-old tradition, is a state holiday of the Central Asian countries: Nauruz - in Kazakhstan, Navruz - in Uzbekistan and Tajikistan, Nooruz - in Kyrgyzstan, Nauruz - in Turkmenistan. In 2010, this holiday from the side of UNESCO was recognized as a worldwide holiday, an element of the world cultural heritage.

According to Beruni, residents of Khorezm on the 15th day of the 10th month use the smell of cooked dishes, which they exhibit in order to reflect the calamities brought by jinn and evil spirits." In this case, Beruni talks about the ancient custom associated with the remnants of animism, observed in the Turkic peoples so far. "According to the beliefs, the smell of roasted oil bears cleansing and protective value. He allegedly drives away all the calamities caused by the jinns from the house and calls on the spirits of the dead ancestors (ota-Bobo Arvohi) - defenders of living descendants. "Beruni also noted that on the day of the celebration of Nauruz people spray each other with water. This is due to various reasons. One of them is the absence of "rain for a long time," that is, the fear of farmers for their crops. "To cause rain, they resorted to such a magical device, as spraying each other with water. Remnants of this custom to some extent continued to exist in the central and southern regions of Uzbekistan until the beginning of the twentieth century. Described here the method of causing rain was preserved mainly in the bands of rainfed farming or where there was not enough running water for irrigation (Shaniyazov, 1972, p. 122).

A similar custom is also found in many other nations. In particular, the Kazakhs rightly wrote R. Mustafina: "There is a rite" tasattyk, "when the earth is sprinkled with the blood of the sacrificial animal and praying for the sending down of the rain" (Mustafina, 2005, p. 185).

As Academician V. M. Zhirmunsky: "The magic of weather ... is one of the most ancient and widespread shamanistic rites of the Turkic-speaking peoples of Siberia and Central Asia" (Zhirmunsky, 1961, p. 169-170).

During the Middle Ages Mahmud Kashgarsky was one of the outstanding representatives of the Turkic peoples. In his work "Dīwānlughātal-Türk" many valuable ethnographic information about the

Turks and their neighbors cited. He notes in the language of those [Türks] who have two languages and mixed with the population of cities, softness has penetrated; this, for example, [the tribes] Sugdak, Kendjak and Argus. The inhabitants of Balasagun speak Sogdian and Turkish. Also residents of Taraz and residents of the White City (Medinat al-Baida). In the language of the inhabitants of the whole region of Argus from Ispidzhab to Balasagun there is softness. Ulush - a village in the language of jikil, and among the inhabitants of Balasagun and the adjacent places of the region of Argus [means] the city. From here the city of Balasagun is named Kuz-Ulush. Aun is a tree in Sairam language, and this is Ispidzhab. Uzu is a tall hill. Therefore, it is called the sandy hill of Kush-Uzu, and hence the city is named in Argu-Uzukend" (Kashgari, 1963).

I would like to give an explanation about the one whom Mahmud Kashgarsky calls jikilami. "Jikil is the name of three groups of Turks. One of them is the nomads living in Kuyas, the town behind Barskhan. The second is a small town near Taraz, also called Djikil ... The third [group] is the villages in Kashgar, also called Jikil. And they also spread from one place. "In ethnographic literature, the terms" "dzhigil", "dzhigili", "chigil", "chikil", "chigili" are also used. Concerning other ethnic names encountered by Mahmud: "Sugdak - people living in Balasagun. They are from Sogd, which is between Bukhara and Samarkand, but they look like Turks and accepted their customs ... Jagma is a Turkic tribe, they are called kara-yagma" (M. Kashgari, 1963, p. 458-459).

That is, Mahmud Kashgari emphasizes that many Sogdians strongly Turkized during the period described.

In the work of Mahmud Kashgarsky, "Devon is favored by the Turk", there are data on many Turkic peoples: Tangut, Tubut, Kanjak, Turkmen. For example, the Tanguts were Turkic people from Chin (China), but they considered themselves descendants of the Arabs. Mahmud noted that many of them really came from other places. He also notes that the Tanguts had their own Khan and were in difficult relations with many neighboring tribes. We can assume that the Tanguts are the Turkified descendants of some ancient people. The antiquity of the Tanguts is confirmed by Orkhon inscriptions. Bilge-kagan wrote that at the age of 17 he led troops against the Tanguts. This battle was before he entered into a battle with the Basmils and the Carluks, which means that around 711. According to scientific research, the Tanguts had their own written language and were sufficiently culturally cultured by the people (Kashgari, 1963, p. 460).

Another tribe, mentioned by Mahmud Kashgari - Yamak. This is a Turkic tribe, akin to the Kipchaks. They lived mainly on the coast of the Irtysh. They had connections with other Turkic tribes: Yaboku, Kai, Jumul, Basmil, Kipchaks, Oguzes. In general, they were one of the authoritative and respected tribes. Also mentioned in the work of Mahmud Kashgari and the Yaboku tribe. They lived in a large territory. The large river that flowed from Kashgar to Uzgend was called Yaboku-suw, which confirms the influence of this tribe. Representatives of this tribe were engaged in the construction of ships and shipping. This tribe was ancient, which is confirmed by linguistic data. For example, the word "is", which was used by other Turkic tribes exclusively in the sense of "eating food", in Yaboku this word also meant "killing". For example, the phrase "a bek ate a man" meant in a yaboku "bek killed a man" (Kashgari, 1963, p. 461).

Mahmud Kashgari's grandfather was born in Kashgar, but he spent most of his life in Balasagun. Mahmud Kashgari explored the significant territories inhabited by the Turks-North China, Maverannahr, Khorezm, Fergana, Bukhara, explored the genera, tribes, peoples inhabiting these territories, studied their occupations, dwellings, customs, and their languages. As a result, he was able to learn the languages of the peoples who lived on this large territory. He not only studied them, but carried out a comparative analysis of similarities and differences in different Turkic languages. On this basis, his work "Devon the Lugotite Turk" arose. In particular, he spoke of his ancestors as a descendant of the tribe, who "a" at the beginning of the words pronounced as "ha" (Kashgari, 1963, p. 463).

The Arab scientist Izz-ad-din Ali ibn Mohammed ibn al-Asir in his work "Al-Kamilfi-t-tari" gave a number of interesting information about the Turkic peoples of Central Asia. In particular, he noted: "They (karakitai) lived in tents, according to the custom [before them] before they became owners, and their residence was in the neighborhoods of Uzgend, Balasagun, Kashgar and those parts" (Volin, 1960).

A significant contribution to the study of the Turkic peoples was made by the work of Sharaf al-Zaman Tahir al-Marvazi "Tabay al-Khayvan". In the first part of this work there is a section directly devoted to the Turks. The author writes: "The Türks are a great people, consisting of many clans and tribes. The [Türks] have many tribes and associations [Some] of them live in towns and

villages, [and others] in deserts and steppes. Of the large [Turkic] - genera - guz, which consist of 12 tribes. Some of them are called am-tokuzguz, some are Uighurs, and some are uhur ... Of these [the Turks] there were hirches. Hirches are a great people. Their place of residence is between the north-east and the north. Kimaki [are] in the north [from the Kirghiz], jagma and karluk - in the west [from the Kirghiz] ... The custom of the hirchisms is that they burn the body of the deceased. They claim that fire helps and cleanses the dead. It was their custom in the past, [later] when the Muslims became their neighbors, they began to bury the dead ... Of [other Turks], the Karluks live in the mountains of Tunis, and these are the mountains where [they extract] gold." (Shaniyazov, 2003, p. 45-46).

Then al-Marwazi mentions Kimaki: "Among the Turks are [also] Kimaki. This people has neither villages nor houses. They live in forests and thickets. They have a lot of pastures and water. Kimaks have riding animals, cattle. They do not have camels, because a camel cannot live on their lands for more than one year. They have no salt and the merchants are taking her to them ... Kimaks have dug-outs where they live in winter on cold days. In the summer, they eat milk of mares, and in winter, dried meat ... Once a year [they] hold fasting. They burn the body of the deceased, but cry for the deceased and say: "We agree with the decision of God ..." (Shaniyazov, 2003, p. 46-47).

Another major Turkic ethnoses, mentioned in the work of Marvasi is the Pechenegs. The author writes about them: "The Pechenegs move their lands and pastures all the time ... On different sides they are surrounded by different peoples. In the north [from the Pechenegs] is the country of Khifchak (Kipchak - VI), from the southeast - Khazar, from the east - the country of Guz, from the west - the country of Sakalibs (Slavs - VI) ... The Pechenegs are rich - [they have] riding animals, utensils, gold, silver, houses, mountains, banners and badges" (Shaniyazov, 2003, p. 48).

In the works of Marvasi, the peculiarities of everyday life, material and spiritual culture of various Turkic ethnoses are described in detail and interestingly.

Another well-known Turkic scientist-encyclopedist was Yusuf Balasaguni. His poem "Kutadgu Bilik" ("The basis of prosperity - knowledge") is a philosophical treatise on politics, public administration, military art. This work outlines the data on the resettlement of Turkic ethnic groups, their interactions and relationships with neighbors, occupations, ways of life, etc. Information on the life of the author of the poem "Kutadgu Bilik" can be gleaned from excerpts scattered in the poem and two forewords to his work, one of which is in prose and the other in verse. Yusuf was born in Balasagun, known under the names of Kuz-Orda and Aktobe, whose location is established with a sufficient degree of certainty by archaeologists of the Kazakh National University. Balasagun was one of the largest cities, the major trade and craft center of the Turkestan states, Karlukov, Karakytayev, Karakhanids, the khanate represented ethnogenetically the unification of a number of Turkic tribes that rose in the early 10th century and lasted for three centuries (Egeubaev, 1986, p. 120).

The socio-economic basis of the Kaganate was a specific combination of nomadic and settled economy. As noted by U. H. Shalekenov: "According to historical information, in the valley of the rivers, Chu and Talas were located three major cities: Balasagun, Suzhab (Suyab) and Talas (Taraz). All three cities since 603 were the capitals of the West Turkic Khaganate. In the IX - XII centuries. Balasagun was the capital of the Karakhanids, Karakitayev." It is W. H. Shalekenov who owns the honor of establishing the exact location of the city of Balasagun - at the site of Aktobe, Chui district of Zhambyl region, where Balasaguni was born (Shlekenov, 2002, p. 162).

Yusuf Balasaguni came from a certain cultural zone and political region, which at one time included Otrar (Farab), Shash (Tashkent), Taraz, Chui valley, Issykkuliye, Fergana, Kashgar. In cultural and linguistic terms, it belongs to all the Turkic-speaking peoples of Central Asia, in geographical terms it is close to Kazakhs and Kirghiz, specifically to the Turkic tribe of the Chigils. Education Yusuf Balasaguni received in the recognized cultural centers of that time - Farab, Kashgar, Bukhara. Perfection, knowing Arabic and Persian languages, he studied many classical philosophical and scientific works on various branches of knowledge. Secular people of that time were distinguished by their versatility of interests, being carried away along with philosophy and science, poetry and politics, playing chess. Wide-educated, wise with life experience, he arrived in Kashgar and here during 18 months of hard work he wrote a great poetic work. In Russian, excerpts from the poem were first translated by S. E. Malov. A free translation entitled "The Science of Being Happy" was carried out by N. Grebnev in 1971 (Balasagunsky, 1971). Karimov translated "Kutadgu Bilik" into Uzbek in 1996 (Balasaguni, 1996). Under the title "Blessed knowledge", the full text of "Kutadgu Bilik" translated into Russian by S.N. Ivanov (Balasagunsky, 1983).

One of the first attempts to consider the work of Balasaguni in the context of a vast and cultured region, initially associated with the formation of the caliphate, belongs to the German scientist Otto Alberts. He put forward the concept of the existence of a continuum connection between the teachings of Ibn Sina, in particular, his ethics and similar views of Yusuf Balasaguni. Moreover, Alberts attempted to compare the ethical views of Aristotle and Yusuf. The study of Balasaguni's creativity, the era of the creation of his work was successfully continued by V. V. Bartold, S. E. Malov, E. E. Bertels, A. N. Samoilovich, A. N. Kononov and others.

But "Kutadgu Bilik" is not only a political treatise, it is a sum of knowledge in various fields of science and culture of its era, it collects and generalizes material with the historical-ethnological and philosophical comprehension of the author's vital positions, in particular, the ideological problems of meaning life, the destiny of man, his place and role in the social and natural universe. The work of Balasaguni represents an extensive system in which both general philosophical problems and the practical, ethnic and aesthetic plan are put forward. The desire for encyclopedic, universality, coverage of worldview problems was inherent in the very nature of philosophizing in the cultural region to which Yusuf belonged.

The layer defining Yusuf Balasaguni's worldview is pre-Islamic beliefs - Zoroastrianism, Manichaeism, Buddhism, Christianity, prevalent before the penetration of Islam. Among these beliefs, the most powerful source that makes its way in the context of "Kutadgu Bilik" is shamanistic ideas. Shamanistic, Turkic sources of Yusuf Balasaguni's creativity allow us to reveal the ancient pre-Islamic (Zoroastrian or Tengrian), by the name of the main deity, the worldview of beliefs, which, despite Islamic, tsarist, Soviet persecutions, still lives in the Kazakh language and consciousness (Balasagyn, 1986).

In the 12th century, the learned scholar Abu AbdAllaah Muhammad ibn Muhammad ibn AbdAllaah Ibn Idris, better known as Al-Idrisi. His pen belongs to the work "entertainment tired and wandering around the regions [of the universe]", which contains information about many regions and peoples of the world, including about the Turks of Central Asia. Describing the material life of the Turks, Al-Idrisi writes: "All Turks eat horse meat, preferring its mutton and beef. Eat rice, meat, fish. They have little fault ... The Turks [have] vegetable oils. Candles are made from butter. In addition, they have a lot of milk, fat, honey. They have copper money, and fur garments" (Shaniyazov, 2003).

Describing the way of life of the Turks Al-Idrisi writes: "The Turks live in felt tents, like carts. They do not live constantly in one place. Because of the conditions, they move together from one place to another. Among them there are cultivated land, crops, crops. The Türks have seeds [grains], butter, plenty of milk. They grow a large number of horses and eat their meat." Al-Idrisi also gives the ethnic composition of the Turks: "Türks are multi-tribal. Among them: Tibetans, Tokusoguz, Kirghiz, Kimaki, Karluks, Jakari, Bijanaga, Turkmans, Azkashi, Kipchaks, Khalaji, Bonds, Bulgars ... The Turks have different beliefs." The most interesting for us are the information given by Al-Idrisi about the Kirghiz. He writes: "In the country of the Kirghiz, horses, cattle and buffaloes are grown. Their horses are small, fat, Kirghiz grow them for slaughter. The means of transportation here are buffalo. Women do all sorts of work, and men should only engage in plowing and harvesting" (Shaniyazov, 2003).

The works of Al-Idrisi give a detailed description of the ethnic composition of the Turks, the relationships of various tribes and nationalities, and the characteristic features of material and spiritual culture.

In the fourteenth century, the work of Hamdallah ibn Abu Bakr ibn Ahmad ibn Nasr al-Mustafi al-Qazvini, "Nuzhat al kulub" ("Delight of Hearts") was written. In this work there are interesting information on the ethnography of the Turks. So, he describes one of the areas of the Turks' residence - Balasagun: "Balasagun is a vast country, it enters the sixth and seventh climates. The climate is extremely cold. Most of the inhabitants are nomads, they contain many cattle and pack animals. There are beautiful pastures. You get a small wheat crop." Another region of Turks' residence, described by Al-Qazvini - Dasht-I Kipchak, that is Polovtsian steppe. The author writes: "Dasht-and Kipchak - enters the sixth climate. It is a steppe, has good pastures. It is located in the north of the Khazar Sea. There are not many buildings, towns and villages in it. The majority of inhabitants are nomads (sarashishin) ... Cultures: they grow a little grain (galla); but chumiz and different summer fruits are much larger and ripen better. Very rarely grow grapes, fruits and melons. Cotton does not grow at all. But they have good pastures, a lot of pack animals and cattle, which form the basis of the food of the inhabitants of those places ... Part of the population of Itil and the Turks today

adopted Islam.” Another region of Turks’ residence, marked by Al-Qazvini, is Kimak, named after the Turkic tribes of Kimaks who lived here. The author notes: “Kimak - has many areas (vilayet) and steppes, is included in the sixth climate. It has many buildings, but there are few cities and villages [Climate] cool. Crops and gardens are rare, but there are many pack animals and cattle” (Shaniyazov, 2003).

Al-Qazvini drew attention to the role and importance of climatic and geographical factors in the development of the culture of the Turkic ethnic groups.

An interesting version about the origin of the Kazakh ethnos was cited in his works by Abul-Gazi Khan. He wrote: “Oguz-khan had a grandson named Kirghiz [Kirghiz] - his descendants. However, nowadays people from descendants of Kirghiz are not enough - Mongolian and other tribes, exhausting their pastures and springs, came to the yurt of the Kirghiz, settled there and began to be called Kirghiz; they themselves know from what kind of tribe [they occur]” (Sultanov, 1982).

Of course, this version does not fully agree with modern scientific data, but it reflects the level of ethnographic knowledge of the late Middle Ages.

One of the outstanding monuments of late medieval literature is the book “Tarihi-Rashidi” by Mohammed Khaydar Dulati (1500-1551), which fully describes the origins of the Kazakhs, their first steps in the world arena. What he created is part of the history and culture of the Kazakh people and the entire Central Asian region. The full name of Dulati at the time sounded like this: Myrza Mohammed Haydar Bon Mohammed Khusain Duglat Koreeng. His abbreviated names were also distributed: Haydar Myrza, Myrza Haydar. Dulati was born in 905 AH (1499) in Tashkent, he left for another world in 958 AH (1551) in India.

Dulati is the representative of the ancient Turkic tribe dulat, which in history was also known as: dulu, dulus, dalu, dalug, daglat, tulak. According to Chinese sources (Bichurin, Grum-Grzhimailo, etc.) this tribe in the II century. BC. formed the Biylik-state. In the tribal alliance of the Uysun, the tribe of Dulat (dulu) also participated. The ruler of the Uysuns, according to Chinese sources, was called gongmi, which corresponds to the Kazakh pronunciation of kunby, which means “solar ruler”. The tribe of dulat played an important role in the formation of the first Turkic Kaganate, part of the Dulat (“dulu”) participated in the campaign of the Huns led by Attila to Europe (Zuev, 1981, p. 63).

In the history of the XIV-XVI centuries, especially the role of the Dulat tribe in the region of their residence is strengthened, many prominent statesmen came out of this tribe: biys and beks, who also actively participated in the affairs of the great Timur. This was well shown by N. Aristov and I. Bichurin in the XIX century, L. N. Gumilev in the XX century.

Muhammad Haydar Dulati is a descendant of the ancient famous rulers of the Semirechie. His grandfather Mohammed Haydar Myrza in 1464-1480. Rules Kashgar, the mother was a cousin of the famous Babur.

Dulati was an excellent historian and writer of his time. Evidence of his high education and extensive knowledge of the history and culture of the peoples of Eurasia is his famous and remarkable work “Tarihi Rashidi”, written in adulthood in 1541-45. In Kashmir in Persian, which then for the Turkic world served as the language of science and culture? In this work he left for posterity invaluable information - a description of the history of Mogulistan and Kashgar in the second half of the 14th - the first half of the 16th century. In the first part of his work, Dulati narrates the dynasty of the shagataids, the rulers of Mogulistan, detailing the events that took place in Kazakhstan and the adjacent territories: Central Asia, Afghanistan, India, in the state of Sheibanids. It also contains the legends distributed among the “Moguls”, as well as the history of the rulers who left the tribe of Dulat (Abramson, 1975).

This work was widely used by many authors in the 16th-20th centuries as the primary source for the history of the vast territory of the settlement of the Turkic and neighboring peoples, it does not lose its relevance in our time.

This major work of Dulati was translated into English, Turkish and Kazakh languages, as early as the nineteenth century, V. V. Velyaminov-Zernov translated into Russian the parts specifically related to the history of the Kazakhs.

About Dulati, his works and state activities, wrote V. V. Velyaminov-Zernov, V. V. Barthold and others. In Kazakhstan, Dulati began to pay much attention, as well as to other prominent figures of the past after the “thaw” and especially after receiving the republic’s independence. A special conference was held (in Taraz), dedicated to its 500th anniversary under the auspices of UNESCO.

The life of Muhammad Haydar Dulati and his work deserves more in-depth study, and knowledge about him is widespread among the people. In his fundamental work "Tarihi Rashidi" Dulati describes many Turkic tribes, including such as arlat, barlas, jalair, jute, dulat, karluk, kangly, kipchak, Kirghiz, mangity, naiman. In particular, he describes the ethnic situation of the middle of the fifteenth century in Central Asia: "The emirs of [the tribe] Churas and the tribe of the gentlemen went to the son of Isan Taishi Amasanjeetaisha to the Kalmaks. Another group - kaluchi, bulgachi and a number of other tribes - went to Abulkhair. "The opinions of the Kazakh Khan Kasim on the peculiarities of the nomadic way of life of nomads are interesting." We are people of the steppes. There are no expensive things and delicious dishes. Our greatest wealth is a horse, and the most delicious food is its meat, the most pleasant drink for us is its milk and what is cooked from it. In our country there are no gardens and buildings. The place of our entertainment is the pasture of horses" (Dulati, 1999).

Opening and comprehensive study of the scientific and historical heritage of M. Kh. Dulati, undoubtedly, will have a special impact on strengthening the sovereignty of Kazakhstan.

One of the most important and famous cultural centers of medieval Kazakhstan was the city of Otrar (Farab), which gave the world a whole galaxy of remarkable thinkers, scientists, writers, public figures. Among them are such big figures as Abu Nasr al-Farabi, Abbas Jauhuri, Ismail Jauhuri, Iskh al-Farabi, etc., widely known both directly in the Central Asian region and far beyond.

In 1582 the Turkish researcher Seyfi Chelebi made a curious remark that the Kazakhs at that time were already Muslims of Hanafi type, and the Kirghiz were not "kafirs or Muslims", that is, they were in the process of transition from shamanism and paganism to Islam. It is possible that the process of Islamization has already gone far enough. But from the point of view of the orthodox Turk, those vestiges of shamanism and paganism (which have survived up to the present time), which were preserved in the beliefs of the inhabitants of the Central Asian steppes and mountains, must have seemed completely unacceptable (Abramzon, 1978).

Among those who left the first significant information on the ethnography of the Kazakh people, one should mention such a thinker of the Middle Ages as Kadirgali Khoshum Zhalair (Jalairi), who wrote his version of the famous work on the history of the Eastern peoples as "Jami at-tavarikh". In 1588, he, together with the famous Kazakh sultan Uraz-Muhammad, was taken prisoner in Russia, lived for a long time in Moscow, and then from 1600 in Kasimov. In the "Collection of Chronicles" dedicated to Ivan the Terrible, Jalair included the translated from Farsi edited by him personally (corrected and shortened) to the Turks of Labor "Jami at-Tavarikh" by Rashid ad-Din. He supplemented his version of this work with a description and analysis of historical events that took place in the region of Central Asia and in adjacent territories (China, Iran, etc.) in the fourteenth and sixteenth centuries. This work was completed in 1602. Completely the work of Kadyrgali Khoshuma Zhalairi was published only in the middle of the nineteenth century. As for the work of Jalairi, Ch. Valikhanov: "There is no doubt that with regard to information about the Kazakhs the very first place (for the 14th-16th centuries) is the Collection of Chronicles of the Berezin edition (Kazan, 1854), which is remarkable, especially since it represents the only monuments of the past Kazakh life ... ". In the XVI-XVII centuries. information on the ethnography of the Kazakh people is generously scattered around such well-known sources as Babur-namé (1520), Habib As-Siyar (1523), Jahan-ara (1564), Tarih-i-Rashidi 1541-1547), Shaibani-Nime (16th century), Tarih-i-Khaidari (1611), Abdallah-Namae (the beginning of the seventeenth century), Shajara-i-Turk (1660) and etc. Their study served to develop the ethnography of the Kazakhs. Back in the late 17th century the great Kazakh folk poet Bukhar-Zhirau said in his "Wish" to the people: "Believe your ancestors!" (Alimzhanov, 1993).

In the 16th century, the famous historian Geas ad-Din Muhammad ibn Hodja Khumam ad-Din Muhammad ibn Hodja Jalal ad-Din Muhammad ibn Hodja Burhan al-Din Muhammad Husseini Shirazi Heravi lived, known for his erudition and education as a Hondamir. In his work "Makarim-al-akhlak" ("The Book of Noble Qualities"), there is a lot of information about the barlasas, Uzbeks, Tajiks, Kipchaks, Turks, etc., as well as objects of everyday life and applied art, in particular, about clothes and ornaments (Yusupova, 2006).

In the 16th century, Ruzbekkhan Isfahansky wrote "Mikhman-Nemo Bukhara", which contains interesting ethnographic information about the Kazakh ethnos. "According to his testimony, a great role in the life of the Kazakhs was played by hunting, which gave them meat and fur. Of fur, they sewed outer clothing, especially winter coats. Rich sewed fur coats with numerous jewels and ornaments. Highly appreciated by eyewitnesses, widespread at that time among the Kazakhs, houses put on wheels sim-

ilar to the celestial sphere. Made from poplar, houses on wheels were distinguished by their skillful work, elegance and strength.”

In his book “Kazakh dalasynynz huldyzdary” famous orientalist A. Derbisaliev highlighted in chronological order the life and activity of medieval scientists born on Kazakh land. If earlier we knew the names of one or two medieval scientists, now with the acquisition of independence, we got an opportunity to learn about other medieval researchers. In total in this monograph the names of 51 scientists are named, from them lived during the period from IX to XIII centuries. 34, and the remaining 17 lived in the XIV-XVII centuries (Derbisaliev, 1992). That is, we can state that the period from the IX to the XIII century was the time of the heyday of the Turkic civilization, which gave the great thinkers of the Middle Ages.

Thus, the written sources of the history of Central Asia clearly demonstrate the complexity and ambiguity of ethno-social and ethno-cultural processes in the region in the era of the developed Middle Ages. These sources reflect those ethnographic information that help to restore the true picture of the history of the peoples of the region. It should be noted that the written heritage of Central Asia still needs to be researched and extracted from it valuable information on the history, culture, ethnography of the Kazakh people. This is due to the fact that a significant manuscript fund that has been preserved since the Middle Ages and is currently in storage in various archives and depositories of Kazakhstan, Uzbekistan, China has not yet been fully explored by the researchers. In the future, many more of these unexamined handwritten materials will be studied, processed, translated into modern languages and launched into a broad scientific circulation, will become the property of the scientific community and material for further generalizations, including ethnographic character.

Equally timely, in our opinion, is the fact that the reconstruction of the history of studying the ethnology of the Turkic peoples will give us the representatives of the scientific community to expand the scientific understanding of the spiritual and cultural development of the Turkic peoples, its ancient, middle and late medieval history. This, in turn, in our view, in the social sphere, will contribute to the further restoration of the bond of times and generations shattered before, the education of true patriotism, the conscious perception of historical events and the systemic transformations of the present day.

4. Conclusions

The Turkic peoples have their interesting, original and unique ethnic history. In our opinion, the study of oral folk art and numerous medieval written and archival sources and documents played a big role in revealing the features of the ethnography of the Turkic peoples.

The well-known Turkic researchers of the early and late Middle Ages exerted considerable contribution and energy in order to collect, systematize, classify and analyze numerous empirical and factual data concerning the main details of the ethnography of the Turkic peoples: their traditional way of life, their customs, rites, rituals, many elements of material and spiritual culture.

More than one century has been studied Turkic ethnography. A lot of empirical material has been collected and developed during this time. Despite shortcomings, omissions, direct factual errors, it should nevertheless be recognized that the Turkic researchers made a serious contribution to the study of the ethnography of the Turkic peoples.

From the X-XII centuries a significant place among the sources of studying the history and ethnography of Kazakhstan is taken by the sources of Muslim authors - Arabic-speaking, Persian-speaking, Turkic-speaking.

Among the outstanding thinkers of the Middle Ages, should be mentioned Farabi, Beruni, Ahmed Yasavi, Mahmud Kashgari, Yusuf Balasaguni, Dulati, Jalairi, Khondamir, and others who left a significant contribution in the study of the history and ethnography of Turkic peoples, including Kazakhs.

The Turkic peoples have a difficult and rich history. Modern Kazakhs have yet to learn the history of the Turkic peoples, its outstanding representatives - the creators of spiritual wealth. The acquisition of freedom and independence by the Kazakhs made it possible to look back into the past, to look carefully around. It turned out that the Turkic peoples were not savages, as it seemed from the imperial positions, but had a rich and interesting history and high culture, their great people who have a worthy place in history and culture.

By collecting information, summarizing, comparative analysis of various written sources, the author of this publication has done a purposeful work in terms of deepening the study of the history and ethnology of the Turkic peoples.

The tribes and nationalities that inhabited the territory of modern Kazakhstan left a deep mark in the culture of their descendants - Kazakhs. Therefore, in the traditional culture of the people it is not difficult to notice the components of nomadic culture, as well as the influence of Islam.

4.1 Recommendations

The materials of this article can be used: when preparing general historiographical works on the history of historical, ethnographic, ethnological science in Kazakhstan, scientific methodological, educational and methodological and other textbooks.

Creation of summary works on ethnology and history of Turkic peoples, for developing and reading courses, and special courses at historical faculties and departments of national history in higher educational institutions of Kazakhstan.

In order to preserve the unique samples of the documentary heritage, as well as to provide free access to them, it is necessary to continue studying the heritage of outstanding scientists, thinkers of the past, including Al-Farabi, Yu. Balasagun, M. Kashgari, S. Bakyrangani, A. Jugneki, M. Dulati, K. Jalairi, Z. Babur and others. It is also necessary to continue to identify, to get or make copies of manuscripts, rare publications and books, including the Codex Cumanicus, Book of Dede Korkut (located in the cities of Dresden and the Vatican), Oghuznama (located in Paris), Babirnama, Mukhabbatnama (located in London), Y. Balasagun's Kutadgu Bilik (Cairo), and other manuscript monuments of historical importance in the cultural heritage of the Turkic peoples.

5. Sources

ABRAMSON, S. M. - POTAPOV, L. N., "Narodnaya Etnogoniya Kak Odin Iz Istochnikov Dlya Izucheniya Etnicheskoy I Sotsialnoy Istorii (Na Material Tyurkoyazyichnyih Kochevnikov)", *Leningrad Sovetskaya Etnografiya*, 6, 1975, 107.

ABRAMZON, S. M., "Predmety Kul'ta Kazahov, Kirgizov I Karakalpakov", *Materialnaya Kultura i Hozyaystvo Narodov Kavkaza, Sredney Azii i Kazahstana*, 34, Sat. MAE, 1978, 45.

ALEKSEENKO, N. V., *Hraniteli Pamyati*, Alma-Ata: Kazakhstan 1988, 210.

ALIMZHANOV, A. - IVEKOV, Poety Pyat, *Kazahskaya Poeziya XV-Nachala XX Vekov*, Almaty 1993, 66.

BALASAGUNSKY, Yu., *Nauka Byit Schastlivyim/Translation by N. Grebnev*, Nauka, Moscow 1971, 182.

BALASAGUNI, Yu., *Kutadgu Bilik/Translation of K. Kerimov*, Fan, Tashkent 1996, 185.

BALASAGUNSKY, Yu., *Blagodatnoe Znanie/Translation by S. N. Ivanova*, Nauka, Moscow 1983, 200.

BALASAGYN, J., *Kutadgu Bilik/Translation by A. Yegeubayev*, Zhazushy, Alma-Ata 1986, 146.

EGEUBAEV, A., *Kutadgu Bilik*, Almaty 1986, 123.

Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. F. 2678. Op. 1. D. 594. (Personal Fund of G.N Chabrov).

DERBISALIEV, A., *Qazaq Dalasynyń Juldyzdary*, Rauan, Almaty 1992, 240.

DULATI, M. H., *Tarihi Rashidi*, Sanat, Almaty 1999, 627-628.

GRIGORYEV, V. V., *Ob Arabskom Puteshestvennike X v. Abu-Dolefi I Stranstvovanii Ego Po Sredney Azii*, St. Petersburg 1872, p. 30-31.

INOSTRANCEV, K., "Korkyit v Istorii i legend", *Notes of the Eastern Branch of the Imperial Russian Archaeological Society*, V. 20, St. Petersburg 1912, p. 40.

KASHGARI, M., *Dīwānlughāt al-Türk*, V. 3, Fan, Tashkent 1963, 458-463.

KYUNER, N. V., *Kitayskie Izvestiya O Narodakh Yuzhnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii I Dal'nego Vostoka*, M., Publishing Eastern Literature, 1961, 205.

MUSABAEV, G. - MAHMUTOV, A. - AIDAROV, G., *Epigraphika of Kazakhstan*, Science, Alma-Ata 1971, 172.

MUSTAFINA, R., "Tasattıq", *Kazak Halkınıńdástürleri Men Ädet-Gurıptarı*, 1-t, Arys, Almaty 2005, 185.

SHANIYAZOV, K., *Materialy po Etnicheskoy Istorii Tyurkskih Narodov Tsentral'noy Azii*, Fan, Tashkent 2003, 13-14.

SHANIYAZOV, K., "Etnograficheskie Materialy v Trudah Beruni", *Beruni and the Humanities*, Sat. Art., Tashkent 1972, 119-122.

SHLEKENOV, U. H., *Túrikterdiń Otyryqshy Órkenieti*, Zhybek Zholy, Almaty 2002, 162.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

SULTANOV, T. I., *Kochevyie Plemena Priaralya v XV-XVII vv.*, Science, Moscow 1982, 26.

VOLIN, S., "Svedeniya Arabskih Istochnikov IX-XVI v. o Doline Reki Talas I Smezhnyih Rayonah", *Trudy IIAE AN KazSSR*, V.6. 1960, 170.

YUSUPOVA, D. Yu, *Zhizn I Trudy Hondamira*, Fan, Tashkent 2006, p. 217.

ZHIRMUNSKY, V. M., "Vvedenie v Izuchenie Eposa «Manas»", *Kirgizskiy Geroicheskiy Epos «Manas»*, Nauka, Moscow 1961, 169-170.

ZUEV, Yu. A., "Istoricheskaya Proektsiya Kazahskih Genealogicheskikh Predaniy: k Voprosu o Perezhitkah Trialnoy Organizatsii u Kochevyih Narodov Tsentralnoy Azii", *Kazahstan v Epohu Feodalizma*, Science, Alma-Ata 1981, 63.

TURİZM

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРИСТСКОЙ ИНДУСТРИИ

Зульфира САНИЕВА¹

Özet

Turizm endüstrisi hem maddi hem de maddi olmayan ürün ve hizmetlerin üretimini birleştirir. Bu, turizm endüstrisinin ekonomisinin tuhaflığını ve karmaşıklığını açıklar. Ana ürün elbette maddi olmayan unsurdur - hizmettir. Bir dizi farklı hizmetten oluşan ve görünmez olan karmaşık bir hizmet, müşteri tarafından önceden ölçülemez, test edilemez ve kontrol edilemez. Sadece hizmeti tüketme sürecinde (veya bir turist seyahatinin sonunda), hizmetin sonucu görülebilir, hissedilebilir ve takdir edilebilir. Aynı zamanda, konut, gıda, taşıt gibi araçların bazı bileşenlerinin oldukça somut ve elle tutulur olduğunu belirtmek gerekir, ancak genel olarak hizmetin bir parçası, eğlence, keyif ve rahatlık için bir çeşittir. Müşteri parayı öder. Böylece servis iki bileşene ayrılabilir: sert - hizmetin malzeme bileşeni ve yumuşak - malzeme olmayan bileşen (hizmet). Turist servisi, bir turizm veya gezi uzmanının ihtiyaçlarını karşılamak ve karşılamak, turizm hedeflerini, turist hizmetinin niteliğini ve yönünü karşılamak amacıyla hizmet sektöründe amaçlanan bir dizi eylemdir.

Turizm ekonomisi, organize sosyal sistemin aşağıdaki sorunları çözme yollarını inceler ve analiz eder:

- *Belli bir dönemde hangi turizm ürün ve hizmetlerinin üretileceği ve hangi nicelikte, hangi kalitede ve ne çeşitlilikte üretileceği;*
- *Bu turist ürün ve hizmetlerinin nasıl üretileceği, yani hangi kaynaklardan ve hangi teknolojiden yararlanılacağı;*
- *Bu turist ürünlerinin ve hizmetlerinin yerli ve yabancı turistlere nasıl dağıtılacağı;*
- *Ekonomik aktivitenin zaman içinde nasıl gelişeceği.*

Bir hizmet olarak turist hizmetinin özgülüğü aşağıdaki dört kategoriden oluşur: hizmetin somut olmayan hali, üretim ve tüketimin çözümsüzlüğü, hizmet kalitesinin tutarsızlığı ve hizmetin korunmaması. Hizmetin gayri kabiliyeti, alınmadan ve kullanılmadan önce görülemeyecek, gösterilemeyecek ve denenemeyecektir. Özünde, bir müşteri bir hizmet satın aldığı anda, müşteri belirli bir yer ve zamanda kullanma hakkına sahip olur. Kullanmadan önce servis hakkında, müşteri sadece dolaylı belirtilerle karar verebilir, bu da belirsizliği azaltabilir. Müşteri, turist hizmetini, şirketin görünümünü ve iç mekânını anlatan reklam materyallerini içeren çeşitli özelliklerle turist hizmetlerinin kalitesini değerlendirebilir. Bu aynı zamanda seyahat acentesi çalışanlarının profesyonelliğini ve müşteriye bulma yeteneklerini, tur hakkında kapsamlı bilgiler, turist şirketinin ticari markasının popülerliğini, seyahat acentesi imajını ve benzerlerini de içerir. Üretim ve tüketimin süresizliği, maddi mal ve hizmetlerin yaratılması ve satılması için temelde farklı planlardan oluşmaktadır. Maddi mallar için, üretim ve tüketim zamanlarında aralıklı olması karakteristiktir. Hizmetlerin sağlanmasında temel olarak farklı bir durum vardır. Bizim durumumuzda, hizmet üretim süreci, tüketimi ile eşzamanlı olarak gerçekleşir, yani, hizmet sağlayıcısı tarafından hizmet edilen bir kişi mutlaka vardır. Hizmet kalitesindeki değişkenlik, iç ve dış faktörler tarafından belirlenir. İç faktörler hizmet veren kişilere ve hizmeti alanlara bağlıdır. Sağlanan hizmetlerin kalitesi, ilgili tarafların kişisel özelliklerine, ruh hallerine ve esenliğine bağlıdır. Turist hizmetlerinin sağlanmasında dış faktörler arasında tur sırasında kötü hava, beklenmedik uçuş gecikmeleri ve benzeri sayılabilir. Hizmetlerin güvensizliği, bir süreliğine saklanabilen ve depolanabilen fiziksel malların aksine, servislerin saklanamayacağı anlamına gelir. Bugün gerçekleşmeyen hizmet, turizm sektörünün işletmesinin kâr kaybına yol açıyor. Belirli bir zamanda satılmayan turist ürünü, geri dönülemez bir şekilde kaybolur.

Turizm hizmetlerinin doğasında bulunan özellikler, turizm sektörü organizasyonlarının faaliyetlerine de yansımaktadır. Turizm endüstrisinin karakteristik özelliklerinin muhasebeleştirilmesi, turizm ürününün oluşturulmasının her aşamasında turizm ekonomisinde dikkate alınmaktadır. Bir turist ürününün derlenmesi üzerinde doğrudan bir etkiye sahip oldukları ve turist hizmetinin özelliklerini vurguladıkları için hiçbir şekilde göz ardı edilemezler.

Anahtar kelimeler: Turist Servisi, Ürün, Turizm Ekonomisi, Turizm Sektörü, Belirli Özellik.

¹ Университет Мирас, Факультет экономики, права и информационных технологий, Туризм; e-mail: zuz_tourist@mail.ru.

1. Введение

Характерной особенностью индустрии туризма является то, что она объединяет в себе предприятия, производящие как материальные (товары), так и нематериальные продукты (услуги). Этим объясняется особенность и сложность экономики индустрии туризма. То есть продукция туристической индустрии состоит из материальных и нематериальных товаров, но *основным продуктом*, безусловно, является нематериальная составляющая - услуга (сервис).

Услуга является нетрадиционным товаром, ее особенность состоит в том, что она не приобретает овеществленной формы. Поскольку она нематериальна, она неосвязаема. Ее нельзя потрогать, попробовать на вкус, услышать. Ее нельзя осмотреть, опробовать в качестве образца предстоящей покупки, как это делается в отношении многих материальных товаров, например одежды, продуктов питания, бытовой техники, парфюмерии (Зайцева, 2005, стр. 139-140).

Продукцией туристической индустрии, по существу, является сервис. Составленный из целого ряда различных услуг и будучи невидимым, он не может быть измерен, опробован и проверен клиентом заранее; только в процессе потребления услуги (или по окончании туристического путешествия), результат сервиса может быть увиден, почувствован и оценен. Вместе с тем следует отметить, что некоторые компоненты продукции туризма, такие как жилье, питание, средства транспорта и т. д., вполне материальны и осязаемы, но в целом они являются частью сервиса, своего рода дополнением к развлечениям, удовольствиям, комфорту и т. д., то есть тем, за что клиент платит деньги. Таким образом, сервис можно разделить на две составляющие: *hard* - материальная составляющая сервиса и *soft* - нематериальная составляющая (услуга).

Туристская услуга - совокупность целенаправленных действий в сфере обслуживания, которые ориентированы на обеспечение и удовлетворение потребностей туриста или экскурсанта, отвечающих целям туризма, характеру и направленности туристской услуги, тура, туристского продукта и не противоречащих общечеловеческим принципам морали и порядка (Шатерникова, 2005).

2. Методы

Так как сфера туризма является своего рода обособленной и отличительной от других экономических сфер, то и методы и формы исследования также несут в себе свою специфичность. Более четкую картину можно увидеть, подробно изучая экономику туризма, маркетинг и менеджмент туризма.

Обобщая, следует отметить следующее. Экономика туризма исследует и анализирует способы, которыми организованная социальная система решает следующие проблемы:

- 1- Какие туристские продукты и услуги будут произведены в определенный период времени, а также, в каком количестве, какого качества и насколько разнообразные;
- 2- Как эти туристские продукты и услуги будут произведены, т. е. из каких источников и по какой технологии;
- 3- Как данные туристские продукты и услуги будут распределены среди внутренних и внешних туристов;
- 4- Как экономическая деятельность будет развиваться во времени.

Количество, качество и разнообразие туристских продуктов и услуг, предлагаемых страной (регионом, дестинацией) в данный туристский период, постепенно изменяются. Производство одних видов туристских продуктов и услуг может увеличиваться, других - снижаться, а третьих - либо совсем, либо временно исключаться. В то же время на рынке создаются новые туристские продукты и услуги для удовлетворения вновь появляющихся потребностей и желаний туристов. Вопрос состоит в том, кто это решает и как принимается решение. С помощью какого механизма и по какому критерию туристские продукты и услуги определяются? А также как определяются количество, качество и разнообразие продуктов и услуг?

Различные туристские продукты и услуги, которые предоставляются в данной стране (регионе, дестинации) могут производиться различными способами. Возникает вопрос: кто и по каким критериям выбирает эти способы производства? А также возможно ли, чтобы продукт или услуга были произведены одновременно двумя или несколькими способами?

Туристские продукты и услуги, производимые в стране (регионе, дестинации), принимающей туристов, распределяются как среди иностранных (въезжающих), так и среди местных туристов и удовлетворяют их туристские потребности и пожелания. Большой проблемой экономики туризма является выбор критерия, по которому может быть распределен туристский

продукт или услуга. Эта проблема не может быть решена выбором какого-то произвольного критерия. На выбор критерия распределения туристского продукта или услуги влияет множество как внешних, так и внутренних факторов (экономических, технологических, политических и т. п.). Каждая страна (регион, дестинация), принимающая туристов, выбирает свой критерий.

Экономика туризма развивается при увеличении объема производства в расчете на каждого туриста, независимо от того, внутренний он или внешний. При этом увеличивается не только количество, но и качество предлагаемых туристских продуктов и услуг. Удовлетворение туристских потребностей и пожеланий зависит от общего экономического развития страны (региона, дестинации), принимающей туристов. Неверный подход к управлению развитием экономики туризма региона (страны, дестинации), краткосрочная цель максимизации дохода могут повлечь за собой снижение экономической активности развития данного региона и, как следствие, привести к его краху как туристской дестинации, поэтому проблема туристского развития региона (страны, дестинации) является одной из наиболее важных проблем в экономике туризма (Ефимова, 2004).

3. Результаты

Таким образом, можно выделить отличительные особенности и специфические черты услуг как товара (закон «4-не»):

- Неосвязаемость услуги;
- Неразрывность производства и потребления;
- Непостоянство качества услуги;
- Несохранимость услуги (Серов, 2004).

Неосвязаемость услуги заключается в том, что ее нельзя увидеть, продемонстрировать и попробовать до ее получения и использования. По существу, приобретая услугу, клиент получает право ее использовать в определенном месте и в определенное время. Об услуге до ее использования клиент может судить только по косвенным признакам, которые могут уменьшить неопределенность. Например, о качестве туристских услуг клиент может судить по различным признакам, к которым относятся рекламные материалы, описывающие туруслугу, внешний вид фирмы и ее интерьеры, профессионализм сотрудников турфирмы и их способность расположить к себе клиента и дать исчерпывающую информацию о туре, известность торговой марки туристского предприятия, имидж турфирмы и т. п.

При личных продажах менеджер турфирмы описывает и рекламирует туристскую услугу, ее преимущества и выгоды, и на основе этой вербальной информации клиент принимает решение о покупке. Любой потенциальный потребитель услуги всегда ищет что-то осязаемое, что могло бы уменьшить неопределенность и каким-то образом свидетельствовать о качестве предлагаемых услуг. Для многих услуг, в том числе и туристских, самым ярким и действенным средством материализации является рекламная продукция. Каталоги и проспекты, буклеты и видеофильмы позволяют клиентам представить, какую туристскую услугу они приобретают. В туристских каталогах и буклетах всегда присутствуют фотографии достопримечательностей, отелей и номеров, где будут останавливаться туристы, виды местности и т. п. Этот визуальный ряд способствует материализации туруслуги. В настоящее время появилась возможность виртуального путешествия по предстоящему маршруту с использованием Интернета и других новейших виртуальных приложений, что также способствует уменьшению неопределенности при приобретении туруслуг.

В связи с неосвязаемостью туруслуг особое значение приобретает качество туристской рекламы. Например, если клиент, придя в турфирму, видит небрежно оформленную наружную рекламу или неприветливого и невнимательного менеджера, то вряд ли будет способствовать успешной продаже.

Неосвязаемость туруслуги вызывает у клиента боязнь приобрести некачественный турпродукт, он ощущает повышенную степень риска. Поэтому многие туристы предпочитают пользоваться услугами известных фирм, и это особенно характерно для всей сферы услуг. Таким образом, для предприятий сферы туризма положительный имидж фирмы и известность торговой марки являются одним из путей материализации туристских услуг.

Неразрывность производства и потребления заключается в принципиально разной схеме создания и реализации материальных товаров и услуг. Для материальных товаров характерно то, что их производство и потребление разнесено во времени. Другими словами, покупатель практически никогда не знает, какой конкретно человек произвел данный товар, какое при

этом у него было настроение, каков его внешний вид и т. д. Принципиально иная ситуация существует при оказании услуг. В этом случае процесс производства услуги происходит одновременно с ее потреблением, т. е. обязательно присутствует тот, кому услуга оказывается, тот, кто эту услугу оказывает.

Невозможно провести экскурсию в отсутствие экскурсантов, обслужить посетителя в ресторане без официанта и т. п. Другими словами, обычно услуги неотделимы от тех, кто их предоставляет, и от тех, кто их получает. Поэтому в сфере туризма важно не только то, какая услуга оказывается, но и то, как она оказывается. С этой точки зрения большое значение имеет профессионализм работников индустрии туризма, правильный их подбор и обучение.

Непостоянство качества услуг определяется внутренними и внешними факторами. Внутренние факторы зависят от людей, осуществляющих обслуживание, и от тех, кто получает услугу. В связи с тем, что процесс производства и потребления услуги происходит одновременно и при личном участии создателя услуги и её потребителя, качество предоставляемой услуги зависит от личностных характеристик, настроения и самочувствия всех участвующих сторон. Один и тот же официант может обслужить клиента сегодня прекрасно, а завтра - скверно вследствие каких-то возникших бытовых или семейных неурядиц. Турист, часто бывающий за рубежом и привыкший к высокому уровню сервиса, и турист, обычно останавливающийся в недорогих гостиницах, по-разному воспримут отсутствие мини-бара или телефона в номере.

К внешним факторам при оказании туристских услуг можно отнести плохие погодные условия во время проведения тура, неожиданные задержки рейсов и т. п. Снизить качество услуги может также повышенный спрос на эту услугу. Например, специалисты фиксируют снижение качества гостиничного обслуживания, если загрузка гостиницы очень высокая, так как могут происходить задержки с уборками номеров, нехватка обслуживающего персонала.

Для обеспечения качества предоставляемых услуг разрабатываются стандарты обслуживания. В гостиничном бизнесе существует классификация отелей в соответствии с уровнем и качеством предоставляемых услуг. В разных странах используются разные классификации: по разрядам, коронам, звездам и т. п., которые предусматривают определенный уровень оборудования отеля, различный набор предоставляемых услуг.

Несохраняемость услуг означает, что в отличие от материальных товаров, которые можно складировать и хранить некоторое время, услуги хранить невозможно. Услуга, не реализованная сегодня, приводит к потере прибыли предприятия туристической индустрии. Свободные места в отелях, не заселенные в указанные сроки, являются нереализованной услугой, а их заселение на следующий день уже рассматривается как другая услуга. Туристский продукт, не реализованный в определенный срок, потерян безвозвратно, например, непроданные горящие туры приводят к потере прибыли фирмы. Вот почему значительные скидки в цене или другие стимулирующие воздействия могут быть предложены туристу в последнюю минуту, чтобы заполнить самолет, гостиницу или реализовать горящий тур.

Несохраняемость услуг предъявляет более жесткие требования к учету и выравниванию соотношения между спросом и предложением. Если спрос на услуги выше предложения, то имеется так называемая упущенная выгода. Если предложение туров превышает спрос на них, то фирма теряет прибыль, так как предлагаемые услуги могут быть реализованы только частично. Здесь необходимо отметить, что продукция туристической индустрии может обладать высокой степенью неэластичности. Это связано с тем, что в течение непродолжительного периода поставка продукции туризма более или менее неизменна. Количество номеров в отелях какого-либо курортного местечка не может быть мгновенно увеличено для удовлетворения неожиданно возросшего спроса в какой-то период отпускного сезона. Некоторые отели и гостевые дома закрываются на период низкого сезона, и весьма трудно вновь открыть их в очень сжатые сроки для удовлетворения возросшего спроса (Морозов, 2004, стр. 22-25).

Однако туристским услугам наряду со специфическими характеристиками услуг присущи также и *отличительные особенности*:

1- выделение достаточно четко выраженных туристских зон (например, «солнце - море» - Кипр, Болгария, Турция; «отдых - лечение» - Карловы Вары, Ессентуки; «спорт» - Домбай, Чехия, Югославия, Швейцария и т. д.);

2- создание туристского пакета усилиями многих организаций, каждая из которых имеет собственные методы работы, специфические потребности и различные коммерческие цели. Достижение успеха на рынке возможно лишь в том случае, если все участники туристского обслуживания выработают и будут придерживаться общих целей;

3- преодоление покупателем расстояния, отделяющего его от туристской услуги и места её потребления;

4- зависимость туристской услуги от таких переменных, как время и пространство. Большое значение имеет фактор сезонности. Маркетинговые мероприятия туристской организации будут различаться в пик сезона и в межсезонье. В межсезонье необходимы дополнительные меры стимулирования спроса: низкие цены, различные дополнительные услуги и т. д.;

5- значительное влияние на качество туристской услуги оказывают внешние факторы, имеющие форс-мажорный характер, т. е. не зависящие от воли и действий продавца и покупателя: погода, природные условия, политика, международные события и др. (Шатерникова, 2005).

4. Выводы и Рекомендации

Специфические особенности, присущие туристским услугам, отражаются и на деятельности организаций индустрии туризма (таблица 1).

Таблица 1: Характеристики Услуг и Связанная с Этим Специфика Управления Организациями Индустрии Туризма

Отличительная Характеристика	Содержание Характеристики	Специфика Управления Организациями Индустрии Туризма
Неосвязаемость Услуг	Неуловимость или нематериальный характер услуг означает, что их невозможно: продемонстрировать, увидеть, попробовать, транспортировать, хранить, упаковывать или изучать до момента их получения	Для укрепления доверия клиентов организация, предоставляющая услуги, может: по возможности повышать осязаемость своих услуг путём рекламной деятельности, подчёркивать значимость своей услуги; привлекать внимание потребителей к получаемым выгодам от покупки; пригласить какую-нибудь знаменитость для рекламы своей услуги и т. д.
Неразрывность Производства и Потребления	Оказать услугу можно только тогда, когда появляется клиент. С этой точки зрения производство и потребление услуг тесно взаимосвязаны и не могут быть разорваны	Многие услуги требуют тесного прямого контакта с тем, кто их предоставляет. Клиент не просто потребляет услугу, он подключается к её производству. Участие покупателя в сфере обслуживания означает, что поставщик должен заботиться о том, что он производит и как. Поведение продавца, его профессиональный опыт и знания во время потребления клиентом услуги предопределяют вероятность её повторения
Изменчивость	Качество оказания услуг варьируется и зависит от уровня профессионализма производителя, компетентности, доброжелательности, вежливости коммуникабельности персонала, а также от учёта индивидуальных требований каждого покупателя	Соблюдение стандартов обслуживания и разработка собственной политики контроля за качеством обслуживания потребителей. Разработка фирменного стиля организации: название организации, товарный знак, фирменный цвет, логотип. Проведение систематического обучения персонала для повышения его профессионального уровня и качества обслуживания
Неспособность к Хранению	Услугу невозможно произвести впрок или складировать. Возникает проблема достижения равновесия между спросом и предложением	Установление дифференцированных цен, скидок, использование иных стимулов, позволяющих равномерно распределить спрос во времени. Введение системы предварительных заказов на услуги

Учёт характерных особенностей туристской индустрии рассматривается в экономике туризма на всех стадиях формирования туристского продукта. Их никак нельзя упустить из внимания, так как они оказывают прямое влияние при составлении туристского продукта и подчёркивают специфику туристской услуги.

5. Источники

ЕФИМОВА, О. П., *Экономика Гостиниц и Ресторанов*, Новое знание, Москва 2004, 392.

ЗАЙЦЕВА, Н. А., *Менеджмент в Социально-Культурном Сервисе и Туризме*, «Академия», Москва 2005, 139-140.

МОРОЗОВ, М. А., *Экономика и Предпринимательство в Социально-Культурном Сервисе и Туризме*, «Академия», Москва 2004, 22-25.

СЕРОВ, Ю., "Туризм Сегодня: Взгляд Изнутри", *Южный Казахстан*, 8(139) Шымкент 4.02.2004.

ШАТЕРНИКОВА, А., Представители Туристической Отрасли Считают, Что на Фоне Политических Потрясений и Природных Катастроф в Ряде Азиатских Государств Казахстан в Состоянии Перетянуть на Себя Часть Туристского Потока", *Панорама*, 67(1152), Алматы 13.05.2005.

TÜRK DİLİ

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE İLİM VE İRFAN DİYARI İKİ ŞEHİR: SEMERKAND VE BUHARA

Doç. Dr. Şevkiye KAZAN NAS¹

Özet

Klâsik Türk şiirinde çeşitli özellikleriyle kendisinden söz edilen ve binlerce yıldır Doğu'nun ve Batı'nın bulunduğu menzil olarak kabul edilen Semerkand ve Buhara coğrafyası buram buram tarih ve kültür kokan en eski ve önemli mekânlardandır. Tarih boyunca Anadolu için İstanbul neyse Asya için de Semerkand ve Buhara aynı olmuştur; İslam tarihçileri bu şehirleri ilim, sanat ve ticaret zenginliği bakımından Bağdat ile eş değerde görmüşlerdir.

Coğrafi konum itibarıyla Semerkand ile Buhara, divan şairleri tarafından sıklıkla kullanılan bir benzetme unsuru olmuştur. Bu şehirler, sevgiliye ait bazı güzellik unsurlarının tasviri, şairin kendisini bu şehirlerdeki şairlerle karşılaştırması, Anadolu'ya uzaklığı bakımından ulaşılması güç yer olması, baharat ve kâğıt gibi maddelerin aidiyeti gibi konularda başarıyla anlatılmıştır.

Çalışmamızda şairlerin bu şehirlerle ilgili şiirlerine yer verilmiş ve klâsik Türk şiirinde Semerkand ile Buhara'nın çeşitli benzetmelere nasıl konu olduğu incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Klâsik Türk Şiiri, Divan Şiiri, Semerkand, Buhara.

Giriş

Buhara Emirliği'nin en önemli iki merkezi konumunda olan Semerkand ve Buhara; coğrafi konumları, iklimleri, verimli toprakları bakımından emirliğin diğer şehirlerine nazaran ön plana çıkmış iki şehirdir. Bilindiği gibi Semerkand ile Buhara arasındaki bağlantı yollarının diğerlerine göre daha iyi olması bu iki şehrin gelişmesinde etkili olmuştur Semerkand, güzel iklimi ve çevresini saran verimli toprakları ile adından söz ettirenken Buhara ise medrese ve camileri ile İslam dininin önemli merkezlerinden biri olarak anılmıştır.

Bugün Amu Derya ile Sır Derya nehirleri arasında, Özbekistan sınırları içinde Zereşan Nehri'nin yukarı kesiminin güneyinde, ülkenin güneydoğusundaki Kızılkum Çölü'nün sınırında yer alan Semerkand, Moğol istilasıyla harabeye dönmüş ama Timur'la yeniden hayat bulmuş ve 1365'te devletin başkenti olmasıyla bilim, irfan, kültür ve ticaretin merkezi olarak en parlak zamanını bu dönemde yaşamıştır. XVI. yüzyıldan sonra Semerkand'ın ekonomik yönden yavaş yavaş gerilemeye başlaması, ticaret yollarının değişmesi, başkentin Buhara'ya kayması gibi sebeplerden dolayı şehir yavaş yavaş önemini kaybetmeye başlamıştır (bkz. Çeşmeli, 2002: 57-90).

Zereşan Nehri'nin aşağı havzasındaki büyük vahada yer alan ve bugün Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Buhara, Türklerin en eski yerleşim yerlerindedir ve geçmişi arkeolojik bulgulara göre 2500 yıl öncesine kadar uzanmaktadır (bkz. Şeşen, 1992:363-367).

Buhara'ya Müslümanlar kıymetli, değerli anlamında "Fâhire" demişler ve doğunun "Kubbetü'l-İslâm"ı olarak kabul etmişlerdir. Hatta İslam tarihçileri de Buhara'yı Medine ve Bağdat ile eş değerde görmüşler ve yetiştirdiği meşhur âlimlerin nuruyla buranın aydınlandığını söylemişlerdir.

Şiirde "Semerkand ve Buhara" Kelimelerinin Çağrışımları

"Semer" kelimesi, Arapçada "meyve, mahsul, verim, netice", Farsçada "kand/kend" kelimesi ise "şehir" anlamındadır. Bu iki kelimenin birleşiminden Semerkand isminin "verimli şehir" anlamına geldiği ve bu ismin şehrin arazisinin çok verimli olmasından doğduğu düşünülmektedir. Farsçada "semer" kelimesi, Turan hükümdarlarından biri olarak da gösterilmekte ve Farsçada Semerkand kelimesi, "semer'in kurduğu şehir" anlamında kabul edilmektedir, ancak kelimenin ilk bölümünün anlamı tartışmalıdır. Kaynaklara göre zenginliğinden dolayı şehre Türklerin "semiz kent" dediği ve Semerkand kelimesinin buradan kaynaklandığı kabul edilir. Bir rivayete göre Semer, İskender'in cariyelerinden birisinin adıdır ve İskender, Semerkand'ı bu cariyesi için inşa etmiştir. Başka bir

¹ Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sevkazan@gmail.com.

rivayete göre ise yemen meliklerinden Semer bin Mâlik, Semerkand şehrini tahrip etmiştir. Eski yemen dilinde “kand” kelimesi tahrip etmek anlamında olup Semerkand, Semer’in tahrip ettiği şehir anlamına gelmekteymiş. Semerkand, Türkçede “güneş şehri” anlamına da geliyormuş (bkz. Kaynaklardan aktaran Çeşmeli 2002:58).

“Semerkand” ve “semer kand” kelimelerini cinaslı kullanan şair, Buhara’nın unvanının “fâhire” olmasını da kastederek sevgilinin bir öpücüğüne Buhara ile Semerkand’ın bedel olacağını söyler:

*Bir bûsene şükrâne **Buhârâ** vü **Semerkand**
Gören didi bûs-ı lebûni virdi **semer kand***

(Sehî Beğ, G.38/1)

“Kötü işler eden rakip suya gitti; ancak onun nereye gittiğini bilmeyenler hârâyâ gitmiştir, dediler.” anlamındaki beytinde şair Mostarlı Ziyâî, “bu” sıfatıyla “hârâ” kelimesini bir araya getirerek sanki raki-bin Buhara’ya gittiği gibi bir anlam oluşturarak bir söz oyununa başvurmuş ve rakip tipini kötülemiştir:

*Suya gitdi rakîb-i bed-ef’âl
Didiler **bu hârâyâ** gitmişdür*

(Mostarlı Ziyâî, müf.6/1)

Bir diğer şair Halepli Edib ise “Eşek huylu zahit her ne zaman tatlı bir yemek haberi duysa sevinçten uçar. Rüyasında Buhârâ’da (bu hârâda) lezzetli semeri (Semerkand’ı) ele geçirdiğini düşünür.” anlamındaki beytinde hem Buhara hem de Semerkand kelimeleri üzerinde bir söz oyunu yapmış ve zahit tipini kötülemiştir:

*Hâr zâhid uçar bir lokma-i şîrîni gûş itse
Geh düşünde **semer kandi** şikâr eyler **bu hârâda***

(Halepli Edib, G.1541/2)

Sevgiliye Ait Güzellik Unsurlarının Tasvirinde Semerkand ve Buhara

İranlı şair Hafız’ın “O Şirazlı güzel bize iltifat eder, gönlümüzü alır, aşkımızı kabul eylerse yanağın-daki kara bene Semerkand’ı da bağışlarız, Buhara’yı da.” anlamındaki Farsça beytini hatırlatan Türkçe şairler söylemişlerdir.

Şair Hayali Bey, sevgilinin benlerini Semerkand’a; ayva tüylerini de Sebzevar’a; ayağı tozunu İsfahan sürmesine değişmeyeceğini söylerken Sebzevar kelimesinin lügat manasındaki yeşilliği de hatırlatır:

*Hattuñi sebzevâra **Semerkande** beñlerüñ
İzüñ tozunu kuhl-ı Safâhâna vermezem*

(Hayâlî Bey, G.349/2)

Şair Ahmed Paşa da sevgilinin güzelliğini överken “O sevgilinin dudağı Şiraz helvası gibidir. Eğer satarsa Mısır, Buhara ve Semerkand’a değer.” diyerek Semerkand ve Buhara’nın yanı sıra Mısır’ı da anar ve dudaklarının daha değerli olduğunu söyler:

*Lebi Şirâzî halvâdur satarsa
Deger Mısır ü **Buhârâ vü Semerkand***

(Ahmet Paşa, kıt.24/2)

“Gönül, sevgilinin zülfünün aşkı ve la’l gibi kırmızı ve şeker dudaklarının arzusuyla, her an Buhara ve Semerkand’a gider gelir.” diyen şair, sevgilinin güzellik unsurlarıyla Buhara ve Semerkand rasında bir ilgi kurar:

*Hevâ-yı zülf-i yâr u ârzû-yı kand-i la’liyle
Gönül varur gelür her dem **Buhârâ vü Semerkande***

(Hisâlî, G.409/3)

“Zamane, menekşenin Hindu benini görsün. İstanbul’a Semerkand ve Buhara saçsın.” anlamındaki beyitte hem menekşe çiçeğinin kokusu anlatılmakta hem de bazı menekşe türlerinde çiçeğin iç kısmındaki siyahlıkla ben arasında bir benzerlik kurulmaktadır. Menekşenin içindeki siyahlık, renk bakımından Hindu olarak tarif edilmiş; benin kokusu ise Semerkand ve Buhara kokularına benzetilmiştir. Ayrıca İstanbul’un bir menekşesi için Semerkand ve Buhara’nın saçı olarak dağıtılacak değerinde olduğu iddiası da söz konusudur:

*Zamâne hâl-i Hindû-yı benefşe zînetin görsün
Nisâr itsün Sitânbûla **Semerkand ü Buhârâyı**
(Baki, K.15/4)*

Ben ve Hind kelimesinin birlikte kullanıldığı şiirde Hind kelimesi, siyah rengi karşılamaktadır. Şair Nakşî'nin "Sevgilinin siyah beni üzerindeki anber kokulu saçları, sanki Buhara'dan çıkan bir siyah Hintliye benzemektedir" anlamındaki beytinde Buhara'nın eski adının "Kasr-ı Hinduvan" olduğu da hatırlatılır:

*Hâli üzre mâ-yı 'anber-bûyü yârün gûyiyâ
Bir siyeh Hindûya benzer kim **Buhârâdan** çıkar
(Nakşî, G.73/4)*

"Sevgilinin benini hatırlayıp âşıkla birlikte seyyah olalım, Hind ve Buhara diyerek yola koyulalım." diyen şair; siyahlığı nedeniyle sevgilinin beni ile Hind arasında bir ilgi kurarken Buhara'nın ipek yolu üzerinde oluşunu ve bu yolla karabiber, baharat gibi Hint mamullerinin geldiğini de hatırlatmaktadır:

*Hâl-i yâri anup 'uşşâk ile seyyâh olalum
'Azm-i râh eyleyelüm Hind ü **Buhârâ** diyerek
(Nakşî, G.157/2)*

"O rüyadan gözümü açalı sevgilinin kapıdaki hayali gönlümü Semerkand'a bağladı." anlamındaki beyitte göz, Semerkand, hayâl, hâb sözleri arasında tenasüp yapılmış; Semerkand ve güzel gözlü sevgili arasında bir ilgi kurulmuştur:

*Gözüm açalı kapu hayâli konuğuna
Bağladı **Semerkandı** kapu hâba sanasın
(Kadı Burhaneddin, G.177/7)*

Şair, "Ey gönülleri kendine bağlayan dilber, ey dudaklarından şeker dökülen sevgili, ey güzel gülüşlü Türk, ey Semerkand'ın bugünü." anlamındaki beytinde ise tatlı dilli ve güzel gülüşlü bir dilberden söz eder ve Semerkand ile ilgi kurar:

*Eyâ dilber-i dil-bend eyâ nâzük-i leb kand
Eyâ Türk-i şeker-hand eyâ hâlî **Semerkand**
(Kadı Burhaneddin, G.358/6)*

Divan şairleri "Semerkand" kelimesindeki "kand"ın "şeker, şeker kamışının donmuş suyu" manasını öne çıkarmışlar ve Kandehâr'la birlikte kullanmışlardır. Bilindiği gibi Kandehâr, bugün Afganistan sınırları içinde bir yerdir. Gönül, sevgilinin dudağının hayaliyle Semerkand'tan Kandehâr'a kadar gidip gelmektedir:

*Leb-i yârün hayâli yollarında
Semerkandan gider dil **Kandehâra**
(Karamanlı Aynî, K.49/5)*

Âşığın Kendisiyle İlgili Benzetmelerde Semerkand ve Buhara

Şaire göre sevgilinin kapısında âşığın âhı ile gözyaşları iki zavallıdır. **Âşığın âhı** ile Buhara, **gözyaşları ile** Mâ-verâ arasında ilgi kurulan beyitte Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Siri Derya) nehirleri arasında kalan Semerkand hatırlatılmıştır:

*Kapuñda âhum ile yaşum iki bî-nevâdur kim
Biri anuñ **Buhârâdan** birisi **Mâ-verâdandır**
(Gelibolulu Âfî, G.314/3)*

Âşık, sevgilinin verdiği eziyetlerden dolayı öyle acı çekmekte ve âh etmektedir ki bu âhlar, tâ Buhara'ya kadar ulaşmıştır. Burada Buhara'nın uzak bir yer olması ve feryatların da oraya kadar ulaşması âşığın çektiği acının şiddetini göstermesi bakımından önemlidir:

*Kaya gelmiş elinden seng-i hârâ
Figânı kûhun irmiş tâ **Buhârâ**
(Lami'î Çelebi, *Ferhad ü Şirin*, b.4226)*

Şairin Şairlik Yeteneğiyle İlgili Benzetmelerde Semerkand ve Buhara

Adlî mahlasıyla şiirler söyleyen II. Bayezid, "Acemler, senin şiirlerini gül yaprağı üzerine yazıp Rum'dan Semerkand'a iletinler." ifadesiyle kendi şiirlerini ve şairlik yeteneğini övmekte ve Anadolu dışındaki diğer şairlerin şiirleriyle kendi şiirlerini kıyaslamakta; ayrıca Semerkand'ın ticaret yolu üzerinde oluşu ve bu yolla birtakım mamullerin gidip geldiğini de hatırlatmaktadır:

*Gazelde nazm-ı güftârûn yazup evrâk-ı gül üzre
'Acemler Rûmdan 'Adlî iletünler **Semerkande***

(Adlî, G.121/8)

Şair Yenişehirli İzzet de şairlik yeteneğiyle övünerek sihir gibi büyüleyici olan gazellerinin şöhretinin Buhara ve Yemen'e kadar ulaştığından söz eder:

*Gel meskenüñe sihr gibi söyle gazeller
Var şöhretüñi diñle **Buhârâ** vü Yemenden*

(Yenişehirli İzzet, G.132/7)

"Ey Fehmî! Mısır ve Şam, senin şeker bahşeden şiirlerinle doldu. Buradan Semerkand ve Buhara tarafına gitse şaşılır mı?" anlamındaki beytinde şair Fehmî, Mısır ve Şam başta olmak üzere doğudaki tüm yerlerde kendi şiirlerinin okunduğunu; Semerkand ve Buhara gibi uzak şehirlere doğru şöhretinin yayıldığını ima eder:

*Fehmîyâ şî'r-i şeker-bahşunla toldı Mısır u Şâm
Tan mıdur gitse **Semerkand** ü **Buhârâdan** yana*

(Edirneli Nazmi, *Mecmâ'ü'n-nezâir*, G.183/7)

Yetiştirdiği Şahsiyetlerle Semerkand ve Buhara

Bilim ve medeniyetin beşiği olarak kabul edilen Semerkand ve Buhara yetiştirmiş olduğu âlim ve bilim adamlarıyla dünyayı hayran bırakmış önemli merkezlerdir. Sahih-i Buhârî adıyla meşhur hadis kitabını yazan büyük hadis âlimi İmâm Buhârî (doğ. 194/810 - öl. 256/870), kurduğu tarikatın mensuplarıncı özellikle Türkiye'de Şah-ı Nakşibend unvanıyla tanınan Bahâeddîn Nakşibend (doğ. 718/1318/öl. 1389), Ubeydullah Ahrâr (doğ. 806/1403 - öl.895/1490) gibi bilgin ve tarikat büyükleri ile Şevket-i Buhârî (doğ. 1037/1628 - öl. 1111/1700) gibi şairlerin yaşadığı bölge olmasından dolayı Buhara şiirde sıkça işlenmiştir.

İmam Buhârî, 300.000'den fazla hadis-i şerifi senetleriyle birlikte ezbere bilen bir âlim olduğu için "İmam", Buharalı olduğu için "Buhari" denilmiş, İmam-ı Buhari ismiyle meşhur olmuştur (M. Mustafa el-A'zamî, 1992:368-372). Şiirde ondan "ârif-i billâh" diye söz edilmiş ve Buhara halkının ondan hadis dinlediğine değinilmiştir:

*Bir nâkil-i ahbâr idi ol '**Ârif-i billâh**
Dinlerdi hadîsini anun ehl-i **Buhârâ***

(Süheylî, K.48/36)

Ubeydullah Ahrâr, Hâce-i Ahrâr (hürlerin şeyhi) diye de meşhur olmuş bir Nakşibendî şeyhidir. Gönlü, dünya malından ve iki cihan kaygisından azade olduğu için kendisine bu ismin verildiği nakledilmektedir. Halka bizzat yardım eden Ubeydullah Ahrâr gençliğinde Semerkand'ta bazı hastalara hizmet etmiştir. Halkı sultanların zulmünden korumak için sultanlarla iyi ilişkiler kurmuş, savaşın eşiğine gelen yöneticileri barıştırarak halkı katliamlardan korumuş, bir hükümdarın yanında bulunup onun dine aykırı davranışlarını ve zulümlerini engellemenin, bir mazlumun gönlünü hoş etmenin nafile ibadetlerden daha üstün sayıldığını söylemiştir (Tosun, 2012:19-20). Şiirde Hâce-i Ahrâr da denilen Ubeydullah Ahrâr ile birlikte Semerkand ile Buhara'nın isimlerini birlikte anan şair Yetîmî, "Ubeydullah-ı Ahrâr hazretlerinden medet ve yardım istersen Semerkand ve Buhara'ya yüzünü tut" diyerek Ubeydullah-ı Ahrâr'ın veliliğine de işaret eder:

*İdersen Hazret-i Hâce 'Ubeydullahdan istimdâd
O yüz üzre sürinüben **Semerkand** ü **Buhârâ** tut*

(Yetîmî, G.18/6)

Buhara'da doğan ve İsfahan'da vefat eden **Şevket-i Buhârî**, sebk-i Hindî üslûbunda şiir yazan Osmanlı şairlerini etkilemiştir. Şiirlerini bir kumaşa benzeten şair Keçeçizâde İzzet Molla, beytinde

“Şevket-i nakş-bend” tabiriyle “kumaşların nakışlarını bağlayarak ipek tellerle tezgâhı hazırlayan, nakış işleyen Şevket” ve “Şeyh Bahâüddin Nakş-bendî'nin kurduğu tarikata mensup olan ve kalpte zikir yoluyla, tefekkür ile İlâhî sevgiyi, uyanıklığı nakşa çalışan Şevket” manalarını kastetmiş; eğer şiirleri Şevket görseydi, Buhara'nın beğendiği olurdu diyerek şevket ile Buhara'yı birlikte anmıştır:

*Göreydi eğer Şevket-i nakş-bend
Kumâşum olurdu Buhârâ-pesend*

(Keçecizâde İzzet Molla, *Mihnet-keşân*, b.1163)

Şair, “Sanki Buhara'dan Semerkand'a giden bir tüccar gibi gönül, sevgilinin zülfünün boğumundan çıkıp yanağından tarafa yüz tuttu, meyletti.” anlamındaki beytinde “hâce” kelimesini hem tüccar hem de din ulusu anlamında kullanmıştır. Buhara kelimesiyle birlikte anılan “hâce” kelimesiyle nakışilerin merkezi durumunda olan “Hâcegân Hânedâni” hatırlatılmıştır:

*Çıkup dil bend-i zülfünden lebünden yana yüz tutdı
Gider bir hâcedür gûyâ Buhârâdan Semerkande*

(Süheylî, G.306/2)

Buhara yakınlarında daha sonra Kasr-ı ârifân adını alacak olan Kasr-ı Hindûvân Nakşbendiye tarikatinin kurucusu olan Şah-ı Nakşbend'in doğduğu ve Buhara'ya dokuz km. mesafedeki köyün adıdır Eski adı “Kasr-ı Hinduvan” iken kendilerine nispetle “arifler köşkü” anlamına gelen “kasr-ı arifan” denilmiştir. Bununla ilgili anlatılan bir rivayete göre Nakşibendî tarikatinin önemli bir müřşidi olan Muhammed Baba Semmasi, müritleriyle Şah-ı Nakşibend'in ailesinin oturduğu Kasr-ı Hinduvan'dan geçerken “Burada benim burnuma bir yiğit kokusu geliyor. Yakında bu yiğit saysinde Kasr-ı Hinduvan, Kasr-ı Ârifân olsa gerektir” demiştir (Algar, 1991: 458-460).

Nakşibendî Şeyhi Selami Efendi'nin tekkesi ile Buhara'daki “kasr-ı ârifân” arasında ilgi kurulmuş ve Selâmî Efendi'nin tekkesine tarih düşürülmüştür:

*Yapdılar bu hânkâhı zâtına Eyyûbda
Sanki Kasr-ı 'Ârifân oldu Buhârâda hemân*

(Muvakkizâde Pertev, tar.5/11)

Şiirlerde nakşbendilik sebebiyle Buhara'dan söz edilirken “Kasr-ı ârifân” ismine de değinilir ve bu isim bazen “kasr-ı irfân” adıyla da anılır:

*Zihî kâşâne-i nev-mehbit-i esrâr-ı rûhanî
Virür sâhib-dilân-ı 'ışka feyz-i kasr-ı 'irfânı*

(Nedim, K.39/1)

Semerkandî Kâğıd

Semerkand, kâğıdı ile meşhur olup İslâm toprakları üzerinde en kaliteli kâğıt burada üretilmiş. Divan şairleri “Semerkandî” (Yeniterzi, 2010: 325) denilen bu kâğıtlara atıfta bulunmuşlardır. “Sevgilinin la'l gibi kırmızı dudaklarının üzerindeki ayva tüyleri yazısını kurban kanıyla yazıldı sanma. Semerkand kâğıdının üzerine yazılmış bir kurban bayramı duasıdır.” sözleriyle şair, sevgilinin kırmızı dudaklarıyla kurban kanı ve dudakların üzerindeki ayva tüyleriyle de kurban bayramı duası arasında bir ilgi kurar ve sevgilinin yüzünü Semerkand'ın meşhur kâğıdına benzetir:

*Hat-ı gerd-i leb-i la'lini sanma hûn-ı kurbânla
Semerkand üzre yazılmış du'â-yı id-i kurbândur*

(Enderunlu Vâsıf) (Gürel,(t.y.):300)

Şiirlerde Bir Ülke Olarak Semerkand ve Buhara

Semerkand ve Buhara bir birine komşu iki büyük kültür ve ticaret merkezi olmaları bakımından bu iki şehir, pek çok beyitte bir arada anılmışlardır.

*Hâl-i Hindû-yı dil-ârâmsuz ârâm eylemez
Şâh-ı 'ışk olan Semerkand ü Buhârâdan geçer*

(Ravzî, G.206/3)

Yeterince coğrafya bilgisine sahip olmayan bazı divan şairleri, Hindistan ve Çin'i Buhara'ya yakın komşu ülkeler gibi anlatmışlardır (Şentürk, 2017:288-289).

*Bu şâhun millet-i İslâmiyâna gayretin seyr et
Hudâ zamm itse lâyıık mülkine Hind ü Buhârâyı*

(Ahmed Sadık Ziver Paşa, K.19/29)

*Semer kand ü Buhârâ vü Horasan
Dahi bil Çîn ü Mâçin ü Sifâhân*

(Müdâmî (Kefeli), mes.1/443)

Doğruluğu herkes tarafından kabul edilen bir Müslüman'ın aşkıyla edilen âhların Buhara'nın meydanını doldurduğundan söz eden şair, bir taraftan da Buhara'nın yoksul kimselerin sığındıkları sıcak yer, şifa yurdu olduğundan bahseder:

*Bir Müslim-i müsellemin 'ışkıyla âhumuz
Tâv-hâne-i zemîn-i **Buhârâyı** toldurur*

(Kanî, G.40/3)

Mü'min isimli Prezrenli bir şair, Prezren'den misin yoksa Buhara'dan mısın diyerek iki şehri de ayırt etmediğini söyleyerek şehrini "şehir-i pür-zerrin" diye yâd ederken kendisini de Acem şairlerinin selefî olarak kabul etmiştir:

*Hoş vilâyet ehlinin Mü'min bileydün menzilün
Şehr-i zerrînden misin yohsa **Buhârâdan** mısın*

(Mü'mîn)(Kılıç, 2018: 356)

Zengin ticaret yollarının keşiştiği Semerkand pek çok şaire ilham olmuştur.² Bütün zenginlik, ihtişam, ilim, irfan ve ticaret merkezi oluşuna rağmen şairler özellikle Fatih'in Hâfız-ı Şirâzî'nin meşhur beytine nazire olmak üzere söylediği "Eger an gebr-i efrencî be-dest âred dil-i mâ-râ / Be-hâl-i Hindüyeş bahşem Sitanbul u Kalâtâ-râ" beytinin aksine İstanbul'u Semerkand ve Buhara'dan daha üstün görmüşlerdir. İstanbul'dan uzak olduğu için orayı hep özlemle andığını düşündüğümüz şair Helâkî, İstanbul'u ve Galata'yı bir kez görmekle bir daha Semerkand ve Buhara'yı bir daha anmayacağından söz ederken Mısır'ı da zikreder:

*Helâkî bir dahi görsem **Sitanbul u Kalâtâyı**
Ebed anmaz idüm **Mısır ü Semerkand ü Buhârâyı***

(Helâkî, tah.5-VI/1)

Şair Sehâbî de Semerkand ile Buhara'ya yolculuk etmek istediğini ancak gönlünün bir türlü İstanbul ve Galata'dan vazgeçmediğini oraları terk etmediğini söyleyerek İstanbul ve Galata'yı Semerkand ve Buhara ile karşılaştırır:

*Semer kand ü Buhârâyı Sehâbî seyr idem dirdüm
Velî terk idimez gönlüm Sitanbul ü Kalâtâyı*

(Sehâbî, G.397/5)

² "Eski zamanlarda, Semerkand'ta bir semerci ustası, oğluyla beraber hem semer yapar hem de eskiyen semerleri tamir ederek hayatını böylece devam ettirir gidermiş. Çalışırken üzerinde oturduğu koltuğunu semerden yapan semerci ustası, bu semer koltuğunun gizli bir bölmesini de para kasası olarak kullanmaktaymış. Ancak, semerde kasa olduğunu oğlu bile bilmezmiş. Aradan bir zaman geçtikten ve paralar da bu kasada biriktikten sonra semerci ustası babanın bir aylığına Semerkand'tan ayrılması icap etmiş. Dükkânını ve semerlerini oğluna emanet eden baba, kendi kullandığı semer koltuğunu satmamasını oğluna sıkı sıkı tembihlemiş. Babası yokken oğul, babasının tembihlediği semerin haricindeki bütün semerleri satmış, fakat bir akşam, yolcunun biri gelmiş ve semer almak istediğini söylemiş. Adamın ısrarlarına dayanamayan oğul, biraz da kâr ederim düşüncesiyle on akçe olan semeri oyuz akçeye satıvermiş. Semerci baba, dükkânına döndüğünde semerden yapma koltuğunun olmadığını görünce koltuğunun nerede olduğunu sormuş. Oğul, satmak zorunda kaldığını ama üç katı kâr ettiğini heyecanla söyleyince babası şaşkına dönmüş. Kimseye bir şey söyleyemeyen ama için için yanan baba, bütün işi gücü bırakmış ve Semerkand, Buhara derken gezmedik yer bırakmamış. Semerini bulamayan baba yorgunluğun da etkisiyle şu beyti söyler:

*Dizimde kalmadı takat nasip arayı arayı
Dolandırdı bizi kısmet, Semerkand'ı Buhara'yı*

Semeri bulamayacağına kanaat getiren baba, dükkânına dönerek semer satmaya ve tamir etmeye devam etmiş. Aradan bir semer eskitecek kadar uzun bir vakit geçmiş. Bir gün, bir adam semer tamir ettirmek için dükkâna gelmiş. Yıllar önce kaybettiği semerini tanıyan semerci baba, belli etmeden "Bu semer çok eskimiş, ben size yeni bir semer vereyim; bu bende kalsın" deyip semeri, sahibinden geri almak istemiş. Bu duruma çok sevinen semer sahibi, yeni semeri alıp eskisini vermiş ve gitmiş. Hemen semerini kontrol eden tüccar, parasını yerinde görünce çok seviniş ve hemen şu beyti mırıldanmış:

*Ne lâzımdır sana gezmek Semerkand'ı Buhârâ'yı
Sana taksîm olan kısmet gelir arayı arayı*

Sonuç

Semer kand ve Buhara şehirleri, klasik Türk şiirinde en çok anılan coğrafi mekânlardandır. Bir birine komşu iki büyük kültür ve ticaret merkezi olmaları bakımından bu iki şehir neredeyse her zaman birlikte anılmıştır. Şairler, gezip gördükleri ya da duydukları bu şehirlerle ilgili kişisel gözlemlerini şiirlerine yansıtmışlar; duygu, düşünce ve hayallerini ifade ederken bu yerleşim yerlerinden faydalanmışlardır. Semer kand ve Buhara ile ortaya çıkan malzeme oldukça zengin ve çeşitlidir. Bu şehirlerin şiirsel malzeme olarak nasıl kullanıldığını tespit etmek, şiirin kültür coğrafyasını ve kültür tarihini de ortaya koymaya yardımcı olacaktır.

Kaynaklar

AKSOYAK, İ. Hakkı, *Gelibolulu Ali*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/58695,gelibolu-lu-mustafa-ali-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 25.09.2018).

AKTAŞ, Ali, “*Yetim Divanı, İnceleme-Metin*”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara 1997.

ALGAR, Hamid, “Bahâeddin Nakşibend”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1991, s. 458-460.

ATALAY, İbrahim, “Türk Dünyası’nın Coğrafyası”, *Genel Türk Tarihi*, c. I, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2002, s. 301.

AYDEMİR, Yaşar, *Ravzî Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56190,ravzi-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 15.09.2018).

AYDINLI, Osman, “Semer kand”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 481.

BAYAK, Cemal, *Sehâbî Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55746,sehabi-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 15.09.2018).

BAYRAM, Yavuz, *Adlî Divanı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/59923,adli-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 20.09.2018).

BEKTAŞ, Ekrem, *Muvakkit-zâde Muhammed Pertev Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55973,pertev-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 25.09.2018)

ÇEŞMELİ, İbrahim, “Semer kand Şehrinin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *Sanat Tarihi Yıllığı XV*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul 2002, s. 57-90.

EL-A’ZAMÎ M. Mustafa, Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 368-372.

ERCAN, Özlem, *Peştelî Hisâlî Divanı*, Gaye Kitabevi, Bursa 2008.

ESİR, Hasan Ali, *Lâmîî Çelebi Ferhâd ile Şîrîn*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55974,ferhad-ile-sirinpdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 18.10.2018).

GÜREL, Rahşan, *Enderunlu Vâsîf Divanı*, Kitabevi, İstanbul (t.y.).

GÜRGENDERELİ, Müberra, *Mostarlı Hasan Ziyâ’î Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56211,mostarli-hasan-ziyai-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 20.09.2018)

HARMANCI, M. Esat, *Süheylî Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55750,suheyli-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 20.09.2018)

KILIÇ, Filiz, *Âşık Çelebi Meşâ’irü’ş-su’arâ*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/59036,asik-celebi-mesairus-suarapdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 18.10.2018).

KÖKSAL, M. Fatih, *Edirneli Nazmî Mecma’u’n-Nezâ’ir*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56057,mecmaun-nezair-edirneli-nazmi-pdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 18.10.2018).

KÜÇÜK, Sabahattin, *Bâkî Divanı*, (t.y.), <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10596,bakidivani-sabahattinkucukpdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 18.10.2018).

MACİT, Muhsin, *Nedim Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56214,nedim-divanipdf.pdf?0> (Erişim Tarihi: 20.09.2018)

MERMER, Ahmet, *Karamanlı Aynî ve Divânı*, Akçağ Yay., Ankara 1997.

ONAY, Ahmet Talat, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (haz. Cemal Kurnaz), Kurgan, Ankara 2013.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

ÖZEROL, Nazmi, *Yenişehirli İzzet Divanı*, Serhat Matbaacılık, Malatya 2013.

ÖZKAN, Nevzat, "Kadı Burhaneddin Divanı'nda Yer Adları", *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)*, c. 2, s. 1, 2018, s. 82-108.

ÖZKAN, Ömer, *Osmanlı Toplum Hayatı*, Kitabevi, İstanbul 2007.

ÖZYILDIRIM, Ali, *Emre Keçecizâde İzzet Molla Mihnetkeşân*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10694,kmmetinpdf.pdf?0> (Erişim Tarihi:18.10.2018).

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1 (Âb-Azrail)*, OSEDAM Yay., İstanbul 2016.

ŞENTÜRK, Ahmet Atilla, *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 2 (Bab-Çüsteri)*, OSEDAM Yay., İstanbul 2017.

ŞEŞEN, Ramazan, "Buhara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 363-367.

TARLAN, Ali Nihat, *Hayalî Bey Divanı*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İstanbul 1945.

TARLAN, Ali Nihat, *Ahmet Paşa Dîvanı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2005.

TOPAL, Ahmet, "Klasik Türk Şiirinde Şam-ı Şerif", *TAED*, s. 48, 2012, s. 51-70.

TOSUN, Necdet, Ubeydullah Ahrâr, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 42, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 2012, s. 19-20.

VURGUN, Seda Yılmaz, "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi/Journal of Turkish History Researches*, Yıl/Vol. 1, Sayı/No. 1 Güz/Fall 2016, s. 138-157.

YAZAR, İlyas, *Kânî Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55833,3-kani-divanipdf.pdf?0> (ErişimTarihi: 20.09.2018)

YENİKALE, Ahmet, *Sünbülzâde Vehbi Divanı*, 2017, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56212,sunbulzade-vehbi-divanipdf.pdf?0> (ErişimTarihi: 20.09.2018)

YENİTERZİ, Emine, "Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 3, Issue: 15, Klâsik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı, Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı, 2010, s. 301-334.

**TÜRK KÜLTÜRÜ
VE
SANATI**

ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛТТЫҚ ГОБЕЛЕННІҢ ДАМУЫ ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫМЕН ОРНЫ

Абдурахит МУРАТБАЕВ - Меруерт ҚУАНЫШБЕКОВА¹

Özet

Goblenin ulusal el sanatlarından biri el sanatlarımızды. Goblenin lüks el іші типіyle kendi bileşim іçeriği vardır. O duvarda asılı іç duvarda. Özellikle, goblenin modern yönündeki kullanım yönünün propaganda edilmesi ve goblenin dekoratif ve uygulamalı sanatlarda benzersiz olması gerçeğidir. Goblen - yatay ve ince bir duvara asılan ve halıdan, yani el yapımı boyadan halıdan yapılmış bir halı. Goblen dekoratif bir sanattır. Goblen Fransa'da bir sanat eseri olarak ortaya çıktı. Örne dokuması gibi bir teknik kullanarak, bu kılırları bazı bölgelerde 10-15 mm yükseklikte kesebiliriz ve bazı yerlerde kısaltılır ve koordine edilir. Genel goblenler büyük hassasiyet gerektirir

Günümüzde, deneyimli sanatçılar yeni bir bakış atıyor. Goblen halı, belirli bir tema üzerinde benzersiz bir temayı yansıtır ve basit halılarından farklıdır. İş, hemşirelik. Süs süs süs çiçek, yaprak, yaprak, tahıl, hayvan tavşan boynuzları, deve ayakları kozmik ve geometrik

Bantlar goblen bantları arandı. Sanat kompozisyonunun ilk örneği, konunun іçeriğine uygun olmalıdır. Goblen tekniği деğişmeden kalmıştır ve büyümeye devam etmektedir ve hızla büyüyor ve büyüyor. Nedeni günümüzde tüm ülkelerde ve ülkelerde hızla gelişmektedir. Kesim bandı, sabır, dakiklik ve sabır gerektirir. Goblen halı, gevşek, duvarda aç ve zemin tabanlı halıya sahip el halıdır. Örne dokuması gibi bir teknik kullanarak, bu kılırları bazı bölgelerde 10-15 mm yükseklikte kesebiliriz ve bazı yerlerde kısaltılır ve koordine edilir. Genel goblenler büyük hassasiyet gerektirir

Goblenin ulusal dekoratif sanatın gelişimindeki yerini belirlemenin asıl amacı, eski tekstil sanatını kaybetmeden yeni fikirlerle dolmaktır. İplik çizimi ve lifli veya birleşik dokuma teknolojisini yaratılması ile ulusal tarzda dekoratif goblen teknolojisini tasarlayın. Goblen, güzel деğeriyle yüzyıllar boyunca bileşimsel yönündeki yerini korur. Yıldan yıla aynı zamanda, modern trendlerin araştırılması fikrin деğerini yeniden canlandırıyor. Aynı zamanda renkli renkleri de taşır. Goblen sanatı, geleceğin engin bir sanat eseridir ve ulusumuzun eski el sanatlarını korumak önemlidir.

Anahtar kelimeler: Goblen, El İşі, Halı Dokuma, Süs Sanatı.

1. Кіріспе

Қолөнер - баға жетпес, өшпес мұра. Оны қорғай да, қолдай да білуіміз керек. Ұлттық қолөнердің бірі гобелен тоқу өнері қол өнеріміз алашадан бастау алған. Ғасырлар сынынан еленіп, ұрпақтан - ұрпаққа ұласып ежелден келе жатқан халықтың қолданбалы өнері озық үлгілері жеке тұлғаның қалыптасуына, дамуына, ұлттық тәрбиесіне ықпалын тигізері сөзсіз. Гобелен өзінің композициялық мазмұнымен көріктіде сәнді қол өнер түрі. Интерьерде қабырғаға ілу, затқа жабу түрінде кездесіп жүр. Соның ішінде, гобелен өнерің сәндік-қолданбалы өнерінде алатын орны ерекше болғандықтан, қазіргі заманауи бағытта қалыптастырып, оның құндылығын жоғалтпай тұрмыста қолдану бағытын насихаттап дамыту. Келешек ұрпаққа қолөнердің, соның ішінде гобелен өнерінің қыр - сырын жетік менгеруде, қолданбалы өнер арқылы ұлттық тәрбие беру мәселесін ғылыми - теориялық тұрғыда негізделген. Бұйымдардың дайындалу тәсілі мен жасалу жолдары атадан балаға мирас болып қалып отырған. Қолөнер - баға жетпес, өшпес мұра. Оны қорғай да, қолдай да білуіміз керек. Қазақ «өнер алды-қызыл тіл» дейді. Дегенмен, гобелен өнері осы тілден бұрын пайда болған тәрізді. Өйткені сонау тас ғасырынан қалған таңбалы тастарда ою-өрнектер арқылы адам баласы тым ерте-ақ өз ойын суретпен жеткізуге талпынған екен.

2. Әдістер

Тоқыма жіптер арқылы суретші өз шығармасын гобелен арқылы көрсете білген. Гобелен өнерінің қалыптасуы қазақ халқының қолөнері ішіндегі ең басты орындардың бірін алды. Ас-

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті. Ғылым және білім, meruert_k83@mail.ru.

пан төріндегі ақша бұлттар да әртүрлі бейнедегі ою-өрнек болып баяу қалқып бара жатқандай әсер сыйлайды. Гобелен бетіндегі жазықтық табиғат құбылыстарынан хабар бергендей: түнгі аспандағы жұлдыздар әлемі, біресе желдің ұйтқи соққан әуені мен теңіз толқындары тәрізді алуан-алуан қимыл-қозғалыстарды бір кеңістікке еркін сиғызып, түрлі бояулармен қанықтырып, айрықша серпін мен ширақтық танытады. Осы көріністердің бәрі де ою-өрнектік символикалар арқылы берілгені анық (Бикенова, 2010). Осы. VI - VIII ғасырларда қазақ даласында өмір сүрген жартылай отырықшы тайпаларда ұсталық, тоқымашылық, зергерлік, киіз басу, шекпен тоқу, метал өңдеу, кілем тоқу, тіптен тастан адам бейнесін жасау өнерінің болғанын дәлелдейді. Қолданбалы өнер - қарапайым еңбек құрал - жабдығының көмегімен шикізаттардан әр түрлі бұйымдар жасайтын қол өндірісі болды. Ендігі кезекте осы қол өндірісі, қолөнердің түрі гобеленге тоқталатын болсақ, «гобелен» сөзі тұрмыстық жағдайда кілем сөзінің синонимі ретінде қабылданады, яғни «гобелен» дегеніміз - сурет салып тоқылған суретті кілемше болып саналады. Әлемдік деңгейде көп тараған қолөнер шеберлерінің туындыларының бір бөлігін құрайтын да гобелен өнері. «Гобелен» дегеніміз - картина кілем немесе суретті кілемше. Гобелен өнерінің шығу тарихы XV ғасырдан басталады. Қазіргі біздің қолданып жүрген «гобелен» деген сөз ең алдымен Францияда алғаш қолданылған. Италия, Испания, Германия елдерінде де жақсы дамыған. Бұл бір жанұяның адамдарының ата - тегіне байланысты аталған. Гобелен атауы француз жүн бояушы фабрикасы басшысының тегінен туды. Гобелен түкті, тықыр гобелен болып екіге бөлінеді. Жалпы, гобелен дегеніміз - бір сөзбен айтқанда сурет салып тоқылған кілем. Осылай аталуы Қостанай, Шымкент өңірлерінде көп кездеседі.

Гобелен - суреттің кілем түрінде түксіз және түкті қабырғаға ілінетін және жерге төселетін кілем, яғни қолмен тоқылған кескіндеме. Гобелен - сәндік қолданбалы өнер түріне жатады. Гобелен дербес суретшілік өнер туындысы ретінде алғаш Францияда пайда болды.

Түкті кілемді тоқу барысында тоқу мәнеріндегідей техниканы қолдана отырып, сол түктерді кейбір жерлерде 10-15 мм-дей ұзындықта қалдырып, кей жерлерінде тақырлай қысқартып үйлестіріледі. Жалпы гобелен тоқу үлкен сезімталдықты талап етеді.

Түкті кілем негізін құру үшін станок болу керек. Станок ағаштан жасалынады.

Гобелен өнері оқушыларды әсемдікті, сұлулықты түсінуге, биік адамгершілік қасиеттерін тәрбиелеуге, олардың ой-өрісін, рухани байлығын дамытатын өнер түрі.

Халық қолөнер шеберлерімен қатар арнаулы білімдері бар суретшілер соңғы кезде кілем, терме алаша тоқудың жаңа тәсілі «Гобелен кілемін» дайындауды қолға алуда. Олар, әсіресе көрмеге қатысуға, сонымен бірге қонақ үй, демалыс залдарын көркемдейтін тақырыптарды іздестіріп одан әрі дамуы жағын көздеуде. Гобелен кілемінің тоқылу мәнері терме алаша, түкті кілемге ұқсағанымен, жалпы ою - өрнек суреті сирек қолданылады. Көпшілігінде адам, мал, дала, құрылыс, білім, мәдениет, спорт тақырыбындағы суреттер өте жиі сурет, туынды болып шығады. Ал гобелен кілемінің тоқылуының өзіндік ерекшеліктері бар. Оның жай кілемге қарағанда жіп түстері сан алуан болып, өрмек теруінде бір кілемнің өзінде түкті және түксіз өрнектер араласып келе береді. Сондай - ақ, кейде өрнек жіптері тоқылмай қалатын әдістері де кездеседі. Мұндай тоқылмаған өрнек жібі қиылмайды.

Уақыт озған сайын қоғам дамуы жеделдей түсінетіні айқын. Қазір еліміз өрлеу үстінде. Қай қоғамда болмасын бүгінгіміз бен кешегімізді қастерлеу өмірдегі тіршіліктің, қоғамның парызы. Ал қоғамның дамытушысы-адам. Бүгінгі болашақ ұрпақ ертеңгі қоғамның иесі, сол қоғамның иелері халқымыздың тұрмыс қажеттілігінен туындаған ұлттық өнер мұраларын сақтап, сұрыптап, қазіргі уақытта сәнді етіп, ұлттық мәдениетімізді қолданбалы сәндік қолөнермен өрендету болып табылады. Тәуелсіз мемлекетімізде ертеңгі ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениетіне, саналы ұлттық ойлау қабілеті мен біліміне, іскерлігі мен кәсіби шеберлігіне байланысты фабрикалар шығаратын бұйымдарға қарағандахалық шеберлері жасаған бұйымдар жоғары бағалануда.

Қазіргі кезде жаңа өмір өзінің жаңа талаптарын қойып отыр. Оның міндеті өнердің бұрынғы қабілетін бүгінгі күнге табиғи, ұлттық, заманауи бағытта халқымызға жетілдіру. Сондықтан да өнеріміздің қай түрі болмасын оның өркенді түсуі, еліміздің дәстүрінің жоғалмауы. Ал гобелен өнері өз еліміздің салт - дәстүрін, мәдениетін, гобеленнің тоқылу әдісі арқылы жеткізу, еліміздің өркендеп қол өнерінің әліде жоғары деңгейде көтерілуіне өз септігін тигізетіндігіне сенімім мол Қазақ «өнер алды-қызыл тіл» дейді. Дегенмен, гобелен өнері осы тілден бұрын пайда болған тәрізді. Гобелен кілемі - сәндік бұйым. Гобелен өнері оқушыларды әсемдікті, сұлулықты түсінуге, биік адамгершілік қасиеттерін тәрбиелейді, олардың ой-өрісін, рухани байлығын да-

мытады. Халқымыздың көне мәдениетін әр сабақ жіпке сыйғызып, бүгінгі заманға жеткізуде гобелен өнерінің де үлесі жыл санап артып келе жатыр.

Қолөнер - баға жетпес, өшпес мұра деп бағалауымыз керек. Қазақтардың өнері дамыған сайын, тынысы кеңейіп, өнер түрлері Қазақстанның барлық жерлерінде түгелдей өрістеді. Әр өңірдегі өнердің қалыптасып, дамуына көрші халықтардың ықпалы зор. Ата-бабамыздың қолөнер мұраларын жақсарту - қазіргі заман жастарының ісі, халықтың ертедегі істері жарасымды жалғасын тапса, өнер дамыған үстіне дами береді. Көргендердің көзінің жауын алып, таңғалдырған, адам қолынан шыққан осынау ғажайып туындылар бүгінгі халқымыздың мақтанышы болса, ертеңгі болашақ үшін баға жетпес мұра екені анық. Бұйымдардың дайындалу тәсілі мен жасалу жолдары атадан балаға мирас болып қалып отырған. Өйткені сонау тас ғасырынан қалған таңбалы тастарда ою-өрнектер арқылы адам баласы тым ерте-ақ өз ойын суретпен жеткізуге талпынған. Тоқыма жіптер арқылы суретші өз шығармасын гобелен арқылы көрсете білген. Гобелен өнерінің қалыптасуы қазақ халқының қолөнері ішіндегі ең басты орындардың бірін алады. Аспан төріндегі ақша бұлттар да әртүрлі бейнедегі ою-өрнек болып баяу қалқып бара жатқандай әсер сыйлайды. Гобелен бетіндегі жазықтық табиғат құбылыстарынан хабар бергендей: түнгі аспандағы жұлдыздар әлемі, біресе желдің ұйтқи соққан әуені мен теңіз толқындары тәрізді алуан-алуан қимыл-қозғалыстарды бір кеңістікке еркін сиғызып, түрлі бояулармен қанықтырып, айрықша серпін мен ширақтықпен суреттеледі. Осы көріністердің бәрі де ою-өрнектік символикалар арқылы берілгені белгілі. Көне мен жаңаның өзара үндесуін білдіреді.

Оны қазіргі кезде тәжірибелі суретшілер қолға алып, жаңа өрнекпен тоқуда. Гобелен кілемінде белгілі бір тақырып бойынша қайталанбас суреттер көрініс беріп, оның жай кілемдерден айырмашылығы суреті. жасалу, тоқылу жұмысында көп кездесіп отырады. Өсімдік типтес ою-өрнектер гүлі, жапрағы, сабағы, дәні т.б жануарлардың қошқар мүйіз, түйе табан құс мойын жәнеде космостық, геометриялық болып кездесіп отырады.

3. Зерттеу Нәтижелері

Гобелен тоқуға сюжеттік суреттер салу жолдары іздестірілді. Көркем композициялық туындылардың алғашқы үлгісі тақырыптың мазмұнына сәйкес болуы керек. Гобелен тоқуда қойылатын талаптар төмендегідей:

- 1- Композициялық құрылымын анықтау.
- 2- Жобалық суреттің нақты шешімін табу.
- 3- Бояу үндестігін үйлестіру.
- 4- Гобеленші-суретші алдымен тоқылмақшы гобеленнің суретін кіші қағазға түсіріпалады.
- 5- Гобеленші-бояушы суреттегі түрлі-түстерге сәйкес жіптерді алу үшін ақ жіптерді әр түрлі гүлдердің жапырақтарын, тамырларын, ағаш қабықтарын пайдаланып бояйды.
- 6- Гобеленші-картоньер кіші қағаздағы суретті тоқылмақшы гобелен елшеміндей картонға бояулы етіп салады.
- 7- Гобеленші-тоқымашы салған суреті бойынша кілемді тоқиды. Қолмен жіпті бір-біріне өткізу арқылы тоқылады. Түрлі түсті жіптерді үйлестірумен оған табиғи жіптермен мақта, шелк, жіптер қолданылады. Сонымен қатар боялып жасалған жіптерді де қолданады.

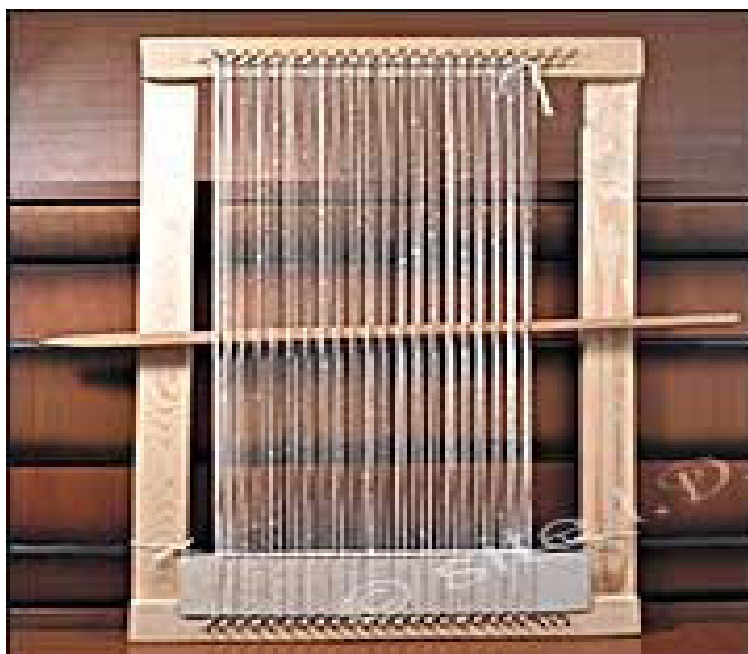
Гобелен тоқу техникасы еш өзгерместен толыға түсіп әлі күнге дейін сақталып келеді және ол жедел қарқынмен өркендеп, ұлғая түсуде. Оның себебі деп, ол қазір барлық жерлерде, елдерде қарқынды даму үстінде. Гобелен тоқуда, ол төзімділік, ұқыптылық, шыдамдылықты қажет етеді. 50 - жылдары интерьерді безендіруде гобеленді көп пайдаланған. Ол бөлмеге өзгеше әдемілік, жайлылық, жылылық береді.

Қостанай, Шымкент өңірлерінде көп кездеседі. Гобелен - суретті, түксіз, қабырғаға ілінетін және жерге төселетін кілем, яғни қолмен тоқылған кескіндеме. Гобелен - сәндік қолданбалы өнер түріне жатады. Гобелен дербес суретшілік өнер туындысы ретінде алғаш Францияда пайда болды. Түкті кілемді тоқу барысында тоқу мәнеріндегідей техниканы қолдана отырып, сол түктерді кейбір жерлерде 10-15 мм-дей ұзындықта қалдырып, кей жерлерінде тақырлай қысқартып үйлестіріледі. Жалпы гобелен тоқу үлкен сезімталдықты талап етеді.

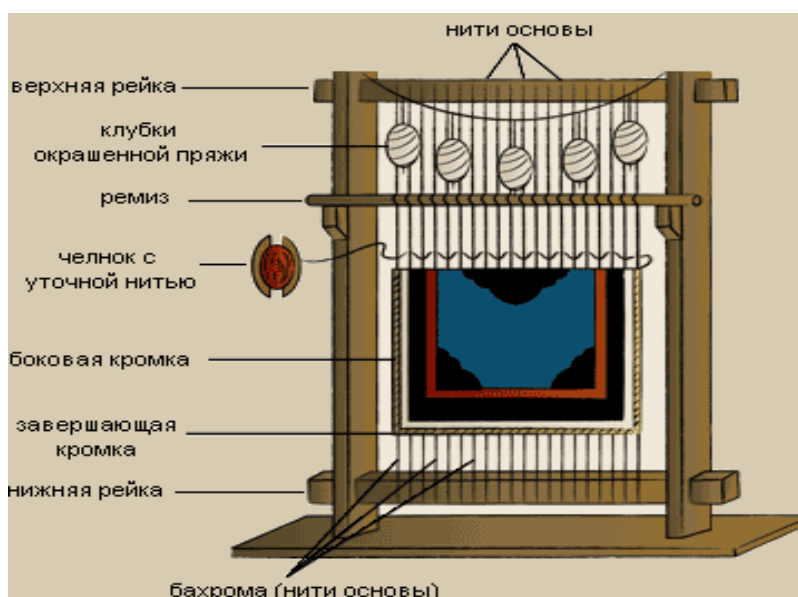
Түкті кілем негізін құру үшін станок болу керек. Станок ағаштан жасалынады. Гобелен өнері оқушыларды әсемдікті, сұлулықты түсінуге, биік адамгершілік қасиеттерін тәрбиелейтін, олардың ой-өрісін, рухани байлығын дамытумен байланысты.

Гобелен тоқу кезінде ең бірінші қауіпсіздік ережесіне және тоқылу әдісіне мән беруіміз керек. Гобелен тоқу кезінде ең бірінші қауіпсіздік ережесіне және тоқылу әдісіне мән беруіміз керек. Тоқыма станогін үстел үстіне тиянақтап орналастыру керек, Ілгекті жолдасына үшкір ұшымен бермеу керек, Тарақты тоқыма станогынан 3 см артық көтерме, тарақтың салмағы 0,5 кг сондықтан арқау жібін нықтау кезінде сақ болу керек, Тоқылу әдістерін біркелкі жүйеде жасау керек. Тоқылу кезінде бұйымымыз тарқалып қалмауы үшін екі шетінен жіпті тартып байлап қою керек. Тоқу барысында мм-ге ауытқу жұмыс аяқталғанда үлкен кемшілікті көрсетіп қояды. Сондықтан әрбір жіптің түсі мен оның орналасу ретін алдын - ала сезіне отырып тоқығанда туынды өз мәнінде үлкен шеберлікпен орындалады. Гобелен тоқу өнері ұзақ уақытты қажет ететін күрделі жұмыс деп тануға болады. Бұл суретке түсірілген бейненің нақты өз бейнесінде шынайы шығу үшін үлкен шыдамдылықты сонымен қатар өнерге деген сүйіспеншіліктің болуында.

1 Сурет: Тоқуға Арналған Қол Станогы

2 Сурет: Тоқу Станогында Тоқылуы

3 Сурет: Тоқу Барысында Жіптерді Теріп Салу Және Жмыс Бастау

4. Қорытынды

Өз сөзімді қортындылай келе, халықтың дәстүрлі өнері сол халықтың ғасырлар бойы бастан кешкен өмір салтының, таным түсінігінің жарқын айғағы. Ұлттық сәндік қол өнерімізді шыңдауда гобелен тоқу өнерінің алатын орнын анықтаудағы басты мақсат көне заманнан келе жатқан тоқыма өнерін жоғалтпай әрі қарай жаңа идеялармен толтыру. Ұлттық нақыштағы сәндік гобелен өнерінің технологиясында эскиз жасаумен жіптің түр-түсін табу және де түкті түксіз немесе аралас тоқу технологиясын жасау. Гобелен өзінің композициялық бағытымен әсем құндылығымен ғасырлар жылдар бойы осы күнге дейін өз орнын сақтап келеді. Сонымен қатар жыл өткен сайын заман ағымына сай іздену жұмыстарымен идеялық бағытын жаңғыртып құндылығын артуда. Ұлттық өнерімізді бағалау үшін көп еңбек қажет. Өнермен айналысу қабілеттілікті жақсартады. Оны қазіргі кезде тәжірибелі суретшілер қолға алып жаңа өрнекпен тоқып жүр. Сонымен қатар колориттік түстерінде ерекше нақышта орындауда. Гобелен өнері болашағы кең өнер түрі болып қалуы ұлтымыздың ескі қолөнерін сақтай білу деп ойлаймын.

5. Дереккөздер

Қолөнердің жасалу жолы шексіз кең ауқымда.

БИКЕНОВ, А., *Қазақтың Материалдық Мәдениеті*, Фолиант, Алматы 2010, 410.

О ФОНЕТИЧЕСКОЙ СПЕЦИФИКЕ РУССКИХ ЗАЙМСТВОВАНИЙ В ЯЗЫКЕ СИБИРСКИХ ТАТАР (НА МАТЕРИАЛЕ СЛОВАРЯ М. А. САГИДУЛЛИНА)

Анна АЛЕКСЕЕВНА ИСАКОВА¹

Özet

Sibirya'nın Rusya'ya bağlanmasından sonra, Rusların ve Sibirya Tatarlarının temasları artmıştı. Bu süreç, Sibirya Tatarlarının dillerine Rusçadan büyük sayıdaki kelimelerin girmesine sebep olmuştu. L. P. Kırısın, başka dilden kelimelerin alınmasının aşağıdaki sebeplerini belirtmektedir: yeni eşyayı adlandırma ihtiyacı; içerik açısından benzer fakat yine de farklı olan kavramları ayırt etmek ihtiyacı; kavramları özelleşme ihtiyacı; bir bütün olan nesnenin, kelime kombinasyonu anlatılmaksızın bütünsel olması gerektiği şeklinde anlaşılma eğilimi; sosyal-psikolojik sebepler. Bu sebeplerden her biri başka dilden alınmış sözcükler akımının dile girmesine neden olabilir. Kelimelerin Sibirya Tatar diline girme zamanına bağlı olarak bu kelimelerin fonetik adaptasyonu dereceleri de farklıdır.

Araştırmamızda tasvir, analiz, sürekli örnekleme yöntemleri kullanılmaktadır. Araştırma malzemesi olarak 2010 yılında yayınlanmış M. A. Sagidullin'in Rusça-Sibirya Tatarca Sözlüğü seçilmişti. Sözlük, Sibirya Tatar dilinin Tobol-İrtiş lehçesine dayanarak yazılmış. Sözlüğün mega-yapısını analiz ederek, ön söz, sözlüksel kaynaklar listesi (N. B. Atnametov, İ. Giganov sözlükleri, Rusça-Başkurtça sözlüğü, Rusça - Kırım Tatarca sözlüğü, Rusça - Tatarca sözlüğü, D. G. Tumaşeva'nın, A. H. Nasibullin'in sözlükleri), sözlük oluşturulmasına ilişkin makale, kısaltmalar listesi, Rusça ve Sibirya Tatarca alfabeleri yer aldıklarını belirtmekteyiz. Sözcük yazıları alfabetik sırayla düzenlenmiş. Sözcüklerin Sibirya Tatar dilinde kullanım örneklerinin olmaması da önemli bir eksiktir. Yazarın iddiasına göre, sözlükte, günümüzde Sibirya Tatar dilinin ayrılmaz parçası olmuş Rusçadan alınmış kelimeler olduğu alınmış kelime tabakasını yansıtmamanın zorunlu olduğunu düşünmektedir.

Rusça alıntı kelimelerinin endeksenmesi, Rus dilinden alınan yaklaşık olarak 900 leksik öge oluşturmaktadır. Rus dilindeki isimler, Sibirya Tatar dilinde ünlü uyumu kuralı, seslerin konum ve kombinasyon değişimleri gibi durumların etkilerine uyum sağlamıştı. Seslerin değişmesi sonucunda Rusça alıntı kelimelerde bitişik ve bitişik olmayan seslerin yer değişimi gerçekleşmektedir. Tatar dilindeki bu duruma göçüşme (metathesis) denir. Sözcük içeriğinden seslerin düşmesi durumunda ses düşmesi (dieresis) durumu görülmektedir, kelimenin başına sesin eklenmesi durumunda - ön türeme (prothesis), kelimenin ortasına sesin eklenmesi durumunda ise iç türeme (epenthesis) durumu görülmektedir. Seslerin değişimleri sadece ünlü sesler arasında değil, fakat sözcükteki yerine, hece türüne veya vurguya bağlı olarak ünsüz sesler grubunda da gerçekleşmektedir. Başında veya sonunda ünsüzler kümesi olan alıntı kelimelerin fonetik asimilasyonu sırasında ünsüzler grubunun söylenmesini kolaylaştıran ek ünlü eklenmektedir'. Alıntı kelimedeki yan yana bulunan aralıklı ve kapantılı ünsüzlerin olması durumunda, önce ön türeme durumu kullanılmaktadır, başka bir deyişle kelimenin başına ünlü ses eklenmektedir. Ön türeme, alıntı kelimelerde sözcüğün başında ünsüzlerin kümelenmesi durumunda görülmektedir, tam olarak ünsüzler grubunun telaffuz edilmesini kolaylaştıran ek ünlü eklenmektedir. Örneğin, (masa) stol - östel, (duvar) stena - estene, (şapka) şlyapa - eşlepe. Son sesin düşmesi (apokop) sonucunda Rusça alıntı kelimenin kısalma durumları belirtilmektedir. Örneğin, (nafaka) aliment - aliment, (tencere) kastyulya - kestrel (-). Rusça kökenli kelimelerin bir kısmında Rus seslerin Sibirya tatarların dillerindeki seslere benzetilme süreci gerçekleşmişti. Örneğin, (kaloş) kaloşa - kaluş, (lahana) kapusta - kabısta. E. M. Ahunzyanov'a göre ciddi fonetik değişimler çoğunlukla Ekim devrimi öncesi dönemde alınmış alıntı kelimelere aittir. Ekim devrimi sonrasında alınmış alıntı kelimeler Rusça orijinalinin sesini maksimum şekilde korumaktadır. Enver Mahmudoviç yeni Rusça alıntı kelimelerde ön türeme ve ses uyumu kanunu gibi olayların kaybolduğunu ve hecede iki ünlünün yan yana gelme ve iki hecenin sınırında ünsüzlerin bir araya gelme durumunun ortaya çıktığını yazmıştı. Sibirya Tatar diline Ekim Devrimi öncesi girmiş Rusça isimleri, alıntı olarak girme sürecinde ortaya çıkan fonetik özelliklerini korumaktadır.

¹ Тюменский государственный университет, Институт социально-гуманитарных наук, Тюркский язык и литература, annatelem@gmail.com.

M. A. Sagidullin'in sözlüğünde tespit edilmiş Rusça alıntı kelimelerin çoğu ciddi fonetik değişimlere uğramamıştı. Az sayıdaki Rusça alıntı kelimeler seslerin konum ve kombinasyon değişimlerine uğramış ve ünlüler uyumu kanununa uymuştu.

Anahtar kelimeler: Dil Kontakları, Sibiryа Tatar Dili, Rusça Alıntı Kelimeler, M. A. Sagidullin Sözlüğü.

1. Введение

Современные сибирские татары проживают в лесостепной полосе Западной Сибири по берегам рек, а также по болотистой местности вдоль рек в Тюменской, Омской, Свердловской, Новосибирской, Томской и Кемеровской областях. Язык сибирских татар определяется частью исследователей как восточный диалект татарского языка (Г. Х. Ахатов, Л. Заляй, М. З. Закиев, Д. Г. Тумашева, Х. Ч. Алишина и другие) и соответственно, относится к поволжско-кыпчакской подгруппе кыпчакской группы тюркских языков. Другая часть исследователей полагает, что это отдельный самостоятельный язык (Н. А. Томилов, Ф. Т. Валеев, М. А. Сагидуллин, Г. Т. Бакиева и другие). Фонологическая система языка сибирских татар состоит из 9 гласных звуков и 18 исконных согласных. Язык агглютинативный, отсутствует категория рода, как и в других тюркских языках. Словарный состав языка сибирских татар пополняется в большей степени за счет заимствований из русского языка. «Сибирь еще до прихода русских переселенцев представляла собою неоднородную в этническом отношении территорию, население которой формировалось на протяжении тысячелетий, при этом единая географическая среда и одинаковая хозяйственная деятельность привели к тому, что у многих коренных народов Сибири сложился комплекс элементов, этническую принадлежность которых вряд ли можно в настоящее время установить» (Алишина, 1994). После присоединения Сибири к России усилились контакты русских и сибирских татар. Этот процесс привел к проникновению большого числа русских заимствований в язык сибирских татар. Л. П. Крысин выделяет следующие причины заимствований: потребность в наименовании новой вещи; необходимость разграничить содержательно близкие, но все же различающиеся понятия; необходимость специализации понятий; тенденция, заключающаяся в том, что цельный объект, должен быть цельным, а не объясняться сочетанием слов; социально-психологические причины (Крысин, 1968). Каждая причина может привести к проникновению потока заимствованной лексики в язык сибирских татар. В зависимости от времени вхождения русизмов в язык сибирских татар степень их фонетической адаптации различна.

2. Методы

В нашем исследовании используются методы описания, анализа, сплошной выборки. В качестве материала для исследования был взят Русско-сибирскотатарский словарь М. А. Сагидуллина, опубликованный в 2010 году. Словарь написан на основе тоболо-иртышского диалекта сибирскотатарского языка. Анализируя мегаструктуру словаря, отметим наличие предисловия, списка лексикографических источников (словари Н. Б. Атнаметова, И. Гиганова, русско-башкирский словарь, русско-крымскотатарский словарь, русско-татарский словарь, словари Д. Г. Тумашевой, А. Х. Насибуллиной), статьи о построении словаря, списка условных сокращений, русского и сибирскотатарского алфавитов. Словарные статьи располагаются в алфавитном порядке. Существенным недостатком является отсутствие примеров употребления слов в сибирскотатарском языке. По утверждению автора, он «считает необходимым отразить в словаре тот значительный слой заимствованной лексики из русского языка, который ныне является неотъемлемой частью сибирскотатарского языка» (Сагидуллин, 2010, стр. 3). Картоотека русских заимствований состоит около 900 лексических заимствований из русского языка. Л. П. Крысин отмечает, что фонетическое заимствование невозможно без лексического (Крысин, 1968, стр. 24).

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта №18-312-00002.

3. Результаты

Русский язык и язык сибирских татар являются разнотипными языками, поэтому при их взаимодействии система одного языка вынуждена накладываться на систему другого языка. Лексическая система является наиболее подверженной влиянию другого языка, вследствие чего возникают многочисленные заимствования: русизмы в языке сибирских татар и тюркизмы в русском языке и его говорах.

При изучении русизмов в языке сибирских татар следует иметь в виду, что количество подобных заимствований в различные периоды взаимодействия различны. Э. М. Ахунзянов выделил три периода подобного взаимодействия: досоветский, советский и постсоветский.

В досоветский период русизмы проникали в язык сибирских татар и адаптировались по нормам языка сибирских татар. Некоторые заимствования настолько адаптировались, что воспринимаются носителями как исконная лексика.

В советский период русизмы нескончаемым потоком входили в язык сибирских татар и адаптировались незначительно. Причиной этого в большей степени стала проводимая языковая политика, которая установила приоритет русского языка и, следовательно, привела к естественному билингвизму сибирских татар.

В постсоветский период русизмы продолжают проникать во сферы функционирования языка сибирских татар без значительной фонетической и морфологической адаптации. Термин «заимствование» может рассматриваться в двух аспектах: с одной стороны - как процесс, с другой - как результат. Во всех современных языках имеются заимствованные элементы различных уровней. Наиболее распространенным видом заимствования является лексическое заимствование, которое способствует обогащению языков. Существительные русского языка адаптировались в языке сибирских татар под влиянием таких явлений как закон сингармонизма, позиционные и комбинаторные изменения звуков (Ахунзянов, 1968).

В результате изменения звуков у русских заимствований происходит процесс перестановки смежных или несмежных звуков. Данное явление в татарском языке называется метатезой. При выпадении звуков из состава слова наблюдается явление диэрезы, при добавлении звука в начале слова - протезы, а при добавлении звука в середине слова - эпентезы. Изменения звуков происходит не только в области гласных, но и в области согласных в зависимости от места в слове, от типа слога и от ударности. «При фонетическом усвоении заимствованных слов, имеющих в начале или в конце стечения согласных, прибавляется добавочный гласный, облегчающий произношение группы согласных» (Закиев, 1993, стр. 82).

При наличии у заимствованного слова рядом стоящих щелевых и смычных согласных в начале слова используется явление протезы, т.е. добавляется гласный к началу слова. Протеза представляет собой «явление в заимствованных словах, которое встречается в начале слова при стечении согласных, а именно, прибавляется добавочный гласный, облегчающий произношение группы согласных» (Ахунзянов, 1968, стр. 251). Например, стол - өстэл (Сагидуллин, 2010, стр. 179), стена - эстэнэ (Сагидуллин, 2010, стр. 178), шляпа - эшлэпэ (Сагидуллин, 2010, стр. 210).

Отмечаются случаи сокращения русского заимствования за счет выпадения конечного звука (апокопа). Например: алименты - алимент (Сагидуллин, 2010, стр. 12), кастрюля - кәстрүл (-) (Сагидуллин, 2010, стр. 63).

У части русизмов произошел процесс уподобления русских звуков звукам языка сибирских татар. Например: калоша - калуш (Сагидуллин, 2010, стр. 62), капуста - кабыста (Сагидуллин, 2010, стр. 62).

4. Выводы и Рекомендации

Большинство русских заимствований, выявленных в словаре М. А. Сагидуллина не терпели значительных фонетических изменений. Немногочисленные русские заимствования подверглись позиционным и комбинаторным изменениям звуков и подчинились закону сингармонизма. По мнению Э. М. Ахунзянова, «значительные фонетические изменения относятся, главным образом, к словам, заимствованным в дооктябрьский период. Слова, заимствованные в послеоктябрьский период, максимально сохраняют звучание русского оригинала» (Ахунзянов, 1968, стр. 252). Энвер Махмудович писал об исчезновении в новых русских заимствованиях таких явлений как протеза и закон гармонии гласных, и появлении стечения двух согласных в слоге и стечения гласных на границе двух слогов. Существительные русского языка, которые проникли в язык сибирских татар в дооктябрьский период сохраняют свои фонетические особенности, возникшие в результате процесса заимствования.

5. Источники

АХУНЗЯНОВ, Э. М., *Русские Заимствования в Татарском Языке*, Казань 1968, 367.

АЛИШИНА, Х. Ч., *Тоболо-Иртышский Дialect Языка Сибирских Татар*, Казан. гос. пед. ин-т., Казань 1994, 117.

КРЫСИН, Л. П., *Иноязычные Слова в Современном Русском Языке*, М., 1968, 239.

Русско-сибирско-татарский словарь = Урысца-себертатарәасуслек: ок. 15000 слов (2010). / сост. М. А. Сагидуллин. Тюмень: Мандр и Ка. 216.

ЗАКИЕВ, М. З. и др., *Татарская Грамматика в 3-х Томах*, Том I, Фонетика, 1993.

ПЕРЕВОДЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. С. ПУШКИНА НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК И ВЛИЯНИЕ ЕГО НА ЛИТЕРАТУРУ

Гульбану МАХАНОВА¹

Özet

Bu yazıda, A. S. Kazak dilinde Puşkin ve Kazak edebiyatı üzerindeki etkisi. Yerli halklarıyla birlikte gelişen Rus ve Kazak şiiri, dünyadaki büyük değişimleri ve insan ruhundaki yankılarını yansıtıyor. Her milletin çok parlak bir kişiliği vardır. Bunlar A. Puşkin ve A. Kunanbayev. A. Puşkin ve A. Kunanbayev'in eserleri birbiriyle yakından ilişkilidir. Eserleri, manevi zenginlik, tükenmez enerji, halkın sıkı çalışması, toplumdaki konumları. Şairler, şiirden önce insanlara hizmet etme görevini yerine getirdiler, gerçeklik olgusunun gerçek bir yansıması.

Dünya karşılaştırmalıları tarafından elde edilen teorik önermelere dayanarak, bu makalede A.S. Kazak dilinde Puşkin ve Kazak edebiyatı üzerindeki etkisi. Ayrıca önemli bir sorun daha var: Puşkin'in şiirinin Abai Kunanbayev, İbrai Altynsarin, Shakarim Kudaiberdiyev, Arip Tanibergenov, ünlü halk şarkıcısı ve besteci Aset Naimanbayuly A. Puşkin ve A. Kunanbayev'in sanatsal bilinci üzerindeki ideolojik, ahlaki, estetik etkisi yaratıldı. İçerikte derin bir şiir, biçimsel olarak güzel, ideolojik yönelimli, zamanın ruhunu ifade eden. Bazı acil problemlerin formülasyonu, edebiyatın temasını ve sorunlarını genişletir. A. Kunanbaev, yüksek medeni ve manevi nitelikleri olan insanların eğitimi ile ilgili sorunların gelişimini vurgulamaktadır. İşin şiddeti, aydınlanma aynı hedefi izledi - bozkırda yaşamın yenilenmesi.

Yeni başlamış olan bir konu gündeme geldiğinde, gündeme getirilen konular, Kazakistan bağımsız bir devlet haline geldi: şairler ve yazarlar olarak değil, yeni bir devletin kurulmasında aktif rol almalı, insanlar arasındaki dostluğu güçlendirmeli. Kazakların günümüzde haksız bir şekilde unutulmuş olduğu geleneklere geri bakmak ve canlandırmak uygun olacaktır. Birçok Rus var. A. Puşkin ve A. Kunanbayev halkların dostluğunu çok takdir etti. A. Puşkin'in ölümünden sonra, arşivinde Kazak eposu "Kozy-Korpesh ve Bayan-Sulu" adlı bir metin bulundu. Bu, büyük Rus şairin Kazak halkının ilginç bir özel-şiiresel çalışmasına sahip olması gerçeğinin bir kanıtıdır.

Bilhassa Rus edebiyat eleştirisinde birçok monografik eserin, bilimsel makalelerin karşılaştırmalı çalışmanın kuramsal ve metodolojik sorularına ayrıldığı bilinmektedir. Bunların arasında VM Zhirmunsky, NI Konrad GI Lomidze, VI Kuleshov, IG Neupokoyeva, VG Reizov, Yu. V. Bogdanov ve diğerleri ve diğerleri, kültürel ilişkilerin çok taraflı bir çalışmasının temeli olarak kabul edilen tarihsel ve kültürel olguların sistematik bir çalışmasının yanı sıra, Rusya'daki karşılaştırmalı çalışmanın tarihi ve günümüzün önemi açısından da vurgulanmıştır. Kazak edebiyat eleştirisinin karşılaştırmalı kaynakları, seçkin yazarlar ve akademisyenler Muhtar Auezov, Ş. K. Satpaeva, EV Lizunova, U. Kumisbaeva ve diğerleri.

Çalışmalarda Kalmurzaeva A., Gabdulina B., Bazarbaeva U., Shalabaeva B., Djumaliev H., Auezova MO, Beisembieva K., Esenjanova D. Zhurgenova T. yetenek, ideolojik yönelim, evrensel motifler ve yaratıcılık temaları A Kunanbaeva gösterir. Ayrıca edebi eleştirmenler, Kazak şairin grafik araçlarını ve çeviri faaliyetlerini ve Avrupalı yazarların çalışmaları üzerindeki etkisini keşfettiler. Bununla birlikte, bugüne kadar şiir ve şiirin A. Puşkin ve A. Kunanbayev'in eserlerindeki yeri ve rolü, özellikle ilişkide dikkate alınmamıştır, ya da şairin, toplumsal sorunların ve süreçlerin gelişimine olan etkisine olan bakış açıları üzerinde durulmuştur. Belirli dönem.

Karşılaştırmalı edebi eleştirinin kuramcıları, metodolojik ilkenin, sadece yaratıcı temas olgusunu oluşturmak için değil, aynı zamanda ortaya çıkan benzerlik ve farklılıkları açıklamak için gerekli olan yeni bir kalitenin ortaya çıkmasını ortaya koymak için bir gereklilik olduğunu belirtmiştir. Edebi fenomenle temasa geçmek ve ayrıca iletişimin sonucunu görebilmek - etkileşimli edebiyatların (eser, üslup vb.) özgün unsuruyla özdeş olmayan yeni bir üçüncü bir sanat olgusunun doğuşu.

Başlıca araştırma kaynakları şunlardır: A. A. Puşkin ve Abai, A. S. Kazak diline şaka.

Teorik anlam ve çalışmanın pratik değeri. Her şeyden önce, Rusça ve Kazak edebiyatlarının tarihinin gelişmesinde, her iki literatürün, temas bağlantılarının çeşitli yönlerini kapsayan karşılaştırmalı bir araştırmaya yönelik çalışmaların yaratılmasında oynayacağı bir rol vardır: taklit, işleme, çeviriler, etki ve borçlanma. Çalışmanın sonuçları edebi bağlantılar üzerine yeni özel ders-

¹ Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, Наука и образование, gulbanu.60@mail.ru.

ler, edebiyat tarihi ve basın üzerine konferanslar ve son olarak da bu iki halk arasındaki manevi uzlaşma sürecini teşvik etmek ve daha sonra birbirleri arasındaki farklı ilişkileri güçlendirmek için kullanılabilir. Onları.

Anahtar kelimeler: Edebi Çalışmalar, Karşılaştırmalılık, Şiir, Analiz, Çeviri, Eserler.

1. Введение

Мы стоим сейчас на пороге нового общественного движения - к новой культуре, её народным истокам, к классике. Литература и искусство раскрывают душу человека. Через них он непрерывно открывает для себя новый мир. Литературные связи - важный момент в развитии литературы каждого народа и вместе с тем факт мирового литературного процесса.

Русская и казахская поэзии, развивающиеся вместе со своим народом, отражают великие изменения в мире и их отзвук в душе человека. У каждого народа есть по-особому светлые личности. Таковыми являются А. Пушкин и А. Кунанбаев. Чем дальше уходит то время, в которое жили поэты, тем ближе и сильнее чувствуешь их присутствие. Они творили в другой эпохе, в атмосфере удушья, борясь «один против тысячи», но, вооружённые вдохновением, творили для будущего.

Уместно было бы оглянуться назад и возродить те традиции, которые и у казахов, сейчас неоправданно забыты. Их много и у русских. А. Пушкин и А. Кунанбаев высоко ценили дружбу народов. После смерти А. Пушкина в архиве его был обнаружен текст казахского эпоса «Козы-Корпеш и Баян-Сулу». Это уже свидетельство того, что великому русскому поэту было небезынтересно устно-поэтическое творчество казахского народа.

А. Пушкин и А. Кунанбаев создали поэзию глубокую по содержанию, прекрасную по форме, идейно-направленную, выражающую дух времени. Постановка ряда актуальных задач расширяет тематику и проблематику литературы. А. Кунанбаев выдвигает на первый план разработку проблем, связанных с воспитанием людей с высокими гражданскими и нравственными качествами. Поэтизация труда, просвещения преследовала ту же цель - обновление жизни в степи.

Поднятые темы А. С. Пушкиным и А. Кунанбаевым актуальны и в наше время, когда создаётся новое, Казахстан стал независимым государством: кто же не как поэты и писатели должны принимать самое активное участие в становлении нового государства, укреплении дружбы между народами.

Мир Пушкина-поэта - целостный. В нём соединились в неразрывном единстве все сферы бытия. Потому в стихотворении на гражданскую тему могли возникать, не разрывая художественной ткани, глубоко личные интимные мотивы; поэтому пейзажная лирика сплеталась с размышлениями о судьбах истории, а в дружеских посланиях соседствовали политическое обличение и воспоминание о далекой юности, негодование и шутки, слёзы и смех. Размышляя над уроками «жестокости опыта» восстания, Пушкин не пришел к пессимистическому выводу, что «всё тщетно». Он обличал пошлое благоразумие тех, кому чужды мятежные стремления, кто, по его выражению, «странным снам не предавался». Одной из важнейших проблем была народность литературы.

Главное - умение писателя воспроизвести неповторимость своеобразия народа, которое является результатом совокупности объективных исторических признаков. Пушкин по-новому связывал с проблемой народности вопрос о языке литературы.

Мысль В. Белинского о значении поэзии Пушкина для русской литературы можно применить относительно поэзии Абая и его роли в духовном развитии казахского народа. «Ни один поэт, - писал В. Г. Белинский, - не имел на русскую литературу такого многостороннего, сильного и плодотворного влияния. Пушкин расширил источники нашей поэзии, обратил её к национальным элементам жизни, показал бесчисленные новые формы, сдружил её впервые с русской жизнью и русскою современностью, обогатил идеями, пересоздал язык до такой степени, что и безграмотные не могли уже не писать хорошими стихами, если хотели писать» (Белинский, 1998, стр. 234).

Так и великий казахский поэт Абай Кунанбаев сыграл огромную роль в развитии литературы и искусства казахского народа. Это была титаническая личность, влияние которой испытывали на себе все виды национального искусства, вся национальная культура. В поэзии Абая находит яркое воплощение эстетическое отношение к действительности, восприятие им прекрасного в жизни, утверждение возвышенного, отрицание безобразного и низменного. Ни об одном деятеле казахской культуры так много не написано, как об Абае.

А. Кунанбаев, вкладывая в поэзию всю свою душу и чувства, высоко поднял значение поэзии в жизни народа. Он, как пишет М. О. Ауэзов, «первый утвердил в казахской поэзии высокое общественное призвание поэта» (Ауэзов, 1979, стр. 69). Абай не для забавы слагал стихи, а старался принести пользу народу. Его поэзия служила воспитанию людей, особенно молодёжи.

Основная цель статьи - выявить, как раскрывается влияние поэзии А. Пушкина на творчество Абая и казахскую литературу, то есть показать:

- Выражение собственных принципов и взглядов на жизнь;
- Проследить какими путями авторы шли к раскрытию проблемы;
- Раскрыть художественно-образительные средства художников слова, тесную связь творчества русского и казахского поэтов;
- О влиянии поэзии и поэта в разрешении общественных проблем и на развитие общественных процессов того или иного периода.

2. Методы

В статье использованы сопоставительные и сравнительные методы исследования. Проблема перевода произведений А. Пушкина на казахский язык и влияние его на казахскую литературу - одна из самых важных проблем в литературе и обществе. В исследованиях отечественных авторов показаны мастерство, идейная направленность, общечеловеческие мотивы и темы творчества А. Кунанбаева. Также литературоведы раскрыли образительные средства и переводческую деятельность казахского поэта и влияние на его творчество европейских писателей. Тем не менее до сих пор переводы поэзии А. Пушкина и А. Кунанбаева не рассматривались во взаимосвязи специально, также не раскрыта их точка зрения о влиянии поэта на ход развития казахской литературы.

А. С. Пушкин создал искусство, обращенное к народу, доступное народу, что он ценит поэзию за его гражданские мотивы. Поэзия А. Пушкина свободна от давления официального, казённого взгляда на вещи. По мнению В. Белинского, гений А. Пушкина проявился не только в выражении мысли, но и в форме. Эстетическое совершенство составляет пафос поэзии А. Пушкина. Место поэта в мире, его человеческая миссия - центральная проблема творческого самосознания А. Пушкина. Поэтому в прекрасных, заветных стихотворениях даётся образ художника-поэта-пророка. Образ этот сложен, внутренне противоречив. Поэт - это пророк, голос высшей объективности, орган верховной силы - самой действительности.

Также А. Пушкин считает, что поэт - это художник, не знающий над собой закона, кроме артистического совершенства, отвергающий любое эстетическое, идейное, общественное принуждение, всякое служение внешней цели, каково например, учительство или моральное возвышение других. Поэт-художник свободен как природа и не свободен от непререкаемых требований нравственного закона - начала человечности. Таковы две стороны миссии поэта в образном строе пушкинской поэзии. Мысль А. Пушкина, как и вся его поэзия, глубоко диалектична.

Пророк-поэт одарён свыше «могучей властью над умами», говорит А. Пушкин в первом «Подражании Корану». В стихотворении «Пророк» поэт призван высшей волей «глаголом жець людские сердца». В «Памятнике» поэт «нерукотворными», то есть истинно совершенными созданиями высокого искусства славит в «жестокий век» человечность, милость и свободу, обретая бессмертие в памяти народной.

В образе поэта Пушкин судит искусство, прежде всего собственное искусство, высшим судом своей взыскательной совести, своего самосознания художника - верного отражения народных идеалов истины, простоты, справедливости, которые питают животворную силу его вдохновения - объективный смысл картины мира, жизни чувства и мысли наполняющей прекрасные формы его поэзии.

Огромное значение поэзии Пушкина в раскрытии нравственных и эстетических проблем и своеобразии раскрытия сущности искусства и поэзии русскими демократами и их влияние на казахских художников слова Ибрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева, Шакарима Кудайбердиева, Арипа Танибергенова, известного народного певца и композитора Асета Найманбайулы. Обращение А. Кунанбаева и других поэтов к творениям А. Пушкина обогащало их в идейном и художественном отношении. Казахская литература приобретала новые темы и мотивы в поэзии. В казахской поэзии утверждаются жанры политической лирики.

А. Кунанбаев выступал сторонником гражданской поэзии. Он впервые в казахской степи правильно понял и оценил эстетические принципы относительно предназначения поэзии и вообще духовной культуры в жизни народа. А. Кунанбаев верно трактовал отношение поэзии к действительности, знал, кому предназначаются его духовные наставления. Поэтическое творчество он не считал продуктом абстрактной фантазии и выдумки, потому и писал: «Не выдумками наполняю стих».

Поэт ясно сознавал, что подлинная поэзия невозможна без общественно значимого содержания и глубоких идей. Без этого, как считал Абай, поэзия не постигнет истины, не отразит реальной жизни.

В творчестве Абая можно найти и верные представления о самой природе поэзии. По утверждению поэта, духовная культура, искусство, поэзия не должны быть результатом прихоти отдельных людей, забавой для каприза праздных аристократов, игрой, выдумкой отдельных одарённых людей. Искусство и поэзия, по его мнению, заключаются в истинном, объективном отражении самой действительности, пропущенной через сознание художника.

Казахский поэт всегда отстаивал высокий идейный уровень поэзии, полное соответствие содержания художественной форме. Единство содержания и художественной формы - поэтический идеал Абая Кунанбаева.

*К стихам стремятся смертные равно,
Но лишь избранника венчают славой,
Того, чьей мысли золотой дано
Блестать стиха серебряной оправой. (Кунанбаев, 2006)*

Единство содержания и формы отличают каждое его произведение. Он ратует не только лишь за внешнюю красоту своих стихов, не только за соответствующее оформление поэтических творений, но старается, как об этом говорил Н. Некрасов, «чтобы словам было тесно, мыслям просторно».

*Стих - узор словесный, стих - что кружева,
Пригнанные тесно, в нём поют слова.
Если слово звучно, если мысль верна,
Не отвергнуть песни, песня век жива! (Кунанбаев, 2006)*

Ценность поэзии, её жизненность и долговечность зависят от высокого идейного содержания, глубины мысли, отточенности и отшлифованности художественной формы. Когда глубокое содержание соответствует достойному художественному оформлению, тогда поэзия сильна, она и «век жива». Тех, кто не придерживался такого единства, Абай высмеивал, не считал истинными художниками слова:

*Шортанбай, Бухар-жырау и Дулат...
Песни их - обноски из сплошных заплат.
О, когда б нашёлся хоть один знаток,
Вмиг изъяны б эти обнаружил взгляд! (Кунанбаев, 2006)*

Абай не смотрел на поэзию, как на средство существования или же обогащения, получения вознаграждений, почестей. Призвание поэта он видел в служении народу, и потому выступал против тех, кто в искусстве видел источник корысти, наживы, славы. Отрицая утилитарный подход к поэзии, Абай превыше всего ставил её общественное назначение:

*В толпе с кобызом пели, с домброй,
Хвалили всех, скитаясь по дорогам.
Бродили попрошайками порой.
Позоря песню, проклятые богом.
Бродяга за подачку расточал,
Душевный жар свой, теша встречных лестью,
На стороне чужой, ценой похвал,
Он добивался невысокой чести. (Кунанбаев, 2006)*

Абай возмущался тем, что такие горе-поэты подрывают авторитет поэзии, её общественную значимость.

*Он шёл туда, где бай, и где хвастун,
Но подаяньем не менял удела,
И дешевели звуки звонких струн,
И жажда песни в людях оскудела.
Абай обращается к такого рода поэтам:
Не проси за песню денег и наград;
Ты ж пропевши песню, не понёс утрат!
Продающих песню дальше обходи -
Песню пой пред теми, кто ей сердцем рад. (Кунанбаев, 2006)*

Абай боролся за счастье, за свободу казахского народа. Поэт открыл обнажённую душу казаха. Он открыл глаза своему народу. В борьбе за справедливость проходят многие годы жизни поэта-борца.

Пушкин в своё время интересовался казахским народом, а Абай - русским. Великий казахский поэт видел в Пушкине идеал и образец поэта-патриота и гражданина. Его стихи на тему о поэтическом слове и поэте, об их роли в общественной жизни созвучно с пушкинским пониманием назначения литературы.

3. Результаты

Поэзия А. С. Пушкина и Абая была народной. Они были зеркалом казахской и русской поэзии, писали для народа. Абай боролся за счастье, за свободу казахского народа. Поэт открыл обнажённую душу казаха. Он открыл глаза своему народу. В борьбе за справедливость проходят многие годы жизни поэта-борца.

А. Пушкин и А. Кунанбаев тесно связаны. Пушкин в своё время интересовался казахским народом, а Абай - русским. Великий казахский поэт видел в Пушкине идеал и образец поэта-патриота и гражданина. Его стихи на тему о поэтическом слове и поэте, об их роли в общественной жизни созвучно с пушкинским пониманием назначения литературы.

На своём родном языке услышали казахи Пушкина через 50 лет после его смерти. В 1887 году, Абай обратился к переводу одного из главных и лучших творений поэта - романа «Евгений Онегин». Как отмечает М. О. Ауэзов, Абай сделал переложение лирических, любовных эпизодов романа Пушкина приемом «назира», то есть сотворчеством на темы другого народа, при этом изменяя структуру и форму первоначального произведения. Такое изменение формы оригинала вызвано тем, что переводы Абая распространялись устно. Форма это естественно вплеталась в традицию устного бытования литературы казахского народа. Благодаря такой форме и мелодии, созданной самим Абаем, песни пушкинских героев широко разнеслись по казахской степи.

С творениями великого русского поэта А. С. Пушкина познакомятся Ибрай Алтынсарин в Тургае, Чокан Валиханов в Омске, Абай Кунанбаев в Семипалатинске. Для Чокана Валиханова в 50-х годах XIX столетия, как вспоминают его друзья и современники П. Н. Потанин и В. А. Обручев, было обычным и естественным изучать творения русского поэта. О переводе А. С. Пушкиным истории Джона Теннера упоминает в своём письме от 14 декабря 1856 г. к казахскому другу писатель Ф. М. Достоевский.

Вслед за Абаем Кунанбаевым к переводу произведений А. С. Пушкина обратились его ученики по поэтическому окружению: Шакарим Кудайбердиев, Арип Танибергенов, известный народный певец и композитор Асет Найманбайулы. Характерно, что и они переводили в основном эпические творения А. С. Пушкина: роман «Евгений Онегин», повести «Капитанская дочка», «Дубровский», из цикла Белкина. Видимо, в силу того, что они придерживались песенной и эпической традиции казахского народа, или больше хотелось передать слушателям интересные и содержательные сюжетные «истории», нежели лирические стихи без ярко выраженного сюжета, которые плохо запоминались в силу их устного распространения и бытования.

Только в начале XX века казахский читатель смог познакомиться со многими творениями А. Пушкина на русском и казахском языках в напечатанном виде.

Обращение Абая и других поэтов к творениям Пушкина обогащало их в идейном и художественном отношении. Казахская литература приобретала новые темы и мотивы в поэзии. Свободолюбивые гуманистические идеи лирики русского певца воспитывали и утверждали у казахов дух борьбы и протеста в николаевскую эпоху, чувство свободы и независимости. В казахской поэзии утверждаются жанры политической лирики, революционной песни.

Можно смело сказать, что процесс освоения наследия Пушкина на казахской земле и зарождение новой казахской поэзии шёл параллельно. Это вполне понятно: лучшие поэты были лучшими переводчиками пушкинского творчества. В числе таких следует назвать в первую очередь И. Джансугурова, который тоже перевёл роман «Евгений Онегин», а также лирику.

Во многих поэмах Г. Орманова, Т. Жарокова, А. Тажибаева, Х. Бекхожина, Ж. Сыздыкова критики Казахстана находят идеи и мотивы пушкинской лирики, говорят об идейном и художественном воздействии на них русского поэта. То же можно, пожалуй, сказать и о поэтах, обратившихся к А. Пушкину уже в 40-50-е годы - Д. Молдагалиева, Г. Каирбекова, К. Шангытбаева. Однако идеи и мотивы пушкинской поэзии восприняли и те писатели, которые непосредственно не занимались переводами его творений.

В произведениях Сакена Сейфуллина, который в 1937 году был членом Всесоюзного юбилейного комитета в честь 100-летия памяти А. С. Пушкина и председателем республиканской юбилейной комиссии, воздействие русского поэта проявилось в жанровом и художественно-эстетическом отношении. Академик М. Каратаев справедливо заметил, что «Поэмы Сакена Сейфуллина «Разлученные лебеди», «Хромой сайгак» и «Кокчетау» напоминают своим сказочным фоном, красотой пейзажа, прозрачной чистотой чувств и филигранной чеканкой стиха пушкинские поэмы «Руслан и Людмила» и «Бахчисарайский фонтан».

Ильяс Джансугуров, один из самых выдающихся поэтов-лириков, высокохудожественно воссоздал на казахском языке такие творения Пушкина, как стихотворения «К Чаадаеву», «Послание в Сибирь», «Арион», «Анчар», «Три ключа», поэмы «Цыгане» и «Гавриилиада» - всего около 40 произведений.

Тема поэта и поэзии находит отражение в цикле стихотворений А. Пушкина «Пророк», «Поэт», «Поэту», «Поэт и толпа». В стихотворении «Пророк» поэт обращается к библейской теме о шестикрылом Серафиме. Пророк - это вождь и правитель народной судьбы. Таким хотел видеть Пушкин и поэтов, чтобы они глаголом жгли сердца людей, то есть пробуждали массы к свободе. Пушкин придерживается высокого державинского стиля.

Это изысканная поэтическая речь. В стихотворении «Поэт и толпа» Пушкин ставит проблему, связанную с назначением поэта. Может ли поэт приносить пользу, и в чем заключается её значение. Поэт противопоставлен толпе, которая обвиняет в сладости его песни, стихотворении «Как ветер песен его свободна, зато как ветер она бесплотна».

Какая же польза от неё?

И А. С. Пушкин отвечает, что поэзия - есть свободное служение людям, которая преследует высокие цели. «Мы рождены для вдохновения, для звуков и сладких мотивов!» (Пушкин, 1979)

И Пушкин, обращаясь к этой поэме, показывает героя - гордого. Темы поэта раскрывается и в политической лирике. К ним относятся стихотворения «В Сибирь», «Арион». «В Сибирь» - это не просто дружеский привет поэта декабристам в их «каторжные норы» Нерчинских рудников, хотя и это уже само по себе можно расценить как его гражданский подвиг. Пушкин не побоялся в условиях николаевской реакции, вскоре после разгрома восстания во всеулышание заявить о своей близости к тем, кто посмел выступить в защиту прав человека на свободу, к тем, кто теперь отбывал ссылку. Это гимн делу декабристов, их подвигу во имя будущего.

В июле 1827 года Пушкин пишет стихотворение, в основу которого берет мотивы древнегреческой легенды об «Арионе», поэте и музыканте VII-VI веков до н.э. Но современники Пушкина, свидетели неудачи и разгрома восстания 1825 года, поняли истинный смысл этого произведения. «Арион» - небольшое по объёму произведение, но «поэт сумел сказать в нем очень многое. Кормщик - умный в молчанье правил грузный чёлн (лодка). Кормщик - это вождь. Спутники поэта-певца упорно и дружно борются со стихией («с вихрем шумным») А певец? - «Беспечной верой» в победу полны его стихи.

Стихотворение «Поэт» заключает в себе важную мысль. Поэзия, по Пушкину, состоит не в том, чтобы в стихах пересказывать свои обычные чувства и мысли. Поэт в жизни может ничем не отличаться от обыкновенных людей и даже может оказаться ничтожней самых ничтожных людей. Но это потому, что не проявляются его особые свойства как поэта, что его «душа» спит, а значит, и «молчит его святая лира». Но зато, когда к нему приходит вдохновение, когда он слышит голос бога поэзии Аполлона, - он совершенно «меняется», спящая до тех пор «душа поэта» просыпается, и тут только проявляются его громадные возможности, его высокие качества, не только чисто поэтические, но и человеческие: мудрость, пронзительность, глубина чувства, благородство... Тут только он становится несравненно выше обычных пошлых людей и ищет

одинокости, общения с природой, чтобы верно и сильно выразить в поэтических словах высокое содержание своей пробудившейся души.

Однако нельзя думать, что, говоря о разрыве между житейским поведением поэта и содержанием его творчества, Пушкин оправдывает этот разрыв, считает, что если поэт велик в своих стихах, то в жизни он может быть ничтожен, малодушен! Пушкин только констатирует, что такой разрыв бывает в действительности, и что нельзя судить поэта только по его житейским поступкам (когда его «душе внушает холодный сон») ... Как страдал и мучился сам Пушкин от своих ошибок, легкомысленного поведения в жизни, дурных поступков, он сам с необыкновенной силой рассказал в ряде стихотворений. Например, «Воспоминание», где есть такие строки: «И с отвращением читал жизнь мою, я трепещу и проклинаю, и горько жалуюсь и горько слезы лью - Но строк печальных не смываю («то есть не могу смыть») [Пушкин, 1987, стр. 126].

В замечательном стихотворении «Пророк» зрелого Пушкина (1826-1828) говорится о том, какими свойствами должен обладать поэт (в отличие от обыкновенного человека), чтобы достойно выполнить свое назначение. Если в других стихотворениях, говоря о поэзии и поэте, Пушкин пользуется аллегорическими образами античной мифологии (музы, Аполлон, Парнас и т.д.), то здесь он обращается к библейской мифологии: вместо поэта - пророк, вместо Аполлона - еврейский бог, вместо музыки - шестикрылый Серафим (то есть ангел). В стихотворении рассказывается о том, как посланник бога, Серафим, преобразует всю природу человека, чтобы сделать из него поэта («пророка»). У человека открываются глаза («зеницы») - он может теперь всё видеть и понимать («вещие», то есть мудрые «зеницы»), смотреть прямо на солнце, как орёл; он слышит и как в небе летают ангелы, и как растёт трава; это тонкое и мудрое понимание реальной действительности нельзя передать обыкновенной речью - «и празднословной и лукавой», и Серафим даёт ему вместо языка жало мудрой змеи; наконец, вместо обычного «трепетного сердца» он вдвигает ему в грудь «уголь, пылающий огнем»: ведь только на самом жарком накале своих чувств поэт способен создавать высоко поэтические произведения.

Но и этого полного преображения, изменения всех чувств и способностей человека оказывается недостаточно, чтобы стать настоящим поэтом: «Как труп в пустыне я лежал...». Нужна еще высокая цель, высокая идея, во имя которой поэт творит и которая оживляет, даёт смысл, содержание всему тому, что он так глубоко и точно видит и слышит, так жарко чувствует и так тонко и мудро умеет выразить в слове. Эта «цель», эта «большая идея» образно, поэтически обозначена, как «бога глас», взывающий к «пророку», как воля бога, наполняющая его душу, оживляющая его («восстань»), то есть «вставай», пророк, и «виждь и внемли», то есть «смотри и слушай», и повелевающая ему «жечь сердца людей» своим поэтическим словом («глаголом»), показывая им подлинную, верную, неприкрашенную правду жизни.

Это знаменитое стихотворение «Поэту» написано на ту же тему, что и два предыдущих («Эхо» и «Ответ анониму»), но мысль его нередко понималась ошибочно критикой и читателями. Пушкин вовсе не зовет в нём поэта порвать с читателем, презирать любовь к нему народа, жить в одиночестве, чувствуя себя царём, возвышающимся над всеми. Такое очень распространённое понимание стихотворения неправильно. Разрыв между «холодной толпой» и поэтом, одиночество поэта, не понимаемого читателем, - это не то, о чём мечтает, чего хочет Пушкин, а реальный, исторический факт, с которым ему приходится иметь дело, в эпоху николаевской реакции. Пушкин призывает поэта не поддаваться соблазну восторженных похвал и не изменять своим убеждениям, своим «любимым думам» в угоду «народной любви». Пушкин на себе испытал и «шум восторженных похвал», а затем и «суд глупца и смех толпы холодной», но не растерялся, не потерял веру в себя, в своё призвание. Он советует поэту оставаться твердым в своих убеждениях, спокойным (хотя отношение к нему читателей и делают его поневоле «угрюмым»). Он призывает поэта не «подчинять своё творчество, свой «свободный ум» никаким посторонним требованиям, идти «дорогого свободной», бескорыстно трудиться, «усовершенствовать плоды любимых дум», относиться к своему творчеству самым строгим образом, обнаруживать только такие произведения, которыми он сам, со всей своей взыскательностью, остался доволен. И тогда его творчество будет по-настоящему «благородным подвигом» для человечества и - употребляя античные образы пушкинского стихотворения - его поэтический огонь, горящий на алтаре Искусства, не погаснет, и треножник, которого он вещает правду людям, не будет поколеблён, несмотря на брань и насмешки не понимающих поэта современников.

Если произведения молодого Пушкина пользовались громадным успехом и у читателей, и у большинства критиков, то после разгрома декабристов положение резко изменилось. Новому массовому читателю, запуганному политическими событиями 1825-1826 гг., реакционными взглядами и мещанскими вкусами, была чужда позиция Пушкина. Явились новые писатели, старательно обслуживающие этого читателя и популярностью своею затмившие славу Пушкина. Реакционная критика бранила каждое новое произведение великого поэта. Пушкин потерял всякое сочувствие у читателей как из светского общества, так и из широких кругов (чиновников, помещиков, грамотных купцов и т.д.)

В стихотворении «Эхо» Пушкин горько сравнивает поэта с эхом, которое чутко откликается на все окружающие звуки, но на его голос ничто и никто не отзывается.

*Ревёт ли зверь в лесу глухом,
Трубит ли рог, гремит ли гром,
Поёт ли дева за холмом -
На всякий звук
Свой отклик в воздухе пустом
Родишь ты вдруг.
Ты внемлешь грохоту громов,
И гласу бури и валов,
И крику сельских пастухов -
И шлешь ответ:
Тебе ж нет отзыва... Таков
И ты, поэт! (Пушкин, 1987).*

А. Мицкевич был выслан за свою антиправительственную деятельность из Литвы в 1824 году в Россию и прожил здесь до 1829 года, когда получил разрешение выехать за границу. В 1826 году он познакомился и подружился с вернувшимся из ссылки Пушкиным, который восхищался его талантом и высоко ценил его как человека. После разгрома польского восстания 1830-1831 годов Мицкевич написал цикл стихов о России, в которых оскорбленный и озлобленный польский поэт-патриот бранит всё русское: и природу, и города, и деревни, и русскую историю, и русский народ, и своих бывших друзей (за исключением казненных и сосланных декабристов). В ответном стихотворении Пушкина «Он между нами жил...» поэт вспоминает любовь и искренние отношения, существовавшие между Мицкевичем и его русскими друзьями-поэтами, их мечты о будущем, когда национальная вражда не будет омрачать дружбу людей. Всё это и особенно конец стихотворения с его горячим пожеланием успокоения и умиротворения озлобленной душе польского поэта является удивительным образцом пушкинской мудрости и высокого благожелательства к людям.

Стихотворение «Туча» этот пейзаж, картина, показанная как почти всегда у Пушкина, динамически, в движении в развитии, имеет, несомненно, какой-то второй, символический или аллегорический смысл. Может быть, здесь говорится о следах какого-то сильного, бурного чувства, сохранявшегося в душе человека после успокоения. А может быть, стихи имеют и политический подтекст и являются одним из ряда аллегорических напоминаний Николаю I о необходимости, наконец, освободить, вернуть сосланных декабристов.

*Последняя туча рассеянной бури!
Одна ты несешься по ясной лазури,
Одна ты наводишь унылую тень,
Одна ты печалишь ликующий день (Пушкин, 1987).*

Стихотворение «Вновь я посетил» написано Пушкиным немного больше чем за год до смерти (осенью 1835 г.). Пушкин в это время после длительного отсутствия снова приехал в Михайловское, место своей ссылки. В этих знаменитых стихах, полных глубокой поэзии, несмотря на отсутствие рифмы, на простоту и неприкрашенность языка, создается образ времени, событий, текущих, изменяющихся и всё же сохраняющих свое единство. Поэт говорит о прошедшем, о настоящем и заглядывает в будущее. Вернувшись через десять лет в Михайловское, где он «провел изгнанником два года незаметных» поэт вспоминает своё прошлое и видит перемены, которые произошли и вокруг, и в нём самом. Он вспоминает умершую няню, подругу дней его суровых, видит снова домик, где он жил тогда, холм, над которым сидел, озеро, глядя на которое, он с грустью вспоминал «иные берега», «иные волны», то есть Чёрное море, Одессу (там он оставил любимую им женщину). Он снова видит три сосны, растущие на границе Михайловско-

го, и зрелище выросшей за эти десять лет молодой сосновой рощи уводит его мысли в будущее: «Младая роща» делается символом будущих поколений, «племени младого, незнакового», к которому усталый поэт обращает своё приветливое слово в надежде, что и он не будет забыт потомками.

4. Выводы и Рекомендации

А. С. Пушкин создал искусство, обращенное к народу, доступное народу, что он ценит поэзию за его гражданские мотивы. Поэзия А. Пушкина свободна от давления официального, казённого взгляда на вещи. По мнению В. Белинского, гений А. Пушкина проявился не только в выражении мысли, но и в форме. Эстетическое совершенство составляет пафос поэзии А. Пушкина.

Место поэта в мире, его человеческая миссия - центральная проблема творческого самосознания А. С. Пушкина. Поэтому в прекрасных, заветных стихотворениях даётся образ художника-поэта-пророка. Образ этот сложен, внутренне противоречив. Поэт - это пророк, голос высшей объективности, орган верховной силы - самой действительности.

Также А. С. Пушкин считает, что поэт - это художник, не знающий над собой закона, кроме артистического совершенства, отвергающий любое эстетическое, идейное, общественное принуждение, всякое служение внешней цели, каково например, учительство или моральное возвышение других. Поэт-художник свободен как природа и не свободен от непререкаемых требований нравственного закона - начала человечности. Таковы две стороны миссии поэта в образном строе пушкинской поэзии. Мысль А. С. Пушкина, как и вся его поэзия, глубоко диалектична.

Пророк-поэт одарён свыше «могучей властью над умами», говорит А. Пушкин в первом «Подражании Корану». В стихотворении «Пророк» поэт призван высшей волей «глаголом жець «людские сердца». В «Памятнике» поэт «нерукотворными», то есть истинно совершенными созданиями высокого искусства славит в «жестокий век» человечность, милость и свободу, обретая бессмертие в памяти народной.

В образе поэта Пушкин судит искусство, прежде всего собственное искусство, высшим судом своей взыскательной совести, своего самосознания художника - верного отражения народных идеалов истины, простоты, справедливости, которые питают животворную силу его вдохновения - объективный смысл картины мира, жизни чувства и мысли наполняющей прекрасные формы его поэзии.

Так и великий казахский поэт Абай Кунанбаев сыграл огромную роль в развитии литературы и искусства казахского народа. Это была титаническая личность, влияние которой испытали на себе все виды национального искусства, вся национальная культура. В поэзии Абая находит яркое воплощение эстетическое отношение к действительности, восприятие им прекрасного в жизни, утверждение возвышенного, отрицание безобразного и низменного. Ни об одном деятеле казахской культуры так много не написано, как об Абае.

А. Пушкин и А. Кунанбаев понимали свою литературную и общественную деятельность как долг перед народом. Многие их произведения озарены заботой о судьбе народа, полны раздумий и его историческом прошлом, тяжёлом настоящем и неизвестном будущем. Многие их стихи являются произведениями о народном горе и печали, о грустной действительности того времени. Поэты открыто высказывали жестокую правду о своей эпохе, упорно боролись с косностью и консерватизмом, экономической и культурной отсталостью народа. Как подлинники заступники народа, они всеми силами помогали и поддерживали защитников народа: певцов, акынов, композиторов. Поэты требовали от них, чтобы они ни при каких условиях не поступались интересами народа, не унижали свой дар народного певца. А. Пушкин и А. Кунабаев высоко ценили тех, кто умело высказывал горе народа и разоблачал его угнетателей.

Как истинные патриоты, они свою основную задачу видели не в восхвалении, не в славословии своего народа, а в раскрытии пороков общества, в исправлении нравов, в борьбе с обветшавшими обычаями и традициями.

А. Кунанбаев, вкладывая в поэзию всю свою душу и чувства, высоко поднял значение поэзии в жизни народа. Он, как пишет М. О. Ауэзов, «... первый утвердил в казахской поэзии высокое общественное призвание поэта». Абай не для забавы слагал стихи, а старался принести пользу народу. Его поэзия служила воспитанию людей, особенно молодёжи.

Обобщая мысли А. Пушкина и А. Кунанбаева о назначении поэзии и поэта, можно сказать, что они правильно представляли происхождение самого художественного искусства, в частно-

сти, поэзии как отражения реальной жизни в сознании художника, как результата творческого труда человека, а не вымышленного продукта абстрактной фантазии отдельных личностей, наделённых божественным даром. Понимание роли, назначения поэзии и поэта А. Кунанбаева во многом совпадает со взглядами В. Белинского, Н. Некрасова и других русских демократов XIX века. В казахской литературе Абай первым заговорил об общественном призвании поэзии и художника. Назначение поэта он видел в служении делу народа, в нравственном воспитании людей. Творческий гений Абая был верен реализму, народности, дружбе всех народов. Абай шёл по пути своего учителя - А. С. Пушкина

Великий Абай видел в Пушкине идеал и образец поэта-патриота и гражданина. Его стихи на тему о поэтическом слове и поэте, об их роли в общественной жизни созвучны с пушкинским пониманием назначения литературы. Перу Абая принадлежат такие стихи, как «Поэт», «Не для забавы я слагаю стих», «Поэзия - властитель языка», само название которых говорит об утверждении им высокого предназначения поэта и поэзии.

Творчества А. Пушкина и А. Кунанбаева тесно связаны. Их произведения раскрывают духовное богатство, неисчерпаемую энергию, трудолюбие народа, его положение в обществе. Поэты, поставив перед поэзией задачу служения народу, реального отражения явлений действительности.

5. Источники

АУЭЗОВ, М. О., «Абай Кунанбаев», *Статьи и Исследования*, Алма-Ата 1979, 69.

БЕЛИНСКИЙ, В. Г., *Собрание Сочинений в 9-ти Томах*, 3, М, 1998, 234

КУНАНБАЕВ, А., *А. Песни*, Переводы, Алма-Ата 2006, 187.

ПУШКИН, А. С., *Избранное*, М, 1979, 696.

ПУШКИН, А. С., *Лирика*, М, 1987, 126.

ТУРКЕСТАНСКИЙ СБОРНИК - КАК ВАЖНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ ЭТНОГРАФИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

Гульмира БЕРДИБЕКОВА¹ - Айгуль ХОДЖАБАЕВА²

Özet

Ruhsal iyileşme problemleri sağlanırken, Kazak insanlar, tarihsel belleğin dönüş kraliyet sömürgeleştirme kritik bir aşamada Kazak halkının günlük yaşamın tarihsel ve etnografik yönleri temel önemi sistemik bilimsel çalışmanın olduğunu. Bu dönemde tedavinin aciliyeti öncelikle ulusal bilincin gelişmesini engelleyerek bir mekanizma oluşmaya başladı iki medeniyetler çatışması içinde o dönemde olmasından kaynaklanmaktadır, totaliter geçmişin gerçekte mükemmel ifadesini buldum Kazak halkının etnik kimliğinin imha. Erken XX. yüzyıllarda - XIX. ikinci yarısında devrim öncesi Rus bilim adamlarının araştırma faaliyeti - etnografya sorunları okuyan Kazak halkının tarihinin tarihiazımında derece verimli bilimsel oldu. Kazakistan'ın Çarlık Rusyası tarafından fethedilmesinden önce ve sonra, sayısız makalenin yayınlanması, Rus askeri ve sivil yetkililerinin, tüccarların, diplomatların ve misyonerlerin raporları başladı. Temel olarak, onlar Çarlık hükümetinin emperyalist genişleme ideolojisi dayanıyordu, çoğunlukla doğal kaynakların ve Türkistan'ın hammadde büyükşehir gelişme istekleri doğrultusunda yazılmıştır. Bu tarihsel eğilim çoğu zaman tecelli önyargı, öznellik ve göçebe uygarlığı, kültürü ve göçebelerin yaşam reddi özelliklerinin tutarsızlığı eserleri kavramsal planda rastlantı değildir. Ancak yine de, göçebe Kazakların yaşamın ve gündelik hayatının birçok yönünü ortaya koyan zengin bir ampirik materyal içerirler.

Bu bilimsel yayının teorik ve metodolojik temeli, zamana, uygulamaya ve genel olarak kabul gören, devrim öncesi Rus araştırmacıların fikirleri ve kavramlarıydı. Tarihsel bilginin ilkelerine, tarihsel bilginin nesnellğine dayanır. Bu yayının hazırlanmasında, aşağıdaki yöntemler yaygın olarak kullanılmıştır: karşılaştırmalı, analitik, sistemik, tarihsel, ki bu da görevlerin çözümünü sağlamıştır.

Sorunun çalışmasının sonuçları, antik çağda derin kökleri olan Kazak halkının çok yönlü manevi ve kültürel değerlerini dünya toplumuna açıklamayı mümkün kılmaktadır. Etnik araştırmaların özel özellikleri ve özellikle Kazak halkının yaşamının tüm yönlerinin açıklanmasına yönelik bütünsel ve sistematik bir yaklaşım ilkesi ortaya konmuştur. Devrim öncesi dönemin Kazaklarının etnik özgünlüğü ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Göçebelerin Geleneksel Yaşam Biçimi, Yaşam ve Kültür, Meslekler, Ekonomi, Gümrük, Eğlence.*

1. Введение

Современный Казахстан твердо идет по пути прогресса и глубинного обновления. С обретением государственной независимости широкий размах приобрели процессы возрождения национального самосознания, исконных духовно-нравственных ценностей, менталитета народа, жестко подавляемых в тоталитарном прошлом. Особое значение при этом придается повсеместному учету особенностей национально-исторического уклада жизни населения, познанию этнических корней, восстановлению традиций и обычаев, которые на протяжении тысячелетней истории казахского этноса служили связующим звеном в преемственности поколений и определяли специфику и своеобразие их национального быта и культуры, образ мышления и мироощущения номадов.

В обеспечении задач возрождения национальной духовности, восстановления утраченного принципиальное значение имеет научное исследование историко-этнографических аспектов самобытного уклада жизни казахского этноса, особенностей характера и менталитета. Это на

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Государственное управление, gulya241@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Государственное управление, khojabayeva@miras.edu.kz.

наш взгляд определяет настойчивую необходимость научно-сравнительного анализа всех видов исторических источников. К их числу относится и 594 - томный конволют «Туркестанский сборник», в котором содержатся ценные сведения, касающиеся истории и этнографии народов Центральной Азии.

В данном сборнике представлены книги, трактаты, военные мемуары, статьи и различная информация, опубликованные в России и других государствах во второй половине XIX - начала XX вв. Большинство авторов писали об увиденном и специально изученном ими в Туркестанском крае, куда входил и Южный Казахстан. Однако в силу разнообразных причин этот уникальный источник еще слабо изучен, содержащиеся в нем материалы лишь частично введены в научный оборот.

В обеспечении задач духовного оздоровления, возвращения исторической памяти казахского народа принципиальное значение имеет системное научное исследование историко-этнографических аспектов жизни и быта казахского народа на переломном этапе царской колонизации. Актуальность обращения к этому периоду обуславливается прежде всего тем, что именно в тот период в условиях столкновения двух цивилизаций стал формироваться механизм подавления роста национального самосознания, разрушения этнической самобытности казахского народа, нашедший законченное выражение в реалиях тоталитарного прошлого. В историографии проблем истории изучения этнографии казахского народа весьма плодотворной была научно - исследовательская деятельность дореволюционных российских исследователей второй половины XIX - начала XX вв. До и после завоевания Казахстана царской Россией началось издание многочисленных очерков, отчетов русских военных и гражданских чиновников, торговцев, дипломатов, миссионеров. В основе своей они опирались на идеологию имперской экспансии царского правительства, были написаны преимущественно в русле запросов метрополии по освоению природных и сырьевых ресурсов Туркестанского края. Поэтому не случайно в концептуальном плане в работах данного историографического направления нередко проявлялась тенденциозность, субъективизм, непоследовательность, неприятие особенностей кочевой цивилизации, культуры и быта номадов. Но тем не менее, в них содержится богатый эмпирический материал, раскрывающий многогранные стороны жизни и быта кочевых казахов.

В многотомном конволюте «Туркестанском сборнике» печатались разнообразные факты, события, наблюдения за бытом и культурой казахского народа, отражались различные взгляды и мнения, но все они представляли богатый этнографический материал. Следует отметить, что дореволюционные российские исследователи в своих многочисленных публикациях старались как можно глубже проникнуть в историю, быт, культуру, психологию кочевых казахов. И на наш взгляд, многие из них на основе фактических материалов сумели реально осветить этнографию, духовно - нравственные ценности казахского народа. Однако порой объективному суждению исследователей, на наш взгляд, мешали бессистемность, незнание или слабое знание языка изучаемого народа. В основном сведения, касающиеся многогранных аспектов казахской этнографии добывались из уст толмачей, которые по ряду причин намеренно искажали те или иные факты, события, явления, касающиеся тех или иных сторон жизни и быта казахов. Но тем не менее, в трудах дореволюционных российских исследователей мы находим неисчерпаемое богатство очень глубоких и разносторонних мыслей, идей, выводов, интересных гипотез, фактических сведений не только не утративших значение в наше время, а непомерно способствующих объективному освещению «белых пятен и пробелов» истории и этнографии казахского народа в свете требований сегодняшнего дня. Труды дореволюционных российских исследователей несут в себе огромный познавательный материал они в свое время, способствовали взаимопониманию и сближению казахской и русской культур. Несмотря на то, что в наследии дореволюционных российских исследователей отсутствует система, следует подчеркнуть, что оно отражает истинные глубины культуры, духовности и быта казахского народа. Дореволюционные российские исследователи раскрыли не только перед Россией, но и перед всей мировой общественностью истоки древней самобытной казахской культуры, быта, верований, форм хозяйствования и многое другое. В их трудах определены основные задачи казахской этнографии и пути их решения, а также выявлены достижения и недостатки этнографических исследований колониального времени. После завоевания Казахстана Российской империей традиционное исследование многогранных аспектов казахской этнографии, разумеется, приобрела новый импульс в своем этнокультурном развитии. По прежней сложившейся традиции научно-исследовательскую работу в области изучения традиций, обычаев, обрядов, ритуалов, материальной и духовной культуры казахского народа продолжали дореволюционные россий-

ские исследователи. Расширение территории Российской империи вело к увеличению этнического разнообразия населения, ставило задачу изучения народов. Подчиненные народы подвергались всестороннему изучению. Объектами становились их территории, этносоциальный состав, природные богатства, материальная и духовная культура. Российские исследователи собрали богатейшие новые материалы по этническому составу, быту, культуре, семейно-родственным и общественным отношениям. Собранные сведения обобщались и появлялись солидные этнологические труды А. И. Левшина, П. И. Рычкова, А. Н. Татищева и других исследователей. В этих трудах имеются многочисленные этнографические сведения о казахах, их этнической истории, быте, материальной и духовной культуре, семейных отношениях. Но надо отметить, что в некоторых трудах эти сведения были отрывочны, а иногда носили чисто описательный характер.

2. Методы

Учитывая вышеуказанный фактор, нами предпринята попытка современного переосмысления историко-этнографических сведений о казахах, содержащиеся в публикациях П. И. Пашино, А. Евреинова, М. Михайлова, Л. Мейера, Л. Ф. Костенко, Н. Каразина и других исследователей, которые были включены в Туркестанский сборник. Обращение к ним вызвано с одной стороны тем, что их труды малоизвестны, а с другой, что их взгляды во многом отражали концептуальные представления подавляющей части исследователей колониального периода, когда объективный анализ исторической реальности подменялся субъективным поиском аргументов в обоснование «цивилизаторской роли» царской России, в завоеванных территориях Казахстана и Средней Азии, игнорировалась уникальность оседлой и кочевой цивилизации и ее место в мировой истории.

Научный анализ публикаций вышеуказанных авторов позволяет сделать вывод, что в них имелись отдельные наблюдения, способствующие обогащению знаний о своеобразии жизненного уклада казахов второй половины XIX - начала XX вв.

Необходимость всестороннего и подробного освещения этнографии казахов колониального периода назрела давно. Этнографические исследования того времени проводились бессистемно, зачастую людьми малоподготовленными, и в связи с этим представленные данные носили поверхностный характер, события и факты фиксировались отрывочно, изолированно друг от друга. Однако, благодаря этим трудам, была заложена основа для последующих более углубленных этнографических исследований.

В XVIII - начале XX вв. в изучении этнографии казахов наблюдается две тенденции: первая - отражает интересы колониальной политики, где господствуют субъективные не научные суждения относительно этнографии казахов. Ко второй тенденции относятся труды ученых, которые постарались подойти с объективной точки зрения к изучению этнографии казахского народа.

Для наглядности данной проблемы мы приведем некоторые материалы записок и научных исследований авторов, опубликованных на страницах «Туркестанского сборника». В статье П. И. Пашино «Туркестанский край» автор с имперских позиций описывает быт и культуру кочевых казахов. «Когда в юрту входит новый человек, его, прежде всего, обдаст дымом, потом спертым, невыносимым запахом аммиака и всякой другой гадости. Ошеломленного гостя хозяева приглашают поскорее садиться, потому что внизу меньше дыма. Грязь непроходимая повсюду, в этой грязи валяются голые толстопузые ребятишки вместе с ягнятами. Всякий спешит скорее назад в возок, но иногда неволя заставляет оставаться целые часы в этой атмосфере и в этой компании. Сначала хозяева делают некоторые любезности, очищают место, сдвигаются сами вплотную у дверей, но когда вы начнете пить чай, они понемногу придвигаются к вам и изъявляют готовность на общительность. Горе тому, кто вздумает ответить им тем же, эти дети степей скоро дойдут до самой крайней степени фамильярности и любезности. Они вас всего ощупают: на каком меху у вас шуба, каковы ваши сапоги, что стоят они вам, осмотрят вашу сумку, возьмут у вас чаю, сахара, хлеба и всего, что вы сами едите. Впрочем к такому попрошайничеству и бесцеремонности более склоны женщины, в особенности старухи. Грязные юрты едва отделялись от грязного же фона всей картины, они стояли в некотором порядке, так что образовывали собой род улицы. Дверь каждой юрты смотрела на эту улицу. Между юртами мелькали женские фигуры в обыкновенных синих рубахах и белых урамалах, намотанных на голове, изредка можно встретить впрочем и ярко - красную или ситцевую рубашку принадлежащую девушке. Тут же сушатся только что сваляные войлоки и изредка белеют бараньи шкурки. Последнее бывает, когда киргизу уже положительно приходится или умирать с голо-

ду, потому что все просо и другая крупа во время зимы истощились, или зарезать барана, лишится которого ему так же жаль, как лишится своего детища» (Пашино, 1868, стр. 12).

И далее автор замечает, что «Чем больше я знакомлюсь с киргизами, тем больше убеждаюсь, что они пьяницы, и этим отличаются от всех остальных азиатских кочевников. Женщины рабыни своих мужей. Вся домашняя работа возложена на них. Они доят скот, изготавливают масло, сыры и кумыс, седлают мужу коня, устанавливают и разбирают юрту, шьют одежду и даже сапоги. Мужчины в свою очередь едят, пьют, спят, курят табак, ездят верхом на охоту, отправляются в компании на грабеж» (Пашино, 1868, стр. 34).

Из выше приведенного отрывка из публикации П. И. Пашино нетрудно заметить, что автор осветил этнографический материал субъективно и поверхностно, поэтому о многих вопросах быта и культуры казахов можно получить лишь самые общие представления. Между тем П. И. Пашино исследователь, который разделял позицию правительственных кругов в вопросах колонизации Казахстана царской Россией. В связи с этим, на наш взгляд, его этнографические исследования страдают определенными недостатками.

В другой статье А. Евреинова «Внутренняя или Букеевская орда» автор субъективно освещает образ жизни и быт кочевников. «Киргиз - сын степи, раздолье и воля его потребности. Несвязанный с оседлостью, он ведет кочевую жизнь, необходимую для его стад, единственного источника его благосостояния. Сегодня он здесь, через неделю, а может быть через месяц, найдя другую привольную местность, он тут же переносит туда свой дом - кибитку, и таким образом, кочуя с места на место все лето, осень и весну кочевник наслаждается по мере своих возможностей. Зато нужно взглянуть, как киргизы переживают зиму. Кибитки где -нибудь в камыше или на барханах, почти занесенные снегом. Внутри кибитки темно и холодно. Они все закутаны в тулупы и сидят целый день перед костром. Одну роскошь они допускают в это время - едят мясо, которого не видят в остальную часть года, кроме каких -нибудь торжественных случаев. Есть молоко, айран, кумыс, курт, изредка баламык и киргиз доволен. Все это приготовит киргизка, она же отгонит стадо, съездит за отбившимся верблюдом, заарканит и оседлает коня, когда нужно уберет в кибитке, запасет топливо, а он спит беззаботно до позднего утра, потом лежит, пьет кумыс, да любитесь своими стадами и табунами. Нужно перекочевать - и тут во всем работа киргизки. Она соберет кибитку и расставит ее на новом месте, уберет весь лошадиный хлам, а ему только достается путеводительствовать в пути, важно следуя за стадами верхом на лошади, верблюде или на быке, пожалуй напевая свою грустную, дикую, бесконечную, однообразную как сама степь песню» (Евреинов, 1886).

1- В статье М. Михайлова «Киргизы», где главным образом акцент делается на внешней стороне быта и нравов кочевников, автор даже и не пытается взглянуть в глубину духовного и культурного уровня народа, определяя ему крайне низкую нишу в развитии: «Одежда киргизов некрасива и неопрятна и хотя богатые из них одеваются в дорогие богатые чапаны, вышитые золотом, но безобразие заливаает ценности таких народов. Домашняя утварь немногочисленна и состоит из из деревянных, кожаных и металлических сосудов. Глиняная посуда не в употреблении, потому что скоро бьется. Кушанье варится в котле, который ставится посередине кибитки на открытом месте. Пища и напитки не разнообразны. Весьма обыкновенное кушанье - это баламык для приготовления которого берется рожь или мука, иногда просо или пшеница, поджаривается салом и разводится водой. В праздники делают бишбармак поджаривая мелкие куски мяса в сале. Главный напиток кумыс, который киргизы очень любят и пьют в больших количествах. Домашнее хозяйство в руках женщин. Киргиз обыкновенно ничего не хочет знать в доме, кроме своего коня, да итога зачастую ловит в табунах и седлает его жена. Он ленив и беспечен, и если домашнее дело идет хорошо, редко бывает дома. С самой колыбели киргиз представляется самому себе и влиянию окружающей его обстановки. Ни отец, ни мать не забываются о своих детях и те растут нагие или полунагие, проводя большее время между стад. Мать не может внушить своему сыну или дочери нежных чувств, потому что у ней самой их нет. В отношении умственного образования киргизы стоят весьма низко» (Михайлов, 1869).

Л. Ф. Мейер в статье «Киргизская степь Оренбургского ведомства» не объективно описывает элементы воспитания у казахов. «Воспитание в степи грубо и небрежно. Ни отец, ни мать не заботятся о них, дети до 12-ти и 13-ти лет ходят летом нагие в каком -нибудь рубище. Зимой от холода прячутся между овец, пущенных в кибитку и только полубритые, полустриженные голы их торчат между баранов и глядят удивленными, но быстрыми глазами на входящего посетителя. В этом отношении особо возмутителен обычай киргизов при детях не стесняться в выражениях, отец бранит мать, мать отца и должен сказать цинизм брани этой доведен до крайности» (Мейер, 1869).

И далее он пишет: «Сказать что-нибудь положительное о характере этого народа трудно. В главных чертах он схож с азиатским, то есть в киргизе есть условная честность и храбрость пока он видит возможность успеха или добычи, мстительность составляет тоже одно из его оснований, ровно как лживость, затем киргиз склонен к воровству» (Мейер, 1869).

Неоднозначностью оценочных суждений отличаются наблюдения военного офицера Генерального штаба Л. Ф. Костенко. В его статье «Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности» приводится ряд интересных сведений по этнографии казахов. Вместе с тем многие выводы субъективны и противоречивы и носят оскорбительный для казахского народа характер. В данной статье автор с имперской амбициозностью заявляет: «Киргизы отличаются всеми свойствами народов, стоящих на невысокой ступени цивилизации. Религиозные понятия их весьма ограничены, однако они имеют представление о боге. Хотя киргизы официально считаются магометанами, но мусульманские обряды им известны мало. К постам киргизы имеют решительное отвращение, вследствие невозможности разбирать пищу. Подобные мотивы наглядно проявляются и в обрисовке национального характера казахов. Так, он официально заявляет: «Характер киргизов имеет все свойства несложившегося народа. Киргиз ленив и апатичен, кочевой образ жизни, бедность и недостаток потребностей не побуждают его к деятельности. Мстительность и неумение владеть своими страстями составляет также неотъемлемые свойства его характера. Затем честность киргиза весьма условна, и лживость его не подвержена сомнению. Храбрость в киргизе относительна, он смел когда видит возможность успеха или добычи. Детская хвастливость и выставление своих небывалых подвигов и похощений служат также видимыми чертами характера киргиза» (Костенко, 1870, стр.29).

В своей статье «Из Центральной Азии» Н. Каразин явно предвзято с высокомерных позиций поверхностно описывает образ жизни и быт кочевых казахов. «Одежда на них была самая жалкая, если только можно назвать одеждой то, что прикрывало их наготу, шибко некрасиво это племя - плоское лицо к низу шире, чем во лбу, узкие вместо глаз наискось и идущие к приплюснутому широкому носу. Бесцветные узкие губы вечно сложенные в какую-то странную, почти идиотскую и вместе с тем невыразимо грустную улыбку. Широкие ярко - белые зубы, низкий рост, короткие как будто искривленные ноги и длинные лениво болтающиеся по бокам - вот наружные признаки этого племени. Между детьми попадались положительно без всяких признаков одежды, несмотря на сильный холод, были и грудные ребятишки, которые из - за пазухи матерей выставили свои кошачьи черные мордочки. Отличительная черта характера этих дикарей лень и тупое равнодушие к нищете и совместно с ней лишениям» (Каразин, 1873, стр. 24).

Таким образом, будучи незнакомыми с тысячелетним духовно - интеллектуальным наследием казахского народа, своеобразием номадской цивилизации, вышеупомянутые исследователи с предубеждениями воспринимали жизнь кочевников, вынужденных в суровых условиях песчаных пустынь производить предметы обихода для своего существования, жить в юртах и возделывать землю для пропитания. Так, наблюдая за внешним обликом кочевых казахов вышеупомянутые исследователи не смогли проникнуть в их духовный мир. Они не понимали, что при определенных природных, бытовых и экономических условиях человеку не всегда удается содержать свою внешность на должном уровне. Но это не означает, что он духовно нищ и убог. Духовно сильный человек в любых условиях остается духовно богатым. На их воззрениях сказывалось и то, что они оценивали традиционный уклад жизни кочевников с позиций холенных европейских горожан, обладающих достаточно высоким уровнем коммунально-бытового обустройства.

Аналогичные тенденциозные суждения можно было бы продолжить, однако мы считаем не целесообразным перечислять их всех. Во - первых, их содержание аналогично друг другу, во - вторых, это освещение далеко не научно и субъективно. В - третьих, авторы данных публикаций были последовательными проводниками колониальной экспансионной политики, ставящей казахов позицию людей второго сорта. В - четвертых, аналогичные тенденциозные суждения авторов исходят по нашему мнению из - за незнания сущности реальной жизни казахского народа.

Теперь рассмотрим наиболее значительные этнологические труды дореволюционных российских исследователей, написанные в колониальный период, где объективно подчеркивается духовная целомудренность, искренность и непосредственность казахского народа, поэтичность его натуры, глубокие моральные, духовные и нравственные качества, вековая культура, любовь к бескрайней степи, стремление к созиданию и другие качества.

Так, например, в работе «Путеводитель от Санкт-Петербурга до Ташкента» Н. А. Маева подробному анализу были подвергнуты такие важные научные вопросы, как особенности кочевого образа жизни, их нравы и обычаи, домашние промыслы и ремесла, верования и т. д. К примеру, касаясь ареала территориального обитания казахов, Н. А. Маев отмечает: «Кочевое население Туркестанского генерал-губернаторства составляют киргизы, обитающие преимущественно в степи между Уралом, Каспийским морем, туркменскими кочевьями, Амударьей горными отрогами Тянь-Шаня» (Маев, 1869, стр. 34).

Ценные сведения приводятся в «Путеводителе» о верованиях казахов. Так, автор замечает: «Киргизы считаются магометанами, но собственно религиозные верования магометанства мало укоренились между ними и только султаны, муллы да еще некоторые старики исполняют правила и требования своей веры. Большею же их частью Большею же их частью сущность их религиозного культа заключается в молитвах и различных приношениях на могилах святых, уважаемых народом людей, а таких могил с высокими курганами много в степи» (Маев, 1869, стр. 44).

То есть, автор отмечает, что в религиозных верованиях казахов наблюдается смешение исламских и доисламских моментов.

В своей статье «Этнографические очерки» Добросмыслов А. И. с объективных позиций описывает традиционный уклад жизни и быта номадов. В ней он отмечает: «Преобладающим населением Туркестанского края составляют киргизы, которые делятся на орды, каждая орда в свою очередь делится на роды, а эти последние на отделения и подотделения. Некоторые авторы работ о киргизах находят, что к преобладающим чертам в характере этого народа нужно отнести месть, лживость, вспыльчивость, склонность к воровству, но автор справедливо заявляет, что это сильно преувеличено. Киргизы живут совершенно особой жизнью и по нашим понятиям далеко не привлекательной, но тем не менее не лишенной многих хороших сторон, вполне заслуживающих изучения» (Добросмыслов, 1909).

Будучи представителем колониальной администрации Туркестана, Добросмыслов не избежал определенных предрассудков в отношении казахов, но будучи серьезным исследователем, подходил к своему предмету сравнительно объективно.

Ф. Лобысевич отметил целый ряд характерных черт казахского этноса: «В киргизах есть очень много похвальных сторон, характеризующих чисто инстинктивные их хорошие качества. Почти все они очень доброго характера, в них чрезвычайно развито глубокое уважение к старости, они всегда гостеприимны и готовы к участию в помощи ближнего. Так, например, ордынцы, оказавшиеся по каким-нибудь несчастным случаям, несостоятельными к уплате податей или других взысканий всегда находят помощь у своих родственников и однодворцев, несвязанных даже узами родства» (Лобысевич, 1883, стр. 88).

В начале 40-ых годов XIX в. Я. В. Ханыков, обследовал область Внутренней (Букеевской) орды. Он является автором статьи «Очерк состояния внутренней киргизской орды», опубликованной в Записках РГО в 1849 г. В ней он описал родоплеменную структуру казахов Младшего жуза, указал их численность, места кочевков. Вместе с тем приводятся ценные сведения о скотоводстве и земледелии казахов. Отмечая ведущую роль скотоводства автор пишет: «Главное исключительное богатство внутренней киргизской орды составляет скот. Киргизы разводятся верблюдов, лошадей, баранов, коз и коров» (Ханыков, 1870, стр. 56).

Б. Юзефович описал образ жизни, быт, культуру, одежду, занятия, домашние промыслы, жилище, обряды и обычаи казахского этноса. Так, например, он отмечает особенности хозяйственно-экономической жизни казахов. «Из продуктов скотоводства киргизы промышляют кожами в сыром виде, овечьими шкурами, приготовляемые ими известным образом для шуб, шерстью летнею и зимнею. Из летней шерсти выделывают кошмы в громадном количестве употребляемые самими киргизами. Из шерсти же выделываются веревки, нередко попалам с конским волосом. Всеми родами выделки из шерсти и овечьих шкур занимаются женщины, кроме того киргизки прядут весьма искусно и ткнут небольшие коврики узкими полосами, для внутреннего украшения кибитки» (Юзефович, 1878, стр. 156).

Исследователь подчеркивает особенности казахского национального характера: «Вообще гостеприимством киргизов нельзя довольно нахвалиться. Они обставляют гостя самым утонченным вниманием и заботами, нечего говорить, конечно, что о какой бы то ни было расплате и заикаться не следует. Это значило бы его обидеть, ибо киргиз считает вас своим гостем в настоящем смысле этого слова. Относительно вашего имущества вы, в гостях у киргизов, можете быть совершенно спокойны. Отправляясь в степь, вы смело можете забросить ключи, будучи

совершенно уверены, что не только ваш хозяин, как бы он беден ни был, но и прислуга, где она имеется, не покусится ни на малейшую вещь вам принадлежащую» (Юзефович, 1878, стр. 158).

Обращаясь к характеристике казахской национальной кухни, он отмечает: «Баранина и кумыс составляют главные предметы угощения киргизов. Тесто и вообще мучная пища в летнее время киргизами употребляется весьма редко. У некоторых встречается хлеб, но им более угощают гостей, нежели сами едят. Зимой же в особенности употребляется в пищу конина, преимущественно в копченом виде» (Юзефович, 1878, стр. 159).

В статье А. Н. Краснова «Очерк быта семиреченских киргизов» содержатся любопытные зарисовки материальной культуры, поведения, характера и быта казахов Семиречья. Так автор пишет: «Сопоставляя образ жизни и занятия семиреченских киргизов во все четыре года, нельзя не сознаться, что они скорее гиперборейцы - северяне, нежели жители теплых стран. Зимой на своей зимовке, весной на степном ветре, летом на джайляу - постоянно приходится киргизу мерзнуть. Эти условия жизни не остались без влияния и на складе характера народа. Кочевая жизнь, постоянная борьба племен между собой, разнообразные картины природы - степной и горной, - среди которой он находится, отразились на впечатлительной и живой его натуре. Он любознателен, охотник до новостей, готов на какие угодно путешествия, если только безопасность его гарантирована, он находчив и сообразителен» (Краснов, 1871, стр. 145.).

М. Готовицкий в статье «О характере киргизских песен» раскрывает поэтическую душу кочевников: «Киргизы большие охотники до пения, все они чрезвычайно любят изливать в пении свои мысли и впечатления, на какой - либо известной им самим импровизированный мотив, едучи один по степи, киргиз непременно что-нибудь поет и для того, чтобы так сказать удвоить свой голос, то приближает правую руку ко рту, то отнимает ее. Певца по занятию оленши, поющего свои песни с акомпонементом домбры или трехструнного инструмента, вроде гитары, киргизы слушают с видимым наслаждением. Ни один праздник, ни одно сборище народное не обходится без оленши. Расположившись вокруг него слушатели устремляют на него все свое внимание и время от времени, увлекшись содержанием песни или удачным переходом мотивов, выражают свое наслаждение одобрительными восклицаниями. Вообще, почти всякая радость, всякое горе изливается у киргизов в пении, которое в большинстве случаев всегда прочувствованно и подчас производит глубокое впечатление на слушателя» (Готовицкий, 1883, стр. 48).

Таким образом, все эти небольшие выдержки из статей дореволюционных российских исследователей, опубликованные на страницах «Туркестанского сборника» раскрывают разносторонние взгляды на яркую, колоритную национальную культуру казахов, их быт и нравы. Несмотря на отдельные статьи, искажающие истинную сущность бытия казахов, в целом материалы «Туркестанского сборника» несут определенную познавательную информацию этнологического характера, и раскрывают широкую искреннюю, поэтическую душу казахского народа его специфическую духовную культуру.

3. Результаты

Особое место в системе этнографических знаний о казахском этносе занимают исследования российских ученых начиная с XVIII века. В XVIII в. интерес к разностороннему исследованию казахского народа и Казахстана был продиктован в российском обществе главным образом политико-прагматическими интересами и мотивами, связанными с задачей утверждения российского присутствия в Казахской степи. Ввиду таких императивных стимулов к развитию востоковедческого знания и общего уровня историко-этнографической науки того времени первыми исследователями истории и этнографии казахского народа были в основном офицеры и гражданские чиновники разных официальных статусов, служившие в полевых частях и местных административных органах на юго - восточных рубежах России. Местное историческое краеведение, вызванное прагматическими обстоятельствами и носившее заметный отпечаток политической конъюнктуры, было тем не менее далеко не чуждо научно-познавательным интересам и задачам. Широкое распространение этого вида исследований на юге Казахстана способствовало тому, что научно-исследовательские работы, написанные местными авторами на фактическом материале, создали впоследствии в дореволюционной российской историографии ведущий этнографический жанр. Наиболее солидно, как по количеству разнообразных материалов и трудов, так и по их информативной насыщенности, прошлое казахского народа представлено в российской историографии периода XVIII - начала XX вв., имеющей большую казахстановедческую традицию. Среди российских исследователей данного периода можно отметить заслуги таких ученых как В. Н. Татищев, И. К. Кирилов, П. И. Рычков, А. И. Тевкелев,

И. Г. Андреев, Н. П. Рычков, Г. И. Спасский, Ф. И. Герман и др. Дореволюционные российские исследователи попытались показать, как именно, какими путями, в каких направлениях осуществлялось изучение истории, жизни, быта, культуры, языков восточных народов, в том числе населяющих Центрально-азиатский регион. Значительное количество публикаций было посвящено анализу отдельных аспектов этнографии, включая проблемы этногенеза и этнической истории казахского народа, антропологии, развития материальной и духовной культуры казахов. В многочисленных публикациях дореволюционных российских исследователей приводится богатый фактологический материал, делаются попытки обобщающего анализа историко-этнографических данных. Основным недостатком работ колониального периода является то, что в них зачастую с ценной научной информацией приводятся и некоторые не вполне достоверные факты, которые нуждаются на сегодняшнем этапе в критическом переосмыслении. Выявив и систематизировав большой круг источников многие видные прогрессивные дореволюционные российские исследователи сумели расширить границы изучения истории и этнографии Туркестанского края. Многие видные дореволюционные российские краеведы, служившие в в далеких окраинных городках и крепостях совершили ряд научных подвигов. Они бескорыстно служили науке, способствовали развитию просвещения в Туркестанском крае, ставших их второй родиной. В трудах многих известных дореволюционных российских исследователей отразились нравы и быт казахского народа, перечислены поколения с указанием мест кочевков, приводятся важные статистические сведения о количестве кибиток, скота, список влиятельных султанов, родоправителей и др. Интересно отметить, что многие видные дореволюционные российские исследователи того времени отмечали отсутствие религиозного фанатизма и даже относительное равнодушие основной массы казахов к мусульманской религии. Совокупный анализ источников и литературы по теме исследования позволяет выявить основные этапы и направления, тематику историко-этнографического изучения казахов колониального периода. Территория Казахстана, проблемы истории и этнографии казахского народа всегда оставались в поле зрения дореволюционных российских исследователей. Надо сказать, что описания многих известных российских исследователей отличаются объективностью и доброжелательным интересом к казахскому народу. В целом, отмечая роль и значение исследований многих видных российских исследователей необходимо подчеркнуть, что в их трудах содержится богатый эмпирический материал, сделаны значительные обобщения, хотя их выводы и не всегда безупречны как с точки зрения фактологии, так и методологических подходов.

4. Обсуждение (Спорные Вопросы)

В основном сведения, касающиеся многогранных аспектов казахской этнографии добывались из уст толмачей, которые по ряду причин намеренно искажали те или иные факты, события, явления, касающиеся тех или иных сторон жизни и быта казахов. Но тем не менее, в трудах дореволюционных российских исследователей мы находим неисчерпаемое богатство очень глубоких и разносторонних мыслей, идей, выводов, интересных гипотез, фактических сведений не только не утративших значение в наше время, а непомерно способствующих объективному освещению «белых пятен и пробелов» истории и этнографии казахского народа в свете требований сегодняшнего дня. Труды дореволюционных российских исследователей несут в себе огромный познавательный материал они в свое время, способствовали взаимопониманию и сближению казахской и русской культур. Несмотря на то, что в наследии дореволюционных российских исследователей отсутствует система, следует подчеркнуть, что оно отражает истинные глубины культуры, духовности и быта казахского народа. Дореволюционные российские исследователи раскрыли не только перед Россией, но и перед всей мировой общественностью истоки древней самобытной казахской культуры, быта, верований, форм хозяйствования и многое другое. В их трудах определены основные задачи казахской этнографии и пути их решения, а также выявлены достижения и недостатки этнографических исследований колониального времени. После завоевания Казахстана Российской империей традиционное исследование многогранных аспектов казахской этнографии, разумеется, приобрела новый импульс в своем этнокультурном развитии. По прежней сложившейся традиции научно-исследовательскую работу в области изучения традиций, обычаев, обрядов, ритуалов, материальной и духовной культуры казахского народа продолжали дореволюционные российские исследователи. Расширение территории Российской империи вело к увеличению этнического разнообразия населения, ставило задачу изучения народов. Подчиненные народы подвергались всестороннему изучению. Объектами становились их территории, этносостав, природные богатства, материальная и духовная культура. Российские исследователи собрали

богатейшие новые материалы по этническому составу, быту, культуре, семейно-родственным и общественным отношениям. Собранные сведения обобщались и появлялись солидные этнологические труды А. И. Левшина, П. И. Рычкова, А. Н. Татищева и других исследователей. В этих трудах имеются многочисленные этнографические сведения о казахах, их этнической истории, быте, материальной и духовной культуре, семейных отношениях. Но надо отметить, что в некоторых трудах эти сведения были отрывочны, а иногда носили чисто описательный характер.

5. Выводы

1- Российская этнографическая наука достаточно много сделала для того, чтобы собрать, систематизировать, классифицировать, проанализировать многочисленные фактологические данные, касающиеся основных моментов этнографии казахов: их традиционного образа жизни, их нравов, обычаев, обрядов, многих элементов материальной и духовной культуры.

2- Основными недостатками данного исторического периода являются подчас поверхностные суждения о многих сложных моментах истории, культуры, этнографии казахов. Нередко можно встретить приписывание «дикости», «невежества», «косности», «лени», «жестокости», «необщительности», «упрямства» и многих других негативных качеств казахскому этносу. В этом, естественно, проявлялись элементы как методологического европоцентризма, так и великодержавный шовинизм, особенно среди тех представителей российской бюрократии, которые бывали в казахских землях только наездами.

3- Как правило, те российские чиновники, офицеры, ученые, педагоги, врачи, которые долгое время жили рядом с казахами, высказывались более сдержанно, демократично, дружелюбно по отношению к казахскому этносу. Они внесли значительный вклад в становление научно-этнографического изучения казахского народа.

4- Большинство российских исследователей с симпатией и интересом относились к национальной культуре казахского народа.

5- К отдельным недостаткам формирующейся дореволюционной российской этнографии можно отнести чрезвычайное увлечение эмпиризмом (сбором фактологического материала), иногда в ущерб научно-теоретическому анализу. Необходимо отметить, что в период XIX - начала XX вв. дореволюционная российская этнография накопила достаточно много эмпирического материала по этнографии казахского народа.

6- Несмотря на субъективизм, присутствие имперских мотивов, совмещаемых с игнорированием цивилизационного подхода в изданиях периода царской колонизации Центральной Азии приводились заслуживающие внимания сведения об этнографии казахов.

7- При соответствующей концептуально - методологической переоценке они способны стать важным источником современной этнологии.

6. Рекомендации

1- Материалы данной статьи могут быть использованы: при подготовке обобщающих монографий, учебных пособий, по истории, этнографии и культуре казахского народа.

2- Желательно было бы использовать материалы данной публикации при подготовке спецкурсов по истории и этнографии народов Центральной Азии.

3- Материалы данной статьи могут быть также использованы: в процессе профессиональной переподготовки и повышения квалификации научно-педагогических кадров, в ходе просветительской деятельности соответствующих общественных и неправительственных организаций и фондов, для продолжения историографо-этнографических исследований в других проблемных, хронологических и иных плоскостях.

7. Источники

ГОТОВИЦКИЙ, М. В., "О характере Киргизских Песен", *Туркестанский Сборник*, 342, СПб, 1883,48.

ДОБРОСМЫСЛОВ, А. И., "Этнографический Очерк", *Туркестанский Сборник*, 520, Ташкент 1909, 158.

ЕВРЕИНОВ, А. И., "Внутренняя Или Букеевская Орда", *Туркестанский Сборник*, 382, СПб, 1886, 104.

КАРАЗИН, Н., "Из Центральной Азии", *Туркестанский Сборник*, 76, СПб, 1873, 24.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

КОСТЕНКО, Л. Ф., "Средняя Азия и Водворение в Ней Русской Гражданственности", *Туркестанский Сборник*, 29, СПб, 1870, 29.

КРАСНОВ, А. Н., "Очерк Быта Семиреченских Киргизов", *Туркестанский Сборник*, 87, СПб, 1871, 145.

ЛОБЫСЕВИЧ, Ф., "Тургайская Степь и ее Устройство", *Туркестанский Сборник*, 76, СПб, 1883, 88.

МАЕВ, Н. А., "Путеводитель от Санкт-Петербурга до", *Туркестанский Сборник*, 24, СПб, Ташкента 1869, 34, 44.

МЕЙЕР, Л., "Киргизская Степь Оренбургского Ведомства", *Туркестанский Сборник*, 22, СПб, 1869, 343.

МИХАЙЛОВ, М., "Киргизы", *Туркестанский Сборник*, 16, СПб, 1869, 126.

ПАШИНО, П. И., "Туркестанский Край", *Туркестанский Сборник*, 16, СПб, 1868, 12, 34.

ХАНЫКОВ, Я. В., "Очерк Состояния Внутренней Киргизской Орды", *Туркестанский Сборник*, 88, СПб, 1870, 56.

ЮЗЕФОВИЧ, Б., "О Быте Киргизов Тургайской Области", *Туркестанский Сборник*, 146, СПб, 1878, 156, 158, 159.

ҚАЗАҚСТАН СӘУЛЕТ ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУЫ

Райхан ТЕМИРБЕКОВА¹

Özet

Göçebe insanlar kendi mimari akışlarını getirdiler. Ben X - XI asırlar. Muhteşem şehir gelişimi gelişmektedir. Dünyada popüler hale gelen Sauran, Otyrar, Taraz ve Balasagun, İpek Yolu üzerinde duruyor ve birçok turistin seçimini yapmıştır. Büyük kültür merkezlerine sahip olan Kazak toprakları, mimarlık dünyasında iyi bilinmektedir. Karahan geliştirdi X-XII yüzyıl Devlet Mimarisi. Onun temel argümanı - Taraz Aisha-Bibi, Babaji Hatun, kenti yakınlarında bu tür mimarinin harika eserler olarak. XIII. yüzyıl Moğol istilaları mimarisinin gelişimini engellemiştir. XIII-XIV. asır, kara büyük yapılar değil. Kentin kültür yoğunlaştı 13. yüzyılın XIII ikinci yarısı XIV başında kaynağının etkisi altında yerleşmiş Gönderen - En büyük inşaat XV yüzyıl mimari önemi inşa edildiği andan itibaren bize ulaştı, mimari Aslan Bab Ahmed Yesevi, Kökkesene, Alasha Khan, David, mükemmel örnekleri Tekturmas türbeler gibidir.

Ulusal Mimarlık Okulu'nun sınıfları ve özellikleri. 20. yy.da Kazakistan kültürünün önemli bir özelliği, çeşitli mesleki sanat biçimlerinde ulusal okulun oluşmasıydı. Tüm Sovyetin inşası bağlamında, önde gelen bir yer edinmiş ve önde gelen yerlerden birini işgal eden mimari, hakim konumu uzun süre korumuştur. 1960'lı yılların başından beri hiçbir şeyle ilgilenmeyen Kazakistan'ın mimarisi, ulusal mimari pratiğin yarattığı yaratıcı aktiviteyi belirledi ve özel bir uzmanlık haline geldi.

Kazak mimarisi, zaman alıcı binaların, yapıların ve anıtların estetik sanatsal özelliklerini tasarlama, inşa etme ve sağlama konusunda ulusal bir endüstridir. Maddi refahın ana alanı olan Kazak mimarisi, bilim ve teknolojinin kazanımları ile donatılarak ve yaratıcılarının dünya-estetik tadıyla yakından bağlantılı olarak toplumun üretim ve ekonomik kalkınmasında gelişebilir.

Jetkizw.Jan taraflı ulus en paha üretimi yapabilen eğitim-egitim faaliyetlerini ve eğitim derinlik ölçsenedi. Qazirgi en kadim mirası şanı için genç kuşağın zihninde bilimin önemli eserlerinden biridir geliştirilen jauqtı Egemen ülkenin erteñi- gençlik hazineleri.

Yüzyıllar boyunca, kuşaklar halkımızın, kültür, birikmiş okumalar, -târbelik öğretim modellerinin yaşam testi geçti ve doğa, kültür ve sanat güzelliği hissetmek var, kültürel davranış manevi değerlerin oluşumu tarafından verilen kanıtıyor. ülkenin farklı uğunwına Kazak mimarisinin topraklarda doğan ve SK Yanchevsky olarak bölgen.Qazaqstan MA Antonov, A, L Benoit, NN Botvinkina tasarımında önemli bir rol yapımında erken bile akıl hocaları gibi ünlü odaklanmak dünyanın dikkatini inceliklerini anlayışı derinleştirmek oynadı.

Anahtar kelimeler: Orta Asya ve Kazakistan'da Ortaçağ'da Derin Kökler, Mimarlık, Orta Çağ Mimarisi.

1. Кіріспе

Көшпенді халық өзіндік сәулет ағымын өмірге әкелген. IX - XIV ғ.Ғажайып қала құрылысын жаппай өркендетті. Кезінде шартарапқа әйгілі болған Сауран, Отырар, Тараз, Баласағұн қалалары Жібек жолының бойында бой көтеріп, талай ел саяхатшыларының таңдайын қақтырған. Ірі мәдени орталықтары болған қазақ жері сәулет өнерімен де әлемге белгілі болып отыр.

Сәулет өнері Қазақстанда X-XII ғасырларда Қарахан мемлекетінің кезінде өркендей бастады. Оның басты дәлелі - Тараз қаласының маңындағы Айша-биді,Бабаджа қатын сияқты сәулет өнерінің тамаша туындылары. XIII ғасырда Монғол шапқыншылығы сәулет өнерінің дамуына үлкен кесірін тигізді. XIII- XIV ғасырларда жерімізде айтарлықтар ірі құрылыстар салынбаған. XIII ғасырдың екінші жартысынан бастап қалалық отырықшылық мәдениеттің жандана бастауының әсерінен XIV - XV ғасырдың басынан архитектуралық маңызы бар ірі құрылыс салына бастады, ол кезден бізге жеткен сәулет өнерінің тамаша үлгілері Арыстан баб, Қожа Ахмет Йассауи, Көккесене, Алаша хан, Дәуітбек, Тектұрмас сияқты кесенелер жатады.

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Ғылым және білім, raihan.kalhan@mail.ru

Ұлттық сәулет өнері мектебінің қалыптасуы кезеңдері мен ерекшеліктері. XX ғасырдағы Қазақстан мәдениетінің маңызды ерекшелігі кәсіптік өнердің әр алуан түрлерінде ұлттық мектептің қалыптасу үрдісімен байланысты болды. Бүкіл кеңес құрылысының контекстінде айтулы деңгейге қол жеткізіп, көш басындағы орындардың бірін иеленген сәулет өнері солардың ішіндегі басым жағдайды ұзақ уақыт бойы сақтап қалды. Бұрын соңды еш нәрсесімен қызықтырмаған Қазақстан сәулет өнері, 1960 жылдардың басынан бастап ұлттық сәулеттік тәжірибе саласына байланысты шығармашылық белсенділікті айқындап, мамандардың ерекше зерттеу нысанына айналды. Отырықшылықтан көшпенді мәдениеттің басымдығын, яғни, дәстүрлі қазақ құрылыстарының түрлері мен ерекшеліктерін тарихи үрдістің сипаты түсіндіреді. Көшпенділікпен тығыз өзара әрекеттестікте дамыған қаланың құрылыс мәдениеті гүлдену дәуірін (XII ғ.) және одан кейінгі құлдырауды басынан өткізіп, XVIII ғасырда әлде қайда кіші көлемде қайта жанданды.

Қазіргі мәдени-тарихи негізде, өте қысқа мерзімнің ішінде (жиырма жыл шамасында), кең ауқымда ұлтқа арналған жаңа ғимараттар түрінің, жаңа құрылыс техникасы мен материалдарының ұсынылуымен кәсіби жетілген бүгінгі сәулет өнерінің пайда болуын өзіндік әлеуметтік-мәдени және архитектуралық тәжірибе ретінде қарастыруға болады. Кішігірім қиындықтар ұлттық мектепті дүниеге әкелумен байланысты болды. Қазақстан сәулет өнерінің тарихтағы балаңдығы өзгешелік мәселелеріне ерекше өзектілік берді. Оны, нақты сәулеттік болашақ үлгісіне бағытталуы емес (бұл мұра тек 1970-1980 жж. археологиялық ашылудың арқасында ғана кең танымал болды), бүкіл дәстүрлі мәдени кешеніне әсері анықталды. Аталмыш Қазақстандық кәсіптік мектептің айрықша ерекшелігі оны бұрынғы пішіннің үстемдігіне жоққа шығарушы, жаһандануға қарсылық білдіруші ретінде айшықталды. Оған қоса орталыққа ұмтылған үрдістер сәулет өнерінің, қазіргі заман өнерінің палитрасын түрлендіре отырып, ұлттық мектеп белсенділігінің артқандығы секілді қазіргі заман мәдениетінің еуроцентристік құрылыстарын жеңгенін дәріптейді. Анығырақ айтсақ, бұл әлемдік өркениет жетістігінде қалыптасқан «ранг туралы табельден» жетілген мәдениет дискриминациясы. Бұл XX ғасырдың ең маңызды жаулап алуларының бірі болып табылады (Назарбаев, 1996).

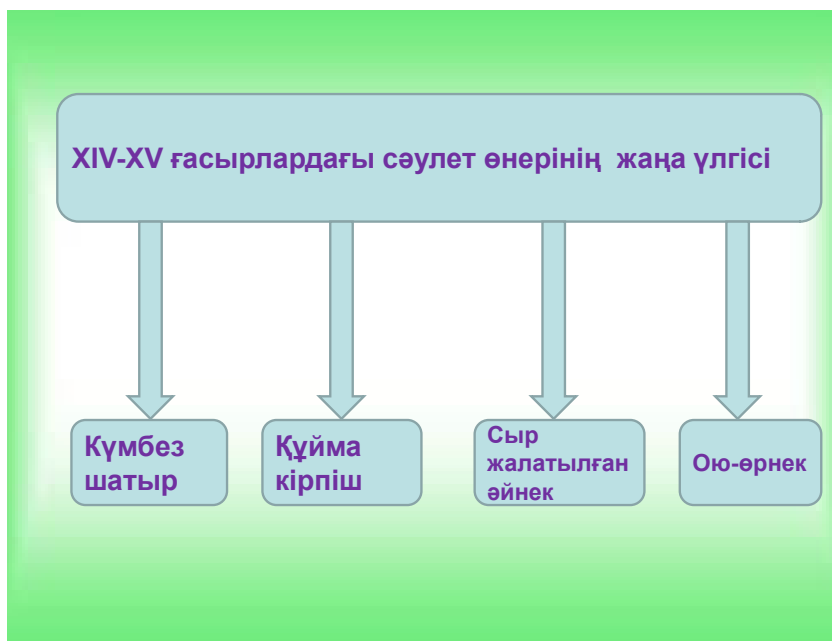
Қазіргі Қазақстан территориясындағы құрылыс ісінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Бұл өнер Қазақстанның таулары мен жазықтықтарын ертедегі адам бірте-бірте игеріп, бұлар алғашқы қоғамның өндіргіш күштерін дамыту үшін негіз болған заманда болатын. Бұл адам жетілуінің ұзақ жолын басынан өткерген, адамзат мәдениетінің іргесі жасалып, құрылыс техникасының негізі қаланған бір ұзақ дәуір еді. Ертедегі материалдық өндірістің бізге келіп жеткен ескерткіштерінің көрсетуі бойынша, алғашқы адам ұзақ уақыт бойы орныға алмай, өзіне азды-көпті қолайлы тұрақ таба алмаған, өйткені ол тіршілік ету қиыншылығымен, табиғатпен күресу қиыншылығымен жаншылып келген еді. Өзінің еңбек ету дәрежесінің алғашқы шағында адам жауын-шашыннан, жыртқыштардың шабуылынан қорғану үшін тек табиғи паналарды ғана пайдаланды. Археологиялық зерттеу соңында Қазақстан мен Оңтүстік Орал жерінде бұрын адам тұрақ етіп ізін қалдырған бірнеше үңгірлер ашылды. Бұлардың ең белгілері: Қазғұрт, Қаратау, Баянауыл, Қархаралы, Ұлытау үңгірлері. Ұлытау ауданындағы үңгірлердің біреуі Айдахарлы деп аталады. Өйткені бұл үңгірлердің көпшілігі адам паналауға қолайлы әрә кең, оған едәуір адам сиятын болған. қархаралы қаласына таяу тұрған осы үңгірлердің бірінің түрітүрғын үйге жақын болғандықтан, «шатыр» деген ат тағылған.

Қазақ сәулет өнері-ғимараттарды, құрылыстар мен ескерткіштер кешендерін жобалау, салу, оларға уақыт талабына сай эстетикалық көркемдік сипат беру өнерінің ұлттық саласы. Материалдық игілікті жасаудың басты саласы ретінде Қазақ архитектурасы қоғамның өндірістік-экономика дамуына, ғылым және техника жетістіктерімен жарақтануына, оны жасаушылардың дүниетанымдық-эстетикалық талғамына тығыз байланысты Сәулет өнері адамдардың өмірімен мен қызыметіне қажетті, материалдық тұрғыдан ұйымдасқан орта құрайтын үйлер мен құрылыстар, сондай - ақ кешендер, қоғамның эстетикалық көзқарасына сәйкес құрылыстар, сәулет өнері мәдениет саласында өрбиді. Қай елге, қалаға барсақ та, біз ғажайып әдемі сұлулығымен көз тартатын ғимараттар, сарайлар, мешіттер, тұрғын үйлер, өнеркәсіптік кешендер көріп жүрміз. Бірақ осы өнер түрі қалай аталатынын біле бермейміз. Бұндай сұлулық сырын бойына сіңірген өнер туындысын -«сәулет өнері» немесе «архитектура» дейді, грек тілінен аударғанда «аға құрылысшы» деген мағына береді. Архитектура деген тек ғимараттар мен құрылыс салу ғана емес, сонымен бірге адам баласының өмір сүру тіршілігіне қажет кеңістік пен ортаны тиімді, пайдалы етіп ұйымдастыру. Сәулет өнері асқан шеберлікті қажет етеді. Рим архитекторы Витрувийдің айтуынша «Сәулетті шығармаларда бұлжытпай орындалатын үш қасиет болуы керек» деген (Жанғожин, 1982, б.32).

Сәулет өнері техника, ғылым және өнермен тығыз байланыстылығы. Қазіргі заманда адамдар сәулетті де салтанатты өмір сүргілері келеді. Сондықтан сәулет өнері де адамдардың талғамына қарай дамып отырады. Сіздер білесіздер, бүгінгі күні сәулет өнері техникалық жабдықтармен тығыз байланысты. Әдемілік шарттарын ұштастыру үшін сәулетшіге ғылыми сана, суреткерлік ой керек. Адам баласы көне заманнан бастап құрлыспен айналысқан. Олар үйді қамыстан, балшықтан, ағаштан, тал шыбықтардан салған. Тіпті су айдынында да үй тұрғызып үйренген. Ғасырдан - ғасырға мұра болып келген сәулет өнері туындылары архитектуралық ескерткіштер қатарына жатады.

Еліміздің территориясының жекелеген бөлігі, соның ішінде Оңтүстік Қазақстанда шелль-ашель кезеңінің өзінде (ертедеге палеолит дәуірі) мекендей бастады. Ашель-мустье кезеңінде (орта палеолит) география айтарлықтай кеңейеді. Осы уақыттағы алғашқы қауымдық адам қазіргі республиканың көпшілік аудандарын да игереді: Оңтүстік Қазақстан, Орталық және Шығыс Қазақстанның аудандары, Солтүстік Балқаш бойы. Бұл туралы археологтар ашқан осы кезеңнің шелль-мастье ескерткіштері дәлел болады. Кейінгі палеолит дәуіріндегі осы процестің күшеюі жайлы «Қазіргі кезде Қазақстанда сол заманның 500-ден астам неолиттік мекендері белгілі...» деген дерек айтады.

Неолит дәуіріндегі (б.д.д. 2-мыңжылдық) осы тайпаның өкілдері ғылым тарихында «андроновтық» деген атпен белгілі, Қола дәуірінің ерте (б.д.д. XVIII-XVI ғ.ғ.) және орта (б.д.д. XV-XII ғ.ғ.) кезеңдеріне сәйкес келетін көрнекі өзіндік мәдениетті жасады.

«Археологиялық деректер андроновтық тұрғындардың басым көпшілігінің отырықшылық өмір салтын ұстанғандығын дәлелдейді. Олардың шаруашылығы кешенді сипатқа ие болады: бақташылық мал шаруашылығының айтарлықтай басым болатын малшаруашылықтық-егіншілік». Тұрмыстық заттары мен түрлі әшекейлер сол кезеңдегі тайпалар мәдениетінің деңгейі туралы дәлел болады. «Саздарды өте мұқият таңдаған, кейде оны бірнеше ондаған шақырым жерлерден алып келген, сосын өңдеген» саздан жасалған ыдыстар өзіндігімен ерекшеленеді. Бұл ыдыстар тек пішіні мен ырғақтылығы жағынан ғана емес, олардың оюлылық сипаты да назар аударуға тұрарлық. Қола дәуірінің оюларын одан да кейінгі кезеңдегі оюлармен салыстырғанда олардың ұқсастығының бар екендігі анықталды. Осы фактормен қатар, Қола дәуірі тайпаларында ата-бабалардың ғибадаттары мен о дүниелік өмірге сенімі кең тараған. Сондықтан олар өлген адамды тек тамақпен, киіммен, құрал-сайманмен, қарумен және әшекей бұйымдармен ғана жақсы қамтамасыз етуге талпыныс жасап қоймай, сонымен қатар тұрғын үйге ұқсас бейіт салуға да тырысты. Дәстүр бойынша бейіт құрылысы жер бетінде жатқызып немесе қырына қойылған және жерге көмілген тас тақталардан жасалған төртбұрышты, квадрат, сопақ қоршаулармен белгіленген. Қуыстардың ең көп таралған құрылымы - ішіне қарай енген бір-біріне не тігінен, не жатқызылып қойылған тақтадан жасалған тас жәшіктер (Баллер, 1969).

Б.д.д. II және I мыңжылдықтар аралығында андроновтық тайпалардың экономикасында, тұрмысы пен мәдениетінде қоғамның жаңа шаруашылық негізде туындаған - адами қоғамның дамуындағы маңызды құбылыс болған жайлаулық, ал сосын көшпелі мал бағуға өткен өзгерістер пайда болады. Көшпелі және өнімді мал бағуға өту прогрессивті құбылыс болды. Мал - жаңа еңбек құралы ретінде, өнеркәсіптің құрал жабдығы ретінде бақташы тайпаларға материалдық игілік жасауда үлкен.

Жалпы Қазақстанның аймақтарында кеңінен таралған. Бабаджы Қатынның кесенесі тұтастай алып қарағанда, ескерткіштің ауқымдық-айнала кескінінен келіннің биік баскиімін, яғни қазақша сәукеленің жеңіл жібек жамылған түрін елестетеді. Ол кезде тұрмыста конус пішінді баскиім пайдаланылғандығына Ф.Х. Арслановтың Алтын Орда дәуірі кезіндегі Павлодардан тапқан зерттеуі куә болады. Жұқа жапырақтан жасалған баскиімнің биіктігі (0,2 мм), күмісі – 43,5 см, ал ені 20×28 см1. Сондай-ақ, Бабаджы-Қатынның кесенесі – Қазақстандағы сейсмикалық аймақта ең бір ұзақ жасағандардың бірі. Н.М. Бачинскийдің айтуынша: «Орта Азияның ежелгі сәулетшілерінің тұжырымынша, адамның қолында күшті жер сілкінісіне төтеп бере алатын қару жоқ болғандықтан, тек орама құрылыс материалы мен конструкция ғана сәулетшінің қолындағы антисейсмикалық фактор бола алады» деген ойға жеткізген. Және бұл ой құрылыс материалының ерітіндісі ретінде балшық пен сазды пайдалануға шақырып, саз төсеніштерден жасалған түптағандардың айрықша түрін тудырып, ақырында, қабырғаның жертөле бөлігінде өзіндік бейнесі бар белдеу тудырады».

Қараханид дәуірінің көне мұраларының тағы бір ерекше мысалдарының бірі - Тараздағы Қарахан кесенесі. Өкінішке орай, XX ғасырдың басында жауапсыз жасалған жөндеу жұмыстарынан соң нақыш бұйымдары ғана емес, оның жобасы да өшіп кеткеннен кейін кесене бірнеше қайта өзгертілген. Алайда, 1939 жылы Б.П. Денике жариялаған 1850 жж. фотография бойынша бұл мұра туралы және ежелгі Қараханид дәуіріндегі өнер туралы да жеткілікті ақпарат алуға болатындығы айтылған. М.М. Меңдіқұлов пен Т.К. Басенов көрсеткендей, кесене Қарахан әулетінің негізін құрушының моласының басына орнатылған.

2.Әдістер

Мазар сырты ерекше қапталған, оны тек Бұхарадағы Исмаил Самани мазарымен ғана салыстыруға болады. Айша бибі кесенесі Орталық Азиядағы плита түрінде қапталған оюға толы толығымен кесілген терракотамен безендірілген. Кесене безендіруінде бай және әртүрлі геометриялық фигураларымен апталған. Тізбектер терракотамен қапталған жіңішке суреттермен қазақ оюлармен безендірілген. Айша-бибі кесенесі көне орталық-азия түріктер халқының ою-өрнектерінің бай мұражай-сақтаулылардың байлығы болып келеді. Қазіргі кезде бұл ескерткіштерден батыс қабырғасы, ал қалған қабырғалардан – аз ғана суреттер қалған. Пішіні шаршыланып біткен, ауданы 7,6 x7,6 м, бұрыштар бағана-тіреулер арқылы көтерілген. Кесене ортасында құлпытас (3x1,4 м) орнатылған. Батыс жақ қабырға мен бағаналар оюлы ұсақ плиткалармен қапталған. Қабырғаның ортасында сүйір аркалы текше жасалған. Текше беттерінің қабырғаға ұласар тұсы шағын бағаналармен сәнделген. Бұл бағаналардың жоғарғы жағы көгеріс өрнекпен әшекейленген мығым блок болып келеді. Бұрыштағы бағаналар көгеріс өрнекті жұқа кірпішпен өрілген белдеу арқылы әсемделген. Айшы бибі кесенесінің іргетасынан бастап есептегенде 3,4 м биіктікте бағаналарға араб әрпінде жазуы бар белдеу жүргізілген. Солардың біріндегі “күз, бұлттар, дөңгеленген дүние...” деген сөздер жазылған. Кесене қабырғалары (қалыңдығы 80 см) үш бөліктен: күйдірілген кірпішпен қаланған ішкі жағынан, оймыш әшекейлі плиталармен қапталған сыртқы жағынан, сонымен бірге саз балшықпен және жарамсыз плиткалардың сынықтарымен толтырылған қабырға ортасындағы кеңістіктен тұрады. Қабырғалар мен бағаналар беріктігін арттыру үшін қабырғаның ішкі жағына арша ағашынан арқалық қойылған. Кесене қабырғаларының сыртқы беті артқы жағындағы сыналарымен бекітілген оймыш ұсақ плиталар арқылы безендірілген. Ұсақ плиталардың шырмауық өрнегіне 60 түрлі әшекей қолданылған. Қашаумен үңгіп жасалған бұл оюлар бір-бірімен қиюласып, кесененің мақсатына лайық сәулеттік сипат, композициялық шешім тапқан. Кесене құрылысынан Темір дәуіріндегі сәулет өнерінде үлкен орын алған порталды-тақталы дәстүр айқын аңғарылады.

Бабажы-қатын кесенесі. Қазақстандағы 10-11 ғасырлардан сақталған сәулет өнері ескерткіші. Тараз қаласынан 18 км қашықтықтағы Айшабибі кесенесінің маңында орналасқан

Архитектурасы. Текше тәрізді тік бұрышты, қызыл кірпіштен тұрғызылған ескерткіштің ауданы 6,8x6,8 м, биіктігі 5 м-ден астам; қабырғаларына қаланған кірпіштерінің көлемі 24x24x5

см. Қасбеті мен 2 қапталы бір-біріне ұқсас, мәнерлеп қаланған кірпіштен күн тәрізді өрнектер жасалған. Жоғары жағы аркалы, ішке кірер есік шығыс жақ қабырғасында. Қабырғалардан сегізқырлы барабанға ауысатын тромпбелдеу жасалған. Оның үстінен ішкі еңсенің 16 қырлы күмбезі басталады. Ал сыртқы күмбезі биіктігі 86 см қырлы призманың үстіне орнатылған.

Мұндай қобылы күмбездер Қазақстандағы Көккесене, Жұбанана сияқты көне ескерткіштерден кездеседі. Бір-біріне қаптай салған қос күмбез ескерткіштің ұзақ сақталуына себепші болған. Күмбез тұғыры аршамен құрсауланып, тақталардан суағарлар жасалуы сол кездегі құрылыс өнерінің өте жоғары дәрежеде болғанын көрсетеді. Бабаджа-Хатун кесенесінің тұрғызылуы туралы аңыз Айша Бибі кесесінің салынуы туралы аңызбен тікелей байланысты. Аталған аңыздың түрлі нұсқалары бар. Кең таралған аңызға сәйкес - Айша Бибі XI ғасырдың танымал ғалымы мен ақыны Хәкім Сүлеймен Бақырғанидің қызы болған. Ол өмірден озғанынан кейін Айша Айқожы шейхтің тәрбиесінде болды. Бірде Тараз әміршісі Қарахан Мұхаммед (Тараз қаласындағы кесене оның құрметіне тұрғызылған) қыз балаға үйленгісі келді, алайда Айшаның тәрбиешісі бұған келісім берген жоқ. Содан кейін қыз бала алдап-арбаумен Тараз қаласына қоныс аудартылды. Өкінішке орай, әмірші онымен жүздесу мүмкіндігінен мәңгі айырылды, өйткені қыз бала бас киімде жасырынған жыланның шағуынан Аса өзенінің жағалауында қаза тапты. Қыз баланың өмірден озуына байланысты қайғыға салынған Қарахан дәл сол жерде ерекше сәулетті кесене тұрғызды. Айша Бибінің күтушісі кесененің сақтаушысы болды және қайтыс болғанынан кейін Айша Бибіден 20 қадам жерде Бабаджа-Хатун кесенесінде жерленді.

Кесене сәулеттік композицияның қарапайымдылығымен, монументтілігімен және пішіндердің аса әсемдігімен ерекшеленеді. Көлемді композицияның тұрақтылығы мен тақтатастан жасалған төсеніші бар тас іргетастан тұрғызылуының арқасында кесене осы уақытқа дейін сақталған. Оның шаршы тұрпаттас ғимараты он алты қырлы жұмыр қабырғада орналасқан қырлы күмбезбен көмкерілген; қасбет қабырғаларының беті жерге жетпейтін қуыстармен, әшекейлеп қаланған бойтұмарлармен безендірілген. Бас қасбеттің ортасында кесенеге баратын дөңгелек қақпа тұрғызылған. кесененің бас қасбетінің парапетінде араб тілінде: «Бұл Бабаджа-Хатун қабірі. Оны салушы...» деген жазу қалдықтары сақталған.

Кесененің шаршы тұрпаттас пішіні бар, оның мөлшері 6,8x6,8x5,0 метр, қабырғалардың қалыңдығы 1,23 метрге жетеді. Мөлшері 24x24x 0,5 см болатын ашық күйдірілген кірпіштен қаланған. Бабаджа-Хатун кесенесінің сәулеттік композициясы қарапайым, әрі безендірулері аз. Ғимарттың үш қасбетінде (батыс қасбеттен басқа) қуыстар мен бойтұмарлар өрнектелген. Басты қасбет жанама қасбеттерден парапеттің болуымен ғана ерекшеленеді.

Қасбет қабырғаларының беті жалған арка тәріздес жалған терезелермен және қуыстармен безендірілген. Терезелер үстінде әшекейлеп қалаумен орындалған, кірпіштен қаланған шеңберлер бар. Декоративті қуыстар мен бойтұмарлар қабырғаға қаланған, кесіндісінде тік қырлы науаны жасайтын П әрпі түріндегі шеңбердің ішіне салынған. Жиіктемелің үстімен бұрыштары сыртқы қабырғаға қарай бұрылған қосарланған кірпіштерден тұратын тісті көлденең жолақ өтеді. Осындай жиіктемелер күмбез қойылған парапет пен барабанның үстімен бойлай өтеді. Қабырғалардан сегіз қырлы қабырға мен күмбезге өтетін жер тромпалармен бүркемеленген. Кесене қашалған барабанмен көмкерілген, ол 16 қырлы конус күмбез үшін негіз болды. Өкінішке орай, тарихи күмбез осы уақытқа дейін сақталған жоқ. 1981 жылы күмбез Қазжобареставрация институтының жобасы бойынша қайта жаңартылды^[5].

Түрік қанағаты мен Қараханид мемлекеті кезеңі. Революцияға дейінгі Қазақстандағы құрылыс ісі мен архитектураның даму тарихында және техника мен мәдениетінің осы саласында ұлттық дәстүрдің қалыптасуы тарихында VII-XII ғасыр басты орын алады. тарихи себептердің салдарынан бұрынғы кезде тоқтап қалған қала құрылысының өсе бастауы, дала мен қалаларда құрылыстардың жаңа түрлерінің жайылуы, кейіннен қалыптасып дәстүрлі ұлттық тәсіл болып алған архитектурадағы формалардың орнығуы осы дәуірмен байланысты. Біздің заманымыздың VI ғасырында таптық қатынастардың даму процесінде Қазақстан территориясында ертедегі феодалдық мемлекет - Түрік қағанаты туғаны мәлім. Бұл Түрік қағанаты біздің заманымыздың VIII ғасырына дейін өмір сүріп, кейіннен шаруалардың бектерге қарсы күресі мен руаралық соғыстардың нәтижесінен құлап, батыс және шығыс қағанаттарға бөлінген. Л кезде Қазақстан халқының негізгі шаруашылығы көшпелі мал шаруашылығы болса да, екінші жағынан Жем, Жайық, Сырдария, Талас, Шу, Іле, Торғай, Сарысу өзендерінің аңғарында; Қаратау, Алатау баурайларында және басқа жерлерде егіншілік болады. Шеберлік ісі ел қоныстанған қалаларда өркендеді, соның бірі батыс қағанаттың астанасы болған Суяб қаласы еді. Мұны сол заманғы қалалардың орнын қазумен ашқан археологиялық заттар дәлелдейді.

Ә.Х. Марғұланның дәлелдеуінше, Қазақстан территориясы, әсіресе, Орталық Қазақстан Қола дәуірінде ең бір халық тығыз қоныстанған ел болған. Ол жерлерде андрондық мәдениеттің **Атасу** кезеңіндегі патриархалдық отбасыларының баспаналары түрлі қосымша шаруашылық құрылыстары бар үлкен жертөлелер мен малдарға арналған жартылай жертөлелер тік төртбұрыш дерлік бейнеге (13×12 м) ие, оның солтүстік бұрышына дәліз арқылы байланысатын 3 шағын жертөле жалғасады. Төбесін жабуға қолданылған бағандар үйді екіге бөлуге де пайдаланылған: біреуінде адамдар тұрған, екіншісінде мал ұстаған. Андронов дәуірінің аяғына таман баспана көлемі біршама кішірейіп, шұңқырлар жоғала бастады, ол ақырындап қырына қойылған тас плиталармен ішкі және сыртқы беттері қапталған, жатқызылып қойылған тас блоктардан жасалған қабырғалары бар беткейлік үйлерге айналады. Ішкі жағынан жасалған қаланаулар бөренеден күрке тәрізді төбелерге түйсетін ағаш кәсек жасайды. Төбенің жоғары бөлігі тігінен көмілген қадалар қатарымен шектеледі. Барлық құрылыстардың төбелері қамыстармен немесе бұталы шөптермен жабылады. Тас блоктардан салынған қабырғалары биік емес мұндай үйлер қатты желдерден, жаңбыр мен қардан қорғаныш ретінде қызмет етеді (Жамбай-Қарасу, Бұғылы I-II елді мекендері). Солтүстік және Батыс Қазақстанның Орта Қола дәуірінің ерте алакөлдік кезеңінде Петровка-II, Новоникольск-I (Жаңакөл), Семиозерное (Жетікөл) елді мекендерінің баспаналары табылды.

Арыстан баб кесенесі Отырар қаласының батыс жағында 3 км жерде, Сырдария өзеніне жақын орналасқан. Аңыз бойынша Қожа Ахметтің рухани ұстазы болған Арыстан баб VII-VIII ғ. өмір сүрген. Оның басына тұрғызылған кесене құлап қалған. Сол құлап қалған кесенені Әмір Темір XIV ғ. қайта салғызыпты. Кесене 2 бөлмеден тұрады, ортасында дәлізі бар. Негізгі бөлмелердің төбесі күмбезбен көтерілген. Кесене XIX ғ. бірнеше жөндеуден өткен.

Отырарда XIV ғасырдың соңында XV ғасырдың басында Ақсақ Темірдің бұйрығымен тұрғызылған Арыстан баб мешітінің мұнараларының сипатынан Түркістандық мұнаралармен ұқсастықты көруге болады. Осы сақталып қалған екі мұнараны детальды түрде зерттеп, өлшеген В.Л. Воронинаның хабарлауынша: «бірінші мұнараның биіктігі 3,49 м, екіншісі 1,5 см-ге қысқа, мұнараның өрнегі өте шыдамды, геометриялық мотивтермен шектелген. Төртбұрыштық үстінгі бөлігі мейлінше өзіндік үлгіде. Орта ғасырдағы сәулетте осындай мұнаралар көп емес: Қожа Ахмет Иасауидің шайханасында сақталған кесілген бағана, Үрмитаннан әкелінген бағаналар (XI-XII ғғ.), Парзадан табылған (XV ғ.), таулы Тәжікстаннан табылған (XIX-XX ғғ.). Отырардан табылған мұнаралар айтарлықтай өзінше мәнерлі әрі мұнаралардың айрықша категориясына жатады. Олар Орта Азия мен Қазақстанның тарихында ағаш өнеріне жаңа сипат алып келген».

Көне Отырар жеріндегі сәулет өнері ескерткіші. Түркістан халқының арасында мұсылман дінін таратушы Қожа Ахмет Иасауидің ұстазы болған Арыстан баб ата қабірінің басына салынған. Кесене дәлізхана, мешіт, құжыраhana, азан шақыратын мұнара сияқты жеке бөлмелерден құралған. Кесененің ең көне бөлігі қабірхана болуы тиіс. Қазір де оның едені басқа бөлмелермен салыстырғанда едәуір биік. Қабір үстіне алғашқы белгі 12 ғ. шамасында салынған. Мазар 14 ғасырда қайта жөндеген. Арыстан баб кесенесі 20 ғасырдың басында жергілікті халықтың қаражатымен күйдірілген кірпіштен ауданы 35x12 м, биіктігі 12 м, бұрынғы Меккеге қараған есігі Түркістанға, Әзірет Сұлтанға бағытталып, Солтүстік жағы кесене, Оңтүстік жағы мешіт есебінде қайта жөндеді. Дәліз-қақпа маңдайшасына мәрмәр тақтақаланып, бетіне һижра бойынша 1327 жыл, яғни соңғы құрылыс жүрген уақыт деп көрсетілген.

Бұл кесене XII ғасырда өмір сүрген діни көріпкел Арыстан баб мазарының үстіне салынған. Кесененің бірінші құрылысы XIV-XV ғасырға жатады. Сол құрылыстан кесілген айван тізбектері қалған. XVIII ғасырда көне мазардың орнында жер сілкінісінен кейін екі кесілген ағаш тізбекке тірелген айванмен салынған екі күмбезді құрылыс орнатылды. XVIII ғасырда құрылыс қиратылып, фриз жазбалары бойынша 1909 жылы қайта салынды. 1971 жылы жоғары деңгейдегі грунт сулары салдарынан мешіт құлатылып, қайта орнатылды. Құрылыс алебастр ерітіндісінде күйдірілген кірпіштен қабырғаның сырт жағына салынды. Қазіргі кезде бұл кесене Орталық Азиядағы қажылық міндетті өтейтін мұсылман киелі жерлерінің бірі болып саналады. Аңыз бойынша Арыстан баб Мұхаммед пайғамбардың елшісі болған. Бір күні Мұхаммед пайғамбар өзінің шәкірттерімен құрма жеп отырған еді. Бір құрма қайта-қайта ыдыстан құлай беріп, пайғамбар ішкі дауысты естіді: «Бұл құрма Сізден кейін 400 жыл алдағы уақытта туылатын мұсылман бала Ахметке арналған». Сонда пайғамбар шәкірттері ішінен бұл құрманы кім иесіне жеткізетінін сұрайды. Ешкім сұранған жоқ. Пайғамбар сұрақты қайта қойғаннан кейін, Арыстан баб былай деді: «Егер Сіз Алла Тағаладан 400 жыл сұрап берсеңіз

мен бұл құрманы иесіне жеткіземін». Халық аңыздарынан және жазба деректеріне қарағанда («Рисолаи Сарем-Исфижоб» және Куприлозада кітабы) Арыстан баб Ахмет Яссауидің ұстазы болып құрманы жеткізеді. Қазіргі кезде Арыстан баб мазары үстінде 30*13 метр аумағы бар кесене тұр. Тарихи деректер бойынша XII-XVIII ғасырларда кесене бірнеше рет қайта салынып, қайта жаңартылды. Қожа Ахмет Яссауи ұлы әулие мен діни көріпкел 1103 жылы туылып 1166 жылы қайтыс болған.^[6]

XIV-XV ғасырларда Қазақстандағы ең бір қызықтыратын құрылыс ретінде Қожа-Ахмед Иасауидің Түркістан қ. Қонақханасын атау керек.

XIV-XV ғ аралығында Әмір Темірдің бұйрығымен салынған сәулет өнері - Қожа Ахмет Иасауидің кешенді кесенесі. Қожа Ахмет исі мұсылман дінінің көрнекті өкілі, әрі уағыздаушысы, ақын. Кесене ОҚО Түркістан қаласының орталығында орналасқан. Тарихи деректерге жүгінсек 1397 жылы Әмір Темір салдырған, негізгі мақсаты Қожа Ахметтің мұсылмандар арасындағы беделін көтеру, пір тұтушылардың сеніміне ие болу. Аумағы 46,5x65,5м биіктігі 37,5 м, алдыңғы беті шығысқа қараған, екі беті күмбезді 35 бөлмеден тұрады. Ең үлкен орталық бөлмесі 18,5 x 18,5 м, ортасында 1399 жылы жасалынған үлкен Тайқазан тұр. Ең негізгі бөлмелердің бірі кітапхана мен Оңтүстік үлкен Ақсарай, Кіші Ақсарай. Оларда атақты адамдар жерленген. Ең басты бөлмесі Көрхан деп аталады, онда Ахмет Иасауидің мүрдесі қойылған. Кесененің сырты әйнек, сырлы құйма кірпіштермен қапталған., қабырғалары түрлі өрнектермен әшекейленген. Көрханның үстіне қатпарлы күмбез тұрғызылған.

Көк кесене - Ақ орданың орталығы болған сығанақ қаласының маңында, Төменарық кентінің солтүстік-батысында 8 км жерде орналасқан бір күмбезді кесене. Қасбетіндегі кіре беріс аркасы сүйірленіп, өте сәнді жасалған. Қабырғаларының сырты Алаша хан күмбезі секілді қыштан, кілем өренгі үлгісіне ұқсатып қаланған. Қазіргі кезе бұл тамаша ескерткіштің жұрнағы ғана қалған.

Алашахан кесенесі - XIV - XV ғасырлар арасындағы сәулет өнерінің басты бір ескерткіші. Б.з.д II-I ғасырда өмір сүрген. Алаша хан көне қытай, араб деректерінде де есімі аталатын тұлға. Ұлытау жерінде Қаракөңгір өзенінің оң жағасында орналасқан. Кесене X-XI ғасырдағы сәулет өнерінің туындысы, ерекшелігі далалық сәулет өнерінің үлгісінде жасалынған, іргесі текшеленіп қаланып, төбесі күмбезделген. Ондағы өрнек Орта Азияның сәулет өнерінде кездеспейді. Сырты қазақтың дәстүрлі ою - өрнегі, таңдай, жүрекше оюларымен безендірілген.

Рабиға Сұлтан Бегім кесенесі - XV ғасырдың екінші жартысында салынған. А.Иасауи кесенесінің Шығыс жағынан 60м жерде орналасқан, 5 бөлмеден тұрады. XIX ғасырдың соңында қираған. Төбесіндегі күмбезі Иасауидің кесенесінің ішінен табылған. Қалай келгені белгісіз. 1485 жылы қайтыс болған ол Әмір Темірдің ұлы Ұлықбектің қызы екені жазылған. 1895 ж қараусыздықтан бұзылып кеткен, қалған бөлігі 1950- 1957 ж археологиялық қазба жұмыстарынан кейін кірпіштері Ахмет Иасауи кесенесіне жөндеуге жұмсалған деген дерек бар. Зерттей келе кесененің астыңғы сағанасында 5 адамның мүрдесі табылған. Ортасындағы Рабияның мүрдесі деген болжам бар.

Археологиялық деректер бойынша жер бетіндегі үйлер түрі Қазақстанның барлық аймақтарында кездеседі. «Олар 2-4 бөлмелі болған. Пайдаланылған құрылыс материалдарының түрі қоршаған ортаның жағдайына байланысты болған, сонымен қатар сабан қыш, тас, шым, қамысты және өзге материалдарды қолданған. Бөлмелердің іші екі бөліктен тұрады: бір бөлігінде тамақтанып демалған, ал екінші бөлігінде ошақ орналасқан. Бөлмелердің ішінде әдетте әр бұрышында бидай, азық-түлік сақтайтын және өзге әртүрлі шаруашылық заттар салатын үңгірлер орналасқан. Барлық елді мекендердегі тұрғын үйлердің жанында құлындар мен жылқыларға арналған шаруашылық құрылымдар орналасқан. Қыстақтарда тұрғын үйлермен сарайлардың жалпы қабырғалары мен төбелері болған».

Тұрғын үйлердің қабырғалары, мысалы X–XII ғасырларда Отырарда сабан қышынан салынған. Үйлердің едендерімен негіздері күйдірілген қыштан қаланған. XIII ғасырда моңғол шапқыншылығынан кейін мал шаруашылығының барлық түрі айтарлықтай жоғарылады, жартылай көшпенділікпен салыстырғанда көшпенділер шаруашылығының есебі өсті.

Бұл процесс отырықшы баспананың дамуына өз зиянын алып келді. Тек XIV ғасырдан бастап қана егінді кошақтарының қайта қалпына келуі және осыған байланысты құрылыс жұмысының қалыптасуы байқалады. Бұл жағында ежелден бері дамыған Қазақстанның оңтүстігіндегі шаруашылық дәстүрлер айтарлықтай рөл атқарады. Соңғы жылдардағы археология деректері бекітілген қоныстың ортағасырлық қаланың жағдайындағы тұрғын

үй түрін анықтауға мүмкіндік береді. XIV-XV ғасырлардағы типтік баспана құрылысының қалдықтары Отырардың солтүстік-шығыс жағындағы қорғаныс қабырғасының маңынан табылған. Адам тұратын бөлменің көлемі 13м² болды, оның көп бөлігін балшықпен сыланған.

Суфа ішінде есікке жақын тандыр-пеш орналасқан. Тандыр алдында ташнауы бар (шалшық су ағызатын арық) тереңдетілген алаң орнатылған. Құрылыс барысында әдеттегідей емес, тікбұрышты сабан қыш қолданылып қаңқа-қабырға құрылымдары пайдаланған. Суфаның едені мен ернеулері күйген қыштан салынған, сондай қыштан қабырғалардың негізін қалаған. Төбені жабатын қамыс жапқышы бар жалпақ-бөренелер, ағашбағандарға-тіреліпжатқан. Бұл дерек X-XII ғасырларда тұрғын үй архитектурасындағы дәстүрлерді қайта өмірге алып келу жайлы дәлел болады. Кейінгі XVI-XVII ғасырларда, ол дәстүрлі түрде дамыды. Осы кезеңде айван мен кіреберісі бар бөлмеден тұратын тұрғын үй бөлігінің негізінде баспаналар жоспарлы және кеңістік құрылымының қалыптасуы дәстүрлі болып келеді. Көп бөлмелі үйлерде осындай бөліктер бірнеше рет қайталанады, яғни көлемі мен бөлмелер саны көбейген сайын тұрғын үйді салу принципі өзгерген жоқ, архитектуралық-жобалық шешімі барлық жағдайда бір дәстүрлі түр бойынша жасалған. Ереже бойынша тұрғын үйдегі, ең үлкен пеші мен тандыры бар басты бөлме ұйықтау, тамақ дайындау және ас бөлме болғандықтан, ал қалған бөлмелері шаруашылыққа арналып, бір-бірін жалғастыратын бөлмелер салынған.

3. Нәтижелер

Көшпенді халық өзіндік сәулет ағымын өмірге әкелген. 9-14 ғ. Ғажайып қала құрылысын жаппай өркендетті. Кезінде шартарапқа әйгілі болған Сауран, Отырар, Тараз, Баласағұн қалалары Жібек жолының бойында бой көтеріп, талай ел саяхатшыларының таңдайын қақтырған. Ірі мәдени орталықтары болған қазақ жері сәулет өнерімен де әлемге белгілі болып отыр. 1994 жылы 6 шілде-астананы Алматыдан Ақмолаға көшіруге шешім қабылданды 1997 жылы 10 желтоқсан-Ақмола Қазақстанның астанасы. 1998 жыл 6 мамыр-Елбасы Н.Ә.Назарбаев Ақмола қаласын Астана деп атауға жарлық шығарды. 1998 жылы 10 маусым- ресми түрде жаңа астананың тұсаукесер тойы.

2002 жылы Еуразияның кіндігі-Астананың төрінде Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың идеясымен Елорданың символына айналған “Астана-Бәйтерек” монументі салынды. Бұл монумент қазақ елі тамырын мәуелі бәйтеректей тереңге жіберген ел екенінің дәлелі іспеттес. монументтің биіктігі 105 метр. Мұнда көркем галерея, үлкен аквариум, мейрамхана және 97 метр биіктікте қаланы жоғарыдан тамашалауға болатын обсерватория-алаң бар.

“Астана-Бәйтерек” монументі. Ақ Орда соңғы дамыған құрылыс әдісімен салынған жаңа резиденция. Президенттің жаңа резиденциясы-Есілдің сол жағалауындағы басты офистік ғимарат-367 шаршы метрді құрап, қазақстандық мәрмәр және гранитті пайдаланып салынған. Ғимараттың ең биік шыңы, шарықтаған қыранның бейнесін көрсеткендей 80 метрді құрайды.

Президент Ақ Ордасында екі елдің ел басшыларының кездесу залы немесе мәжіліс залы орналасқан. Ел басшыларының кездесу залы Алтын зал деп аталады. Ғимараттың құрылысы 2001 жылдың қыркүйек айынан басталды. Арнайы ашылу салтанаты 24.12.2004 жылы болды. Бұл ерекше ақтастан соғылған сарай бейбітшілік пен мемлекеттің қуатты бейнесінің символын береді.

2010 жылы шілденің 5-ші жұлдызында ашылды. Президент сарайынан бастау алған Бас қаланың ғажайып ғимараты Астана қаласының жаңа орталығының кіндігінде орналасқан. “Хан Шатыры” бірегей кешені жобасының авторы-танымал, ағылшын сәулетшісі Норман Фостер. Жобаның ерекшелігі оның ішкі климаты ғимараттағы қазіргі заманғы автоматикалық құралдар арқылы қадағаланатынында болып отыр. 2005 жылы 22 наурыздан бастап Астананың сол жағалауының ғажайып келбетіне, жаңа бір көз тартатын ғимаратына айналды. Ұзындығы 63 метр 4 мұнарадан құрылған. 5 мың адамға арнап салынған. Алтынмен апталған Нұр Астана мешіті ислам дінін уағыздаумен қатар барша Астаналықтарды татулыққа, ізгілікке шақырумен келеді”.

Архитектурасы. Бейбітшілік пен келісім сарайы Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съездерінің өткізілетін орны ретінде әлемге әйгілі архитектор Норман Фостердың жобасымен «Сембол Иншаат» Турциялық құрылыс компаниясы салды. Осы кешеннің ең басты ерекшелігі ғимарат Фибоначидің алтын қима принципіне сәйкес салынған. Сонымен қатар, ғимараттың негізі биіктігі мен ені 62 метр болатын шаршымен қаланған. Бұл жерде көрме залдары, конференц-зал, қысқы бақ, 1500 көрерменге арналған концерт және опера залы орналасқан. Интерьерлері күрең- алтын тонда жасалып, заманауи

жабдықтармен қамтамасыз етілгендіктен сапалы жұмыстар жүргізуге мүмкіндіктер көп. Сахна жанында 80 музыкантқа шақталған 2, 8 метрлік оркестрлік орын орналасқан. Мерекелік зал 2000 шаршы метрден астам аумақты қамтиды және бір уақытта 1000 адамға дейін қабылдай алады. Ауданы бойынша ең үлкен зал- 2000 кв.м ауданды алып жатырған «Хеопс атриум» залы. Осы залда Елордамыз Астана қаласын 2030 жылға дейінгі дамытуға арналған басты жоспардың құрамы орналасқан. Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі Қазақстанның Мемлекеттік туы түстеріндегі витраждармен безендірілген, БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі залының үлгісіне салынған пирамиданың ең жоғарғы жағында орналасқан дөңгелек залда өтеді. Оны «әлемнің қолын бейнелейтін» төрт тірек ұстап тұрады. Бір қабат төменінде үлкен кітапханамен қамтамасыз етілген әлемдік діндердің зерттеу орталығы орналасқан. Пирамиданың ортасына қарай иілген қабырғаларда Астананың аспа бақтары орнатылған. Бұл ғимарат әртүрлі діндердің, ұлт өкілдерінің бірлесетін жері екеніне тағы бір дәлел бола алатын факт пирамиданы Қазақстандағы халықты, сонын ішінде бір шаңырақ астында тату тәтті өмір сүріп жатырған әртүрлі ұлт өкілдерін бейнелейтін 130 ұшып бара жатырған көгершіндердің тобы бейнеленген үлкен шыны күмбез қоршап тұр. Түнгі уақытта күмбез жанып, маяк секілді әртүрлі мәдениеттердің, діндердің, халықтың бірлігін бейнелейді.

2003 жылы *“Бейбітшілік және келісім сарайы”* салынады. *“Бейбітшілік және келісім сарайы”* - ұлтаралық және конфессияаралық тұрақтылықтың, халықтар достығының өзіндік символы тәрізді. Биіктігі 62 метр және негізіндегі ені де сондай тұзу пирамида формасында салынған. Ғимарат жасанды он бес метрлік үйінді үстінде орналасқан. Әртүрлі әлемдік дәстүрлі діндер өкілдері жиналатын жерде Мәдениет мұражайы, Өркениет университеті, 1500 орындық Опера театры орналасқан.

1997 жылы атауы *“Конгресс Холл”* деп өзгертілген *“Тыңгерлер сарайы”* бүгінде қазіргі заманғы концерттік зал ғана емес, сонымен қатар, Астана қаласының басты мәдениет орталығының бірі болып саналады. Онда өткізілетін шаралар Қазақстанның жас елордасының мәдени, сондай-ақ саяси өмірінің қалыптасуының іргетасы ретінде тарихқа еніп отырады. Мысалы, 1999 жылы Елбасын ұлықтау рәсімі, Рим папасының Астанаға сапары, Қазақстан Республикасы Президентінің алыс және таяу шет мемлекеттер басшыларымен кездесулері - Конгресс-Холдың тарихында із қалдырды.

Думан ойын-сауық кешенінде аюла, сегіз аяқ, жайын, скат, бекіре сияқты неше түрлі балықтар жүзіп жүретін мұхиттық аквариум. Мұхит аралдың су қоры 3 миллион литрді құрайды.

К.Байсейітова атындағы ұлттық опера және балет театры”. Бұл ғимарат XIX ғасыр соңындағы классикалық стиль сәулетінің үлгісі бойынша болып табылады. Қайта жаңғыртылған Целиноград теміржолшылар сарайы осыдан алты жыл бұрын бүгінгі күні К.Байсейітова атындағы ұлттық опера және балет театры деп аталатын тамаша ұжымға берілді. Қазіргі уақытта ол еліміздің ең жас музыкалық театры болып саналады. Ұлттық театр сахнада түрлі дәуір мен стильдердің қойылымдарын қояды.

4. Қорытынды

Егеменді еліміздің ертеңі-жастардың жан-жақты дамыған, тәлім-тәрбиелік іс-әрекет және білім тереңдігімен өлшенеді. Қазіргі таңдағы ғылымның өзекті жұмыстарының бірі-халқымыздың ежелден келе жатқан мұраларын дәріптеп, жас ұрпақтың санасына жеткізу. Жан-жақты, қабілетті ұрпақ-ұлтымыздың баға жетпес қазынасы.

Халқымыздың ғасырлар бойы өмір сынынан өтіп келген ұрпақ тәрбиесі, жинақталған тағылымы, тәлім-тәрбиелік үлгілері және табиғат әсемдігін сезіну, мәдениет пен өнерді бағалау, мәдени мінез-құлықтарының қалыптасуы рухани құндылықтар арқылы берілетіні дәлелденді. Қазақ жеріндегі сәулет өнеріне туған елдің сан алуан сырларын ұғынуына, тереңдеп түсінуіне ерте заманның өзінде-ақ ұлағатты тәлімгерлер зер сала көңіл бөлген. Қазақстан құрылысында М.А. Антонов, А.Л. Бенуа, Н.Н. Ботвинкин, С.К. Янчевский сынды жобалаушылар маңызды роль атқарды. Олар Шымкентте, Қызылордада, Түркістанда, Таразда, Меркіді және т.б. типологиясы бойынша әртүрлі көптеген нысандарды (қоғамдық, тұрғын үй, әкімшілік, мәдени-ағарту, аурухана) орындады.

Ғылым мен техниканың дамуына сонымен бірге адамның материалдық сұраныстарының өзгеріп тұруына байланысты сәулет өнері материалдық мәдениеттің бір түрі болып саналады. Осыған қарамастан сәулет өнерін біз нағыз бейнелеу өнер түрі деп қарастырамыз, өйткені сәулет өнерінің көркемдік образдарында, қоғамдық өмірдің құрылымы оның рухани мәдениетінің дамуы және эстетикалық идеалдары бейнеленеді.

Тамыры тереңде жатқан сәулет өнерінің орта ғасырларда Орта Азия мен Қазақстан жерінде де пайда болуы мәдениетіміздің озық үлгісі болып танылды. Орта ғасырда сәулет өнері дамыды. Төрт қабырғалы, өзіне тән оюөрнектерімен безендірілді.

5. Дереккөздер

НАЗАРБАЕВ, Н.Ә. (1996). Тәуелсіздіктің бес жылдығы. Алматы, 292.

ЖАНҒОЖИН, Р. (1982). Жаңашылдық дәстүр ретінде. Алматы, 32.

БАЛЛЕР, Э.А. (1969). Мәдениетті дамуындағы сабақтастығы. М. 7.

ҚАЗАҚ ҚОЛӨНЕРІНІҢ ҰЛТТЫҚ МҰРАСЫ ДОМБЫРА

Юсуп НУРТАЕВ¹

Özet

“Dombra, eski zamanlardan beri Büyük Bozkır’ın eşiğinde halkımızla çalışıyor. Büyük mirasımı-zı kutlayan Ulusal Dombra Günü’nü kutlarım. Kararnamemle, bu ayın ilk Pazar günü dombra günü olarak kutlanıyor. Aynı karar nedeniyle, sadece Astana’da değil, tüm Kazakistan, bölgesel merkezler, şehirler, ilçeler ve köylerde de benzer tatiller düzenlenmektedir. Dombra, Kazak halkının ruhu, ruhu, tarihi, geleneği ve tümüyle kucaklaşmasıdır. Eski zamanlardan bu yana Büyük Bozkır direği üzerinde çalışıyor. “Devlet Başkanı, Ulusal Dombra Gününe adanmış konserde Astana’nın Başkanı dedi. Bu bağlamda, bütün ülke antik çağlardan beri dombra duydu, Başkan şöyle dedi: “Altay’dan Atyrau’ya, Kazakistan bozkırları bu dombra’yı duyuyor. Bütün steplerimiz, tüm Kazak kanı ve ruhu birdir.” N. Nazarbaev’in dinleyicileri, göz kamaştırıcı durumun ve keskin parlayan devletin Kazak dilinin özü olduğuna dikkat çekiyor. “Nadir enstrüman bugün klasik sanatın ayrılmaz bir parçası, herkese bir sen-foni ve opera veriyor. Cumhurbaşkanı, “Kazak bir marka ve pasaport, görünüşte eşsiz” dedi. Kubbenin aletinin Türk halklarına Altay’dan Anadolu’ya yayıldığını biliyoruz. Kazak domberinin tarihinin çok erken olduğunu gösteren yeterli kanıt var. Birçok bilim adamı dombra üzerinde çalışıyor. Ne öğ-rendiklerini paylaştılar. Örneğin, Abu Nasr el-Farabi’nin eserlerinde, kask hakkında söylenir. İlk kez, Özbek dansı el-Hüseyniler tarafından “Müzikal canon” tezinde bulunur. XI. yüzyılda Mahmud Kaşmir, çeşitli eski Türk enstrümanlarından bahsetmiştir. Bir kobyz, tef, davul, zil, jackpot, sinyal davul.

Geleneksel dombra örnekleri, halk geleneği klavyesi, dombra tuning, oyun oynama ve dombra çalışmaları B. Sarybaev, B. Orymbekov, T. Asemkulov, A. Seydimbek, D. Shokparov ve diğerleri. Onun eserlerinde bulabilirsiniz. Dombra, 1932’den 1934’e kadar ünlü enstrümantasyoncular K. Kasymov, A. Eermekov, K. Ongalbaev ve diğerlerinin yapısal ve niteliksel mükemmelliği için çeşitli aşamalardan geçmiştir. 1960-1970 yıllarında A. Ahudiyayev, O. Beysenbekuly çalışmaya devam etti. Kubbe kanalı kanalı ve dize kanalı eklemek, o zaman müzisyenlerin enstrümanın sesini iyileştirmek için enstrümanı sürekli aradığını gösterir. Kostanay bölgesinin Borovskoye ilçesinde de dombra asılı çanlar vardı. Bu domberin yapıtlarından biri, Saudabayev Akhmetov’dur. Dombra’nın gelişimi enstrümantal müziğin gelişimi ile yakından ilişkiliydi. Birbirinden çok farklı olan iki performans türü, bina ve görünüm-le iki farklı dombra yaratılmasına neden oldu. Bütün bunlar Kazak müzik mirasını zenginleştirdi. Kazakistan’ın merkezi, güney ve doğu bölgelerinin geleneklerinin hala araştırıldığı belirtilmelidir. Sovyet çağında Kazakistan enstrümantal müziğinin gelişmesi nedeniyle, iki telli dombra yeniden inşa edildi ve yeniden piyasaya sürüldü ve onu çekme sanatı kaldırıldı.

“Gerçek Kazakh dombra, gerçek Kazak değil” diyor Şa. Moldagaliev, şairin dediği gibi “dombra”, “Kazak halkı” anlamına geliyor. Eski zamanlarda dombra ahşaptan yapılmıştır. Bu “alkışlayan dombra” olarak adlandırıldı. Daha sonra, baş, boyun, göğüs, vücut ve cilt payı yapmak için bazı yöntemler vardı. Şu anda, dombra yapmak isteyen birkaç usta var. Birçok çeşit dombra vardır. Bağırsak, tuş sayısı ve dış figürler birbirinden farklıdır. Dombra iki kategoriye ayrılır: “dombra dombra”, “dombra dombra”. Hançerler, hançerler ve höyüklerin domları küçük bir kare kafatasına benzer. Dairesel gövdeye kare bilezik gibi “Zhambyl dombra” denilen “Abay dombra” denir. İki dombra tarafından yaratılan dombra, “çift” olarak adlandırılır. “Çeçen dombra” denilen dombra “saf” olarak adlandırılır. Dombra, bir Kazak enstrümanı olarak adlandırıldı ve yüksek bir yer ya da bir yastık onuruna tutuldu. Dombra ile uğraşmayan, şarkı söyleyemeyen ve şarkı söyleyemeyen Kazaklar, Kazak dilini “boğucu Kazak” olarak sevmezler. Devletin Başkanı açıkça “Kazak dilinin dombra olduğunu, pelinle birlikte rüya görmeyen Kazak’u ve Kazakça konuşmanın zor olduğunu” açıkça belirtir.

Çeşitli tiplerde dombra başlıkları çalışılmıştır. Kapağın tek tek parçalarını taktıktan sonra, gergiyi belirlemek için gerici takılacaktır. Vücudu kapağa yerleştirdikten sonra grup yankılanacaktır. Bu, gövde ve kapak arasındaki tam bir yankıdır. Kapak, salınım frekansını değiştirmez, böylece kapak, vücuda tutturulduktan sonra salınım frekansını bilmek mümkündür. Ayrıca, ağacın fiziksel özellikleri nedeniyle, aynı kapağın aynı kapasiteleri farklıdır. Bununla birlikte, kapağı istenilen aralıkta çalacak şekilde ayarlayabilirsiniz. Her bir kapağın özgünlüğü nedeniyle paletlerin seçimi, kapağın kalınlığı ve dinamik kurulum çok önemlidir. İstenen sesi getirmek için kapağın parçalarını doğru bir şekilde seçmek de önemlidir. Kapak bir kez monte edildiğinde, tonu istenen melodiye ayarlayın. Çalışma bul-

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Білім және ғылым, nurtaev_u@miras.edu.kz.

dukça, kapağın boyutu ne kadar küçük olursa, odunun titreşim özellikleri o kadar hızlı olur. Bununla birlikte, kapağı istenilen aralıkta çalacak şekilde ayarlayabilirsiniz. Her bir kapağın özgünlüğü nedeniyle paletlerin seçimi, kapağın kalınlığı ve dinamik kurulum çok önemlidir.

Anahtar kelimeler: *Dombra, Anahtar, Obtüratör, Bağırsaklar, Vücut, Boyun ve Şeytan.*

1. Kіpіcne

«Домбыра Ұлы Даланың төсінде ерте заманнан бері халқымызбен бірге жасап келеді. Баршаңызды ұлы мұрамызды ұлықтайтын Ұлттық домбыра күнімен шын жүрегімнен құттықтаймын. Менің Жарлығыммен жыл сайын осы айдың бірінші жексенбісі домбыра күні болып аталып өтілмек. Сол Жарлыққа байланысты бүгін тек қана Астанада емес, Қазақстанның барлық аумағында, облыс орталықтарында, қалаларда, аудандарда, ауылдарда да дәл осылай мереке-лер өтуде. Домбыра - қазақтың жаны, рухы, тарихы, салт-дәстүрі, бүкіл болмыс-бітімі деп айтуға болады. Ол Ұлы Даланың төсінде ерте заманнан бері халқымызбен бірге жасап келе жатыр», - деді Елбасы Астанада Ұлттық домбыра күніне арналған концертте сөйлеген сөзінде.

Осы орайда, бүкіл Қазақстанның жері ежелден домбыраның күмбірлеген үнін естіп келе жатқанына тоқталған Президент, «Алтайдан Атырауға дейін барша Қазақстанның даласы осы домбыраның үнін естіп келеді. Ол бүкіл біздің даламыздың, барлық қазақтың қаны да, жаны да бір екенін нақты білдіреді», - деді. Н. Назарбаев тыңдаушысын жігерлендіретін төкпе күйлер мен сыршыл шертпе күйлер қазақтың табиғатын танытатынын атап өтті. «Қастерлі аспап бүгінде симфония мен операға әр беріп, классикалық өнердің ажырамас бөлшегіне айналып келеді. Ол - қазақтың бренді мен паспорты, ешкімге ұқсамайтын қайталанбас келбеті», - деді Елбасы (www.today.kz).

Алтайдан Анадолыға дейінгі түркі халықтарында домбыра аспабы кең таралғанын білеміз. Қазақтың қара домбырасының тарихы тым әріден басталатындығын айғақтайтын деректер жетерлік. Домбыраны талай ғалымдар зерттеп, тер төкті. Білгендерімен бөлісті.

Мысалы, Әбу Насыр әл-Фарабидың еңбектерінде тамбур аспабы жайлы айтылады. Өзбектердің дугары алғаш рет әл-Хусейнидің «Музыкалық канон» деген трактатында кездеседі. XI ғасырда Махмұд Қашқари ежелгі түріктердің бірнеше аспаптарының түрін атап кеткен. Ол - қобыз, бубен, тамбурин, барабан, қоңырау, сыбызғы, сигналдық барабан.

Хорезм маңынан табылған балбал тастағы суретте бала қолына бір аспапты ұстап отыр. Оған әлемде ең ұқсасы қазақтың домбырасы. Осы балбал тастың тарихы б.з.д. 5 мыңыншы жылдан басталады. Қазақ дегеннің аты да, иісі де жоқ кез. Демек қазақтан бұрын домбыраның болғандығын көрсетеді. Домбыра адамның силабикалық сезімін бере алады, ішкі ырғақпен әсем суретті көріністі тұтастай көз алдыға әкеледі. Ұлттық код, генетикалық жады деп көп айтып жатамыз. Осы генетикалық жады домбыраның үні мен пернеден төгілген дыбыс иірімдерінде бар, - дейді ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты Бекболат Тілеухан.

Аспаптың шанағына бұғының, бұланның бейнелері ойылып салынған. Тас бетіндегі түрік ескерткіштерінен еш айырмашылығы жоқ. Пішімі алтай домбырасына келеді. Бұның ысып үн шығаратын аспап емес, шертпе аспап екендігі жіңішке мойнынан, екі құлағы мен пернесінен, тиек сипаттамаларынан көрініп тұр. Сондықтан оны ат қобыз емес деуге торлық негіз бар. Әрі табылған ер, үзеңгілер қазіргі қазақтардың ат әбзелдерінен еш айырмасы жоқ.

Шанақтың бірінші бетінде иненің көзінде үш тесік бар. Үлкен тесігі шанақтың сыртқы бетіне айшық таңбамен ойылып салынған. Айшық - керей тайпасының таңбасы.

Саз аспабындағы жазуды алғаш рет берлиндік түркітанушы ғалым Peter Sieme оқыған. Оны Қаржаубай Сартқожаұлы тәржімалайды. Аспаптың мойнында: «Жұпар күй әуені бізді сүйіспеншілікке бөлейді» деп жазылған. Байқап қарасаңыз, «күй» деген сөзден-ақ сол дәуірде күйдің болғанын аңғаруға болады. Жәдігерді б.з. V-VI ғасырына жатқызады.

Табылған домбыраның тоғыз пернесі болған. Тоғыз түркілер үшін киелі, этностың бір символына айналған сан. Пернелерді ішекпен немесе жіппен тақпаған. Ырғай, қараған немесе қайыңның ішкі жұқа қабығынан таспалап тіліп алып, перне етіп домбыраның мойнын орап жапсырған. Осы кезде домбыраның мойнына жазылған әріптердің үстін таспалаған перне қабыршықтары басып қалған екен. Жазудың кейбір әріптері қабыршық астында қалып қойған.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы Қой қырылған көне қаласының орнынан «Қыш тас мүсін» табылған. Шанағы дөңгелек, мойны қысқа, беті жабық аспап ұстап тұрған домбырашының бейнесі б.з. VIII ғасырында тасқа қашалып түсіріліпті. Бұл ескерткіш домбыра - түркі дәуірінің аспабы. Тура осы сияқты қанжардың сабына салынған бейне кездескен.

Жұмагелді Нәжімеденов «Домбыраның қоңыр үні» кітабында: «Ортағасырлық, әсіресе Түрік қағанаты кезіндегі (VI-VIII ғғ.) көшпенділердің музыкалық мәдениеті туралы құнды құжаттар Нара (Жапония) қаласында Сесонд императорының қазынасында сақталған. Тарихи экспонаттардың ішінде ерекше назар аудартатыны Дунухуадада табылған түріктің ноталық хаты (партитура, табулатура). Бұл Будданың жиырма бесінші сутрасының нотасы, оның әуені қазақтың халық әні «Гэккуге» сәйкес келеді. Ол кезде жапондықтар Шығыс Түркістанның музыкалық аспаптар оркестрін гагаку деп, осы аспаптарда ойнау әдісін билли деп атаған. Бұл сөздер қазақтың гэкку - әуен, музыка, би сөздеріне ұқсас. Ыбырай Сандыбайұлының творчествосы жайлы жазылған кітап «Гэкку» деп аталған. Биллиді - билер елі десек дұрысы осы болар».

Мысалы, башқұрт - домбыра, тәжік - домбурак десе, буряттар домбро, моңғолдар домбор деп атайды. Түріктер - томбра, телеуіт - комус, шор - кобус, қырғыз - қомуз, қырым татарлары - қобуз, хақас - хомус, алтай - топшур, тува - топшулур, түркімен, қарақалпақ, ұйғыр - дутар деп атайды. Қарап тұрсаңыз, аспаптың дыбысты бейнелейтін этимологиялық атауы түркі елдерінің қатарында бар.

Жиһангер Марко Поло қазақтың қобызын Еуропаға алып кеткен дейді. Ендеше, музыкалық аспаптар тарихы біздің домбыра мен қобыздан таралады.

Ертеде бір хан қызының кедей жігітпен көңіл жарастырғанын сезіп қалады да жігітті дереу дарға астырады. Екі қабат болып қалған қыз мезгілі жетіп босанады. Оны аңдыған мыстан кемпір егіз баланы көз көрмес, құлақ естімес, алыс жерге апарып, жап - жасыл үлкен бәйтерек басына ұлды батысқа, қызды шығысқа қаратып іліп кетеді. Сәбилердің көз жасы тамған бәйтерек солады, жүрегі тоқтаған нәрестелермен бірге ағаш та құарады. Қаңқу әңгіме халық арасында жата ма, оны естіген ана егізін іздеп жолға шығады. Жолдан шаршаған ана ағаш түбіне келіп, демалады Құлағына күмбірлеген сарын естіледі. Қайдан шығатын әуен екенін білгісі келіп ағаш үстіне шығып тыңдаса, жаңағы бәйтерек сынып кетеді. Ағаштың түбінен басына дейін іші қуыс екенін көреді. Екі басына бұтақтан - бұтаққа керіліп қалған ішектерді көреді. Екі ішек самал желмен тербеліп, одан әуен шығады екен. “Егіз құлынымнан қалған жұрнақ осы болар” деп сол ағаштан аспап жасап алады. Батысқа қараған ішегі бостау, шығысқа қараған ішегін қаттылау керілген екен. “Астыңғы ішек - жіңішке дауысты қызым Зарлық, ал үстіңгі ішек - бос қоңыр дауысты ұлым Мұңлық болсын” деп екі ішекке ат қойып, домбырасын тартып, күй шығарып кеткен екен. Бұл аңыз - әңгіме этнограф Өзбекәлі Жәнібековтің еңбегінде жазылған (Төкенов, 2000).

2. Әдістер

Домбыра аспабының дәстүрлі үлгілерін, халықтық дәстүрдегі перне байлау, домбыра баптау, күй ойнау, домбыра жасау жөнінде зерттеулерді Б. Сарыбаев, Б. Орымбеков, Т. Әсемқұлов, А. Сейдімбек, Д. Шоқпарұлы, т.б. еңбектерінен кездестіруге болады. Домбыра құрылымдық, сапалық дәрежесінің кемел деңгейге жетуі барысында бүгінге дейін бірнеше сатыдан өтті: 1932-1934 жылдары домбыра аспабын жетілдіру бағытында белгілі аспапшы шеберлер Қ. Қасымов, А. Ермеков, Қ. Оңалбаев т.б. еңбек етсе, оны 1960-1970 жылдары Ә. Аухадиев, О. Бейсенбекұлы жалғастырды.

1934 жылы халық аспаптар оркестрінің (Қазақ мемлекеттік халық аспаптар оркестрі) құрылуымен байланысты домбыраның прима, альт, тенор, бас, контрабас сияқты түрлері дүниеге келді. 1990-2000 жылдары аспап жасаушы-қолөнерші шеберлердің республикалық «Үкілі домбыра» сайыстары өткізіліп, соның ықпалымен домбыра аспабы жаңаша зерттеу, даму, жетілу бағытына бет түзеді. С. Ділманов, Ж. Тұрдығұлов, С. Кенжеғараев т.б. домбыра жасаушы шеберлер шоғыры пайда болды. Олар дамытып, жетілдіріп жасаған домбыраларсырт нұсқаларына, бөлшектері мен ішек сандарына, дыбыс ерекшеліктеріне, дыбыс ауқымына және басқа да қосымша ерекшеліктеріне қарай «үш ішекті», «кең шанақты», «қуыс мойын», «бүктемелі», «желбезекті», «тұмар», «қос шанақты» немесе «қос мойын», «үшем» т.б. деп аталып, халықтық - аспаптық музыка дәстүрін байыта түсуде. Домбыра тектес аспаптар Орта Азиядағы түркі халықтарының барлығында дерлік бар. Мысалы, башқұртта «думбыра», қырғыздарда «қол қомуз», түріктерде «саз», «уд» (Сарбасов, 1978).

Көп ішекті домбыралар. Қазақтың музыка мәдениетін зерттеушілер күні кешеге дейін өткен ғасырдағы этнографтардың көп ішекті домбыралар жайында жазып қалдырған еңбектеріне жөнді мән бермей келген еді. Ал, Семей облысынан үш ішекті аспаптар мен үш дауысты бірегей күйлер кездескеннен кейін ғалымдар бұл мәселедегі көзқарастарын өзгерте бастады. Қазақтарда бұрын өзінің құрылысы жағынан үш ішекті көне шертерге ұқсас көп

ішекті домбыра болғаны жайында бұл күнде қосымша деректер табылып отыр. Бұрынғы кезде көп ішекті домбыралар Қазақстанның түрлі облыстарында болыпты. Мұны А. Алекторовтың, Д. Исаевтың, П. Юдиннің және басқа этнографтардың мәлімет-терінен көреміз. Осындай мақалалардың бірінен мынадай жолдарды кездестіруге болады. Қырғыздардың музыкалық аспаптары қызығарлықтай емес. Олардың бар болғаны бубен, джибизги және думбралар (думбра - үш немесе төрт ішекті аспап, біздің балалайкаға ұқсайды). Үш ішекті, кейде шанағының ішінде тартылған қосымша ішектері тағы бар, өте көне домбыралар Семей облысының Абай, Шұбартау және Жақа аудандарында жиі кездесетін. Семей облысында үш ішекті домбыра тартудың тамаша шеберлері көп болған. Солардың бірі Т. Мамырбековтың репертуарында ондаған күйлер болыпты. «Боз айғыр», «Қара жорға», «Қара атты», «Көк атты», «Боз жігіт», «Асан Қайғы», «Қорқыт» сияқты күйлерді нәшіне келтіре орындаған. Ұлы Абайдың баласы Ақылбай мен немересі Исраил үш ішекті домбыраны шебер тартқан екен. Исраилдің өзі де бірнеше күй шығарған, бірақ өкініштісі, ол күйлер бізге жетпеді. Қазір Семейдегі республикалық әдеби-мемориалдық Абай музейінде үш ішекті домбыра сақтаулы: олардың бірі Исраилдің домбырасы. Ол тұтас ағашты ойып жасалған. Бет қақпағы ағаш шегелермен бекітілген, оған тарамыс перне байланған. Екінші домбыраның шанағы бөлек - бөлек тақтайдан құрастырылған. Жоғарғы және төменгі қақпақтары фанерден жасалған. Он екі пернесі бар. Үшінші домбыраны ұлы ақын - ағартушы А. Құнанбаев пен оның досы Н. Долгополов Семей өлкетану музейіне 1885 жылы тапсырыпты. Ол да тұтас ағаштан ойып жасалған. Ағаш шегелермен бекітілген бет қақпақта үш шағын ойық бар. Жоғарғы тиек жоқ. Мойынға бес перне байланған (Сарыбаев Б, 1978).

Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының аға ғылыми қызметкері А. Серікбаева басқарған фольклорлық экспедиция 1965 жылы жазда Семей облысы Абай ауданындағы М. Әуезов атындағы совхозда болды. Экспедиция мүшелері үш ішекті домбырада М. Әзімханов орындаған жеті бірегей күйді жазып алған. Олардың ішінде: «Қалмақтың би күйі», «Панкратов», «Қазақтың би күйі», «Сары өзен», Ағашаяқтың екі күйі және «Сылқылдақ» бар. Кейін консерваторияның фольклор кабинетіне осы ауданнан үш ішекті домбыра келіп түсті. Бұл домбыраның шанағының ішіне даусын күшейту үшін квартаға келтіріліп екі металл қосымша ішек тартылған. Аспап тұтас ағашты ойып жасалынған. Ағаш пернелері қозғалмайды. Тиектің ішек үшін жасалған үш кертiгi бар. Бұл оны сақтау үшін істелген. Аспап квинта мен квартаға келтіріліп бұралады. Көп ішекті және екі ішекті домбыралардың құрылысында ұқсастық көп. Көп ішекті домбыралардың мойны қысқа, пернелері жылжымалы болған. Шығыс облыстарда кездесетін екі ішекті домбыралардың да мойны нақ осындай. Екі қосалқы ішегі бар екі ішекті домбыралар да кездеседі. Кейбір домбыраға сым ішек тағыла бастайды. Кейін жылжымалы пернелер тұрақты мыс пернелермен алмастырылды. Қосақталған екі сым ішекті және пернелері тұрақты бірегей домбыра 1967 жылы Талдықорған облысының Панфилов ауданынан табылды. Ол бұл күнде автордың музыкалық коллекциясында сақтаулы. Екі ішегі аспаптың шанағының және мойнының ішінен өтетін домбыралар да бар. Оларда төрт немесе екі құлақ болады. Құлақ екеу болғанда ішектер мынадай ретпен тағылады: екі ішектің ұштары мойынға шалынады да мойынның ішіне жіберіледі, одан әрі шанақтың төменгі бөлігіндегі ролик арқылы сыртқа шығарылады, одан соң сырттан керіліп екі құлаққа бекітіледі. Міне, осы себепті құлақты бұрағанда ішкі және сыртқы ішектер бір мезгілде күйге келтіріледі. Д. Нұрпейісова атындағы халық аспаптары оркестріне қатысушы Қ. Темірәлиев 1960 жылы жасаған домбырада төрт ішек бар. Олардың екеуі шанақ пен мойнының ішінен өтеді. Төрт құлақ болуы арқасында әр ішек жеке күйге келтіріледі. Ішкі ішектер сыртқылармен унисон түрінде күйге келтіріледі де, аспаптың даусын күшейте түседі. Мойынның сағасының бір бөлігі ашық қалдырылады, ол ішек үзілген кезде жаңасымен ауыстыру ыңғайлы болуы үшін қажет.

Домбыраға қосалқы ішек тағылуы және ішекті қос-қостан тағу ол кездегі музыкант орындаушылардың аспаптың үнін жетілдіруді мақсат етіп, үнемі ізденіс үстінде болғанын көрсетеді. Қостанай облысының Боровское ауданында шанағының ішіне қоңыраушалар ілінгек домбыралар да кездесті. Мұндай домбыра жасаушы шебердің бірі - Саубай Ахметов екен. Таулы Алтай автономиялы облысының Қосағаш ауданында бұрын халық композиторы Бейсен деген кісі тұрған екен, ол үш дауысты күй шығарыпты. Үш дауысты күйлерді алғаш зерттеп көргеннің өзінде-ақ олардың өзгеше әуезділігі байқалады. Музыка зерттеушісі Л. Тарасова үш дауысты «Сылқылдақ» күйінің до-тональдық, метрикалық, құрылымдық және басқа сипаттарын талдай келіп: «бұл күй бізге бұған дейін: белгілі күйлердің бәрінен мүлде өзгеше екен. Бұған «кінәлі» оның үш дауыстылығы, осы үш дауыстың нәтижесінде өте бір ерекше комплекстер, қазақ музыкасы үшін мүлде өзгеше әрі жаңа әуендер өмірге келген».

Көп ішекті домбыраларды тарту мәнері Қазақстанның, шығыс облыстарындағы домбырашылардың тартысына ұқсайды. Яғни күйлер ішектерді жеке-жеке шертіп ойнау тәсілімен орындалады. мұндай тәсіл республикамыздың бұл аймақтарында үш ішекті домбыраның сақталуына себепші болған. Үш ішекті домбырада орындалатын күйлер өзгеше естіледі және олардың орындалу тәсілі де басқаша. Екі ішекті және үш ішекті домбыралардың көп ішекті жетігенмен және үш ішекті шертермен ұқсастығы да жоқ емес. Үш ішекті домбыра тартудың қалыптасқан дәстүрін қазақтың аспаптық творчествосы дамуының неғұрлым ертеректегі кезеңіне жатқызуға болады.

Домбыраның жетілдірілуі аспаптық музыканың дамуымен тығыз байланыста жүріп отырған. Бірі - біріне ұқсамайтын орындаушылық екі дәстүрдің орын алуын құрылысы және сыртқы түрі жағынан басқа-басқа екі түрлі домбыра жасалуына себепші болды. Осының бәрі қазақ халқының музыка мұрасын байыта түсті. Қазақстанның орталық, оңтүстік және шығыс облыстарының орындаушылық дәстүрі әлі күнге дейін жете зерттелінбей отырғанын айта кету керек. Советтік заманда Қазақстанның аспаптық музыкасы дамытылуына байланысты екі ішекті домбыра жетілдіріліп қайта жасалды да оны тарту шеберлігі биік сатыға көтерілді.

1943 жылы Құрманғазы атындағы Қазақтың халық аспаптары оркестрі ұйымдастырылған шақта домбыраның бірнеше түрі бірден жасалынғанды. Оркестрге әр жылдары жетекшілік еткен А. Жұбанов, Л. Хамиди, Л. Шаргородский, Ш. Қажғалиев, сондай-ақ музыка аспаптарын жасаушы шеберлер И. Романенко, Қ. Қасымов домбыраны жетілдіру және домбыраның мүлде жаңа үлгілерін жасау жолында қажымай-талмай көп еңбек сіңірді. Домбыра мен қобыз Осакаровка музыкалық аспаптар фабрикасында және Алматыдағы мебель фирмасының музыкалық аспаптар цехында жасалынууда. Ал оларда жасалынып шығып жатқан аспаптардың, саны да, сапасы да аспапқа қойылатын талаптан көп төмен. Аспаптарды көптен шығару ісінің жолға қойылмай отырғаны, яғни сапалы аспаптың тапшылығы көркем өнерпаздар үйірмесінің кең қанат жайып дамуына, жас музыканттарды тәрбиелеп баулуға кедергі болып отыр. Қазақ ССР Министрлер Советі музыкалық аспаптарды шығару және сапаларын жақсарту жөнінде 1968 жылы 27 февральда қаулы қабылдаған болатын. Осы қаулыға сәйкес аспаптардың қолданылып жүрген түрлерін қайта жасауды және көне аспаптарды қалпына келтіруді қолға алған эксперименттік лабораториялар жұмыс істей бастады. Бұл кезеңде ағаштың физикалық-механикалық және акустикалық қасиетін зерттеп анықтау барысында біраз жұмыстар атқарылды. Аспаптарды жобалау қазақ аспаптарының көне үлгілерін, сондай-ақ халық шеберлерінің тәжірибелері мен дәстүрлерін, этнографиялық материалды зерттеп, игеру негізінде жүргізілді.

3. Зерттеу Нәтижелері

Әр түрлі үлгідегі домбыралардың қақпақтары зерттелінді. Қақпақтың жеке бөлшектерін құрастырып жинағаннан кейінгі серпінін белгілеу үшін кергіш орнатылады. Қақпақты шанаққа отырғызғаннан кейін топты жаңғырық пайда болады. бұл шанақ пен қақпақтың арасындағы бір тұтас жаңғырық болып саналады. Қақпақты өңмеу жұмыстары оның тербеліс жиілігіне өзгеріс енгізеді, сондықтан қақпақ шанаққа бекітіліп, біржола өңделгеннен кейін тербеліс жиілігі қандай болатынын күні бұрын білуге болады. Оның үстіне ағаштық физикалық ерекшелігіне байланысты көлемі бірдей қақпақтардың өзіндік үн шығару қасиеті де әр түрлі. Солай бола тұрса да қақпақты қажетті интервал шамасында дыбыстайтын етіп күйге келтіруге болады. Тақтайшаларды іріктеу, қақпақтың қалыңдығын анықтау және серпінді орнату әрбір қақпақтың ерекшелігіне байланысты, бұл іске аса мұқият болған жөн. Қалаған үнді келтіру үшін қақпақтың бөліктерін дұрыс іріктеудің де маңызы бар. Қақпақ құрастырылғаннан кейін тақтайшалардың санына қарай реттей отырып қажетті үнді алуға болады. Зерттеу жұмыстарын жүргізу нәтижесінде анықталғандай, егер қақпақтың көлемі неғұрлым кішірек болса, ағаштың тербеліс қасиеті де соғұрлым жиілей түседі. Қақпақты құрастырған және күйге келтірген шақта, сондай-ақ оның параметрлерін белгілегенде осы жайларды ескерудің маңызы өте зор. Ағаштың тербеліс жиілігі оның физикалық қасиетіне де байланысты дедік. Көлемі бірдей екі тақтайдың физикалық қасиеттері әр түрлі болса, олардан алынатын дыбыстың айырмашылығы да үш жарым тонға дейін алшақтайды. Жас ағашқа қарағанда кептірілген ағашты күйге келтіру оңай. Қақпақ бірнеше шағын тақтайды желіммен біріктіру арқылы жасалынады. Қақпақты құрайтын тақтайлардың физикалық қасиеттері мен түсі бірдей болуы шарт. Тақтайша ағаштың табиғи жолақтары бойынша бір бағытта жымдастырылып біріктіріледі. Ені - 250 мм, ұзындығы - 400 мм және қалыңдығы - 2,5 мм етіп құрастырылған қақпақтың тербеліс жиілігі ағаштың физикалық қасиетіне қарай 207,64-233,08 гц шамасында болады. Егер қақпақтың қалыңдығы 3 мм болса, онда тербеліс жиілігі 233>08-277,12 гц шамасында болмақ. Қақпақты

күйге келтіру кезінде ескерілетін ендігі бір қажетті іс кергіш орнату. Қақпақтың жалпақ бөлігіне орнатылған кергіш қақпақтың тербеліс жиілігіне нұқсан келтірмейтін болуы шарт. Мысалы, егер кергіштің, ені - 5 мм, ал биіктігі - 6 мм болса, онда қақпақтың үні бір тон шамасында жоғарылайды. Тәжірибе көрсеткеніндей, қақпақтың алғашқы кездегі тербеліс жиілігін сақтау үшін серіппені бірте-бірте аласарта беру керек. Сынақ жүргізілгенде байқалғандай, қақпақтың тербеліс жиілігіне әсер ететін негізгі факторлар мыналар:

- Ағаштың физикалық қасиеті;
- Қақпақтың қалыңдығы мен жұқалығы және жанама түрде әсер ететін факторлар;
- Қақпақтың сәл ұзартылуы мен қысқартылуы;
- Өрнектеу.

Қақпақ үнінің тазалығы оның жақсылап жымдастырылуына, құрастырылуына және қалыңдығына байланысты. Әр түрлі аспаптардың үнін келтіру әдісінде ортақ жайлар көп болғанымен әрбір қақпақты жекеше алып қарау керек. Домбыра қақпағын күйге келтіру де, осы аспаптың құлақ күйіне тәуелді. Домбыра - тенордың қақпағы тербеліс жиілігі-233,08-261,6 гц шамасында дыбыс алуға қолайлы келеді, өйткені мұндай жиілік домбыраның мензурасына, оның құлақ күйіне және дыбыстау сипатына сәйкес келеді. Аспапта жұмсақ тембр, майда қоңыр дауыс пайда болады. Егер қақпақты құрастырғанда оның күйге келтірілуі ескерілмесе, онда, практикада бақыланғанындай, қақпақтың тербеліс жиілігі көбінесе 293,6-349,2 гц шамасында болады. мұндай жағдайда аспаптың даусы нашар шығады, тембрі құлаққа жағымсыз келеді. Қазір домбыраның қақпағы 2-5 бөлек тақтайдан құрастырылып жүр. Тақтай бөлшектерінің санына қарай қақпақты құрастырудың және күйге келтірудің жолдары өзгеріп отыруға тиісті. Егер қақпақ екі бөлшектен ғана құралса, онда оларды бір тонға келтіру қажет, ал егер үш бөлшектен құралатын болса ортадағы тақтай күйге келтіріледі. Төрт бөлшектен құрастырылса ортадағы екі тақтайдың күйге келтірілетін болуы маңызды, өйткені негізгі тонды беретін солар.

Сөйтіп, қақпақ жасаудың бүкіл процесін оны күйге келтірумен бір мезгілде жүргізу қажет, яғни:

- Қақпақтан өзіміз қажет еткен үнді оны әзірлеудің бастапқы сатысында-ақ алу керек;
- Егер қақпақтың үні құрастыру ісі басталған кездің өзінде-ақ, тым жоғары болса, келесі тәжірибе үстінде де қажетті үнді ала алмайсыз, сондықтан оны күйге келтіріп және аспаптың шанағына орнатып текке әлектенбеу керек;
- Аспаптың даусы жақсы болуы үшін қақпақтың үнін си-ге немесе си-бемольға жеткізу қажет;
- Егер бөлек тақтайшалардың арасы дұрыс желімделмесе қақпақ біртектес ағаштан құрастырылмаса, талшықтардың бағытталуы қисық болса, жарықшақ сызат түссе, домбыраны күйге келтіру қиындайды. Тәжірибе көрсеткеніндей домбыра-тенордың, қақпағының үніне қарап аспаптың тембрлік даусын күні бұрын білуге болады. Ал мұның, өзі аспаптарды көбінесе сапалы етіп жасауға мүмкіндік береді. Қақпақтың үні жақсы болса - тембрі жұмсақ, ал үні жоғары болса - тембрі ащы болады.

1970 жылы Осакаровка музыкалық аспаптар фабрикасында жасалған бес домбыраға лабораторияда талдау жасап көрген кезде, зерттеу мынаны көрсетті. Қалыңдығы 3,1 мм-ден - 4,1 мм-ге дейінгі қақпақтарды ашып қарадық. Артқы пружинаның биіктігі 5,2-5,6 мм шамасында екен. Мұндай көлем тербелістің қасиетті жиілігін және дұрыс күйге келтіру үшін керек болатын шарттылыққа сай емес. Қақпақтың қалыңдығын 1 мм-ге жұқартқан соң және пружинаның биіктігін тағы 1 мм-ге кеміткен соң тербеліс жиілігі азаяды. Қақпақтың үні жарты тоннан астам төмендейді. Егер бұрын тербеліс жиілігі 138,56 гц болған болса, енді ол 128,8 гц кеміді. Мұнан қорытарымыз, көптеп шығарылатын домбыралардың дауыс шығару мүмкіндігін жақсарту үшін тәжірибе жүргізудің нәтижесінде алынған параметрлерді сақтау қажет екендігіне көз жеткізу қиын емес. Халық шеберлері аспаптың үнін жақсарту жолында үнемі ойластырып, көп ізденіп келген. Сондықтан да олар домбыраның формасы мен құрылысына ерекше назар аударған. Қолға алып зерттеген бірнеше домбырамыз тұтас ағаштан ойып жасалған. Сырт қарағанда бұл домбыралар жалпақ сияқты, алайда, шанақтың қуысы тостағанша дөңгеленіп ойылған, ал мұның өзі аспаптың даусы жақсы шығуына мүмкіндік береді. Қақпаққа серіппе орнатылмаған, бұл жағдай шанақтағы қақпақтың үні бір қалыптан өзгермеуіне көмектеседі екен. Белгілі шебер И. Романенко және басқа да шеберлердің қолымен жасалынған бірнеше домбыраға көрнекті музыканттар талдау жасады. Мысалы, атақты орындаушы Д. Нұрпейісова

тартқан домбыра-альттің қақпағын ашып көрдік. Д. Нұрпейісова аспапқа мейлінше сын көзімен қарап ең сапалысын ғана таңдап алған болуы керек. Оның осы домбырасын 1939 жылы шебер Ермек Арыстанов жасапты. Талдау мынаны көрсетті: шанақтағы қақпақтың тербеліс жиілігі 281,5 гц-ге тең. Домбыра-альт қақпағының көлеміне қарағанда (ені - 195 мм, ұзындығы - 344 мм) мұндай тербеліс ең жақсы болып саналады. Қақпақтың тербеліс жиілігі оны бөліп алғанда да сол күйінде қалдық Қақпақтың қалыңдығы 2,3-2,5 мм шамасында, артқы серіппенің биіктігі - 2,2-2,7 мм, оның ені - 6,4 мм, алдыңғы серіппенің биіктігі - 2,2-2,7 мм, оның ені - 4 мм.

1 Сурет: Қазақтың ұлттық Аспабы - Домбыра

Домбырада үш тиек болады. Біріншісі - "өкше тиек", ал екіншісі - "шайтан тиек". Ең соңғысы - "табалдырық тиек". "Алтын асық" деп аталатын қосалқы тиек тағы бар

Шанақтың тербеліс жиілігі 320,12 гц. Шанақтың көлемі: оны құрайтын бөлшектердің қалыңдығы - 2,0-2,3 мм, шанаққа қондырылатын контробичайканың қалыңдығы - 2.0-1,7 мм шамасында, контробичайкалардың ені - 1,2 мм, бөліктер мен контробичайка-лардың жалпы қалыңдығы - 4,0 мм. Аспаптың шанағы жаңғақ ағашынан, мойны - қайыңнан, қақпағы - шыршадан жасалған. Сөйтіп, нақ осы тектес домбыра үшін ең қолайлы қақпақ қандай болуы керек екені белгілі болып отыр. Қақпақтың тиісті дірілі шыршаны кептіру арқасында алынды. Серіппелердің көлемдері қақпақтың үніне нұқсан келтірмейтіндей етіп жасалған. Шанақтың бөліктері мен контробичайкалары да тиісті көлемде, сондықтан шанаққа бекіткеннен кейін де қақпақ өз құлақ күйін сол бұрынғы қалпында сақтап қалды. Құрылысы мен даусының түпкі ерекшеліктері сақталып қайта жасалған домбыра оркестрдің құрамында домбыра-тенор қызметін атқара бастады. Нақ осы домбыраның арқасында дәстүрлі аспаптық музыка - күйлерді орындағанда оркестр даусы ұлттық өзгеше рең танытады Домбыраның репертуары орыс классикасы шығармаларымен және қазіргі заманғы музыкалық шығармаларымен де байып отыр.

4. Қорытынды

«Нағыз қазақ қазақ емес, нағыз қазақ домбыра»-деп Ж. Молдағалиев ақын айтқандай, домбыра десе «қазақ халқы» деп айтып тұрғандай естіледі. Ерте кездерде домбыраны бітеу ағаштан жасайтын болған. Мұны «бітеу домбыра» деп атаған. Кейін келе құрама ағаштан басын, мойнын, кеудесін, шанақ, тиек бәрін де желімдеп жасайтын әдістер шыққан. Қазіргі кезде бітеу домбыраны жасайтын шеберлер аз. Домбыраның түрлері көп. Олар бір-бірінен ішек, перне санына қарай және сыртқы фигураларымен ерекшеленеді. Күй домбырасы «шертпе күй домбырасы», «төкпе күй домбырасы» болып екі түрге бөлінеді. Жырау, термеші сал-серілердің домбырасы төрт бұрышты шағын қалақшаға ұқсас болады. Домалақ шанақты «Абай домбы-

ра», төртбұрышты қалақ сияқты «Жамбыл домбыра» деп аталады. Екі домбыраны қатар қойып жасаған домбыраны «қоссаз» деп атайды. Ал дауысы «таза» шығатын домбыраларды халық «шешен домбыра» деп атаған. Домбыраны қазақ киелі аспап деп үкілеп, биік таза жерге, не төріне іліп құрметтеп ұстаған. Домбырамен ісі жоқ, бір күй шертіп, ән сала алмайтын қазақтарды іштей «шала қазақ» деп жақтырмаған. Елбасымыз «домбыраның үніне ұйымаған, жусанның иісін аңсамаған қазақты, қазақ деудің өзі қиын» деп дәл айтқан.

5. Дереккөздер

Киелі Домбыраның 20-дан Астам Түрлері Бар. <http://www.today.kz/kz/news/culture/2012-06-13/29138>.

ТӨКЕНОВ, Ө. С., *Мәдениеттану Негіздері, Оқулық*, Дәнекер, Алматы 2000, 277

САРЫБАЕВ, Б., *Қазақтың Музыкалық Аспаптары*, Алматы 1978, 135.

ULUSLARARASI İLİŐKİLER

SURİYE İÇ SAVAŞINDA İRAN VE TÜRKİYE'NİN SOSYO-POLİTİK VE İSTRATEJİK MUKAYESESİ

Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ¹

Özet

Çalışmamız, 15 Mart 2011 itibarıyla başlayan Suriye iç savaşında ABD'nin aktif rol almaması ve Türkiye'yle çatışan konfigürasyonlara destek vermesi neticesinde 2016 başından beri bölgede varlık gösteren İran ve Rusya'yla birlikte hareket etmeyi tercih eden Türkiye'nin İran'la benzeşen ve farklılaşan yönlerini mukayeseyi hedeflemektedir. Bu mukayeseyi yaparken hem sahada olup bitenleri içeriden ve dışarıdan gözlem metoduna başvurulmuş ve sahanın arka planını kavramak amacıyla da tarihsel veriler esas alınmış ve sosyo-politik mukayese için de survey metodu uygulanmıştır. Bu metodoloji ve analizden elde edilen bulgu; Ortadoğu coğrafyasının güçlü tarihe ve medeniyet kurma kapasitesine sahip iki büyük aktörü olarak İran ve Türkiye'nin büyük benzerlikler taşıdığı hükmüdür. Bu hükümden hareketle büyük güçlerin kısıkaç altında kuşatılan İran'la Türkiye'nin çıkarlarının da büyük ölçüde ortak olduğu sonucuna varılabilir. Bu sonuç, bizi bu büyük komşu ile iyi ilişkiler kurmaya mecbur bırakmakta ve bunu sağlamak için kimlik siyasetini ve bu siyasete bağlı olarak mezhepsel çatışmaları bir yana bırakarak uzlaşma noktalarımıza odaklanmayı ve benzerlikleri çoğaltmaya zorlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kimlik Siyaseti, Suriye İç Savaşı, İttifak Sistemleri, İran ve Türkiye.

Giriş

Türkiye ve İran asırlardır siyasi ve diplomatik ilişkiler içinde olan tek Ortadoğu devletleridir. Bu durum, bölgedeki diğer devletlerin nerdeyse tamamının hukuki varlığa yüzyıldan daha az bir süredir sahip olan genç devletler olması ile açıklanır. Shaw'a göre, XVI. ve XVII. yüzyıllarda dini, mezhepsel ve sınır güvenliğine bağlı birçok silahlı çatışmaya giren Osmanlı ve pers İmparatorlukları, aslında Irak sınırlarını da çizecek olan 1639 Kasr-ı Şirin (Zohab) Anlaşmasının yanı sıra XIX. ve XX. yüzyıllarda müzakere yoluyla anlaşmaya varmışlardır (Shaw 1991: s. 280-285). Öte yandan 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile 1926 yılında kurulan İran'da pehlevi hanedanı radikal bir modernleşme siyaseti izlemeleri üzerinden yakınlaştı. 1926 dostluk anlaşması, 1932'de kesin sınırları teyit eden anlaşma, daha sonra akdedilen hukuki düzenleme ve hakemlik ittifakları, 1934'te Şah Rıza'nın Mustafa Kemal'in davetine icabet ederek Türkiye'ye yaptığı ziyaret ve nihayet 1937 Sadabad Paketi ilişkilerin seviyesine gösteren parametrelerden bazılarıdır (Ramazani 1966: s. 268).

İran ve Türkiye arasındaki yakınlaşma, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası platforma da taşınmıştır. Türkiye'nin 1952'de Atlantik Paktına katılması, İran'ın Türkiye ve Irak'la birlikte 1955'te Bağdat Paketi'ne dâhil olması ve 1964'te Türkiye, İran ve Pakistan'ın bir araya gelerek ekonomik temelli bölgesel işbirliği anlaşmasını imzalaması söz konusu uluslararası birlikteliğin uzantılarıydı (Elik 2012: s. 254). Tüm bu dönemler boyunca laiklik ve demokrasi temelinde ve Batı yönelimli bir hat izleyen İran ve Türkiye, aynı kampta yer almanın getirdiği avantajı da kullanarak - Ortadoğu'daki diğer ülkelere nispeten - daha yakın işbirliği, uzlaşma ve dostluk geliştirmiştir.

Ne var ki, 1979 İran İslam devrimiyle birlikte Tahran'da teokratik bir rejimini kurulması iki ülke arasındaki ilişkileri farklı bir safhaya taşıdı (Olson 2012: s. 251). Her iki ülkenin farklı rejimlere sahip olması sadece uluslararası politikadaki pozisyonlarını değiştirmelerine yol açmadı, aynı zamanda birbirlerini kınayan iki ülkenin arasında ideolojik bir uçurum da yarattı. Buna ilaveten rejim muhaliflerinin Türkiye'ye iltica etmeleri, 1980'li yıllarda İran-İrak savaşı, 1990'lı yıllarda Körfez Savaşı ve Kürt sorunu iki ülke arasındaki problemleri derinleştiren unsurlar oldu.

Ancak 2003 yılında Amerika'nın Irak'ı işgali ve aynı dönemde AK Parti'nin iktidara gelmesi iki ülke de yakınlaşmayı beraberinde getirdi. Davutoğlu döneminde benimsenen "komşularla sıfır sorun" politikası, İran'ın Türkiye açısından temel bir enerji sağlayıcısı olması ve Amerikan işgaline ve Avrupa'nın

¹ Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, husamettininac@yahoo.com.

nükleer enerji salvarına karşı Türkiye'nin bir aracı pozisyonu üstlenmesi bu yakınlaşmanın tezahürleri oldu (Jenkins 2011: s. 47-49). Ne var ki tüm bu dönemler boyunca İran'ın PKK'ya destek vermesi ve Türkiye'nin İran Azerbaycan'ına olan yakınlığı ilişkileri geren unsurlar olarak ön plana çıktı.

1. İran'ın Stratejik Hırsı ve Uluslararası Sistem

Tüm bu tarihsel arka planı göz ardı etmeksizin İran'ın son dönem Ortadoğu politikalarına baktığımızda, İran'ın yayılmacı ve mezhepçi politikalarının hem içeride ve hem de dışarıda ciddi yansımalar yarattığını gözlemleyebiliriz. Öyle ki 2017 yılının son haftasında Meşhed'de başlayan protestolar, İran'ın gündeme bomba gibi düşmesine neden oldu. Haddi zatında İran, Trump'ın iktidara gelişiyle birlikte gündemin ilk sırasında yer aldı. Zira Trump yönetimi, Obama döneminde imzalanan nükleer anlaşmayı ortadan kaldırmayı ve "haydut devlet" olarak gördüğü İran'ı sınırlandırmayı ve diğer bölge ülkelerini ikna edebildiği takdirde bu ülkeyle savaşmayı göze aldı. Hâlbuki Obama yönetimi, Afganistan ve Irak işgali sonrasında izlenen politikaların bir devamı olarak, İran'ın Şiilik üzerinden bölgeye yayılmasına yardımcı olmuştu. Bu dönemde bölgede iktidarda olan Sünni yönetimler bir bir ortadan kaldırılarak Şii iktidarlara yol açılmıştı (İnaç 2018). Öyle ki Irak, Şii Cumhurbaşkanı Maliki yönetimi sayesinde nerdeyse tamamen İran'ın eline geçmiş, Suriye'de Haşdi Şabi gibi örgütler üzerinden İran'ın nüfuz alanı genişlemiş, Lübnan'da Hizbullah ve Yemen'de Husiler İran'ı adeta yeniden İmparatorluğa doğru taşımıştı.

Aslında İran'ın önünün bu kadar açılması, kendisi açısından stratejik bir tuzak mahiyetindeydi. Zira mezhep üzerinden yürütülen bu yayılmacı politika, İran hakkında bölgesel ve küresel çapta olumsuz bir imaj kazanmasına yol açıyordu. Öte yandan İran halkının, imparatorluk rüyası gören idarecilerinin savaş makinasına harcadıkları paranın kendi refahlarına harcanmadığını görmesi, toplumun farklı kesimlerinde ciddi rahatsızlıklar yaratmaktaydı (Milani 2011: 27). Ruhani'nin ekonomiye -rejimin bir gereği olarak- yeterince hâkim olamaması, ekonomik ambargonun hafifletilmesiyle birlikte halkta refah talebi ve beklentisinin artması ve rejimin gündelik hayat üzerinde kurduğu baskının azaltılması arzusu sosyo-politik yapıdaki değişim ve dalgalanmaların ana parametrelerini oluşturmaktaydı.

Ne var ki İran toplumunun rejimden ve rejimin izlediği küresel politikadan memnun olmasa da rejimi değiştirmeye yönelik çok ciddi bir siyasi eğilim mevcut değildir. İran'da muhafazakârlar ve liberaler (reformistler) arasındaki mesafe, Batı'da ve özellikle Türkiye'deki benzer ayırmadan daha farklıdır. Zira her iki sosyo-politik kimlik rejimi destekleyen rejimin çocuklarıdır. Ayrıca İran, çok farklı etnik köken, din ve dili bünyesinde barındırmakla beraber güçlü devlet geleneği ve Şiilik üzerinden güçlü ve tutarlı bir ulusal kimliğe sahiptir. Daha da ötesinde, halk Arap baharının yaşadığı evrimden gerekli dersleri çıkarmıştır ve rejimin geri dönüşü ve intikam alma ihtimalini göz ardı etmemektedir. Ülkenin içinde bulunduğu zorluk ve sıkıntılar da insanları birleştiren bir unsur haline dönüşmüştür.

Birtakım mahfiller söz konusu protestoların bizatihi rejimin kendisi tarafından çıkardığını iddia etmektedir. Bu kesimlere göre rejimi konsolide etmek, reformistlere gözdağı vermek ve rejim muhafızlarını sokağa daha fazla hakim kılmak için protestolar kullanıldı. Nitekim ülkede Ahmedinejat ve ekibi zan altında bulunuyor. Ancak biz, İran'daki ayaklanmaların dış mihraklar marifetiyle gerçekleştiğini ve bir "Pers Baharı" oluşturulmak istendiğini düşünmekteyiz. Zira Suriye'de, Yemen'de ve Lübnan'da etkin bir varlık gösteren, Ortadoğu coğrafyasında stratejik varlık göstermek durumunda olan, nükleer anlaşmayı feshetme tehdidi üzerinden ABD ile karşı karşıya gelen, uluslararası ekonomik ambargoya maruz kalan, uluslararası toplum tarafından yayılmacılıkla suçlanan ve kendi içinde farklı kültürleri bir arada tutma çabası içerisinde bulunan bir İran mevcuttur (Ahrari 1996: 44).

2. Türkiye-İran İttifakı ve Dış Mahfiller

Peki, dış mahfillerin İran'ı karıştırmaktan ne gibi bir kazancı olabilir? Daha önce belirttiğimiz üzere İran'ın aşırı jeopolitik bir hırsla Ortadoğu'nun nerdeyse tüm alanlarında var olma çabası, İran hakkında olumsuz bir küresel algının oluşmasına ve bölgesel aktörlerle rekabetin artmasına yol açtı. Öte yandan içinden geçtiğimiz yıllar yeni bir dünya düzeninin kurulma aşamasını şekillendiren bir zaman dilimine tekabül etmektedir. Bu dönemde İran, Ortadoğu coğrafyasında bölgesel bir güç olarak ön plana çıkmakta, özellikle İsrail'in güvenliği açısından ciddi bir tehdit oluşturmaktadır (Altunışık 1999: 76). Özellikle ABD için en birincil öncelik, İsrail'in güvenliği meselesidir. Bu bağlamda İsrail'in güvenliğini tehdit eden iki önemli uluslararası mega projeden bahsedebiliriz. Bunlardan birincisi İpek Yolu projesidir. Ki bu proje altmışın üzerinde ülkeyi ilgilendirmektedir. Dünya ticaret yollarını yeniden şekillendiren bu proje, Londra ile Çin'i birleştirmeye hedefleyen ve dünyayı kabaca ikiye bölen bir stratejik adımdır. Bu stratejik adım, bir yanda ABD'nin küreselci güçleri, İngiltere, Katar, İran, Rusya, Türkiye, Fransa ve Çin gibi ülkelerin bir kümede, öte yandan ABD'nin ulusalcı kanadı, Almanya, İtalya, Polonya gibi ülkeleri farklı bir kategoride yer almaya itiyor. İran, bu projenin tam da ortasında yer alıyor.

Bu bağlamda ifade etmeliyiz ki İran'da yaşanan protestolar olayın gelişim biçimi (modus vivendi) ve stratejik hedefleri (modus operandi) bakımından, Türkiye'nin Gezi olayları, MİT krizi, 17-25 Aralık süreci ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimiyle benzerlik arz ediyor. Bölgede ABD'den bağımsız ve ulusal çıkar odaklı dış politika ve ittifaklar oluşturmak isteyen ülkeler cezalandırılıyor. İran'ın, özellikle Rusya ve Türkiye'yle birlikte hareket ederek ABD'yi âdeta Suriye'den atması, ABD'nin en büyük rakibi olarak gördüğü Çin'e ciddi oranda petrol ve doğalgaz satması ve Kudüs'ün İsrail'in başkenti ilan edildiği ABD kararı başta olmak üzere pek çok konuda ABD'ye kafa tutması İran'ı Kuzey Kore ve Venezuela'yla birlikte "haydut devlet" olarak yaftalanmasına yeterli oluyor (Berting 2006: 78). ABD'nin İran, Türkiye ve Rusya inisiyatifiyle kurulan ve geliştirilen Astana Süreci'ni baltalamak için Tartus ve Himeymim üslerine 13 adet füze göndermesi ve bu suçu İdlib'te üs kuran Türkiye'ye atma çabası, bu ittifakın yarattığı travmayı gözler önüne seriyor. Buna ilaveten, İran'da birden bire patlak veren bu olaylar, Türkiye ve Yemen'in teklifiyle Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na getirilen ve Amerika'yı dünya kamuoyu önünde yalnız bırakan diplomatik zaferi hem gölgeleme niyetini hem de intikam alma motifini taşıyor.

3. Suriye İç Savaşı Sürecinden Hareketle Türkiye ve İran'ın Mukayeseli Analizi

Bu boyutlar dikkate alındığında çalışmamız, 15 Mart 2011 itibarıyla başlayan Suriye iç savaşında ABD'nin aktif rol almaması ve Türkiye'yle çatışan konfigürasyonlara destek vermesi neticesinde 2016 başından beri bölgede varlık gösteren İran ve Rusya'yla birlikte hareket etmeyi tercih eden Türkiye'nin İran'la benzeşen ve farklılaşan yönlerini mukayeseli hedeflemektedir. Bu mukayeseli yaparken hem sahada olup bitenleri içeriden ve dışarıdan gözlem metoduna başvurulmuş ve sahanın arka planını kavramak amacıyla da tarihsel veriler esas alınmış ve sosyo-politik mukayese için de survey metodu uygulanmıştır. Bu metodoloji ve analizden elde edilen bulgu; Ortadoğu coğrafyasının güçlü tarihe ve medeniyet kurma kapasitesine sahip iki büyük aktörü olarak İran ve Türkiye'nin büyük benzerlikler taşıdığı hükmüdür. Bu hükümden hareketle büyük güçlerin kaskacı altında kuşatılan İran'la Türkiye'nin çıkarlarının da büyük ölçüde ortak olduğu sonucuna varılabilir. Bu sonuç, bizi bu büyük komşu ile iyi ilişkiler kurmaya mecbur bırakmakta ve bunu sağlamak için kimlik siyasetini ve bu siyasete bağlı olarak mezhepsel çatışmaları bir yana bırakarak uzlaşma noktalarımıza odaklanmayı ve benzerlikleri çoğaltmaya zorlamaktadır.

İran'da yaşanan protestolar olayın gelişim biçimi (modus vivendi) ve stratejik hedefleri (modus operandi) bakımından, Türkiye'nin Gezi olayları, MİT krizi, 17-25 Aralık süreci ve 15 Temmuz 2016 darbe girişimiyle benzerlik arz ediyor. Bölgede ABD'den bağımsız ve ulusal çıkar odaklı dış politika ve ittifaklar oluşturmak isteyen ülkeler cezalandırılıyor. İran'ın, özellikle Rusya ve Türkiye'yle birlikte hareket ederek ABD'yi âdeta Suriye'den atması, ABD'nin en büyük rakibi olarak gördüğü Çin'e ciddi oranda petrol ve doğalgaz satması ve Kudüs'ün İsrail'in başkenti ilan edildiği ABD kararı başta olmak üzere pek çok konuda ABD'ye kafa tutması İran'ı Kuzey Kore ve Venezuela'yla birlikte "haydut devlet" olarak yaftalanmasına yeterli oluyor. ABD'nin İran, Türkiye ve Rusya inisiyatifiyle kurulan ve geliştirilen Astana Süreci'ni baltalamak için Tartus ve Himeymim üslerine 13 adet füze göndermesi ve bu suçu İdlib'te üs kuran Türkiye'ye atma çabası, bu ittifakın yarattığı travmayı gözler önüne seriyor. Buna ilaveten, İran'da birden bire patlak veren bu olaylar, Türkiye ve Yemen'in teklifiyle Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na getirilen ve Amerika'yı dünya kamuoyu önünde yalnız bırakan diplomatik zaferi hem gölgeleme niyetini hem de intikam alma motifini taşıyor (Brown 2011: 69).

Öte yandan İsrail'in ekonomik, sosyal ve siyasi güvenliğini sağlamaya yönelik tehdit oluşturan ikinci mega proje, Türkiye'nin güneyinde oluşturulmaya çalışılan Terör Koridorudur. Suriye'nin kuzeyinde oluşturulmak istenen bu koridorla, hem Türkiye'nin Ortadoğu'yla bağı tamamen koparılmış olacak ve hem de Ortadoğu ve İsrail'in yer altı zenginlikleri Türkiye'yi bypass ederek Akdeniz'e ve oradan Avrupa'ya ulaştırılacaktır.

Bir başka boyutuyla İran, ABD'nin terör örgütleri ve bölgede Körfez ülkeleri ve Suudi Arabistan ittifakı üzerinden bölgeyi yeniden şekillendirme çabasında bir engel olarak görülüyor. Zira Suudi Arabistan petrol paralarını alamama, terörist ülke olarak yaftalanma, rejim değiştirme ve taht kavgaları gibi tehditler nedeniyle ABD'nin emrine girdi. ABD ise sözde radikal İslam'la savaşmak amacıyla Suudi Arabistan'ın modalitesi üzerinden "ılımlı İslam'ı" oluşturmaya çalışmakta ve diğer yandan da mezhep savaşı çıkarmayı arzulamaktadır. Bu bağlamda zaman zaman özellikle Suriye politikasında farklı duruş ve siyasetimizle karşı karşıya kaldığımız İran'ı destekleme zamanıdır. Zira İran, içerideki demokrasi eksikliği, rejimin yarattığı sıkıntılar ve refahın adil dağıtılmaması gibi nedenlerle dış müdahaleye maruz bırakılmaktadır. Hâlbuki İran'da rejimin değişmesi gerekiyorsa bunun kararını İsrail ya da ABD değil, sadece İran halkı verecektir. Bu bağlamda -uluslararası medya tarafından pompalansa da- Türkiye'nin bölgede bir eksen oluşturma gibi bir fikri yoktur. Türkiye bir yandan Katar krizinin çözümüne ciddi katkı sunabilmekte ve buna mukabil Suudi Arabistan'la da iyi ilişkilerini sürdürmeyi

başarabilmektedir. Bölgemizde çıkacak bir Sünni-Şii çatışması bölgenin kalıcı bir kaosa teslim edilmesi ve şimdiye kadar elde edilen tüm kazanımların heba etmesi anlamına gelmektedir.

İran'ın bölünmesi ve parçalanması, Türkiye'nin de istikrarsızlaştırılmasına yol açmakla kalmayacak, rejimleri ve yönetimleri değiştirmek için iç istikrarsızlıklar yaratma emeli peşinde koşan devletlerin cesaretini de artıracaktır. Nitekim aynı mihraklar Türkiye'yi karıştırmak ve ekonomisini çökertmek için ABD'de Hakan Atilla davasını açtılar. Öte yandan Türkiye'nin güvenliksiz bir ülke olduğu kanaatini yaymak için skandal bir seyahat uyarısı yapan ABD, vize yasağı getirerek uzun dönem karşılıklı ziyaretleri engellemiştir.

Türkiye'yle İran'ın son süreçte yaşadıkları ve mazileri bakımından birbirlerine oldukça benzemektedirler. Türkiye özellikle iki binlerin başından beri uluslararası sisteme entegre edilmeye çalışılan bir ülke. Afganistan ve Irak işgalinden sonra 2004 yılında Richard Holbrooke tarafından "ılımlı İslam" kavramı ortaya atıldı. Türkiye, 11 Eylül saldırılarından sonra olumsuz bir uluslararası algı kazandırılmak istenen İslam'ı, Batı'nın istediği bir İslam modalitesiyle dönüştürme vazifesi verilen bir ülke oldu (İnaç 2005: 18). Şah döneminde Batı adına bölgenin jandarmalığını yapma hizmeti İran'a verildiği gibi, NATO kapsamında Türkiye de ABD'nin kanat ülkesi konumundaydı. Ancak Türkiye'nin bu misyonu kabul etmemesi üzerine 2004-2005 yıllarında Gürcistan ve Ukrayna'nın istikrarsızlaştırılması üzerinden Türkiye'nin kuzeyi, 2010 yılındaki Arap baharıyla Türkiye'nin güneyi istikrarsızlaştırıldı. O zaman diliminden itibaren Türkiye, bir diktatör tarafından yönetilen, istikrarsız üreten ve uluslararası sistemi tehdit eden bir ülke olarak gösterildi. İran da aynı dönemlerde benzer algılara sahip olan ve vereceği tavizlerle uluslararası sisteme entegre edilmek istenen bir ülke oldu. Haydut ülke ilan edilen İran'ı Türkiye ve Brezilya'nın devreye girmesi, işgal tehdidinden kurtardı.

Her iki ülkenin ABD'den bağımsız politikalar uygulaması, uluslararası sistem açısından bir tehditti. Buna mukabil olarak, Türkiye 15 Temmuz 2016 darbe girişimiyle, İran ise Meşhet protestolarıyla cezalandırıldı. İran ise; özellikle son dönemde Arap Baharının ardından Suriye, Yemen, Lübnan ve Irak'ta stratejik kabiliyetlerinin üstünde roller üstlendi. Şiilik üzerinden bölgede önemli bir hâkimiyet alanı kurdu. Türkiye-İran ilişkileri bir yandan farklı etnik, dini ve mezhepsel unsurları bünyesinde barındıran emperyal bir geçmişe sahip olmak, bin yıla yakın süre Türkler tarafından yönetilmiş olmak ve yakın tarihteki benzerlik bakımından mukayese edilmeye değerdir.

XIX. yüzyıldan itibaren İran Batılılaşma süreciyle yeni bir döneme hazırlanıyordu. Modernizm sürecini başlatan Kaçar iktidarları, yüzyılın ikinci yarısından itibaren laik ve modern bir görüntü içine büründü. İngilizlerin sivil; Rusların askeri bürokrasileri örnek modeller olarak alındı. Güçlü bir tüccar sınıfının oluşturulması, devlet ya da özel girişimle imalat veya yarı imalat sanayi sektörlerinin kurulmasına çalışıldı. Kapitalist üretim-tüketim ilişkileri İran'da geliştikçe, toplumsal sınıflar da önemli bir dönüşüm sürecine uğradı. Nitekim bu dönüşüm XX. yüzyılın başında iktidara gelen Şah Rıza Pehlevi'den sonra ivme kazanmıştır. Sözü geçen dönem Türkiye'nin de hızlı bir batılılaşma ve modernleşme dönemi oldu. Osmanlı'da islahatlar, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde devrim ve inkılaplar olarak tezahür eden modernleşme, batılılaşma yolunda ilerlemeye devam etti.

Şahın gücünü sınırlandırarak İran halkını karar alma sürecine dâhil etmek üzere yapılan 1906 Anayasa devrimi, ülkeyi İngilizlere terk eden 1951-1953 petrol kamulaştırma hareketi, 1978-1979 İran İslam devrimi -birebir aynı anlamları muhtevi olmasalar da- Türkiye'de ikinci meşrutiyet, tek parti dönemi batıya temsiliyet ve 1980 askerî müdahale ciddi benzerlikler içeren tarihi dönüm noktalarıdır.

XX. yüzyıl tam anlamıyla modern İran'ın İngiliz, Amerikan ve Rus emperyalizmiyle mücadelesi içinde geçmiştir (Meir 2007: 75). Bu yüzyıl, bir yandan ülkeyi modernize etmek isteyen İran şahlarının çabaları, bir taraftan da büyük güçlerin bölge üzerindeki çekişmesi tam bir kaosu yaşadığı bir dönem olma özelliğini taşımaktadır. Özellikle otuzlu yıllarda Atatürk Türkiye'sini örnek alan Şah Rıza dönemi ciddi anlamda modernleşme yolunda reformların yapıldığı bir dönem olma özelliğindedir. Ne var ki reform süreci İran toplumunu belli bir noktada tutamamış aksine karışıklığı artırmıştır. Nitekim Şii mezhebi üzerinden üretilen din algısı 1979 yılında İran Şahı'nın ülkeyi terk etmesiyle sonuçlanacak ve Ayetullah Humeyni önderliğinde İran İslam Cumhuriyeti kurulacaktır. Nitekim bu dönem, Türkiye'de askeri bir müdahalenin yaşandığı ve dış politikanın tamamen Batı'ya terk edildiği bir dönem olmuştur. İran'ın Batı için oynadığı rol, Türkiye tarafından üstlenilmiştir.

5. Sonuç

Türkiye-İran ilişkilerin yirminci yüzyılın başlarından başlayarak izlediği olumlu seyir, 1979 İslam devrimiyle beraber yerini gerilimli bir tabloya bırakmıştır. Türkiye'de 1980 yılında yaşanan askeri müdahale bu ilişkileri daha da sıkıntılı bir sürece taşımış, 1980'lerin ortasında ortaya çıkan ve Türkiye'nin ulusal güvenliğine önemli bir tehdit oluşturan PKK'ya İran'ın kendi sınırları içerisinde bu-

lunan Kandil üzerinden verdiği destek iki ülke arasında ciddi bir krize yol açmıştır. Türkiye'nin İran Azerbaycan'ıyla kurduğu yakın ilişkiler, rejim muhalifi Halkın Mücahitleri Örgütü'ne verilen destek ve seksenli yıllarda İran'dan Türkiye'ye yaşanan mülteci akını krizi daha da artırdı. Öte yandan Arap Baharı olarak isimlendirilen Ortadoğu'daki demokratik sosyal eylemler neticesinde rejimlerin değişmesine yol açan konjonktürü fırsata dönüştürmeye çalışan İran'ın girişimleri de Türkiye'nin tepkisine neden oldu. Mezhepçi politikaların saikıyla yayılmacı politikalar izleyen İran, Irak, Suriye, Yemen ve Suudi Arabistan'da askeri müdahalelerde bulunarak Türkiye'nin etkinlik alanını kısıtlamaya çalıştı. Ancak Obama'nın son döneminde ABD'nin Suriye'de etkisizleşmesi bölgede büyük bir boşluk yarattı. Bu boşluğu dolduran ilk ülke Rusya oldu. Trump iktidarı ise Suriye'de YPG/PKK'yı desteklemek ve Fırat'ın doğusunda bir terör devleti kurmak suretiyle Türkiye'nin Ortadoğu ve enerji koridorlarıyla bağını kopartmak istedi. Bu durum Türkiye'nin geleneksel ittifak sisteminin dışına çıkararak İran ve Rusya ile yakınlaşmasına ve Cenevre Sürecine alternatif olarak doğan Astana Sürecinin bir parçası haline gelmesine neden oldu. Ancak bu ittifak sürecinde dahi İran, Türkiye'yi bir rakip olarak görmekten çekinmedi. İdlip başta olmak üzere farklı bölgelerde Türkiye ile Rusya'nın arasını bozmaya yönelik saldırı ve entrikalar düzenleyen İran, daima ikircikli politikalar izlemeyi tercih etti. ABD'nin İran'ı kuşatarak parçalama niyetini açıklaması ve P5 + 1 ülkeleriyle imzalanan nükleer enerji anlaşmasını feshetmesi üzerine Türkiye, bu problemlili komşusunun toprak bütünlüğüne tam destek verdi (İnaç, 2014: 32). Zira Türkiye, İran'a yapılacak gayri meşru bir müdahalenin bölge istikrarına zarar vereceğinin ve oluşan ittifak sistemlerinin yarattığı dengeyi bozacağına farkında. Sonuç itibarıyla Türkiye, enerji sağlayıcısı konumunda olan İran'la yaşadığı tüm sorunlara rağmen müzakere ve diplomasi yollarını daima açık tutarak çatışmadan uzak durmayı başarabilmiştir.

Kaynaklar

- AHRARİ, M. E., *Change and Continuity in the Middle East*, UK: McMillan, 1996.
- ALTUNIŞIK, M. B., *Türkiye ve Ortadoğu: Tarih, Kimlik, Güvenlik*, Boyut, İstanbul 1999.
- BROWN, C., *Modernization in the Middle East*, UK: The Darwin Press, 2011.
- DRESCH, P., *Monarchies and Nations: Globalization and Identity in the Arab States of Gulf*, Tauris, USA 2005.
- ELİK, S., "Iran-Turkey Relations, 1979-2011: Conceptualising the Dynamics of Politics, Religion, and Security in Middle-Power States", *Milton Park, Abington*, Routledge, New York 2012, s.243
- GOODWIN, J. - JASPERS, J. M., *The Social Movements Reader: Cases and Concepts*, UK: Blackwell Publishing, 2006.
- HARARİ, M., *Government and Politics of Middle East*, American Association of Middle East, USA 2011.
- İNAÇ, H., *Identity Problems of Turkey During the EU Integration Process*, MKM, Bursa 2005.
- İNAÇ, H., "İran ve AB Arasındaki Nükleer Müzakere", Ed. Barış Adıbelli, *Doğu-Batı Yol Ayrımında İran İçinde*, Bilim + Gönül, İstanbul 2014, s. 32.
- İNAÇ, H., *Turkey and Iran's Past, Present and Future Similarities in the Middle*, East.www.dailysabah.com, (29 Ocak 2018).
- İNAÇ, H., *What Does Turkish Democracy Promise For the Middle*, East.www.dailysabah.com, (25 Şubat 2018).
- JENKİNS, G., "Tactical Allies and Strategic Rivals: Turkey's Changing Relations With Iran", *Turkey Analyst*, Cilt: 4, No. 23, 2011.
- LEWİS, B., *Islam and West*, Oxford, USA 1993.
- MİLTON-EDWARDS, B., *Contemporary Politics in Middle East: Polity*, USA 2005.
- MEİR, H., "Identity Politics in the Middle East", *Taurist Academic Studies*, USA 2007.
- MİLANİ, A., *The Shah*. Palgrave, New York 2011.
- OLSON, R., *Turkey-Iran Relations, 1979-2004: Revolution, İdeology, War, Coups and Geopolitics*, Mazda, Costa Mesa 2004.
- RAMAZANİ, R. K., *The Foreign Policy of Iran, 1500-1941. A developing Nation in World Affairs*, University Press, Virginia 1966.
- RAYMOND, H., *The International Politics of the Middle East*, UK: Manchester University Press, 2003.
- SHAW, S., (1991) "Iranian Relations With the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", Ed. Peter Avery, Gavin Hambly - Charles Melville, *From Nadir Shah to Islam Republic History of Iran*, içinde Cambridge University Press, Cilt: 7, Cambridge 1991, s. 279-314.

TÜRKİYE'NİN ALGI OPERASYONLARIYLA İMTİHANI: ZEYTİN DALI OPERASYONU

Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ¹

Özet

Dış Politika, bir devletin kendi dışında gelişen etkilere gösterdiği tepkilerin tümüne birden verilen isimdir. Türkiye de kendi sınırında gelişen olaylara ve Suriye iç savaşı üzerinden gerçekleşen üçüncü dünya savaşına tepkisiz kalamayarak özgün bir Ortadoğu politikası oluşturmaya başlamıştır. 15 Mart 2011 tarihi itibarıyla Esed'in sivil muhaliflere silahlı saldırı düzenlemesiyle karışan Suriye, Türkiye için büyük bir güvenlik tehdidi oluşturmaya başlamıştır. En başta Esed'le dostça ilişkilere sahip olan Türkiye, Esed'in uluslararası sisteme entegre olmasını, ülkesinde demokrasiyi hâkim kılmasını tavsiye etmiş, aksi takdirde Suriye'nin büyük güçlerin müdahalesine açık hale geleceği ve istikrarsızlığın yayılacağı ikazında bulunmuştur. Ne var ki, Esed'in muhalefeti dikkate almak yerine -verdiği sözlerin aksine- şiddet ve orantısız güç kullanarak kalkışma hareketini bastırması ülkede kaosu hakim kılmıştır. Bu olaylar üzerine kimyasal silah kullanan Esed rejimine son vermeyi taahhüt eden ve Türkiye'yi de kendine paralel politikalar izlemeye ikna eden Obama yönetimi, artan şiddet sarmalını teskin etmek bir yana "stratejik sabır" kavramı üzerinden sessiz ve etkisiz kalmayı tercih etmiştir. Nitekim ABD'nin bıraktığı boşluğu Rusya ve İran doldurmaya başlamıştır.

Anahtar kelimeler: Algı Operasyonu, Zeytin Dalı Operasyonu, Kamu Diplomasisi, Kimlik Siyaseti, İletişim Stratejisi.

1. Giriş

Ortadoğu'da Arap Baharının getirdiği belirsizlik, bölgesel aktörleri farklı pozisyonlar almaya itmiştir. Bu esnada bir an önce Esed rejiminden kurtulacağını düşünen Türkiye, bölgede kendine müzahir bir yapı oluşturmak üzere harekete geçmiş, sivil anlamda ülkede Marunî, Keldani, Ezidi, sosyalist, liberal, Müslüman, Hıristiyan, Sünni ve Şii güçleri bir çatı altında toplayarak Suriye'nin genel tablosunu temsil eden bir muhalif grup oluşturmuştur (Davutoğlu 2011). Bu yapının silahlı kanadı olarak Özgür Suriye Ordusu'nu teşkil eden Türkiye, ABD yönetiminin söz verdiği adımları atmayarak Esed'in iktidarını korumasının yarattığı sarsıntıyla, yaptıklarını meşru bir zemine oturtmamıştır. Davutoğlu politikaları bir nevi Suriye'nin toprak bütünlüğünü ihlal eden dış politika tercihleri olarak algılanmıştır. Hâlbuki Türkiye, güvenlik kaygılarından hareketle sınırında kendine müzahir bir yapılanma oluşturmak niyetindeydi.

Nitekim yeni oluşan dengeler ve Trump'ın da Obama döneminin basiresiz politikalarını sürdürmesi neticesinde Türkiye bir yandan İran ve Rusya ile ittifak ilişkileri geliştirerek Astana Sürecini başlattı. Öte yandan bu ittifakın yarattığı ivmeyi ve büyük güçlerin kendi arasındaki ihtilaftan doğan boşluğu değerlendirerek kendi göbeğini kendi kesti. En son durumda Türkiye'nin Suriye ile sahip olduğu uzun sınır, DEAŞ'la mücadele bahanesiyle ABD tarafından kurgulanan ve PKK'nın Suriye kolu olan YPG/J'yi kurarak bölgedeki silahlı kara gücü haline getirdi.

Tüm bu gelişmeler üzerine Fırat Kalkanı Operasyonunu başlatan Türkiye, çatışmasızlık bölgelerinden birisi olan İdlib'te üsler oluşturma karşılığında Rusya'dan Afrin vizesi aldı. Hava kontrolünü elinde tutan ve orada YPG'lilerle iyi ilişkiler içinde bulunan Ruslar, Türkiye'nin güvenlik kaygılarını haklı bularak operasyonu anlayışla karşıladı.

Haddi zatında Türkiye'yi Afrin Harekâtına zorlayan ve bardağı taşıran son damla, rejim güçlerinin İdlib'te bulunan radikal ve aşırılıkçı grupları güneyden sürerek YPG için tehdit oluşturması nedeniyle ABD'nin otuz bin kişilik bir sınır muhafaza birliği kuracağını ilan etmesi oldu. Ortadoğu'yu kalıcı bir kaos sürükleyecek, Türkiye'nin güneyini onlarca yıl istikrarsız bırakacak ve küresel terörle mücadeleyi sekteye uğratacak bu adım, harekâtı kaçınılmaz hale getirdi.

¹ Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, husamettinac@yahoo.com.

Tüm bu bilgiler ışığında çalışma, sahadan alınan bilgiler ve askeri ve diplomatik raporlara bağlı olarak elde edilen bilgilerin mukayeseli analizi ve geniş bir teorik perspektife dayalı literatür taramasına dayanmaktadır. Araştırma verilerinden elde edilen veriler bağlamında Türkiye'nin Suriye'de devam eden savaşa dâhil olduğu andan itibaren çok ciddi algı operasyonlarına ve manipülatif enformasyon bombardımanına maruz kaldığı anlaşılmaktadır (Aras 2003). Ulusal ve uluslararası boyutları olan bu dezenformasyon anaforu, Türkiye'yi operasyonel anlamda yanlış yönlendirmeyi ve ülkemizin hedeflerini çarpıtmayı ve nihai anlamda elde edilen başarıyı gölgelemeyi amaçlamaktadır. Türkiye'yi terör örgütleriyle birlikte hareket ediyor gibi gösteren, DEAŞ'la mücadelede isteksiz gösteren ve bölgede bütünleşme yerine bölünmeyi hedefleyen bir ülke gibi göstermeye çalışan söz konusu algı operasyonlarını etkisiz hale getirebilmek için Türkiye'nin çok yönlü ve etkin bir kamu diplomasisi geliştirmelidir (Arı 2008, s. 46). Buna ilaveten, bu tebliğde, ülkemizin yürüttüğü iletişim stratejisinde eksik kalan ve kopukluk yaratan unsurların belirlenerek kitlesel medyanın daha etkin kullanımını ve açık ve şeffaf bir iletişim tarzının benimsenmesi farklı modellerle önerilmektedir.

2. Zeytin Dalı Operasyonu ve Algı Operasyonları

Zeytin Dalı Operasyonu hem operasyonel ve hem de sembolik anlamda çok büyük bir ehemmiyete sahipti. Öncelikle 1974'te Apocular olarak ortaya çıkan PKK, ismini Öcalan'ın Afrin'e geldiği 1979 yılında resmi simini Afrin'de aldı. Öte yandan ABD'nin kurmayı tasarladığı terör devletinin başkenti Afrin olacaktı. Aynı zamanda söz konusu terör devletinin Akdeniz'e açılacağı tek kapı da Afrin'di. Suriye'ye uzanan Amanos dağları ve Afrin bölgesi, teröristlerin Türkiye'ye sızıp eylemlerini gerçekleştirdikleri ve geri dönüp sığındıkları bir sığınak niteliğindedir.

Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 51. maddesinde tadat edilen nefsi müdafaa hakkından ve birçok uluslararası terörle mücadele metninden meşruiyetini kazanan Operasyon, başta ABD olmak üzere terörle iç içe geçmiş Batılı devletlerin gerçekleşeceğini hiç de ümit etmedikleri bir adımdı. Üstüne üstlük operasyonun stratejik hedeflerinin net olması, kendini yönetemeyen ve içindeki teröristleri kontrol edemeyen bir komşu ülkeye karşı meşru bir savunma argümanına sahip olması ve harekâtın planlandığı şekilde beş koldan ilerleyip terör örgütüyle Türkiye sınırını bir savunma kuşağına alması tüm taraflarca dikkatle gözlemlendi.

Ancak Türkiye'nin kendini koruması için attığı adımlar, ABD'nin Ortadoğu'ya planlarının çöpe gitmesi anlamına gelmekteydi. Zira Amerika'nın bölgede tek dayandığı güç, kendisinin her dediğini yapacak, maliyeti çok düşük ve istendiği zaman ölecek yegâne güç olarak YPG/J'li teröristlerden ibaretti. Türkiye'nin bu operasyonla bu teröristleri hızla yok etmesi, Fırat'ın doğusundan yardıma gelen teröristlerin de imha edilmesi Trump hükümeti ve özellikle Pentagon'da ciddi kaygıya ve rahatsızlığa yol açtı. Ayrıca operasyonun başarılı olması, Münbiç ve idlib başta olmak üzere, teröristlerin ve dolayısıyla ABD'nin hâkim olduğu bölgelere Türkiye'nin nüfuz etmesi demektir. ABD'nin rahatsızlığı Münbiç üzerinden birtakım yeni müzakerelere kapı aralasa da ABD, Afrin operasyonunun -sında bölgede olmayan- İŞİD ile mücadeleye odaklanmayı engellediği propagandasını yapmaktan geri durmadı. En son olarak, rejim güçlerinin Afrin'e doğru hızla ilerlediği, rejim buraya girmek isterse Türkiye ve rejim arasında kalan Rusya'nın rejimi tercih ederek Türkiye'ye Afrin'den çıkması için baskı uygulayacağı iddiaları gündeme taşındı. Bu iddiadan hareketle ABD'li Türkiye uzmanı Aaron Stein, Zeytin Dalı Operasyonu'nun stratejik açıdan mantıklı olmadığını, PKK ile mücadele konusunda İran'la işbirliğinden çok çatışmanın hâkim olduğunu ve bu operasyonla bölgedeki Kürtlerin desteğini kaybeden Türkiye'de Afrin sonrası PKK sorunun katlanarak şiddetleneceğini belirtti. Bu kabil uzmanlar Türkiye'nin kendi sınırları etrafında bir tampon bölge oluşturduklarını ve Rusya'nın da Türkiye'ye bu geldiği noktayla yetinmesi ve Afrin'den kent merkezine girmeden operasyonu tamamlayarak bir çıkış stratejisi oluşturmaya zorlayacağını belirtiyorlar.

3. Avrupa'nın Algı Operasyonları

Tüm bu gelişmelerden rahatsızlık duyan Batı, operasyonu başarısız kılmak için yeni stratejiler geliştirmeye başladılar (Berting 2006 s. 16). Bu arada Afrin Operasyonu'ndan tek rahatsızlık duyan aktörler, batılı devletlerden ibaret değildi. Zoraki işbirliği içerisinde bulunduğumuz İran da Türkiye'nin sahadaki başarısını büyük bir öfkeyle karşıladı. Öyle ki bu başarıyı gölgelemek için İran, Türkiye'nin kimyasal silah kullandığı iddiasını gündeme taşıdı. Bununla yetinmeyerek Türkiye'nin İdlib'te gözlem üsleri kurmasını önlemek suretiyle Rusya'yla ilişkisini bozmak isteyen İran, bölgedeki Türk konvoylarına saldırarak on iki askerimizi şehit etti. Bu meyanda İsrail'in insansız hava aracını vuran İran, bölgeye İsrail'i çekerek Türkiye'nin kurmaya çalıştığı güç dengesini işlevsiz hale getirmeye çalıştı.

Batının elindeki en büyük koz, istediği gibi manipüle edebildiği uluslararası medya idi. Bu medya aracılığıyla öncelikle Türkiye'nin sivilleri vurduğu iddiası söz konusu kanallar tarafından flash ha-

ber olarak geçildi (Foxnews 2015, Kasım 24). Esed rejiminin Doğu Guta'da öldürdüğü siviller ve gene Esed'in muhaliflere uyguladığı işkence görüntüleri bu yalan haberin en etkileyici yaftaları olarak sunuldu. Öte yandan Türkiye'nin iç cephesini çökertmek ve toplumsal barışına halel getirmek amacıyla Türkiye'nin Kürtleri hedef aldığı gene bu medyanın dezenformasyonları arasında yer aldı. Tüm bunlar yetmemiş olacak ki, Türkiye'deki ana muhalefet partisi başta olmak üzere birtakım mahfiller, yaptığımız operasyonların meşruiyet kazanması için mutlaka Esed'le görüşülmesi gerektiğini çokça dile getirmeye başladılar. Türkiye ise Esed'le görüşmekten özenle kaçınmayı tercih etti. Her ne kadar Rusya üzerinden ve dolaylı kanallardan operasyonun başarısı için rejimle asgari müzakereler yapılsa da, Türk dış işleri Esed'i tanımak anlamına gelecek hiçbir temas içine girmediler. Zira Esed'i tanımak onun bölgede daha fazla zulmetme cesaret ve kapasitesini ve yaptığı sistematik katliamın meşrulaştırılması anlamına gelmekteydi. Öte yandan diplomatik ilişkilerin al-ver esasına göre yapıldığı dikkate alınırca tasması Rusya'nın elinde olan birisini tanımanın Türkiye'ye kazandıracığı hiçbir şey yoktu. Ancak ülkemiz Esed'in diktatöryel rejimini tanımakla şimdiye kadar elde ettiği güveni, prestiji ve meşruiyeti kaybedeceği kesindi. Öte yandan Türkiye, operasyon yaparak hayat verdiği bölgelere sayısı dört milyonu bulan ve ülkemizde barınan Suriyeli mültecileri taşımak istiyordu. Malum olduğu üzere, ailesini gözleri önünde öldüren ve en yakınlarını işkenceyle malul bırakan bir diktatörün yönettiği bir ülkeye hiçbir muhalif mülteci dönmek istemeyecekti.

Öte yandan gene içimizde devlet ve hükümetimize savaş açanlar, Özgür Suriye Ordusunun (ÖSO), DAESH, Taliban ve el-Kaide gibi radikal terör örgütlerinden müteşekkil olduğu yönünde bir algı operasyonu başlatıldı (Noi 2018, s. 76). Burada en büyük amaç, yerel muhalif unsurlara dayanarak ve Suriye'nin bütünlüğü için çalışan Türkiye'nin bu operasyonunu bir terör eylemi olarak sunmaktı. Bu sayede ÖSO ile Türkiye'nin arası açılacak, bölgede savaşan askerlerimizin moral ve motivasyonu bozulacak ve ÖSO'dan gerekli istihbari ve lojistik desteği alamayacak olan Türk ordusunun zayıflığı had safhada artırılmış olacaktı.

Hâlbuki Türkiye, sahadaki başarısını önemli ölçüde ÖSO birliklerine borçluydu. Üstelik operasyonda aktif görev alan ÖSO mensuplarının büyük çoğunluğu Türkiye ile çok güçlü bir gönül bağı olan Suriyeli Türkmenlerden oluşmaktaydı. Üstelik ÖSO'nun kurulmasında en etkin rol alan ülkelerin başında Türkiye gelmekteydi ve ilk başlarda ABD, bu yapıya terör bağlantısı olmadığı gerekçesiyle en büyük desteği vermiş, muhaliflerin hâkim olma ve barışı sağlama ihtimalinin artması nedeniyle Amerikan desteği kesilmişti.

Türkiye'nin söz konusu operasyonunu başarısı kılmak için geliştirilen bir diğer algı operasyonu ise, Türk askerinin Afrin kent merkezine girmemesi gerektiği yönündeki telkin ve tehditlerdi. Kolayca anlaşılacağı gibi, Türk ordusunun şeref ve haysiyetini tartışmaya atacak bu ihtimal, operasyonu baştan başarısız olarak ilan etmenin de bahanesi olacaktı. Nitekim Cumhurbaşkanımızın da ifade ettiği gibi, uyuyan dev zorla uyandırılmıştı ve Türk ordusunun bölgede güvenlik ve asayişini sağlamadan evine dönmek gibi bir arzusu yoktu.

4. Bölgesel Aktörlerin Geliştirdiği Algı Operasyonları

2016 Ağustos ayı itibarıyla start alan Fırat Kalkanı Operasyonuyla birlikte söylem eyleme, masa sahaya ve diplomasi savaşa yerini bıraktı. Ocak 2018'de başlayan Zeytin Dalı Operasyonu'nun sonuçları ise henüz yeni yeni ortaya çıkmaya başladı. Türkiye, sahadaki gücünü göstererek masadaki yerini tahkim etti. Türkiye'yi anlamak istemeyen ve - algı operasyonlarının tesirinde kalarak - Türkiye'nin işgalci güç olduğunu, Kürtleri ve sivilleri hedef aldığını ve DEASH'la mücadeleyi zayıflattığını iddia edenlere topla tüfekte kendini anlatmayı başardı. Öyle bir anlattı ki, ABD bir güvenlik kuşağı oluşturma birlikte çalışabileceğini ifade etmekle kalmadı Münbiç'i pazarlık masasına yatırdı. Türkiye Sincar, Tel Abyad ve Münbiç'te eş zamanlı operasyonlar yapabileceğinin sinyallerini verdi. Türkiye, 4 Nisan'da İstanbul'da bir araya gelen liderler düzeyindeki görüşmede Astana ve Soçi zirvelerinin akabinde kazandığı daha güçlü bir temsil hakkını Putin ve Ruhani'ye tescil ettirdi. Her ne kadar ABD'de yeni dışişleri bakanı görevine başlayınca kadar Münbiç Çalışma Grubu toplantısı ertelenmiş olsa da, Trump yönetimi Türkiye'nin kararlığının yeterince anlamış durumda...

Öte yandan YPG'nin bir algı operasyonu olarak sivilleri korumak adına gönüllü olarak geri çekildiklerini ve NATO'nun ikinci büyük düzenli ordusuna yaklaşık iki ay mukavemet edebildiklerini ifade ettiler (Reuters 2015). Sincar'daki PKK'lıların buradan çekildiği yalanı YBŞ üzerinden yürütülmeye çalışıldı. Suriye'nin Geleceği Partisi kurularak yeni ABD yardımlarının önü açıldı. Ancak tüm bunlara rağmen YPG'nin Afrin'de uğradığı hezimet tevile sığmayacak kadar büyük ve muazzam oldu. Harekâтта askeri başarı sembolik unsurlarla da desteklendi. Askerî yetenek ve yeterlilik, diplomasi masasındaki kararlılık ve sivil halka gösterilen hassasiyetle 57 günde tamamlanan operasyon, Çanakkale Zaferi'nde destansı bir mücadele sergileyen ve tamamı şehit olan 57. Alayı ifade ederken, Çanakkale Deniz Zafe-

ri'nin yıl dönümü olan 18 Mart'ta operasyonu tamamlayarak zaman, mekân ve gücü ne denli kontrollü kullandığını da yedi düvele ilan etti.

Afrin operasyonunun en büyük sonucu, kantonlar üzerinden devlet kurma, terör kuşağı oluşturma ve bağımsız Kürdistan inşa etme hayalleri tamamen suya düştü. Afrin başarısı Münbiç, Tel Rıfat ve Fırat'ın doğusuna doğru ilerleme yolunu açtı. Alan kontrolünü ve nüfuz sahasını genişleten Türkiye'nin en büyük somut kazanımı, Suriye'nin geleceğinin şekillenmesinde ve yeniden inşasında vazgeçilmez ve en önemli aktörlerden birisi olduğunu ortaya koymuş oldu. Buna ilaveten ÖSO'yu birtakım terör örgütleriyle ilintili gibi göstererek ülkemizi terörist faaliyetlerin bir parçasıymış gibi göstermeye çalışanlara inat, Türkiye-ÖSO ittifakı nifaka yer bırakmayacak bir biçimde sağlamlaştı (Nazemroaya, M. D. 2015, 17 Aralık).

Öte yandan müttefikleri yerine terör örgütleriyle çalışmayı tercih eden ABD açısından YPG ile ittifak sorgulanır hale geldi. YPG teröristleri de kendilerini sahada yalnız ve çaresiz bırakan ABD'ye güvenemeyeceklerini acı bir biçimde görmüş oldular. Tüm planlarını hava sahasının açılmayacağı, Rusya'nın Türkiye'yi sınırlandıracağı üzerinden yapan ABD ve YPG, kara savaşına dayalı savunma hatları, koruganları, tünelleri ve hendekleriyle beraber berhava oldular.

5. Operasyonun Sonuçları Üzerinden Algısal Dönüşümün Analizi

Operasyonun bir yansıması olarak Suriye'nin kuzeyinde Türkiye'ye müzahir, Türkiye'ye bağımlı bir canlı ekonomi ve refaha sahip güvenlik kuşağının oluşmuş olmasıdır. Bu sayede söz konusu bölge, uzun vadeli yumuşak güç olarak Türkiye'nin hem mültecileri yerleştirebileceği ve hem de diğer alanlara model olacak bir istikrar adası haline gelmiştir. Tüm bunların üzerinde, Afrin Operasyonu, 15 Temmuz travmasını yaşamış bir ülkenin devleti ve toplumuyla bütünleşerek kırk yıl mücadele ettiği terör örgütüne ve FETÖ başta olmak üzere Türkiye'yi istikrarsızlığa itmeye çalışan ülkelere karşı büyük bir moral üstünlük kazandırmıştır.

Operasyonun bir diğer sonucu, ABD başta olmak üzere pek çok devleti seçim yapmaya zorlamasıydı. Netice itibarıyla kamu diplomasının de katkısıyla İran, Rusya ve ABD harekât boyunca Türkiye'nin beka sorununu anladıklarını belirttiler. Nitekim ABD'nin DEAŞ'a karşı sözde mücadele eden YPG'nin yanında olma politikası başından itibaren çürük ve temelsizdir. Zaten ABD, dilindeki baklayı çıkartmış ve asıl hedefinin İsrail'in güvenliğini sağlama, İran'ı kuşatma, bölgeyi Rusya'ya teslim etmeme ve süper güç olma iddiasını sürdürmek olduğunu deklare etmiştir.

Kendinden emin ve kararlı bir biçimde yoluna devam eden Türkiye, Fırat'ın doğusu hususunda bekle-gör politikası izleyecek, eğer ABD'nin kontrolünde olan YPG bölgesinden tehdit gelirse Tel Abyad ve Aynel Arab bölgesinden Kürt koridorunu delectir. Burada Türkiye açısından önemli olan, öncelikle Fırat'ın doğusundaki PYD bütünlüğünü bozmak ve masada vaz geçilmez olduğunu göstermek olmalıdır (Phillips 2011, s. 11). Öte yandan Türkiye, Suriye politikasını partiler üstü bir devlet politikası haline dönüştürmeli ve ülkemizin beka meselesi olan hususlar güncel siyasete kurban edilmemelidir. Türkiye NATO başta olmak üzere içinde yer aldığı ittifak sistemlerinden ayrılmamalı ama bu ittifak sistemlerinin ulusal menfaatlerden kaynaklanan bağımsız politika üretmeye mani olmamalıdır (Hinnebusch - Tür 2013, s. 44-46).

Buna ilaveten uzun vadeli alternatif politikalar yapılmalı, bölgede meydana gelebilecek radikal değişimlere göre, -zaman-mekân ve kuvvet korelasyonu kurularak- farklı stratejiler üretilmelidir. Örneğin ABD bölgeye kalıcı olarak yerleşme kararı aldığı takdirde nasıl bir politika izlenecektir? Veya ABD bölgeyi tamamen terk etmeyi karara bağlasa Türkiye yoluna nasıl devam etmeli, ortaya çıkacak riskleri nasıl yönetmelidir? Suriye karmaşasının birkaç on yıl daha süreceği düşünülürse hâkim güçlerin vekâlet savaşlarını bırakıp bizzat sahaya inmeleri ve masada daha etkin bir biçimde bulunma hamleleri geliştirdiklerinde nasıl bir yol takip edilmelidir?

Bu bağlamda gündeme gelen en önemli değişken, Trump'ın en son açıklamalarına bağlı olarak ABD'nin Suriye'yi terk edip etmeyeceği konusudur (Hayward 2015, 17 Kasım). Bu konuya açıklık getirmek için ABD'nin niçin Suriye'de olduğu sorusuna cevap bulmak gerekir. Bunun görünürdeki cevabı; DEAŞ'la mücadeledir. Ancak bu cevap gerçeği yansıtmamaktadır. ABD bölgeye bir vekâlet savaşının parçası olarak gelmiştir. Henüz bu vekâlet savaşı bitmemiştir. Bu bağlamda ABD'nin Fırat'ın doğusunda YPG üzerinden var olmasının en büyük sebebi; İsrail'in güvenliğini temin etmektir. İran'ı kuşatmak ve kısıtlamak, bölgeyi Rusya'nın tekeline bırakmamak, süper güç olma iddiasını sürdürmek ve enerji politikalarında söz hakkını korumaktır. Nitekim ABD etkisinde bulunan bölge, Suriye'nin yüzde otuzuna, enerji kaynaklarının yüzde seksenine tekabül etmektedir.

Burada iki büyük projeden de söz etmek kaçınılmazdır. Bunlardan birincisi; Akdeniz'de hâkimiyet mücadelesidir (Herd 2011, s. 23). Son dönemde yaşanan gelişmeler, İngiltere ile ABD'nin Akdeniz'deki

paylaşım hususunda önemli ölçüde uzlaşmış görünmektedir. Son zamanda yapılan sondaj çalışmaları ve tahminlere göre, Akdeniz havzasında trilyonlarca metreküplük doğalgaz ve petrol bulunmaktadır. Bu bakımdan ABD, Akdeniz’de ve özellikle Doğu Akdeniz’deki varlığını yeterli bulmamaktadır. Öte yandan Rusya, Tartus, Lazkiye ve Himeymim üsleriyle bölgede kalıcı olduğunu ispat etmiştir. Türkiye ise Akdeniz’de olan uzun sınır ve Kıbrıs adasındaki hâkimiyeti dikkate alındığında, paylaşımında göz ardı edilmeyecek en önemli ülkedir.

İkinci proje ise, Londra ile Çin’i birleştirmeye çalışan ticaret yolu olarak İpek Yolu projesidir. Bu proje son birkaç yıldır İngiltere ve ABD arasındaki ihtilaf üzerinden şekillenmiş, ABD Polonya, Almanya, Afganistan ve İtalya ile hareket etmiş, öte yandan İngiltere Türkiye, Katar, Rusya, Çin ve Hindistan gibi ülkelerle aynı kategoride yer almıştır. Burada İngiltere’nin istediği bir rota üzerinden İpek Yolu Projesi gerçekleşirse, ABD sıradan ve etkinliği sınırlı bir ülke haline gelecektir. Bundan dolayı ABD bu projenin gerçekleşmesini önlemek, yapamıyorsa geciktirmek, onu da yapamıyorsa kendi çıkarına uygun bir biçimde değiştirmek ve tadil etmek arayışına girmiştir. Tam da bu bağlamda İngiltere, çifte ajan krizinde ABD ve AB’nin yanında ve Rusya’ya karşı konumlanarak eski ittifakı yeniden tesis etme tercihini yansıtmıştır. Nitekim bu tercih, Akdeniz’de somut bir kazanıma dönüşecek gibi görünmektedir.

ABD’nin bölgedeki varlık sebepleri ve sözünü ettiğimiz mega projeler dikkate alındığında, Trump yönetimi Suriye’den çekilecek midir? Çekilmesi ya da kalıcı olması durumunda Türkiye nasıl etkilenecektir? Öncelikle ABD’nin Suriye’de kalış sebepleri dikkate alındığında Suriye’den çekilmesi hususunda yeterli sebep görünmemektedir. Her ne kadar seçildiği andan itibaren Trump, askerlerini dünyadaki pek çok üstün ve özellikle Suriye’den çekeceğini ifade etse de, asıl odaklandığı konu Irak ve Afganistan işgalinde kaybettiği altı trilyon dolar olmuştur.

Trump bölgeden çekilme konusunu âdeta bir tehdit ve şantaj haline getirmiş, İran tehdidini abartarak Körfez ülkelerinin kasalarını boşaltmaya çalışmıştır. Suudi Arabistan’ın ABD’nin bölgede kalması için ciddi ödemeler yapacağı hususunda spekülasyonlar, yeni yılın ilk günlerinde ABD’nin başkanlığında Ürdün, Suudi Arabistan, İngiltere ve Fransa’nın katıldığı toplantıya dayanmaktadır (Keyman 2016 s. 68). Temel gayesi Türkiye’nin muhtemel operasyonlarını durdurmak, Astana sürecinin itibarsızlaştırmak ve Suriye’yi parçalamak olan bu toplantıda ABD, Fransa’ya kendine yönelen öfkeyi paylaşma ve Suriye’den geri çekilmesi sürecinde vekâlet ederek çıkarlarını koruma vazifesi verdi. Soğuk Savaş döneminde ABD çıkarlarını korumak için Vahhabiliği yayma misyonunu yerine getirdiğini itiraf eden Suudi Arabistan’dan beklenen ise, bölgedeki Sünnileri YPG ile çalışmaya ikna etmek ve ABD’nin bölgedeki askeri giderlerinin maliyetini ödemektir.

Peki, Fransa ABD’ye vekâlet ederek Amerikan çıkarlarını koruyabilecek güç ve kapasiteye sahip miydi? (Grimm 2015, 23 Şubat). Fransa 1940 yılına kadar Suriye’de mandacı statüsüyle bulunmuş, Suriye kültürünün oluşmasında etkin rol oynamış ve bölgeyi hala kendi himayesinde gören ve burada mevcudiyetini sürdürmek isteyen bir yumuşak güçtür. Bir yumuşak güç olarak Fransa, YPG ve rejim üzerinden bölgeyi dizayn etme, Suriye’nin kuzeyinde uçuşa yasak ve güvenli bölge oluşturma, Suriye’yi parçalamaya, Amerikan çıkarlarını koruma ve Türkiye’nin operasyonlarını engelleme amacını gütmektedir. Fransa’nın Irak’ta Çekiç Güç marifetiyle 36. Paralelin kuzeyinde oluşturduğuna benzer bir kuşak oluşturma Türkiye için kabul edilemeyecek bir projedir. Ne var ki Fransa’nın bu projeyi uygulamaya yetecek gücü ve kapasitesi yoktur. Ancak ABD’nin Fransa’yı böyle bir eyleme zorlaması, Fransa’nın Akdeniz’den uzaklaştırılması olarak tefsir edilebilir.

Öte yandan ABD’nin Suriye’yi apar topar terk etmesi, Türkiye için bir tehlike olarak algılanabilir (Dombey 2018, 10 Nisan). Zira Rusya’ya karşı pazarlık gücünü NATO üyesi ve Avrupa’nın müttefiki olmaktan alan Türkiye, ABD’nin çekilmesi durumunda Rusya’ya karşı taşıdığı stratejik önemi önemli ölçüde kaybedebilir. Bu durum, her ne kadar Türkiye’nin YPG ile mücadelesinde özgürlük alanı yaratacağı izlenimi yaratsa da, Rusya tarafından yalnız bırakılmasına, sınırlandırılmasına ve hatta bölgeden çıkmaya zorlanmasına yol açabilir (The Guardian, 2018). Öte yandan İran yayılmacılığı ve etkinliğini azaltmak misyonuyla karşı mücadele konusunda kararlı olduğu bilinen Trump’ın bölgeden çekilmesi, İran’a doğrudan hedef alacağı konvansiyel bir saldırı planını da çağrıştırmaktadır. Zira İran’ın Lübnan ve Suriye’den başlayıp Körfez’deki Irak ve Bahreyn’e oradan da Kızıldeniz’de Yemen’e uzanan bir nüfuz alanı kurmuş olması, ABD ve İsrail tarafından ulusal çıkarlarına bir tehdit olarak algılanıyordu.

Tam tersi bir biçimde ABD’nin bölgede kalıcı olma kararı alması durumunda Türkiye manevra alanını önemli ölçüde kaybedecek, Rusya ile arasında inşa ettiği uzlaşmayı ayakta tutan faktör ortadan kalkmış olacak ve büyük güçlerin kendi aralarında oluşan ihtilaf alanlarının doğurduğu boşluğu kendi ulusal çıkarlarıyla doldurma politikası nihayete erecektir. Ancak Türkiye’nin YPG karşısında mevzi kazanarak mücadelesini tamamlamasının ve Türkiye’nin kendi sınırlarını kendi iradesiyle temizleme-

sinin akabinde artacak bir Amerikan müdahalesi Ankara'nın kazanımlarını istikrarlı hale getirecek sonuçlar doğurur ve ABD, Rusya'ya karşı bir dengeleyici rolü oynayabilir. Ancak Türkiye'nin gerekli temizliği yapmasından önce ABD geri dönerse, bazı örgütler ABD'nin oluşturacağı kalkan altına sığınabilirler.

Tüm bu mülahazaların ötesinde ABD'nin Suriye'den çekilmek gibi bir planının olmadığı ortaya çıkar. Haddi zatında kalmak gibi bir planı da mevcut değildir. ABD'nin yaşadığı kafa karışıklığı ve kurumlar arasında yaşanan mücadelenin de tesiriyle ABD'nin yaşadığı bu hareketsizlik durumu, Türkiye'yi özgürleştiren bir imkân doğurmaktadır. Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı operasyonlarının yarattığı ivme ve motivasyon, Türkiye'nin tüm sınırlarını terör örgütlerinden temizleyerek bu süreçten daha güçlü bir aktör olarak çıkmasına fırsat yaratacaktır.

6. Sonuç ve Değerlendirme:

Uluslararası yeni gelişmeler dikkate alındığında Türkiye bundan sonra ne yapacak, Suriye'nin geleceğine yönelik mekanizma nasıl ilerleyecektir? Bu bağlamda 4 Nisan'da İstanbul'da Rusya ve İran'la yapılan toplantıda Türkiye'nin Zeytin Dalı Operasyonu ile kazandığı yeni statü tescillenerek ve güncellenerek bundan sonra atılacak adımlar görüşülmüştür (Yakış 2014). Deraayı ABD'ye vererek jest yapan, Kuzey Irak'la ciddi petrol anlaşmaları yapmayı başaran, Akdeniz'e açılmak için kalıcı üsler elde eden ve İdlib ve Halep'te kanı durdurarak prestij sağlayan Rusya, Berlin-Moskova-Pekin hattını oluşturmuştur.

Öte yandan oluşturulan İran-Mısır-Katar hattı da Akdeniz havzası için büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda ABD temel rakip olarak Rusya ve Çin'i görmekte, YPG'yi de kara gücü olarak değerlendirmektedir (Aliriza 2015). Rusya'nın nazarında YPG, Türkiye'ye karşı kullanılacak bir koz konumundadır. Varna'daki AB Zirvesi'nde Türkiye Batıyla birlikte olacağı taahhüdünde bulunmuş, AB de Türkiye'den vazgeçmeyeceğini açıkça ortaya koymuştur. Çifte ajan krizinde tarafsız olmayı başaran Türkiye, Rusya'yı kınama hususunda NATO ile birlikte hareket etmiştir. Konjonktür, Türkiye'ye ihtilafları kullanma fırsatını fazlasıyla sunmaktadır.

Tüm bu dengeler çerçevesinde Türkiye'nin bundan sonraki hamlelerinin şekillenmesinde, Astana ve Cenevre zirveleriyle birlikte Mayıs'ta yapılacak Irak seçimleri ciddi dönüm noktalarını oluşturacaktır (Barnard 2016). Suriye'de yeni bir Anayasa yapılmasını, demokratik seçimlerin gerçekleştirilmesini ve geçiş hükümetinin nasıl teşkil edileceğinin tartışılacağı zirveler, aslında aktörlerin Suriye'nin geleceğinde ne ölçüde temsil edileceğinin de belirleneceği forumlardır.

Türkiye'nin bundan sonra atacağı adım, Sincar olarak görülmektedir. Ezidilerden oluşan PKK kodlu bir yapı olan YBŞ'nin hâkim olduğu Sincar, YPG'nin bütünlüğünü sağlayan bir köprü mahiyetindedir. ABD'nin operasyon bölgesi olmayan Sincar'da altı PKK kampı mevcuttur. Sincar'ın bir yüzü Suriye'ye, diğer yüzü Irak'a baktığı için bu iki ülke ile müzakere edilmelidir. Bu bakımdan Irak'ta Mayıs ayında yapılacak seçimleri beklemek mecburiyeti vardır. Zira ABD Şii kimliğini çok fazla ön plana çıkaran Maliki yerine İbadi ile çalışmayı arzulamaktadır. İbadi ise bu aşamada ABD'yi kızdıracak bir adım atmamak istemeyecektir. Ayrıca bölgede PKK'nın boşalttığı yerleri Bedir Tugayları ve Haşdi Şabi gibi kontrolsüz Şii milislerin yerleşmesi ABD için de kabul edilemez adımlardır.

Öte yandan etkin diplomasiyle birlikte askerî operasyonları eşgüdümlü olarak kullanmak durumunda olan Türkiye, Münbiç Operasyonu'nu da gerçekleştirmek mecburiyetindedir. Ancak Fırat'ın doğusuna geçiş açısından tampon bölge niteliğinde olan Münbiç, James Jeffrey'nin stratejik olmadığını belirtmiş olmasına rağmen, ABD açısından kırmızıçizgi niteliği taşımaktadır. Bölgenin tüm elektrik kaynaklarını bünyesinde barındıran Münbiç, ABD'yi PKK ile Türkiye arasında tercih yapmaya zorlayacağı bir alan olacaktır. PKK'ya yardımcı sürdürmek için Suriye'nin Geleceği Partisi'ni kurduran ABD'nin nasıl bir yol izleyeceği henüz bilinmemektedir. Ancak Türkiye, ABD'nin tercihlerinden bağımsız olarak, menfaatlerinin gerektirdiği adımları tereddütsüz bir biçimde atacak ve Suriye'nin şekillenmesinde belirleyici bir aktör olduğunu tescil edecektir.

Kaynaklar

ALİRİZA, B., "Turkey and the United States at the Syrian Gap", (2015), Retrieved October 27 2016, from CSIS: <https://www.csis.org/analysis/turkey-and-united-states-syrian-gap>.

ARAS, B., *Ortadoğu ve Türkiye*, Q-Matris, İstanbul 2003.

ARI, T., *Ortadoğu*, MKM, Bursa 2008.

BARNARD, A., "Turkey, Seeking Weapons, Forces Syrian Jet to Land", (10.10.2016), Retrieved October 27, 2016, from *The New York Times*: <http://www.nytimes.com/2012/10/11/world/middleeast/syria.html>.

BENLİ, M., "Turkey After the Arab Uprisings: Difficulties of Hanging on in There", *ISPI, Istituto per gli Studi di Political Internazionale*, 2013, 1-9.

BERTING, J., *Europe: Heritage, Challenge, Promise*, Eburon Delft, Netherland 2006.

DAVUTOĞLU, A., "Speech Delivered by H. E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, Africa-Turkey Partnership Ministerial Review Conference", İstanbul 2011, The Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey, Retrieved October 24, 2016, from *MFA*: http://www.mfa.gov.tr/speech-delivered-by-h_e_ahmet-davutoglu_minister-of-foreign-affairs-of-the-republic-of-turkey-at-africa-turkey-partnership.en.mfa.

DOMBEY, D., "Turkey Authorises Sending Troops to Syria", (018, 10 4), Retrieved October 27, 2018, from *Financial Times*: <https://www.ft.com/content/944bef4a-0e08-11e2-8b92-00144feabdc0>.

FOXNEWS, "Obama Points Finger At Russia Over Jet Shoot-Down by Turkey", (2015, 24 Kasım), Retrieved October 27, 2016, from <http://www.foxnews.com/politics/2015/11/24/hollande-to-press-obama-on-russia-cooperation-in-isis-fight.html>.

KEYMAN, E. Fuat, "Turkish Foreign Policy in the Post-Arab Spring Era: From Proactive to Buffer State", 2016, *Third World Quarterly*, 37(12), 2274-2287. <http://dx.doi.org/10.1080/01436597.2016.1199260>.

GRİMM, N., "Turkish Forces Launch Syria Incursion to Protect Territory", (2015, 23 Şubat), Retrieved October 27, 2016, from *ABC*: <http://www.abc.net.au/worldtoday/content/2015/s4185214.htm>.

HAYWARD, J., "Putin Accuses Some G-20 Nations of Backing ISIS", (2015, 17 Kasım), Retrieved October 27, 2016, from <http://www.breitbart.com/national-security/2015/11/17/putin-accuses-g-20-nations-backing-isis/>.

HİNNEBUSCH, R. -TÜR, Ö., *Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity*, Routledge, New York 2013.

HERD, G., "The Arab Spring: Challenges, Obstacles and Dilemmas", 2011, *Connections: The Quarterly Journal*, 10(4), 103-120. <http://dx.doi.org/10.11610/connections.10.4.07>.

MANFREDA, P., (n.d.), "Turkish-Syrian Relations: Overview", Retrieved October 24, 2016, from about news: <http://middleeast.about.com/od/syria/a/Turkish-Syrian-Relations-Overview.htm>.

NAZEMROAYA, M. D., "Turkish-ISIL Oil Trade: Iraq, Iran, Syria, and Russia All Accuse Turkey of Smuggling Oil", (2015, 17 Aralık), Retrieved October 27, 2016, from <http://www.globalresearch.ca/turkish-isis-oil-trade-iraq-iran-syria-and-russia-allaccuse-turkey-of-smuggling-oil/5496464>.

NOİ, A., "The Arab Spring: Should Turkey Coordinate Its Foreign Policy with the European Union?", 2018, *Mediterranean Quarterly*, 23(3), 63-81. <http://dx.doi.org/10.1215/10474552-1703462>.

PHİLLİPS, C., *Turkey's Global Strategy: Turkey and Syria*, IDEAS reports - special reports, Ed. Kitchen - Nicholas, SR007. LSE IDEAS, London School of Economics and Political Science, UK, London 2011.

REUTERS, *Turkey Says Shot Down Helicopter, While Syrian TV Says It Was Drone*, (2015, 17 Mayıs), Retrieved October 26, 2016, from Reuters: <http://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-turkey-idUSKBN0010II20150517>

SHERZAI, D., "Turkish-Syrian Skirmishes", (2012, 26 Haziran), Retrieved October 27, 2016, from Daily outlook Afghanistan: http://outlookafghanistan.net/topics.php?post_id=4719

"Syria and Turkey - A History of a Complex Relationship", (2015, 28 Temmuz), Retrieved October 24 2016, 2016, from euronews: <http://www.euronews.com/2015/07/28/syria-and-turkey-a-history-of-the-relationship>.

The Telegraph, (2012, 26 Mart), Syria: Turkey delivers 'strong political message' as it closes Damascus embassy. Retrieved October 27, 2016, from The Telegraph: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/middleeast/syria/9166617/SyriaTurkey-delivers-strong-political-message-as-it-closes-Damascus-embassy.html>.

The Guardian, (2018, 22 Haziran), Syria's opposition has been led astray by violence. Retrieved October 27, 2016, from the guardian: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2012/jun/22/syria-opposition-led-astray-by-violence>.

YAKIŞ, Y., "Turkey After the Arab Spring: Policy Dilemmas", 2014, *Middle East Policy*, 21(1), 98-106. <http://dx.doi.org/10.1111/mepo.12060>.

АРАЛ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ АЙМАҒЫНДА ҚАРАКӨЛ ҚОЙЛАРЫН ӨСІРУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Б. Ж. АСЫЛБЕКОВ¹ - Б. Ж. БОЖБАНОВ² - Ж. У. МУСЛИМОВА³
Р. Ж. ЕРМЕКБАЕВА⁴ - А. Т. КАБЫЛБЕКОВА⁵

Özet

Karakol koyun yetiştiriciliğinin temel amacı, canlı hayvanın değerini arttırmak, Karakol kili kalitesini arttırmak ve cazip bir talebin rengini ve tonunu arttırmaktır. Karakol koyun yetiştiriciliğinde odak noktamızın gri renkte yetiştirilmesi olduğu bilinmektedir. Karakol'un koyu gri renkleri benzersizdir, akışkan ve çekici olup her zaman büyük bir talep vardır. Özellikle son 40 yılda, büyümeye ve popülerlik kazanmaya başlayan gri saçlı gri saçlı türler, çekici güzelliği ile özellikle popülerdir. Araştırmamız Aral Denizi bölgesi genetik kalıtsal özelliklere almış urpaqtarında diğer reñderimen çoğaltmak için bu grubun arka planda Yantai karagül koyunu gri surxandariya türü yetiştirilir. Bunun nedeni, yeşil alanların rengini yükseltmek ve üretken niteliklerini geliştirmek için bilimsel araştırma çalışmalarının tam olarak hakim olmamasıdır.

Karagül koyunu ıslahının Araştırma surxandariya tuqımısilik tip Kızıl-Orda bölgesi Tartogay İlçe Akkum "limited ortaklık" içinde Shieli alan uzman. Genelde, 2.5 yaşındaki tipi, eltilirik araştırma gerekli (çiftler), 226 birinci sınıf kıvırcık ortalama büyüklüğü, fiziksel olarak güçlü, onlar koyunların 3 tonları ayırdı: - 76, 72 Yantai, bronz - platin - 78 kafaları. İki yıllık biyolojik performansları ve biyolojik parametreleri üzerinde çalışılmış ve incelenmiştir. Bahar eritme kampanyasında, "Karakol kuzularının kalitesi üzerine rehber" [1996] 'a göre her türlü gri-kahverengi gri kuzuların gri kuzuları belirlenmiştir. Buklelerin tonları, renk tonu, yaşlanma derecesi, türleri ve benzerlerinden etkilendik. Araştırma ve deneylerin sonuçlarını analiz etmek ve özetlemek için AIOvsyannikov'un [4] metodolojik yönergeleri kullanılmıştır. Çalışma sırasındaki sayısal veriler NA Plochinsky [5] ve EK Mercuryeva [6] metodolojisi ile işlenmiştir.

Gri renkli örnekleyiciler, Karakol koyun çiftinin kehribar salkımlarının kopyalanmasına bağlı olarak % 48.2 ila % 71.0 arasında en yüksek pik ton verimine sahiptir. Bireysel çiftlerinin performansını analiz: "ynt x ynt gibi" bunların tonları bir çift -% 16.8 -% 71.0, bronz, platin % 10.3, ikinci bir "ynt x bronz" tonlarının bir çift - 50.9; Kehribar platininde% 40,1 ve % 7,2 -% 48,2; Sırasıyla 10.8 ve % 38.6. Bu çiftlerdeki amber cinsinden en büyük kuzu sayısı homojen ana renk tonlarında bulunmuştur. Bunun nedeni, homojen bir ebeveynlik ebeveyni oluşturulurken, hemisferin kan beslemesinde aynı artışa sahip olması ve gelecekte genlerin reproduksiyon özelliklerinin artacağıdır. Kümes hayvanlarının kümes hayvanlarının yetiştiriciliğinin bir sonucu olarak, diğer cinslerin, özellikle siyah-beyaz ve kuzuların sayısı % 2,4 olmuştur. Gri-mavi grimsi kahverengi koyunların üretiminde bir platin tonunun bulunduğunu kanıtlıyor. Amaranth çalılarının % 71.0'ı Soronik Karakol ailesinin homojen çift amfibi hayvanlarında en yüksek seviyede elde edilmiştir. Bu, ırkçı tutumların yüksek düzeyde olduğu anlamına gelir. Bu fareler, heterojen çiftin tonunu bronz ve platin sağlığı ile arttırmanın en etkili yolları olan amaranthi kuzuların % 50.9 ve % 48.2'sidir. Gri kuzuların kehribar rengi gri kılçıklarından. Bütün kıl yumakları çiftliğinde gri kuzuların tonlarının geliştiği bilinmektedir. Burada, yoğun gölgelendirme yoğunluğu tüm doğmuş bebeklerin yaklaşık 1 / 3'ü idi. Bu göstergelerin seviyesi % 26,2-46,5 idi. Gri renk netliği derecesine sahip kuzuların sayısı çiftlerde % 2,0'dan % 7,7'ye çıkmıştır. Bunların büyük çoğunluğu ikinci yarıkürede ve % 5.0 bronzdadır; % 7.7.40.2 ve % 46.5, % bir çift - renklerin şeffaflık derecesini belirlemek için koç gelen Ynt gençler, yoğun ynt ve platin arka maksimum şeffaflık çiftleri inceledi. Çiftteki çiftlerin en düşük yoğunluğu amber ve bronz parantez çiftinde % 26,2'dir; % 28.8 saptandı. Homojen amnezi ve amber ebeveyni gri tonlarının açıklığı diğer iki çiftin orta sırasına göre -% 33.0 (P > 0,95; P < 0,95).

Gri renginin ortaya çıktığı, yünün penetrasyon derecesinin, renk geçiş derecesinin korteks tipi ile yakından ilişkili olduğu belirlenmiştir. Sonuç olarak, ovalar ve su kemerleri çok aydınlık, genellikle

¹ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, asylbekov_516@mail.ru.

² М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, asylbekov_516@mail.ru.

³ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, asylbekov_516@mail.ru.

⁴ Мирас университеті, kabylbek_a@miras.edu.kz.

⁵ Мирас университеті, kabylbek_a@miras.edu.kz.

açık bir tonla karakterize edilir. Ara madde çiftlerinin farklı tonlarının çalışmada Ynt keçi da iyi sonuçlar olabilir parlaklık yün fiber uzunluğu ve seviye lamb eltililik türleri Yarı erime.

Anahtar kelimeler: Ekoloji, Çevre, Karakul, Koyun, Kalite, Kültivasyon.

1. Кіріспе

Қаракөл қой шаруашылығының алдындағы басты мақсат - бағалы мал басын көбейтіп, қаракөл елтірісінің сапасын жақсарту және тартымды сұранысқа ие, кереметтей түстері мен реңдерін арттыру болып отыр. Осы бағытта басты назар қаракөл қой шаруашылығындағы сұр түсті типтерін өсіруге бөлініп отырғаны белгілі. Себебі қаракөл елтірісінің сұр түстері ерекше, құбылмалы, әрі тартымды рең беріп тұрады және ол әрдайым айрықша сұранысқа ие болуда. Әсіресе, соңғы 40 жыл ішінде дүниеге келіп, саны арта бастаған сұрдың жас сұрхандариялық тұқымшiлiк типi өзiнiң тартымды әдемілігімен ерекше сұранысқа ие болуда.

Соңғы кездері, біршама қаракөл шаруашылықтарында сұрхандариялық сұр типін өсіру жолға қойылу үстінде. Ғалымдар [1,2] түрлі-түсті қаракөл бағытындағы шаруашылықтарда және жалпы сұрхандариялық сұр қой түсін өсіру бағытында, оның жекелеген негізгі реңдерімен шаруашылықтарды мамандандырғанды жөн санайды. Себебі, сұрдың тартымды, әдемі жекелеген реңдерінің көбеюі түрлі-түсті қаракөл елтірісін өндіруді арттырудың бірден-бір үлкен жолы болып табылады. Аталмыш жағдайды ескере келе, қажетті көлімдегі өнімді алмас бұрын, сұр түсті қаракөл қойларының жекелеген реңдерін өз ара шағылыстыру кезінде ұрпақтарында пайда болатын өзгерістерді зерттеп білген жөн.

Осы бағыттағы зерттеулердің нәтижесінде, біршама ғалымдар [3] бұхар сұрында алтын сұр реңі, ал сұрхандариялық сұр типінің ішінде қола реңдісі басқаларына қарағанда константтылық жағынан басымырақ келеді деген тұжырымды айтқан болатын.

Біздің зерттеуімізде Арал экологиялық өңірінде өсірілетін сұр түсті сұрхандария типін-дегі қаракөл қойларының янтар реңінің осы топтағы басқареңдерімен шағылыстыру кезін-дегі ұрпақтарындағы генетикалық тұқым қуалау ерекшеліктерін зерттеуді қолға алған болатынбыз. Себебі, қазіргі жағдайдаас көрікті янтар реңді қойларды көбейту және оның өнімділік қасиеттерін жоғарылату үшін ғылыми ізденіс жұмыстары толық қанды игерілмей отыр.

2. Әдістері

Зерттеу жұмыстары сұрхандария тұқымшiлiк типтi сұр түсті қаракөл қойын өсіруге мамандандырылған Қызылорда облысындағы Шиелі ауданы Тартоғай округы «Аққұм» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінде жүргізілді.

Жалпы зерттеу жұмыстарына 2,5 жасар, елтірілік типі - қажетті (жұптарға байланысты), бұйра мөлшері орташа, I класс, дене бітімі мығым 226 бас саулық қойлар алынып, олар реңдері бойынша 3 топқа бөлінді: янтар - 72 бас, қола - 76 бас, платина - 78 бас. Олардың екі жыл бойы алынған төлдерінің өнімділік-биологиялық көрсеткіштері анықталып, зерттелінді.

Зерттеу тобындағы малдарды қолдан ұрықтандыру жұбына байланысты 3,5-4,5 жастағы янтар реңді 3 сұр сақа жақсартқыш қошқарлар пайдаланылды. Барлық қаракөл қойлары бірдей табиғи-климаттық, азықтық-жайылым жағдайында болды.

Зерттеулер нәтижесінде янтар қошқарларының барлық жұптарынан алынған ұрпақтарының өнімділік-биологиялық көрсеткіштері анықталды. Зерттеу тобындағы малдарды «Қойды қолдан ұрықтандыру жөніндегі нұсқауға» [1967] сәйкес 20 қазаннан 20 қарашаға дейінгі кезеңде ұрықтандыру жұмыстары жүргізілді. Қой ұрықтандыру кезінде зерттеу топтарындағы қошқарлар мен саулықтар-дың реңі, класы, бұйра мөлшері, елтірілік типі, дене бітімі, тағы басқа көрсеткіштері бойынша малдың сырғалары мен нөмірлері арнайы дәптерге түсірілді.

Көктемгі қой төлдету науқаны уақытында барлық реңдегі сұрхандария сұр қаракөл қозыларын «Қаракөл қозыларының сапасын анықтау жөніндегі нұсқауы» [1996] бойынша анықталды. Қозылардың бұйраларының реңдері, рең айқындығы, ағару деңгейі, түрлерін т.б көрсеткіштерін талаптарға сай зерттеген болатынбыз.

Сұр қозылардың реңдерінің айқындылығын: қарқынды, орташа, әлсіз және жүн ұзындығының ағару дәрежесін: 1/3, 1/2, 1/5 бөліктеріне бөліп, олардың өту деңгейін: бірден, бірте-бірте деп ажыратып бағаланды.

Ғылыми-сынақтық тәжірибелер мен алынған нәтижелерді өңдеп қорытын-дылау үшін А. И. Овсянниковтың [4] әдістемелік нұсқаулары қолданылды.

Зерттеулер кезіндегі сандық мәліметтер Н. А. Плохинскийдің [5] және Е. К. Меркурьеваның [6] әдістемелері арқылы өңделді.

3. Нәтижелері

Зерттеу жұмыстары Қызылорда облысы «Аққұм» ЖШС асыл тұқымды қаракөл шаруашылығында, сұр түсті янтар реңді қошқарларын іріктеп, әр түрлі қола, платина реңдегі аналықтарына жұптаудан алынған ұрпақтардың өнімділік көрсеткіштері мен генетикалық тұқым қуалау ерекшеліктерін айқандау болды. Атап айтқанда, рең аралық жұптауда қола, платина аналық қойларды янтар қошқарларымен шағылыстыру кезінде, реңдерінің ұрпаққа берілуі мен осынау жұптардан қандай басқа да түстер мен реңдер пайда болатынын және олардың пайыздық мөлшерін анықтауға тырыстық. Рең аралық шағылыстыру кезінде янтар сұрхандария сұр қошқарларының жұбынан алынған нәтижелер 1-кестеде берілген.

Кесте 1: Алынған Қозылардың Реңдері

Ата-Аналар Жұбы		N	Алынған Төлдердің Реңдері, %			Басқа Түстер (Қоңыр, Қара-Ала, Ақ т.б.)
Атасы	Енесі		Қола	Янтар	Платина	
Янтар	Янтар	155	16,8±3,0	71,0±3,64	10,3±2,44	1,9±1,09
Янтар	Қола	167	40,1±3,79	50,9±3,87	7,2±2,0	1,8±1,02
Янтар	Платина	166	10,8±2,41	48,2±3,88	38,6±3,78	2,4±1,19

Сұр түсті сұрхандария қаракөл қойларының жұбына байланысты янтар реңді қошқарларды шағылыстыру арқылы алынған ең жоғары өздеріне ұқсас реңдерінің шығу көрсеткіштері 48,2-ден 71,0 % аралығын құрады. Жекелеген жұптардың көрсеткіштерін талдай келе: «янтар х янтар» жұбында өздеріне ұқсас рең - 71,0 %, қола - 16,8 %, платина - 10,3 % құраса, екінші «янтар х қола» жұбында аталған рең - 50,9; 40,1 және 7,2 %, «янтар х платинада» - 48,2; 10,8 және 38,6 % - ды құрады.

Осы жұптардағы янтар реңдегі қозылардың ең көп саны гомогендік ата-аналар реңдерінде болды. Себебі, гомогендік ата-аналар жұбын құру кезінде, екі жақтың да бойында янтар реңінің қан үлесінің көбеюі жүреді де, келешекте ұрпақтарына берілу қасиеттері де арта түседі.

Янтар қошқарларын платина саулықтарымен шағылыстыру нәтижесінде ұрпақтарда басқа, әсіресе қара-ала және ақ түстегі қозылардың мөлшері 2,4 %-ды көрсетті. Бұл платина реңіндегі сұрхандария сұрының ақ түсті қаракөл қойын шығаруға қатысқандығын дәлелдейді.

Қаракөл қойының сұрхандариялық тұқымшылық сұр түсінің янтар реңді малдарды гомогендік жұптауда жоғары деңгейде 71,0 % янтар реңді қозылар алынды. Яғни, бұл нәсілдік қасиеттерінің жоғары деңгейде екенін көрсетеді.

Осы қошқарларды қола және платина саулықтармен гетерогендік жұптаудан тиісінше 50,9 % және 48,2 % янтар реңді қозылар алынды, бұл реңді көбейтудің тиімді жолдары болып табылады.

Янтар реңді сұр қошқарларының жұптарынан алынған қозылардың рең айқындылығының дәрежесі сипатталды (2-кесте).

Кесте 2: Жұптардағы Сұр Қозылардың Рең Айқындылығы

Ата-Аналар Жұбы		Қозы Реңдері	N	Реңнің Айқындылық Дәрежесі, %		
				Қарқынды	Қалыпты	Әлсіз
Янтар	Янтар	Янтар	102	33,0±4,65	63,7±2,41	3,3±1,76
Янтар	Қола	Янтар	60	28,8±5,84	66,2±6,10	5,0±2,81
		Қола	54	26,2±5,98	66,1±6,44	7,7±3,62
Янтар	Платина	Янтар	61	40,2±6,27	56,8±6,34	3,0±2,18
		Платина	51	46,5±6,98	55,5±6,95	2,0±1,96

Янтар қошқарларынан алынған барлық жұптардағы сұр қозылардың рең айқындылығының жақсаратыны белгілі болды. Мұнда қарқынды рең айқындылығының мөлшері барлық туыл-

ған қозылардың 1/3 жақын көрсеткіштерге ие болды. Бұл көрсеткіштердің деңгейі 26,2 %-46,5 % құрады. Сұр реңдерінің айқындылық дәрежесі әлсіз болып келетін қозылардың саны жұптарда 2,0 %-дан 7,7 %-ға дейінгі көрсеткішті құрады. Соңғысының басым көпшілігі екінші янтар мен қола жұбында 5,0 %; 7,7 %-ды көрсетті.

Янтар қошқарларынан алынған төлдердің рең айқындылығының дәрежесін анықтай келе, зерттелген жұптардың ішіндегі ең жоғарғы реңнің қарқынды айқындылығы янтар мен платина жұбында - 40,2 % және 46,5 % болды. Жұптардағы ең төменгі қарқынды рең айқындылығы янтар мен қола ата-аналар жұбында 26,2 %; 28,8 % екені анықталды. Гомогендік янтар мен янтар ата-аналар жұбындағы сұр реңдерінің айқындылығы басқа екі жұптардың орта дәрежесінен орын алды - 33,0 % ($P>0,95$; $P<0,95$).

Жалпы сұр түстің көрінуі немесе айқындалуы, жүннің ашық түске ену деңгейі, реңнің ауысу сипаты елтірі типімен тығыз байланыстылығы анықталды. Демек, жазықгүл мен қабырғагүл типтері аса айшықты, көбіне ашық реңді болып келеді.

Қозылардың елтірілік типтері бойынша басым көпшілігінде жүн талшық-тарының ағару деңгейі 1/3 және 1/2 бөлікті құрайды, ал 5,0-19,4 % аралығында жүн талшықтарында ағару деңгейі 1/5 бөлігін құрайды. Ағару деңгейі әсіресе жазықгүл мен қабырғагүл типтерінде айқын білініп, көп жағдайда жүн талшығының 1/2 бөлігін алады. Жакеттік типтегі шеңбер тәріздес бұйралардың ішіне қарай айналып, ағарған бөлігінің көрінбей қалуына байланысты, олардың типіндегі ағару бөлігінің төмен болуы байқалса және көп жағдайда олар 1/3 және 1/5 бөлігімен ғана шектелген (3-кесте).

Кесте 3: Янтар Қозылардың Елтірілік Типтеріне Байланысты Жүн Ұзындығының Ағаруы Мен Оның Өту Деңгейі (n=5)

Қозылардың Елтірілік Типтері	Ағару Деңгейі			Ағарудың Өту Деңгейі	
	1/3	1/2	1/5	Бірден	Бірге-Бірге
Жакеттік	25,4	37,4	19,4	76,2±1,90	23,8±1,90
Жазықгүл	40,0	55,0	5,0	91,4±1,25	18,6±1,25
Қабырғагүл	30,8	40,1	11,0	86,8±1,52	13,2±1,52
Кавказдық	20,2	26,4	24,2	70,8±2,03	29,2±2,03

Зерттеу кезінде янтар қошқарлардың әртүрлі рең аралық жұптарынан алынған қозылардың елтірілік типтеріндегі жүн талшықтарының ағару ұзындығы мен олардың өту деңгейі жалпы жақсы көрсеткіштерге ие болады және бұл салыстырмалы түрде ежелден келе жатқан бұқар сұрынан жоғары болатыны анықталды.

Осы жерде тағы бір айта кететін жағдай, сұр қозылардың ашық реңділерінде түбітті жүн талшықтарының мөлшері көбейе түсетіні және осы құбылыстың генетикалық әсіресе янтар мен платина жұбындағы қозыларда ерекше байқалуы. Қола реңдегі саулықтар жұбындағы қылшықты жүн мөлшері көбейіп (59,3 %), түбіт түрінің азайатыны белгілі болды (17,8 %).

Жоғарыда көрсетілген зерттеулерді қорыта айтқанда: сұр қаракөл қойының реңдерінде генетикалық тұқым қуалау айқындығы басым болған сайын немесе ағару дәрежесі көбейген жағдайда, жүн талшықтарының құрамы түбіт пен аралық талшық түрімен толығыады, ал реңнің айқындылығы қоюлай немесе қарая түскенде, қылшықты жүн мөлшері артып, түбіттің мөлшерінің азаятыны белгілі болды. Бұл генетикалық тұқым қуалау ерекшеліктері, келешекте бағалы сұр түсті қаракөл қойларын өсіруде орасан зор пайдасы бар.

4. Талдау

Сұр түсті қаракөл қойының реңінің айқындылығы кешенді белгі болып есептеледі де, оның жүн ұшының ақшыл тартуы (бозару) дәрежесімен, сондай-ақ жүннің астыңғы бөлігінің қоңыр тартып, ақшыл жүн ұшына ауысуымен сипатталады, яғни жүннің қоңыр немесе қара төмен бөлігі ақшыл ұшына қарай айшықты өтуімен анықталады. Бұйраның ақшыл тартқан ұшы, оның қоңыр немесе қара астыңғы бөлігімен үйлесе келе, ерекше тартымды рең береді.

Сұр түсті қозылар реңінің айқындылығы қарқынды, қалыпты және әлсіз деп үшке бөлінеді.

Янтар реңді сұрхандария сұрының айқындылық дәрежесі қарқынды болған жағдайда, жүн ұшының ақшыл тарту дәрежесі төмен болуы және жүннің астыңғы қабаты қоңыр болып ол

ақшыл тартқан ұшына қарай бірден өтеді. Ал, енді янтар реңінің айқындылық дәрежесі қалыпты болған жағдайда, жүн ұшының ақшыл тартуы төмендеу болады. Жүннің ақшыл тартқан ұшы, қаракөл терісінің біраз бөлігіне тарайды және ақшыл ұшының төменге өтуі бірте-бірте баяу жүреді.

Сұр түсті сұрхандария қаракөл қойларының реңдерінің айқындалу мәніндегі аса маңызды компоненттерінің бірі - шартты түрде жүннің ашық түсті ұшының, жалпы ұзындығына қатынасымен анықталуы ол, әдетте жүннің ашық түске ену дәрежесін көрсетеді. Сұр түсінің айқындалу дәрежесіне жүн ұшының реңделу қарқынының әлсіреуі жүн сипаты себепші болады.

Қаракөл өндірісінің экономикалық тиімділігі көптеген факторларға байланысты болады, олардың ішіндегі ең бастысы оның тауарлық бағалылығы, ол терінің аумағының үлкендігі, салмағы мен шелінің (тері) қалыңдығы. Әдетте, тұтынушылар көлемі үлкен, салмағы жеңіл және терісінің қалыңдығы жұқалау елтіріні іздейді. Әрине барлық қасиеттердің бірден үйлесіп кетуі оңай, әрі мүмкін де емес.

Қаракөл өндірісіндегі талас тудыратын жағдай, олардың түстері мен шыққан тектерінің арасындағы байланыстар. Бұл жерде ғалымдар қара терілерді сұрдан көлемі мен салмағы жағынан артық деп санайды, ал кейбір зерттеулерде ашық түсті қаракөл терілерінің сапасы жақсы болады деп дәлелдеуде. Сондықтан елтірі сапасының шыққан тегіне де байланысты болуы, олардың тауарлық құндылығына және ата-енелерінің біреуі сұр түстіден болса, оған ерекше зерттеу қызығушылығын танытады. Бұл мәселе, сұр түсті қаракөл қойының сұрхандария тұқымшiлiк типiнде де толық зерттелмеген. Қаракөл терілерінің құндылығы мен кемшілігін дұрыс анықтау үшін, міндетті түрде факторлық сараптау жасалады, яғни әрбір белгілерін жекелеп зерттейді.

Қаракөл бағытындағы бірер зерттеулерде, И. Р. Хидиров [7], М. Рамазанов [8], осы бағыттағы зерттеулерді талдай келе, олардың қаракөл елтірісінің көлемі түсі мен реңіне байланысты өзгеріске ұшырайды және қара түсті елтірілер басқаларына қарағанда көлемділеу болады десе, енді біреулері ашық түсті елтірілердің көлемі үлкендеу болып келеді де, бұйралары ірілей түседі деген ұғымды ұстануда.

5. Қорытынды Мен Ұсыныстар

Арал экологиялық аймағында қаракөл қойының сұрхандариялық тұқымшiлiк сұр түсінің янтар реңді малдарды гомогендік жұптауда жоғары деңгейде 71,0 % янтар реңді қозылар алынды. Яғни, бұл нәсілдік қасиеттерінің жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Осы қошқарларды қола және платина саулықтармен гетерогендік жұптаудан тиісінше 52,1 % және 48,2 % янтар реңді қозылар алынды, бұл реңді көбейтудің тиімді технологиясы.

Сұр қозылардың реңдері ашық немесе ақшыл тартқан сайын, аз мөлшерде болса да бұйралары ірі, әрі ұзын, бұйра тығыздығы мен мықтылығы төмен және жүн жабыны өскелең, ал қозы реңінің түсі тұйық немесе қара түске жақындаған сайын, қарама-қарсы көрсеткіштерге ие болатыны анықталды.

Янтар реңді сұрхандария тұқымшiлiк типiндегi сұр түсті қаракөл қойла-рын өсіру, саладағы тек бағалы қаракөл елтірісін өндіру мәселесін ғана шешіп қоймай, осы бағытта мамандандырылатын шаруашылықтардың экономикасын да біршама деңгейге көтеретіні белгілі болды. Мысалы, янтар қошқарларын шағылыстыру жұптарынан алынған сұр түсті қаракөл қойларының өнімдерін сатудан түскен таза пайда мөлшері бір басқа шаққанда, орта есеппен 1331 теңге болып, тиімділік деңгейі 41 % құрады.

Янтар қошқарларын басқа сұр реңдермен шағылыстыру жұбынан алынған сұрхандария қозыларының өсіріліп отырған Арал экологиялық аймағындағы қатаң табиғи-климатқа жақсы бейімделгені және биологиялық көрсеткіштерінің қалыпты жағдай шеңберінде болатыны анықталды.

Қызылорда облысының экологиялық жағдайына бейімделген сұр түсті сұрхандария типіндегі сирек кездесетін бағалы янтар реңді қаракөл қойларының санын көбейту мен ұрпақтарының елтірі сапасын жақсарту мақсатында шаруашылықтарда рең аралық гомогендік және гетерогендік ата-аналар жұбын кеңінен пайдалану ұсынылады.

6. Әдебиеттер

ГИГИНЕЙШВИЛИ, Н. С., Закономерности селекционных процессов в цветном каракулеводстве // Матер. III Межд. симпозиума по каракулеводству, М., 1977, с. 67-77.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

ЛЕБЕДЕВ, А. К. и другие, Репродукция стада овец сурхандарьинского сура и некоторые вопросы племенной работы с ними: Сб.тр./Ташкентского с/х института, Вып. 38, Ташкент 1973, с. 78-80.

САПАРОВА, Ж. И., Қаракөл қойының сұртүсті сұрхандария типінің қола реңді қошқарларының аталық ізін зерттеу сапасы // Жаршы, Алматы 2008, б. 24-26.

ОВСЯННИКОВ, А. И., Основы опытного дела в животноводстве, М., Колос 1976, с. 10-86.

ПЛОХИНСКИЙ, Н. А., *Руководство По Биометрии Для Зоотехников*, М., 1969. 256 с.

МЕРКУРЬЕВА, Е. К., *Биометрия в Селекции и Генетике Сельскохозяйств-Венных Животных*, М., 1970, с. 206-355.

ХИДИРОВ, Н. Р., Каракульские овцы сур плоского смушкового типа и некоторые вопросы племенной работы с ними // Брошюра, Самарканд 1975, с. 33.

РАМАЗАНОВ, М., Особенности роста и развития овец сур различных смушковых типов и их смушков: автореф... канд. с.-х. наук: 23.05.77, Ташкент 1977, с. 20.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ТЕҢЕУЛЕР ГЕРМАН-ТҮРКІ ЭТНОСТАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ ЖҮЙЕСІНДЕ

Гульнара КАРБОЗОВА¹

Özet

Günümüz küreselleşmesinin bir parçası olarak, küreselleşme politikası, dünya biliminin ufuklarını yeni yönlerle genişletmek, “insan faktörleri, insan değerleri” ile birlik içinde incelemek, modern uygarlığın bir sonraki adımıdır. Dünya uygulamalı ve teorik Bilimler arasında temel kamu, sosyal iletişimin önde gelen fikirlerin uygulanmasını amaçlayan dil biliminin modern yönü, yüzyılın gereksinimlerini karşılayan üç “konu-dil-medeniyet” çerçevesinde yeni sorunların çözümünü içerir. Makalede söz konusu çalışmanın konusu konu, genetik olarak yakın olmayan Almanca ve kazakçadaki deyimsel birimlerdir. Phraseologism, büyük bilişsel aktiviteye sahip mantıksal birimlerdir, en eski ve en basit çare, genellikle dilde kullanılır. Ancak, dünyanın bilgisinin mantıklı bir aracı olarak, phraseologism oldukça çok yönlü, anlamlı bir dil fenomenidir. Bu, aynı konunun karakteristik işaretlerini, ona benzer başka bir şeyle karşılaştırmanın bir sonucudur. Alan birimi düşünme alanları ve içinde herhangi bir fenomen karşılaştırmalı değerlendirme olarak duygusal algı açısından özel bir ağırlığı vardır. Felsefi açıdan, phraseologism, dilsel bir bakış açısıyla, bir kişinin soyut düşüncesinin gelişiminin bir tezahürüdür - bu düşüncenin dilsel bir uygulamada tezahürü. Bununla birlikte, bu, açıklanan nesnenin imajını, sanatsal, duygusal ve etkileyici niteliklerini artıran sanatsal bir tekniktir.

Yapısal, anlamsal özellikleri ve Almanca ve Kazakça FE uygulamasını açıklamak ve geleneksel benzer yöntemler, tanım ve yorumlamalar, anlamsal, tipolojik, istatistiksel, morfolojik ve bileşen analizi yöntemleri kullanılarak hedefe ulaşmak için.

Makale ilk olarak Almanca ve Kazakça FE karışımını araştırıyor;

- Almanca ve Kazakça Fe yapısal kısmının bileşen-onomastik doğası (ifade ve cümle yapısı);
- Tanımlanmış kelime-Almanca ve Kazakça Fe semantik özellikleri ve desenleri;
- Almanca ve Kazakça anlam grupları ve phraseologizmatik aktivite FE tespiti;
- Almanca ve Kazakça FE ulusal-kültürel bileşenleri tanımlanır.

Almanca ve kazakçadaki deyimsel birimler (FE), ifade ve ifadelerden oluşur. Almanca ve Kazakça FE oluşturmak için kelimelerin aktivite derecesinde özellikler vardır. Almanca ve Kazakça FE, Her insanın yaşamsal aktivitesini, inancını, kültürünü yansıtan bir dil biçimidir. Bu problemdeki genetik ve tipolojik yapı ile Almanca ve Kazakça FE'nin yapısal ve anlamsal sistemlerini analiz ederek ve eşleştirerek, benzerliklerini ve farklılıklarını analiz ederek, her dilin spesifik özelliklerini temel bir araştırma disiplini olarak tanımlar. Alman ve Kazakça'daki FE yapısal ve anlamsal özelliklerinin tipolojik yönü ile birlikte çalışmak, Alman-tur dillerinde karşılaştırmalı ve tipolojik dilbilim gelişimine katkıda bulunur, FE'nin iki etnos dili, bileşen, yapısal ve anlamsal karakter üzerindeki rolü hakkındaki fikirlerimizi derinleştirir, metodolojik platformu pekiştirir, karşılaştırmalı ve tipolojik dilbilim gelişimine katkıda bulunur. Buna ek olarak, Alman-Kazak dilinin karşılaştırmalı phraseolojisinin tipolojik temellerini oluşturur, semasyolojiyi, adı verilen dillerin kelime dağarcığını zenginleştirir. Ulusal ve kültürel özelliklere ilişkin bulgular dilbilim, etnolingistik, uluslararası İletişim Bilimleri ihtiyaçlarını içerir.

Anahtar kelimeler: Phraseological Phraseologism, Birim Bileşeni, Doğal Olmayan Diller, Karşılaştırılabilir Çalışma.

1. Кіріспе

Тіл адамдардың бір-бірімен ара-қатынасқа түсу, коммуникация жасау құралы бола отырып, халықтың бүгінгі және көне замандардан бастап сақталып келе жатқан әлем, қоршаған орта, қоғам жайында қалыптасқан қозғарастарын тануға мүмкіншілік береді. Әр ұлттың өзіне ғана тән дүниетаным сыры бар. Халықтың материалдық байлығы, күн көрісі рухани мәдениетте көрінеді. Рухани мәдениет дегеніміз, Г. Н. Смағұлованың анықтамасы бойынша: “адамдардың өмір сүру, тіршілік ету барысында сол ұлттың тұрмыс салты, дәстүрімен бірге танылатын таным, білімі, заңы, этикасы, ғылымы, діні, мифологиясы, рухани дүниелері - өнері, өлеңдері, мақал-мәтелдері, фразеологизмдері, нақыл сөздері т.б.” (Смағұлова, 1998, б. 141).

¹ State University of South Kazakhstan, Philological faculty, Science and education. 140206kgk@mail.ru.

Бұл тізім ішінде зерттеу нысаны болып тандалған фразеологиялық бірліктер атау қызметімен шектелмей, ұлттық мәдениет жайлы құнды хабар танытады - осы қабілетіне қарай лингво-мәдениеттану пәндерінің біреуіне жатады.

Халықмәдениеті мен менталитеті фразеологиялық бірліктерде, әсіресе теңеу семантикасында - айқын. М. М. Копыленконың айтуынша: “Реалия - сөздердің және жалпы тілдің бейнелік жүйесі өзінің ең айқын көрінісін ФТ-де табады” (Копыленко, Попова, 1972). Бұл көріністің нақтылығы туыс емес тілдер ФТ-нің семантикасын салғастыра талдауда ұлғая түсетіні сөзсіз.

Фразеологиялық семантика фразеология ғылымының маңызды саласы болып табылады, ол фразеологизмдердің мазмұнын зерттейді және фразеологизмдердің семантикалық құрылымы, олардың ішкі формасы, фразеологизмдерді қалыптастырудағы семантикалық факторлардың рөлі, фразеологизм компоненттері мен олардың лексикалық корреляттарының мағыналық ара-қатынасы сияқты мәселелерді қамтиды. Фразеологизмдер аса күрделі лексика-грамматикалық, әсіресе мағыналық құрылымға ие. Олардың құрылуына фразеологизмдерді қалыптастыру мен дамытуда маңызды рөл атқарып, ұлттық ерекшеліктерін дамытатын экстралингвистикалық факторлар қатысады.

2. Зерттеу Әдістері

ФТ-нің тіларалық қатынасы болмауы тілдердің бір-бірінен толық айырмашылығы барлығын білдіреді. Туыс емес екі тілдегі ФТ-ге лексика-семантикалық талдау жасау олардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын көрсетеді. Екі тілдегі ФТ-лер адам, адамға қатысты ұғымдарды қамтиды. Теңеу негізінде адам мен оның қызметінің көріністері болуы мүмкін. Осыдан келіп адамның өмірі мен қызметін білдіретін семантикалық топтар анықталды, қарастырған ФТ-нің ішінде: неміс тілінде - 10 (адам мінезі, адамның денсаулығы, адам қызметі мен өмірі, адамның сыртқы көрінісі, адамның эмоциялық жағдайы, заттар мен құбылыстар сапасы, адамның басқа адамға немесе затқа қатынасы, түрі-түсі, заттар мен құбылыстар көлемі, адамның тамақтану үрдісі); қазақ тілінде - 12 топ (адам мінезі, адамның денсаулығы, адам қызметі мен өмірі, адамның сыртқы көрінісі, адамның эмоциялық жағдайы, заттар мен құбылыстар сапасы, түрі-түсі, арақашықтық, өлшем, уақыт, заттар мен құбылыстар көлемі, адамның тамақтану үрдісі).

Неміс тілінде арақашықтық, өлшем және уақытты сипаттайтын ФТ-лер кездеспеді. Бұл ұғымдар неміс тілінде басқа лексикалық бірліктер және фразеологизмдер арқылы беріледі. Қазақ ұлты ұлан-байтақ жерінде емін-еркін жүріп көшпелі тұрмыс салтын ұстанды. Урбанизация мен жергілікті аймақтағы материалдық өндіріс негіздерінің өзгеруі неміс тіліндегі тұрақты тіркестердің жасалуына негіз болды. Мысалы, неміс тілінде: *jeder Zoll, j-meine Handbreit, Wasser unterm Kiel wünschen, einen Katzensprung*; **қазақ тілінде: қозы өрісіндей жер, бие сауымдай уақыт.**

Тіл мен мәдениет - өркениет дамуының ең алғашқы кезеңдерінен бастап үйлесімділік пен сәйкестікте өмір сүріп келе жатқан құбылыс. Кез келген тілдің фразеологиялық құрамы сол халықтың ұлттық сана-сезімі, дүниетанымы мен әлемді қабылдау түйсігін көрсетеді.

Неміс халқының өмір салты нақтылыққа негізделсе, қазақтар көшпенділікке байланысты шектеусіз еркіндікте өмір сүрген.

Теңеу бейнесі қызметіне екі тілде де объективті өмірдің түрлі заттары мен құбылыстары алынады. ФТ-нің бейнелілік негізі неміс және қазақ тілдерінде лексемалардың бірдей мағыналық топтарынан көрінеді.

Теңеудің бейнесін білдіретін заттар мен құбылыстардан жасалған семантикалық топтар: күнделікті тұтыну заттары, адам және оның әрекеті, үй жануарларының аты, қоршаған орта және табиғат құбылыстары, аң атаулары, құс атаулары, жәндік атаулары, өсімдік атаулары, діни құбылыстар, реалды және ирреалды құбылыстар, азық-түлік, ауру атаулары.

Екі тілде ауру аттарынан басқасы бірдей семантикалық топтар құрайды. Алайда, көрсетілген семантикалық топтардың неміс және қазақ тілдеріндегі ФТ-ні жасауға қатысу дәрежесі бірдей емес. Мысалы, салғастырылушы тілдерде күнделікті тұтыну заттарын білдіретін лексемалар мөлшері шамалас болса, азық-түлік және реалды, ирреалды құбылыстар лексемалары неміс тілінде сан жағынан көп (13 % және 5 %).

Ал құс және жәндік атын білдіретін лексемалар неміс тіліне қарағанда қазақ тілінде біршама көп (0,4 % және 5 %; 1 % және 5 %).

Салғастырылушы тілдердегі *Үй жануарлары* тақырыптық тобындағы сандық көрсеткіш шамамен бірдей (11,3 % және 12 %).

ФТ-лер құрамындағы лексемалардың қолданылу жиілігі олардың адамның материалдық және рухани өмірінде қаншалықты маңызды екендігіне байланысты болады. Үй жануарлары атымен байланысты жасалған ФТ-нің адамның сезу органдарына қатысты семантикалық топтарына талдау жасау туыс емес екі тілде фразеологиялық бейненің пайда болуына себепкер экстралингвистикалық факторларды қалыптастыруға әкеледі. Неміс және қазақ тілдерінде ФТ-ні жасауға қатысты “*үй жануарлары*” тақырыптық тобы лексемаларының қолданылуындағы айырмашылық кейбір компоненттердің фразеологиялық жасалым белсенділігінен де байқалады. Мәселен, Т. Қоңыровтың сөздігінде (Қоңыров, 1978) қазақ тіліндегі *қой* компонентімен 93 тұрақты теңеу берілген. Ал неміс тілінде *Schaf*, *Schäfchen* және *Lamm* компоненттеріне берілген 42 ФТ-лер табылды.

Қазақ тілінде *жылқы*, *қой*, *түйе* компоненттері, ал неміс тілінде *Hund*, *Kuh* және *Schwein* компоненттері жиі кездеседі. *Шошқа* компонентінің қазақ тілінде қолдану жиілігі өте төмен, екі ФТ-де кездеседі. *Schaf* компоненті неміс тілінде жиілігі төмен ФТ-лер болып саналады, мыс. 5 ФТ-де қолданылған. *Kamel* компоненті неміс тілінде кездеспейді, ал қазақ тілінде 20 ФТ-ден қолданылғандықтан жиілігі жоғары компоненттер қатарына жатқызуға болады. *Schwein* компоненті неміс тілінде 21, қазақ тілінде-2 ФТ-лер құрайды.

Бұл айырмашылық ғалым Р. Смағұлованың жалпы жан-жануарға қатысты зерттеуінде де көрсетілген (Смағұлова, 2003). Дүниетаным, ойлау қабілетінде салғастырылушы тіл иелері халықтарында ортақтық болғанымен, өмір сүру жағдайы, табиғи ортасындағы айырмашылыққа қатысты бейнелеу, суреттеу, әсерелеу нысандары мен эмоционалдық жағынан алғанда әр халықтың өзіндік ұлттық ерекшелігі бар.

ФТ-де өмірдің объективті жағдайлары белгілі бір халықтың материалдық, әлеуметтік жақтары арасындағы байланысты көрсетеді. Бұл қазіргі тіл білімінде “ұлттық-мәдени компонент” ретінде қарастырылады, себебі тілдердің басқа бірліктеріне қарағанда, фразеологизмдерде тілдің ұлттық ерекшелігі, көркемдігі айрықша айқындалады. Кез келген тілдегі фразеологизмдердің басым көпшілігі ұлттық негізді арқау ете отырып пайда болады.

Бұл жөнінде көрнекті фразеолог Г. Н. Смағұлова: “Қазақ ұлтының мәдени өмірінің көрінісі фразеологиялық қордан ерекше байқалады. Өйткені қазақ фразеологизмдері қазақ өмірінің айнасы” (Смағұлова, 1998, б. 143), - дей отырып, олардың бойында сақталған ұлттық мәдени негіздерге сүйенеді, себебі өркениеттің өрісі қаншалықты екені де тілден бөлек дүние емес, ендеше ұлт мәдениеті ұлт тілінен бөлінбейді. Әр ұлттың ерекшелігін тану, олардың жан-дүниесін түсіну тіл арқылы ғана мүмкін нәрсе десек, сол тілдің шұрайлы саласы фразеологиялық теңеулері өрнектерін танытатын басты белгі деуге болады. Қазақтың *қыздың жиған жүгіндей* деген ФТ-нің неміс тілінде баламасы жоқ, бұл - қазақ халқының көшпелі тұрмыс-тіршілігі, өмір салтымен байланысты әсемдікті танытудың көрінісі.

Қазақ халқында “адамның қасиеттері көбінесе малға қарасты, мал бойында кездесетін қасиеттерге ұқсатылған. Бұған қарағанда төрт түлік мал әсіресе адамның ішкі жан дүниесі, бір-біріне деген көзқарасы сияқты адамдық қасиет мінез-құлық, жүріс-тұрыс ертеңнен қара кешке дейін малмен көз ашқан ұлттық мәдени тіршілігінде осындай ұлттық мәдени элементтер мен оның семантикалық қырларынан көрінуі заңды” (Смағұлова, 1998, б. 182).

Қазақ тілінде құрамында “жылқы”, “қой”, “түйе” атаулары бар фразеологизмдердің қолданысы жоғары, ал неміс тілі ФТ-де “Hund/ит”, “Schwein/шошқа”, “Kuh/сиыр” атаулары жиі кездеседі. Қазақ халқының өмірінде түйе, әсіресе жылқы қасиетті жануарлар болып саналған. Олар көшпелі өмір сүруге қажетті жүйрік көлік ретінде ғана емес, сонымен бірге шөл қандыратын қымыз, құнарлы шұбатпен, қазақ даласында қадірлі тағам - қазы-қартамен, суық қыста сақтайтын жылы киім-кешек әзірлеу үшін керекті затпен (түйе жүні) адамды қамтамасыз еткен жануарлар ретінде бағаланған. Жылқы болса, ер азаматқа бұл жануардың орны ерекше болған - осы орайда Шорманның Мұстафасы атақты ақын Жаяу Мұсаны кемсітіп, оның намысына тию үшін жүйрік атын зорлықпен тартып алғанын мысал ретінде келтірсек жеткілікті.

Қазақ тіліндегі “шошқа” лексемасы бар ең кем тараған ФТ-ні талдасақ, бұндай төмен жиіліктің анықтамасын “ай қарап жүрсің бе?”, “жұлдыз санап жүрсің бе?”, “шошқа тағалап жүрсің бе?” дейтін тілдік қолданыстарын зерттеген ғалымдардың келесі тұжырымында табуға болады: “Шошқаны қазақтар кезінде ‘тағаламақ’ түгіл, қасына да жоламаған. Ғ. Мүсірепов ‘талпақ танау’ - деп эвфемистік тұрғыда атағанымен, амал жоқ қазақ күн- көріс тұрмысына сіңісті боп кете алмады” (Смағұлова, 1998, б. 180).

“Фразеологизмдердің ұлттық ерекшелігі оны кез келген аспект тұрғысынан зерттегенде байқалады және ол жеке алынған фразеологизмдерге ғана емес, сонымен бірге, жалпы алғанда,

тілдің фразеологиялық жүйесіне тән ерекшелік қандай тілдік құбылыста нақты айқындалатындығын білуге болады. Салғастырмалы тілдердің генетикалық байланысы алшақтаған сайын айырмашылығы да айқындала түседі. Тіпті, өте жақын туыстас тілдердің фразеологиялық жүйесі толығымен түйіспейді. Бұл берілген тілдің жүйесі мен фразеологияның байланысы арқылы түсіндіріледі” (Назарян, 1978).

Фразеологизмдердің ұлттық бейнесі олардың құрылымдық, грамматикалық, лексикалық, стилистикалық және семантикалық ерекшеліктерінен көрінеді. Мысалы грамматикалық құрылымы жағынан алғанда, бұл ерекшелік белгілі бір тілдің фразеологиялық жүйесіндегі тек сол тілге тән белгілі құрылымдық түрлердің басымдылығынан көрінеді. Мәселен,

Қазақ тілінде:	Неміс тілінде:
<i>Бала-шаға</i>	<i>Kind und Kegel</i>
<i>Итпен мысықтай</i>	<i>Wie Hund und Katze.</i>

Фразеологияның ұлттық белгісі көбіне, фразеологизмдердің мағыналық ерекшелігінен айқын көрініс табады. Бұл ұлттық ерекшелік фразеологизмнің белгілі формаларының басқа тілмен салыстырғанда таралу өрісінің шамасынан және оның жаңа фразеологизм жасаудағы бейнесі арқылы анық көрінеді. Фразеология «кез келген халықтың бүкіл мәдени және психологиялық күрделі кешенін, оның қайталанбас ойлау тәсілін жинақтайды» (Ройзензон, 1972, б. 12-19). Бұл бір ұғым әр тілдің түрлі бейнелерге сүйенетіндігімен, мағынасы ортақ болғанымен, негізінде жатқан бейненің әр тілде өзіндік бояуы болуымен анықталады. Мысалы: *wie ein Grab schweigen* - аузына құм құйылғандай үндемеу; *Lügen wie gedruckt* - өтірікті судай сапыру; *wie ein Schießhund aufpassen* - қырандай қырағы болу.

Дегенмен, туыс емес тілдерде ортақ бейнелерге ие фразеологизмдер кездеседі. “Әр тілдегі фразеологизмдер образының негізі мен семантика сәйкестігі туыс және туыс емес тілдерге ортақ әлеуметтік, тұрмыстық, тарихи және т.б. жағдайлардан пайда болуы мүмкін. Әр халықтың сана мен түсінік ұқсастығын бейнелейтін бұл құбылыс фразеология теориясы үшін күмәнсіз қызығушылық тудырады” (Назарян, 1978).

Салыстырайық: *Wie seinen Augapfel hüten* - көзінің қарашығындай сақтау, *wie vom Erdboden geschluckt* - жер жұтқандай, *wie mit kaltem Wasser übergossen* - төбесінен суық (мұздай) су құйып жібергендей, *wie vom Himmel gefallen* - көктен түскендей және т.б.

Фразеологизмдердің ішінде ФТ-лер қолданылу аясы кең топтарының бірі бола отырып, фразеологизмдердің басқа типтеріне қарағанда, тіл иелерінің өмірі мен тұрмыс ерекшеліктерін көп жағдайда тікелей көрсетеді.

Салғастырылып отырған ФТ-лер неміс және қазақ халықтарының әлеуметтік қызметі мен өмір сүру жағдайының өзіне тән жақтарын ғана емес, сонымен бірге белгілі бір аймақ халықтарына, тіпті, бар адамзатқа ортақ болып табылатын аспектілерді де ФТ-лер семантикасы айқын бейнелейді.

Неміс және қазақ тілдеріндегі көптеген ФТ-ден тілдің салт-санасын, халықтың ұлттық рухын байқаймыз. Мысалы:

Geschmückt wie ein Pfingstochse (троицадағы өгіздей безендірілген) - ерекше безендірілген. Троица - Пасханың 50-күні аталып өтетін шіркеу мерекесі. Бұл ФТ-нің этимологиясы Оңтүстік Германия халықтарының ежелгі дәстүрімен түсіндіріледі. Ертеде табынды жазғы жайылымға шығару кезінде өгіздердің біреуі ерекше безендірілген;

Ausnehmen wie eine Weihnachtsgans (рождествода бауыздаған қаздай ішек-қарнын ақтару) - біреуді алдап түсіру, бар ақшасын алып қою. Рождество - Христиан мерекесі, Иса пайгамбардың дүниеге келген күні;

Rangehen wie Blücher (Блюхерге ұқсап шабуыл жасау) - тайсалмау. Блюхер - бостандық қозғалысын бастаған атақты прус маршалы. Оның бейнесі ерліктің, шыдамдылықтың және табандылықтың символы болған;

Erschossen sein wie Robert Blum (Роберт Блум секілді атылып кету) - шаршап-шалдығы, қалжырау. 1848 жылы Венадағы баррикадалық ұрыстарға аяқ астынан тап болған Лейпциг баспагері Роберт Блум ұрысқа қатысушы ретінде жазықсыз атылып кеткен;

Wie ein Borsdorfer Apfel aussehen (жүзі Борсдорфердегі алмадай болу) - алмадай жаңа піскен уылжиды. Мұндағы ұлттық элемент Borsdorfer топонимиясынан көрінеді, бұл уылжыған алмасымен әйгілі Лейпциг қаласы маңындағы елді мекен;

So still sein wie die Glocken am Karfreitag (киелі жұмадағы қоңыраудай үн- түнсіз болу)- үн-түнсіз қалған адам жайлы - аузына құм құйылғандай. Мұнда киелі жұмадан пасхаға дейін қоңырау соғуға тыйым салынған католик шіркеуінің салты - сөз төркіні болып отыр;

Sitzen krumm wie ein Fiedelbogen(қияқтай болып қисық отыру) - екі бүктеліп отыру. Орыс халқы өнеріндегі скрипка ысқысына қарағанда неміс және жалпы Батыс Еуропа мәдениетінде скрипка қияғы анағұрлым иіліп жасалған.

Bes biениң сабасындай - толық, орта жастан асқан берекелі, салиқалы әйел адамға қолданылатын теңеу. Саба - құлын терісінен жасалып қымыз сақтауға арналған ыдыс;

Сымға тартқан күмістей - **әдемі мүсін**;

Құрық бойындай жер - **жақын, жақын аралық**. Құрық - ұшында аң ұстайтын қылбыры бар ұзын, жіңішке, жұмыр таяқ;

Қарабайдай қатыгез - қатыгез, сараң Қарабай - “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” қазақ лираэпосындағы дүниеқоңыздығымен, қатал, сараңдығымен мәлім кейіпкер.

Ұлттық мәдени ерекшеліктеріне орай, қарастырылып отырған фразеологизмдер бір тілден екінші тілге аударуда талай қиыншылық тудыратыны белгілі. Аудармашы фразеологизмнің экспрессивтілігін, стилистикалық бояуын сақтау үшін оның нақты баламасын, яғни эквивалент табуға тырысады. ФТ-нің эквиваленттілігі арнайы талдауды талап ететін мәселелердің бірі.

Эквивалент, фразеологиялық эквивалент, эквиваленттілік терминдері лингвистикалық эдебиеттерде жиі қолданылады, алайда осы терминдер арқылы берілетін ұғымдардың мәні мен шегі әрқашан дәл бола бермейді. Орыс ғалымы Н. И. Толстой эквивалентті “түпнұсқаның берілуімен толық сәйкес келетін сөз немесе сөйленіс” деп анықтайды (Толстой, 1995, б. 5-18). Бұл анықтама дәл келе бермейді, өйткені фразеологиялық сәйкестіктерге көз жүгірте қарағанның өзінде, біз олардың құрылымында, бейнесінде алшақтықтарды байқаймыз. Неміс және қазақ тілдеріндегі ФТ-нің тіларалық эквиваленттілігіне талдау жасау олардың эквиваленттілігінің түрлерін анықтауға мүмкіндік берді:

1- Неміс және қазақ тілдеріндегі ФТ-нің төменгі дәрежедегі құрылымдық-семантикалық эквиваленттілігі. Құрамында салғастырылып отырған тіл иесіне жат (бөтен) ұлттық жалқы есімдер, ұлттық болмыс атаулары бар ФТ-лер:

Мысалы,

Неміс тілінде: *frech wie Oskar, wie in Abrahams Schoß, sicher wie das Amen in der Kirche, wie der Tod von Basel aussehen, wie Graf Koks von der Gasanstalt, reich sein wie ein Krösus;*

Қазақ тілінде: *піштірілген сәуіріктей, балға ашытқан қымыздай, сықпа құрттай сығу, Дәуіттің қоржынындай, зәмзәм суындай, Домалақ анадай ақылды, Баяндай сұлу және т.б.*

2- Құрылымдық-семантикалық эквиваленттілік, мұның құрамына қарапайым тілдік компонент енеді.

Неміс тілінде: *wie ein Schloßhund heulen, wie ein Geistesgestörter fressen, glotzen wie ein abgestochenes Kalb, wie ein Stuck Dreck және т.б.*

Қазақ тілінде: *түйеше маңқию, ешкідей секеңдеу, аш бөрідей қаңғыру, түлкідей тіміскілеу және т.б.*

3- Төменгі құрылымдық-семантикалық фразеологиялық эквиваленттілік салғастырылушы тілдің лексика-семантикалық жүйесінде сәйкестігі мүлде кездеспейтін немесе перифериялық жағдайға ие компоненттер құрамына енетін фразеологизмдерге тән. Яғни, фразеологизмдерден тыс кездеспейтін компоненттер, сондай-ақ өзіндік лексема ретінде өз алдына жеке қолданыла алмайтын некротизмдер. Мысалы,

Неміс тілінде: *dumm wie eine Schifterscheiße sein, voll wie eine Haubitze sein, wie am Schnürchen gehen/laufen, wie ein Lauffeuer sich verbreiten;*

Қазақ тілінде: *сілтідей тыну, түйдей құрдас, қаршадай жас, жымдай болу.*

4- Жеке қолданылғанда, фразажасамдық белсенділігі жағынан анағұрлым жиі кездесетін лексемаларға ие фразеологизмдер. Олар жоғары құрылымдық-семантикалық эквиваленттілікке ие. Мысалы,

Неміс тілінде:

Wie einen Hund behandeln

Wie ein Hund leben

Қазақ тілінде:

Итше темкілеу

Итше өмір сүру

Құрылымдық-семантикалық эквиваленттіліктің шамасы неміс және қазақ тілдеріндегі сәйкес компоненттердің фразеологиялық белсенділігінің сандық айырмасына байланысты болады. Егер бір тілде компонент басқа тілдегі компонентке қарағанда фразеологизм сандарының көп болуымен ерекшеленсе, онда бірінші тілде сәйкес құрылымдық-семантикалық фразеологиялық эквиваленттілік екінші тілге қарағанда шамалы томен болады. Мәселен, *қой* компонентімен берілетін көптеген қазақ фразеологизмдері және *Schwein* компонентімен берілген неміс фразеологизмдері салғастырылушы тілде құрылымдық-семантикалық эквивалентке ие емес. Салыстырып көрейік,

Неміс тілінде:	Қазақ тілінде:
<i>Schwitzen wie ein Schwein;</i>	<i>Көк ала қойдай болу;</i>
<i>Wie ein gestochenes Schwein;</i>	<i>Қасқыр тиген қойдай</i>
<i>Schreien</i>	<i>Қырылу;</i>
<i>Wie eine gesengte Sau;</i>	<i>Қойдай меңіреу.</i>

Компоненттердің фразеологизмдік белсенділігі неміс және қазақ тілдерінің фразеологизмдерінің құрылымдық-семантикалық эквиваленттілігіне ықпал етеді.

ФТ-дегі негізгі айырмашылық оларды келесі бірліктерге бөлуден көрінеді:

1- Лексикалық құрамы, теңеу бейнесі және барлық бірліктердің жалпы мазмұнына сәйкес келетін ұқсас ФТ-лер. Мәселен,

Неміс тілінде:	Қазақ тілінде:
<i>Wie seinen Augapfel hüten</i>	<i>Көзінің қарашығындай сақтау</i>
<i>Wie Hund und Katze leben</i>	<i>Ит пен мысықша өмір сүру.</i>

“Абсолюттік” термині тіларалық түрлену шеңберінде морфологиялық, синтаксистік, құрылымдық сипатта кейбір ауытқуларды жоққа шығармайды. Бұл көбінесе салғастырылушы тілдердің лексикалық және грамматикалық жүйелеріне байланысты болады. Берілген топтағы ФТ-лер көбісі осы тіл иелерінің қоршаған әлемді жалпы қабылдауы мен ортақ түсінігінің әсері болып табылады.

2- Семантикалық ұқсас ФТ-лер.

Бұл жиынтық мазмұнда семалық құрамы мен қосымша коннотацияның ұқсастығы. Теңеу тобының семантикалық ұйытқы сөздері ФТ-лер жалпы мазмұны жағынан алғанда бір лексикасемантикалық топқа кіреді, Жеке алынған компоненттер семантикалық жағынан ұқсас келмейді:

Неміс тілінде	Қазақ тілінде
<i>Wie aus dem Gesicht geschnitten;</i>	<i>Аузынан түскендей;</i>
<i>Wie der Igel zum Taschentuch passen</i>	<i>Жаман түйенің жабуындай.</i>

Семантикалық мазмұны ұқсас, бірақ салыстыру бейнесі әртүрлі ФТ-нің ұқсастығы олардың жалпы мағынасына байланысты. Мәселен, неміс тілінде: *etw.passt zu etw. wie die Faust aufs Auge*, қазақ тілінде: *есекке үкі таққандай, ал*

Орыс тілінде: *как корове седло* - бұл теңеудің жалпы мағынасы үш тілде түрлі денотаттармен әр халықтық салт-дәстүрі, тарихы ескеріле отырып берілген.

Компоненттерінің семантикалық жағынан ұқсамауы, сәйкес келмеуі теңеуде сол тілге тән болатын қосымша элементтердің қатысуы-қатыспауы әсерінен пайда болады. Басқа тілде дәл осындай теңеуге ие емес фразеологизмдер басқаша бейне жасайды немесе құбылыстың басқа тұстарын көрсетеді.

Салыстырайық: *wie auf Kohlen sitzen* (көмір үстінде отырғандай) - найза ұшында отырғандай.

3- Неміс тіліндегі ФТ-нің бір бөлігі қазақ тіліне мүлдем сәйкес келмейді. Олардың мазмұны екінші тілге еркін тіркес арқылы, я болмаса басқа типті фразеологизмдермен, немесе суреттеудің басқаша тәсілімен беріледі. Мысалы: *wie Topf und Deckel zusammenpassen* (қазан мен оның қақпағындай сәйкес келу) - *апама жездем сай*. “*Бір біріне сай*” теңеуі неміс тілінде ФТ-лер арқылы, ал қазақ тілінде мәтел арқылы беріледі. Мысалы:

Schulden haben wie Pfalzgraf - белшесіне қарызға бату, *arm wie eine Kirchenmaus sein* - тақыр кедей болу, *einen Katzensprung* - құрық бойындай жер, *sich an j-n fest halten* - соқырдай мықтап ұстау және т.б.

Салғастырылушы тілдерде мағынасы ұқсас немесе жақын ФТ-лер болмаған жағдайда суреттеу сәйкестігіне жүгінеді.

ФТ-ге талдау жасау неміс және қазақ тілдерінде сәйкестіктің төмендегідей көрсеткішін берді: Лексикалық құрамы, теңеу бейнесі және барлық бірліктердің *жалпы* мазмұнына сәйкес келетін ұқсас ФТ-лер – 8 %, семантикалық ұқсас ФТ-лер - 70 % және бір тілден екінші тілге тәсіл арқылы берілетін ФТ-лер - 22 %.

Салғастырылушы тілдерде ФТ-лер көп жағдайда сол семантикалық топтағы ФТ-ге барлық уақытта сәйкес келе бермейді. Мұның өзі тілдің қаншалықты бай, өзіндік қайталанбас ерекшелікке ие екендігін көрсетеді.

3. Зерттеу Нәтижелері

Фразеологиялық семантика туралы теория өз дамуында лексикалық мағынамен сәйкестендіруден және ұқсастырылудан, фразеологиялық мағынаны лексикалық мағынаға бағындырудан өз алдына жеке типологиялық тілдік мағынаға дейінгі кезкңдерден өтті. Фразеологиялық мағынаға тән белгі болып оның лексикалық мағынаға қарағанда жоғары семантикалық күрделілігі танылады. Фразеологиялық мағынаның категориялық белгісі болып оның коннотативтілігі, бейнелілігі, семантикалық күрделілігі және мағыналық тобы қамтылады.

Салғастырылушы тілдердегі ФТ-нің көпшілігінің мағынасы адамға бағытталуы тән. Неміс және қазақ тілдеріндегі ФТ-нің мағыналық классификациясы адам, оның өмірі, қызметі, әлемді сезінуден тұратынын көрсетеді.

Теңеу құрамындағы ұйытқы сөздің сұрыпталып, таңдалуы және қолданылу жиілігі сол сөздің белгілі бір халық өкілінің материалдық және рухани өмірінде қаншалықты маңызды екендігіне байланысты болады.

ФТ-лер мағынасын салғастыраталдаудағы маңызды сәтэквиваленттілік және семантикалық арақатыстылық мәселелерін зерттеу болып табылады. Талдау тіларалық фразеологиялық эквиваленттіліктің төменгі құрылымдық-семантикалық, қатысымды құрылымдық-семантикалық және жоғары құрылымдық семантикалық эквиваленттілік түрлерін анықтауға мүмкіндік берді. ФТ-нің ұлттық ерекшеліктеріне тарих, тұрмыс, салт-дәстүр, наным-сенім, ырым, ауыз әдебиетіне тән бейнелілік сияқты белгілер тән екені айқындалды. Мұндай ФТ-лер салғастырылушы тілдерде құрылымдық- семантикалық эквиваленттерден айрылған. Бірақ кейде олар функционалды- мағыналық эквивалентке не болады.

4. Қорытынды

ФТ-лер әр тілдің фразеологиялық қорының маңызды бөлігі болып саналады, тіл иесі халықтың дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігінен хабар беріп, ғаламның тілдік бейнесіндегі орнын көрсетеді, өзіндік тіл әлемінің суретін жасайды. Салғастырыла зерттеу нысанына айналып отырған құрылымы Әртүрлі, неміс және қазақ тілдері фразеологиялық қорының көлемді бөлігін ФТ-лер құрайды. Салғастырмалы тіл білімінде ФТ-нің зерттелуі бұл мәселенің әлі зерттеуге нысан болар тиісті ту стары бар екенін көрсетті. Атап айтқанда, этнолингвистикалық, этностың ұлттық болмысы, дүниетанымы тұрғысынан қарастыру арқылы ғаламның тілдік бейнесі мәселелеріне тереңдеп бару сияқты күрделі жағдайларды алға тартып отыр.

ФТ-де теңеу компоненті бейне иесі субъектіге тиісті сапа мен белгінің эталоны ретінде сипатталады. Соның нәтижесінде, бұл компонент және онымен бірге сөз тіркестері жалпылама мәнге ие болады. ФТ-лер - дәстүрлі теңеуге негізделген, еркін сөз тіркестері мен сөйлемдерден құралған, бірақ синтаксистік құрылымы мен лексикалық мағынасы жағынан турақталған жасалымдар. Олардың ерекше белгілері - семантикасы мен құрылымы.

Салғастырылушы тілдердегі ФТ-нің көпшілігі “адам” тақырыбын қамтиды. Орталық дiңгек - адам, оның өмірі, қызметі, айнала қоршаған орта, әлемді сезінуі. Теңеу ұйытқысы болатын сөздің таңдалуы және қолданылу жиілігі сөздің (ұғымның) белгілі халық өкілінің материалдық және рухани өмірінен қаншалықты маңызды орын алатынына байланысты.

Неміс және қазақ тілдеріндегі ФТ-ге жасалған салғастырмалы талдау мағыналық айырмашылық ФТ-лер тіркесі диапазонының алшақтығына, екі тілдегі ФТ-лер құрамында бірдей сөздердің болмауына, сөз компонентгері мазмұнында ұлттық мәдениеттің бейнеленуіне байланысты.

ФТ-лер мағынасын салғастыра талдаудың маңызды кезеңі эквиваленттік және мағыналық ара қатынас мәселелерін зерттеу болып табылады. Бұл тіларапық фразеологиялық эквивалент-

тіліктің төменгі құрылымдық- семантикалық, қатысымды және құрылымдық-семантикалық эквиваленттік түрлерін анықтауға мүмкіндік береді. ФТ-нің ұлттық ерекшеліктеріне: тарих, тұрмыс, салт-дәстүр, наным-сенім, ауыз әдебиетіне тән бейнелілік (суреттеу) белгілері тән. Мұндай ФТ-лер ұлттық ерекшеліктердің атаулары ретінде лексемалардан құралады, тұтастай мағынасында сол ұлт мәдениетіне тән жағдайды бейнелеп қызмет етеді.

Тілдерді салғастыра зерттеу екі тілдің арасындағы абсолютті ұқсас ФТ-лерді, семантикалық жағынан ұқсас ФТ-лерді және суреттемелі ұқсастықтарды анықтайды. Оның ішінде семантикалық ұқсас ФТ-лер мол кездеседі, сондай-ақ, Әртілдегі ФТ-лер микрожүйесінің ерекшелігін айқындайды.

Неміс және қазақ тілдеріндегі ФТ-нің сандық және сапалық ара қатынасы алдымен, экстралингвистикалық факторларға (объективті шындықты білдіретін адами формалар, әлеуметтік-экономикалық дамудың жалпылығы, тіл иелерінің әр түрлі мәдени-тарихи ареалға жататындығы т.б.) және әр тілдегі ФТ-нің табиғатына тән қасиеттері мен тілдік қасиеттерін' өз бойына терең жинақтаған ішкі лингвистикалық факторларға байланысты.

5. Дереккөздер

СМАҒҰЛОВА, Г. Н., *Мағыналас Фразеологизмдердің Ұлттық-Мәдени Аспекттері*, Алматы 1998.

КОПЫЛЕНКО, М. М. - ПОПОВА, З. Д., *Очерки по Общей Фразеологии*, Воронеж: ВГУ, 1972, 122.

ҚОҢЫРОВ, Т., *Қазақ Теңеулері*, Мектеп, Алматы 1978, 192.

СМАҒҰЛОВА, Р. Қ., “Неміс Және Қазақ Тілдеріндегі Құрамында Жан-Жануар Атауы Бар Фразеологизмдер”, *Филол. ғыл. канд. дис. Автореф*, Алматы 2003, 22.

НАЗАРЯН, А. Г., *Фразеология Современного Французского Языка*, Москва 1987, 278.

РОЙЗЕНЗОН, Л. И., *Фразеология и Страноведение*, Самарканд, 1972, 12-19.

ТОЛСТОЙ, Н. И., *Этнокультурное и Лингвистическое Изучение Полесья*, Москва 1995, 5-18.

ÜRETİM

СВОЙСТВА НОВЫХ КЛАССОВ РЕШЕНИЙ КРАЕВЫХ ЗАДАЧ ДЛЯ УРАВНЕНИЙ СМЕШАННОГО ТИПА

Александр РОГОВОЙ¹ - Кульзайра КАРАШЕВА²

Özet

İkinci mertebeden kısmi türevlerin diferansiyel denklemlerinin, ana özelliklerine göre, 3 tip denklemini içerdiği bilinmektedir: parabolik, hiperbolik ve eliptik, tip. Karışık tip denklemleri, incelenen bölgenin bir kısmı için eliptik tip denklemleri ve diğer - hiperbolik denklemler; bu parçalar, denklemin parabolik olarak dejenerer olduğu veya tanımlanmadığı geçişin bir çizgisi (veya yüzeyi) ile ayrılır.

Yirminci yüzyılın kırklarında, bu tip denklemlerle anlatılan pratikte karşılaşılan problemlere ilişkin rolleriyle ilişkili denklemlerin sistematik çalışmaları başlamıştır.

Daha sonra gaz, manyeto ve hidrodinamik için karışık tip denklemlerin uygulamaları yapıldı.

Kısmi türevler için karışık tip diferansiyel denklemlerle sınır problemlerinin evrimi aşağıdaki temel yönlerden ilerler:

- Çeşitli fonksiyon sınıfları için problemin çözümlerini aramak;
- Çözümün bulunduğu yeni bölgelerin ve sınır koşullarının incelenmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan yeni sınır problemleri;

- Karışık tip genelleştirilmiş denklemlerin değerlendirilmesi.

Bir araç olarak kısmi diferansiyel denklemler ve adi diferansiyel denklemler, özel fonksiyonlar ve integral dönüşümlerin yöntemleri incelemek için yöntemler kullanılır.

Bu yazıda, Gellerstedt ve Lavrent'ev-Bitsadze denklemleri durumunda Triipi problemini, eliptik sınır segmentinin, Lavrentiev-Bitsadze denklemi veya belirli bir formun Gellerstedt denklemi durumunda özel bir eğri olması durumunda belirli bir dairenin parçası olması koşuluyla inceliyoruz.

Homojen Lavrent'ev-Bitsadze denklemleri söz konusu olduğunda, alanın köşe noktaları için süreklilik özelliğine sahip olmayan ve bu türden belirgin olmayan belirgin çözümler oluşturan yeni bir çözüm türü ortaya konmuştur. Homojen olmayan Lavrentiev-Bitsadze denklemleri söz konusu olduğunda, n-düzenli çözümler kavramı getirilmiş ve böyle bir çözümün varlığı için gerekli ve yeterli bir koşul kanıtlanmıştır. Gellerstedt denklemi durumunda, n-düzenli çözümlerin varlığı için gerekli ve yeterli bir koşul, eliptik alt bölge için eğrinin denklem tiplerinin varyasyon hattının yaklaşım açısının bir fonksiyonu olarak formüle edilir. Kanıt, integral Mellin dönüşümleri ve özel fonksiyonların özelliklerine dayanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Karma Tip Denklemleri, Tricomi Problemi, İntegral Dönüşümler, Süreksiz Çözümler, Özel Fonksiyonlar.

1. Введение

Подробное исследование уравнений смешанного вида началось в работе Ф.Трикоми (Tricomi, 1923), где было введено уравнение, получившее название уравнения Трикоми, а также изучена для этого уравнения краевая задача (задача Трикоми). В дальнейшем работа Ф.Трикоми продолжилась в работах М.Чибрарио (Cibrario, 1932) и С.Геллерстедта (Gellerstedt, 1935). Задача Трикоми в случае модельного уравнения Лаврентьева-Бицадзе впервые была предложена в статье М.А.Лаврентьева и А.В.Бицадзе (Лаврентьев, Бицадзе, 1950, стр. 373-376) и изучена подробно в дальнейшей работе А.В.Бицадзе (Бицадзе, 1950, стр. 561-565). Затем (Роговой, 2004) установлены достаточные условия существования регулярных решений задачи Трикоми в случае уравнения Геллерстедта. Вопросы существования и единственности сильного решения задач Трикоми в случае уравнения Лаврентьева-Бицадзе изучены в работе (Кальменов, Базарбеков, 1981, стр. 265-268). Спектральным вопросам задачи Трикоми посвящена работа (Sabitova, 2015, p. 160-176). Нелинейные уравнения Лаврентьева-Бицадзе рассмотрены в рабо-

¹ Южно-Казахстанский гуманитарный институт им. М.Сапарбаева, Гуманитарный факультет, Наука и образование, rog2005@list.ru

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Наука и образование, ser_girl@mail.ru

те (Zhenguo, 2013, p. 303-314). Последующие обобщения задачи Трикоми к новым видам задач и уравнений приводятся в статьях (Baltaeva, 2014) и (Zarubin, 2017, p. 16-25). Нами введен новый тип n -регулярного решения задачи Трикоми в случае уравнения Геллерстедта, исходя из его свойств для угловых точек, и исследованы его свойства.

Пусть $\Omega \subset R^2$ - конечная область, ограниченная при $y > 0$ - кривой

$$\sigma_\delta = \left\{ (x, y) : \left(x - \frac{1}{2} \right)^2 + \left(\frac{2}{m+2} y^{\frac{m+2}{2}} + \delta \right)^2 = \frac{1}{4} + \delta^2, \quad -\infty < \delta < +\infty \right\},$$

а при $y < 0$ - характеристиками уравнения Геллерстедта

$$\operatorname{sgn} y |y|^m u_{xx} + u_{yy} = f(x, y), \quad (1)$$

$$AC: \quad x - \frac{2}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}} = 0 \quad \text{и} \quad BC: \quad x + \frac{2}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}} = 1$$

. Рассмотрим задачу Трикоми: определить решения уравнения (1), удовлетворяющие краевому условию

$$u|_{\sigma_\delta \cup AC} = 0, \quad (2)$$

причем должны быть выполнены нижеследующие условия «склеивания» решений на линии $\{y = 0\}$ изменений типа уравнения:

$$u(x, +0) = u(x, -0), \quad u_y(x, +0) = u_y(x, -0), \quad 0 < x < 1. \quad (3)$$

На основании числа δ введем следующее число

$$\gamma_\delta = \operatorname{arccctg} 2\delta, \quad 0 < \gamma_\delta < \pi. \quad (4)$$

Считаем, что функция $h(x, y)$ относится к классу $C_{A,B}^{\alpha, \beta}(\overline{\Omega})$ если и только если, когда выполнено условие $x^\alpha |1-x|^\beta h(x, y) \in C(\overline{\Omega})$.

n -регулярным решением назовем решение задачи Трикоми, которое принадлежит классу

$$u(x, y) \in C^2(\Omega) \cap C(\overline{\Omega}) \cap C_{A,B}^{-n, 0}(\overline{\Omega}) \quad \left(v(x, y) \in C^2(\Omega) \cap C(\overline{\Omega}) \cap C_{A,B}^{0, -n}(\overline{\Omega}) \right).$$

В случае $m = 0$ задача (1)-(3) является задачей Т (задачей Трикоми для уравнения Лаврентьева-Бицадзе)

$$\operatorname{sgn} y u_{xx} + u_{yy} = f(x, y),$$

$$u|_{\sigma \cup AC} = 0,$$

$$u(x, +0) = u(x, -0), \quad u_y(x, +0) = u_y(x, -0), \quad 0 < x < 1.$$

Помимо этого, кроме задачи Т, рассматриваем следующую задачу Т*

$$\operatorname{sgn} y v_{xx} + v_{yy} = g(x, y),$$

$$v|_{\sigma \cup BC} = 0,$$

$$v(x, +0) = v(x, -0), \quad v_y(x, +0) = v_y(x, -0), \quad 0 < x < 1.$$

При $f \equiv 0$ и $g \equiv 0$ (для соответственно однородных задач Т и Т*) верны следующие теоремы (Роговой, 2010, стр. 126-129).

Теорема 1 Существует бесконечное множество решений $u_k(x, y) \in C_{A,B}^{-\alpha_k, \alpha_k}(\overline{\Omega})$ однородной ($f \equiv 0$) задачи Т. Данные решения определяются равенствами

$$u_k(x, y) = \begin{cases} \operatorname{Re} \left(\frac{1-x+iy}{(1-x)^2+y^2} - 1 \right)^{\alpha_k} + \operatorname{Im} \left(\frac{1-x+iy}{(1-x)^2+y^2} - 1 \right)^{\alpha_k}, & y > 0, \\ \left(\frac{1}{1-x-y} - 1 \right)^{\alpha_k}, & y < 0, \end{cases}$$

где $\alpha_k = \frac{3\pi}{4} + \pi k$, $k = 0, 1, \dots$. Кроме того, $u_k(x, y) \notin L_2(\Omega)$ при $k \geq 1$, а

$u_0(x, y) \in L_2(\Omega)$ только при выполнении условия $\gamma_\delta > \frac{3\pi}{4}$.

Теорема 2 Существует бесконечное множество решений $v_k(x, y) \in C_{A,B}^{\alpha_k, -\alpha_k}(\overline{\Omega})$ однородной ($g \equiv 0$) задачи Т*. Данные решения задаются формулами

$$v_k(x, y) = \begin{cases} \operatorname{Re} \left(\frac{x+iy}{x^2+y^2} - 1 \right)^{\alpha_k} + \operatorname{Im} \left(\frac{x+iy}{x^2+y^2} - 1 \right)^{\alpha_k}, & y > 0, \\ \left(\frac{1}{x-y} - 1 \right)^{\alpha_k}, & y < 0, \end{cases}$$

где $\alpha_k = \frac{3\pi}{4} + \pi k$. Кроме того $v_k(x, y) \notin L_2(\Omega)$ при $k \geq 1$, а $v_0(x, y) \in L_2(\Omega)$ только

при выполнении условия $\gamma_\delta > \frac{3\pi}{4}$.

В случае неоднородных задач Т* и Т выполнены следующие результаты (Rogovoy, 2013, р. 1650-1654).

Теорема 3 Необходимым и достаточным условием n -регулярности решения задачи Т для любой правой части $f(x, y) \in C(\overline{\Omega})$ является условие: $\gamma_\delta < \frac{3\pi}{4n}$, $n = 1, 2, \dots$. Для n -

регулярности решения при любых углах подхода γ_δ правая часть уравнения должна

удовлетворять условиям $\iint_{\Omega} v_k(x, y) f(x, y) dx dy = 0$, $k = 0, \dots, j_0$, где функции v_k

определяются из теоремы 2, $j_0 = \left[\frac{n\gamma_\delta}{\pi} - \frac{3}{4} \right]$, а $[z]$ - целая часть числа z .

Теорема 4 Необходимым и достаточным условием n -регулярности решения задачи Т* для любой правой части $g(x, y) \in C(\Omega)$ является условие $\gamma_\delta < \frac{3\pi}{4n}$, $n = 1, 2, \dots$. Для

n -регулярности решения при любых углах подхода γ_δ правая часть уравнения (I) должна

удовлетворять условиям $\iint_{\Omega} u_k(x, y) g(x, y) dx dy = 0$, $k = 0, \dots, j_0$, где функции u_k

определяются из теоремы 1, $j_0 = \left[\frac{n\gamma_\delta}{\pi} - \frac{3}{4} \right]$, а $[z]$ - целая часть числа z .

2. Методы

Изучим задачу Трикоми в случае уравнения Геллерстедта (задачу (1)-(3)). Вводим следующие функции

$$u(x,0) = \tau(x), \tag{5}$$

$$u_y(x,0) = \nu(x) \tag{6}$$

Делаем нижеследующую замену

$$y_1 = \begin{cases} \frac{2}{m+2} y^{\frac{m+2}{2}}, & y > 0, \\ -\frac{2}{m+2} (-y)^{\frac{m+2}{2}}, & y \leq 0. \end{cases} \tag{7}$$

При этом задачу (1)-(3) преобразуем к форме

$$\operatorname{sgn} y_1 u_{xx} + u_{y_1 y_1} + \frac{m}{m+2} \cdot \frac{u_{y_1}}{y_1} = f_1(x, y_1), \tag{8}$$

$$u|_{\sigma_\delta \cup AC} = 0, \tag{9}$$

$$u(x,+0) = u(x,-0), \quad \lim_{y_1 \rightarrow +0} y_1^{\frac{m}{m+2}} u_{y_1}(x, y_1) = \lim_{y_1 \rightarrow -0} (-y_1)^{\frac{m}{m+2}} u_{y_1}(x, y_1), \quad 0 < x < 1, \tag{10}$$

здесь

$$f_1(x, y_1) = \begin{cases} \left(\frac{m+2}{2} y_1\right)^{\frac{2m}{m+2}} f\left(x, \left(\frac{m+2}{2} y_1\right)^{\frac{2}{m+2}}\right), & y_1 > 0, \\ \left(-\frac{m+2}{2} y_1\right)^{\frac{2m}{m+2}} f\left(x, \left(-\frac{m+2}{2} y_1\right)^{\frac{2}{m+2}}\right), & y_1 < 0. \end{cases} \tag{11}$$

Уравнениями характеристик в этом случае будут $AC: x + y_1 = 0$, $BC: x - y_1 = 1$,

тогда как кривая σ_δ примет вид

$$\sigma_\delta = \left\{ (x, y) : \left(x - \frac{1}{2}\right)^2 + (y_1 + \delta)^2 = \frac{1}{4} + \delta^2, \quad -\infty < \delta < +\infty \right\}$$

Кроме того, значения (5)-(6) функций $\tau(x)$, $\nu(x)$ запишутся как

$$\tau(x) = u(x,0), \tag{12}$$

$$\nu(x) = \lim_{y_1 \rightarrow 0} \left(\frac{m+2}{2} y_1\right)^{\frac{m}{m+2}} u_{y_1}(x, y_1) \tag{13}$$

Для гиперболической подобласти $\Omega_1^- (y_1 < 0)$ изучим задачу Дарбу (Коши-Гурса)

$$-u_{xx} + u_{y_1 y_1} + \frac{m}{m+2} \cdot \frac{u_{y_1}}{y_1} = f_1(x, y_1), \tag{14}$$

$$u|_{AC} = 0, \tag{15}$$

$$\lim_{y_1 \rightarrow 0} \left(\frac{m+2}{2} \right)^{\frac{m}{m+2}} (-y_1)^{\frac{m}{m+2}} u_{y_1}(x, y_1) = v(x) \tag{16}$$

Исследование данной задачи полностью завершено (Смирнов, 1985, с. 118-121). Используя

характеристические переменные $\begin{cases} \xi = x + y_1, \\ \eta = x - y_1 \end{cases}$ запишем его как

$$u(\xi, \eta) = \gamma \int_0^{\xi} \frac{v(t) dt}{(\xi - t)^{\frac{m}{2(m+2)}} (\eta - t)^{\frac{m}{2(m+2)}}} + \int_0^{\xi} d\xi_1 \int_{\xi_1}^{\eta} f_1 \left(\frac{\xi_1 + \eta_1}{2}, \frac{\xi_1 - \eta_1}{2} \right) \cdot H(\xi_1, \eta_1, \xi, \eta) d\eta_1 \tag{17}$$

$$\gamma = \frac{k}{2} \cdot \left(\frac{4}{m+2} \right)^{\frac{m}{m+2}}, \tag{18}$$

$$k = \frac{\Gamma\left(\frac{m}{2(m+2)}\right)}{\Gamma\left(\frac{m+4}{2(m+2)}\right) \cdot \Gamma\left(\frac{m}{m+2}\right)}, \tag{19}$$

$$H(\xi_1, \eta_1, \xi, \eta) = \begin{cases} \frac{(\eta_1 - \xi_1)^{\frac{m}{m+2}}}{(\eta - \xi_1)^{\frac{m}{2(m+2)}} \cdot (\eta_1 - \xi)^{\frac{m}{2(m+2)}}} F\left(\frac{m}{2(m+2)}, \frac{m}{2(m+2)}; \frac{(\xi_1 - \xi)(\eta_1 - \eta)}{(\xi_1 - \eta)(\eta_1 - \xi)}\right), & \eta_1 > \xi, \\ \frac{k \cdot (\eta_1 - \xi_1)^{\frac{m}{m+2}}}{(\eta - \xi_1)^{\frac{m}{2(m+2)}} \cdot (\eta_1 - \xi)^{\frac{m}{2(m+2)}}} F\left(\frac{m}{2(m+2)}, \frac{m}{2(m+2)}; \frac{m}{m+2}, \frac{(\eta_1 - \xi_1)(\eta - \xi)}{(\xi - \xi_1)(\eta - \eta_1)}\right), & \eta_1 \leq \xi. \end{cases} \tag{20}$$

Считая $y_1 = 0$, то есть $\xi = \eta = x$, имеем из формулы (17) нижеследующее значение для $\tau(x) \equiv u(x, 0)$.

$$\tau(x) = \gamma \int_0^x \frac{v(t) dt}{(x - t)^{\frac{m}{m+2}}} + F_1(x) \tag{21}$$

$$F_1(x) = k \int_0^x \frac{d\xi_1}{(x - \xi_1)^{\frac{m}{2(m+2)}}} \int_{\xi_1}^x \frac{(\eta_1 - \xi_1)^{\frac{m}{m+2}}}{(x - \eta_1)^{\frac{m}{2(m+2)}}} f_1 \left(\frac{\xi_1 + \eta_1}{2}, \frac{\xi_1 - \eta_1}{2} \right) d\eta_1 \tag{22}$$

$$x = \frac{x_1}{1 + x_1}, \quad t = \frac{t_1}{1 + t_1}$$

Вводим новые переменные $x = \frac{x_1}{1 + x_1}$, $t = \frac{t_1}{1 + t_1}$, в результате формула (21) записывается как

$$\frac{\tau\left(\frac{x_1}{1 + x_1}\right)}{(1 + x_1)^{\frac{m}{m+2}}} = \gamma \int_0^{x_1} \frac{v\left(\frac{t_1}{1 + t_1}\right) dt_1}{(1 + t_1)^{\frac{m+4}{m+2}} (x_1 - t_1)^{\frac{m}{m+2}}} + \frac{F_1\left(\frac{x_1}{1 + x_1}\right)}{(1 + x_1)^{\frac{m}{m+2}}} \tag{23}$$

Отметим, что если $0 < x < 1$, то $0 < x_1 < +\infty$. Осуществляя замену $t_1 = x_1\theta$, то есть $\theta = \frac{t_1}{x_1}$, формула (23) записывается как

$$\frac{\tau\left(\frac{x_1}{1+x_1}\right)}{(1+x_1)^{\frac{m}{m+2}}} = \gamma x_1^{\frac{2}{m+2}} \int_0^1 \frac{v\left(\frac{x_1\theta}{1+x_1\theta}\right) d\theta}{(1+x_1\theta)^{\frac{m+4}{m+2}} (1-\theta)^{\frac{m}{m+2}}} + \frac{F_1\left(\frac{x_1}{1+x_1}\right)}{(1+x_1)^{\frac{m}{m+2}}} \quad (24)$$

$$F(s) = \int_0^{\infty} x^{s-1} f(x) dx$$

Обе части равенства (24) подвергнем преобразованию Меллина
Имеем

$$\int_0^{\infty} x^{s-1} \frac{\tau\left(\frac{x}{1+x}\right)}{(1+x)^{\frac{m}{m+2}}} dx = \gamma \int_0^{\infty} x^{s-1} dx \cdot x^{\frac{2}{m+2}} \int_0^1 \frac{v\left(\frac{x\theta}{1+x\theta}\right) d\theta}{(1+x\theta)^{\frac{m+4}{m+2}} (1-\theta)^{\frac{m}{m+2}}} + \int_0^{\infty} x^{s-1} \frac{F_1\left(\frac{x}{1+x}\right)}{(1+x)^{\frac{m}{m+2}}} dx \quad (25)$$

Применяя соотношение (Бейтмен, Эрдейи, 1969)

$$\int_0^{\infty} x^{s-1} dx \cdot x^{\alpha} \int_0^{\infty} \theta^{\beta} u(x\theta) v(\theta) d\theta = \int_0^{\infty} x^{s+\alpha-1} u(x) dx \cdot \int_0^{\infty} x^{-s-\alpha+\beta} v(x) dx$$

имеем

$$\begin{aligned} \int_0^{\infty} x^{s-1} dx \cdot x^{\frac{2}{m+2}} \int_0^1 \frac{v\left(\frac{x\theta}{1+x\theta}\right) d\theta}{(1+x\theta)^{\frac{m+4}{m+2}} (1-\theta)^{\frac{m}{m+2}}} &= \int_0^{\infty} x^{s+\frac{2}{m+2}-1} \frac{v\left(\frac{x}{1+x}\right) d\theta}{(1+x)^{\frac{m+4}{m+2}}} dx \cdot \int_0^1 \frac{x^{-s-\frac{2}{m+2}} dx}{(1-x)^{\frac{m}{m+2}}} = \\ &= \int_0^{\infty} x^{s-\frac{m}{m+2}} \frac{v\left(\frac{x}{1+x}\right) d\theta}{(1+x)^{\frac{m+4}{m+2}}} dx \cdot \int_0^1 \frac{x^{-s-\frac{2}{m+2}} (1-x)^{-\frac{m}{m+2}} dx}{(1-x)^{\frac{m}{m+2}}} \end{aligned} \quad (26)$$

Применяя равенство (Прудников, Брычков, Маричев, 1981)

$$\int_0^1 x^{a-1} (1-x)^{b-1} dx = \frac{\Gamma(a)\Gamma(b)}{\Gamma(a+b)}, \quad a > 0, b > 0 \quad (27)$$

имеем,

$$\int_0^1 x^{-s-\frac{2}{m+2}} (1-x)^{-\frac{m}{m+2}} dx = \frac{\Gamma\left(\frac{m}{m+2}-s\right)\Gamma\left(\frac{2}{m+2}\right)}{\Gamma(1-s)} \quad (28)$$

Отметим, что из условий соотношения (27), необходимо выполнение следующего условия

$$\left. \begin{aligned} \frac{m}{m+2} - s > 0 \\ \frac{2}{m+2} > 0 \end{aligned} \right\} \Rightarrow s < \frac{m}{m+2} \quad (29)$$

Используя формулы (26) и (28), обозначив

$$\bar{\tau}(s) = \int_0^{\infty} x^{s-1} \frac{\tau\left(\frac{x}{1+x}\right)}{(1+x)^{\frac{m}{m+2}}} dx, \quad (30)$$

$$\bar{v}(s) = \int_0^{\infty} x^{s-\frac{m}{m+2}} \frac{v\left(\frac{x}{1+x}\right)}{(1+x)^{\frac{m+4}{m+2}}} dx = \int_0^{\infty} x^{s-1} \cdot \frac{x^{\frac{2}{m+2}}}{(1+x)^{\frac{m+4}{m+2}}} v\left(\frac{x}{1+x}\right) dx, \quad (31)$$

$$\bar{F}(s) = \int_0^{\infty} x^{s-1} \frac{F_1\left(\frac{x}{1+x}\right)}{(1+x)^{\frac{m}{m+2}}} dx, \quad (32)$$

из соотношения (25) имеем

$$\bar{\tau}(s) = \gamma \frac{\Gamma\left(\frac{m}{m+2} - s\right) \Gamma\left(\frac{2}{m+2}\right)}{\Gamma(1-s)} \bar{v}(s) + \bar{F}(s) \quad (33)$$

Формула (33), где значение s должно удовлетворять формуле (29), является основным соотношением между $\tau(x)$ и $v(x)$, которое получено при решении задачи Дарбу для гиперболической подобласти.

3. Результаты

Для эллиптической подобласти Ω_1^+ рассмотрим нижеследующую задачу

$$u_{xx} + u_{y_1 y_1} + \frac{m}{m+2} \cdot \frac{u_{y_1}}{y_1} = f_1(x, y_1), \quad (34)$$

$$u|_{\sigma_\delta} = 0, \quad (35)$$

$$u(x, 0) = \tau(x), \quad (36)$$

$$\sigma_\delta = \left\{ (x, y) : \left(x - \frac{1}{2}\right)^2 + (y_1 + \delta)^2 = \frac{1}{4} + \delta^2, \quad -\infty < \delta < +\infty \right\}$$

здесь

Проведем следующие замены переменных и функции

$$x = \frac{r^2 + r \cos \varphi}{1 + 2r \cos \varphi + r^2}, y_1 = \frac{r \sin \varphi}{1 + 2r \cos \varphi + r^2} \Leftrightarrow r = \sqrt{\frac{x^2 + y_1^2}{(1-x)^2 + y_1^2}}, \varphi = \operatorname{arctg} \frac{y_1}{x(1-x) - y_1^2}, \quad (37)$$

$$u(x, y_1) = \frac{u_1\left(\sqrt{\frac{x^2 + y_1^2}{(1-x)^2 + y_1^2}}, \operatorname{arctg} \frac{y_1}{x(1-x) - y_1^2}\right)}{\left((1-x)^2 + y_1^2\right)^{\frac{m}{2(m+2)}}} \Leftrightarrow u(x, y_1) = (1 + 2r \cos \varphi + r^2)^{\frac{m}{2(m+2)}} u_1(r, \varphi) \quad (38)$$

Имеем в итоге следующее

$$r^2 u_{1rr} + \frac{2(m+1)}{m+2} r u_{1r} + u_{1\varphi\varphi} + \frac{m}{m+2} \operatorname{ctg} \varphi \cdot u_{1\varphi} = f_2(r, \varphi), \quad (39)$$

$$u_1|_{\sigma_\delta} = 0, \tag{40}$$

$$u_1(r, 0) = \frac{\tau\left(\frac{r}{1+r}\right)}{(1+r)^{\frac{m}{m+2}}}, \tag{41}$$

здесь $\sigma_\delta = \{(r, \varphi) : \varphi = \gamma_\delta, r > 0, -\infty < \delta < +\infty\}$,

$$f_2(r, \varphi) = \frac{r^2}{(1+2r \cos \varphi + r^2)^2} f_1\left(\frac{r^2 + r \cos \varphi}{1+2r \cos \varphi + r^2}, \frac{r \sin \varphi}{1+2r \cos \varphi + r^2}\right). \tag{42}$$

причем формула (6) для $v(x)$ запишется как

$$\left(\frac{m+2}{2}\right)^{\frac{m}{m+2}} \lim_{\varphi \rightarrow 0} \sin^{\frac{m}{m+2}} \varphi \cdot u_{1\varphi}(r, \varphi) = \frac{r^{\frac{m}{m+2}} v\left(\frac{r}{1+r}\right)}{(1+r)^{\frac{m+4}{m+2}}}. \tag{43}$$

Над задачей (39)-(41) и соотношением (43) проведем преобразование Меллина. Вводя обозначения

$$\bar{f}(s, \varphi) = \int_0^\infty r^{s-1} f_2(r, \varphi) dr, \tag{44}$$

$$\bar{u}(s, \varphi) = \int_0^\infty r^{s-1} u_1(r, \varphi) dr, \tag{45}$$

и принимая во внимание ранее введенные формулы (30)-(31) для $\bar{\tau}(s)$ и $\bar{v}(s)$, имеем (Базарбеков, 1989), следующую формулу

$$\bar{v}(s) = -\frac{\bar{\tau}(s)}{(m+2)^{\frac{2}{m+2}}} \cdot \frac{\Gamma\left(\frac{m+1}{m+2}\right)}{\Gamma\left(\frac{m+3}{m+2}\right)} \cdot \frac{P_{s-\frac{m+2}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)}{P_{s-\frac{m+2}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)} + \frac{\int_0^{\gamma_\delta} \bar{u}_2(s, t) \bar{f}(s, t) dt}{\Delta(s, t)} \cdot \frac{1}{(m+2)^{\frac{2}{m+2}}}. \tag{46}$$

4. Обсуждение (спорные вопросы)

Соотношение (46) является основной формулой, связывающей функции $\tau(x)$, $v(x)$, которое получено в эллиптической подобласти.

Используя формулы (33),(46) найдем значения функций $\bar{\tau}(s)$, $\bar{v}(s)$ с учетом формул (18)-(19).

$$\bar{\tau}(s) = \frac{\Gamma\left(\frac{m+3}{m+2}\right)}{\Gamma\left(\frac{m+1}{m+2}\right)} \cdot \frac{\int_0^{\gamma_\delta} \bar{u}_2(s, t) \bar{f}(s, t) dt}{\Delta(s, t)} + \frac{\Gamma(1-s)}{\Gamma\left(\frac{m}{m+2} - s\right)} \cdot \bar{F}(s) \\ = \frac{\Gamma(1-s)}{\Gamma\left(\frac{m}{m+2} - s\right)} + \frac{P_{s-\frac{m+2}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)}{P_{s-\frac{m+2}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)}. \tag{47}$$

$$\bar{v}(s) = \frac{\frac{1}{(m+2)^{\frac{2}{m+2}}} \cdot \frac{\Gamma(1-s)}{\Gamma\left(\frac{m}{m+2}-s\right)} \cdot \frac{\Gamma\left(\frac{m+1}{m+2}\right)}{\Gamma\left(\frac{m+3}{m+2}\right)} \cdot \left(\frac{\Gamma\left(\frac{m+3}{m+2}\right)}{\Gamma\left(\frac{m+1}{m+2}\right)} \cdot \int_0^{\gamma_\delta} \bar{u}_2(s,t) \bar{f}(s,t) \Delta(s,t) dt - \frac{\mathbb{P}_{\frac{s-\frac{m+1}{m+2}}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)}{\mathbb{P}_{\frac{s-\frac{m+1}{m+2}}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)} \cdot \bar{F}(s) \right)}{\frac{\Gamma(1-s)}{\Gamma\left(\frac{m}{m+2}-s\right)} + \frac{\mathbb{P}_{\frac{s-\frac{m+1}{m+2}}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)}{\mathbb{P}_{\frac{s-\frac{m+1}{m+2}}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)}}$$

(48)

5. Выводы и рекомендации

Осуществляя анализ формул (47)-(48) для функций $\bar{\tau}(s)$, $\bar{v}(s)$, принимая во внимание их взаимосвязь с исходными формулами для $\tau(x)$, $v(x)$, мы доказали следующую основную теорему.

Теорема 5 Необходимое и достаточное условие $\left(n - \frac{m}{m+2}\right)$ -регулярности решений задачи Трикоми в случае уравнения Геллерстедта – это неравенство функции

$$R(s, \gamma_\delta) \equiv \frac{\Gamma(1-s)}{\Gamma\left(\frac{m}{m+2}-s\right)} + \frac{\mathbb{P}_{\frac{s-\frac{m+1}{m+2}}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)}{\mathbb{P}_{\frac{s-\frac{m+1}{m+2}}{m+2}}^{\frac{1}{m+2}}(\cos \gamma_\delta)} = 0$$

нулю на интервале $\frac{m}{m+2} - n < s < \frac{m}{m+2}$, $n = 1, 2, \dots$. Если $\gamma_\delta \rightarrow 0$ решение является $\left(n - \frac{m}{m+2}\right)$ -регулярным при любом конечном n , а если $\gamma_\delta \rightarrow \pi$, то решение не является $\left(n - \frac{m}{m+2}\right)$ -регулярным при любом n . Если $\gamma_\delta = \frac{\pi}{2}$, то решение является $\left(n - \frac{m}{m+2}\right)$ регулярным лишь для $n=1$. Когда решение не является $\left(n - \frac{m}{m+2}\right)$ -регулярным, то к правой части уравнения Геллерстедта необходимо наложить дополнительные условия.

6. Источники

TRICOMI, F. (1923). Sulle equazioni lineari alle derivate parziali di 20 ordine di tipo misto. *Mem. Lincei. Ser. V- XIV. fasc. VII.*

CIBRARIO, M. (1932). Sulla riduzione a forma canonica delle equazioni lineari alle derivate parziali di secondo ordine di tipo misto. *Rend. Lombardo. 65. 889-906.*

GELLERSTEDT, S. (1935). Sur un probleme aux limites pour une equation lineaire aux derivees partielles du second ordre de type mixte. *Thesis. Uppsala.*

ЛАВРЕНТЬЕВ, М.А., БИЦАДЗЕ, А.В. (1950). К проблеме уравнений смешанного типа. *Доклады АН СССР. 70. 373-376.*

БИЦАДЗЕ, А.В. (1950). О некоторых задачах смешанного типа. *Доклады АН СССР*. 70. 4. 561-565.

РОГОВОЙ, А.В. (2004). Решение задачи Трикоми для уравнений смешанного типа методом преобразований Меллина. *Автореферат диссертации кандидата физико-математических наук*. Шымкент. 26.

КАЛЬМЕНОВ, Т.Ш., БАЗАРБЕКОВ, А.Б. (1981). Критерий сильной разрешимости задачи Трикоми для уравнения Лаврентьева–Бицадзе. *Доклады АН СССР*. 261. 2. 265-268.

SABİTOVA, Yu. K. (2015). On location of the spectrum of the Tricomi problem. *Siberian Mathematical Journal*. 56. 1. 160-176.

ZHENGUO, F. (2013). The Tricomi problem for a genuinely nonlinear Lavrentiev-Bitsadze equation of mixed type. *J. Math. Anal. Appl.* 398. 303-314.

BALTAEVA, U. (2014). Solvability of the analogs of the problem Tricomi for the mixed type loaded equations with parabolic-hyperbolic operators. *Boundary Value Problems*. 211.

ZARUBIN, A.N. (2017). The Tricomi Problem for a Nonlinear Mixed-Type Equation With Functional Retarded, Advanced, and Concentrated Deviation. *Russian Mathematics*. 61. 11. 16-25.

РОГОВОЙ, А.В. (2010). Существование нетривиального разрывного решения однородной задачи Трикоми и ее сопряженной для уравнения Лаврентьева-Бицадзе. *Известия НАН РК. Серия физико-математическая*. №3. С.126-129.

ROGOVOY, A.V. (2013). Properties of Solutions of the Tricomi Problem for the Lavrent'ev-Bitsadze Equation at Corner Points. *Differential Equations*. 49. 12. 1650-1654.

СМИРНОВ, М.М. (1985). Уравнения смешанного типа. М.: «Высшая школа». 304.

БЕЙТМЕН, Г., ЭРДЕЙИ, А. (1969). Таблицы интегральных преобразований. Том 1. *Преобразования Фурье, Лапласа, Меллина*. М.: Наука. 343.

ПРУДНИКОВ, А.П., БРЫЧКОВ, Ю.А., МАРИЧЕВ, О.И. (1981). Интегралы и ряды. Элементарные функции. М.: «Наука». 927.

БАЗАРБЕКОВ, А.Б. (1989). Гладкость решения задачи Трикоми для уравнений смешанного типа. *Дифференциальные уравнения*. 25. 5. 816-822.

МАРКЕТИНГОВЫЙ АНАЛИЗ СТРУКТУРЫ РЫНКА

Алмаз КУПЕШЕВ¹ - Акшолпан БАЙГУШЕВА²

Özet

Pazarın en önemli özelliği orantılılıktır: dengeli / dengesiz sonuç ve arz, piyasa ve piyasa ekonomisinin önemi. Piyasa genişlemesi, piyasa ekonomisinin ve sosyal hayatın diğer bileşenleri ile koordine edilmektedir. Ekonometrik, istatistiksel ve diğer araştırma yöntemlerini kullanarak pazarlama analizi, emtia piyasası için bir genel bakış, modelleme ve tahmin prosedürleri sağlar. İki araştırma için başvurdu: Stratejik ve Operatif. Operatif araştırmada ana rol konjonktürün analizi ile belirlenir.

Zincir yapısı ve bazı bileşenleri temel özellik olarak kabul edilir. Pazarlama yapısı pazarlamaya yönelik olacak ve devlete ait, piyasaya dayalı ve yapısal yapılarda bir çöküntüye sahip oldukları için, ekonomik kaldıracı uygulamak için düzeltilmeleri gerekmektedir. Dengesiz veya erişilemeyen piyasa özelliklerinden kurtulmanın yolu budur. Günümüzde pazar ekonomisi ile ülke ekonomisi, şirkette pazarlama araştırması kullanımı etkin işleyişinin temel şartlarına dayanmaktadır.

Günlük iş organizasyonları söz konusu olduğunda, pazarda çalışmak, genellikle ekonomik olarak etkili pazarlama kararlarını ve aşağıdaki gelişmelerin uygulanmasını seçer. Pazar ve piyasa süreçlerinin analizi, pazarlama kavramının zorunlu bir işlevidir. Pazarın gelişiminin refahı ve prognozu - pazarlama teorisi ve pratiği için benzeri görülmemiş talep. Pazarlama kavramında, bir işadami pozisyonundan pazarlama kavramına kadar, işadaminin bir iş bavlulu kurabilmesini sağlamanın yolu budur.

Piyasada faaliyet gösteren herhangi bir şirket, iş ortamını etkileyen faktörler ve faktörlerin bir arada bulunduğu bir pazarlama ortamında çalışıyor. Pazar araştırmasını pazarda kararlı tutmak istemedim.

Anahtar kelimeler: Pazarlama Analizi, Pazarın Yapısı, Pazarlama Araştırması.

1. Введение

Важнейшей характеристикой конъюнктуры рынка является его пропорциональность: сбалансированность/разбалансированность спроса и предложения, соотношение отдельных элементов рынка и рыночной деятельности. Развитие рынка осуществляется в координации с другими компонентами рыночной экономики и социальной жизни. Пропорциональность, т.е. оптимальное соотношение между различными элементами рынка, - важнейшее условие «здоровья» рынка и его нормального поступательного развития. Наоборот, всякого рода диспропорции, деформации отдельных составных частей рынка ведут к кризисным формам развития, затрудняют и искажают рыночные отношения, делают рынок недостаточно эффективным. Под структурой рынка понимается место (удельный вес) отдельных частей или элементов в общем объеме рыночного явления или процесса. Структурные сдвиги - это изменение сложившихся пропорций и соотношений. Степень сбалансированности или разбалансированности рынка это динамический процесс, так как рыночная ситуация постоянно изменяется, закономерности и тенденции структурных сдвигов необходимо постоянно изучать и, по возможности, прогнозировать.

Используя эконометрические, статистические и другие способы исследования, маркетинговый анализ представляет собой оценку, моделирование и прогнозирование процедур и действия товарного рынка. Применяются два вида исследования: стратегический и оперативный. В оперативном исследовании главная роль определяется анализу конъюнктуры.

В методике маркетингового исследования применяется: эконометрика и статистика, оценки экспертные, графические модели, приемы корреляционно-регрессионного и вариационно-

¹ Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Маркетинг, alm.333.kup@inbox.ru.

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Маркетинг, venera_1985@inbox.ru.

го исследования, относительные, абсолютные и средние величины, группировки, индексы, и другие. Особая роль в маркетинговом исследовании отводится концепции индексов деловой активности и прочих индикаторов (Анурин, Муромкина, Евтушенко, 2006).

Маркетинговый анализ определяет оценку и интерпретацию рыночных возможностей и масштабов рынка. Качественные свойства используются в изучении пропорциональности формирования рынка и структуры оборота товаров.

2. Методы

Главной составляющей конъюнктуры рынка считается его соразмерность: равновесие/неравновесие спроса и предложения, соответствие некоторых элементов рынка и деятельности рынка. Формирование рынка производится в координации с остальными элементами рыночной экономики и общественной жизни. Пропорциональность, то есть наилучшее соответствие между разными компонентами рынка, - главное требование «здоровья» рынка и его положительного поступательного формирования. Напротив, всевозможного рода непропорциональности, деформации некоторых составляющих элементов рынка приводят к кризисным конфигурациям развития, препятствуют и искривляют рыночные отношения, делают рынок мало эффективным. Под структурой рынка подразумевают место (удельный вес) некоторых элементов в общем размере рыночного процесса или явления. Сдвиги структурные - это перемены установленных соотношений и пропорций. Уровень разбалансированности или разбалансированности рынка это весьма активный процесс, в связи с тем что ситуация на рынке весьма изменчива, тенденции и закономерности структурных процессов нужно постоянно анализировать, а лучше прогнозировать.

Рыночная структура и некоторые его составляющие считаются главной качественной характеристикой. Рыночная структура поддается маркетинговому влиянию, их нужно корректировать применяя экономические рычаги, которые имеются в распоряжении как государственных, так и рыночных структур. Это в свою очередь приводит к необходимости изучения уровня разбалансированности или сбалансированности рынка (Голубков, Голубкова, Секерин, 2003).

Анализ рыночной структуры определяет перед собой такие цели и задачи:

- Установление количества реализации некоторых изделий и товарных групп;
- Оценка места некоторых товаров в едином объеме проданной товарной массы;
- Анализ и оценка структурных движений в товарообороте;
- Моделирование и оценка региональных и социально-экономических отличий товарной структуры товарооборота.

Для исследования структуры рынка применяют несколько наиболее эффективных способов, это компаративные (сравнительные) индексы, индикативный метод, балансовый метод, относительные величины структуры и координации, методы неформальных и экспертных оценок.

Соразмерности рынка можно косвенно дать оценку с помощью изучения определенных параметров рынка, а в частности за переменами запасов товара. Запасы товаров быстро реагируют на всевозможные перемены соотношения предложения и спроса. Увеличение спроса над предложением порождает уменьшение товарных запасов, а уменьшение спроса над предложением обычно приводит к увеличению товарных запасов. Баланс предложения и спроса определяет стабильность товарных запасов. Товарные запасы в таких случаях осуществляют функцию индикатора конъюнктуры рынка. Можно применять абсолютный коэффициент изменения размеров запаса товаров, но наиболее верной считается характеристика относительного коэффициента запасов в днях товарооборота (Нысанбаев, Садыханова, 2002).

С точки зрения макроанализа ситуация на рынке товарной структуры товарооборота показывает коэффициент равновесия или наоборот, дисбаланса предложения и спроса. С точки зрения анализа уровня жизни людей товарная структура розничного товарооборота считается качественным аспектом удовлетворенности индивидуальных потребностей. В исследованиях товарной структуры товарооборота имеется установленная иерархическая последовательность, которая дает возможность подчеркивать товарные комплексы, микро и макрогруппы изделий, и могут расцениваться как индивидуальные части структуры и как комплекс, структура которых в соответствии с этим подлежит структурному анализу. Отдельно исследуется структура реализации изделий производственного назначения, изделий потребительского назначения и услуг.

При оценке пропорциональности рынка товарной структуре товарооборота акцентируют товарные категории, удельный вес которых интерпретируется и оценивается.

В каждой из этих групп подчеркивают главные макрогруппы. К примеру, в реализации изделий производственного назначения выделяются - реализация готовых товаров и комплектующих изделий, сырья и материалов. В продаже товаров личного потребления индивидуально изучается концепция оптового и розничного товарооборота, акцентируется товарная структура товарооборота сельскохозяйственного рынка, массового питания, и определенные другие субрынки.

С формированием и укреплением концепции маркетинга, как фундамента рыночной деятельности, процедура маркетингового исследования вписывается в его границы и делается его необходимой составной частью. При этом совершается обогащение маркетингового анализа методологией и идеологией маркетинга. Настоящие маркетинговые исследования заставляют умело применять новейшую компьютерную технологию, организацию информационно-аналитического сопровождения и обеспечения.

Анализ рынка состоит из восьми основных этапов анализа рынка, которые представлены в таблице 1.

Таблица 1: Важные Этапы Анализа Структуры Рынка

Этапы Анализа Рынка	Описание Этапа Изучения Рынка
1 этап	Определить задачи и главные цели анализа структуры рынка.
2 этап	Сформировать последовательный план маркетингового исследования структуры рынка.
3 этап	Установить возможные сроки и максимальный расход денежных средств на анализ структуры рынка.
4 этап	Определить способы анализа структуры рынка и источники получения информации по рынку.
5 этап	Провести определенные маркетинговые изучения структуры рынка товаров и услуг.
6 этап	Организовать наглядный анализ всей собранной информации с выводами.
7 этап	Подготовить консолидированный отчет по анализу структуры рынка
8 этап	По потребности организовать презентацию по собранному маркетинговому анализу структуры рынка.

В настоящее время в связи с переходом экономики республики к рыночным отношениям, применение маркетинговых исследований в деятельности компании считается главным условием их эффективного функционирования (Мамырова, 1999).

3. Результаты

В ходе ежедневной хозяйственной деятельности организаций, работающих в рыночной среде, часто возникает необходимость выбора самых экономически эффективных маркетинговых решений и выявления путей последующего развития. Такие вопросы имеют место как при тактическом планировании, так и при стратегическом планировании. Самыми типичными вопросами тактического планирования считаются:

- 1- Выбор самого эффективного товарного ряда выпускаемой и реализуемой продукции.
- 2- Определение цен, которые обеспечивают самую большую массу общей прибыли.
- 3- Создание самого эффективного пакета заявок на выпуск и поставку товаров, изделий и оказание услуг.
- 4- Решение трудностей аутсорсинга и проведение деловой кооперации с партнерами.

При стратегическом планировании, выявление путей последующего развития, подбора самых результативных маркетинговых стратегий перед компаниями встают следующие задачи:

- 1- Выбора самых эффективных видов и направлений деятельности.
- 2- Изменения технологических процессов и организации производства.

3- Определения пакета самых экономически рентабельных инвестиционных проектов.

4- Оптимизации организационной структуры предприятия.

Анализ рынка и рыночных процессов это нужное условие функционирования концепции маркетинга. Прозрачность и прогнозируемость развития рынка - необходимое требование маркетинговой теории и практики. С позиции предпринимателя исследования в концепции маркетинга это своего рода лодка, которая дает возможность уверенно плыть кораблям бизнеса к установленной цели (Хруцкий, 2000).

4. Обсуждения

Как оперативный, так и стратегический маркетинговый анализ создает и проводит свою определенную программу на основе постоянного изучения параметров рынка, анализа ситуации на рынке, оценки конкурентов и своего потенциала. Прогнозирование формирования рынка, определение тенденций его структуры и динамики, анализ его стабильности, степени сбалансированности предполагают важное направление маркетингового исследования. Формирование производственных и торгово-бытовых программ компании основывается на данные и анализ маркетингового исследования. Концепция современной системы маркетинга основывается на признании независимости потребителя, что предполагает большое исследование и прогнозирование требований, предпочтений, мнений и потребительского поведения на рынке.

5. Выводы и Рекомендации

Любая компания, функционирующее на рынке, работает в маркетинговой среде, где есть совокупность сил и факторов, оказывающих влияние на его деятельность. Поэтому необходимо постоянно проводить маркетинговые исследования структуры рынка.

6. Источники

АНУРИН, В. - МУРОМКИНА, И. - ЕВТУШЕНКО Е., "Маркетинговые Исследования Потребительского Рынка", *Учебное Пособие*, М.-С-Петербург, 2006, 272.

ГОЛУБКОВ, Е. П. - ГОЛУБКОВА, Е. Н. - СЕКЕРИН, В. Д., *Маркетинг: Выбор Лучшего Решения*, М., Экономика, 2003, 272.

МАМЫРОВА, Н. К., "Маркетинг", *Учебное Пособие*, Экономика, Алматы 1999, 304.

НЫСАНБАЕВ, А. - САДЫХАНОВА, Б., "Маркетинг Негіздері", *Оқулық*, Экономика, Алматы 2002, 200.

ХРУЦКИЙ, В. Е., "Современный Маркетинг", *Учебное Пособие*, 2-е издание с дополнениями, Финансы и Статистика, Москва 2000, 528.

ПРОДУКТИВНОСТЬ ВЕРБЛЮДОВ ПОРОДЫ ТУРКМЕНСКИЙ ДРОМЕДАР В ПЕСЧАНО-ПУСТЫННОЙ ЗОНЕ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Азат ЗУЛПЫХАРУЛЫ¹ - Лаззат АНУАР² - Мейрамбек ЕРМАХАНОВ³
Мамай ПРМАНШАЕВ⁴

Özet

Güney Kazakistan'ın kumlu çöl bölgesi, Türkistan ve Kyzylorda bölgelerini kapsamaktadır. Bu koşullar altında, deve yetiştiriciliği ağırlıklı olarak et-yünlüdür. Son yıllarda, Türkmen dromedary cinsinin süt deve yetiştiriciliği de gelişmiştir. Ancak, bu bölgedeki sütçülük yönünden Türkmenlerin develerinin üretkenliğine dair güvenilir bilimsel veriler hala bulunmamaktadır.

Araştırma çalışmaları Türkistan bölgesinin köylü çiftliği "Usenov N." de gerçekleştirildi. Deney için Türkmen dromedary iki deve grubu oluşturuldu. 1 grup deve 1 laktasyon 75 kafa, diğeri - yetişkin deve 75 kafalardan oluşuyordu. Periyodik tartım, vücut yapı indeksleri ile I. I. Lakoz, süt verimi - aylık kontrol rıhtımları, süt yağı içeriği - aylık bir Mikotester enstrümanı, NA Plokhinsky'ye göre biyometrik işleme ile canlı kütle üzerinde çalıştık.

Çalışmalarda, doğumdan gelen yaşların bir yaşına gelindiğinde yaşlanmadan bir yaşına kadar büyüme ve gelişiminin karşılaştırılması, eşitsiz yaşlı deve - yetişkinler ve 1 laktasyon ve altı aya kadar, yetişkin develerden daha yoğun deve gelişimi dişilerden 1 laktasyonla karşılaştırılmıştır. Veriler yenidir ve bu, ilk hayvanlara kıyasla yetişkin hayvanların yüksek süt verimine bağlıdır. Bir yaşına gelindiğinde, karşılaştırılan deve grupları arasındaki fark önemli ölçüde azalmıştır ve incelenen özelliklerin bazıları için fark önemsizdir. Elde edilen veriler, Güney Kazakistan'ın koşullarında Türkmenlerin devlerinin gelişimi ve gelişiminin biyolojik özelliklerini karakterize etmektedir.

Üreme sürülerinden genç büyüme eğitimi aldığımız için, altı aylık ve bir yıllık bir bebeğin doğuşunda geleneksel bir ölçek olarak kullanmanızı öneririz.

Anahtar kelimeler: Canlı Ağırlık, Vücut Makalesi Ölçümleri, Üreme Yeteneği, Laktasyon, Kadın, Erkek.

1. Введение

В условиях рыночной экономики верблюдоводство является высокорентабельной и эффективной отраслью животноводства Республики Казахстан и служит источником производства молока, мяса (верблюжатины) и шерсти. Для пустынных и полупустынных районов, располагающих большими площадями естественных кормовых угодий и низкой плотностью населения, верблюдоводство основная отрасль, позволяющая наиболее рационально использовать имеющиеся кормовые и трудовые ресурсы (Елемесов, 2008; Мусаев, 2002).

В настоящее время в Казахстане в условиях многоукладной экономики функционируют хозяйства с различными формами собственности, производственная система ведения верблюдоводства имеет свои особенности. В данной отрасли за последние годы наметился ряд позитивных тенденций. Это - устойчивый рост поголовья животных, улучшение финансового положения фермеров и сельскохозяйственных предприятий. Возникла необходимость перевода ее на интенсивную основу с различными условиями содержания.

В связи с увеличением численности верблюдов туркменской породы дромедаров в фермерских и крестьянских хозяйствах юго-западного региона Республики возникает актуальная проблема дальнейшего повышения их молочной и мясной продуктивности с учетом биологиче-

¹ Академия животноводства СУАР КНР, Отдел животноводства, Наука и образование.

² Академия животноводства СУАР КНР, Отдел животноводства, Наука и образование.

³ ТОО «Юго-Западный научно-исследовательский институт животноводства и растениеводства», Отдел верблюдоводства, Наука и образование, karakul-00@mail.ru.

⁴ Республиканская палата грубошерстного овцеводства, Отдел животноводства, Наука и образование, prgmanshaev_mamay@mail.ru.

ских особенностей, генетического потенциала животных и методами межвидового скрещивания между туркменскими дромедарами и казахскими бактрианами, а также между казахскими бактрианами и туркменскими дромедарами. До сих пор недостаточно изучены продуктивные и биологические особенности верблюдов породы туркменский дромедар в условиях Южного Казахстана, указанная зона находится в южном пустыне Кызыл-Кума. Исходя из этого установление продуктивных параметров молочной и мясной продуктивности, а также изучение биологических особенностей верблюдов породы туркменский дромедар, а также разработка научно-технологических аспектов повышения потенциала продуктивности верблюдов туркменский дромедар на юго-западе Казахстана является актуальным.

2. Методы

Цель работы - установление особенности продуктивных признаков верблюдов породы туркменский дромедар в условиях песчано-пустынной зоны Южного Казахстана.

Экспериментальная часть работы проведена в крестьянском хозяйстве «Усенов Н.» Туркестанской области. Для проведения опыта были сформированы две группы верблюдиц туркменского дромедара. 1 группа состояла из верблюдиц 1 лактации 75 голов, другая - из взрослых верблюдиц 75 голов.

Живую массу изучали по общепринятой методике, путем периодических взвешиваний.

Индексы телосложения определяли по анатомическим связанным промерам, согласно рекомендации И. И. Лакоза (1964).

Удой молока определяли путем проведения ежемесячных контрольных доек. Жирность молока определяли ежемесячно на приборе Mikotester.

Биометрическую обработку цифровых данных проводили по Н. А. Плохинскому (1969).

3. Результаты

В верблюдоводстве одним из важнейших селекционируемых признаков при отборе, подборе и формировании племенного стада является - живая масса, которая тесно связана с промерами статей тела животного. Изменчивость этих количественных признаков зависит от породных и индивидуальных особенностей животных, условий кормления и содержания возраста, пола и зоны их разведения. В наших исследованиях впервые была изучена возрастная изменчивость живой массы и промеров тела верблюжат чистопородных туркменских дромедаров в условиях песчаных пустынь Южного Казахстана (таблица 1). Сравнивали верблюжат от взрослых верблюдиц и самок первородок, учитывали живую массу, высоту в холке, косую длину туловища, обхват груди, обхват пясти, индексы растянутости, индексы массивности, индексы сбитости и индексы костистости при рождении в 6 и 12 месяцев.

Таблица 1: Возрастная Динамика Живой Массы и Промеров Тела Верблюжат Туркменских Дромедаров

Показатель	Верблюды			
	1 Лактации		Взрослые	
	Самцы, n=25	Самки, n=30	Самцы, n=15	Самки, n=37
При рождении				
Живая масса, кг	37,1±0,3	36,0±0,4	39,1±0,5	38,5±0,8
Высота в холке, см	111,4±0,9	109,9±0,6	115,1±0,4	114,2±0,7
Косая длина туловища, см	70,9±1,3	68,6±1,8	71,2±0,7	70,1±0,6
Обхват груди, см	82,0±0,5	83,0±1,1	82,6±0,4	84,2±0,7
Обхват пясти, см	10,9±0,05	10,6±0,07	11,2±0,05	11,0±0,06
6 месяцев				
Живая масса, кг	140,1±1,9	138,0±1,3	152,3±1,0	148,8±1,3
Высота в холке, см	141,9±1,5	142,0±1,7	142,8±1,3	143,2±1,9
Косая длина туловища, см	101,9±1,5	98,9±0,9	121,7±1,0	104,5±1,3
Обхват груди, см	146,9±1,3	145,1±1,7	149,9±0,9	148,6±1,1
Обхват пясти, см	13,3±0,7	13,3±0,9	14,2±0,13	13,4±0,9
12 месяцев				
Живая масса, кг	182,6±2,5	182,8±1,7	198,5±2,0	191,0±1,5
Высота в холке, см	162,8±3,3	160,9±2,1	164,0±1,7	165,0±1,7
Косая длина туловища, см	115,0±1,0	115,3±1,3	117,9±0,9	116,4±0,8
Обхват груди, см	168,9±1,5	167,9±1,9	170,9±2,1	168,0±1,1
Обхват пясти, см	16,0±0,09	15,8±0,05	16,1±0,08	15,9±0,08

Как видно из таблицы 1 от взрослых верблюдиц верблюжата-самки при рождении имеют живую массу $39,1 \pm 0,5$ кг, высота в холке $115,1 \pm 0,4$ см, косая длина туловища $71,2 \pm 0,7$ см, обхват груди $82,6 \pm 0,4$ см, самцы при рождении имеют живую массу $37,1 \pm 0,3$ кг, промеры тела соответственно: $111,4 \pm 70,9$; $82,0 \pm 10,9$ см. самки от взрослых верблюдиц при рождении имеют живую массу $38,5 \pm 0,8$ кг и промеры тела $114,2$; $84,2$; $11,0$ см, от верблюдиц 1 лактации соответственно $36,0$ кг и $109,9$, $68,6$; $83,0$, $10,6$ см.

При достижении 6-месячного возраста самцы, полученные от взрослых верблюдиц имели живую массу $152,3$ кг и промеры тела $142,8$; $121,7$; $149,9$; $14,2$ см, а самки соответственно $148,8$ кг и $143,2$, $104,5$; $148,6$, $13,4$ см.

При достижении шестимесячного возраста самцы, полученные от взрослых верблюдиц имели живую массу $152,3$ кг и промеры тела $142,8$; $121,7$; $149,9$; $14,2$ см, а самки соответственно $148,2$ кг и $143,2$, $104,5$; $148,6$, $13,4$ см. от верблюдиц 1 лактации шестимесячные самцы имели живую массу $140,1$ кг, а самки $138,0$ кг. При этом промеры тела составили у самцов $141,9$; $101,9$; $146,9$; $13,3$ см, у самок $142,0$; $98,9$; $145,1$; $13,3$ см.

При достижении 12 месячного возраста у самцов от взрослых верблюдиц живая масса составляет $198,5$ кг, промеры тела $164,0$; $117,9$; $170,9$, $16,1$ см от верблюдиц 1 лактации $182,6$ кг и промеры соответственно $162,8$; $115,0$; $168,9$; $16,0$ см. Разница по изучаемым признакам недостоверна. Самки годовалого возраста от взрослых верблюдиц имеющий живую массу $191,0$ кг и промеры тела $165,0$; $116,4$; $168,0$; $15,9$ см, от верблюдиц 1 лактации $182,8$ кг и $160,9$; $115,3$; $167,9$; $15,8$ см.

Полученные данные показывают превосходство самцов над самками по живой массе и промерам тела от рождения до годовалого возраста независимо от возраста верблюдиц. Это закономерность является общей для многих видов сельскохозяйственных животных.

Различная интенсивность роста костей осевого и периферического скелета в постэмбриональный период изменяет пропорции телосложения растущего молодняка. Промеры же не отражают в полной мере пропорциональность развития отдельных статей телосложения животных.

Поэтому для полной наглядной характеристики экстерьера животного вычисляли индексы телосложения (таблица 2).

Таблица 2: Индексы Телосложения Верблюжат

Показатель	Верблюды			
	1 Лактации		Взрослые	
	Самцы	Самки	Самцы	Самки
При рождении				
Растянутости	64,0	62,6	61,2	61,6
Массивности	74,0	76,2	70,7	73,9
Сбистости	116,9	122,2	115,7	120,2
Костистости	9,9	9,7	10,0	9,8
6 месяцев				
Растянутости	72,0	70,1	73,0	73,2
Массивности	104,0	102,9	102,0	104,2
Сбистости	145,5	148,0	140,9	143,5
Костистости	9,4	9,4	10,0	9,3
12 месяцев				
Растянутости	70,9	71,7	72,0	70,8
Массивности	104,2	104,9	104,7	102,5
Сбистости	148,0	146,8	146,5	145,6
Костистости	9,9	9,9	10,0	9,4

Как видно из таблицы 2 индекса растянутости, массивности, сбитости и костистости при рождении составили у самцов от взрослых верблюдиц 61,2; 70,7; 115,7; 10,0 %, от самцов полученных от верблюдиц 1 лактации 64,0; 74,0; 116,9; 99,0 %. Соответственно изучаемые индексы телосложения составили у самок от взрослых верблюдиц 61,6; 73,9; 120,2; 9,8 %, от верблюдиц 1 лактации 62,6; 76,2; 122,2; 9,7 %. Таким образом, анализ индексов характеризующих пропорций телосложения показал, что верблюжата при рождении от верблюдиц 1 лактации превосходят сверстников от взрослых верблюдиц по индексам растянутости, массивности, сбитости.

Вычисленные индексы телосложения верблюжат шестимесячного возраста показали, что самцы от взрослых верблюдиц превосходят сверстников самцов полученных от верблюдиц 1 лактации по индексам растянутости и костистости, но уступают по индексу массивности, сбитости. Другая картина наблюдается при сравнении шестимесячных самок полученных от взрослых верблюдиц и верблюдиц 1 лактации. По индексу растянутости, массивности шестимесячные самки от взрослых верблюдиц превосходят сверстников от верблюдиц 1 лактации, но уступают по индексу сбитости и костистости. Данная разница обусловлена различной интенсивностью роста осевого скелета у самок в сравнении с самцами.

Аналогичные результаты получены при сравнении индексов телосложения у годовалых самцов и самок полученных от взрослых верблюдиц и от верблюдиц 1 лактации.

Одним из важных показателей, характеризующих степень приспособленности животных к новым условиям обитания, является изучение изменчивости их воспроизводительной способности.

Для получения объективных данных по показателям воспроизводительной способности проведен сравнительный анализ результатов случки и выжеребки верблюдиц туркменского дромедара селекционного стада с учетом возраста (1 лактации и взрослые) за последние 3 года (2011, 2012, 2013 гг.).

За три года было случено 75 голов самок 1 лактации и 75 голов взрослых верблюдиц (таблица 3). Ожеребляемость за три года составила среди первородок 85,4 %, в том числе в 2011 г. - 85 %, 2012 г. - 86,4 % и 2013 г. - 84,0 %. Ожеребляемость среди взрослых верблюдиц за три года составила 94,3 %, в том числе в 2011 г. - 96,0 %, 2012 г. - 93,3 % и 2013 г. - 95,0 %. В целом взрослые верблюдицы достоверно превосходят первородок по ожеребляемости ($P > 0,999$), разница составила 11,0 %. Поэтому полученные данные являются критерием продуктивности для первородок и взрослых верблюдиц при оценке ожеребляемости.

Таблица 3: Результаты Случки и Выжеребки Верблюдиц Туркменского Дромедара Селекционного Стада

Возрастная Группа	Признак	Ед.изм.	Годы			Всего	В Среднем
			2011	2012	2013		
1 Лактации	Случено	Голов	28	22	25	75	25
	Ожеребилось	Голов	24	19	21	64	21
		%	85,7	86,4	84,0	83,3	85,4
Взрослые	Случено	Голов	25	30	20	75	25
	Ожеребились	Голов	24	28	19	71	23
		%	96,0	93,3	95,0	94,7	94,3

В таблице 4 приведены данные по изучению влияния времени выжеребки на среднесуточный удой молока и содержание жира в молоке. За шаг сравнительного анализа принята 1 декада или 10 дней. С учетом биологических особенностей воспроизводства туркменских дромедаров анализ проводили по 6 градациям: с 10.02-19.02; с 20.02-28.02; с 01.03-09.03; с 10.03-19.03; с 20.03-31.03; с 01.04-09.04. Всего проанализировано 53 головы верблюдиц у которых среднесуточный удой молока составил от 5 кг до 14 кг с содержанием жира в молоке от 3,7 % до 3,9 %.

Установлено, что верблюдицы ожеребившиеся по 1 градации имели среднесуточный удой молока на третьем месяце лактации 12-14 кг с содержанием жира в молоке от 3,7 %.

Таблица 4: Влияния Срока Выжеребки на Величину Среднесуточного Удоя Молока Верблюдиц Чистопородных Туркменских Дромедаров (по данным 2013 г.)

Градация	Сроки Выжеребки	Кол-во Животных, Голов	Среднесуточный Удой Молока на Третьем Месяце Лактации, кг	Содержание Жира в Молоке, %
1	с 10.02-19.02	4	12-14	3,7
2	с 20.02-28.02	6	10-11	3,8
3	с 01.03-09.03	7	8-9	3,9
4	с 10.03-19.03	23	7	3,7-3,8
5	с 20.03-31.03	9	5-6	3,7
3	с 01.04-09.04	4	4,5	3,7
Всего с 1 по 6	с 10.02-09.04	53	4,5-14	3,7-3,9

Верблюдицы 2 градации имели среднесуточный удой молока 10-11 кг с жирностью молока 3,8 %, 3 градации 8-9 кг и 3,9 %, 4 градации 7 кг 3,8 %, 5 градации 5-6 кг и 3,7 %, 6 градации 4,5 кг и 3,7 %. Установлено, что верблюдицы зимней выжеребки достоверно превосходят верблюдиц мартовской ($P>0,999$) выжеребки по среднесуточному удою молока. Исходя из этого необходимо планировать случку верблюдиц туркменских дромедаров с декабря месяца по январь месяц с целью получения февральского и мартовского приплода. В дальнейшем это позволит увеличить естественную молочную продуктивность дойных верблюдиц чистопородных туркменских дромедаров.

4. Выводы и Рекомендации

В исследованиях новизной является проведение сравнительного анализа роста и развития верблюжат от рождения до годовалого возраста от разновозрастных верблюдиц - взрослые и 1 лактации. А также до шестимесячного возраста интенсивнее развиваются верблюжата от взрослых верблюдиц в сравнении со сверстницами от самок 1 лактации. Это объясняется высокими удоями молока у взрослых животных в сравнении с первородками. К годовалому возрасту разница между сравниваемыми группами верблюжат значительно снижается, а по некоторым изучаемым признакам разница незначительная. Полученные данные характеризуют биологические особенности роста и развития верблюжат туркменского дромедара в условиях Южного Казахстана. Так как изучался молодняк от верблюдиц селекционного стада, то полученные данные рекомендуем использовать в качестве условной шкалы типичности верблюжат при рождении шестимесячного и годовалого возраста.

5. Источники

ЕЛЕМЕСОВ, К. Е., "Состояние и Перспектива Развития Животноводства Казахстана", *Вестник Сельскохозяйственной Науки Казахстана*, №3, Алматы 2008, с. 10-15.

ЛАКОЗА, И. И., *Верблюдоводство*, Москва, 1964, 341.

МУСАЕВ, З. М., "Селекционно-Племенная Работа в Верблюдоводстве Казахстана", *Первый Международный Конгресс Животноводов*, Алматы 2002, с. 155-161.

ПЛОХИНСКИЙ, Н. А., *Руководство по Биометрии Для Зоотехников*, М., Колос, 1969, 256.

ПОКАЗАТЕЛИ МОЛОЧНОЙ ПРОДУКТИВНОСТИ ПОЛИМОРФНЫХ БЕЛКОВЫХ СИСТЕМ, ИХ ИЗМЕНЧИВОСТЬ, ВЗАИМОСВЯЗЬ НАДОЯ И ОСНОВНЫХ КОМПОНЕНТОВ У ЖИВОТНЫХ С РАЗЛИЧНЫМИ КОМПЛЕКСНЫМИ ГЕНОТИПАМИ

Бақытбек АХМЕТОВ¹ - Мұханбетжан ЕСКАРА²

Özet

Modern seçim, hayvanların kalıtım ve genetik çeşitliliğinin maksimum kullanımına dayanmalıdır. Bununla bağlantılı olarak, modern genetiğın başarılarını kullanmanın, toplumlarda genetik süreçlerin düzenliliğini ortaya koyan ve kalıtsal olarak koşullandırılmış bireysel veya grup üretkenliğini tesis etmenin rolü ve önemi artmaktadır.

Kabul edilen prosedüre uygun olarak, deney hayvan grupları, polimorfik proteinlerin kombinasyonları hesaba katılarak analogların tipine göre seçilmiştir.

Sonuç olarak, hayvanları iyileştirmeye yönelik görevlere bağlı olarak, karmaşık genotip dikkate alınarak, süt veriminin belirli parametrelerine göre başarılı bir şekilde seçim yapmak mümkündür.

Dikkat çekici olan çalışmada, beta-globülinin toplam süt proteini ile önemli ve güvenilir bir bağımlılığı bulunmuş olup, bu da bazı bilim adamlarının protein sütünün kestirilmesinde güvenilir bir işaretleyici olarak diğerlerine kıyasla bu proteinin avantajı hakkındaki sonuçlarını doğrulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Proteinler, Kazein, Albümin, Globulin, Kompleks Genotipler, Pleiotropik, Araya Sokulmuş, Selektif, Alt Tip, Korelasyon, Alel, Polimorfik Tipler, Genetik Olarak Farklılaşma, Verimlilik, Sentez Kuşak, Gen, Kompleks Genotip.

1. Введение

Современная селекция должна опираться на максимальное использование наследственности и генетического разнообразия животных. В связи с этим повышается роль и значение использования достижений современной генетики, вскрывающей закономерности генетических процессов в популяциях и устанавливающей наследственно обусловленную индивидуальную или групповую продуктивность. Поэтому в наших исследованиях, чтобы определить роль отдельных аминокислот в формировании показателей белковомолочности, проведено изучение содержания аминокислот с учетом генетического сочетания отдельных полиморфных белков. Большое разнообразие синтезируемых белков в молоке коров объясняется наличием огромного числа генов, контролирующих процесс синтеза белков. Гены, контролирующие синтез полиморфных белков, отвечают как за тип синтезируемого белка, так и за его количество, что характерно только для животных с определенным генотипом.

Теоретической предпосылкой для понимания взаимосвязи надоя, основных компонентов и полиморфных белков молока у животных с различными комплексными генотипами служит, получившая наибольшее признание, гипотеза о возможной их генетической природе, исходящая из плеiotропного действия гена. Предполагается, что при плеiotропном действии определенный ген воздействует не только на данную генетическую систему полиморфизма, но и на наследственную цепь, оказывающую влияние на продуктивность. Плеiotропный тип связи более стабилен, поэтому он имеет определенное значение при косвенной селекции, в процессе которой отбор по полиморфной системе будет сопровождаться отбором по селекционируемым признакам продуктивности.

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование.

² Казахский инженерно-педагогический университет Дружбы народов, Факультет гуманитарные науки, финансы, Наука и образование, kana_82_072@mail.ru.

Эффект связи может быть также результатом подбора животных, особенно при их внутрilineйном разведении, когда в селекционируемой высокопродуктивной линии, благодаря внутрilineйному инбридингу, накапливаются определенные аллели, повышается их частота и создается фенотипическая связь между этими аллелями и уровнем продуктивности, на который шел отбор (Меркурьева, 1977, стр. 86-88, 162-182).

По выявлению характера связи между надоем и основными компонентами молока проведено значительное число исследований. Установленная взаимосвязь между этими показателями близка к средним значениям, выявленным другими исследователями (надой \times жир - 0,23; надой \times белок - 0,09; жир \times белок + 0,06). При этом недостаточно изучена связь между этими признаками в зависимости от комплексных генотипов (Жебровский, Митютько, 1979), а по полиморфным белкам такие исследования отсутствуют.

Поэтому изучение общей и аминокислотной характеристики полиморфных систем белков молока, а также взаимосвязи надоя, основных компонентов и полиморфных белков молока у животных с различными комплексными генотипами является важным фактором в познании индивидуальных и породных особенностей животных.

2. Методы

В соответствии с принятой методикой подопытные группы животных были отобраны по типу аналогов с учетом комбинаций полиморфных белков.

Для того чтобы исключить возрастные и физиологические проявления генома они были укомплектованы чистопородными коровами с учетом возраста (4-5 лактации), продуктивности за предшествующую лактацию и сезона отела. Исследования продолжались в течение лактации. Учет показателей молочной продуктивности проводился за первые 305 суток лактации, но не менее 270 суток.

Надой молока определяли по данным ежедневного контроля. Содержание жира, общего белка, белковых фракций, полиморфных белков и количество аминокислот в них определяли один раз в месяц в индивидуальных пробах от каждой коровы. Содержание жира и белка, белковые фракции, аминокислотное содержание в общем белке, казеине, альбумине и глобулине определяли по общепринятым методикам. Количественное содержание полиморфных белков молока также определяли один раз в месяц в индивидуальных пробах молока.

Таким образом, предлагаемый нами метод является комплексным изучением белка и производных молока.

3. Результаты

В наших исследованиях, чтобы определить количественное содержание аминокислот изучалось общее количество их у разных отдельных полиморфных белков в зависимости от комплексных генотипов. Анализ материалов по количественной характеристике молочной продуктивности и содержанию в молоке основных компонентов показывает, что наиболее обильно-молочными оказались подопытные животные с комплексными генотипами 1222, 1122 и 1131 (7013, 6856 и 6000 кг.) при относительно одинаковом содержании жира и белка в молоке. Пониженной продуктивностью характеризовались коровы, имеющие комплексный генотип 1223 (3902 кг) при самом высоком содержании белка в молоке. При сравнении животных с разными комплексными генотипами наблюдается значительный размах в надое и содержании в нем основных компонентов. Так, например, размах надоя составил от 3902 кг, у животных с генотипом 1223 до 7013 кг, у животных с генотипом 1222, по содержанию жира в молоке от 3,81 % (1113) до 4,08 % (1112) и содержанию белка от 3,31 % (1113) до 3,50 % (1223). Следовательно, селективное преимущество животных с различными комплексными генотипами составляет по надоеу 4111 кг., по содержанию жира 0,17 % и белка 0,19 %.

Ранговый анализ полученных материалов с включением полиморфных типов белков показывает, что с учетом всех изучаемых признаков преимущество получают животные с комплексным генотипом 1123, затем второй ранг занимает подопытная группа животных с комплексным генотипом 1121 и третий - 1131.

Таким образом, обработка экспериментальных данных как по отдельным, так и по комплексу признаков позволяет выявить преимущество животных, обладающих определенными комплексными генотипами. Так, коровы с генотипом 1222 имеют селективное преимущество перед другими группами по надоеу, по содержанию жира в молоке - 1112 и белка - 1123, а с учетом показателей полиморфных белков подопытная группа с генотипом 1123.

Следовательно, в зависимости от поставленной задачи по совершенствованию животных возможно с учетом комплексного генотипа вести успешный отбор по заданным параметрам молочной продуктивности.

О значимости отдельных фракций и типов в секрети белка молока можно судить по относительному их содержанию. Ранговое распределение относительного содержания белковых фракций показало, что наибольшую удельную массу по всем подопытным группам занимает казеин - 71,09 % с колебаниями от 66,4 % у животных с генотипом 1131 до 73,2 % затем идет альбумин - 23,83 % с колебаниями от 21,99 % (1111) до 28,57 % (1131) и глобулин - 4,98 % с колебаниями от 4,85 % (1122) до 5,19 % (1113).

Анализ содержания отдельных фракций в казеине показал, что альфа-казеин составляет 48,59 %, бета-казеин - 39,42 % и каппа-казеин - 12,1 %. Наиболее высокое относительное содержание от сывороточного белка составляет бета-лактоглобулин - 53,53 %, затем идут альфа-лактальбумин - 20,77 % и сывороточный альбумин (8,49 %). Из полученных данных можно заключить, что отдельные фракции белка и их полиморфные типы играют разную роль в образовании общего белка молока. Биометрическая обработка полученного материала показала, что наблюдаются различия относительного содержания отдельных полиморфных типов белков у животных с различными комплексными генотипами.

Таким образом, выявлена общая закономерность относительного содержания казеина и сывороточных белков. Ранговое распределение подтверждает, что выявленная закономерность присуща не только популяции в целом, но и имеет внутривидовую особенность, свойственную каждой группе животных с разными генотипами полиморфных белков.

Основой, дающей материал для отбора и стабильности селекционируемых признаков, является величина их изменчивости. Как известно, общая фенотипическая изменчивость признака состоит из генотипической и паратипической. В наших исследованиях, чтобы уменьшить влияние паратипических факторов на количественные показатели были созданы подопытные группы по типу аналогов с учетом комплексных генотипов. Данные об изменчивости содержания общих признаков молочной продуктивности представлены в таблице.

Как известно, изменчивость селекционных признаков в значительной степени зависит от интенсивности отбора и стабилизации признаков отбора. Анализ полученных нами коэффициентов изменчивости показывает, что по надюю и основным компонентам молока (жиру и белку) животные разных генотипов имеют незначительный размах, что, в основном, связано со стабилизацией в хозяйстве признаков отбора. Однако у подопытных групп с различными генотипами наблюдается некоторый лимит изменчивости селекционируемых признаков. Так, например, при среднем коэффициенте изменчивости по надюю 19,67 % колебания его значения составляют от 13,49 % (1113) до 21,75 % (1122), по содержанию жира в молоке от 4,05 % (1113) до 8,32 % (1123) и белку от 3,48 % (1123) до 6,82 % (1121). Выявленные различия в изменчивости надюю и основных компонентов молока показывают, что животные с различными комплексными генотипами имеют разные возможности при совершенствовании их по данным признакам.

Коэффициент изменчивости белковых фракций (казеина и глобулина) находится на уровне общего белка. Наблюдается значительная изменчивость альбумина, как по популяции (23,745 %), так и у отдельных групп животных (9,78-31,27 %).

Полиморфные белковые фракции молока оказывают основное влияние на количество синтезируемого белка. Необходимо отметить, что наблюдается незначительное различие в изменчивости идентичных полиморфных белков в зависимости от комплексных генотипов. В составе казеина наиболее подвержена изменчивости каппа-казеиновая фракция, лимит которой составляет от 12,45 % у животных с генотипом 1111 до 21,52 % по группе 1112.

Все сывороточные белки, за исключением глобулина (6,42 %), имеют довольно значительную изменчивость, что видимо, связано с буферными свойствами и биохимической значимостью этих белков.

Таким образом, установлена общая закономерность изменчивости идентичных полиморфных белков у животных с различными комплексными генотипами. При этом между отдельными генотипами наблюдаются различия коэффициентов изменчивости, что указывает на разные возможности по совершенствованию отдельных групп животных как по уровню молочной продуктивности, так и качественному улучшению белков по содержанию аминокислот.

Данные о корреляции между надюем, основными компонентами молока, полиморфными белками в зависимости от комплексных генотипов представлены в табл. 4,5,6. Исследования

показали, что при общей отрицательной зависимости между надоем и основными компонентами молока у животных с комплексными генотипами 1113, 1131 и 1111 наблюдается положительная связь надоя соответственно с содержаниями жира (0,72) и белка (0,27) с содержанием белка (0,80) и казеина (0,41) и взаимосвязь между жиром и белка (0,60).

Дифференцированный подход к определению корреляций в зависимости от комплексных генотипов показал огромный резерв для отбора животных, имеющих положительную связь между надоем и основными компонентами молока при незначительной отрицательной и положительной связи в среднем по отобранной группе животных.

Дальнейшие исследования показали, что по подопытной группе наблюдается отрицательная зависимость между надоем, основными компонентами молока, белковыми фракциями и их полиморфными типами, положительная связь между этими показателями и содержанием белка в молоке и, в основном, положительная зависимость между содержанием жира в молоке за исключением содержания казеина, альфа - казеина и бета-казеина, где выявлена незначительная отрицательная корреляция.

Если рассматривать взаимосвязь между изучаемыми признаками по отдельным группам животных с учетом комплексных генотипов, то необходимо констатировать, что животные с комплексными генотипами 1112, 1111, 1122 имеют отрицательную связь по всем изучаемым признакам.

Полученная зависимость соответствует показателям по подопытной группе. Однако, по нашему мнению, для селекции наиболее ценную часть популяции составляют животные с комплексными генотипами 1113, 1121 и 1131, которым присуща, за редким исключением, положительная зависимость между надоем, основными компонентами молока и полиморфными белками.

Анализ полученных корреляций между содержанием жира и изучаемыми признаками показал, что наблюдается в основном положительная зависимость у животных с разными комплексными генотипами по белку. Однако по содержанию казеина выявлена отрицательная связь между содержанием жира по всем подопытным группам. Такая же картина наблюдается по всем белковым фракциям и их полиморфным типам у животных с комплексным генотипом 1131 и 1113, за исключением глобулина, сывороточного альбумина и бета-казеина. Такая закономерность взаимосвязи между изучаемыми показателями у животных с генотипами 1131 и 1113, видимо, обусловлена общей отрицательной зависимостью между содержанием жира и белка в молоке.

Установленные коэффициенты корреляции между общим белком молока, его фракциями и полиморфными типами в зависимости от комплексных генотипов, как и следовало ожидать, имеют, в основном, положительную связь, как в среднем по подопытной группе, так и по отдельным генотипам. При этом выявлена самая значительная и достоверная зависимость бета-глобулина с общим белком молока, что подтверждает выводы ряда исследователей о преимуществе этого белка в сравнении с другими в качестве надежного сигнального маркера при прогнозировании белкомолочности.

4. Обсуждение

В ходе исследования молочной продуктивности популяции коров черно-пестрой породы и их производных, установлена закономерность изменчивости идентичных полиморфных белков у животных с различными комплексными генотипами. Между отдельными генотипами наблюдаются различия коэффициентов изменчивости, что указывает на разные возможности по совершенствованию отдельных групп животных как по уровню молочной продуктивности, так и качественному улучшению белков по содержанию аминокислот.

Исследования показали, что определение корреляций в зависимости от комплексных генотипов является огромным резервом для отбора животных, имеющих положительную связь между надоем и основными компонентами молока при незначительной отрицательной и положительной связи в среднем по отобранной группе животных.

Выявлена также отрицательная зависимость между надоем, основными компонентами молока, белковыми фракциями и их полиморфными типами; положительная связь между этими показателями и содержанием белка в молоке и, в основном, положительная зависимость между содержанием жира в молоке. Полученные зависимости соответствуют показателям по подопытной группе. По нашему мнению, для селекции наиболее ценную часть популяции составляют животные с комплексными генотипами (1113, 1121, 1131), которым

свойственна положительная связь между надоем, основными компонентами молока и полиморфными белками.

В исследовании, что примечательно, выявлена значительная и достоверная зависимость бета-глобулина с общим белком молока, что подтверждает выводы некоторых ученых о преимуществе этого белка в сравнении с другими в качестве надежного сигнального маркера при прогнозировании белковой молочности.

5. Выводы и Рекомендации

Анализ полученных данных позволил выявить селективные различия генотипов животных, как по отдельным признакам, так и по их комплексу. Так, выявлено селективное преимущество по надоем генотипа 1122, содержанию жира в молоке генотипа 1112 при комплексной оценке животных с учетом полиморфных белков установлено селективное преимущество генотипа 1123.

Животным различных генотипов характерна общая закономерность изменчивости содержания полиморфных белков.

Установлены значительные межгрупповые внутривидовые различия взаимосвязи между изучаемыми признаками по направлению частично 1222, наряду с высокими показателями надоя и качества молока, характеризуются повышенным содержанием аминокислот во всех белках.

У генотипа 1123 установлен факт преимущественного участия в образовании белков молока преимущественно за счет незаменимых аминокислот. Минимальный показатель коэффициента изменчивости имели животные с генотипом 1123 и 1131, наряду с хорошим сочетанием количественных и качественных показателей молочной.

Установлена некоторая специфика взаимосвязи надоя, основных компонентом молока с содержанием аминокислот полиморфных белков в зависимости от генотипа животных. Положительно по этому показателю характеризуются животные с генотипом 1122. Данный генотип является хорошим генетическим материалом при совершенствовании популяций по качеству продукции при сохранении максимального надоя.

Следовательно, проведенные исследования указывают на значительные зависимости по совершенствованию черно-пестрой породы по качеству молока с учетом внутривидовых различий по полиморфным белкам молока.

Выявленное превосходство по селекционируемым признакам животных с различными комплексными полиморфными системами белков в зависимости от генотипа может быть использовано для повышения эффективности селекции.

Отбор животных с генотипами 1123 и 1131 позволит повысить качество белка по содержанию аминокислот в нем.

Ведя отбор потомства с генотипом 1123 можно сохранить и повысить содержание незаменимых аминокислот в белках молока.

Выявленные нами закономерности будут способствовать установлению путей использования в селекционно-племенной работе связей полиморфизма биоструктур с физиологическими и биохимическими процессами в организме.

6. Источники

ЖЕБРОВСКИЙ, Л. С.- МИТЮТЬКО, В. Е., *Использование Полиморфных Белковых Систем в Селекции*, Л., Колос, 1979, 184.

МЕРКУРЬЕВА, Е. К., *Генетические Основы Селекции В Скотоводстве*, М., Колос, 86-88, 162-1977, 182.

ТҰҢҒЫШ ТОҒЫШАРЛАРҒА ҚАРСЫ ВАКЦИНАНЫҢ АЛЫНУЫ

Әбділақ ХАЛИЛА¹ - Мөлдір СУЛЕЙМЕНОВА²

Özet

Aşı orijinal olarak genitalleri korumak için kullanıldı. Enfeksiyon hastalıkları için canlı enfeksiyonlardan hazırlanan bir aşının kullanılma şekli eski çağlardan beri bilinmektedir. Örneğin Çin'de, M.Ö. 11. yüzyılda, insanların sağlığı için çok kötü bir şekilde hasta olmuş olan pürülan bir kürktü. Hindistan'da, ciltte yara izi bırakarak ve pelviste ovuşturdu, Gürcistan'a püy-delici böcek derisi enjekte edildi. Ancak bu aşılama yöntemi, bazen ölüme sonuçlanan ciddi komplikasyonlarla sonuçlandı ve aşı ciddi hastalıklarla enfekte oldu. 1796. İngiliz doktor E.Majenner, anti-akne aşısı bulunduğunu açıkladı. Şeritler büyük ölçüde larva, keçi, keçi, deve, sığır ve diğerleridir. Evcil hayvanlar ve saiga, saiga antilopları, vb. Dokularda, yabancı otculların merkezi sinir sisteminin beyin ve omuriliği. Koyun yetiştiriciliğinde büyük ekonomik hasara neden olan çok yaygın ve öldürücü olmayan, invazif bir hastalıktır. Son olarak, genellikle köpeğin bağırsağında yetişen yüzlerce bant, solucanların son eklemlerinde istilacı olgun yumurtalarla doludur. Rölyef manşetlerinin olgun uçları, kendiliğinden kırılarak dışkıyla birlikte düşer. Bir pastada 20 ila 30 bin yumurta vardır. Bir köpeğin yüzlerce kurdelesi, günde yüz milyonlarca dolambaçlı yolla dışarıda kalıyor.

Helminth yumurtaları uterus solucanının ek yerlerinden çıkarıldı ve önceden hazırlanmış yapay mide sularına sokulan termostatlara konuldu. Yapay mide suyunun etkisi altında, yumurtaların kabuklarının kaybolduğuna ikna oldum. Küçük bebeklerin mikroskopik olarak saptanması durumunda, bunlar hızlı bir şekilde uzaklaştırıldı ve yapay bir ortamda 5 ila 6 gün boyunca saklandı. Onkemberler sırasında hayvan krallığının bağıışıklık sistemini zayıflatan toksinler. metabolit antijenleri.

Mikroskopik inceleme sırasında, onkosferler metabolik antijenik ortamdan uzaklaştırılmış ve ultrason ile özel bir sıvı içinde ayrılmış ve solucanın toplam antijenleri onlardan elde edilmiştir. Bant solucanlarının yarısı bir anti-dolaşım aşısı, bir toplam ve metabolik antijen onkosferi karışımı elde etmek için kullanıldı.

Anti-dolaşım hastalık aşısının üretim testi ilk olarak Zhambyl bölgesinde kuzu ve kuzularda ve koyun koyun yetiştirme çiftliklerinde test edildi. Üretim testi sırasında, hastalığı önleyen dolaşım hastalığı aşısının immünolojik aktivitesi çok takdir edilmiş ve takdir edilmiştir. Ana testler Güney Kazakistan bölgesi Arys, Türkistan ve Suzak ilçelerinin koyun yetiştirme çiftliklerinde 1-2 yıl kuzu ve kuzularda gerçekleştirilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Aşılama, Suçiçeği, Bağıışıklık, İmmünoloji, Gövde, Mikrobiyal, Helminth, Şerit Solucanlar.*

1. Кіріспе

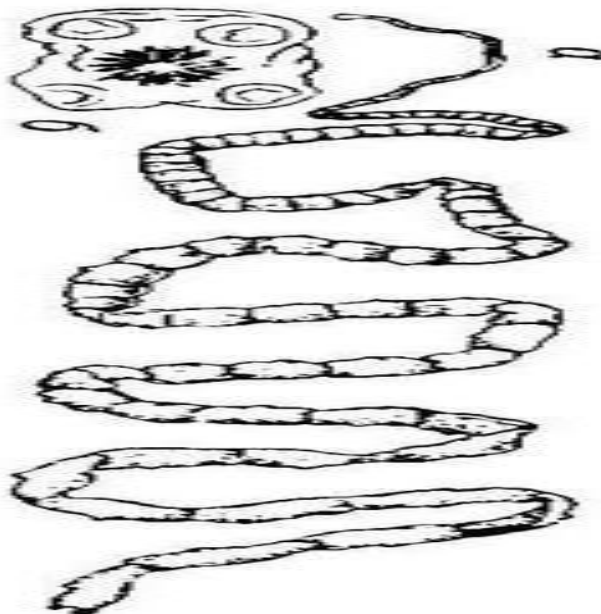
Мал шаруашылықтары айналма ауруынан орасан зор экономиялық шығынға ұшырайды. 1986-1988 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан ауданының «Қуйбышев» совхозында бас малдәрігері қызметін атқарған кезеңдерде қойдың айналма ауруынан орасан зор экономиялық шығынға ұшырайтынынан өз көзімен көргендігім маған үлкен ой салды. Алғашқы жүргізілген зерттеу нәтижелерінің жетістіктері бойынша біздің «Малдың айналма ауруының серологиялық реакциялармен анықтауға арналған компоненттер жинағы» өндіріске енгізілініп, мал шаруашылығында кеңінен пайдаланудың нәтижесінде малдарда айналма ауруының таралуы 10-15% пайызға жететіндігін көрсетті. Қазақстанда 1980 жылдары қой басының саны 50 миллиондай болатын. Сонда жылына орташа 5-7 миллиондай мал басы айналма ауруынан шығын болуы орасан зор экономикалық шығын екендігін көрсетеді.

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Білім және ғылым, abdilaq@bk.ru

² «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Білім және ғылым, suleymenova@miras.edu.kz

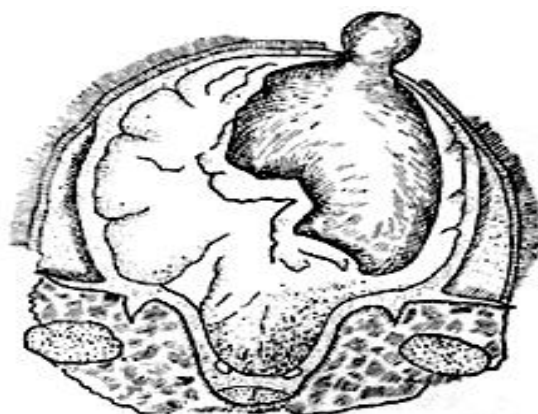
Айналма - шөп қоректі жануарлардың бас миы мен жұлын бөлімінің зақымдалуымен және жүйке жүйесінің қызметінің бұзылуымен жүретін қатерлі инвазионды ауру. Айналма ауруының халықта кең тараған аттарына: «айналма, ценуроз, жынды, тентек, вертячка» деген атаулар жатады. Айналманы тудыратын қоздырушы - *Multiceps multiceps*, таспа құрттарының ұзындығы 40-60 см-ден 1-1,5 метрге дейін барады (1-сурет). Таспа құрттардың денесі 200-250 бунақтардан құралған. Таспа құрттардың ересек жыныстық жетілген сатысы иттердің, қасқырдың, қорқау қасқырдың, қарсақтың, шиебөрінің, түлкінің т.б. ит тұқымдастарының ащы ішегінде тіршілік ету барысында жетілген жұмыртқаларын шығарып, қоршаған ортаны залалдайды.

Таспа құрттардың дернәсілдері немесе балаң құрттарының көпіршікті ларвоциста кезі қойдың, ешкінің, жылқының, түйенің, ірі қара малдардың т.б. үй жануарларының және киіктердің, ақбөкендердің, арқарлардың т.б. жабайы шөп қоректілердің орталық жүйке жүйесінің ұлпаларында, мида және жұлында мекендейді. Қой шаруашылығына орасан зор экономикалық зиян келтіретін, өте кең тараған және емі жоқ қатерлі инвазионды ауруға жатады. Ақтық иелерінде, көбінесе иттердің ішегінде өсіп жетілген бірнеше жүздеген таспа құрттардың соңғы буындарының іші инвазионды жетілген жұмыртқаларға толы болады. Таспа құрттардың пісіп-жетілген соңғы бунақтары өздігінен үзіліп, нәжіспен бірге сыртқа түсіп отырады. Бір бунақтың ішінде 20-30 мыңға дейін жұмыртқа болады. Сонда бір иттің ішіндегі жүздеген таспа құрттар күніне сыртқы ортаға жүздеген миллион айналма ауруының ұрықтарын шашады екен.

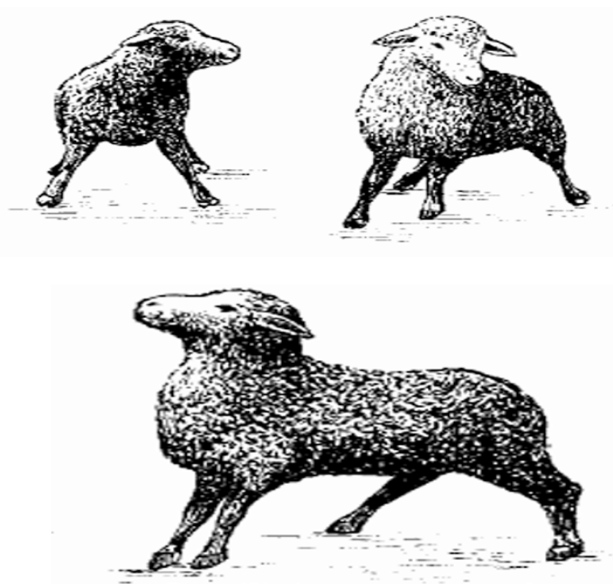
1-сурет. Ми құртының ересектері

Жұмыртқа ішіндегі құрт ұрығы-онкосфера бірнеше қабықшамен қоршалған. Олар сыртқы орта жағдайына өте төзімді келеді және табиғатта ұзақ сақталады. Малға айналма дерті гельминт жұмыртқасымен былғанған қоректі заттармен, шөппен, сумен жұғады. Таспа құрттарының жұмыртқасы мал асқазанына түсісімен сыртқы қабықтарынан айырылады, одан босап шыққан майда, жіңішке құрттар-онкосфералар ішекті тесіп өтіп, қан тамырларына енеді, қан арқылы малдардың басындағы миы және жұлынына орналасып, 3 ай ішінде ісініп таспа құртының көпіршігіне айналады (2-сурет). Көпіршік ішіндегі ми құртының балаң құрттары протосколекстерімен ақтық иелері иттер, қасқырлар т.б. ит тұқымдастар өлген немесе сойылған айналма малдың басын кеміріп жеу арқылы зақымданады. Ит ішегіне түскен протосколекстер орта есеппен 1,5-2 айда жыныстық ересек сатысына жетіліп, 1,5-2 жыл сонда тіршілік етіп, сыртқы ортаны онкосфера деп аталатын балаң құрттары бар жұмыртқалармен залалдап отырады. Айналма ауруы Қазақстанда қой өсіретін барлық шаруашылықтарда кездеседі. Айналма ауруымен көбінесе екі жасқа дейінгі мал ауырады, ал, екі жастан асқан малдар бұл дертке сирек шалдығады. Бұл ерекшелік мал жасына қарай пайда болатын иммунитетке байланысты (Бернет, 1971; Бойд, 1969; Герберт, 1974; Зильбер, 1958).

2-сурет. Ми құртының мидағы көпіршіктері

Мал шығыны барлық маусымдарда тіркеледі. Дегенмен, қозылар айналмамен жаздың екінші жартысы мен күзге қарай, ал, тоқғылар мен саулықтар қыс пен келесі жылдың көктем және жаз айларында жиірек болады (3-сурет). Мал айналма ауруына жайылымда бағылатын кезде шалдығады. Әсіресе, қора маңындағы ит көп жүретін жерлер өте қауіпті. Оған басты себеп шопан иттерінің дер кезінде профилактикалық дегельминтизациялаудан өтпеуі, айналма аурын тарататын тоғышар таспа құрттардан арылмауы. Сонымен қатар таспа құрт жұмыртқаларының ауа райының өзгеруіне төзімді келуінің де маңызы зор. Айналма ауруының емі жоқтығын ескерсек, бұл экономикалық шығындарды тоқтату жолы тек ауруды түбегейлі ауыртпайтын вакцина алу әдістерін қолдану болып табылады.

3-сурет. Айналма ауруымен ауырған қойлар

Алғашқы айналмаға қарсы вакцина алу әдістерін зерттеу саласындағы ғылыми жұмыстары негізінен айналмамен ауырған қойлардың миындағы көпіршік ішіндегі балаң құрттары протосколекстерді алып, оларды вакцина жасауға пайдаланудан басталды. Дегенмен бұл зерттеулерінің ок нәтижесі болмады. Айналма көпіршіктерінен алынған таспа құрттардың дернәсілдері - протосколекстер вакцина жасауға сезімталдығы төмен, дәрменсіз болып шықты.

Зерттеуші ғалымдарды ойландырғаны айналма ауруына қарсы малдарда иммунитеттің болуы. Ересек малдарда айналма ауруы өте сирек кездеседі (Кульберг, 1985; Купер, Керни, Шер, 1987; Халилаев, 1995; Халилаев, 1996). Сонда оларға ауруды жұқтырмайтын иммунитет қалай пайда болады?... Осы кезге дейінгі гельминтология саласындағы ғалымдардың еңбектерінде бұл туралы зерттеулер неге жүргізілмеген? Осындай сансыз сұрақтарға жауап таппай

жүрген күндердің бірінде түнделетіп зертханада түнеуге тура келді. Орындықта отырып ұйқыға кеткенде түсіме гельминттердің ерекше майда балаң құрттары кірді. Бұл балаң құрттар бұрынғыларға ұқсамайтын таңсық, тіпті түрі бөлек болып көрінеді. Мыңдаған, тіпті миллиондаған сан жетпейтін балаң құрттар ширақ қимылдармен малдардың қан тамырларының ішінде жүзіп жүргені көрінді. Оянып кеткен маған көптеген ойлар келді. Айналма ауруының қоздырғыш гельминттерінің ересектері ит ішегінде тіршілік етеді, ал балаң құрттары қой миындағы көпіршіктерде тіршілік етеді. Сонда түсімде көрінген мал қанындағы бұл кезге дейін белгісіз болып келген ерекше балаң құрттар қайдан пайда болды? Таспа құрттардың бұл сатысы неге зерттелмеген? Осы сұрақтардың жауабын табу үшін ынталанған мен ізденудің жаңа, жұмбақты жолдарын зерттедім.

2. Зерттеу әдістері

Ит ішегінен алынған таспа құрттарының артқы жетілген буындарын бөліп алып, буындарынан гельминттердің жұмыртқалары алынып, олар алдын ала дайындалған жасанды асқазан сөлі құйылған ыдыстарға салынып, термостатқа қойылды. Жасанды асқазан сөлінің әсерінен жұмыртқа қабықтары жойылып, ондағы балаң құрттар босанып шыққанын көргенде жұмыстың жанданғанына кәміл сендім. Микроскоппен қарағанда байқалған майда балаң құрттары пайда болысымен тез арада бөлініп алынып, 5-6 күн жасанды қоректі ортада ұсталып, тіршілігі жалғастырылды. Онкосфералар тіршілік ету барысында мал ағзасының иммунитетін әлсірететін токсиндер т.б. метаболитті антигендер бөліп шығарады.

3. Нәтижелері

Микроскоппен қарап тұру барысында қимылдары шабауланып, тоқтаған онкосфералар метоболитті антигенді ортадан бөліп алынып, арнайы сұйықтықта ультрадыбыспен әсер ету арқылы бөлшектелініп, олардан балаң құрттардың сомалық антигендері алынды. Таспа құрттардың балаң құрттары онкосфералардың сомалық және метоболитті антигендерінің қоспасы айналма ауруына қарсы вакцина алуға пайдаланылды.

4. Талқылау

Малдың айналма ауруына қарсы вакцинасын өндірістік сынау алдымен Алматы облысының Жамбыл ауданы мен Кербұлақ ауданының қой шаруашылықтарында қозылар мен тоқтыларға егіліп сынақтан өткізілді. Өндірістік сынақ барысында айналма ауруына қарсы вакцинаның ауруды болдырмайтын иммунологиялық белсенділігі байқалып, жоғары бағаланды. Негізгі сынақтар Оңтүстік Қазақстан облысының Арыс пен Түркістан және Созақ аудандарының қой шаруашылықтарында 1-2 жастағы қозылар мен тоқтыларға егіліп өткізілді.

5. Қорытынды және ұсыныстар

Миллиондаған малдарға жүргізілген өндірістік сынақ барысында айналма ауруына қарсы вакцинаның ауруды болдырмайтын иммунологиялық белсенділігі байқалып, жоғары бағаланды. 1989 жылы қойдың айналма ауруына қарсы вакцинасының өндірістік сынақтарының нәтижелері бойынша жазылған «Қойдың айналма ауруына қарсы вакцина жасау туралы нұсқау» Кеңес одаға кезеңінде Москва қаласында орналасқан Бүкіл Одақтық Ауылшаруашылық министрлігінің Агроөндірістік комитетінің Малдәрігерлік басқармасының бастығы А.Д. Третьяковтың №432-3 бұйрығымен бекітіліп, өндіріске енгізілді.

6. Дереккөздер

БЕРНЕТ, Ф. (1971). Клеточная иммунология. М., Изд.-во «Мир». 147.

БОЙД, У. (1969). Основы иммунологии. М. 341.

ГЕРБЕРТ, Д. (1974). Ветеринарная иммунология. М.: Колос. 244.

ЗИЛЬБЕР, Л.А. (1958). Основы иммунологии. М. 411.

КУЛЬБЕРГ, А.Я. (1985). Молекулярная иммунология. М. 142.

КУПЕР, М., КЕРНИ, Д., ШЕР, И. (1987). Иммунология. М. 289.

ХАЛИЛАЕВ, А.Н. (1995). Иммунология и экология токсоплазм. Алматы. 291.

ХАЛИЛАЕВ, А.Н. (1996). Паразит ауруларын иммунологиялық әдістермен анықтау. Алматы. 123.

ТОКСОПЛАЗМА ҚАРАПАЙЫМДЫЛАРЫНЫҢ ТАРАЛУЫН АНТИДЕНІ БЕЙТАРАПТАУ РЕАКЦИЯСЫМЕН ЗЕРТТЕУ

Әбділақ ХАЛИЛА¹ - Нұрила БАЙСЕЙТОВА²

Özet

Bu yazıda, serolojik reaksiyonlarla cinsel hormonların tanımlanmasının sonuçları.

Toksoplazmozlu hayvanların serumda parazit antijenleri olduğu bilinmektedir. Bu antijenlere karşı immün kan serumu elde etme yöntemlerinin ve immünoglobulin eritrosit tanısı elde etme yöntemlerinin araştırılması, günümüzün güncel konularıdır.

ADB'yi araştırmak için, hayvanların serumundan toksoplazmik antijenler saptadık. Reaksiyonun kalitesini değerlendirmek için hayvan olmayan kan serum testi yapıldı. ADR'nin sonucu tabloda gösterilmiştir. Çalışmanın sonuçlarına göre, toksoplazmik parazitin antijeni kan serumunda bulundu (No. 1-2,4,6,14,16). Toksoplazma antijeni, ADR sonuçlarının sonuçlarını tamamlayıcı ve tamamlayıcı bulunmuştur.

Yazım ve okuma, makroekonomi için uygundur. Farklı içerikler 10 kat daha az olmalı ve eritrosit diyabet% 0.5 olmalıdır.

Anahtar kelimeler: Toksoplazma, Parazitoloji, Mikrobiyoloji, Viroloji, İmmünoloji, Plaka, Bağışıklık, Titreme.

1. Кіріспе

Қазақстанда мал шаруашылығында кең тараған токсоплазмоз адамдар мен жануарлардың паразит ауруы (Леви, 1967).

Токсоплазмоз салдарынан әйелдер түсік түсіреді, әлсіз-әлжуаз, ақыл-есі кем, соқыр т.б. көптеген кемтарлығы бар балаларды дүниеге келтіреді. Әлсіз балалардың ерте ауруға шалдығуы және олардың ауру күйде өтуі жас балалар өлімін көбейтеді.

Мал шаруашылығында да токсоплазмоз жануарлардың жаппай іш тастауының, өміршеңдігі төмен төлдер тууының және малдардың азғындауы мен өлім-жітімнің бірден-бір себептері болып табылады.

Токсоплазмоз кең тараған, ол барлық географиялық аймақтарда кездесетін ауру. Паразитологиялық зерттеулер арқылы токсоплазма паразиті барлық сүтқоректілер мен құстардан және бауырмен жорғалаушылардан табылған. Токсоплазманың кең таралуы оның жануарлар ағзасындағы барлық ұлпалар мен жасушаларында кездесіп, өмір сүре алуында. Токсоплазманы зерттеу, оның мал шаруашылығына орасан зор экономикалық зиян келтіретіні анықтады. Малдардың токсоплазмозын анықтау әдісі негізінен сыртқы белгілері арқылы ішкі өзгерістеріне байланысты жүреді. Бұл әдістердің кемшілігі көп, сыртқы белгілері көмескі, анық емес, әсіресе токсоплазмоздың айларында мүмкіндік бермейді.

Кейінгі кезде микробиология, вирусология т.б. инфекциялық және инвазиялық ауруларды анықтауға кеңінен қолданылатын иммунологиялық реакциялар биологияның басқа салаларында да енгізіле бастады (Халилаев, 1997; Сайдуллин, 1992). Иммунологиялық әдістердің ішінде сезімталдығы жоғары, қойылуы жеңіл реакцияға эритроцитті диагностика пайдаланылатын: кері гемагглютинация немесе тікелей емес гемагглютинация реакциясы, антиденені бейтараптау мен антигенді бейтараптау реакциялары т.б. жатады. Эритроцитті диагностикаларды алу әдісінің көптеген жолдары зерттеліп, өндіріске ұсынылған (Кузьмин, Шамардин, Каральник, Волкош, 1981; Шамардин, 1982).

¹ «Мирас» университеті, Педагогика, өнер және тілдер факультеті, Білім және ғылым, abdilaq@bk.ru

² Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Жаратылыстану факультеті, Ғылым және білім

2. Зерттеу әдістері

Токсоплазмозбен ауырған малдардың қан сарысуында паразит антигендері болатыны белгілі. Осы антигендерге қарсы иммунды қан сарысуын алу әдістері мен иммуноглобулинді эритроцитті диагностикумдар алу әдістерін зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселелері болып саналады.

Осыған байланысты біз ғылыми зерттеу жұмыстарымызда токсоплазмозды анықтау үшін иммунологиялық әдістерді колдану жолдарын зерттедік.

Ауру малдардың қан сарысуындағы антигендерді, антиденені бейтараптау реакциясы (АдБР) арқылы анықтау үшін олардың сәйкес иммунды қан сарысуларының жоғарғы титр-рін анықтап алу керек. Ол үшін иммунды қан сарысуының титрін эритроцитті антигенді диагностикумдармен кері гемагглютинация реакциясын (КГАР) қою арқылы анықтайды.

Токсоплазма антигеніне қарсы иммунды қан сарысуының титрін КГАР арқылы анықтау, алдында иммунды қан сарысуын тазартып алу қажет. Қан сарысуындағы гемагглютинация реакциясына кедергі келтіретін заттар жай формалинденген эритроцитпен тазартылады. Ол үшін 20% эритроциттің 2 көлеміне 1 көлем қан сарысуын араластырып, қоспаны тоңазытқышқа (4-8 °С) 12-16 сағатқа қояды. Тұнбаға шөгіп түскен эритроциттен қан сарысуын шприцпен сорып немесе жайлап құйып бөліп алады.

КГАР макротәсілмен қою үшін пробиркаға немесе пластинкаға қойылады. Пластинканың бір қатарының 1-шіден 8-ші шұңқырына дейін 0,5 мл еріткіш құяды. Еріткіш ретінде 0,007% желатиннен тұратын физиологиялық ерітінді (РН-7,2% пайдаланылады).

Сонан соң 1-ші шұңқырға 0,5 мл 1:25 физиологиялық ерітіндідегі тексерілетін қан сарысуын құяды. Шприцпен 1-ші шұңқырдан 0,5 мл алып екінші шұңқырға ауыстырады. Осылай 7-ші шұңқырға дейін қан сарысуын титрлеп шығады.

7-ші шұңқырдан алынған 0,5 мл ерітінді төгіліп тасталынады. Барлық шұңқырларға 0,25 мл 1% эритроцит диагностикумын құяды. Пластинка жайлап шайқатылған соң бөлме температурасында (16-25 С) ұсталынады.

Реакция нәтижесі 2-3 сағат өткен соң есепке алынып, 4 балдық жүйемен бағаланады:

4 балл-эритроциттер ойыс ойық түбін түгелдей жұқа қабықпен жауып жатады:

3 балл-эритроциттердің жауып жатқан аймағы алдыңғыға қарағанда аздау:

2 балл-эритроцит агглютинаттары аз, тек ойықтың түбінде көрінеді:

1 балл-эритроцит түнбасының шет жақтарында шамалы агглютинат түйіршіктері байқалады:

Теріс реакция-эритроциттер ойық түбінде түйме сияқты болып бір жерге жиналып, шоғырланады. Тексерілетін қан сарысуының ең жоғарғы титріне 3-4 балдық ерітінді алынады.

КГАР-сының сапалы жүргені қадағалау үшін арнаулы тексеру шұңқырлары болу керек:

1 шұңқыр-0,5 мл еріткіш, 0,25 мл 1% эритроцитті диагностикум құйылған:

2 шұңқыр-0,5 мл қан сарысуының 1:50 ерітіндісіне 0,25 мл 1% қалыпты эритроцит құйылған:

Бұл шұңқырларда гемагглютинация реакциясы жүрмеу керек. Эритроцитті диагностикумды тексеру үшін алдын-ала тексеріліп титрі көрсетілген иммунды қан сарысуын пайдаланады.

Ол үшін иммунды қан сарысуын бір қатар шұңқырларға көрсетілген ерітіндіге дейін титрлеп, оларға эритроцитті диагностикумды қосады. Реакция барлық шұңқырларда оң 3-4 балдық көрсеткіште болу керек.

КГАР макротәсілмен қою үшін микротитратордың планшетінде қойылады. Шұңқырының түбі ойыс болу керек. Планшеттің бір қатарының 2-ші шұңқырынан 8-ші шұңқырына дейін 0,05 мл еріткіш құйылады. Ол үшін микротитратордың арнаулы микротамшылатқышымен 2 тамшы тамызу керек 1-ші және 2-ші шұңқырға 0,05 мл (2 тамшы) тексерілетін қан сарысуының 1:50 ерітіндісін тамызады. 2-ші шұңқырдан бастап 7-ші шұңқырға дейін 0,05 мл диллютермен қан сарысуы титрленеді. Сонан соң барлық шұңқырларға 0,025 мл 0,5% эритроцитті диагностикум тамызылады. Пластинка бөлме температурасында стол үстіне қойылады. Реакция 2-3 сағаттан соң оқылады. Әрбір қатардағы гемагглютинация жүруі, тексерілген қан сарысуының оң реакция көрсеткені. Оның титрі ең соңғы шұңқырдағы гемагглютинацияға сәйкес келеді. Гемагглютинация болмаған қатардағы қан сарысуы теріс реакция көрсетеді.

Токсоплазма антигеніне қарсы иммунды қан сарысуының жұмыс титрін анықтау үшін оның ең жоғарғы титрін табу қажет. Табылған ең жоғарғы титрін 4 еселеп азайтып алу арқылы

иммунды қан сарысуының жұмыс титрі анықталады. Мысалы: иммунды қан сарысуының КГАР арқылы анықталған ең жоғарғы титрі 1:3200 болса, оны 4есе азайтқанда жұмыс титрі 1:800 болып саналады.

Жұмыс титрінің дұрыс дайындалғанын тексеру. АДБР қою алдында жүргізіледі. Егер алдыңғы үш ойықта оң реакция алынған болса, онда жұмыс титрін екі есе азайту керек. Егер 5-ші ойықта оң реакция жүрсе, онда жұмыс титрін 4 есе азайтады. Егер реакция 1-ші, 2-ші ойықта ғана оң болса, онда жұмыс титрін қайтадан КГАР қойып анықтау қажет.

Антиденені бейтараптау реакциясын (АДБР) қою үшін тексерілетін қан сарысуынан бір қатарға екі еселенген ерітінділер дайындалады. Ол үшін 2-шіден 8-ші ойықтарға 0,25 мл физиологиялық ерітінді құяды. 1-ші 2-ші және 7-ші ойықтарға тексерілетін заттың 1:50 қатынасындай физиологиялық ерітіндісін құяды. Арнаулы пипеткамен 2-ші ойықтан 6-шы ойыққа дейін 0,25 мл ерітінді ауыстырылу арқасында 1:5 тен 1:1600 қатынасына дейін екі еселенген ерітінді дайындалады. 6-шы ойықтан 0,25 мл алынып, төгіліп, тасталынады. 1-қатардың 1-ші және 6-шы және 8-ші ойықтарына антигенге қарсы иммунды қан сарысуының жұмысшы ерітіндісі құйылады.

Планшет 37 °С термостатта 30 минут ұсталған соң, 1-ші қатардың барлық ойықтарына 0,25 мл 1% ББҚС-ның эритроцитті антигенді диагностикумы құйылады. Планшет жайлап, шайқатылған соң бөлме температурасында стол үстіне қойылады. Реакция 2-3 сағаттан соң КГАР нәтижесіне керісінше оқылады, яғни гемагглютинация жүрмеген ойықтар оң реакция болып саналады.

1-кесте. Токсоплазма антигенін АДБР арқылы анықтау

Малдың түрі	Малдың номері	Реакция нәтижелері					
		1:40	1:80	1:160	1:320	1:640	1:1280
Қой	3301	4+	4+	4+	3+	2+	-
Қой	3302	4+	4+	4+	4+	4+	-
Қой	3303	-	-	-	-	-	-
Қой	3304	4+	4+	4+	3+	2+	-
Қой	3305	-	-	-	-	-	-
Қой	3306	4+	4+	4+	4+	3+	-
Қой	3307	-	-	-	-	-	-
Қой	3308	-	-	-	-	-	-
Қой	3309	-	-	-	-	-	-
Қой	3310	-	-	-	-	-	-
Қой	3311	-	-	-	-	-	-
Қой	3312	-	-	-	-	-	-
Қой	3313	-	-	-	-	-	-
Қой	3314	4+	4+	4+	3+	2+	-
Қой	3315	-	-	-	-	-	-
Қой	3316	4+	4+	4+	4+	2+	-
Қой	3317	-	-	-	-	-	-
Қой	3318	-	-	-	-	-	-
Қой	3319	-	-	-	-	-	-

3. Нәтижелері

АДБР тексеру мақсатында малдардың қан сарысуларынан токсоплазма антигендерін анықтадық. Реакция нәтижесінің сапалылығын бағалау үшін емес жануарлардың қан сарысулары тексерілді. АДБР нәтижесі кестеде келтірілген. Жүргізілген зерттеу нәтижелерінде токсоплазма паразиттерінің антигені қойлардың (№ 1-2,4,6,14,16) қан сарысуынан табылды. Токсоплазма антигені АДБР нәтижелері мен лабораториялық көрсеткіштер бір-біріне сәйкес келіп, толықтырғаны байқалды.

4. Талқылау

Микротәсілді қою мен оқылуы макротәсілге сәйкес келеді. Айырмашылығы ингредиенттер мөлшері 10 есе аз алыну және эритроцитті диагностикумдар қанықпасы 0,5% болу қажет.

5. Қорытынды және ұсыныстар

Қорыта айтқанда буаз малдардың қан сарысуындағы токсоплазма антигендерді АДБР-сымен анықтау тиімді екендігін көрсетті.

6. Дереккөздер

ЛЕВИ, М.И. (1967). Общие закономерности и классификация серологических реакций. *Микробиология*. 7. М. 104.

ХАЛИЛАЕВ, А.Н. (1997). Малдың паразитауруларының иммунологиялық әдістермен анықтаудың биологиялық негізі. *Автореф. докт. дисс.* Алматы. 48.

САЙДУЛЛИН, Т. (1992). Основы серологии. Алматы. 264.

КУЗЬМИН, Ю.А., ШАМАРДИН, В.А., КАРАЛЬНИК, Б.В., ВОЛКОШ, Л.П. (1981). Способ получения антительного диагностиума. *АС. СССР №889002 БИ. №46*. М. 29.

ШАМАРДИН, В.А. (1982). Научные основы приготовления эритроцитарных иммуноглобулиновых диагностикумов. *Автореф. докт. дисс.* М. 54.

РОСТ И РАЗВИТИЕ МЯСОСАЛЬНЫХ ОВЕЦ РАЗНЫХ ПОПУЛЯЦИИ ЮГО-ЗАПАДНОГО РЕГИОНА КАЗАХСТАНА

Жанибек ПАРЖАНОВ¹ - Бакытжан АЖИБЕКОВ²
Кулайша ТЛЕГЕНОВА³

Özet

Koyun yetiştiriciliğinin gelişimindeki dünya eğilimi, kuzu ve kuzu üretimine yöneliktir. Kazakistan Cumhuriyeti'nde, toplam koyun eti üretiminde %18-20'dir. Ülkede kuzu ve koyun eti üretiminin artırılmasında karşılaşılan sorunların çözümünde, koyun eti ve et üretim yönünden uzman ırklara aittir: Kazak kaba iri taneli, unilbay ve Ordabasy. Kazakistan'da, koyun ve kuzu et-etli cins ırkların üretimi oldukça yüksek bir orana sahiptir. Bu bağlamda, Kazakistan'ın güneybatı bölgesinin temel çiftliklerinde, koyunların yetiştirilmesinde uzmanlaşan, üretkenlik etsasal yönü, bir devlet analizi yapılmış ve sürünün yapısı üzerinde çalışılmış, ayrıca farklı nüfusların gelişimi ve gelişimi incelenmiştir.

Kazakistan'ın güneybatı bölgesindeki koyun ırklarının üretkenliğinin et ve somon yönlerinin yeni ve gelişmekte olan genotiplerinin gelişimine yönelik seçme ve ıslah çalışmaları, hayvanların niceliksel ve niteliksel özellikleri, biyolojik ve üretken nitelikleri çalışılarak gerçekleştirilmiştir. Hayvanların büyümesi ve gelişmesi, genel olarak kabul edilen (EYa.Borisenko). Çalışmaların ana dijital materyalleri, NA'nın varyasyonel istatistik yöntemi ile işlenmiştir (HA. Plohinskii).

Bütün olarak, koyun eti etinin şişmanlığı (1,495 hayvan), %50.2'nin daha yüksek, %49.2'sinin orta ve %0.6'sının da ortalama şişmanlık olarak sınıflandırıldığını göstermektedir. Et-taşıyan türlerin üreme kabiliyetinin göstergelerinin analizi, %95.1-95.9'luk bir oranla doğuştan kuzuya yeterli derecede yüksek bir kuzular güvenilirliği ile, %104.2 - %107.7'lik bir tatmin edici doğurganlığa sahip olduklarını göstermiştir. Irkı bağlı olarak, nispeten geniş bir aralıkta doğurganlık dalgalandı. Canlı ağırlık ve vücut maddelerinin ölçülerine göre, Ordabasin cinsinden 10 aylık kuzunun, Nelbay cinsinin 9 aylık kuzularını karşılaştırmalı bir açıdan aştığı belirtilmelidir. Nelbay ırkının koyun postları arasında 30 günlük kuzuların ortalama canlı ağırlığı 16.7 kg, yarots 15.9 kg, ve Badam popülasyonundaki Ordabasin cinsi çocukları, sırasıyla 17.0 ve 16.3 kg, Schaulder 16.9; Cinsiyete göre sırasıyla 14.6 kg.

Nelbay cinsine ait kuzuların ortalama günlük kazancı 30 gün içinde ortalama 393 gram baranka, 373 gram yar, Badam popülasyonunun Ordabasinsky cinsinde, sırasıyla, 393 g ve 380 g, Schaulder'un 393 g ve 323 gram.

Vücut yapı endekslerinin düşük endekslerinin «Beck» LLP'nin kuzularında sabit olduğu belirtilmelidir. Kuzuların vücut yapısının endekslerinin cinsel dimorfizmi, yaş yönünden türler tarafından korunur. Genel olarak, et-etli koyunların yarattığı yüksek oranda üretken popülasyonlar erken olgunlaşır ve emtia çiftliklerinin kaba yünlü koyunlarının et verimliliğini arttırmak için yetiştirmede kullanılması tavsiye edilir.

Anahtar kelimeler: Koyun, Cins, Et-Yağ, Canlı Ağırlık, Vücut Geliştirme İndeksleri.

1. Введение

Мировая тенденция в развитии овцеводства направлена на производства ягнятины и баранины. В Республике Казахстан в общем производстве баранины составляет 18-20%.

В решении задач по увеличению производства ягнятины и баранины в стране принадлежит специализированным породам овец мясосального направления продуктивности: казахской курдючной грубошерстной, едилбайской и ордабасинской.

В Казахстане производство ягнятины и баранины мясосальных пород овец занимают достаточно высокий удельный вес.

В связи с переходом Республики Казахстан к рыночной экономике мясосальное направление овцеводства получило ускоренное развитие почти во всех регионах. Это обстоятельство

¹ Юго-Западный НИИ животноводства и растениеводства, Отдел животноводства, Наука и обарзвоание, zhanibek_58@mail.ru

² Юго-Западный НИИ животноводства и растениеводства, Отдел животноводства, Наука и обарзвоание.

³ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, guni_2005@mail.ru

выдвигает необходимость проведения более глубоких теоретических исследований генетико-селекционных основ разведения имеющихся популяций мясосальных пород овец. На основе полученных результатов следует научно обосновать и определить желательные типы едилбайской, казахской курдючной грубошерстной и ордабасинской пород овец на современном этапе развития отрасли для отдельных регионов страны.

В этой связи, в базовых хозяйствах юго-западного региона Казахстана, специализированных на разведении овец мясосального направления продуктивности был проведен анализ состояния и изучена структура стада, а так же рост и развитие разных популяций.

2. Методы

Селекционно-племенная работа по выведению новых и совершенствованию существующих генотипов мясосального направления продуктивности пород овец в юго-западном регионе Казахстана проводилась изучением количественных и качественных признаков, биологических и продуктивных качеств животных. Рост и развитие животных изучены по общепринятой методике Е.Я. Борисенко (1967, стр. 46-440).

Основные цифровые материалы исследований обработаны методом вариационной статистики по Н.А. Плохинскому (1969).

3. Результаты

Стадо половозрастных групп овец племенного к/х «Дастан-ата» Атырауской области в основном состоит из животных высшей упитанности овцематок 69,0%, другие половозрастные группы (взрослые бараны, ремонтный молодняк) варьируются 31,0-62,0% средней, 0,3-1,0% ниже средней.

Анализ упитанности стад ордабасинской породы овец в базовых хозяйствах показывает, что в к/х «Сералы» Туркестанской области 58,5% овцематок были отнесены к высшей упитанности, другие половозрастные группы (взрослые бараны, ремонтный молодняк) варьируется 40,2-54,0% средней, 0,4-1,2% ниже средней. В ТОО «Бек» в основном состоят из животных средней упитанности 48,6-53,3%, варьируется 46,2-50,2% высшей и 0,5-1,2% ниже средней.

В целом изучение упитанности животных мясосальных пород овец (1495 голов) показывает, что 50,2% были отнесены к высшей, 49,2% средней и 0,6% ниже средней упитанности.

Одним из основных биологических свойств овец является их воспроизводительная функция, которая связана с породной особенностью, возрастом, условиями кормления и содержания, а также с рядом других факторов.

Анализ показателей воспроизводительной способности мясосальных пород показал, что они имеют удовлетворительную плодовитость 104,2-107,7%, при достаточно высокой сохранности ягнят от рождения до отбивки в южном регионе 95,1-95,9%. В зависимости от породы плодовитость колебалась в сравнительно больших пределах.

Изучено рост и развитие ягнят ордабасинской породы в 10-ти месячном возрасте (50 голов) и едилбайской в 9-ти месячном возрасте (50 голов). Средняя живая масса баранчиков шаульдерской популяции составила 43,2±0,4 кг, ярк 41,1±0,4 кг, едилбайской соответственно по полу 42,7±0,5; 41,3±0,5 кг.

Средняя косая длина туловища баранчиков едилбайской породы атырауской популяции прошлого года рождения составила 61,4 см, глубина груди 25,2 см, обхват груди 75,3 см, ширина груди 17,4 см, ширина в маклоках 17,2 см, высота в холке 63,3 см, в крестце 63,9 см, ярочки соответственно по промерам 60,6; 25,3; 74,9; 16,9; 16,4; 62,2; 62,5 см.

Средняя косая длина туловища баранчиков ордабасинской породы шаульдерской популяций прошлого года рождения составила 78,3 см, глубина груди 29,2 см, обхват груди 79,4 см, ширина груди 18,9 см, ширина в маклоках 19,5 см, высота в холке 69,7 см, в крестце 71,1 см, ярочки соответственно по промерам 76,3; 28,9; 78,6; 18,7; 18,4; 67,5; 68,5 см.

Длина туловища баранчиков к\х «Сералы» 78,5, глубина груди 30,0 см, обхват груди 80,1 см, ширина груди 19,8 см, ширина в маклоках 20,3 см, высота в холке 70,2 см, в крестце 71,7 см, ярочки соответственно по промерам 77,7; 29,0; 79,6; 18,8; 19,5; 68,4; 69,6 см.

Следует отметить, что по живой массе и промерам статей телосложения 10 месячные ягнята ордабасинской породы превосходят 9-ти месячных ягнят едилбайской породы, в сравнительном аспекте.

Как известно, в мясосальном овцеводстве основным источником производства баранины служит растущий молодой, одним из ранних возрастов и более пригодных для хозяйственного использования курдючных овец на мясо 4-4,5 месяца. В этом возрасте ягнята курдючных пород, выращенные под маток, дают полноценную в биологическом отношении диетическую ягнятину.

Поэтому нами изучена живая масса, рост и развитие ягнят при рождении и при отбивке в базовых хозяйствах юго-западного региона (таблица).

Таблица. Средняя живая масса и среднесуточный привес мясосальных ягнят от рождения до отбивки в разрезе хозяйств

Базовые хозяйства	Возраст	Живая масса, кг				Среднесуточный привес, г	
		n	♂	n	♀	♂	♀
к/х «Дастаната»	при рождении	25	4,9 ± 0,2	25	4,7 ± 0,2	-	-
	30 дней	25	16,7 ± 0,4	25	15,9 ± 0,5	393	373
	60 дней	25	28,2 ± 0,45	25	25,3 ± 0,4	383	313
	90 дней	25	35,6 ± 0,59	25	31,9 ± 0,5	246	220
	120 дней	25	40,3 ± 0,19	25	38,2 ± 0,2	156	210
ТОО «Бек»	при рождении	25	5,1 ± 0,11	25	4,9 ± 0,18	-	-
	30 дней	25	16,9 ± 0,3	25	14,6 ± 0,34	393	323
	60 дней	25	29,7 ± 0,58	25	26,9 ± 0,39	426	410
	90 дней	25	36,0 ± 0,6	25	33,2 ± 0,5	210	210
	120 дней	25	42,2 ± 0,8	25	39,5 ± 0,8	206	210
к/х «Сералы»	при рождении	25	5,2 ± 0,20	25	4,9 ± 0,09	-	-
	30 дней	25	17,0 ± 0,52	25	16,3 ± 0,35	393	380
	60 дней	25	30,0 ± 0,50	25	28,6 ± 0,37	433	410
	90 дней	25	37,4 ± 0,61	25	35,4 ± 0,59	246	226
	120 дней	25	43,8 ± 0,79	25	41,9 ± 0,79	213	217

Средняя живая масса баранчиков едилбайской (к/х «Дастаната») породы при рождении составила 4,9 кг, ярок 4,7 кг и ордабасинской породы бадамской (к/х «Сералы») популяции баранчики 5,2 кг; ярок 4,9 кг, шаульдерской 5,1; 4,9 кг соответственно по полу (ТОО «Бек»).

Средняя живая масса ягнят в 30-дневном возрасте у баранчиков едилбайской породы составила 16,7 кг, ярок 15,9 кг, а их сверстники ордабасинской породы бадамской популяции соответственно по полу весили 17,0 и 16,3 кг, шаульдерской 16,9; 14,6 кг соответственно по полу.

Среднесуточный привес у ягнят едилбайской породы за 30 дней составил в среднем у баранчиков 393 г, ярок 373 г, у ордабасинской породы бадамской популяции соответственно по полу составил 393 г и 380 г, шаульдерской 393 г и 323 г.

Живая масса 60 дневных баранчиков ордабасинской породы шаульдерской популяции в ТОО «Бек» в среднем составила 29,7 кг и ярок 26,9 кг, среднесуточный привес 426 г и 410 г, соответственно по полу. А у бадамской 30,0 кг и 28,6 кг, при среднесуточном привесе соответственно 433 г и 410 г (к/х «Сералы»).

У баранчиков косая длина туловища при рождении составила - 35,6 см. За 30 дней она увеличилась на 16,9 см. За 60 дней на 26,80 см, за 90 дней на 27,70 см, за 120 дней на 30,20 см. У ярок этот показатель при рождении составил 33,0 см, увеличился соответственно по периодам на 16,70 см; на 28,50 см; на 29,80 см; на 31,70 см.

Изучение промеров статей тела ягнят ордабасинской породы в базовом хозяйстве ТОО «Бек» от рождения до 4-х месячного возраста показало, что обхват груди у баранчиков при рождении составил 40,3 см.

Выявлено, что этот показатель за 30 дней увеличился на 15,60 см. За 60 дней на 34,6 см. За 90 дней на 35,20 см. За 120 дней на 36,50 см.

У ярок этот показатель при рождении составил 39,4 см увеличился соответственно по периодам на 14,56 см; на 32,24 см. на 33,63 см; на 36,02 см.

Глубина груди у баранчиков при рождении составил 14,1 см, за 30 дней увеличился на 5,60 см, за 60 дней на 11,30 см, за 90 дней на 12,10 см, за 120 дней на 12,40 см, у ярок этот показатель при рождении составил 14,0 см, увеличился соответственно по периодам на 5,60 см; на 10,30 см и на 11,30 см; на 11,90 см.

Наблюдение за ростом живой массы ягнят едилбайской и шаульдерской популяций по периодам показало, что наивысший рост среднесуточного привеса проявился впервые 30 дней, в следующие периоды он постепенно уменьшается.

В к/х «Сералы», изучены промеры статей тела. При рождении, косая длина туловища баранчиков в среднем составила 34,8 см. Обхват груди 41,1 см, обхват пясти 6,6 см. Ширина груди 7,3 см, глубина груди 15,0 см, ширина в маклоках 9,9 см, высота в холке 41,7 см и в крестце 43,0 см. А у ярок соответственно по промерам тела 34,7; 40,1; 6,3; 7,0; 13,9; 9,8; 41,5; 42,9 см.

У животных к/х «Дастаната» косая длина туловища составила 33,7 см. Обхват груди 41,3 см, обхват пясти 6,2 см, ширина груди 10,4 см, глубина груди 16, см, ширина в маклоках 9,5 см, высота в холке 41,7 см и в крестце 42,6 см. А у ярок соответственно по промерам 32,8; 40,5; 5,9; 9,9; 14,6; 8,7; 40,5; 41,1 см.

Установлено, что низкие показатели индексов телосложения зафиксирован у ягнят ТОО «Бек». Следует отметить, что половой диморфизм показателей индексов телосложения ягнят сохранился по видам в возрастном аспекте.

В результате бонитировки 15 месячных баранчиков едилбайской породы из 520 головы 496 голов или 95,5% были отнесены к классу элита, 24 головы или 4,5% к первому классу. Из 678 голов ярок 391 головы или 57,6% были отнесены к классу элита, и 247 голов или 36,4% к первому, и 40 головы или 6,0% ко второму.

В ТОО «Бек» из 1002 голов баранчиков 915 голов или 91,4% были отнесены к классу элита и 86 голов или 8,6% к первому классу. Из 1087 головы ярок 927 головы или 85,3% были отнесены к классу элита, и 132 голов или 12,2% первому классу и 28 голова или 2,5% второму классу.

В к/х «Сералы» в 15 месячном возрасте 1380 голов баранчиков (1377) были 99,8% отнесены классу элита, и 3 голов или 0,2% первому классу, из ярок 1967 голов 1898 или 96,5% классу элита и 46 голов или 2,3% первому классу, 23 голова или 1,2% второму классу.

4. Выводы и рекомендации

Следует отметить, что низкие показатели индексов телосложения зафиксирован у ягнят ТОО «Бек». Половой диморфизм показателей индексов телосложения ягнят сохранился по видам в возрастном аспекте. В целом созданные высокопродуктивные популяции мясосальных овец являются скороспелыми и рекомендуем использовать в селекции для повышения мясной продуктивности грубошерстных овец товарных хозяйств.

5. Источники

БОРИСЕНКО, Е.Я. (1967). Разведение сельскохозяйственных животных. 4-е изд. М.: Колос. 46-440.

ПЛОХИНСКИЙ, Н.А. (1969). Руководство по биометрии для зоотехников. М.. 256.

АДСОРБЦИОННАЯ ДООЧИСТКА НЕФТЕЗАГРЯЗНЕННЫХ СТОЧНЫХ ВОД НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИХ ЗАВОДОВ

Күляш СЫРМАНОВА¹ - Ерболат МЕЙРАМБАЙ² - Жанат КАЛДЫБЕКОВА³
Шолпан БАЙЖАНОВА⁴ - Эльвира БАЙБАЗАРОВА⁵

Özet

Adsorpsiyonlu su arıtma filtreleme uygulaması, teknik suyun kalitesini artırmak, suyun yeniden işlenmesi ve rezervuarların korunması için insan yapımı organik element organik bileşiklerin sudan uzaklaştırılması için en etkilidir. Bu yöntem, organik bileşiklerin konsantrasyonunu % 90-99 oranında azaltmanın ön saflaştırma aşamasına izin verir. Adsorpsiyon öncesi arıtma çalışmalarının amacı, petrol ürünlerinin denge konsantrasyonundan (adsorpsiyon izotermisi) adsorpsiyon miktarının izotermik bağımlılığını elde etmek ve adsorbentlerin sorbsiyon dengesinin belirlenmesidir. Adsorpsiyon öncesi temizleme maddesi, Kulantau sahasının şişmiş vermikülitini kullanır. Yapılan çalışmaların bir sonucu olarak, mineral adsorbentlerin ve floroplastın koalezif özelliklerinin avantajlarını birleştirmek için, floroplast ve adsorbent katmanlarından oluşan combine filtreleri kullanmanız gerektiğini göstermektedir.

Adsorpsiyon proseslerinin incelenmesi, atık su için en etkili ADSORBENTİNSCHNPZ'LERİNİ laboratuvar tesisatında gerçekleştirdi. Atık su geçirmeden önce adsorbentler musluk suyu ile yıkanarak sulandırılmıştır. Biyolojik arıtma ve ikincil radial Karter arıtma tesisleri sonar kanalizasyon örnekleri 500 ml filter geçirildi. Farklı günlerde fabrikada seçilen numuneler araştırıldı, bu nedenle ilk bileşimi filtreleme sürecinde farklılık gösterdi ve numuneleri analiz ederek temizleme verimliliğini kontrol etti. İletim hızı 100 ml/saat olarak ayarlandı.

Resimlerden 2 ve 3, codvepetrol ürünlerinin büyük konsantrasyonlarında, karbon sorbentlerinin en etkili olduğu ve büyük gözenek boyutu ve hem koloidal hem de çözünmüş maddeleri emme kabiliyeti ile açıklanabileceği görülmektedir. Kendi son derece düşük «ıslatma yüzey gerilimi» nedeniyle (karakteristik, sayısal olarak, katı malzemenin yüzeyini tamamen ıslatan sıvının nihai yüzey gerilimine eşittir), floroplast -4 çok zayıf yapılaşma özelliğine sahiptir, hidrokarbon polimerlerini su ve yağ itici malzeme olarak çok daha üstündür. Bu özellikler, su için floroplastik granüllerden yapılmış hidrofofik filtrenin yüksek akış kapasitesini, yağ damlalarının koalezasyonunu ve «sudayağ» dağılımları için katman yüzeyinde tutulmasını gerektirir».

Mineral adsorbentler, 4 saat çalıştıktan sonra codvepetrol ürünlerinin konsantrasyonunda bir artış görülen salınan maddenin sıçramasına ulaşır. Bu, mineral malzeme yüzeyinin hidrasyonunun görünüşte ortaya çıktığı ve petrol ürünlerinin daha fazla adsorpsiyonunun zorlaştığı gerçeği ile açıklanabilir. Küçük konsantrasyonlarda, mineral adsorbentler, karbonadsorbent verimliliğine kıyasla, atık suyun çözünmüş maddelerden arındırılması ile çalışır, ancak petrol ürünlerinin koloidal safsızlıkları varlığında, adsorbent gözenekleri hızla doldurulur ve çalışma süresi azalır. Fluoroplast-4'ün benzersiz özellikleri bir şekilde kimyasal doğasıyla ilişkilidir ve perftoralkanların moleküler yapısının özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Karbon – florür bağ organik bileşiklerin moleküllerinde bulunan bağların arasında en dayanıklıdır: kopmaenerjisi 100 kcal/köstebeğiaşiyor. Aynı zamanda, floroplast tüzeriindeki koalensiyon etkisi, yüklemeyi yüzeyinin petrolünün açıkça ayırt edilebilir bir boyası olarak gözlemlendi ve petrolün görsel olarak su geçirgenliğinde tespit edilmediği suda çok düşük petrol konsantrasyonu ile. Çalışmalar, floroplastik yükleme yoluyla filtreleme ile petrol ürünlerin insafsızlıklarından su arıtımının oldukça yüksek verimliliğine rağmen, mineral veya kömür adsorbentleri kullanıldığınd a saflaştırma derecesini arttırmanın mümkün olduğunu göstermiştir. Mineral adsorbentler, arıtma tesisi sisteminde periyodik olarak değişen su geçirgenliği koşullarında özellikle önemli olan kömür esaslı daha yüksek mekanik dirençten farklıdır. Çalışmalar, miner adsorbentlerin ve florop-

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, surmanova.kulash@mail.ru. Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Наука и образование.

² Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Наука и образование.

³ Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Наука и образование, zkaldybekova@mail.ru.

⁴ Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Наука и образование.

⁵ Таразский государственный университет имени М. Х. Дулати, Наука и образование.

lastin koalezif özelliklerinin avantajlarını birleştirmek için, floroplast ve adsorbent katmanlarından oluşan kombine filtreleri kullanmanız gerektiğini göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Kanalizasyon, Filtreleme, Temizleme, Petrol Ürünleri, Adsorbentler, Vermikülit.

1. Введение

Главной задачей доочистки сточных вод является удаление из сточных вод токсических веществ, нефтепродуктов, а очищенную сточную воду после биологической очистки можно использовать для подпитки систем оборотного промышленного водоснабжения. Требования к доочистке сточных вод при их повторном использовании определяются технологией тех хозяйств и производств, куда они направляются а это, в свою очередь, определяет разнообразие возможных технологических схем, методов и сооружений. Возможность и целесообразность повторного использования сточных вод определяются санитарными, техническими и экономическими факторами (Егоров, Чигаркина, Баймуканов, 2003; Карелин, Попова. Евсеева, 2002; Сырманова, Калдыбекова, 2012). Применение адсорбционной очистки воды фильтрованием наиболее эффективно для удаления из воды техногенных органических элементоорганических соединений с целью повышения качества технической воды, для повторного технологического использования воды, а также защиты водоемов. Этот метод позволяет на стадии доочистки снизить концентрацию органических соединений на 90-99 %.

Основные свойства адсорбентов представлены в таблице 1 (Syrmanova, GK, NB. AB. AT. SS, 2013, p. 560-563; Syrmanova, Botabaev, Kaldybekova, Bayzhanova, Tuleuov, 2016, p. 1282-1293).

Таблица 1: Основные Свойства Адсорбентов

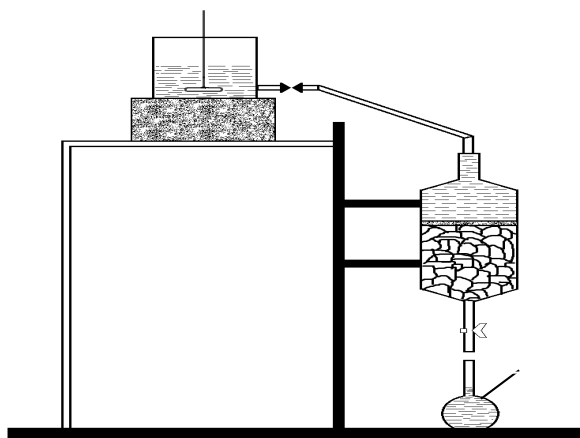
Наименование	Образцы Адсорбентов		
	Углеродный Purolat	Вермикулит Кулантауский	Минеральный СГЦ-1
Объем адсорбента V, мл	30	30	30
Масса адсорбента, m, мг	20000	4000	36000
Размеры зерен, d, мм	1,5-2,6	1,5-2,0	1,0-2,0
Емкость по нефтепродуктам, кг/кг	4-5	4,2-12	4-5,2

2. Методы

Изучение процессов адсорбции с целью выявления наиболее эффективного для сточной воды ШНПЗ адсорбента выполняли на лабораторной установке (рисунок 1). Сточную воду 500 мл наливали в резервуар 1, где вода постоянно перемешивалась магнитной мешалкой 4, дальше сток через коллектор 2 поступал в сорбционный фильтр 3. Вода после фильтрования поступала в приемную колбу 6. Адсорбенты перед пропуском сточных вод гидратировали промывкой водопроводной водой.

Эксперимент проводили в динамических условиях на лабораторной установке рисунок.

Рисунок 1: Схема Лабораторной Установки Очистки Сточных Вод Для Исследования Динамической Сорбции

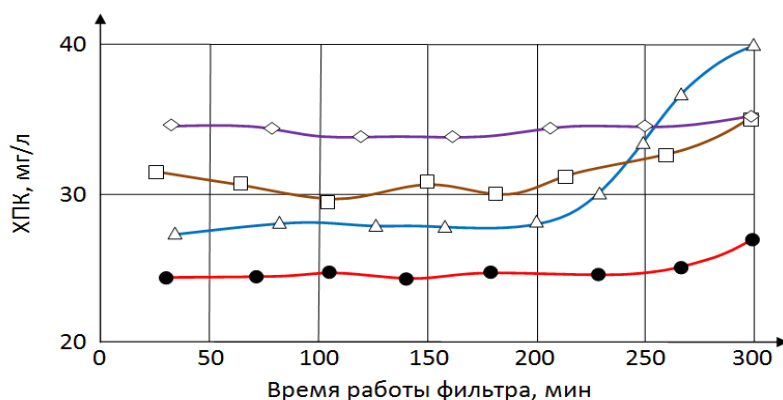
- 1- Резервуар;
- 2- Распределительный коллектор;
- 3- Сорбционный фильтр;
- 4- Магнитная мешалка;
- 5- Маятник;
- 6- Приемная колба (мерные колбы с вместимостью 50 мл);
- 7- Тонкий слой ваты;
- 8- Сорбент;
- 9- Зажим;
- 10- Штатив.

Образцы сточной воды после биологической очистки и вторичных радиальных отстойников очистных сооружений ШНПЗ по 500 мл пропускали через фильтры. Исследовали пробы, отобранные на заводе в разные дни, поэтому их начальный состав различался (№1 ХПК-70,48 мг, нефтепродукты-10,5 мг/л; №2 ХПК-55,64 мг/л, нефтепродукты-6,17 мг/л; ХПК-11,27 мг/л, нефтепродукты-0,5 мг/л). В процессе фильтрования контролировали эффективность очистки, анализируя пробы (50 мл). Скорость пропускания устанавливалась 100 мл/час.

3. Результаты

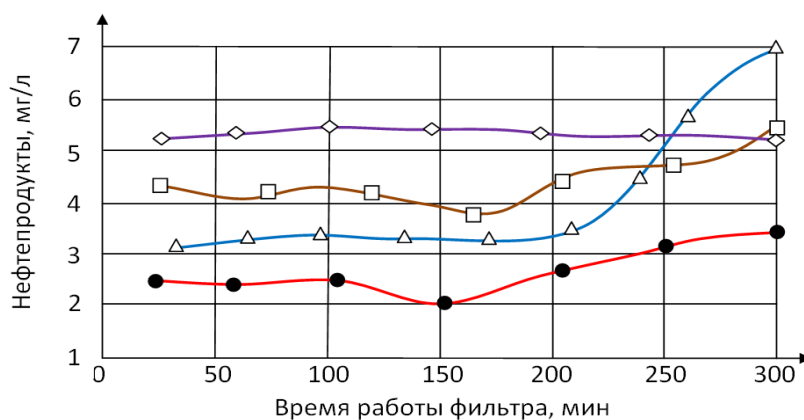
Результаты исследований представлены в таблицах 1-4. Соответствующие кривые кинетики сорбции $C = f(t)$ для образцов сточной воды представлены на рисунках 2-7.

Рисунок 2: Кривые Кинетики Сорбции $C = f(t)$ по ХПК-70,48 мг/л Для Образца Сточной Воды №1

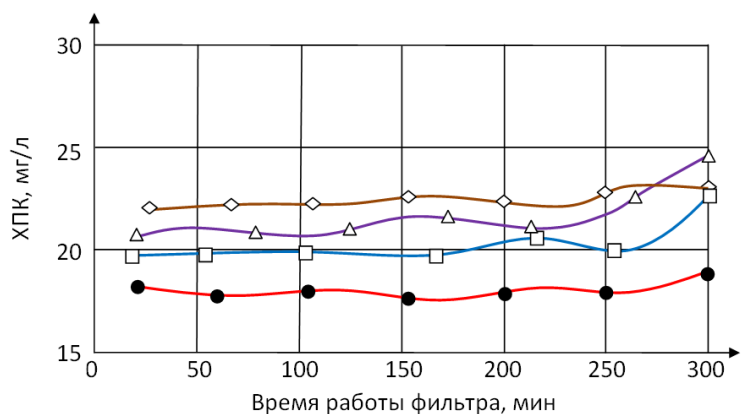
—◇— - фторопласт-4, —□— - камнеуглеродный, —●— - углеродный, —△— - минеральный

Рисунок 3: Кривые Кинетики Сорбции $C = f(t)$ по НП-10,5 мг/л Для Образца Сточной Воды №1

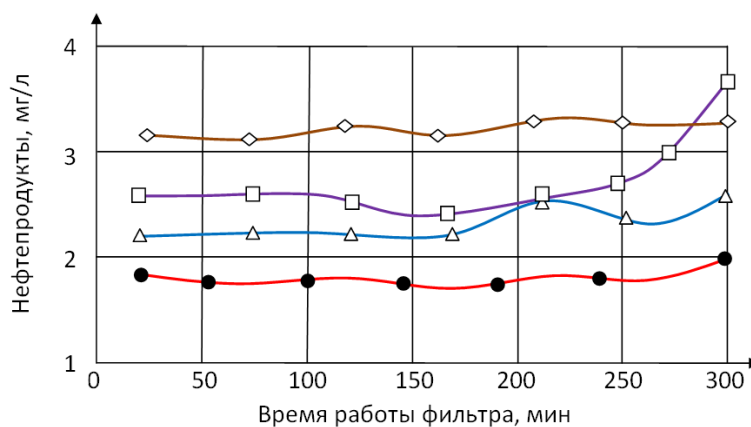
—◇— - фторопласт-4, —□— - вермикулитовый, —●— - углеродный, —△— - минеральный

Рисунок 4: Кривые Кинетики Сорбции $C = f(t)$ по ХПК-55,64 мг/л Для Образца Сточной Воды №2

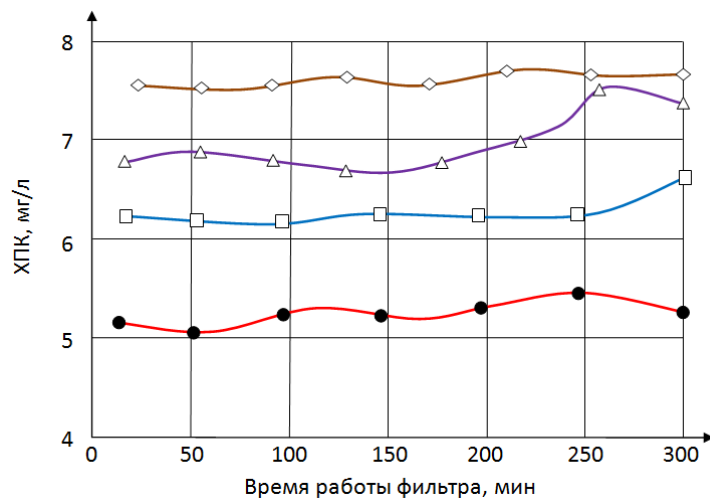
—◇— - фторопласт-4, —□— -вермикулитовый, —●— - углеродный, —△—-минеральный

Рисунок 5: Кривые Кинетики Сорбции $C = f(t)$ по ХПК-55,64 мг/л Для Образца Сточной Воды №2

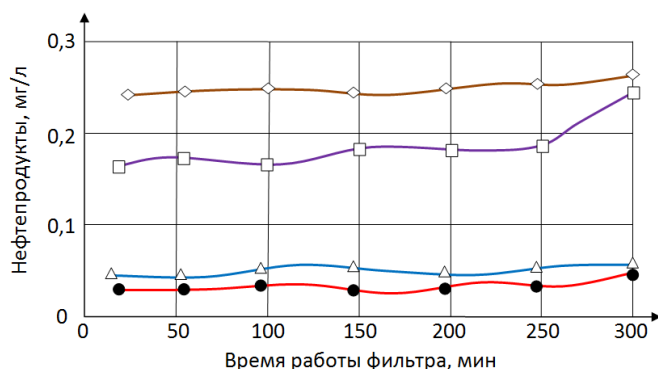

—◇— - фторопласт-4, —□— -вермикулитовый, —●— - углеродный, —△—-минеральный

Рисунок 6: Кривые Кинетики Сорбции $C = f(t)$ по ХПК-11,27 мг/л Для Образца Сточной Воды №3

—◇— - фторопласт-4, —□— -вермикулитовый, —●— - углеродный, —△—-минеральный

Рисунок 7: Кривые Кинетики Сорбции $C = f(t)$ по НП-0,5 мг/л Для Образца Сточной Воды №3

—◇— - фторопласт-4, —□— - вермикулитовый, —●— - углеродный, —△— - минеральный

Таблица 2: Результаты Адсорбции, Для Образца Сточной Воды № 1 (ХПК-70,48 мг/л и НП-10,5 мг/л)

Объем Допу-Щен-ной Воды V, мл	Время Про-Пускания Воды, t Мин	Значение ХПК и НП Для Воды, Очищенной на Различных Адсорбентах						Фторопласт-4 ПН	
		Углеродный Purolat		Вермикулит Кулантауский		Минеральный СГЦ-1		ХПК, мг/л	НП мг/л
		ХПК, мг/л	НП мг/л	ХПК, мг/л	НП мг/л	ХПК, мг/л	НП мг/л		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
50	30	24,84	2,45	31,82	4,16	27,13	3,25	33,82	5,12
100	60	24,36	2,65	30,73	3,93	27,24	3,37	33,58	5,22
150	90	24,88	2,56	30,54	4,36	27,47	3,28	33,68	5,34
200	120	25,01	2,7	29,34	3,85	27,64	3,34	33,59	5,47
250	150	25,35	2,35	30,56	4,42	27,86	3,42	32,95	5,49
300	180	25,07	2,64	29,87	5,02	27,7	3,28	33,24	5,37
350	210	25,39	3,04	30,43	4,95	28,42	3,52	33,56	5,29
400	240	25,22	3,16	31,01	5,11	30,94	4,31	33,11	5,41
450	270	26,29	3,36	31,65	5,34	35,83	4,98	33,57	5,56
500	300	27,98	3,89	33,76	5,71	39,87	6,79	33,76	5,51

Таблица 3: Результаты Адсорбции, Для Образца Сточной Воды № 2 (ХПК55,64 мг/л и НП-6,17 мг/л)

Объем Допу-Щенной Воды V, мл	Время Про-Пускания Воды, t Мин	Значение ХПК и НП Для Воды, Очищенной на Различных Адсорбентах						Фторопласт-4 ПН	
		Углеродный Purolat		Вермикулит Кулантауский		Минеральный СГЦ-1		ХПК, мг/л	НП мг/л
		ХПК, мг/л	НП мг/л	ХПК, мг/л	НП мг/л	ХПК, мг/л	НП мг/л		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
50	30	18,24	1,86	20,03	2,65	19,82	2,24	21,93	3,12
100	60	18,06	1,79	20,68	2,67	19,73	2,3	22,42	3,04
150	90	18,18	1,89	20,56	2,68	19,77	2,29	22,35	3,19
200	120	18,01	1,82	20,46	2,52	19,71	2,25	22,54	3,22
250	150	17,95	1,8	20,89	2,43	20,16	2,27	22,48	3,14
300	180	18,27	1,96	21,85	2,47	20,23	2,32	23,06	3,09
350	210	18,39	1,99	21,68	2,72	20,96	2,44	22,67	3,21
400	240	19,22	2,08	21,63	2,89	21,23	2,82	22,41	3,33
450	270	19,47	2,18	23,16	3,13	21,33	2,68	23,57	3,29
500	300	22,63	2,28	25,0	3,78	23,08	2,89	23,6	3,31

Таблица 4: Результаты Адсорбции, Для Образца Сточной Воды № 2 (ХПК-11,27 мг/л и НП-0,5 мг/л)

Объем Допущенной Воды V, мл	Время Пропускания Воды, t Мин	Значение ХПК и НП Для Воды, Очищенной на Различных Адсорбентах						Фторопласт-4 ПН	
		Углеродный Purolat		Вермикулит Кулантауский		Минеральный СГЦ-1		ХПК, мг/л	НП мг/л
		ХПК, мг/л	НП мг/л	ХПК, мг/л	НП мг/л	ХПК, мг/л	НП мг/л		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
50	30	6,21	0,06	6,85	0,15	5,16	0,05	7,32	0,24
100	60	6,16	0,06	6,96	0,16	5,21	0,05	7,36	0,24
150	90	6,01	0,06	6,76	0,16	5,08	0,06	7,42	0,25
200	120	6,25	0,07	6,71	0,17	5,68	0,05	7,34	0,25
250	150	6,3	0,07	6,69	0,16	5,64	0,06	7,49	0,25
300	180	6,35	0,08	6,65	0,16	5,43	0,06	7,36	0,25
350	210	6,49	0,08	6,95	0,17	5,67	0,07	7,67	0,24
400	240	6,56	0,09	7,12	0,18	5,98	0,07	7,51	0,25
450	270	6,83	0,09	7,65	0,2	6,19	0,08	7,82	0,25
500	300	7,34	0,1	7,57	0,22	5,86	0,09	7,8	0,24

4. Обсуждение

Из рисунков 2 и 3 видно, что для больших концентраций ХПК и нефтепродуктов углеродные сорбенты являются наиболее эффективными, что можно объяснить большим размером пор и способностью поглощать как коллоидные, так и растворенные вещества.

Минеральные адсорбенты (рисунки 2 и 3) достигают проскока выделяемого вещества, что видно по увеличению концентрации ХПК и нефтепродуктов после 4 часов работы. Это можно объяснить тем, что по видимому протекает гидратация поверхности минерального материала, что затрудняет дальнейшую адсорбцию нефтепродуктов [6].

Минеральные адсорбенты (рисунки 6 и 7) при малых концентрациях работают со сравнимой с углеродным адсорбентом эффективностью, очищая сточные воды от растворенных веществ, но в присутствии коллоидных примесей нефтепродуктов (НП ≥ 10 мг/л) поры адсорбента быстро заполняются и время его работы снижается.

Уникальные свойства фторопласта-4 так или иначе связаны с его химической природой и обусловлены особенностями молекулярного строения перфторалканов. Связь углерод-фтор является наиболее прочной среди связей, встречающихся в молекулах органических соединений: энергия ее разрыва превышает 100 ккал/моль.

Благодаря его собственному чрезвычайно низкому «поверхностному натяжению смачивания» (характеристика, численно равная предельному поверхностному натяжению жидкости, полностью смачивающей поверхность твердого материала) фторопласт -4 обладает очень слабой адгезией, значительно превосходит углеводородные полимеры как водо- и маслоотталкивающий материал.

Эти свойства обуславливают высокую пропускную способность гидрофобного фильтра из фторопластовых зерен для воды, коалесценцию капель нефти и их задержание на поверхности слоя для дисперсий «масло в воде». При этом эффект коалесценции на фторопласте наблюдался, в виде ясно различимой окраски нефтью поверхности загрузки, и при очень низких концентрациях нефтепродуктов в воде (10 мг/л), когда нефть не обнаруживалась в пропускаемой воде визуально.

5. Выводы Рекомендации

Исследования показали, что, несмотря на достаточно высокую эффективность очистки воды от примесей нефтепродуктов фильтрованием через фторопластовую загрузку (рисунок 2 - 7) повысить степень очистки можно только при использовании минеральных или угольных адсорбентов.

Минеральные адсорбенты отличаются от угольных более высокой механической устойчивостью, что особенно важно при периодически меняющихся условиях (напоре) пропускания воды в системе очистных сооружений НПЗ.

Исследования показали, что для того, чтобы сочетать достоинства минеральных адсорбентов и коалесцирующие свойства фторопласта, необходимо использовать комбинированные фильтры, состоящие из слоев фторопласта и адсорбента.

6. Источники

ЕГОРОВ, О. И. - ЧИГАРКИНА, О. А. - БАЙМУКАНОВ, А. С., *Нефтегазовый Комплекс Казахстана: Проблемы Развития и Эффективность Функционирования*, Атамұра, Алматы 2003, 536.

КАРЕЛИН, Я. А. - ПОПОВА, И. А. - ЕВСЕЕВА, Л. А., *Очистка сточных Вод Нефтеперерабатывающих Заводов*, М., Стройиздат, 2002, 184.

СЫРМАНОВА, К. К. - КАЛДЫБЕКОВА, Ж. Б., "Полифункциональные Сорбенты", *Монография*. Шымкент 2012, 168.

SYRMANOVA K. K. - KALDYBEKOVA G. - BOTABAYEV N. – BELOBORODOVA, A. - TULEYOV, A. - SAKIBAEVA, S. A., "Acid Activation of Kulantau Vermiculite", *Journal Materials Science and Enqineering*, 7, 3, Massachusetts: USA 2013, 560-563.

SYRMANOVA, K. - BOTABAEV, N. - KALDYBEKOVA, J. - BAYZHANOVA, Sh. - TULEUOV, A., "The Study of Adsorptive Capacity of Kulantau Vermiculite", *Research Journal of Pharmaceutical, Biological and Chemical Sciences*, 7(1), Индия, 2016, 1282-1293.

ВЛИЯНИЕ ПРИРОДЫ НЕФТЯНОГО СЫРЬЯ НА ФИЗИКО-МЕХАНИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА БИТУМНЫХ ПОКРЫТИЙ

Күляш СЫРМАНОВА¹ - Ерсултан БОТАШЕВ² - Жанат КАЛДЫБЕКОВА³
Ақтолқын АГАБЕКОВА⁴ - Алим КЕМАЛОВ⁵

Özet

Adsorpsiyonlu su arıtma filtreleme uygulaması, teknik suyun kalitesini artırmak, suyun yeniden işlenmesi ve rezervuarların korunması için insan yapımı organik elementoorganik bileşiklerin sudan uzaklaştırılması için en etkilidir. Bu yöntem, organik bileşiklerin konsantrasyonunu % 90-99 oranında azaltmanın ön saflaştırma aşamasına izin verir. Adsorpsiyon öncesi arıtma çalışmalarının amacı, petrol ürünlerinin denge konsantrasyonundan (adsorpsiyon izotermisi) adsorpsiyon miktarının izotermik bağımlılığını elde etmek ve adsorbentlerin sorbsiyon dengesinin belirlenmesidir. Adsorpsiyon öncesi temizleme maddesi, Kulantau sahasının şişmiş vermikülitini kullanır. Yapılan çalışmaların bir sonucu olarak, mineral adsorbentlerin ve floroplastın koalezif özelliklerinin avantajlarını birleştirmek için, floroplast ve adsorbent katmanlarından oluşan kombine filtreleri kullanmanız gerektiğini göstermektedir.

Adsorpsiyon proseslerinin incelenmesi, atık su için en etkili ADSORBENTİN SCHNPZ'LERİNİ laboratuvar tesisatında gerçekleştirdi. Atık su geçirmeden önce adsorbentler musluk suyu ile yıkanarak sulandırılmıştır. Biyolojik arıtma ve ikincil radyal Karter arıtma tesisleri sonra kanalizasyon örnekleri 500 ml filtre geçirildi. Farklı günlerde fabrikada seçilen numuneler araştırıldı, bu nedenle ilk bileşimi filtreleme sürecinde farklılık gösterdi ve numuneleri analiz ederek temizleme verimliliğini kontrol etti. İletim hızı 100 ml/saat olarak ayarlandı.

Resimlerden 2 ve 3, cod ve petrol ürünlerinin büyük konsantrasyonlarında, karbon sorbentlerinin en etkili olduğu ve büyük gözenek boyutu ve hem koloidal hem de çözünmüş maddeleri emme kabiliyeti ile açıklanabileceği görülmektedir. Kendi son derece düşük «ıslatma yüzey gerilimi» nedeniyle (karakteristik, sayısal olarak, katı malzemenin yüzeyini tamamen ıslatan sıvının nihai yüzey gerilimine eşittir), floroplast -4 çok zayıf yapıya özelliğine sahiptir, hidrokarbon polimerlerini su ve yağ itici malzeme olarak çok daha üstündür. Bu özellikler, su için floroplastik granüllerden yapılmış hidrofofik filtrenin yüksek akış kapasitesini, yağ damlalarının koalezasyonunu ve «suda yağ dağılımları için katman yüzeyinde tutulmasını gerektirir»

Mineral adsorbentler, 4 saat çalıştıktan sonra cod ve petrol ürünlerinin konsantrasyonunda bir artış görülen salınan maddenin sıçramasına ulaşır. Bu, mineral malzeme yüzeyinin hidrasyonunun görünüşte ortaya çıktığı ve petrol ürünlerinin daha fazla adsorpsiyonunun zorlaştığı gerçeği ile açıklanabilir. Küçük konsantrasyonlarda, mineral adsorbentler, karbon adsorbent verimliliğine kıyasla, atık suyun çözünmüş maddelerden arındırılması ile çalışır, ancak petrol ürünlerinin koloidal safsızlıkları varlığında, adsorbent gözenekleri hızla doldurulur ve çalışma süresi azalır. Fluoroplast-4'ün benzersiz özellikleri bir şekilde kimyasal doğasıyla ilişkilidir ve perftoralkanların moleküler yapısının özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Karbon - florür bağ organik bileşiklerin moleküllerinde bulunan bağların arasında en dayanıklıdır: kopma enerjisi 100 kcal/köstebeği aşıyor. Aynı zamanda, floroplast üzerindeki koalensiyon etkisi, yükleme yüzeyinin petrolünün açıkça ayırt edilebilir bir boyası olarak gözlemlendi ve petrolün görsel olarak su geçirgenliğinde tespit edilmediği suda çok düşük petrol konsantrasyonu ile. Çalışmalar, floroplastik yükleme yoluyla filtreleme ile petrol ürünlerinin safsızlıklarından su arıtımının oldukça yüksek verimliliğine rağmen, mineral veya kömür adsorbentleri kullanıldığında saflaştırma derecesini arttırmanın mümkün olduğunu göstermiştir. Mineral adsorbentler, arıtma tesisi sisteminde periyodik olarak değişen su geçirgenliği koşullarında özellikle önemli olan kömür esashi daha yüksek mekanik dirençten farklıdır. Çalışmalar, mineral adsorbentle-

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, surmanova.kulash@mail.ru.

² Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Наука и образование.

³ Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Наука и образование.

⁴ Южно-Казахстанский государственный университет имени М. Ауэзова, Наука и образование, zkaldybekova@mail.ru.

⁵ Казанский Федеральный университет, Наука и образование.

rin ve floroplastın koalezif özelliklerinin avantajlarını birleştirmek için, floroplast ve adsorbent katmanlarından oluşan kombine filtreleri kullanmanız gerektiğini göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Kanalizasyon, Filtreleme, Temizleme, Petrol Ürünleri, Adsorbentler, Vermikülit.

1. Введение

В современной нефтеперерабатывающей промышленности существует широкий круг остаточных полупродуктов; выход их в различных процессах переработки нефти колеблется от 30 до 60 % мас. Различают нефтяные остатки первичного происхождения - мазуты, гудроны и т.д., и вторичного - крекинг-остатки, смолы пиролиза, асфальтиты, которые образуются в результате проведения физико-химических процессов переработки нефтяного сырья.

В настоящее время тяжелые нефтяные остатки (ТНО) широко применяются в различных отраслях промышленности, ниже перечислены одни из самых приоритетных направлений их использования:

- 1- Производство котельного топлива и битумов;
- 2- Использование в качестве сырья для получения нефтяного кокса;
- 3- Получение широкого спектра углеродных материалов, например, нефтяных пеков.

2. Методы

Общепринятым и широко распространенным в нефтяной отрасли параметром оценки состава остаточных нефтепродуктов и полупродуктов (мазуты, гудроны, битумы) является групповой химический состав (ГХС), определяемый различными методами (Рун, 2003).

Основные свойства нефтяных битумов, определяющие их пригодность к применению в народном хозяйстве, следующие:

- Малое изменение пластичности при изменении температуры;
- Высокие вязкость;
- Стабильность и долговечность;
- Теплостойкость, обеспечивающая сохранение необходимой прочности сооружений летом;
- Упругость, благодаря которой сохраняется достаточная пластичность и эластичность при низких температурах.

Для решения поставленных в работе задач в качестве объектов исследования были отобраны и проанализированы полупродукты переработки товарной нефти.

Характеристики этих объектов представлены в таблице 1.

Отметим, что практически все существующие методы испытания битумов являются условными и недостаточно объективно отражают характерные физико-химические свойства битумов. Тем не менее, ГОСТ 22245-90 включает в себя, главным образом, общепринятые и давно используемые методы испытаний, при которых установленные показатели свойств определены на основе глубокого изучения качества дорожных битумов оптимальной структуры (Колбановская, Михайлов, 2003; Сафиева, 2004).

Таблица 1: Показатели Качества Используемых в Работе Гудронов

№ пп	Наименование Показателей	Гудрон А	Гудрон Б	Гудрон В
1	Вязкость условная при 80 °С, VU_5^{80} , сек.	78	80	142
2	Плотность при 20 °С, кг/м ³	1002,0	1004,2	1025,0
3	Температура размягчения по КиШ, °С	30,4	28,1	39,4
4	Растяжимость при 25 °С, см, не менее	50,0	36,3	85,6
5	Температура вспышки в открытом тигле, °С	347	350	378
6	Групповой химический состав, % мас.:			
	- Парафино-нафтеновые	24,41	24,18	
	- Ароматические, в т.ч.:	53,32	55,15	
	- Моноциклические	9,77	13,15	
	- Бициклические	11,13	11,88	
	- Полициклические	32,42	30,12	
	- Смолы	15,82	11,77	
	- Асфальтены	6,45	8,90	

Таблица 2: Показатели Качества Используемых в Работе Нефтепродуктов

№ пп	Наименование Показателей	Сырье Битумное	Асфальтит
1	Вязкость условная при 80 °С, BV_5^{80} , сек.	65	-
2	Плотность при 20 °С, кг/м ³	982	1010
3	Температура размягчения по КиШ, °С	24	47
4	Температура вспышки, °С	322	-
5	Групповой химический состав: % мас.		
	- Парафино-нафтеновые	24,76	12,1
	- Ароматические, в т.ч.:	54,26	61,1
	- Моноциклические	12,02	7,7
	- Бициклические	12,31	14,8
	- Полициклические	29,93	38,6
	- Смолы	16,10	19,6
	- Асфальтены	4,88	7,2

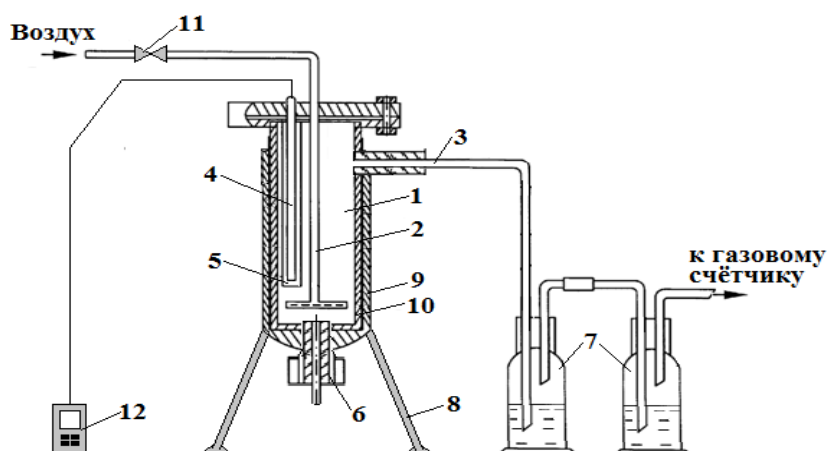
3. Результаты

Окисление нефтяных остатков воздухом для получения битумов применяется для повышения содержания в сырье-гудроне смолисто-асфальтеновых компонентов, позволяющее придать продукции - битуму, клеящие свойства. Поэтому этот процесс используется на всех окислительных установках для получения дорожных, строительных, кровельных и специальных битумов с различными физико-химическими и эксплуатационными свойствами.

Нефтяные битумы получали на опытной лабораторной установке, моделирующей промышленные условия получения дорожных битумов методом окисления. Лабораторная установка периодического действия (рисунок 1) состоит из:

- Окислительной колонны;
- Системы подачи и регулирования воздуха в колонну;
- Системы очистки газов (абсорберов).

Рисунок 1: Лабораторная Установка Для Получения Окисленных Битумов

- 1- Окислительная колонна;
- 2- Маточник;
- 3- Отвод отходящих газов;
- 4- Термопара;
- 5- Карман для термопары;
- 6- Сливной кран;
- 7- Абсорберы;

- 8- Опора для колонны;
 9- Теплоизоляционный слой;
 10- Электрообогрев;
 11- Воздушный кран;
 12- Датчик температуры.

Окислительная колонна или реактор представляет собой вертикальный цилиндрический аппарат (соотношение $h: D = 8:1$), снабжённый штуцерами для подачи воздуха на окисление в низ колонны через маточник и отвода паров и газов. Программируемый логический контроллер (ПЛК) стабилизирует температуру в колонне, т.е. температура поддерживается на заданном уровне (245-255 °С) автоматически. Расход воздуха составлял 8 л/мин на кг сырья, что моделировало работу промышленного реактора и обеспечивало полное перемешивание реакционной смеси.

Методика выполнения работы: разогретую колонну заполняем нагретым до 150-170 °С сырьём. Собираем установку как показано на рисунке 1. После достижения требуемой для начала окисления температуры процесса ~200-220 °С в колонну через отверстия маточника подаём воздух с объёмной скоростью 8,0 л/мин на кг сырья. Сразу после начала подачи воздуха температура в реакторе возрастала за счёт выделяющегося тепла экзотермической реакции окисления до регламентных 250-260 °С, которую затем и поддерживаем в течении всего времени окисления (от 4 до 8 часов, в зависимости от требуемой глубины окисления).

Выходящий сверху колонны отработанный воздух и отдув проходят последовательно через абсорберы, заполненные дизельным топливом, где происходит поглощение отходящих газов и унесенных жидких продуктов. Далее газ поступает через газовый счётчик. Процесс окисления сырья контролируем по температуре размягчения битума.

4. Обсуждение

На первом этапе было изучено влияние глубины окисления трёх образцов гудронов (отобранных на различных НПЗ и отличающихся ГХС и значением условной вязкости при 80 °С) на степень их эластичности и другие физико-химические показатели. Окисление гудронов проводили на опытной лабораторной установке, моделирующей промышленные условия получения дорожных битумов методом окисления (Гуреев, Гохман, Гилязетдинов, 2006; Chipperfield, 2004; Мозговой, Онищенко, 2010, стр. 114-128). В процессе окисления через определенные промежутки времени были отобраны пробы каждого образца для измерения таких показателей, как температура размягчения, растяжимость и степень эластичности. Полученные результаты анализов представлены в таблицах 3-5.

Таблица 3: Изменение Температуры Размягчения, Дуктильности и Степени Эластичности Гудрона ($BV_5^{80} = 78 \text{ c}$) При Его Окислении

Показатели	Гудрон $BV_5^{80} = 78 \text{ c}$	Гудрон, Окисленный в Течение:		
		1 ч	2 ч	4 ч
Температура размягчения, °С	30,4	40,4	44,4	54,7
Дуктильность, см	50,0	63,0	120	124
Степень эластичности, %	96,0	81,0	32,0	19,0

Таблица 4: Изменение Температуры Размягчения, Дуктильности и Степени Эластичности Гудрона ($BV_5^{80} = 80 \text{ c}$) При Его Окислении

Показатели	Гудрон $BV_5^{80} = 80 \text{ c}$	Гудрон, Окисленный в Течение:		
		2 ч	4 ч	6 ч
Температура размягчения, °С	28,0	42,0	53,9	66,7
Дуктильность, см	36,0	78,1	83,7	10,5
Степень эластичности, %	92,0	70,5	37,9	33,0

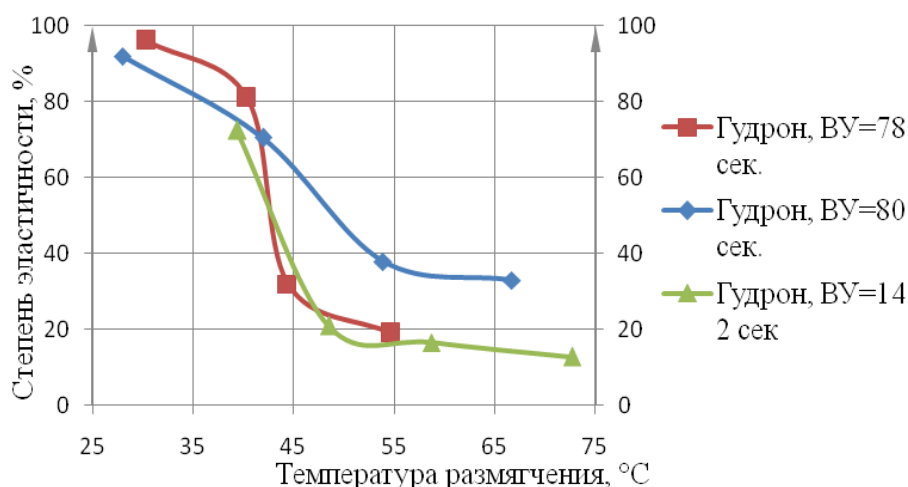
Таблица 5: Изменение Температуры Размягчения, Дуктильности и Степени Эластичности Гудрона ($BU_5^{80} = 142 \text{ c}$) При Его Окислении

Показатели	Гудрон $BU_5^{80} = 142 \text{ c}$	Гудрон, Окисленный в Течение:		
		2 ч	4 ч	5 ч
Температура размягчения, °C	39,4	42,0	53,9	66,7
Дуктильность, см	85,6	103,0	29,1	3,9
Степень эластичности, %	72,5	20,9	16,5	12,8

По полученным результатам был построен график зависимости степени эластичности от температуры размягчения образцов, наглядно показывающий снижение уровня эластичности битумов в процессе окисления (рисунок 2). Ход всех кривых полученных зависимостей имеет идентичный характер.

Анализ полученных результатов подтверждает то, что с увеличением температуры размягчения окисленных образцов, полученных из гудронов различной природы, растворяющая способность дисперсионной среды падает, увеличивается объём дисперсной фазы, изменяется дисперсность системы и коагуляционная структура образцов переходит в конденсационно-кристаллизационную. Происходит всё это благодаря изменению группового химического состава гудрона во время его окисления.

Рисунок 2: Зависимость Изменения Уровня Эластичности От Глубины Окисления Для Трёх Различных Гудронов

С увеличением продолжительности окисления концентрация парафино-нафтеновых соединений практически не изменяется, концентрация смол незначительно уменьшается. В условиях получения окисленных битумов парафины и алкильные заместители в ароматических соединениях нефтяных остатков подвергаются окислительной деструкции с образованием насыщенных соединений с меньшей молекулярной массой. Этим фактом можно объяснить, что суммарное содержание насыщенных соединений в гудронах и в полученных из них окисленных дорожных битумах примерно одинаково. Содержание ароматических соединений за 6 часов окисления гудрона уменьшилось на 23 %; причем уменьшение концентрации бициклоароматических соединений происходит наиболее интенсивно. А как отмечалось в литературном обзоре, именно БЦА соединения в наибольшей степени отвечают за эластичные свойства нефтяных битумов. Концентрация асфальтенов в процессе окисления увеличилась практически в 2 раза, что также отразилось на структуре дисперсной фазы и степени эластичности битумов. Кроме того, битумы с повышенной концентрацией асфальтенов не соответствуют необходимому уровню требований к дорожным вяжущим по температуре хрупкости, показателю растяжимости при 0°C при одновременном снижении их теплостойкости.

5. Выводы

В ходе исследований стало очевидным, что при некоторой критической степени окисления эластичная коагуляционная структура прямогонного гудрона превращается в необратимую, достаточно хрупкую конденсационно-кристаллизационную структуру окисленного продукта. И следствием этого окислительного процесса является потеря им эластичности. Причём момент потери окисленным образцом эластичных свойств зависит как от группового химического состава сырья, так и от глубины его окисления. Именно поэтому из всех известных типов дорожных марок битумов: остаточных, компаундированных и окисленных, только последние либо не обладают вовсе, либо имеют чрезвычайно низкий уровень эластичности.

Подтверждено определяющее влияние группового химического состава битумов дорожных марок, полученных по различным технологиям и отличающихся глубиной окисления, на их дисперсность и эластичность. По мере повышения глубины окисления гудрона (т.е. повышение температуры размягчения продукта) происходит структурно-фазовый переход от коагуляционной структуры к кристаллизационной, сопровождающийся изменением показателей эластичности и пластичности. При этом определяющим фактором с точки зрения долговечности продукта является, по нашему мнению, показатель эластичности.

Установлено, что битумы, полученные прямым окислением, обладают низким уровнем эластичности (менее 15-20 %), не позволяющим производить устойчивые к обратимым деформациям асфальтобетонные смеси. Компаундированные же битумные материалы с уровнем эластичности $\geq 35\%$ лишены этого недостатка.

Испытаниями подтверждено, что дорожные битумные материалы, обладающие степенью эластичности на уровне не менее 30-35 %, позволяют создавать долговечные асфальтобетонные смеси для дорожного строительства.

6. Источники

ГУН, Р. Б., *Нефтяные Битумы*, М., Химия, 2003, 432.

ГУРЕЕВ, А. А. - ГОХМАН, А. М. - ГИЛЯЗЕТДИНОВ, Л. П., "Технология органических Вяжущих Материалов" *Учебное Пособие*, М., МИНХ и ГП им, И. М. Губкина, 2006, 126.

КОЛБАНОВСКАЯ, А. С. - МИХАЙЛОВ, В. В., *Дорожные Битумы*, М., Транспорт, 2003, 264.

МОЗГОВОЙ, В. В. - ОНИЩЕНКО А. Н., "Экспериментальная Оценка Устойчивости Асфальто-Бетонного Покрытия к Образованию Колейности", *Дорожная Техника*, М., 2010, 114-128.

САФИЕВА, Р. З., "Химия Нефти и Газа", Нефтяные дисперсные системы: состав и свойства. *Учебное пособие*, 1, М., РГУ нефти и газа им, И. М. Губкина, 2004, 112.

CHIPPERFIELD, E. H., "Bitumen Production Properties and Uses in Relation to Occupational Exposures", *IARC Review On Bitumen Carcinogenicity*, Institute of Petroleum Report, London 2004, 45.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННЫХ СТИЛИСТИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ В ДИЗАЙНЕ

Наталья СКОРИКОВА¹

Özet

Biodesign, bir kişinin psikolojik ve estetik rahatlığını yaratmak için, canlı doğanın unsurlarını veya resimlerini aramak, bulmak ve kullanmak olan tasarımda bir yön. Biodesign, megalopolisin estetiği ile yüzleşir, rahatlatır ve yatıştırır, stres ve stresi azaltır. O zamana kadar, mimari ve tasarım temelde basit geometrik şekillerle, simetrik, düz açılar ve hatta daireler ile gelişti. Bu, esas olarak teknolojik basitlik ve üretim ekonomisi ve bu gibi tesislerin planlanmasından kaynaklanıyordu. Ama şimdi durum hızla değişmeye başladı. Modern teknolojiler, basit bir şekilde planlayıp hesaplamaya ve daha sonra herhangi bir karmaşıklığın, hatta en fantastik biçimlerin nesnelere üretilmesini sağlar. Kompleksteki bu nedenler, mimari ve tasarımda biyomorfik stilin popüleritesinde hızlı bir artış sağlamıştır.

Biyomorfik stili ayırt eden temel özellikler: biyolojik nesnelere yaratıcı yorumu; Fütüristik tasarımın klasik çözümlerle ilgisi yoktur; katı geometrinin yokluğu; Çevre dostu.

Biyomorfizm, biyolojik görüntülerin yardımıyla kültürde bir modelleme sistemidir. Biyomorfoloji canlıların ve organizmaların yapısı bilimidir, biyomorfizm biyolojik formların yardımı ile figüratif bir yapının bir yoludur. Modern kentsel model çok enerji yoğun, ek olarak, hem enerji hammaddelerini hem de daha sonraki nakliyat ve işlemek için çok pahalı. Bu, köy ve tarım alanlarını şehre taşıyarak büyük ölçüde önlenebilir, böylece güneş panelleri ve yel değirmenleri tarafından enerjinin üretileceği dikey yeşil akciğere gökdelen çiftlikleri yaratılır. Eko-şehir her türlü ekolojik temiz yenilenebilir enerjiyi kullanacak - güneş, termal, gelgit ve rüzgâr, atmosfere karbondioksit emisyonu sıfır olacak.

Doğa, pratikte olumsuz faktörlere karşı şaşırtıcı esnekliğini kanıtlamıştır, bu nedenle, çalışarak, refah yasalarını çıkartabilir. Doğa tarafından kullanılan ana enerji kaynağı güneş enerjisidir ve ihtiyacı olan enerji miktarını kullanır. Tasarımcılar, doğa yasalarına dayanarak, geleceğin binalarının karşılaması gereken şartları geliştirdi. Birincisi biyomorfizm, yani doğal formların tekrarıdır. Üç kez - biyonik. Teknik çözümler, organizmaların hayati aktivitesinin yapısı ve stratejisine dayanarak modellenmiştir. Üçüncü olarak - biyomimikri: yenilikçi çözümler yaratma modeli doğal mekanizmalardır.

Anahtar kelimeler: Biodesign, Biyomorfizm, Eko-Kentler, Biyonik.

1. Введение

Биодизайн - это направление в дизайне, целью которого является поиск, нахождение и использование элементов или образов живой природы для создания психологического и эстетического комфорта человека. Биодизайн противостоит эстетике мегаполиса, расслабляет и умиротворяет, снимает напряжение и стрессы.

До какого-то момента архитектура и дизайн развивались в основном в направлении простых геометрических форм, симметричных, с прямыми углами и ровными окружностями. Это объяснялось в основном технологической простотой и экономичностью производства и планировки таких объектов. Но сейчас ситуация стала стремительно меняться. Современные технологии позволяют достаточно просто спланировать и рассчитать, а потом произвести объекты любой сложности, даже самых фантастических форм. Эти причины в комплексе дали быстрый рост популярности биоморфного стиля в архитектуре и дизайне.

2. Методы

Основные признаки, отличающие биоморфный стиль: творческое интерпретирование биологических объектов; футуристический дизайн не имеющий ничего общего с классическими решениями; отсутствие строгой геометрии; экологичность.

¹ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, natalya-9755@mail.ru.

Основная концепция стиля биоморфизм - подражание природным формам и преимущественное использование натуральных материалов. Он зародился в рамках стиля модерн в начале XX века. Его основоположниками в архитектуре считают американского архитектора Фрэнка Ллойда Райта и архитектора Фриденсрайха Хундертвассера.

Главной идеей этого направления являлось создание максимально комфортной (в том числе с психологической точки зрения) среды обитания для человека. Этому должно было способствовать органическое сочетание здания и окружающей его природы, а также соответствие интерьера и предметов, находящихся внутри, внешней композиции дома (Арнхейм, 2004, с. 169). Эти условия возможно было выполнить только при индивидуальном проектировании, поэтому характерной для органического дизайна формой жилой архитектуры становится частный особняк, расположенный в «зеленой зоне». Если дом находился в черте города, то стены, обращенные на улицу, обычно делали глухими или с узкими окнами под потолком, чтобы исключить контакт с городской средой. В строительстве применялись традиционные материалы (камень, кирпич, дерево), приветствовалось совпадение фактур конструкций на фасаде и в интерьере (например, неоштукатуренная кирпичная кладка). Крыша, как правило, была из дерева, плоской или очень полой, с наружным водостоком и большим свесом. Это не только предотвращало попадание дождевой воды на стены, но и обеспечивало надежную солнцезащиту. Панорамное остекление части дома, выходящей в сад - один из основных приемов этого архитектурного стиля. Для внутренней планировки дома характерным являлось отделение интимной зоны (спальня, ванная, туалет) от общей (холл и кухня). Внутреннее пространство проектировалось «перетекающим» во внешнее: стены общих комнат, а иногда и спален делали полностью стеклянными, с дверьми, ведущими на открытую террасу или в сад. Подобный принцип использовался и при создании интерьера: стационарные перегородки между холлом, общей комнатой и столовой зачастую отсутствовали.

3. Результаты

Биоморфизм - система моделирования в культуре с помощью биологических образов. Биоморфология - наука о живых формах и строении организмов, биоморфизм - способ образного конструирования с помощью биологических форм. Биоморфология, как и биоморфизм «... содержит, помимо “био”, и другую часть, которая является самостоятельным словом – “морфология”, присущая не только животному миру, но и предметному миру, а также ряду других явлений» (Лебедев, 2007, стр.98). Понятие и термин «морфология» введены в научный оборот И. В. Гёте, как наука о форме. В биологических исследованиях морфологический подход объединён с физиологическим и в настоящее время развивается как описательная наука.

В середине XX века появляется новое научное направление - бионика, которое сочетает в себе законы кибернетики, биофизики, биохимии, космической биологии. Е. Н. Лазарев предложил объединить бионику, биоморфологию и биомеханику на базе общих объектов и сходных задач в биономику - науку о системном изучении принципов структурно-функциональной организации для использования в практической деятельности.

Эфраим-Генри Пэви является сегодня одним из самых ярких мастеров данного стиля. Его проекты оригинальны, имеют фантастический вид и удачно вписаны в ландшафт. Дома оснащены такими новинками, как солнечные батареи. Формы зданий криволинейны (Брянский, Дмуховский, 2016, с. 151-155).

Еще один гений, работающий в этом направлении - мексиканский архитектор Хавьер Сенсиан. Его называют гуру биоархитектуры. Работы Сенсиана имеют причудливые формы растений и животных. Самым известным творением метра является дом Наутилус. Во внутреннем интерьере дома прослеживается отказ от идеи параллельности стен друг другу, пола потолку. Футуристичность дизайна создают не только формы и линии, но и используемые архитектором витражи. Здание полностью воссоздало формы раковины моллюска. В качестве материала был использован армоцемент, обладающий такой высокой прочностью, что стены дома не толще 5см. Хавьер считает, что природные формы не нужно имитировать, их нужно умело интерпретировать.

Еще один весьма интересный взгляд на биоархитектуру имеет биоархитектор Дорис Ким Сун. Она видит здание будущего как повторение конструкции человеческого тела. В своей работе Дорис использует термобиметаллические ленты, которые она называет «кожей» своих детищ. «Кожа» реагирует на любое изменение температуры, выгибаясь то в одну, то в другую сторону и обеспечивают не только защиту, а и вентиляцию.

Сейчас города потребляют до 75 % всей электроэнергии, производимой в мире. До 80 % выбросов углекислого газа - это тоже дело городов. Современная урбанистическая модель очень энергозатратна, кроме того, очень дорого обходится как добыча энергетического сырья, так и его последующая транспортировка и переработка. Этого можно во многом избежать, переместив деревню и фермерские угодья в город, создав таким образом фермы-небоскребы, такие вертикальные зеленые легкие, где энергию будут вырабатывать солнечные батареи и ветряные мельницы.

Эко-город будет использовать все виды экологически чистой возобновляемой энергии - солнечную, термальную, приливную и ветряную, при этом уровень выброса углерода в атмосферу станет нулевым.

4. Выводы и Рекомендации

Природа доказала на практике свою поразительную стойкость к негативным факторам, поэтому, изучая ее, можно вывести законы процветания. Основной источник энергии, используемый природой, - энергия солнца, причем она использует только необходимое ей количество энергии. Природа также подчиняет форму функциональности, делает ставку на разнообразие видов, трансформирует трудности в преимущества, превращает отходы в натуральные ресурсы и усиливает местную специфику. Опираясь на законы природы, дизайнеры разработали требования, которым должны отвечать здания будущего. Первое - биоморфизм, то есть повторение природных форм (к примеру, вертикальные крылья степного орла, спиралевидная раковина моллюска наутилуса). Второе - бионика. Технические решения моделируются, отталкиваясь от структуры и стратегии жизнедеятельности организмов (пластичность листьев водяных лилий, гиперстойкая структура пчелиных ульев). Третье - биомимикрия: образцом для создания инновационных решений становятся природные механизмы.

В будущем экополисы будут возводить, основываясь на научных исследованиях, находящихся на стыке сразу нескольких научных дисциплин. Уже сейчас конвергенция знаний и междисциплинарные исследования становятся трендом (Брянский, Дмуховский, 2016, с. 151-155).

С незапамятных времен первостепенная задача архитектуры - защищать человека от природы, задача города будущего - примирить город и экосистему. Фасады дома будущего станут умным органическим эпидермисом, способным к регенерации. Дома будущего - это зачастую объекты в движении: они либо частично, либо полностью энергетически автономны и поэтому не обязаны быть привязанными к земле. Также в таком доме все поверхности, все конструкции мультифункциональны, а сад не разбивают за пределами дома - он сам заходит в дом. Архитектура дает человеку новые площадки для разведения растений. Биоархитектура создает, по сути, новую экологию.

5. Источники

ЛЕБЕДЕВ, Ю. С., *Архитектура и Бионика*, М, 2007, 98.

АРНХЕЙМ, Р., *Искусство и Визуальное Восприятие*, М, 2004, 169.

БРЯНСКИЙ, И. Н. - ДМУХОВСКИЙ, В. В., "Обзорная Статья по Реализации Нововведений в Визуализатор Corona-Renderv 1.3", *Научные Исследования и Разработки 2016: Материалы IX Международной Научно-Практической Конференции*, М, Издательство «Олимп», 151.155.

БОЖБАНКУДУКСКИЙ ЗАВОДСКОЙ ТИП КАРАКУЛЬСКИХ ОВЕЦ ЧЕРНОЙ ОКРАСКИ С УЛУЧШЕННОЙ ВЫРАЖЕННОСТЬЮ МЯСНЫХ КАЧЕСТВ

Нуржан АЖИМЕТОВ¹ - Жанибек ПАРЖАНОВ² - Бакытжан АЖИБЕКОВ³
Кулайша ТЛЕГЕНОВА⁴

Özet

Kazakistan Cumhuriyeti'nin bir piyasa ekonomisine geçişi ile bağlantılı olarak, koyun yetiştiriciliğinin et yönündeki yönü hemen hemen tüm bölgelerde hızlanmıştır. Bu durum, koyun eti koyunlarının mevcut popülasyonlarının yetiştirilmesi için genetik seçim temelleri hakkında daha derinlemesine kuramsal çalışmalara duyulan ihtiyacı arttırmaktadır. Elde edilen sonuçlara dayanarak, ülkenin tek tek bölgeleri için sanayi gelişiminin şu anki aşamasında unibay, Kazak iri-yün iri ve Ordabasin cinslerinin arzu edilen tiplerini bilimsel olarak doğrulamak ve belirlemek gereklidir. Endüstrideki mevcut durum göz önüne alındığında, ete olan talep, bir dereceye kadar ve uzun vadede devam edebilecek olan, sürünme ve yün ihtiyacını aştığında, öncelik, iri yünlü koyun ırklarının bireysel gruplarının et üretkenliğini arttırmaktır. Et üretimini arttırmak için et için reddedilen yetişkin koyunların üremesi, yoğun toplanması ve beslenmesi ile koyun eti üretimi artırılabilir.

Kazakistan'ın güneybatı bölgesindeki koyun ırklarının üretkenliğinin et ve somon yönlerinin yeni ve gelişmekte olan genotiplerinin gelişimine yönelik seçme ve ıslah çalışmaları, hayvanların niceliksel ve niteliksel özellikleri, biyolojik ve üretken nitelikleri çalışılarak gerçekleştirilmiştir. Hayvanların büyümesi ve gelişmesi, genel olarak kabul edilen (EYa.Borisenko). Doğumda ortaya çıkan çöp, Amerika Birleşik Devletleri'nin mevcut yasalarına uygun olarak, "karakul kuzularının üreme işinin temelleri ile kemikleştirilmesiyle ilgili talimatlar" uyarınca doğmuştur. Karakul derilerinin kalitesinin değerlendirilmesi VNIİK, AM Ombaev, B. Aktuova, Zh.A. Parzhanov. Çalışmaların ana dijital materyalleri, NA'nın varyasyonel istatistik yöntemi ile işlenmiştir. Plokhinsky

Küresel ve bölgesel düzeyde koyun yetiştiriciliğinin geliştirilmesindeki modern eğilimler, mevcut tüm kaynakların kullanımı göz önünde bulundurularak, hem endüstriyel endüstri temelinde hem de mera sisteminde kuzu ve kuzu üretimine odaklanmaktadır. Siyah renkte Karakul koyunun geliştirilmiş et üretkenliği ile Zürich Köşkü'nde (canlı ağırlık: 48-50 kg ewes, 30-34 kg arasında 4.0-4.5 kuzu) ve yüksek kaliteli cırt cırtlı astrakhan üretildi. 950 kara koyun karakul koyunu sayısında üreme sürüsünün üretken nitelikleri tahmin edilmektedir, bunların% 28,2'si elit,% 71,8'i ise sınıftır.

Karakul koyunlarının et kalitesinin iyileştirilmesi için, Atyrau'nun koyun-üreticilerinin üretkenlik-et-ve yağlı üretim yöntemlerinin kullanılması, Karakul koyunlarının et üretkenliği üzerinde bazı etkiye sahipti. Aynı zamanda, elde edilen yavrular parlak niteliklerini korur. Elde edilen sonuçlar göz önünde bulundurularak, Karakul koyunlarının et kalitesini artırmak için koyun derisi korurken kuzu koyunu seçiminde koyun üreticilerinin kullanılmasını öneriyoruz.

Anahtar kelimeler: Karakul Koyun, Et Kalitesi, Kontrol Kesim, Koyun.

1. Введение

В связи с переходом Республики Казахстан к рыночной экономике мясосальное направление овцеводства получило ускоренное развитие почти во всех регионах. Это обстоятельство выдвигает необходимость проведения более глубоких теоретических исследований генетико-селекционных основ разведения имеющихся популяций мясосальных пород овец. На основе полученных результатов следует научно обосновать и определить желательные типы мясосальных пород овец на современном этапе развития отрасли для отдельных регионов страны.

¹ Юго-Западный НИИ животноводства и растениеводства, Отдел животноводства, Наука и обарзвование.

² Юго-Западный НИИ животноводства и растениеводства, Отдел животноводства, Наука и обарзвование, zhanibek_58@mail.ru

³ Юго-Западный НИИ животноводства и растениеводства, Отдел животноводства, Наука и обарзвование.

⁴ Университет «Мирас», Факультет педагогики, искусства и языков, Наука и образование, guni_2005@mail.ru

Учитывая сложившуюся конъюнктуру в отрасли, когда спрос на мясо превышает потребность в каракуле и шерсти, что по всей вероятности сохраняется в той или иной степени и в отдаленной перспективе, приоритетным считается повышение мясной продуктивности отдельных групп грубошерстных пород овец. Увеличить производство баранины можно путем селекции и интенсивного нагула и откорма взрослого выбракованного на мясо поголовья овец с целью повышения их мясной продуктивности.

В этой связи, для улучшения мясной продуктивности каракульских овец племенном в крестьянском хозяйстве «Жомарт» создан заводской тип каракульских овец черной окраски жомартской популяции скороспелого типа путем использования высокопродуктивных баранов-производителей атырауской породы смушково-мясо-сального направления продуктивности.

2. Методы

Селекционно-племенная работа по выведению новых и совершенствованию существующих генотипов мясосального направления продуктивности пород овец в юго-западном регионе Казахстана проводилась изучением количественных и качественных признаков, биологических и продуктивных качеств животных. Рост и развитие животных изучены по общепринятой методике Е.Я. Борисенко (1967, стр. 46-440).

Полученный приплод при рождении подвергался индивидуальной бонитировке в соответствии с действующей: «Инструкцией по бонитировке каракульских ягнят с основами племенного дела» (1996).

Оценка качества каракульских шкур проводилась по методике А.М. Омбаева, Б. Ақтуова, Ж.А. Паржанова (2006).

Основные цифровые материалы исследований обработаны методом вариационной статистики по Н.А. Плохинскому (1969).

3. Результаты

Для определения мясной продуктивности нами были изучены уровень скороспелости и степень выраженности мясных качеств животных от различных типов подбора (таблица 1). Живая масса животных от различных типов подбора при рождении составили ♂♂ атырауская х ♀♀ каракульская-4,2 кг; ♂♂ каракульская х ♀♀ каракульская-3,9 кг и ♂♂ атырауская х ♀♀ атырауская-4,4 кг, соответственно живая масса животных в 4,5 месячном возрасте ♂♂ атырауская х ♀♀ каракульская-33,1 кг; ♂♂ каракульская х ♀♀ каракульская-29,6 кг и ♂♂ атырауская х ♀♀ атырауская-34,5 кг; а также соответственно живая масса взрослых животных в ♂♂ атырауская х ♀♀ каракульская-49,5 кг; ♂♂ каракульская х ♀♀ каракульская-43,7 кг и ♂♂ атырауская х ♀♀ атырауская-51,0 кг.

Таблица 1. Уровень скороспелости и степень выраженности мясных качеств животных от различных типов подбора, кг

Показатели	Варианты подбора		
	♂ F ₂ атырауская х ♀ каракульская	♂ каракульская х ♀ каракульская	♂ атырауская х ♀ атырауская
Живая масса: при рождении, кг	4,2±0,03	3,9±0,02	4,4±0,04
4,5-месяцев, кг	33,1±0,1	29,6±0,2	34,5±0,1
Живая масса взрослых овцематок	49,5±0,4	43,7±0,3	51,0±0,4
Абсолютный прирост			
От рождения до отъема, кг	28,9	25,7	30,1
От отъема до взрослых овец	16,4	14,1	16,5
Среднесуточный прирост			
От рождения до отъема, г	214	190	223
От отъема до взрослых овец	27,6	23,7	27,7

Высокий показатель живой массы наблюдался у животных поколения ♂♂ атырауская х ♀♀ атырауская, более низкий показатель живой массы имели ягнята ♂♂ каракульская х ♀♀ каракульская.

Также соответствующие показатели абсолютных и среднесуточных приростов наблюдались у животных поколения ♂♂ атырауская х ♀♀ атырауская, более низкий показатель живой массы имели ягнята ♂♂ каракульская х ♀♀ каракульская.

У ягнят, полученных от I варианта подбора («атырауская х каракульская») высота в холке при рождении в среднем составляет - 36,7 см. Косая длина туловища 31,1 см. Обхват груди 37,9 см, обхват пясти 5,3 см. От II-го варианта подбора «каракульская х каракульская» эти показатели составили соответственно: 34,8 см; 30,2 см; 37,0 см и 5,4 см.

А в III варианте 37,9; 31,7; 41,1; 6,1 см.

В одномесечном и двухмесечном возрастах высота в холке у ягнят полученных от первого варианта подбора («атырауская х каракульская») в среднем составляют - 47,0 см и 53,64 см, косая длина туловища 46,1 см и 52,28 см, обхват груди 50,41 см и 57,41 см, обхват пясти 6,3 см и 6,81 см. От второго варианта подбора «каракульская х каракульская» эти показатели составили соответственно: 45,2 и 49,11 см; 45,0 см и 61,44 см; 49,5 см и 55,79 см, 6,0 см и 6,18 см. А в третьем варианте 47,2 см и 53,45 см; 46,3 см и 52,88 см; 51,5 см и 57,87 см; 6,7 см и 6,01 см.

В 4,5 месячном возрасте средняя высота в холке у баранчиков от I-го «атырауская х каракульская» варианта подбора составили 66,75 см, косая длина туловища 64,42 см, обхват груди 73,59 см, обхват пясти 7,85 см. От II-го «каракульская х каракульская» варианта подбора, эти показатели у баранчиков составили соответственно 57,2 см; 60,62 см; 68,59 и 7,0 см.

При этом, значительной разницы по этим показателям между II и III вариантами не замечается. Это показывает, что в наследственном отношении животные атырауской породы имеют высокие показатели промеров тела, которые передано потомствам.

Исследование показывает, что у генетической группы, полученной во всех вариантах подборов с возрастом, эти отличительные особенности сохраняются.

Анализируются результаты контрольного убоя баранчиков в зависимости от вариантов подбора (таблица 2).

Таблица 2. Результаты контрольного убоя баранчиков в зависимости от вариантов подбора (n=3; Σn=9)

Показатели	Варианты подбора		
	♂F ₂ атырауская х ♀ каракульская	♂ каракульская х ♀ каракульская	♂ атырауская х ♀ атырауская
Предубойная живая масса, кг	33,5	29,8	34,3
Масса туши, кг	14,7	11,88	14,7
Выход туши, %	43,80	39,86	42,9
в т.ч. курдюк, кг	1,19	0,87	1,14
Выход курдюка, %	3,55	2,91	3,33
Масса внутреннего жира, кг	0,78	0,57	0,77
Масса внутреннего жира, %	2,34	1,89	2,26
Убойная масса, кг	14,38	11,33	14,07
Убойный выход, %	42,92	38,04	41,01
Субпродукты всего, кг	4,35	4,18	4,25
Выход субпродуктов, %	12,98	14,03	12,40

Предубойная живая масса помесных баранчиков (♂ F₂ атырауская х ♀ каракульская) составила 33,5 кг, у каракульских баранчиков - 29,8 кг и у баранчиков атырауской породы - 34,3 кг. После забоя баранчиков высокие показатели: выход туши - 43,80% и масса туши - 14,7 кг имели помесные баранчики, разница показателей с каракульскими соответственно составили 3,94% (39,86%) и 2,82, кг (11,88 кг). У атырауских ягнят полученных гомогенном варианте подбора в сравнительном аспекте эти показатели были незначительно высокими, и составили соответственно 34,3 кг; 14,7 кг и 42,9%. Тем не менее, следует отметить, что использование атырауских баранов имело определенное влияние на мясную продуктивность каракульских овец.

Наследование смушковых типов при различных типах подбора показывает, что лучшие показатели были от I-го «атырауская х каракульская» и от II-го «каракульская х каракульская» вариантах подборов, где выход жакетного типа составили - 86,8% и 87,2%, ребристого - 5,0% и 7,6%, плоского - 4,6% и 3,3%, кавказского - 3,6% и 1,9%.

В сравнительном аспекте выход ягнят жакетного смушкового типа при подборе «атырауская х атырауская» был низким, чем в других вариантах, и составил 75,0%. Но здесь видно, что по сравнению с теми вариантами выход ягнят ребристого смушкового типа оказался немного высоким, и составил 15,0%.

По выходу ягнят с сильным шелковистым и блеском волоса преобладало I-вариант подбора, где этот показатель составил соответственно 24,0% и 24,0%. и выход ягнят нормальным шелковистым и блеском волоса составил 70,0% и 68,0%. По этим показателям II вариант подбора занимало промежуточное положение.

Разнообразие является неотъемлемым свойством животного и одним из условий протекания адаптационного процесса в стаде. Изучено состояния показателей варибельности основных секционированных признаков животных полученных в варианте подбора «атырауская х каракульская». Среднее значение биологических признаков более чувствительно к ограниченным поголовьям животных. Показатели варибельности основных признаков различных типов каракульских овец были разнообразными.

Полученные данные показывают, что степень изменчивости селекционируемых признаков каракульских овец были разнообразны в исследуемом стаде. Более широкий размах изменчивости от 23,0% до 45,0% имеют смушковые признаки - длина завитка, шелковистость и блеск, ширина завитка. Со средним уровнем изменчивости от 16,0% до 24,0 % обладали длина волоса, толщина кожи, живая масса.

Биологические признаки обладают более низким уровнем изменчивости: высота в холке 2,5-4,6%, обхват груди - 3,2-4,5%, косая длина туловища -4,0-6,0%, обхват пасти - 4,0-5,6%.

В кзылкумской экологической зоне, в ПК «Жомарт» Туркестанской области, специализированного на разведение черных каракульских овец жакетного смушкового типа количество овцематок селекционного стада составляет - 950 голов. Из них 28,2% (268 голов) - класса элита, 71,8% (682 головы) - I-класса.

4. Выводы и рекомендации

Следует отметить, что для улучшения мясных качеств каракульских овец использование баранов-производителей атырауской породы смушково-мясо-сального направления продуктивности имело определенное влияние на мясную продуктивность каракульских овец. При этом у полученного потомства сохраняется смушковые качества.

Учитывая данные, полученных результатов рекомендуем использовать баранов-производителей в селекции каракульских овец для улучшения мясных качеств каракульских овец с сохранением смушковых признаков.

5. Источники

БОРИСЕНКО, Е.Я. (1967). Разведение сельскохозяйственных животных. 4-е изд. М.: Колос. 46-440.

Инструкция по бонитировке каракульских ягнят с основами племенного дела. Алматы: Бастау. 58.

ОМБАЕВ, А.М., АКТУОВ, Б., ПАРЖАНОВ, Ж.А. (2006). Методика описания каракульской шкурки. Алматы: Бастау. 24.

ПЛОХИНСКИЙ, Н.А. (1969). Руководство по биометрии для зоотехников. М. 256.

ЖЕКЕШЕЛЕНДІРІЛГЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАР БОЙЫНША ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУ

Рашида ЖАНАЛИЕВА¹ - Айман ҚАЙҚЫБАЕВА²
Гульназ ДЖАНМУЛДАЕВА³

Özet

Еğитimin өзelleştirilmesi, tüm form ve yöntemlerde öğrencilerin özelliklerini ve özelliklerini dikkate alır. Öğrenmenin farklılaşması, öğrencilerin herhangi bir özel özellik temelinde gruplara entegrasyonu eğitim sürecini organize etmenin bir yoludur. Bu durumda, öğrenme süreci farklı müfredat ve programlar altında gerçekleştirilir. Öğrenmenin өзelleştirilmesi, öğrenme sürecini kendine özgü özellikleri temelinde organize etmenin bir yoludur. Bu yöntem öğrencilerin potansiyelini en üst düzeye çıkarmayı sağlar. Etkin eğitim sürecini uygulamak için özel bir eğitim biçimine sahip modern pedagojik kişisel eğitim teknolojisi bir önceliktir.

Bir kişiselleştirilmiş öğrenme teknolojisi sistemi oluşturmak için belirli aşamaları takip etmek gerekir. Her şeyden önce, bir sistem olarak kullanılan teknolojiyi tanıtmak ve ilk yapıyı uygulamak gerekir. Bu amaçla, kursun tüm dersini tanımlar ve daha sonra her bir sınıf için içeriği belirler ve bu alanda gelişmeyi destekleyen içerikler sağlar. Çalışmanın başında öğrencilere çizimler, birinci seviyenin temel becerileri, üst seviyeye geçme yolları sağlanacaktır. Vaka çalışması, sınıf oturumları sırasında öğrenciler arasında bilişsel faaliyetler geliştirmenin yollarından biridir. Öğretmen, problem sorunlarını veya problemleri tanımlayarak öğrenci düşüncesinin aktivasyonu için belirli organizasyonel koşullar yaratır. Bu aramalar, bazı problemleri öğrenme yöntemleri ile gerçekleştirilebilir. Bir probleme dayalı öğrenme yaklaşımını öğretmenin yollarından biri araştırma görevlerini formüle etmektir. Bu tür görevlerin tuhaflığı, öncelikle, gerçeklerin (deneyler, deneyler, gözlemler, kitap çalışması, materyal toplama) toplanması ve daha sonra teorik analiz ve genelleme üzerine pratik çalışmadır. Bu durumda, iş sırasında ortaya çıkan gerçekler arasındaki çelişkileri belirlerken ortaya çıkan sorun hemen ortaya çıkmaz. Kimya dersi öğretim teknolojisinde, her bir öğrenci, öğrenme materyallerini deneyim özelliklerine dayanarak yönetme yeteneğine sahiptir. Seviyelendirme yapısı tipik olarak üç seviyeden oluşur: temel (minimum), programlanmış ve gelişmiş (gelişmiş). Gerekli eğitim materyallerinin hazırlanması, içeriği ve çalışılması sırasında, teknolojik haritalar planlanmakta ve bir takım eğitim sonuçları ile sağlanmaktadır.

Öğretim teknolojisi için hazırlık aşaması, öğrencilere dersin amacı ve ilgili bilgilerden sonra test formunda testin verilmesi verilir. Bu çalışmanın karşılıklı kontrolleri eşlik eder ve düzeltilmiş kusurlar ve yanlışlıklar ile biter. Materyal tüm öğrencilere okunur. Bu yeni konudaki materyali anlayamayan öğrenciler için, öğretmen ek öğretici yardımcılarını kullanarak açıklayacaktır. Her öğrenci, verileri mastering ettikten sonra materyal tartışmasına katılır. Bu hem gruplar halinde hem de çiftlerde olabilir.

Özelleştirme öğretimi bir zorunluluktur. Bireysel kimya öğretim metodları birbirleriyle tamamen benzer metodolojik yaklaşımlarda birbirine benzemektedir. Kimya genellikle geleneksel tekniklerle birlikte kullanılır. Yeni bir teknolojinin öğrenme sürecine dâhil edilmesi, propaetutiğin kademeli olarak ilerlemesini gerektirir.

Anahtar kelimeler: *Eğitim, Eğitim, Ders, Özelleştirme, Kontrol, Deney, Problem Eğitimi, Organizasyon, Görevler.*

1. Кіріспе

Қазіргі педагогикада жеке бағдарланған білім беру идеясы белсенді түрде дамып келеді. Оқу үрдісінде баланың жеке сипаттамаларын ескеру талабы ұзақ дәстүр болып табылады. Дегенмен, оның қатаң мектеп жүйесі бар дәстүрлі педагогика, барлық оқушылар үшін бірдей оқу жоспары жеке көзқарасты толығымен жүзеге асыра алмайды. Сондықтан білім берудің нашарлығы, оқушылардың пассивтілігі, мамандықты таңдаудың кездейсоқтықтары және

¹ «Мирас» университеті, Педагогика өнер және тілдер факультеті, Білім және ғылым, rashida_zhanalie@mail.ru.

² М. Тасова атындағы № 12 мектеп, Әкімшілік, Білім және ғылым, kaikibaeva@mail.ru.

³ № 80 мектеп-лицей, Білім және ғылым, gulnaz_1970@inbox.ru.

т.б. Осыған байланысты оқу процесін қайта құрылымдау жолдарын іздестіру қажет. «Оқуды дербестендіру» дегеніміз не? Жиі «жекелендіру», «жеке көзқарас» және «дифференциация» ұғымдары синонимдер ретінде пайдаланылады. Білім беруді жекешелендіру барлық нысандарда және әдістерде оқушылардың жеке қасиеттерімен қабілеттерін оқу барысында ескеріп отырады. Оқуды дифференциялау - кез-келген ерекшеліктер негізінде студенттерді топтарға біріктіру арқылы оқу үрдісін ұйымдастырудың тәсілі. Бұл жағдайда оқыту процесі әртүрлі оқу жоспарлары мен бағдарламалар бойынша жүзеге асырылады.

Жеке көзқарас - оқыту принципі, ал оқытуды жекелендіру - бұл өз түрлері мен әдістері бар осы принципті іске асыру тәсілі. Оқытуды жекешелендіру - әр оқушының өзіндік ерекше қасиеттері негізінде оқу үрдісін ұйымдастыру тәсілі. Бұл әдіс, білім алушылардың әлеуетін барынша жоғарылатуға мүмкіндік береді. Нақты мектеп тәжірибесінде оқытуды дербестендіру әрдайым салыстырмалы болып келеді. Білім алушыларды, ақыл-ой қабілеттері, дарындылығы, денсаулық жағдайы және т.б. қасиеттері бойынша топтарға бөледі. Ең жиі, даралау білім беру қызметінің бүкіл көлемде емес, ол оқу жұмысының бір бөлігінде іске асырылуы мүмкін. Тиімді білім беру процесін жүзеге асыру үшін оқытудың жеке формасы басым болып табылатын қазіргі заманғы педагогикалық жеке оқыту технологиясын талап етеді (Унт, 2000).

2. Әдістер

Жекешелендіріп оқыту технологияларға қойылатын негізгі талаптар.

1- Кез-келген педагогикалық технологияның басты мақсаты - тұлғаның дамуы. Әрбір оқушыға арналған білім беру оның даму деңгейіне бейімделген жағдайда ғана дамуы мүмкін, ол жекешелендіріп оқыту арқылы жүзеге асырылады.

2- Ең алдымен оқушының қалыптасқан даму деңгейін анықтау керек. Оқушының даму деңгейі деп, оның білім алу қабілетін (оқуға деген ынтасын), білімділігі (алынған білімдер) және оқуды меңгеру деңгейін (есте сақтау және жинақтау деңгейі) түсіну қажет. Білімді игеру критериялар - тұрақты дағдылардың пайда болуына қажетті міндеттердің саны.

3- Ақыл-ой қабілеттерін дамыту арнайы оқыту құралдарының көмегімен - тапсырмаларды дайындау арқылы қол жеткізіледі. Оңтайлы қиындықтардың міндеттері ақыл-ойдың дамуы арқылы қалыптасады.

4- Оқытудың тиімділігі тек тапсырылған міндеттердің сипатына ғана емес, сонымен қатар оқушының белсенділігіне де байланысты. Оқушының белсенділігі оның барлық академиялық қызметі үшін, демек, жалпы ақыл-ойының дамуы үшін алғышарт болып табылады.

5- Оқушыны оқу іс-әрекетін ынталандыратын маңызды фактор - білім беру қызметінің әртүрлі аспектілеріне оқушының бағдарлылығы ретінде айқындалатын оқу-тәрбиелік ынталандыру болып табылады. Жекешелендіріп оқыту технологиясы (ЖОТ) жүйесін құру үшін белгілі бір кезеңдерді ұстану қажет. Алдымен қолданылатын технологияны жүйе ретінде таныстырып, бастапқы құрылымдарын жүзеге асыру қажет. Осы мақсатта бүкіл курстың негізгі бағыттарын анықтап, содан кейін әр сынып үшін жолдарын қарастырып, осы бағыт бойынша ұсыныстарды дамытуды қамтамасыз ететін мазмұнды белгілейді. Осы технологияны жүзеге асыру бойынша химияның кейбір тақырыптарына мысалдар келтіреміз.

Бірінші бағыт - Негізгі химиялық түсініктер.

Қарастырылатын мазмұндар:

8 сыныпта - қарапайым және күрделі заттар, заттардың валенттілігі, бейорганикалық қосылыстардың негізгі кластары;

9-сынып - электролит, электролит ерітінділер, тотығу дәрежесі, ұқсас элементтер топтары.

Екінші бағыт - Химиялық реакциялар.

Қарастырылатын мазмұндар:

8 сынып - химиялық реакциялардың белгілері мен шарттары, реакциялардың түрлері, химиялық элементтердің атомдары негізінде реакция теңдеулерін қалыптастыру, заттардың реакцияға түсу қабілетілігі;

9-сынып - электролиттік диссоциация теориясы, тотығу-тотықсыздану реакциялары негізінде реакция теңдеулерін құрастыру.

Сызба түрінде оқушыларға ұғымдар, заңдар, кейбір заттардың формуласы, оларға тән қасиеттері, т.б. құндылықтард көрсетіледі, сонымен қатар бірінші деңгейде негізгі оқушысын шеберлігі, тәуелсіз даму негізін қамтамасыз ететін жоғары қабаттарына көшу ұсынылуы тиіс.

Әрбір оқушы өз қалауы бойынша ЖОТ жүйесінде бағдарламаны құру үшін алдымен басты тақырыпты таңдап, оның құрамындағы теориялық және тәжірибелік бөліктерді анықтап, оқып игеруге керек уақытты белгілеу керек. Теориялық және практикалық бөлімдерді бөлек оқып білу ұсынылады. Бұл тақырыптың теориялық материалдарын тез меңгеруге және тақырыптың тұтас көрінісін жасауға мүмкіндік береді. Негізгі түсініктер мен жалпы заңдарды жақсы түсіну үшін практикалық тапсырмалар негізгі деңгейде жүзеге асырылады. Тәжірибелік бөлім тапсырмаларының жақсы түсініп игеруі және дамуы оқушылардың жеке қабілеттерін қолданбалы деңгейде дамытуға мүмкіндік береді.

Жұмыстың басында оқушыларға сызба-нұсқалар беріледі, оның ішінде негізгі мәліметтер (тұжырымдамалар, заңдар, формулалар, қасиеттер, құндылық бірліктері және т.б.), бірінші деңгейдегі негізгі дағдылар, жоғары деңгейге өту жолдары ұсынылады, әрбір оқушыға өз қалауы бойынша тәуелсіз даму негізін қамтамасыз ететін деңгейлер ұсынылуы тиіс (Алдыбаева, Несіпбаева, 2011, б. 17-20; Жаналиева, 2017).

Жекешелендіріп оқыту технологиясы бойынша сабақтар жүйесін құрастыру.

Жаңа тақырыпты оқыту сабағын үш негізгі бөлім бойынша қарастыруға болады.

Бірінші Бөлім - Жаңа Тақырыпты Оқып Игеру.

Бірінші кезеңде оқушылар белгілі бір білімді меңгеру керек. Осы уақытта білімді қабылдауды жетілдіру үшін әр түрлі әдістерді қолдануға болады. Мысалы, оқушылардың жаңа материалды түсіндіру кезінде жұмысына арналған бақылау тізімдері, онда оқушылар сабақтан бұрын қойылған сұрақтарға жауап береді. Оқушылардың жауаптары бар дәптерлер сабақтың соңында тексеріледі. Сұрақтардың қиындатылған деңгейлері және саны оқушылардың жеке қасиеттеріне сәйкес анықталады. Мысал ретінде, «Кешенді қосылыстар» тақырыбы бойынша оқып жатқан кезде дәріс сабағындағы оқушылардың жасаған жұмыстарын бақылау үшін парақшаның үзіндісін келтіреміз.

«Кешенді қосылыстар»

1- Кешенді қосылыстар аталады .

2- Кешен түзуші аталады .

3- Лигандалар аталады .

4- Ішкі сфера - ол

5- Координациялық сан - ол

Координациялық санды анықтау (КС):

1- $[\text{Cr}(\text{H}_2\text{O})_5\text{Cl}]^+$, КС = ... ;

2- $[\text{Cr}(\text{H}_2\text{O})_4\text{Cl}_2]^0$, КС = ... ;

3- $[\text{Cr}(\text{NH}_3)_4\text{PO}_4]^0$, КС = ... ;

4- $[\text{Cr}(\text{OH})_6]^{3-}$, КС =

5- Сыртқы сфера - ол

6- Кешенді қосылыстағы сыртқы және ішкі сфера иондары өзара байланыспен байланысқан; олардың диссоциациясы келесідей жүреді. Мысалы,

7- Лигандалар мен кешентүзуші арасында байланыс болады.

Кешенді тұздың диссоциация теңдеуін жазыңыз :

$\text{K}_4[\text{Fe}(\text{CN})_6] = \dots$

8- Темір (III) түзген кешенді иондардың зарядтарын анықтау

1- $[\text{Fe}(\text{H}_2\text{O})_5\text{Cl}] \dots$;

2- $[\text{Fe}(\text{H}_2\text{O})_4\text{Cl}_2] \dots$

9- Кешентүзушінің тотығу дәрежесін табу:

1- $[\text{Cr}(\text{CN})_6]^{4-} \dots$;

2- $[\text{Ni}(\text{NH}_3)_5\text{Cl}]^+ \dots$;

Қарастырылатын тағы бір мысалда - «Қышқылдар электролит ретінде» атты сабағында «нұсқаулық карталарын» қолдану келтірілген. Карталармен жұмыс істеу барысында оқушылар ноутбукке тапсырмаларды жазып алады. (Бұл жұмысты топтарда жүргізуге болады) (1-кесте).

1 Кесте: Нұсқаулық Картасы

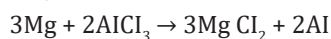
Мазмұны	Жұмыс Түрлері
<p>Қосылыстардың сутегі иондарының қатысуымен анықталатын қасиеттері.</p> <p>1- Металдармен өзара әрекеттесу.</p> <p>2- Металл оксидтерімен өзара әрекеттесу.</p> <p>3- Негіздермен өзара әрекеттесу.</p> <p>4- Ұшпа қышқылдардың тұздарымен өзара әрекеттесуі</p>	<p>Мырыштың бір-бір бөлігін екі сынауыққа салып, оларға 5 % қышқыл ерітінділердің 1 мл құйыңыз:</p> <p>Бірінші сынауыққа - күкірт, екіншіне - тұз қышқылын.</p> <p>Көргендеріңіз туралы қорытынды жасаңыз және реакцияларды иондық түрінде жазыңыз.</p>

Екінші Бөлім - Жаңа Материалды Ой Елегінен Өткізу.

Мұнда оқушылар проблемалық мәселелерді шешу үшін өздері дайындалады, оқушылар әңгімелесу кезінде әртүрлі гипотеза ұсынып, өздерінің білімдерін көрсетуге талпынады. Әңгімелесу барысында оқушыға өзінің жеке тәжірибесі мен қызығушылығына қатысты өз ойларын еркін білдіру мүмкіндігі беріледі. Әдетте әңгіменің тақырыбы оқушылардың ойларынан шығады.

Үшінші Бөлім - Резюме.

Ескерту: Сабақтың осы сатысында тапсырмалар зерттеу сипатына ие болуы керек. «Қышқылдар электролит ретінде» сабағында оқушылар «Азот қышқылында мысты еріту» демонстрация тәжірибесін көрсете алады. Осында туындайтын мәселені қарастырайық: кернеу қатарында сутегінен кейін орналасқан металдар қышқылдармен әрекеттескенде сутегін бөле алмайды. Оқушыларға тағы басқа зертханалық жұмыстарды орындауды тапсыруға болады, мысалы: «Магнийдің алюминий хлориді ерітіндісімен өзара әрекеттесуі» және «Магнийдің суық суға қатынасы»

Мұғаліммен эксперимент жүргізгеннен кейін тақырып бойынша әңгімелесу кезінде, оқушылар кейбір тұздардың қышқылдық қасиеттері болуы мүмкін екенін біледі. Жүргізілген эксперименттік жұмыстар тақырыптың басқа бөлімдерін біртіндеп игеріп зерттеуге мүмкіндіктер береді. Осылайша, сабақтың үшінші кезеңі білімнің шығармашылықтығын қолдануына ықпал етеді. Әртүрлі қиындық деңгейлерінің еркін таңдау әдісін қолданған кезде білімді жүйелеу сабағы өте тиімді болады. Мұнда оқушылардың беріліп отырған тақырып бойынша дағдылар мен білімдері қалыптасады. Эксперименттік жұмыстың алдында - оқушылардың білімін және табысты жұмыс істеу үшін және қажетті дағдыларды қалыптастыруға шағын дербес жұмыс - кіріспе бақылау өткізуі мүмкіндік береді. Тексеру нәтижелеріне сүйене отырып, оқушыларға әртүрлі деңгейдегі тапсырмалар беріледі (немесе тапсырманы өздері таңдайды). Оқушылар тапсырманы орындап болған соң, мұғалім оның дұрыс екенін тексеруі керек. Егер тапсырма қатесіз орындалса, онда оқушы жаңа, жоғары деңгейлі тапсырманы орындауға көшеді. Егер тапсырма орындалу кезінде оқушы қателіктер жіберсе, онда ол қателіктер мұғалім немесе күшті оқушының көмегімен түзетіледі. Осылайша, кез-келген ЖОТ-да кері байланыс циклы орын алады және ол оқытудың ажырамас элементі болып табылады: білім беру - білім мен дағдыларды меңгеру - нәтижелер мониторингі - нәтижелерді түзету-нәтижелерді қосымша бақылау - жаңа білім беруді ұсыну (Жаналиева, 2017; Арыстанова, 2008, б. 8).

Білім жүйесін жүйелеу сабағы -оқушылардың білімі мен білімінің қалыптасу деңгейін анықтаумен аяқталады. Оқушылардың өткен тақырыпты игеруін тексеру сабағы - бұл жекешелендіріліп оқыту әдісінің бір түрі. Бұл сабақта оқушылардың өз қабілеттері, білімі мен дағдылары, мүдделері және т.б. бойынша кез келген деңгейдегі тапсырмаларды өздері таңдай-ды. Бүгінгі күні мектеп тәжірибесінде бірқатар ЖОТ дайындалып, табысты түрде қолданылды. Олардың кейбірін қарастырайық.

Проблемалық - модульді оқыту технологиясы

Химия сабақтарында проблемалық оқыту әдісін қолданудың ерекшеліктері.

Мәселелік оқыту - сабақ барысында оқушылар арасында танымдық қызметті дамытудың әдістерінің бірі. Мұғалім проблемалық мәселелерді немесе проблемалық жағдай-ларды белгілеу арқылы оқушылардың ойлау әрекетін белсендіру үшін белгілі бір ұйымдастырушылық жағдайлар жасайды, танымдық қайшылықты шешу үшін жетіспейтін білім іздеуді ынта-

ландырады. Бұл ізденістер проблемалық оқытуды ұйымдастырудың белгілі бір әдістерімен жүргізілуі мүмкін.

Проблемалық -модульді оқытуды ұйымдастырудың үш әдісі ең тиімді: мәселені бекіту, іздеу (эвристикалық) сұхбаттасу, оқушылардың өзіндік іздестіру және зерттеу қызметі.

1- *Мәселе туралы мәлімдеме.* Проблемалық - модульді оқытуды ұйымдастырудың бұл жолы оқушылар білімі жеткіліксіз болған кезде, олар осы немесе басқа құбылыспен бірінші рет кездескенде және сондықтан қажетті ассоциациялық байланыстарды орната алмайды. Бұл жағдайда мұғалімнің өзі іздеу жүргізеді.

2- *Іздену (эвристикалық) әңгіме.* Эвристикалық әңгіме дегеніміз - мұғалімнің логикалық өзара байланысты сұрақтары мен оқушылардың жауаптарының жүйесі, оның түпкі мақсаты - оқушыларға жаңа мәселені түбегейлі немесе оған қатысты бір бөлігін шешу. Эвристикалық әңгіменің негізгі құндылықтары (В. И. Андреев бойынша):

- Міндетті түрде қойылған сұрақтар шығармашылық ойлау стратегиясын белгілейді. Ашылатын мәселе қосалқы проблемаларға бөлінеді: сұрақтардың күрделі деңгейлері оқушылардың тиісті шығармашылық қабілеттерінің деңгейіне дейін төмендетіледі.
- Әрбір жаңа мәселе жаңа стратегияны қалыптастырады - бұл алға қойылған жұмыстың мақсаты болып табылады.
- Сабақты өткізген кездегі мұғалімнің сабақ өткізу стилі, тәсілі, көзқарасы, нанымдары оқушылардың меншігіне айналады.

Әдетте эвристикалық әңгіме мұғалімқойған мәселелік жағдайға байланысты жүргізіледі. Осы кезде оқушылар өз бетімен мәселенің шешімін іздеу кезеңдерін айқындайды, әртүрлі жорамалдар келтіріп, мәселені шешуге арналған нұсқаларды ұсынады.

3- *Оқушылардың өзіндік іздестіру және зерттеу жұмыстары.* Зерттеу сипатындағы оқушылардың өздері өткізетін жұмыстары - өзіндік іздестіру және зерттеу жұмыстарының ең жоғары нысаны болып табылады және бұл тек оқушылардың ғылыми жорамалдарды жасауға қажетті жеткілікті білімі болған кезде ғана мүмкін.

Проблемалық оқытуды ұйымдастыру әдісін енгізудің жолдарының бірі - зерттеу тапсырмаларын тұжырымдау. Мұндай тапсырмалардың ерекшелігі, біріншіден, фактілер жинау (тәжірибелер, эксперимент, байқау, кітаппен жұмыс жасау, материал жинау) бойынша практикалық жұмыс жүргізіледі, содан кейін теориялық талдау және қорыту жасалады. Бұл жағдайда проблема тез арада туындамайды ол жұмыс жасау барысында анықталған фактілер арасындағы қайшылықтарды анықтау барысында пайда болады. Оқу процесін проблемалық-модульдік әдісі негізде қайта ұйымдастыру келесідей мүмкіндіктер береді:

1- Мәселені топтастыру арқылы мәселелік модульдер негізінде оқыту мазмұнын толығымен біріктіруге және саралауға мүмкіндік береді;

2- Оқушылар өздерінің оқукурсың немесе басқа нұсқасын жеке жетілу жылдамдығына байланысты деңгейіне және бағдарлама бойынша таңдауы;

3- Оқушылардың жеке білім беру қызметін басқарудың консультативтік және үйлестіруші функциялары бойынша оқытушының жұмысын ерекше атап өту.

Проблемалы-модульдік оқыту технологиясы үш қағидаға негізделеді:

1- Білім беру ақпаратын «ықшамдау» (жалпылау, біріктіру, жүйелендіру);

2- Модуль түрінде оқушылардың білім алу мен қатар білім беруді түзету;

3- Білім берудегі проблемалық жағдайларды міндетті түрде қалыптастыру.

Мәселелік модуль бірнеше өзара байланысты блоктан (оқу элементтері) тұрады.

«Кіріспе бақылау» блогы білім беруге деген ынтаны дамытады. Әдетте, мұнда тест тапсырмалары қолданылады.

Ақтуалдау (жаңарту) блогы - осы кезеңде проблемалық модульде ұсынылған жаңа материалдарды меңгеру үшін қажетті негізгі білім мен әрекеттердің әдістері жаңартылады.

Эксперименталдық блокта қосылыстардың формулаларын шығаруын жеңілдететін эксперимент немесе зертханалық жұмыстың сипаттамасы болады.

Мәселелік блок - кеңейтілген мәселенің теориясын шешуге арналған блок.

Жалпылау блогы - проблемалық модульдің негізгі жүйе мазмұнын ұсыну. Ол схема түрінде, символдық белгілерді және т.б. жазулар түрінде бола алады.

Теориялық блокта белгілі бір тәртіпте орналасқан негізгі білім беру материалы болады: дидактикалық мақсат, мәселені қалыптастыру, проблеманы шешу, бақылау тест тапсырмалары. «Қорытынды бақылау» блогы - модуль бойынша оқыту нәтижелерін бақылау.

Мысал ретінде, проблемалық-модульдік әдісі негізде өтілген «Электролиттік диссоциациялану және тотығу-тотықсыздану реакциялар теориясы аясында иондарының химиялық қасиеттері» атты тақырыпты қарастырамыз.

Интеграциялық мақсат. Электролиттік диссоциация кезінде түзілетін иондардың қасиеттерін білуді нығайту; электролит ерітіндісімен және тотығу-тотықсыздану реакциялар иондардың арасындағы реакциялар теңдеулерін құрастыру дағдыларын дамыту; құбылыстар туралы білімдерді қалыптастыруды жалғастыру және сипаттау (Жаналиева, 2017, Мұсұлманқұлова, 2008).

3. Нәтижелері

1- Ші оқу элементі.

Кіріспе бақылау. Мақсаты.

Тотығу - тотықсыздану реакциялар туралы білімді қалыптастыру деңгейін және теңдеулерді құрастыру қабілетін тексеріңіз. Электронды баланс әдісін қолдана отырып реакция коэффициенттерін реттеу. Тотығу-тотықсыздану реакциялар туралы білімді қалыптастыру деңгейін және коэффициенттерді реттеу үшін электронды тепе-теңдік әдісін қолдана отырып теңдеулерді құрастыру қабілетін тексеріңіз (2-кесте).

(Тапсырма жауаптары ОЭ -1: 1 - б; 2 - г; 3 - а; 4 - б.)

Өз жауаптарыңызды бағалаңыз.

Егер сіз 0-1 ұпай жинаған болсаңыз, онда «Тотығу- тотықсыздану реакцияларының» қысқаша мазмұнын қайта оқып шығыңыз.

Егер сіз 3-5 ұпай жинаған болсаңыз, біз сіздерге «Тотығу - тотықсыздану реакцияларының» қысқаша мазмұнын үйде тағы қарауды ұсынамыз. Содан кейін ОЭ -2 тапсырмасына өтуге болады.

Егер сіз 7-8 ұпай жинасаңыз, онда ОЭ - 2 тапсырмасына өтіңіз.

2- Ші оқу элементі.

Мақсаты. Металл иондарының тотығу-тотықсыздану қасиеттерін білу.

Тапсырма. Ықтимал болатын химиялық реакциялар теңдеулерін аяқтаңыз:

2 Кесте: Тотығу - Тотықсыздану Реакциялар

Тапсырма	Бағалау
1- Мырыш, темір, алюминий бейметаллдармен реакцияларда бола алады: а) Тотықтырғыш; б) Тотықсыздандырғыш; в) Тотығу-тотықсыздану қасиеттер көрсетпейді; г) Тотықтырғыш немесе тотықсыздандырғыш ретінде, бұл қасиеттер реакцияға түсетін металға байланысты болады	1 балл
2- Келесі схема бойынша химиялық элементтің тотығу дәрежесін анықтау: $S^{2-} - 8e \rightarrow S^x$ Жауаптың варианттары а) -10; б) 0; в) +4; г) +6	2 балл
3- Реакция сызбасы бойынша берілген (немесе алынған) электрон санын анықтаңыз: $N^{-3} \rightarrow N^{+2}$ Жауаптың варианттары: а) берілген $5e$; б) алынған $5e$; в) берілген $1e$; г) алынған $1e$	2 балл
4- Реакцияға қатысатын электрондар саны тең $Al + S \rightarrow \dots$, а) 2; б) 6; в) 3; г) 5	3 балл

3- *Ші оқу элементі.*

Мақсаты. Мәселелік жағдайды туындату

Тапсырма. Зертханалық эксперимент жүргізіңіз. Сынауыққа 1 г мыс салып оған үшхлорлы темірдің FeCl_3 0,1 М ерітіндісінің 2-3 мл құйыңыз. Не байқадыңыз? Байқауларыңызды сипаттаңыз. Реакция теңдеуін жазыңыз. Мұнда Fe^{3+} ионының қандай қасиеттері бар?

4- *Ші оқу элементі.*

Мақсат. Fe^{3+} иондарының тотығу қасиеттерін галогенид иондарымен реакцияда зерттеу.

Тапсырма. Зертханалық эксперимент жүргізіңіз. Екі сынауыққа 0,5 М 1-2 мл бром және калий йодиді ерітіндісін құйыңыз, оларға 0,1 М 1-2 мл темір үшхлориді ерітіндісін қосыңыз. Байқауларыңызды сипаттаңыз. Мәселені қалыптастырыңыз.

5- *Ші оқу элементі.*

Мақсат. Эксперимент нәтижелерін түсіндіріңіз.

Тапсырма. ОЭ-4 тапсырмасында қандай реакция жүрмеді? Не себептен? Бұл сұраққа жауап беру үшін галогендер атомдарының қасиеттерін еске түсіріп, олардың атомдарының радиусын салыстырып, реакция теңдеуін құрастырыңыз. Fe^{3+} темір ионының тотығу күші туралы қорытынды жасаңыз.

Үйге тапсырма.

Келесі сұрақтарға жазбаша жауап беріңіз. Неліктен ауада темір хлориді (II) FeCl_2 ерітіндісі жасыл түсі қоңыр түске тез айналып кетеді? Бұл жағдайда Fe^{2+} темір ионының қандай қасиеті байқалады? Су ерітіндісінде темір (II) хлориді оттегімен жүретін реакция теңдеуін құрастырыңыз. Fe^{2+} ионына қандай реакциялар тән?

Деңгейлеп оқыту технологиясы химия сабағында

Бұл оқыту технологиясының мақсаттары әрбір оқушының субъективті тәжірибе сипаттамалары негізінде оқу материалын меңгеруін қамтамасыз ету. Деңгейді саралау құрылымы әдетте үш деңгейден тұрады: негізгі (минималды), бағдарламалы және жетілдірілген (озық). Керекті оқу материалын дайындауда мазмұны мен оны меңгеруі көрсетілген, технологиялық карталар жоспарланған және оларда оқу нәтижелерін бірнеше деңгейде дайындау қарастырылған:

1- Білім (есте сақтау, білу, үйрену);

2- Түсіну (түсіндірілген, суреттелген);

3- Қолдану (үлгі бойынша, ұқсас немесе өзгертілген жағдайда);

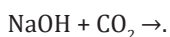
4- Қорыту, жүйелеу (жаңа бүтін сан құрылған тұтастай бөлінген бөлігі);

5- Бағалау (зерттеу объектісінің мәнін анықтайды).

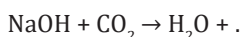
Технологиялық картада бақылау немесе тест тапсырмалары түрінде ұсынылған оның көрсеткіштері қойылады. Оқушылар өздері бірінші деңгейдегі тапсырманы орындау барысында немесе алдыңғы сабақта үлгісін қолдана алатындай етіп жасалады.

Мысал. Негіздердің қышқылдық оксидтермен жүретін реакциялардың теңестіру алгоритмі (NaOH пен CO_2 реакциясы).

1- Бастапқы өнімдердің формулаларын жазу:

2- « \rightarrow » таңбасынан кейін H_2O + жазу:

3- Түзілген тұздың формуласын құрастыру. Ол үшін:

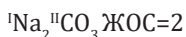
1- Гидроксил формуласы бойынша металдың валентілігін анықтау (ОН-тобы саны бойынша):

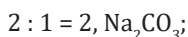
2- Қышқылдық оксидтің формуласы бойынша қышқыл қалдығының формуласын анықтау:

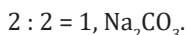
3- Валенттіліктің ең кіші жалпы ортақ санын анықтау (ЖОС)

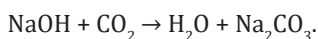
4- ЖОС ты металдың валенттілігіне бөлу, табылған санды металдан кейін жазу:

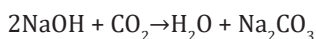
Кішкентай ортақ үлесті қышқыл қалдықтарының валенттілігіне бөлу, нәтижесінде алынған санды қышқыл қалдықтарынан кейін жазылады (егер қышқылдың қалдықты күрделі болса, ол жақша ішінде жазылады, индекс жақсаны сыртында орналастырылады:

5- Түзілген тұздың формуласын теңдеудің оң жағында жазу керек:

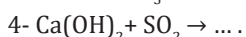
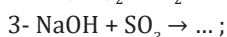
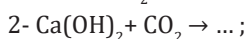
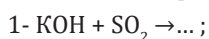

6- Реакция теңдеуінде коэффициенттерді қойып шығу:

Тапсырма (1-деңгей).

Алдында келтірілген алгоритмді пайдаланып, реакция теңдеулерін құрастырыңыз:

Тапсырма (2-деңгей).

Роберт Вудворд, химия пәні бойынша болашақ Нобель сыйлығының лауреаты, химиялық реагенттерді пайдалану арқылы, қыс мезгілінде суық қолдарды жылыту үшін ыстық су бөтелкесін жасаған. Ол оны жасау үшін үштен бір бөлігі сумен толған шарап бөтелкесіне күкірт қышқылының аз мөлшерін құйып араластырды. Арада он секунд уақыт өткен соң бөтелкенің қызғаны соншалық, оны қолыңызда ұстау мүмкін болмайды. Бөтелке салқындай бастаған кезде, оған Роберт В. қайта қышқыл қосып отырған. Кейін қышқыл таусылған соң, ғалым күйдіргіш натрдың кішкентай бөлігін бөтелкеге қосып отырды. Бөтелке ішіндегі сұйықтық қайнауға дейін қызып кетеді.

Сұрақ: Сұйықтықта пайда болған жылу әсерін қалай түсіндіруге болады?

Мұндай тапсырмаларды орындау кезінде оқушылар сабақта алған білімдеріне сүйенеді, сонымен қатар қосымша мәліметтер пайдаланады (Жиёмбаева, 2009, б. 30-32; Головнер, 2002).

4. Талқылау

Денгейлі оқыту технологиясы бойынша сабақ өткізуге дайындық сатысында, оқушылар сабақтың мақсаты мен тиісті ақпараттандырудан кейін тест түрінде кіріспе бақылау тапсырады. Бұл жұмыс өзара тексерумен қатар, анықталған кемшіліктер мен дәлсіздіктерді түзетумен аяқталады. Жаңа білім игеру кезеңінде оқылтын материал сыйымды, жинақы түрінде оқушыларға беріледі. Берілген жаңа тақырып бойынша материалды түсіне алмаған оқушылар үшін оны қосымша оқу-әдістемелік құралдарды пайдалана отырып мұғалім қайта түсіндіреді. Әрбір оқушы мәліметтерді игерген соң материалды талқылауға қосылады. Бұл жұмыс топтарда да, жұппен де орын алуы мүмкін.

Тақырыпты бекіту кезеңінде тапсырмалар қажетті өзара бақылау арқылы тексеріледі. Оқу сабағының қорытындыларын шығару кезеңі кіріспе секілді міндетті және қосымша бөлімнен тұратын бақылау сынағынан басталады. Оқу материалын меңгерудің ағымдағы бақылауы екі баллдық шкала бойынша (сынақ / қорытындалмаған), соңғы бақылау - үш баллдық шкала бойынша (сынақ / жақсы / өте жақсы) қорытынды бақылау бойынша жүзеге асырылады. Негізгі тапсырмаларды орындай алмаған оқушылар толық тақырыпты игергенге дейін олар үшін қосымша сабақтар ұйымдастырылады.

Сұрақтар мен тапсырмалар.

1- Оқушылардың ақыл-ойын дамытуда химия пәнінің білім беру рөлін сипаттаңыз.

Жауап. Мысалы, химиялық тұжырымдаманы қалыптастыру кезінде қандай әдістерді қолдануға болатынын түсіндіру қажет және оларды ұқсас жағдайларда қолданылатын мүмкіндіктерін көрсету. Химияны зерттегенде интеллектуалдық дағдылар қалыптасады және дамины. Оқушыларды логикалық тұрғыдан ойлауға, негізгі әдістерді талдау, синтездеуге және

айқындау әдістерін қолдануға, қорытынды жасауға, қорытындылауға, негізді түрде дәлелдеуге, өз ойларын дәйекті түрде түсіндіруге үйрету өте маңызды. Білім беруде ұтымды әдістерді пайдалану да маңызды.

2- Жекешелінген оқыту технологиялар дамығаноқыту технологияларға жатқызуға бола ма?

Жауап. Жаңа технологиялар бойынша оқыту білімнің толық игерілуін қамтамасыз етеді, білім беру үрдісін қалыптастырады және осылайша оқушылардың ақыл-ойының дамуына тікелей әсер етеді. Жекешелендірілген білім - бұл дамыған оқыту технологияларға жататын білім.

3- Мектептегі химия пәнінің кез-келген тақырып бойынша оқытудың әдіснамасын жекешелендірілген технологияны қолданып әзірлеу.

Жауап. «Қышқылдар» атты тақырыбын оқып үйренудің алғашқы сабағы - жаңа материалды түсіндіру сабағы. Жекелеген технологияға сай, тақырыпты талқылау барысында біз үш кезеңді анықтаймыз.

Бірінші кезең - жаңа материалды ұсыну - тақырыпты игеруді қадағалаумен қатар жүреді. Сабақ барысында оқушылар тақырыпта қойылған сұрақтарға жауап беретін парақты толтырады. (Сұрақтар мен жауаптар берілді).

Екінші кезең - жаңа материалды түсіну. Қышқылдар қасиеттерінталқылау барысында оқушыларға тақырып бойынша өз ойларын білдіру мүмкіндігі беріледі.

Үшінші кезең де белгілі бір материалды түсінуге байланысты, бірақ бұл жерде тұрақты мәселені зерттеу сипаты болу керек. Мысалы, мыстың азот қышқылында еруі- эксперименттік жұмыс.

Екінші сабақ - білімді жүйелеу және бағалау. Мұнда оқушылар әртүрлі деңгейдегі тапсырмаларды таңдайды және орындауға қатысады. Мұғалім оларға жеке кеңес беріп отырады.

Үшінші сабақ өткен материалды меңгеруді бақылау болып табылады. Оны қорытынды бақылау жұмысы ретінде, сонымен қатар тест тапсырмасы, тапсырмалар жиынтығынан жүгізілуі мүмкін. Оқушылар қарапайым тапсырмалар орындаса «3» алады, ал «4» және «5» деген бағалар күрделі тапсырмалар орындағандарға қойылады (Головнер, 2002; Мұсұлманқұлова, 2008, б. 17-18).

5. Қорытынды Және Ұсыныстар

Сабақты жекешелендіріп оқыту-заман талабы. Химияны жеке-дара оқытудың әдістері, әдіснамалық әдістердің барлық алуан түрлілігімен, бір-бірімен ұқсас. Химияда жиі жекешелендірілген технологиялар дәстүрлі әдістермен үйлесімде қолданылады. Кез келген жаңа технологияны оқу үдерісіне қосу пропедевтиканы, яғни оқушыларды біртіндеп дайындауды талап етеді,

6. Дереккөздер

АЛДЫБАЕВА, Ә. С. - НЕСІПБАЕВА, Р. Ә., “Оқытудың Инновациялық Технологияларын Пайдалану Тиімділігі”, *Қазақстан Кәсіпкері*, 3, Алматы 2011, 17-20.

АРЫСТАНОВА, А. К., “Білім Беру Үрдісінде Жаңа Педагогикалық Технологияларды Қолдану”, *Қазақстан Кәсіпкері*, 5, Алматы 2008, 8.

ГОЛОВНЕР, В. Н., *Химия*, Интересные уроки. Из зарубежного опыта, М., Изд-во НЦ ЭНАС, 2002, 145.

ЖАНАЛИЕВА, Р. Н., *Химияны Оқыту Әдістемесі*, Әлем баспаханасы, Шымкент 2017, 304.

ЖИЕМБАЕВА, Ж. Т., “Оқытуды Жекешелендіру Үшін Компьютерлік Технологияны Қолданудың Дидактикалық Амал Тәсілдері”, *Қазақстан Кәсіпкері*, 9, Алматы 2009, 30-32.

МҰСҰЛМАНҚҰЛОВА, М. Ә., “Биология Және Химия Сабағында Танымдық Ойындар Арқылы Оқушылардың Ынтасын Арттыру”, *Қазақстан Кәсіпкері*, 2, Алматы 2008, 17-18.

УНТ, И., *Индивидуализация и Дифференциация Обучения*, М., Педагогика, 2000, 345.

YÖNETİM BİLİŞİM SİSTEMLERİ

ИНФОРМАЦИОННЫЕ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫМИ ПРОЦЕССАМИ ПОЛИМЕРИЗАЦИЙ

Айман ОСПАНОВА¹ - Мадина КОШКИНБАЕВА²

Özet

Endüstriyel süreçlerin bilgi yönetim sistemleri, proses teknolojisinin en verimli şekilde yürütülmesini sağlayan çeşitli görevleri çözen çok işlevli sistemler ile temsil edilmektedir. Bir bilgi yönetim sistemi (ISU) oluşturmak için, ISU'nun donanım ve yazılımı için gereksinimlerin geliştirilmesine yönelik görevlerin çözülmesi gerekmektedir. Bu tür sistemlerin yardımıyla, bilgilerin gerçek zamanlı olarak işlenmesi, gerçek zamanlı bir veri tabanının teknolojik bilgilerle korunması gibi çeşitli görevler çözülmür. Bu durumda alınan bilgiler, rastgele faktörleri hariç tutmak için mümkün olduğunca güvenilir ve güvenilir olmalıdır. Görev, sürekli endüstriyel süreçler için bilgi yönetim sistemlerinde, verilerin durağan olmayan bir şekilde kendini gösteren, gerçek zamanlı filtreleme algoritmaları oluşturmaktır. Endüstriyel çalışma koşullarında parametreleri optimal modda yönetmek ve sürdürmek için, endüstriyel kontrolörlerden gelen bilgi akışları temelinde oluşturulan gerçek sürecin yeterli matematiksel modelleri gereklidir. SCADA SİSTEMİ Master SCADA ağırlıklı olarak endüstriyel tesislerin yönetimi için bilgi sistemlerinin geliştirilmesi için kullanılmaktadır. Endüstriyel sürecin teknolojik parametrelerinin ölçümleri biçimindeki ilk verilere dayanarak, bir bilgi yönetim sisteminin oluşturulması gerekmektedir. Proses parametrelerinin değerleri ile ilgili ilk veriler, otomatik proses kontrol sisteminin otomatik proses kontrol sisteminin, sensörlerden gelen bilgileri toplayıp saklamak için kullanılan sistemlerden daha düşük seviyesinden gelmektedir. ISU oluşturmak için, endüstriyel sistemlerin yönetimi için bir yazılım paketleri sistemi olarak MasterSCADA'yı kullanıyoruz. MasterSCADA ile çalışmaya başlamadan önce, kaynak verileri açıkça anlamanız gerekir. Yani, sorunun ifadesi: işlemin teknolojik parametrelerini (seviye, sıcaklık, akış) ölçmek için tasarlanan nesneye bir sensör yerleştirilir. MasterSCADA'da güvenilir veri elde etmek gereklidir. Uyarı veya acil durum sınırlarının ihlali durumunda, ilgili bir mesaj verin. Acil durum sınırları değerleri, operatör tarafından yürütme modunda değiştirilebilen uyarı sınırlarının aksine, geliştirme aşamasında sabitler tarafından ayarlanır. Mnemonik diyagram, değişkenin güncel değerini ve uyarı sınırlarının değerlerini operatör tarafından değiştirmeye yarayan araçları göstermelidir. Operatör, zaman içinde sıvı seviyesindeki değişimin bir grafiğini görebilmeli ve sınır ihlallerini rapor etmelidir. İhlallerin ölçüm değerleri ve raporları en az altı ay süreyle saklanmalıdır.

Bir ISU oluşturma problemini başarılı bir şekilde çözmek için, bilgi akışlarından kaynaklanan parazitlerin arka planı hakkında yeterli bilgi için yararlı bir sinyal tahsis edilmesi gerekmektedir. Bunun için, ağırlık fonksiyonuna dayanan filtrenin optimizasyonu için bir kriter geliştirmek üzere optimal bir filtre oluşturmak gereklidir. Durağan olmayan endüstriyel süreçleri endüstriyel verilere modellemek için önemli bir görev, yumuşatıcı «pencere» nin boyutunu seçmektir, yani, p parametresinin ana parametre parametresidir. Küçük p için, katsayıların değerleri esas olarak, Y çıkış sinyalinin gerçekleştirilmesinde var olan girişime (depend) bağlıdır, dolayısıyla A 'nın hesaplanan değerleri etkisizdir. Aşırı geniş aralıklı bir p , algoritmanın özelliklerinde bir bozulmaya yol açar, bu da sürecin durağanlığından kaynaklanan katsayılarda gerçek değişikliklere olan duyarlılığındaki bir azalmaya neden olur. Ölçüt Q 'nun istatistiksel önemi Fisher ölçütü tarafından doğrulanmıştır. P parametresi için optimal değerler, ölçülen değere göre çıkış değişkeninin modelinden hesaplanan hata asgariinin, ölçüm kanalındaki enterferans için model katsayılarının tahminlerinin değişmez olması şartıyla, yani; ölçülen çıktı değişkeni modelinin çıkış değişkenine göre kök-ortalama-kare sapmasının maksimum farkı gözlenmiştir. Durağan olmayan süreçlerin parametrelerini hesaplamak için, hareketli ortalama algoritmanın kullanılmasıyla geliştirilen yönteme dayanan simüle edilmiş bir teknik önerilmiştir. Bu yöntem, mevcut aralıktaki modelin parametrelerini süreç üzerindeki sürekli verilerle tahmin etmemizi sağlayan bir ağırlık fonksiyonunun kullanımına dayanmaktadır. Optimum bilgi akış

¹ Университет «Мирас», Факультет Экономики, права и информационных технологий, Информационные системы управления, e-mail: oaим@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет экономики, права и информационных технологий, Информационные системы управления, mad_nur_79@mail.ru.

filtresinin hesaplanması için algoritmalar ve programlar geliştirilmiştir. Polistiren için endüstriyel üretim verilerine dayanan optimal bir filtrenin araştırılması için bir algoritma önerilmiştir.

Projenin grafik arayüzünün geliştirilmesi, SCADA sisteminin veri sunumunun nesne tabanlı editöründe gerçekleştirilir. ISU projesi için polimerizasyon süreçleri uygun şablonları kullanır. Grafik ekranların elemanları oluşturulur. Argümanların değerleri ekranda «Arrow device» ve «Trend» öğeleri kullanılarak görüntülenir. Polimerizasyon işleminin animatörlü diyagramları gösterilmiştir.

Çalışmada, polimerizasyon işlemlerinin rejim parametreleri, kontrol sistemine sürekli olarak beslenen ölçülen veriler temelinde hesaplanmıştır. Reaktörlerde geliştirilen algoritmaya göre sıcaklık değerleri, süreç rejimi parametrelerini korurken kayar aralıkta hesaplanır. Stirenin polimerizasyon işlemiyle özdeş olan teknolojik süreç, polimerizasyon reaktörlerinde gossipol reçinesinin polimerizasyonunun teknolojik sürecidir. Rejim parametrelerinin analizi ve hesaplanmasına dayanarak, gossipol reçinesinden polimerin hazırlanması için teknolojik bir işlemin organizasyonu için öneriler önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: Bilgi Sistemleri, Kontrol, Filtreleme Algoritmaları, Polimerizasyon, Gerçek Zamanlı Sistemler.

1. Введение

1.1. Постановка задачи

Информационные системы управления промышленными процессами представляются многофункциональными системами, решающие различные задачи, позволяющие максимально эффективно вести технологию процесса, получения готового продукта с заданными качествами при минимальных расходах исходного сырья.

Для создания информационной системы управления (ИСУ) необходимо решить задачи выработки требований к аппаратному и программному обеспечению ИСУ. С помощью таких систем решаются различные задачи, в том числе обработка информации в реальном времени, ведение базы данных реального времени с технологической информацией. Полученная при этом информация должна быть достоверной и максимально исключить случайные факторы. Ставится задача создания алгоритмов фильтрации в режиме реального времени для использования данных в информационных системах управления непрерывными промышленными процессами, проявляющими себя, как нестационарные. Для управления и поддержания параметров в оптимальном режиме в условиях его промышленной эксплуатации необходимы адекватные математические модели реального процесса, созданные на базе информационных потоков с промышленных контроллеров.

Для разработки информационных систем управления промышленными объектами в основном используется SCADA СИСТЕМА MasterSCADA.

На основании исходных данных в виде измерений технологических параметров промышленного процесса необходимо создать информационную систему управления. Исходные данные о значениях технологических параметров поступают из нижнего уровня автоматизированной системы управления технологическим процессом АСУ ТП от систем сбора и хранения информации с датчиков. Для создания ИСУ используем MasterSCADA, как системы программных пакетов для управления промышленными системами. Прежде чем приступить к работе с MasterSCADA, необходимо четко представить себе исходные данные. Итак, постановка задачи: на объекте установлен датчик, рассчитанный на измерение технологических параметров процесса (уровень, температура, расход). В MasterSCADA необходимо получить достоверные данные. В случае нарушения предупредительных или аварийных границ выдать соответствующее сообщение. Значения аварийных границ задаются константами на этапе разработки, в отличие от предупредительных границ, которые могут быть изменены оператором в режиме исполнения. Мнемосхема должна отображать текущее значение переменной и инструменты для изменения значений предупредительных границ оператором. Оператор должен иметь возможность посмотреть график изменения уровня жидкости во времени и сообщения о нарушениях границ. Значения измерений и сообщения о нарушениях должны храниться не менее полугода.

1.2. Сбор и обработка исходных данных для решения задачи

Сбор и обработка информационных потоков с промышленного объекта о значениях технологических параметров процесса полимеризации производился на примере процесса полимеризации стирола в реакторах с мешалками на Кусковском химическом заводе.

Технологическая схема процесса полимеризации стирола представляет собой каскад из двух реакторов с перемешивающими устройствами непрерывного действия, в которых процесс

полимеризации производится методом неполной конверсии (Райбман, 1963; Моулер, Нэш, 1998; Лоусон, Хенсон, 1986).

Основными технологическими параметрами промышленного процесса полимеризации стирола являются конверсия стирола в реакторах, значения температуры по трем точкам по высоте реакторов. Система сбора информации строится исходя из требований надежного приема сигналов с уровня датчиков и передачи их в микроконтроллер. Все эти данные от датчиков температуры и концентрации попадают в программируемый логический контроллер ПЛК, далее на OPC серверы системы SCADA.

Измеренные и исходные данные:

X - входная переменная, рассчитанная из измеренных значений температуры T и эмпирической функции конверсии по формуле:

$$X = F(C) \cdot \exp[-B_1 / T], \quad (1)$$

Y - выходная переменная, представляющее собой измеренное значение конверсии C.

$$B_1 = E_1 / R = 10216^0 K$$

$$B_2 = E_2 / R = 3113^0 K$$

Таблица 1. F(C) - эмпирическая функция конверсии, заданная таблично в интервале от 1 до 0

C	0	10	20	30	40	50	60	70	80	90	95	100
F(C)	1	0,99	0,97	0,91	0,83	0,76	0,64	0,46	0,26	0,11	0,05	0

Все основные технологические параметры измеряются контрольно-измерительными приборами, датчиками. Основными параметрами для сбора информации о работе химического реактора являются температура и конверсия мономера.

На основании полученных данных проводится исследование информационных потоков, математическое описание процесса полимеризации стирола.

2. Методы

Представляем математическую модель, в основе которой лежит детерминированная модель процесса, с включением в нее аддитивной помехи, аккумулирующей все неучтенные факторы. При этом математическая модель каскада промышленных реакторов непрерывного действия, описывающей статику процесса представляется в векторной форме в виде:

$$Y = AX \quad (2)$$

Для получения оценок неизвестных коэффициентов модели A необходимо иметь оценки авто- и взаимокорреляционных функций входных и выходных переменных X и Y. Корреляционные функции рассчитываются по полученным наблюдениям конверсии и температуры в реакторах полимеризации по формулам:

$$R_{xy}[k] = \frac{1}{N-k} \sum_{i=1}^{N-k} (x_i - \bar{x})(y_{i+k} - \bar{y})$$

$$R_{xx}[k] = \frac{1}{N-k} \sum_{i=1}^{N-k} (x_i - \bar{x})(x_{i+k} - \bar{x}) \quad (3)$$

Оценки взаимокорреляционных функций дают важную информацию об исследуемом процессе.

Для успешного решения задачи создания ИСУ необходимо выделить полезный сигнал достаточной информированности на фоне помех (Оспанова, 2001) из информационных потоков. Для этого необходимо создание оптимального фильтра, разработка критерия оптимальности фильтра на базе весовой функции.

При моделировании нестационарных промышленных процессов по промышленным данным важной задачей является выбор размера сглаживающего «окна», т.е. параметра p.

При малом p значения коэффициентов существенно зависят от помехи ξ , имеющейся в реализациях выходного сигнала Y , поэтому рассчитанные значения A являются неэффективными.

Чрезмерно большой интервал p ведет к ухудшению свойств алгоритма, уменьшению чувствительности его к истинным изменениям коэффициентов, вызванных нестационарностью процесса.

Оптимальными рекомендуемыми значениями параметра считаются такие значения, которые соответствуют критерию сглаживания Райбмана Н.С., которая является количественной мерой идентичности математической модели промышленному процессу.

$$Q^2 = \frac{S_y^2 - S_{ocm.}^2}{S_y^2} \quad (4)$$

где, Q - мера идентичности Райбмана;

S_y^2 - дисперсия конверсии, измеренной в реакторе;

$S_{ocm.}^2$ - дисперсия конверсии, рассчитанной по модели.

Значения S_y^2 и $S_{ocm.}^2$ рассчитываются по формуле:

$$S_y^2(p) = \frac{1}{N-p+1} \sum_{n=1}^{N-p+1} \sum_{i=n}^{n+p-1} [y_i - \bar{y}]^2 \quad (5)$$

$$S_{ocm.}^2(p) = \frac{1}{N-p+1} \sum_{n=1}^{N-p+1} \sum_{i=n}^{n+p-1} [y_i - y_{pac.}]^2 \quad (6)$$

Статистическая значимость критерия Q проверяется критерием Фишера:

$$F(p) = \frac{Q^2 \nu_2}{(1 - Q^2) \nu_1} \quad (7)$$

где $\nu_1 = m$; $\nu_2 = \alpha - (m + 1)$ - степени свободы, рассчитанные в зависимости от числа коэффициентов в модели m ($m=1$).

Критерий Q является значимым, если $F(p) \geq F_{табл.}(\beta, \nu_1, \nu_2)$.

$F_{табл.}(\beta, \nu_1, \nu_2)$ выбирают из таблиц при данных степенях свободы и уровне значимости β .

Проверяем на статистическую значимость по критерию Фишера Q и оставляем то значение параметра p , которое удовлетворяет критерию.

Оптимальными будут считаться такие значения параметра p , при которых наблюдается минимум ошибки, рассчитываемой по модели выходной переменной относительно измеренной, при обеспечении инвариантности оценок коэффициентов модели к помехе в измерительном канале, т.е. наблюдается максимальная разность среднеквадратичного отклонения измеряемой выходной переменной относительно выходной переменной модели (Osanova, Duisenov, 2015; Osanova, Duisenov, Koshkinbaeva, 2016).

В качестве фильтра для промышленного процесса полимеризации используем весовую функцию релейного типа, которая описывается выражением:

$$W[n, k, p] = \begin{cases} 1, & \text{если } (n - k) \leq p \\ 0, & \text{если } (n - k) \geq p \end{cases} \quad (8)$$

Проверяем на статистическую значимость по критерию Фишера Q и оставляем то значение параметра p , которое удовлетворяет критерию.

Оптимальными будут считаться такие значения параметра p , при которых наблюдается минимум ошибки, рассчитываемой по модели выходной переменной относительно измеренной,

при обеспечении инвариантности оценок коэффициентов модели к помехе в измерительном канале, т.е. наблюдается максимальная разность среднеквадратичного отклонения измеряемой выходной переменной относительно выходной переменной модели (Osipova, Duisenov, 2015; Osipova, Duisenov, Koshkinbaeva, 2016).

В качестве фильтра для промышленного процесса полимеризации используем весовую функцию релейного типа, которая описывается выражением:

$$W[n, k, p] = \begin{cases} 1, & \text{если } (n - k) \leq p \\ 0, & \text{если } (n - k) \geq p \end{cases} \quad (8)$$

где: p - весовой параметр или память алгоритма, $p > m$; k - текущее значение наблюдений; m - число оцениваемых коэффициентов в модели.

Для процесса полимеризации стирола исследовано влияние сглаживающего параметра p на коэффициенты математической модели реактора в промышленном каскаде реакторов, рассчитанные по экспериментальным данным, измеренным на производстве полистирола в цехе ударпрочного полистирола (рисунок 1).

Для расчета параметров нестационарных процессов предложена методика моделирования, основанная на разработанном методе с использованием алгоритма скользящего среднего. В основе этой методики положено применение весовой функции, позволяющей оценивать параметры модели на текущем интервале при непрерывном поступлении данных о процессе. На рисунке 1 показаны данные, которые обработаны алгоритмом скользящего среднего. Здесь хорошо видно, что интервал $(n-p)$ как бы «скользит» по мере поступления наблюдений, что позволяет новые данные использовать с большим весом, чем старые. На рисунке также видно, температура повышается, что характеризует нестационарность процесса. При использовании же метода наименьших квадратов все эти данные усредняются, что приводит к потере информации о нестационарности процесса, на рисунке показана усредненная по всей реализации линия.

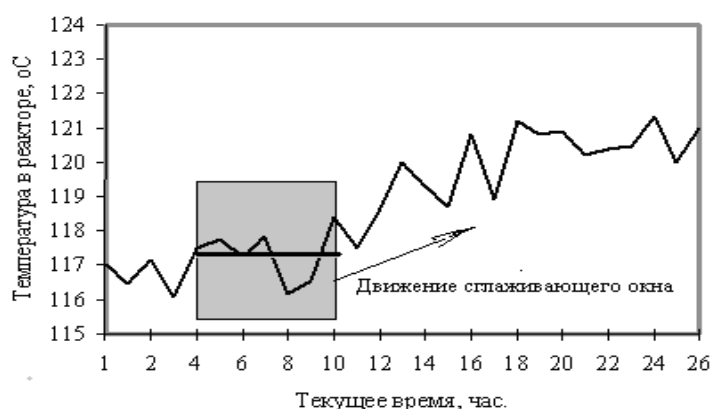

Рисунок 1. Усреднение измеренных данных с помощью алгоритма скользящего среднего

Оценки коэффициентов модели процессов полимеризации при использовании весовой функции $W[n, k, p]$ могут быть рассчитаны по формуле:

$$A[n] = \frac{W[n, k, p] \sum_{k=n-p}^n R_{XY}[\tau, k]}{W[n, k, p] \sum_{k=n-p}^n R_{XX}[\tau, k]} \quad (9)$$

Предварительные исследования с использованием промышленных данных процесса полимеризации стирола показывает, что для управления непрерывными процессами в промышленных реакторах полимеризации оптимальным решением является использование алгоритма скользящего среднего, поскольку это дает возможность непрерывно обрабатывать поступающую с объекта информацию с датчиков и использовать ее для оптимального управления процессом в темпе с процессом. Такой способ обработки информации дает значительное

сокращение времени работы программного комплекса, повышает оперативность системы, делает возможным в реальном времени получать информацию, обрабатывать ее, передавать на управление на базе математических моделей в темпе с процессом (Иванкин, 2009; Оспанова, Софиев, 2015).

Таким образом, разработаны алгоритмы и программы расчета оптимального фильтра информационных потоков. Предложен алгоритм поиска оптимального фильтра на базе промышленных данных производства полистирола.

3. Результаты

Разработка информационной системы. Графический интерфейс системы позволил отобразить мнемосхемы, показывающие технологическую схему промышленного процесса полимеризации стирола в реакторах.

Разработка графического интерфейса проекта осуществляется в объектно-ориентированном редакторе представления данных SCADA-системы.

Запускаем SCADATRACEMODE. Из главного меню выбираем команду «Новый», в диалогом окне выбрав «Стандартный» тип проекта нажмем по кнопке «Создать». Перед нами создается пустой проект с некоторыми ресурсами.

Для проекта ИСУ процессами полимеризации используются соответствующие шаблоны (Заварина, 2011).

Созданы элементы графических экранов. На первом экране отображены значения аргументов, используя элементы «Стрелочный прибор» и «Тренд». Во втором экране продемонстрированы мнемосхемы технологического процесса полимеризации.

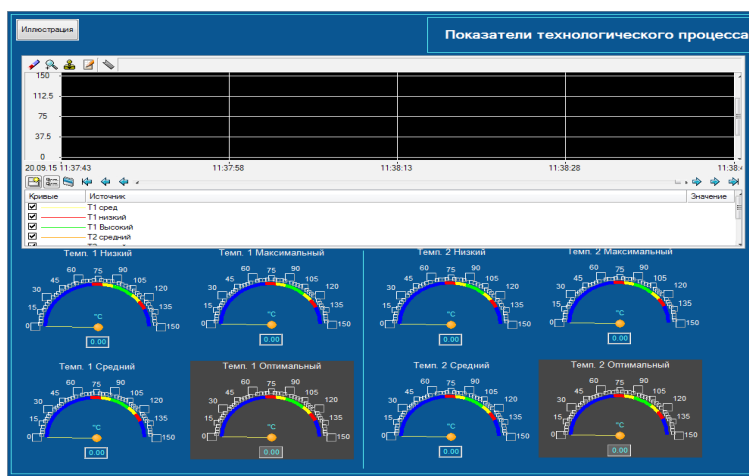

Рисунок 2. Графический экран для показателей температуры

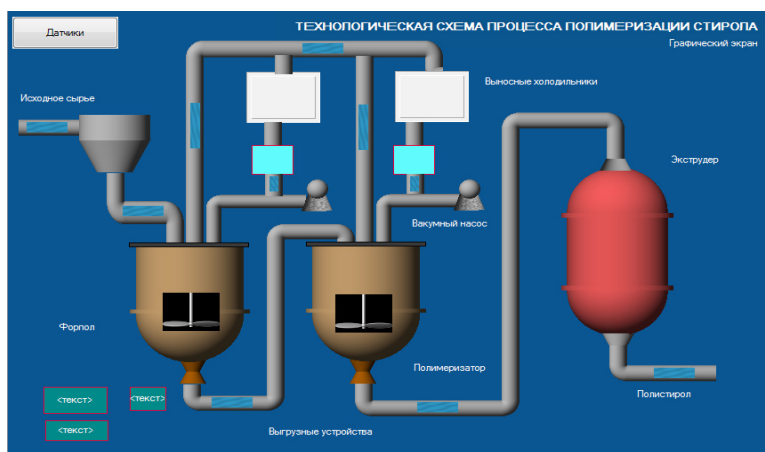

Рисунок 3. Графический экран мнемосхемы

Делаем привязку аргументов базы данных, программы и графического экрана соответственно. Между этими аргументами основные функционирующие элементы - это каналы. Логическая схема связей аргументов показана на рисунке 4.

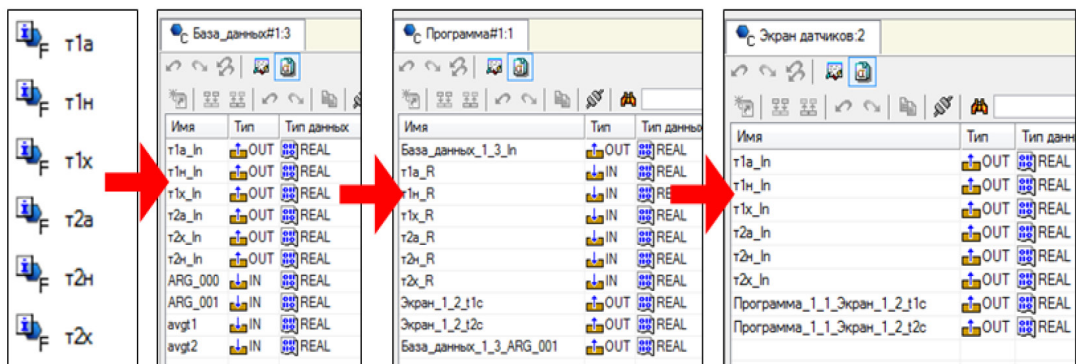

Рисунок 4. Взаимосвязь аргументов

Фактические связи аргументов СУБД, программы и графические экраны отображены на рисунках 5-7.

Система.RTM_1.Каналы.База_данных#1:3					
Информация					
Аргументы					
Имя	Тип	Тип данных	Значение по умолчанию	Привязка	
t1a_in	OUT	REAL		t1a: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t1n_in	OUT	REAL		t1n: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t1x_in	OUT	REAL		t1x: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2a_in	OUT	REAL		t2a: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2x_in	OUT	REAL		t2x: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2n_in	OUT	REAL		t2n: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
ARG_000	IN	REAL			
ARG_001	IN	REAL			
avgt1	IN	REAL			
avgt2	IN	REAL			

Рисунок 5. Привязки аргументов базы данных с каналами

Система.RTM_1.Каналы.Программа#1:1					
Информация					
Аргументы					
Имя	Тип	Тип данных	Значение по умолчанию	Привязка	
База_данных_1_3_in	OUT	REAL		База_данных#1:3:Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t1a_R	IN	REAL		t1a:Реальное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t1n_R	IN	REAL		t1n:Реальное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t1x_R	IN	REAL		t1x:Реальное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2a_R	IN	REAL		t2a:Реальное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2n_R	IN	REAL		t2n:Реальное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2x_R	IN	REAL		t2x:Реальное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
Экран_1_2_t1c	OUT	REAL		Экран датчиков 2:Программа_1_1_Экран_1_2_t1c (Система.RTM_1.Каналы)	
Экран_1_2_t2c	OUT	REAL		Экран датчиков 2:Программа_1_1_Экран_1_2_t2c (Система.RTM_1.Каналы)	
База_данных_1_3_ARG_001	OUT	REAL		База_данных#1:3:ARG_001 (Система.RTM_1.Каналы)	

Рисунок 6. Привязки аргументов программы с каналами

Имя	Тип	Тип данных	Значение по умолчанию	Привязка	Фл
t1a_in	OUT	REAL		t1a: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t1n_in	OUT	REAL		t1n: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t1x_in	OUT	REAL		t1x: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2a_in	OUT	REAL		t2a: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2n_in	OUT	REAL		t2n: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
t2x_in	OUT	REAL		t2x: Входное значение (Система.RTM_1.Каналы)	
Программа_1_1_Экран_1_2_t1c	OUT	REAL		Программа#1:1:Экран_1_2_t1c (Система.RTM_1.Каналы)	
Программа_1_1_Экран_1_2_t2c	OUT	REAL		Программа#1:1:Экран_1_2_t2c (Система.RTM_1.Каналы)	

Рисунок 7. Привязки аргументов графического экрана с каналами

Данные, обрабатываемые в системе, отправляем в приложение MS Excel, используя технологию DDE. Эта технология используется для обмена динамическими данными между приложениями. В MS Excel-е можно сформулировать полученные данные, построить диаграмму по требованию пользователя (рисунок 8).

В столбец А наберем наименования параметров;

В столбец В наберем адрес привязки;

Выделяем все непустые ячейки столбца В и с помощью мастера диаграмм построим диаграмму.

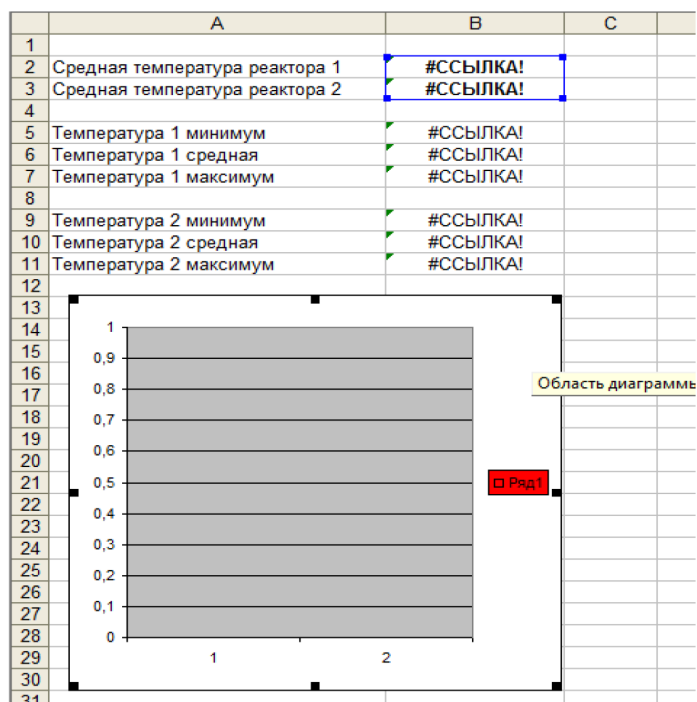

Рисунок 8. Книга в MS Excel-е со ссылками

Теперь при запуске проекта система реального времени отображаются значения температур в обоих реакторах. Для этого нам остается лишь подключить датчики реакторов к компьютеру через COM или USB порты. Поступающие данные по COM или USB портам должны храниться в базе данных.

Для разработки программы-эмулятора реактора воспользуемся интегрированной средой Borland Delphi 7 (Заварина, 2011).

Рисунок 9. Рабочие окна запущенного проекта

Графические мнемосхемы промышленного процесса представлены на рисунке 10.

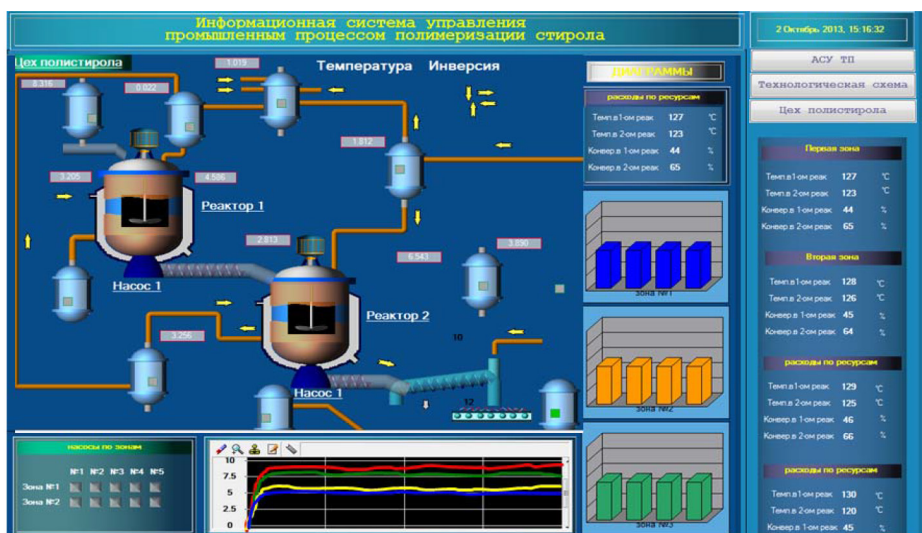

Рисунок 10. Мнемосхема технологического процесса полимеризации

4. Выводы

В работе был произведен расчет режимных параметров процессов полимеризации на базе измеренных данных, непрерывно поступающих в систему управления. Значения температуры в реакторах согласно разработанному алгоритму просчитываются на скользящем интервале при поддержании режимных параметров процессов.

Технологическим процессом, идентичным процессу полимеризации стирола, является технологический процесс полимеризации госсиполовой смолы в реакторах полимеризации. На предприятии АО «Шымкентмай» в процессе рафинирования растительных масел получают масложировые отходы, которые и представляют собой госсиполовые смолы. Путем окислительной полимеризации госсиполовой смолы налажено производство битума-полимеризата. Смолы госсиполовые применяются в дорожном строительстве, производстве литейного крепителя и др.

Аппаратурное оформление процессов полимеризации стирола и госсиполовой смолы представляет собой реактор с мешалкой. Полимеризующаяся масса является вязкой средой.

Сравнив рассчитанные значения со значениями, измеренными с реактора, можно сказать, что отклонения рассчитанных значений температуры и измеренных не превышают 14°C , что составляет 7%.

На основании проведенного анализа и расчета режимных параметров были предложены рекомендации по организации технологического процесса получения полимеризата из госсиполовой смолы. На таблице 2 показаны рассчитанные значения режимных параметров, на основании которых предложены рекомендации. Из таблицы видно, что с увеличением времени температура повышается, при этом необходимо выбрать оптимальное значение температуры проведения процесса.

Как видно из результатов расчета, конверсия полимеризата достигает оптимальных значений 70-80% при температуре 160-180 °С. Дальнейшее прогревание реактора не целесообразно с точки зрения экономии энергоресурсов.

В лаборатории цеха производства госсиполовой смолы в реакторах АО «Шымкент Май» проводились опытно-промышленные испытания программ программного комплекса информационной системы управления для расчета технологических режимов и технологического процесса производства полимеризат битума из госсиполовой смолы.

Испытания проводились на вычислительных системах, на которых установлены программные комплексы SCADA TraceMode, Matlab. Для получения данных с процесса.

Таблица 2. Режимные параметры процесса полимеризации госсиполовой смолы в реакторах

N	Время полимеризации госсиполовой смолы, час	Конверсия полимеризата, %	Средняя температура в реакторе, °С
1	0	10	25
2	2	12	41
3	4	15	52
4	6	20	84
5	8	30	97
6	10	34	115
7	12	40	120
8	14	50	140
9	16	70	162
10	18	73	181
11	20	75	207
12	22	78	210
13	24	80	225

полимеризации были использованы контрольно-измерительные приборы, датчики температуры.

Имеется акт опытно-промышленных испытаний и внедрения программ и алгоритмов информационной системы управления промышленными процессами полимеризации

Разработанная информационная система управления на базе SCADA TRACE MODE не имеет аналогов для промышленных процессов полимеризации.

5. Источники

ЗАВАРИНА, Е.С. (2011). Инструментальные средства информационного менеджмента. СА-SE-технологии и распределенные информационные системы. М.: Финансы и статистика, 224.

ИВАНКИН, Е.Ф. (2009). Информационные системы с апостериорной обработкой результатов наблюдений. М.: ГЛТ. 168.

КАХАНЕР, Д, МОУЛЕР, К., НЭШ, С. (1998). Численные методы и программное обеспечение. М.: Мир. 575.

ЛОУСОН, Ч., ХЕНСОН, Р. (1986). Численное решение задач метода наименьших квадратов. М.: Наука. 232.

ОСПАНОВА, А.О. (2001). Идентификация процесса полимеризации стирола. *Математические методы в технике и технологиях: труды международной конференции. 14*. Смоленск.

OSPANOVA, A.O., DUISENOV, N.Zh., KOSHKINBAEVA, M.Zh. (2016). Identification of the mathematical model of styrene polymerization. *ICITE 2016: III International conference Industrial technologies and engineering*. Shymkent: M.Auezov South Kazakhstan State University. 250-257.

OSPANOVA, A., DUISENOV, N. (2015). New Approach to Modeling Polystyrene Production Process. *ICheaP12: International Conference on Chemical and Process Engineering Chemical Engineering Transactions*. 43. Milan. 1759-1764.

ОСПАНОВА, А.О., СОФИЕВ, А.Э. (2015). Управление экзотермическими реакторами полимеризации, *Вестник инженерной академии наук Казахстана. 2(56)*. Алматы. 22-26.

РАЙБМАН, Н.С. (1963). Мера определенности и точность прогнозирования при определении характеристик сложных объектов автоматизации статистическими методами. *Автоматика и телемеханика. 24. 9*. М. 1236-1249.

ПРОЕКТИРОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ

Айман ОСПАНОВА¹ - Нурзак ДУЙСЕНОВ²

Özet

Endüstriyel üretimin verimliliğini artırmanın yollarından biri, modern modelleme yöntemleri temelinde elde edilen test objelerinin daha doğru ve güvenilir matematiksel modellerinin kullanılmasıdır. Doğru ve güvenilir modellerin kullanılması, endüstriyel reaktörlerin nesnellikliğini artırmayı mümkün kılar. Bir laboratuvar reaktöründeki proses uyumsuzluğu problemleri ve büyük kapasiteli reaktördeki endüstriyel proses ile ilgili tesislerde, maliyetli ve etkisiz deneyler yapmaksızın bir dizi görevi çözümler. Şu anda, bu yöntem, tüm dünyada en yaygın olanıdır, çünkü çalışmakta olan büyük bir sanayi kuruluşunun şartlarına dahil edilemeyen maliyetli ve zahmetli deneyler gerektirmez. Bunun nedeni, normal modda çalışan yüksek performanslı yüksek performanslı cihazlar, optimal olana yakın ve proses parametrelerinde mevcut ölçülen verileri kullanma becerisi olan deneyler için zorunlu olan yapay rahatsızlıkların verimsiz olmasından kaynaklanmaktadır. Birçok bilim adamı, işletme işletmesindeki verilere göre modelleme yapmaktadır. Amerikan ve İngiliz bilim adamlarının J. Box ve G. Jenkins'in çalışmaları, çeşitli teknolojik süreçlerin parametrelerinin gözlemlerini kullanarak durağan ve durağan olmayan süreçleri modelleme problemlerini ele alan bilinmektedir. Endüstriyel cihazlarda, aktif bir deney kurmasına izin verilmez, her zaman süreç parametrelerinin ölçülen değerlerinin bir veritabanı vardır ve bu bilgiler zaman serileri biçiminde sunulur. Bu durumda gözlemler bağımlıdır; bu bağımlılığın doğası, incelenen sürecin özellikleri ile belirlenir, örneğin, karakteristiklerin zamanla değiştiği sürecin durağanlığı. Stokastik modeller tüm bu faktörleri hesaba katmayı mümkün kılar. Böylece, statik ve dinamik sistemlerin matematiksel modelleme yöntemleri, matematiksel istatistik, tanımlama teorisi, nesne yönelimli programlama, kimyasal kinetik, reaktörlerin sistem analizi yöntemleri temelinde, görev, endüstriyel reaktörlerin modellenmesi için yöntemlerin geliştirilmesidir. işletme kuruluşu. Matematiksel modelin temel gerekleri, işleyiş koşullarında endüstriyel süreç için yeterliliği ve bu modeli kullanarak sürecin rejim parametrelerini hesaplama yeteneğidir.

Bir matematiksel modelin geliştirilmesi için başlangıç verileri olarak, çeşitli kapasitelerde endüstriyel reaktörlerde meydana gelen polimerizasyon işlemlerinin teknolojik parametrelerinin ölçümleri kullanılır. Özellikle, genel amaçlı polistiren üretimi, genişletilebilir ve darbeye dayanıklı polistirenlerin üretilmesi için bir hattın başlatıldığı Aktau Plastik Fabrikası'nda (şu anda SAT İşletim Aktau LLP). Genel olarak, deterministik ve stokastik (rastgele) bileşenlerden oluşan bir zaman serisi modeli sunulmuştur. Bu ifade, durağan bir endüstriyel sürecin stokastik bir modelidir. Modelin bilinmeyen katsayılarının tahmini, beyaz gürültü en ve gözlenen değişkenler arasındaki karşılıklı korelasyon işlevinin ordinatlarını en aza indirmek koşuluyla gerçekleştirilir. Otokorelasyon modelinin parametreleri açısından ifade edilen stokastik otoregresyon modelinin parametreleri Yula-Walker denklemleri kullanılarak tahmin edilir. Bu nedenle, sürecin ana teknolojik parametrelerinin ölçümleri temelinde, endüstriyel süreçlerin matematiksel modellerinin geliştirilmesi metodolojisi önerilmiştir. Bu modellerin katsayılarını tahmin etmek için, Yula-Walker algoritmalarını kullanarak yukarıdaki tahmin metodu oluşturma yöntemi en uygun olanıdır; burada gözlemlenebilir değişkenlerden gelen değişkenlerin tahmin edilen değerleri arasındaki farkın işlevi bir ölçüt olarak işlev görür.

İki pakete dayalı kontrol sistemlerinin modellenmesi için bir teknik - matematiksel paket MATLAB ve SCADA sistemi geliştirildi. Bu paketlerin entegrasyonu, teknolojik süreçlerin kapsamlı modelleme yetenekleri (MATLAB) ve görselleştirme (SCADA sistemi) sağlar. MS Excel veritabanı şeklinde alınan sonuçlar TRACE MODE SCADA'ya alındı. Paketler arasındaki etkileşimin organizasyonu: MATLAB paketinde bulunan Simulink modülünün yapılandırılması. Stirenin endüstriyel durağan olmayan polimerizasyon sürecinin matematiksel modelinin gerçek zamanlardaki katsayılarını hesaplamak için Excel'in bir DDE sunucusu olarak ve İzleme Modu için kullanılması gerekmektedir.

¹ Университет «Мирас», Факультет Экономики, права и информационных технологий, Информационные системы управления, e-mail: oaim@mail.ru.

² Университет «Мирас», Факультет Экономики, права и информационных технологий, Информационные системы управления, e-mail: dgnurzak@mail.ru.

Polimerizasyon reaktörlerinden ölçülen verilere, stiren polimerizasyonunun endüstriyel proseslerinin stokastik matematik modellerini modelleme yöntemlerinin araştırılması ve bilimsel temelleri oluşturulmuştur. Polistiren üretim reaktörlerinin sabit ve durağan olmayan çalışma modları incelenmiş, Yula-Walker denklemleri temelinde stokastik süreç modelleri oluşturulmuştur. Matematiksel modelin endüstriyel sürece yeterliliği, tahminlerin ortalama karesi hatasıyla tahmin edilir. Süreçlerin rejim parametrelerinin hesaplandığı endüstriyel süreçlere uygun matematiksel modeller, enerji maliyetlerini azaltabilir, cihazların üretkenliğini artırabilir ve bitmiş ürünün kalitesini artırabilir.

Anahtar kelimeler: Bilgi Sistemleri, Yönetim, Modelleme, Polimerizasyon, Matematiksel Model.

1. Введение

Одним из путей повышения эффективности промышленного производства является использование более точных и достоверных математических моделей объектов испытаний, полученных на основе применения современных методов моделирования. Использование точных и достоверных моделей позволяет повысить объективность промышленных реакторов. Решать ряд задач без проведения дорогостоящих и неэффективных экспериментов на установках, связанных, например, с проблемами несоответствия процесса в лабораторном реакторе и промышленного процесса в крупнотоннажном реакторе (Cervantes, Agamennoni, Figueroa, 2003; Graessley, Gandki, Uyw, 1969).

Одним из наиболее современных способов моделирования промышленных процессов является способ моделирования на основе измерений технологических параметров промышленного процесса в ходе его нормальной эксплуатации (Tian, Zhang, Morris, 2001), (Xie, Liu, Yang, Ding, 2010). Такое направление, использование стохастических систем стало целым научным направлением, формирование которого в значительной мере стимулировано основополагающими работами Аоки М., Гропа Д., Дейча А.М., Льюнга Д., Медича Дж., Мелса Дж., Райбмана Р.С., Сейджа Э., Цышкина Я.З. Эйкхоффа П. (Madar, Abonyi, Szeifert, 2005; Поздняков, 2006, стр. 99-107; Волин, Островский, 2006) и других.

В настоящее время этот метод является наиболее распространенным во всем мире, поскольку не требует постановки дорогостоящих и трудоемких экспериментов, которые невозможно поставить в условиях работающего крупного промышленного предприятия. Это объясняется неэффективностью подачи искусственных возмущений, что обязательно при проведении экспериментов, на крупные высокопроизводительные аппараты, работающие в обычном режиме, близком к оптимальному и возможностью использовать имеющиеся измеренные данные о параметрах процесса (Osanova, Duisenov, Koshkinbaeva, 2016). Многие ученые занимались моделированием по данным с действующего предприятия. Известны труды американских и английских ученых Дж. Бокса и Г. Дженкинса, которые рассматривали вопросы моделирования стационарных и нестационарных процессов, используя наблюдения параметров различных технологических процессов (Osanova, Duisenov, 2015).

В промышленных аппаратах не допускаются постановки активного эксперимента, всегда имеется база данных об измеренных значениях параметров процесса, причем эта информация представлена в форме временных рядов. При этом наблюдения зависимы, характер этой зависимости определяется особенностями исследуемого процесса, например, нестационарностью процесса, при котором характеристики меняются во времени. Стохастические модели дают возможность учесть все эти факторы.

Таким образом, на основе методов математического моделирования статических и динамических систем, математической статистики, теории идентификации, объектно-ориентированного программирования, химической кинетики, системного анализа реакторов в работе ставится задача разработать методы моделирования промышленных реакторов в условиях действующего предприятия. Основными требованиями к математической модели являются ее адекватность промышленному процессу в условиях его эксплуатации и возможность по данной модели рассчитывать режимные параметры процесса.

2. Методы

Разработка авторегрессионной модели процесса полимеризации. В качестве исходных данных для разработки математической модели использованы измерения технологических параметров полимеризационных процессов, протекающие в промышленных реакторах различной мощности. В частности на Актауском заводе пластмасс (в настоящее время ТОО «SAT Operating Aktau»), где запущена линия по производству полистирола общего назначения, вспенивающегося и ударопрочного полистиролов.

В качестве исходных данных для разработки математической модели использованы измерения технологических параметров полимеризационных процессов, протекающие в промышленных реакторах различной мощности. в частности на Актауском заводе пластмасс (в настоящее время ТОО «SAT Operating Aktau»), где запущена линия по производству полистирола общего назначения, вспенивающегося и ударопрочного полистиролов.

В общем виде модель временного ряда можно представить следующим образом:

$$y_t = \hat{y}_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

y_t - детерминированная составляющая временного ряда.

ε_t - стохастическая (случайная) составляющая временного ряда.

Уравнение статической модели процесса, описывающее статическое состояние, выходного сигнала, в общем виде записывается в виде уравнения свертки:

$$y(t) = \sum_{n=1}^N W(\tau)x(n-\tau) + \xi(n) \quad (2)$$

где W - весовая функция.

Умножив это выражение на $x(t+\tau)$, получим уравнение Винера-Хопфа, которое в дискретном виде может быть представлено:

$$R_y(n) = \sum_{k=1}^N W(k)R_x(n-k) \quad (3)$$

Динамическая модель процесса в авторегрессионной форме записывается:

$$Y_n = \phi_1 Y_{n-1} + \phi_2 Y_{n-2} + \dots + \phi_p Y_{n-p} + \varphi \tilde{O}_n + \xi_n \quad (4)$$

Здесь $\phi_1, \phi_2, \dots, \phi_p$ - коэффициенты модели;

n - дискретное время;

ξ_n - случайная помеха.

Аналогичным образом, для динамического процесса умножим правую и левую часть выражения (1.3) на $x_{n-\tau}$:

$$y_n x_{n-\tau} = \phi_1 y_{n-1} x_{n-\tau} + \phi_2 y_{n-2} x_{n-\tau} + \dots + \phi_p y_{n-p} x_{n-\tau} + \varphi x_n x_{n-\tau} + x_{n-\tau} \xi_n \quad (5)$$

где ϕ, φ - неизвестные коэффициенты модели.

В данном уравнении сумма произведений $y_n x_{n-\tau}$ является корреляционной функцией R_{xy} . С учетом этого выражении(1.4) запишем в виде уравнения автокорреляций:

$$R_{\tilde{\varphi}}(\tau) = \phi_1 R_{\tilde{\varphi}}(\tau-1) + \phi_2 R_{\tilde{\varphi}}(\tau-2) + \dots + \phi_p R_{\tilde{\varphi}}(\tau-p) \quad (6)$$

Это выражение представляет собой стохастическую модель стационарного промышленного процесса.

Модель процесса описывается уравнением, которое в авторегрессионной форме записывается:

$$Y_n = \lambda_1 Y_{n-1} + \lambda_2 Y_{n-2} + \dots + \lambda_p Y_{n-p} + \varepsilon_n \quad (7)$$

Здесь n - дискретное время.

Стохастическая модель процесса может быть получена следующим образом.

Умножим выражение (1.6) на y_{n-k} и получим уравнения Юла Уокера:

$$Y_n Y_{n-k} = \lambda_1 Y_{n-1} Y_{n-k} + \lambda_2 Y_{n-2} Y_{n-k} + \dots + \lambda_p Y_{n-p} Y_{n-k} + Y_{n-k} \varepsilon_n \quad (8)$$

где λ - неизвестные коэффициенты модели, подлежащие оценке.

Переходя к математическим ожиданиям величин в выражении (1.7), получим уравнения автокорреляций:

$$R_y(k) = \lambda_1 R_y(k-1) + \lambda_2 R_y(k-2) + \dots + \lambda_p R_y(k-p) \quad (9)$$

Оценка неизвестных коэффициентов модели осуществляется из условия минимизации ординат взаимнокорреляционной функции между белым шумом ε_n и наблюдаемыми переменными.

Для получения оценок неизвестных коэффициентов модели необходимо иметь оценки авто- и взаимнокорреляционных функций входных и выходных переменных X и Y .

Оценки корреляционных функций рассчитываются по формулам:

$$R_{xy}[k] = \frac{1}{N-k} \sum_{i=1}^{N-k} (x_i - \bar{x})(y_{i+k} - \bar{y})$$

$$R_{xx}[k] = \frac{1}{N-k} \sum_{i=1}^{N-k} (x_i - \bar{x})(x_{i+k} - \bar{x}) \quad (10)$$

$$R_{yy}[k] = \frac{1}{N-k} \sum_{i=1}^{N-k} (y_i - \bar{y})(y_{i+k} - \bar{y})$$

где \bar{y} – оценка среднего значения выходной переменной.

Необходимо проверить, являются ли рассчитанные оценки функции инвариантными по отношению к сдвигу начала отсчета времени.

Для этого были рассчитаны оценки авто-и взаимнокорреляционных функций при разных реализациях.

Параметры стохастической модели авторегрессии, выраженные через параметры модели автокорреляции, оцениваются с помощью уравнений Юла-Уокера,

Таким образом, предложена методология разработки математических моделей промышленных процессов на базе измерений основных технологических параметров процесса. Для оценки коэффициентов таких моделей наиболее целесообразным является вышеизложенный метод построения оценок с использованием алгоритмов Юла-Уокера, где в качестве критерия служит функция разности прогнозируемых значений переменных от наблюдаемых.

3. Результаты

Для расчета используются измерения температуры и конверсии в промышленных реакторах, которые являются входными и выходными переменными X и Y .

Наиболее эффективными для моделирования систем управления динамических объектов являются математические пакеты MATLAB. Применение данного пакета дает возможность наибольшее внимание уделять моделированию и снижает трудоемкость работ.

Полученные значения X в разработанной нами программе в Matlab7.7:

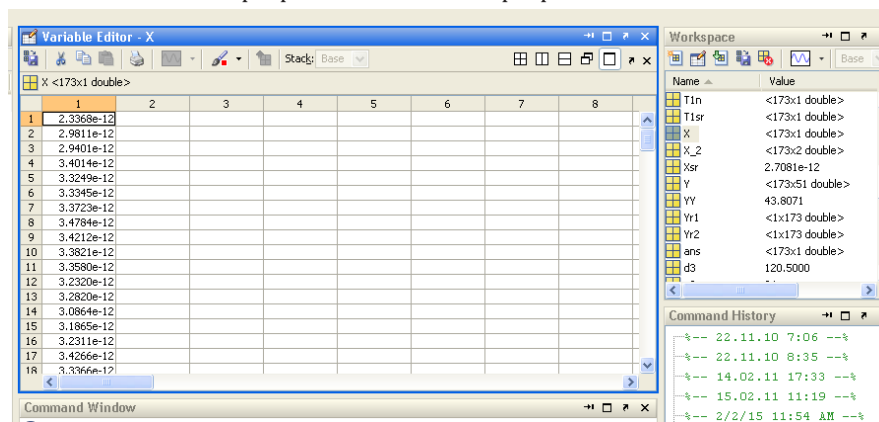

Рисунок 1. Расчитанные значения X в программе в Matlab7.7

Процедура расчета значений X.

Выполняем импорт значений из таблицы Excel в программу MatLAB:

```
A=xlsread ('InputData.xlsx', 'Лист1', 'B3:F175');
```

Выделяем диапазоны ячеек в переменные C1, C2, T1n, T1c, T1b:

```
C1=A (:,1);
```

```
C2=A (:,2);
```

```
T1n=A (:,3);
```

```
T1c=A (:,4);
```

```
T1b=A (:,5);
```

```
C1;
```

```
s=0;s1=0;
```

Процедура расчета значений коэффициентов A в программе Matlab.

The screenshot shows the Variable Editor window for a variable named 'Ak' of type 'double' with dimensions 51x1. The data is displayed in a table with two columns, labeled '1' and '2'. The values in column '1' are listed in the table below.

	1	2
1	8.5073e+10	
2	1.1085e+12	
3	1.2549e+12	
4	2.0150e+12	
5	8.8717e+11	
6	1.1543e+12	
7	9.9788e+11	
8	4.7522e+11	
9	-1.4953e+11	
10	-5.2363e+11	
11	2.2681e+10	
12	1.1255e+12	
13	1.7908e+12	
14	1.7280e+11	
15	-7.6785e+11	
16	-6.9766e+11	
17	8.8212e+11	

Рисунок 2. Расчитанные коэффициенты A модели

Разработка графического интерфейса системы осуществляется в объектно-ориентированном редакторе представления данных SCADA-системы. Методика моделирования систем управления на базе математического пакета MATLAB и SCADA-системы WinCC состоит из следующих этапов:

1. Разработка модели объекта регулирования.
2. Разработка алгоритма.
3. Программирование модели объекта в Simulink.
4. Создание человека-машинного интерфейса в SCADA системе.

Разработана методика моделирования систем управления на базе двух пакетов - математического пакета MATLAB и SCADA-системы.

Интеграция данных пакетов предоставляет широкие возможности по моделированию (MATLAB) и визуализации (SCADA-система) технологических процессов.

Методика моделирования систем управления на базе математического пакета MATLAB и SCADA-системы WinCC состоит из следующих этапов:

1. Разработка модели объекта регулирования.

В зависимости от сложности объекта и от цели моделирования, подход к созданию модели может быть разным (аналитическая модель, логико-динамическая модель). Структура пакета MATLAB позволяет сочетать два основных подхода к созданию модели — аналитический и имитационный.

2. Разработка алгоритма.

3. Программирование модели объекта в Simulink.

4. Создание человека-машинного интерфейса в SCADA системе.

5. Организация взаимодействия между пакетами:

- настройка модуля Simulink, входящего в пакет MATLAB. Для этого в MATLAB написана программа и оформлена в виде файл-функции.

- настройка SCADA системы WinCC. Состоит в подключении дополнительной программы Ddeserv.exe, входящей в пакет WinCC и может быть осуществлена без участия студента. Ниже по данной методике рассматривается моделирование процесса полимеризации. Этот процесс является периодическим и удобней его описывать с помощью логико-динамической модели. Можно выделить следующие стадии:

1. Загрузка мономера.

2. Нагрев.

3. Полимеризация.

4. Отгонка мономера.

5. Выгрузка полимера.

На рисунке 3 представлен один из видеок кадров — мнемосхема процесса полимеризации, выполненный в SCADA-системе WinCC.

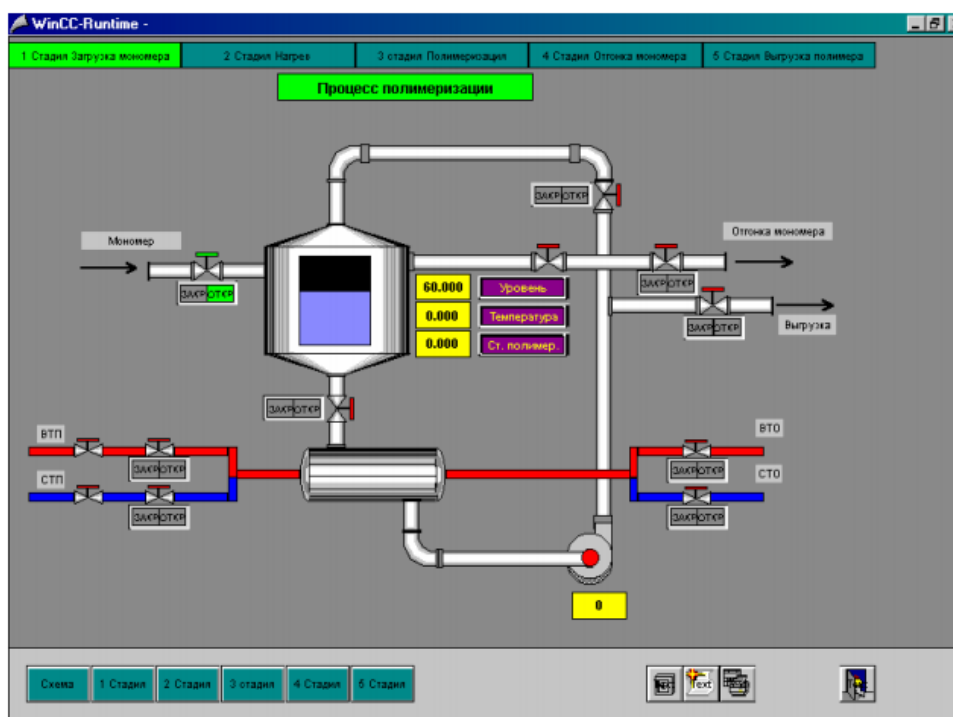

Рисунок 3. Мнемосхема процесса полимеризации (WinCC)

Для передачи данных из Simulink-модели в SCADA-систему WinCC используется блок «MATLAB Function», который вызывает соответствующую программу, написанную в MATLAB. Данные передаются протоколу DDE, с помощью стандартных функций MATLAB: ddeinddpeoke, ddeterm. В SCADA-системе переменные регистрируются при необходимости архивируются и отображаются в виде трендов таблиц. В настоящей модели основными переменными являются: уровень (Level), температура (Temp), степень полимеризации (Stpol), состояние насоса (Pump), положение запорных клапанов (KL).

Взаимодействие SCADA-системы и математического пакета MATLAB позволяет более глубоко изучить программные средства, используемые при разработке АСУ ТП (SCADA-система), а также при исследовании и моделировании систем различной степени сложности (MATLAB), способствует развитию логического и алгоритмического мышления, и тем самым повышает уровень мышления человека.

Полученные результаты в виде базы данных формата MExcel были импортированы в SCADATRACEMODE.

Организация взаимодействия между пакетами: настройка модуля Simulink, входящего в пакет MATLAB. Для этого в MATLAB написана программа и оформлена в виде файл-функции; настройка SCADA системы WinCC. Состоит в подключении дополнительной программы Ddeserv.exe, входящей в пакет WinCC.

Расчет корреляционных функций R_{xy} , R_{xx} основе базы данных (рисунок 4) производится с помощью алгоритма скользящего среднего для нестационарных процессов по формулам:

$$R_{xy}(k, n) = \frac{1}{(p+1)-k} \sum_{i=n}^{(p+1)-k} [x(i) - \bar{x}][y_j(i+k) - \bar{y}] \quad \text{формулам:} \quad (11)$$

$$R_{xx}(k, n) = \frac{1}{(p+1)-k} \sum_{i=n}^{(p+1)-k} [x(i) - \bar{x}][x_j(i+k) - \bar{x}]$$

где: p - интервал скользящего, найденный с помощью алгоритма оптимального фильтра в предыдущих работах;

k - сдвиг корреляционной функции;

n - дискретное время.час.

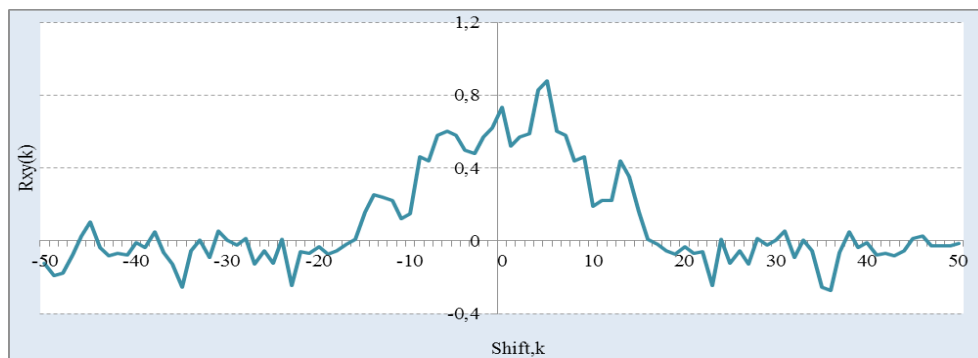

Рисунок 4. Корреляционная функция R_{xy}

Для расчета оценок коэффициентов математической модели промышленного нестационарного процесса полимеризации стирола в режиме реального времени необходимо использовать Excel как сервер DDE и для TraceMode.

4. Выводы и рекомендации

Проведены исследования и созданы научные основы методов идентификации стохастических математических моделей промышленных процессов полимеризации стирола на измеренных данных с полимеризационных реакторов. Исследованы стационарные и в нестационарные режимы работы реакторов производства полистиролов, построены стохастические модели процесса на основе уравнений Юла-Уокера. Адекватность математической модели промышленному процессу оценивается среднеквадратичной ошибкой прогноза. Выбранные значения коэффициентов с использованием уравнений Юла-Уокера в модели процесса можно использовать для расчета оптимальных температурных режимов, прогнозирования и управления промышленным процессом в режиме реального времени. Для решения задач идентификации математических моделей процессов по информационным данным с промышленных реакторов полимеризации создаются программные комплексы в среде MATLAB и SCADA TRACE MODE.

Математические модели, адекватные промышленным процессам, по которым рассчитывают режимные параметры процессов, позволяют сократить энергозатраты, увеличить производительность аппаратов, повысить качество готового продукта.

Предложенные способы разработки математических моделей промышленных процессов на базе измерений основных технологических параметров процесса позволят в темпе с процессом производить расчеты параметров модели по текущим измерениям, поступающим с реакторов полимеризации с информационных системах управления.

5. Источники

ВОЛИН, Ю.М., ОСТРОВСКИЙ, Г.М. (2006). Три этапа компьютерного моделирования химико-технологических систем. *Теоретические основы химической технологии*. 40. 3. 302-312.

ПОЗДНЯКОВ, Д.Н. (2006). Моделирование процессов полимеризации с использованием статистических инвариантов. *Вестник Воронежского государственного технического университета*. 2. 5. Воронеж. 99-107.

CERVANTES, A.L., AGAMENNONI, O.E., FIGUEROA, J.L. (2003). A nonlinear model predictive control system based on Wiener piecewise linear models. *Journal of Process Control*, 13 (7). 655-666.

GRAESSLEY, W., GANDKI, A., UYW, C. (1969). Industrial and Engineering chemistry. *Fundamentals*. 4. 8.

MADÁR, J., ABONYI, J., SZEİFERT, F. (2005). Genetic programming for the identification of nonlinear input-output models. *Industrial & engineering chemistry research*, 44 (9). 3178-3186. doi: 10.1021/ie049626e.

OSPAANOVA, A.O., DUİSENOV, N.Zh., KOSHKINBAEVA, M.Zh. (2016). Identification of the mathematical model of styrene polymerization. *ICITE 2016: III International conference Industrial technologies and engineering*. Shymkent: M.Auezov South Kazakhstan State University. 250-257.

OSPAANOVA, A., DUİSENOV, N. (2015). New Approach to Modeling Polystyrene Production Process. *ICheaP12: International Conference on Chemical and Process Engineering Chemical Engineering Transactions*. 43. Milan. 1759-1764.

TIAN, Y., ZHANG, J., & MORRIS, J. (2001). Modeling and optimal control of a batch polymerization reactor using a hybrid stacked recurrent neural network model. *Industrial & engineering chemistry research*. 40 (21). 4525-4535. doi:10.1021/ie0010565.

XIE, L., LIU, Y.J., YANG, H.Z., DING, F. (2010). Modelling and identification for non-uniformly periodically sampled-data systems. *IET Control Theory & Applications*, 4 (5). 784-794. doi: 10.1049/iet-cta.2009.0064.

IP ТЕЛЕФОНИЯ НЕГІЗІНДЕГІ БАЙЛАНЫС

Ерлан ҚОЖАБЕКОВ¹

Özet

Şu anda telekom operatörleri ve devlet kurumları müşterileri ile etkin iletişim kurmak ve hizmet seviyelerini geliştirmek için çağrı merkezi veya çağrı merkezini kullanıyor. Bu merkezler genellikle, genel bir telefon hattından gelen telefon görüşmeleriyle çalışan bir cihaz olarak adlandırılır. Bugünün Çağrı Merkezleri müşteri sorgularını ele alıyor ve bu taleplerin işlenmesini optimize ediyor, telefon konuşmasının bilgi almanın tek yolu olmadığını kabul ediyor.

“Çağrı merkezi” teriminin yerine yeni bir terim geldi. “İletişim Merkezi”, işlevsel yeteneklerin ve bu tür sistemlerin anlaşılmasının daha ayrıntılı bir açıklamasını sağlar. Çağrı Merkezi, şirkete hizmet sunumunun verimliliğini arttırmayı amaçlayan bir dizi yazılım, donanım ve insan kaynağıdır. Şirketlerin IP telefon tabanlı iletişim merkezlerinden aldıkları ayrıcalıklar önemlidir. Bu faydalar şunlara bağlanabilir: konaklama bağımsızlığı, entegre ağın tanıtımı ve işleyişi, iletişim merkezinde multimedia kanalı, vb.

Çağrı Merkezinin işlevselliği, her şeyden önce, farklı telekomünikasyon ağlarından farklı türden taleplere hizmet etme kabiliyetidir. Ana amaç, ister video sohbeti olsun, ister bir kelime dağarcığı olsun (ister kamu telefonu veya IP telefon teknolojisi kullanarak), e-posta veya İnternet tabanlı metin sohbet modu olsun, şirket ile iletişim kurularak müşteri memnuniyetini arttırmaktır.

IP merkezi ayrıca aşağıdaki önemli konulara da yönelir: çok sayıda benzer soruyu cevaplamak veya tüketicilerin kendi kendine hizmet sistemini uygulamak için hizmet sunumunun otomasyonu. Servis merkezlerinde yapılan çağrılarla ilgili istatistik verileri, analiz ederek derlemek ve analiz etmek önemlidir. Çağrı merkezi üzerindeki yükü tahmin etmek için, gelen akışın dağıtım kanununun bilinmesi ve yük tahmininin merkezin işini etkili bir şekilde düzenlemesine izin vermesi gerekmektedir. Bu makalede, mevcut olan telekomünikasyon hizmetlerinin kalitesinin iyileştirilmesinde IP Çağrı Merkezlerinin rolü tartışılmaktadır. Ayrıca, onların ayrıcalıkları vurgulanıyor.

Anahtar kelimeler: IP Çağrı Merkezi, Genel Telefon, Çağrı Merkezi.

1. Кіріспе

Қазіргі уақытта ақпараттық технологиялардың дамуы қарқынды жүруде. Тұтынушыларға қызмет көрсету сапасын ұлғайту үшін көптеген кәсіпорындар мен мемлекеттік құрылымдар оларды белсенді түрде енгізуде. Соңғы жылдары ақпараттық технологиялар халыққа қызмет көрсетуде кеңінен қолданып, құжаттарды рәсімдеу үшін мүмкіндіктері артуда. Телекоммуникация саласындағы шақыруларға қызмет көрсету орталықтары түбегейлі өзгеруде. Алғашында тек телефондық шақыруларды қабылдау мен өңдеу үшін ғана ойластырылған call-орталықтар бүгінгі күні нағыз абоненттерге қызмет көрсететін байланыс орталықтарына айналды: әртүрлі тәуелсіз мультимедиялық транзакциялар өңделеді және әртүрлі қосымшалар қолданылады, мысалы өзіне-өзі қызмет көрсету қосымшалары, World Wide Web (WWW), электрондық пошта, бейнесуреттерді беру, қарапайым телефондық байланысты айтпағандағы факсимильді хабарламалар арқылы анықтамаларды алу. Мұндай мультимедиялық қызметтерді ұсынатын заманауи шақыруларға қызмет көрсететін орталықтарды байланыс орталығы (Contact Center) деп атау қабылданған (Гольдштейн, Фрейнкман, 2002).

«Call-орталық» терминінің орнына жаңа термин келді. «Байланыс орталығы» осындай жүйелердің функционалды мүмкіндіктерін және түсініктердің дамуын толығырақ көрсетеді.

Байланыс орталығы дегеніміз енгізу мақсаты компанияның шақырулар ағынына қызмет көрсету тиімділігін арттыру болып табылатын бағдарламалық, аппараттық және адам ресурс-

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Ақпараттық басқару жүйесі, e.sandugaw@mail.ru.

тарының жиынтығы. IP-телефония негізіндегі байланыс орталықтарын енгізген компаниялар алатын артықшылықтар маңызды болып табылады. Бұл артықшылықтарға жатқызуға болады: орналастыру тәуелсіздігін, біріктірілген желінің енгізілуін және жұмысын, байланыс орталығындағы мультимедиялық арнаны және т.б.

2. Әдістер

Қазіргі заманауи байланыс орталығы жүзеге асыратын қызметтер:

- Операторлар үшін біріңғай көп арналы телефон нөмірлері;

- Автоматтандырылған хатшы режимі (қызметкердің ішкі нөмірді теру арқылы кеңседегі дауыстық поштаға шығуда тура байланысуы) сырттан телефон шалушыны өз бетімен (оператордың көмегінсіз) АТС-тің жергілікті абоненттерімен байланысады және егер абонент бос болмаған немесе жауап бермеген жағдайда оған дауыстық хабарлама қалдыра алады;

- Тәулік бойы шақыруларға автоматты қызмет көрсету қарапайым хатшының көптеген қызметтерін атқарады (тұтынушымен амандасу, жиі қойылатын сұрақтарға жауап беру, желіде күте тұруды өтіну, дауыстық хабарламаны жазу);

- Ақпаратты-анықтамалық жүйелерді тұрғызу жабдықтары тұтынушының өзіне ұйымның қызметтері туралы тұтынушыларға ақпаратты ұсыну үшін қажетті ақпаратты-анықтамалық негізді құруға мүмкіндік береді;

- Бір-біріне қоңырау шалушы қызметкерлердің шақырулар мен карточкалардағы бірлескен аударымы;

- Шақыруларды бақылау құралы шақыруларға қызмет көрсетудің тиімділіген бағалауға мүмкіндік береді;

- Барлық келіп түсетін шақырулар туралы толық статистика. Тұтынушының телефон нөмірін, шақырудың түскен уақытын, автоматты қызмет көрсету уақытын,

- Тұтынушының нақты нөмірімен байланысқан уақыт және т.б. алынады;

- Конференцбайланыс сөйлесу кезінде бірнеше қызметкердің қатысуына мүмкіндік береді;

- Кешеннің құрамына ұйымның дербес Call-орталығын тұрғызу үшін қажетті аспаптық жабдықтар мен құрауыштар жиынтығы кіреді;

- Ұялы байланыстың барлық бағыттағы шақырулар құнының ішкі ұжымдық шақырулар құнына дейін төмендеу мүмкіндігі (барлық шақыруларды бақылау, сөз түріндегі ақпараттарды жазып алу);

- Хабарламаларды өңдеудің кешенді жүйесі қызметтің өнімділігі мен тиімділігін арттыру үшін қажет, поштамен жұмыс істеуді жеңілдетуге мүмкіндік береді. Дауыстық пошта, факс қызметі және сөйлесуді жазып алу жүйесі ұжымның электронды поштасымен біріктірілген. Ұжым қызметкерлері өздерінің тұтынушы орындары арқылы электронды поштаны жіберіп және дауыстық хабарламаны тыңдап, сөйлеп, факстар жіберіп немесе қарайлап, жазылып қалған әңгімелерді тыңдай алады;

- Шақыруларды автоматты үлестіру алгоритмі (оператордың типі бойынша, абоненттің типі бойынша, кезектегі күту уақыты бойынша, қосымша сұралған ақпараттың сипаттамасы бойынша, шартты қисындастыру негізінде);

- Ақпараттық қорғаумен қамтамасыз ету.

3. Нәтижелер

Байланыс орталығының құрылуы - үлкен сілтемелердің санына тәуелді, көп қырлы, күрделі үрдіс. Байланыс орталығын тұрғызып қою жеткіліксіз, оның күнделікті жұмысын қамтамасыз ету керек.

Шақыруларға қызмет көрсететін классикалық телефондық орталық абоненттерден түсетін тек телефондық шақыруларды қабылдап, өңдеуге ғана арналған құрылымды көрсетеді. Бірақ Интернет-технологиялардың адам өміріне енгізілуіне байланысты тұтынушыларға өзінің өтініштерін берудің жаңа әдістері пайда болды, мысалы e-mail, Web-чат, VoIP және т.б. Бұл өз кезегінде операторлық орталықта Интернет желісінен келетін өтініштерді қабылдап, өңдеуге жауап беретін жаңа мультимедиялық компоненттің құрылуына әкелді (1-сурет).

1 Сурет: Байланыс Орталығының Құрылымы

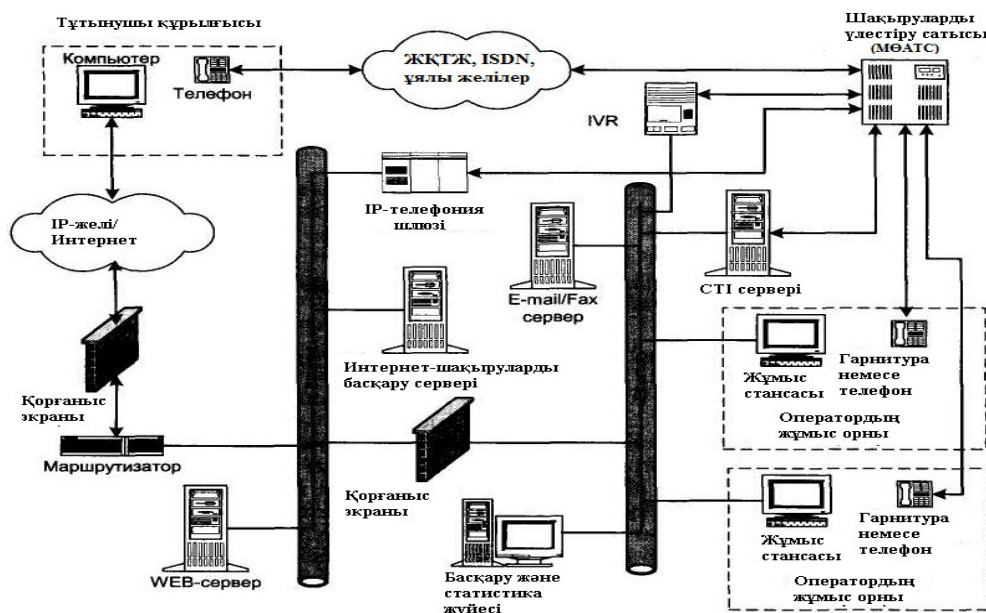

IP-телефония шлюзі. Интернетпен байланысқан байланыс орталығының маңызды элементі болып IP дестелер коммутациясы желісі мен арналар коммутациясы бар телефондық желінің өзара әрекеттестігін қамтамасыз ететін шлюз болып табылады. Шлюз жалпы қолданыстағы телефондық желісі жағынан келіп түсетін сөздік ақпаратты дестелерді маршруттауы бар IP желісімен таратуға ыңғайлы түрге түрлендіру: сөздік ақпаратты IP дестелеріне жинау және кодалау, сондай-ақ кері түрлендіруді қамтамасыз ету басты функционалдық міндеті болып табылатын бағдарламалық-аппараттық кешеннен тұрады. Жалпы қолданыстағы телефондық желісін IP-адреске түрлендірудің тағы бір қызметі шлюзда қақпашысыз IP-телефония желісінде жұмыс істеу үшін жүзеге асырылады. Шлюз жалпы қолданыстағы телефондық желі коммутациялық/терминалдық жабдықтарының тораптарымен дыбыстық хабарлама ауысқан сияқты IP-телефонияның H.323 және/немесе SIP стандартымен жұмыс істейтін құрылғылар мен де хабарлама ауысуды қолдайды.

E1-хабарламаның үлкен жолы бойынша DSS1, OKC7, 2BCK сигнализация жүйесін станция аралық хабарламаға немесе абоненттік желі бойынша сигнализацияны H.323 хаттамасын терудің дыбыстық хабарламасына (бұл жағдайда сигнализация жүйесінің хабарламасы Q.931 негізделген DSS1, QSIG, ITU-T H.246 ұсынысына сәйкес H.225.0 дыбыстық хабарламасына түрлендіреді) немесе SIP хаттамаға түрлендіреді.

Қатынауды біріктіру (қажет болған жағдайда), яғни IVR жүйесінің мәзірін қолдану және шақырылып жатқан абоненттің нөмерін алу H.323 хаттамасының сәйкес өрісін өңдеу негізінде немесе DTMF сигналының көмегімен жүргізіледі.

2 Сурет: Байланыс Орталығының Типтік Архитектурасы

Осындай түрдегі байланыс орталығында пайдаланылатын шлюздің соңғы қызметін жүзеге асыру үшін жалпы қолданыстағы телефондық желіде DTMF сигналдарын генерациялап, тани білуі қажет, сонымен қатар DTMF сигналын IP дестесінің маршрутизациясымен H.245 хабарламасына беруі керек. Бір байланыс орталығына қызмет ететін бірнеше шлюздерді GK қақпашысының басқаруымен желіге біріктіру, ондаған E1 ағындарына қызмет етуге мүмкіндік береді.

4. Қорытынды және Ұсыныстар

Қазіргі уақытта байланыс орталықтарын құрудың үш негізгі тұғырнамасы бар. Дәстүрлі телефония негізіндегі байланыс орталықтары. Дәстүрлі телефония негізіндегі шешімдер мәтіндік диалог-чаттар және электрондық пошта, видеобайланыс, Web-те біріккен жұмыс мүмкіндігі сияқты қатынаудың түрлерімен бірігуге толық кепілдік бермейді, яғни мультисервистік қамтамасыз етілмейді. Бұл кемшілік қиын және қымбат жолдармен кетіріледі. Бұл шешім call-орта-лық жағдайында толығымен рұқсат етіледі.

Компьютерлік телефония негізіндегі байланыс орталықтары. Ең алғашынан компьютерлік телефония негізіндегі шешімдер орнатылып қойылған телефон станцияларының мүмкіндіктерін кеңейту үшін жасалған еді. Сондықтан осындай мақсатпен жасалған байланыс орталықтары әдетте дәстүрлі телефонияға тән шектеулерге ие болды. Call-орталықтар үшін телефон станцияларын қолданбайтын және тек компьютерлік телефония тұғырнамасы негізінде тұрғызылған «таза» шешімдер де қолданылады. Бірақ мұндай шешімдер функционалдығы бойынша талаптарын анық құрастырған және компьютерлік бағдарлама түріндегі операторлық телефоны бар үлкен емес байланыс орталықтарын жасауға бағытталған. Бұл шешімнің функционалды мүмкіндіктерін кеңейту әдетте өнімді шығарушылардың көмегінсіз қиын.

IP-телефония негізіндегі байланыс орталықтары. IP-технологияларды қолдану телефондық шақыруларды ол туралы ақпаратпен оңай қосуға мүмкіндік береді. Бұл байланыс шақыруларды өңдеуді әртүрлі орталардан жасайды және шешілетін мәселені қажетті қызмет көрсету сапасымен қамтамасыз етеді. Дестелік коммутация технологиясы коммутация қызметін атқаратын қиын коммутациялық өзектен бас тартуға мүмкіндік береді. Ол әмбебап транспорттық протокол ретінде IP протоколының мүмкіндіктерін қолдану арқылы коммутация қызметін желіге жүктейді. Жаңа ұрпақ жүйелерінде сөйлесу арналарының коммутация қызметі медиаағындарды басқаруға, яғни компьютерлік желінің белгілі түйіндерінің арасында медиаағындардың жасалуына/бұзылуына келіп саяды. Барлық функционалдық мүмкіндіктер басқарылатын ақпаратпен жұмыс жасайтын компьютерлік қосымшалар серверлері арқылы, медиаағындар және шақыруға қызмет ету кезінде өзара әрекет ететін ақпараттық және технологиялық мәліметтер базасымен жүзеге асады. Мұндай серверлердің әрқайсысы өзінің қызметтер жиынтығына (ACD сервері, IVR сервері және т.б.) жауап береді. Сөйтіп жаңа қызметтерді (қосымша серверлер және қосымшаларды) енгізу, үлестірілген жүйелерді жасау (ол үшін әртүрлі офистерді қажетті өткізу қабілетінде бір компьютерлік желімен қосу керек), масштабталу (керек болғанда жүктемені бөлу режимінде жұмыс жасайтын қосымша серверлерді орнату), сенімділік (компьютерлік жүйелердің үздіксіз қызмет етуін қамтамасыз ететін стандартты бағдарламалық және аппараттық тәсілдер) мәселелері шешіледі (Дибби, 2010, б. 42-47).

IP негізіндегі байланыс орталықтарының негізгі артықшылығы оның орналастыру тәуелсіздігі болып табылады. Оператордың физикалық орналасуына байланыссыз, ол өзінің әдеттегі жұмысын корпоративтік WAN желісі арқылы жасай алады (шақыруларды қабылдап және өңдей алады). Егер байланыс орталығының қызметтері әр түрлі жерде орналасса (компанияның әр түрлі кеңселерінде), IP-байланыс орталығы керекті ресурстардың орналасқан жеріне байланыссыз интеллектуалды маршрутизацияны қамтамасыз етеді. Территория бойынша бөлінген байланыс орталығы көмегімен компания әр түрлі бөлімшелерде орналасқан өз қызметкерлерін толығымен іске қоса алады, алыстатылған жұмыс орындарын ұйымдастыра алады және үйдегі жұмысқа рұқсат береді. Мұндай қолайлылық қосымша персоналдың тартуға рұқсат береді, ол дегеніміз байланыс орталығына тұтынушылар қай уақыт мезгілінде болмасын қатынаса алады. Дауыс пен мәліметтерді біріктірудің артықшылықтары жеткілікті түрде көп сипатталған: біріктірілген желі шығындарды жартылай төмендетуге мүмкіндік береді. IP негізіндегі байланыс орталығының артықшылықтары азырақ белгілі, бірақ тек осы осындай бірігуге жеткілікті себеп бола алады. IP арқылы дауысты жіберуді қолдау мәліметтерді жіберу желілерін және дауыс желілерін бір инфрақұрылымға біріктіруге мүмкіндік береді. Біріктірілген желіні жасау және жүзеге асыру тек арзан ғана емес, сонымен бірге бірдей жұмыс ережелерін жасауға мүмкіндік береді, ол тапсырыс берушілерге сапалы қызмет көрсетуге кепілдік береді. Оған қоса IP арқылы дауысты жіберуді қолдайтын біріктірілген желі әр

түрлі өнім шығарушылардан жаңа қосымшаларды және IP негізіндегі жаңа қызметтерді жасау мүмкіндігін береді.

Байланыс орталығындағы мультимедиялық арна. Байланыс орталығындағы маңызды ерекшелік байланыс арналарының аралас қолдауы болып табылады. Тұрақты бәсекелестік кезінде әдеттегі телефон байланысы жеткіліксіз; тұтынушылармен жұмыс үшін мәтіндік диалог-чаттар және электрондық пошта, видеобайланыс, Web-те біріккен жұмыс мүмкіндігі. Айтылған мүмкіндіктердің барлығы ашық стандарттарда жасалғандықтан, олар IP-ді қолданатын байланыс орталығының ашық архитектурасына оңай бірігеді. Оларды тапсырыс берушілермен біріңғай жүйе жұмысының құраушы бөлігі ретінде басқарса болады. IP-байланыс орталығының тағы бір маңызды артықшылығы жаңашыл қосымшаларды әдеттегіден тезірек енгізуді қолдау болып табылады. Себебі жұмыс біріккен IP-желіде жүргізіледі, қосымшалар операциялық жүйелерге байланыссыз және оның басқа IP- қосымшалармен сәйкес келуіне кепілдік беріледі.

5. Дереккөздер

ГОЛЬДШТЕЙН, Б. С. - ФРЕЙНКМАН, В. А., № *Call-Центры и Компьютерная Телефония*, СПб: БХВН, 2002, 245.

ДИБИ, В. Н., “Моделирование Контакт-Центров с Отложенным Обслуживанием Заявок на Информационные Услуги”, *Известия вузов России, Радиоэлектроника*. 3, СПб, 2010, 42-47.

СТРУКТУРА ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ ПОБУДИТЕЛЬНОСТИ

Гульшат ЖУМАГУЛОВА¹ - Фарида САЛЫБЕКОВА²

Özet

Dilsel çalışmalar, konuşma dil birimlerinin işleyiş desenlerini açıklamak isteyen modern fonksiyonel dilbilim için karakteristik, beyanda bulunan deyişleri incelemek için tasarlanmıştır. Bu yönde yapılan temel çalışmalar konuşma Yasası teorisi doğrultusunda yürütülmektedir. Bu nedenle, modern yazarların sanat eserlerinden gerçek malzeme seçimi rastgele değildir. Dürtüler, konuşmacının hedefin harekete geçmesini veya durumu değiştirmesini teşvik etme arzusu olan iletişimsel bir atama olan ifadelerdir. Onun illokuatif gücüne bağlı olarak her özel konuşma eylemi farklı şekillerde kabul edilebilir: vb. çağrı, yasak, onay, izin, dua gibi bir istek olarak bir sipariş olarak. Genel olarak, analiz edilen dillerde işlevsel ve semantik alan, Merkez, çekirdek bölge ve çevreden oluşan bir monosentrik alan türü olarak tanımlanabilir. Alanın merkezi, doğrudan bir teşvik ifadesi anlamına gelen, dinleyici bir dürtü etkisi üzerinde ifade eden bir çekirdek oluşturur - bir fiil ile cümleler bir zorunluluk haline getirilir. Bu form, bir teşvik ifadesi için özel bir gramer aracıdır. Bu formun işlevsel kapsamı, bu formun konuşma yoluyla tüketilmesinin yüksek frekansını sağlayan tüm pragmatik teşvik türlerini içerir.

Teorik çalışma yöntemi, analitik yöntem, sentez, ampirik yöntemler, dilsel analiz

Analiz edilen dillerin kategorik zorunlu paradigması beş üyeden oluşur; İngiliz dilinin zorunlu paradigması, toplam motivasyon değerini ifade eden sentetik ve analitik formları içerir ve kazak dilinin zorunlu paradigması morfolojik olarak homojen iken, kazanmış bir eylemin yürütücüsü olacak kişiye işaret eder. En büyük frekans, 2. yüzün zorunlu formlarına sahiptir, bu nedenle verilen eğimin diğer formları arasında merkezdedir. Söz konusu dillerde en az yayılım, konuşmacının iradesini ifade eden 1. kişi birimi saat şeklindedir. Zorunlu formlar modal olarak değerlendirilen kelimelerle birleştirilmez, genellikle zamir öznesi yoktur. Uyarılma semantikini ifade etmek için özel bir kelime aracı, bu dillerde çok çeşitli formların bulunduğu performatif fiiller ve zorunlu phraseologizmlerdir. Analiz edilen dillerdeki fonksiyonel-semantik dürtü alanının okoloderal bölgesi, glagless / eliptik teşvik edici cümlelerdir. Nükleer anayasalar, bağlamdan göreceli olarak bağımsızlığa sahiptir ve bunun dışında alındığında, bir dürtü olarak açıkça yorumlanabilir. Fonksiyonel-semantik etki alanının çevreleri, analiz edilen dillerde, imlenmenin anlamı, imlenmenin semantiği, sözcük-dilbilgisi organizasyonu, gramer biçimi veya bağlamdan kaynaklanan bir araç sistemi tarafından sunulan dolaylı imlenmenin formlarıdır. Analiz edilen dillerdeki fonksiyonel-semantik dürtü alanının aşırı çevreleri, yalnızca bazı beyinli anlamların ima edildiği implisit formlardır. Çevresel formlar daha dar bir fonksiyonel aralığa sahiptir ve sosyal kullanım bağlamıyla sınırlıdır. Ve ayrıca, zorunlu formlara kıyasla konuşmada daha düşük frekanslarda farklılık gösterir.

Tüm bu formlar, konuşmacının pragmatik sipariş faktörlerine bağlı olarak konuşma seçeneklerini seçtiği birimlerin dil repertuarını oluşturur. Bu nedenle, bu yazıda, Kazakça ve İngilizce dillerinde, işlevsel-semantik yaklaşım ve konuşma eylemlerinin teorisinin konumu ile, bizim görüşümüze göre, güncel ve modern dilselliğin trendlerini karşılayan kelime-anlamsal mantık sunmaktayız.

Anahtar kelimeler: Yönerge Modalitesi, Yönerge Konuşma Eylemlerinin Fonksiyonel Anlam Alanı, Yönerge İntikamı.

1. Введение

Прежде чем приступить к освещению указанной темы, мы обратимся к уточнению традиционного понятия модальности как функционально-семантической категории языка.

Вслед за А. В. Бондарко и другими лингвистами мы принимаем более информативную характеристику модальности «как комплекса актуализационных категорий, характеризующих

¹ Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет, Филологический факультет, Тюркский язык и литература, dan-adik@mail.ru.

² Южно-Казахстанский Государственный педагогический университет, Филологический факультет, Тюркский язык и литература, dan-adik@mail.ru.

с точки зрения говорящего отношения пропозитивной основы содержания высказывания к действительности по доминирующим признакам реальности/ирреальности» (Бондарко, 1990). Далее следуют необходимые пояснения. По мнению указанных лингвистов, термины «актуализационная категория», «актуализационная функция» необходимы для выяснения функциональной основы соотношения высказывания-предложения. Реализация определенного комплекса актуализационных функций обязательна как для конкретного высказывания, так и для каждого предложения (например, категория предикативности для создания предложения).

Таким образом, актуализационные категории представляются в лингвистической литературе как категории грамматики в широком смысле, включая и функционально-семантические категории или поля, значение которых выявляет тот или иной аспект отношения содержания высказывания к действительности, устанавливаемого с точки зрения говорящего. Точка зрения говорящего является общим семантическим признаком модальности. Пропозиция является базисной основой любого высказывания, информирующей об определенном положении дел, которое имеет место в мире действительном или возможном. Пропозиция содержит объективную информацию, не зависящую от ситуации речевого общения и ее участников. Остальные значения, отражающие разноплановые отношения субъекта речи к положению дел, составляют так называемую модальную рамку (Арутюнова, 1976); Касевич, В. Б., Храковский, В. С., 1985, с. 9-17.

Термин «отношение к действительности» в связи с проблемой модальности приобретает качественную определенность при указании на доминирующие признаки реальности/ирреальности.

В этих предварительных замечаниях мы отметим правомерность стремления лингвистов внести необходимое уточнение в понятие модальности. Речь идет о попытках более четко выделить разные подсистемы в рамках широкого круга модальных явлений и конкретно описать отношения между ними. В исследовании в целом проблемы модальности (как других) неизбежно расходятся и сталкиваются разные точки зрения, что с необходимостью способствует дальнейшему углублению проблематики.

2. Методы

В наших исследованиях применены следующие методы; теоретический метод исследования, аналитический метод, синтез, эмпирические методы, лингвистический анализ.

3. Результат

Перейдем к анализу императивных ситуаций как категориальных в сфере побудительной модальности. В теории функциональной грамматики понятие категориальной ситуации, является одним из базисных понятий (Бондарко, 1984, стр. 99-124). Мы принимаем интерпретацию императивной ситуации, предложенную А. В. Бондарко: «императивная ситуация» трактуется нами как типовая содержательная структура, основным элементом которой являются:

1- Субъект волеизъявления (С1),

2- Субъект-исполнитель (С2),

3- Предикат, раскрывающий содержание волеизъявления, исходящего от С1 и обращенного к С2: каузируется действие (в широком смысле), направленное на преобразование пока (в момент волеизъявления t_1) ирреальной ситуации (ИР) в ситуацию, которая по замыслу говорящего должна стать в результате каузируемого действия (в момент или периоде t_2) реальной (Бондарко, 1990). Такое преобразование можно представить схематически: $C1 \rightarrow C2$, $ИР \rightarrow Р$, $t_1 \rightarrow t_2$. Таким образом, речь идет о волеизъявлении, исходящем от С1, обращенном к С2 и направленном на преобразование $ИР \rightarrow Р$ в презентно-футуральной перспективе $t_1 \rightarrow t_2$.

В императивной ситуации содержатся воздействие говорящего на адресата речи, направленность на изменение действительности в перспективе, в сфере потенциального (здесь присутствует локализованность ситуации во времени). Конкретно рассмотрим императивную ситуацию, выраженную императивной конструкцией в казахском языке: Отыр мына жерге! (Садись на это место!). Здесь дано высказывание, в котором все признаки модальной ситуации представлены наиболее полно: есть «Я» - субъект волеизъявления С1, «Ты» - субъект-исполнитель С2, глагольный предикат во 2-м л. ед. числа повелительного наклонения, направленный на

появление «новой действительности» (IP→P) в презентно-футуральной перспективе (t1→t2). Здесь речь идет о прямом воздействии говорящего на адресата речи, т.е. о сильно выраженных актуализационных признаках в сфере «Я-ты-теперь-здесь». Таким образом, императивное волеизъявление необходимо включает прямое обращение к C₂, непосредственное воздействие C1 на C2 и перспективу преобразования IP→P в определенный период t1→t2 благодаря каузируемому действию субъекта-исполнителя.

Понятие императивной ситуации охватывает три типа императивности, выделяемых с точки зрения способа передачи семантики побудительности грамматическими формами.

Первый тип - *категориальная (прямая) императивность*: императивная семантика выступает как категориальное значение специализированных форм (морфологических и синтаксических): *Есікті жабыңызшы. Дайын бол! Open the window, please. Stand up!*

Второй тип - *околоядерная (промежуточная) императивность*: императивная семантика выступает эксплицитно, называя требуемый объект, признак имплицитного действия или само действие. Императивный смысл передается через безимперативные побудительные предложения: *Су! Су! Down, or I'll make with blood shed.*

Обращают на себя внимание безимперативные побудительные предложения с определенным лексическим значением типа: *Silence! Attention! Тыныш!*, которые характеризуются относительной независимостью от контекста и, будучи взятые вне его, остаются полноценными понятными коммуникативными единицами.

Третий тип - *некатегориальная (косвенная) императивность*: выступающая как смысл, передаваемый с участием форм, обладающих иным категориальным значением, но способных выражать императивное содержание (Храковский, Володин, 1986, стр. 52-53) Императивный смысл передается через вопрос о реализации возможности: *Маған көмектесе алмайсың ба? Мүмкін көмектесерсің? Could you help me?; через оптативность: Дәрігерге жолықсаң жақсы болар еді. You'd better leave me alone; через футуральную индикативность: Ертең барарсың. You will go there tomorrow.*

В рамках некатегориальной (косвенной) императивности могут быть выделены две разновидности:

1- Эксплицитная и

2- Имплицитная. Эксплицитная императивность выражается, например, в казахском и английском языках формами изъявительного, условного и желательного наклонений, а также «через вопрос». В имплицитной же модальности лишь подразумевается некий побудительный смысл: *Балалар, шулап кеттіңдер ғой* (возможный имплицитный смысл: *Тоқтатыңдар шуды*). *Dinner is on the table* (возможный имплицитный смысл: *Let's have a dinner*). Имплицитная императивность относится к сфере «косвенных» речевых актов (Булыгина-Шмелева, 1988, стр. 31-32). Подобная императивность относится к крайней периферии функционально-семантического поля Побуждения, где она проявляется нечетко.

Итак, свойства императивной ситуации обобщаются, прежде всего, с точки зрения того, как они отражаются в языковом содержании императивных высказываний. Здесь мы ограничились в основном рассмотрением императивных высказываний с формами повелительного наклонения 2-го лица, т.е. основной категориальной (прямой) императивностью. Данное ограничение должно было способствовать более доступной интерпретации императивной ситуации.

После предпринятой нами целенаправленной интерпретации понятия модальности, а затем и рассмотрения императивной ситуации, обратимся непосредственно к функционально-семантическому полю Побуждения.

Для Побуждения, как и для всякой другой функционально-семантической категории, характерно:

- а) Наличие общего значения, которое в той или иной степени присуще его компонентам;
- б) Выделение центра и периферии;
- в) Набор однородных и разнородных языковых средств, связанных между собой системными отношениями (Адмони, 1964, стр. 47-51).

Как известно, среди компонентов каждого функционально-семантического поля выделяется морфологическая категория как ядерная по отношению к периферийным. В данном случае ядром функционально-семантического поля Побуждения как побудительной модаль-

ности выступает повелительное наклонение глагола (императив). Это обусловлено тем, что в императиве содержание волеизъявления находит свое наиболее концентрированное «специализированное» выражение. Императив как морфологическая категория представляет собой высоко организованную замкнутую систему парадигматических отношений, в которой наиболее ярко проявляются дифференциальные семантические признаки побуждения. Е. В. Гулыга и Е. И. Шендельс указывают также на свойство обязательности императива как доминантной категории для выражения побудительного значения/смысла (Гулыга, Шендельс, 2013, стр. 10). Из свойства обязательности императива вытекает свойство регулярности/систематичности его употребления. Эти важные особенности морфологического ядра (доминанты) функционально-семантического поля принципиально отличают его от периферийных компонентов, в частности лексических, которые проявляются необязательно, нерегулярно.

Изучение императива как системы противопоставленных друг другу грамматических форм с однородным (побудительным общим) значением определяет с необходимостью объем и характер взаимодействия его с другими средствами выражения подобной семантики. Здесь происходит распределение семантической нагрузки между центром и периферией; устанавливаются связи с другими неимперативными наклонениями, в частности, с индикативом, конъюнктивом, оптативом, с лексическими элементами, синтаксическими конструкциями. При этом выясняется также влияние контекста на членов императивной парадигмы. Тем самым очерчивается объем императива как функционально-семантической категории, как ядра функционально-семантического поля Побуждения во взаимодействии с периферийными компонентами. В нашем случае параллельно проводится исследование функционально-семантических полей Побуждения в казахском и английском языках, что может выявить как универсальные, так и контрастные языковые факторы.

Важной особенностью ядра функционально-семантического поля Побуждения является наличие в нем определенных дифференциальных семантических признаков, в частности, морфолого-семантических (грамматических) признаков лица, презентно-футуральной перспективы (категории времени), категории залога (формы актива) и грамматического значения волеизъявления. В стандартных высказываниях семантические элементы, выражаемые грамматическими и неграмматическими (лексическими) средствами, могут объединяться в одном семантическом комплексе. Например, *Ертең кел! Read louder!* объединяются конкретные лексические единицы «*ертең*» и «*louder*» и грамматические признаки императива. Однако есть случаи, когда грамматические и лексические средства не сочетаются. Например, нельзя сказать *Есікті ұзақ аш! Come in protractedly*, (можно *тез, ақырын; slowly, quickly*): здесь несовместима длительность действия.

Итак, существует определенный набор семантических признаков в рамках систем, состоящих из однородных компонентов: конкретно из императива как грамматического/морфологического ядра функционально-семантического поля, и из разнородных периферийных, потенциально грамматических значений, выражающихся неимперативными наклонениями, лексико-грамматическими, лексическими средствами, контекстом, речевой ситуацией. В речи, в конкретных высказываниях эти языковые значения реально взаимодействуют, перекрещиваются, обнаруживают способность к притяжению и отталкиванию; они представляют собой семантические комплексы, созданные различными комбинациями грамматических и неграмматических элементов языка.

Далее рассмотрим функционально-коммуникативное назначение императива как волитивного типа наклонения, выражающего мотивированность глагольного действия волевой установкой субъекта речи на реализацию или нереализацию этого действия. Поскольку действие глагола во 2-м лице императива непосредственно мотивируется волеизъявлением говорящего, данное наклонение относится к прямому (Дмитриев, 1948, стр. 63).

При ближайшем рассмотрении императива как системы противопоставленных друг другу рядов грамматических форм с общим побудительным значением открывается перспектива анализа функций членов его парадигмы. Общеизвестна пятичленность императивных парадигм казахского и английского языков, что представлено в работе В. С. Храковского и А. П. Володина (Храковский, Володин, 1986, стр. 34-35):

Таблица 1: Пятичленная Императивная Парадигма Анализируемых Языков

Казахская Пятичленная Императивная Парадигма	Английская Пятичленная Императивная Парадигма
1 + + 2	1 + 2
3 + 4	3 + + 4
5 + 6	5 + 6
7 + 8	7 + 8

В императивной парадигме казахского языка существуют отдельные формы 2л.: конъюнкция 1 - 2л. ед. ч. и конъюнкция 2 - 2л. мн. ч., а для английского языка характерна одна синтетическая форма, таким образом, нейтрализуется оппозиция по числу слушающего-исполнителя; 3 л. в казахском языке представлено одной формой, соответствует конъюнкциям 3 (Д-исполнитель = он) и 4 (Д = они), нейтрализуется оппозиция по числу исполнителей - лиц, не участвующих в речевом акте, в то время как в английском языке формы 3л. представлены отдельными формами: конъюнкция 3 - 3л. ед. ч. и конъюнкция 4 - 3л. мн. ч.; одна форма 1л. мн. ч., соответствует конъюнкциям 5 (Д = я + ты) и 6 (Д = я + вы), нейтрализуется оппозиция по числу слушающих-исполнителей в анализируемых языках, и одна форма 1л. ед. ч., соответствует конъюнкциям 7 и 8, где нейтрализуется оппозиция по числу слушающих и в казахском, и в английском языках. Считаю, необходимым отметить, что императивная парадигма казахского языка однородна, в то время как императивная парадигма английского языка образуется аналитическим путем.

- **Қой** әрі! - деп Әліби кемпірінің сөзін тыйып тастады (Нұржекеұлы, 2002, б. 127).

(Кәлен) - Жігіттер! - деді ол алдынан шыққан балықшыларға бұрылып, - мынау Қаратаздың жылқысы. Мойныма қарыз болады деп **ойламан**дар. Бір-бірден ұстап **мін**ңдер (Нұржекеұлы, 2002, б. 201).

(Сарман) - **Айтсын** ана шешесі, Айғанша мен Боташтан әулие емессіңдер, таңға ұйықтамаңдар да тыңдаңдаршы соны (Galsworthy, 2004, p. 72).

(Ақикөз жігіт) - Мырза, **бұрылайық** ... мына шеткі қыстау әлгі қызыл көз пәленікі... (Нұржекеұлы, 2002, б. 350).

(Старшина) - Аш шығарсыз. Жүріңіз, асханаға **апарайын**. - Еркіңіз білсін (Нұржекеұлы, 2002, б. 523).

(Soames) "**Let me just see** how it looks." (Galsworthy, 2004, p. 125).

(Dartie) "**Drive on!**" he shouted to the driver, "and don't you lose sight of that fellow in front!" (Galsworthy, 2004, p. 206).

(Baynes) "My dear fellow, never **let your**, poor **wife know** what you're thinking of." (Galsworthy, 2004, p. 96).

(Soames) "**Let them laugh!** I won't feel anything!" (Galsworthy, 2004, p. 237).

(Fleur) "Look! There's chalk-pit; we can't be very far now. **Let's run.**" (Galsworthy, 2004, p. 71).

Теперь обратимся к частоте использования форм повелительного наклонения в анализируемых языках.

Таблица 2: Частота Использования Форм Повелительного Наклонения (На Материале Казахского Языка)

№	Формы Повелительного Наклонения	Количество Карточек
1.	II-е лицо единственное число	639
2.	II-е лицо множественное число	148
3.	I-е лицо множественное число	49
4.	III-е лицо единственное и множественное число	56
5.	I-е лицо единственное число	25

Примечание: в общее количество карточек вошли также формы повелительного наклонения с аффиксами - шы/- ши; - саң/- сең; - сай/-сей (Galsworthy, 2003, p. 117).

Таблица 3: Частота Использования Форм Повелительного Наклонения
(На Материале Английского Языка)

№	Формы Повелительного Наклонения	Количество Карточек
1.	II-е лицо единственное и множественное число	483
2.	I-е лицо множественное число	30
3.	III-е лицо единственное число	25
4.	III-е лицо множественное число	14
5.	I-е лицо единственное число	11

Как видно из таблиц 2, 3 наиболее частотными формами императива в казахском и английском языках являются формы 2-го лица ед. и мн. чисел. Этим формам свойственна как семантическая однородность, так и однородность морфологической структуры. Их обычно называют центральными (ядерными) формами. Высказывания с указанными формами обозначают самую типичную с семантико-парадигматической точки зрения прескриптивную/ директивную ситуацию и поэтому наиболее частотны в текстах (в указ. табл. из 1347 карточек 787, что составляет 58,43 % от общего числа карточек в казахском языке и из 1358 карточек 483, что составляет 35,56 % от общего числа карточек в английском языке). В целом императивные формы 2-го лица можно принять за эталон среди других форм данного наклонения.

Здесь необходимо выделить несколько особенностей этих форм:

а) В императивных высказываниях они не сочетаются с модально-оценочными словами и выражениями типа: *возможно, мне кажется, я думаю* и т. п.

б) В императивных высказываниях с данными формами, как норма, отсутствует местоименное подлежащее (*Бері кел! Маған хат жіберіңізі; Come here! Send me the letter!*), хотя запрета на его употребление нет (*Сен бері кел! Сіз маған хат жіберіңізі; You come here! You send me the letter!*).

в) При переводе императивных высказываний с этими формами из прямой речи в косвенную используются глаголы речи *айту, жауап беру*, глаголы речевой каузации *бұйыру, талап ету, өтіну*, в английском языке *say, answer, order* и инфинитив с частицей *to*. *He said: draw well! He said me to draw well. He demanded to draw well.* В указанных особенностях императивных форм 2-го лица можно еще раз убедиться, сравнивая подобные императивные высказывания с такими же по смыслу повествовательными предложениями.

Формы 2-го лица ед. и мн. числа как центральные, парадигмообразующие формы выражают прежде всего прямые виды побудительного значения типа команда, приказ, требование, запрещение, разрешение, указание, задание. Эти формы как отражающие непосредственно/ прямо волеизъявление говорящего служат актуализации почти всех видов побуждения и значений волеизъявления (Исаев, 1992, с. 16).

- Мына астықты балықшыларға **бөліп беріңдер**, - деп әмір етті де, ... (Нұржекеұлы, 2002, б. 133).

- Апам-ай, ананы **қараңдаршы!** (Galsworthy, 2004, p. 12).

- **Тарқат** мына дырдуыңды, - деді бәйбіше ақырып (Нұржекеұлы, 2002, б. 302).

- Кемпір... Тентек қайда? Сен оны көзден **тасалай тұршы** (Нұржекеұлы, 2002, б. 146).

- Ау, енді **қойсаңшы**, - деп ренішсіз дықсыз, ақырын ескертті (Нұржекеұлы, 2002, б. 170).

(Bossiny's uncle) Weather you live like a gentleman or not, my boy, **be sure** you die like one! (Galsworthy, 2004, p. 96).

(Soames) Just **go and entertain** him while I finish shaving (Galsworthy, 2004, p. 98).

(Mrs. Baynes) We must organize a little dinner to celebrate the event; **do come** and **stay** the night with us! (Galsworthy, 2004, p. 230).

(Jolyon) "Two! **Get** your hands **away** there bless you!" (Galsworthy, 2004, p. 119).

Заметим, что в английском языке формы 2 л. ед. ч. и формы 2 л. мн. ч. совпадают, тем самым нейтрализуется оппозиция по числу слушающего-исполнителя.

Наряду с формами 2-го лица в парадигму императива большинство лингвистов включают синтетические и аналитические формы совместного лица (2-е лицо + 1-е лицо ед. ч. и мн. ч.), которые обозначают, что исполнителем действия является Слушающий (2-е л. ед. ч.) или Слушающие (2-е л. мн. ч.) совместно с Говорящим (1-е л. ед. ч.).

(Судыр Ахмет) -Ау, қатын-ау, көшейік! Көшейік! - деп құлағыңа құюмен келдім ғой. - Көшелік десең ... мен бе сені көшірмеген (Нұржекеұлы, 2002, б. 143).

(Еламан) - Жігіттер, бас-аяғымызды жиып әзір отырайық (Нұржекеұлы, 2002, б. 472).

Twofold impulse had made Jolyon say to his wife at breakfast: "Let's go up to Lord's!" (Galsworthy, 2004, p. 201).

(Irene) "This is Fleur Forsyte, Jolyon; Jon brought her down to see the house. Let's have tea at once - she has to catch a train." (Galsworthy, 2004, p. 137).

В исследуемых языках существует одна форма для выражения совместного лица, таким образом, нейтрализуется оппозиция по числу слушающих.

Как видно из таблиц 2, 3, императивные формы совместного лица (1-е л. мн. ч.) составляют 3,64 % (49 карточек из общего количества 1347) в казахском языке и 2,2 % (30 карточек из общего количества 1358) в английском языке.

В английском языке каузативный глагол *let* в аналитической форме в сочетании с инфинитивом основного глагола преобразует значение 1-го лица мн. ч. настоящего-будущего времени изъявительного наклонения в значение повелительного наклонения.

Как видно из примеров, в английском языке введение местоименного подлежащего в императивные высказывания с императивными формами совместного лица характеризуется возможным стяжением аналитического глагола "let" с последующим местоимением "us", а в казахском языке допустимо появление местоименного подлежащего типа *біз екеуміз, біз бәріміз де + барайық*.

В аналитической форме совместного лица английского языка каузативный глагол *let* может сочетаться с несколькими знаменательными глаголами:

(George Forsyte) "Come, old boy. Time cures all. Let's go and drink it off." (Galsworthy, 2004, p. 286).

Императивные формы совместного лица (1-е л. мн. ч.) выражают, прежде всего призыв к совместному действию, а также предложение:

- Шайға дейін бесін намаз оқып алайық (Нұржекеұлы, 2002, б. 125).

- Кел, танысайық. Петр Дьяков (Нұржекеұлы, 2002, б. 518).

- ... Ұлық алдында ұятты болып қалмайық (Нұржекеұлы, 2002, б. 87).

"Isn't there any place," cried Jon, "in all this beastly London where we can be alone?"

"Only a taxi."

"Let's get one, then." (Galsworthy, 2004, p. 135)

(Irene) She turned and said: "Sit down, Jon; let's talk." She sat down on the window-seat Jon on his bed (Galsworthy, 2004, p. 239).

Далее об императивных формах 3-го лица. Они обозначают, что исполнителем действия является лицо или лица, не участвующие в речевом акте:

(Old Jolyon) Let cook do something extra, and tell Beacon to have the landau and a pair at half-past ten to drive her back to Town tonight (Galsworthy, 2004, p. 342).

В английском языке императивные формы 3-го лица образуются аналитически: при помощи каузативного глагола *let*, косвенных форм личных местоимений 3-го лица и инфинитивом знаменательного глагола.

(Old Jolyon) "Let her go - she was suffered enough!" (Galsworthy, 2004, p. 329).

В казахском же языке существует одна форма для 3-го лица единственного и множественного чисел, т. е. нейтрализуется оппозиция по числу исполнителей-лиц, не участвующих в речевом акте.

(Дьяков) Штабқа тақай бергенде, көзіне түскен бір жауынгерді шақырып алды. - Портқа жүгір. «Туркестанецтің» командирін тауып ал. Дереву маған жетсін (Нұржекеұлы, 2002, б. 719).

Мына жігіттер-ақ айтсын, - деп Кәлен Мөңке мен Досты куәлікке тарта сөйледі (Нұржекеұлы, 2002, б. 90).

По указанным в таблицах 2,3 данным эти формы в казахском языке составляют 4,16 % от общего числа карточек, в английском языке формы 3-его л. ед.ч. составляют 1,84 %, а формы 3-его л. мн. ч. 1,03 % от общего числа карточек.

В английском языке императивные высказывания с императивными формами 3-го лица переводятся из прямой речи в косвенную так же, как и императивные высказывания с императивными формами 2-го лица: *Let him draw. She said: "let him draw". She said him to draw. She demanded him to draw.*

Согласно таблицам 2, 3 по частотности употребления эта форма занимает второе место после форм 2-го лица ед. и мн. числа в рассматриваемых языках.

И, наконец, о форме 1-го лица ед. ч. повелительного наклонения в указанных языках. В современном казахском языкознании господствует точка зрения об отнесении формы 1-го лица ед. ч. к парадигме, что ведет к полноценной морфологической категории как к замкнутой системе противопоставленных грамматических форм с однородным, побудительным значением. В этой форме семантика императива проявляется в автопрескрипции Говорящего, т.е. он одновременно является и Прескриптором, и Слушающим, и Исполнителем действия. В данном случае происходит нейтрализация противопоставления участников речевого акта.

В таблицах 2, 3 указано 25 и 11 карточек 1-го лица ед. ч., что составляет 1,85 и 0,81 % от общего числа карточек в анализируемых языках.

Таким образом, форма 1-го лица ед. числа и в казахском, и в английском языках по частотности употребления занимает последнее место в ряду других императивных форм. Она выражает в основном волевое намерение говорящего:

- Қазанға ас салайын ... (Нұржекеұлы, 2002, б. 125).

- ... Мен мұны, ендеше, әнмен оятайын, деп Рай ..., домбыраға даусын қосып шырқап кетті (Нұржекеұлы, 2002, б. 103).

- Сен отыра тұр, мен барып біліп келейін, - деді Жамал (Нұржекеұлы, 2002, б. 100).

(Soames) "Do you hear? Let me in at once - I insist on being let in!" (Galsworthy, 2004, p. 24).

Soames took it out of the case. "Let me just see how it looks" She shrank back. He followed, thrusting his hand with the brooch in it against the front of her dress (Galsworthy, 2004, p. 125).

В английском языке императивная форма 1-го лица ед. ч., образуется аналитическим путем: с помощью каузируемого глагола *let*, косвенной формы личного местоимения 1-го лица ед. ч. и знаменательного глагола.

(Jolyon) Let me be just her stand-by, her perching-place; never - never her cage! (Galsworthy, 2004, p. 238).

Как и императивное высказывание с императивными формами 2-го лица (как эталон), так и императивное высказывание с императивной аналитической формой 1-го лица ед. ч. характеризуется, как правило, отсутствием местоименного подлежащего, несовместимостью с модально-оценочными словами.

Рассматривая далее императивные высказывания с императивными формами глагола любого лица и числа с позиции семантико-прагматической, мы обращаем внимание на их функционирование как высказывания от 1-го лица и их семантическую особенность как периферийных. Произнесенное императивное высказывание уже есть осуществление волеизъявления говорящего с определенным коммуникативным предназначением.

Волеизъявление говорящего выражается в побудительных высказываниях в двух видах:

1- обобщенно, грамматически - в императивных формах глагола;

2- лексически - в речевых каузативных глаголах, употребленных перформативно в 1-м лице настоящего времени изъявительного наклонения: *Мен бұйырамын, Мен өтінемін* в казахском языке; и *I beg, I demand* в английском языке, сослагательным наклонением, оптативными конструкциями, а также конструкциями с модальными глаголами.

Таким образом, ядром функционально-семантического поля Побуждения в анализируемых языках является повелительное наклонение глагола (императив), а также предложения, содержащие перформативные глаголы речевого побуждения. Данные фактического материала иллюстрируют пятичленность императивной парадигмы в данных языках.

Таблица 4: Структура Функционально-Семантического Поля Побудительности в Анализируемых Языках

Структура ФСП Побудительности	Общее Количество Карточек	
	1347 на Материале Каз-Яз	1358 на Материале Англ-Яз
Категориальная Императивность	917	533
Околоядерная Императивность	23	30
Некатегориальная Императивность	407	795

Околоядерную зону функционально-семантического поля Побуждения составляют безглагольные побудительные высказывания, так как они осуществляют волеизъявление эксплицитно, называя требуемый объект, признак имплицитного действия или само действие. Данные фактического материала в анализируемых языках демонстрируют, что безглагольные побудительные высказывания способны выражать большинство значений волеизъявлений, производя эффект резкого приказа, предложения либо приглашения. Ядерные конститuenty обладают относительной независимостью от контекста и, будучи взяты вне его, могут быть однозначно интерпретированы как побуждение.

К периферии функционально-семантического поля Побуждения в анализируемых языках относятся структуры косвенного выражения побудительного значения. Побуждение к действию является вторичной функцией этих структур, а однозначно интерпретированы они могут быть только в контексте.

Для осуществления косвенного побуждения в анализируемых языках используется целый ряд речевых штампов. Косвенное побуждение может быть выражено повествовательными и вопросительными предложениями.

4. Выводы и Рекомендации

Функционально-семантическое поле Побуждения является наглядной иллюстрацией асимметрии лингвистического знака, проявляющегося здесь в возможности передачи единой коммуникативной интенции множеством специализированных и неспециализированных языковых средств, которые различаются как по оттенкам модальности, так и по степени выражения вежливости и категоричности побуждения. Средства выражения побуждения варьируются в зависимости от интенции говорящего и от социальной ситуации общения, а их выбор в основном зависит от таких параметров социальной ситуации, как социальный статус коммуникантов и обстановка речевого акта.

Обобщая рассмотрение вопроса о семантических интерпретациях побудительных высказываний, следует отметить, что классификация частных значений побуждения отличается относительно большим разбросом мнений исследователей. Исходя часто из разных критериев выделения побудительных групп и/или подгрупп, лингвистами за последние полвека были составлены разнообразные номенклатуры волеизъявлений и в количественном, и в качественном отношении. Мы же предлагаем в данной главе различать виды побуждения, основываясь на прагматических характеристиках элементов семантической структуры побудительного предложения (как один из подходов комплексного рассмотрения проблемы побудительных высказываний), что является более актуальным и отвечает тенденциям развития современного языкознания в русле теории речевых актов.

5. Источники

БОНДАРКО, А. В., *Теория Функциональной Грамматики*, Темпоральность, Модальность, Л., Наука, 1990, 262.

АРУТЮНОВА, Н. Д., "Предложение и Его Смысл", *Логико-Семантические Проблемы*, М., Наука, 1976, 383.

БОНДАРКО, А. В., *Функциональная Грамматика*, Л., 1984, 99-124

ХРАКОВСКИЙ, В. С. - ВОЛОДИН, А. П., *Семантика и Типология Императива*, Русский императив, Л., Наука, 1986, 52-53, 34-35.

БУЛЫГИНА-ШМЕЛЕВА, Т. В., "Семантический Синтаксис", *Текст Лекции*, Красноярск, 1988, 31-32.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

АДМОНИ, В. Г., *Основы Теории Грамматики*, М.-Л., 1964, 47-51.

ГУЛЫГА, Е. В. - ШЕНДЕЛЬС, Е. И., *Грамматико-Лексические Поля в Современном Немецком Языке*, М., Просвещение, 2013, 10.

ДМИТРИЕВ, Н. К., *Грамматика Башкирского Языка*, М.-Л., 1948, 63.

НҰРЖЕКЕҰЛЫ, Б., *Бейтаныс Әйелдің Құпиясы*, Атамұра, Алматы 2002, 87, 90, 100, 103, 125, 127, 133, 143, 146, 170, 201, 302, 350, 472, 518, 523, 719.

GALSWORTHY, J., "The Forsyte Saga", *The Man of Property*, 1, М., Менеджер, 2004, 12, 72, 96, 98, 206, 230, 241, 286, 329, 342

GALSWORTHY, J., "The Forsyte Saga", *In Chancery*, 2, М., Менеджер, 2004, 119, 125, 237, 238

GALSWORTHY, J., "The Forsyte Saga", *To Let*, 3, М., Менеджер, 2003, 71, 117, 135, 137, 201, 239

ИСАЕВ, С., *Қазіргі Қазақ Тіліндегі Негізгі Грамматикалық Ұғымдар*, Алматы 1992, 16.

ТОВАРНО-ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ВЕРБЛЮЖЬЕЙ КОЖИ В ЗАВИСИМОСТИ ОТ СПОСОБА КОНСЕРВИРОВАНИЯ

Мейрамбек ЕРМАХАНОВ¹ - Мамай ПРМАНШАЕВ²
Азат ЗУЛПЫХАРУЛЫ³ - Лаззат АНУАР⁴

Özet

Giriş. Tabak hammaddelerinin kalitesini iyileştirmek ve deve endüstrisinin ekonomik verimliliğini arttırmanın gerçek yollarından biri, mevcut teknolojik süreçlerin ve kimyasal ve mekanik işleme operasyonlarının iyileştirilmesidir. Halihazırda, Cumhuriyetin tarım sektöründeki pazar ilişkileri, tabaklama ham maddelerinin birincil işlenmesinin kalitesine yönelik ihtiyaçlarda önemli bir artış ihtiyacını belirlemektedir. Birincil tedavi çok önemli bir işlemdir, çünkü tedavi sırasında ham maddelerin neden olduğu hasar gelecekte ortadan kaldırılamaz. Birincil işlemin ana operasyonu, deri dokusunda otolitik ve bakteriyolojik süreçleri engellemek veya durdurmak için hangi koşulların oluşturulması gerektiğinden, derilerin korunmasıdır.

Çalışmaların deneysel kısmı Türkistan bölgesinin "Usenov N." da yapıldı. Araştırma için malzeme, Otyrar mezbahasında kesilen istenen tipte dromedarın 12 develerinden elde edilen derilerdi. Elde edilen deve derileri 1 gruba ayrıldı: taze kurutulmuş konserve ile sofraya tuzu maliyetinin yüzde 10.25 ve 50'si. Fotoğraftan deve derisinin cildinin konserve, fiziksel ve mekanik özellikleri ile deri dokusunun pH değeri genel olarak kabul edilen yöntemle belirlenmiştir. Dijital materyal, varyasyonel istatistik yöntemiyle işlenmiştir (NA Plokhinsky, 1969).

Deve derilerinin birincil işlenmesi üzerine yapılan bilimsel araştırma çalışmaları, koruma yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonuçlarından, farklı koruma yöntemlerinin deve derisinin fizikomekanik özelliklerinde önemli bir etkisi olduğu görülebilir.

Koruyucuların hammaddelerin tabaklamaya olan etkisinin araştırılması bilimsel olarak ilgi çekicidir ve pratikte deve derilerinin birincil işlenmesi için tekniğin uygulamaya konulması, üretilen tabaklama hammaddelerinin yüksek kalitede korunmasına olanak sağlayacak ve böylece sanayinin karlılığını arttıracaktır.

Anahtar kelimeler: Deve Cilt, Konserve Yöntemi, Kuru Tuzlanmış, Kuru Erik, Cilt Durumu, Buhar, Kurutulmuş, Giyinme, Fiziksel ve Mekanik Özellikler.

1. Введение

Верблюдоводство является традиционной отраслью животноводства для пустынной и полупустынной зон Республики Казахстан. Верблюды дают ценные сельскохозяйственные продукты и сырье: шерсть, молоко, мясо и кожу. Кроме того, используются, как средство передвижения в пустынной зоне.

В последние годы актуальной проблемой является разработка научно-обоснованной технологии первичной обработки кожи. В условиях рыночной экономики верблюжья шкура может стать одним из источников технического сырья для легкой промышленности и экспорта.

По данным К. Аманжолова (2014), М.Прманшаева (2015), А. Зулпыхарулы (2016) в ближайшие годы основными импортерами казахстанского меха будут Турция, Китай, Италия и некоторые другие страны ЕС. При этом отмечается, что спрос на международном рынке на натуральную кожу сельскохозяйственных животных будет возрастать.

¹ ТОО «Юго-Западный научно-исследовательский институт животноводства и растениеводства», Отдел верблюдоводства, Наука и образование, karakul-00@mail.ru.

² Республиканская палата грубошерстного овцеводства, Отдел животноводства, Наука и образование, prmanshaev_mamaу@mail.ru.

³ Академия животноводства СУАР КНР, Отдел животноводства, Наука и образование.

⁴ Академия животноводства СУАР КНР, Отдел животноводства, Наука и образование.

Следует отметить, что в настоящее время рыночные взаимоотношения в аграрном секторе Республики определяют необходимостью значительного повышения требований к качеству первичной обработки кожевенного сырья.

Первичная обработка - весьма ответственная операция, так как вред, нанесенный сырью в процессе обработки в дальнейшем нельзя устранить. Главной операцией первичной обработки является консервирование шкур, в результате которой в кожевой ткани должны быть созданы условия тормозящие или прекращающие автолитические и бактериологические процессы.

В этой связи, изучение действия консервантов на кожевенное сырье представляет научный интерес, а на практике внедрение методики первичной обработки верблюжьих шкур позволит качественно сохранить произведенное кожевенное сырье и тем самым повысить рентабельность ведения отрасли.

2. Методы

Цель работы - разработка научно-обоснованных норм консерванта для консервирования шкур верблюдов на основе установления количественных и качественных параметров.

Материал и методика исследований. Экспериментальная часть исследований проведены в к/х «Усенов Н.» Туркестанской области.

Материалом для исследований послужили шкуры от 12 верблюдов породы дромедар желательного типа, забитых на Отырарском убойном пункте.

Полученные верблюжьи шкуры были разделены на 1 группы: 10,25 и 50 процентным расходом поваренной соли при пресносухой консервировке.

В парном, высушенном состоянии шкуры были взвешены, измерялись площадь (дм²), вес (кг). Эти же показатели были определены после выделки. Технология кожи верблюдов от съемки до консервирования была изучена по общепринятой методике.

Физико-механические свойства и показатель уровня pH кожевой ткани были определены на кафедре технологии кожи и меха в Таразском государственном университете по общепринятой методике.

Весь цифровой материал был подвергнут обработке методом вариационной статистики (Плохинский, 1969).

3. Результаты

Результаты исследований. Изучение изменения массы шкур верблюжьего сырья имеет большое значение, поскольку изготовленные из них кожаные изделия ценятся тем больше, чем они легче и мягче. Особенно важно учитывать вес шкур, идущих на пошив крупных кожаных изделий. Масса парных верблюжьих шкур тесно связана с такими показателями, как размер, толщина мездры и степень развития волосяного покрова. Верблюжья шкура отличается крупным размером, утолщенностью мездры и сильным развитием волосяного покрова.

При криоконсервировании верблюжьих шкур сухосоленным способом с применением поваренной соли, вес шкур, с одной стороны, увеличивается за счет соли, а с другой - сильно уменьшается за счет сокращения содержания в ее тканях влаги.

По нашим данным (таблица 1) масса верблюжьих шкур после сухосоленной консервировки и сушки в зависимости от количества расходуемой соли составила от 62,8 % до 78,6 % от веса в парном состоянии, а у шкуры пресносухой консервировки этот показатель был на уровне 51,7 %.

Таблица 1: Изменение Массы Шкуры Верблюдов в Процессах Обработки

Показатель	Способ Консервировки			Пресносухая
	Расход Соли в Зависимости От Массы Шкуры (в %)			Без Применения Соли
	10	25	50	
n	3	3	3	3
Парная:				
Масса шкуры с шерстью, кг	19,9	23,0	21,5	23,5
Высушенная:				
Масса шкуры с шерстью, кг	12,5	17,0	16,9	12,3
В % к парному	62,8	73,9	78,6	51,7
Потеря массы:				
кг	7,4	6,0	4,6	11,5
%	37,2	26,1	21,4	48,3
Масса шкуры после выделки, кг	3,99	5,0	4,45	5,30
В % к парному	20,1	21,7	20,7	22,3

Полученные данные показывают, что наибольшие потери массы шкуры произошли у сырья пресносухой консервировки - 48,3 %, а наименьшие - у шкуры сухосоленной консервировки с 50 % расходом соли в зависимости от веса шкуры - 20,1 %. После выделки у готового верблюжьего кожного полуфабриката разница по массе шкур сглаживается у всех образцов кожи вне зависимости от количества используемой соли и без нее. Вес кожного полуфабриката у шкур сухосоленной консервировки составил от 20,1 % до 21,7 %, а у пресносухой консервировки - 22,3 %. Такое выравнивание массы шкур мы объясняем тем, что в процессе выделки вся соль вымывается с мездры, шерсть претерпевает процесс сгонки и мездра шкур подвергается одинаковым механическим и отмочным воздействиям (разбивка, шлифовка и др.).

Изучение изменения размера площади верблюжьих шкур имеет немаловажное значение из-за необходимости сохранения большего размера в сырье, а также получения кожного полуфабриката для обеспечения дополнительной выгоды, как производителям, так и переработчикам. Наши исследования по изучению размера площади показали, что у шкур сухосоленной консервировки наибольшая потеря размера площади наблюдалась у сырья, законсервированного с добавлением 10 % от веса шкуры поваренной соли - 9,19 %, а наименьшая (3,19 %) - у шкур с использованием 50 % соли в зависимости от веса.

При пресносухой консервировке потеря размера площади после сушки составила 12,07 %. После выделки закономерное сокращение размера площади готового верблюжьего кожного полуфабриката у шкур, подвергнутых сухосоленной консервировке, наибольшая усадка (12,8 %) была зафиксирована там, где применялась поваренная соль из расчета 25 % от веса, наименьшая (6,7 %) - с 10 % расходом соли.

Следует отметить, что среди выделанных шкур наибольшая потеря размера площади (7,9 %) была отмечена у полуфабриката, который предварительно был законсервирован пресносухим способом. Механические свойства являются одними из основных свойств, характеризующих качество кожи и меха и определяющих их назначение.

Испытание на растяжение имеют большое значение для оценки механических свойств кожи и меха независимо от их назначения. Это относится и к тем видам кожи и меха, которые при изготовлении изделий и при эксплуатации не испытывают растяжения.

Значения показателей, получаемых при испытаниях на растяжение, определяются тем, что они характеризуют степень сохранности волокнистой структуры дермы при первичной обработке сырья и в процессах выделки кожи и меха.

С целью установления степени влияния поваренной соли разной концентрации на сохранность волокнистой структуры дермы, а также для изучения эффективности технологии выделки верблюжьей шкуры были проведены механические испытания образцов кожи.

Результаты механических испытаний показали (таблица 2), что ремешки кожи, взятые у шкурок 50%-ной засолки выдержали наибольшую нагрузку (1518Н), а наименьшую - образцы кожи, которые предварительно прошли консервировку без применения поваренной соли (918Н).

Таблица 2: Физико-Механические Показатели Выделенных Шкур Верблюдов и Уровень pH

Показатель	Способ Консервировки			Преснесухая
	Сухосоленая			Без Применения Соли
	Расход Соли в Зависимости От Массы Шкуры (в %)			
	10	25	50	
n	3	3	3	3
Средняя толщина, мм	2,10±0,33	2,28±0,30	2,54±0,27	2,35±0,29
Нагрузки при разрыве ремешка, Н	1223±19,1	1378±21,7	1518±37,3	918±0,53
Прочность при растяжении, МПа	60,0±11,3	62,1±4,7	52,4±4,5	39,9±5,3
Уровень pH	6,3	6,3	6,3	6,3

Но этот показатель не дает объективно оценить преимущество того или иного способа консервировки. И поэтому мы изучили предел прочности образцов кожи.

Пределом прочности при растяжении называется нагрузка при разрыве кожи, приходящаяся на единицу поперечного сечения образца. Этот показатель в большой степени характеризует механические свойства кожи.

Проведенные испытания показали, что наибольшим пределом прочности (62,1 МПа) обладали образцы кожи, консервированные с 25 %-ным расходом соли, а наименьшим (52,4 МПа) - образцы кожи сухосоленой консервировки с 50 %-ным расходом консерванта.

4. Выводы и Рекомендации

Следует сделать вывод, что сокращение расхода консерванта до 10 % при консервировке парных верблюжьих шкур отрицательного влияния на физико-механические свойства выделенных шкур не оказывает.

Но надо иметь в виду и то обстоятельство, что парные шкуры в момент консервировки были с шерстью. При сгонке шерсть составляет 35-45 % от веса шкуры. И поэтому рекомендуем при консервировке струженных верблюжьих шкур сократить расход соли до 15 % от веса шкур. Предел прочности у образцов кожи, которые были консервированы пресносухим способом, оказался наименьшим среди всех остальных образцов - 39,9 МПа. И поэтому при консервировке, для лучшего сохранения природных качеств сырья, мы не рекомендуем использовать этот метод для верблюжьих шкур.

Для того, чтобы определить равномерность распределения уксусной кислоты при пикелевании по всей площади шкур, произвели анализ уровня pH. Так как все шкуры сухосоленой консервировки были обработаны по одной технологии, то для всех образцов уровень pH был одинаковым и составлял 6,3, а у образцов пресносухой консервировки этот показатель был равен 7,5.

5. Источники

АМАНЖОЛОВ, К. Ж., *Верблюдоводство - Доходная Отрасль*, Алматы 2014, 114.

ЗУЛПЫХАРУЛЫ, А., *Верблюдоводство Китайской Народной Республики*, СУАР-КНР, 2016, 120.

ПЛОХИНСКИЙ, Н. А., *Руководство по Биометрии Для Зоотехников*, М., Колос 1969, 256.

ПРМАНШАЕВ, М., "Основы Ведения Верблюдоводства в Фермерских Хозяйствах Приаралья", *Вестник Сельскохозяйственной Науки Казахстана*, №2, Алматы, Бастау 2015, с. 18-23.

АҚПАРАТТЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН КРИПТОЖҮЙЕЛЕРДІ ЖОБАЛАУ МЕН ҚҰРАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Нурзак ДҮЙСЕНОВ¹ - Саидхон САЙДИРАСУЛОВ²
Расаходжаев БАХРАМЖАН³

Özet

Dünya genelinde bilgisayar suçları sadece insan hakları savunucularını değil, aynı zamanda hükümet, ticari ve kamu örgütlerini de çekiyor. Bu konu sadece iş için büyük bir tehdit değil, aynı zamanda bilgisayarlaşma ve bilgi düzeyinin bir göstergesidir. Ayrıca bilgisayar teknolojisinin ve yeni yönün geliştirilmesi için bir itici güçtür - bilgisayar teknolojisinde bilgi işlemenin geliştirilmesi.

Toplumun hayatının sayısal meşruluğunu belirleyen istatistiksel bilgiler oldukça karmaşıktır. Ülke ekonomisinin bilimsel yönetiminin örgütlenmesi, bu konuda uzmanlaşmış ihtisas kuruluşlarının bilgisi olmadan yıllarca ve üç ayda bir bilgi almak imkansızdır.

Çeşitlendirilmiş bir ulusal ekonominin hızla gelişmesi nedeniyle, tüketicilere bilgi toplama, işleme, depolama ve teslim etme süreçleri en önemli ve önemli görevlerden biridir. Ve bu bilgileri korumanın yollarından biri.

Araştırma sonucunda kriptografik algoritmanın genel bir tanımını verirsek, aşağıdaki gibi çalışacaktır:

- Metinsel bilgi ve dosyaları şifrelemek ve çözmek için algoritma;
- Metin bilgilerinin şifrenmesi için şifre (şifre) kullanılır;
- Şifre metni açık metin ve şifre içerir, yani şifrenin kendisi şifrenir ve şifreye girilir;
- Elde edilen metin, uzunluğun tek veya çift sayıya eşit olup olmadığı ve parolanın kısa, eşit veya açık metinden daha uzun olup olmadığı parola uzunluğunu şifreler. Bu, şifre çözülen şifreyi doğrulamaya yardımcı olur;
- Alfabenin her harfi metnin her metninin bir kombinasyonu ve her bir (normal) şifre için ASCII kodunun bir kombinasyonu ile temsil edilir. Şifrenin şifresini çözerken, her karakter kodu için şifrenin bir sonraki şifresinin kodunu kaldırır;
- Dosyaları kodlarken, dosyanın her partisi sembol değişkenine okunur. Her bayt için bir sonraki parolanın kodu baytta eklenir ve şifrenmiş dosyaya değiştirilmiş bayt aşağıya yazılır;
- Şifrenmiş dosya bir şifre içermez, uzunluk bilgisi kaydedilmez;
- ASCII tablosunu şifrelemek için kullanılır ve şifre sadece harf ve rakam değil, aynı zamanda özel semboller olarak da metin olarak yazılabilir.

Algoritma Borland Delphi 7 programlama ortamında uygulandı. Bunun nedeni, seçilen programlama ortamında oluşturulan uygulamaların hatalara sahip olması ve yeterli dil yeteneklerine sahip olmasıdır.

İncelenen kriptografik algoritmanın yazılım geliştirme aşamasında aşağıdaki yönler geliştirilmiştir:

- Programın şifre koruması;
- Kullanıcı tarafından kaydedilen ayarlar;
- Etkili ve sezgisel bir arayüz sunumu;
- Mevcut en az bellek miktarı ve yürütme hızı daha yüksek.

Üzerinde çalıştığınız şifreleme sistemi, büyük miktarda metin bilgisini şifrelemenize izin verecektir. Yazılım, farklı gelen veriler ve Windows işletim sisteminin çeşitli sürümleriyle test edilmiş ve test edilmiştir. Genel olarak araştırma sonucunda üretilen yazılım kullanıma hazır bir üründür.

Anahtar kelimeler: Kriptografi, Kriptosistemler, Bilgi Koruma Yöntemleri, Şifreleme.

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Ақпараттық басқару жүйелері, dgnurzak@mail.ru

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Ақпараттық басқару жүйелері, saidkhan@mail.ru

³ Қырғыз-Өзбек университеті, Инженерлік-технологиялық факультеті, Ақпараттық басқару жүйелері, rashodjaev@mail.ru

1. Кіріспе

Өндірісте ЭЕМ базасының тиімді ақпараттық құрылымын құру мәселесі ақпаратты қорғауды ұйымдастыру мәселесінің бірі болып саналады. Бұл мәселе деректерді тұлғалық қорғау және жеке қорғау, жүйелік бағдарламаны арнайы бағдарламалармен қорғау сияқты сұрақтар жиынын құрайды. Сонымен деректерді қорғаудың бірінші түсінігі деректерді толық қорғау және оларға байланысты басқару сұрақтарын қамту. Толық деректерді сақтау мәселесі ұйымдастыру және техникалық аспектерден тұрады. Ұйымдастыру аспектісі келесі ережелерді құрайды:

- ақпарат басқалардың байланысы жоқ жерде сақталуы тиіс;
- өте керек ақпарат бірнеше жинақтауыштарда сақталуы тиіс;
- әр-түрлі есептерге жататын деректер бөлек атпен сақталуы тиіс;
- магнитті жинақтауыштармен ережелерге сай байланыс жасалуы керек.

Техникалық аспект әр-түрлі шектеулердің түрімен байланысты. Бұл аспект деректер базасын басқару жүйесінің құрылымына сай келуі және қолданушыға қолайлы болуы тиіс. Оларға:

- ескі және жаңа мәндер арасындағы байланысты сақтау мақсатында белгілі атрибуттарды жаңалау шектеулі;
- әлдебір диапазонда кеңістік көрсеткішінің мәнін сақтау шектеулі.

Электрондық есептеуіш техниканың дамуы және кең қолданылуы - өндірісте, басқаруда, байланыста, ғылыми зерттеулерде, білім саласында, коммерциялық, қаржылық және өзге де адам қызметі сфераларында ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі кездегі маңызды бағыты болды. Баспасөзде, техникалық әдебиеттерде, күнделікті өмірде-ақпаратқа, оның таралу қауіпсіздігі мен қорғалуына көп көңіл бөлінетін болды (Дуйсенов, 2018) және (Дуйсенов, Егенова, 2005).

2. Әдістер

Зерттеу жұмыстары нәтижесінде құрастырылған криптографиялық алгоритмге жалпы сипаттама беретін болсақ, ол келесі әдіспен жұмыс жасайды:

- Алгоритм мәтіндік ақпараттар мен файлдарды шифрлауға және дешифрлауға арналған;
- Мәтіндік ақпараттарды шифрлау үшін құпия сөз (яғни, пароль) пайдаланылады;
- Шифр мәтін құрамында ашық мәтін мен құпия сөз болады, яғни құпия сөздің өзі де шифрланып, шифр мәтінге енгізіледі;
- Шифрлау нәтижесінде пайда болған мәтінде құпия сөздің ұзындығы, сол ұзындықтың тақ немесе жұп санға тең болуы және де құпия сөздің ашық мәтінге қарағанда қысқа, не тең, немесе ұзын екені туралы да ақпарат сақталады. Бұл өз кезегінде дешифрлау кезінде парольдің дұрыстығын тексеруге көмектеседі;
- Шифр мәтіннің әрбір символы - ашық мәтіннің әрбір символы және құпия сөздің әрбір (кезекті) символының ASCII кодының қосындысынан пайда болады. Ал, дешифрлау кезінде шифр мәтіннің әрбір символының кодынан құпия сөздің кезекті символының коды алып тасталынады;
- Файлдарды шифрлау кезінде файлдың әрбір байты символдық айнымалыға оқылады. Әрбір байтқа құпия сөздің кезекті символының коды қосылады және шифрланатын файлға өзгеріске ұшыраған байт жазылады;
- Шифрланған файлда құпия сөз, оның ұзындығы туралы ақпарат сақталмайды;
- Шифрлау кезінде ASCII кестесі қолданылады және шифр мәтін ретінде тек қана әріптер мен сандар емес, арнайы символдар да пайда болуы мүмкін.

Ашық мәтінді шифрлау процессін толығырақ түсіндіру үшін мысал қарастырайық. Мысалы, ашық мәтін ретінде «Шымкент» сөзі, ал құпия сөз ретінде «кілт» сөзі берілсін. Онда шифр мәтін келесідей болады:

1-кесте. Шифрлау кестесі

Түсініктеме	Ашық мәтін							Құпия сөз			
Ашық мәтін символдары	Ш	ы	м	к	е	н	т	к	і	л	т
Коды	216	251	236	234	229	237	242	234	179	235	242
Кілттік сөздің символдары	к	і	л	т	к	і	л	к	і	л	т
Коды	234	179	235	242	234	179	235	234	179	235	242
Құпия мәтіннің кодтары	(216+234)- 255=195	175	216	221	208	161	222	(234+234)- 256=212	102	214	228
Құпия мәтін	Г	Ү	Ш	Э	Р	Ұ	Ю	Ф	f	Ц	д

Жоғарыдағы 1-кестеде көрсетілгендей, шифрланған мәтін «ГҮШЭРҰЮФЦд» болып тұр. Бірақ мұнымен шифрлау процессі өз мәресіне жетті дегені емес. Шифрлауды аяқтау үшін келесі тәсіл қолданылады:

- Құпия сөздің ұзындығын өлшейміз, оның мәні 4-ке тең («кілт» сөзі төрт әріптер тұрады);
- Құпия сөздің ұзындығын ашық мәтіннің ұзындығымен салыстырамыз (салыстыру үшін 2-кесте пайдаланылады). Құпия сөздің ұзындығы ашық мәтіннің ұзындығынан қысқа болғандықтан («Шымкент» сөзі 7 әріптер тұрады) шифр мәтінге қосымша «еoa» сөзін қосамыз. Бұл өз кезегінде шифр мәтіннің күрделілігін арттырады және криптотұрақтылық деңгейі жоғарлайды;

2-кесте. Ашық мәтін және кілттік сөз ұзындығын салыстыру кестесі

№	m-нің тақ немес жұп болуы	салыстыру	мәтіні
1	Тақ	n<m	аса
2	Тақ	n=m	асе
3	Тақ	n>m	асx
4	Жұп	n<m	еoa
5	Жұп	n=m	еoe
6	жұп	n>m	еox

мұнда n - ашық мәтіннің ұзындығы, m – құпия сөздің ұзындығы.

3- кестені пайдаланып шифр мәтінді фрагменттерге бөлім жасамыз:

3-кесте. Шифрлау кестесі

Құпия сөздің ұзындығы	Құпия сөздің ашық мәтіннен қысқа екендігі туралы мәлімет	Шифрланған ашық мәтіннің бастапқы 4 символы	4 санының ASCII коды	Шифрланған құпиясөз	Шифрланған мәтіннің қалған бөлігі
4	е o a	Г У Ш Э	5 2	Ф f Ц	Р Ү Ю

Сонда, нәтижеде біз «Шымкент» сөзін «кілт» сөзі арқылы шифрлап «4eoaГҮШЭ52ФfЦдРҰЮ» шифрланған мәтінін аламыз.

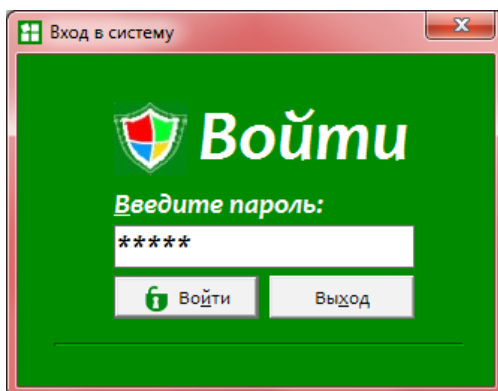
3. Нәтижелер

Алгоритм Borland Delphi 7 бағдарламалау ортасында іске асырылды. Мұның бір себебі, таңдалған бағдарламалау ортасында жасалған қосымшалардың қателіктерге төзімділігі және тілдің жеткілікті мүмкіндіктерінің бар болуы (Баженова, 2003).

Зерттелген криптографиялық алгоритмнің бағдарламалық қамтамасын құрастыру барысында келесідей аспектілер алға қойылды:

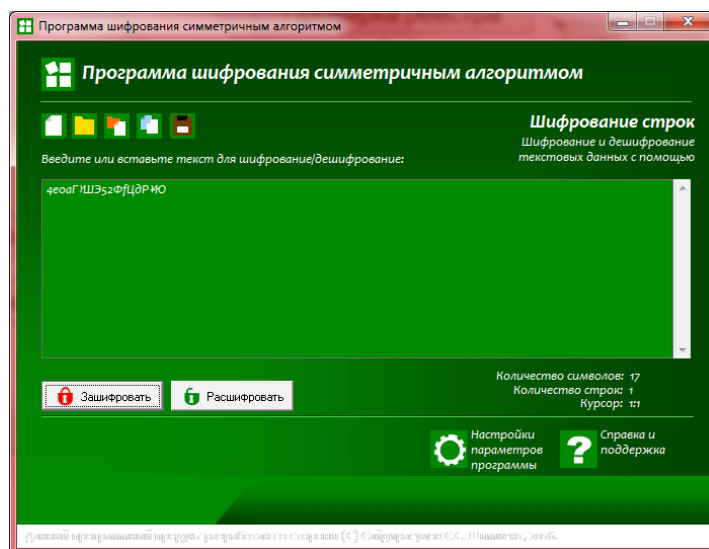
- бағдарламаның парольдік қорғалуы (1-сурет);

- пайдаланушы орнатқан параметрлердің сақталуы;
 - қолдануға тиімді әрі интуитивті түсінікті интерфейстің ұсынылуы;
 - жедел жадыдан мейлінше аз орын алуы және орындалу жылдамдығының жоғару болуы.
- Бағдарламалық қамтаманың басты терезесі 2-суретте көрсетілген.

Ескету: Сурет автормен құрастырылған

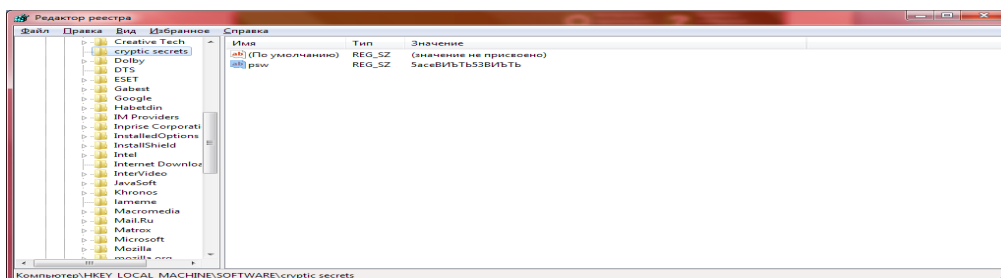
1-сурет. Авторизация терезесі

Ескету: Сурет автормен құрастырылған

2-сурет. Басты терезе

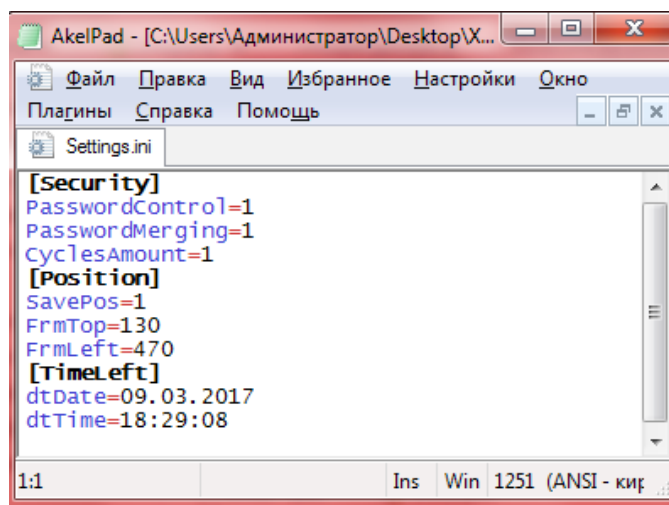
Бағдарламалық қамтама пайдаланушының жүйеге кіру паролін Windows операциялық жүйесінің жүйелік реестрінде шифрланған түрде сақтайды. Егер, жүйелік реестрде қажетті параметрлер болмаса, онда олар бағдарламаны бірінші рет іске қосқан кезде құрылады.

Ескету: Сурет автормен құрастырылған

3-сурет. Жүйелік реестрде шифрланып сақталған пароль

Пайдаланушы бағдарламаны қолдану барысында оның кейбір параметрлерін өз қалауы бойынша баптау алады. Мысалы, форманың орналасқан орнын сақтап қалу, бағдарламаға кіру паролін ауыстыру және т.с.с. барлық параметрлер бағдарламалық қамтаманың ағымдық каталогында settings.ini файлында сақталады.

Ескету: Сурет автормен құрастырылған
4-сурет. Параметрлердің ini-файлда сақталынуы

Бағдарламалық кодты жазу барысында бірнеше процедуралар жазылды. Олардың ең негізгілері келесілер:

- мәтінді шифрлау процедурасы

procedure **EncryptsTxt** (var Txt:String; Password: String; var ResTxt: String);

- мәтінді дешифрлау процедурасы

procedure **DecryptsTxt** (var Txt: String; Password: String; var ResTxt: String);

- файлды шифрлау процедурасы

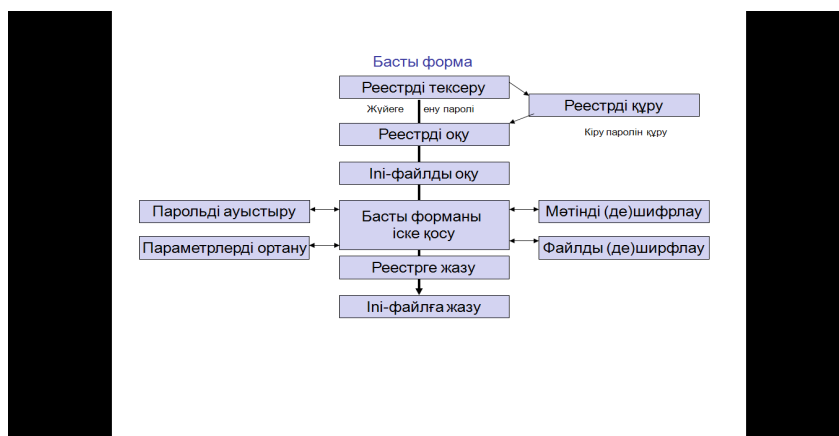
procedure **EncryptFile** (var PathToFile:String; Password:String; PathToResFile:String);

- файлды дешифрлау процедурасы

procedure **DecryptFile** (var PathToFile:String; Password:String; PathToResFile:String);

4. Қорытынды

Бағдарламалық қамтаманың модульдері мен жұмыс істеу принципі келесі 5-суретте көрсетілген.

Ескету: Сұлба автормен құрастырылған
5-сурет. Бағдарламалық қамтаманың жұмыс істеу принципі

Бағдарламалық қамтама әртүрлі кіріс деректермен және Windows операциялық жүйесінің әртүрлі нұсқаларымен тексерілді және тестілеуден өткізілді. Жалпы, зерттеулер нәтижесінде жасалынған бағдарламалық қамтама қолдануға дайын өнім болып саналады.

5. Әдебиеттер

ДУЙСЕНОВ, Н.Ж. (2018). Ақпараттық қауіпсіздік негіздері. Шымкент, 182.

ДУЙСЕНОВ, Н.Ж., ЕГЕНОВА, Ә.М. (2005). Программалар жасаудың саймандық құралдары. Шымкент, 88.

БАЖЕНОВА, И.Ю. (2003). Delphi 7. Самоучитель программиста. Москва. 448.

AN ONLINE SUPPORT SYSTEM FOR TEACHERS OF ENGLISH LANGUAGE

Alima NURLYBEKOVA¹ - Saule POLATOVA²

Özet

Bu makale Kazakistan Cumhuriyetinde eğitim alanında güncel konuları tartışmaktadır; İngilizce öğretmenlerimizi, üç dillilik uygulamasının bu dönemde gerekli olan bir çevrimiçi destek sistemini ve yenilikçi teknolojilerin eğitim sistemindeki rolünü kullanarak nitelendirir. Kazakistan'da, üç dillilik düşüncesi, ülkenin başkanı tarafından en önemli sosyal önceliklerden biri olarak ilan edilir; bunun özü, her Kazakistan vatandaşının üç dil konusunda uzmanlaşma fikrini alması ve eğitim sistemi için uygun koşullar yaratmasıdır. Bu yenilikçi teknolojilerin yardımıyla.

Bu makalede ayrıca yabancı deneyim, çok dilliliğin uygulanmasının, sınıfta yeni yöntemler, yenilikçi teknikler, teknolojiler kullanılarak başarılı ve etkili olacağını kanıtlar. Bu nedenle, yenilikçi öğretim teknolojileri şunları içerir: interaktif öğrenme teknolojileri ve bilgisayar teknolojileri. Pedagojik çalışmalarda yenilikçi yöntemler kullanma deneyimini çalışmak, onların avantajlarını bir araya getirebilir: öğrencilere yeni bilgi edinme yöntemlerini öğretmeye yardımcı olabilir; daha yüksek düzeyde kişisel sosyal aktiviteye hakim olma fırsatı vermek; öğrencilerin öğrenebileceği koşullar yaratmak; yaratıcı yetenekleri teşvik etmek; öğrenmeyi günlük yaşam pratiğine yakınlaştırmaya yardımcı olmak, sadece bilgi, beceri ve yetenekleri değil aynı zamanda aktif bir yaşam pozisyonunu oluşturmak. Çünkü günümüzde toplumumuzun gelişmesi, standart olmayan fikirlere sahip yaratıcı kişiler için sosyal ihtiyaç daha önce hiç olmadığı kadar artmıştır. Bir uzman ve geliştirilen düşüncenin yaratıcı aktiviteye duyulan ihtiyaç, tasarlama, değerlendirme, rasyonelleştirme yeteneğinde hızla büyüyor. Bu problemlerin çözümü büyük ölçüde öğretmenlere ve geleceğin uzmanlarının her alanda profesyonel olarak öğretim metodolojisine bağlıdır.

Araştırmamızda, Miras öğretmenlerinin İngilizce Öğretmenleri İçin Çevrimiçi Öğretim Destek Sistemine yönelik tutumlarını göstermeye çalıştık. Bu çalışmada betimsel bir anket yöntemi kullanılmıştır. Tanımlayıcı veriler, İngilizce Öğretmenleri İçin Çevrimiçi Öğretim Destek Sistemi ile ilgili bir anket araştırması ile toplanmıştır. Anket 20 sorudan oluşuyordu. Bazı sorular genel ve öğretmenlerin bilgisayar becerilerinin yanı sıra çevrimiçi sisteme yönelik tutumlarıydı. Böylece, bu tanımlayıcı çalışmanın grubu bağımsız olarak çalışmıştır. Anket formunda bulunan 41 öğretmen ve 23 öğretmen online olarak bağımsız çalışmıştır.

Yöneltelen deneyimizin (anket anketi) sonuçlarının analizi, öğretmenlerin yaşlarına bağlı olmayan çevrimiçi bir destek sistemine yönelik olumlu bir bakış açısına sahip olduğunu göstermiştir. Bugünlerde tek şey, öğretmenlerin / eğitimcilerin öğretim süreci için pek çok eğitici ve bilgilendirici materyal alabildikleri internet. Buna ek olarak, gençlik teknolojileri çok yakından ilgileniyor, yani bilgisayar ve internette onları dil öğreniminde motive edebilecek.

Çalışmalarımız, İngilizce öğretmenlerimizi, eğitim yöntemlerini geliştirmek için çevrimiçi bir sisteme destek verme ihtiyacını duyduğunu doğrulamıştır. İnternetin ve içindeki tüm eğitimsel kaynakların öğretmenlerimiz için etkili olması. Ayrıca, öğretmenlerin yeni kavramları keşfetmelerine yardımcı olmak ve bir çevrimiçi destek sisteminin eğitim için bütünleştirilip yararlı olabileceği yollar önerilmesinin eğitim için bir katkı olduğuna inanıyoruz. Çünkü günümüzde çevrimiçi destek sistemi ilgili tüm taraflara faydalıdır: öğretmenler, eğitimciler, öğrenciler ve yönetim. Ayrıca, öğretmenler/eğitimciler öğrencilerimizin İngilizce öğrenmelerini motive etmek için öğretmenler için destek sağlama ihtiyacını anlayabilirler.

Anahtar kelimeler: Üç Dillilik, Yenilikçi Teknolojiler, Modernleşme, Küreselleşme, Çevrimiçi Sistem.

1. Introduction

Nowadays in the period of modernization in Kazakhstan education, there is a pressing need for the qualifying our teachers of English and due to this fact An Online Support System for teachers can create motivation for clear and effective teaching, like no other in the educational bilingual environment.

¹ South Kazakhstan State University, Pedagogy and culture faculty, Science and education, a_nurlybekova@mail.ru

² «Miras» University, Department of languages disciplines, Science and education, saulepolatova@gmail.com

As it is known, there is a great change in educational system in Kazakhstan: the implementation of trilingualism and the role of innovative technologies in the system of education. In this period of modernization and globalization, Kazakhstan strives to build up worthy conditions for its citizens to acquire a modern and up-to-date education and to take the dominant positions in the world, economic, political, cultural sphere.

The President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbaev set a challenge to establish a high level of national education, i.e. education must be competitive, efficient, so that all graduates of modern schools and high schools of our country could easily speak three languages, which would positively affect the development and stability of all public activities in the country (Nazarbayev, 2007).

According to this point, it became necessary to prepare our teachers of English in order to create a broad spectrum of methods for teaching and motivate our students in learning English language. This need is designing of an online instructional support for teachers of English so they can utilize some of these innovative technologies. Because, today it is difficult to imagine the activities of a professional educational institution without various innovations: changing educational paradigms, modernizing the content of education, optimizing the educational process. Pedagogical innovation is a purposeful change, bringing into the educational environment stable elements (innovations) that improve the characteristics of individual parts, components and the educational system as a whole; search for ideal methods and programs, their implementation in the educational process. The social order to the education system is connected with the formation of personal qualities among graduates, which would be adequate to the situation of dynamic changes, would allow them to be active builders of society and realize themselves in it. To solve these problems, remaining within the framework of only traditional pedagogical approaches, is not possible. The effectiveness of training in modern conditions is largely due to the awareness of the urgent need to use innovative educational technologies in the educational process. Also, there are many advantages of using innovative technologies in the classroom. First, unlike traditional technology, innovation is focused on RESULT, rather than on the process. The main thing in these technologies is the achievement of a certain (of course, INNOVATIVE, that is new in comparison with the traditional result) result (Podlasov, 1999).

Secondly, the goal of implementing innovative technologies is not the accumulation of KASC (knowledge, abilities, skills, competence) by the student, but the ability to apply the received KASC in practical activities (that is, the goal is not knowledge, but the ability to use them for yourself!

Thirdly, the difference between innovative technologies is in the way of obtaining knowledge in the educational process - this is an activity approach. The student learns not in the process of memorizing theory, rules, etc., but in the process of activities to achieve the goal of the lesson, which is of interest to him. He comprehends knowledge in the process of conscious necessity gradually, step by step under the guidance of the teacher.

Fourth, innovative technologies create conditions for the realization of students' activities in order to achieve their knowledge. But knowledge is not set as a goal in the lessons of these technologies. In the first place is the organization of the educational space of the class, which serves as an educational environment for the formation of KASC students.

Fifth, innovative technologies change the essence of the relationship of the teacher and student to the lesson. The teacher acts as the organizer of this very educational space of employment. His role in the lesson is a consultant, an expert. A large role is assigned to the organization of the class, its preparation - preparation is the cornerstone of the organization of such classes.

Sixth, innovative technologies are technologies that are personally oriented, that is, aimed at personal, that is, individual development, focused on the personality of each individual student. In other words, it is pedagogical technologies that create conditions in the lesson or in extra-curricular activities for the training of each individual student, taking into account his personal characteristics (stability of attention, memorization, speed and strength of mastering the material, the way of perception of educational information, health status, pace of activity, abilities and makings, etc.).

Seventh, innovative technologies take into account the fact of socialization of students in the process of education and after graduation. That is why in their arsenal there are techniques and methods of forming communication skills and abilities in working with a couple, a group, a team (Polat, 2002).

Unfortunately, even nowadays, not all teachers are aware of the widespread innovative software programs available to assist in using computers to teach a foreign language in class. For example, at our Universities in Kazakhstan, our teachers still try to follow traditional methods in instructing students to master all skills. Although teachers have a lot of opportunities to be trained by Online Support Sys-

tems to motivate students in class, they do not take advantage of them. What are these opportunities? What is the problem? How can we change the education system in order to improve and make it more effective? How can we determine the source of the problem and offer the right solution?

Teachers at our University continue to use traditional methods of instruction and lack the necessary instructional materials in class; the results of the final exams of our students are actually very low. Statistically, our students do not want to learn a foreign language, considering it to be waste of time and because of no innovation in class that can provide motivation and therefore a greater interest.

2. Methods

In this study, a descriptive survey method was used. Descriptive data was collected through a *questionnaire survey*, relating to an Online Instructional Support System for Teachers of English. The questionnaire consisted of 20 questions. Some questions were general and concerned teachers' computer skills as well as their attitudes to the online system. Thus, the group of this descriptive study worked independently. 41 teachers filled in questionnaire-handouts and 23 teachers worked independently online.

The target participants involved in this study were 65 (sixty five) teachers of English Courses with an ample-to-good teaching experience. They included teachers of English at Miras University-Kazakhstan. In this descriptive survey method, all 65 teachers Miras University actively took part in the questionnaire survey. According to the procedure, the purpose of my study was to identify the teachers' attitudes towards the Online Teacher Resources through the questionnaire. The presentation was online; everyone had an opportunity to evaluate it and complete it. Herein, again we see evidence of the Internet's potential to simplify our life.

3. Results

The source of the qualitative data included survey for the study "an Online Instructional Support for Teachers of English". A content analysis of the overall survey data validated results of my theory by the attitudes to the use of an Online Instructional Teacher Support System in teaching of English.

In this descriptive study, the participants were given 20 questions to answer and 4 suggestions/comments in the survey. All the questions were addressed to reveal the positive/negative points about an Online Support System in their teaching. A content analysis of the identified strengths in an Online Teacher Support Survey indicated that these strengths fall into the following seven questions:

1. Rate your computing skills for using the Internet
2. My teaching skills improved as a result of using the Internet
3. How many times do you use the Internet in general?
4. On average, how many hours per week do you spend using the Internet, including time logged to the necessary web sites, reviewing notes, writing papers, and any other related teaching work.
5. From the total average hours above, how many do you consider were valuable in advancing your teaching education?
6. Rate the usefulness of the non-computer-based teaching
7. Rate the usefulness of the outside assignments (homework, papers, reports, and special projects, online instructions, the Internet, etc.) in helping you teach.

With respect to *the first question*, only for two items of the component, the teachers answered for more than 81.5 %, the teachers tended to report that they considered to use the Internet everyone *needs just about the right skill level* and *a lot more skill than needed*. About 14 % of the teachers considered it *somewhat more skill than needed*, and just 4.5% of the teacher opted for *somewhat less skill than needed*.

According to *the second question* of the questionnaire, only for two items of the component, the participants responded for more than 60%. From the teachers' point of view, they considered that their teaching skills improved as a result of using the Internet. About 40% opted for *uncertain* and *disagree* which perhaps means that their teaching skills improved because of long-time practice and experience in the sphere of education.

With respect to *the third - fourth questions*, the teachers use the Internet *very often in general* is about 59%, some participants use the Internet *every time* is about 27% and *seldom* is 14%. According to *the fourth question*, how much time they use the Internet, including time logged to the necessary web sites, reviewing notes, writing papers, and any other related work is about 45% from 10-13 hours per

week. Others are about 28% that is they use 3-5 hours per week, some teachers use for this purpose is 18% - 6-9 hours per week and just 9% of the participants use under 2 hours per week. Obviously, the results are different; some teachers reported that they do not have enough time for it.

The fifth question produced different results: about 45% of the teachers considered that 3-5 hours are for advancing their teaching education. 28% of others considered it should be less than 2 hours for teaching purpose and 22.5% is 6-9 hours, and just 4.5% of teacher opted for 10-13 hours. The results are different because of the following reasons which the teachers reported as:

- lack of time
- low speed access Internet
- different disciplines

Taking into consideration the results of *the sixth question* about the usefulness of the non-computing-based teaching: 40.5% of the subjects considered it *sometimes useful* to teach cooperatively using traditional methods of teaching and non-traditional ones. About 22.5% of the participants considered it *almost useful*, 18% revealed that *usually useful* and 13.5% opted for *seldom useful*. Here, we would like to indicate the results of *the seventh question*, in which the teachers also prefer the outside assignments (homework, papers, reports, and special projects, online instructions, the Internet, etc.) in helping them teach. The results revealed about 50% of the teachers considered it *almost always useful*. About 28% revealed it *sometimes useful*, and about 23% is for *usually useful*.

Summarizing, the results revealed that the teachers have a positive point of view towards an online support system, which does not depend on age. They were reporting as, nowadays the unique thing is the Internet in which the teachers/educators are able to receive many instructional, informative materials for the teaching process. In addition, the youth is very interested in technology, that is, in the Computer and the Internet that can motivate them in language learning.

Obviously, the results revealed from Survey for an Online Support System Questionnaire validate my hypothesis that the majority have positive responses towards an Online Instructional Support for Teachers of English. In addition, it will allow and help teachers of English Courses to gain access to an online system as the basic skills along with their normal introductory teaching curriculum, which can lead to a positive attitude of learning English from language learners.

4. Conclusion and recommendations

The purpose of the study was to *confirm* the beneficial usefulness of the Internet and all the educational resources in it in order to receive many effective innovative technologies for English classrooms. Learning and researching about the vital need for teachers, we came up with the idea of creating this website where I collected the necessary educational instructional links which I consider are instructive in teaching. As stated in the purpose of the study we have determined that the teachers' performance needs to be improved and made effective; that is, it is to give them valuable materials for their lessons.

In the present study, we have investigated and answered the question 'will an Online Instructional Support System be useful for Teachers of English and will it allow teachers to gain the improvement and integration of teaching skills. We strongly believe that it will be beneficial and productive in education. Even, within the short time that I have been able to spend on this study; we have gained positive results in using the Online Resources for teaching purposes.

The hypothesis and purposes put forward in this study have been validated by the data and findings. The data for group of the study were collected and analyzed at Miras University (Kazakhstan).

According to Data Analysis, statistically we can see the results of the positive views towards an Online Support System. The differences in results are exclusively related to changes in the number of the teachers who answered differently and the reasons were different disciplines, teaching curriculum, low access to the Internet, and a lack of time for it.

Finally, all results gained from the Online Teacher Support Survey, conclusively prove my theory that the teachers react positively to an Online Instructional Support System for Teachers of English and to a new instructive site in which they can get many instructions/materials to teach productively in class.

In addition, we want to emphasize the fact that the effective use of innovative technology to support teaching and learning across the curriculum has the potential to transform the learning environment. Thus, technology has the power to multiply the effectiveness of teacher time and energy directed at teaching and learning.

To conclude, we would like to add that nowadays an online support system is beneficial to all parties concerned: teachers, educators, students and administration. We strongly believe that this study has proved according to the hypothesis. Further, teachers/educators can understand the vital need to provide support for teachers in order to motivate our students in learning English. In addition, we are sure that the educators and teachers of our university and others will analyze and find my study very instructive, integrated and beneficial in teaching. We hope that it is useful and will lead to increasing teachers' interest where they can be productive in their teaching career.

Also, in concluding the study, we would like to say that the study was beneficial to all parties concerned. I believe that the study contributed a lot in trying to solve the problems of the study stated above. While writing the study, we were learning and investigating a lot of researchers'/teachers' attitudes towards an online support system. While the approach described here is designed for foreign language classes, it is more accurately seen as one component in an integrated language-learning environment that includes all skills, such as reading, speaking, writing and listening.

With the help of the present study:

- the teachers became aware of their own teaching and learning abilities
- the teachers received suggestions on how they can learn and teach more efficiently in order to succeed throughout their career

According to these important points, we would like to add that we are going to suggest all these purposes for improving teaching and learning performances at my Miras University teachers and administration where currently there is a pressing need for changing and improving the educational process. We strongly believe that to help teachers explore new concepts and suggest ways where an online support system can be integrated and beneficial for teaching is a contribution to education. In addition, we are going to suggest to our administration an increase in the amount of Computer Laboratories as well as set up online time management, which, we believe, will lead to the improvement of overall academic performance and improve educational outcomes in my University and others.

Obviously, as well as the purposes stated above, we hoped to reveal that the online support system helps teachers make their teaching more effective, efficient and motivational for our students. As well as these items, we have learned and enlarged my knowledge during the process of the study. My interaction and communication with the teachers was beneficial to both parties concerned: the teachers and me as well.

5. Sources

NAZARBAYEV, N.A. (2007). New Kazakhstan in a new world. *Newspaper of Kazakhstan's truth*. <http://mfa.gov.kz> doi: 33.25278.

PODLASOV, I.P. (1999). *General Fundamentals. Learning process*. Moscow. 576.

POLAT, E.S. (2002). *New pedagogical and information technologies in the educational system*. Moscow, 324.

**YÖNETİM
VE
ORGANİZASYON**

YÖNETİM İLİŞKİLERİNDE ENTELEKTÜELLERİN ROLÜ VE SULTAN GALİYEV MODELİ¹

Prof. Dr. Feyzullah EROĞLU² - Dr. Öğr. Üyesi Şeyma GÜN EROĞLU³
Tuğçe KESKİN⁴

Özet

Yönetim faaliyetlerinin kökeninde, birbirine tezat oluşturan iki temel açıklama vardır. Birincisi, “yönetim sürecinin”, bir “Tanrı sanatı” olarak “evrenin yaratılışı” ile ilgili evren tasavvuru aracılığıyla açıklanmasıdır. İkincisi, antropolojik verilere göre yönetim ilişkilerinin tarihsel kökeninde haydutluk ve çeteciliğin bulunmasıdır. Birincisine göre, evren hacimsiz sonsuz yoğunlukta bir nokta idi, patlayarak (“Bing Bang”) sonsuz sayıda parçacıklar oluştu. Tanrı tarafından, bu parçacıklar düzenli ve dengeli bir şekilde yönetilerek bugünkü evrenin işleyişi ortaya çıktı. Yeryüzündeki yönetim faaliyetleri de, evrenin var oluş ve işleyiş düzeni doğrultusunda “düzen” ve “denge” içerisinde gerçekleşmelidir.

İkincisine göre, yönetim ilişkilerinin başlangıcı, yerleşik hayat sonrasında, üreticilerin ürünlerinin haydutların talanından korunması amacıyla hiç olmazsa haydutların bir kısmından profesyonel koruyucu olarak yararlanma eylemine dayanmaktadır. Bu profesyonel haydutlar, zaman içerisinde halktan hizmetlerinin karşılığında ayrıca “vergi almak” suretiyle yönetim faaliyetlerini giderek kurumsallaştırmışlardır.

Bütün yönetim faaliyetleri, entelektüel düşünce kapsamında yürütülüyorsa yönetsel etkinlikler yaratılış evren tasavvuru bağlamında “düzen” ve “denge” içerisinde gerçekleşecektir. Yöneticiler, yönetsel faaliyetlerini kendi keyif ve heveslerine göre yapıyorlarsa o zaman da yönetim süreci bir haydutluğa ve çeteciliğe dönüşecektir. Yönetim tarihinde, “iyi yönetim” olarak bilinen her yönetim sürecinde “entelektüel düşünceler” yer almıştır.

Entelektüeller, somut olaylar ve olgulardan soyut hükümler çıkarabilen, mevcut görüş ve düşünceleri analiz ederek eleştirebilen, genel kabul gören görüş ve düşüncelere alternatif başka bir bakış açısı geliştirebilen, haksızlık ve yanlışlık karşısında siyasi-yönetsel ve dinsel otoritelere yönelik tavır alabilen düşünme ve hareket insanlarıdır. Entelektüel niteliklere sahip olmakla birlikte, bu niteliklere sadakat göstermek şartıyla belirli bir yönetim sistemi içerisinde yer alan kişilere ise “entelektüel elit” denilmelidir. Sultan Galiyev, önceleri Çarlık Rusya’sının baskı ve haksızlıklarına karşı, Ekim Devrimi’nden sonra da Stalin yönetiminin insan hak ve özgürlükleri ile Türk toplulukları üzerindeki haydut yönetimine karşı mücadele etmiş önemli bir entelektüel şahsiyettir. Sultan Galiyev düşüncesi ve hareketi, bütün Türk soylu toplulukların, bütün Avrasya’nın, bütün Doğu ve Afrika Halklarının direnme ve bağımsız olma çabasıydı.

Anahtar kelimeler: Yönetim İlişkileri, Entelektüel Düşünce, Yönetimin Çeteleşmesi.

1. Giriş: Yönetim Süreci ve Entelektüel Düşünce

Yönetim faaliyetlerinin kökeninde, genel olarak birbirine tezat oluşturan iki temel yaklaşım vardır. Birincisi, “yönetim sürecinin”, “evrenin yaratılışı” ile ilgili evren tasavvuru aracılığıyla açıklanmasıdır. Bilim insanlarına göre, evren hacimsiz sonsuz yoğunlukta bir nokta idi, patlayarak (“Bing Bang”) sonsuz sayıda parçacıklar oluştu. Sonradan, bu parçacıklar düzenli ve dengeli bir şekilde yönetilerek bugünkü evren ve işleyişi meydana geldi. Bu bağlamda, yeryüzündeki her yönetici-yönetilen ilişkisinin, evrenin var oluşuna paralel olarak mutlaka düzen ve denge içerisinde gerçekleşmesi gerekir. İkincisi, antropolojik verilere göre yönetim ilişkilerinin tarihsel kökeninde haydutluk ve yağmacılık bulunmaktadır. Buna göre, insanlık tarihindeki yönetim ilişkilerinin kaynağı, yerleşik tarım hayatı-

¹ Bu çalışma, Pamukkale Üniversitesi BAP birimi tarafından 2018KKP204 (2018KRM002) numaralı proje ile desteklenmiştir.

² Pamukkale Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, feroglu@pau.edu.tr.

³ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, guneroglu@mu.edu.tr.

⁴ Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim ve Organizasyon Yüksek Lisans Öğrencisi, tugcekskn13@gmail.com.

na geçildikten sonra, yıl boyunca üretim yapan üreticilerin emeklerinin karşılığı olan hasat yapılacağı zaman, tek işleri başkalarının gelirlerini yağmalamak olan haydutların gelerek ürünlerini talan etmeleri karşısında, hiç olmazsa onlardan bir kısmının profesyonel koruyucu olarak tutulmaları işlemidir. Böylece, profesyonel haydutlar, yerleşik üretici insanların can, mal ve ırz güvenliğini ücretle korumak üzere tutulmuşlar; zaman içerisinde kamusal etkinlik ve hizmetlerini genişletmişler ve halktan hizmetlerinin karşılığında çeşitli vergi ve “harçlar” almak suretiyle yönetim faaliyetlerinin giderek meslek haline gelmesine ortam hazırlamışlardır.

Belirli amaçlara, başka insanlar aracılığıyla ulaşma etkinlikleri olarak her yönetim süreci, birbirine tezat oluşturan bu iki yaklaşımdan, ya sahip olunan otoritenin “düzen” ve “denge” içerisinde kullanıldığı bir adalet ortamına, ya da sahip olunan gücün insanları sömürme şeklinde kötüye kullanıldığı bir haydutluk pratiğine benzecektir. Aslına bakılırsa, yönetim süreçlerine yön veren yöneticiler, bütün yönetsel rol ve davranışlarını entelektüel düşünce kapsamında yürütüyorlarsa o zaman yönetsel etkinlikler, yaratılış evren tasavvuruna uygun olarak “düzen” ve “denge” içerisinde gerçekleşmeye yaklaşacaklardır. Buna karşılık, yöneticiler yönetsel faaliyetlerini kendi keyif ve heveslerine göre yapıyorlarsa o zaman da biçimsel bir haydutluğa dönüşecektir. Yönetim tarihinde, “iyi yönetim” olarak bilinen her yönetim sürecinde “entelektüel düşünceler” yer almıştır. Entelektüel düşünceden yoksun olan yönetim faaliyetleri, yönetimin alt katmanlarındaki ve çevredeki insanlara, büyük ölçüde baskı ve zulüm olarak yansımıştır.

Yönetim sürecinin başarısında, üstlerin, astları üzerinde karşılıklı rızaya dayalı yönetim yetkisinin kullanımında, hukuki ve ahlaki meşruiyet yanında, akılcı ve bilimsel düşüncenin çok büyük bir önemi vardır. Yöneticilerin yönetim ile ilgili bilgi ve becerileri, kendi yetki ve görev alanlarıyla ilgili sorunları çözmeye kapasitelerine ve aldıkları kararlarla astlarına verdikleri etkili “sevk ve idare” uygulamalarıyla kendini gösterir. Yöneticilerin, buldukları pozisyona gelişlerinde, çoğunlukla etkili bir yönetimin gerektirdiği liyakat ve ehliyete sahip oldukları varsayımla birlikte, yönetim süreci boyunca çok yönlü görevleri itibarıyla yeni bilgi ve yaratıcı düşüncelere de çok büyük ihtiyaçları bulunmaktadır. Yönetim sürecinin her aşamasıyla ilgili yeni bilgi, düşünce ve kararın üretilmesi ve uygulanmasından birinci derecede yöneticiler sorumludur. Bu durumda, yöneticilerin, hem sorun çözme hem de diğer çalışanları yönlendirme sorumluluklarının etkili bir şekilde yerine getirebilmeleri, büyük ölçüde entelektüel düşünce ile takviye edilmelerine bağlıdır.

2. Yönetim Etkinliklerinin Kalitesi ve Başarısı

İnsanlık tarihinin en kadim kültürel tecrübelerinin başında, yönetim ve örgütlenme etkinlikleri gelmektedir. İnsanların, her çağ ve dönemde belirli bir topluluk halinde yaşamaları, büyük ölçüde yönetim ilişkilerinin etkili ve verimli bir şekilde gerçekleşmesine bağlıdır. Tarihsel bir süreç olarak yönetim faaliyetleri, insanların hayatlarını sürdürebilmek için karşılamak zorunda oldukları bir dizi ihtiyaçlarını gidermeye ve ulaşmak durumunda oldukları amaçlarına erişmeyi, sadece kendi kaynaklarıyla (maddi imkânlar, yetenek, bilgi, beceri ve zaman) “tek başlarına” gerçekleştirme imkânları olmadığını anladıkları tarihten bu yana, giderek gelişme gösteren insani ve toplumsal bir süreçtir. Varsayım olarak ortalama her insan, her bakımdan kendi kendine yeterli olsaydı veya hiç kimsenin destek ve yardımı olmadan hayatını sürdürme imkânına sahip olsaydı işte o zaman “yönetim sürecine” hiçbir ihtiyaç duyulmayacaktı. Ancak, insanlar, yeryüzünde gözükmeye başladıkları zamandan günümüze kadar, çeşitli iş bölümü ve işbirliği sistemleri aracılığıyla birbirlerine destek ve yardım yapmak suretiyle tek başlarına asla başaramayacakları büyük bir uygarlık çizgisine ulaştılar. İnsanlığın ortaklaşa yaratmış olduğu bu uygarlık çizgisinin, hem önceki çağlar hem de günümüz şartları bakımından insanlar ve toplumlar arasında varlığını sürdüren çok ciddi bir farklılık olduğu çok açık bir gerçektir. Bu bağlamda, insanların ve toplumların, bu uygarlık çizgisinin ilerisinde ya da gerisinde olmaları düzeyini tayin eden çok sayıda etkenin bulunmasına karşılık, bunlar içinde en belirleyici etken, insan ve toplumların ürettikleri ve yarattıkları yönetim sistemlerinin niteliği ve araçsallık değeri olmalıdır. Kendi çağının ve zamanının gerektirdiği etkinlik ve verimlilik ölçüsünde yönetim sistemleri yaratan insanlar ve toplumlar, büyük ölçüde kendi çağ ve zamanlarının en ileri uygarlık çizgisinde bir hayatı temsil ediyorlar demektir. Buna karşılık, kendi çağ ve zamanlarının gerektirdiği etkinlik ve verimlilik ölçüsünde yönetim sistemleri kuramayan veya yaratamayan insan ve toplumların uygarlık çizgisindeki yerleri ise sahip oldukları yönetsel kurum ve kuruluşların kalitesi düzeyinde bir yerdir.

Yönetim ilişkileri, geniş anlamda bir işbölümü ve işbirliği sistemi olarak yönetim süreci içerisinde yer alan her düzeydeki insanların birbirleriyle dikey, yatay ve çapraz biçimde gerçekleşmekte olan iletişim eylemlerinin tümünü temsil eden bir kavramdır. Yönetim ilişkileri, dar anlamda ise yöneticiler ile bu kişilerin buyruklarına uymak durumunda bulunan yönetilenler arasındaki dikey ya da çapraz biçimde gerçekleşen iletişim işlemlerinden meydana gelmektedir. Aslına bakılırsa, üst-ast yönetim

ilişkilerindeki dikey ya da çapraz biçimde gerçekleşen iletişim, doğrudan ya da dolaylı yollardan yaşanan bir otorite ilişkisidir. Yönetim ilişkilerinde, göreceli olarak üst konumda olan yöneticilerin, kendi konumlarına göre ast durumunda olan yönetilenler üzerinde, iş bölümü ve işbirliği sisteminin yasal ve ahlaki sınırları ile işleyiş kuralları çerçevesinde kalmak kaydıyla bir iktidar ve güç kullanma hakkı vardır. İş ve çalışma örgütlerindeki yönetim sürecini yukarıdan aşağıya doğru harekete geçiren esas güç de, üst konumunda olan yönetim paydaşlarının, kendilerine göre ast konumunda diğer çalışanlara göre -en azından yönetim ve organizasyon çatısı altındaki yönetim ilişkileri bakımından- daha fazla yönetsel otoriteye ve güce sahip olması olgusudur. Aksi takdirde, belirli amaçlara başka insanlarla birlikte ulaşma konusundaki uygun bir iş bölümü ve iş birliği sistemi olarak yönetim mekanizması düzenli bir şekilde çalışmaz. Belirli amaçları başka iş görenlerin katkısıyla gerçekleştirme aracı olan ve bu anlamda bir iş bölümü ve iş birliği sistemi olarak yapılandırılmış olan yönetsel ve örgütsel süreçlerde, etkili ve verimli bir şekilde başarıya ulaşmanın garantisi, sistemde yer alan her bir çalışanın üstlendiği iş veya görevini tam zamanında yerine getirmesine bağlıdır. Yönetsel ve örgütsel sistemi oluşturan her bir iş veya görevin, etkili ve verimli bir şekilde yapılması için bu iş ve görevleri icra etmek üzere konumlandırılmış olan insan kaynağının sahip olması gereken yetenek, bilgi, beceri ve kişilik nitelikleri söz konusudur. Bu çerçevede, yönetsel ve örgütsel sistemin, bir bütünlük ve düzen içerisinde amaçlarına ulaşması bakımından, her bir iş veya görevin etkili ve verimli bir şekilde yapılması için gereken yetenek, bilgi, beceri ve kişilik nitelikleri ile bu iş veya görevleri icra etmek üzere yerleştirilmiş bulunan insan kaynağının sahip olduğu yetenek, bilgi, beceri ve kişilik nitelikleri tam olarak birbirleriyle örtüşmelidir. İnsan kaynağı yönetimi ile ilgili literatürde, “liyakat ve ehliyet” ilkesine dayalı bir yönetim becerisi olarak tanımlanan bu uygulama, çok farklı çıkar ve görüşlere sahip olan çok sayıda insanın, belirli bir düzen ve ahenk içerisinde yönetilebilir olmasının da temel alt yapılarından birini oluşturur. Çünkü yönetim ve örgütsel süreçlerin, varlık nedenlerini oluşturan amaçlarını etkili ve verimli bir şekilde gerçekleştirebilmeleri bakımından çok değişkenli ve çok faktörlü bir iş bölümü ve iş birliği sistemi olarak, tutarlı, dengeli ve kontrollü bir çalışma düzenine sahip olması zorunluluğu vardır. Bu durum, bir saatin temel görevi olan “zamanı doğru olarak gösterme” görevini, ancak kendisini meydana getiren çok sayıda her bir parçanın işlevini tam zamanında ve tam olarak yerine getirmesiyle mümkün olması gibi bir şeydir. Saati meydana getiren çok sayıda parçalardan herhangi biri işlevini tam zamanında ve tam olarak yerine getirmediği zaman, diğer bütün parçaların kendi işlevlerini tam zamanında ve tam olarak yerine getirmesi olayı bir mekanik sistem olarak saatin doğru zamanı göstermesi için yeterli olmayabilir. Her türlü sistematik oluşum gibi insani-teknik-kurumsal ve kültürel bir sistem olarak yönetsel ve örgütsel süreçlerin de, kendilerini meydana getiren her çeşit ve düzeydeki öğelerin bir liyakat ve ehliyet düzeni içerisinde dengeli, tutarlı, ahenkli, kontrollü ve bütüncül bir düzeni temsil etmesi beklenir. Yönetsel ve örgütsel sistemin içerisine, tamamen subjektif ölçütlere göre -yani yeteneksiz, bilgisiz, beceriksiz, hukuki ve ahlaki niteliklerden uzak- elemanların yerleştirilmesi, sistemin işlerliğini veya işlevini aksatacak, denge ve düzenini bozacak, kontrol ve bütünlüğünü saptıracaktır.

İnsanlık tarihi boyunca var olan bir olgu olarak yönetim süreci, insanların birbirleriyle işbölümü yapmak zorunda kalmalarının sonucunda, çeşitli modeller altında ortaya konan bir işbirliği sistemidir. Bu işbirliği sisteminin temel ögesi ise birbirlerinden oldukça farklılaşmış özelliklere sahip olan insan unsurudur. Belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere bir araya gelmiş olan insanların, gerçekte yetenekleri, bilgi ve becerileri ile kişisel özellik ve çıkarlarının aşırı farklılaşmasından dolayı birbirleriyle anlaşmazlık ve uyuşmazlığa düşmeden belirli bir “meşru otorite” tarafından yönetilmesi gerekmektedir. İşbirliği sistemlerinin, çalışma alanlarıyla ilgili yapısal özellikleri ve çalışan insanların kültürel düzeyleri doğrultusunda belirli oranlarda “güç kullanımı” olmaksızın, belirli bir kontrol ve denge içerisinde işletilmesi ve yürütülmesi mümkün olmamaktadır. Yönetim ve organizasyon süreçlerine dair tarihsel ve günümüz uygulamalarına bakıldığı zaman, katma değeri düşük ve çalışan işgücünün yetenek, bilgi ve kişilik nitelikleri bakımından zayıf olan yönetim alanlarında nispeten daha güçlü ve otoriter bir işbirliği sisteminin ortaya konulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık, katma değeri nispeten yüksek ve çalışan insan kaynağının yetenek, bilgi ve kişilik nitelikleri bakımından yüksek olduğu yönetim alanlarında ise nispeten daha demokratik ve düşük mesafede bir yönetim sistemi kurulmuş olduğu görülmüştür. Çok farklı kültürlerde ve dönemlerde uygulanmış olan yönetim ve organizasyon örneklerinde ortaya çıkan birçok sorunun ve krizlerin esas nedeninin, yönetim kadrolarında yer alan yöneticilerin gerçekte sahip oldukları yetenek, bilgi ve beceri ile kişilik niteliklerinin, fiilen başında buldukları kadroların gerektirdiği yetenek, bilgi ve beceri ile kişilik niteliklerine uygun olmamasıdır. Bir işbirliği sistemi olarak örgütlerdeki özellikle üst ve orta düzeydeki yönetici kadrolar, gerçekte burayı hak eden, liyakat ve ehliyet şartlarına sahip olan insan kaynağı tarafından değil de, nispeten yetenek, bilgi ve beceri ile kişilik nitelikleri uygun olmayan kişiler ta-

rafından doldurulursa, yönetim sisteminde yeterince yönetilememe gibi olumsuz bir sonucun ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bulunduğu mevkii ve makam itibarıyla alması gereken kararları almada yeterli olmayan “yetersiz yöneticilerin” sergiledikleri en yaygın davranış ise meşru yönetme otorite ve yetkisini, hukuk ve etik dışı yollara yani şiddete başvurmak suretiyle kullanma eğilimidir.

3. Entelektüelliğin Tanımı

“Entelektüel” kavramının kökeni, Latincedeki “anlamak” anlamına gelen “intellectus” kelimesinden türemiş olup, Fransızcada insan zihninin “tanıma” ve “farkında olma” yeteneğini temsil eden “intellect” kelimesine dayanmaktadır. Fransız kültür çevresinden, “intellect” ve “intelligence” (zekâ, anlayış, akıllılık, soyutlama, düşünme ve ayırt etme yetisi gibi zihinsel etkinlikleri çağrıştıran) kavramlarının anlam bileşenlerinden diğer yüksek kültür sistemlerine yayılan “entelektüel” kavramı, yine insan zihninin “anlama”, “kavrama”, “tanıma” gibi niteliklerle ilintili olan etkinliklerine karşılık gelmektedir. “Entelektüel” kavramı, tekil ve birey olarak yüksek zihinsel etkinliklere ve davranışlara yönelik kişileri tanıtmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Buna karşılık, ilk önce Rus kültürünün Çarlık dönemindeki muhalif entelektüel sınıfı anlatmak için kullanılan “entelijansiya” (Robert, 1968, s. 920-921) daha sonradan bütün kültür sistemlerindeki -eğer var ise- mevcut entelektüeller topluluğunu temsil etmek üzere yaygınlaşmıştır. Entelektüeller, insan hakları ve insani değerler, toplumsal hak ve özgürlükler ile doğa ve evrensel olaylar hakkında, zamanın nitelikli bilgilerinin kullanımını sonucunda, yaşanan sorunlara karşı uygun çözümler üreten ve öneren yetkin kişilerdir. Entelektüeller ve aydınlar, çeşitli yönetim etkinlikleri içinde çoğunlukla yer almamış olsalar bile, her türlü yönetsel karar mekanizmalarının dışarıdan ya da içeriden en büyük yol göstericisi, eleştiricisi, sorgulayıcısı ve uyarıcısıdır. Söz gelimi, insanlık tarihinin en önemli entelektüel atalarından biri sayılan Sokrat’ın, kendi çevresinde kümelenen gençleri yönetime karşı kıskırttığı ile ilgili iddialara yönelik olarak şu şekilde bir savunma yaptığı bilinmektedir: “Atinalılar! Size Tanrının bir vergisi olan beni mahkûm etmekle ona karşı bir günah işliyorsunuz dediğim zaman, sizin sandığınız gibi kendimi değil, sizi düşünüyorum. Çünkü gülünç bir benzetmeye müsaade edin, beni öldürürseniz, hem büyük hem cins, ama büyüklüğünden dolayı ağır ve dürtülmek isteyen bir ata benzeyen devleti yerinden oynatmak için Tanrının musallat ettiği benim gibi bir at sineğine kolay kolay bir halef bulamazsanız” (Platon, 2001, s. 30).

Entelektüel kişilikler, içinden çıktıkları toplumda en yüksek düzeyde düşünme ve yaratma kapasitesine sahip olup ne pahasına olursa olsun hakikatin peşinden giden, ayrıca her türlü otoriteye karşı haklılık, doğruluk ve iyilik gibi insani değerler uğrunda cesaretle tavır koymayı bilen insanlardır. Entelektüel olmanın, hiç kuşkusuz tek tip ve standart bir kalıbı söz konusu değildir. Entelektüellerin düşünce ve yaratıcılık kapasiteleri ile bu düşünce ve anlayışları doğrultusunda tavır alma dereceleri arasında önemli farklılıklar olmalıdır. Entelektüellerin, sahip oldukları vahiy bilgisi (inanıyorlarsa), bilimsel bilgi, felsefe bilgisi, sanat bilgisi, hukuk ve ahlak anlayışları ile zamanın teknik bilgilerinden oluşan bir nitelikli bilgiler bileşenleri aracılığıyla ortaya koydukları özgün düşünce ve yaklaşımlar ile bu doğrultudaki hareket tarzları bakımından derecelendirilmeleri gerekmektedir. Bu bağlamda, akademik ve mesleki çalışma alanlarında son derece özgün çalışmalar yapan ve içinde yaşadıkları kültür sistemlerine yüksek düzeyde katma değer yaratan, her türlü otoriteyi sınırsız bir şekilde eleştirirken, kritik olaylar karşısında çekinmeden ve cesaretle tavır ortaya koyan bilgi ve hareket insanlarına doğrudan “entelektüel” demek gerekir. Buna karşılık, mevcut yetenek ve zihinsel kapasiteleri ile öğrenmiş oldukları nitelikli bileşenleri sayesinde özgün ve bağımsız yenilikler yapmadan ya da kendi alanlarında herhangi bir yaratıcılık ortaya koymadan, sadece başka kaynakların düşünce ve yaklaşımlarını aktarmak suretiyle çalışma alanıyla ilgili olaylara bir yorum getiren nitelikli bilgi taşıyıcısı kişilere ise “aydın” denmesi daha uygun düşmektedir. Aydın kavramı, bir anlamda ışığı kendinden olmayıp başka kaynaklardan ve yerlerden alınmış olmayı ifade eden Osmanlıca Türkçesindeki “münevver” kavramına denk gelmektedir. Birçok kültür sistemindeki yazılı ve sözlü anlatılarda “entelektüel” ile “aydın” kavramları, birbiriyle eş anlamlıymış gibi kullanılıyor olsa da, iki kavramın temsil ettiği anlamların dayandığı olgular arasındaki belirgin farklılıktan dolayı bilimsel zihniyet açısından bu iki kavram arasındaki “kalite” derecelerine işaret edecek şekilde bir tanımlamanın daha uygun olacağı açıktır. Bu çerçevede, Sokrat, kendi çağındaki düşünce ve tavrıyla sadece o dönemin değil, sürmekte olan haklı etkinliğinden dolayı daha sonraki çağlarda da bir “entelektüel” olarak insanlık tarihindeki yerini almıştır. Buna karşılık, Sokrat’ın düşünce ve yaklaşımını bir öğretici olarak benimseyip öğreten, öğrenen ve bu doğrultuda hareket eden kişilere ise “aydın” denilmesi daha isabetli bir tanımlama olacaktır. Entelektüel ve aydınların tümü, köken olarak zihinsel çalışma ve etkinlikleriyle (pozitif bilimler, uygulamalı bilimler, tıp, edebiyat vb.) belirli bir ün kazanmış, kendi alanlarıyla sınırlı kalmayarak çalışma ve araştırma sonuçlarını, bütün insanlık ve evrensel değerler adına, kurulu düzenleri ve sistemleri eleştirecek bir düşünce ve hareket tarzına dönüştürebilen kişilerdir. Bu anlamda, çeşitli zihinsel ve bilimsel etkinlik-

ler yürütmelerine karşılık, kendi alanlarındaki araştırma bulgularını sadece açıklamakla yetinenlerin, “entelektüel” ve “aydın” olarak tanımlanması uygun değildir. Bu kişilere, “bilim insanı” veya “bilgi teknisyeni” denmelidir. Söz gelimi, atom silahlarını mükemmelleştirmek için atom üzerinde çalışan bilim insanlarına, “entelektüel” veya “aydın” denilemez. Onlar, bilim insanlarıdır. Ancak, yapılmasına göz yumulan bu silahların yıkıcı gücü karşısında dehşete kapılan bilim insanları, bir araya gelmek suretiyle kamuoyunu atom bombasına ve kullanımına karşı uyararak bir manifesto imzaladıkları zaman ve toplumda bu yönde bir bilinç yaratılmasına katkı verdikleri zaman, hiç olmazsa “aydın” sayılmalıdırlar (Sartre, 2017, s. 17-18).

4. Yönetim Sürecinde Entelektüellerin ve Aydınların Rolü

Yönetim otoritesini ve örgüt gücünü temsil eden yönetici kadroların, buldukları mevki ve makamın taşıması gereken yetenek, bilgi ve beceri ile kişilik niteliklerinden yoksun olan yöneticiler, örgütteki işlerin ve görevlerin etkili ve verimli bir şekilde yapılmasından çok, kendi kişisel hükümlerlik eğilimlerinin gerçekleşiyor olmasından daha fazla bir doyum duymaktadırlar. Bu çerçevede, nedenleri ve gerekçeleri ne olursa olsun, buldukları mevki ve makamın gerektirdiği liyakat ve ehliyetten yoksun olan yetersiz yöneticilerin, yönetim ve örgüt sisteminin kontrollü ve dengeli bir biçimde işlemlerini sağlama konusunda, etkileme gücü oldukça yüksek olan entelektüel ve aydın yönlendirmelerine ihtiyaç vardır. Entelektüel ve aydın sınıfının, tarihsel ve aktüel bir tecrübe olarak, yönetim ve örgüt sisteminin işleyişinde liyakat ve ehliyet şartlarının yerine getirilmesi ile adalet ve hakkaniyet ölçüleri içerisinde kontrollü ve dengeli bir yönetim sergilemeleri konusunda, birçok gelenekleri ve rolleri vardır. Entelektüel ve aydın sınıfının, yönetim ve organizasyon süreçleri bakımından, şimdiye kadar gerçekleştirmiş oldukları yönetici kadrolara yönelik katkıları, ya yönetim mekanizmasının dışından yapılan “yol gösterme”, “çözüm önerileri sunma”, “uyarı” ve “tavırlar” şeklinde, ya da oldukça güçlü ve ağır bir sorumluluk bilinci içerisinde bizzat çeşitli yönetim kademelerinde yer almak suretiyle gerçekleşmektedir. Entelektüeller, çoğunlukla birer alt-üst ilişkisine dayanan hiyerarşik ve bürokratik örgütlerin yönetim kademelerinin dışında kalmayı tercih ederler. Entelektüel olmanın temel niteliklerinden birisi, kayıtsız şartsız düşünme özgürlüğüne ve sınırsız bir eleştirme tutkusuna sahip olmaktır. Bu bağlamda, düşünme ve eleştirme özgürlüğü bakımından sınırsız ve kayıtsız bir serbestliğe sahip olan entelektüellerin, belirli bir astlık-üstlük ilişkisi şeklinde ve çok sınırlı bir yetki ve sorumluluk alanı olarak çerçevelenen yönetim kademelerinde ve kadrolarında yer almaları, bir anlamda duygu, düşünme ve davranış özgürlüklerine karşı bir ket vurmaktır.

Entelektüel ve aydınlar, nitelikli bilgi bileşenleriyle düşünebilen, yaşanmış ya da yaşanılan somut olgulardan hareket ederek soyut çıkarımlarda bulunabilen, toplumsal ve ekolojik sorunlarla yakından ilgilenip yaratıcı çözümler önerebilen, başlıca sosyo-ekonomik ve siyasi gelişmelere dair isabetli öngörülere sahip olan, çeşitli otorite ve güç kaynaklarının etkisi altında şekillenen görüş ve düşünceleri eleştirebilen ve gerekirse etkili bir tavır ortaya koyabilen insanlar olarak bilinir. Entelektüel ve aydınların, tanımları gereği ekonomik ve siyasi iktidarlara karşı olmalarını yanında, ayrıca dini ve geleneksel yapı ilişkilerinden beslenen her türlü meşru ya da gayri meşru otoriteler karşısında özgür ve bağımsız bireyler olmak gibi çok farklı bir nitelikleri vardır. Aslında, entelektüel ve aydınların, “otoritelerin gerçekliğine değil, gerçekliğin otoritesine bağlı olmaları” (Öksüz, 2018, s. 235) nedeniyle, çoğunlukla iktidar ilişkilerine mesafeli oldukları bilinmektedir. Bu çerçevede, entelektüel ve aydınlar, birer düşünür ve bilim insanı, birer sanatçı ve hukuk savaçısı olarak, her türlü yönetim ve organizasyon etkinliklerinde özellikle karar mekanizmalarında yer almış olan yöneticilerin her daim ihtiyaç duyacakları görüş ve düşüncelerinden kendi örgütleri için isabetli çözüm önerileri geliştirme imkânı bulabilirler. Entelektüel ve aydınlar, kendi var oluş nedenleri doğrultusunda kendileri doğrudan yöneticilere ve iktidar sahiplerine talepte bulunmazlar; yöneticiler ve iktidar sahipleri, aldıkları kararları daha isabetli alabilmek ve sorunlara uygun çözümler bulabilmek için entelektüel ve aydınların bilgi, düşünce ve görüşlerinden yararlanmayı talep ederler. Ancak, tarihsel süreç içerisinde yönetim mekanizmalarının başında bulunan yöneticilerden çok az bir kısmının, yetki ve sorumlulukları altındaki işleri ve görevleri daha etkili ve başarılı bir şekilde yapılmasına katkıda bulunmak üzere, kendi iktidar ve otorite alanının dışında tebarüz eden entelektüel ve aydınların düşünce ve önerilerinden yararlanacak kadar özgüvenleri yüksek olmuştur. İnsanlık ve milletler tarihinin yönetim tecrübelerinin büyük bir kısmında, buldukları mevki ve makam itibarıyla nispeten yetersiz olan yöneticileri, kendilerini “kanıtlama” ihtiyacının yüksekliğinden dolayı yönetim süreçlerine ilişkin karar ve uygulamalarda çoğunlukla entelektüel ve aydınlardan uzak durmaya, görmezden gelmeye, dışlamaya ve bazen de çeşitli şekillerde cezalandırma yoluna gitmişlerdir.

Entelektüeller ve aydınlar, somut olaylar ve olgulardan soyut hükümler çıkarabilen, mevcut görüş ve düşünceleri analiz ederek eleştirebilen, genel kabul gören görüş ve düşüncelere alternatif başka bir

bakış açısı geliştirebilen, haksızlık ve yanlışlık karşısında siyasi-yönetimsel ve dinsel otoritelere yönelik tavır alabilen düşünme ve hareket insanlarıdır. Entelektüel ya da “gerçek aydın” diye nitelendirilen kimseler, aklın ve yüksek kültürün (bilim, felsefe, sanat, hukuk ve ahlak temelli yaşam biçiminin) üstünlüğüne ve rehberliğine güvenen, rasyonel düşünce yapısına ve bilimsel bilgi zihniyetine sahip olan, haksızlık karşısında büyük bir medeni cesaretle tavır alabilen, her halükârda tüm insanlığa ve doğaya iyilik yapma amacına odaklanan ve bütün bunları yaparken başta siyasal ve dinsel güçler olmak üzere belirli otoritelere biat etmeyen, yetersizliği ve bilgisizliği ile tebarüz eden çeşitli topluluk veya kitlenin sayısal çokluğuna itibar etmeyen bir karakter yapısına sahip olan insanlardır (Arsel, 2016, s. 199). Entelektüel ve aydın hareketinin en göze çarpan işlevi, sahip oldukları bir yüksek kültür birikimine dayanmak suretiyle entelektüel eserler ortaya çıkarmaktır. Bu entelektüel eserler (bilimsel teori ve kavramlar, yaratıcı düşünce ve açıklamalar, sorunlara çözüm getirebilecek yaklaşımlar, çeşitli sanat eserleri ve edebiyat vb.), toplumsal kültürde daha önceki birikmiş olan entelektüel etkinliklerin “stokuna” ilave olunur. Bu bağlamda, Shils’e göre, entelektüeller ve aydınların başlıca beş işlevi vardır. Bu işlevler, “yüksek kültürü yaratmak ve yaymak”, “millî ve milletler arası modeller kurmak”, toplumsal bütünlüğü sağlayacak “ortak kültürler geliştirmek”, toplumsal gelişmeyi önelemek maksadıyla “sosyal değişimleri etkilemek” ve yönetim sistemlerinin sorun çözme kapasitesini geliştirecek bilgi ve veri akışını temin etmek suretiyle “siyasi ve idari roller oynamak” şeklinde özetlenebilir (Shils, 1968, s. 410-414; Akt. Dereli, 1975, s. 120).

5. Bir Entelektüel Elit Olarak Sultan Galiyev

Entelektüeller, hakikate ulaşma uğrunda kendi çağlarının en yaratıcı ve özgün düşüncelerini üreterek, gerekirse bu doğrultuda tavır ve muhalif davranışlar ortaya koyan şahsiyetlerdir. Ancak, entelektüel niteliklere tam olarak sahip olmakla birlikte, bu niteliklere sadakat göstermek şartıyla belirli bir yönetim sistemi içerisinde yer alan kişilere ise “entelektüel elit” denilmektedir. Makro-sosyolojik boyutta toplumları, mikro-örgütsel boyutta ise toplum altı küçük topluluk ve grupları “kimin veya kimlerin” yönetmesi gerektiği düşüncesi, çok eski zamanlardan günümüze kadar her daim en ciddi siyasi, felsefi, yönetimsel ve davranışsal sorunların başında gelmiştir. Çünkü insan topluluklarının makro ve mikro ölçekte nasıl bir hayat yaşayacaklarının en önemli belirleyicisi -bir anlamda yönetim kaderleri- o insan topluluklarını bir şekilde yöneten yöneticilerin kaliteleriyle doğrudan ilişkili bir durumdur. Bu bağlamda, Antikçağ filozoflarından Sokrat’tan Platon’dan beri bilinen en sağlıklı ve dengeli yönetim önerisi, yönetici kadroların toplum ya da toplulukların kendi içindeki en bilgili ve bilge kişiler arasından seçilmesi gerektiği yönünde bir anlayıştan beslenmektedir. Söz gelimi, “Entelektüel Elitizm” yaklaşımının öncüsü sayılan Platon, bir toplumun ya da topluluğun entelektüel üstünlüğünü, yaygın bir şekilde siyaset ve yönetim alanına da yaymak suretiyle ancak bir “entelektüel seçkinler” zümresince yönetilmesi halinde erdemli bir toplum ya da topluluk olabileceğini savunmuştur (Hocaoğlu, 2015, s. 95). Bütün toplumların ya da toplulukların, salt anlamda o toplumun bilgi sahibi ve bilge kişilerinin, başka bir deyişle entelektüel kadrolar tarafından yönetilmesi, sadece yüksek hedefli bir özm ve bekleme işidir. Ancak, toplumların ya da toplulukların yönetim süreçlerinde yer alacak olan yöneticilerin, varsa entelektüel niteliklerinin ne derecede yüksek olmasına, yoksa böyle vasıfları o zamanda entelektüel düşüncelerden doğrudan ya da dolaylı yollardan ne derecede yararlanıyor olmalarına bağlıdır.

Kazanlı bir Tatar Türkü olan Galiyev 13 Temmuz 1882 yılında bugünkü özerk Başkurdistan sınırları içinde Kırimsakal kasabasına bağlı Elibetova köyünde yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Haydar Ali Rusça öğretmeni idi, annesi Mirza kızı Gaynelhayat. Rusçayı okuyup, yazmayı öğrenmiş kendisi küçük yaşında tercüme etmeye başlamıştı. Bir gün, babasına Çarı düşürmeye davet eden Tatarca bildirileri kopya ederken yakalanmıştı. Babasının deyişi ile Galiyev diğer çocuklara benzemiyordu. Okumak istiyordu. İlk eğitimini öğretmen olan babasından almış onun desteği ile 1907 yılında Kazan’a Tatar Öğretmen Mektebi’ne okumaya gitti. Tarih hocası Traubenberg’ten dünya milletlerinin tarihini aydınlatan kitaplar alıp okudu. İhtilalci Bolşevik Bryuhayı keşfetti. 1905 ihtilaline katılanlarla tanıştı ve yavaş yavaş ilmi sosyalizmin derinliklerine daldı. İlk çevirileri Kazan’da mahalli gazetelerde ve yayınevlerinde yayınlandı.

Birinci sınıfta şair Segiyt Senceley ile tanışır. O, Mirseyit’e Tatar milliyetçi ve edipleri olan Gayaz Ishakiy ve Fatih Emirhan hakkında bilgi verir. Kazan’daki ulusal toplantıların birinde Mirseyit, ünlü Şair Gabdulla Tukay ile görüşür. Orada Tarihçi Zeki Velidi ve Hadi Atlasi ile tanışır.

Yıl 1911, Mirseyit okulunu tamamlayıp, Kazan’dan Ufa’ya döner. Ufa’da Rus dili ve edebiyatı öğretmeni olarak çalışmaya başlar. Bu sıra, Marks, Engels, Lenin, Plehanov gibi şahısların kitaplarını da içeren geniş bir kitaplık tesis eder. Kazan’daki Tatar edip ve milliyetçileri ile olan ilişkisi de kesintisiz devam eder. Fakat O yine de kabına sığmaz, sıkılır. “Serin, uzun gecelerde ayağına keçe çizme, başına börük giyip sakin bahçeye çıkar, mavi göğü ve parlayan yıldızları seyrederek-düşünür: Âlem ne kadar

güzel... Tabiat ne kadar mükemmel... Şu âlem, şu tabiat koynunda yaşayan insan toplumu ve insanlar neden mükemmel olmasın?"...

O sıralarda birçok köye Misyonerler kursunu bitirmiş Ruslar, öğretmen olarak gönderilmekte ve Tatarlar üzerinde Ruslaştırma siyasetini gerçekleştirmekteydiler. Bunu önlemek amacıyla Gerey Kodraçev ve beraberinde yedi kişi ile birlikte "Savaşçı Sosyalistlerin Enternasyonal Derneği"ni kurdular. Yayınladıkları bildirmede aldıkları kararlar: "Ülkedeki monarşi, demokratik cumhuriyete çevrilecek", "Derebeylerin mülkü köylülere paylaşılacak", "Fabrikalar işçilere verilecek", "Bütün milletlere, kendi kaderlerini tayin hakkı verilecek."

Yıl 1914, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı günler. Mirseyit kendisiyle beraber öğretmenlik yapan Ravza adlı bir Tatar kızı ile evlenir. Ravza hanım bir kız doğurur, Ona Reside adını verirler. O günlerin birinde devrim işlerini devam ettirmek için ailesiyle beraber Bakü'ye gider.

Yıl 1917, Mayısın 1-11 günleri arasında Moskova'da açılan Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kurultayı'na Mirseyit de katılır. O, Şubat Devrimi'nden sonra, ailesini Moskova'ya yerleştirip, kendisi Kazan'daki Müslüman Sosyalistlerinin teşkilatçısı olan Mollanur Vahitov'un yanına gider, beraber çalışır. Bu arada Lenin ve Stalin ile görüşür. Komünist liderler Ona, devrimin galibiyeti sonucunda, "ulusların kendi kaderlerini kendilerinin tayin etme hakkı" ilkesine göre, "Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'nin kurulacağını söylerler; girişkenliği ve başarılı eylemlerinden dolayı Onu takdir ederler.

Devrimin ardından Bolşeviklerin milliyetler politikasının ipuçlarını veren üç temel belge yayınlanmıştır. İlk belge 15 Kasım 1917 tarihli "Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi'dir. Birinci bildirmeye göre Halk Komiserleri Kurulu Rusya'daki milli topluluklara şu ilkeler çerçevesinde yaklaşacaktır:

- 1- Rusya'daki milliyetlerin eşitliği ve egemenliği;
- 2- Rusya'daki milletlerin, ayrılma ve bağımsız devletler kurma hakkı dâhil, kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkına sahip olmaları;
- 3- Milli ve milli -dini her türlü ayrımcılık ve sınırlamanın kaldırılması;
- 4- Rusya'nın sınırları içinde yaşayan milli: azınlıkların ve etnik grupların özgür gelişmesi (Tellal, 2001, s. 107).

Sultan Galiyev ve Vahitov, 23-31 Mayıs 1918 tarihlerinde Kazan'da Rusya Müslüman Öğretmenler Kongresi topladılar, bu kongre Müslüman bölgelerde genel eğitim konularıyla uğraşmakla görevli" Müslüman Merkez Bilimsel Koleji'ni ortaya çıkardı. Bu kolej Kazan'da bir Müslüman Üniversitesi projesi hazırladı, bir Doğu Müzesi ve bir Merkez Müslüman Kütüphanesi tasarladı. Her üç kuruluş ilerde meydana getirilecek olan Müslüman Komünist Partisi'ne yetişkin Marksist yöneticiler hazırlamak amacıyla yönelik olarak düşünülmüştü. (Quelequejay, 1981)

Samara için devam eden savaşlar Kızıl Ordu'nun mağlubiyeti ile sonuçlanır. Beyaz Çekler ve Beyaz Ordu Kazan'ı kuşatmıştır. Sultan Galiyev'in en büyük destekçisi ve dava arkadaşı Vahitov, Kazan'da cereyan eden Beyazlara karşı savaşta 19.08.1918 günü vurularak öldürülür. Artık, Sultan Galiyev, Stalin karşısında tek başına kalmıştır.

10 Eylül'de Kazan kurtulur. Bunun şerefine yapılan miting sırasında Mirseyit, Lev Troçki ile tanışır. Ekim Devrimi'nin güçlü liderlerinden Lev Troçki, Sultan Galiyev'den, Vahitov'un yerini üstlenmesini yani Merkezi Müslüman Askeri kurul başkanlığı yapmasını ister.

Bu sırada Moskova 'da ailesinden uzakta bulunan Galiyev eşi Ravza'nın ihanetine uğrar ve ayrılır. Ekim 1918'de Moskova'daki eski Tatar zenginlerinden Irzin ailesinden Fatıma ile evlenir. Gülnar adlı kız, Murat adlı erkek çocukları olacaktır.

1918'in sonları, Mirseyit, Stalin tarafından Moskova'ya çağırılır. Troçki'nin yardımcısı mevkiindeki, Müslüman Askeri Birliği'nin başkanlık görevini verir.

Galiyev, Yusuf Akçura ile görüşmelerinde "Bugün de bütün şark illerinde ve Bilhassa Türkiye'de olan değişme ve milli istikrar hareketlerinin gelişmesiyle devamlı ilgilendiğini "ve kafasında, o milli hareketlere dayanarak Türkiye, İran, Afganistan ve Arap illerinde, halkı sosyal ihtilale hazırlamak üzere hayaller kurduğunu ve bu noktada Lenin, Stalin ve Troçki ile tartıştıklarını söyler. Kendisinin hazırladığı "Şark Halklarını Hürleştirme Birliği programını da gösterdi. Yusuf Akçura'nın ilgisini çekmişti Türkiye'ye dönünce milli istiklal hareketi mensuplarına bahsedeceğine söz verdi. Ziya Gökalp'in adresini verip haberleşmek üzere ayrılırlar.

Çok geçmeden Stalin ve Troçki imzası ile başında Sultan Galiyev' in bulunduğu Merkezi Müslüman Askeri Birliği "ihtiyaç yok" gerekçesiyle dağıtılır. Bu demektir ki, "Tatar-Başkurt Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ve yaşamını temin eden siyasi ve askeri güç dağıtılıyor. O, bu karara karşı, hemen telgrafla tepki gösterir.

Lenin ile aralarında geçen konuşmada Galiyev; “Biz bugüne kadar Tatar ve Başkurt halklarını konuşuyoruz. Fakat bir de Türkistan var. Orada Kazak, Özbek, Tacik, Kırgız ve Karakalpak halkları da yaşıyor. Belki bugün ayrı ayrı otonomiler teşkil edemeseler de er geç onlar da kendi kaderlerini tayin etmelidir” diyerek düşüncesini açıklar. “Bunlar çeşitli zamanlarda ve türlü sebeplerle ortak bir kökten çıkıp ayrılmış, dağılmış. Rusya’da yaşayan bütün Türk halkları da Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Azerbaycan, Yakut ve Çuvaş cumhuriyetleri de ilan edilip bunların hepsi Sovyetler Rusya’sı içinde bir Türk Konfederasyonu olarak birleştirilse, Türkiye bizim ebediyen yoldaşımız olur.”

Yıl 1919, 3 Kasım, Moskova’da açılan Doğu Halkları Komünist Birliği İkinci Bütün Rusya Kurultayı’nda ilk olarak kürsüye çıkan Sultan Galiyev, konuşmasını “Yaşasın Tatar-Başkurt Cumhuriyeti!” sloganı ile bitirir. Kurultay oy çokluğuyla “Tatar-Başkurt Cumhuriyeti’nin kurulmasını onaylar. Fakat Bolşevikler Partisi Merkez Komitesi Politbürosu’nun 13.11.1919 günkü Lenin’in başkanlığında açılan toplantıda, kendileri tarafından kasıtlı olarak önceden hazırlanmış kişiler ağzı ile söylenmiş karşı görüşleri bahane ederek, kurultayın kararı reddedilir. Politbüro’nun bu kararını Mirseyit yine, Moskova’dan uzakta, Doğu cephesine giderken yolda-Samara’da duyar. O, bu haberi duyunca son derece üzülür ve hemen Moskova’ya döner. Kararın geri alınmasını ister. Fakat ne yazık ki, Sultan Galiyev girişimlerinde başarılı olamaz.

Yıl 1922, 26 Aralık, Moskova Sovyetlerin 10. Bütün Rusya Kurultayı’nın 4. günü. İlk konuşmayı, kendisini ulusal sorunların uzmanı olarak tanımlayan Stalin yapar. Stalin; SSCB’yi eşit haklara sahip dört cumhuriyet ilan edecek. Rusya federasyonu, Ukrayna, Beyaz Rusya ve Kafkasya Cumhuriyetleri Federasyonu. Merkez Yürütme Komisyonu (VÇİK) ve Halk Komiserleri Sovyet’ini sadece bu dört cumhuriyetin mensubu kadrolar teşkil edecek. Burada, Galiyev söz alır ve ortak bir kaderi olan Türk halklarının hepsinin sadece kendilerine has olan geçmişi, bazılarının da zengin bir devlet tarihi olduğuna dikkat çeker. Nüfuslarının ne olduğuna bakmadan, tamamen medeni bir hayat sürmeye her milletin hakkı olduğunu bilhassa vurgular. Niçin SSCB’nin kuruluşu hakkındaki tarihi belgeye sadece dört cumhuriyet imza atmalıdır? Niçin daha ülkemizi, hukuklular, hukuksuzlar veya birinci dereceliler, ikinci dereceliler diye ayırıyoruz? Ben bunu yeni kurulan devletin temeline dinamit koymak diye kabul ediyorum. Eşitsizliğe dayanan yeni ve mutlu bir hayat kurmak mümkün değildir! Türkistan Sovyet Cumhuriyeti, Gürcistan’dan ne bakımdan eksiktir? Fark var elbette, herkes biliyor ki, Türkistan nüfusu ve sahası bakımından birkaç kata daha büyüktür. Milletlerarası politika ve ihtilal stratejisi bakımından da Türkistan daha mühim, yani müstakillğe daha layık görünmektedir. Kazak, Özbek ve Kırgızların geleceklelerini tayin hakkı yok mu?”

Mirseyit’in üzerine şüpheler giderek yoğunlaşır ve Mirseyit GPU (Devlet Politik İdaresi) tarafından bir numaralı düşman olarak tanınır. Galiyev’i Pantürkizm’le suçlarlar. Fakat Mirseyit bunun suç olacak bir yanını görmez. “Biz hakikaten de Türk halklarıyız. Slavyanlar gibi Türk halklarının da birbiriyle anlaşıp dostlaşarak yaşamasında ben hiçbir kötülük görmüyorum” diyerek karşılık verir.

Yıl 1923, 25 Nisan, On İkinci Kurultay’ın ulusal soruna ait toplantısında Mirseyit, yine Stalin’e karşı konuşmaktan çekinmez: “Ulusal sorunlarda ben, yoldaş Stalin’in görüşlerine temelden karşıyım” der. Bu karşı çıkıştan sonra Stalin, Mirseyit’i baş başa konuşmak için odasına çağırır ve Ona, “Yoldaş Sultan Galiyev, sizi Türkiye’ye kaçacak diyorlar, bu doğru mu?” der. Mirseyit, “Benim kendi vatanım var, hiçbir tarafa gitmem” yanıtını verir.

Yıl 1923, 4 Mayıs, öğleden sonra, Mirseyit iş odasından telefonla Merkezi Kontrol İdaresi’ne çağırılır. Mirseyit eline kelepçe salınmış halde, Moskova’nın ünlü o, Libiyonka hapisanesine götürülür. 19.06.1923 günü, Sultan Galiyev hapisaneden saliverilir. Mirseyit hapisaneden çıktıktan sonra, evine gelir. Fakat evinde kimseyi bulamaz. O yakalandıktan sonra, ailesini buradan kovmuşlar. “Halk düşmanının eşi” diye kovulan Fatima, küçük çocuklarıyla beraber, annesinin evine gidip sığınır. Mirseyit de çaresiz oraya gider. Onun bu zor günlerinde, Türkiye’nin Sovyetlerdeki Büyükelçisi Muhtar Bey, Ona Türkiye’ye gitmesini teklif eder. Mirseyit bu teklifi kabul etmez.

Ağır iş koşullarının etkisiyle akciğer hastalığına yakalanan Mirseyit, arkadaşlarının tavsiyesi ve yardımıyla 1925 yılının yazında dinlenmek için Kırım’a gider. 1926, sonbaharında, uzun bir işsizlik ve sıkıntılı günlerden sonra Mirseyit, Bütün Rusya Avcılık Derneği’nin İdil-Ural Şubesi’ne başkan olarak tayin edilir. Gerçekten bu iş, Onun için hazırlanmış bir tuzaktır. Stalin, Mirseyit’i bir kez daha aldatır. Mirseyit İdil-Ural sahasında gezerken, dostları ile ilişki kurarken, O devamlı takip edilir. Onun kaldığı evler gizlice dinlenir. Çevresindeki kişilerin arasına sokulan gizli ajanlar, kendi aralarında “suç bulma” yarışına girerler. Evet, Mirseyit’in devlet hesabına İdil-Ural sahasını rahatça gezmesinin bir bedeli vardı. Stalin kendi avını daha olgun hale getirerek vurmaya planlamıştır.

Yıl 1928, 8 Aralık. OGPU (Birleşik Devlet Politik İdaresi) Mirseyit’in yakalanması emrini verir. Evi aranır, 13 Aralık günü Moskova’daki tek kişilik hapisaneye kapatılır. Hapisanede gece ve gündüz

demedi aylarca-yıllarca sorgu devam eder. Dayanılmaz işkenceler sürer. Hatta dışlarının birer birer sökülmesi hesabına ondan yanıt almaya çalışsalar da Mirseyit hayatta olan hiçbir arkadaşının adını söylemez. Gayesi uğruna yaptığı tüm eylemlerin sorumluluğunu kendisi alır.

Yıl 1930, 06 Haziran, Sultan Galiyev ölüme mahkûm edilir. Fakat Stalin, kendisinin en büyük düşmanı olan bu müstesna şahsiyet ile ilgili kişilerin de açığa çıkarılması açısından ondan başka isimler öğrenmek ve biraz da onun şahsında “muhaliflerin başına nelerin geleceğini” dost-düşman herkese “ibret-i âlem” için göstermek ister. Ölüm, on yıllık sürgüne çevrilir. Her gün işkence gören Galiyev söylediklerinin kayıt altına alındığını bildiği için açık açık tespitler yapmaktadır: “Sovyetler Birliği sonunda mutlaka dağılacak”. 1934’ün sonlarında, Mirseyit belli bir koşullara bağlı olarak Sarıtaş şehrine getirilir ve hükümetin önceden belirlediği küçük, karanlık bir odaya yerleştirilir. Ailesinin yanına gitmek yasaktır. O hasta olmasına rağmen, şehir içindeki günlük ağır işlerle uğraşıp, yaşamını sürdürmeye çalışır.

Yıl 1937, Martın 19. günü. Mirseyit yine yakalanıp Sarıtaş hapishanesine götürülür. Daha sonra Kazan’daki özel ceza evine gönderilir. Sorgu ve işkencelere maruz bırakılır. Yıl 1939, Haziran’ın 16. günü, Sultan Galiyev Moskova’daki Lefort cezaevine nakledilir. 8 Aralık 1939 tarihinde, kafasına silah sıkmak suretiyle öldürülür.

6. Sonuç: Sultan Galiyev’in Stratejik Öngörülleri ve Düşünceleri Gerçekleşmiştir

Bu çalışmada, Sultan Galiyev’in bir “entelektüel elit” olduğu gerçeği, Kazan Türklerinin tanınmış yazar ve düşünce insanı Rinat Muhammediyev’in “Mirseyit Sultan Galiyev Sırat Köprüsü” adlı biyografik romanı esas alınarak açıklanmaya çalışılmıştır. Kavramsal olarak temel insan hakları ile liyakat ve ehliyet esasına dayanmayan yönetimlerin, sahip oldukları resmi yetki ve iktidar araçlarını kötüye kullanma eğilimi sonucunda, aslında hukuki ve ahlaki sınırlar içerisinde bir ast-üst ilişkisi olan yönetim mekanizmalarının nasıl bir “çeteleşmeye” yol açacağı, SSCB döneminde Sultan Galiyev’in yönetim özgeçmişi üzerinden açıkça görülmektedir. Ne yazık ki, Sultan Galiyev, o dönemdeki sistemin, dar görüşlülüğün ve kıskançlığın kurbanı olmuştur. Bu anlamda, çağdaşlarını peşinden sürükleyen ya da yönetim mekanizmasının başında bulunanlardan daha akıllı ve ahlaklı olan kişiler için hayat her yerde ve her zaman çok zor olmuştur (Muhammediyev, 2017, s. 117).

Kazan Türklerinden Sultan Galiyev’in, bir “entelektüel elit” olarak Türk Yönetim tarihinde seçkin yer almasını ve mazlum milletler için bir “entelektüel rol model” olmasını sağlayan temel düşünce sistematiği şu şekilde özetlenebilir. Galiyev, Sovyet Devrimi’nin, Çarlık Rusya’nın diğer milliyetler üzerindeki baskıları aynen sürdürdüğü iddiasıyla başta bütün Türk kökenli toplulukların birleşerek birer federasyon (Turan) kurmalarının yanında her milliyet topluluğunun eşit şartlarda ayrı federasyonlar oluşturması gerektiğini ileri sürmüştür. Galiyev, “Sovyetler, artık Devrimi yönetemez, ama Marksizmden de yüz çeviremez, yavaşça ve sessizce sağ eğilimli bir rejime yönelir ve ileride mutlaka yıkılır.” “SSCB formülüyle gelişmesini sürdüren Rusya, sonuna kadar ayakta kalmaz. Sovyet Rusya geçici bir olaydır” şeklindeki öngörüsü 1989’da gerçekleşmiştir (Cihangir-Acaloğlu, 2006, s. 30-31). Galiyev’in, entelektüel düşünce ve öngörülleri ile Sovyet Devrimi’ne katkıda bulunma çabaları, çok sert bir şekilde bastırılmak suretiyle Sovyet rejimi, kendi kendini “çeteleştirmiş” ve sonuçta tarihin dışına itilmiştir.

Galiyev, Doğu’nun ve gelişmiş Batı dışı “proleter” toplumların, Batı’nın hegemonyasına son vermeleri ve “emperyalizmin” elinden kurtulmaları için “Sömürgeler Enternasyonalı” kurulmasını savunmuştur. “Sömürgeler Enternasyonalı” projesi, Kuzey Afrika’dan başlayarak, Ortadoğu, İran, Türkiye, Afganistan ve Hindistan coğrafyalarını kapitalist Batı yayılmacılığına karşı bir önleyici set gibi kullanma düşüncesine dayanmaktadır. Galiyev’e göre, Doğu ve Afrika coğrafyalarındaki yönetim sistemleri, uluslararası Batı sömürgeciliğini besleyen başlıca kaynaktır. Doğu ve Afrika’dan yoksun kalacak olan, Afganistan, Hindistan ve öteki Asya-Afrika sömürgelerinden çıkarılan Batı Emperyalizmi çökecek ve doğal olarak ölüp gidecektir (Benningsen-Quellejey, 2005, s. 233). Galiyev, XX. yüzyılın başında Batı toplumlarındaki kolektivist-sosyalist sistemlerinin proleteryanın, kendi ülkelerindeki refah ve zenginliğin büyük ölçüde Batı dışı toplumların sömürülmesiyle elde edilmiş olması nedeniyle başka halkların sömürülmemesi gerektiği yönde güçlü bir bilince sahip olamayacaklarını ileri sürmüştür. Doğu milletleri için tek çıkar yolun, “Doğu’nun proleter milletlerinin birleşerek Batı’nın egemenliğine son vermek olduğunu” iddia etmiştir (Duman, 1999, s. 69). Son durumda, Sultan Galiyev’in XX. yüzyılın başında, Sovyetler Birliği sistemi içerisinde geleceği isabetle gören bir “entelektüel elit” olarak “Batı emperyalizminin önünü tıkayacak olan tedbirlerin alınması gerektiği” şeklindeki önerileri, özellikle despotik yönetim anlayışına sahip olan Stalin’in karşı çıkması sonrasında, gerçekleşme imkânı bulmamıştır. Ancak, Sultan Galiyev’in bir asır önceki “daha sömürsüz ve daha adil bir dünya sistemi” stratejik hedefi, XXI. yüzyılın başında Batılı kapitalist ve sömürgeci ülkelerin “daha fazla sömürü ve

daha fazla adaletsizlik" anlayışlarına paralel olarak tam tersi bir istikamette genişletilmiş Büyük Orta Doğu Projesi adıyla sahneye konulmuştur.

Galiyev, Çarlık Rusya'nın yönetim rejiminin 1917 Sovyet Devrimiyle yıkılıp, yerine kolektivist-sosyalist bir rejim kurulmasında, hem teorik hem de pratik anlamda önemli katkılar sağlamış olan bir entelektüel elit olarak yönetim tarihindeki yerini almıştır. Sultan Galiyev'in stratejik düşünceleri ve gelecekle ilgili öngörülerini, dönemin Sovyet yöneticileri tarafından büyük bir hiddet ve şiddetle karşılanarak bastırılmış olsa da, tarihin akışı içinde bir entelektüel elit olarak Sultan Galiyev haklı çıkmıştır.

Sonuç olarak, çok farklı çağlarda ve kültürlerde zaman zaman ortaya çıkan entelektüeller, ister doğrudan yönetim sistemlerinin içinde yer almış olsunlar, ister yönetime görüş ve düşüncelerini çeşitli uyarı ve öneriler şeklinde dışarıdan açıklasınlar, her daim doğrulanmış ve haklı çıkmışlardır. Bu anlamda, yönetim sistemlerinde bir şekilde yer alacak olan entelektüel görüş ve düşünceler, fiilen icradan sorumlu olan yöneticilerin yönetmeye dair zafiyetlerini ve yetersizliklerini gidermek suretiyle daha dengeli ve sağlıklı bir yönetim uygulamasının ortaya çıkışına katkıda bulunmaktadır. Ayrıca, entelektüel ve aydınlar, bir taraftan toplumun bilinçlenmesine yardımcı olurken, diğer taraftan da yöneticileri uyarmak suretiyle her türlü aşırılıkları dengelemeye çalışan bir üçüncü yol kuşağı olmaktadır.

7. Kaynaklar

ARSEL, İ., *Aydın ve "Aydın"*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2016.

BENNİNGSEN, A. - QUELQUEJAY, C., *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev. Nezh Uzel, Elips Kitap, Ankara 2005.

CİHANGİR, E. - ACALOĞLU, A., *Sultan Galiyev Davası (Rkp. Mk. 4. Toplantısı Sultan Galiyev Dava Tutanakları)*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2006.

DERELİ, T., *Aydınlar, Sendika Hareketi ve Endüstriyel İlişkiler Sistemi, (Genel olarak Türkiye'de)*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1975.

DUMAN, O. Ş., *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

HOCALOĞLU, D., *Düşük Şiddetli Devrim, Bir Entelijansiya Kritiği*, Kocav Yayınları, İstanbul 2015.

MUHAMMEDİYEYEV, R., *Mirseyit Sultan Galiyev Sırat Köprüsü*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017.

MUHAMMEDİYEYEV, R., *Göz Açtırmayan Boran Turan*, Çev. Mehmet Yasin Kaya, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2017.

ÖKSÜZ, İ., *Bilim, Din ve Türkçülük*, Panama Yayıncılık, Ankara 2018.

Platon, *Sokrates'in Savunması*, Çev. Niyazi Berkes, Sosyal Yayınlar, İstanbul 2001.

QUELQUEJAY, C. - BENNINGSEN, A., *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, Çev. Nezh Uzel, Hürriyet Yayınları, İstanbul 1981.

ROBERT, P., *Le Petit Robert Dictionnaire*, Société Du Nouveau Littré, Paris 1968.

SARTRE, J. P., *Aydınlar Üzerine*, Çev. Aysel Bora, Can Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

SHİLS, E., *Intellectuals*, Ed. SİLLS, D. L. - MERTON, R. K., *International Encyclopedia of the Social Sciences* içinde, Crowell Collier and Macmillan Inc, 1968.

TELLAL, E., "Mirsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56 (1), Ankara 2001, 105-133.

SOSYAL KIYASLAMANIN ALGILANAN ÖRGÜTSEL DESTEĞE ETKİSİNDE ÖRGÜTSEL ADALETİN ROLÜ

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN¹ - Arş. Gör. Gökhan KENEK²

Özet

Bu çalışmanın amacı sosyal kıyaslama (SK), algılanan örgütsel destek (AÖD) ve örgütsel adalet (ÖA) değişkenleri arasındaki ilişkileri incelenmesi ve sosyal kıyaslama ve örgütsel destek arasındaki ilişkide örgütsel adalet algısının aracılık rolüne sahip olup olmadığının tespit edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen araştırmanın evreni Ankara'da bulunan bir kamu kurumunda görev yapmakta olan ve araştırmaya katılmak için gönüllülük gösteren 124 mavi yakalı çalışandan elde edilmiştir. Öncelikle çalışma geçerlik ve güvenilirlik açısından ele alınmış ve sonra değişkenler arasındaki ilişkilerin tespiti için SPSS 23 programı aracılığıyla gerekli analizler yapılmıştır. Analiz sonuçlarına göre SK, AÖD ve ÖA ile pozitif yönlü anlamlı ilişkilere sahiptir. Öte yandan ÖA ve AÖD arasında da pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. SK'nın AÖD'ye olan etkisinde ÖA'nın kısmi aracılık rolü üstlendiği de ulaşılan bir diğer sonuçtur.

Anahtar kelimeler: Sosyal Kıyaslama (SK), Algılanan Örgütsel Destek (AÖD), Örgütsel Adalet (ÖA).

Giriş

Örgütsel yaşam kapsamında çalışanların işyerlerinde yaşadıkları olumlu ve olumsuz tüm olayların onların hem iş performanslarına etki ettiği hem de aile yaşantısına etki ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Çalışan daha yüksek performans göstererek daha fazla kazanımlar elde etme için uğraş verirken yöneticiler de örgütsel hedeflere ulaşılabilmesi için çalışanları motive etmek adına en ideal koşulları ve iklimi oluşturma gayretindedirler. Örgütleri tarafından desteklendikleri ve önemsendikleri algısı çalışanların tutum ve davranışlarını olumlu yönde etkileyen faktörlerden biridir. Fakat dikkat edilmesi gereken bir husus vardır ki; örgüt, çalışanlarının tüm beklentilerini ve söz verilmiş tüm vaatleri yerine getirmiş olsa dahi çalışan kendi durumunu tam olarak değerlendirebilmek için diğerleriyle karşılaştırma yapmaktan kaçınmaz. Kendini diğerleriyle karşılaştırması neticesinde yaptığı değerlendirmeler ve ulaştığı yargı çalışanın gelecek adına ortaya koyacağı performansı etkilemesinin yanı sıra işten ayrılma kararı alması gibi olumsuz sonuçlar da doğurabilir.

Kavramsal Çerçeve

Sosyal Kıyaslama

Sosyal kıyaslama teorisi Festinger (1954) çalışmalarına dayanmaktadır. Festinger'e (1954) göre insanlar duygularını, düşüncelerini ve yeteneklerini değerlendirmek ve bu konuda bir yargı oluşturabilmek için bazı standartlara ihtiyaç duyarlar. Bu bakış açısı göstermektedir ki sosyal kıyaslamanın asil işlevi kişinin kesin ve doğru bir değerlendirme yapabilmesine imkân sağlamaktır. Sosyal kıyaslama teorisi bireyin kendini herhangi bir referans gruba karşılaştırma yapmadan değerlendirmesinin tutum ve davranışlarına daha az etkisi olduğunu, bir başka deyişle; referans gruplar ile karşılaştırılarak yapılan değerlendirmelerin bireyin tutumlarını ve davranışlarını değiştirmesine daha fazla etkide bulunduğunu savunmaktadır (Bassis, 1977; Davis, 1966; Dunn vd., 2012). Sosyal kıyaslama, bireyin beceri, yetenek ve diğer özelliklerini değerlendirebilmek için bir ölçüm aracı işlevi görmektedir (Helgeson and Mickelson, 1995). Fakat burada dikkat edilmesi gereken konulardan birisi de kişinin kendi duygu, düşünce ve yeteneklerini kıyaslamada kullandığı referans grubun gerçekte kendisiyle eş değer bir referans mı ya da kişinin kendini hatalı değerlendirmesine sebep olacak eş olmayan bir referans grup olup olmadığıdır. Genel olarak sosyal psikologlar tarafından üzerinde durulan sosyal kıyaslama eğiliminin kişilik farklılıklarına göre değişkenlik gösterdiği savunulmuştur (Campell, 1990; Gilbert vd., 1995; Ahrens ve Alloy, 1997).

¹ Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, aydogan@gazi.edu.tr.

² Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, gokhankenek@gazi.edu.tr.

Çalışma hayatı kapsamında konu değerlendirildiğinde de durumun aynı olduğu ve çalışanların performanslarını ve bu performansları doğrultusunda elde ettikleri kazanımlarını değerlendirebilmek için sosyal kıyaslamaya başvurdukları ifade edilmiştir (Greenberg vd., 2007). Greenberg ve arkadaşları (2007) çalışma hayatında özellikle altı başlık üzerinde sosyal kıyaslamının etkili olduğunu savunmuşlardır. Bunlar; örgütsel adalet, performans değerlendirme, çalışma ortamları, duygusal davranışlar, stres ve liderliktir. Bu çalışmada sosyal kıyaslama, örgütsel adalet ve algılanan örgütsel destek arasındaki ilişkiler incelenecektir. Örgütsel adalet ve özellikle de dağıtımsal adalet Adams'ın (1965) Eşitlik Teorisinde belirttiği gibi doğası gereği içerisinde sosyal kıyaslamayı barındırmaktadır ve birey bu kıyaslama sonrasında kendisine adil davranılıp davranılmadığı konusunda yargı oluşturmaktadır. Örgütsel desteğin temelinde ise karşılıklı bir değişim söz konusudur. Bu değişimin unsurları çalışan açısından işletmenin beklentilerine karşılık vermek iken, işletme açısından ise çalışanın takdir edilmesi ve vaatlerin yerine getirilmesidir. Fakat iki taraf da sorumluluklarını ve üstlerine düşen görevi laikiyle yerine getirirse dahi çalışan yine sosyal kıyaslamaya başvurarak kazanımlarının adil olup olmadığı ile ilgili bir değerlendirme yapma ihtiyacı duyacaktır.

Örgütsel Adalet

Örgütsel Adalet kavramının gelişmesinde; Göreli Yoksunluk Kuramı (Stouffer vd., 1949), Dağıtımsal Adalet Kuramı (Homans, 1961), Sosyal Mübadele Teorisi (Blau, 1964), Eşitlik Teorisi (Adams, 1965), Kişisel Çıkar Modeli (Thibaut ve Walker, 1975), Adalet Yargı Modeli (Leventhal, 1976) ve Grup Değeri Modelinin (Lind ve Tyler, 1988) önemli rolü bulunmaktadır. Literatür incelendiğinde genel olarak örgütsel adalet; dağıtımsal, işlemsel ve etkileşimsel olmak üzere üç boyutta ele alındığı görülmektedir. Örgütsel adalet üzerine yapılan ilk çalışmalarda sadece dağıtımsal adalet üzerine yoğunlaşmıştır. Dağıtımsal adalet; çalışanların işletmenin beklentileri karşılayabilmek adına göstermiş oldukları performans doğrultusunda elde ettikleri kazanımların adil olup olmadığı ile ilgili değerlendirmeleridir (Folger ve Cropanzano, 1998).

Fakat bu adil tutumun sağlanabilmesi için kişinin kendi durumun diğerleriyle karşılaştırması ve bir yargıya varması gerekmektedir. Özellikle Adams'ın (1965) Eşitlik Teorisi bu temel kural üzerine kurulmuştur. Çalışan yaptığı değerlendirme sonucunda ortaya koyduğu performansı aynı şekilde devam ettirebilir, olumlu veya olumsuz biçimde değiştirebilir. İşlemsel adalet ise; işletme içi uygulanan politika, kural ve prosedürler ile ilgi adil olup olmadığına yönelik çalışanların değerlendirmeleridir (Folger ve Cropanzano, 1998). Diğer taraftan işlemsel adalet işletme içi alınan kararların adil olup olmadığı ile ilgili yargılardır (Konovsky, 2000). Etkileşimsel adalet ise örgüt içi süreçlerde kural ve politikaların uygulanması esnasında çalışanların maruz kaldığı tutum ve davranışların niteliğine yönelik değerlendirmeleridir (Bies, 2001). Etkileşimsel adalet işlemsel adalardan ve dağıtımsal adalardan farklı olarak işletme-çalışan ilişkisinde ortaya konan saygı, nezaket, samimiyet ve dürüstlük gibi olgulara yönelik değerlendirmeleri içermektedir (Cohen-Charash ve Spector 2001).

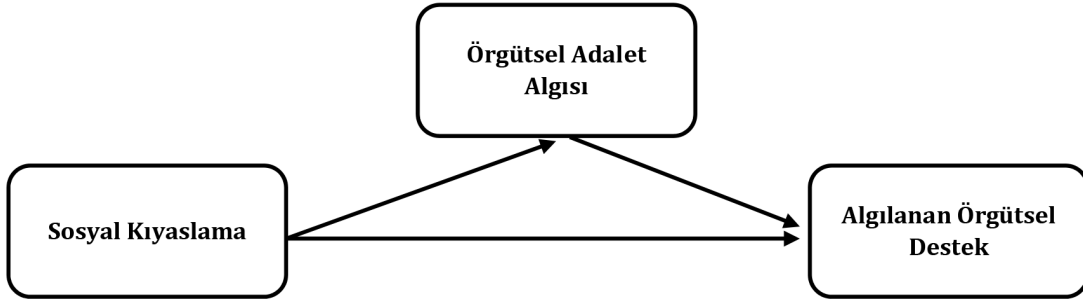
Örgütsel Destek

Örgütsel destek bir çalışanın, örgüt içerisinde yönetim tarafından kendisine değer verildiği, mutluluğu ve refahının düşünüldüğü ve önemsendiğine yönelik algısıdır (Eisenberger vd., 1986). Başka bir tanıma göre ise algılanan örgütsel destek; örgütün çalışanların verdikleri katkıların farkında olması ve karşılığını vermesi, aynı zamanda gereksinimlerin farkında olarak bunları giderme çabasıdır (Randall vd., 1999). Örgütsel destek teorisi, çalışanların katkılarına ne ölçüde değer verildiği ve önemsendiğine dair geliştirdiği olumlu algıya karşılık olarak örgüt lehine faydalı davranışlar göstereceğini savunmaktadır (Eisenberger vd., 1986). Hiç şüphesiz örgütsel destek teorisinin temelini Sosyal Mübadele Teorisi oluşturmaktadır. Bu teoriye göre birey kendine ileride yarar sağlayacağını düşündüğü kişi veya kişilere karşı olumlu davranışlar sergileme eğilimindedir (Blau, 1964). Böylece örgüt ve çalışan arasında beklentilere dayalı bir çeşit değişim ilişkisi ortaya çıkmaktadır (Blau, 1964; Emerson, 1976). Söz konusu değişimin içeriği yazılı kuralların yanı sıra psikolojik sözleşme ile oluşturulmaktadır. Psikolojik sözleşme, örgüt ve çalışanların karşılıklı beklentilerinden oluşan ve birbirlerine karşı eylemlerini biçimlendiren yazılı olmayan bir anlaşmadır (Levinson vd., 1962). Bu anlaşmanın gereği olarak iki taraf arasında karşılıklı beklentiler oluşmaktadır. Örgüt tarafından beklentileri karşılandığı sürece çalışanlar yüksek performans gösterme eğiliminde olacaklardır (Organ, 1977). Ayrıca yüksek bağlılık ve performans ile çalışanlar beklentilere cevap verme çabasında bulunurlar (Rhoades ve Eisenberger, 2002).

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmanın amacı sosyal kıyaslama, örgütsel adalet ve algılanan örgütsel destek değişkenleri arasındaki ilişkileri incelemek ve sosyal kıyaslamının algılanan örgütsel desteğe olan etkisinde örgütsel adalet algısının aracı rolü olup olmadığının tespit edilmesidir. Araştırma kapsamında kullanılan veriler Ankara'da bulunan bir kamu kurumunda kadrolu işçi olarak görev yapmakta olan 124 çalışandan anket yöntemiyle elde edilmiştir. Katılımcılara yöneltilen anket formu ile sosyal kıyaslama, örgütsel destek ve örgütsel adalet algılarının yanı sıra demografik özelliklerine dair bilgiler de toplanmıştır. Araştırmada; Sosyal Kıyaslama için Gibbons ve Bunnk (1999) tarafından geliştirilen ve 11 ifadeden oluşan Iowa-Hollanda Sosyal Kıyaslama Yönelimi Ölçeği, Algılanan Örgütsel Destek için Eisenberger ve arkadaşları (1986) tarafından geliştirilen ve 36 ifadeden oluşan Algılanan Örgütsel Destek Ölçeğinin sekiz ifadeden oluşan kısa formu ve Örgütsel Adalet için Niehoff ve Moorman (1993) tarafından geliştirilen ve 20 ifadeden oluşan Örgütsel Adalet Ölçeği kullanılmıştır. Bu değişkenlerin ölçümü için kullanılan tüm ifadeler için bir (kesinlikle katılmıyorum) ve beş (kesinlikle katılıyorum) arasında değişen beşli likert ölçeği kullanılmıştır. Bu çalışmada bahsi geçen değişkenler arasındaki ilişkilerin ve aracılık rolünün incelenmesi adına SPSS 23 programından faydalanılmıştır. Araştırma kapsamında Şekil 1'de gösterilen araştırma modeli oluşturulmuştur ve bu modele göre sosyal kıyaslama bağımsız değişken, algılanan örgütsel destek bağımlı değişken ve örgütsel adalet ise aracı değişkendir.

Şekil 1: Araştırmanın Modeli

H₁: Sosyal kıyaslama ile algılanan örgütsel destek arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

H₂: Sosyal kıyaslama ile örgütsel adalet algısı arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

H₃: Örgütsel adalet algısı ile algılanan örgütsel destek arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

H₄: Örgütsel adalet algısı, sosyal kıyaslama ile algılanan örgütsel destek arasındaki ilişkide aracı role sahiptir.

Araştırmanın Bulguları

2018 yılı Mayıs-Haziran ayları gerçekleştirilen araştırmada toplamda 200 anket bir kamu kurumunda çalışan kadrolu işçilere dağıtılmış ve bu anketlerden 127 adet geri dönüş sağlanmıştır. Eksik ve hatalı doldurulan üç anketin çıkarılmasıyla örneklem 124 katılımcıdan oluşmuştur. Örneklem evrenin yaklaşık % 54'ünü temsil etmektedir. Tablo 1'e göre katılımcıların; 69'u (% 55,6) erkek ve 55'i (% 44,4) kadındır, 35'i (% 28,2) 26-30 yaş arasındayken 18'i (% 14,5) 40 yaş üzerindedir, 79'u (% 63,7) evli ve 45'i (% 36,3) bekârdır, 45'i (% 36,3) lise mezunu iken sadece 7'si (% 5,6) lisansüstü eğitime sahiptir, son olarak 53'ü (% 42,7) 3-5 yıl arasında buldukları kurumda çalışmaktayken 26'sı (% 21) en fazla iki yıldır bu kurumda çalışmaktadırlar.

Tablo 1: Demografik Dağılımlar

Demografik Özellikler	Kişi Sayısı	Yüzelik Oranı (%)
1. Cinsiyet		
Bay	69	55,6
Bayan	55	44,4
2. Yaş		
20-25	18	15,5
26-30	35	28,2
31-35	25	20,2
36-40	28	22,6
40 üzeri	18	14,5
3. Medeni Durumu		
Evli	79	63,7
Bekâr	45	36,3
4. Eğitim Durumu		
İlköğretim	14	11,3
Lise	45	36,3
Yüksekokul	27	21,8
Lisans	31	25,0
Lisansüstü	7	5,6
5. Çalışma Süresi		
0-2 yıl	26	21,0
3-5 yıl	53	42,7
6 yıl ve üzeri	45	36,3

Korelasyon ve Güvenilirlik Analizi

Tablo 2’de sosyal kıyaslama, örgütsel adalet ve örgütsel destek değişkenleri arasındaki korelasyonlar ve değişkenlerin her birine ait Cronbach’s Alpha değerleri yer almaktadır. Gerçekleştirilen Pearson korelasyon analizine göre SK, ÖA ve AÖD değişkenleri arasındaki ilişkilerin anlamlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. SK ile ÖA ($r=0.34$, $p<0.01$); SK ile AÖD arasında ($r=0.55$, $p<0.01$) ve ÖA ile AÖD arasında ($r=0.44$, $p<0.01$) pozitif yönlü anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Bu sonuçlar neticesinde H_1 , H_2 ve H_3 kabul edilmiştir.

Tablo 2: Değişkenler Arasındaki İlişkiler ve Güvenilirlik Sonuçları

Değişkenler	1	2	3
Sosyal Kıyaslama	(0,89)		
Örgütsel Adalet Algısı	0,340**	(0,94)	
Algılanan Örgütsel Destek	0,557*	0,446*	(0,82)

*Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır. Parantez içindeki değerler Cronbach’s Alpha güvenilirlik katsayılarıdır.

Aracılık Rolü

Sosyal kıyaslama ile algılanan örgütsel destek arasındaki ilişkide örgütsel adalet algısının aracılık rolünün tespit edilebilmesi için Baron ve Kenny (1986) tarafından geliştirilen yöntem kullanılmıştır. Buna göre aracılık rolünün varlığından söz edebilmek için bazı koşulların sağlanması gerekmektedir. Bu koşulları şu şekilde sıralamak mümkündür; ilk olarak bağımsız değişkende (sosyal kıyaslama) meydana gelen bir değişim bağımlı değişkende (algılanan örgütsel destek) ve aracı değişkende (örgütsel adalet algısı) bir değişikliğe neden olmalı ve aracı değişkende meydana gelen bir değişiklik de bağımlı

değişkende bir değişikliğe sebep olmalıdır. Bu ön koşullar sağlanmaz ise aracılık testi yapılamaz. Bu koşulların sağlanmasının ardından yapılan aracılık testi sonucunda bağımsız değişkenin bağımlı değişkeni etkileme gücü azalıyor veya tamamen ortadan kalkıyor ise aracılık rolünden söz edilebilir.

Tablo 3'te belirtilen koşulların sağlanıp sağlanmadığı ve aracılık rolünün var olup olmadığı gösterilmiştir. Gerçekleştirilen regresyon analizinin ardından sosyal kıyaslamanın AÖD üzerinde ($\beta = 557$; $p < ,001$) ve ÖA üzerinde ($\beta = 340$; $p < ,001$) anlamlı etkilerinin olduğu ve ayrıca ÖA'nın da ÖAD üzerinde ($\beta = 446$; $p < ,001$) anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Son olarak SK, ÖA ve AÖD'nin analize birlikte dâhil edilerek yapılan aracılık testi neticesinde SK'nın AÖD üzerindeki etkisinin ($\beta = 458$; $p < ,001$) kısmen azaldığı, DA'nın ise ÖAD üzerindeki anlamlı etkisinin ($\beta = ,291$; $p < ,001$) ise devam ettiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda SK'nın AÖD üzerindeki etkisinde ÖA kısmi aracı rol üstlenmektedir ve dolayısıyla H_4 desteklenmiştir.

Tablo 3: Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken	B	β	p	R ²	Aracılık Rolü
Sosyal Kıyaslama	Algılanan Örgütsel Destek	,515	,557	,000	,310	
Sosyal Kıyaslama	Örgütsel Adalet	,272	,340	,000	,116	<i>Koşulları</i>
Örgütsel Adalet	Algılanan Örgütsel Destek	,517	,446	,000	,199	
Sosyal Kıyaslama	Algılanan Örgütsel Destek	,424	,458	,000	,385	<i>Testi</i>
Örgütsel Adalet	Algılanan Örgütsel Destek	,337	,291	,000		

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmanın amacı sosyal kıyaslamının, algılanan örgütsel desteğe etkisinde örgütsel adaletin aracılık rolünün bulunup bulunmadığının tespit edilmesidir. Çalışma kapsamında kullanılan veriler Ankara'da bulunan bir kamu kurumunda çalışmakta olan 124 taşeron işçiden elde edilmiştir. Toplanan verilerin analiz edilmesiyle; Sosyal kıyaslama ile örgütsel adalet arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki, sosyal kıyaslama ile algılanan örgütsel destek arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki ve örgütsel adalet algısı ile algılanan örgütsel destek arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ve H_1 , H_2 ve H_3 kabul edilmiştir. Diğer taraftan örgütsel adaletin, sosyal kıyaslama ile algılanan örgütsel destek arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolüne sahip olduğu tespit edilmiştir. Böylece H_4 de desteklenmiştir. Bu çalışmanın örneklemini oluşturan katılımcıların aynı kademedede, benzer görevleri yerine getirdiklerini ve aile yardımı, çocuk yardımı gibi ek ücretler çıkarıldığında aynı seviyede maaş aldıklarını belirtmekte fayda vardır. Analiz sonuçlarından anlaşılacağı üzere sosyal kıyaslama eğilimi yükseldikçe örgütsel adalet algısı da yükselmektedir. Bu bağlamda kendilerini diğerleri ile karşılaştıran bir çalışanın benzer kazanımlar elde edildiğini görmesi; sosyal kıyaslama ile örgütsel adalet arasındaki anlamlı ilişkiyi açıklayabilir. Aynı zamanda sosyal kıyaslama eğiliminin azaldıkça örgütsel adalet algısının da azaldığı gözlemlenmektedir. Kendi durumunu başkaları ile kıyaslama eğilimi düşük olan çalışanların kendilerine adil davranılıp davranılmadığı konusunda doğru değerlendirmeler yapamadığı şeklinde yorumlanabilir. Örgütsel adaletin, algılanan örgütsel destek ile olan pozitif yönlü anlamlı ilişkisi ise daha önce yapılmış çalışmalar (DeConinck, 2010; Loi, Hang-Yue ve Foley, 2006; Ambrose ve Schmink, 2003; Moorman, 1998) ile de benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda denilebilir ki; benzer görevlerde ve benzer performanslardaki çalışanlara adaletli bir şekilde davranılması onların örgütten beklentileri arasında yer almaktadır ve böylece örgüt tarafından desteklendikleri algısı oluşturmaktadır. Gerçekleştirilen araştırmadan elde edilen bulguların benzer ölçekler kullanılarak farklı kademelerde ve farklı sektörlerde görev yapan çalışanlar üzerine yapılacak çalışmalar ile desteklenmesinin konu ile ilgili literatüre anlamlı katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir.

Kaynaklar

ADAMS, J. S., (1965). "Inequity in Social Change", Ed. L. Berkowitz, *Advances in Experimental Social Psychology*, II, New York 1965, 267-299.

AHRENS, A. H. - ALLOY, L. B., Social comparison processes in depression. In B. P. Buunk - F. X. Gibbons (Eds.), *Health, Coping, and Well-being: Perspectives from social comparison theory*, Mahwah, NJ: Erlbaum, 1997, pp. 389-410.

AMBROSE, M. L. - SCHMINKE, M., Organization structure as a moderator of the relationship between procedural justice, interactional justice, perceived organizational support, and supervisory trust, *Journal of Applied Psychology*, 88(2), 2003, 295.

BARON, R. M. - KENNY, D. A., The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations, *Journal of Personality And Social Psychology*, 51(6), 1986, 1173.

- Bassis MS, The campus as frog pond: A theoretical and empirical reassessment, *American Journal of Sociology*, 82: 1977, 1318-1326.
- BIES, R. J., Interactional (in) justice: The sacred and the profane, *Advances in Organizational Justice*, 85, 2001, 108.
- BLAU, Peter M., Exchange and Power in Social Life. New York: Wiley Campbell, J. D. (1990), Self-esteem and the clarity of the self-concept, *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1964, 538-549.
- COHEN-CHARASH, Y. - SPECTOR, P. E., The Role Of Justice in Organizations: A Meta Analysis, *Organizational Behavior And Human Decision Processes*, 86 (2), 2001, 279
- Davis JA, The campus as frog pond: An application of the theory of relative deprivation to career decisions of college men, *American Journal of Sociology*, 72: 1966, 17-31.
- DECONINCK, J. B., The effect of organizational justice, perceived organizational support, and perceived supervisor support on marketing employees' level of trust, *Journal of Business Research*, 63(12), 2010, 1349-1355.
- Dunn J, Ruedy NE and Schweitzer ME, It hurts both ways: How social comparisons harm affective and cognitive trust, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 117: 2012, 2-14.
- EISENBERGER, R. - HUNTINGTON, R. - HUTCHISON, S. - SOWA, D., Perceived Organizational Support, *Journal Of Applied Psychology*, 7, 1986, 500-507.
- Emerson RM, Social exchange theory, *Annual Review of Sociology*, 2: 1976, 335-362.
- FESTINGER, L., A Theory of Social Comparison Processes. *Human Relations*, 7, 1954, 117-140. doi:10.1177/001872675400700202.
- FOLGER, R. G. - CROPANZANO, R., Organizational justice and human resource management, (Vol. 7), Sage, 1998.
- GIBBONS, F. X. - BUUNK, B. P., Individual differences in social comparison: development of a scale of social comparison orientation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(1), 1999, 129.
- GILBERT, P. - PRICE, J. - ALLAN, S., Social Comparison, Social Attractiveness and evolution: How might they be related, *New Ideas in Psychology*, 13, 1995, 149-165.
- Greenberg J, Ashton - James CE and Ashkanasy NM, Social comparison processes in organizations, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 102: 2007, 22-41.
- Helgeson VS and Mickelson KD, Motives for social comparison, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21: 1995, 1200-1209.
- HOMANS, G. C., Social Behavior: It's Elementary Forms, Routledge & Kegan Paul, London 1961.
- KONOVSKY, Mary A., Understanding Procedural Justice And Its Impact On Business Organizations, *Journal Of Management*, Vol. 26, No. 3, 2000, pp. 489-511
- LEVENTHAL, G. S., The distribution of rewards and resources in groups and organizations, *Advances in Experimental Social Psychology*, 9, 1976, 91-131.
- LEVINSON, H. - PRICE, C. - MUNDEN, K. - MANDL, H. - SOLLEY, C., Men, Management, and Mental Health, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.
- LIND, E. A. - TYLER, T. R., The social psychology of procedural justice, *Springer Science & Business Media*, 1988.
- LOI, R. - HANG-YUE, N. - FOLEY, S., Linking employees' justice perceptions to organizational commitment and intention to leave: The mediating role of perceived organizational support, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 79(1), 2006, 101-120
- MOORMAN, R. H. - Blakely, G. L. - Niehoff, B. P., Does perceived organizational support mediate the relationship between procedural justice and organizational citizenship behavior?, *Academy of Management Journal*, 41(3), 1998, 351-357.
- NIEHOFF, B. - MOORMAN, P. I. - ROBERT, H., "Justice as a Mediator of the Relationship Between Methods of Monitoring and Organizational Citizenship Behavior", *Academy of Management Journal*, 36/3: 1993, 527-556.
- ORGAN, D. W., A reappraisal and reinterpretation of the satisfaction-causes-performance hypothesis, *Academy of Management Review*, 2(1), 1977, 46-53.
- RANDALL, M. L. - CROPANZANO, R. - BORMANN, C. A. - BIRJULIN, A., Organizational politics and organizational support as predictors of work attitudes, job performance, and organizational citizenship behavior, *Journal of Organizational Behavior*, 1999, 159-174.
- RHOADES, L. - EISENBERGER, R., Perceived Organizational Support: A Review Of The Literature, *Journal Of Applied Psychology*, 87 (4), 2002, 698-714.
- STOUFFER, S. A. - SUCHMAN, E. A. - DEVINNEY, L. C. - STAR, S. A. - WILLIAMS Jr, R. M., The American soldier: Adjustment during army life, *Studies in Social Psychology in World War, II*, Vol. 1, 1949.
- THIBAUT, J. W. - WALKER, L., Procedural justice: A psychological analysis, *L. Erlbaum Associates*, 1975.
- VARDAMAN, J. M. - ALLEN, D. G. - OTONDO, R. F. - HANCOCK, J. I. - SHORE, L. M. - ROGERS, B. L., Social comparisons and organizational support: Implications for commitment and retention, *Human Relations*, 69(7), 2016, 1483-1505.

KURUMSAL SOSYAL SORUMLULUK İLE BAĞLAMSAL PERFORMANS ARASINDAKİ İLİŞKİDE AHLAKİ KİMLİK ALGISININ ARACILIK ROLÜ

Prof. Dr. A. Asuman AKDOĞAN¹ - Doç. Dr. Ayşe CİNGÖZ²
Doç. Dr. Onur KÖKSAL³

Özet

Bu çalışmanın amacı, çalışanların üyesi oldukları örgütün kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) uygulamalarına ilişkin algıları ile bağlamsal performansları arasındaki ilişkide ahlaki kimlik algısının aracılık rolünü tespit etmektir. Araştırma verisi, Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'nde (Kayseri-Türkiye) faaliyet gösteren sanayi işletmelerinin idari personelinden anket yoluyla elde edilmiştir. Çeşitli istatistiksel yöntemler aracılığıyla yapılan analizler sonucunda, kurumsal sosyal sorumluluk ile bağlamsal performans arasındaki ilişkide ahlaki kimlik algısının kısmi aracılık rolü üstlendiği bulunmuştur.

Anahtar kelimeler: Kurumsal Sosyal Sorumluluk, Bağlamsal Performans, Ahlaki Kimlik.

Giriş

Kurumsal sosyal sorumluluk bir işletmenin topluma karşı olan ekonomik, yasal, etik ve gönüllü sorumluluklarını yerine getirmesidir. Artan paydaş beklentileri ve baskıları, yeni yasal düzenlemeler, yoğun rekabet ve finansal performansa sağladığı katkı konuyu işletmeler açısından önemli hale getirmiş ve kurumsal sosyal sorumluluk önemli bir çalışma alanı olmuştur.

Kurumsal sosyal sorumluluk; kurumsal itibar, işletme performansı, maliyetler, rekabet avantajı ve paydaş tatmini üzerinde etkileri olan bir kavramdır. Genel olarak bakıldığında, bir işletmede gerçekleştirilen KSS faaliyetleri işletmenin finansal performansını olumlu şekilde etkiler (Orlitzky, 2005). Bununla birlikte, KSS maliyetlerin düşmesini sağlarken, yeni girilecek pazarlara ilişkin riskin ve belirsizliğin öngörülmesine yardımcı olur. Finansal performans, maliyetler ve yeni pazar fırsatlarına yönelik elde edilen bu avantajlar ise, işletmelerin rekabet üstünlüğü elde etmesini kolaylaştırır (Griffin and Mahon, 1997; Grigore, 2009). Ayrıca, kurumsal sosyal sorumluluk işletme itibarını olumlu yönde etkilemekte ve paydaşlarla kurulan pozitif ilişkileri geliştirmektedir. (Riordin vd., 1997; Brammer and Pavelin, 2006; Quevedo-Puente vd., 2007).

İşletmelerin faaliyetlerini etkileyen ve bu faaliyetlerden etkilenen çok sayıda iç ve dış paydaşı söz konusudur. İşletmelerin temel ve iç paydaşlarından biri çalışanlarıdır. KSS politika ve uygulamalarına, çalışanların nasıl tepki gösterdikleri ve KSS uygulamalarını nasıl algıladıkları ise işletmeler için oldukça önemli bir konudur (Wang vd., 2017). İşgörenlerin, KSS politikalarına ve çalışmalarına yönelik olumlu algılamaları ve örgütü sosyal sorumluluklarını yerine getiren iyi bir vatandaş olarak görmeleri, çalışanların moralini, motivasyonunu, örgüte olan bağlılığını, iş tatminini ve güvenini artırmaktadır (Branco and Rodrigues, 2006; De Roeck vd., 2014; Glavas and Godwin, 2013; Rupp vd., 2013; Hansen vd., 2015). Ayrıca, KSS uygulamalarına ilişkin olumlu algılamalar, çalışanların ekstra rol davranışı kapsamında gerçekleştirdikleri faaliyetleri ve bağlamsal performanslarını da olumlu yönde etkilemektedir (Newman vd., 2015). Bağlamsal performans genel beklentilerin ötesinde, organizasyonun etkin şekilde işleyişini teşvik etmek veya organizasyondaki diğer kişilere fayda sağlamak için gerçekleştirilen ekstra rol davranışlarını ifade eder (Lin vd., 2010). Çalıştıkları işletmeyi sosyal sorumluluklarını yerine getiren bir işletme olarak algılayan çalışanların örgüt içinde negatif tavır sergileme ihtimalleri azalırken, örgüte olan bağlılıkları ve ekstra rol davranışı kapsamında gerçekleştirecekleri faaliyetler ve bağlamsal performansları artmaktadır (Hansen vd., 2011; Wang vd.,

¹ Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, akdogana@erciyes.edu.tr.

² Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, aysecingoz@erciyes.edu.tr.

³ Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, okoksal@ohu.edu.tr.

2017). Ancak, KSS faaliyetlerine ilişkin işgörenlerin algılamaları ve oluşturdukları çıktılar arasındaki ilişki, işgörenlerin sahip olduğu bazı bireysel özellikler ve farklılıklardan etkilenebilmektedir. Bu bireysel farklılıklardan biri, bireyin kendine ilişkin oluşturduğu ahlaki kimlik algısıdır (Wang vd., 2017). Ahlaki kimlik, bireylerin kendi ahlaki değerlerine-özelliklerine ilişkin sahip oldukları bilişsel şemalardır. Bu bilişsel şemalardan daha belirgin olanlar, bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını etkileme konusunda ciddi bir potansiyele sahip olduğu için ahlaki veya ahlaki kimlik önemli bir konu haline gelmektedir (Aquino vd., 2007). Ahlaki kimlik algısı ve ahlaki değerleri yüksek olan bireyler, kurum tarafından yapılan KSS faaliyetlerini daha pozitif algılayacaktır. KSS, uygulamalarına ilişkin pozitif algılamalar ise, örgüt içinde diğerlerine veya doğrudan örgüte karşı olan ekstra rol ve yardım davranışlarını artıracaktır (Wang vd., 2017).

Bu kapsamda yapılan bu çalışmanın temel amacı, çalışanların üyesi oldukları örgütün kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) uygulamalarına ilişkin algıları ile bağlamsal performansları arasındaki ilişkide ahlaki kimlik algısının aracılık rolünü tespit etmektir. KSS ve işgören çıktıları arasındaki ilişkiyi ve bunun gerisinde yatan destekleyici mekanizmaları anlamak hem işgören hem de örgüt performansını artırmak açısından önemlidir (Wang vd., 2017).

Literatür Taraması ve Hipotezler

Çeşitli ekonomik amaçları başarmalarının yanı sıra işletmelerin topluma karşı çeşitli sorumluluklarının olduğu ve toplumun çıkarlarını korumaları gerektiği yönündeki düşünceler, kurumsal sosyal sorumluluk kavramını işletmeler açısından önemli bir konu haline getirmiştir (Davis, 1973; Carroll, 1979; Wood, 1991; Maignan and Ferrell, 2000; Windsor, 2001; Aguilera vd., 2007; Yamak, 2007). En genel şekliyle kurumsal sosyal sorumluluk, bir işletmenin sosyal çevresine yönelik yükümlülüklerini yerine getirmesi ve sosyal sorunların çözümüne gönüllü katılımıdır (Quevedo-Puente vd., 2007: 61; Brammer ve Pavelin, 2006: 437). Kavram ekonomik ve yasal yükümlülüklerin ötesinde, işletmelerin topluma karşı olan bazı yükümlülüklerini yerine getirmesi ve topluma fayda sağlayacak girişimlerde bulunması olarak da ele alınabilir (Robbins ve Cou1ter, 2002:114). Dolayısıyla, kurumsal sosyal sorumluluk (sosyal performans) ekonomik, teknik ve yasal gerekliliklerin ötesinde, işletmelerin toplumsal ve çevresel yararlar sağlamaya gerçekleştirdikleri faaliyetlerdir (Davis, 1973). Kurumsal sosyal sorumluluk anlayışının gerisinde yatan temel düşünce, işletmelerin topluma-paydaşlarına karşı sadece ekonomik ve yasal sorumluluğu değil, aynı zamanda bu yükümlülüklerin ötesine uzanan belirli sorumluluklarının da olduğudur (Wartick ve Cochran, 1985).

Carroll'a göre (1983: 608) KSS bir işletmenin ekonomik olarak kârlı, yasalara uygun, etik ve sosyal olarak destekleyici olmasıyla gerçekleştirilmektedir. Bu kapsamda, bir işletmenin paydaşlarına karşı olan ekonomik, yasal, ahlaki ve gönüllü sosyal sorumluluklarını yerine getirmesi olarak tanımlanan kurumsal sosyal sorumluluğun dört temel boyutu vardır. Bunlar:

- 1- Ekonomik sorumluluk,
- 2- Yasal sorumluluk,
- 3- Etik/ahlaki sorumluluk,
- 4- Gönüllü sorumluluktur (Maignan ve Ferrell, 2000: 284; Matten ve Crane, 2005: 167).

Bu boyutlar, Carroll'un geliştirdiği "Kurumsal Sosyal Sorumluluk Modeli"nde belirlenmiştir. Ekonomik sorumluluk, işletmelerin toplumun ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmetleri üretmeleri, bunun karşılığında kâr elde etme ve rekabet üstünlüğü sağlama sorumluluğudur. Zamanla kâr elde etme güdüsü maksimum kâr elde etme eğilimine dönüşerek kalıcı bir değer haline almıştır. İşletmelerin diğer tüm sorumlulukları ekonomik sorumluluklarına bağlı olarak oluşmuştur çünkü ekonomik sorumluluk yerine getirilmeden diğer sorumlulukların gerçekleştirilmesi mümkün olmayacaktır (Carroll, 1991: 40-41). Hukuki sorumluluk, işletmelerin ekonomik amaçlarına ulaşmaya çalışırken yasal düzenlemelere-kurallara uymaları yönündeki toplumsal beklentilerdir. Etik sorumluluk, kanunlar tarafından yazılı hale getirilmediği halde, toplumun işletmelerden yapmasını beklediği bazı ek sorumluluklar ve gözetmesini istediği toplumsal kurallardır. Son olarak, isteğe bağlı-gönüllü sosyal sorumluluk ise, toplumun işletmelerden beklediği hayırseverlik amaçlı faaliyetler-çalışmalar olarak tanımlanmıştır (Carroll, 1979: 499; Maignan ve Ferrell, 2001). Carroll'a göre, işletmelerin topluma karşı gerçekleştirmek zorunda oldukları temel sorumlulukları ekonomik sorumluluktur. Toplum öncelikle işletmelerden, arzu ettikleri ihtiyaçlarını karşılayacak mal ve hizmetleri üretmelerini bekler. Toplumun ihtiyaçlarını karşılayan ve bu konuda başarılı olan işletmelerin hem kârı artar, hem de bu işletmeler rakiplerine karşı üstünlük kazanır ve sürdürülebilir ekonomik refah yaratırlar (Maignan ve Ferrell, 2001: 459). Ayrıca işletmelerden, toplum

tarafından belirlenen ve doğru olduğu düşünülen davranışsal kurallara ve normlara uymaları beklenir. Dolayısıyla işletmelerin, paydaşların etik konulardaki beklentilerini de karşılaması gerekir. Bununla birlikte, toplum ile işletmeler arasında mevcut olduğu varsayılan sosyal sözleşme çerçevesinde işletmenin, yasalara ve düzenlemelere uygun şekilde davranması istenir. Toplum, işletmelerin ekonomik misyonlarını yasal sınırlar çerçevesinde yerine getirmesini bekler. Bu noktada Carroll, işletmelerin ekonomik ve yasal sorumlulukları eş zamanlı olarak ele alınması gerektiğini ileri sürer. Son olarak, gönüllü sorumluluklar ise işletmelerin içinde buldukları toplumun isteklerine ve beklentilerine karşı olan duyarlılıklarını yansıtır (Maignan ve Ferrell, 2001: 459; Cingöz ve Akdoğan, 2012: 336).

Bu kapsamda gerçekleştirilen KSS faaliyetleri işletmelerin finansal performansını olumlu şekilde etkiler (Orlitzky, 2005). Waddock and Graves (1997) yaptıkları çalışmada, KSS'nin finansal performansın hem sonucu hem de belirleyicisi olabileceğini ileri sürmüşlerdir. Güçlü finansal performansın, sosyal performansı olumlu yönde etkileyeceğini çünkü sosyal sorumluluk faaliyetleri yapmak için gereken finansal gücü ve özgürlüğü sağlayacağını ifade etmişlerdir. Ayrıca, KSS işletme maliyetlerinin düşmesine, yeni girilecek pazarlara ilişkin riskin ve belirsizliğin öngörülmesine yardımcı olur. Bu avantajlar ise, genel anlamda işletmelerin rekabet üstünlüğü elde etmesini kolaylaştırır (Griffin and Mahon, 1997; Grigore, 2009). Finansal performans, maliyet tasarrufu ve rekabet avantajı üzerindeki olumlu etkisinin yanı sıra, kurumsal sosyal sorumluluk işletme itibarını olumlu yönde etkilemekte ve paydaşlarla kurulan pozitif ilişkileri geliştirmektedir. (Riordin vd., 1997; Brammer and Pavelin, 2006; Quevedo-Puente vd., 2007).

İşletmelerin birincil paydaşlarından biri çalışanlardır. İşgörenlerin KSS faaliyetlerine ilişkin algılamaları, örgütü sosyal ve ekonomik amaçlarına ulaştıracak işgören tutum ve davranışlarını etkilemektedir (Wang vd., 2017). KSS çalışmalarına yönelik olumlu algılamaları ve örgütü sosyal sorumluluklarını yerine getiren bir örgüt olarak görmeleri çalışanların moralini, motivasyonunu, örgüte olan bağlılığını, iş tatminini, güvenini ve örgütsel vatandaşlık davranışını artırırken işten ayrılma niyetini azaltmaktadır (Branco and Rodrigues, 2006; De Roeck vd., 2014; Glavas and Godwin, 2013; Rupp vd., 2013; Hansen vd., 2015). Ayrıca, KSS uygulamalarına ilişkin olumlu algılamalar, çalışanların ekstra rol davranışı kapsamında gerçekleştirdikleri faaliyetleri ve bağlamsal performanslarını da olumlu yönde etkilemektedir (Newman vd., 2015). Bağlamsal performans genel beklentilerin ötesinde, organizasyonun etkin şekilde işleyişini teşvik etmek veya organizasyondaki diğer kişilere fayda sağlamak için gerçekleştirilen ekstra rol davranışlarını ifade eder (Lin vd., 2010). Bağlamsal performans ya da ekstra-rol davranışları esas görevin yerine getirilmesi konusunda doğrudan bir katkıda bulunmayan ancak, görevin etkili bir şekilde yapılabilmesi için gerekli olan örgütsel, sosyal ve psikolojik çevrenin iyileştirilmesine katkıda bulunan davranışlardır. Bağlamsal performans, işgörenin örgütsel kural ve prosedürler hakkında bilgi sahibi olması, kendi kişisel görüşlerine ters düşse bile bunlara uyması, örgüt içindeki diğer kişilere yardım etmesi, diğer kişilerle işbirliği içine girmesi, örgüt amaçlarına katkıda bulunması ve işin tamamlanması için ekstra çaba harcaması gibi çeşitli faaliyetleri içerir (Borman ve Motowidlo, 1993; Motowidlo vd., 1997; Befort ve Hatstrup, 2003). Şayet iş görenler, çalıştıkları örgütü sosyal sorumluluklarını yerine getiren ve kurumsal vatandaşlık davranışları sergileyen bir örgüt olarak algılayarlarsa, çalışanların örgüt içinde negatif tavır sergileme ihtimalleri azalırken, örgüte olan bağlılıkları ve ekstra rol davranışı kapsamında gerçekleştirecekleri faaliyetler artacaktır (Hansen vd., 2011; Wang vd., 2017). Bu kapsamda, araştırmanın ilk hipotezi şu şekilde belirlenmiştir.

Hipotez 1: Kurumsal sosyal sorumluluk algısının bağlamsal performans üzerinde pozitif yönde etkisi vardır.

KSS uygulamalarına ilişkin algılamalar ve işgören çıktıları arasındaki ilişki bazı bireysel özellikler ve farklılıklardan etkilenebilmektedir. Bu bireysel farklılıklardan biri, bireyin sahip olduğu ahlaki kimlik algısıdır (Wang vd., 2017). Ahlaki kimlik, bir dizi ahlaki özellikler çerçevesinde oluşturulmuş benlik algısıdır (Aquino ve Reed; 2002: 1424). Ahlaki kimlik ayrıca, ahlaki davranışları motive eden bir çeşit düzenleme mekanizması olarak da tanımlanabilir (Hart vd., 1998; 1999). Ahlaki kimlik, bireylerin kendi ahlaki değerlerine-özelliklerine ilişkin sahip oldukları bilişsel şemalardır. Bu bilişsel şemalardan daha belirgin olanlar, bireyin duygu, düşünce ve davranışlarını etkileme konusunda ciddi bir potansiyele sahip olduğu için ahlaki kimlik önemli bir konu haline gelmektedir (Aquino, 2007: 387). Birey açısından ahlaki kimlik; ahlaki değerlerin, ahlaki amaçların ve ahlaki erdemlerin ne denli önemli olduğuyla ilgilidir. Bu çerçevede, ahlaki kimliğe sahip bir bireyin, kendi kimliğini tanımlarken ve gündelik hayattaki davranışlarını açıklarken, öncelikle kendi zihninde oluşturduğu ahlaki şemalara başvuracağı söylenebilir. Bu yüzden, ahlaki kimliğe sahip bir bireyin kendini tanımlarken

sevgi, saygı, hoşgörü, barış, merhamet ve yardımseverlik gibi kavramları kullanacağı, sosyal yaşam içindeki davranışlarının gerekçelerini açıklarken de yine bu kavramlardan faydalanacağı belirtilebilir (Yılmaz ve Yılmaz, 2015). KSS uygulamaları bir kurumun etik duruşunu yansıttığı için, işgörenlerin bu uygulamaları nasıl algılayacakları ve bu uygulamalara nasıl tepki gösterecekleri, işgörenlerin bireysel özelliklerinden, özellikle de ahlaki kimliklerinden etkilenecektir (Wang vd., 2017). Eğer bireyin ahlaki kimlik algısı ve ahlaki değerleri yüksek ise, yani birey kendini tanımlarken, ahlaki eylemleri kendi için önemli buluyorsa ve hoşgörü, merhamet, yardımseverlik ifadeleri-kavramları kullanıyorsa, kurum tarafından yapılan KSS faaliyetlerini daha pozitif algılayacaktır. KSS, uygulamalarına ilişkin pozitif algılamalar ise, örgüt içinde diğerlerine veya doğrudan örgüte karşı olan ekstra rol ve yardım davranışlarını artıracaktır. Ayrıca KSS faaliyetleri, daha yüksek seviyedeki ahlaki kimliğe sahip olanlar üzerinde daha büyük bir katalizör etkiye sahip olacaktır (Rupp vd., 2013; Wang vd., 2017). Dolayısıyla, ahlaki kimlik algısı yüksek olduğu zaman, KSS ve bağlamsal performans arasındaki ilişki de pozitif olarak güçlenmekte, artmaktadır. Bu açıklamalar ışığında, araştırmanın ikinci hipotezi şu şekilde belirlenmiştir:

Hipotez 2: Kurumsal sosyal sorumluluk algısı ile bağlamsal performans arasındaki ilişkide ahlaki kimlik algısının aracılık rolü vardır.

Yöntem

Araştırmanın Örnekleme

Araştırmanın katılımcıları, Kayseri Organize Sanayi Bölgesinde faaliyette bulunan sanayi işletmelerinin idari personelinden ve beyaz yakalı çalışanlarından oluşmaktadır. Basit tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak 165 beyaz yakalı çalışana ulaşılmıştır. Katılımcıların % 72.7'si erkek, geri kalan % 27.3'ü kadındır. Eğitim durumları incelendiğinde, katılımcıların % 41.8'inin önlisans ve öncesi, % 55.2'sinin lisans, geri kalan %3'ünün ise yüksek lisans düzeyinde eğitime sahip oldukları görülmüştür. Katılımcıların yaş ortalaması 34.52 yıl (s.s.= 7.16), işletmede çalışma sürelerinin ortalaması ise 7.26 yıldır (s.s.= 6.23).

Veri Toplama Aracı

Araştırmanın verisi, anket yöntemi kullanılarak elde edilmiştir. Dört bölümden oluşan ankette, araştırma hipotezlerine uygun şekilde, katılımcıların görev yaptıkları işletmeye dair kurumsal sosyal sorumluluk algılarını, bağlamsal performanslarını ve ahlaki kimlik algılarını ölçmeye yönelik maddeler ile demografik özelliklerini belirlemeye ilişkin sorular yer almaktadır. Katılımcıların kurumsal sosyal sorumluluk algılarının ölçümü için Carroll'un (1979) ileri sürdüğü kurumsal sosyal sorumluluk boyutları doğrultusunda Maignan ve Ferrell'in (2000) geliştirdiği 18 maddelik ölçekten yararlanılmıştır. Ölçekte yer alan maddelerden örnek madde; "İş arkadaşları ve iş ortaklarına yönelik adil davranma, işgören değerlendirme sürecimizin ayrılmaz/temel bir parçasıdır" şeklindedir. Ulusal yazında yer alan çeşitli araştırmalarda kullanılan (ör. Cingöz ve Akdoğan, 2012; Küskü ve Bay, 2012) ölçekteki maddelere katılımcılar, 5'li Likert ölçeğine göre katılım derecelerini belirtmişlerdir. Bu çalışmada, kurumsal sosyal sorumluluk *ölçeğinin* Cronbach Alpha cinsinden güvenilirlik katsayısının (α).90 olduğu görülmüştür.

Katılımcıların bağlamsal performans düzeylerinin *ölçümü* için Goodman ve Svyantek'in (1999) geliştirdiği 16 maddelik ölçek kullanılmıştır. Ölçekte yer alan maddelerden örnek madde; "Bölümümün kalitesini artırmak için yenilikçi önerilerde bulunurum" şeklindedir. Bu ölçek, yerli örgütler üzerinde yapılan çeşitli araştırmalarda kullanılmıştır (ör. Polatçı, 2014). Bağlamsal performans ölçeğinde yer alan maddeler 5'li Likert ölçeğine göre katılımcılar tarafından cevaplanmıştır. Bu çalışmada, bağlamsal performans ölçeği için Cronbach Alpha cinsinden güvenilirlik katsayısının (α).87 olduğu görülmüştür.

Katılımcıların ahlaki kimlik algılarının ölçümü için Aquino ve Reed'in (2002) geliştirdiği 10 maddelik ölçekten faydalanılmıştır. Ölçekte yer alan maddelerden örnek madde; "Bu özelliklere (duyarlı, şefkatli, adil, arkadaş canlısı, cömert, yardımsever, çalışkan, dürüst, kibar) sahip biri olmak, kimliğimin önemli bir parçasıdır" şeklindedir. **Ölçeğin, Türkçe uyarlama çalışması Yılmaz ve Yılmaz (2015) tarafından yapılmıştır.** 5'li Likert ölçeğine göre tasarlanan ahlaki kimlik *ölçeğinin*, bu çalışmada Cronbach Alpha cinsinden güvenilirlik katsayısının (α).78 olduğu görülmüştür.

Bulgular

Araştırma değişkenlerine ilişkin ortalama, standart sapma ve korelasyon değerlerini gösterir sonuçlar Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırma Değişkenlerine İlişkin Ortalama, Standart Sapma ve Korelasyon Değerleri

<i>Değişkenler</i>	<i>Ort.</i>	<i>S.S.</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
1. Cinsiyet	1.72	.44	(-)						
2. Eğitim	3.21	1.11	-.06	(-)					
3. Yaş	34.52	7.16	.41**	-.22**	(-)				
4. Çalışma Süresi	7.26	6.23	.26**	-.19*	.66**	(-)			
5. KSS	3.83	.60	.17*	.13	.25**	.04	(-)		
6. Bağlamsal Performans	4.02	.56	.09	.21**	.11	.05	.47**	(-)	
7. Ahlaki Kimlik	4.02	.55	.09	.19*	.17*	.11	.49**	.59**	(-)

*p<.05, **p<.01 Cinsiyet değişkeni (1) kadın (2) erkek şeklinde kodlanmıştır.

Tablo 1 incelendiğinde, cinsiyet ile kurumsal sosyal sorumluluk arasında ($r = .17, p < .05$) pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Bunun yanında, bağlamsal performans ($r = .21, p < .01$) ve ahlaki kimliğin ($r = .19, p < .05$) eğitimle; kurumsal sosyal sorumluluk ($r = .25, p < .01$) ve ahlaki kimliğin ($r = .17, p < .05$) yaşla pozitif yönde ilişki içinde oldukları bulunmuştur. Ayrıca, kurumsal sosyal sorumluluğun hem bağlamsal performansla ($r = .47, p < .01$) hem de ahlaki kimlikle ($r = .49, p < .01$) pozitif yönlü bir ilişki içinde olduğu ortaya çıkmıştır. Son olarak, bağlamsal performans ile ahlaki kimlik arasında da ($r = .59, p < .01$) pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür.

Çalışmanın ana amacı doğrultusunda, kurumsal sosyal sorumluluk ile bağlamsal performans arasındaki ilişkide ahlaki kimliğin aracılık rolünü incelemek için Baron ve Kenny'nin (1986) dört aşamalı regresyon analizi ve Hayes'in (2013) regresyon analizine dayalı olarak çalışan PROCESS 2.16.3 işlemi kullanılmıştır. Hiyerarşik regresyon analizinde, ilk aşamada kontrol değişkenleri olarak demografik değişkenler analize dâhil edilmiştir. Bunun nedeni, Tablo 1'deki korelasyon analizi sonuçları doğrultusunda demografik değişkenlerin araştırma değişkenleri ile ilişkili olduğunun görülmesidir. Böylece, demografik değişkenlerin araştırma değişkenleri üzerindeki etkisi kontrol edilmiştir. Analizin ikinci aşamasında bağımsız değişken olarak kurumsal sosyal sorumluluk analize dâhil edilmiş, üçüncü aşamada ise aracı değişken olan ahlaki kimlik analize eklenmiştir. Hiyerarşik regresyon analizine yönelik bulgular Tablo 2'de sunulmuştur. Tablo 2'deki Model 1 sütununu incelendiğinde, kurumsal sosyal sorumluluğun ahlaki kimlik ($b = .42, p < .001$) üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu; Model 2 sütununu incelendiğinde ise kurumsal sosyal sorumluluğun bağlamsal performans ($b = .42, p < .001$) üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Bu bulgular, çalışmanın birinci hipotezini desteklemiştir. Ayrıca, ahlaki kimliğin de bağlamsal performans ($b = .56, p < .001$) üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi görülmüştür (Model 3). Son olarak, aracı değişken olan ahlaki kimlik analize dâhil edildiğinde, kurumsal sosyal sorumluluğun bağlamsal performans üzerindeki etkisinin $b = .42, p < .001$ değerinden $b = .22, p < .01$ değerine düştüğü görülmüştür (Model 4). Aracılık modelinin istatistiksel olarak anlamlılığı, Sobel (1982) testi ile kontrol edilmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda aracılık etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur ($z = 5.60, p < .001$). Bu bulgular, ahlaki kimliğin kurumsal sosyal sorumluluk ile bağlamsal performans arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolü üstlendiğini göstermiştir. Buna göre, kurumsal sosyal sorumluluk gerek doğrudan gerekse ahlaki kimlik aracılığıyla dolaylı olarak bağlamsal performans üzerinde etkilidir. Hayes'in (2013) önyükleme (bootstrap) yaklaşımına dayanan (5000 örneklem) PROCESS 2.16.3 bulguları, kurumsal sosyal sorumluluk ve bağlamsal performans ilişkisinde ahlaki kimliğin anlamlı kısmi aracılık rolünü doğrulamıştır. Bu çerçevede, kurumsal sosyal sorumluluğun bağlamsal performans üzerindeki doğrudan etkisi; $b = .227, sh = .065$, yanlılığı düzeltilmiş % 95 güven aralığı YD % 95 GA = [.0973 - .3568] olarak bulunmuştur. Kurumsal sosyal sosyal sorumluluğun ahlaki kimlik üzerinden bağlamsal performans üzerindeki dolaylı etkisi ise; $b = .218, sh = .061$, yanlılığı düzeltilmiş % 95 güven aralığı YD % 95 GA = [.1155 - .3632] olarak bulunmuştur. Bu bulgular, çalışmanın ikinci hipotezini kısmi olarak desteklemiştir.

Tablo 2: Hiyerarşik Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	Ahlaki Kimlik / Bağlamsal Performans			
	Model 1 b	Model 2 b	Model 3 b	Model 4 b
<i>Kontrol Değişkenleri</i>				
Cinsiyet	-.02	.02	.05	.03
Eğitim	.07*	.08*	.05	.04
Yaş	.00	-.00	.00	-.00
Çalışma Süresi	.00	.00	-.00	.00
<i>Temel Etkiler</i>				
KSS	.42***	.42***		.22**
Ahlaki Kimlik			.56***	.46***
R ²	.27	.25	.36	.40
F	11.89***	10.76***	18.23***	17.95***

*p<.05, **p<.01, ***p<.001 Tabloda yer alan katsayılar standardize edilmemiş regresyon katsayılarıdır (unstandardized coefficients).

Sonuç

Bu çalışmanın amacı, çalışanların üyesi oldukları örgütün kurumsal sosyal sorumluluk uygulamalarına ilişkin algıları ile bağlamsal performansları arasındaki ilişkide ahlaki kimlik algısının aracılık rolünü tespit etmektir. Araştırma verileri, Kayseri Organize Sanayi Bölgesinde faaliyette bulunan sanayi işletmelerinin idari personelinden ve beyaz yakalı çalışanlarından anket yoluyla toplanmıştır.

Yapılan analizler sonucu, kurumsal sosyal sorumluluğun hem bağlamsal performansla hem de ahlaki kimlikle arasında pozitif yönlü bir ilişkisi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre, çalışanların, KSS uygulamalarına ilişkin olumlu algılamaları hem bağlamsal performanslarını hem de sahip oldukları ahlaki kimlik algısını artırmaktadır. Ayrıca, bağlamsal performans ile ahlaki kimlik arasında da pozitif yönde bir ilişki olduğu görülmüştür.

Çalışmanın ana amacı doğrultusunda, kurumsal sosyal sorumluluk ile bağlamsal performans arasındaki ilişkide ahlaki kimliğin aracılık rolünü incelemek için Baron ve Kenny'nin (1986) dört aşamalı regresyon analizi ve Hayes'in (2013) regresyon analizine dayalı olarak çalışan PROCESS 2.16.3 işlemi kullanılmıştır. Hiyerarşik regresyon analizi sonuçlarına göre, kurumsal sosyal sorumluluğun ahlaki kimlik üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkisi olduğu ve kurumsal sosyal sorumluluğun bağlamsal performans üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Ayrıca, ahlaki kimliğin de bağlamsal performans üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı etkisi görülmüştür. Son olarak, aracı değişken olan ahlaki kimlik analize dâhil edildiğinde, kurumsal sosyal sorumluluğun bağlamsal performans üzerindeki etkisinin düştüğü tespit edilmiştir. Aracılık modelinin istatistiksel olarak anlamlılığı, Sobel (1982) testi ile kontrol edilmiştir. Yapılan hesaplamalar sonucunda aracılık etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu bulunmuştur. Bu bulgular, ahlaki kimliğin kurumsal sosyal sorumluluk ile bağlamsal performans arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolü üstlendiğini göstermiştir. Buna göre, kurumsal sosyal sorumluluk gerek doğrudan gerekse ahlaki kimlik aracılığıyla dolaylı olarak bağlamsal performans üzerinde etkilidir. Elde edilen bu sonuçlar, daha önce yapılan bazı çalışmaların da sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Rupp vd., (2013) yaptıkları çalışmada, KSS ve örgütsel vatandaşlık-ekstra rol davranışı arasındaki ilişkide ahlaki kimliğin pozitif şekilde aracı etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Yapılan bu çalışma çeşitli işgören çıktıları ve nihayetinde örgütsel performansı etkileyecek olan KSS uygulamalarının işgörenler tarafından nasıl algılandığını, KSS'nin çalışanları nasıl etkilediğini ve çalışanların KSS uygulamalarına nasıl tepkiler gösterdiklerini ortaya koyması açısından önemlidir. Görüldüğü üzere, örgütsel performansı artıracak, işgören çıktıları etkileyen değişkenlerden biri de bir işletmenin gerçekleştirdiği KSS faaliyetleri ve çalışanların bunlara yönelik algılamalarıdır. Bu nedenle, KSS faaliyetlerinin planlanması ve uygulanması aşamasında çalışanların bu süreçlerine dâhil edilme-

si, bu kapsamda yapılan çalışmaların ve bunların sonuçlarının örgüt içinde çalışanlara duyurulması çalışanların pozitif tutumlar ve davranışlar geliştirmeleri bakımından gereklidir. Çalışanlar bir kurumun içsel paydaşlarıdır. KSS faaliyetlerinin bu paydaşlara duyurulmasının yanı sıra, çalışanları KSS faaliyetlerine dâhil etmek için çeşitli teşvik sistemleri de kullanılabilir. Çeşitli sosyal sorumluluk projeleri geliştiren, projeler içinde görev alan çalışanlar ödüllendirilebilir. KSS uygulamaları böylece hem performans değerlendirme hem de kariyer yönetim sistemlerine de entegre edilebilir. Örneğin, sosyal sorumluluk faaliyetlerinde görev almak hem bir performans değerlendirme hem de terfi kriteri olabilir. Bununla birlikte, KSS faaliyetlerine yönelik algılamalar bireysel farklılıklardan özellikle de ahlaki kimlik algısından etkilendiği için, çalışanlar da etik değerlerin ve bakış açısının gelişmesi için iş etiği eğitimleri, İK geliştirme stratejisinin bir parçası haline getirilip, kurumların eğitim programlarına dâhil edilebilir.

Yapılan bu çalışmada, elde edilen sonuçlar örnek büyüklüğü ve üzerinde araştırma yapılan örnek kitle ile sınırlıdır. İlerde yapılacak çalışmalarda, örnek büyüklüğü daha da artırılarak farklı sektörlerde çalışmalar yapılabilir. Ayrıca, araştırma değişkenlerine yenileri eklenerek, özellikle KSS uygulamalarına ilişkin algılamaları etkileyen bireysel faktörlere-değişkenlere yenileri eklenerek farklı araştırma modelleri geliştirilebilir.

Kaynaklar

AGUILERA, R. V. - RUPP, D. E. - WILLIAMS, C. A. GANAPATHIVD, J., Putting the s back in corporate social responsibility: A multilevel theory of social change in organizations, *Academy of Management Review*, 32(3), 2007, 836-863.

AQUINO, K. - REED, A., The self-importance of moral identity, *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6), 2002, 1423-1440.

AQUINO, K. - REED, A. - THAU, S. - FREEMAN, D., "A Grotesque And Dark Beauty: How Moral Identity And Mechanisms Of Moral Disengagement Influence Cognitive And Emotional Reactions To War", *Journal Of Experimental Social Psychology*, 43, 2007, 385-392.

BARON, R. M. - KENNY, D. A., The moderator-mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1986, 1173-1182.

BEFORT, N. - HATTRUP, K., Valuing task and contextual performance: Experience, job roles, and ratings of the importance of job behaviors, *Applied H.R.M. Research*, 8(1), 2003, 17-32.

BORMAN, W. C. - MOTOWIDLO S. J., "Expanding the Criterion Domain to Include Elements of Contextual Performance," Schmitt et al(eds.). *Personnel Selection in Organizations*, Jossey-Bass, San Francisco 1993.

BRAMMER, S. J. - PAVELIN, S., Corporate reputation and social performance: The importance of fit. *Journal of Management Studies*, 43(3), 2006, 435-455. CARROLL, A. B., A three-dimensional conceptual model of corporate performance, *Academy of Management Review*, 4(4), 1979, 497-505.

BRANCO, M. C. - RODRIGUES, L. L., Corporate social responsibility and resource-based perspectives, *Journal of Business Ethics*, 69(2), 2006, 111-132.

CARROLL, A. B., A three-dimensional conceptual model of corporate performance, *Academy of Management Review*, 4(4), 1983, 497-505.

CARROLL, A. B., The pyramid of corporate social responsibility: Toward the moral management of organizational stakeholders, *Business Horizons*, July-August, 1991, 39-48.

CİNGÖZ, A. - AKDOĞAN, A. A., İşletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk faaliyetleri: Kayseri ilinde bir uygulama, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), 2012, 331-349.

DAVIS, K., The case for and against business assumption of social responsibilities, *Academy of Management Journal*, 16: 1973, 312-322.

DE ROECK K. - MARIQUE, G. - STINGLHAMBER, F. - SWAEN, V., Understanding employees' responses to corporate social responsibility: mediating roles of overall justice and organisational identification, *Int. J. Hum. Res. Manag*, 25, 2014, 91-112.

GLAVAS, A. - GODWIN, L., Is the perception of goodness good enough? Exploring the relationship between perceived CSR and employee organizational identification, *Journal of Business Ethics*, 114, 2013, 15-27.

GOODMAN, S. A., - SVYANTEK, D. J., Person-organization fit and contextual performance: Do shared values matter, *Journal of Vocational Behavior*, 55, 1999, 254-275.

GRİFFİN, J. - MAHON, J. F., The corporate social performance and corporate financial performance debate: Twenty-five years of incomparable research, *Business and Society*, 36, 1997, 5-31.

GRİGORE, G., Corporate social responsibility and reputation, *Metalurgia International*, 14(11), 2009, 95-98.

HANSEN, S. D. - DUNFORD, D. D. - ALGE, B. J. - JACKSON, C. L., Corporate social responsibility, ethical leadership, and trust propensity: A multi-experience model of perceived ethical climate, *Journal of Business Ethics*, 2015, DOI 10.1007/s10551-015-2745-7.

HART, D. - ATKİNS, R. - FORD, D., Urban American as a context for the development of moral identity in adolescence, *Journal of Social Issues*, 54(3), 1998, 513-530.

HAYES, A. F., Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach, Guilford Press, New York 2013.

KÜSKÜ, F., - BAY, E., İsteğe Bağlı Kurumsal Sosyal Sorumluluk Faaliyetleri: Görünürde hayırseverlik, *Amme İdaresi Dergisi*, 45(1), 2012, 51-75.

LİN, C. P. - LYAU, N. M. - TSAİ, Y. H. - CHEN, W. Y. - CHİU, C. K., Modeling corporate citizenship and its relationship with organizational citizenship behaviors, *Journal of Business Ethics*, 95, 2010, 357-372.

MAİGNAN, I. - FERRELL, O. C., Measuring corporate citizenship in two countries: The case of the United States and France, *Journal of Business Ethics*, 23, 2000, 283-297.

MAİGNAN, I. - FERRELL, O. C., Antecedents and benefits of corporate citizenship: An investigation of French business, *Journal of Business Research*, 51, 2001, pp. 35-51.

MATTEN, D. - CRANE, A., Corporate citizenship: Toward an extended theoretical conceptualization, *Academy of Management Review*, 30, 2005, pp. 166-179.

MOTOWİLDO, S. J. - BORMAN, W. C. - SCHMİT, M. J., A theory of individual difference in task and contextual performance, *Human Performance*, 10(2), 1997, 71-83.

NEWMAN, A. - NİELSEN I. - MİAO, Q., The impact of employee perceptions of organizational corporate social responsibility practices on job performance and organizational citizenship behavior: evidence from the Chinese private sector, *The International Journal of Human Resource Management*, 26(9), 2015, 1226-1242.

ORLİTZKY, M., Social responsibility and financial performance: Trade-off or virtuous circle?, *University of Auckland Business Review*, 7, 2005, 37-43.

POLATCI, S., Psikolojik Sermayenin Görev ve Bağlamsal Performans Üzerindeki Etkileri: Polis teşkilatında bir araştırma, *Ege Akademik Bakış*, 14(1), 2014, 115-124.

QUEVEDO-PUENTE, E. - FUENTE-SABATE, J. M. - DELGADO-GARCÍA, J. B., Corporate social performance and corporate reputation: two interwoven perspectives, *Corporate Reputation Review*, 10 (1), 2007, pp. 60-72.

ROBBİNS, Stephen P. - COULTER, Mary, Management, *Prentice Hall*, New Jersey 2002.

RUPP, D. E. - SHAO, R. - THORNTON, M. A. - SKARLİCKİ, D. P., Applicants' and employees' reactions to corporate social responsibility: the moderating effects of First-Party justice perceptions and moral identity, *Personnel Psychol*, 66, 2013, 895-933.

SOBEL, M. E., Asymptotic intervals for indirect effects in structural equations models, İçinde Ed. S. Leinhardt, *Sociological Methodology* (290-312), *Jossey-Bass*, San Francisco 1982.

WADDOCK, S. A. - GRAVES, S. B., The corporate social performance-financial performance link, *Strategic Management Journal*, 18, 1997, 303-319.

WANG, W. - FU, Y. - QUİ, H. - MOORE, J. H. - WANG, Z., Corporate Social Responsibility and Employee Outcomes: A Moderated Mediation Model of Organizational Identification and Moral Identity, *Frontiers in Psychology*, 8, 2017, 1-14.

WİNDSOR, D., The future of corporate social responsibility, *The International Journal of Organizational Analysis*, 9(3), 2001, 225-256.

WOOD, D. J., Corporate social performance revisited, *Academy of Management Review*, 14(4), 1991, 691-718.

YAMAK, S., Kurumsal Sosyal Sorumluluk Kavramının Gelişimi, Beta Basım A.Ş., İstanbul 2007.

YILMAZ, F., - YILMAZ, F., Ahlaki Kimlik Ölçeği Türkçe Formunun Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(4), 2015, 111-133.

KISA MOLALAR ÖLÇEĞİNİN TÜRKÇE UYARLAMASI VE ÜRETKENLİK KARŞITI İŞ DAVRANIŞLARI İLE KISA MOLALARIN İLİŞKİSİ: AMPİRİK BİR ÇALIŞMA

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN¹ - Öğt. Gör. Burçak YAKIN²

Özet

Araştırmanın amacı, kısa molaların üretkenlik karşıtı davranışlara etkisini tespit etmektir. Bu amaçla bağlantılı olarak kısa molalar ölçeğinin Türkçeye uyarlamasının yapılması ikincil amaç olarak ortaya çıkmaktadır. Ölçeğin geçerlik ve güvenilirlik analizleri pilot çalışma ile elde edilen veriler aracılığıyla yapılmıştır. Araştırmanın örnekleme, Sivas Et Kombinasında beyaz ve mavi yakalı 55 çalışandan oluşmaktadır. Kısa mola ölçeğinin yapı geçerliğini tespit etmek amacıyla yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucu dört faktörlü bir yapı olduğu görülmüştür. Güvenirlik analizi Cronbach's alfa değeri .87'dir. Kısa molalar ölçeğinin alt boyutları olan rahatlama aktiviteleri, enerji veren aktiviteler, sosyal aktiviteler ve bilişsel aktivitelerin güvenilirlik katsayıları sırasıyla .66, .61, .90 ve .53'tür. Üretkenlik karşıtı iş davranışlarının güvenilirlik analizi sonucuna göre ise alfa değeri .68'dir. Diğer taraftan üretkenlik karşıtı iş davranışları ve kısa molalar arasındaki ilişkileri belirlemek için yapılan Pearson korelasyon analizi sonuçları anlamlı çıkmamıştır. Analiz sonuçları, kasıtlı yapılan davranışlar olarak tanımlanan üretkenlik karşıtı iş davranışları ve kısa molalar arasında etkileşim olmadığı yönündedir. Öte yandan kısa molalar ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik analizleri sonucunda Türkçede kullanılabilirliği belirlenmiştir. Yerli alan yazında kısa molalar ile ilgili kısıtlı çalışma mevcudiyeti bağlamında çalışmanın alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı, çalışanların üyesi oldukları örgütün kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) uygulamalarına ilişkin algıları ile bağlamsal performansları arasındaki ilişkide ahlaki kimlik algısının aracılık rolünü tespit etmektir.

Anahtar kelimeler: Kısa Molalar, Dinlenme Molaları, Mola, Üretkenlik Karşıtı Davranışlar.

1. Giriş

Çalışanların iş performansının artması, bireysel anlamda yenilenmesi ve enerji toplamasına bağlıdır. Yenilenme terimi kaynak kaybını durdurma ve kaynakları yenileme sürecini tanımlamak için kullanılmaktadır (Meijman ve Mulder, 1998). Enerji kavramı, iş performansı ile ilişkilendirilmektedir (Cross, Wayne ve Parker, 2003). Çalışma ise enerjinin hedef odaklı eyleme dönüşmesidir (Taylor ve Casey, 2011). Bireylerin dinlenmeye, beslenmeye, özerkliğe, yeterliliğe, düşünmeye, öğrenmeye ve etkileşim içinde olmaya ihtiyaçları vardır. Enerjik çalışanlar örgütlerin başarısı için bir zorunluluktur. Daha fazla enerji sahibi olan bireyler daha yaratıcı, daha üretken ve diğer bireyler üzerinde daha olumlu etkiye sahiptirler (Cross ve Parker, 2004). Eğer çalışanlar, uzun sürelerle enerjilerini sürdürüyorlarsa, sürekli olarak üst düzey performans sergileyemezler. Enerjiyi geri kazanmanın yollarından biri dinlenmek ya da mola vermektir (Meijman ve Mulder, 1998). Bu nedenle molaların enerji tüketen değil üreten aktivitelerden oluşması gerekmektedir (Trogakos ve Hideg, 2009). Molalar, uykudan yemek yemeye, kahve içmeye, elektronik postaları kontrol etmeye ya da esneme hareketleri yapmaya kadar çok farklı yöntemleri kapsamaktadır (Davidson, Eden, Westman, Cohen - Charash, Hammer vd., 2010). Örneğin öğle yemeği esnasında sosyal aktivitelere katılmak günlük enerji toplama sürecine olumlu katkı sağlayacaktır.

İş taleplerini başarılı bir şekilde yönetmek ve üstün iş performansına sahip olmak için, çalışanların yetkin, bilgili ve motive olmuş olmalarının yanı sıra yeterli fiziksel ve psikolojik enerjiye de sahip olmaları gerekmektedir (Bakker ve Demerouti, 2007). Bu bağlamda kısa molalar, çalışanın "pillerinin yeniden şarj edilmesinde" önemli bir rol oynamaktadır (Fritz, Ellis, Demsky, Lin ve Guros, 2013: 277). Kısa molalar, çalışanların yenilenerek (recovery) gerekli insan enerjisinin geri kazanımı sağlayacaktır.

¹ Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme ABD, Yönetim Organizasyon, aydagan@gazi.edu.tr.

² Ardahan Üniversitesi, Nihat Delibalta Göle MYO, Yönetim ve Organizasyon, burcakyakin@ardahan.edu.tr.

Yenilenme için tercih edilecek olan rahatlama, sosyalleşme, öğrenme ya da beslenme gibi kısa mola faaliyetlerinden hangisinin seçileceğini ise çalışanlar kendileri belirleyeceklerdir (Fritz, Lam ve Spreitzer, 2011; Trougakos ve Hideg, 2009).

Kısa molaların, çalışanın enerji toplaması, yenilenmesi ve daha motive bir şekilde işine yoğunlaşması yönünde faydaları olmakla birlikte üretkenlik karşıtı davranışlardan olan zamanı ve kaynakları kötüye kullanma ile de bağlantısı vardır. Çünkü üretkenlik karşıtı davranışlara kişisel ve durumsal faktörler neden olmaktadır. Örgütsel davranış alanında yapılan çalışmalar durumsal faktörlerin daha fazla etkili olduğunu göstermektedir. Durumsal faktörler, ücret, adalet, iş tatmini, görev tanımları gibi çeşitli faktörler olarak sıralanmaktadır. Literatürde üretkenlik karşıtı davranışlar kasıtlı olarak yapılan davranışlar olarak tanımlanmakla birlikte bireyin çalışma ortamında sergilediği davranışlar da kasıtlı olmasa bile üretkenlik karşıtı davranışlar dâhilinde olacaktır.

Yerli alan yazın incelendiğinde kısa molalar ile ilgili sınırlı sayıda çalışma olduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarda çoğunlukla endüstri mühendisleri ve ergonomi uzmanları tarafından dinlenme molalarının sürelerinin uzunluğu, sıklığı veya ergonomik açıdan kullanımına odaklanılmıştır. Örgütsel davranış yazınındaki çalışmaların yetersizliği nedeniyle öncelikle kısa molaların kavramsal temellerinin ele alınması yerli alan yazına katkı sağlaması açısından önemli görülmektedir. Bu çerçevede kısa molalar ve üretkenlik karşıtı davranışlar kavramsal olarak ele alınacak devamında kısa molaların üretkenlik karşıtı davranışlara etkisi ampirik çalışmanın analiz sonuçlarına göre yorumlanacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Kısa Molalar

Kısa molaların çalışanların yenilenmesini sağlaması kaynakların korunması (Hobfoll, 1998) teorisi ile ilişkilidir. Kaynakların korunması teorisine göre, insanlar kaynakları elde etmek, muhafaza etmek ve korumak için çabalarlar. Kaynaklar, nesnelere veya finansal varlıklar gibi harici varlıklar olabileceği gibi kişisel özellikler veya insan enerjisi gibi iç nitelikler de olabilmektedir. Bu kaynakları tehdit eden sağlık ve esenliğe zarar veren unsurlardan kurtulmak için bireylerin yeni kaynaklar kazanmaları ve tehdit edilen veya kaybolan kaynakları da geri kazanmaları gerekmektedir. Bu sayede enerji ya da olumlu duygu durumu gibi iç kaynakların geri kazanılması mümkündür (Sonentag ve Fritz, 2007). Diğer taraftan Meijman ve Mulder (1998), klasik yük kapasitesi modelini fiziksel çalışmalardan almış; bilişsel ve psikolojik kaynakları kullanan görevleri kapsayacak şekilde genişleterek Çaba - Yenileme Modelini geliştirmişlerdir. Modelin üç ana önermesi vardır: Birincisi, bireyler fiziksel kaynakları tüketebildikleri gibi psikolojik kaynakları da tüketirler. İkincisi, bu kaynak seferberliği hem görev performansının hem de kaynak tükenmesine yol açar. Üçüncüsü, kaynak geri kazanımı gerçekleşmezse azalan görev performansı ve sağlık durumunun bozulması gibi olumsuz etkilere neden olacaktır. Bu sebeple çaba - yenileme teorisine göre kaynakların geri kazanılması ve iyileşmenin gerçekleşmesi iki tamamlayıcı süreçten meydana gelmektedir:

1- İş taleplerinden kaçınmak ve işte gerekli olanla aynı fonksiyonel sistemlere veya iç kaynaklara çağrı yapan faaliyetlerden kaçınmak önemlidir.

2- Enerji, öz-yeterlilik ya da olumlu duygu durumu gibi yeni iç kaynakların kazanılması, tehdit altındaki kaynakların yeniden sağlanmasına yardımcı olacaktır. Duygu durumu düzenlemesi, iyileşme ile ilgili süreçlere daha spesifik bir bakış açısı sunmaktadır. Özellikle stresli çalışma koşulları sıklıkla bozulmuş duygu duruma yol açtığı için (Fuller, Stanton, Fisher, Spitzmüller vd., 2003), duygu durumu onarımı iyileşmenin temel işlevlerinden biri olmaktadır. Duygu durumu düzenlemesi üzerine yapılan araştırmalar, bireylerin hem zihinsel hem de davranışsal yaklaşımlar dâhil olmak üzere ruh hallerini iyileştirmeye yönelik bir dizi farklı stratejiler de önermektedir (Parkinson, Totterdell, Briner ve Reynolds, 1996; Thayer, Newman ve McClain, 1994).

Literatürde pek çok çalışma (Fritz ve diğerleri, 2011; Sonnentag, 2001; Sonnentag ve Natter, 2004; Ten-Brummelhuis ve Bakker, 2012; Kim, Park ve Headrick, 2015) yenilenme amacıyla tercih edilen kısa mola faaliyetlerini bu dört kategoride incelemiştir (Tablo 1). Rahatlatıcı aktiviteler, çalışanın zihnini ve bedenini rahatlatabilecek esneme, kısa yürüyüş ya da camdan dışarı bakma gibi fiziksel ve psikolojik aktivitelerdir. Enerji veren faaliyetler, yiyecek ve içeceklerin tüketimine odaklı olarak atıştırma yemek ya da kahve içmeyi ifade etmektedir. Sosyal aktiviteler, yüz yüze etkileşim, arama, mesajlaşma veya çevrimiçi sosyal ağ hizmetleri aracılığıyla insanlarla iletişim kurmayı içermektedir. Bu sosyal etkileşimler iş arkadaşlarıyla veya işyeri dışında arkadaşlarla veya aile üyeleriyle olabilir. Bilişsel faaliyetler ise, dikkat ve çaba gerektiren ancak iş taleplerinden zihinsel olarak uzaklaşma sağlayan faaliyetlerdir. Bulmaca çözmek, gazete okumak, kişisel planlama veya internette gezinmek örnek olarak verilebilir (Kim vd., 2015: 2-3).

Tablo 1: Kısa Mola Aktivitelerinin Sınıflandırılması

Rahatlatıcı aktiviteler	<ul style="list-style-type: none"> • Esneme, ofis içinde yürüme (volta atma), nefes egzersizleri. • Hayal kurma, ofis camından uzakları seyretme, şekerleme yapma.
Enerji veren aktiviteler	<ul style="list-style-type: none"> • Kahve, çay vb. kafeinli içecekler tüketme. • Atıştırma, yiyecek ya da kafeinsiz içecek.
Sosyal aktiviteler	<ul style="list-style-type: none"> • Whatsapp, sms ile mesajlaşma, aile / arkadaşlarla telefonla konuşma. • İş arkadaşları ile işle ilgili ya da iş dışı sohbet etme. • Kişisel sosyal medya hesaplarını kontrol etme (Facebook, Instagram, Twitter vb.).
Bilişsel aktiviteler	<ul style="list-style-type: none"> • İşle ilgili olmayan kitap, gazete veya dergi okumak. • İş dışı amaçlarla internette gezinmek (Online alışveriş, kişisel e-postaları kontrol, kısa haber ya da videolar izlemek). • Yeni bir şeyler öğrenme amaçlı internette gezinmek.

Kim, Park ve Niu (2017)'den uyarlanmıştır.

Yenilenme ile ilgili araştırmalarda, çalışanların yorgunluklarını azaltmak ve enerjilerini yeniden şarj etmek için akşamları (Sonntag, Binnewies ve Mojza, 2008) ya da hafta sonlarını (Fritz ve Sonntag, 2005), yani işten uzak kaldıkları zamanlarını kullanabileceklerini tespit edilmiştir. Hafta sonlarında iyileşme ve insan enerjisinin yenilenmesi sonucu yorgunluk düzeylerinin daha düşük seviyelerde olduğu bulunmuştur (Fritz, Sonntag, Spector ve McInroe, 2010). Ayrıca hafta içi işten sonra evde geçirilen zamanın pozitif rahatlama sağlamanın, sonraki iş günü boyunca daha yüksek insan enerjisinde etkili olduğu bildirilmiştir (Sonntag vd., 2008). Dahası, araştırmalar, çalışma dışı süre boyunca sahip olunan deneyimlerin türünün de insan enerjisinin yenilenmesinde etkili olduğuna işaret etmektedir. Rahatlama, ustalık deneyimleri, kontrol duygusu ve psikolojik ayrılma gibi deneyimlerin, iyileşme için özellikle yararlı olduğu bulunmuştur (Fritz ve diğerleri, 2010; Sonntag ve Fritz, 2007). Ayrıca, uyku, insan enerjisinin yenilenmesinde önemli bir faktördür. Buna göre, gündüz çalışmalarından elde edilen sonuçlar, geceleri yüksek kaliteli uyku uyuyan çalışanların ertesi gün daha yüksek enerji düzeyine sahip olduklarını göstermektedir (Scott ve Judge, 2006; Sonntag vd., 2008).

Yenilenme durumları bireysel ve örgütsel faktörlere göre değişmektedir. Bireysel faktörlerden çalışanın uzun ücretli izinleri, öz yeterliliği ve kontrol odağı algısı psikolojik ayrılma ile etkili olmaktadır. Bu çalışanlar, iş dışındaki zamanlarını refah artırıcı işlerle meşgul olarak geçirirler. Bu sayede psikolojik ayrılma süreci yaşanmış olur. Diğer taraftan bireyler iş ve özel hayatı arasında bağlantı kuran ve sınırlar çizen bireyler olarak değerlendirildiğinde sınırlar çizen birey, işyeri dışındaki yaşamında iş dışında farklı odaklar bularak kopuşu gerçekleştirir. Bu sayede yenilenme ile gerekli olan insan enerjisi kaynağı sağlanmış olur (Hobfoll, 1989; 1998) (Fritz, Ellis, Demsky, Lin ve Guros, 2013: 278). Kısa molaların etkinliği açısından değerlendirildiğinde örgütsel düzeyde etkili olan çeşitli faktörler vardır. Çalışma ortamının belirli özellikleri kısa molaların yenilenmeye yardımcı olmasını olumlu ya da olumsuz etkileyebilmektedir. Özellikle yüksek iş yükü ve uzun çalışma saatleri, daha az psikolojik ayrılma ve daha yüksek yorgunluk ile ilişkilidir. Buna ek olarak, müşterilerle çatışma veya belirli duyguları işyerinde sürekli olarak sergileme mecburiyeti duygusal olarak tükenmeye neden olmaktadır. Çalışanın işine olumsuz yansımalarının yanı sıra molalarda işten psikolojik ayrılma daha az olmakta molanın etkinliğini ve verimliliğini azaltmaktadır. Ayrıca, yeterli malzeme ve ekipman olmaması ya da bilgi eksikliği gibi örgütsel kısıtlılıklar da daha fazla enerji harcanmasına ve performansın azalmasına etki etmektedir (Fritz vd., 2013: 278).

Alan yazında kısa molalar ile ilgili yapılan çalışmalarda farklı aktivitelerin etkisi araştırılmıştır. Bennett (2015), kısa molalarla yenilenmeyi, psikolojik ayrılma (psychological detachment), rahatlama (relaxation) ve görev değişimi (task change) olmak üzere üç aktivitenin etkisi çerçevesinde incelemiştir. Mola süreleri 1, 5 ve 9 dakika olarak belirlenmiştir. İşten, zihinsel ve fiziksel olarak uzaklaşma olan psikolojik ayrılma, yenilenme sırasında iyileşmeyi ve devamında da refahı sağlamada etkilidir. Çalışanlara psikolojik ayrılma durumunu belirlemek amacıyla mola sırasında eğlenceli bir video; rahatlama durumunu tespit etmek için ise meditasyon videosu izletilmiştir. Ayrıca psikolojik ayrılma ile ilgili çalışanlara izletilen eğlenceli videoların yorgunluk düzeylerindeki değişime pozitif etkisinin 5 ve 9 dakikalık molalarda daha fazla olduğu belirlenmiştir. Bu durum çok kısa mola süreleri ile işten zihinsel olarak ayrılmanın refah ve performanstan yararlanma açısından daha az yararlı olabileceğini göstermektedir. Görev değişikliğinin etkisini belirlemek için ise çalışanların yeni bir görev üzerinde çalışmaları istenmiştir. Buna ek olarak, çalışanların mola sürelerinin performans sonuçlarına etkisi

incelenmiştir (Bennett, 2015: 98). Ampirik olarak yapılan çalışmada, kısa molaların enerji ve dikkat gibi bireysel kaynaklara ve iş performansı çıktılarına etkisinde enerji kaynakları, dikkat kaynakları ve görev performansı bağımlı değişkenler olarak ele alınmıştır. Analizler sonucu çalışanların her üç aktivite için farklı mola sürelerinde yenilenme bildirdiği tespit edilmiştir. Görev değişikliği yapılan çalışanlarda 1 dakikalık süre içinde farklı görev yapan çalışanların dikkat düzeyleri daha fazla artmıştır. Kısa molalara etkisi incelenen bir diğer aktivite olan rahatlama, süresinden ziyade artan çalışan refahı ile bağlantılı bir kavramdır. Rahatlamamanın canlılık ve dikkat gibi olumlu duygu durum ile ilişkili olduğu görülmüştür.

Özellikle endüstri mühendisliğinin ve ergonominin konusuna giren mola sıklığı ve sürelerinin belirlenmesine yönelik yapılan araştırmalar, çalışanların fiziksel ve ruhsal iyiliklerinin korunmasında oldukça önemlidir (Camkurt, 2007: 88). Diğer taraftan, iş arkadaşlarıyla sosyal ilişkiler kurma gibi bazı pozitif kapasitede çalışma ile ilgili faaliyetlerde bulunmak daha faydalı olabilmektedir. Ayrıca, öğrenme ve gelişme fırsatları sunan çalışma dışı zamanlardaki ustalık gibi deneyimlere katılmak, iş aralığının uzunluğuna bakılmaksızın iyi olma ile pozitif ilişkilerin olduğunu gösteren bir başka yenilenme deneyimi olarak görülmektedir. Uсталık deneyimleri, tatiller, hafta sonları, akşamlar ve hatta öğle yemeği molalarından sonra işe geri döndükten sonra olumlu ruh halindeki artışlarla ilişkilendirilmiştir. Yeni bir beceri öğrenmek gibi faaliyetlerde bulunmak, ek psikolojik ve / veya fiziki kaynaklara ihtiyaç duysa da, araştırmalar, daha fazla öz-yeterlik ve daha fazla kişisel değer duygusuna dönüşen beceriler şeklinde ek kaynak sağlayabileceğini ileri sürmektedir (Sonnentag ve Fritz, 2007).

2.2. Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları

Üretkenlik karşıtı iş davranışları, kasıtlı ve zarar verme amacıyla yapılan davranışlar olarak tanımlanmaktadır. Spector ve Fox (2005), bir davranışın üretkenlik karşıtı olarak kabul edilebilmesi için işletmeye zarar verme amacı ile kasıtlı yapılması gerektiğini ifade etmektedir. Aksi takdirde üretkenlik karşıtı davranış olamayacağı belirtilmektedir. Kasıtlı ya da sapkın olarak ifade edilen davranışlar performansın düşmesi ve üretkenliğin azalmasında etkilidir. Gruys ve Sackett (2003) ise üretkenlik karşıtı davranışları 11 farklı kategoriye ayırmışlardır. Bu sınıflandırmada yer alan zaman ve kaynakların kötüye kullanımı, çalışanların bireysel çıkarlarını üstün tutmaları ve örgüt çıkarlarını geri planda bırakmaları olarak ifade edilmektedir. Bu durum örgütün başarısı için gerekli olan kaynakların kullanımında keyfi davranmaya sebep olacak ve verimlilik azalacaktır. Dolayısıyla çalışanlar bilinçli ya da bilinçsizce örgüt çıkarlarını göz ardı ederek örgüte ait varlıkları, etkili biçimde değerlendiremeyeceklerdir (Demirel, 2009: 123). Çalışanlar, işyeri kaynaklarını israf etmeseler bile en önemli maliyet unsuru olan zamanı iyi kullanmadıkları için üretkenlik karşıtı davranış göstermiş olacaklardır. Hırsızlık, üretim makinelerine zarar verme, devamsızlık gibi davranışların yanı sıra izinsiz işe gelmeme, sanal ya da sosyal kaytarma ve molaların izin verilen süreden uzun sürmesi de üretkenliği azaltacaktır. Ayrıca diğer çalışanlar, mevcut ortamdan olumsuz etkilenerek benzer davranışlar gösterme eğiliminde olacaklardır. Bu nedenle kasıtlı olarak yapılmasa bile bazı davranışlar, üretkenlik karşıtı olabilecektir. Zamanın ve kaynakların kötüye kullanılmasında etkili olabilecek faktörleri şu şekilde sıralanmıştır (Gruys ve Sackett, 2003):

- Mesai saatleri içinde kişisel işleri yapmak.
- İş ile ilgili olmayan nedenlerle internette zaman geçirmek.
- İzin almadan uzun süre öğle yemeği veya kahve molası vermek.
- İşyerinde çalışma zamanını çalışmadan (boş) geçirmek.
- Örgütün kaynaklarını boşa harcamak.
- Örgütün kaynaklarını izinsiz/ yetkisiz kullanmak.
- Mesai saatleri süresince uzun telefon görüşmeleri yapmak.
- Kişisel posta ve paketleri işyerinden postalamak.
- Kişisel evrakların fotokopisini işyerinden almak.
- Mesai saatleri içinde kişisel amaçlarla e-posta hesaplarını kullanmak.
- Mesai saatleri içinde bilgisayar oyunları oynamak.
- Çalışma sürelerini olduğundan daha fazla göstermek.
- Gereksiz yere fazla mesai yapmak.

Bu açıdan değerlendirildiğinde üretkenlik karşıtı davranışlar, bilinçli ya da bilinçsiz, doğrudan ya da dolaylı olarak örgütün işleyişinin zarar görmesine, üretiminin aksamasına sebep olan olumsuz çalışan davranışları olarak ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan üretkenlik karşıtı davranışların boyutla-

rından pasif tepki verme şeklinde olan geri çekilme davranışı incelendiğinde, işletmeye doğrudan zarar verme niyeti taşımaksızın stres, adaletsizlik, tatminsizlik gibi olumsuz duygu durumlarının yaşanması neticesinde de çalışanların geri çekilme davranışı göstereceklerdir (Spector, Fox, Penney, Bruursema, vd., 2006: 450). Bireyin yüksek performans göstermesinde etkili olan stres, iş yükü, kontrol odağı gibi değişkenler aracılığıyla da üretkenlik azalacaktır. Ayrıca, sağlık problemleri, yaşam şartları, iş-aile çatışması gibi kişisel; normlar, kültür, adaletsizlik algısı, çıkar çatışması, iş tatminsizliği gibi toplumsal ve örgütsel faktörler de geri çekilme davranışına neden olabilecektir. Bu nedenle bilinçli olarak işletmeye zarar vermek amacı bulunmasa da örgütün olumsuz etkilenmesi ve zarara uğramasına sebebiyet vermesi nedeniyle üretkenlik karşıtı iş davranışı olarak kabul edilmektedir. Üretkenlik karşıtı davranışları önlemek için kısa molaların verilmesi ise çalışanların çeşitli durumsal faktörleri olumsuz etkilemesine katkı sağlayacaktır.

3. Yöntem

Kısa molalar ve üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki etkileşimi tespit edebilmek amacıyla yapılan çalışma, metodolojik tasarımı bir araştırmadır. Üretkenlik karşıtı iş davranışlarını ölçmek amacıyla Bennett ve Robinson (2000) tarafından geliştirilen Kişilerarası ve Örgütsel Sapkınlık Ölçeğinin Özüren (2017)'in yapmış olduğu Türkçe uyarlamasındaki Örgüte Karşı Üretkenlik Karşıtı İş Davranışları boyutu kullanılmıştır. Kısa molaların ölçümünde Kim, Park ve Niu (2017) tarafından geliştirilen ve dört boyuttan oluşan ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçe uyarlaması olmaması nedeniyle öncelikle dil uyarlaması yapılmıştır. Türkçe çevirileri uzman görüşü alınarak yapıldıktan sonra pilot çalışma yapılmıştır. Pilot çalışma Sivas ilinde Sivas Et Kombinasında yapılmıştır. Araştırmanın evreni Sivas Et Kombinasında çalışan memur ve işçilerden oluşan 75 kişidir. Anket uygulamasının yapıldığı dönemde mevcut çalışanların bir kısmının izinli olması nedeniyle 55 kişiye anket uygulanmıştır. Geri dönen anket sayısı ise 45 olarak tespit edilmiştir. Çalışma amacına yönelik olarak SPSS ve AMOS istatistiksel analiz paket programları kullanılarak analizler yapılmıştır.

4. Bulgular

Demografik değişkenlerin cinsiyete göre dağılımı incelendiğinde katılımcıların % 80'inin erkek olduğu gözlemlenmiştir. Katılımcıların % 13.3'ü 25 yaş ve altında, % 28.9'u 26-30 yaş, % 15.6'sı 31-35 yaş, % 28.9'u 36-40 yaş, % 11.1'i 41-45 yaş ve % 2.2'si 46-50 yaş aralığında bulunmaktadır. Katılımcıların % 66.7'si evli ve % 44.4'ü lise mezunudur. Kurumda çalışma süresi 1 yıl ve altı olanların oranı % 62.2'dir. Kurumda çalışılan pozisyona göre ise katılımcıların % 73.3'ü mavi yakalı çalışanlardan oluşmaktadır.

Güvenirliğin belirlenebilmesi için Cronbach's alpha analizi yapılmıştır. Kısa molalar ve üretkenlik karşıtı iş davranışları arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Güvenirlik analizi sonuçlarına göre üretkenlik karşıtı iş davranışlarının alfa değeri .68'dir. Ölçekte yer alan 'Yetkili olmayan kişilerle işletmeye ait gizli bilgileri paylaşmak' maddesi diğer maddeler ile sıfır varyansa sahip olduğu için analiz dışı bırakılmıştır. Kısa molalar ölçeğinin alfa değeri .87 bulunmuştur. Diğer taraftan kısa molalar ölçeğinin alt boyutları olan rahatlama aktiviteleri, enerji veren aktiviteler, sosyal aktiviteler ve bilişsel aktivitelerin güvenilirlik katsayıları sırasıyla .66, .61, .90 ve .53'tür. Korelasyon analizi sonuçlarına göre ise değişkenler arasında anlamlı ilişki bulunamamıştır.

Gruplar arası farklılıkların belirlenebilmesi için yapılan t-testi sonucunda cinsiyete göre farklılık göstermemekle birlikte evli ve bekârlar arasında kısa mola verme düzeylerinin farklı olduğu tespit edilmiştir ($t_{0,05;40} = -2,605$). Bekâr çalışanların kısa mola verme düzeyleri ($\bar{X}=2,4537$) evli olanlardan ($\bar{X}=1,7954$) daha az olmaktadır.

5. Tartışma

Kısa molalar ölçeğinin yapı geçerliğini test etmede en sık kullanılan yöntem (Şimşek, 2007; Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz vd., 2010) olan doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Faktör dağılımı incelemeye önce örneklem büyüklüğünün yeterliliğini belirlemek amacıyla KMO testi yapılmış ve .77 olarak bulunmuştur. Bulunan değer, faktör analizi yapabilmek için kabul gören değerlerin üstündedir. Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda ölçeğin dört faktörlü yapısının aksine iki faktörlü ve dokuz maddeli bir yapı ortaya çıkmıştır (Tablo 2). Faktör 1, toplam varyansın % 52,4'ünü açıklarken faktör 2 % 13,86'sını açıklamaktadır. Kısa molalar ölçeğinin yapı geçerliği analizi sonucu uyum iyiliği indekslerinden ki-kare değeri modelin anlamlı olduğunu göstermektedir (CMIN=30.44). Ki-kare değerinin serbestlik derecesine bölünmesi ile elde edilen sonucun iki ya da altında olması modelin anlamlı olduğunu göstermektedir (Harrington, 2009). Analiz sonucu çıkan değer beklenen düzeydedir (CMIN/DF=1.17, p=.25). Diğer uyum iyiliği indeksleri de istenilen düzeyde çıkmıştır (RMSEA=.0,

CFI=.98, GFI=.86, AGFI=.80). Hem yapı geçerliği hem de iç tutarlılık analizleri sonucunda kısa molalar ölçeğinin Türkçeye uyarlanabilir ve güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Kısa molalar ile üretkenlik karşıtı davranışlar arasındaki ilişkilerin incelenmesi amacıyla yapılan korelasyon analizi sonucunda beklenenin aksine anlamlı ilişki bulunamamıştır. Bu durum özellikle üretkenlik karşıtı iş davranışı ölçeğinin kapsam geçerliği ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Çünkü üretkenlik karşıtı iş davranışları ölçeği kasıtlı olarak yapılan davranışları ölçmeye yönelik ifadelerden oluşmaktadır. İleride yapılacak çalışmalarda üretkenlik karşıtı davranışlar ile ilgili olarak kasıtsız davranışları da kapsayacak yeni bir ölçek geliştirme çalışması yapılarak değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesi gerekmektedir.

Tablo 2: Kısa Molalar Ölçeği Faktör Yükleri

	Faktör 1	Faktör 2
Ofis içinde yürümek		,610
Ofis camından uzakları seyretmek, hayal kurmak veya şekerleme yapmak		,787
Kahve, çay vb. kafeinli içecekler tüketmek		,709
Atıştırmalık yiyecekler ya da kafeinsiz içecek tüketmek		,797
Aile ya da arkadaşlarla whatsapp ya da sms ile mesajlaşmak veya telefonla konuşmak	,832	
İş arkadaşları ile işle ilgili olmayan konularda sohbet etmek	,902	
Kişisel sosyal medya hesaplarını kontrol etmek	,871	
İşle ilgili olmayan kitap, gazete veya dergi okumak	,507	
İş dışı amaçlarla internette gezinmek	,811	

6. Sonuç ve Öneriler

Örgütlerde yoğun tempoda ve fazla iş yükü ile çalışanların kısa molalar vererek yenilenmesi, zihinsel açıdan rahatlaması ve enerji toplaması oldukça önemli bir husustur. Verimlilik ve performans yönünden değerlendirildiğinde özellikle çalışma gününün ilerleyen saatlerinde üretkenlik azalmakta ve örgüt hedeflerinden uzaklaşma riski ile karşı karşıya kalınmaktadır. Böylesi bir durum üretkenlik karşıtı davranışlara neden olmaktadır. Kısa molalar ile enerji yüklemesi yapan çalışanlar ise yenilenme sayesinde örgütün amaçlarına ulaşılmasına katkı sağlayabilmektedir. Diğer taraftan yapılan çalışmalar kısa molaların süresinin ve içeriğinin yenilenme kalitesini etkilediğini göstermektedir.

Bu araştırma, kısa molaların üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın amacı bağlamında kısa molaların üretkenlik karşıtı iş davranışlarına etkisi tespit edilememiştir. Değişkenler arasında anlamlı ilişki çıkmaması çalışmanın sınırlılıkları ile bağlantılıdır. Araştırmanın belirli bir kamu kurumunda yapılmış olması, katılımcıların mavi yakalı çalışanlardan oluşması ve kısa mola kullanımları hakkında yeterli bilgiye sahip olunmaması etkili olan unsurlar arasındadır. Ayrıca üretkenlik karşıtı davranış ölçeğinin kasıtlı davranışları ölçmesi de önemli bir etkenidir. Alan yazında üretkenlik karşıtı davranışlar, kasıtlı yapılan davranışlar olarak tanımlanmakta ve kasıtlı yapılmayanlar üretkenlik karşıtı davranış olarak kabul edilmemektedir. Oysaki bilinçli olsun ya da olmasın örgütün amaçlarına ulaşmayı engelleyen her tür davranış üretkenlik karşıtı olmaktadır. Fakat üretkenlik karşıtı davranışların kasıtsız olarak yapılmasına yönelik olarak mevcut bir ölçek bulunmamaktadır. Bu bağlamda kısa molaların kaynakların korunması açısından kasıtsız üretkenlik karşıtı davranışlar ile ilişkisi ileride yapılacak olan çalışmalarda incelenmelidir.

7. Kaynaklar

ATAV, E. - AKKOYUNLU, B. - SAĞLAM, N., "Öğretmen Adaylarının İnternete Erişim Olanakları ve Kullanım Amaçları", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 30, 2006, 37-44.

AKKOYUNLU, B. - TUĞRUL, B., "Okul Öncesi Çocukların Ev Yaşantısındaki Teknolojik Etkileşimlerinin Bilgisayar Okuryazarlığı Becerileri Üzerindeki Etkisi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23, 2002, 12-21.

BAKKER, A. B. - DEMEROUTİ, E., "The job Demands-Resources Model: State of the art", *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 2007, 309-328.

BENNETT, A., "Take five? Examining the Impact of Microbreak Duration, Activities, and Appraisals on Human Energy and Performance", Doktora Tezi, Virginia Commonwealth University, Birleşik Krallık, 2015.

BENNETT, R. J. - ROBINSON, S. L., "Development of a Measure of Workplace Deviance", *Journal of Applied Psychology*, 85(3), 2000, 349.

BİLGİN, N., *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi: Teknikler ve Örnek Çalışmalar*, Siyasal, Ankara 2014.

BÜYÜKÖZTÜRK, Ş. - ÇAKMAK, E. K. - AKGÜN, E. Ö. - KARADENİZ, Ş. - DEMİREL, F., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 5. Basım, Pegem Akademi, Ankara 2010.

CAMKURT, M. Z., "İşyeri Çalışma Sistemi ve İşyeri Fiziksel Faktörlerinin İş Kazaları Üzerindeki Etkisi", *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 20(6), 2007, 80-106.

CANBEK, G. - SAĞIROĞLU, Ş., "Çocukların ve Gençlerin Bilgisayar ve İnternet Güvenliği", *Politeknik Dergisi*, 10(1), 2007, 33-39.

CRESWELL, J. W., *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among five traditions*, Sage, London 1998.

CROSS, R. - PARKER, A., "Charged Up: Creating energy in organizations", *Journal of Organizational Excellence*, 23(4), 2004, 3-14.

CROSS, R. - WAYNE B. - PARKER, A., "What Creates Energy In Organizations?", *MIT Sloan Management Review*, 44(4), 2003, 51-56.

DAVIDSON, O. B. - EDEN, D. - WESTMAN, M. - COHEN-CHARASH, Y. - HAMMER, L. B. - KLUGER, A. N. - KRAUSZ, M. - MASLACH, C. - O'DRISCOLL, M. - PERREWÉ, P. L. - QUICK, J. C. - ROSENBLATT, Z. - SPECTOR, P. E., "Sabbatical Leave: Who gains and how much?", *Journal of Applied Psychology*, 95(5), 2010, 953-964.

DEMİREL, Y., "Örgütsel Bağlılık ve Üretkenlik Karşıtı Davranışlar Arasındaki İlişkiye Kavramsal Yaklaşım", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 2009, 115-132.

FRITZ, C. - LAM, C. F. - SPREITZER, G. M., "It's The Little Things That Matter: An examination of knowledge workers' energy management", *The Academy of Management Perspectives*, 25(3), 2011, 28-39.

FRITZ, C. - ELLİS, A. M. - DEMSKY, C. A. - LİN, B. C. - GUROS, F., "Embracing Work Breaks", *Organizational Dynamics*, 42(4), 2013, 274-280.

FRITZ, C. - SONNENTAG, S., "Recovery, Health, and Job Performance: Effects of weekend experiences", *Journal of Occupational Health Psychology*, 10, 2005, 187-199.

FRITZ, C. - SONNENTAG, S. - SPECTOR, P. E. - MCINROE, J., "The Weekend Matters: Relationships between stress recovery and affective experiences", *Journal of Organizational Behavior*, 31, 2010, 1137-1162. doi: 10.1002/job.672

FRITZ, C. - ELLİS, A. M. - DEMSKY, C. A. - LİN, B. C. - GUROS, F., "Embracing Work Breaks", *Organizational Dynamics*, 42, 2013, 274-280.

FULLER, J. A. - STANTON, J. M. - FİŞHER, G. G. - SPITZMÜLLER, C. - RUSSELL, S. S. - SMİTH, P. C., "A Lengthy Look at the Daily Grind: Time series analysis of events, mood, stress, and satisfaction", *Journal of Applied Psychology*, 88(6), 2003, 1019.

GRUYS, M. L. - SACKETT, P. R., "Investigating the Dimensionality of Counterproductive Work Behavior", *International Journal of Selection and Assessment*, 11(1), 2003, 30-42.

HARRINGTON, D., *Confirmatory Factor Analysis*, Oxford University Press, New York 2009.

HOBFOLL, S. E., "Conservation of Resources: A new attempt at conceptualizing stress", *American Psychologist*, 44, 1989, 513-524.

HOBFOLL, S. E., *Stress, Culture, and Community: The psychology and philosophy of stress*, New York: Plenum Press, 1998.

KİM, S. - PARK, Y. - HEADRİCK, L., "Employees' Micro-Break Activities and Job Performance: An examination of telemarketing employees", *In Academy of Management Proceedings*, 1(1), 2015, 13943. Briarcliff Manor, NY 10510: Academy of Management.

KİM, S. - PARK, Y. - NİU, Q., "Micro-Break Activities at Work to Recover From Daily Work Demands", *Journal of Organizational Behavior*, 38(1), 2017, 28-44.

MEIJMAN, T. F. - MULDER, G., "Psychological Aspects of Workload", *Handbook of Work and Organizational Psychology*, 2, 1998, 5-28.

Milli Eğitim Bakanlığı, Eğitimde FATİH Projesi.<http://fatihprojesi.meb.gov.tr/proje-hakkinda/>, Erişim Tarihi: 17.07.2016.

ORHAN, F. - AKKOYUMLU, B., "İlköğretim Öğrencilerinin İnternet Kullanımları Üzerine Bir Çalışma", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 26, 2004, 107-116.

ÖZÜREN, Ü., *Tekstil İşletmelerinde Nepotizm Uygulamalarına Bağlı Olarak Üretkenlik Karşılı Davranışlar ve Sonuçları*", Doktora Tezi, İstanbul Kültür Üniversitesi İşletme Bilim Dalı, İstanbul 2017.

PARKINSON, B. - TOTTERDELL, P. - BRİNER, R. B. - REYNOLDS, S., *Changing Moods: The psychology of mood and mood regulation*, Longman, London 1996, p. 4.

SCOTT, B. A. - JUDGE, T. A., "Insomnia, Emotions, and Job Satisfaction: A multilevel study", *Journal of Management*, 32, 2006, 622-64.

SONNENTAG, S., "Work, Recovery Activities, and Individual Well-Being: A diary study", *Journal of Occupational Health Psychology*, 6, 2001, 196-210.

SONNENTAG, S. - BİNNEWİES, C. - MOJZA, E. J., "'Did You Have a Nice Evening?' A Day-Level Study On Recovery Experiences, Sleep, and Affect", *Journal of Applied Psychology*, 93(3), 2008, 674.

SONNENTAG, S. - FRİTZ, C., "The Recovery Experience Questionnaire: Development and validation of a measure for assessing recuperation and unwinding from work", *Journal of Occupational Health Psychology*, 12(3), 2007, 204.

SONNENTAG, S. - NATTER, E., "Flight Attendants' Daily Recovery From Work: Is there no place like home?", *International Journal of Stress Management*, 11(4), 2004, 366.

SPECTOR, P. E. - FOX S., "The Stressor-Emotion Model of Counterproductive Work Behavior", Ed. S. Fox - P. E. Spector, *Counterproductive Work Behavior: Investigations of Actors and Targets*, içinde, Washington DC:, *American Psychological Association*, 2005, 151-174.

SPECTOR, P. - FOX, S. - PENNEY, L. M. - BRUURSEMA, K. - GOH, A. - KESSLER, S., "The Dimensionality of Counter-Productivity: Are counterproductive behaviors created equal?", *Journal of Vocational Behavior*, 68, 2006, 446-460.

ŞİMŞEK, Ö. F., *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş, Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları*, Ekinoks Yayınları, Ankara 2007.

TAVŞANCIL, E. - ASLAN, E., *Sözel, Yazılı ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi ve Uygulama Örnekleri*, Epsilon Yayınevi, İstanbul 2001.

TAYLOR, M. T. S. - CASEY, A., "Defining Energy at Work: How Energy at Work Has Been and May Be Defined", *2011 AHRD International Research Conference in The Americas*, 097, 2011.

TEN BRUMMELHUIS, L. L. - BAKKER, A. B., "A Resource Perspective On the Work-Home Interface: The work-home resources model", *American Psychologist*, 67(7), 2012, 545.

THAYER, R. E. - NEWMAN, J. R. - MCCLAİN, T. M., "Self-regulation of mood: Strategies for changing a bad mood, raising energy, and reducing tension", *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(5), 1994, 910.

TROUGAKOS, J. P. - HİDEG, I., "Momentary Work Recovery: The Role of Within-Day Work Breaks", *Research in Occupational Stress and Well Being*, 7, 2009, 37-84.

ULUKOL, B., *Çocukların Çevrimiçi Güvenliği*, 2015, [http://www.medyaokuryazarligi.org.tr/ documents/moyhizmeticiegitimSunum3.pdf](http://www.medyaokuryazarligi.org.tr/documents/moyhizmeticiegitimSunum3.pdf), Erişim tarihi: 11.07.2016.

YILDIRIM, A. - ŞİMŞEK, H., *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin, Ankara 2013.

İŞYERİ ARKADAŞLIĞININ BİLGİ PAYLAŞIMINA ETKİSİNDE ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞININ ROLÜ

Prof. Dr. Enver AYDOĞAN¹ - Arş. Gör. Ayşe Nurefşan YÜKSEL²

Özet

İşyeri arkadaşlığı genel anlamda iş yerinde biçimsel olmayan, insana dair etkileşimler olarak tanımlanmaktadır. İşyerinde kurulacak arkadaşlıklar sayesinde geliştirilen sosyal ilişkiler bireylerin, hem iş arkadaşlarıyla hem de örgüt ile paylaşımlarını arttırmalarına sebep olmaktadır. İşyeri arkadaşlıkları, ortamı sıkıcılıktan ve rutinden kurtarıp eğlenceli hale getirmektedir; gönüllülük esasına dayanır ve bilgi paylaşımını sağlayan bir öncül rolündedir. Örgütsel vatandaşlık davranışı da temelde örgüt üyelerinin gönüllü katılımı ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı, işyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımına etkisinde örgütsel vatandaşlık davranışının rolünü araştırmaktır. Araştırmaya bir devlet üniversitesinde çalışan 151 akademisyen katılmıştır. Araştırma sonucunda yapılan analizlere göre, işyeri arkadaşlığı ile bilgi paylaşımı arasında; aynı zamanda işyeri arkadaşlığı ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında ve örgütsel vatandaşlık davranışı ile bilgi paylaşımı arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişki olduğu görülmüştür. Değişkenler arasındaki neden sonuç ilişkilerini araştırmak amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçları ise istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Ancak, işyeri arkadaşlığı bilgi paylaşımındaki değişimin % 24'ünü açıklamaktadır. Bu oranın düşük olması, bilgi paylaşımına etki eden farklı değişkenlerin olabileceğini göstermiştir. Buna göre ileride yapılacak çalışmalarda farklı aracı ve düzenleyici değişkenlerin bu ilişki üzerinde etkileri araştırılabilecektir.

Anahtar kelimeler: İşyeri Arkadaşlığı, Bilgi Paylaşımı, Örgütsel Vatandaşlık Davranışı.

1. Giriş

İşyeri arkadaşlığı, çalışanların birbirlerini sadece yetkilerine ya da işyerindeki rollerine bağlı bireyler olarak değil, tamamen kendilerine mahsus bireyler olarak gördükleri ve birbirleriyle gönüllü ve sınırlanmamış etkileşim kurdukları ilişkiler olarak tanımlanmaktadır. Bu tanıma bağlı olarak Wright (1984) işyeri arkadaşlığının güçlü yönlerini, gönüllü bağlılık, yeri doldurulamaz karşılıklı ilgi ve alaka şeklinde belirtmektedir (Wright 1984'ten aktaran Winstead, Derlega, Montgomery ve Pilkington, 1995, s. 200). Bu güçlü yönler, çalışanların kuvvetli bir sosyal desteğe sahip olmalarını ve sosyal öğrenme süreçlerini kolaylaştıracak kullanışlı kaynaklara ulaşmalarını sağlamaktadır. Liu ve arkadaşlarına (2013) göre çalışanların işyeri arkadaşlık düzeyleri yüksek olduğunda, görevlerini yerine getirmelerinin etik yönüyle ilgili de bilgi elde etme, tavsiye alma ve geri bildirimde bulunma konularında sosyal desteğe sahip olmaktadır (Liu, Kwan, Fu ve Mao, 2013, s. 568-569).

Literatüre bakıldığında bilginin paylaşılmasını sağlamanın ve bilgiyi dağıtmanın çok kolay olmadığı; bilgi paylaşımının karmaşık bir süreç olduğu anlaşılmaktadır (Jo ve Joo, 2011, s. 354; Eser ve Ensari, 2016, s. 136). Aynı zamanda Bock ve arkadaşları (2005) beklentilere cevap veren karşılıklı ilişkilerin bireylerin bilgi paylaşımına yönelik tutumlarını etkilediğini belirtmektedir. Bilgi paylaşımı, bir örgütte çalışanların elde ettikleri veya ortaya çıkardıkları bilgileri başkalarıyla paylaşma istekliliğiyle ilgilidir (Bock, Zmud, Kim ve Lee, 2005, s. 88). Bir başka deyişle, bilgi paylaşımında tarafların gönüllülüğü gerekmektedir; bilgi paylaşımı taraflar arasında herhangi bir zorlama olmadan gerçekleşmektedir (Karaslan, Ergun Özler ve Kulaklıoğlu, 2009, s. 142). Bu noktada, bilgi paylaşımı gibi, gönüllülük ilişkisine dayanan ve olumluluk içeren örgütsel vatandaşlık davranışının bilginin paylaşımını destekleyeceği öngörülmektedir. Nitekim örgütsel vatandaşlık davranışı, biçimsel ödül sistemini doğrudan dikkate almaksızın, örgütsel işlevlerin etkili bir şekilde yürütülmesini sağlayan, isteğe bağlı (gönüllü) birey davranışlarıdır ve çalışanların etkinliklerini arttırmalarına yardımcı olmaktadır (Organ, 1988'den aktaran Bıyık ve Aydoğan, 2014, s. 162). Dolayısıyla, örgütsel vatandaşlık davranışının, işyeri arkadaşlığı ile bilgi paylaşımı ilişkisinde etkisinin olup, bilgi paylaşımını artıracığı düşünülmektedir. Buna bağlı

¹ Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, aydogan@gazi.du.tr.

² Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, ayse.bali@ahievran.edu.tr.

olarak bu çalışmanın amacı, işyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımına etkisinde örgütsel vatandaşlık davranışının rolünü araştırmaktır.

1.1. İşyeri Arkadaşlığı ve Bilgi Paylaşımı

İşyeri arkadaşlıklarının bir örgütün resmi olmayan sosyal sisteminin kilit unsurunu temsil ettiği düşüncesi, işyeri arkadaşlıklarının çoğunlukla örgütlerin sosyal ortam konuları içerisinde konumlandırılmasını sağlamaktadır (Tse, Dsborough ve Ashkanasy, 2008, s. 198). Literatüre bakıldığında, sosyal ortamın, çalışan algıları ve tutumları üzerindeki etkisinin örgütler için önemli rolleri bulunduğu anlaşılmaktadır (Mao, Hsieh ve Chen, 2012, 248). Pozitif sosyal ortam, çalışanların mevcut kaynaklarla başa çıkmalarına yardımcı olmakta, işle ilişkili streslerini azaltmakta ve böylece de psikolojik sağlıklarını iyileştirmektedir (Rousseau, Aube, Chiocchio, Boundrias ve Morin, 2008, s. 1771).

Gönüllü etkileşimlerden ortaya çıkan işyeri arkadaşlıklarının, örgütlerde bilgilerin işlenmesi açısından da farklı etkileri olabildiği görülmektedir (Mao, Hsieh ve Chen, 2012, 248). Sias ve arkadaşlarının (1998) çalışmasında, işyeri arkadaşlıklarının organizasyon süreçlerinde önemli role sahip olduğu; karar verme süreçlerinde, kaynakları harekete geçirmede, bilgi gizleme veya bilgi aktarımında ve etkileşim gerektiren diğer işlevlerin yerine getirilmesinde önemli katkıları olduğu belirtilmektedir (Sias ve Cahill, 1998, s. 274). İnsan kaynakları uygulamaları ile bilgi paylaşımı arasındaki ilişkileri araştıran bir başka çalışmada, işyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımının öncülü olduğu, çalışanların örgütlerindeki arkadaşların doğru arkadaşlar olduklarına inandıklarında bilgi paylaşımı yaptığı ortaya konmuştur (Boateng, Okoe ve Mensah, 2017, s. 78). Buna göre şu hipotez geliştirilmiştir:

H1: İşyeri arkadaşlığı bilgi paylaşımını olumlu yönde etkilemektedir.

1.2. İşyeri Arkadaşlığı ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Literatüre bakıldığında işyeri arkadaşlığının özellikle son yıllarda sıklıkla üzerinde durulan bir konu olduğu görülmektedir. İşyeri arkadaşlığının birey örgüt uyumu üzerinde (Alparslan, Çiçek ve Soydemir, 2015), işin önemine yönelik algılar üzerinde (Mao, Hsieh ve Chen, 2012); arkadaşlık fırsatının iş tatmini ve adanma üzerinde (Balaban ve Özsoy, 2016), yine arkadaşlık fırsatının örgüte yönelik duygusal bağlılık ve devamlılık bağlılığı üzerinde (Kanbur, 2015) olumlu yönde anlamlı etkisi olduğu çalışmalarla kanıtlanmıştır. Bu faydalar haricinde işyeri arkadaşlığı, çalışanları motive etmekte, destekleyici ve yenilikçi ortam sağlamakta, çalışanların üretkenliklerini artırmakta, güven, saygı ve işbirliği içerisinde çalışmanın yayılmasına olanak sağlamakta, artan seviyede bir iletişime olanak kılmakta ve özellikle destekleyici davranışları teşvik etmektedir (Dickie, 2009, s. 130). Dolayısıyla işyeri arkadaşlığının, isteğe bağlı bir ekstra rol davranışı olan örgütsel vatandaşlık davranışını da teşvik edeceği öngörülmektedir (Ong, 2013, s. 291-292). Chang ve arkadaşları (2018) yaptıkları çalışmada işyeri arkadaşlığının örgütsel vatandaşlık davranışını olumlu yönde etkilediğini ve çalışanların işyeri arkadaşlık düzeyleri yüksek olduğunda örgütsel vatandaşlık davranışlarının da yüksek olduğunu ortaya koymuşlardır (Chang, Wu, Mui ve Lin, 2018, s. 145). Bunlara göre şu hipotez geliştirilmiştir:

H2: İşyeri arkadaşlığı örgütsel vatandaşlık davranışını olumlu yönde etkilemektedir.

1.3. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Bilgi Paylaşımı

Bilgi, rekabetçi bir ortamda faaliyet gösteren örgütler için en önemli ve değerli kaynak olarak kabul edilmektedir ve bilgi paylaşımı da bilgi yönetimi sürecinin önemli bir parçasıdır (Dehghani, Hayat, Kojuri ve Esmi, 2015, s. 126).

Bilgi paylaşımı, bir örgütün, üstün performansına ve konumlanmasına yardımcı olacak olan bilgilere sahip olabilmesi açısından bir araç niteliğindedir. Ancak çalışanlar, bilgi kaybı ve başkalarına şans vermek gibi bir varsayımla bilgi paylaşımının bireysel çıkarlarına ters düştüğünü düşünebilmektedirler. Bu sebeple bu düşüncenin ötesine geçilebilmesi, motivasyonel bir güç gerektirmektedir (Tuan, 2017, s. 361). Bir başka deyişle, bilgi paylaşımı teşvik edilmeli ve kolaylaştırılmalıdır. Bilgi paylaşımı için potansiyel motivasyonel güçlerden bazıları, ödüller, karşılıklı ilişkiler, özsaygı duygusu ve adil bir örgütsel iklimdir (Bock, Zmud, Kim ve Lee, 2005, s. 89). Örgütsel vatandaşlık davranışı da mevcut rol beklentilerinin ötesine geçen bir davranış olduğundan dolayı bilgi paylaşımını teşvik eden motivasyonel güçlerden biri olarak kabul edilebilmektedir. Hali hazırda örgütsel vatandaşlık davranışı ile bilgi paylaşımı arasında yapılmış olan çalışmalarda anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler tespit edildiği görülmektedir (Karaaslan, Ergun Özler ve Kulaklıoğlu, 2009; Dehghani, Hayat, Kojuri ve Esmi, 2015; Han, Seo, Yoon ve Yoon, 2016; Tuan, 2017). Dolayısıyla hipotez şu şekilde geliştirilmiştir:

H3: Örgütsel vatandaşlık davranışı bilgi paylaşımını olumlu yönde etkilemektedir.

2. Yöntem

Çalışmanın amacı, işyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımına etkisinde örgütsel vatandaşlık davranışının rolünü araştırmaktır. Çalışma deneysel bir çalışma olup; veriler, bir devlet üniversitesinde çalışan akademisyenlerden anket yoluyla toplanmıştır. Araştırmaya 151 akademisyen katılmıştır. Katılımcılar, basit tesadüfi örneklem yöntemiyle belirlenmiştir.

Verilerin toplanması amacıyla hazırlanmış olan anket, demografik kısım, işyerinde arkadaşlık algısı, örgütsel vatandaşlık davranışı ve bilgi paylaşımı kısımları olmak üzere dört kısımdan oluşmaktadır. Çalışmada kullanılan sorular, daha önce yürütülmüş çalışmalarda geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş ölçeklerden yararlanılarak hazırlanmıştır. İşyeri arkadaşlığını ölçmeye yönelik olarak, Nielsen ve arkadaşları (2000) tarafından geliştirilen ve Kanbur (2015) tarafından Türkçe olarak kullanılan; bilgi paylaşımını ölçmek amacıyla ise Bock ve arkadaşlarının (2005), bireyin bilgi paylaşımına dair ifadelerden oluşan ve Eser ve Ensari (2016) tarafından Türkçe olarak kullanılan ölçeği kullanılmıştır. Ölçeklerdeki yargı maddeleri 5'li likert tipinde derecelendirilmiş, kesinlikle katılmıyorum (1)'dan, kesinlikle katılıyorum (5)'a uzanan bir aralıkta değerlendirilmesi istenmiştir. Örgütsel vatandaşlık davranışını ölçmek amacıyla Basım ve Şeşen (2006) tarafından Türkçe'ye uyarlanan örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeği kullanılmıştır. Ölçekteki yargı ifadeleri, hiçbir zaman (1)'dan, her zaman (5)'a uzanan bir aralıkta değerlendirilecek şekilde 5'li likert tipinde derecelendirilmiştir.

3. Bulgular

Elde edilen veriler SPSS Paket Programı ile analiz edilmiştir. Araştırmada yararlanılan ölçeklerin geçerliliğini test etmek için faktör analizi yapılmış, güvenilirliğini test etmek için Cronbach Alfa katsayıları hesaplanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkileri tespit ederek, modeli test etmek için korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin veriler, frekans analizleri ve yüzdesel değerler ile açıklanmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Özellikleri

<i>Değişken</i>		<i>Frekans</i>	<i>Yüzde (%)</i>
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	55	36,4
	Erkek	96	63,6
	Toplam	151	100,0
<i>Medeni Durum</i>	Evli	113	74,8
	Bekâr	38	25,2
	Toplam	151	100,0
<i>Yaş</i>	22-33	49	32,5
	34-50	91	60,3
	51 ve üzeri	11	7,3
	Toplam	151	100,0
<i>Mezuniyet Durumu</i>	Lisans	9	6,0
	Yüksek Lisans	40	26,5
	Doktora	102	67,5
	Toplam	151	100,0
<i>Toplam Çalışma Yılı</i>	1-5 yıl	33	21,9
	6-15 yıl	73	48,3
	16-25 yıl	32	21,2
	26 ve üzeri	13	8,6
	Toplam	151	100,0
<i>Mevcut Kurumdaki Çalışma Yılı</i>	1-5 yıl	78	51,7
	6-10 yıl	50	33,1
	11-15 yıl	11	7,3
	16-20 yıl	8	5,3
	21 ve üzeri	4	2,6
	Toplam	151	100,0

Demografik özelliklere ilişkin yapılan frekans analizlerine göre, araştırmaya katılan akademisyenlerin % 36,4'ü kadın, % 63,6'sı erkektir. Akademisyenlerden % 74,8'i evli, % 25,2'si bekâr; % 91'i 34-50 yaş aralığındadır. Araştırmaya katılanların toplam çalışma süreleri % 48,3 oranı ile 6-15 yıl aralığında iken, mevcut kurumda çalışma süreleri, % 51 oranı ile 1-5 yıl aralığındadır. Bu veri, akademisyenlerin çoğunluğunun mevcut kurumda çok uzun süreli bir çalışma geçmişlerinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 2: Ölçeklerin Güvenilirliklerine İlişkin Sonuçlar

Ölçek	İfade Sayısı	Cronbach's Alpha
İşyeri Arkadaşlığı	5	0,798
Bilgi Paylaşımı	7	0,834
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	19	0,884

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliğini test etmek için Cronbach's Alfa katsayıları hesaplanmıştır. İşyeri arkadaşlığı ölçeğinde 2 ve 6 numaralı maddeler doğrulayıcı faktör analizi sonrasında ölçekten çıkartıldığında, işyeri arkadaşlığının Cronbach's Alfa değeri 0,798 ile kabul edilebilir bulunmaktadır. Bilgi paylaşımının Cronbach's Alfa değeri (0,834) ile örgütsel vatandaşlık davranışının Cronbach's Alfa değerlerinin (0,884) ise yüksek ve kabul edilebilir olduğu görülmektedir.

İşyeri arkadaşlığı, bilgi paylaşımı ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkileri tespit etmek amacıyla yapılan çoklu korelasyon analizleri sonucunda, işyeri arkadaşlığı ile bilgi paylaşımı arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişki bulunmuştur ($r = 0.47, p < 0.001$). Yine işyeri arkadaşlığı ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasında da anlamlı ve pozitif yönlü ilişki vardır ($r = 0.31, p < 0.001$). Örgütsel vatandaşlık davranışı ile bilgi paylaşımı arasında da anlamlı ve pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır ($r = 0.42, p < 0.001$). Dolayısıyla H1, H2 ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir.

Bu ilişkiler doğrultusunda, değişkenler arasındaki neden sonuç ilişkilerini araştırmak amacıyla, bir diğer deyişle, işyeri arkadaşlığının ve örgütsel vatandaşlık davranışının bilgi paylaşımı üzerindeki etkisini ölçmek amacıyla regresyon analizi yapılmıştır. İşyeri arkadaşlığı ve örgütsel vatandaşlık davranışının, bilgi paylaşımını açıklama düzeyi Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Regresyon Analizi Sonuçları

Değişkenler	R ²	R ² Değişim	β	t	p
İşyeri Arkadaşlığı	,240	,235	,490	6,864	,000
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	,180	,175	,424	5,721	,000

Analiz sonuçları istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($p < 0.001$). İşyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımındaki değişimin % 24'ünü açıkladığı ($R^2 = 0,24$), örgütsel vatandaşlık davranışının ise bilgi paylaşımındaki değişimin % 18'ini açıkladığı ($R^2 = 0,18$) anlaşılmıştır. Analiz sonuçları istatistiksel olarak anlamlı bulunmasına rağmen, değişkenlerin bilgi paylaşımındaki değişimi açıklama oranlarının düşük olması, bilgi paylaşımına etki eden farklı değişkenlerin olabileceğini göstermektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

İşyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımına etkisinde örgütsel vatandaşlık davranışının rolünün araştırıldığı bu çalışma sonucunda, geliştirilen hipotezler kabul edilmiştir. İşyeri arkadaşlığı ile bilgi paylaşımı arasında bulunan anlamlı ve pozitif yönlü ilişki, işyeri arkadaşlığının geliştiği çalışma ortamlarında, bilgi paylaşımının da arttığını göstermektedir. Korelasyon katsayı puanına göre bulunan ilişki orta düzeyde bir ilişkidir. Buna göre, ileride yapılacak çalışmalarda bu ilişkide demografik değişkenlerin etkisi araştırılabilecektir. Demografik değişkenlere göre işyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımı üzerindeki etkisinin değişebileceği öngörülmektedir.

Yine örgütsel vatandaşlık davranışı ile bilgi paylaşımı arasında bulunan anlamlı ve pozitif yönlü ilişki, örgütsel vatandaşlık davranışının bilgi paylaşımını teşvik ettiğini göstermektedir. Bu sonuç daha önceki araştırmaları destekler niteliktedir. Ancak yapılan analizlere göre örgütsel vatandaşlık davranışının, işyeri arkadaşlığı ve bilgi paylaşımı ilişkisinde aracılık veya düzenleyicilik etkisi tespit edilmemiştir. Regresyon analizi sonuçlarının anlamlı olması ve bulunan % 24 oranındaki işyeri arkadaşlığının bilgi paylaşımını açıklama düzeyi, farklı aracı ve düzenleyici değişkenlerin bu ilişki üzerinde etkileri olabileceğini göstermektedir. İleride yapılacak çalışmalarda değişkenler bu şekilde ele alınabilecektir.

İşyeri arkadaşlığı bu çalışmada tek boyutlu olarak çalışılmıştır. İşyeri arkadaşlığının iki boyutu olup, bu çalışmada yalnızca işyerinde arkadaşlık algısı boyutu ele alınmıştır. Bu durum bu çalışmanın kısıtı olup, ileride yapılacak çalışmalarda işyerinde arkadaşlık fırsatı boyutunun da ele alınarak bilgi paylaşımına etkisinin incelenmesi gerektiği önerilmektedir.

Çalışmanın kısıtlarından bir diğeri, katılımcıların mevcut kurumda çalışma sürelerinin % 51 oranı ile 1-5 yıl aralığında olmasıdır. Bu veri, akademisyenlerin çoğunluğunun mevcut kurumda çok uzun süreli bir çalışma geçmişlerinin olmadığını, dolayısıyla işyeri arkadaşlık düzeylerinin bu süreye bağlı olarak düşük olabileceğini göstermektedir. Farklı örneklerle çalışmak, sonuçların genellenebilirliği açısından faydalı olacaktır.

5. Kaynaklar

ALPARSLAN, A. M. - ÇİÇEK, H. - SOYDEMİR, S., "Birey-Örgüt Uyumunu Güçlendiren Öncül: İşyeri Arkadaşlığı", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (32), 2015, 175-194.

BALABAN, Ö. - ÖZSOY, E., "Effects of Workplace Friendship On Individual Outcomes", *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 7(13), 2016, 326-338.

BASIM, H. N. - ŞEŞEN, H., "Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği Uyarlama ve Karşılaştırma Çalışması", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(4), 2006, 83-101.

BIYIK, Y. - AYDOĞAN, E., "Duygusal Emek ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışı İlişkisi: Bir Araştırma", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16(3), 2014, 159-180.

BOATENG, H. - OKOE, A. F. - MENSAH, T. D., "The Relationship Between Human Resource Practices and Knowledge Sharing In Service Firms", *Business Information Review*, 34(2), 2017, 74-80. doi: 10.1177/0266382117711327.

BOCK, G. - ZMUD, R. W. - KİM, Y. - LEE, J., Behavioral Intention Formation In Knowledge Sharing: Examining the Roles of Extrinsic Motivators, Social-Psychological Forces, and Organizational Climate", *MIS Quarterly*, 29(1), 2005, 87-111.

CHANG, C. - WU, C. - MUİ, W. - LİN, Y., The Impact of Perceived Supervisor Support and Workplace Friendship On Organizational Citizenship Behavior In Sport Center", *The International Journal of Organizational Innovation*, 10(4), 2018, 140-149.

DEHGHANİ, M. R. - HAYAT, A. A. - KOJURİ, J. - ESMİ, K., "Role Of Organizational Citizenship Behavior In Promoting Knowledge Sharing", *Journal of Health Management & Informatics*, 2(4), 2015, 126-131.

DİCKİE, C., "Exploring Workplace Friendships In Business: Cultural Variations of Employee Behaviour", *Research and Practice in Human Resource Management*, 17(1), 2009, 128-137.

ESER, G. - ENSARİ, M. Ş., Yöneticinin Bilgi Paylaşım Davranışının, Çalışanların Bilgi Paylaşımını Sonucu Değersiz Olma Kaygısı Üzerindeki Etkisi ve Algılanan Örgütsel Desteğin Aracı Rolü Üzerine Bir Araştırma", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 2016, 134-151. doi: 10.20491/isar-der.2016.173.

HAN, S. H. - SEO, G. - YOON, S. W. - YOON, D., "Transformational Leadership and Knowledge Sharing: Mediating Roles of Employee's Empowerment, Commitment, and Citizenship Behaviors", *Journal of Workplace Learning*, 28(3), 2016, 130-149. doi 10.1108/JWL-09-2015-0066.

JO, S. J. - JOO, B., "Knowledge Sharing: The Influences of Learning Organization Culture, Organizational Commitment, and Organizational Citizenship Behaviors", *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 18(3), 2011, 353-364. doi: 10.1177/1548051811405208.

KANBUR, A., "Örgütsel Bağlılığı Belirleyici Bir Faktör Olarak İşyeri Arkadaşlığının İncelenmesi Üzerine Emniyet Teşkilatında Bir Araştırma", *The Journal of Academic Social Science Studies*, 31, 2015, 45-63. doi: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS2671>.

KARAASLAN, A. - ERGUN ÖZLER, D. - KULAKLIOĞLU, A. S., "Örgütsel Vatandaşlık Davranışı ve Bilgi Paylaşımı Arasındaki İlişkiye Yönelik Bir Araştırma", *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XI(II), 2009, 135-160.

LİU, J. - KWAN, H. K. - FU, P. P. - MAO, Y., "Ethical Leadership and Job Performance In China: The Roles of Workplace Friendships and Traditionality", *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 86, 2013, 564-584. doi: 10.1111/joop.12027.

MAO, H. - HSİEH, A. - CHEN, C., "The Relationship Between Workplace Friendship and Perceived Job Significance", *Journal of Management & Organization*, 18(2), 2012, 247-262. doi: 10.1017/S1833367200000985.

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

NIELSEN, I. K. - JEX, S. M. - ADAMS, G. A., "Development and Validation of Scores On A Two-Dimensional Workplace Friendship Scale", *Educational and Psychological Measurement*, 60(4), 2000, 628-643. doi: 10.1177/00131640021970655.

ONG, L. D., "Workplace Friendship, Trust In Coworkers and Employees' OCB", *Actual Problems of Economics*, 2(140), 2013, 289-294.

ROUSSEAU, V. - AUBE, C. - CHIOCCHIO, F. - MORIN, E. M., "Social Interactions At Work and Psychological Health: The Role of Leader-Member Exchange and Work Group Integration", *Journal of Applied Social Psychology*, 38(7), 2008, 1755-1777.

SÍAS, P. M. - CAHILL, D. J., "From Coworkers To Friends: The Development of Peer Friendships In the Workplace", *Western Journal of Communication*, 62(3), 1998, 273-299. doi: 10.1080/10570319809374611.

TSE, H. H. M. - DASBOROUGH, M. T. - ASHKANASY, N. M., "A Multi-Level Analysis of Team Climate and Interpersonal Exchange Relationships At Work", *The Leadership Quarterly*, 19, 2008, 195-211. doi:10.1016/j.leaqua.2008.01.005.

TUAN, L. T., "Knowledge Sharing In Public Organizations: The Roles of Servant Leadership and Organizational Citizenship Behavior", *International Journal of Public Administration*, 40(4), 2017, 361-373. doi: 10.1080/01900692.2015.1113550.

WINSTEAD, B. A. - DERLEGA, V. J. - MONTGOMERY, M. J. - PILKINGTON, C., (1995). "The Quality of Friendships At Work and Job Satisfaction", *Journal of Social and Personal Relationships*, 12(2), 199-215. doi: 10.1177/0265407595122003.

ҒЫЛЫМИ СЫЙЫМДЫ ӨНІМ ӨНДІРІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ЖОЛДАРЫ

Алтын ЕСИРКЕПОВА¹ - Жанна АЛИЕВА²

Özet

Ekonominin modernleştirilmesi bağlamında, rekabetçi bilimsel ürünlerin rekabetçi çıktısını sağlayan üretim sistemlerinin oluşturulmasının nesnel bir gerekliliği vardır. Bu tür sistemlerin özelliği, yüksek düzeyde işbirliği, esneklik ve verimlilik. yüksek teknoloji ürünlerinin uygulanması ve karmaşık yapısı verimliliğini artırmak, üretim odaklı ve organizasyon sürekli aramayı iyileştirmek için fırsatlar olarak kullanılan ve rezervlerin uygulanmasını kapsar. Örgütsel rezervleri tanımlama ve kullanma süreci, araştırma ve kullanımları için araştırmaları ve yönleri ayırmak için bilimsel bir yaklaşım gerektirir. Üretim açıktır. Şu anda, bilgi-yoğun ürün yönetimi üretim ekonomik verimliliğinin iyileştirilmesi için sorunları ve ihtiyaç değerlendirilmesi için kapsamlı bir çözüm sağlamak için. Bilimsel yöntemler ve teçhizat, teknoloji geliştirme ve kaynakların seviyesi arasında belli bir boşluk olan düzenlediği ileri teknoloji ürünlerinin üretiminin sağlanmasını belirlemesi için kuralların konulması ve uygulanması için gerek örgütsel değerlendirme, hizmet etmek üretim sistemlerinin verimini düşürür. Yeterli bilimsel hazırlık yönlerinden bazıları alaka doğrulayan ve çalışma yürüten konunun alaka, konu, amaç ve hedeflerin seçimi için temel oldu. Kazak ve eserlerinde yabancı bilim adamları ve uzmanların organizasyonunda üretimi, teorik ve metodolojik konular verimliliğini geliştirin. Ancak, yazarların yazılarında yansıyan üretim verimliliğini artırmaya yönelik rezervlerinin sınıflandırma ortak yöntemle oluşturulan akım bilgi-yoğun organizasyonun birçok teorik ve pratik görevler rağmen, mezanizmin oluşumu sorunları belirlemek ve kullanımı, üretim verimliliği seviyesinin değerlendirilmesi daha da iyileştirilmesi gerekmektedir.

Teorik ve deneysel araştırma, sistem tarafından belirlenen görevleri çözmek için, nispi değerleri yöntemleri, istatistiksel analiz, görüşmeler, uzman analizi, dağıtım seçenekleri, çözümler birbiriyle Endüstriyel (AIDA), hem de analiz yöntemleri öncelikleri ve hiyerarşileri belirleme yöntemi kullanılır.

Bu makale bilimsel olarak verimli ürünlerin üretiminin organizasyonunu ve etkinliğini arttırmaktadır. Gelişmiş bilimsel ürünlere olan yüksek talep, bilimsel üretim organizasyonunun temeli. Gelişmiş üretim teknolojisinin ileri üretimini ve yüksek teknoloji ürünlerin üretiminin etkin organizasyonunu teşvik eder. Fakat şimdi, bu alan, yüksek teknoloji endüstrilerin örgütlenmesinde uluslararası rekabet gücünün artmasıyla ilgili teorik ve pratik birçok teorik ve pratik deneyimin yanı sıra önemli miktarda yerli yabancı bir deneyimin gerisinde kalmaktadır. Bilim dostu üretim, temel özelliklerin ve özelliklerin araştırılmasının öneminin açıklığa kavuşturulması görevini ortaya koymaktadır. Elementlerin üretim sistemlerine entegrasyonu ve bilimsel olarak gelişmiş üretim, ticarileştirmenin bir koşulu. Yeni bilgi yoğun teknolojilerin ve satış ürünlerinin ticarileştirilmesi kavramının uygulanması, maliyet artışlarına yol açan tüm eylemlerdir. Bilgi yoğun bir üretim organizasyonunun ortak-zincir entegrasyonunun özellikleri, "üretim ve prototip üretimi" bağlamında bilimsel araştırma, bilimsel teknik, teknolojik ve dağıtımın konsolidasyonuna ve örgütlenmesine yol açacaktır. Bilgi yoğun üretim özelliklerinin dağılımının sınıflandırılması ve üretim mastering süreci, katılımcıların ortak çabalarını, bu ürünü, üretim döngülerini, yüksek maliyetleri ve endüstriyel üretimin uzun vadeli ömrünü birleştirme ihtiyacına dayanmaktadır. Üretim zinciri entegrasyonunun bir prototipidir - tüm ürünlerde bir dizi çalışmanın uygulanmasını hızlandırmak ve tüketiciye sunmak, ürün kalitesini ve üretim verimliliğini artırmak - Tüm üretim aşamaları ve bunların "araştırması" ile bilimsel ilişki.

Entegre uygulanması için kurumsal koşulların oluşmasına katkıda konsolidasyon, ekonomik çıkarlar ve işçilerin sosyal ihtiyaçları sürecinde daha tam paylaşımı üretim, - bir prototip - hesaba bilgi-yoğun üretime, kâğıt üretimi, kişisel ve maddi kaynaklarının özelliklerini alarak «bilimsel araştırma» unsurlarının entegrasyonunu ve etkileşimi sağlamak için Üretim yapılarının gelişimine dayalı olarak üretim süreci katılımcılarının gerekli temasları ve koordineli faaliyetleri Ürünlerin tasarımına dayalı

¹ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, «Аймақтық экономика мәселелері» Ғылыми-зерттеу институты, Экономика, essirkerova@mail.ru.

² «Нархоз» университеті, «Экономика және менеджмент» мектебі, Экономика, zhanna.aliyeva@narхоз.kz.

bilimsel temelli bir üretimin örgütlenmesinin önemi. Bilimsel ürünlerin üretim organizasyonunun amacı, rekabetçi üretim sürecini ve rekabetçi yüksek teknoloji ürünlerin üretimini sağlamaktır.

Анаhtar келімелер: *Билісміл Үретім, «Билісміл Араştırма - Прототип - Үретім» Сүреци, Үретіміні Модернізасуону, Сүречлеріні Сүрекли Ілйелестірілмесі.*

1. Кіріспе

2018 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» жолдауында әлем Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып келетінін атап кетті. Ол үшін Қазақстан және оның эконока салалары жаңа технологияларды енгізудің көшбасшысына айналуы тиіс екенін және сол себепті жоғары еңбек өнімділігі бар қайта өңдеу секторы индустрияландыру 4.0 жаңа технологиялық қалыптың барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, мейлінше инновациялық сипатқа ие болуға, кәсіпорындарымызды жаңғыртуға және цифрландыруға бағытталған, өнімнің экспортқа шығуын көздейтін жаңа құралдарды әзірлеп, сыннан өткізу қажеттігі және ол үшін бірінші кезекте, технологиялардың трансфертіні ынталандыруға тиіс екеніне ерекше тоқталып өтті (Назарбаев, 2018).

Ғылыми сыйымды өнім өндірісін ұйымдастыру жөніндегі теориялық ережелерді жалпылау ғылыми сыйымды өндіріс тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтері категориясын нақтылауға мүмкіндік берді. Бұл категория ғылыми сыйымды өндірістің барлық кезеңдерінде қатысушылардың өзара байланыстарын реттеу негізінде іске асатын ғылыми сыйымды өнімнің «ғылыми зерттеу - прототип - өндіріс» интеграцияланған процесіне ресурстарды анағұрлым толық тартудың бұрын пайдаланылмаған мүмкіндіктері ретінде анықталған. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерінің ерекше тұрпаттары мынадай:

- «Ғылыми зерттеу - прототип - өндіріс» интеграцияланған процесін жетілдірудің мүмкіндіктерін кезең-кезеңімен локальдау: ҒЗЖ-нан бастап сериялық өндіріске дейін, сонымен қатар кезеңдер тоғысында;

- Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің ұйымдық резервтерін іске асыру ғылыми сыйымды өнімнің «ғылыми зерттеу - прототип - өндіріс» барлық тізбегінің барысында өнімдер мен процесстердің жоғары сапасын қамтамасыз етеді;

- Процестерді ұдайы жаңарту мен өндірісте прогресивті технологияларды пайдаланумен байланысты резервтер іздеудің үздіксіздігі;

- Ғылыми сыйымды өнім мен ғылыми сыйымды өнім нақты түрлері өндірісін жетілдірудің салалық бағыттылығы;

- Резервтердің ғылыми сыйымды өнім өндірісінің капитал сыйымдылығына ықпал ету қабілеті.

Өнімді ғылыми сыйымды категориясына жатқызудың критерилері мыналар болып табылады: ғылыми-зерттеу жұмыстары және тәжірибелік конструкторлық жұмыстар (ҒЗТҚЖ) шығындарының үлесі (3,5 %-дан жоғары) мен бұйымдардың техника-технологиялық күрделілігінің деңгейі жоғары. Ғылыми сыйымды өнімді өндіру процесі ҒЗТҚЖ интеграциясына, өндірісті даярлау мен меңгеру кезеңдеріне және негізгі өндіріске негізделген.

Ғылыми сыйымды өндірісті ұйымдастыру жағдайындағы өндірістік интеграция «ғылыми-зерттеу - прототип - өндіріс» тізбегі кезеңдерінің өзара тәуелділігін, сонымен қатар экономикалық субъектілердің тығыз өзара қарым қатынасын, олардың арасында ортақ өндірістік мақсаттар негізінде байланыстардың қалыптасуы мен дамуын қарастырады.

Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерінің ерекшеліктерін анықтау мен пайдалануды жіктеуде көрініс табады, сонымен қатар өндіріс тиімділігін арттыру мақсатында оларды іске асыру жөніндегі нақты іс-шараларды анықтайды (Avdulov, Kul'kin, 2011). Резервтер жіктелмесіндегі әзірленген көптеген теорияларға қарамастан, олардың аз ғана бөлігі оларды іздеу мен ғылыми сыйымды өнім өндірісінің ерекшеліктерін ескере отырып пайдаланудың бағытын максималды дәл анықтауға мүмкіндік береді. Бұл ғылыми сыйымды өнім өндірісі тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерін анықтау мен пайдалану бағытының жіктелмесін әзірлеу міндетінің көкейкестілігін анықтады. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың резервтерін анықтау кезінде олардың

локальды сипатта болатындығы анықталған. Локальдық резервтердің жиынтығы резервтер сипатының ортақ болуына байланысты топтарға біріктірілген. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың резервтерін іздестірудің келесі түрлері мен оған сәйкес келетін бағыттары анықталған:

- Өндірістік жүйедегі және өндіріс кезеңдерінің элементтер интеграциясы дәрежесін арттырудың резервтері;

- Ғылыми сыйымды өнімнің және өндірістік процестердің сапасын арттырудың резервтері;

- Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің уақытын қысқарту резервтері.

Бөлінген резервтер тобы өндірістегі интеграциялық процестердің артуының кері тұстарымен байланысты. Заманауи экономикалық теорияда бұл құбылыс өндірісі ауқымын ұлғайтудың салдарынан шығындардың артуы әсерімен түсіндіріледі. Өндірістік процеске қатысушылардың тізбегі қаншалықты ұзын және қатысушылар өндірістің кезеңдерін қаншалықты көбірек іске асыратын болса, өндіріс уақытының шығындары да соншалықты айтарлықтай және соған сәйкес, оларды жоюдың әлеуетті мүмкіндіктері де көбірек. Ғылыми сыйымды өнім мен өндірістік процестер сапасын арттырудың резервтері өндіріс тізбегінде (ҒЗЖ-нан бастап, өнеркәсіптік өндіріске дейін) орындаушылар мен жұмысшылар саны өскен кезде осылай маңызды сипатқа ие болады.

Интеграцияны арттырудың резервтері жүйелік тұрпаттағы резервтер болып табылады және өндірістік процесті уақыт пен кеңістікте қысудың салдарынан өндірісті ұйымдастыруды жетілдірудің пайда болатын мүмкіндіктерімен байланысты (Уркумбаев, 2011).

Аталған резервтер оларды пайдалану бағыттарымен үздіксіз байланысты. Ғылыми сыйымды өнім өндірісін жетілдірудің мүмкіндіктерін өндіріске оның элементтерін едәуір толық тарту мен олардың арасындағы өзара байланысты реттеудің есебінен жетілдіру өндірістік резервтердің ұйымдық сипатын анықтайды және осы категорияның басқалардан айырмашылығын білдіреді. Өндіріс элементтері ретінде еңбек заттары мен құралдарын, еңбек ресурстарын және ақпаратты қарастырады. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерін анықтау мен пайдалану процестерінің өзара негізделуі жіктеме матрицасын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың резервтерін іске асыру бағыттары жіктемесінің ерекше тұсы процестердің келісімдік және реттілік дәрежесін арттыру, өндірістік процеске қатысушылардың өзара байланыс құрылымы мен өзара әрекеттесуі тәсілдерін жетілдіру әдістерін жүзеге асыру болып табылады.

Қазіргі таңда өнімді кеңістіктік-уақыттық құрылым тұрғысынан өндіру процесінің сипаты ғылыми әдебиеттерде жалпы қабылданған болып табылады. Жүргізген теориялық зерттеулер ғылыми сыйымды өнім өндірісінің кеңістіктік-уақыттық сипаттамасымен сәйкес резервтер ізденісінің бағыттарын анықтауға мүмкіндік берді. Ғылыми сыйымды өнімді өндіру «ғылыми зерттеу - прототип - өндіріс» процесі түрінде жүру керек деген тұжырымды ұстанамыз. Элементтер ретінде резервтердің түрлері және оларды жүзеге асырудың жолдары, сонымен қатар тиімділікті арттыру мақсатында ғылыми сыйымды өнім өндірісін ұйымдастыруды жетілдіретін нақты іс-шаралар анықталынған. Ұсынылған жіктелуге сәйкес келетін іс-шараларды толығымен немесе бір бөлігінде жүзеге асыру жоғары технологиялық өнімнің өзіндік құнын азайтудың, оны сату көлемін ұлғайту, кәсіпорынның айналым қаржыларының айналымын жеделдету, еңбек көлемін төмендету жағдайларын жасау арқылы ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттыруға шақырады. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерін жүзеге асыру нақты өндірістің сипаттамаларымен, жеке жағдайларда нақты кәсіпорынға немесе бірлестіктерге байланысты. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерінің ерекшеліктерін бөлу, оларды анықтау мен пайдаланудың бағытының жіктелуін қалыптастыру ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерін зерттеудің әдістемелік әдістерін әзірлеуге мүмкіндік берді.

Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерін зерттеу кезінде оларды анықтау және пайдалану процесі негізгі болып саналады. Жұмыста ол резервтерді табу мен сипаттамалары, ғылыми сыйымды өнімнің «ғылыми зерттеу - прототип - өндіріс» циклдарының барлығында оның экономикалық тиімділігін арттыру мақсатында оларды іске асыру бойынша кезеңдер мен жұмыстардың реті ретінде түсіндіріледі. Ұсынып отырған тәсіл ғылыми сыйымды өнім өндірісінің тиімділігін арттырудың ұйымдық резервтерін анықтау

мен пайдалану процесін зерттеуге және оны ары қарай кең тұрғыда дамытуға негізделген: ұйымдық және экономикалық. Зерттеудің объектілері өнеркәсіптік және арнайы мақсаттағы жоғары технологиялық өнімді өндіретін кәсіпорындар болып отырғандықтан, берілген зерттеуде әзірленген әдістемелік тәсіл өнімнің ғылыми сыйымдылық критеріне сәйкестігін анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорын өнімінің ғылыми көлемін бағалау өнімнің өзіндік құнындағы ҒЗТҚЖ шығынының үлесін, бұйымның техникалық және технологиялық деңгейін есептеу арқылы жүзеге асырылады. Өнімнің ғылыми көлемінің параметрлерін салыстыру нәтижелері көрсетілген. Әдістемелік тәсілдің маңыздылығы оны жүзеге асыру кезеңдерінде ашылады. Зерттелген кәсіпорындар бойынша өнімнің ғылыми сыйымдылық көрсеткіштерін салыстыру. Зерттеліп отырған кәсіпорындардағы резервтерді бағалау жұмыстары автор әзірлеген резервтер жіктесіне сәйкес жүргізілді.

Ғылыми сыйымды өнімдер өндірісі үшін өзекті резервтер түрінен бөлек өндіріс тиімділігін арттырудың нәтижелік мүмкіндіктері ретінде өндіріс көлемдерін арттыру мен өнімнің өзіндік құнын төмендету резервтері бағаланған. Ғылыми сыйымды өнім өндірісі мен сатудың өзіндік құнын төмендетудің ұйымдық резервтері өндірісті экономикалық мақсаттылық тұрғысынан кешенді жетілдірудің мүмкіндіктерін жұмылдыра отырып өндіріс тиімділігінің көрсеткіштерін өзгертуге ықпал етеді (Savenkova, Turovec, 2009; Suslova, 2013; Ljahovich, 2010, p. 92-95; Shherbakov, 2010; Rybkina, 2012).

Резервтер шамасын есептеудің нәтижелері өндірістің экономикалық тиімділігімен өзара байланыстылықта қарастырылған. Өндірістің экономикалық тиімділігі көрсеткіштерінің нақты мәндері ғылым сыйымды өнімді сатудан түскен пайда мен негізгі және айналымдық қаржылардың орташа құны сомасының қатынасы ретінде анықталған. Ғылыми сыйымды өнім өндірісінің экономикалық тиімділігі көрсеткіштерінің нақты мәндері авторға қолда бар өндіріс ішілік резервтерге тәуелді болатын максималды тиімділікті бағалауға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кәсіпорындарда өндірісті ұйымдастыруды жетілдірудің айтарлықтай мүмкіндіктері бар. Ол үшін ұйымдық сипаттағы алғы шарттар қалыптасты - зерттеу объектілерінде өндіріс резервтерін басқарудың механизмдері бар жоқтығын зерттеу керек. Тұтастай құрылымдардың орнына жеке, бір-бірімен әлсіз байланыстырылған элементтер көрсетілу керек. Кәсіпорындарда резервтерді жүзеге асыру жөніндегі іс-шаралардың әдістемелік және ақпараттық қамтамасыз етілуі, резервтерді іздестіру және пайдалану бойынша қызметтердің орындалуының персоналдық жауапкершілігін, сондай-ақ өндіріс параметрлерінің өзгерісін қолдайтын ортақ ұйымдық құрылымның бар жоқ екенін анықтау керек.

«Коммерцияландыру» және «технологиялар трансфері» ұғымын анықтайтын концепцияларды жүйелендіру осы зерттеудің нысанын технологияның коммерциялық трансферімен - технологияны коммерцияландыру процесінің бір бөлігімен шектеуге мүмкіндік берді. Соның нәтижесінде экономикалық субъектілердің арасында өзара тиімді алмасу мен қоғамдық кірістің жаңашылдар мен инноваторлар арасында квазиренттер түрінде бөлінуі орын алады.

Ғылыми сыйымды технологияның және салалардың критерийлерін анықтау ғылыми сыйымды технологияны бағалаудың ортақ тәсілі жоқ болуына байланысты әдістемелік мәселе болып табылады. Қазіргі уақытта саланың ғылыми сыйымдылығын зерттеу олардағы шекті технологиялардың болуын көздейді. Бұл ғылыми сыйымды саланың бекітілген тобына қарама-қайшы келмейді (Есиркепова, Мырхалыков, Алтыбаева, 2015).

Зерттеу кезінде анықталған отандық инновациялық жүйедегі трансфер мәселелері, соның ішінде Қазақстандағы технологиялар трансфері келісімшарттарының жалпы санында патенттердің жаттануы туралы келісімдердің меншікті үлесінің көп болуы мәселесі елімізде қосымша құн салығы жоғары ғылыми сыйымды тауарларды шығаруға кедергі келтіреді. Осы мәселелерді шешу үшін ғылыми сыйымды салаларда коммерциялық трансферді басқару концепциясы қалыптастырылды. Ғылыми сыйымды салалардағы технологиялардың коммерциялық трансферін басқару концепциясының ерекшелігі оларда технология трансферін басқару процесінің құраушыларына сәйкес келетін үш блоктың болуына негізделген: трансферге жоспарлық дайындық (1 блок «технологиялық аудит өткізу»), трансферді ұйымдастыру және үйлестіру, ниеттеме (2 блок «ұйымдық өзгерістерді жүзеге асыру») және трансферді бақылау (3 блок «трансфердің тиімділігі мен нәтижелігін бағалау»).

Технология трансферінің әртүрлі формалары бөлінді (1-кесте).

1 Кесте: Технология Трансферінің Формалары

Бөрудің Негіздері	Технология Трансферінің Формалары
Пайда алу/алмау	Коммерциялық; коммерциялық емес; компенсациясыз бір жақты трансфер; компенсациямен бір жақты трансфер
Беру объектілерінің түрлері	Білім трансфері; технология трансфері; өнімдік инновациялардың трансферлері, өндірістер трансфері
Трансфердің экономикалық субъектілерге бағыттылығы	Ішкі (ұйым ішілік) трансфер; сыртқы трансфер; тік трансфер; көлденең трансфер; қиысу трансфер; бір жақты трансфер; екі жақты трансфер
Қамту ауқымы, трансферге қатысушылардың саны	Ұйым ішілік; салалық; ұлттық; халықаралық
Делдалдықтың болуы	Тура трансфер; тура емес трансфер
Трансферді ұйымдастыру типі	Заманауи кәсіпорын; стартап-компания; тәуелсіз ұйымдардың уақытша бірлестігі; инновациялық инфрақұрылым; зерттеу клубтары
Трансфертің аспаптары	Бірлескен ғылыми-зерттеу жобалары; өзара түсіністік жайындағы меморандумдар, ниеттер туралы келісім; ҒЗТКЖ жүргізу туралы келісімдер; интеллектуалдық меншікті лицензиялау; патенттердің жаттануы туралы келісімдер; персоналдың уақытша миграциясы (аутстаффинг) персонала; құрал-жабдықтарды пайдалану туралы келісім; техникалық көмек; ақпараттың таралуы (ҒЗЖ туралы есептер, ғылыми журналдар, ғылым мен техника жаңалықтары, конференциялар, жәрмеңкелер, Интернет-өзара әрекеттестік)

2 Кесте: Әртүрлі Салалардың Ғылыми Сыйымды Технологияларын Патенттеу Мен Коммерциялау Ерекшеліктері

Экономикалық Іс-Әрекет Саласы/Түрі	Технологияның Ерекшеліктері	Зияткерлік Меншікті Патенттеу Мен Коммерциялаудың Ерекшеліктері
Жоғары Деңгейдегі Жоғары Технологиялар Саласы		
Әуе және ғарыш көлігінің іс-әрекеті; кемелерді, ұшу және ғарыштың аппараттардың және басқа да көлік құралдарының өндірісі	Технологиялардың ұзақ өмірлік циклы	Ойлап табылғандардың басым бөлігі патенттелмейді
Медикаменттер өндірісі	Бірлескен басым технология бар	Ойлап табылғандардың басым бөлігі патенттеледі
Биотехнологиялар	Молекулалық, субторлық, торлық деңгейлерде бірлескен басым технологиялар	Ойлап табылғандардың басым бөлігі патенттеледі
Нанотехнологиялар	1. Соңғы нәтижені жасап шығару технологиясының сан алуандылығы себептері бойынша патенттер санының көп болуы және патенттеудің салыстырмалы түрде жеңілдігі 2. Патенттер техникалық шешімдердің өте тар саласын қорғайды 3. Нанотехнологиялардың ұзақ өмірлік циклы, тұрақтылығы жемістілігі	1. Жоғары технологияларға жатпайтын ойлап табылғандардың көпшілігі нанотехнологиялық белгілерден тұрады. 2. Қарсылық білдіру аясын кеңейту үшін ойлап табу формулаларын құрудың жалпы қағидасын пайдалану ұсынылады және мүмкіндігінше жеке шешімдерді тәуелсіз тармақтарға ауыстыру ұсынылады. пункты

16. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ / 04 - 06 EYLÜL 2018

Коммуникациялар, радио және телевидениеге арналған құрал-жабдықтар өндірісі коммуникаций, радио,телевидения	Бірлескен басым технологиялар бар. Өмірлік циклы қысқа	Ойлап табылғандардың аз бөлігі патенттеледі. Портфельдік менеджерлер ірістер мен шығындар тұрғысынан оңтайлы болашағы бар патенттердің көп мөлшерін иемденуге тырысады.
Орта Деңгейдегі Жоғары Технологиялыр Сферасы		
Комм уникациялық қондырғылардан басқа электрлік машиналар	Әдетте монополизация жоқ, бірлескен басым технологиясы жоқ күрделі өнімдер орын алады. Өмірлік циклы қысқа	Ойлап табулардың айтарлықтай бөлігі патенттеледі Портфельдік менеджерлер шығындар мен табыстар тұрғысынан оңтайлы көп мөлшердегі болашағы зор патенттерді иемденуге тырысады.
Электро қондырғылардың, радиоэлектрондық қондырғылардың, өндірісі және ақпараттық технологиялар	Әдетте монополизация жоқ, бірлескен басым технологиясы жоқ күрделі өнімдер орын алады. Өмірлік циклы қысқа	Ойлап табулардың айтарлықтай бөлігі патенттеледі Портфельдік менеджерлер шығындар мен табыстар тұрғысынан оңтайлы көп мөлшердегі болашағы зор патенттерді иемденуге тырысады.
Медикаменттер өндірісінен басқа химиялақ өндіріс	Бірлескен басымдық етуші технологиялары бар	Ойлап табулардың басым бөлігі патенттеледі
Ғылыми Сыйымды Салалар		
Гидрометеорологиялық салал мен оған араласы бар салалардағы іс-әрекеттер (картографиялық және ғарыштық ақпаратты жинақтау, өңдеу және дайындау, азотүсірілім)	Технологияларды пайдаланудың ортақтығы, технологиялардың қоғамдық маңыздылығы орын алады.	Патенттер формулаларының негізгі пунктерін көшірудің (ұдайы өндірісінің) күрделі, қымбат және табыссыз болмауына байланысты патенттер санының аз болуы.
Еуропалық одақтың Статистикалық қызметі әзірлеген NACE Rev.2 статистикалық әдістемеге сәйкес (Евростат).		

Ғылыми сыйымды технологияның ерекшелігі оларды патенттеу және коммерцияландыру процедураларында байқалады (2-кесте) және технологияның өмірлік циклының ұзақтығына, ғылым мен техника саласының сипаттамаларына, өндірістің құпиялығының деңгейіне негізделген.

Осы алғышарттарды басшылыққа ала отырып, зияткерлік іс-әрекеттің қорғалатын нәтижелерін пайдалану бағыттарын диверсификациясы қалыптасады.

Технологияның өмірлік циклы сатыларында «Саланың жалпы экономикалық ахуалы» критерийінде есептелетін ұйым табыстылығының көрсеткіштері маңызды. Кәсіпорынның бәсекеге қабілетті, сапасы жоғары ғылыми сыйымды өнімді шығаруға қабілеттілігі туралы тұжырымдарды дұрыс болуы үшін салада сапа менеджменті жүйесіне сәйкес әрекет ететін ұйымның бар болуы қосымша ескеріледі.

Қазақстандық инновациялық жүйенің ерекшелігін, ұйым түрін (коммерциялық, коммерциялық емес), инновациялық әрекет түрі мен басқару стратегиясын ескеретін технологияның коммерциялық трансферінің басым формасын таңдау жөніндегі әдістемелік ұсыныстар қалыптастырылу керек. Ұсыныстар өндірістік, ғылыми мекемелер мен ғылыми ұйымдардың жаңашылдыққа, технология трансферіне өтуі үшін «барлаушы» қызметін орындайтын мамандандырылған құрылымдарды құруды көздеу керек.

2. Әдістер

Алға қойған міндеттерді шешу үшін теориялық және эмпирикалық зерттеудің, жүйелік, салыстырмалы, статистикалық талдаудың, сұхбаттасудың, сарапшылық бағалаудың әдістері, бөлу параметрлерін бағалаудың, шешімнің өзара байланысқан салаларын талдаудың әдіс-тері (AIDA), сонымен қатар иерархияларды талдау және басымдықтарды анықтау әдісі пайдаланылды.

Эмпирикалық зерттеу (саланың көшбасшы ғылыми ұйымдарын сұрау түріндегі) саладағы зияткерлік меншіктің жаңа түрлерін анықтауға мүмкіндік берді: ЭЕМ-на арналған берілгендер қоры мен бағдарламаларға куәліктер (респондент ұйымдардың 80 %-ы), жаңалықтар мен пайдалы модельдерге патенттер (60 %), ноу-хау-ға куәліктер (20 %). Сала үшін технология трансферінің басым түрлері (респонденттердің 50 %-дан астамы) ұйым ішілік және салалық болып табылады.

3. Нәтижелер

Ғылыми сыйымды өнім өндірісін ұйымдастыру және оның тиімділігін арттыру үшін экономика салаларын техникалық модернизациялау қажеттігі туып отыр деген қорытынды шығарылды.

Экономика салаларын модернизациялау үшін технологияның коммерциялық трансферін басқару концепциясына негізделген инновациялық іс-әрекеттер мен қорғалатын ғылыми сыйымды технологиялардың трансферіне шаруашылық етуші субъектілерді ынталандыру жөніндегі практикалық ұсыныстар әзірленуі керек.

Технологияларды тарату, көбейту сатысында технология трансферінің маңыздылығы орын алады. Осы сатыда ғылыми сыйымды технологиялар трансферінің бағытын анықтау үшін салалардың бәсекеге қабілеттілігі мен инновациялығын сараптау ұсынылған. Бағалау көрсеткіштері салалардың (экономикалық іс-әрекеттердің түрлері) базалық критерийлері бойынша топтастырылған: саладағы зияткерлік меншік пен технологияның ахуалы, саланың экономикалық ахуалы 3-кестеде беріліп отыр.

4. Талқылау (Даулы Мәселелер)

Отандық инновациялық инфрақұрылымның анықталған ерекшеліктері (инфрақұрылым субъектілерінің қызметтерінің бірегейлігі және көшірмеуі; Қазақстан территориясында теңдей орналаспауы; ақпараттық алмасудың болмауы) Қазақстанда едәуір жиі пайдаланылатын ғылыми сыйымды технологиялар трансферінің формаларын бөліп қарауға мүмкіндік берді: кіші инновациялық кәсіпорын мекемелері; патенттердің жаттануы; ғылыми зерттеулер мен әзірлемелердің экспорты (шетелдік кепілдер есебінен шетелдік ұйымдардың мүддесі үшін бірлесе ҒЗТҚЖ өткізу; патентсіз жаңалықтарды сату / экспорты; қосу және жұту. Саладағы технология трансферін дамытудың негізгі мәселелерінің бірі - саладағы зияткерлік меншік трансферін трансфердің басқа түрлеріне ауыстыру (ғылыми-зерттеу, тәжірибелік-конструкторлық және технологиялық жұмыстарды зияткерлік меншікті рәсімдеу міндетінсіз орындау келісімдері, ақпараттардың ҒЗЖ туралы есепті, жарияланымдар түрінде таралуы).

3 Кесте: Салалардың Технология Трансфері Үшін Бәсекеге Қабілеттілік Және Инновациялық Көрсеткіштері

Критерий	Көрсеткіш
Саланың интеллектуалдық меншігінің ахуалы	1. Экономикалық іс-әрекет түрлерінің түрлері бойынша инновациялық тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің көлемі (млн. теңге)
	2. Жүктелген тауарлар, орындалған жұмыстар, қызметтердің жалпы көлеміндегі экономикалық іс-әрекеттің түрлері бойынша инновациялық тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің меншікті
	3. Экономикалық іс-әрекеттердің түрлері бойынша технологиялық инновациялардың шығындары (млн. теңге)
	4. Технологиялық инновацияларға кететін шығындар жиынтығындағы экономикалық іс-әрекеттердің түрлері бойынша инновациялық тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің меншікті салмағы (%)
	5. Зерттелген ұйымдардың жалпы санындағы технологиялық инновацияларды жүзеге асыратын ұйымдардың меншікті салмағы (%)
Саладағы технологияның ахуалы	1. Ұйымның экономикалық іс-әрекет түрлері бойынша ұзақ мерзімдік қаржылай салымдары (млн. теңге)
	2. Экономикалық іс-әрекет түрлері бойынша қысқа мерзімдік қаржылық салымдары (млн. теңге)
	3. Экономикалық іс-әрекет түрлері бойынша өндіріс индекстері (%)

Саланың жалпы экономикалық ахуалы	1. Ұйым жұмысшыларының экономикалық іс-әрекет түрлері бойынша орташа жылдық номиналды есептелген жалақысы (теңге)
	2. Ұйымның экономикалық іс-түрлері бойынша айналымы (нақты әрекет етуші бағалармен; млрд.теңге)
	3. Ұйым санының экономикалық іс-әрекет түрлері бойынша бөлінуі (мың. бірл.)
	4. Экономикалық іс-әрекет түрлері бойынша (нақты әрекет етуші бағалымен; млн.теңге) ұйым іс-әрекетінің сальдоланған қаржылай нәтижесі (табыс, мінус, шығын)
	5. Сатылған тауарлардың, өнімдердің рентабельділігі (жұмыстардың, қызметтердің) (%)
	6. Ұйымның экономикалық іс-әрекет түрі бойынша активтерінің рентабельділігі (%)

«Технологиялық аудит өткізу» концепциядағы ғылыми көлемді технология мен саланың технологияның өмірлік циклының әртүрлі сатысындағы трансферге әлеуетін бағалау мәселесі пікірталас тудырады. Ғылыми сыйымды технологияны меңгеру сатысында әлеуметті технологияларды сарапшылық бағалауға арналған келесі негіздемелер ұсынылады:

- Технологияның коммерциялық әзірлемесінің өзіндік құнын балама технологиялармен салыстыру.
- Технологияның нарықтық тұрғыдан алғандағы болашақ мүмкіндігі (нарық сыйымдылығы).
- Технологиялардың қорғау құжаттарының болуы.
- Осы технологияның пайдаланылып отырған технологиялармен технологиялық байланыс әсерінің болуы.
- Технологияларды меңгеруге арналған қажетті негізгі құралдардың болуы.
- Коммерциялық жұмыстардың балама технологиялармен салыстырғандағы мерзімі.
- Сол технологияға әлеуетті бәсекелестердің болуы.

Технологияның ахуалы зияткерлік меншікті қолдау әлеуетін білдіреді. Ғылыми сыйымды технологияны тарату, көбейту сатысында қорғалатын техникалық шешімді инвестициялау арқылы зияткерлік меншік пен технологияның ахуалы күшейеді. Сондықтан да «саладағы технологияның ахуалы» критерийінде ғылыми сыйымды технологияны өндіріс индексі түрінде таратудың әсері мен саржылық салымдарының маңыздығы есепке алынды. «Саладағы интеллектуалдық меншіктің ахуалы» критерийі ұйымның инновациялық белсенділігін көрсетеді.

5. Қорытындылар Мен Ұсыныстар

Барлық экономика салалары технология мен зияткерлік меншігі әлсіз болуымен сипатталады. Саланың ұйымдарын модернизациялау және техникалық қайта жабдықтау жобасының аясында ғылыми сыйымды қондырғыларды сатып алу шығыны барлық шығынның шамамен 80 %-ын құрайды. Бұл технологияның коммерциялық трансферін басқарудың әзірленген концепциясы негізінде алға шығарылған болжамдардың дұрыс екендігін дәлелдейді. Экономика салаларын модернизациялаудың әсерін арттыру және ғылыми сыйымды өнім өндірісін ұйымдастыру мен оның тиімділігін бойынша келесі ұсыныстар беруге болады:

- Бірнеше ғылыми білім беру мекемелерінің, коммерциялық құрылымдарының базасында салалық коммерциялық емес ұйымдарды құру арқылы сала ұйымдарының арасында диалог орнату;
- Мемлекеттік тапсырыс аясында ғылыми сыйымды тауарды жеткізу шығындарының сметасына оларға ары қарай сервистік қызмет көрсету, ауыстыратын құрал-жабдықты қайта өңдеу шығындарын қосу;
- Қазақстандағы және шетелдегі отандық техникалық шешімдерге құқықты тіркеу процесін қаржыландыруға бюджеттік құралдарды бөлу.

6. Дереккөздер

ЕСИРКЕПОВА, А. М. - МЫРХАЛЫКОВ, Б. - АЛТЫБАЕВА, Т. О., *Ғылыми Сыйымды Өндірістерді Басқару*, Монография, Шымкент 2015, 160.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., Төртінші “Өнеркәсіптік Революция Жағдайындағы Дамудың Жаңа Мүмкіндіктері”, Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы. <http://www.akorda.kz>: 20.01.2018.

УРКУМБАЕВ. М. Ф., *Развитие Предпринимательства в Приоритетных Отраслях Экономики (Региональный Аспект)*, Монография, Шымкент 2011, 212.

AVDULOV, A. N. - KUL'KIN, A. N., “Naukoemkie Tehnologii i ih rol' v Sovremennoii Ekonomike”, *Grant RFFI, Proekt № 02-06-80004*. <http://www.rfbr.ru/default.asp?doc id=5767>. 14.05.2011.

LJANOVICH, D. G., “Obshhaja Harakteristika i Struktura Rynka Produkci i Naukoemkih Proizvodstv Promyshlennyh Predpriyatij”, *Rossijskoe predprinimatel'stvo*, 1, М., 2010, 92-95.

RYBKINA, O. V., *Organizacionnye Rezervy Povyshenija Effektivnosti Proizvodstva Naukoemkoj Produkci*, Avtoreferat dis. ... kandidataj ekonomicheskikh nauk. Voronezh. 2012, 26.

SAVENKOVA, O. V. - TUROVEC, O. G., *Organizacija Sozdaniya i Prodvizheniya Novyh Tehnologij v Proizvodstvo na Predpriyatii*, Voronezh, 2009, 142.

SUSLOVA, N. V., “Formirovanie Mehanizmov Regulirovanija Naukoemkogo Sektora Kak Faktora Innovacionnogo Razvitija”, *Avtoreferat na soiskanie uch. stepeni kand. jekon. nauk*. SPb. 2013, 8.

SHHERBAKOV, D. V., “Konceptijau Pravlenija Naukoemkim Proizvodstvom”, *Organizator Proizvodstva*. 1, М., 2010, 78.

АҚПАРАТТЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН КРИПТОЖҮЙЕЛЕРДІ ЖОБАЛАУ МЕН ҚҰРАСТЫРУ ӘДІСТЕРІ

Нурзак ДҮЙСЕНОВ¹ - Саидхон САЙДИРАСУЛОВ²
Бахрамжан РАСАХОДЖАЕВ³

Özet

Dünya genelinde bilgisayar suçları sadece insan hakları savunucularını değil, aynı zamanda hükümet, ticari ve kamu örgütlerini de çekiyor. Bu konu sadece iş için büyük bir tehdit değil, aynı zamanda bilgisayarlaşma ve bilgi düzeyinin bir göstergesidir. Ayrıca bilgisayar teknolojisinin ve yeni yönün geliştirilmesi için bir itici güçtür - bilgisayar teknolojisinde bilgi işlemenin geliştirilmesi. Toplumun hayatının sayısal meşruluğunu belirleyen istatistiksel bilgiler oldukça karmaşıktır. Ülke ekonomisinin bilimsel yönetiminin örgütlenmesi, bu konuda uzmanlaşmış ihtisas kuruluşlarının bilgisi olmadan yıllarca ve üç ayda bir bilgi almak imkansızdır. Çeşitlendirilmiş bir ulusal ekonominin hızla gelişmesi nedeniyle, tüketicilere bilgi toplama, işleme, depolama ve teslim etme süreçleri en önemli ve önemli görevlerden biridir. Ve bu bilgileri korumanın yollarından biri.

Araştırma sonucunda kriptografik algoritmanın genel bir tanımını verirsek, aşağıdaki gibi çalışacaktır:

- Metinsel bilgi ve dosyaları şifrelemek ve çözmek için algoritma;
- Metin bilgilerinin şifrenmesi için şifre (şifre) kullanılır;
- Şifre metni açık metin ve şifre içerir, yani şifrenin kendisi şifrenir ve şifreye girilir;
- Elde edilen metin, uzunluğunun tek veya çift sayıya eşit olup olmadığı ve parolanın kısa, eşit veya açık metinden daha uzun olup olmadığı parola uzunluğunu şifreler. Bu, şifre çözülen şifreyi doğrulamaya yardımcı olur;
- Alfabenin her harfi metnin her metninin bir kombinasyonu ve her bir (normal) şifre için ASCII kodunun bir kombinasyonu ile temsil edilir. Şifrenin şifresini çözerken, her karakter kodu için şifrenin bir sonraki şifresinin kodunu kaldırır;
- Dosyaları kodlarken, dosyanın her partisi sembol değişkenine okunur. Her bayt için bir sonraki parolanın kodu baytta eklenir ve şifrelenmiş dosyaya değiştirilmiş bayt aşağıya yazılır;
- Şifrelenmiş dosya bir şifre içermez, uzunluk bilgisi kaydedilmez;
- ASCII tablosunu şifrelemek için kullanılır ve şifre sadece harf ve rakam değil, aynı zamanda özel semboller olarak da metin olarak yazılabilir.

Algoritma Borland Delphi 7 programlama ortamında uygulandı. Bunun nedeni, seçilen programlama ortamında oluşturulan uygulamaların hatalara sahip olması ve yeterli dil yeteneklerine sahip olmasıdır.

İncelenen kriptografik algoritmanın yazılım geliştirme aşamasında aşağıdaki yönler geliştirilmiştir:

- Programın şifre koruması;
- Kullanıcı tarafından kaydedilen ayarlar;
- Etkili ve sezgisel bir arayüz sunumu;
- Mevcut en az bellek miktarı ve yürütme hızı daha yüksek.

Üzerinde çalıştığınız şifreleme sistemi, büyük miktarda metin bilgisini şifrelemenize izin verecektir. Yazılım, farklı gelen veriler ve Windows işletim sisteminin çeşitli sürümleriyle test edilmiş ve test edilmiştir. Genel olarak araştırma sonucunda üretilen yazılım kullanıma hazır bir üründür.

Anahtar kelimeler: Kriptografi, Kriptosistemler, Bilgi Koruma Yöntemleri, Şifreleme, Açık Metin.

¹ «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Ақпараттық басқару жүйелері, dgnurzak@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті, Ақпараттық басқару жүйелері, saidkhan@mail.ru.

³ Қырғыз-Өзбек университеті, Инженерлік-технологиялық факультеті, Ақпараттық басқару жүйелері, rashodjaev@mail.ru.

1. Кіріспе

Өндірісте ЭЕМ базасының тиімді ақпараттық құрылымын құру мәселесі ақпаратты қорғауды ұйымдастыру мәселесінің бірі болып саналады. Бұл мәселе деректерді тұлғалық қорғау және жеке қорғау, жүйелік бағдарламаны арнайы бағдарламалармен қорғау сияқты сұрақтар жиынын құрайды. Сонымен деректерді қорғаудың бірінші түсінігі деректерді толық қорғау және оларға байланысты басқару сұрақтарын қамту. Толық деректерді сақтау мәселесі ұйымдастыру және техникалық аспектерден тұрады. Ұйымдастыру аспектісі келесі ережелерді құрайды:

- Ақпарат басқалардың байланысы жоқ жерде сақталуы тиіс;
- Өте керек ақпарат бірнеше жинақтауыштарда сақталуы тиіс;
- Әр-түрлі есептерге жататын деректер бөлек атпен сақталуы тиіс;
- Магнитті жинақтауыштармен ережелерге сай байланыс жасалуы керек.

Техникалық аспект әр-түрлі шектеулердің түрімен байланысты. Бұл аспект деректер базасын басқару жүйесінің құрылымына сай келуі және қолданушыға қолайлы болуы тиіс. Оларға:

- Ескі және жаңа мәндер арасындағы байланысты сақтау мақсатында белгілі атрибуттарды жаңалау шектеулі;
- Әлдебір диапазонда кеңістік көрсеткішінің мәнін сақтау шектеулі.

Электрондық есептеуіш техниканың дамуы және кең қолданылуы - өндірісте, басқаруда, байланыста, ғылыми зерттеулерде, білім саласында, коммерциялық қаржылық және өзге де адам қызметі сфераларында ғылыми-техникалық прогрестің қазіргі кездегі маңызды бағыты болды. Баспасөзде, техникалық әдебиеттерде, күнделікті өмірде - ақпаратқа, оның таралу қауіпсіздігі мен қорғалуына көп көңіл бөлінетін болды (Дуйсенов, 2018) және (Дуйсенов, Егенова, 2005).

2. Әдістер

Зерттеу жұмыстары нәтижесінде құрастырылған криптографиялық алгоритмге жалпы сипаттама беретін болсақ, ол келесі әдіспен жұмыс жасайды:

- Алгоритм мәтіндік ақпараттар мен файлдарды шифрлауға және дешифрлауға арналған;
- Мәтіндік ақпараттарды шифрлау үшін құпия сөз (яғни, пароль) пайдаланылады;
- Шифр мәтін құрамында ашық мәтін мен құпия сөз болады, яғни құпия сөздің өзі де шифрланып, шифр мәтінге енгізіледі;
- Шифрлау нәтижесінде пайда болған мәтінде құпия сөздің ұзындығы, сол ұзындықтың тақ немесе жұп санға тең болуы және де құпия сөздің ашық мәтінге қарағанда қысқа, не тең, немесе ұзын екені туралы да ақпарат сақталады. Бұл өз кезегінде дешифрлау кезінде парольдің дұрыстығын тексеруге көмектеседі;
- Шифр мәтіннің әрбір символы - ашық мәтіннің әрбір символы және құпия сөздің әрбір (кезекті) символының ASCII кодының қосындысынан пайда болады. Ал, дешифрлау кезінде шифр мәтіннің әрбір символының кодын құпия сөздің кезекті символының коды алып тасталынады;
- Файлдарды шифрлау кезінде файлдың әрбір байты символдық айнымалыға оқылады. Әрбір байтқа құпия сөздің кезекті символының коды қосылады және шифрланатын файлға өзгеріске ұшыраған байт жазылады;
- Шифрланған файлда құпия сөз, оның ұзындығы туралы ақпарат сақталмайды;
- Шифрлау кезінде ASCII кестесі қолданылады және шифр мәтін ретінде тек қана әріптер мен сандар емес, арнайы символдар да пайда болуы мүмкін.

Ашық мәтінді шифрлау процессін толығырақ түсіндіру үшін мысал қарастырайық. Мысалы, ашық мәтін ретінде «Шымкент» сөзі, ал құпия сөз ретінде «кілт» сөзі берілсін. Онда шифр мәтін келесідей болады:

1 Кесте: Шифрлау Кестесі

Түсініктеме	Ашық мәтін							Құпия сөз			
Ашық мәтін символдары	Ш	ы	м	к	е	н	т	к	і	л	т
Коды	216	251	236	234	229	237	242	234	179	235	242
Кілттік сөздің символдары	к	і	л	т	к	і	л	к	і	л	т
Коды	234	179	235	242	234	179	235	234	179	235	242
Құпия мәтіннің кодтары	(216+234)-255=195	175	216	221	208	161	222	(234+234)-256=212	102	214	228
Құпия мәтін	Г	Ү	Ш	Э	Р	Ұ	Ю	Ф	f	Ц	д

Жоғарыдағы 1-кестеде көрсетілгендей, шифрланған мәтін «ГҮШЭРҮЮФfЦд» болып тұр. Бірақ мұнымен шифрлау процесі өз мәресіне жетті дегені емес. Шифрлауды аяқтау үшін келесі тәсіл қолданылады:

- Құпия сөздің ұзындығын өлшейміз, оның мәні 4-ке тең («кілт» сөзі төрт әріптер тұрады);
- Құпия сөздің ұзындығын ашық мәтіннің ұзындығымен салыстырамыз (салыстыру үшін 2-кесте пайдаланылады). Құпия сөздің ұзындығы ашық мәтіннің ұзындығынан қысқа болғандықтан («Шымкент» сөзі 7 әріптер тұрады) шифр мәтінге қосымша «еoa» сөзін қосамыз. Бұл өз кезегінде шифр мәтіннің күрделілігін арттырады және криптотұрақтылық деңгейі жоғарлайды;

2 Кесте: Ашық Мәтін Және Кілттік Сөз Ұзындығын Салыстыру Кестесі

№	m-нің Тақ Немес Жүп Болуы	Салыстыру	Мәтіні
1	Тақ	$n < m$	аса
2	Тақ	$n = m$	асе
3	Тақ	$n > m$	асx
4	Жүп	$n < m$	еoa
5	Жүп	$n = m$	еoe
6	жүп	$n > m$	еox

Мұнда n - ашық мәтіннің ұзындығы, m - құпия сөздің ұзындығы.

3-кестені пайдаланып шифр мәтінді фрагменттерге бөлім жасамыз:

3 Кесте: Шифрлау Кестесі

Құпия сөздің ұзындығы	Құпия сөздің ашық мәтіннен қысқа екендігі туралы мәлімет	Шифрланған ашық мәтіннің бастапқы 4 символы	4 санының ASCII коды	Шифрланған құпиясөз	Шифрланған мәтіннің қалған бөлігі
4	е o a	Г У Ш Э	5 2	Ф f Ц д Р Ұ Ю	

Сонда, нәтижеде біз «Шымкент» сөзін «кілт» сөзі арқылы шифрлап «4eoaГҮШЭ52ФfЦдРҮЮ» шифрланған мәтінін аламыз.

3. Нәтижелер

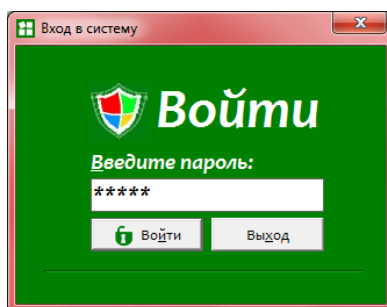
Алгоритм Borland Delphi 7 бағдарламалау ортасында іске асырылды. Мұның бір себебі, таңдалған бағдарламалау ортасында жасалған қосымшалардың қателіктерге төзімділігі және тілдің жеткілікті мүмкіндіктерінің бар болуы (Баженова, 2003).

Зерттелген криптографиялық алгоритмнің бағдарламалық қамтамасын құрастыру барысында келесідей аспектілер алға қойылды:

- Бағдарламаның парольдік қорғалуы (1-сурет);
- Пайдаланушы орнатқан параметрлердің сақталуы;
- Қолдануға тиімді әрі интуитивті түсінікті интерфейстің ұсынылуы;
- Жедел жадыдан мейлінше аз орын алуы және орындалу жылдамдығының жоғару болуы.

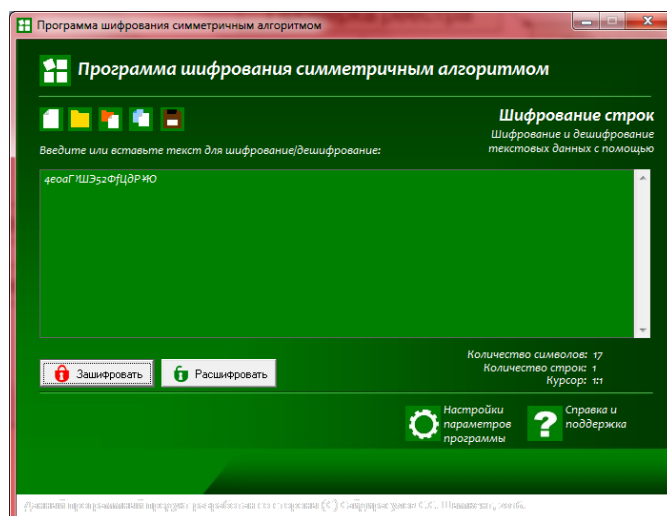
Бағдарламалық қамтаманың басты терезесі 2-суретте көрсетілген.

1 Сурет: Авторизация Терезесі

Ескету: Сурет автормен құрастырылған.

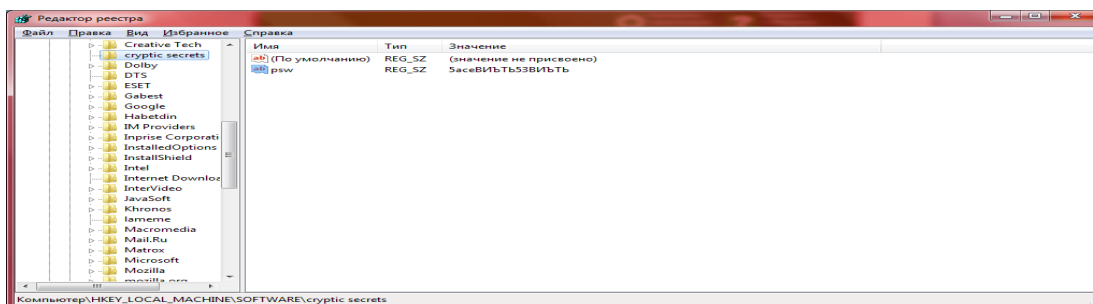
2 Сурет: Басты Терезе

Ескету: Сурет автормен құрастырылған.

Бағдарламалық қамтама пайдаланушының жүйеге кіру паролін Windows операциялық жүйесінің жүйелік реестрінде шифрланған түрде сақтайды. Егер, жүйелік реестрде қажетті параметрлер болмаса, онда олар бағдарламаны бірінші рет іске қосқан кезде құрылады.

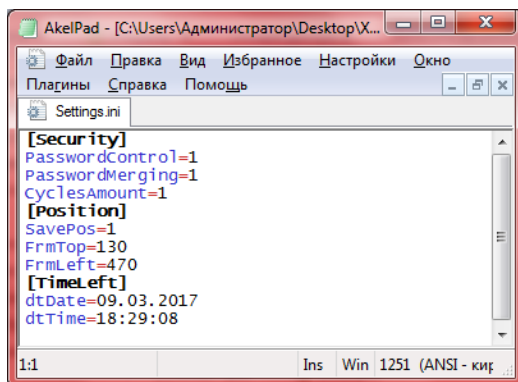
3 Сурет: Жүйелік Реестрде Шифрланып Сақталған Пароль

Ескету: Сурет автормен құрастырылған.

Пайдаланушы бағдарламаны қолдану барысында оның кейбір параметрлерін өз қалауы бойынша баптай алады. Мысалы, форманың орналасқан орнын сақтап қалу, бағдарламаға кіру паролін ауыстыру және т.с.с. барлық параметрлер бағдарламалық қамтаманың ағымдық каталогында settings.ini файлында сақталады.

4 Сурет: Параметрлердің Ini-Файлда Сақталынуы

Ескерту: Сурет автормен құрастырылған.

Бағдарламалық кодты жазу барысында бірнеше процедуралар жазылды. Олардың ең негізгілері келесілер:

- Мәтінді шифрлау процедурасы

Procedure EncryptsTxt (var Txt:String; Password:String; var ResTxt:String);

- Мәтінді дешифрлау процедурасы

Procedure DecryptsTxt (var Txt:String; Password:String; var ResTxt:String);

- Файлды шифрлау процедурасы

Procedure EncryptFile (var PathToFile:String; Password:String; PathToResFile:String);

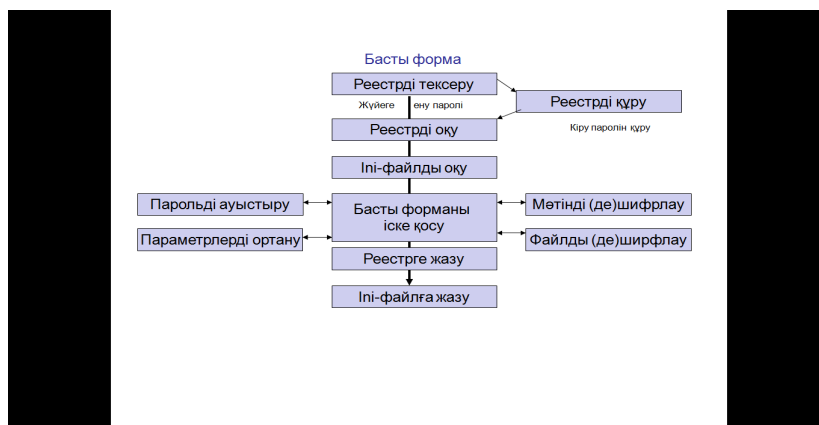
- Файлды дешифрлау процедурасы

Procedure DecryptFile (var PathToFile:String; Password:String; PathToResFile:String);

4. Қорытынды

Бағдарламалық қамтаманың модульдері мен жұмыс істеу принципі келесі 5-суретте көрсетілген.

5 Сурет: Бағдарламалық Қамтаманың Жұмыс Істеу Принципі

Ескерту: Сұлба автормен құрастырылған.

Бағдарламалық қамтама әртүрлі кіріс деректермен және Windows операциялық жүйесінің әртүрлі нұсқаларымен тексерілді және тестілеуден өткізілді. Жалпы, зерттеулер нәтижесінде жасалынған бағдарламалық қамтама қолдануға дайын өнім болып саналады.

5. Әдебиеттер

ДУЙСЕНОВ, Н. Ж., *Ақпараттық Қауіпсіздік Негіздері*, Шымкент 2018, 182.

ДУЙСЕНОВ, Н. Ж. - ЕГЕНОВА, Ә. М., *Программалар Жасаудың Саймандық Құралдары*, Шымкент 2005, 88.

БАЖЕНОВА, И. Ю., *Delphi 7. Самоучитель Программиста*, Москва 2003, 448.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ФОРСАЙТ ЖОБАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҮЛГІСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Эльмира ЖУСИПОВА¹ - Гульжан АГАБЕКОВА² - Гульмира ОМАРОВА³

Özet

Bu yazıda, Başkan NA Nazarbayev çalışmalarının uzun vadeli geleceğe kurduğu önceliklerin analizinde dünyanın 30 en gelişmiş ülkeleri saflarına katılarak kavramını yaptı. Buna ek olarak, 10 Ocak 2018 “dördüncü sanayi devrimi bağlamında geliştirilmesi için yeni fırsatlar yarattı,” Kazakistan Cumhurbaşkanı, derin ve yoğunur dünyanın mevcut ekonomik ve sosyal yanı sıra teknolojik alanlarda, değişime ayak uydurmak için nasıl sorununa dikkat çekti. mañızdıqqa yönde “ayarlamak ve yenilikçi sanayileşme eğilimini güçlendirmek için Araştırmalarımız doğrudan ilişkilidir.” Hükümet proje görevler üzerinde 2016-2019 için ikinci beş yıllık planın sanayileşmeyi zorladı. Yanı sıra yenilikçi teknolojilerin tanıtılması yoluyla geleneksel madencilik sektörlerinin etkinliğini artırmak ve erişim önemini vurguladı için. Gelecekte devletin, küçük orta ve büyük ölçekli sosyal ve ekonomik sistemlerin öngörü aktif olarak yeni yönetim teknolojisi için makro ve mikrodeñgeylerde tasarımında kullanıldığını belirtmek gerekir. Bize göre, modern iş yapılarının gelişmesinde onların faaliyetleri ve nicel göstergeler tam kapsamı, planlama iyi bir araçtır. Ancak, bazı durumlarda, geleceğe kapsamlı ve objektif bir görünüm olarak bu öngörüyle beri ekonomik, teknolojik ve siyasi ortamda bulunan, en önemlisi, henüz istenmeyen önemli değişiklikler olduğunu durumunu ve değişiklikleri belirler. mikro öngörü için İş yapısı kontrol etmek için bir stratejik rekabet aracı olarak görülebilir.

Mikro öngörü için İş yapısı kontrol etmek için bir stratejik rekabet aracı olarak görülebilir. Geleceğe akım yaklaşımın (Öngörü) ve karar verme kalitesinin kararlarının uygulanmasının sonuçları ile karşılaştırmak, hem de küçük ve büyük kararların etkilerini değerlendirmek için gerekli sistemlerin sosyo-ekonomik gelişme istikrarı korumaya.

Teknoloji öngörü geleceğini incelemek için kullanılan ve kontrol yöntemi olarak en popüler olabilir çünkü. Bu nedenle, “öngörü” ve toplam birikmiş zamanın tanımı, bu içeriğin değeri teorik çerçevenin derinlemesine çalışma olması gerekir.

Başkan geleceğin sistemde yenilik ekonomisi “öngörü” gelişmesi, yani, planlama ve vizyon hakkında öngörülerde hayal etmek imkansızdır. ekonominin tüm önemli sektörleri ‘yol haritaları’ uygulaması olması gerektiğini söyledi. Endüstriyel-yenilikçi kalkınma stratejisi - en azından önümüzdeki on yıl için kamu politikası önceliği. Bu program hammadde bağımlılıktan arınmış, yeni bir ekonomi yaratma ihtimali” dedi. Yenilikleri tanıtmak yanı sıra, yeni mekanizmaların tanıtımı yeni bir işe başladı ve için geliştirilecek genç girişimcilerin desteklenmesi. Uzman mülakat Kazakistan’ın yenilikçi gelişim konuları tartışmaya yönelik bir platform hazırladık. Profesyonel bir sonraki yıl için çözümler ve yenilikçi danışmanlık örgütün gelişmesi için ülkenin orta ve uzun vadeli önerileri. Ülkede önde gelen yabancı uzmanlar, uluslararası büyük şirketler, yüksek teknoloji şirketleri, tanınmış bilim adamları ve yenilikçiler, ciddi girişim yatırımcılar ve finansörleri çekmek için bir platform olacak. Şu anda aktif olarak sanayi ve teknoloji uzman panelleri katılan teknolojik tahmin ve planlama, 2020 yılına kadar Kazakistan’ın hızla gelişmesi alanında engin tecrübe ve bilgiyi temsil kendi alanlarına, çeşitli endüstriler, akademik çevreler, araştırma enstitüleri, ulusal uzmanlardan oluşan bir grubu tanımlamak için. Proje ve analiz, elde mevcut gelişmişlik seviyesinin kalitesinin değerlendirilmesi uygulama yürütmek için kurumlar arası yapılarının geliştirilmesi qalıptastırıladi. Käsipkerlik yenilikçi öngörü için planın gerçekleşmesinin bilimsel ve teknolojik öngörü Bilim ve teknolojinin bir sonucu olarak 2020. Biz aktif hazırlık ve iş organizasyonlarının gelecek inşa etmek için kapasite yılda birikmiş olan veya art arda

¹ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Басқару және бизнес жоғары мектебі, Экономика, elmira_zhusipova@mail.ru.

² «Мирас» университеті, Экономика, құқық және ақпараттық технологиялар факультеті; Экономика, guljanka_a@mail.ru.

³ М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Басқару және бизнес жоғары мектебі, Экономика, gulfmira76.03@mail.ru.

kalite vurgulamıştır. Buna ek olarak, iş yapıları, öngörü ve istekli ve bir şirketin kalite yönetim sistemi uygulamak yeteneği yenilikçi projelerin oluşumu. Sonuç olarak, küresel ekonomik kriz, endüstrilerin ve kâsîporundarlñ durgunluk etkisi altında makale, iş yapıları tutarlı veri sunulmaktadır taşımaktadır hedefine dayalı kurumsal yönetim aracı olarak kullanmak için yeterli istikrarlı ve rekabetçi ve yenilikçi öngörü stratejik gelişimi sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: İş Yapısı, İnovasyon Öngörüsü, Rekabet Gücü, Geleceğin Tahmini.

1. Кіріспе

Президентіміз Н. Ә. Назарбаевтың жасаған Қазақстанның әлемдегі ең дамыған 30 елдің қатарына кіру тұжырымдамасында болашақ атқарылатын жұмыстардың ұзақмерзімді ба-сымдықтары белгіленген. Сонымен қатар 2018 жылдың 10 қаңтарында жасаған «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында Қазақстанның да әлемдегі болып жатқан экономикалық және әлеуметтік, сондай-ақ технологиялық салалардағы болып жатқан терең және қарқынды өзгерістерден қалыспау керектігі мәселесіне аса назар аударды. Біздің зерттеу жұмысымыз «Инновациялық индустрияландыру трен-дін түзеу және күшейте түсу» бағытындағы маңыздыққа тікелей байланысты болып отыр. Мұнда Елбасы Үкіметке 2016-2019 жылдарға арналған Үдемелі индустрияландырудың Екінші бесжылдығы жобасы жөнінде міндеттер қойды. Сондай-ақ дәстүрлі өндіруші секторлар тиім-ділігін арттыруды инновациялық технологияларды жасау және ендіру арқылы қол жеткізу ма-ңызды деп атап көрсетті (Назарбаев, 2018).

Форсайт - шағын, орта және ірі әлеуметтік-экономикалық жүйелердің болашақ жағдайын белсенді түрде жобалау үшін макро және микродеңгейлерде пайдаланылатын жаңа басқарушы-лық технология болып табылады. Біздің ойымызша, олардың қызметінің ауқымына және дәл сандық көрсеткіштеріне байланыссыз қазіргі заманғы кәсіпкерлік құрылымдардың дамуының сапалы жоспарлауының ең оңтайлы құралы.

Дегенмен де, форсайт кей жағдайларда, осы шақтан болашаққа жан-жақты және объективті көз қарас ретінде аса маңызды болып табылады, әлі байқаусыз, болмашы өзгерістерді тауып, экономикалық, технологиялық және саяси ортаның жағдайы мен өзгерістерін анықтайды. Кәсіпкерлік құрылымның микродеңгейі үшін форсайтты стратегиялық бәсекеге қабілетті бас-қару құралы ретінде қарастыруға болады.

Кәсіпкерлік құрылымның микродеңгейі үшін форсайтты стратегиялық бәсекеге қабілетті басқару құралы ретінде қарастыруға болады.

Болашаққа көзқарас (форсайт) ағымдағы шешімдердің оларды жүзеге асыру салдарымен салыстыру үшін, және бұл қабылданған шешімдердің сапасын, сондай-ақ шағын және ірі әлеу-меттік-экономикалық жүйелердің даму тұрақтылығын сақтау жөнінде шешімдердің әсерін ба-ғалау үшін қажет.

Себебі форсайт болашақты зерттеу үшін қолданылатын технология және әдісі ретінде ең сұранысқа ие басқару құралы бола алады. Сондықтан да «форсайт» анықтамасы мен мазмұны-на, мәнінің осы уақытқа дейін жинақталған жалпы теориялық базасын тереңірек зерттеу қа-жеттігі туындайды.

Президент форсайт туралы «Инновациялық экономиканың дамуын «форсайт» жүйесінсіз, яғни болашақты көру және жоспарлау құралынсыз елестету мүмкін емес. Экономиканың бар-лық маңызды салаларында «жол карталарын» жасап, жүзеге асыру керек. Индустриалды - инновациялық даму стратегиясы - мемлекеттің саясаттың кемі алдағы он жылына арналған басым бағыты. Бұл бағдарлама Қазақстанның шикізаттық тәуелділіктен арылып, сапалы жаңа экономика құру мүмкіндігі», - деді (Назарбаев, 2015).

Сондай-ақ, инновацияны енгізетін жұмысын жаңа бастаған және жас кәсіпкерлерді қолдауға жаңа тетіктерді енгізу жөнінде ұсыныстар әзірленетін болады.

Қазақстанның инновациялық дамуының өзекті мәселелерін сараптамалық талдайтын сұхбат алаңына айналады. Кәсіби шешімдер мен келесі жылға арналған елді орта және ұзақ мерзімді уақытта инновациялық дамыту бойынша ұсыныстар жасайтын кеңес беру ұйымы болады. Елге жетекші халықаралық сарапшыларды, ірі халықаралық корпорациялар, жоғары техникалық компаниялар, танымал ғалымдар мен инноваторларды, салиқалы венчурлы қар-жыгерлер мен инвесторларды тарту алаңына айналады.

Қазіргі уақытта түрлі салалар, академиялық орта, зерттеу институттарының атынан өкіл-дік ететін, тиісті салаларда үлкен жұмыс тәжірибелері мен технологиялық болжамдау мен

жоспарлау саласында білімі бар, Қазақстанның 2020 жылға дейінгі қарқынды даму салалары мен технологияларын анықтайтын сараптамалық панельдерге белсене қатысатын отандық сарапшылар тобы қалыптасты.

Ғылыми-технологиялық форсайт нәтижесінде 2020 жылға дейінгі Ғылым мен технологияны дамытудың салааралық жоспарын өзектілендіру үшін ұсыныстар қалыптастырылады.

Қорыта айтқанда, жаһандық экономикалық дағдарыстың, салалар мен кәсіпорындардың рецессиясы әсеріндегі кәсіпкерлік құрылымдардың стратегиялық тұрақты және бәсекеге қабілетті дамуын қамтамасыз ету үшін корпоративтік басқару құралы ретінде инновациялық форсайтты пайдалану жеткілікті негізделген және объективті болып саналады (<http://adilet.zan.kz/>).

2. Әдістер

Инновациялық форсайт негізінде кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуді басқаруды жетілдіру жөнінде тұжырымдамалар мен тәжірибелік нұсқаулар жасау.

Зерттеудің әдістемелік негіздері - зерттеудің жалпы ғылыми әдістері, стратегиялық талдау, сараптамалық бағалау, статистикалық зерттеу, шаруашылық қызметті экономикалық және қаржылық талдау, экономикалық тиімділікті бағалау әдістері пайдаланылды. Кәсіпкерлік құрылымдардың инновациялық форсайттық жобаларды ендіру мен жүзеге асыруына талдау жасау, оның қол жеткізген ағымдағы даму деңгейі сапалық бағалауды білдіреді.

3. Нәтижелер

Біз кәсіпкерлік құрылымдардың болашақты белсенді құрастыруға дайындығы мен қабілеттілігі жылдармен жинақталған немесе пайда болған қасиет екенін бірнеше рет атап өттік. Сонымен қатар, кәсіпкерлік құрылымдардың инновациялық форсайт жобаларын қалыптастыру мен іске асыруға дайындығы мен қабілеті - кәсіпорынның қалыптасқан менеджмент жүйесінің сапасы болып табылады.

Әрине, бір жағынан кәсіпкерлік құрылымдардың инновациялық форсайт жобаларын қалыптастыру мен іске асыруға дайындығы мен қабілетін - инновациялық әлеует ретінде қарастыруға болады.

Бірақ, екінші жағынан, Н. П. Кузнецова мен Л. З. Фатхуллина дұрыс айтқандай, кәсіпорынның инновациялық әлеуеті әртүрлі индикаторлар арқылы бақыланады, кәсіпкерлік құрылымның дамуының динамикалық сипаттамасы болып табылады, ал кәсіпорынның инновацияларға дайындығы мен қабілеттілігі жинақталған және / немесе инновациялық әлеуеттің бір бөлігі ретінде қарастырылады.

Кәсіпкерлік құрылымның инновацияға дайындығы және қабілеттілігі А. А. Попованың, демек, келешектің белсенді жобалануы инновациялық мәдениеттен тәуелді.

Біз «... әлеуметтік субъектілердің инновациялық мінез-құлқы барысына ене отырып, инновация - бұл жеке тұлғалардың, ұжымдардың, әлеуметтік топтардың, сондай-ақ тұтастай қоғамның даму тәсілі болады ... кәсіпорында жұмыс істейтін адамдардың инновациялық мәдениетін көтеріп, тұтастай алғанда кәсіпорынның бизнес-моделін өзгертеді» деген көзқараспен толықтай келісеміз.

Бұл жүйелі түрде жаңа идеялар мен ұсыныстарды жасап және енгізіп отыру кәсіпорынның жұмысын оңтайландырады дегенді білдіреді.

Осылайша, зерттеудің осы кезеңінде біз кәсіпкерлік құрылымдардың инновациялық форсайт жобаларын қалыптастыру мен іске асыруға дайындығы мен қабілетін жобаға қажетті жағдайлар үшін бағалауға ғана емес, сонымен бірге кәсіпорынның дамуына сапалы баға беруге және оны басқаруға мүмкіндік береді.

Басқарушылық ойлаудың жаңа түрінің негізгі қағидаттары мыналар болып табылады:

- Біріншіден, кәсіпкерлік құрылымның болашақ дамуы бүгінгі күні басталады - болашақ құрылады;
- Екіншіден, бүгінгі қабылданған барлық шешімдер - кәсіпкерлік құрылымның болашақ дамуын анықтайды - болашақ айнымалы;
- Үшіншіден, кәсіпкерлік құрылымның даму болашағын инвариантты болжауға болмайды, болашақ - дәл сандық көрсеткіштерде болжанбайтыны қағида.

Кәсіпкерлік құрылымдардың инновацияға дайындығы мен қабілетін азайтатын ең маңызды себептерді жою үшін, яғни форсайт жобаларды жүзеге асыру есебінен қарқынды өсуге ықпал ететін төменде келтірілген 1-сурет механизмді қолдануды ұсынамыз.

1 Сурет: Кәсіпкерлік Құрылымдардың Бәсекеге Қабілеттілігін Қамтамасыз Етудің Ұйымдастырушылық Үлгісі

Ұсынылған үлгі негізінде бастапқы әрекет-реактивті, басқарушылық ойлау түрінің белсенді және болған өзгерістерге жауап ретінде белсенді типті (яғни өзгерістерді болжай білу) өзгерту болып табылады. Бұл шараларды іске асыру кәсіпкерлік құрылымның материалдық, техникалық және технологиялық базасы модернизациялауға көшуге мүмкіндік береді (негізгі құралдарды жаңарту және ауыстыру, меншікті инновациялар және материалдық емес активтердің өнімділігі үшін сыртқы ҒЗТҚЖ нәтижелерін алу, ғылыми сиымды өнімдер әзірлеу және енгізу үшін өндірістік бірліктер қалыптастыру). Сонымен қатар, жаңғыртуға (немесе қайта құруға) кәсіпорынның бизнес-процестері де жатады, басқарудың ақпараттық қолдау қалыптасады.

4. Талқылау

Осылайша, инновациялық форсайттық жобалар арқылы кәсіпкерлік құрылымдардың стратегиялық бәсекеге қабілеттілігін басқару алгоритмді қарағаннан кейін, жоғарыда аталған алгоритмнің жүзеге асырылатын бәсекеге қабілеттілікті арттыру үшін үлгі әзірлеуге көшу қажет: ұзақ мерзімді үрдісті және инновацияның өміршеңдігі инновациялық форсайт-жобаның мазмұнын анықтайтын алдын-ала болжау жобасын жасайды (Карасев, Матюхина, Легчаков, Петров, 2016, стр. 158-159; Соколов, 2007, стр. 10-11).

Кәсіпкерлік құрылымды белсенді басқарудың үш негізгі қағидаттарын қабылдау бұдан әрі қарай екі параллельді шаралардың қажеттігін анықтайды:

- Бірінші шара кәсіпорынның адами ресурстарын жаңарту мен дамытуға бағытталған, оның ішінде қазіргі заманғы аутсорсинг (аутстаффинг) және краудсорсинг технологияларын пайдалана отырып, ғылыми және инженерлік кадрларды тарту мүмкіндіктерін қарстыру қажет. Шағын және орта кәсіпорындар үшін мұндай технологияларды енгізу, инновациялық белсенділікті қажетті кадрлармен қамтамасыз етуде оңтайлы болып табылады;
- Екінші шара кәсіпорын қаржысын тұрақтандыруға немесе оңтайландыруға бағытталған.

Мұнда кәсіпорыннан болашақ инновациялық белсенділікті қолдауға бағытталатын қаржы ресурстарының қосалқы көзерін құру үшін, жиынтық шығындарын оңтайландыру мүмкіндіктерін іздестіру талап етіледі.

Инновациялық форсайт-жобаларды қолдану негізінде кәсіпкерлік құрылым қызметін құрылымдау дегеніміз - кәсіпорынның қызмет ету жүйесін сыртқы ортаның талаптары мен оның даму стратегиясына сай келетін, басқарудың заманауи тәсілдері, оның ішінде, сапаны басқару, бизнес-процесті, ақпараттық технологиялар мен жүйелерді реинженирингтеу әдістері негізінде басқаруды жақсартуға, өндіріс пен өндірілетін өнімдердің тиімділігі мен бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал ететін кешенді оңтайландыру болып табылады.

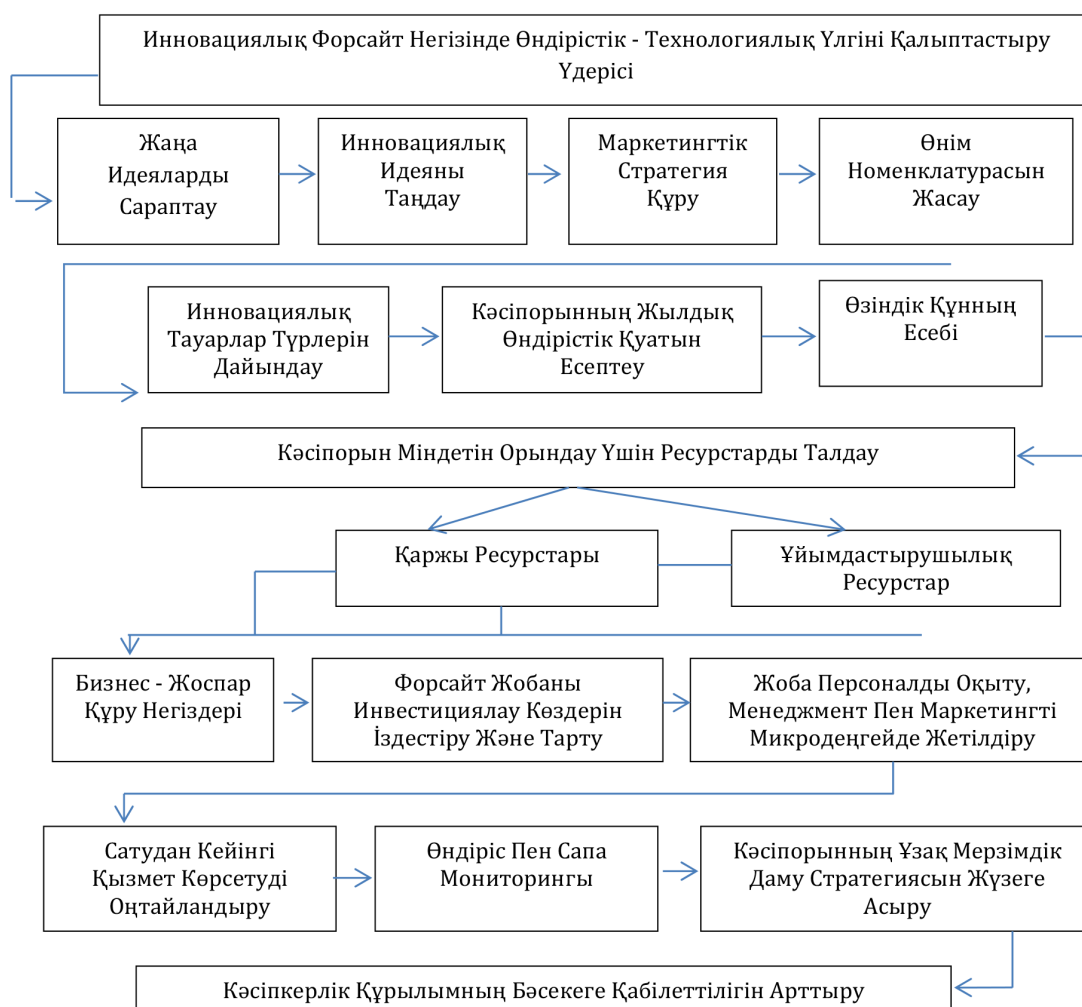
Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуші басты құрамдастары:

- Өнім мен қызмет түрінің сапасы;
- Маркетинг пен өткізу стратегиясы;
- Персоналдың біліктілігі;
- Өндірістің технологиялық деңгейі;
- Кәсіпорын қызмет етуші салықтық орта;
- Қаржыландыру көздерінің қол жетімділігі.

Қайта құрылымдау кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тиімділігі жоғары нарықтық құралы болып табылады (Королькова, 2007; Алимбаев, Таубаев, 2005, б. 11-13).

Сонымен, жоғарыда инновациялық форсайт-жобалар негізінде кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үлгісінің тәжірибелік аспектілерін келтірдік.

2 Сурет: Инновациялық Форсайт-Жобаларды Қолдану Негізінде Кәсіпкерлік Құрылымның Бәсекеге Қабілеттілігін Арттыру Үлгісі

5. Қорытындылар Мен Ұсыныстар

Инновациялық форсайт - бұл болашақты белсенді құрстыру және кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілікті арттыру құралы болып табылады. Кәсіпорынның қызметіне өнімге бағдарланған және / немесе үрдіске бағдарланған инновацияларды өндіру, әзірлеу және енгізуге негізделеді.

Бұл құрал кәсіпкерлік құрылымдардың қызметінің ауқымына қарамастан, макро - және микро деңгейде басқару кезінде пайдалануға болады.

Зерттеуде инновациялық форсайттың теориялық тұжырымдамасы және кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету жайында айтылды.

Атап айтқанда, «инновациялық форсайт» тұжырымдамасының мазмұнының мәнін, мазмұны мен ерекшелігін зерттеп, анықтап, кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін негіздеу және сыныптаудың авторлық көзқарастарын ұсындық, осы құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін инновациялық форсайтты қолданудың негізгі бағыттарын көрсеттік.

Бірінші тарауда жүргізілген зерттеулер мынадай негізгі тұжырымдауға келуге мүмкіндік берді:

- Біз басқару құралы ретінде форсайттың жіктелу сипаттамаларының жиынтығы бар екенін және солардың бірі инновациялық форсайт екенін анықтадық;
- Біздің авторлық ұстанымда инновациялық форсайтты - болашаққа бағытталған және инновацияларға негізделген кәсіпкерлік құрылымның қарқынды өсуін қамтамасыз ететін корпоративтік құрал ретінде қарастырамыз;
- Біз өндірістегі кәсіпкерлік құрылымдардың қалыптасуы мен сақталуының көптеген факторларға байланысты екенін анықтадық, бірақ мұндай факторлардың бастысы - инновация және болашақтың белсенді құрылысы;
- Кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігі ұғымы күрделі экономикалық санат ретінде қарастырылады және біз осы тұжырымдаманың мәнін анықтау үшін бірнеше негізді анықтаймыз. Тұрақты даму болашағы үшін ең маңызды стратегиялық бәсекеге қабілеттілігімен кәсіпкерлік құрылымға иелік ету;
- Біз стратегиялық бәсекеге қабілеттілікті кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекелестік артықшылықтары жиынтығы арқылы қамтамасыз етіледі, жай ғана қарапайым негізгі өндірістік факторларға иеліктен бастап менеджменттің негізгі құзыреттеріне үш негізгі аспектілер: инновация, зияткерлік капитал және ақпарат арқылы дамитын негіздедік;
- Инновациялық форсайтты қолдана отырып, кәсіпкерлік құрылымдардың стратегиялық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуші екі жолын ұсындық. Біріншісі, эволюциялық инновацияның көмегімен олардың болашағын белсенді жобалауға негізделген, екіншісі - революциялық инновацияның көмегімен олардың болашағын белсенді жобалауға мүмкіндік береді.
- Біз эволюциялық немесе революциялық инновацияларды бір типтегі форсайтта пайдалану алдыңғы кезеңдердегі кәсіпкерлік құрылымдардың ерекшеліктеріне байланысты деп санаймыз.

Бірақ кез келген жағдайда, көрсетілген инновацияларды кәсіпкерлік құрылымның болашағын белсенді түрде жобалау, осы құрылымға ұзақ мерзімді артықшылықтар әкелуі тиіс, бұл стратегиялық бәсекеге қабілеттіліктің мәніне және мазмұнына сәйкес келеді.

Ұсынылған зерттеуде, біз кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуді басқару мақсатында инновациялық форсайтты қолданудың әдістемесіне авторлық көзқарас берілді.

Басқару мақсатында, біз, авторлық тұрғыдан, инновациялық форсайтта пайдаланылатын жалпы әдістемелік тәсілдерді ұсындық, инновациялық форсайтты құрудың принциптері мен кезеңдерінің мәнін анықтадық.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасында, оның ішінде Оңтүстік Қазақстан облысында қызмет ететін кәсіпкерлік құрылымдардың қазіргі даму жағдайлары мен перспективаларын, осы құрылымдардың инновациялық өнімдер өндіру, немесе үдерістік инновациялармен айналысу, яғни инновациялық белсенділіктерінің деңгейлеріне статистикалық мәліметтерді пайдалану негізінде талдаулар жасалды.

Зерттеу жұмыстарының шегінде келесі қорытындыларға келдік:

- Кәсіпкерлік құрылымның стратегиялық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған инновациялық форсайтты жүзеге асыру үшін екі міндетті шешу қажет: ұзақ мерзімді инновациялық үрдісті анықтау (немесе бөлу), іс-әрекеттерді және басқарушылық шешімдерді бағдарлама немесе жоба түрінде ресімдеу (сценарийлік проективті технологияларды пайдалану арқылы);
- Инновациялық форсайт жобаны табысты іске асыру үшін инновацияның өміршеңдігін объективті бағалаудың маңыздылығы негізделген.

Инновацияның өміршеңдігі деп, дамудың түрлі шектеулері және белгілі қабілеттері жағдайында кәсіпкерлік құрылымның жаңалықтарды енгізе алуы.

Сонымен қатар, инновациялар өздерінің бәсекеге қабілеттілігіне және морфологиялық трансформациялану мен эволюцияға белгілі бір уақытқа дейін ие болуы тиіс (кем дегенде, кәсіпкерлік құрылымның даму циклінде);

Зерттеу жұмысында, кәсіпкерлік құрылымдардың инновациялық форсайт жобаларын пайдалану арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттырудың тәжірибелік үлгісі жасалды. Кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігі арттырудың үлгісін құру бинарлық инновациялық шешімдерге негізделген болуы қажет, себебі бұл өнім өндіру технологиясына инновацияларға және кәсіпорындарды басқару саласындағы инновацияларға да қатысты.

Үлгінің мәні - кәсіпкерлік құрылымның стратегиялық бәсекеге қабілетті даму мүмкіндіктері инновацияларға және өзгерістерге дайындықтары арқылы, ресурстық қолжетімділік деңгейіне, қабылданған тәуекел деңгейі және қажетті нәтижелерге сәйкес келетін сценарийлердің баламалары жиынтығын жасап, сәйкес келетін оңтайлы сценарийді таңдау арқылы қол жеткізуді білдіреді.

Үлгінің іс жүзінде іске асуы жүзеге инновациялық форсайт жобасы түрінде болады, және ұзақ мерзімді перспективада кәсіпкерлік құрылымның бәсекеге қабілетті тұрақты дамуын сақтау үлгінің негізгі мақсаты болып табылады.

Жосалған зерттеулерге сүйене отырып, біз ұсынған инновациялық форсайт жобаларын қолдана отырып кәсіпкерлік құрылымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру үлгісі әмбебаптығымен ғана емес сонымен бірге басқарушылық парадигмаларды өзгерту аспектісінде маңызды болып табылатын өзін-өзі дамыту қабілетіне ие деген қорытынды жасадық.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз ұсынған үлгі және тәжірибеде пайдалану тек қана әмбебап қасиетке емес, сондай-ақ өзін-өзі дамыту қабілетіне ие, өйткені үлгіге кіретін құрамдастар динамикалық түрде өзгереді және кез-келген дамуды тежейтіндей, статикалық қасиетке ие емес.

6. Дереккөздер

АЛИМБАЕВ, А. А. - ТАУБАЕВ, А. А., “Усиление Роли Кластеров в Инновационно-Технологическом Развитии Региона”, *Проблемы Обеспечения Конкурентоспособности Экономики Казахстана: Материалы Международной Научно-Практической Конференции*, Кокшетау 2005, 11-13.

КАРАСЕВ, О. И. - МАТЮХИНА, И. Н. - ЛЕГЧАКОВ, К. Е. - ПЕТРОВ, И. А., “«Большие Данные» в Экономических Исследованиях: Источники Информации, Направления Анализа и Требуемые Компетенции”, *Системный Администратор*, 01-02, М., 2016, 158-159.

КОРОЛЬКОВА, Е. М., *Реструктуризация Предприятий*, Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2007, 80.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., “Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері”, *Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы*. <http://www.akorda.kz>: 20.01.2018.

НАЗАРБАЕВ, Н. Ә., “Қазақстан Жаңа Жаһандық Нақты Ахуалда: Өсім, Реформалар, Даму”, *Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан Халқына Жолдауы*. <http://www.akorda.kz>: 31.01.2015.

“Қазақстан Республикасын Индустриялық-Инновациялық Дамытудың 2015-2019 Жылдарға Арналған Мемлекеттік Бағдарламасы”, *ҚР Президентінің 2014 Жылғы 1 Тамыздағы №874 Жарлығы*. <http://adilet.zan.kz>: 01.08.2014.

СОКОЛОВ, А. В., “Форсайт: Взгляд в Будущее”, *Форсайт*, 1., М., 2007, 10-11.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ЭСТЕТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Телли ТАГАРОВА¹

Özet

Bu makalenin amacı, okuma derslerinde ilkököl öğrencilerinin estetik eğitiminin destek, form ve tekniklerinin belirlenmesi ve deneysel olarak doğrulanmasıdır. Estetik eğitimin pedagojik problemlerine odaklanan, özel literatürün tanıtık ve incelenmesi, pedagojik koşulların ve organizasyonunun ilkökuldaki yollarının belirlenmesine katkıda bulunmuştur. Makale - çocukların estetiğini etkilemek için tasarlanmış özel olarak seçilmiş teknikler, teknikler ve araçlara dayalı ilkököl öğrencilerinin estetik eğitimine yönelik görevlerin uygulanması konuları ele almaktadır.

Harmonik gelişmiş kişiliğin ayrılmaz bir parçası estetik eğitimidir. Ortaokul öğrencilerinin sadece odaklanmış estetik eğitimi toplumda uyum sağlayabilir. Estetik eğitim sorunu yerli ve eğitimciler meşgul. Genç öğrencilerin estetik eğitimi konusunda yerli literatürün analizini yaparak sonuç çıkardık. Eğitim ve eğitim sürecinin sisteminde önemli bir yer, genç öğrencilerin estetik eğitimi alır, çünkü sadece bir insanda estetik nitelikler geliştirir, aynı zamanda tüm kişiliğin gelişimini teşvik eder: manevi ihtiyaçları, ahlaki idealleri, kişisel ve toplumsal temsilleri ve dünya görüşü. Estetik ebeveynlik faktörleri sayesinde, bu nitelikler bir insanda gelişir. Büyük bir eğitim önemi vardır: doğa, emek, dünyayı çevreleyen: aile, aile ilişkileri. Harika olabilecek her şeyi eğitir. Güzelliğin yetiştirilmesinde önemli bir yer, estetik ebeveynlik araçlarından biri olan bir sanattır. Estetik eğitimde büyük bir rol genel bir kurum oynar, estetik fenomenlere ve sanata maruz kalmaktadır. Biz doğal olarak bilimsel ve sanatsal ve estetik döngüsünün nesnelere, hangi estetik eğitim genç öğrenciler, estetik eğitim önemli bir araç olduğunu sonucuna varmıştır. Bu döngünün konularında, okul çocukları için bilişsel ilgi artar, kullanılan malzeme büyük bir duygusal potansiyele sahiptir. Bir analiz yaptık ve genç öğrencilerin estetik eğitiminin pedagojik koşulların etkisi altında gerçekleştirildiği sonucuna vardık: eğitim ve ders dışı faaliyetler. Ortaokul öğrencilerinin estetik eğitiminin önemli pedagojik koşulları: biliş, emek, doğa, sanat. Genç okul çocukları egzersiz gerçeği bulma duygusal deneyimler ile boyanır. Güzellik, bilginin gerçekliği kriterlerinden biridir. Zihinsel veya fiziksel olmayan emek, genç öğrencilerin estetik eğitimi için gereklidir. Her zaman tatmin ve zevk duygusu eşliğinde düzgün organize bir iştir. Eğitimci derslerde ve turlarda doğa ile iletişim düzenler. Doğa ile iletişim pahalı ve yakın olur, vatansever duyguların temelini oluşturur. Sanatsal ve estetik döngünün derslerinde sanatsal bir tat oluşur, okunan ve görülen doğrudan duygusal algı yapılır.

Estetik eğitim ve mesai dışı faaliyetlerde gerçekleştirilir. Küçük okul çocukları ile konuşmalar, film ve TV filmleri izlemek, müzik dinlemek ve estetik konularda sanat okumak. Ayrıca öğretmen sergiler ve müzeler ile mesai dışı faaliyetleri öğrencileri ziyaret edin. Bu nedenle, iş başında verilen hedefimiz ulaşıldı. Biz genç öğrencilerin estetik eğitim pedagojik koşulları ortaya çıkarıldı. Biz küçük öğrencilerin estetik eğitimi oluşturmak için ebeveynler için öneriler getirdi.

Eğitimci ve ebeveynlerin ortak çabalarında genç öğrencilerin estetik eğitimi oluşur. Ortaokul öğrencilerinin tam teşekküllü estetik eğitimi uygulayan öğretmen ve ebeveynler, manevi zenginliği, estetik, ahlaki nitelikleri ve yüksek entelektüel potansiyelini birleştirecek bir kişiliğin olmasını sağlar.

Anahtar kelimeler: Estetik Kültür, Okuma Eğitimi, İlkokul, Edebi Okuma, Estetik Eğitim.

1. Введение

Сегодня каждый педагог может с уверенностью сказать, что эстетическое воспитание школьников - это кропотливый, многолетний, целенаправленный, глубокий труд учителя. Ведь в результате этого педагогического процесса идет важное формирование отношения ребенка к окружающей его действительности, труду, природе, искусству в целом и культуре взаимоотношения с людьми. Теоретические основы в школах отчетливо отражают общие

¹ Южно-Казахстанский многопрофильный колледж, Факультет гуманитарных дисциплин, Этика и моральные ценности, sagarova11@mail.ru

тенденции современной педагогики. Это ясно выражено в преподавании предметов художественного цикла и представляющие основную область эстетического образования в современной школе. За последние десятилетия были разработаны многие концепции и теории, стремящиеся модернизировать преподавания этих предметов. Эти концепции сливались с общей тенденцией эстетического зрения в общей педагогике. Круг проблем, обсуждаемых ныне об эстетическом воспитании детей младших классов достаточно обширен. Необходимо отметить, что в педагогической науке по сей день идут вопросы и споры об эстетическом воспитание, как области знаний, относящей к педагогике или эстетике. Какая область педагогики может выдвигать задачи эстетического образования в школе? Воспитательную или познавательную функцию несет? Некоторые исследователи разработку теории и практики всей системы эстетического образования относят к эстетике.

В своей книге «Вопросы теории эстетического воспитания» Г.З. Апресян пишет «Нет нужды особо говорить о том, что одной из первостепенных задач эстетики является эстетическое воспитание...» Но на первый взгляд трудно возразить, ведь эстетика имеет и познавательную и воспитательную функцию. Она формирует общественное и индивидуальное сознание потребностей и идеалов данной эпохи. Но многие педагоги отмечают, что «когда проблема воспитания выдвигается в собственном теоретическом и практическом смысле, то она становится педагогической» (Апресян, 1970). При этом они утверждают, что эстетического воспитание возникла на стыке эстетики, педагогики и психологии. Но занимается она непосредственным формированием личности и является педагогической областью. Профессор, доктор педагогических наук Б.Т. Лихачев считает, что «теоретик в области эстетики, который начнет заниматься эстетическим воспитанием должен обратиться к педагогике, к проблемам образования, воспитания, развития их соотношения, к видам воспитания, места эстетического образования среди других видов воспитания, к проблемам дидактики и методики. Ибо вне всего этого эстетическое воспитание не существует как целенаправленный, организованный и контролируемый процесс» (Лихачев, 2010). Обращаясь к данному вопросу выдающийся ученый-психолог Л.С. Выготский, который в своей книге «Педагогическая психология» утверждает, что «это эстетика на службе у педагогики должна всегда исполнять поручения и служить путем и средством воспитания, чувствования и моральной воли» (Выготский, 1991). Основное внимание ученый уделяет воспитательному значению за эстетическими переживаниями личности.

Таким образом, эстетическое воспитание в общеобразовательной системе составляет важную сторону воспитания ребенка в педагогике. Оно ведет к обогащению мира чувств, эмоциональной стороне и влечет за собой познание нравственности ребенка. Важнейшую роль эстетическому воспитанию в процессе становления личности ребенка в педагогике многие исследователи отводили процессу эстетического воспитания в непосредственной связи с коррекционно-педагогической деятельностью.

Можно так же отметить, что не во все времена эстетические понятия могут развиваться и утверждаться. Поэтому одним из основных факторов является жизненный процесс, развитие современного общества, социальные цели и задачи.

Великие педагоги прошлого придавали эстетическому воспитанию очень большое значение. Так, А.С. Макаренко не раз отмечал, что эстетическое образование является как одним из путей нравственного воспитания, внесение художественного начала в самый процесс жизни воспитанников. К.Д. Ушинский рассматривал эстетическое воспитание как основное из всех средств воспитания. В XX веке крупнейшие советские педагоги, такие как С.Т. Шатский. В.А. Сухомлинский, А.С. Макаренко и многие другие тоже уделяли большое внимание эстетическому воспитанию как мощному средству всего педагогического процесса в школе. Тем самым имелось ввиду и взаимосвязь эстетики с различными сторонами воспитания: трудовое, физическое, экономическое и нравственное.

Следует отметить, что без эстетического образования и воспитания младшеклассник не сможет достигнуть полной человеческой зрелости, без широкого кругозора и понимания духовной культуры человечества, поэтому эстетическое развитие эрудицией необходимо на протяжении всех этапов учебного процесса в школе. Б.Т. Лихачев пишет, что: «в психологии и педагогике проблема развития имеет центральное значение, она является лейтмотивом всех разделов педагогики – обучения, воспитания, дидактики, методики» (Лихачев, 1972). Соглашаясь с мнением ученого, можно отметить, что психология ставит задачу раскрытия внутреннего содержания общего развития личности, так как педагогика направлена на целостное образование и общее развитие учащихся.

Многие педагоги уделяли особое внимание художественно-эстетическому развитию ребенка. Так, например, А.С. Макаренко неоднократно отмечал силу воздействия эстетического воспитания на детей. Он подчеркивал при этом, что активное участие детей в создании красивого в жизни, ведет к преобразению действительности в нашей жизни (Макаренко, 1983, стр. 145). Главная задача эстетического воспитания детей – формирование гармонической личности.

Исходя из этого, надо заметить, что эстетическое воспитание дает свой специфический элемент дальнейшему развитию ребенка. Так же оно имеет свою предметную сферу. Но в педагогике вопрос о предмете эстетического воспитания остается до сих пор дискуссионным.

Член российской академии образования и педагогики, педагог В.Н. Шацкая выступила с идеей широкого понимания эстетического воспитания, охватывающего все формы деятельности и жизни учащихся (Шацкая, 1954). Эту мысль подхватил ведущий педагог того времени В.А. Сухомлинский утверждал, что только через призму красоты в духовный мир ученика может войти чувства гуманности, патриотизма, коллективизма и дружбы (Сухомлинский, 1990). Он предлагал включать эстетическое воспитание в окружающую действительность и быт ребенка, в искусство и природу. Из многолетнего опыта педагог стремился научить детей чувствовать и понимать силу красоты и совершенства природы, искусства, труда и человеческих отношений. Важнейшими двигателями в эстетическом воспитании младшеклассника В.А. Сухомлинский считал все то, что занимает ведущее место в его педагогической системе – художественная литература, музыка, творческий потенциал играет важную роль в жизни ребенка.

Проблема теории эстетического образования школьников В.А. Сухомлинского получил широкий резонанс и применение его на практике в педагогике и на сегодняшний день.

Но более эффективные взгляды в решении проблемы эстетического воспитания учеников были труды Д. Н. Джоза, который призывал применять все возможности с применением эстетического воспитания при преподавании всех дисциплин учебного процесса, а также формировании личности в коллективе и развитие самой школы. Надо отметить, что все исследования данных ученых и многих других исследователей помогли полнее раскрыть все новые подходы решения проблемы эстетического воспитания в педагогической науке. Но, к сожалению, в дальнейшем, когда произошло быстрый виток в развитии педагогической науки, все меньшее внимание уделялось для конкретизации и принципов эстетического воспитания. Ссылаясь на исследования великих педагогов прошлых лет, есть основания полагать, что определения предмета эстетического воспитания школьника является формирование эстетического мировоззрения детей к реальной жизни, творчеству, искусству в целом связана с проблемой эстетизации в школе. И важнейшей задачей начальной школы на сегодня является использование в полной мере все средства воспитания, включающие в себя эстетические ценности, приобщение к художественному творчеству и на всю жизнь приобрести чувство прекрасного. Пути решения всех задач по эстетическому воспитанию школьников в педагогике, несомненно, связано с эстетическим развитием личности. Конечно, можно с уверенностью отметить, что при реализации этого важную роль играет именно школа (Джоза, 1974).

Преподавание всех дисциплин должна протекать во взаимодействии всех видов и форм эстетизации школьной жизни в соответствии с системой эстетического воспитания, разработанной великими учеными и передовыми педагогами.

Правильно замечает Б.Т. Лихачев, что «система эстетического воспитания представляет собой единство всех форм школьной деятельности и педагогических приемов, направленных на формирование у детей активно-преобразующего эстетического начала к окружающему его миру» (Лихачев, 2010). Соглашаясь с мнением педагога можно отметить, что идея комплексного подхода в эстетическом воспитании младшеклассников во многом решает основные цели и задачи данной проблемы воспитания.

Анализируя исследования ученых-педагогов и периодической литературы можно отметить, что эстетическая школа прошлого была настолько сильна, что нашло отражение в педагогических источниках.

Отечественные педагоги Е.В. Квятковский и В.М. Неменский разработали концепции, которые содержат материалы и играют важную роль в формировании эстетического потенциала детей младшего школьного возраста. Если рассмотреть концепцию Е.В. Квятковского как основного фактора эстетического воспитания и формирования культуры ребенка, можно заметить, что автор уклоняется в сторону дисциплин, содержащих гуманитарно-эстетическое направление.

А концепция В.М. Неменского большое внимание уделяет на творческо-художественную деятельность младшеклассников (Неменский, 1987). Сопоставив обе концепции, мы приходим к выводу, что, имея разные подходы, они все же объединяют главное понятие эстетического воспитания школьников на современном этапе образования это и культурное наследие, и традиции, и художественно-эстетическое развитие. Мнение исследователей концепций совпадают в том, что ведущим в эстетическом воспитании учащихся остается формирование общее эстетического воспитания и развития, но в плане достижения этой цели их мнения расходится. Каждый из них утверждает свою позицию в отношении этапов и средств обучения. Если Е.В. Квятковский считает, что эффективнее обучать детей только на уроках литературы и общих школьных предметах, то В.М. Неменский предпочитает только все использовать все виды искусства (Квятковский, 1989, стр. 88-91).

Многие ученые в области эстетического образования рассматривали проблему общекультурного развития и воспитания младшеклассников в процессе обучения в общеобразовательной школе в единстве основ искусства и во время урока, и в неурочное время. Все они рассматривали оптимальное решение и интеграционные подходы к проблеме эстетического воспитания школьников в учебном процессе.

Таким образом, можно сказать, что проблема эстетического воспитания в педагогике прошла длинный путь развития и становления. Работы ведущих педагогов того времени обогатила педагогическую науку своими содержательными исследованиями. Можно так же отметить. Что благодаря этим гипотезам эстетическое воспитание в общеобразовательных школах стала областью самостоятельной в системе воспитания школьников и эстетическая педагогическая теория поднялась на высокий уровень общественного развития. Опыты ведущих педагогов легли в основу всей педагогической науки. Хотелось бы отметить важность и необходимость этих исследований в изучении художественно-эстетических предметов школьной программы.

Сегодня это достижение в педагогике является единой составляющей на уровне всей государственной системы образования и воспитания. Сюда входит и дошкольное воспитание, и образование и воспитание в школах, так же все внешкольные мероприятия в учебных заведениях.

Процесс эстетического образования и воспитания приемлемый во всех системах образования является целенаправленным и систематическим в общей педагогике. Но проблема основных целей и задач эстетического воспитания еще не достигнута и требует к себе особого внимания.

2. Методы

В исследовании использованы следующие методы: анализ теоретических источников, тестирование, анкетирование, наблюдение, изучение продуктов творчества детей.

3. Результат

При анализе периодической литературы по проблеме эстетического образования и воспитания в начальной школе, мы пришли к выводу, что в развитии творческого начало у детей огромная роль принадлежит искусству и литературе, которые являются основными движущими силами в становлении личности ребенка. Ведь ранний этап школьной жизни ребенка обуславливается как начало осмысленной жизни, поэтому важно помочь им почувствовать интерес и познать чувство общение с красотой окружающего мира. Но для достижения поставленной цели необходимо выполнить следующие задачи:

- ♦ грамотное содержание учебного материала;
- ♦ методические действия и приемы.

Все содержание материалов по подготовке к эстетическому воспитанию должно отображать возрастные особенности детей. Соединение эмоционального и рационального начало, обусловленное грамотными дидактическими подходами, ведет к формированию у ребенка к особому видению мира. Так как чувства ребенка развиваются в процессе любого вида деятельности, что дает импульс на восприятие и формирование его чувственного мира. Огромную помощь в этом плане играет начальная школа и является плацдармом для становления более сознательной, высокообразованной и культурной личностью.

В нашем обществе происходят кардинальные перемены и в связи с этим в стране особое внимание нацелено именно на всю систему образования. В общем документе государственного общеобразовательного стандарта начальной школы эстетическому воспитанию школьников

отведено особое место. Для этого учителю начальных классов необходимо разработать план работы и при этом уделять внимание на эстетическое воспитание ребенка. Главная задача учителя в этой связи – формирование у учащихся эстетических ценностей.

Для освоения эстетической действительности школьником надо задействовать все области искусства в разных ее формах творческой деятельности. Надо отметить, что эстетическим воспитанием детей надо начинать в самом младшем возрасте, так как в зрелом возрасте эстетические взгляды и вкусы уже сформированы. В реализации эстетических воспитательных целей наиболее существенную роль играет урок литературы. В этом случае решающее значение за учителем-словесником, который на своих занятиях осуществляет задачи эстетического воспитания учащихся. Но можно заметить, что не все учителя начальных классов придают значение на эмоционально-эстетическую сторону воспитания и поэтому остаются, не реализованы многие задачи воспитания.

Также немало важную роль при организации эстетического воспитания играет помещения, в нашем случае кабинет литературы, педагогические условия для реализации эстетического потенциала ребенка. Эстетика внешнего облика учителя и ученика, окружающей среды личности. В кабинете литературы для эстетической обстановки можно оформить с помощью портретов писателей и плакатов, заключающих в себе эстетический материал по предмету. Развивающее значение для школьников начальных классов играет реализация межпредметных связей с другими видами искусства: музыкой, рисованием, театром и кино.

Опытные педагоги и учителя в работе со школьниками младших классов считают, что у многих детей уже заложено эстетическое начало. Это видно и в их воображениях, видениях и фантазиях. Однако это все будет не полноценным без определенного эстетического образования и воспитания. Прежде всего для овладения детьми теоретического материала с эстетической направленностью важно, чтобы они получали не размытые сведения, но конкретные представления об эстетике и эстетическом освоение действительности.

Эстетическое воспитание - педагогическое явление, где профессиональность учителя начальных классов содействует развитию культуры ребенка на общекультурном уровне. При этом формируется личностные оценочные отношения школьника, как к общественной, так и собственной жизни. Педагогический процесс в формировании и подготовки эстетического восприятия действительности школьником дает свой неповторимый результат становления его как полноценной личности в нашем обществе.

Ссылаясь на уже годами сложившуюся систему воспитательной работы в начальной школе можно выделить некоторые структурные элементы эстетического воспитания младшеклассников:

- ♦ эстетическое образование;
- ♦ нравственно-художественное воспитание;
- ♦ самосовершенствование;
- ♦ творческий потенциал.

Все эти составляющие эстетического воспитания имеют важную значимость и являются незаменимым компонентов в творческой реализации мысли и воображения школьника.

На начальной стадии обучения и приобщения ребенка к эстетическим ценностям, приобретенные в результате воспитания и обучения знания становятся таким плацдармом для дальнейшего глубокого обогащения целой эстетической системы школьника на всех этапах его обучения и взросления. В школе этот процесс происходит по проторенной дорожке эстетического обучения, дети приобретают умения и навыки, обогащают свое мировоззрение новыми эстетическими и художественными явлениями. Накопившие знания и представления о художественных и эстетических ценностях, правильность общения с этими представлениями ведет к формированию отдельных установок у учащегося: эмоциональных, оценочных, образных и психологических.

Сегодня в школах для развития общекультурной личности создаются все условия обучения и воспитания это и классы с профильным направлением, с углубленным изучением языковых предметов, которые способствуют развитию и способностям более гармоничной личности в нашем обществе. Поэтому все больше увеличивается значимость учебных предметов с эстетическим потенциалом для обучения детей.

Многие педагоги утверждают, что эстетическое воспитание положительно влияет на школьников в развитии самопознания и самосознания, формирует гуманное отношение к

окружающим, повышает эмоциональное состояние и активизирует деятельность ребенка. Ребенок при этом становится более коммуникабельным, легко входит в общение и расширяет свой кругозор, делает свои оценочные выводы.

А.С. Макаренко в свое время считал, что «организация воспитания, повышение его эффективности нельзя представить без все более глубокого проникновения в его сущность как предмета педагогики, в его механизмы» (Макаренко, 1983, стр. 145). На этом основании возможно можно добиться результатов успешного решения и преодоления задач воспитания и обучения в начальной школе. А.С. Макаренко, рассматривая проблемы эстетического воспитания в школе, предлагает решение ее во взаимосвязи образования и воспитания.

Из литературы по эстетическому воспитанию видно, что путь к решению проблемы и постановке основных задач необходимо осуществлять в ходе системного подхода ко всему педагогическому процессу в школе. Этот этап становится общим во всех отраслях педагогической науки.

К целостному, системному подходу изучения эстетического воспитания в начальной школе изложены в исследованиях ученых Ф.Ф. Королевой, В.Д. Семеновой, Ю.П. Сокольникова, Т.А. Ильиной и многих других. Работы данных исследователей более эффективно для всех видов воспитательной работы в школах, но ближе всему к эстетическому воспитанию школьников.

Дело в том, что многие методисты считают, что эстетическое воспитание необходимо рассматривать в единстве всего воспитательного процесса в педагогике, но эти мнения ошибочны. Ведь практика показывает обратное. Значимость этих исследований многогранна, так как основные методологические задачи эстетического воспитания в начальной школе можно решать путем анализа некоторых частей целостного воспитательного процесса. Поэтому главное значение имеет место так называемая концепция понимания все системы воспитания и образования.

На данном этапе исследования воспитательный процесс в школе предстает перед нами как отдельно взятая единица. Но эстетическое воспитание нельзя считать самостоятельной областью всей системы воспитания. Ведь ее функции могут действовать только во взаимосвязи с другими видами воспитания детей: школах, классах, коллективах. И только эти педагогические подходы, которые имеют свои функции и конкретные направления, могут показать результат общих воспитательных и эстетических процессов. Отсюда следует, что эстетическое воспитание тесно связана с другими видами воспитания и без них она не сможет быть организовано на должном уровне. Для многостороннего развития личности эстетическое воспитание осуществляется с помощью нравственного, художественного и многих других видов школьного воспитания.

В единстве системного подхода эстетическое воспитание имеет свое место и несет свою функцию: формирование личности, формы воспитания, специфику методов и своеобразие воспитания. Эти составляющие эстетического воспитания тесно связаны между собой и организуют систему ее воспитания. Конечно, основными являются задачи эстетического воспитания и образования. Они определяют виды деятельности, содержания и средства для выполнения в полном объеме организацию эстетического воспитания в педагогическом процессе школы. Эти задачи показывают и методику эстетического воспитания детей и указывают на деятельность педагога и ученика.

Необходимо использовать для эстетического воспитания детей на уроках технические средства: наглядные пособия, произведения искусства, слайды, кинофильмы и многое другое. Основными формами организации являются уроки, экскурсии, кружки, посещение театра, беседы, олимпиады и творческие вечера.

Рассматривая развитие творческого воображения в нетрадиционном ракурсе, явилось приоритетным направлением и нашей экспериментальной педагогической науке по организации эстетического воспитания младших школьников к отечественному искусству. В практике школьного обучения выработаны и широко используются следующие приемы развития воображения школьников.

Дифференциация и индивидуализация обучения: персонизируя работу, педагог полнее учитывает личностные особенности ребенка, благодаря чему достигаются более высокие результаты в формировании основ творческих способностей младшеклассников.

Способы дифференцированной работы по подготовке к эстетическому воспитанию:

- ◆ различные задания, их разработка;
- ◆ помощь учащимся в выполнении заданий;

- ♦ быстрота освоения учебного материала;
- ♦ домашние задания, обусловленные задачами урока, уровнем подготовленности учащихся.

При организации работы в целом нужно учитывать возможности и развитие каждого ребенка индивидуально. Материал при этом классифицируется на несколько этапов: тренинговые (работа строго по образцам) и созидательные (самостоятельная работа по созданию предметов); педагогическое управление развитием воображение творческого мышления ребенка, обусловленное:

- а) дидактическими приемами, активности;
- б) инновационными подходами к обучению (системный, деятельностный, личностно-ориентированный, уровневый, проблемный;
- в) педагогические предпосылки развития творчества у маленьких школьников;
- г) создание мотивации по включению младших школьников в урок и психологическая разгрузка в течение урока;
- д) поэтапное становление творческих воображений.

При правильном воображении включается вся познавательная деятельность, сопровождаемая особенными положительными эмоциями. Все процессы воображения, и ее механизмы рассматриваются в психологии как важнейшие показатели креативности человека, его способности приводит к воспроизведению новейших идей и образов. Так как оно происходит на основе годами накопленных людьми знаний и умений, эмоций и впечатлений, важно использовать с этой целью потенциал учебных занятий в начальных классах, когда активно идет процесс развивающего его мышления. Воображение отражает эстетическую оценку явления, поэтому так важно обращать внимание на то, что обучение на этапе в младшем возрасте воображение развивалось у ребенка по законам красоты. Такое понимание всей проблемы воображения подводит к мысли о важности использования сведений по эстетике воспитания младшеклассников.

В общеобразовательных школах Республики Казахстан особое внимание уделяют изучению эстетического воспитания во всех ее аспектах с 30-х годов XX века. Эстетически направленные вопросы входят как часть предметов чтения и языка в учебные программы.

В каждой школе, благодаря усилиям учителей весь процесс учебной и воспитательной работы направлен на взаимодействие с эстетическим воспитанием. Ведь в целом цель воспитания младшеклассника как полноправную личность – сложный, многогранный и всегда актуальный процесс работы. Мы убеждены в том, что в каждом ребенке заложены огромные творческие эстетические задатки, и в том, что подчас они не всегда могут быть вовремя реализованы, вина нас взрослых.

4. Выводы

Таким образом, мы пришли к выводу, что эстетический вкус - это не способность находить только удовольствие от прочитанного, уметь оценивать литературные произведения с помощью их анализа и оценочного отношения к окружающему миру и явлениям. Но эти оценки и суждения детей должны быть обоснованными с точки зрения эстетических суждений.

5. Источники

- АПРЕСЯН, Г.З. (1970). Вопросы теории эстетического воспитания. М.: МГУ. 141.
- ВЫГОТСКИЙ, Л.С. (1991). Педагогическая психология. М., Педагогика. 479.
- ДЖОЛА, Д.Н. (1974). Эстетическое отношение человека к действительности как предмет эстетического воспитания. *Дис. ... канд. философ. наук.* Киев. 174.
- КВЯТКОВСКИЙ, Е.В. (1989). Побуждать интерес к лучшим образцам искусства. Сбп. 88-91.
- ЛИХАЧЕВ Б.Т. (2010). Педагогика. *Курс лекций.* М: Гуманитар, изд. центр ВЛАДОС, 647.
- МАКАРЕНКО, А.С. (1983). Педагогические сочинения в 8 т. Т.4. М.: Педагогика, 145.
- НЕМЕНСКИЙ, Б.М. (1987). Мудрость красоты. О проблемах красоты. *Книга для учителя.* М.: Просвещение. 256.
- СУХОМЛИНСКИЙ, В.А. (1990). Духовный мир школьника подросткового и юношеского возраста. М.: Учпедгиз. 223.
- ШАЦКАЯ, В.Н. (1954). Эстетическое воспитание детей в семье. М. 191.

MANAGEMENT OF COMPETITIVENESS OF PRODUCTS OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Tatyana MITROSHENKO¹ - Diana MAKHANOVA²

Özet

Ekonominin piyasa düzenleme mekanizmalarına geçişi, işletmelerin ve kuruluşların ekonomik gelişimi üzerinde önemli bir etki yaratan bir dizi rekabet ilişkisinin oluşmasını gerektirir. Pratik deneyime dayanarak, yerli işletme kuruluşlarının çoğunluğunun medeni formlara ve rekabet yöntemlerine uyarlanmadığı açıktır. Mevcut durumda, yerli girişimcilerin rekabet ettiği yabancı ortakların rekabet ortamında çalışma konusunda zengin deneyime sahip olmalarından dolayı durum daha da karmaşıklaşmaktadır. Bununla birlikte, kendi iç işletmelerinde doğrudan kullanımı, tekliklerinden, piyasadaki rekabetçi davranışların evrensel sistemlerinden yoksun olmasından dolayı genellikle zordur. Bu durumun ortaya çıkması, ancak hızla değişen piyasa koşullarına uyum sağlayabilen ve tüketicilere rekabetçi ürünler sunabilen rekabetçi bir üretimin yaratılmasıyla mümkündür. Bu bağlamda, rekabet edebilirlik, mevcut ekonomik koşullardaki yerli işletmelerin niteliksel işleyişinde temel koşullardan biri haline gelmektedir. Ürün rekabet gücünün yönetimi, rekabet gücünün gerekli seviyesini sağlamak ve şirketin kilit performans göstergelerini olumlu yönde etkilemek için ürünlerin geliştirilmesi, üretimi, pazarlanması ve satış sonrası hizmetleri sırasında gerçekleştirilen faaliyetlerin bir kombinasyonudur. Rekabetçi ürünlerin piyasaya sürülmesi, şirketin piyasadaki konumunu daha sürdürülebilir hale getirir.

Ürünlerin rekabet gücü, esas olarak kalitesi, maliyetleri (üretim ve satış) ve işletme maliyetleri ile belirlenir. Tahmini maliyetler için kullanılması gereken metotlar arasında, tekil değerlendirme yapılması gerekir: ekstrapolasyon yöntemleri, uzman tahminleri ve faktör modelleri, indeks metodu. Maliyet tahmini için yöntemlerin seçimi ve uygulanması, malların yaşam döngüsünün aşamalarına bağlıdır.

Ürün rekabet gücünün etkili bir şekilde yönetilmesi süreci, seviyesini artırmak ve sürdürmek için planlama faaliyetlerinin yanı sıra öngörmeyi de sağlamalıdır. Özellikle, öngörülen, potansiyel rekabetçilik, ürünlerin geliştirilmesi için teknik görevde ve ilgili düzenleyici ve teknik dokümantasyonda ortaya konan gereklilikleri gerekçelendirerek yeni ürünlerin yaratılmasının, ürünlerin üretimden nihai hale getirilmesi, modernleştirilmesi veya kaldırılması ile ilgili kararlar almanın temelidir. Yeni geliştirilen ve üretilen malların potansiyel rekabet gücünü tahmin etme yeteneği, işletme stratejisinin uygulanmasında olası yanlış hesaplamaları ve bunların neden olduğu kayıpları önlemeyi mümkün kılmaktadır.

Makalede «rekabet edebilirlik» kavramının en kabul edilebilir, tam tanımı formüle edilmiştir. Endüstriyel üretim rekabet edebilirlik faktörlerinin sınıflandırılması konusuna bilim adamlarının çeşitli yaklaşımları düşünülmektedir. Gıda sanayi işletmelerinin rekabet gücünü yöneten bir mekanizma önerilmiştir.

Anahtar kelimeler: Rekabet, Ürün Rekabet Gücü, Rekabet Faktörleri, Kalite.

1. Introduction

The current state of industrial and economic relations in Kazakhstan is characterized by a large number of new market conditions of management that require new approaches to the organization of contradictions. Complex processes of reforming economic relations and the development of production and economic activities, principles and methods of production management are taking place in our country.

In the conditions of the former command and administrative system, the management issues were solved centrally, as a result of which the principles of the functioning of enterprises were determined by the rules and norms established by the state. Plans, programs, resolutions, funds, limits, orders, instructions, state prices regulated the economic environment in which enterprises

¹ University "Miras", Faculty of economics, law and information technologies, Economy, mitroshenkotatyana@mail.ru.

² University "Miras", Faculty of economics, law and information technologies, Economy, diana_zhan7@mail.ru.

had to operate. In this situation, it was possible to forecast the volumes of production, sales and income, and, most importantly, with this system, random factors arising from, in particular, the tough market conditions, leading to economic risks and adversely affecting the result of economic activity, were excluded from economic processes. In other words, in the conditions of the previous management system, enterprises had guaranteed orders and guaranteed sales markets. However, at the same time, they were automatically deprived of independence in matters of planning, forecasting and distribution, thereby falling into complete dependence on the state. The failure of the enterprise's autonomy in matters of management and underestimation of the role of competition is an inalienable feature of the former centralized system of management. And, as a consequence, the problems of the market economy have been pushed to the background for many decades, as not conforming to the nature of socialism. Under the conditions of this ideology, the economic tasks of the enterprise and the methods for their solution have always been unequivocally determined by the state, therefore, the vector of management decisions was reduced to providing conditions for implementation and monitoring of the implementation of directives, standards and target indicators coming from ministries and departments. Long-term neglect of the specifics of commodity production and the role of the market in the conditions of the planning and distribution system led to the fact that at the time of the transition to a market economy many managers had no practical experience of working on the principles of economic independence. During the transition from the command economy to a market economy, the relations of enterprises with the state, financial system, suppliers, consumers and competitors changed dramatically. The subjects of the market had a need to independently solve the problems facing them and determine the goals of their development. However, the directive management style left the transition economy in disrepair to the inability of managers to correctly analyze the market situation, to identify new trends in the development of the market and accurately predict them. This circumstance determined at the beginning of the reforms and continues to determine at the present time the error of most of the managerial decisions at the enterprises and, as a consequence, the depth and duration of the crisis phenomena of the country's economy as a whole.

In such conditions, before taking managerial decisions, managers must quickly study the internal and external environment of the enterprise, assess the impact of emerging market changes on its activities and find new solutions for its adjustment. From what has been said, it follows that the transition to market relations leads to the emergence of a number of problems in the field of management, a decision of which before, for obvious reasons, no one of the scientists and practitioners was engaged in the solution. At the same time, ready-made schemes for solving such problems, successfully applied in countries with developed market economies, may prove quite effective if they are reasonably adapted to the conditions of the economy.

2. Methods

The activity of an enterprise in a competitive market is a system of producer-buyer relations, according to which the producer must offer not what he wants to sell, but what the consumer wants to buy, taking into account the active behavior of competitors. Due to the development of competition, the management of the enterprise should regularly analyze the market situation, market demand and its specifics. Thus, management decisions on the production and marketing of products should be made on the basis of full knowledge of market factors and consideration of the influence that these decisions can have on the market. The results of such analysis have a direct impact on the adoption of the optimal solution related to the following: the formation of assortment programs; renewal of products; change in the specifics of the enterprise; change in the profile of production; ensuring the timely sale of products; advantageous receipt of the necessary investments for the development of production, etc.

The tasks of justifying and adopting an optimal management solution at industrial enterprises in the context of the economy of the transitional period of are classified as difficult to solve and give rise to a number of other complex economic problems, such as the ambiguity of economic development trends, instability of the market regulation mechanism, the depth of the transformation crisis, on the reduction of production.

Competitiveness as a multifaceted economic category can be considered in several aspects, between which there is a close relationship - the country's competitiveness, the competitiveness of the commodity producer and the competitiveness of the goods. For example, the competitiveness of an enterprise is not its immanent quality, since the enterprise functions in a macro - and microenvironment system that has been formed within the national economy; hence, the competitiveness of an enterprise

depends on the competitiveness of the national economy as a whole, and on the other, determines it. In economic theory, the concept of enterprise competitiveness is given a set of definitions, each of which embraces one or another of its aspects, or makes an attempt at its complex characterization. In our opinion, under the conditions of the domestic economy, this term more accurately reflects the following definition: «the competitiveness of an enterprise is a complex comparative characteristic that reflects the degree of advantages of a set of estimated performance indicators of an enterprise that determine its success in a certain market over a certain period of time relative to the aggregate of competitors».

Studying consumers and competitors, as well as competitive conditions, allows an enterprise to determine its advantages and disadvantages to competitors, develop successful competitive strategies and support competitive advantages. The enterprise should know to what extent it is competitive with other entities in this market, since a high degree of competitiveness is the guarantor of obtaining high economic indicators in market conditions, and have a strategic goal of achieving a level that would help it survive in a highly competitive struggle. At present, the problem of competitiveness as ever is relevant for the national economy and for its economic primary entities - enterprises. First of all, this is dictated by the requirements of economic security of the enterprises themselves and the country as a whole, for maintaining it at a proper level, their high competitiveness is necessary. It is obvious that the economic complex of Kazakhstan functions in a difficult economic situation.

Deterioration of technical and technological production conditions, payment crisis, passive investment and innovation activity, loss of traditional sales markets, slow restructuring - all this leads to the standing of a large number of enterprises. In this regard, the country's economy is characterized by stagnation of industrial production, low consumer demand, high level of unprofitability of enterprises, passed over 40 % and ultimately, low competitiveness of the country's industrial system as a whole and enterprises in particular. In particular the following facts. In most cases domestic products are not competitive due to the lack of quality certificates or the use of such systems for assessing the quality of goods that do not meet the generally accepted standards in the world.

As the world market practice shows, the absence of a certificate leads either to a significant reduction in the price of the product or, in general, to the renunciation of the contract; moreover, the lack of a certificate of compliance with the quality system requirements of the International Organization for Standardization excludes the company's participation in tenders for obtaining favorable orders from foreign partners. Thus, low quality of products is one of the key and unsolved problems, which, accordingly, creates a low level of competitiveness of enterprises and the country. Currently, the processes of uniting countries are continuing in the European and global communities, a single currency has been introduced, a real transition to an overall industrial policy, the removal of trade barriers is being implemented. The globalization of production and trade, manifested in the mobility of all components of the economic process, the development of cooperation between producers, the creation of an international contract system and the general rules of market conduct require the adoption of urgent measures aimed at the formation of a competitive economy integrated into the world economy. It is finding your place in the international division of labor, fixing it in certain markets - the basis for stabilizing the situation in Kazakhstan and the subsequent stable economic growth. Obviously, in these conditions, joint efforts of the state and producers are needed to ensure the competitiveness of the domestic economic system.

It is no coincidence that national centers for increasing competitiveness have been created in countries such as the United States, Canada, South Korea and others, which have always worked under the laws of world competition, whose main task is to ensure its growth based on: the formation of an industrial policy aimed at stimulating perspective production and point support of enterprises experiencing temporary difficulties; creation of conditions for the introduction of science and technology achievements; supporting innovation.

In our country, the existence of inadequate legal and regulatory support, partial institutional changes, unresolved issues of industrialization demonopolization, and the absence of an effective owner in enterprises and the use of old management methods have not allowed the creation of a basis for achieving the stated goals of increasing the competitiveness of domestic commodity producers through industrial policy. The lag in this issue is due, first of all, not to the high level of domestic legislation.

In our country, the problems of competitiveness are very acute and certainly need a detailed analysis to develop a constructive position of the state and the adoption on its basis of productive concrete

decisions by the subjects of domestic and foreign economic policy. Integral indicators of the successful functioning of the economic system as a whole are the rates of economic growth and export expansion of the country on world markets. If we approach this assessment of the current situation in our country from this perspective, for a long period of time Kazakhstan has demonstrated a steady overall decline in production, a decline in the efficiency of the entire economic system. There was a progressive decrease in the country's share in world exports, the structure of its economy and foreign trade deteriorated. For a short period, the country of the superpower was replaced by an economically backward state with sharply weakened positions in the world.

Kazakhstan (within its current borders) was 1.2 to 1.4 times superior to most of the leading industrialized countries in terms of output, behind only the United States and Japan (22.6 % and 69.5 % of their level, respectively), today it lags behind the US almost 12 times, from Japan - almost 5 times, Germany - 2.8 times, from the rest of the major countries of Europe - about twice. By the volume of the gross domestic product, Russia has moved to the category of developing countries in Asia and Latin America, while lagging behind Mexico, Brazil, Indonesia. Only in the last two years some positive trends in the dynamics of the main economic indicators began to be outlined. At the same time, it is common knowledge that Kazakhstan initially has a number of significant competitive advantages in comparison with other countries

This, above all, benefits associated with natural resources, the population and the favorable geographical location of the country.

Another important group of Kazakhstan's competitive advantages is the comparative cheapness of certain factors of production. In the country there are still significant industrial assets in industry, represented primarily by universal processing equipment. Domestic industrial production is highly diversified by industry and is of a complex nature. Using accumulated funds, it would be possible, with less capital expenditure, to carry out the necessary modernization of enterprises and the transition to the application of Western middle-level technologies. In addition to production assets, the country has a large, skilled and relatively cheap labor capable of being quickly retrained.

The third group of competitive advantages that Kazakhstan possesses are advantages of a higher order, which make it possible to maintain positions in competition with foreign rivals in dynamics.

3. Results

In the country there are unique advanced technologies in a number of sectors of industry that rely on the achievements of domestic fundamental and applied science. They are concentrated primarily in the aerospace and nuclear industries, shipbuilding, the production of laser technology and information technology, cartography and geodesy. Thus, in the opinion of a number of experts, if more than 3,000 existing technologies are successfully developed in the country, it is possible to increase the share of Kazakhstan in the world market of high technology from the current 0.3 to 10-12 %, which would only give exports to the 140- \$ 180 billion per year. The use of existing and potential competitive advantages involves the need to overcome the obvious weaknesses of the domestic economy. Among them there is a significant energy intensity and material intensity of production, which entails the high cost of most types of domestic finished products; technological backwardness of many industries, which does not allow producing products with high quality characteristics; insufficient development of transport infrastructure, communications; incompleteness of the process of adaptation of economic entities to work in unstable market conditions.

The competitive advantages of the domestic economy are largely blocked by its weaknesses. Among the individual sectors of Kazakhstan's economy, the most competitive sectors on the world market are those based on advanced technologies and highly professional personnel. This is confirmed by the results of studies conducted by the Center for Industrial Restructuring in Kazakhstan, according to the TACIS project. The competitiveness of a number of industries in the domestic and world markets was assessed.

World experience shows that the presence of factors of production is necessary, but not sufficient condition for successful competition. To do this, we still need: a certain demand for products; demanding consumers and competitive suppliers; conscientious conduct of competition; an appropriate strategy for enterprises to develop and improve competitiveness. Unfortunately, the presence of unfair competition in the domestic market, its insignificant capacity and unpretentious behavior of consumers do not allow creating conditions for the growth of competitiveness of domestic enterprises and

products. Enterprises cannot produce competitive products for external markets if it is of low quality in the domestic market. The countries that are today the leaders of the world market always built on domestic demand, and their expansion first went through saturation of the domestic market. It is generally recognized that low competitiveness of domestic producers and the country as a whole is a problem of economic security of the state. In this regard, the increase of competitiveness is a strategic task of any object of the domestic market, the solution of which is possible on the basis of a deep analysis of competitiveness as an economic category and an indicator of economic activity. The need to compare the competitiveness of market participants determines, in turn, the relevance of its quantitative assessment.

Therefore, the development of methods for quantitative measurement of competitiveness - one of the conditions for its management in the rightly noted that the competitiveness of the state and the enterprise is quantitatively determined on the basis of its quantitative and qualitative characteristics.

If in the first half of the twentieth century, the wealth of states was determined by the area occupied, the mineral resources, the population, then in the middle of the century conditions were created for creating advantages for producers aimed at full satisfaction of market needs on the basis of high technical level and product quality, resource saving and human intelligence. This circumstance, another indisputable argument in favor of the need for quantitative assessment of the level of competitiveness. Comparative analysis of the competitiveness of enterprises is required, as a rule, in the following cases: when implementing projects for financing the industry or enterprises by special organizations; when analyzing the competitive position of the enterprise by employees of planning and economic services or by invited consultants; when carrying out a special market research of the market with the purpose of improving its own marketing policy or determining its development strategies. It should be borne in mind that depending on the angle from which the competitiveness analysis is conducted, the number of factors participating in it and their values can be strong vary. For example, if a commercial bank conducts a comparative evaluation in order to select suitable enterprises for short-term lending, the financial analysis will be a priority in the analysis. If it is a question of long-term crediting or institutional investment, in this case the importance of efficiency factors significantly increases. Evaluation of the enterprise's competitiveness allows it to solve the following important tasks: determine its position in a certain market; to develop strategic and tactical measures for effective management; choose partners for joint production; to raise funds for prospective production; create programs for the company to enter new markets, etc. However, this is possible only if there are objective methods for assessing the level of the enterprise's competitiveness and effective organizational and economic measures to manage competitiveness in order to increase it.

One of the main tasks of domestic commodity producers in modern conditions is to identify the main directions of development and improvement of methods for managing competitiveness. The experience of foreign and domestic enterprises has shown that great opportunities for managing competitiveness are found not only in the sphere of factors of its external environment, but also in the internal one. In his studies of German and British engineering plants, the famous English explorer W. Shaw identified as the main method for achieving long-term success and increasing competitiveness-the introduction of a higher degree of marketing orientation of the enterprise (Fathutdinov, 2000).

The experience of many domestic companies confirms that in the modern competitive struggle one who constantly analyzes and fights for his competitive positions, provides a systematic approach within the framework of the marketing concept to the development of organizational and economic measures aimed at achieving high competitiveness of the enterprise and manufactured products. It is well known that the competitiveness of an enterprise is a complex economic category. Based on the analysis of the available economic literature on the competitiveness of the enterprise, we have identified three of its main characteristics. This, first, the adaptability of the enterprise to environmental changes; second, competitive advantages within the marketing mix; thirdly, the results of economic activity (relative to competitors). Thus, the competitiveness of an enterprise needs to be approached as a multidimensional concept and it is necessary to use special variables of adaptability, competitive advantages and results of economic activity for its measurement. From what has been said, it follows that one of the important areas of enterprise competitiveness management is to develop methods to increase its competitive advantages and adaptive properties.

The main types of adaptation of the enterprise are:

- 1- Adaptation to changing market conditions;
- 2- Adaptation to innovations of a technical and organizational nature;
- 3- Adaptation to socio-political conditions.

The strategic goals of adaptation are defined for each of its types. The strategic objectives of the first type are: to preserve the employed and develop new market segments; diversification of production; development of new types of products; maintaining the advantages of products and promoting it to the market (Zavyalov, 1995, p. 9-14). The strategic objectives of the second type include: the implementation of new ideas and technologies; development of new types of materials; improving the design and design of products. For the adaptation of the third type, the following strategic objectives can be singled out: the use of the advantages of the political regime; obtaining guarantees and using protectionist measures of authorities; use of the social situation in the country. In practice, the adaptation of the enterprise to the impact of the external environment is possible on the basis of the creation of an organizational and economic system of adaptation with subsequent assessment of competitiveness allowing to make decisions regarding the competitive position of the enterprise in sales markets and to develop marketing strategies for the future.

Another important characteristic of the enterprise's competitiveness is its competitive advantages, which can be conditionally divided into two categories:

- 1- "Superiority in ability" and
- 2- "Superiority in resources".

The first category is determined by the effectiveness of the work of marketers and marketers and includes: know-how in research and design; skillful use of marketing opportunities; the ability to organize sales promotion; initiative of all segments of production and marketing activities, etc. The second category of advantages is determined by: access to raw materials, energy, components; finances, staffing and qualifications; production facilities that require low cost; availability of a developed system of scientific and technical, industrial, commercial cooperation, etc.

In the context of the foregoing, the study of 221 domestic enterprises of various industries is of interest, with the aim of determining the positive relationship between the degree of introduction of marketing and the level of competitiveness. To this end, four marketing approaches have been identified that demonstrate successive stages in the implementation of the marketing concept, including agnosticism, production, marketing and marketing orientation. The results of the research showed the existence of a close relationship between the degree of development of marketing orientation and competitiveness in all three dimensions of measurement. Enterprises of marketing orientation showed a higher level of development of adaptation and competitive advantages than enterprises with a low level of implementation of marketing. It has also been established that marketing orientation has determined the consumer focus of competitive advantages and measures of adaptation activity of enterprises, and its high level of development is also associated with higher indicators of economic activity. Similar conclusions were obtained in the paper.

This study empirically confirms the theoretical assumptions of A. Kohli and B. Yavorsky that in the conditions of an unfavorable macroeconomic environment, there is a close relationship between the degree of marketing orientation of the enterprise and the results of its activities and justifies the need for introducing a marketing management concept at domestic enterprises operating in conditions of the transformational economy in order to increase their competitiveness (Milner, 1999).

A special role in the enterprise management system based on the principles of marketing orientation should belong to strategic marketing, which is the first stage of the object life cycle and the first general management function, according to ISO 9000 standards. Its main purpose as a tool for forecasting future parameters of complex systems is the development of standards for the competitiveness of enterprises and products on the basis of research needs, products and competitors. In the conditions of competitive struggle, "saving" at the stage of strategic marketing due to application of simplified methods of analysis, forecasting and economic justification of future directions of competitiveness development of enterprises at the subsequent stages of their life cycle leads to losses hundreds of times higher than previously "saved" amount (Shchiborsh, 2000, p. 54-61). This circumstance convincingly demonstrates the need to create strategic marketing services at domestic enterprises with the goal of predicting the standards of the enterprise's competitiveness, products, technologies, methods of organizing production the forecast of competitiveness is a search engine and consists in determining a probable description of its possible state in the future. It is

known that the prediction is based on analogies, extrapolations and models of the future state of the system. There are three main ways to develop competitiveness forecasts: expert evaluation of experts, extrapolation based on the study of the series of dynamics and the subsequent set of approximating functions, and modeling, which contains a set of methods for developing forecasts and allowing for greater objectivity. In addition, in practice, the most common technique for predicting is the writing of scenarios. M. Porter strongly recommends using scenarios, as they avoid the danger of using a biased one-sided forecast and encourage managers to clearly articulate their proposals (Porter, 1993). Thus, using forecasting as one of the tools of strategic marketing, one can assess the degree of influence of individual market factors on the competitiveness of enterprises and, consequently, manage it. Competitiveness management should cover, on the one hand, quality problems, resource saving, studying the infrastructure of domestic and foreign markets, on the other - all the general management functions - strategic marketing, planning, organization of processes, accounting and control, motivation and regulation, and with the third all stages of the life cycle of managed objects, starting with strategic marketing, R & D and ending with the disposal of the spent object.

The complexity of the competitiveness management system, the development of hypercompetition, international cooperation and the globalization of markets require a deep standardization of its various aspects at the international level. Ultimately, an increase in the number of normative and methodological documents, rules, terminology and norms of an international character greatly simplifies the construction of each management system by each enterprise, improves the efficiency of the use of natural resources, labor and capital as the main factors for ensuring well-being and improving the quality of life. Some normative and methodological documents developed by international organizations should be mandatory for all levels of the hierarchy, including for enterprises, regardless of the form of ownership. For example, the quality management system based on international standards ISO 9000, the system of international certification of goods and services and a number of others should be the same for all countries and, accordingly, for all enterprises.

You can verify the quality of the goods in two ways. The first is the verification and control of the goods themselves. However, in modern conditions, mass production is increasingly being used by another method: checking not the product, but the manufacturer's ability to produce products with stable characteristics that satisfy the consumer (Kulakova, 2001).

During the last quarter of the 20th century, in the world practice, the task of creating quality products is being solved through the formation of quality management systems. At the same time, the principle of systemic nature is manifested in the following: the object of management is the process of quality formation; the basis for subsequent managerial decisions are the results of analysis of the processes of quality formation and factors affecting the final indicators; The structure of the organization must be consistent with the objectives and strategy in the field of quality. That is, the quality system is integrated into the overall production process, covering all services associated with the creation, production and sale of products and is improved in unison with the development of other aspects of the enterprise: organizational, technical, technological, economic, legal and social.

4. Conclusions

The implementation and development of the above-mentioned methods of managing the competitiveness of an enterprise is a laborious task that requires a systematic approach when implementing a large number of managerial, technical, technological and other measures. In this paper, to solve this problem, we propose a comprehensive concept of enterprise competitiveness management, which has: the ability to form and adjust the company's goals and strategies in accordance with the level of competitiveness achieved; methods of competitiveness management; organizational and economic mechanism to support the management of competitiveness, the basis of which are program-target complex blocks that reflect the necessary organizational, economic and technical and technological measures in their and interdependence, the implementation of which contributes to the effective implementation of managerial decisions in this field of activity. The blocks of the mechanism, being in interrelation with each other and thus forming a certain integrity, are united by a single principle - each of them provides a solution to the problem of increasing the competitive advantages and adaptive properties of the enterprise and strengthening its positions in the external and internal markets. The importance of developing an effective system of organizational- economic measures to support the management of competitiveness of an industrial enterprise is confirmed by works.

5. Sources

FATHUTDINOV, R. A., *Competitiveness: Economics, Strategy, Management*, M., INFRA-M, 2000, 312.

KULAKOVA, O. G., *Management of the Introduction of Quality Systems in Industrial Enterprises: a Motivational Approach*, M, 2001, 364.

MILNER, B. Z., *Theory of Organization*, M., INFRA-M, 1999, 123.

PORTER, M. E., "International Competition", *Competitive Advantages of Countries*, M, 1993, 321.

SHCHIBORSH, K. V., "Comparative Analysis of the Competitiveness and Financial Condition of Enterprises in the Industry and/or Region", *Marketing in Russia and abroad*. 5, M, 2000, 54-61.

ZAVYALOV, P. S., "Competitiveness and Marketing", *Russian Economic Journal*, 12, M, 1995, 9-14.